

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषाद्यशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तन्त्रच्छन्दःप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार्-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

द्वितीयः काण्डः।

खङ्गनवर्गः।

कलिकाता-राजधान्यां
रामनारायण-यन्त्रे मुद्रित। ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च। शकाब्दाः १८११।

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24 Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s for each number.

शब्दकल्पद्रुमः।

द्वितीयकाण्डम्।

कं

ककारः कामदा कामरूपिणी स्फुरदव्यया ॥
कामनीया महेशानि ! स्वयं प्रकृतिसुन्दरी।
माता सा सर्व्वदेवानां कैवल्यपददायिनी ॥
ऊर्द्ध्वकोणे स्थिता कामा ब्रह्मशक्तिरितीरिता।
वामकोणे स्थिता ज्येष्ठा विष्णुशक्तिरितीरिता ॥
दक्षकोणे स्थिता विन्दू रौद्री संहाररूपिणी।
ज्ञानात्मा स तु चार्व्वङ्गि ! कलाचतुष्टयात्मकः ॥
इच्छाशक्तिर्भवेद्ब्रह्मा विष्णुश्च ज्ञानशक्तिमान्।
क्रियाशक्तिर्भवेद्रुद्रः सर्व्वे प्रकृतिमूर्त्तिमान् ॥
आत्मविद्या शिवस्तत्र सदा मन्त्रः प्रतिष्ठितः।
आसनं त्रिपुरादेव्याः ककारं पञ्चदैवतम् ॥
ईश्वरो यस्तु देवेशि ! त्रिकोणे तस्य संस्थितिः।
त्रिकोणमेतत् कथितं योनिमण्डलमुत्तमम् ॥
केवलं प्रपदे यस्याः कामिनी सा प्रकीर्त्तिता।
ॐ जवायावकसिन्दूरसदृशीं कामिनीं पराम् ॥
चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च बाहुवल्लीविराजिताम्।
कदम्बकोरकाकारस्तनद्वयविभूषिताम् ॥
रत्नकङ्कणकेयूरमङ्गदैरुपशोभिताम्।
रत्नहारैः पुष्पहारैः शोभितां परमेश्वरीम् ॥
एवं हि कामिनीं ध्यात्वा ककारं दशधा जपेत्।
पञ्चतत्त्वं ततो ध्यात्वा जपस्य फलभाग्भवेत् ॥
एतत्ते कथितं देवि ! ककारतत्त्वमुत्तमम्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह कविकल्पद्रुमः। "कश्वरादिः किन्तु वा"। एतेन गणात् क संख्याने गणयति कथत् क वाक्यप्रबन्धे कथयति इत्यादि स्यात् ॥)

कं, क्ली, (कायति शब्दो निर्गच्छति यतः यस्मिन् सतीत्यर्थः सजिह्वावदनस्य शिरोऽन्तर्वर्त्तित्वात्। यद्वा कायति वर्णात्मकं ध्वन्यात्मकं वा शब्दं करोति जीवः यस्मिन् सतीति यावत् ॥ कै शब्दे "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" डः। ३। २। १०१।) शिरः ॥ (यथा, तन्त्रसारे।
"द्वाभ्यामीशो दिवन्मन्त्र्य चैकेन क्षालयेत्करम्।
मुख-घ्राण-नेत्र-श्रोत्र-नाभ्युरस्कं भुजौ कमात्" ॥
अत्र कं शिरः इति तट्टीका ॥ कायन्ति ...

कः

(यथा, भागवते ६। १। ४२।
"सूर्य्योऽग्निः खं मरुद्गावः सोमः सन्ध्याहनी दिशः।
कं कुः कालो धर्म्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः" ॥
कायन्ति आनन्दोत्सवध्वनिं कुर्व्वन्ति यस्मिन् समागते उपस्थिते इत्यर्थः गृहिण इति शेषः। आनन्दध्वनेस्तु सुखानुवर्त्तित्वात्।) सुखम्। इति मेदिनी ॥

(यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ४। १०। ५।
"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं यत् प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यद् वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः" ॥
"तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते ह्यग्नयः ऊचुः। यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाशम् इत्येवं खेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजातसुखान्निवर्त्तितं स्यान्नीलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः ॥ यदेव खमाकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि एवञ्च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात् खान्निवर्त्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव" ॥ इति भाष्यम् ॥ कचते दीप्यते मस्तकोपरि शोभते इति भावः। यद्वा कच्यते बध्यते संयम्यते कराभ्याम्। कच् बन्धने डः।) केशः ॥ इति धरणी ॥

कः, पुं, (कचति दीप्यते स्वेन ज्योतिषा ज्योतिर्म्मयत्वात् कच् + ड।) ब्रह्मा (यथा, भागवते। ३। १२। ५१।
"एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा।
कस्य रूपमभूद् द्वेधा यत्कायमभिचक्षते" ॥)
विष्णुः। (यथा महाभारते। १३। विष्णोः सहस्रनामकथने। १४९। ९१।
"एको नैकः सवः कः किं यत् तत्पदमनुत्तमम्" ॥
प्रजापतिः। यथा भागवते। ८। ५। २९।
"खेभ्यश्च छन्दांस्यृषयो मेढ्रतः कः
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः" ॥)
नः। (यथा भागवते। ६। १०। ...

माटीचमास्तु विश्रिखेन यथा कमुग्रः” ॥)

कामदेवः ॥ अग्निः ॥ वायुः ॥ यमः ॥ सूर्य्यः ॥ आत्मा ॥ राजा ॥ ग्रन्थिः ॥ मयूरः ॥ इति मेदिनी ॥ मनः ॥ शरीरम् ॥ कालः ॥ धनम् ॥ शब्दः ॥ इत्यनेकार्थ-कोषः ॥ प्रकाशः ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

कः,त्रि,सर्व्वनाम । इति विश्वः । के कि इति भाषा ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । १७ । २० ।

“तस्मिन् परमात्मानं तात ! कः केन शास्यते” ॥)

कंशः, पुं क्ली, कंसः ॥ पानपात्रम् । इत्यमरटीका ॥

कंसं, क्ली पुं, (कामयति काम्यते वा अनेन पातुमितिशेषः । “वृहदृवदिन्दृगिकमीति” सः । उणां । ३ । ६२ ।) मद्यादिपानपात्रम् । तत्पर्य्यायः । पानभाजनम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ९ । ३२ । कंशम् ३ । कांस्यम् ४ । इति तट्टीका । तैजसद्रव्यम् । स्वर्णरजतादिनिर्म्मितपात्रमात्रम् । मानविशेषः तच्च आढकपरिमाणम् । इति मेदिनी ॥ (चतुःषष्टिपलात्मकाढकरूपम् ॥ यथा भावप्रकाशे ।

“शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।

शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुः प्रस्थैस्तथाढकः ।

भाजनं कांसपात्रञ्च चतुःषष्टिपलश्च सः” ॥

ताम्रवङ्गमिश्रितधातुविशेषः । काँसा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कांस्यम् २ । कंसास्थि ३ । ताम्रार्द्धम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्त्तुलाकारयज्ञिय-पात्रभेदः । यथा शतपथब्राह्मणे ।१४।९।३।१ ।

“औडुम्बरे कंसे चमसे वा” ।)

कंसः, पुं, (कामयति पित्रादिबन्धुवर्गान् अभिभूय पापात्मकं राज्यविषयादिभोगं यः । कम् + सः । यद्वा कंसे शास्ति शत्रून् कंस शासने इत्यस्मात् सः ।) विष्णुद्वेष्टासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु मथुरादेशराजा । यदुवंशीयोग्रसेनराज-पुत्रः । श्रीकृष्णमातुलः । तेन बधः प्राप्तः । (एतद्विवरणं भागवते । १० । ४४ अध्याये विशे-षेण द्रष्टव्यम् ॥ कंसनामकारणं हरिवंशे यथा,

“कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि ।

कंसस्तस्मादिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति” ॥

अतएव कंसधातुनिष्पन्नत्वमेव प्रशस्यते ॥)

कंसकं, क्ली, (काम्यतेऽनेन चक्षुर्दृष्ट्यादिकमिति-शेषः । कम् + सः । ततो जातौ संज्ञायां वा कन् ।) चक्षुरौषधधातुविशेषः । स तु हीराकसीभेदः । तत्पर्य्यायः । पुष्पकासीसम् २ । नयनौषधम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कंसकारः, पुं, स्त्री, (कंसं तन्मयपात्रादिकं करोति यः । कंस + कृ + “कर्म्मण्यण्” ।३।२।१। केचित्तु तालव्यशकारमिच्छन्त्यत्र ।) जातिविशेषः । काँ-सारि इति भाषा ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातः अम्बष्ठो गान्धिको वणिक् ।

कंसकारशङ्खकारौ ब्राह्मणात् सम्बभूवतुः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ अपि च ।

“विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः ।

ततो बभूवुः पुत्राश्च षडेते शिल्पकारिणः ।

मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कंसजित्, पुं, (कंसं जयति जितवान् वा कंस + जि + कर्त्तरि क्विप् ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥

कंसवती, स्त्री, (कंसः शासनशक्तिरस्त्यस्याः । कंस + मतुप् मस्य वत्वम् । यद्वा कंसः भ्रातृत्वेनास्त्यस्याः ।) कंसभगिनी । सा उग्रसेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च । (यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।

“कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसहा, [न्] पुं, (कंसं हन्ति हतवान् वा । कंस + हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कंसा, स्त्री, (कंस + टाप् ।) कंसभगिनी । सा उग्र-सेनसुता । वसुदेवानुजपत्नी च ।

(यथा भागवते । ९ । २४ । २५ ।

“कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः” ॥)

कंसारातिः, पुं, (कंसस्य अरातिः ।) विष्णुः । इत्य-मरः ॥ १ । १ । २१ ॥

कंसारिः, पुं, (कंसस्य अरिः शत्रुः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५९ ।

“साहाय्यकार्थमाहूतो जरासन्धेन बन्धुना ।

समं ररोध कंसारेर्मथुरां पृथुभिर्ब्बलैः” ॥)

कंसास्थि, क्ली, (कंसस्य अस्थि । अस्थि रूपमित्यर्थः ।) कांस्यधातुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कंसोद्भवा, स्त्री, (कंसात् तैजसधातुविशेषसम्बन्धात् उद्भवति या । यद्वा कंसायाः निर्झरिण्या उद्भवा कंसायां उद्भवो यस्या वा । कंस + उत् + भू + अच् । कंस इव शुभ्रत्वात् उद्भवतीति केचित् ।) सुगन्धिमृत्तिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । आढकी २ तुवरी ३ काच्छी ४ मृदाह्वया ५ सौराष्ट्री ६ पार्व्वती ७ कालिका ८ पर्पटी ९ सती १० । इति हेमचन्द्रः ॥

कक इ ङ व्रजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ कर्म्मणि कङ्क्यते । ङ कङ्कते । इति दुर्गादासः ॥

कक ङ इच्छायां । गर्व्वे । चापले । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं-च-सेट् ।) इच्छेह तृष्णा । चापलं चञ्चलीभावः । ङ ककते काकः । सतृष्णश्चञ्चलो वा स्यादित्यर्थः । गर्व्वः कैश्चिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

ककन्दः, पुं, (कको गर्व्वश्चापल्यं वा भवत्यस्मात् । कक + अन्दच् । यद्वा ककं गर्व्वं चापल्यं तृष्णां वा ददातीति । कक + दा + डः ।) स्वर्णः । इत्यु-णादिकोषः ॥

ककुञ्जलः, पुं स्त्री, (कं जलं कूजयति आकूयते या-चते इति यावत् । क + कूज् + अलच् । पृषोद-रादित्वात् नुम् ह्रस्वश्च ।) चातकपक्षी । इति राजवल्लभः ॥

ककुत्, [द्] स्त्री, (कं सुखं कावयति गत्वस्य औ-पं ...प्नोतीति यावत् । तस्यां हि ककुत् ...न्तीति भावः । ककुद्मीनव-...त्सात् । क ...

वज्रसारमयैः शृङ्गैर्निष्टप्तकनकप्रभैः ।
इन्द्रनीलैर्मरकतैर्दुरन्तमिवावनिम् ॥
...दाम्ना च सर्व्वतः समलङ्कृतम् ।
...रमासस्य सकर्णं सुकटीतटम् ॥
...विपुलस्कन्धं सुरूपं चारुदर्शनम् ।
ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य्य धिष्ठितम्” ॥)
पर्व्वताग्रभागः । इति अमरटीकायां स्वामी ॥

ककुद्मान् [त्] पुं, (ककुदस्यास्तीति । मतुप् इति “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” । ८।२।९ । न मस्य वकारत्वम् ।) वृषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । १ । ५६ ।
“तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान्” ॥)
पर्व्वतः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २७ ।
“ककुद्मान् पर्व्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु” ॥)
ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्वच क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् वतुप्राप्तौ मतुप्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधमतम् ॥ (ऊर्म्मिः । यथा, यजुर्व्वेदे । ९ । ६ ।
“ऊर्म्मिः प्रतूर्त्तिः ककुद्मान्” ॥)

ककुद्मती, स्त्री, (ककुदिव वृषस्कन्धवत् अतिशयितो मांसपिण्डः अस्त्यस्याम् । मतुप् । यवादित्वात् न मस्य वत्वं स्त्रियां ङीप् ।) कटिः । इत्यमरः ॥ २।६ । ७४ । पाछा इति भाषा ॥

ककुन्दरं, क्ली, (कस्य शरीरस्य कुं भूमिं नितम्बस्थलविशेषं दृणातीति । कडु + दृ + खच् मुम् च ।) कुकुन्दरम् । नितम्बस्थकूपकद्वयम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः । ३ । ९६ ।
“कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुलीकर्णपत्रकौ ।
कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे” ॥
“सकृद्विभक्तचतुरस्रः ककुन्दरविभागशोभी
रथाङ्गाकारसंस्थितश्च नितम्बभागः” ।
इति दशकुमारे ॥)

ककुप्, [भ्] स्त्री, (कं वातं स्कुभ्नाति विस्तारयति या । स्कुभ इति सौत्रः । क्विप् । पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) दिक् । इत्यमरः ॥ १ । ३ । १ । प्रवेणी । शोभा । चम्पकमाला । इति मेदिनी ॥ शास्त्रम् । इति विश्वः ॥

ककुभ्, स्त्री, (कं सुखं आनन्दं स्कुभ्नाति विस्तारयति या पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) रागिणीविशेषः । तस्या नामान्तरम् । कुकुः । तस्या लक्षणम् ।
“पीतं वसाना वसनं सुकेशी
वने वदन्ती पिकनादहृद्या ।
विलोकयन्ती ककुभोऽतिभीता
मूर्त्तिः प्रदिष्टा ककुभस्तथेयम्” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दिक् । यथा, भागवते । २ । ७ । २५ ।
“वक्षःस्थलस्पर्शरुग्नमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम्” ॥ दक्षकन्या । सैव धर्म्मपत्नी । यथा तत्रैव । ६ । ६ । ४ ।
“भानुर्लम्बा ककुब् जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती” ॥)

ककुभः, पुं, (कस्य वातस्य कुः भूमिः स्थानं प्रकाशरूपविशेष इति यावत् भाऽस्मात् । कडु + भा + कः । यद्वा कं वातं स्कुभ्नाति विस्तारयति । क + स्कुम्भ + कः + पृषोदरादित्वात् सलोपः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । (यथा, चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहे ॥
“गोधूमककुभचूर्णं छागपयोगव्यसर्पिषा पक्वम् ।
मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुद्धतं पुंसाम् ॥
मूलं नागबलायास्तु चूर्णं दुग्धेन पाययेत् ।
हृद्रोगश्वासकासघ्नं ककुभस्य च वल्कलम् ॥
रसायनं परं बल्यं वातजिन्मासयोजितम् ।
संवत्सरप्रयोगेन जीवेत् वर्षशतं नरः” ॥)
वीणाङ्गम् । तत्पर्य्यायः । प्रसेवकः २ । इत्यमरः ॥ १ । ७ । ७ ॥ वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधःशब्दगाम्भीर्य्यार्थं दारुमयं भाण्डं यच्चर्म्मणाच्छाद्य दीयते तत्रेत्यन्ये । वीणास्थितालावुफले इत्यपरे । इति भरतः ॥ रागविशेषः । इति मेदिनी ॥ (शिवः । यथा महाभारते १३ । शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७ । १३० ।
“हर्य्यक्षः ककुभो वज्री शतजिह्वः सहस्रपात्” ॥)

ककुभा, स्त्री, (केन आदित्येन कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यस्याम् । टाबन्तोऽपीति कश्चित् तन्न । अधिकरणबहुव्रीहिप्रसङ्गात् ।) दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (केन सूर्य्येण दिनप्रकाशेनेति भावः कुत्सिता भाति । भा दीप्तौ । इति धातोः सुपीति कः । भिदाद्यङ् वा । रात्रावेवास्या माधुर्य्यस्याधिक्यमिति तात्पर्य्यार्थः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

ककुभादनी, स्त्री, (ककुभः अर्ज्जुन इव अद्यतेऽसौ तुल्यगुणत्वात् । ककुभ + अद् + कर्म्मणि ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कक्क हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । कक्कति । इति दुर्गादासः ॥

कक्कोलः, पुं क्ली, (ककते गच्छति दिशि प्रकाशते इत्यर्थः ततः क्विप् कक्कोलति संस्त्यायति कुलधातोर्ज्वलादित्वात् णः । कक् चासौ कोलश्चेति ।
“पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैरित्युक्तेः” ।)
सुगन्धिद्रव्यविशेषः । काँकला इति भाषा । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । हृद्यत्वम् । सुगन्धित्वम् । वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (य... ...यणे ३ काण्डे ।
“वनानि च सुरम्याणि कक्कोलानां स्वचस्य च” ॥)

कक्कोलकं, क्ली, (कक्कोलस्य + इदमर्थे स्वार्थे वा कन् । शाल्मलिद्वीपान्तर्गतसप्तमवर्षपर्व्वतः । तद्विवरणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्” ॥) गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः कोलकम् २ कोषफलम् ३ । इत्यमरः ॥ कृतफलम् ४ कटुकफलम् ५ द्वेष्यम् ६ स्थूलमरिचम् ७ कक्कोलम् ८ माधवोचितम् ९ कालम् १० कट्फलम् ११ मरिचम् १२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वक्त्रजाड्यहरत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफवातरोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(“कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटुकषायकम् ।
लघूष्णपाचकं वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनम्” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

कक्ख हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । कक्खति । इति दुर्गादासः ॥

कक्खटः, त्रि; (कक्खति हसति यः ॥ प्रफुल्लमुखो जनः । इति व्युत्पत्त्यर्थः । अन्यत्तु रूढ्यर्थः । कक्खटम् । अथवा कक्खं प्रसन्नभावं अटति अट्यति कर्कशान्तर्व्वर्त्तित्वात् कक्ख + अट् + अच् । यदा काठिन्यं वर्त्तते तदा कक्खति छायां प्रकाशयति वर्णान् । अन्तर्णिजर्थः ।) कठिनः । इत्यमरः ॥

कक्खटपत्रकः, पुं, (कक्खटानि प्रकाशान्वितानि पत्राणि यस्य । कप् ।) वृक्षविशेषः । पाट इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पट्टः २ वाजशूलः ३ शाखिः ४ चिमः ५ । इति शब्दमाला ॥

कक्खटी, स्त्री, (कक्खति भूकर्षणेन प्रकाशयति वर्णान् । अत्राप्यन्तर्णिच् शकादिभ्योऽटन् गौरादित्वात् ङीष् ।) खटिका । खड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्णलेखा २ कठिनी ३ खटी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कक्षः, पुं, (कषतीति । कष हिंसायां “वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः” । उणां ३ । ६२ । इति सः ।) बाहुमूलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥ काँक् वगल् इति च भाषा ॥ (यथा, महाभारते ४ । ६ । १ ।
“वदर्य्यरूपान् प्रतिमुच्य काञ्चनामच्छाम् स कक्षे परिरभ्य वाससा” ॥)
तृणम् । वीरुत् । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । २१८ । (यथा, मनुः ७ । ११० ।
“यथोद्धरति निर्द्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति” ॥
“यथा क्षेत्रे धान्यतृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लवनकर्त्ता रक्षति तृणादिकञ्चोद्धरति” ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) शुष्कतृणम् । इति धरणी ॥ (यथा, माघः । २ । ४२ ।
“प्रक्षिप्योदर्च्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम्” ॥)
कच्छः । (यथा महाभारते । १ । वारणावतागमने । १४६ । २२ ॥
“कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे विलौकसः ।
न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति” ॥
विलौकसो महाकक्षे वृहत्कक्षे इत्यर्थः ॥) शुष्कवनम् । पापम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्यम् । इति रुद्रः ॥ (यथा महाभारते १ । खाण्डवदहनपर्व्वणि । २२१ । ३ ।
“अयमग्निर्दहन् कक्षमित आयाति भीषणः” ॥)
भित्तिः । पार्श्वः । इति भरतधृतात्ययः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । ५ । २५ ।
“तस्य वानरसिंहस्य क्रममाणस्य सागरम् ।
कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्ज्जति” ॥)

कक्षरुहा, स्त्री, (कक्षे कच्छे जलप्राये रोहति ... कक्ष + रुह + क । अस्या अनूपजातत्वात् ... त्वम् ।) नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कक्षा, स्त्री, (कष-हिंसादौ + सः टाप् च) हस्तिरज्जुः। काञ्ची। गेहप्रकोष्ठकः। (यथा, भागवते ३। १५। २७।
"तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः
कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायाम्"।)
भित्तिः। साम्यम्। रथभागः। अन्तरीयपश्चिमाञ्चलम्। परिधानवस्त्रस्य पृष्ठतो निहिताञ्चलम्। उद्याश्विणी। इति हेमचन्द्रः॥ (काछा कोंचा आँचल इत्यादि भाषा॥ यथाह योगियाज्ञवल्क्यः।
"परिधानात् वहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्"॥)
"वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षात्रयमुदाहृतम्।
एभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः"॥
इति स्मृतिः॥
स्पर्द्धापदम्। इति मेदिनी रुद्रश्च॥ कच्या। हस्तिमध्यदेशबन्धनरज्जुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ क्षुद्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"बाहुपार्श्वांसकक्षेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम्।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत्"॥
इति माधवकरः॥ तच्चिकित्सा यथा,—
"कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेत चिकित्सकः।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वमुक्तया"॥
इति भावप्रकाशः॥

कक्षापटः, पुं, (कक्षाकारः हस्तिरज्जुतुल्यः पटो वस्त्रम्।) कौपीनम्। इति हलायुधः॥ (कक्षायाः गृहप्रकोष्ठकस्य पटः इति विग्रहे गृहभित्तिस्थपटः॥)

कक्षावान्, [त्] पुं, (कक्षा सर्व्ववस्तूनि साम्यं सा विद्यते यस्य। कक्षा + मतुप् मस्य वः।) मुनिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कक्षावेक्षकः, पुं, (कक्षायाः अवेक्षकः यद्वा कक्षां वनोपवनादिकं राजान्तःपुरं वा अवेक्षते इति। अव + ईक्ष् + ण्वुल्।) शुद्धान्तपालः। उद्यानपालः। रङ्गाजीवः। कविः। षिड्गः। द्वाःस्थः। इति मेदिनी॥

कक्षोत्था, स्त्री, (कक्षात् जलप्रायदेशात् उत्तिष्ठति जायते या। कक्ष + उत् + स्था + कः टाप् च।) भद्रमुस्ता। इति राजनिर्घण्टः॥

कक्ष्यं, क्ली, (कक्षायै साम्याय भवम्। कक्षा + यत्।) रुषणिकाख्यकटोरा। इति मिताक्षरा। सिक्तिर वाटी इति भाषा॥ (त्रि, कक्षपूरकः। यथा, ऋग्वेदे ५। ४४। ११।
"श्येन आसामदितिः कक्ष्यो मदो-
विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः"॥)

कक्ष्या, स्त्री, (कक्षे भवा। कक्ष + शरीरावयवात् + यत् टाप् च।) कक्षरज्जुः। काकड़ी इति ख्याता। चर्म्मरज्जुः। इत्यन्ये। इति भरतः॥ गजमध्यबन्धनचर्म्मरज्जुः। इति सारसुन्दरी॥ तत्पर्य्यायः। चूषा २ वरत्रा ३। इत्यमरः॥ २।८।४२। वूषा ४ दृष्या ५ दूष्या ६ कक्षा ७। इति तट्टीका। हर्म्म्यादिप्रकोष्ठः। राजगृहादेर्वेष्टनावच्छिन्नो देशः। (महल इति भाषा। यथा रामायणे। २। २०। १५।
"प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः।
ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान्"॥)
काञ्ची। इत्यमरः॥ ३।३।१५७। अन्तर्गृहमिति सुभूतिः॥ (यथा, कुमारे ७। ७०।
"क्रान्तानि पूर्व्वं कमलासनेन
कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश"॥)
सादृश्यम्। उद्योगः। वृहतिका। उत्तरीयवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ गुञ्जा। इति शब्दरत्नावली॥

कख ग स हासे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट।) एदित् घटादिः इति वोपदेवः। पाणिनीमते तु एदित्वं न तेन अकखीत् अकाखीत् इति स्यात्।) स कखयति ए अकखीत्। इति दुर्गादासः॥

कख्या, स्त्री, (कखति हसतीव प्रकाशते शोभते। कख + यत् + स्त्रियां टाप्।) कक्षा। हर्म्म्यादिप्रकोष्ठः। इति शब्दरत्नावली॥

कग स ए क्रियासु। क्रियामात्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट। घटादि एदित् इति वोपदेवः। नेदित् इति पाणिनिः। अकगीत् अकागीत्॥) तेन स कगयति। ए अकगीत्। क्रियामात्रे। कगति लोकः गच्छतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कङ्कः, पुं, (कङ्कते उद्गच्छति इति। ककि गतौ। कक् + अच् + इदित्वान्नुम्।) पक्षिविशेषः। काँक इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोहपृष्ठः २। इत्यमरः २।५। १६॥ सदंशवदनः ३ खरः ४ रणालङ्करणः ५ क्रूरः ६ आमिषप्रियः ७। इति राजनिर्घण्टः॥ अरिष्टः ८ कालपुष्टः ९ किंशारुः १० लोहपृष्ठकः ११। इति जटाधरः॥ दीर्घपादः १२ दीर्घपात् १३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भागवते ३। १०। २३।
"कङ्कगृध्रवटश्येनभासभासकवर्हिणः"।) यमः। क्षत्त्रियः। इति मेदिनी॥ युधिष्ठिरराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, महाभारते। ४। ६। १४।
"पृच्छन्तु मे जानपदाः समागताः
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा"॥
शाल्मलिद्वीपान्तर्गतपञ्चमवर्षपर्व्वतः। तद्विवरणं विष्णुपुराणे २ अंशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्। छद्मद्विजः। इति शब्दमाला॥ कंसासुरभ्राता। स तु उग्रसेनपुत्त्रः। (यथा, भागवते ९। २४। २४।
"कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा"॥)
महाराजचूतः। इति राजनिर्घण्टः॥

कङ्कटः, पुं, (कं देहं कटति आवृणोतीति। क + कट + अच्। अथवा-ककि लौल्ये इति कङ्कते क्षणेन नाशतां याति अचिरस्थायित्वात् ककि + अटन्।) (कवचः। इत्युणादिकोषः॥ प्रतिसंस्कृतेनामरश्च॥ (यथा, रघुः। ७। ५९। "सर्व्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च"॥)

कङ्कटकः, पुं, (कङ्कट + स्वार्थे कन्।) सन्नाहः। इत्यमरः। २। ८। ६४। साँजोया इति भाषा॥

कङ्कणं क्ली, (कं शुभं कणतीति। क + कण शब्दे + कर्त्तरि अच्-पृषोदरादित्वात् णत्वम्।) स्वनामख्यातहस्ताभरणम्। तत्पर्य्यायः। करभूषणम् २॥ इत्यमरः २। ६। १०८॥ कौशुकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, भागवते ६। १६। ३०।
"मृणालगौरं सितिवाससं स्फुरत्
किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम्"॥)
हस्तसूत्रम्। मण्डनम्। शेखरम्। इति विश्वः॥

कङ्कणी, स्त्री, (ककि गतौ घञ् कङ्कः तस्मिन् अणतिअण शब्दे ततः अच् गौरादित्वात् ङीष्। शकन्ध्वादिवत् सन्धिः। यद्वा कं सुखं कणति इति कण + पचाद्यच्।) किङ्किणी। क्षुद्रघण्टिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कङ्कणीका, स्त्री, (चङ्कण्यते पुनः पुनः कणति। कणशब्दे अस्माद् यङ्लुगन्तात् "चङ्कणः कङ्कण च"॥ ४। १८। उणां इति ईकन् धातोः कङ्कणादेशश्च।) क्षुद्रघण्टिका। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कङ्कतं, क्ली, (कङ्कते शिरोमलं प्राप्नोतीति। ककि गतौ + अतच्।) कङ्कतिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ चिरुणी इति ख्यातम्॥

कङ्कतः, पुं, (कङ्कते भूमिं भित्त्वा उद्गच्छति झटिति नाशं गच्छति वा। ककि गतौ इति धातोः अतच्।) वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥ (केशप्रसाधनी कङ्कती। चिरुणी इति भाषा। यथा, अथर्व्ववेदे १४। २। ६८। "कृत्रिमः कङ्कतः शतदन्य एषः। अपास्याः केश्यं मलमपशीर्षण्यम् लिखात्"॥ अल्पविषप्राणिविशेषः। यथा, ऋग्वेदे। १। १९१। १।
"कङ्कतो नकङ्कतोऽथो सतीनकङ्कतः"॥)

कङ्कतिका, स्त्री, (कङ्कते मूर्द्धजेन सम्बन्धं गच्छतीति ककिगतौ बाहुलकादतच्। गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् केण इति ह्रस्वः। यद्वा कस्य शिरसोऽङ्कः। शकन्ध्वादित्वात् सन्धिः। कङ्के षु अतति ततः क्वुन्। तत इत्वं टाप् च।) केशप्रसाधनार्थकाष्ठादिनिर्म्मितद्रव्यम्। चिरुणी काँकुइ इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसाधनी २। इत्यमरः। २। ९०॥ कङ्कती ३ कङ्कतम् ४ प्रसाधनम् ५। इति तट्टीका। केशमार्जनम् ६। इति जटाधरः॥ फली ७ फलिका ८ फलिः ९। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। धूलीजन्तुमलकण्डूशिरोरोगनाशित्वम्। कान्तिकेशवृद्धिकेशप्रसन्नताकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः। नागबला। इति वैद्यकम्॥

कङ्कती, स्त्री, (कङ्कते शिरोरुहं प्राप्नोति। ककि गतौ + बाहुलकादतच् गौरादित्वात् ङीष्।) कङ्कतिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कङ्कत्रोटः, पुं, (कङ्कात् पक्षिविशेषात् आत्मानं त्राति। कङ्क + त्रा + अटन् पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा कङ्कवत् त्रोटयति कङ्क + त्रुट् + णिच् + कर्त्तर्यच्।) मत्स्यविशेषः। काँकिला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जलव्यधः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कङ्कत्रोटिः, पुं, (कङ्कस्य त्रोटिरिव त्रोटिश्चञ्चुर्यस्य।) मत्स्यविशेषः। काँकिला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जलशूचिः २। इति जटाधरः।

कङ्कपत्रः, पुं, (कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रमेव पत्रं पक्षो यस्य ।) बाणविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा रामायणे ६ । २८ । ४ ।
"विव्यधुर्घोररूपास्ते कङ्कपत्रैरजिह्मगैः" ॥
कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्रम् । यथा,
"नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे" ॥ रघुः २ । ३१ ॥)

कङ्कमाला, स्त्री, (कङ्कं चापल्यं करचापल्यं मलते धारयति । ककि चापल्ये + घञ् । कङ्क + मल धृतौ । मलधातोः उपपदे कर्म्मण्यण् टाप् च ।) करतालीवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली

कङ्कमुखः, पुं, (कङ्कस्य मुखमिव मुखं यस्य ।) सन्दंशः । इति हेमचन्द्रः ॥ साँड़ाशि इति भाषा । (क्ली, शल्योद्धरणार्थः यन्त्रभेदः । स तु अस्थिविनष्ट-शल्योद्धरणार्थमुपदिश्यते ॥) अस्य प्रशंसा यथा,
"निर्व्वर्त्तते साध्ववगाहते च
शल्यं प्रगृह्योद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्व्वेष्वधिकारि चैव" ॥ सुश्रुते ॥
(त्रि, यथा रामायणे ६ । ७९ । ६९ ॥
"व्याघ्र-सिंहमुखान् बाणान् काककङ्कमुखानपि" ॥)

कङ्करं, क्ली, (कं जलं कीर्य्यतेऽत्र । कं + कॄ आधारे अप् ।) तक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करः, त्रि, (कं सुखं किरति क्षिपतीति । कं + कॄ + अच् ।) कुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥

कङ्करोलः, पुं, (कङ्क इव लोलः लस्य रः ।) निकोचकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँकरोल इति ख्याता लता च ॥

कङ्कलोड्यं, क्ली, (कङ्क इव लोड्यते आलोड्यते । इति कङ्क + लोड् + ण्यत् ।) अङ्कलोड्यम् । चटिश्चिता चिञ्चोड़मूल इति च भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति कश्चिद्राजवल्लभः ॥

कङ्कशत्रुः, पुं, (कङ्कस्य शत्रुः । पृश्निपर्णीन्तु कङ्कनाशकत्वमाहुः अत अस्य तथात्वम् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कङ्कशायः, पुं, (कङ्क इव शेते । शीङ् + णः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

कङ्का, स्त्री, (कङ्कते चापल्यं गच्छति या पित्राद्यादरवशात् । ककि + अच् ।) उग्रसेनराजकन्या । सा तु वसुदेवानुजपत्नी । (यथा, श्रीभागवते । ९ । २४ । २५ ।
"कंसा कंसवती कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ।
उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः" ॥)
गोशीर्षचन्दनम् । तद्यथा ।
"गोशीर्षं चन्दनं कृष्णताम्रमुत्पलगन्धिकम् ।
कङ्का" इत्यादि शब्दमाला ॥

कङ्कालः, पुं, (कं सुखं शिरो वा कालयति क्षिपतीति कं + कालि + अच् ।) शरीरास्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ॥ समुदितशरीरास्थिसंघातः त्वङ्मांसरहितः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । करङ्कः २ अस्थिपञ्जरः ३ । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुन्दोपसुन्दोपाख्याने २ । २४ । "अस्थिकङ्काल-सङ्कीर्णा भूर्बभूव" ॥)

कङ्कालमाली, [न्] पुं, (कङ्कालानां माला अस्ति अस्य व्रीह्यादित्वादिनिः ।) महादेवः । इति शब्दरत्नावली ॥

कङ्कुः, पुं, (कङ्कते औद्धत्यं लौल्यं वा प्राप्नोतीति । ककि गतौ + उन् ।) उग्रसेनपुत्रः । स तु कंसानुजभ्राता । (यथा, श्रीभागवते ९ । २४ । २४ ॥
("कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा" ॥)
क्वचित् शङ्कुरितिपाठः ।) कङ्कुष्टम् । इति द्विरूपकोषः ॥

कङ्कुष्ठं, क्ली, (कङ्कुस्तृणविशेषः तस्य समीपे तिष्ठति । कङ्कु + स्था + क + षत्वम् ।) पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः । तत्पर्य्यायः । कालकुष्ठम् २ विरङ्गम् ३ रङ्गदायकम् ४ रेचकम् ५ पुलकम् ६ शोधकम् ७ कालपालकम् ८ । तद्द्विधा रजताभं स्वर्णाभञ्च । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रणशूलनाशित्वम् । रेचकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच ।
"पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिमम् ।
श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं हि रेणुकम्" ॥
(इदञ्च हिमालयशिखरे जायते । यदुक्तं
"हिमवत् पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तत्रैकं नालिकाख्यं स्यात्तदन्य द्रेणुकं स्मृतम्" ॥
"कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाह कफापहम्" ॥)

कङ्केरः, पुं, (कङ्कते भक्षणाय लौल्यं गच्छति । ककि + एरः ।) काकविशेषः । तत्पर्य्यायः । दारुबलिभुक् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्केलिः, पुं, (कं सुखं तस्मै केलिः यत्र ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्केल्लः, पुं, (ककि + एल्लप्रत्ययः ।) वाल्कम् । इति शब्दमाला ॥

कङ्केल्लिः, पुं, (कङ्क + बाहुलकात् एल्लिः पृषोदरादित्वात् लश्च ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कङ्खं, क्ली, (कं सुखं खलत्यनेन । खल + बाहुलकात् डः ।) भोगः । इति शब्दमाला ॥ (कं + खं । ब्रह्म । यथा छान्दोग्योपनिषदि ४ । १० । ५ ।
"प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति महोवाच विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कञ्च तु खञ्च न विजानामीति ते होचुर्यदेव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः" ॥)

कङ्गुः, स्त्री, (कं सुखं अङ्गति अङ्गयति वा अगि गतौ + ण्यन्तादस्मात् मृगय्वादित्वात् कुः शकन्ध्वादित्वात् अकारस्य लोपश्च ।) पीततण्डुला । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ । इत्यमरः ॥ २ । ९ । २० । कङ्गुः ३ प्रियङ्गुः ४ । इति तट्टीका ॥ (तथाचोक्तम् ।
"स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णरक्तसितास्तथा ।
पीता चतुर्व्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता" ॥)

कङ्गुका, स्त्री, (कं सुखं अङ्गयति प्रापयति ज्ञापयति वा । अगि गतौ ण्यन्तान् मृगय्वादित्वात् कुः इदित्वात् नुम् शकन्ध्वादित्वात् अलोपे सन्धिः । स्वार्थे कन् ततष्टाप् ।) कङ्गुः । अस्य गुणाः । धातुशोषणत्वम् । पित्तश्लेष्मनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । पुष्टिकारित्वम् । गुरुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कङ्गुनी, स्त्री, (कंग्वा नीयते कङ्गुशब्देन ज्ञायते इत्यर्थः । कङ्गु + नी + बाहुलकात् कर्म्मणि डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) धान्यविशेषः । काङ्गनि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रियङ्गुः २ कङ्गुः ३ चीनकः ४ पीततण्डुलः ५ अत्यन्तसुकुमारः ६ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वम् । वातकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । रूक्षत्वम् । भग्नास्थिबन्धकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्गुनीपत्रा, स्त्री, (कङ्गुन्याः पत्रमिव पत्रमस्याः ।) पण्यान्धाह्वाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कङ्गुलः, पुं, (कङ्गुं लाति गृह्णाति अनेन कङ्गु + ला + बाहुलकात् घञर्थे करणे कः ।) पाणिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कचति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

कच इ बन्धे । त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-इदित्-सेट् ।) इ कञ्चति । इति दुर्गादासः ॥

कच ङ बन्धे । त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं बन्धे सकं दीप्तौ अकं-सेट् ।) ङ कचते कचते । त्विट् दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

कचः, पुं, (कचते शोभते शिरसीति । कच + पचाद्यच् । कच्यते बध्यते इति कच बन्धे + कर्म्मणि अप् वा ।) केशः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ९५ ॥ (यथा, महाभारते १ । १२८ । १९ ॥)
"कचेषु च निगृह्यैतान् निविश्य बलाद्बली ।
चकर्ष क्रोशतो भूमौ घृष्टजानुशिरोंसकान्" ॥)
बृहस्पतिपुत्रः । (कचते दीप्यते तपस्तेजसेति कच + दीप्तौ + पचाद्यच् । पुरा किल सुरासुरसंग्रामे असुराणां यानेव देवा निजघ्नुस्तांश्चासुरगुरुरुशनाः सञ्जीवनीविद्यया पुनर्जीवयामास । सुरगुरुर्बृहस्पतिः पुनस्तद्विद्यानभिज्ञतया सुरान् रणनिहतान् जीवयितुं न शशाक । तद्दर्शनभीता देवा गुरुपुत्रं कचमुपागम्य अर्थाभिर्वाग्भिः सन्तोष्य तं सञ्जीवनीलाभाय शुक्रसकाशं प्रेरयामासुः । कचोऽपि सुरकार्य्यसिद्धये गुरुत्वेनाङ्गीकृत्य नितरां भक्त्या परिचर्य्यया च काव्यं परितोषयन् ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्याधीतवान् । क्रूरप्रकृतयो दैत्याः खलु कचाभिसन्धिं विज्ञाय तं वारद्वयं निहत्यापि यदा पूर्णकामा नाभवन् तदा भूयोऽपि तन्मांसादिकं लवशः कृत्वा शुक्रमेव सुरयासह भोजयामासुः शुक्रस्तु स्वदुहितुर्देवयान्याः सस्नेहनिर्ब्बन्धातिशयेन स्वोदरगतं कचं सञ्जीवनीविद्यां प्रदायाजीवयत् । ततः प्राप्तजीवः कृतार्थश्च कचोऽतीवहृष्टचित्तया देवयान्या पतित्वेन अनुरुद्धोऽपि सम्बन्धानुरोधात् नैव स्वीचकार । सुतरां क्रोधपरतन्त्रया तया निष्फलविद्यो भवेत्यभि-

शप्तस्तेनापि त्वमपि क्षत्त्रियभार्य्या भविष्यसीति शप्ता देवयानी ॥ एतद्विवरणं सविस्तरं महाभारतीयसम्भवपर्व्वणि १। ७६ अध्याये दर्शनीयम् ॥)। बन्धः। शुष्कव्रणः। इति मेदिनी ॥ मेघः। इति शब्दमाला ॥

कचङ्गनं, क्ली, (कचस्य जनकोलाहलरवस्य अङ्गनम्। शकन्ध्वादित्वात् सन्धिः।) विक्रयस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निर्म्मुटः २ पण्याजिरम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचङ्गलः, पुं, (कच्यते बध्यते वेलया अथवा कचते आत्मानं वेलाभूमिं न लङ्घयतीति यावत् बाहुलकात् अङ्गलच्।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचपं, क्ली, (कचते शोभते। "उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्" इति उणां।३।१४२। कच + कपन्) तृणम्। शाकपत्त्रम्। इत्युणादिकोषः ॥

कचपक्षः, पुं, (कचानां केशानां पक्षः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः ॥ २। ६। ९८ ॥

कचपाशः, पुं, (कचानां केशानां पाशः। समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः ॥ २। ६। ९८ ॥

कचमालः, पुं, (कचं कचवत् वर्णं मलते धारयतीति। कच + मल् + कर्म्मण्यण्।) धूमः। इति हारावली ॥ खतमाल इति च पाठः ॥

कचरिपुफला, स्त्री, (कचस्य रिपुः फलमस्याः।) शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कचहस्तः, पुं, (कचानां हस्तः समूहः।) केशसमूहः। इत्यमरः ॥ २। ६। ९८ ॥

कचा, स्त्री, (कच्यते बध्यते लौहशृङ्खलादिभिरिति यद्वा कचते शोभते राजस्कन्धे इति।) कच + अच् + टाप्।) हस्तिनी इति मेदिनी ॥ शोभा। इति शब्दरत्नावली ॥

कचाकु, त्रि, (कच इव अकति वक्रं गच्छति। अक + उन्।) दुराधर्षम्। दुःशीलम्। इति मेदिनी ॥

कचाकुः, पुं, (कच इव कचनिर्म्मितवेणीवत् अकति कौटिल्यं यथा तथा गच्छतीति अक + उन्।) सर्पः। इति मेदिनी ॥

कचाटुरः, पुं, (कचवदटति मेघवत् शून्ये विहरतीति। कच + अट् + उरच्।) पक्षिविशेषः। डाक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शितिकण्ठः २ दात्यूहः ३ काकमद्गुः ४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कचामोदं, क्ली, (कचं आमोदयतीति-आ-मुद्-णिच्-अच्।) बालकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति भाषा।

कचुः, स्त्री, (कचते शोभते। कच् + उन्।) कची। स्वनामख्यातगुल्मः। इति पुराणम् ॥ मूलशाकविशेषः। यथा,—

"कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा माणकं कचुः।
बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्त्रिका" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वे दुर्गोत्सवतत्त्वम् ॥

कचटं, क्ली, (कु कुत्सितं चटतीति। चट् + अच्। बाहुलकात् कोः कत्। कुत्सितम्।) जलपिप्पली। इति वैद्यकम् ॥

कच्चरं, त्रि, (कु कुत्सितं चरतीति। कु + चर + अच् कोः कदादेशः। अथवा चरेट्।) मलिनम्। इत्यमरः ॥ ३।१।५५। कुत्सितम्। इति मेदिनी ॥

कच्चरं, क्ली, (कु कुत्सितं चर्य्यते आचर्य्यते यत् यद्वा केन जलेन चर्य्यते व्यवक्रियते यत् पृषोदरादित्वात् चकारस्य द्वित्वम्।) तक्रं। इति मेदिनी ॥

कच्चित्, व्य, (कच्च चिच्च अनयोः समाहारः। कोः कदादेशः। अथवा काम्यते इति कद् चीयते निश्चीयते यस्मात्। कम + विच्। चि + क्विप् ततः पृषोदरादित्वात् मस्य दकारत्वम्।) कामप्रवेदनम्। इष्टपरिप्रश्नः। इत्यमरः। ३। ४। १। यथा, "कच्चित् जीवति मे तातः" ॥ (तथा, रघुः। ५।५। "आपद्यते न व्ययमन्तरायैः
कच्चिन्महर्षे स्त्रिविधं तपस्तत्" ॥)

कच्छः, पुं, (केन जलेन छ्यति दीप्यते छाद्यते वा, उच्छृदिर दीप्तिदेवनयोः छृद् वा अन्येष्वपि इति डः। कं जलं छ्यति परिच्छिनत्ति इति वा, छो छेदने + आतोऽनुपेति कः" । ३।२।३। इति कः।) अनूपप्रायस्थानम्। इत्यमरः। २।१।१०। काछाड़् इति भाषा। (यथा, किराते १२। ५४।
"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः" ॥)
सिन्धूनां सरसाञ्च प्रान्तभागः। इति भरतः ॥ जलाशयप्रान्तदेशः। इति रमानाथः। नदीपर्व्वतादिसमीपम्। इति साङ्गः ॥ (यथा महाभारते। १ सम्भवपर्व्वणि शाकुन्तले ७०। १६।
"नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसन्निभम्" ॥)
तुन्नवृक्षः। इत्यमरः। २।४।१२८ तुँद् इति भाषा। परिधानाञ्चलम्। इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ काछा काँचा कँड़सी इतिभाषा। शेषस्य पर्य्यायः। कक्षाः २ कच्छा ३ कच्छोटिका ४। इति हेमचन्द्रः ॥ कच्छटिका ५ कच्छाटिका ६। इति शब्दरत्नावली ॥ नौकाङ्गम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (देशविशेषः। यथोक्तञ्च।
"गणेश्वरात् पूर्व्वभागे समुद्रादुत्तरे शिवे।
कच्छदेशः समाख्यातस्तस्मै श्रीशक्तिसङ्गमे" ॥)

कच्छः, त्रि, (केन जलेन छ्यति दीप्यते इति। छृद् + बाहुलकात् डः।) जलप्रान्तः। इति नामार्थे अमरः ॥

कच्छटिका, स्त्री, (कच्छं कच्छस्थलं अटति प्राप्नोति शकन्ध्वादित्वात् अलोपे सन्धिः। अट् अच् संज्ञायां कन् अत इत्वं च। यद्वा कच्छेन पश्चाद्भागस्थवस्त्राञ्चलविशेषेण अट्यते प्राप्यते ज्ञायते वा अट् कर्म्मणि अप्। ततः कन् इत्वं च।) कच्छः। इति शब्दरत्नावली। काछा इति भाषा ॥

कच्छपः, पुं, (कच्छं आत्मनो मुखसम्पुटं पाति स हि किञ्चिद्दृष्ट्वा शरीरे एव मुखसम्पुटं प्रवेशयति सम्पुटे हि कच्छशब्दः प्रसिद्धः। यद्वा कच्छे अनूपदेशे पाति आत्मानं रक्षतीति। कच्छ + पा + कर्त्तरि डः।) स्वनामख्यातजलजन्तुः। काछिम् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कूर्म्मः २ कमठः ३। इत्यमरः ॥ १। १०। २१। गूढ़ाङ्गः ४ धरणीधरः ५ कच्छेष्टः ६ पञ्चनखावासः ७ कठिनपृष्ठकः ८। पञ्चगुप्तः ९ क्रोड़ाङ्गः १०। इति शब्दरत्नावली ॥ पञ्चनखः ११ गुह्यः १२ पीवरः १३ जलगुल्मः १४। इ[…] जटाधरः। अस्य मांसगुणाः।
वातहरत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। चक्षुर्हि[…]त्वम्। बलवर्द्धनत्वम्। मेधास्मृतिकारित्वम्[…] पथ्यत्वम्। शोषदोषनाशित्वञ्च। तस्य चर्म्म पित्[…]नाशकम्। पादः कफहारकः। अण्डं स्वादु वाजी[…]करञ्च ॥ (अवतारविशेषः। यथा भागवते ८।७।१[…]
"सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्गपृष्ठतः।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः" ॥)
नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। कुवेरस्य निधि[…]विशेषः। मल्लस्य बन्धविशेषः। इति मेदिनी मदिरायन्त्रविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ऋषि[…]विशेषः स तु विश्वामित्रपुत्त्रः ॥ यथा हरिवं[…] २७। ४७ ५०॥
"विश्वामित्रस्य पुत्त्रास्तु देवराजादयः स्मृताः।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥
देवश्रवाः कतिश्चैव यस्मात् कात्यायनाः स्मृताः।
शालावत्यां हिरण्याक्षो जज्ञे रेणौ तु रेणुमान्
साङ्कृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुताः।
मधुच्छन्दादयश्चैव देवलश्च तथाष्टकः ॥
कच्छपः पूरितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुताः।
तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनां"
नागविशेषः। यथा महाभारते १। १२३। ६८
"कर्क्कोटकोऽथ सर्पश्च वासुकिश्च भुजङ्गमः।
कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कच्छपिका, स्त्री, (कच्छेन पातीति कच्छ + पा + डः + स्वार्थे कन्। अत इत्वं टाप् च। कफ[…]वाताभ्यां जातानि कच्छप इव पञ्च षट् वा दारु[…]णानि उन्नतानि यस्यां संज्ञायां कन् टापि इ[…] च।) क्षुद्ररोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।
"ग्रथिता पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपोन्नताः
कफानिलाभ्यां पिड़का ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः"
प्रमेहापेक्षया जातदशपिड़कान्तर्गतपिड़काविशेषः। तस्य लक्षणम्।
"सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः"।
इति सुश्रुतः ॥
("अवगाढ़ार्त्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिड़का कच्छपी मता" ॥
इति चरकः ॥ चिकित्सा तु कच्छपीशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

कच्छपी, स्त्री, (कच्छं कच्छेन वा पाति। पा + सुपीति कः। ३। २। ४। अथवा कच्छेन पिबति। अत्र तु गापोष्टक् न पिबतेः सुराशीध्वोरिति वचनात् जातेरिति ङीष्। ४। १। ६३।) कूर्म्मी। तत्पर्य्यायः। डुलिः २ दुलिः ३ कमठी ४। वीणाविशेषः। सा तु सरस्वतीवीणा। इत्यमरः। १।३।१।३१। क्षुद्ररोगविशेषः। इति मेदिनी कच्छपिकारोगः। तच्चिकित्सा यथा,
"कच्छपीं स्वेदयेत् पूर्व्वं तत एभिः प्रलेपयेत्।
कच्छोत्कटैर्निशाकुष्ठचिताताम्रकदारुभिः ॥

तां पक्वां साधयेच्छीघ्रं भिषग्व्रणचिकित्सया" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कच्छरुहा, स्त्री, (कच्छे रोहति या । कच्छ + रुह् + इगुपधेति कः । ३ । १ । १३५ । स्त्रियां टाप् च ।) दूर्व्वा । इति जटाधरः ॥

कच्छा, स्त्री, (कचं पश्चात्प्रदेशं छादयतीति । छद् + णिच् + डः पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः । टाप् च । कचश्छाद्यतेऽनया वा ।) परिधानापराञ्चलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चीरिका । झिँझी पोका इति भाषा । वाराही । इति मेदिनी ॥

कच्छाटिका, स्त्री, (कच्छ एव बाहुलकात् अटन् ततः स्वार्थे कन् टाप् च ।) कच्छटिका । इति शब्दरत्नावली ॥

कच्छुः, स्त्री, (कषति देहं । कष हिंसायां + "कषच्छ-श्चेति" १ । ८६ । उणां ऊ कान्तादेशश्च ।) पृषोदरादित्वात् वा ह्रस्वः । रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"सूक्ष्मा बह्वाः पिड़काः स्राववत्यः
पामेत्युक्ता कण्डूमत्यः सदाहाः ।
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च" ॥

इति निदानम् ॥ तच्चिकित्सा यथा ।

"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामाकच्छुविचर्च्चिकाम्" ॥
इति अर्कतैलम् ॥१॥

"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्गक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीरोमशं दन्तघ्नः कृमिहा नलः ।
दन्ती निम्बदलश्चैभिः पृथक् कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीहुण्डदुग्धेन पृथक् पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढकेनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छुं दुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिवधिरामयान् ।
कच्छुराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम्" ॥
कच्छुराक्षसनाम तैलम् ॥२॥ इति भावप्रकाशः ॥

("अवल्गुजं कासमर्दं चक्रमर्दं निशायुतम् ।
माणिमन्थेन तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ।
कच्छुं कण्डूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥
कोमलं सिंहास्यदलं सनिशं सुरभिजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छुं विलेपनतः ।
हरिद्राकल्कसंयुक्तं गोमूत्रस्य पलद्वयम् ।
पिबेन्नरः कामचारी कच्छुपामाविनाशनम् ॥
शोथपाण्ड्वामयहरी गुल्ममेहकफापहा ।
कच्छुपामापहरी चैव पथ्या गोमूत्रसाधिता ॥*॥
स्वरसेऽपि च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुर्विचर्च्चिका-पामा अभ्यङ्गादेव नाशयेत्" ॥
इति दूर्व्वाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपारग्वधं गदम् ।
करञ्जबीजैडगजं गर्भं दत्त्वा विपाचयेत् ॥
तैलं सर्षपसम्भूतं नाड़ीदुष्टव्रणापहम् ।
अनेनाशु प्रणश्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिकापि पुरोत्थुङ्गगम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्डूकच्छुप्रशमनं कच्छुपामा विनाशनम्" ॥
इति सोमराजीतैलम् ॥ * ॥
इति चक्रपाणिदत्तसंग्रहः ॥)

कच्छुघ्नी, स्त्री, (कच्छुं हन्ति या । कच्छु + हन् + टक् + ङीप् ।) पटोलः । हपुषाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कच्छुरः, त्रि, (कच्छुरस्त्यस्य । "कच्छ्वा ह्रस्वत्वञ्चेति" रः । ह्रस्वश्च । पां । ५ । २ । १०७ । वार्त्तिके ।) कच्छुरोगयुक्तः । खोसरोगी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पामनः २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५८ पुंश्चलः । इति मेदिनी ॥

कच्छुरा, स्त्री, (कच्छुं कण्डूरोगं राति ददातीति । आत इति कः । टाप् च । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः पूर्व्वस्य । यद्वा कच्छूः साध्यत्वेनास्ति अस्यां ह्रस्वश्चेति केषाञ्चिन्मतम् ।) शूकशिम्बी । शटी । दुरालभा । इति मेदिनी ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ याहिणीच्छदः । इति रत्नमाला ॥ च्ची वइ इति भाषा ॥

कच्छूः, स्त्री, (कषति छिनत्ति देहं "कषेश्छश्च" । इति ऊः । १ । ८६ । उणां ।) रोगविशेषः । खोस् पाँचड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पाम २ पामा ३ विचर्च्चिका ४ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५६ ॥

कच्छूमती, स्त्री, (कच्छूः साधनत्वेनास्त्यस्यां अस्त्यर्थे मतुप् ततो ङीप् ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कच्छोटिका, स्त्री, (कच्छ + अटन् वा कन् । अत इत्वं टाप् च । पृषोदरादित्वात् ओकारादेशः ।) कच्छः । इति हेमचन्द्रः । काछा इति भाषा ॥

कच्छोरं, क्ली, (केन शिरसा शरीरेण वा कुर्य्यते लिप्यते इति । क + कुर लेपे + कर्म्मणि घञ् ।) शटी । इति रत्नमाला ॥

कच्ची, स्त्री, (कचते दीप्यते शोभते । कच् उन् । ततः कचुशब्दात् ङीप् ।) कन्दविशेषः । कचु इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । वितगड़ा २ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । गुरुत्वम् । कटुत्वम् । आमवायुपित्तकारित्वम् । पिच्छिलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("कच्ची सरा गुरुः सामवातकृत् कटुपित्तला" ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणे ॥) कचु इति हिन्दीभाषा ॥

"महिषासुरयुद्धेषु कच्चीरूपासि सुव्रते ।
मम विघ्नविनाशाय पूजां गृह्ण प्रसीद मे" ॥
इति शारदीयदुर्गार्च्चापद्धतिः ॥

कज, इ मदे । जन्मनि । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ कञ्जारः । मदो जन्म । सञ्ज्ञोः कभावे इति भावे कः । इति दुर्गादासः ॥

कजं, क्ली, (के जले जायते जातं वा । जन + कर्त्तरि + डः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कज्जलं, क्ली, (कु कुत्सितं जलं यस्मात् शुभ्रमपि जलं संयोगात् स्ववर्णत्वं नयतीति यावत् यद्वा कुत्सितं ऊर्द्धगं चक्षुषोर्जलं दूरीभूतं भवत्यस्मात् । कोः कदादेशः ।) अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ काजल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कोचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

("ततः साकारयद्भूरि चेटीभिः कुङ्कुमकल्पितम् ।
कस्तूरिकादिसंयुक्तं कज्जलं तैलमिश्रितम्" ॥
इति कथासरित्सागरे । ४ । ४७ ॥ तथा, भागवते ६ । २ । २७ ।
"धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम्" ॥)

कज्जलः, पुं, (कत् कुत्सितं यथा तथा जालयति आच्छादयति आतपादिकं । यद्वा कुत्सितमपि लतागुल्मादिकञ्चेति यावत् जालयति जीवयति वर्षणेनेतिशेषः । कु + जल् + णिच् अच् ततो ह्रस्वः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

कज्जलध्वजः, पुं, (कज्जलं ध्वज इव यस्य ।) दीपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जलरोचकः, पुं क्ली, (कज्जलं रोचयति । दीपेनोद्भासयति । कज्जल + रुच् + णिच् ततोऽच् स्वार्थे कन् । ण्वुल् वा ।) दीपाधारः । पिलसुज् देरको इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । कौमुदीवृक्षः २ दीपवृक्षः ३ शिखातरुः ४ दीपध्वजः ५ । इति जटाधरः ॥ ज्योत्स्नावृक्षः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कज्जली, स्त्री, (कु कुत्सितं जलति जीवतीति । जल + टक् ङीप् च कोः कत् । यद्वा कुत्सितं रोगयुक्तम् जालयति आरोग्यं नयति । जल + णिच् + अच् गौरादित्वात् ङीष् ह्रस्वश्च । यद्वा कज्जलमिवाचरतीति कद् + जल् + क्विप् + अच् ङीष् च ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कज्जला २ अनन्ता ३ इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रितरसगन्धकम् । (यथा

"गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्द्दयेद्भिषक् ।
कज्जलाभो यथा सूतो विहाय घनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)

कज्ज्वलं क्ली, (कं ऊर्द्धगतं चक्षुषोर्जलं चक्षुरोगविशेषं ज्वालयति शोषयति नाशयतीति यावत् । ज्वल + णिच् + अच् ह्रस्वश्च ।) कज्जलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कञ्चटं, क्ली, (कञ्चते दीप्यते लतादामादिभिः शोभते इति भावः । कचि + अटच् ।) जलजशाकविशेषः । काँचड़ादाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जलभूः २ लाङ्गली ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शारदी ४ तोयपिप्पली ५ शकुलादनी ६ । इति रत्नमाला जलतण्डुलीयम् ७ । इति भावप्रकाशः ॥ तस्य गुणाः । श्लेष्मकारित्वम् । धारकत्वम् । हिमत्वम् । पित्तरक्तनाशित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । तिक्तत्वम् । वायुहरत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कञ्चड़ः, पुं, (कञ्चते बध्नाति मध्यगतं मनुष्यादिजीवम् । कचि धातोरड़न् बाहुलकात् इदित्वान्नुम् । कञ्चते शोभते वा ।) कञ्चटप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । कञ्चटः २ काचः ३ चक्रमर्द्दः ४ अम्बुपः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कञ्चारः, पुं, (कचेर्भावे घञ् कचं प्रकाशं तं ऋच्छति प्राप्नोतीति ऋ + कर्म्मण्यण् । अथवा कं पृथ्वीं चारयति चालयति यद्वा कं जलं चारयति निजरश्मिभिरितिशेषः । कचि + णिच् अच् । कर्म्मणि उपपदे अण् वा ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

कञ्चिका, स्त्री, (कञ्चते वेणौ प्रकाशते। कचि+ण्वुल् स्त्रियां टाप् इत्वञ्च।) वेणुशाखा। कञ्ची इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुञ्चिका २ इषुः ३। इति शब्दचन्द्रिका॥ स्नुहस्फोटः। इति वैद्यकम्॥

कञ्चुकः, पुं, (कञ्चते आपुच्छात् सफणामुखपर्य्यन्तं अभितो दीप्यते प्रकाशते शोभते वा कञ्चते आवृणोति शस्त्रनिक्षिप्तास्त्रादिनिवारणाय। कचि +बाहुलकादुकन्।) सर्पत्वक्। सापेर खोलोस इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निर्म्मोकः २। (यथा पञ्चतन्त्रे। १। ६६।
"भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव"॥)
भटादेर्दोलाकृतिसन्नाहः। साँजोया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वारबाणः २ बाणवारः ३। इत्यमरभरतौ॥ (तथा हि रामायणे ६। ६६। २३।
"कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः।
उत्सारयन्तः सहसा समन्तात्परिचक्रमुः"॥)
चोलकम्। काँचलि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चोलः २ कञ्चुलिका ३ कूर्पासकः ४ अङ्गिका ५। वर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथाऽमरुशतके ८१।
"सख्यः किं करवाणि यान्ति
शतधा यत् कञ्चुके सन्धयः"॥)
वस्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा भागवते ८।७।१५।
"देवांश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रभान्
धूम्राम्बरस्रग्वरकञ्चुकाननान्"॥)

कञ्चुकालुः, पुं, (कञ्चुकोऽस्त्यस्य। कञ्चुक+आलुच्।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कञ्चुकी, [न्] पुं, (कञ्चुकोऽस्यास्तीति। कञ्चुक+अस्त्यर्थे इनिः।) महल्लकः। अन्तःपुराध्यक्षः। स तु वहिःसञ्चरणीनां पुरस्त्रीणां प्रेक्षकपुरुषान्तरवारणाय राज्ञा स्त्र्यागारे यो वेत्रधरो नियुक्तः। तत्पर्य्यायः। सौविदल्लः २ स्थापत्यः ३ सौविदः ४। इत्यमरः॥ २।८।८॥ (यथा रत्नावलीनाटिकायां २ अङ्के।
"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः"॥ अस्य लक्षणमुक्तं भरतेन।
"अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः।
सर्व्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते"॥)
यवः। चणकः। सर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ षिङ्गः। जोङ्गकद्रुमः। इति मेदिनी॥

कञ्चुकी, स्त्री, (कञ्चयति शरीरकान्त्यादिकं प्रकाशयति रोगादिकमुपशमयति वा। कञ्च णिच् बाहुलकादुकन् गौरादित्वात् ङीष् जातिवाचकत्वात् ङीप् वा।) ओषधिभेदः। इति मेदिनी॥ क्षीरीशवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कञ्चुलिका, स्त्री, (कञ्चते हृदयाद्यङ्गान्यावृणोतीति। कचि+उलच्+स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ह्रस्वः। टाप् च।) कञ्चुकः। स्त्रीणामङ्गरक्षिणी। इति हेमचन्द्रः॥ काँचुलि इति भाषा॥ (यथा अमरुशतके। २३। "त्वं मुग्धाक्षि! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्।)

कञ्जं, क्ली, (कम् क्षीरोदधौ जायते सागरस्यापि जलमयत्वात् तद्वति इति सूच्यते। कम् जले जातम्। जनेः कर्त्तरि डः।) अमृतम्। पद्मम्। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते। ८। ६। ३।
"विरिञ्चो भगवान् दृष्ट्वा सह शर्व्वेण तां तनुम्।
स्वच्छामरकतश्यामां कञ्जगर्भारुणेक्षणाम्"॥)

कञ्जः, पुं, (कम् के जले शिरसि च जायते। जनेर्डः।) ब्रह्मा। केशः। इति मेदिनी॥

कञ्जकः, पुं, (कञ्जते मनुष्यवत् प्रायेणोच्चारयितुं शक्नोतीति। कजि+कर्त्तरि ण्वुल्।) पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जजः, पुं, (कञ्जात् विष्णोर्नाभिपद्मात् जातः। जन +कर्त्तरि डः।) ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥

कञ्जनः, पुं, (कं सुखं जनयतीति। कम्+जनि+अण्।) कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पक्षिविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जरः, पुं, (कं जलं एकार्णवस्थसलिलं जरयति शोषयति। कम् जृणाति रश्मिभिराकर्षति। कजि+अरन्।) ब्रह्मा। सूर्य्यः। उदरम्। हस्ती। इत्युणादिकोषः॥

कञ्जलः, पुं, (कञ्जते उपदिष्टविषयं पठितुं शक्नोति। कजि+कलच्।) मदनपक्षी। इति शब्दचन्द्रिका॥ मयना इति भाषा॥

कञ्जारः, पुं, (कम् जलं भुक्तरसादिकं जारयति। कम्+जलं जारयति शोषयति रश्मिभिः। कम् एकार्णवस्थप्रलयसलिलं जारयति योगबलेन लापयति। कं जलं जारयति शोषयति शुण्डेनेति शेषः। कम्+जॄ+णिच्+अण्। यद्वा "कञ्जिमृजिभ्यां चित्"। इति आरन्। उणां ३।१३७।) जठरम्। सूर्य्यः। विरिञ्चिः। वारणः। मुनिः। इति मेदिनी॥ (मयूरः। व्यञ्जनम्। इत्युणादिकोषः॥ ४।१३७॥ कम् जलं सागरं जारयति शोषयति गण्डूषीकृत्य योगबलेन इति विग्रहे अगस्त्यमुनिः॥)

कञ्जिका, स्त्री, (कञ्जते तरसा भूमिं भित्त्वा उत्पद्यते। कजि+कर्त्तरि+ण्वुल्+टाप् इत्वञ्च।) ब्राह्मणयष्टिकावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ वामनहाटी इति भाषा॥

कट गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कटति। इति दुर्गादासः॥

कट इ गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्। इ-कण्टते। इति दुर्गादासः॥

कट ई गत्यां। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। कटति अकटीत् अकाटीत् चकाट। ई कट्टः इति दुर्गादासः॥

कट ए वृतौ। वृषि। वृतिरावरणम्। वृट् वर्षणम्। (भ्वां-परं-सकं-अकं च सेट्।) कटति। एदित् अकटीत् चकाट।) ए अकटीत् पटो गात्रम्। कटति मेघः। इति दुर्गादासः॥

कटः, पुं, (कटति मदवारि वर्षति यः। कट वर्षणे-कर्त्तर्य्यच्।) हस्तिगण्डस्थलम्। "कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य"। इति रघुः"। २।३७।) कटिदेशः तत्पार्श्वञ्च। किलिञ्जकः। इत्यमरः॥ माँदुर् दरमा इत्यादि भाषा। काशादिरचितरज्जुः येन कुसूलं वेष्ट्यते। कुसूलञ्च मरायि इति टीकान्तरम्॥ तृणरचितटाटी इतिख्यात इत्यन्ये। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा भागवते। १।३।१८।
"चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम्।
ददार करजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा"॥)
अतिशयः। शरः। समयः। इति मेदिनी॥ तृणम्। इति धरणी॥ (यथा मनु २। २०४।
"गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्रस्तरेषु कटेषु च।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च"॥
"कटेषु तृणादिनिर्म्मितेषु" इति कुल्लूकभट्टः॥)
शवः। शवरथः। ओषधी। श्मशानम्। इति हेमचन्द्रः॥ तक्षितकाष्ठम्। तक्ता इति भाषा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—रामायणे। २। ५६। २१।
"तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम्।
सुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्"॥
"बद्धकटां बद्धकवाटाम्" इति तट्टीका॥ स्वनामप्रसिद्धराक्षसः। यथा,—रामायणे।५।१२।१३।
"शुकनासस्य वक्रस्य कटस्य विकटस्य च।
रक्षसो लोमहर्षस्य दंष्ट्रालस्य सकर्णयोः"॥)

कटः, त्रि, (कटयति प्रकाशयति क्रियामिति शेषः। कट्+णिच्+अच्।) क्रियाकारः। इति हेमचन्द्रः॥

कटकः, पुं क्ली, (कटति वर्षति अस्मिन् मेघ इति। अथवा कठ्यते निर्गम्यते अस्मात् निर्झरिण्यादिभिः "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्"। ५। ३५। उणां इति वुन्।) पर्व्वतमध्यभागः। तत्पर्य्यायः। नितम्बः २। इत्यमरः॥ २। ३। ५॥ मेखला ३ इति भरतः॥ (यथा रघुः। १६। ३१। "मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना"॥) वलयः। चक्रम्। इत्यमरः॥ २। ६। १०७। हस्तिदन्तमण्डनम्। सामुद्रलवणम्। राजधानी। इति मेदिनी॥ नगरी। इति शब्दरत्नावली॥ सेना। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा हितोपदेशे १। ३३२। "स च दिग्विजयक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदीतीरे समावेशितकटको वर्त्तते"॥) सानुः। पर्व्वतस्य समभूभागः। इति विश्वः॥
("गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च।
जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु पुरेषु च"॥
इति महाभारतम् ४। २४। १२।)

कटकी, [न्] पुं, (कटकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटकोलः, पुं, (कटति वर्षति स्रवति इति। कट्+अच्। कटस्य निष्ठीवनरूपजलस्य कोलः घनीभावो यत्र। कुल संस्त्याने अधिकरणे घञ्।) निष्ठीवनपात्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ पिकदानी इति भाषा॥

("स्यादाचामनकः प्रोक्तः कटकोलः पतद्ग्रहः"।)

कटखादकं, त्रि, (कटं तृणादिकं सर्व्वमपि खादति इत्यर्थः। कट्+खाद्+ण्वुल्। सर्व्वभक्षम्।) खादकम्। भक्षकम्। इति मेदिनी॥

कटखादकः, पुं, (कटस्य आवरणस्य खं मध्यस्थितच्छिद्रं अत्ति। कट+ख+अद्+ण्वुल्।) काचकलसः। काकः। जम्बूकः। इति मेदिनी॥ (कटं शवं खादतीति व्युत्पत्त्या शवखादके त्रि।)

कटङ्कटः, पुं, (कटं शवं कटति ज्वालया आवृणोतीति। कट+कट्+बाहुलकात् खच्।) अग्निः। यथा,—

"कटङ्कटाय भीमाय नमः पच्चपलाय च।

अघोरघोररूपाय घोरघोरतराय च"॥

इति वह्निपुराणे अग्निस्तवनामाध्यायः॥

कटङ्कटेरी, स्त्री, (कटङ्कटं वह्निजं सुवर्णं तत्कान्तिमितिशेषः ईरयति प्रापयति ज्ञापयति वात्मानं सुवर्णकान्तितुल्यपीतवर्णत्वात्। कटङ्कट+ईर गतौ+अण्। ङीप् गौरादित्वात् ङीष् वा।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ दारुहरिद्रा। इति रत्नमाला॥

कटंप्रूः, पुं, (कटे श्मशाने प्रवते। कटं कटेन वा प्रवते। प्रुङ् गतौ क्विप् निपातनात् दीर्घः। पां। ३। २। १७। "क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च"।) उणां २। ५७।) महादेवः। राक्षसः। विद्याधरः। अक्षदेवनः। इति मेदिनी। कीटः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कटभङ्गः पुं, (कटानां शस्यानां ओषधीनामितियावत् हस्तेन भङ्गः छेदनम्। कटस्य सैन्यसंघस्य भङ्गः यस्मात् हेतोः सैन्यभङ्गस्तु राजमरणाद्धेतुरेव।) शस्यानां हस्तच्छेदः। हात दिया शस्य कँड़ा कुड़न इत्यादि भाषा। नृपात्ययः। राजविनाशः। इति मेदिनी॥

कटभी, स्त्री, (कटवद् भाति। कट+भा+कः। गौरादित्वात् ङीष्।) ज्योतिष्मती लता। इत्यमरः। २। ४। १५०॥ नया फटिकी इति भाषा। अपराजिता। वृक्षभेदः। तत्पर्य्यायः। नाभिका २ शौण्डी ३ पाटली ४ किणिही ५ मधुरेणुः ६ क्षुद्रश्यामा ७ कैडर्य्यः ८ श्यामला ९। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। गुल्मविषाध्मानशूलदोषनाशित्वम्। वातकफाजीर्णरोगशमताकारित्वम्। श्वेता चेत् गुणयुक्तत्वञ्च। "तत्फलं तद्गुणं ज्ञेयं विशेषात् कफशुक्रकृत्"। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा भावप्रकाशे।

"कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रिमीन्।

हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटुरुष्णा च कीर्त्तिता"॥)

वृक्षभेदः। काँटाशिरीष इति ख्यातः। इति रत्नमाला॥

कटमालिनी, स्त्री, (कटानां किण्वाद्योषधीनां माला साधनत्वेनास्ति अस्याः अस्त्यर्थे इनिः ततो ङीप्। मदिरामादकतायास्तु किण्वाद्योषधीगणप्रभवत्वात्। "मद्यादौ किण्वशक्तिवत्"। इति चार्व्वाकदर्शनं १ अध्यायः।) मदिरा। इति शब्दमाला॥

कटम्बः, पुं, (कटतीति "शकादिकडिकटिभ्योऽम्बच्"। उणां। ४। ८२। इति अम्बच् धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र वादनेऽपि।) वाद्यभेदः। (कट्यते आव्रियते शब्दनेनेति करणे अम्बच्।) बाणः। इत्युणादिकोषः॥

कटम्भरा, स्त्री, (कटं गुणातिशयम् ऋणोति धारयतीति। कृ+अच्+टाप् च।) कटुकी। इत्यमरः। २। ४। ८५॥ कटम्भरा इति च पाठः॥

कटम्भरः, पुं, (कटं गुणातिशयं बिभर्त्ति। भृ+धारणपोषणयोः संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमीति खच् मुम् च पां ३। २। ४६।) श्योणाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ कटभीवृक्षः। इति वैद्यकम्॥

कटम्भरा, स्त्री, (कटं बिभर्त्ति या। भृ+खच् मुम् टाप् च।) राजबला। इत्यमरः। २। ४। १५३॥ प्रसारणी। गन्धभादालिया इति भाषा। रोहिणी। कटकी इति भाषा। हस्तिनी। कलम्बिका। गोला। वर्षाभूः। मूर्व्वा। इति मेदिनी॥

कटव्रणः, पुं, (कटः उत्कटो व्रणो युद्धकाण्डस्य।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटशर्करा, स्त्री, (कटः नलः तिक्तरसत्वात् शर्करेव यस्याः।) गाङ्गेष्टीलता। इति हारावली॥ गाटा इति ख्याता।

कटाकुः पुं, (कटति कष्टेण जीविकां निर्व्वाहयति॥ कट् कृच्छ्रजीवने "कटिकषिभ्यां काकुः" उणां ३। ७७। इति काकुः।) पक्षी। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कटाक्षः, पुं, (कटावतिशयितौ अक्षिणी यत्र। कट+अक्षिन्+षच्। यद्वा कटं गण्डमक्षति व्याप्नोति। अक्षू व्याप्तौ+अच् कर्म्मण्यण् वा।) अपाङ्गदर्शनम्। आड़चके देखन इति भाषा। इत्यमरः। २। ६। ९४॥ (यथा, मेघदूते ३७। "आमोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्"॥)

कटायनं, क्ली, (कटस्य तृणासनस्य अयनं उत्पत्तिस्थानम्।) वीरणम्। इति शब्दरत्नावली॥

कटारः, पुं, (कटं कन्दर्पमदं ऋच्छति। कट+ऋ+अण्।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला।

कटाहः, पुं, (कटं उत्तापादिकं आहन्ति निवारयतीति। कट्+आ+हन्+ड।) कूर्म्मकर्परः॥ द्वीपप्रभेदः। (कटं कटुगन्धादिकं आहन्ति तैलादिकटुगन्धः आहन्यतेऽत्र वा।) तैलादिपाकपात्रम्। (कटं शत्रुं आहन्त्यसौ जायमानविषाणाग्रमहिषीशावकः। इति मेदिनी॥ (कटः पापी आहन्यते यत्र।) नरकः। इति हारावली॥ कर्व्वरः। इति जटाधरः॥ कूपः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्। ५। १। ५२। "प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः"॥)

कटिः, पुं, स्त्री, (कट्यते वस्त्रादिना व्रियतेऽसौ सर्व्वधातुभ्य इन् इति कट्+इन्।) शरीरावयवविशेषः। काँकालि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कटः २ श्रोणिफलकं ३ श्रोणी ४ ककुद्मती ५। इत्यमरः। २। ६। ७४॥ श्रोणिफलम् ६ कटी ७ श्रोणिः ८। इति तट्टीका॥ कलत्रम् ९ कटीरम् १० काञ्चीपदम् ११। इति हेमचन्द्रः। करभः १२। इति जटाधरः॥ अत्र पूर्व्वद्वयं कटिपार्श्वः। इति भरतः॥ (यथा, भागवते। ३। १५। २०।

"येषां बृहत् कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः"।

कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः"॥)

कटित्रं, क्ली, (कटिं त्रायते इति। कटि+त्रै+कः।) रसना। कटिवस्त्रम्। कटिवर्म्म। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (यथा भागवते। ६। १६। ३०।

"मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्-

किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम्"।)

कटिप्रोथः, पुं, (प्रोथतीति प्रोथ्+पर्य्याप्तौ पुंसीति घः। कट्याः प्रोथः मांसपिण्डः।) कटिदेशस्थमांसपिण्डम्। गदपला पोदेर पेलो इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्फिक् २। इत्यमरः। २। ६। ७५॥ पूतकः ३ कटीप्रोथः ४। इति रभसः॥ कटिः ५ प्रोथः ६। इति केचित्॥ पूतः ७। इति भरतः॥

कटिरोहकः, पुं, (कटिं हस्तिपश्चाद्भागं रोहतीति। कटि+रुह्+ण्वुल्।) हस्तिपश्चाद्भागरोहकः। इति शब्दमाला॥

कटिल्लकः, पुं, (कटति लतायां प्रकाशते उत्पद्यते वा। कट+बाहुलकादिल्लप्रत्ययः। ततः स्वार्थे कन्।) कारवेल्लः। इत्यमरः। करला इति भाषा॥

कटिशीर्षकः, पुं, (कटिः शीर्षमिव। संज्ञायां कन्।) कटिदेशः। इति हलायुधः॥

कटिशूलः, पुं, (कटिस्थः शूलः शूलरोगः।) कटिदेशस्थशूलरोगः। तस्यौषधं यथा।

"रजनीकदलीक्षारलेपः सिध्मविनाशनः।

कुष्ठस्य भागमेकन्तु पथ्याभागद्वयं तथा॥

उष्णोदकेन संपीत्वा कटिशूलविनाशनम्"।

इति गारुडे १८८ अध्यायः॥

("गुडूच्यारग्वधश्चैव क्वाथमेषां विपाचयेत्।

शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिबेज्जङ्घाकटिग्रहे"॥

इति शार्ङ्गधरः॥)

कटिशृङ्खला, स्त्री, (कट्यां धार्य्या शृङ्खला। यद्वा कट्याः शृङ्खला।) किङ्किणी। कटिधार्य्यक्षुद्रघण्टिका। इति हारावली॥

कटिसूत्रं, क्ली, (कट्यां धार्य्यं सूत्रम्। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) कट्यलङ्कारविशेषः। इति हलायुधः। चन्द्रहार गोट् इत्यादि भाषा॥ (यथा, भागवते। ५। ३। ४। "स्फटिकिरणप्रवरमणिमयमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्रहारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना इव"॥)

कटी, [न्] पुं, (कटः गण्डस्थलं प्राशस्त्येनास्यास्तीति अस्त्यर्थे इनिः।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटी, स्त्री (कट्यते गन्धेषु गण्यतेऽसौ। कट्यते आव्रियते वस्त्रादिना। सर्व्वधातुभ्य इन्। कटात् श्रोणिवचन इति गौरादिषु पाठाद् वा ङीष्। पां ४। १। ४१।) पिप्पली। श्रोणिदेशः। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते। १। वकवधपर्व्वणि १६४। २७।

"सव्येन च कटीदेशे गृह्य वाससि पाण्डवः।
तद्दत्तो द्विगुणां चक्रे गवन्तं भैरवं रवम्" ॥)

कटीतलः, पुं, (कट्यां तलमास्पदमस्य। अस्य कटिदेशे धारणप्रसिद्धेस्तथात्वम्।) न्युब्जखड्गः। इति त्रिकाण्डशेषः। बाँका खाँड़ा इति भाषा॥

कटीरं, क्ली, (कट्यते आव्रियतेऽसौ वाससेति शेषः। कट्+"कृशृपकटिपटिशौटिभ्यः ईरन्"। उणां। ४। ३०॥ इति ईरन्।) कटिः। इति हेमचन्द्रः॥

कटीरः, पुं, (कट्यते आव्रियतेऽसौ अथवा कट्यते गम्यते अनेन। कर्म्मणि करणे वा ईरन्। उणां। ४। ३०।) जघनम्। कन्दरः। इत्युणादिकोषः॥ कटिः। इति जटाधरः॥

कटीरकः, पुं, (कटीर एव स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) नितम्बः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कटु, क्ली, (कटति सदाचारमावृणोतीति। कट+उन्।) अकार्य्यम्। इत्यमरः। ३। ३। ३५॥ दूषणम्। इति विश्वः॥

कटुः, पुं, (कटति तीक्ष्णतया रसनां मुखं वा आवृणोति यद्वा कटति वर्षति चक्षुर्मुखनासादिभ्यो जलं स्रावयतीति। कट्+उन्। "कटिवटिभ्यां च"। उणां। १। ९।) रसविशेषः इत्यमरः। १। ५। ९। झाल इति भाषा॥ अस्य गुणाः कण्ठजदोषशोथमन्दाग्निश्वित्ररोगनाशित्वम्। अस्य बहुसेवने नयदाहत्वम्। वीर्य्यबलापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च। आरोग्यपित्ताग्निवायुकारित्वम्। कृमिकण्डुविषरोगकलनदुग्धमेदःस्थौल्यनाशित्वम्। लघुत्वम्। अतिशयभक्षणे भ्रमस्थैर्य्यतालुशोषातिदाहकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (तथा चोक्तम्। भावप्रकाशे।

"कटूष्णः स्तन्यमेदःश्लेष्मकण्डूविषापहः।
वातपित्तकृदाग्नेयः शोषी पाचनरोचकृत्" ॥

अस्य लक्षणं यथाह वाभटः॥

"उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्व्वंश्चिमिचिमां कटुः।
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च" ॥

गुणकर्म्माणि च यथा, तत्रैव।

"कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित्।
व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ॥
दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य कर्षणः।
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ॥
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम्।
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटीपृष्ठादिषु व्यथाम्" ॥ * ॥

कटुको रसो वक्त्रं शोधयति अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्रावयति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अलसकश्वयथूपचयोदर्द्दाभिष्यन्द-स्नेह-स्वेद-क्लेदमलानुपहन्ति, रोचयत्यशनं, कण्डूर्विनाशयति, व्रणानवसादयति, क्रिमीन् हिनस्ति, मांसं विलिखति, शोणितसङ्घातं भिनत्ति, बन्धांश्छिनत्ति, मार्गान् विवृणोति, श्लेष्माणं शमयति, लघुरुष्णो रूक्षश्च॥ स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो विपाकप्रभावात् पौंस्त्वमुपहन्ति, रसवीर्य्यप्रभावान्मोहयति, ग्लापयति, सादयति, कर्षयति, मूर्च्छयति, नमयति, तमयति, भ्रमयति, कण्ठं परिदहति शरीरतापमुपजनयति, बलं क्षिणोति, तृष्णां जनयति, वाय्वग्निबाहुल्याद् भ्रम-मद-दवथु-कम्प-तोद-भेदैश्चरण-भुज-पार्श्व-पृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानुपजनयति॥ इति चरकः॥) चम्पकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चीनकर्पूरः। पटोलः। कट्वीलता। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुः, स्त्री, (कट्यते कटुत्वेनास्वाद्यते इति। कट्+उ।) कटुकी। इत्यमरः॥ प्रियङ्गुवृक्षः। राजिका। इति विश्वमेदिन्यौ॥

कटुः, त्रि, (कटति परलक्ष्मीदर्शनेन कृपणतां गच्छतीति। कट्+उः।) मत्सरः। तीक्ष्णः। इत्यमरः। ३।३।३५॥ (यथा, महाभारते १। पौष्यपर्व्वणि ३। ५५। "क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुष्युपहतोऽन्धो बभूव"।) कटुरसयुक्तः। (यथा, भागवते। ३। २६। ४२।

"कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा।
भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते" ॥)

सुगन्धिः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। ५। ४८।

"सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाह-
मसह्यमाघ्राय मदं तदीयम्" ॥)

अप्रियः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रघुः ६। ८५।

"इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" ॥)

दुर्गन्धः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कटुकं, क्ली, (कटुकानां कटुरसानां त्रयं कटोः संज्ञायां कन्।) त्रिकटु। इति मेदिनी॥ तत्तु शुण्ठी पिप्पली मरिचञ्च॥ (कटु एव। स्वार्थे कन्। इति विग्रहे वाच्यलिङ्गं। अप्रियम्। यथा, महाभारते। २। अनुद्यूतपर्व्वणि ७१। १६।

"दुर्य्योधनस्य कर्णस्य कटुकान्यभ्यभाषताम्।
इति सर्व्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे" ॥)

कटुकः, पुं, (कटुरेव कटुकः स्वार्थे कन्।) कटुरसः। (यथा, सुश्रुते "यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्रावयति स कटुको रसः" ॥) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥ सुगन्धितृणम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुटजवृक्षः। अर्कवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजसर्षपः। इति हारावली॥

कटुकन्दः, पुं, (कटुः कन्दो मूलमस्य।) शिग्रुवृक्षः। आर्द्रकम्। लशुनम्। इति मेदिनी॥

कटुकफलं, क्ली, (कटुकं फलमस्य।) कक्कोलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुका, स्त्री, (कटु+संज्ञायां कन्। स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रचञ्चुवृक्षः। वृक्षविशेषः। कट्की इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जननी २ तिक्ता ३ रोहिणी ४ तिक्तरोहिणी ५ चक्राङ्गी ६ मत्स्यपित्ता ७ वकुला ८ शकुलादनी ९ सादनी १० शतपर्व्वा ११ द्विजाङ्गी १२ मलभेदिनी १३ अशोकरोहिणी १४ कृष्णा १५ कृष्णभेदी १६ महौषधी १७ कट्वी १८ अञ्जनी १९ काण्डरुहा २० कटुः २१ कटुरोहिणी २२ केदारकटुका २३ अरिष्टा २४ पामघ्नी २५। इति राजनिर्घण्टः॥ कटम्भरा २६ कटुम्भरा २७ अशोका २८। इत्यमरः तट्टीका च॥ (अस्य गुणाः।

"कटुका कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठक्रिमिप्रणुत्" ॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकवचनम्॥) अतिकटुत्वम्। तिक्तत्वम्। शीतत्वम्। पित्तरक्तदाहबलाशारोचकश्वासज्वरनाशित्वम्। वमिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। सारकत्वम्। रूक्षत्वम्। कफनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ताम्बूली। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कटुकालावुः पुं, (कटुका अलावुः।) कटुतुम्बी। इति रत्नमाला॥ तितलाउ इति भाषा॥

कटुकी, स्त्री, (कटु+स्वार्थे कन्। गौरादित्वात् ङीष्।) कटुका। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ। कट्की इति भाषा॥ (अस्या गुणाः।

"कटुकी तु सरा रूक्षा कफपित्तज्वरापहा"।

इति वैद्यकद्रव्यगुणग्रन्थे॥

"कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः।
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठक्रिमिप्रणुत्" ॥

इति भावप्रकाशः॥)

कटुकीटकः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः दंशनेन दुःखप्रदत्वात् कीटः ततः स्वार्थे कन्।) मशकः। इति जटाधरः॥

कटुक्वाणः, पुं, (कटुः कर्कशः क्वाणः क्वणनं शब्दो यस्य।) टिट्टिभपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

कटुग्रन्थि, क्ली, (कटुस्तीव्रो ग्रन्थिर्मूलमस्य।) पिप्पलीमूलम्। शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुचातुर्जातकं, क्ली, (चतुर्भ्यो जातकं ततः स्वार्थे अण् ततः कर्म्मधारयः।) एलात्वक्पत्रकमरिचात्मकचतुष्कम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुच्छदः, पुं, (कटुश्छदः पत्रं यस्य।) तगरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कटुतिक्तकः, पुं, (कटुश्चासौ तिक्तश्चेति। अल्पार्थे कन्।) शणवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूनिम्बः। इति वैद्यकम्॥

कटुतिक्तका, स्त्री, (विपाके कटुः स्वादे तिक्ता। स्वार्थे कन्। अत इत्वम्॥) कटुतुम्बी। इति शब्दरत्नावली॥

कटुतुण्डी, स्त्री, (कटु तीव्रं तुण्डमस्याः।) लताप्रभेदः। कटुतराइ इतिख्याता। तत्पर्य्यायः। तिक्ततुण्डी २ तिक्ताख्या ३ कटुका ४ कटुतुण्डिका ५ विषा ६॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कफवान्तिविषारोचकरक्तपित्तनाशित्वम्। सदा पथ्यत्वम्। रेचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कटुतुम्बी, स्त्री, (कटुश्चासौ तुम्बी चेति।) लताविशेषः। तितलाउ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। इक्ष्वाकुः २। इत्यमरः। २। ४। १५६॥ कटुकालावुः ३ नृपात्मजा ४। इति रत्नमाला॥ कटुतिक्तिका ५। इति शब्दरत्नावली॥ कटुफला ६

तुम्बिनी ७ कटुतुम्बिनी ८ बृहत्फला ९ राजपुत्त्री १० तिक्तबीजा ११ तुम्बिका १२ ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । वान्तिकारित्वम् । श्वास-वातकासशोथव्रणशूकविषनाशित्वम् । शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुकृमिकफवार्य-नाशित्वम् । लघुपाकित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत्" ॥)

कटुत्रयं, क्ली, (कटूनां कटुरसानां त्रयम् ।) त्रिकटु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणाः । "त्र्यं त्रिकटुकं जयेत् । स्थौल्याग्नि-सदन-श्वास-कास-श्लीपद-पीनसान्" ॥ इति वाभटः ॥)

कटुदला, स्त्री, (कटु दलं पत्त्रं यस्याः ।) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः । काँकुड़ इति भाषा ॥

कटुनिष्पावः पुं, (कटुश्चासौ निष्पावश्चेति ।) नदी-निष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्त्रः, पुं, (कटु तीव्रं पत्त्रं यस्य ।) पर्पटः । सिता-र्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुपत्त्रिका, स्त्री, (कटु पत्त्रं यस्याः । ततः कप् । अत इत्वं टाप् च ।) कारीरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुफलः, पुं, (कटु फलं यस्य । अस्य पत्त्रस्य तिक्तत्वेपि फले कटुपाकत्वात् ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुफला, स्त्री, (कटु फलं यस्याः ।) श्रीवल्लीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुभङ्गः, पुं, (कटुः एकैकदेशभङ्गश्च यस्य ।) शुण्ठी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कटुभद्रं, क्ली, (कट्वपि भद्रं सेवनेन हितजनकम् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम् । इति केचित् ॥

कटुमञ्जरिका, स्त्री, (कटुः तीक्ष्णा मञ्जरी अस्ति अस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वत्वञ्च ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुमोदं, क्ली, (कटुरेव मोदः गन्धो यस्य तत् ।) जवादिनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुरं, क्ली, (कटति मन्थनेन रसान्तरं गुणान्तरं वा वर्षतीति । कट + उरन् । यद्वा कथ्यते प्रकथ्यते मन्थनात् रसान्तरेण गुणान्तरेण च प्रकाश्यते इति ।) तक्रम् । इति जटाधरः ॥ कट्वरं इत्यपि पाठः ॥

कटुरवः, पुं, (कटुः कर्कशो रवः ध्वनिर्यस्य ।) मण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुरोहिणी, स्त्री, (कटुश्चासौ कट्वी चासौ वा रोहिणी चेति । केचित्तु कटुः सती रोहतीति + रुह + णिनिः ततो ङीप् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥

कटुवार्त्ताकी, स्त्री, (कटुः कट्वी वार्त्ताकी ।) श्वेत-कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुवीजा, स्त्री, (कटु वीजं यस्याः ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुश्रेष्ठाजं क्ली, (कटूनां श्रेष्ठाय प्राधान्याय अजति पर्य्याप्नोतीति । अज् + अच् ।) गौरसुवर्णशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटुस्नेहः, पुं, (कटुः तीक्ष्णः स्नेहः रसविशेषो यस्य ।) सर्षपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटूत्कटं, क्ली, (कटुषु उत्कटम् ।) आर्द्रकम् । इति रत्नमाला ॥

कटूत्कटकं, क्ली, (कटुषु उत्कटम् । ततः संज्ञायां कन् ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कटोरं, क्ली, (कथ्यते दृश्यते निषिच्यते वा भक्ष्यद्रव्यं यत्र । कट + अधिकरणे ओलच । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) पात्रविशेषः । कटोरा इति भाषा । यथा,—मेरुतन्त्रे पञ्चमप्रकाशः ॥ * ॥

"मृत्कर्पटे संयुतकाचकूप्यां
दत्त्वा मुखं लोहपलोहसूत्रैः ।
निष्कासितो धूमरसस्तु तस्य
सौगन्धिकैः काचकटोरके यः" ॥

किञ्च ।

"रम्यान्नं देवकीदत्तं पात्रे काञ्चननिर्म्मिते ।
कटोराणां चतुःषष्टिः पात्रस्योभयतः स्थिता" ॥

इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि ९ अध्यायः ॥

कटोरा, स्त्री, (कथ्यते दृश्यते दीयते स्थाप्यते वा भक्ष्यद्रव्यादिकमस्याम् । कट + ओलच । लस्य रत्वम् ।) स्वनामख्यातपात्रम् । इति ब्रह्मवैवर्त्त-पुराणम् । वाटि इति भाषा ॥

कटोलः, पुं, (कटति सदाचारं मिष्टाद्यन्नरसञ्च आवृणोतीति । "कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्" । उणां १ । ६७ । इति ओलच् ।) चण्डालः । इत्युणादिकोषः ॥ कटुरसः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कटोलवीणा, स्त्री, (कटोलस्य चाण्डालस्य वीणा वाद्ययन्त्रविशेषः ।) वीणाविशेषः । इति शब्द-रत्नावली । केन्दुड़ा इति ख्याता ॥

कट्फलः, पुं, (कटति कटुतया अन्यरसमावृणोतीति । कट् + क्विप । कट् फलं यस्य सः ।) स्वनामख्यातफलवृक्षविशेषः । कायफल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रीपर्णिका २ कुमुदिका ३ कुम्भी ४ कैटर्य्यः ५ । इत्यमरः २ । ४ । ४० ॥ सोमवल्कः ६ ६ सोमवृक्षः ७ रोहिणी ८ । इति रत्नमाला ॥ कृष्णगर्भः ९ प्रचेतसी १० भद्रावती ११ महाकुम्भी १२ रामसेनकः १३ कुमुदा १४ उग्रगन्धः १५ भद्रा १६ रञ्जनकः १७ लघुकाश्मर्य्यः १८ श्रीपर्णी १९ काफलः २० प्रवषः २१ कुमुदो २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥
कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्व्वातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वासज्वरोग्रदाहनाशित्वम् । रुचि-कारित्वम् । मुखरोगशमप्रदत्वञ्च । इति राजनि-र्घण्टः ॥ कफरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ("कट्फलः कफरोगघ्नः कासश्वासज्वरापहः" ॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥)

कटफला, स्त्री, (कटति इति । कट + क्विप् तदेव फलमस्याः ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ बृहती । काकमाची । देवदाली । वार्त्ताकी । भूर्गेर्व्वारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कट्वङ्गः, पुं, (कटु अङ्गमस्य ।) श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २।४।५६ ॥ कटूनि उग्राणि वीर्य्ययुक्तानि अङ्गानि यस्य ।) दिलीपराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कट्वरं, क्ली, (कटति वर्षति रसान्तरम् । "छित्वर-छत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वर-कट्वरसंयद्वराः" उणां ३ । १ । इति कट + ष्वरच् । निपातनात् साधु ।) दधिसरः । इति रत्नमाला ॥ व्यञ्जनम् । इत्युणादिकोषः ॥ तक्रम् । यथा ।

"दध्नः समारकस्यात्र तक्रं कट्वरमुच्यते" ।

इति चक्रपाणिकृतसंग्रहे ॥

("सुवर्चिका-नागर-कुष्ठ-मूर्व्वा
लाक्षा-निशा-लोहितयष्टिकाभिः ।
तक्रं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्ध-
मभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत् स्यात्" ॥

इति षटकट्वरं तैलम् ॥)

कट्वी, स्त्री, (कथ्यते कटुरसतया स्वाद्यते अनुभूयते वा । कट् + उन् । ततः स्त्रियां ङीप् । वोतो-गुणवचनादिति ङीष् वा । पां । ४ । १ । ४४ ।) कटुका । लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । कटुकवल्ली २ सुकाष्ठा ३ काष्ठवल्लिका ४ सुवल्ली ५ महावल्ली ६ पशुमोहनिका ७ कटुः ८ ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफश्वासनानाज्वरनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । राजयक्ष्मनिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटुकाशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्याताः ॥)

कठ इ कि आध्याने । उत्कण्ठापूर्व्वकस्मरणे इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कण्ठ्यते । कि कण्ठयति । आध्यानं स्मृ म आध्याने इत्यत्र व्याख्यातम् । इति दुर्गादासः ॥

कठ तङ्क्ने । तङ्कनं दुःखेन जीवनम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कठति दीनः । इति दुर्गादासः ॥

कठ इ ए आध्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कण्ठ्यते । ए कर्त्तरि कण्ठते । "रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" । इति दुर्गादासः ॥

कठः, पुं, (कठेन प्रोक्तमधीते यः । कठशाखां अभि-जानाति वा "कठचरकात् लुक्" । इति लुक् । ४।३।१०७।) मुनिविशेषः । कठशाखाध्ययनकर्त्ता कठशाखाज्ञः । (यथा महाभारते । १ । पौलमे ८ । २४ ।

"उद्दालकः कठश्चैव श्वेतश्चैव महायशाः" ॥

ऋग्भेदः । स्वरः ।

("कठो मुनौ तदाख्यातवेदाध्येतृकयोः स्वरे" ।)

इति हेमचन्द्रः ॥ ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि ।

"इंशा-केश-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरि" ॥)

कठमर्द्दः, पुं, (कठं कष्टजीवनं मृद्गातीति। कठ मृद + अण्।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कठरः,त्रि,(कठ + अरन्।) कठिनः। इति जटाधरः॥

कठशाखा,स्त्री,(यजुर्व्वेदान्तर्गता कठेन प्रोक्ता शाखा।) यजुर्व्वेदस्य शाखाविशेषः। एतद्विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कठाहकः,पुं,(कठं कठिनमाहन्तीति। आ + हन् + डः। कठाहः तादृशं कं शिरो यस्य।) दात्यूहपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कठिञ्जरः, पुं, (कठिं कठिनं जरयति। जृष वयोहानौ तस्मात् अण्। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा जृ + णिच् + बाहुलकात् + खच् मुम् च।) तुलसीवृक्षः। तत्पर्य्यायः। पर्णासः २ कुठेरकः ३। इत्यमरः। २। ४। ७८॥ ("लोणिका-जातुकपर्णिका-पत्तूर-जीवक-सुवर्च्चला-कुरवक-कठिञ्जर-कुन्तलिका-कुरण्टिकाप्रभृतीनि"॥ इति सुश्रुते द्रष्टव्यम्॥)

कठिनं, त्रि, (कठ + इनन्। उणादिमते तु इनच्। "बहुलमन्यत्रापि"। उणां। २। ४। ८।) कठरम्। तत्पर्य्यायः। कक्खटम् २ क्रूरम् ३ कठोरम् ४ निष्ठुरम् ५ दृढम् ६ जरठम् ७ मूर्त्तिमत् ८ मूर्त्तम् ९। इत्यमरः। ३। १। ७६॥ खक्खटम् १० कठोलम् ११ जरटम् १२। इति तट्टीका॥ कर्करम् १३ कठरम् १४। इति जटाधरः॥ काठरम् १५ कमठायितम् १६। इति शब्दरत्नावली॥ स्तब्धम्। इति मेदिनी॥ ("उन्मूलयंश्च कठिनान् नृपान् वायुरिव द्रुमान्"। कथासरित्सागरे १९। ८८॥ तथा कुमारे ४। ५। "न विदीर्य्ये कठिनाः खलु स्त्रियः"॥ अपि च "भक्ष्यांश्चातिकठिनान् दन्तरोगी विवर्जयेत्"। सुश्रुते॥)

कठिनं, क्ली, स्त्री, (कठ + "बहुलमन्यत्रापि"। उणां २।४९। इति इनच्।) स्थाली। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

कठिनपृष्ठकः, पुं, (कठिनं पृष्ठमस्य। पृष्ठ स्वार्थे सज्ञायां वा कन्।) कच्छपः। इति राजनिर्घण्टः॥

कठिना, स्त्री, (कठ + इनच्। स्त्रियां टाप्।) गुड़शर्करा। इति विश्वमेदिन्यौ॥

कठिनिका, स्त्री, (कठ + इनच् + गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन्। टापि ह्रस्वश्च।) कठिनी। इति हारावली। खड़ी इति भाषा॥

कठिनी, स्त्री, (कठिन + गौरादित्वात् ङीष्।) खटिका। इति मेदिनी। खड़ी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पाकशुक्ला २ अमिलाधातुः ३ कक्खटी ४ खटी ५ खड़ी ६ वर्णलेखिका ७। इति रत्नमाला॥ धातूपलः ८ कठिनिका ९। इति हारावली॥ (तथा च हितोपदेशे १। १८। "गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद् यस्य। तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी नाम"॥)

कठिल्लः, पुं, (कठति भोजने दुःखं उद्वेगं वा जनयति। अतीवतिक्तत्वात् तथात्वं। कठ शोके इति धातोर्बाहुलकादिल्लप्रत्ययः।) कारवेल्लः। इत्युणादिकोषः। करला इति भाषा॥ (वाभटे शाकवर्गाणां मध्ये गणितम्॥ यथा,—

"कठिल्लं केम्बुकं प्रोक्तं स कोषातक कर्कशम्।
तिक्तं पाके कटुग्राहि वातलं कफपित्तजित्"॥)

कठिल्लकः, पुं, (कठिल्ल + स्वार्थे कन्।) कारवेल्लः। पुनर्णवा। तुलसी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कठी, स्त्री, (कठेन प्रोक्तमधीते या शाखाध्येतृत्वाच्चिन जातित्वात् ङीष्। कठप्रोक्तमधीयाना इत्यर्थः।) ब्राह्मणी। इति जटाधरः॥

कठेरः, पुं, (कठति कृच्छ्रेण जीवति जीविकां निर्व्वाहयति। "पतिकठिकुठिगड़िगुड़िदंशिभ्यएरक्"। उणां।१। ५९. इति एरक्।) कृच्छ्रजीवी। दरिद्रः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कठोरः, त्रि, (कठति पारुष्यमाचरति। "कठिचकिभ्यामोरन्" उणां १।६५। इतिकठ + ओरन्॥) कठिनः। इत्यमरः। ३। १। ७६॥ (यथा, भागवते ३। १९। १५।

"प्रद्धरोषः स कठोरमुष्टिना
नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः"॥

दारुणः। तथाहि भागवते। ५। १३। ३। "कठोरदंष्ट्रैर्मशकैरुपद्रुतः"॥ अतिविस्तृतः। तत्रैव ६। १२। २। "युगान्ताग्निकठोरजिह्वं"॥ पूर्णः। तथाहि।

"स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः
कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः"।

इति माघः। १। २०॥ "कठोरताराधिपस्य पूर्णेन्दोः" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

कठोलः, त्रि, (कठ + ओलच् "कपिगतिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्" उणां।१। ६७।) कठोरः। इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

कड इ ङ मदे। हर्षे इत्यर्थः। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-पक्षे उभं-इदित्।) इ कर्म्मणि कण्ड्यते। ङ कण्डति कण्डते। ङ कण्डते जनो हृष्टः स्यादित्यर्थः। अयमात्मनेपदीत्यन्ये। कदाचित् परस्मैपदार्थो अकारः। अनेकार्थत्वात् तुषापनयने च। (भ्वां-आत्मं-सकं।) "कण्डते तण्डुलं लोकः"। इति दुर्गादासः॥

कड श अदने। दर्पे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-दर्पे अकं-सेट्।) श कड़ती कड़न्ती। प्राश्नन्त वेदे तुषारणभेदार्थं आदावप्येवं पठन्ति। तथा च। "कड मद इति धातुः पठ्यते भूतुदाद्योः कड़ति कड़ति रूपं तुल्यमेव द्वयोः स्यात्। तदुभयगणपाठे किं फलं नेति वाच्यं स्वरकृत इह भेदः शप्शयोरस्ति यस्मात्" इति। स्वरकृत इति उदात्तानुदात्तस्वरितविरिभिसंयकचतुर्व्विधस्वरकृत इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कड इ क भेदे। रक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कड़ः, त्रि, (कड़ति माद्यतीति। कड़ मदे + पचाद्यच्।) मूर्खः। इति हलायुधः॥

कड़ङ्कं, क्ली, (कड्यते अद्यते इति। कड अदने + अच् संज्ञायां कन्। कर्म्मणि अप् स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) लवणविशेषः। करकच इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सामुद्रम् २ त्रिकूटम् ३। इति रत्नमाला॥ अस्य गुणाः सामुद्रशब्दे द्रष्टव्याः॥

कड़ङ्गः, पुं, (कड़ं मादकताशक्तिं गमयति जनयति वा कड़ात् गमेर्डः। अन्तर्भूतो ण्यन्तो वा।) सुराविशेषः। इत्युणादिकोषः॥

कड़ङ्गरः, पुं, (कड़ात् भक्ष्यणीयतण्डुलादेः सकाशात् गिर्य्यते क्षिप्यते दूरीक्रियते इति भावः। कड़ + गिरतेः कर्म्मणि खच्। यद्वा कड़ं भक्षणीयं शस्यादि गिरति उद्गिरति आत्मनः सकाशात्। गॄ + अच्।) बुषं इत्यमरः। २। ९। २२। आगड़ा इति भाषा॥

("नीवारपाकादि कड़ङ्गरीयै-
राम्रश्यते जानपदैर्न कच्चित्"।

इति रघुः। ५। ९॥ कड़ङ्गरं बुषम् अर्हन्तीति कड़ङ्गरीया इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)

कड़त्रं, क्ली, (गड्यते सिच्यतेऽत्र जलादिकम्। गड़ + अत्रन् गड़ेरादेश्च कः।) पात्रविशेषः। इति उणादिकोषः॥ (गड्यते सिच्यतेऽनेन।गड़ + सेचने "गड़ेरादेश्च कः" उणाम्।३।१०६। इति अत्रन् प्रत्ययः ड़लयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम्॥

कड़म्बः, पुं, (कड़ + "कृकदिकड़िकटिभ्योऽम्बच्" उणाम्। ४। ८२। इति कड़धातोरम्बच्प्रत्ययः।) शाकनाड़िका। डाँटा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कलम्बः २। इत्यमरः। २। ९। ३५॥ कोणः। प्रान्तभागः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (कलम्बशब्दे विशेषो ज्ञेयः॥)

कड़म्बी, स्त्री, (कड़म्बः कलम्बो भूयसा विद्यते अस्याः। इति अर्शआदित्वात् अच् ततः गौरादित्वात् ङीष्।) कलम्बीशाकम्। इति शब्दरत्नावली॥ (कलम्बीशब्दे गुणादयोऽस्या वक्तव्याः॥)

कड़ारः, पुं, (गड़। सेचने इति + "गड़ेः कड़ च"। उणाम्। ३। १३५। इति आरन् कड़ादेशश्च धातोः।) पिङ्गलवर्णः। तद्वर्णयुक्ते त्रि। इत्यमरः। १। ५। १६॥ (यथा माघः। ५। ३।

"सविद्युदम्बरविकाशि चमूसमुत्थं
पृथ्वीरजः करभकण्ठकड़ारमाशाः"॥)

कड़ारस्तृणवह्निवत् इत्यन्ये इति भरतः॥ दासः। इति मेदिनी॥

कड़ितुलः, पुं, (कट्यां तुला तोलनं ग्रहणं यस्य पृषोदरादित्वात् टस्य डः।) खड्गः। इति शब्दरत्नावली॥

कडु कार्कश्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) टवर्गद्वतीयोपधः। क्विपि संयोगान्तलोपे कड्। कडुति पद्मस्याणं कार्कश्यं स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कण क्व आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-

परं-अकं-सेट् ।) क अचीकणत् अचकाणत् । काणति भीतः । इति दुर्गादासः ॥

कण, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सक्-सेट्-घटादि ।) म कणयति । इति दुर्गादासः ॥

कण, क निमीलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) निमीलनं पक्ष्मावरणम् । क काणयति चक्षुः पक्ष्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कणः, पुं, (कणति अतिसूक्ष्मत्वं गच्छति । कण + पचाद्यच् ।) अतिसूक्ष्मः । ("आनन्दाश्रुकणान्
पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्केशयाः" ।
इति शान्तिशतकम् ५ ॥) धान्यांशः । इत्यमरः । २ । १ । ६२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । ९२ ।
"कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृन्निशि" ॥)
तस्य स्त्रीलिङ्गे कणी कणिका । ० जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कणगुग्गुलुः, पुं, (कणश्चासौ गुग्गुलुश्चेति ।) गुग्गुलुप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । गन्धराजः २ स्वर्णकणः ३ सुवर्णः ४ कनकः ५ वंशपीतः ६ सुरभिः ७ पलङ्कषः ८ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् । वातशूलगुल्मोदराध्मानकफनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कणजीरः, पुं, (कणश्चासौ जीरश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) श्वेतजीरकः । इति राजनिर्घण्टः । (श्वेतजीरकशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कणजीरकं, क्ली, (कणं क्षुद्रं जीरकम् । कणजीर + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रजीरकम् । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मगन्धि २ सुगन्धम् ३ । इति रत्नमाला शब्दचन्द्रिका च ॥

कणभक्षकः, पुं, (कणान् भक्षयति भक्षति वा । कण + भक्ष + ण्वुल् ।) भारिटपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कणलाभः, पुं, (कणानां लाभो यस्मात् सः । पेषणसाधनयन्त्रविशेषः स सादृश्येनास्त्यस्य । अर्श-आदिभ्यः अच् ।) आवर्त्तः । इति त्रिकाण्डशेषः । जलेर घूर्णा इति भाषा ॥

कणा, स्त्री, (कण + स्त्रियां टाप् ।) जीरकम् । कुम्भीरमक्षिका । पिप्पली । इति मेदिनी ॥
("शाल्वां कणां पञ्चमूलं तथाख्यञ्च पचेज्जले ।
तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत् समधुशर्करम्" ॥
इति पित्तकासचिकित्सायां वाभटेनोक्तम् ॥)
श्वेतजीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कणा स्याद्दीर्घजीरकः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥) अल्पम् । यथा,—
"कदलीफलमध्यस्थं कणामात्रमपक्वकम्" ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कणाटीनः, पुं, (कणाय अटतीति । कण + अट + इनन् दीर्घत्वञ्च पृषोदरादित्वात् ।) खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कणाटीरः, पुं, (कणाय अटति । कण + अट + ईरन् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कणाटीरकः, पुं, (कणाटीर + स्वार्थे कन् ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

कणादः, पुं, (कणं अत्ति भक्षयति । कण अद + कर्म्मणि उपपदे अण् ।) स्वनामख्यातमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । काश्यपः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स च वैशेषिकदर्शनकर्त्ता । स्वर्णकारः । कलादो रुक्मकारक इत्यमरोपरि कणाद इत्यपि पाठः । इति सारसुन्दरी ॥

कणिकः, पुं, (कण एव इति स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) कणा । शत्रुः । नीराजनविधिः । इति सारस्वतः ॥ शुष्कगोधूमचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कणा विद्यतेऽस्य अस्त्यर्थे ठन् । स्वार्थे ठन् वा । "नाभेरभूत् स्वकणिकाद् वटवन्महाब्ज" इति भागवतम् । ७ । ९ । ३३ ॥ धृतराष्ट्रमन्त्रिविशेषः । यथा महाभारते । १ । सम्भवपर्व्वणि १४१ । २ ।
"तत आहूय मन्त्रज्ञं राजशास्त्रार्थवित्तमम् ।
कणिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः" ॥)

कणिका, स्त्री, (कणाः सन्त्यस्याः । "अत इनठनाविति ठन्" ५ । २ । ११५ । कणति स्थूलरूपात् क्रमशो गच्छति अत्यन्तसूक्ष्मतां प्राप्नोति इत्यर्थः । पचाद्यच् स्वार्थे कन् अत इत्वं टाप् च ।) अत्यन्तसूक्ष्मवस्तु । अग्निमन्थवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कणा । तण्डुलविशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (जलादीनां सूक्ष्मांशः । यथा, मेघदूते ९९ ।
"तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्" ॥)

कणितं, क्ली, (कण आर्त्तनादे + भावे क्तः ।) पीडितानां शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥

कणिशं, क्ली, (कणो विद्यतेऽस्य इति इनिः तं श्यति । कणि + शो + कः । यद्वा कणिनः शेरतेऽस्मिन् । कणिन् + शी + डः । कणाः सन्त्यस्य इत्यमरटीका कृत् ।) शस्यमञ्जरी । इत्यमरः । २ । ९ । । २१ । धान्यादिर शिष इति भाषा ॥

कणी, स्त्री, (कण + स्त्रियां ङीप् गौरादित्वात् ङीष् वा ।) कणिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कणीकं, त्रि, (कण + ईकन् ।) अल्पम् । इत्युणादिकोषः ॥

कणीयः, [स्] त्रि, (कण + ईयसुन् ।) अत्यल्पम् । इत्यमरः ॥ कनिष्ठम् । इति तट्टीका ॥ (यथा हठयोगदीपिकायां । २ । १२ । "कणीयसि भवेत् स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे" ॥)

कणेरः पुं, (कण + एरप्रत्ययः ।) कर्णिकारवृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥

कणेरा, स्त्री, (कण + एरट्टाप् च ।) वेश्या । हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥

कणेरुः स्त्री, (कण + एरु ।) वेश्या । करिणी । कर्णिकारवृक्षे पुं । इति मेदिनी ॥

कण्टकः, पुं, क्ली, (कण्टति इति कटि ण्वुल् । अर्द्धर्चादि पां २ । ४ । ३१ ।) क्षुद्रशत्रुः । (यथा विष्णुपुराणे १ । १९ । ३१ । "प्रह्लादः कथ्यतां सम्यक् तथा कण्टकशोधने" ॥) मत्स्याद्यस्थि । नैयायिकादिदोषोक्तिः । रोमाञ्चः । द्रुमाङ्गम् । इति मेदिनी ॥ काँटा इति भाषा ॥ (तथा चोक्तं चाणक्यशतके २२ ।
"उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलग्नं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम्" ॥)
केन्द्रम् । इति दीपिका ॥

कण्टकः, पुं, (कटि + ण्वुल् ।) सूच्यग्रम् । क्षुद्रशत्रुः । (यथा, मनुः । ९ । २५२ ।
"सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्त्रतः ।
कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम्" ॥)
लोमहर्षः । इत्यमरः ३ । ५ । ३२ ॥ कर्म्मस्थानम् । दोषः । इति जटाधरः ॥ मकरः । इति विश्वः ॥ वेणुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (लोकोपद्रवकारी । यथा, भागवते । ३ । १८ । २३ ।
"अन्वेषन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः" ॥)

कण्टकद्रुमः, पुं, (कण्टकप्रधानो द्रुमः । कण्टकैनाचितो द्रुमो वा ।) शाल्मलिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मृच्छकटिके । १४० । ४ ।
"किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकद्रुमाः" ॥
"दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः" ।
इति भागवतम् । ७ । ५ । १७ ॥ शाल्मलीशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥)

कण्टकप्रावृता, स्त्री, (कण्टकैः प्रावृता व्याप्ता । कण्टक + प्र + आ + वृ + कर्म्मणि क्त + टाप् ।) गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः । घृतकुमारी इति भाषा ॥

कण्टकफलः पुं, (कण्टकैराचितं व्याप्तं फलं यस्य । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपी समासः ।) पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ गोक्षुरवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणादयः कण्टाफलशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कण्टकवृन्ताकी, स्त्री, (कण्टकाचिता वृन्ताकी । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपश्च ।) वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकश्रेणी, स्त्री, (कण्टकानां श्रेणिर्यत्र । श्रेणी यस्यां वा ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्टकागारः, पुं, (कण्टका आगारो यस्य । यद्वा कण्टकं आगिरति । आ + गॄ + अच् ।) सरटजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकाढ्यः, पुं, (कण्टकैराढ्यः ।) कुब्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टकारिका, स्त्री, (कण्टकान् इयर्त्ति ऋच्छति वा कण्टक + ऋ + कर्त्तरि + ण्वुल् । स्त्रियां टाप् इत्वं च । यद्वा कण्टकं ऋच्छति + ऋ कर्म्मण्यण् ततः कन् च ततः प्राग्वत् । तत्फले तु अणि कृते हरीतक्यादित्वात् लुक् ।) स्वनामख्यातक्षुद्रवृक्षः । तत्पर्य्यायः । निदिग्धिका २ स्पृशी ३ व्याघ्री ४ बृहती ५ प्रचोदनी ६ कुली ७ क्षुद्रा ८ दुःस्पर्शा ९ राष्ट्रिका १० । इत्यमरः ॥ अनाक्रान्ता ११ भण्टाकी १२ सिंही १३ धावनिका १४ । इति रत्नमाला ॥ कण्टकारी १५ कण्टकिनी १६ दुष्प्रधर्षिणी १७ निदिग्धा १८ धावनी १९ क्षुद्रकण्टिका २० बहुकण्टा २१ क्षुद्रफला २२ कण्टा-

लिका २३ चित्रफला २४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। श्वास-कास-प्रतिश्याय-दोष-कफ-वात-ज्वर-नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तृष्णानाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तस्याः फलगुणाः। पित्तकफकण्डूकुष्ठकृमिनाशित्वम्। लघुत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। तिक्तत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टराजवल्लभौ॥

("मुस्तामृतामलक्यञ्च नागरं कण्टकारिका।
कणाचूर्णान्वितः क्वाथस्तथा मधुसमन्वितः।
एकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरजातं व्यपोहति"॥
इति हारीतः॥*॥ अस्या विशेषस्य कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्यः॥)

कण्टकारी,स्त्री, (कण्टकं ऋच्छति। कण्टक + ऋ + अण् + ङीप् च।) कण्टकारिकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ शाल्मलीवृक्षः। इति जटाधरः॥ विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दरत्नावली वँइचि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"कण्टकारी तु दुष्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्टालिका कण्टकिनी धावनी वृहती तथा"॥
उभे च वृहत्यौ। यदाह शाश्वतः॥
"क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाक्यां वृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका॥
गर्भदा चन्द्रभा चन्द्रा चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः॥
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान्।
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृमिहृदामयान्॥
तयोः फलं कटुरसं पाके च कटुकं भवेत्।
शुक्रस्य रेचनं भेदि तिक्तं पित्ताग्निकल्लघु॥
हन्यात् कफमरुत्कण्डूकासमेदकृमिज्वरान्।
तद्वत् प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी"॥
इति भावप्रकाशः॥ (शब्दार्थचिन्तामणिधृतवैद्यकम्। यथा
"कण्टकारी कण्टकिनी तथा स्वादुश्च शुक्रला।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्"॥
"कण्टकार्य्यमृताभार्गी नागरेन्द्रयवासकम्।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी॥
कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम्।
दाहतृष्णारुचिच्छर्द्दिकासहृत् पार्श्वशूलनुत्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः॥
"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम्।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत्॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकम्॥
भार्गी रास्ना शठी चैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम्।
चतुष्पलं तु गाक्षीर्य्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम्॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढे मृण्मये भाजने शुभे।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिश्वासकासानशेषतः"॥
कण्टकार्य्यवलेहः॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः॥)

कण्टकालः, पुं, (कण्टकैः कण्टकाकीर्णपत्रैः अलति शोभते। कण्टक + अल् + अच्। कण्टं कण्टका-कारं फलं कालयति वा। कल् + अण्।) पनसवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टकालुकः, पुं, (कण्टकैरलति पर्य्याप्नोति कण्टकालयति वा कण्टक + अल् + उकञ्।) यवासवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यवास-शब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कण्टकाशनः, पुं, (कण्टकं अश्नातीति। कण्टक + अश ग् भोजने + कर्त्तरि + ल्युः।) उष्ट्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकाष्ठीलः, पुं, (कण्टकः अष्ठीलेव यस्य।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कुलिशम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कण्टकिनी,स्त्री, (कण्टकाः सन्त्यस्याः। इनिः। ङीप् च।) वार्त्ताकी। शोणझिण्टी। मधुखर्ज्जूरी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकिफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकयुक्तं फलं यस्य।) वृक्षविशेषः। काँटाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पनसः २। इत्यमरः। २। ४। ६१॥ पलसः ३ कण्टकीफलः ४ कण्टकफलः ५। इति तट्टीका॥ महासर्जः ६ फलिनः ७ फलवृक्षकः ८ स्थूलः ९ कण्टाफलः १० मूलफलदः ११ अपुष्पफलदः १२ पूतफलः १३ चम्पकोषः १४ चम्पालुः १५ रसालः १६ मृदङ्गफलः १७ पानसः १८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः कण्टाफलशब्दे पनसशब्दे च द्रष्टव्याः॥ समष्ठिलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टकिलः, पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य। कण्टक + अस्त्यर्थे इलच्।) वंशविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। वेउ़ वाँश इति भाषा॥

कण्टकिलता, स्त्री, (कण्टकिनी चासौ लता चेति।) त्रपुषी। इति राजनिर्घण्टः। शसा इति भाषा॥ (त्रपुषीशब्दे विशेषोऽस्या द्रष्टव्यः॥)

कण्टकी, [न्] पुं, (कण्टकोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥ खदिरवृक्षः। इति शब्दमाला॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरवृक्षः। वंशः। वदरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते १। शाकुन्तले ७०।७।
"नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी"॥)

कण्टकी, स्त्री, (कण्टक + अर्श आदित्वात् अच् गौरादित्वात् ङीष्।) वार्त्ताकीविशेषः। काँटा वेगुन् इति भाषा। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। रक्तपित्तप्रकोपणत्वम्। कण्डूकच्छुहरत्वम्। दोषघ्नत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कण्टकीद्रुमः, पुं, (कण्टकी द्रुमः। पृषोदरादित्वात् दीर्घः।) खदिरवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (खदिरशब्दे विशेषो वक्तव्यः॥ कण्टकी एव द्रुमः। वार्त्ताकीवृक्षः॥)

कण्टकीफलः, पुं, (कण्टकि कण्टकाचितं फलमस्य। पृषोदरात् साधुः।) कण्टकिफलः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ काँटाल इति भाषा॥

कण्टकुरण्टः, पुं, (कण्टः कण्टकप्रधानः कुरण्टः।) झिण्टी। इति राजनिर्घण्टः॥ (झिण्टीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

कण्टतनुः, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता तनुर्यस्याः।) वृहती इति राजनिर्घण्टः॥ (एषा हि तिक्तकटुका। इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥)

कण्टदला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाचितं दलं यस्याः। शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः।) केतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपत्रः,पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति शब्दमाला। वँइचि इति भाषा॥

कण्टपत्रफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकान्वितं पत्रं फलञ्च यस्याः। कण्टकान्विते पत्रफलेऽस्य वा।) ब्रह्मदण्डीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टपादः, पुं, (कण्टः कण्टकान्वितः पादो मूलं यस्य।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्ठफलः, पुं, (कण्टं कण्टकान्वितं फलं यस्य।) क्षुद्रगोक्षुरः। पनसः। धुस्तूरः। लताकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥ तेजःफलः। एरण्डः। इति केचित्॥

कण्टफला, स्त्री, (कण्टं कण्टकाकीर्णं फलं यस्याः।) देवदालीलता। इति राजनिर्घण्टः॥ (देवदालीशब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कण्टलः, पुं, (कण्टः अस्त्यस्य। मत्वर्थे अलच्। यद्वा कण्टेन कण्टकेन अलति पर्य्याप्नोति शोभते वा। कण्ट + अल् + अच्। शकन्ध्वादिवत् अस्य लोपः।) वृक्षविशेषः। वावला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वावलः २ स्वर्णपुष्पः ३ सूक्ष्मपत्रः ४। इति शब्दचन्द्रिका॥

कण्टवल्ली, स्त्री, (कण्टा कण्टकान्विता वल्ली।) श्रीवल्लीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टवृक्षः, पुं, (कण्टप्रधानः कण्टकमयः कण्टकबहुलो वा वृक्षः। मध्यपदलोपी।) तेजःफलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कण्टाफलः, पुं, (कटि + भावे + अप्। कण्टा कण्टकमयवेष्टनं तदुपलक्षितं फलमस्य।) पनसवृक्षः। इति शब्दमाला। काँटाल इति भाषा॥ अस्य पक्वफलगुणाः। सुमधुरत्वम्। रक्तवर्द्धकत्वम्। स्निग्धत्वम्। शीतलत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। वायुपित्तनाशित्वम्। श्लेष्मशुक्रबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पिच्छिलत्वम्। गुरुत्वम्। हृद्यत्वम्। भ्रमदाहविशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तद्वीजगुणाः। रक्तपित्तनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। फलतुल्यगुणत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ईषत् कषायत्वम्। मधुरत्वम्। रुचिवायुवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। त्वग्दोषतत्फलविकारनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥ तस्यापक्वस्य गुणाः। कषायत्वम्। स्वादुत्वम्। वायुकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥ शीतलत्वञ्च॥*॥ घृतयुक्तस्य तस्य गुणाः॥ स्निग्धत्वम्। हृद्यत्वम्। बलप्रदत्वम्। छर्दिनाशित्वम्। अचक्षुष्यत्वम्। शुक्रकारित्वम्। वातपित्त-नाशित्वञ्च॥ तन्मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। वातपित्तकफनाशित्वम् च॥ विशेषात् पनसं वर्ज्यं

गुल्मभिर्मन्दवह्निभिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्यत्सर्व्वं पवनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कण्टार्त्तगला, स्त्री, (कण्टा कण्टयुक्ता आर्त्तगला ॥ आर्त्तः क्षीणः गलदेशो यस्याः ।) नीलझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ।(नीलझिण्टीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कण्टालुः,पुं, (कण्टाय कण्टकाय अलति पर्य्याप्नोति । कण्ट+अल्+उन् ।) वंशः । वृहती । वार्त्ताकी । वर्व्वूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टाह्वयं, क्ली, (कण्टं कण्टकमाह्वय स्पर्द्धते । कण्ट+आ+ह्वे+कः ।) पद्मकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्टी, [न्] पुं, (कण्टः कण्टकः अस्त्यस्य । अस्त्यर्थे इनिः ।) कलायः । अपामार्गः । खदिरः । गोक्षुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठः, पुं, (कठि+अच्+इदित्वात् नुम् ।) मदनवृक्षः । इति मेदिनी ॥ होमकुण्डाद्वहिरङ्गुलिपरिमितस्थानम् । यथा,—
"खाताद्बाह्येऽङ्गुलः कण्ठः सर्व्वकुण्डेष्वयं विधिः" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कणशब्द "कणेष्ठः" । इति ठः । उणां १ । १०५ ।)
ग्रीवापुरोभागः ॥ तत्पर्य्यायः ।
गलः २। इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, शाकुन्तले । १म अङ्के ।
"विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं
निजमिवकमलिन्याः कर्कशं हन्तनालम्" ।)
अत्र विशुद्धनामषोड़शदलपद्ममस्ति । यथा,—
"तदूर्द्धन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम् ।
स्वरैः षोड़शभिर्युक्तं धूमवर्णं महाप्रभम् ॥
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्" ॥
इति गौतमतन्त्रम् ॥ निकटः । ध्वनिः । इति मेदिनी ॥

कण्ठकूणिका, स्त्री, (कण्ठ इव कण्ठध्वनिरिव कूणयतीति । कण्ठ+कूण्+ण्वुल् । टापि अत इत्वं च वीणायाः कण्ठतुल्यस्पष्टध्वनिरितिप्रसिद्धेः ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्ठतलासिका, स्त्री, (कण्ठतले अश्वानां कण्ठदेशे आस्ते इति । कण्ठ+आस+ण्वुल्+टापि अत इत्वं च ।) अश्वग्रीवावेष्टकरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥

कण्ठनीड़कः, पुं, (कण्ठे निकटस्थे नीड़े शब्दान् वृक्षा कायति शब्दायते । कण्ठ+कै+कः । यद्वा कण्ठे प्रासादवृक्षादीनां शिरोभागे नीड़ं यस्य+कप् ।) चिल्लपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । चिल् इति भाषा ॥

कण्ठनीलकः, पुं, (कण्ठं धारकस्य कण्ठादिकमूर्द्धस्थानं नीलयति स्वशिखाकज्जलेन नीलवर्णं करोतीति । कण्ठ+नील्+णिच्+ण्वुल् । अथवा कण्ठे शिखाग्रभागे नीलवर्णोऽस्य कप् ।) उल्का । इति शब्दमाला । मसाल इति भाषा ॥

कण्ठपाशकः,पुं, (कण्ठे पाश इव कायति प्रकाशते । कण्ठपाश+कै+कः ।) हस्तिगलवेष्टकरज्जुः । इति शब्दमाला ॥

कण्ठभूषा, स्त्री, (भूष्यतेऽनया इति भूषा । कण्ठस्य भूषा ।) ग्रीवालङ्कारः । तत्पर्य्यायः । ग्रैवेयकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०४ ॥ ग्रैवेयम् ३ ग्रैवम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सवकः ५ निष्कम् ६ । इति जटाधरः ॥

कण्ठमणिः, पुं, (कण्ठे कण्ठस्थले धारणीयो मणिः । कण्ठस्य मणिर्वा ।) गलदेशधारणीयमणिः । तत्पर्य्यायः । काकलम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्ठ्यः, त्रि, (कण्ठे+भवः । शरीरावयवत्वात् यत् । ६ । १ । २१३ ।) कण्ठोद्भवशब्दादिः । इति व्याकरणम् ॥ "अकुहविसर्ज्जनीयानां कण्ठः" । पां । १ । १ । ९ वार्त्तिके ॥)

कण्ठाग्निः, पुं, (कण्ठे कण्ठाभ्यन्तरे अग्निः पाचनरूपाग्निर्यस्य ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कण्ठालः, पुं, (कठि+आलच् ।) शूरणः । युद्धम् । नौका । खनित्रम् । इति विश्वः ॥ क्रमेलकः । गोणीप्रभेदः । इति मेदिनी ॥

कण्ठाला, स्त्री, (कटि+आलच्+टाप ।) जालगोणीका । इति त्रिकाण्डशेषो मेदिनी च ॥

कण्ठिका, स्त्री, (कण्ठो भूष्यतयास्त्यस्याः । कण्ठ+ठन् टाप् च । यद्वा कण्ठयति कण्ठं भूषयति या । कठि+णिच्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वञ्च ।) कण्ठाभरणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ एकनरी कण्ठी इति भाषा ॥

कण्ठी, स्त्री, (कण्ठ+अल्पार्थे ङीप् ।) अश्वकण्ठवेष्टनरज्जुचर्म्मादि । इति शब्दमाला ॥ गलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कण्ठीरवः, पुं, (कण्ठ्यां रवो यस्य ।) सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्तहस्ती । इति सारस्वतः ॥

कण्ठीरवी, स्त्री, (कण्ठीरव+गौरादित्वात् जातौ वा ङीष् ।) वासकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्ठेकालः, पुं, (कण्ठे+कालः क्षीरोदमन्थनोद्भवविषपाननिदर्शनरूपनीलवर्णो यस्य । सप्तम्या अलुक् ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कण्ठे जीवानां कण्ठदेशे कालः कालस्वरूपेण वर्त्तते । यद्वा कण्ठदेशपर्य्यन्तं आक्रम्य तमःप्रधाना माया अस्त्यस्य । परमात्मनः मायाशवलितत्रिपादत्वात् तथात्वम् । एष सर्व्वज्ञः सर्व्वान्तर्यामीश्वरः । एतस्मात् पादत्रयादन्यत् तुरीयं निष्कलं निरुपाधिकं शिवपादमस्ति ॥
यथा, माण्डूक्योपनिषदि ।
"सर्व्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्" ॥ २ ॥
"जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः" ॥३॥
"स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः" ॥ ४॥
"यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" ॥ ५ ॥
"एष सर्व्वेश्वरः एष सर्व्वज्ञ एषोऽन्तर्य्याम्येष योनिः सर्व्वस्य प्रभावाप्ययो हि भूतानाम्" ॥ ६ ॥
"नान्तः प्रज्ञं न वहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः" ॥ ७ ॥)

कण्डनं, क्ली, (कडि+भावे ल्युट ।) उदूखलादिना तण्डुलादेर्निर्मलीकरणं । इति हेमचन्द्रः । काँड़ान इति भाषा ॥

कण्डनी, स्त्री, (कण्ड्यते तुषादिरपनीयतेऽनया । कडि+करणे ल्युट । ङीप् च ।) उदूखलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।
"पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लीपेषण्युपस्करम् ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" ॥)

कण्डरा, स्त्री, (कडि+अरन् टाप् च ।) महास्नायुः । महानाड़ी । इति हेमचन्द्रः ॥
("महत्यः स्नायवः प्रोक्ताः कण्डरास्तास्तु षोड़श ।
प्रसारणाकुञ्चनयोर्दृष्टं तासां प्रयोजनम् ॥
चतस्रो हस्तयोस्तासां तावत्यः पादयोः स्मृताः ।
ग्रीवायामपि तावत्यस्तावत्यः पृष्ठसंस्थिताः" ॥
"तत्र पादहस्तगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः ग्रीवानिबन्धनानामधोभागगतानां प्ररोहा मेढ्ः पृष्ठनिबन्धनां प्ररोहो नितम्बमूर्द्धावक्षोऽंसस्तनपिण्डाः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥
"तलं प्रत्यङ्गुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वचीति हि सोच्यते" ॥
इति च सुश्रुतः ॥)

कण्डुः, स्त्री, (कण्डते शरीरं माद्यति अस्मात् उणशोणितत्वात् । यद्वा कण्डयति कण्डूयनं करोति शरीरम् । कडि+मदे । "मृगय्वादयश्च" । उणां १ । ३८ । इति कुः ।) कण्डूः । इति रायमुकुटः ॥ (पुं ऋषिविशेषः ।
(यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । ११ ।
"कण्डुर्नाम मुनिः पूर्व्वमासीद् वेदविदां वरः ।
सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः" ॥
तद्विवरणं तत्रैव १मांशे १५ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

कण्डुरः, पुं, (कण्डुं राति ददातीति । "आतोनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कारवेल्ललता । कुन्दरुष्टणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डुरा,स्त्री,कण्डुं राति । कण्डू+रा+कः । ह्रस्वश्च । ततष्टाप् ।) कपिकच्छुः । अत्यम्लपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्दे विशेषोऽस्य वक्तव्यः ॥

कण्डूः, स्त्री (कण्डूय+सम्पदादित्वात् क्विप् अलोपयलोपौ ।) रोगविशेषः । चुल्कानि खोस् इत्यादि भाषा । (यथा, भागवते । २ । ७ । १३ ।
"पृष्ठे न कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं
निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्त कषाणा कण्डूः" ॥)
तत्पर्य्यायः । खर्ज्जूः २ कण्डूया ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ कण्डूति ४ । इति तट्टीका ॥ कण्डूयनम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तच्चिकित्सा यथा,—

"दूर्व्वानिशायुतो लेपः कण्डूपामविनाशनः ।
कृमिदद्रुहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ १ ॥
हरिद्रायाः पलान्यष्टौ षट्पलं हविषस्तथा ।
क्षीराढकेन संयुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं तथा ॥
पचेन्मृद्वग्निना वैद्यो भाजने मृण्मये दृढे ।
त्रिकटुत्रिजातकञ्चैव कृमिघ्नं त्रिवृता तथा ॥
त्रिफला केशरं मुस्तं लौहं प्रति पलं पलम् ।
संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्तत्र कर्षमेकन्तु भक्षयेत् ॥
कण्डूविस्फोटदद्रूणां नाशनं परमौषधम् ।
प्रतप्तकाञ्चनाभासो देहो भवति नान्यथा ॥
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ।
हरिद्राखण्डनामतः खण्डः कण्डूनां परमौषधम्" ॥
इति हरिद्राखण्डः ॥ २ ॥

"अमृतवृषपटोलं मुस्तकं सप्तपर्णं
खदिरमसितवेत्रं निम्बपत्रं हरिद्रे ।
विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्डू
रपनयति मसूरीं शीतपित्तं ज्वरञ्च" ॥

इति अमृतादि ॥ ३ ॥ इति भैषज्यरत्नावली ॥ ("द्विधा ते कोठपिडका कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते" । इति वाभटः ॥ * ॥ "चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति" ॥ इति चरकः ॥)

कण्डूकरी, स्त्री, (कण्डूं करोति इति । कण्डू + कृ + टः । स्त्रियां ङीप् ।) शूकशिम्बीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कण्डूघ्नः, पुं, (कण्डूं हन्ति । कण्डू + हन् + टक् ।) आरग्वधः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कण्डूतिः, स्त्री, (कण्डूय + भावे क्तिन् । अलोपयलोपौ ।) कण्डूः । इति भरतहलायुधौ ॥ चुल्कनि इति भाषा ॥ ("राज्ञ्या वप्यटदेव्याः स निर्द्दयैः सुरतोत्सोत्सवैः । खण्डयामासकण्डूतिम् साप्यस्यार्थेषणां धनैः" ॥ इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । २८६ ॥)

कण्डूयनं, क्ली, (कण्डूय + भावे ल्युट् ।) कण्डूः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । ७ । ९ । ४५ ।

"यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं
कण्डूयनेन करयोरिव दुःखदुःखम्" ॥)

कण्डूया, स्त्री, (कण्डू + "कण्ड्वादिभ्यो यक्" ३ । १ । २७ । अप्रत्ययात् स्त्रित्वात् टाप् च ।) कण्डूः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥

कण्डूरा, स्त्री, (कण्डूं राति । कण्डू + रा + कः । टाप् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मगुप्ता २ जडा ३ अव्यण्डा ४ प्रावृषायणी ५ ऋष्यप्रोक्ता ६ शूकशिम्बिः ७ कपिकच्छुः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ अजडा १० अव्यण्डा ११ कण्डुरा १२ शूकशिम्बी १३ शूकशिम्बा १४ कपिकच्छुः १५ । इति तट्टीका ॥ वृषभः १६ स्वगुप्ता १७ । इति रत्नकोषः ॥

कण्डूलः पुं, (कण्डू + अस्त्यर्थे + लच् । कण्डूतिकारकत्वात् तथात्वम् ।) शूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्डूयुक्ते त्रि ॥

कण्डोलः, पुं, (कडि + बाहुलकात् ओलच् ।) नलवंशादिरचितधान्यादिस्थापनपात्रम् । डोल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पिटः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २६ ॥ पिटकः ३ पेटकः ४ । इति भरतः ॥ उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

कण्डोलकः, पुं, (कडि + बाहुलकादोलच् । स्वार्थे कन् ।) कण्डोलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कण्डोलवीणा, स्त्री (कण्डोल इव वीणा । कण्डोलस्य वीणा वा ।) चण्डालवीणा । कँदुड़ा इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । चाण्डालिका २ चण्डालवल्लकी ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥ चण्डालिका ४ कटोलवीणा ५ । इति भरतः ॥

कण्डोली, स्त्री, (कण्डोलस्तदाकारोऽस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कण्डोलवीणा । इतिशब्दरत्नावली ॥

कण्डोघः, पुं, (कण्डूनामोघः संघोयस्मात् शूककीटस्पर्शे कण्डूबहुलत्वमिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) शूककीटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शुयापोका इति भाषा ॥

कण्वं, क्ली, (कण्यते अपोद्यते इति । कण + क्वन् ।) पापम् । इति मेदिनी ॥

कण्वः, पुं, (कण + क्वन् ।) मुनिविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु पुरुवंशजाताप्रतिरथनामक्षत्रियपुत्त्रः । यथा,—

"सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ।
तस्य मेधातिथिस्तस्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः" ॥

इति श्रीभागवते । ९ । २० । ६ ॥ (अपर ऋषिभेदः । अनेनैव मुनिशार्दूलेन यजुर्व्वेदीयकाण्वशाखा प्रणीता । यथा, यजुर्व्वेदे १७ । ७४ ।

"यामस्य कण्वोऽदुहत् प्रपीनां
सहस्रधारां पयसा महीं गाम्" ॥

तथा, भागवते च १२ । ६ । ७४ ।

"यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः ।
जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः" ॥

अयन्तु कश्यपवंशोद्भवः शकुन्तलायाः प्रतिपालक पिता । यथा, महाभारते १ । शाकुन्तले । ७० । ३० ।

"महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम्" ॥

एतस्य सविस्तरन्तु तत्रैव ७१ अध्याये द्रष्टव्यम् । अयमेव गोत्रप्रवर्त्तकः । ऋग्वेदे १ । ४४—५० सूक्तेषु ऋषिगोत्रप्रवर्त्तक कण्वस्तत्तान्तमवधेयम् ॥ कण्व इत्यस्यार्थः कण्वः सुखमयः तत्त्वविद्याप्रभावात् नत्वयं संसारजन्यसुखमयः नहि तत्त्वज्ञानिनां क्वचित् संसारासक्तिः अविद्याधर्म्माभावादिति नीलकण्ठः । विद्वान् क्रियाकुशलः मेधावी च । इति ऋग्वेदभाष्ये दयानन्दः ॥ स्वनामाख्याततीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ४४ ।

"कण्वाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ।
धर्म्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यञ्च भरतर्षभ !" ॥)

कतः, पुं, मुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ (अयन्तु विश्वामित्रपुत्त्राणामेकतमः । कं जलं शुद्धं तनोति कं + तन + ड ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कतकः, पुं, (तक + हासे + बाहुलकात् ऋः । कस्य जलस्य तकः हासः प्रकाशः प्रसाद इति यावत् अस्मात् ।) वृक्षविशेषः । निर्म्मली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अम्बुप्रसादः २ कतः ३ तिक्तफलः ४ रुच्यः ५ छेदनीयः ६ गुच्छफलः ७ कतफलः ८ तिक्तमरिचः ९ ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रुचिकारित्वम् । कृमिदोषशूलदोषनाशित्वञ्च । तस्य बीजं अम्बुप्रसादनम् । इतिराजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६७ ।

'फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारिप्रसीदति" ॥

"पयः प्रसादि कतकस्तरुकं तत्फलञ्च तत् ।
कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्म्मलता करम् ।
वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु" ॥

इति भावप्रकाशः ॥)

कतफलः पुं, (कं जलं तनोति प्रसन्नं सम्पादयति । क + तन् + ड । तादृशं फलमस्य ।) कतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कतमालः, पुं, (तम + घञ् ह्रस्वः । कस्य जलस्य तमाय शोषणाय अलति पर्य्याप्नोति । क + तम + अल् + अच् ।) अग्निः । इति शब्दमाला ॥ कचमालः खतमालश्च पाठः ॥

कति, त्रि, (का सङ्ख्या किं परिमाणं वा एषां "किमः सङ्ख्यापरिमाणे डति" ५ । २ । ४१ । इति डति ।) कियत्परिमाणम् । इति व्याकरणम् ॥ कत इति भाषा । (यथा, अथर्व्ववेदे १० । २ । ४ ।

"कति देवाः कतमे त आसन् य उरोग्रीवाश्चिक्युः पुरुषस्य कतिस्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ कतिस्कन्धान् कतिपृष्टी रचिन्वन्" ॥ पुं । विश्वामित्रस्य पुत्त्राणामेकतमः । यद्वंशोद्भूत पुत्त्रत्वात् कात्यायनर्षिः ॥)

कतिपयः, त्रि, (किम् + डति कति अयक् पुक् च ।) कति । इति व्याकरणम् । कतकगुलि इति भाषा । (यथा, मेघदूते २५ ।

"सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसादशार्णाः" ॥)

कत्तृणं, क्ली, (कद् कुत्सितं तृणं इति । अत्र कद् स्वार्थे कोः कदादेशः "तृणे च जातौ" । ६ । ३ । १०३ ।) सुगन्धितृणविशेषः । रामकर्पूर इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । पौरम् २ सौगन्धिकम् ३ ध्याम ४ देवजग्धकम् ५ रौहिषम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ सुगन्धम् ७ तृणशीतम् ८ सुशीतकम् ९ । इति रत्नमाला ॥ रौहिषतृणम् १० कात्तृणम् ११ भूति १२ भूतिकम् १३ श्यामकम् १४ ध्यामकम् १५ पूति १६ मुद्गलम् १७ देवदग्धकम् १८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफशस्त्रशल्यादिदोषबालग्रहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुवरत्वम् । हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासज्वरनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥) एश्निः । इति मेदिनी ॥ चाकुलिया इति भाषा ।

कत्तोयं, क्ली (कु कुत्सितं तोयं यत्र ।) मद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कत्थ, ङ श्लाघे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा—आत्मं—सकं—सेट् । क्वचित् अकं च ।) दन्त्यवर्गाद्योपधः ।

श्लाघः प्रशंसा । उ कथ्यते गुणिनं गुणी । इति दुर्गादासः ॥

कथ, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) कथयति कथापयति । इति दुर्गादासः ॥

कथंवरं, क्ली, (कद् वैकल्ये + स । कत्सः विकलता तया ध्रियते शिरः एवान्तःकरणस्थानं अस्य शिरो-ऽन्तवर्त्तित्वात् तथात्वम् । कत्स + धृ + खच् ।) स्कन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कथ, त् क वाक्यप्रबन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) कथयति । इति दुर्गादासः ॥ ("हन्त ! ते कथयिष्यामि सेतिहासं पुरातनम्" । इति भागवतम् ॥)

कथं, व्य, कथम् । किंप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः ५ । २ । "कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो" ! ॥)

कथकः, त्रि, (कथयति यः । कथ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) वक्ता । कथोपजीवी । नाटकवर्णनकर्त्ता । तत्-पर्य्यायः । एकनटः २ कथाप्राणः ३ । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । २१५ । ३ । "कथकाश्चापरे राजन् श्रमणाश्च वनौकसः" ॥ न्यायकर्त्तृविशेषः । (यथा, अनुमानचिन्तामणिः । "वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधि-बद्धाव्यः" ॥)

कथङ्कथिकः, त्रि, (कथं कथमिति प्रश्नेनास्त्यस्य इति । कथंकथं + वाहुलकात् ठन् ततष्टिलोपः ।) प्रष्टा । प्रश्नकर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ ॥

कथङ्कथिकता, स्त्री, (कथङ्कथिक + भावे तल् ।) पृच्छा । प्रश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

कथनं, क्ली, (कथ्यते इति । कथत्क वाक्यप्रबन्धे । भावे + ल्युट् ।) कथा । इति हलायुधः ॥ कहन इति भाषा । (यथा पञ्चतन्त्रे १ । १३ । "मिथ्याक्रमकथनं कूटतुलामानम्" ॥)

कथम्, व्य, (कस्मिन् प्रकारे इति प्रकारार्थे + "किमश्चेति" ।५।३।२५। थमुः कादेशश्च ।) हर्षः । गर्हा । प्रकारार्थः । सम्भ्रमः । प्रश्नः । सम्भावना । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकुन्तले १ अङ्के "कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मापहारं करोमि" ॥)

कथा, स्त्री, (कथ + "चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चि-श्चेति" । ३ । ३ । १०५ । अङ् । टाप् च ।) प्रबन्धकल्पना । इत्यमरः । १ । ६ । ६ । प्रबन्धेन कल्पना अथवा प्रबन्धस्य अभिधेयस्य कल्पना स्वयं रचना इति सारसुन्दरी ॥ "प्रबन्धस्य कल्पना रचना बह्वल्पतात्त्वोकसत्या" । इति भरतः ॥ "प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः । परम्पराश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका क्वचित्" ॥ इति कोलाहलाचार्य्यः ॥ ("नैयायिकमते हि नानावक्तृकपूर्व्वपक्षसिद्धान्तवान् वाक्यसन्दर्भः" । यथा, मनुः । ३ । २३१ । "यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः । ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्य्यात्पितॄणामेतदीप्सितम्" ॥

वार्त्ता । वाक्यम् । यथा, रघुः । ८ । ४३ । "अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु" ॥ विवरणम् । यथा, रामायणे । १ । ८ । ६ । "सनत्कुमारो भगवान् पुरा कथितवान् कथाम् । भविष्यं विदुषां मध्ये तव पुत्त्रसमुद्भवम्" ॥)

कथाप्रसङ्गः, त्रि, (कथायां प्रसङ्गो यस्य ।) ज-ल्पाकः । इति शब्दरत्नावली ("तेन सह नाना-कथाप्रसङ्गेनावस्थितः" ॥ इति हितोपदेशः ॥) वातुलः । विषवैद्यः । इति मेदिनी । (किराता-र्ज्जुनीये । १ । २४ । "कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता-दनुस्मृताऽखण्डलसूनुविक्रमः" ॥ वार्त्ता । गोष्ठी वचनम् । उक्तञ्च कथासरित्सागरे २२ । १८८ । "मिथः कथाप्रसङ्गेन विवादं किल चक्रतुः" ॥)

कथाप्राणः, त्रि, (कथया प्राणिति जीवति कथां आव-र्त्तयित्वैव जीवनोपायं करोतीत्यर्थः । प्र + अन + अच । यद्वा कथायां प्राणाः जीवनोपायाः यस्य ।) कथकः । स तु नाटकवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

कथितः, त्रि, (कथ्यते स्म । कथ + कर्म्मणि + क्तः ।) उक्तः । (यथा, श्रीभागवतम् । १० । १ । १ । "कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्य्ययोः" ॥ कथ + भावे क्तः । कथनम् । यथा रघुः । ११ । १० । "पूर्ब्बवृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः" ॥)

कद, इ रोदने । आह्वाने । वैक्लव्ये । इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं अकं च-सेट्-इदित् ।) इ कर्म्मणि कन्द्यते । इति दुर्गादासः ॥

कद, ष म ङ वैक्लव्ये । विह्वलीभावे । इति कविकल्प-द्रुमः । (भ्वादिं-आत्मं-अकं-सेट्-घटादि ।) ष कदा । म कदयति । ङ कदते । इति दुर्गादासः ॥

कदः, पुं, (कं जलं ददाति । क + दा + क ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदकः, पुं, (कदः मेघ इव कायति प्रकाशते उपरि-भागे । कद + कै + क ।) वितानम् । इति हेम-चन्द्रः ॥ चाँदोया इति भाषा ॥

कदक्षरं, क्ली, (कुत्सितं अक्षरं । कोः कदादेशः ।) कुत्सितवर्णः ॥

कदध्वा, [न्] पुं, (कुत्सितोऽध्वा । कुगतीति समासः । कोः कत् तत्पुरुषेचेति कदादेशः ।) निन्दितपथः । तत्पर्य्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कापथः ५ । इत्यमरः २ । १ । १६ ॥

कदनं, क्ली, (कदयति दुःखं वैक्लव्यं वा प्राप्नोत्यनेन कद्यते दुःखं प्राप्यतेऽनेन वा । कद + णिच + करणे ल्युट् । घटादित्वात् न वृद्धिः । कद्यते इति भावे ल्युट् । कद्यते आक्रन्द्यते विह्वलीक्रियते निष्क्रन्यते वा यत्र । अधिकरणे णिच् ल्युट् यद्वा कद्यते म्रियते यत्र ।) पापम् । (यथा, भागवते ७।६।१६ । "नक्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल ! दुःसहोग्र-संसारचक्रकदनात् ग्रसतां प्रणीतः" ॥) मर्द्दः । (यथा, रामायणे । ६ । २८ । २० । "क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम्" ॥) युद्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।७।२।१३।

"इति ते भर्त्तृनिर्द्देशमादाय शिरसाहृताः । तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः" ॥) मारणम् । इति भूरिप्रयोगः जटाधरश्च ॥

कदन्नं क्ली, (कुत्सितं अन्नं । कोः कदादेशश्च ।) कुत्सि-तान्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते ।५।६।८। "मिष्टं कदन्नं वा अभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्" ॥ "हविर्विना हरिर्याति विना पीठेन माधवः । कदन्नैःपुण्डरीकाक्षःप्रहारेण धनञ्जयः"॥इत्युद्भटः॥)

कदम्बं, क्ली, ("कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्" । उणां । ४ । ८२ । इति कद् + अम्बच् ।) निकुरम्बम् । समूहः । इति मेदिनी ॥

कदम्बः, पुं, (कदते दर्शनात् विरहिणां चित्तवैकल्यं जायतेऽनेन । कद् + करणे अम्बच् ।) वृक्षविशेषः । कदम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीपः २ प्रियकः ३ हलिप्रियः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ कादम्बः ५ । इति तट्टीका ॥ षट्पदेष्टः ६ प्रावृषेण्यः ७ हरि-प्रियः ८ । इति रत्नमाला ॥ वृत्तपुष्पः ९ सुरभिः १० ललनाप्रियः ११ कादम्बर्य्यः १२ सीधुपुष्पः १३ महाढ्यः १४ कर्णपूरकः १५ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-कफार्त्तिनाशित्वम् । शीतलत्वम् । शुक्रवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भावप्रकाशे । "कदम्बो मधुरः शीतो कषायो लवणो गुरुः । सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः" ॥ तथा च सुश्रुतः । "गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा" ॥)

अत्र नीपहलिप्रियौ धाराकदम्बवाचिनावपि कदम्बसामान्यात् पठितौ । यथा साह्नः ॥ "नीपो महाकदम्बः स्याद्धाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसरश्च वृत्तपुष्पः कदम्बकः" ॥ इत्यस्य भेदः । तथा रत्नेऽपि । हारिद्रश्च रजो बलः । यथामरटीकायां भरतः ॥ "धूलीकदम्बका धारा कदम्बः षट्पदप्रियः ॥ वृत्तपुष्पः केशराढ्यः प्रावृषेण्यः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मतः" ॥ (यथा, साहित्यदर्पणम् । "यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलि तमालतीसुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः" कविभिस्तु प्रायशो वर्षाकाले एव अस्य वर्णन क्रियते । माघे रैवतकपर्व्वतवर्णने इत्थम् ॥*॥ सर्षपः । इति मेदिनी ॥ देवताड़वृक्षम् । इति रत्नमाला ॥

(कं प्रजापतब्धिष्ठातृकं शोपस्थमिन्द्रियं दमयति इति व्युत्पत्त्या जितेन्द्रियतत्त्वज्ञानी । कदं कदनं विनाश याति गच्छति प्रलये इति शेषः । इति व्युत्पत्त्या जगत् । यथा,— "स एव सौम्य मित्रं राजते मूले विश्व कदम्बम परमो वै पुरुष आत्मा" ॥ इति श्रुतौ ॥)

कदम्बकं, क्ली, (कदम्ब + संज्ञायां कन् ।) समूहः इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥ (यथा, शाकुन्तले अङ्के । "गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गै

मुञ्जखाण्डितं छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु” ॥)

कदम्बकः, पुं, (कदम्ब इव कायति प्रकाशते । हरिद्रापीतवर्णत्वात् कदम्बकोरकोपरिस्थितसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वाच्च सर्षपस्यापि तथात्वम् । वृक्षे तु कदम्ब एव स्वार्थे कन् ।) सर्षपः । हरिद्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कदम्बवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदम्बदः, पुं, (कदम्बः कदम्बस्योपरिस्थः सूक्ष्मांश इव दीयतेऽसौ । कदम्ब + दो, खण्डने + कर्म्मणि + घञर्थे कः । सर्षपस्य कदम्बकोरकोपरिस्थसूक्ष्मांशतुल्यफलत्वात् तथात्वम् ।) सर्षपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदम्बपुष्पा, स्त्री, (कदम्बस्येव पुष्पमस्त्यस्याः । अर्श आदित्वात् अच् ततष्टाप् ।) मुण्डितिकावृक्षः । इति रत्नमाला । मुण्डिरी इति भाषा ॥ (विशेषोऽस्या मुण्डितिकाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

कदम्बपुष्पी, स्त्री, (कदम्बपुष्पमिव पुष्पमस्याः । कदम्बपुष्प + ङीप ।) महाश्रावणिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः शब्दचन्द्रिका च । मुण्डिरी इति भाषा ॥

कदम्बी, स्त्री, (कद् + करणे अम्बच् गौरादित्वात् ङीष् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (देवदालीशब्दे गुणादयोऽस्या ज्ञातव्याः ॥)

कदरं, क्ली, (कं जलं दृणाति दारयति नाशयतीत्यर्थः । क + दृ + अच् ।) पायसभेदः । इति शब्दमाला ॥

कदरः, पुं, (कं जलं दृणाति श्लेष्मणा संहृतजलं नाशयतीत्यर्थः । क + दृ + अच् ।) श्वेतखदिरः । काँटा वावला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सोमवल्कः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ श्रद्धशल्यः ३ खदिरोपमः ४ । इति रत्नमाला ॥ (श्वेतसारः ५ । खदिरः ६ । सोमवल्कलः ७ । इति भावप्रकाशः ॥

गुणानाह तत्रैव ।

“कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित्” ॥

व्यवहारो यथा, चरके ।

“तिन्दुकपियालबदरकदरखदिरसप्तपर्णाश्वकर्णार्ज्जुनासनारिमेदा इति दशेमान्युदर्द्दप्रशमनानि भवन्ति” ॥) क्रकचः । करात् इति भाषा ॥ व्याधिभेदः । इति मेदिनी ॥ कड़ा जामुड़ा इति भाषा ॥ तस्य लक्षणम् । यथा निदाने ।

“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादितः ।
ग्रन्थिः कोलवदुत्पन्नो जायते कदरस्तु सः” ॥
(“शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
मेदोरक्तानुगैश्चैव दोषैर्वा जायते त्वचाम् ॥
सकोलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोपि वा ।
कोलमात्रः सरुक्स्रावी जायते कदरस्तु सः” ॥

इति सुश्रुतः ॥) तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे ॥

“दहेत् कदरमुद्धृत्य तैलेन दहनेन वा” ॥

अङ्कुशः । इति हारावली ॥

कदर्य्यः, त्रि, (कुत्सितोऽर्य्यः स्वामी ॥ कुगतीतिसमासः ।) क्षुद्रः । कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

“आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्त्रदारांश्च पीड़यन् ।
यो लोभात् सञ्चिनोत्यर्थान् स कदर्य्य इति स्मृतः” ॥

इति स्मृतिः ॥ (तथा, छान्दोग्योपनिषदि । ५ । ११ । ५ । “तेभ्योऽप्रातिभ्यः पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वानिति” ॥)

कदलः, पुं, (कद + वृषादित्वात् कलच् ।) कदलीवृक्षः । पृश्नीलता । इति मेदिनी ॥ (यथा, अमरुशतके । ९५ ।

“ऊरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः” ॥)

कदलकः, पुं, (कदल + स्वार्थे कन् ।) कदलीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कदला, स्त्री, (कदल + टाप् ।) पृश्नी । चाकुलिया इति भाषा । डिम्बिका । शाल्मलीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

कदली, स्त्री, (कदल + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा काय जलाय दल्यते त्वगस्य गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामप्रसिद्धौषधिविशेषः । कला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारणबुसा २ रम्भा ३ मोचा ४ अंशुमत्फला ५ काष्ठीला ६ । इत्यमरः ॥ कदलः ७ वारणवुषा ८ वारवुषा ९ । इति तट्टीका ॥ सुफला १० सुकुमारा ११ सकृत्फला १२ गुच्छफला १३ हस्तिविषाणी १४ गुच्छदन्तिका १५ निःसारा १६ राजेष्टा १७ बालकप्रिया १८ ऊरुस्तम्भा १९ भानुफला २० वनलक्ष्मीः २१ । कदलकः २२ मोचकः २३ रोचकः २४ लोचकः २५ वारवृषा २६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारणवल्लभा २७ चर्म्मण्वती २८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते २ । द्यूतपर्व्वणि ६६ । १२ ।

“कदलीषुण्डसदृशं सर्व्वलक्षणसंयुतम् ।
गजहस्तप्रतीकाशं वज्रप्रतिमगौरवम्” ॥)

अस्याः पक्वफलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तास्रविमर्द्दनत्वम् । गुरुतरत्वम् । मन्दानले अपथ्यत्वम् । सद्यः शुक्रविवर्द्धनत्वम् । क्लमतृष्णाहरत्वम् । कान्तिदातृत्वम् । दीप्ताग्नौ सुखदत्वम् । कफामयकरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । दुर्ज्जरत्वञ्च ॥ * ॥ (यथा हारीते ।

“हृद्यं मनोज्ञं कफवृद्धिकारि
शीतञ्च सन्तर्पणमेव बल्यम् ।
रक्तं सपित्तं श्वसनञ्च दाहं
रम्भाफलञ्चापि नरस्य हन्ति ॥
अपक्वकं ग्राहि च शीतलञ्च
कषायकं वातकफं करोति ।
विष्टम्भि बल्यं गुरु दुर्ज्जरञ्च
आरण्यरम्भाफलमेव तद्वत्” ॥)

मोचकगुणाः । हृद्यत्वम् । कफक्रिमिनाशित्वम् । कुष्ठप्लीहज्वरहरत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । वस्तिशोधनत्वञ्च ॥ * ॥

(“मोचाफलं स्वादु शीतं विष्टम्भि कफनुद्गुरु ।
स्निग्धं पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥
पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यञ्च वृंहणम् ।
क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृन्मेहघ्नं रुचिमांसकृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ कदली पुष्पगुणांश्चाह ॥

“कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरन्तुवरं गुरु ।
वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत्” ॥)

अस्या मूलगुणाः । बलकारित्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । गुरुत्वञ्च ॥ * ॥

“माणिक्यमर्त्त्यामृतचम्पकाद्या
भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति
निर्द्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ चम्पकाख्यकदलीफलगुणाः । वातपित्तहरत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । अतिशीतलत्वम् । रसे पाके मधुरत्वञ्च । दुग्धदधितक्रतालयुक्तं कदलं दुर्ज्जरम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ हरिणविशेषः । पताका । इति मेदिनी ॥ करिवैजयन्ती । इति हलायुधः ॥ हातिर उपरेर निशान इति भाषा ॥

कदा, व्य, (किम् + काले दा । “सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा” । ५ । ३ । १५ ।) कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् ॥ कवे कखन इति भाषा ॥ (यथा, ऋग्वेदे १ । ८४ । ८ । “कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग” ॥ तथा हितोपदेशे । १ । १२२ ।

“जातिद्रव्यबलानाञ्च साम्यमेषां मया सह ।
मत्प्रभुत्वफलं ब्रूहि कदा किन्तद्भविष्यति” ॥)

कदाकारः, पुं, (कुत्सितः आकारः । नैवात्र बहुव्रीहिः निषिद्धत्वात् । यथा, “कोः कत्तत्पुरुषेऽचि” । ६ । ३ । १०१ ।) कुत्सिताकारः ॥ (कुत्सिताकारविशिष्टे, त्रि ॥)

कदाख्यं, क्ली, (कुत्सिता आख्या नाम यस्य ।) कुष्ठवृक्षः । कुड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कौबेरम् २ दुष्टम् ३ व्याप्यम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कदाचन, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चनप्रत्ययः ।) कस्मिन् काले । इति व्याकरणम् । कोन समये इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ५८ ।

“ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कालत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन” ॥)

कदाचित्, व्य, (कदा + अनिर्द्धारिते चित् ।) कस्मिंश्चित् काले । तत्पर्य्यायः । जातु २ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४ ॥ कर्हिचित् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७४ ।

“नाक्षैः क्रीड़ेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं नचासने” ॥)

कदुष्णं, क्ली, (कद् ईषत् उष्णं ईषदर्थे कोः “कवञ्चोष्णे” ६ । ३ । १०७ । चकारात् । कदादेशः ।) ईषदुष्णम् । तत्पर्य्यायः । कोष्णम् २ कवोष्णम् ३ मन्दोष्णम् ४ । (यथा भट्टिः । ३ । १८ ।

“ससीतयोराघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश” ॥)

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । ३५ ॥

कद्द कार्कश्ये । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) तवर्गतृतीयोपधः । क्विपि संयोगान्तलोपे कद् इति । कद्दति पद्मस्याक्षं कार्कश्यं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कद्रथः, पुं, (कुत्सितः रथः । कोः कदादेशः । “रथवदयोश्च” । ६ । ३ । १०२ ।) कुत्सितरथः ; इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः ५ । १०३ ।

"युधिकनयवद्दीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम्" ॥)

कद्रुः, पुं, (कद्+रुः ।) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥

कद्रुः, स्त्री. (कद्+रुः । यद्वा मृगय्वादित्वात् साधुः ।) नागमाता । इति मेदिनी ॥ सा तु दक्षकन्या कश्यपपत्नी च । इति पुराणम् ॥ (यथा, रामायणम् । ३ । २० । २९ ।
"रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनस्तथा ।
सुरसाऽजनयन्नागान् राम ! कद्रुश्च पन्नगान्" ॥)

कद्रुपुत्त्रः, पुं, (कद्रोः पुत्त्रः ।) नागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्रुसुतः, पुं, (कद्रोः सुतः ।) नागः । तत्पर्य्यायः । काद्रवेयः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कद्रुकालुः ३ कद्रुपुत्त्रः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कद्वदः, त्रि, (कुत्सितं वदति यः । वदेः पचाद्यच् । कुत्सितः वदः इति वा "रथवदयोश्च" । ६ । ३ । १०२ । इति कदादेशः ।) कुत्सितवक्ता । तत्पर्य्यायः । गर्ह्यवादी २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ दुर्व्वाक् ३ । अतिकुत्सितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः ६ । ७५ ।
"सर्व्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम् ।
येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्" ॥)

कन, ई जि प्रीतौ । गतौ । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं च-सेट् ईदित् ।) ई जि कान्तोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

कनकं, क्ली, (कनति दीप्यते इति । कनी दीप्तौ + वुञादिभ्यो वुन् ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ (यथा, मेघदूते । २ ।
"तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः" ॥)

कनकः, पुं, (कनति दीप्यते यः । कनी दीप्तौ + वुञादिभ्यो वुन् ।) पलाशवृक्षः । नागकेशरवृक्षः । धुस्तूरवृक्षः । (यथा, इन्द्रजालतन्त्रे ।
"कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च" ॥)
काञ्चनालवृक्षः । कालीयवृक्षः । चम्पकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कासमर्द्दवृक्षः । कणगुग्गुलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लाक्षातरुः । इति शब्दमाला ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९२ ।
"उपकारः प्रियः सर्व्वः कनकः काञ्चनच्छविः" ॥
यदुवंशीयस्य दुर्द्दमस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे ३३ । ६ ।
"दुर्द्दमस्य सुतो धीमान् कनको नाम नामतः" ॥)

कनकक्षारः, पुं, (कनकस्य द्रावणार्थं क्षारः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः । सोयागा इति भाषा ॥ (टङ्कणशब्देऽस्य गुणा व्याख्येयाः ॥)

कनकदण्डकं, क्ली, (कनकस्य कनकनिर्म्मितो वा दण्डः यत्र । कप् स्वार्थे कन् वा ।) राजच्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कनकपलः, पुं, (कनकस्य कर्षचतुष्टयरूपपलं तत्परिमाणम् ।) पलपरिमाणम् । तत्तु सुवर्णादिपरिमाणकषोडशमाषकम् । तत्पर्य्यायः । कुरुविस्तः २ । इति हारावली ॥ (कनकमिव पलं मांसमस्य इति व्युत्पत्त्या मत्स्यविशेषः ॥)

कनकप्रभा, स्त्री, (कनकस्य प्रभेव प्रभा यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्यातो ज्वरातीसाररोगस्यौषधविशेषो यथा ।
"सुवर्णबीजं मरिचं विशाल-
फलं कणा टङ्कणकं विषञ्च ।
गन्धं जयाद्भिस्त्रिदिनं विमर्द्द्य
गुञ्जा प्रमाणा वटिका विधेया ॥
रक्तातिसारग्रहणीज्वराग्नि-
मान्द्यादि हन्यात् कनकप्रभेयम् ।
दध्योदनं भोज्यमनुष्णवारि-
मांसं भजेत्तित्तिरिलावकानाम्" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥ * ॥)

कनकप्रसवा, स्त्री, (कनकवत् प्रसवः पुष्पं यस्याः ।) स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरम्भा, स्त्री, (कनकवर्णवत् रम्भा । यद्वा कनकवर्णफलिनी रम्भा ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनकरसः पुं, (कनकवर्णो रसः ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कतमोऽयं पूर्व्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते" । इति शाकुन्तले ७ अङ्के ॥)

कनकलोद्भवः, पुं, (कनति दीप्यते इति । कना दीप्ता कला अवयवः तया उद्भवतीति । कनकला + उद् + भू + अच् ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥

कनकाचलः, पुं, (कनकमयो अचलः पर्व्वतः ।) अस्ताचलः । सुमेरुपर्व्वतः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ दानविशेषः । इति स्मृतिः ॥
(अस्य परिमाणमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे यथा,—
"अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।
यस्य प्रसादाद्भवनं विरिञ्चेर्याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धेनाधरस्तद्वत् अल्पवित्तोऽपि शक्तितः ॥
दद्यादेकपलादूर्द्ध्वं यथा शक्त्या विमत्सरः ।
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्यात् विधिमुत्तमम्
विष्कम्भशैलांस्तद्वच्च ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत्" ॥)

कनकाध्यक्षः, पुं, (कनकस्य रक्षणे अध्यक्षः मध्यपदलोपः ।) सुवर्णरक्षकः । तत्पर्य्यायः । भौरिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७ ॥

कनकारकः, पुं, (कनकं दीप्तस्वर्णदीप्तिमिव सर्व्वतो ऋच्छति व्याप्नोतीति । कनक + ऋ + अण् । स्वार्थे + कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कोविदारशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥)

कनकालुका, स्त्री, (कनकनिर्म्मितं आलुः । सलिलाद्याधारपात्रविशेषः संज्ञायां कन् टाप् च ।) स्वर्णकलसः । तत्पर्य्यायः । भृङ्गारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥

कनकाह्वं, क्ली, (कनकस्याह्वा नाम यस्य ।) नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागकेशरशब्देऽस्य विशेषो द्रष्टव्यः ॥)

कनकाह्वयः, पुं, (कनकं आह्वयोऽस्य । कनकमाह्वयते स्पर्द्धते वा । कनक + आ + ह्वे + कः ।) धुस्तूरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ नागकेशरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कननः, त्रि, (कन् + युच् ।) काणः । इति हेमचन्द्रः ॥

कनिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन युवा अल्पो वा । इष्ठन् । कनादेशश्च ।) अतियुवा । अल्पः । पश्चाज्जातः । तत्पर्य्यायः । जघन्यजः २ यवीयान् ३ अवरजः ४ अनुजः ५ । इत्यमरः । ३ । ६ । ४३ ॥ कनीयान् ६ कन्यसः ७ यविष्ठः ८ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा, मनुः । ९ । ११३ ।
"ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम्" ॥
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३१ ।
"पवित्रं त्रिककुम्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः" ॥)

कनिष्ठकं, क्ली, (कनिष्ठमिव कायति प्रकाशते । कनिष्ठ + कै + कः ।) शूकतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कनिष्ठा, स्त्री, (कनिष्ठ + ङीषादिकं बाधित्वा अजादित्वात् टाप् ।) दुर्बलाङ्गुलिः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ कड़े आङ्गुल इति भाषा । (यथा, रामायणे ३ । ५१ । ७ ।
"कनिष्ठायामप्यङ्गुल्यां भ्रातृर्म्मम स राक्षसः ।
दुःखं कर्त्तुमपर्य्याप्तो देवि ! कस्माद्विषीदसि" ॥)
धीरादितिरूपां द्विधाभेदान्तर्गतनायिकाविशेषः । अस्या लक्षणम् । परिणीतत्वे सति भर्त्तुर्न्यूनस्नेहा । इति रसमञ्जरी ॥ (त्रि, मनुः ९ । १२२ ॥
पुत्त्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायाञ्च पूर्व्वजः" ।
"यदि प्रथमोढ़ायां कनीयान् पुत्त्रो जातः पश्चादूढ़ायाञ्च ज्येष्ठः" ॥ इति कुल्लूकभट्टः ॥)

कनी, स्त्री, (कन + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कन्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीचिः, स्त्री, (कन् + बाहुलकात् इचि प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् दीर्घश्च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ कुँच इति भाषा ॥ पुष्पयुक्तलता । शकटः । इत्युणादिकोषः ॥ मूर्द्धन्यणमध्योऽपि पाठः ॥

कनीनिका, स्त्री, (कन् + ईन । संज्ञायां कन् । ततष्टाप् + अत इत्वम् ।) चक्षुस्तारा । कनिष्ठाङ्गुलिः । इति मेदिनी ॥

कनीनी, स्त्री, (कन् + ईन् ततो ङीष् ।) कनिष्ठाङ्गुलिः । इत्यमरटीका ॥

कनीयसं, क्ली, (कन् दीप्तौ + अच् । कनः सूर्य्यः तस्येदम् । कन + छः कनीयम् । तद्रूपत्वेन सीयते अवसीयते इति । सो + घञर्थे कर्म्मणि कः । सूर्य्यदेवाधिष्ठातृकत्वमिति ताम्रस्योक्तः ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कनीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन युवा अल्पो वा इत्यर्थे ईयसुन् । ततः कनादेशः ।) अनुजः । अतियुवा । अत्यल्पः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ९ । "स भूयसा कनीयो नारिरेचीद्दीना दक्षा विदुहन्ति प्रवाणम्" ॥
"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाऽधिकः ।
प्रणमेच्च गुरोः पत्नीं ज्येष्ठभार्य्यां विमातरम्" ॥
इति स्मृतिः ॥)

कन्तुः, पुं, ("कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः इति तुः" । ५ । २ । १३८ । कम् + तुः । कामयते इति कमु कान्तौ । अर्जिदृशीत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् । "कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च" । उणां १ । ७३ ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हृदयम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (चित्तम् । इति उज्ज्वलदत्तः । कं सुखं अस्यास्तीति व्युत्पत्त्या सुखी जनः ॥)

कन्था, स्त्री, (कम् + बाहुलकात् थन् + टाप् ।) स्यूतकर्पटः । इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहे अमरः ॥ काँथा इति भाषा । (यथा, यतिपञ्चके २ । "कन्थामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः" ॥) मृण्मयभित्तिः । इति मेदिनी । काँथ् इति भाषा ॥ उशीनराख्यजनपदप्रसिद्धग्रामाणां नामसु विषयभूतेषु षष्ठ्यन्तात् परा कन्था क्लीबे स्यात् । यथा सौसमीनां कन्था सौसमिकन्थम् । आङ्गीनां कन्था आङ्गिकन्थम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कन्थारी, स्त्री, (कम् + आरन् । पृषोदरादित्वात् थुक् गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कन्थरी २ कन्था ३ दुर्द्धर्षा ४ तीक्ष्णकण्टका ५ तीक्ष्णगन्धा ६ क्रूरगन्धा ७ दुष्प्रवेशा ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशोथरक्तग्रन्थिज्वरनाशित्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दं, क्ली पुं, (कन्दयति जिह्वायाः वैक्लव्यं जनयति रोदयति वा भक्षयन्तं जनम् । कदि + णिच् + अच् । यद्वा कन्द्यते कन्द इति नाम्ना आहूयते । कदि + कर्म्मणि + घञ् ।) सूरणः । शस्यमूलम् । इति मेदिनी ॥ लशुनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४ । ११९ ॥

"वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम्" ॥

यथा च, शान्तिशतके । २ । २० ।

"शीतं निर्झरवारिपानमशनं कन्दः सहाया मृगाः" ॥

सूरणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कन्दः, पुं, (कं जलं ददातीति । क + दा + कः । कन्दति कन्दयति कन्द्यते वा । कदि आह्वाने रोदने च । अच् घञ् वा ।) मेघः । इति मेदिनी ॥ योनिरोगविशेषः । तस्य निदानलक्षणे । यथा,—

"दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ॥
पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
उत्पद्यते यदा योनौ नाम्ना कन्दस्तु योनिजः" ॥

स चतुर्विधः । वातिकः १ पैत्तिकः २ श्लैष्मिकः ३ सान्निपातिकश्च ४ । एषां यथाक्रमं लक्षणानि ।

"रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तम् ॥
नीलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं विदुः ।
सन्निपातात्मकोऽसाध्यः शेषाः कृच्छ्रप्रसाधनाः" ॥

इति माधवकरः ॥ (अस्य चिकित्सामाह भावप्रकाशः ॥

"गैरिकाम्रास्थि जम्बुघ्नं रजन्यञ्जनकट्फलाः ।
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः क्षौद्रसमन्वितैः ॥
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च सेवयेत् ।
प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते" ॥

अन्यत्सर्व्वं योनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कन्दगुडूची, स्त्री, (कन्दोद्भवा गुडूची । शाकपार्थिववादिवत् समासः । मध्यपदलोपश्च ।) गुडूचीविशेषः । तत्पर्य्यायः । कन्दोद्भवा २ कन्दामृता ३ बहुच्छिन्ना ४ बहुरुहा ५ पिण्डालुः ६ कन्दरोहिणी ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दटं, क्ली, (कदि + अटन् ।) श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली । सादा सुँदि इति भाषा ॥

कन्दफला, स्त्री, (कन्दात् कन्दमारभ्य वा फलं यस्याः ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दबहुला, स्त्री, (कन्दादारभ्य कन्देन कन्देषु बहुला वा ।) त्रिपर्णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दमूलं, क्ली, (कन्द एव कन्दरूपं वा मूलं यस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मूलकशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

कन्दरं, क्ली, (केन जलेन दीर्य्यते । दृ + विदारे + कर्म्मणि अप् । कं जलं श्लेष्मजनितं दृणाति नाशयतीति वा । दृ + अच् ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आर्द्रकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कन्दरः, पुं स्त्री, (केन जलेन दीर्य्यते विदीर्य्यतेऽसौ । दृ + कर्म्मणि अप् ।) गुहा । इति मेदिनी ॥

"निह्रादी चेन्मुरज इव ते कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्" ।

इति मेघदूते ५८ ॥) कृत्रिमोऽकृत्रिमो वा सजलो निर्जलो वा गह्वराकारो गिरिनितम्बदेशः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । दरी २ कन्दरा ३ इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ कन्दरी ४ । इति पञ्जिका ॥ दरः ५ । इति स्वामी ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । ११ ।

"नानाऽमलप्रस्रवणैर्नानाकन्दरसानुभिः" ॥)

कन्दरः, पुं, (कं मातङ्गशिरो दीर्य्यतेऽनेन । दृ + करणे अप् ।) अङ्कुशः । इति मेदिनी ॥

कन्दरा, स्त्री, (कन्दर + टाप् ।) गुहा । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥)

कन्दराकरः, पुं, (कन्दरस्य आकरः ।) पर्व्वतः । इति हारावली ॥

कन्दरालः, पुं, (कन्दराय अङ्कुराय अलतीति । कन्दर + अल + अच् ॥) गर्द्दभाण्डवृक्षः । प्लक्षवृक्षः । इति मेदिनी ॥ आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दरालकः, पुं, (कन्दराल एव स्वार्थे कन् ।) प्लक्षवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्लक्षशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

कन्दरी, स्त्री, गुहा । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥

कन्दरोद्भवा, स्त्री, (कन्दरे उद्भवतीति । कन्दर + उद् + भू + अच् + टाप् ।) क्षुद्रपाषाणभेदीवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दर्पः, पुं, (कमित्यव्ययं कुत्सायां, कं कुत्सितो दर्पः यस्मात् । यद्वा कं सुखं तेन तत्र वा दृप्यति । दृप् + अच् । कं ब्रह्माणं प्रति दर्पितवान् वा ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ (यथा, महाभारते १ । २१५ । १८ ।

"साहत्वामभिषेकार्थमवतीर्णां समुद्रगाम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र ! कन्दर्पेणाभिमूर्च्छिता" ॥)

ध्रुवकभेदः । यथा,—सङ्गीतदामोदरः ॥

"त्रयोविंशतिवर्णाङ्घ्रिध्रुवः कन्दर्पसंज्ञकः ।
वीरे वा करुणे वा स्यात् खण्डताले विधीयते" ॥

कन्दर्पकूपः, पुं, (कन्दर्पस्य कूप इव ।) योनिः । इति जटाधरः ॥

कन्दर्पजीवः, पुं, (कन्दर्पं जीवयति परिवर्द्धयतीति । कन्दर्प + जीव + अच् ।) कामवृद्धिनामवृक्षः । इति राजनिर्घण्ट ॥

कण्डर्पमुषलः पुं, (कन्दर्पस्य मुषल इव ।) लिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्दर्पशृङ्खलः, पुं, (कन्दर्पः शृङ्खलः यत्र । यद्वा कन्दर्पाय शृङ्खलः ।) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा रतिमञ्जरी ।

"नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि ।
कटिञ्चेद्दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पशृङ्खलः" ॥

कन्दलं, त्रि, (कदि + अलच् ।) कपालः । उपरागः । नवाङ्कुरः । कलध्वनिः । इति मेदिनी ॥ अपवादः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कदलीविशेषः । यथा, अमरुशतके ४८ । "प्रारम्भे निपतन्ति कन्दलदलोल्लासाः पयोविन्दवः" ॥)

कन्दलः, पुं, (कदि + अलच् ।) कनकम् । युद्धम् । कपालः । इति धरणी ॥

कन्दलता, स्त्री, (कन्दप्रधाना लता ।) मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दली, स्त्री, (कन्दल + गौरादित्वात् ङीष् ।) मृगविशेषः । यस्य चर्म्म व्यवह्रियते । गुल्मप्रभेदः । (यथा, मेघदूते २१ ।

"आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्" ॥)

कदली । इति मेदिनी ॥ (यथा, विक्रमोर्व्वश्यां । ७८ ।

"आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीसलिलगर्भैः" । इति ॥)

पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पद्मवीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दलीकुसुमं, क्ली, (कन्दल्या इव कुसुममस्य ।) शिलीन्ध्रम् । इति जटाधरः ॥

कन्दवर्द्धनः, पुं, (कन्देन वर्द्धते इति । वृध् + ल्युः ।) सूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूरणशब्देऽस्य गुणादयो द्रष्टव्याः ॥)

कन्दवल्ली, स्त्री, (कन्दाकारा + वल्ली ।) वन्ध्याकर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कन्दसूरणः, पुं, (कन्देषु सूरणः श्रेष्ठः ।) ओलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः ॥)

कन्दसंज्ञं, क्ली, (कन्द इति संज्ञा यस्य कन्दनाम्ना संज्ञायते वा ।) योनिरक्तरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । योन्यर्शः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य निदानादि कन्दशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कन्दसारं, क्ली, (कन्दानां सारो यत्र ।) नन्दनवनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

कन्दाढ्यः, पुं, (कन्देन आढ्यः ।) धरणीकन्दः । इति

कन्दार्हः, पुं, (कन्देषु अर्हः आदरणीयः।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दालुः, पुं, (कन्दमय आलुः।) काष्ठालुः। धरणीकन्दः। शिपर्णिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दिरी, स्त्री, (कन्द + इरच् + गौरादित्वात् ङीष्।) लज्जालुवृक्षः। इति वैद्यकम्॥ (लज्जालुशब्दे विशेषोऽस्या ज्ञातव्यः॥)

कन्दी, [न्] पुं, (कन्दोऽस्त्यस्य। अस्त्यर्थे इनिः।) शूरणः। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्दुः, पुं स्त्री, (स्कन्दति शोषयति जल... स्कन्देः सलोपश्चेत्युः।) लौहमयपाकपात्रम्। ताओया इति लोहता इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वेदनी २। इत्यमरः। २। ९। ३०॥

कन्दुकः, पुं, (कं सुखं ददातीति। कम् + दा + मितद्र्वादित्वात् डुः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इत्यमरः। २। ७। १३८॥ गेँड़ इति भाषा॥ (यथा, कुमारे। १। २९। “सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्त्रकैश्च”॥)

कन्दुपक्वं, क्ली, (कन्दौ पक्वम्।) जलोपसेकं विना केवलपात्रे यत् वह्निना पक्वं भ्रष्टतण्डुलादि। यथा,—

“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः।
द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि”॥

इति तिथ्यादितत्त्वे कूर्म्मपुराणम्॥

कन्दोटं, क्ली, (कदि + ओटन्।) नीलोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कन्दोटः, पुं, (कदि + ओटन्।) शुक्लोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कन्दोतः, पुं, (कन्दे मूले उतः। कन्द + वेञ् + क्तः।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कन्धः, पुं, (कं जलं दधाति धारयति। कं + धा + कः।) मेघः। इति शब्दरत्नावली॥

कन्धरः, पुं, (कं जलं धरति धारयति वा। कम् + धृ + अच्।) मेघः। इति मेदिनी॥ मारिषवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कं शिरो धरतीति।) ग्रीवा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (भागवते ६। १२। ३३।

“वज्रस्तु तत्कन्धरमाशु वेगः
कृन्तन् समन्तात् परिवर्त्तमानः”॥)

कन्धरा, स्त्री, (कं शिरो धरतीति। कम् + धृ + अच् + टाप्।) ग्रीवा इत्यमरः। २। ६। ८८॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २२३।

“कन्धरा बाहुसक्थ्नां च भङ्क्ते मध्यमसाहसः”॥)

कन्धिः, स्त्री, (कं शिरः समुद्रपक्षे जलं ध्रियते यत्र। धृ + अधिकरणे + किः।) ग्रीवा। समुद्रे पुं। इति राजनिर्घण्टः॥

कन्नं, क्ली, (कन्यते प्राप्यते दुःखमनेन। कन गत्यां + करणे क्तः।) पातकम्। मूर्च्छा। इति शब्दमाला॥ काल्लमिति च पाठः॥

कन्यका, स्त्री, (कन्या + अज्ञातादौ कन् पूर्ब्बंह्रस्वश्च।) कुमारी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा।

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला”॥

इति स्मृतिः॥ परकीयनायिकाविशेषः। यथा। “अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीया। सा च द्विविधा परोढ़ा कन्यका च। कन्यायाः पित्राद्यधीनतया परकीयत्वम्। अस्या गुप्तैव सकला चेष्टा”। इति रसमञ्जरी॥

कन्यकाजातः, पुं स्त्री, (कन्यकायां अनूढ़ायां जातः। कन्यका + जन + कर्त्तरि क्तः।) अविवाहितापुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। कानीनः २। इत्यमरः। २। ६। १३७॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः। १२। १३२।

“कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः”॥

कर्णः। स तु अनूढ़ायां कुन्त्यां जातः॥)

कन्यकापतिः, पुं, (कन्यकायाः पतिः।) जामाता। इति शब्दरत्नावली॥

कन्यसः, पुं, (कन + अल्पादित्वात्। ४। १११। उणां। निपातनात् कन्य। कन्यत्वेन काम्यत्वेन सीयते अवसीयते इति। कन्य + सो + घञर्थे कः।) कनिष्ठभ्राता। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (यथा रामायणम्। ५। ३३। १०।

“रामस्य कन्यसो भ्राता सुमित्रा येन सुप्रजाः”॥)

कन्यसा, स्त्री, (कन्यस + टाप्।) कनिष्ठभगिनी। इत्यमरटीका॥

कन्या, स्त्री, (कन् दीप्तौ + अघ्न्यादित्वात् यक् इत्युणादौ ४। १११। कन्यायाः कनीन् चेति निर्द्देशात् पाणिनिमतानुसारेण न ङीष् अतष्टाप्।) कुमारी। इत्यमरः॥ २। ६। ८। सा तु दशमवर्षीया। इति स्मृतिः॥ (यथा महाभारते वनपर्व्वणि।

“यस्मात् कामयते सर्व्वान् कमेर्धातोश्च भाविनि!।
तस्मात् कन्येह सुश्रोणि! स्वतन्त्रा वरवर्णिनि!”॥)

नारी। ओषधीविशेषः। घृतकुमारी इति ख्याता। इति मेदिनी॥ यथा सुश्रुते निदानस्थाने॥ (“कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमैः। कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी”॥ “शोथघ्नी कासहा कन्या”॥ इति वैद्यकद्रव्यगुणः॥ विशेषगुणादस्या घृतकुमारीशब्दे द्रष्टव्याः॥) स्थूलैला। वाराहीकन्दः। बन्ध्याकर्कोटकी। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतषष्ठराशिः। सा तु उत्तरफल्गुनीशेषपादत्रयहस्तासमुदाययुक्तचित्राप्रथमार्द्धेन भवति। तदधिष्ठातृदेवतायाः स्वरूपं यथा। जले नौकास्थशस्याग्निधारिणी स्त्री। इति दीपिका॥ अपि च। नीलकण्ठीजातके॥

“पाणिद्वीपात् स्त्रीहितनुर्यमाशानिशामवक्त्रोतसमोदयश्चा।
कन्यार्द्धशब्दा शुभभूमिवश्यरूक्षाल्पसङ्गप्रसवा शुभा च”॥ * ॥

मतान्तरे सा तु शीर्षोदया। दिनबला। पिङ्गलवर्णा। दक्षिणदिक्स्वामिनी। वायुप्रकृतिः। शीतलस्वभावा। शुद्धभूमिचरा। वैश्यवर्णा। रूक्षा। स्वर्याङ्गा। खटच्छन्दा। अल्पसन्ताना। अल्पपुंसङ्गा च॥ * ॥ तत्र जातफलम्। “वेदशास्त्रे श्रद्धावान् स्थानरोषे खेदितः भार्य्यायां सदा विरसश्च”। इति ज्योतिषम्॥ * ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम्। यथा कोष्ठीप्रदीपः॥

“युवतिगे शशिनि प्रमदाजनप्रबलकेलिविलासकुतूहलैः।
विमलशीलयुता जननोत्सवैः
सुविधिना विधिना सहितः पुमान्”॥ * ॥

तस्या उदये तन्नामकलग्नं भवति। तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं दशव्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानोनविंशायनांशे ऊनत्रिंशत्पलाधिकपञ्चदण्डाः। इति ज्योतिषम्॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

“कन्यालग्नोद्भवो मर्त्यो नानाशास्त्रविशारदः।
सौभाग्यगुणसम्पन्नः सुन्दरः सुरतप्रियः”॥

इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥ सुता। तस्या विवाहं विनान्यसंस्कारकर्म्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधो यथा,—

“कन्याया निष्क्रमो नास्ति वृद्धिश्राद्धं न विद्यते।
नामान्नप्राशनं चूड़ां कुर्य्यात् स्त्रीणाममन्त्रकम्”॥
“जातकर्म्मादिचूड़ान्तं कुमार्य्याश्चाप्यमन्त्रकम्।
कर्त्तव्यं पञ्चभिर्व्वणैरेकं निष्क्रमणं विना”॥

इति च महानिर्व्वाणतन्त्रे नवमोल्लासः॥ (तीर्थविशेषः। यथा महाभारते ३। ८३। १०४।

“ततो गच्छेत धर्म्मज्ञ! कन्यातीर्थमनुत्तमम्।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्”॥)

कन्याका, स्त्री, (कन्यैव इति स्वार्थे कन् अनुक्तपुंस्कत्वात् न ह्रस्वः।) कुमारी। इति शब्दरत्नावली॥

कन्याकुब्जः, पुं, (कन्याः कुब्जाः यत्र देशे सः। वायुना हि अस्मिन् देशे कन्याः कुब्जीकृता अतोऽस्य तथात्वम्।) कान्यकुब्जदेशः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। वनपर्व्वणि॥

“कन्याकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः”॥

वायुना हि अस्मिन् देशे पुरा कन्याः कुब्जीकृताः। तद्विवरणमुच्यते। पुरा किल कुशनाभो राजर्षिर्घृताच्यां कन्याशतं जनयामास। रूपयौवनसम्पन्नास्तास्तु कदाचित् उद्यानभूमिमागम्य परमानन्दसन्तत्या चिक्रीडुः। अथ सर्व्वगो वायुस्तासां सर्व्वाङ्गीणां अवलोक्य कामशरपीड़ितोऽब्रवीत्। अहं वः कामये, भवत्यो मे भार्य्या भवन्तु। अथ ता अङ्गनास्तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उच्चैर्विहस्य तमब्रुवन् भो वायो! त्वं भूतानां अन्तश्चरसि तत्कथमस्माकं मनोभावं न वेत्सि। वयं किल कुशनाभसुताः कथं पितरं कामतः समतिक्रम्य स्वयं वरमभिलषामः। पिता हि अस्मान् यस्मै दास्यति स नो भर्त्ता भविष्यतीति। अतः त्वत्तयाः खलु भवन्नियोगं कर्त्तुमशक्ता वयम्। वायुस्तु तासामेतद्वचनमाकर्ण्य कोपसमन्वितः स्वतेजसा तासां शरीरेषु प्रविश्य मध्ये बभञ्ज। ततः प्रभृति देशोऽयं कन्याकुब्ज इत्येव ख्यातः॥ अस्य विस्तृतिस्तु रामायणे आदिकाण्डे ३१ अध्याये द्रष्टव्या॥ अयन्तु काशीनदीतटे स्थितः। अधुना कुशस्थल इत्याख्यया प्रसिद्धः। इति कनिंहामेनोक्तम्॥ अस्य समीपे जाह्नवीप्रवहमाना वर्त्तते। इति महाभारते अनुशासनपर्व्व॥)

कन्याटः, पुं, (कन्या अटति अत्र। कन्या + अट् + अधिकरणे घञ्।) वासगृहम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कन्यादानं, क्ली, (कन्याया दानं वराय सम्प्रदानम् ।) वराय कन्यासम्प्रदानम् । तद्दानफलादि यथा ।

यम उवाच ।

"कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ! ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानन्तु सर्व्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम्" ॥*॥
तद्ग्रहणे दशकुलत्यागो यथा,—
"महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥
हीनजातिषु पाषण्डे मुने उद्वेगकारिणाम् ।
क्षयामयवदापस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेत् भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्त्रिकाधर्म्मशङ्कया" ॥*॥
ततोऽष्टप्रकारविवाहानन्तरम् ।
"कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्व्वं लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दिव्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा द्वारन्तु सूर्य्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्व्वलोकमासाद्य क्रीड़ते देववच्चिरम् ॥
शुल्केन दत्त्वा यः कन्यां तां पश्चात् मन्यगर्ह्वयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्व्वैः क्रीड़ते कालमक्षयम् ॥
न मन्युं कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मभोज्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते ।
अथ भुङ्क्ते यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥
अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णान्नाप्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा ।
यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्प्यते ॥
मातापितुश्च विज्ञेयं तच्छुभस्याभिगामिनः ।
मातुः पितुर्हिरण्यस्य दौहित्रोऽर्द्धमवाप्नुते ॥
दत्त्वा कन्यां न शोचेत क्षुधितां मुदितां तथा ।
नग्नां दुःखाभिभूतां वा तथैव कृपणां कृशाम् ।
कुर्य्यान्मन्युं नधैवास्या आगताञ्चापि पोषयेत् ॥
यद्भूतमर्थयेत् किञ्चित् सर्व्वं तत् प्रतिपादयेत् ।
अप्रयच्छन् पतेत् ब्रह्मन् ! नरके नात्र संशयः" ॥*॥
"शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत्कुलम् ।
न भुञ्जन्ति च यत्रैव निर्दह्यन्त्यप्रपूजिताः ॥
तस्मादेताः समभ्यर्च्च्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतयुक्तास्तु सर्व्वदा ॥
संहृष्टाः स्युस्तथा पूज्याः श्राद्धे चैवोत्सवेषु च ।
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥
इह कीर्त्तिर्भवेत् स्वर्गे परत्र द्विजसत्तम ! ।
तिलराशिः कृतो यावत् दिवाकरसमं कृतः ॥
वर्षान्ते गृह्यमाणस्तु तिल एको भवेद् यदा ।
सोऽक्षयं लभते तावत् ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
शतगव्याः प्रमाणेन सृज्यते रोमसञ्चये ।
विशीर्य्यते तु वा लोकं वर्षे पूर्णे सुताप्रदः ।
तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि यावल्लोमस्य संक्षयः ॥
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुस्त्रयो रथाः ।
कन्यादात्रनुगाः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
कन्यादानं दरिद्रस्य यो ददाति सुसत्कृतैः ।
पूर्व्वं धर्म्ममवाप्नोति यथावत् विधिकल्पितम् ।
तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे कन्यादाननामाध्यायः ॥

कन्यापतिः, पुं, (कन्यायाः पतिः ।) जामाता । इति जटाधरः ॥

कन्यापालः, पुं, (कन्याप्रधानः पालः । पालाख्यवणिगिति यावत् ।) पालवणिक् । शूद्रजातिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यारामः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कन्यिका, स्त्री, (कन्या एव स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् ।) कन्यका । इति शब्दरत्नावली ॥

कन्युषं, क्ली, (कन + इन् । कन्या दीप्त्या कान्त्या तेजसा वा ओषति इव । कनि + उष् + कः ।) हस्तपुच्छः । इति हारावली । हातेर पोँछा इति भाषा ॥

कप चलने । सौत्रधातुरयं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां—परं—अकं—सेट् ।) कपोलः । इति दुर्गादासः ॥

कप इ ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां—आत्मं—अकं—सेट्—इदित् ।) इ कर्म्मणि कम्प्यते ॥ ङ कम्पते वायुना वृक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कपटः, पुं, क्ली, (पटतीति पटः । पट् + अच् । कस्य सतो ब्रह्मणोऽपि पटः आवरकः । यद्वा कप + अटन् ।) अयथार्थव्यवहारः । प्रतारणा । तत्पर्य्यायः । व्याजः २ दम्भः ३ उपधिः ४ छद्म ५ कैतवम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ कूटम् ७ कल्कम् ८ छलम् ९ मिषम् १० कैरवम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

("नरेन्द्रसिंह ! कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि" । इति महाभारते १ । ७४ । १०१ ॥ दनुपुत्त्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । २५ ।

"निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा ।
एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः" ॥)

कपटिकः, त्रि, (कपटः विद्यतेऽस्मिन् अस्त्यस्य वा । कपट + मत्वर्थे + ठन् ।) कपटविशिष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपटिनी, स्त्री, (कपटिन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) चोड़ानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपटी, स्त्री, (कप + अटन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) परिमाणविशेषः । इति शब्दरत्नावली । एक आँजाड़ इति भाषा ॥

कपटी, [न्] त्रि, (कपटोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा अस्त्यर्थे + इनिः ।) कपटविशिष्टः । कपटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कपटेश्वरी, स्त्री, (कमिव शुभ्रः पटः वसनं तत्तुल्यं फलं ईष्टे + प्रेरयतीति । कपट + ईश् + वरप् + स्त्रियां ङीप् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपर्द्दः, पुं, (पर्व्व पूरणे + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् । "राल्लोपः" । ६ । ४ । २१ । इति वलोपे पर् पूर्त्तिः । केन सुखेन जलेन वा परं पूर्त्तिं ददातीति । क + पर् + दा + सुपीति योगविभागात् कः । कस्य गङ्गाजलस्य परा पूरणेन दापयति शुध्यति वा । क + पर् + दैप् शोधने "आतोऽनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति कः ।) शिवजटा । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ (यथा काशीखण्डे । २९ । ४४ ।

"कमनीयजलाकम्रा कपर्द्दिमुकपर्दगा" ॥)

वराटकः । इति मेदिनी ॥ ("पञ्चभिः कपर्द्दः पञ्चिका नाम द्यूतमस्ति" । इति पां २ । १ । १० । सूत्रस्य सरला टीका ॥)

कपर्द्दकः, पुं, (कपर्द्द + कन् ।) शिवस्य जटाजूटः । वराटकः । इति मेदिनी । कड़ि इति भाषा ॥ ("यद्यहमिमं शक्तुशरावं विक्रीय दश कपर्द्दकान् प्राप्नोमि" ॥ इति हितोपदेशः ॥) शेषस्य पर्य्यायः । वराटः २ कपर्द्दः ३ वराटिका ४ चराचरः ५ चरः ६ वर्ण्यः ७ बालक्रीड़कः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कर्णशूलव्रणगुल्मशूलनेत्रदोषनाशित्वञ्च ॥ तस्य भेदाः । सुवर्णवर्णा सिंही १ धूम्रवर्णा व्याघ्री २ पीतपृष्ठासितोदरा मृगी ३ श्वेतवर्णा हंसी ४ नातिदीर्घिका विदम्ता ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वराटकशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपर्द्दी, [न्] पुं, (कपर्द्दो जटाजूटोऽस्त्यस्य । इनिः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

"अजश्च बहुरूपश्च गन्धधारी कपर्द्द्यपि" ॥
"कपर्द्दी कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभृत्" ।

इति कालिदासः ॥

यथा, ऋग्वेदे । १० । १०२ । ८ ।

"शुनमष्ट्रा व्यचरद् कपर्द्दी" ॥)

कपाटं, त्रि, (कं वायुं मस्तकं वा पाटयतीति । पट गतौ + णिच् + कर्म्मणि उपपदे अण् ।) स्वनामख्यातद्वाराच्छादककाष्ठफलकविशेषः । तत्पर्य्यायः । अररम् २ । इत्यमरः । २ । २ । १७ ॥ कवाटः ३ कपाटी ४ कवाटी ५ अररी ६ अररिः ७ । इति तट्टीका ॥ द्वारकण्टकम् ८ असारम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते १ । जतुगृहवासे । १४८ । १७ ।

"चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्ये नातिमहाबिलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत" ! ॥

कं शिरः इत्युपलक्षणेन मनुष्यादीनां ग्रहणमिति बोध्यम् । कं वातं वा पाटयति वारयति गृहद्वारदेशं आवृणोतीत्यर्थः । मनुष्यवातादीनां गतिं रुणद्धि वा । क + पट् + णिच् + अण् । यथा,

"द्वाराणि समुपावृण्वन् कपाटान्यवघट्टयन्" ।

इति रामायणम् ।

कपालः, पुं क्ली, (कं मस्तकं पालयतीति । क + पालि + अण् । यद्वा कम्पते यः । कपि चलने + "तमि विशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्" । उणां १ । ११७ । इति कालन् । कपिनिर्देशाद् नलोपः) शिरोऽस्थि । माथार खुलि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्परः इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । ३ । ८० ।

"द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा" ॥) घटादेः खण्डम् । खापरा खोला इत्यादि भाषा ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । ११ ।

"घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्म्मणोः ।
तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः" ॥)

समूहः । इति मेदिनी ॥ (मृण्मयकर्परादिभिक्षापात्रम् । यथा, मनुः । ६ । ४४ ।

"कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥)

पुरोडाशः । यथा शतपथब्राह्मणे ।

"कपालानि चोपदधाति पुरोडाशं चाधिश्रयति" ॥)

कुष्ठरोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणम् । यथा, माधवकरः ॥

"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम्" ॥

कपालनालिका, स्त्री, (कपालस्य सूत्रसंघस्य नालिका ।) तर्कुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टेको इति भाषा ॥

कपालभृत्, पुं, (कपालं भिक्षापात्रं ब्रह्मकपालं वा बिभर्त्ति धारयति । कपाल + भृ + क्विप् तुक् च ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३४ ॥

कपालिका, स्त्री, (कपाल + कन् + टाप् ।) दन्तरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

"कपालेष्विव दीर्य्यत्सु दन्तानां सैव शर्करा ।
कपालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी" ॥

इति माधवकरः ॥ तस्याश्चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥ (घटकपालिका । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १२ । ४१ ।

"मही घटत्वं घटतः कपालिका
कपालिकाचूर्णरजस्ततोऽणुः ।
जनैः स्वकर्म्मस्तिमितात्मनिश्चयैः
आलक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु" ॥)

कपालिनी, स्त्री, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

कपाली, [न्] पुं, (कपालोऽस्त्यस्य । कपाल + इनिः ।) महादेवः । इति हलायुधः ॥ स्वनामख्यातजातिविशेषः । स तु ब्राह्मणकन्यायां तीवराज्जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (चि, कपालविशिष्टः । यथा, कुमारे । ५ । ७८ ।

"कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्त्तेरवधार्य्यते वपुः" ॥

"नटी कपालिनी वेश्या कुलटा नापिताङ्गना" ॥

इति च तन्त्रम् ॥ योगिविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायां १ । ७ ।

"कपाली बिन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराह्वयः" ॥)

कपिः, पुं, (कम्पते यः सदा । कपि चलने । "कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च" उणां । ४ । १४३ । इ प्रत्ययः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १५४ ॥

"विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः ।
प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्" ॥)

सिह्लकः । मधुसूदनः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४९ । १०९ ।

"समात्मनोऽनिमिषः कपिलः कपिरव्ययः" ॥)

धात्रिका । इति शब्दमाला ॥ करञ्जभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कादुदकात् रश्मीं पाति इति । वराहः । रक्तचन्दनम् । पिङ्गलम् । तद्वर्णवति त्रि ॥)

कपिकच्छुः, स्त्री, (कपीनामपि कच्छुर्यस्याः कण्डूहेतुत्वात् ।) वृक्षविशेषः । आलकुशी इति भाषा । केंवाँच इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । आत्मगुप्ता २ जडा ३ अव्यण्डा ४ कण्डूरा ५ प्रावृषायणी ६ ऋष्यप्रोक्ता ७ शूकशिम्बिः ८ मर्कटी ९ । इत्यमरः ।२।४।८७॥ स्वगुप्ता १० अजहा ११ कण्डुरा १२ प्रावृषायिणी १३ प्रावृषा १४ शूकशिम्बी १५ शूकशिम्बा १६ कपिकच्छूः १७ । इति भरतः ॥ स्वयंगुप्ता १८ मर्कटी १९ लाङ्गली २० कुण्डली २१ चण्डा २२ दुरभिग्रहा २३ कपिरोमफला २४ गुप्ता २५ दुःस्पर्शा २६ अजडा २७ प्रावृषेण्या २८ वदरी २९ गुरुः ३० आर्षभी ३१ शिम्बी ३२ वराहिका ३३ तीक्ष्णा ३४ रोमालुः ३५ वनशूकरी ३६ कण्डुरोमा ३७ रोमवल्ली ३८ । शूकशिम्बिः ३९ वानरी ४० कपीकच्छुः ४१ शूकपिण्डी ४२ शूकपिण्डी ४३ कपिप्रभा ४४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । स्वादुरसत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । वातक्षयपित्तास्रविकृतव्रणनाशित्वम् । शीतलत्वञ्च । तस्या बीजगुणौ । वातशमनत्वम् । परमवाजीकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या विशेषश्च ज्ञेयः ॥)

कपिकच्छुफलोपमा, स्त्री, (कपिकच्छुफलस्य उपमा यत्र ।) जतुकालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिकच्छुरा, स्त्री, (कपिभ्यः कच्छुं कण्डूं राति ददाति । कपिकच्छु + रा + कः ।) कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, गारुडे १९७ अध्याये ।

"शरपुङ्खा शारिका पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ।
एषां दशपलान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले" ॥)

कपिकन्दुकं, क्ली, (कपि + कदि + उकः । नलोपः । कस्य शिरसः पिकन्दुकं अस्थि । यद्वा कपिः परमात्मा विष्णुः कन्दति क्रीडति यत्र तत्तथा अस्थि ।) शिरोऽस्थि । इति शब्दचन्द्रिका । माथार खुलि इति भाषा ॥

कपिका, स्त्री, (कपिरिव कायति यद्वा वराहवत् नीलवर्णतया प्रकाशते शोभते वा । एकदेशसाम्यात् तथात्वम् ।) नीलसिन्दुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलसिन्दुवारशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

कपिकोलिः, पुं, (कपीनां प्रियः कोलिः ।) कोलिविशेषः । इति रत्नमाला । शेयाकुल इति भाषा ॥

कपिचूडा, स्त्री, (कपीनां चूडा इव । आम्रातकमुकुलस्य कपिचूडातुल्यत्वात् ।) आम्रातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (आम्रातकशब्दे विशेषोऽस्या ज्ञेयः ॥)

कपिचूतः, पुं, (कपीनां चूत इव अत्यन्तप्रियत्वात् ।) आम्रातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिजः, पुं, (कपेः शिलायाः जायते । जन् + डः । कपितैलम् ॥) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः । शिलारस इति भाषा ॥

कपिजङ्घिका, स्त्री, (कपेः वानरस्य जङ्घा इव जङ्घा यस्याः । संज्ञायां कन् । कपिसदृशजङ्घाया दैर्घ्यात् इत्येवम् ।) तैलपिपीलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिञ्जलः,पुं,(कपिरिव जवते वेगेन गच्छति यद्वा कम् श्रुतिसुखदं शब्दम् पिञ्जयति कपिवत् पिञ्जलो वा । ईषत्पिङ्गलवर्णो हरितालवर्णो वा । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चातकपक्षी । तन्मांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतलत्वम् । कफरक्तपित्तनाशित्वम् । अग्निदीप्तिकरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । तेत्तलः २ ॥ तस्य मांसं शुक्रवृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तित्तिरिपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

"कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरतित्तिरः ।
कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

"पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कपिञ्जलाः ।
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्य्यलाघवात्" ॥

इति चरकः । तथा सुश्रुतश्च ।

"रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ।
कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते" ॥

ऋषिकुमारभेदः । अयन्तु श्वेतकेतुपुत्रस्य पुण्डरीकस्य बन्धुः । यथा कादम्बर्य्यां महाश्वेतोपाख्याने ।

"सखे ! कपिञ्जल ! किं मामन्यथा सम्भावयसि" ॥)

कपितैलं, क्ली, (कपिभिर्वानरैः शिलायाः विदारणात् सम्पादितं यत् तैलम् ।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति भावप्रकाशः ॥ (तथाचोक्तम् ।

"सिह्लकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः ।
कपितैलञ्च सञ्जातं तथा च कपिनामकः" ॥)

कपित्थः, पुं, (कपिः तिष्ठति फलप्रियत्वात् लोभात् वा यत्र । कपि + स्था + कः । पृषोदरादित्वात् सलोपे साधुः ।) वृक्षविशेषः । कतवेल इति भाषा तत्पर्य्यायः । दधित्थः २ ग्राही ३ मन्मथः ४ दधिफलः ५ पुष्पफलः ६ दन्तशठः ७ । इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥ कपित्थः ८ । इति भरतः ॥ मालूरः ९ मङ्गल्यः १० नीलमल्लिका ११ ग्राहिफलः १२ चिरपाकी १३ ग्रन्थिफलः १४ कुचफलः १५ करभोष्ठः १६ गन्धफलः १७ दन्तफलः १८ करभवल्लभः १९ काठिन्यफलः २० करञ्जफलकः २१ । अस्यामफलगुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । कण्ठनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । वायुवर्द्धकत्वम् । कण्ठरोगजिह्वाधिकजडताकारित्वम् । त्रिदोषवर्द्धकत्वम् । विषहरत्वम् । रोचकत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । दोषत्रयहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् ।

गुरुत्वम् । श्वासवमिश्रमक्लमहरत्वम् । हिक्काप-मोदत्वमत्वम् । ग्राहित्वम् । रुचिप्रदत्वम् । तत् सर्व्वदा सेव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

"कपित्थमामं कण्ठघ्नं विषघ्नं ग्राहि वातलम् ।
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम्" ॥

इति राजवल्लभः ॥ (तथा च चरके ॥

"कपित्थं विषकण्ठघ्नमामं संग्राहि वातलम् ॥
मधुराम्लकषायत्वात् सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
परिपक्वं सदोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्व्वपि" ॥

"कुशद्वीपेश्वरस्य राज्ञो ज्योतिष्मत्संज्ञकस्य सप्त-पुत्त्राणामेकतमः । तद्वर्षमपि तन्नाम्ना ख्यातम् । तद्विवरणन्तु विष्णुपुराणे २ यांशे ४ अध्याये द्रष्टव्यम्")

कपित्थत्वक्, स्त्री, (कपित्थस्य मालूरस्य त्वगिव त्वग् यस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (एलवालुकशब्देऽस्य विशेषगुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपित्थपर्णी, स्त्री, (कपित्थस्य पर्णमिव पर्णं पत्रं यस्याः । कपित्थपर्ण+गौरादित्वात् ङीष ।) वृक्षविशेषः । कपित्थानीति ख्याता । तत्पर्य्यायः । विरजा २ सुरसा ३ चित्रपत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥

कपित्थास्यः, पुं, (कपित्थवत् कपित्थफलवत् वर्त्तुलाकारं आस्यं मुखं यस्य ।) वानरविशेषः । तत्पर्य्यायः । गोलाङ्गूलः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिध्वजः, पुं, (कपिर्हनूमान् ध्वजे यस्य सः । प्रतिज्ञापालनपरतन्त्रेन महावीरेण हनूमताधिष्ठितध्वजत्वात् वानरलाञ्छनध्वजत्वाद्वा तथात्वम् ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा गीतायाम् । १ । २० ।
"अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः" ॥)

कपिनामा, [न्] पुं, (कपेर्नामैव नाम यस्य ।) सिह्लकः । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्य प्रमाणमुक्तं भावप्रकाशे यथा,—
"कपितैलञ्च संख्यातं तथा च कपिनामकः" ॥)

कपिपिप्पली, स्त्री, (कपिः कपिवत् रक्तवर्णा पिप्पलीव रक्तवर्णपिप्पलीतुल्येति यावत् ।) रक्तापामार्गः । इति वैद्यकम् ॥ सूर्य्यावर्त्तवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कपिप्रभा, स्त्री, (कपिस्त्वपि प्रभा निजप्रभूतगुणाप्रसारणं यस्याः । कपीनामपि कण्डूयनादस्यास्तथात्वम् ।) कपिकच्छुः । इति शब्दरत्नावली ॥

कपिप्रभुः, पुं, (कपीनां हनूमदादीनां प्रभुः नियन्ता ।) रघुनाथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानरराजः वाली सुग्रीवश्च ॥)

कपिप्रियः, पुं, (कपीनां प्रियः ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कपित्थः । इति जटाधरः ॥

कपिरथः, पुं, (कपिर्हनूमान् रथ इव वहनकारी वाहनं वा यस्य ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कपिः महावीरः हनूमान् रथे यस्य इति व्युत्पत्त्या कपिलाञ्छितध्वजः अर्ज्जुनः ॥)

कपिलः पुं, (कमु कान्तौ "कमेः पश्च" । उणां १ । ५६ । इलच् । पश्चान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । स तु ज्ञानभक्तिसांख्ययोगप्रचारार्थभगवदवतारः । कर्द्दमप्रजापतेरौरसाद्देवहूतिगर्भजातः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा गीतायां १० । २६ ।
"गन्धर्व्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः" ॥
सगरराजसन्ततिध्वंसकारी रसातलस्थः कपिलो मुनिः केषाञ्चिन्मते साङ्ख्ययोगप्रचारकर्त्ता न । अयन्तु अपरः कश्चित् स्वनामख्यातो मुनिः । एतदर्थे प्रमाणं यथा, रघुः ३ । ५० ।
"अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः" ॥)
अग्निः । कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ सिह्लकनामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ पिङ्गलवर्णः । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १।५।१६—१९ ॥ नीलपीतः । कपिलः । इति रभसः ॥ "कपिलो रोचनाभ्रविरित्यन्ये" । इतिभरतः ॥ (यथा, महाभारते ३।३।२४।
"अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः" ॥
महादेवः । यथा तत्रैव १३ । १७ । ९७ ।
"कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः" ॥
विष्णुः । यथा तत्रैव १३ । १४९ । १०९ ।
"सनात्मनातननतमः कपिलः कपिरव्ययः" ॥
नागविशेषः । यथा, हरिवंशे ३ । ११४ ।
"शङ्खश्च शङ्खपालश्च कपिलो वामनस्तथा" ॥
दानवभेदः । यथा तत्रैव ३ । ८२ ।
"अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा" ॥)

कपिलद्युतिः, पुं, (कपिला रक्ता पिङ्गलवर्णा वा द्युतिः यस्य ।) सूर्य्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलद्राक्षा, स्त्री, (कपिला द्राक्षा ।) द्राक्षाविशेषः । तत्पर्य्यायः । मृद्वीका २ गोस्तनी ३ कपिलफला ४ अमृतरसा ५ दीर्घफला ६ मधुवल्ली ७ मधुफला ८ मधुली ९ हरिता १० हारहारा ११ सुफला १२ मृद्वी १३ हिमोत्तरा १४ पथिका १५ हैमवती १६ शतवीर्य्या १७ काश्मरी १८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । हृद्यत्वम् । मदहर्षदातृत्वम् । दाहमूर्च्छाज्वरश्वासतृष्णाहृल्लासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मृद्वीकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कपिलद्रुमः, पुं, (कपिलः कपिलवर्णो द्रुमः ।) काञ्चीनामसुगन्धिकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कपिलाधारा, स्त्री, (कपिलानां धारा इव दुग्धधारासदृशी शुद्धा धारा यस्याः । यद्वा कपिलानां दुग्धधाराभिः सम्भूता निर्म्मला धारा यस्याः । संज्ञायां ङ्यापोरिति पाणिनिसूत्रानुसारेण ह्रस्वः ।) स्वर्णदी । तीर्थभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

कपिलशिंशपा, स्त्री, (कपिला रक्तपीतमिश्रितवर्णा शिंशपा ।) शिंशपावृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कपिला २ पीता ३ सारिणी ४ कपिलाक्षी ५ भस्मगर्भा ६ कुशिंशपा ७ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतवीर्य्यत्वम् । आमयवातपित्तज्वरच्छर्द्दिहिक्कानाशित्वञ्च इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिला, स्त्री, (कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच् । टाप् च ।) पुण्डरीकनामदिग्गजपत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ भस्मगर्भा शिंशपा । रेणुकानाम गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६३—१२० ॥ (यथाह राजवल्लभः ।
"रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका" ॥
अस्या गुणादिकं रेणुकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गोविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ सा तु स्वर्णवर्णा । इति पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८४ । ८२ ।
"कपिला महवत्सा वै पर्व्वते विचरत्युत" ॥
दक्षकन्या । यथा, महाभारते १ । ६५ । १२ ॥
"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः" ॥
कपिलवर्णयोगात् । अनुदात्तत्वाभावात् वर्णादिति न ङीप् ।) दक्षकन्या । शिंशपा । राजरीतिः इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—
"कज्जला चलशैलास्तु पूर्व्वस्मिन् शुभ्रपर्व्वतः ।
शच्या सह पुरा रेमे यत्र शक्रः सुरेश्वरः ॥
तत्पूर्व्वस्यां महादेवी नदी कपिलसंज्ञिता ।
तस्यां स्नात्वा नरो गङ्गास्नानजं फलमाप्नुयात्" ॥
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ३ । ८३ । ४५ ।
"कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वार्च्चयित्वा च पितॄन् स्वान् दैवतान्यपि ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः" ॥
कपिलानां पयस्विनीधेनूनाम् इत्यर्थः ॥ पिङ्गलवर्णा । यथा, विष्णुपुराणे २यांशे । ४ । ३१ ।
"कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक्" ॥
कपिला कन्या नोपयन्तव्या यदुक्तं मनुना ३ । ८ ।
"नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्" ॥)

कपिलाक्षी, स्त्री, (कपिलं अक्षि तद्वत् पुष्पं यस्याः ।) मृगेर्व्वारुः । कपिलशिंशपा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कपिलाश्वः, पुं, (कपिलाः कपिलवर्णाः अश्वाः यस्य ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कपिलोमफला, स्त्री, (कपिलोमस्वपि फलति कण्डूप्रदानाय प्रभवति या ।) कपिकच्छूः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शूकशिम्बीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिलोमा, स्त्री, (कपिलोमवत् लोममञ्जरी यस्याः ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतिस्तु रेणुकाशब्दे द्रष्टव्या ॥)

कपिलोहं, स्त्री, (कपिरिव कपिवर्णतुल्यं लोहम् ।) पित्तलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पित्तलशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ॥)

कपिल्लिका, स्त्री, (कपिवर्णा वल्लिका । पृषोदरादित्वात् वलोपे साधुः ।) गजपिप्पली । इति रत्नमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

कपिवक्त्रः, (कपेर्वानरस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य भागिनेयपर्व्वतमुनिशापप्रभावात् मातुलस्य देवर्षेस्तथात्वम् ।) नारदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हि नारदस्य कपिवक्त्रत्वं जातम् तदुच्यते ।

पुरा किल मातुलभागिनेयौ हाटकिनस्तमौ नारदपर्व्वतौ मानुषेषु सम्प्रीत्या विहर्त्तुकामौ देवलोकादिहागतवन्तौ । आगत्य च सञ्जयं राजानमभ्येत्य तद्राज्ये ऊषतुः । आसीच्च

क्रियानयोः समयः शुभमशुभं वा हृदि जातं तद्रूपं परस्परेण कथनीयमिति। अथ कदाचित् राजा तावभ्युपेत्य स्वसुतां तदाराधनाय नियोजितवान्। अथ गच्छति काले नारदस्तु कन्दर्पबाणवशगः राजदुहितरि मनो निदधे। धर्म्मविदपि नारदः व्रीडमानः तीव्रमिदं मनोभावं भागिनेयाय न शशंस। भागिनेयः पर्व्वतस्तु इङ्गितादिभिर्मातुलं कामार्त्तं वीक्ष्य समयभङ्गादतिक्रुद्धः "इयं नृपसुता तव भार्य्या भविष्यति त्वमपि वानरमूर्त्तिधरोऽत्र विचरिष्यति" इति तं शशाप। एतच्छापात् खलु नारदो वानरमुख आसीत् इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया॥ विस्तृतिस्तु महाभारते शान्तिपर्व्वणि ३० अध्याये द्रष्टव्या॥)

कपिवल्ली, स्त्री, (कपिरिव कपिलोमसदृशी वल्ली।) गजपिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ९६॥

कपिशः पुं, (कपिः वर्णविशेषः अस्त्यस्य कपिनामास्त्यस्मिन् वा लोमादित्वात् शः।) श्यावः। कृष्णपीतमिश्रितवर्णः। तद्युक्ते त्रि। इत्यमरः १।५।१६॥ (यथा, रघुः १२। २८।

"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः"॥

सर्व्ववर्णमयत्वात् शिवः। यथा, महाभारते १३। शिवसहस्रनामकीर्त्तने १७। ९७।

"कपिलः कपिशः शुक्लः आयुश्चैव परोऽपरः"॥)

सिह्लकनाम गन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥

कपिशाञ्जनः, पुं, (कपिशं अञ्जनं कपिशयुक्तं अञ्जनं वा यत्र। अञ्जनस्य कृष्णवर्णतया तस्य श्वेतवर्णत्वाच्च एवमुच्यते।) शिवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशापुत्त्रः पुं, (कपिशायाः मदोन्मत्तायाः पिशाच्याः पुत्त्रः।) पिशाचः। इति शब्दमाला॥

कपिशी, स्त्री, (कपिश इति वर्णवाचितया ङीष्।) माधवी। मदिरा। इति मेदिनी जटाधरश्च॥ (हलायुधमतेऽस्य क्लीवत्वमपि दृश्यते॥)

कपिशीका, स्त्री, (कपिश + स्वार्थे बाहुलकात् ईकन् टाप् च।) मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशीर्षं, क्ली, (कपीनां प्रियस्थानं शीर्षं दुर्गप्राकारादीनां शिरोदेश एव कपिप्रियत्वात् प्रसिद्धः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) प्राकाराग्रम्। तत्पर्य्यायः॥ खोड़कशीर्षकम् २ कपिशीर्षम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कपिशीर्षकं, क्ली, (कपीनां शीर्षवर्णवत् कायति प्रकाशते। कै + कः।) हिङ्गुलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (हिङ्गुलशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः॥)

कपीकच्छुः, पुं, (कपिकच्छुरिति संज्ञायां वा दीर्घः।) कपिकच्छुः। इति शब्दरत्नावली॥

कपीज्यः, पु, (कपिभिर्वानरैरतिप्रियत्वात् इज्यते पूज्यते। कपि + यज् + क्यप्।) क्षीरिकावृक्षः। इति जटाधरः॥ (रामचन्द्रः। इति व्युत्पत्त्यर्थः॥)

कपीतः, पुं, (कं जलं तत्तुल्यश्वेतवर्णं अपि इतः प्राप्तः कपेरल्लोपः। यद्वा कपिभिरितः प्रियत्वेन प्राप्तः।) श्वेतकुष्ठवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कपीतनः, पुं, (कपीनां ईं लक्ष्मीं तनोति विस्तारयतीति। कपि + ई + तन् + पचाद्यच्। कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः। अन्येषामपीति। ६। ३। १३७। दीर्घः।) आम्रातकवृक्षः। गर्दभाण्डवृक्षः। शिरीषवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७॥ अश्वत्थवृक्षः। इति मेदिनी। गुवाकवृक्षः। बिल्ववृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (आम्रातकशब्दे शिरीषशब्दे अश्वत्थशब्दे बिल्वशब्दे चास्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

कपीन्द्रः, पुं, (कपिश्चासौ इन्द्रश्चेति कपिरिन्द्र इव इति वा।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥ (कपीनां वानराणामिन्द्रः। सुग्रीवः। बाली। इति रामायणम्॥ विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने १४९। ६६।

"शरीरभूतभृद्भोक्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः"॥)

कपीष्टः, पुं, (कपीनां इष्टः प्रियः।) राजादनीवृक्षः। कपित्थः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादय उक्ताः॥)

कपोतः, पुं, (को वायुः पोतः नौरिवास्य। यद्वा कव वर्णे + "कवेरोतच् पश्च"। उणां।१।६३। इति ओतच् + वस्य पश्च।) गृहकपोतः। पायरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कलरवः २ पारावतः ३। इत्यमरः। २। ५। १४॥ पारापतः ४ छेद्यः ५ रक्तलोचनः ६। इति रभसः॥ गृहकुक्कुटः ७। यथा,—

"मार्जाररक्षिते दुःखं यादृशं गृहकुक्कुटे"।

इति प्रयोगात् इति सारसुन्दरी॥

(यथा, रामायणे। ५। ९१। ४।

"श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः।
अर्च्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः"॥)

वनकपोतः। घुघु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चित्रकण्ठः २। इति मेदिनी॥ कोकदेवः ३ धूसरः ४ धूम्रलोचनः ५ दहनः ६ अग्निसहायः ७ भीषणः ८ गृहनाशनः ९। तन्मांसगुणाः। वीर्य्यबलवृद्धिकारित्वम्। स्वादुत्वम्। कफपित्तास्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ मधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्तनाशित्वम्। सार्षपतैलभर्ज्जनेन विरुद्धत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

(अस्य गुणान्तरं यथा,—

"पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः।
संग्राही शीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्य्यवर्द्धनः"॥

इति भावप्रकाशः॥

"कपोता वृंहणो बल्यो वातपित्तविनाशनः।
तर्पणः शुक्रजननो हितो नृणां रुचिप्रदः"॥

इति हारीतः॥ कपोतविशेषस्य गुणाः॥ यथा,—

"गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्व्वदोषकृत्"॥

इति वाभटः॥

"कषायमधुराः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः।
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः॥१॥
तेभ्यो लघुतराः किञ्चित् कपोता वनवासिनः।
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पं मूत्रकराश्च ते"॥२॥

इति चरकः॥

"सर्व्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मण्डूकः।
कषायस्वादुलवणो गुरुः काणकपोतकः"॥

इति सुश्रुतः॥)

कपोतकं, क्ली, (कपोत इव कपोतवर्णवत्त्वात् कायति प्रकाशते। कै + कः।) सौवीराञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोतचरणा, स्त्री, (कपोतचरणः चरणाकारो अस्त्यस्याः।) नलीनामगन्धद्रव्यं। इति जटाधरः॥

कपोतपालिका, स्त्री, (पालयति इति। पाल रक्षणे + कर्त्तरि ण्वुल्। कपोतानां पालिका कपोतान् पालयति इति वा कर्म्मण्यण्।) विटङ्कः। सौधादिप्रान्तकाष्ठादिरचितपक्षिस्थानम्। इत्यमरः। २। २। १५॥ पायराखोप इति भाषा॥

कपोतपाली, स्त्री, (कपोतान् पालयति इति। पाल कर्म्मण्यण् ङीप् च। केचित्तु पाल + अच् गौरादित्वात् ङीष्।) कपोतपालिका। इति हलायुधः॥ (यथा माघे ३। ५१।

"विकर्मया कृत्रिमपत्त्रिपङ्क्तेः
कपोतपालीषु निकेतनानाम्"॥)

कपोतवङ्का, स्त्री, (कपोतो वञ्च्यते प्रतार्य्यतेऽनया। वञ्च + करणे घञ् कुत्वं टाप् च।) ब्राह्मीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते।

"कपोतवङ्कामूलं हि पिबेदम्लसुरादिभिः"॥)

कपोतवर्णी, स्त्री, (कपोतस्य वर्ण इव वर्णो यस्याः गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूक्ष्मैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

कपोतवाणा, स्त्री, (कपोतपाद इव ये वाणाः तदाकारोऽस्त्यस्याः।) नलिकानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोतसारं, क्ली, (कपोतः कपोतवर्ण इव सारः कृष्णवर्णो यत्र।) स्रोतोऽञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कपोताङ्घ्रिः, स्त्री, (कपोतस्य अङ्घ्रिरिव।) नलीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः। २। ४। १२१॥

कपोताभः, पुं, (कपोतस्य आभा इव आभाऽस्य।) कपोतवर्णः। इति हेमचन्द्रः॥ (मूषिकभेदः।

"मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः"।

इति सुश्रुतः॥)

कपोतारिः, पुं, (कपोतानां अरिः शत्रुः।) श्येनपक्षी। इति शब्दरत्नावली॥

कपोलः, पु, (कम्पते "कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्"। उणां १। ६७। इति ओलच् कपि इति निर्द्देशात् नलोपः। कं सुखं पोलति वा पुलमहत्त्वे कर्म्मण्यण्।) चक्षुस्तिर्य्यक्सन्निधिभागः। गाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डः २। इत्यमरः। २। ६। ९०॥ गल्लः ३। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा रघुः। ४। ६८।

"तत्र हूणावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम्।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्"॥)

कफः, पुं, (केन जलेन फलति इति। फल निष्पत्तौ "अन्येष्वपि" ३। २। १०१। इति डः। के शिरसि फलति वा प्राग्वत्।) शरीरस्थधातुविशेषः। तत्पर्य्यायः। श्लेष्मा २ बलासः ३ सौम्यधातुः ४

धनः ५ वर्णी ६ । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । सन्धिविश्लेषकारित्वम् । मृदुत्वम् । प्रमर्द्दनत्वम् । स्निग्धत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । जड़ताकारित्वम् । शुक्लत्वम् । शीते वसन्ते निशामुखे पूर्व्वाह्ने भुक्ते च प्रकोपणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अस्य प्रकोपहेतुः । "गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते" ॥ * ॥ तस्य कर्म्माणि । "स्तैमित्यं मधुरास्यता शिशिरता शौक्ल्यं प्रसेको मलप्राचुर्य्यं स्थिरता रसस्य लवणः काठ्यंरतिस्वप्नता । आलस्यं चिरकारिता कठिनता शोथाररुचिस्निग्धता तन्द्राहृत्पुरपदेहकासगुरुता एताः कफोत्था रुजः" ॥ * ॥

अस्य प्रशमताकारणम् ।

"गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः" ॥

"रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकव्यायामनिष्ठीवन-
स्त्रीसेवाध्वनियुद्धजागररतिक्रीड़ापदाघातनम् ।
धूमात्युष्णशिरोविरेकवमनस्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणमुग्रं जयेत्" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"अवलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेषकोऽपरः ।
बोधकस्तर्पकश्चेति श्लेष्मा पञ्चविधः स्मृतः" ॥ * ॥

एतेषां लक्षणानि यथा,—

"कफधाम्नान्तु शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम् ।
ततोऽवलम्बकाख्यातिं श्लेष्मा प्राप्नोत्युरःस्थितः ॥ १ ॥
आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात् क्लेदकः स्मृतः ॥ २ ॥
श्लेषकः श्लेषणात् सन्धेः स च सन्धौ व्यवस्थितः ॥ ३ ॥
रसनावस्थितश्चैव बोधको रसबोधनात् ॥ ४ ॥
शिरसि प्रस्थितश्चासौ तर्पको नेत्रतर्पणात् ॥ ५ ॥" ॥ * ॥

अस्य स्थानानि ।

"उरःकण्ठशिरः क्लोमपर्व्वाण्यामाशयो रसः ।
मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमुरः परम्" ॥ * ॥

(सन्धिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति । इति तु प्रकारभेदेनास्य कार्य्यमुक्तम् ॥

अतः परमस्य क्षीणलक्षणमाह ।

श्लेष्मक्षये रूक्षतान्तर्दाह आमाशयेतराशयशिरसां शून्यता सन्धिशैथिल्यं तृष्णा दौर्ब्बल्यं प्रजागरणञ्च । तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः ॥ अतःपरमस्यातिवृद्धौ यल्लक्षणं तदाह ॥

श्लेष्मवृद्धौ शौक्ल्यं शैत्यं स्थैर्य्यं गौरवमवसादस्तन्द्रानिद्रासन्ध्यस्थिविश्लेषश्च ॥)

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणम् ।

"गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः" ॥ * ॥

(अपरञ्च यथाह हारीतः ।

"सुस्निग्धवर्णः सितनेत्रदीप्तः
श्यामः सुकेशो न च दीर्घरोमा ।
गम्भीरशब्दः शुभशास्त्रनिष्ठा-
तन्द्राप्रियस्तिक्तकटूष्णभोजी ॥
सुमांसलः स्निग्धरसप्रियश्च
संगीतवाद्योऽतिसहिष्णुचित्तः ।
व्यायामशीलो रतलालसोऽसौ
भवेत् कफात्मप्रकृतिर्मनुष्यः ॥
शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो
लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।
सुप्तः सन् सकमलहंसचक्रवाकान्
सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥
रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः
स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः ।
क्लेशक्षमोमानयिता गुरूणां
ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥
दृढ़शास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः
परिगण्य चिरात् प्रददाति बहु ।
परिनिश्चितवाक्यपदः सततं
गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥
ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः ।
तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः" ॥

इति सुश्रुतश्च ॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः । तत्रामाशयपित्ताशयस्योपरिष्टात् तत्प्रत्यनीकत्वादूर्द्ध्वगतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतुर्व्विधस्याहारस्याधारः । स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रक्लिन्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति ।

"माधुर्य्यात् पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च ।
आमाशये सम्भवति श्लेष्मामधुरशीतलः" ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति । उरस्थःत्रिकसन्धारणमात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलम्बनं करोति । जिह्वामूलकण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसज्ञाने वर्त्तते । शिरस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकृतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्य्येणानुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात् सर्व्वसन्ध्यनुग्रहं करोति ॥ भवति चात्र ।

"श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः" ॥)

तस्याविकृतस्य कर्म्म ।

"स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्म्माविकारजम् ॥ * ॥

इति सुखबोधः ॥ फेनः । यथा अब्धिकफः इत्यादि ॥

कफकूर्च्चिका, स्त्री, (कफं कूर्चति विकृतं करोतीति । कफ + कूर्च + विकारे + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।) लाला । लाल् थुतु सिक्नि इत्यादि भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सृणीका २ स्यन्दिनी ३ लाला ४ आस्यासवः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

कफघ्नी, स्त्री, (कफं कफविकृतिं हन्तीति । कफ + हन् + टक् + ङीप् ।) क्षुपाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, राजनिर्घण्टे शताह्वादिवर्गे चतुर्थः ।

"श्रीहस्तिनी विषघ्नी च कफघ्नी चापराजिता" ॥)

कफणिः, पुं, स्त्री, (केन सुखेन फणति अनायासेन सङ्कोचविकोचनत्वं प्राप्नोति स्फुरति वा । फण गतौ, स्फुर सञ्चलने इति वा धातोः इन् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कफोणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कफवर्द्धनः, पुं, (कफं कफजनितं विकारं वर्द्धयतीति । कफ + वृध् + णिच् + ल्युः ।) पिण्डीतगरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्लेष्मवृद्धिकारके त्रि । इति वैद्यकं ॥ (दिवास्वप्नाव्यायामालसमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यन्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाष-गोधमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसेक्षुविकारानुपौदकमांसवसाविसमृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते ॥

"सशीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।
पूर्व्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति" ॥

इति सुश्रुतः ॥)

कफविरोधि, स्त्री, (कफं विशेषेण रुणद्धीति । कफ + वि + रुध् + णिनिः ।) मरिचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि । मरिचशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)

कफान्तकः, पुं, (कफस्य अन्तकः नाशकः । यद्वा । कफं अन्तयतीति । कफ + अन्त + करोत्यर्थे णिच् + ण्वुल् ।) वर्व्वुरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकं वर्व्वूरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कफनाशके, त्रि ॥)

कफारिः पुं, (कफस्य अरिः दमयितेत्यर्थः ।) शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (श्लेष्मनाशके, त्रि । शुण्ठीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कफी, [न्] त्रि, (कफोऽस्त्यस्य । कफ + अस्त्यर्थे । "द्वन्द्वोपतापेति" । ५ । २ । १२८ । इनिः ।) श्लेष्मयुक्तः । तत्पर्य्यायः । श्लेष्मलः २ श्लेष्मणः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ गजे पुं । इति सारस्वतः ॥

कफेलूः, त्रि, (कफं लाति आदत्ते इति । कफ + ला आदाने + "अन्दू–दृन्फू–जम्बू-कम्बू-कफेलू-कर्कन्धू-दिधिषु" । उणां १ । ९५ । इति कुप्रत्ययान्तो निपातितः ।) कफयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पुं, श्लेष्मातकवृक्षः ।

"कफेलूः श्लेष्मातकतरौ पुंसीति रूपमञ्जरी" ।

इति "उज्ज्वलदत्तधृतवचनात्" ॥ १ । ९५ ॥)

कफोणिः, पुं, (कं सुखं स्फोरयति । स्फुर स्फुरणे सञ्चलने च ण्यन्तात् अच इः । अथवा केन सुखेन फणति स्फुरतीति वा । स्फुर, फण वा + इन् उभयतः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) भुजमध्यग्रन्थिः । कनुइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कुर्परः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ (कुर्परशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कब, ऋ ङ स्तुतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित् ।) वर्णः शुक्लादिक्रिया । ऋ अचकावत् । ङ कबते कविर्विष्णुम् । कबते प्रतिमां चित्रकारः । इति दुर्गादासः ॥

कबन्धं, क्ली, (कस्य प्राणवायोः बन्धः आश्रयः । जलपानमेव प्राणधारणकारणम् । कदापि प्राणस्थितिः जलं विना नैव स्यात् । यथा, श्रुतिः ।

"पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते"।) जलम्। इत्यमरः। १। १०। ४॥ (यथा, ऋग्वेदे ५। ८५। ३॥
"नीचीनवारं वरुणः कबन्धं प्रससर्ज रोदसी अन्तरीक्षम्"॥)

कबन्धः पुं, (कं सुखं बध्यते रुध्यतेऽस्मात्। क + बन्ध + घञ्।) राहुः। रक्षोविशेषः। (यथा, रघुः १२। ५७।
"वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः।
मुमूर्च्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ"॥
अस्य विवरणादिकमुच्यते। पुरा किल दनुनामा कश्चिद्दानवः उग्रेण तपसा पितामहं सन्तोषयन् दीर्घमायुः प्राप्तवान्। प्राप्तदीर्घायुरतिगर्व्वः सुरराजेन सह योद्धुं सुरपुरमगच्छत्। शक्रस्तु रणभूमिगतः प्रमुक्तेन वज्रेणास्य सक्थिनी शिरश्च शरीरमध्ये प्रावेशयत्। न त्वसौ पितामहवरप्रभावतया प्राणान् मुमोच। अथ स एवं विकृतविग्रहोऽनाहारादितया क्लिश्यमानो बहुधा याचमानः सुरपतिं प्रसादयामास। इन्द्रस्तु प्रसन्नो योजनमायतौ बाहू तीक्ष्णदंष्ट्रञ्च वदनमस्मै वक्षसि प्रादात्। तदा प्रभृत्येवासौ वने विचरन् सुदीर्घबाहुभ्यां वनजादीन् प्राणिनो गृहीत्वा भक्षयन् विचचार। अथ गच्छति काले दशरथात्मजो रामः ससीतालक्ष्मणः पितृसत्यपालनार्थं वने भ्रमन्नमुना कबन्धेन सम्प्राप्तः। प्रभूतबलशालिनानेन गृहीतोऽपि रामः खड्गेनैनं व्यापादयामास। अथ रामहस्तनाशात् प्राप्तशापमोचनसमयोऽयं कबन्धः विकृतरूपं विहाय दिव्यमूर्त्तिधरः स्वर्लोकं ययौ। इति वाल्मीकियरामायणमतम्। महाभारतमते तु अयं विश्वावसुनामा गन्धर्व्व आसीत् ब्राह्मणशापेन राक्षसयोनिं प्राप्तवान्। यदुक्तं तत्रैव ३। २७८। ४२।
"तस्याचचक्षे गन्धर्व्वो विश्वावसुरहं नृप!।
प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम्"॥) उदरम्। इति मेदिनी॥ (केन वायुना बध्यते संबध्यते वा। धूमकेतुः। प्रवहवायुनोपचीयमानत्वात् तथात्वं तस्य च लोकसुखनाशकत्वं प्रसिद्धम्॥)

कबन्धः, पुं, क्ली, (केन प्राणवायुना पुनर्बध्यते सम्बध्यते मस्तकहीनस्यापि दैवेन प्राणावेशात् जीवतो नरस्येव क्रियाकारित्वशालित्वात्तथात्वम्। क + बन्ध + घञ्।) क्रियायुक्तापमूर्द्धकलेवरम्। इत्यमरः २। ८। ११८॥ यथा, मार्कण्डेये ८२। ६३।
"कबन्धाश्छिन्नशिरसः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः"॥
अपि च। "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दशकोटयो निपतिता एकः कबन्धो रणे। तादृक्कोटिकबन्धनर्त्तनविधौ खेलज्वलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः"॥ इति प्राचीनाः॥

कपित्थः, पुं, (कपयस्तिष्ठन्त्यत्र। "सुपिस्थः" इति कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) कपित्थवृक्षः। इत्यमरटीका॥ कपित्थः। इत्यमरमालायां पाठः॥

कपिलः, पुं, (कडवर्णे + इलच्।) कपिलवर्णः।

इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

कम, उ क ङ स्पृहि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) उ कमित्वा कान्त्वा। क ङ कामयते। अन्येर्भ्वादौ पठ्यमानस्याप्यस्य किल रणं कम क्रत इत्यादिना विहितस्य ञिङो ज्ञापनार्थं तेन अरे ञिङोऽप्राप्तिपक्षे अचकमत। चकमे कमिता इत्यादि सिद्धम्। इति दुर्गादासः॥

कम, उ ङ कान्तौ। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्॥)

कम्, व्य (कमुकान्तौ णिङभावे विच्।) जलम्। शिरः। सुखम्। मङ्गलम्। पादपूरणम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा ऋग्वेदे। १। १२३। ११॥
"सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा विस्तन्वं कृणुषे दृशे कम्"। "अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनं सुखं यथा भवतीति" भाष्यम्॥)

कमठं, क्ली, (कम + "कमेरठः"। उणां १। १०२। इति + अठ।) भाण्डभेदः। तत्तु मुनीनां जलपात्रम्। इति मेदिनी॥

कमठः, पुं, (के जले मठति वसतीति। क + मठ वासे + पचाद्यच्।) कच्छपः। इत्यमरः। १। १०। २१॥ (यथा महानाटके।
"कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्मधुरमूर्त्तिरसौ रघुनन्दनः"॥
मर्कटात्कामठं मांसं रामठेन समन्वितम्।
यदि सर्पिःसमायुक्तं का सुधा वसुधातले"॥
इत्युद्भटः॥ * ॥ गुणादयोऽस्य कच्छपशब्दे ज्ञातव्याः॥ भगवद्विष्णोर्द्वितीयावतारः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १। १०।
"अशेषतापतप्तानां समाश्रयमठो हठः।
अशेषयोगयुक्तानामाधारकमठो हठः"॥)
वंशः। इति शब्दरत्नावली॥ दैत्यविशेषः। मुनिभाजनम्। इति हेमचन्द्रः॥ शल्लकी इति धरणी॥ (नृपविशेषः। यथा महाभारते। २। ४। २२।
"कक्षसेनः क्षितिपतिः क्षेमकश्चापराजितः।
काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः"॥)

कमठी, स्त्री, (कमठ + पुंयोगादिति जातेरिति वा ङीष् प्रत्ययः।) कच्छपी। इत्यमरः। १। १०। २४॥ (यथा शान्तिशतके ४। १३।
"इदानीमस्माकं जठरकमठीपृष्ठकठिनामनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनविमुखेव क्षपयसि"॥)

कमण्डलुः, पुं, क्ली, (कस्य प्रजापतेः जलस्य वा मण्डः सारः तं लाति आदत्ते। ला + मितद्र्वादित्वात् डुः।) सन्न्यासिनां मृत्काष्ठादिमयपात्रम्। तत्पर्य्यायः। कुण्डी २। इत्यमरः ७। २। ४६॥ करकः ३। (यथा मनुः २। ६४॥
"मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवित्"॥)
प्लक्षवृक्षः। इति मेदिनी॥

कमण्डलुतरुः, पुं, (कमण्डल्वाकारस्तरुः।) प्लक्षवृक्षः। इति रत्नमाला॥

कमनं, त्रि, (कम + णिङभावे युच्। अनुदात्तेति कमेर्युच् वा।) कामुकम्। अभिरूपम्। इति मेदिनी॥ (यथा भागवते १। ९। ३३।
"त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं
रविकरगौरवराम्बरं दधाने"॥)

कमनः, पुं, (काम्यतेऽनेन। कमेः + करणे + युच्।) कामः। अशोकवृक्षः। इति मेदिनी। ब्रह्मा॥ इति हेमचन्द्रः॥

कमनच्छदः, पुं, (कमनः कमनीयः छदः पक्षो यस्य।) कङ्कपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

कमनीयं, त्रि, (काम्यते यत् कमः कर्म्मणि अनीयर्।) कामनायोग्यम्। तत्पर्य्यायः। चारु २ हारि ३ रुचिरम् ४ मनोहरम् ५ वल्गु ६ कान्तम् ७ अभिरामम् ८ बन्धुरम् ९ वामम् १० रुच्यम् ११ सुषमम् १२ शोभनम् १३ मञ्जु १४ मञ्जुलम् १५ मनोरमम् १६ साधु १७ रम्यम् १८ मनोज्ञम् १९ पेशलम् २० हृद्यम् २१ सुन्दरम् २२ काम्यम् २३ कम्रम् २४ सौम्यम् २५ मधुरम् २६ प्रियम् २७। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कुमारे १। ३७।
"आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चात्
अनन्यनारीकमनीयमङ्कम्"॥)

कमन्धं, क्ली, (कम् शिरः अन्धं शून्यं यस्य।) कबन्धम्। (कमं कान्तिं जीवनं वा दधाति विदधातीति। कम + धा + ड। पृषोदरादित्वात् साधुः।) जलम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कमरः, त्रि, (कामयते इति। कम् + "अर्त्ति-कमिभ्रमीति" उणां ३। १३२। अरन्धित्।) कामी। इत्युणादिकोषः॥

कमलं, क्ली, (कमेः णिङ् भावे वृषादित्वात् कलच्। कम् जलं अलति अलंकरोति वा। अल् + अच्। अन्तर्णिजन्तो वा।) जलजपुष्पविशेषः। तत्पर्य्यायः। पद्मम् २ पाथोजम् ३ नलम् ४ नलिनम् ५ अम्भोजम् ६ अम्बुजन्म ७ अम्बुजम् ८ श्रीः ९ अम्बुरुहम् १० अम्बुपद्मम् ११ सुजलम् १२ अम्भोरुहम् १३ सारसम् १४ पङ्कजम् १५ सरसीरुहम् १६ कुटपम् १७ पाथोरुहम् १८ पुष्करम् १९ वार्ज्जम् २० तामरसम् २१ कुशेशयम् २२ कञ्जम् २३ कजम् २४ अरविन्दम् २५ शतपत्रम् २६ विसकुसुमम् २७ सहस्रपत्रम् २८ महोत्पलम् २९ वारिरुहम् ३० सरसिजम् ३१ सलिलजम् ३२ पङ्केरुहम् ३३ राजीवम् ३४। (यथा रघुः। ३। ३६।
"अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम्"॥)
अस्य गुणाः शीतलत्वम्। स्वादुत्वम्। रक्तपित्तश्रमार्त्तिनाशित्वम्। सुगन्धित्वम्। भ्रान्तिसन्तापशान्तिपरमतृप्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथाच भावप्रकाशः।
"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित्।
तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम्॥
विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम्।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम्॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम्"॥)

जलम्। ताम्रम्। व्योम। औषधम्। इति मेदिनी॥ सारसपक्षी। इत्यमरः ।२।१०।४०॥

कमठः, पुं, (कमेः + अठच्। यद्वा को वायुः तस्य अमः गतिः तं लाति आदत्ते। क + अम + ला + कः।) मृगविशेषः। इति मेदिनी॥ ध्रुवकभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरः॥

"उक्तो मलयतालेन मध्यमध्ये स्फुरेद्गुरुः।
समदशाक्षरैर्युक्तः कमठोऽयं भयानकः"॥

कमला, स्त्री, (काम्यतेऽसौ कमेः वृषादित्वात् कलच्। कमलं अस्त्यस्याः इति वा। अर्श + आद्यच्। टाप् च।) लक्ष्मीः। ("कमला श्रीर्हरिप्रिया" इत्यमरः ।१।१।२८॥) वरस्त्री। इति मेदिनी॥ स्वनामख्यातनिम्बुकः। कमलालेबु इति भाषा। यथा,—

"रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमला नागरङ्गकम्।
फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्ज्जयेत्"॥

इति तन्त्रसारे पुरश्चरणप्रकरणम्॥

(छन्दोविशेषः। यथा, वृत्तरत्नाकरे।

"द्विगुणनगणसहितः सगणा इह हि विहितः।
फणिपतिमतिविमला क्षितिप भवति कमलेति"॥

नर्त्तकीविशेषः। यथा राजतरङ्गिण्याम् ४। ४२४।

"नर्त्तकी कमला नाम कान्तिमन्तंददर्श तम्।
असामान्याकृतेः पुंसः सा ददर्श सविस्मया"॥

पुरीविशेषः। यथा तत्रैव ४। ४८३।

"राजा महाशयपुरं तत् चक्रे विपुलकेशवम्।
कमला सा स्वनाम्नापि कमलाख्यं पुरं व्यधात्"॥

गङ्गा। यथा काशीखण्डे २९। ४४।

"कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी"॥)

कमलासनः, पुं, (कमलमासनमस्य। विष्णोर्नाभिपद्मजातत्वात् तथात्वम्।) ब्रह्मा। इत्यमरः ।१।१।१७॥ (यथा भागवते ५।२०।३०। "यस्मिन् बृहत्पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम्"॥ क्ली, कमलाया लक्ष्म्या असनं क्षेपणं दानमित्यर्थः। यथा, शम्भुविरचिते राजेन्द्रकर्णपूरे ५३।

"तात्पर्य्यं कमलासने विचरितं गौरि स्थितिः पालिता"॥

"कमलाया लक्ष्म्या असने क्षेपणे याचकेभ्यो दाने इत्यर्थः। अथच कमलरूपे विष्टरे ब्रह्मणः पद्मासनत्वात्"। इति तट्टीका॥)

कमलिनी, स्त्री, (कमलानि सन्त्यत्र। पुष्करादिभ्यो देशे इति इनिः।) पद्मिनी। (यथा रघुः ९।२७।

"अभियदः सरसो मधसम्भृतां कमलिनीमलिनीरपतत्त्रिणः"॥) पद्माकरः। इति शब्दरत्नावली॥ (गङ्गा यथा काशीखण्डे २९। ४०।

"कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी"॥)

कमलोत्तरं, क्ली, (कमलमिव उत्तरं। यद्वा कमलादुत्तरं उत्कृष्टमिव।) कुसुम्भपुष्पम्। इत्यमरः। २।९।१०६॥

कमा, स्त्री, (कम णिङभावे बाहुलकात् स्त्रियां भावे अः। टाप्।) शोभा। इति राजनिर्घण्टः॥

कमिता, [ऋ] त्रि, (कम + णिङभावे तृच्।) कामुकः। इत्यमरः। ३।१।२३॥

कम्पः, पुं, (कपि चलने + भावे घञ्।) गात्रादिचलनम्। तत्पर्य्यायः। वेपथुः २। इत्यमरः१।७।३८॥ वेपनम् ३ वेपः ४ कम्पनम् ५। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा विक्रमोर्व्वश्याम्। "मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम्"। "न कम्पो वायुना विना"। इति वैद्यकम्॥)

कम्पनं, त्रि, (कपि चलनशब्दार्थादिति युच्।) कम्पयुक्तः। कापुने इति भाषा। तत्पर्य्यायः। चलनम् २ कम्प्रम् ३ चलम् ४ लोलम् ५ चलाचलम् ६ चञ्चलम् ७ तरलम् ८ पारिप्लवम् ९ परिप्लवम् १०। इत्यमरः। ३।१।७४॥ चपलम् ११ चटुलम् १२। इति तट्टीका॥

(यथा महाभारते १३।१४।७२।

"हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः"॥

यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्॥ "कम्पा कम्पना शाखा"। पां ३।२।१५३॥ कपि + भावे + ल्युट्।) कम्पे क्ली। इति मेदिनी॥

कम्पनः, पुं, (कम्पयति वेपथुयुक्तं करोति शिशिरेणेति यावत्। कपि + णिच् + युच्। ल्युर्वा।) शिशिरऋतुः। इति राजनिर्घण्टः॥

(नृपविशेषः। यथा महाभारते २।४।२२।

"काम्बोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः।
सततं कम्पयामास यवनानेक एव यः"॥)

कम्पलक्ष्मा, [न्] पुं, (कम्पः चलनं लक्ष्म लक्षणं यस्य।) वायुः। इति शब्दरत्नावली॥

कम्पाकः, पुं, (कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते इति। कम्प + कै + कः।) वायुः। इति हेमचन्द्रः॥

कम्पितं, क्ली, (कपि + भावे + क्तः।) चलनम्। तत्पर्य्यायः। कम्पनम् २ कम्पः ३ वेपनम् ४ वेपथुः ५। इति शब्दरत्नावली॥ (कपि + कर्त्तरि + क्तः।) कम्पयुक्ते त्रि॥ (यथा रघुः। २। १३।

"एतत्तषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी"॥)

कम्पिलः, पुं, (कम्प + इलच।) रोचनी। कमला गुँड़ि इति भाषा। तस्य रूपान्तराणि काम्पिल्लः। कम्पिल्लः। कम्पीलः। कम्पिल्यः। इत्यमरटीकायां मुकुटादयः॥

कम्पिल्लकः, पुं, (कम्पिल्ल + स्वार्थे + कन्।) वृक्षविशेषः। कमिला इति देशान्तरभाषा। तत्पर्य्यायः। रक्ताङ्गः २ रेची ३ रेचनकः ४ रञ्जकः ५ लोहिताङ्गः ६ कम्पिल्लः ७ रक्तचूर्णकः ८। तस्य गुणाः। विरेचकत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। व्रणकफकासतन्तुकृमिनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य तैलगुणाः। तुम्बीकोशाम्रदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तला नीलिकाकम्पिल्लकशङ्खिनीस्नेहाः तिक्तकटुककषाया अधोभागदोषहराः क्रिमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च॥ इति सुश्रुतः॥)

कम्प्रः, त्रि, (कपि + नमि-कम्पीति रः।) कम्पयुक्तः। कम्पान्वितः। इत्यमरः। ३।१।७४॥ (यथा नैषधे। १। १४२।

"सुताः कमाहूय चिराय चूङ्कृतैर्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति"॥)

कम्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कम्बति। इति दुर्गादासः॥

कम्बरः, पुं, (कम्ब + अरन्।) चित्रवर्णः। कर्व्वुरवर्णः। तद्वति त्रि। इति शब्दरत्नावली॥

कम्बलं, क्ली, (कम्यते। इति कमु कान्तौ + कर्म्मणि वृक् चेति कलः। कम्बगतौ वृषादित्वात् कलच् वा।) जलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कम्बलः, पुं, (कं कुत्सितं शिरो वा कं सलिलं वा बलते बल संवरणे सञ्चारणे च अच्। यद्वा कम्ब + गतौ इति धातोः वृषादित्वात् कलच्।) स्वनामख्यातमेषादिलोमरचितवस्त्रासनादि। तत्पर्य्यायः। रल्लकः २। इत्यमरः। २। ६। ११६॥ वेशकः ३ रोमयोनिः ४ रेणुका ५। इति शब्दरत्नावली॥ प्रावारः ६। इति जटाधरः॥

(यथा महाभारते ३। ३। ५१।

"न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः।
शीतवातार्दितं लोकं यथा तव मरीचयः"॥)

नागराजः। सास्ना। प्रावारः। कृमिः। इत्यमरः। ३। ३। १९३। मेदिनी च॥ उत्तरासङ्गः। इति मेदिनी॥ मृगविशेषः। इति जटाधरः॥

(नागभेदौ। अनयोरेकः अधस्तात् पाताले वासुकिप्रमुखो निवसति अपरस्तु वरुणदेवसभास्थः। यथाक्रमं उदाहरणे द्रष्टव्ये।

यथा, भागवते ५। २४। ३१।

."ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति"॥

यथा महाभारते। २। ९। ९।

"कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ"॥

कम्बलाद्यधिष्ठितप्रयागान्तर्वर्त्तितीर्थविशेषः। यथा, महाभारते ।३। तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५।७५।

"प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा।
तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः"॥

कम्बलिवाह्यकं, क्ली, (कम्बलः सास्ना अस्ति एषाम् इति इनिः। कम्बलिभिर्बलीवर्दैर्वाह्यते। वह + कर्म्मणि ण्यत् स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) वृषवहनीयशकटम्। तत्पर्य्यायः। गन्त्री २। इत्यमरः। २। ८। ५२॥ गान्त्री ३। इति तट्टीका॥

कम्बिः, स्त्री, (कमु + बाहुलकात् + विन्। यद्वा कम्बति प्राप्नोति आनाति वा अन्नादि अनया। कम्ब + करणे इन्।) दर्व्विः। इत्यमरः। २।९।३४। हाता इति भाषा॥ इति मेदिनी। वंशांशः। बाँशेर पाब् इति भाषा॥

कम्बुः, पुं स्त्री, (कमु + जत्वादयश्चेति निपातनात् साधुः। कमु + उन् वुक् चेति वा।) शङ्खः। इत्यमरः ।१।१०।२३॥ (यथा भागवते ।४।७। २०।

"कम्ब्वब्जचक्रशरचापगदासिचर्म्मव्यग्रैर्हिरण्मयभुजैरिव कर्णिकारः"॥)

कम्बुः, पुं, (कम्ब गतौ इति मृगय्वादित्वात् उन् वुगागमो वा। निपातनाद् वा साधुः॥) वलयम्।

(यथा महाभारते ३ । १९२ । ४४ ।
"शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः" ॥)
शम्बूकः । हस्ती । इत्यमरः ।३।३।१३३। मेदिनी च ॥
कम्बुः नर्त्तः । ग्रीवा । गलकम् । इति हेमचन्द्रः ।
घोंघा शाङ्ख इति भाषा ॥
कम्बुका, स्त्री, ('कम्बुरिव कायति शोभते प्रकाशते वा । कै + कः टाप् च ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति रत्नमाला । (गुणादयोऽस्या अश्वगन्धाशब्दे ज्ञेयाः ॥)
कम्बुकाष्ठा, स्त्री, (कम्बु चित्रवर्णं काष्ठं यस्याः ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कम्बुग्रीवा, स्त्री, (कम्बुवत् रेखात्रयशोभिता ग्रीवा ।) कम्ब्वाकृतिरेखात्रययुक्तग्रीवा । इत्यमरः ।२।६।८८॥ (कम्बुःशङ्खस्तद्वत् रेखात्रययुक्ता ग्रीवा यस्येति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा महाभारते । १ । १५३ । १८ ।
"कम्बुग्रीवः पुष्कराक्षो भर्त्ता युक्तोभवत्विमम्" ॥)
कम्बुपुष्पी, स्त्री, (कम्बुः शङ्खः तद्वत् शुक्लं पुष्पं यस्याः ।) शङ्खपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (शङ्खपुष्पीशब्देऽस्या गुणा व्याख्येयाः ॥)
कम्बुमालिनी, स्त्री, (कम्बुतुल्यपुष्पाणां माला समूहः अस्ति अस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
कम्बोजः, पुं, (कम्ब + ओज ।) शङ्खविशेषः । देशभेदः । (यथा तन्त्रशास्त्रम् ।
"पञ्चनदं समारभ्य म्लेच्छाद्दक्षिणपूर्व्वतः ।
कम्बोजदेशो देवेशि ! वाजिराशिपरायणः" ॥)
हस्तिप्रभेदः । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि त्रि ॥)
कम्ब्वातायी, [न्] पुं, (कम्बुः शङ्खः स इव आतायी । शङ्खतुल्यशुक्लपूर्व्वकायत्वात्तथात्वम् ।) शङ्खचिल्लः ।
इति महाभारतम् ॥
कम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति धारयतीति । डु भृ धारणपोषणयोः + कर्म्मण्यण् + ङीप् गौरादित्वात् ङीष वा ।) गम्भारीवृक्षः । इति शब्दमाला-राजनिर्घण्टौ । (गम्भारीशब्देऽस्या गुणादयो वक्तव्याः ॥)
कम्भु, स्त्री, (कं जलं तत्तुल्यं शैत्यं बिभर्त्ति । भृ + डुः ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कम्रः, त्रि, (कामयतीति । कम् + नमिकम्पीति रः । ३ । २ । १६७ ।) कामुकः । मैथुनेच्छाविशिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥
(स्त्री, गङ्गा । यथा काशीखण्डे २९ । ४४ ।
"कमनीयजला कम्रा कपर्द्दिसुकपर्द्दगा" ॥
जह्नुं प्रतीपं शान्तनुं कामितवती कम्रा कामुका ॥ इति तट्टीका ॥ काम्यतेऽसौ इति ।)
कमनीयम् । यथा,—
"लोलां दृष्टिमितस्ततो वितनुते सभ्रूलताविभ्रमामाशुष्मेन विवर्त्तिता बलिमता मध्येन कम्राकृती" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥
कयस्था, स्त्री, (को वायुः स इव वेगेन याति अथवा कं जलं तस्य स्रोत इव याति । क + या + डः । तत्र तिष्ठति । स्था + कः टाप् च ।) वयस्था । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ काकोली इति ख्याता ॥
करः, पुं, (कं सुखं राति ददातीति । रा + कः ।) राजस्वम् । खाजाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्य्यायः । भागधेयः २ बलिः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥ कारः ४ । इति तट्टीका । प्रत्यायः ५ । इति मेदिनी ॥ * ॥
अथ राज्ञां करग्रहणप्रकारः । क्रयविक्रयादिना लाभादीन् संप्रेक्ष्य राज्ञा करो ग्रहीतव्यः । यथा, मनुः । ७ । १२७-१३३ ।
"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् ।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्" ॥ * ॥
राज्ञा राज्यात् वार्षिकः करोऽल्पाल्पं कृत्वा ग्रहीतव्यः । यथा,—
"यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः" ॥
मूलादधिकयोः पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागकयः करो ग्राह्यः । धान्यानां भूम्युत्कर्षापेक्षया कर्षकाणां क्लेशलाघवगौरवापेक्षया च षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः ।
यथा,—
"पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा" ॥ * ॥
द्रुमामांसमधुसर्पिरादीनां
षड्भागो लाभात् ग्रहणीयः । यथा,—
"आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च ॥
पत्रशाकतृणानाञ्च चर्म्मणां वैदलस्य च ।
मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च" ॥ * ॥
अतिक्षीणधनोऽपि राजा
श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् । यथा,—
"म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
न च क्षुधास्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन्" ॥"॥
(कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽसौ कर्म्मणि + अप् । हस्तकरिशुण्डयोस्तु करणेऽपि अप् ॥) वर्षोपलः । किरणः । (यथा रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
"तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत्" ॥)
हस्तः । (अमरः । ३ । ३ । १६३ ॥) हस्तिशुण्डः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११ । २८ ।
"एवमुक्तवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशाम्पते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः" ॥)
कर्म्मोपपदे कर्त्तृवाचकः । यथा । सुखकर इत्यादि ॥
(यथा, रामायणे ६ । ११ । ४४ ।
"तीक्ष्णः पटुर्दिनकरः करैस्तापयते जगत् ।
प्रतिलोमस्य ते वायुस्तत्पराभवलक्षणम्" ॥)
करकं, क्ली पुं, (किरति विक्षिपति जलं अस्मात् करोति जलमत्र वा । कृ + वा क "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्" । उणां ५ । ३५ । इति वुन् ।) करङ्कः । कमण्डलुः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्नधारयेत् ।
उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च" ॥)
करकः, पुं, (करोति वाय्वादिजनितदोषाभावं कृणोति फलपत्रादिभिः वायुपित्तादिदोषं नाशयति वा कृञ् हिंसायां "कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्" । उणां ५ । ३५ । इति वुन् ।) दाडिमवृक्षः । रक्तकरः । पक्षिविशेषः । लट्टाकरञ्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ पलाशवृक्षः । इति हारावली ॥ कोविदारवृक्षः । वकुलवृक्षः । करीरवृक्षः । नारिकेलास्थि । इति राजनिर्घण्टः । माला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । १४ । ४८ ।
"हिरण्मयैश्च करकैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि" ॥)
करकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपस्याकृतिरस्त्यस्याः ठन् । करे स्थिता कच्छपिका कच्छपाकारमुद्रा ।) कूर्म्ममुद्रा । यथा,—कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
"करकच्छपिकां कुर्य्यात् कूर्म्मसंज्ञां साधकः ।
तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः" ॥
करकण्टकः, पुं, (करे हस्ते कण्टक इव ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करका, स्त्री पुं, (कृणोति हिनस्ति आम्रादिफलम् । "कृञादिभ्यो वुन्" । वुनन्तात् टापि क्षिपकादित्वात् प्रत्ययस्थादिति इत्वं न किरति क्षिपति जलं वा ।) मेघमवशिला । शिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वर्षोपलः २ । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥
मेघोपलः ३ । इति मेदिनी ॥ वीजोदकम् ४ घनकफः ५ मेघास्थि ६ वार्च्चरः ७ करः ८ करकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ राघरङ्गः १० धाराङ्कुरः ११ । इति जटाधरः ॥ मेदिन्यां राघरङ्ग इति पाठः ॥ (यथा मेघदूते ५६ ।
"तान्कुर्व्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्" ॥)
करकाम्भः, [स्] पुं, (करकावत् शीतलं अम्भो जलं यत्र ।) नारिकेलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
करग्रहः, पुं, (करः इयं मम भार्य्या इति प्रतिज्ञया गृह्यतेऽत्र वरेणेति यावत् । ग्रह + अधिकरणे अप् ।) विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६०३ ।
"सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करग्रहायत्ता ।
भ्रमिता वञ्चमनस्विहिता भवता काश्मीरमालव" ॥)
करग्रहणम् ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती । ६२९ ।
"सकरग्रहं सबहिलं
साक्षेपं सनखमुक्ति सजिगीषम्" ॥)
करग्रहारम्भः, पुं, (करग्रहस्य करादानस्य आरम्भः प्रजाभ्यः ।) राज्ञां प्रजाभ्यो नववर्षीयकरस्य प्रथमादानम् । तद्दिनं पुण्याह इति ख्यातम् । तस्याप-भाषा पुण्या । तस्य शुभदिननिरूपणम् यथा,—
"तीक्ष्णोग्रवर्ज्जितरभेषु लग्ने
शीर्षोदये भानुदिने शुभाहे ।
कुर्य्यादनुक्तानि समीहितानि
करग्रहारम्भमपि प्रजाभ्यः" ॥
इति ज्योतिषम् ॥ अस्यार्थः । आर्द्राश्लेषाज्येष्ठा-मूलापूर्व्वफल्गुनीपूर्व्वाषाढ़ापूर्व्वभाद्रपदमघाभरणीकृत्तिकाभिन्ननक्षत्रेषु । मिथुनसिंहकन्यातुलाधनुःकुम्भमीनलग्नेषु । रविसोमबुधवृहस्पतिशुक्रवारेषु करग्रहारम्भः कर्त्तव्यः ॥
करघर्षणः, पुं, (कराभ्यां घृष्यतेऽसौ । कर + घृष् +

कर्म्मणि ल्युट् ।) दधिमन्थनदण्डः । तत्पर्य्यायः । वैशाखः २ दधिचारः ३ तक्राटः ४ । इति रत्नावली ॥ इत्यपरगर्षे स्त्री ॥

करघर्षी, [न्] पुं, (कराभ्यां करयोर्वा घर्षः घर्षणं अस्ति अस्यास्मिन् वा । करघर्ष + इनिः ।) मन्थानदण्डः । इति शब्दमाला ॥

करङ्कः, पुं, (कस्य रङ्क इव ।) मस्तकम् । (कीर्य्यते जलमत्र इति करः । कृ + अप् । जलहीनः अङ्को गर्भो यस्य शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) अस्थयनारिकेलफलास्थि । इति मेदिनी । नारिकेलेर खोल इति भाषा ॥ शरीरास्थि । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्षुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पात्रविशेषः । यथा, "ताम्बूलकरङ्कवाहिनी" इति कादम्बरी ॥)

करङ्कशालिः, पुं, (करङ्क इति नाम्ना शालते शोभते इति । करङ्क + शाल + इन् ।) करङ्कनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करच्छदः, पुं, (करवत् आवरणकारी छदो यस्य ।) शाखोटवृक्षः । शेओड़ा इतिभाषा ॥ इति भावप्रकाशः । (अस्य गुणादिकं शाखोटशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

करच्छदा, स्त्री, (कर इव किरण इव लोहितवर्णः छदः पुष्पं यस्याः । कर इव आवरकश्छदो वा यस्याः ।) सिन्दूरपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करजं, क्ली, (करे जायते इति । कर + जन + ड । व्याघ्रनखवदस्याकृतेस्तथात्वम् ।) व्याघ्रनखनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।११९॥ (नवमीशब्देऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

करजः, पुं, (कं सुखं जलं वा रञ्जयतीति । रञ्जेः कम्मेरण्यण् ।) करञ्जवृक्षः । ("करञ्जकः स्यात् करजः चक्रसूची फलाशनः" । इति शब्दरत्नावली ॥ करे जायते इति । जन + ड ।) नखः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७० ।
"न मल्लोष्टञ्च मर्द्दीयान्न च्छिन्द्यात् करजैस्तृणम्" ॥)

करजाख्यः, पुं, (करजस्याख्या एव आख्या यस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥

करञ्जोड़िः, पुं, हस्तञ्जोड़िवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केचित् करञ्जोड़िरिति वदन्ति ॥)

करञ्जः, पुं, (कं सुखं शिरो जलं वा रञ्जयतीति । क + रञ्ज + णिच + अण् ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । करमचा इति भाषा । तत्पर्य्यायभेदौ यथा,—
"करञ्जकः स्यात् करजः चक्रसूची फलाशनः ।
अङ्गारमञ्जी षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ।
करञ्जभेदास्त्वपरो विज्ञेया लोकतस्त्विमे" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जकः ।
सोमवल्कः कलिङ्गस्तु पूतिकः कलिकारकः ॥
प्रकीर्य्यः पूतिकरजः पट्टिलः सुमना अपि ।
करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी" ॥
इति जटाधरः ॥ स बहुविधः । तत्र करकरञ्जपर्य्यायः । नक्तमालः २ पूतिकः ३ चिरबिल्वकः ४ पूतिपर्णः ५ वृक्षकः ६ रोचनः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ चिरबिल्वः ८ करजः ९ करञ्जकः १० ।

इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ चिरिबिल्वः ११ । इति तट्टीका ॥ उदकीर्य्यः १२ । इति रत्नमाला ॥ * ॥ अस्य फलगुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वातकफमेहतनःक्रमिकुष्ठनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तत्पत्रगुणाः । कफवातार्शःक्रमिशोथनाशित्वम् । भेदकत्वम् । पाके कटुत्वम् । वीर्य्योष्णत्वम् । पित्तवर्द्धकत्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तत्तैलगुणाः । अतिस्निग्धत्वम् । वातनाशित्वम् । स्थिरदीप्तिदाहत्वम् । नयनामयवातरोगकुष्ठकण्डूविचर्चिकानाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लेपेन नानाविधचर्म्मदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ किटिमत्वम् । क्रमिनाशित्वम् । रक्तपित्तदोषकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अथ नाटाकरञ्जपर्य्यायः । प्रकीर्य्यः १ पूतिकरजः २ पूतिकः ३ कलिकारकः ४ । इत्यमरः २।४।४८ ॥ पूतीकरञ्जः ५ सकण्टकः ६ । इति रत्नमाला ॥ * ॥ षड्ग्रन्थः । काँटाकरञ्ज गाँटिया करञ्ज इति भाषा ॥ * ॥ मर्कटी । माकड़ाकरञ्ज इति भाषा ॥ * ॥ अङ्गारवल्लरी । इत्यमरभरतौ विषकरञ्ज इति भाषा ॥ * ॥ अथ अम्लकरञ्जपर्य्यायः ॥ करमर्द्दी १ वनेक्षुद्रा २ कराम्लः ३ करमर्द्दकः ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाकफलः ५ अविग्नः ६ सुषेणः ७ । इत्यमरः ।२।४।६७ ॥ अस्य फलगुणाः । पिपासानाशित्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः । राजनिर्घण्टोक्तगुणापर्य्यायौ करमर्द्दकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
(यथा, महाभारते ३ । २२९ । ३५ ।
"यादमानाच या माता करञ्जनिलया हि सा ।
वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनो नराः" ॥
किरति विक्षिपति धार्म्मिकानिति । कृ विक्षेपे + बाहुलकादौणादिकोऽञ्जन्प्रत्ययः । धर्म्मद्वेष्टरि, त्रि । यथा ऋग्वेदे । १ । ५३ । ८ ।
"त्वं करञ्जमुत पर्णयं वधी-
स्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्त्तनी" ॥)

करञ्जकः, पुं, (करञ्ज + स्वार्थे कन् ।) करञ्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ । भृङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (यथा महाभारते । १३ । १२८ । ८ ।
"यस्तु संवत्सरं पूर्णं दद्याद्दीपं करञ्जके ।
सुवर्चलामूलहस्तः प्रजास्तस्य विवर्द्धते" ॥)

करञ्जफलकः, पुं, (करञ्जफलमिव फलं यस्य । ततः स्वार्थे कन् । करञ्जफलमिव कायते इति वा । कै + कः ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करटः, पुं, (कं कुत्सितं रटति शब्दं करोतीति । रट शब्दे + पचाद्यच् ।) काकः । (यथा गङ्गाष्टके ।
"वरमिह गङ्गातीरे सरटः करटः ।" इति ॥
किरति विक्षिपति मदवारि इति । कॄ + अटन् ।) हस्तिगण्डः । इत्यमरः । ३ । ३ । ३१ ॥ (यथा महाभारते । ३ । २७७ द्रौपदीहरणपर्व्वणि १९ ।
"कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।

उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत्" ॥)
कुसुम्भवृक्षः । निन्द्यजीवनः । एकादशाहादिश्राद्धम् । दुर्द्दुरूटः । नास्तिक इति यावत् । (अयं तु क्षत्रियभेदाभिप्रायेणोक्तः । तथा च महाभारते ६ । ९ । ६२ ।
"मालवा बल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः ।
कुलिन्दाः कालदाश्चैव दण्डकाः करटास्तथा" ॥)
वाद्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

करटकः, पुं, (करट + स्वार्थे कन् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलकनाम्नः सिंहस्य मन्त्रिपुत्रविशेषः शृगालः । यथा हितोपदेशे २।२५ ।
"स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यां तन्मन्त्रिपुत्राभ्यां शृगालाभ्यां दृष्टः" ॥ स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः कर्णीसुतः । यथा कादम्बरीटीका ।
"कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः" ॥)

करटा, स्त्री, (करट + "अजाद्यतष्टाप्" । ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) दुःखदोह्या गवी । इति हेमचन्द्रः ॥

करटी, [न्] पुं स्त्री, (करटः मदक्षरणशीलगण्डः प्रशस्त्येन अस्ति अस्य । करट + इनिः ।) हस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, लङ्केश्वरविरचितशिवस्तुतौ । ४ ।
"कपर्द्दिनि कुमुद्वतीरमणखण्डचूड़ामणौ
कटीतटपटीभवत्करटिचर्म्मणि ब्रह्मणि ॥)

करडुः, पुं, (कृ + अडुः ।) पक्षिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । करकटिया इति भाषा ॥

करणं, क्ली, (क्रियतेऽनेन । कृ + करणे + ल्युट् ।) साधकतमम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ५४ ॥ तत्तु षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"क्रियायां साध्यायां बहूनां कारणानां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु क्रियानिष्पत्तिकारकं विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं प्रकीर्त्तितम् । तेन दात्रेण धान्यं लुनातीत्यत्र हस्तादेः कारणत्वेऽपि दात्रस्यैव करणत्वं विवक्षितम् ॥ तथाचोक्तम् ।
"कारणान्यव्यधानेऽपि क्रिया निष्पत्तिकारणम् ।
यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥ तिथ्यर्द्धपरिमितववाद्येकादशसंज्ञककालविशेषः । तेषां नामानि । ववः १ वालवः २ कौलवः ३ तैतिलः ४ गरः ५ वणिजः ६ विष्टिः ७ शकुनिः ८ चतुष्पदः ९ किन्तुघ्नः १० नागः ११ । तेषां यथाक्रमेणाधिष्ठातृदेवाः । इन्द्रः १ कमलजः २ मित्रः ३ अर्य्यमा ४ भूः ५ श्रीः ६ यमः ७ कलिः ८ वृषः ९ फणी १० मारुतः ११ । एकैकस्मिन् तिथौ द्वे द्वे करणे भवतः । तेषां ववादयः सप्त अष्टाष्टधा शुक्लप्रतिपत्पश्चार्द्धमारभ्य कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशीप्रथमार्द्धपर्य्यन्तं भवन्ति । शेषाश्चत्वारः कृष्णचतुर्द्दशीशेषार्द्धावधिशुक्लप्रतिपत्प्रथमार्द्धपर्य्यन्तं नियमेन भवन्ति अतो ध्रुवाणि करणानि । पूर्व्वे सप्ताध्रुवाणि ॥ तेषामानयनक्रमो यथा ।
"तिथिर्द्विघ्ना करोनागैर्ह्रताकारक्रमादिमे ।
परे दले तु सैकं तत्करणं ववपूर्व्वकम्" ॥
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥ क्षेत्रम् । गात्रम् । इन्द्रि-

णम्। इत्यमरः। ३। ३। ५४॥ (यथा गीतायां १८। १४।
"अधिष्ठानं तथाकर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्" ॥)
हेतुः। कर्म्म। हस्तलेपः। नृत्यप्रभेदः। गीतविशेषः। (तत्रे व्यवस्थापकस्ताड़नविशेषः।
यदुक्तं राजकन्दर्पेण।
"नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगवशभेदिनां।
संस्थानं ताड़नं रोधः करणानि प्रचक्षते" ॥
अस्य प्रमाणं यथा कुमारे ६। ४०।
"शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वे,,नाम्।
अनुगर्ज्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः" ॥)
क्रियाभेदः। संवेशनम्। कायस्थः। इति मेदिनी॥ कायस्थसंहतिः॥ वर्णानां स्पष्टतादि। योगिनामासनादि। क्षतादि। इति हेमचन्द्रः॥ (सर्व्वेषामादिकारणत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ५४।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" ॥
लेख्यपत्रसाक्षिदिव्यादि। यथा मनुः ८। ४१।
"अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्याथ दण्डलेशञ्च शक्तितः" ॥
भावे ल्युट्। कृतिः। यथा रामायणे ४।१७।५६॥
"धर्म्मतः शेषकरणे प्रतीक्षिष्यामहे वयम्" ॥)
करणः, पुं, शूद्रावैश्ययोर्जातजातिविशेषः। इत्यमरः। २। १०। २॥ अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ इति ख्यातः। इति भरतः॥ यथा,—
"शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्द्विजन्मनोः"।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः॥ *॥ अपि च।
"कायस्थे साधने क्लीवं पुंसि शूद्राविशोः सुते"।
इति करणशब्दार्थे मेदिनी॥ *॥ अन्यच्च।
"झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च।
नटश्च करणश्चैव खसद्रविड़ एव च" ॥
इति मानवे १०। २२॥ झल्लोमल्लश्चेति। "क्षत्रियात् व्रात्यात् सवर्णायां झल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद्रविड़ाख्या जायन्ते। एतान्यप्येकस्यैव नामानि"। इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ *॥ तस्य कर्म्मविपाको यथा,—
"तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्धि कीटस्त्रिजन्मकम्।
ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः॥
तमःकुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिक् भवेत्।
जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत्॥
विश्वैकलिपिकर्त्ता च भव्यदातुर्धनं हरेत्॥
कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्म्मांसं न खादितम्।
तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन केवलम्॥
स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च व्रजेश्वर।
नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले॥
हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम्।
एतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ॥
सुबुद्धिः शिवयुक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्म्ममानसः।
न विश्वसेत्तेषु तात आत्मकल्याणहेतवे" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः॥
करणत्राणं, क्ली, (करणं श्रवणकर्म्मादिकं इन्द्रियं त्रायतेऽनेन। करण+त्रै+करणे+ल्युट्। मस्तकस्य प्रधानकरणैकादशस्य मनसः स्थलत्वात्। करणैर्हस्तादिकर्म्मेन्द्रियादिभिः त्रायते वा इति कर्म्मणि ल्युट्।) मस्तकम्। इति हेमचन्द्रः॥
करणीयं, त्रि, (कर्त्तुमुचितं कर्त्तुमर्हं वा। कृ+अनीयर्।) कर्त्तव्यम्। कार्य्यम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा रामायणे ३। १४। १०।
"मया किं करणीयञ्च इत्युक्ते द्विजसन्निधौ।
सर्व्वैरेव च तैरार्षैर्वाणीयं समुदाहृता" ॥)
करण्डः, पुं, (कृञ्+"शृदृभसोऽदिः"। इत्यण्डन्। उणां।१।१२८।) मधुकोषः। मौचाक् इति भाषा। असिः। कारण्डवपक्षी। दलाढ़कम्। इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च॥ वंशादिरचितभाण्डविशेषः समुद्गश्च। इत्यमरः। ३। ५। १८॥ साजि झाँपि इत्यादि भाषा। (यथा भागवते ५। १४। ४। "एवमेव गृहाश्रमः कर्म्मक्षेत्रं यस्मिन् न हि कर्म्माण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः" ॥)
करण्डी, [न्] पुं (करण्डस्येव आकारोऽस्यास्तीति। करण्ड+इनिः।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः। (मत्स्यशब्देऽस्य गुणादिकथनं ज्ञेयम्॥)
करतलः, पुं, (करस्य हस्तस्य तलः।) हस्ततलः। हातेर तेलो इति भाषा। (यथा। जयदेवः।१।४५॥
"करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे"
अपि च। यथा, श्रीभागवते। ८। ७। ४२॥
"ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम्।
अभक्षयन् महादेवः कृपया भूतभावनः" ॥)
करतालं, क्ली, (कराभ्यां हस्ताभ्यां दीयमानस्तालो यत्र।) वाद्यविशेषः। यथा,—
"शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्।
दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्" ॥
झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकम्। इति तिथ्यादितत्त्वे रघुनन्दनभट्टाचार्य्येण व्याख्यातम्॥
करताली, स्त्री, (करताल+गौरादित्वात् ङीष्।) वाद्यविशेषः। करताल खरताल इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। करर्द्धिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ करतलध्वनिः। तथा च। "यथा न स्यादालीकपटकरतालीपटुरवः"। इति उद्भटः॥
करतोया, स्त्री, (करात् शङ्करस्य हस्तात् च्युतं तोयं जलं अस्ति यत्र। अर्श आद्यच्।) स्वनामख्यातउत्तरदेशस्थनदीविशेषः। तत्पर्य्यायः। सदानीरा २। इत्यमरः। १। १०। ३३॥ सदानीरवहा ३। इति शब्दरत्नावली॥ *॥ गौरीविवाहसमये शङ्करकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्करस्य तोयं विद्यतेऽत्र इति करतोया। श्रावणे एतद्भिन्नाः सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः इयं तु न रजस्वला अतएव सदा सर्व्वदा नीरमस्या इतिसदानीरा। तथा च स्मृतिः।
"अथादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला।
सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" ॥
इत्यमरटीकायां भरतः॥ (इयं हि तीर्थविशेषः। यथा महाभारते ३। तीर्थयात्रापर्व्वणि। ८५। ३॥
"करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपषितो नरः।
अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः" ॥)
करद्रुमः, पुं, (किरति शाखाः सर्व्वतः यः। स चासौ द्रुमश्चेति।) कारस्करवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
करपत्रं, क्ली, (करेण करात् वा पततीति। पत+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इति ष्ट्रन्।) क्रकचः। इत्यमरः। २। १०। ३५॥ करात् इति भाषा। (करौ पत्रमिव नौरिव यत्र।) जलक्रीड़ा। इति जटाधरः॥
करपत्रवान्, [त्] पुं, (करपत्राकारपत्रमस्ति यस्मिन् मतुप् मस्य वः।) तालवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
करपत्रिका, स्त्री, (करौ पत्रं नौरिव यस्याः। पत्र+कप्+टाप्+अत इत्वम्।) जलक्रीड़ा। इति जटाधरः॥
करपर्णः, पुं, (करो हस्तः तद्वत्पर्णं यस्य।) भिण्डावृक्षः। रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥ (एरण्डशब्देऽस्य विशेषः उक्तः॥)
करपल्लवः, पुं, (करस्य पल्लव इव।) अङ्गुलिः। यथा, मार्कण्डेये ८४। २६।
"करपल्लवसङ्गीनि तैरस्मान्रक्ष सर्व्वतः" ॥
करपात्रं, क्ली, (करः पात्रमिव यत्र।) जलक्रीड़ा। इति हारावली॥
करपालः, पुं, (करं पालयति रक्षति। पाल+कर्म्मण्यण्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥
करपालिका, स्त्री, (करपाल्+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम्।) क्षुद्रगदाकारहस्तदण्डः। सोंटा इति ख्यातः। इति भरतः॥ एकधारास्त्रम्। इति स्वामी। तत्पर्य्यायः। ईली २। इत्यमरः। २। ८। ९१॥ इली ३ इलिः ४ करवालिका ५। इति तट्टीका॥
करबालः, पुं, (करस्य बालः पुत्र इव। नखस्य करजातत्वात् तथात्वम्।) नखम्। इति शब्दमाला॥ (करं वलति संवृणोति वल+अण्।) खड्गः। इत्यमरटीकायां भरतादयः। करवाल इति भाषा। (यथा, गीतगोविन्दे। १। १०॥
"म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम्" ॥)
करबालिका, स्त्री, (कर+वल+ण्वुल्+टाप्+अत इत्वम्।) करपालिका। इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः॥
करभः, पुं, (कृणाति कीर्य्यतेऽनेन वा। कृञ् हिंसायां कॄ विक्षेपे वा "कॄशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्"। उणां।३।१२२। इति अभच्। करे भाति शोभते इति वा। भा+कः।) मणिबन्धावधिकनिष्ठापर्य्यन्तं करस्य बहिर्भागः। (यथा, रघुः। ६। ८३।
"धात्री कराभ्यां करभोपमोरुः" ॥)
उष्ट्रशिशुः। इत्यमरः॥ २। ९। ७५।
करिशावकः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ (यथा भागवते ८।२।२२।
"सघर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतोमदच्युत्करभैरनुद्रुतः" ॥)
उष्ट्रः। इति मेदिनी॥ नखनामिगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कटिः। इति जटाधरः॥
करभकाण्डिका, स्त्री, (करभप्रियं काण्डमस्याः।

करभकाण्ड + कप् + अत इत्वम् ।) उष्ट्रकाण्डीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभप्रिया, स्त्री, (करभस्य करिशावकस्य उष्ट्रस्य वा प्रिया ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभवल्लभः, पुं, (करभस्य हस्तिशावस्य वल्लभः प्रियः ।) कपित्थवृक्षः । पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभादनी, स्त्री, (करभेन उष्ट्रेन अद्यतेऽसौ । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । ततो + ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभी, [न्] पु, (कर इव भाति करभः शुण्डः स अस्यास्ति । करभ + इनिः । यद्वा करभः हस्तावयवविशेषः सोऽस्य शुण्डावच्छेदे अस्तीति इनिः ।) हस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

करभी, स्त्री, (करभ + ङीप् ।) उष्ट्री । तत्पर्य्यायः । वामी २ । इति जटाधरः ॥

करभीरः, पुं, (करभिणं हस्तिनं ईरयति प्रेरयति मृत्युमुखम् । करभि + ईर् + अण् ।) सिंहः । इति शब्दरत्नावली ॥

करभूषणं, क्ली, (करयोर्भूषणम् ।) कङ्कणम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ हस्ताभरणमात्रञ्च ॥

करमट्टः, पुं, (करं करिशुण्डमपि अट्टति तुच्छीकरोति । अस्य सरलकाण्डत्वात् तथात्त्वम् । अट्ट अनादरे + खमुम् प्रत्ययः ।) गुवाकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुवाकशब्देऽस्य गुणा द्रष्टव्याः ॥)

करमरी, [न्] पुं, (किरति क्षिपति अत्र दण्ड्यान् इति करः कारागारः । कॄ + अधिकरणे अप् । तस्मिन् करे मरः मरणं मृत्युवत् यातना यस्य बाहुलकात् इनिः । तत्र म्रियते वा ।) वन्दी । इति त्रिकाण्डशेषः । कयेदी इति भाषा ॥

करमर्द्दः, पुं, (करं मृद्नातीति । करकण्डूप्रदत्वात् । मृद्क्षोदे + कर्म्मण्यण् । करेण मृद्यते इति कर्म्मणि अप् वा ।) करमर्द्दकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा भावप्रकाशे,—अस्य गुणा उक्ताः ।
"लघुदीर्घफलाभ्यान्तु करमर्द्दद्वयं मतम् ।
करमर्द्दद्वयं त्वाममम्लं गुरुतृषापहरम् ॥
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् ।
तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघुपित्तसमीरजित् ॥
करमर्द्दः सुषेणः स्यात् कृष्णपाकफलस्तथा ।
तस्माल्लघुफलायास्तु सा ज्ञेया करमर्द्दिका ॥)

करमर्द्दकः, पुं, (कर + मृद् + ण्वुल् । करमर्द्द एव स्वार्थे कन् इति वा ।) वृक्षविशेषः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । पाणि आमला इति भाषा ॥ इति रत्नमालाराजनिर्घण्टादयः । करौन्दा इति करमृचा इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कृष्णपाकफलः २ अविग्नः ३ सुषेणः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ कृष्णपाकः ५ पाकफलः ६ कृष्णफलः ७ पाककृष्णफलः ८ कृष्णफलपाकः ९ पाककृष्णः १० फलकृष्णः ११ पाकफलकृष्णः १२ वनालयः १३ वलावकः १४ कराम्लकः १५ वोलः १६ वग्नः १७ आविग्नः १८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ करमर्द्दी १९ वनेक्षुद्रा २० कराम्लः २१ । इति रत्नमाला ॥ करमर्द्दः २२ पाणिमर्द्दः २३ । तद्बालफलगुणाः । तिक्तत्वम् । अम्लत्वम् । दीपनत्वम् । दाहदाढ्यत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । अरुचिविषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिपासानाशित्वम् । अम्लत्वम् । रुचिपित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वाभटः ।
"गुरूष्णवीर्य्यं वातघ्नं सरञ्च करमर्द्दकम्" ॥)

करमर्द्दी, स्त्री, (करं मृद्नातीति । कर + मृद् + अण् ङीप् ।) करमर्द्दकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

करमालः, पुं, (करः करिशुण्डः तदाकारा माला समूहः यस्य मेघस्य धूमस्य वा क्रमशः करिशुण्डवत् प्रसरत्वात् तथात्त्वम् ।) खतमालः । धूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

करमाला, स्त्री, (कराङ्गुलीभिर्मालयेव जपनात् कररूपा माला । कराङ्गुल्य मालेव वा ।) करपर्व्वरूपमाला । यथा,
"अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठात्रितयं तथा ।
तर्ज्जनीमूलपर्य्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" ॥
इति मुण्डमालातन्त्रे सामान्यविषयम् ॥ * ॥
"तर्ज्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका ।
पर्व्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्" ॥
इति शिवरहस्यीयं शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥
"अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादिक्रमेण तु ।
तर्ज्जनीमध्यपर्य्यन्तमष्टपर्व्वसु संजपेत्" ॥
इति सनत्कुमारसंहितावचनं शक्तीतरेषामष्टवारविषयम् ॥ * ॥
"अनामिकात्रयं पर्व्व कनिष्ठा च त्रिपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्व्विका ॥
करमाला समाख्याता आरभ्यानामिकान्तरात् ।
तर्ज्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्" ॥
इति शक्तिविषये मुण्डमालातन्त्रम् ॥ * ॥ तथा ।
"अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
मध्यमामूलपर्य्यन्तं जपेदष्टसु पर्व्वसु" ॥
इदमपि शक्तिविषये अष्टवारपरम् । इति श्यामारहस्यम् ॥

करमुक्तं, क्ली, (करेण मुष्टं धृत्वा शत्रुं प्रति मुच्यते । कर + मुच् + कर्म्मणि क्तः ।) अस्त्रविशेषः । इति हलायुधः । वरछी भाला इत्यादि भाषा ॥

करम्बः, पुं, (कृञ् करणे + "कृकदि कडीत्यम्बच्" । उणां । ४ । ८२ ।) करम्भः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ मिश्रिते त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

करम्बितः, त्रि, (करम्बः मिश्रणं जातोऽस्य । करम्ब + इतच् ।) मिश्रितः । खचितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥ इति गीतगोविन्दः । १ । २ ॥)

करम्भः, पुं, (केन जलेन रभ्यते मिश्रीक्रियते । रभिधातोरनेकार्थत्वात् "अकर्त्तरि चेति" घञ् । ३ । ३ । १९ । रभेरशब्लिटोः । ७ । १ । ६३ । इति नुम् ।) दधिमिश्रितशक्तुः । इत्यमरः । २ । ९ । ४८ ॥ (यथा शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । २ । ४ ।
"अतुषानिव यवान् कृत्वा तानीषदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि कुर्व्वन्ति" ॥ उदमन्थः । यथा, यजुर्व्वेदे १९ । २१ ।
"धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयोदधि" ।
"करम्भः उदमन्थः । इति वेददीधितिः ॥
भ्रष्टयवमात्रम् । यथा मनुः १२ । ७६ ।
"करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" ।
करम्भवालुकातापान् करम्भैर्यवैः सह भ्रष्टा या वालुकाः तद्वत्तप्तवालुकादीन् इत्यर्थः ॥ मिश्रगन्धः । यथा भागवते ३ । २६ । ४५ ।
"करम्भपूतिसौरभ्य शान्तोदग्रादिभिः पृथक् ।
द्रव्यावयववैषम्याद् गन्ध एको विभिद्यते" ॥)

करम्भकं, क्ली, (करम्भ एव स्वार्थे कन् ।) करम्भः । दधिसक्तवः । तत्पर्य्यायः । कर्कसारम् २ । इति हारावली ॥

करम्भा, स्त्री, (केन जलेन रभ्यते सिच्यते इति । अथवा केन वायुना रभ्यते मिश्रीक्रियते नानागन्धो यस्याः । रभेर्नानार्थत्वात् क + रभ + घञ् + नुम् टाप् च ।) शतावरी । प्रियङ्गुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्वनामख्याता कलिङ्गदेशोत्पन्ना रमणी । सा तु पूरुवंशीयस्याक्रोधनस्य पत्नी । यथा महाभारते १ । ९५ । २२ ।
"अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः" ॥)

कररुहः, पुं, (करे रोहति कराङ्गुलीभ्य उत्पद्यते इत्यर्थः । कर + रुह + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३४ । कः ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ३७ । "अस्याः कररुहखण्डितकाण्ड-पटप्रकटनिर्गता दृष्टिः" ॥)

करर्द्धिः, स्त्री, (करस्य ऋद्धिः करेण ऋद्धिर्यस्य वा । करसम्पत् ।) करताली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करवालिका, स्त्री, (करं वलते । वल हिंसादानयोः अण् । करेण वाल्यते वा । णिजन्तादच इः ततः कन् + टाप् च ।) करपालिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

करवी, स्त्री, (कस्य वायोः रवो यत्र । गौरादित्वात् ङीष् ।) कवरी । हिङ्गुपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करवीरः, पुं, (करं वीरयति । वीर + विक्रान्तौ + कर्म्मण्यण् ।) खड्गः । दैत्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ श्मशानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ब्रह्मावर्त्ते दृषद्वतीनदीतीरे चन्द्रशेखरराजपुरम् । इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ (पर्व्वतविशेषः । यथा, भागवते ५ । १६ । २८ ।
"एवमपरेण पवनपारियात्रौ
दक्षिणेन कैलास करवीरौ प्रगायतौ" ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । १२ ।
"करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डरः" ॥)
वृक्षविशेषः । करवी इति भाषा ॥
(यथा रामायणे ३ । १७ । १० ।
"दाड़िमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा" ॥)
तत्पर्य्यायः । प्रतिहासः २ शतप्रासः ३ चण्डातः ४ हयमारकः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ प्रतीहासः

६। इति तट्टीका॥ अश्वघ्नः ७ हयारिः ८ अश्वमारकः ९ शीतकुम्भः १० तुरङ्गारिः ११। इति रत्नमाला॥ अश्वहा १२ वीरः १३ हयमारः १४ हयघ्नः १५ शतकुन्दः १६ अश्वरोधकः १७ वीरकः १८ कुन्दः १९ शकुन्दः २० श्वेतपुष्पकः २१ अश्वान्तकः २२ नखराङ्कः २३ अश्वनाशनः २४ स्थलकुमुदः २५ दिव्यपुष्पः २६ हरिप्रियः २७ गौरीपुष्पः २८ सिद्धपुष्पः २९। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कुष्ठकण्डूतिनाशित्वम्। व्रणार्त्तिविषविस्फोटकशमनत्वम्। अश्वमृत्युप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (श्वेतरक्तभेदेन यथा,—
"करवीरः श्वेतपुष्पः शीतकुम्भोऽश्वमारकः।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत्।
व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम्।
वीर्य्योष्णं क्रिमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम्"॥
इति भावप्रकाशः॥ नागविशेषः। इति भारतम्॥)

करवीरकः, पुं, (करवीर इव कायति प्रकाशते। कै+कः। करं वीरयतीति। कर+वीर विक्रान्तौ+ण्वुल्।) अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ खड्गः। इति शब्दमाला॥ (करवीर एव स्वार्थे कन्।) करवीरः। विषभेदः। स तु करवीरस्य मूलम्। इति हेमचन्द्रः॥

करवीरकन्दसंज्ञः, पुं, (करवीरकन्दसंज्ञया संज्ञा यस्य। करवीरकन्द इति संज्ञा यस्य वा।) तैलकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

करवीरभुजा, स्त्री, (करवीरस्य भुज इव शाखावत् भुजः शाखाऽस्याः।) आढ़कीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ अरहर इति भाषा॥

करवीरी, स्त्री, (किरति क्षिपति राक्षसासुरादीन् इति। कॄ+अच्। करः तादृशः वीरः पुत्त्रो यस्याः। यद्वा कं सुखं राति ददातीति क+रा+कः। सुखप्रदः वीरपुत्त्रो यस्याः।) अदितिः। श्रेष्ठगवी। पुत्त्रवती। इति मेदिनी॥

करशाखा, स्त्री, (करस्य शाखा इव।) अङ्गुली। इत्यमरः। २। ६। ८१॥ तासां परिमाणं यथा।
"अष्टभिस्तैर्भवेत् ज्येष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः।
कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तम॥
मानन्तु पार्श्वेन। षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः। इति कात्यायनदर्शनात्"। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ तत्पर्य्यायः। अग्रुवः १ अण्व्यः २ क्षिपः ३ विशः ४ शर्य्याः ५ रशनाः ६ धीतयः ७ अथर्य्यः ८ विपः ९ कक्ष्याः १० अवनयः ११ हरितः १२ स्वसारः १३ जामयः १४ सनाभयः १५ योक्त्राणि १६ योजनानि १७ धुरः १८ शाखाः १९ अभीशवः २० दीधितयः २१ गभस्तयः २२। इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥

करशीकरः, पुं, (करात् करिशुण्डात् निःसृतः शीकरः। करस्य गजशुण्डस्य शीकरो वा।) हस्तिशुण्डनिर्गतजलकणा। तत्पर्य्यायः। वमथुः २। इत्यमरः। २। ८। ३७॥ (यथा रघुः। ७। ४८।
"उत्थन्तमग्निं शमयाम्बभूवु-
र्गजा विविग्नाः करशीकरेण"॥)

करसूकः, पुं, (करस्य सूकः सूक्ष्माग्र इव सूच्यग्र इव वा।) नखः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करहाटः, पुं, (करेण किरणेन सूर्य्यस्येति यावत् हाट्यते दीप्यते इति। हट+णिच्+कर्म्मणि घञ्।) पद्ममूलम्। मदनवृक्षः। इति मेदिनी॥ महापिण्डीतरुः। इति राजनिर्घण्टः॥

करहाटकः, पुं, (करहाट एव इति स्वार्थे कन्। करं हाटयतीति ण्वुल् वा।) मदनवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५२॥ हस्तीयस्वर्णो स्त्री॥

करामर्द्दः, पुं, (करं आमर्द्दातीति। कर+आ+मृद्+अण्।) करमर्द्दवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ करम्चा इति भाषा॥

कराम्बुकः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते। कॄ+कर्म्मणि अप्। करं अम्बु यस्मात् कप्।) कृष्णपाकफलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका भरतधृतवाचस्पतिश्च॥ पाणि आमला इति भाषा॥

कराम्लकः, पुं, (कीर्य्यते इति करं कीर्य्यमाणं अम्लं यतः। अम्ल+कप्।) करमर्द्दकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

करायिका, स्त्री, (कराविव आचरति उड्डीनादिकाले करवल्लम्बमानत्वात्तथात्त्वम्। कर+आचारे क्यङ्। ततो+ण्वुल्+टाप् च।) बलाकापक्षी। क्षुद्रवकः। इति भूरिप्रयोगः॥

करारोटः, पुं, (करे आरोटते दीप्यते। आ+रुट्+अच्।) अङ्गुरीयकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करालं, क्ली, (कराय चक्षुरोगादिनाशाय अलति पर्य्याप्नोतीति। अल्+अच्।) कृष्णकुठेरकः। इति मेदिनी॥ काल तुलसी इति भाषा॥

करालः, पुं, (करं आलाति गृह्णाति। आ+ला+कः। कराय क्षेपाय अलति पर्य्याप्नोति वा।) सर्जरसयुक्ततैलम्। इति मेदिनी॥ गर्जनतैल इति भाषा॥ तैले घृते वा पक्ववेसवारः। इति पाकराजेश्वरः॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा,
"तप्ततैले पचेत् पूर्व्वं वेसवारकसंज्ञकम्।
पाकप्रापितसौरभ्यं करालं सूदकर्म्मतम्"॥
गन्धर्व्वभेदः॥ यथा, महाभारते। १। १२३। ५४।
"सद्वा बृहद्वा बृहकः करालश्च महामनाः"॥)

करालः, त्रि, (कराय क्षेपाय भयप्रदर्शनाय अलति पर्य्याप्नोति।) दन्तुरः। दाँता इति भाषा॥ (यथा,
"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम्"।
इति चामुण्डाध्यानम्॥) तुङ्गः। उचु इति भाषा॥ भीषणः। इति मेदिनी॥ भयानक इति यावत्॥ (यथा, रघुः। १२। ९८।
"तद्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम्।
वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम्"॥)

करालकः, पुं, (कराल एव स्वार्थे कन्। करालवत् कायति वा।) कृष्णतुलसी। इति रत्नमाला॥ करालशब्दार्थश्चात्र॥

करालत्रिपुटा, स्त्री, (करालानि त्रीणि पुटानि यस्याः।) लङ्काधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कराला, स्त्री, (करालनाम्ना नाम यस्याः।) शारिवा। अनन्तमूल इति ख्याता। इति रत्नमाला॥ (शारिवाशब्दे अस्या गुणा ज्ञातव्याः॥)

करालिकः, पुं, (करायां करसदृशशाखानां आलिः श्रेणिर्यत्र। कप्।) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

करालो, स्त्री, (कराल+गौरादित्वात् ङीष्।) अग्नेः सप्तजिह्वान्तर्गतजिह्वाविशेषः। इति जटाधरः॥ (यथा मुण्डकोपनिषदि। १। २। ४।
"काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः"॥)

करिकणावल्ली, स्त्री, (करिकणाया इव वल्ली।) चविकावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। चइ इति भाषा॥ (चविकाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः॥)

करिकुसुम्भः, पुं, (करीति नागकेशरःतद्वत् कुसुम्भः।) नागकेशरचूर्णकम्। इति हारावली॥

करिगर्ज्जितं, क्ली, (करिणः गर्ज्जितं गर्ज्जनं। करि+गर्ज्ज+भावे क्तः।) हस्तिगर्जनम्। तत्पर्य्यायः। बृंहितम् २। इत्यमरः। २। ८। १०७॥

करिजः, पुं, (करिणो जायते इति। करि+जन्+कर्त्तरि डः।) हस्तिशिशुः। इति शब्दमाला॥

करिणी, स्त्री, (करिन्+स्त्रियां ङीप्।) हस्तिनी। तत्पर्य्यायः। धेनुका २ वशा ३। इत्यमरः। २। ८। ३६॥ करेणुः ४ करेणुः ५ करेणुका ६ रेणुका ७ वासिता ८ वासा ९ हस्तिनी १०। इति शब्दरत्नावली॥ कटम्भरा ११ पुष्करिणी १२ कचा १३ गणिका १४ गजयोषित् १५। इति जटाधरः॥ पद्मिनी १६ इत्यमरटीका॥ (यथा भागवते। ४। ९। ५३।
"आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानोऽविशत्पुरम्"॥)

करिदारकः, पुं, (करिणं दृणाति छिनत्ति दारयतीत्यर्थः। दॄ विदारे+णवुल्।) सिंहः। इति शब्दरत्नावली॥

करिपर्णं, क्ली, (करिणः कर्णवत् पत्रं यस्य।) ताडीशपत्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

करिपिप्पली, स्त्री, (करिसंज्ञया संज्ञा यस्याः पिप्पल्याः सा। करिनामिका पिप्पली।) गजपिप्पली। इत्यमरः। २। ४। ९७॥

करिपोतः, पुं, (करिणः पोतः शिशुः।) करिशावकः। इति हलायुधः। २। ६९॥

करिबन्धः, पुं, (करी बध्यते बध्यतेऽत्र। यद्वा करिणं हस्तिनं बध्नाति अत्र। बन्ध+अधिकरणे घञ्।) हस्तिबन्धनस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। आरब्धिः २। इति हारावली॥

करिमाचलः, पुं, (मच शाठ्यदम्भयो रितिधातोः भावे घञ्। करिणि हस्तिवधविषये माचं शाठ्यं लाति गृह्णातीति। ला+कः।) सिंहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करिमुखः, पुं, (करिणो मुखमिव मुखं यस्य।) गणेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

करिरः, पुं, क्ली, (कॄ+इरन्।) करीरः। इति शब्दरत्नावली॥

करिशावकः, पुं, (करिणः शावकः शिशुः ।) हस्ति-शिशुः । तत्पर्य्यायः । कलभः २ । करभ इत्यपि पाठः । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ करिपोतः ३ । इति हलायुधः ॥ करिजः ४ । इति शब्दमाला ॥ विक्कः ५ । धिक्कः ६ । यथा, शब्दरत्नावली ॥
"यावत् पञ्चाब्दमेतस्मिन् करभः कलभोऽपि च ।
विक्कधिक्कौ तथा स्त्री तु करभी कलभीत्यपि" ॥

करी, [न्] पुं, (करः शुण्डः अस्यास्तीति इनिः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । २२ ।
"स घर्म्मतप्तः करिभिः करेणुभि-
र्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः" ॥)

करीरः, पुंस्त्री, (किरति विक्षिपति स्वदेहजावर-णादीनिति । "कॄशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन्" । उणां । ४ । ३० । इति ईरन् ।) वंशाङ्कुरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७३ ॥ वाँशेर कोँड़ा इति भाषा ॥ (यथा, माघे ४ । १४ ।
"रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा-
मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः" ॥
"वंशशब्दस्याम्लानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्य-र्थत्वादपौनरुक्त्यम् ॥ अतएवैकार्थपदमप्रयोज्यमि-त्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशे-षकरेषु न दोष इत्याह वामनः" ॥ इति तट्टी-कायां मल्लिनाथः ॥)
अस्य गुणाः । श्लेष्मनाशित्वम् । कषायत्वम् । दाह-जनकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथाह वाभटः ।
"करीरमाध्मानकरं कषायस्वादु तिक्तकम्" ॥
"वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।
विदाहिनो वातकराः स कषाया विरूक्षणाः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

करीरः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते जलमत्र "कॄशॄपॄक-टीति" ईरन् । उणां । ४ । ३० ।) घटः । इति मेदिनी ॥ (कीर्य्यते दूरे निक्षिप्यते दूरतः त्यज्यते कण्टकादिभयादिति यावत् ।) मरुभूमिज उष्ट्र-प्रियः कण्टकिवृक्षः । करील इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । क्रकरः २ ग्रन्थिलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ क्रकचः ४ । इति तट्टीका ॥ निष्पत्रिका ५ करिरः ६ गूढपत्रः ७ करकः ८ तीक्ष्णकण्टकः ९ । अस्य गुणाः । (यथा भावप्रकाशे ।
"करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णो भेदनः स्मृतः ।
दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्" ॥)
आध्मानकारित्वम् । कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्ण-त्वम् । अतिशयकफकारित्वम् । श्वासानिलारो-चकसर्व्वशूलविच्छर्द्दिखर्ज्जूव्रणदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करीरा, स्त्री, (करिर + "अजाद्यतष्टाप्" । ४ । १ । ४ । इति टाप् ।) चीरिका । झिँझि पोका इति भाषा ॥ हस्तिदन्तमूलम् । इत्युणादिकोषः ॥

करीरिका, स्त्री, (करीरमिवाकृतिरस्त्यस्याः । करीर + ठन् + टाप् च ।) हस्तिदन्तमूलम् । इति त्रि-काण्डशेषः ॥

करीरी, स्त्री, (कॄ + ईरन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) चीरिका । हस्तिदन्तमूलम् । इति मेदिनी ॥

करीषः, पुं स्त्री, (कीर्य्यते विक्षिप्यते इति । "कॄतॄ-भ्यामीषन्" । उणां ४ । २६ । इति कॄ + ईषन् ।) शुष्कगोमयम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ घूँटे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गोशकृत् २ छगणः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०० । ७ ।
"ददर्श च वने तस्मिन् महतः सञ्चयान् कृतान् ।
मृगाणां महिषीणाञ्च करीषैः शीतकारणात्" ॥)

करीषाग्निः, पुं, (करीषे करीषस्थितो वा अग्निः ।) शुष्कगोमयवह्निः । घूँटेर आगुन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । छागणः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करुणः, पुं, (करोति मनः आनुकूल्याय । कृ + "कॄ वृदारिभ्य उनन्" । उणां । ३ । ५३ । इति उनन् ।) वृक्षविशेषः । करुणा लेवुर गाछ इति भाषा । तत्फलगुणाः । कफवाय्वाममेदोनाशित्वम् । पित्त-प्रकोपकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शृङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गततृतीय-रसः । इत्यमरः । १ । ७ । १७ ॥ तस्य लक्षणादि ।
"इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्व्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजड़तोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥
शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे ।
विपिने क्व जटानिबन्धनं
तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटना विधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम् ॥
अत्र रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगवित्तनाशादावपि उदाहार्य्यम् ॥ परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्व्वणि बोद्धव्यः" । इति साहित्यदर्पणे ३ । १९९ ॥ (सर्व्व-जीवेषु दयावान् । यथा भागवते । ३ । २७ । ८ ।
"यदृच्छयोपलब्धेन सन्तुष्टो मितभुग् मुनिः ।
विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान्" ॥)

करुणमल्ली, स्त्री, (करुणा करुणाया अर्हा मल्ली ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

करुणविप्रलम्भः, पुं, (करुणयुक्तो विप्रलम्भः ।) पूर्व्व-रागादिचतुर्भेदविप्रलम्भशृङ्गारमध्ये विप्रलम्भवि-शेषः । अस्य लक्षणम् । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे १९३ ।
"यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः" ॥
यथा, कादम्बर्य्याम् । "पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते पुनरलभ्ये शरीरान्तरे वा लभ्ये करुणाख्य एव रसः ॥ किन्त्वाकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशायां रतेरुद्भावात् प्रथ-मन्तु करुण एवेत्यभियुक्ता मन्यन्ते यच्चात्र सङ्गम-प्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः तदन्ये मरण-रूपविशेषसम्भवात्तद्भिन्नमपि मन्यन्ते" ॥

करुणा, स्त्री, ("कॄवृदारिभ्य उनन्" ॥ उणां । ३ । ५३ । इति कृ + उनन् । टाप् च ।) परदुःखप्रहा-णेच्छा । तत्पर्य्यायः । कारुण्यम् २ घृणा ३ कृपा ४ दया ५ अनुकम्पा ६ । अनुक्रोशः ७ । इत्य-मरः । १ । ७ । १ ॥ शूकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः ८ । ६७ ।
"करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्" ॥
गङ्गानामविशेषः । यथा काशीखण्डे २९ । ४३ ।
"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्मयाना कलावती" ॥
करुणा दयास्वरूपा । इति तट्टीका ॥)

करुणापरः, त्रि, (करुणा परा यस्य करुणायां परः अनुरागी वा ।) दयापरः । तत्पर्य्यायः । दयालुः २ कृपालुः ३ सूरतः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करुणी, स्त्री, (कृ + उनन् + ङीप् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । ककरखिरणि इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । ग्रीष्मपुष्पी २ रक्तपुष्पी ३ चारिणी ४ राजप्रिया ५ राजपुष्पी ६ सूक्ष्मा ७ ब्रह्मचारिणी ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-मारुताध्मानविषविच्छर्द्दिजन्तूर्द्ध्वश्वासनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

करेटः, पुं, (करे कराङ्गुलीषु अटति उत्पद्यते इति अट् + अच् अलुक्समासः ।) नखः । इति त्रिका-ण्डशेषः ॥

करेटव्या, स्त्री, (करे अटं अटनं व्ययतीति । व्ये + डः ततष्टाप् ।) धनञ्जूपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

करेटुः, पुं, (के जले वायौ वा रेटतीति । रेटृ भाषण-याचनयोः + मृगय्वादित्वात् कुः ।) पक्षिविशेषः । करकटिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्करेटुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ करटुः ३ कर्कराटुकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुः, पुं, ("कृहृभ्यामेनुः" । उणां । २ । १ । इति कृ + एनुः । के मस्तके रेणुः पांशुर्यस्य वा । मस्तके शुण्डाकृष्टधूलीनिक्षेपणात् तथात्वम् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा माघे १२ । ५ ।
"उत्क्षिप्तगात्रः स्म विड़म्बयन्नभः
समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।
आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमं
करेणुरारोहयते निषादिनम्" ॥)
कर्णिकारवृक्षः । इति विश्वः ॥

करेणुः, स्त्री, (कृ + एनुः ।) हस्तिनी । इत्यमरः । ३ । ३ । ५२ ॥ (यथा रामायणे २ । ४० । २९ ।
"शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे" ॥
अस्या दुग्धगुणा यथोक्ताः सुश्रुते ।
"हस्तिन्याः [दुग्धं] मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ।
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्" ॥)

करेणुभूः, पुं, (करेणौ करेणुविषये भवति हस्ति-शास्त्रप्रवर्त्तनाय प्रभवतीत्यर्थः । भू + क्विप् ।) पाल-काप्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

करेणुसुतः, पुं, (करेणुशाखकराय उत्पन्नः सुतः ।) मुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (करेणोः सुतः । इति व्युत्पत्त्या करभः ॥)

करेणुः, पुं स्त्री, (कृ + एणुः ।) हस्ती । हस्तिनी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

करेन्दुकः, पुं, (करेण रश्मिना दीप्त्या इति यावत् इन्दुरिव कायति शोभते । कै + कः ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूतृणशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

करेवरः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते पाषाणः ... भिरिति यावत् करः तस्मिन् व्रियते उत्पद्यते ।) तुरुष्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिलारस इति भाषा ॥

करोटं, क्ली, (कं वायुं अन्तर्वायुम् । रोटते प्रतिहन्ति के मस्तके रोटते दीप्यते वा । रुट् + अच् ।) शिरोऽस्थि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

करोटिः, स्त्री, (केन वायुना अन्तर्वा... रुध्यते प्रतिहन्यते । के शिरसि रोटते दीप्यते शोभते वा । रुट् + इन् ।) शिरोऽस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ॥ माताऱ खुलि इति भाषा ॥

करोटी, स्त्री, (करोट + गौरादित्वात् ङीष् ।) शिरोऽस्थि । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कर्क, हासे । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कर्कति । इति दुर्गादासः ॥

कर्कः, पुं, (करोति आदिष्टं पालयति "कृदाधारार्च्चिकलिभ्यः कः" । उणां ३ । ४० । इति कः । बहुलवचनान्न ककारस्येत् संज्ञा ।) शुक्लाश्वः । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ कुलीरः । दर्पणः । (क्रियतेऽसौ) घटः । कर्कटराशिः । (कृणोति हिनस्ति) अग्निः । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ कर्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कचिर्भिटी, स्त्री, (कर्कवत् कर्करूपा चिर्भिटी वा । कर्कवर्णा वा चिर्भिटी ।) चिर्भिटा । कर्कटीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटः, पुं, (कर्क + अटन् प्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । कर्कः २ क्षुद्रधात्री ३ क्षुद्रामलकसंज्ञः ४ कर्कफलम् ५ ॥ * ॥ जलजन्तुविशेषः । काँकडा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कटकः २ कुलीरः ३ कुलीरकः ४ सदंशकः ५ पङ्कवासः ६ तिर्य्यग्गामी ७ । (यथाह आर्य्यासप्तशती । १२२ । "अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः" ॥) अस्य गुणाः । सृष्टविण्मूत्रत्वम् । भग्नसन्धानत्वम् । वायुपित्तनाशित्वञ्च ॥ कृष्णकर्कटगुणाः । बलकारित्वम् । ईषदुष्णत्वम् । अनिलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पक्षिविशेषः । इति मेदिनी करकटिया इति भाषा ॥ पद्मकन्दः । तुम्बी । इति जटाधरः ॥ * ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतचतुर्थराशिः । स तु पुनर्व्वसुशेषपादेन सह पुष्याश्लेषाभ्यां भवति । अस्य देवता कुलीराकृतिः । स तु पृष्ठोदयः । श्वेतवर्णः । कफप्रकृतिः । स्निग्धः । जलचरः । विप्रवर्णः । उत्तरदिक्स्वामी । बहुस्त्रीसङ्गः । बहुसन्तानश्च । अत्र जातस्य फलम् । कपटमनस्त्वं मृदुभाषित्वं मलिनत्वं प्रवासित्वं

अकृशत्वञ्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

जन्मकालीनचन्द्राश्रिततद्राशिफलम् ।

> "श्रितकलामलनिर्म्मलचेतयः
> सुकृशगन्धजलाश्रयकेलयः ।
> किल नराः कुलीरगते विधौ
> वसुमतः सुमतोऽर्थिजनाश्रयः" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ० ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दशाध्यङ्गुलाधिकपञ्चाङ्गुलप्रभे कलिकाताख्यदेशे वर्त्तमानेनविंशायनांशे चत्वारिंशदधिकपञ्चदण्डाः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्र जातफलम् ।

> "कर्किलग्ने समुत्पन्नो भोगी सर्व्वजनप्रियः ॥
> मिष्टान्नपानभोगी च जायते स्वजनप्रियः" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (नागविशेषः । यथा पुराणम् ।

> "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मस्तु तक्षकः ।
> कुलीरः कर्कटः शङ्खश्चाष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कर्कटकः, पुं, (कर्कट एव स्वार्थे कन् ।) कुलीरः ॥ इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (यथाह सुश्रुतः ।

> "कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः ।
> शुक्लः सन्धानकृत् सृष्ट-विण्मूत्रोऽनिलपित्तहा" ॥)

कर्कटशृङ्गिका, स्त्री, (कर्कटतुल्यं शृङ्गं अस्याः कर्कटशृङ्गेव स्वार्थे कन् ततष्टापि इत्वम् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ ("नीलोत्पलं मृणालञ्च यष्टी कर्कटशृङ्गिका । गोक्षीरेण द्वितीये च पीत्वा शाम्यति वेदना" ॥ इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा ॥)

कर्कटशृङ्गी, स्त्री, (कर्कटस्य शृङ्गमिव दंशकमिवेत्यर्थः शृङ्गमग्रभागो यस्याः ।) वृक्षविशेषः । काँकडाशृङ्गी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कटाख्या २ महाघोषा ३ शृङ्गी ४ कुलीरशृङ्गी ५ चक्राङ्गी ६ कुलिङ्गी ७ कामनाशिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ घोषा ९ वनमूर्द्धजा १० चक्रा ११ शिखरी १२ कर्कटाङ्गी १३ कर्कटी १४ विषाणिका १५ कौलीरा १६ चन्द्रास्पदा १७ वक्राङ्गा १८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । वायुहिक्कातिसारकासश्वासपित्तास्रनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटाख्या, स्त्री (कर्कटस्याख्यैव आख्याऽस्याः ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कर्कटाह्वः, पुं, (कर्कटं आह्वयते स्पर्द्धते कण्टकमयत्वात् । आ + ह्वे + कः । कर्कट इति नाम्ना आह्वयते वा ।) बिल्ववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटाह्वा, स्त्री, (कर्कटाह्व + टाप् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्कटिः स्त्री, (करं कटति प्राप्नोति । कटः + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् । कर्कं परिणामे शुक्लतां अटति गच्छति वा कर्क + अट + इन् । शकन्ध्वादिवत् अलोपे साधुः ।) कर्कटी । इति शब्दरत्नावली । काँकुड़ इति भाषा ॥

कर्कटिनी, स्त्री, (कर्कटाकारः अस्त्यस्याः । कर्कट + इन् ततो ङीप् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कटी, स्त्री, (कर्कं कण्टकं अटति गच्छति । कर्क + अट + इन् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ततो ङीष् । करं कटति वा कटेः इन् ततो ङीष् ।) शाल्मलिफलम् । इति मेदिनी ॥ सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ देवदालीलता । कर्कटशृङ्गीवृक्षः । एर्व्वारुः । वड़ काँकुड़ इति भाषा । घोटिकावृक्षः । फललताविशेषः । काँकुड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कटुदली २ कर्द्दीपनिका ३ पीनसा ४ मूत्रफला ५ त्रपुषा ६ हस्तिपर्णी ७ लोमशकाण्डा ८ मूत्रला ९ बहुकन्दा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्कटाक्षः ११ शान्तनुः १२ । इति रत्नमाला ॥ चिर्भटी १३ वालुकी १४ एर्व्वारुः १५ त्रपुषी १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । तिक्तायास्तु रक्तपित्तनाशित्वम् । कफदोषकारित्वञ्च । पक्वायास्तु मूत्ररोधार्त्तिनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च भावप्रकाशे ।

> "कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ।
> रुच्या पित्तहरा सामा पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत्" ।

अस्याः पाकप्रकारस्तु ।

> "त्वग्वीजरहिता प्रौढ़ा गलिकाकारखण्डिता ।
> तलिता सर्पिषि तप्ते कर्कटी वाऽवलेहिता ॥
> विपाण्डुरखण्डं घृतदुग्धसार्द्रं
> विभावितं वस्त्रजशर्कराभ्याम् ।
> सुतैलवासञ्च कदुष्णमेतत्
> प्रतिक्षणं रोचनमातनोति ॥)

कर्कदुः, पुं, (कर्क निपातनात् साधुः । कर्कट + मृगय्वादित्वात् कुः वा ।) करेटुपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ करकटिया इति भाषा ॥

कर्कन्धुः, पुं स्त्री, (कर्कं कण्टकं दधातीति । धा + निपातनात् कुः नुम् च ।) कोलिवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (वदरीफलम् । अस्य पर्य्यायगुणा यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १मभागे ॥

> "पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुर्वदरी कोलमित्यपि ।
> फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरं महत् ।
> अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका" ॥

तत्र वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च ।

> "पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
> सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरुशीतलम् ॥
> बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् ।
> सौवीरं लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते ॥
> कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् ।
> कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥
> कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः ।
> अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
> स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
> शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्" ॥

क्वचित् सौवीरेऽपि दृश्यते यथा,

> "कर्कन्धुकोलवदरमामं पित्तकफावहम् ।
> पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥
> पुरातनं तृट्शमनं श्रमघ्नं दीपनं लघु ।
> सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित्" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कर्कन्धूः, पुं स्त्री, (कर्कं कराटकं दधातीति । धा + "अन्दृ दृन्भू जम्बू कम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषू"। उणां-१ । ९५ । इति कूः निपातनात् साधुः ।) वदरीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ (यथा भागवते । ३ । ३१ । २ ।
"कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम्" ॥
कर्कन्धुशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कर्करं, त्रि, (कर्क + अरन् ।) कठिनम् । इति मेदिनी ॥

कर्करं, क्ली, (कर्कं चूर्णजनकत्वेन हास्यवत् मुक्ताप्राकाश्यं रातीति । कर्क + रा + कः ।) चूर्णजनकशुभ्रपाषाणखण्डम् । तत्पर्य्यायः । चूर्णखण्डम् २ । इति हारावली । काँकर घुटिं इत्यादि भाषा ॥ ("किन्नोवर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्रीयते" ॥ इति अमरुशतके ७ ॥)

कर्करः, पुं, (कर्कं हासं प्रतिविम्बप्रकाशं राति । रा + कः । कर्क + अरन् वा ।) दर्पणः । इति मेदिनी ॥ (नागभेदः । इति भारते १ । ३५ । १६ ॥)

कर्कराङ्गः, पुं, (कर्करतुल्यं अङ्गं यस्य ।) कालकण्ठपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कर्कराटुः, पुं, (कर्कं हासं रटति प्रकटयतीव । रट + कुः । कुन् वा । णिजन्तात् कुर्वा ।) कटाक्षः । इति जटाधरः ॥

कर्कराटुकः, पुं, (कर्कं कठिनं कर्कशमित्यर्थः रटति रौतीति रट + उकञ् ।) कर्करेटुपक्षी । इति शब्दरत्नावली । करकटिया इति भाषा ॥

कर्करान्धुकः, पुं, (कर्करः कठोरः अन्धुः । अत्यन्तान्धकारतया दुर्दर्शत्वात् । संज्ञायां कन् ।) अन्धकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्करालः, पुं स्त्री, (कर्करः रूक्षतया कठिनोपि अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) चूर्णकुन्तलः । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्करी, स्त्री, (कर्कं हासं हास्यप्रकाशवत् निर्म्मलसलिलं रातीति । रा + कः + गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वल्पवारिधानिका । झारी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आलुः २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ३१ ॥ अलुः ४ आरः ५ । इति तट्टीका ॥

कर्करीका, स्त्री, (कर्करी + स्वार्थे कन् ह्रस्वो न ।) कर्करी । इत्युणादिकोषः ॥

कर्करेटं, क्ली, (कर्कं कर्क इतिशब्दं गलेहस्तमाधाय दूरीकुरु इत्याकारं रेटते यत्र । रेट + अधिकरणे घञ् ।) गलेहस्ताधानम् । गलाटिपि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अर्द्धचन्द्रम् २ अङ्गुलितोरणम् ३ । इति हारावली ॥

कर्करेटुः, पुं, (कर्कं कर्केतिशब्दं वा रेटते भाषते रौति इत्यर्थः । रेट् भाषणे याचने च + मृगय्वादित्वात् साधुः ।) करेटुपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । १९ । करकटिया इति भाषा ॥

कर्कशः, पुं, (कर्कशब्दात् मत्वर्थे लोमादित्वात् शः ।) काम्पिल्यवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ । गुँड़ारोचनी इति भाषा ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, चरके विमाने ८ अध्याये ॥ "कर्कोटकवार्त्ताकुकर्कशकाकमाचीकारवल्लीत्यादिषु" ॥) कासमर्दः । इक्षुः । (शृणोति छिनत्ति शत्रुं शॄ हिंसायां + अन्येभ्योऽपीति विच् । कशति कश् शब्दे इति पचाद्यच् कश् चासौ कशश्चेति । करे कशति वा ।) खड्गः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कर्कशः, त्रि, (कर्कात् लोमादित्वात् शः । ततः प्राग्वत् शृणादिधातोर्निष्पादितार्थे च ।) साहसिकः । कठोरः । (यथा भागवते । ३ । १७ । ११ ।
"खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खरैर्घ्नन्तो धरातलम्" ॥)
असमृणः । (यथा रघौ । ३ । ४५ ।
"हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ" ॥)
दुष्पर्शः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१९ ॥ क्रूरः । निर्दयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे । ५ । ४९ । ५ ।
"तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः" ॥)
कृपणः । इति विश्वः ॥

कर्कशच्छदः, पुं, (कर्कशः छदः पत्रं यस्य ।) पटोलः । इति शब्दमाला ॥ शाकोटवृक्षः । शेओड़ा इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्कशच्छदा, स्त्री, (कर्कशः असमृणश्छदो यस्याः ।) कोशातकी । झिङ्गा इति भाषा । दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (झिङ्गाकेऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कर्कशदलः, पुं, (कर्कशं दलं पत्रं अस्य ।) पटोलः । इति रत्नमाला ॥

कर्कशदला, स्त्री, (कर्कशं दलं यस्याः ।) दग्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोशातकी । झिङ्गा इति भाषा ॥

कर्कशवाक्यं, क्ली, (कर्कशं च तत् वाक्यञ्चेति ।) निष्ठुरवचनम् । परुषा वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्कशा, स्त्री, (कर्कशब्दात् लोमादित्वात् शः ततः टाप् च ।) वृश्चिकालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्कशिका, स्त्री, (कर्कश + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) वनकोलिः । इति रत्नमाला ॥

कर्कसारं, क्ली, (कर्कः कर्कशः कठिनो वा सक्तुकादिः सारो यत्र ।) करम्भकम् । दधिसक्तुः । इति हारावली ॥

कर्कारुः, पुं, (कर्कं हास्यवत् शौक्ल्यं ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्क + ऋ + बाहुलकात् उण् ।) कुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । १५५ ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता ।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ॥
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ मे भागे ॥ एर्व्वारुयोगेनास्य गुणभेदोऽपि दृश्यते । तथाच सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"एर्व्वारुकं सकर्कारु सम्पक्वं कफवातकृत् ।
सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम्" ॥)

कर्कारुकः, पुं, (कर्कं हासं भोजने हितकारित्वात् स्वादुत्वाच्च आनन्दं अर्पयतीति । कर्क + ऋ + णिच् + उकञ् । कर्कं हासं हितजनकत्वात् आह्लादकरत्वम् ऋच्छति वा ।) कालिङ्गवृक्षः । इति हारावली ॥ (तत्फलगुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
"त्रपुसैर्व्वारुककर्कारुकशीर्णवृन्तप्रभृतीनि ।
गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफकन्ति च ॥
हृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च" ॥)

कर्किः, पुं, (कर्क + इन् ।) कर्कटराशिः । इति ज्योतिषम् ॥

कर्केतनं, क्ली पुं, (कर्कं हास्यादौ तनोतीति । कर्क + तन् + अच् । सप्तम्या अलुक् ।) रत्नविशेषः । तदुत्पत्त्यादि यथा, गारुड़े ७५ अध्यायः ॥

सूत उवाच ।
"वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा
चिक्षेप सम्यग् वनेषु हृष्टः ।
ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं
कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् ॥
वर्णेन तद्रुधिरसोममधुप्रकाशमाताम्रपीतदहनोज्ज्वलितं विभाति ।
नीलं पुनः खलसितं परुषं विभिन्नं
व्याध्यादिदोषकरणेन न तद्विभाति ॥
स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च
आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः ।
त्रासव्रणव्याधिविवर्जिताश्च
कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः ॥
पत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा
हस्ते गलेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशम् ।
रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च
आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च ॥
एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति
कर्केतनं शुभमलं कृतये नरा ये ।
ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवाश्च
नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति ॥
एकेऽपमन्त्र्य विकृताकुलनीलभासः
प्रम्लानरागलुलिताः कलुषा विरूपाः ।
तेजोऽतिदीप्तिकुलपुष्टिविहीनवर्णाः
कर्केतनस्य सदृशं वपुरुद्वहन्ति ॥
कर्केतनं यदि परीक्षितवर्णरूपं
प्रत्यग्रभास्वरदिवाकरसुप्रकाशम् ।
तस्योत्तमस्य मणिशास्त्रविदा महिम्ना
तुल्यन्तुमूल्यमुदितं तुलितस्य कार्य्यम्" ॥
हस्ते गलेऽथधृतमेतदतिप्रकाशमित्यत्र तप्तं यदा हुतवहे भवति प्रकाशमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

कर्कोटः, पुं, (कर्क + ओटप्रत्ययः ।) नागराजविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्कोटकः पुं, (कर्कं कराटकमयत्वात् कठोरं अटति प्राप्नोति तद्रूपतया कायति प्रकाशते । पृषोदरादित्वात् ओकारादेशे साधुः ।) बिल्ववृक्षः । (कर्कोट + संज्ञायां कन् ।) कश्यपसुतनागराजविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । आस्तीके । ३५ । ५ ।
"ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" ॥)

इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥ फललताविशेषः॥ काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। किलाघ्नः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य गुणाः। शुक्रकफपित्तनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ ("तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तम्"॥ इति सुश्रुते। सूत्रे। ४६ अध्याये॥ विशेषवास्यैर्व्वारुकशब्दे प्रदर्शितः॥)

कर्कोटकी, स्त्री, (कर्कोटक+गौरादित्वात् ङीष्।) पीतघोषा वृक्षः। इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्यायमाह चरकः कल्पे ४ अध्याये।

"कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च।
धामार्गवस्य पर्य्याया राजकोशातकी यथा"॥

विशेषविवरणञ्चास्या धामार्गवशब्दे ज्ञातव्यम्॥ फललताविशेषः। काँकुड़ इति भाषा॥ एतद्फलगुणपाकादि उक्तं वैद्यके। यथा,—

"कर्कोटकी फलं कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनम्।
श्वासकासज्वरान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम्॥
ईषद्विभिन्नमरिचैः परिपूर्णगर्भं
तैलेन रन्धितसुसैन्धवपातयोगम्।
वार्त्ताकयुक्तपयसा विहिताभिषेकं
कर्कोटकीफलमिदं रुचिकृत्तरुण्यम्"॥)

कर्कोटिका, स्त्री, (कर्कोट+स्वार्थे कन् तत टाप् अत इत्वञ्च।) कर्कोटकः। काँकरोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुष्माण्डी २ कर्कोटी ३। तत्फलम् कारवेल्लकतुल्यगुणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्च्चरिका, स्त्री, कं सुखं यथा तथा चर्य्यते उपयुज्यते यद्वा कं जलं चुर्य्यते शून्यीक्रियतेऽत्र। क+चर्+वा चुर्+पृषोदरात् रेफादेशे कन्नादिभिः साधुः।) पिष्टकविशेषः। इति पाकराजेश्वरः। कचुरी इति भाषा॥

कर्च्चूरं, क्ली, (कर्ज्ज+खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। पृषोदरादित्वात् जकारस्य चकारे साधुः।) कर्व्वुरम्। स्वर्णम्। कचुरमपिपाठः। इत्यमरटीका॥

कर्च्चूरः, पुं, (कर्ज्ज+ऊरः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वृक्षविशेषः। कचूर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। द्राविड़ः २ कल्पः ३ दुर्लभः ४ गन्धमूलकः ५ वेधमुख्यः ६ गन्धसारः ७ जटालः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफश्वासगलगण्डादिदोषनाशित्वम्। मुखवैशद्यजननत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा चरके सूत्रे २७ अध्याये।

"रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विवर्ज्जितः।
कर्च्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः"॥)

कर्च्चूरकः, पुं, (कर्च्चूरं स्वर्णमिव कायति प्रकाशते। कर्च्चूर+कै+कः। कर्च्चूर+स्वार्थे कन् वा।) कर्व्वुरकः। इत्यमरटीकायां स्वामी। काँचा हलुद इति भाषा॥

कर्ण्ण पीड़े। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कर्णति। इति दुर्गादासः॥

कर्ण्ण त् क भिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) कर्णयति कर्णापयति। आङ्पूर्व्वोऽयं श्रवणे। देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितमिति। उपसर्गास्तदर्थाना द्योतका एव न तु वाचकाः। केवलधातोरनेकार्थत्वेऽवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्व्वस्याप्यन्यार्थो धातोरेव कल्प्यते लाघवात्। क्वचिदुपसर्गा धात्वर्थमेवानुवर्त्तन्ते। तथा च।

"धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते।
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा"॥

इति विस्तरवृत्तिः॥ क्रमेणोदाहरणानि। आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः। प्रसूयतेऽत्र प्रसव एव धात्वर्थः। प्रशब्दस्तमेवार्थं द्योतयति। प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थः। केचित्तु अनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते। इति चतुर्थचरणं पठन्ति तच्चिन्त्यम्। इति दुर्गादासः॥

कर्णः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते। शब्दो वायुना यत्र। किरति शब्दग्रहणेन मनसि सुखं क्षिपति इदातीत्यर्थः। कृश विक्षेपे+"कृवृजसीति" नन् निञ्च। उणां ३। १०। यद्वा कर्ण्यते आकर्ण्यते अनेन। कर्ण+करणे अप्।) श्रवणेन्द्रियम्। काण इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शब्दग्रहः २ श्रोत्रम् ३ श्रुतिः ४ श्रवणम् ५ श्रवः ६। इत्यमरः। २। ६। ९४॥ श्रोत्रम् ७। इति तट्टीका॥ वचोग्रहः ८। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा रघुः। १। ९।

"तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः"॥)

कर्णन्तु श्रवणेन्द्रियस्य गोलकं स्थानम्। तत्र श्रोत्रमिन्द्रियम्। तत्तु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोभागः। तस्य देवता दिक्। विषयः शब्दः। इति श्रीभागवतम्॥ युधिष्ठिराग्रजः। स तु कुन्त्याः कन्याकाले सूर्य्यात् सञ्जातः। एतेन कानीन इत्याख्ययापि प्रसिद्धः। अस्य जन्मादिविवरणन्तु महाभारते १। १११ अध्याये द्रष्टव्यं॥ तत्पर्य्यायः। राधेयः २ वसुषेणः ३ अर्कनन्दनः ४ घटोत्कचान्तकः ५ चाम्पेशः ६ सूतपुत्रकः ७। इति त्रिकाण्डशेषः॥ चाम्पाधिपः ८ अङ्गराट ९ राधासुतः १० अर्कतनयः ११। इति हेमचन्द्रः॥ अङ्गाधिपः १२। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा महाभारते। १। सम्भवपर्व्वणि १११। ३१।

"प्राङ्नाम तस्य कथितं वसुषेण इति क्षितौ।
कर्णो वैकर्त्तनश्चैव कर्म्मणा तेन सोऽभवत्"॥

अयं हि दातृणामग्रगण्यः। अस्य किमपि नादेयमासीत्। अयं अभेद्यं सहजमपि स्वदेहकवचं शरीरात् समुत्कृत्य ब्राह्मणरूपधारिणे याचमानाय इन्द्राय दत्तवान् तथा उपोषितं द्विजरूपधारिणं विष्णुं स्वपुत्रमांसेन प्रीणयामास। एतद्विवरणन्तु जैमिनिभारते सुव्यक्तमस्त्येव। अयं परशुरामशिष्यो महावीर्य्यः भारतयुद्धे दुर्य्योधनपक्षावलम्बी आसीत्। अष्टादशदिवसव्यापि भारतसंग्रामे भीष्मदेवः सेनापतिपदमधिरुह्य दशाहं यावत् युद्धमकरोत्। ततः शरशय्यां गते तस्मिन् द्रोणश्चतुर्द्दिनानि अयुध्यत। एतस्मिन्नेव समयेऽयं कर्णोऽपि स्वसेनावलमादाय पाण्डवैः सह युयुधे। ततो गतजीविते द्रोणे सैनापत्यमधिरूढोऽसौ दिवसद्वयं वियुध्य कृष्णसहायेनार्ज्जुनेन निहत आसीत्॥) सुवर्णालिवृक्षः। इति मेदिनी॥ (धृतराष्ट्रशतपुत्त्रेषु एकः पुत्त्रः। यथा महाभारते १। ११७। ३।

"दुर्म्मर्षणो दुर्म्मुखश्च दुष्कर्णः कर्ण एव च"।

नौकायाः क्षेपणीविशेषः। (दाँड़ इति भाषा॥ यथा रामायणे ६। २३। ३०।

"हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुत्साहा निरुद्यमा।
सेना भवति संग्रामे हतकर्णेव नौर्जले"॥

कर्णः अस्त्यस्य प्राशस्त्येन। अर्श आद्यच्। दीर्घकर्णे त्रि, यथा यजुर्व्वेदे। २। ४। ४०।

"खङ्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्द्दभः"॥)

कर्णकण्डुः, पुं, (कर्णस्य कर्णे वा जातो कण्डुः।) कर्णरोगविशेषः। तस्य निदानम्। "मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च"। इति माधवकरः॥

("कफेन कण्डुः प्रचितेन कर्णयो-
र्भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंश्रिते"॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥

चिकित्सास्य यथा।

"विधिश्च कफहृत्सर्व्वः कर्णकण्डूमपोहति"॥

इति तत्रैवोत्तरतन्त्रे २१ अध्याये॥)

कर्णकीटी, स्त्री, (कर्णस्थितः कर्णस्य भेदकः क्षुद्रः कीटी कीटविशेषः। यद्वा कर्णयति भिनत्ति तादृशी कीटी। कर्ण+अच्। स्वल्पः कीटः कीटी स्वल्पार्थे ङीष् ततः कर्म्मधारयः।) कीटविशेषः। काणकोटारी केन्नाइ इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। कर्णजलौका २ शतपदी ३। इति हेमचन्द्रः॥ चित्राङ्गी ४। इति राजनिर्घण्टः॥ पृथिका ५ कर्णदुन्दुभिः ६। इति शब्दमाला॥

कर्णक्ष्वेड़ः, पुं, (कर्णस्य कर्णे जातः क्ष्वेड़ो वा।) कर्णरोगविशेषः। (तस्य लक्षणम्।

"वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम्।
करोति कर्णयोः क्ष्वेड़ं कर्णक्ष्वेड़ः स उच्यते"॥

इति माधवकरः॥ कर्णरोगशब्देऽस्यापि विस्तृतसनिदानचिकित्सितादिकं ज्ञेयम्॥)

कर्णगूथं, क्ली, (कर्णस्य कर्णे स्थितं कर्णजातं वा गूथं मलम्।) कर्णमलम्। इति हारावली। काणेर खोल इति भाषा॥

कर्णगूथकः, पुं, (कर्णगूथ+संज्ञायां कन्। कर्णगूथमिव कायति वा। कै+कः।) कर्णरोगविशेषः। तस्य निदानम्। यथाह माधवकरः।

"पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः"॥

("विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा
नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः"॥

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २० अध्याये॥

चिकित्सास्य वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे॥ यथा,

"क्लेदयित्वा तु तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च।
शोधयेत् कर्णगूथन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया"॥)

कर्णजलूका, स्त्री, (कर्णस्य कर्णे वा जलूका इव।) कर्णकीटी। इति शब्दरत्नावली॥

कर्णजलौका, स्त्री, (कर्णे जलौकेव।) शतपदी। इत्यमरः। २। ५। १३॥

कर्णजलौकाः, [स्] स्त्री, (कर्णे जलौका इव।) कर्ण-

कर्णीका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कर्णमूलं, क्ली, (कर्णस्य मूलम्। "तस्य पाकमूले" ५।२।२४ इत्यादिना जाहच्।) कर्णमूलम्। इति व्याकरणम्॥

कर्णजित्, पुं, (कर्णं जितवान्। कर्ण + जि + क्विप् भूते वर्त्तमाने च इति भूते क्विप् तुगागमश्च।) अर्ज्जुनः। इति हेमचन्द्रः॥

कर्णदर्पणः, पुं, (कर्णे दर्पण इव।) ताडङ्कनामकर्ण-भूषणम्। इति त्रिकाण्डशेषः। कानतड़का इति भाषा॥

कर्णदुन्दुभिः, स्त्री, (कर्णे कर्णाभ्यन्तरे प्रविश्य ध्वनि-जनकतया दुन्दुभिरिव।) कर्णकीटी। इति शब्द-माला॥

कर्णधारः, पुं, (कर्णं धरति धारयति वा। कर्ण + धृ + "कर्म्मण्यण्" ३।२।१। इति अण् ण्यन्तादच् वा।) नाविकः। इत्यमरः।१।१०।१२॥ काण्डारि माझि इत्यादि भाषा॥ (यथा हितोपदेशे।३।४।
"यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" ॥)

कर्णपाली, स्त्री, (कर्णं पालयति स्वीयौज्ज्वल्येन अतीव शोभां सम्पादयतीति। कर्ण + पाल + "कर्म्मण्यण्"।३।२।१। इति अण्। गौरा-दित्वात् ङीष्।) कर्णान्दूः। इति हारावली। कानबाला इति भाषा॥

कर्णपिशाची, स्त्री, (कर्णं स्वरूपं पिनष्टीति। कर्ण + पिश् + क्विप्। कर्णपिट् अज्ञानं तदाचयति नाश-यति स्वरूपदर्शनेन। ततः आ + चि + णिच् अच् ङीष् च।) देवीविशेषः। तन्मन्त्रादि यदुक्तं तन्त्रान्तरे।
"कर्णास्येन्द्रयलोहितो वकगतोऽनन्तश्चिकारो वदा-तीतानागतशब्दयुक्तभुवनेशी वह्निजायान्विता।
तारार्द्यो मनुरेष लक्षजपतो व्यासेन संसेवितः सार्व्वज्ञं लभतेऽचिरेण नियतं पैशाचिकी भक्तितः"॥
अस्यार्थः। कर्णः स्वरूपः। आस्ये आदौ इन्द्रयां इकारः। तद्युक्तो लोहितः पकारः। वकः शा-कारः। स अनन्तयुक्त आकारयुक्तः। चि स्वरू-पम्। वदातीतानागतं स्वरूपम्। ततो क्रीँ स्वाहा। एतेन ॐ कर्णपिशाचि वदातीतानागतं क्रीँ स्वाहा॥ * ॥ मन्त्रान्तरम्।
"कह युग्मं कालिके च रक्ष युग्मं तथैव च।
पिण्डं पिशाचि स्वाहेति नृपार्णः कथितः प्रिये"॥
कह कह कालिके रक्ष रक्ष पिण्डं पिशाचि स्वाहा॥ * ॥ ध्यानं यथा।
"कृष्णां रक्तविलोचनां त्रिनयनां खर्व्वाञ्च लम्बोदरीं बन्धूकारुणजिह्विकां वरवराभीयुक्तकरामुन्मुखीम्।
धूम्राभिर्जटिलां कपालविलसत्पाणिद्वयां चञ्चलां सर्व्वज्ञां शवहृन्मृताधिवसतीं पैशाचिकीं तां नुमः"॥
अथ पूजा।
"निशायामर्द्धरात्रौ च हृदि न्यस्य पिशाचिकीम्।
दग्धमीनं बलिं दत्त्वा रात्रौ संपूज्य संजपेत्"॥
ओम् कर्णपिशाचि दग्धमीनबलिं रक्ष रक्ष मम सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहेति दग्धमीनं बलिं दद्यात्।
"रक्तचन्दनबन्धूकजवापुष्पादिकञ्च यत्।
अन्यतं कुरु देवेशि स्वाहेति प्रोच्चयेज्जलैः"॥
पूर्व्वाह्णे किञ्चिज्जप्त्वा मध्याह्ने एकभक्तं निरा-मिषं भुक्त्वा रात्रावपि तत् संख्यं जपेत्। अन्यत् किञ्चिन्न भोक्तव्यं ताम्बूलादिकं विना। जपस्य दशांशं तर्पणम्। ओम् कर्णपिशाचीं तर्पयामि क्रीँ स्वाहा। एवं क्रमेण लक्षमेकं पुरश्चरणं कृत्वा दशांशं होमयेत्। तदभावे दशांशं तर्पणं कृत्वा वरं प्रार्थयेत्। मूलं रक्तचन्देनेन लिखित्वा यन्त्रो-परि इष्टदेवतां पूजयेत्॥ * ॥
अथ सिद्धिलक्षणमुच्यते। गगने हुँकारादिश्रव-णदीर्घाग्निशिखारूपसन्दर्शनात् सिद्धिर्भविष्य-तीति ज्ञात्वा तथाविधमाचरेत्॥ * ॥
मन्त्रान्तरम्। "प्रणवं माया कर्णपिशाचि मे कर्णे कथय हुँ फट् स्वाहा"। इति प्रदीपतैलं पादयोर्दत्त्वा रात्रौ लक्षं जपेत्। ततः सर्व्वज्ञो भवति। नास्याः पूजा ध्यानम्॥ * ॥ तथा तारं कामवीजं जयादेवी स्वाहा। अस्या अपि ऋष्या-दिन्यासादेरभावः। पूर्व्वं लक्षं जप्त्वा गृहगोधिकां निपात्य तदुपरि जयादेवीं यथाशक्ति सम्पूज्य तावत् जपेत् यावत् सा जीवति। ततः सिध्यति। सिद्धिस्तु मानसादिप्रश्ने कृते सा आयाति तत-स्तस्याः पृष्ठे सर्व्वं भूतभविष्यदादिकं पश्यति। इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः॥

कर्णपुष्पः, पुं, (कर्णवत् कर्णाकृति पुष्पं यस्य। यद्वा कर्णभूषणार्हं पुष्पं यस्य।) मोरटलता। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णपूः, [र्] स्त्री, (कर्णस्य सूर्य्यौरसजातस्य कुन्त्याः प्रथमपुत्रस्य पूः पुरम्।) कर्णराजपुरम्। तत्प-र्य्यायः। चम्पा २ मालिनी ३ लोमपादपूः ४। इति हेमचन्द्रः॥

कर्णपूरः, पुं, (कर्णं पूरयति अलंकरोतीति। कर्ण + पूर् + उपपदेकर्म्मण्यण् इति अण्।) शिरीषवृक्षः। नीलोत्पलम्। अवतंसः। इति मेदिनी॥ (यथा, अमरुशतके १।
"ज्यावत्तहिवडबखटकामुखपाणिपृष्ठ-
प्रेङ्खन्नखांशुचयसम्बलितोऽम्बिकायाः।
त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः" ॥)
अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्णपूरकः, पुं, (कर्णं पूरयति अवतंसयति। कर्ण + पूर + ण्वुल्। यद्वा कर्णपूर स्वार्थे कन्। शिरीष वृक्षः। नीलोत्पलम्। अशोकवृक्षः। एतेषां सर्व्वैरेव कुसुमैः कामिनीनां कर्णाभरणं स्यात् अतोऽस्य तथात्वम्।) कदम्बवृक्षः। इति राज-निर्घण्टः॥ (कदम्बशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कर्णप्रतिनाहः, पुं, (कर्णे जातः प्रतिनाहः रोग-विशेषः।) कर्णरोगविशेषः। तस्य सम्प्राप्तिरूपे।
"सकर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
भवेद् विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत्"॥
इति माधवकरः॥ (अस्य चिकित्सा यथा,—
"अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत्।
ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत्"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कर्णरोगाधिकारः॥)

कर्णफलः, पुं, (कर्णः फलमिव यस्य।) मत्स्यविशेषः। कानलि माछ इति भाषा॥ अस्य गुणाः। अजीर्ण-रोगश्लेष्मकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥

कर्णमलं, क्ली, (कर्णस्य मलं गूथम्।) कर्णजमलम्। तत्पर्य्यायः। कर्णगूथम् २। इति हारावली॥

कर्णमुकुरः, पुं, (कर्णे मुकुरः दर्पण इव।) ताडङ्कना-मकर्णभूषणम्। इति भूरिप्रयोगः॥

कर्णमोटी, स्त्री, (कर्णं कर्णोपलक्षितरोगविशेषं मोटयति नाशयतीति। यद्वा कर्णं शरीरभेदिरोग-विशेषं मोटयतीति। कर्ण + मुट् + इन् वा ङीप्।) चामुण्डादेवी। इति हेमचन्द्रः॥

कर्णरोगः, पुं, (कर्णस्य कर्णे गतः कर्णे जातो वा रोगः।) श्रवणव्याधिः। यथा। अथ कर्णरोगाधिकारः। तत्र कर्णरोगाणां नामानि सङ्ख्याञ्चाह।
"कर्णशूलं प्रणादश्च बाधिर्य्यं क्ष्वेड एव च।
कर्णस्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च॥
प्रतिनाहो जन्तुकर्णो विद्रधिर्द्विविधस्तथा।
कर्णपाकः पूतिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्व्विधम्॥
तथार्व्वुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्व्विधः।
एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः"॥ * ॥
तेषु कर्णशूलस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह।
"समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथा चरन्
समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः।
करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः
स कर्णशूलः कथितो दुराचरः"॥
अन्यथाचरन् प्रतिलोमं चरन्। दोषैः पित्तकफ-रक्तैः। रक्तस्यापि रुजादिकर्त्तृत्वेन दोषसाम्यात् दोषत्वमेव। यथास्वं यथात्मीयनिदानं कुपितैः अथवा यथास्वमिति शूलविशेषणम्। दुराचरः दुरुपचरः मूर्च्छाद्युपद्रवयोगात्॥ * ॥
कर्णशूलस्यासाध्यतां चाह।
"मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासः क्लमोऽथ वमथुस्तथा।
उपद्रवाः कर्णशूले भवन्त्येते मरिष्यतः"॥ * ॥
कर्णनादस्य लक्षणमाह॥
"कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वनान्।
भेरीमृदङ्गशङ्खानां कर्णनादः स उच्यते"॥ * ॥
बाधिर्य्यलक्षणमाह।
"यदा शब्दवहो वायुः स्रोतसावृत्य तिष्ठति।
शुद्धश्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्य्यं तेन जायते"॥ * ॥
असाध्यबाधिर्य्यमाह।
"बाधिर्य्यं बालवृद्धोत्थं चिरोत्थञ्च विवर्ज्जयेत्"॥ * ॥
क्ष्वेडमाह।
"वायुःपित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषसमस्वनम्।
करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उच्यते"॥
क्ष्वेडशब्दार्थं व्यनक्ति। वेणुघोषसमस्वनमिति। यत उक्तम्। क्ष्वेडनं वेणुघोषवदिति। ननु कर्ण-नादकर्णक्ष्वेडयोः को भेदः। उच्यते। कर्णनादः केवलेन वातेन जन्यते तत्र नानाशब्दांश्च शृणोति।

कर्णक्ष्वेडस्तु पित्तादियुक्तेन वातेन जन्यते तत्र नियमेन वेणुघोषमिव शृणोतीति भेदः ॥ * ॥

कर्णस्रावमाह ।

"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जलप्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलादितः
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः" ॥

पूयमित्युपलक्षणं जलं रसश्च स्रावयेत् ॥ श्रवणशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ * ॥ कर्णकण्डूमाह ।

"मारुतः कफसंयुक्तः कर्णे कण्डूं करोति हि" ॥ * ॥

कर्णगूथमाह ।

"पित्तोष्मशोषितः श्लेष्मा कुरुते कर्णगूथकम्" ॥

कर्णे गूथं यस्मात् स कर्णगूथव्याधिः ॥ * ॥

प्रतिनाहमाह ।

"स कर्णगूथो द्रवतां यदा गतो
विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो
भवेद्विकारः शिरसोऽर्द्धभेदकृत्" ॥

घ्राणञ्च मुखञ्च एकत्वं द्वन्द्वे । शिरसोऽर्द्धभेदकृत् अर्द्धावभेदकाख्यशिरोरोगकृत् ॥ * ॥

कृमिकर्णमाह ।

"यदा तु मूर्च्छन्त्यथवात्र जन्तवः
सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः ।
तदञ्जनत्वात् श्रवणो निरुध्यते
भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णको गदः" ॥

तदञ्जनत्वात् कृमिलक्षणत्वात् ॥ श्रवणे कृमिकर्णको गदो निरुध्यत इत्यन्वयः ॥ * ॥

पतङ्गादिषु कर्णप्रविष्टेषु लक्षणमाह ।

"पतङ्गाः शतपद्यश्च कर्णस्रोत्रं प्रविश्य हि ।
अरतिं व्याकुलत्वञ्च भृशं कुर्व्वन्ति वेदनाम् ॥
कर्णो निस्तुद्यते तस्य तथा फरफरायते ।
कोटे चरति रुक् तीव्रा निस्यन्दे मन्दवेदना" ॥

निस्यन्दे निश्चले ॥ * ॥ द्विविधकर्णविद्रधिमाह ।

"क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि-
र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
सरक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्
प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्" ॥

क्षतप्रभवोघातप्रभवश्च तयोरागन्तुजत्वादैक्यम् ॥ अस्रं आस्रावमित्यर्थः ॥ * ॥ कर्णपाकमाह ।

"कर्णपाकस्तु पित्तेन कोथविक्लेदकृद्भवेत्" ।

कोथः पूतिभावः । क्लेद आर्द्रता ॥ * ॥

पूतिकर्णमाह ।

"कर्णविद्रधिपाकाद्वा सकर्णो वारिपूरणात् ।
पूयं स्रवति यत् पूतिं स ज्ञेयः पूतिकर्णकः" ॥ * ॥

कर्णस्रावाद्भेदार्थमाह ।

पूतन्ति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥ * ॥

कर्णगतानां शोथार्ब्बुदार्शसां लक्षणान्याह ।

"कर्णशोथार्ब्बुदार्शांसि जानीयादुक्तलक्षणैः" ॥

कर्णशोथाश्च चत्वारो वातपित्तकफरक्तजाः । एवमर्शोऽपि चतुर्व्विधम् । अन्येषां शोथानामर्शसाञ्चानन्तमेव आधारप्रभावात् ॥ अर्ब्बुदं सप्तविधम् । वातपित्तकफरक्तमांसमेदःसिराजम् ॥

एते कर्णरोगा अष्टाविंशतिः सुश्रुतोक्ता उक्ताः ॥ * ॥ इदानीं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयं वातपित्तकफसन्निपातकृतमाह । तत्र वातजमाह ।

"नादोऽतिरुक् कर्णतले तु शोथः
स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात्" ॥ * ॥

पित्तजमाह ।

"शोथः सरागो दरणं विदाहः
सपूतिपीतस्रवणञ्च पित्तात्" ॥ * ॥

कफजमाह ।

"वैश्रुत्य कण्डूस्थिरशोथशुक्ल-
स्निग्धस्रुतिस्वल्परुजः कफाच्च" ॥

वैश्रुत्यं अन्यथा श्रवणम् ॥ * ॥

त्रिदोषजमाह ।

"सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपातात्
स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः" ॥ * ॥

कर्णपाल्याः कर्णावयवत्वात् तद्विकारमप्यत्रैवाह । तत्र सनिदानं परिपोटकलक्षणमाह ॥

"सौकुमार्य्यात् चिरोत्सृष्टे सहसैवातिवर्द्धिते ।
कर्णशोथो भवेत् पाल्यां सरुजः परिपोटवान् ॥
कृष्णारुणाभिः स्तब्धः सवातात् परिपोटकः" ॥ * ॥

उत्पातमाह ।

"गुर्व्वाभरणसंयोगात् ताड़नात् घर्षणादपि ।
शोथः पाल्यां भवेत् स्रावो दाहपाकरुजान्वितः ॥
रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदः स्मृतः" ॥ * ॥

उन्मन्थकमाह ।

"कर्णं बलाद्वर्द्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
कफं संगृह्य कुरुते शोथन्तव्यमवेदनम् ॥
उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः" ।

अवेदनं ईषद्वेदनम् ॥ * ॥ दुःखवर्द्धनमाह ।

"संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कण्डूदाहरुजान्वितः ।
शोथो भवति पाकश्च त्रिदोषो दुःखवर्द्धनः" ॥
संवर्द्धमाने दुर्व्विद्धे कर्णे इति शेषः ॥ * ॥

परिलेहिनमाह ।

"कफासृक् कृमयः क्रुद्धाः सर्षपाभा विसारिणः ।
कुर्व्वन्ति पिड़कां पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताम् ॥
कफासृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पान्वितस्ततः ।
लिह्यात् सशष्कुलीं पालीं परिलेही स च स्मृतः" ॥

स पीड़कात्मकः परिलेहिसंज्ञो गदः । लिह्यात् निर्मांसीकुर्य्यात् ॥ * ॥

अथ कर्णरोगाणां चिकित्सा ।

"कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड एव च ॥
चतुर्ष्वपि च रोगेषु सामान्यं भेषजं स्मृतम् ।
शृङ्गवेरञ्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्धार्य्यमेतत् स्याद्वेदनापहम्" ॥ १ ॥
"लशुनार्द्रकशिग्रूणां वारुण्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे" ॥

वारुणी वरुणः ॥ २ ॥

"अर्काङ्कुरानम्लपिष्टान् सतैलान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् सुधाकाण्डे कोरिते स्नुतयाहते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नं पीड़येदाररसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे प्रक्षिपेच्छूलशान्तये" ॥ ३ ॥
"अर्कस्य पत्रं परिणामपीत-
माज्येन लिप्तं शिखियोगतप्तम् ।
आपीड्य तस्याम्बुसुखोष्णमेव
कर्णे निषिक्तं हरतेऽतिशूलम्" ॥ ४ ॥
"तीव्रशूलातुरे कर्णे सशब्दे क्लेदवाहिनि ।
छागमूत्रं प्रशंसन्ति कोष्णं सैन्धवसंयुतम् ॥ ५ ॥
तैलं श्योणाकमूलेन मन्देऽग्नौ विधिना शृतम् ।
हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ६ ॥
हिङ्गुसैन्धवशुण्ठीभिस्तैलं सर्षपसम्भवम् ।
विपक्वं हरतेऽवश्यं कर्णशूलं प्रपूरणात् ॥ ७ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्य्ये क्ष्वेड एव च ।
पूरणं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ ८ ॥
शिखरीक्षारजलेन तत्कृतकल्केन साधितं तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणतः" ॥

शिखरी अपामार्गः ॥ ९ ॥

"गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ।
सजलञ्च सदुग्धञ्च तद्बाधिर्य्यहरं परम्" ॥

क्षीरमात्रं ग्राह्यम् । बिल्वतैलम् ॥ १० ॥

"कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ।
सामान्यं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥ ११ ॥
स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत् ।
कर्णस्रावरुजा दाहास्तेन नश्यन्त्यसंशयम् ॥ १२ ॥
आम्रजम्बूप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥ १३ ॥
जातीपत्ररसे तैलं विपक्वं पूतिकर्णजित् ॥ १४ ॥
स्पष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरं क्षौद्रेण संयुतम् ।
प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सस्रावे पूतिकर्णके ॥ १५ ॥
कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताह्वाविश्वसैन्धवैः ।
पूतिकर्णापहं तैलं वस्तमूत्रेण साधितम्" ॥

कुष्ठादितैलम् ॥ १६ ॥

"शम्बूकस्य तु मांसेन कटुतैलं विपाचयेत् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाड़ी प्रशाम्यति" ॥

शम्बूकाद्यं तैलम् ॥ १७ ॥

"चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
मुष्ठ्यंशकेन कटुतैलपलाष्टके तु ।
धत्तूरपत्ररसतुल्यमिदं विपक्वं
नाड़ीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम्" ॥

मुष्टिः पलम् । निशा तैलम् ॥ १८ ॥

"कृमिकर्णविनाशाय कृमिघ्नीं कारयेत् क्रियाम् ।
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सर्षपस्नेह एव च ॥ १९ ॥
पूरणं हरितालेन गव्यमूत्रयुतेन च ।
धूपने कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २० ॥
चिकित्सा कर्णशोथानां तथा कर्णार्शसामपि ।
कर्णार्ब्बुदानां कुर्व्वीत शोथार्शोऽर्ब्बुदवद्भिषक्" ॥ * ॥

अथ कर्णपालीविकाराणां चिकित्सा ।

"पालीसंशोषणे कुर्य्यात् वातकर्णरुजक्रियाम् ।
स्वेदयेत्यत्नतस्ताञ्च स्विन्नां संवर्द्धयेत्तिलैः ॥ १ ॥
शतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डबीजकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीं संवर्द्धयेत् सुखम्" ॥
पयस्यात्र क्षीरकाकोली । शतावर्य्यादितैलम् ॥ २ ॥
"जीवनीयस्य कल्केन तैलं दुग्धेन पाचयेत् ।
चिकित्सेत्तेन तैलेन हन्यात्तं परिपोटकम् ॥ ३ ॥
शीतलेपैर्जलौकाभिरुत्पातं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥

हरिणीसुरसाभ्याञ्च गोधाकर्कटवसान्वितम् ।
तैलं विपक्वमभ्यङ्गादुन्मन्थं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ५ ॥
दुःखवर्द्धनकं सिक्त्वा जम्ब्वाम्रबिल्वपत्रजैः ।
क्वाथैस्तैलेन सुस्निग्धं तच्चूर्णैश्चावधूनयेत् ॥
वल्कशो गोमयैस्तप्तैः स्वेदितं परिलेपितम् ।
घनसारैः समालिम्पेदजामूत्रेण कल्कितैः” ॥ ६ ॥
इति कर्णरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥
(“प्रतिश्यायजलक्रीडाकर्णकण्डूयनैर्मरुत् ।
मिथ्यायोगेन शब्दस्य कुपितोऽन्यैश्च कोपनैः ॥
प्राप्य श्रोत्रशिराः कुर्य्याच्छूलं स्रोतसि वेगवत् ।
अर्द्धावभेदकं स्तम्भं शिशिरानभिनन्दनम् ॥
चिराच्च पाकं पक्वन्तु लसिकामल्पशः स्रवेत् ।
श्रोत्रं शून्यमकस्माच्च स्यात् सञ्चारविचारवत् ॥
शूलं पित्तात् सदाहोषा शीतेच्छाश्वयथुं ज्वरम् ।
आशुपाकं प्रपक्वञ्च स पीतलसिकास्रुतिः ॥
सा लसीकास्पृशेद्यद्यत्तत्तत्पाकमुपैति च ।
कफाच्छिरोहनुग्रीवा गौरवं मन्दतारुजः ॥
कण्डूः श्वयथुरुष्णेच्छा पाकात् श्वेतघनास्रुतिः ।
करोति श्रवणे शूलमभिघातादिदूषितम् ॥
रक्तं पित्तसमानार्त्ति किञ्चिद्वाधिकलक्षणम् ।
शूलं समुदितैर्दोषैः सशोफज्वरतीव्ररुक् ॥
पर्य्यायादुष्णशीतेच्छं जायते श्रुतिजाड्यवत् ।
पक्वं सितासितारक्तघनपूय प्रवाहि च ॥
शब्दवाहिशिरासंस्थे शृणोति पवने मुहुः ।
नादानकस्माद्विविधान् कर्णनादं वदन्ति तम् ॥
श्लेष्मणानुगतो वायुर्नादो वा समुपेक्षितः ।
उच्चैः कृच्छ्राच्छ्रुतिं कुर्य्याद्वधिरत्वं क्रमेण च ॥
वातेन शोषितः श्लेष्मा स्रोतो लिम्पेत्ततो भवेत् ।
रुग्गौरवं पिधानञ्च सप्रतीनाह संज्ञितः ॥
कण्डूशोफौ कफात् श्रोत्रे स्थिरौ तत्संज्ञया स्मृतौ ।
कफो विदग्धः पित्तेन सरुजं नीरुजन्त्वपि ।
घनपूति बहुक्लेदं कुरुते पूतिकर्णकम् ।
वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्क्लेदजां रुजम् ॥
खादन्तो जन्तवः कुर्य्युस्तीव्रां सकृमिकर्णकः ।
श्रोत्रकण्डयनाज्जाते क्षते स्यात् पूर्व्वलक्षणः ॥
विद्रधिः पूर्व्ववच्चान्यः शोफोऽर्शोऽर्व्वुदमीरितम् ।
तेषूक्तं पूतिकर्णत्वं वधिरत्वञ्च बाधते ॥
गर्भेऽनिलात्सङ्कुचिता शष्कुलीकुचिकर्णकः ।
एको नीरुगनेको वा गर्भे मांसाङ्कुरः स्थिरः ॥
पिप्पली पिप्पलीमानः सन्निपाताद्विदारिका ।
सवर्णः सरुजस्तब्धः श्वयथुः स उपेक्षितः ॥
कटुतैलनिभं पक्वः स्रवेत् कृच्छ्रेण रोहति ।
सङ्कोचयति रूढ़ा च सा ध्रुवं कर्णशष्कुली ॥
शिरास्थः कुरुते वायुः पालीशोषं तदाह्वयम् ।
कृशा दृढ़ा च तन्त्रीवत् पालीवातेन तन्त्रिका ॥
सुकुमारे चिरोत्सर्गात् सहसैव प्रवर्द्धिते ।
कर्णे शोफः सरुक् पाल्यामरुणः परिपोटवान् ॥
परिपोटः स पवनादुत्पातः पित्तशोणितात् ।
गुर्व्वाभरणभाराद्यैः श्यावो रुग्दाह पाकवान् ॥
श्वयथुः स्फोटपिटका रागोषाक्लेदसंयुतः ।
पाल्यां शोफोऽनिलकफात् सर्व्वतो निर्व्यथः स्थिरः ॥
स्तब्धः सवर्णः कण्डूमान् उन्मन्थो गल्लिरश्च सः ।

कर्णरोग

दुर्व्विद्धे वर्द्धिते कर्णे सकण्डूदाहपाकरुक् ।
श्वयथुः सन्निपातोत्थः स नाम्ना दुःखवर्द्धनः ।
कफासृक् कृमिजाः सूक्ष्माः सकण्डूक्लेदवेदनाः ॥
लेह्याख्याः पिटिकास्ताहि लिह्युः पालीमुपेक्षिताः ।
पिप्पली सर्व्वजं शूलं विदारीकुचिकर्णकः ॥
एषामसाध्या याप्यैका तन्त्रिकान्यांस्तु साधयेत् ।
पञ्चविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगविभागतः” ॥
इत्युत्तरस्थाने सप्तदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥*॥
अस्य चिकित्सा तेनोक्ताष्टादशेऽध्याये, यथा,—
“कर्णशूले पवनजे पिबेद्रात्रौ रसाशितः ।
वातघ्नसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नञ्च पूरयेत् ॥
पत्राणां पृथगश्वत्थबिल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ।
तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ॥
रसैः कवोष्णैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ।
गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ॥
महास्नेहो द्रुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ।
महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ॥
तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ।
योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् कुष्ठात् काष्ठाच्च सारलात् ॥
वातव्याधि प्रतिश्याय विहितं हितमत्र च ।
वर्ज्जयेच्छिरसा स्नानं शीताम्भःपानमह्न्यपि ॥
पित्तशूले सितायुक्तं घृतस्निग्धं विरेचयेत् ।
द्राक्षायष्टिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥
यष्ट्यनन्ता हिमोशीरकाकोलीरोध्रजीवकैः ।
मृणालविसमञ्जिष्ठासारिवाभिश्च साधयेत् ॥
यष्टीमधुरसप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थसंयुतम् ।
तैलस्य कुड़वं नस्यपूरणाभ्यञ्जनैरिदम् ॥
निहन्ति शूलदाहोषाः केवलं क्षौद्रमेव वा ।
यष्ट्यादिभिश्च सघृतैः कर्णौ दिह्यात् समन्ततः ॥
वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिः स्निग्धं कफोद्भवे ।
धूमनावनगण्डूषस्वेदान् कुर्य्यात् कफापहान् ॥
लशुनार्द्रकशिग्रूणां मुरल्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तांल्लवणान्वितान् ।
सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ॥
स्वेदयेत् पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ।
रसेन वीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ॥
शुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववचूर्णयेत् ।
अजाऽविमूत्रवंशत्वक् सिद्धं तैलञ्च पूरणम् ॥
सिद्धं वा सार्षपं तैलं हिङ्गुतुम्बरुनागरैः ।
रक्तजे पित्तवत् कार्य्यं शिराञ्चाशु विमोक्षयेत् ॥
पक्वे पूयवहे कर्णे धूमगण्डूषनावनम् ।
युञ्ज्यान्नाड़ीविधानञ्च दुष्टव्रणहरञ्च यत् ॥
स्रोतः प्रमृज्य दिग्धन्तु द्वौ कालौ पिचुवर्त्तिभिः ।
पूरयेद्धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ॥
सुरसादिगणक्वाथफाणिताक्ताञ्च योजयेत् ।
पिचुवर्त्तिंसुसूक्ष्मैश्च तच्चूर्णैरवचूर्णयेत् ॥
शूलक्लेदगुरुत्वानां विधिरेषनिवर्त्तकः ।
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठा धातक्युत्पलपर्णिभिः ॥
मञ्जिष्ठलोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ।
पचेत्तैलं तदास्रावं निगृह्णात्याशु पूरणात् ॥
नादबाधिर्य्ययोः कुर्य्याद्वातशूलोक्तमौषधम् ।

कर्णरोग

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥
एरण्डशिग्रुवरुणमूलकात् पत्रजे रसे ।
चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥
यष्ट्याह्वाक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
नादबाधिर्य्यशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥
पक्वं प्रतिविषाहिङ्गुमिषित्वक् स्वर्जिकोषणैः ।
सशुक्तैः पूरणात्तैलं रुक्स्रावश्रुतिनादनुत् ॥
कर्णनादे हितं तैलं सर्षपोत्थञ्च पूरणे ।
शुष्कमूलकखण्डानां क्षारो हिङ्गुमहौषधम् ॥
शतपुष्पावचाकुष्ठदारुशिग्रुरसाञ्जनम् ।
सौवर्च्चलयवक्षारस्वर्जिकौद्भिदसैन्धवम् ॥
भूर्ज्जग्रन्थिविड़ं मुस्ता मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ।
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ॥
पक्वं तैलं जयत्याशु सुकृच्छ्रानपि पूरणात् ।
कण्डूं क्लेदञ्च बाधिर्य्यं पूतिकर्णञ्च रुक्कृमीन् ॥
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयेषु च ।
अथ सुप्ताविवस्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ॥
सशोफक्लेदयोर्मन्दश्रुतेर्वमनमाचरेत् ।
बाधिर्य्यं वर्ज्जयेद्बालवृद्धयोश्चिरजञ्च यत् ॥
प्रतिनाहे परिक्लेद्य स्नेहस्वेदैर्विशोधयेत् ।
कर्णशोधनकेनानु कर्णौ तैलस्य पूरयेत् ॥
सशुक्तसैन्धवमधोर्मातुलुङ्गरसस्य वा ।
शोधनाद्रूक्षतोत्पत्तौ घृतमण्डस्य पूरणम् ॥
क्रमोऽयं मलपूर्णेऽपि कर्णे कण्ड्वां कफापहम् ।
नस्यादितद्वच्छोफेऽपि कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥
कर्णस्रावोदितं कुर्य्यात् पूतिकृमिककर्णयोः ।
पूरणं कटुतैलेन विशेषात् कृमिकर्णके ॥
वमिपूर्व्वाहिताकर्ण विद्रधौ विद्रधिक्रिया ।
पित्तोत्थकर्णशूलोक्तं कर्त्तव्यं क्षतविद्रधौ ॥
अर्शोऽर्व्वुदेषु नासावदामाकर्णविदारिका ।
कर्णविद्रधिवत्साध्या यथा दोषोदयेन च ॥
पालीशोषेऽनिलश्रोत्रशूलवन्नस्य लेपनम् ।
स्वेदञ्च कुर्य्यात् स्विन्नाञ्च पालीमुद्वर्त्तयेत्तिलैः ॥
प्रियालवीजयष्ट्याह्वहयगन्धा यवान्वितैः ।
ततः पुष्टिकरैः स्नेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥
शतावरी वाजिगन्धा पयस्यैरण्डजीवकैः ।
तैलं विपक्वं सक्षीरं पालीनां पुष्टिकृत्परम् ॥
कल्केन जीवनीयेन तैलं पयसि पाचितम् ।
आनूपमांसक्वाथे च पालीपोषणवर्द्धनम् ॥
पालीं छित्त्वातिसंक्षीणां शेषां सन्धाय पोषयेत् ।
याप्येवं तन्त्रिकाख्यापि परिपाटेऽप्ययं विधिः ॥
उत्पाते शीतलैर्लेपो जलौको हृतशोणिते ।
जम्ब्वाम्रपल्लवबलायष्टीरोध्रतिलोत्पलैः ॥
सधान्याम्लैः समञ्जिष्ठैः सकदम्बैः ससारिवैः ।
सिद्धमभ्यञ्जनं तैलं विसर्पोक्तघृतानि च ॥
उन्मन्थेऽभ्यञ्जनं तैलं गोधाकर्कटवसान्वितम् ।
तालपत्राश्वगन्धार्कवाकुचीतिलसैन्धवैः ॥
सुरसालाङ्गलीभ्याञ्च सिद्धं तीक्ष्णञ्च नावनम्
दुर्व्विद्धेऽश्मन्तजम्ब्वाम्रपत्रक्वाथेन सेचितम् ॥
तैलेन पालीं स्वभ्यक्तां सुसूक्ष्मैरपि चूर्णयेत् ।
चूर्णैर्मधुकमञ्जिष्ठा प्रपुन्नाडनिशोद्भवैः ॥
लाक्षाविडङ्गसिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

छिन्नां गोमयजैः पिण्डैर्बहुशः परिलेहिकाम् ॥
विडङ्गसारै राजिम्बेदरभीमूत्रकल्कितैः ।
कीटजेङ्गुदकारञ्जबीजशम्याकवल्कजैः ॥
अथवाभ्यञ्जने तैर्वा कटुतैलं विपाचयेत् ।
सनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेहिकाव्रणे ॥
छिन्नन्तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।
शुद्धास्रं लागयेच्छिन्ने सद्यश्छिन्ने विशोधनम् ॥
अथ ग्रथित्वा केशान्तं कृत्वा छेदनलेखनम् ।
निवेश्य सन्धिं सुषमं न निम्नं न समुन्नतम् ॥
अभ्यज्य मधुसर्पिर्भ्यां पिचुप्लोतावगुण्ठितम् ।
सूत्रेणागाढशिथिलं बद्ध्वा चूर्णैरवाकिरन् ॥
शोणितस्थापनैर्व्रणमाचारञ्चादिशेत्ततः ।
सप्ताहादामतैलाक्तं शनैरपनयेत् पिचुम् ॥
सुरूढं जातरोमाणं श्लिष्टसन्धिसमस्थिरम् ।
सुवर्णाणं सुरागञ्च शनैः कर्णं विवर्द्धयेत् ॥
जलशूकः स्वयं गुप्ता रजन्यौ बृहतीद्वयम् ।
अश्वगन्धा बला हस्तिपिप्पली गौरसर्षपाः ॥
मूलं कोशातकाश्वघ्नरूपिका सप्तपर्णजम् ।
छुच्छुन्दरी कालमृता शतह्वं मधुकरीकृतम् ॥
जलूका जलजन्मा च तथा शावरकन्दकम् ।
एभिः कल्कैः खरं पक्वं सतैलं माहिषं घृतम् ॥
हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात् कर्णवर्द्धनम् ।
अथ कुर्याद्वयस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ॥
छिन्द्यान्नासासमं पत्रं तत्तुल्यञ्च कपोलतः ।
त्वङ्मांसं नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ॥
सीव्येद्गण्डं ततः सूच्या सेविन्या पिचुयुक्तया ।
नासाच्छेदे च लिखिते परिवर्त्त्योपरि त्वचम् ॥
कपोलबन्धं सन्दध्यात् सीव्येन्नासाञ्च यत्नतः ।
नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासप्रवृत्तये ॥
आमतैलेन सिक्त्वा तु पतङ्गमधुकाञ्जनैः ।
शोणितस्थापनैश्चान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ॥
ततो मधुघृताभ्यक्तं बद्ध्वाचारिकमादिशेत् ।
ज्ञात्वावस्थान्तरं कुर्यात् सद्यो व्रणविधिन्ततः ॥
छिन्द्याद्रूढेऽधिकं मांसं नासोपान्ते च चर्म्मवत् ।
सीव्येत्ततश्च सुस्रक्तां हीनं संवर्द्धयेत् पुनः ॥
निवेशिते यथान्यासं सद्यश्छेदेऽप्ययं विधिः ।
नाडीयोगाद्विनौष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिः” ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १८ अध्यायः ॥ * ॥
“सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम् ।
अव्यायामोऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्य्यमकत्थनम् ॥
कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्य्यक्ष्वेडयोरपि ।
चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
स्निग्धं वातहरैः स्वेदैर्नरं स्नेहविरेचितम् ।
नाडीस्वेदैरुपचरेत् पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥
बिल्वैरण्डार्कवर्षाभूदधित्थोन्मत्तशिग्रुभिः ।
वत्सगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
आरनालः शृतैरेभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ।
कफवातसमुत्थानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
मीनकुक्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।
पिण्डैः स्वेदञ्च कुर्व्वीत कर्णशूलनिवारणम् ।
अश्वत्थपत्रखल्लं वा विधाय बहुपत्रकम् ।
तैलाक्तमङ्गारपूर्णं निदध्याच्छ्रवणोपरि ॥

यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारतापितात् ।
तत्प्राप्तं श्रवणस्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सघृतैर्धूपयेच्च तम् ।
भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्तिकर्म्म च पूजितम् ॥
निरन्नो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।
मूर्द्धवस्तिषु नस्ये च मस्तिष्के परिषेचने ॥
शतपाकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥
विपचेत् कुक्कुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।
तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्कोठजन्तथा ॥
अहिंस्राकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारु च ।
लसुनं शृङ्गवेरञ्च तथा वंशावलेखनम् ॥
कल्कैरेषां तथास्त्रैश्च पचेत् स्नेहं चतुर्विधम् ।
वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
लसुनार्द्रकशिग्रूणां मुरङ्ग्या मूलकस्य च ।
कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणे ॥
शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
कदुष्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥
वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत् कर्णशूलिनः ॥
महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
यत्तैलं च्यवते तेभ्यो खण्डेभ्यो भाजनोपरि ।
ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
कुर्य्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
सन्निदध्यात् स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥
पुटपाकक्रमस्विन्नान् पीडयेदारसागमात् ।
सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥
कपित्थमातुलुङ्गाम्लशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत् कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
कर्णं कोष्णेन चुक्रेण पूरयेत् कर्णशूलिनः ।
समुद्रफेनचूर्णेन युक्त्या वाप्यवचूर्णयेत् ॥
अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेन वा ।
कोष्णेन पूरयेत् कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
मूत्रेष्वम्लेषु वातघ्ने गणे च क्वथिते भिषक् ।
पचेच्चतुर्व्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः ॥
एता एव क्रियाः कुर्य्यात् पित्तघ्नैः पित्तसंयुते ।
काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तञ्चात्र हितं हविः ॥
क्षीरवृक्षप्रवालेषु मधुके चन्दने तथा ।
कल्कक्वाथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सह ॥
इङ्गुदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
तिक्तौषधानां यूषाश्च स्वेदाश्च कफनाशनाः ॥
सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्यपि ।
मातुलुङ्गरसः शुक्तं लसुनार्द्रकयो रसः ॥
एकैकः पूरणे पथ्यस्तैलं तेष्वथवा कृतम् ।
तीक्ष्णा मूर्द्धविरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणितावृते ।
शूलप्रणादबाधिर्य्यक्ष्वेडानान्तु प्रकीर्त्तितम् ॥
सामान्यतो विशेषेण बाधिर्य्ये पूरणं शृणु ।
गवां मूत्रेण बिल्वानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥

सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
सितामधुकबिम्बीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
सिद्धं वा बिल्वनिःक्वाथे शीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
पुनः पचेद्दशक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
बिल्वाम्बुगाढं यत्तैलं बाधिर्य्ये कर्णपूरणम् ।
वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ।
कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके ॥
समानं कर्म्म कुर्व्वीत योगान् वैशेषिकानपि ।
शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।
राजवृक्षादितो येन सुरसादिगणेन वा ॥
कर्णप्रक्षालनं काथं चूर्णैरेषाञ्च पूरणम् ।
चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितम् ॥
कर्णस्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
सर्ज्जत्वक्चूर्णसंयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
योजितो मधुना वापि कर्णस्रावे प्रशस्यते ।
लाक्षासर्ज्जरसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
सशैवलमहावृक्षजम्ब्वाम्रप्रसवायुतम् ।
कुलीरक्षौद्रमण्डूकी सिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
तिन्दुकान्यभयारोध्रं समङ्गामलकं मधु ।
पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात् कपित्थरसयोजितम् ॥
रसमाम्रकपित्थानां मधूकधवशालजम् ।
पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बष्ठा धातकी शीतपर्णिभिः ।
मञ्जिष्ठालोध्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
पचेत्तैलं तदास्रावमवगृह्णाति पूरणात् ।
घृष्टं रसाञ्जनं नार्य्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्रावे पूतिकर्णके ।
निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः ।
पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ।
कृमिकर्णकनाशार्थं क्रिमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥
वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्षपस्नेह एव च ।
क्रिमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्ध्ये धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ॥
छर्द्दनं धूमपानञ्च कवडस्य च धारणम् ।
कर्णक्ष्वेडे हितं तैलं सार्षपञ्चैव पूरणम् ॥
विद्रधौ वापि कुर्व्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ॥
प्रक्लेद्य धीमांस्तैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
शोधयेत् कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक् शलाकया ॥
नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्द्धविरेचनम् ।
विधिश्च कफहृत्सर्व्वः कर्णकण्डूमपोहति ॥
अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततोऽतिरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्य्यात् पित्तविसर्पवत् ।
कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादि वा ॥
शृङ्गेणापहरेद्धीमानथवापि शलाकया ।
शेषाणान्तु विकाराणां प्राक् चिकित्सितमीरितम्” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्सितस्थाने ४२ अध्याये सनिदानलक्षण-
चिकित्सितान्युक्तानि हारीतेन यथा,—

“सिक्थेन वा तोयविपूरणेन

मलेन वा वाति भवेद्रुजा च ।
उच्छ्वासरोधाद्भवते तथापि
वातादिकैर्वा कुपितैरथापि ॥
संसर्गदोषैरपि सर्व्वदोषैः
क्रिमिव्रणेनापि तथैव चान्या ।
सञ्जायते कर्णरुजा नरस्य
शृणोति तेनापि बहुस्वनांश्च ॥
निःस्वानभेघध्वनिदन्तशब्दान्
शूलं सदाहञ्च शिरोव्यथा च ।
वेणुस्वनं वत्स ! शृणोति सर्व्वं
पित्तेन तं विद्धि भिषग्वरिष्ठ ! ॥
तथा च मूर्च्छां प्रतनोति शब्दं
मेघस्वनं वा कफजे शृणोति ॥
क्रिमिदोषे स्रवेत् पूयं सरक्तं वाति सत्तम ! ।
तथा चैवाभिघातेन जायते तीव्रवेदना ॥
क्षतेन पूयं स्रवते बाल्याद्भवति चापरः ।
तच्चापि लूतिदोषेण जायते कर्णजा रुजा ॥
न कर्णरोगे जलपूरणञ्च
न चूर्णमेतत् कथितं विधिज्ञैः ।
तैलं हितं स्वेदनमेव कर्णे
स वाष्पविन्दुश्च हितो मतश्च ॥
समुद्रफेनं सिन्धूत्थं सूक्ष्मचूर्णञ्च कारयेत् ।
सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥
आर्द्रसौवीरकरसं शुण्ठीसैन्धवगुग्गुलुम् ।
माषकुल्माषतोयेन तैलं पक्वातिचोष्णकम् ।
तुम्बीरसञ्च धार्य्यं कर्णरोगे प्रशस्यते ॥
यष्टीमधुः कुष्ठमरिष्टपत्रं
शिशाविशाखा सुमनः प्रवालाः ।
विपाठितं कर्णभवे च शूले
स पैत्तिके वा घृतमेव शस्तम् ॥
आम्रीरसं सैन्धवकं विडङ्गं
सम्भृङ्गराजस्य घृतेन युक्तम् ।
तथैव सौवीररसञ्च पथ्या
सुतञ्च वस्त्रं परिपूर्णमेतत् ॥
हितम्भवेत्तत् श्रुतिपूरणाय
पूयं सरक्तं क्रिमिणं निहन्ति ॥
सर्व्वे प्रोक्ताः शिरोरोगास्तैलानि च घृतानि च ।
आत्माविकान् वा युञ्जीत शिरोरोगविदाम्बरः ।
वातहारीणि पथ्यानि विदाहीनि गुरूणि च" ॥ * ॥)

कर्णलतिका, स्त्री, (कर्णस्य लतिका लतेव ।) पालिः । इति हेमचन्द्रः ॥ कार्णेर पाता इति भाषा ॥

कर्णवंशः, पुं, (कर्णः कर्णाकृतिः कर्णवत् सञ्जो वा वंशो यत्र ।) मञ्चः । इति हारावली ॥

कर्णवर्ज्जितः, पुं, (कर्णेन श्रवणेन्द्रियेण वर्जितः हीनः । अस्य दर्शनेन्द्रियेणैव श्रोत्रकार्य्यकारित्वात् तथात्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्णहीने त्रि ॥

कर्णवेधः, पुं, (कर्णयोः कर्णस्य वा वेधः वेधनम् ।) कर्णयोश्छिद्रकरणम् । काणवधान इति भाषा । तस्य विधिर्यथा । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ ॥
"मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा
वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि ।
मध्येनाह्नः पूर्व्वभागे न रात्रौ
नक्षत्रे द्वे द्वे तिथी वर्ज्जयित्वा" ॥
अत्र जन्ममासो वर्ज्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।
"मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये" ॥
मदनरत्ने ।
"प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथवा ।
द्वादशे च तथा कुर्य्यात् कर्णवेधं शुभावहम्" ॥
हेमाद्रौ व्यासः ।
"कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने" ॥
श्रीधरः ।
"हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तराश्वि-
दितिवसुषु घटाली सिंहवर्ज्ज्येषु लग्ने ।
शशिगुरुबुधकाव्यानां दिने पर्व्वरिक्ता-
रहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः" ॥
मदनरत्ने बृहस्पतिः ।
"द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥
सौवर्णी राजपुत्त्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका" ॥
हेमाद्रौ देवलः ।
"कर्णरन्ध्रं रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः ।
तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" ॥ शङ्खः ।
"अङ्गुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तञ्चेदासुरं भवेत्" ॥
इति निर्णयसिन्धुः । कर्णषट्कदोषनिवारणार्थं कर्णस्य वेधनम् । सोदरभ्रातॄणां संस्कारादौ च पौर्व्वापर्य्यक्रमः कर्णवेधस्यासंस्काररूपत्वात् न तथा नियमः । यथा,—
"यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च ।
कर्णषट्कं विजानीयाद्गर्हितं तत्त्रयस्य च ॥
इत्याशङ्क्य तयोर्म्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे ।
कर्णवेधो हितस्तस्य तस्य ज्येष्ठविचारणा ॥
षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धासमेऽपि च ।
कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्" ॥
इति मलमासतत्त्वे माण्डव्यवचनम् ॥ अस्य कालनियमो यथा,—राजमार्त्तण्डे ।
"न जन्ममासे न च चैत्रपौषे
न वर्षयुग्मे न हरौ प्रसुप्ते ।
रवौ च दुष्टे न च कृष्णपक्षे
न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः" ॥
तथा दीपिकायाम् ।
"नो जन्मेन्दुभमाससूर्य्यरविजक्षौणाह्नसुप्ताच्युते
शस्तेऽर्के लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादित्यभैः ।
सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगै
रोजोऽब्दे श्रुतिवेध इज्यसितभे लग्ने तु काले शुभे ॥
अत्रापि तिथ्यक्षादिविज्ञमक्षं वर्जयेत् ॥
यथाह गर्गः ।
"कर्णवेधव्रते कुर्य्यादुदङ्मार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशास्थिते भानौ नैव कुर्य्यात् कथञ्चन" ॥
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कर्णवेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनया । विध + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कर्णवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्णवेष्टकं, स्त्री, (कर्णौ वेष्टयति । वेष्ट + ण्वुल् ।) कुण्डलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णवेष्टनं, स्त्री, (कर्णौ वेष्ट्येतेऽनेन । वेष्ट + करणे ल्युट् ।) कुण्डलम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

कर्णशष्कुली, स्त्री, (कर्णयोः कर्णस्य वा शष्कुलीव ।) कर्णगोलकम् । तत्पर्य्यायः । वेष्टनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्णशूलः, पुं, (कर्णस्य शूलः शूलवत् यन्त्रणादायकः ।) कर्णरोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
"हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठ्या च साध्यं तैलन्तु सार्षपम् ।
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥ १ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्तं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्व्विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च पूयस्रावञ्च कर्णयोः ।
क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥ २ ॥
शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवं तथा ।
भूर्जग्रन्थि विडं मुस्तं मधु शुक्तचतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसञ्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादञ्च पूयस्रावञ्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः स्थिताः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कृतशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ ३ ॥
प्रस्थे द्वे गण्डमालानां क्वाथयेत् द्रोणमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
काञ्जिकस्याढकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्णवा गोक्षुरकं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ॥
सरलं सुरदारुञ्च बृहती कण्टकारिका ।
नस्यपानाद्धरत्येव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
बाधिर्य्यं सर्व्वरोगांश्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर !" ॥ ४ ॥
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥ (कर्णरोगशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कर्णसंस्रावः, पुं, (कर्णस्य कर्णयोर्वा संस्रावः पूयशोणितादेः निःस्रावणम् यत्र रोगे ।) कर्णरोगविशेषः । तस्य निदानसम्प्राप्तिरूपाणि ।
"शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो
जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः ।
स्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलार्द्दितः
स कर्णसंस्राव इति प्रकीर्त्तितः" ॥
इति माधवकरः ॥

कर्णस्फोटा, स्त्री, (कर्णस्य स्फोटेव स्फोटा विदारणं यस्याः ।) लताविशेषः । काणफाटा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्रुतिस्फोटा २ त्रिपुटा ३ कृष्णतण्डुला ४ चित्रपर्णी ५ कोमलता ६ चन्द्रिका ७ अर्द्धचन्द्रिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । सर्व्वविषग्रहभूतादिदोषसर्व्वव्याधिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णाटः, पुं, (कर्णेषु अटति प्रभूतयशस्विन इत्यादिप्रकाराणो गुणादिकीर्त्तनेन. सर्व्वेषां कर्णेषु

भ्रमतीति । कर्ण + अट + अच् । शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) स्वनामख्यातदेशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा कर्णाटवर्णने राजशक्तिः ।

"सर्व्वज्ञो यदि गद्यपद्यनिपुणा स्वेतच्चमत्कुर्व्वते
तेषां मूर्द्धि ददानि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया" ॥

अयं देशः कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ॥)

कर्णाटी, स्त्री, (कर्णाट + स्त्रियां ङीष् । पारिभाषिकोऽयं शब्दः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ सा तु मालवरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णानुजः, पुं, (कर्णस्यानुजः कर्णमनुजातवानित्यर्थः । अनु + जन् + ड ।) युधिष्ठिरराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्णान्दुः, स्त्री, (कर्णस्य आन्दुरिव ।) कर्णपाली । कारणतड़्का इति भाषा । उत्क्षिप्तिका । इति हेमचन्द्रः । कारणकाड़ा इति ख्याता ॥

कर्णान्दूः, स्त्री, कर्णान्दुः । कर्णपाली । इति हारावली ॥

कर्णाभरणकः, पुं, (कर्णस्य आभरणमिव पुष्पैः कायति प्रकाशते । कै + कः ।) आरग्वधवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णारा, स्त्री, (अर्य्यते विध्यतेऽनया । कर्ण + ऋ + करणे घञ् टाप् च । धातूनामनेकार्थत्वात् ऋधातोरत्र वेधनार्थः ।) कर्णवेधनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्णारिः पुं, (कर्णस्य अरिः शत्रुः ।) अर्ज्जुनः । इति पुराणम् ॥ नदीसर्ज्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । आजन् इति भाषा ॥

कर्णास्फालः, पुं, (कर्णयोरास्फालः आस्फालनम् ।) झणझणा । हस्तिकर्णास्फालनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्णिका, स्त्री, (कर्ण + इकन् + टाप् च । यद्वा कर्ण + ण्वुल् । ततष्टाप् अत इत्वम् ।) कर्णाभरणविशेषः । कारणतड़्का इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तालपत्त्रम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ ताड़ङ्कः ३ दन्तपत्त्रम् ४ । इति भरतः ॥ करिहस्ताङ्गुलिः । करिणः शुण्डाग्रवर्त्त्यङ्गुल्याकृतिः । पद्मबीजकोषी । इत्यमरः । ३ । ३ । १५ ॥ (यथा भागवते । ३ । ८ । १६ ।

"तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकाया-
मवस्थितो लोकमपश्यमानः" ॥)

करमध्याङ्गुलिः । क्रमुकादिस्कटांशः । इति मेदिनी । बोँटा इति भाषा ॥ लेखनी । इति हारावली ॥ अग्निमन्थवृक्षः । अजशृङ्गीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अप्सरोभेदः । यथा, महाभारते १ । १२३ । ६१ ।

"मेनका सहजन्या च कर्णिका पुञ्जिकस्थला" ॥

सेवती । गोलावफुल इति भाषा ।

"शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लक्षपुष्पातिमञ्जुला" ॥

अस्या गुणा यथा,—

"शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघुः ।
दोषत्रयास्रजिद्वर्णा तिक्ता कट्वी च पाचनी" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥ योनिरोगविशेषः । यथा,

"अकाले वाह्यमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
कर्णिकाञ्जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने । ३० अध्याये ॥)

कर्णिकाचलः, पुं, (कर्णिकायां स्थितः अचलः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं यथा भागवते । ५ । १६ । ७ । "अस्य नाभ्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य" ॥)

कर्णिकारः, पुं, (कर्णिं भेदनं करोतीति । कर्णि + कृ + कर्म्मण्यण् । उदरमलभेदकत्वात् अस्य तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । कणियार इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । सम्भवे । १२५ । २ ।

"कर्णिकारैरशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः" ॥)

तत्पर्य्यायः । द्रुमोत्पलः २ परिव्याधः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ वृक्षोत्पलः ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते ३ । २४ । १७ ।

"तत्शालतालाम्रमधूकनीप-
कदम्बसर्ज्जार्ज्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श" ॥

कर्णिकारस्य पुष्पम् । "अनयत्र च प्राग्द्रोषधिवृक्षेभ्यः" । ४ । ३ । १३५ । इति उत्पन्नस्य तद्धितस्य "पुष्पमूलेषु बहुलम्" । इति लुक् । तथा कुमारसम्भवे । ३ । २८ । "वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारम्" ॥ कर्णिकारस्य कुसुममित्यर्थः ॥) आरग्वधविशेषः । छोट सोनाल् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजतरुः २ प्रग्रहः ३ कृतमालकः ४ सुफलः ५ चक्रः ६ परिव्याधः ७ व्याधिरिपुः ८ पिण्डबीजकः ९ सुवर्णाशकः १० । अस्य गुणाः । सारकत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशूलोदरकृमिमेहव्रणाशित्वम् । व्रणगुल्मनिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्णिकी, [न्] पुं, (कर्णिका हस्तिशुण्डाग्राङ्गुली अस्त्यस्य इनिः ।) हस्ती । इति जटाधरः ॥

कर्णी, [न्] पुं, (कर्णौ पक्षौ स्तः अस्य । पुरा किल पर्व्वतानां पक्षाः सन्ति इति पौराणिकी गाथा । "तुन्दादिभ्य इलच्च" । ५ । २ । ११७ । इति चकारादिनिः ।) वर्षपर्व्वतसप्तकान्तर्गतपर्व्वतविशेषः । यथा ।

"हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वताः" ॥

इति हारावली ॥ वाणविशेषः । यथा ।

"करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिकन्नरः ।
प्रयान्ति ते विशसने नरके भृशदारुणे" ॥

इति विष्णुपुराणे २ । ६ । १६ ॥ कर्णिनो वाणविशेषान् । इति तट्टीका ॥

कर्णीरथः, पुं, (कर्णसाध्या श्रवणक्रिया उपचारात् कर्णः । कर्णोऽस्यास्ति इनिः । कर्णी चासौ रथश्चेति शब्दमात्रेण रथो न वस्तुतः । यद्वा स्वामी प्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन इनिः । कर्णी चासौ रथश्च । अन्येषामपीति दीर्घः ।) क्रीड़ार्थनिर्म्मितस्वल्परथः । पुरुषस्कन्धनीयमानरथः । इति भगीरथः ॥ स्त्रीवहनार्थमुपरि वस्त्राच्छादितरथविशेषः । इति मञ्जरी ॥ चतुर्द्दोल इति ख्यात इति पिङ्गलचरणाः ॥ इति सारसुन्दरी ॥ स्त्रीगणवहनार्थमुपरिवस्त्राच्छादितमनुष्यशास्त्रयानविशेषः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रवहणम् २ डयनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५२ ॥ प्रहरणम् ४ डयनम् ५ । इति तट्टीका ॥

कर्णीसुतः, पुं, (कर्ण्याः सुतः ।) मूलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा हारावली ३२ ।

"कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः" ॥

तथा च कादम्बरीटीकायाम् ।

"कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः ॥)

कर्णेजपः, त्रि, (कर्णे जपति यः । जपादित्वात् सम्बकर्णयोरित्यच् हलदन्तादित्यलुक् ।) अप्रकाशेनानुचितप्रबोधकः । कर्णेलगित्वा परापकारं वदति यो जनः । ठक इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । सूचकः २ पिशुनः ३ दुर्ज्जनः ४ खलः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ कर्णेजपादिद्वयं परापकारवादिनि । पिशुनादित्रयं परस्परभेदनशीले ॥ कर्णेजपादिपञ्चकं सूचके इति केचित् ॥ त्रयमिति केचित् । इति भरतः ॥

कर्णेन्दुः पुं, (कर्णयोः कर्णे वा इन्दुरिव ।) कर्णान्दुः । अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्त्त, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) रेफस्य धलकारः कर्त्तयति कर्त्तापयति धूलिर्ज्जलेन । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्तः, पुं, (कर्त्त + भावे + अप् ।) भेदः । यथा ।

"मध्युद् नियम्य यतधो यमकर्त्तहेतिं ।
जह्यः स्वराड़िव निपानखनित्रमिन्द्रः" ॥

इति श्रीभागवते २ । ७ । ४८ ॥ "कर्त्तो भेदः तन्निरासो अकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्यः" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (कर्त्तयति शिथिलीकरोति भिनत्ति वा । कर्त्त + अच । भेदके, त्रि ॥)

कर्त्तनं, क्ली, (कृत् + भावे + ल्युट् ।) छेदनम् । नारीणां सूत्रनिर्म्मितिः । इति मेदिनी । काट्ना काटा । इति भाषा ॥

कर्त्तरी, स्त्री, (कृन्ततीति । कृती छेदने + बाहुलकादरप्रत्ययः ततो ङीष् । यद्वा कृत् + घञ् । कर्त्तं रातीति । "आतोनुपेति" । ३ । २ । ३ । कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कृपाणी । इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥ पत्त्रीकृतस्वर्णादेः कर्त्तनास्त्रम् । काति इति ख्यातः ॥ केशकर्त्तनिका । इति भरतः । काँचि इति भाषा । काटारी इति ख्याता च ॥ (योगविशेषः । यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।

"क्रूरमध्यगतश्चन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम् ।
कर्त्तरी नाम योगोऽयं कन्या निधनकारकः" ॥)

कर्त्तव्यं, क्ली, (कृ + तव्य ।) करणीयम् । करणयोग्यम् । कार्य्यम् । इति व्याकरणम् ॥

कर्त्तव्यः, त्रि, (कर्त्तुं योग्यं कर्त्तुं उचितं वा । यद्वा

अवश्यं करणीयं यत् तत् कर्त्तव्यमिति स्मृतम् । कृ + योग्यार्थे तव्यः ।) करणेयोग्यः । यथा, हितोपदेशे ॥

"हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः ।
अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम्" ॥

कर्त्ता, [ऋ] त्रि, (करोति क्रिया निष्पादयतीति वा । करोति यः कर्म्मेति शेषः । कृ + कर्त्तरि तृच् ।) कारकः । इति मेदिनी ॥ षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः । वोपदेवेनास्य घसंज्ञा कृता । अत्र उक्तार्थे प्रथमा अनुक्तार्थे तृतीया विभक्तिर्भवति ॥ तस्य लक्षणम् । "क्रियानुकूलकृतिमत्त्वम्" । इति कारमञ्जरी ॥ "यः करोति सः" । इति सर्व्ववर्म्मा ॥ "कृत्याश्रयः" । इति तार्किकाः ॥ "चेतनान्तरव्यापाराव्यवधानेन धात्वर्थनिष्पादकश्चेतनः कर्म्मकरणादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा" । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ "क्रियामुख्यप्रयोजकौ कर्त्ता" । इति क्रमदीश्वरः ॥ स तु पञ्चविधः । क्रियामुख्यः १ हेतुकर्त्ता २ प्रयोजकः ३ अनुमन्ता ४ ग्रहीता ५ । तथा च ।

"क्रियामुख्यो भवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।
अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः" ।

इति गोयीचन्द्रटीकाकृद्गोपालचक्रवर्त्ती ॥ स च त्रिविधः । सात्त्विकः १ राजसः २ तामसः ३ ।

सात्त्विको यथा,—

"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" ॥

राजसो यथा,—

"रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः" ॥

तामसो यथा,—

"अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीता । १८ । २६-२८ ॥

कर्त्ता, [ऋ] पुं, (करोति सृजति चतुर्द्दशभुवनानि यः सर्व्वलोकस्रष्टेति यावत् । कृ + तृच् ।) परमेष्ठी । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्रियानुकूलकृतिमान् । स च त्रिविधः । यथा,—

"त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियाम् ।
योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः" ॥

अस्यार्थः । क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र योग्यत्वेन लब्धविद्यस्त्रैवर्णिकः ॥ १ ॥ अहरहर्द्दद्यात् दीक्षितो न ददातीत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरपरः ॥ २ ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता ज्ञायते ॥ ३ ॥ * ॥

नित्ये निषेधे च यद्यत् साधनं तदभावस्तदभावसाधनं इत्यनुभवसिद्धा नित्याकरणं निषिद्धाचरणञ्च प्रत्यवायसाधनं शास्त्रावगतं अतस्तदभावो नित्याचरणं निषिद्धाकरणञ्च प्रत्यवायाभावसाधनमिति प्रत्यवायपरिहारार्थी नियोज्योऽन्वेति तद्बोधकविशेषणपदाध्याहारादिति बोध्यं तत्श्चेयं विधिवाक्यशब्दधीः । यथा, काम्ये स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य कर्त्तव्यांगविषयकं कार्य्यम् । नित्ये अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यत्र प्रत्यवायपरिहारार्थिनः कर्तुः प्रत्यहं सन्ध्यावन्दनविषयकं कार्य्यम् । न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रापि प्रत्यवायपरिहारार्थिनः कर्तुः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्येवं रूपा । इति धर्म्मदीपिका ॥

(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६४ ।

"संग्रहो निग्रहः कर्त्ता सर्पचीरनिवासनः" ॥

विश्वस्रष्टुर्ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वात् आदिकर्त्ता विष्णुः ॥ यथा महाभारते १३ । १४९ । ४७ ।

"क्रोधहा क्रोधकृत् कर्त्ता विश्वबाहुर्महीधरः" ॥)

कर्तृका, स्त्री, (कृन्तति छिनत्तीति । कृत् + तृच् । स्वल्पार्थे कन् टाप् च ।) क्षुद्रखड्गः । यथा,—

"हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्तृकाकराम्" ॥

इति तन्त्रसारे श्यामाध्यानम् ॥

कर्तृत्वं, क्ली, (कर्तुर्भावः । कर्तृ + भावे त्वम् ।) कर्त्तृधर्म्मः । यथा, श्रीभगवद्गीता । ५ । १३ ॥

"न कर्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः" ॥

कर्त्र, त् क शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) रेफद्वययुक्तान्तकारः । कर्त्रयति कर्त्रापयति धूलिर्जलेन । इति दुर्गादासः ॥

कर्त्री, स्त्री, (करोति या कर्म्माणीति शेषः । कृ + तृच् + ङीप् च ।) कर्त्तरी । इति शब्दरत्नावली ॥ कारिका । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कर्द्द, कुत्सितरवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) उदरशब्दे । इति रमानाथः ॥ एकोऽर्थः । कर्द्दति काकः । रमानाथस्तु कौक्षेकर्द्दतीति भट्टमल्लदर्शनादुदरसम्बन्धिशब्द एव अस्य प्रयोग इति मन्वानः कर्द्दति शिशुरिति यदुदाजहार तद्धेयम् । यन्मते कर्द्दत्युदरमित्येव स्यात् । इति दुर्गादासः ॥

कर्द्दः, पुं, (कर्द्द + अच् ।) कर्द्दमः । इति शब्दरत्नावली ॥ कादा इति भाषा ॥

कर्द्दटः, पुं, (कर्द्दं कर्द्दमं अटति कारणत्वेन प्राप्नोतीति । कर्द्द + अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) करहाटः । पङ्कः । पङ्कारः । इति मेदिनी ॥

कर्द्दनं, क्ली, (कर्द्दते इति । कर्द्द + भावे ल्युट् ।) उदरशब्दः । इति हेमचन्द्रः । पेटेर डाक इति भाषा ॥

कर्द्दमं, क्ली, (कर्द + "कलिकर्द्दोरमः" । उणां । ४ । ८४ इति अमः ।) मांसम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्द्दमः, पुं, (कर्द्द कुत्सितरवे + "कलिकर्द्दोरमः" । उणां ४ । ८४ इति अमः ।) कर्द्दः । कादा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । निषद्वरः २ जम्बालः ३ पङ्कः ४ शादः ५ । इत्यमरः । १ । १० । ९ ॥ (तथाहि याज्ञवल्क्यः । १ । १९७ ।

"रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः ।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च" ॥)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । रूक्षत्वम् । विषरोगवेदनादाहशोथनाशित्वम् । व्रणशोधनरोपणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("कर्द्दमो दाहपित्तार्त्तिशोथघ्नः शीतलः सरः" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥) स्वायम्भुवमन्वन्तरे प्रजापतिविशेषः । स तु ब्रह्मणश्छायायां जातः । तस्य भार्य्या स्वायम्भुवमनुकन्या देवहूतिः । पुत्रः कपिलदेवः कन्याः कलाद्या नव । इति श्रीभागवतम् । ३ । १२ । २७ ॥ पापम् । इत्युणादिकोषः । ४ । ८४ ॥ छाया । यथा,—

"वेदेषु कर्द्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् ।
बभूव कर्द्दमाद्बालः कर्द्दमस्तेन कीर्त्तितः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ॥ (नागविशेषः । यथा महाभारते १ । ३५ । १६ ।

"कर्द्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः" ॥)

कर्द्दमाटकः, पुं, (कर्द्दमो मलादिः अट्यते निक्षिप्यते यत्र । कर्द्दम + अट् + अधिकरणे घञ् । ततः कप् । यद्वा कर्द्दमस्य मलादेः आटो निक्षेपोऽत्र । कर्द्दमे इव आटोगतिरत्रेति केचित् । ततः कप् ।) विष्ठादिनिक्षेपस्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्द्दमी, स्त्री, मुद्गरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

कर्पटः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते इति । कॄ + कर्म्मणि विच् । कर् चासौ पटश्च इति कर्म्मधारयः । यद्वा करस्थः पटः । शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकड़ा इति ख्याता । (यथा कथासरित्सागरे ४ । ६१ ।

"चीरखण्डैककर्पटः" ॥) तत्पर्य्यायः । लक्तकः २ । इत्यमरः । ३ । ५ । ३३ ॥ नक्तकः ३ । इति भरतः ॥ पर्व्वतविशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

"नीलशैलस्य पूर्व्वस्मिन् स्वरूपं प्रतिपादितम् ।
नाभिमण्डलपूर्व्वस्यां भस्मकूटस्य दक्षिणे ॥
पूर्व्वस्यां कर्पटो नाम पर्व्वतो यमरूपधृक् ।
तत्र याम्यशिला कृष्णा नीलाञ्जनसमप्रभा ॥
अधित्यकायां राजेन्द्र व्यामपञ्चसु विस्तृता ।
पूजयेत्तत्र शमनं पाणौ दण्डं सदैव यः ॥
धत्ते तु प्राणिनां नित्यं प्राणदण्डस्य साधनम् ।
कृष्णवर्णन्तु द्विभुजं किरीटमुकुटोज्ज्वलम् ॥
दधतश्चासिपुत्त्रीञ्च वामपाणौ सदैव हि ।
कृष्णवस्त्रं स्थूलपदं बहिर्निःसृतदन्तकम् ॥
वराभयकरं नित्यं न्यूणां महिषवाहनम् ।
पूजयेत् परया भक्त्या याम्यवीजेन साधकः ॥
उपान्त्यवर्गस्यादिर्यो वर्णो विन्दिन्दुसंयुतः ।
यमवीजमिति ख्यातं यमस्य प्रीतिकारकम् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण शमनं यस्तु पूजयेत् ।
कर्पटाख्येऽचलवरे नापमृत्युं समाप्नुयात्" ॥

कर्पटधारी, [न्] त्रि, (कर्पटं धरति धारयति वा । कर्पट + धृ + णिनिः ।) मलिनजीर्णवस्त्रखण्डधारी । भिक्षुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटिकः, त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य । कर्पट + अस्त्यर्थे ठन् ।) कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्पटी, [न्] त्रि, (कर्पटोऽस्त्यस्य । कर्पट + इनिः ।) भिक्षुकः । कर्पटधारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्परः, पुं, (कृप् + बाहुलकात् अरन् । लत्वाभावश्च ।) कपालः । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ मातार खुलि इति भाषा । शस्त्रभेदः । कटाहः । इति मेदिनी ॥ उडुम्बरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्परांशः, पुं, (कर्परस्य अंशः ।) शर्करा । इति शब्दरत्नावली । खोलाकुचि इति भाषा ॥

कर्पराल:, पुं, (कर्पर इवालति पर्य्याप्नोति । कर्पर + अल् + अच् । कर्परं अलति इति केचित् अल + कर्म्मण्यण् ।) कन्दरालः । पर्व्वतजातपीलुवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । आखरोट् इति भाषा ॥

कर्परिकातुत्थं, क्ली, (कर्पर्य्येव इति स्वार्थे कन् तत ष्टाप् अत इत्वं कर्परिकेव तुत्थम् ।) तुत्थविशेषः । कर्परी । इति हेमचन्द्रः ॥

कर्परी, स्त्री, (कृप् + बाहुलकादरट् । लत्वाभावः । टित्त्वात् ङीप् । केचित्तु कृपधातोररन् प्रत्ययेन निष्पादितोऽयं तन्मते गौरादित्वात् ङीष् ।) दार्व्वीक्वाथो-द्भवं तुत्थम् । दारुहरिद्रार क्वाथेर तुतिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ९ । १०१ ॥ तुत्थाञ्जनम् । इति टीकायां स्वामी ॥

कर्पासः, पुं क्ली, ("कृञः पासः" । उणां ५ । ४५ इति कृधातोः पासः ।) कार्पासः । इत्यमरटीका । कापास् इति भाषा ॥

कर्पासी, स्त्री, (कर्पास इति जातित्वात् गौरादित्वात् वा ङीष् ।) कार्पासी । इति भरतः ॥ कापासगाछ इति भाषा ॥

कर्पूरः, पुं, क्ली, (कृप् + "खर्जूरादित्वात्" उणां ४ । ९० । इति ऊरः ।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम् । काफुर इति पारस्य भाषा । कपूर् इति हिन्दी भाषा । (यथा,—राजेन्द्रकर्णपूरे ३३ ।

"कर्पूरैरिव पारदैरिव सुधास्यन्दैरिवाप्लाविते जाते, हन्त ! दिवापि देव ! ककुभां गर्भे भवत्कीर्त्तिभिः" ॥) तत्पर्य्यायः । घनसारः २ चन्द्रसंज्ञः ३ सिताभ्रः ४ हिमवालुका ५ । इत्यमरः २ । ६ । १३० ॥ सिताभः ६ । इति तट्टीका ॥ घनसारकः ७ सितकरः ८ शीतः ९ शशाङ्कः १० शिला ११ शीतांशुः १२ हिमवालुकः १३ हिमकरः १४ शीतप्रभः १५ शाम्भवः १६ शुभ्रांशुः १७ स्फटिकाभ्रः १८ कारमिहिका १९ ताराभ्रः २० चन्द्रार्द्दकः २१ चन्द्रः २२ लोकतुषारः २३ गौरः २४ कुमुदः २५ इन्दुः २६ हिमाह्वयः २७ चन्द्रभस्म २८ वेधकः २९ रेणुसारकः ३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । श्लेष्मरक्तपित्ततृष्णाविदाहकण्ठास्यदोषोष्मरोगनाशित्वञ्च ॥

"कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णाह्वदाहदः ।
चिरस्थो दाहशोषघ्नः स धौतः शुभकृत्परः" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । पाके शीतलत्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । पक्वकर्पूरादपक्वस्याधिकगुणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्भेदा यथा । पोतासः १ भीमसेनः २ सितकरः ३ शङ्कराबाससंज्ञः ४ पांशुः ५ पिञ्जः ६ अब्दसारः ७ हिमवालुकः ८ जूतिका ९ तुषारः १० हिमः ११ शीतलः १२ पत्रिकाख्यः १३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(तत्रादौ कर्पूरस्य नाम गुणाश्च ।
"कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।
सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदो दौर्गन्ध्यनाशनः ॥
कर्पूरोद्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः ।
पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम्" ॥
अथ चीनाककर्पूरः । चीनेकर्पूर इति भाषा ।
"चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ म भागे ॥
"सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ।
तृष्णायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कर्पूरकः, पुं, (कर्पूर इव कायति प्रकाशते शोभते वा । कर्पूर + कै + क ।) कर्ब्बुरकः । कर्चूरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्पूरतिलकः, पुं, (कर्पूर इव शुक्लं तिलकं ललाटचिह्नं यस्य । स्वनामख्यातो हस्ती । यथा हितोपदेशे १ । ३४६ ।

"अस्ति ब्रह्मारण्ये कर्पूरतिलको नाम हस्ती" ॥) स्त्री, उमासखिभेदः । जया । इति शब्दमाला ॥

कर्पूरतैलं, क्ली, (कर्पूराज्जातं तैलं स्नेहः । कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहो वा ।) कर्पूरस्नेहः । तत्पर्य्यायः । हिमतैलम् २ सुधांशुतैलम् ३ शीतांशुतैलम् ४ तुहिनांशुतैलम् ५ सितांशुतैलम् ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातामयनाशित्वम् । दन्तदार्ढ्यपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्पूरनालिका, स्त्री, पक्वान्नविशेषः । कर्पूरनारि इति नेश्चोयाला इति च ख्याता । यथा भावप्रकाशः ।

"घृताढ्यया समितया कृत्वा लम्बपुटं ततः ।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयान्वितम् ॥
पचेदाज्येन सिद्धैषा ज्ञेया कर्पूरनालिका ।
संयावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका" ॥

कर्पूरमणिः, पुं, (कर्पूरवर्णो मणिः ।) पाषाणभेदः ।
"कर्पूरमणिनामायं युक्त्या वातादिदोषनुत्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्परः, पुं, (कीर्य्यते क्षिप्यते इति । कॄ + विच् । कर् । फल्यते इति फलः प्रतिबिम्बः । फल + कः । लस्य रः । कीर्य्यमाणः फलः प्रतिबिम्बः यत्र । दर्पणे हि मुखादीनां प्रतिबिम्बपतनात् तथा बोध्यते ।) दर्पणः । इति जटाधरः ॥

कर्ब्ब गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां–परं–सकं–सेट् ।) रेफोपधः । कर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

कर्ब्बुदारः, पुं, (कर्ब्बुरिव कर्ब्बुः सन् वा श्लेष्माणं मलं वा दारयतीति । कर्ब्बु + दृ + णिच् + अच् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ श्वेतकाञ्चनः । अस्य गुणौ । ग्राहित्वम् । रक्तपित्तरोगे विशेषेण पथ्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("शणस्य कोविदारस्य कर्ब्बुदारस्य शाल्मलेः । पुष्पं ग्राहि प्रशस्तस्य रक्तपित्ते विशेषतः" । इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याये ।) नीलझिण्टी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्ब्बुदारकः, पुं, (कर्ब्बुदारवत् कायति । कै + कः । यद्वा कर्ब्बुः सन् कर्ब्बुरिव वा श्लेष्माणं कफं दारयति । दृ + णिच् + ण्वुल् ।) श्लेष्मान्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्ब्बुरं, क्ली, (कर्ब्बति गर्व्वमस्मात् यस्मिन् सति वा गर्व्वो भवति कर्ब्बत्यनेन वा । कर्ब्ब दर्पे इति "मद्गुरादयश्च" उणां १ । ४२ । इति उरच् ।) स्वर्णम् । धुस्तूरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥

कर्ब्बुरः, पुं, (कर्ब्बति हिनस्ति जीवम् । कर्ब्ब हिंसायां + "मद्गुरादयश्च" । उणां । १ । ४२ । इति उरच् ।) राक्षसः । ("कर्ब्बुरः श्वेतरक्तयोः" उज्ज्वलदत्तः । १ । ४२ । कर्ब्बति नानावर्णतां गच्छति । कर्ब्ब गतौ + उरच् । उणां १ । ४२ ।) नानावर्णः । तत्पर्य्यायः । चित्रम् २ किर्म्मीरः ३ कल्माषः ४ शबलः ५ एतः ६ ॥ (यथा कुमारे । ४ । २७ ।

"इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त ! किं स्थितम् ।
तदिदं कणशो विकीर्य्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्ब्बुरम्" ॥)

तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ शटी । इत्यमरटीका ॥ पापम् । इति मेदिनी ॥ नदीनिष्पावधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्ब्बुरफलः, पुं, (कर्ब्बुरं चित्रवर्णं फलं यस्य ।) लाकुचवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कर्ब्बुरा, स्त्री, (कर्ब्बुर + टाप् ।) कृष्णवृन्ताद्रुमः । इति मेदिनी ॥ पारुल इति भाषा ॥ वर्व्वरा । इति जटाधरः ॥ बावुइ तुलसी इति भाषा ॥ (जलौकोजातिविशेषः ।

"वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्ब्बुरा" ॥
इति सुश्रुते । १३ अध्याये ॥)

कर्ब्बुरी, स्त्री, (कर्ब्बुर + गौरादित्वात् ङीष् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्ब्बूरं, क्ली, (कर्ब्बति गर्व्वं प्राप्नोति यस्मात् कर्ब्ब दर्पे गतौ वा खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः । उणां ४ । ९० । पृषोदरात् दीर्घो वा ।) स्वर्णम् । इति मेदिनी ॥ हरितालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्ब्बूरः, पुं, (कर्ब्बति गर्व्वति हिनस्ति वा । कर्ब्ब + ऊरः ।) शटी । इत्यमरः । २ । ९ । ९४ ॥ राक्षसः । इत्युणादिकोषः ॥ द्राविडकः । इति शब्दरत्नावली । काँचहलुद इति भाषा ॥

कर्ब्बूरकः, पुं, (कर्ब्बूर + स्वार्थे कन् ।) हरिद्राभवृक्षः । काँचहलुद इति ख्यातः । इति भरतः ॥ काल-हरिद्रा । इति सारसुन्दरी ॥ कर्पूरहरिद्रा । इति सारमञ्जरी ॥ कालवसन्तः । इति भगीरथः ॥ काङ्गिला हरिद्रेति ख्याता । इति टीकासर्व्वस्वम् ॥ हरिद्राभकचोरा इति ख्याता । इति मधुमाधवी ॥ तत्पर्य्यायः । द्राविडकः २ काल्पकः ३ वेधमुख्यकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ काल्यकः ५ इति टीका सर्व्वस्वम् ॥

कर्म्म, [न्] क्ली, (यत्क्रियते तत् । कृ + मनिन् । कर्त्तुः क्रियया यदाप्यते तदा क्रियाव्याप्यं कर्म्मेति

केचित्। तत्तु मतभेदेन त्रिधा चतुर्द्धेति विभक्त-मुच्यते ।) षट्कारकान्तर्गतकारकविशेषः। वोपदेवेनास्य ट इति संज्ञा कृता। अत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति। तस्मिन् उक्ते प्रथमा। तस्य लक्षणम्। "परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्म्मत्वम्" इति सारमञ्जरी॥ "यत्क्रियते तत्"। इति प्रसिद्धम्। करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्त्तुर्व्यापारैर्यत् साध्यते तदित्यर्थः। अतएव "क्रियाव्याप्यं कर्म्म"। इति क्रमदीश्वरः। तच्चतुर्विधम् निर्व्वर्त्यम् १ यथा घटं करोति पुत्रं प्रसूते॥ विकार्य्यम् २ तच्च द्विविधम्। प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तराधायकञ्च। आद्यं यथा काष्ठं भस्म करोति। अन्त्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं करोति।

यथा चोक्तं भर्त्तृहरिणा।

"यदसज्जायते पूर्ब्बं जन्मना यत् प्रकाश्यते।
तन्निर्व्वर्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम्॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्य्यं काष्ठभस्मवत्।
अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्"॥

प्राप्यम् ३ यथा ग्रामं गच्छति चन्द्रं पश्यतीत्यादि॥ अनीप्सितञ्च ४ यथा पापं त्यजति इत्यादि। इति कारके २ मुग्धबोधसूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः॥ *॥ सप्तपदार्थान्तर्गततृतीयपदार्थः। तत्तु पञ्चविधम्। यथा,—भाषापरिच्छेदे ६, ७।

"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥
भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च।
तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते"॥

कुसुमाञ्जलिमते यागहिंसादि॥ तत्तु त्रिविधम्। सात्त्विकम् १ राजसम् २ तामसम् ३।

सात्त्विकं यथा,

"नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते"॥

राजसं यथा,—

"यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्"॥

तामसं यथा,—

"अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते"॥

इति श्रीभगवद्गीता। १८। २३-२५॥ लग्नात् दशमस्थानम्। इति ज्योतिषम्॥ क्रिया। इत्यमरः॥ तच्च पञ्चविधम्। नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तनिषिद्धभेदात्। तत्र आद्यानि चत्वारि धर्म्माणि। अन्त्यं अधर्म्मम्। तच्च जन्मभेदात् चतुर्व्विधम् सञ्चितं प्रारब्धं क्रियमाणं भावि च। इति वेदान्तमतम्॥ *॥

ब्राह्मणादीनां स्वाभाविककर्म्माणि यथा।

"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजम्॥
शौर्य्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रकर्म्म स्वभावजम्॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजम्।
परिचर्य्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्"॥*॥

स्वकर्म्माभिरतस्य फलं यथा।

"स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम्।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वभावनियतं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्बिषम्॥
सहजं कर्म्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्व्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥
असक्तबुद्धिः सर्व्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।
नैष्कर्म्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति"॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। ४२-४९॥

कर्म्मकरः, त्रि, (कर्म्म करोति मूल्येन। डुकृञ् करणे+"कर्म्मणि भृतौ"। ३। २। २२। इति टः।) मूल्यं गृहीत्वा कर्म्मकारकः। मजुर ठिकाचाकर इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। भृतकः २ भृतिभुक् ३ वैतनिकः ४॥ वेतनोपजीवी। तत्पर्य्यायः॥ भरण्यभुक् २। इत्यमरः। ३। १। १९॥ कर्म्मण्यभुक् ३। इति तट्टीका॥ कर्म्मकर्त्तामात्रञ्च॥ (यथा, मिताक्षरायां नारदः। "शिष्यान्तेवासिभृतकास्तुर्य्यस्त्वधिकर्म्मकृत्। एते कर्म्मकरा ज्ञेयाः"।)

कर्म्मकरः, पुं, (कृञ् हिंसायां+मन्। कर्म्म हिंसां करोतीति। कृ+हेत्वादौ टः। यद्वा, जीवकृतकर्म्माधिष्ठाय करोति सुखदुःखयोर्व्यवस्थां निष्पादयति नरकस्वर्गादिव्यवस्थां करोति वा। धर्म्माधर्म्मात्मकं कर्म्म समीक्ष्य सर्व्वान् प्राणिन इत्यर्थः। कर्म्मफलानुसारेण पापात्मनां दण्डप्रदानरूपहिंसायामधिकारित्वात् अस्य तथात्वम्।) यमः। इति मेदिनी॥

कर्म्मकरी, स्त्री, (कर्म्म+कृ+टः। टित्त्वात्+ङीप्।) मूर्व्वा लता। बिम्बिका लता। इति मेदिनी॥ दासी। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा भागवते ३। २३। २७।

"वयं कर्म्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम्"॥)

कर्म्मकारः, पुं, (कर्म्म वेतनं गृहीत्वा लौहादिभिः खड्गकर्त्तरिकादिकं करोति निर्म्मिमीतीति। कर्म्म+कृ+उपपदे "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्।) वर्णसङ्करविशेषः। लौहकारः। कामार इति भाषा। स तु शूद्रायां विश्वकर्म्मणो जातः। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ वृषः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कर्म्मकारः, त्रि, (कर्म्म करोति भृतिम्वते। कर्म्म+कृ+अण्।) वेतनं विना भारवहनादिकर्म्मकारकः। वेगार इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। कर्म्मक्रियः २। इत्यमरः। ३। १। १९॥

कर्म्मकीलकः, पुं, (कर्म्मणा कीलक इव वस्त्रक्षालनरञ्जनादिना गृहस्थानां मानरक्षाकपाटकीलकस्वरूपः।) रजकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कर्म्मजः, पुं, (कर्म्मणो जातः। विषयभोगवासनावशात् कामक्रोधमलिनायमानो वृत्तिभिर्जात इत्यर्थः। जन+डः।) कलियुगः। इति शब्दरत्नावली॥ वटवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्रियाजन्ये त्रि। (यथा, मनुः। १२। १०१।

"तथा दहति वेदज्ञः कर्म्मजं दोषमात्मनः"॥ कारणभेदेन रोगभेदो यथा।

"बहुभिरपचारैस्तु येन यान्ति समन्ततः।
ते कर्म्मजाः समुद्दिष्टा व्याधयो दारुणाः पुनः"॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने २ अध्यायः॥)

कर्म्मजगुणः, पुं, (कर्म्मणो जायते यो गुणः क्रियाहेतोः जातो गुण इत्यर्थः।) क्रियाजन्यगुणः। तद्यथा।

"संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्म्मजाः"॥

इति भाषापरिच्छेदे॥ ९७॥

कर्म्मठः, त्रि, (कर्म्मणि घटते इति। "कर्म्मणि घटोऽठच्"। ५। २। ३५। इति अठच्।) कर्म्मकुशलः। यथा। भट्टिः। १। ११।

"ज्वालाश्रयस्तस्य ततो बभाषीत्
स कर्म्मठः कर्म्मसुतानुबन्धम्"।

प्रयत्नेन प्रारब्धं कर्म्म समापयति यः। तत्पर्य्यायः। कर्म्मशूरः २। इत्यमरः। ३। १। १८॥

कर्म्मण्यः, त्रि, (कर्म्मणि साधुः तत्र साधुरिति यत्। यद्वा कर्म्मणा सम्पादि।) कर्म्मयोग्यः। क्रियार्हः। केजुया इति भाषा। कर्म्मणा भाजते इत्यर्थे यप्रत्ययः। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे १। ९१। २०। "सोमोवीरं कर्म्मण्यं ददाति"॥)

कर्म्मण्यभुक्, त्रि, (कर्म्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते। भुज्+क्विप्।) भरण्यभुक्। वेतनोपजीवी। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कर्म्मण्या, स्त्री, (कर्म्मणा सम्पद्यते तत्र साधुरिति यत्। टाप् च।) वेतनम्। मूल्यम्। इत्यमरः। २। १०। ३८॥

कर्म्मन्दी, [न्] पुं, (कर्म्मन्देन भिक्षुसूत्रकारकेण स्वनामख्यातऋषिविशेषेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते यः। कर्म्मन्द+इनिः।) भिक्षुः। सन्न्यासी। इत्यमरः। २। ७। ४२॥

कर्म्मफलं, क्ली, (कर्म्मणः जीवकृतशुभाशुभस्य शास्त्रविहितस्य निषिद्धस्य वा सुखदुःखादिरूपं फलं परिणाम इत्यर्थः।) कर्म्मविपाकः। (यथा, विष्णुपुराणे १। १९। ७१।

"समस्तकर्म्मभोक्ता च कर्म्मोपकरणानि च।
त्वमेव विष्णो! सर्व्वाणि सर्व्वकर्म्मफलञ्च यत्"॥

तथा च मनुः। ११। २३१।

"एवं सञ्चिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्म्मफलोदयम्"॥)

कर्म्मरङ्गफलम्। इति मेदिनी॥ कामराङ्गा इति भाषा॥

कर्म्मभूः, स्त्री, (कर्म्मणः कृषिकार्य्यस्य कर्म्मणि वा उचिता उपयोगिनी वा या भूः।) कृष्टभूमिः। तत्पर्य्यायः। कर्म्मान्तः २। इति हेमचन्द्रः॥ (आर्य्यावर्त्तदेशः। यथा, विष्णुपुराणम्।

"तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने!।
यतो हि कर्म्मभूरेषा अतोऽन्या भोगभूमयः"॥)

कर्म्मभूमिः, स्त्री, (कर्म्मणः पुण्यात्मसम्पाद्ययज्ञादिरूपक्रियायाः भूमिः।) आर्य्यावर्त्तदेशः। इति

हेमचन्द्रः ॥ (भारतवर्षं यथा, विष्णुपुराणे २।३।१-२।
"उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने!।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छताम्" ॥
तथा च रामायणे २।१०९।२८। श्लोकः।
"कर्म्मभूमिमिमां प्राप्य कर्त्तव्यं कर्म्म यत् शुभम्"।)

कर्म्ममूलं, क्ली, (कर्म्म यज्ञादिक्रियाजन्यं सत्कर्म्महेतुकं वा मूलं यस्य। कर्म्मणो मूलमिव मूलं यस्य वा।) कुशतृणम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कर्म्मयुगं, क्ली, (क्रियाति हिनस्ति अन्योन्यं यत्र तत् कर्म्म। कृ हिंसायां + मनिन्प्रत्ययः। कर्म्म हिंसाप्रधानं युगं इति कर्म्मधारयः। कलेः हिंसाप्रधानत्वात् तथात्वम्।) कलियुगम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कर्म्मयोगः, पुं, (कर्म्मसु योगस्तत्कौशलम्। चित्तशुद्धिजनकवैदिककर्म्म। यथा। निष्कामकर्म्मणात्मज्ञानमित्युक्तं यथा।
"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः।
कर्म्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते ॥
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्"। इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तदनुष्ठानस्यावश्यकत्वं यथा।
श्रीभगवानुवाच ॥
"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ!।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेण योगिनाम् ॥
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥
न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत्।
कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन!।
कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥
नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः ॥
यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म्म कौन्तेय! मुक्तसङ्गः समाचर ॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः।
यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः ॥
कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥
तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि ॥
यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ! सर्व्वशः ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम्।
सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत।
कुर्य्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम्।
योजयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥
मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्म्मभिः ॥
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्व्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥
श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां कर्म्मयोगो नाम ३ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् भगवन्मन्दिरादिकरणं वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याये द्रष्टव्यम् ॥

कर्म्मरङ्गः, पुं, क्ली, (कर्म्मणे हिंसाक्रियायै तत्फलभक्षणकारिणां रोगादिजननक्रियायै इत्यर्थः रज्यते पर्य्याप्यते। कृ हिंसायां इति धातोर्मनिन् प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् ततो कर्म्मन् + रन्ज + घञ्।) फलवृक्षविशेषः। कामराङ्गा इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे।३।१७।८। गौ।
"सोमवृक्षान् कर्म्मरङ्गान् पियालांश्चकचित् क्वचित्"॥)
तत्पर्य्यायः। शिरालः २ वृहदम्लः ३ वजाकरः ४। इति शब्दचन्द्रिका ॥ कर्म्मारः ५ कर्म्मरकः ६ पीतफलः ७ कर्म्मरः ८ मुद्गरकः ९ मुद्गरः १० धरापालः ११ कर्म्मारकः १२। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातहारित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम्। कटुपाकित्वम्। अम्लपित्तकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ तत्पक्वफलगुणाः। मधुराम्लत्वम्। बलपुष्टिरुचिप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
("कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे ॥)

कर्म्मरा, स्त्री, (कर्म्म भेषज्योपयोगक्रियां राति ददाति। रा + कः। ततो गौरादित्वात् ङीष्।) वंशरोचना। इति राजनिर्घण्टः। (वंशरोचनाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कर्म्मवज्रः, पुं, (कर्म्म श्रौतस्मार्त्ताद्यनुष्ठानं तत्तच्छास्त्रादेरध्ययनमाचरणादिकं वा वज्रं वज्रतुल्यदृढं यस्य। द्विजेतरजातेः श्रौतादिकर्म्माश्रुतिगोचरत्वेऽयतादिहेतुकत्वात् वज्रवत् कठिनं प्रतिभातीति भावः।) शूद्रः। इति महाभारतम् ॥

कर्म्मवाटी, स्त्री, (कर्म्मणां शास्त्रोक्ततिथिनिमित्तीभूतक्रियाणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव। पुष्पवाटिका यथा पुष्पादेराधारस्तद्वदित्यर्थः। तिथीनां हि कर्म्मनिमित्ततया तथात्वम्।) तिथिः। इति हेमचन्द्रः ॥

कर्म्मविपाकः, पुं, (कर्म्मणः अधर्म्ममूलकस्य अशुभफलजनकस्येति यावत् विपाकः परिणामः। इह रोगादिभोगजनकदुःखमयपरिणामः। अमुत्र नरकभोगादिजनकदुःखमयपरिणामश्च।) अशुभकर्म्मजन्यफलस्य विपाकः। रोगादिरूपजन्मान्तरीयाशुभकर्म्मफलभोग इति यावत्। तद्विवरणं यथा,—
"नरकात् प्रतिमुक्तस्तु पापयोनिषु जायते।
पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनिं व्रजेद्बुधः ॥
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिर्भवति याजकः।
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ॥
तज्जायां मनसा वाञ्छंस्तद्द्रव्यं वाप्यसंशयम्।
गर्द्दभो जायते जन्तुर्मित्रस्यैवापमानकृत् ॥
मात्रादीनतिमाक्रम्य शारिका संप्रजायते।
पितरौ पीड़यित्वा तु कच्छपत्वञ्च गच्छति ॥
भर्त्तुः पिण्डमुपाश्नन्तो हित्वान्यानि निषेवयेत्।
सोऽपि मोहमसापन्नो जायते वानरो मृतः ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः।
असूयकश्च नरकान्मुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहर्त्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते।
यवधान्यानि हृत्वा तु जायते मूषिको मृतः ॥
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते।
भ्रातृभार्य्याप्रमर्द्दात्तु कोकिलो जायते नरः ॥
गुर्व्वादिभार्य्यागमनात् शूकरो जायते नरः।
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
देवतापितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते।
प्रमुक्तो नरकादापि वायसः स प्रजायते ॥
ज्येष्ठभ्रातृवमानाच्च क्रौञ्चयोनौ प्रजायते।
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत्।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः।
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥

भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
हृत्वान्नञ्चैव मार्ज्जारस्तिलञ्चैव मूषिकः ॥
घृतं हृत्वा च नकुलः काको मद्गुरमामिषम् ।
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलकः ॥
अपो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो वा प्रजायते ॥
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निहर्त्ता बकस्तथा ॥
मयूरो वर्णकं हृत्वा शाकं पत्रञ्च जायते ।
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ॥
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वंशं हृत्वा शशो भवेत् ।
षण्ढः फलापहरणे काष्ठहृत् काष्ठकीटकः ॥
पुष्पापहृद्दरिद्रस्तु पङ्गुर्यानापहृन्नरः ।
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ॥
गृहहृन्नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ।
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां व्रजेत् ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणां ।
विद्यापहारी मूकश्च गत्वा च नरकान् बहून् ॥
असमिद्धेऽग्नौ हुते च मन्दाग्निः सम्प्रजायते ।
परनिन्दा कृतघ्नत्वं परमर्म्मविघातनम् ॥
नैष्ठुर्य्यं निर्घृणत्वञ्च परदारोपसेवनम् ।
परस्वहरणाशौचं देवतानाञ्च कुत्सनम् ॥
निकृत्या वञ्चनं नृणां कार्पण्यञ्च नृणां बुधः ।
उपलक्षणादि जानीयात् मुक्तानां नरकादनु ॥
दयाभूतेषु सम्वादः परलोकं प्रतिक्रिया ।

सत्यं हितार्थता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ॥
गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः ।
सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः ।
अष्टाङ्गयोगविज्ञानात् प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्" ॥
इति गारुड़े कर्म्मविपाकः २२९ अध्यायः ॥

शातातपभृगुभरतोक्तः पापरोगप्रायश्चित्तानां विवरणग्रन्थः। प्रायश्चित्तविहीनपापिनां नरकान्ते प्रतिजन्म तत्पापसूचितरोगयुक्तं शरीरं भवति। नृणां दुष्कर्म्मजा रोगा जपदेवार्च्चनहोमदानादिभिः शमं यान्ति ॥*॥ महापातकजा रोगाः सप्तजन्मसु जायन्ते। तद्यथा—कुष्ठम्। राजयक्ष्मा। प्रमेहः। ग्रहणी। मूत्रकृच्छ्रम्। अश्मरी। कासः। अतीसारः। भगन्दरः। दुष्टव्रणः। गण्डमाला। पक्षाघातः। अक्षिनाशनम्। इत्यादयः। अत्र सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् ॥*॥ उपपापोद्भवा रोगाः पञ्चजन्मसु जायन्ते। तद्यथाः—जलोदरम्। यकृत्। प्लीहा। शूलम्। व्रणः। श्वासः। जीर्णज्वरः। छर्द्दिः। भ्रमः। मोहः। गलग्रहः। रक्तार्व्वुदम्। विसर्पः। इत्यादयः। अत्र अर्द्धं प्रायश्चित्तम् ॥*॥

पापसमुद्भवा रोगाः त्रिषु जन्मसु जायन्ते। तद्यथाः—दण्डापतानकः। चित्रवपुः। कम्पः। विचर्च्चिका। वल्मीकः। पुण्डरीकम्। इत्यादयः। अत्र षष्ठांशं प्रायश्चित्तम् ॥*॥ अतिपापात् अर्शं आद्याः रोगा भवन्ति अन्ये बहुधा रोगसङ्कराश्च ॥*॥ अथ दानादिषु साधारणविधिः।

गोदाने सुशीला सवत्सा पयस्विनी गौः। वृषदाने शुक्लवस्त्रकाञ्चनसहितः शुभोऽनड्वान्। भूदाने दशनिवर्त्तनपरिमिता भूः। सुवर्णदाने शतनिष्कं स्वर्णं तदर्द्धार्द्धं वा। अश्वदाने उपस्करसहितसुशीलाश्वः। महिषदाने स्वर्णायुधयुक्तमहिषी। गजमहादाने सुवर्णफलसहितगजः। देवार्च्चने लक्षोच्चावचपुष्पदानम्। ब्राह्मणभोजने सहस्रद्विजेभ्यो मिष्टान्नदानम्। रुद्रजपे लक्षसङ्ख्यकपुष्पकरणकत्र्यम्बकपूजनानन्तरं एकादशरुद्रजपः तद्दशांशसघृतगुग्गुलहोमः वरुणमन्त्रैरभिषेचनञ्च। धान्यदाने षष्ठिसङ्ख्यकखारी परिमितधान्यम्। वस्त्रदाने कर्पूरमिश्रितपट्टवस्त्रद्वयम् ॥*॥

अथ प्रायश्चित्तग्रहणानुष्ठानादि। दश पञ्चाष्टचतुरो वा ब्राह्मणानुपवेश्य तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तमुपक्रम्य विष्णुं सम्पूज्य निजकाम्यया सङ्कल्प्य द्विजेभ्यो धेनुं शक्तितो दक्षिणाञ्च दत्त्वा तान् वस्त्रालङ्कारैरलङ्कृत्य दण्डप्रमाणेन प्रायश्चित्तं याचेत। तेषामनुज्ञया प्रायश्चित्तं यथाविधि कृत्वा परिपूर्णार्थान् तान् यथाविधि अर्च्चयित्वा तेभ्योऽनुज्ञामाशिषञ्च प्रतिगृह्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः सह भोक्तव्यम्। इति शातातपीयकर्म्मविपाकप्रथमाध्यायविवरणम्॥*॥ जन्मान्तरीयमहापातकशेषचिह्नकुनखादिरोगाणां प्रायश्चित्तं पराकव्रतं महापातकादतिपातकस्य गुरुत्वात्तच्छेषजन्यगलत्कुष्ठरोगस्य प्रायश्चित्तं द्विगुणम्। इति स्मार्त्ताः ॥*॥

अथ शातातपोक्तहिंसास्तेयाऽगम्यागमनाऽगतिप्रायश्चित्तानि क्रमेण लिख्यन्ते ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
१ अजाघाती	१ अधिकाङ्गः	१ विचित्रवस्त्रयुक्तां अजां दद्यात् ॥
२ अश्वहन्ता	२ वक्रतुण्डः	२ शतपलानि चन्दनानि दद्यात् ॥
३ उरभ्रघाती	३ पाण्डुरोगी	३ ब्राह्मणाय पलपरिमितकस्तूरिकां दद्यात् ॥
४ उष्ट्रहन्ता	४ विकृतस्वरः	४ कर्पूरकं फलं दद्यात् ॥
५ काकघाती	५ कर्णहीनः	५ कृष्णां गां दद्यात् ॥
६ कारवहन्ता	६ रूक्षः...	६ शुक्लवर्णवृषभं दद्यात् ॥
७ खरहन्ता	७ खररोमा	७ कृष्णगुल्मिवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥
८ गजघाती	८ सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थः ...	८ प्रासादं कारयित्वा गणेशप्रतिमां स्थापयेत् अथवा कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणशान्तिपूर्व्वकं लक्षसंख्यकगणेशमन्त्रं जपेत् ॥
९ गोत्रहा	९ कुष्ठी निर्व्वंशश्च	९ शतप्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा ब्राह्मणाय भूमिं दक्षिणां दत्त्वा भारतं शृणुयात् ॥
१० गोवधी	१० कुष्ठी	१० पञ्चपल्लवसंयुक्तपञ्चवर्णसमन्वितरक्तचन्दनलिप्ताङ्गरक्तपुष्पाम्बरान्वितैकरक्तकुम्भं दक्षिणस्यां दिशि संस्थाप्य तत्र तिलचूर्णपूरितताम्रपात्रं विन्यस्य तदुपरि निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितयमदेवं पुरुषसूक्तमन्त्रेण संपूज्य पापं मे शाम्यतामिति प्रार्थयेत्। ततः सामविद् ब्राह्मणस्तत्र कलसे सामपारायणं कुर्य्यात्। ततो दशांशं सर्षपं दत्त्वा पात्रमाल्याभिषेचनं कुर्य्यात्। ततो "यमोऽपि महिषारूढ़ो दण्डपाणिर्भयानकः। दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु"॥ इति मन्त्रेण यजमानो यमं विसृज्य तं आचार्य्याय निवेद्य शङ्कुक्तिमाचरेत् ॥
११ तरक्षुहन्ता	११ केकरेक्षणः...	११ गुडमयीं धेनुं दद्यात् ॥

पापी	रोगी—	प्रायश्चित्तम्
१२ पितृहा … … …	१२ चेतनाहीनः … …	१२ त्रिंशत् प्राजापत्यानि कृत्वा पलपरिमितां सुवर्णनावं कारयित्वा ताम्रपात्रे रूप्यमयं कुम्भं स्थापयित्वा निष्कपरिमितस्वर्णनिर्म्मितं विष्णुं पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य विधानतः पूजयेत्। तत् सर्व्वं ब्राह्मणाय दत्त्वा ब्राह्मणं विसर्जयेत्। अन्येभ्योऽपि विप्रेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दद्यात्॥
१३ बालघाती … … …	१३ मृतवत्सः … … …	१३ ब्राह्मणोद्वाहनं यथाविधि हरिवंशश्रवणञ्च कुर्य्यात्। महारुद्रजपान् कारयेत्। तद्दशांशेन अयुतसंख्यकदूर्व्वया च हुत्वा दक्षिणासहितनिष्कपरिमितैकादशस्वर्णानि द्विजानुसारतः एकादशपलानि च दद्यात्। अन्यब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्। तत आचार्य्यो वरुणदैवतमन्त्रैर्दम्पती स्नापयेत्। यजमान आचार्य्याय वस्त्रालङ्करणानि दद्यात्॥
१४ ब्रह्महा … … …	१४ पाण्डुकुष्ठी … … …	१४ यजमानश्चतुर्दिक्षु पञ्चपल्लवपञ्चवर्णसंयुक्तचतुरः कलसान् संस्थाप्य तन्मध्ये कुम्भोपरि रौप्यमष्टदलपद्मं विन्यस्य तदुपरि पलार्द्धार्द्धपरिमितसुवर्णनिर्म्मितदशहस्तं चतुर्म्मुखदेवं संन्यस्य प्रत्यहं त्रिकालं पुरुषसूक्तेन पूजयेत्। ततः पूर्व्वादिकुम्भेषु ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणाः ऋग्वेदप्रभृतीन् स्वस्ववेदान् शनैः पठेयुः। ततो मध्यकुम्भे तिलाक्तघृतहोमभिर्ग्रहशान्ति-पुरःसरं दशांशेन होमं कुर्य्यात्। ततो ब्राह्मणो द्वादशाहेनेदं कर्म्म समाप्य तत्र पीठे यथाविधि यजमानमभिषिञ्चेत्। ततो यजमानो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति गोभूहेमतिलोद-कानि दत्त्वा कुम्भादीन् आचार्य्याय निवेदयेत्॥
१५ भ्रातृहा … … …	१५ मूकः … … …	१५ चान्द्रायणव्रतं चरित्वा "सरस्वति जगन्मातः शब्दब्रह्मादिदेवते। दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि"॥ इमं मन्त्रमुच्चार्य्य पलपरिमितसुवर्णसहितपुस्तकं ब्राह्म-णाय दत्त्वा तं ब्राह्मणं विसर्ज्जयेत्॥
१६ भगिनीघाती … …	१६ छायागन्धी … … …	१६ निष्कत्रयपरिमितस्वर्णमयीं प्रकृतिं दद्यात्॥
१७ मातृहा … … …	१७ अन्धः … … …	१७ पितृहवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्॥
१८ मार्जारहा … … …	१८ पीतपाणिः … … …	१८ निष्कमितस्वर्णनिर्म्मितं पारावतं दद्यात्॥
१९ राजहा … … …	१९ क्षयरोगी … … …	१९ गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्राणि घृतधेनुं तिलधेनुञ्च दद्यात्॥
२० वकघाती … … …	२० दीर्घनसः … … …	२० शुक्लां गां दद्यात्॥
२१ वैश्यहन्ता … … …	२१ रक्तार्ब्बुदी … … …	२१ चत्वारि प्राजापत्यव्रतानि चरित्वा सप्तधान्यानि उत्सृजेत्॥
२२ शुकशारिकाघाती… …	२२ स्खलितवाक् … ..	२२ ब्राह्मणाय सदक्षिणं सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात्॥
२३ शूकरहन्ता… … …	२३ दन्तुरः … … …	२३ सदक्षिणं घृतकुम्भं दद्यात्॥
२४ शूद्रहन्ता … … …	२४ दण्डापतानकः … …	२४ एकं प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सदक्षिणैकधेनुं दद्यात्॥
२५ शृगालहा … … …	२५ विपादकः … … …	२५ खञ्जवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्॥
२६ स्त्रीहन्ता … … …	२६ अतिसारी … … …	२६ दशाश्वत्थवृक्षान् रोपयेत् शर्कराधेनुं दद्यात् शतं ब्राह्मणांश्च भोजयेत्॥
२७ हरिणघाती… : …	२७ खञ्जः … … …	२७ पलपरिमितसुवर्णाश्वं दद्यात्॥ * ॥ "हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता। तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्"॥ इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकद्वितीयाध्याय-हिंसाप्रायश्चित्तविवरणम्॥ * ॥
१ अभक्ष्यभोक्ता … …	१ क्रिमिकोदरः … …	१ भीमपञ्चकोपवासं कुर्य्यात्॥
२ अस्पृश्यस्पृष्टान्नभोक्ता …	२ क्रिमिलोदरः … …	२ त्रिरात्रमुपवसेत्॥
३ गर्भपातकर्त्ता … …	३ यकृत्प्लीहजलोदररोगी …	३ पलत्रयपरिमितसुवर्णरूप्यताम्रान्वितजलधेनुदानं कुर्य्यात्॥
४ दावाग्निदः … … …	४ रक्तातिसारी … …	४ उदपानं वटवृक्षारोपणञ्च कुर्य्यात्॥
५ दुष्टवाग्मी … … …	५ स्वरहतः … … …	५ दुग्धसमन्वितघटद्वयं पलद्वयपरिमितरूप्यञ्च द्विजातये दद्यात्॥
६ द्रव्ये सति कदन्नदः… …	६ मन्दोदराग्निः … …	६ प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शतं द्विजान् भोजयेत्॥
७ धूर्त्तः… … … …	७ अपस्मारी … … …	७ ब्रह्मकूर्च्चमयींधेनुं दत्त्वा सदक्षिणां गां दद्यात्॥
८ परनिन्दावान् … …	८ खल्वाटः … … …	८ काञ्चनसहितं धेनुं दद्यात्॥
९ पराम्नविघ्नकर्त्ता … …	९ अजीर्णी … … …	९ यथाविधि लक्षहोमं कुर्य्यात्॥
१० परोपतापी … … …	१० शूली … … …	१० अन्नदानं रुद्रजपञ्च प्रकुर्व्वीत॥
११ परोपहासकृत् … …	११ काणः … … …	११ सकाञ्चनां गां दद्यात्॥
१२ पिशुनः … … …	१२ श्वासकासी … …	१२ सहस्रपलसम्मितं घृतं दद्यात्॥

पापी	रोगी	ायश्चित्तम्
१३ प्रतिमाभङ्गकारी	१३ अप्रतिष्ठः	१३ वत्सरत्रयपर्य्यन्तं प्रतिदिनं अश्वत्थसेचनानन्तरं गृह्योक्तविधिना समां गणेशमुद्दाह्येत् सुपूजितं विघ्नराजञ्च संस्थापयेत् ॥
१४ मद्यपः	१४ रक्तपित्ती	१४ सर्पिषो घटं सहिरण्यं मधुनोऽर्द्धघटञ्च दद्यात् ॥
१५ मार्गघ्ना	१५ पादरोगी	१५ अश्वं दद्यात् ॥
१६ रजस्वलादृष्टान्नभोक्ता ...	१६ कृमिलोदरः	१६ त्रिरात्रं गोमूत्रयावकं भुञ्जीत ॥
१७ विषदः	१७ छर्द्दिरोगी	१७ दश पयस्विनीर्गा दद्यात् ॥
१८ सभायां पक्षपाती	१८ पक्षघातवान्	१८ सत्यवर्त्तिने निष्कत्रयपरिमितं हेम दद्यात् ॥
१९ सुरापः	१९ श्यावदन्तः	१९ प्राजापत्यव्रतञ्चरित्वा सप्ततुलापरिमितशर्करां दत्त्वा महारुद्रं जप्त्वा तद्दशांशं तिलैर्हुत्वा वरुणदैवतमन्त्रैरभिषेकं कुर्य्यात् ॥
२० सुरालये जले वा मलमूत्रकारी) ...	२० गदरोगी	२० मासं व्याप्य सुरार्च्चनं गोद्वयदानं प्राजापत्यमेकञ्च कुर्य्यात् ॥ * ॥ इति शातातपोक्तकर्म्मविपाकतृतीयाध्यायप्रकीर्णप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥
१ अगम्याभिगामी	१ श्वमण्डली	१ कार्पासभारकांस्यदोहसंयुक्तसवत्सकतिलषष्टिमितहेमधेनुं "सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु" इमं मन्त्रमुच्चार्य्य दद्यात् ॥
२ अश्वयोनिगामी	२ गुदस्तम्भी	२ मासं व्याप्य प्रतिदिनं सहस्रसङ्ख्यकमलकरणकशिरःस्नानं कुर्य्यात्। स्त्रीणामपि तत्तत्पुरुषसंसर्गात्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
३ आमान्नहारी	३ क्षीणदीप्तिः	३ निष्कद्वयस्वर्णनिर्म्मिताश्विनीकुमारौ दद्यात् ॥
४ इक्षोर्विकारहारी... ...	४ उदरगुल्मवान्	४ गुडधेनुं प्रदद्यात् ॥
५ ऊर्णाहारी	५ लोमशः	५ कम्बलान्वितनिष्कमितस्वर्णनिर्म्मितवह्निमूर्त्तिं अर्च्चयित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥
६ औषधापहर्त्ता	६ सूर्य्यावर्त्तरोगी	६ मासं व्याप्य सूर्य्यार्घ्यं काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
७ कन्दमूलहारी	७ कुष्ठपाणिः	७ यथाशक्ति देवगृहं उद्यानञ्च कुर्य्यात् ॥
८ कांस्यहारी	८ पुण्डरीकसमन्वितः ...	८ ब्राह्मणमलङ्कृत्य तस्मै शतपलं कांस्यं दद्यात् ॥
९ गुरुजायाभिगामी... ...	९ मूत्रकृच्छ्री	९ नीलमाल्यादिभूषितनीलवस्त्राच्छन्नघटं पश्चिमस्यां दिशि संस्थाप्य तदुपरि ताम्रपात्रे षड्विंशनिष्कस्वर्णनिर्म्मितवरुणं पुरुषसूक्तेन यजेत। सामवेदी ब्राह्मणस्तत्र सामवेदमाचरेत् विंशतिनिष्कमितसुवर्णपुत्तलिकां निष्पापोऽहमित्युच्चार्य्य ब्राह्मणाय दद्यात्। "यादसामधिपो देवो विश्वेषामधिपो वरः। संसारनौकर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे" ॥ इति मन्त्रेण आचार्य्याय स्वर्णवरुणं दद्यात् ॥
१० चाण्डालीगामी	१० क्षीणमुष्कः	१० मातृगामिवत् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात् ॥
११ तपस्विनीप्रसक्तो	११ प्रमेहगदी	११ मासं व्याप्य रुद्रं जपेत् यथाशक्ति काञ्चनञ्च दद्यात् ॥
१२ तपस्विनीसङ्गमी	१२ अश्मरीगदी	१२ मधुधेनुं हिरण्यसहितशतद्रोणपरिमिततिलञ्च दद्यात् ॥
१३ ताम्बूलहारी...	१३ श्वेतौष्ठः	१३ सदक्षिणोत्तमविद्रुमद्वयं दद्यात् ॥
१४ ताम्रचौरः	१४ औडुम्बरी	१४ प्राजापत्यव्रतं शतपलपरिमितताम्रदानञ्च कुर्य्यात् ॥
१५ तैलचौरः	१५ कण्ड्वादिपीडितः	१५ उपोष्य विप्राय तैलघटद्वयं दद्यात् ॥
१६ त्रपुहारी	१६ नेत्ररोगवान्	१६ उपोष्य विधिवद्घृतधेनुं दद्यात् ॥
१७ दधिचौरः	१७ मदवान्	१७ विप्राय दधिधेनुं दद्यात् ॥
१८ दारुहारी	१८ स्विन्नपाणिः	१८ विदुषे पलद्वयपरिमितकुङ्कुमं दद्यात् ॥
१९ दीक्षितस्त्रीप्रसक्तो... ...	१९ दुष्टरक्तवृक्करोगी	१९ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् ॥
२० दुग्धहारी	२० बद्धमूत्रकः	२० ब्राह्मणाय यथाविधि दुग्धधेनुं दद्यात् ॥
२१ देवहारी	२१ विविधज्वरी	२१ तत्र ज्वरे कर्णे रुद्रं जपेत् महाज्वरे महारुद्रं रौद्रज्वरे अतिरौद्रं वैष्णवज्वरे महारुद्रातिरौद्रौ च जपेत् ॥
२२ नानाविधद्रव्यचौरः ...	२२ ग्रहणीयुक्तः	२२ शक्त्यनुसारेणान्नोदकवस्त्राणि हेम च दद्यात् ॥
२३ पक्वान्नहारी	२३ जिह्वारोगी	२३ लक्षसंख्यकगायत्रीं जपेत् तिलकरणकं तद्दशांशहोमञ्च कुर्य्यात् ॥
२४ पट्टसूत्रहर्त्ता	२४ विलोमा	२४ धेनुं दद्यात् ॥
२५ पशुयोनिगामी	२५ मूत्राघाती...	२५ तिलपात्रद्वयं दद्यात् ॥
२६ पितृव्यस्त्रीगन्ता	२६ दक्षिणांशव्रणी	२६ शक्तितः अजां दद्यात् ॥
२७ पुत्रजायाभिगामी	२७ कृष्णकुष्ठी	२७ स्वसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं घृताक्ततिलकरणकदशांशहोमञ्च कुर्य्यात् ॥

पापी	रोगी	प्रायश्चित्तम्
२८ पत्रहारी	२८ प्रखिताङ्गुलिः	२८ द्विजातये अयुतसंख्यकमानावलं दद्यात् ॥
२९ भ्रातृजायाभिगामी ...	२९ गुल्मकुष्ठी	२९ स्वसुतागमनप्रायश्चित्तस्यार्द्धं घृताक्ततिलकरणकद्वयं प्रहोमञ्च कुर्य्यात् ॥
३० मधुचौरः	३० नेत्ररोगवान्	३० उपवासं कृत्वा मधुधेनुं दद्यात् ॥
३१ मातुलानीगन्ता	३१ पृष्ठकुब्जः	३१ कृष्णाजिनं प्रदद्यात् ॥
३२ मातृगामी	३२ लिङ्गहीनः	३२ उत्तरतः कृष्णमाल्यादिभूषितकृष्णवस्त्रसमाच्छन्नकुम्भं विन्यस्य तदुपरि कांस्यपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितनरवाहनकुवेरं पुरुषसूक्तेन यजेत्। अथर्व्ववेदविद्ब्राह्मणस्तत्र अथर्व्वोक्तकर्म्म कुर्य्यात्। ब्राह्मणाय विंशतिनिष्कपरिमितसुवर्णनिर्म्मितपुत्रिकां निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् दद्यात्। "निधीनामधिपो देवः शङ्करस्य प्रियः सखा। सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु"॥ इति मन्त्रेण तं कुवेरं आचार्य्याय दद्यात् ॥
३३ मातृष्वसृगन्ता	३३ नानाङ्गे व्रणवान्	३३ दासदानं अगम्यागमनप्रायश्चित्तञ्च कुर्य्यात् ॥
३४ मृतभार्य्याभिगामी... ...	३४ मृतभार्य्यः	३४ एकब्राह्मणं विवाहयेत् ॥
३५ रक्तवस्त्रप्रवालहारी ...	३५ रक्तवातवान्	३५ मणिरागसमन्विता नवस्त्रां महिषीं दद्यात् ॥
३६ लौहहारी	३६ कर्च्चूराङ्गः	३६ एकदिनमुपोष्य शतपललौहं दद्यात् ॥
३७ वस्त्रहारी	३७ कुष्ठी...	३७ निष्कमितहेमनिर्म्मितप्रजापतिं वस्त्रयुग्मञ्च दद्यात् ॥
३८ विद्यापुस्तकहारी	३८ मूकः	३८ ब्राह्मणाय सदक्षिणां न्यायेतिहासं दद्यात् ॥
३९ विप्ररत्नापहारी	३९ अनपत्यः	३९ महारुद्रजपादिकं कुर्य्यात् तद्दशांशपलाशसमिद्भिर्यथाविधि जुहुयात् मृतवत्सोक्तसर्व्वकर्म्म च कुर्य्यात् ॥
४० विप्रहेमहृत्	४० कुनखः	४० चान्द्रायणत्रयानन्तरं सुवर्णशतं दद्यात् ॥
४१ शाकहारी	४१ नीललोचनः	४१ ब्राह्मणाय महानीलमणिद्वयं दद्यात् ॥
४२ शुक्तिहारी	४२ पाण्डुमूर्द्धजः	४२ उपवासानन्तरं पञ्चशतशुक्तिं दद्यात् ॥
४३ सौगन्धिकहारी	४३ दुर्गन्धाङ्गः	४३ अग्नौ लक्षसंख्यकपद्महोमं कुर्य्यात् ॥
४४ सगोत्रस्त्रीप्रसक्ती	४४ भगन्दररोगी	४४ महिषीं दद्यात् ॥
४५ सजातिस्त्रीगामी	४५ हृदयव्रणी	४५ प्राजापत्यद्वयं कुर्य्यात् ॥
४६ स्वसुतागामी	४६ रक्तकुष्ठी	४६ पूर्व्वतः पीतमाल्यादिभूषितपीतवस्त्रसमाच्छन्नकलसं संस्थाप्य तस्योपरि स्वर्णपात्रे निष्कषट्कमितसुवर्णनिर्म्मितवासवं पुरुषसूक्तेन यजेत्। तत्र ऋग्यजुःसामानि समाचरेत् ब्राह्मणं सम्पूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन् तस्मै शतसुवर्णनिर्म्मितपुत्रिकां दद्यात्। "देवानामधिपो देवो वज्री विष्णुनिकेतनः। शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु"॥ इति मन्त्रं पठेत् ॥*॥

इति शातातपीयकर्म्मविपाके चतुर्थाध्यायोक्तस्तेयप्रायश्चित्तस्य तथा पञ्चमाध्यायोक्तागम्यागमनप्रायश्चित्तस्य च विवरणम् ॥*॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	और्द्ध्वदैहिकपूर्व्वकालीनतत्पुत्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१ अनध्यायेऽध्ययनकर्त्ता ...	१ विद्युदाहतः	१ विद्यादानं कुर्य्यात् ॥
२ अस्पृशी	२ अस्पर्शसक्तो मृतः... ...	२ वेदपारायणं कुर्य्यात् ॥
३ करवृत्तिः	३ शूकहतः शृङ्गहतः ...	३ यथाशक्ति काञ्चनं दद्यात् ॥
४ कुमतिप्रदः	४ विषहतः	४ धान्यसंयुतां मेदिनीं दद्यात् ॥
५ कुमारीगन्ता	५ व्याघ्रादिहतः	५ परकन्यां विवाहयेत् ॥
६ कृतवाचाः निकृन्तनश्च ...	६ कृमिहतः	६ द्विजाय गोधूमान्नं दद्यात् ॥
७ क्रतुनिन्दकः श्रुतिनिन्दकोऽपि पाठः ...	७ शस्त्रहतः	७ सदक्षिणां महिषीं दद्यात् ॥
८ गुरुघाती	८ शय्यामृतः	८ निष्कमितसुवर्णनिर्म्मितपात्रस्थितविष्णवधिष्ठिततूलासमन्वितशय्यां दद्यात् ॥
९ दक्षिणाचौरः	९ दवहतः दावहतः ...	९ सदने सभां कुर्य्यात् ॥
१० मौनी	१० संस्कारहीनमृतः	१० कुमारं विवाहयेत् ॥
११ द्विजनिन्दाकर्त्ता	११ प्रस्तरहतः	११ सवत्सां पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
१२ द्विजवस्त्रहृत्	१२ अनपत्यमृतः	१२ नवतिं कृच्छ्राणि चरेत् ॥

पापयुक्तः—	मरणविशेषविशिष्टः—	और्द्ध्वदेहिकपूर्व्वकालीनपुत्त्रादिकर्त्तव्यप्रायश्चित्तम् ।
१३ निक्षेपहारकः	१३ कुक्कुरहतः	१३ अत्र प्रायश्चित्तस्यानुक्तत्वात् व्याघ्रादिहत इत्यादिपददर्शनाच्च तत्रोक्तप्रायश्चित्तं युक्तम् ॥
१४ रूपनाशकः...	१४ गजहतः	१४ चतुर्निष्कमितहेमगजं दद्यात् ॥
१५ पशुहिंसकः	१५ चौरहतः	१५ धेनुं दद्यात् ॥
१६ पाशिकः	१६ अरण्ये शूकरहतः ...	१६ कुक्कुरहतवत् ॥
१७ मत्सरी	१७ शौचहीनमृतः	१७ द्विनिष्कस्वर्णजहरिं दद्यात् ॥
१८ मद्यविक्रेता...	१८ पतितमृतः...	१८ षोड़शप्राजापत्यानि कुर्य्यात् ॥
१९ मित्रभेदी	१९ वैरिहतः	१९ वृषं दद्यात् ॥
२० मेदिनीचौरः	२० भृगुपातहतः	२० धान्यपर्व्वतं दद्यात् ॥
२१ यज्ञहानिकर्त्ता	२१ वह्निहतः	२१ स्वर्णाङ्कित उपानहं दद्यात् ॥
२२ राजकुमारघ्नः	२२ राजहतः	२२ हिरण्मयपुरुषं दद्यात् ॥
२३ राजदन्तिहृत्	२३ वृक्षहतः	२३ स्वर्णसंयुतं सौवर्णवृक्षं दद्यात् ॥
२४ लौहहृत्	२४ अतीसारमृतः	२४ संयतो लक्षसङ्ख्यकगायत्रीं जपेत् ॥
२५ विषदः	२५ सर्पदष्टः	२५ नागबलिदानं काञ्चनदानञ्च कुर्य्यात् ॥
२६ शङ्करद्रोही...	२६ शृङ्गिहतः	२६ वस्त्रसंयुक्तवृषभं दद्यात् ॥
२७ शास्त्रहृत्	२७ वान्तमाश्रित्य मृतः- अस्पृश्यस्पर्शनमृतश्च ...	२७ सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् ॥
२८ सूचकः	२८ शकटहतः...	२८ उपस्कारान्वितं अश्वं दद्यात् ॥
२९ सेतुभेदी	२९ जलहतः	२९ निष्कत्रयमितस्वर्णवत्सं दद्यात् ॥
३० स्वदर्पकार्य्यकारकः... ...	३० शाकिन्यादिहतः	३० यथोचितं रुद्रं जपेत् ॥
३१ हिंस्रः	३१ उद्बन्धनमृतः	३१ पयस्विनीं गां दद्यात् ॥
	३२ हयाहतः	३२ निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यात् ॥
	३३ कपिहतः	३३ कनकनिर्म्मितकपिं दद्यात् ॥
	३४ विसूचिकामृतः	३४ शतं द्विजान् भोजयेत् ॥
	३५ कण्ठकव्रणमृतः	३५ तिलधेनुं दद्यात् ॥
	३६ केशरोगमृतः	३६ अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् ॥ * ॥

इति शातातपीयकर्म्मविपाके अगतीनां विशेषप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥

अगतीनां साधारणप्रायश्चित्तम् ।

सफलसप्तधान्योपरि पञ्चपल्लवसर्व्वौषधिसंयुक्तं कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नमकालमूलं कलसं संस्थाप्य तत्र सिंहासनसंस्थितं चतुर्भुजं दण्डहस्तं स्वर्णकुण्डल-संयुतं निष्कपरिमितं प्रेतरूपिणं पुरुषं संस्थाप्य पूजयेत् । प्रत्यहं पुरुषसूक्तेन दुग्धेन तर्पयेत् तत्र कलसे षड़रुद्रं जपेत् । यमसूक्तेन यमपूजादिकं आत्मविशुद्ध्यर्थं गायत्रीजपं ग्रहशान्तिपूर्व्वकदशांशतिलहोमञ्च कुर्य्यात् । अज्ञातगोत्रविप्राय सतिलमुदकं दद्यात् ।

"इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
ददामि तस्मै प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम" ॥

इति मन्त्रेण मधुशर्करायुक्तप्रस्थमितकृष्णतिल-पिष्टपिण्डं प्रेतरूपाय दद्यात् । यजमानः प्रेत-मुद्दिश्य तिलपात्रसंयुतान् द्वादशकृष्णकलसान् विष्णुमुद्दिश्यैकं कलसञ्च दद्यात् । वरायधधरः शुचिराचार्य्यः वरुणदैवतमन्त्रैः कलसोदकैर्दम्पती अभिषिञ्चेत् । ततो यजमान आचार्य्याय दक्षिणां दद्यात् नारायणबलिञ्च कुर्य्यात् ॥ * ॥

"एवं कृते विधानेन प्रकुर्य्यादौर्द्ध्वदेहिकम् ।
ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पावितास्तर्पितास्तथा ॥
दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः" ॥

इति शातातपीयकर्म्मविपाकषष्ठाध्यायोक्ता-गतिप्रायश्चित्तविवरणम् ॥ * ॥

(मार्कण्डेयोक्ताः कर्मविपाकाश्च । यथा, तत्रैव १५ अध्याये उक्ताः ।

"पतितात् प्रतिगृह्याथं खरयोनिं व्रजेद्द्विजः ।
नरकात् प्रतिमुक्तस्तु कृमिः पतितयाजकः ॥
उपाध्यायव्यलीकन्तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः ।
तज्जायां मनसा वाञ्छन् तद्द्रव्यं चाप्यसंशयम् ॥
गर्द्दभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः ।
मातापितरावाक्रुश्य शारिका सम्प्रजायते ॥
भ्रातुः पत्न्यवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते ।
तामेव पीड़यित्वा तु कच्छपत्वं प्रपद्यते ॥
भर्तृपिण्डमुपाश्नन् यस्तदिष्टं न निषेवते ।
सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो नरः ॥
न्यासापहर्त्ता नरकात् विमुक्तो जायते कृमिः ।
असूयकश्च नरकात् मुक्तो भवति राक्षसः ॥
विश्वासहन्ता च नरो मीनयोनौ प्रजायते ।
धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् ॥
कलायान् कलमान् मुद्गान् गोधूमानतसीस्तथा ।
शस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ॥
सञ्जायते महावक्त्रो मूषिको बभ्रुसन्निभः ।
परदाराभिमर्षात्तु वृको घोरोऽभिजायते ॥
श्वा शृगालो वको गृध्रो व्याड़ः कङ्कस्तथा क्रमात् ।
भ्रातृभार्य्याश्च दुर्बुद्धिर्योधर्षयति पापकृत् ॥
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति स चापि नरकाच्च्युतः ॥
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्याञ्च पापकृत् ।
प्रधर्षैव हि कामात्मा शूकरो जायते नरः ॥
यज्ञदानविवाहानां विघ्नकर्त्ता भवेत् कृमिः ॥
पुनर्द्दाता च कन्याया कृमिरेवोपजायते ॥
देवता पितृविप्राणामदत्त्वा योऽन्नमश्नुते ।
प्रमुक्तो नरकात् सोऽपि वायसः सम्प्रजायते ॥
ज्येष्ठं पितृसमं वापि भ्रातरं योऽवमन्यते ।
नरकात् सोऽपि विभ्रष्टः क्रौञ्चयोनौ प्रजायते ॥
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तःकीटको भवेत् ।

सूकरः कृमिको मद्गुश्चाण्डालश्च प्रजायते ।
अकृतघ्नोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकान्नरः ।
कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्म्मः पुक्कशो जायते ततः ॥
अशस्त्रं पुरुषं हत्वा नरः सञ्जायते खरः ॥
कृमिः स्त्रीवधकर्त्ता च बालहन्ता च जायते ॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ॥
तत्राप्यस्ति विशेषो वै भोजनस्य शृणुष्व तत् ।
हृत्वान्नन्तु स मार्ज्जारो जायते नरकाच्युतः ॥
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषिकः ॥
घृतं हृत्वा तु नकुलः काको मद्गुरजामिषम् ॥
मत्स्यमांसापहृत् काकः श्येनो मार्गामिषापहृत् ।
चीचीकाकत्वपहृते लवणे दधनि कृमिः ॥
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते ॥
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ॥
मधु हृत्वा नरो दंशः पूपं हृत्वा पिपीलिकः ।
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गृहगोलकः ॥
आसवञ्चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥
अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः सम्प्रजायते ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रूप्यभाजने ।
हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते ॥
पत्रोर्णां चोरयित्वा तु क्रकरत्वञ्च गच्छति ।
कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते ॥
दुकूले शार्ङ्गिके पापो हृते चैवांशुके शुकः ।
तथैवाजाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते ॥
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्त्ता वकस्तथा ।
मयूरो वर्णकान् हृत्वा शाकपत्रञ्च जायते ॥
जीवञ्जीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।
छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् वासो हृत्वा शशो भवेत् ॥
शण्ढः फलापहरणात् काष्ठस्य घुणकीटकः ।
पुष्पापहृद्दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहृन्नरः ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः ।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान्
तृणगुल्मलतावल्लित्वक्सारतरुतां क्रमात् ।
प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः ॥
कृमिः कीटः पतङ्गोऽथ पक्षी तोयचरो मृगः ।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुक्कशादि जुगुप्सितम् ।
पङ्ग्वन्धो बधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः
मुखरोगाक्षिरोगैश्च गुदरोगैश्च च बाध्यते ॥
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
एष एव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णापहारिणाम् ।
विद्यापहारिणश्चोग्रा निष्क्रयभ्रंशिनो गुरोः ॥
जायामन्यस्य पुरुषः पारक्यां प्रतिपादयन् ।
प्राप्नोति षण्ढतां मूढ़ो यातनाभ्यः परिच्युतः ॥
यः करोति नरो होममसमिद्धे विभावसौ ।
सोऽजीर्णव्याधिदुःखार्त्तो मन्दाग्निः संप्रजायते" ॥*॥
नानापुराणोक्तकर्म्मविपाकसंक्षेपमाह ।

१ । अकिञ्चनता । यः किल प्रभूतधनवानपि धर्म्मनिन्दको देवाग्निब्राह्मणदरिद्रेभ्यः किञ्चिदपि धनं न दत्तवान् । स तु आयुषोऽवसाने मृतो यमदूतैः प्रपीड़ितो लोलाख्यनरके, वर्षवत्नि पञ्चमपि निराशः परमं दुःखमाप्नोति । ततो जन्मान्तरं परिगृह्याकिञ्चनत्वमासाद्य जीर्णवस्त्रधरः बहुना क्लेशेनापि स्वजीविकां निष्पादयेत् ॥

२ । अपुत्रता बहुपुत्रता च । यस्तु गर्भमुखात् भोजनीयद्रव्यं आहृत्य दूरतो विसर्जयेत् । स मन्वन्तरत्रयं निर्जने घोरे मत्प्रभृतिस्थले उषित्वा पुनर्जन्मान्तरं प्राप्य पुत्रविहीनो बहुपुत्रो वा भवेदिति ॥

३ । अर्शोरोगः । यः खलु पतिव्रतां धर्म्मनियतां ऋतुस्नातां पत्नीं नोपगच्छेत् । यश्च आत्महा भ्रूणहा गोहन्ता च स्यात् । स मृतः गाढ़ान्धतमसावृतं तामिस्राख्यं नरकं गत्वा कर्म्मक्षयम् प्राप्य जन्मान्तरेण पुनर्मानुषयोनिमभिगम्य अर्शोरोगेणाक्रान्तो भवेदिति ॥

४ । अल्पायुःसन्तानता । यो हि तृषार्त्तां वारिपानरतां गां निवारयति । अनेनैव पापेन तस्य अल्पायुषः सन्ताना भवेयुः ॥

५ । अश्मरीरोगः । यस्तु ऋतुस्नातां स्त्रियं क्रोधादप्रीत्या वा नोपगच्छति । स मृतः पूयशोणितसंमिश्रे नरके प्रपीड़ितः पुनर्मानुषत्वं प्राप्य अश्मरीरोगाक्रान्तो जायते इति ॥

६ । उन्मादरोगः । यस्तु ब्राह्मणं वैष्णवं पितरौ द्विजादिकं मानार्हं नार्चयेत् परं निन्देत् स मृतः पुरीषाख्ये नरके अधःशिरा नाना दुःखभाक् भवेत् । ततः कर्म्मक्षये मानुषीं तनुमुपलभ्य उन्मादरोगवान् जायते । तथा येन च ब्राह्मणेषु गुरौ च दम्भाचारः कृतः तेभ्यः स्मृतिभ्रमकराणि द्रव्याणि च दत्तानि सोऽपि जन्मान्तरे उन्मादरोगवान् भवेदिति ॥

७ । कासः । कासस्तु पञ्चविधः । येन कर्म्मणा यद्रूपो भवेत्तदुच्यते । अतिकठोरैर्मिथ्यावाक्यैर्यस्तु लोकं पीड़येत् स पित्तप्रबलकेन कासेन पीड़ितो भवेत् । यो हि ब्राह्मणस्थानविनष्टकारी स वातकासेन पीड़ितो भवेत् । यस्तु जलाशयध्वंसकारी स श्लेष्मकासेन पीड़ितः स्यात् । यो हि ब्रह्म विष्णुं शिवञ्च भेदबुद्ध्या पश्यति स सन्निपातोत्थकासपीड़ितः स्यात् । यज्ञं विना पशुं हत्वा तन्मांसभक्षणकारी सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते । यदुक्तं तन्त्रे पुराणे च,—
"अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु यो नरः ।
सर्व्वदोषोत्थकासेन गृह्यते शृणु भूपते !" ॥

८ । कुब्जत्वम् । यदुक्तं पुराणेषु ।
"देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत् ।
ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् ॥
श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रोपसेवितः ॥
भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः ।
कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषं ध्रुवम्" ॥

९ । गर्भस्रावः । या काचित् नारी हिंसापरतन्त्रा सती सपत्न्यादीनामन्यासां स्त्रीणां दृष्टौषधादिभिर्दुष्कर्म्मैर्वा गर्भं अपत्यानि च नाशयति सा नरकाग्निर्मुक्ता पुनर्मानुषीं योनिमासाद्य पुण्यान्तरेण ऐश्वर्य्यवत्यपि गर्भस्रावदुःखैः प्रपीड़िता भवेत् ।

१० । गलगण्डः । यः खलु मोहात् गुरुस्त्रीकण्ठदर्शनं कृतवान् । स मृतो यमकिङ्करैः निर्जने प्रान्तरे देशे दिव्यवर्षायुतत्रयं पात्यते । पुनर्जन्म समासाद्य च गलगण्डरोगाक्रान्तः सीदेत् ॥

११ । यक्ष्मा । ये च धनलुब्धकाः प्रभूतधनसंग्रहं कृत्वा न यच्छन्ति न चाश्नन्ति न किमपि धर्म्मकार्य्यं कुर्व्वन्ति । तथा ये च परस्वापहारिणः तथा अदुष्टामपतितां भार्य्यां ये च यौवने परित्यजन्ति ते मृताः पूरीषाख्ये नरके कल्पकोटिशतं दग्धाः कर्म्मान्ते मानुषीं योनिमासाद्य यक्ष्मरोगाक्रान्ता अवसीदेयुः ॥

१२ । छिन्ननासिकता । श्रुतिस्मृतिकथाविघ्नकारी देवनिन्दको हि मृत्युं प्राप्य नैर्ऋते पश्चिमे भागे स्थितायां पिङ्गलेति नगर्य्यां पिशाचैः सह बहुकालमुषित्वा महाघोरं दुःखञ्च भुक्त्वा कर्म्मान्ते मानुषयोनिमासाद्य छिन्ननासिको जायते ॥

१३ । छिन्नहस्तता, छिन्नपादता च । यस्तु पितरौ गुरुं विनापराधतो दण्डं वा ताड़येत् स मृतो यमलोके बहूनि कष्टान्यनुभूय छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा इह जायते ॥

१४ । जलोदरः । यदुक्तं पुराणेषु ।
"ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः ।
गृह्यते स तु दुष्टात्मा जलोदरगणा ततः" ॥

१५ । दौर्भाग्यम् । येन च सर्व्वासु तृतीयासु वेलासु तैलस्पर्शः क्रियते स दुर्भगत्वमाप्नोतीति ॥

१६ । नेत्ररोगः । दीपहरणकर्त्ता परस्त्रीप्रेक्षकः कामतः पररतिदर्शनकारी च नेत्ररोगेनाक्रान्तो भवेत् ॥

१७ । पक्षरोगः । यो हि मशस्त्रः सन् शस्त्ररहितं पुरुषं हन्ति । स मूढ़ः आयुःशेषे तप्तकारागे निरये उषित्वा महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ ततः क्रमशो मृगव्याघ्रयोनौ सम्भूय शस्त्रेण हन्यते । ततः सारमेयो भूत्वा मत्स्ययोनौ जायते । ततो मानुषीं योनिमासाद्य अनेनैवरोगेण पीड्यते ॥

१८ । पाण्डुरोगः । यः खलु परभार्य्यारतः परस्त्रीरमणप्रियः स मृतो यमकिङ्करैः बहुधा दुःखं प्रापितः पुनः कर्म्मपाकेन मानुषीं योनिमासाद्य पाण्डुरोगेण लिप्यते ॥

१९ । प्रदरम् । या योषित् बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा पत्यनुमतिं विना पूर्व्वं भुङ्क्ते सा मृता नरकं भुक्त्वा दशवर्षाणि वायसी ततः शुकी ततो मानुषी भूत्वा श्वेतप्रदरयुक्ता भवेत् ॥

२० । वन्ध्यता । येन जलपिपासुर्जन्तुः प्रतिनिषिद्धः । यस्तु अदत्त्वा व्रतं करोति यो हि मिष्टफलादिकं प्राप्य देवायानिवेद्य भुङ्क्ते यः खलु मैथुनीभावमवलोक्य विघ्नं कुरुते ते सर्व्वे वन्ध्यत्वमाप्नुवन्तीति ॥

२१ । भगन्दररोगः । आचार्य्यभार्य्यागन्तारो नराधमाः स्त्रीबालवृद्धधनापहारिणश्च सत्यमधि

गम्य विशसनाख्ये नरके बहुदुःखं प्राप्य जन्मान्तरे भगन्दररोगेणाक्रान्ता भवन्ति ॥

२२। मूत्रकृच्छ्रम्। येन मूढेन विधवागमनं मद्यपानं वा कृतम्। स मृतो नरकं प्राप्य कर्म्मान्ते शरीरनाशकारिणा अनेन रोगेणाक्रान्तो भवेत्।

२३। मृतभार्य्यता। यस्तु ज्येष्ठं भ्रातरमति-क्रम्य उद्वहेत् स मृतभार्य्यो जायेत। यस्तु सवर्णां नैव स्पृशति तस्य ज्येष्ठा भार्य्या विनश्यति ॥

२४। मेहः। यदुक्तं पुराणेषु

"मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पृथक्कर्म्मप्रभावजाः।
तेषां नामान्यहं वक्ष्ये क्रमादुत्पद्यते यतः ॥
मधुमेहः साम्ब्रमेहः सुराम्बूदकस्तथा।
इक्षुः सिकतसीधुश्च सितमेहस्तथैव च ॥
फेनः क्षीरश्च नीलश्च हारिद्रः कालसंज्ञकः।
वसारक्तश्च माञ्जिष्ठो मज्जाख्यारस्तथा गजः ॥
सद्वैद्यस्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक्।
नामानुसारतः पूर्व्वं कर्म्म ज्ञात्वा विधिश्चरन्।
पूर्व्वं मैथुनकृद्यस्तु शौकरीयोनिमाव्रजेत् ॥
तस्यान्ते मानुषीं प्राप्य जलमेहार्द्दितो भवेत् ॥
मातृगामी बलान्मोहात् मधुमेही भवेन्नरः।
रजकीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते ॥
सतीविपर्य्ययं कृत्वा साम्ब्रमेहान्वितो भवेत्।
रोगिणीगमनान्मर्त्त्यो भवेन्माञ्जिष्ठमेहवान् ॥
मित्रस्त्री धर्षिता येन स भवेच्छुक्रमेहवान् ॥
चतुष्पदाभिगमने भवेत् सिकतमेहवान् ॥
सर्व्वहर्त्ता क्षीरमेही सितमेही सुरारतः।
कालमेहो भवेत्सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥
रजस्वलायां रतिकृद्रक्तमेहार्द्दितो भवेत्।
मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्त्यजागमनञ्चरन् ॥
इक्षुमेही तु दुर्वृत्तो विधवागतिदोषतः।
ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति ॥
अन्त्यजागमनासक्तो हरिद्राभञ्च मेहति ॥
मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीञ्चात्मनः सुताम् ॥
श्वश्रूञ्चैवाग्रजदारांश्च भ्रातृभार्य्याञ्च मातुलीम्।
गुरुस्त्रीं राजपत्नीञ्च मित्रस्त्रीं वा कुटुम्बिनीम्।
मृता वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीड़िताः ॥
तावन्ते तत्र दुर्वृत्ता यत्तः शृणु वदामि ते ॥
अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यमाज्ञया।
दूताश्च महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं शिलाम्।
खादयन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै ॥
नरकान्ते पुनस्तेऽपि मृताः स्युः सूकरा भृशम् ॥
सूकराः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि कुक्कुराः।
पिपीलिकास्त्रयो मासा वृश्चिकाश्चाब्दमात्रकम्।
भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ सवत्सा विषवेन्द्रियाः ॥
तत्राधर्म्मक्षयं कृत्वा ततो मानुषयोनिषु।
प्रमेहगदवन्तः स्युः प्राप्नुवन्ति मनोव्यथाम्" ॥

२५। यक्ष्मरोगः। विप्रहन्ता न्यासापहर्त्ता वृत्तिच्छेदकारी प्रजापीड़को गुरुविद्वेषी मूढो यक्ष्मणाक्रान्तो भवेत् ॥

२६। रक्तपित्तम्। अतिदुराचारी परद्रव्या-भिलाषी पिशुनवधूगन्ता अनेनैव रोगेण पीड़ितो भवेत् ॥

२७। श्वेतास्रम्। या नारी मृते भर्त्तरि परपत्यभिलाषिणी सा मृता यमलोके तप्तं आय-सं पुरुषमालिङ्गन्ती अतिघोरं नरकदुःखमनुभूय जन्मान्तरे वेश्या भूत्वा अशेषपुरुषैः रममाणा अशेषक्लेशमधिगच्छेत् ॥

२८। वैधव्यम्। या खलु यौवनेनातिगर्व्विता रमणी विरूपत्वात्स्ववशगं पतिं दिवा निन्दति रात्रौ शय्यां न भजते आत्मना च वक्ता भवति सा जन्मान्तरं प्राप्य वैधव्ययन्त्रणया पीड़िता भवेत् ॥

२९। श्वासकासः। श्वासकासस्तु महोर्द्धच्छिन्न-तमकक्षुद्रभेदात् पञ्चधा। १। यस्तु यज्ञमनासाद्य श्वासं निरुध्य पशुं हन्ति मोहात् तन्मांसादिकं भक्षयति स महाश्वासेन पीड्यते। २। पुराण-कथासमये यस्तु अन्यवाक्यं वदेत् स ऊर्द्ध्वश्वासेन निग्रह्यते। ३। निषिद्धदानग्रहणात् छिन्नश्वास-युतो भवेत्। ४। यो हि शास्त्रार्थं मृषा दूषयति स तमकश्वासैः पीड्यते। ५। पापविप्लुतो हि जीवः क्षुद्रश्वासैर्म्रियते ॥

३०। हृद्रोगः। यस्तु लोभात् द्वेषाद्वा परपीड़ा-प्रदायको भवेत् यस्तु प्रजानां मर्म्मव्यथां जनयेत् स मृतो दुर्वहं नरकमधिगम्य कर्म्मान्ते अति-दारुणैर्हृद्रोगैः पीड़ितो भवेदिति ॥ * ॥)

कर्म्मशीलः, त्रि, (कर्म्म शीलं कर्म्मकरणरूपस्वभावो यस्य। कर्म्म शीलयतीति वा।) यः फलनिरपेक्षः स्वभावतः कर्म्म करोति सः। तत्पर्य्यायः। कार्म्मः २। इत्यमरः। ३। १। १८ ॥

कर्म्मशूरः, त्रि, (कर्म्मणि शूरः दक्षः।) कर्म्मठः। फलपर्य्यन्तकर्म्मसमापकः। इत्यमरः। ३।१।१८ ॥

कर्म्मसचिवः, पुं, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा सचिवः सहा-यः।) कर्म्मोपयुक्तसचिवः। अक्षपटलाध्यक्षादिः। इत्यमरः। २। ८। ४ ॥

कर्म्मसन्न्यासिकः, पुं, (कर्म्मणां सन्न्यासः स अस्त्यस्य इति ठन्।) यतिः। सन्न्यासी। इति हला-युधः। २। २३९ ॥

कर्म्मसाक्षी, [न्] पुं, (कर्म्मणां साक्षी। यद्वा कर्म्म साक्षात् पश्यति प्रत्यक्षं करोतीति।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥ (उक्तञ्च वैदिकक्रियापद्धतौ यथा,

"सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च।
एते शुभाशुभस्येह कर्म्मणो नव साक्षिणः" ॥

क्रियासाक्षात्कारिणि, त्रि। यथा,—महाभा-रते। १। ७४। २९।

"हृदि स्थितः कर्म्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति" ॥)

कर्म्मक्षमः, त्रि, (कर्म्मणि कर्म्मसु वा क्षमः समर्थः। कर्म्मकरणसमर्थः। तत्पर्य्यायः। अलंकर्म्मीणः २। इत्यमरः। ३। १। १८ ॥

कर्म्मान्तः, पुं, (कर्म्मणः जीवकृतसुकृतदुष्कृतक्रि-यायाः अन्तो यत्र। कर्म्मणः कृषिकार्य्यस्य तत्फलस्य धान्यादिसंग्रहरूपक्रियायाः अन्तो यत्र वा।) कर्म्मभूः। कृष्टभूमिः। इति हेमचन्द्रः ॥ ("अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च" ॥ इति मनुः। ८। ४१९।)

कर्म्मारः, पुं, (कर्म्म लौहनिर्म्माणादिकार्य्यं ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति वा। कर्म्म+ऋ+अण्।) कर्म्मकारः। कामार इति भाषा ॥ (यथा, अथर्व्व-वेदे। ३। ५। ६।

"ये धीवानो रथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः" ॥
तथा, मनुः। ४। २१५।
"कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च" ॥)

वंशः। बाँश इति ख्यातः। कर्म्मरङ्गः। इति राज-निर्घण्टः। कामराङ्गा इति भाषा ॥

कर्म्मार्हः, पुं, (कर्म्म अर्हतीति। अर्ह+अण्।) पुरुषः। इति राजनिर्घण्टः। क्रियायोग्ये त्रि ॥

कर्म्मिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन कर्म्म कर्त्तुं समर्थः कर्म्मी वा। कर्म्मन्+इष्ठन्। इनेर्लुक्।) क्रियावान्। अति-शयकर्म्मविशिष्टः। इति व्याकरणम् ॥

कर्म्मी, [न्] त्रि, (कर्म्मास्त्यस्य "व्रीह्यादिभ्यश्च"। ५। २। ११६ इति इनिः।) कर्म्मविशिष्टः। ("यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षी-णलोकाश्च्यवन्ते" ॥ इति मुण्डकोपनिषदि। १। २। ९। यथा च, भागवते १। ३। ८।

"तृतीयमृषिसर्गञ्च देवर्षित्वमुपेत्य सः।
तन्त्रं सात्वतमाचष्टे नैष्कर्म्म्यं कर्म्मिणां यतः" ॥)

कर्म्मीरः, पुं, (कर्म्म+ईरन्।) किर्म्मीरवर्णः। इत्य-मरटीका ॥

कर्म्मेन्द्रियं, क्ली, (कर्म्मणां गमनादिपञ्चविधक्रियाणां सम्पादनाय इन्द्रियं कर्म्मनिमित्तं इन्द्रियं वा।) कर्म्मनिष्पादकविषयिपञ्चकम्। यथा। वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५। इति वेदान्तः ॥ (यथा च, मनुः। २। ९१।

"बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्व्वशः।
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैषां पाय्वादीनि प्रचक्षते" ॥)

कर्ब्ब दर्पे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-पं-अकं-सेट्।)

कर्ब्बः, पुं, (किरति विक्षिपति चित्तं विषयेषु। कॄ+ "कॄ-गॄ-शॄ-दॄभ्यो वः"। उणां। १। १५५ इति वः।) कामः। (शृणाति हिनस्तीति। कॄ+वः।) उन्दुरः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कर्ब्बटं, क्ली, (कर्व्वं सुन्दरत्वात् सर्व्वं अटति प्राप्नो-तीति। शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) पुरम्। नगरम्। इति जटाधरः ॥

कर्ब्बटः, पुं क्ली, (कर्ब्ब+अटन्प्रत्ययः।) द्विशतग्राम-मध्ये मनोरमस्थानम्। ग्रामशतस्थजनाः क्रयवि-क्रयादिना सेवादिना वा येन ग्रामेण जीवन्ति सः। इति केचित् ॥ चतुःसमग्रामः। इत्येके ॥ चतुः-समं महत्स्थानम्। इत्यपरे ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ चतुःशतग्रामसंग्रहस्थानम्। इति सार-सुन्दरी ॥ (तथा हि याज्ञवल्क्यः। २। १६७।

"धनुः शतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत्।
द्वे शते कर्ब्बटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्" ॥

देशभेदः। यथा, महाभारते। २। ३०। २२।

"ताम्रलिप्तं च राजानं कर्ब्बटाधिपतिं तथा।
सुह्मानामधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः" ॥)

कर्ब्बुरः, पुं, (शृणाति हिनस्ति प्राणिनः। किरति विक्षिपति जीवानिति वा। कॄ+"कृगॄशॄच-

विश्वः स्वरच्।” उणां। २। १२३। इति स्वरच्।) राक्षसः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ व्याघ्रः। इति मेदिनी॥ (यथा, उणादिटीका “कर्व्वुरो व्याघ्ररक्षसोः”। २। १२३॥)

कर्व्वरी, स्त्री, (कर्व्वर+बिल्वात् ङीष्।) शिवा। इति विश्वमेदिन्यौ॥ हिङ्गुपत्री। इति जटाधरः॥ (व्याघ्री। राक्षसी। इत्युणादिवृत्तिः। २। १२१॥)

कर्व्वुरः, पुं, (कर्व्वति हिनस्ति सदर्पो भवति वा। कर्व्व दर्पे हिंसायाञ्च। “मद्गुरादयश्चेति” + उरच्।) राक्षसः। इति शब्दार्णवः॥ चित्रवर्णः। इत्यमरः। २। ९। ६४॥ शटी। इति भरतः॥

कर्व्वूरः, पुं, (कर्व्व + खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। उणां १। ८२।) राक्षसः। शटी। इत्यमरः। २। ९। ९४॥

कर्य्यः, पुं, (कृष् + यत्।) कर्चूरः। इति राजनिर्घण्टः। कचूर इति हिन्दीभाषा॥

कर्षः, पुं स्त्री, (कृष विलेखने पचाद्यच्। कर्म्मणि करणे वा घञ्।) षोड़शमाषकपरिमाणम्। अशीतिरक्तिकाः। तत्पर्य्यायः। अक्षः २। इत्यमरः। २। ९। ८६॥ वैद्यकमते तोलकद्वयम्। तत्पर्य्यायः। सुवर्णम् २ अक्षः ३ बिड़ालपदकम् ४ पिचुः ५ पाणितलम् ६ उडुम्बरम् ७ तिन्दुकम् ८ कवड़ग्रहः ९। इति परिभाषा॥ दशमाषकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (“कोलद्वयञ्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमानिका। अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्”॥ इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे। १ अध्याये॥)

कर्षः, पुं, (कृष + भावे घञ्।) कर्षणम्। इति मेदिनी॥ विभीतकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कर्षकः, त्रि, (कर्षति भूमिमिति। कृष + ण्वुल्।) कृषिजीवी। कृषाण इति भाषा। (“सुखमापतितं सेवेत् दुःखमापतितं सहेत्। कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकः”॥ इति महाभारते। ३। २५८। १५॥) तत्पर्य्यायः। क्षेत्राजीवः २ कृषिकः ३ कृषीवलः ४। इत्यमरः। २। ९। ६॥ कार्षकः ५। इति तट्टीका॥ आकर्षणकर्त्ता च॥

कर्षणं, क्ली, (कृष + भावे ल्युट्।) कृषिकर्म्म। लाङ्गलादिना भूम्यादिखननम्। इति हेमचन्द्रः। चास इति भाषा॥ आकर्षणम्। टानन् इति भाषा॥ (शोषणम्। पीड़नम्। यथा मनुः ७। ११२। “शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा। तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्”॥)

कर्षणिः, स्त्री, (कृष + अनिः।) असती। इत्युणादिकोषः॥

कर्षणी, स्त्री, (कर्षण + गौरादित्वात् ङीष्।) क्षीरिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कर्षफलः, पुं, (कर्षः कर्षमात्रं फलं यस्य।) विभीतकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५८॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा,— “विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः। कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः”॥ गुणाश्चास्य विभीतकशब्दे ज्ञेयः। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे। १ भागे॥)

कर्षफला, स्त्री, (कर्षफल + टाप्।) आमलकीवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (आमलकीशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम्॥)

कर्षार्द्धं, क्ली, (कर्षस्य अर्द्धम्।) तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (“कर्षार्द्धं वा कणाचूर्णात्”। “कर्षः कर्षार्द्धमथो पलं पलद्वयमथाञ्जलिञ्च”॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहज्वराधिकारकासाधिकारयोः॥)

कर्षिणी, स्त्री, (कर्षति इति। कृष + णिनिस्ततो ङीप्।) क्षीरिणीवृक्षः। अश्वमुखबन्धनरज्जुस्थितलौहम्। तत्पर्य्यायः। खलीनः २ कवीयम् ३ कविका ४। इति जटाधरः॥ (त्रि। मनोहारी। यथा रघुः १९। ११। “आम्रकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः”॥)

कर्षूः, पुं, (कृष् + “कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः”। उणां १। ८२। इति ऊः।) वार्त्ता। करीषाग्निः। इत्यमरः। ३। ३। २२१॥ वार्त्ता अग्नकृषिः। इति रमानाथः॥ जीविका। इति भरतः॥

कर्षूः, स्त्री, (कृष विलेखने + “कृषिचमितनीति” ऊः उणां १। ८२।) कुल्या। अल्पा कृत्रिमा सरित्। इत्यमरः। ३। ३। २२१॥ नदीमात्रम्। इति रत्नकोषः॥ हस्तखातः। इति मेदिनी॥ तद्यथा। चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तराला यावधः खाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्य्यात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात्। इति श्राद्धविवेकधृतविष्णुसूत्रम्॥

कर्हि, व्य, (किम् + “अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्”। ५। ३। २१ इति। र्हिल् कादेशः।) कदा। कस्मिन् काले। इति व्याकरणम्॥ कखन कवे इति भाषा॥ (यथा, ऋग्वेदे ६। ३५। २। “कर्हिस्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान् नीळयासे जयाजीन्”॥)

कर्हिचित्, व्य, (कर्हि च चिच्चेति विग्रहः। पाणिनिमतानुसारेण भिन्नपदद्वयम् मुग्धबोधमते तु “किमः सप्तम्यन्तात् चिच्चनौ”। इति चित्।) कस्मिंश्चित् काले। कोनकाले इति भाषा। तत्पर्य्यायः। जातु २ कदाचित् ३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भागवते १०। ८४। १३। “यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः। यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचित् जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः”॥)

कल, त् क गतौ। सङ्ख्यायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) अग्लोपित्वादनेकान्तोपधः। कलयति कालं धीरः। इति दुर्गादासः॥

कल, ङ सङ्ख्यानतोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-अकं च-सेट्।) ङ कलते दिवसं वृद्धः गणयतीत्यर्थः। कल् शब्दः। इति दुर्गादासः॥

कल, क नुदौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क कालयति। नुदिरिति नुद क्षेपे प्रेरणे इत्यस्य क्विबादिकक्विप्रत्यये रूपम्। इति दुर्गादासः॥

कलं, क्ली, (कड़ति माद्यति अनेन। कड़ मदे + “हलश्च”। ३। ३। १२१। इति घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः। डलयोरेकत्वम्।) शुक्रम्। इति मेदिनी॥ शोणितशुक्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कलः, पुं, (कल + भावे घञ् वृद्ध्यभावः।) मधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १। ७। २॥ (“जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्”॥ इति भागवतम्। १०। २९। ३॥) सालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कलः, त्रि, (कलयति मान्द्यं नयति जाठराग्निम्। कल + णिच् + अच्। धातूनामनेकार्थत्वात् विशेषतः कलिहरिल्युक्तेश्च तथात्वम्।) अजीर्णः। इति मेदिनी॥ (अव्यक्तमधुरध्वनिः। यथा रघुः। १। ४१। “सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ”॥)

कलकः, पुं, (कलते इति। कल + ण्वुल्। स्वार्थे कन् वा।) शकुलमत्स्यः। इति हेमचन्द्रः॥ (शकुलशब्देऽस्य गुणादयोऽवगन्तव्याः॥)

कलकण्ठः, पुं, (कलप्रधानः कण्ठो यस्य।) कलध्वनिः। हंसः। पारावतः। पिकः। इति मेदिनी॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे ३। “युष्माकं रतिकान्तकार्म्मुकलताझङ्कारकान्ते यते, सोत्कण्ठं कलकण्ठकण्ठकुहरोद्भूतेऽपि माभून्मनः”॥)

कलकलः, पुं, (कलादपि कलः। युगपत्समुत्थितबहुलशब्दानामेकीभूततया तुमुलत्वात्तथात्वम्। कलशब्दे + घञ्। वृद्ध्यभावः। यद्वा कलः प्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम्॥) कोलाहलः। (यथा, गीतगोविन्दे। १। ३८। “उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः”॥) सालनिर्य्यासः। इति मेदिनी॥

कलघोषः, पुं, (कलो मधुरो घोषो ध्वनिर्यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

कलङ्कः, पुं, (कलयति इति। कल + क्विप्। कल् चासौ अङ्कश्चेति।) चिह्नम्। अपवादः। (“उत्तमस्य विशेषेण कलङ्कोत्पादको जनः”॥ इति कथासरित्सागरे। २३। २०४॥) लौहमलम्। इति मेदिनी॥

कलङ्कषः, पुं, (करेण कषति हिनस्ति नाशयति वा। बाहुलकात् खच् मुम् च रस्य लः कलेन गर्ज्जनेन कषति वा।) सिंहः। इति शब्दमाला॥

कलङ्कषा, स्त्री, (कलङ्कष + टाप्।) करताली। इति शब्दरत्नावली॥

कलङ्की, [न्] त्रि, (कलङ्कोऽस्त्यस्य। इनिः।) अपवादग्रस्तः। यथा,—तिथ्यादितत्त्वे। “कलङ्की जायते विश्वे तिर्य्यग्योनिश्च जिष्णवे”। चिह्नयुक्तः। लौहमलविशिष्टः॥ चन्द्रः॥

कलङ्कुरः, पुं, (कं जलं लङ्कयति गमयति, भ्रामयतीत्यर्थः। लकि गतौ + णिच् + उरच्।) आवर्त्तः। जलभ्रमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलञ्जः, पुं, (कं लञ्जयति । लजि + अण् ।) विषाक्तशस्त्रहतमृगपक्षिणौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ताम्रकूटः । दोक्ता तामाक् इति भाषा । यथा । विष्णुसिद्धान्तसारावल्यां वैद्यके । अथ धूमपर्णधूमपानगुणाः ।

"कलञ्जसंवेष्टनधूमपानात्
स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिः ।
कफघ्नमामज्वरहानिकञ्च
गान्धर्व्वविद्याप्रवणैकसेव्यम्" ॥

कलटं, क्ली, (कं जलं लटति आच्छादयति । आच्छोतीति वा । क + लट् + अच् ।) गृहाच्छादनम् । इति शब्दरत्नावली । चाल इति भाषा ॥ कुटलमिति च पाठः ॥

कलतूलिका, स्त्री, (कं सुखं विषयत्वेन लाति गृह्णातीति कलः । कलं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा या । कल + तूल निष्कर्षे पूरणे वा णवुल् । टापि अत इत्वम् ।) इच्छावती । कामुका । तत्पर्य्यायः । वाम्छिनी २ लञ्जिका ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कलत्रं, क्ली, (गड सेचने + "गडेरादेश कः" । उणां । ३ । १०६ । अत्रन् गकारस्य ककारश्च । डलयो रेकत्वस्मरणात् डस्य लः । यद्वा कलं जायते । जै + कः । यद्वा कड्यते शिष्यते इति ।) कड–शासने बाहुलकात् अत्रन् । श्रोणिः । भार्य्या । इत्यमरः । ३ । ३ । १७८ ॥ (यथा मेघदूते । ४० ।

"तां कस्याञ्चिद् भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः" ।)

राज्ञां दुर्गस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कलधूतं, क्ली, (कलेन अवयवेन धूतं शुद्धम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलधौतं, क्ली, (कलेन अवयवेन धौतम् ।) स्वर्णम् । ('कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः कीर्त्तिस्तु मातः परा' । इति महानाटकम् ॥

महाभारते च ४ । गोहरणे ४० । ६ ।

"इमे च कस्य नाराचाः सहस्रं लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये" ॥)

रजतम् । इति मेदिनी ॥ कलध्वनिः । इति विश्वः ॥

कलध्वनिः, पुं, (कलः अस्फुटमधुरः ध्वनिर्यस्य ।) पारावतः । कोकिलः । मयूरः । इति मेदिनी ॥ मधुराव्यक्तशब्दः । इति कलशब्दार्थे अमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा महानिर्व्वाणतन्त्रे । १ । ३ ।

"अप्सरोगणसङ्गीतकलध्वनिनिनादिते" ॥)

कलनं, क्ली, (कल्यते लक्ष्यते दुष्यते वा । कल + ल्युट् ।) चिह्नम् । दोषः । इति हलायुधः ॥ (कल्यते शुक्रशोणिताभ्यामन्योन्यं मिश्र्यते ।) गर्भे मिश्रितं शुक्रशोणितम् ॥ यथा, भागवते । ३ । ३१ । २ ।

"कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।
दशाहेन तु कर्कन्धूः पेश्यण्डं वा ततः परम्" ॥

क्वचित् कलनं इत्यपि पाठो दृश्यते । कलयति ज्ञानाद्यनेन । कल गतौ गत्यर्था ज्ञानार्थाश्च । कल + करणे ल्युट् । ज्ञानम् ॥)

कलनः, पुं, (कं जलं लाति । तथा सन् नमति । क + ला + कः ।) वेतसवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलना, स्त्री, (कल + भावे युच् । टाप् च ।) वशीभूतत्वम् । वशता । यथा,—आनन्दलहर्य्याम् । २९ ।

"करालं यत् क्ष्वेडं कवलितवतः कालकलना" ।

कल्पना च ॥

कलन्दरः, पुं, (कलं शास्त्रविहितवाक्यं शिष्टाचारं वा दृणाति । कल + दॄ + खच् । मुम् च ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कलन्दिका, स्त्री, (कं सुखं लाति विषयत्वेन इति । कलं कामं सर्व्वाभीष्टं ददाति । कल + दा + कः । संज्ञायां कन् । ततष्टाप् अत इत्वं पृषोदरादित्वात् मुम् च ।) सर्व्वविद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कलन्धुः, स्त्री, (कलायाः मात्रायाः अन्धुरिव । शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः ।) घोलीशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभः, पुं, (कलेन करेण शुण्डेनेति यावत् भाति । कल + भा + कः । यद्वा + कल् गतौ "कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्" । उणां । ३ । १२२ । इति । अभच् ।) करभः । हातिर छा इति भाषा । स तु पञ्चवर्षपर्य्यन्तम् । इति सुभूतिः ॥ तत्पर्य्यायः । करिशावकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥ दुर्द्दान्तः ३ व्यालः ४ । (यथा रघौ । ३ । ३२ ।

"महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" ।)

धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभवल्लभः, पुं, (कलभस्य हस्तिशावकस्य वल्लभः प्रियः ।) पीलुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलभी, स्त्री, (कं जलं आश्रयतया लभते । लभ + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) चञ्चुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलमः, पुं, (कलते कलयति वा अक्षरं प्रकाशयति जनयति वा । कल + "कलिकर्द्दोरमः" । उणां । ४ । ८४ इति अमः ।) स्वनामख्यातलिपिसाधनवस्तु । तत्पर्य्यायः । लेखनी २ वर्णतूली ३ अक्षरतूलिका ४ । इति जटाधरः ॥ स्वनामख्यातशालिधान्यविशेषः । (यथा, रघुः । ४ । ३७ ।

"आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" ॥)

अस्य गुणाः । रक्तदोषत्रिदोषनाशित्वम् । चक्षुर्हितकारित्वम् । कषायत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

"रक्तशालिर्महाशालिः कलमः षष्टिकोऽपरः" ।

इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥

("शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्तृष्णात्रिदोषहा ॥
महांस्तस्यानुकलमस्तञ्चाप्यनु ततः परे" ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥) चौरः । इति मेदिनी ॥

कलमोत्तमः, पुं, (कलमेभ्यः कलमेषु वा उत्तमः ।) गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बः, पुं, (कल्यते क्षिप्यते शत्रुं प्रति । कल क्षेपे + अम्बच् ।) शरः । शाकनाडिका । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ८७ । कदम्बः । इति विश्वः ॥

("कलम्बनालिका मार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम्" ।

इत्यादीनां समष्टिगुणा यथा,—

"शाकं गुरु च रूक्षञ्च प्रायो विष्टभ्य जीर्य्यति ।
मधुरं शीतवीर्य्यञ्च पुरीषस्य च भेदनम्" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कलम्बकः, पुं, (कलम्ब + संज्ञायां कन् ।) धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलम्बिका, स्त्री, (कलम्बी एव स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्वम् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे शाकवर्गे ।

"कलम्बिका गुरुर्वृष्या कषायास्तन्यशुक्रदा" ॥

कलम्बीव कायते प्रकाशते निधीयते वा । कलम्बी + कै + कः । टाप् इत्वञ्च । संज्ञा हेतुत्वात् पृषोदरादित्वात् । ह्रस्वः ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । तत्पर्य्यायः । मन्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कलम्बी, स्त्री, (के जले लम्बते । लबि स्रंसने + अच् ङीष् ।) जलजलताशाकविशेषः । कलमी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कडम्बी २ कलम्बूः ३ कलम्बिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः । स्तन्यदुग्धशुक्रश्लेष्मकारित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । गुरुतरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कलम्बुटं, क्ली, (के जले लम्बते भासते । क + लम्ब + बाहुलकात् उटन् ।) हैयङ्गवीनम् । नवनीतम् । इति हारावली ॥

कलम्बूः, स्त्री, (के जले लम्बते । लम्ब + बाहुलकात् ऊङ् ।) कलम्बीशाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलरवः, पुं, (कलः मधुरास्फुटो रवः ध्वनिर्यस्य ।) कपोतः । पायरा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १४ ॥ (यथा आर्य्यासप्तशती ५९७ ।

"शीर्णप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः क्वणति" ॥)

कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ब्रह्मपुराणे ५२ । ३४ । "कोकिलैः कलरवैश्च" ॥) मधुराव्यक्तध्वनिः । इति कलशब्दार्थे अमरः ॥ (कलएव रवः । कर्म्मधारयः ॥ यथा कलाविलासे १ । ६ ।

"नवविसकिसलयकवलन-
कषायकलहंसकलरवो यत्र" ॥)

कललः, पुं क्ली, (कल्यते वेष्ट्यतेऽनेन । कल + वृषादिभ्यः कलच् ।) जरायुः । गर्भवेष्टनचर्म्म । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥

("ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्ज्जितं पैतृकैर्गुणैः" ॥

इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कललजः, पुं, (कललमिव जायते । जन + डः ।) रालः । इति राजनिर्घण्टः । धुना इति भाषा ॥

कललजोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मात् उद्भवः । कललजस्य उद्भवः ।) सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलविङ्कः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं वङ्कते रौति । वकि वा गतौ + अच् पृषोदरादित्वात् अत इत्वे साधुः ।) चटकः । इत्यमरः । २ । ५ । १८ ॥

(यथा, मनुः । ५ । १२ ।
"कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्" ॥)
कलविङ्ककलहः । इति मेदिनी ॥ कलङ्कः । श्वेत-चामरः । इति सारस्वतः ॥ (त्वष्टृपुत्त्रविश्वरूपस्य शिरोभेदः । पुरा किल कदाचित् ऐश्वर्य्यमत्तेन सुरेश्वरेण यदा सभागतः सुराचार्य्यो गीष्पति-रसम्मानितोऽन्तरधीयत । तदा ब्रह्मोपदिष्टैर्-सुरप्रपीड़ितैरमरैस्त्वाष्ट्रं विश्वरूपं पौरोहित्ये वरयित्वा भूयः सम्भृद्धैरसुरा बबाधिरे । विश्वरूपस्तु मातामहकुलस्यापेक्षया परोक्षमसुरेभ्योऽपि यज्ञभागं प्रददौ तदभिज्ञाय सुरपतिर्भीतः क्रुद्धश्च विश्वरूपस्य शिरांस्यच्छिनत् । तस्य खलु त्वाष्ट्रस्य कपिञ्जलः कलविङ्कस्तित्तिरिरिति त्रीणि शिरांस्यासन् तेषु सुरापायि शिर एव कलविङ्क इति बोध्यम् । एतद्विवरणन्तु श्रीमद्भागवते ६ । ९ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

कलशः, त्रि, (कलं मधुराव्यक्तशब्दं शवति जलपूरण-समये प्राप्नोति । कल + शु गतौ + डः ।) जलाधार-विशेषः । कलशी इति ख्यातः । (यथा आर्य्या-सप्तशती ६९० ।
"प्रबलो विदरयिष्यति जलकलशं नीरलेखेव" ॥)
तत्पर्य्यायः । घटः २ कुटः ३ निपः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ कलसः ५ कलसिः ६ कलसी ७ कलसम् ८ कलशिः ९ कलशीः १० कलशम् ११ । इति तट्टीका ॥ कुम्भः १२ करीरः १३ । इति हेमचन्द्रः । कलावतीदीक्षाप्रकरणोक्तं तस्य परि-माणं । यथा, तन्त्रसारे ।
"पञ्चाशदङ्गुलव्याम उत्सेधः षोड़शाङ्गुलः ।
कण्ठशार्ङ्गं प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ॥
षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम् ।
षोड़शं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्" ॥

कलशिः, स्त्री, (कलं शरीरमालिन्यं श्यति नाशयति । कल + शो + बाहुलकात् इन् । कं जलं लाति आदत्ते तथा सती शीर्य्यते । कल + शॄ + क्विः ।) पृश्निपर्णी । चाकुलिया इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ९३ ॥ (पृश्निपर्णीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञा-तव्या ॥) घटः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा, माघे ११ । ८ ।
"कलशिमुदधिगुर्व्वीं वल्लवा लोड़यन्ति" ॥)

कलशी, स्त्री, (कलशि कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् ।) स्वनामख्यातजलपात्रम् । पृश्निपर्णी । इत्यमरटी-कायां रायमुकुटः ॥

कलसः, त्रि, (केन जलेन लसति शोभते । क + लस् + अच् ।) कलशः । घटः । इति हेमचन्द्रः ॥ द्रोणपरिमाणे, पुं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
("चतुर्भिराढ़कैर्द्रोणः कलसो नल्वणोन्मेयाः" ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे १ अध्याये ॥
"स एव कलसः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च" ॥
इति चरके कल्पस्थाने १२ अध्याये ॥)

कलसः, पुं, (केन जलेन लसतीति । लस् + अच् ।) कुम्भः । अस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
"सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणार्थाय निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा ॥
कलाः कलास्तु देवानामभिसितास्ताः पृथक् पृथक् ।
यतः कृतास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्त्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोहोपगोह्यौ मरुतो मयूखश्च तथापरः ॥
मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः ।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः ॥
तेषामेव क्रमाद्भूप नव नामानि यानि तु ।
घटानां तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनाग्नी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ।
कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः ॥
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ।
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ॥
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक् ।
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा ॥
यथा काष्ठास्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च मध्यान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैर्ऋते यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम् ।
सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः
मूले तु संस्थितो विष्णुर्म्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश ।
कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ॥
नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः ।
गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्व्ववीजानि पुष्पाणि च फलानि च ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः ।
सर्व्वधातुमयं विल्वं नागरोन्मरं तथा ॥
वीजपूरकजम्बीरकाम्राम्रातकदाड़िमान् ।
यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं सितसर्षपम् ॥
कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा ।
चन्दनञ्च तथा मांसीमेलां कुष्ठं तथैव च ॥
कर्पूरपत्रचण्डञ्च जलं निर्यासकाम्बरम् ।
शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पं तथैव च ॥
कालशाकं तथा एक्कां देवीं पर्णकमेव च ।
वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ॥
दूर्व्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् ।
पर्णिनीं शवलां सूक्ष्मां सहदेवां गजाह्वयाम् ॥
पूर्णकोषां सितां पाठां गुञ्जां सुरसिकालसौ ।
श्यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥
ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा ।
समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् ॥
कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः ।
दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानपि पूजयेत् ।
पूर्व्वं वहिःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसेषु च ॥
नवग्रहान् पूजयेत्तु मातृर्मातृघटेषु च ।
सर्व्वे देवा घटे पूज्या घटस्तेषां पृथक् पृथक् ॥
नवैव तत्र पूर्व्वोक्ताः स्मृता मुख्यतमा नृप ।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ॥
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुष्यस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सुरान्" ॥
इति कालिकापुराणे पुष्याभिषेकः ८७ अ-ध्यायः ॥ ० ॥ अन्यत् धारकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कलसिः, पुं, (केन जलेन लसतीति । क + लस् + इन् ।) पृश्निपर्णी । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ गर्गरी । इत्यमरटीका हारावली च ॥

कलसी, स्त्री, (कलस + स्त्रियां ङीप् ।) पृश्निपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कलसी वृहतीद्वयेत्यादि-स्थले अस्या व्यवहारः ॥ इत्युत्तरतन्त्रे । ३९ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) कलसः । इत्यमरटीका ॥ (स्वार्थे कन्प्रत्ययेनोक्तं यथा, नैषधे । २ । ८ ।
"अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" ॥)

कलसीसुतः, पुं, (कलस्यां जातः सुतः ।) अगस्त्य-मुनिः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

कलसोदधिः, पुं, कलस इव उदधिः । सत्त्वनाधार-त्वात् । समुद्रः । इति महाभारतम् ॥

कलहः, पुं क्ली, (कलं कामं हन्त्यत्र । हन् + अधि-करणे डः ।) विवादः । लड़ाइ झगड़ा इति भाषा ॥ (यथा मनुः ४ । १२१ ।
"न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" ॥)
तथा विष्णुपुराणे १ । मांशे ९ । १४५ ।
"अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वास्ते कदाचन" ॥)
तत्पर्य्यायः । युद्धम् २ आयोधनम् ३ जन्यम् ४ प्रधनम् ५ प्रविदारणम् ६ मृधम् ७ आस्कन्द-नम् ८ संख्यम् ९ समीकम् १० साम्परायिकम् ११ समरः १२ अनीकः १३ रणः १४ विग्रहः १५ सम्प्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ सं-स्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्द्दः २१ समा-घातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समुदायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युध् ३१ । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ शमीकम् ३२ साम्परायकम् ३३ संस्फोटः ३४ युत् ३५ । इति तट्टीका ॥

कलहः, पुं, (कल + हन् + "अन्येभ्योऽपीति" ३ । २ । १०१ । डः ।) वाटः । खड्गकोषः । भण्डनम् । इति मेदिनी ॥

कलहंसः, पुं, (कलेन मधुरास्फुटध्वनिना विशिष्टो हंसः । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपि समासः ।) हंसविशेषः । बालिहाँस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कादम्बः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ कलनादः ३ मरालकः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजहंसः । (यथा भट्टिः । २ । १८ ।
"कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" ॥)
नृपोत्तमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ परात्मा । ब्रह्म । इति शब्दरत्नावली ॥ (अतिजगती वृत्तिः । का .

च त्रयोदशाक्षरा। तल्लक्षणमुक्तं यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ७।
"सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः"।
अस्योदाहरणमुक्तं तत्रैव। यथा,
"यमुनाविहारकुतुके कलहंसो
व्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलिः।
जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः
प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः"॥
सिंहनादः क्वापि॥)

कलहनाशनः, पुं, (कलहं नाशयतीति। कलह + नश + णिच् + ल्युः। अस्य कलहनाशकता कार्म्मणविद्यायां प्रसिद्धा।) पूतिकरञ्जः। इति शब्दमाला॥

कलहप्रियः, पुं, (कलहः प्रियो यस्य।) नारदः। इति महाभारतम्॥ (कलहप्रिये त्रि।) यथा गोः रामायणे ५। १७। २७।
"दुर्म्मुखीः कपिलाः कृष्णाः क्रोधनाः कलहप्रियाः"॥)

कलहप्रिया, स्त्री, (कलहस्य कलहे वा प्रिया।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

कलहान्तरिता, स्त्री, (कलहादन्तरिता पश्चात् परितापमाप्ता।) नायिकाभेदः। अस्या लक्षणम्। पतिमवमन्य पश्चात् परितप्ता। अस्याः क्रिया। भ्रान्तिः। सन्तापः। सम्मोहः। निश्वासः। ज्वरः। प्रलापादिः। इति रसमञ्जरी॥ (तथा च साहित्यदर्पणे ३। ८६।
"चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा"॥
उदाहरणमाह तत्रैव। "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः, कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः। पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढ़या, पाणिभ्यामवरुध्य हन्त! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः"॥)

कला, स्त्री, (कलयति वृद्धितो धनं संगृह्णाति सञ्चिनोतीत्यर्थः। कल + अच् + टाप्।) मूलधनवृद्धिः। सुद इति भाषा। शिल्पादि। (यथा रामायणे १। ९। ८।
"गीतवादित्रकुशला नृत्येषु कुशलास्तथा।
उपायज्ञाः कलाज्ञाश्च वैशिके परिनिष्ठिताः"॥)
अंशमात्रम्। चन्द्रस्य षोड़शांशः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। "सालङ्कारतया त्वया मम कथं नेन्दोः कला दृश्यते, पश्यामीन्दुकलां स्फुटं पुनरिदं लङ्कारता नास्ति यत्"॥) कालमानः। स तु त्रिंशत्काष्ठात्मकः। इति मेदिनी॥ ("त्रिंशत् काष्ठाः कलाः"। इति सुश्रुते सूत्रे ६ अः॥ शरीरस्यांशविशेषो यथा,—
"मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीह्नोश्चतुर्थिका।
पञ्चमी च तथान्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता।
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्तकलाः स्मृताः"॥
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥) क्षौरजः। नौका। कपटः। इति विश्वः। राशेस्त्रिंशद्भागोऽंशस्तस्य षष्टिभागः। यथा,—
"विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।
तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते"॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥ अथ शैवतन्त्रोक्ताश्चतुःषष्टिकला लिख्यन्ते। गीतम् १ वाद्यम् २ नृत्यम् ३ नाट्यम् ४ आलेख्यम् ५ विशेषकच्छेद्यम् ६ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ७ पुष्पास्तरणम् ८ दशनवसनाङ्गरागाः ९ मणिभूमिकाकर्म्म १० शयनरचनम् ११ उदकवाद्यम् १२ उदकघातः १३ चित्रायोगाः १४ माल्यग्रथनविकल्पाः १५ शेखरापीड़योजनम् १६ नेपथ्ययोगाः १७ कर्णपत्रभङ्गाः १८ गन्धयुक्तिः १९ भूषणयोजनम् २० ऐन्द्रजालम् २१ कौचुमारयोगाः २२ हस्तलाघवम् २३ चित्रशाकपूपभक्ष्यविकारक्रिया २४ पानकरसरागासवयोजनम् २५ सूचीवापकर्म्माणि २६ सूत्रक्रीड़ा २७ प्रहेलिका २८ प्रतिमाला २९ दुर्व्वचकयोगाः ३० पुस्तकवाचनम् ३१ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३२ काव्यसमस्यापूरणम् ३३ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३४ तर्कुकर्म्माणि ३५ तक्षणम् ३६ वास्तुविद्या ३७ रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ धातुवादः ३९ मणिरागज्ञानम् ४० आकरज्ञानम् ४१ वृक्षायुर्व्वेदयोगाः ४२ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४३ शुकशारिकाप्रलापनम् ४४ उत्सादनम् ४५ केशमार्जनकौशलम् ४६ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७ म्लेच्छितकविकल्पाः ४८ देशभाषाज्ञानम् ४९ पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५० यन्त्रमातृका ५१ धारणमातृका ५२ सम्पाठ्यम् ५३ मानसीकाव्यक्रिया ५४ क्रियाविकल्पाः ५५ छलितकयोगाः ५६ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम् ५७ वस्त्रगोपनानि ५८ द्यूतविशेषः ५९ आकर्षक्रीड़ा ६० बालकक्रीड़नकानि ६१ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६२ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४। इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥ क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्मसूत्रक्रीड़ा इत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानि· वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठः॥ (जिह्वा। यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् ३। ३७।
"कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परियोजयेत्"॥
"कलां जिह्वां पराङ्मुखमास्यं यस्याः सा तथा तां प्रत्यङ्मुखीं कृत्वा तिसृणां नाड़ीनां पन्थाः तस्मिन् कपालकुहरे संयोजयेत्"। इति तट्टीका॥ शिवः। यथा महाभारते १३। १७। १४०।
'कलाःकाष्ठा लवा मात्रा मुहूर्त्ताहः क्षपाःक्षणाः'॥)

कलाकूलं, क्ली, (कलया मात्रयापि आकूलयति व्याकुलयतीति। आकूलि इति नामधातोः + अच्।) विषम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कलाकेलिः, पुं, (कलाभिः केलिः विलासो यस्य। कलासु केलिर्यस्य वा।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाङ्कुरः, पुं, (कलानां अङ्कुरो यत्र।) सारसपक्षी। (स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तककर्णीसुतः।) कंसासुरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाचिका, स्त्री, (कलामचति गच्छति प्राप्नोति वा। कला + अच् + उपपदे कर्म्मण्यण्। ततः स्वार्थे कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) प्रकोष्ठः। स तु कफोणेरधो मणिबन्धपर्य्यन्तः। इति हेमचन्द्रः॥

कलाची, स्त्री, (कलां अचति। कला + अच् + अण्। गौरादित्वात् ङीष्।) कलाचिका। इति हारावली॥

कलादः, पुं, (अलङ्कारनिर्म्माणाय गृहस्थैः समर्पितानां स्वर्णादीनां कलां अंशं आदत्ते गृह्णाति। अलङ्कारनिर्म्माणहेतुना गृहस्थोपार्ज्जितधनांशं वा आदत्ते। आ + दा + कः।) स्वर्णकारः। इत्यमरः। २। १०। ८॥

कलानिधिः, पुं, (कलाः निधीयन्तेऽस्मिन्। कला + नि + धा + अधिकरणे किः।) चन्द्रः। इत्यमरः। १। ३। १४॥ (यथाह कश्चित्।
"अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं
विपत्तिकालेऽपि परोपकारः।
यथाऽस्य मध्ये पतितोऽपि राहोः
कलानिधिः पुण्यचयं ददाति"॥)

कलानुनादी, [न्] पुं, (कलं अनुनदतीति। कल + अनु + नद + णिनिः।) रोलम्बः। भ्रमरः। कलविङ्कः। चटकः। कपिञ्जलः। चातकः। इति मेदिनी॥

कलान्तरं, क्ली, (अन्या कला अंशः। सुप्सुपेति समासः।) वृद्धिः। लाभः। इति लीलावती॥ सुद इति भाषा। (चन्द्रस्य अन्या कला। यथा कुमारे १। २५।
"पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि"॥)

कलापः, पुं, (कलां मात्रां आप्नोति। कला + आप् + "कर्म्मण्यण्"। ३। २। १। इति अण्। यद्वा कला आप्यतेऽनेन "हलश्च"। ३। ३। १२१। इति घञ्।) समूहः। (यथा भागवते ४।२४।६२।
"क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः
श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये"॥)
मयूरपिच्छः। (यथा, गोः रामायणे। ५।५२। १२
"संप्रदीप्तकलापाश्च विप्रकीर्णाश्च बर्हिणः"॥)
काञ्ची। भूषणम्। (यथा कुमारे। १। ४२।
"कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य"॥
"मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य"। इति मल्लिनाथः॥)
तूणः। (यथा रोः रामायणे २। ५२। ११।
"ततः कलापान् सन्नह्य खड्गौ बद्धा च धन्विनौ"॥)
चन्द्रः। विदग्धः। व्याकरणविशेषः। इति मेदिनी॥ (यथा, बृहत्कथासारः।
"अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति।
तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा"॥)
ग्रामविशेषः। यथा, भागवते। ९। १२। ६।
"देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः।
सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति"॥
(अस्त्रविशेषः। यथा महाभारते ४। ५। २८।
"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह"॥)

कलापकः, पुं, (कलाप + संज्ञायां कन्।) हस्तिकक्ष·

बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् । कलापार्थः । स्त्री, यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात् कलापी तत्र देयमृणम् । "कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्" । ४ । ३ । ४८ । ऋणविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ पद्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ । २४७ ।

"छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं स्मृतम्" ॥)

कलापिनी, स्त्री, (कलापश्चन्द्रः अस्ति अस्याम् । कलाप+मत्वर्थे इनिः+ततो ङीप् ।) रात्रिः । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलापी, [न्] पुं, (कलापाः फलपत्रसमूहाः सन्त्यस्मिन् । कलाप+इनिः ।) प्लक्षवृक्षः । (कलापो बर्हः अस्ति अस्य इनिः ।) मयूरः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ६ । ९ ।

"पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ" ॥)

कोकिलः । इति धरणी ॥ (त्रि, तूणवान् । कलापव्याकरणाध्यायी ॥)

कलापूर्णः, पुं, (कलाभिः पूर्णः ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (त्रि, कलापरिपूर्णः । यथा महाभारते । ४ । ६७ । १२ ।

"सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान् विकत्थते ।
न चार्ज्जुनः कलापूर्णो मम दुर्य्योधनस्य वा" ॥)

कलाभृत्, पुं, (कलां बिभर्त्ति । कला+भृ+क्विप् । तुगागमश्च ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलां गीतादिकं बिभर्त्तीति । गीतादिकलाभिज्ञे वाद्यशिल्पिकुलम् । यथा मनुः २ । १३४ ॥

"दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु" ॥)

कलामकः, पुं, (कलम+कनि पृषोदरात् साधुः ।) कलमधान्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (कलमशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कलाम्बिका, स्त्री, (कला अर्थः विक्रायते प्रयुज्यते अस्याम् । कला+वि+क्रै+क+टाप् । पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः ।) अर्थानां प्रयोगः । ऋणदानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धार देओया इति भाषा ॥

कलायः, पुं, (कलां अयते । "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शमीधान्यविशेषः । मटर वाँटुला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सतीलकः २ हरेणुः ३ खण्डिकः ४ । इत्यमरः । २ । ९ । १६ ॥ त्रिपुटः ५ अतिवर्त्तुलः ६ । इति रत्नमाला ॥ मुण्डचणकः ७ शमनः ८ नीलकः ९ कण्टी १० सतीयः ११ हरेणुकः १२ सतीनः १३ सतीनकः १४ । (यथा, माघः । १३ । २१ । "विकचकलायकुसुमासितद्युतेः" ॥) अस्य गुणाः । वातरुचिपुष्ट्यामदोषकारित्वम् । पित्तदाहकफनाशित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वञ्च ॥ (अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे धान्यवर्गे ।

"कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः ।
कलायो मधुरः स्वादुःपाके रूक्षश्च वातलः" ॥)

अस्य शाकगुणाः । मधुरत्वम् । पित्तश्लेष्महरत्वम् । गुरुत्वम् । कषायानुरसत्वम् । रूक्षत्वम् । मलभेदित्वम् । वायुकोपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("भेदनं मधुरं रूक्षं कषायमतिवातलम्" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)

कलायनः, पुं, (कलानां नृत्यगीतादीनां अयनं प्राप्तिर्यत्र ।) नर्त्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलाया, स्त्री, (कलाय+स्त्रियां टाप् ।) गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गण्डदूर्व्वाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कलालापः, पुं, (कलं मधुरास्फुटं आलपतीति । कल+आ+लप्+उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुरालापकर्त्तरि त्रि ॥)

कलावती, स्त्री, (कला गान्धर्व्वकलाः संगीतरागालापादयः सन्ति अस्याम् । कला+मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् ।) तुम्बुरुगन्धर्व्वस्य वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघस्य १ । १० श्लोकस्य टीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्तीवचनम् ।

"विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी" ॥

स्वनामख्याता द्रुमिलस्य राज्ञः पत्नी । यथा ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । २० । १२ ।

"कान्यकुब्जे च देशे च द्रुमिलो नाम राजकः ।
कलावती तस्य पत्नी बन्ध्या चापि पतिव्रता" ॥)

श्रीराधामाता । सा तु वृषभानुपत्नी । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ अप्सरोविशेषः । यथा रतिस्तव कलावतीति शिष्टकाव्ये जयदेवः ।
(कलाः चतुःषष्टिकलाः विद्यन्ते यस्याः । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे २९ । ४७ ।

"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥)

दीक्षाविशेषः । तस्याः क्रमो मन्त्रं विना लिख्यते । शिष्यः पूर्व्वमुपोषितः कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ततो गुरुं वृणुयात् । अथ गुरुराचम्य द्वारदेशे सामान्यार्घ्यं कुर्य्यात् । तदर्घ्यजलेन द्वारमभ्युक्ष्य द्वारपूजां कुर्य्यात् । ततो दक्षिणपादपुरःसरं द्वारवामशाखां स्पृशन् दक्षिणाङ्गं सङ्कोचयन् मण्डपान्तः प्रविश्य नैरृत्यां वास्तुपुरुषं ब्रह्माणञ्च संपूज्य देयमन्त्रेण दिव्यदृष्ट्यावलोकनेन दिव्यान् विघ्नानुत्सार्य्य अस्त्रमन्त्रेण जलेनान्तरीक्षगान् विघ्नानुत्सार्य्य वामपार्ष्णिघातत्रयेण भौमान् विघ्नानुत्सार्य्य सप्तधास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितविकिरानादाय भूतनिवारणार्थमन्त्रेण तान् विकिरेत् । तत आसनशुद्धिं कृत्वा मन्त्रेण स्वस्तिकादिक्रमेणोपविशेत् । उपविश्य वा विघ्नानुत्सारयेत् । ततः पञ्चगव्येन मूलेन मण्डपं शोधयेत् । ततः स्वदक्षिणे पूजाद्रव्याणि वामे सुवासिताम्बुपूर्णकुम्भं हस्तप्रक्षालनार्थं पात्रमेकं पृष्ठदेशे स्थापयेत् । सर्व्वदिक्षु घृतप्रदीपांश्च स्थापयित्वा पुटाञ्जलिर्भूत्वा वामे गुरुपरमगुरुपरापरगुरून् प्रणम्य दक्षिणे गणेशं मध्ये स्वेष्टदेवताञ्च प्रणम्य अस्त्रमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां करौ संशोध्य ऊर्द्ध्वोर्द्ध्वतालत्रयं दत्त्वा छोटिकाभिर्दशदिग्बन्धनं कृत्वा वह्निबीजेन जलधारया वह्निप्राकारं विचिन्त्य भूतशुद्धिं कुर्य्यात् । ततो मातृकान्यासः प्राणायामः पीठन्यासः ऋष्यादिन्यासः मन्त्रन्यासः । ततो मुद्रां प्रदर्श्य ध्यानं मानसपूजां अर्घ्यस्थापनञ्च कुर्य्यात् । ततोऽर्घ्यपात्रात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणञ्च मूलेन त्रिरभ्युक्ष्य पीठमन्त्रेण शरीरे धर्म्मादीन् पूजयेत् । ततो हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु पीठशक्तीः संपूज्य मध्ये पीठमनुं यजेत । तत्र हृदये मूलदेवतां नैवेद्यं विना गन्धाद्यैः पूजयेत् । तत उत्तमाङ्गहृदयमूलाधारपादसर्व्वाङ्गेषु मूलेन पञ्च पुष्पाञ्जलीन् दत्त्वा यथाशक्ति मन्त्रं जप्त्वा जपं समर्पयेत् । सर्व्वमेतत् प्रोक्षणीपात्रस्थवारिणा विदध्यात् । ततः प्रोक्षणीस्थतोयं विसृज्य पूर्व्ववदापूर्य्य बहिःपूजामारभेत । तत्र शारदोक्तसर्व्वतोभद्रमण्डलाद्यन्यतममण्डलं विधाय तत्र घटं संस्थाप्य मण्डलं संपूज्य शालिभिः कर्णिकामापूर्य्य तदुपरि तण्डुलानास्तीर्य्य तेषु दर्भानास्तीर्य्य विष्टरं चाक्षतसंयुक्तं तदुपरि न्यसेत् । ततो मण्डले पीठोक्तदेवताः पूजयेत् । ततो मण्डले प्रादक्षिण्येन वह्नेर्दशकला विन्यस्य पूजयेत् । ततो हेमादिरचितं कुम्भं अस्त्रमन्त्रेण प्रक्षाल्य चन्दनागुरुकर्पूरैर्धूपयित्वा त्रिगुणतन्तुना संवेष्ट्य कुम्भं संपूज्य तत्र विष्टराक्षतं नवरत्नानि च प्रक्षिप्य प्रणवमुच्चरन् कुम्भपीठयोरैक्यं विभाव्य पीठे स्थापयेत् । कुम्भे प्रादक्षिण्येन सूर्य्यस्य द्वादशकला विन्यस्य संपूजयेत् । ततः क्षीरिद्रुमकषायेण पञ्चशस्यभवेन वा तीर्थजलैर्वा सुवासितजलैर्वा आत्माभेदेन मातृकां मन्त्रञ्च प्रतिलोमतो जपन् पूरयेत् कुम्भं देवताधिया । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकला जले प्रादक्षिण्येन विचिन्त्य मन्त्रेण संपूज्य शङ्खान्तरं क्षीरिद्रुमकषायादिद्रव्येणापूर्य्य गन्धाष्टकं विलोड्य तस्मिन् जले सकलाः कला आवाह्य पूजयेत् । तत्रादौ वह्नेर्दशकलाः पूजयेत् । ततो मूलमन्त्रं प्रतिलोमेन जपन् मन्त्रस्य देवतां मनसा ध्यायन् आसां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । ततः प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः सूर्य्यस्य तपिन्यादिद्वादशकलाः आवाहनादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकं पूजयेत् । ततश्चन्द्रस्यामृतादिषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पञ्चाशत्कलाः पूजयेत् । यथा सृष्ट्यादिकचवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो जरादिटतवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततस्तीक्ष्णादिपयवर्गदशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततः पीतादिषवर्गपञ्चकलाः (षं-सं-हं-क्षं) प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा संपूज्य प्रत्येकेन पूजयेत् । ततो निवृत्त्यादिअवर्गषोडशकलाः प्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वा पूजयेत् । शक्तश्चेत् प्रत्येकमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

ततः कलात्मकं तत्षडङ्गुरुं क्वाथं कुम्भे निःक्षिपेत्। ततोऽश्वत्थपनसचूतपल्लवैरिक्षुवल्लीवेष्टितैः कल्पवृक्षबुद्ध्या कुम्भवक्त्रं पिधाय तस्मिन् वक्त्रे सफलाक्षतं चषकं कल्पवृक्षफलबुद्ध्या स्थापयेत्। ततः कुम्भं निर्म्मलेन क्षौमयुग्मेन संवेष्ट्य मूलेन कुम्भे मूर्त्तिं सङ्कल्प्य यथोक्तरूपेण देवतां ध्यात्वा तस्यामावाहनादिकं कृत्वा पूजयेत्। देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कृत्वा धेनुमुद्रापरमीकरणमुद्रे प्रदर्श्य प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा षोडशोपचारादिभिः पूजयेत्। ततोऽष्टोत्तरं सहस्रं शतं वा संजप्य जपं समर्पयेत्। ततो मन्त्रस्य दशांशहोमान् कृत्वा गुरुः शिष्यमानीय मन्त्रेण शिष्यनेत्रं वस्त्रेणाच्छाद्य शिष्याञ्जलिं पुष्पैः पूरयित्वा गुरुः स्वयमेव मन्त्रं जपन् कलसे देवताप्रीत्यै क्षिपेत्। ततो नेत्रबन्धनं दूरीकृत्य दर्भास्तरे आसीनं शिष्यं स्वकृतपूजाक्रमाद्भूतशुद्ध्यादिकं विधाय तत्तन्मन्त्रोक्तन्यासान् शिष्यस्य देहे कुर्य्यात्। कुम्भस्थां देवतां पुनः पञ्चोपचारैः संपूज्याज्ञाकृतं शिष्यमन्यस्मिन्नुपवेशयेत्। ततो मङ्गलाचारपूर्ब्बकं तत्कुम्भं समुद्धृत्य तन्मुखस्थान् सुरद्रुमरूपान् पल्लवान् शिष्यशिरसि निधाय मातृकां मनसा जपन् मूलेन साधितैस्तोयैर्वशिष्ठसंहितोक्ताभिषेकमन्त्रैस्तमभिषिञ्चेत्। शिष्योऽवशिष्टजलेनाचम्य वाससी परिधाय गुरोः सन्निधावुपविशेत्। ततस्तामेव गुरुरात्मनो देवतां शिष्यसंक्रान्तां तयोरैक्यं विभाव्य गन्धादिभिः पूजयेत्। ततो मन्त्रेण शिष्यस्य शिखां बद्ध्वा मंरक्ष्य शिष्यशरीरे कलान्यासं कुर्य्यात्। ततः शिष्यशिरसि हस्तं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा अमुकमन्त्रं तेऽहं ददामीति शिष्यहस्ते जलं दद्यात्। ददस्वेति शिष्यो ब्रूयात्। तत ऋष्यादियुक्तं मन्त्रं गुरुर्द्विजातीनां दक्षिणकर्णे त्रिः श्रावयेत् वामे सकृत्। स्त्रीशूद्राणां वामकर्णे त्रिः श्रावयेत् दक्षिणे सकृत्। ततः शिष्यो गुरुचरणे पतित एव तिष्ठेत्। ततो गुरुर्म्मन्त्रेण तमुत्थापयेत्। ततः शिष्यो लब्धमन्त्रं अष्टोत्तरशतं जपेत्। ततः शिष्यः कुशतिलजलान्यादाय गुरवे दक्षिणां सुवर्णं काञ्चनं वा दद्यात्। दीक्षाग्रहणसामग्रीश्च निवेदयेत्। अन्यांश्च ब्राह्मणान् परितोषयेत्। गुरुः स्वशक्तिरक्षणार्थाय अष्टाधिकं सहस्रं शतं वा मन्त्रं जपेत्। ततः शिष्यो मिष्टान्नपानादिना ब्राह्मणान् परितोष्य स्वयं भुञ्जीत। दीक्षादिवसे गुरुशिष्ययोरुपवासे दोषः। इति तन्त्रसारोक्ता कलावतीदीक्षा समाप्ता॥

कलाविकः, पुं, (कलं आविकायति विशेषेण रौतीति कल + आ + वि + कै + कः।) कुक्कुटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कलाविकलः, पुं, (कलः मधुराव्यक्तः आविकलः रवो यस्य सः। यद्वा कलया कामावेशेन विकलः चञ्चलः।) चटकः। इति शब्दरत्नावली॥

कलाहकः, पुं, (कलमाहन्तीति। कल + आ + हन् + डः। संज्ञायां कन्।) काहलवाद्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

कलिः, पुं, (कलते कलेराश्रयत्वेन वर्त्तते इति। कल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) विभीतकवृक्षः। (विभीतकस्य कलिद्रुमत्वकारणमुक्तं यथा, वामने २७ अध्याये।
"इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरव्ययः।
दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं ययौ"॥
अस्य गुणादिकं विभीतकशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ कलते स्पर्द्धते इति कल + "सर्व्वधातुभ्यः इन्"। उणां ४।११७। इति इन्।) शूरः। (कलन्ते स्पर्द्धमाना भाषन्तेऽस्मिन्निति। कल + "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) विवादः। (यथा, भागवते ९। ६। ४४।
"तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम्।
ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम्"।)
युद्धम्। (कल्यते पापेषु निक्षिप्यते अनेन यद्वा कलयति पापेन जडयति कलुषितं करोति। कल + इन्।) अन्त्ययुगम्। इति हेमचन्द्रः॥

तस्योत्पत्तिर्यथा।

"प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः।
ससर्ज्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् सपातकम्॥
सचाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात्।
श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
अधर्म्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना।
तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्।
निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत्॥
स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तत्कलिम्।
वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम्॥
काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम्।
पूतिगन्धं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम्॥
भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्त्रञ्च कन्यकाम्।
मृत्युं संजनयामास तयोश्च निरयोऽभवत्॥
यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्त्रायुतायुतम्।
इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः"॥
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः॥ *॥

कलिधर्म्मो यथा।

"यदा सदानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः॥
यस्मिन् जनाः कामिनः स्युः शश्वत्कटुकभाषिणः।
दस्युक्लिष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः।
ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं तापसास्त्वखिलं व्रतं।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः॥
उद्विग्नाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम्॥
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम्।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक॥
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः।
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः॥
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम्।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक"॥
इति गारुड़े युगधर्म्मे २२७ अध्यायः॥
(माघिपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः।)
तद्युगमानम्। द्वात्रिंशत्सहस्राधिकचतुर्लक्षवत्सराः (४३२०००)।
(आर्य्यभट्टमतेऽत्र १५७७९१७५० दिवसाः।
सूर्य्यसिद्धान्तमते १५७७९१७८२। ४८ दिवसाः।
ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च १५७७९१७८२ दिवसाः॥
अतो वर्षमानमार्य्यभट्टमते ३६५। १५। ३१। १५। दिवसाः।
सूर्य्यसिद्धान्तमते ३६५।१५।३१।३१।२४। दिवसाः।
ज्योतिषसैद्धान्तिकमते च ३६५। १५। ३१। ३० दिवसाः।)
तस्यातीताब्दाः १८०९ शाकपर्य्यन्तं ४९८८॥

(कलेस्त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतमितेषु (६५३) वत्सरेषु गतेषु युधिष्ठिरादयो जाताः। यदुक्तं राजतरङ्गिण्यां १। ५१।
"शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः"॥

ऋतुपक्षशरद्विमितेषु (२५२६) युधिष्ठिराब्देषु कलेर्ग्रहसिन्ध्विन्दुनेत्रमितेषु (३१७९) वत्सरेषु गतेषु च महाविषुवसंक्रान्त्यां शालिवाहनस्य राज्ञो जन्मदिनमारभ्य शकाब्दः प्रवर्त्तितः। यदुक्तं तत्रैव १। ५६।
"आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्यस्य"॥ अयन्तु महाविषुवसंक्रान्तिमधिगम्य परिगणितो भवति॥

कलेश्चतुश्चत्वारिंशदधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३०४४) वत्सरेषु गतेषु चैत्रशुक्लप्रतिपदि उज्जयिनीपतेर्विक्रमादित्यस्य राज्यप्राप्तिकालमारभ्य संवत् इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रचलितः॥ अयन्तु चैत्रशुक्लप्रतिपत्तिथिमधिगम्य परिगणितो भवति॥

कलेरेकोर्द्धशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३१०१) वत्सरेषु गतेषु प्रायशो सौरपौषस्य अष्टादशदिवसे यीशुख्रीष्टीयाब्दः प्रचलितः॥

पञ्चनवत्यूर्द्धषट्शताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३६९५) कलेरतीताब्देषु सप्तदशाधिकपञ्चशतमिते (५१७) च शकाब्दे प्रचलति भाद्रशुक्लद्वादश्यां उत्कलदेशप्रचलितः विलायति इत्याख्यया प्रसिद्धो वत्सरः प्रवर्त्तितः। अयन्तु भाद्रशुक्लद्वादशीमधिगम्य परिगणितो भवति॥

त्रयोविंशत्यूर्द्धसप्तशताधिकत्रिसहस्रपरिमितेषु (३७२३) कलेरतीताब्देषु पञ्चचत्वारिंशदधिकपञ्चशतमिते (५४५) च शकाब्दे प्रचलति ज्यैष्ठस्य विंशतितमदिवसीय शुक्रवारात् महम्मदस्य मक्का-

प्रख्यातकालमारभ्य "हिजरि" इति प्रसिद्धो ह्यायनः प्रचलितः। अयन्तु चान्द्रमानेन परिगणितो भवति। अतः प्रायशः सौरसमनवतितम-वर्षैरस्य शततमा वत्सरा भवेयुः॥

पञ्चाशीत्यूर्द्धपञ्चशताधिकचतुःसहस्रपरिमितेषु कलेरतीताब्देषु (४५८५) सप्ताधिकचतुर्द्दशशतपरिमिते (१४०७) च शकाब्दे फाल्गुनीयोनविंशदिवसे शुक्रवारे पूर्णिमायां भगवांश्चैतन्यदेवः प्रादुर्बभूव। अस्य जन्मदिनमारभ्य चैतन्याब्दः प्रचलितः॥)

अस्मिन् युगे धर्म्म एकपादः। अधर्म्मस्त्रिपादः। आयुः शतवर्षाणि। अवतारः श्रीकृष्णः। तद्युगशेषे पापिनां विनाशाय भगवद्दशमावतारः कल्किर्भविष्यति। तद्युगधर्म्मो यथा।

"कलौ तु धर्म्मपादानां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः।
एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति॥
तस्मिन् लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः।
दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः"॥
"यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः॥
यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः॥
दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः।
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः॥
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः।
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः॥
ह्रस्वकाया महाहारा बह्वपत्या गतह्रियः।
शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः॥
पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः।
अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम्॥
पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम्।
भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः॥
पितॄन् भ्रातॄन् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः।
ननान्दृश्यालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः॥
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः।
धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम्॥
नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः।
निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः॥
वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः।
हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः॥
कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः।
त्यक्ष्यन्ति हि प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि॥
न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि।
पुत्त्रान् भार्य्याश्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः॥
कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं
त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम्।
प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं
यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः"॥ *॥

कलिजातदोषविनाशोपायः। यथा,
"यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः
पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान्।
विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमां गतिं
प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः॥
पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान्।
सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः॥
श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा।
नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम्॥
यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्णं हन्ति धातुजम्।
एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम्॥
विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः।
नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते॥
तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् हृदिस्थं कुरु केशवम्।
म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम्"॥
"कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्"॥
इति श्रीभागवते महापुराणे १२। ३ अध्यायः॥ *॥
तद्युगशेषधर्म्माः यथोक्तास्तत्रैव १२।१।३९-४०।
"सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्ब्बुदमालवाः।
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः॥
सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कान्तीं काश्मीरमण्डलम्।
भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छा अब्रह्मवर्चसः॥
तुल्यकाला इमे राजन् म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः।
एतेऽधर्म्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः॥
स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः।
उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः॥
असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः।
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः॥
तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः।
अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीड़िताः"॥
तत्रैव १२।२।१-१६।
"ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया।
कालेन बलिना राजन् नङ्क्ष्यत्यायुर्ब्बलं स्मृतिः॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः।
धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि॥
लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्।
अवृत्त्या न्यायदौर्ब्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव हि।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम्॥
दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि॥
दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले।
ब्रह्मविट्क्षत्त्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः॥
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मभिः।
आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्॥
शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पास्थिभोजनाः।
अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीड़िताः॥
शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योऽन्यतः प्रजाः।
क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया॥
त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्॥
क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः।
वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्॥
पाषण्डप्रचुरे धर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु।
चौर्य्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु॥
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु।
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु॥
अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थाणुषु।
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु खरधर्म्मिषु।
धर्म्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति"॥
(देवगन्धर्व्वविशेषः। स तु कश्यपात् दक्षकन्यायां मुनौ जातः। यथा, महाभारते १।६५।४४।
"तथा शालिशिरा राजन् पर्ज्जन्यश्च चतुर्द्दश।
कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोड़शः"॥
शिवः। यथा महाभारते।१३।१७।७८।
"दम्भोऽह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वशकरः कलिः"॥)

कलिः, स्त्री, (कलयति ईषत्प्रकाशतेऽङ्कुरयते वा कल + ततः इन्।) कलिका। इति मेदिनी॥

कलिकः, पुं, (कलो मन्दगम्भीरध्वनिरस्यास्ति। कल + मत्वर्थे ठन्।) क्रौञ्चपक्षी। इति शब्द-रत्नावली॥

कलिका, स्त्री, (कलिरेव। स्वार्थे कन् टाप् च।) अस्फुटितपुष्पम्। तत्पर्य्यायः। कोरकः २। इत्यमरः।२।४।१६॥ कलिः ३ कली ४। कोरकम्। ५ इति तट्टीका॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३। १६८।
"मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः"॥)
वीणामूलम्। इति हेमचन्द्रः॥ पदसन्ततियुक्त-रचनाविशेषः। तद्विवरणम् यथा,—
"स्यूम्भिहाकलिकारम्भे श्लोकाद्य युगाः स्मृताः।
अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशो हि ते॥
पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिन्न विषदास्तद्व्यसञ्ज्ञकाः"॥*॥

कलिकालक्षणम्।

"कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः।
कलाभिः कलिका प्रोक्ता तद्भेदाः षट् समीरिताः॥
कलिका चण्डवृत्ताख्या द्विगादिगणवृत्तका।
तथा त्रिभङ्गी वृत्ताख्या मध्या मिश्रा च केवला"॥

चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः।

"अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते।
मधुरं स्निग्धविश्लिष्टशिथिलक्रादिनक्रमो॥
भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा।
ह्रस्वान्मधुरसंयोगाः शङ्कराङ्कुशकिङ्कराः॥
तस्मात्तु स्निग्धसंयुक्ता दर्पकर्परसर्पवत्।
ततो विश्लिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणचित्तयः॥
तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्य कश्यप वश्यवत्।
प्रोक्ता क्रादियुता मन्त्रं सत्त्वं गुह्यं प्रसह्यवत्॥
गर्वादीन् क्रादिसंयुक्तभेदान् केचित् समूचिरे।
दीर्घात्तु शाङ्कचार्पासं बाल्यं वैश्यञ्च वाह्यकम्"॥

कलापरिमाणमुक्तम्।

"अधिकाश्चेचतुःषष्टिर्न्यूना द्वादश ताः कलाः ।
एताभ्यो नाधिकाः काव्ये न्यूनाश्चापि न पठिताः" ॥
तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विधा । नखो विशिख-
श्चेति भेदात् । तत्र रगादि-विंशतिभेदस्य नखस्यैव
वर्जितादयो नव भेदा गृहीताः ।
"वर्जितं वीरभद्रस्य समग्रोऽच्युत उत्पलम् ।
तुरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम् ।
तिलकश्चेति कलिका नखस्येहोदिता नव" ॥ इत्युक्तेः ॥
अथ विशिखः । पद्मकुन्दचम्पकवकुलभेदात् पञ्चविधः । तेष्वादिमं पद्मं पद्मेवत्सितकञ्जपाण्डूत्पलेन्दीवरारुणाम्भोवहकह्लारभेदात् षड्विधम् । अन्तिमं वकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो विशिखः ।
"पद्मैवह सितकञ्जं तथा पाण्डूत्पलं परम् ।
इन्दीवरारुणाम्भोजे कह्लारश्चेति षड्विधम् ॥
इंबङ्गेन कथितं पद्ममेव मनीषिभिः ।
चम्पकं वञ्जुलं कुन्दं वकुलं द्विविधं तथा" ॥
इति पञ्चविधस्यापि विशिखस्यैष संख्यका इत्युक्तेः । एवं चण्डवृत्तकलिका विंशतिधा गृहीताः ॥ * ॥ अथ पञ्चधा द्विगादिगणवृत्तकाकलिका मञ्जरीत्वभिहिता क्रमात् कोरकगुच्छकसंफुल्लकुसुमगन्धाख्या । तस्याश्चात्र कोरकगुच्छकुसुमानि गृहीतानि । कोरको गुच्छकुसुमेर्मञ्जरी त्रिविधात्र चित्युक्तेः । त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्व्वा षोढ़ा । तस्याश्चात्र दण्डकपूर्व्वा विदग्धपूर्व्वा च गृहीता । दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गीह द्विधा मतेत्युक्तेः ॥ * ॥ अथ मिश्रकलिका तु कलिकागद्यसंश्लिष्टा सप्तविभक्तिका वा । अत्रमयी सर्व्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ । तदेवं षड्भ्यो महाकलिकाभ्यो द्वाविंशतिरिह कलिका गृहीताः । रगादय एकादश नखभेदाः । संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ । शिखरिण्यादयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च व्यक्ताश्चाबताधिक्यविरहात् । इति रूपगोस्वामिकृतगोविन्दविरुदावलीभाष्ये बलदेवविद्याभूषणः ॥ (छन्दोभेदः । यदुक्तं वृत्तरत्नाकरे ४ अध्याये ।
"प्रथममपरचरणसमुत्थं
भवति स यदि लघ्वा ।
इतरदितरगदितमपि यदि च तूर्य्यम्
चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा" ॥
कला । यथोक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"तच्चान्ते कलिका यस्मात्तस्मात्ताल्लिपयः स्मृताः" ॥)

कलिकापूर्व्वं, क्ली, (कलिकया अंशेन जन्यं अपूर्व्वं अदृष्टम् ।) अङ्गप्रधानान्यतरबहुकर्म्मसाध्यस्वर्गादिफलजनकापूर्व्वोत्पत्तौ तत्तत्प्रत्येककर्म्मजन्यमदृष्टम् । इति स्मृतिः ॥

कलिकारः, पुं, (कलिं विचित्रकुचोतिशब्देन कलहं करोतीति । कलि + कृ + अण् ।) धूम्याटपक्षी । पीतमस्तकपक्षी । (कलिं खदिरवत्कण्टकैरनिष्टं करोतीति ।) पूतिकरञ्जः । इति मेदिनी ॥

कलिकारकः, पुं, (कलिं कण्टकैरनिष्टं करोति । कलि + कृ + णिच् + ण्वुल् ।) पूतिकरञ्जः । काँटाकरञ्ज नाटाकरञ्ज इति च भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥ (कलिं कलहं कारयति । कलि + कृ + णिच् + ण्वुल् ।) नारदमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कलिकारी, स्त्री, (कलिं गर्भपातादिरिष्टं करोतीति । कलि + कृ + अण् । जातित्वात् ङीष् ।) उपविषभेदः । विषलाङ्गलीया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लाङ्गली २ हलिनी ३ गर्भपातनी ४ दीप्ता ५ विशल्या ६ अग्निमुखी ७ हली ८ नक्ता ९ इन्द्रपुष्पिका १० विद्युज्ज्वाला ११ अग्निजिह्वा १२ व्रणहृत् १३ पुष्पसौरभा १४ स्वर्णपुष्पा १५ वह्निशिखा १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । गर्भान्तःशल्यनिष्कासनकारित्वम् । सरमसारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलिङ्गं, क्ली, (कलि + गम् + ड । निपातनात् साधुः ।) इन्द्रयवम् ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कलिङ्गः, पुं, (कलिं पूतिगन्धादिकं गच्छति प्राप्नोति कलि + गम् + ड । निपातनात् साधुः ।) पूतिकरञ्जवृक्षः । (के मस्तके लिङ्गं पीतादिचिह्नमस्य ।) धूम्याटपक्षी । देशविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामख्यातो नृपतिविशेषः । अस्य नामानुसारेणैव कलिङ्ग इति देशाख्या जाता । यदुक्तं महाभारते । १ । १०४ । ४९,५० ।
"अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः" ॥)
मेदिनीमते जनपदार्थे पुं भूम्नि । (यदुक्तं तत्रैव गत्रिके ३३ ।
"कलिङ्गः पूतिकरजे धूम्याटे भूम्नि नीवृति" ॥
अस्य प्रमाणं यथा, रामायणे । ४ । ४० । २१ ।
"ततः शकपुलिन्दांश्च कलिङ्गांश्चैव मार्गत" ॥
तद्देशवासिमानवादयः । यथा, महाभारते । १ । ११४ । ३ ।
"ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत" ॥)
कुटजवृक्षः । (अस्य पर्य्यायो यथा भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"उक्तं कुटजबीजन्तु यवमिन्द्रयवन्तथा ।
कलिङ्गञ्चापि कालिङ्गं तथा भद्रयवा अपि" ॥
इन्द्रयवशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥
व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"विल्वं छागपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीसाराधिकारे ॥)
शिरीषवृक्षः । प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलिङ्गकः, पुं, (कलिङ्ग + संज्ञायां कन् । कलिङ्ग इव कायति वा । कै + कः ।) इन्द्रयवम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।
"कलिङ्गकाः पटोलस्य पाठा कटुकरोहिणी" ॥)

कलिङ्गा, स्त्री, (कं सुखं लिङ्गतीति । क + लिङ्ग + अच् टाप् ।) नितम्बिनी । मञ्जिष्ठा । इति मेदिनी । करहेमचन्द्रौ । त्रिवृत् । इति शब्दचन्द्रिका । तेउड़ि इति भाषा ॥

कलिञ्जः, पुं, (कं वातं लञ्जति तिरस्करोति रोधनेनेति यावत् । क + लजि भर्त्सने + "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इति अण् । निपातनात् साधुः ।) कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ चाँच् दरमा इत्यादि भाषा ॥

कलितं, त्रि, (कल + कर्म्मणि क्त ।) विदितम् । आप्तम् । इति मेदिनी ॥ भेदितम् । गणितम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धृतम् यथा,—
"करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" । इति भैरवध्यानम् ॥
(प्राप्तः । यथा आर्य्यासप्तशती ३५५ ।
"विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदयं न निःसरति" ॥ भावे + क्त । ज्ञानम् ॥)

कलिद्रुमः, पुं, (कलिना आश्रितो द्रुमः शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) विभीतकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५८ । बयड़ा इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे । १ भागे ।
"विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्याद्वाक्षः कर्षफलश्च सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः" ॥
विशेषविवरणमस्य विभीतकशब्दे ज्ञेयम् ।)

कलिन्दः, पुं, (कलिं ददाति द्यति वा खच् मुम् च ।) विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विभीतकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) सूर्य्यः । पर्व्वतविशेषः । यस्मात् यमुना निर्गता । इति कालिन्दीशब्दव्युत्पत्तौ भरतः ॥ (यथा रघुः ६ । ४८ ।
"कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति" ॥)

कलिन्दकन्या, स्त्री, (कलिन्दस्य पर्व्वतविशेषस्य कन्या तदुत्पन्नत्वात् ।) यमुनानदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
("कलिन्दकन्यामथुरां गतापि
गङ्गोर्म्मिसंसक्तजलेव भाति" ॥
इति रघुः । ६ । ४८ ॥)

कलिन्दनन्दिनी, स्त्री, (कलिन्दं नन्दयति । कलिन्द + नन्द + णिनिः ङीप् च । कलिन्दस्य नन्दिनी वा ।) यमुनानदी । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिप्रियः, पुं, (कलिः कलहः प्रियो यस्य ।) नारदमुनिः । यथा । "कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः" । इति रघुः ॥ (कलेः प्रियः । दुष्टप्रकृतिकः ।) वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥

कलिमारकः, पुं, (कलीनां कलिकानां माला यत्र । तस्य रः कप् संज्ञायां कन् वा । यद्वा कलिना खदिरवत्कण्टकाघातदुःखेन मारयतीति । कलि + मृ + णिच् + ण्वुल् ।) कलिकारकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः । २ । ४ । ४८ ॥

कलिमालकः, पुं, (कलीनां माला यत्र । कप् कलिना मारयति वा रस्य लः ।) कलिकारकः । इति स्वामी इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कलिमाल्यः, पुं, (कलीनां माल्यं यत्र ।) पूतिकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कलियुगं, स्त्री, (कलिरेव युगम्। अग्नेः शिखा राहोः शिर इति वत् कलेर्युगं वा।) चतुर्थयुगम्। (यथा मनुः १। ८५।
"अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः" ॥)
तस्योत्पत्त्यादि यथा। माघीपूर्णिमायां शुक्रवारे कलियुगोत्पत्तिः। तत्र अवतारः कल्किः। धर्म्म एकपादम्॥ पापं त्रिपादम्। गङ्गा तीर्थम्। ब्राह्मणो निरग्निः। अन्नगताः प्राणाः। सार्द्धत्रिहस्तपरिमितो मनुष्यदेहः। अष्टाधिकशतवर्षं परमायुः। भोजनपात्रस्य नियमो नास्ति। इति कलियुगस्य लक्षणम्॥ कलियुगाब्दाः ४३२०००। आदौ कलिराजा धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। हरिश्चन्द्रः मुनिश्चन्द्रः तेजशेखरः विक्रमादित्यः विक्रमसेनः लाउसेनः बल्लालसेनः देवपालः भूपालः महीपालः। एते राजचक्रवर्त्तिनः॥

तन्माहात्म्यं यथा,—

'धर्म्मः सङ्कुचितस्तपो विरहितं सत्यञ्च दूरं गतम्।
लोका धर्म्मरता द्विजाश्चलुभिता नारीवशा मानवाः'॥

तत्र तारकब्रह्मनाम।

"हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे"॥
इति केचित्॥

कलियुगाद्या, स्त्री, (कलियुगस्य आद्या आद्यतिथिः।) माघीपौर्णमासी। तत्प्रमाणं युगाद्याशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कलिलः, त्रि, (कल्यते मिश्र्यते इति। "सलिकलि" उणां १। ५५। इति इलच्।) गहनः। इत्यमरः। ३। १। ८५॥ (यथा गीतायाम् २। ५२।
"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति"॥)
मिश्रः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा भागवते ६। २। ४६।
"न यत्पुनः कर्म्मसु सज्जते मनो
रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा"॥)

कलिवृक्षः, पुं, (कलेराश्रयरूपो वृक्षः।) कलिद्रुमः। बहेडुकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥

कली, स्त्री, (कल्+"सर्व्वधातुभ्य इन्" ततः वा ङीप्।) कलिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कलुषं, क्ली, (कं सुखं लुषति हिनस्ति। क+लुष्+अच्। यद्वा कल्+"पृनहिकलिभ्य उषच्"। उणां ४। ७५। इति उषच्।) पापम्। इत्यमरः। १। ४। २८। (यथा शङ्कराचार्य्यकृतात्मबोधे ५।
"अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्म्मलम्।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत्"॥
मालिन्यं यथा ऋतुसंहारे। ३। २३।
"विगतकलुषमम्भः श्यामशष्पा धरित्री।
विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम्"॥)

कलुषः, पुं स्त्री, (कस्य जलस्य लुषः हिंसकः। आविलकारक इत्यर्थः। क+लुष्+क।) महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (बद्धः। यथा शकुन्तलायां "कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः"॥ निन्दितः। यथा मनुः १। ५७।
"वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्"॥)

कलुषः, त्रि, (कल्+उषच्।) अनच्छः। आविलः। इत्यमरः। १। १०। १४॥ ("निर्भुग्नकलुषे नेत्रे" इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ३१ अध्याये॥)

कलेवरं, क्ली, (कले शुक्रे वरं श्रेष्ठं देहोत्पत्तिहेतुत्वात् पवित्रम्। सप्तम्या अलुक्।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७०॥ (यथा गीतायाम्। ८। ६।
"यं यं भावं स्मरन् देही त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमुपैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः"॥)

कल्कः, पुं क्ली, (कल् गतौ+"कृ दाधारार्चिकलिभ्यः कः"। उणां ३। ४०। इति कः।) घृततैलादिशेषः। (यथा याज्ञवल्क्यः। १। २७७।
"स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्ब्बकम्।
गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च"॥)
दम्भः। (यथा महाभारते १। १। २७१।
"तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्नकल्कः।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः
तान्येव भावोपहतानि कल्कः"॥)
विभीतकवृक्षः। विष्ठा। किट्टम्। पापम्। इति मेदिनी॥ (यथा भागवते २। २। २४।
"विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात्
प्रयाति चक्रं नृप! शैशुमारम्"॥
यस्य कस्यचित् वस्तुनो चूर्णम्। यथा कुमारे। ७। ९।
"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला-
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्"॥)
कर्णमलः। इति शब्दरत्नावली॥ तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ घृततैलादिपाके देयमौषधद्रव्यम्। तत्तु पञ्चकषायान्तर्गतद्रव्यादि पेषितम्। अस्य पूर्णवीर्य्यं याममेकं तिष्ठति। यथा,—
"द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा जलमिश्रितम्।
तदेव सूरिभिः पूर्ब्बैः कल्क इत्यभिधीयते"॥
तत्पर्य्यायः। पिष्टः २ विनीयः ३। इति रत्नमाला॥ आवापः ४ प्रक्षेपः ५। इति वैद्यकपरिभाषा॥
("द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत्।
प्रक्षेपावापकल्कास्ते तन्मानं कर्षसम्मितम्॥
इति मध्यखण्डे। ५। १। शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
यस्तु द्रवेषूपयुज्यते सभूयः कल्क इति संज्ञां लभते निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेनाशावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसापकर्षणमन्तर्निर्दोषताव्रणशुद्धिश्च भवति"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने। १८ अध्याये।)
शाठ्यम्। इति मोक्षधर्म्मटीकायां नीलकण्ठः॥

कल्कः, त्रि, (कलयति पापमाचरति। कल्+कः।) पापाशयः। पापात्मा। इति मेदिनी॥

कल्कफलः, पुं, (कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलं यस्य अवयवसादृश्यात्।) दाड़िमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दाड़िमशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः।)

कल्किः, पुं, (कल्कः पापं हार्य्यतया अस्ति अस्य। कल्क+इन्।) विष्णोर्दशमावतारः। स तु कलिशेषे पापात्मनां विनाशाय सम्भलग्रामे भविष्यति। यथा,—
"सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति"॥

तस्य कर्म्म यथा,—

"अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः॥
विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः।
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति"॥
इति श्रीभागवतम्॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्।
तं श्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्॥
सम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम्।
सुमत्यां मातरि विभो धन्यायां त्वन्निदेशतः॥
चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव करिष्यामि कलिक्षयम्।
भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ॥
इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले संभविष्यति।
वृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा।
भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मा नाम्नी जनिष्यति॥
यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः॥
राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि।
पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्म्मान् संस्थाप्य पूर्ब्बवत्।
कलिव्यालं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो॥
इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः।
जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः॥
महीमाश्वास्य भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः।
सम्भलग्रामविप्रर्षिमाविवेश परात्मकः॥
सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्।
ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्॥
सरित् समुद्रा गिरयो लोकाः सस्थाणुजङ्गमाः।
सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ॥
बभूव सर्व्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः।
नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः॥
चक्रुर्व्वाद्यादि गन्धर्व्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः।
जातौ ददृशतुः पुत्त्रं पितरौ हृष्टमानसौ॥
धात्री माता महाषष्ठी नाड़ीच्छेत्री तदाम्बिका।
गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्ज्जनोद्यता॥
तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्।
मातृका माङ्गल्यवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवन्॥
ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्।
याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय॥
चतुर्भुजमिदं रूपं देवानामपि दुर्लभम्।
त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ विचारितम्॥
इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्।
सशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः।
तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्।
तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्नमानसौ॥
भ्रमसंस्कारवत्तत्र मेनाते तस्य मायया।
ततस्तु सम्भलग्रामे सोत्सवा जीवजातयः॥
मङ्गलाचारबहुलाः पापतापविवर्ज्जिताः।
सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम्॥
पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूयादाद्गवां शतम्।

हरेः कल्याणकृद्विष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा ॥
सामर्ग्यजुर्व्विद्भिरग्र्यैस्तन्नामकरणे रतः ।
तदा रामः कृपो व्यासो द्रौणिर्भिक्षुः शरीरिणः ॥
समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् ।
तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्य्यसन्निभान् ।
हृष्टरोमा द्विजवरः पूजां चक्रे स ईश्वरान् ॥
पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वसुखाश्रयाः ।
हरिं क्रोड़गतं तस्य ददृशुः सत्त्वमूर्त्तयः ॥
तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः ।
कल्किं कल्कविनाशार्थमाविर्भूतं विदुर्बुधाः ।
नामाकुर्व्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् ॥
कृत्वा संस्कारकर्म्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः ।
ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः ॥
कालेनाल्पेन शंसारिः शुक्लपक्षे यथा शशी ।
कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः ॥
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः ।
कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्म्मतत्पराः ॥
गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः ।
विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्ज्जिताः ।
ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः ॥
ततो विष्णुयशाः पुत्रं धीरं सर्व्वगुणाकरम् ।
कल्किं कमलपत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् ।
तात ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञसूत्रमनुत्तमम् ।
सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठिष्यसि ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये कल्कि-
जन्मोपनयनम् २ अध्यायः ॥

कल्की, [न्] पुं, (कल्कः पापं नाश्यतया अस्ति अस्य । कल्क + इनि ।) कल्किः । भगवतो दशावतारेषु चरमोऽवतारः । यथा पुराणे ।
"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥
(अस्य जन्मादिविवरणन्तु कल्किशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कल्पः, पुं, (कल्प्यते विधीयते असौ । कृप् + कर्म्मणि घञ् ।) विधिः । (यथा मनुः ३ । १४७ ।
"एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः" ॥
(कल्पयति सृष्टिं नाशं वा अत्र । कृप् + णिच् + अधिकरणे अप् ।) प्रलयः ।
("युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते" ।
"कृताब्दसंख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः" ॥
"ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्द्दश ।
कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" ॥
ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वस्वसन्धिसहिताः कल्पकाले ज्ञातव्याः । ससन्धिचतुर्द्दशमनुभिः कल्पो भवेदित्यर्थः । इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तकल्पपरिमाणम् ॥ प्राकृतिकनैमित्तिकदैनन्दिनमहाप्रलयानां विवृतिस्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
कल्पते स्वक्रियायै समर्थो भवत्यत्र । कृप् + अधिकरणे घञ् ।) ब्राह्मं दिनम् । तत्तु दैवद्विसहस्रयुगम् । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १ । १२ ।
"कल्पान् कल्पविकल्पांश्च चतुर्युगविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपञ्च युगधर्म्मांश्च कृत्स्नशः" ॥)
त्रिंशत्कल्पैर्ब्रह्मण एको मासो भवति तेषां नामानि यथा । श्वेतवाराहः १ नीललोहितः २ वामदेवः ३ गाथान्तरः ४ रौरवः ५ प्राणः ६ वृहत्कल्पः ७ कन्दर्पः ८ सत्यः ९ ईशानः १० ध्यानः ११ सारस्वतः १२ उदानः १३ गरुड़ः १४ कौर्म्मः १५ अयं ब्रह्मणः पौर्णमासी । नारसिंहः १६ समाधिः १७ आग्नेयः १८ विष्णुजः १९ सौरः २० सोमकल्पः २१ भावनः २२ सुप्तमाली २३ वैकुण्ठः २४ आर्च्चिषः २५ वल्मीकल्पः २६ वैराजः २७ गौरीकल्पः २८ माहेश्वरः २९ पितृकल्पः ३० अयं ब्रह्मणोऽमावास्या । इति क्रमसन्दर्भः प्रभासखण्डम् ॥ एतादृशैर्द्वादशमासैर्ब्रह्मणः सम्वत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः । तत्र पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीतानि एकपञ्चाशदारम्भे अधुना श्वेतवाराहकल्पः । इति महाभारतम् ॥ (कल्पारम्भकालश्च ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तस्तद्यथा,—
"चैत्रसितादेर्भानोर्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पाः ।
सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनैर्वत्स !" ॥
चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य इत्यर्थः ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
"चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति ।
प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि" ॥
इति कालसामान्यगणनायास्तदारभ्य कथनात् ॥
एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि ।
"माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च ।
पञ्चमी चैत्रमासाद्या यथैवाद्या तथा परा ।
शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी ।
नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् ।
कल्पनामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः" ॥
इति वराहवाक्यानि समूलानि चेत् तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत् तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकपरत्वेन वा समर्थनीयानि । अत एव सूर्य्यसिद्धान्ते उक्तम् । यथा—
"सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात् ।
यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात् ॥
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् ।
न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मकल्पः प्रकीर्त्तितः" ॥
इत्यादीनां युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेन उक्तिः । सौरमाणे च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्व्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वकथनात् तिथिभेदसम्भवः । इति सूर्य्यसिद्धान्तवाक्यं ग्रहस्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।) विकल्पः । कल्पसूत्रः । न्यायः । शास्त्रविशेषः । स तु वेदषड़ङ्गान्तर्गतो यागक्रियाणामुपदेशकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुः १ । ९४ ।
"कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्" ।)
व्याकरणस्य प्रत्ययविशेषः । स च स्याद्यन्तत्याद्यन्तपदाभ्यामीषदूनार्थे भवति । तत्र वाच्यलिङ्गत्वे यथा, ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । ईषदूनं पचति पचतिकल्पम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (तथा महाभारते १ । १२६ । ५ ।
"ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्पा महर्षयः" ॥)

कल्पकः, पुं, (कल्पयति क्षौरकर्म्मादिना वेशादिकं रचयतीति । कृप् + णिच् + ण्वुल् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥ कर्चूरः । इति भावप्रकाशः ॥ (कल्पयति गद्यपद्यादिकमुद्भाव्य रचयतीति वाक्यरचयिता । ग्रन्थकर्त्ता ॥)

कल्पनं, क्ली, (कृप् + भावे ल्युट् ।) कृप्तिः । छेदनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्पना, स्त्री, (कृप् + णिच् + भावे युच् टाप् ।) हस्तिसज्जना । नायकस्यारोहणार्थं गजसज्जीकरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ अनुमितिः । इति न्यायशास्त्रम् ॥ रचना । यथा "प्रबन्धकल्पना कथा" । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

कल्पनी, स्त्री, (कल्पयति केशादीन् छिनत्ति अनया । कृप् छेदने + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) कर्त्तनी । इति हेमचन्द्रः ॥ काँचि इति भाषा ॥

कल्पपादपः, पुं, (कल्पयति सर्व्वकामं सम्पादयति । इति कल्पः । स चासौ पादपश्चेति कर्म्मधारयः ।) कल्पवृक्षः । यथा नैषधे । १ । १५ । "त्वया न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" ॥

कल्पपादपदानं, क्ली, (कल्पपादपस्य सुवर्णनिर्मितपादपाकृतेर्दानम् ।) महादानविशेषः । तद्विधानं यथा,
"कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम् ।
महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा लोकेशावाहनन्तथा ॥
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
काञ्चनं कारयेद्वृक्षं नानाफलसमन्वितम् ॥
नानाविहगवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् ।
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् ॥
अर्द्धकॢप्तं सुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
गुड़प्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम्" ॥
अर्द्धकॢप्तं यावदुपात्तसुवर्णस्यार्द्धेन निर्म्मितम् ।
"ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशाखं सभास्करम् ।
कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि" ॥
सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वदिति गुड़प्रस्थस्थं सितवस्त्रयुगावृतमित्यर्थः । कामदेवमधस्ताच्चेति सन्तानवृक्षस्याधस्तात् सकलत्रं कामदेवं प्रकल्पयेदिति योजनम् । मन्दारादिष्वेकैकदेवतासम्बन्धश्रुतेः ॥
"पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह नीरके ।
सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् ॥
तृतीयांशेन कुर्व्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।
कौषेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान्" ॥
तृतीयांशेन सन्तानघटनावशिष्टसुवर्णतृतीयभागेन । सौम्येन उत्तरदिग्विभागेन ॥

"तथाष्टपूर्णकलसान् पादुकासनभाजनान् ।
दीपिकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम्" ॥

पादुकासनभाजनान् पादुकासनभाजनसहितानित्यर्थः । आसनपदञ्चात्र कलसावस्थानोचितासनपरम् । चामरासनसंयुतमिति पुनरासनपदश्रवणात् ।

"फलपङ्क्तियुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् ।
तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ॥
होमाधिवासनान्ते तु स्नापितो वेदपुङ्गवैः ।
त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ।
यस्मात्त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं वीजमतः पाहि सनातन ! ॥
त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तपुरुषोऽव्ययः ।
सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ॥
एवमामन्त्र्य तं दद्याद्गुरवे कल्पपादपम् ।
चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीनि कल्पयेत्" ॥

एतेन चत्वार एवर्त्विजः कर्त्तव्याः । कुण्डमयाश्चत्वारो ब्राह्मणा इत्युक्तं सम्भवति ॥

"स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरवेवाभिपूजितः ।
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत न च विस्मयवान् भवेत्" ।

न च विस्मयवान् इदम्मया दत्तमिति नाहङ्कारवान् भवेदित्यर्थः ॥

"अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणकिन्नरैः ।
भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेदात्मसम्मितान् ॥
स्तूयमानो दिवः पृष्ठे पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रवान् ।
विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति ।
दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत्ततः ॥
नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः ।
नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् ॥
यो वा पठेत् कनककल्पतरुप्रदानं
यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा ।
सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिर्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ॥ * ॥

अत्र यजमानः समुपजातकल्पपादपमहादानदानेच्छुस्तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्म्ममयाच्छन्नसभाहतुलास्थाप्यहरिप्रतिमालङ्कारतुलाहस्तग्राह्यप्रतिमार्त्विक्चतुष्टयवरणादिदक्षिणासामग्रीवर्ज्जं सर्व्वसम्भारं अधिकत्वेन पलत्रयादूर्द्ध्वसहस्रपलावधियथेष्टकाञ्चनमुपादाय तस्यार्द्धेन कल्पपादपमपरार्द्धेन समभागेन सन्तानं मन्दारं पारिभद्रं हरिचन्दनमेवं पञ्चतरून् पञ्चशाखान् सौवर्णनानाफलपक्षिसुवर्णनिर्म्मितानेकवसनाकारसहितान् केयूरकुण्डलाद्यभिमतालङ्कारभूषितान् एषामाच्छादनार्थं श्वेतवस्त्रयुगपञ्चकं तरूणामवस्थापनार्थं गुडप्रस्थद्वयं प्रत्येकं प्रस्थपरिमितान् पञ्चधृतक्षीरकतिलांश्च कल्पवृक्षाधःस्थापनार्थममीष्टसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमाः यथोक्तक्रमतश्चतुष्टयाधःस्थापनार्थमभिमतसुवर्णान्तरयन्त्रोत्खाटिताः सरतिकामदेवलक्ष्मीमाविक्षीसुरभिप्रतिमाश्च कल्पतरुपार्श्वस्थापनार्थमष्टौ कुम्भान् तदधःस्थापनार्थं कुशादिनिर्म्मितासनाष्टकं कुम्भाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्राष्टकं कुम्भपार्श्वस्थापनार्थमिक्षुदण्डाष्टकं पुष्पमालाष्टकसामग्रीं यथेष्टफलाष्टकं पादुकायुगाष्टकं कांस्यभाजनाष्टकञ्च कल्पतरुपार्श्वार्पणार्थं दीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनाष्टादशधान्यानि च उत्पादयेत् । ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने यजमानगुर्व्वृत्विग्जापकास्तुलापुरुषवद्धविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य यथायथं निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । ततोऽपरदिने यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरणाख्येषु तुलापुरुषपदस्थाने कल्पपादपपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थे अनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत्र ऋत्विजः कल्पतरुमानीय प्रधानवेद्यां लिखितचक्रमध्ये गुडप्रस्थं दत्त्वा तदुपरि स्थापयेयुः । ततस्तस्याधो गुडप्रस्थोपरि पङ्क्तिक्रमेण सुवर्णयन्त्रोत्खाटिता ब्रह्मविष्णुशिवभास्करप्रतिमाः स्थापयेयुः । तत्पूर्व्वतः अधस्तादारोपितसरतिकामदेवप्रतिमां गुडप्रस्थोपरि सन्तानं कल्पतरुदक्षिणतः अधःसमारोपितलक्ष्मीप्रतिमां घृतप्रस्थोपरि मन्दारं कल्पतरोः पश्चिमतः अधःसमारोपितसावित्रीप्रतिमां क्षीरकप्रस्थोपरि पारिभद्रं कल्पतरूत्तरतः अधःसमारोपितसुरभिप्रतिमां तिलप्रस्थोपरि हरिचन्दनञ्चारोपयेयुः । सर्व्वांश्च वृक्षान् प्रत्येकं सितवस्त्रयुगेनाच्छादयेयुः । अष्टासु दिक्षु प्रत्येकं कौषेयवस्त्राच्छादितान् इक्षुदण्डफलान्वितान् माल्यालङ्कृतानष्टौ पूर्णकुम्भान् पार्श्वारोपितपादुकायुगभाजनासनेष्वारोप्य कल्पतरुपार्श्वे पूर्व्वोक्तदीपिकाद्युपकरणमारोपयेयुः । ततो मङ्गलतूर्य्यगीतवन्दिघोषेषु सत्सु ऋत्विजः कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय कल्पपादपं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्ते कल्पवृक्षायेत्यादि पाहि संसारसागरादित्यन्तमन्त्रान् पठित्वा पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्च्य गुर्व्वृत्विग्भ्यो यथायथं दद्यात् ॥ ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्योऽमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्यः अमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पपादपमहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागव्यवस्थया एतं गुडप्रस्थारोपितसौवर्णब्रह्मविष्णुमहेश्वरभास्करप्रतिमासितवसनयुगान्वितगुडप्रस्थारोपितसौवर्णसरतिकामदेवप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णसन्तानसहितं घृतप्रस्थारोपितसौवर्णलक्ष्मीप्रतिमासितवस्त्रयुगान्वितसौवर्णमन्दारसहितं क्षीरकप्रस्थारोपितसौवर्णसावित्रीप्रतिमासितवसनयुगलान्वितसौवर्णपारिभद्रसहितं तिलप्रस्थारोपितसौवर्णसुरभिप्रतिमासितवसनयुगान्वितसौवर्णहरिचन्दनसहितं कौषेयवस्त्रयुगवेष्टितयावेक्षुमाल्यफलान्वितकुशासनपादुकायुगकांस्यभाजनयुतपूर्णकुम्भाष्टकदीपिकोपानद्युगच्छत्रचामरासनफलमाल्ययुतपञ्चवर्णवितानकाष्टादशधान्ययुतं कल्पपादपमहादानमहं ददे ॥ प्रतिगृहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा यथायथं अमुकपादपोऽयं विष्णुदैवतमित्युक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेयुः । ततो दक्षिणादानम् ।

ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहन्दक्षिणामिमां यदुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे ॥ प्रतिगृहीतारः स्वस्तीत्युक्त्वा प्रत्येकं तरून् मस्तकेषु स्पृशेयुः । ततो यजमानस्तुलापुरुषवत् जापकेभ्यो दक्षिणादानं दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनञ्च कुर्य्यात् । ततः कल्पपादपं गुरवे सन्तानकादींश्चतुरो वृक्षान् ऋग्वेद्यादिक्रमेण चतुर्भ्य ऋत्विग्भ्यो निवेदयेत् । स्वल्पकल्पपादपदाने तु गुरावेकाग्निवत् स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ब्रह्माण्डदानवत् कुर्य्यात् । इति कल्पपादपमहादानं समाप्तम् ॥ * ॥ इति महाराजाधिराजनिःशङ्कशङ्करश्रीमद्बल्लालसेनदेवविरचिते श्रीदानसागरे महादानदानावर्त्तः ॥

कल्पलतादानं, क्ली, (महादानान्तर्गता सुवर्णकल्पिता लता तस्या दानम् ।) महादानविशेषः ॥

तस्य विधिर्यथा ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
महाकल्पलतं नाम पातकौघविनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम् ।
चामीकरमयीः कुर्य्याद्दशकल्पलताः शुभाः ॥
नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः ।
विद्याधरसुपर्णानां मिथुनरुपशोभिताः" ॥

सुपर्णानां किन्नराणाम् ॥

"हारानादित्सुभिः सिद्धैः फलानि च विहङ्गमैः ।
लोकपालानुकारिण्यः कर्त्तव्यास्तास्तु देवताः" ॥

लोकपालानुकारिण्य इति लोकपालसमानाकृतयः ॥

"ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत् ।
अधस्तात्तु तयोर्मध्ये महाखड्गधरे शुभे" ॥

पद्मशङ्खकरे इति क्वचित् पाठः ॥

"स्वर्णामनस्था माहेन्द्री पूर्व्वतः कुलिशायुधा ।
रजनीसंस्थिताग्नेयी स्रुवपाणिस्तथाचला" ॥

रजनी हरिद्रा ॥

"याम्या तु महिषारूढ़ा गदिनी तण्डुलोपरि ।
नैर्ऋत्यां नैर्ऋती स्थाप्या सखड्गा च घृतोपरि ॥
वारुणे वारुणी क्षीरे सर्पस्था नागपाशिनी ।
पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि ॥
सौम्या तिलेषु संस्थाप्या कौवेरदिशि संस्थिता ।
माहेश्वरी वृषगता नवनीते तु शूलिनी ॥

मौलिन्यो वरदाश्चैव कर्त्तव्या बालकान्विताः ।
शतया पञ्चपलादूर्द्धमासहस्रात् प्रकल्पयेत्” ॥
मौलिन्यो मुकुटवत्यः । वरदाः प्रसन्नमूर्त्तयः । बालकान्विताः क्रोड़निहितपुत्त्रकाः । एतेन क्रोड़निविष्टवामकरधृतपुत्त्रका दक्षिणहस्तविधृतयथोक्तशस्त्राः प्रसन्नमूर्त्तयो बद्धमुकुटाः सवाहना घटनीयाः । अनुक्तवाहनानान्तु आग्नेयीनैर्ऋतीनान्तत्तल्लोकपालवाहनानि । लोकपालानुसारिण्य इति श्रुतेः । तेन हंसारूढ़ा ब्राह्मी छागारूढ़ाग्नेयी नरारूढ़ा नैर्ऋती घटनीया । अनन्तस्य तु क्वचिदाहनादर्शनात् अनन्तशक्तिर्वाहनशून्यैव कर्त्तव्या ॥
“सर्व्वासामुपरिष्टाच्च पञ्चवर्णवितानकम् ।
धेनवो दशकुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि ॥
मध्यमे द्वे तु गुरवे ऋत्विग्भ्योऽन्यास्तथैव च ।
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो बुधः ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत्” ॥

“नमो नमः पापविनाशिनीभ्यो
ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालनीभ्यः ।
आसंशिताधिक्यफलप्रदाभ्यो
दिग्भ्यस्तथा कल्पलतावधूभ्यः ॥
इति सकलदिगङ्गनाप्रदानं
भवभयसूदनकारि यः करोति ।
अभिमतफलदे स नाकलोके
वसति पितामहवत्सराणि त्रिंशत् ॥
पितृशतमथ तारयेद्भवाब्धे-
र्भवदुरितौघविघातशुद्धदेहम् ।
सुरपतिवनितासहस्रसंघः,
परिवृतमम्बरगोद्भवाभिनन्द्यम् ॥
इति विधानमिदं सदिगङ्गना
कनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तथेक्षते
स पदमेति पुरन्दरसेवितम्” ॥ * ॥

अत्र यजमानः समुपजातमहाकल्पलतामहादानदानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्म्मधारिच्छन्नसन्नाहतुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहस्तयाम्यप्रतिमावर्ज्जितः सर्व्वसम्भारमधिकत्वेन पलपञ्चकादूर्द्धपलसहस्रावधियथेष्टहेमनिर्म्मिताः स्थानस्थानघटितविद्याधरकिन्नरमिथुनसिद्धगणाः पक्षवायनिर्म्मितयथेच्छाकृतिफलकुसुमपत्रग्रहशोभितपक्षिगणः सिद्धहस्तासक्तयथेच्छसङ्ख्यमुक्ताहारसहिता नानाविधचित्रनेत्रादिवस्त्रोपशोभिता दशलताः । तासामधः स्थापनार्थं यथेच्छहेमयन्त्रोत्खाटिता यथोक्तरूपा ब्राह्म्यादिदशप्रतिमाः । तदारोपणार्थं लवणगुड़हरिद्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतानि । लतापार्श्वस्थापनार्थं धेनुदशकं कुम्भदशकञ्च वस्त्रयुगदशकञ्चोत्पादयेत् । ततो यजमानस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वृत्विग्यजमानजापकास्तुलापुरुषवत्हविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं निवेश्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । अपरदिने च यजमानः पूर्व्ववद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं कर्म्म गोविन्दाद्यभ्यर्च्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसङ्कल्पपुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने महाकल्पलतापदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादि मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः प्रधानवेद्यां लिखितचक्रोपरि लतानां मध्ये पूर्व्वादिदिक्क्रमेणाष्टौ लताः समारोप्य शतामण्डलमध्ये लताद्वयञ्चारोप्य तदधो लवणं दत्त्वा तत्र ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च आरोप्य पूर्व्वादिदिक्क्रमारोपिताष्टलताधःक्रमेण गुड़ादिद्रव्याणि दत्त्वा तेषु क्रमात् कुलिशायुधादिशक्तिप्रतिमाः समारोपयेयुः । लतापार्श्वे दशधेनूः पूर्णकुम्भदशकं दशवस्त्रयुगानि च स्थापयेयुः । ततो मङ्गलगीतवाद्यवन्दिघोषेषु सत्सु कुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः पुष्पाञ्जलिमादाय लताः त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य नमो नमः पापविनाशिनीभ्य इत्यादिमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्च्य गुर्व्वृत्विग्भ्यो दद्यात् । तद्यथा । ॐ अद्यामुकामुकसगोत्रेभ्यः अमुकामुकवेदामुकामुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकामुकदेवशर्म्मभ्यो युष्मभ्यं मत्स्यपुराणोक्तकल्पलतामहादानदानफलप्राप्तिकामोऽहं मत्स्यपुराणोक्तभागवत्स्यैता लवणगुड़हरिद्रातण्डुलघृतक्षीरशर्करातिलनवनीतार्पितकलधौतब्रह्मानन्तकुलिशायुधवह्निशमननिर्ऋतिवरुणवायुसोमसहेश्वरशक्तिप्रतिमासहिताः पञ्चवर्णवितानकधेनुदशककुम्भदशकवसनयुगदशकान्विताः दशकल्पलता सम्प्रददे ॥ प्रतिग्रहीतारः स्वस्तीत्युक्ता सावित्रीं पठेयुः । ततो गुरुः कल्पलतेयं विष्णुदैवतेति ब्रूयात् । ऋत्विजस्तु प्रत्येकं कल्पलतेयं विष्णुदैवतेति ब्रूयुः । ततो यथाशक्तिं कामस्तुतिं पठेयुः । तत ॐ अद्य कृतैतद्दानप्रतिष्ठार्थं युष्मभ्यमहं दक्षिणामिमां यद्दुत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणाः स्वस्तीत्युक्ता कल्पलताः स्पृशेयुः । ततस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां दीनानाथादितर्पणं ब्राह्मणवाचनं त्वरया कल्पलतानां यथायथं प्रतिपादनञ्च कुर्य्यात् । इति कल्पलतामहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कल्पवृक्षः, पुं, कल्पस्य सङ्कल्पस्य दाता वृक्षः । कल्पस्थायी वृक्ष इति वा । इति सारसुन्दरी । देवतरुः । इत्यमरः । १ । १ । ५३ ॥ (यथा, दानसागरे ।
“नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदाय च ।
विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये” ॥)

कल्पान्तः, पुं, (कल्पस्य अन्तो यत्र ।) ब्रह्मणो दिनान्तः । प्रलयः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ (यथा, गोः रामायणे ३ । १० । ४ ।
“उपवासरताश्चैव जले कल्पान्तवासिनः” ॥)

कल्पितः, पुं, (कल्प्यते सज्जीक्रियते असौ । कृप् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) सज्जितहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ रचिते त्रि ॥ (यथा, महानिर्व्वाणोक्तात्मज्ञाननिर्णये ।
“ब्रह्मादितृणपर्य्यन्तं मायया कल्पितं जगत् ।
सत्यमेकं परं ब्रह्म विदित्वैवं सुखी भवेत्” ॥)

कल्मषं, क्ली, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति रस्य लत्वे षत्वे च पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४ । २३ ॥ (यथा, मनुः १२ । २२ ।
“यामीस्ता यातनाः प्राप्य सजीवो वीतकल्मषः ।
तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः” ॥)
हस्तपुच्छम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मालिन्यम् । यथा, रामायणे २ । ३६ । २७ ।
“न हि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् ।
दुर्लभोऽप्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्” ॥)

कल्मषः, पुं, (कर्म्म शुभकर्म्म स्यति नाशयति । कर्म्म + सो + कः । रस्य लः सस्य षत्वञ्च निपातनात् ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ मलिने त्रि । इति जटाधरः ॥

कल्माषः, पुं, (कलयति इति क्विप् कल् । माषयति स्वभासा अभिभवति अन्यवर्णान् । मष् हिंसायां णिच् + अच् । कल् चासौ माषश्चेति ।) चित्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः । १ । ६ । १७ ॥ कृष्णपाण्डरवर्णः । कृष्णवर्णः । (कलं शुभकर्म्म माषयति हिनस्ति । कल + मष् + णिच् + अच् वा ।) राक्षसः ॥ इति मेदिनी ॥ गन्धशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ७ ।
“नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशवलौ तथा” ॥)

कल्माषकण्ठः, पुं, (कल्माषः कृष्णवर्णः कण्ठो यस्य ।) शिवः । इति हारावली ॥

कल्माषपादः, पुं, (कल्माषौ शापजलप्रक्षेपणात् कृष्णवर्णौ पादौ यस्य ।) सौदासराजः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, महाभारते १ । १७७ । १ ।
“कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह ।
इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ तेजसासदृशो भुवि” ॥)
अस्य यथा कल्माषपादत्वं जातं तदुच्यते ।
नलसखस्य ऋतुपर्णस्य वंशजः सौदासनामा नृपतिः पुरा मृगयां चरन् एकं राक्षसमवधीत् । अस्य रक्षसो भ्राता तु वैरशोधनं चिकीर्षुः सूदरूपधरोऽस्य राज्ञो गृहं प्रत्यवास । एकदा तु असौ राक्षसः भोक्तुकामाय नृपतेः सौदासस्य गुरवे वशिष्ठाय नरामिषं पक्का ददौ । वशिष्ठस्तु तदभोज्यं दृष्ट्वातिक्रुद्धः “राक्षसो भविष्यतीति” राजानमशपत् । राजा तु शापवृत्तान्तं विदित्वा विनापराधेन प्रदत्तः शापः इति विचिन्त्य जलमादाय गुरुं प्रतिशप्तुं समुद्यतः । एतस्मिन्नन्तरेऽस्य पत्नी मदयन्ती दृष्ट्वैवमकरणीयोद्यतं पतिं निवारयामास । राजा तु तया निवारितः स्वपादयोः शापजलं प्रक्षिप्तवान् । एतदारभ्यायं पादयोः कल्माषतां प्राप्तवान् ॥ अस्य अन्या विवृतिस्तु भागवते ९ । ९ अध्याये, तथा महाभारते १ । १७७ अध्याये द्रष्टव्या ॥)

कल्यं, क्ली, (कल्यते आगम्यते । कल गतौ + कर्म्मणि यत् । प्रत्यूषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा,

भागवते ४ । २४ । ७८ ।

"इदं यः कल्य उत्थाय प्राञ्जलिः श्रद्धयान्वितः ।
इण्णुयाच्छ्रावयेन्मर्त्त्यो मुच्यते कर्म्मबन्धनैः" ॥

कलयति मिश्रतां सम्पादयतीति । अघ्न्यादित्वात् यक् ।) मधु । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यः, त्रि, (कलासु साधुः इति यत् ।) सज्जः । (यथा, महाभारते १ । ५ । ३ ।

कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव" ॥) निरामयः । इत्यमरः । ३ । ३ । १५९ ॥ वाकश्रुतिवर्जितः । दक्षः । कल्याणवचनम् । उपायवचनम् । इति मेदिनी ॥

कल्यजग्धिः, स्त्री, (कल्ये प्रातर्जग्धिर्भो॰॰॰ ।) प्रातराशः । प्रातर्भोजनम् । इति जटाधरः ॥

कल्यत्वं, क्ली, (कल्य + भावे "ता त्वम्" । इति त्वम्) आरोग्यम् । इति जटाधरः ॥

कल्यपालः, पुं, (कल्यं मधु मद्यमित्यर्थः पालयतीति । कल्य + पाल् + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कल्यपालकः, पुं, (कल्यं पालयति । कल्य + पाल + ण्वुल् ।) शौण्डिकः । इति शब्दमाला ॥

कल्यवर्त्तः, पुं, (कल्ये प्रातः वर्त्त्यते प्राप्यते गृह्यते इति वा यद्वा वर्त्त्यते जीव्यते अनेन । वृत् + णिच् + कर्म्मणि करणे वा अप् ।) प्रातर्भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्या, स्त्री, (कडयति मादयति । कडमदे णिच् अघ्न्यादित्वात् यक् टाप् च । डस्य लत्वम् । कलयति मादयति वा । कल् + णिच् + यक् टाप च ।) मद्यम् । इति मेदिनी ॥ शुभात्मिका वाणी । कल्याणवचनम् । इत्यमरः । १ । ६ । १८ ॥ हरीतकी । इति शब्दरत्नावली ॥

कल्याणं, क्ली, (कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते इति । कल्य + अण् + "अकर्त्तरि चेति" ३ । ३ । १९ । घञ् ।) मङ्गलम् । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । १०२ ।

"स्थानभ्रंशं न चाप्नोति दिवि वा यदि वा भुवि ।
सर्व्वकल्याणसंयुक्तो दीर्घकालञ्च जीवति" ॥)

तत्पर्य्यायः । श्वः २ श्रेयसम् ३ शिवम् ४ भद्रम् ५ शुभम् ६ भावुकम् ७ भविकम् ८ भव्यम् ९ कुशलम् १० क्षेमम् ११ शस्तम् १२ । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ४ । २५,२६ ॥ (यथा, मनुः ८ । ३९२ ।
"प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" ॥)
स्वर्णम् । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कल्याणबीजः, पुं, (कल्याणं वीजं यस्य ।) मसूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मसूरशब्दे विशेषोऽस्य ज्ञेयः ॥)

कल्याणिका, स्त्री, (कल्याणा + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कल्याणिनी, स्त्री, (कल्याणमस्यास्तीति इनिः ततः स्त्रियां ङीप् ।) बला । इति राजनिर्घण्टः ॥ कल्याणविशिष्टे त्रि ॥

कल्याणी, स्त्री, (कल्याण + स्त्रियां ङीप् । माषपर्णी । गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः १ । ८७ ।
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" ॥

कल्याणवती । यथा महाभारते । ३ । ७४ । ५ ।
"दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था ह्यपेक्षत" ॥)

कल्यापालः, पुं, (कल्यां मद्यं पालयतीति । कल्या + पालि + अण् ।) शौण्डिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कल्ल, ङ कूजने । शब्दे । अशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट ।) लद्वयान्तः । ङ कल्लते लोकः अव्यक्तशब्दं करोति शब्दं न करोति वेत्यर्थः । कूजने इति चान्द्रा भौमराश्च ॥ शब्दमात्रे इति केचित् । अशब्दे इति कालापाः । इति दुर्गादासः ॥

कल्लः, त्रि, (कल्लते शब्दं न गृह्णाति इति । कल्ल + अच ।) बधिरः । इति त्रिकाण्डशेषः । काला इति भाषा ॥

कल्लत्वं, क्ली, (कल्लस्य भावः । कल्ल + त्वम् ।) स्वरभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ बधिरता च ॥

कल्लोलः, पुं, (कल्ल + बाहुलकात् ओलच । यद्वा कं जलं लोलं चपलं यस्मात् निपातनात् साधुः ।) महातरङ्गः । बड़ ढेउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उल्लोलः २ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥
("कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली" ॥
इत्युद्भटः ॥) हर्षः । शत्रौ त्रि । इति मेदिनी ॥

कव, ऋ ङ स्तुतौ । वर्णे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट । ऋदित् ।) ऋ अचकावत् । ङ कवते । इति दुर्गादासः ॥

कवकं, क्ली, (कवते आच्छादयति विस्तारयति वा ॥ कव् + अच । संज्ञायां कन् ।) छत्राकम् । यथा,—
"देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च" ॥
कवकानि छत्राकाणि । वर्ज्जयेदिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

कवकः, पुं, (कव + अच + संज्ञायां कन् ।) कवलः । ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥

कवचः, पुं क्ली, (कं देहं वञ्चति विपक्षास्त्राणि वञ्चयित्वा गच्छति इति शेषः । क + वन्च् + अच् । कं वातं वञ्चति वा अन्तर्ण्यर्थो वा । यद्वा कवते इति कुधातोरच् प्रत्यय इति केचित् इत्युणादिकोषः ४२ । २ ।) सन्नाहः । साँजोया इति भाषा । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४० ।
"प्राग्गाच्च दिशा नभसः कवचञ्च पपात ह" ॥)
तत्पर्य्यायः । तनुत्रम् २ वर्म्म ३ दंशनम् ४ उरश्छदः ५ कङ्कटकः ६ जगरः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ दंसनम् ८ जागरः ९ अजगरः १० । इति तट्टीका ॥ कटकः ११ योगः १२ सन्नाहः १३ कञ्चुकः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य युक्तिर्यथा ।

खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता ।
अस्त्रात्मनैव निर्दिष्टकवचादिरपीष्यते ॥
तल्लक्षणं संग्रहेण प्रवक्ष्यामि निबोधत ।
काष्ठं चर्म्म च सकलं त्रयमेतत्तु दुस्तरम् ॥
यथोत्तरं गुणयुतं तथा पूर्व्वन्तु निन्दितम् ।
शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं दृढ़ता तथा ॥
दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः ।
सच्छिद्रतातिगुरुता लघुता सुखभेद्यता ॥
कवचानां विनिर्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः ।
अथ वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात् ।
केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम् ॥
कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्" ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

"यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रति वारणम् ।
तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ लौहादिवर्म्मवत् अङ्गादिरक्षणार्थं देवतामन्त्रविग्रहम् । तस्य पूजायां पाठ्यं भूर्ज्जे विलिख्य कण्ठादौ धार्य्यञ्च । इति तन्त्रम् ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । पटहवाद्यम् । इति मेदिनी ॥

कवचपत्रं, क्ली, (कवचलेखनसाधनपत्रमिव पत्रं वल्कलं यस्य ।) भूर्ज्जपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कवटी, स्त्री, (कौति शब्दायते इति । कु + अटन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) कवाटः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

कवयी, स्त्री, (कात् जलात् वयते गच्छति इति । क + वय् गतौ + इन् "कृदिकारादक्तिनः" वा ङीष् ।) मत्स्यविशेषः । कई माछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । क्रकचपृष्ठी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । बलकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ किञ्चित्पित्तकरीति केचित् ॥ ("कवय्यः स्निग्धमधुराः" । इति चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणे ॥)

कवरं, त्रि, (के मस्तके वरं शोभमानत्वात् श्रेष्ठम् ।) केशपाशः । इत्यमरटीका ॥ (यथा भागवते ५ । २ । ७ । "वल्गुस्पन्दनश्लक्ष्णकनककवरभारभरानां देवीम्" ॥) संपृक्तम् । खचितम् । इति धरणीधरः ॥

कवरः, पुं क्ली, (कं जलं वृणोति । क + वृ + अच ।) लवणः । अम्लः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥ (कौतीति । कुशब्दे + "कोररन्" । उणां ४ । १५४ । इति अरन् । पाठकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ कर्व्वुरवर्णः । इति हलायुधः । यथा, माघे ५ । १९ ।
"दृष्टैव निर्ज्जितकलापभरामधस्ता-
द्व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" ॥)

कवरकी, स्त्री, (कवरं केशपाशं किरति विक्षिपति यत्र इति । कवर + कॄ + बाहुलकात् ड गौरादित्वात् ङीष् । कारावासदुःखेन केशादिपारिपाट्याभावात् तथात्वम् ।) कारागारबद्धः । इति हारावली । कयेदी इति भाषा ॥

कवरा, स्त्री, (कवर + अजादित्वात् टाप् ।) खरपुष्पा । इति शब्दचन्द्रिका । बावुइ इति भाषा ॥

कवरी, स्त्री, (कं शिरः वृणोति आच्छादयति । क + वृ + अच + जानपदेत्यादिना ङीप् । कु + अरन् ङीष् वा ।) केशविन्यासः । चुलेर खोपा टिकी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । केशवेशः २ कवरः ३ केशगर्भकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
("गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्" ॥
इति पदाङ्कदूते । १ ॥) बर्व्वरा । बावुइ इति

भाषा। कारवी। इत्यमरो मेदिनी च॥ हिङ्गेर पाता इति भाषा॥

कवलः, पुं, (केन जलेन वलते चलतीति। वल+अच।) ग्रासः। इत्यमरः। २। ९। ५४॥
("त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समधरणघृतानामष्टमो हिङ्गुभागः।
प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेत-ज्जनयति जठराग्निं वातरोगांश्च हन्ति"॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अग्निमान्द्याधिकारे॥
"व्यसृजन् कवलान्नागा गावोवत्सान् न पाययन्"।
इति रामायणे। २। ४१। ९॥) मत्स्यविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वेले माच इति भाषा॥

कवलितः, त्रि, (कवलं करोति। कवल+णिच्+कर्म्मणि क्तः।) भुक्तः। इति जटाधरः॥ ("शश्वत् कवलितानेकजीवम्"। इति कथासरित्सागरः। २६। १४२॥)

कवसः, पुं, (कौति कवते वा। कुशब्दे+"अतर्नीत्यादिना" उणां ४। २। असू।) कवचः। इत्युणादिकोषः॥

कवाटः, त्रि, (कुशब्दे+भावे अप्। कवं शब्दं अटतीति। कव+अट्+अच्। यद्वा कं वातं वटति वृणोति वारयतीत्यर्थः क+वट्+अण्।) कपाटः। इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः॥ (यथा रामायणे २। ७१। ३७।
"असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्व्वशः"॥)

कवाटवक्रं, क्ली, (कवाटं वक्रं यस्मात्।) वृक्षविशेषः। कवाटवेट् इति भाषा। कवाडवेगट्या इति केचित्॥ तत्पर्य्यायः। वक्राग्रम् २ कपोतवक्रम् ३ अश्वजित् ४। इति रत्नमाला॥

कवाटी, स्त्री, (कवाट+अल्पार्थे+ङीप्।) कपाटम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कवारं, क्ली, (कं जलं आश्रयत्वेन वृणोति। क+वृ+अण्।) पद्मम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कविः, पुं, (कवते सर्व्वं जानाति सर्व्वं वर्णयति सर्व्वतो गच्छति वा। कव्+इन्। यद्वा कुशब्दे+"अचः इः"। उणां ४। १३८। इति इः।) ब्रह्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (अयमादिकविः यथा, "तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये" इति भागवते। १। १॥) "वाल्मीकिमुनिः। (एकोऽभून्नलिनात् ततश्च पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्ते एव प्रथिताः कवीन्द्रगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्म्महे"। इत्युद्भटः॥) शुक्राचार्य्यः। (यथा महाभारते १। ६६। ४२।
"ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः।
भृगोः पुत्त्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः"॥)
सूर्य्यः। काव्यकारः। (यथा रघुः १। ३।
"मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्"।)
खलीने स्त्री। इति मेदिनी॥ (विष्णुः। यथा महाभारते १३। १४९। २७।
"वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः"॥)
कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्राता। यथा,—
"कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः।
तातमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः"॥
इति कल्किपुराणे २ अध्यायः॥ * अपि च।
"विशाखयूपभूपालः प्रायात् साधुजनप्रियः।
कल्किं द्रष्टुं हरेरंशमाविर्भूतञ्च सम्भले॥
कविं प्राज्ञं सुमन्त्रञ्च पुरस्कृत्य महाप्रभम्।
गार्ग्यभर्ग्यविशालैश्च ज्ञातिभिः परिवारितम्।
विशाखयूपो ददृशे चन्द्रं तारागणैरिव"॥
इति तत्रैव ३ अध्यायः॥ * ॥ चौरयोद्धा। यथा।
"वेधस्थाने रणो भङ्गो दुर्गे खण्डिः प्रजायते।
कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै"॥
इति सर्व्वतोभद्रचक्रे ज्योतिस्तत्त्वम्॥

कविः, त्रि, (कवते श्लोकान् ग्रथते वर्णयति वा। कव+इन्।) पण्डितः। इत्यमरः। २। ७। ५॥ (यथा मनुः २। १५१।
"अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः"।)

कविः, स्त्री, (कवति शब्दायते इति। कुशब्दे "अच् इः"। उणां। ४। १३८ इति इः। अश्वमुखे शब्दायमानत्वात्तथात्वम्।) खलीनः। इति मेदिनी। लागाम् इति भाषा॥

कविकं, क्ली, (कवि+स्वार्थे कन्।) खलीनः। इति हलायुधः॥

कविका, स्त्री, (कवि+स्वार्थे कन् टाप् च।) खलीनः। इत्यमरः। २। ८। ४९॥ लागाम इति भाषा। केविकापुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कवयी मत्स्यः। इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्ना रुचिकारिणी।
किञ्चित् पित्तकरी वात-नाशिनी वह्निवर्द्धिनी"॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे मांसवर्गे॥)

कविज्येष्ठः, पुं, (कविषु ज्येष्ठः।) वाल्मीकिमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कविता, स्त्री, (कवेः रचयितुर्भावः तल्।) कवित्वम्। काव्यम्। यथा,-
"कविता वनिता वापि स्वायाता सुखदायिनी"।
इत्युद्भटः॥

कविवेदी, [न्] त्रि, (कविं कवित्वं वेत्ति। कवि+विद्+णिनिः।) कविः। इति जटाधरः॥

कवियं, क्ली पुं, (कं सुखं अजति। क+अज्+क। अजस्थाने विः।) खलीनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कविरामायणः, पुं, (कविना कवितया कविषु काव्येषु वा रामः अयनं आश्रयो यस्य।) वाल्मीकिमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कविलासिका, स्त्री, (कं सुखं विलासयति उद्दीपयतीति। क+वि+लस्+णिच्+ण्वुल् टाप् अत इत्वम्।) वीणाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

कविवाल्मीकिः, पुं, (कविश्चासौ वाल्मीकिश्चेति।) वाल्मीकिमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कवी, स्त्री, (कवि वा ङीष्।) खलीनः। इति मेदिनी भरतश्च॥ [जटाधरः॥

कवीयं, क्ली, (कवि+स्वार्थे छः।) खलीनः। इति

कवेलं, क्ली, (कं जलं विलति वृणाति। क+विल्+अण्।) कुवलयम्। उत्पलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कवोष्णं, क्ली, (कुत्सितं उष्णं ईषदुष्णं वा।) ईषदुष्णम्। (यथा रघुः १। ६०।
"मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया।
पयः पूर्व्वैः स्वनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते"॥)
तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ४ ३५॥

कव्यं, क्ली, (कूयते पितृभ्यः। पितृदेशेन दीयते यदन्नादिकम्। कु+"अचो यत्" ३। १। ९७। इति यत्।) पित्रन्नम्। पितृसम्प्रदानकान्नम्। इत्यमरः। २। ७। २४॥ (यथा, मनुः १। ९५॥
"यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः।
कव्यानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः"॥
कव्यानि तु वेदतत्त्वविदे ब्राह्मणाय दातव्यानि अन्यथा तद्दानं निष्फलं स्यात्यदुक्तं मनौ ३ अध्याये।
"श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत्।
पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि॥
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम्।
तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः॥
सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः॥
ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च।
न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः॥
यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित्।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान्॥
ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथापरे॥
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः।
हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि॥
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्॥
येस्तेनपतितक्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत्॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याःस्युर्हव्यकव्ययोः"॥
इत्यादि। विस्तृतिस्तु तत्रैव द्रष्टव्या॥)

कव्यवालः, पुं, (कव्यं वल्यते दीयते अस्मै। कव्य+वल् दाने+सम्प्रदाने घञ्।) पितृगणविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, वायुपुराणे।
"कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः"॥)

कश, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कशति। इति दुर्गादासः॥

कशा, स्त्री, (कशति शब्दायते ताडयति वा। कश्+करणस्य कर्तृविवक्षया कर्त्तरि अच् टाप् च। ताडयत्यनया वा।) अश्वादेस्ताडनी। इत्यमरः। २।१०।३२। कोड़ा चावुक् इति च भाषा॥ ("जघान कशया मोहात् तदा राजसवर्णिनम्"॥ इति महाभारते। १। १७७। १०॥) मांसरोहिणी। इति भावप्रकाशः॥

कशार्हः, त्रि, (कशां अर्हति इति। कशा+अर्ह+

१ यत् ।) कशाघातयोग्यः । कोड़ा मारिवार उपयुक्त इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कश्यः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥

कशिपुः, पुं, (कशति दुःखं कश्यते वा कश गतिशासनयोः । कश + मृगय्वादित्वात् निपातनात् साधुः ।) भक्तम् । आच्छादनम् । एकोक्त्यान्नवस्त्रे कशिपू इति द्विवचनान्तम् । इति मेदिनी ॥ (शय्या । यथा, भागवते २ । २ । ४ ।
"सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः" ॥)

कशेरु, स्त्री पुं, (के देहे शीर्य्यते । क + शॄ + "कैश्र एरु चास्य" । उणां १ । ९० । इति उः एरुङ्चान्तादेशः ।) पृष्ठास्थि । पिठेर दाँ[illegible] इति भाषा । इति हलायुधः ॥ (पुंसि उदाहरणं ।
"किं कुर्व्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरवः" ।
इत्युणादिकावृत्तचन्द्रवचनम् ।)

कशेरु, स्त्री, (कं जलं वातं वा शृणाति । क + शॄ + उणादित्वात् उः । एरुङ्चान्तादेशः ।) कशेरुका । केशुर इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ राजनिर्घण्टे दन्त्यसकारवान् पुंलिङ्गोऽप्ययं शब्दः ॥ ("कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम् ।
मुस्ताकृतिलघुः स्यात् यत् तच्चिचोटमिति स्मृतम्" ॥
इति वैद्यकम् ।)

कशेरुः, पुं, (क + शॄ + उ + एरुङ् ।) जम्बुद्वीपस्य खण्डविशेषः । इति शब्दमाला ॥

कशेरुकं, स्त्री, (कशेरु + स्वार्थे कन् ।) तृणकन्दः । केशुर इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भकारित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("तालविसशालूककौञ्चादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटकं कलोड्यञ्च गुरु विष्टम्भि शीतलम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

कशेरुका, स्त्री, (कशेरु + स्वार्थे कन् टाप् च ।) पृष्ठास्थि । इति रत्नमाला । पिठेर दाँड़ा इति भाषा ।

कशेरूः, स्त्री, (क + शॄ + "कैश्र एरुङ्चास्य" । उणां १ । ९० । इति ऊः । एरुङ्चान्तादेशः ।) तृणकन्दः इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ केशुर इति भाषा ।

कश्चन, व्य, (किम् + चन् इति मुग्धबोधमतम् । पाणिनिमते पृथक्पदमिति भेदः ।) कश्चित् । इति व्याकरणम् ॥ कोन । केह इति च भाषा । (यथा माघः १६ । १ ।
"दमघोषसुतेन कश्चन
प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ" ॥)

कश्चित्, व्य (किम् + चित् । पाणिनिमते पृथक् पदम् ।) कश्चन । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मेघदूते १ ।
'कश्चित्कान्ता विरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः' ॥)

कश्मलं, स्त्री, (कश गतिशासनयोः + कल । "कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्" ॥ उणां १ । १०८ इति मुट् ।) मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०९ । (मोहः । यथा, गीतायाम् २ । २ ।
"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्" ।) पापम् । इति शब्दमाला ॥ मलिने त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

कश्मीरः, पुं, (कश + "कशेर्मुट् च । उणां ४ । ३० इति ईरन् मुट् च ।) काश्मीरदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य सीमादि यथा —शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटले ।
"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमादितटान्तकः ।
तावत् काश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः" ॥)

कश्मीरजन्मा, [न्] पुं, (कश्मीरे काश्मीरदेशे जन्म यस्य ।) काश्मीरजन्मा । कुङ्कुमम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कश्यं, स्त्री, (कशां अर्हतीति । कशा + दण्डादित्वात् । ५ । १ । ६६ । यत् ।) अश्वमध्यभागः । (कशति अनेन । कश + बाहुलकात् करणे यत् ।) मद्यम् । यथा,—मार्कण्डेयपुराणे १०४ । ३ ।
"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" ॥
कशार्हे त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥

कश्यपः, पुं, (कश्यं सोमरसादिजनितं मद्यं पिबतीति । कश्य + पा + क । अस्य नामनिरुक्तिर्यथा मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३ ।
"ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः ।
कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः" ॥)
मुनिभेदः । कलागर्भजो मरीचिमुनेरौरसः पुत्रः । अस्य भार्य्या दक्षस्य सप्तदशकन्याः । तासां तत्पुत्राणाञ्च नामानि यथा । अदितेर्देवाः १ दितेर्दैत्याः २ दनोर्दानवाः ३ काष्ठाया अश्वादयः ४ अरिष्टाया गन्धर्व्वाः ५ सुरसाया राक्षसाः ६ इलाया वृक्षाः ७ मुनेरप्सरोगणाः ८ क्रोधवशायाः सर्पाः ९ ताम्रायाः श्येनगृध्रादयः १० सुरभेर्गोमहिषाः ११ सरमायाः श्वापदाः १२ तिमेर्यादोगणाः १३ विनताया गरुडारुणौ १४ कद्रोर्नागाः १५ पतङ्ग्याः पतङ्गाः १६ यामिन्याः शलभाः १७ । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥
(मार्कण्डेयपुराणमते अस्य त्रयोदशभार्य्याः । यदुक्तं तत्रैव १०४ अध्याये । अदितिः १ दितिः २ दनुः ३ विनता ४ खसा ५ कद्रुः ६ मुनिः ७ क्रोधा ८ रिष्टा ९ इरा १० ताम्रा ११ इला १२ प्रधा १३ । महाभारतमतेऽपि अस्य त्रयोदश भार्य्या । यदुक्तं तत्रैव १ । ६५ । ११—१३ ।
"मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ।
क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ।
कद्रुश्च मनुजव्याघ्र ! दक्षकन्यैव भारत" ! ॥
परमेश्वरस्यैव कश्यप इति नामास्ति । यथा,
"तेनेवेमाः सर्व्वाः प्रजाः उत्पादितास्तस्मात् सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगद्विजानाति स पश्यः । पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जानात्येवातः पश्यक इति । आद्यन्ताक्षरविपर्य्ययात्सिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप इति हयवरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्यति" ॥ इति दयानन्दकृतायां वेदभाष्योपक्रमणिकायां २९१ सङ्ख्यकपत्रे ॥ कश्यं अज्ञानं अविद्यामित्यर्थः । तत्पिबति शोषयति नाशयति । यद्वा कश्यं विज्ञानघनम् पाति रक्षति स्वात्मनोति । परब्रह्म । तथा च तापनिश्रुतिः २ । ११ ॥
"सा होवाच गान्धर्व्वी ऋषिं वै दुर्व्वाससं कोऽयं ब्रह्मन् ! वा एतस्य प्रजालोकस्य पालयिता भर्त्ता वा जगतः । स होवाच तत्त्ववित् प्रवरो महान् दुर्व्वासाः । तदेव ब्रह्म वा आत्मा एतस्य पाता हर्त्ता प्रजानां गोप्ता वावह कश्यपो ह योऽयमज्ञानभोक्ता गान्धर्व्वि" ॥
कच्छपः । तथा च शतपथब्राह्मणे—
"स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्यः" ॥
यथा यजुर्व्वेदे २४ । ३७ ।
"अपामुद्रो मासां कश्यपः" । "कश्यपः कच्छपः" । इति वेददीधितिः ॥ कश्यं मद्यं पिबतीति । कश्य + पा + क । "सुरापः श्यावदन्तः स्यात्" । इति वचनात्तथात्वम् । श्यावदन्ते त्रि,
यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे १० । २ । ३५ ।
"प्रकृतेभ्योऽन्यत् कणकश्यपयाचमानवर्ज्जम्" ॥) मृगविशेषः । इति मेदिनी ॥ मत्स्यभेदः । इति विश्वः ॥

कश्यपनन्दनः, पुं, (कश्यपस्य नन्दनः ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥ (देवासुरादयोऽपि ॥)

कष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) कषति । अयमुभयपदीति चतुर्भुजमतौ ॥ रमानाथरामौ तु इमं परस्मैपदिनं मत्वा उभयपदिनं तालव्यान्तं अन्यं मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कषः, पुं, (कषत्यत्र अनेन वा । कष् + अच् ।) कषपट्टिका । कष्टिपातर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शानः २ निकषः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३२ ॥

कषणः, त्रि, (कष्यते हिंस्यते । कष् + कर्म्मणि ल्युट् ।) अपक्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं, कषत्यत्र । अधिकरणे ल्युट् । निकषोपलम् ।
यथा, आर्य्यासप्तशती ४१८ ।
"भूषयतां भजतः सखि ! कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य" ॥ भावे ल्युट् । क्ली, कण्डूयनम् ।
यथा किराते ५ । ४७ ।
"कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः
क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः" ॥
"इहाद्रौ कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पस्तेन निरस्ता महाहयो येभ्यस्तैः" ॥ इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कषा, स्त्री, (कष्यते ताड्यते अनया । कष् + बाहुलकात् करणे अप् । ततष्टाप् ।) कशा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ चाबुक् इति भाषा ॥ (यथा गोरा[illegible]यणे ६ । ३७ । ४१ ।

'उद्वान् हयान् खगान् नागान् जघ्नुर्दण्डकषाङ्कुशैः'॥)

कषाकुः, पुं, (कष् + आकुः ।) सूर्य्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

कषायः, पुं क्ली, (कषति कण्ठम् । कष् + आयः ।) रसविशेषः । कषा इति भाषा । पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्तस्योत्पत्तिः । इति शिवदासः ॥ (यथा, मनुः ११ । १५३ ।

"शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वामेध्यान्यपि द्विजः" ॥) तत्पर्य्यायः । तुवरः २ तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । ९ ॥ कुवरः ३ तूरवः ४ । इति तट्टीका ॥ अस्य गुणाः । व्रणादिरोपणत्वम् । ग्राहित्वम् । शोषणत्वम् । वायुकोपकारित्वञ्च । अतियुक्तस्य तस्य गुणाः । मलमूत्रग्रहाध्मानहृत्पीड़ाक्षेपणादिरोगकारित्वम् । अन्यच्च ।

"कषायः शोषणः स्तम्भी व्रणपाकार्त्तिनाशनः ।
कफशोणितवातघ्नो रूक्षः शीतो गुरुस्तथा" ॥

इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

"कषायनामा निरुणद्धि शोफं
वर्णान्तनोर्दीपनपाचनञ्च ।
सत्त्वापहोऽसौ शिथिलत्वकारी
निषेवितः पाण्डु करोति मान्द्यम्" ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ पाचनादिः । तस्य पर्णावीर्य्यं याममेकं तिष्ठति । तत्पर्य्यायः । क्वाथः २ निर्य्यूहः ३ । स तु पञ्चविधो यथा । स्वरसः १ कल्कः २ क्वथितः ३ शीतः ४ फाण्टम् ५ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ * ॥

("जिह्वां कण्ठं शमति नितरां ग्राहकश्चातिसारे
श्लेष्मव्याधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्त्ता ।
हिक्कां शूलं हरति नितरां शोधनं स्याद्व्रणानां
प्रोक्तश्चायं समधिकगुणो नाम श्रेष्ठः कषायः" ॥

इति हारीते प्रथम स्थाने ७ अध्याये ॥

"कषायो जड़येज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विबन्धकृत्" ॥

"कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ।
पीड़नो रोपणः शीतः क्लेदमेदो विशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥
करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्रुजः ।
तृट्कार्श्य पौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान्" ॥

इति वाभटे सूत्रस्थाने १० अध्याये ॥

"कषायो रसः संशमनः संग्राही सन्धारणः पीड़नो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः आस्यं शोषयति, हृदयं पीड़यति, उदरमाध्मापयति, वाचां निगृह्णाति, स्रोतांस्यवबध्नाति, श्यावत्वमापादयति, पौंस्त्वमुपहन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषाण्यवगृह्णाति, कर्षयति, ग्लापयति, तर्षयति, स्तम्भयति, खरविषदरूक्षत्वात् पक्षवध-ग्रहापतानकार्द्दितप्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयतीति" ।

"वैषद्यस्तम्भजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।
बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यपि" ।

"पवन पृथिव्यतिरेकात् कषायः" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥) निर्य्यासः । (यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।

"हृष्टो वटकषायेण अनुलिप्तः प्रियङ्गुणा ।
क्षीरेण षष्टिकान् भुक्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" ॥)

विलेपनम् । (यथा कुमारे ७ । १७ ।

"कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे" ॥

"लोध्रस्य वृक्षविशेषस्य कषायेण विलेपनेन" ॥ इति मल्लिनाथः ॥) अङ्गरागः । इति मेदिनी ॥

कषायः, पुं, (कष् + आयः ।) श्योणाकवृक्षः । इति धरणी ॥ रागः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथा छान्दग्योपनिषदि ।

"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्भे सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" ।

"तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" । इति भाष्यम् ॥) कलियुगम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (निर्व्विकल्पसमाधेर्विघ्नभेदः । यथा, वेदान्तसारे समाधिकल्पे ८१ ।

"लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेरागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनम्" । तत्रानेकजन्माभ्यस्त वाह्याभ्यन्तररागाद्यनुभवजनितसंस्कारैः कलुषीकृतं चित्तं कथञ्चित् श्रवणादिसाधनेनान्तर्मुखमपि चैतन्यग्रहणसामर्थ्याभावात् मध्य एव स्तब्धीभवति यथा राजदर्शनाय स्वगृहान्निर्गत्य, राजमन्दिरं प्रविष्टस्य कस्यचित् पुरुषस्य द्वारपालनिरोधेन स्तब्धीभावः तथा परित्यक्त वाह्यविषयस्य अखण्डवस्तुग्रहणप्रवृत्तस्योद्बुद्धरागादिसंस्कारैः स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वग्रहणं कषायः ॥)

कषायः, त्रि, (कष + आयः ।) सुरभिः । (यथा मेघदूते ३३ ।

"प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" ॥)

लोहितः । इति मेदिनी ॥ (यथा कुमारे ३ । ३२ ।

"चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज" ॥)

रक्तपीतमिश्रितवर्णः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ धववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषायकृत्, पुं, (कषायं कषायरागं करोति इति । कषाय + कृ + क्विप् तुगागमश्च ॥) रक्तलोध्रः । इति जटाधरः ॥

कषाययावनालः, पुं, (कषायः रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवरयावनालधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषाया, स्त्री, (कष + आय टाप् च ।) क्षुद्रदुरालभालता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।

"यासोपवासो दुष्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ।)

कषायितः, त्रि, (कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य । कषाय + तारकादित्वात् इतच् ।) स्वतलोहितः । (यथा कुमारे ४ । ३४ ।

"अमुनैव कषायितस्तनी
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना" ॥)

कषायी, [न्] पुं, (कषायो विद्यते अस्य । कषाय + इनिः ।) शालवृक्षः । इति जटाधरः ॥ लकुचवृक्षः । खर्जूरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कषिः, त्रि, (कषति हिनस्ति यः । कष + "खनि कषि" इत्यादिना इः । उणां ४ । १३९ ।) हिंसकः । इत्युणादिकोषः ॥

कषीका, स्त्री, (कषतीति । कष + "कषि दुषिभ्यां ईकन्" । उणां ४ । १६ । इति ईकन् + टाप् च ।) पक्षिजातिः । यदुक्तं उणादिकोषे ॥

"कषीका पक्षिजातौ स्यात् दूषिका नेत्रयोर्म्मले" ॥

कषेरुका, स्त्री, (कष + एरक् + ततः उः । संज्ञायां कन् टाप् च ।) कशेरुका । पृष्ठास्थि । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कष्टं, क्ली, (कष्यते इति । कष् + भावे क्तः । "कृच्छ्रगहनयोः कषः" । ७ । २।२२ । इति नेट् ।) पीड़ामात्रम् । तत्पर्य्यायः । पीड़ा २ बाधा ३ व्यथा ४ दुःखम् ५ अमानस्यम् ६ प्रसूतिजम् ७ कृच्छ्रम् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः । १ । ९ । ३ ॥ आबाधा १० वेदना ११ दुखम् १२ आमानस्यम् १३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कलाकलम् १४ । इति वाचस्पतिः ॥ अर्त्तिः १५ आर्त्तिः १६ पीड़नम् १७ बाधनम् १८ आमनस्यम् १९ विबाधनम् २० विहेठनम् २१ विधानकम् २२ पीड़ितम् २३ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वाथः २४ अशर्म्म २५ । इति जटाधरः ॥ (यथा महानिर्व्वाणोक्तात्मज्ञाननिर्णये ।

"कुर्व्वाणः सततं कर्म्म कृत्वा कष्टशतान्यपि ।
तावन्न लभते मोक्षं यावज्ज्ञानं न जायते" ॥)

कष्टः, त्रि, (कष्यतेऽसौ । कष + कर्मणि + क्तः ।) पीड़ायुक्तः । गहनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा मनुः १२ । ७८ ।

"बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" ॥

अतिकष्टकरम् । विषादादौ प्रयोक्तव्यम् । यथा, महाभारते १ । १ । २१५ ।

"कष्टं! युद्धे दशशेषाः श्रुता मे ।
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानाञ्च सप्त" ॥)

कष्टकारकः, पुं, (कष्टं करोति उत्पादयति बन्धकत्वात् । कष्ट + कृ + कर्मण्यण् । ततः कन् । कष्टं करोतीति । कृ + ण्वुल् वा । कष्टस्य कारको वा ।) संसारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पीड़ाकरे त्रि ॥

कष्टस्थानं, क्ली, (कष्टं कष्टकरं स्थानम् ।) दुःखजनकस्थानम् । इति हारावली ॥

कस ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां–परं–सकं–सेट्–ज्वलादिः ।) ज कासः कसः । क्विपूर्व्वोऽयं प्रफुल्लीभावे । तथा च ।

"प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोषविकचस्फुटाः ।
फुल्लश्चैते विकसिते" इत्यमरः । २ । ४ । ७-८ ।

विकसित पङ्कजकलिका। इति दुर्गादासः॥

कस इ न ङ ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ शाते च। (अदां-आत्मं-सकं-सेट्। इदित्।) इ कंस्यते। ल ङ कंस्ते हरिः कंसम्। चकारात् गतौ च। शात इह ध्वंसना। इति दुर्गादासः॥

कस ल ङ ध्वंसे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-शाते च। आत्मं-सकं-सेट्।) ल ङ कंस्ते हरिः कंसम्। चकारात् गतौ च। शात इह ध्वंसना। इति दुर्गादासः॥

कसः, पुं, (कसति विकसतीति। कस + अच्। कसति विकसति स्वर्णादिरत्र वा। कस + आधारे अच्।) कषः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ कष्टिपाथर इति भाषा। पूर्व्वोक्तधात्वर्थोऽप्यत्र॥ (यथा नैषधे २। ६९।

"कसपाषाणनिभे नभस्तले"॥)

कसनोत्पाटनः, पुं, (उत्पाटयतीति उत्पाटनः। उत् + पाटि + ल्युः। कसनस्य कासरोगस्य उत्पाटनः नाशकः।) वासकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

कसिपुः, पुं, (कशति शाम्यति दुःखम्। कश गतिशासनयोः निपातनात् सिद्धम्।) कशिपुः। अन्नम्। इति जटाधरः॥

कसेरुः, पुं, (कं शृणातीति शॄ हिंसायां बाहुलकादुप्रत्यये प्रकृतेरेरुडादेशः। निपातनात् शस्य सत्वम्।) कशेरुः। केसुर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गुण्डकन्दः २ क्षुद्रमुस्ता ३ कसेरुका ४ शूकरेष्टः ५ सुगन्धिः ६ सुकन्दः ७ कसेरुकः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। अल्पमधुरत्वम्। अतिकटुत्वम्। रक्तपित्तप्रशमनत्वम्। शीतत्वम्। दाहश्रमापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कसेरुका, स्त्री, (कसेरुरेव। स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।) कसेरुः। पृष्ठास्थि। इति राजनिर्घण्टः॥

कस्तीरं, क्ली, रङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम्।

"रङ्गं वङ्गञ्च कस्तीरं मृदङ्गं पुत्रपिच्चटम्"॥)

कस्तुरिका, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः दूरतः। कस + ऊर। तुट् च। स्वार्थे कन् टाप् च पृषोदरादित्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति भूरिप्रयोगः॥

कस्तूरिका, स्त्री, (कस्तूरी + स्वार्थे कन् टाप् पृषोदरादित्वात् साधुः।) कस्तूरी। इति रत्नमाला॥ (यथा, माघे। ४। ६१।

"कस्तूरिकामृगविमर्द्दसुगन्धिरेति"॥

अस्या गुणादयः कस्तूरीशब्दे ज्ञातव्याः। वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहज्ज्वरचूडामणिरसे अस्याः प्रयोगो यथा "कस्तूरिकाविद्रुमरौप्यलौहं"। इत्यादि॥)

कस्तूरी, स्त्री, (कसति गन्धोऽस्याः। कस + खर्ज्जूरादित्वात् ऊरः। ङीप् तुटि पृषोदरादित्वात् साधुः।) मृगस्य नाभौजातसुगन्धिद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। मृगनाभिः २ मृगमदः ३। इत्यमरः।२।६।१२९। मृगीः ४ मृगी ५ नाभिः ६ मदः ७। इति भरतः॥ वेधामोदः ८ योजनगन्धिका ९। इति रभसः॥ मदनी १० गन्धकेलिका ११ वेधमुख्या १२ मार्जारी १३ सुभगा १४ बहुगन्धदा १५ सहस्रवेधी १६ श्यामा १७ कामान्धा १८ मृगाण्डजा १९ कुरङ्गनाभिः २० ललिता २१ श्यामला २२ मोदिनी २३ कस्तूरिका २४ कस्तुरिका २५ नाभी २६ लता २७ योजनगन्धा २८ मार्गः २९ गन्धबोधिका ३० कामाङ्गी ३१ धूपसञ्चारी ३२ मिश्रा ३३ गन्धपिशाचिका ३४ इति शब्दरत्नावली॥ अस्या गुणाः। सुरभित्वम्। तिक्तत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। मुखरोगकिलासकफदौर्गन्ध्यवन्धालक्ष्मीमलापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तपित्तच्छर्द्दिनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ तद्भेदाः। खरिका १ तिलका २ कुलत्था ३ पिण्डा ४ नायिका ५। अपि च।

"कपिला पिङ्गला कृष्णा कस्तूरी त्रिविधा क्रमात्।
नेपालेऽपि च काश्मीरे कामरूपेऽपि जायते॥
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत्।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता"॥

इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया गुणा उत्पत्तिश्च यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे।

"मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित्।
कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता॥
काश्मीरीकपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता।
कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाली मध्यमा भवेत्॥
कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्णयुक्।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता॥
कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः।
कफवातविषच्छर्द्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्"॥)

कस्तूरीमल्लिका, स्त्री, (कस्तूरीगन्धयुक्ता मल्लिका।) मृगमदवासा। इति राजनिर्घण्टः॥

कश्मलं, क्ली, (कश गतिशातनयोः + कल + मुट् च। निपातनात् शस्य सः।) कश्मलम्। मोहः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

कह्लारं, क्ली, (कस्य जलस्य ह्लारः इव के जले ह्लादते वा इति। क + ह्लाद + पचाद्यच् पृषोदरादित्वात् साधुः।) श्वेतोत्पलम्। सुँदि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सौगन्धिकम् २। इत्यमरः १। १०। ३६॥ (कल्हारम् ३। गन्धकञ्च ४। इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥ यथा, भागवते ४। ६। १८।

"कुमुदोत्पलकह्लारशतपत्रवनर्द्धिभिः"॥)

तत्पुष्पगुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कह्वः, पुं, (के जले ह्वयति शब्दायते स्पर्द्धते वा। क + ह्वे + कः।) वकपक्षी। इत्यमरः॥ २। ५। २२॥

कांसीयं, क्ली, (कंसस्य विकारः इति छः।) कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कांस्यं, क्ली, (कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य विकारः इति। "कंसीयपरशव्ययोरिति"। ४।३। १६८ यञ् छस्य लुक् च। यद्वा कंसमेव इति स्वार्थे यञ् प्रत्ययः।) ताम्ररङ्गमिश्रितधातुः। काँसा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कंसम् २ कंसास्थि ३ ताम्रार्द्धम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सौराष्ट्रकम् ५ घोषम् ६ कांसीयम् ७ वह्निलोहकम् ८ दीप्तिलोहम् ९ घोरपुष्पम् १० दीप्तिकांस्यम् ११ काम्यम् १२। अस्य गुणाः तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। चक्षुर्हितकारित्वम्। वातकफविकारनाशित्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम् रुचिकारित्वम्। लघुत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अम्लरसत्वम्। विशदत्वम्। लेखनत्वम्। सारकत्वम्। पित्तनाशित्वम् इति राजवल्लभः॥ दृढ़देशाग्निवृद्धिकारित्वम्। इति सुखबोधः॥

("उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयोः।
कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः।
संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणाः स्मृताः॥
कांस्यङ्कषायन्तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्।
गुरुनेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरम्परम्"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)

तच्छोधनमारणमाह।

"अनेन विधानेन कांस्यं विड्गन्धलेपितम्।
मारयेद्बुद्धिमान् वैद्यो मृतं भवति चूर्णवत्"॥

अन्यच्च।

"हिङ्गुलं पञ्चलवणं सप्तधाम्लेन भावयेत्।
कांस्यारकूटपत्राणि तेन कल्केन लेपयेत्।
बद्धा गजपुटे पश्चाच्छुद्धिमायाति नान्यथा"॥

अन्यच्च।

"ताम्रवच्छोधनं कृत्वा ताम्रवन्मारयेद्बुधः"॥

अन्यच्च।

"कज्ज्वलीं तत्समां दत्त्वा मर्द्दयेन्निम्बुकद्रवैः।
एवं पुटत्रयेणैव निरुत्थं भस्म जायते"॥

इति सुखबोधः॥

कांस्यकारः, पुं, (कांस्यं तत्पात्रं करोतीति। कांस्य + कृ + अण्।) कंसकारः। इति जटाधरः। काँसारि इति भाषा॥

कांस्यनीलः, पुं, (कांस्येन कृतः नीलः।) अञ्जनभेदः। नीलतुत्थम्। तत्पर्य्यायः। मूषातुत्थम् २ हेमतारम् ३ वितुन्नकम् ४ इति हेमचन्द्रः॥ (कांस्योद्भवाञ्जनवन्नीलः इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम्। यथा, गौः रामायणे ४। ३९। २३।

"कांस्यनीलो हरिर्नीलः कोटिभिर्दशभिर्वृतः"॥ क्वचित् कांश्यनील इति पाठः॥)

काकं, क्ली, सुरतवन्धः। (काकस्य समूहः इति समूहार्थे अण्।) काकसमूहः। इति मेदिनी॥ (ईषत्कं जलम् कोः कादेशः। ईषज्जलम्। इति व्याकरणम्॥)

काकः, पुं, (कायते शब्दायते। कै शब्दे "इण्भीकापाशल्यतिमर्च्चिभ्यः कन्"। उणां-३। ४३। इति कन्।) स्वनामख्यातपक्षिविशेषः। काग इति भाषा। तत्पर्य्यायः। करटः २ अरिष्टः ३ बलिपुष्टः ४ सकृत्प्रजः ५ ध्वाङ्क्षः ६ आत्मघोषः ७ परभृत् ८ बलिभुक् ९ वायसः १०। इत्यमरः।२।५।२०॥ वातजवः ११ बलः १२ दीर्घायुः १३ सूचकः १४ कृष्णः १५ यामीणः १६ पिशुनः १७ कटखादकः १८ द्विकः १९ कागः २०। इति

जटाधरः। काणः २१ धूलिजङ्घः २२ निमित्तज्ञत् २३ कौशिकारिः २४ चिरायुः २५ मुखरः २६ खरः २७ महालोलः २८ चिरञ्जीवी २९ चलाचलः ३० करटकः ३१ नागवीरकः ३२ गाढ़मैथुनः ३३ लुण्टाकः ३४ आवकः ३५ रतज्वरः ३६। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ अस्य शाकुनं काकचरित्रम्। तद्यथा।

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां
मूर्द्धि स्थितं शाकुनभाषितानाम्।
अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिं
पूर्व्वादिकाष्ठाप्रहरक्रमेण॥
ये ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राः
काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते।
वर्णाकृतिभ्यां ऋषिभाषिताभ्या
सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः॥
स्थूलप्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो
दृढ़स्वरः कृष्णवपुः स विप्रः।
पिङ्गाक्षनीलाक्षविमिश्रवर्णः
स्यात् क्षत्त्रियस्तीक्ष्णरवोऽतिशूरः॥
यः पाण्डुनीलः सितनीलचक्षु-
र्मात्यर्थरूढ़ो रटितश्च वैश्यः।
भस्माक्षविर्भूरिककारशब्दः
शूद्रः कृशाङ्गश्चपलो निरूक्षः॥
निरूक्षसूक्ष्माम्यतनुर्व्विशङ्को
यः कन्धरादीप्तनवं बिभर्त्ति।
स्थिरारवः स्थैर्य्यसमेतबुद्धिः
काकोऽन्त्यजातिः खलु पञ्चमोऽत्र॥
द्रोणाभिधः कृष्णवपुर्द्विजो यो
ग्राह्यः स काकः खलु मुख्यवृत्त्या।
तस्मादृते श्यामगलो निरीक्ष्यः
श्वेतश्च निन्द्योऽद्भुतदर्शनोऽसौ॥
विप्रः स्फुटं जल्पति पृच्छ्यमाने
न्यूनं ततः क्षत्त्रियजातिराऊः।
आख्यातिवैश्यस्त्वधिवासनेन
ब्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात्॥
प्रश्नं कृतं जल्पति कृष्णवर्णः
सदा समस्तं विहगोऽन्त्यजातिः।
सद्यस्त्रिमप्रात्तदशाष्टपत्तेः
पश्चापि काकाः फलदाः क्रमेण॥
शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः
शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन्।
न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः
सर्व्वत्र शान्तो मधुरश्च रम्यः॥
दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण
विरौति दीप्ताभिमुखः स कार्य्यम्।
निष्पाद्य निर्णाशयते च सन्य-
ग्दीप्तोन्मुखः शान्तरवो हि सिद्धौ॥
शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय
शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्तम्।
यो रौति काको मधुरस्वरेण
कृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम्॥
विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं
ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति।
यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसम्यक्
कार्य्याणि सर्व्वाणि पुनः करोति॥
सूर्य्योदये पूर्व्वदिशि प्रशान्त-
स्थाने स्थितो योऽभिमुखं विरौति।
नाशं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं
स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः॥
ध्वाङ्क्षः प्रभाते यदि वह्निभागे
विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे।
शत्रून् प्रणाश्यत्यचिरादिशङ्कः
प्रयाति योषित्समवाप्यते तत्॥
रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्या
काकः समावेदयतेऽतिदुःखम्।
रोगार्त्तिमृत्युं परुषस्वरेण
रम्येण चेष्टागमयोषिदाप्तिम्॥
नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते
करोति काकः सहसा विरावम्।
क्रूरं ततः कर्म्म समभ्युपैति
दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः॥
प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको
ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः।
स्त्रीवस्त्रभूभृत्पुरुषागमश्च
कलिः कलत्रेण समं तदा स्यात्॥
ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनालयस्थे
वस्त्रान्नयानाभिमतागमाः स्युः।
पान्थागमः प्राक्तनवृत्तिनाशः
स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात्॥
दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते
निरीक्ष्यमाणो बलिभुग् नराणाम्।
ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं
दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम्॥
दिशीशवत्यां यदि रौति काक
आगच्छतस्तद्वनिताभ्यजाती।
व्याधेर्निमित्तं प्रियवस्त्रलाभो
भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम्॥
ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य
प्रभातकाले मधुरस्वरेण।
अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात्
स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः"॥

इति वसन्तराजे दिक्प्रहरे सूर्य्योदयः॥ * ॥

"पूर्व्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः
काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्धौ।
अभीष्टलोकागमनं तथास्या-
न्नष्टार्थलाभो नियतं नराणाम्॥
आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे
स्त्रीलाभविद्वेषिवधौ भवेताम्।
कृतान्तभागे बलिभुग् विरावः
स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी॥
नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्ति-
र्म्मिष्टान्नं सिध्यति चिन्तितोऽर्थः।
दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेता-
मभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी॥
वायव्यकोणे करटः शुभः स्याद्
नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च।
सौम्ये च भीत्तस्कारशोकवार्त्ता
सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता॥
ईशानदेशेऽभिमतेन शंस-
त्यासौ कृताशाद् बहुलोकसङ्गः।
ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः
सम्मानसम्पद्द्रविणाप्तसिद्धिः"॥

इति प्रथम प्रहरः॥ * ॥

"प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः
काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति।
चौराद्भयं व्याकुलता च वह्नौ
जायेत काचिन्महती च शङ्का॥
कृताशदेशे नियतं कलिः स्यात्
प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः।
याम्ये तु वृष्टिर्महती च भीतिः
प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात्॥
रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः
स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः।
भवेत् प्रतीच्यां प्रबलाबलाप्ति-
र्योधागमो वृद्धि कुवर्षणाश्च॥
समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो
दूतागमस्त्रीपिशिताम्नलाभः।
सौम्ये गणेष्टागमनं जयश्च
रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये॥
महेश्वराशाविरुतस्य काक-
श्चौराभिसन्त्रासविरुद्धवार्त्ताः।
ब्रवीति रूक्षैरटनैररूक्षैः
सदार्थ्यगुर्व्वागमनं जयश्च॥
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये
काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम्।
मिष्टान्नभोज्यञ्च ददाति पुंसां
करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः"॥

इति द्वितीयप्रहरः॥ * ॥

"ऐन्द्र्यां विरूक्षः प्रहरे तृतीये
वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति।
कृशानु राजागमनं जयश्च
करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम्॥
अम्बेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च
विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा।
भवेद्विरुद्धैर्ब्बलिभुग्विरावै-
र्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धिः॥
काकुभ्यवाच्यां कुरुतेऽतितृष्णीं
रोगं तथाप्तागमनं विहङ्गः।
क्षुद्राणि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं
सर्व्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम्॥
क्रव्याददेशे जलदागमः स्या-
न्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति।
शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता
भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाशः॥
स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो
दूराध्वगानां सहदागमश्च।

योषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता
यात्रास्तु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः ॥
वातालये दुर्द्दिनमेव वार्त्ता
चौराभिनष्टार्थसमागमश्च ।
सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाशि-
र्यात्रा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता ॥
यामे तृतीये विरुवन्नुदीच्यां
कार्य्यार्थलाभो नृपसेवकानाम् ।
भोज्यप्रवृद्धौ शुभदा च वार्त्ता
प्रयायकं वेश्यसमागमश्च ॥
दिश्यन्धकारेः कुरुते सुशब्दं
भोज्यं भयं हानिकली कुशब्दम् ।
ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां
भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति" ॥
इति तृतीयप्रहरः ॥ * ॥
ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो
भूमीशपूजाभयवृद्धिरोगाः ।
वह्नेर्व्विभागे भयरोगमृत्युः
शिष्टागमो वायसरासितेन ॥
याम्ये रवे तस्करवैरिभीती
स्यातां विशिष्टागमरोगमृत्युः ।
स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धि-
रभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम् ॥
दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे
द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः ।
आयाति योषिद्दिशयाम्बुवृष्टिः
सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्व्वरश्च ॥
वायव्यभागे करटस्य शब्दे-
र्ह्यायाति योषित् प्रियमानिनी या ।
ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन
शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च ॥
कुवेरभागे पथिकोऽभ्युपैति
ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता ।
वैश्याङ्गनाशित्तुरगादिरूढ़ा
यात्राविरुद्धे म्रियते च रोगी ॥
स्थाणौ स्थितश्चेद् बलिभुग् विरौति
सुवर्णवार्त्ता स्वजो विनाशः ।
ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे
वार्त्ता भवेन्मध्यमिका च सिद्धिः" ॥
इति चतुर्थप्रहरः ॥ * ॥
"यद्भाषितं शाकुनिकैर्व्विमिश्रं
शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण ।
तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः
श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः ॥
रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन्
शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति ।
तदैव तुच्छं वितरत्यसौ वै
दीप्तस्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम् ॥
यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं
तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन् ।
शान्तोऽधिरूढ़ो विरुवन् करोति
निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम् ॥

काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं
दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति ।
शाखाश्रितः शान्तदिगोद्गमेन
रुक्षारवोऽन्यं कथयत्यनिष्टम् ॥
शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे
तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभश्च पश्यन् ।
ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं
दीप्तां स पश्यंस्तु तदेव तूर्णम् ॥
आकारचेष्टारवभागनिष्ठा-
श्चत्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण ।
सदाभियुक्तास्तु निरूपयन्ति
यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः" ॥
इति काकरुते दिक्चक्रप्रकरणम् ॥ * ॥
"वर्षाकालमधिकृत्य किञ्चन
प्रोच्यते बलिभुजो यथाक्रमात् ।
आलयाण्डकविचारसुन्दरं
शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् ॥
वैशाखमासे निरुपद्रवेषु
द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीड़म् ।
निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु
द्रुमेषु दुर्भिक्षभयाय हेतुः ॥
प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्व्वशाखा-
माश्रित्य काकेन कृतं कुलायम् ।
तद्वृष्टिरिष्टाशकुनप्रमोदो
नीरोगता स्यादिभयश्च राज्ञः ॥
आग्नेयशाखारचिते च नीड़े
स्यादृष्टिरिष्टाग्नि भयं कलिश्च ।
दुर्भिक्षशत्रुद्रवदेशभङ्गो
भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् ॥
याम्यास शाखासु च वायसेन
नीड़े कृतेऽल्पं जलपातमाहुः ।
व्याधिप्रकोपं मरणं समन्ता-
दन्नक्षयं शत्रुनिरोधिताश्च ॥
नैर्ऋतशाखारचिते च नीड़े
यस्माच्छ्नवर्षति वर्षकाले ।
पीड़ा नृणां विध्वरचौरभीति-
दुर्भिक्षयुद्धानि भवन्त्यवश्यम् ॥
नीड़े कृते पश्चिमवृक्षशाखा-
माश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः ।
नीरोगताक्षेमसुभिक्षवृद्धि-
सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके ॥
वायव्यशाखासु कृते च नीड़े
प्रभूतवाताल्पजलाश्च मेघाः ।
स्युर्मूषिकोपद्रवशस्यनाश-
पक्षद्वयोद्वेगमहाविरोधाः ॥
कौवेरशाखामधिकृत्य नीड़े
कृते भवेत् प्रावृषि वृष्टिरिष्टा ।
भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्य-
नीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् ॥
ईशानशाखासु च वृष्टिरल्पा
वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः ।
स्याद्बान्धवानां कलहप्रवृत्ति-

र्म्मर्य्यादया हीयत एव लोकः ॥
वृक्षाग्रनीड़े त्वतिवर्षकाले
मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः ।
तुच्छापि वृष्टिर्न प्रतत्यधस्तात्
स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् ॥
अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं
विद्यांश्च भूमौ बलिभुक्कुलाये ।
शुष्के च वृक्षे डमराग्निनाशौ
प्राकाररन्ध्रेषु भयं प्रभूतम् ॥
निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा
वल्मीकरन्ध्रे व्रतनिम्बपीड़ (?) ।
काकस्य नीड़े रुगवृष्टिदोषै-
र्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः" ॥
इति वसन्तराजे काकरुतप्रकरणम् ॥ * ॥
अथ काकाण्डविचारः ।
"एकं भवेद्वारुणमभिसंज्ञं
द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् ।
ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव-
मण्डानि काकाः परिकीर्त्तितानि ॥
काकश भवेद्वारुणमण्डकं चेत्
पृथ्वी तदा नन्दति सर्व्वशस्यैः ।
मन्दप्रवर्षोऽनलसंज्ञकेऽण्डे
नोप्तस्य वीजस्य भवेत् प्ररोहः ॥
जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे
खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः ।
क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री
स्यादैन्द्रजेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः" ॥
इत्यण्डप्रकरणम् ॥ * ॥
"यात्रा निमित्तानि च कीर्त्तयामः
सहस्रजानां शकुनानि तानि ।
विज्ञाय यानि प्रजहात्यनर्था-
नर्थांश्च सर्व्वान् कुरुतेऽध्वनीनः ॥
भुङ्क्ते बलिं पक्षिषु मन्त्रपूतं
त्वं प्राणिषु प्राणिषि वर्णलक्षम् ।
गृहेण च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु
तुभ्यं खगेन्द्राय सहस्रजाय ॥
विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै
मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् ।
उदीर्य्य कार्य्यं निजमध्वगेन
विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् ॥
वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन्
व्रजंस्ववामेन करोति काकः ।
सर्व्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्च
शुभप्रदेशे तु तदन्यरूपः ॥
प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं
वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ ।
यातुः करोतीप्सितकार्य्यसिद्धिं
क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च ॥
वामे कणं रौत्यनुलोमयायी
यो वायसोऽसौ सकलार्थसिद्धौ ।
स्यातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ
सिद्धौ विरुद्धौ विपरीतभूतौ ॥

पृष्ठे विरावं मधुरं विमुच्च-
न्ननुव्रजंश्चापि मतो हिताय ।
प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः
सर्व्वेऽपि काकैः कथिता विहङ्गाः ॥
कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति
उपस्थितो यो मृदमादधाति ।
कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणासौ
पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति ॥
स्तम्भे गजानां नियतं गजाप्तिं
गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् ।
तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं
करोति काको विजयं ध्वजेन ॥
प्रशस्तलाभं विजयं च कूपे
क्षिप्रं नदीरोधसि कार्य्यसिद्धिम् ।
पूर्णे घटेन्द्रे च धनाभिवृद्धिं
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते सशब्दः ॥
प्रासादधान्योच्चयहर्म्यराज-
निष्पन्नशस्यावनिशाद्वलादौ ।
ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनसाधनाय
रौति श्रियं यच्छति यन्मरावः ॥
पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो
तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह ।
स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्टं
विष्ठां च कुर्व्वन् वितनोत्यवश्यम् ॥
अन्नाद्यविष्ठाफलमूलपुष्प-
मत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव ।
संदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिद्धि-
मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः ॥
नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य
काकस्य शब्दैर्व्वनिताधनाप्तिः ॥
शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः
समागमः स्यात् सुजनेन सार्द्धम् ॥
गोपृष्ठदूर्व्वातृणगोमयेषु
तृणानि घर्षन्नवलोकिताग्रे ।
आहारमन्यस्य तथा ददानो
ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् ॥
धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं
विरौति पश्यन्निभिलाभकारी ।
करोति लाभं पुरतः स दृष्टो
यस्यास्ति वक्त्रे तृणमप्यशुष्कम् ॥
वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्प-
च्छायाफलाढ्येषु सशब्दभस्य ।
शब्देन सिध्यन्त्यसकृन्नराणां
सदैव सर्व्वाणि समीहितानि ॥
प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां
स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽभिधत्ते ।
धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो
गोपृष्ठगो गोवनिताधनाप्तिम् ॥
क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे
खरस्य पृष्ठेऽरिभयं वधश्च ।
क्रोडस्य पृष्ठे वधमर्थलाभं
तस्यैव पृष्ठे सुवन्नमपङ्के ॥

सद्यो ज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो
मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति ।
कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः
काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च ॥
यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन
प्रयाति यस्याभिमुखोऽभ्युपैति ।
यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या
कृतारवः पातयते स रक्तम् ॥
वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः
सोऽनर्थहेतुर्ब्बलिभोजनस्य ।
वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं
विघ्नाय लाभो गृह एव तेन ॥
प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन
कृतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् ।
वल्मीकरन्ध्रादि च यो गृहीत्वा
प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै ॥
गोपुच्छवल्मीकलतास्पदस्थ
रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय ।
स्यान्मृत्यवेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः
काकः प्रकुर्व्वन् करचर्व्वणं च ॥
रुवन् पुरो हानिकरो करोति
मृत्युं पुनर्निष्ठुरपृष्ठशब्दः ।
प्रसार्य्य रिक्तं वदनं य आस्ते
सर्व्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ ॥
वामोऽप्यकस्मात्भयं मृतिं वा
संताड़यित्वा रसचर्म्मखण्डम् ।
चञ्च्वास्थिभङ्गं ध्रुवमस्थिभङ्ग-
बन्धे वधं जल्पति युध्यमानः ॥
वामोऽपि रोगं कुरुते विशुष्के
तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यनाशौ ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रूक्षं
सकण्टके मृत्युमुपाददाति ॥
वधो भवेद्भूरुहभग्नशाखे
बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् ।
रम्ये तरौ कण्टकयुक्तवृक्षे
सदा भवेतां कलिकार्य्यसिद्धी ॥
कुम्भाधिरूढो न रुवेण यायात्
प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः ।
अवस्करं भूस्तृणकाष्ठकूप-
भस्मादिसंस्थो विनिहन्ति कार्य्यम् ॥
वस्त्रोवरत्राकचशुष्ककाष्ठ-
चर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि ।
अङ्गाररक्तोत्पलकर्पराणि
वृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् ॥
पुण्यक्षयः पापसमागमश्च
महद्भयं रोगसमुद्भवश्च ।
बन्धो वधः सर्व्वधनापहार
इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च ॥
ऊर्द्ध्वाननश्चञ्चलपक्षयुग्मः
काकः कुनादो विदधाति मृत्युम् ।
छायायुधच्छत्रघटास्थियान-
वादित्रकाष्ठादिककुट्टकानि ॥

सङ्गोपितैकाङ्घ्रिरपेतवित्तो
दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च ।
काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथवा यो
युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ ॥
तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रुवेण
यो रौति तूर्णं च निरीक्षते कम् ।
एकेन पादेन तथोपविष्टो
ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य ॥
विड्लोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्ध्नि
तस्यामलत्रासकरौ भवेताम् ।
यस्यास्थिखण्डं विद्धत्यसौ तु
प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य ॥
अब्जप्रदेशे विरुवन् यियासोः
कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् ।
मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां
शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् ॥
नदीतटे वाथ रटन्नटव्यां
खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः ।
नैवातुरः क्वापि मतो हिताय
न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् ॥
यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको
दृष्टो रणे साश्वनृमस्तकेषु ।
आयाति यस्याभिमुखो बलस्य
युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् ॥
सगृध्रकङ्कैः कटके नृपस्य
काकैः प्रविष्टैः पिशितं विनापि ।
संयुध्यमानैररिभिः समं स्या-
न्महाहवः सन्धिरयुध्यमानैः ॥
चिह्नध्वजच्छत्रकृताधिरोहः
समुद्यतं शत्रुबलं प्रपश्यन् ।
आगौ जयं जल्पति भूमिपानां
कृतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः ॥
गतिस्वरौ वायससंप्रयुक्तौ
प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् ।
एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतौ
यथोदितं तत्र तथागमार्थम् ॥
दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि
फलानि यानि प्रतिपादितानि ।
प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति यानि
तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः" ॥
इति काकरुते यात्राप्रकरणम् ॥ * ॥
"स्थानस्थितानां कथयन्ति काका-
श्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि ।
प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये
तल्लक्षणाय क्रियते प्रयत्नः ॥
निष्कारणं संवलिता रुवन्तो
ग्रामेऽन्ननाशाय भवन्ति काकाः ।
रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति
सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयञ्च ॥
विघातमाक्रन्दरवर्गसंस्था
रात्रौ रुवन्तो जनतावनाशम् ।
लोकस्य चञ्चूचरणप्रहारै-

सर्व्वेजयन्तः परचक्रमृद्धिम् ॥
यः क्वाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति
दृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ ।
जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण
वर्षासु दृष्टिं भयमन्यदा तु ॥
मध्ये दिने वेश्मनि यस्य काको
विरौति रौद्रं विधुनोति वाङ्गे ।
हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य
ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः ॥
सवत्रदृष्टस्तृणपूर्णवक्त्रो
ऊतारभीतिं करटः करोति ।
स्यात् प्रस्थितस्याप्यथवा स्थितस्य
दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण ॥
छायासु लाभं भुवि भूमिलाभं
विघ्नं जले ग्रावणि कार्य्यनाशम् ।
करोति काको विरुवन्नरस्य
प्रस्थायिनः स्थानगतस्य वापि ॥
द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो
विरौति काकः शिशुनाशनाय ।
पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च रूक्षं
शान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः ॥
भूयस्तथोर्द्ध्वे प्रविधाय पक्षौ
काकः कुनादं प्रलयं करोति ।
कुड्योऽधिरूढः करटान्तरश्च
रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् ॥
द्रव्ये हृते वापहृते खगेन
विनाशलाभावपि तादृशस्य ।
रत्नस्य पीते रजतस्य शुक्ले
चौमस्य कार्पासमये भवेताम् ॥
प्रश्ने कृते रोगविनाशबुद्ध्या
हन्त्याशु रोगं सुरवः प्रदीप्ते ।
शान्ते प्रदेशे करटस्विरेण
बह्वारवो रोगमपाकरोति ॥
प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः
शान्तस्वरो यः शुभमादधाति ।
यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति
तद्व्यत्यये व्यत्ययहेतुरुक्तः ॥
विरौति कुम्भे मणिकेऽथवा यः
स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः ।
उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखा-
मादाय राजागमनाय काकः ॥
अन्नादिविष्ठापिशितादिभिर्यः
पूर्णाननोऽभीष्टफलप्रदोऽसौ ।
मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे
शस्तो विवाहादिविधौ च काकः ॥
इष्टार्थदोऽश्वादिकवाहनस्थ-
स्तम्भादिसंस्थस्तदवाप्तकारी ।
बन्धागमं जल्पति तोरणस्थो
हृष्टार्थदो हृष्टतरश्च ॥
वायसः कुलकुलध्वनिं यदा
आहरेद्भुवनसंमुखं तदा ।
अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं
सर्व्वकार्य्यशुभदं वदत्यसौ ॥
इदं त्रिवृत्तोत्पातयुगं पृथिव्यां
महाभयं शाकुनिका वदन्ति ।
यद्वायसो मैथुनसन्निविष्टो
दृश्येत यद्वा धवलः कदाचित् ॥
उद्वेगविद्वेषभयप्रवास-
धनक्षयव्याधिभयप्रहाराः ।
बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा
न्दृणां भवन्त्यद्भुतदर्शनेन ॥
शमाय तत्सूचितदुःखराशेः
स्नानं बहिस्तत्क्षणमेव कुर्य्यात् ।
आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि
द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि ॥
नयेदहःशेषमपुण्यहान्या
शयीत भूमावकृतान्नभक्तः ।
हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं
दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत् ॥
अकाकघातव्रतमादधीत
बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः ।
स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं
दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः ॥
देशे तु यत्राद्भुतमेतदग्र-
मालोक्यते तत्र समापतन्ति ।
अवृष्टिदुर्भिक्षभयोपसर्ग-
चौराग्निशत्रुद्भवधर्म्मनाशाः ॥
कर्म्माणि तस्योपशमाय राजा
प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि ।
अन्नाद्यगोभूमिवसूनि दद्यात्
युद्धं विदध्यान्न च यावदब्दम्" ॥
इति काकरुते स्थानस्थितप्रकरणं पञ्चमम् ॥ * ॥
अथ स्वरविचारः ।
"कक्कामिति क्षेमविधौ विरावः
केक्कामितीष्टाशनयानहेतुः ।
करोति क्रूं क्रूमिति चार्थलाभं
कां कां ध्वनिः काञ्चनलाभमाह ॥
कें केमिति स्त्रीवरयोषिदाप्त्यै
भोगाय कां कामिति शब्दितः स्यात् ।
अपत्यलाभः कु कु इत्यनेन
गन्तुः फलं केकव इत्यनेन ॥
कौं कोमितीदं शुभलाभकारि
कुं कुं निनादः प्रियसङ्गमाय ।
क्रां क्रूमिति क्रामिति च त्रयोऽमी
क्रां क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय ॥
क्रां क्रामिति क्रौमिति च द्विरुक्तं
क्रूं क्रूमिति क्रौ कुकु कू इतीदम् ।
रुतं प्रदिष्टं मरणाय नृणां
गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगाख्यः ॥
क्री क्रीमितीष्टार्थविनाशनाय
ज्वलज्ज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः ।
कीकीति कोकाविति यः कथञ्चिन्-
मुहुर्मुहुः स्यात् स मतो वधाय ॥
स्यात् का इतीदं विफलं सदैव
भिक्षाभये स्यात् क इतीदृशश्च ।
काका इतीदं नु विघातकारि
करोति काको वदति स्वतुष्टौ ॥
आहारदोषाय च काकटीति
स्यादाकुलं कुक्कुनिभं रणाय ।
केकेध्वनिष्काकुटि किं टिकीति
त्रयं त्विदं स्यात् परदूषणाय ॥
यत् का इति स्निग्धदमुस्वरेण
शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय ।
कामित्ययं वाहननाशनञ्च
ददाति हर्षं कुकुकुर्व्वितीदम् ॥
यत्का इतीदं विरुतं सुदीर्घ-
स्तनस्वरेणोच्चरितं प्रमादात् ।
उत्साहहीनः श्रमदैन्ययुक्तः
स वायसः कार्य्यविनाशनाय ॥
सामिषं वक्रवकेति भोजये-
द्वारयेत् कलिकलीति रासनम् ।
अभ्युपैति स्वरकृद्भाषिते
प्रोषितः शवशवारवे शवः ॥
स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां
जायते कणकणाध्वनौ स्वरः ।
आवजेत् कुलुकुलुध्वनौ प्रियः
सौदनं कटकटध्वनौ दधि ॥
एवं प्रकारा बहवोऽपरेऽपि
प्रशान्तदीप्ताबलिभोजनानाम् ।
भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचि-
दस्माभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः" ॥
इति काकरुते स्वरप्रकरणं षष्ठम् ॥ * ॥
"हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणै-
र्ज्ञानं यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या ।
तदुच्यते संप्रति येन काका
वदन्ति नित्यं बलिलाभतुष्टाः ॥
अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकै-
र्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतो ।
गत्वा निवृत्तेऽहनि तत्र काका
निमन्त्रणीया बलिपिण्डभाज्ये ॥
प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ता-
द्विशोध्य लिम्पेत् सह गोमयेन ।
भूमिप्रदेशं चतुरस्रमस्य
मध्येऽर्च्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून् ॥
इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधान-
जलेशवायुद्रविणेशशम्भून् ।
अभ्यर्च्चयेदष्टसु दिक्षु भक्त्या
क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान् ॥
नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्व्वा-
न्निजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः ।
अर्घ्यासनाक्षेपनपुष्पधूप-
नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
आब्रह्मकाकांस्तत्र सन्निविष्टा-
नाध्याय तत्राह्वानमन्त्रयुक्त्या ।
ततस्तदर्थं बलिमाज्यसिक्तं
मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्" ॥

मन्त्रः। इन्द्राय यमाय वरुणाय धनदाय भूतवाय-
साय बलिं गृह्णातु मे स्वाहा ॥
"उदीर्य्य कार्य्यं स्वमथावसृत्य
ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः
स्पृष्टीकृताङ्गानि शुभाशुभार्थं
संलक्षयेन्निश्चलपाणिपादः ॥
पूर्व्वेण खादन् सुखवित्तवृद्धिं
करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम्।
काकोऽर्थनाशं दिशि दक्षिणस्यां
नैरृत्यगो दिग्वरकृत्यदिष्टः ॥
जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धि-
र्व्वायोर्दिशीति प्रभवान्यवृष्टिः।
सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थ-
मीशानदेशे वितरत्यभीष्टम् ॥
बलौ विलुप्ते करटः समन्तात्
कार्य्ये विमिश्रं परिभावनीयम्।
बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति
काकास्तदानीं भयदा भवन्ति ॥
क्षीरद्रुमारामचतुष्पदेषु
सरित्समीपे त्रिदशालयेषु।
देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु
कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः" ॥
इति काकरुते पिण्डप्रकरणं सप्तमम् ॥ * ॥
"पिण्डत्रयस्याथ विधानमेत-
दाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः।
दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च
यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः ॥
गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे
देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु।
नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं
काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः ॥
ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं
तस्याञ्च पूर्व्वादितमन्त्रयुक्त्या।
ब्रह्माच्युतेशाश्वतिलोकपालाः
काकाश्च पुंसा क्रमतोऽर्च्चनीयाः ॥
दध्योदनाद्यैर्व्विहितं प्रवेश्य
पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये।
अभ्यर्च्चयेदक्षतपुष्पधूपै-
र्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः ॥
तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण
पिण्डेषु हेमप्रथमे द्वितीये।
रूप्यं तथा जौहलवं तृतीये
शेषञ्च कुर्य्याद्बलिपिण्डतुल्यम् ॥
निःसप्तकृत्वो विनिवेश्य पिण्डे
पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः।
मन्त्रोक्तमावाहनतोर्च्चितेभ्यः
कार्य्यं विचार्य्यापसरेत्ततश्च" ॥
मन्त्रः। ॐ क्षिवि टिमि विटि काकचाण्डालाय
स्वाहा। इति पिण्डाभिमन्त्रणार्थम् ॥ ॐ ब्रह्मणे
विष्णवे काकचण्डालाय स्वाहा। काकाह्वानमन्त्रः ॥
"काकेन भुक्ते समुवर्णपिण्डे
श्रेयं नरेणोत्तममात्मकार्य्यम्।
भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्-
भुक्ते सलौहे त्वधमं प्रदिष्टम् ॥
विवादवाणिज्यविवाहवृष्टि-
क्षेमाश्च वित्ताः कृषिभोगरोगाः।
संग्रामसेवान्यपकार्य्यदेशा
इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः ॥
चेष्टामवामां विदधाति याति
प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुच्चैः।
ग्रीवां तथोच्चां कुरुते सशब्दः
स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च ॥
एवंविधां यो विदधाति चेष्टां
पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ।
अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति
चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम् ॥
पिण्डं समादाय यदि प्रधानं
शान्तां दिशं गच्छति काकपक्षी।
पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां
चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र ॥
काको गृहीत्वा यदि मुख्यपिण्डं
प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम्।
अत्युत्तमं कार्य्यफलं प्रदर्श्य
ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम् ॥
द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्ड-
मुड्डीयते शान्तदिगाश्रयेण।
फलं तदानीं शुभदं नराणाम्
याप्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम् ॥
काके समादाय जघन्यपिण्डं
याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति।
कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं
स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे" ॥
इति वसन्तराजे पिण्डत्रयप्रकरणमष्टमम् ॥ * ॥
"महर्षयो वायसशाकुनस्य
वदन्ति सारादपि सारभूतम्।
पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेत-
दाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम् ॥
शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं
पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते।
तत्कालयोग्यानि समस्तवस्तू-
न्यादाय यायाद्वहिरप्रमत्तः ॥
एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ
मृद्गोमयाभ्यामुपलेपितायाम्।
सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां
सौम्योपहारैरुपशोभितायाम् ॥
विधाय पूजां कुलदेवतानां
मध्ये ततोऽष्टस्वपि दिक्षु देयम्।
भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन
पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण ॥
पक्षीन्द्रवक्रान्तकराक्षसेन्द्रान्
विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम्।
पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु
न्यसेत् क्रमात्तेषु पिण्डकेषु ॥
नमोयुतैस्तान् प्रणवश्च सर्व्वां-
स्ततोऽर्च्चयेत्तन्निजनाममन्त्रैः।
अर्घ्यास्यगन्धालेपनपुष्पधूपै-
र्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः ॥
अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन
पिण्डाष्टकं तत् ददतु द्विजेभ्यः।
मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं
कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्" ॥
अथ मन्त्रः। ॐ नमः खगपतये गरुड़ाय
द्रोणाय पक्षिराजाय स्वाहा ॥
"द्रोणाढ़कसमं पिण्डं गृह्णाणा त्वमशङ्कितः।
यथादृष्टं निमित्तं च कथयस्वाधमे स्फुटम् ॥
काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते
तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः।
उद्वेगशोकौ विफलः प्रयाणे
हानिः कलिर्व्वा भवति द्वितीये ॥
याम्ये रणापद्भयमृत्यवः स्युः
पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु।
स्याद्वैणवेऽभीष्टमकष्टसाध्यं
भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे ॥
नास्तीह तन्निश्चयमेव कार्य्यं
भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे।
सन्तापशोकौ विफला च यात्रा
पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च ॥
पिण्डं न गृह्णात्यथवा न भुङ्क्ते
चञ्चूनखैर्व्विक्षिपति द्विजो यः।
कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो
ब्रवीति घोरं समरं स पुंसाम्" ॥
इति वसन्तराजे काकरुते पिण्डाष्टकप्रकरणं
नवमम् ॥ * ॥
"आद्यं पञ्चाशता द्वाभ्यां वृत्तैर्दिक्चक्रमीरितम्।
काकालयपरीक्षा च द्वितीये दशभिस्त्रिभिः ॥
वृत्तैस्त्रिभिस्तृतीये च काकाण्डकनिरूपणम्।
द्वाचत्वारिंशता वृत्तैर्यात्रा तुर्य्ये प्रकीर्त्तिताः ॥
वृत्तानि विंशतिस्तोये स्थानं स्थाप्ये च पञ्चमः।
स्वरप्रकरणं षष्ठं वृत्तैर्द्वादशभिस्ततः ॥
एकादशभिराख्यातं बलिसंज्ञञ्च सप्तमम्।
पिण्डत्रयविधानाय चतुर्द्दशभिरष्टमम् ॥
पिण्डाष्टकविधानाय नवमे यदुदाहृतम्।
अन्यप्रकरणं तत्र वृत्तान्येकादशैव तु ॥
वसन्तराजशाकुने सदागमार्थशोभने।
समस्तसत्वकौतुके विचारितोऽत्र वायसः" ॥ * ॥
समुदायेन १८१ वृत्तानि। इति वसन्तराजशाकु-
नान्तर्गतवायसशाकुननामकाकचरित्रं समाप्तम् ॥
काकमांसगुणाः। दोषत्रयापहत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्।
बृंहणत्वम्। बलायुर्हितकारित्वम्। लघुत्वम्।
दीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥
("काकः कोकिलसूकरावथ खरो-
ष्ट्राश्वादयो भल्लुका
व्याघ्राः सौरभयो वकप्रभृतयो
ये चान्यजीवा भुवाम्।
मक्षूकाश्च सरीसृपादिकमथा
मूका कपिञ्जाश्च ये

कोकः सारसशारिका शुक इमे
भक्ष्या न शस्तास्तथा ॥
टिट्टिभटकचकोराः काकजात्याश्च श्येनाः
पिकशुकविषदृष्टक्रौञ्चदात्यूहकल्काः ।
जलकरटकपोता पोतकी खञ्जरीटाः
कणविकमशकाद्या यूकपिङ्गादयोऽन्ये ॥
एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
ये चाप्यन्येऽज्ञातनामाखुजाश्च ।
अन्ये चापि श्वापदा ये च निम्ना-
स्ते चाखाद्या वर्ज्जितास्तात्र सर्व्वे" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने । ११ अः ॥
"काककङ्ककुररचाषभासशशघातुलू-चिल्लिश्ये-
नगृध्रप्रभृतयः प्रसहाः ॥
"एते सिंहादिभिः सर्व्वे समाना वायसादयः ।
रसवीर्य्यविपाकेषु विशेषाच्छोषिणो हिताः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अः ॥) पीठसर्पी । खोँड़ा इति भाषा ॥ द्वीपविशेषः । परिमाणभेदः । वृक्षविशेषः । शिरोऽवक्षालनम् । इति हेमचन्द्रमेदिनीकरौ ॥ तिलकः । अतिधृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥

काककङ्गुः, स्त्री, (काकप्रियः कङ्गुः ।) चीनकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काककला, स्त्री, (काकस्य कला अङ्गं जङ्घावयवः तद्वत् अङ्गं यस्याः ।) काकजङ्घावृक्षः । इति जटाधरः ॥

काकघ्नी, स्त्री, (काकं हन्तीति । काक+हन्+टः टित्त्वात् ङीप् ।) महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकचिञ्चा, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली । कूँच् इति भाषा । (गुञ्जाशब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काकचिञ्चिः, स्त्री, (काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

काकचिञ्ची, स्त्री, (काकचिञ्चि+वा ङीप ।) गुञ्जा । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । यथा,—
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥
गुञ्जाशब्दे विवरणान्तरं ज्ञेयम् ॥)

काकच्छदः, पुं, (काकस्य छदः पक्ष इव छदो यस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥

काकच्छदिः, पुं, खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खञ्जरीटशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

काकजङ्घा, स्त्री, (काकस्य जङ्घेवाकृतिर्यस्याः ।) स्वनामख्यातवृक्षविशेषः । केउया ठेङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाङ्गी२ काकाह्वा ३ काकनासिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ क्षपीवकः । इति रत्नमाला ॥ ध्वाङ्क्षजङ्घा ६ काकाङ्गा ७ सुलोमशा ८ पारावतपदी ९ दासी १० नदीकान्ता ११ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिकफवाधिर्य्यशीर्षशीर्णविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
("काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी कृताञ्जलिः ।
पृश्निपर्णी त्वपामार्गस्तथा भृङ्गरजोऽष्टमः ॥
एषामन्यतमं मूलं पुष्येणोद्धृत्य यत्नतः ।
रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य बद्धमैकाहिकं जयेत्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥
मसीति लोके । अस्याः पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता ॥
काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गुञ्जा । इति रत्नमाला ॥

काकजम्बुः, स्त्री, (काकवर्णा जम्बुः ।) भूमिजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । इति शब्दमाला । वनजाम् इति भाषा ॥

काकजम्बूः, स्त्री, (कं जलं अकति आश्रयत्वेन गच्छतीति । क+अक+अण्+टाप् च । काका जम्बूः । यद्वा काकवर्णा जम्बूः ।) जम्बूप्रभेदः । तत्पर्य्यायः । काकफला २ नादेयी ३ काकवल्लभा ४ भृङ्गेष्टा ५ काकनीला ६ ध्वाङ्क्षजम्बूः ७ धनप्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । पाके मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । दाहश्रमातिसारनाशित्वम् । वीर्य्यवृद्धिबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकणं, क्ली, (कु ईषत् कणति निमीलति इति । अच् काकणं गुञ्जाफलं तद्वदाकृतिरस्यास्तीति कृष्णरक्तचिह्नितत्वादस्य तथात्वम् ।) कुष्ठविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
"यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥
इति माधवकरः ॥ ("काकणं तीव्रदाहरुक् ॥
"पूर्व्वं रक्तञ्च कृष्णञ्च काकणान्तीफलोपमम् ।
कुष्ठलिङ्गैर्युतं सर्व्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥
दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिङ्गकर्म्मभिः" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने १४ अः ॥
"काकणन्तिका वर्णान्यादौ पश्चात् सर्व्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानि पापीयसां सर्व्वकुष्ठलिङ्गसम्भवं नानेकवर्णानि काकणानीति विद्यात् ।
इति निदानस्थाने ५ अः । चरकेणोक्तम् ॥)

काकणन्तिका, स्त्री, (कु ईषत् कणन्ती निमीलन्ती । कन् निमीलने शतृ ङीप् कोःकादेशः । ततः कन् टाप् च पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गुञ्जा । इति रत्नमाला । कुँच इति भाषा ॥
("यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने ७ अः ॥)

काकतिक्ता, स्त्री, (काकमांसवत् तिक्ता इति मध्यपदलोपि समासः ।) काकचिञ्चा । इति रत्नमाला । कुँच् इति भाषा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काकतिन्दुकः, पुं, (कं जलं अकति इत्यण् । काकः तिन्दुकः काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियस्तिन्दुको वा ।) वृक्षविशेषः । माकड़ा केन्दु । माकड़ो गाव् । काकतेँदु इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । काकेन्दुः २ कुलकः ३ काकपीलुकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ ॥ काकपीलुः ५ काकाण्डः ६ काकस्फूर्ज्जः ७ काकाङ्गः ८ काकवीजकः ९ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । अम्लत्वम् । गुरुत्वम् । वातविकारनाशित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्कफकारित्वम् । वान्तिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकाण्डशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काकतुण्डः, पुं, (काकतुण्डस्येव वर्णोऽस्त्यस्य । अर्श-आदित्वात् अच् ।) कालागुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

काकतुण्डिका, स्त्री, (काकतुण्डस्येव वर्णः फलाग्रेऽस्याः इति ठन् । स्त्रियां टाप् च ।) काकचिञ्चा । गुञ्जा । इति हलायुधः ॥

काकतुण्डी, स्त्री, (काकं ईषद्दुःखं तुण्डते नाशयतीति । तुडि ङ बधे+अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) राजरीतिः । राजपितल इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (काकतुण्डस्येवाकृतिर्विद्यते ऽस्याः । अर्श आदित्वादच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वृक्षविशेषः । कौआठोंठी । इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । काकादनी २ काकपीलुः ३ काकशिम्बी ४ रक्तला ५ ध्वाङ्क्षादनी ६ वक्रशल्या ७ दुर्म्मोहा ८ वायसादनी ९ ध्वाङ्क्षनखी १० वायसी ११ काकदन्तिका १२ ध्वाङ्क्षदन्ती १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । द्रवत्वम् । रसायनत्वम् । वातदोषहारित्वम् । रुचिकारित्वम् । पलितस्तम्भित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकध्वजः, पुं, (काकमौषज्ज्वलं वास्तं ध्वज इवास्य ।) वाड़वाग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकनामा, [न्] पुं, (काकस्य नाम नाम यस्य ।) वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (काकशीर्षशब्देऽस्य विवरणं बोध्यम् ।)

काकनासः, पुं, (काकस्य नासाया वर्णः इव फले यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकनासा, स्त्री, (काकस्य नासा इव फलमस्याः ।) काकजङ्घावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्य्याया गुणाश्च यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्णा कटुका रस पाकयोः ।
कफघ्नी वामनीतिक्ता शोथार्शःश्वित्रकुष्ठहृत्" ॥

काकनासिका, स्त्री, (काकनासा ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ।

काकपक्षः, पुं, (काकस्य पक्ष इव आकारोऽस्त्यस्य । काकपक्ष+अच् ।) मस्तकपार्श्वद्वये केशरचनाविशेषः । काकपाटा जुल्फी इति च भाषा ।

तत्पर्य्यायः। शिखण्डकः २। इत्यमरः। २। ६। ९९॥ शिखागडकः ३ शिखण्डः ४। इति तट्टीका॥ (यथा, रघुः। ११। १।

"कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये।
काकपक्षधरमेत्य याचित-
स्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते" ॥)

काकपदः, पुं, (बन्धस्य काकपदवदाकारवत्त्वात् काकपद इव आकृतिरस्यस्य।) रतिबन्धविशेषः तस्य लक्षणम्। यथा,—

"पादौ द्वौ स्कन्धयुग्मस्थौ कृत्वा लिङ्गं भगे न्यसेत्।
कामयेत् कामुकीं कामी बन्धः काकपदो मतः" ॥
इति रतिमञ्जरी॥

काकपर्णी, स्त्री, (काक इव कृष्णं पर्णं यस्याः। गौरादित्वात् ङीष्।) मुद्गपर्णी। इति भावप्रकाशः॥ ("मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत्।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित्" ॥
इति च भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे॥)

काकपीलुः, पुं, (काकप्रियः पीलुः।) काकतिन्दुकः। काकतुण्डी। श्वेतगुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः। (पर्य्यायोऽस्य यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे।
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्ती च रक्तिका।
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥
विशेषविवरणमस्यं च गुञ्जाशब्दे ज्ञेयम्॥)

काकपीलुकः, पुं, (काकपीलु+संज्ञायां कन्।) काकतिन्दुकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ३९। माकड़ाकेन्द इति भाषा॥

काकपुच्छः, पुं, (काकस्य पुच्छ इव पुच्छो यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

काकपुष्टः, पुं, (काकेन पुष्टः। कोकिल्या हि निजाण्डस्फोटनाशक्ततया काकाण्डं तन्नीड़ात् निक्षिप्य तत्र स्वकीयाण्डं स्थापयित्वा काकद्वारा स्वापत्यपोषणात् अस्य तथात्वम्।) कोकिलः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकपुष्पं, क्ली, (काकवत् कृष्णं पुष्पमस्य।) गन्धपर्णम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काकफलः, पुं, (काकप्रियं फलमस्य।) निम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

काकबलिः, पुं, (काकेभ्यो देयो बलिरन्नादिकम्।) काकसम्प्रदानकान्नादि। तद्दानविधिर्यथा।
ॐयमद्वारावस्थितनानादिग्देशीयवायसेभ्यो नमः।
इति पाद्यादिभिरभ्यर्च्य प्रार्थयेत्।
"ॐ काक त्वं यमदूतोऽसि गृहाण बलिमुत्तमम्।
यमलोकगतं प्रेतं त्वमाप्यायितुमर्हसि॥
ॐ काकाय काकपुत्राय वायसाय महात्मने।
अन्न पिण्डं प्रयच्छामि कथ्यतां धर्म्मराजनि" ॥
इति पूरकपिण्डदानान्ते हलायुधः॥ * ॥
बलिवैश्वदेवान्तर्गततद्विधिर्यथा,—
"ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैरृतास्तथा।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्" ॥
ॐ काकेभ्यो नमः। इति दद्यात् तदुपरि अद्भिः सिञ्चेत्। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ * ॥
गयायां तद्विधिर्यथा,—
"बलिः काकशिलायाञ्च काकमोक्षणमोक्षदः"।
इति श्रीवायुपुराणे श्वेतवाराहकल्पे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः॥ तत्र तृतीयदिनकृत्ये काकबलिदानं यथा,—
"ततः काकबलिं कृत्वा पुनः स्नानं समाचरेत्।
ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैरृतास्तथा॥
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम्" ॥
इति श्रीवायुपुराणे ७ अध्यायः॥

काकभाण्डी, स्त्री, (काकस्य मुखोद्भवरसकारणस्य ईषज्जलस्य भाण्डी क्षुद्रभाण्डमिव। तत्फलभक्षणेन मुखात् ईषज्जलक्षरणात् अस्यास्तथात्वम्।) महाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकभीरुः, पुं, (काकात् भीरुर्भयशीलः।) पेचकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकमद्गुः, पुं, (काक इव कृष्णो मद्गुर्जलचरपक्षिविशेषः।) दात्यूहपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (डाउकपाखी इति भाषा॥ यथा, महाभारते १३। दानधर्म्मे संसारचक्रकथने १११। १२१।
"घृतं हृत्वा तु दुर्ब्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते" ॥)

काकमर्द्दः, पुं, (काकं मृद्नातीति। काक+मृद्+अण्।) महाकालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

काकमर्द्दकः, पुं, (काकमर्द्द+संज्ञायां कन्।) महाकाललता। इति रत्नमाला। माकाल् इति भाषा॥

काकमाचिका, स्त्री, (काकमाची+स्वार्थे कन्।) काकमाचीवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

काकमाची, स्त्री, (काकान् मचते अर्च्चयति फलदानेनेति। मचि+अण्+गौरादित्वात् ङीष् पृषोदरादित्वात् न लोपः।) क्षुद्रवृक्षविशेषः। गुड़कामाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वायसी२। इत्यमरः। २। ४। १५१॥ ध्वाङ्क्षमाची ३ वायसाह्वा ४ सर्व्वतिक्ता ५ बहुफला ६ कटफला ७ रसायनी ८ गुच्छफला ९ काकमाता १० स्वादुपाका ११ सुन्दरी १२ तिक्तिका १३ बहुतिक्ता १४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कफशूलार्शःशोथदोषकुष्ठकण्डूनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रिदोषशमताकारित्वम्। वृष्यत्वम्। रसायनत्वम्। नातिशीतत्वम्। नात्युष्णत्वम्। हृद्यत्वम्। भेदकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (तथाच भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे॥
"काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा॥
तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित्।
कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्द्दिहृद्रोगनाशिनी" ॥)

काकमाता, स्त्री, (काकस्य मातेव पोषिका। काकस्य तत्फलप्रियत्वात्।) काकमाची। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकमाचीशब्दे पर्य्यायगुणादिकं द्रष्टव्यं॥

काकमुद्गा, स्त्री, (काकेन ईषज्जलेन मुदं गच्छतीति। काकमुद्+गम्+ड+टाप्।) मुद्गपर्णीवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ११३॥ मुगानी इति भाषा॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्य्यपर्ण्यल्पिका सहा।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्ज्जारगन्धिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणादयोऽस्या मुद्गपर्णीशब्दे ज्ञेयाः॥)

काकयवः, पुं, (काकभीषज्जलं यत्र तादृशो यव इव नीरसत्वात्, यद्वा काकवन्निर्गुणो यवः।) तण्डुलशून्यधान्यम्। आगड़ा इति भाषा॥ ("यथा फलाः षण्डतिलाः यथा चर्म्ममया मृगाः।
तथैव पाण्डवाः सर्व्वे यथा काकयवा इव" ॥ इति महाभारते सभापर्व्व॥ तथा पञ्चतन्त्रे २। ९५।
"यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः।
नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः" ॥)

काकरुहा, स्त्री, (काक इव रोहति मूलशून्यतया वृक्षाद्यवलम्बनेन जायते इति। काक+रुह+कः। काकवत् परपुष्टतयास्यास्तथात्वम्। यद्वा काकपुरीषात् रोहति उत्पद्यते वृक्षोपरीत्यर्थः अतएव तत् संज्ञयाख्यायते।) वन्दावृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काकरूकः, पुं, (कु कुत्सितं करोतीति। कु+कृ+ऊकः। कोः कादेशः।) स्त्रीजितः। उलूकः। दम्भः। दिगम्बरभीरुकनिर्धनेषु त्रि। इति हेमचन्द्रः॥

काकलं, क्ली, (ईषत्कलो यस्मात्। कोः कादेशः।) कण्ठमणिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (ग्रीवास्थोन्नतदेशः। इति सुश्रुतः॥ टुँटि इति भाषा।)

काकलः, पुं, (का इत्याकारः कलो यस्य।) द्रोणकाकः। इति शब्दरत्नावली॥

काकलकः, पुं, (काकलं ततः कप् पुंस्त्वञ्च।) कण्ठमणिः। इति हेमचन्द्रः॥

काकलिः, स्त्री, (कल्+इन् कलिः। कु ईषत् कलिः। कोः कादेशः।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ ("कोकिलकाकलिकूजितकुञ्जम्"। इति शिष्टप्रयोगः॥)

काकली, स्त्री, (काकलि+कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।) सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनिः। इत्यमरः। १। ७। २॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। ४। ११।
"उन्मीलन् मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः" ॥

काकलीद्राक्षा, स्त्री, (काकलीव सूक्ष्मा द्राक्षा।) द्राक्षाप्रभेदः। किश्मिश् इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। जम्बुका २ फलोत्तमा ३ लघुद्राक्षा ४ निर्वीजा ५ सुवृत्ता ६ रसाधिका ७। तस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। रसालत्वम्। रुचिकारित्वम्। शिशिरत्वम्। श्वासकासनाशित्वम्। जनवल्लभत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काकलीरवः, पुं, (काकली मधुरास्फुटो रवो यस्य।) कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ तु कर्म्मधारयः॥)

काकवल्लरी, स्त्री, (काकप्रिया वल्लरी।) स्वर्णवल्ली।

इति राजनिर्घण्टः ॥

काकशीर्षः, पुं, (काकः शीर्षं अग्रेऽस्य । काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात् ।) वकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"वकपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
वसुकः काकनामा च वसुहट्टः स्वपूरकः ॥" ॥)

काकस्फूर्ज्जः, पुं, (काकः स्फूर्ज्जति यत्र । काक + स्फूर्ज्ज + आधारे घञ् ।) काकतिन्दुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काका, स्त्री, (काकवदाकारोऽस्त्यस्या इति अच् ततष्टाप् ।) काकनासालता । काकोलीवृक्षः ॥ काकजङ्घावृक्षः । पर्य्यायो यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकजङ्घा नदी कान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्त्तिता" ॥
गुणादयोऽस्याः काकजङ्घाशब्दे बोद्धव्याः ॥) रक्तिकालता । मलपूवृक्षः । काकमाचीवृक्षः । इति मेदिनी ॥

काकाङ्गा, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घेवाकारो यस्याः वा ङीष् । पक्षे टाप् ।) काकाङ्गीवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

काकाङ्गी, स्त्री, (काकस्य अङ्गं जङ्घा इव आकृतिर्यस्याः । ङीष् ।) काकजङ्घावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १८ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
"काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा" ॥)

काकाञ्ची, स्त्री, (काकं तज्जङ्घाकारं अञ्चति गच्छतीति । काक + अन्च + अण् + ङीप् ।) काकजङ्घावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकाण्डः, पुं, (काक्या अण्ड इव फलं यस्य । काकीत्यस्य पुंवद्भावः ।) महानिम्बः । काकतिन्दुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("माषैः समानं फलमात्मगुप्त-
मुक्तञ्च काकाण्डफलन्तथैव" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥ यस्मिन् व्यवह्रियते तद्यथा,—
"काकाण्डसुरसगवाक्ष्या
पुनर्नवा वायसी शिरीषफलैः ।
उद्बुद्धविषगलम्पते
लेपौषधनस्यपानानि" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने । २५ अध्याये ॥)

काकाण्डा, स्त्री, (काकस्याण्डमिव वीजमस्याः ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकाण्डी, स्त्री, (काकाण्ड + गौरादित्वात् ङीष् ।) महाज्योतिष्मती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाज्योतिष्मतीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

काकाण्डोला, स्त्री, (काकाण्डमोरति तत्सादृश्यं वीजे प्राप्नोतीति । उर गतौ + अच् । रस्य लत्वम् ।) कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकादनी, स्त्री, (काकैरद्यते भुज्यतेऽसौ इति । काक + अद + कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् च ।) गुञ्जा । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतगुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । कालियाकड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हिंस्रा २ गृध्रनखी ३ तुण्डी ४ काला ५ अहिंस्रा ६ कटुका ७ पाणिः ८ कापालः ९ कुलिकः १० । इति रत्नमाला ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"विकङ्कतारग्वधकाकगन्ती
काकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेदेनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गण्डमालाद्यधिकारे ॥ अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥
"श्वेता रक्तोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता ।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकानन्तीच रक्तिका ॥
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी" ॥)

काकायुः, पुं, (काकस्य आयुर्यस्मात् ।) स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकारिः, पुं, (काकः अरिर्यस्य । काकस्यारिर्व्वा ।) पेचकः । इति हेमचन्द्रः ॥

काकालः, पुं, (का इति शब्दं कलते रौति । का + कल + अण् ।) द्रोणकाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काकिणी, स्त्री, (कक लौल्ये । ककते गणनाकाले चञ्चलीभवतीति । कक + णिनि + ङीप् । पृषोदरादित्वात् नस्य णः ।) पणचतुर्थांशः । पाँच गण्डा कड़ि इति भाषा ॥ यथाह लीलावती ।
"वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी" ॥)
मानदण्डः । काठा नल इत्यादि भाषा । कृष्णला । कुँच इति भाषा । एकवराटी । एक कड़ा इति भाषा ।
("तस्मात्पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद् दक्षिणां यत्र तया स सफलो भवेत्" ॥
इति शुद्धितत्त्वे बृहस्पतिः ॥) उन्मानस्यांशकः । इति मेदिनी ॥

काकिनी, स्त्री, (कक लौल्ये । ककते गणनाकाले चञ्चलीभवतीति । कक + णिनि + ङीप् ।) काकिणी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,—पञ्चतन्त्रे २ । ७४ ।
"ईश्वरा भूरिदानेन यल्लभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिन्या(ण्या)प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः" ॥)

काकिलः, पुं, (कु—ईषत् किरतीति । कु + कॄ + कः । कोः कादेशः रस्य लत्वम् ।) काकलः । कण्ठमणिः । इति शब्दमाला ॥

काकुः, स्त्री, (कक लौल्ये + उण् ।) शोकभयादिभिर्ध्वनिविकारः । इत्यमरः । १ । ६ । १२ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २३ ।
"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" । इति काकुं लक्षीकृत्य उदाहरणं यथा, तत्रैव
"गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥ नैष्यति, अपि तु एष्यति एवेति-काका व्यज्यते" ॥) जिह्वा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काकुत्स्थः, पुं, (ककुत्स्थस्य नृपतेरपत्यम् । शिवादित्वात् ४ । १ । ११२ । अण् ।) श्रीरामचन्द्रः । इति रामायणम् ॥ (यथा, रघुः १२ । ४६ ।
"असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।
न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः" ॥
ककुत्स्थवंशोद्भवमात्रम् । अजराजार्थे यथा रघुवंशे ६ । २ ।
"काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्" ॥
दशरथार्थे यथा रामायणे ६ । १०५ । १ ।
"प्रतिप्रयाते काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः" ॥
ककुत्स्थ एव स्वार्थे अण् । एष किल महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा असुरान् जितवानतोऽस्य तथात्वम् ।) पुरञ्जयराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणन्तु ककुत्स्थशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

काकुदं, क्ली, (काकुं ददातीति । काकु + दा + क ।) तालु । इत्यमरः २ । ६ । ९१ ॥

काकेक्षुः, पुं, (काकमीषज्जलमत्र कोः कादेशः । ततः कर्म्मधारयः ।) खग्गड़ः । इति रत्नमाला त्रिकाण्डशेषश्च ॥ खागड़ा आक् इति भाषा ॥ काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकेन्दुः, पुं, (काकस्य इन्दुराह्लादकः ।) कुलकवृक्षः माकड़ा केन्दु इति ख्यातः । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ ॥

काकेष्टः, पुं, (काकस्य इष्टः ।) निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निम्बशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

काकोचिकः, पुं, (कु ईषत् कोची सङ्कोची । कुच + णिन् स्वार्थे कन् । कोः कादेशः ।) काकोची मत्स्यः । इति हारावली ॥ काउचो इति भाषा ॥

काकोची, स्त्री, (काकोच + ङीष् ।) काकोचिमत्स्यः । इति हारावली ॥

काकोडुम्बरः, पुं, (काकप्रियः उडुम्बरः इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दरत्नावली । काकडुमुर इति भाषा ॥

काकोडुम्बरिका, स्त्री, (काकोडुम्बरस्ततः स्वार्थे कन् टाप् च अत इत्वम् ।) वृक्षविशेषः । कोठडुमुरि डुमुरि इति च ख्याता । काकडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । फल्गुः २ मलपूः ३ जघनेफला ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥ मलयुः ५ फल्गुफला ६ काकोडुम्बरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ फलवाटिका ८ बहुफला ९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । काकोदुम्बरिकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (अस्याः व्यवहारो यत्र तद्यथा,—वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।
"काकोडुम्बरिका गोजी पत्रैर्विस्रावयेद्भिषक् ।
क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसाधयेत्" ॥)

काकोदरः, पुं, (कु कुत्सितं अकति । कु + अक वक्रगतौ + अच् । कोः कादेशः । काकं कुटिलगतिकारि उदरं यस्य बहुव्रीहिः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥ (यथा, राघवपाण्डवीये ।
"यः पूतनामारणलब्धवर्णः
काकोदरो येन विनीतदर्पः ।
यशोदयालङ्कृतमूर्त्तिरव्यात्
शौरी यदूनामथवा रघूणाम्" ॥)

काकोदुम्बरिका, स्त्री, (काकप्रिया कृष्णा वा उदुम्ब-

रिका ।) काकोडुम्बरिका । काकडुमुर इति भाषा । अस्याः पर्य्यायः । क्षणोदुम्बरिका २ खरपत्री ३ राजिका ४ ह्रस्वोदुम्बरिका ५ कुष्ठघ्नी ६ फल्गुवाटिका ७ अजाक्षी ८ फल्गुनी ९ मलयूः १० चित्रभेषजा ११ ध्वाङ्क्षनाशी १२ । अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् । व्रणगाशित्वम् । गर्भरक्षाहितत्वम् । स्तनदुग्धप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोलं, क्ली, (काकयति लोलयति दुःखदत्वात् । कक लौल्ये + णिच् + ओल । काकेन उल्लायते भक्ष्यते अत्र वा आधारे घञर्थे कः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) नरकविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥

"महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम्" ॥)

काकोलः, पुं क्ली, (कु कुत्सितं तीव्रतरं यथा स्यात् तथा कोलति पीडयति विह्वलीकरोति वा । अनेन करणे घञ् ।) कृष्णवर्णस्थावरविषविशेषः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

"काकोलमुग्रतेजः स्यात् कृष्णञ्च विमहाविषम्" । इति वैद्यकम् ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"काकोलो गरलक्ष्वेडो वत्सनाभः प्रदीपनः ।

शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्त्रो विषं स्याद्गरलो विषः" ॥

इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

काकोलः, पुं, (कं जलमाकोलति संस्त्यायतीति । का + कुल संस्त्याने + अण् ।) कुलालः । (कक लौल्ये स्वार्थे णिच् + बाहुलकात् ओल ।) द्रोणकाकः । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ५ । १४ ।

"बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः" ॥)

सर्पः । शूकरभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ काकोली नामख्यातौषधिविशेषः । इति धरणी ॥

काकोली, स्त्री, (काकोल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्य्यायः । मधुरा २ काकी ३ कालिका ४ वायसोली ५ क्षीरा ६ ध्वाङ्क्षिका ७ वीरा ८ शुक्ला ९ धीरा १० मेदुरा ११ ध्वाङ्क्षोली १२ स्वादुमांसी १३ वयस्था १४ जीवनी १५ शुक्लक्षीरा १६ पयस्विनी १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पयस्या १८ शीतपाकी १९ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । मधुरत्वम् । क्षयपित्तानिलास्रक्दाहज्वरनाशित्वम् । कफशुक्रवर्द्धकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(क्षीरकाकोलीशब्दे चास्या विशेषविवरणं ज्ञातव्यम् ॥ काकोल्यादिगणोयथा, "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाछिन्नरहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्योमधुकञ्चेति" ।

"काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः ।

जीवनो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा" ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्याये ।)

काकोलूकिका, स्त्री, (काकश्च उलूकश्च नित्यविरोधित्वात् द्वन्द्वः । ततो वरे वुञ् स्त्रियां टाप् च ।) काकोलूकयोर्वैरता । इति शब्दरत्नावली ॥

काच इ काङ्क्षे । आकाङ्क्षायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) इ काञ्चति धनं लोकः । नमध्यपाठेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

काचः, पुं, (कु कुत्सितं अच्चं अत्र । "का पथ्यक्षयोः" ६ । ३ । १०४ । इति कोः कादेशः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । ८ । २४ ।

"आम्नालाभोन्मुखो दूरात् काक्षेणानादरेक्षितः" ॥)

काक्षी, स्त्री, (कक्षे कच्छे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ततो ङीप् च ।) तुवरिका । अड्हर इति भाषा । सौराष्ट्रमृत्तिका । इति मेदिनी ॥

काक्षीवः, पुं, (कु ईषत् क्षीवयति । क्षीव + णिच् + अच् । कोः कादेशः ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः । (गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जातः पुरुषविशेषः । यथा महाभारते २ पर्व्वणि ।

"शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः ।

औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः" ॥)

काक्षीवकः, पुं, (काक्षीव + स्वार्थे कन् । यद्वा ईषत् क्षीवयतीति । ण्वुल् ।) शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कागः पुं, (का इति शब्दं गायतीति । का + गै + कः ।) काकः । इति जटाधरः ॥

कागदं, क्ली, (कागः काकवर्णः मस्यादिर्दीयते अत्र इति । काग + दा + घञर्थे आधारे कः । कस्य चित्तस्य आगदो विस्तारितभाषणं यत्र वा ।) लेखनपत्रविशेषः । कागज इति आरवी भाषा । यथा,

"भूर्ज्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके ।

कागदे चाक्तगन्धेन यक्षगन्धेन वा पुनः ॥

त्रिगन्धेनाथवैकेन विलिख्य धारयेन्नरः ।

यद्य सप्तत्रिलोकेर्व्वा शोधितं कवचं शुभम्" ॥

इति श्रीघनानन्ददासविरचितमन्त्रकल्पद्रुमे वृन्मत्कवचम् ॥

काङ्क्षा, स्त्री, (कुत्सितं अङ्कं यस्याः । काङ्क + टाप् ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काचं, क्ली, (कच्यते बध्यते अनेन इति । कच बन्धने + घञ् न कुत्वम् । तस्य बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् ।) सिक्थकम् । मोम इति भाषा । (काचः क्षारमृत्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन इति अच् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचः, पुं, (कच दीप्तौ + णिच् + घञ् ।) मृत्तिकाविशेषः । काँच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षारः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९९ ॥ अस्य गुणाः । क्षाररसत्वम् । उष्णवीर्य्यत्वम् । अञ्जनात् दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ शिक्यम् । शिका इति भाषा ॥ मणिविशेषः । (यथा,

"आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" । इत्युद्भटः ॥) नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणम् ।

"अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढ़े महागदे ।

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरीक्षे च विद्युतः ॥

निर्म्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव पश्यति ।

स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" ॥

इति माधवकरः ॥

("प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्द्ध्वमीक्षते नाधस्तनुचैलावृतोपमम् ॥

यथावर्णञ्च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥

लिङ्गनाशं मनः कुर्व्वन् छादयेद्दृष्टिमण्डलम् ।

तत्र वातेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥

चलाविलारुणाभासं प्रसन्नञ्चेक्षते मुहुः ।

जालानि केशान् मशकान् रश्मींश्चोपेक्षितेऽत्र च ॥

काचीभूते दृगरुणा पश्यत्यास्यमनासिकम् ।

चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं वक्रमृज्वपि मन्यते ॥

वृद्धःकाचोदृशं कुर्य्याद्रजोधूमवृतामिव ।

स्पष्टारुणाभां विस्तीर्णां सूक्ष्मां वा हतदर्शनाम् ॥

सलिङ्गनाशो वाते तु सङ्कोचयति दृक्शिराः ।

दृङ्मण्डलं विशत्यन्तर्गम्भीरा दृगसौ स्मृता ॥

पित्तजे तिमिरे विद्युत् खद्योतोद्योतदीपितम् ।

शिखितित्तिरिपिच्छाभं प्रायोनीलञ्च पश्यति ॥

काचे दृक् काचनीलाभा तादृगेव च पश्यति ।

अर्केन्दुपरिवेषाग्निमरीचीन्द्रधनूंषि च ॥

भृङ्गनीला निरालोका दृक्स्निग्धालिङ्गनाशतः ।

दृष्टिःपित्तेन ह्रस्वाख्या सा ह्रस्वा ह्रस्वदर्शना ॥

भवेत्पित्तविदग्धाख्या पीतापीताभदर्शना ।

कफेन तिमिरे प्रायः स्निग्धं श्वेतञ्च पश्यति ॥

शङ्खेन्दुकुन्दकुसुमैः कुमुदैरिव चाचितम् ।

काचे तु निष्प्रभेन्द्वर्कप्रदीपाद्यैरिवाचितम् ॥

सिताभा सा च दृष्टिः स्याल्लिङ्गनाशे तु लक्ष्यते ।

मूर्त्तः कफोदृष्टिगतः स्निग्धोदर्शननाशनः ॥

विन्दुर्जलस्येव चलः पद्मिनीपुटसंस्थितः ।

उष्णे सङ्कोचमायाभिच्छायायां परिसर्पति ॥

शङ्खकुन्देन्दु कुमुदस्फाटिकोपमशुक्लिमा ।

रक्तेन तिमिरे रक्तं तमोभूतञ्च पश्यति ।

काचेन रक्ता कृष्णा वा दृष्टिस्तादृक् च पश्यति" ॥

इति वाभटे उत्तरस्थाने । १२ अध्याये ।

विस्तृतविवरणमस्य नेत्ररोगशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

काचनं, क्ली, (काचबन्धने + स्वार्थे णिच् + भावे ल्युट् ।) पत्रनिबन्धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काचेल इत्यपि पाठो दृष्टः ॥ (मुग्धबोधमते "किमः क्यन्ताचिचनौ" इति । का + चनप्रत्ययेन) स्त्रीलिङ्गकिम्शब्दार्थे च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । "शूढ़ा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि वाताधिकः" ॥)

काचनकं, क्ली, काच्यते लेखो निबध्यते येन (काच + णिच् + ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) पत्रनिबन्धनम् इति हारावली ॥

काचनकी, [न्] पुं, (काचनक + अस्त्यर्थे इनिः ।) लिपिः । तत्पर्य्यायः । वर्णदूतः २ अक्षिमुखः ३ लेखः ४ वाचिकहारकः ५ तालिकः ६ । इति जटाधरः ॥

काचभाजनं, क्ली, (काचनिर्म्मितं भाजनम् ।) काचपात्रम् । काँचेर वासन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शिक्षालम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काचमलं, क्ली, (काचस्य क्षारमृत्तिकाया मलमिव ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचलवणं, क्ली, (काचात् क्षारमृत्तिकाया जातं लवणम् ।) लवणविशेषः । कालालुण इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलम् २ काचोद्भवम् ३ काचम् ४ नीलकम् ५ काचसम्भवम् ६ काचसौवर्च्चलम् ७ कृष्णलवणम् ८ पाकजम् ९ काचोत्थम् १० हृद्यगन्धम् ११ कालवणम् १२ कुरुविन्दम् १३ काचमलम् १४ कृत्रिमम् १५ । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । ईषत्क्षारत्वम् । पित्तवृद्धिकारित्वम् । दाहदाहित्वम् । कफवातगुल्मशूलनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः काचः क्षारमृत्तिका सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।) काचलवणम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

काचसौवर्चलं, क्ली, (काचस्थानिकं सौवर्चलं लवणम् ।) काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काचस्थाली, स्त्री, (काचस्य क्षारस्य स्थालीव ।) फलेरुहावृक्षः । पारल गाछ इति भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । ५४ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा—

"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता ।
मुष्कको मोक्षकोघण्टा पाटलिः काष्ठपाटला" ॥
कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्येके ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्याः पाटलिशब्दे ज्ञेयाः ॥ काचनिर्म्मिता स्थाली ।) काचपात्रम् ॥

काचिघः, पुं, (कचते दीप्यते इति बाहुलकात् इन् । काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति । हन गतौ + ड । पृषोदरादित्वात् हस्य घः ।) काञ्चनम् । क्षेमगडः । छिमड़ा । इति भाषा । मूषिकः । इति मेदिनी ॥

काचित्, व्य (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोधमते "किमःक्यन्ताचिचनौ" इति का + चित्प्रत्ययः ।) काचन । कापि स्त्री । इति व्याकरणम् । (यथा, पदाङ्कदूते १ ।

"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम्" ॥)

काचितं, त्रि, (कच्यते बध्यतेऽसौ । कच + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) शिक्यितम् । शिक्यारोपितवस्तु । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ शिकाय तोला द्रव्य इति भाषा ॥

काचिमः, पुं, (कच बन्धे + णिच् + इमन् ।) देवकुलोद्भववृक्षः । तत्पर्य्यायः । भक्षकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काञ्चनं, क्ली, (काञ्चते दीप्यते इति । कचि उ दीप्तौ + ल्युः ।) स्वर्णम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९५ ॥ (यथा मनुः । २ । २३९ ।

"अमेध्यादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" ॥) पद्मकेशरम् । इति मेदिनी ॥ धनम् । नागकेशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे ल्युट् । दीप्तिः । काञ्चनमये त्रि, यथा, मनुः । ५ । ११२ ।

"निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" ॥)

काञ्चनः, पुं, (काञ्चते दीप्यते इति कर्त्तरि ल्युः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । रक्तश्वेतभेदेन स द्विविधः । आद्यस्य पर्य्यायः । रक्तपुष्पः २ कोविदारः ३ युग्मपत्रः ४ कुण्डलः ५ ॥ द्वितीयस्य पर्य्यायः । काञ्चनालः २ कर्व्वुदारः ३ धाकारिः ४ । इति रत्नमाला ॥ अस्य राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ कोविदारशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ चम्पकः । नागकेशरः । उदुम्बरः । धुस्तूरः । इति मेदिनी ॥ (पुरूरवसो वंश उद्भवस्य भीमस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । १५ । ३ ।

"भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः" ॥)

काञ्चनकं, क्ली, (काञ्चन + संज्ञायां कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनकः, पुं, (काञ्चन + स्वार्थे कन् ।) कोविदारवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

("काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः" । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणादयोऽस्य कोविदारशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काञ्चनकदली, स्त्री, (काञ्चनवर्णा कदली ।) सुवर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः । चाँपाकला इति भाषा ॥

काञ्चनकारिणी, स्त्री, (काञ्चनं बन्धमूलेन बन्धनं करोति । काञ्चन + कृ + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शतावरी शब्दे ऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

काञ्चनक्षीरी, स्त्री, (काञ्चनमिव क्षीरमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । काञ्चनवर्णस्य क्षीरमिव क्षीरमस्य वा ।) क्षीरिणीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनगिरिः, पुं, (काञ्चनमयो गिरिः । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) सुमेरुपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः । (यथा भागवते । ५ । १६ । २८ ।

"जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टाभिरेतैः परिसृतो ऽग्निरिव परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः" ॥ दानाय कृतः सुवर्णपर्व्वतः ॥)

काञ्चनपुष्पकं, क्ली, (काञ्चनमिव पीतं पुष्पं यस्य । काञ्चनपुष्प + कप् ।) आकुल्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनपुष्पी, स्त्री, (काञ्चनमिव पुष्पं यस्याः ङीप् ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गणिकारिका शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

काञ्चनारः, पुं, (काञ्चनं तद्वर्णं ऋच्छति पुष्पैः । काञ्चन + ऋ + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कचनार इति हिन्दी भाषा ॥ ("काञ्चनारः काञ्चनकः" इत्यादि पर्य्यायाः काञ्चनकशब्दे गुणाश्च कोविदारशब्दे ज्ञातव्याः ॥ अवचार्य्यते यत्र तद्यथा,—

"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् ।
गण्डमालां तथा क्वाथः क्षौद्रेण वरुणत्वचः" ॥

इति मध्यखण्डे २ अः शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

काञ्चनालः, पुं, (काञ्चनं काञ्चनवर्णं अलति । काञ्चन + अल + अण् ।) कोविदारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (काञ्चनारशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥ अस्य विवृतिः कोविदारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

काञ्चनाह्वयः, पुं, (काञ्चनं स्वर्णं आह्वयते स्पर्द्धते स्वभासा । आ + ह्वे + कः । काञ्चन इत्याह्वयो नाम यस्य वा ।) नागकेशरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६५ ॥

काञ्चनी, स्त्री, (काञ्चते दीप्यते अनया । करणे ल्युट् ङीप् ।) हरिद्रा । इति मेदिनी ॥ स्वर्णक्षीरीवृक्षः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चनीया, स्त्री, (काञ्चनाय हिता । काञ्चन + छः टाप् च ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्चिः, स्त्री, (काञ्चते इति "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काञ्ची । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा आर्य्यासप्तशत्याम् ६९३ ।

"हृतकाञ्चिवल्लिबन्धोत्तरजघनादपरभोगभुक्तायाः ।
उन्नमति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गरलरेखेव" ॥)

काञ्चिकं, क्ली, (काञ्चि + संज्ञायां कन् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

काञ्ची, स्त्री, (काञ्चि, "कृदिकारान्तत्वात्" वा ङीष् ।) स्त्रीकट्याभरणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । मेखला २ सप्तकी ३ रसना ४ सारसनम् ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ काञ्चिः ६ रशना ७ कक्षा ८ कक्ष्या ९ सप्तका १० सारशनम् ११ रसनम् १२ बन्धनम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

("वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः" ॥ इति मेघदूते । ३० ॥) केचित्तु

"एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" ॥

इति पठन्ति इह त्वभेदात् पर्य्यायता । इति तट्टीका ॥ मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तम् ।

"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" ॥

इयं हि कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि स्थिते द्राविड़देशे अनुमीयते ॥) गुञ्जा । इति विश्वः ॥

काञ्चीपदं, क्ली, (काञ्च्याः पदं स्थानम् ।) जघनम् । इति हलायुधहेमचन्द्रौ ॥

काञ्जिकं, क्ली, (अन्ज + धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च । अञ्जिका । कु कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य कोः कादेशः ।) वारिपर्य्युषितान्नाम्लजलम् । काँजी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आरनालकम् २ सौवीरम् ३ कुल्माषम् ४ अभिषुतम् ५ अवन्तिसोमम् ६ धान्याम्लम् ७ कुञ्जलम् ८ । इत्यमरः । २।९।३९॥ कुल्मासम् ९ कुल्माषाभिषुतम् १० काञ्चिकम् ११ काञ्जीकम् १२ काञ्जिका १३ कञ्जिकम् १४ काञ्जी १५ भक्तवारि १६ धान्यमूलम् १७ धान्ययोनि १८ तुषाम्बु १९ । इति तट्टीका ॥ प्रचाम्लम् २०

महारसम् २१ । इति रत्नमाला ॥ तुषोदकम् २२ शुक्तम् २३ चुक्रम् २४ धान्याम्लम् २५ उन्नाहम् २६ रक्षोघ्नम् २७ कुण्डगोलकम् २८ सुवीराम्लम् २९ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीरम् ३० अभिषवम् ३१ अवन्तिसारकम् ३२ । अस्य गुणाः । वातशोथपित्तज्वरदाहमूर्च्छाशूलाध्मानविबन्धनाशित्वम् ।
"काञ्जिकं दधि तैलन्तु क्लीपन्तिनाशनम् ।
दाहकं गात्रशैथिल्यं बल्यं सन्तर्पणं परम्" ॥
मर्द्दनाच्च भक्षणात् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भेदकत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । पित्तरुचिवह्निशुद्धिमिष्टद्धिकारित्वम् । स्पर्शे शीतलत्वम् । श्रमक्लमनाशित्वञ्च । पुरातनस्य तस्य गुणाः । हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनाशित्वम् । अभिवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
"कुल्माषधान्यमण्डेन चाप्तं काञ्जिकं भवेत् ॥
यन्मस्त्वादिशुचौ भाण्डे स गुडक्षौद्रकाञ्जिकम् ।
धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते" ॥
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

काञ्जिकवटकः, पुं, (काञ्जिकयोगेन कृतो वटकः ।) वटकविशेषः । काँजि वड़ा इति भाषा । तस्य पाकप्रकारो यथा,—
"मार्जनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता ।
निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यास्तूर्णं विनिक्षिपेत् ॥
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाक्रमम् ।
निक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्द्धमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम्" ॥
अस्य गुणाः ।
"काञ्जिकवटको रुच्यो वातहरः श्लेष्मकारकः शीतः ।
दाहं शूलमजीर्णं हरते नेत्रामयेष्वहितः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

काञ्जिका, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अञ्जिका ।) जीवन्तीलता । पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

काञ्जी, स्त्री (कं जलं अनक्ति । क + अन्ज + कर्म्मणि + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) महाद्रोणावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काञ्जिकम् । इत्यमरटीका ॥ ("तुम्बीवीजं सौद्भिदस्तु काञ्जीपिष्टं गुडीत्रयम् ।
अर्शोहरं गुदस्थं स्याद्दधिमाहिषमस्तुतः" ॥
इति तु काञ्जिकार्थे ज्ञेयम् ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे ।)

काठः, पुं, (काठ्यते तक्ष्यते इति । कठ + कर्म्मणि घञ् ।) पाषाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काठिन्यं, क्ली, (कठिनस्य भावः । कठिन + ष्यञ् ।) कठिनता । यथा । "सीते मा कुरु सम्भ्रमञ्च मृदुना काठिन्यमङ्गीकृतम्" । इत्युद्भटः ॥
(यथा च कुमारे । ६ । ७३ ।
"काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्व्वमर्पितम्" ॥)

काठिन्यफलः, पुं, (काठिन्यं फले यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपित्थशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

काणः, पुं, (कणति एकचक्षुर्निमीलतीति । कण सं-ज्ञायां कर्त्तरि घञ् ।) काकः । इति मेदिनी ॥

काणः, त्रि, (कणति एकचक्षुषा पश्यति । कण् + घञ् ।) एकचक्षुः । इति मेदिनी ॥ काणा इति भाषा । (यथा, मनुः । ३ । २४२ ।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" ।)

काणूकः, पुं, (कणति शब्दायते । कण शब्दे + "सृकणिभ्यामूकोकणौ" । उणां ४ । ३९ । इत्यूकण् ।) काकः । इत्युणादिकोषः ॥

काण्डं, क्ली, (कणतीति । कण शब्दे + डः । बाहुलकात् दीर्घः ।) सन्धिविच्छिन्नैकखण्डास्थि । यथा ।
"भग्नं समासाद्द्विविधं हुताश-
काण्डे च सन्धौ च हि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविश्लिष्टविवर्त्तितञ्च
तिर्य्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च" ॥
इति रोगविनिश्चयः ॥ सन्धिविच्छिन्नमेकखण्डमस्थिकाण्डम् । काण्डेन च नलककपालवलयतरुणरुचकानां ग्रहणम् । तत्र भग्नं काण्डभग्नम् । इति तट्टीकायाख्यामधुकोषः ॥

काण्डः, पुं क्ली, (कणि दीप्तौ + समन्तात् डः । कादिभ्यः कित् अनुनासिकस्येति दीर्घः ।) दण्डः । (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ८ । ७ । २७ ।
"एषता वरत्राकाण्डेनाघ्नन्ति" ।
"वरत्राकाण्डेन वंशदण्डेन" । इति कर्कः ॥) नालम् । वाणः । (यथा, महाभारते १३ । ५ । ३ ।
"विषये काशिराजस्य ग्रामान्निष्क्रम्य लुब्धकः ।
सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम्" ॥) शरवृक्षः । अर्व्वा । कुत्सितः । वर्गः । (वर्गश्च एकजातीयसमवायः । यथा, भागवते । ४ । २४ । ९ ।
"क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥)
परिच्छेदः । (यथा, अथर्व्ववेदे १२ । ३ । ४५ ।
"इदं प्रापमुत्तमं काण्डमस्य यस्माल्लोकात्परमेष्ठी समाप" ॥) अवसरः । प्रस्तावः । वारि । जलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४३ ॥ (यथा, हेः रामायणे २ । ८९ । १८ ।
"तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् ।
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः" ॥
"क्रीडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात् क्रियन्ते इत्यर्थः" ॥
इति तट्टीका ॥) स्तम्बः । (यथा, अमरुशतके ९५ ।
"उरुद्वयं मृगदृशः कदलस्य काण्डौ
मध्यञ्च वेदिरतुलं स्तनयुग्ममस्याः" ॥)
तृणादिगुच्छः । (यथा, भट्टिः ५ । १८ ।
"दूर्व्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला" ॥)
तरुस्कन्धः । गुँड़ि इति भाषा । (यथा, रामायणे ।
"वृक्षकाण्डमितो भाति" ॥ वृक्षाणां शाखा । यथा, मनुः १ । ४६ ।
"उद्भिज्जाः स्थावराः सर्व्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः" ।
"केचित्काण्डात् शाखा एव रोपिता वृक्षतां यान्ति" ॥
इति तट्टीका ॥ वृन्दः । समूहः । रहः । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ श्लाघा । इति हेमचन्द्रः ॥ पापीयान् । इति धरणिः ॥

काण्डकटुकः, पुं, (काण्डे स्तम्बे लतायामित्यर्थः कटुकः तिक्तः ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कारवेल्लशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

काण्डकाण्डकः, पुं, (काण्डस्य शरवृक्षस्य काण्डमिव काण्डं यस्य । काण्डकाण्ड + कप् ।) काशतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डकारं, क्ली, (काण्डं स्कन्धं किरति दीर्घतया उत्क्षिपति । काण्ड + कॄ + अण् ।) गुवाकः । इति शब्दमाला ॥ (पुंसि तु काण्डं वाणं करोति इति काण्डकारः । वाणकारकः ॥)

काण्डकीलकः, पुं, (काण्डे स्कन्धे कीलकमिव यस्य । काण्डकील + कप् ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः । लोधकाठ इति भाषा ॥

काण्डगुण्डः, पुं, (काण्डेन गुच्छेन गुण्डयति वेष्टयति भूमिम् । काण्ड + गुडि वेष्टने + अण् ।) गुण्डनामतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डगोचरः, पुं, (काण्डस्य वाणस्य गोचर इव गोचरो यस्य ।) नाराचः । लौहमयवाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काण्डणी, स्त्री, (काण्डेन स्तम्बेन नीयतेऽसौ काण्डं नयति आत्मानं वा । काण्ड + नी + क्विप् । पृषोदरादित्वात् णत्वम् ।) सूक्ष्मपर्णलता । रामदूती इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

काण्डतिक्तः, पुं, (काण्डे स्कन्धे तिक्तः ।) भूनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"किराततिक्तः कैरातः कटुतिक्तः किरातकः ।
काण्डतिक्तो नार्य्यतिक्तो भूनिम्बो रामसेनकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणादयोऽस्य किराततिक्तशब्दे ज्ञेयाः ॥)

काण्डतिक्तकः, पुं, (काण्डतिक्त + स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । चिराता इति भाषा ॥

काण्डनीलः, पुं, (काण्डे स्कन्धे नीलः ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपटः, पुं, (काण्डे काष्ठादिनिर्म्मितस्तम्भे आवरकत्वात् स्थितः पटः ।) यवनी । तिरस्करिणी । इति हेमचन्द्रः । कानात् इति भाषा ॥

काण्डपुङ्खा, स्त्री, (काण्डस्य वाणस्य पुङ्ख इव पुङ्खो यस्याः ।) शरपुङ्खा । इति राजनिर्घण्टः ॥

काण्डपुष्पं, क्ली, (काण्डात् स्कन्धं व्याप्य पुष्पं यस्याः ।) क्षुद्रसुगन्धिपुष्पविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका । दोना इति भाषा ॥

काण्डपृष्ठं, क्ली, (काण्डं तरुस्कन्ध इव स्थूलं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । इति महाभारतम् ॥

काण्डपृष्ठः, त्रि, (काण्डः वाणः पृष्ठे यस्य ।) काण्डस्पृष्टः । शस्त्राजीवः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ ("स्त्रीपूर्व्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ! ।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्" ॥
इति महाभारते । १३ । २३ । २२ ॥) वैश्यापतौ पुं । इति दानधर्म्मः ॥

काण्डवारिणी, स्त्री, (काण्डान् संग्रामापतितान् वाणान् स्मरणादेव निवारयतीति । काण्ड + वृ + णिच् + णिनिः ।) दुर्गा । यथा,—
"महागजघटाटोपसंयुगे नरवाजिनाम् ।
स्मरणादाहते वाणान् तेन सा काण्डवारिणी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥

काण्डरुहा, स्त्री, (काण्डात् छिन्नस्कन्धात् रोहतीति। काण्ड + रुह + कः टाप् च।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे "अस्याः गुणाः कटुकाशब्दे ज्ञेयाः॥)

काण्डर्षिः, पुं, (काण्डस्य वेदविभागस्य ऋषिः। यद्वा काण्डेषु एकजातीयक्रियादिसमवायेषु ऋषिर्विचारकः।) वेदकाण्डविशेषाध्यापकमुनिभेदः। स तु जैमिन्यादिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जैमिनिस्तु पूर्व्वमीमांसाशास्त्रप्रणयनेन क्रियाकाण्डस्य विचारकः। तथा वेदव्यासः उत्तरमीमांसारूपवेदान्तशास्त्रप्रणयनेन ज्ञानकाण्डस्य विचारकः। इत्यादि सूरिभिर्निरुक्तम्॥)

काण्डवान्, [त्] त्रि, (काण्डः शरःप्रहरणतया अस्यास्ति इति। काण्ड + मतुप्। मस्य वः।) काण्डीरः। इत्यमरः। २। ८। ६९॥ तीरन्दाज इति भाषा॥

काण्डसन्धिः, पुं, (काण्डस्य स्कन्धस्य सन्धिः मेलनस्थानम्।) ग्रन्थिः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाब् गाँट इति च भाषा॥

काण्डस्पृष्टः, त्रि, (स्पृष्टं गृहीतं काण्डं येन निष्ठान्तत्वात् परनिपातः।) काण्डपृष्ठः। शस्त्राजीवी। इत्यमरः। २। ८। ६७॥

काण्डहीनं, क्ली, (काण्डेन स्कन्धेन हीनम्।) भद्रमुस्तकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

काण्डिका, स्त्री, (काण्डः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्ति अस्याः। काण्ड + ठन् + टाप्।) लङ्कानामकधान्यविशेषः। वालुकीनामककर्कटीभेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीरः, त्रि, (काण्डः वाणः अस्त्यस्य। काण्ड + "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५। २। १११। इति ईरन्।) काण्डास्त्रवान्। इत्यमरः। २। ८। ६९॥ तीरन्दाज इति भाषा॥ (यथा भट्टिः ४। १०।
"काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी रक्षन् विप्रस्तनुत्रवान्"॥)

काण्डीरः, पुं, (काण्डः स्तम्बः अस्यास्तीति। काण्ड + "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ"। ५। २। १११। इति ईरन्।) अपामार्गवृक्षः। लताप्रभेदः। काण्डवेल इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। काण्डकटुकः २ नासासंवेदनः ३ पटुः ४ अग्रकाण्डः ५ स्तोमवल्ली ६ कारवल्ली ७ सुकाण्डिका ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सारकत्वम्। दुष्टव्रणलूतागुल्मोदरप्लीहशूलमन्दाग्निनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डीरी, स्त्री, (काण्डीर + गौरादित्वात् ङीष्।) मञ्जिष्ठा। इति रत्नमाला॥ काण्डीरा इत्यपि पाठः॥ (मञ्जिष्ठाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

काण्डेक्षुः, पुं, (काण्डे इक्षुरिव।) कोकिलाक्षवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १०४॥ कुलिया खाड़ा इति भाषा॥ (अस्य पर्य्यायाः। यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका"॥

गुणाऽस्य क्षुरकशब्दे ज्ञेयाः॥) काशतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काण्डेरी, स्त्री, (काण्डं वाणाकारं पुष्पं ईर्त्ते। काण्ड + ईरड् गतौ + अण्। गौरादेराकृतिगणत्वात् ङीष्।) नागदन्तीवृक्षः। इति रत्नमाला॥

काण्डेरुहा, स्त्री, (काण्डे रोहति इति कः टाप्। सप्तम्या अलुक्।) कटुकी। इति रत्नमाला॥ (कटुकीशब्देऽस्या विशेषो बोध्यः॥)

कातरः, त्रि, (कु कष्टेन तरतीति। कु + तॄ + अच्। कोः कादेशः।) व्यसनाकुलचित्तः। व्याकुलः। तत्पर्य्यायः। अधीरः २। इत्यमरः। ३। १। २६॥ (यथा रघुः ११। ७८।

"कातरोऽसि यदि वोद्गतार्च्चिषा
तर्ज्जितः परशुधारया मम"॥)

कातरः, पुं, (कं जलं आतरति। क + आ + तॄ + अच्।) कातलमत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

कातलः, पुं, (कातर एव रस्य लः। अयं हि रोहितादिवत् न तेजस्वी अतोऽस्य तथात्वम्। यद्वा, कस्य जलस्य तलं स्पृश्यत्वेन न अस्ति अस्य। अर्श आदित्वादच्।) मत्स्यविशेषः। कात्ला इति भाषा। तस्य गुणाः। उष्णत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुपाकित्वम्। त्रिदोषकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा, वैद्यके।
"कातलो मधुरस्तोष्णो गुरुपाकी त्रिदोषकृत्"॥)

कात्तृणं, क्ली, (कुत्सितं तृणं ईषत् तृणं वा। कोः कादेशः।) रोहिषतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कात्यः, पुं, (कतस्य ऋषेर्गोत्रापत्यं। कत + "गर्गादिभ्यो यञ्"। ४।१।१०५। इति यञ्।) कात्यायनमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कात्यायनः, पुं, (कतस्य गोत्रापत्यम्। गर्गादित्वात् यञ् यञन्तत्वात् फक्।) धर्म्मशास्त्रकर्त्तमुनिविशेषः। (यथोक्तं याज्ञवल्क्ये १। ४। ५।

"मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसम्वर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः"॥)

वररुचिः। इति मेदिनी॥

कात्यायनी, स्त्री, (कतस्यापत्यं स्त्री। "गर्गादिभ्यो यञ्"। ४। १। १०५। इति यञ्। "सर्व्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः"। ४। १। १८। इति ष्फः। षित्वात् ङीष्।) दुर्गा। (यथा मार्कण्डेय ९१। २३।

"एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम्।
पातु नः सर्व्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तु ते"॥)

अर्द्धवृद्धा काषायवसना विधवा। इत्यमरः। २। ६। १७॥ (याज्ञवल्क्यमुनेः पत्न्योरेका पत्नी। यदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि। "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च। तयोर्हि मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी"॥ पत्न्यां ङीष्। कात्यायनस्य ऋषेः पत्नी"॥)

कादम्बः, पुं, (कदम्बे समूहे भवः। कदम्ब + अण्।) कलहंसः। वालि हाँस् इति भाषा। इत्यमरः। २। ५। २३। (यथा रघुः। १३। ५५।

"क्वचित् खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः"॥)

अस्य मांसस्य गुणाः। वायुरक्तपित्तनाशित्वम्। मेदकत्वम्। शुक्रकारित्वम्। शीतत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (कदम्ब एव। स्वार्थे अण्।) कदम्बवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (कदम्बस्येदमिति व्युत्पत्त्या अण्। कदम्बसम्बन्धिनि, त्रि। कदम्बकुसुमम्। यथा रघुः १३। २७।

"गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरञ्च"॥)

वाणः। इति मेदिनी॥

कादम्बकः, पुं, (कादम्ब + स्वार्थे कन्।) वाणः। इति शब्दरत्नावली॥

कादम्बरं, क्ली, (कादम्बम् कदम्बोद्भवं रसं लाति गृह्णातीति। कदम्ब + ला + कः। लस्य रः।) कदम्बपुष्पोद्भवमद्यम्। इति मेदिनी॥ (यथा, माघे।
"निपेव्य मधुमाधवाः सरसमत्र कादम्बरम्"॥)
दधिसारः। इति हेमचन्द्रः॥ शीधुः। इति विश्वः॥ (इक्षुपाकगुडादि। इति मल्लिनाथः॥)

कादम्बरः, पुं, (कादम्बं कदम्बरसवत् लाति गृह्णातीति। ला + कः। लस्य रश्च।) दध्यग्रम्। दधिसरः। इति मेदिनी॥

कादम्बरी, स्त्री, (कु कृष्णवर्णं नीलवर्णमित्यर्थः अम्बरं वस्त्रं यस्य। कोः कदादेशः। कदम्बरो बलरामस्तस्य प्रिया। कदम्बर + अण् ततः स्त्रियां ङीप्। यद्वा कदम्बे जाता रसः कादम्बः। "तत्र जातः"। ४। ३। २५। इत्यण्। कादम्बं राति ददातीति। रा दाने + "आतोऽनुपसर्गे कः"। ३। २। ३। इति कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मदिरा। इति मेदिनी॥ (यथा,—

"कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य
युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्"॥

इत्युद्भटः॥) कोकिला। सरस्वती। शारिकापक्षिणी। इति मेदिनी॥ (वाणभट्टविरचितकाव्यविशेषः। स्वनायिकानाम्नैव प्रसिद्धोऽयं ग्रन्थः। इयं कादम्बरी तु वाणभट्टेनासमापिता पुनरस्य पुत्रेण समाप्तिं नीता॥ नायिकाविशेषः। सा तु तुम्बुरुप्रभृतीनां षण्णां गन्धर्व्वाणां ज्येष्ठस्य हंस इत्याख्यया प्रसिद्धस्य गन्धर्व्वस्य कन्या। अस्या जननी सोममयूखसम्भवाप्सरसां कुले जाता गौरीति नाम्ना प्रसिद्धा। अस्या अन्यद्विवरणन्तु कादम्बर्य्यां द्रष्टव्यम्॥)

कादम्बरीवीजं, क्ली, (कादम्बर्य्याः वीजं आसवः।) सुरावीजम्। इति रत्नमाला॥

कादम्बर्य्यः, पुं, (कादम्बर्य्यै हितः इति यत्।) कदम्बवृक्षः। इति जटाधरः॥

कादम्बा, स्त्री, (कादम्ब इव आचरति। कादम्ब + आचारे क्विप् + अच् + टाप्।) कदम्बपुष्पीवृक्षः।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ मुगिड़ं। इति भाषा ॥

कादम्बिनी, स्त्री, (कादम्बाः कलहंसाः सन्ति अस्यां । कादम्ब + इनि ङीष् ।) मेघमाला । मेघश्रेणिः । इत्यमरः । १ । ३ । ८ ॥

कादाचित्कं, क्ली, कदाचिद्भवम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ७ । १५ ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ । २७ ।
"यद्यपि रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते" ॥)

काद्रवेयः, पुं, (कद्रोरपत्यं पुमान् । कद्रु + "स्त्रीभ्यो ढक्" । ४ । १ । १२३ । इति ढक् । "ढे लोपोऽकद्र्वाः" । ६ । ४ । १४ । इति न लोपः ।) कद्रुसन्तानः । नागः । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ४१ ।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः ।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)

कानकं, क्ली, (कनकं फलमिव उग्रं फलं अस्त्यस्य । कनक + अण् ।) जयपालवीजम् । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् । उत्क्लेदकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बृहत्सिंहनादगुग्गुलौ व्यवहारोऽस्य यथा ।
"सहस्रं कानकफलं सिद्धं संचूर्ण्य निक्षिपेत् ।
ततो माषद्वयं जग्ध्वा पिवेत्तप्तजलादिकम्" ॥)

काननं, क्ली, (कं जलं अननं जीवनमस्य । यद्वा कानयति दीपयति । कनदीप्तौ + णिच् + ल्युट् ।) वनम् । (यथा, मेघदूते ४४ ।
"शीतो वायुः परिणमयिता काननोडुम्बराणाम्" ॥
कस्य ब्रह्मणः आननं मुखम् ।) ब्रह्मणो मुखम् । गृहम् । इति मेदिनी ॥

काननारिः, पुं, (काननस्य अरिरिव । शमीगर्भास्थिताग्निना सर्व्वकाननस्य दहनात् तथात्वम् ।) शमीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य गुणादयः शमीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कानीनः, पुं स्त्री, (कन्यायां अनूढ़ायां जातः कन्याया जातो वा । कन्या + "कन्यायाः कनीन च" । ४ । १ । ११६ । इति अण् कनीनादेशश्च ।) अनूढ़ापुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । कन्यकाजातः २ । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥ सा कन्या यद्यनूढ़ा पितृगृह एव तिष्ठति तदा तत्पुत्रो मातामहस्यैव यथा,—
"कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" ॥
इति याज्ञवल्क्यः ॥ यद्यूढ़ा तदा वोढ़ुरेव यथा,—
"पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्त्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्" ॥
इति मनुः ॥ व्यासे कर्णे च पुं । इति मेदिनी ॥

कान्तं, क्ली, (कमते दीप्यते इति । कन + कर्त्तरि क्तः ।) कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लौहविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"स्वादुर्यत्र भवेन्निम्बकल्को रात्रिन्दिवोषितः ।
कान्तं तदुत्तमं यत्र रूप्यं स्वर्णवर्त्तितं मिलेत्" ॥
तस्य परीक्षा । यथा ।
पात्रे यस्मिन् विसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तो
हिङ्गं गन्धं विसृजति निजं कथितं निम्बकल्कैः ।
पाके दुग्धं भजति शिखराकारतां नैति भूमौ
कान्तं लौहं तदिदमुदितं लक्षणोक्तं न चान्यत्" ॥
इति सुखबोधः ॥ अपि च ।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तो
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति भजते स्वादुतां निम्बकल्कः ।
पाच्यं दुग्धं भवति सिकतापुञ्जवन्नैति भूमौ
कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं वदन्ति" ॥
इति वैद्यकम् ॥ (वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे बृहत्सर्व्वज्वरहरलौहेऽस्य व्यवहारो यथा,—
"पारदं गन्धकं शुद्धं ताम्रमभ्रञ्च माक्षिकम् ।
हिरण्यं तारतालञ्च कर्षमेकं पृथक् पृथक् ॥
मृतं कान्तं पलं देयं सर्व्वमेकीकृतं शुभम्" ॥)

कान्तः, त्रि, (काम्यते इति । कम् + कर्म्मणि क्तः "यस्य विभाषा" । ७ । २ । १५ । इति नेट् । अनुनासिकस्येति दीर्घः ।) मनोरमः । शोभनः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा,
"मलिनमपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं
न मनसि रुचिभङ्गं स्वल्पमप्यादधाति" ।
इति शाकुन्तले १ अङ्के ॥)

कान्तः, पुं, (कम् + क्तः ।) श्रीकृष्णः । चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिः । (यथा मेघदूते । १०१ ।
'कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूनः' ॥) चन्द्रसूर्य्यायःपर्य्यायान्तःशिला । यथा । चन्द्रकान्तसूर्य्यकान्तायस्कान्तादयः । इति मेदिनी ॥ हिज्जलवृक्षः । वसन्त ऋतुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदःप्रभुः" ॥
शिवः । यथा, तत्रैव १३ । १७ । १४८ ।
"गुहः कान्तो निजः सर्गः पवित्रं सर्व्वपावनः" ॥
कार्त्तिकेयः । यथा, तत्रैव २ । २३१ । ४ ।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः" ॥)

कान्तपक्षी, [न्] पुं, (कान्तस्य कार्त्तिकेयस्य पक्षी । मयूरस्य कार्त्तिकवाहनत्वात्तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कान्तपुष्पः, पुं, (कान्तानि मनोरमाणि पुष्पाण्यस्य ।) कोविदारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तलकः, पुं, (कान्तं लक्यते आस्वाद्यते । कान्त + लक आस्वादने + घञर्थे कः । यद्वा काम्यते इति "मति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्च क्तः" । ३ । २ । १८८ । इति क्तः । कान्तः । ततः लकतीति । लक + अच् । कान्तश्चासौ लकश्चेति ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ तुंद इति भाषा ॥

कान्तलौहं, क्ली, (कान्तं लौहश्रेष्ठत्वात् कमनीयं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य परीक्षादिकं कान्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अस्य निरुत्थीकरणं यथा, ॥
"शुद्धस्य सुतराजस्य भागो भागद्वयं बलेः ।
द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
यामद्वयं ततो गोलं स्थापयेत्ताम्रभाजने ।
आच्छाद्यैरण्डजैः पत्रैर्यामद्वयाद्भवेत् ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं ततस्तोमर्द्दयेद्दृढ़म् ।
रजस्तद्वस्त्रगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥
तीक्ष्णं मुण्डं कान्तलौहं निरुत्थं जायते ध्रुवम्"
"ततः कोटिसहस्रैर्व्वा कान्तलौहं महागुणम्" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

कान्ता, स्त्री, (काम्यते असौ । कम् + णिच् + कर्म्मणि क्त + टाप् ।) नारी । (यथा शृङ्गारतिलके ६ ।
"झटिति प्रविश गेहं मावहिस्तिष्ठ कान्ते !
ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।
अयि ! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहुर्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय" ॥) प्रियङ्गुवृक्षः । इति मेदिनी ॥ सर्व्वाङ्गसुन्दरी स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (गङ्गा यथा, काशीखण्डे २९ । ४३ ।
"कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती" ॥) वृहदेला । रेणुका । नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्ताङ्घ्रिदोहदः, पुं, (कान्तायाः अङ्घ्रिणा चरणस्पर्शेनैव दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकशति" इति कविप्रौढ़ोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कान्ताचरणदोहदः, पुं, (कान्ताचरणेन रमणीचरणस्पर्शेन दोहदः पुष्पोद्गमो यस्य । "पादाघातादशोको विकशति" । इति कविप्रौढ़ोक्तेस्तथात्वम् ।) अशोकवृक्षः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कान्तायसं, क्ली, (अय एव आयसम् । कान्तं कमनीयं आयसम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारं, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति गच्छतीति । कान्त + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) उपसर्गादि । (कान्तं मनोज्ञं ऋच्छति प्राप्नोतीति । कर्म्मण्यण् ।) काननम् । (यथा, रामायणे २ । २८ । ५ ।
"सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते" ॥) पद्मविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कान्तारः, पुं, (कान्तं मनोज्ञं रसं ऋच्छति प्राप्नोति । कान्त + ऋ + अण् ।) इक्षुविशेषः । कतारे इति हिन्दी भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"कान्तार तावसाविक्षुवंशकानुगुणौ मतौ" ।) अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शुक्रश्लेष्मवृद्धिकारित्वम् । वृंहणत्वम् । सारकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कोविदारवृक्षः । वंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तारः, पुं, क्ली, (कस्य सुखस्य अन्तं ऋच्छति यत्र । हिंस्रसङ्कुलत्वात् । कान्त + ऋ + आधारे घञ् ।) महावनम् । (यथा, रामायणे । ४ । ४३ । ११ ।
"कैकेयान् सिन्धुसौवीरान् कान्तारगिरयश्च ये ।
गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गध्वं पश्चिमां दिशम्" ॥) दुर्गमपथः । इत्यमरः । ३ । ३ । १७१ ॥ (उक्तञ्च—
"सिंहक्षुण्णकरीन्द्रकपोलमूलगलितं रक्तोक्षमुक्ताफलम् कान्तारे वदरीभ्रमाद्द्रुतमगाद्भिल्लस्य पत्नी मुदा" इति ।) विलम् । छिद्रम् । इति मेदिनी ॥

कान्तारकः, पुं, (कान्तार + स्वार्थे कन् । इक्षुविशेषः । इत्यमरः ।२।४।१६३॥ काजले आक इति भाषा ॥

कान्तारी, स्त्री, (कान्तार + गौरादित्वात् ङीष् ।) इक्षुभेदः । काजले आक इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । क्षाररसत्वम् । कफवातकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कान्तिः, स्त्री, (कमु कान्तौ कन् दीप्तौ --+ भावे क्तिन् ।) दीप्तिः । तत्पर्य्यायः । शोभा २ द्युति ३ छविः ४ । इत्यमरः ।१।३।१०॥ सुभा ५ दीप्तिः ६ भा ७ श्रीः ८ भासा ९ भाः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अभिख्या ११ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १ मांशे ८ । २३ ।
"शशाङ्कः श्रीधरः कान्तिः श्रीस्तस्यैवानपा: ॑िनी"॥) कान्तिकारकपर्य्याया यथा । रश्मि १ उश्मसि २ वेति ३ वेनति ४ वेसति ५ वाञ्छति ६ वष्टि ७ वनोति ७ जूषते ९ हर्यति १० आचके ११ उश्मिक् १२ मन्यते १३ छन्तसत् १४ चाकनत् १५ चकमानः १६ कमति १७ कानिषत् १८ इत्यष्टादश-कान्तिकर्म्माणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ स्त्रीशोभा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
"रूपयौवनलालित्यं भोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।
शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः"॥) इच्छा । स्पृहार्थकमधातोर्भावे क्तिन् प्रत्ययः । दुर्गा । यथा,—देविपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्याये ॥
"स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या ।
लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्तिरुच्यते"॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे गङ्गास्तोत्रे २९ । ४० ।
"कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी"॥
"कान्तिश्चन्द्रतेजोरूपा" । इति तट्टीका ॥)

कान्तिदं, क्ली, (कान्तिं द्यति नाशयतीति । कान्ति + दो + क ।) पित्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + कः ।) शोभादायके त्रि ॥

कान्तिदा, स्त्री (कान्तिद + टाप् ।) वाकुचीवृक्षः । सोमराजी इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कान्तिदायकं, क्ली, (कान्तिं ददातीति । कान्ति + दा + ण्वुल् ।) कालीयकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ शोभादायके त्रि ॥

कान्दविकः, त्रि, (कन्दौ संस्कृतं कान्दवं । कन्दु + अण् । कान्दवं पण्यं अस्य "तदस्य पण्यम्" । ४ । ४ ।५१ । इति ठक् ।) आपूपिकः । पूपविक्रयकर्त्ता । इत्यमरः । २ । ९ । २८ ॥

कान्दिग्भूतः, त्रि, (कां दिशं गच्छामि इत्याकुलीभूतः । कान्दिश् + भू + कर्त्तरि क्तः ।) भयेन पलायितः । इति पुराणम् ॥

कान्दिशीकः, त्रि, (कां दिशं यामि इत्याह । तदाहेति मा शब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति ठक् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) भयद्रुतः । भयेन पलायितः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

कान्यकुब्जं, क्ली, (कन्याः कुब्जा न्युब्जीकृता वायुना यत्र । ततः स्वार्थे अण् ।) गङ्गातीरस्थपुरविशेषः । कनौज इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महोदयम् २ कन्याकुब्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ११५ । १९ ।
"एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्याः पृथिवीपतिः ।
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह"॥
एतद्पुरविवरणं कन्याकुब्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कान्यजा, स्त्री, (कात् जलात् अन्यस्मिन् जायते । कान्य + जन + डः + टाप् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कापटिकः, पुं, (कपटेन चरति इति ठक् ।) छात्रः । अन्यमर्म्मज्ञः । ("तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकः । तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्य रहसि राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत् तदानीमेव मयि वक्तव्यम् । इति मनुसंहितायां ७ । १५४ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।) शठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कापट्यं, क्ली, (कपटस्य कार्य्यं भावो वा । कपट + ष्यञ् ।) कपटता । शठता । कपटशब्दात् भावार्थे ष्यप्रत्ययः ॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

कापथः, पुं, (कुत्सितः पन्थाः । कु + पथिन् + अच् । "कापथ्यक्षयोः" । ६ । ३ । १०४ । इति कादेशः ।) कुत्सितपथः । तत्पर्य्यायः । व्यध्वः २ दुरध्वः ३ विपथः ४ कदध्वा ५ । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥ कुपथः ६ असत्पथः ७ कुत्सितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ("आस्थातुं कापथं दुःखं विषमम् बहुकण्टकम्" ॥ इति हेः रामायणे । २ । १०८ । ७ ॥)

कापालं, क्ली, (कपालमेव कपालस्येदं वा । कपाल + अण् ।) अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिककुष्ठम् । इति माधवकरः ॥ अस्य निदानं कपालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कापालः, पुं, (कपाल + अण् ।) कर्कटा । इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥ कालिया कड़ा इति भाषा ॥

कापालिकः, पुं, (कपालेन नृकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोतीति । कपाल + ठक् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति तन्त्रसारः ॥ कपालि इति भाषा । वामाचारिविशेषः । यथा,—
"अथ तीर्थकराग्रणीः प्रतस्थे
कापालिकजालकं विजेतुम्" ।
इति शङ्करविजयः ॥ (योगिविशेषः । यथा हठयोगदीपिकायां १ । ८ ।
"भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा"॥
तत्सम्प्रदायश्च यथा तत्रैव ३ । ९६ ।
"निषेव्यते शीतलमध्यधारा
कापालिके खण्डमते ऽमरोली"॥
"कापालिकस्यायं कापालिकस्तस्मिन् कापालिके खण्डकापालिकसम्प्रदाये इत्यर्थः"॥ इतितट्टीका॥)

कापाली, स्त्री, (कपाल + ङीष् ।) विड़ङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । १०२ ।
"अजैकपाच्च कापाली विशङ्कुरजितः शिवः" ॥)

कापिलः, पुं, (कपिलेन प्रोक्तं शास्त्रं वेत्ति अधीते वा इति अण् ।) साङ्ख्यशास्त्रज्ञः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् । कपिलाधिकारेण कृत उपपुराणभेदः । यथा कूर्म्मपुराणे ।
"कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" ॥) पिङ्गलवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कापिशं, क्ली, (कापिशा माधवी तत्पुष्पमधूद्भवम् । कपिशा + अण् ।) मद्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कापिशायनं, क्ली, (कपिशैव स्वार्थे अण् । तत्र जातम् । "कापिश्याः ष्फक्" । ४ । २ । ९९ । इति ष्फक् ।) मद्यम् । इति जटाधरः ॥ देवता । इति धरणी ॥

कापिशेयः, पुं, (कपिशायाः अपत्यम् । ढक् ।) पिशाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कापुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः । "विभाषा पुरुषे" । ६ । ३ । १०६ । इति कोःकादेशः ।) कुपुरुषः । कुत्सितपुरुषः । इति व्याकरणम् ॥ यथा हितोपदेशे ॥
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति"॥

कापेयः, त्रि, (कपेर्भावः कर्म्म वा । कपि + ढक् ।) कपिसम्बन्धी । इति हलायुधः ॥ (स्त्रियां प्रमाणं यथा, गोः रामायणे । ६ । १११ । १९ ।
"कश्चिन्न खलु कापेयी सैव ते चलचित्तता" ॥)

कापोतं, क्ली, (कपोतानां समूहः । अण् ।) कपोतगणः । इत्यमरः २ । ५ । ४७ । पायरार झाँक् इति भाषा ॥ (कपोतस्येदम् । "तस्येदम्" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् । यथा भागवते । ९ । १८ । २५ ॥
"दुर्म्मना भगवान् काव्यः पौरहित्यं विगर्हयन् ।
स्तवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात्"॥
कापोतीं कपोतसम्बन्धिनीं वृत्तिं परकृत्युपजीवित्वमित्यर्थः ॥) सौवीराञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कापोतः, पुं, (कपोत + अण् ।) सर्जिकाक्षारः । इत्यमरः । २ । ९ । १०९ ॥ वधकः । इति मेदिनी । कपोताभवर्णः । तद्वति त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

कापोताञ्जनं, क्ली, (कापोतञ्च तत् अञ्जनञ्चेति ।) सौवीराञ्जनम् । स्रोतोञ्जनम् । इत्यमरः ।२।९।१००॥

काप्यकरः, पुं, (कुत्सितं आप्यं काप्यं पापं करोतीति । काप्य + कृ + ताच्छील्यादौ टः ।) स्वयं कृतं पापं चित्ते आधाय यः कथयति सः । इति शब्दरत्नावली ॥

काप्यकारः, पुं, (काप्यं करोतीति । काप्य + कृ + अण् । चित्ते पापं आधाय यः शंसति सः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वपापवक्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

काफलः, पुं, (कुत्सितं फलं यस्य । कोः कादेशः ।) कट्फलः । इति शब्दरत्नावली ॥

काम, व्य, अभ्यनुज्ञा । इति विश्वः ॥

कामं, क्ली, (कामाय हितम् । काम + अण् ।) रेतः । निकामः । काम्यम् । इति मेदिनी ॥ वाढ़म् । अनुमतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे २ । ४३ ।
"मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी)"॥

कामः पुं, (काम्यते असौ कर्म्मणि घञ् ।) काम्य

इच्छा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा मनुः २। ९४।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते"॥)
कामस्तु ब्रह्मणो हृदयाज्जातः। यथा।
"हृदि कामो भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्"।
इति श्रीभागवतम्॥ (काम्यते इति। कर्म्मणि घञ्
वरः। यथा रघुः २। ६५।
"सन्तानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा"॥
कामं वरं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय इत्यर्थः॥ मनोरथः।
यथा तत्रैव ३। ६७।
"तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्
रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ"॥
महादेवः। यथा महाभारते। १३। १७। ४१।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च"॥
विष्णुः। यथा तत्रैव १३। १४९। ४५।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः"॥)
बलदेवः। इति शब्दरत्नावली॥ महाराजचूतः।
इति राजनिर्घण्टः॥ कामदेवः। (यथा कुमारे
३। ६४।
"कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः"॥)
स तु श्रीकृष्णपुत्रः। तत्पर्य्यायः। मदनः २ मन्मथः
३ मारः ४ प्रद्युम्नः ५ मीनकेतनः ६ कन्दर्पः ७
दर्पकः ८ अनङ्गः ९ पञ्चशरः १० स्मरः ११ शम्ब-
रारिः १२ मनसिजः १३ कुसुमेषुः १४ अनन्यजः
१५ पुष्पधन्वा १६ रतिपतिः १७ मकरध्वजः १८
आत्मभूः १९ ब्रह्मसूः २० विश्वकेतुः २१। इत्यमरः
१। १। २६-२८॥ *॥ स तु पञ्चाशद्विधो यथा।
कामः १ कामदः २ कान्तः ३ कान्तिमान् ४
कामगः ५ कामचारः ६ कामी ७ कामुकः ८
कामवर्द्धनः ९ रामः १० रमः ११ रमणः १२
रतिनाथः १३ रतिप्रियः १४ रात्रिनाथः १५
रमाकान्तः १६ रममाणः १७ निशाचरः १८
नन्दकः १९ नन्दनः २० नन्दी २१ नन्दयिता २२
पञ्चबाणः २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महा-
धनुः २६ भ्रामणः २७ भ्रमणः २८ भ्रममाणः २९
भ्रमोऽपरः ३० भ्रान्तः ३१ भ्रामकः ३२ भृङ्गः ३३
भ्रान्तचारः ३४ भ्रमावहः ३५ मोहनः ३६
मोहकः ३७ मोहः ३८ मोहवर्द्धनः ३९ मदनः
४० मन्मथः ४१ मातङ्गः ४२ भृङ्गनायकः ४३
गायनः ४४ गीतिजः ४५ नर्त्तकः ४६ खेलकः ४७
उन्मत्तोन्मत्तकः ४८ विलासः ४९ लोभवर्द्धनः ५०॥
"दाडिमीकुसुमाभाश्च वामाङ्के शक्तिसंयुताः।
सौम्या रक्ताम्बराः सर्व्वे पञ्चबाणेक्षुकार्म्मुके॥
बिभ्राणाः सर्व्वभूषाढ्याः कामाः पञ्चाशदीरिताः"।
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥ तेषा-
मेकपञ्चाशत्शक्तयो रतिशब्दे द्रष्टव्याः॥ *॥
तस्य स्थानानि यथा।
"पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि।
कक्षे कण्ठे च ओष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि।
ललाटे शीर्षकेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात्॥
दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः॥
पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके।
ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः॥
नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले।
सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः॥
नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः।
एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा॥
श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यां ललाटके।
पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात्॥
यत्र स्थाने वसेत् कामस्तथैव नखचुम्बनम्।
मन्त्रेणानेन कर्त्तव्यं ज्ञातव्यं रतिकोविदैः"॥
इति स्मरदीपिका॥ मन्त्रस्तु प्रणवादिसविन्दुप्र-
त्येकषोड़शस्वरयुक्तनमोऽन्तप्रत्येकचन्द्रषोड़शकला-
रूपः॥ उत्पन्नमात्रशरीरिषु कामस्यानुत्पत्ति-
कारणं यथा। मार्कण्डेय उवाच।
"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः।
कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा सा च मृतेति वै॥
तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोड़ितम्।
ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम्॥
भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति।
आत्मनश्चलचित्तत्वममर्य्यादमृषीन् प्रति॥
कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं मुहुः।
दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र त्रपामापातिदुःखिता॥
ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम्।
अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि निजास्पदे॥
अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराभवत्।
ध्यायन्ती क्षणमेवात्र पूर्व्ववृत्तं मनस्विनी॥
इदं विममृषे सन्ध्या तस्मिन् काले यथोदितम्।
उत्पन्नमात्रां मां दृष्ट्वा युवतीं मदनेरितः॥
अकार्षीत्सानुरागोऽयमभिलाषं पितामहः।
दृष्ट्वैव माममर्य्यादं सकाममभवन्मनः॥
ममापि मथितं चित्तं मदनेन दुरात्मना।
येन दृष्ट्वा मुनीन् सर्व्वांश्चलितं मन्मनो भृशम्॥
फलमेतस्य पापस्य मदनः स्वयमाप्तवान्।
यत्तं शशाप कुपितः शम्भोरग्रे पितामहः॥
ममोचितं फलमहमाप्तुमिच्छामि साम्प्रतम्।
यन्मां पिता भ्रातरश्च सकामामपरोक्षतः॥
दृष्ट्वा चक्रुः स्पृहां तस्मान्न मत्तः कापि पापकृत्।
ममापि कामभावोऽभूदमर्य्यादं समीक्ष्य तान्॥
पत्याविव स्वके ताते सर्व्वेषु सहजेष्वपि।
करिष्याम्यस्य पापस्य प्रायश्चित्तमहं स्वयम्॥
आत्मानमग्नौ होष्यामि वेदमार्गानुसारतः।
किन्त्वेकां स्थापयिष्यामि मर्य्यादामिह भूतले॥
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः।
एतदर्थमहं कृत्वा तपः परमदारुणम्॥
मर्य्यादां स्थापयित्वैव पश्चात् त्यक्ष्यामि जीवितम्।
यस्मिन् शरीरे पित्रा मे ह्यभिलाषः स्वयं कृतः॥
भ्रातृभिस्तेन कायेन किञ्चिन्नास्ति प्रयोजनम्।
येन स्वेन शरीरेण तातेऽथ सहजे स्वके॥
उद्भावितः कामभावो न तत्सुकृतसाधनम्।
इति संचिन्त्य मनसा सन्ध्या शैलवरं ततः।
जगाम चन्द्रभागाख्यं चन्द्रभागा यतः स्रुता॥
तया स शैलः समधिष्ठितः सदा
सौवर्णगौर्य्यादिसमप्रभाभृता।
सोमेन सन्ध्यासमयोदितेन
यथोदयाद्रिर्व्विरराज शश्वत्"॥
इति कालिकापुराणे १९ अध्यायः॥ *॥
मार्कण्डेय उवाच।
"अथ तस्याः शरीरन्तु वल्कलाजिनसंवृतम्।
परिक्षीणं जटाव्रातैः पवित्रं मूर्द्ध्नि राजितम्॥
हिमानीतर्ज्जिताम्भोजसदृशं वदनं तदा।
निरीक्ष्य कृपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम्"॥
श्रीभगवानुवाच।
"प्रीतोऽस्मि तपसा भद्रे भवत्याः परमेण वै।
स्तवेन च शुभे प्राज्ञे वरं वरय साम्प्रतम्॥
येन ते विद्यते कार्य्यं वरेणास्मिन् मनोगतम्।
तत् करिष्ये च भद्रं ते प्रसन्नोऽहं तव व्रतैः"॥
सन्ध्योवाच।
"यदि देव प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति।
एतन्तदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम्॥
उत्पन्नमात्रा देवेश प्राणिनोऽस्मिन् भुवःस्थले।
न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै"॥
श्रीभगवानुवाच।
"प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः।
तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा॥
तृतीयेष्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः।
सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित्॥
तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया।
उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः"॥
इत्यादि श्रीकालिकापुराणे २२ अध्यायः॥ *॥
अभिलाषः। तस्य रजोगुणादुत्पत्तिर्यथा,—
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्"॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ३। ३७॥

कामकला, स्त्री, (कामस्य कला प्रिया।) रतिः।
कामदेवपत्नी। इति शब्दरत्नावली॥ चन्द्रस्य याः
षोड़शकलास्ता एव कामकलाः॥

कामकूटः, पुं, (काम एव कूटं प्रधानं यस्य।) वेश्या
प्रियः। वेश्याविभ्रमः। इति मेदिनी॥

कामकेलिः, त्रि, (कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य।)
विङ्गः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कामनिमित्ता
केलिः।) सुरते पुं। इति हेमचन्द्रः॥

कामखड्गदला, स्त्री, (कामं कमनीयं खड्ग इव दलं
पत्रं यस्याः।) स्वर्णकेतकी। इति राजनिर्घण्टः॥

कामगामी, [न्] त्रि, (कामं यथेष्टं योनिविचारम-
कुर्व्वन्नेव वा गच्छतीति। काम+गम+णिनिः।)
कामङ्गामी। स्वेच्छागमनशीलः। इत्यमरटीका॥

कामगुणः, पुं, (कामकृतो गुणः।) रागः। विषयः
आभोगः। इति मेदिनी॥

कामङ्गामी, [न्] त्रि, (कामं यथेच्छं गमनशीलः।
समीति णिनिः। काममव्ययम्।) स्वेच्छागमन-
शीलः। तत्पर्य्यायः। अनुकामीनः २। इत्यमरः॥
२। ८। ७६॥

कामचारी, [न्] त्रि, (कामेन स्वेच्छया चरति।

काम + चर + णिनिः ।) कामुकः । (यथा
"पुरन्दरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम्" ॥
इति महाभारतम् ॥) स्वच्छन्दः ॥ कलविङ्कः । इति मेदिनी ॥

कामचारी, [न्] पुं, (कामेन इच्छानुसारेण चरति विहरति । काम + चर + णिनिः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामजानः, पुं, (कामं जनयति कुहूध्वनिना । काम + जन + णिच् + अच् । निपातनात् न ह्रस्वः । यद्वा कामजं कन्दर्पभावं आनयति । कामज + आ + नी + ड ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ कामजनि इति च पाठः ॥

कामतालः, पुं, (कामं तालयति प्रतिष्ठापयति । काम + तल प्रतिष्ठायां + णिच् + अण् ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामदः, त्रि, (कामं अभिलाषं ददाति । काम + दा + कः ।) कामदाता । अभिलाषदः । इति मेदिनी ॥ (यथा रामायणे २ । ३३ । ७ ।
"ऐश्वर्य्यस्य रसज्ञः सन् कामानाञ्चैव कामदः" ॥
कामं कामस्य रूपं स्वसौन्दर्य्येण द्यति अवखण्डयतीति । यद्वा कामं मदनं द्यति नाशयतीति । ऊर्द्धरेतस्त्वादस्य तथात्वम् । काम + दो + कः । कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते ३ । २३१ । ४ ।
"कामजित् कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः" ॥)

कामदा, स्त्री, (कामं अभीष्टं ददाति या । काम + दा + कः + टाप् ।) कामधेनुः । इति मेदिनी ॥

कामदुघा, स्त्री, (कामं दोग्धि । काम + दुह + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः । ततष्टाप् ।) कामधेनुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते १ । १० । ४ ।
"कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्व्वकामदुघा मही" ॥)

कामदूतिका, स्त्री, (कामस्य उद्दीपकत्वात् दूतिकेव ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कामदूती, स्त्री, (कामस्य दूतीव कामोद्दीपकत्वात् ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामधरः, पुं, (कामरूपं कामस्य संज्ञां वा धरति धारयति वा । काम + धृ + अच् ।) कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्व्वतस्थसरोवरः । यथा,—
"मणिकूटाचलात् पूर्व्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः ।
निर्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः ॥
शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् ।
तत्र मत्स्यस्वरूपस्तु कामदेवेन संस्थितः ॥
अधित्यकायां पृथिवीं वीक्ष्यमाणः समन्ततः ।
तदा तु शाम्बवी नाम तत्रास्ते दक्षिणस्रवा ॥
सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः ।
शाम्बवां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि ॥
विमुक्तपापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

कामधेनुः, स्त्री, (कामप्रतिपादिका धेनुः ।) स्वनामख्यातगौः । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
"दक्षस्य तनया याभूत् सुरभिर्नाम नामतः ।
सर्व्वा नाना महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी" ॥
तस्यान्तु तनया जज्ञे काश्यपात्तु प्रजापतेः ।
नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकामदुघा नृणाम् ॥
तस्यां जज्ञे शूरसेनाद्वसोः तिनपोज्ज्वलात् ।
कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता" ॥
"तस्यां जज्ञे मुनःशुनःशेफान्मुनेरतितमोज्ज्वलात्" ।
इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥
"सा सिताभ्रप्रतीकाशा चतुर्व्वेदचतुष्पदा ।
स्तनैश्चतुर्भिर्धर्म्मार्थकामाप्रसवकारिणी" ॥ * ॥
तस्या गर्भे शिववाहनवृषोत्पत्तिर्यथा,—
"सा स्वयम्भुशरीरात्तु कालेन महता सती ।
निर्म्मलं यौवनं कामधेनुराप मनोहरम् ॥
तां चरन्तीं मेरुपृष्ठे चारुरूपां मनोहराम् ।
ददर्श स तु वेतालः कामुकश्चाप्यपद्यत ॥
तं कामुकन्तु वेतालं विदित्वा कामधेनुका ।
पशुधर्म्मात् स्वयं भेजे तं पुत्रं शशिभृद्गतः ॥
सोऽवाप तस्यां परममामोदं शङ्करात्मजः ।
सा चापि परमं तस्मिन् मदनात् प्रतिहर्षिता ॥
तयोः प्रवृत्ते सुरते तस्या गर्भोऽभवत्तदा ।
काले प्राप्ते तु सुसुवे कामधेनुर्म्महावृषम् ॥
सोऽचिरेणैव कालेन सुमहान् वृषभोऽभवत् ।
महाककुदसंयुक्तश्चारुशृङ्गद्वयान्वितः ॥
उत्क्षिप्तविचलत्कर्णयुगलो दीर्घवालधिः ।
ककुदेन च शृङ्गाभ्यां कर्णाभ्यां स सिताभ्रवत् ॥
विचरन् ददृशे देवैः शृङ्गैरिव हिमाचलः ।
वेतालस्त्वकरोत्तस्य नाम भृङ्ग इति द्विजाः ! ॥
स तु भृङ्गो ज्ञानशाली समाराधयदीश्वरम् ।
सोऽपि तुष्टो वरं तस्मै ददाविष्टं महेश्वरः ॥
तमेव वाहनं चक्रे कृत्वा दैवतनुं वृषम् ।
स चिरायुश्च बलवान् पृथिवीधरणक्षमः ॥
भृङ्गो नाम महातेजाः केतुश्चाप्यभवत् पतेः ।
भृङ्गोऽभूद्वाहनो यस्माच्छङ्करस्य महावृषः ॥
अतो भृङ्गिरिति ख्यातिं स च प्राप महेश्वरात्" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ९१ अध्यायः ॥ * ॥
अभीष्टप्रदा धेनुः । तद्दानफलं यथा,—
"वर्णो हरिः सर्व्व एव पवित्र-
स्तत्रापि वर्षे शरदेव शुद्धा ।
तस्यां शुभः कार्त्तिको नाम मास-
स्तत्रापि पुण्यो हि बभूव दर्शः ॥
यस्यां हरेर्दैत्यभयाद्धिमग्ना
उरःस्थलं प्राप्य सुखं सुषुप्ते ।
लक्ष्मीः पुराद्यापि विनिर्म्मिता वै
कामप्रदा धेनव एव यत्र ॥
अहर्मुखे यत्र दिने समस्ताः
सुधेनवो भूमितले भ्रमन्ति ।
गृहे न यस्मिन् कथयन्ति कीर्त्तिं
हानिः क्षयस्तत्र च प्रत्ययो मे ॥
तस्मात्त्वमत्रैव च कामधेनुं
दद्याः समुद्दिश्य तु केशवस्य ।
विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां
कृत्वा व्रतं लक्ष्मपतो हरेस्तु ॥
सम्यक् प्रदत्तेन गवां सहस्रैः
सवत्सकैः काञ्चनैश्च हैमा ।
काले फलं यल्लभते मनुष्यो
न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः ॥
कन्याप्रदानां करिवाजियुक्तैः
शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः ।
दत्तैः फलं यल्लभते मनुष्यः
समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः" ॥ * ॥
तद्भेदाः तद्दानविधिश्च यथा,—
"नन्दा सुनन्दा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा ।
निर्गता मथ्यमानेऽब्धौ उषःस्नानं शुभप्रदम् ॥
तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुं पूज्य प्रयत्नतः ।
गोदानफलमाप्नोति नरो विगतकल्मषः ॥
एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम् ।
घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा ॥
सक्षौद्रैर्गोरसैर्दिव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम् ।
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः ॥
शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णो-
र्गदाब्जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः ।
अर्घं प्रयच्छामि जनार्द्दनस्य
श्रिया युतस्यापि धराधरस्य ॥
श्रियः पतिं श्रीधरमेव कान्तं
श्रियाः सत्वायं हि श्रियोऽधिमूलम् ।
नमाम्यहं श्रीधरं श्रीनिवासं
समर्च्चितो मे प्रददातु कामान् ॥
एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तन्तु नामभिः ।
पृथक् जागरणं कुर्य्यात् श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः ॥
या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्र पूजिता ।
आयातु सा गृहं नन्दा सुप्रीता वरदा मम ॥
याङ्गिरसञ्च सा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता ।
आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती ॥
सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा ।
सदाभवद्गृहं साद्य ममायातु सुरार्च्चिता ॥
सुशीला काश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा ।
सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा ॥
सुमना या वशिष्ठन्तु संप्राप्य मुमुदे शुभा ।
सा मे गृहं सदायातु कामदा देवपूजिता ॥
एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे ।
शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्कृते ॥
तिलप्रस्थेन चाकीर्णे चतुःस्वर्णविभूषिते ।
क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे सत्वाज्यपात्रसंयुते ॥
शुभवस्त्रैः समाच्छन्न सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ।
सुवर्णशृङ्गीं सुखुरां चतुःस्वर्णां मनोरमाम् ॥
क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुं मन्त्रैः प्रपूजयेत् ।
या धेनुः सर्व्वदेवानां ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥
क्षीराब्धेर्निर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा ।
घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः ॥
समभ्यर्च्य यथान्यायं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे च पृष्ठतः ॥
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनाम् ॥
इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव ! जगत्पते ! ।

सवत्साऽलङ्कृतां धेनुं गोविन्द ! प्रीयतामिति ॥
एवं विप्राय तां दद्यात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ॥
अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति ।
सर्व्वकामसमृद्धार्थः स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
किं दत्त्वा शतशोर्वैन्तु राजयन्ते दिवाकरे ।
तत्फलं प्राप्यते राजन् कामधेन्वा यदश्नुते" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे कामधेनुप्रदाननामाध्यायः॥*॥
अन्यत् वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ५३ सर्गे महाभारते १ । १०१ अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ कामधेनुमहादानम् ।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम् ।
सर्व्वकामफलं नृणां महापातकनाशनम् ॥
लोकेशावाहनं तद्वद्धोमकर्म्माधिवासनम् ।
तुलापुरुषवत्कार्य्यं कुण्डमण्डपवेदिकम् ॥
स्वल्पे लोकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः ।
काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्" ॥

धेनुं वत्सञ्चेत्यनेन धेन्वर्थोपात्तसुवर्णेनैव स्वेच्छया वत्सकल्पनमुक्तम् ॥

"उत्तमा पलसाहस्री तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता ॥
शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत् ।
वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुड़प्रस्थसमन्वितम् ॥
न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम् ।
कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्" ॥

महारत्नैरुत्कृष्टरत्नैः ॥

"तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम् ।
भाजनञ्चासनं तद्वत्ताम्रदोहनकन्तथा ॥
कौषेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्तां
दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां
मणिच्चिकां चन्द्रकरौप्यपादाम्" ॥

मणिच्चिका अक्षमाला ।

"रसैश्च सर्व्वैः परतोऽभिजुष्टां
हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः ।
अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभि-
र्व्वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णम्" ।

रसैः सर्व्वैरिति लवणादिभिः षड्भिः । अजाजी जीरकः । कुस्तुम्बुरु धन्याकम् ॥

"स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेत्तां गुड़धेनुमन्त्रै-
र्द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः" ॥

बहुतरमत्स्यपुराणपुस्तकेषु गुड़धेनुमन्त्रैरिति पाठदर्शनात् गुड़धेनूक्तया लक्ष्मीरित्यादिमन्त्रपाठश्चात्र कर्त्तव्यः । द्विजाय दद्यादिति श्रुतेः ऋत्विग्भ्यस्तु दक्षिणामात्रम् ॥ कृत्स्नैव कामधेनुर्गुरवे देया

"त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता
विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम् ।
तद्दानखड्गकलीकृतपातकौघः
प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि ॥
लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वा-
मासाद्य को हि भवदुःखमुपैति मर्त्यः ।
संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं
त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥
आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय
विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात् ।
प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं
कन्यागणैः परिवृतः पदमिन्दुमौलेः" ॥*॥

अत्र यजमानः समुपजातकामधेनुमहादानेच्छः तुलापुरुषलिखितं खड्गचर्म्मयाच्छन्नसन्नाहतुलापुरुषस्थापनीयहरिप्रतिमासालङ्कारतुलाहृत्तप्राप्तप्रतिमावहिःसर्व्वसम्भारमधिकत्वेन सुवर्णपलसहस्रनिर्म्मितामुत्तमां सुवर्णपलशतपञ्चकनिर्म्मितां मध्यमां सुवर्णसार्द्धपलशतद्वयनिर्म्मितां कनीयसीं अशक्तौ पलत्रयादूर्द्ध्वं यथाशक्त्युपात्तसुवर्णघटितामुत्कृष्टरत्नालङ्कृतां सवत्सां धेनुम् । धेन्ववस्थापनार्थं कृष्णाजिनं गुड़प्रस्थञ्च धेन्वलङ्करणार्थं यथेच्छकाञ्चनघटितचन्द्रतिलकललाटपट्टिकाकुण्डलयुगघण्टारौप्यखुरचतुष्टयस्फाटिकाक्षमालाचामराणि । धेन्वाच्छादनार्थं कौषेयवस्त्रयुगम् । धेनुपार्श्वस्थापनार्थं कुम्भाष्टकातिप्रचुरविविधफलाष्टादशधान्येक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपसामग्रीछत्रपादुकायुगानि । धेन्वग्रतः स्थापनार्थं मधुरादिरसषट्कहरिद्रानानाविधकुसुमार्हणद्रव्यजीरकधन्याकशर्कराश्चोत्पादयेत् ।

ततस्तुलापुरुषोक्तसमयानामन्यतमस्य पूर्व्वतरदिने गुर्व्वृत्विग्यजमानजापकास्तुलापुरुषवद्धविष्यभोजनादिकं कृत्वा निवेदनसङ्कल्पवाक्ययोस्तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य निवेदनं सङ्कल्पञ्च कुर्य्युः । अपरदिने च यजमानस्तुलापुरुषवद्गोविन्दाद्याराधनादिमधुपर्कदानान्तं गोविन्दाद्यभ्यर्चनब्राह्मणानुज्ञापनदानसंकल्पपुण्याहादिवाचनवरणवाक्येषु तुलापुरुषपदस्थाने हिरण्यकामधेनुपदं प्रक्षिप्य कुर्य्यात् । ततो गुर्व्वृत्विग्यजमानजापका उपवसेयुः । अपरदिने च कृतनित्यास्तुलापुरुषवदग्निस्थापनादिमध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म यथायथं कुर्य्युः । एवञ्च मध्यब्राह्मणवाचनान्तं कर्म्म तुलापुरुषग्रन्थमनुसन्धायानुष्ठातव्यम् । तत ऋत्विजः सवत्सां धेनुं प्रधानवेदीमध्यलिखितचक्रोपरि कृष्णाजिनमास्तीर्य्य तदुपरि गुड़प्रस्थं निधाय तत्रारोप्य पूर्व्वोक्तालङ्कारैरलङ्कृत्य कौषेयवस्त्रयुगेनाच्छाद्य धेनुपार्श्वे च पूर्णकुम्भाष्टकं नानाविधफलानि अष्टादशधान्यानि रत्ननानाविधफलमिक्षुदण्डाष्टककांस्यभाजनपट्टिकाताम्रदोहनदीपातपत्रपादुकायुगान्यारोपयेयुः । धेन्वग्रतः मधुरादिरसषट्कहरिद्राविविधपुष्पार्हणसामग्रीजीरकधन्याकशर्कराश्चारोप्य मङ्गलगीतवाद्यवन्दिघोषेषु यज्ञकुण्डसमीपस्थकुम्भचतुष्टयजलेन स्वस्ववेदोक्ताभिषेचनिकमन्त्रैर्यजमानं स्नापयेयुः । ततो यजमानः शुक्लमाल्याम्बरधरो धृतसर्व्वालङ्कारः कृताञ्जलिः पुष्पाञ्जलिमादाय कामधेनुं प्रदक्षिणीकृत्य या लक्ष्मीरित्यादि देवगणा वदन्तीत्यन्तं पठित्वा कामधेनुं पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य गुरवे दद्यात् । तद्यथा, ओँ अद्यामुकसगोत्रायामुकवेदामुकशाखाध्यायिने अमुकशर्म्मणे तुभ्यं मत्स्यपुराणोक्तहिरण्यकामधेनुमहादानफलप्राप्तिकामोऽहं एतां कृष्णाजिनन्यस्तगुड़प्रस्थारोपितां उत्कृष्टरत्नसौवर्णचन्द्रतिलकपट्टककुण्डलयुगलघण्टारौप्यखुरस्फाटिकाक्षमालाचामरालंकृतां कौषेयवस्त्रयुगाच्छादितां पूर्णकुम्भाष्टकनानाफलाष्टादशधान्यफलसहितेक्षुदण्डाष्टककांस्यपात्रासनताम्रदोहनदीपच्छत्रपादुकायुगसर्व्वरसहरिद्रानानाविधकुसुमफलजीरकधन्याकशर्करायुतां पञ्चवर्णवितानकसहितां सवासनां हिरण्यकामधेनुं ददे । गुरुः स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा हिरण्यकामधेनुरियं विष्णुदैवतेति उक्त्वा यथाशाखं कामस्तुतिं पठेत् । ततो गुर्व्वृत्विग्भ्यो दक्षिणान्दद्यात् । ओँ अद्य कृतैतद्दानदक्षिणामिमां उत्पत्तियोग्यां भूमिमेतानि च रत्नानि ददे । स्वस्तीति ब्राह्मणा ब्रूयुः । गुरुस्तु स्वस्त्यनन्तरं धेनुपुच्छं गृह्णीयात् । ततो यजमानस्तुलापुरुषवज्जापकेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा दीनानाथादींस्तर्पयित्वा ब्राह्मणवाचनञ्च कृत्वा त्वरया गुरवे कामधेनुं प्रतिपादयेत् । पलत्रयादूर्द्ध्वं यथाशक्ति स्वल्पमहादानदाने तु गुरुरेव स्वगृह्योक्तविधिना सर्व्वं ब्रह्माण्डवत् कुर्य्यात् ॥ इति हिरण्यकामधेनुमहादानं समाप्तम् । इति दानसागरः ॥

कामध्वंसी, [न्] पुं, (कामं कन्दर्पं ध्वंसयतीति । काम + ध्वन्स् + णिच् + णिनिः ।) शिवः । इति हलायुधः ॥

कामनः, त्रि, (कामयति इति । कम् + णिङ् + युच् ।) कामुकः । इत्यमरः । २ । १ । २४ ॥

कामना, स्त्री, (कम + अनुदात्तादेश्चेति णिङन्तात् भावे युच् टाप् च ।) इच्छा । इति हलायुधः ॥

कामन्धमी, [न्] पुं, (कामं यथेष्टं धमति । काम + ध्मा + णिनिः । बाहुलकात् धमादेशः । निपातनात् मुमि साधुः ।) कांस्यकारः । इति जटाधरः ॥

कामपत्नी, स्त्री, (कामस्य पत्नी ।) रतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कामपालः, पुं, (कामान् पालयति । काम + पाल + अण् ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

कामप्रदः, पुं, (कामं कामजरतिभेदं प्रददाति । काम + प्र + दा + कः ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे तथा ।
कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ (कामानां सर्व्वेषां पुरुषार्थानां प्रदः । विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ४५ ।
"कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" ॥)

कामफलः, पुं, (कामं यथेष्टं फलमस्य ।) महाराजाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामम्, व्य (कमेर्णिजन्तात् अमु ।) अकामानुमतिः । इत्यमरः ।३।४।१३॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।

"महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते" ॥)
अनुमतिः । प्रकामम् । असूया । अनुगमनम् ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

काममहः, पुं, (कामस्य महः उत्सवो यत्र ।) चैत्री पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामयिता, [ऋ] त्रि, (कामयते । कम् + णिङ् + तृच् ।) कामुकः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥

कामरूपः, पुं, (मूलप्रकृतिर्भगवती कामरूपिणी सती यत्र देशे विराजमाना स देशस्तन्नाम्ना एव उच्यते ।) स्वनामख्यातदेशः । तत्पर्य्यायः । प्राग्ज्योतिषः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्र कामगिरौ योनिपीठे कामाख्या देवी वर्त्तते । यथा ।
"योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" ।
"सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे" ॥
इति तन्त्रचूडामणौ पीठमाला ॥ (अयं हि गणेशगिरिशिखरस्थो देशः । यदुक्तं तन्त्रे ।
"कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् ।
कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" ॥
कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतं यावत् ॥
अयं खलु वङ्गदेशस्य ईशानभागे आसामप्रदेशस्य पश्चिमभागे वर्त्तते ॥)

कामरूपः, त्रि, (कामं काम्यं मनोहरं रूपं यस्य ।) मनोज्ञरूपः । स्वेच्छारूपः । (यथा महाभारते । १ । सुपर्णस्तुतौ २३ । ६ ।
"कामरूपः कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः" ॥)
तथा च । मेघदूते ६ ।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
जानामि,त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" ॥

कामरूपिणी, स्त्री, (कामं मनोज्ञं रूपं अस्त्यस्याः । कामरूप + इनि + ङीप् ।) अश्वगन्धावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामरूपी,[न्] पुं, (कामं कमनीयं रूपमस्यास्तीति । कामरूप + इनिः ।) विद्याधरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनिः ।) मनोज्ञरूपिणि स्वेच्छारूपिणि च त्रि । यथा,—
"सर्व्वमाशु विचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः" ॥
इति रामायणम् ॥

कामरेखा, स्त्री,(कामानां कामव्यापाराणां रेखा चिह्नं लक्षणं राजिर्वा यत्र ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कामलः, पुं, स्त्री, (कम + णिच् + कलच् ।) रोगविशेषः । काँवोल कामला इति च प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
"पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥

तस्य लक्षणम् ।

"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ।
कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला" ॥

तस्यारिष्टलक्षणम् ।

"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली" ॥
इति माधवकरः ॥

कामलः, पुं, (कामयते अभीष्टमस्मिन् । कम + अधिकरणे + कलच् ।) वसन्तकालः । मरुभूमिः । (कामं लाति गृह्णातीति । काम + ला + कः ।) कामुके त्रि इति मेदिनी ॥

कामलता, स्त्री, (कामस्य लतेव ।) शिश्नः । इति हेमचन्द्रः ॥

कामला, स्त्री पुं, (कामल + टाप् ।) स्वनामख्यातरोगः । अथ पाण्डुरोगभेदस्य कामलाया निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते" ॥
पित्तं कर्त्तृ । दग्ध्वा संदूष्य । रोगाय कामलारूपाय । पाण्डुरोगिणः एवातिशयितपित्तलसेवया कामला भवति । नायं नियमः । किन्तु कामला स्वतन्त्रापि भवति । यथा राजयक्ष्मा कासाद्युपेक्षिताद्भवति । नायं नियमः । किन्तु राजयक्ष्मा स्वतन्त्रापि भवति । तद्वदेषापि ॥ * ॥

कामलाया लक्षणमाह ।

"हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
पीतरक्तशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥
दाहाविपाकदौर्ब्बल्यसदनारुचिकर्षितः" ॥
हारिद्रं हरिद्रावर्णम् । पीतरक्तशकृन्मूत्रः । पीते रक्ते वा शकृन्मूत्रे यस्य सः । भेकवर्णः वृहद्भेकवर्णः । तस्या भेदावाह । "कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता" । एका कोष्ठाश्रया अपरा शाखाश्रया । तत्र कोष्ठकामलामाह । "कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला" । कालान्तरात् खरीभूता अतिरूक्षीकृतसर्व्वधातुः । कुम्भकामला कोष्ठकामलेत्यर्थः । सा कृच्छ्रा कष्टसाध्या ॥ * ॥ कुम्भकामलिनोऽरिष्टलक्षणमाह ॥
"अरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः ।
नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली" ॥
उभयोरपि कामलयोररिष्टलक्षणमाह ।
"कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ।
सरक्ताक्षिमुखच्छर्द्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति ॥
दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ।
नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते" ॥ * ॥

अथ कामलाचिकित्सा ।

"त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसः ।
प्रातर्म्माक्षिकसंयुक्तः शीतलः कामलापहः ॥
अञ्जने कामलार्त्तानां द्रोणीपुष्पीरसो हितः ।
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तक्रेण कामली ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्कराः ।
लीढ़ा निवारयन्त्याशु कामलामुद्धतामपि ॥
कुम्भाख्यकामलायान्तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत् कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥
दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु
गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ।
विचूर्णलीढ़ं मधुनाचिरेण
कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
"मरीचतिलपुष्पाभ्यामञ्जनं कामलापहम्" ॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥
"तण्डुलीयकगोक्षुरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा" ॥
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥

कामवती, स्त्री, (कामः कमनीयता अस्त्यस्याः । काम + मतुप् । मस्य वः । ङीप् च ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः । (कामः कन्दर्पभावः अस्त्यस्याः । मैथुनानुरागयुक्ता स्त्री । यथा महाभारते १ । शान्तनूपाख्याने ९७ । ५ ।
"त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः" ॥)

कामवल्लभः, पुं, (कामः कमनीयः स्पृहणीय इत्यर्थः अत एव वल्लभः प्रियः । यद्वा कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभः । कन्दर्पप्रियवसन्तकालोद्भवत्वात् तथात्वम् ।) आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवल्लभा, स्त्री, (कामस्य कन्दर्पस्य वल्लभा प्रिया । कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृद्धिः, पुं, (कामस्य वृद्धिर्यस्मात् ।) क्षुपविशेषः । कामज इति कर्णाटके प्रसिद्धः । तत्पर्य्यायः । स्मरवृद्धिसंज्ञः २ मनोजवृद्धिः ३ मदनायुधः ४ कन्दर्पजीवः ५ जितेन्द्रियाह्वः ६ कामकजीवः ७ जीवसंज्ञः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलवर्द्धनत्वम् । कामवृद्धिकारित्वम् । वह्निलिङ्गवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामवृन्ता, स्त्री, (कामं कमनीयं वृन्तं यस्याः ।) पाटलावृक्षः । इति शब्दमाला ॥

कामवृक्षः, पुं, (कामं यथेच्छं वीजाद्यनपेक्षतया उत्पन्नो वृक्षः ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामशरः, पुं, (कामस्य कन्दर्पस्य शर इव कामोद्दीपकत्वात् ।) आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसखः, पुं, (कामस्य सखा । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कामसुतः, पुं, (कामस्य सुतः ।) अनिरुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

कामाख्या, स्त्री, (कामयते भक्तानां कामं पूरयति यद्वा भक्तैः साधकैः काम्यतेऽसौ इति कामा । कामा आख्या यस्याः ।) देवीविशेषः । तन्नामकारणं यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

"कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ ।
कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता ॥
कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी ।
कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते ॥ * ॥

तत्पीठकारणं यथा,—

"अथ काले बहुतिथे अतीते प्राक्सवर्णने ।

अनुरक्तां दक्षतनयां भार्य्यार्थेऽहं बधूवराम् ॥
सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या प्रदाय समयं पितुः ।
अनिष्टकारी लभेत् स्याः प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा त्वहम्॥
ततो यत्ने समस्तन्तु स च वव्रे चराचरम् ।
न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टान्मृता तु सा ॥
ततो मोहसमापन्नस्तामादाय मृतामहम् ।
प्राप्तः पीठवरं तन्तु भ्रममाणा इतस्ततः ॥
तस्यास्त्वङ्गानि पर्य्यायात् पतितानि यतो यतः ।
तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः ॥
तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् ।
पतितं तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत ॥
लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि ।
स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले ॥
स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् ।
तस्या आक्रमणाद्दार्ढ्यं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् ॥
स तु पूर्व्वं ब्रह्मशक्तिशिलां धर्त्तुं चतुर्मुखः ।
शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण मामधात् ॥
ब्रह्मा पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि ।
संसक्तोऽधोऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया विभोः ॥
ततो वराहः संसक्तो मयि मां स तु माधवः ।
शैलरूपः शैलरूपं धर्त्तुं समुपचक्रमे ॥
सोऽप्यधोऽयान्मया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा ।
आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः ॥
शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्गिरित्रयम् ।
तदाक्रान्तं महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम् ॥
क्रोशमात्रे स्थितं तुङ्गं शेषं तन्त्रितयस्य तु ।
एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः ।
तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः ॥
मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा ।
स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोदूखलाकृतिः ॥
विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः ।
वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते ॥
स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्व्वेभ्य एव तु ।
ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः ॥
मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः ।
योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः ॥
मणिपर्व्वतसंज्ञोऽसौ पर्व्वतो माधवप्रियः ।
महामायागिरिर्यस्तु नैर्ऋत्यां समवस्थितः ॥
स गन्धमादनो नाम्ना सर्व्वदा शङ्करप्रियः ।
वराहरूपभवने यत्र च्छिन्नौ महासुरौ ॥
हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः ।
ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः ॥
यस्तु पर्व्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः ।
एवं पुण्यतमे पीठे कुब्जिकापीठसंज्ञके ॥
नीलकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता ।
सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम् ॥
शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता ।
संस्पृश्य तां शिलां मर्त्यो ह्यमरत्वमवाप्नुयात् ॥
अमर्त्यो ब्रह्मसदनं तत्स्थो मोक्षमवाप्नुयात् ।
तस्याः शिलाया माहात्म्यं यत्र कामेश्वरी स्थिता ॥
अद्भुतं यस्य शृङ्गे तु बोधं भक्त भवेद्ध्रुतम् ।

सा चापि प्रत्यहं तत्र पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत् ॥
मोक्षार्थं सर्व्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा ।
अहं पञ्चमुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः ॥
ईशानः पूर्व्वभागस्थः कामेश्वर्य्याः प्रधानतः ।
ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ ॥
सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः ।
देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ पञ्चरूपाणि भैरव ! ॥
शृणु वेताल ! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ।
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा ॥
शारदाथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता ।
मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले ॥
सर्व्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः ।
यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह कामया ॥
शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्व्वास्तु देवताः ।
शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिताः ॥
रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः ।
ब्रह्माविष्णुरहश्चात्र दिक्पालाः सर्व्व एव ते ॥
अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः मानुकूलाः सदा मयि ।
उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम् ॥
नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः ।
तन्मध्ये मण्डलं चारु षष्टिशक्तिसमन्वितम् ॥
गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता ।
योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा ॥
वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता ।
क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभस्मशैलानुगामिनी ॥
सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्व्वकामप्रदायिनी ।
तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी ॥
महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी ।
तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः ॥
पूर्व्वाद्याः शैलपुत्र्याद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः ।
तासान्तुपीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव ! ॥
गुप्तकामा च श्रीकामा तथा च विन्ध्यवासिनी ।
कटीश्वरी धनस्था तु पाददुर्गा तथापरा ॥
दीर्घेश्वरी क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी ।
स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः ॥
सर्व्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव ! ।
स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा ॥
विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत ।
कामुकायास्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः ॥
लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्के व्यवस्थिते ।
ललिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती ॥
गणाध्यक्षः पूर्व्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः ।
सिद्धः स नाम्ना विख्यातो द्वारि देव्याः प्रियः सुतः॥
कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिन्तिड़ी चापराजिता ।
भूतास्तस्मिन्महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये ॥
वराहः पाण्डनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः ।
जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ ॥
तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम् ॥
शिलारूपं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव ! ।
तस्यासन्न गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा ॥
योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम् ।

तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधारसप्रपूरितम् ॥
मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः ।
वामदेवाह्वयं शीर्षं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम् ॥
कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम् ।
केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः ॥
दीर्घं चतुर्द्दशव्यामं छायाच्छत्राह्वयं तु तत् ।
तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा ॥
गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था कामेशग्राम्णा सङ्गता ।
कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्यासंश्रिता सदा ॥
पूर्व्वभागेन संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्म्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता ॥
पीठे दीर्घेश्वरी नाम्ना सीमाभागे प्रचण्डिका ।
कामाख्या प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी ॥
पीठे कोटीश्वरी नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता ।
यच्चाघोराह्वयं शीर्षं तत् कामायास्तु दक्षिणे ॥
पीठे भैरवनामा तु गीयते परमार्थिभिः ।
चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासन्नसंस्थिता ॥
नायिका कामदा भक्ते चण्डमुण्डविनाशिनी ।
कामाभैरवयोर्म्मध्ये स्वयं देवी सुरापगा ॥
हिताय सर्व्वजगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता ।
सद्योजाताह्वयं शीर्षं पीठे त्वाम्रातकेश्वरम् ॥
भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देवर्षिसेवितम् ।
विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपिणीम् ।
सिद्धकामेश्वरी नाम्ना ख्याता देवेषु नित्यशः ।
अजीर्णपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः ॥
आम्रातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः ।
पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता ॥
आम्रातकस्य निकटे मम प्रीतिविवृद्धये ।
पुष्कराख्यन्तु तत् क्षेत्रं पीठे त्वाम्रातकाह्वयम् ॥
ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम शीर्षं व्यवस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव ! ॥
गह्वरं भुवनेशस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् ।
तस्यासन्ने तु सुरभिः शिलारूपेण संस्थिता ॥
कामधेनुरिति ख्याता पीठे कामप्रदायिनी ।
योऽसौ शरभमूर्त्तिर्म्मे मध्यखण्डः प्रचण्डकः ॥
महाभैरवनामाभूत् कोटिलिङ्गाह्वयस्तु सः ।
मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु सममाश्रितः ॥
अहं पश्चादतिप्रीत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे ।
महागौरी तु या देवी योगिनी सिद्धरूपिणी ॥
सा ब्रह्मपर्व्वते चान्ते शिलारूपेण चोर्द्धतः ।
अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा भुवनेश्वरी ॥
यत्र ब्रह्मा तु संसक्तो मयि पर्व्वतरूपिणि ।
कल्पवल्ली तु तत्रास्ते नाम्ना सा त्वपराजिता ॥
कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ॥
आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्व्वकामप्रदां शुभाम् ।
योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ॥
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनवासिनी ।
कात्यायनी पीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यसे ॥
नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य प्रान्ते सा संस्थिता शिवा ।
योऽसौ नन्दी मम तनुः स तु पाषाणरूपधृक् ॥
संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान् पीठनायकः" ॥ * ॥

श्रीऔर्व्व उवाच ।
"इति तस्य वचः श्रुत्वा शम्भोरमिततेजसः ।
भैरवस्तं तु पप्रच्छ वेतालोऽपि समुत्सुकः" ॥
श्रीवेतालभैरवावूचतुः ।
"श्रुतः पीठक्रमस्तात देव्याः पूजाक्रमस्ततः ।
श्रोतुमिच्छामि मूर्त्तीनां पञ्चानामपि शङ्कर ! ॥
रूपाणि पञ्चमूर्त्तीनां मन्त्राणि च समं नः ।
तथा यन्त्राणि तन्त्राणि वद नौ वृषभध्वज !" ॥
ईश्वर उवाच ।
"शृणु वक्ष्यामि वेताल मन्त्रं तन्त्रं पृथक् पृथक् ।
कामाख्यापञ्चमूर्त्तीनां रूपं कल्पञ्च भैरव ! ॥
कामस्थं काममध्यस्थं कामदेवपुटीकृतम् ।
कामेन कमयेत् कामी कामं कामे नियो[ ]येत् ॥
ज्येष्ठन्तु यच्छ्रुतं ब्रह्म न परः शान्त उच्यते ।
प्रथमं क्रमतः कुर्य्यात् तत्संस्थं सुधामयम् ॥
प्रजापतिस्तथा शक्रवीजसंख्यादिसंयुतम् ।
चन्द्रार्द्धसहितं वीजं कामाख्यायाः प्रचक्षते ॥
इदं धर्म्मप्रदं काममोक्षार्थानां प्रदायकम् ।
इदं रहस्यं परममन्यच्च तु सुदुर्लभम् ॥
श्रोत्रेणेदं यः शृणुयाद्दुत्वक्त्रान्नरोत्तमः ।
स कामानखिलान् प्राप्य शिवलोके महीयते ॥*॥
"अतिसकलितसारं देवकण्ठौघहारं
सकलकलुषहारि श्रीधरामर्त्यकारि ।
सुनयशुभयशोभिर्योजयेद्यस्तु गोभि-
स्तदिह शिवसमस्तं विप्रधर्म्माङ्कितात्मम् ॥
नयनकलितकारि ध्यानिनां दत्तपारि
प्रणयसुनयसंस्थं देवसत्यादिकस्थम् ।
परमपदविशीर्णं शुद्धदौर्भाग्यजीर्णं
शृणु शिवपदरूपं कामदेव्याः स्वरूपम् ॥
श्रवणगमनमात्राम्भागितं यस्य नाम
प्रभवति बहुभूत्यै नीतिमार्गैकधाम ।
सुरगणगणसंघा कुण्डली यस्य शक्ति-
स्तदिह परमरूपं चिन्तनीयं हृतीशैः ॥
रविशशियुतकर्णा कुङ्कुमापीतवर्णा
मणिकनकविचित्रा लोलकर्णा त्रिनेत्रा ।
अभयवरदहस्ता साक्षसूत्रप्रशस्ता
प्रणतसुरवरेशा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
अरुणकमलसंस्था रक्तपद्मासनस्था
नवतरुणशरीरा मुक्तकेशी सुहारा ।
शवहृदि पृथुतुङ्गस्तन्ययुग्मा मनोज्ञा
शिशुरविसमवस्त्रा सिद्धकामेश्वरी सा ॥
विपुलविभवदात्री स्मेरवक्त्रा सुकेशी
दलितकरकदन्ता सामिचन्द्रावतंसा ।
मनसिजदृशदिस्था योनिमुद्रां लसन्ती
पवनगगनशक्ता संश्रुतस्थानभागा ॥
चिन्त्या चैवं दीप्यदग्निप्रकाशा
धर्म्मार्थाद्यैः साधिता वाञ्छितार्थैः ।
कथ्यं तन्त्रं शृणिवदं सम्यगर्थं
वेतालत्वं भैरवत्वं प्रतिष्ठम् ॥
तच्छित्राद्यं मण्डलं विद्धि पश्चात्
कार्य्यं तद्वै चन्दनैः पुष्पगन्धैः ।
तत्पश्चीदो वेष्टने पूर्व्वमुक्तो
देवीतन्त्रे सोऽत्र पूर्व्वं विधेयः" ॥
इति श्रीकालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

कामाग्निसन्दीपनमोदकं, क्ली, (सन्दीप्यते अनेनेति सन्दीपनम् । कामाग्नीनां सन्दीपनमुद्दीपकम् । कामाग्निसन्दीपनञ्च तत् मोदकञ्चेति ।) औषध-विशेषः । यथा,—
"कर्षौ रसौ गन्धकमभ्रकञ्च
हिङ्गुलचित्रे लवणानि पञ्च ।
शटी यमानीद्वयकीटहारि
तालीशपत्राण्यपरं द्विकर्षम् ॥
जीरं चतुर्ज्जातलवङ्गजाती-
फलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् ।
सदृद्धदारं कटुकत्रयञ्च
तथा चतुःकर्षमितं निबोध ॥
धन्याकयष्टीमधुकं कशेरु-
कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वरेभकणाभल्लातकशुण्ठा-
वीजं तथा गोक्षुरवीजयुक्तम् ॥
सवीजपत्रेन्द्ररजःसमानं-
समासिता क्षौद्रघृतञ्च तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्दोरथमोदकं तत्
कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" ॥ * ॥
"खाद्यं ततः परतरं सततं न दृष्ट-
मेनं निषेव्य मनुजः प्रमदासहस्रम् ।
गच्छन्न लिङ्गशिथिलत्वमवाप्नुयाच्च
नागाधिपं विजयते बलतः प्रमत्तः ॥
कान्त्या कृतायनमपि स्वरतो मयूरान्
वाहं यवेन नयनेन महाविहङ्गम् ।
वातामशीतिमथ पित्तगदं समग्रं
श्लेष्मोत्थविंशतिरुजः परमग्निमान्द्यम् ॥
दुर्नामकामलभगन्दरपाण्डुरोग-
मेहातिसारकृमिहृद्ग्रहणीप्रदोषान् ।
कासज्वरश्वसनपीनसपार्श्वशूल-
शूलाम्लपित्तमर्शांसिशिरोजान् समस्तान् ॥
हत्वा गदानपि च तत् पुनरपथ्यकारि
सर्व्वर्त्तुपथ्यमथ सर्व्वसुखप्रदायि ।
खाद्यं वलीपलितहारि रसायनं स्यात्
श्रीमूलदेवकथितं परमं प्रशस्तम्" ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥

कामाङ्कुशः, पुं, (कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव । नखाघातेन कामोद्दीपनादस्य तथात्वम् ।) नखः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामस्य अङ्कुश इव ।) शिश्नः । इति जटाधरः ॥

कामाङ्गः, पुं, (कामं कामोद्दीपकं अङ्गं मुकुलं यस्य ।) आम्रवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कामातुरः, त्रि, (कामेन आतुरः ।) कामार्त्तः । यथा,
"अर्थोलाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छनम्" ॥ इति नवरत्नमध्ये धन्वन्तरिः ॥

कामान्धः, पुं, (कामेन अन्धयति निजध्वनिजनित-मन्मथोद्दीपनेन हतज्ञानं करोतीति । काम + अन्ध + णिच् + अच् ।) कोकिलः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (कामेन अन्धः । स्मरान्धः । कामवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्यः ॥)

कामान्धा, स्त्री, (कामं यथेष्टं अन्धयति । अन्ध + णिच् + अच् + टाप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः । (स्मरेण अन्धा । कर्त्तव्यज्ञानशून्या । प्रगल्भा-नायिकाविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ३ । ७० ।
"स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका" ॥
अस्या उदाहरणं यथा तत्रैव ।
"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" ॥)

कामायुः [स्] पुं, (कामं यथेष्टं आयुर्यस्य ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कामायुधः, पुं, (कामस्य आयुधमिव मुकुले आकारो-ऽस्ति अस्य । अर्श आदित्वात् अच् ।) महा-राजचूतः । आम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काम-देवास्त्रे क्ली ॥

कामारण्यं क्ली, (कामं मनोहरं अरण्यम् ।) मनोज्ञ-वनम् । इति शब्दमाला ॥
(कामस्य अरण्यमिति विग्रहे कन्दर्पवनम् ॥)

कामारिः, पुं, (कामस्य अरिः ।) विटमाक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ महादेवः कन्दर्पनाशकत्वात् ॥

कामार्त्तः, त्रि, (कामेन ऋतः ।) कामपीडितः । कामातुरः । यथा, मेघदूते ५ ।
"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु" ॥

कामालुः, पुं, (कामं यथेष्टं अलति पुष्पविकाशेन पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + उण् ।) रक्तका-ञ्चनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामावसायिता, स्त्री, (कामेन स्वेच्छया अवसाययति सर्व्वाणि अविद्यावासनाजालानि । काम + अव + सो + णिच् णिनि ततो भावार्थे तल् ।) कामान् स्वेच्छया अवसाययितुं शीलमस्य कामावसायी तस्य भावः । इति सारसुन्दरी ॥ शिवस्याणिमा-द्यष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । इत्यमरः शब्द-रत्नावली च ॥ सा तु सत्यसङ्कल्पता ॥ (अष्टैश्व-र्य्याणि यथा,
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥)

कामावसायित्वं, क्ली (कामावसायिनो भावः । त्व-प्रत्ययः ।) कामावसायिता । इति हेमचन्द्रः ॥

कामिः, पुं, (कामयते इति । कम् + णिच् + इन् ।) कामुकः । तन्त्रां स्त्री । इति मेदिनी ॥

कामिकः, पुं, (कामः अस्त्यस्य ठन् ।) कारण्डवपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (कामेन निर्वृत्तम् । ठञ् । कामनिर्वृत्तकर्म्मणि क्ली । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि ।
"देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति" ॥)

कामिनी, स्त्री, (अतिशयेन कामः अस्या अस्ति इति । काम + इनिः + ङीप् ।) अतिशयकामयुक्ता नारी । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, मनुः ८ । ११२ ।
"कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ष्ये तथेन्धने ।

शाखयाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ॥) मीवल्ली। वन्दा। इति मेदिनी ॥ दारुहरिद्रा। मदिरा। स्त्रीसामान्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती २७०।
“कर्णा इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा”॥)

कामिनीशः, पुं, (कामिन्याः कामिन्याः प्रियाञ्जनस्य ईशः तत्साधनत्वात्।) शोभाञ्जनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

कामी, [न्] पुं, (अतिशयेन कामयते। कम + णिच् + णिनिः।) चक्रवाकः। पारावतः। कामुकः। इति मेदिनी ॥ (यथा, मेघदूते। ७४।
“सभ्रूभङ्गं प्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघैः” ॥) चटकः। इति शब्दरत्नावली ॥ चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऋषभौषधिः। सारसपक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वकामवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ८३।
“कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” ॥)

कामीलः, पुं, (काममनुगच्छति इति खः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) रामगुवाकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कामीन इत्यपि दृश्यते ॥)

कामुकः, त्रि, (कामयते इति। “लषपतपदेत्यादिना” । ३। २। १५४। उकञ्।) कामी। तत्पर्य्यायः। कमिता २ अनुकः ३ कम्रः ४ कामयिता ५ अभीकः ६ कमनः ७ कामनः ८ अभिकः ९। इत्यमरः। ३। १। २०। (यथा, भागवते ९। २३। १७।
“दुष्यन्तः स पुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः” ॥)

कामुकः, पुं, (कम + उकञ्।) अशोकवृक्षः। अतिमुक्तकलता। इति मेदिनी ॥ चटकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुककान्ता, स्त्री, (कामुकानां कान्ता प्रिया।) अतिमुक्तकलता। इति राजनिर्घण्टः ॥

कामुका, स्त्री, (कम + उकञ् + स्त्रियां टाप्। न ङीप्।) धनादीच्छाविशिष्टा। तत्पर्य्यायः। इच्छावती २। इत्यमरः। ३। ६। ९ ॥

कामुकी, स्त्री, (कम + उकञ् + “जानपदकुण्डेति” । ४। १। ४२। ङीष्।) मैथुनेच्छावती। तत्पर्य्यायः। वृषस्यन्ती २। इत्यमरः। ३। ६। ९ ॥ (यथा, नैषधे १९। २४।
“अभिमुभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी सुभगमभिधास्यत्युद्दामापराङ्गवदावदः” ॥)

कामेश्वरी, स्त्री, (काम्यन्ते इति कामा विषयास्तेषां भोग्यानां प्रदायित्वेन ईश्वरी।) कामाख्यापञ्चमूर्त्यन्तर्गतमूर्त्तिविशेषः। यथा,—
“देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ! पञ्च रूपाणि भैरव!।
शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि ॥
कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा।
सारदा च महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता” ॥
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या मन्त्रं यथा, श्रीभगवानुवाच।
“देव्याः कामेश्वरीं मूर्त्तिं शृणु वक्ष्यामि भैरव!।
यस्याश्चिन्तनमात्रेण साधको लभते प्रियाम् ॥
तन्त्रं तस्याः प्रथमतस्ततोऽनुध्यानगोचरम्।
ततः पूजाक्रमं वक्ष्ये क्रमाद्वेतालभैरव! ॥
प्रजापतिस्ततो वह्निरिन्द्रबीजं ततः परम् ॥
चूडाचन्द्रार्द्धसहितं चतुर्थस्वरसंयुतम्।
इदं कामेश्वरीमन्त्रं सर्व्वकामार्थसाधनम्” ॥ * ॥
तस्या ध्यानं यथा,—
“रूपन्तु चिन्तयेद्देव्याः कामेश्वर्य्या मनोहरम्।
प्रभिन्नाञ्जनसंकाशां नीलस्निग्धशिरोरुहाम् ॥
षड्वक्त्रां द्वादशभुजां अष्टादशविलोचनाम्।
प्रत्येकं षट्सु शीर्षेषु चन्द्रार्द्धकृतशेखराम् ॥
मणिमुक्तादिमाणिक्यकृतां मालामुरःस्थले।
कण्ठे च बिभ्रतीं नित्यं सर्व्वालङ्कारमण्डिताम् ॥
पुस्तकं सिद्धसूत्रञ्च पञ्चबाणवरं तथा।
खड्गं शक्तिञ्च शूलञ्च बिभ्रतीं दक्षिणैः करैः ॥
अक्षमालां महापद्मं कोदण्डञ्चाभयं तथा।
चर्म्म पश्चात् पिनाकञ्च बिभ्रतीं वामपाणिभिः ॥
शुक्लं रक्तञ्च पीतञ्च हरितं कृष्णमेव च।
विचित्रं क्रमतः शीर्षं शेषान्यां पूर्व्वमेव च ॥
दक्षिणं पश्चिमञ्चैव तथैवोत्तरशीर्षकम्।
मध्यञ्चेति महाभाग! क्रमात् शीर्षाणि वर्णतः ॥
शुक्लं माहेश्वरीवक्त्रं कामाख्यारक्तमुच्यते।
त्रिपुरापीतसंकाशं सारदाहरितं तथा ॥
कृष्णं कामेश्वरीवक्त्रं चण्डायाश्चित्रमिष्यते।
धम्मिल्लसंयतकचं प्रतिशीर्षं प्रकीर्त्तितम्।
सिंहोपरिसितप्रेतं तस्मिंल्लोहितपङ्कजम्।
कामेश्वरी स्थिता तत्र ईषत्प्रहसितानना ॥
विचित्रांशुकसंवीता व्याघ्रचर्म्माम्बरा तथा।
एवं कामेश्वरीं ध्यायेद्धर्म्मकामार्थसिद्धये” ॥
इत्यादि कालिकापुराणे ६३ अध्यायः ॥

कामोदकं, क्ली, (कामेन स्वेच्छया दत्तं उदकम्।) मृतोद्देशे स्वेच्छया दत्तोदकम्। इति मिताक्षरा ॥

कामोदा, स्त्री, (कुत्सितो मोदो आमोदो यस्याः। सहृदयमनोहरत्वाभावात्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः ॥

काम्पिल, पुं, (कम्पिलः नदीविशेषः तस्य अदूरे भवः अण्।) काम्पिल्यदेशः। इति शब्दरत्नावली ॥ (अयन्तु पाञ्चालस्य दक्षिणांशे वर्त्तते। इति हरिवंशः ॥)

काम्पिल्यः, पुं, (कम्पिल + जातार्थे ष्यञ्।) गुण्डारोचनीनामसुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कम्पिलाया अदूरे भवः इति सङ्काशादित्वात् ण्यः।) उत्तरदेशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १। १३९। ६८।
“माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्।
सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्।
दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्म्मण्वती नदी” ॥)

काम्पिल्लः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः।) गुण्डारोचनी। कमलागुँड़ी इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। १४६ ॥ तस्य रूपान्तराणि कम्पिल्लः। कम्पीलः। कम्पिलः। काम्पिल्यः। इति भरतः ॥

काम्पिल्लका, स्त्री, (काम्पिल्ल + स्वार्थे कन् टाप् च।) काम्पिल्लः। इति हारावली ॥ (क्वचित् क्लीवेऽपि दृश्यते। यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अः।
“चूर्णं काम्पिल्लकं वापि तत्पीतं गुटिकाकृतम्”।)

काम्पीलः, पुं, (काम्पिल + अण् निपातनात् साधुः।) काम्पिल्लः। इति शब्दरत्नावली ॥ (“देवीं काम्पीलवासिनीम्” । इति यजुर्व्वेदे ॥)

काम्पीलकः पुं, (काम्पील + स्वार्थे कन्।) काम्पिल्लः। इति रत्नमाला ॥

काम्बलः, पुं, (कम्बलेनावृतः। कम्बल + अण्।) कम्बलावृतरथः। इत्यमरः। २। ८। ५४ ॥

काम्बविकः, पुं, (कम्बुः शङ्खं भूषणत्वेन शिल्पमस्य ठक्।) शङ्खकारः। इत्यमरः। २। १०। ८। शाँखारी इति भाषा ॥

काम्बुका, स्त्री, (कुत्सितं अम्बु यस्याः कप्। कोः कादेशः।) अश्वगन्धा। इति रत्नमाला ॥

काम्बोजः, पुं, (कम्बोजदेशे भवः इति। अण्।) काम्बोजदेशजघोटकः। इत्यमरः। २। ८। ४५ ॥ सोमवल्कः। पुन्नागवृक्षः। इति मेदिनी ॥ (कम्बोजः अभिजनो यस्य सिन्ध्वादित्वात् अण्।) म्लेच्छजातिविशेषः। स तु यवनतुल्यः सगरराजेनास्य सर्व्वशिरोमुण्डनं कृतम्। यथा। हरिवंशे ॥
“अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्।
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च”।

काम्बोजी, स्त्री (कम्बोजेषु भवः कच्छादित्वात् अण् ङीप्।) माषपर्णी। माषाणी इति भाषा। इत्यमरः २।४।१३८॥ वल्कलखदिरः। इति मेदिनी ॥ पापिड़ि खएर इति भाषा ॥ गुञ्जा। कुँच इति भाषा। वाकुची। हाकुच् इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः ॥

काम्यं, त्रि, (काम्यते इति। कम् + णिच् + कर्म्मणि यत्।) कमनीयम्। सुन्दरम्। इति हेमचन्द्रः ॥ (“काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च।
अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥
इति जावालः ॥) कामनायुक्तव्यक्तिः। कर्त्तव्यकर्म्म। यथा, मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशधृता स्मृतिः
“यत् किञ्चित् फलमुद्दिश्य यज्ञदानजपादिकम्।
क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यं परिकीर्त्तितम्” ॥

काम्यदानं, क्ली, (काम्यञ्च तत् दानञ्चेति।) कमनीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानं कामनया वा दानं। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। प्रवारणम् २। इत्यमरः। ३। २। ३ ॥ (यथा, गरुड़पुराणे।
“अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते।
दानं तत् काम्यमाख्यातं ऋषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः” ॥)

कायं, क्ली, मनुष्यतीर्थम्। इति मेदिनी ॥ (कः प्रजापतिर्देवतास्य। “कस्येत्” । ४। २। २५। इत्यण् इदन्तादेशश्च ततः आदिवृद्धिः।) प्राजापत्यतीर्थम्। तत्तु स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलम्। कनिष्ठानामिकयोरधोभाग इति यावत्। इत्यमरभरतौ ॥ (यथा मनुः २। ५९।
“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते।
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः” ॥)

कायः, पुं, (को प्रजापतिः देवता [illegible]।

२५। इत्यब्ज। इदन्तादेशश्च। यस्येतिलोपात् पर-
त्वादारिरद्भिः कदैवतम्। स तु ब्राह्मतीर्थम्।
(कायति प्रकाशते इति अच्।) मूर्त्तिः।
("कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम्।
समागमाः सापगमाः सर्व्वमुत्पादि भङ्गुरम्"॥
इति हितोपदेशः॥) संघः। लक्ष्यः। स्वभावः।
इति मेदिनी॥ प्राजापत्यविवाहः। इति स्मृतिः॥
(यथा मनुः ३। ३८।
"आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन्
षट् षट् कायोढजः सुतः"॥)
अस्य लक्षणं उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम्॥ मूलधनम्।
यथा,—नारदः।
"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु क..ऽका"॥

कायमानं, क्ली, (कायस्य मानमिव मानमस्य।) तृण-
कुटीरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कायवलनं, क्ली, (कायो वल्यते आच्छाद्यते अनेन।
वलसंवृतौ करणे ल्युट्।) कवचम्। इति हारा-
वली। ७३॥

कायस्थः, पुं, (कायेषु सर्व्वभूतशरीरेषु अन्तर्यामि-
तया तिष्ठतीति। काय+स्था+कः।) पर-
मात्मा। (यथा उत्तरगीतायाम्।
"कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते"॥
काये ब्रह्मकाये तिष्ठतीति। काय+स्था+कः।)
नरजातिविशेषः। इति मेदिनी॥ तत्पर्य्यायः।
कूटकृत् २ पञ्जीकारः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥
करणः ४ पञ्जिकारकः ५। इति जटाधरः॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा*।

श्रीहर उवाच।
"भूयश्चेदं प्रवक्ष्यामि वगलेति मनूत्तमम्।
यस्य ग्रहणमात्रेण कायस्थो विप्रसेवकः॥
पार्व्वत्युवाच।
अतीव चित्रं शम्भो! त्वमुक्तवानात्र यथोत्तम।
शूद्रात् कनीयसी जातिरभवद्विप्रसेवकः॥
श्रोष्यामहं हि कायस्थवृत्तान्तं ब्रूहि विस्तरात्।
कायस्थः क्षत्रविट्शूद्रान्तते विप्रार्चकः कथम्॥
केन प्रकारेण च वा वगलेति गृहीतवान्।
ततश्च सिद्धविद्याया वगलाया वरेश्वर!॥
श्रोष्यामि महिमानञ्च साधनं त्वत्त एव हि॥
हर उवाच।
ब्रह्मपादांशतो जन्म यातः कायस्थनामभृत्।
ककारं ब्रह्मणं विद्यादाकारं नित्यसंज्ञकम्॥
यकारन्तु निकटं ज्ञेयं तत्र काये हि तिष्ठति।
कायस्थोऽतः समाख्यातो मसीशं प्रोक्तवांश्च यम्॥
जीवत्त्वात् भृगुपदे जन्मत्वात् शोभना धियः।
शठश्च शूरता किञ्चिदनेकप्रतिपालकृत्॥
जन्मावधि द्विजार्चायां मतिरेव निरन्तरम्।
कुशासनादि सकलं गृहीत्वा मस्तकोपरि॥
अनुगच्छामि सततमिति चिन्तामनाः सदा।
शठत्वाच्चतुरत्वाच्च विप्रसेवामनुत्तमाम्॥
वाञ्छत्येव मसीशः स सदोद्वेगीतिमावहन्।
ब्राह्मणं चेश्वरं ज्ञात्वा भक्त्या स्तौति पुटाञ्जलिः॥
यं यं गच्छति विप्रश्च मसीशश्चानुगच्छति।
नद्यादौ गत्वा चेद्विप्रः स्नात्वा कुर्य्यात्तपोऽपि च॥
यावत्तावच्च तिष्ठेत् स क्षुधया पीड़ितोऽपि च।
तथापि नासनं लाति शिरे धर्त्तुं द्विजोऽपि च॥
मसीशार्थादीन्निलाय क्षत्रवैश्योपमाय च।
अशूद्रायेति वोढुं न ददात्येवासनादिकम्॥
पार्व्वत्युवाच।
चित्रं ब्रवीषि हे नाथ कायस्थोऽशूद्र एव किम्।
जाने शूद्रकनिष्ठं तं शूद्रतुल्यः कथं स न॥
क्षत्रवैश्योपमो शुक्लवर्णेष कथमीश्वर!॥
हर उवाच।
ब्रह्मपादांशतः शूद्रमसीशौ द्वौ बभूवतुः।
शूद्रात् परः कनिष्ठः स जातः कालि! कृतञ्च तत्॥
किन्तु सामादिवेदान् हि क्षत्रो विट् शूद्र एव हि।
गृहीतवान्न तत् किञ्चिन्मसीशोऽलसतः प्रिये!॥
अतो यज्ञोपवीती न ते हि यज्ञोपवीतिनः।
एते स्युर्वैदिकाचारा मसीशो हि स्वभावतः॥
मस्या सह तु लेखन्या सर्व्वं लेखितुमीश्वरः।
लेखितुं नैव शक्नोति वैदिकं किञ्चितं किल॥
अतो हृदि विचार्य्याथ खेदेन विप्रमीश्वरम्।
ज्ञात्वा भक्त्यानुगच्छेद्धि यत्र याति धरासुरः॥
कृतत्रेताद्वापरेषु गतेष्वपि मसीशकः।
तदपि त्यक्तवान्नैव दृढां भक्तिं द्विजेषु च॥
ततो हि कृपया विप्रः कायस्थमनुस्मृत्य हि।
वाक्यं प्राददद्विद्यां वगलेति तव प्रिये!॥
यतो दीक्षामात्रमेव पवित्रः कार्य्यसिद्धिता।
ततः कुशासनादींश्च वोढुं प्रादात् शिरोपरि॥
एवं प्रकारेण कालि! विप्राणामनुगाः कलौ।
कायस्थाः कालिके! देवि! पुनस्तद्विभवं शृणु॥
कलिप्रथमतो राजा क्षत्रियाणां महाबलः।
सुयज्ञनामा गोमेधमखमारब्धवान् प्रिये॥
आहूतवांश्च सर्व्वान् स चतुर्योजनमध्यतः।

---

* कायस्थोत्पत्त्यादौ पद्यकृता राज्ञा यानि प्रमाणानि
संगृहीतानि तद्विस्तराधुना प्राप्तानि। कतिपयप्रशस्तप्रा-
माणप्रमाणान्यपोद्धृतानीति। तद् यथा,—
"अथ ध्यानस्थितस्यास्य सर्वकायाद्विनिर्गतः।
द्विव्यरूपः पुमान् हस्ते मसीपात्रञ्च लेखनी॥
चित्रगुप्त इति ख्यातो धर्म्मराजसमीपतः।
प्राणिनां सदसत्कर्म्मलेखाय स निरूपितः।
ब्रह्मणातीन्द्रियज्ञानी देवाग्न्यर्थयज्ञभुक् स वै।
भोजनाच्च सदा तस्माद्दाहुतिर्दीयते द्विजैः॥
ब्रह्मकायोद्भवो यस्मात् कायस्थो वर्ण उच्यते।
नानागोत्राश्च तद्वंश्याः कायस्था भुवि सन्ति वै"॥
इति पद्मपुराणे सृष्टिखण्डम्॥ *॥
दत्तात्रेय उवाच।
"चित्रगुप्तं महाप्राज्ञं पुलस्त्यमुनिपुङ्गवम्।
उपगम्य पप्रच्छ भीष्मः शरशय्यागतान्तरः॥
चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां तथैव च।
सम्भवः सङ्कराद्दीनां श्रुतो विस्तरतो मया॥
कायस्थोत्पत्तयो लोके ख्याताश्चैव महामुने।
भूय एव महाप्राज्ञ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥
वैष्णवा दानशीलाश्च पितृयज्ञपरायणाः।
सुधियः सर्व्वशास्त्रेषु कायाकल्पविबोधकाः॥
येषां शीलप्रवणानां ब्राह्मणानां विशेषतः।
तानहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महामुने!॥
एतत्सर्वं च विप्र! समुपदेशेषतः।
इति श्रुत्वा मुनिश्रेष्ठः, गाङ्गेय! शृणु तत्त्वतः॥
पुलस्त्य उवाच।
कुरु सार्द्धं... कायस्थोत्पत्तिकारणम्।
न श्रुतं यत् त्वया पूर्व्वं तच्च कथयतः शृणु॥
येनेदं सकलं विश्वं स्थावरं जङ्गमं तथा।
उत्पाद्य पाल्यते भूयो निधनाय प्रकल्प्यते॥
अव्यक्तः पुरुषः शान्तो ब्रह्मा लोकपितामहः।
यथाऽसृजत् पुरा विश्वं कथयामि तव प्रभो"॥
"मुखतोऽस्य द्विजा जाता बाहुभ्यां क्षत्रियास्तथा।
ऊरुभ्यां च तथा वैश्याः पद्भ्यां शूद्राः समुद्भवाः॥
द्विचतुःषट्पदादींश्च सर्व्वान् सरीसृपान्।
एककालेऽसृजत् सर्व्वं चन्द्रसूर्य्यौ च तारकाः॥
एवं बहुविधानेन विश्वमुत्पाद्य भारत!।
उवाच तं सुतं ज्येष्ठं कश्यपं चामितौजसम्॥
प्रतियत्नेन भोः पुत्र जगत् पालय सुव्रत!।
इत्याज्ञाप्य सुतं ज्येष्ठं ऋषिश्चाभवदुत्सुकम्॥
ततस्तु ब्रह्मणा तेन यत् कृतं तन्निबोध मे"॥
"दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च।
समाधिस्थोऽभवत् प्राणान् संयम्य शान्तमानसः॥
ततः समाधिसमर्थेऽकूर्त्तं तद्वदामि ते।
तच्छरीरान्महाबाहुः श्यामः कमललोचनः॥
कम्बुग्रीवो गूढ़शिराः पूर्णचन्द्रनिभाननः।
लेखनीच्छेदनीहस्तो मसीभाजनसंयुतः॥
निःसृत्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः।
उन्मनः सुविचित्राङ्गः ध्यानस्तिमितलोचनः॥
त्यक्त्वा समाधिं गाङ्गेय! तं ददर्श पितामहः।
अधोऽर्द्धनिरीक्ष्याथ पुरुषं चापतः स्थितः॥
नामधेयं च मे तात! कथयेतः परम्।
यच्चोचितञ्च यत् कार्य्यं तत् त्वं मामनुशाधय"॥
पुरुषश्च उवाच।
"इत्याकर्ण्य ततो ब्रह्मा पुरुषं स्वशरीरजम्।
प्रहृष्य प्रत्युवाचेदमानन्दितमतिः पुनः॥
स्थिरचित्तं समाधाय ध्यानस्थमतिसुन्दरम्।
मच्छरीरात् समुद्भूतस्तस्मात् कायस्थसंज्ञकः॥
चित्रगुप्तेति नाम्ना वै ख्यातो भुवि भविष्यसि।
धर्म्माधर्म्मविवेकार्थं धर्म्मराजपुरे सदा॥
स्थितिर्भवतु ते वत्स! ममाज्ञां प्राप्य निश्चलाम्।
क्षत्रवर्णोचितो धर्मः पालनीयो यथाविधि॥
प्रजाः सृजस्व भोः पुत्र भुवि भाग्यसमन्विताः।
तस्मै दत्त्वा वरं ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत"॥
पुलस्त्य उवाच।
"चित्रगुप्तान्वये जाताः शृणु तान् कथयामि ते।
श्रीभद्रा नागरा गौराः श्रीवत्सश्चैव माथुराः॥
अहिफणाः सौरसेनाः शैवसेनास्तथैव च।
वर्णावर्णद्वयश्चैव अम्बष्ठाश्च सत्तम"॥
शृणु तेषाञ्च कर्म्माणि कुरुवंशविवर्द्धन!।
पुत्रान् वै स्थापयामास चित्रगुप्तो महीतले॥
धर्म्माधर्म्मविवेकज्ञश्चित्रगुप्तो महामतिः।
भृत्यानां बोधयामास सर्व्वसाधनमुत्तमम्॥
पूजनं देवतानाञ्च पितॄणां यज्ञसाधनम्।
वर्णानां ब्राह्मणानाञ्च सर्व्वदातिथिसेवनम्॥
प्रजाभ्यः करमादाय धर्म्माधर्म्मविलोकनम्।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन पुत्राः स्वर्गस्य काम्यया॥
या माया प्रकृतिः शक्तिश्चण्डी चण्डप्रमर्द्दिनी।
तस्यास्तु पूजनं कार्य्यं सिद्धिं प्राप्य दिवं गताः॥
धर्म्माधिकारमासाद्य यती यज्ञभुजः सदा।
भवद्भिः सा सदा पूज्या भावत्या जपकादिभिः॥
भवन्ती शिवदा नित्यं पूजदा सा तु चण्डिका।

ब्राह्मणान् भ्रान्तिवशतः केवलं सुतपसं विना ॥
प्रासादाङ्गनद्विजान् यातो दृष्ट्वा सुतपसः प्रिया।
धवं तिरस्कृतवती यथैतच्छृणु कान्तिके! ॥
हे स्वामिंस्त्वां नृपो मूर्खं मत्वा नाहूतवान् मखे।
केवलं तव पाण्डित्यं मत्समीपे न शोभते ॥
सुतपा उवाच।
कान्ते! ब्रवीमि विप्राणां यत् कर्त्तव्यं शृणुष्व तत्
यात्रामात्रं वस्त्रान्नं काङ्क्षितव्यं न चाधिकम् ॥
विद्वांश्चेद्विद्या दातव्या क्वापि नाशाज्जवं चरेत्।
मूर्खश्चेत् केवला सन्ध्या सदोपास्या प्रयत्नतः ॥
प्रिये तेन च वक्तव्यमृतमेवाप्रियन्त्वपि।
विप्रेण सततं कार्य्यं वैद्यमागमिकञ्च तत् ॥
ऋतौ गच्छेच्च स्वां कान्तां मुदा कालञ्च पातयेत्।
काली कालादिकं वापि जपेद्विप्रो निरन्तरम् ॥
स्वयं स्वभावतो नृणां क्षत्रादीनां शिवं वचः।
वक्तव्यं चेन्न गच्छन्ति विप्रस्थानिनं तत्क्षितिः ॥
ब्राह्मण्युवाच।
सुमानुषत्वं ते कान्त! सुविप्रत्वं धव! त्वयि।
तिष्ठत्वेव चिरं विप्र तेऽन्तौ मे मरणं शिवम्।
कांस्यकङ्कणवलयौ सङ्गिनौ मे मृतावधि ॥
सुतपा उवाच।
प्रिये ते ह्यधुना तीव्रं धनान्तःकरणं सदा।
विना निमन्त्रितेनापि गत्वा चानीयते धनम् ॥
इत्युक्त्वा सुतपाः कान्तां गत्वा राजसभां प्रिये!।
राजन्तं सुयज्ञं वरणं प्रोवाच नृपतिं द्विजः ॥
रे सुयज्ञ! विनाज्ञानैरगच्छं ते सभामहम्।
विप्राणां वरणं राजन्! क्षत्रियाणां तथैव च ॥
ज्ञातं तदपि नाहं रे त्वया दृष्टः स्वचक्षुषा।
भ्रष्टो भवतु ते यज्ञः शीघ्रं यातु स्थानान्तरम् ॥
क्रुधैतदुक्त्वा सुतपास्ततो नृपसदः स्थानात्।
विप्रो निःसृतवान् राजा भीतेन मनसाब्रवीत् ॥
हे पुरोहित! हे विप्र! हेऽङ्गिरोऽसौ गतः स कः।
रे इत्युक्त्वा सभामध्ये वृत्तान्तं वद विस्तरात् ॥
नृपाज्ञया क्षत्रियार्थं पट्टादिवस्त्रसंकुलम्।
स्वर्णाङ्गुरीयकमपि चानेतुं गतवान् हि यः।
कोषमन्दिरमालोक्य राजान्तिकमथागतः ॥
इत्यब्रवीच्च राजानं चिन्तन्ते कोषमन्दिरे।
किञ्चिच्च वस्तु दृष्टं न दृष्टं भस्मतृणादिकम् ॥
श्रुत्वैतत् विस्मितो राजाऽब्रवीच्चैतत् पुरोहितम्।
हे पुरोहित! विप्र! त्वं ज्ञातवान् यत्त्वभूच्च तत् ॥
कोऽपराधोऽस्ति मे विप्रः कथं शान्ता गतः प्रभो!।
कोषमन्दिरसंपातसंवादं दत्तवानयम् ॥
कोषे नास्ति धनं किञ्चित् सर्व्वं भस्मतृणादिकम्।
श्रुत्वैतदङ्गिरा ब्रूते सुतपा यत्र तत्पट ॥
ततो दुर्गं स राजा च तूर्णं स्वर्णकुठारकम्।
गले बद्धा द्विजकुलैर्गतवान् सुतपोऽन्तिकम् ॥
अङ्गिरादिद्विजाः सर्व्वे तत्राद्य सुतपोद्विजम्।
स्तुतिचक्रुः स राजा च दूरस्थो भक्तितोऽस्तवीत् ॥
अङ्गिरःप्रभृतय ऊचुः।
धरामरवर! प्राज्ञ! नो वरस्त्वं धरातले।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वदयाचामह उमेशहृत्! ॥
देवस्त्वं देवताज्ञस्त्वं पण्डितानाञ्च पण्डितः।
दयालो! नो दयस्व त्वं! नमस्ते वरतो वर! ॥
ब्रह्म ब्रह्मज्ञ एव त्वं ब्राह्मणेश्वर मानद!।
राज्ञः शिवं नो मानं त्वदयाचामह उमेशहृत्"! ॥
सुयज्ञराज उवाच।
हे नाथ! हे धरेशेश! धर्म्मकर्म्मविधायक!।
वर्णेश्वर! नमस्तुभ्यं वन्दे ते चरणाम्बुजम् ॥
हे ब्रह्मण्यदेव! हे नाथ हे धरामर हे प्रभो!।
कृपां कुरु नमस्तुभ्यं प्रणमामि पदं तव।
नाहं जानामि ते पूजां नाहं जानामि ते स्तुतिम् ॥
नाहं जानामि ते ध्यानं मूढं मां कृपया दय ॥
सुतपा उवाच।
किमर्थं स्तुथ हे विप्राः किमर्थं स्तौषि हे नृप!।
गच्छ यात मखं गन्धं सुखेन सफलं कुरु ॥
श्रुत्वेति सुतपोवाक्यं सुयज्ञः सुखमानसः।
कृताञ्जलिपुटो राजा चाब्रवीदिदमुत्तमम् ॥
राजोवाच।
निमन्त्रणान्तु विप्रेन्द्र! भोज्यञ्च सकलोत्तमम्।
गच्छापराधसाहस्रं क्षमस्व मे कृपां कुरु ॥
अपराधसहस्राणि कृतवानहमव्यय!।
गच्छ मद्राजतीं मुद्रामयुतां मां कृपां कुरु ॥
मत्सभास्था द्विजा ह्येते प्रोचुः पाण्डित्यमद्भुतम्।
गुणांश्च ते बहुविधान् श्रुत्वाहं सुखमानसः ॥
क्षमस्व नाथ! मे दोषमेकं प्रश्नोत्तरं वद।
मत्सभास्थो बुधः कोऽपि न ब्रवीति विदाम्वर! ॥
आगच्छति कलिर्घोरस्तत्र के भक्षितो द्विजान्।
अर्चिष्यन्तीति श्रुत्वा मे वरञ्च मरणं शिवम् ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्रोऽब्रवीच्च सदयो नृपम् ॥
सुतपा उवाच।
हे सुयज्ञ नृपश्रेष्ठ! ब्राह्मणातिप्रियो नृपः।
पश्यैतान् विप्रभृत्यांस्त्वमासनादिशिरोष्टितान् ॥
एतद्घोरकलावेते भविष्यन्ति द्विजार्चकाः।
जात्या मसीशाः कायस्था ब्राह्मणेश्वरमानसाः ॥

तथाप्योक्ता सुरापेया यानपेया द्विजातिभिः ॥
वैष्णवं धर्ममाश्रित्य मद्वाक्यं प्रतिपालय।
कर्त्तव्यं हि प्रयत्नेन लोकद्वयहिताय वै ॥
अनुशिष्य सुतानेवं चित्रगुप्तो दिवं ययौ।
धर्मराजस्याधिकारी चित्रगुप्तो बभूव च ॥
सर्वं भीष्म! समुत्पन्नाः कायस्था ये प्रकीर्तिताः।
ये यद्वाक्ये यथा ख्याताः संवादं शृणु तत्परः ॥
अहं ते कथयिष्यामि विचित्रं परमाद्भुतम्।
प्रभावं चित्रगुप्तस्य समुद्भूतं यथा पुरा:" ॥
पुलस्त्य उवाच।
"सौदासो नाम राजाभूत् सप्तद्वीपाधिपो भुवि।
सदा पापरतः सोऽथ धर्माधर्मं न विन्दति ॥
स यथा स्वर्गमासाद्य लेभे पुण्यफलं शृणु।
सर्वपापी दुराचारः सर्वधर्मविवर्जितः ॥
राजनीतिगतं धर्मं न जानाति कदाचन।
चातिथ्यजयकर्माणि तन्नत्याधनमुत्तमम् ॥
न कर्त्तव्यं द्विजैः क्वापि मयाप्यत्र महीतले।
एवमाज्ञप्तवांल्लोके दैवपित्र्यकर्मणि ॥
परित्यज्य स्वकं देशं तस्मा देशान्तरं ययौ।
ये केचिद्वसतिं चक्रुर्लोकेषु ब्राह्मणादिषु ॥
ततः प्रभृति गाङ्गेय! न यज्ञयजनं क्वचित्" ॥
"न कोऽपि कुरुते भीष्म! पुण्यं तत्र निषेधितम्।
स्मृत्वा ब्राह्मणादिभ्यः करं कर्मविदूषकः ॥
यतो धर्मध्वंसी चैव शृणु कर्म विपाकजम् ॥
कालेनाल्पेन गाङ्गेय सौदासो विचरन् महीम्।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च द्वितीया चोत्तमा तिथिः ॥
तस्यां कार्य्येव कायस्थैश्चित्रगुप्तस्य पूजनम् ॥
मसीभक्तिभावेन धूपदीपादिभिस्तथा ॥
दैवयोगात्तथायातः सौदासः पर्यटन्महीम्।
कदाचित्सुगरीयेण दृष्ट्वा च पूजनं ततः।
कृत्वा सुपूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य भक्तितः ॥
गतपापोऽभवत् सद्यः सौदासोऽसौ महीपतिः।
चित्रगुप्तप्रभावेण गतो लोकं सुरालयम् ॥
इदं विचित्रमाख्यानं चित्रगुप्तप्रभावजम्।
कथितं नृपशार्दूल! किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि ॥
इत्याकर्ण्य ततो भीष्मः प्रत्युवाच मुनिं ततः।
विधिना केन तत्रापि पूजा कार्य्या महामुने! ॥
को मन्त्रः को विधिस्तत्र सर्व्वं तद्वद मे प्रभो।
यामासाद्य मुनिश्रेष्ठ! सौदासः स्वर्गमाप्तवान् ॥
पुलस्त्य उवाच।
चित्रगुप्तस्य पूजाया विधानं कथयाम्यहम्।
नैवेद्यैर्घृतपक्वैश्च यथाकालोद्भवैः फलैः ॥
गन्धपुष्पोपचारैश्च धूपदीपैः समाहितः।
चित्रगुप्तञ्च संपूज्य श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥
नवकुम्भं समानीय पानीयपरिपूरितम्।
शर्करापूरितं कृत्वा पात्रं तस्योपरि न्यसेत् ॥
पूजान्ते च प्रयत्नेन दातव्यञ्च द्विजन्मने।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कायस्थानपि मन्त्रवित् ॥
मसीभाजनसंयुक्तः सदा चरसि भूतले।
लेखनीच्छेदनीहस्तचित्रगुप्त! नमोऽस्तु ते ॥
चित्रगुप्त नमस्तुभ्यं नमस्ते धर्मरूपिणे।
तेषां त्वं पालको नित्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र चित्रगुप्तस्य पूजनम्।
एवं संपूज्य विधिवत् सौदासो भक्तिभावतः ॥
अचिरात् पापसंमुक्तो राज्यं कृत्वा मृतो नृपः।
नीतोऽसौ यमदूतैश्च यमलोकं भयानकम् ॥
चित्रगुप्तन्तदा पृच्छद्धर्मराजोऽपि भारत! ॥
धर्मराज उवाच।
सौदासोऽसौ दुराचारः पापकर्मसदारतः।
यानि कानि च पापानि राजासौ कृतवान् भुवि ॥
पृष्टोऽसौ यमराजेन धर्माधर्मविशारदः।
धर्मराजं ततः प्राह चित्रगुप्तो महामतिः ॥
विपाकं धर्मजं ज्ञात्वा तं प्रत्यक्षाब्रवीदिदम् ॥
चित्रगुप्त उवाच।
जानेऽहं पापकर्मासौ राजायं विदितः सदा।
त्वत्प्रसादादहं सौरे! पूज्योऽस्मि वसुधातले ॥
त्वया दत्तं वरं स्थानं भक्तोऽयं सदा प्रियः।
इति ज्ञात्वा वदाम्यत्र राजापापोऽस्ति मे मतिः ॥
पूजां चकार राजासौ दृष्ट्वा पूजाञ्च मामकीम्।
अतस्तुष्टोऽस्मि हे देव! यातु विष्णुपदं नृपः ॥
यमेनाज्ञापितो राजा वैष्णवं पदमाप्तवान्।
ये चान्ये पूजयिष्यन्ति चित्रगुप्तं महीतले ॥
कायस्थाः पापनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिम्।
तस्मात् त्वमपि गाङ्गेय! पूजां कुरु विधानतः ॥
दत्तात्रेय उवाच।
मुनेर्वचनमाकर्ण्य भीष्मः प्रयतमानसः।
चकार पूजनं तत्र चित्रगुप्तस्य तत्परः ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायाञ्च भारत!
यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् ॥
ततो यमद्वितीयेति संज्ञा लोके बभूव च।
तेनैव भगिनीहस्ते भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनम् ॥

महाविद्योपासकाश्च गुणतः क्षत्रियोपमाः ।
कलौ हि क्षत्रियाभावात् वैश्याभावाच्च सुव्रत ! ॥
एते भक्त्या भविष्यन्ति विप्रामामसहिष्णवः ।
विप्रप्रिया विप्रभक्ता विप्रमानप्रदा यतः ॥
महाविद्याश्रितश्चैते क्षत्रकर्म्मकृतः कलौ ।
मस्या एवेश इत्यस्मात् मसीशोऽसौ निगद्यते ॥
ब्राह्मणो विप्रमूर्त्तिस्तु पादांशे सम्भवन्ति न ।
कायस्था इति संज्ञाः स्युः सुयज्ञैषां शिवा मतिः ॥
श्रुत्वैतत् सकलं राजा वृत्तान्तं सुतपोमुखात् ।
प्रेमाश्रुभिन्नंत्वकारी कृताञ्जलिपुटोऽब्रवीत् ॥
राजोवाच ।
इतः परन्तवेऽहश्चेत् म्रियं तदपि मच्छिवम् ।
श्रुतं यत्तव जातीनां क्षत्रहीनकलौ सुख ॥
ततोऽतितुष्टः सुतपा उवाच मधुरं नृपम् ।
सुयज्ञ ! सुमतिस्त्वं हि त्वत्तो विप्रप्रियो न हि ॥
मानेन ब्राह्मणानां हि वरञ्च मरणं नयेः ॥
सुयज्ञोवाच ।
हे नाथ सुतपो विप्र ! श्रुतं यन्मेऽङ्गत्वन्मुखात् ।
कृपया ब्रूहि तत् सर्व्वं ते जातेर्म्महिमानमु ॥
ब्राह्मणो ब्रह्म जानाति नान्यजातिरिति श्रुतिः ।
ब्रह्मज्ञानी सदा विप्रो न चेद्ब्राह्मणसंज्ञकः ॥
विना प्रयुक्तिं यो विप्र उपकारी स्वयं भवेत् ।
आशीः करोति ब्रूते च क्षत्रादीनां शिवं वचः ॥
स एव साक्षाद्ब्रह्मेति विप्राणां जातिलक्षणम् ।
ब्राह्मणाज्ञावचो ये न गृह्णन्ति पालयन्ति च ॥
गुर्व्वाज्ञालङ्घनं पापं स्पृशेत्तेषां शरीरतः ।
पित्रेति सकलं प्रोक्तं ते च सन्दिग्धजातयः ॥
वषट्कारादि सकलं सृष्टिस्थितिलयश्च यत् ।
शक्नुवन्ति हि कर्त्तुं ते विप्राः पित्रेति चोक्तमु ॥
विनायासैर्मुदा यो यत् विप्राय शक्तितो ददत् ।
मुदा तदेव गृह्णाति विप्राणामिति लक्षणम् ॥
केषामपि न कापथ्यं कुरुते ब्राह्मणः क्वचित् ।
विनापराधैर्न शपेदिति तज्जातिलक्षणम् ॥
हिंस्रे भवति हिंस्रः स शठे शाठ्यं समाचरेत् ।
आर्जवश्चेन्द्रियग्रामान् स्ववशे स्थापयेच्चिरम् ॥
दयालुश्च सदा विप्र इति पुत्र हृदि स्मरन् ।
भीत्या भक्त्या सदा पूज्यः पितेति ब्रूतवांश्च मे ॥
कटूक्त्या यदि गृह्णाति हृदा दुःखेन राति चेत् ।
तद्विप्रो दुःखं भजते दातुर्नैव शिवं क्वचित् ॥
वित्तशाठ्यं स्वकशाठ्यं कार्य्यं नोभयतः क्वचित् ।
इत्यप्यात्मज विप्राच्च श्रुतं शासनसम्मतम् ॥
शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि सावधानं समाचर ।
घ्नन्तं बकशपन्तं वा नैव द्रुह्यति भूसुरम् ॥
सुतपो नाथ मे पित्रा यद्यदुक्तं तदुक्तवान् ।
त्वञ्चापि ब्राह्मणं ब्रह्म यथारुचि तथा कुरु ॥
श्रुत्वैतत् सुतपा विप्र उवाच परमादरम् ।
राजन् वरं वृणु वृणु यत्ते मनसि वाञ्छितम् ॥
सुयज्ञ उवाच ।
ऋषे ! वरेण ते नैक उपकार इहाधुना ।
यज्ञे समाप्ते मे मस्तच्छेत्ता रामो भविष्यति ॥
सुतपा उवाच ।
यज्ञं समाप्य सुखतः प्रगच्छेर्विन्ध्यनैर्ऋतिम् ! ।
तत्र वै स्वर्णदानद्या मध्ये द्वीपोऽस्ति सुन्दरः ॥
द्वादशक्रोशमानो हि तद्गत्वा वसतिं कुरु ।
यदा परशुरामस्ते कश्चिच्छेत्ता भविष्यति ॥
भविष्यति च काशः स नय ते वाञ्छितं वरम् ।
ततः पुनः कृते राजन् जम्बुद्वीपेश्वरो भवान् ॥
भविष्यतीति त्वं वीजरूपेण तिष्ठ तत्र हि ।
वरं ते वाञ्छितं गृह्ण तुष्टोऽहं भक्तितस्तव ॥
इहतः परतो यद्यत् परमानन्द मुत्तमम् ॥
सुयज्ञराजोवाच ।
नाथ ! नाहं वरं याचे याचे केवलमाकृते ।
चिरं मम मतिस्तिष्ठेदिति देहि वरोत्तमम् ॥
तेऽङ्घ्रौ पवित्रे परमे सर्व्वत्र सुखदे किल ।
तदेवास्तु इति प्रोच्य सुतपा गतवान् गृहम् ॥
राजापि च मखं कृत्वा विप्रेभ्यो दक्षिणां ददत् ।
परिवारयुतोऽगच्छद्द्वीपे काञ्चनदान्तरे ॥
वसतिं वरतः प्राप्तां चतुर्द्दिक्षु जलप्लुताम् ।
चक्रस्थाः प्रापटन् विप्राः पण्डिताः स्वस्ववासभूम् ॥
एको मसीशः सर्व्वाख्यः सर्व्वाणीहृदयद्विजात् ।
कुलप्रदीपः स्वीयानां जातीनां पूतनास्पृहः ॥
बगलेति महाविद्यां गृहीत्वा साधयन् मुदा ।
सर्व्वाणीहृदयाख्यस्य पण्डितस्य प्रसादतः ॥
वरं याचितवान् भक्त्या त्रिलोकाधिपतिं गुरो ! ।
कृपया कुरु मां नाथ ! त्वमेव बगला मम ॥
गुरुस्त्वपि वरं दत्तो राज्यं भुक्त्वा पुनर्भवन् ।
त्रिलोकाधिपतिर्भूय मुदा तत्र गमिष्यसि ॥
गुर्व्वाज्ञया मसीशः स राज्यभोगी द्विजार्च्चितः ।
विहाय देहं भूयश्च त्रिधारूपो बभूव ह ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनश्चित्राङ्गद इति त्रयः ।
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले राजते चिरमुत्तमः ॥
चित्रगुप्तो महाविद्यां प्राप्य कृष्णाख्यविप्रतः ।
पुत्रान् याचितवांस्तत्र गुरोर्द्दत्त्वमावहन् ॥
यमान्तिकस्थो बभूवापि स्वर्भर्त्स्याधोविवेचकः ।
चिरं शुभाशुभं कर्म्म विविच्य शमनान्तिके ॥
यद्वदेत् सकलानां नु तदेवाभोजयेत् यमः ।
चित्रसेनो महाविद्यां बगलेति गुरोर्नयन् ॥
जप्त्वा संतोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मर्त्त्यतः ।
राज्यं चकार सुद्युक्तश्चित्राङ्गद अधोगतः ॥
अधोगतस्य हेतुं त्वं बगले शृणु कालिके ! ।
बगलेति मनुं प्राप्य विप्रोऽस्मि इति वाञ्छया ॥
तपश्चकार पश्चात्स्वं मान्नं किञ्चित् गृहीतवान् ।
फलमूलादिकं किञ्चित् सायमस्ति यथा मिलेत् ॥
विहाय विप्रस्य गुरोरपि पूजाञ्च पार्व्वति ! ।
जपेन्नित्यं हि बगलामन्यविप्रञ्च नेच्छयन् ॥
ज्ञात्वेति ब्राह्मणाः सर्व्वे ऊचुश्चित्राङ्गदं क्रुधा ।
वचो हि मधुरं किञ्चित् प्रियाद्भक्ताच सुन्दरि ! ॥
रे चित्राङ्गद ! यस्त्वं वत्स विप्रत्वमिच्छसि ।
कदाप्युपागम्यतस्यो नैवेति न हि बुध्यसि ॥
वत्स ! शीघ्रमधो गच्छ चिरं कुरु तपो मुदा ।
ततः श्रुत्वेति शापं स भक्त्यातिशयमानसः ॥
कृताञ्जलिपुटो ब्रूते चित्राङ्गद इतीश्वरि ! ॥

नित्यं यमस्यमायुष्यसर्व्वकामार्थसिद्धिदम् ।
दानानि दापयेत्तस्तु भगिन्यै च विशेषतः ॥
काले तत्र च संपूज्य चित्रगुप्तञ्च लेखकम्
चित्रैश्च चित्रपुष्पैश्च रक्तचन्दनमिश्रितैः ॥
नैवेद्यं दीयते तस्मै मोदकं गुडमिश्रितम् ॥
भीष्मोक्तप्रार्थना यथा,—
उत्पत्तौ प्रलये चैव भोग्ये दाने कृताकृते ।
लेखकस्त्वं सदा श्रीमांश्चित्रगुप्त नमोऽस्तु ते ॥
श्रिया सह समुत्पन्न समुद्रमथनोद्भव ! ।
चित्रगुप्त महाबाहो ! ममाद्य वरदो भव ॥
चित्रगुप्तस्तु सन्तुष्टो भीष्माय च वरं ददौ ।
मत्प्रसादान्महाबाहो मृत्युस्ते न भविष्यति ॥
करिष्यसि यदा मृत्युं तदा मृत्युर्भविष्यति ।
इति तस्मै वरं दत्त्वा चित्रगुप्तो दिवं ययौ ॥
अनेन विधिना यस्तु चित्रगुप्तस्य पूजनम् ।
करिष्यति महाबाहो तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
इहैव विपुलान् भोगान् भुक्त्वा सर्व्वान् मनोरथान् ।
यत्र विष्णुलोकश्च नरो याति न संशयः ॥
चित्रगुप्तकृतां दिव्यां कायस्थोत्पत्तिसंज्ञकाम् ।
भक्तियुक्तेन मनसा ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ॥
दीर्घायुषो भविष्यन्ति सर्व्वव्याधिविवर्जिताः ।
मर्त्ये विष्णुपदं यान्ति यत्र यान्ति तपोधनाः" ॥
इति भविष्यपुराणे चित्रगुप्तकायस्थोत्पत्तिमाहात्म्यकथ समाप्ता ॥ * ॥
"एवं सहस्रार्ज्जुनं रामः हत्वाथ निशितात् शरात् ।
एक एव ययौ हन्तुं सर्व्वानेवातुरान् नृपान् ॥
केचित् गहनमाश्रित्य केचित् पातालमाविशन् ।
सगर्भा चन्द्रसेनस्य भार्य्या दाल्भ्याश्रमं ययौ" ॥
"ततो रामः समायातो दाल्भ्याश्रममनुत्तमम् ।
पूजितो मुनिना तत्र पाद्यार्घ्याचमनादिभिः ॥
ददौ मध्याह्नसमये तस्मै भोजनमादरात् ।
रामस्तु याचयामास हृदिस्थं स्वमनोरथम् ॥
याचयामास रामाय कामं दाल्भ्यो महामुनिः ।
ततस्तौ परमप्रीतौ भोजनं चक्रतुर्मुदा ॥
भोजनानन्तरं दाल्भ्यः पप्रच्छ भार्गवं प्रति ।
मत्तः प्रार्थितं देव तत् त्वं दातुमर्हसि ॥
राम उवाच ।
मत्पार्श्वे महाभाग सगर्भा स्त्री समागता ।
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मे त्वं प्रार्थितं देहि हिंसेयं तां महामुने ।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि तव वाञ्छितम् ॥
दाल्भ्य उवाच ।
स्त्रियो गर्भमसुं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत् त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्या भविष्यति शिशोः शुभा ॥
एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् ।
निर्जगामाश्रमात् तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः" ॥
"कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रियां क्षत्रियात्ततः ।
रामाज्ञया स दाल्भ्येन क्षत्रधर्माद्बहिष्कृतः ॥
दत्तस्तस्मै धर्मोऽशो चित्रगुप्तस्य यः स्मृतः ।
तद्गोत्रजाश्च कायस्था दाल्भ्यगोत्रास्ततोऽभवन् ॥
दाल्भ्योपदेशतस्ते वै धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्च्चने ॥
देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" ॥
इति स्कान्दे रेणुकामाहात्म्यम् ॥ * ॥

चित्राङ्गद उवाच ।
"हे ब्राह्मणा हे गुरवो ! मामेवातिनिराग्रहम् ।
कथं शेपुर्भवन्तो हि विप्ररूपा ह ईश्वराः ॥
मुखाद्दवो श्रुतवान् यद्यत्तत्तिः का तत्समाचरन् ।
उपास्यो यत्तद्भविनुं सर्व्वं ह्युद्योगिनः स्युह ॥
जानेऽहं ब्राह्मणो ब्रह्म स्वेच्छया विविधाकृतिः ।
नानालीलामाचरितुं मानुषाकृतिरप्यभूत् ॥
तद्ब्रह्म ब्राह्मणं जाने जाने तत् सर्व्वरूपधृक् ।
राजेति संज्ञाधारी कः किं वा तच्च प्रजाभिधम् ॥
तदेव सकलस्थायि तदेव सर्व्वकर्त्तृ च ।
तदेव सर्व्वपाठ स्यात्तदेव सर्व्वहर्त्तृ च ॥
पुंरूपं चैव स्त्रीरूपं क्लीवरूपञ्च नान्यथा ।
आत्मा एवैकरूपं तत् स्वमेवानेकमाकरोत् ॥
नानाप्रकारजीवादि चात्मनात्मानमेव हि ।
स्थावरं जङ्गमं विप्रास्तदेव नात्र संशयः ॥
भवन्तो हीश्वराः सर्व्वे किमर्थंयथ तत् कथम् ।
कथं चिन्तयथात्मानं देवमर्च्चनकालतः ॥
कलेन भूतशुद्ध्यादि कृत्वा देवाः स्युरेव किम् ।
ईशोऽपि मानुषाकृत्या ईशत्वप्राप्तये पुनः ॥
यद्युद्योगी भवेत्तत् किं मानुषोऽहं न तच्चरे ।
अन्यायि न भवेद्ब्रह्म यूयमन्यायिनः कथम् ॥
वगलापि च या जप्या सा च ब्राह्मण एव हि ।
कश्चिद्विशेषो भेदोऽपि वगलायां द्विजेऽपि न ॥
अतस्तद्भवितुं विप्रा अहमप्येव तापसः ।
गुर्व्वाज्ञा मे पुराभूच्च सर्व्वं त्यक्त्वा जपं कुरु ॥
अतोऽहं सकलं त्यक्त्वा केवलां वगलां जपे ।
वगलायां द्विजे नैव कश्चिद्भेदोऽस्ति शासने ॥
अतो विप्रोऽस्मीति कामं कृतवान् जपकर्म्मणि ।
गुरौ विप्रे मनौ चापि देवे चात्मनि भूसुराः ॥
मसीशजातिः किञ्चिच्च न विशेषं विचिन्तयेत् ।
ब्राह्मणोऽप्यविशेषश्च तस्मिंस्तस्मिंश्च भूसुराः ॥
आत्मन्यात्मनि कीटेऽपि चेति वो जातिलक्षणम् ।
मूर्खोऽहं यच्च श्रुतवान् प्रभवो ब्राह्मणास्यतः ॥
तदाचरितवान् मे को दोषोऽस्ति वदत द्विजाः ।
विनापराधतो विप्रा यूयं वामनरूपतः ॥
बलिमातिप्रियं मत्तमधः प्राख्यापयन् यदि ।
अहं कीटोऽत्र नाश्चर्य्यं किमधो न पटे कथम् ॥
कृताञ्जलिपुटोऽहं वत्सराणां शतसंख्यया ।
प्रणमे स्वगतं विप्रा गच्छताहमधः पटे ॥
अधोगच्छाम्यहं तत्र किञ्चित् खेदं करोमि न ।
वाञ्छयामीति चाज्ञा वो न लङ्घ्या भवतु क्वचित् ॥
इत्यादि श्रुत्वा हे कालि! लज्जां प्राप्यातिखेदिताः ।
ब्रुवन्ति चातिमधुरं क्रन्दन्त इव ते द्विजाः ॥
हे चित्राङ्गद! हे विद्वन्! दौर्म्मनस्यं त्यज वत्सक! ।
दुश्चिन्तां कुरु मा तात भद्रं ते कथयामि ते ॥
जनस्तपोबलेनैव सर्व्वं भवितुमर्हति ।
नार्हतीशं विना तात ब्राह्मणो भवितुं किल ॥
इतीश्वराज्ञा वेदेऽस्ति प्रतिजानीहि तत्त्वतः ।
वरं प्राप्नोति देवत्वं ब्राह्मणत्वं कदापि न ॥
यथामरत्वमीशेन विना क्वापि न शासने ।
मा दुःखी त्वमधो गच्छ सुखेन वगलां जप ॥
नातीदूरं तत्र कालि नागलोकेश्वरो भव ।

कायस्थः

ततस्त्रिलोकनाथस्त्वमिन्द्रतुल्यो भविष्यसि ॥
राज्यं भुक्त्वा ततो नैव पुनरावर्त्तनं तव ।
सदा वयं तव शिवं चिन्तयामो न भीं कुरु ॥
के जानन्तीदृशं त्वां हि भक्तश्रेष्ठं विवेचकम् ।
शापं दासणमाकृत्स्नमधुना तन्न खण्डति ॥
तात गच्छ सुखं भुङ्क्ष्व नागलोकेऽपि विस्तरात् ।
तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तदा ॥
स्वस्थानं ब्राह्मणाश्चापि चागच्छन् लज्जितान्तराः ।
भूस्थो मसीशः सर्व्वोऽपि विप्रदासाभिधोऽभवत् ॥
विप्रप्रसादात् शूद्राणामपि श्रेष्ठो बभूव ह ।
वगलेति महामन्त्रं सर्व्वेषां सर्व्वकामदम् ॥
केवलेन जपेनैव लक्षेण कालि! सिध्यति ।
वशीकरणकर्म्मादि दशसाहस्रतो भवेत् ॥
अथ वक्ष्ये महेशानि! वगलासाधनं तव ।
वगलेति मनोः संख्या पुरश्चरणकर्म्मणि ॥
लक्षेण मन्त्रसिद्धिः स्यात् नास्त्यत्र युगसंख्यकम् ।
ततो वश्यादि कर्त्तव्यं दशसाहस्रसंख्यया ॥
शरीरारोग्यतो वापि धनेच्छुश्चायुतं जपेत् ।
कलावेतस्य हि मनोः प्रभावं किं ब्रवीमि ते ॥
सहस्रमात्रहोमेन सर्व्वसिद्धिर्न चान्यथा ।
नास्त्यपेक्षा हि ऋष्यादेः स्तुतिपाठादिकस्य वा ॥
स्तुतिर्व्वा कवचं वापि ऋष्यादिन्यास एव वा ।
वगलेति स्वयं सर्व्वं सिद्धविद्या इति प्रिये! ॥
त्वयाद्यारूपया कालि! स्वयमुक्तं पुरैकदा ।
शरीरारोग्यतो देवि! वैरिनिग्रहतोऽपि वा ॥
दिवा नक्तञ्च कर्त्तव्या सहस्रमानतो जतिः ।
केवलाङ्कतिमात्रेण राजावारोग्यतां लभेत् ॥
वगले इति यो द्विस्त्राप्युक्त्वोच्चैर्यत्र वारयेत् ।
पथिस्था विघ्नदाः सर्व्वे पलायन्ते तमीक्षिताः ॥
भवेद्धि सफलं कर्म्म वगलेति स्मरन् जनः ।
वगलाजापिनं दृष्ट्वा सर्व्वे भीतिमवाप्नुयुः ॥
केवलं पटलमिदं पठन् शृण्वन् मनोरथम् ।
लभेत् कालि! वपुस्त्यक्त्वा वगलाञ्च न संशयः ॥
एषा विद्या मसीशेन सदोपास्या न संशयः ।
ब्राह्मणो वगलायाञ्च चिन्तयेदेकरूपतः ॥
विना प्रयुक्तिमपि च मसीशं श्रावयेद्द्विजः ।
श्रावणायां धनाकाङ्क्षी न भवेद्ब्राह्मणोत्तमः ॥
आलस्याद्वा प्रमादाद्वा श्रावयेन्न यदि द्विजः ।
मसीशहत्याभागी स्याच्छ्रावयित्वा तव प्रियः ॥
ब्राह्मणोऽपि वरारोहे! शृणुयात् भक्तितत्परः ।
निर्व्वाणं लभते कालि! निष्कामी कोऽपि चेत् पठेत् ।
एतदुक्तोऽपि कायस्थः शृणुयान्न यदि प्रिये! ।
पटलं काव्यदत्ताशु ब्रह्महत्याफलं लभेत्" ॥
इति आचारनिर्णयतन्त्रे वासुदेवसम्मते हर-
पार्व्वतीसंवादे सप्तत्रिंशत्तमः पटलः ॥
"चाटचारणचौरेभ्यो वधबन्धभयादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत् कायस्थेभ्यो विशेषतः" ॥
इति वह्निपुराणे पाशुपतदानाध्यायः ॥ * ॥
गौड़देशे तेषामागमनकारणम् । तत्रादौ
मङ्गलाचरणं यथा,—
"यस्माभूद्भूमिदेवो वदनसरसिजेद्दशुजेभूमिपालो
यस्योर्व्वोर्व्वैश्य एव द्विजनननमरस्तिर्य्यक्ष शूद्रःपदाब्जे ।

कायस्थः

दृष्ट्वा पातिष्यतीदं जगदिति प्रकृतियः स्वयं पूर्वस्त्वं
वन्देऽहं देवदेवं त्रिगुणमयवरं सर्व्वलोकानुकम्प्यम्" ॥
अथ आदिशूरराजप्रशंसा ।
"श्रीमद्राजादिशूरोऽभवदवनिपतिर्धर्म्मराजो वै महात्मा
सल्लोकः सद्विचारैरदितिसुतपतिः स्वर्यथासी-
दृतथासीत् । प्रातापादित्यतप्ताखिलतिमिररिपु-
स्तत्त्ववेत्ता महात्मा जित्वा युद्धांश्चकार स्वयमपि
नृपतिर्गौड़राज्यान्निरस्तान्" ॥ * ॥ अथादि-
शूरस्य पात्रं प्रति क्रतुजब्राह्मणकुलीनशूद्रयोः
प्रश्नस्तस्योत्तरञ्च । "पात्रं पप्रच्छ पूतं परमसुरपद-
द्वन्द्वपद्मार्च्चकोऽसौ कासन्ते काश्यपीशाः क्रतु-
कृतिकुशलाः क्वापि शूद्राः कुलीनाः । पात्रस्तेषा-
मवोचत् परिचयमखिलं भूपवाक्यात् द्विजास्ते
कोलाञ्चस्थाः कुरङ्गा इव किल तपसा नैव केषा-
मधीनाः ॥ कोलाञ्चस्य महीपतिः क्षितिभुजा-
मेकप्रधानः प्रधी लेखे निष्कमतिर्महाशयवरं
श्रीवीरसिंहः स्वभूत् । तद्देशवासिनः समाधि-
कृतिनः पापालिसंहारिणः सन्ति व्यासमाः
सभासद इतो गौड़ेन्द्रभूमीश्वराः" ॥ * ॥
अथ वीरसिंहं प्रति लिपिप्रेरणम् ।
"भूपोऽभूद्भवने स्वचेष्टितपरः सद्भृत्यभार्य्यान्वितः ।
भूदेवान् स्तववान् विचित्रलिखनैरानेतुकामः स्वयम् ।
पात्रेण प्रणयप्रमोदरचितां श्रीवीरसिंहे लिपिं
गौड़क्ष्मापतिरेव पुण्यसुमतिर्दूतेन प्रास्थापयत्" ॥ * ॥
अथ लिपिप्रकारः ।
"सुकृतसुकृतसंघाः सर्व्वशास्त्रार्थदक्षा
जपितहुतविपक्षाः सत्यवाक्याः श्रुतिज्ञाः ।
सुजितसुगतवृन्दे गौड़राज्ये मदीये
द्विजकुलवरजाताः सानुकम्पाः प्रयान्तु ॥
नृपतिसुकृतिसारः क्षीयवंशावतारः
प्रबलबलविचारो वीरसिंहोऽतिवीरः ।
मयि त्वरसखितास्ते भूमिदेवान् सशूद्रान्
पुनरपि मम गौड़े प्रापय त्वं नितान्तम्" ॥ * ॥
अथ ब्राह्मणशूद्राणां गौड़देशे गमनेच्छा ।
"मुदा गन्तुकामाः पुरावासगौड़ाः
समाहाय कोलाञ्चदेशं क्षितीशम् ।
नृपाज्ञाञ्च लब्ध्वा सदारादिभृत्या
महायोगिनस्ते बभूवुः सशूद्राः" ॥ * ॥
अथादिशूरसमीपे ब्राह्मणप्रेरणम् ।
"महाराजराजादिशूरो महात्मा
त्वया वीरसिंहस्य मेऽस्त्वादिसख्यम् ।
तवाज्ञानुसाराद्धि प्रस्थापयामि
द्विजान् पञ्चगोत्रान् सदारादिभृत्यान्" ॥ * ॥
अथ ब्राह्मणानां गमनम् ।
"चलच्चलाश्वालियानाः प्रधाना
बृहत्श्मश्रुगुम्फातिशोभाननाभाः ।
क्रतुज्ञाः श्रुतिज्ञाः प्रतिज्ञानसाध्याः
सवर्म्मास्त्रशस्त्राः प्रयाताः प्रयागम् ॥
ततः स्नानदानादि कृत्वा च विप्राः
ययस्तेऽपि वाराणसीं पञ्चगोत्राः ।
ततो विश्वनाथं समालोक्य दानै-
र्येषां प्राप्य तस्मात्तु याभू मिमाहुः" ॥

अथ ब्राह्मणानां गौड़राज्यप्रवेशो राजसमीपे आशिषर्थं गमनञ्च ।

"पितॄन् बान्धवांस्तारयित्वा गयायां
गताः शासितं गौड़राज्येशराज्यम् ।
स्वतेजसा ते दिशो भासयन्तः
श्रुतिं व्याहृतिं भारतीं पाठयन्तः ॥
ततो हस्तदूर्व्वान्विताः पञ्चगोत्रा
नृपस्याशिषं कर्त्तुमेव प्रतस्थुः ।
अमी पञ्च मध्याह्नमार्त्तण्डतुल्या
द्विजाः स्थापिताश्वाः परश्रेयसञ्च" ॥ * ॥

अथैषां वेशं दृष्ट्वा राज्ञोऽवज्ञा तेषां शुष्ककाष्ठे आशिषो निक्षेपश्च । "दृष्ट्वैवं वेशमेषामवनिपतिरसौ भ्रान्तचित्तो द्विजानां तेषामालापं न कृत्वा स्वराष्ट्रमपि ययौ गन्तुकामाः पुनस्ते । बुद्ध्वा भूपालबुद्धिं त्वरामपि च बुधाः शुष्ककाष्ठाशिषस्ते तद्वक्तात् प्राप्य दूर्व्वान्वितमपि स तनौ शुष्ककाष्ठः सुवृक्षः" ॥ * ॥ अथ राज्ञा ब्राह्मणानां प्रणामनं गोत्रनामप्रश्नश्च ।

"सविस्मया वै गलबद्धवस्त्रा
भूपादयस्ते चरणारविन्दम्
पवित्रकीर्त्तिं भुवि भूसुराणां
श्रुत्वा च पेतुः सकलाः प्रणम्य ॥
क्षमध्वमस्माकमुचितवादं
मूढात्मनाश्वापराधं हि विप्राः ।
भो ब्रूत विप्राः किमु नाम गोत्रं
ततश्च सर्व्वं गदितुं प्रवृत्ताः" ॥ * ॥

अथ पञ्चब्राह्मणानां परिचयः ।

"अभूदन्ध्यवंशोद्भवो भट्टनारायणोऽयञ्च शाण्डिल्यगोत्रे गरीयान् । तपस्वान् यशस्वान् दयावान् सुविद्वान् विबस्वानिवास्यां सभायां विभाति ॥ श्रुतितत्त्वतदङ्गविचारकरोऽवनिपालक काश्यपगोत्रवरः । क्रतुदक्षसमः किल दक्षमहाशयो नाम इति भुवि भाति यतिः ॥ समस्तशास्त्रपण्डितस्तथागतप्रखण्डितः प्रचण्डसर्व्ववैरिदर्पगर्व्वखर्व्वकारकः । सावर्णगोत्रसम्भवोऽत्र भाति वेदगर्भकः छान्दड़ः प्रभाति भूप वात्स्यगोत्रसम्भवः ॥ यशःसुधाकरोत्तपत्मपलिसङ्कयोषितानानाम्बुजे महातपस्तपोवशीकृतेन्द्रियः ॥ अयं श्रीलहर्षोऽनिशं दानहर्षो महर्षिर्यथास्यां तपोभिः प्रभाति । क्षितीन्द्र ! क्षितौ यो भरद्वाजगोत्रेश्वरो विप्रवर्य्यः प्रतापारिशौर्य्यः" ॥ * ॥

अथ शूद्रपरिचयप्रश्नः ।

"के यूयं नाम किं वा कथयत कतिनः स्वागताः क्वापि देशात् ? कोलाञ्चात् पञ्चशूद्रा वयमपि नृपते ! किङ्करा भूसुराणाम् । धन्या यूयं पृथिव्यां परिचयमखिलं ब्रूत भो विप्रभक्ताः श्रुत्वोचुर्व्विप्रवर्य्याः सकलपरिचयं भूपतेरन्ति चैषाम् ॥ * ॥

अथ पञ्चशूद्राणां परिचयः ।

"सुकृतालिकृताम्बर एष कृती
क्षितिदेवपदाम्बुजचारुरतिः ।
मकरन्द इति प्रतिभाति यतिर्विमलघोषकुलोद्भवभद्रमतिः ॥
स च घोषकुलाम्बुजभानुरयं
प्रथितेन्दुयशाः सुरलोकवशः ।
सततं नमतो सुमतिश्च सुधीः
शरदिन्दुपयोऽम्बुधिकुन्दयशाः ॥
वसुधाधिपचक्रवर्त्तिनो
वसुतुल्या वसुवंशसम्भवाः ।
वसुधाविदिता गुणार्णवै-
र्नियतं ते जयिनो भवन्तु नः ॥
दशरथो विदितो जगतीतले
दशरथप्रथितः प्रथमः कुले ।
दशदिशां जयिना यशसा भवो
विजयते विभवैः कुलसागरे ॥
यशस्विनां यशोधरः सदा हि सर्व्वसादरः
प्रमत्तसत्वमत्तहस्तिशरत्सुधांशुवद्यशाः ।
प्रतापतापनोत्तपद्विषालिशोषिदालिको
विभाति मित्रवंशसिन्धुकालिदासचन्द्रकः ॥
द्विजालिपालनार्थकोऽप्यसौ च हर्षसेवकः ।
कुलाम्बुजप्रकाशको यथान्धकारदीपकः ॥
अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ।
निशम्य गुहभाषितं सकलसभ्यहास्यं अभूत्
स वङ्गगमनोद्यतो विविधमानभङ्गो यतः ॥
अयञ्च पुरुषोत्तमः कुलभद्रयगण्यः कृती
भद्रसकुलसम्भवो विखिलशास्त्रविद्योत्तमः ।
त्रिलोकितुमिहागतो द्विजवरैश्च राज्यं प्रभो !
चकार नृपतिः सतं विनयदीनतो निष्कुलम्" ॥ * ॥

अथाष्टौ सिद्धमौलिकाः ।

"गौडेऽष्टौ कीर्त्तिमन्तस्त्रिरवसतिकृता मौलिका ये हि सिद्धास्ते दत्ताः सेनदासाः करगुहसहिताः पालिताः सिंहदेवाः । ये चापाद्याभिमुख्याः स्थितिविनयजुषः सम्प्रतिस्ते द्विपञ्चा क्रोड़ाद्या वीक्ष्य राज्ञा चरणगुणगुता मौलिकत्वेन साध्याः" ॥ * ॥

अथ द्विसप्ततिः साध्यमौलिकाः ।

"ह्रोड़ः स्वर धर धरणी नाग आइच सोमः पि सरसामः । भञ्जो विन्दो गुह बल लोधः शर्म्मा वर्म्मा ऊड़ भुइ चन्द्रः ॥ सद्रो रक्षित राजादित्यो विष्णार्णवः खिल पिल गुतः । इन्द्रो गुप्तः पालो भद्र श्रोमस्याङ्कुर बन्धुर नाथः ॥ शाँइ हैशश्च मणो गणड़ो राधा रागा राङ्कल साना दाहा दाना गणा उपमाना । स्यामः क्षोमो धर वैधोषो वीदत्तजस्वार्णव आशः ॥ शक्तिर्भूतो ब्रह्मः शानः क्षमो क्षेमो वर्द्धन रक्षः । गुहः कीर्त्तियशः कुण्डुर्नन्दी शीलो धनुर्गुणः ॥ * ॥ इति दक्षिणराढ़ीयघटककारिका ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलाचार्य्यकारिका लिख्यन्ते ।

अथ शूद्रोत्पत्तिः ।

तथा चाग्निपुराणोक्तजातिमालायाम् ।

"आदौ प्रजापतेर्जाता मुखाद्विप्राः सदारकाः ।
बाह्वोश्च क्षत्रिया जाता उर्व्वोर्व्वैश्या विजज्ञिरे ।
पादाच्छूद्रश्च सम्भूतस्त्रिवर्णस्य च सेवकः ।
सोमनामा सुतस्तस्य प्रदीपस्तस्य पुत्रकः ॥
कायस्थस्तस्य पुत्रोऽभूद्बभूव लिपिकारकः ।

कायस्थस्य त्रयः पुत्राः विख्याता जगतीतले ॥
चित्रगुप्तश्चित्रसेनो विचित्रश्च तथैव च ।
चित्रगुप्तो गतः स्वर्गे विचित्रो नागसन्निधौ ॥
चित्रसेनः पृथिव्यां वै इति शूद्रः प्रचक्ष्यते" ॥ * ॥

अथ चित्रसेनादिसुताः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तः करण एव च ।
मृत्युञ्जयश्च सप्तैते चित्रसेनसुता भुवि ॥
करणस्य सुता जाता नागो नाथश्च दासकः ।
मृत्युञ्जयतनूजाता देवः सेनश्च पालितः ॥
सिंहश्चैव तथा ख्यातस्त्वेते पद्धतिकारकाः ।
एते पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥ * ॥

अथ द्वादशशुद्धवंशजाः ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागश्च नाथकः ।
दासो देवस्तथा सेनः पालितः सिंह एव च ॥
एते द्वादशनामानः प्रसिद्धाः शुद्धवंशजाः" ॥ * ॥

अथ सप्ताशीतिः पद्धतिकाराः ।

"मृत्युञ्जयवंशभूतो नित्यानन्दो नृपेश्वरः ।
तस्यापि वंशसंजाताः सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः ॥
तेऽपि पद्धतिकाराश्च मुनिभिः कथिताः पुरा" ॥ * ॥

तेषां नामानि ।

करो भद्रो धरो नन्दी पालश्चाङ्कुरदासकः ।
आगो धरणीहोड़ौ च बानश्चाइचसोमकौ ॥
पै सुरः शानकश्चैव भञ्जो विन्दुर्गुहस्तथा ।
बलश्च लोदकश्चैव शर्म्मा वर्म्मा च भूमिकः ॥
ऊड़श्च बद्रकश्चैव चन्द्रो रक्षितराजकौ ।
आदित्यविष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥
चार्णवश्च बन्धुश्च शाणिश्च सुमनुस्तथा ।
गणड़ो राहकश्चैव राणारांकुतदाहकाः ॥
दाना गणाश्च मानाश्च श्यामापक्षेमघारकाः ।
वैतोषवेदकाश्चन्द्रश्चार्णवश्चावशक्तिकः ॥
भूतो ब्रह्मः मंशः क्षोमो वर्द्धनो क्षेमरक्षकौ ।
भूतिः कीर्त्तियशः कुण्डः शीलश्चैव धनुर्गुणः ॥
दौड़िर्मनोगिनिश्चैव चाकिश्च नन्दनस्तथा ।
श्यामस्वाश्च पूर्भिश्च तेजको नाद एव च ॥
गोड़ क्षेमश्च हाथिश्च ढोलश्च दूतकस्तथा ।
एते पद्धतिकाराश्च सप्ताशीतिः प्रकीर्त्तिताः" ॥

एताः सप्ताशीतिपद्धतयः द्वादशशुद्धपद्धतयश्च मिलित्वा नवाधिकनवतिपद्धतयो भवन्ति ॥ एतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरेण गोत्रप्रवरत्वं मुनिभिरुक्तम् ॥ * ॥

अथ कान्यकुब्जात् पञ्चानां विप्राणां शूद्राणाञ्चागमनमाह देवीवरः ।

"अम्बष्ठकुलसम्भूत आदिशूरो नृपेश्वरः ।
राढ़गौड़वरेन्द्राश्च वङ्गदेशस्तथैव च ॥
एतेषां नृपतिश्चैव सर्व्वभूमीश्वरो यथा ।
अमात्यैर्बान्धवैश्चैव मन्त्रिभिर्द्विजवन्दकैः ॥
एतैः सह महीपाल एकदा स निजालये ।
उपविष्टो द्विजान् प्रष्टुं धर्म्मशास्त्रपरायणः ॥
केन यज्ञेन भगवत्प्रीतिर्भवति निश्चितम् ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि कथयध्वं द्विजोत्तमाः ॥
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्व्वे खर्व्वीकृतकलेवराः ।
कथयन्ति नृपाग्रे तु सर्व्वे विकृतमानसाः ॥
केन केन विधानेन यज्ञो वा क्रियते बुधैः ।

वयं सर्व्वं न जानीमो विधानं कीदृशं क्रतोः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा चिन्तायुक्तो महीपतिः ।
किं करोमि क्व गच्छामि विलप्याप पुनः पुनः ॥
कान्यकुब्जात् समानीतान् दूतेन द्विजपञ्चकान् ।
वेदशास्त्रेष्ववगतान् सर्व्वास्त्रे च विशारदान् ॥
गोयानारोहितान् विप्रान् खड्गचर्म्मादिभिर्युतान् ।
पत्तिवेशान् समालोच्य विषादो जायते हृदि ॥
अश्रद्धा जायते राज्ञ इति ज्ञात्वा द्विजोत्तमाः ।
आशीर्व्वादार्थनिर्म्माल्यं मल्लकाष्ठोपरि स्थितम् ॥
तदा काष्ठं सजीवं स्यात् फलपल्लवसंयुतम् ।
इति दृष्ट्वा नृपस्तस्मिन् कम्पान्वितकलेवरः ॥
कोषञ्च बहुधा तेषामकरोत् स नृपोत्तमः ।
आसनं पाद्यमानीय ददौ विनयपूर्व्वकम् ।
उपविष्टा द्विजाः पञ्च तथा च शूद्रपञ्चकाः ॥
राजंस्ते कुशलं सर्व्वं प्रोचुस्तेऽप्यवदत् स तान् ।
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च सुजीवितम् ॥
पूतञ्च भवनं जातं युष्माकं गमनं यतः ।
एवञ्च क्रियते स्तोत्रं दृष्ट्वान्यत् शूद्रपञ्चके ॥
युष्माकं गोत्रमाख्या च किमर्थं वा द्विजैः सह ।
तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि ब्रूत भोः शूद्रपुङ्गवाः ॥
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कथयन् नामगोत्रके ।
काश्यपे चैव गोत्रे च दत्तनामा महामतिः ॥
तस्य दासो गौतमस्य गोत्रे दशरथो वसुः ।
शाण्डिल्यगोत्रे सम्भूतो भट्टनारायणः कृती ॥
सौकालिनस्य दासोऽयं घोषः श्रीमकरन्दकः ।
भरद्वाजेषु विख्यातः श्रीहर्षो मुनिसत्तमः ॥
दासस्तस्य विराटाख्यो गुहकः काश्यपः स्मृतः ।
सावर्णगोत्रनिर्द्दिष्टो वेदगर्भमुनिस्त्वयम् ॥
तस्य दासो मित्रवंशो विश्वामित्रस्य गोत्रकः ।
कालिदास इति ख्यातः शूद्रवंशसमुद्भवः ॥
वात्स्यगोत्रेषु सम्भूतश्छान्दडस्येति संज्ञितः ।
मौद्गल्यगोत्रजो दत्तः पुरुषोत्तमसंज्ञकः ॥
एतेषां रक्षणार्थाय आगतोऽस्मि तवालये ।
इति श्रुत्वा नृपस्तत्र मनसा हर्षमागतः ॥
विधानेनैव निर्व्वर्त्त्य क्रतुञ्च धर्म्मसंज्ञितम् ।
ग्रामं सुवर्णं गाश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ॥
दक्षिणार्थे द्विजातिभ्यः प्रददौ स नृपोत्तमः ।
अत्र देशे कृतावासाः सर्व्वे च द्विजशूद्रकाः ॥
बहुवश्च प्रजा जाता नानादेशनिवासिनः" ॥ * ॥

अथ वल्लालकृतश्रेणिविभागः ।

"अथ वल्लालभूपश्च अम्बष्ठकुलनन्दनः ।
कुरुतेऽतिप्रयत्नेन कुलशास्त्रनिरूपणम् ॥
आदिशूरानीतविप्रान् शूद्रांश्चैव तथापरान् ।
एतेषां सन्ततीः सर्व्वा आनयत् स निजालये ॥
यत्र यत्र स्थिता विप्रास्तत्र ग्रामे शिरोपिताः ।
श्रेणीद्वयन्तु निर्णीतं राढ़ीवारेन्द्रसंज्ञितम् ॥
तथैव द्विविधं प्रोक्तं कुलञ्च सद्विजोत्तमे ।
शूद्रस्याथ चतस्रश्च नृपेण श्रेणयः कृताः ॥
उदग्दक्षिणराढ़ौ च वङ्गवारेन्द्रकौ तथा ।
इति चतस्रः संज्ञाः स्युस्तत्तद्देशनिवासमात् ॥
कुलं चतुर्व्विधं तेषां श्रेणीश्रेणीविशेषतः" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकायस्थश्रेणिनिर्णयः ।

"तत्र वङ्गेषु यैः शूद्रैर्निवासः क्रियतेऽधुना ।
तेषां निर्णयमाचक्षे कुलस्यैव विशेषतः ॥
वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥
गुहे दशरथश्चैव मित्रे तारापतिस्तथा ।
दत्ते नारायणश्चैव एते च वङ्गजाः स्मृताः" ॥

अपरन्तु ।

"नागे दशरथश्चैव महानन्दस्तु नायकः ।
चन्द्रशेखरदासस्तु सेने गङ्गाधरस्तथा ॥
दामोदरकरः ख्यातो दामस्त्वपापतिस्तथा ।
पालिते जनसंज्ञः स्यात् चन्द्रे नारायणाख्यकः ॥
पाले आवः समाख्यातो राहावंशे च कृष्णकः ।
भद्रे दिगम्बरश्चैव धरे तु व्याससंज्ञकः ॥
प्रभाकरस्तु नन्दी स्यात् केशवो देववंशजः ।
अवीपतिरिति ख्यातः कुण्डवंशे प्रकीर्त्तितः ॥
सोमे वंशधरश्चैव सिंहे रत्नाकरस्तथा ।
नारायणः समाख्यातो रक्षिते च तथापरे ॥
वेदगर्भाङ्कुरश्चैव दत्याशिर्विष्णुसंज्ञकः ।
आढ्ये त्रिलोचनः ख्यातो नन्दने च उमापतिः ॥
एते वङ्गजनिर्द्दिष्टा वल्लालेन महात्मना ।
अन्येऽपि शूद्रा विख्यातास्तत्र देशनिवासिनः ॥
ते वङ्गजाः समाख्याताः करणेषु प्रतिष्ठिताः" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनादिनिरूपणम् ।

"कुलीन इति संज्ञा स्यात् मध्यन्यस्य तथापरः ।
महापात्रोऽचलश्चैव इति संज्ञाचतुष्टयम्" ॥

तद्यथा ।

"वसुर्घोषो गुहो मित्रो दत्तो नागस्य नायकः ।
दासः सेनः करो दामः पालितश्चन्द्रपालकौ ॥
राहो भद्रो धरो नन्दी देवः कुण्डश्च सोमकः ।
रक्षिताङ्कुरसिंहाश्च विष्णुराढ्यश्च नन्दनः ॥
चत्वारोऽग्रास्त्रयो मध्या महापात्राः परे तथा ।
सप्तविंशतिः शूद्राणां वल्लालेन प्रशंसिताः" ॥ * ॥
इति कुलीनमध्यन्यमहापात्राः । अचलान् वक्ष्यामि ।
"होड़श्च आरकश्चैव धरणीवान एव च ।
आइचः पैसुरश्चैव शानश्च भञ्जविन्दकौ ॥
गुहश्च वललोधौ च शर्म्मा वर्म्मा च भूमिकः ।
ऊडश्च वद्रकश्चैव राणादित्यौ च पीलकः ॥
खिलश्च गुप्तचाञ्जी च बन्धुश्च शाञ्जिसंज्ञकः ।
हेशश्च सुमनुर्गणो गणाराऊतदाहकाः ॥
दानागणापमानाख्याः खामः क्षेमश्च तोषकः ।
वैश्यापि घरवेदौ च भूतार्णवकब्रह्मकाः ॥
एन्दश्च शक्तिसङ्कौ च क्षेमाशौ वर्द्धनस्तथा ।
हेमश्च बन्धकश्चैव भूञ्जिः कीर्त्तिश्च शीलकः ॥
धनुर्गुणो यशश्चैव मनोरीतिश्च दाड़िकः ।
चाकिश्च श्याम पुञ्जिश्च गणड़को नादकस्तथा ॥
रोहश्च होमकश्चैव चाशकश्च तथैव च ।
ढोलश्च दूतकश्चेति द्विसप्तत्यचलाः स्मृताः" ॥
एतेषां प्रतिपुरुषक्रमेण कुलार्च्चनात् महापात्रभावो जायते ॥ * ॥ इति वङ्गजघटकरामानन्दशर्म्मकृतकुलदीपिका ॥

कायस्था, स्त्री, (कायस्तिष्ठत्यनया । काय + स्था + घञर्थे कः ।) हरीतकी । इति मेदिनी ॥ धात्री-वृक्षः । इति जटाधरः ॥ काकोली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ एलाद्वयम् । तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कायस्थस्त्रीजातिः । कायस्थपत्नी कायस्थी ॥

कायिकः, त्रि, (कायेन निष्पादितः निष्पन्नो वा कायेन निर्वृत्त इति वा । काय + ठक् ।) शारीरिकः । कायनिष्पन्नः । यथा ।
"अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (स्त्री, शरीरसम्बन्धिनी चक्रवृद्धिः । यथा मनुः ८ । १५३ ।
"चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या" ॥)

कायिकावृद्धिः, स्त्री, (गोबलीवर्द्दादीनां कायपरिश्रमसाध्या या वृद्धिः ।) गवादिवलीवर्द्दादिकर्म्मयुता वृद्धिः । यथा ।
"दोह्यवाह्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता" ॥
इति व्यासः ॥ मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्ददेयपणतदर्द्धादिरूपा वृद्धिः । यथा ।
"कायाविरोधिनी शश्वत् पणार्द्धाद्या तु कायिका" ।
इति नारदः ॥ हलायुधस्तु पणार्द्धाद्या इत्यत्र पणवाह्येति पठित्वा पणस्य मूलधनस्य अपदेवस्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्रमपि उत्तमर्णेन या वाह्यते प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यातवान् तत्राद्या भोगलाभान्तर्गता अपरा च तद्भिन्ना इति मिश्राः । इति विवादार्णवसेतुः ॥

कारः, पुं, (कृ हिंसायां + भावे घञ् ।) वधः । निश्चयः । (धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र निश्चयार्थेऽपि ॥ कं सुखं ऋच्छत्यनेन । क + ऋ + करणे + घञ् ।) बलिः । यत्नः । यतिः । (कं सुखं निर्वृतिं ऋच्छतीति । क + ऋ + कर्त्तरि अण् ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कं निष्यन्दजलमृच्छतीति ।) तुषारशैलः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ कर्म्मोपपदे कर्तृवाचकः । यथा कर्म्मकारः स्वर्णकार इत्यादि । इति व्याकरणम् ॥ क्रिया । यथा करणं कारः क्रिया । इति रामतर्कवागीशः ॥ (अक्षरान्ते तदक्षरवाचकः । यथा ककारः । मकारः । इत्यादिः ॥)

कारकं, क्ली, (क्रियाभिरन्वितं इति । भाष्यमते तु करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति । कृ + कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रियानिमित्तं लोकतः सिद्धम् । इति दुर्गसिंहः ॥ फणिभाष्यमते पुं, यथा भवितुः स प्रयोजकः कारकः । तत्तु षड्विधम् । कर्म्म १ यथा रामं नमति । करणम् २ यथा नेत्रैः शिवो दृष्टः । कर्त्ता ३ यथा जनैः शिवो दृष्टः । सम्प्रदानम् ४ यथा हरिः सङ्घः सुखं ददातु । अपादानम् ५ यथा विभीषणः पदाद्भ्रष्टः । अधिकरणम् ६ यथा रेमे शरदि गोविन्दः । इति वोपदेवः ॥ वर्षोपलोद्भवं जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारकः, त्रि, (करोति कर्म्मादिकम् । कृ + "ण्वुल्तृचौ" । ३ । १ । १३३ । इति ण्वुल् ।) कर्त्ता । इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः ७ । २०४ ।
"आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्" ॥)

कारकुक्षीयः, पुं, (कारकुक्षि + छः ।) शाकदेशः ।

(तत्र भवः अण् बहुषु तस्य लुक् ।) तद्देशीयजने बहुवचनान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

कारणं, क्ली, (कार्य्यतेऽनेन । णिजन्तात् कृञो ल्युट् ।) येन विना यन्न भवति तत् । तत्पर्य्यायः । हेतुः २ बीजम् ३ । इत्यमरः । १ । ४ । २८ ॥ निमित्तम् ४ प्रत्ययः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १७ । ३० ।

"यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतत् चराचरम् ।
कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" ॥)

कारणत्वमाह । अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ब्बवर्त्तित्वम् । तत्त्रिविधम् । समवायिकारणत्वम् १ असमवायिकारणत्वम् २ निमित्तकारणत्वम् ३ परमाणुपरिमाणभिन्नानां कारणत्वम् । इति भाषापरिच्छेदः । १६-१७ ॥ अणुपरिमाणन्तु न कस्यापि कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली (यथा, रामायणे । १ । ६४ । ११ ।

"बहुभिः कारणैर्देव ! विश्वामित्रो महामुनिः ।
लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्द्धते" ॥)

करणम् । (कृ वधे + स्वार्थे णिच् भावे ल्युट् ।) वधः । इति मेदिनी ॥ (आदिः । मूलम् । यथा, मनुः । ११ । ८४ ।

"ब्राह्मणः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम् ।
प्रमाणञ्चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम्" ॥

प्रमाणम् । यथा, मनुः । ८ । २०० ।

"सम्भोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न सम्भोग इति स्थितिः" ॥)

इन्द्रियम् । (यथा, गीतायाम् । १३ । २० ।

"कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" ॥

"कार्य्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्त्तृत्वे तदाकारपरिणामे" ।

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥) देहः । (यथा, शाङ्करात्मबोधे । १३ ।

"अनाद्यविद्याऽनिर्व्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत्" ॥)

साधनम् । (करणमेव स्वार्थे अण् ।) कर्म्म । (यथा, चाणक्ये । २३ ।

"न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित् रिपुः ।
कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपूंस्तथा" ॥)

कायस्थः । (करणशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥) वाद्यप्रभेदः । गीतप्रभेदः । इति भरतधृतरत्नकोषः ॥ (आदिकारणत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।

"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" ॥

शिवः । यथा शङ्करकृते वेदसारशिवस्तवे ७ ।

"अजं शाश्वतं कारणं कारणानाम्
शिवं केवलं भासकं भासकानाम्" ॥)

कारणगुणोद्भवगुणः, पुं, (कारणगुण उद्भवो यस्य । स चासौ गुणश्चेति कर्म्मधारयः ।) कारणगुणपूर्ब्बकगुणः । तद्यथा । रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ अपाकजस्पर्शः ४ द्रवत्वम् ५ स्नेहः ६ वेगः ७ गुरुत्वम् ८ एकत्वम् ९ पृथक्त्वम् १० परिमाणम् ११ स्थितिस्थापकसंस्कारः १२ । इति भाषापरिच्छेदे । ९९ ॥

कारणशरीरं, क्ली, (कारणं अविद्या सैव शरीरम् । अनाद्यविद्याऽनिर्व्वचनीयं शरीरद्वयकारणमात्रम् । सत्स्वरूपाज्ञानं यदस्ति तत्कारणशरीरमित्याहुः ।) सत्त्वप्रधानमज्ञानम् । (किन्तु बीजावस्थायां सूक्ष्मशक्तित्वात् विषयव्यापाररहितस्यान्तःकरणस्य सुतरां सुखस्वरूपेणानुभूयतेऽसौ दशा ।) तत्पर्य्यायः । आनन्दमयकोषः २ सुषुप्तिः ३ । (यदुक्तं वेदान्तसारे । १६ ।

"अस्यापीयमहङ्कारादिकारणत्वात् कारणशरीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोषवदाच्छादकत्वाच्च आनन्दमयकोषः सर्व्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत एव स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते" ॥ अत्र सुबोधिनी यथा ।

"प्रलयकाले हिरण्यगर्भादिप्रपञ्चोत्पादकेश्वरगतमूलप्रकृतिवत् सुषुप्तिकाले अहङ्कारादिशरीरोत्पादकसंस्कारमात्रावशिष्टजीवगताज्ञानस्यापि कारणशरीरत्वं इन्द्रियतद्विषयाभावे श्रमकृताभावादानन्दबाहुल्यादानन्दमयत्वं आच्छादकत्वात्कोषत्वञ्च युक्तमिति भावः । ननु स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानस्य कथं सुषुप्तिशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य पूर्ब्बवत् संज्ञाभेद इति वक्तुं तत्र युक्तिमाह सर्व्वोपरमत्वादिति । पञ्चीकृतस्थूलशरीरस्य व्यावहारिकस्य स्वाप्नप्रपञ्चस्य स्वकारणेऽज्ञाने लीनत्वात् सर्व्वोपरतिरित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

"लये फेनस्य तद्धर्म्मा द्रवाद्याः स्युस्तरङ्गके ।
तस्यापि विलये नीरे तिष्ठन्त्येते यथा पुरा ॥
व्यवहारिक देहस्य लयः स्यात् प्रतिभासिके ।
तल्लये सच्चिदानन्दाः पर्य्यवस्यन्ति साक्षिणि" ॥)

कारणा, स्त्री, (कृ हिंसायाम् । णिजन्तात् कृञो "ण्यासश्रन्थेति" । ३ । ३ । १०७ । युच् ततः टाप् ।) यातना । गाढवेदना । इत्यमरः । १ । ९ । ३ ॥ नरकयन्त्रणा यमयातना । इति केचित् । इति भरतः ॥

कारणिकः, त्रि, (करणैः कारणैर्वा चरति । "चरतीति" । ४ । ४ । ८ । ठक् ।) परीक्षकः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥

कारणोत्तरं, क्ली, (कारणेन उत्तरम् ।) प्रत्यवस्कन्दनम् । सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य तत्प्रतिकूलकारणं ब्रूयात् तदा तदुत्तरम् । तत्त्रिविधम् । बलवत् १ तुल्यबलम् २ दुर्ब्बलम् ३ । आद्यं यथा मया त्वत्तः शतं गृहीतमिति सत्यं किन्तु तत् परिशोधितम् । द्वितीयं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते प्रतिवादिनोऽपि तथोत्तरम् । तृतीयं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात् इति वाद्युक्ते ममेयं भूमिः दशवर्षोपभुज्यमानत्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

कारण्डवः, पुं स्त्री, (अमन्ताण्ड इति रमेर्डः । रण्डः । ईषत् रण्डः । "ईषदर्थे" ६ । ३ । १०५ । इति कोः कादेशः । कारण्डं वाति । वा गतौ + "आतोऽनुपेति" । ३ । २ । ३ । कः । कारण्डस्येदं कारण्डं तदाकारं वाति वा ।) हंसविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ खड़हाँस इति भाषा । (यथा ऋतुसंहारे । शरद्वर्णने ८ ।

"कारण्डवाननविघट्टितवीचिमालाः
कादम्बसारसकुलाकुलतीरदेशाः" ॥)

कारण्डव्यूहः, पुं, बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । (बौद्धशास्त्रविशेषः ॥)

कारन्धमी, [न्] पुं, (कर एव कारस्तं धमतीति । ध्मा + इनिः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कांस्यकारः । धातुवादरतः इति मेदिनी ॥

कारम्भा, स्त्री, (ईषत् रम्भा । कोः कादेशः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

कारवः, पुं, (का इति रवो यस्य । कुत्सितो रवो यस्येति वा ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कारवल्ली, स्त्री, (कारा इतस्ततो विक्षिप्ता वल्ली यस्याः । यद्वा कुत्सित आरो गतिर्यस्याः । सा चासौ वल्ली चेति ।) कारवेल्लः । काण्डीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कारवी, स्त्री, (कारं वाति । वा + कः । के जलोपलक्षितवर्षाकाले रवो यस्य । कारवः केकारवो मयूरस्तस्य पक्षमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् । यद्वा कृ हिंसायां स्वार्थे णिच् ततः क्विप् । कारमवति । कर्म्मण्यण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) मधुरा । मौरी इति भाषा । दीप्यः । मयूरशिखा । वनजटा इति भाषा । लोचयमानिका इति केचित् । सुषवी । केले औरा इति भाषा । हिङ्गुपत्री । हिङ्गुर पाता इति भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः । क्रोट करला इति भाषा ॥

कारवेल्लं, क्ली, (कारं वेल्लति । वेल्ल चलने कर्म्मण्यण् । यद्वा कारेण वातगमनेन वेल्लति चलति गच्छति वा वेल्ल चलने अच् ।) कठिल्लकम् । करला इति भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।

"कारवेल्लं कठिल्लं स्यात् कारवेल्ली ततो लघुः ।
कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् ॥
ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहक्रिमीन् हरेत् ।
तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अमरे पुंलिङ्गोऽयम् ॥

कारवेल्लः, पुं, (कारेण वायुवत् गत्या वेल्लति चलतीति । कार + वेल्ल + अच् ।) लताविशेषः । करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कठिल्लकः २ सुषवी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १५४ ॥ सुषवी ४ सुशवी ५ । इति तट्टीका ॥ कण्डुरः ६ काण्डकटुकः ७ सुकाण्डः ८ उग्रकाण्डः ९ कठिल्लः १० नासासंवेदनः ११ पटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः । तत्पुष्पगुणाः । धारकत्वम् । रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च ॥ तत्फलगुणाः । सुक्तकफपित्तनाशित्वम् । रुचिकरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कारवेल्लकः, पुं, (कारवेल्ल एव । स्वार्थे कन् ।) कारवेल्लः । इति रत्नमाला ॥ (क्लीवत्वमपि दृश्यते । यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"तद्वत् कर्कोटकं प्रोक्तं कारवेल्लकमेव च" ॥)

कारवेल्ली, स्त्री, (कारवेल्ल + अल्पार्थे ङीष् ।) क्षुद्र-

कारवेल्लम्। करेला इति हिन्दी भाषा। उच्छे इति वङ्गभाषा॥ (यदुक्तं पाकराजेश्वरे।
"कारवेल्लीफलं तक्रे स्वेदितं हिङ्गुमर्द्दितम्।
भर्ज्जितं नवनीतेन सैन्धवेन समन्वितम्॥
विदलितमुखमीषत् कारवेल्लीकठोरं
पुलकितमिव तैले साधितं रामठेन।
रचितमरिचचूर्णं सैन्धवेनातिपूर्णम्
सुललितरसनाग्रं लोलता मातनोति"॥
अन्यत् कारवेल्लशब्दे द्रष्टव्यम्।)

कारमिहिका, स्त्री, (कारस्य तुषारशैलस्य मिहिका नीहार इव।) कर्पूरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कारस्करः, पुं, (कारं वधं करोतीति। कृ + "कृञो-हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु"। ३।२।२०। इति टः निपातनात् सुट्।) वृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। किम्पाकः २ विषतिन्दुः ३ कारद्रुमः ४ रम्यफलः ५ कुपीलुः ६ कालकूटः ७। (यथा महाभारते २। द्यूतपर्व्वणि ४९। २१।
"आवर्ज्जिता इवाभान्ति नीपाश्चित्रककौकुराः।
कारस्करा लौहजङ्घा युधिष्ठिरनिवेशने"॥)
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। कुष्ठवातामयास्रकण्डूतिकफार्शोव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कारस्कराटिका, स्त्री, (कारस्कर इव अटति। अट् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) कर्णजलौका। इति त्रिकाण्डशेषः॥ केर्णो केनुइ इति च भाषा॥

कारा, स्त्री, (कीर्य्यते क्षिप्यते दण्डार्हो यस्याम्। कॄ विक्षेपे भिदादित्वात् अङ्। "ऋदृशोऽङि गुणः" ७।४।१६। गुणे दीर्घत्वं निपात्यते।) कारागारम्। तत्पर्य्यायः। बन्धनालयः २ इत्यमरः। २।८।११९॥ दूती। प्रसेवकः। सुवर्णकारिका। बन्धनम्। इति मेदिनी॥ पीडा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कारागारं, क्ली, (कारैव आगारं कारायै बन्धनाय आगारं वा।) बन्धनगृहम्। यथा। "रिपुः कारागारं कलयति च तं केलिकलया"। इति तन्त्रसारे श्यामास्तोत्रम्॥

कारागुप्तः, त्रि, (कारायां बन्धनागारे गुप्तः बद्धः रक्षितो वा।) कारागारस्थः। इति हेमचन्द्रः। कयेदी इति भाषा॥

कारायिका, स्त्री, (कं जलं आराति आदत्ते प्रचरणस्थानतया इति यावत्। आ + रा + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च।) बलाका। इति जटाधरः॥

कारावेश्म, [न्] क्ली, (कारैव कारायै वा वेश्म गृहम्।) कारागारम्। तत्पर्य्यायः। वधाङ्ककम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कारिः, स्त्री, (क्रियतेऽसौ। कृ + "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च"। ३।३।११०। इति इञ्।) क्रिया। (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "त्वं कां कारिमकार्षीः। सर्व्वां कारिमकार्षम्"॥) करोतीति कृ + कृञ् करणे। "कृञ उदीचां कारुषु" उणां। ४।१२८। इति इञ्।) शिल्पिनि त्रि। इति मेदिनी॥

कारिका, स्त्री, (धात्वर्थे निर्द्देशे करोतेर्ण्वुल् णित्त्वाद्वृद्धिः। यद्वा करोतीति ण्वुल् प्रत्ययस्थादिति इत्वम्।) नटस्त्री। कृतिः। विवरणश्लोकः। (यथा, महाभारते। २।११।३३।
"नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः"।)
शिल्पम्। यातना। इति मेदिनी॥ वृद्धिः। इत्यमरटीकायां रमानाथः। सुद इति भाषा॥ स्वल्पाक्षरवृत्त्या बह्वर्थज्ञापिका कविता। यथा,—
"कारिका तु स्वल्पवृत्तौ बह्वोरर्थस्य सूचनी"।
इति हेमचन्द्रः॥

कारितः, त्रि, (कृ + णिच् + कर्म्मणि क्तः।) कुर्व्वन् प्रेरितः। कराण इति भाषा। यथा, मार्कण्डेये। देवीमाहात्म्ये ८१।६५।
"विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च।
कारितास्ते यतोऽतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान् भवेत्"॥

कारिता, स्त्री, (कारित + टाप्।) ऋणिकेन या स्वकार्य्यसाधकतया अशीतितमभागादिकप्रतादितोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा। अधिक सुद इति भाषा। यथा, विवादार्णवसेतौ कात्यायनः॥
"ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्त्तिता।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता"॥
(तथा च मनुः ८।१५३।
"नाति सम्बत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत्।
चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या"॥)
तत्पर्य्यायः। कारिका २ कारितावृद्धिः ३। इति मिताक्षरा॥

कारी, स्त्री, (कृणाति हिनस्ति कण्टकैः। कॄ हिंसायां + इञ् ततो ङीष्।) वृक्षविशेषः। कण्टकारी आकर्षकारीत्येषा द्विधा। तत्पर्य्यायः। कारिका २ कार्य्या ३ गिरिजा ४ कटुपत्रिका ५। अस्या गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तनाशित्वम्। दीपनत्वम्। ग्राहित्वम्। रुचिकण्ठशोषकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कारीषं, क्ली, (करीषाणां समूहः। भिदादित्वात् अण्।) करीषसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ घुटेर राशि इति भाषा। (यथा, हरिवंशे।
"कारीषेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्व्वशः"॥

कारुः, पुं, (करोति इति। "कृवापाजिमीति"। उणां १।१। उण्।) विश्वकर्म्मा। इति मेदिनी॥ (भावे उण्।) शिल्पम्। इति हेमचन्द्रः॥

कारुः, त्रि, (करोति इति। कृ + उण्। उणां। १।१।) कारकः। (यथा, भट्टिः ७।२८।
"राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्व्वानरपुङ्गवः।
सर्व्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्"॥)
शिल्पी। इति मेदिनी॥ (यथा, कूर्म्मपुराणे।
"कारयित्वा तु कर्म्माणि कारुं पश्चान्न वञ्चयेत्"॥)

कारुकः, त्रि, (कारु + स्वार्थे कन्।) शिल्पी। (यथा मनुः। ४।२१९।
"कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति"॥)

कारुजः, पुं, (कं जलं आरुजति। आ + रुज + कः।) करभः। फेनः। वल्मीकः। नागकेशरः। गैरिकम्॥ (कारोः कारुतो जायते। कारु + जन + डः।) शिल्पिनां चित्रम्। स्वयं जाततिलः। इति हेमचन्द्रः॥

कारुणिकः, त्रि, (करुणा शीलमस्य। शीलमिति ठक्।) दयालुः। इत्यमरः। ३।१।१५॥ (यथा, रघुः। १५।७१।
"कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम्"॥)

कारुण्डी, स्त्री, (कुत्सिता ईषत् वा रुण्डी मूर्द्धहीना इव।) जलौकाः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कारुणिका इति च पाठः॥

कारुण्यं, क्ली, (करुणाः करुणावान्। तस्य भावः। करुणैव वा ष्यञ्।) करुणा। इत्यमरः। १।७।१८॥ (यथा गोः रामायणे १।२।१५।
"मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत"॥)

कारूषाः, पुं, (करूषो अभिजन एषाम्। भर्गादित्वात् अण् बहुषु न तस्य लुक्।) करूषदेशवासिनः। तत्पर्य्यायः। वृहद्गृहाः २। इति हेमचन्द्रः॥ बहुवचनान्तोऽयं शब्दः॥ (यथा, विष्णुपुराणे २।३।१६।
"कारूषा मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः"।)

कारोत्तमः, पुं, (कारेण सुरागालनेन उत्तमः। मण्डस्य उत्तमतया तथात्वम्।) कारोत्तरः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कारोत्तरः, पुं, (कारेण सुरागालनक्रियया उत्तरति। उत् + तॄ + अप्।) सुराग्रभागः। तत्पर्य्यायः। सुरामण्डः २। इत्यमरः। २।१०।४१॥ कूपः। इति हारावली॥

कार्कश्यं, क्ली, (कर्कशस्य भावः। कर्कश + ष्यञ्।) कर्कशता। (यथा, अमरुशतके २४।
"कार्कश्यं गमितेपि चेतसि तनू रोमाञ्चमालम्बते"॥)

कार्त्तवीर्य्यः पुं, (कृतवीर्य्यस्य अपत्यं अण्।) चन्द्रवंशीयकृतवीर्य्यराजपुत्त्रः। तत्पर्य्यायः। हैहयः २ दोःसहस्रभृत् ३ अर्ज्जुनः ४। (यथा, भागवते ९। २३।२४।
"न नूनं कार्त्तवीर्य्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्य्यजयादिभिः"॥
अस्य खलु माहिष्मती नाम पुरी राजधान्यासीत्। भुजवीर्य्येणायं सप्तद्वीपां धरामजयत्। दत्तात्रेययोगात् बाहुसहस्रप्रभावं लब्धवान्। दिग्विजये आगतो रावणोऽनेन पराजितो निगडे बद्धः पितामहेन पुलस्त्यमुनिना ततो मोचितः। अयन्तु जमदग्नेराश्रमं गत्वा बलात् सवत्सां होमधेनुं जहार। ततः क्रुद्धेन जामदग्न्येन सबलोनिहतोऽसौ कार्त्तवीर्य्यः। अथ वैरशुद्धिं चिकीर्षुभिः दुरात्मभिः कार्त्तवीर्य्यपुत्त्रैरागत्य स्वाश्रमे ध्यानस्थो जमदग्निर्निपातितः। ततोऽनेन पितृवधामर्षात् जातक्रोधेन परशुरामेण सर्व्वे हैहयाः निपातिताः॥ जैनराजचक्रवर्त्तिविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुभूमः २। इति हेमचन्द्रः॥

कार्त्तस्वरं क्ली, (कृतस्वरे आकरभेदे भवम् अण्। कृताः पठिताः स्वरा येन सः कृतस्वरः सामगानकर्त्ता तस्मै दक्षिणात्वेन देयं वा। "शेषे" ४।२

६२ इत्यमरः ।) स्वर्णम् । (यथा, माघे १ । २० ।
"स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" ॥)
धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥

कार्त्तान्तिकः, पुं, (कृतान्तं वेत्ति । "क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्" । ४ । २ । ३० । इति ठक् ।) ज्योतिर्व्वित् । दैवज्ञः । इत्यमरः । २ । ८ । १४ ॥

कार्त्तिकः, पुं, (कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् मासे इति पार्त्तिको अण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतसप्तममासः । कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यत्र मासे सः । अयं तुलास्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तरूपमुख्यचान्द्रः । सौरस्तु तुलाराशिस्थरविकालः । इति स्मृतिः ॥ तत्पर्य्यायः । बाहुलः २ ऊर्ज्जः ३ कार्त्तिकिकः ४ इत्यमरः । १ । १९ ॥ कौमुदः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

अथ कार्त्तिककृत्यम् ।

पद्मपुराणे ।

"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते" ।

तत्र संकल्पः अरुणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य ॐ तत्सदद्य कार्त्तिके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्री अमुकदेवशर्म्मा श्रीविष्णुप्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य यथोक्तविधिना इतिकर्त्तव्यतां विधाय—

"ॐ कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्द्दन ।
प्रीत्यर्थं तव देवेश ! दामोदर ! मया सह" ॥

इति स्नायात् । मया लक्ष्म्या । प्रतिदिनसंकल्पे तु आरभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं इति न वक्तव्यम् । किन्तु मासीयनक्षत्रं तुलास्थरवावित्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानपक्षन्तु वैशाखकृत्ये अनुसन्धेयम् । तथा वायुपुराणे ।

"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
कार्त्तिकं सकलं व्याप्य प्रातःस्नायी भवेन्नरः" ॥ * ॥

तथा च गारुडे ।

"गवामयुतदानेन यत् फलं लभते खग ! ।
तुलसीपत्रकैकेन तत् फलं कार्त्तिके स्मृतम्" ॥

ॐ अद्येत्यादि तुलसीपत्रकैकसमसंख्यायुतधेनुदानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवेऽहं ददे । इत्यभिलप्य एतानि तुलसीपत्राणि श्रीविष्णवे नमः । इत्यनेन दद्यात् ॥ * ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

"विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
ॐ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥

लोलया लक्ष्म्या ।

"इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत्" ॥

स्नानवत् । ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा अक्षयदीपदानफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा आकाशे मण्डपे वापि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः । विष्णुगृहे तु । ॐ अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्माग्निष्टोमसहस्रजन्यफलसमफलप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीविष्णुवेश्मनि श्रीविष्णवे दीपदानमहं करिष्ये । इति संकल्प्य ॐ दामोदरायेत्यादिना दद्यात् । द्वितीयादिदिने ॐ दामोदरायेत्यनेनेति विशेषः ॥ * ॥

हविष्यान्नादौ तु ब्रह्मपुराणे ।

"व्रतोपवासनियमैः कार्त्तिको यस्य गच्छति ।
देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमं पदम्" ॥

तत्र अद्येत्यादि अमुकतिथावारभ्य तुलास्थरविं यावत् प्रत्यहं अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा वैमानिकदेवत्वभवनपूर्व्वकपरमपदप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा हविष्येतरभोजननिवृत्तिमहं करिष्ये । इत्यादिरूपो विशेषः । एवं फलाहारादावपि ॥ * ॥ हविष्यलक्षणानि च ।

"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् ।
लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली ॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः" ॥

हैमन्तिकमित्यभिधायागस्त्यसंहितायाम् ।

"नारिकेलफलञ्चैव कदली लवलीन्तथा ।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् ॥
व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः" ।

अत्र च आरब्धप्रोपवासादौ फलजलादिभक्षणमप्याहतुर्बौधायनपर्व्वतौ धायनौ ।

"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम्" ॥ * ॥

फलाहारादावपि तुलसीराहित्ये दोषमाह ।

"तुलसीं विना या क्रियते न पूजा
स्नानं न तद्यत् तुलसीं विना कृतम् ।
भुक्तं न तद्यत् तुलसीविवर्ज्जितं
पीतं न तद्यत्तुलसीविवर्ज्जितम्" ॥ * ॥

नारदीये ।

"न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि ।
चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्" ॥

तथा च महाभारते ।

"कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षे नराधिप ! ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते" ॥

कौमुदं कार्त्तिकम् । कार्त्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

"एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च ।
वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभोजनमेव च" ।

ततश्च मांसभोजननिषेधे कार्त्तिकमासतत्शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शास्त्रान्तरभेदात् पापतारतम्यार्था निषिद्धानि ।

"कार्त्तिके शौकरं मांसं यस्तु भुञ्जीत दुर्म्मतिः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे परिपच्यते" ॥ अतोऽत्र पटोलकदम्बवृन्ताककांस्यसन्धिपानि वर्ज्जयेत् ।

"पटोलानि कदम्बानि वृन्ताकसहितानि च ।
भुञ्जानः कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी" ॥ * ॥

भूतचतुर्द्दशीकृत्यं तत्शब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र दीपदाने विशेषो यथा,—

"ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यात् प्रयत्नतः ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ।
कूटागारेषु चैत्येषु गृहासु च नदीषु च" ॥

दीपदानमन्त्रः ।

"ॐ नमः पितृभ्यः प्रेतेभ्यो नमो धर्म्माय विष्णवे ।
नमो धर्म्माय रुद्राय कान्तारपतये नमः" ॥ * ॥

दीपान्विताकृत्यं तत्शब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र विशेषो यथा । तत्र बालातुरवृद्धव्यतिरेकेण दिवा न भोक्तव्यम् । तत्र पार्व्वणश्राद्धं कृत्वा प्रदोषे प्राचीनावीती दक्षिणामुखो ज्वलदुल्काम् ।

"ॐ शस्त्राशस्त्रहतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।
उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना" ॥

इत्यनेन गृह्णीयात् ।

"ॐ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्" ॥

इत्यनेन भूमौ स्थापयेत् ।

"ॐ यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये ।
उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते" ॥

इत्यनेन पितॄन् विसर्ज्जयेत् । यद्येवं पूर्व्वदिन एव प्रदोषव्यापिन्यमावास्या तदा पूर्व्वदिन एव श्राद्धमकृत्वापि उल्कादानं कर्त्तव्यम् । आचारात् पञ्चभूतोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । उभयतः प्रदोषव्याप्तौ परदिन एव युग्मात् । उभयतः प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं परदिने पार्व्वणानुरोधात् । अत्रैव पूर्व्वदिने लक्ष्मी रात्रौ पूज्या ।

"अमावस्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी ।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्व्विज्ञेया सुखरात्रिका" ॥

इति वचनात् । लक्ष्मीपूजाविषयेऽप्येवं व्यवस्था । ततो गृहमध्ये उत्तराभिमुखो लक्ष्मीं पूजयेत् । ततः स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं ॐ सूर्य्यः सोम इति ॐ तद्विष्णोरिति च पठित्वा तिलपुष्पजलान्यादाय ॐ तत्सदित्युच्चार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा परमविभूतिलाभकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य शालग्रामे घटादिस्थजले वा भूतशुद्ध्यादिकं कृत्वा लक्ष्मीं पूजयेत् । तद्यथा । ॐ पाशाक्षमालिकाम्भोज इत्यादिना ध्यात्वा । ॐ भूर्भुवःस्वर्म्महालक्ष्मि ! इहागच्छ इत्याद्यावाह्य एतत्पाद्यं ॐ लक्ष्म्यै नमः । एवमर्घ्याचमनीयगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलादि प्रत्येकं दद्यात् ।

"ॐ नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ! ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात्" ॥

इत्यनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् ।

ॐ विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये ! शुभे ! ।
सर्व्वतः पाहि मां देवि महालक्ष्मि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ततः । “सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये” ॥
इति गदाधरवचनात् । कुवेरमपि पाद्यादिभिः पूजयेत् ।
“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः” ॥
इति पठित्वा । ॐ कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो गृहादिषु दीपान्दद्यात् । तत्र मन्त्रः ।
ॐ अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च ।
उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत । तत्र प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म्म कर्त्तव्यम् । गोरोचनातिलकधारणं प्रदीपवन्दनं कृत्वा लक्ष्मीं त्रिः पूजयेत् ॥ तत्र मन्त्रः ।
“ॐ विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये ! शुभे ! ।
महालक्ष्मि ! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि ! प्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु ॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
सम्वत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्व्वलोकानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ॐ लक्ष्म्यै नमः इति त्रिः पूजयेत् ॥ अन्यत् सुखरात्रिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ द्यूतप्रतिपत् । तत्र प्रभाते अक्षक्रीड़ादिकं कार्य्यम् । तत्र जयेवर्षं शुभम् । पराजये वर्षमशुभम् । ततः संकल्प्य ग्रामग्रामे जले वा एतत् पाद्यं ॐ वलये नमः । इत्यादि संपूज्य ।
“ॐ वलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ! ।
भविष्येन्द्र सुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥
अनेन पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात् ।
“यो यो यादृग्भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदैन्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि” ॥
तथा ।
“महापुण्या तिथिरियं वलिराज्यविवर्द्धिनी ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥*॥

अथ भ्रातृद्वितीया । तत्राष्टधाविभक्तदिनपञ्चमयामार्द्धप्राप्तायां द्वितीयायां उभयदिने तथा चेत्परदिने कृत्यं युग्मात् । तत ॐ तत्सदितुचार्य्य ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा स्वरक्षणकामो यमादिपूजनमहं करिष्ये । इति संकल्प्य ग्रामग्रामे घटादिस्थजले वा पूजयेत् । एतत् पाद्यं ॐ यमाय नमः । एवं क्रमेण संपूज्य ।
“एह्येहि मार्त्तण्डज ! पाशहस्त !
यमान्तकालोकधरामरेश ! ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते” ॥
इदमर्घ्यं ॐ यमाय नमः तत आचमनीयादिकं दत्त्वा प्रणमेत् ।
“ॐ धर्म्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ! ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्त्र ! नमोऽस्तु ते” ।

तत ॐ चित्रगुप्ताय नमः । इत्यनेन पूजयेत् । तत ॐ यमदूतेभ्यो नमः । इत्यनेन पाद्यादिभिः पूजयेत् । यमुनाञ्च पाद्यादिभिः संपूज्य प्रणमेत् ।
“ॐ यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने ! लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्त्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥
ततो भ्रातृभोजनकाले अन्नादिकं दत्त्वा भगिनी पठेत् ।
“भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” ॥
ज्येष्ठा चेत् तवाग्रजाताहमिति वदेत् । ततः पुष्टिकामो भ्राता भुञ्जीत । “यत्नेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं” इति वचनात् ॥ * ॥

विष्णूत्थानं उत्थानैकादशीशब्दे द्रष्टव्यम् । तत्र कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादितिथिपञ्चके वकपञ्चकम् ।
“वकोऽपि तत्र नाश्नीयान्मत्स्यञ्चैव कदाचन” ।
इति वचनात् ॥ कार्त्तिक्यां गोदानादौ फलाधिक्यम् । “कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्” । इति वचनात् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अपि च ।
अथ कार्त्तिकव्रतनित्यता । स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे ।
“दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेन्न हि ।
धर्म्मं धर्म्मभृतां श्रेष्ठ ! स मातृपितृघातकः ॥
अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः ॥
स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदानृती ।
न करोति मुनिश्रेष्ठ ! यो नरः कार्त्तिके व्रतम् ॥
विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके ।
करोति मुनिशार्दूल ! नरकं याति सा ध्रुवम् ॥
व्रतन्तु कार्त्तिके मासि यदा न कुरुते गृही ।
इष्टापूर्त्तं वृथा तस्य यावदाहूतनारकी ॥
संप्राप्ते कार्त्तिके मासे द्विजो व्रतपराङ्मुखः ।
भवन्ति विमुखाः सर्व्वे तस्य देवाः सवासवाः ॥
इष्ट्वा च वहुभिर्यज्ञैः कृत्वा श्राद्धशतानि च ।
स्वर्गं नाप्नोति विप्रेन्द्र ! अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
कार्त्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वेदैरधीतैः किं तस्य पुराणपठनैश्च किम् ।
कृतं यदि न विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके वैष्णवं व्रतम् ॥
जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपार्ज्जितम् ।
भस्मी भवति तत्सर्व्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
यद्दत्तञ्च परं जप्तं कृतञ्च सुमहत्तपः ।
सर्व्वं विफलतामेति अकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥
सप्तजन्मार्ज्जितं पुण्यं वृथा भवति नारद ! ।
अकृत्वा कार्त्तिके मासि वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ॥
पापभूतास्तु ते ज्ञेया लोके मर्त्त्या महामुने ! ।
वैष्णवाख्यं व्रतं यैस्तु न कृतं कार्त्तिके शुभम्” ॥
किञ्च ।
“अकृत्वा नियमं विष्णोः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
जन्मार्ज्जितस्य पुण्यस्य फलं नाप्नोति नारद !” ॥
किञ्च ।
“नियमेन विना चैव यो नयेत् कार्त्तिकं मुने ! ।
चातुर्म्मास्यं तथा चैव ब्रह्महा स कुलाधमः” ॥
किञ्च ।

“पिण्डदानं पितृणाञ्च पितृपक्षे न वै कृतम् ।
व्रतं न कार्त्तिके मासि श्रावणाम्वुवितर्पणम् ॥
चैत्रे नान्दोलितो विष्णुर्म्माघस्नानं न सज्जते ।
न कृता मर्हकी पुष्ये श्रावणे रोहिण्यष्टमी ॥
सङ्गमे न कृता येन द्वादशी श्रवणान्विता ।
कुत्र यास्यन्ति ते मूढ़ा नाहं जानामि नारद !” ॥
पाद्मे च । श्रीसौनकादिमुनिगणसंवादे ।
“मानुषः कर्म्मभूमौ यः कार्त्तिकं नयते मुधा
चिन्तामणिं करे प्राप्य क्षिपते कर्द्दमाम्वुनि ॥
नियमेन विना विप्राः कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
कृष्णः पराङ्मुखस्तस्य यस्माद्दूर्ज्जोऽस्य वल्लभः” ॥*॥
तत्र विशेषेण स्नानदानादिसत्कर्म्मनित्यता ।
स्कान्दे तत्रैव ।
“यैर्न्न दत्तं हुतं जप्तं न स्नानं न हरेर्व्रतम् ।
न कृतं कार्त्तिके पुत्त्र ! द्विजास्ते वै नराधमाः” ।
किञ्च ।
“यैर्न्न दत्तं हुतं जप्तं कार्त्तिके न व्रतं कृतम् ।
तेनात्मा हारितो नूनं न प्राप्तं प्रार्थितं फलम्” ।
किञ्च ।
“संप्राप्ते कार्त्तिके मासि ये रता न जनार्द्दने ।
तेषां सौरिपुरे वासः पितृभिः सह नारद” ॥
किञ्च ।
“कार्त्तिके नार्च्चितो यैस्तु भक्तिभावेन केशवः ।
नरकं ते गमिष्यन्ति यमदूतैस्तु यन्त्रिताः ॥
जन्मकोटिसहस्रैस्तु मानुष्यं प्राप्य दुर्ल्लभम् ।
कार्त्तिके नार्च्चितो विष्णुर्हारितं तेन जन्म वै ॥
विष्णोः पूजा कथा विष्णोर्वैष्णवानाञ्च दर्शनम् ।
न भवेत् कार्त्तिके यस्य हन्ति पुण्यं दशाब्दिकम्” ॥
अथ कार्त्तिकमाहात्म्यम् । स्कान्दे ।
“कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं प्राक् सामान्येन लिख्यते ।
ततो विशेषतस्तत्र कर्म्म देशादिभेदतः” ॥
अथ सामान्यतः स्कान्दे तत्रैव ।
“कार्त्तिकस्य तु मासस्य कोट्यंशेनापि नार्हति ।
सर्व्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्व्वदानेषु यत् फलम् ॥
एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ॥
मेरुतुल्यसुवर्णानि सर्व्वदानानि चैकतः ।
एकतः कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदा केशवप्रियः ॥
यत् किञ्चित् क्रियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके
तदक्षयं भवेत्सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद ! ॥
कार्त्तिकं खलु वै मासं सर्व्वमासेषु चोत्तमम् ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ! ।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे ! क्षयो नैवोपपद्यते ॥
पुण्यं कार्त्तिकमासे तु यत् किञ्चित् क्रियते मुने ! ।
न तस्यास्ति क्षयो ब्रह्मन् पापस्याप्येवमेव च ॥
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् ॥
कार्त्तिकः प्रवरो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ।
कार्त्तिकं सकलं यस्तु भक्त्या सेवेत वैष्णवः ॥
पितॄनुद्धरते सर्व्वान् नरकस्थान् महामुने” ॥
पाद्मे च तत्रैव ।

"द्वादशस्वपि मासेषु कार्त्तिकः कृष्णवल्लभः ।
तस्मिन् संपूजितो विष्णुरल्पकैरप्युपायकैः ॥
ददाति वैष्णवं लोकमित्येवं निश्चितं मया ।
यथा दामोदरो भक्तवत्सलो विदितो जनैः ॥
तस्यायन्तादृशो मासः स्वल्पमप्युरुकारकः ।
दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभङ्गुरः ।
तत्रापि दुर्लभः कालः कार्त्तिको हरिवल्लभः ।
दीपेनापि हि यत्रासौ प्रीयते हरिरीश्वरः ॥
सुगतिञ्च ददात्येव परदीपप्रबोधनात्" ॥ * ॥
अथ व्रतमाहात्म्यं स्कान्दे तत्रैव ।
"व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कार्त्तिके तु व्रतस्योक्तं फलं जन्मशतानुगम् ॥
अक्रूरतीर्थे विप्रेन्द्र ! कार्त्तिक्यां समुपोष्य च ।
स्नात्वा यत् फलमाप्नोति तत्कृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषे पुष्करेऽर्ब्बुदे ।
गत्वा यत् फलमाप्नोति व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके ॥
अनिष्ट्वा च सदा यज्ञैर्न कृत्वा पितृभिः स्वधाम् ।
व्रतेन कार्त्तिके मासि वैष्णवन्तु पदं व्रजेत् ॥
प्रवृत्तानाञ्च भव्यानां कार्त्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं कृष्णरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम्" ॥
किञ्च ।
"ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रो वा मुनिसत्तम ! ।
वियोनिं न व्रजत्येव व्रतं कृत्वा तु कार्त्तिके" ॥
किञ्च ।
"कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! स्वशक्त्या वैष्णवं व्रतम् ।
यः करोति यथोक्तन्तु मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥
सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते ।
क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि स्यान्महाफलम्" ॥ * ॥
अथ कर्म्मविशेषमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।
"दानं दत्तं हुतं जप्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं कार्त्तिके च द्विजोत्तम" । ॥
किञ्च ।
"यत् किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवैः ।
तदक्षयं लभ्यते वै अन्नदानं विशेषतः" ॥
किञ्च ।
"यस्तु सम्वत्सरं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्त्तिके स्वस्तिकं कृत्वा सममेतन्न संशयः ॥
कार्त्तिके या करोत्येवं केशवालयमण्डलम् ।
स्वर्गस्था शोभते सा तु कपोती पक्षिणी यथा ॥
यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम् ।
न स दुर्गतिमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं मानवैश्च कृतं भवेत् ।
तत्सर्व्वं नाशमाप्नोति ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
सर्व्वकामफलं तस्य सर्व्वतीर्थफलं लभेत् ।
न चापि नरकं पश्येत्ब्रह्मपत्रेषु भोजनात् ॥
ब्रह्म चैष स्मृतः साक्षात् पलाशः सर्व्वकामदः ।
मध्यमं वर्ज्जितं पत्रं शूद्रस्य मुनिसत्तम ! ॥
भुञ्जन्नरकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
तिलदानं नदीस्नानं सत्कथा साधुसेवनम् ॥
भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कार्त्तिके मुक्तिदायकम् ।
जागरं कार्त्तिके मासि यः करोत्यरुणोदये ॥
दामोदराग्रे विप्रेन्द्र ! गोसहस्रफलं लभेत् ! ।
जागरं पश्चिमे यामे यः करोति महामुने ! ॥
कार्त्तिके सन्निधौ विष्णोस्तत्पदं करसंस्थितम् ।
साधुसेवा गवां ग्रासः कथा विष्णोरथार्च्चनम् ।
जागरः पश्चिमे यामे दुर्लभः कार्त्तिके कलौ" ॥
किञ्च ।
"जलधेनुसहस्रञ्च वृषसंस्थे दिवाकरे ।
तोयं दत्त्वा यदाप्नोति स्नानं कृत्वा तु कार्त्तिके ॥
सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सूर्य्यवारेण यत्स्नानं तदेकाहेन कार्त्तिके ॥
पितृनुद्दिश्य यद्दत्तं कार्त्तिके कृष्णवल्लभे ।
अन्नोदकं मुनिश्रेष्ठ ! अक्षयं जायते नृणाम्" ॥ * ॥
किञ्च ।
"गीतशास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यो नयेन्नरः ।
न तस्य पुनरावृत्तिर्मया दृष्टा कलिप्रिय !" ॥
किञ्च ।
"प्रदक्षिणञ्च यः कुर्य्यात् कार्त्तिके विष्णुसद्मनि ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलभागी भवेन्नरः ॥
गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च कार्त्तिके पुरतो हरेः ।
यः करोति नरो भक्त्या लभते चाक्षयं फलम् ॥
हरेर्नाम सहस्राख्यं गजेन्द्रस्य च मोक्षणम् ।
कार्त्तिके पठते यस्तु पुनर्जन्म न विद्यते ॥
कार्त्तिके पश्चिमे यामे स्तवं गानं करोति यः ।
वसते श्वेतद्वीपे तु पितृभिः सह नारद ! ॥
नैवेद्यदानेन तु हरेः कार्त्तिके यवसंख्यया ।
युगानि वसते स्वर्गे तावन्ति मुनिसत्तम ! ॥
अगुरुन्तु सकर्पूरं यो दहेत् केशवाग्रतः ।
कार्त्तिके तु मुनिश्रेष्ठ ! युगान्ते न पुनर्भवः" ॥
किञ्च ।
"नियमेन कथां विष्णोर्ये शृण्वन्ति च भाविताः ।
श्लोकार्द्धं श्लोकपादं वा कार्त्तिके गोशतं फलम् ॥
सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य कार्त्तिके केशवाग्रतः ।
शास्त्रस्योच्चारणं पुण्यं श्रोतव्यञ्च महामुने ! ॥
श्रेयसा लोभबुद्ध्या वा यः करोति हरेः कथाम् ।
कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! कुलानां तारयेच्छतम् ॥
नित्यं शास्त्रविनोदेन कार्त्तिकं यः क्षिपेन्नरः ।
निर्द्दहेत् सर्व्वपापानि यज्ञायुतफलं लभेत् ॥
न तथा तुष्यते दानैर्न यज्ञैर्गोगजादिकैः ।
यथा शास्त्रकथालापैः कार्त्तिके मधुसूदनः ॥
कार्त्तिके मुनिशार्दूल ! यः शृणोति हरेः कथाम् ।
स निस्तरति दुर्गाणि जन्मकोटिशतानि च ॥
यः पठेत् प्रयतो नित्यं श्लोकं भागवतं मुने ! ।
अष्टादशपुराणानां कार्त्तिके फलमाप्नुयात्" ॥
किञ्च ।
"सर्व्वान् धर्म्मान् परित्यज्य इष्टापूर्त्तादिकान्नरः ।
कार्त्तिके परया भक्त्या वैष्णवैः सह संवसेत्" ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके भूमिशायी यो ब्रह्मचारी हविष्यभुक् ।
पलाशपत्रे भुञ्जानो दामोदरमथार्च्चयेत् ॥
स सर्व्वपातकं हित्वा वैकुण्ठे हरिसन्निधौ ।
मोदते विष्णुसदृशो भजनानन्दनिर्वृतः" ॥
किञ्च ।
"कार्त्तिकं सकलं मासं प्रातःस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुक् दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बहुधीरश्च कीर्त्तिमांश्च स जायते" ॥
किञ्च ।
"पलाशपत्रभोजी च कार्त्तिके पुरुषो नरः ।
निष्पापः स्यात् नैवेद्यं हरेर्भुक्त्वा विमुच्यते ॥
मध्यस्थमेकं पत्रं वर्जयेद्ब्राह्मणेतरः" ।
किञ्च ।
"अपराधसहस्राणि पातकानि महान्त्यपि ।
क्षमतेऽस्य हरिर्देवः पूजितः कार्त्तिके प्रभुः ॥
नैवेद्यं पायसं विष्णोः प्रियं खण्डघृतान्वितम् ।
विभज्य तच्च भुञ्जानो यज्ञसाम्यं दिने दिने" ॥
तत्रैव श्रीकृष्णसत्या संवादे ।
"स्नानं जागरणं दीपं तुलसीवनपालनम् ।
कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वन्ति ते नरा विष्णुमूर्त्तयः ॥
इत्थं दिनत्रयमपि कार्त्तिके ये प्रकुर्व्वते ।
देवानामपि ते वन्द्याः किं यैराजन्म तत् कृतम्" ॥ * ॥
तत्रैव कार्त्तिकव्रताङ्गानि ।
"हरिजागरणं प्रातःस्नानं तुलसिसेवनम् ।
उद्यापनं दीपदानं व्रतान्येतानि कार्त्तिके" ॥
किञ्च ।
"पञ्चभिर्व्रतकैरेभिः सम्पूर्णं कार्त्तिके व्रती ।
फलमाप्नोति तत् प्रोक्तं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
विष्णोः शिवस्य वा कुर्य्यादालये हरिजागरम् ।
कुर्य्यादश्वत्थमूले वा तुलसीनां वनेषु च ॥
आपद्गतो यदाप्यम्भो न लभेत् स्नानाय सः ।
व्याधितो वा पुनः कुर्य्याद्विष्णोर्नामापमार्ज्जनम् ॥
उद्यापनविधिं कर्त्तुमशक्तो यो व्रते स्थितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या व्रतसम्पूर्णहेतवे ॥
अशक्तो दीपदानस्य परदीपान् प्रबोधयेत् ।
तेषां वा रक्षणं कुर्य्याद्वातादिभ्यः प्रयत्नतः ॥
अभावे तुलसीनाञ्च पूजयेद्वैष्णवं द्विजम् ।
सर्व्वाभावे व्रती कुर्य्याद्ब्राह्मणानां गवामपि ॥
सेवां वा बोधिवटयोर्व्रतसम्पूर्णहेतवे" ॥ * ॥
अथ दीपदानमाहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव ।
"कृत्वा कोटिसहस्राणि पातकानि बहून्यपि ।
निमेषार्द्धेनदीपस्य विलयं यान्ति कार्त्तिके" ॥
किञ्च ।
"शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके केशवप्रियम् ।
दीपदानेन विप्रेन्द्र ! न पुनर्जायते भुवि ॥
रविग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे ।
तत् फलं कोटिगुणितं दीपदानेन कार्त्तिके ॥
घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः ।
ज्वलते मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शौचहीनं जनार्द्दने ।
सर्व्वं सम्पूर्णतां याति कार्त्तिके दीपदानतः ॥
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वैः कृतं तीर्थावगाहनम् ।
दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्त्ये रसातले ।
यावन्न ज्वलते ज्योतिः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
श्रूयते चापि पितृभिर्गाथा गीता पुरा द्विज ! ।
भविष्यति कुलेऽस्माकं पितृभक्तः सुतो भुवि ॥

कार्त्तिके दीपदानेन यस्तोषयति केशवम् ।
मुक्तिं प्राप्स्यामहे नूनं प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

"मेरुमन्दरमात्राणि कृत्वा पापान्यशेषतः ।
दह्यते नात्र सन्देहो दीपदानात्तु कार्त्तिके ॥
गृहे वायतने वापि दीपं दद्याच्च कार्त्तिके ।
पुरतो वासुदेवस्य महापातकनाशिनः ॥
स जातो मानुषो लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
प्रदत्तः कार्त्तिके मासि दीपो वै मधुहाग्रतः ॥
निमिषार्द्धार्द्धमात्रेण दीपदानेन कार्त्तिके ।
न तत् क्रतुशतैः प्राप्यं फलं तीर्थशतैरपि ॥
सर्व्वानुष्ठानहीनोऽपि सर्व्वपापरतोऽपि सन् ।
पूयते नात्र सन्देहो दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ॥
तन्नास्ति पातकं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु नारद ! ।
यन्न शोधयते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥
पुरतो वासुदेवस्य दीपं दत्त्वा तु कार्त्तिके ।
प्राप्नोति शाश्वतं स्थानं सर्व्वाबाधाविवर्ज्जितम् ॥
यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम् ।
द्वादश्याञ्च विशेषेण तस्य पुण्यं वदामि ते ॥
कुले तस्य प्रसूता ये ये भविष्यन्ति नारद ! ।
समतीताश्च ये केचिद् येषां सङ्ख्या न विद्यते ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं देवलोके यदृच्छया ।
ते सर्व्वे मुक्तिमायान्ति प्रसादाच्चक्रपाणिनः" ॥

किञ्च ।

"द्यूतव्याजेन विप्रेन्द्र ! कार्त्तिके केशवालयम् ।
द्योतयेद् यो महाभाग ! पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
कार्त्तिके दीपदानन्तु कुर्य्याद् यो वैष्णवालये ।
धनं पुत्रो यशः कीर्त्तिर्भवेत्तस्य च सर्व्वदा ॥
यथा च मथनाद्वह्निः सर्व्वकाष्ठेषु दृश्यते ।
तथा च दृश्यते धर्म्मो दीपदाने न संशयः" ॥

किञ्च ।

"निर्द्धनेनापि विप्रेन्द्र ! कृत्वा चैवात्मविक्रयम् ।
कर्त्तव्यं दीपदानन्तु यावत् कार्त्तिकपूर्णिमा ॥
वैष्णवो न स मन्तव्यः संप्राप्ते कार्त्तिके मुने ! ।
यो न यच्छति मूढात्मा दीपं केशवसद्मनि" ॥

नारदीये श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।

"एकतः सर्व्वदानानि दीपदानानि चैकतः ।
कार्त्तिके न समं प्रोक्तं दीपदो ह्यधिकः स्मृतः" ॥

पाद्मे च तत्रैव ॥

"कार्त्तिके खण्डदीपं यो ददाति हरिसन्निधौ ।
दिव्यकान्तिविमानाग्रे रमते स हरेः पुरे" ॥ * ॥

अथ तत्र परदीपप्रबोधनमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"पितृपक्षेऽन्नदानेन ज्यैष्ठाषाढे च वारिणा ।
कार्त्तिके तत् फलं पुंसां परदीपप्रबोधनात् ॥
बोधनात् परदीपस्य वैष्णवानाञ्च सेवनात् ।
कार्त्तिके फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
दीयमानन्तु ये दीपं बोधयन्ति हरेर्गृहे ।
परेण नृपशार्दूल ! निस्तीर्णा यमयातना ॥
न तद्भवति विप्रेन्द्र ! इष्टैरपि महामखैः ।
कार्त्तिके यत् फलं प्रोक्तं परदीपप्रबोधनात् ॥
एकादश्यां परैर्दत्तं दीपं प्रज्वाल्य मूषिका ।
मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा" ॥ * ॥

अथ शिखरदीपमाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"यदा यदा भासयते दीपकः कलसोपरि ।
तदा तदा मुनिश्रेष्ठ ! द्रवते पापसञ्चयः ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो महीमुदधिमेखलाम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥
यो ददाति गवां कोटिं सवत्सां क्षीरसंयुताम् ।
हरेः शिखरदीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम् ॥
सर्व्वस्वदानं कुरुते वैष्णवानां महामुने ! ।
शिखरोपरि दीपस्य कलां नार्हति षोड़शीम्" ॥

किञ्च ।

"यः करोति परं दीपं मूल्येनापि महामुने ! ।
शिखरोपरि मध्ये च कुलानां तारयेच्छतम् ॥
विमानं ज्योतिषा दीप्तं ये निरीक्षन्ति कार्त्तिके ।
केशवस्य महाभक्त्या कुले तेषां न नारकी ॥
दिवि देवा निरीक्षन्ते विष्णुदीपप्रदं नरम् ।
कदा भविष्यत्यस्माकं सङ्गमः पुण्यकर्म्मणा ॥
कार्त्तिके कार्त्तिकीं यावत् प्रासादोपरि दीपकम् ।
यो ददाति मुनिश्रेष्ठ ! तस्येन्द्रत्वं न दुर्लभम्" ॥ * ॥

अथ तत्र दीपमालामाहात्म्यम् ।

स्कान्दे तत्रैव ।

"दीपपङ्क्तेश्च रचनां सबाह्याभ्यन्तरे हरेः ।
विष्णोर्विमाने कुरुते स नरः शङ्खचक्रधृत् ॥
दीपपङ्क्तेश्च रचनां कुरुते केशवालये ।
तस्यालये प्रसूतानां लक्षाणां नरकं न हि ॥
विष्णोर्व्विमानं दीपाढ्यं सबाह्याभ्यन्तरे मुने ! ।
दीपोद्यतकरे मार्गे तेन प्राप्तं परं पदम्" ॥

भविष्ये च ।

"यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि शोभनां दीपमालिकाम् ।
प्रबोधे चैव द्वादश्यामेकादश्यां विशेषतः ॥
सूर्य्यायुतप्रकाशस्तु तेजसा भासयन् दिशः ।
तेजोराशिविमानस्थो जगद्द्योतयंस्त्विषा ॥
यावत्प्रदीपसङ्ख्या तु घृतेनापूर्य्य बोधिता ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते" ॥ * ॥

अथ आकाशादिदीपमाहात्म्यम् ।

पाद्मे तत्रैव ।

"उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कार्त्तिके नरः ।
सर्व्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
विष्णुकेशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात्तु कार्त्तिके ।
आकाशस्थं जलस्थञ्च दृष्ट्वा तस्यापि यत्फलम् ॥
धनं धान्यं समृद्धिश्च पुत्रवानीश्वरो गृहे ।
लोचने च शुभे तस्य विद्वानपि च जायते" ॥

किञ्च ।

"विप्रवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम् ।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च ।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च ॥
दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमवाप्नुयात्" ॥ * ॥

आकाशदीपदानमन्त्रः । तत्रैव ।

"दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे" ॥

अथ देशविशेषे कार्त्तिकमाहात्म्यविशेषः ॥

पाद्मे तत्रैव ।

"यत्र कुत्रापि देशेऽयं कार्त्तिकः स्नानदानतः ।
अग्निहोत्रसमफलः पूजायाञ्च विशेषतः ॥
कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायाञ्चापि तत्समः ।
ततोऽधिकः पुष्करे स्याद्द्वारकायाञ्च भार्गव ! ॥
कृष्णसालोक्यदो मासः पूर्णाम्नानैश्च कार्त्तिकः ।
अन्याः पूर्य्यस्तत्समाना मुनयो मथुरां विना ॥
दामोदरत्वं हि हरेस्तत्रैवासीद्यतः किल ।
मथुरायां ततस्त्वोर्ज्जो वैकुण्ठप्रीतिवर्द्धनः ।
कार्त्तिको मथुरायां वै परमावधिरिष्यते ।
यथा माघे प्रयागः स्याद्वैशाखे जाह्नवी यथा ॥
कार्त्तिके मथुरा सेव्या तत्रोत्कर्षः परो न हि ॥
मथुरायां नरैरूर्ज्जे स्नात्वा दामोदरोऽर्च्चितः ।
कृष्णरूपा हि ते ज्ञेया नात्र कार्य्या विचारणा ॥
दुर्लभः कार्त्तिको विप्र ! मथुरायां नृणामिह ।
यत्रार्च्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छति ॥
भुक्तिं मुक्तिं हरिर्दद्यादर्च्चितोऽन्यत्र सेविनाम् ।
भक्तिञ्च न ददात्येष यतो वश्यकरी हरेः ॥
सा त्वञ्जसा हरेर्भक्तिर्लभ्यते कार्त्तिके नरैः ।
मथुरायां सकृदपि श्रीदामोदरपूजनात् ॥
मन्त्रद्रव्यविहीनञ्च विधिहीनञ्च पूजनम् ।
मन्यते कार्त्तिके देवो मथुरायां सदर्चनम् ॥
यस्य पापस्य युज्येत मरणान्ता हि निष्कृतिः ।
तच्छुद्ध्यर्थमिदं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सुनिश्चितम् ।
कार्त्तिके मथुरायां वै श्रीदामोदरपूजनम् ॥
कार्त्तिके मथुरायां वै पूजनाद्दर्शनं ध्रुवः ।
शीघ्रं संप्राप्तवान् बालो दुर्लभं योगतत्परैः ॥
सुलभा मथुरा भूमौ प्रत्यब्दं कार्त्तिकस्तथा ।
तथापि संसरन्तीह नरा मूढा भवाम्बुधौ ॥
किं यज्ञैः किं तपोभिश्च तीर्थैरन्यैश्च सेवितैः ।
कार्त्तिके मथुरायाञ्चेदर्च्च्यते राधिकाप्रियः ॥
यानि सर्व्वाणि तीर्थानि नदा नद्यः सरांसि च ।
कार्त्तिके निवसन्त्यत्र माथुरे सर्व्वमण्डले ॥
कार्त्तिके जन्मसदने केशवस्य च ये नराः ।
सकृत्प्रविष्टाः श्रीकृष्णं ते यान्ति परमव्ययम् ॥
परोपहासमुद्दिश्य कार्त्तिके हरिपूजया ।
मथुरायां लभेद्भक्तिं किं पुनः श्रद्धया नरः" ॥ इति ॥
"इत्थं कार्त्तिककृत्यानि व्यक्तान्येव स्वतोऽभवन् ।
तत्र किञ्चिद्विशेषेण तद्विधिर्लिख्यतेऽधुना" ॥ * ॥

अथ कार्त्तिककृत्यविधिः । तत्रोपक्रमकालश्चोक्तः
श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये ।

"आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् ।
कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां कुर्य्यादतन्द्रितः ॥
नित्यं जागरणायान्ते यामे रात्रेः समुत्थितः ।
शुचिर्भूत्वा प्रबोध्याथ स्तोत्रैर्नीराजयेत् प्रभुम् ॥
निशाम्य वैष्णवान् धर्म्मान् वैष्णवैः सह हर्षितः ।
कृत्वा गीतादिकं प्रातर्देवं नीराजयेत् पुनः ॥
नद्यादौ च ततो गत्वाचम्य सङ्कल्पमाचरेत् ।
प्रभुं प्रार्थ्याथ तस्मै च दद्यादर्घ्यं यथाविधि ॥

तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।

"कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन ! ।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर ! मया सह" ।
प्रार्थनमन्त्रस्तु ।
"तव ध्यानेन देवेश ! जलेऽस्मिन् स्नातुमुद्यतः ।
त्वत्प्रसादाच्च मे पापं दामोदर ! विनश्यतु" ॥
अर्घ्यमन्त्रः ।
"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम" ।
अर्घ्यं गृहाण देवेश ! नमामि त्वां सुरेश्वर !" ॥
काशीखण्डे ।
"व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम ।
दामोदर ! गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिसूदन ! ॥
नित्ये नैमित्तिके कृत्ये कार्त्तिके पापशोषणे ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे" ।*॥
"तिलैरालिप्य देहं स्वं नामोच्चारणपूर्व्वकम् ।
स्नात्वा स विधिना सन्ध्यामुपास्य गृहमाव्रजेत् ॥
उपलिप्याथ देवाग्रे निर्म्माय स्वस्तिकं प्रभुम् ।
तुलसीमालतीपद्मागस्त्यपुष्पादिनार्च्चयेत् ॥
नित्यं वैष्णवसङ्गत्या सेवेत भगवत्कथाम् ।
सर्पिषाहर्निशं दीपं तिलतैलेन चार्च्चयेत् ॥
विशेषतश्च नैवेद्यान्यर्पयेदाचरेत्तथा ।
प्रत्यारोष्य यथाशक्त्या एकभक्तादिकं व्रतम्" ॥
तथा च पाद्मे तत्रैव ।
"प्रातरुत्थाय शौचादि कृत्वा गत्वा जलाशये ।
कृत्वा च विधिवत् स्नानं ततो दामोदरार्च्चनम्" ॥
किञ्च ।
"मौनेन भोजनं कार्य्यं कार्त्तिके व्रतधारिणा ।
घृतेन दीपदानं स्यात्तिलतैलेन वा पुनः ॥
दिनञ्च कृष्णकथया वैष्णवानाञ्च सङ्गमैः ।
नीयतां कार्त्तिके मासि सङ्कल्पव्रतपालनम् ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य प्रारम्भो हरिवासरे ।
अथ वा पौर्णमासीतः संक्रान्तौ वा तुलागमे ॥
दीपदानमखण्डञ्च दद्याद्वै विष्णुसन्निधौ ।
देवालये तुलस्यां वा आकाशे वा तदुत्तमम्" ॥
किञ्च ।
"रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् ।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः" ॥
स्कान्दे च श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।
"न गृहे कार्त्तिके कुर्य्याद्विशेषेण तु कार्त्तिकीम् ।
तीर्थे तु कार्त्तिकीं कुर्य्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि!" ॥*॥
अथ कार्त्तिके वर्ज्यानि ।
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
"कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च भक्षयन् ।
निष्पावान् मुनिशार्दूल ! यावदाहूतनारकी ॥
कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।
न त्यजेत् कार्त्तिके मासि यावदाहूतनारकी ॥
कार्त्तिके मासि धर्म्मात्मा मत्स्यमांसं न भक्षयेत् ।
तत्रैव यत्नतस्त्याज्यं शाशकं शौकरं तथा" ॥
किञ्च ।
"परान्नं परशय्याञ्च परवादं पराङ्गनाम् ।
सर्व्वदा वर्ज्जयेत् प्राज्ञो विशेषेण तु कार्त्तिके ॥
तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेद्यस्तु परिपूर्णव्रती भवेत् ॥
संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् ।

दिने दिने तु कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः" ॥
तत्रैव श्रीरुक्माङ्गदमोहिनीसंवादे ।
"कार्त्तिके वर्ज्जयेत्तैलं कार्त्तिके वर्ज्जयेन्मधु ।
कार्त्तिके वर्ज्जयेत् कांस्यं कार्त्तिके शुक्तसन्धितम् ॥
न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि ।
चाण्डालः स भवेत् सुभ्रु ! कार्त्तिके मांसभक्षणात्" ॥
अथ श्रीराधादामोदरपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"ततः प्रियतमा विष्णो राधिका गोपिकासु च ।
कार्त्तिके पूजनीया च श्रीदामोदरसन्निधौ ॥
द्विजं दामोदरं कृत्वा तत्पत्नीं राधिकां तथा ।
कार्त्तिके पूजनीयौ तौ वासोऽलङ्कारभोजनैः ॥
राधिकाप्रतिमां विप्राः पूजयेत् कार्त्तिके तु यः ।
तस्य तुष्यति तत्प्रीत्यै श्रीमान् दामोदरो हरिः" ॥
"दामोदराष्टकं नाम स्तोत्रं दामोदरार्च्चने ।
नित्यं दामोदराकर्षि पठेत् सत्यव्रतोदितम्" ।*॥
अथ श्रीदामोदराष्टकम् । तत्रैव ।
"नमामीश्वरं सच्चिदानन्दरूपं
लसत्कुण्डलं गोकुले भ्राजमानम् ।
यशोदाभियोलूखलाद्धावमानं
परामृष्टमत्यन्ततो द्रुत्य गोप्या ॥
रुदन्तं मुहुर्न्नेत्रयुग्मं मृजन्तं
कराम्भोजयुग्मेन सातङ्कनेत्रम् ।
मुहुः श्वासकम्पत्रिरेखाङ्ककण्ठ-
स्थितग्रैवदामोदरं भक्तिबद्धम् ॥
इतीदृक् स्वलीलाभिरानन्दकुण्डे
स्वघोषं निमज्जन्तमाख्यापयन्तम् ।
तदीये शितज्ञेषु भक्तैर्ज्जितत्वं
पुनः प्रेमतस्त्वां शतावृत्ति वन्दे ॥
वरं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा
न चान्यं वृणेऽहं वरेशादपीह ।
इदन्ते वपुर्नाथ गोपालबालं
सदा मे मनस्याविरास्तां किमन्यैः ॥
इदन्ते मुखाम्भोजमत्यन्तनीलै-
र्वृतं कुन्तलैः स्निग्धरक्तैश्च गोप्या ।
मुहुश्चुम्बितं बिम्बरक्ताधरं मे
मनस्याविरास्तामलं लक्षलाभैः ॥
नमो देव ! दामोदरानन्त ! विष्णो !
प्रसीद प्रभो ! दुःखजालाब्धिमग्नम् ।
कृपादृष्टिवृष्ट्यातिदीनं बतानु-
गृहाणेश मामज्ञ मेऽध्यक्षिदृश्यः ॥
कुवेरात्मजौ बद्धमूर्त्त्यैव यद्व-
त्त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च ।
तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ
न मोक्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह ॥
नमस्तेऽस्तु दाम्ने स्फुरद्दीप्तिधाम्ने
त्वदीयोदरायाथ विश्वस्य धाम्ने ।
नमो राधिकायै त्वदीयप्रियायै
नमोऽनन्तलीलाय देवाय तुभ्यम्" ॥ * ॥
अथ तत्र श्रीकृष्णाष्टमीकृत्यम् ।
पाद्मे तत्रैव ।
"गोवर्द्धने गिरौ रम्ये राधाकुण्डं प्रियं हरेः ।
कार्त्तिके बहुलाष्टम्यां तत्र स्नात्वा हरेः प्रियः ॥

नरो भक्तो भवेद्विप्रास्तद्धि तस्य प्रतोषणम् ॥
यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा ।
सर्व्वगोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभा" ॥
किञ्च । तत्रैव श्रीराधिकोपाख्यानान्ते ।
"वृन्दावनाधिपत्यञ्च दत्तं तस्याः प्रतुष्यता ।
कृष्णेनान्यत्र देवी तु राधा वृन्दावने वने ॥
तत्कुण्डे कार्त्तिकाष्टम्यां स्नात्वा पूज्यो जनार्द्दनः ।
सुबोधन्यां यथा प्रीतस्तथा प्रीतस्ततो भवेत्" ॥*॥
अथ तत्र कृष्णत्रयोदशीकृत्यम् ।
पाद्मे च तत्रैव ।
कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु त्रयोदश्यां निशामुखे ।
यमदीपं बहिर्द्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति" ॥
तत्र मन्त्रः ।
"मृत्युना पाशदण्डाभ्यां कालः श्यामलया सह ।
त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्य्यजः प्रीयतामिति" ॥*॥
अथ कृष्णचतुर्द्दशीकृत्यम् । तत्रैव ।
"चतुर्द्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्य्या प्रयत्नतः ।
स्नानमावश्यकं कार्य्यं नरैर्नरकभीरुभिः ॥
अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।
तस्याब्दिकभवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः" ॥
स्कान्दे च तत्रैव ।
"कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्यां विधूदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः" ॥
किञ्च । पाद्मे तत्रैव ।
"ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ।
जीवत्पिता न कुर्व्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्य्यं प्राचीनावीतिना तथा ।
देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ति द्विरूपता ॥
नक्तं यमचतुर्द्दश्यां यः कुर्य्याच्छिवसन्निधौ ।
न तत् क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् ॥
कुमारीविदृकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
कार्त्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्णा चतुर्द्दशी ।
तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः" ॥
किञ्च ।
"अमावस्याचतुर्द्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्त्तिके नरः" ॥ * ॥
अथामावास्याकृत्यम् । पाद्मे तत्रैव ।
"दिवा तत्र न भोक्तव्यं विना बालातुरान् जनान् ।
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयेच्च यथाक्रमम्" ॥
किञ्च ।
"प्रदोषसमये विप्राः कर्त्तव्या दीपमालिका ।
दीपदानात् ततः पश्चाल्लक्ष्मीं सुप्तां प्रबोधयेत् ॥
त्वं ज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत् सौवर्णतारकाः ।
सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्दीपज्योतिःस्थिते नमः ॥
मन्त्रेणानेन कमलां दीपवृक्षाः श्रियो द्विजाः ।
देवीं प्रबोधयेयुश्च ततः कुर्य्युश्च भोजनम् ॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं भोजयित्वा भुनक्ति यः ।
पुमान् संवत्सरं यावत् लक्ष्मीस्तं नैव मुञ्चति" ॥*॥
अथामावास्यानिर्णयः । यथा निर्णीयन्ते ।
उपवासादिष्वमावास्या प्रतिपद्युतैव ग्राह्या
तदुक्तम् ।

"अमावास्या तृतीया च सा उपोष्या पराम्विता" ॥
इति । चतुर्द्दशीविद्धानिषेधश्च निगमे ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या निष्फलं स्यात्त्रयं त्विदम्"।
स्कान्देऽपि ।
"भूतविद्धा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः" ॥

अथ शुक्लप्रतिपत्कृत्यम् । स्कान्दे ।
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः" ॥
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत्"। इति क्वचित् पाठः । तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् ।

अथ दिननिर्णयः । यदाह देवलः ।
"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीड़नन्तु गवां मतम् ।
परविद्धान्तु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः" ॥
निर्णयामृतधृतपुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपतेः" ॥
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वोक्ततात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धम् ।
तत्रैव । तद्यथा ।
"नन्दायां दर्शने रक्षाबलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीड़ा देशनाशाय जायते" ॥
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीड़ादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभीपूजकांस्तथा" ॥
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्णिकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी ।
अन्वाधानञ्चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनात्" ॥ इति
अपराह्णश्च पञ्चधाविभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूत्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तथैव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते" ॥
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र च निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाहोरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथापरः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरा" ॥
इति निर्णयामृतमतम् । किन्तु बकुलीन्यायेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वत्रापि देवलादि वचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥

अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायां तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
[illegible]न्येन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम संप्राप्य मोदते हरिसन्निधौ" ॥
पूजामन्त्रः ।
"गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव" ॥ इति गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मी या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थं यमपाशं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्" ॥
अथ गोक्रीड़ा तत्रैव ।
"क्रीड़ापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेद्गोपैर्बलिप्रत्युक्तिवादनात्" ॥
पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीड़नं वारणन्तथा" ।
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः" ॥ * ॥

अथ श्रीबलिदैत्यराजपूजा ।
"लिखित्वा श्रीबलिं पट्टे विन्ध्यावल्यान्वितं मुदा ।
प्रदोषे तत्प्रतिपदो भगवद्भक्तमर्च्चयेत्" ॥
तथा च स्कान्दे ।
"बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।
सर्व्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम् ॥
कुष्माण्डमयजम्भोरु मुरदानवसंवृतम् ।
सम्पूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम् ॥
द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वार्च्चयेन्नृप !" ।
तत्पूजाकारणम् । पाद्मे तत्रैव ।
"यथार्पितं देहमनेन विष्णवे
भीतेन मिथ्यावचसो महात्मना ।
दैत्येन तेनाथ कठोरचेष्टया
बद्धो बलिर्व्वामनमूर्त्तिना वत ॥
बद्धानीतोऽथ पातालं विमनाः खिन्नमानसः ।
नाभ्यसूयद्धरिं दैत्यस्त्यक्ताहंममतः सुधीः ॥
तदोवाच हरिः प्रीतस्तस्मै दैत्याय भागकृत् ॥
अश्रोत्रिये दत्तममन्त्रकं हुतं
जप्तं तथा व्यग्रधिया जनेन यत् ।
तथोर्ज्जशुक्लप्रतिपद्दिनेन तु
त्वामर्च्चयेत्तत्सुकृतं तवास्तु ॥
इति तस्मै वरो दत्तो हरिणा दितिजाय च ।
ततोऽवश्यं प्रपूज्योऽसौ बलिराजदिने मुदा ॥
कृष्णसान्निध्यतश्चापि पूजनीयः प्रयत्नतः" ॥ * ॥
अथ बलिपूजाविधिः । स्कान्दे तत्रैव ।
"गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्च्चयेत् ।
भ्रातृमातृजनैः सार्द्धं सन्तुष्टो बन्धुभिस्तथा ॥
कमलैः कुमुदैः पुष्पैः कह्लारै रक्तकोत्पलैः ।
गन्धपुष्पादिनैवेद्यैरक्षतैर्गुड़पूपकैः" ॥
तत्र पूजामन्त्रः ।
"बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुतप्रभो ! ।
भविष्येन्द्रसुराराते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम् ॥
दीपोत्सवैर्जनितसर्व्वजनप्रमोदैः
कुर्व्वन्ति ये सुमतयो बलिराजपूजाम् ।
दानोपभोगसुखवृद्धिशताकुलानां
नूनं प्रयाति सकलं प्रमुदैव वर्षम्" ॥

अथ यमद्वितीयाकृत्यम् । स्कान्दे पाद्मे च ।
"ऊर्ज्जे शुक्लद्वितीयायां मध्याह्ने यममर्च्चयेत् ।
स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति" ॥
किञ्च ।
"तस्यां निजगृहे विप्र ! न भोक्तव्यं ततो बुधैः ।
स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ।
सर्व्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः" ॥
किञ्च ।
"यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितस्त्वतिशयस्वकसौहृदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति वित्तसुभगं धनमुत्तमं सः" ॥ * ॥

अथ शुक्लाष्टमीकृत्यम् ।
पाद्मे तत्रैव कूर्म्मपुराणे च ।
"कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ।
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"
प्रबोधनीकृत्यं तत्शब्दे द्रष्टव्यम् । इति श्रीगोपालभट्टविलिखिते लिखिते भगवद्भक्तिविलासे श्रीदामोदरप्रियो नाम १६ षोड़शविलासः ॥
तत्र जातस्य फलम् ।
"दक्षः क्रये विक्रयणे धनाढ्यः
स्याद्दावदूकोऽखिलकौशलज्ञः ।
यः कार्त्तिके कार्त्तिकरूपधारी
जातो भवेद्युद्धविशारदश्च" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥*॥ वर्षविशेषः । स च कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरसम्बन्धे भवति । इति मलमासतत्त्वम् ॥ कार्त्तिकेयः यथा,—ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥
"दृष्ट्वा तान् कृत्तिकाः सर्व्वा भयविह्वलमानसाः ।
कार्त्तिकं कथयामासुर्ज्ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा" ॥

कार्त्तिकिकः, पुं, (कार्त्तिकी पौर्णमासी अस्मिन् मासे इति ।"विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः" । ४ । २ । २३ । इति ठक् ।) कार्त्तिकमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १८ ॥

कार्त्तिकेयः, पुं,(कृत्तिकानामपत्यम् । "स्त्रीभ्यो ढक्"। ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) शिवपुत्त्रः । यथा,—
"या बभूव रहःक्रीड़ा पार्व्वतीशिवयोः पुरा ।
दृष्टस्य च सुरैः शम्भोर्व्वीर्य्यं भूमौ पपात ह ॥
भूमिस्तदक्षिपत् वह्नौ वह्निश्च शरकानने ।
तत्त्वं लब्धःकृत्तिकाभिरधुना गच्छ साम्प्रतम् ॥
तवाभिषेकं विष्णुश्च करिष्यति सुरैः सह ।
हनिष्यसि तारकाख्यं सर्व्वेशत्वं लभिष्यसि ॥
पुत्त्रस्त्वं विश्वसंहर्तुस्त्वां गोप्तुमक्षमा इमाः ।
नामिं गोप्तुं यथाशक्ताः शुष्कवृक्षाः स्वकोटरे" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम् ॥ * ॥
स एव कल्पभेदे अग्निपुत्त्रः । यथा,—
"कुमारश्चाभवत् तत्र तदा[illegible]" ।

वह्नितेजोभवः श्रीमान् गङ्गाकुक्षिपरिच्युतः ॥
तं कुमारं ततो जातं दृष्ट्वा सेन्द्रा मरुद्गणाः ।
तदा क्षीरप्रदानार्थं कृत्तिकाः संन्ययोजयन् ॥
ताः क्षीरं तस्य देवस्य समयेन ददुस्तदा ।
स्यादस्माकमयं पुत्त्रः ख्यातो नाम्नेति राघव ! ॥
अन्योन्यं पिवतस्तासां तनयस्य मुखानि षट् ।
समभूवन् महाबाहो ! षण्मुखस्तेन विश्रु ॥
ततस्ता देवता ऊचुः कार्त्तिकेय इति प्रभुः ।
पुत्त्रोऽयं जगति ख्यातो भविष्यति न संशयः” ॥
इति वाल्मीकीयरामायणम् ॥*॥ तत्पर्य्यायः महासेनः २ शरजन्मा ३ षडाननः ४ पार्व्वतीनन्दनः ५ स्कन्दः ६ सेनानीः ७ अग्निभूः ८ गुहः ९ बाहुलेयः १० तारकजित् ११ विशाखः १२ शिखिवाहनः १३ षाण्मातुरः १४ शक्तिधरः १५ कुमारः १६ क्रौञ्चदारणः १७ । इत्यमरः ।१।१।४१-४३॥ आग्नेयः १८ दीप्तकीर्त्तिः १९ अनमेयः २० मयूरकेतुः २१ धर्म्मात्मा २२ भूतेशः २३ महिषार्दनः २४ कामजित् २५ कामदः २६ कान्तः २७ सत्यवाक् २८ भुवनेश्वरः २९ शिशुः ३० शीघ्रः ३१ शुचिः ३२ चण्डः ३३ दीप्तवर्णः ३४ शुभाननः ३५ अमोघः ३६ अनघः ३७ रौद्रः ३८ प्रियः ३९ चन्द्राननः ४० दीप्तशक्तिः ४१ प्रशान्तात्मा ४२ भद्रकृत् ४३ कूटमोहनः ४४ षष्ठीप्रियः ४५ पवित्रः ४६ मातृवत्सलः ४७ कन्याभर्त्ता ४८ विभक्तः ४९ स्वाहेयः ५० रेवतीसुतः ५१ प्रभुः ५२ नेता ५३ नैगमेयः ५४ सुदुश्चरः ५५ सुव्रतः ५६ ललितः ५७ बालक्रीड़नप्रियः ५८ खचारी ५९ ब्रह्मचारी ६० शूरः ६१ शरवणोद्भवः ६२ विश्वामित्रप्रियः ६३ देवसेनाप्रियः ६४ वासुदेवप्रियः ६५ प्रियकृत् । ६६ इति वनपर्व्व ॥ गाङ्गः ६७ स्वामी ६८ द्वादशलोचनः ६९ । इतिजटाधरः ॥ सिद्धसेनः ७० शम्भुतनयः ७१ देवसेनापतिः ७२ बालचर्य्यः ७३ कुक्कवाकुध्वजः ७४ महाबाहुः ७५ युद्धरङ्गः ७६ शिखिध्वजः ७७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पावकात्मजः ७८ । वह्निसूनुः ७९ । षट्शिराः ८० । दितिजान्तकः ८१ । इति महाभारतम् ॥ * ॥)

अस्य ध्यानम् । यथा ।

“कार्त्तिकेयं महाभागं मयूरोपरिसंस्थितम् ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभं शक्तिहस्तं वरप्रदम् ॥
द्विभुजं शत्रुहन्तारं नानालङ्कारभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्व्वसेनासमावृतम्” ॥
इति कार्त्तिकेयपूजापद्धतिः ॥

कार्त्तिकेयप्रसूः, स्त्री, (कार्त्तिकेयं प्रसूते या । प्र + सू + क्विप् । कार्त्तिकेयस्य प्रसूर्वा ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

कार्त्तिकोत्सवः, पुं, (कार्त्तिक्यां कार्त्तिकीपौर्णमास्यां भव उत्सवः । तत्सम्बन्धी तत्कर्त्तव्यः उत्सवो वा ।) कौमुदी । कार्त्तिकी पूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कार्पटः, पुं, (कर्पट इव आकारोऽस्त्यस्य । कर्पट + अण् ।) जतु । जौ इति भाषा । कार्य्यी । इति हैमचन्द्रः ॥ दरखास्त उमेदोयार इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (कर्पट एव । स्वार्थे अण् । जीर्णवस्त्रखण्डम् ॥)

कार्पटिकः, पुं, (कार्पटं शास्त्रतत्त्वं वेत्ति इति कर्पटेन चरति इति वा । ठक् । कार्पटोऽस्त्यस्य वा ठन् ।) मर्म्मवेत्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तीर्थसेवी । इति काशीखण्डम् ॥

(“सायं च तत्रैव बहिः सकुटुम्बस्तरोस्तले ।
समावसत् कार्पटिकैः सोऽन्यदेशागतैः सह” ॥
इति कथासरित्सागरे ॥)

कार्पण्यं, क्ली, (कृपणस्य भावः । कृपण + ष्यञ् ।) कृपणता । तत्पर्य्यायः । दैन्यम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् २ । ७ ।

“कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्म्मसंमूढ़चेताः” ॥)

कार्पासः, पुं, क्ली, (कर्पास एव । स्वार्थे अण् ।) कर्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ (अस्य पत्रादिना सर्पदष्टः पुरुषो नीरोगो भवति । इदानीं पत्रादीनां व्यवहारक्रम उच्यते ।

दंशनानन्तरमेव दष्टं पुरुषं सार्द्धद्वितोलकपरिमितः कार्पासपत्ररसः पाययितव्यः । अथ क्षतप्रदेशं विधौतं परिष्कृतञ्च विधाय तत्र पत्ररसः प्रदेयः । क्षतस्थानोपरि च कार्पासपत्रैः प्रलेपो दातव्यः । एवं कृतेऽपि यदि शरीरस्य कश्चिदंशः स्फीतो भवेत् तदा तत्रैव एतत्पत्ररसेन पेषयितव्यम् । आमुखात् प्रतिसपादरगडमेवं कृते सर्पदष्टः पुरुषः सुस्थो भविष्यतीति निश्चयः ॥)

कार्पासं, त्रि, (कर्पास्याः विकारे अवयवे वा अण् बिल्वादित्वाद्वा ।) कार्पासजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । फालम् २ वादरम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ (यथा, महाभारते २ । ५० । २४ ।

“श्लक्ष्णां वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्” ॥)

कार्पासधेनुः, स्त्री, (दानार्थं कल्पिता कार्पासवस्त्रनिर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थकार्पासादिनिर्म्मितधेनुः । यथा ।

होतोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासिकीं नृप ! ।
यत्प्रदानान्नरा यान्ति ऐन्द्रलोकमनुत्तमम् ॥
विषुवे त्वयने पुण्ये युगादिग्रहणे तथा ।
ग्रहपीड़ासु घोरासु दुःस्वप्नारिष्टदर्शने ॥
पुण्ये ह्यायतने राजन् शुचिदेशे गवां गणे ।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य वै तिलान् ॥
तन्मध्ये स्थापयेत् धेनुं वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
नैवेद्यधूपदीपाद्यैः पूजयेच्च विमत्सरः ॥
उत्तमा चतुर्भिर्भारैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा ।
भारेण चाधमा प्रोक्ता वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥
चतुर्थांशेन कृत्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् ।
कर्त्तव्या स्वर्णशृङ्गैस्तु रजतक्षुरसंयुता ॥
नानाफलमया दन्ता रत्नगर्भसमन्विता ।
इत्येवं सर्व्वसंपूर्णां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः ॥
आवाहयेत्तां कार्पासधेनुं मन्त्रैर्द्विजातये ।
दद्याद्दश दर्भपाणिः प्रयतः श्रद्धयान्वितः ॥
पूर्व्वोक्तस्तु विधिः कार्य्यो दानमन्त्रपुरःसरः” ॥

पूर्व्वोक्तविधिः लवणधेनूक्तविधिः ।

“यथा देवगणाः सर्व्वस्त्वया हीनो न वर्त्तते ।
तथा मामुद्धरेर्द्देवि ! पाहि संसारसागरात्” ॥

इत्यादिवराहपुराणे श्वेतोपाख्याने कार्पासधेनुमाहात्म्यम् ॥

कार्पासनासिका, स्त्री, (कार्पासस्य नासिका इव ।) तर्कुः । इति शब्दरत्नावली । टेको इति भाषा ॥

कार्पासिका, स्त्री, (कार्पासी + कन् । ततष्टाप् ।) कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, कार्पासाज्जातः । कार्पासनिर्म्मितम् । यथा गोः रामायणे । ५ । ४९ । ५ ।

“अवेष्टयन्त लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः” ॥)

कार्पासी, स्त्री, (कार्पास + जातित्वात् ङीष् । यद्वा कर्पासोऽस्त्यस्याः प्रज्ञाद्यण् ततो ङीप् ।) कार्पासवृक्षः । कापास इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । बदरा २ तुण्डिकेरी ३ समुद्रान्ता ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ पटदः ५ । इति रत्नमाला ॥ सारिणी ६ चव्या ७ तुला ८ गुड़ः ९ तुण्डकेरिका १० मरुद्भवा ११ पिचुः १२ बादरः १३ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । स्तनदुग्धकारित्वम् । पित्तकफतृष्णादाहश्रमभ्रान्तिमूर्च्छानाशित्वम् । बलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पत्रगुणाः । वायुनाशित्वम् । रक्तकारित्वम् । मूत्रवर्द्धकत्वम् । कर्णपिड़कानादपूयास्रावनाशित्वञ्च । तद्वीजगुणाः । स्तन्यदत्वम् । वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफकारत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कार्म्मः, त्रि, (कर्म्म शीलं अस्य । छत्रादित्वात् णः । “कार्म्मस्ताच्छील्ये” । ६ । ४ । १७२ । इति सूत्रानुसारेण निपातनात् टिलोपः । फल मनपेक्ष्य कर्म्मसु प्रवृत्तः ।) कर्म्मशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

कार्म्मणं, क्ली, (कर्म्मैव इति । कर्म्मन् + “तद्युक्तात् कर्म्मणोऽण्” । ५ । ४ । ३६ । इति अण् । कर्म्मणे हितमिति अण् वा ।) मूलकर्म्म । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥ औषध्यादिमूलेन यत् आसनोच्चाटनस्तम्भनवशीकरणादिकर्म्म तत् । इति भरतः ॥ (यथा माघे । १० । ३७ ।

“चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां
कार्म्मणत्वमगमन् रमणेषु” ॥

तथा च, काशीखण्डे ४५ । ९ ।

“काचित्कार्म्मणतत्त्वज्ञा काचित्मौक्तिकगुम्फिका” ॥)

मन्त्रतन्त्रादियोजनम् । (कर्म्म साध्यत्वेन अस्त्यस्य इति अण् ।) कर्म्मठे त्रि । इति मेदिनी ॥

कार्म्मिकः, त्रि, (कर्म्मणा चित्रकर्म्मणा निर्वृत्तः । इति ठक् ।) विचित्रवस्त्रादि । (“कार्म्मिकं कर्म्मणा चित्रेण निर्म्मितं यत्र निष्पन्ने पटे चक्रस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्म्मिकमित्युच्यते” ।) इति मिताक्षरा । (तथा च याज्ञवल्क्यः ।२।१८३।

“कार्म्मिके रोमबद्धे च त्रिंशद्भागक्षयो मतः” ॥)

कार्म्मुकं क्ली, (कर्म्मणे प्रभवतीति । “कर्म्मण

उकञ्” । ५ । १ । १०३ । इति उकञ् ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ । धनुक् इति भाषा ॥ (यथा, माघे । २ । ९७ ।
“कार्म्मुकेणेव गुणिना वाणः सन्धानमेष्यति” ॥)

कार्म्मुकः, पुं, (कार्म्मुकं धनुः साध्यत्वेनास्त्यस्य इति अच् ।) वंशः । बाँश् इति भाषा । (कर्म्मणे कार्य्याय प्रभवतीति । कर्म्मन् + उकञ् ।) कर्म्मक्षमे त्रि । इति मेदिनी ॥ श्वेतखदिरः । हिज्जलः । महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्य्यं, क्ली, (क्रियते यत् तत् । कृ + “विभाषा कृवृषोः” । ३ । १ । १२० । इति क्यबभावे “ऋहलोर्ण्यत्” । ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । ततो वृद्धिः ।) क्रियते यत् । इति व्याकरणम् । काज इति भाषा । (“कार्य्यन्तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिरभिसन्धाय प्रवर्त्तते कर्त्ता” । इति चरके विमानस्थाने । ८ अध्यायः ॥ तथा मनुः । ९ । २९९ ।
“आरभेत ततः कार्य्यं सञ्चिन्त्य गुरुलाघवम्” ॥
कर्त्तव्यम् । यथा तत्रैव । ३ । ८० ।
“आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्य्यं विजानता” ॥)
तत्प्रति कारणम् त्रिविधम् । समवायिकारणम् १ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालम् । असमवायिकारणम् २ यथा घटकार्य्यं प्रति कपालसंयोगादि । निमित्तकारणम् ३ यथा घटं प्रति दण्डचक्रादि । इति तर्कशास्त्रम् ॥ हेतुः । प्रयोजनम् । इति मेदिनी ॥ ऋणादिविवादः यथा,—
“यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक्” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे कात्यायनः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ४३ ।
“नोत्पादयेत् स्वयं कार्य्यं राजा नाप्यस्य पूरुषः” ॥)
अपूर्व्वम् । यथा,—
“विधिप्रत्ययस्य कार्य्यं शक्तिरिति मीमांसकाः” ॥ व्याकरणमते आदेशप्रत्ययागमाः । इति दुर्गादासः ॥ (त्रि, करणीयम् । कर्त्तव्यम् । यथा मनुः । २ । २४८ ।
“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः ।
अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपनं सुतैः” ॥)

कार्य्यकुशलः, त्रि, (कार्य्ये कर्म्मणि कुशलः निपुणः ।) कर्म्मठः । इति भूरिप्रयोगः ॥

कार्य्यपुटः, पुं, (कार्य्यां क्रियायां न पुटति । कारि + पुट् संश्लेषणे + कः ।) क्षपणः । उन्मत्तः । अनर्थकरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कार्य्यप्रद्वेषः, पुं, (कार्य्यं प्रद्वेष्टि अनेन । प्र + द्विष् + करणे घञ् ।) आलस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्य्या, स्त्री, (कृ + ण्यत् । टाप् ।) कारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कार्य्यी, [न्] पुं, (कार्य्यं अस्त्यस्य इति इनिः ।) यस्य निर्द्दिश्यते कार्य्यं सः । इति दुर्गादासः ॥ कर्म्मार्थी । इति कार्पटशब्दार्थे हेमचन्द्रः । (यथा मनुः । ८ । २ ।
“विनीतवेशाभरणः पश्येत्कार्य्याणि कार्य्यिणाम्” ॥)

काश्मरी, स्त्री, (कृश् + स्वार्थे णिच् भावे मनिन् कार्श्मं तत् राति । रा + कः गौरादित्वात् ङीष् ।) काश्मरी । गम्भारीवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कार्श्यः, पुं, (कृश + स्वार्थे ष्यञ् ।) कार्श्यः । सालवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ कच्चूरः । लकुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृशस्य भावः । “वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च” ।५।१।१२३ । इति ष्यञ् ।) कृशतायां क्ली ॥ (यथा, मेघदूते ३१ ।
“सौभाग्यन्ते सुभग ! विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः” ॥)

कार्षकः, पुं, (कर्षति इति । कृष + “कृषेर्वृद्धिश्चोदीचां” । उणां ।२। ३८ । इति क्वुन् । यद्वा कृषिः शीलमस्य छत्रादित्वात् णः स्वार्थे कन् ।) कर्षकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कार्षापणः, पुं क्ली, (कर्षस्यायं “तस्येदम्”।४।३।१२० । इत्यण् । नित्यं पणः परिमाणे इत्यप् गोचरसञ्चरेति घो वा कार्षस्य कार्षेण वा आपणः व्यवहारो यत्र । यद्वा कर्षस्येदं स्वार्थे वा अण् तेन आपण्यते । आ + पण कर्म्मणि घः ।) कार्षिकः । षोड़शपणः । इति मेदिनी ॥ रूप्यकर्षकृतव्यवहारद्रव्यम् । लोके तु तन्मूल्ये षोड़शपणसमुदाये कार्षापणस्योपचारेण प्रवृत्तिः । तथा हि शास्त्रीयो रजतमाषो द्विकृष्णलः । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः । इति मनुः ॥ आद्ये कृतयुगे रजतकृष्णलयोर्द्दशगण्डा मूल्यमिति द्वात्रिंशता कृष्णलाभी रजतकर्षस्य षोड़शपणा एव मूल्यम् । पुराणशब्दस्तात्र कार्षिकं पुराणञ्च कार्षापण इति वोपालितः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
“कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः” ॥)

कार्षिकः, पुं, (कर्ष + स्वार्थे ठक् ।) कार्षापणः । इत्यमरः । २ । ९ । ८८ ॥ (यथा याज्ञवल्क्यः ।१।३६५।
“निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः” ॥
कर्षः कर्षणं शीलमस्य । कर्ष + ठक् ।) कृषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्षस्यायम् । कर्ष + ठञ् । शास्त्रीयपलचतुर्भागः । कर्षः परिमाणमस्य ठक् । कर्षपरिमितद्रव्यम् । कर्षेण क्रीतः । ठञ् । कर्षक्रीतः ॥)

कार्ष्णिः, पुं, (कृष्णस्यापत्यम् । अत इञ् ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा हरिवंशे ।१६३।१९ ।
“तामापतन्तीं मायान्तु कार्ष्णिः कमललोचनः” ॥
गन्धर्व्वविशेषः । यथा महाभारते । १ । १२३ । ५३ ।
“युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा” ॥)

कार्ष्णी, स्त्री, (कार्ष्ण + ङीप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शतावरीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कार्ष्यः, पुं, (कृष् + “इगुपधेति” ३ । १ । १३५ । कः । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ।) सालवृक्षः ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ४४ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा ।
“शालस्तु सर्ज्जकार्य्याश्वकर्णिकाशस्यसम्बरः” ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

काल त् क कालोपदेशे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) यथा अचकालत् कालमियत्तया गणकः । एतावती वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कालं, क्ली, (ईषत् कृष्णत्वं लाति गृह्णाति । ला + कः धातुषु कुत्सितरूपतया अलति वा । अल + अच् । कोः कादेशः ।) लौहम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥ कक्कोलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालीयकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कालः, पुं, (कलयति आयुः । कल् संख्याने पचाद्यच् ततः प्रज्ञाद्यण् । यद्वा कालयति सर्व्वाणि भूतानि । कल् प्रेरणे ण्यन्तात् पचाद्यच् ।) क्षणदण्डमुहूर्त्तप्रहरदिनरात्रिपक्षमासायनवत्सरादिः । इति दुर्गादासः ॥ तत्पर्य्यायः । दिष्टः २ अनेहा ३ समयः ४ । इत्यमरः ।१।४।१॥ “जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः । परापरत्वधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः” ॥ (यथा विष्णुपुराणे । १ । २ । १४ ।
“परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज ! ।
व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथा परम्” ॥)
अस्य गुणाः । सङ्ख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वम् ३ संयोगः ४ विभागः ५ । इति भाषापरिच्छेदः ॥
“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणः स्मृतः ।
कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
(“कालस्तु त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च ।
वर्त्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ॥
कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् ।
कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥
कालस्य वशगाः सर्व्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः ।
कालो हि भगवान्देवः स साक्षात्परमेश्वरः ॥
सर्गपालनसंहर्त्ता स कालः सर्व्वतः समः ।
कालेन कल्प्यते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥
येनोत्पत्तिश्च जायेत येन वै कल्प्यते कला ।
सोऽन्तकश्च भवेत्कालो जगदुत्पत्तिकारकः ॥
यः कर्म्मणि प्रपश्येत प्रकर्षं वर्त्तमानके ।
सोऽपि प्रवर्त्तको ज्ञेयः कालः स्यात् प्रतिपालकः ॥
येन मृत्युवशं याति कृतं येन लयं व्रजेत् ।
संहर्त्ता सोऽपि विज्ञेयः कालः स्यात् कलनापरः ॥
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
कालः स्वपिति जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥
काले देवा विनश्यन्ति काले चासुरपन्नगाः ।
नरेन्द्राः सर्व्वजीवाश्च काले सर्व्वं विनश्यति ॥
त्रिकालात् परतो ज्ञेय आगन्तुर्गतचेष्टकः ।
तथा वर्षाहिमोष्णाख्याः त्रयः काला इमे मताः ॥
तथा त्रयोऽन्येऽपि ज्ञेया उदयमध्यास्तरूपिणः ।
सूक्ष्मोऽपि सर्व्वगः स वै व्यक्ताव्यक्ततरः शुभः” ॥
इति प्रथमस्थाने ४र्थः । हारीतेनोक्तम् ॥)
यमः । (यथा गोः रामायणे । ३ । ३५ । ४३ ।
“आपतन्तीञ्च तां दृष्ट्वा कालदण्डोपमां गदाम्” ॥)
कृष्णवर्णः । कृष्णगुणवति त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १४,१६ । (यथा गोः रामायणे । ६ । ६७ । २ ।
“उद्यतायुधनिस्त्रिंशे रथे च समलङ्कृते ।
कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः” ॥)
मनुः । (यथा भागवते । ६ । ६ । २ ।

"दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ।
भगीरथस्तस्य पुत्त्रस्तेपे स सुमहत् तपः" ॥)

महाकालः । इति मेदिनी ॥ शनिः । इति दीपिका ॥ कासमर्द्दः । रक्तचित्रकः । रालः । कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सर्व्वकलनात् शिवः । यथा महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।

"गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः" ॥

कालनियन्तृत्वात् विष्णुः । यथा महाभारते । १२ । १ । ८९ । ५८ ।

"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः" ॥

पर्व्वतविशेषः । यथा रामायणे । ४ । ४४ । २१ ।

"ततो महाश्रमं गत्वा देवगन्धर्व्वसेवितम् ।
कालं नाम महा शान्तं गमिष्यथ शिलोच्चयम्" ॥)

कालकं, क्ली, (काल + स्वार्थे कन् । यद्वा, कलयति नोदयति रक्तताम् । कल नोदने + णवुल् ।) कालशाकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (कालशाकशब्देऽस्य गुणादिकं बोध्यम् ॥) यकृत् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालकः, पुं, (कालयतीति । कलत्क्षेपे + "णवुलतृचौ" ३ । १ । १३३ इति णवुल् ।) जतुकः । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ जडुर इति भाषा ॥ ("वर्णे चानित्ये" । "रक्ते" । "कालाच्च" । ५ । ४ । ३१,३३ इति कन् । कालकः पटः । कालिका शाटी । कालकं मुखं इति सिद्धान्तकौमुदी ॥) जलगर्द्द-सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षसविशेषः । यथा रामायणे ३ । २९ । ३० ।

"दुर्ज्जयः कालकाख्यश्च परघः कालिकामुखः" ॥)

कालकटङ्कटः, पुं, (कालरूपः कटङ्कटः ।) शिवः । शालकटङ्कटोऽपि पाठः । इति दानधर्म्मे शिवसहस्रनामसु पठितः ॥ (यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ५७ ।

"वैणवी पणवी ताली खली कालकटङ्कटः" ॥)

कालकण्ठः, पुं, (कालः कृष्णवर्णः नीलो वा कण्ठोऽस्य ।) शिवः । पीतसारः । मयूरः । खञ्जनः । कलविङ्कः । दात्यूहपक्षी । इति मेदिनी ॥

कालकण्ठकः, पुं, (कालः कृष्णः कण्ठोऽस्य । ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) दात्यूहपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २१ ॥ (दात्यूहशब्देऽस्य गुणपर्य्याया वक्तव्याः ॥)

कालकन्दकः, पुं, (कालं कृष्णसर्पं कन्दति स्पर्द्धते यद्वा कालः सन् कन्दते वैकल्यं गच्छति । काल + कदि + अच् । स्वार्थे कन् ।) जलसर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालकर्णिका, स्त्री, (कालस्य कर्णिका इव ।) अलक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालकर्णी, स्त्री, (कालः कर्णोऽस्याः । अच् ततः स्त्रियां ङीप् ।) अलक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालका, स्त्री, (कालकेयाख्यासुराणां माता काला एव कन् । बाहुलकात् न इत्वम् ।) कालकेयनामासुरगणमाता । इति जटाधरः ॥ (सा च वैश्वानरकन्या । यथा, भागवते ६ । ६ । ३२ ।

"वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा" ॥)

कालकीलः, पुं, (कालं प्रकृतकालोपयुक्तं सत् प्रशब्दं कीलयति आवृणोति नाशयति वा । काल + कील + अण् । कोलाहलस्य सत्कथादिनाशकत्वात् तथात्वम् ।) कोलाहलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालकुण्ठः, पुं, (कालेन कालरूपिणा परमेश्वरेण कुण्ठ्यते असौ । कुण्ठ + कर्म्मणि घञ् ।) यमः । इति शब्दमाला ॥

कालकुष्ठं, क्ली, (कालात् कृष्णपर्व्वतात् कुष्यते निष्कृष्यते । कुष + कर्म्मणि क्तः ।) कङ्कुष्ठम् । पर्व्वतीयमृत्तिकाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालकूटं, क्ली, (कालं शिवमपि कूटयति अवसादयति यद्वा कालस्य मृत्योः कूटं आयोजनसमष्टिः दूत इव वा ।) वोषम् । विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते ८ । ६ । २५ ।

"नभेतव्यं कालकूटात् विषाज्जलधिसम्भवात्" ॥)

कालकूटः, पुं क्ली, (कालस्य मृत्योः कूटः कष्टदूत इव ।) स्थावरविषभेदः । इत्यमरः ॥ १ । ८ । १० । (यथा भागवते ३ । २ । २३ ।

"अहो वकी यं स्तनकालकूटं
जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी" ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥
निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः
सो हि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत्" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे शोधनमारणाधिकारे ॥ * ॥

देशविशेषः । यथा, महाभारते २ । २० । २६ ।

"कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् ।
रम्यं पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च" ॥)

कालकूटकः, पुं, (कालस्य कूटमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ४४ ।

"ततो दुर्य्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया" ॥

कारस्करशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

कालकृत्, पुं, (कालं करोतीति । कालस्य पश्चिमायां उदयास्ताभ्यां दण्डपलादिक्रमेण सम्पादयतीति । कृ + क्विप् तुगागमश्च ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालकृतः, पुं, (कालेन परमेश्वरेण कृतः सृष्टः । यद्वा कालं काष्ठाकलादिमानं कृतः कर्त्ता । कृ + कर्त्तरि + क्तः ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालजाते, त्रि । यथा, पुराणे,—

"सर्व्वं कालकृतं मन्ये कालो हि बलवत्तरः" ॥

कालखञ्जनं, क्ली, (कालेन कालान्तरेण खञ्जति विकृतिं गच्छतीति । काल + खजि + ल्युः ।) यकृत् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालखण्डं, क्ली, (कालं कृष्णं खण्डम् ।) यकृत् । दक्षिणकुक्षिस्थमांसखण्डम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यकृत्शब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

कालग्रन्थिः, पुं, (कालस्य ग्रन्थिरिव ।) वत्सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालङ्कृतः, पुं, (कुत्सितोऽपि अलङ्कृतः ईषदलङ्कृतो वा । कोः कादेशः ।) वृक्षविशेषः । कालकासुन्दे इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अरिमर्द्दः २ कासमर्द्दः ३ कर्कशः ४ । इति रत्नमाला ॥

कालचक्रं, क्ली, (कालस्य कालगतेश्चक्रमिव ।) कालरूपचक्रम् । यथाह—हेमचन्द्रः ।

"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीभेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्" ॥

ज्योतिश्चक्रविशेषः । यथा,—

"त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके ।
सम्वत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्" ॥

इति विष्णुपुराणे २ । ८ । ४ । चक्रमेवोपासनार्थं विशिष्यन्नाह । त्रिनाभिमतीति । नाभिः स्तम्भः यत्राक्षः प्रोतः स च त्रिमेखलः । अक्षस्याच नाभित्वेनोपास्यत्वात् मेखलारूपास्तिस्रो नाभयः पूर्व्वाह्णमध्याह्नापराह्णास्तद्यस्मिन् । पञ्चारे पञ्च संवत्सरपरिवत्सरादयो वक्ष्यमाणा अराः शलाका यस्य सः तस्मिन् । षण्नेमिनि षट् ऋतवो नेमयः प्रान्तवलयानि तद्वति । कालात्मकत्वादक्षयात्मके । संवत्सरमये संवत्सरावयवमासारम्भकत्वात् संवत्सरत्वेनोपास्यत्वाच्च तन्मयम् । तदुक्तं मात्स्ये ।

"अहस्त्रिनाभिः सूर्य्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् ।
अराः संवत्सराः पञ्च नेम्यः षड् ऋतवः स्मृताः" ॥

इति । तस्मिन् कालचक्रं कालोपलक्षणभूतं कृत्स्नं ज्योतिश्चक्रं प्रतिष्ठितं आश्रितम् । सूर्य्यगत्यधीनत्वात् कालचक्रफलस्य । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ("स एष निमेषादियुगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ॥)

कालज्ञः, पुं (कालं कालानुयायिकर्त्तव्यादिकं कालगतिं वा जानातीति । काल + ज्ञा + कः ।) कुक्कुटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालवेत्तरि त्रि, यथा, मनुः ७ । २१७ ।

"तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः" ॥)

कालञ्जरः, पुं, (कालं जरयति । काल + जृ + णिच् + अच् । बाहुलकात् मुम् ।) योगिचक्रमेलकम् । (कालं मृत्युं जरयतीति ।) भैरवः । (कालेन जीर्य्यति । जृ + अच् ।) पर्व्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ । तीर्थयात्रापर्व्वणि ८५ । ५६ ।

"अत्र कालञ्जरं नाम पर्व्वतं लोकविश्रुतम् ।
तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत्" ॥)

देशविशेषः । इति धरणी ॥

कालञ्जरी, स्त्री, (कालं जरयति । काल + जृ + णिच् + अच् । मृत्युञ्जयः तस्य पत्नी ङीप् ।) पार्व्वती । इति धरणी ॥ (स्वयमेव कालं जरयतीति व्युत्पत्त्या टाबेव ।) तदा कालञ्जरा इति रूपान्तरम् ॥

कालतालः, पुं, (कालतायै कृष्णत्वात् अलति पर्य्याप्नोति । कालता + अल + अच् ।) तमालवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणादिकन्तमालशब्दे ज्ञेयम् ॥)

कालधर्म्मः, पुं, (कालस्य धर्म्मः । आयुषः परिणामकाले पञ्चत्वप्राप्तिरूपो धर्म्मः ।) मृत्युः । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ समयस्य स्वभावः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७२ । ३७ ।

"कालधर्म्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः" ॥)

कालनिर्य्यासः, पुं, (कालः कृष्णवर्णो निर्य्यासः ।) गुग्गुलुः । इति रत्नमाला ॥

कालनेमिः, पुं, (कालस्य मृत्योः नेमिरिव चक्रवत् ।) स्वनामख्यातराक्षसः । स च लङ्काधिपते रावणस्य मातुलः । यथा,—

"कालनेमिं दुराधर्षं रक्षःपरमदुर्जयम् ।

चतुरास्यं चतुर्हस्तमकनेत्रं भयावहम्" ॥

इति गौः रामायणे ६ । ८२ । ६४ ॥ दैत्यविशेषः । यथा,—श्रीभागवते ।

"आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् ।

महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत" ॥

स तु हिरण्यकशिपुपुत्त्रः । इति हरिवंशः ॥ (कालचक्रम् ॥)

कालनेमिरिपुः, पुं, (कालनेमेः कालनेमिसंज्ञकासुरस्य रिपुः हन्ता ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कालनेमे रावणमातुलस्य रिपुः हन्ता । हनूमान् । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

कालनेमिहा, [न्] पुं, (कालनेमिं तन्नामानं असुरं हतवान् । हन् + क्विप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं महाभारते १३ । १४९ । ८२ ।

"कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः" ॥

कालनेमिं स्वनामख्यातरावणमातुलं हतवानिति व्युत्पत्त्या हनूमान् ॥)

कालनेमी, [न्] पुं, (कालस्येव नेमिरस्यास्य श्रीह्यादेराकृतिगणत्वात् इनिः ।) कालनेमिः । इति द्विरूपकोषः ॥

कालनेम्यरिः, पुं, (कालनेमेः अरिः शत्रुः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालपर्णः, पुं, (कालं कृष्णं पर्णं पत्रं यस्य ।) तगरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालपालकं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं पालयति धारयतीति । काल + पाल + ण्वुल् ।) कङ्कुष्ठमृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालपीलुकः, पुं, (कालः कृष्णः पीलुः । स्वार्थे कन् ।) कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाः पर्य्याया-श्चास्य कुपीलुशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कालपुरुषः पुं, (कालः कालचक्रं पुरुष इव ।) यमसहायः । इति जटाधरः ॥ ज्योतिःशास्त्रम् । यथा

"किन्तस्य कालपुरुषाख्यमहार्णवस्य

गच्छेत् कदाचिदपि मिमनसापि पारम्" ॥

कालपुरुषः स चाख्या नाम यस्यासौ तस्य ज्योतिःशास्त्रविस्तीर्णसमुद्रस्य । इति भट्टोत्पलः ॥ * ॥ नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिद्वादशराशिकल्पितपुरुषाकारः । यथा,—

"शीर्षमुखबाहुहृदयोदराणि कटिवस्तिगुह्यसंज्ञ-

कानि । ऊरू जानुकजङ्घे चरणाविति च राश्योऽङ्गानि" ॥ इति दीपिका ॥ * ॥ नराणां शुभाशुभज्ञानार्थं जन्मलग्नादिराशिद्रेक्काणघटितपुरुषाकारः । यथा, "कं दृक्श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रञ्च होरादयस्ते कण्ठांसकबाहुपार्श्वहृदयक्रोडानिनाभिस्ततः । वस्तिः शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू ततो जानुनी जङ्घाङ्घ्री इत्युभयत्र वाममुदितैर्द्रेक्काणभागैस्त्रिधा" ॥ इति "कालनरस्याङ्गे सदसद्ग्रहयोगतः । पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत्" ॥ इति बृहज्जातकम् ॥

कालपृष्ठं, क्ली, (कालं कृष्णं पृष्ठं यस्य ।) कर्णधनुः । धनुर्मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपृष्ठः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं पृष्ठं पृष्ठभागो यस्य ।) कङ्कपक्षी । मृगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालपेषी, स्त्री, (पिष्यतेऽसौ । पिष + कर्म्मणि घञ् । पेषः । कालः पेषः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ॥

"कालपेषी महाश्यामा सुमङ्गोत्पलशारिवा ।

दीर्घमूला च पालिन्दीमसूरविदला च सा" ॥)

कालप्रभातं, क्ली, (कालं कृष्णं प्रभातं यत्र ।) शरदृतुः । शरत्कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालभाण्डिका, स्त्री, (कालभायै कृष्णप्रभायै भण्डति उपाच्छति । भण्डि + ण्वुल् टाप् इत्वञ्च ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमानः, पुं, (कालो मन्यते यः जनैरितिशेषः । काल + मन + कर्म्मणि घञ् ।) कृष्णार्ज्जकः । इति रत्नमाला ॥ कालतुलसी इति भाषा । राजनिर्घण्टे लान्तशब्दोऽयम् ॥ (लकारान्तस्यास्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ॥ सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अः ॥

"सुरसा-श्वेतसुरसा-फणिज्जकार्ज्जक-भूस्तृण-सुगन्धक-सुमुख-कालमाल-कासमर्द्द-क्षवक-खरपुष्पा-विडङ्ग-कट्फल-सुरसीप्रादयः, सुरसादिगणः ॥)

कालमुष्ककः, पुं, (कालो मुष्क इव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) घण्टापारलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यस्मिन्नस्य व्यवहारस्तद्यथा,—

"प्रशस्तेऽहनि नक्षत्रे कृतमङ्गलपूर्व्वकम् ।

कालमुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा भस्म समाहरेत्" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे अर्शोऽधिकारे कुटजित्क्षारनामकौषधे ॥)

कालमूलः, पुं, (कालं मूलं यस्य ।) रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालमेशिका, स्त्री, (कालः मिश्यते कालोऽयमिति कथ्यते जनैरिति शेषः । मिश + कर्म्मणि घञ् गौरादित्वात् ङीष् ततः कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कालमेशी, स्त्री, (कालमेश + ङीष्) कालमेषिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कालमेषिका, स्त्री, (कालं मिषति स्पर्द्धते स्वकान्त्या । मिष + घञ् । गौरादित्वात् ङीष् स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) मञ्जिष्ठा । श्यामात्रिवृता । इत्यमरः २ । ४ । १०९ ॥ अस्याः पर्य्याया यथा,—

"त्रिवृदश्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।

मसूरविदला कालमेषिका कालमेषिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥)

कालमेषी, स्त्री, (कालमेष + ङीष् ।) सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।

शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च" ॥

सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाश्चास्या वाकुचीशब्दे ज्ञेयाः ॥) मञ्जिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालरात्रिः, स्त्री, (कालः कालरूपा अष्टमीकादिने चतुर्द्दशमनूनामधिकारावसाने सृष्टिसंहारहेतुभूता रात्रिः ।) रात्रिविशेषः । सा तु कालः संहारः । मरणं तदुपलक्षिता रात्रिः कल्पान्तरात्रिरित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्याविनोदः ॥ भीमरथी । इति हारावली ॥ दुर्गायाः शक्तिविशेषः । यथा,—

"सा दुर्गा शक्तिभिः सार्द्धं काश्यां रक्षति सर्व्वतः ।

ताः प्रयत्नेन संपूज्याः कालरात्रिमुखा नरैः" ॥

इति काशीखण्डम् ॥ (दीपावली । यथा,—

"दीपावली तु या प्रोक्ता कालरात्रिश्च सा मता" ।

इत्यागमवचनात् ।

क्रियायोग्यकालविशेषः । यदुक्तं दीपिकायाम् ।

"रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।

बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ।

शनावाद्यं तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत्" ॥)

कालरुद्रः, पुं, (कालः कालरूपः सर्व्वसंहारको रुद्रः ।) कालाग्निरुद्रः । यथा, देवीपुराणे,—

"येषु नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसङ्कुला ।

विचित्रहर्म्यविन्यासा कुतस्ते मेवदृष्टतः ॥

सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता" ॥

काललवणं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं लवणम् ।) विड्लवणम् । इति रत्नमाला ॥

("न काललवणे गन्धः सौवर्च्चलगुणाश्च ते" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अः ॥)

काललोहं, क्ली, (कालं कृष्णं लोहं आयसमित्यर्थः ।) कालायसम् । तिखा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृष्णायसम् २ अश्मकम् ३ तीक्ष्णम् ४ । इति रत्नमाला ॥ (कालायसशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कालवलनं, क्ली, (कलयति उपसृजन्ति विषयं । कल + णिच् + अच् । काल्यते प्रेर्य्यतेऽसौ कालेन वा णिच् कर्म्मणि घञ् । कालः कायः तस्य वलनं आवरणम् । वल संवरणे + करणे ल्युट् ।) वर्म्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कायवलनमिति साधुपाठः ॥

कालवृन्तः, पुं, (कालं वृन्तं यस्य ।) कुलत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कालवृन्ती, स्त्री, (कालवृन्त + गौरादित्वात् ङीष् ।) पाटलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालवेला, स्त्री, (कालस्य वेला ।) क्रियानर्हकालविशेषः । सा तु रव्यादिवारे कालस्य शनेस्तत्तद्यामार्द्धप्रवेशा । यथा । रवौ दिवा पञ्चमयामार्द्धं नक्तं षष्ठयामार्द्धम् । सोमे दिवा द्वितीययामार्द्धं

नक्तं चतुर्थयामार्द्धम्। कुजे दिवा षष्ठयामार्द्धं नक्तं द्वितीययामार्द्धम्। बुधे दिवा तृतीय यामार्द्धं नक्तं सप्तमयामार्द्धम्॥ गुरौ दिवा सप्तमयामार्द्धं नक्तं पञ्चमयामार्द्धम्। शुक्रे दिवा चतुर्थयामार्द्धं नक्तं तृतीययामार्द्धम्। शनौ दिवा प्रथमाष्टमयामार्द्धं नक्तं तदेव। इति दीपिका॥

कालशाकं, क्ली, (कालं कृष्णं शाकम्।) स्व नामख्यातशाकम्। नरचा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। नाड़िकम् २ आड्रशाकम् ३ कालकम् ४। अस्य गुणाः। सारकत्वम्। रुचिवायुबलकारित्वम्। कफशोथरक्तपित्तनाशित्वम्। मेध्यत्वम्। हिमत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ तिक्तपूतिका। कुलत्थशाकं इति केचित्। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। गुरुत्वम्। शोथनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ (यथा च वाभटे सूत्रस्थाने। ६ अध्याये।

"वर्षाभ्वी कालशाकञ्च सक्षारं कटुतिक्तकम्।
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान्" ॥)

कालशालिः, पुं, (कालः कृष्णः शालिः उत्कृष्टधान्यविशेषः।) कृष्णशालिः। इति राजनिर्घण्टः॥

कालशेयं, क्ली, (कलश्यां भवम्। कलशी+ढक्।) कालसेयम्। घोलम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कालसंरोधः, पुं, (कालस्य संरोधः।) चिरकालावस्थानम्। इति मिताक्षरा॥ यथा।

"न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः"।
इति याज्ञवल्क्यः॥

कालसर्पः, पुं, (कालः कृष्णः सर्पः।) कृष्णसर्पः। तत्पर्य्यायः। अलगर्द्दः २ महाविषः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा काशीखण्डे १०० अध्याये।

"स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम्।
स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः" ॥)

कालसारं, क्ली, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) पीतचन्दनम्। इति भावप्रकाशः॥ (कालीयकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

कालसारः, पुं, (कालः सारः प्रधानं यस्य।) स्वनामख्यातहरिणः। तत्पर्य्यायः। कृष्णसारः २। इति शब्दरत्नावली॥

कालसूत्रं, क्ली, (कालस्य यमस्य बन्धनहेतुकायाः सूत्रमिव।) नरकविशेषः। इत्यमरः।१।८।२॥ तत्तु कुलालचक्रसूत्रच्छेदनरूपम्। इति मनुः॥ (यथा मार्कण्डेये १४। ८९।

"कालसूत्रे तथाच्छेदमनेकाश्चैव यातनाः।
प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात् न वेद्मि कथमेष्यति" ॥)

कालसेयं, क्ली, (कलस्यां भवम्। कलसी+ढक्।) घोलम्। इत्यमरः।२।९।५३॥

कालस्कन्धः, पुं, (कालः कृष्णः स्कन्धो यस्य।) तमालवृक्षः। तिन्दुकवृक्षः। जीवकद्रुमः। इति मेदिनी॥ दुष्खदिरः। उदुम्बरः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य व्यवहारो यथा,—सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये सालसारादिवर्गे॥

"सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीत्यादिषु" ॥)

काला, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्य अर्श आदिभ्य अच् टाप् च। अत्र वर्णस्याविवक्षायां जानपदेति न ङीष्। अर्श आद्यजन्तात् न ङीष् इत्यर्थः।) नीलिनी। कृष्णत्रिवृता। कृष्णजीरकः। इत्यमरः।२।४।९४॥ मञ्जिष्ठा इति मेदिनी॥ कृष्णिकावृक्षः। कालियाकड़ा इति भाषा। इति रत्नमाला॥ अश्वगन्धावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ पाटलावृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ (दक्षकन्याविशेषः। सा तु कश्यपपत्नी। यथा महाभारते १। सम्भवपर्व्वणि ६५। १२।

"अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा" ॥)

कालागुरु, क्ली, (कालं कृष्णं अगुरु।) कृष्णागुरु। इत्यमरः।२।६।१२७॥ (यथा रघुः ४।८१।

"चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः" ॥
कृष्णागुरुशब्देऽस्य पर्य्यायः गुणाश्च ज्ञेयाः॥)

कालाग्निः, पुं, (कालः सर्व्वसंहारकः अग्निः। प्रलयाग्निः। यथा महाभारते १। ५४। २५।

"ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम्।
नाशयिष्यामि माऽत्र त्वं भयं कार्षीः कथञ्चन" ॥
तदधिष्ठातृरुद्रदेवस्य प्रियत्वात् पञ्चमुखरुद्राक्षोऽपि कालाग्निनाम्नाख्यायते।) पञ्चमुखरुद्राक्षः। यथा स्कान्दे।

"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कालाग्निरुद्रः, पुं, (कालः संहारकः अग्निः सम्वर्त्ताग्निरित्यर्थः। तस्याधिष्ठाता रुद्रः। कालाग्निरिव रुद्रो वा।) संहारकारिरुद्रः। यथा। कालाग्निरुद्र ऋषिरित्यादि वैदिकसन्ध्यायां रुद्रोपस्थानम्॥ *॥ तद्विवरणं यथा,—

शक्र उवाच।

"भगवंस्तव वाक्यानां न तृप्तिर्भवते मम।
कालाग्निपार्थिवं मानं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" ॥

भगवानुवाच।

"न हि पार्थिवद्वीपेषु मेरुपृष्ठेऽपि वासव!।
भोगाह्लादकरा नृणां तथा पातालवासिषु॥
येषु नः कालरुद्रस्य नानास्त्रीशतसंकुला।
विचित्रहर्म्म्यविन्यासा कृतस्ते मेरुपृष्ठतः॥
सा एव कालरुद्रस्य तनुरूपेण संस्थिता।
सा पराशिवभावेन परमापददायिका॥
तस्या यद्दुःसहं तेजो ब्रह्मादीनां क्षयं करम्।
तं विद्धि कालरुद्रेति सौम्यरूपं सदाशिवम्॥
कालाग्निश्चूसनं लक्षं योजनानां प्रमाणतः।
अर्द्धेनोच्छ्रयतस्तस्य पादाः पादेन वासव!॥
सिंहरूपा महाघोरा महानक्रा महाबलाः।
कालाग्निरुद्ररूपो यो बहुरूपसमावृतः॥
अनन्तपद्मरूपश्च धातारः कारणेश्वरः।
दावचाग्नि,वरुण यमहन्ता क्षमान्तकः॥
कोटिवा रुद्रसेनान्या गणो हरिर्वाहकः।
विद्युतश्चलशीघ्रश्च प्रसन्नः शान्तसौम्यहृत्॥
सर्व्वज्ञो विविधो वृद्धो द्युतिमान् दीप्तिसुप्रभः।
एते रुद्रा महात्मानः कालिकाग्निसंस्थिताः॥
संहरन्ति समस्तेदं ब्रह्माद्यं सचराचरम्।
कालाग्निभुवनेशोऽयं बहुकोटिभिरावृतः॥
तस्याः पुरस्य विस्तारं शतकोटिसुवर्त्तुला।
देवगन्धर्व्वसिद्धानां तत्र भोगाः सुदुर्लभाः॥
पूर्व्वोत्तरपरा पश्चिमेर्य्याम्योत्तरस्थिता परा।
अनलानिलपरा च नैर्ऋतोशानगापरा॥
एतेषां मध्यतो राजन् कालरुद्रस्य शोभने।
पद्माकारैः पुरैः सर्व्वं कटकं तस्य संस्थितम्॥
समन्ताद्वेष्टितवनं प्राकाराट्टालगोपुरैः।
वज्रेन्द्रनीलवैदूर्य्यैः प्राकारैः सर्व्वतोऽन्वितम्॥
कालाग्निनरकान्ते तु परं कालस्य संस्थितम्।
पञ्चाशल्लक्षविस्तारं समन्तात् परिवर्त्तुलम्॥
जाम्बूनदमयैर्हेमैः खचितं रत्नधातुभिः॥
प्रमदाजनसंजुष्टं नानावर्णसमावृतम्॥
कामोन्मत्तप्रमत्तञ्च तद्भाति जनसंकुलम्।
कालस्य भुवनं दिव्यं वृत्ताकारं मनोहरम्॥
वेष्टितं हेमप्राकारैर्योजनायतमुच्छ्रितम्।
प्राकाराद्बहिरुद्गातास्ते अन्तरं योजनायुतम्॥
अग्निज्वालेश्च निविडैर्भयदैः किंशुकप्रभैः।
हरितालनिभा ज्वाला सिन्दूरगैरिकाप्रभा॥
अत ऊर्द्ध्वं प्रजज्वाल वातोद्धूताग्निभास्वरा।
वीचितरङ्गकल्लोलज्वालामालाकुलाम्बरा॥
प्रवृत्तास्ताः प्रमाणेन योजनद्वयकोटयः।
अष्टानवतिलक्षाणि ज्वाला ऊर्द्ध्वन्ततः शिखा॥
वज्रभूता सदा तप्ता तस्य तेजोनियामिका।
चत्वारि कोटिमानेन कारणेन तु स्थापिता॥
तस्यार्द्धेन भवेत् किञ्चित् कोष्यश्चत्वारि वासव!।
एवं कालाग्निरुद्रस्य माहात्म्यं कीर्त्तितं मया॥
श्रवणात् सर्व्वपापानि शाम्यन्ति कालजान्यपि" ॥
इत्याद्ये देवीपुराणे कालाग्निरुद्रपुरकथनम्॥

(कृष्णयजुर्व्वेदगतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।

"कालाग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका" ॥
वटिकौषधविशेषः। यथा,—
"सूतकान्ताभ्रलौहानां भस्ममाक्षिकगन्धकम्।
भूधराख्ये पुटे पश्चाद्दिनैकं तद्विपाचयेत्॥
दशमांशं विषं योज्यं माषमात्रञ्च भक्षयेत्।
रसः कालाग्निरुद्रोऽयं दशाहेन विसर्पनुत्" ॥
कालाग्निरुद्ररसः॥
इति रसेन्द्रसारसंग्रहे वीसर्पाधिकारे॥ *॥)

कालाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया। अन्ज्+करणे ल्युट्+ङीप्। काली अञ्जनी ततः पुंवद्भावः।) क्षुपविशेषः। कालिकार्पसिकिनी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। अञ्जनी २ रेचनी ३ शिलाञ्जनी ४ नीलाञ्जनी ५ कृष्णाभा ६ काली ७ कृष्णाञ्जनी ८। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातनाशित्वम्। क्रिमिशोधनत्वम्। अपानावर्त्तशमनत्वम्। जाठरामयनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कालानुसारी, [न्] पुं, (काल एव कालः अयमनुसर-

ध्वनिः। तं अनुनदतीति। अनु + नद् + णिनिः।) रोलम्बः। भ्रमरः। कलविङ्कः। चटा इति भाषा। कपिञ्जलः। चातकपक्षी। इति मेदिनी॥

कालानुशारिवा, स्त्री, (कालेन कृष्णवर्णेन अनुसृता शारिवा।) तगरपादिकम्। तगरमूल इति भाषा। शीतलीजटा। इति रत्नमाला। शीउली-कोप् इति भाषा॥ (तगरशब्देऽस्या गुणादयो बोध्याः॥)

कालानुसारकं, क्ली, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरति गन्धेन। अनु + सृ + ण्वुल्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ पीतचन्दनम्। इति भावप्रकाशः॥

कालानुसारिः, पुं, (कालं कृष्णवर्णं मृगमदं अनुसरतीति। काल + अनु + सृ + इञ्।) शैलेयम्। शैलजनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥

कालानुसार्य्यं, क्ली, (कालेन मृगमदेनानुस्रियते। अनु + सृ गतौ + "ऋहलोर्ण्यत्"।३।१।१२४। इति ण्यत्।) शैलेयम्। शैलज इति भाषा। कालीयकम्। कालीयाख्यमपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम्। इत्यमरः।२।४।१२२॥ शिंशपावृक्षः। इति मेदिनी। शिशु इति भाषा॥ तगरम्। इति भावप्रकाशः॥

कालानुसार्य्यकं, क्ली, (कालानुसार्य्य + कप्।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कालान्तरविषः, पुं, (कालान्तरे दंशनादन्यस्मिन् काले विषं विकृतिकारि यस्य।) मूषिकादिः। इति हेमचन्द्रः॥

कालापः, पुं, (कालः मृत्युराप्यते यस्मात्। काल + आप् + अपादाने घञ्।) सर्पभोगः। राक्षसः। इति धरणी॥ (कलापं समामख्यातं व्याकरणं वेत्तीति। अण्।) कलापव्याकरणवेत्तरि त्रि। (ऋषिविशेषः। यथा महाभारते।२।४।१७।

"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च।
मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः"॥)

कालायसं, क्ली, (कालञ्च तत् अयश्चेति। "अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः"।५।४।९४। इति टच्।) लौहम्। इत्यमरः।२।९।९८। (यथा, गोः रामायणे।५।४९।३२।

"ददर्श वीक्षमाणश्च परिघं तोरणाश्रयम्।
तमादाय महाबाहुः कालायसमयं दृढम्"॥

अस्य पर्य्याया यथा,—

"लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी"।

अस्य सप्तदोषा यथा,—

"गुरुता दृढ़तोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता।
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु"॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

कालिकं, क्ली, (कालः कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्य इति ठन्।) कृष्णचन्दनम्। तत्पर्य्यायः। कालीयम् २ कालायकम् ३ हरिप्रियम् ४। इति शब्दचन्द्रिका॥ (काले भवम्। ठञ्। कालेन निर्वृत्तं ठञ् वा।) सामयिके त्रि। (यथा, भाषापरिच्छेदे १२१।

"दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्"॥)

कालिकः, पुं, (काले वर्षाकाले चरति ठञ्। के जले कलति पर्य्याप्नोति। कल् + बाहुलकात् इकन् वा।) क्रौञ्चः। इति शब्दरत्नावली॥

कालिका, स्त्री, (कालो वर्णोऽस्त्यस्याः इति ठनाविति ठन्। यद्वा, काल + जानपदात् ङीष् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च।) चण्डिकाभेदः। काली। तन्नामकारणं यथा।

"सर्व्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्।
गङ्गावतारनिकटे महामायांप्र तुष्टुवुः॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्व्वामरोत्करैः।
मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत॥
युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति।
एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषतः।
समुद्भूताब्रवीद्देवी मां स्तुवन्ति सुरा इति॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान्।
तस्मात्तयोर्व्वधायाहं स्तूयेऽद्य सकलैः सुरैः॥
विनिःसृतायां देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा।
भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि॥
कालिकाख्याऽभवत्सापि हिमाचलकृताश्रया।
तामुग्रतारां ऋषयो वदन्तीह मनीषिणः।
उग्रादपि भयात्त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका॥
एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्त्रमेव च।
एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटैकिका।
शृणुतं चिन्तनं चास्याः सम्यग्वेतालभैरवौ!॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम्।
चतुर्भुजां कृष्णवर्णां मुण्डमालाविभूषिताम्॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां बिभ्रतीन्दीवरं त्वधः।
कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्॥
खं लिखन्तीं जटामेकां बिभ्रतीं शिरसा स्वयम्।
मुण्डमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्व्वदा॥
वक्षसा नागहारन्तु बिभ्रतीं रक्तलोचनाम्।
कृष्णवस्त्रधरां कट्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम्॥
वामपादं शवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम्।
विन्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं स्वयम्॥
साट्टहासमहाघोररावयुक्तातिभीषणा।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेप्सुभिः॥
एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः।
महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च॥
घोरा च भ्रामरी चैव महारात्रिश्च सप्तमी।
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्"॥

इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः। कार्ष्णम्। वृश्चिकपत्रवृक्षः। क्रमदेयवस्तुमूल्यम्। धूसरी। नवमेघः। पटोलशाखा। रोमाली॥ मांसी। काकी। शिवा। मेघावलिः। इति मेदिनी॥ (यथा रघुः ११।१५।

"ताड़का चलकपालकुण्डला
कालिकेव निविड़ा वलाकिनी"॥)

स्वर्णदोषः। इति जटाधरः॥ क्षीरकीटः। इति हारावली॥ मसी। इति शब्दरत्नावली॥ काकोली। श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिमासीया वृद्धिः। यथा,—

"प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका मता"।

इति विवादार्णवसेतौ नारदः॥ सुरा। इति हेमचन्द्रः॥ कुज्झटिका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हिमाचलभवा त्रिशिरा हरीतकी। सा गन्धयोगकरणे प्रशस्ता। इति राजवल्लभः॥ (नदीविशेषः। यथा महाभारते ३।८४।१४६।

"कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः।
त्रिरात्रोपषितो विद्वान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥)

कालिकाव्रतं, क्ली, (कालिकायाः प्रीतये यद्व्रतं विहितनियमादिकम्।) अमावास्यायां स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेषः। यथा,—

युधिष्ठिर उवाच।

"कालिकाव्रतमाहात्म्यं वद वेदविदाम्बर!।
किमेतस्य फलं देव को वा तद्विधिरेव च॥
कस्माद्व्रतमिदं भूतं मर्त्ये केन प्रकाशितम्।
त्वत्तस्तत् श्रोतुमिच्छामि तत्सर्व्वं ब्रूहि केशव!"॥

श्रीकृष्ण उवाच।

"पुरा भविष्यशास्त्रेषु यदुक्तं धर्म्मसंहितम्।
तत्सर्व्वं शृणु राजेन्द्र! कालिकाव्रतमुत्तमम्॥
स्वर्गे पुरन्दरश्चासीत्तस्यैव राजसद्मनि।
यद्वृत्तान्तमभूत्तच्च तच्छृणुष्व युधिष्ठिर!॥
सभायां संस्थितो राजा मृत्यासक्तो हि नित्यशः।
दिनैकस्य च वृत्तान्तं श्रुत्वा हृष्टो बभूव सः॥
अत्यामोदं समभ्येत्य पुष्पवृष्टिरभूत्तदा।
पुरन्दरः स्वयं प्राप्य पारिजातं गृहीतवान्॥
शात्वा राज्ञा तदा पुष्पं प्रदत्तं तद्द्विजातये।
लज्जितो ब्राह्मणः सोऽपि मानहीनोऽभवत्तदा॥
क्रोधेन महताविष्टः शप्तुं कामसमन्वितः।
क्षणं विमृश्य चेन्द्राय शापो दत्तः सुदारुणः॥
व्याधालयेषु मार्ज्जारो द्वादशाब्दं भविष्यसि।
तेन कर्म्मविपाकेन मदयुक्तो विचेतनः॥
प्राप्तमार्ज्जारदेहोऽसौ राजा विपिनमाश्रितः।
पत्नी तस्य च तत्रासीत् पत्युः सर्व्वाधिकारिणी॥
ततो व्याधगृहे राजा मार्ज्जारीभूय तिष्ठति।
ततः पुरन्दरपुरं राजशून्यमभूत्तदा॥
शची तु चिन्तयामास अन्नपानं विहाय सा।
उपवासं समाचर्य्य मासमेकन्तु तिष्ठति॥
ततो देवगणाः सर्व्वे चिन्तया व्याकुलेन्द्रियाः।
गत्वा तु राजभवनं व्याकुलां तां विलोक्य च॥
विमृश्य चामराः सर्व्वे शच्यै वाक्यमुदाहरन्।
शचि! त्वं राजजायासि कथमेतत् करोषि च॥
मासमेकमनाहारं कृत्वा तिष्ठसि सुव्रते!।
किं वा त्वदीप्सितं देवि! सत्येन वद पण्डिते॥
तच्छ्रुत्वा तु तदा देवी कृताञ्जलिरभाषत।
यूयमेव जगन्नाथाः सृष्टिस्थित्यन्तकारकाः॥
क्व गतो मम भर्त्ता च तन्न जानामि कथ्यताम्।
परिचिन्त्यामराः सर्व्वे ध्यानमास्थाय संस्थिताः॥
मार्ज्जाररूपमास्थाय स्थीयते व्याधकाश्रमे।
तच्छ्रुत्वा राजपत्नी च वेपमाना मुहुर्मुहुः॥
उवाच कुशलं प्रश्नं राज्ञार्थं किं करोम्यहम्।
पत्युर्यथा विमोक्षः स्यात् तत् ब्रुवध्वं सुधाशनाः॥
प्रत्यूचुश्चामराः सर्व्वे याहि त्वं द्विजसन्निधिम्।
संभाष्य मधुरं प्रश्नं द्विजसेवां समाचर।
द्विजगेहं समागत्य द्विजसेवापराऽभवत्॥

स तस्याः प्रियकार्य्येण सन्तुष्टो द्विजसत्तमः ।
हिंसाद्रोहविमुक्तश्च बलिहोमपरायणः ।
शान्तो दान्तः क्षमायुक्तः सदा मधुरभाषितः ॥
सर्व्वप्राणिहितार्थी च लोभमोहविवर्ज्जितः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो वृद्धोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
राजपत्न्याः सुसेवाभिः प्रीतोऽसौ द्विजसत्तमः ।
प्रत्युवाच स तां प्रीत्या शचि ! त्वं चातिदुःखिते ।
किं वा त्वदीप्सितं देवि ! सत्येन वद पण्डिते" ॥
शच्युवाच ।
"पापं यज्ज्ञानतो भर्त्रा समस्तं कर्म्मणा कृतम् ।
तत् क्षमस्व महाभाग ! रक्षस्व सुरपालकम् ।
वासवस्तव शापेन मार्ज्जारत्वमुपागतः ।
इन्द्रो व्याधग्रस्तो देव ! विद्यते हि न संशयः ।
पुरन्दरस्य शापान्तः केनोपायेन सिध्यति" ॥
ब्राह्मण उवाच ।
"शचि ! त्वं पतिभक्तासि मद्वाक्यमवधारय ।
पतिव्रते ! महाभागे ! कालिकाव्रतमाचर ॥
दारुणं यत् कृतं तेन व्रतेनैव विमुच्यते ।
कोपात् शापो मया दत्तो तन्मोक्षं कुरु सुव्रते !" ॥
शच्युवाच ।
"विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् कालिकाया व्रतस्य च ।
तदा तव प्रसादेन करोमि तद्व्रतं द्विज !" ॥
ब्राह्मण उवाच ।
"अश्वत्थतरुमूलेऽस्ति वटको नाम हिंसकः ।
तस्यैव भवनं गच्छ शापान्मोक्षं च कारय ॥
पत्नी सुभद्रा तस्यास्ति पतिशुश्रूषणे रता ।
तस्याः कुलव्रतं कर्म्म तत्परा भव शोभने ।
ततश्च प्राङ्मुखीभूय गता सा तस्य मन्दिरम् ॥
दृष्ट्वा व्याधः शचीं देवीं प्रत्युवाच सुभद्रिकाम् ।
आयान्तीयं शची देवी तस्याः सम्भाषणं कुरु ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सुभद्रा हृष्टमानसा ।
तस्याः सम्भाषणार्थन्तु सुभद्रा चागता बहिः ।
ताञ्च दृष्ट्वा शचीं देवीं सार्घ्यपाद्यादिकं ददौ ॥
शचि ! त्वं राजभार्य्यासि कस्मादागमनं तव ।
किं कार्य्यं कथय त्वं हि इत्युवाच शचीं प्रति ॥
प्रत्युवाच शची तान्तु भर्त्ता मे सुरपालकः ।
स च ब्राह्मणशापेन मार्ज्जारश्चाभवद्द्रुतम् ॥
स गतः प्राणनाथोऽसाविति चिन्तापरानिशम् ।
ज्ञात्वा केनाप्युपायेन प्राप्ता च भवतीगृहम् ॥
इत्युक्ता राजपत्न्या च दृष्टो मार्ज्जारकस्तदा ।
सा ज्ञात्वा तं प्रियं शक्रं चिन्तां प्राप्ता दुरत्ययाम् ॥
दृष्ट्वा मार्ज्जारतां प्राप्तं विललापाकुलेन्द्रिया ।
विलपन्तीं शचीं दृष्ट्वा सुभद्रा प्रत्युवाच ताम् ॥
पतिव्रते महाभागे ! त्वमेव राजगेहिनी ।
त्वं दुःखेन विलिप्तासि सन्देहो नास्ति तत्र वै ॥
किञ्च तस्याप्युपायोऽस्ति कालिकाव्रतमाचर ।
अतिप्रत्यक्षरूपा सा अस्माकं कुलदेवता ॥
कालिका सा महादेवी शुभसन्ततिदायिनी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेण साफल्यमुपजायते" ॥
शच्युवाच ।
"विधानं चास्य मे ब्रूहि कालिकाया व्रतस्य च ।
समीपस्थितकालेन तद्व्रतञ्च करोम्यहम् ॥
शुक्लकाले समारभ्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्व्वममावास्यां व्रतं चरेत् ।
समारभ्य गुणैकेन द्विगुणं परिशोधयेत् ॥
न रात्रौ भोजनं कार्य्यं वामहस्ते भुजिक्रिया ।
सिद्धमन्नं रात्रिकाले दग्धमीनञ्च सर्व्वदा ॥
वर्ज्जयेत् पिष्टकं किञ्चित् रक्तशाकस्य चाम्लकम् ।
द्विषट्कां विप्रजायाञ्च सधवां भोजयेत्ततः ॥
एवं क्रमेण कृत्वा तु कतिकालं नयेद्व्रतम् ।
ततः शुद्धदिने प्राप्ते भौमाह्ने मन्दवासरे ॥
यथाशक्त्युपचारैश्च पूजां कुर्य्याद्विधानतः ।
तथापराह्णकाले तु सन्ध्योपसमये तथा ॥
रात्रौ तु कदलीकाण्डैर्गृहं निर्म्माय प्राङ्गणे ।
तस्य मध्ये समारोप्य कालिकां पूजयेत् सदा ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयैश्च गन्धपुष्पादिभिस्तथा ।
धूपैर्दिव्यप्रदीपैश्च नैवेद्यैर्विविधैस्तथा ॥
पिष्टकं चैव सिद्धान्नं व्यञ्जनं दग्धमीनकम् ।
निवेद्य सकलं देव्यै बलिं दत्त्वा प्रणम्य च ॥
तदन्नं व्यञ्जनं सर्व्वं नैवेद्यादिबलिं तथा ।
महारण्ये प्रदातव्यं कृत्वैतत् व्रतमुत्तमम् ॥
वैशाखे कदलीमूले या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् ।
कार्य्यसिद्धिर्भवेत् तस्या भविता गतिरुत्तमा ॥
एतद्व्रतविधानन्तु कृत्वा सिद्धिर्भविष्यति ।
एतद्व्रतमिदं भद्रे कुरु गत्वा निजालयम् ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सा शची हर्षमानसा ।
गृहमागत्य सा तस्या वार्षिकं व्रतमाचरत् ॥
गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नैवेद्यैरुत्तमैस्तथा ।
कृत्वा चाश्ममयीं देवीं पूजयेत् भक्तिसंयुता ॥
नानासुगन्धिपुष्पाणि दिव्यरत्नाद्यलङ्कृतम् ।
सिद्धान्नं पायसञ्चैव शर्करान्वितपिष्टकम् ॥
अमृतायतश्चावञ्च दीयते च प्रयत्नतः ।
लुलापच्छागमेषादिबलिं दत्त्वा प्रभूतकम् ॥
नानावाद्योद्यमैर्गीतैः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
कृताञ्जलिपुटा स्तोत्रं भक्तिनम्रा चकार सा ॥
तुष्टा प्राह महाकाली वरं वृणु शुभानने ! ।
तत् श्रुत्वा राजपत्नी सा बभाषे च मुदान्विता ॥
मत्प्रभुराखुभुक् भूतस्तन्मोक्षं कुरु चेश्वरि ! ।
वरं दत्त्वा हैमवती बभूवान्तर्हिता नृप ! ॥
द्वादशाब्दाच्च तत्शापान्मोचितो वत्सरे तदा ।
मार्ज्जाररूपं सन्त्यज्य स गतोऽन्तेऽमरावतीम् ॥
पुष्पवृष्टिश्च दुन्दुभ्या वाद्यं देवगणैः कृतम् ।
कालिकायाः प्रसादेन गतः शक्रो निजालयम् ॥
अनेनैव विधानेन या कुर्य्यात् कालिकाव्रतम् ।
सत्वरं कार्य्यसिद्धिः स्यात्तस्या अत्र न संशयः" ॥
इति भविष्यपुराणे कालिकाव्रतकथा समाप्ता ॥

कालिङ्गं, क्ली, (केन जलेन आलिङ्ग्यतेऽसौ । आ + लिगि + कर्म्मणि घञ् ।) फलविशेषः । तरमुज् इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । कालिन्दकम् २ कृष्णबीजम् ३ फलवर्त्तुलम् ४ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । स्वादुपाकरसत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । स्यन्दित्वम् । दृक्शुक्रपित्तनाशित्वम् । कफवातकारित्वञ्च । पक्वस्य तस्य गुणाः । पित्तवह्निकारित्वम् । उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तत्पत्रगुणौ । बधिरत्वापहत्वम् । निद्रात्वञ्च । इति पथ्यापथ्यविवेकः ॥

कालिङ्गः, पुं, (केन जलेनालिङ्ग्यते इति । क + आ लिगि + कर्म्मणि घञ् ।) भूमिकर्कारुः । (कं जलमालिङ्गति । आ + लिगि + कर्म्मण्यण् ।) हस्ती । (कं वातं आलिङ्गति गृह्णाति अघ्राति इत्यर्थः ।) सर्पः । इति 'मेदिनी ॥ (कुत्सितं लिङ्गं अङ्कादिचिह्नं यस्येति कोः कादेशः ।) लौहभेदः । अस्य लक्षणम् । "कालिङ्गो लिङ्गवान् यः स्याद्गुणः सूक्ष्माङ्गको मतः" । इति सुखबोधः ॥ (कलिङ्गे भवः । अण् । कलिङ्गदेशोद्भवः । यथा महाभारते ८ । कर्णशल्यसंवादे ४५ । १४ ।
"कुरवः सहपाञ्चालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः ।
कोशलाः काशयोऽङ्गाश्च कालिङ्गा मागधास्तथा" ॥
कलिङ्गदेशस्य राजा । अण् । कलिङ्गराजः ।
यथा रघुः ४ । ४० ।
"प्रतिजग्राह कालिङ्गः तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्व्वतः" ॥)

कालिङ्गिका, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे संज्ञायां वा कन् टाप् ह्रस्वश्च ।) त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिङ्गी, स्त्री, (कालिङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) राजकर्कटी । इति मेदिनी ॥ (कालिङ्गदेशोद्भवा । यथा महाभारते १ । ९५ । २२ ।
"अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे" ॥)

कालिदासः, पुं, (काल्याः दासः । संज्ञायां ह्रस्वः ।) स्वनामख्यातकविः । तत्पर्य्यायः । रघुकारः २ मेधारुद्रः ३ कोटिजित् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स तु रघुकुमारसम्भवश्रुतबोधमेघदूताभिज्ञानशकुन्तलनलोदयशृङ्गारतिलकादिग्रन्थकर्त्ता विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नमध्ये समभवच्च ॥ (यदुक्तम् ।
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ॥)

कालिदासकः, पुं, (कालिदास + स्वार्थे कन् ।) कालिदासः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालिनी, स्त्री, (कालः शिवः अधिष्ठातृतया यद्वा कालः पुरुषाकारः आकाशस्थो लुब्धकः सन्निकृष्टत्वेन अस्त्यस्याः ।) आर्द्रानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कालिन्दकं, क्ली, (कालिं जलराशिं ददातीति । दा + कः । स्वार्थे कन् ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिन्दी, स्त्री, (कलिन्दाख्यपर्व्वते तत्सन्निहितदेशे वा जाता । कलिन्दात् निःसृता वा "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इति अण् ततो ङीप् ।) यमुना नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ ॥ (यथा रघुः १५ । २८ ।
"उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।
निर्म्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः" ॥)
रक्तत्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कालिन्दीकर्षणः, पुं, (कालिन्दीं कर्षति यः । कृष् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्द्याः कर्षणो वा ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥

(कालिन्दीसङ्कर्षणकथा हरिवंशे १०२ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—

"रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ।
एहि मामभिगच्छस्व रूपिणी सागराङ्गमे ॥
सङ्कर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा ।
नाभ्यवर्त्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥
ततश्चुक्रोध बलवान् रामो मदसमीरितः ।
चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥
तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः ।
मुमुचुः पुष्पकोषैश्च पुष्परेणुवहं जलम् ॥
स हलेनानताग्रेण कूले गृह्य महानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥
सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसञ्चया ।
व्यावर्त्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
सङ्कर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता ॥
पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मर्द्दितैस्तोयताड़ितैः ।
फेनमेखलसूत्रैश्च वेगगाम्बुदगामिनी ॥
तरङ्गविषमापीड़ा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा ॥
सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा ।
तीरजोद्धूतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी ॥
लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागराङ्गमा ।
मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥
कृष्यते सा स्म वेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी ।
उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम् ॥
वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी ।
रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः ॥
सा यदा समभिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् ।
तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥
प्रसीद नाथ ! भीतास्मि प्रतिलोमेन कर्म्मणा ।
विपरीतमिदं रूपं तोयञ्च मम जायते ॥
असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय ! त्वया कृता ।
कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी ॥
प्राप्तां मां सागरे नूनं सपत्न्यो वेगगर्व्विताः ।
फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥
प्रसादं कुरु मे वीर ! याचे त्वां कृष्णपूर्व्वज ! ।
सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ! ॥
कर्षणायुधकृष्टास्मि रोषोऽयं विनिवर्त्त्यताम् ॥
गच्छामि चरणौ मूर्द्ध्ना तवैषा लाङ्गलायुध ! ।
मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज !" ॥)

कालिन्दीभेदनः, पुं, (कालिन्दीं भिनत्ति । भिद् + कर्त्तरि ल्युः । कालिन्द्या भेदनो वा ।) बलदेवः । इत्यमरः ।१।१।२५ ॥ ("कालिन्दीभेदनो हलीति" पुराणम् ॥)

कालिन्दीसूः, स्त्री, (सूते इति । सू + क्विप् । कालिन्द्याः यमुनायाः सूः माता प्रसवित्रीत्यर्थः । कालिन्दीं सूते सूतवती वा ।) सूर्य्यपत्नी । यमुनामाता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालिन्दीसोदरः, पुं, (कालिन्द्याः सोदरः सहोदरः ।) यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

काली, स्त्री, (कालः कृष्णवर्णोऽस्त्यस्याः । काल + "जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलेत्यादिना" । ४।१।४२ । ङीष् ।) शान्तनुराजपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कालः शिवः । तस्य पत्नीति ङीष् ।) कालिका । अम्बिकाललाटनिष्क्रान्ता देवी । यथा,

"ततः कोपं चकारोच्चैरम्बिका तानरीन् प्रति ।
कोपेन चास्या वदनं मसीवर्णमभूत्तदा ॥
भ्रुकुटीकुटिलात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी" ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे ८७ । ५ ॥ * ॥ अन्यच्च ।

"देव्या ललाटनिष्क्रान्ता या कालीति च विश्रुता ।
तस्यास्तन्त्रं प्रवक्ष्यामि कामदं शृणु भैरव ! ॥
समाग्निसहितो दन्त्यः प्रान्त्यस्तस्मात् पुरःसरः ।
षष्ठस्वराग्निबिन्द्विन्दुसहितो मादिरेव च ॥
कालीतन्त्रमिति प्रोक्तं धर्म्मकामार्थदायकम् ।
एतन्मूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि वत्सैकाग्रमनाः शृणु ॥
नीलोत्पलदलश्यामा चतुर्ब्बाहुसमन्विता ।
खट्वाङ्गं चन्द्रहासञ्च बिभ्रती दक्षिणे करे ॥
वामे चर्म्म च पाशञ्च ऊर्द्ध्वाधो भावतः पुनः ।
दधती मुण्डमालाञ्च व्याघ्रचर्म्मवराम्बरा ॥
कृशाङ्गी दीर्घदंष्ट्रा च अतिदीर्घातिभीषणा ।
लोलजिह्वा निम्नरक्तनयना नादभैरवा ॥
कबन्धवाहना पीनविस्तारश्रवणानना ।
एषा ताराह्वया देवी चामुण्डेति च कथ्यते ॥
एतस्या योगिनीश्चाष्टौ पूजयेच्चिन्तयेदपि ।
त्रिपुरा भीषणा चण्डी कर्त्री हन्त्री विधात्रिका ॥
कराला शूलिनी चेति अष्टौ ताः परिकीर्त्तिताः ।
एषातिकामदा देवी शत्रुहानिकरी सदा ॥
एतस्याः सदृशी काचित् कामदा न हि विद्यते" ।

इति श्रीकालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः । क्षीरकीटः । मातृभेदः । उमा । नवमेघसमूहः । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ कालाञ्जनी । सुवर्णी । त्रिवृत् । रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निशिखाभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि १ । २ । ४ ।

"कालीकराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वा" ॥

वृश्चिकालीवृक्षः । इति रत्नमाला । (कालिया विछाटी इति भाषा ॥ लता । यथा वैद्यके ।
"सप्तपर्णस्तथा काली गुड़ूची पिचुमर्दकम्" ॥*॥
भीमसेनस्य पत्नीभेदः । यथा, भागवते ९ । २२ । ३१ ।
"युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ।
भीमसेनात् हिड़िम्बायां, काल्यां सर्व्वगतस्ततः" ॥
मातृकाध्यानं चामुण्डाशब्दे द्रष्टव्यम् । कालिकाया ध्यानं लिख्यते यथा—

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ।
कालिकां दक्षिणां दिव्यां मुण्डमालाविभूषिताम् ॥
सद्यश्छिन्नशिरःखड्गवामाधोर्द्ध्वकराम्बुजाम् ।
अभयं वरदञ्चैव दक्षिणोर्द्ध्वाधपाणिकाम् ॥
महामेघप्रभां श्यामां तथा चैव दिगम्बरीम् ।
कण्ठावसक्तमुण्डालीगलद्रुधिरचर्च्चिताम् ॥
कर्णावतंसतानीतशवयुग्मभयानकाम् ।
घोरदंष्ट्रां करालास्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
शवानां करसंघातैः कृतकाञ्चीं हसन्मुखीम् ।
सृक्कद्वयगलद्रक्तधाराविस्फुरिताननाम् ॥
घोररावां महारौद्रीं श्मशानालयवासिनीम् ।
बालार्कमण्डलाकारलोचनत्रितयान्विताम् ॥
दन्तुरां दक्षिणव्यापिमुक्तालम्बिकचोच्चयाम् ।
शवरूपमहादेवहृदयोपरिसंस्थिताम् ॥
शिवाभिर्घोररावाभिश्चतुर्द्दिक्षु समन्विताम् ।
महाकालेन च समं विपरीतरतातुराम् ॥
सुखप्रसन्नवदनां स्मेराननसरोरुहाम् ।
एवं सञ्चिन्तयेत् कालीं सर्व्वकामार्थसिद्धिदाम्" ॥

इति तन्त्रसारधृतकालतन्त्रम् ॥
(कालशक्त्या सर्व्वमिदं जगत् परिचालयति सैव काली प्रकीर्त्तिता यद्वा कालयति कलयति वा उत्पादयति पालयति प्रलये पुनरात्मन्येव विलापयतीति काली आद्या मूलप्रकृतिः महत्तत्त्वादेरुत्पत्तिलयादीनामाधारभूता । कलिहर्ति कामधेनुरिति कलधातुः बह्वर्थबोधिनी स्वरूपतः ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधजगद्विचित्रनिर्म्माणसमर्था बुद्धिरूपा ब्रह्मशक्तिरेव प्रकृतिः कालीति संज्ञया प्रकीर्त्त्यते । एतत् प्रबोधनाय समासतः कतिपयवचनान्यत्रोद्धृतानि यथायथं द्रष्टव्यानि । तथाहि आगमसङ्कलिनीतन्त्रे । भागवते च ।

"सा माया पालिनीशक्तिः सृष्टिसंहारकारिणी ।
सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ॥
माया नाम महाभाग ! ययेदं निर्म्ममे विभुः" ।

एषैव पारमेश्वरी मूलशक्तिः दुर्ब्बलाधिकारिणामुपासनासौकर्य्याय तन्त्रादिशास्त्रेषु कालीश्यामातारादिविविधनामरूपैः कल्पिता ॥
यथा,—
"या देवी सर्व्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता" ।
चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगदिति" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्ये देवकृतदेव्याः स्तुतौ । ८५ । १२,३४ । तथा च महानिर्व्वाणोक्ते ४र्थ उल्लासे । देवीं प्रति सदाशिवोक्तिः ।

"त्वं परा प्रकृतिः साक्षात् ब्रह्मणः परमात्मनः ।
महत्तत्त्वादिभूतान्तं त्वया सृष्टमिदं जगत् ॥
निमित्तमात्रं तद्ब्रह्म सर्व्वकारणकारणम् ।
तस्येच्छामात्रमालम्ब्य त्वं महायोगिनी परा ॥
करोषि पासि हंस्यन्ते जगदेतच्चराचरम् ।
कलनात् सर्व्वभूतानां महाकालः प्रकीर्त्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिकापरा ॥
कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ॥
ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वरूपारूपभेदतः ।
स्वरूपं तव यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् ॥
मनसोधारणार्थाय शीघ्रं स्वाभीष्टसिद्धये ।
सूक्ष्मध्यानप्रबोधाय स्थूलध्यानं वदामि ते ॥
अरूपायाः कालिकायाः कालमातुर्महाद्युतेः ।
गुणक्रियानुसारेण क्रियते रूपकल्पना" ॥

तस्या अरूपाया महाकाल्याः कथमेव रूप-

कल्पनादिकमिति जिज्ञासितवतीं पार्व्वतीं प्रति भगवतः शिवस्योत्तरदानं तत्रैव १३ उल्लासे ॥

"उपासकानां कार्य्याय पुरैव कथितं प्रिये !।
गुणक्रियानुसारेण रूपं देव्याः प्रकल्पितम् ॥
श्वेतपीतादिको वर्णो यथा कृष्णे विलीयते ।
प्रविशन्ति तथा काल्यां सर्व्वभूतानि शैलजे ! ॥
अतस्तस्याः कालशक्तेर्निर्गुणाया निराकृतेः ।
हितायाः प्राप्तयोगानां वर्णः कृष्णो निरूपितः ॥
नित्यायाः कालरूपाया अव्ययायाः शिवात्मनः ।
अमृतत्वात् ललाटेऽस्याः शशिचिह्नं निरूपितम् ॥
शशिसूर्य्याग्निभिर्नित्यै रखिलं कालिकं जगत् ।
सम्पश्यति यतस्तस्मात् कल्पितं नयनत्रयम्" ॥

तस्याः स्थूलध्यानं यथा तत्रैव ५म उल्लासे

"मेघाङ्गीं शशिशेखरां त्रिनयनां रक्ताम्बरं बिभ्रतीं पाणिभ्यामभयं वरञ्च विलसद्रक्तारविन्द स्थिताम् ॥

मेघाङ्गीमिति वर्णनेनास्याः कृष्णवर्णत्वं सूचितं परं अरूपाया निराकृतेः कालशक्तेरेव ध्यानालम्बनतया ज्ञापकत्वमिति यावत् ॥

शशिशेखरेत्युक्त्या शशी चन्द्रः जीवसमष्टिः सर्व्वजीववीजस्वरूपो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा एव चन्द्रनाम्नाख्यायते अतएवास्या देव्या ललाटे ऊर्द्ध्वदेशे इति निर्देशात् समस्तजड़शक्तिभ्यः पृथक् कृत्वा जीवशक्तेरुत्कर्षं बोधयति यथा,—

"भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवरूपां महाबाहो ! ययेदं धार्य्यते जगत्" ॥

अतोऽस्या जीवशक्त्याधायकतया सैव परमात्मरूपिणी चिदानन्दमयीति प्रबोध्यते । यदि च स्थानभेदे क्वचित् परब्रह्मणः सकाशादस्याः पार्थक्यं दृश्यते तत्तु केवलमज्ञानां क्रियाविशेषबोधनायैव स्वरूपतः अभेदाहिकाशक्तिवत् सर्व्वत्रैव शक्तिशक्तिमतोरभेदः प्रतिपादितः । त्रिनयनमित्युक्त्या सर्व्वज्योतिःपदार्थानां प्रधानभूताश्चन्द्रसूर्य्याग्नयः प्रकाशशक्तेराधिक्यात् तैरेवास्या देव्या नयनत्रितयत्वेन प्रकल्पितं वस्तुतः सर्व्वप्रकाशकानां सूर्य्यादीनां सैवान्तर्यामितयाधिष्ठात्रीदेवतात्मरूपिणीति बोध्यम् ॥

रक्ताम्बरं बिभ्रतीं इति सृष्टिकरणार्थं सैव परमात्मरूपिणी रजोगुणोद्रेकरूपमम्बरं वस्त्रं आवरणशक्तिमिति भावः बिभ्रतीं धारिणीं । पाणिभ्यामभयं वरञ्च इति भक्तसाधकानां रक्षार्थं कुशलार्थञ्च वराभयदानरूपशक्तिद्वयस्य पाणिद्वयत्वेन कल्पितं रक्तारविन्दस्थितामिति रजोगुणसमुद्भवाया इच्छाशक्तेरेवारविन्दत्वेन प्रकल्पनं कृतमिति बोध्यम् । अतः स्थूलध्यानादीनां यदिचापाततः स्थूलदृष्ट्या नामरूपादिस्थूलजड़भावो लक्ष्यते परं सर्व्वत्रैव तेषां सूक्ष्मार्थरूपपरमात्मन्येव गूढ़तात्पर्य्यार्थः प्रतिपन्नत्वेव विज्ञानद्भिरेव तत्सर्व्वतोज्ञातुं शक्यते । न ह्येतदस्माकं केवलं स्वकपोलकल्पनामात्रं श्रीमद्भगवद्गीताप्रभृतितत्त्वज्ञानप्रतिपादकशास्त्रेषु विशेषतोनिःश्वतं किञ्च प्रकृतिपुरुषयोरपि तत्तच्छास्त्रे भूयोभूयोऽविनश्वरत्वमनादित्वं चाङ्गीकृतम् ।

"प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्ध्यनादी उभावपीत्यादि" । भूरिभूरि प्रमाणानि सन्ति बाहुल्यभिया नैवास्माभिस्तान्युद्धृतानि ॥)

कालीकः, पुं, (के जले अलति पर्य्याप्नोति प्रभवतीत्यर्थः । अल + इकन् पृषोदरादित्वात् दीर्घः । यद्वा के जले + अलीकः मत्स्यलाभाय कपटशान्तमूर्त्तिरिव) क्रौञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालीची, स्त्री, (काल्या यमभगिन्या चीयतेऽत्र । चिञ् + बाहुलकात् अधिकरणे डः । गौरादित्वात् ङीष् ।) यमविचारभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कालीतनयः, पुं, (काल्याः यमरूपाया यमभगिन्याः यमत्वशक्ते र्वा तनयः इव यमवाहनत्वात्तथात्वम् । यद्वा, कालीं इतः ज्ञातः सन् बलिदानाय आत्मानं नयति प्रापयति । नी + अच् । कालीं प्रति उद्दिश्य वा इतः प्राप्तः उपस्थित इत्यर्थः आत्मनो नयः प्रापणं यस्य । महिषस्य कालीसन्निधाने बलिदानाय नीयमानतया तथात्वम् ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कालीयं, क्ली, (कालस्य कृष्णवर्णस्यायं कालस्थाने भवं वा "वृद्धाच्छः" । ४ । २ । ११४ । इति छः ।) कृष्णचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अस्य व्यवहारो यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे एकादशशतिकप्रसारणीतैले । "कालीयोत्पलपद्मकाक्षयनिशेत्यादि" ॥)

कालीयकं, क्ली, (कालीय + स्वार्थे कन् । कालीयमिव कायति वा । कै + कः ।) कालिया इति ख्यातं पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरटीकाभारमन्दरी ॥ (यथा, महाभारते २ । ५१ । १० ।

"चन्दनागुरुकाष्ठानां भारान् कालीयकस्य च ।
चर्म्मरत्नसुवर्णानां गन्धानाञ्चैव राशयः" ॥)

तत्पर्य्यायः । जायकं २ कालानुसार्य्यं ३ । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ जापकम् ४ । इति टीकामव्वस्वम् ॥ कालेयम् ५ वर्णकम् ६ कान्तिदायकम् ७ । इति भरतधृतव्याडिः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पीतचन्दनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ कृष्णचन्दनम् । तत्पर्य्यायः । कालीयम् २ कालिकम् ३ हरिप्रियम् ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा, "सालसारागकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेष शृङ्गोतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपा शिरीषासनधवार्ज्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३८ अध्यायः ॥)

कालीयकः, पुं, (कालीय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"दार्व्वी दारुहरिद्रा च पर्ज्जन्यापर्ज्जनीति च ।
कटङ्कटेरी पीता च भवेत् सैव पचम्पचा ॥
सैवकालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारुकपीतकम्" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कालेय, क्ली, (कं सुखं आलेयं आदेयं यस्मात् ।) कालियानामपीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इति व्याडिः रमानाथश्च ॥ (यथा, कुमारे ७ । ९ ।

"तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैला
माश्यानकालेयकृताङ्गरागाम्" ॥

कलायै रक्तधारिण्यै हितं इति ढक् ।) कालखण्डनम् । यकृत् इति यावत् इति मेदिनी ॥

कालेयः, पुं, (कालाया अपत्यं ढक् ।) दैत्यभेदः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । ६५ । ३४ ।

"कालायाः प्रथिताः पुत्त्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
प्रविख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः ॥
विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः" ॥)

कालेयकं, क्ली, (कालेय + स्वार्थे कन् ।) कालीयकम् । कालियानाम पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठम् । इत्यमरटीका ॥ ("मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुड्मलेषु" । इति कादम्बरी ॥)

कालेयकः, पुं, (कालेय + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः २।४।१०२ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्यायः । "कालेयकागुरुतिलपर्णी कुष्ठहरिद्रेति" ॥ कालीयकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥ कलये विवादाय साधुः । कल + ढक् + संज्ञायां कन् । कुक्कुराणां हि अन्योन्यकलहपरत्वं प्रसिद्धम् ।) कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काल्यः, पुं, (कल्ये विधौ भवः । "तत्र भवः" ४ । ३ । ५३ । इति अण् ।) हरिद्राविशेषः । काँचा हलुद् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्व्वुरः २ द्राविड़कः ३ द्राविड़भूतिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्यकः, पुं, (कल्ये विधौ भवः । "तत्र भवः" । ४।३।५३। इत्यणन्तात् संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) कर्व्वुरकः । इत्यमरः २।४।१२५ ॥ काँचा हलुद् इति भाषा ॥

काल्पनिकः, त्रि, (कल्पनायाः आगतः । ठञ् ।) कल्पनाभवः । कल्पितः । यथा । "रसः स्वाद्यते इति काल्पनिकं भेदमुरीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः" । इति साहित्यदर्पणम् ॥

काल्यं, क्ली, (कलयति चेष्टाम् । अघ्न्यादयश्चेति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) प्रत्यूषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा हैः रामायणे २ । ३४ । ३४ ।

"तर्पितः सर्व्वकामैस्त्वं श्वः काल्ये साधयिष्यसि" ॥)

काल्यकः, पुं, (काले साधुः । तत्र साधुरिति यत् । स्वार्थे कन् ।) काल्पकः । इति शब्दरत्नावली ॥

काल्या, स्त्री, (कालः प्राप्तोऽस्याः । कालाद्यत् । टाप् च ।) गर्भग्रहणप्राप्तकाला ऋतुमती गौः । तत्पर्य्यायः । उपसर्य्या २ । इत्यमरः । २ । ९ । ७० ॥ ("उपसर्य्या काल्या प्रजने" । इति पाणिनिः । ३ । १ । १०४ ॥)

कावचिकं, क्ली, (कवचिनां समूहः । "ठञ् कवचिनश्च" । ४ । २ । ४१ । इति ठञ् ।) वर्म्मभृतां

गणः । कवचधारियोद्धसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

कावारं, क्ली, (कं जलं आवृणोतीति । आ + वृ + अण् ।) शैवलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावारी, स्त्री, (कावार + ङीष् ।) छत्रादिच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । जङ्गमकुटी २ भ्रमत्कुटी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कावृकः, पुं, (कुत्सितः वृक इव ईषत् वृक इव वा । कोः कादेशः ।) कुक्कुटः । चक्रवाकः । पीतमस्तकपक्षी । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

कावेरं, क्ली, (कस्य सूर्य्यस्येव आ ईषत् वेरं अङ्गं यस्य । ज्योतिर्मयत्वात् तथात्वम् ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (कुङ्कुमशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कावेरी, स्त्री, (कं जलमेव वेरं शरीरं । तस्येयम् । "तस्येदम्" । ४।३।१२० । इति अण् । ङीप् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥ (यथा, महाभारते ३ । ८५ । २२ ।

"ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत्" ॥

इयं हि सह्याद्रेः मलयपर्व्वतस्य च सानुसन्निकटस्था । इति रघुः ॥ कुत्सितं अपवित्रं वेरं शरीरं यस्याः । कोः कादेशः ।) वेश्या । हरिद्रा ॥ इति मेदिनी ॥

काव्यं, क्ली, (कवेरिदं कर्म्म भावो वा । ष्यञ् ।) ग्रन्थः । इति मेदिनी ॥ रसयुक्तवाक्यम् । यथा,—

"वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः ।
उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" ॥

एषां प्रत्येकं लक्षणानि लिख्यन्ते । तत्रादौ वाक्यलक्षणं यथा,

"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" ॥

रसलक्षणं यथा,—

"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्" ॥

दोषलक्षणं यथा,—

रसापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे तदंशे वाक्यार्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्" ॥

गुणलक्षणं यथा,—

"रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्म्माः शौर्य्यादयो यथा ।
गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा" ॥

अलङ्कारलक्षणं यथा,—

"शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्माः शोभातिशायिनः ॥
रसादीनुपकुर्व्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्" ॥

रीतिलक्षणं यथा,—

"पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।
उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्व्विधा ।
वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा" ॥

इति साहित्यदर्पणम् ॥ * ॥ तत् काव्यं त्रिविधं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रभेदेन । तत्राद्यस्य लक्षणम् । "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः" । द्वितीयस्य लक्षणम् ।

"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्" ॥

तृतीयस्य लक्षणम् ।

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्" ।

इति काव्यप्रकाशः ॥

"एतेषां विवरणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि" ॥

काव्यः, पुं, (कवेः भृगोरपत्यं पुमान् इति "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" ४ । १ । १५१ । इति ण्यः । यञ् इति केचित् ।) शुक्राचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते १ । सम्भवपर्व्वणि ७६ । ६ ।

"जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" ॥

तामसमन्वन्तरीयऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ७४ । ५९ ।

"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्बलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

काव्यचौरः, पुं, (काव्यस्य चौर इव । अन्यरचितकाव्यस्य स्वकीयत्वेन प्रख्यापकत्वात् तस्य तथात्वं बोध्यम् ।) चन्द्रगोणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

काव्या, स्त्री, (कववर्णने स्तुतिगाने च । बाहुलकादित्वात् ण्यत् । टाप् च । पूतनाया हि वाक्विलासविन्यासादिना नारीणां मनो मोहयित्वा ताभ्यो शिशूनाकृष्य नाशकारितया तथात्वं बोध्यम् ।) पूतना । बुद्धिः । इति मेदिनी ॥

काश ऋ ङ दीप्तौ । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ अचकाशत् । ङ काशते चन्द्रः । दन्त्यान्त इति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

काश य उ ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्मं-अकं-सेट् ।) य ङ काश्यते । उ काशित्वा काष्ट्वा । ऋ अचकाशत् । इति दुर्गादासः ॥

काशः, पुं क्ली, (काशते दीप्यते शोभते इति यावत् । काशृ ङ दीप्तौ + पचाद्यच् ।) तृणभेदः । केश्या इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः ४ । १७ ।

"पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत् काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम्" ॥)

तत्पर्य्यायः ॥ इक्षुगन्धा २ पोटगलः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १६२ ॥ कासः ४ । इति भरतः ॥ काशी । ५ । इति मुकुटादयः ॥ काशा ६ । इति नयनानन्दः ॥ वायसेक्षुः ७ काण्डेक्षुः ८ अमरपुष्पकः ९ । इति रत्नमाला ॥ काशकः १० वनहासकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्ष्वारिः १२ काकेक्षुः १३ इक्षुरः १४ इक्षुकाण्डः १५ शारदः १६ सितपुष्पकः १७ नादेयः १८ दर्भपत्रः १९ लेखनः २० काण्डकाण्डकः २१ कच्छलकारकः २२ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् । गौल्यत्वम् । रुचिकारित्वम् । पित्तदाहनाशित्वम् । तृप्तिबलपुष्टिकारित्वम् । श्रमशोषकफापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ कण्ठकण्डूयनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"काशः काकेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा ।
इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥
काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाके हिमः सरः ।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥

काशः, पुं, (केन जलेन कफात्मकेन अश्यते व्याप्यतेऽत्र । क + अश + अधिकरणे घञ् ।) क्षतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वनामख्यातरोगविशेषः । काशी इति भाषा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ काशिका ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कासः ४ । इत्यमरः ।२।४।१६१॥ कासयति कुत्सितशब्दं कारयति कासः । काशृङ् कुशब्दे आन्तात् पचाद्यन् कासो दन्त्यान्तः । कश शब्दे इत्यस्मात् आन्तात् पचाद्यनि काशस्तालव्यान्तश्च । शालूरकाशशल्लक्य इत्यश्मभेदे दन्त्यतालव्यान्तमध्ये पाठात् ।

"वाराणस्यां भवेत् काशी क्षवथौ ना तृणे स्त्रियाः" ।

मिति तालव्यान्तेषु रभसः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्य निदानं यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

"आशुकारी यतः काशः स एवातः प्रवक्ष्यते ।
पञ्च काशाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ।
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ॥
शूककर्णास्यकण्ठत्वं तत्राधो विहितोऽनिलः ।
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसृजन् ॥
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीड़यन् ॥
प्रवर्त्तते स वक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥
करोति शुष्ककाशञ्च महावेगरुजा स्वनम् ।
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्तोऽल्पतां व्रजेत् ॥
पित्तात्तु पीताक्षिकता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ।
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ॥
प्रततं काशवेगे च ज्योतिषामिव दर्शनम् ।
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥
कण्ठे प्रलेपदमनं पीनसच्छर्द्दारोचकः ।
रोमहर्षघनस्निग्धश्लेष्मणश्च प्रवर्द्धनम् ॥
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ।
उरस्यन्तःक्षितो वायुः पित्ते चानुगतो बली ॥
कुपितः कुरुते काशं कफं तेन सशोणितम् ।
पीतश्यावञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ॥
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनैव चोरसा ।
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ।
पारावत इवोत्कूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥
कफाद्यैर्वमनं पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते ।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥
वायप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मणः ।
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः काशं ष्ठीवेत् कफं ततः ॥
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ।
लुप्यते तुद्यत इव हृदयं पचतीव च ॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ।
इत्येवं क्षयजः काशः क्षीणानां देहनाशनः ॥
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽपि नवौ च तौ ।
सिध्येतामपि सामर्थ्यात् साध्यादौ च पृथक्क्रमः ॥
सिद्धायाप्याश्च ये सर्व्वे जरसः स्थविरस्य च ।

काशश्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।
इति गारुड़े काशरोगनिदानं १५४ अध्यायः ॥ * ॥

अथ काशस्य चिकित्सा ।

तत्र वातकाशस्य चिकित्सा ॥
"वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यते वातकाशेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥
वायसी काकमाची कवई इति लोके । सुनिषण्णकं सिसुयारि इति लोके शाकविशेषः । चाङ्गेरी-सदृशचतुष्पत्रा सजलदेशे भवति । चौपनि इति लोके ॥
"ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्व्वा भोजयेद्धितान्" ॥
ग्राम्यानूपोदकैः रसैरित्यन्वयः । आत्मगुप्ता कि-वाछ इति लोके ॥
"दशमूलीकृता काशश्वासहिक्काज्वरापहा ।
यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥
रसः कर्कटकानां वा घृतभृष्टः स नागरः ।
वातकाशप्रशमनः षड्भिर्मत्स्यस्य वा पुनः" ॥ * ॥

अथ पित्तकाशस्य चिकित्सा ।
"कण्टकारीयगन्धाद्राक्षावासाकर्चूरवालकैः ।
नागरेण च पिप्पल्या क्वथितं सलिलं पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं पित्तकाशहरं परम्" ॥ * ॥

अथ कफकाशस्य चिकित्सा ।
"पिप्पली कट्फलं शुण्ठी शृङ्गी भार्गी तथोषणम् ।
कारवी कण्टकारी च सिन्धुवारो यवानिका ॥
चित्रको वासकश्चैषां कषायं विधिवत् कृतम् ।
कफकाशविनाशाय पिबेत् क्षारजोयुतम्" ॥
पिप्पल्यादिक्वाथः ॥ * ॥

अथ क्षतजकाशस्य चिकित्सा ।
"इक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकाशनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चन्द्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं विसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलम् चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कट-शृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशलोचना । सा चेक्षोर्द्वि-गुणा ॥ * ॥ अथ क्षयकाशचिकित्सा । "चूर्णं काकु-भमिष्टं वासकरसभावितं बहून् वारान् । मधु-घृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकाशरक्तपित्तहरम्" ॥
काकुभं चूर्णं ककुभत्वक्चूर्णम् ॥ * ॥

अथ काशस्य सामान्यतश्चिकित्सा ।
"ताम्यमानस्य काशेन नासास्रावे स्वरे जड़े ।
क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥
मनःशिलालमरिचं मांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं त्र्यहं च तस्यानु पयश्च सगुड़ं पिबेत् ॥
एवं काशान् पृथक् द्वन्द्वसर्व्वदोषसमुद्भवान् ।
शतैरपि प्रयोगाणामसाध्यान् साधयेत् ध्रुवम्" ॥
आलं हरितालम् । इङ्गुदमिह पुत्रजीवकफलम् ॥

"बदरीदलमालिप्तं शिलाया घर्म्मशोषितम् ।
तद्धूमपानं सक्षीरं महाकाशनिवारणम् ॥
कण्टकारिकृतक्वाथः सकृष्णः सर्व्वकाशहा ।
कण्टकार्य्याः कषायाश्च चूर्णं समधु काशहृत् ॥
लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां
भागान् प्रकल्प्याक्षसमानमेषाम् ।
पलार्द्धमानं मरिचं प्रदेयं
पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥
सितासमस्तेन समाप्य चूर्णं
रोगानिमानाशु बलाद्विहन्ति ।
काशज्वरारोचकमेहगुल्म-
श्वासाग्निमान्द्यग्रहणीविकारान्" ॥
समशर्करचूर्णं वटिका वा ॥
"कुनटीसैन्धवव्योषविड़ङ्गामयहिङ्गुभिः ।
लेहः साज्यमधुः काशश्वासहिक्कानिवारणः" ॥ * ॥
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं वह्नेः प्रदीपनः" ॥ * ॥
"कर्षः कर्षांशौ पलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्द्धकर्षश्च ।
मरिचस्य पिप्पलीनां दाड़िमगुड़यावशूकाणाम्" ॥
सर्व्वौषधैरसाध्याः काशा ये वैद्यनिर्म्मुक्ताः ।
अपि यूयं छर्द्दयतां तेषामिदमौषधम्" ॥
पथ्यम् ॥ वङ्गसेनस्तु कर्षांश इति पाठे कर्षांशः कर्षार्द्धमिति व्याचष्टे ॥
"मरिचं कर्षमात्रं स्यात् पिप्पली कर्षसंमिता ।
अर्द्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मञ्च दाड़िमम् ॥
एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुड़ेन हि ।
शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ॥
अस्याः प्रभावात् सर्व्वेऽपि काशा यान्त्येव संक्षयम्" ॥
दाड़िमं दाड़िमफलवल्कलं ग्राह्यम् । मरिचादि-वटिका ॥ * ॥
"समूलवल्काच्छदकण्टकार्य्या-
स्तुलां ततो द्रोणमितं जलञ्च ।
हरीतकीनां शतमेकपात्रे
विपच्य कुर्य्याच्चरणावशेषम् ॥
तस्मिन् कषाये तनुवस्त्रपूते
हरीतकीभिः सहितो गुड़स्य ।
तुलां विनिःक्षिप्य पचेत् सुपक्व-
मेतत् समुत्तार्य्य सुशीतले च ॥
पलं पलञ्चापि कटुत्रयञ्च
तथा चतुर्जातपलं विचूर्ण्य ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तच्च विमिश्रयेच्च ॥
प्रयुज्यमानो विधिनैष लेहो
यथाबलञ्चापि यथानलञ्च ।
वातात्मकं पित्तकृतं कफोत्थं
द्विदोषजातानपि च त्रिदोषम् ॥
क्षतोद्भवञ्च क्षयजञ्च काशं
श्वासञ्च हन्यात् सह पीनसेन ।
यक्ष्माणमेकादशमुग्ररूपं
हरीतकीयं भृगुणोपदिष्टा" ॥
पुष्परसो मधु । चतुर्जातं त्वगेलापत्रनागकेशराः । भृगुहरीतकी ॥ * ॥

"कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् ।
पादशेषं गृहीत्वा च तत्र चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुड़ूचीचव्यचित्रकाः ।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकः ॥
भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्यात् घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याः पिप्पलीञ्च चतुष्पलाम् ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृण्मये भाजने शुभे ।
लेहोऽयं हन्ति हिक्काशिकाशश्वासानशेषतः" ॥
कण्टकार्य्यावलेहः । इति काशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।
"हरीतकीकणा शुण्ठी मरिचं गुड़संयुतम् ।
काशघ्नो मोदकः प्रोक्तस्तृष्णारोचकनाशनः ॥
कण्टकारीगुड़ूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थसिद्धो घृतादातकाशनुद्वह्निदीपनः" ॥
इति गारुड़े १७४ अध्यायः ॥
"मनःशिला बलामूलं काकपर्णीञ्च गुग्गुलुम् ।
जातिपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
एभिरेव कृता वर्त्तिर्वृषगामी महेश्वर ! ।
धूमपानं काशहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति च गारुड़े १९४ अध्यायः ॥
"कतकस्य फलं शङ्खं सैन्धवं त्र्यूषणं वचा ।
फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ।
एषां वर्त्तिर्हन्ति काशं तिमिरं पटलं यथा" ॥
इति तत्रैव १९८ अध्यायः ॥
"अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
षड़ङ्गं पुनर्नवा शुण्ठी जग्धा काशं निहन्ति वै" ॥
इति च तत्रैव १९९ अध्यायः ॥

काशकः, पुं, (काशते दीप्यते इति । काश + कर्त्तरि ण्वुल् ।) काशः । इति शब्दरत्नावली ॥ केशा इति भाषा ॥

काशमर्द्दः, पुं, (काशं मृद्नाति उपशमयति नाश-यति वा । मृद् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) कासमर्द्दवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कासमर्द्दशब्देऽस्य गुणाः पर्य्या-याश्च ज्ञेयाः ॥)

काशा, स्त्री, (काशते इति । काश + अच् + टाप् ।) काशतृणम् । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

काशाल्मलिः, स्त्री, (कुत्सिता शाल्मलिः । कोः कादेशः ।) कूटशाल्मलिः । इति जटाधरः ॥

काशिः, स्त्री, (काश् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् ।) काशी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रामायणे १ । १३ । २३ ।
"तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ।
सद्वृत्तं देवसङ्काशं स्वयमेवानयस्व हि" ॥)
काशिनगरोपलक्षिते जनपदे पुंभूम्नि ।
यथा महाभारते ६ । ९ । ४१ ।
"अत ऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम" ।
"बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयो परकाशयः" ॥
मुष्टिः । इति निघण्टुः । यथा ऋग्वेदे ७ । १०४ । ८ । "आप इव काशिना संगृभीतो असन्नस्त्वा-

सत इन्द्र वक्ता" ॥ "काशिना मुष्टिना" इति भाष्यम् ॥) सूर्य्ये पुं । इति जुमरव्याकरणम् ॥

काशिका, स्त्री, (काशि + स्वार्थे कन् टाप् । यद्वा काशयति ज्ञानं भक्तानां इति । काश + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) काशी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पारिभाषिककाशिकाया लक्षणमुक्तं यथा शङ्कराचार्य्येण ।

"मनोनिवृत्तिः परमोपशान्तिः
सा तीर्थवर्य्या मणिकर्णिका वै ।
ज्ञानप्रवाहा विमला हि गङ्गा
सा काशिकाऽहं निजबोधरूपः" ॥ * ॥

वामनकृता पाणिनिवृत्तिः ॥)

काशिकाप्रियः, पुं, (काशिकाप्रिया यस्य । काशिकायाः प्रियो वा ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥

काशिराजः, पुं, (काश्याः राजा । "राजाहः सखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ इति टच् ।) वाराणसीराजः । तत्पर्य्यायः । धन्वन्तरिः २ दिवोदासः ३ सुधोद्भवः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदि च क्रमागतयेन तत्र बहवो राजान आसन् । तथापि तत्स्थानाधिकारित्वात् यदा योऽधिकारी स एव काशिराजः अतो नासाधुप्रयोग इति मन्यामहे ॥ "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनव वैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अः ॥)

काशी, स्त्री, (काशते शिवत्रिशूलोपरि । काशृङ् दीप्तौ + अच् गौरादित्वात् ङीष् । काश + इन् ङीप् वा । अथवा काशयति प्रकाशयतीदं सर्व्वं या । काश् + णिच् अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) स्वनामख्याततीर्थम् । शिवपुरी । तत्पर्य्यायः । वाराणसी २ तीर्थराजी ३ तपःस्थली ४ । इति जटाधरः ॥ काशिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ काशिः ६ । इत्युणादिकोषः ॥ अविमुक्तम् ७ आनन्दवनम् ८ आनन्दकाननम् ९ अपुनर्भवभूमिः १० रुद्रावासः ११ महाश्मशानम् १२ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"ततस्तदैकलेनापि स्वैरं विहरता मया ।
स्वविग्रहात् स्वयं सृष्टा स्वशरीरानपायिनी ॥
प्रधानं प्रकृतिं त्वां तु मायां गुणवतीं पराम् ।
बुद्धितत्त्वस्य जननीमाहुर्विकृतिवर्जिताम् ॥
युगपच्च त्वया शक्त्या साकं कालस्वरूपिणा ।
मयाद्य पुरुषेणैतत् क्षेत्रञ्चापि विनिर्म्मितम्" ॥

स्कन्द उवाच ।

सा शक्तिः प्रकृतिः प्रोक्ता स पुमानीश्वरः परः ।
ताभ्याञ्च रममाणाभ्यां तस्मिन् क्षेत्रे घटोद्भव ! ॥
परमानन्दरूपाभ्यां परमानन्दरूपिणि ! ।
पञ्चक्रोशपरीमाणे स्वपादतलनिर्म्मिते ॥
मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन ।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
न यदा भूमिवलयं न यदापां समुद्भवः ।
तदा विहर्त्तुमीशेन क्षेत्रमेतत् विनिर्म्मितम् ॥

इति काशीखण्डम् ॥ तत्र कर्त्तव्ययात्राविधानं यथा,—

सूत उवाच ।

"यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतोत्तम ! ॥

व्यास उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण ! वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदा ॥
सचेलमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिमहेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् ॥
ज्ञानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
दैनन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः" ॥ * ॥
"ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रशुद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्तत्तीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृतार्च्चनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्वाणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ओङ्कारं प्रथमं पश्येन्मत्स्योदर्य्यां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपं महादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरं चाथ मणिकर्णीश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ।
यस्तु क्षेत्रमुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ॥
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचकाः" ॥ * ॥
"अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्व्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृश्यान्येतानि लिङ्गानि महापापोपशान्तये" ॥ * ॥
"अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्व्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् ।
स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
स्वर्लीनतीर्थे सुस्नातः पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्धिरण्यगर्भेशं तत्र तीर्थकृतोदकः ।
पञ्चचूड़ह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्च्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ॥
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत् तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
क्वचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ॥
समारभ्य प्रतिपदं यावत्कृष्णां चतुर्द्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यपिजायते" ॥ * ॥
"अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
आग्नीध्रकुण्डे सुस्नातः पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढ़ीशं ततो दृष्ट्वा भारभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः" ॥ * ॥
"अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपक्षतृतीयायां या यात्रा विश्ववृद्धिका ।
गोप्रेक्ष्यतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्मालिकां व्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥
ततः शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितां पूजयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या विन्दुतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥
कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे" ॥ * ॥
"भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठ्यां चण्डीयात्रा शुभावहा" ॥ * ॥
"अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातः स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ॥
नमस्कृत्याथ विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नत्वा वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्ततः ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतड़ागञ्च दृष्ट्वा वै कीकशेश्वरम् ।
भारभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेशस्त्वथ वीरेशो विद्येशोऽग्नीश एव च ।
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ॥
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्व्वविघ्नहृत् ।

वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ ॥
द्रष्टव्यौ ततः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो व्रजेत् ॥
त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका ।
काशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्व्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशन्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकामेश ईशानेशस्ततः पर ॥
चण्डीचण्डेश्वरौ दृश्यौ भवानीशङ्करौ ततः ।
ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजेशमर्च्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्य ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
पराम्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं ततः ॥
प्रतिग्रहेश्वरञ्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य ततश्चाप्सरसेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्तेश्वरं ततः ॥
विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो व्रजेत् ।
ततो मौनं विसृज्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावत् या मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य्य क्षणं वै मुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायात् भवनं निष्पापः पुण्यवान् नरः" ॥*
"संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्व्वतः ।
काश्यां यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसमृद्धये ॥
नभस्यपक्षदश्याञ्च कुलस्तम्भं समर्च्चयेत् ।
दुःखं रुद्रपिशाचत्वं न भवेद्यस्य पूजनात् ॥
श्रद्धापूर्व्वमिमा यात्राः कर्त्तव्याः क्षेत्रवासिभिः ।
पर्व्वस्वपि विशेषेण कार्य्या यात्राश्च सर्व्वतः ॥
न वन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्विना यात्रां क्वचित् कृती ।
यात्राद्वयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ॥
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्ध्रुवम् ।
यस्य वन्ध्यं दिनं यातं काश्यां निवसतः सतः ॥
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवेत् ।
स दष्टः कालसर्पेण स दष्टो मृत्युना स्फुटम् ॥
स मुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेक्षितः ।
सर्व्वतीर्थेषु सस्नौ स सर्व्वयात्रा व्यधात् स च ॥
मणिकर्ण्यान्तु यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
दृश्यो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातव्या मणिकर्णिका" ॥
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥
(चिच्छक्तिः । सुषुम्नाख्या नाड़ी च । अन्या नाड़ी चिद्भासया सम्यगाभासिता सती प्रकाशते अतएव इयं हि ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी ज्ञानप्रकाशकतया अस्यास्तथात्वं वेदतन्त्रादिज्ञानप्रतिपादकशास्त्रैः सुषुम्नाया एव ब्रह्मनाड़ीत्वं प्रतिपादितं तथा सर्व्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव स्वरूपकाशीत्वं विज्ञाप्यते यथा,—
"यत्रेदं काश्यते सर्व्वं सा काशी परिकीर्त्त्यते" ॥
यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका तर्हि तस्या वाराणसीत्वाख्यायां कारणतिरिति संशयश्चेत् ततोऽवधीयताम् ।

"तदिदं मन्ये देवानां देवयजनं सर्व्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः । अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा कथमहमिमं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य इति सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायामस्याञ्च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति का चासिर्भवति । सर्व्वान् इन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवति सर्व्वाणि इन्द्रियकृतानि पापानि असयति तेनासि भवति कतममस्याः स्थानं भवति इति भ्रुवोर्घ्राणस्योभयसन्धिः स द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैनं सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद उपासते कोऽसौ रुद्र इति रुद्रस्तापत्रयात्मकं संसारदुःखं तद्धेतुर्वा तत्सर्व्वं द्रावयति शरणागतानामुपासकानामिति अतएव चिच्छक्तिमयः सर्व्वज्ञः परमेश्वर एव रुद्रः । तथा हि "एको रुद्रो न द्वितीयायावतस्थुः" ॥ इति श्रीश्रीमद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्य्यसुरेश्वरसूरिप्रणीतकाशीमुक्तिविवेकः ॥)

काशत्वाम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (मुष्टिः । इति निरुक्तिः ॥)

काशी, [न्] त्रि, (काशोऽस्यास्ति इति । इनिः । काशरोगयुक्तः । इति राजवल्लभः ॥ (काशते इति काश णिनिः । प्रकाशशीलः ॥)

काशीनाथः, पुं, (काश्याः नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा काशीखण्डे,—
"काशीनाथं समाश्रित्य कुतः कालभयं नृणाम्" ॥)

काशीराजः, पुं, (काश्याः काशीप्रदेशस्य राजा । "राजाहः सखिभ्यष्टच" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) दिवोदासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अयं हि योगरूढ्यर्थः । यौगिकार्थेन तु सर्व्वस्मिन्नेव काशीदेशाधिकारिणि प्रयोगो दृश्यते ।
यथा गीतायाम् १ । ५ ।
"धृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्य्यवान्" ॥)

काशीशं, क्ली, (कुत्सितं ईषत् वा शीशमिव । कोः कादेशः । काशिं दीप्तिं इष्टे इति केचित् । ईश् + कः ।) उपधातुविशेषः । हिराकसी इति भाषा । तत् द्विविधम् । धातुकाशीशम् १ । तत् हरिद्वर्णं लोहितञ्च । पुष्पकाशीशम् २ । तत् शुक्लवर्णं कृष्णञ्च । इति रत्नमाला ॥
(अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—
"काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीशमित्यपि ।
तदेव किञ्चित् पीतन्तु पुष्पकाशीशमुच्यते ॥
काशीशमम्लमुष्णञ्च तिक्तञ्च तुवरन्तथा ।
वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्त्तितम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्विदन्त्यसकारोऽपि पाठः ॥ (काशीदेशाधिपतौ शिवे च पुं ॥)

काश्मरी, स्त्री, (काश्यते इति । "अन्येभ्योऽपि" । ३ । २ । ७५ । इति वनिप् "वनोरच" । ४ । १ । ७ । इति ङीप्रौ । पृषोदरात् वस्य मत्वम् ।) गम्भारी वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्या यथात्रैव ॥
"काश्मरी तु वरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः ।
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् ॥
दोषतृष्णाऽमशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ।
तत्फलं वृंहणं वृष्यं गुरुकेश्यं रसायनम् ॥
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविवन्धनुत् ।
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लविशुद्धिकृत् ॥
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षयान् तथा" ॥ * ॥
यथा, महाभारते ३ । १५८ । ४४ ।
"विल्वान् कपित्थान् जम्बूंश्च काश्मरीर्बदरीस्तथा" ॥)

काश्मर्य्यः, पुं, (काश्मरीति शब्दोऽस्त्यस्य अस्मिन् वा । अन्येभ्योपीति यप् । स्वार्थे ष्यञ् इति केचित् ।) गम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ स्त्रीवलिङ्गोऽप्ययम् । इति भरतः ॥
("हृद्यं मूत्रविवन्धघ्नं पित्तास्रवातनाशनम् ।
केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्य्यं फलमुच्यते" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥)

काश्मीरं, क्ली, (कश्मीरे काश्मीरे वा भवं "कच्छादिभ्यश्च" । ४ । २ । १३३ । इति अण् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥ टङ्कः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ (शोधनमस्य यथा,—
"काश्मीरञ्चापि सर्पिषा" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याध्यधिकारे ॥)

काश्मीरः, पुं, (कश्मीर एव स्वार्थे अण् । काश्मीर इति नाम्नाख्यायते वा ।) स्वनामख्यातदेशः । इति जटाधरः । (उक्तञ्च शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् ।
तावत्काश्मीरदेशः स्यात्पञ्चाशत्योजनात्मकः" ॥
अत्र कपिलेश्वरनामा महादेवो वर्त्तते शिवनामकोर्त्तने "काश्मीरे कपिलेश्वरः" ॥ इति वचनात् ॥ (यथा रामायणे ४ । ४३ । २२ ।
"काश्मीरमण्डलं चैव शमीपीलुवनानि च ।
पुराणि च सम्यग्गानि विचिन्वन्तु वनौकसः" ॥
तद्देशवासिनि त्रि । यथा, महाभारते ६ । ९ । ५३ ।
'काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गन्धारा दर्शकास्तथा' ॥)

काश्मीरजं, क्ली, (काश्मीरे जायते । जन + "सप्तम्यां जनेर्डः" । ३ । २ । ९७ । इति डः ।) कुष्ठम् । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥ पुष्करमूलम् । इति विश्वः ॥ (गुणाः पर्य्यायाश्चास्य कुष्ठशब्दे कुङ्कुमशब्दे च ज्ञातव्याः ॥)

काश्मीरजन्म, [न्] क्ली, (काश्मीरे जन्म यस्य तत् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥

काश्मीरा, स्त्री, (काश्मीरे भवः । "तत्र भवः" । ४ । ३ । ५३ । इत्यण् । काश्मीरदेश उत्पत्तिस्थानत्वे-

नास्ति अस्याः। अच् टाप् च इति केचित्।) अतिविषा। इति मेदिनी॥ कपिलद्राक्षा। इति राजनिर्घण्टः॥

काश्मीरी, स्त्री, (काश्मीरदेशे भवः। "तत्र भवः"। ४।३।५३। इत्यण्। स्त्रियां ङीप्।) गम्भारी। इति भावप्रकाशः॥ (अस्याः पर्य्यायगुणाः काश्मरीशब्दे ज्ञेयाः॥)

काश्यं, क्ली, (कुत्सितं काश्यं यत्र। कं जलं आश्यं वा यत्र।) (मद्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥) नृपविशेषे पुं। यथा महाभारते १। १०२। ४६।

"अस्रतः क्षयित्वा(?)गेन संख्येऽसंख्येयविक्रमः।
आनयामास काश्यस्य सुताः सागरगासुतः"॥)

काश्यपं, क्ली, (काश्यं मद्यं पिबत्यत्र। पा+घञर्थे कः। मांसस्य हि मद्यपानानुकूलेन प्रसिद्धेस्तथात्वम्।) मांसम्। इति हेमचन्द्रः॥

काश्यपः, पुं, (कश्यपस्य गोत्रापत्यम्। विदाद्यञ्।) कणादमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ मृगभेदः॥ इति मेदिनी॥ गोत्रविशेषः। तत्प्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः। इति स्मृतिः॥ कश्यपस्यापत्यमात्रञ्च॥ (विभाण्डकमुन्यर्थे यथा, महाभारते ३।१११।२०।

"स्वाध्यायवान् स्वत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत्"॥ *॥

स्वनामख्यातो द्विजविशेषः। अयं हि विषविद्यापारदर्शी। अस्य विवरणमुच्यते।

यदा शमीकपुत्त्रेण शृङ्गिणा 'स कौरवाधमः सप्तमेऽहनि सर्पराजेन तक्षकेण दष्टो यमसदनं गमिष्यतीति' शप्तः परीक्षित्, तदा राज्ञ एतच्छापवृत्तान्तमाकर्ण्यासौ काश्यपो नाम ब्राह्मणः राजानं परीक्षितं तक्षकविषात् रक्षितुं धनार्थी हस्तिनापुरमुद्दिश्य प्रस्थितः। गच्छन्तमेनं पथि तक्षको दृष्टवानाह च को भवान् कुत्र वा गच्छति। अथ तक्षकेनैवमुक्तोऽसौ काश्यपः सर्व्वं निवेदयामास। एवमुक्तवति तु काश्यपे तक्षकस्तस्य विद्याप्रभावं दिदृक्षुः सम्मुखस्थमेकं न्यग्रोधं अदशत्। दष्टो वृक्षस्तु प्रचण्डविषतेजसा क्षणात् प्रजज्वाल। एवम्भूतेऽसौ काश्यपः स्वविद्याप्रभावं विज्ञापयितुकामो न्यग्रोधभस्मकणामादाय तरसा मन्त्रबलेन पुनर्वनस्पतिं जीवयामास। अथ नागराजस्तक्षक एतदालोक्य सविस्मयस्तस्मै प्रभूतधनं दत्त्वा विसर्जयामास॥ एतद्विवरणन्तु महाभारते १। ४३। अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

काश्यपिः, पुं, (कश्यपस्यापत्यं बाह्वादित्वात् इञ्।) अरुणः। "काश्यपिर्गरुडाग्रजः"। इत्यमरः। १।३।३२॥ गरुडः। इति हेमचन्द्रः॥ (महाभारते १ पर्व्वणि तयोरुत्पत्तिविवरणम्। यथा,—

"एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी॥
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः॥
आरम्भः सफलो देवि! भविता यस्त्वयेप्सितः।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ।

तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा"॥)

काश्यपी, स्त्री, (कश्यपस्येयं। "तस्येदम्"। ४।३।१२०। इत्यण् स्त्रियां ङीप्।) पृथिवी। इत्यमरः। २।१।२॥

("अथागम्य महाराज! नमस्कृत्य च कश्यपम्।
पृथिवी काश्यपी जज्ञे सुता तस्य महात्मनः"॥
इति महाभारते॥ दानधर्म्मे॥ १३।१५४।७॥
प्रजा। एतद्विषयकप्रमाणं कूर्म्मशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

काश्यपेयः, पुं, (कश्यपस्येयम्। काश्यप+अण् ङीप् च काश्यपी कश्यपपत्नी अदितिः। तत्र भवः इति ढक्।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,

"जवाकुसुमसङ्काशं काश्यपेयं महाद्युतिम्।
ध्वान्तारिं सर्व्वपापघ्नं प्रणतोऽस्मि दिवाकरम्"॥
इति सूर्य्यप्रणामः॥ देवमात्रे। कश्यपीसुतत्वात्॥)

काश्वरी, स्त्री, (काश+वनिप् "वनोरच"। ४।१।७ इति ङीप् रश्च। जातौ ङीष् वा।) काश्मरी। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

काष्ठं, क्ली, (काश्यते दीप्यते काशत्यनेन वा। काश+"हनिकुषीत्यादिना" उणां। २।२। क्थन्। व्रश्चेति षत्वम् निदुत्वेति नेट्।) दारु। इत्यमरः। २।४।१३॥ काठ इति भाषा। (उक्तञ्च।

"संसारमतिशुष्कं यत् मुष्टिमध्ये समेष्यति।
तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवम्"॥)

काष्ठकं, क्ली, (काष्ठं सत्कायति। काष्ठ+कै+कः केचित्तु काष्ठं विद्यतेऽस्य नडादित्वात् छः कुक् च बिल्वकादित्वात् छस्यास्य लुक्। प्रशस्तकाष्ठत्वात् अस्य तथात्वं।) अगुरु। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठकदली, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना कदली।) कदलीभेदः। काटकला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकाष्ठा २ वनकदली ३ काष्ठिका ४ शिलारम्भा ५ दारुकदली ६ फलाढ्या ७ वनमोचा ८ अश्मकदली ९। अस्या गुणाः। रुचिकारित्वम्। रक्तपित्तनाशित्वम्। हिमत्वम्। गुरुत्वम्। मन्दाग्निजनकत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। मधुरत्वम्। हितत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठकीटः, पुं, (काष्ठे जातः कीटः। काष्ठलेखकः कीटो वा।) घुणः। इति हेमचन्द्रः॥

काष्ठकुट्टः, पुं, (काष्ठं कुट्टतीति। कुट्ट+अण्।) पक्षिविशेषः। काठठोकरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शतच्छदः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काष्ठकुद्दालः, पुं, (कुं मलं उद्दालयति विदारयति निपातनात् साधुः। काष्ठस्य कुद्दालः काष्ठेन निर्म्मितः काष्ठमयः कुद्दालो वा।) नौकादेर्मलापनयनार्थं काष्ठघटितकुद्दालः। तत्पर्य्यायः। अवृम्भिः २। इत्यमरः॥

काष्ठजम्बूः, स्त्री, (काष्ठप्रधाना जम्बूः।) भूमिजम्बूः। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठतक्षकः, पुं, (काष्ठं तक्षति। काष्ठ+तक्ष+ण्वुल्।) काष्ठतट्। इति शब्दरत्नावली॥

काष्ठतट्, [क्ष्] पुं, (काष्ठं तक्षति। तक्ष् तनूकरणे क्विप्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। छुतार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। तक्षा २ वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४

रथकारः। ५। इत्यमरः। २।१०।९॥

काष्ठतन्तुः, पुं, (काष्ठे तन्तुरिव विस्तृततयावस्थितत्वात्।) काष्ठकृमिः। तत्पर्य्यायः। कोषकारः २। इति हारावली॥

काष्ठदारुः, पुं, (काष्ठं दारुसंज्ञकं। काष्ठप्रधानो दारुरिति केचित्।) देवकाष्ठम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठद्रुः, पुं, (काष्ठप्रधानो द्रुः संज्ञः।) पलाशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठधात्रीफलं, क्ली, (काष्ठमिव शुष्कं धात्रीफलम्।) आमलकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

काष्ठपाटला, स्त्री, (काष्ठवत् कठिना पाटला।) सितपाटलिका। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा॥ "अपरा स्यात्पाटला सिता। मुष्कको मोक्षको घण्टा पाटलिः काष्ठपाटला"॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १म भागे॥)

काष्ठमठी, स्त्री, (काष्ठरचिता मठीव।) चिता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काष्ठमल्लः, पुं, (काष्ठं मल्लः वाहक इव यत्र।) शववाहनम्। इति हारावली॥

काष्ठलेखकः, पुं, (काष्ठं लिखति। कर्त्तनेन लेखनाकारं करोतीति। लिख+ण्वुल्।) घुणः। इति हारावली॥

काष्ठलोही, [न्] पुं, (काष्ठेन युक्तं लोहं विद्यते यत्र। यद्वा काष्ठं च लोहं च ते स्तोऽस्य। इनिः।) लौहयुक्तमुद्गरः। तत्पर्य्यायः। वातहिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

काष्ठवल्लिका, स्त्री, (काष्ठवत् शुष्का वल्लिका।) कटुका। इति वैद्यकम्॥ (कट्वीशब्देऽस्या गुणादयो बोद्धव्याः॥)

काष्ठशारिवा, स्त्री, (काष्ठमिव शुष्का शारिवा।) शारिवा। इति राजनिर्घण्टः। अनन्तमूल इति भाषा॥

काष्ठा, स्त्री, (काशते प्रकाशते। काश् दीप्तौ। "हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्"। उणां २।२। इति क्थन्। व्रश्चेति षत्वं ततः टाप्।) दिक्। (यथा, माघे ११। १२।

"स्फुरति विशदमेषा पूर्व्वकाष्ठाङ्गनायाः"॥)

स्थितिः। सीमा। उत्कर्षः। (यथा, कठश्रुतौ।

"इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः॥
महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"॥

अष्टादशनिमेषात्मककालः। इत्यमरः। १।४।११॥ (यथा मनुः १। ६४।

"निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला"॥

विष्णुपुराणमते पञ्चदशनिमेषात्मकः कालः। यदुक्तं, तत्रैव १।३।७।

"काष्ठा पञ्चदश ख्याता निमेषा मुनिसत्तम!॥)

दारुहरिद्रा। इति मेदिनी॥ (कश्यपपत्नीभेदः। यथा, भागवते ६।६।२५।

"अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला"॥)

काष्ठाम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनां जलानां वाहिनी

अम्बुवाहिनी । काष्ठेन निर्म्मिता काष्ठस्य वा अम्बुवाहिनी ।) काष्ठादिकृतच्छिन्नायतनौकाकृति जलसेचनी । सेँओत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । द्रोणी २ । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

काष्ठीलः, पुं, (काष्ठिना इल्यते क्षिप्यते इति । काष्ठि + इल् क्षेपणे + कर्म्मणि घञ् ।) राजार्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काष्ठीला, स्त्री, (कुत्सिता ईषद्वा अष्ठीलेव । स्तुष्ठा- ष्ठीलेव इति वा ।) कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥

कास, ऋ ङ कुशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ऋदित् ।) कुशब्द इह रोगहेतुककुत्सितशब्दः । ऋ अचकासत् । ङ कासते वृद्धः । इति दुर्गादासः ॥

कासः, पुं, (कासतेऽनेन । कास शब्दकुत्सनयोः । "हलश्च" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) रोगविशेषः । कासी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षवथुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ तस्य निदानं यथा,—

"धूमोपघाताद्रजसस्तथैव
व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य
वेगावरोधात् क्षवथोस्तथैव" ॥

सम्प्राप्तिर्यथा । "प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः" ॥

लक्षणं यथा ।

"संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
निरेति वक्त्रात् सहसा सदोषो
मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः" ॥

स च पञ्चविधो यथा,—

"पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥

तेषां पूर्व्वरूपं यथा,—

"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥

वातिको यथा,—

"हृच्छङ्खमूर्द्धोदरपार्श्वशूली
क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।
प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव" ॥

पैत्तिको यथा,—

"उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषै-
रभ्यर्द्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः ।
पित्तेन पीतानि वमेत् कटूनि
कासेत् सपाण्डुः परिदह्यमानः" ॥

श्लैष्मिको यथा,—

"प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन्
शिरोरुजार्त्तः कफपूर्णदेहः ।
अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः
कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन" ॥

क्षतजो यथा,—

"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।
रूक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ।
स पूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजतात्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यपीडितः ।
पारावत इवाकूजन् कासवेगात् क्षतोद्भवात्" ॥

क्षयजो यथा,—

"विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ।
कुपिताः क्षयजं कासं कुर्य्युर्देहक्षयप्रदम् ॥
सरागशूलज्वरदाहमोहान्
प्राणक्षयञ्चोपलभेत कासी ॥
शुष्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु
प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।
तं सर्व्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं
चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥
नवौ कदाचित् सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः ।
त्रीन् पूर्व्वान् साधयेत् साध्यान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत्" ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥

("आशुकारी यतः कासस्तमेवातः प्रवक्ष्यति" ॥
अस्य प्राग्रूपसहितासंप्राप्ती रूपाणि च यथा ॥
"तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्ड्वरोचकः ॥
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं, तत्राधो विहतोऽनिलः ।
ऊर्द्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ॥
शिरः स्रोतांसि संपूर्य्य ततोऽङ्गान्युत्क्षिपन्निव ।
क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरः पार्श्वे च पीडयन् ॥
प्रवर्त्तते सवक्त्रेण भिन्नकांस्योपमध्वनिः ।
हेतुभेदात् प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥
यद्रुजा शब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ।
कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ॥
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलं मोहक्षोभस्वरक्षयान् ।
करोति शुष्कं कासञ्च महावेगरुजास्वनम् ॥
सोऽङ्गहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।
पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्य्यं धूमको मदः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्द्द्यरोचकाः ॥
रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनम् ।
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यावञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च हीयते ॥
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ।
वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥
कुर्व्वन्ति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत् कफं ततः ।
पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितम् ॥
लुञ्च्यते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ।
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ॥
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ।
ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्व्वाण्याविर्भवन्ति च ॥
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
याप्यो वा बलिनां तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥
सिध्येतामपि सानाथ्यात् साध्यादोषैः पृथक्त्रयः ।
मिश्रा याप्या द्वयात् सर्व्वे जरसा स्थविरस्य च ॥
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्द्दिस्वरसादादयो गदाः ।
भवन्त्युपेक्षया यस्मात् तस्मात्तं त्वरया जयेत्" ॥
इति वाभटे निदानस्थाने । ३ अध्याये ॥ * ॥

अथ कासस्य चिकित्सा यथा ॥

"केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥
लेहैर्धूमैस्तथाभ्यङ्गैः स्वेदसेकावगाहनैः ।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्द्ध्वभक्तिकैः ॥
घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ।
गुडूचीकण्टकारीभ्यां पृथक्त्रिंशत्पलाद्रसे ॥
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुत् वह्निदीपनः ।
क्षाररास्नावचाहिङ्गुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः ॥
द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पञ्चकोलयुतैः पचेत् ॥
दशमूलस्य निर्य्यूहे पीतो मण्डानुपायिना ॥
सकासश्वासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ।
द्रोणेऽपां साधयेद्रास्ना दशमूलशतावरीः ॥
पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवम् ।
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकम् ॥
समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ।
प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनवस्तिभिः ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं योनिवङ्क्षणवेदनाम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्" ॥ * ॥
"दुरालभां शृङ्गवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलाम् ॥
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ।
दुस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तां भार्गीं कर्कटकं शठीम् ॥
पुराणगुड़तैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ।
तद्वत् सकृष्णां शुण्ठीञ्च सभार्गीं तद्वदेव च ॥
पिबेच्च कृष्णां कोष्णेन सलिलेन ससैन्धवाम् ।
मस्तुना ससितां शुण्ठीं दध्ना वा कणरेणुकाम् ॥
पिबेद्वदरमज्जो वा मदिरा दधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥
कासी सपीनसो धूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत्" ।
"यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशशठीपौष्करैः ॥
सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटिहृत्पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहिक्काप्रणाशनीम्" ॥
"पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
युञ्ज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥
हृतदोषो हिमं स्वादु स्निग्धं संसर्ज्जनं भजेत् ।
घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितम् ॥
लेहः पैत्ते सिता धात्री क्षौद्रद्राक्षा हिमोत्पलैः ।
सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥

मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम् ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजमुस्ता शठीरास्ना धात्रीफलविभीतकैः ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ।
मधुरैर्जाङ्गलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ।
घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तकामधुसंयुताः ॥
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ।
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसाः पयः ॥
काकोली बृहतीमेदाद्वयैः स वृषनागरैः ।
पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान् प्रकल्पयेत्” ॥
“पुनर्नवा शिवाटिका सरलकासमर्द्दामृता ।
पटोलबृहतीफणिज्झकरसैः पयः संयुतैः ॥
घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य सञ्जायते ।
न कासविषमज्वरक्षयगुदाङ्कुरेभ्यो भयम्” ॥ * ॥
“दशमूलं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ॥
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ।
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशान् यवाढकम् ॥
हरीतकीशतञ्चैकं जलेपञ्चाढके पचेत् ।
यवस्विन्ने कषायं तं पूतन्तच्चाभयाशतम् ॥
पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग्घृतात् ।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥
लेहं द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ।
तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥
पञ्चकासान् क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरम् ।
मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥
अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम्” ॥

इति आगस्त्यरसायनम् ॥ * ॥

“विधिश्च यक्ष्मविहितो यथावस्थं क्षते हितः ॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धे उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमानापिबेदिमान् ॥
द्विमेदा द्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ।
वर्त्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥
मनःशिला पलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
तद्वदेवानुपानन्तु शर्करेक्षुगुडोदकम् ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
क्षयजे बृंहणं पूर्व्वं कुर्य्यादग्नेश्च वर्द्धनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदुदद्याद्विरेचनम् ॥
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ।
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैश्च साधितम् ॥
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ।
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवङ्क्षणे ॥
घृतमण्डेन लघुनानुवास्यो मिश्रकेण वा ।
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या बिलेशयाः ॥
क्रमशः प्रसहास्तद्वत् प्रयोज्याः पिशिताशिनः ।
औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते ॥
कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्य्यात्सम्यग्वहन् रसः ।
चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकालयवैर्जले ।
शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥
पिष्टैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ।
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ॥
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीड़ितः ।
कासमर्द्दाऽभयामुस्तापाठाकट्फलनागरैः ॥
पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्य्याः स्वरसेन च ।
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षा रसाढके ॥
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम्” ॥ * ॥
“वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पञ्चमूलफलाङ्कुरान् ॥
रसकल्कैर्घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरारुचीः” ।
“स्युर्दोषबद्धः कण्ठोरः स्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥
प्रस्थोन्मिते यवक्वाथे विंशतिर्विजयाः पचेत् ।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणात्षट्पलं गुड़ात् ॥
पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्वाया रसाञ्जनात् ।
दत्त्वार्द्धाक्षं पचेद्भूयः सलेहः श्वासकासनुत्” ॥
“तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
पथ्याशुण्ठीघनगुड़ैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
सर्व्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ।
पत्रकल्कं घृतभृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ॥
पेयावोत्कारिकाच्छर्द्दितृट्कासामातिसारनुत् ।
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥
स गौरामलकः साम्लः सर्व्वकासभिषग्जितम् ॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् वैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपानानि दर्शिताः ।
क्षयकासेऽपि ते योज्या वक्ष्यन्ते यच्च यक्ष्मणि ॥
बृंहणं दीपनञ्चाग्नेः स्रोतसाञ्च विशोधनम् ।
व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं प्रशस्यते ॥
सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ।
यथादोषबलन्तस्य सन्निपातहितं हितम्” ॥

इति वाभटे चिकित्सास्थाने ३ अध्याये ॥ * ॥

अस्य सकारणसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सितञ्च यथा,—

“तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।
आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् ॥
वातादिभिस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्द्धमानाः क्षयप्रदाः” ॥
“अधःप्रतिहतो वायुरूर्द्ध्वस्रोतः समाश्रितः ।
उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि ॥
आविश्य शिरसः खानि सर्व्वाणि प्रति पूरयन् ।
आभञ्जन्नाक्षिपन्देहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥
नेत्रे पृष्ठमुरः पार्श्वे निर्भज्य स्तम्भयंस्ततः ।
शुष्को वा सकफो वापि कसनात् कास उच्यते ।
प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ॥
वेदनाशब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ।
रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ॥
वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्त्तकाः ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ॥
शुष्कोरःकण्ठवक्त्रस्य हृष्टलोम्नः प्रताम्यतः ।
निर्घोषीस्तनतो दैन्यदौर्ब्बल्यक्षयमोहवत् ॥
शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत् ।
स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ॥
ऊर्द्ध्ववातस्य जीर्णेऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ।
कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ॥
पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्य्यजः ।
पीतनिष्ठीवनाक्षित्वं तिक्तास्यत्वं स्वरामयः ॥
उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ।
प्रततं कासमानश्च ज्योतींषीव च पश्यति ।
श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥
गुर्व्वभिष्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।
वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्ध्वा कफकासं करोति हि ॥
मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्द्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः ।
लोमहर्षास्यमाधुर्य्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥
बृंहणं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।
कासमानोऽतिरुग्वक्षः सम्पूर्णमिव मन्यते” ॥
“दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम् ।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्ब्बलः कृशः ।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः ॥
पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयकोष्णौ ।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ॥
भिन्नसङ्घातवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ।
इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः” ॥
“रूक्षस्यानिलजं कासं आदौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः ।
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ॥
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ।
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्द्ध्वं चोर्द्ध्वभक्तिकैः ॥
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः” ।
“पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्ना यष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ।
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूली रसाढके ॥
सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिबेदनु ।
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत्” ॥
“त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुप्ताचित्रकं शठीम् ।
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥
प्रस्थं चतुर्गुणं क्षीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीला क्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणं नाम विख्यातमेतद्घृतमनुत्तमम्” ॥

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ॥ * ॥

“द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकां माषिकांशांस्तु कुलत्थान् बदरान् यवान् ॥
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैः नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत्” ।

"दशमूलीं स्वयङ्गुप्तां शङ्खपुष्पीं शठीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढकम् ।
हरीतकीशतञ्चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥
यवे स्विन्ने कषायन्तम्पूतन्तञ्चाभयाशतम् ।
पचेत् गुडतुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथग् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षि..त् ॥
लिह्याद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्चकासान् क्षयं कासं हिक्कां सविषमज्वराम् ॥
हन्यात्तथार्शोग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम्" ॥
इत्यगस्त्यहरीतकी ॥ * ॥
"शिरसः सदने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायरसे धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाड़ीं अथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रे कृत्वाऽष्टभ्यां विचक्षणः ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्वमेत् पुनः ॥
सद्यस्य तैक्ष्ण्याद्विक्षिप्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम्" ॥
"मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुड़ं पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातोद्भवान् जयेत् ।
प्रसह्य पथ्यसंसिद्धामन्यैर्योगशतैरपि" ॥
"मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनशैवालक्षौमनक्तकरोहिषैः ॥
पूर्व्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
आलं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
त्वगेङ्गुदीहरत्यौ द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः" ॥
"पैत्तिके स कफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्य्यमधूकक्वथितैर्जलैः ॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्व्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च क्रमं भजेत् ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥
"शर्कराचन्दनद्राक्षा मधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्तेसमुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
मद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीशर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्व्वा क्षीरपस्य शकृद्रसम्" ॥
"बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥
पिप्पलीक्षारिकैर्यूषैः कौलत्थं मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्व्वा कटुकान्वितैः" ॥
कासमर्द्दाभ्रविट्भृङ्गराजोवार्त्ताकुजारसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च" ॥
"क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
वातपित्तार्द्दितेऽभ्यक्तो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
तैलैर्मारुतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
हृत्पार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनिले ।
मांसोचितेभ्यः कामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः" ॥
"निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरः शिरः ।
दाल्यते कासिनो यस्य सधूमान्नापिबेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधुकं द्वे च बलैतैः क्षौमलक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत्" ॥
"सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्ब्बलस्य विवर्ज्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम्" ॥
"पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्क्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत्" ॥
"क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
क्षतकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्" ॥
"सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
सन्निपातहितं तस्मात् सदा कार्य्यं भिषग्जितम् ॥
दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्" ॥
इति चिकित्सास्थाने २२ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥ * ॥
कासस्य निदानसम्प्राप्तिलक्षणसहितं प्राग्रूपं चिकित्सितञ्च यथा,—
"उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासहिक्कयोः ।
कासस्यापि च ते ज्ञेयास्तथ वोत्पत्तिहेतवः" ॥
"स वातपित्तप्रभवः कफाच्च
क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ।
पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भि-
र्विवर्द्धितो यक्ष्मविकारकृत् स्यात् ॥
भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डू-
र्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः ।
स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्नि-
सादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि" ॥
"वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथो वै
याप्यन्तमाजुर्भिषजस्तु कासम् ॥
शृङ्गीविषा कट्फलकत्तृणाब्द-
धान्याभयाभार्ग्यमराङ्कविश्वम् ।
उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा-
बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकव्योषविड़ङ्गशृङ्गी
रास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिताघृताक्तः
कासं निहन्यादचिरात् दुरीर्णाम् ॥
पथ्यां शिवामामलकानि लाजां
समागधीञ्चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीत कासी
स सैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्याम्
सशृङ्गवेरं मधुकन्तुगाञ्च ॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांशां
सितोपलां वा मरिचांशयुक्ताम् ।
धात्रीकलाबिम्बसितोपलाश्च
सचूर्ण्य मद्येन पिबेच्च दध्ना ॥
हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्या..
दध्ना पिबेत् कासगदाभिभूतः" ॥
"पिबेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासं प्रशमन्त्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराङ्कथाभिः
क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्गान् मधुना सुसिद्धाम् ।
उत्कारिकां सर्पिषि नागराढ्याम्
पक्त्वा समूलस्तुटिकोलपत्रैः ॥
एभिर्निषेवेत कृताञ्च पेयाम्
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्प्रोक्तं सर्पिर्विहितं षड़ङ्गम्
नद्यातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं स्नैहिकमत्र चोक्त-
मास्थापनञ्चाप्यनुवासनञ्च ॥
धूमं पिबेत् स्नैहिकमप्रमत्तः
पिबेत् सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवागूश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः स घृतास्तथैव ॥
प्रच्छर्द्दनं कायशिरोविरेका
स्तथैवधूमाः कवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः
कफं विशेषेण विशोषणं वा" ॥
"खर्ज्जूरभार्गीमगधाप्रियाल-
मधूलिकामलकैः समांशैः ।
चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढ़-
मेनान् हन्ति कासानुपयुज्यमानः" ॥
"पथ्यात्रयेणामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुड़स्य ॥
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीर-
व्योषेभकृष्णा हपुषाजमोदैः ।
विड़ङ्गसिन्धुत्रिफलायमानी
पाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥
दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
तम्भक्षयेदक्षफलप्रमाणम्
यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धि युक्तम् ॥
अनेन सर्व्वे ग्रहणी विकाराः
स श्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रतीतः" ॥
इति कल्याणको गुड़ः ॥ * ॥
"कुलीरशृङ्गी चटकैणलावा-
न्निःक्वाथ्य वर्गैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
पचेद्घृतं तत्तु निषेव्यमाणम्
हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च कासम्" ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ५२ अध्याये ॥ * ॥

"पारदं गन्धकं शुद्धं म्टतलौहञ्च टङ्कणम् ।
रास्ना विडङ्गत्रिफला देवदारुकचित्रकम् ।
अम्टतां पद्मकं चौद्रं विषञ्चैव त्रिचूर्णयेत् ।
द्विगुञ्जं वातकासार्त्तिः सेवयेदम्टतार्णवम्" ॥
इति अम्टतार्णवो रसः ॥ * ॥
"भस्मताम्राभ्रकान्तानां काममत्वर्दचो रसैः ।
मुनिनैर्वेतसाम्लेन दिनं मर्द्यं प्रयत्नतः ॥
निष्काद्धं पित्तकासार्त्तो भक्षयेच्च दिनत्रयम् ।
श्वासकासाग्निमान्द्यञ्च क्षयकासं निकृन्तति" ॥
इति पित्तकासान्तको रसः ॥ * ॥
"सुशुद्धं पारदं गन्धं प्रत्येकं शुक्तिसम्मितम् ।
ततः कज्जलिकां कृत्वा मर्दयेच्च पृथक् पृथक् ॥
विश्वामिमन्थश्योणाकाश्मर्य्यः पाटला बला ।
मुस्तं पुनर्नवा धात्री हस्तीवृषपत्रकम् ॥
विदारी वङ्गपुष्पी च एषां कर्षरसैः पृथक् ।
सुवर्णं रजतं ताम्रं प्रत्येकं शाणमानकम् ॥
पलमात्रन्तु कृष्णाभ्रं तदर्द्धन्तु शिलाह्वयम् ।
जातीकोषफलं मांसी तालीशैला लवङ्गकम् ।
प्रत्येकं कोलमानन्तु वासानीरैर्विमर्दयेत् ।
शोषयित्वा ततः पश्चाद्विदारी रसमर्दितः ॥
त्रिगुञ्जां तां वटीं खादेत्पिप्पली मधुसंयुताम् ।
नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्म्मितः ॥
पञ्च कासान्निहन्त्याशु चिरकालसमुद्भवम् ।
राजयक्ष्माणमत्युग्रमित्यादि बहवो गुणाः" ॥
इति नित्योदयो रसः ॥ * ॥
"शुद्धं कृष्णाभ्रचूर्णाद्दिपलपरिमितं
शाणमानं यदन्यत्
कर्पूरं जातिकोषं सजलमिभकणा-
तेजपत्रं लवङ्गम् ।
मांसीतालीशचोचं गजकुसुमगदं-
धातकीचेति तुल्यम्
पथ्याधात्री विभीतं त्रिकटुरपि पृथक्
स्वर्द्धशाणं द्विशाणम् ॥
एला जातीफलाख्यं क्षितितलविधिना
शुद्धगन्धस्य कोलम्
कोलार्द्धं पारदस्य प्रतिपदविहितं
पिष्टमेकत्र मिश्रम् ।
पाणीयेनैवकार्य्याः परिणतचणक-
स्विन्नतुल्याश्च वट्यः
प्रातःखाद्याश्चतस्रस्तदनु खलु कियत्
शृङ्गवेरं सपर्णम् ॥
पाणीयं पीतमन्ते ध्रुवमपहरति-
क्षिप्रमेतान् विकारान्
कोष्ठे दुष्टाग्निजातान् ज्वरमुदरगदं-
राजयक्ष्मक्षतञ्च ।
कासं श्वासं सशोथं नयनपरिभवं
मेहमेदो विकारान्
छर्द्यादामानिलोत्थान् कफपवनकृतान्
पित्तरोगान् विशेषान् ॥
बल्योवृष्यश्च योगस्तरुणकरवरः-
सर्व्वरोगप्रशस्तः
पथ्यं मांसैश्च यूषैर्घृतपरिलुलित-
गव्यदुग्धञ्च भूयः ।
भोज्यो योज्यो यथेष्टं ललितललनया-
दीयमानो मुदा यत्
शृङ्गाराभ्रेणकामी युवतिजनशता-
भोगयोगादतुष्टः ॥
वर्ज्यं शाकाम्लमादौ न च कतिपयचित्-
स्वेच्छया भोज्यमानः" ॥
इति शृङ्गाराभ्रः ॥ * ॥
"जीर्णं सुवर्णं लौहं वा यद्यत्रैव प्रदीयते ।
तदायं सर्व्वरोगाणां सार्व्वभौमो न संशयः" ॥
इति सार्व्वभौमो रसः ॥ * ॥
"त्रिकटु त्रिफलाधान्यं चव्यं चित्रकसैन्धवम् ।
दिव्यौषधिहतञ्चापि सर्व्वतुल्यन्त्वयोरजः ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वाम्टतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसैर्व्वापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं दोषत्रयसमुद्भवम् ।
वातिकं पैत्तिकञ्चैव गरदोषसमुद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं कासश्वाससमन्वितम् ॥
हृद्दाहभ्रमशूलघ्नी रुच्या वह्निप्रदीपनी ।
बलवर्णकरी वृष्या जीर्णज्वरविनाशिनी ॥
इयं चन्द्राम्टता नाम्ना चन्द्रनाथेन निर्म्मिता ।
वासागुडूचिका भार्गी मुस्तकं कण्टकारिका ॥
भोजनान्ते प्रकर्त्तव्या वटिका कार्य्यसिद्धये" ॥
इति श्रीचन्द्राम्टता वटी ॥ चन्द्राम्टतं लौहमित्यपि पाठः ॥ * ॥
"रसगन्धकलौहानां प्रत्येकं कार्षिकं क्षिपेत् ।
टङ्कणस्य पलं दत्त्वा मरिचस्य पलार्द्धकम् ॥
त्रिकटुत्रिफलाचव्य धान्यजीरकसैन्धवम् ।
प्रत्येकं तोलकं ग्राह्यं छागीदुग्धेन पेषयेत् ॥
नवगुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा चिन्तयित्वाम्टतेश्वरीम् ॥
एकैकां वटिकां खादेत् रक्तोत्पलरसप्लुताम् ।
नीलोत्पलरसेनापि कुलत्थस्य रसेन वा ॥
निहन्ति विविधं कासं वातरक्तकफोद्भवम् ।
सरक्तमथवा रक्तं ज्वरश्वाससमन्वितम् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च जीर्णज्वरविनाशनः ।
चन्द्राम्टतरसो नाम चन्द्रनाथेन भाषितः" ॥
इति वृहच्चन्द्राम्टतो रसः ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कासरोगाधिकारे ॥ * ॥ * ॥

अथ कासपथ्यम् ॥
"स्वेदो विरेचनं छर्दिर्धूमपानं समाशनम् ।
शालिषष्टिकगोधूमश्यामाकयवकोद्रवाः ॥
आत्मगुप्ता माषमुद्गकुलत्थानां रसाः पृथक् ।
ग्राम्यौदकानूपधन्वमांसानि विविधानि च ॥
सुरा पुरातनं सर्पिश्छागञ्चापि पयो घृतम् ।
वास्तुकं वायसी शाकं वार्त्ताकुं बालमूलकम् ॥
कण्टकारी कासमर्द्दो जीवन्ती सुनिषण्णकम् ।
द्राक्षाविम्बी मातुलुङ्गं पौष्करं वासकाद्रुटिः ॥
गोमूत्रं शुनं पथ्याः योषपुष्णोरकं मधु ।
लाजा दिवसनिद्रा च लघून्यन्नानि यानि च ॥
पथ्यमेतद्यथा दोषमुक्तं कासगदातुरे" ॥

अथापथ्यमाह ॥
"वस्तिं नस्यमसृङ्मोक्षं व्यायामं दन्तघर्षणम् ।
आतपं दुष्टपवनं रजोमार्गनिषेवणम् ॥
विष्टम्भीनि विदाहीनि रूक्षाणि विविधानि च ।
शकृन्मूत्रोद्गारकासवमिवेगनिधारणम् ॥
मत्स्यं कन्दं सर्षपञ्च तुम्बीफलमुपोदिकाम् ।
दुष्टाम्बु चान्नपानञ्च विरुद्धान्यशनानि च ॥
गुरुशीतञ्चान्नपानं कासरोगी परित्यजेत्" ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ कासरोगाधिकारः ॥ * ॥) काशतृणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शोभाञ्जनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कासकन्दः, पुं, (कासहेतुः कन्दः ।) कासालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासघ्नी, स्त्री, (कासं हन्ति । कास + हन् + टक् । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कण्टकारीशब्देऽस्या गुणादिविवरणं ज्ञेयम् ॥)

कासजित्, स्त्री, (कासं जयतीति । कास + जि + क्विप् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासनाशिनी, स्त्री, (कासं नाशयतीति । कास + नश + णिच् + णिनिः ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कासन्दीवटिका, स्त्री, (कासं द्यति नाशयतीति । दो + कः ततो ङीष् । कासन्दीं वटति वक्ति तन्नाम्ना प्रकाशते इत्यर्थः । वट् + ण्वुल् । टाप् अत इत्वम् । कासन्दीवटिका इति पारिभाषिकनाम्ना आख्यायते वा ।) वेसवारविशेषः । गोटा कासुन् इति भाषा । अस्या गुणाः । हृद्यत्वम् । वातश्लेष्मरोगनाशित्वम् । रुच्यग्निकारित्वम् । वायुमलानुलोमकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कासमर्द्दः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) पेषितजलमिश्रितवस्त्रगलितवेसवारः । इति पाकराजेश्वरः ॥ कासुन्दी इति ख्यातः । गुल्मभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ काल कासुन्दा इति भाषा ॥ शोभस्य पर्य्यायः । अरिमर्द्दः २ कासारिः ३ कासमर्द्दकः ४ कालः ५ कनकः ६ जरणः ७ दीपनः ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफवाताजीर्णकासपित्तनाशित्वम् । पाचकत्वम् । कण्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अग्निदीपनत्वम् । स्वादुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अस्य पत्रगुणाः । रुचिकारित्वम् । शुक्रवर्द्धकत्वम् । कासविषरक्तकफवातपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पाचनत्वम् । कण्ठशोधनत्वम् । लघुत्वम् । विशेषतः कासहरत्वम् । ग्राहकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासमर्द्दनः, पुं, (कासं मृद्नाति । कास + मृद + कर्त्तरि ल्युः । कासस्य मर्द्दनो वा ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कासरः, पुं, (के जले आसरति । आ + सृ + अच् । महिषस्य प्रायेण जलवासात्तथात्वम् ।) महिषः । इत्यमरः ।२।५।४। (यथा, आर्य्यासप्तशती ५२१ ।

"अशेषं मानिन्यास्तमोदिवः कासरं कलमभूमेः।
वक्रमणिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति" ॥)

कासारः, पुं, (कास + "तुषारादयश्च" उणां ३।१३९ इति आरन् प्रत्ययः। कस्य जलस्य आसारो यत्र वा। अथवा कासं शब्दं ऋच्छति प्राप्नोति जलगमनपतनादिकाले। ऋ + "कर्म्मण्यण्" ।३।२।१। इति अण्।) सपद्मो निष्पद्मो वा महाजलाशयः। सरोवरः। इत्यमरः। १।१०।२८॥ (यथा,- गीतगोविन्दे २।२०।
"दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशोकलतिका-
विकाशः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति" ॥)

कासारिः, पुं, (कासस्य अरिः नाशकः।) कासमर्द्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कासालुः, पुं, (कासहेतुः कासजनको वा आलुः।) कन्दविशेषः। कोङ्कणदेशे प्रसिद्ध आलुविशेषः। तत्पर्य्यायः। कासकन्दः २ कन्दालुः ३ आलुकः ४ आलुः ५ विशालपत्रः ६ पत्रालुः ७। अस्य गुणाः। उग्रत्वम्। कफवातश्लेष्मामयारोचकनाशित्वम्। स्वादुत्वम्। पथ्यत्वम्। अग्निदीपनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कासीसं, क्ली, (कासीं क्षुद्रकासं स्यति नाशयतीति। सो + कः।) उपधातुविशेषः। हिराकसी इति भाषा। (यथा सुश्रुते सूत्रे ३६ अध्याये।
"कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः" ॥)
तत्पर्य्यायः। धातुकासीसम् २ खेचरम् ३ धातुशेखरम् ४। इति हेमचन्द्रः ॥ केसरम् ५ हंसलोमशम् ६ शोधनम् ७ पांशुकासीसम् ८ शुभ्रम् ९। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। शिशिरत्वम्। विषकुष्ठकृमिखर्ज्जूनाशित्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। कान्तिवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विस्तृतविवरणमस्य काशीशशब्दे ज्ञेयम् ॥)

काहुः, स्त्री, (कशति कुत्सितशब्दं गच्छतीति। कश गतौ + "शित् कशिपद्यतेः"। उणां १।८७। इति ऊः पृषोदरादित्वात् सत्वम्।) विकलवाक्। शक्तयस्त्रम्। इति मेदिनी॥ (कासते प्रकाशते इति काश् + ऊ।) दीप्तिः। भाषा। इति शब्दरत्नावली ॥ रोगः। बुद्धिः। इति हेमचन्द्रः ॥

काहका, स्त्री, (काहला इति। पृषोदरादित्वात् लस्य कः।) काहलावाद्यम्। इति द्विरूपकोषः ॥

काहलं, क्ली, (कुत्सितं अस्पष्टमव्यक्तं हलं वाक्यं ध्वनिर्वा यत्र। विलेखनार्थकस्यापि हलधातोरन्यधातूनामनेकार्थत्वात् तथात्वम्।) अव्यक्तवाक्यम्। इति हेमचन्द्रः ॥

काहलः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा हलति। लिखति नखैर्भूमिमिति शेषः। हल + अच्। कोः कादेशः।) कुक्कुटः। शब्दमात्रम्। इति मेदिनी ॥ बिडालः। इति शब्दमाला ॥ बृहड्ढक्का। तत्पर्य्यायः। महानादः २। इति हारावली ॥

काहलः, त्रि, (केन जलेन आहलः अस्पृष्टः।) शुष्कः। अक्षम्। खलः। इति मेदिनी ॥

काहला, स्त्री, (कुत्सितं अव्यक्तं वा हलति शब्दं करोति। हल + अच् टाप् च।) वाद्यभाण्डभेदः। (ईषदपि न हलं कुत्सितं अङ्गं यस्याः। कोः कादेशः।) अप्सरोविशेषः। इति मेदिनी ॥

काहलापुष्पः, पुं, (काहलाकृतिरिव पुष्पमस्याः।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला ॥

काहली, स्त्री, (कं सुखं आहलति ददातीति। आ + हल + इन्। ततो ङीप्।) तरुणी। युवती। इति मेदिनी ॥

काहारकः, पुं, (कुत्सितं शिविकादिकमालम्ब्य जीवनयात्रामाहरति। आ + हृ + ण्वुल्।) शिविकावाहकजातिः। काहार इति वेहारा इति च भाषा। यथा,—
"तथा गारुड़िका वीराः क्रूरकर्म्मोपजीवकाः।
व्याधाः काहारकाः पुष्टाः क्षणं संवाहयन्ति ये" ॥
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्व्वणि १० अध्यायः ॥

काही, स्त्री, (केन वायुना आहन्यते। आ + हन् + डः ङीप्। यद्वा कं सुखं आहन्ति ददाति प्रापयति। आ + हन् + अन्तर्णिजन्तात् डः। ङीप् च।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कि र लि ज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वादिं-परं-सकं-सेट्।) र वैदिकः। लि चिकेति। इति दुर्गादासः ॥

किं, व्य, किम्। इति मेदिनी ॥ (यथा विष्णुपुराणे १ मांशे १७।२४।
"न केवलं तात! मम प्रजानां
स ब्रह्मभूतो भवतश्च विष्णुः।
धाता विधाता परमेश्वरश्च
प्रसीद कोपं कुरुषे किमर्थम्" ॥)

किं, [म्] त्रि, जिज्ञासार्थम्। कि इति भाषा। सर्व्वनामकिम्शब्दस्य क्लीवलिङ्गे रूपमिदम्। इति व्याकरणम् ॥ अस्यार्थान्तराणि किम्शब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (सर्व्वशब्दमयत्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।९१।
"एको नैकः सवः कः किं यत्तत्पदमनुत्तमम्" ॥)

किंवदन्तिः, स्त्री, (किं + वद + झिच्।) किंवदन्ती। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

किंवदन्ती, स्त्री, (किम् + वद + झिच् ङीष् च।) जनश्रुतिः। सत्यमसत्यं वा लोकवादः। इत्यमरः। १।६।७॥ ("अस्ति किलैषा किंवदन्ती अस्माकं कुले कालरात्रिकल्पा विद्या नाम राक्षसी समुत्पत्स्यते"। इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥)

किंवा, व्य, (किम् च वा च। इति द्वन्द्वसमासः।) विकल्पः। अथवा। तत्पर्य्यायः। उताहो २ यदि वा ३ यद्वा ४ नेति ५। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किंशारुः, पुं, (किं किञ्चित् कुत्सितं वा शृणातीति शॄ हिंसायां + "किञ्जरयोः श्रिणः"। उणां १।४। इति ञुण्।) शस्यशूकम्। शुँया इति भाषा। इत्यमरः। २।९।२१॥ बाणः। कङ्कपक्षी। इति मेदिनी ॥

किंशुकः, पुं, (किञ्चित् अवयवैकदेशः शुक इव शुकतुण्डाभपुष्पत्वात् तथात्वमिति बोध्यम्।) पलाशवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२९॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
यथा गोः रामायणे ६।६८।३१।
"तयोः क्षतजयौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः।
पुष्पिताविव निष्पत्रौ यथा शाल्मलिकिंशुकौ" ॥
तत्पुष्पादयोऽपि। यथा चाणक्ये ७।
"रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः" ॥)
विवरणमस्यान्यत् पलाशशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किंशुलुकः, पुं, (किंशुक + निपातनात् साधुः।) पलाशवृक्षविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥

किकिः, पुं, (कक + इन्। पृषोदरादित्वात् आदेरित्वम्।) किकीदिविः। इति शब्दमाला। नारिकेलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

किकिदिविः, पुं, (किकीति अस्फुटनादेन दीव्यतीति। दिव् + इन्।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किकीदिवः, पुं, (किकीति अव्यक्तशब्देन दीव्यति। दिव + कः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किकीदिविः, पुं, (किकी इति अस्फुटनादं कुर्व्वन् दीव्यति। "कृविघृष्विच्छविस्थवि किकीदिविः"। उणां ४।५६ इति क्विन् निपातनात् सिद्धम्।) स्वर्णचातकः। सोणाचड़ा इति भाषा। नीलकण्ठ इति कश्चित् ख्यातः। इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। चाषः २। इत्यमरः। २।५।१६॥ चासः ३ किकीदीविः ४। इति भरतः ॥ किकी ५ दिविः ६। इति स्वामी ॥ किकिः ७ किकिदिवः ८ किकिदीविः ९। इति शब्दमाला ॥ किकीदिवः १० स्वर्णचूड़ः ११ इति जटाधरः ॥

किकीदीविः, पुं, (किकी इत्यव्यक्तशब्देन दीव्यति क्रीड़ति। निपातनात् दीर्घत्वे साधुः।) चाषपक्षी। इति शब्दमाला ॥

किखिः, स्त्री, (खदति हिनस्ति। खद् हिंसायां निपातनात् साधुः।) लघुशृगालः। इति हेमचन्द्रः ॥ ख्याँकशियालि इति भाषा ॥

किखिः, पुं, (किखिरिति कुत्सितशब्दं करोति यः।) कपिः। इति भूरिप्रयोगः ॥

किङ्करः, त्रि, (किञ्चित् करोति। दिवाविभेत्यत्र किं यत्तद्बहुष्वित्यच्।) दासः। इत्यमरः। २।१०।१७॥ (यदुक्तं पुराणे।
"विप्रस्य किङ्करो भूपो वैश्यो भूपस्य भूमिप!।
सर्व्वेषां किङ्कराः शूद्रा ब्राह्मणस्य विशेषतः" ॥)

किङ्किणी, स्त्री, (किमपि किञ्चिद् वा कणति। कण शब्दे + इन् + ङीप् च। पृषोदरात् साधुः।) कट्याभरणविशेषः। घाघर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रघण्टिका २। इत्यमरः। २।६।११०॥ कङ्कणी ३। इति भरतः ॥ किङ्किणिका ४ किङ्किणिः ५। इति केचित् ॥ क्षुद्रघण्टी ६ प्रतिसरा ७ किङ्किणीका ८ कङ्कणिका ९ क्षुद्रिका १०। इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ११। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, महाभारते १३ । ५३ । ३१ ।
"किङ्किणीजालनिर्घोषो युक्तस्तोरणकल्पनैः" ॥)
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

किङ्किरं, क्ली, (किं कुत्सितं मदवारि किरति विक्षिपति । कॄ + कः ।) गजकुम्भः । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरः, पुं, (किमपि अनिर्व्वचनीयं मधुरास्फुटं किरति रौति । किञ्चित् किरति क्षिपति चित्तं विरहिण्यां वा ।) कोकिलः । भ्रमरः । घोटकः । कामदेवः । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरा, स्त्री, (किञ्चित् कुत्सितं वा किरति शरीरात् निःसरति । किं + कॄ + कः टाप् च ।) रक्तम् । इति सारस्वतः ॥

किङ्किरातः, पुं, (किङ्किरं रक्तवर्णत्वं अतति पुष्पकाले निरन्तरं प्राप्नोति । अत + अण् ।) अशोकवृक्षः । कामदेवः । शुकपक्षी । कोकिलः । इति सारस्वतः ॥ रक्ताम्लानः । राङ्गा झाँटी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । हेमगौरः २ पीतकः ३ पीतभद्रकः ४ विप्रलोभी ५ पीताम्लानः ६ षट्पदानन्दः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । कफवायुकण्डुशोथरक्तत्वग्दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेदसौ ॥
कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिक्रिमीन्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

किङ्किरालः, पुं, (किङ्किराय रक्तत्वाय अलति । पर्य्याप्नोति । अल + अच् । किङ्किरेण रक्तत्वेनालति वा । वर्व्वूरवृक्षः । इति वैद्यकम् ॥

किङ्किरी, [न्] पुं, (किङ्किरं रक्तवर्णफलमस्त्यस्मिन् अस्य वा । किङ्किर + इनिः ।) विकङ्कतवृक्षः । इति जटाधरः ॥ वंइचि इति भाषा ॥ (विकङ्कतशब्देऽस्या गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

किञ्च, व्य, (किम् च, च च । द्वन्द्वसमासः ।) आरम्भः । साकल्यम् । इति मेदिनी ॥ अवान्तरम् । इति जटाधरः ॥

किञ्चन, व्य, (किम् च चन च । मुग्धबोधमते तु "किमः क्यन्तात् चित् चनौ" । इति चनप्रत्ययः ।) असाकल्यम् । अकार्त्स्न्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥

किञ्चनः, पुं, (किम् + चन् + अच् ।) हस्तिकर्णपलाशः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्चित् व्य, (किम् च चित् च पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किमः क्यन्तात् चिच्चनौ" । इति चित्प्रत्ययः ।) अल्पम् । तत्पर्य्यायः । ईषत् २ मनाक् ३ । असाकल्यम् । यथा । असाकल्ये तु चिच्चन । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा विवेकचूडामणौ ११ ।
"चित्तस्य शुद्धये कर्म्म न तु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित् कर्म्मकोटिभिः" ॥)

किञ्चिलिकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प इति सौत्रधातुः । डुः संज्ञायां कन् । पृषोदरात् उभयत्र उकारस्थाने इत्वम् ।) किञ्चुलुकः । इत्यमरटीका ॥

किञ्चुलुकः, पुं, (किञ्चित् चुलुम्पति । चुलुम्प् + डुः + संज्ञायां कन् ।) कीटविशेषः । केँचो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महीलता २ गण्डूपदः ३ । इत्यमरः । १ । १० । २२ । ("वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्त्वथान्तराः" ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ॥)

किञ्जं, क्ली, (किञ्चिज्जलं यत्र । पृषोदरादित्वात् ललोपे साधुः ।) किञ्जल्कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

किञ्जलः, पुं, (किञ्चित् जलं अत्र ।) किञ्जल्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

किञ्जल्कं, क्ली, (किञ्चित् जलति । जल अपवारणे + वाहुलकात् कः ।) नागकेशरपुष्पम् । पद्माभ्यन्तरस्थं केशाकारं करहाटकवेष्टनम् । केसर इति ख्यातम् । (यथा, रघुः १५ । ५२ ।
"स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।
ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मकरन्दम् २ केशरम् ३ पद्मकेशरम् ४ किञ्जम् ५ पीतपरागम् ६ तुङ्गम् ७ चाम्पेयकम् ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कटुत्वम् । आस्यव्रणापहत्वम् । शिशिरत्वम् । वश्यत्वम् । पित्ततृष्णादाहविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

किञ्जल्कः, पुं, (किम् + जल + वाहुलकात् कः ।) केशरः । इत्यमरः । १ । १० । ४७ ॥ पद्मकेशरः । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तश्चाम्पेयश्चापि स स्मृतः ।
किञ्जल्कः शीतलो रूक्षः कषायो ग्राहकोऽपि सः ॥
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित्" ।
इति भावप्रकाशः । (वैद्यचक्रपाणिसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे दूर्व्वाद्यतैले व्यवहारो यथा,—
"दूर्व्वासोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठासैलवालुकाः" ॥)

किट गतौ । भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं अकञ्च-सेट् ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । केटति जनो व्याघ्रो जनं भीषयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

किटिः, पुं, (केटति शत्रुं प्रति वेगेन गच्छति मलादीनुद्दिश्य गच्छति वा । किट्-गतौ इन् इगुपधत्वात् कित् च ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किटिभः, पुं, (किटिरिव भाति । भा + कः ।) केशकीटः । इति हेमचन्द्रः । उकुण इति भाषा ॥

किट्टं, क्ली, (केटति लोहादिधात्ववयवात् निर्गच्छतीति । गत्यर्थे तिक्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नेट् ।) मलः । इत्यमरः । ६ । २ । ६५ ॥
(यदुक्तं चिन्तामणौ ।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्" ॥
यस्य कस्यापि असारांशे । यथा,—)
"आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥
शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किट्टवर्ज्जितं, क्ली, (किट्टेन मलेन वर्ज्जितम् ।) शुल्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥

किट्टालः, पुं, (किट्टेन मलेन अलति पर्य्याप्नोति । अल + अच् ।) ताम्रकलसः । लोहगूथकम् इति मेदिनी ॥

किणः, पुं, (कण गतौ + अच् । पृषोदरादित्वात् अत इत्वम् ।) मांसग्रन्थिः । निर्घर्षणजव्रणाचिह्नम् । इति सिद्धादिसंग्रहे अमरभरतौ । कड़ा इति भाषा ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ८४ ।
"तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे-
रुपैतु योगं पुनरंसलेन" ॥
यथा च—वाभटे उत्तरस्थाने ३७ अध्याये ॥
"राजकोषातकी मूलं किणो वा मथितोद्भवः" ॥)
घुणः । इति हारावली ॥

किणिः, स्त्री, (किणाय तन्निवृत्तये प्रभवति । वाहुलकात् इन् ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली । (अपामार्गशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

किणिही, स्त्री, (किणः अस्त्यस्मिन् अस्य वा इति इनिः । किणिनो व्रणान् हन्ति । हन् + डः गौरादित्वात् ङीष् ।) अपामार्गवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८९ । (यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—
"रसं शिरीषा किणिही पारिभद्रककेम्बुकात्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
"अपामार्गस्तु शिखरी ह्यधः शल्यो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

किण्वं, क्ली, (कण + "उल्वादयश्च" । उणां ४ । ९५ इति साधुः । यद्वा "अप्रुषि लटीति" । उणां १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुरावीजम् । (यथा, मनुः । ८ । ३२६ ।
"सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च" ॥)
पापम् । इति मेदिनी ॥

किण्वः, पुं, क्ली, (कण + "अप्रुषीति" उणां १ । १५१ । इति क्वन् बहुलवचनादित्वम् ।) सुरावीजम् । इति वाचस्पतिरित्यमरटीकायां भरतः ॥

कित संशये । इच्छायां । वासे । आरोग्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् ।) विचिकित्सति मनः संशेते इत्यर्थः । आरोग्ये चिकित्सत्यातुरं वैद्यः । इच्छानिवासयोस्तु केततीति वोपदेवः ॥ तत्र तिवादयो न प्रयुज्यन्ते । इति रमानाथः ॥ इति न वनितामेतां हन्तुं मनो विचिकित्सते । इति तु अन्तर्भूतण्यर्थतया कर्म्मकर्त्तरि सनूज्य्यप्रश्यइत्यादिना यक्निषेधे सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कित र लि मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । लि चिकेत्ति । इति दुर्गादासः ॥

कितवः, पुं, (कितं वायति कितेन वाति वा । कित + वा + कः ।) अक्षदेवी । (यथा, मनुः । ३ । १५१ ।
"जटिलञ्चानधीयानं दुर्व्वलं कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत्" ।) धुस्तूरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥ ("कितवाङ्कुशयोर्वीजं नागरं सहरीतकम् । चूर्णीकृत्यार्द्रकरसैः" । इति वैद्यककषायसंग्रहे कासाधिकारे श्वासरोगगुडिकायाम् ।) मत्तः । वञ्चकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० । ३ ।

"स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् । प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा" ॥

धूर्त्तः । यथा, आर्य्यासप्तशती ३३ ।

"अस्थिररागः कितवो मानी चपलो विदूषकस्त्वमसि । मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि" ॥) खलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा महाभारते । १ । १ । १५६ ।

"यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत् कितवो मन्दबुद्धिः" ॥)

रोचननामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ॥

किन्तनुः, पुं, (किं कुत्सिता तनुरस्य ।) अष्टपादः । इति त्रिकाण्डशेषः । माकड़सा इति भाषा ॥

किन्तमाम्, व्य, (कुत्सितार्थे किम् । बहूनां मध्ये एकस्य अतिशये तमप् । "किमेत्तिङव्ययेति" । ५ । ४ । ११ । इति आमुः ।) एकैकतमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमेषामतिशयेन किम् । इति व्याकरणम् ॥

किन्तरां, व्य, (द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये तरप् आमुश्च ।) एकैकतरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ इदमनयोरतिशयेन किम् । किम् शब्दोऽत्र कुत्सार्थः । अतिकुत्सितं रूपमित्यर्थः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

किन्तु, व्य, (किं च तु च इति द्वन्द्वसमासः ।) किन्तुनः । प्रागुक्तिविरुद्धार्थम् । यथा,—

"भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम्" । इति प्राचीनाः ॥

किन्तुघ्नः, पुं, ववाद्येकादशकरणान्तर्गतशेषकरणम् । इति दीपिका ॥ तत्र जातफलम् ।

"मित्रामित्रे नैव किञ्चित् विशेषो
धर्म्माधर्म्मे तुल्यता मानवस्य ।
स्तोत्रे वादे सर्व्वदा प्रीतियुक्तः
किन्तुघ्नाख्ये यस्य नूनं जनिः स्यात्" ॥

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

किन्धी, [न्] पुं, (किं कुत्सिता धीरस्त्यस्य । इनिः ।) अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किन्नरः, पुं स्त्री, (किं कुत्सितो नरः । अश्वमुखत्वात्तथात्वम् ।) स्वनामख्यातदेवयोनिः । स तु अश्वमुखत्वात् कुत्सितनरः स्वर्गगायकः तुम्बुरुप्रभृतिः । तत्पर्य्यायः । किम्पुरुषः २ तुरङ्गवदनः ३ मयुः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ अश्वमुखः ५ गीतमोदी ६ हरिणनर्त्तकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

"राक्षसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किन्नरास्तथा । यक्षाश्च मनुजव्याघ्र ! पुलहस्य च धीमतः" ॥

इति महाभारते । १ । ६६ । ७ ॥) अर्हदुपासकविशेषः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

किन्नरेशः, पुं, (किन्नराणां ईशो राजा ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७२ ॥

किन्नरेश्वरः, पुं, (किन्नराणां ईश्वरः ।) कुवेरः । इति हलायुधः ॥

किन्नु, व्य, (किं च नु च । इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः ॥ (यथा रघुः रामायणे । २ । ७४ । ३ ।

"किन्नु तेऽदोषयद्राजा रामो वा भृशधार्म्मिकः । ययोर्म्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ" ॥)

वितर्कः । (यथा शकुन्तलायां १ अङ्के ।

"किन्नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमस्मान् प्रति स्यात्" ॥) स्थानम् । सादृश्यम् । कारणम् । इति जटाधरः ॥

किम्, व्य, (कु + बाहुलकात् डिम् ।) कुत्सा । (यथा गोः रामायणे । १ । २२ । २१ ।

"देवदानवगन्धर्व्वा यक्षाः पतगपन्नगाः । न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि" ॥)

वितर्कः । (यथा, हितोपदेशे ।

"किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि तावत्" ॥) निषेधः । प्रश्नः । इतिमेदिनी ॥

किम्, त्रि, क्षेपः । वितर्कः । निन्दा । परिप्रश्नः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ११ । १९५ ।

"प्रशतं परिपृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम्" ॥

किमपि अनिर्व्वचनीयम् । यथा, विष्णुपुराणे १ । १९ । ७५ ।

"तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषाणां
अगोचरे यत् परमात्मरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति
तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय" ॥)

किमिच्छकः, पुं, (किमिच्छसीति प्रश्नेन दानार्थं कार्यति शब्दायतेऽत्र । निपातनात् साधुः ।) व्रतविशेषः । तद्विवरणं यथा,— .

मार्कण्डेय उवाच ।

"अथ साऽवीक्षितो माता वीरा वीरप्रजावती ।
पुण्येऽहनि समाहूय प्राह पुत्रमवीक्षितम् ॥
पुत्राहमभ्यनुज्ञाता तव पित्रा महात्मना ।
उपवासं करिष्यामि दुष्करोऽयं किमिच्छकः ॥
स चायत्तस्तव पितुस्त्वया साध्यो मयापि वा ।
प्रतिज्ञाते त्वया पुत्र ! ततस्तत्र यताम्यहम् ॥
द्रव्यस्यार्द्धं महाकोषात् तव दास्याम्यहं पितुः ।
धनं ते पितुरायत्तमनुज्ञातास्मि तेन च ॥
क्लेशसाध्यो ममायत्तः स हि श्रेयो भविष्यति ।
साध्यो भविष्यो यदि ते कश्चिद्बलपराक्रमैः ॥
स ते साध्योऽन्यथा वापि दुःखसाध्यो भविष्यति ।
तत्त्वं प्रतिज्ञां कुरुषे यदि पुत्रात्र वै व्रते ॥
तदेतदहमारप्स्ये कथ्यतां यन्मतं तव ।

अवीक्षिदुवाच ।

वित्तं मे पितुरायत्तं ममेशत्वं न तत्र वै ।
यन्मच्छरीरनिष्पाद्यं तत् करिष्ये त्वयोदितम् ॥
किमिच्छकं व्रतं मातर्निश्चिन्ता भव निर्व्यथा ।
राज्ञा पित्राभ्यनुज्ञातं यदि वित्तेश्वरेण मे ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः सा राजमहिषी तद्व्रतं समुपोषिता ।
यथोक्तं साऽकरोत् पूजां राजराजस्य संयता ॥
निधीनामप्यशेषाणां निधिपालगणस्य च ।
लक्ष्म्याश्च परया भक्त्या यतवाक्कायमानसा ॥
विविक्ते तु प्रशान्तःस्थः सोऽथ राजा करन्धमः ।
आसीन उक्तः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ॥

सचिवा ऊचुः ।

राजन् वयःपरिणतं तवैवं शासतो महीम् ।
एकस्ते तनयोऽवीक्षित् स चादारपरिग्रहः ॥
अपुत्त्रः स वने निष्ठां यदा भूप ! गमिष्यति ।
तदारिपक्षं पृथिवी निश्चितं तव यास्यति ॥
वंशच्छेदस्ते भविता पिण्डपिण्डोदकक्षयः ।
एतन्महत्ते विवरं क्रिया ह्यन्या भविष्यति ॥
तस्मात् कुरु तथा भूप ! यथा ते तनयः पुनः ।
करोति सततं बुद्धिं पितॄणामुपकारिणीम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे शब्दं शुश्राव जगतीपतिः ।
पुरोहितस्य वीराया गदतोऽर्थिजनं प्रति ॥
कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति ।
करन्धमस्य महिषी किमिच्छकमुपोषिता ।
राजपुत्रोऽप्यवीक्षित्तु श्रुत्वा पौरोहितं वचः ।
प्रत्युवाचार्थिनः सर्व्वान् राजद्वारमुपागतान् ॥
मया साध्यं शरीरेण यस्य किञ्चित् ब्रवीतु सः ।
मम माता महाभागा किमिच्छकमुपोषिता ॥
शृण्वन्तु मेऽर्थिनः सर्व्वे प्रतिज्ञातं मयात्र च ।
किमिच्छथ ददाम्येष क्रियमाणे किमिच्छके ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो राजा निशम्यैतत् वाक्यं पुत्रमुखाच्युतम् ।
समुपेत्याब्रवीत् पुत्रमहमर्थी प्रयच्छ मे ॥

अवीक्षिदुवाच ।

दातव्यं यन्मया तात ! भवते तद्ब्रवीहि माम् ।
कर्त्तव्यं दुष्करं वा ते साध्यं दुःसाध्यमेव च ॥

राजोवाच ।

यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छकम् ।
पौत्रस्य दर्शय मुखं ममोत्सङ्गगतस्य तत् ॥

अवीक्षिदुवाच ।

अहं तवैव तनयो ब्रह्मचर्य्यञ्च मे नृप ! ।
न मे पुत्रोऽस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् ॥

राजोवाच ।

पापाय ब्रह्मचर्य्यं ते यदिदं धार्य्यते त्वया ।
तस्मात्त्वं मोचयात्मानं मम पौत्रं प्रदर्शय ॥

अवीक्षिदुवाच ।

विरमास्मान्महाराज ! यदन्यत्तत् समादिश ।
वैराग्येण मया त्यक्तः स्त्रीसम्भोगस्तथा रसः ॥

राजोवाच ।

बहुभिर्युध्यमानस्य न दृष्टो वैरिभिर्ज्जयः ।
तथापि यदि वैराग्यमुपैषि तदपण्डितः ॥
किं वा नो बहुनोक्तेन ब्रह्मचर्य्यं परित्यज ।
मातुस्त्वमिच्छया वक्त्रं पौत्रस्य मम दर्शय ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स बहुशस्तेन प्रोक्तः पुत्रेण पार्थिवः ।

नान्यत् प्रार्थयते किञ्चित् तदा पुत्रोऽब्रवीत् पुनः ॥
दत्त्वा किमिच्छकं तुभ्यं प्राप्तोऽहं तात ! सङ्कटम् ।
तत् करिष्यामि निर्लज्जोभूयो दारपरिग्रहम् ॥
स्त्रियाः समक्षं विजितः पतितो धरणीतले ।
स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तातैतदतिदुष्करम् ॥
तथापि किं करोम्येष सत्यपाशवशङ्कतः ।
करिष्यामि यथात्थ त्वं भुज्यतां निजशासनम्" ॥
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अवीक्षिच्चरितनामाध्यायः ॥

किमु, अ, (किम् च उच इति द्वन्द्वसमासः ।) सम्भावना । विमर्षः । इति मेदिनी ॥ (यथा,—
"निर्व्वाणदीपे किमु तैलदानं" इति शिष्टोक्तिः ॥)

किमुत, अ, (किम् च उत् च इति द्वन्द्वसमासः ।) प्रश्नः । वितर्कः । विकल्पः । अतिशयः । इति मेदिनी ॥

किम्पचः, त्रि, (किं कुत्सितं अतिथ्यादिभ्योऽप्रदाय केवलं स्वोदरमात्रपूरणायैव पचतीति । किम् + पच् + अच् ।) किम्पचानः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

किम्पचानः, त्रि, (किं कुत्सितं कस्मैचिदपि न दत्त्वा केवलं आत्मार्थं पचतीति । पच् + आनच् ।) कृपणः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

किम्पाकः, त्रि, (किं कथमपि पाकः शिक्षाप्रकारो यस्य ।) माढ़प्रासितः । इति जटाधरः ॥

किम्पाकः, पुं, (कुत्सितः पाकः परिणामो यस्य ।) महाकाललता । इति रत्नमाला । माकाल इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २ । ६६ । ६ ।
"न लुब्धो बुध्यते दोषान् किम्पाकमिव भक्षयन्" ॥
महाकालशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

किम्पुरुषः, पुं, (कुत्सितः पुरुषः ।) किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ । (यथा, कुमारे ३ । ३८ ।
"पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे" ॥)
लोकभेदः । इति मेदिनी ॥ (अग्निध्रस्य नवपुत्राणामेकः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १ । १६, १९ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः" ॥
"हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः" ॥
किंपुरुष इति संज्ञा यस्य वर्षस्य ।) जम्बूद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतं हिमाचलहेमकूटयोर्म्मध्यवर्त्ति वर्षम् । इति श्रीभागवतम् ॥ कुत्सितपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥

किम्पुरुषेश्वरः, पुं, (किम्पुरुषाणां ईश्वरः शास्ता राजा वा ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

किम्पूरुषं, क्ली, (किम्पूरुष इत्याख्या यस्य वर्षस्य ।) किम्पुरुषवर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किम्भरा, स्त्री, (किञ्चित् बिभर्त्ति । किम् + भृ + अच् ।) नलीनामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कियत्, त्रि, किम्परिमाणमस्य ("किमिदंभ्यां वो घः" । ५।२।४० । इति वतुप् । किमः क्यादेशः । वस्य घः ।) कियत्परिमाणम् । कतो इति भाषा ।
("गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा" ॥
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

कियदेतिका, स्त्री, उत्साहः । उद्योगः । इति हेमचन्द्रः ॥

कियाहः, पुं, (कियान् रक्तवर्णः हयः । पृषोदरादित्वात् निपातनात् साधुः ।) रक्तवर्णघोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

किरः, पुं, (किरति विक्षिपति मृत्तोपलक्षितस्थलम् । कॄ + कः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरकः, पुं, (किरति लिखतीति । कॄ + ण्वुल् ।) लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरणः, पुं, (कीर्य्यन्ते विक्षिप्यन्ते रश्मयः अस्मात् "कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः" । उणां २ । ८१ । इति क्युः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कीर्य्यते परितः क्षिप्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्युः ।) सूर्य्यरश्मिरिति भगीरथमाधवौ ॥ चन्द्रसूर्य्ययोरश्मिरिति रायमुकुटः ॥ रत्नरश्मौ गभस्तिशब्दप्रयोगात् सामान्यरश्मिः । तथा च भट्टिः । १ । ६ ।
"ऊर्द्धस्फुरद्रत्नगभस्तिभिर्या" । इति मञ्जरी । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । अस्रः २ मयूखः ३ अंशुः ४ गभस्तिः ५ घृणिः ६ घृष्णिः ७ भानुः ८ करः ९ मरीचिः १० दीधितिः ११ । इत्यमरः । १ । ३ । ३३ ॥ त्विट् १२ द्युतिः १३ आभा १४ प्रभा १५ विभा १६ रुक् १७ रुचिः १८ भाः १९ छविः २० दीप्तिः २१ रश्मिः २२ अभीषुः २२ महः २४ ज्योतिः २५ सहः २६ रोचिः २७ शोचिः २८ त्विषा २९ पृश्निः ३० प्रकाशः ३१ आतपः ३२ द्योतः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ पादः ३४ आलोकः ३५ वसुः ३६ ऋषिः ३७ भामः ३८ घर्म्मः ३९ लोकः ४० अर्च्चिः ४१ भासः ४२ वीचिः ४३ हेतिः ४४ धाम ४५ वर्च्चः ४६ शुष्म ४७ तेजः ४८ ओजः ४९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे ५ । ७४ ।
"भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः" ॥)

किरणमाली, [न्] पुं, (किरणानां माला अस्त्यस्य । किरणमाला + इनिः ।) सूर्य्यः । इति हारावली ॥

किरातः, पुं, (किरं अवस्कारादेर्निक्षेपस्थानभूमिं अतति सततं अटतीति । अत + अण् । यद्वा किरं शूकरादिकं अतति हिनस्तीति । अच् ।) म्लेच्छभेदः ॥ (निषादः । यथा, किराते १२ । ५५ ।
"कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनामन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्य्यैः" ॥)
भूनिम्बः । (यथा, शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे २ अः । १७ श्लोके ।
"पर्पटाब्दामृताविश्वकिरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम्" ॥)
अल्पतनुः । इति मेदिनी ॥ घोटकरक्षकः । इति सारस्वतः ॥

करातकः, पुं, (किरात एव । स्वार्थे कन् ।) भूनिम्बः इति राजनिर्घण्टः ॥

किराततिक्तः, पुं, (किरातः भूनिम्बस्तद्वत् तिक्तः ।) वृक्षविशेषः । चिरता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूनिम्बः २ अनार्य्यतिक्तः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १४३ ॥ कैरातम् ४ काण्डतिक्तकः ५ । इति रत्नमाला ॥ किरातकः ६ इति जटाधरः ॥ चिरतिक्तः ७ चिरातिक्तः ८ तिक्तकः ९ सुतिक्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कटुतिक्तः ११ रामसेनकः १२ ॥ अस्य गुणाः । वायुवृद्धिकारित्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
"किरातकोऽन्यो नैपालः सार्द्धतिक्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
काशशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ भूनिम्बशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
("किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकीं शठी ।
निष्क्वाथ्य पित्तानिलजे क्वाथन्तं सगुडं पिबेत् ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

किराताशी, [न्] पुं, (किरातान् निषादान् अश्नातीति । अश भोजने + णिनिः ।) गरुड़ः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणं यथा महाभारते १ । २८ अध्याये ।
"इत्युक्तो गरुड़ः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्त्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥
विनतोवाच ।
समुद्रकुक्ष्यावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वाऽमृतमानय ।
नच ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्य्या बुद्धिः कथञ्चन" ॥)

किरातिः, स्त्री, (किरेण समन्तात् जलक्षेपेण अतति गच्छतीति । अत + इन् ।) गङ्गा । इति जटाधरः ॥

किरातिनी, स्त्री, (किरातदेशे उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः । इनिः । ङीप् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥ (जटामांसीशब्देऽस्या गुणादिविषयो ज्ञेयः ॥)

किराती, स्त्री, (किराति + वा ङीष् ।) दुर्गा । गङ्गा कुट्टिनी । इति मेदिनी ॥ स्वर्गगङ्गा । इति शब्दमाला ॥

किरिः, पुं, (किरति समलभूमिम् । "कॄगॄशॄपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यः" । उणां ४ । १४२ । इति इप्रत्ययः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

किरिटि, क्ली, (किरिणा शूकरेण टल्यते विक्लव्यते । टल विक्लवे + डिः ।) हिन्तालफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किरीटः, पुं क्ली, (किरति कीर्य्यतेऽनेन वा । "कॄतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणां ४ । १८४ इति कीटन् ।) मुकुटः । इत्यमरः । २ । ६ । १०२ ॥

किरिटी, [न्] पुं, (किरीटोऽस्त्यस्य । किरीट + इनिः ।) अर्ज्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १७ ।
"पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्य्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम्" ॥)
किरीटयुक्ते त्रि ॥ (यथा भगवद्गीतायां ११।१७ ।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्व्वतो

दीप्तिमन्तम् । पश्यामि त्वां दुर्न्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्” ॥)

किर्म्मी, स्त्री, (कॄ + कि + निपातनात् मुट् । ततो ङीष् ।) पलाशः । गृहम् । स्वर्णपुत्तलिका । इति मेदिनी ॥ लोहपुत्तलिका । इति विश्वः ॥

किर्म्मीरः, पुं, (कॄ + गम्भीरादित्वात् ईरन् निपातनात् साधुः ।) नागरङ्गवृक्षः । राक्षसविशेषः । (यथा महाभारते ३ । ११ । २२ ।
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः” ॥)
कर्व्वूरवर्णः । इति मेदिनी ॥ तद्वर्णयुक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १७ ॥

किर्म्मीरजित्, पुं, (किर्म्मीरं जितवान् । जि + भूते क्विप् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (किर्म्मीरवधकथा महाभारते ३ । ११ अध्याये उक्ता । तद्यथा,—
“प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्म्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं वकस्य वै भ्राता किर्म्मीर इति विश्रुतः ॥
वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्ज्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥
के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्ज्जित्य वः सर्व्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः” ॥
वैशम्पायन उवाच ।
“युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्व्वं गोत्रनामादि भारत !” ॥
“किर्म्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनञ्चासादयाम्यहम् ॥
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता वको विनिहतः प्रियः ॥
वेत्रकीयगृहे राजन् ! ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम्” ॥
“यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो वकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर !” ॥
“एवमुक्तस्तु धर्म्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति संक्रुद्धो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
दशव्यामममथोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा” ॥
“किर्म्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समये प्रत्यधावत” ॥
“तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ॥
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दीप्तयोः” ॥
“तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥
स भीमेन परामृष्टो दुर्ब्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथा प्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥
तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥
विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतनम् ॥
तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥
आक्रम्य सर्व्वाङ्गं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
भूतले भ्रामयामास वाक्यञ्चेदमुवाच ह ॥
हिडिम्बवकयोः पाप ! न त्वमश्रुप्रमार्ज्जनम् ।
करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ॥
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः ।
विस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज” ॥ * ॥)

किर्म्मीरत्वक् [च्] स्त्री, (किर्म्मीरा चित्रा त्वक् यस्य ।) नारङ्गवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नारङ्गनागरङ्गशब्दयोरस्या गुणादयो बोध्याः ॥)

किर्म्मीरभित् [द्] पुं, (किर्म्मीरं राक्षसविशेषं भिन्नवान् । भिद् + क्विप् भूते ।) भीमसेनः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजित्-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किर्म्मीरसूदनः, पुं, (किर्म्मीरं सूदयति हन्तीति । सूद + णिच् + ल्युः । कर्त्तृविवक्षावशात् क्वचिद् भूतार्थे वा ।) भीमसेनः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणं किर्म्मीरजिच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

किल क नुदौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क केलयति । नुदिरिति णद औश प्रेरणे इत्यस्य शौणादिककिप्रत्यये रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

किल श शौक्ल्ये । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श किलति प्रासादः शिशुर्व्वा । केलिता । इति दुर्गादासः ॥

किल, व्य, (किल + कः ।) वार्त्ता । सम्भाव्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २५३ ॥ निश्चयः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा शाकुन्तले १ माङ्के दुष्यन्तोक्तिः ।
“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥)
अनुनयार्थम् इति मेदिनी ॥

किलकिञ्चितं, क्ली, (किल अलीकेन किं ईषत् चितं रचितम् ।) हावः । शृङ्गारभावजा क्रिया । इति जटाधरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
यथा, अलङ्कारकौस्तुभे ।
“गर्व्वाऽभिलाषरुदितस्मितासूयाभयक्रुधाम् ।
सङ्करीकरणं यत् स्यादुच्यते किलकिञ्चितम्” ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ३ । १०९ ।
“स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् ।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात्” ॥
उदाहरणं तत्रैव यथा,—
“पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।
कामिनः स्म कुरुते करभोरु-
र्हारिशुष्करुदितञ्च सुखेऽपि” ॥)

किलकिला, स्त्री, (किल + कः । प्रकारे वीप्सायां वा द्वित्वम् । स्त्रियां टाप् ।) हर्षध्वनिः । किलकिलाशब्द इति यावत् । तत्पर्य्यायः । हर्षस्वनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे” । इति महाभारते १ । ६९ । ६ ॥)

किलाटः, पुं, क्षीरविकृतिः । इति जटाधरः ॥ दधिकूर्च्चिकातक्रकूर्च्चिकयोः पिण्डः । अस्य गुणाः । पीनत्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । गौल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाटकः” । इति भावप्रकाशः । तथा चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्याये ॥
“पीयूषो मोरटश्चैव किलाटा विविधाश्च ये ।
दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्व्व एते सुखप्रदाः ॥
गुरवस्तर्पणा वृष्या वृंहणाः पवनापहाः” ॥
अस्योत्पत्तिविवरणं यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ किलाटकः गिगिरी इति लोके ।
“अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः” ।
क्षीरशाकं तुषिभरा इति लोके ।
“दध्ना तक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभावेन सहितं तक्रपिण्डः स उच्यते ॥
नष्टदुग्धं भवक्षीरं मोरटञ्चेष्टोऽब्रवीत् ।
पेयूषञ्च किलाटञ्च क्षीरशाकं तथैव च ॥
तक्रपिण्ड इमे वृष्या वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
गुरवः श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशनाः ॥
दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां विदग्धौ चाभिपूजिताः ।
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्” ॥)

किलाटी, स्त्री, (किलाट + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरविकृतिः । तत्पर्य्यायः । कूर्च्चिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूर्च्चिकाशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः ॥)

किलाटी, [न्] पुं, (किलतीति । किल + कः । अट + णिनिः । ततः । किलश्चासौ आटी चेति कर्म्मधारयः । यद्वा किलमटतीति ।) वंशः । इति हारावली ॥ बाँश इति भाषा ॥

किलासं, क्ली, (किलं वर्णं अस्यति क्षिपति विकृतिं करोति इति यावत् । किल + अस + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) रोगविशेषः । छुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सिध्म २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ सिध्मम् ३ । इति भरतः ॥ त्वक्पुष्पम् ४ त्वक्पुष्पी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणञ्च तत् ।
निर्द्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम् ॥
वाताद्रुक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥
सकण्डु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ।
वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम् ॥
अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टं मिथो नवम् ।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्ज्यमतोऽन्यथा” ॥

इति वाभटे निदानस्थाने १४ अध्याये ॥

अस्यौषधं यथा ॥

"कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीशम्।
तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥
तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्व्येति तिष्ठतो घर्म्मे ।
मासाच्चवं किलासं स्नानं मुक्ता विशुद्धतनोः" ॥

इति सिध्मलेपः ॥*॥

"किलासहन्ता मूलान्यावल्गुजानि लाक्षा च ।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः" ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ॥

"दारुणं वारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥
दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं माससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदः श्रिते श्वित्रं गुरुता चोत्तरोत्तरम्" ॥

असाध्यलक्षणमस्य यथा,—

"यत्परस्परतो भिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति" ॥

अस्य निदानं यथा,—

"वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो
निन्दा सुराणां गुरुधर्षणञ्च ।
पापक्रिया पूर्व्वकृतञ्च कर्म्म
हेतुः किलासस्य विरोधिचान्नम्" ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने ६ अध्याये ॥)

किलासघ्नः, पुं, (किलासं हन्तीति । हन् + टक् ।) वृक्षविशेषः । काँकरोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कोटकः २ तिक्तपत्रः ३ सुगन्धकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्कोटकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

किलासी, [न्] त्रि, (किलासं अस्यास्तीति इनिः ।) किलासरोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । सिध्मलः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥

किलिचं, क्ली, (किल्यतेऽनेन । किल् + इन् । किलिं चिनोतीति । चि + डः । पृषोदरात् साधुः ।) सूक्ष्मदारु । इति जटाधरः ॥ किलिञ्जमिति च पाठः ॥

किलिञ्जः, पुं, (किलितो जायते । जन + डः । पृषोदरादित्वात् मुम् च ।) सूक्ष्मदारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्वचित् नपुंसकत्वमपि दृश्यते ॥)

किलिञ्जकः, पुं, (किलिञ्ज + स्वार्थे कः ।) काशादिरज्जुः । येन कुसूलं वेष्ट्यते कुसूलश्च मरायिरिति टीकान्तरम् । दरमाचिनटाटी इति ख्यात इत्यन्ये । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः । २ । ९ । २६ ॥

किलिमं, क्ली, (किल + इमन् ।) देवदारु । इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

("मरिचं पिप्पलीमूलं मगधागजपिप्पली ।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गीतेजोवतीत्वचौ" ॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

किल्बिषं, क्ली, ("किलेर्बुक् च" । उणां १ । ५१ इति टिषच् वुकागमश्च ।) पापम् । अपराधः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२२ ॥ (यथा गीतायां ३ । १३ ।
"यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्बिषैः" ॥)
रोगः । इति मेदिनी ॥

किल्वी, [न्] पुं, (किल् + भावे क्विप् ततोऽस्त्यर्थे वाहुलकात् विनिः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

किशलं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने गतौ वा + अच् पृषोदरादित्वात् मलोपः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥

किशलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् शलति । शल चलने + बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः पृषोदरात् मलोपे साधुः ।) पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
("कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः
भिन्नो रागः किशलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन" ॥
इति शाकुन्तले १माङ्कः । अत्र केचित् दन्त्यसकारमपि पठन्ति ॥)

किशोरः, पुं, (किञ्चित् शृणाति । शॄ हिंसायाम् । "किशोरादयश्च" । उणाम् । १ । ६६ । इति ओरन् । निपातनात् साधुः ।) अश्वशिशुः । ("किशोरं वड़वा यथा" । इति महाभारतम् ॥) तैलपर्ण्योषधिः । सूर्य्यः । तरुणावस्थः । स तु एकादशवर्षावधिपञ्चदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कः । इति मेदिनी ॥ कैशोरावस्थायुक्ते वाच्यलिङ्गोऽपि ॥
(यथा, श्रीभागवतटीकाधृतस्वामिपादधृतवचनम् ।
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम्" ॥)

किष्क क ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । क ड किष्कयते । इति दुर्गादासः ॥

किष्किन्धः, पुं, (किं किं दधाति । धा + कः । पारस्करादित्वात् पूर्व्वस्य किमो मलोपः सुट् षत्वञ्च निपातनात् ।) ओड्रदेशस्थपर्व्वतविशेषः । तत्पर्व्वतगुहा च । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्धी, स्त्री, (किष्किन्ध + गौरादित्वात् ङीष् ।) किष्किन्धपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्यः, पुं, (किं किं दधातीति धा पारस्करादिसुटि पूर्व्वमलोपे च स्वार्थे यत् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥

किष्किन्ध्या, स्त्री, (किष्किन्ध्य + टाप् ।) किष्किन्ध्यपर्व्वतगुहा । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु पुरा वालिनामवानरराजधान्यासीत् श्रीरामचन्द्रस्तं हत्वा सुग्रीवाय तद्राजधानीं दत्तवान् । इति रामायणम् ॥

किष्किन्ध्याधिपः, पुं, (किष्किन्ध्याया अधिपः ।) वालिनामवानरराजः । इति जटाधरः ॥ (सुग्रीवः । इति रामायणम् ॥)

किष्कुः, पुं स्त्री, (कै + मृगय्वादित्वात् कुः । पारस्करादित्वात् सुटि षत्वे च निपातनात् साधुः ।) वितस्तिः । द्वादशाङ्गुलिपरिमाणम् । प्रकोष्ठः । कफोणेरधोमणिबन्धपर्य्यन्तः । हस्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा महाभारते २ । १ । १९ ।
"सर्व्वर्त्तुगुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् ।
दशकिष्कुसहस्रां तां मापयामास सर्व्वतः" ॥)
कुत्सिते त्रि । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

किष्कुपर्व्वा, [न्] पुं, (किष्कुमितं वितस्तिमितं हस्तमितं वा पर्व्व यस्य ।) इक्षुः । वेणुः । पोटगलः । इति मेदिनी । नल इति भाषा ॥

किसलं, क्ली पुं, (किमीषत् सलति । सल गतौ + अच् । पृषोदरादित्वात् मलोपे निपातनात् साधुः ।) किसलयम् । इति शब्दरत्नावली भरतश्च ॥

किसलयं, क्ली पुं, (किञ्चित् ईषत् वा सलति । सल + बाहुलकात् कयन् । पृषोदरात् मलोपे साधुः ।) पल्लवः । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ स तु नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपर्व्वणि नवपत्रस्तवकः इति मधुः । इति भरतः ॥ (यथा गोः रामायणे । ४ । ५० । २८ ।
"तरुणादित्यसङ्काशान् रक्तैः किसलयैर्वृतान् ।
जातरूपमयैश्चापि चरद्भिर्मत्स्यकच्छपैः" ॥)

कीकटः, पुं, (की शनैर्द्रुतं वा कटति गच्छति धावति । की + कट् + अच् ।) घोटकः । देशभेदः । इति विश्वः ॥ (यथा शक्तिसङ्गमतन्त्रे ।
"चरणाद्रिं समारभ्य गृध्रकूटान्तकं शिवे ! ।
तावत् कीकटदेशः स्यात् तदन्तर्मगधो भवेत्" ॥
वेहार इति ख्यातः । अत्र बुद्धः समजनि । इति भागवतम् । १ । ३ । २४ ॥ अस्य कीकट इति पुरातननाम आसीत् ततो जरासन्धेन मगध इत्याख्या प्रदत्ता ॥ स्वनामख्यातः सङ्कटपुत्रः । यथा, भागवते ६ । ६ । ६ ।
"ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः" ॥)

कीकटः, त्रि, (की कुत्सितं धनाभावात् कटति प्रकाशते । की + कट् + अच् ।) निर्धनः । (की कुत्सितं कटति वर्षति ददाति अर्थिने कार्पण्यात् इति ।) कृपणः । इति मेदिनी ॥

कीकटाः, पुं, (की कुत्सितं ईषत् वा कटति वर्षति येषु इन्द्रः । ईषद्वर्षतया तद्देशानां तथात्वम् । की + कट् + अधिकरणे अप् ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ वेहार इति ख्यातः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते १ । ३ । २४ ॥
"ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति" ॥
देशोऽयं कुत्सिताचारपरिपूर्णः । यथा, भागवते । ७ । १० । १८ ।
"साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यऽपि कीकटाः" ॥)

कीकसं, क्ली, (की कुत्सितेन रक्तादिना देहाभ्यन्तरे कसति उत्पद्यते । की + कस + अच् ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ (अस्थिशब्दे विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कीकसः, पुं, (की कुत्सितं यथा स्यात् तथा कसति । कस गतौ + अच् ।) कृमिजातिः । इति मेदिनी ॥ कर्कशे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

कीकसास्यः, पुं, (कीकसं अस्थि आस्येऽस्य ।) पक्षी । इति हारावली ॥

कीकिः, पुं, (कीति शब्दं कायति । कै + बाहुलकात् डिः ।) किकिः । चाषपक्षी । इत्यमरटीका ॥

कीचकः, पुं, (चीकयति शब्दायते । चीक मर्षणे "चीकयतेराद्यन्तविपर्य्ययश्च" । उणां ५ । ३६ इति वुन् आद्यन्तविपर्य्ययश्च ।) अनिलयोगात् शब्दायमानवंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ सर-

न्धकवंशः। (यथा,कुमारे १। ८।
"यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन" ॥)
राक्षसविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ दैत्यभेदः। दैत्यविशेषः। इति विश्वः॥ नलः। इति राजनिर्घण्टः॥ केकयराजपुत्रः। स च विराटराजस्य श्यालः सेनापतिश्च॥ (यथा महाभारते ४। कीचकवधपर्व्वणि १३। ५।
"सेनापतिर्व्विराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजाम्।
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव।
कीचकः कामयामास कामवाणप्रपीडितः" ॥
अयन्तु छद्मवेशधारिणा विराटभवनस्थेन भीमसेनेन हतः। अस्य विवरणं महाभारते पर्व्वणि १३ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्। देशविशेषः। तत्र बहुवचनान्तोऽयम्॥ यथा,महाभारते १।१५७।२।
"मत्स्यान् त्रिगर्त्तान् पाञ्चालान्कीचकानन्तरेण च।
रमणीयान्वनोद्देशान् प्रेक्षमाणाः सरांसि च" ॥)

कीचकजित्, पुं, (कीचकं जितवान्। जि + भूते क्विप् तुक् च।) भीमसेनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (पुराकिल दुष्टात्मा कीचकः विराटभवनस्थां सैरिन्ध्रीरूपधारिणीं द्रौपदीमकामयत। द्रौपदी तु तस्य कामुकस्य दुरभिसन्धिं विज्ञाय तं बहुल कटूक्त्या निर्भर्त्सयामास। अथ कीचक एवमपमानितः क्रुधा तां पदा ताडितवान्। अथ साभिमानिनी द्रौपदी निजदुःखं भीमं निवेदयामास। भीमस्तु एतदाकर्ण्य संजातरोषः कीचकं हन्तुं मनो दधे। अथ सुबुद्धिर्भीमो द्रौपदीं उपदिदेश श्वो निशायां यथा स दुरात्मा राजश्यालकः मत्स्यराजसुद्धान्तकन्यानर्त्तनशालायां त्वत्स्नेहेन समुपतिष्ठेत तथाऽऽश्वास्य समयो विधीयताम्। ततस्तद्देशेन तत्र सङ्गतोऽहमेनं कामार्त्तं दुष्कार्य्यस्य फलं अनुभावयामि। एवं स्थिरीकृते द्रौपदी पूर्व्वोक्तमन्त्रितं स्थानं कीचकं विज्ञापितवती। अथ निशायां मूढबुद्धिः कामुकवेशधारी तत्रैव गतः प्रच्छन्नोपविष्टेन बलीयसा भीमेन पशुमारं निपातितः॥ एतद्विस्तृतिस्तु महाभारते ४। २१ अध्याये द्रष्टव्या॥)

कीचकनिसूदनः, पुं, (कीचकं निसूदयतीति। नि + सूद + णिच् ल्युः।) भीमसेनः। इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कीचकभित्, पुं, (कीचकं भिन्नवान्। भिद् + क्विप्।) भीमसेनः। इति भूरिप्रयोगः॥ (अस्य विवरणं कीचकजिच्छब्दे द्रष्टव्यम्।)

कीट, क बन्धे। वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क कीटयति कीटः। वर्णः वैचित्र्यमन्यते। इति दुर्गादासः॥

कीटः, पुं, (कीट् + अच्।) कृमिजातिः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः १। ४०।
"कृमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कुणम्" ॥
"सर्पाणामेव विण्मूत्रशुक्राण्डशवकोथजाः।
दोषैर्व्वातैः समस्तैश्च युक्ताः कीटाश्चतुर्विधाः॥
दष्टस्य कीटैर्वायव्यैर्दंशकोदभवोऽल्पशः।
आग्नेयैरल्पसंस्रावो दाहरागविसर्पवान्॥
पक्वपीलुफलप्रख्यः खर्ज्जूरसदृशोऽथवा।
कफाधिकैर्मन्दरुजः पक्वोदुम्बरसन्निभः॥
स्रावाढ्यः सर्व्वलिङ्गस्तु विवर्ज्ज्यः सान्निपातिकैः।
वेगाश्च सर्पवत्कोपो वह्निश्चुर्विस्तरकृता॥
शिरोऽक्षि गौरवं मूर्च्छाभ्रमः श्वासोऽतिवेदना।
सर्व्वेषां कर्णिकाशोफो ज्वरः कण्डूररोचकः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा।
"अर्कस्य दुग्धेन शिरीषबीजं
त्रिर्भावितं पिप्पलीचूर्णमिश्रम्।
एषो गदो हन्ति विषाणि कीट-
भुजङ्गलूतोन्दुरवृश्चिकानाम्" ॥
इति च वाभटे उत्तरतन्त्रे ३७ अध्याये॥
अस्यौषधं यथा॥
"जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातककुकुभपुष्पसर्ज्जरसाः।
श्वेता एव धूम उरगाखुकीटवत्सकृमिनुदयाः" ॥
"क्षीरिद्रुत्वगालेपः शुद्धः कीटविषापहः" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २५ अध्याये॥
"सर्पाणां शुक्रविण्मूत्रशवपूत्यण्डसम्भवाः।
वाय्वग्न्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः॥
सर्व्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्थापरिणामतः।
कीटत्वेऽपि सुघोरास्ते सर्व्व एव चतुर्व्विधाः॥
कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गीशतकुलीरकः।
उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका॥
आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिका मुखवदनौ।
शरावकुर्द्दोऽभीराजी परुषश्चित्रशीर्षकः॥
शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकीर्त्तितः।
अष्टादशेति वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः॥ * ।
कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः॥
विनासिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भ्रमरस्तथा।
वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चः कीटोऽरिमेदकः॥
पद्मकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी॥
क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः।
एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्व्विंशाः प्रकीर्त्तिताः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः॥ * ।
"विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः।
सैरेयकः प्रचलको वलभः किटिमस्तथा॥
सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः।
कीटगर्द्दभकश्चैव तथा चोटक एव च॥
त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः।
तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः॥ * ॥
तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा।
कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः॥
तुङ्गनाभः सर्षपिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा।
अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
तास्ताश्च वेदनास्तीव्रा रोगा वै सान्निपातिकाः" ॥
"क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः।
ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः॥
छर्द्यतीसारतृष्णा च दाहो मोहविजृम्भिका।
वेपथुश्वासहिक्काश्च दाहः शीतञ्च दारुणम्॥
पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च।
दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वञ्चाप्युपद्रवाः।
येऽन्ये तेषां विशेषास्तु भूयो तेषां समादिशेत्॥
एकजातीनतस्तूर्द्ध्वं कीटान् वक्ष्यामि भेदतः।
सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च॥
त्रिकण्टकः कुणी चापि हस्तिकक्षोऽपराजितः।
चत्वार एते कणभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः॥
तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्द्दो गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति॥
"प्रतिसूर्य्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः।
तथा निरुपमश्चापि पञ्चगौधेरकाः स्मृताः॥
तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्।
रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः॥
गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति॥ सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च॥
शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफो वेदना दाहश्च हृदये। श्वेताग्निप्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिडकोत्पत्तिश्च॥
मण्डूकाः कृष्णाः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो भ्रुकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात्। भ्रुकुटीकोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्छर्द्दिर्मूर्च्छा चाति मात्रम्॥
विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते शीतज्वरार्त्तश्च पुरुषो भवति॥
अहितुण्डकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवो मोहश्च। कण्डूमकाभिर्दष्टे पीताङ्गश्छर्द्यतीसार‑ज्वरादिभिरभिहन्यते। शूकवृन्तादिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते॥
पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा संवाहिका ब्राह्मणिकाङ्गुलिका कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निस्पर्शवद्दाहशोफौ भवतः॥
मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका काषायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः स्थालिकाकाषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति॥
मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्व्वतीय इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूर्दंशशोफश्च पार्व्वतीयस्तु कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः॥
नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका भवन्ति।
जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च॥
भवन्ति चात्र॥
गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे।
भ्रुकुटी कोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु॥
शवमूत्रपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात्।
स्युः कण्डूदाहकोठाश्च पिडकातोदवेदनाः॥
प्रक्लेदवांश्चापावो भ्रशं सम्पाचयेत्त्वचम्।

दिग्धविद्धक्रियाञ्चात्र यथावदवचारयेत् ॥
मावसन्नं मचोत्पन्नमतिसंरम्भवेदनम् ।
दंशादौ विपरीतार्त्तिं कीटदष्टं सुबाधकम् ॥
कीटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत्” ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्यायः ॥)

कीटकः, पुं, (कीट + संज्ञायां अल्पार्थे स्वार्थे वा कन् ।) मागधजातिः । इति धरणी ॥ कृमिजातिः । निष्ठुरे त्रि । इति मेदिनी ॥

कीटघ्नः, पुं, (कीटं हन्ति । हन् + टक् ।) गन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धकशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कीटजा, स्त्री, (कीटेभ्यो जायते । जन् + डः । टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ (लाक्षाशब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ कीटसम्भवे, त्रि, । यथा महाभारते २ । ५ । २३ ।
“और्णांश्च राङ्कवांश्चैव पट्टजं कीटजन्तथा” ॥)

कीटपादिका, स्त्री, (कीटाः पादे मूलेऽस्याः । कीटपाद + कप् । अत इत्वं टापि ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीटमाता, स्त्री, (कीटानां माता इव । मूलदेशात् बहुलकीटोत्पन्नत्वात्तथात्वम् ।) हंसपदीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (हंसपदीशब्देऽस्या गुणपर्य्याया बोध्याः ॥)

कीटमारी, स्त्री, (कीटं मारयति । मृ + णिच् + अण् । उपपद मासः । गौरादित्वात् ङीष् ।) हंसपदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीडेरः, पुं, (कील + एरच् । लस्य डः ।) तण्डुलीयशाकः । इति भावप्रकाशः ॥

कीदृक्, [श्] त्रि, (कस्येव दर्शनमस्य क इव दृश्यते इत्यादि वा । किम् + दृश् + क्विन् । “इदं किमोरीश्की” ।६।३।९०। इति क्यादेशः ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा नैषधे १ । १३७ ।
“विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः
प्रिये स कीदृक् भविता तव क्षणः” ॥)

कीदृशः, त्रि, (क इव दृश्यतेऽसौ कस्येव वा दर्शनमस्य । किम् + दृश् + कञ् ।) किम्प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारतम् ॥)
“कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
कीदृशानाञ्च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह !” ॥)

कीनाशः, पुं, (क्लिश्नातीति । क्लिशू विबाधने वधे वा । “क्लिशेरीच्चोपधायाः लोपश्च लो नाम् च” । उणां ५ । ५६ ॥ इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) यमः । इत्यमरः ३ । ३ । २१४ ॥ (“विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिं ।” माघः । १ । ७३ ॥) वानरविशेषः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

कीनाशः, त्रि, (क्लिश्नातीति । क्लिशूविबाधने वधे च । “क्लिशेरीच्चोपधाया लोपश्च लो नाम् च” । उणां ५ । ५६ । इति कन् उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च ।) कर्षकः । (यथा मनुः ९ । १५० ।
“कीनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।
विप्रस्योद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः” ॥)

हन्ता । पशुघाती । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

कीरं, क्ली, (कीलति बध्नाति शरीरम् । कील + अच् । लस्य रः ।) मांसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीरः, पुं, (कीति अव्यक्तं ईरयतीति । ईर + णिच् + अच् ।) शुकपक्षी । इत्यमरः २ । ५ । २१ ॥ (यथा, नैषधे २ । १५ । “खगवागियं इत्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव” ॥)

कीरकः, पुं, (कीर + संज्ञायां कन् ।) वृक्षभेदः । स्थपणकः । प्रापणम् । इति धरणी ॥ (शुकपक्षी । इति आचार्य्याः ॥)

कीरवर्णकं, क्ली, (कीरस्येव वर्णो यस्य । वर्ण + कप् ।) स्थौणेयकनामसुगन्धिद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्थौणेयकशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ।)

कीराः, पुं, (क + ईर + णिच् + अच् पृषोदरात् साधुः ।) काश्मीरदेशः । तद्देशस्थजनः । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनीत्रिकाण्डशेषौ ॥

कीरेष्टः, पुं, (कीरस्य शुकस्य इष्टः प्रियः ।) आम्रवृक्षः । आखोटवृक्षः । जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कीर्णः, त्रि, (कीर्य्यतेऽसौ । कॄ + कर्म्मणि क्तः ।) आच्छन्नः । विक्षिप्तः । (यथा, शाकुन्तले १माङ्के ॥
“ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्ब्बकायम् । शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति” ॥) हिंसितः । इति मेदिनी ॥

कीर्त्तनं, क्ली, (कॄत् + भावे ल्युट् ।) कथनम् । वचनम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ९२ । २२ ।
“रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्त्तनं मम” ॥)

कीर्त्तना, स्त्री (कॄत् + कर्म्मणि युच् टाप् च ।) यशः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीर्त्तिः, स्त्री, (कॄत् + क्तिन् । यद्वा, कॄत् संशब्दने “कृपिपिवर्हीति” उणां ४ । ११८ । इरादिकार्य्ये इन् ।) सुख्यातिः । तत्पर्य्यायः । यशः । समज्ञा ३ । इत्यमरः १ । ६ । ११ ॥ समाज्ञा ४ समाख्या ५ समज्या ६ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अभिख्या ७ श्लोकः ८ वर्णः ९ । इति जटाधरः ॥ कीर्त्तना १० । इति शब्दरत्नावली ॥
“दानादिप्रभवा कीर्त्तिः शौर्य्यादिप्रभवं यशः” ॥ इति माधवी ॥ अत एव यशःकीर्त्त्योर्भेदख्याति दर्शनात् “यशःकीर्त्तिप्रविभ्रष्टो जीवन्नपि न जीवति” इति कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो मृतस्य ख्यातिः कीर्त्तिरिति केचित्तन्न साधु “कीर्त्तिस्ते रूपदूतिकेति” प्रयोगदर्शनात् । इति भरतः ॥ * ॥ प्रसादः । इति मेदिनी ॥ शब्दः । दीप्तिः । मातृकाविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विस्तारः । कर्द्दमः । इति विश्वः ॥

कीर्त्तितः, त्रि, (कॄत् + क्तः ।) कथितः । ख्यातः । यथा,—भावप्रकाशे ॥
“कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता” ॥

कीर्त्तिभाक्, [ज्] पुं, (कीर्त्तिं भजते । भज + ण्विः ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ कीर्त्तियुक्ते त्रि ॥ यथा,—महाभारते १ । ८३ । ४१ ।
“राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् ! पुण्यभाक् कीर्त्तिभाक् तथा” ॥)

कीर्त्तिमान् [त्] पुं, (कीर्त्तिरस्यास्तीति मतुप् ।) वसुदेवज्येष्ठपुत्रः । (यथा भागवते ९ । २४ । ५३ ।
“वसुदेवस्तु देवक्यां अष्टपुत्रानजीजनत् ।
कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः ।
ऋजुं संमर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम्” ॥)
कीर्त्तिविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, रेः रामायणे १ । २ । ४२ ।
“उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमै-
स्तदास्य रामस्य चकार कीर्त्तिमान् ।
समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो
यशस्करं काव्यमुदारदर्शनः” ॥)

कीर्त्तिशेषः, पुं, (कीर्त्तिः शेषो यस्य ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

कील, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । कीलति । इति दुर्गादासः ॥

कीलः, पुं स्त्री, (कील्यते बध्यतेऽसौ अनेनात्र वा । कील बन्धे + कर्म्मणि करणेऽधिकरणे च यथायथं घञ् पुंसीति घोवा ।) अग्निशिखा । शङ्कुः । इत्यमरः ३ । ३ । १९६ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १५ । १५ ।
“परिखाश्चापि कौरव्य! कीलैः सुनिचिताः कृताः” ॥
तथा च आर्य्यासप्तशती ३७४ ।
“या लुप्तकीलभावं याता हृदि वहिरदृश्यापि” ॥)
स्तम्भः । लेशः । कफोणिः । इति मेदिनी ॥ कफोणिनिर्घातः । इति विश्वः ॥ (मूढगर्भस्य प्रकारभेदः । यथा ॥ “तत्र ऊर्द्ध्वबाहुशिरः पादो यो योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः” ॥
इति सुश्रुते निदानस्थाने ८ अध्याये ॥)

कीलकः, पुं, (कीलति बध्नाति अनेन । करणे घञ् स्वार्थे कः ।) कीलः । खोँटा गोँज खिल इत्यादि भाषा । गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखातस्तम्भः । इति सुभूतिः ॥ कण्डूयणार्थं काष्ठम् । इति केचित् । बन्धनखण्टः । इति केचित् । यत्र बद्धा गौर्दुह्यते सः । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । शिवकः २ । इत्यमरः २ । ९ । ७३ ॥

कीलसंस्पर्शः, पुं, (कीलं संस्पृशति । सम् + स्पृश् + अच् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥

कीला, स्त्री पुं, (कील + टाप् ।) कीलः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥

कीलालं, क्ली, (कीलं वह्निज्वालां अलति वारयतीति । कील + अल् + कर्म्मण्यण् । यद्वा कीलात् वह्निशिखायाः शिखाग्रयोगाच्च वह्नेरेव प्रथममिति ध्येयम्, अतएवाग्नेः सकाशात् अलति-पर्य्याप्नोति उत्पद्यते इति यावत् “अग्नेरापः” इति श्रुतेः । अल् + अच् ।) जलम् । (यथा, शङ्करकविकृते अम्बाष्टके २ ।
“कूलातिगामिभयतूलावलिज्वलनकीलानिजस्तुति-

विधाकीलाहलव्यापितकालामरी कुशलकीलाल-पोषणप्रभाः” ॥) रक्तम् । इत्यमरः ३ । ३ । १९९ ॥ (कौर्व्वाग्नेः कीलं आलाति । आला + कः ।) अमृतम् । मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं कीलाय दन्धाय अलति पर्य्याप्नोतीति । पशुः ॥)

कीलालधिः, पुं, (कीलालं जलं धीयतेऽस्मिन् । धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीलालपः, पुं, (कीलालं रुधिरं पिबति । पा + “आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः ।) राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीलितः त्रि, (कील्यतेऽसौ ॥ कील + कर्म्मणि क्तः ।) बद्धः । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥ (यथा, राजेन्द्र-कर्णपूरे ३० ।
“किं वान्यत्तव देव ! वेल्लति यदि भ्रूवल्लरीपल्लवः
सोऽपि श्यामकपोलकीलितकरः संक्रन्दनः क्रन्दति” ॥)

कीशः, पुं, (की इति शब्दं ईष्टे । ईश् + कः । यद्वा कस्य वायोरपत्यं अत इञ् । किः हनुमान् ईशो यस्य ।) वानरः । इत्यमरः २ । ५ ॥ ३ ॥ (यथा, काशीखण्डे ४२ । ३१ ।
“रासभैः करभैः कीशैः श्येनैरश्वतरैर्वकैः” ॥
के आकाशे ईष्टे प्रभवतीति । क + ईश् + कः ।) सूर्य्यः । पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्ने त्रि । इति मेदिनी ॥

कीशपर्णः, पुं, (कीशः वानरः तस्य लोमेव पर्णं-मस्य ।) अपामार्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

कीशपर्णी, स्त्री, (कीशपर्ण + जातौ ङीष् ।) अपा-मार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८९ ॥

कु ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ कवते इति दुर्गादासः ॥

कु ल शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) ल कौति । इति दुर्गादासः ॥

कु शि ङ आर्त्तस्वरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सेट् ।) शि ङ कुवते अकुत । इति दुर्गादासः ॥

कु, व्य, (कु + डुः ।) पापम् । कुत्सा । ईषदर्थः । निवारणम् । इति मेदिनी ॥

कुः, स्त्री, (कु + मितादित्वात् डुः ।) पृथिवी । इत्य-मरः । २ । १ । ७ ॥

कुक्, ङ आदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ कोकते । इति दुर्गादासः ॥

कुकभं, क्ली, (कुकेन आदानेन पानेनेत्यर्थः भातीति । भा + कः ।) मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुकरः, त्रिं, (कुत्सितः करो यस्य ।) कुत्सितहस्त-युक्तः रोगादिना कुणितकरः । तत्पर्य्यायः । कुणिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥ कूणिः ३ कोणिः ४ । इति तट्टीका ॥

कुकीलः, पुं, (कुः पृथिवी तस्याः कील इव ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुकुटः, पुं, (कु ईषत् कुत्सितं यथा स्यात् तथा वा कुटतीति । कुट् + कः ।) सितावरः । इति राज-निर्घण्टः ॥ सुषनि शाक इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ।
“शितिवार शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः । श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुकुटः शिखी” ॥ गुणाश्चास्य सुनिषण्णकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुकुदः, पुं, (कुकु इत्यव्ययं अलङ्कृता कन्या । तां सत्-कृत्य पात्राय ददाति यः ।) कूकुदः । सत्कारपूर्व्व-कालङ्कृतकन्यादानकर्त्ता । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ॥

कुकुन्दरं, क्ली, (स्कुन्द्यते कामिनाऽत्र । स्कुदि आप्र-वणे मद्गुरादयश्चेति निपातनात् साधुः ।) नितम्ब-स्थकूपकद्वयम् । पृष्ठवंशादधोगर्त्तद्वयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥ कुकुन्दरे इति द्विवचनान्तोऽपि प्रयोगः ॥ (यथा सुश्रुते शारीरस्थाने । ६ अः ॥
“पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च” ॥)

कुकुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दरयति दारयति वा अन्त-र्भूतण्यन्तात् दॄ अण् निपातनात् हस्वाभावेन साधुः । कु ईषत् कुत्सितं वा क्रन्दरमत्र ।) कुक्कुरद्रुः । कुकरौंदा इति हिन्दी भाषा । तत्-पर्य्यायगुणाः । यथा भावप्रकाशे ॥
“कुकुन्दरस्ताम्रचूड़ः सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छदः ।
कुकुन्दरः कटुस्तिक्तो ज्वररक्तकफापहः ॥
तन्मूलमार्द्रं निःक्षिप्तं वदने मुखशोषहृत्” ॥
(पुंलिङ्गोऽयं शब्दोऽपि नितम्बस्थकूपकद्वये वर्त्तते यथा ॥
“पृष्ठवंशं उभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयोः ।
जघनस्य वहिर्भागे मर्म्मणी तौ कुकुन्दरौ” ॥
इति वाभटे शारीरस्थाने । ४ अध्याये ॥)

कुकुभा, स्त्री, (कु ईषत् कुः पृथ्व्याधिष्ठात्री देवता इव भा यस्याः ।) रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

कुकुरः, पुं, (कु कुत्सितं कुरति शब्दायते । कुर् + अच् ।) कुक्कुरः । (कुं पृथिवीं कुरति स्वामित्वेन आदत्तवान् । कुर् + कः । यद्वा—कुकधातोः “मद्गुरादयश्च” । उणां १ । ४२ । इति साधुः ।) क्षत्त्रियविशेषः । इत्युणादिकोषः । स तु यदुवंशी-यान्धकराजपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा माघे १३ । १६ ।
“परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परम्
परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रियः” ॥)
ग्रन्थिपर्णीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुकुराः, पुं, (कुकुराः स्वनामख्याताः क्षत्त्रियाः तेषां जनपदः ।) देशविशेषः । तद्देशस्थलोकश्च । तत्-पर्य्यायः । यदवः २ दशार्हाः ३ सात्वताः ४ । बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुकूटी, पुं, (कोः पृथिव्याः कूटोऽस्त्यस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) शाल्मलिवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (शाल्मलिशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुकूलं, क्ली, (कोः भूमेः कूलं । कुत्सितं कूलं वा ।) शङ्कुभिः सङ्कीर्णं श्वभ्रम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २०२ । तनुत्रम् । इति हारावली ॥

कुकूलः, पुं, (कु + ऊलच् कुगागमश्च ।) तुषानलः । इत्यमरः । ३ । ३ । २०२ ॥
(“शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः” । इति उद्भटः । केचित्तु “कुकूलाग्निः कर्कशो मदनानलः” इत्येवमाहुः ॥)

कुकोलं, क्ली, (कुत्सितं कोलति । कुल + अच् ।) कोलिवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुक्कुटः, पुं स्त्री, (कुक् + सम्पदादित्वात् क्विप् । कुका आदानेन कुटतीति । कुट + कः ।) पक्षि-विशेषः । कुकुड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृकवाकुः २ ताम्रचूड़ः ३ चरणायुधः ४ । इत्य-मरः । २ । ५ । १७ ॥ कालज्ञः ५ नियोद्धा ६ विष्किरः ७ नखरायुधः ८ ताम्रशिखी ९ । इति जटाधरः ॥ रात्रिवेदः १० उषाकरः ११ हताक्षः १२ काहलः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ दक्षः १४ यामनादी १५ शिखण्डिकः १६ । तन्मांस-गुणाः । (यथा, भावप्रकाशे ।
“कुक्कुटो वृंहणः स्निग्धो वीर्य्योष्णोऽनिलहृद्गुरुः ।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद्वल्यो रूक्षः कषायकः ॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशनः” ॥

आरण्यकुक्कुटमांसगुणाः । हृद्यत्वम् । श्लेष्म-हरत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्ष-त्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ग्राम्यकुक्कुटमांसगुणाः । स्नि-ग्धत्वम् । वातहरत्वम् । दीपनत्वम् ॥ गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ बलकारित्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ निषादपुत्रः । शूद्रपुत्रः । तृणोल्का । कुक्कुभपक्षी । इति मे-दिनी ॥ वह्निकणाः । इति हेमचन्द्रः ॥ (आसन-विशेषः । यथा हठयोगदीपिकायाम् । १ । २३ ।
“पद्मासनन्तु संस्थाप्य जानूर्व्वोरन्तरे करौ ।
निवेश्य भूमौ संस्थाप्य व्योमस्थं कुक्कुटासनम्” ॥)

कुक्कुटकः पुं, (कुक्कुट + संज्ञायां कन् ।) कुक्कुभपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कन् प्रत्यये कुक्कुट-शब्दार्थोऽप्यत्र ॥)

कुक्कुटव्रतं, क्ली, (कुक्कुट इत्याख्यं व्रतम् ।) सन्तानार्थं स्त्रीकर्त्तव्यव्रतम् । इति शब्दमाला ॥ कुक्कुटीव्रत-मपि पाठः । ललितासप्तमीव्रतमिदम् । यथा,—
“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहाम्बिकम् ॥
पूजयेच्च तदा तस्या दुःखापं नैव विद्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वे भविष्यपुराणम् ॥

कुक्कुटमण्डपः, पुं, मुक्तिमण्डपः । यथा, काशीखण्डे ।
“ततो लोकास्तदारभ्य कथयिष्यन्ति सर्व्वतः ।
मुक्तिमण्डपनामैतदेव कुक्कुटमण्डपः” ॥

कुक्कुटमस्तकं, क्ली, (कुक्कुटस्येव मस्तकं शिखा यस्य ।) चव्यम् । इति राजनिर्घण्टः । चैइ इति भाषा ॥ (चव्यशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कुक्कुटशिखः, पुं, (कुक्कुटस्य शिखेव शिखा यस्य ।) कुसुम्भवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुक्कुटाभः, पुं, (कुक्कुट इव आभाति । आ + भा + कः ।) कुक्कुटतुल्यवर्णचरसर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः ।

कुक्कुटाहिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटाहिः, पुं, (कुक्कुटः तद्वर्णा इव अहिः सर्पः ।) कुक्कुटाभसर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटिः, स्त्री, (कुक्कुट इव आचरति । आचारे क्विप् इन् ।) दम्भचर्य्या । इति हेमचन्द्रः ॥

कुक्कुटी, स्त्री, (कुक्कुटि + वा ङीप् ।) अन्तचर्य्या । इति मेदिनी ॥ कोष्ठी । इति शब्दरत्नावली ॥ टिक् टिकि इति भाषा शाल्मलीवृक्षः । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ६० अः ॥) "कुक्कुटी सर्पगन्धाख्या तथाकाणविषाणिके" ॥ योषिद्विशेषः । इति चिन्तामणिः ॥)

कुक्कुटीव्रतं, स्त्री, (कुक्कुटी इति संज्ञकं व्रतं नियमविशेषः ।) भाद्रशुक्लसप्तमीकर्त्तव्यनियमविशेषः । तद्विवरणं ललितासप्तमीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुक्कुभः, पुं, (कुक्कुशब्दं भाषते । भाष + बाहुलकात् डः । यद्वा कुक् इत्यव्यक्तं कौति शब्दायते । कु + बाहुलकात् भक् ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३५ । पात्कुका इति भाषा ॥

कुक्कुरं स्त्री, ग्रन्थिपर्णम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२२ । गाँठियाला इति भाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,--
"स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुकबर्हञ्च कुक्कुरम् ।
शीर्णरोम शुकञ्चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥ गुणाश्चास्य स्थौणेयकशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुक्कुरः,पुं,(कोकते आदत्ते इति । कुक् + क्विप् । कुक् यत्किञ्चिदपि गच्छन्तं जनं दृष्ट्वा कुरति शब्दायते । कुर + कः ।) जन्तुविशेषः । कुकुर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कौलेयकः २ सारमेयः ३ मृगदंशकः ४ शुनकः ५ भषकः ६ श्वा ७ । इत्यमरः । २।१० । २१ ॥ कुक्कुरः ८ शुनः ९ शुनिः १० श्वानः ११ । इति तट्टीका ॥ भषणः १२ भल्लुकः १३ वक्रलाङ्गूलः १४ वृकारिः १५ रात्रिजागरः १६ कालेयकः १७ ग्राम्यमृगः १८ मृगारिः १९ शूरः २० शयालुः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्य गुणाः ।

"बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः" ॥
इति चाणक्यम् ॥ तस्य परीक्षा यथा ।
"मृगयार्थं शाकुनार्थं कौतुकार्थिभिरीक्षिता ।
श्वानः पोष्यास्ततस्तेषामत्र वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
गुणजातिप्रभेदेन शुनो भेदो ह्यनेकधा" । तद्यथा ।
"सात्त्विका राजसाश्चैव तामसाश्च त्रिधा मताः ॥
शान्ता अपरिक्षीणाः पवित्राः स्वल्पभोजिनः ।
श्वानस्ते सात्त्विकाः प्रोक्ता दृश्यन्ते च क्वचित् क्वचित्॥१
क्रुद्धा बहुभुजो दीर्घा गुरुवक्त्रास्तनूदराः ।
जाङ्गलज्ञा जाङ्घिकाश्च श्वानस्ते राजसा मताः ॥ २
अल्पप्रमेया ये श्रान्ता लघुजिह्वा गुरूदराः ।
श्वानस्ते तामसा ज्ञेयाः सन्ध्यावनसमाश्रयाः ॥ ३
ब्रह्मादिजातिभेदेन चतुर्द्धा सर्व्व एव हि ।
शुभ्रा दीर्घा लम्बकर्णा लघुपुच्छास्तनूदराः ॥
सुमुखाखरदन्ताश्च श्वानस्ते ब्रह्मजातयः ॥ १
रक्ताङ्गास्तनुलोमानो बलवर्णास्तनूदराः ॥
दीर्घा दीर्घा नखरदाः श्वानस्ते क्षत्रजातयः । २
ये पीतवर्णा मृदवस्तनुलोमान एव च ॥
क्रुद्धा क्रुद्धा ललज्जिह्वास्ते श्वानो वैश्यजातयः ॥ ३
कृष्णवर्णास्तनुमुखा दीर्घरोमाण एव च ।
अक्रुद्धाः श्रमयुक्ताश्च ते श्वानः शूद्रजातयः ॥ ४
लघुप्रमाणाश्च गुरूदरा ये
येऽमेध्यभक्षा बहुपुत्रकाश्च ।
प्रवृद्धपुच्छा लघुसूक्ष्मदन्ता
स्तेचान्त्यजाः कुक्कुरजातयः स्युः ॥ ५ ॥
द्विजातिचिह्नसंसर्गात् द्विजातिः श्वा भयावहः ।
लक्षणत्रयसम्बन्धात् त्रिजातिर्धननाशनः ॥
भोजोऽपि ।
द्विजातिर्व्वा त्रिजातिर्व्वा विजातिःश्वा महीभृताम् ।
भयं धनक्षयं शोकं विदधाति यथाक्रमम् ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥ (मुनिविशेषः । यथा महाभारते । २ । ४ । १७ ।
"कुक्कुरो वेणुजङ्घोऽथ कालापः कठ एव च ।
मुनयो धर्म्मविद्वांसो धृतात्मानो जितेन्द्रियाः" ॥)

कुक्कुरद्रुः,पुं, (कुक्कुरः कुक्कुरगन्धोपलक्षितः द्रुर्वृक्षः ।) वृक्षविशेषः । कुकुरशोँका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताम्रचूडः २ सूक्ष्मपत्रः ३ मृदुच्छदः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ज्वररक्तकफनाशित्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥
"तन्मूलमार्द्रं निहितं वदने मुखशोषहृत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कुक्कुरी, स्त्री, (कुक्कुर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुक्कुरस्त्री । कुत्ती इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सरमा २ श्वानी ३ सारमेयी ४ शुनी ५ भषी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुक्कुवाक्, पुं, (कुक्कुरस्य वाक् शब्द इव शब्दो यस्य ।) सारङ्गमृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुक्षः, पुं, (कुषनिष्कर्षे + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च" । उणां ३ । ६८ । इति सः किच्च ।) कुक्षिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुक्षिः,पुं, (कुषनिष्कर्षे + "प्लुषिकुषिशुषिभ्यःक्सिः" । उणां ३ । १५५ इति क्सिः ।) उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ (यथा, महाभारते १ । ७७ । १३ ।
"यत्रोषितं विशालाक्षि ! त्वया चन्द्रनिभानने ! ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भाविनि !" ॥
दानवविशेषः । यथा महाभारते १ । ६७ । ५७ ।
"कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः" ॥)

कुक्षिम्भरिः, त्रि, (कुक्षिं बिभर्त्तीति । भृ + खः + मुम् च ।) आत्मम्भरिः । स्वोदरपूरकः । इत्यमरः ३ । १ । २१ ॥

कुक्षिरन्ध्रः, पुं, (कुक्षौ रन्ध्रं छिद्रं यस्य ।) नलः । इति निर्घण्टः ।

कुङ्कुमं, स्त्री, (कुम्कुम् इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास्य अर्श आद्यच् । यद्वा कुक्यते आदीयतेऽसौ । कुक् आदाने उमक् निपतनात् मुम् ।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । कुम्कुम् इति केशर इति भाषा । (यथा माघे ११।१४ ।
"हतधवलिममेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चित् ।
मलयजरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । काश्मीरजन्म २ अग्निशिखम् ३ वरम् ४ वाह्लीकम् ५ पीतनम् ६ रक्तम् ७ सङ्कोचम् ८ पिशुनम् ९ धीरम् १० लोहितचन्दनम् ११ । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ । चाव १२ वाह्लिकम् १३ वरवाह्लीकम् १४ रक्तचन्दनम् १५ । इति तट्टीका ॥ अग्निशेखरम् १६ घसृण् १७ काश्मीरजम् १८ पीतकम् १९ काश्मीरम् २० रुधिरम् २१ शठम् २१ शोणितम् २३ घुसृणम् २४ वरेण्यम् २५ अरुणम् २६ कालेयकम् २७ जागुडम् २८ कान्तम् २९ वह्निशिखम् ३० केशरवरम् ३१ गौरम् ३२ केसरम् ३३ हरिचन्दनम् ३४ खलम् ३५ रजम् ३६ दीपकम् ३७ लोहितम् ३८ सौरभम् ३९ चन्दनम् ४० इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् उष्णत्वम् । कासवातकफकण्ठरोगमूर्द्धशूलविषदोषनाशित्वम् । रोचनत्वम् । तनुकान्तिकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेचकत्वम् विवर्णताकण्डूनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्निग्धत्वम् । शिरोरुग्व्रणजन्तुवमिव्यङ्गदोषत्रयापहत्वम् । बल्यत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ त्वग्दोषनाशित्वम् । इति रत्नावली तत्त्वचन्द्रिका च ॥ देशभेदे तत् त्रिविधम् । यथा,—
"काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमम् यद्भवेद्धि तत् ।
सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ १ ॥
वाह्लीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं भवेत् ।
केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् ॥ २ ॥
कुङ्कुमं पारसीकेयं मधुगन्धि तदीरितम् ।
ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेशरम्" ॥ ३ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कुङ्कुमी, स्त्री, (कुङ्कुमवर्णोऽस्त्यस्याः । अच् गौरादित्वात् ङीष् । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुङ्कुमीति केचित् ॥)

कुच, ज रोधपर्ककौटिल्यलेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं, अकं च-सेट्-ज्वलां ।) ज कोचः कुचः । रोधः क्रियारोधः जडीभाव इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थ एव प्रायो वर्त्तते । यस्मिन् प्रमुदिते राज्ञि तमः सङ्कोचति क्षितौ । पर्कः सम्पर्कः । इति दुर्गादासः ॥

कुच, शि सङ्कोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं,सेट् ।) प्रायः संपूर्ब्बस्य प्रयोगः । शि- संकुचति अकुचीत् चुकोच । इति दुर्गादासः ॥

कुच, तारशब्दे । उच्चैःशब्द इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोचति ढक्का । भट्टमल्लस्तु तारे शब्दे च कोचति इति नानार्थे पठति । तन्मते तारश्चिक्कणता । कोचति काष्ठौं वणिक् चिक्कणयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुचः, पुं, (कुचति संकुचतीति । कुच् संकोचे । "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः ।) स्तनः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ । (यथा गोः रामायणे । ५ । १३ । ५७ ।

"अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याश्चाप्यपराः कुचे ।
उरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यं समुपाश्रिताः" ॥
स्त्रीणां यौवने कुचपरिवृद्धिर्भवति ।
यथाह भावप्रकाशे ।
"पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते ।
तेषां तद्वपि तारुण्ये पुस्त्वात् व्यक्तिमेति हि ॥
कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा
रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने ॥
जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च" ॥
व्याख्यानं यथा,—
"पुंसां रोमराजिश्मश्रुप्रभृतयः
नारीणान्तु रोमराजी स्तनार्त्तवादयः" ॥)

कुचण्डिका, स्त्री, (कुत्सिता चण्डिका कोपना इव । विकृतिकारितया तथात्वम् ।) मूर्व्वालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुचन्दनम्, क्ली, (कुत्सितं गन्धहीनतया यच्चन्दनं यद्वा कौ पृथिव्यां चन्दनमिव ।) रक्तचन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ पत्राङ्गम् । बकम् काठ इति भाषा । वृक्षभेदः । इति मेदिनी ॥ कुङ्कुमम् । इति शब्दचन्द्रिका । (अस्य पर्य्याया यथा,—वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम्" ॥)

कुचफलः, पुं, (कुच इव फलं यस्य । कुचसदृशत्वात्तथात्वम् ।) दाडिमवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणपर्य्याया दाडिमशब्देऽस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुचरः, त्रि, (कुत्सितं चरतीति । कु + चर् + अच् ।) कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥ (दुर्गमदेशगन्ता । यथा, ऋग्वेदे ।१।१५४।२।
"प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्य्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः" ॥ कुस्थाने चरतीति । कान्तारादिपर्य्यटकः । कौ पृथ्व्यां चरतीति । भूमिचरः ॥ यथा महाभारते । १४ । ३८ । १३,१४ ।
"दृष्ट्वा त्वादित्यमुद्यन्तं कुचराणां भयं भवेत् ।
अध्वगाः परितप्येयुरुष्णातो दुःखभागिनः ॥
आदित्यः सत्त्वमुद्रिक्तं कुचरास्तु तथा तमः ।
परितापोऽध्वगानाञ्च राजसो गुण उच्यते" ॥)

कुचाग्रं, क्ली, (कुचस्य कुचयोर्वा अग्रम् ।) स्तनाग्रभागः । तत्पर्य्यायः । चूचुकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥ चुचुकम् ३ । इति तट्टीका ॥

कुचाङ्केरी, स्त्री, (कुत्सिता चाङ्केरी ।) इति रत्नमाला ॥ चुक्रिका । चुकापालं इति भाषा ॥

कुचिकः, पुं स्त्री, (कुच + बाहुलकात् इकन् ।) मत्स्यविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । कुँचिया इति भाषा ॥

कुचेलः, त्रि, (कुत्सितं चेलं वस्त्रं यस्य ।) कुवासाः । परिहितकुत्सितवस्त्रो जनः । इति मेदिनी ॥ (कुत्सितं चेलमिति विग्रहे । क्ली, जीर्णवस्त्रम् । यथा, मनुः ६ । ४४ ।
"कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
समता चैव सर्व्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्" ॥)

कुचेला, स्त्री, (कुचा सङ्कुचिता इला भूमिः निम्ना वा यस्याः ।) विद्धकर्णी । इति मेदिनी (यथा, भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"कुचेला कुलका राज्ञिर्मेघनामा च ग्रन्थिका" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"अम्बष्ठाम्बष्ठकीपाठा कुचेला पापचेलिका ।
एकाष्ठीला वरा तिक्ता प्राचीनैकार्णिवावुका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुचेली, स्त्री, (कुचेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा ॥ इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥

कुच्कं, क्ली, (कोः पृथिव्याः दुःखं ज्यति दर्शनाघ्राणादिना लुनातीति । कु + ज्यो + कः ।) कुमुदम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुमुदशब्देऽस्य गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ॥)

कुज उ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) उ कोजित्वा कुक्ता । स्तेयं चौर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कुज, इ अव्यक्तशब्दे । इति चन्द्रः । (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) कुञ्जति कुञ्जरः । इति दुर्गादासः ॥

कुजः, पुं, (कोः पृथिव्याः जायते । कु + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । (यथा, मङ्गलग्रहस्तुतौ । "अङ्गारकः कुजो भौमः" इति ।) नरकासुरः । (यथा,—
"तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः
कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्त्तबन्धुम्" ॥
श्रीमद्भागवते ३।३।८ ॥) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुजम्भलः, त्रि, (कोः पृथिव्याः कौ वा जम्भलः मृत्तिकादिखननेन सन्धिचौरः ।) चौरविशेषः । इति हारावली । सिंदेल चोर इति भाषा ॥

कुजम्भिलः, त्रि, (कुजम्भोऽस्यास्तीति । इलच् ।) कुजम्भलः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुजा, स्त्री, (कुजाः पृथिवीजाः वृक्षाः आश्रयत्वेन सन्ति अस्याः इति अच् ततष्टाप् । यथा,—
"कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
बिल्वाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका" ॥
इति मन्त्रोक्तनवपत्रिकासु "तव स्थानमिदं मर्त्त्ये" इत्यादि निर्द्देशेन चास्याः आश्रयत्वात् तथात्वम् ।) कात्यायनी देवी । इति मेदिनी ॥ (कोः पृथिव्याः जायते । जन + डः टाप् च । सीता देवी भूमेः तदुत्पत्तिकथा कालिकापुराणे ३७ अध्याये ।
"ततः पुरोधसं राजा गौतमं मुनिसत्तमम् ।
तत्पुत्रञ्च शतानन्दं पुरोधायाकरोन्मखम् ॥
द्वौ पुत्रौ तस्य सञ्जातौ यज्ञभूमौ परौ सुतौ
एका च दुहिता साध्वी भूम्यन्तरगता शुभा" ॥)

कुज्जिशः, पुं, मत्स्यभेदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । ग्राहित्वम् । वाते हितत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुज्झटिः, स्त्री, (कौ जटति अपहरति सूर्य्यप्रकाशम् । कुज + क्विप् न कुत्वम् । झट् संघाते इन् । ततः कर्म्मधारयः ।) कुज्झटिका । कुया । कुयासा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । धूममहिषी २ रसाभ्री ३ कुहेलिका ४ धूमिका ५ नभोरेणुः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । अस्य गुणाः । रूक्षत्वम् । तमोगुणप्रायत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुज्झटिका, स्त्री, (कुज्झटि + स्वार्थे कन् टाप् ।) कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुज्झटी, स्त्री, (कुज्झटि + स्त्रियां वा ङीप् ।) कुज्झटिः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुञ्चनं, क्ली, (कुञ्चति अनेन । कुन्च + करणे ल्युट् ।) नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वाताद्या वर्त्मसङ्कोचं जनयन्ति यदा मलाः ।
तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्विदुः" ॥
इति माधवकरः ॥ (भावे ल्युट् । सङ्कोचः । यथा सुश्रुते ।
"कुर्य्यात् शिरागतं मूलशिरा कुञ्चनपूरणम्" ॥)

कुञ्चफला, स्त्री, (कुञ्चं कुञ्चितं फलं अस्याः ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्चिः, पुं, (कुन्च + इन् ।) अष्टमुष्टिपरिमाणम् । यथा, स्मृतिः ॥
"अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्" ॥

कुञ्चिका, स्त्री, (कुन्च + ण्वुल् + टाप् इत्वञ्च ।) गुञ्जा । कुँच इति भाषा । वंशशाखा । कञ्चि इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्णजीरकः । इति जटाधरः ॥
(अस्या व्यवहारो यथा मरिचाद्यचूर्णे ।
"मरिचः कुञ्चिकाम्बष्ठा वृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक्" ॥
इत्यादिषु द्रष्टव्यम । इति चरके चिकित्सास्थाने । १९ अः ॥) कुञ्चिका । कुँजि चावि इति च भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥ मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यभेदः । कुँचे इति भाषा । यथा । "कुञ्चिकयैनं विस्माययति भाययति" । इति मुग्धबोधम् ॥

कुञ्चितं, त्रि, (कुन्च + क्तः ।) वक्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ७१ ॥ (यथा, नैषधे ३ । १ ।
"आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां
नभोविभागात्तरसावतीर्य्य" ॥)
तगरपुष्पे क्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जः, पुं क्ली, (कौ जायते जन + डः । पृषोदरादित्वात् मुमि साधुः ।) पर्व्वतादौ लतापल्लवादिभिः समन्ताच्छादितगर्भो गह्वरादिदेशः । इति मधुप्रभृतयः ॥ उपरि चतुर्दिक्षु च लतादिभिराच्छादितस्य स्थानस्य मध्ये शून्यदेशः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । निकुञ्जः । इत्यमरः । २ । ३ । ८ ॥ (यथा, पदाङ्कदूते १ ।
"गोपीभर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव स्खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।
अत्रैवास्ते मुररिपुरिति भ्रान्तिदूतीसहाया
त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुना मञ्जुकुञ्जं जगाम" ॥)
हनुः । हस्तिदन्तः । इति मेदिनी ॥

कुञ्जरः, पुं, (प्रशस्तः कुञ्जः हनुर्दन्तो वा अस्त्यस्य । कुञ्ज + "रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम्" । वार्त्तिकं इति रः ।) हस्ती । (यथा, महाभारते ३ । द्वैतवनप्रवेशे २६ । १५ ।
"कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम्" ॥)
उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । यथा पुरुषकुञ्जर इत्यादि । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । ३५ । १५ ।

"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः" ॥)
केशः । इति मेदिनी ॥ देशभेदः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (पर्व्वतविशेषः ॥ यथा गोः रामायणे
४ । ४१ । ५० ।
"ततः शक्रध्वजाकारः कुञ्जरो नाम पर्व्वतः ।
अगस्त्यभवनं तत्र निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा" ॥)

कुञ्जरपिप्पली, स्त्री, (कुञ्जरनाम्नी पिप्पली ।) गज-
पिप्पली । इति शब्दमाला ॥ (गजपिप्पलीशब्दे-
ऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुञ्जरक्षारमूलं, क्ली, (कुञ्जरपिप्पल्या इव क्षारं उग्रं
मूलमस्य ।) मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जरा, स्त्री, (कुञ्जः हस्तिदन्त इव पुष्पं अस्त्यस्याः ।
रप्रत्यये अच् तत अजादित्वात् टाप् ।) धातकी ।
धाइफुल इति भाषा । (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणा-
श्चास्या धातकीशब्दे ज्ञातव्याः ॥) पाटलावृक्षः ।
इति मेदिनी ॥ (कुञ्जर + टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जरारातिः, पुं, (कुञ्जरस्य अरातिः शत्रुः ।) शरभः
इति हेमचन्द्रः ॥ (सिंहः । इति व्युत्पत्तिलभ्यो-
ऽर्थः ॥)

कुञ्जरालुकं, क्ली, (कुञ्जरसंज्ञकं आलुकम् ।) आलुक-
विशेषः । हस्त्यालु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जराशनः, पुं, (कुञ्जरैः अश्यते । अश भोजने +
कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ ।
२० ॥ (अश्वत्थशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कुञ्जरी, स्त्री, (कुञ्जर + जातित्वात् ङीष् ।) हस्तिनी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुञ्जलं, क्ली, (कुत्सितं जलमिव जलं यत्र । पृषोदरात्
साधुः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ॥

कुञ्जवल्लरी, स्त्री, (कुञ्जाकृतिरिव कुञ्जाकारा वा
वल्लरी ।) निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुञ्जिका, स्त्री, (कुब्ज + ण्वुल् + टाप् इत्वं च ।)
कृष्णजीरकः । कुञ्चिका इति क्वचित् पाठः । इति
जटाधरः ॥ निकुञ्जिकाम्लावृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कुट इ वैकल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुण्ट्यते ।
वैकल्यमिह विकलीकरणम् । कुण्टति जनं
शोकः । इति दुर्गादासः ॥

कुट श्लि कौटिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं
-अकं-सकञ्च-सेट् ।) श्लि कुटति अकुटीत् चुकोट
कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च ।
इति दुर्गादासः ॥

कुट क उ प्रतापने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
आत्मं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क उ कोट-
यते । यशोऽन्यैर्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

कुटः, पुं क्ली, (कुट + कः ।) कलशः । इत्यमरः ।
२ । ९ । ३२ ॥

कुटः, पुं, (कुट् + कः ।) कोटः । इति मेदिनी । गड़
इत्यादि भाषा ॥ शिलाकुट्टम् । पातरभाङ्गा हातुड़ी
इति भाषा । वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ पर्व्वतः ।
इति हारावली ॥ (कुटिले त्रि, यथा, ऋग्वेदे
१ । ४६ । ४ । "हविषाजारो अपां पिपर्त्ति
पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः" ॥)

कुटङ्गः, पुं, (कुटं गृहभूमिः टङ्क्यते आच्छाद्यतेऽनेन ।
कु + टकि आच्छादने । करणे घञ् ।) गृहाच्छाद-
नम् । इति शब्दमाला ॥ चाल इति ख्यातः ॥

कुटङ्गकः, पुं,(कुटस्याङ्गमिव । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।)
वृक्षलतागहनम् । छदिः । चाल इति भाषा ।
गृहभेदः । इत्यमरटीकायां मुकुटादयः ॥ कुँड़े
इति भाषा ॥

कुटचः, पुं, (कुटे गिरौ चीयते उत्पद्यते । चि + डः ।)
कुटजवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुटजशब्दे
गुणादयोऽस्य बोद्धव्याः ॥)

कुटजः, पुं, (कुटे पर्व्वते जायते । जन् + डः ।) पुष्प-
वृक्षविशेषः । यस्य फलं इन्द्रयवः । कुड़ची इति
भाषा ॥ (यथा, माघे ६ । ३५ ।
"कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं
विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । शक्रः २ वत्सकः ३ गिरिमल्लिका ४ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ कौटजः ५ । इति तट्टीका ॥
वृत्सकः ६ शक्रपर्य्यायः ७ । इति रत्नमाला ॥
कुटजः ८ कालो ९ कालिङ्गः १० मल्लिकापुष्पः
११ प्रावृष्यः १२ शक्रपादपः १३ वरतिक्तः १४
यवफलः १५ संग्राही १६ पाण्डुरद्रुमः १७ प्रावृ-
षेण्यः १८ महागन्धः १९ पाण्डुरः २० । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ।
कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । अतिसारना-
शित्वञ्च । असितस्य तस्य गुणाः । रक्तपित्तत्वग्दोषा-
र्शोनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कफनाश-
कत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
("कुटजत्वक्कृतः क्वाथो घनीभूतः सुशीतलः ।
लेहितोऽतिविषायुक्तः सर्व्वातीसारनुद्भवेत्" ॥
"कुटजस्य फलं ग्राह्यमस्थिभागजले स्थितम् ।
तथैव विपचेद्भूयो दाड़िमोदकसंयुतम् ॥
यावच्चैवलसीकाभं स्थितं तमुपकल्पयेत् ।
तस्यार्द्धकर्षतक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् ॥
अवश्यमरणीयोऽपि मृत्योर्याति न गोचरम्" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतिसाराधिकारे ॥)
अगस्त्यमुनिः । द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥

कुटन्नटं, क्ली, (कुटन् वक्रीभवन् सन् नटति । नट
स्पन्दने + पचाद्यच् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १२१ ॥ केउटिया मुता इति ख्यातम् ।
केमुर इति नीचोक्तिः । इति तट्टीका ॥
(अस्य व्यवहारो यत्र तद्यथा ।
"पद्मकं चन्दनोशीरं पाठां मूर्व्वां कुटन्नटम्" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १० अध्याये ।
अस्य पर्य्यायाः यथा ।
"कुटन्नटं परं वल्यं मुस्ताभञ्च परीलवम्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
कोसची मोथा । गुड़तजी इति च । इयन्तु वितु-
न्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृतिः ॥
पर्य्यायाश्च यथा ।
"कुटन्नटं दासपुरं वालेयं परिपेलवम् ।
प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्त्तीमुस्तकानि च ।
मुस्तावत् पेलवपुटं शुक्लाभं स्याद्वितुन्नकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणा
श्चास्य वितुन्नकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुटन्नटः, पुं, (कुटन् सन् नटति । नट् + अच् ।)
श्योनाकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५७ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा ।
"श्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णा शुकनासकुटन्नटाः ।
दीर्घवृन्तो रलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ श्यो-
नाकशब्देऽस्य गुणाश्च बोद्धव्याः ॥)

कुटपः, पुं, (कुटात् विपज्जालात् पाति रक्षति । कुट
+ पा + कः ।) मुनिः । निष्कुटः । गृहसमीपोपव-
नम् । (कुट + "उषिकुटिदलीति" । उणां ३ ।
१४२ । इति कपन् ।) मानभेदः । स तु कुडव-
परिमाणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कमले क्ली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

कुटरं, क्ली, (कुट + बाहुलकात् करन् ।) कुठरः
मन्थानदण्डबन्धनस्तम्भः । इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः ॥

कुटरुः, पुं, (कुट + "कुटः किच्च" । उणां ४ । ८० ।
इत्यरुः किच्च ।) वस्त्रगृहम् । इत्युणादिकोषः ॥
कानात् ताँबु इति भाषा ॥

कुटरणा, स्त्री, (कुटेषु वृक्षेषु अरणा । शकन्ध्वा-
दित्वात् साधुः ।) त्रिवृता । इति रत्नमाला ॥
तेउड़ी इति भाषा ॥

कुटलं, क्ली, (कुटति आच्छादयत्यनेन । कुट् + करणे
कलच् ।) पटलम् । इति हारावली ॥ चाल छाद
इति भाषा ॥

कुटहारिका, स्त्री, (कुटं कलशं हरति जलाद्यानय-
नार्थं गृह्णाति या । कुट + हृ + ण्वुल् टाप् इत्वं
च ।) दासी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुटिः, स्त्री, (कुट्यते सञ्चीयते द्रव्यादिभिः असौ ।
कुट् + "कृगृशॄपॄकुटीति" । उणां ४ । १४२ ।
इति इः स च कित् ।) गृहम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

कुटिः, पुं, (कुट्यते छिद्यते ऽसौ । कुट छेदने + "कुटि
कंप्योर्नलोपश्च" । उणां ४ । १४३ । इति इः ।
स च कित् । धातोर्नलोपश्च ।) वृक्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । इति सिद्धान्तकौमु-
द्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्व्वतः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
४ । १४३ ।)

कुटिचरः, पुं, (कुटि कुटिलं जले चरतीति । कुटि +

चर+टः।) जलसूकरः। इति शब्दरत्नावली॥ सुसुक् इति भाषा॥

कुटिलं, त्रि, (कुटं कौटिल्यं जातमस्य। कुट्+इतच् किच।) कुटिलम्। इत्युणादिकोषः॥

कुटिरं, क्ली, (कुट्यते निर्म्मीयते यत्। कुट्+इरन्।) • कुटीरम्। लघुकुटी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुटिलं, त्रि, (कुट् वक्रीभावे + बाहुलकात् इलच्।) अनृजु। बाँका इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ऊर्म्मिमत् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ वेल्लितम् १० वक्रम् ११। इत्यमरः। ३। १। ७१॥ भङ्गुरम् १२। इति हेमचन्द्रः॥ वङ्कु १३ विनतम् १४ उन्दुरम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। ९। २३।

"ज्वलज्जटाकलापस्य भ्रुकुटीकुटिलं मुखम्।
निरीक्ष्य कस्त्रिभुवने मम यो न गतो भयम्"।)

तगरपुष्पे क्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कालानुसारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम्।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम्"॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ क्ली, छन्दोभेदः॥)

कुटिला, स्त्री, (कुटति वक्रं व्रजतीति। कुट्+इलच् + स्त्रियां टाप्।) नदीविशेषः। इति मेदिनी॥ सरस्वती नदी। स्पृक्कानामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (राधिकाभर्तृभगिनी॥ त्रि, असरलम्॥)

कुटी, स्त्री पुं, (कुटि+वा ङीप्।) कुटः। गृहम्। इत्यमरः। २। २। ६॥ (यथा मनुः। ११। ७२।

"ब्रह्महा,द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत्"॥)

कुटी, स्त्री, कुम्भदासी। कुटिनी इति भाषा॥ मुरानामगन्धद्रव्यम्। चित्रगुच्छः। इति मेदिनी॥

कुटीचकः,पुं, (कुट्या क्लेशेन पुत्त्रान्नेन चकते तृप्नोति। कुटी+चक्+अच्।) पुत्त्रान्नजीवी। तत्पर्य्यायः। पुत्त्रान्नादः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कुट्यां पर्णकुटीरे चकते तृप्नोति वसतीति। सन्न्यासिभेदः। स च कर्म्मनिष्ठः। यथा—महाभारते १३। १४ अध्याये।

"चतुर्व्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहूदकौ।
हंसः परमहंसश्च योऽत्र पश्चात् स उत्तमः"॥)

कुटीचरकः, पुं, (कुट्यां चरति। कुटी+चर+टः स्वार्थे कन्।) यतिविशेषः। इति यतिधर्म्मसंग्रहः॥

कुटीरः, पुं, (कुटी+स्वल्पार्थे रः।) क्षुद्रगृहम्। कुँड़े इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वल्पवेश्म २। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १। २८।

"ललित-लवङ्ग-लता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे। मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्ज-कुटीरे"॥)

कुटुङ्गकः, पुं, (कुटुङ्ग+स्वार्थे कन्।) वृक्षलतागहनम्। पिटः। ढोल इति भाषा। छदिः। चाल इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ वृक्षलता। गृहभेदः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥ कुँड़े इति भाषा॥

कुटुम्ब, क ङ स्थाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा-आत्मं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। क ङ कुटुम्बयते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

कुटुम्बः,पुं, (कुटुम्बयते पालयति। कुटुम्ब+अच्। यद्वा कुटुम्ब्यते पाल्यते सम्बध्यते वा। कुटुम्ब+कर्म्मणि घञ्।) नाम। ज्ञातिः। बान्धवः। सन्ततिः। इति शब्दरत्नावली॥ पोष्यवर्गः। इत्यमरमाला॥ (यथा, मनुः। ११। २२॥

"तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुटुम्बान्महीपतिः।
श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत्"॥)

कुटुम्बव्यापृतः,त्रि, (कुटुम्बभरणाय व्यापृतः नियुक्तः।) कुटुम्बपोषणासक्तः। तत्पर्य्यायः। अभ्यागारिकः २ उपाधिः ३। इत्यमरः। ३। १। ११॥ (कुटुम्बेन पुत्त्रदारादिपोष्यवर्गेण व्यापृतः संयुक्तः। बहुपरिवारविशिष्टः पुरुषः॥)

कुटुम्बिनी, स्त्री, (कुटुम्बः अतिशयेन अस्त्यस्याः। अस्त्यर्थे इनिः। ततो ङीप्।) कुटुम्बविशिष्टा। पतिपुत्त्रदुहित्रादिमती प्रतिष्ठिता स्त्री। तत्पर्य्यायः। पुरन्ध्री २। इत्यमरः। २। ६। ६॥ पुरन्ध्रिः ३। इति भरतः॥ पुरन्ध्रिका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा रघुवंशे। ८। ८६।

"अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः"॥) क्षुद्रक्षुपविशेषः। तत्पर्य्यायः। पयस्या २ क्षीरिणी ३ जलकामुका ४ वक्रशल्या ५ दुराधर्षा ६ क्रूरकर्म्मा ७ सिरिशिटका ८ शीता ९ प्रहरकुट्वी १० शीतला ११ जलवल्ली १२। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। ग्राहित्वम्। कफपित्तव्रणास्रदोषकण्डूनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुटुम्बी, [न्] पुं, (कुटुम्बः अन्यस्य। अस्त्यर्थे इनिः।) गार्हस्थ्याश्रमविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। गृही २ गृहमेधी ३ गृहस्थः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे। ६। ८। ५।

"शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः"॥)

कुटुम्बी [न्], त्रि, (कुटुम्बः पोष्यवर्गोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे इनिः।) कृषकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुटुम्बविशिष्टश्च॥

कुटुम्बौकः, [स्] क्ली, (कुटुम्बानां ज्ञातिबान्धवानां दार-पुत्त्रादीनां ओकः वासस्थानम्।) कुटुम्बवासस्थानम्। इति जटाधरः॥

कुट्ट, क कुत्सायाम्। छिदि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क कुट्टयति। इति दुर्गादासः॥

कुट्ट, क ङ प्रतापने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। टद्वयान्तः। क ङ कुट्टयते। दन्त्योऽन्यैर्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

कुट्टकः, पुं, (कुट्टकः भाज्यभाजकादिगणनं यत्र।) अङ्कविशेषः। तस्य सूत्रं यथा,

"भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्त्यः
केनाप्यादौ संभवेत् कुट्टकार्थम्।
येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन
क्षेपश्चैतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव"॥

उदाहरणं यथा।

"एकविंशतियुतं शतद्वयं
यद्गुणं गणकपञ्चषष्टियुक्।
पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं
शुद्धिमेति गुणकं वदाशु तम्"॥

इति लीलावती॥ (कुट्टयति उपलदन्तादिभिर्भिनत्ति छिनत्ति चूर्णयति वा। कुट्ट छेदे+ण्वुल्।) छेदके, त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः। ३। ४९।

"दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः"॥)

कुट्टनं, क्ली, (कुट्टते इति। कुट्ट छेदने+भावे ल्युट्।) छेदनम्। कोटा इति भाषा। कुत्सनम्। प्रतापनम्॥

कुट्टनी, स्त्री, (कुट्टयति छिनत्ति नाशयति स्त्रीणां कुलमनया। कुट्ट+स्वार्थे णिच् ततः ल्युट् ङीप्। यद्वा कुट्ट्यते छिद्यते स्त्रीणां कुलं अनया। कुट्ट छेदने+करणे ल्युट् ङीप् च।) पुरुषेण सह परस्त्रीयोगकर्त्री। कुटनी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शम्भली २। इत्यमरः। २। ६। १९॥ कुटनी ३ सम्भली ४। इति तट्टीका॥ माधवी ५ रङ्गमाता ६ अर्ज्जुनी ७। इति जटाधरः॥ कुम्भदासी ८ गणिका ९। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, हितोपदेशे। १। २४३।

"तदालिङ्गनमवलोक्य समीपवर्त्तिनी कुट्टन्यचिन्तयत्"॥)

कुट्टमितं, क्ली, स्त्रीणां दशधाशृङ्गारचेष्टान्तर्गतचेष्टाविशेषः। स्त्रीणां स्वाभाविकदशालङ्कारान्तर्गतमिदम्। इति हेमचन्द्रः॥ तस्य लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १११।

"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम्"॥

कुट्टारं, क्ली, (कुट्ट+आरन्।) केवलम्। रतिः। इति मेदिनी॥ कम्बलम्। इति विश्वः॥

कुट्टारः, पु, (कुट्टते भिद्यते छन्यते वाऽस्मिन् पतनेनेति शेषः। कुट्ट+आरन्।) पर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुट्टिमः, पुं क्ली, (कुट्ट+भावे घञ्। तेन निर्वृत्तः निष्पन्नः इत्यर्थे इमप्।) मणिभूः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा रघुः ११। ९।

"मन्मथुनं मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनाविव"॥)

सुधाघटितभूतलम्। इति सुभूतिः॥ कुटीरः। इति मथुरानाथः॥ दाडिमवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुट्टिहारिका, स्त्री, (कुट्टते यत्। कुट्ट+इन्। कुट्टिं मत्स्यमांसादिकं हरति। कुट्टि+हृ+ण्वुल् टाप् अत इत्वं च।) दासी। इति हलायुधः॥

कुट्टीरः,पुं, (कुट्टते ऽस्मिन्। कुट्ट+ईरन्।) पर्व्वतः। इति हारावली॥

कुड्मलं,क्ली, (कुट्टते नारकिभ्यो यन्त्रणा दीयते यत्र। कुट+"कषादित्वात्"। उणां १।१०८। इति कलच् तस्य मुट् च।) नरकभेदः। इति मेदिनी॥ यत्र

रज्जुभिः पीड़नम्। इति मनुः॥

कुड्मलः,पुं,क्ली,(कुटति ईषत् विकासोन्मुखीभवतीति। कुटि+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणां १।१०८। इति कलच्।) विकासोन्मुखप्रौढ़कलिका। ईषद्विकसिता कलिका। तत्पर्य्यायः। मुकुलः २। इत्यमरः॥ कोषः ३। इति जटाधरः॥ (यथा, माघे।२।७।
"द्योतितान्तः सभैः कुन्दकुड्मलाग्रदतः स्मितैः"॥)

कुठ छिदि। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं सेट्।) कुठेरः कुठारः कुठाकुः। इति दुर्गादासः॥

कुठ इ खोटने। वैकल्ये। आलस्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। कर्म्मणि इ कुण्ठ्यते। वैकल्यं विकलीभावः। आलस्यं मन्दीभावः। कुण्ठति खड्गः शोकार्त्तो खञ्जो वा। इति दुर्गादासः॥

कुठः, पुं, (कुथ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ छेदने+कर्म्मणि घञर्थे कः।) वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। ५॥

कुठरः, पुं, (कुट+बाहुलकात् करन्।) मन्थानदण्डबन्धनार्थस्तम्भः। तत्पर्य्यायः। दण्डविष्कम्भः २। इत्यमरः। २। ९। ७४॥ (नागविशेषः। (यथा, महाभारते १। ३५। १५
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः"॥

कुठाकुः, पुं, (कोठति आहन्ति भिनत्ति काष्ठम्। कुठ छेदने+आकुन् किच्च।) पक्षिविशेषः। इत्युणादिकोषः। काठ्ठोकरा इति भाषा॥

कुठाटङ्कः, पुं स्त्री, (कुठारष्टङ्क इव। पृषोदरादित्वात् रलोपे साधुः।) कुठारः। इति जटाधरः॥

कुठारः, पुं स्त्री, (कोठतीत्यनेन। कुठ+करणे आरन्।) अस्त्रविशेषः। कुड़ाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्वधितिः २ परशुः ३ परश्वधः ४। इत्यमरः। २। ८। ९२॥ कुठारी ५ पर्शुः ६ परश्वधः ७ पर्श्वधः ८। इति तट्टीका॥ कुठाटङ्कः ९ द्रुघणः १०। इति जटाधरः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ३। २५। १२।
"तं त्वागताहं शरणं शरण्यं
स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम्"॥)

कुठारः, पुं, (कुथ्यते छिद्यतेऽसौ। कुठ+कर्म्मणि आरन्।) वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठारुः, पुं, (कुठ+आरु।) वृक्षः। वानरः। इति मेदिनी॥ शस्त्रकारः। इति शब्दरत्नावली॥

कुठिः, पुं, (कुठ+"कुठिकम्प्योर्नलोपश्च"। उणां ४। १४३। इति इन् किच्च।) पर्व्वतः। वृक्षः। इत्युणादिकोषः॥

कुठिकः, पुं, (कुठ+इकन् किच्च।) कुष्ठम्। इति हारावली। कुड़् इति भाषा॥

कुठेरः, पुं, (कुण्ठति तापयति वैकल्यं करोति वा। कुठि खोठने वैकल्ये आलस्ये च+"पतिकठिकुठीति"। उणां १। ५९। इति एरक् बाहुलकात् नुमोऽभावः।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ तुलसी। इत्युणादिकोषः॥ अर्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ बर्वरी इति ख्यातः।
(यथा, गो॰ रामायणे ३। १७। १०।
"दाड़िमान् करवीरांश्च अशोकांस्तिलकांस्तथा।
अङ्कोटांश्च कुठेरांश्च नीलाशोकांश्च सर्व्वशः"॥)

कुठेरकः,पुं,(कुठेर इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) पर्णासः। इत्यमरः।२।४।७९॥ तुलसी इति ख्यातः। श्वेतच्छदः। इति शब्दचन्द्रिका॥ श्वेततुलसी बाबुइ तुलसी इति च ख्यातः। (अस्य पर्य्यायाः। "अर्ज्जकः श्वेतपर्णासो गन्धपुष्पः कुठेरकः"। इति वैद्यकरत्नमालायाम्। वर्व्वरी। एतदर्थेऽस्य पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे।
"वर्व्वरी तुवरीतुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जककुठेरकौ"॥
गुणाश्चास्य वर्व्वरीशब्दे ज्ञेयाः॥) नन्दीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुटेरजः, पुं, (कुठेर इव जायते। जन्+डः।) कुठेरकः। श्वेततुलसी। इति शब्दरत्नावली॥

कुठेरुः, पुं, (कुठ+एरुक्।) चामरवातः। चामरेर वातास इति भाषा। तत्पर्य्यायः। मन्थरुः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुड श्रि बाल्ये। अदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्।) एतदाद्याश्चत्वारः पञ्चमस्वरिणः। बाल्यमिह शिशुव्यापारः। शिः कुड़ति अकुड़ीत् सिताभिः शिशुः। इति दुर्गादासः॥

कुड़ इ वैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। कुण्डति जनं दैवः विकलं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कुड इ ङ दाहे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं—सेट्-इदित्।) इ कर्म्मणि कुण्ड्यते। ङ कुण्डते इति दुर्गादासः॥

कुड इ क रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) इ क कुण्डयति। इति दुर्गादासः॥

कुड़पः, पुं, (कुड़+कपन्।) कुड़वपरिमाणम्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुड़वः, पुं, (कुण्डति परिमाति अनेनास्मिन् वा। कुड़+कवन्।) परिमाणविशेषः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। १३०। "उपनीय कमलकुडवं कथयति समयश्चिकित्सके हलिकः"॥) स तु प्रस्थचतुर्थांशः। इति लीलावती॥ वैद्यकमते विप्रसृतपरिमाणम्। द्वात्रिंशत्तोलकमिति यावत्। तत्पर्य्यायः। अञ्जलिः २ अष्टमारम् ३ शरावार्द्धम् ४। इति परिभाषा॥ (यदुक्तं वैद्यकपरिभाषायाम्॥
"रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुड़वो भवेत्।
शुष्कद्रवार्द्रयोश्चापि तुल्यमानं प्रकीर्त्तितम्"॥
"प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुड़वोऽर्द्धशरावकः॥
अष्टमानञ्च स ज्ञेयः"। इति शार्ङ्गधरस्य पूर्व्वखण्डे। १ अः॥)

कुड़ऊची, स्त्री, (कुड़ी क्षुद्रा ऊची कारवेल्ली।) क्षुद्रकारवेल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

कुड़िः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते इति। कुड़ि दाहे+इन्।) शरीरम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुड़िशः, पुं, (कुण्यते भक्ष्यतेऽसौ। कुड़ अदने+बाहुलकात् शः तत इट्।) मत्स्यविशेषः। कुड़चिमाच् इति भाषा। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। हृद्यत्वम्। कषायत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातरोगे पथ्यत्वम्। रोचनत्वम्। बलकोष्ठबन्धकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुड्मलः, पुं, (कुड़ बाल्ये+"वृषादिभ्यश्चित्"। उणां १।१०८। इति कलच् कुड़ेरपि। मुट् च।) कुड्मलः। इत्यमरटीका सिद्धान्तकौमुदी च॥

कुड्यं, क्ली, (कुड़ि+तत्र साधुरिति यत्। कौतेरश्मादित्वात् यक् डुगागमश्च इत्युज्ज्वलदत्तादयः।) भित्तिः। भित् देयाल इत्यादि भाषा। इत्यमरः। २।२।४॥ (यथा, महाभारते १।१४५।१०।
"सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षया चाप्यनल्पया।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय"॥)
विलेपनम्। इति मेदिनी॥ कौतूहलम्। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यकं, क्ली, (कुड्य+स्वार्थे कन्।) कुड्यम्। भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यच्छेदी, [न्] पुं, (कुड्यं भित्तिं छिनत्ति विदारयतीति। कुड्य+छिद्+णिनिः।) चौरविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ सिँदेल चोर इति भाषा॥

कुड्यच्छेद्यं, क्ली, (कुड्यस्थितं कुड्यस्य वा छेद्यम्।) खानिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः। देयालेर गर्त्त इति भाषा॥

कुड्यमत्सी, स्त्री, (कुड्ये मत्सी इव। मत्स्य+जातित्वात् ङीष् यलोपः।) गृहगोधिका। इति शब्दरत्नावली॥

कुड्यमत्स्यः, पुं, (कुड्ये मत्स्य इव।) गृहगोधिका। इति हेमचन्द्रः॥

कुण त् क आभाषे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) कृस्त्रो मूर्द्धन्योपधः। कुणयति। मन्त्रोऽभिमुखीकरणम्। गुणोक्तिरित्येके। इति दुर्गादासः॥

कुण श उपकरणे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) उपकरणं दानादिना पोषणम्। श कुणति दीनं दयालुः। कोणिता। इति दुर्गादासः॥

कुणञ्जरः, पुं, (कुणं भुक्तान्नादिकं जरयति। कुण+जृ+बाहुलकात् खच्।) वृक्षविशेषः। वनवेतुया इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुणञ्जा २ कुणञ्जः ३ अरण्यवास्तूकः ४। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वम्। हितत्वञ्च। एतच्छाकगुणाः। त्रिदोषनाशित्वम्। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। दीपनत्वम्। ईषत्कषायत्वम्। संग्राहित्वम्। पित्तश्लेष्महरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुणपः, पुं, (क्वणेः+कपन् सम्प्रसारणञ्च।) शवम्। मृतशरीरम्। इत्यमरः। २। ८। ११९॥ (यथा, महाभारते-१४। ६। २२-२३।
नारद उवाच।
"उन्मत्तवेशं बिभ्रत् स चंक्रमीति यथासुखम्
वाराणस्यां महाराज! दर्शनेप्सुर्महेश्वरम्॥

तस्मा द्वारं समासाद्य न्यसेथाः कुणपं क्वचित्।
तं दृष्ट्वा यो निवर्त्तेत स सम्वर्त्तो महीपते!" ॥)
एतदर्थे नपुंसकलिङ्गोऽपीति नयनानन्दः। पूति-गन्धिः। इति मेदिनी॥ अस्त्रविशेषः। वर्छा इति भाषा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ पूतिगन्धौ त्रिलिङ्गोऽपि यथा,—
"कुणपं मस्तुलुङ्गाभं सुगन्धं क्वथितं बहु ..
इति माधवकरः॥ (रोगविशेषः। यथा॥ "कुणपश्लेष्मपित्ताभ्याम्"। इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे। १ अध्यायः॥)

कुणपी, स्त्री, (कुणप+गौरादित्वात् ङीष्।) विट्-शारिका। इति मेदिनी॥ गयेशालिक इति भाषा॥

कुणालः, पुं, (क्वण+"पीयुक्वणिभ्यामिति" उणां ३। ७६। इति। कालन्। सम्प्रसारणञ्च।) देशभेदः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (अशोकराजपुत्त्रविशेषः। स च बौद्धः॥)

कुणिः पुं, (कुण+इन्।) तुन्नवृक्षः। इत्यमरमेदिनीकरौ॥ तुंद इति भाषा। (शरीरस्य स्थानविशेषः। "कक्षाक्षमध्ये कक्षाधक् कुणित्वं तत्र जायते"॥ इति वाभटे शारीरस्थाने ४ अध्याये॥)

कुणिः, त्रि, (कुण+इन्।) कुकरः। इति मेदिनी॥ कोपा इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते।
"गर्भवातप्रकोपेण दोहदे चावमानिते।
भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुः" इति॥)

कुणिन्दः, पुं, (कुण शब्दे+"कुणिपुल्योः किन्दच्"। उणां ४। ८५। इति किन्दच्।) शब्दः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुण्टकः, त्रि, (कुटि+ण्वुल्।) स्थूलः। इति शब्दमाला। मोटा इति भाषा॥

कुण्ठः, त्रि, (कुण्ठति क्रियासु मन्दीभूतो भवति। कुठि+अच्।) क्रियासु मन्दः। अकर्म्मण्यः। इत्यमरः। २। १। १७॥
(यथा, शङ्करकविकृते विष्णुस्तोत्रे ३४।
"वैकुण्ठीयेऽत्रकण्ठे वसतु मम मतिः कुण्ठभावं विहाय" ॥) मूर्खः। इति मेदिनी॥

कुण्ठकः, त्रि, (कुण्ठति कुण्ठयति वा आत्मानं जडीभूतं करोति। कुठि+ण्वुल्।) मूर्खः। इति शब्दमाला॥

कुण्ठितः, त्रि, (कुठि+कर्त्तरि क्तः।) सङ्कुचितः। यथा। "दशवदनभुजानां कुण्ठिता यत्र शक्तिः"॥ इति महानाटकम्॥

कुण्डं, क्ली, (कुणतीति। "अमन्तात् डः"। उणां १। ११३। इति डः।) मानभेदः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते जलं यत्र। कुड़ि+अधिकरणे घञ्।) देवजलाशयः। इति मेदिनी॥ जलाधारविशेषः। चौवाचा इति भाषा॥
तज्जलगुणाः। अग्निकफकारित्वम्। रूक्षत्वम्। मधुरत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ कफाजनकत्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ (पात्रविशेषः। यथा, रघौ १। ८४।
"स्रुतं कोश्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृतादपि" ॥)
होमीयाग्न्याश्रयः। तत्तु प्रायश्चतुर्हस्तमितं भवति तस्य विधिः। तत्र मत्स्यपुराणम्।
"प्रागुदक्प्लवनां भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः" ॥
प्रागुदक्प्लवनां पूर्व्वनीचां उत्तरनीचां वा॥
तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितागाथा।
"सर्व्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्व्वदम्"।
चतुरस्रं चतुष्कोणम्॥ भविष्योत्तरम्।
"सहस्रे त्वथ होतव्ये कुर्य्यात् कुण्डं कराात्मकम्।
द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्" ॥
द्विहस्तादिके यामलः।
"पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य कोणसूत्रेण निर्म्मितम्।
उत्तरोत्तरकुण्डानां मानं तत्परिकीर्त्तितम्" ॥
पूर्व्वपूर्व्वस्य कुण्डस्य हस्तद्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण ईशानान्नैर्ऋतिकोणदत्तसूत्रेण परिमितं यन्मानं उत्तरोत्तरकुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादिमानं न तु प्रकृतहस्तद्वैगुण्यादिमितम्। तथात्वे द्विहस्तादिमितस्य चतुर्हस्तपरिमाणापत्तेः। क्षेत्रकस्य भूमेः परिमाणवत्॥
वशिष्ठपञ्चरात्रे।
"यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदिष्यते।
हस्तैके मेखलास्तिस्रो वेदाग्निनयनाङ्गुलाः॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः।
चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः" ॥
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुण्डवेष्टिता मृद्घटिताः। ताश्च खातदेशाद्द्वाह्ये एकाङ्गुलरूपं कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण चेत्यादिक्रमेण वेदाद्यङ्गुलाः। एतद्विपरीतास्तन्त्रान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः। वेदाश्चत्वारः अग्नयस्त्रयः नयने द्वे रसाः षट् गुणास्त्रयः वसुतर्कयुगानि अष्टषट्चत्वारि॥ पिङ्गलामते।
"खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्" ॥
एककुण्डस्य पश्चिमदिक्कर्त्तव्यतामाह महादाननिर्णये वशिष्ठपञ्चरात्रम्।
"भुक्तौ मुक्तौ तथा पुष्टौ जीर्णोद्धारे तथैव च।
सदा होमे सदा शान्तावेकं वारुणदिग्गतम्" ॥
शारदातिलके।
"होतुरग्र योनिरासामुपर्य्यश्वत्थपत्रवत्।
मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता॥
षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी।
एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्य्यादीषदधोमुखम्॥
एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्द्धयेत्॥
स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम्" ॥
आसां मेखलानां अश्वत्थपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलविस्तृतमूलात् यथोक्तक्रमेण एकाङ्गुलान्तःसंकुचितविस्तारा॥ यामले।
"नालमेखलयोर्म्मध्ये परिधेः स्थापनाय च।
रन्ध्रं कुर्य्यात्तथा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि" ॥
परिधौ स्तदिन्यासानाह छन्दोगपरिशिष्टे।
"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः।
त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तु चतुर्द्दिशम्॥
प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम्।
न्यसेत् परिधिमन्यञ्चेदुदगग्रः स पूर्व्वतः" ॥
अत्रणाः छिद्ररहिताः अभितोऽग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणतः उत्तरतः पश्चात् पश्चिमे उदगग्रं उत्तराग्रम्॥ त्रैलोक्यसारेऽपि।
"कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता।
अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा" ॥
कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकारमूलदेशयुक्ता नता नम्रा अङ्गुष्ठमितमृद्घटितमेखलावेष्टनयुक्ता तथात्वे हस्तगलिताज्यस्थित्या कुण्डे तत्पाता भवतीत्यर्थः॥ पञ्चरात्रे।
"कल्पयेदन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभाम्।
मुष्ट्यरत्न्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधविस्तृता॥
नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत्।
यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः॥
नाभिक्षेत्रं त्रिधा कृत्वा मध्ये कुर्व्वीत कर्णिकाम्।
बहिरंशद्वये नाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत्" ॥*॥
तत्र कुण्डस्य दोषानाह विश्वकर्म्मा।
"खाताधिके भवेद्रोगी हीने धेनुधनक्षयः।
वक्रकुण्डे च सन्तापो मरणं छिन्नमेखले॥
मेखलारहिते शोको ऽभ्यधिके वित्तसंक्षयः।
भार्य्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम्॥
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्" ॥
अत एव वशिष्ठसंहितायाम्।
"तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्।
हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्म्मणि" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कुण्डं, क्ली स्त्री, (कुण्ड्यते रक्ष्यते भक्ष्यादि अस्मिन्। कुड़ि रक्षणे+अच।) स्थाली। इत्यमरभरतौ।

कुण्डः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते कुलं अनेन। कुड़ि-दाहे+करणे घञ्।) अमृते भर्त्तरि जारजः। जीवति भर्त्तरि उपपतिजातः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥ स्वामी वाँचिया थाकिते उपपतिजात विजन्म सन्तान इति भाषा॥ (यथा मनुः ३। १७४।
"पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः"॥ सर्पविशेषः। यथा महाभारते। १। १२३। ६८।
"कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तक्षकश्च महोरगः" ॥)

कुण्डकीटः, पुं, (कुण्डे नरककुण्डे स्थितः कीट इव चार्व्वाकसंसृष्टत्वात्।) चार्व्वाकवचनाभिज्ञपुरुषः। पतितब्राह्मणीपुत्त्रः॥ (कुण्डे योनिकुण्डे कीट इव।) दासीकामुकः। इति मेदिनी॥

कुण्डगोलकं, क्ली, (कुण्डे पात्रविशेषे गोलं गोलाकारं कं जलं अत्र।) काञ्जिकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (काञ्जी इति भाषा॥ * ॥ कुण्डश्च गोलकश्च इति द्वन्द्वकृते कुण्डगोलकौ। यथा मनुः। ३। १७४।
"परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ।
पत्यौ जीवति कुण्डः स्यात् मृते भर्त्तरि गोलकः"॥)

कुण्डगः, पुं, (कुण्डं तदाकारं गच्छति। गम+बाहुलकात् खः डिच।) कुड्मम्। वास्त्वादितस्थानम्। इति हेमचन्द्रः॥

कुण्डपाय्यः, पुं, (कुण्डैः चमसैः पीयतेऽत्र सोमः। कुण्ड+पा+अधिकरणे यत् युगागमश्च निपात्यते।) क्रतुः। इति मुग्धबोधम्॥

कुण्डलं, क्ली, (कुण्ड्यते रक्ष्यते इति कुडि रक्षायां +वृषादित्वात् कलच्। यद्वा कुण्डं तदाकारं लाति गृह्णातीति। ला+कः।) स्वनामख्यात-कर्णभूषणम्। (यथा विष्णुध्याने।
"ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी" ॥)
तत्पर्य्यायः। कर्णवेष्टनम् २। इत्यमरः।२।६।१०३। पाशः। वलयः। इति मेदिनी॥ (पुं, कौरव्यकुलज-सर्पविशेषः। यथा महाभारते १।५७।१३।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥
पुंलिङ्गेऽस्य रक्तकाञ्चनवाचकता उक्ता। यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रक्तपुष्पः कोविदारो युग्मपत्रस्तु कुण्डलः" ॥)

कुण्डलिनी, स्त्री, (कुण्डलिन्+स्त्रियां ङीप्।) कुल-कुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"ध्यायेत् कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीम्।
तामिष्टदेवतारूपां सार्द्धत्रिवलयान्विताम्॥
कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम्।
तामुत्थाप्य महादेवीं प्राणमन्त्रेण साधकः॥
उद्यद्दिनकरोद्योतां यावच्छ्वासं दृढ़ामनः।
अशेषासुभशान्त्यर्थं समाहितमनाश्चिरम्।
तत्प्रभापटलव्याप्तं शरीरमपि चिन्तयेत्" ॥
इति तन्त्रसारः॥ * ॥
गुड़ूची। इति राजनिर्घण्टः॥ मिष्टान्नविशेषः। जिलिपी इति भाषा। तस्य पाकप्रकारो यथा।
"नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः।
प्रस्थार्द्धपरिमाणेन दध्यम्लेन प्रलेपयेत्॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम्।
घृतमर्द्धशरावञ्च घोलयित्वा घटे क्षिपेत्॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम्।
तां सुपक्वां घृताद्गीत्वा सितापाके तनुद्रवे॥
कर्पूरादिसुगन्धे च स्नपयित्वोद्धरेत्ततः" ॥
अस्या गुणाः।
"एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या चेन्द्रियतर्पणी" ॥
इति भावप्रकाशः॥

कुण्डली, स्त्री, (कुण्डल+जातौ ङीष्।) मिष्टान्न-विशेषः। जिलिपी इति भाषा। इति पाकराजे-श्वरः॥ * ॥ कुलकुण्डलिनी शक्तिः। यथा,—
"त्रिकोणं तस्य विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम्।
तद्दूरे कामवायुर्जीवरूपोऽतिचञ्चलः॥
अधोमुखस्तत्र लिङ्गः स्वयम्भुस्तेन चाल्यते॥
नीवारशूकवत्तन्वी कुण्डली परदेवता॥
शङ्खतुल्यनिभा देवी सार्द्धत्रिवलयान्विता।
मुखेनाच्छाद्य ब्रह्मास्यं तया संवेष्टितः प्रभुः॥
डाकिनी ह्यत्र वसति द्वारपाली सयष्टिका।
यः साधकोऽत्र रमते स दिव्यो नैव मानुषः" ॥
इति सम्मोहनतन्त्रम्॥ (अस्याः पर्य्याया यथा, षट्चक्रदीपिकायाम्। ३।१०४॥ कुटिलाङ्गी २ कुण्डलिनी ३ भुजङ्गी ४ शक्तिः ५ ईश्वरी ६ अरु-न्धती ७॥) गुड़ूची। काञ्चनवृक्षः। इति मेदिनी। (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च स्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे॥)
कपिकच्छुः। सर्पिणीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुण्डली, [न्] पुं, (कुण्डलं अस्त्यस्य इति इनिः। कुण्डलाकारेण स्थितेरस्य तथात्वम्।) सर्पः। इत्य-मरः।१।८।७॥ वरुणः। (कुण्डलं कुण्डलवदा-कारं शरीरे अस्त्यस्य।) मयूरः। इति मेदिनी॥ चित्तलमृगः। इत्यजयपालः। (विष्णुः। यथा, महाभारते १३।१४९।११०।
"अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्ज्जितशासनः" ॥)
कुण्डलयुक्ते, त्रि। इति मेदिनी। (यथा गोः रामा-यणे।३।९।११।
"इमे च पुरुषा दिव्या यान्त्यस्य रथमन्तिकात्।
परं शुभाः कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः" ॥)

कुण्डाशी, [न्] त्रि, (कुण्डं योनिकुण्डं तदुप-लक्षीकृत्य अश्नाति जीवनयात्रां यापयतीति। कुण्ड+अश्+णिनिः।) भगभक्षकः। कोटना इति भाषा। इति महाभारते दानधर्म्मः। (कुण्ड-स्य जारजातस्य अन्नं अश्नातीति।) कुण्डान्नभोजी। तस्य नरको यथा,—
"रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा।
सूची माहिषकश्चैव पर्व्वकारी च यो द्विजः॥
आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः।
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये" ॥
इति विष्णुपुराणे।२।६।२०,२१॥ "रङ्गो-पजीवी नटमल्लादिवृत्तिः। कैवर्त्तः धीवरवृत्तिः पत्यौ जीवति जाराज्जातः कुण्डः तदन्नभोजी कुण्डाशी। सूची पिशुनः। माहिषो महिषोप-जीवी। यद्वा।
'महिषीत्युच्यते भार्य्या भगेनोपार्ज्जितं धनम्।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिषकः स्मृतः' ॥
इति स्मृतिप्रोक्तः। पर्व्वकारी धनादिलोभेना-पर्व्वसु अमावस्यादिक्रियाप्रवर्त्तकः। पर्व्वगामीति पाठे पर्व्वसु स्त्रीगामी। शाकुनिः पक्षिजीवी। शुभनिमित्तशकुनोपजीवी वा। ग्रामयाजकः ग्रा-मार्थे यज्वा"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (धृतराष्ट्रपुत्रः। यथा महाभारते।१।११७।१३।
"कुण्डाशी विरजाश्चैव दुःशला च शताधिका" ॥)

कुण्डिका, स्त्री, (कुण्ड+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च।) कमण्डलुः। इति हेमचन्द्रः॥ पिठरः। इति शब्दचन्द्रिका। कुँड़ि इति भाषा॥ (ताम्रकुण्डम्। स्थाली। सामवेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि।
"अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याक्ष्यध्यात्मकुण्डिका" ॥)

कुण्डिनं, क्ली, विदर्भनगरम्। इति हेमचन्द्रः। (यथा, हरिवंशे।
"कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष! भोजपुत्रस्य शासनात्" ॥)

कुण्डिनः, पुं, (कुडि रक्षायां दाहे च "बहुलमन्य-त्रापि"। उणां।२।४९। इति इनच्।) मुनि-विशेषः। इत्युणादिकोषः। (यथा, आश्वलायने।
"कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति" ॥
कुरुवंशीयनृपभेदः। स च धृतराष्ट्रस्य पुत्रः। यथा महाभारते १।९४।५६।
"हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः" ॥)

कुण्डी, स्त्री, (कुडि+इन्। ततो वा ङीप्। कुण्ड+संज्ञायां वा ङीष्।) कमण्डलुः। इत्यमरः।२।७।४६॥ स्थाली। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुण्डीरः, पुं, (कुण्ड्यते दह्यते संसारानलसन्तापेन। कुड़ि+ईरन्।) मनुष्यः। (कुण्ड्यते रक्ष्यते दुर्ब्ब-लो येन।) बलवति त्रि। इति धरणी॥

कुत् आस्तृतौ। सौत्रधातुरयम्। इति कविकल्प-द्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कुतपः। इति दुर्गा-दासः॥ कुत् अपस्त्यः कुतपः कालविशेषः। छत्ति-रचितस्नेहपात्रञ्च। इति केचित्॥

कुतः, [स्] अ, प्रश्नः। पञ्चम्यर्थः। निह्नवः। इति विश्वः। (यथा, विष्णुपुराणे।१।१९।३७।
"सर्व्वभूतात्मके तात! जगन्नाथे जगन्मये।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः" ॥)

कुतनुः, पुं, (कुत्सिता तनुर्यस्य। पिङ्गलनेत्रत्वात् तथा-त्वम्।) कुवेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (त्रि, कुत्सितशरीरः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

कुतपः, पुं क्ली, अह्नोऽष्टमोऽंशः। दिवसस्याष्टमो मूहूर्त्तः। यथा,—
"अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः" ॥
इति श्राद्धतत्त्वे मत्स्यपुराणवचनम्॥ * ॥ पारि-भाषिककुतपा यथा,—
"मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः।
अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः" ॥
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः॥ स च त्रिंश-द्दण्डदिनमाने द्वितीयप्रहरशेषदण्डावधि तृतीय-प्रहरप्रथमदण्डपर्य्यन्तकालः। इत्यमरः।२।७।३१॥ स तु एकोद्दिष्टश्राद्धारम्भकालः। यथा,—
"आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्" ॥
इति श्राद्धतत्त्वम्॥
"दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणामन्नमक्षयम्" ॥
इति शातातपः॥ * ॥ दौहित्रः। वाद्यम्। छाग-लोमजकम्बलम्। कुशद्वयम्। इति मेदिनी॥

कुतपः, पुं, (कुत्सितं पापं तपति कुं भूमिं तपति वा। तप+अच्। कुत्+कपन् वा।) सूर्य्यः। वैश्वा-नरः। द्विजन्मा। अतिथिः। गौः। भागिनेयः। इति हेमचन्द्रः॥

कुतुकं, क्ली, (कुत्+बाहुलकात् उकञ्।) कौतु-कम्। इत्यमरः।१।७।३१॥ (यथा, गुमानि-कविकृतोपदेशशतके।१०२।
"कुतुकाय कोविदानां मूढ़मतीनां महोपकाराय।

निरमाङ्क्षविगुंमानिः शतोपदेशप्रबन्धममुम्" ॥)

कुतुपं, क्ली पुं, (कुतप + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुतपः । दिनस्याष्टममुहूर्त्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुतुपः, पुं, (ह्रस्वा कुतुः ततो डुप् च । ततः पृषोदरात् अकारागमे साधुः ।) चर्म्मनिर्म्मितात्पस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ कोट कुपो इति भाषा ॥

कुतूः, स्त्री, (कुत्सितं तन्यते । तन् बाहुलकात् कूः । टिलोपश्च ।) चर्म्मनिर्म्मितस्नेहपात्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३३ ॥ मसक इति कुपो इति च भाषा ॥

कुतूणकः, पुं, (कु ईषत् तूणयति सङ्कोचयति चक्षुः यः । कु + तूण सङ्कोचे + ण्वुल् ।) बालरो विशेषः । स तु नेत्ररोगः । कतुया इति भाषा । तस्य लक्षणम् ॥

"कुतूणकः क्षीरदोषाच्छिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तन्नेत्रं कण्डूरञ्च स्रवेन्मुहुः ॥
शिशुः कुर्य्याल्ललाटाक्षिकूटनासावघर्षणम् ।
शक्तो नार्कप्रभां द्रष्टुं न वर्त्मोन्मीलनक्षमः" ॥

इति माधवकरः ॥ कुकूणक इत्यपि पाठः ॥ (यथा,

"कुकूणकः शिशोरेव दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः ॥
स्यात्तेन शिशुरच्छूनताम्राक्षो वीक्षणाक्षमः ।
स वर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्द्दनः" ॥

इत्युत्तरतन्त्रे ८ अध्याये वाभटेनोक्तम् ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥

"शुण्ठी भृङ्गनिशाकल्कः पुटपाकः ससैन्धवः ।
कुकूणकेऽक्षिरोगेषु भद्रमास्योतनं हितम् ॥
क्रिमिशालशिलादार्व्वी लाक्षाकाञ्चिकगैरिकैः ।
चूर्णाञ्जनं कुकूणे स्याच्छिशूनां पोथकीषु च ।
सुदर्शनामूलचूर्णादञ्जनं स्यात् कुकूणके" ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)

कुतूहलं, क्ली, (कुतूं चर्म्ममयतैलादिपात्रवत् अन्तर्हलति सोत्सुकं करोति । हल + अच् ।) अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः । तत्पर्य्यायः । कौतूहलम् २ कौतुकः ३ कुतुकम् ४ । इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ चित्रम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे १ । ११९ ।

"प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत्" ॥

नायिकालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ११९ ।

"रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलम्" ॥)

कुतूहलः, त्रि, प्रशस्तः । अद्भुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुट्टं, क्ली, (कुत्सितं दृष्टमिव ।) कुम्भी । इति धारावली । पाना इति भाषा ॥ (कुम्भिकाशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुत्र, व्य, ("सप्तम्यास्त्रल्" । ५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) कस्मिन् इति व्याकरणम् । कोथाय इति भाषा ॥ (यथा, महानाटके ।

"हा ! सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा कुत्र दृष्टा" ॥)

कुत्रचित्, व्य, (कुत्र च चित् च इति द्वन्द्वसमासः । मुग्धबोधमते "किमः क्वत्राचिच्चनौ" । इति चित् ।) कोनखाने इति भाषा । इति व्याकरणम् । (यथा महाभारते । ३ । १४२ । ५३ ।

"असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित्" ॥)

कुत्स ङ क ञ अवक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ चुरां-आत्मं-उभय-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्गाद्योपधः । अवक्षेपो निन्दा । ङ क,यो न कुत्सयते कुत्स्यमिति हलायुधः ॥ ञ, कुत्सयति कुत्सयते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । कदाचित् परस्मैपदार्थो अकारः । इति दुर्गादासः ॥

कुत्सनं, क्ली, (कुत्स + भावे ल्युट् ।) निन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनौ ४ । १६३ ।

"नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम्" ॥

कुत्स्यते निन्द्यतेऽनेन । करणे ल्युट् । निन्दासाधनधर्म्मः । त्रि कुत्सायुक्तः ॥)

कुत्सला, स्त्री (कुत्सं क्रयविक्रययोर्निषिद्धतया निन्दां लाति । ला + कः + टाप् ।) नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुत्सा, स्त्री, (कुत्स निन्दने + भावे अप्-टाप् च ।) कुत्सनम् । तत्पर्य्यायः । अवर्णः २ आक्षेपः ३ निर्व्वादः ४ परीवादः ५ अपवादः ६ उपक्रोशः ७ जुगुप्सा ८ निन्दा ९ गर्हणम् १० । इत्यमरः । १ । ६ । १३ ॥ गर्हा ११ निन्दनम् १२ कुत्सनम् १३ परिवादः १४ जुगुप्सनम् १५ अपक्रोशः १६ भर्त्सनम् १७ अपवादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ उपरागः १९ अवध्वंसः २० घृणा २१ धिक् २२ सामि २३ । इति जटाधरः ॥

कुत्सितं, क्ली, (कुत्स + कर्म्मणि क्तः ।) कुष्ठनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुड् इति भाषा ॥)

कुत्सितः, त्रि, (कुत्स + क्तः ।) निन्दितः । तत्पर्य्यायः । निकृष्टः २ प्रतिकृष्टः ३ अर्व्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ । अवमः ७ अधमः ८ कुपूयः ९ अवद्यः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२ अणकः १३ इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ रेपः १४ अरमः १५ आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ कुप्रियः १८ । इति जटाधरः ॥ आखेटः १९ रेपसः २० काण्डः २१ गर्हितः २२ अपकृष्टकः २३ । इति शब्दरत्नावली ॥

कुथ इ क्लेशे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकञ्च-सेट् इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कर्म्मणि कुन्थ्यते । क्लेश इह दुःखानुभवः । शीतार्त्तः न कुन्थतीति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

कुथ य पूतित्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) पूतित्वं दुर्गन्धीभावः । य, कुथ्यति मीनो दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । चुकोथ । इति दुर्गादासः ॥

कुथः, पुं स्त्री, (कुथ्नाति शोभां क्लेशं वा । कुथ इ हिंसायां अच् । आगमविधेरनित्यत्वात् न नुमागमः ।) गजपृष्ठस्थितचित्रकम्बलम् । हातिर पिठेर झुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रवेणी २ आस्तरणम् ३ वर्णः ४ परिस्तोमः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥ प्रवेणिः ६ परिस्तोमः ७ कुथा ८ कुथम् ९ । इति तट्टीका ॥ वोथः १० आस्तरः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"कुथा कन्या समाख्याता कुथः स्यात् करिकम्बलम् ।
कुथः कुशः कुथः कीटः प्रातःस्नायी द्विजः कुथः" ॥

यथा महाभारते २ । ५१ । ३६ ।

"शतशश्च कुथांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन्" ॥)

कुथः, पुं, (कुथ + अच् ।) कुशतृणम् । इत्यमरः । २ । ४ । १६६ ॥ (यथा रामायणे । २ । ३० । १४ ।

"शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात् सुखतरं ततः" ॥)

कुथोदरी, स्त्री, (कुथं हिंसात्मकमुदरं यस्याः सा ।) निकुम्भदुहिता । कुम्भकर्णपौत्री । सा च कल्किदेवेन हता । यथा ।

मुनय ऊचुः ।

"दृष्टा विश्वयशःपुत्त्र ! कुम्भकर्णात्मजात्मजा ।
कुथोदरीति विख्याता गगनार्द्धसमुत्थिता ॥
कालकञ्जस्य महिषी विकञ्जजननी च सा ।
हिमालये शिरः कृत्वा पादौ च निषधाचले ॥
शेते स्तनं पाययन्ती विकञ्जं प्रस्रुतस्तनी ।
तस्या निश्वासवातेन विवशा वयमागताः ॥
दैवेनैव समानीताः प्राप्तास्तव पदाम्बुजम् ।
मुनयो रक्षणीयास्ते रक्षःसु च विपत्सु च ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा कल्किः परपुरञ्जयः ।
सेनागणैः परिवृतो जगाम हिमवद्गिरिम्" ॥

इत्यादि ॥

"सा क्रुधोत्थाय सहसा ननर्द परमाद्भुतम् ।
तेन नादेन महता विस्रस्ताश्चाभवन् जनाः ।
निपेतुः सैनिकाः सर्व्वे मूर्च्छिता धरणीतले ॥
सा रथांश्च गजांश्चापि विवृतास्या भयानका ।
जघास श्वासवातेन समानीय कुथोदरी ॥
सेनागणास्तदुदरं प्रविष्टाः कल्किना सह ।
यथर्क्षमुखवातेन प्रविशन्ति पिपीलिकाः ॥
तद्दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वा हाहाकारं प्रचक्रिरे ।
तत्रस्था मुनयः शेपुर्जपुश्चान्ये महर्षयः ॥
निपेतुरन्ये दुःखार्त्ता ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
ससदुः पृष्ठयोधा ये जहसुस्तन्निशाचराः ॥
जगतां कदनं दृष्ट्वा सस्मारात्मानमात्मना ।
कल्किः कमलपत्राक्षः सुरारातिनिसूदनः ॥
बाणाग्निं चेलचर्म्मिभ्यां काष्ठैर्यानदारुभिः ।
प्रज्वाल्योदरमध्येन करवालं समाददे ॥
तेन खड्गेन महता कुक्षिं निर्भिद्य बन्धुभिः ।
बलिभिर्भ्रातृभिर्व्वाहैर्वृतः शस्त्रास्त्रपाणिभिः ॥
बहिर्ब्बभूव सर्व्वेशः कल्किः कल्कविनाशनः ।
सहस्राक्षो यथा वृत्रकुक्षिं दम्भोलिनेमिना ॥
योनिरन्ध्राद्गजरथास्तुरगाश्चाभवन् बहिः ।
नासिकाकर्णविवरात् केऽपि तस्या विनिर्गताः ॥
ते निर्गतास्ततस्तस्याः सैनिकाश्च धरोत्थिताः ।
तां विव्यधुर्निःक्षिपन्तीं तरसा चरणौ करौ ॥
ममार सा भिन्नदेहा भिन्नकुक्षिशिरोधरा ।
नादयन्ती दिशो द्यां खं चूर्णयन्ती च पर्व्वतान्" ।

इति कल्किपुराणे १६ अध्यायः ॥

कुदालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति विदारयति । कु +

दल् विदारणे + णिच् + अण् ।) कुद्दालः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कुद्दारः, पुं, (कुं पृथ्वीं दारयति विदारयति । कु + दृ + णिच् + कर्म्मण्यण् । पृषोदरात् साधुः ।) कुद्दालः । इति जटाधरः ॥ (काञ्चनवृक्षः । वृक्षमात्रम् । भूविदारणेन समुत्थितत्वात् ॥)

कुद्दालः, पुं, (कुं भूमिं दालयति । कु + दल + णिच् + अण् । पृषोदरात् द्वित्वे साधुः ।) कोविदारवृक्षः । इत्यमरः ।२।४।२२॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डलीताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ भागे ॥ गुणाश्चास्य काञ्चनारशब्दे उक्ताः ॥) भूमिदारणास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ कोदाल इति भाषा । (यथा महाभारते । ३ । १०७ । २३ ।
"समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः ।
कुद्दालैर्ह्रेषकैश्चैव समुद्रं यत्नमास्थिताः" ॥)

कुद्यं, क्ली, (कुद् + क्यप् ।) कुड्यम् । भित्तिः । इत्यमरटीका ॥

कुन्द्र, इ क मिथ्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) पञ्चमस्वरी । दन्त्यवर्ग-तृतीयोपधः । इ क कुन्द्रयति नीचः । मिथ्यां वदतीत्यर्थः । कुन्द्र इत्यनेनेवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदेषूच्चारणभेदार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्द्रकः,पुं, (कुन्द्रं मिथ्येव कायते अनित्यत्वात् क्षणभङ्गुरत्वाच्च । कै + कः । निपातनात् साधुः ।) मञ्च-विशेषः । मञ्चोपरिमण्डपः । तत्पर्य्यायः । उद्घाटः २ पिठरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुन्द्रङ्गः, पुं, (कु ईषत् उद्गतो रङ्गः रङ्गनं यत्र अनित्यत्वात् । कु + उत् + रन्ज + अधिकरणे घञ् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मञ्चमण्डपः । इति हारावली ॥

कुन्द्रवः, पुं, (कुं भूमिं द्रावयति । कु + द्रु + अन्तर्णिच् अच् ।) कोद्रवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (कोद्धान् इति भाषा ॥)

कुध्रः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं धारयति । कु + धृ + मूल-विभुजादित्वात् कः ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा कालिदासोक्तौ ।
"वार्चारेकृष्ठजधगृहतोषुधिपतिः कुध्रेड्जजानिर्गणेड्
गोराडावड्डुरःसरेड्डुतरग्रैवेयकभाडडम् ।
उष्णीषृडनरकानिभिक्लिष्टगिभेडार्ड्गाजिनाच्छच्छविः
स स्वादम्बुमदम्बुदालिगलडगदेवो मुदे वो मृडः" ॥)

कुनखः, पुं, (कुत्सितो नखो यत्र ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
"नखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनाम् ।
कुर्व्वाते दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत् ॥
तदेवाल्पतरैर्दोषैः परुषं कुनखं वदेत्" ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य चिकित्सा यथा ॥
"चिप्ये सटङ्कणाक्षोता मूललेपो नखप्रदः" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥ तथाच सुश्रुते ।
"अभिघातात् प्रदुष्टो यो नखो रूक्षोऽसितःखरः ।
भवेत्तु कुनखं विद्यात् कुलीनमिति संज्ञितम्" ॥
अयं हि रोगः जन्मान्तरीयसुवर्णापहरणाकृतप्रायश्चित्तस्य भुक्तावशिष्टमहापातकस्य चिह्नरूपः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।
"नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठतिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा" ॥) कुत्सितनखयुक्ते, त्रि ॥

कुनखी [न्] त्रि, (कुनख इति ख्यनामविश्रुतरोगोऽस्यास्तीति ।) कुनखरोगयुक्तः । सङ्कुचितनखः । यथा । "सुवर्णहारी कुनखी । कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं व्रतं चरित्वा तद्दन्तनखावुद्धरेयाताम्" ॥ इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कुनटः, पुं, (कुत्सितं नटतीति । कु + नट् + अच् ।) श्योनाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुत्सितो नटः इति विग्रहे नटाधमः ॥
श्योनाकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुनटी, स्त्री, (कुनट + गौरादित्वात् ङीष् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ९ । १०८ ॥
(अस्याः पर्य्यायाः ॥
"मनःशिला मनोज्ञा च नेपाली कुनटी शिला" ।
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अन्यद्विवरणमस्य मनःशिला शब्दे व्याख्येयम् ॥) धन्याकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्य्याया यथा ॥
"धान्यकं धानकं धान्यं धानाधानेयकन्तथा ।
कुनटी धेनुकाच्छत्रा कुस्तुम्बुरुवितुन्नकम्" ॥
गुणाश्चास्य धन्याकशब्दे ज्ञातव्याः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) नेपालदेशजमनःशिला । इति केचित् । इति भरतः ॥(कुत्सिता नर्त्तकी । अनिपुणा नर्त्तकी ॥)

कुनली, [न्] पुं, (कुत्सित ईषद् वा नलोऽस्यास्तीति इनिः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुनाभिः, पुं, (ईषत् नाभिरिव आवर्त्तवत्त्वात् ।) वातमण्डली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्णवातास इति भाषा ॥ निधिः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुनाशकः,पुं,(ईषत् नाशयति स्पर्शनेन । कु + नश + णिच् + ण्वुल् ।) यवासः । इत्यमरः । २ । ४ । ९१ ॥
(दुरालभा । आल्कुशीति भाषा ॥
अस्य पर्य्याया यथा ॥
"यासोपवासो दुष्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
दुरालभादुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी ॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे १ म भागे ॥)

कुनृच वक्रणे । तौच्छ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । वक्रणमिति वक्र इवाचरतीति क्वौ वक्रं करोतीति ञौ च रूपम् । तेन कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च । तौच्छ्यमल्पीभावः अल्पीकरणञ्च । कुनृचति खलः कुटिलोऽल्पो वा स्यादित्यर्थः । कुनृचति लतां वायुः कुटिलामल्पां वा करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुन्तः, पुं, (कुं भूमिं उनत्ति क्लेदयति । कुं शरीरं उनत्ति भेदयति दारयति वा धातूनामनेकार्थत्वात् उन्द + बाहुलकात् तः । शकन्ध्वादिवत् साधुः ।) गवेधुका । प्रासास्त्रम् । इति मेदिनी ॥ (भल्लास्त्रम् । भाला इति भाषा । यथा कथासरित्सागरे ।
"कुन्तदन्ता कथं कुर्य्यात् राक्षसीव हि सा शिवम्" ॥) चण्डभावः । क्षुद्रजन्तुः । इति विश्वः ॥ क्षुद्रकीटः । उत्कुणम् । (उकुन् इति भाषा ॥)

कुन्तलः, पुं, (कुन्तं उत्कुणं लाति गृह्णाति । ला + कः ।) केशः । (यथा साहित्यदर्पणे ३।१२४।
"कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्" ॥) ह्रीवेरम् । इत्यमरः २ । ६ । ९५ ॥चषकः । यवः । इति मेदिनी ॥ (कुन्तस्य अग्राकारमिव लाति ।) लाङ्गलः । इति विश्वः ॥ ध्रुवकभेदः । यथा,—
"वर्णैः षोड़शभिः कार्य्यः कुन्तलो लघुशेखरे ।
शृङ्गारे च रसे प्रोक्तमानन्दफलदायकः" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (दाक्षिणात्यजनपद-विशेषः । तदधिष्ठाता राजा च यथा महाभारते २ । राजसूयिकपर्व्वणि ३४ । ११ ।
"आकर्षः कुन्तलश्चैव मालवाश्चान्ध्रकास्तथा ।
द्राविड़ाः सिंहलाश्चैव राजा काश्मीरकस्तथा" ॥)

कुन्तलवर्द्धनः, पुं, (कुन्तलान् केशान् स्वरसेन वर्द्धयति । वृध् + णिच् + ल्युः ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुन्तलाः, पुं, (कुन्ताः अस्त्रविशेषा लीयन्ते गृह्यन्ते यत्र । ला + घञर्थे कः ।) देशविशेषः । बहुवचनान्तशब्दोऽयम् । इति मेदिनी ॥ (स च दाक्षिणात्यप्रदेश इत्युच्यते । यथा महाभारते ६।९।५९ ।
"भिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः ।
कोकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः" ॥)

कुन्तलिका, स्त्री, (कुन्तलस्य लाङ्गलस्याग्राकार इव विद्यतेऽस्याः इति ठन् । टाप् अत इत्वं च ।) दध्यादिच्छेदनी । दइकाटा कुरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पालिका २ । इति हारावली ॥ (वालानामौषधम् । यथा सुश्रुते ।
"कुन्तलिका कुरण्टिका प्रभृतीन्युपक्रम्य ॥
अस्याः गुणास्तत्रैवोक्ताः ।
"स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ।
लवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः" ॥
स्वादुतिक्ता कुन्तलिका" ॥)

कुन्तलोशीरं, क्ली, (कुन्तल इव उशीरम् ।) बालकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ बाला इति भषा ॥

कुन्ती, स्त्री, (राज्ञा कुन्तिभोजेन आबाल्यात् पालिता सती पृथा वसुदेवभगिनी कुन्तीति नाम्ना विख्याता । यथा, हरिवंशे ३४ । २३-२४ ।
"पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तु कुरुनन्दन ! ।
शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥
तस्मात् कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा" ॥) पाण्डुराजभार्य्या । सा च शूरसेनराजकन्या पृथा

नाम्ना ख्याता। तत्पिता शूरसेनः तां राज्ञे कुन्तिभोजाय दत्तवान्। इयं हि कन्यावस्थायां मुनिदत्तविद्यापरीक्षार्थं मन्त्रबलाहूतात् सूर्य्यात् कर्णं प्रासोष्ट। विवाहात् परञ्च सा मृगीभूतस्य मुनेः शापात् स्त्रीसङ्गमवर्ज्जितस्य स्वामिनो महाराजपाण्डोराज्ञया धर्म्मादयुधिष्ठिरं पवनाद्भीमं इन्द्रादर्ज्जुनं सुषुवे। इति महाभारते १।६ .. अध्यायः॥ इयञ्च परमसाध्वीतया भगवद्बादरायणादिमहर्षिगणवरप्रभावेण प्रातःस्मरणीया रमणी। यदुक्तम्,—
"अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा।
पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्"॥)
गुग्गुलुवृक्षः। शल्लकी। इति विश्व-मेदिन्यौ॥ शाखाखी। इति जटाधरः॥

कुन्थ श क्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) पञ्चमस्वरी। क्लिशि दुःखानुभवे। श कुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुकुन्थ। इति दुर्गादासः॥

कुन्थुः, पुं, (कुथ्नाति दुःखसहनक्षमो भवति। कुन्थ+उन्।) बौद्धविशेषः। जिनचक्रवर्त्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

कुन्दः, पुं क्ली, (कु कुत्सितं दुर्गन्धादिजनितक्लेशं द्यति नाशयति। कु+दो छेदने+कः। पृषोदरात् नुम्। यद्वा कौतीति। "कुन्दादयश्च"। उणां ४। ९८। इति निपातनात् सिद्धम्।) पुष्पवृक्षविशेषः। कुँदफुलेर गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। माध्यम् २। इत्यमरः।२।४।७३॥ शुक्लपुष्पः ३। इति रत्नमाला॥ मकरन्दः ४ महामोदः ५ मनोहरः ६ मुक्तापुष्पः ७ सदापुष्पः ८ तारपुष्पः ९ अट्टहासकः १० दमनः ११ वनहासः १२ मनोज्ञः १३ वोरटम् १४ वरटम् १५। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, नवग्रहस्तोत्रे शुक्रस्तुतिः।
"ॐ हिमकुन्दमृणालाभं दैत्यानां परमं गुरुम्।
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं भार्गवं प्रणमाम्यहम्"॥)
अपि च। भावप्रकाशे।
"कुन्दन्तु कथितं माध्यं सदापुष्पञ्च तत् स्मृतम्।
कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोविषविपित्तहृत्"॥
अस्य गुणाः। अतिमधुरत्वम्। शीतत्वम्। कषायत्वम्। कैश्यप्रसादनत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। सारकत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पुष्पगुणौ। श्लेष्मकारित्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुन्दः,पुं, कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। (अस्य पर्य्याया यथा॥
"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) भ्रमियन्त्रम्। कुँद इति भाषा। कुवेरस्य निधिविशेषः। इति मेदिनी॥ करवीरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दपुष्पवर्ण इव श्वेततया सत्ययुगे हंसावतारत्वाच्च। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।
"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"।
यद्वा कुं पृथ्वीं कश्यपाय दत्तवान्। दा+कः। द्वितीयाया अलुक्। परशुरामावतारे क्षत्रियहत्यापापशुद्ध्यर्थं मारीचाय अश्वमेधयज्ञे महादानस्य दक्षिणास्वरूपवसुन्धरादानादस्य तथात्वम्। तत्कथा यथा हरिवंशे।
"सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन् यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः।
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्"॥)

कुन्दकः, पुं, (कुन्द+संज्ञायां कन्।) कुन्दुरुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दमः, पुं, (अनिष्टकारित्वात् कुत्सितं उन्दुरादिकं दमयति नाशयतीति। दम+णिच्+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। यद्वा कुन्देन मीयते प्रायेण शुभ्रवर्णत्वात्। कुन्द+मा+घञर्थे कः।) विडालः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। अन्तर्भूतणिजर्थे दृ+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः।) तृणभेदः। कुन्दरा इति कलिङ्गे ख्यातः। तत्पर्य्यायः। कणङ्गरः। २ भिण्टी ३ दीर्घपत्रः ४ खरच्छदः ५ रसालः ६ देवसम्भूतः ७ सहगः ८ मृगवल्लभः ९। अस्य मूलगुणाः। गौल्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तातिसारनाशित्वम्। गोधनानां प्रशस्तत्वम्। बलपुष्टिविवर्द्धनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुन्दवत् निर्म्मलानि धर्म्मानुबन्धीनि फलानि राति ददाति। कुन्द+रा+कः। यद्वा कुं पृथ्वीं, हिरण्याक्षदैत्यं हन्तुकामो भगवान् विष्णुः वराहरूपेण दारयति। दृ+णिच+अच् पृषोदरात् मुमि साधुः। विष्णुः। यथा महाभारते १३।१४९।१००।
"कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्ज्जन्यः पवनोऽनिलः"॥)

कुन्दिनी, स्त्री, (कुन्दानां पद्मानां समूहः। खलादित्वात् इनिः। स्त्रियां ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुन्दुः, स्त्री, (कुं भूमिं दृणातीति। कु+दृ+बाहुलकात् डुः।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला अमरटीका च॥ (कुन्दशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्॥) मूषिके पुं। इतिशब्दरत्नावली॥

कुन्दुरः, पुं, (कुं भूमिं दारयति। दृ विदारे+उरन्।) कुन्दुरुनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुन्दुरुः, पुं, स्त्री, (कुं भूमिं उनत्ति। उन्द्+मृगय्वादित्वात् निपातनात् साधुः।) स्वनामख्यातसुगन्धिद्रव्यम्। यस्य निर्यासे कुन्दुरुखोटि इति ख्यातिः। तत्पर्य्यायः। पालङ्का २ मुकुन्दः ३ कुन्दः ४। इत्यमरः।२।४।१२१॥ पालङ्की ५ मुकुन्दुः ६ कुन्दुः ७ कुन्दुरः ८। इति तट्टीकायां भरतः॥ कुन्दुरुकः ९ सौराष्ट्रः १० शिखरी ११ कुन्दकः १२ तीक्ष्णः १३ गोपुरकः १४ बहुगन्धः १५ पालिन्दः १६ भीषणः १७ तीक्ष्णगन्धः १८ वली १९। इति जटाधरः॥ अपि च।
"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि।
कुन्दुरुर्म्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत्।
ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। कफपित्तार्त्तिदाहनाशित्वञ्च। अस्य पानलेपनयोर्गुणः। शिशिरत्वम्। प्रदरामयशान्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अलक्ष्मीरक्षोज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ (अस्य व्यवहारो यथा वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ऽष्टादशशतिकप्रसारणी तैले॥
"कर्पूरं कुन्दुरुनिशालवङ्गध्यामचन्दनम्"॥ * ॥)

कुन्दुरुकः, पुं, स्त्री, (कुन्दुरु+स्वार्थे कन्।) कुन्दुरुनाम सुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुन्दुरुकी, स्त्री, (कुन्दुरुक+जातित्वात् ङीष्।) शल्लकीवृक्षः। इत्यमरः।२।४।१२४॥

कुप इ कि स्तृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुम्प्यते। कि कुम्पयति कुम्पति। स्तृतिराच्छादनम्। इति दुर्गादासः॥

कुप, क द्युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क कोपयति। इति दुर्गादासः॥

कुप य इर् कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्-इरित्।) कोपो नेत्रलौहित्यादिहेतुश्चित्तविकारः। य, कुप्यति माता शिशवे। इर्, अकुपत् अकोपीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। "कदाचित् कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी"। इति तु कुप्यतीति कुप् ततः स इवाचरति इति ये साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

कुपथः, पुं, कुत्सितः पन्थाः। (पाणिनिमते कापथ इति नित्यं स्यात्। वोपदेवमते तु "पथि पुरुषे वा"। इति सूत्रेण विभाषया कोः कादेशः।) कापथः। इति शब्दरत्नावली। (यथा, श्रीमद्भागवते ५।६।१०। "अधर्म्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः प्रवर्त्तयिष्यति"॥
कुपथः सेव्यत्वेनास्त्यस्य। अर्श आदित्वात् अच्। कुपथगामिनि, त्रि। यथा महाभारते।१।६७।२९।
"कुपथस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्! महासुरः। सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः"॥)

कुपाणिः, त्रि, (कुत्सितः पाणिर्यस्य।) वक्रहस्तः। इति जटाधरः। कोपा इति भाषा॥

कुपिनी, [न्] पुं, (कुपिनी मत्स्यधानी अस्यास्तीति। व्रीह्यादित्वात् इनिः।) कैवर्त्तः॥ इति त्रिकाण्डशेषः। जालिया इति भाषा॥

कुपिनी, स्त्री, (कुम्प्यते रुध्यते मत्स्योऽत्र। कुप इ कि स्तृतौ अधिकरणे बाहुलकात् इनिः। स्त्रियां ङीप् पृषोदरादित्वात् साधुः।) स्वल्पमत्स्यधानी। इति शब्दरत्नावली। खालुइ इति भाषा॥

कुपिन्दः, पुं, (कुम्पयति विस्तारयति सूत्राणि। कुप इ कि स्तृतौ+"कुपेर्वा वश्च"। उणां ४। ८६। इति किन्दच्।) तन्तुवायः। इत्युणादिकोषः॥

कुपीलुः, पुं, (कुत्सितः पीलुः।) कारस्करवृक्षः तिन्दुकविशेषः। मधुरतेन्दु माकड़ाकेँदु इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। कालकः २ दीर्घपत्रकः ३ कुलकः

४ काकतिन्दुकः ५ काकपीलुकः ६ काकेन्दुः ७ विषतिन्दुः ८ मर्कटतिन्दुकः ९ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । वातमदकारित्वम् । लघुत्वम् । व्यथाहरत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तास्रनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

कुपूयः, त्रि, (कुत्सितं पूयते । पूयीङ् विशरणे + पचाद्यच् ।) कुत्सितः । जात्याचारादिनिन्दितः । इत्यमरभरतौ ॥

कुप्यं, क्ली, (गुप्यते रक्ष्यते द्रव्यादिकमत्र । गुपू रक्षणे । "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इति क्यबन्तो निपातितः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् ।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुः । इत्यमरः । २ । ९ । ९१ ॥ (यथा, महाभारते । १५ । ६ । ११ ।
"भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ! ।
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमथो बलम्" ॥)
दस्ता इति ख्यातधातुः । इत्यष्टधातुमध्ये वैद्यकम् ॥

कुप्यशाला, स्त्री, (कुप्यानां स्वर्णरूप्याभ्यामन्येषां भाजनादीनां शाला गृहम् ।) स्वर्णरूप्यभिन्नधातुपात्रादिनिर्म्माणादिगृहम् । काँसारिर दोकान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सन्धानी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुप्रियः, त्रि, (कुत्सितं प्रीणातीति । कु + प्री + "इगुपधज्ञेति" । ३ । १ । १३५ । कः ।) अधन्यः । इति हलायुधः ॥ (बहुव्रीहौ तु कुत्सितप्रियः ॥)

कुब इ कि स्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुम्ब्यते । कि कुम्बयति कुम्बति । स्तृतिराच्छादनम् । इति दुर्गादासः ॥

कुबे(वे)रः, पुं, (कुम्बतीति । कुब इ कि आच्छादने "कुम्बेर्नलोपश्च" । उणां १ । ६० । इति एरक् । नलोपश्च । यद्वा कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य । पिङ्गलनेत्रत्वात्तथात्वम् ।) यक्षराजः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (स च विश्रवस ऋषेरिलविलायां जातः । स तु त्रिपात् अष्टदन्तः नेकराक्षश्च । यथा, वायुपुराणे ।
"कुत्सायां क्वितिशब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" ॥
तथा काशीखण्डे देवीदत्तशापोक्तौ च ।
"कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत !" ॥)

कुब्जः, त्रि, (कु ईषत् उब्ज आर्ज्जवमस्य । उब्ज आर्जवे घञ् शकन्ध्वादिवदुलोपः ।) वायुनोन्नतहृदयः । उन्नतपृष्ठश्च । कुजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गडुः २ गडुलः ३ इत्यमरः ॥ न्युब्जः ४ गडुरः ५ इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणमाह ।
"हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सरुक् ।
क्रुद्धो वायुर्यदा कुर्य्यात्तदा तं कुब्जमादिशेत्" ॥
इति माधवकरः ॥ यदेत्युक्त्या यदिवेति विकल्पार्थत्वेन न पुनरुक्तिदोषः । नन्वन्तरायामः क्रोड़नतो भवति बहिरायामः पृष्ठनतो भवति ताभ्यामस्य को भेदः । उच्यते । अन्तरायामबहिरायामयोः प्रकृतस्यैवान्तःशरीरस्य बहिःशरीरस्य चावननमत्र तु हृदयं पृष्ठं वा शरीराद्बहिर्भवतीति भेदः ॥ * ॥

अथ चिकित्सा ।
"बाह्यायामेऽन्तरायामे धनुस्तम्भे च कुब्जके ।
योज्यं प्रसारिणीतैलं तेन तेषां शमो भवेत् ॥
वातव्याधिषु सामान्या याः क्रियाः कथिताः पुरा ।
कर्त्तव्या एव ताः सर्व्वास्तेष्वेतद्विशेषतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, हरिवंशे ८३ । ३४ ।
"तान्तु कुब्जां स्वड़ोर्मध्ये ह्यङ्गुलेनाग्रपाणिना ।
शनैः सन्तोड़यामास कृष्णो लीलाविधानवित्" ॥
रोगविशेषस्यास्य चिकित्सार्थं वटिकौषधं यथा ॥ * ॥
"रसौ गन्धौ समौ शुद्धौ तालकञ्चाभया तथा ।
विषं व्योषञ्च कटुकीं वोलजैपालकौ समौ" ॥
"भृङ्गराजरसैर्मर्द्द्यं कुमार्य्यर्करसैस्तथा ।
गुञ्जाद्वयं प्रदातव्यं रसः कुब्जविनोदकः ॥
आमवाताढ्यवातादीन् कटीशूलञ्च नाशयेत् ।
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं स्थौल्यानां नाशनं परम्" ॥
कुब्जविनोदो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरोगाधिकारे ॥ * ॥)

कुब्जः, पुं, (कु ईषदुब्जं आर्जवमस्य । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ खड्गः । इति शब्दमाला ॥

कुब्जकः, पुं, (कौ पृथिव्यां उब्जति । उब्ज + ण्वुल् । शकन्ध्वादित्वात् उलोपे साधुः ।) पुष्पवृक्षविशेषः । कूजा इति ख्यातः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतनृसिंहपुराणे ।
"चम्पकात् पुष्पशतकादशोकं पुष्पमुत्तमम् ।
अशोकात् पुष्पसाहस्रात् सेवतीपुष्पमुत्तमम् ।
सेवतीपुष्पसाहस्रात् कुब्जकः पुष्पमुत्तमम्" ॥
तत्पर्य्यायः । भद्रतरुणी २ वृत्तपुष्पः ३ अतिकेशरः ४ महासहः ५ कण्टकाढ्यः ६ खर्व्वः ७ अलिकुलसङ्कुलः ८ वारिकण्टकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अपि च ।
"कुब्जको भद्रतरणिर्वृत्तपुष्पोऽतिकेशरः ।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला" ॥
राजनिर्घण्टे महासहेत्यादिशब्दाः पुंलिङ्गाः ।
अस्य गुणाः ।
"कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः ।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्त्ता च स स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सुरभित्वम् । रक्तपित्तकफनाशित्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः । शीतलत्वम् । वर्णकारित्वम् । दाहवातपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुब्जकण्टकः, पुं, (कुब्जः कण्टकोऽत्र ।) श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुब्रं,(भ्रं)क्ली,(कुबि आच्छादने + 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति' । उणां २ । २८ । इति निपातनात् रन् ।) वनम् । इत्युणादिकोषः ॥ कुण्डम् । कुण्डलम् । तन्तुः । शरणम् । शकटम् । इति सङ्क्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

कुमार, त् क केलौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऋखी । अचुकुमारत् । इति दुर्गादासः ॥

कुमारं, क्ली, (कुमारयति नन्दति यत्र यस्मिन् सतीत्यर्थः ।) जात्यकाञ्चनम् । इति मेदिनी । खाँटि सोणा इति भाषा ॥

कुमारः, पुं, (कुत्सितो मारः कन्दर्पो यस्मात् ।) कार्त्तिकेयः तदुत्पत्तिविवरणन्तु कार्त्तिकेयशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
(तथा महाभारते । १ । ६६ । २३-२४ ।
"अग्नेः पुत्त्रः कुमारस्तु श्रीमान् शरवणालयः ।
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्त्तिकेय इति स्मृतः" ॥
कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान् । कु + मृ + णिच् + अच् ।) नाट्योक्तौ युवराजः । इत्यमरः ॥ (राजकुमारः । यथा, रघौ ७ । ६३ ।
"ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे
निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः" ॥)
शुकः । अश्ववारकः । (कुमारयति क्रीड़तीति । कुमार-त् क क्रीड़ने + अच् ।) पञ्चवर्षीयबालकः । (यथा मनौ ७ । १७५ ।
"कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्" ॥
"तस्यान्तु खल्वमरायाः प्रपतनार्थे खल्वेवमेवकर्म्मणि क्रियमाणे जातमात्रेऽस्यैव कुमारस्य कार्य्याण्येतानि कर्म्माणि भवन्ति तद्यथा-अश्मनोः सङ्घट्टनं कर्णयोर्मूले शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिषेकः । तथा संक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत कृष्णकपालिका शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयाद् यद्यचेष्टः स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमं तत्तत् सर्व्वमेव कुर्य्युः । ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् । अथास्य ताल्वोष्ठकण्ठ-जिह्वा-प्रमार्ज्जनमारभेत अङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानकार्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्ज्जितस्यास्यच शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिच्छादयेत् । ततोऽस्यानन्तरं कार्यं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा प्रच्छर्द्दनम्" ।
"दशम्यां निष्पतीतायां सपुत्त्राशौचा सर्व्वगन्धौषधैर्गौरसर्षप-लोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतवस्त्रं परिधाय पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती संस्पृश्य मङ्गलान्युचितामर्च्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवाससोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयित्वा कुमारमहतेन शुचिवाससाच्छादयेत् । प्राक् शिरसमुदक्शिरसं वा संवेश्य देवतापूर्व्वं द्विजातिभ्यः प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं नामाभिप्रायिकञ्च" ।
"कृते च नामकर्म्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमेत आयुषः प्रमाण-ज्ञान-हेतोः । तत्रेमान्यायुष्मतां कुमाराणां लक्षणानि भवन्ति तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः सुबद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते । स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्याकृतिसुसम्पन्नमीषत्प्रमाणातिरिक्तमनु[illegible]-

पत्रोपमं शिरः प्रशस्यते। व्यूढं दृढ़ं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं बहलौ विपुलसमपिठौ समौ नीचौ वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्। आयामविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। महत्यौ हनुवृत्ते। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुपचितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणिपादम्। स्थिराः वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः नखाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचितमांसा कटीवृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्तावूरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढ़सिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ। प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायामस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि" ॥ * ॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः ॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्जनानि स्युः।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकाणि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि गृहीतानि स्युः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीडनकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्ततोऽनुबुध्यसर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगत्वेऽरोगस्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्योपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्जयेत्तथाबलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समर्द्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति" ॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥*॥

"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च ॥

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विड़ङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम्। तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् नचैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्जभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्।

"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्णमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

षण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितञ्च। नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः" ॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम् ॥)

वरुणवृक्षः। इति मेदिनी ॥ अर्हद्‌पासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः ॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली ॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते ॥ त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः। यथा, मनौ। ५। १५९।

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्" ॥

मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।

"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्" ॥

शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः।

यथा, विष्णुपुराणे।

"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः" ॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा।

यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।

"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भवस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः ॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्" ॥

मन्त्रविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम्।

"हृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा" ॥

स्वरोदयोक्तबालचक्रस्थस्वरभेदः। बालोपद्रवकग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः ॥

"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः" ॥

त्रि, सुन्दरः ॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५ ॥ बालकः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते।१।१२८।२२।

"प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सफलाः प्रपतन्ति स्म द्रुतं त्रस्ताः कुमारकाः" ॥

राजकुमारः। यथा महाभारते।१।१३३।७।

"ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्" ॥)

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः। यथा, महाभारते १। आस्तीकपर्व्वणि ५७। १३।
"एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः।
बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ।
कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति। जीव + णिच् + अण्।) पुत्रञ्जीवकवृक्षः। इति रत्नमाला। जीयापुता इति भाषा ॥

कुमारपालः, पुं, (कुमारं पालयति। पाल् + णिच् + अच्।) शालिवाहनराजः। इति हेमचन्द्रः ॥ (शिशुपालके, त्रि ॥)

कुमारभृत्या, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रसवार्थं गर्भचिकित्साकुशलैः भिषग्भिः धात्र्या वा भृत्या पालनम्।) गर्भिण्याः परिचर्य्या। इति हारावली ॥ तत्पर्य्यायः। बालतन्त्रम् २ गर्भिणीवेक्षणम् ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः। ३। १२।
"कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव" ॥)

कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति। मित्रय्वादित्वात् कुः निपातनात् साधुः।) युवराजः। इत्युणादिकोषः ॥

कुमारवाही, [न्] पुं, (कुमारं कार्त्तिकेयं वहति। वह + णिनिः।) मयूरः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुमारसूः, स्त्री, (कुमारं कार्त्तिकेयं सूते। सू + क्विप्।) गङ्गा। इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ (पुं वह्निः। यथा, महाभारते। २। सहदेवदिग्विजये ३१। ४३।
"वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः।
कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्" ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आनन्देन क्रीडति। कुमार + णिच् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वम्।) कुमारी। इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका। इति रत्नमाला ॥ भारतवर्षस्य खण्डविशेषः। यथा,—
"वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्व्वे" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ स्थूलैला। इति राजनिर्घण्टः ॥ (ओषधिविशेषः। घृतकुमारी इति ख्याता। अस्या व्यवहारो यथा वैद्यकचिन्तामणिरसे द्रष्टव्यः।
"स्वल्पे द्रवेणैव कुमारिकायाः"।
इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याध्यधिकारे।
नेत्रमण्डलस्थप्रतिविम्बविशेषः। यथा,—
"दृष्ट्वा यस्य विजानीयात् पन्नरूपां कुमारिकाम्।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णो नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम्" ॥
इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयोवचनत्वात् स्त्रियां ङीप्।) द्वादशवर्षीया कन्या। यथा,—
"अष्टवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यका।
सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते" ॥
इति स्मृतौ भेदः। इह अभेदोपचारात् कन्या कुमारीत्यमरः ॥ इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारीपूजने अजातपुष्पा चेत् तदा षोडशवर्षपर्य्यन्तवयस्का। तस्या वयोभेदेन नामभेदाः। यथा,—
"एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती।
त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्त्तिश्चतुर्व्वर्षा तु कालिका ॥
सुभगा पञ्चवर्षा च षड्वर्षा च उमा भवेत्।
सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ॥
नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता।
एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ॥
त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका।
क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चान्नदा मता ॥
एवं क्रमेण सम्पूज्या यावत् पुष्पं न जायते।
पुष्पितापि च सम्पूज्या तत्पुष्पादानकर्म्मणि" ॥*॥
तत्पूजाविधिर्यथा।
"अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनक्रमोद्भवम्।
येनानुष्ठितमात्रेण शीघ्रं देवी प्रसीदति ॥
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां कुह्वां वा रविसंक्रमे।
कुमारीपूजनं कुर्य्याद्यथा विभवमात्मनः ॥
वस्त्रालङ्करणाद्यैश्च भक्ष्यैर्भोज्यैः सुविस्तरैः।
पञ्चतत्त्वादिभिः सम्यग्देवीबुद्ध्या सुसाधकः" ॥
इत्यन्नदाकल्पः ॥ * ॥ (स्वनामख्याता परीक्षित्पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी। यथा,—महाभारते १। पूरुवंशानुकीर्त्तने ९५। ४३।
"भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम" ॥)
पार्व्वती। नवमल्लिका। नदीविशेषः। (इयं हि शाकद्वीपान्तर्गतसप्तनदीणामेका। यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ६५।
"नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्व्वपापभयापहाः।
सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या" ॥)
सहा। घृतकुमारी इति ख्याता। अपराजिता। जम्बुद्वीपः। इति मेदिनी ॥ सीता। इति हेमचन्द्रः ॥ वन्ध्याकर्कोटकी। स्थूलैला। मोदिनीपुष्पम्। तरणीपुष्पम्। श्यामापक्षी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमाल त् क केलौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) क्रस्ती। अचुकुमालत्। इति दुर्गादासः ॥

कुमालकः, पुं, (कुमाल + संज्ञायां कन्। कुमाल त् क केलौ + ण्वुल् वा।) सौवीरदेशः। इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुत्, [द्] स्त्री, (कौ पृथिव्यां मोदते इति। कु + मुद् + क्विप्।) कुमुदम्। इति मेदिनी। हेला इति भाषा। रक्तोत्पलम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ३। २३। ३८।
"बभाज उत्कचकुमुद्गणवानपीव्य
ताराभिरावृत इवोडुपतिर्नभस्थः" ॥
कुमुदस्य कन्दविशेषः। शालुक इति यस्य ख्यातिः। अस्य पर्य्याया यथा,—
"कैरवं चन्द्रकान्तञ्च गर्दभं कुमुदं कुमुत्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुमुत् [द्] त्रि, (कुत्सिते विषये मुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद् अस्य वा।) कृपणः। इति मेदिनी ॥ अप्रीतः। इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुदं, क्ली, (कौ मोदते। मुद् "इगुपधेति"। ३। १। १३५। कः।) श्वेतोत्पलम्। हेला सुँदि इत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५। ५५। १।
"सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्कंकारण्डवं शुभम्।
पुष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवलशाद्वलम्" ॥)
तत्पर्य्यायः। कैरवम् २। इत्यमरः। १। १०। ३७। चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुमुत् ५। इति रत्नमाला ॥ धवलोत्पलम् ६ कह्लारम् ७ शीतलकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रिकाम्बुजम् ११ गन्धसोमम् १२। इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च।
"श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुमुदं कैरवं तथा।
कुमुदं पिच्छिलं स्निग्धं मधुरं ह्लादि शीतलम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। स्वादुत्वम्। पाके तिक्तत्वम्। कफरक्तदोषदाहश्रमपित्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। रक्तपद्मम्। इति मेदिनी ॥ रूप्यम् ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदः, पुं, (कुत्सिते नैरृतकोणे मोदते इति। कु + मुद् + कः।) नैरृतकोणस्थदिग्हस्ती। इत्यमरः। १। ३। ३ ॥ वानरविशेषः। (अयं खलु रामचन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः। यथा, रामायणे। ६। २। २८।
"नाम्ना संकोचलो नाम नानाद्विजयुतो गिरिः।
तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम वानरः।
योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति" ॥)
नागविशेषः। (यथा, महाभारते। १। ३५। १५।
"कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा" ॥)
दैत्यभेदः। सितोत्पलम्। इति हेमचन्द्रः ॥ कर्पूरः। इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्रुवकभेदः। यथा,—
"एकविंशतिवर्णाङ्घ्रिर्भवेत् शृङ्गारके रसे।
कुमुदोऽभीष्टदश्चैव ताले तुरगलीलके" ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं पृथ्वीं भूमिं वा मोदयति। अन्तर्भूतणिजन्तात् मुदः कः। विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। १४९। ७६।
"शुभाङ्गः शान्तिदः स्रष्टा कुमुदः कुवलेशयः" ॥
विष्णुपार्षदः। यथा, भागवते। ८। २१। १०।
"कुमुदः कुमुदाक्षश्च विश्वक्सेनः पतत्रिराट्" ॥
मेरोरुपष्टम्भगिरिविशेषः। स चायुतयोजनविस्तृतः। यथा, भागवते ५। १६। १२।
"मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इति।
अयुतयोजनविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपक्लृप्ताः" ॥ शाल्मलद्वीपान्तर्गतप्रथमपर्व्वतः। यथा, विष्णुपुराणे २। ४। २६।
"कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः" ॥
आनूपजन्तुविशेषः। यथा,—
"हंसकारण्डवक्रौञ्चाः कुमुदाश्च कपिञ्जलाः।

आनूपास्तेषु विज्ञेयाः श्लेष्मला वातकोपनाः” ॥
इति हारीते प्रथमेस्थाने ११ अध्यायः ॥)

कुमुदबान्धवः, पुं, (कुमुदस्य बान्धवः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥

कुमुदवती, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्यां इति । मतुप् मस्य वः ङीप् ।) कुमुद्वती । कुमुदसमूहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुमुदा, स्त्री, (कुत्सितं मोदते । कु+मुद्+क । टाप् च ।) कुम्भिका । पाना इति भाषा । गम्भारीवृक्षः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा,—
“श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।
कुमुदा च सदा भद्रा कट्फला कृष्णवृन्तिका” ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) शालपर्णीवृक्षः । धातकीवृक्षः । कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुमुदावासः, पुं, (कुमुदानां आवासः । कुमुदानि आवसन्त्यत्र वा । आ+वस्+अधिकरणे घञ् ।) कुमुदप्रायदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुदिका, स्त्री, (कौ भूमौ मोदते इति । मुद्+कर्त्तरि ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) कट्फलः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्राभद्रवतीति च” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । गुणाश्चास्य कट्फलशब्दे व्यक्ताः ॥)

कुमुदिनी, स्त्री, (कुमुदानि सन्त्यस्याम् । कुमुद+इनिः ङीप् ।) कुमुदयुक्तपुष्करिण्यादिः । कुमुदसमूहः । कुमुदलता । इति भरतः ॥
(यथा भ्रमराष्टके । ७ ।
“अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः
कुमुदिनी कुलकेलिकलारसः ।
विधिवशेन विदेशमुपागतः
कुटजपुष्परसं बहु मन्यते” ॥)
तत्पर्य्यायः । कुमुद्वती २ । इत्यमरः । १ । १० । ३९ ॥ उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ छोट सुँदि इति भाषा ॥

कुमुदिनीपतिः, पुं, (कुमुदिन्याः पतिः वल्लभः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुमुद्वी, स्त्री, (कुमुद+स्त्रियां ङीष् ।) कट्फलः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्या गुणादयः कट्फलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कुमुदेशः, पुं, (कुमुदानां ईशः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुमुद्वती, स्त्री, (कुमुद+“कुमुदनड़वेतसेभ्यो ड्मतुप्” । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् “मादुपधायाश्च” । ८ । २ । ९ । इति मस्य वः । उगितश्चेति ङीप् ।) कुमुदिनी । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥
(यथा, भट्टिकाव्ये । २ । ६ ।
“प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुद्वतीरेणुपिशङ्गविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीशं सहतेऽन्यसङ्गमम्” ॥
अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमुद्वती कैरविका तथा कुमुदिनीति च” ।
गुणाश्चास्या कुमुदिनीशब्दे ज्ञेयाः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कुमुदाख्यनागराजस्य यवीयसी स्वसा सा तु रामचन्द्रपुत्त्रस्य कुशस्य पत्नी ।
यथा, रघुः १७ । ६ ।
“तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।
अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी” ॥
क्रौञ्चद्वीपान्तर्गतानां सप्तनदीनामेका नदी ।
यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ५५ ।
“गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्यारात्रिर्मनोजवा ।
ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः” ॥)

कुमुद्वान्, त्रि, (कुमुद्+“कुमुदनड़वेतसेभ्यः” । ४ । २ । ८७ । इति ड्मतुप् मस्य वः ।) कुमुदबहुलदेशः । इत्यमरः । २ । १ । ९ ॥
(यथा रघुवंशे ४ । १९ ।
“हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्य्यस्ता यशसामिव” ॥)

कुमोदकः, पुं, (कुं पृथ्वीं मोदयति । कु+मुद्+णिच्+ण्वुल् । पृथिव्याः भारावतारणादिलीलाकर्म्मभिः सर्व्वेषामानन्दकारकत्वात् तस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्पः, त्रि, (कुम्पति कुम्पयति वा । कुपि वेष्ठने+अच् इदित्वात् नुम् ।) बाहुकुण्ठः । इति जटाधरः । कोपा इति भाषा ॥

कुम्बा, स्त्री, (कुबि वेष्टने+अच् टाप् च ।) सुगहनावृतिः । अस्पृश्यादिदर्शनवारणाय वेष्टनम् । इत्यमरः । २ । ७ । १८ ॥ (यथा तैत्तिरीयसंहितायाम् । “तस्मिन्नुदीचीनकुम्बां शम्यां निरः धाति” ॥ तथा शङ्करकविकृते अम्बाष्टके । ७ ।
“कुम्बावतीसमविडम्बा गलेन नवतुम्बाभवीणासविधा शं बाहुलेयशशिबिम्बाभिराममुखसम्बाधितस्तनभरा” ॥ इति ॥)

कुम्भं, स्त्री, (कुं भूमिं उम्भति गन्धेन पूरयति । कु+उन्भ पूरणे+अच् ।। शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) गुग्गुलुः । इत्यमरः । २ । ३ । १२४ ॥ त्रिवृत् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भः, पुं, (कुं भूमिं उम्भति जलेन । उन्भ+अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) घटः । अस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ गजकुम्भः । हस्तिशिरसः पिण्डद्वयम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १३४ ॥
(यथा प्रसन्नराघवे,—“तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरेनारोपणीयाः कराः” ॥) कुम्भकर्णपुत्त्रः ।
(यथा, गोः रामायणे । ५ । ७९ । १५ ।
“सुतोऽथ कुम्भकर्णस्य कुम्भः परमकोपनः ।
अब्रवीत् परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम्” ॥)
वेश्यापतिः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ समाधिविशेषः । प्राणायामाङ्गकुम्भक इति यावत् । इति धरणी ॥
(प्रह्लादपुत्त्रः । यथा महाभारते १ । ६५ । १९ ।
“प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ! ॥
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत !” ॥
विष्णुः । यथा महाभारते १३ । १४९ । ८१ ।
“अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः” ॥)
द्रोणद्वयपरिमाणम् । ६४ सेर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शूर्पः २ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतैकादशराशिः । तस्य पर्य्यायः । हृद्रोगः २ । इति दीपिका ॥ स च धनिष्ठाशेषार्द्धसम्पूर्णशतभिषायुक्तपूर्व्वभाद्रपदाप्रथमपादत्रयेण भवति । अस्याधिष्ठात्री देवता कलसधारी पुरुषः । स तु शीर्षोदयः । चरणरहितः । मध्यसन्तानः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । कर्व्वूरवर्णः । वनचारी । वायुराशिः । स्निग्धः । उष्णः । अर्द्धस्वरः । वातपित्तकफप्रकृतिः । शूद्रवर्णः । पश्चिमदिक्स्वामी । ह्रस्वाङ्गः । तत्र जातफलम् ॥
“मेधावी हस्तिघोटकधनेश्वरो दन्तपीड़ायुक्तः क्षेत्रशून्यः” । इति ज्योतिषम् । जन्मकालीनचन्द्राश्रितैतद्राशिफलम् ।
“अलसतासहितोऽन्यसुतप्रियः
कुशलताकलितोऽतिविचक्षणः ।
कलसगामिनि शीतकरे नरः
सदसि सज्जनमानसुरोचनः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्योदये तन्नामकलग्नं भवति । तस्य गणितप्राप्तपरिमाणं यथा । दशव्यङ्गुलाधिकः पञ्चाङ्गुलप्रभे देशे वर्त्तमानोनविंशायनांशे अष्टपञ्चाशत्पलाधिकत्रिदण्डाः । इति ज्योतिषम् । तत्र जातफलम् ।
“कुम्भलग्ने समुद्भूतश्चलचित्तोऽतिसौहृदः ।
परदाररतो नित्यं सत्त्वकायो महासुखी” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कुम्भकः, पुं, (कुम्भ इव कायति प्रकाशते निश्चलत्वात् । कै+कः । यद्वा कुम्भ+स्वार्थे कः ।) दक्षिणहस्तेन नासापुटद्वयं धृत्वा प्राणायामाङ्गं वायुस्तम्भनम् । इति तन्त्रम् ॥ (पातञ्जलयाज्ञवल्क्यादौ तु ।
“कुम्भकः पूरको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
पूरकं पूरणं वायोः कुम्भकः स्थापनं क्वचित् ॥
वहिर्निःसारणं तस्य रेचकः परिकीर्त्तितः ॥
दक्षिणे रेचयेद् वायुं वामेन पूरितोदरः ।
कुम्भेन धारयेन्नित्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासया दक्षिणं पुनः ।
कनिष्ठानामिकाभ्याञ्च वामं प्राणस्य संग्रहे ॥
अङ्गुष्ठतर्ज्जनीभ्यान्तु ऋग्वेदी सामगायनः ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु ग्राह्यं सर्व्वैरथर्व्वभिः” ॥)
(तथा च, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ४३ ।
“तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्व्वन्ति कुम्भकान् ।
विचित्रकुम्भकाभ्यासाद्विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्” ॥
“तत्सिद्धये उन्मन्यवस्थासिद्धये” । इति तट्टीका ॥ अस्य भेदाः यथा तत्रैव २ । ४४ ।
“सूर्य्यभेदनमुज्जायी सीत्कारी सीतली तथा ।
भस्त्रिकाभ्रामरीमूर्च्छा प्लाविनीत्यष्टकुम्भकाः” ॥
तथा पुनस्तत्रैव २ । ७१ ।
“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः" ॥*॥)

कुम्भकारः, पुं, (कुम्भं करोति । कुम्भ + कृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) जातिविशेषः । कुमोर इति भाषा । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसाज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । कुलालः २ । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ चक्री ३ । इति जटाधरः ॥ (एतज्जातिविषये तु पुराणभेदेन मतभेदो दृश्यते । यथा ।
"वैश्यायां विप्रतश्चौरात् कुम्भकारः स उच्यते" ॥
"मालाकाराच्चर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
"पट्टीकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इत्यादि बहुलमतमस्ति बाहुल्यभिया नास्माभिरुल्लिख्यते ॥) कुक्कुभपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भकारिका, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । कुम्भकार + कप् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कुलत्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुम्भं करोतीति । कुम्भ + कृ + ण्वुल् स्त्रियां टाप् अत इत्वम् । कुम्भकारस्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ।)

कुम्भकारी, स्त्री, (कुम्भस्येव कार आकारो यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कुलत्थाञ्जनम् । कुलत्थिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला । इति जटाधरः ॥ (कुम्भकारस्य पत्नीति ङीष् ।) कुम्भकारभार्य्या ॥

कुम्भतुम्बी, स्त्री, (कुम्भ इव तुम्बी ।) अलावुप्रभेदः । गोल लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुम्भालावुः २ गोरक्षतुम्बी ३ गोरक्षी ४ नागालावुः ५ घटाभिधा ६ घटालावुः ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तश्वासकफाखज्वरकाशनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भदासी, स्त्री, (कुम्भस्य वेश्यापतेर्दासी ।) कुट्टनी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुम्भयोनिः, पुं, (कुम्भः योनिर्जन्मस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । (यथा रघुः ४ । २१ ।
"प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः" ॥)
वशिष्ठमुनिः । (एतयोर्मुनिसत्तमयोरुत्पत्तिविवरणं तु उर्व्वशीकृते कन्दर्पपीड़ितयोर्मित्रावरुणयोः स्खलितेनैकस्मिन् कुम्भे सङ्गतेन रेतसा यथा घटितं तथा तत् रामायणोत्तरकाण्डे ६६—६७ सर्गे विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥) द्रोणाचार्य्यः । इति मेदिनी ॥ (अस्य उत्पत्तिकथा यथा महाभारते १ । १३१ । ६-१४ ।
"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवानृषिः ।
भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥
सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्ब्बमेवागमन्नदीम् ।
महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्द्धाने चरन् पुरा ॥
ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः ।
रूपयौवनसम्पन्नां मददृप्तां मदालसाम् ॥
तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्य्यवर्त्तत ।
व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः ॥
तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥
ततः समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः ।
अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्व्वशः ॥)
द्रोणपुष्पीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा महाभारते । ३ । ४३ । ३० ।
"गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वना" ॥)

कुम्भला, स्त्री, (कुम्भं कुम्भाकारं लाति आदत्ते । कुम्भ + ला आदाने + कः टाप् च ।) मुण्डितिका । इति रत्नमाला ॥ मुण्डिरी इति भाषा ॥ (मुण्डीशब्दे विवृतिरस्या ज्ञेया ॥)

कुम्भवीजकः, पुं, (कुम्भ इव वीजं यस्य । ततः स्वार्थे कः ।) रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भशाला, स्त्री, (कुम्भाय कुम्भनिर्म्माणार्थं या शाला ।) कुम्भनिर्म्माणादिगृहम् । तत्पर्य्यायः । पाकपुटी २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भसन्धिः, पुं, (कुम्भयोः सन्धिर्मिलनम् ।) हस्तिकुम्भद्वयमध्यस्थानम् । तत्पर्य्यायः । आरक्षः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुम्भसम्भवः, पुं, (कुम्भः सम्भव उत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥
(यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ७१ ।
"तद्युक्तं ननु कुम्भसम्भव ! भवत् प्रशारहस्तेन यत् पाश्च न्याश्च तिरोदधन्निरवधिर्विन्ध्योऽपि वन्ध्यः कृतः" ॥ वशिष्ठः । द्रोणः । एतयोरपि कुम्भोत्पन्नत्वात्तथात्वम् । एतद्विवरणन्तु कुम्भयोनिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कुम्भा, स्त्री, (कु कुत्सितया निन्दितवृत्त्या उम्भा पूर्त्तिर्देहादेर्भरणं यस्याः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) वेश्या । इति शब्दमाला ॥

कुम्भाण्डः, पुं, (कुम्भ इव अण्डं यस्य ।) वाणासुरस्यामात्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा, हरिवंशे १७५ । १६३ ।
"कुम्भाण्डवचनैरेवं दानवेन्द्रः प्रचोदितः ।
वाचं रूक्षामतिक्रुद्धः प्रोवाच वदताम्बरः" ॥
अयञ्च वाणपराजयान्ते श्रीकृष्णप्रसादात् तद्राष्ट्रस्वामी बभूव ॥ यदुक्तं तत्रैव १८३ । २७—३८ ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ! ।
सुकृतन्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥
सर्व्वातिपक्षः ससुखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह ।
राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममाश्रयात्" ॥)
कुष्माण्डम् । कुष्माण्डीपर्य्याये कुम्भाण्डीदर्शनात् ॥

कुम्भाण्डी, स्त्री, (कुम्भाण्ड + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) कुष्माण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिका, स्त्री, (कु कुत्सितरूपेण उम्भति पूरयति आच्छादयति वारि पुष्करिण्यादेः । शकन्ध्वादित्वात् साधुः ।) जलजतृणविशेषः । पाना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारिपर्णी २ । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥ श्वेतपर्णा ३ अश्मकुम्भी ४ पानीयपृष्ठजः ५ । इति रत्नमाला ॥ आकाशमूली ६ कुतृणम् ७ जलवल्कलम् ८ । इति हारावली ॥ वारिमूली ९ खमूलिका १० पर्णी ११ पृश्नी १२ खमूली १३ खमूलिः १४ वारिकर्णिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुमुदा १६ दलाढ्कः १७ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः वारिपर्णीशब्दे द्रष्टव्याः । पाटलावृक्षः । द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ नेत्ररोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"वर्त्मान्ते पिड़काध्माता भिद्यन्ते च स्रवन्ति च ।
कुम्भीकवीजसदृशाः कुम्भिकाः सन्निपातजाः" ॥
इति माधवकरः ॥ (कुम्भा + स्वार्थे कन् टाप् इत्वञ्च । वेश्या । इति शब्दमाला । कट्फलम् । भावप्रकाशे अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्य्यः कुम्भिकापि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च" ॥
गुणाश्चास्याः कट्फलशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कुम्भिनीवीजं, क्ली, (कुम्भिन्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भिपाकी, स्त्री, (कुम्भिना पाकोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कट्फलः । इति भावप्रकाशः ॥

कुम्भिमदः, पुं, (कुम्भोऽस्त्यस्य कुम्भी हस्ती तस्य मदः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गन्धद्रव्यविशेषः ॥)

कुम्भिलः, पुं, (कुम्भ + इलच् ।) चोरः । शालमत्स्यः । श्लोकार्थचौरः । श्यालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुम्भी, [न्] पुं, (कुम्भोऽस्यास्तीति । इनिः ।) हस्ती । कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥ गुग्गुलुः । इति जटाधरः ॥ (अग्निप्रकृतिविषकीटविशेषः । यथा, "वाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी" ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ॥)

कुम्भी, स्त्री, (कुम्भ + अल्पार्थे ङीप् । क्षुद्रकुम्भः ।) उखा पाटलावृक्षः । वारिपर्णी । कट्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षविशेषः । कुम्भीपुष्प इति कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । रोमालुविटपी २ रोमशः ३ पर्पटद्रुमः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । ग्राहित्वम् । वातकफापहत्वञ्च । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुम्भीकः, पुं, (कुम्भीव कायते प्रकाशते । कै + कः ।) पुन्नागवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते ।
" प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नागरक्तचन्दनचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्मकेसरयोजनवल्लग्रो दीर्घमूलाचेति" ॥) कुम्भिका । यथा,—
"दूर्व्वाकशेरुपूतीककुम्भीकप्लवशैवलम्" ।
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (विकृतगर्भविशेषः । यथा,
"पुंस्त्वदोषास्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः ।
आसेक्यश्चैव कुम्भीकः सुगन्धिखण्डसंज्ञितः" ॥
इति शार्ङ्गधरेण पूर्ब्बखण्डे सप्तमेऽध्याये उक्तम् ॥
"स्वे गुदेऽब्रह्मचर्य्याद्यः स्त्रीषु पुंवत् प्रवर्त्तते ।
कुम्भीकः स च विज्ञेयः" । इति सुश्रुते शारीरस्थाने २ अध्याये ॥)

कुम्भीनसः, पुं, (कुम्भीव नसा नासा यस्य ।) क्रूरसर्पः । इति मेदिनी ॥ (वायुप्रकृतिकविषकीटविशेषः । यथा । "कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी" ॥ इति सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये उक्तम् ॥)

कुम्भीनसी, स्त्री, (कुम्भीनस + स्त्रियां ङीष् ।) लवणदानवमाता । इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ३० । १९ ।
"भ्रातॄंस्त्वाम् धर्षयित्वेमामस्या मौला वराङ्गना ।

त्वामतिक्रम्य मधुना राजन् कुम्भीनसी हृता" ।)

कुम्भीपाकः, पुं, (कुम्भ्यां उखायां पाक इव पाको यत्र ।) नरकविशेषः । इति जटाधरः ॥ तत्पर्य्यायः । सम्प्रतापनः २ । इति मनुः ॥ "य इह पशून् पक्षिणो वा प्राणतो रन्धयति तं परत्र यमदूतास्तैले रन्धयन्ति यत्र । इति श्रीभागवते । ५ । २६ । ७ ॥

कुम्भीरः, पुं, (कुम्भिनं हस्तिनमपि ईरयति । ईर + "कर्म्मण्यण्" । ३।२।१ ।) जलजन्तुविशेषः । कुमीर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नक्रः २ । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ कुम्भीलः ३ । इति तट्टीका ॥ गिलग्राहः ४ महाबलः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्भटः ६ अम्बुकिरातः ७ अम्बुकण्टकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५८ ।
"गर्द्दभत्वन्तु संप्राप्य दशवर्षाणि जीवति ।
संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः" ॥)

कुम्भीरमक्षिका, स्त्री, (कुम्भीर इत्याख्या मक्षिका । यद्वा कुम्भीरोपपदयुक्ता मक्षिका ।) मक्षिकाविशेषः । कुमीरा पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कणा २ । इति हारावली ॥

कुम्भीलः, पुं, (कुम्भीर + रस्य लः ।) कुम्भीरः । इत्यमरटीका ॥

कुम्भीवीजं, क्ली, (कुम्भ्या वीजम् ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जयपालशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

कुर श शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श कुरति कोकिला । इति दुर्गादासः ॥

कुरका, स्त्री, (कुर् + कः । कुरः शब्दः कायति प्रकाशतेऽस्मिन् । कै + कः ।) सल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरङ्करः, पुं, (कुरमित्यव्यक्तशब्दं करोति । कुरम् + कृ + टः ।) सारसपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरङ्कुरः, पुं, (कुरं इत्यस्फुटशब्दं कुरति । कुर् + कः ।) सारसपक्षी । इति हारावली ॥

कुरङ्गः पुं, (कौ पृथिव्यां भूमौ वा रङ्गति । रगि + अच् । यद्वा, "पिशादिभ्यः कित्" । उणां १।१२० इति अङ्गच् बाहुलकात् उत्वं रपरत्वञ्च । कुरङ्गविहङ्गादयः सर्व्वे निपात्यन्ते । इति वा ।) हरिणः । इत्यमरः । २ । ५ । ८ ॥ कुलङ्गकोऽपि ॥
(यथा, भागवतटीकायां स्वामिना प्रोक्तम् ।
"कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च" ॥
अस्य गुणाः यथा,—
"कुरङ्गो बृंहणो बल्यः शीतलः पित्तहृद्गुरुः ।
मधुरो वातहृद्ग्राही किञ्चित्कफकरः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥ * ॥
अस्य लक्षणं यथा,—
"न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते" ॥
इति सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

कुरङ्गनयना, स्त्री, (कुरङ्गस्य नयने इव नयने यस्याः ।) मृगनयना नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च, "किन्त्वेकायमुना कुरङ्गनयना नेत्राम्बुभिर्वर्द्धते" ॥)

कुरङ्गनाभिः, पुं, (कुरङ्गस्य नाभिः ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कस्तूरीशब्दे ऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

कुरङ्गमः, पुं, (कौ भूमौ रङ्गं मिमीते । मा + डः ।) हरिणविशेषः । तत्पर्य्यायः । रुरुः २ न्यङ्कुः ३ रिश्यः ४ चारुलोचनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरङ्गिका, स्त्री, (कौ रङ्गोऽस्या अस्तीति । ठन् टाप् च ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरचिल्लः, पुं, (कुरे शब्दे चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये + अच् ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरटः, पुं, (कुर् + अटन् किच्च । कु कुत्सितरूपया रटति जीवति देहयात्रां सम्पादयति वा । रट + अच् ।) चर्म्मकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरण्टकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + कर्म्मणि बाहुलकात् अण्टक् स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायलक्षणगुणा यथा,—
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्त्यपि कथ्यते ॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृतः ।
नीले वाणाह्वयोक्तो दासे आर्त्तगलश्च सः ॥
सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
"किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम्" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ॥ अत्रास्य नपुंसकत्वं व्यज्यते ।)

कुरण्डः, पुं, (कुर + अण्डक् ।) मुष्कवृद्धिरोगः । कोरण्ड इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वृद्धिः २ अण्डवर्द्धनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्ब्बकं लक्षणं यथा,—
"क्रुद्धोऽनूर्द्ध्वगतिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् ।
मुष्कौ वङ्क्षणतः प्राप्य फलकोषाभिवाहिनीः ॥
प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोषयोः ।
दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैः सवृद्धिः सप्तधा मतः ॥
मूत्रान्त्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलम् ।
वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥
पक्वोडुम्बरसङ्काशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ।
कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कण्डूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥
कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिङ्गश्च रक्तजः ।
कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥
मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स तु गच्छतः ।
अम्भोभिः पूर्णदृतिवत् क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥
मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च चालयन् फलकोषयोः ।
वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥
धारणेरणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्त्तनैः ।
क्षोभणैः क्षुभितस्त्वन्यैः क्षुद्रान्त्रावयवं यदा ॥
पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत् ।
कुर्य्याद्वङ्क्षणसन्धिस्थो ग्रन्थ्याभं श्वयथुं तदा ॥
उपेक्ष्यमाणस्य च मुष्कवृद्धि-
माध्मानरुक्स्तम्भवतीं स वायुः ।
प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति
प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥
अन्त्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः" ॥
इति वृद्धिनिदानम् ॥ इति माधवकरः ॥ * ॥
तस्यौषधं यथा,—
"द्विजयष्ट्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डमनगण्डकम् ॥
रसाञ्जनं हरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुग्गुलात् ।
नश्येद्दै पुरुषव्याधिं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥
इति गारुडे १९० अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं तदेव ।
सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं
हन्यात् कुरण्डं चिरजं प्रवृद्धम्" ॥
गव्यघृत कर्ष १ । सैन्धव मा ४ । शम्बूकभाण्डे कृत्वा सप्तदिनं यावत् रौद्रे भावयेत् तेन कुरण्डम्रक्षणम् ॥
"सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजन आतपे ।
प्रतप्तमूर्ण्णया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥
कुरण्डं म्रक्षयेत्तेन स निर्व्विघ्नं दिवानिशम् ।
कुरण्डं तेन संलिप्तं नाशोत्याच पुनर्व्वसुः ॥
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा मेषलोमलुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन म्रक्षयेत् ॥
बकुवारस्य वीजञ्च पिष्ट्वा तण्डुलैः सह ।
कुरण्डं नाशयेद्वृद्धे लेपनान्नात्र संशयः ॥
घृतैर्नीलोत्पलं मूलं पिष्ट्वा लिम्पेत् कुरण्डकम् ।
अथवा लेपनं कुर्य्यात् गृहमण्डूकशोणितैः" ॥
इति भैषज्यरत्नावली ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"गुग्गुलुं रुवुतैलं वा गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।
वातवृद्धिं निहन्त्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ॥
सक्षीरं वा पिबेत्तैलं मासमेरण्डसम्भवम् ।
पुनर्नवायास्तैलं वा तैलं नारायणन्तथा ॥
पाने वस्तौ रुवोस्तैलं पेयं वा दशकाम्भसा ।
चन्दनं मधुकं पद्ममुशीरं नीलमुत्पलम् ॥
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याद्दाहशोथरुजापहः ।
पञ्चवल्कलकल्केन सघृतेन प्रलेपनम् ॥
सर्व्वं पित्तहरं कार्य्यं रक्तजे रक्तमोक्षणम् ।
श्लेष्मवृद्धिं तूष्णवीर्य्यैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारुकषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ।
स्विन्नां मेदःसमुत्थान्तु लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकद्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
संस्वेद्य मूत्रप्रभवां वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन वै ।
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा सेवनिमादरात् ॥
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये ।
अङ्गुष्ठमध्ये त्वक् छित्त्वा दहेदङ्गविपर्य्यये ॥
रास्नायष्ट्यमृतैरण्डबलागोक्षुरसाधितः ।
क्वाथोऽन्त्रवृद्धिं हन्त्याशु रुवुतैलेन मिश्रितः ॥
तैलमेरण्डजं पीत्वा बलासिद्धपयोऽन्वितम् ।
आध्मानशूलोपचितामन्त्रवृद्धिं जयेन्नरः ॥

हरीतकीं मूत्रसिद्धां सतैललवणान्विताम् ।
प्रातःप्रातश्च सेवेत कफवातामयापहाम् ॥
गोमूत्रपिष्टां वृवुतैलभृष्टां
हरीतकीं सैन्धवचूर्णयुक्ताम् ।
खादेन्नरः कोष्णजलानुपानां
निहन्ति वृद्धिं चिरजां प्रवृद्धाम् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं पिबेत् प्रातरतन्द्रितः ।
कफवातोद्भवं हन्ति श्वयथुं वृषणोत्थितम् ॥
सरलागुरुकुष्ठानि देवदारुमहौषधम् ।
मूत्रारनालसंपिष्टं शोथघ्नं कफवातनुत् ॥
त्रिफलाक्वाथगोमूत्रं कल्कः पथ्यासमुद्भवः ।
कृष्णासैन्धवसंयुक्तो वृद्धिरोगहरः परः ॥
गव्यं घृतं सैन्धवसंप्रयुक्तं
शम्बूकभाण्डे निहितं प्रयत्नात् ।
सप्ताहमादित्यकरैर्व्विपक्वं
निहन्ति कुरण्डमतिप्रवृद्धम् ॥
ऐन्द्रीमूलभवं चूर्णं वृवुतैलेन मर्द्दितम् ।
श्यक्षीपयसा पीतं सर्व्ववृद्धिनिवारणम् ॥
बन्ध्याजटामूललिप्ता करटयक्षकर्म्मणा ।
बद्धा वृद्धिः शमं याति चिरजापि न संशयः ॥
निपिष्टेनारनालेन रूपिकामूलवल्कलम् ।
लेपोऽश्लामगं हन्ति बद्धमूलमपि दृढम् ॥
वचासर्षपकल्केन लेपो वृद्धिविनाशनः ।
कल्माषप्रमलाभ्यान्तु लेपो वृद्धिहरः परः" ॥ * ॥
"मूलं विल्वकपित्थयोररलुकस्याग्नेर्बृहत्योर्द्वयोः
श्यामापूतिकरञ्जशिग्रुकतरोर्व्विश्वौषधाब्दारम् ।
कृष्णाग्रन्थिकचव्यपञ्चलवणं क्षाराजमोदान्वितं
पीतञ्चाम्लिककोष्णतोयमथितैश्चूर्णीकृतं ब्रध्नजित् ॥
अवीक्षीरेण गोधूमकल्कं कुन्दुरुकस्य वा ।
प्रलेपनं सुखोष्णं स्यात् ब्रध्नशूलहरं परम् ॥
मत्स्याण्डे तु वै काकोदरे तत्तु प्रवेशयेत् ।
ब्रध्नं मुहूर्त्तं मेधावी तत्क्षणादरुजो भवेत् ॥
अजाजी हवुषा कुष्ठं गोधूमं बदराणि च ।
काञ्जिकेन समं पिष्ट्वा कुर्य्याद्ब्रध्नप्रलेपनम् ॥
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं वचाम् ।
ह्रीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सनागरम् ॥
कट्फलं पौष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।
विडङ्गातिविषे श्यामां रेणुकां नीलिनीं स्थिराम् ॥
विल्वाजमोदां कृष्णाश्च दन्तीं रास्नां प्रपिष्य च ।
साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफवातनुत् ॥
ब्रध्नोदरार्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ।
हन्यादामप्रमेहांश्च हन्यात्तदनुवासनात्" ॥
बृहत्सैन्धवाद्यं तैलम् ॥
"सौरेश्वरघृतं योज्यं ब्रध्नवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इतिब्रध्नवृद्ध्यधिकारः । इति चक्रपाणिदत्तः ॥ * ॥
(अस्य सनिदानं पूर्व्वरूपसहितं लक्षणं संप्राप्तिश्च यथा । "वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदो मूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोषवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोषयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते । तासां भविष्यतीनां पूर्व्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोषशोफश्चेति ॥

तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोडुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवती चाशुसमुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयोःश्वयथुं कोषयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोषं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीड़ितश्चोर्द्ध्वमुपैति विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामाचक्षते" ॥ * ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने । १२ अध्याये ॥

चिकित्सितञ्चास्य यथा,—
"अन्त्रवृद्धा विना षड् या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
अश्वादियानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥
अत्यासनस्थानमणमुपवासं गुरूणि च ।
तत्रादितो वातवृद्धौ स्नेहतस्निग्धमातुरम् ॥
स्विन्नञ्चैनं यथान्यायं पाययेत व्विरेचनम् ।
कोशाम्रतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
सक्षीरं वा पिबेन्मासं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
ततः कालेऽनिलघ्नानां क्वाथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ॥
निरूहयेन्निरूढञ्च भुक्तवन्तं रसौदनम् ॥
यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
स्नेहोपनाहौ कुर्य्याच्च प्रदेहांश्चानिलापहान् ॥
विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्ज्जयेत् ॥
भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
शुद्धायाञ्च भिषग्दद्यात् तैलं कल्कञ्च रोपणम् ॥
रक्तजायां जलौकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्य्यादामे पक्वे च सर्व्वदा ।
वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
पीतदारु कषायञ्च पिबेन्मूत्रेण संयुतम् ॥
विम्लापनावृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
पक्वायाञ्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
सुमनारुष्कराङ्कोठसप्तपर्णेषु साधितम् ।
मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत् सुरसादिना ॥
शिरोविरेकैर्द्रव्यैर्व्वा सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ।
स्विन्नाञ्चावेष्ट्य पट्टेन समाश्वास्य तु मानवम् ॥
रक्षेत् फले सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात्कासीससैन्धवे ॥
बद्धोयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धे तैलञ्च दापयेत् ।
मनःशिलालवणयोः सिद्धमारुष्करेषु च ॥
मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विध्येद्व्रीहिमुखेन तु ॥
अथात्र विमुखां नाड़ीं दत्त्वा विस्रावयेद्भिषक् ।
मूत्रं नाड़ीमथोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥
शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्ज्जयेदन्त्रहेतुकीम् ॥
अप्राप्तफलकोषायां वातवृद्धिक्रमो हितः ।
तत्र या वङ्क्षणस्था तां दहेदर्द्धेन्दुवक्त्रया ॥
सम्यगमार्गावरोधार्थं कोषप्राप्तान्तु वर्जयेत् ।
त्वचं भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्य्ययात् ॥
अनेनैव विधानेन वृद्धी वातकफात्मिके ।
प्रदहेत् प्रयतः किन्तु स्नायुच्छेदोऽधिकस्तयोः ॥
शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्ता यत्नेन सेवनीम् ।
व्यत्यासाद्वा सिरां विध्येदन्त्रवृद्धिनिवृत्तये" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अः ॥ * ॥)
भावप्रकाशोक्तचिकित्सादिः अन्त्रवृद्धिशब्दे द्रष्टव्यः ॥
साककरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

कुरण्डकः, पुं, (कुर्य्यते शब्द्यते इति । कुर् + बाहुलकात् अण्टक् । पृषोदरात् साधुः । ततः स्वार्थे कन् ।) कुरण्टकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (कुरण्टकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

कुररः, पुं, (कुङ्शब्दे + "कुवः क्ररच्" । उणां २ । १३३ । इति क्ररच् प्रत्ययः ।) कुरलपक्षी । तत्पर्य्यायः । उत्क्रोशः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ॥ खरशब्दः ३ क्रौञ्चः ४ पंक्तिचरः ५ खरः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महाभारते ३ नलोपाख्यानपर्व्वणि । ६४ । ११० ।
"प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम्" ॥
अयं जलचरान्तर्गतपक्षिविशेषः । यथा,—
"कुररवकमकराः कङ्कचटकपिकभृङ्गसारसाः ।
आड़िदात्यूहहंसा जलकरटिकपिङ्गा टिट्टिभाद्याः ।
जलेचरा विहङ्गास्ते भासकाः खञ्जरीटकाः ।
इत्येते जलजा जीवाः" ॥ इति हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ॥)

कुरराङ्घ्रिः, पुं, (कुररस्य अङ्घ्रिरिव ।) देवसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुररी, स्त्री, (कुरर + स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।) मेषी । इति हेमचन्द्रः ॥ कुररपक्षिणी । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६ । १२ ।
"ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव" ॥)

कुरलः, पुं, (कुरर इति रस्य लः ।) कुररपक्षी । चूर्णकुन्तलः । इति धरणी ॥

कुरवः, पुं, (कु ईषत् रवः गुञ्जनध्वनिर्मधुकराणां स्वल्पमधुतया यत्र ।) सितमन्दारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरवकः । रक्तझिण्टी । इति शब्दरत्नावली ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुत्सितो रव इति कर्म्मधारयः ।) कुत्सितशब्दः ॥ (कुत्सितो रवो यस्य ।) कुत्सितशब्दयुक्ते, त्रि ॥

कुरवकः, पुं, (कुरव + स्वार्थे कन् ।) रक्ताम्लानः । रक्तझिण्टी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा राजेन्द्रकर्णपूरे ६५ ।
"किञ्चित्कुञ्चितकेलोचनपुटं कण्डूं मुकुलत्कर्णयोः

भ्रम्याकम्पितकुड्मले कुरवके निर्व्वाप्य वन्यद्विपैः" ॥ तस्य पुष्पादिरपि । यथा कुमारटीकायां मल्लिनाथः । "आलोकितः कुरवकः कुरुते विकाशम्" ॥ अस्य पर्य्याया जन्यास्य यथा ॥
"सैरेयकः श्वेतपुष्पः सैरेयः कटसारिका ।
सहाचरः सहचरः स च भिन्द्यपि कथ्यते ।
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरवकः स्मृ..." ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कुत्सितरवे त्रि ॥

कुरसः, पुं, (कुत्सितो रसो यत्र ।) मद्यभेदः । इति हारावली ॥ कर्म्मधारये कुत्सितरसः । बहुव्रीहौ कुत्सितरसयुक्ते त्रि ॥

कुरसा, स्त्री, (कुत्सितः ईषत् वा रसो ...स्याः ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुराहः, पुं, कुलाहः । ईषत्पाण्डुः कृष्णजङ्घो घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरी, स्त्री, (कुं भूमिं राति ददाति । कु + रा + कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) तृणधान्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरीरं, क्ली, ("कृञ उच्च" । उणां ४ । ३३ । इति ईरन् उकारादेशश्च ।) मैथुनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

कुरुः, पुं, (कृ + "कृग्रोरुच्च" । उणां १ । २५ । इति कुः उच्च ।) आग्नीध्रराजपुत्त्रः । स तु प्रियव्रतराजपौत्त्रः । (स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रः उत्तरकुरुराज्यं प्राप्तवांश्च । तत्रत्या नदी च भद्रेति नाम्ना विश्रुता । यथा विष्णुपुराणे । २ । १ । १६-२२ ।
"जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु आग्नीध्रो मुनिसत्तम ! ।
तस्य पुत्त्रा बभूवुस्ते प्रजापतिसमा नव ॥
नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ।
रम्यो हिरण्वान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्व एव च ॥
केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो नृपोऽभवत् ।
जम्बुद्वीपविभागांश्च तेषां विप्र ! निशामय ॥
पित्रा दत्तं हिमाह्वन्तु वर्षं नाभेस्तु दक्षिणम् ।
हेमकूटं तथा वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ॥
तृतीयं नैषधं वर्षं हरिवर्षाय दत्तवान् ।
इलावृताय प्रददौ मेरुर्यत्र तु मध्यगः ॥
नीलाचलाश्रितं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ।
श्वेतं तदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ॥
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ।
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय प्रदत्तवान्" ॥
वैवस्वतमनुवंश्यचन्द्रवंशीयराजविशेषः । स तु सम्वरणराजभार्य्यायां सूर्य्यकन्यायां तपत्यां जातः । अयमेव कुरुक्षेत्रपतिः । धार्त्तराष्ट्रपाण्डवानां पूर्व्वपुरुषः । यथा,—
"योऽजमीढसुतस्तस्य ऋक्षः सम्वरणस्ततः ।
तपत्यां सूर्य्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥
परीक्षित् सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्च कुरोः सुताः" ॥
इति श्रीभागवते । ९ । २२ । ४ ॥) भक्तम् । देशविशेषः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ तद्देशवासी । तत्र बहुवचनान्तः । (यथा गीतायाम् १ । २५ ।
"उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति" ॥) कण्टकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुरुकन्दकं, क्ली, (कुरुः इव विस्तीर्णः कन्दो यस्य । कप् ।) मूलकम् । इति शब्दमाला ॥

कुरुक्षेत्रं, क्ली, (कुरुणा चन्द्रवंशोद्भवेन राजविशेषेण भूरितपसोपार्ज्जितं धर्म्मक्षेत्रनाम्ना प्रसिद्धं कुरुदेशान्तर्गतं क्षेत्रम् । शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपः ।) देशविशेषः । तत्तु धर्म्मक्षेत्रम् । (किञ्चास्मिन्नेव क्षेत्रे क्षत्त्रियकुलारण्यकुठारेण भृगुवंशधुरन्धरेण भगवता जामदग्न्यरामेण क्षत्त्रियशोणितैः पञ्च ह्रदाः कृताः तदारभ्य च क्षेत्रमेतत् समन्तपञ्चकनाम्नोच्यते । नितरामेवात्र युध्यतां क्षत्त्रियाणां शरीरविसर्ज्जनेन पुण्यप्राचुर्य्यात् वैकुण्ठप्राप्तिः । तत एवात्र कुरुपाण्डवानां समहद्युद्धं निर्वृत्तम् । एतद्विवरणं महाभारतीये १२ । ४८ अध्याये श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे द्रष्टव्यम् ॥ यथा भगवद्गीतायाम् १ । १ ।
"धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्व्वत सञ्जय !" ॥
एतत्क्षेत्रस्य सीमानिर्द्देशे बहूनि मतानि लक्ष्यन्ते दिङ्मात्रमुदाहृतमत्र । यथा, हेमचन्द्रः ।
"धर्म्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोजनावधि" ॥
तथा त्रिकाण्डशेषेऽपि ।
"कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च हिमाद्रिं विन्ध्यमन्तरा" ॥
एष हि ब्रह्मर्षिदेशः । यथा, मनौ । २ । १९ ।
"कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः" ॥)

कुरुक्षेत्रीयोगः, पुं, एकस्मिन् सावनदिने तिथित्रयनक्षत्रत्रययोगत्रयाणाञ्च स्पर्शः । इति स्मृतिः ॥ कुरुक्षेत्रे मृत्युयोगः । यथा,—
"पञ्चग्रहयुते मृत्यौ लग्नसंस्थे बृहस्पतौ ।
सौम्यक्षेत्रगते लग्ने कुरुक्षेत्रे मृतिर्भवेत्" ॥
इति जातकामृतसंग्रहे योगाध्यायः ॥

कुरुटः, पुं, (कुत्सितं रोटते दीप्यते प्रतिहन्ति वा । रुट दीप्तौ प्रतिघातादिषु च + "इगुपधेति" ३ । १ । १३५ । कः ।) सितावरशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुण्टः, पुं, (कुत्सितं दुर्गन्धादिकं रुण्टति लुण्ठतीति । कु + रुटि स्तेये + अच् ।) पीतझिण्टी । पीताम्लानः । इति मेदिनी ॥ (कुरुण्टकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कुरुण्टकः, पुं, (कुरुण्ट + स्वार्थे कन् ।) पीताम्लानः । पीतझिण्टी । तत्पर्य्यायः । सहचरी २ सहचरः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७५ ॥ सहाचरः ४ कुरण्टकः । इति भरतः ॥
("वीरः सहचरः पीतपुष्पो दासीकुरुण्टकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये आरग्वधादिवर्गे ॥ "आरग्वधमदनगोपघोण्टा कुटजपाठा कण्टकीपाटलामूर्व्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीत्यादिषु द्रष्टव्यः ॥)

कुरुण्टी, स्त्री, (कु कुत्सितं रुण्टति स्वभावात् । कु + रुटि + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दारुपुत्त्रिका । इति मेदिनी ॥ (कु कुत्सितं पापं रुण्टति नाशयति अस्याः पत्युर्वा परिचर्य्यया ।) नारी । इति जटाधरः ॥

कुरुम्बं, क्ली, (कुर् + बाहुलकात् उम्बच् ।) कूलपालकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कमलालेबु इति भाषा ॥

कुरुम्बा, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां टाप् ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्रोणपुष्पीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कुरुम्बिका, स्त्री, (कुरुम्बा + स्वार्थे कः टाप् इत्वं च ।) द्रोणपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुम्बी, स्त्री, (कुरुम्ब + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) सैंहलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुराट् [ज्] पुं, (कुरुषु राजते । राज् + क्विप् ।) दुर्य्योधनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुलः, पुं, (कुर् + उलक् ।) भालस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्पर्य्यायः । भ्रमरकः २ भ्रमरालकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

कुरुवकः, पुं, (रौतीति रवो भ्रमरः । कुत्सितः स्वल्पमधुत्वाभावात् विरक्तो रवो यत्र । स्वल्पमधुत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तझिण्टी । रक्ताम्लानः । इत्यमरः । २ । ४ । ७४ ॥ पीतझिण्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुरवकशब्दे पीतझिण्टीशब्दे च अस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कुरुविन्दं, क्ली, (कुरून् विन्दति + विदिलाभे "अनुपसर्गात् लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च" । ३ । १ । १३८ । इति शः मुचादित्वात् नुम् च ।) काचलवणम् । माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुरुविन्दरत्नम् । कुल्माषधान्यम् । इति मेदिनी ॥ (क्वचिदस्य पुंलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अः ।
"कासीससैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला" ॥)

कुरुविन्दः, पुं, (कुरु + विद् + शः नुम् च ।) मुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५९ ॥ माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सञ्जातोऽपरः क्रोडकसेरुकः ।
भद्रमुस्तश्च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कुरुविल्वः, पुं, (कुरुषु विल्व इव ।) पद्मरागमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुरुविल्वकः, पुं, (कुरुविल्व + संज्ञायां कन् ।) कुल्माषः । वनकुलत्थिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणाश्चास्य कुल्माषशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कुरुविस्तः, पुं, (कुरुषु विख्यातः विस्तः ।) सुवर्णपलम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८६ ॥ चारि तोला सोना : इति भाषा ॥

कुरूप्यं, क्ली, (कु ईषत् रूप्यमिव । रूप्यवत् शुभ्रत्वात्तथात्वम् ।) रङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्कुरः, पुं स्त्री, (कुर् इत्यस्फुटं शब्दं कुरति शब्दायते । कुर् + कुर् + कः ।) कुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुर्व्वणः, पुं, कुणञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुर्द्द ङ क्रीडायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः पृथक् पाठसामर्थ्यात् पूर्व्वस्य वंगभूतयीति दीर्घो न स्यात्। ङ कुर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कुर्द्दनं, क्ली, (कुर्द्द+भावे ल्युट्।) क्रीडा। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुर्परः,पुं,(कुर्+क्विप् कुः। पिपर्त्ति। पृ+अच् परः। ततः कर्म्मधारयः।) कफोणिः। जानु। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (कुर्परशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कुर्पासः, पुं, (कुर्परे अस्यते आस्ते वा। अस, आस् वा+घञ् ततः पृषोदरात् साधुः।) अर्द्धचोलकः। इति हारावली॥

कुर्पासकः, पुं, (कुर्पास+स्वार्थे कन्।) कञ्चुलिका। इत्यमरः॥ काँचुलि इति भाषा। (यथा रत्नावलीनाटके। "मनोज्ञकुर्पासकपीडितस्तना"॥)

कुर्व्वत्, त्रि, (करोति इति। कृ+शतृ।) कर्म्मकारः। भृत्यः। इति विश्वः॥

कुल ज बन्धौ। संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-क्वचित् सकं सेट्। ज्वलादिः।) ज कोलः कुलः। कोलति कुलीनः सर्व्वेषां बन्धुः स्यादित्यर्थः। संहती राशीकरणमिति चतुर्भुजः॥ केचित्तु संहतिस्थाने संस्त्यानं पठित्वा कोलति कुलाचः गणयति इत्यर्थः इत्याहुः। संस्त्यानं पठित्वा संस्त्यानं उपचयः। इति रामः॥ अन्ये तु बन्धुषु ज्ञातिषु वर्त्तमानोऽयं अन्यत्रास्य न प्रयोगः। नहि गच्छे इतिवदित्याहुः। इति दुर्गादासः॥

कुलं, क्ली, (कुल्+ "इगुपधेति"।३।१।१३५। कः।) वंशः। (यथा, रघौ।१६।८६।
"इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम्।
संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः
कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन"॥
तस्य लक्षणं यथा, शिष्टोक्तौ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम्।
निष्ठा वृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्"॥)
तन्नाशकारणं यथा।
"गोभिश्च दैवतैर्विप्रकृष्या राजोपसेवया।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः॥
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण वै॥
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात्।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्॥
अश्रोत्रियेषु वै वेदानां वृषलेषु तथैव च।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम्"॥
इति कूर्म्मपुराणे उपरिभागे १५ अध्यायः॥
सजातीयगणः। इत्यमरः।२।७।१॥ (कुं भूमिं लाति गृह्णाति। ला+कः।) जनपदः। गृहम्। (कौ भूमौ लीयते। अन्येभ्योऽपीति डः।) शरीरम्। इति मेदिनी॥ अग्रम्। इति महाभारतम्॥ (मध्यम-हलद्वयेन यावती भूमिः कृष्यते तावती भूमिः। यथा, मनुः।७।११९।

"दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च"॥)

कुलः, पुं, (कुल्+कः।) कुलिकः। शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकं, क्ली, (कौ भूमौ लीयते। कु+ली+डः। संज्ञायां कन्।) पटोललता। सम्बद्धश्लोकसमूहः। इति मेदिनी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ६।२८७।
"कलापकं चतुर्भिश्च तदूर्द्ध्वं कुलकं मतम्"॥
पटोलार्थे यथा,—"करीरं कुलकं नन्दी" इति वाभटे सूत्रस्थाने।६ अः। कुलकं पटोलभेदः। तित्पल्ला इति ख्यातम्॥ इति तट्टीका॥)

कुलकः, पुं, (कुल्+संज्ञायां कन्।) काकेन्दुः। इत्यमरः।२।४।३९॥ वल्मीकः। कुलश्रेष्ठः। इति मेदिनी॥ मरुवकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ हरितसर्पः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुपीलुः। इति भावप्रकाशः॥ शिल्पिकुलप्रधानः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कुलकर्कटी, स्त्री, (कुला कर्कटी इति नित्यकर्म्मधारयः।) चीनाकर्कटी। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलकुण्डलिनी } स्त्री, (कुले कुलचक्रे पृथिवीतत्त्व-
कुलकुण्डली } रूपे मूलाधारे कुण्डलाकृत्या सार्द्धत्रिवलयाकारेण स्वयम्भुलिङ्गं वेष्टयित्वा तिष्ठतीति। कुल+कुण्डलिन्+ङीप्। कुण्डल+ङीष्। यद्वा कौ पृथिवीतत्त्वाधारे मूलाधारे इत्यर्थः लीयते इति। कु+ली+अन्येभ्योऽपीति डः। ततः कर्म्मधारयः।) मूलाधारपद्मस्थितशिवशक्तिविशेषः। यथा। पूर्णानन्दकृतषट्चक्रप्रकाशः।
"कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं वाचः कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः। श्वासोच्छासविवर्त्तनेन जगतां जीवो यया धार्य्यते सा मूलाम्बुजगह्वरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावली"॥
कूजन्तीति। सा मूलाम्बुजगह्वर इत्यादि व्याख्यातम्। कीदृशी कोमलकाव्यबन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः कोमला कमनीयत्वविशिष्टा या काव्यबन्धरचना तस्याः भेदातिभेदक्रमैः भेदातिशयभेदक्रमैर्व्विशिष्टा वाचः मत्तालिमालास्फुटं मत्ता या अलिमाला भ्रमरसमूहस्तद्वदस्फुटं यथा स्यात् एवं मधुरं यथा स्यात् तथा कूजन्ती अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः। सा का इत्याकाङ्क्षायामाह यया कुलकुण्डलिन्या श्वासोच्छासविवर्त्तनेन श्वासोच्छासयोः परिवर्त्तनेन गमनागमनेन जगतां संसारिणां जीवः प्राणो धार्य्यते। पुनः कीदृशी प्रोद्दामदीप्तावली प्रकृष्टोत्कृष्टदीप्तिश्रेणीस्वरूपा। तथा च मूलाधारपद्मे सर्पाकारसार्द्धत्रितयवेष्टनविशिष्टा विद्युत्समूहरूपा कुलकुण्डलिनी तिष्ठतीत्यर्थः। इति तट्टीका॥ *॥ अन्यत् चक्रशब्दे मूलाधारशब्दे षट्चक्रशब्दे च द्रष्टव्यम्॥

कुलकः, पुं, (कु+लक+भावे घञ्।) करतालौ। तत्पर्य्यायः। तालमर्द्दकः २। इति हारावली॥

कुलक्षया, स्त्री, (कुलस्य मूलस्य विस्तृतवल्लीजालस्य वा क्षयो यस्याः।) मूकशिम्बी। इति शब्दचन्द्रिका॥

कुलजः, पुं, (कुले सत्कुले जायते। जन्+डः।) कुलीनः। सत्कुलोद्भवः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः ८।१७९।
"कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्म्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्य्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः"॥)

कुलञ्जः,पुं,(कुं पृथिवीं रञ्जयति। रञ्ज+णिच्+अण्। रस्य लः।) कुलञ्जनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलञ्जनः, पुं, (कु+रञ्ज+णिच्+ल्युः। रस्य लः।) स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। कुलिञ्जः २ गन्धमूलः ३ कुलञ्जः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। मुखदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलटा, स्त्री, (कुलात् व्यभिचारार्थं कुलान्तरं अटतीति। कुल+अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) व्यभिचारिणी। भ्रष्टा।
(यथाह, आर्य्यासप्तशती ३९३।
"परपतिनिर्दयकुलटाशोषितशठ! नेर्ष्यया न कोपेन। दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य"॥)
तत्पर्य्यायः। पुंश्चली २ धर्षिणी ३ बन्धकी ४ असती ५ इत्वरी ६ स्वैरिणी ७ पांशुला ८। इत्यमरः।२।६।१०॥ धर्षणी ९ पांसुला १०। इति तट्टीका॥ दृष्टा ११ दुष्टा १२ धर्षिता १३। इति शब्दरत्नावली॥ लञ्जा १४ निशाचरी १५ अपारक्षा १६। इति जटाधरः॥*॥ परकीयान्तर्गतनायिकाविशेषः। यथा,—
"एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति नाम्भोधराः शैलाः शाद्वलमुद्वहन्ति न वजन्त्येते पुनर्नायकान्। त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारभन्ते जनान् धातः! कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं कृतम्"॥ इति रसमञ्जरी॥*॥
अस्या अन्नभोजनप्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे अभोज्यान्नभक्षणप्रकरणे द्रष्टव्यम्॥

कुलटी, स्त्री, (कुत्सितं रट्यते। रट भाषणे+घञर्थे कः। गौरादित्वात् ङीष् रस्य लः।) मनःशिला। इति रत्नमाला अमरटीका च॥ (अस्या गुणादयो मनःशिलाशब्दे बोद्धव्याः॥)

कुलतिथिः, स्त्री पुं, (कुला तिथिः।) चतुर्थ्यष्टमीद्वादशीचतुर्द्दश्यः। यथा, तन्त्रसारे।
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्।
विषमाश्चाकुलाः सर्व्वे शेषाश्च तिथयः कुलाः"॥

कुलत्थः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं सत् तिष्ठति। कुल+स्था+कः। पृषोदरात् साधुः।) शस्यभेदः। कुलत्थकड़ाइ इति भाषा॥ (यथा, मार्कण्डेये।१५।७।
"धान्यं यवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपांश्चणान्"॥)
तत्पर्य्यायः। कालवृन्तः २ ताम्रवृन्तः ३ कुलत्थिका ४। इति रत्नमाला॥ ताम्रवृन्तः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ताम्रबीजः ६ सितेतरः ७। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः। कफवातशुक्रशूलाश्मरीमेदःश्वासकासप्रमेहनाशित्वम्। संग्राहित्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। ग्राहित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ कषायत्वम्। कफत्वम्। रक्तपित्तकारित्वम्। लघुत्वम्। अस्य यूषगुणाः। वायु-

शर्कराश्मरीनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अपरे पर्य्यायगुणा यथा,—
"कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत्।
लघुर्विदाही वीर्य्योष्णः श्वासकासकफानिलान्॥
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान्।
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरक्रिमिहरः परः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ * ॥

"उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः
कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः।
शुक्राश्मरीगुल्म-निषूदनश्च
संग्राहकः पीनसकासहारी॥
आनाहमेदोगुदकीलहिक्का
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च।
कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो
विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः"॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥ * ॥)

कुलत्था, स्त्री, (कुलत्थ + स्त्रियां टाप्।) वनकुलत्थः। तत्पर्य्यायः। दृक्प्रसादा २ अरण्यकुलत्थिका ३ कुलाली ४ लोचनहिता ५ चक्षुष्या ६ कुम्भकारिका ७ कुलत्थिका ८। इति राजनिर्घण्टः॥ कुल्माषः ९ कुलविल्वकः १०। इति रत्नमाला॥ अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। अर्शःशूलनाशित्वम्। विबन्धाध्मानशमनत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। व्रणरोपणत्वञ्च। कुलत्थाञ्जनम्। अस्य पर्य्यायः पूर्व्ववत्तदधिकन्तु। कुम्भकारी १ प्रलापहा २। अस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। हिमत्वम्। विषविस्फोटकण्डूव्रणदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलत्थिका, स्त्री, (कुलत्था स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वम्।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः। इत्यमरः।२।९।१०२॥ अस्य गुणपर्य्यायौ कुलत्थाशब्दे द्रष्टव्यौ। वनकुलत्थः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलधर्म्मः, पुं, (कुलस्य कुले वा आचरितो धर्म्मः।) स्वजातीयधर्म्मः। कुलाचारः। यथा,—
"उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन!।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम"॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १। ४३॥

कुलधारकः, पुं, (कुलं धारयति रक्षति यः। कुल + धृ + णिच् + ण्वुल्।) पुत्त्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुलनायिका, स्त्री, (कुले कुलाचारयजनकाले पूज्या या नायिका।) पञ्च-मकारयजने पूज्या स्त्री। यथा,—
"रक्तमाल्येन सम्वीतो रक्तपुष्पविभूषितः।
पञ्चोकरणसङ्कल्पैः पूजयेत् कुलनायिकाम्"॥
सा नवविधा यथा,—
"नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापिताङ्गना।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका।
मालाकारस्य कन्या च नव कन्याः प्रकीर्त्तिताः"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रसारोक्तपारिभाषिकलक्षणं कुलं तत्र तत्सम्बन्धि वा नक्षत्रम्।) भरणीरोहिणीपुष्यमघोत्तरफल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढ़ाश्रवणोत्तरभाद्रपदः। यथा,—
"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्।
कुलानि समधिष्ण्यानि शेषाणि चाकुलानि च"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलनाशः, पुं, (कुलं भूमिलग्नं न अश्नाति। न + अश् + अच्। सुप्सुपेति समासः। उष्ट्रस्य हि उन्नतकन्धरत्वात् भूमिलग्नस्याभक्षकतया तथात्वम्।) उष्ट्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुलस्य नाशः ध्वंसः।) कुलध्वंसः॥

कुलपतिः, पुं, (कुलस्य वंशस्य गोत्रस्य वा पतिः स्वामी।) कुलस्वामी। गोत्रप्रधानः। कुलनाथः। यथा। "अथ सिन्धुसौवीरपतेरहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्धः"। इति श्रीभागवते ५।१०।१॥ (कुलस्य छात्रवर्गस्य पतिः पालकः। अन्नदानपोषणपूर्व्वकं अध्यापको मुनिविशेषः। उक्तञ्च।
"मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात्।
अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः"॥)

कुलपत्रः, पुं, (कुलं भूलग्नं पत्रं पर्णमस्य।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलपालकं, क्ली, (कुलं समूहं पालयतीति। पालि + ण्वुल्। बहुफलोत्पत्तेस्तथात्वम्।) कुष्माण्डम्। कमलानेबु इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कुलं वंशं पालयति। पाल + णिच् + ण्वुल्।) वंशप्रतिपालके, त्रि॥

कुलपालिः, स्त्री, (कुलं पालयति या। पालि + इन्।) कुलवती। इति शब्दमाला॥

कुलपालिका, स्त्री, (कुलं पालयति। पालि + ण्वुल् टाप् इत्वम्। यद्वा कुलपालि + स्वार्थे कन् टाप्।) कुलस्त्री। इत्यमरः। २। ६। ७॥

कुलभृत्या, स्त्री, (कुलैः वंशभवैः भृत्या भरणम्। कुल + भृ + भावे क्यप्।) गर्भिणीपर्य्युपासना। इति जटाधरः॥ (कुलस्य भृत्या। वंशभरणम्॥)

कुलम्भरः, पुं, (कुलं गृहं भलति हन्ति सन्धिकर्त्तनादिना इति। कुल + भल + अच्। निपातनात् मुम् लस्य रः।) कुलम्भलः। चौरः। इति हारावली॥

कुलवर्णा, स्त्री, (कुलेषु भिषक्कुलेषु वर्णः वर्णनं गुणकथनं यस्याः।) रक्तत्रिवृत्। इति राजनिर्घण्टः॥

कुलवारः, पुं, (कुलस्तदाख्यया प्रसिद्धो वारः।) मङ्गलशुक्रवारौ। यथा।
"रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारश्चाकुला इमे।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलविप्रः, पुं, (कुलपरम्परागतः कुलहिताय नियुक्तो वा विप्रः।) कुलपुरोहितः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

कुलश्रेष्ठी, [न्] त्रि, (कुलेषु शिल्पिकुलेषु श्रेष्ठी।) शिल्पिकुलप्रधानः। तत्पर्य्यायः। कुलिकः २। इत्यमरः। २। १०। ५॥ कुलकः ३ कुलः ४ श्रेष्ठी ५। इति तट्टीकायां भरतः॥

कुलसम्भवः, पुं, (कुले कस्यचित् वंशे सम्भवः उत्पत्तिरस्य।) यस्य कस्यचित् कुले जातः। तत्पर्य्यायः। बीज्यः २। इत्यमरः। २। ७। २॥

कुलसौरभं, क्ली, (कुलं श्रेष्ठं सौरभं यस्य।) मरुवकवृक्षः। इति शब्दमाला॥

कुलस्त्री, स्त्री, (कुले कुलस्थिता स्त्री।) कुलपालिका। अनन्यगामिनी कुलरक्षिका स्त्री। इत्यमरः। २। ६। ७॥ (तथा च चाणक्ये।
"असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः।
सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः"॥
कुले कुलचक्रे मूलाधारे विराजते या स्त्री। कुलकुण्डलिनीशक्तिः। यथा, कुलार्णवे।
"कुलस्त्रीध्यानमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः"॥)

कुलहण्डकः, पुं, (कुलाय संघाय ऊण्डते। ऊडि संघे + ण्वुल्। पृषोदरात् उकारलोपः।) आरणिः। आवर्त्तः। इति हारावली॥

कुलाकुलतिथिः, पुं स्त्री, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनाम्ना प्रसिद्धा तिथिः।) द्वितीयाषष्ठीदशम्यः। यथा।
"द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृतम्"॥
इति तन्त्रसारः॥

कुलाकुलनक्षत्रं, क्ली, (तन्त्रोक्तकुलाकुलसंज्ञकं नक्षत्रम्।) आर्द्रामूलाभिजिच्छतभिषानक्षत्राणि। यथा, तन्त्रसारे॥
"वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदाहृतम्"॥

कुलाकुलवारः, पुं, (तन्त्रोक्तकुलाकुलनामा वारः।) बुधवारः। यथा, तन्त्रसारे॥
"भौमशुक्रौ कुलाख्यौ हि बुधवारः कुलाकुलः"॥

कुलाचलः, पुं (कुलसंज्ञकः अचलः पर्व्वतः। शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः।) कुलपर्व्वतः। यथा।

"अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा
ब्रह्मपुरन्दरदिनकररुद्राः।
न त्वं नाहं नायं लोक-
स्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः"॥

इति मोहमुद्गरे ७॥ सप्तकुलपर्व्वता यथा।
"सप्त येऽस्मिन् महापर्व्वाः विस्तृताः कुलपर्व्वताः।
माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान्ऋक्षवानपि॥
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्व्वताः"॥
इति मात्स्ये ९५ अध्यायः॥

कुलाचार्य्यः, पुं, (कुलस्य वंशस्य व्याख्यायां वर्णनादौ गुणकीर्त्तनविषये वा आचार्य्यः।) कुलज्ञः। कुलीनादीनां वंशशंसाख्याकर्त्तृब्राह्मणः। अस्य विवरणं घटकशब्दे द्रष्टव्यम्॥

कुलाटः, पुं, (कुलेन संघेन अटतीति। अट् + अच्।) क्षुद्रमत्स्यभेदः। इति शब्दमाला॥

कुलाद्रिः, पुं, (कुलनाम्ना ख्यातोऽद्रिरचलः।) कुलाचलः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥

कुलाधारकः, पुं, (कुलस्य वंशस्य आधारकः प्रतिष्ठापकः।) पुत्त्रः। इति शब्दरत्नावली॥

कुलायं, क्ली, (कौ पृथिव्यां लायो लयो यस्य।) शरीरम्। इति पुराणम्॥

कुलायः, पुं, (कुलानां पक्षिसमूहानां अयः वास-

स्थानम् ।) नीड़ः । (यथा, माघे ।
"खगकुलायकुलायनिलायिताम्" ।)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी ॥

कुलायस्थः, पुं, (कुलाये नीड़े तिष्ठति । स्था + कः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुलायिका, स्त्री, (कुलायः पक्षिवासस्थानं विद्यतेऽस्याम् । ठन् ।) पक्षिशाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलालः, पुं, (कुलं घटादिनिर्म्माणोपयोगिमृदाद्युपादानं आलाति सम्यगादत्ते । आ + ला + कः । कुलं वंशं घटादिसमूहं वा अलति पर्य्याप्नोति वा अल + कर्म्मण्यण् । कुल + "तमिविशिबिड़ीति" उणां १ । ११७ । इति कालन् वा ।) कुम्भकारः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा ।
"मालाकारात् कर्म्मकार्य्यां कुम्भकारो व्यजायत" ॥
इति पराशरसंहिता ॥
"पट्टिकाराच्च तैलिक्यां कुम्भकारो बभूव ह" ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥ ब्रह्मवैवर्त्तोक्ता च कुम्भकारशब्दे द्रष्टव्या ॥ कुक्कुभपक्षी । इति मेदिनी ॥

कुलाली, स्त्री, (कुलं पर्व्वतकुलं कलायकुलं वा अलति परिवर्द्धयति । अल + अण् । ङीप् ।) कुलत्थाकाराञ्जनप्रस्तरविशेषः । कुलत्थाञ्जनमिति ख्याता । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥ अरण्यकुलत्थिका वनकुलत्थकड़ाइ इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुलाल + स्त्रियां ङीष् ।) कुलालभार्य्या ॥

कुलाहः, पुं, (कुलं पालककुलं स्वकुलं वा आहन्ति । आ + हन् + डः ।) ईषत्पीतवर्णः कृष्णजानुर्घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलाहकः पुं, (कुलाह + संज्ञायां कन् ।) कृकलासः । इति शब्दमाला ॥ वृक्षविशेषः । राङ्गा कुले खाड़ा इति भाषा । अस्य गुणाः । आमवात-वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

कुलाहलः, पुं, (कुलं आहलति स्पृशति स्पर्द्धते वा । आ + हल विलेखने + अच् ।) क्षुद्रवृक्षविशेषः । कोकसीमा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलम्बुषः २ गोच्छालः ३ भूकदम्बः ४ । इति रत्नमाला ॥

कुलिः, पुं, (कुल + इन् किच्च ।) हस्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलिः, स्त्री, (कुल इन् किच्च ।) कण्टकारी । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिकः, त्रि, (कुलं अधीनतया प्रशस्ततया वा अस्त्यस्य । इति ठन् ।) शिल्पिकुलप्रधानः । इत्यमरः । २ । १० । ५ ॥ कुलसत्तमः इति मेदिनी ॥

कुलिकः, पुं, अष्टमहानागान्तर्गतनागविशेषः ।
(यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
"ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूड़कम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" ॥
अस्य रूपमप्युक्तं हेमाद्रौ यथा ।
"कुलिकोऽर्द्धचन्द्रमौलिर्ज्वालाधूमसमप्रभः" ॥)
वृक्षविशेषः । इति मेदिनी ॥ केकेकड़ा इति भाषा ॥

कुलिकवेला, स्त्री, रव्यादिवारेषु शुभकर्म्मसु निषिद्धकालविशेषः । यथा । रवौ सप्तमयामार्द्धम् सोमे षष्ठयामार्द्धम् । मङ्गले पञ्चमयामार्द्धम् बुधे चतुर्थयामार्द्धम् । गुरौ तृतीययामार्द्धम् शुक्रे द्वितीययामार्द्धम् । शनौ प्रथमयामार्द्धम् । राघवभट्टमते तु पूर्व्वोक्तयामार्द्धानां दिवाशेषभागः । रात्रौ प्रथमभागः । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

कुलिङ्गः, पुं, (कौ पृथिव्यां लिङ्गति गच्छतीति । कु + लिगि + अच् + इदित्वात् नुम् । यद्वा कुत्सितं कृष्णवर्णं लिङ्गं वर्णं यस्य ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलिङ्गः २ धुम्याटः ३ फिङ्गकः ४ । इति शब्दमाला ॥ भृङ्गः ५ । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

कुलिङ्गकः, पुं, (कुलिङ्ग + अल्पार्थे कन् ।) चटकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिङ्गाक्षी, स्त्री, (कुलिङ्गस्य अक्षिवत् फलं यस्य ।) पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला । पेटारी इति भाषा ॥

कुलिङ्गी, स्त्री, (कुलिङ्ग + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिरः, पुं, (कुल + बाहुलकात् इरन् किच्च ।) कर्कटः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुलिशं, स्त्री, पुं, (कुलौ हस्ते शेते अवतिष्ठते । कुल + शी + डः । यद्वा कुलिनः पर्व्वतान् श्यति दारयतीति । शो + डः । "आतोनुपसर्गे कः" । ३ । २ । ३ । इति को वा ।) वज्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, कुमारे । १ । २० ।
"कुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्रा-
ववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" ॥
कु ईषत् कुत्सितं वा लिशति । कु + लिश अल्पीभावे गतौ च + कः ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कण्टकाष्ठीलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६४ अध्याये ।
"तिमितिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः" ॥ कौ भूमौ लिशति अल्पीभवति कुं भूमिं लिशति गच्छति रूक्षतया प्राप्नोति वा ।) अस्थिसंहारवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलिशनायकः, पुं, (कुलिशवत् नायको यस्मिन् ।) शृङ्गारबन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"स्त्रीपादद्वयमाकृष्य विमुसुञ्चितलिङ्गकः ।
योनिञ्च पीड़येत् कामी बन्धः कुलिशनायकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

कुलिशाङ्कुशा, स्त्री, (कुलिशेनाङ्कुशेन चैव निगृह्यते मनो यया । यद्वा कुलिशवत् दृढमङ्कुशं यस्याः ।) बौद्धानां विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलिशासनः, पुं, (कुलिशं वज्रं तद्वत् दृढमासनमस्य ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुली, स्त्री, (कुलि + कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष् ।) कण्टकारी । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ पत्नीज्येष्ठभगिनी । इति हेमचन्द्रः ॥ वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुलीनः, पुं, (कुले प्रशस्तवंशे जातः । "कुलात् खः" । ४ । १ । १३९ । इति खः ।) श्रेष्ठघोटकः । तत्पर्य्यायः । आजानेयः २ । इत्यमरः ॥ अजानेयः ३ । इति तट्टीका ॥ स्वजानेयः ४ जात्यः ५ बालाश्विः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तन्त्रशास्त्रोक्तकुलाचारव्रते स्थितः कौलः ॥) उत्तमकुलोद्भवे, त्रि । तत्पर्य्यायः । महाकुलः २ आर्य्यः ३ सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ * ॥ अथाधुनिककुलीनलक्षणम् । कुलं उत्कर्षविशेषवंशः । इति सङ्केतम् । अथवा रूढ्यर्थम् । तस्यापत्यमित्यर्थे कुलशब्दादीनप्रत्ययेन कुलीन इति पदसिद्धिरिति केचित् । अर्थात् कुलीनशब्देन उत्कर्षविशेषवंशजातकव्यक्तिरिति । तथा च लक्षणम् । उत्कर्षविशेषधर्म्मावच्छिन्नवंशजातकत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वं कुलीनत्वमिति । उत्कर्षविशेषस्तु नवधा गुणाः । ते च यथा ।
"आचारो विनयो विद्या प्रतिष्ठा तीर्थदर्शनम् ।
निष्ठाऽऽवृत्तिस्तपो दानं नवधा कुललक्षणम्" ॥
अत एव उत्कर्षविशेषात्मकनवधागुणविशिष्टत्वं कुलीनत्वम् । एतेन इदानीं साधारणसामान्यजनानां यदि नवधा गुणा वर्त्तन्ते तदा तेऽपि कुलीनाः स्युस्तन्न । अनवच्छिन्नपर्य्यायत्वं कुलीनत्वम् । प्रमाणं यथा,—
"सपर्य्यायं समासाद्य दानग्रहणमुत्तमम् ।
कन्याऽभावे कुशत्यागः प्रतिज्ञा वा परस्परम्" ॥
तथा च ।
"कुलीनस्य सुतां लब्ध्वा कुलीनाय सुतां ददौ ।
पर्य्यायक्रमतश्चैव स एव कुलदीपकः" ॥
तथा च ।
"आदानञ्च प्रदानञ्च कुशत्यागस्तथैव च ।
प्रतिज्ञाघटकाग्रे च कुलकर्म्म चतुर्व्विधम्" ॥
इति कुलदीपिका ॥ * ॥ अथ वल्लालभूपालकृताः पञ्चगोत्रजराढ़ीयब्राह्मणस्य ग्रामविशिष्टस्य मुख्यगौणभेदेन द्वाविंशतिकुलीनाः यथा । शाण्डिल्यगोत्रे भट्टनारायणवंशज आदिवराहवन्द्यः स मुख्यः । रामगड़गड़ः निपकेशरकोणी गुँयी कुलभी वटु दिर्घाटिः वैकुण्ठपारियालः एते पञ्च गौणाः ॥ काश्यपगोत्रे दक्षवंशजः सुलोचनचट्टः स मुख्यः । जगहलः धीरगुड़ः काकपीतमखडी एते त्रयो गौणाः ॥ भरद्वाजगोत्रे श्रीहर्षवंशजः धुरन्धर मुखयटी स च मुख्यः । विनायकदिखडीसाँयी गन्धर्व्वरायी एतौ द्वौ गौणौ ॥ सावर्णगोत्रे वेदगर्भवंशजः वीरव्रतगाङ्गुली सुधीरकुन्दः एतौ द्वौ मुख्यौ । वीरसूदनघण्टेश्वरः एष गौणः ॥ वात्स्यगोत्रे छान्दड़वंशजः सुरभिघोषवालः कविकाञ्जिलालः रविपूतितण्डः एते मुख्याः । भानुचौटखण्डो पनिकालुमहिन्त्या वनमालिपिप्पली एते गौणाः ॥ अधुना एषां मध्ये मुख्या अष्टौ कुलीना गौणाश्चतुर्द्दशश्रोत्रियाः । अन्येऽपि पञ्चगोत्रजाताः सप्तत्रिंशच्छ्रोत्रियाः सन्ति ॥ ततो लक्ष्मणसेनेन मुख्याष्टकुलीनो न विंशतिगुणानां अभीकरणं कृतम् । तत एतेषां नानादोषदर्शनात् देवीवरेण

फुलिया खड़दहवल्लवीसर्व्वानन्दी इत्याद्याः षट्त्रिंशन्मेलाः कृताः। ततो भागयूथयाक इति तिस्रः संज्ञा जाताः कुलाचार्य्यग्रन्थात् ज्ञेयाः ॥ * ॥

अथ वारेन्द्रब्राह्मणकुलीनाः।

"आदौ मैत्रस्ततो भीमो रुद्रः संज्ञामिनिस्तथा।
लाहिड़िर्भादुड़िः साधुर्भादड़ाः पङ्क्तिपूरकाः" ॥

एषां नानादोषदर्शनात् कुलाचार्य्यैः ..कौ पटी इति संज्ञा कृता। तद्यथा। निरावित्ता १ रोहिणी २ भूषणा ३ आलेखानी ४ कुतलखानी ५ वेणी ६ ओनाणी ७ भवानीपुर ८। एतेषां कुलाधानात् काप इति संज्ञा जाता ॥ * ॥

अथ वैद्यस्यादिकुलीनाः।

धन्वन्तरिगोत्रे विनायकसेनः। मौद्गल्यग.. चायुदासः। काश्यपे कायुगुप्तः। वल्लालेनैषां कुलं महामध्यमकनिष्ठकुलभेदेन त्रिधा कृतम्। तत्र महाकुलीनाः पञ्च। यथा। कृष्णसेनखानः १ हरिहरसेनखानः २ चण्डीवरदासः ३ गणपतिदासः ४ दुर्जयदासः ५। अधुनैषां कुलस्य ह्रासवृद्धिभङ्गा न सन्ति ॥ * ॥

अथ दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलीनाः।

तत्रादिसूरराजेन कान्यकुब्जदेशादानीतैर्ब्राह्मणपञ्चकैः सह घोषवसुमित्रदत्तगुहाः पञ्चागता आदिकुलीनाः यथा। सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषः १। गौतमे दशरथवसुः २। विश्वामित्रे कालिदासमित्रः ३। काश्यपगोत्रे दशरथगुहः स्वाहङ्कारादवमानितो वङ्गे गतः ४। भरद्वाजगोत्रे पुरुषोत्तमदत्तः विनयहीनतो निष्कुलः ५। वङ्गजकुलाचार्य्यग्रन्थे स एव मौद्गल्यगोत्रः ॥ * ॥

अथ वल्लालसेनकृतसमाजादयः।

तत्राद्यस्य षष्ठपुरुषयोर्निशापतिप्रभाकरघोषयोर्वासस्थाने क्रमेण वालीआकनाख्यौ ग्रामौ। द्वितीयस्य पञ्चमपुरुषयोः मुक्तिमुक्तिवस्वोर्वासस्थाने क्रमेण वागाण्डिमाहिनगराख्यौ ग्रामौ। तृतीयस्याष्टमपुरुषयोः धूँइ गुँइ मित्रयोर्वासस्थाने क्रमेण वड़िशाटेकानामग्रामौ॥ अपरेऽष्टादशसमाजास्तत्स्थानां कुलाभावात् न लिखिताः ॥*॥ तेषां कुलन्तु नवविधम्। मुख्य १। कनिष्ठ २ कृभाया ३ मध्यांश ४ तेओज ५ एतानि प्रधानानि। कनिष्ठद्वितीयपुत्र ६ कृभायाद्वितीयपुत्र ७ मध्यांशद्वितीयपुत्र ८ तेओजद्वितीयपुत्र इति च ९। नवरङ्गानुरोधात् कृभायाज्येष्ठपुत्रस्य मध्यश्रेष्ठ इति संज्ञा जाता॥ * ॥

अथ कुलानां विवरणम्।

मुख्यकुलीनस्य प्रथमपुत्रः पितृतुल्यः द्वितीयः कनिष्ठनामकुलविशिष्टः तृतीयो मध्यांशनामकुलयुक्तः चतुर्थः तेओजनामकुलान्वितः पञ्चमादियावत्पुत्राः मध्यांशद्वितीयपुत्रनामकुलयुक्ता भवन्ति ॥ कनिष्ठकुलीनस्य ज्येष्ठपुत्रः कृभायानामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यश्रेष्ठनामकुलयुक्तः तस्य ज्येष्ठपुत्रः मध्यांशनामकुलविशिष्टः स एव अपरमध्यांशवारभायामध्यांश इति संज्ञाद्वययुक्तः ॥ * ॥ एषां कर्म्मणा वृद्धिर्यथा। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य वाड़िमुख्य इति संज्ञा चतुर्थपञ्चमषष्ठपुत्राणां कुलस्य वाड़िकनिष्ठ इति संज्ञा सप्तमाष्टमनवमपुत्राणां कुलस्य वाड़िमध्यांश इति संज्ञा दशमैकादशद्वादशपुत्राणां कुलस्य वाड़ितेओज इति संज्ञा भवति॥ कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा भवति। मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रस्य कुलस्य तेओज इति संज्ञा॥ मध्यांशद्वितीयपुत्र इति संज्ञं कुलं मुख्यकनिष्ठकृभायामध्यश्रेष्ठमध्यांश इति कुलपञ्चकात् भवति ॥*॥ मुख्यकुलन्तु त्रिविधं यथा। प्रकृतम् १ सहजम् २ कोमलम् ३। आदौ षट्समाजे षट् प्रकृतामुख्या अभूवन्। ततस्तेषां द्वितीयतृतीयपुत्रयोः कुलस्य वृद्ध्या क्रमेण सहजकोमल इति संज्ञा जाता। प्रकृतमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां सहज इति संज्ञा कोमलमुख्यकुले दानग्रहणाभ्यां कोमल इति संज्ञा भवति। सहजः सहजेन कोमलः कोमलेनापि कुलं कृत्वा तत्तद्भावापन्नौ भवतः॥ पितृकुलानुसारेण ज्येष्ठपुत्राणां कुलस्य जन्ममुख्यजन्मकनिष्ठादिसंज्ञा ॥ * ॥ प्रकृतमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी न भवतः। सहजमुख्यकुलस्य ह्रासवृद्धी भवतः। कोमलमुख्यकुलस्यापि ह्रासवृद्धी न भवतः। कनिष्ठकुलस्य मुख्यत्वं कृभायाकुलस्य कनिष्ठत्वं भवति। मध्यांशकुलस्य स्थिरतरत्वम्। कनिष्ठद्वितीयपुत्रः वाड़ितेओज इति संज्ञां प्राप्नोति। मुख्यतृतीयपुत्रस्य द्वितीयपुत्रः तेओज इति संज्ञामपि प्राप्तुमर्हति। कृभायाद्वितीयपुत्रमध्यांशद्वितीयपुत्रयोः कुले ह्रासवृद्धी न स्तः। सर्व्वे कुलीनाः कुलनाशात् वंशजभावापन्ना भवन्ति ॥ * ॥ आदौ यदि पितृपर्य्यायाय अथवा मौलिकाय कन्यां दद्यात् तद्दानं प्रामाणिकसंज्ञं भवति। पश्चात् कुलकर्म्मकर्त्तव्यम्। तद्यथा। मुख्यस्य कन्यायाः प्रदाने तस्याः छेद संज्ञा षष्ठकन्यावधि गरछेद इति संज्ञा भवति। अन्यकुलानां ज्येष्ठकन्यायाः प्रदाने तस्या आकृतिरिति संज्ञा तदनन्तरं यावत्कन्यानां प्रदाने तासां क्रमेण प्रतिसारणी जघन्या इति संज्ञाद्वयं भवति॥ आत्मसमकुलीनाय आकृतिनामकन्यादाने कुलस्य श्रेष्ठत्वम्। अनुजकन्याग्रहणे तु कुलह्रासो भवति। मुख्यस्य गरछेद इति नाम्नीं कन्यां अन्यकुलीनस्य प्रतिसारणीञ्च कन्यां मौलिको वंशजश्च ग्रहीतुमर्हति। उत्तममध्यमाधमकर्म्मभिः शौर्य्यसमावेशनिन्दा इति त्रयं कुलस्यांशकर्म्म ॥ * ॥ पूर्व्वं विपर्य्याये विवाहो जातः। पुरन्दरवसुनैषां त्रयोदशपर्य्यायावधिश्रेणीपर्य्यायबन्धभ्रमकृतकुलोद्धरणे कृते। यथा।

"विपर्य्याये कुलं नास्ति न कुलं रण्डपिण्डयोः" ॥*॥

अथ मुख्येतरकुलीनानां पाणिदोषाः।

"देवी गङ्गा तथा गौरी भैरवी भास्करी तथा।
वनायी चण्डिदासी च सप्तैते कुलकण्टकाः" ॥

अपि च।

"श्रीनाथी श्रीकरी विष्णुदासी हृदय एव च।
कन्दर्पी च सदानन्दी षड़ेते कुलकण्टकाः" ॥

इति कुलाचार्य्यकारिका ॥ * ॥

अथ मुख्यकुलीनस्य कार्य्यम्। स च आगछेद अर्थादग्रिमां कन्यां आत्मतुल्याय द्वितीयां कनिष्ठकुलीनाय तृतीयां कृभायानामकुलयुक्ताय चतुर्थीं मध्यश्रेष्ठनामकुलविशिष्टाय अथवा मुख्यतृतीयपुत्रमध्यांशकुलीनाय पञ्चमीं तेओजनामकुलयुक्ताय दद्यात्। तदनन्तरजातानां गरछेद इति संज्ञा ताः मौलिकमध्यांशद्वितीयपुत्रमुख्यकुलीनेभ्यो दातुमर्हति। स एवादौ मुख्यकुलीनस्याग्रिमां कन्यां ततः कनिष्ठकुलीनस्य कन्यां ततो मध्यांश इति नामकुलयुक्तस्य कन्यां ततो जन्मतेओज इतिनामकुलविशिष्टस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां आत्मतुल्यकुलीनाय द्वितीयां तेओज इति नामकुलयुक्ताय दद्यात्। मुख्यतृतीयपुत्राय मध्यांशनामकुलयुक्ताय अथवा मुख्यद्वितीयपुत्राय कन्यां दातुमर्हति। मुख्यकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां गृह्णीयात्। ततो मुख्यकुलीनस्य तृतीयपुत्रस्य मध्यांशनामकुलयुक्तस्य कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ कृभायाकुलीनस्य कार्य्यम्। स मध्यांशनामकुलविशिष्टाय प्रथमां कन्यां मध्यांश इतिकुलयुक्तानुजाय अर्थात् वाड़ितेओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य तृतीयकन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मुख्यतृतीयपुत्रस्य मध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमकन्यां जन्मतेओजनामकुलविशिष्टाय द्वितीयां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात्। कनिष्ठस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजकुलयुक्तस्य प्रथमां कन्यां ततस्तेओजानुजकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् मुख्यस्य तृतीयकन्याग्रहणं तस्य महत् कर्म्म ॥ * ॥ अथ जन्मतेओजनामकुलीनस्य कार्य्यम्। स प्रथमां कन्यां मुख्यकुलीनस्य चतुर्थपुत्राय अथवा मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय द्वितीयां तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय दद्यात्। मुख्यकुलीनस्य पञ्चमकन्यां अथवा मध्यांशनामकुलीनस्य प्रथमकन्यां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ कनिष्ठकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। मुख्यचतुर्थपुत्रजन्मतेओजनामकुलयुक्तस्य प्रथमां अथवा कनिष्ठनामकुलीनस्य द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ कृभायानामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टद्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां अथवा कृभायानामकुलयुक्तस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यांशनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्रस्य कार्य्यम्। स आत्मतुल्याय अथवा तेओजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्राय प्रथमां कन्यां दद्यात्। तेओज-

नामकुलविशिष्टस्य प्रथमां अथवा अन्यकुलीनानां मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य वा द्वितीयां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ तेजोजनामकुलीनस्य द्वितीयपुत्त्रस्य कार्य्यम् । स आत्मतुल्याय अथवा वंशजाय प्रथमां कन्यां दद्यात् । मध्यांशनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्रस्य प्रथमां कन्यां अथवा तेजोजनामकुलविशिष्टस्य द्वितीयां गृह्णीयात् ॥*॥ अथ मध्यश्रेष्ठनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स मध्यश्रेष्ठपुत्त्रवारभायामध्यांशनामकुलीनाय प्रथमां मध्यांशकुलविशिष्टस्य द्वितीयपुत्त्राय तेजोजनामकुलीनाय द्वितीयां कन्यां दद्यात् । मुख्यकुलीनस्य चतुर्थीं कन्यां अथवा कनिष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेजोजनामकुलविशिष्टस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् । ततः तेजोजानुजकुलीनस्य अग्रिमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ मध्यश्रेष्ठपुत्त्रवारभायामध्यांशनामकुलीनस्य कार्य्यम् । स तेजोजनामकुलयुक्ताय प्रथमां कन्यां दद्यात् । कनिष्ठकुलविशिष्टस्य अथवा कुभायानामकुलयुक्तस्य किं वा मध्यश्रेष्ठकुलीनस्य प्रथमां कन्यां गृह्णीयात् ॥ * ॥ अथ चतुस्त्रिंशदधिकसप्तदशशतशकाब्दे मतिचन्त्रा तावत्कुलीनकुलाचार्य्यमतेन मुख्यकुलीनस्य द्वितीयतृतीययोः कन्ययोः क्रमेण ग्रहणेन तदलाभे शौर्य्यकुले दानेन समानकुले ग्रहणेन च कनिष्ठकुभायानामकुलयोः पुरुषानुक्रमेण स्थिरतरत्वं निर्णीतम् । तद्यथा,—

"कनिष्ठकुलवेश्मनि क्वचन केऽपि केऽपीच्छया
परेऽपि पुरुषत्रयादगमनेव दोच्छेयिकाम् ।
निषेधमिह नेच्छते कमपि तत्र षड्भ्रातृजः
सुतः पितृपदं कथं जननतो हि न प्राप्स्यति ॥
शाके पद्मपदत्रिसप्तवसुधागणे वरेण्ये तथा
पर्य्याये परिपूरिते हि विषमे धन्ये त्रयोविंशके ।
गोपीमोहनदेववंशतिलकेनापूर्व्वकं श्रीमता
निर्णीतं यदपीह तत्र घटकैः सर्व्वैः कुलीनैर्म्मतम् ॥
कनिष्ठषड्भ्रातृकुलस्य तद्वत्
स्वच्छेयिकायामिदमेव मूलम् ।
आदागतः पित्र्यपदस्य लाभो
ज्येष्ठत्वभावः पुरुषक्रमेण ॥
छेयिकायामशक्तस्य दानञ्चेत् प्रबलं भवेत् ।
पर्य्यायस्य समानस्य ग्रहणादपि तिष्ठति ॥
शौर्य्यं निन्दा समावेशस्त्रिविधोऽंशः कुलस्य वै ।
तस्य ध्वंसो न हि भवेद्यत्नतो रक्षितः स हि ॥
अत्र यद्यन्यथाभावो भवेदपि यथाविधि ।
क्रमागतेषु वर्गेषु तदा हानिर्भविष्यति ॥
सर्व्वैः कुलज्ञैश्च कुलीनवर्गै-
र्गोष्ठीपतीनां पुरतः सहर्षैः ।
इदं हि पत्रं लिखितं प्रयत्नात्
निर्णीत एष प्रचलिष्यतीति" ॥ * ॥

अथ वङ्गजकुलीनाः ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्ष्मणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥
दशरथो गुहश्चैव मित्रस्तारापतिस्तथा" ॥

एतेषामादिपुरुषनिर्णयो यथा । गौतमगोत्रे सर्व्वादौ दशरथवसुसुतौ कृष्णवसुपरमवसुकौ कृष्णवसुर्दक्षिणराढ़े ख्यातस्तस्य सुतः भववसुः तत्सुतः हंसवसुः तत्सुताः मुक्तिमुक्तयलङ्कारवसुकाः । अलङ्कारवसुः राढ़ात् वङ्गे गतः तस्य वङ्गे कुल हानिर्जाता तस्य सुतः मधुवसुः तत्सुतः गुणाकरवसुः तत्सुता अनन्तादयः । दशरथसुतः परमवसुस्तत्सुतौ कृष्णवसुपूषणवसुकौ वङ्गे ख्यातौ । सौकालीनगोत्रे मकरन्दघोषसुतौ भवनाथघोषसुभाषितघोषौ भवनाथघोषो दक्षिणराढ़े ख्यातः सुभाषितघोषो वङ्गे ख्यातः तस्य सुतश्चतुर्भुजघोषः ॥ विश्वामित्रगोत्रे सर्व्वादौ कालिदासमित्रसुतौ अश्वपतिमित्रश्रीधरमित्रौ श्रीधरमित्रो दक्षिणराढ़े ख्यातः अश्वपतिमित्रो वङ्गे ख्यातस्तस्य सुतस्तारापतिमित्रः ॥ इति वङ्गकुलाचार्य्यग्रन्थः कुलदीपिका ॥

कुलीनकः, पुं, (कुलीन + संज्ञायां कन् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीनसं, क्ली, (कौ लीनं भूलग्नं द्रव्यादिकं स्यतीति । सो + कः ।) जलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलीरः, पुं, (कुल् संस्त्याने + ईरन् किच्च ।) कर्कटः । इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ काँकड़ा इति भाषा । ("अथ कुलीरप्रभृतयो जलजन्तवस्तमभ्युपेत्य प्रोचुः" । इति हितोपदेशः ॥) कर्कटराशिः इति ज्योतिषम् ॥

कुलीरशृङ्गी, स्त्री, (कुलीरावयव इव शृङ्गं यस्य । कुलीरशृङ्ग + गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्कटशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुलीरात्, [द्] पुं, (कुलीरं अत्तीति । अद् + क्विप् । उत्पत्तिमात्रेणैवात्मप्रसूतिभक्षणादस्य तथात्वम् ।) कर्कटशिशुः । तत्पर्य्यायः । स्रोगविः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुलीशः, पुं क्ली, (कुलिश + पृषोदरात् दीर्घः ।) कुलिशम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

कुलुकं, क्ली, (कुल् + बाहुलकात् उलच् किच्च निपातनात् लस्य कः ।) जिह्वामलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुलुक्कागुञ्जा, स्त्री, (कौ भूमौ लुक्का गुप्ता गुञ्जा इव ।) उल्काग्निः । इति हारावली ॥

कुलेश्वरः, पुं, (कुलस्य जगत्समूहस्य कुलचक्रस्य वा ईश्वरः ।) शिवः । (कुलस्य वंशस्य ईश्वरः नेता कर्त्ता वा ।) कुलपतिः । इति शब्दमाला ॥

कुलोत्कटः, पुं, (कुले कुलेन वा उत्कटः उद्रिक्त उग्रो वा ।) कुलीनाश्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटकुलोद्भवे त्रि ॥

कुषफः, पुं स्त्री, (कल संख्याने "कलिगलिभ्यां फगस्योच्च" । उणां ५ । २६ । इति फक् अस्य उच्च ।) रोगः । गुल्फे पुं इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ७ । ५० । २ । "यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परिकुल्फौ च देहत्" ॥)

कुल्मलं, क्ली, (कुष् निष्कर्षे "कुषेर्लश्च" । उणां ४ । १८७ । इति कलन् लश्चान्तादेशः ।) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । ३० । ३ ।

"तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा" ॥)

कुल्माषं, क्ली, (कोलतीति । कुल् + क्विप् । ततः कुलं भक्तमिश्रितजलं मस्यतीति । मसीर्य्य परिणामे + अण् पृषोदरात् षत्वम् ।) काञ्जिकम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३९ ॥

कुल्माषः, पुं, (कोलति इति । कुल् + क्विप् । कुल् अर्द्धस्विन्नो माषोऽस्मिन् ।) यावकः । इत्यमरः । २ । ९ । १८ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

"कुल्माषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्च्चसः" ॥)

बोरवधान्यम् । कुलत्थ इत्यन्ये । माषाकृतिपत्रः । काश्मीरेषु तुलसी इति ख्यातः इति सुभूतिः । इति भरतः ॥ राजमाष इत्यन्ये । इति नयनानन्दः ॥ माषादिमिश्रमर्द्धस्विन्नभक्तम् । खिचड़ी इति ख्यातञ्च । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ पाचितमाषादिरिति भीमः । इति सारसुन्दरी ॥ अर्द्धस्विन्नगोधूमचणकादयः । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।

"अर्द्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः ।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः" ॥)

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । वातकारित्वम् । मलभेदित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ रोगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनकुलत्थः । इति रत्नमाला ॥

कुल्माषाभिषुतं, क्ली, (कुल्माषैर्यवादिभिरर्द्धस्विन्नैरभिषूयते स्म इति । अभि + षु + क्तः ।) काञ्जिकम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

कुल्मासं, क्ली, (कोलतीति कुल् भक्तमिश्रितजलम् । तत् मस्यति परिणमयतीति अण् ।) कुल्माषम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुल्यं, क्ली, (कुण् बन्धे + क्यप् ।) अस्थि । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ अष्टद्रोणपरिमाणम् । सूर्पम् । आमिषम् । इति मेदिनी ॥

कुल्यः, त्रि, (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यामिति" । ४ । १ । १४० । इति यत् । यद्वा कुले भवः कुलाय हितः कुले साधुः वा दिगादित्वात् तत्र साधुरिति वा यत् ।) कुलोद्भवः । कुलहितः । (यथा, भागवते ७ । ६ । १३ ।

"गृहान् मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च
वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान्" ॥)

मान्ये पुं इति । मेदिनी ।

कुल्या, स्त्री, (कुले प्राणिगणे साधुः तत्र साधुरिति यत् ।) क्षुद्रा कृत्रिमा नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३४ ॥ (यथा, शाकुन्तले १ माङ्के ।

"कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूलाः" ॥)

पयःप्रणाली । पयनाला इति भाषा । जीवन्तिकौषधिः । नदीमात्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ३ पर्व्वणि ।

"सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम्" ॥)

कुलकी । इति हलायुधः ॥ स्थूलवार्त्ताकुः । इति रत्नमाला ॥

कुवं, क्ली, (कौ पृथिव्यां वलते मण्डलाकारपुष्पावयवेन संवृणोतीव । वल संवरणे अन्येभ्योऽपीति डः । यद्वा कुं भूमिं वाति । कु+वा+कः ।) उत्पलम् । जलजपुष्पमात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुवकालुका, स्त्री, (कुवमिव कायते प्रकाशते । कुव+कै+कः । कुवका आलुका इव ।) घोलीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवक्रं, क्ली, (कुत्सितं वक्रमिव गुणैः ।) मांसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवचः, त्रि, (कुत्सितं वचः यस्य ।) कुवादः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः ॥

कुवध्वकं, क्ली, (कु ईषत् वध्वं क्षीरकमिव कायते । कै+कः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवरः, पुं, (कुत्सितं यथा स्यात् तथा व्रियते । वृ+अप् । यद्वा कुत्सितं रसं वृणोति गृह्णाति । कु + वृ+अच् ।) तुवरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कुवलं, क्ली, (कौ वलते । वल्+पचाद्यच् ।) उत्पलम् । मुक्ताफलम् । वदरीफलम् । इति मेदिनी ॥

कुवलयं, क्ली, (कोः पृथिव्या भूमेर्वा वलयमिव शोभाकारकत्वात् ।) उत्पलम् । इत्यमरः । ६ । १० । ३७॥ नीलोत्पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—मेघदूते ४६ ।
"ज्योतिर्लेखा वलयिगलितं यस्य वर्हं भवानी ।
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति" ॥)

कुवलयापीड़ः, पुं, (कुवलयं उत्पलं आ सम्यक् पीड़यति । कुवलयं सर्व्वं भूवलयं आपीड़यति वा आ+पीड़्+अच् ।) कंसस्य हस्तिरूपो दैत्यविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, हरिवंशे १०५ । २६-२७ ।
"शकुनिं केशिनञ्चैव यमलार्ज्जुनकावपि ।
नागं कुवलयापीड़ं चानूरं मुष्टिकं तथा ॥
कंसञ्च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ।
निहत्य गोपवेशेन क्रीड़यामास केशवः" ॥
कुवलयं नीलोत्पलं आपीड़ः भूषणं यस्य इति व्युत्पत्त्या नीलोत्पलालङ्कृतो जनः ॥)

कुवलयिनी, स्त्री, (कुवलयानां सङ्घः ततः खलादित्वात् इनिः । यद्वा कुवलयानि सन्त्यस्यां इति इनिः ङीप् ।) उत्पलिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवलाश्वः, पुं, (कौ पृथिव्यां वलते विचरणसमर्थो भवति यद्वा कुं भूमिं पृथिवीं वा वलते व्याप्नोतीव । वल्+अच् । कुवलः वेगगमनेन भूवलयभ्रमणक्षमः अश्वो यस्य ।) धुन्धुमारराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ४ । २ । १२ । "आवस्तस्य वृहदश्वस्तस्यापि कुवलाश्वः योऽसावुतङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान धुन्धुमारसंज्ञामवाप च" ॥ अयमेव कुवलयाश्व इति नाम्नापि विश्रुतः ॥)

कुवली, स्त्री, (कुवल+स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) कोलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुवादः, त्रि, (कुत्सितो वादः भाषणं यस्य ।) कुवचः । परदोषकथनशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३७ ॥

कुवाङ्गलः, पुं, (कुत्सितं वहतीति । कु+वह+उलच् ।) उष्ट्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कुविन्दः, पुं, (कुत्सितं भक्तादिमर्द्दितसूत्रादिकं कुत्सितवृत्त्या वा जीविकां विन्दतीति ।) तन्तुवायः । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्म्मौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कुवृत्तिकृत्, पुं, (कुवृत्तिं ईषदावरणरूपं चरणं करोति कुत्सितैः कण्टकादिभिर्वा वृत्तिं आवरणं करोति आत्मानमिति शेषः । कुवृत्ति+कृ+क्विप् तुगागमश्च ।) पूतिकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काँटा करञ्ज इति भाषा ॥ (कुत्सितां वृत्तिं व्यवहारं करोतीति असद्व्यवहारकारी ॥)

कुवेणी, स्त्री (कु ईषत् वेणान्ते गच्छन्ति मत्स्या अस्याम् । कु+वेण्+इन् । ततः कृदिकारान्तादिति वा ङीप् ।) मत्स्यधानी इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ खालइ इति भाषा । कुत्सिता वेणी यस्याः । निन्दितवेणी नारी च ॥

कुवेरः, पुं, (कुत्सितं वेरं शरीरमस्य ।) तथा च वायुमार्कण्डेयपुराणे ।
"कुत्सायां क्विति शब्दोऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
कुवेरः कुशरीरत्वात् नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः" ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ देवताविशेषः । स तु विश्रवोमुनेरिड़विड़ाभार्य्यायां जातः । धनयक्षोत्तरदिशां पतिश्च । इति श्रीभागवतम् ॥ चित्ररणोऽष्टदंष्ट्रोऽयं जातः । तत्पर्य्यायः । त्र्यम्बकसखः २ यक्षराट् ३ गुह्यकेश्वरः ४ मनुष्यधर्म्मा ५ धनदः ६ राजराजः ७ धनाधिपः ८ किन्नरेशः ९ वैश्रवणः १० पौलस्त्यः ११ नरवाहनः १२ यक्षः १३ एकपिङ्गः १४ ऐलविलः १५ श्रीदः १६ पुण्यजनेश्वरः १७ । इत्यमरः । १ । १ । ७१—७३ । हर्य्यक्षः १८ अलकाधिपः १९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ नन्दीवृक्षः । इति मेदिनी ॥ अर्हदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कुवेरः, त्रि, (कुत्सितं वेरं क्षेपणं दानादिकं गतिर्वा यस्य ।) मन्दः । इति धरणी ॥ (कुत्सितं वेरं शरीरं यस्य ।) कुशरीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेरकः, पुं, (कुवेर+संज्ञायां कन् ।) नन्दीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२७ ॥

कुवेराक्षी, स्त्री, (कुवेरस्य अक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ लताकरञ्जः । सितपाटलिकावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुवेराचलः, पुं, (कुवेरस्य अचलः ।) कैलासपर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुवेराद्रिः, पुं, (कुवेरस्य अद्रिः पर्व्वतः ।) कैलासपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

कुवेलं, क्ली, (कुवेषु जलजपुष्पेषु मध्ये इं शोभां लाति गृह्णातीति । ला+कः ।) कुवलयम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कुश इ कि श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) पञ्चमस्वरी । इ कुंश्यते । कि कुंशयति कुंशति । इति दुर्गादासः ॥

कुश य इर् श्लिषि । आलिङ्गन इति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य कुश्यति बाला कान्तम् । इर् अकुशत् अकोशीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

कुशं, क्ली पुं, (कु पापं श्यति नाशयति । कु+शो+डः । यद्वा कौ भूमौ शेते राजते शोभते इत्यर्थः ।) स्वनामख्याततृणम् । तत्पर्य्यायः । कुथः २ दर्भः ३ पवित्रम् ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १६६॥ याज्ञिकः ५ क्षुरगर्भः ६ वर्हिः ७ कुतुपः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
"कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः ।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च" ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वर्हिष्मती नाम पुरी सर्व्वसम्पत्समन्विता ।
न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः ॥
कुशकाशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्च्चसः ।
ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे" ॥
इति श्रीभागवतम् ॥ अस्य गुणाः ।
"दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तस्य धारणविधिस्तत्प्रतिनिधिश्च यथा,—
"पूजाकाले सर्व्वदैव कुशहस्तो भवेच्छुचिः ।
तर्ज्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया ॥
कुशकार्य्यकरं यस्मान्न तु वन्याः कुशाः कुशाः ।
कुशेन रहिता पूजा विफला कथिता मया ॥
नान्यस्य रजतं स्वर्णं धार्य्यं हि निजमङ्गले" ॥
इति वरदातन्त्रे १ पटलः ॥ * ॥
सधवायास्तत्स्पर्शनिषेधो यथा,—
"न स्पृशेत्तिलदर्भांश्च सधवा तु कथञ्चन" ॥
इति हलायुधकृतब्राह्मणसर्व्वस्वम् ॥ अन्यत् दर्भशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

कुशं, क्ली, (कौ पृथिव्यां भूमौ शेते । भूलग्नत्वात् तथात्वम् ।) जलम् । इति मेदिनी ॥

कुशः, पुं, (कु पापं श्यति नाशयति विहितराजधर्म्मानुष्ठानेन । कु+शो+डः । अपरा व्युत्पत्तिर्यथा यथा, रामायणे ।
"यस्तयोः पूर्व्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः ।
निर्म्मार्ज्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत्" ॥)
रामसुतः । (यथा, रघुः १६ । ७२ ।
"यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः
कुशाय राज्येन समं दिदेश ।
तदस्य जैत्राभरणं विहर्त्तु-
रज्ञातपातं सलिले ममज्ज" ॥)
योक्त्रम् । इति मेदिनी ॥ पुराणोक्तसप्तद्वीपेषु द्वीपभेदः । स तु घृतसमुद्रेणावृतः । तत्र देवनिर्म्मितोऽग्नितुल्यः कुशस्तम्बोऽस्ति । (अतः कुशद्वीप इति संज्ञया विख्यातः ।) तदधिपः प्रियव्रतराजपुत्रो हिरण्यरेताः तद्द्वीपं विभज्य सप्त-

पुत्त्रेभ्यो दत्तवान्। तेषां नामानि यथा। वसुः १ वसुदानः २ दृढरुचिः ३ नाभिगुप्तः ४ स्तुत्यव्रतः ५ विप्रनामा ६ देवनामा ७। एषां वर्षेषु सप्त सीमागिरयः। यथा। बभ्रुः १ चतुःशृङ्गः २ कपिलः ३ चित्रकूटः ४ देवानीकः ५ ऊर्द्ध्वरोमा ६ द्रविणः ७। सप्त नद्यश्च यथा। रसकुल्या १ मित्रविन्दा २ श्रुतविन्दा ३ देवगर्भा ४ घृतच्युता ५ मधुः ६ माला ७। तत्र स्थिताः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाः क्रमेण ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यशूद्राः भगवन्तमग्निरूपिणं आसां नदीनां पयोभिर्यजन्ते। इति श्रीभागवतम्॥ (विष्णुपुराणे तु एतद्द्वीपाधिपतेस्तत्पुत्त्राणां गिरीणां नदीनाञ्च नामान्तराणि दृश्यन्ते। यथा २। ४। ३६—४४।

"ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्त पुत्त्राः शृणुष्व तान्।
उद्भिदो वेणुमांश्चैव वैरथो लम्बनो धृतिः॥
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः।
तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः॥
तथैव देवगन्धर्व्वयक्षकिंपुरुषादयः।
वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः॥
दमिनः शुष्मिणः स्नेहा मन्देहाश्च महामुने!।
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमोदिताः॥
यथोक्तकर्म्मकर्त्तृत्वात् स्वाधिकारक्षयाय ते।
तत्रैव तं कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं जनार्द्दनम्॥
यजन्तः क्षपयन्त्युग्रमधिकारं फलप्रदम्।
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा॥
कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः।
वर्षाचलास्तु तत्रैते सप्तद्वीपे महामुने!॥
नद्यस्तु सप्त तासान्तु शृणु नामान्यनुक्रमात्।
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा॥
विद्युदम्भा मही चान्या सर्व्वपापहरास्त्विमाः।
अन्याः सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः॥
कुशद्वीपे कुशस्तम्बः संज्ञया तस्य तत् स्मृतः।
तत्प्रमाणेन स द्वीपो घृतोदेन समावृतः"॥)

कुशः, त्रि, (कु कुत्सिते कर्म्मणि शेते अवतिष्ठते। कु+शी+कः।) पापिष्ठः॥ (कुत्सिते मदशय्यायां शेते इति।) मत्तः। इति मेदिनी॥

कुशण्डिका, स्त्री, (कुशैः कण्डिका इव। कुशकण्डिका पृषोदरात् कस्य लोपः।) सर्व्वहोमार्थाग्निसंस्कारकक्रिया। तत्र सर्व्वेषामाहुतियुक्तकर्म्मणां कुशण्डिकासंस्कृताग्निसाध्यत्वात् सैव प्रथममभिधीयते। तत्र हस्तप्रमाणं चतुरस्रं स्थण्डिलं शर्कराङ्गारास्थिकेशतुषादिरहितं पूर्व्वोत्तरप्लवं समं वा छायामण्डपसहितं गोमयेनोपलिप्य स्नातः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखः कुशसहितासनोपविष्टः कर्त्ता उत्तरस्यां दिश्यभ्युक्षणार्थं कुशकुसुमसहितजलपात्रं निधाय दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उत्तराग्रकुशोपरि सव्यहस्तप्रादेशमुत्तानं वह्निस्थापनपर्य्यन्तं भूमौ निधाय दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठगृहीतकुशमूलेन स्थण्डिलदक्षिणप्रान्ते द्वादशाङ्गुलप्रमाणां प्राङ्मुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं पृथ्वीदेवताका पीतवर्णा इति ध्यायेत्। तन्मूलतः प्रभृत्येकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां उत्तराभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं अग्निदेवताका लोहितवर्णा इति ध्यायेत्। ततः प्रथमरेखायाः उत्तरतः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं प्रजापतिदेवताका कृष्णवर्णा इति ध्यायेत्। ततः सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं इन्द्रदेवताका नीलवर्णा इति ध्यायेत्। ततोऽपि सप्ताङ्गुलान्तरितां प्रादेशप्रमाणां पूर्व्वाभिमुखीं रेखामुल्लिख्य रेखेयं सोमदेवताका शुक्लवर्णा इति ध्यायेत्। ततः क्रमेण दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां रेखास्थूलकरं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता रेखास्थूलकरनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यैशान्यां दिशि अरत्निमात्रान्तरिते देशे प्रक्षिपेत्। ततः पूर्व्वस्थापितजलेन रेखाभ्युक्षणं कृत्वा दक्षिणदिक्स्थकांस्यपात्रस्थमेनंवशरावस्थमेव्वा ज्वलदिन्धनं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवताग्निसंस्कारे विनियोगः। ॐ क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः। अनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽपरमग्निं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिर्वृहतीच्छन्दः प्रजापतिर्द्देवता अग्निस्थापने विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम्। इत्यनेनाग्निमात्माभिमुखं तृतीयरेखोपरि स्थापयेत् ततो वामहस्तमुत्तोल्याञ्जलिं बद्धा पठेत्। प्रजापतिरृषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवताग्निस्थापने विनियोगः। ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्॥ ततोऽग्ने! त्वं विश्वरूपनामासि इति नाम कृत्वा ध्यात्वाऽऽवाह्य विश्वरूपनाम्ने अग्नये नमः इति पाद्यादिनाभ्यर्च्च्य। ॐ सर्व्वतः पाणिपादान्तः सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्व्वकर्म्मसु॥ इति पठेत्॥ ततः प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा ब्रह्मस्थापनं कुर्य्यात्। समाग्रपञ्चाशत्कुशपत्त्ररचितं हिर्दक्षिणावर्त्तमूर्द्ध्वमुखं दर्भवटुं अधीतवेदं ब्राह्मणं वा छत्त्रमुत्तरासङ्गं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परिकल्प्य धारासहितमुदकपात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा अरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्व्वाभिमुखीं वारिधारां दत्त्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य पश्चिमाभिमुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत्। वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामास्तीर्णकुशपत्त्रमेकं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता तृणनिरसने विनियोगः। ॐ निरस्तः परावसुरित्यनेन दक्षिणपश्चिमकोणे प्रक्षिपेत्। ततोऽप उपस्पृश्य दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य उत्तराभिमुखीभूय आस्तीर्णकुशानद्भिरभ्युक्ष्य प्रजापतिरृषिरनुष्टुप्छन्दः अग्निर्द्देवता ब्रह्मोपवेशने विनियोगः। ॐ आवसोः सदने सीद इति। ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदामीति ब्रूयात्। अनेन कुशोपरि पूर्व्वाग्रं कुशब्राह्मणं ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्भिरभ्युक्ष्य कुशकुसुमैरर्च्चयेत्। ततस्तेनैव पथा प्रत्यागत्यासने पूर्व्वाभिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्राह्मणः अयज्ञीयवाचं वदेत्तदा इमं मन्त्रं जपेत्। प्रजापतिरृषिर्गायत्त्रीच्छन्दो विष्णुर्द्देवता अयज्ञीयवाग्वचननिमित्तजपे विनियोगः। ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांशुले। इति जपेत्। कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्म्मकर्त्तुरेव कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकार्य्यकर्त्तृत्वादयज्ञीयवाग्वचननिमित्तं स एव जपेत्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा अस्मिन्नेव समये चरुं श्रपयित्वा तदुपरि घृतं दत्त्वा अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि संस्थाप्य भूमिजपादिकं कुर्य्यात्। दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अधोमुखौ हस्तौ भूमौ निधाय। परमेष्ठी ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्द्देवता भूमिजपे विनियोगः। ॐ इदं भूमेर्भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम्। परासपत्नान् बाधस्वान्येषां विन्दते धनम्। इति जप्त्वा रात्रौ चेत् कर्म्म तदा धनमितिस्थाने वस्विति प्रयोक्तव्यम्। ततो दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन ह्यग्नादिकमनेन मन्त्रेण परिशोधयेत्। त्रयाणां मन्त्राणामृष्यादयः साधारणाः। कौत्सऋषिर्जगतीच्छन्दोऽग्निर्द्देवता एतस्य षडृचस्य षष्ठेऽहन्यग्निमावृते शक्ते परिसमूहने विनियोगः। ॐ इमं स्तोममर्हते जातवेदरथमिव सम्महे मा मनीषया भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयन्तः पर्व्वणा पर्व्वणा वयम्। जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ॐ शकेम त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्याहुतं त्वमादित्यानावहतां ह्युश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव। ततस्तान् कुशान् ऐशान्यां दिशि प्रक्षिपेत्। ततोऽग्नेः पूर्व्वतः उत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत् उपमूललूनान् एकपत्त्रीकृतान् कुशान् अग्रेण मूलमाच्छादयन् वारत्रयमास्तरेत्। एवं दक्षिणस्यां पूर्व्वान्तात् पश्चिमान्तं यावत्। प्रतीच्याञ्च दक्षिणादुत्तरान्तं यावत्। एवमुत्तरस्यां पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावत् क्रमेणास्तरेत्। ततो घृताक्तस्वस्तिकान् दशदिक्षु पूर्व्वादिक्रमेण दद्यात्। ॐ इन्द्राय लोकपालाय स्वाहा। एवं अग्नये इत्यादि। ततः प्रादेशद्वयप्रमाणां धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य विंशतिकाष्ठिकां मध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नौ जुहुयात्। ततः स्तरणकुशादेव समाग्रकुशपत्त्रद्वयं गृहीत्वा प्रजापतिरृषिः पवित्रे देवते पवित्रच्छेदने विनियोगः। ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा कुशान्तरेण वेष्टयित्वा नखव्यतिरेकेण छित्वा प्रजापतिरृषिः पवित्रे देवते पवित्रमार्ज्जने विनियोगः। ॐ विष्णोर्म्मनसा पूते स्थः इत्यनेनाभ्युक्ष्य ताम्रादिपात्रे पवित्रकुशत्रयं

निधाय तत्र होमार्थं घृतं निःक्षिपेत्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमग्रे दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले च वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेनाधोमुखव्यस्तपाणिः प्रजापतिर्ऋषिराज्यं देवता आज्योत्पवने विनियोगः। ॐ देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिः स्वाहा। इत्यनेन कुशपत्रद्वयमध्येन घृतमग्नौ सकृज्जुहुयात्। तूष्णीं वारद्वयम्। ततस्तत्कुशपत्रद्वयमद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ निःक्षिपेत्। ततस्तस्याज्यपात्रस्योदकेनानुमार्ज्जनमग्नेरुपरि निधानं उत्तरस्यां दिश्यवतारणं इत्थमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यात् इत्याज्यसंस्कारः। ततो धवखदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य अरत्निमात्रं प्रमिताङ्गुष्ठपर्व्वविलं नासारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्य्यादं स्रुवं इत्थमेव वारत्रयं संस्कुर्य्यादिति। स्रुवसंस्कारः। एवं स्रुक्प्रोक्षण्यादिकं संस्कुर्य्यात्। ततो दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा उदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदिते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमते अनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्व इत्यनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। ततः प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता अग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु इत्यनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तनाग्निं वेष्टयेत्। ततो दक्षिणं जानूत्थाप्य उपर्य्यधःस्थितदक्षिणवाममुष्टिभ्यां फलपुष्पकुशान् गृहीत्वा विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। परमेष्ठी ऋषी रुद्ररूपोऽग्निर्देवता विरूपाक्षजपे विनियोगः। ॐ भूर्भुवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जिस्तस्य ते शय्या पर्णे गृहान्तरीक्षे विमितं हिरण्मयं तद्देवानां हृदयान्ययस्मये कुम्भेऽन्तः सन्निहितानि तानि बलभृच्च बलसाच्च रक्षतोऽप्रमणी अनिमिषतत् सत्यं यत्ते द्वादशपुत्रास्ते त्वा संवत्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्य्यमुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावत्युपधावामि जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुह्वन्तं मा मा प्रतिहौषीः कुर्व्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदं कर्म्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां तन्मे समृध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रोऽनुजानातु श्वात्रो मा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्वव्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः। इति जपित्वा गृहीतकुशान् प्रागुदीच्यां दिशि क्षिपेत्। फलपुष्पे ब्राह्मणे निवेदयेत्॥ * ॥ अथ काम्यकर्म्मार्थं कुशण्डिका तदा प्राणान् संयम्य प्रथमं पुटाञ्जलिः। ॐ तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्वञ्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु। इति जपित्वा पश्चात् विरूपाक्षजपं कुर्य्यात्। इति सामवेदिनां सर्व्वसाधारणी कुशण्डिका समाप्ता। इति भवदेवभट्टः॥ * ॥ अन्यत् रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतसंस्कारतत्त्वे द्रष्टव्यम्॥ यजुर्व्वेदिनां कुशण्डिका पशुपतिकृतदशकर्म्मपद्धतौ ऋग्वेदिनां कुशण्डिका कालेशिकृतदशकर्म्मपद्धतौ च द्रष्टव्या॥ * ॥ * ॥ अथ कुशण्डिकानन्तरं प्रकृतं कर्म्म कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमं प्रादेशप्रमाणां घृताक्तां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ स्वः स्वाहा। इति स्रुवेणाज्याहुतित्रयन्दद्यात्। यदि प्रकृते कर्म्मणि चरुहोमोऽस्ति तदा आज्यतन्त्रोपक्रमविहितत्वात् महाव्याहृतिहोमस्य प्रथमं महाव्याहृतिहोमो न कर्त्तव्योऽन्ते तु कर्त्तव्य एव विहितत्वात्। ततः प्रकृतं कर्म्म समाप्य पुनर्महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा शाट्यायनहोमादिवामदेव्यगानान्तं उदीच्यं साधारणं कर्म्म करणीयम्। तदभिधीयते। तत्र प्रथमं ॐ अद्येत्यादि अत्रामुककर्म्मणि यत्किञ्चिद्वैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय शाट्यायनहोममहं कुर्व्वीय इति सङ्कल्पं कृत्वा अग्ने त्वं विधुनामासि इति नाम कृत्वा संपूज्य पुनर्घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा महाव्याहृतिहोमञ्च पूर्व्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिरग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नोऽग्न एनसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्विश्वेदेवा देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्व्विभावसुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः शतक्रतुर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सर्व्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्ज्जांपते पाहि चतसृभिर्वसो स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ पुनरूर्ज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा पुनर्नः पाह्यंहसः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ सहस्रा निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या विश्वतः परि स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ अज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथायथं स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः। ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहा। ततः पूर्व्ववदेव महाव्याहृतिहोमः समित्प्रक्षेपश्च। प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भूः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छन्दो वायुर्देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः। ॐ भुवः स्वाहा। प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सूर्य्यो देवता महाव्याहृतिहोमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा॥ * ॥

ततोनवग्रहहोमः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे स्वाहा। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयं अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। ॐ अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधोऽमर्त्य आदाशुषे जातवेदो वहा त्वमद्यां देवाँ उषर्बुधः स्वाहा। ॐ बृहस्पते परिदीया रथेन रक्षोहाऽमित्राँ अपबाधमानः प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानां स्वाहा। ॐ शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्तेऽन्यद्विषुरूपेऽहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु स्वाहा। ॐ शन्नो देवी रभीष्टये शन्नो भवन्तु पीतये। शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा कया शचिष्ठया वृता स्वाहा। ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्य्या अपेशसे समुषद्भिरजायथाः स्वाहा॥*॥ ततः इन्द्राद्यष्टलोकपालहोमं प्रत्यक्षदेवताहोमञ्च कृत्वा घृताक्तां प्रादेशप्रमाणां समिधं तूष्णीमग्नौ हुत्वा उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवताग्निपर्य्युक्षणे विनियोगः। ॐ देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्व्वाचन्नः स्वदतु। अनेनोदकाञ्जलिना दक्षिणावर्त्तनाग्निं वेष्टयेत्। प्रजापतिर्ऋषिरदितिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अदितेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेर्दक्षिणतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिरनुमतिर्देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ अनुमतेऽन्वमंस्थाः अनेनाग्नेः पश्चिमतो दक्षिणान्तादुत्तरान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। प्रजापतिर्ऋषिः सरस्वती देवता उदकाञ्जलिसेके विनियोगः। ॐ सरस्वत्यन्वमंस्थाः। अनेनाग्नेरुत्तरतः पश्चिमान्तात् पूर्व्वान्तं यावदुदकाञ्जलिना सिञ्चेत्। तत उत्तानहस्तद्वयेन कतिपयाक्षत-

कुशान् गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्वायो देवता दर्भ-हृत्याभ्यञ्जने विनियोगः। ॐ अक्तं रिहा णाव्यन्तु वयः। अनेनाग्रमध्यमूलानि घृतेनाभ्यनक्ति वार-त्रयं मन्त्रस्य वारत्रयमेव पठनीयः। ततस्तान् कुशानद्भिरभ्युच्य प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दो रुद्र-रूपोऽग्निर्देवता दर्भजुटिकाहोमे विनियोगः। ॐ यः पशूनामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो वृषा। पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहा। अनेनाग्नौ क्षिपेत्। तत अग्ने त्वं मृड़नामासीति नाम कृत्वा गन्धमाल्यवस्त्रताम्बूलैरग्निमभ्यर्च्य प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराट्छन्द इन्द्रो देवता यशस्का-मस्य यजनीयप्रयोगे विनियोगः। ॐ पूर्णाहोमं यशसे जुहोमि योऽस्मै जुहोति वरमस्मै ददाति वरं वृणे यशसा भामि लोके स्वाहा। अनेन पूर्णाहुतिं दद्यात्। ततो ब्रह्मणे पूर्णपात्रादि दक्षिणां दत्त्वा होमदक्षिणां कुर्य्यात्। ततः प्रद-क्षिणेन दक्षिणं देशं गत्वा ब्रह्मग्रन्थिं मुक्त्वा प्रत्या-वृत्यासने पुनरुपविश्य कुशकुसुमसहितजलपात्रे हस्तं निधाय महावामदेव्य ऋषिर्व्विराड़्गाय-त्रीच्छन्द इन्द्रो देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनि-योगः। ॐ कया न चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा कया सचोष्ठया वृता। ॐ कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः दृढ़ाचिदारुजे वसु। ॐ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणां शतम्भवास्यूतये। ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्ट-नेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु॥ "एता ऋचो गीत्वा शान्तिं कुर्य्यात्। गानाशक्तौ एता एव ऋचस्त्रिरावृत्त्या पठेदिति। ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणां कुर्य्यात्। इति सर्व्वकर्म्मसा-धारणमुदीच्यं कर्म्म समाप्तम्॥

कुशपः, पुं, (कुश् य संश्लेषे + बाहुलकात् कपन्।) पानपात्रम्। इत्युणादिकोषः॥

कुशपुष्पं, क्ली, (कुशाकारं पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति रत्नमाला॥ गाँठियाला इति भाषा॥

कुशलं, क्ली, (कुश् + वृषादित्वात् कलन्। यद्वा कुं पापं तस्मात् शलति गच्छति पृथक् प्राप्नोतीत्यर्थः। कु + शल् + अच्।) कल्याणम्। (यथा, रघुः १।५८।
"प्रपच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः"॥*॥
समागमे विहिते अभिवादकमवरवयस्कं स-मानवयस्कमनभिवादकमपि ब्राह्मणं कुशलमिति शब्दविशेषोच्चारणेनैव कल्याणप्रश्नं पृच्छेत्। य-दुक्तं मनौ २। १२७।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" ॥)
पर्य्याप्तिः। पुण्यम्। (तद्वति, त्रि।
यथा, गीतायाम् १८। १०।
"नद्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते"॥
कौ पृथिव्यां शलति श्लाघां प्राप्नोतीति। शल + अच्।) शिक्षिते, त्रि। इत्यमरः। ३। ३। २०३॥ (यथा, मनुः ८। १५७।
"समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः।
स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति"॥
कुशं लाति गृह्णाति। कुश + ला + कः। कुश-ग्राहकः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥)

कुशलवौ, पुं, (पुष्पवन्तोरिव एकशब्दया तयोरेव बोधकत्वम् द्वन्द्वसमासे तु कुशश्च लवश्च तौ कुशी-लवौ मित्रावरुणावित्यादिवज्ज्ञेयम्।) एकयोन्या रामपुत्त्रौ। इति हेमचन्द्रः॥ तयोर्नामकारणं यथा,—
"यस्तयोः प्रथमं जातः स कुशैर्मन्त्रसंस्कृतैः।
निर्म्मार्ज्जनीयो नाम्ना हि भविता कुश इत्यसौ॥
यश्चावरज एवासील्लवणेन समाहितः।
निर्म्मार्ज्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः॥
एवं कुशलवौ नाम्ना यमौ तौ सम्बभूवतुः।
भगवत्कृतनामानौ सुखिनावद्वयौ च तौ"॥
इति रामायणम्॥

कुशलप्रश्नः, पुं, (कुशलः शुभः प्रश्नः।) कुशलजिज्ञासा। तत्पर्य्यायः। कौशली २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशली, स्त्री, (कुश इव लीयते। ली + डः गौरादि-त्वात् ङीष्।) अश्मन्तकवृक्षः। क्षुद्राम्लिका। इति वैद्यकम्॥

कुशली, [न्] त्रि, (कुशलं अस्त्यस्य। कुशल + इनिः।) मङ्गलान्वितः। (यथा, रघौ ५। ४।
"अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे! कुशली गुरुस्ते"॥)

कुशस्थलं, क्ली, (कुशप्रधानं स्थलम्।) कान्यकुब्ज-देशः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे।
"कुशस्थलं वृकस्थलं माकन्दं वारणावतम्।
देहि मे चतुरो ग्रामान् कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्"॥)

कुशस्थली, स्त्री, (कुशस्थल + स्त्रियां ङीष्।) द्वा-रिका। इति जटाधरः॥ (यथा,—महाभारते २। मन्त्रणापर्व्वणि १४। ४९।
"इति सञ्चिन्त्य सर्व्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः।
कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम्"॥
पुर्य्येषा तु पुरा रेवतनाम्ना केनचित् नरपतिना निर्म्मिता कालवशात् राक्षसैरुत्सादिता श्वापदा-श्रयीभूताऽऽसीत् ततो देवप्रमुखैर्यादवैः संस्कृता सती तेषामेव वासभूमिरासीत्॥)

कुशा, स्त्री, (कुश् य संश्लेषे + कः टाप् च।) रज्जुः। इति मेदिनी। मधुकर्कटिका। इति शब्द-चन्द्रिका॥ वल्गा। इति हेमचन्द्रः॥ (छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति॥ इति चिन्तामणिः॥)

कुशाकरः, पुं, (कुशैराकीर्य्यते समन्तात् अग्रेण मूलाच्छादनेन वेष्ट्यतेऽत्र। आ + कृ + अधिक-रणे अप्। कुशण्डिकासमये कुशैर्वेष्टनात् तथा-त्वम्।) अग्निः। इति शब्दमाला॥ (कुशां रज्जुं करोतीति व्युत्पत्त्या रज्जुकारकः।)

कुशाक्षः, पुं, (कुश इव सूक्ष्मं क्षुद्रमित्यर्थः अक्षि यस्य। समासे अच्।) वानरः। इति शब्दमाला॥

कुशाग्रीयमतिः, त्रि, (कुशाग्रीया कुशानां अग्रवत् सूक्ष्मा मतिर्यस्य।) तीक्ष्णबुद्धिः। (यदुक्तं शिष्टैः।
"अहश्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ।
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जड़बुद्धयः"॥)
तत्पर्य्यायः। सूक्ष्मदर्शी २ तत्कालधीः ३ प्रत्युत्पन्न-मतिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ सूक्ष्मायां बुद्धौ कर्म्म-धारयस्तत्र स्त्री॥

कुशारणिः, पुं, (कुशं शापप्रदानार्थं जलं अरणिरिव यस्य।) दुर्व्वासाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशाल्मलिः, पुं, (कुत्सितः शाल्मलिः।) रोहित-वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिंशपा, स्त्री, (कुत्सिता शिंशपा।) कपिलशिं-शपा। इति राजनिर्घण्टः॥

कुशिकः, पुं, (कुशः कुशसंज्ञको महीपालो जनकत्वे-नास्त्यस्य। कुश + ठन्।) स्वनामख्यातनृपविशेषः। (स तु विश्वामित्रपितामहः गाधेः पिता। एत-द्विवरणन्तु महाभारते १३। भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ५२ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्॥) फालः। सर्जवृक्षः। विभीतकवृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ अश्वकर्णवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ तैलशेषः। इति विश्वः॥ केकरे त्रि। इति शब्दमाला॥

कुशितं, त्रि, (कुश् + इतच्। यद्वा कुशसंश्लेषे + क्त इट् च।) जलमिश्रितम्। इत्युणादिकोषः॥

कुशी, स्त्री, (कुश + अयोविकारार्थे "जानपदेति" ४। १। ४२। इति ङीष्।) फालः। इति मेदिनी॥

कुशी, [न्] पुं, (कुशाः सन्त्यस्य। समाधियोगकाले अङ्गेषु कुशोत्पत्तेस्तथात्वम्।) वाल्मीकिमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥ (कुशविशिष्टे, त्रि। यथा, महा-भारते १३। मेघवाहनोपाख्याने १४। ३७४।
"दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि।
दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखलीकृतः"॥)

कुशीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् सस्य शत्वम्।) वृद्धिजीविका। इत्यमरटीकायां भरतः॥ रक्त-चन्दनम्। इति मुण्डमालातन्त्रम्॥

कुशीलवः, पुं, (कुत्सितं शीलं अस्य इति कुशीलः। कुगतीतिसमासः अन्यत्रापि दृश्यते इति वः। यद्वा कुशीलं वाति गच्छति प्राप्नोतीति यावत्। वा + कः।) चारणः। इत्यमरः। २। १०। १२॥ नटविशेषः। कथकादिः। इत्यन्ये। देशान्तरे कीर्त्तिं प्रचारयति यो नटः। इत्यन्ये। इति भरतः॥ (एते हि अपाङ्क्तेया हव्यकव्ययोर्वर्ज्ज्याः। यथा, मनुः ३। १५५।
"कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च"॥
कुशीलवदृष्ट्यर्थं नाट्यशास्त्रप्रचारकत्वात् वाल्मी-किमुनिः॥)

कुशीलवौ, पुं, (कुशश्च लवश्च तौ कुशीलवौ।) एक-योन्या रामपुत्त्रौ। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, रामायणे ७। १०७ सर्ग।
"अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ"॥)

कुशीवशः, पुं, (कुशीव कुशवान् सन् शेते समाधौ अवतिष्ठते इति। शी + ड।) वाल्मीकिमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुशूलः, पुं, (कुसूल + पृषोदरात् शत्वम्।) तुषानलः। इति जटाधरः॥ धान्यागारम्। तत्पर्य्यायः। कुश-कोष्ठकः २। इति हेमचन्द्रः॥ कोष्ठागारम् ३

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः ४ । ७ ।
"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" ॥)

कुशेशयं, क्ली, (कुशे जले शेते । कुश + शी + अच् । अलुक् समासः ।) पद्मम् । (यथा, रघुः ६ । १८ ।
"कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन" ॥) सारसपक्षी । इत्यमरः । १ । १० । ४० ॥

कुशेशयः, पुं, (कुशेशयं पद्ममिव आकृतिर्विद्यतेऽस्य । अर्श आद्यच् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कुशद्वीपस्थपर्व्वतविशेषः । इति विष्णुपुराणे ॥ २ । ४ । ३६ ॥)

कुष ग निष्कर्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) ग कुष्णाति चुकोष निष्कर्ष इयत्तापरिच्छेदः । तूलैरवकुष्णातीति वोपदेवः ॥ निष्कर्षोऽन्तःप्रकाशनमिति गोविन्दभट्टः ॥ "ततोऽकुष्णाद्दशग्रीवः कुक्षः प्राणान् वनौकसाम्" । इति भट्टौ अनेकार्थत्वान्निष्कोषणार्थः । इति दुर्गादासः ॥

कुषलः, त्रि, (कुष् + बाहुलकात् कलच् ।) कुशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुषाकुः, पुं, (कुष + "कठिकुषिभ्यां काकुः" । उणां ३ । ७७ । इति काकुः ।) कपिः । अग्निः । अर्कः । परोत्तापिनि, त्रि । इति मेदिनी ॥

कुषितः, त्रि, (कुष् निष्कर्षे + क्तः ।) जलमिश्रितः । इत्युणादिकोषः ॥

कुषीदं, क्ली, (कुसीद + पृषोदरात् षत्वम् ।) कुसीदम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कुष्ठं, क्ली, (कुष्णाति रोगम् । कुष + "हनिकुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ औषधविशेषः । कुड् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । व्याधिः २ पारिभव्यम् ३ वाप्यम् ४ पाकलम् ५ उत्पलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥ आप्यम् ७ । इति तट्टीका ॥ जरणम् ८ । इति रत्नमाला ॥ रुजा ९ गदः १० आमयः ११ पारिभद्रकम् १२ रामम् १३ वाणीरजम् १४ पावनम् १५ कुत्सितम् १६ पद्मकम् १७ गदाह्वम् १८ गदाह्वयम् १९ कौवेरम् २० भास्वरम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ काकलम् २२ गौरजम् २३ । इति जटाधरः ॥
"कुष्ठं रोगाह्वयं वाप्यं पारिभव्यं तथोत्पलम् ।
कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु शुक्रलं तिक्तकं लघु ।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान्" ॥ * ॥
अथ कुष्ठभेदपुष्करमूलम् ।
"उक्तं पुष्करमूलन्तु पुष्करं पौष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्मीरं कुष्ठभेदमिदं जगुः ॥
पौष्करं कटुकं तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथारुचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवायुकुष्ठरोगविसर्पविषकण्डूखर्ज्जूदद्रुनाशित्वम् । कान्तिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वासकासज्वरहिक्कानाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ स्वनामख्यातरोगः । कुट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । श्वित्रम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ श्वेतम् ३ श्वेत्रम् ४ । इति तट्टीका ।

तस्य निदानपूर्व्विका संप्राप्तिर्यथा ।
"विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामागतां छर्दिं वेगांश्चान्यान् प्रतिघ्नताम् ॥
व्यायाममतिसन्तापमतिभुक्ता निषेविणाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥
घर्म्मश्रमभयार्त्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।
अजीर्णाध्यशिनाञ्चैव पञ्चकर्म्मापचारिणाम् ॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
मांसमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥
व्यायामञ्चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्राञ्च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरून् धर्षयतां पापं कर्म्म च कुर्व्वताम् ॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव तु ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वैः समागतैः ॥
सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशोऽधिकत्वतः" ॥ * ॥
तस्य पूर्व्वरूपं यथा ।
"अतिश्लक्ष्णः खरः स्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिर्भ्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामतिरूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥ * ॥
तच्च वातादिभेदेन अष्टादशप्रकारम् ।
तत्र सप्तमहाकुष्ठानि यथा ।
"कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १ ॥
रुग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिञ्जरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत् ॥ २ ॥
श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ ३ ॥
कर्कशं रक्तपर्य्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ ४ ॥
सश्वेतं रक्तपर्य्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधञ्च सरागञ्च पुण्डरीकं प्रचक्षते ॥ ५ ॥
श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलावुकुसुमोपमम् ॥ ६ ॥
यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" ॥ ७ ॥
एकादशक्षुद्रकुष्ठानि यथा ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यसकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत् ॥ १ ॥
श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ॥ २ ॥
वैपादिकं पाणिपादस्फुटितं तीव्रवेदनम् ॥ ३ ॥
कण्डुमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ॥ ४ ॥
सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम् ॥ ५ ॥
रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं यद्दलत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ ६ ॥
सूक्ष्मा बह्वः पिडकाः स्राववत्यः
पामेत्युक्ताः कण्डुमत्यः सदाहाः । ७ ॥
सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रास्फिचोश्च ॥ ८ ॥
स्फोटाः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः ॥ ९ ॥
रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ॥ १० ॥
सकण्डुपिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका" ॥ ११ ॥
इति माधवकरः ॥

कुष्ठः, पुं, (कुष्णाति शरीरस्थशोणितं विकुरुते इति । निष्कर्षार्थकस्य कुषधातोरत्र विकारार्थत्वं बोध्यते धातूनामनेकार्थत्वात् । कुष निष्कर्षे + "हनिकुषीति" । उणां २ । २ । इति क्थन् ।) स्वनामख्यातरोगः ।
तस्य निदानं पूर्व्वलिखितम् । औषधं यथा ।
"सर्व्वकुष्ठेषु वमनं रेचनं रक्तमोक्षणम् ।
वचावासापटोलानां निम्बस्य फलिनीत्वचः ॥
कषायो मधुना पीतो वातहृन्मदनान्वितः ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं त्रिवृद्दन्तीफलत्रिकैः ॥
मनःशिला मरीचानि तैलपाकं पयो हरेत् ।
सर्व्वकुष्ठानुलेपोऽयं शिवा पञ्चगुडोदनम् ॥
करञ्जैडगजौ कुष्ठं गोमूत्रेण प्रलेपतः ।
करवीरोदन्तनञ्च तैलाक्तस्य तु कुष्ठहृत् ॥
हरिद्रामलयं रास्ना गडूच्येडगजस्तथा ।
आरग्वधः करञ्जश्च लेपः कुष्ठहरः परः ॥
मनःशिला विडङ्गानि वाकुची सर्षपस्तथा ।
करञ्जो मूत्रपिष्टोऽयं लेपः कुष्ठहरोऽर्कवत् ॥
विडङ्गैडगजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
मूत्राम्बुपिष्टो लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
प्रपुन्नाटकबीजानि धात्री सर्ज्जरसः स्नुही ।
सौवीरपिष्टं दद्रूणामेतदुद्वर्त्तनं परम् ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥
उष्णा पीता वाकुची च कुष्ठजित् क्षीरभोजिनः ।
तिलाज्यत्रिफलाक्षौद्रव्योषभल्लातशर्कराः ॥
वृष्यः सप्तसमो मेध्यः कुष्ठहा कामचारिणः ।
विडङ्गत्रिफलाकृष्णाचूर्णं लीढं समाक्षिकम् ॥
हन्ति कुष्ठं कृमीन्मेहनाडीव्रणभगन्दरान् ।
यः खादेदभयारिष्टामलकानि तथा निशा ॥
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ।
दह्यमानाच्युतः कुम्भे मूलगे खदिराङ्कुरः ॥
साक्षधात्रीरसक्षौद्रं हन्यात् कुष्ठं रसायनम् ।
धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वावल्गुजसंयुतम् ॥
शङ्खेन्दुधवलं श्वित्रं हन्ति तूर्णं न संशयः ।
पीत्वा भल्लातकं तैलं मासव्याधिं जयेन्नरः ॥
सेवितं खादिरं वारि पानाद्यैः कुष्ठजिद्भवेत् ।
वासा गुडूची त्रिफला पटोलञ्च करञ्जकम् ॥
निम्बासनं कृष्णवेत्रं क्वाथकल्केन यद्घृतम् ।
वज्रकं तद्धरेत् कुष्ठं शतं वर्षाणि जीवति ॥
स्वरसेन च दूर्व्वायाः पचेत्तैलं चतुर्गुणम् ।
कच्छुविचर्च्चिका पामा अभ्यङ्गादेव नश्यति ॥
द्रुमत्वगर्ककुष्ठानि लवणानि च मूत्रकम् ।
गण्डीरिका चित्रकैस्तैस्तैलं कुष्ठव्रणादिनुत्" ॥
इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
"कुष्ठेन्द्रयवसिद्धार्थनिशा दूर्व्वा च कुष्ठजित्" ॥
इति तत्रैव १७६ अध्यायः ॥

"करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठमर्द्दकम् ।
चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेच्च तत् ।
पामां विचर्च्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि व्रणानि वै" ॥
"सैन्धवञ्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्षपाः ।
रजनी द्वे विषाश्चैव गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
कुष्ठनाशश्च तल्लेपान्निम्बपत्रादनात्तथा" ॥
इति च गारुड़े १८७ अध्यायः ॥
"शतक्रकाशमूलं वा वाकुचीमूलमेव वा ।
काञ्जिकेन च वाकुच्या मूलं वै कुष्ठरोगनुत्" ॥
इति गारुड़े १८८ अध्यायः ॥
"पीतं वृश्चिकमूलन्तु पर्य्युषितजलेन वै ।
साद्धं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्बद्धं भवेदैकाहिकादिनुत् ।
एतत् सकाञ्जिकं पीतं वातकुष्ठज्वरादिनुत्" ॥
इति गारुड़े १९३ अध्यायः ॥
"नित्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ।
प्रत्यूषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विड़ङ्गञ्च हरिद्रा सितसर्षपाः ।
सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ।
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च" ॥
वीजानि स्थाने मूलानि वा पाठः ।
इति तत्रैव १९४ अध्यायः ॥
"चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीकक्कोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुश्चीरकस्तूर्य्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च वीरं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्च्चूरकः पद्मकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ।
प्रस्वेदमलदौर्गन्ध्यकण्डूकुष्ठहरं परम्" ॥
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥ * ॥

अथ वैद्यकमते कुष्ठचिकित्सामाह ।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
यवादयश्चात्र हिताः पुराणा
घृतानि शाकानि च तिक्तकानि" ॥
तन्त्रान्तरे ।
"पुराणाः शालिगोधूममुद्गाद्याः कुष्ठिनो हिताः ।
तिक्तशाकं जाङ्गलञ्च पानादौ खदिरोदकम् ॥
ये लेपाः कुष्ठानां यज्यन्ते निर्गतास्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।
एभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां
कण्डूञ्च दद्रुञ्च निवारयन्ति ॥
तुत्थो रसः शालतरोस्तथैव
सचक्रमर्द्दोऽप्यभयाविमिश्रः ।
पानीयभुक्तेन तदम्लपिष्टो
लेपः कृतो दद्रुगजेन्द्रसिंहः ॥
विड़ङ्गैड़गजाकुष्ठनिशासिन्धूत्थसर्षपैः ।
धान्याम्लपिष्टैर्लेपोऽयं दद्रुकुष्ठविनाशनः ॥
एड़गजकुष्ठसैन्धवसौवीरसर्षपैः क्रिमिघ्नैः ।
क्रिमिसिध्मदद्रुमण्डलकुष्ठानां नाशनो लेपः ॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ ५ ॥
विड़ङ्गसैन्धवशिवाशशिरेखा-
सर्षपकरञ्जरजनीभिश्च ।
गोजलपिष्टो लेपः
कुष्ठहरो दिवसनाथसमः ॥ ६ ॥
कासमर्द्दकमूलञ्च काञ्जिकेन प्रपेषितम् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि जयेदेतत्प्रलेपनात् ॥ ७ ॥
आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेन पेषयेत् ।
दद्रुकिट्टिमकुष्ठानि हन्ति सिध्मानमेव च ॥ ८ ॥
चक्राङ्वयं स्नुहीक्षीरं भावितं मूत्रसंयुतम् ।
रवितप्तं हि किञ्चित्तु लेपनं किट्टिमापहम् ॥ ९ ॥
शिखरीरसेन सुपिष्टं मूलकवीजं प्रलेपतः सिध्म ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति॥१०॥
॥ ११ ॥
सक्षारं गन्धकं लेपात् कटुतैलेन सिध्मजित् ॥
कासमर्द्दकवीजानि मूलकानां तथैव च ॥१२॥१३॥
गन्धाश्मचूर्णमिश्राणि सिध्मनां परमौषधम् ॥
उपदेशात् काञ्जिकपिष्टैर्लेपः ॥ १४ ॥
गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन च ॥
इयं समं कटुतैलेन लेपः ॥ १५ ॥
कुष्ठं मूलकवीजं प्रियङ्गवः सर्षपास्तथा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्म॥१६॥
नीलकुरवटकपत्रैरालिप्य गात्रमतिबहुशः ।
लिम्पेन्मूलकवीजैः पिष्टैस्तक्रेण सिध्मनाशाय ॥१७॥
एड़गजातिलसर्षपकुष्ठं मागधिकालवणत्रयमस्तु ।
पूतिक्षतं दिवसत्रयमेतद्धन्ति विचर्च्चिकदद्रुककुष्ठम्
॥ १८ ॥
सिन्दूरमरिचचूर्णं महिषीनवनीतसंयुतं बहुशः ।
लेपान्निहन्ति पामां तैलं करवीरसिद्धं वा ॥१९॥२०॥
पारदं शुद्धगन्धञ्च शिलाचोत्तरवारुणी ।
प्रपुन्नाड़श्च सर्पाक्षिमेघनादाशिलाङ्गली ॥
उत्तरवारुणी, राखालशशा इति ख्याता ॥
भल्लातं गृहधूमञ्च मुनिगुञ्जा स्नुहीपयः ।
अरिष्टञ्च गुड़ः क्षौद्रं वाशुजीवीजतुल्यकम् ॥
गोमूत्रैरारनालैर्व्वा पिष्ट्वा लेपञ्च कारयेत् ।
दद्रुमण्डलकण्डूश्च विचर्च्चिञ्च विनाशयेत् ॥ २१ ॥
मनःशिलाले मरिचञ्च तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रलेपः ॥ २२ ॥
विषवरुणहरिद्राचित्रकागारधूम-
मगलमरिचदूर्व्वाक्षीरमर्कस्नुहीभ्याम् ।
दहति पतितमात्रात् कुष्ठजातीरशेषाः ।
कुलिशमिव सरोषाच्छक्रहस्ताद्विमुक्तम् ॥
अथ अमलं भल्लातकः ॥ २३ ॥
भल्लातका द्वीपि सुधार्कमूलं
गुञ्जाफलन्त्र्यूषणशङ्खचूर्णम् ।
तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पञ्च
क्षारद्वयं लाङ्गलिकाञ्च पक्का ॥
स्नुह्यर्कदुग्धं घनमायसस्थं
शलाकया तद्विदधीत लेपम् ।
कुष्ठे किलासे तिलकालके च
अशेषदुर्नामसचर्म्मकीले ॥
भल्लातका द्वीपि चित्रकं तन्मूलम् ॥
एषां समभागचूर्णं सिजार्कयोः क्षीरे दत्त्वा किञ्चित् पाकं कुर्य्यात् । अथ वा क्षीरद्वयं चतुर्गुणं चूर्णं पादिकं लेपयोग्यं पाकं कुर्य्यात् । शलाकया कुष्ठस्थाने दद्यात् ॥ २४ ॥
"स्नुक्काण्डसुषिरे दग्ध्वा गृहधूमं ससैन्धवम् ।
अन्तर्धूमं तैलयुक्तं लेपाद्धन्ति विचर्च्चिकाम्" ॥
सिजनलके सैन्धवगृहधूमं समभागं प्रपूर्य्य स्थाल्यभ्यन्तरे कृत्वा शरावेण पिधाय दग्ध्वा पिष्ट्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २५ ॥
"स्नुक्काण्डे सर्षपात् कल्कः कुकूलानलपाचितः ।
लेपाद्विचर्च्चिकां हन्ति रागवेग इव त्रपाम्" ॥
सिजनलके राइकल्कं प्रपूर्य्य शुष्कगोमयाग्नौ दग्ध्वा कटुतैलेन लेपः ॥ २६ ॥
"नारिकेलोदरे न्यस्तस्तण्डुलः पूतितां गतः ।
लेपाद्विपादिकां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥२७
तिलकुसुमलवणगोजलकटुतैलं लौहभाजने कृत्वा ।
शोषितमर्कमयूखैः पादस्फुटनं निहन्ति लेपेन" ॥२८
"उन्मत्तकस्य वीजेन माणकक्षारवारिणा ।
कटुतैलं विपक्तव्यं शीघ्रं हन्ति विपादिकाम्" ॥
कटुतैल शं ४ माणनालपत्राणां क्षार पल ६४ जल शं ६४ शेष शं १६ कल्क धुस्तूरवीज पल ८ । उन्मत्ततैलम् ॥ २९ ॥
"अवल्गुजं कासमर्द्दं चक्रमर्द्दं निशायुगम् ।
माणिमन्थञ्च तुल्यांशं मस्तुकाञ्जिकपेषितम् ॥
कण्डूं कच्छूं जयत्युग्रां सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ३० ॥
कोमलसिंहास्यदलं सनिशं सुरभीजलेन पिष्टम् ।
दिवसत्रयेण नियतं क्षपयति कच्छूं विलेपनतः ॥३१
"वायस्येड़गजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुड़िका कृता ।
वस्तमूत्रेण संपिष्ट्वा लेपाच्छ्वित्रविनाशिनी" ॥
समभागचूर्णं छागमूत्रेण पिष्ट्वा गुड़िका कार्य्या ।
तेनैव लेपः ॥ ३२ ॥
"पूतिकार्कस्नुक्नरेन्द्रद्रुमाणां
मूत्रैः पिष्ट्वा पल्लवाः सौमनाश्च ।
लेपाच्छ्वित्रं हन्ति दद्रुव्रणांश्च
कुष्ठान्यर्शांस्युग्रनाड़ीव्रणांश्च" ॥
सौमना जातीपत्री ॥ सर्व्वेषां पल्लवान् गोमूत्रेण पिष्ट्वा लेपो देयः ॥ ३३ ॥
"गजचित्रव्याघ्रचर्म्ममसीतैलविलेपनात् ।
श्वित्रं नाशं व्रजेत् किं वा पूतिकीटविलेपनात्" ॥
गजचर्म्म चित्ररोमव्याघ्रचर्म्म अनयोर्भस्म कटुतैलञ्च लेपः । अथवा पादुड़ियाकीटं पिष्ट्वा लेपः ॥
३४ ॥ ३५ ॥ "कुड़वोऽवल्गुजवीजात् हरितालचतुर्थभागसंमिश्रः । गवां मूत्रेण पिष्टः सवर्णकरणः परं श्वित्रे" ॥ आयुर्व्वेदसारेऽपि ।
"कुड़वो वागुजीवीजात् हरितालयुतान्वितः ।
गवां मूत्रेण संपिष्य लेपनात् श्वित्रनाशनम् ॥३६॥

धात्रीखदिरयोः क्वाथं पीत्वा च मधुसंयुतम् ।
शङ्खकुन्देन्दुधवलं जयेच्छ्वित्रं न संशयः ॥ ३७ ॥
धात्रीखदिरयोः क्वाथमवल्गुजरजोऽन्वितम् ।
पीत्वा शङ्खेन्दुकुन्दाभं हन्ति श्वित्रं न संशयः॥३८॥
क्षारे सुदग्धे गजलण्डजे च
गजस्य मूत्रेण बहुस्रुते च ।
द्रोणप्रमाणं दशभागयुक्तं
दत्त्वा पचेत् वीजमवल्गुजस्य ॥
एतद्यदा चिक्कणतामुपैति
तदाशु सिद्धां गुड़िकां प्रकुर्य्यात् ।
श्वित्रं प्रलिम्पेदथ तेन घृष्टं
तदा व्रजत्याशु सवर्णभावम् ॥ ३९ ॥
श्वेतजयन्तीमूलं पीतं पिष्टञ्च पयसैव ।
श्वित्रं निहन्ति नियतं रविवारे वैद्यनाथाज्ञा॥४०॥
गुञ्जाफलाग्निचूर्णन्तु लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ।
शिलापामार्गभस्मापि लिप्ता श्वित्रं विनाशयेत् ॥
४१ ॥ ४२ ॥
एरण्डतुलसीवीजं वागुजी चक्रमर्द्दकम् ।
तिक्तकोषातकीवीजं कृष्णाश्मोठस्य वीजकम् ।
गोमूत्रदधिदुग्धैश्च पचेदप्याजमूत्रकैः ।
कल्कं दत्त्वा शिला काशी पथ्या कुष्ठं विड़ङ्गकम्॥
कटुतैलञ्च तल्लेपाद्दद्रुं घृष्ट्वा विलेपनैः ।
पञ्चाननमिदं तैलं श्वेतकुष्ठकुलापहम्" ॥
कटुतैल शं ४ क्वाथ्यएरण्डवीजादीनां मिलित्वा शं
२ कल्कशिलाकाश्यादीनां मिलित्वा शं १ ।
इति श्वित्रे पञ्चाननतैलम् ॥ ४३ ॥
"आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत्तैलं विधानवित् ॥
एतेनाभ्यञ्जनादेव क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति" ॥
तिलतैल शं ४ पा शं १६ कल्कमिलित शं १ ।
इति आरग्वधाद्यं तैलम् ॥ ४४ ॥
"शुद्धसूतं समं गन्धं त्रिफला भृङ्गवागुजी ।
भल्लातकं तिलः कृष्णो निम्ववीजं समं समम् ।
मर्द्दयेद्भृङ्गजद्रावैः शोष्यं पेष्यं पुनः पुनः ॥
इत्थं कुर्य्यात्त्रिसप्ताहं रसः श्वेतारिको भवेत् ।
मध्वाज्यैर्निष्कमात्रन्तु खादेत् श्वेतं विनाशयेत्"॥
इति श्वेतारिः ॥ ४५ ॥
"पिबति सकटुतैलं गन्धपाषाणचूर्णं
रविकिरणसुतप्तं पामनो यः पलार्द्धम् ।
त्रिदिनतदनुलिप्तः क्षीरभोजी च शीघ्रं
भवति कनकदीप्तिः कामरूपी मनुष्यः" ॥ ४६ ॥
"तीव्रेण कुष्ठेन परीतदेहो
यः सोमराजीं नियमेन खादेत् ।
संवत्सरं कृष्णतिलद्वितीयां
स सोमराजीं वपुषाऽतिशेते ॥ ४७ ॥
घर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत् ।
क्षीरभोजी च सप्ताहात् कुष्ठी कुष्ठं व्यपोहति ॥४८
अवल्गुजवीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा ।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥ ४९ ॥
छिन्नायाः स्वरसो वापि सेव्यमानो यथाबलम् ।
जीर्णे घृतेन भुञ्जीत मुद्गयूषौदनेन च ॥
अपि पूतिशरीरोऽपि दिव्यरूपी भवेन्नरः ॥ ५० ॥

यः खादेदभयारिष्टमरिष्टामलकानि वा ।
स जयेत् सर्व्वकुष्ठानि मासादूर्द्ध्वं न संशयः ॥५१॥५२॥
निम्बस्य पत्रं मूलानि सत्वक्पुष्पफलानि च ।
चूर्णितानि घृतक्षौद्रसंयुतानि दिने दिने ॥
लिह्यात् पिबेद्वा मूत्रेण संयक्तान्युदकेन वा ।
मदिरामलतोयेन पयसा वा यथाबलम् ॥
भुञ्जीत घृतयूषाद्यैः शाल्यन्नं पयसापि वा ।
सर्व्वकुष्ठविसर्पार्शोनाड़ीदुष्टव्रणानपि ॥
कामलाश्च गदानन्यांस्तथा पित्तकफास्रजान् ।
संवत्सरप्रयोगेण सर्व्ववर्ज्यविवर्ज्जितः ॥
जयत्येतत् पञ्चनिम्बं रसायनमनुत्तमम्" ॥
इति पञ्चनिम्बम् ॥ ५३ ॥
"पुष्पकाले च पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संचूर्ण्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च ॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफलात्र्युषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्करामिकाः ॥
विड़ङ्गसारवाराहीलौहचूर्णामृताः समाः ।
हरिद्राद्वयावल्गुजव्याधिघाताः सशर्कराः ॥
कुष्ठेन्द्रयवपाठाश्च कृत्वा चूर्णं सुसंयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत् ॥
सप्तधा पञ्चनिम्बश्च मार्कवस्वरसेन च ।
स्निग्धशुद्धतनुर्धीमान् योजयेच्च शुभे दिने ॥
अधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा ।
सेव्यमुष्णाम्बुना वापि कोलवृद्ध्या पलं पिबेत् ॥
तिक्तहविषा वक्ष्यमाणपञ्चतिक्तघृतेन ॥
जीर्णे च भोजनं कार्य्यं स्निग्धं लघु हितञ्च यत् ॥
विचर्च्चिकोड़ुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिमालसादि ।
शतारुविस्फोटविसर्पपामां
कुष्ठप्रकोपं विविधं किलासम् ॥
भगन्दरं श्लीपदवातरक्तं
जड़ान्ध्यनाड़ीव्रणशीर्षरोगान् ।
सर्व्वप्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरश्च
सुश्लिष्टसन्धिर्मधुनोपयोगात् ।
समोपयोगादपि ये दशन्ति
सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥
इति पञ्चनिम्बः ॥ ५४ ॥
"अमृतायाः पलशतं दशमूल्यास्तथा शतम् ।
पाठामूर्व्वाबलातिक्तादार्व्वीगन्धर्व्वहस्तकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् विभीतक्याः शतं हरेत् ।
द्वे शते च हरीतक्या आमलक्यास्तथा शतम् ॥
जलद्रोणद्वये पक्त्वा अष्टभागावशेषितम् ।
प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थार्द्धञ्च घृतं पचेत् ॥
पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च ।
पलद्वयं तथा शुण्ठ्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ।
अष्टादशसु कुष्ठेषु वातरक्तगदेषु च ॥
कामलामामवातञ्च अग्निमान्द्यं भगन्दरम् ।

पीनसञ्च प्रतिश्यायं शोथानमुदरं तथा ॥
एतान् रोगान्निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा" ॥
अमृतागुग्गुलुः । अयं वातरक्ते प्रशस्तः ॥ ५५ ॥
"निम्बामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां
भागान् पृथग्दशपलान् विपचेद्घटेऽपाम् ।
अष्टांशशेषितरसेन सुनिस्स्रुतेन
प्रस्थं घृतस्य विपचेत् पिचुभागकल्कैः ॥
पाठाविड़ङ्गसुरदारुगजोपकुल्या-
द्विक्षारनागरनिशामिषिचव्यकुष्ठैः ।
तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्नि-
रोहिण्यरुष्करवचाकणमूलयुक्तैः ॥
मञ्जिष्ठयातिविषया वरया यमान्या
संशुद्धगुग्गुलुपलैरपि पञ्चसंख्यैः ।
तत् सेवितं विधमति प्रबलं समीरं
सन्ध्यस्थिमज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥
नाड़ीव्रणार्व्वुदभगन्दरगण्डमाला-
जत्रूर्द्ध्वसर्व्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ।
यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोथ-
हृत् पाण्डुरोगगलविद्रधिवातरक्तम्" ॥
इति पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः ॥ ५६ ॥ * ॥
"श्वेतकरवीरमूलं विषांशकं साधितं गोमूत्रे।
चर्म्मदलसिध्मपामाविस्फोटक्रिमिकिटिमजित्तैलम्"॥
तिलतैल ४ शेर, गोमूत्र १६ शेर, श्वेतकरवीर-
मूल ४ पल, विष ४ पल । करवीरतैलम् ॥ ५७ ॥
"मृतस्य कृष्णसर्पस्य शिरःपुच्छान्त्रवर्ज्जितम् ।
अन्तर्धूमं कृतं भस्म वागुजीतैलमिश्रितम् ।
एतेन मर्दनादेव गलत्कुष्ठं विनश्यति" ॥
इति कृष्णसर्पतैलम् ॥ ५८ ॥
"सूतकं गन्धकं कुष्ठं सप्तपर्णञ्च चित्रकम् ।
सिन्दूरञ्च रसोनञ्च हरितालमवल्गुजम् ॥
आरग्वधस्य वीजानि जीर्णताम्रं मनःशिला ।
प्रत्येकं कर्षमेतेषां कटुतैलं पलाष्टकम् ॥
साधयेत् सूर्य्यतापेन सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ।
श्वित्रमौड़ुम्बरं कच्छ्रुं मांसवृद्धिं भगन्दरम् ॥
विचर्च्चिकाञ्च पामानं वातरक्तं सुदारुणम् ।
गम्भीरञ्च तथोत्तानं नाशयेत् यस्य लक्षणात् ॥
कुष्ठराक्षसनामेदं सवर्णकरणं परम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं ह्येतत् लोकानुग्रहहेतवे" ॥
इति कुष्ठराक्षसतैलम् ॥ ५९ ॥
"सूतं गन्धं शिला तालं काञ्जिकैर्मर्द्दयेद्दिनम् ।
तल्लिप्तवस्त्रवर्त्तीं तां तैलाक्तां ज्वालयेदधः ॥
स्थिते पात्रे पचेत्तैलं गृहीत्वा लेपयेत्ततः ।
कुष्ठस्थानं विशेषेण सर्व्वकुष्ठं हरत्यलम् ॥
इदं कालानलं तैलं वातकुष्ठे महौषधम्" ॥
"एषां समं काञ्जिकं सर्व्वेषां द्विगुणं तिलतैलम् ।
कल्कं वस्त्रे संलिप्य संशोष्य वर्त्तीं कुर्य्यात् तां
तैलाक्तां सन्दंशिकया ज्वालयित्वा उपरि तैलं
दत्त्वा ततः पतितं तैलं अधःपात्रे गृह्णीयात् ततः
कुष्ठस्थाने दद्यात्" ॥
इति कुष्ठकालानलतैलम् ॥ ६० ॥
"सिन्दूरामृततालगैरिकशिलाजीरद्वयरूपकै-
र्हंत्पाषाणरसोनबाकुचरसैर्बाकुचीदुग्धैर्निशा।

राजीगन्धकहिङ्गुभिः परिमितैः शुक्त्या पचेत् सार्षपं
तैलं प्रस्थमितं घृतस्य कुडवं पात्रं तथार्काद्रसम्" ॥
हृत्याभायां मनःशिला ।
"गोमूत्रञ्च तथा विनीय सकलं पूतं घृतं रोगिणां
दद्यात् कुष्ठविचर्च्चिकादिषु भिषक् नाम्ना तु षड्-
विन्दुकम्" ॥ इति षड्विन्दुतैलम् ॥ ६१ ॥
"सर्व्वकुष्ठे सर्व्वव्रणे सर्व्वत्र गलिते क्षते ।
नक्तमालं हरिद्रे द्वे अर्कं तगरमेव च ॥
करवीरवचाकुष्ठं आस्फोता रक्तचन्दनम् ।
मालती सिन्धुवारञ्च मञ्जिष्ठा सप्तपर्णकम् ॥
एषामर्द्धपलान् भागान् विषस्य द्विपलं तथा ।
चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
श्वित्रविस्फोटकिटिमकीटलूताविचर्च्चिकाः ।
कण्डूकच्छुरिकायाश्च ये व्रणा विषदूषिताः ॥
ते सर्व्वे नाशमायान्ति तमः सूर्य्योदये यथा ॥
विषतैलमिदं नाम्ना सर्व्वव्रणविशोधनम्" ॥
इति विषतैलम् ॥ ६२ ॥
"सोमराजी हरिद्रे द्वे सर्षपाः कुष्ठमेव च ।
करञ्जैडगजावीजं पत्राण्यारग्वधस्य च ॥
विपचेत् सार्षपं तैलं नाडीदुष्टव्रणापहम् ।
अनेनाशु प्रशाम्यन्ति कुष्ठान्यष्टादशैव तु ॥
नीलिका पिड़का व्यङ्गा गम्भीरं वातशोणितम् ।
कण्डूकच्छुप्रशमनं दद्रुपामानिवारणम्" ॥
इति सोमराजीतैलम् ॥ ६३ ॥
"सोमराजीतुलाक्वाथे यथा दद्रुघ्नस्य च ।
गोमूत्रस्य तथा पात्रे कल्कं दत्त्वा विचक्षणः ॥
विपचेत् कार्षिकैर्भागैः कटुतैलाढ़कं भिषक् ।
चित्रकं लाङ्गलाख्या च नागरं कुष्ठमेव च ॥
हरिद्रा नक्तमालञ्च हरितालं मनःशिला ।
आस्फोतार्ककरवीरं सप्तपर्णञ्च गोमयम् ॥
खदिरो निम्बपत्रञ्च मरिचं कासमर्द्दकम् ।
एतानि सम्यक्पिष्टानि कल्कं दत्त्वा विचक्षणः ॥
हन्ति सर्व्वाणि कुष्ठानि क्रिमिदुष्टव्रणानि च ।
किटिमं दद्रुजातञ्च गात्रवैवर्ण्यमेव च ॥
विशीर्णचर्म्ममांसादिदृढ़ीकरणमुत्तमम् ।
पाण्डुरोगं तथा कण्डूं विसर्पं हन्ति दारुणम् ।
ये चान्ये त्वग्गता रोगास्तांस्तु शीघ्रं व्यपोहति" ॥
इति वृहत्सोमराजीतैलम् ॥ ६४ ॥
"मरिचालशिलाब्दार्कपयोऽश्वारिजटात्रिवृत् ।
शकृद्रसविशालारुक् निशायुक्दारुचन्दनैः ॥
कटुतैलात् पचेत् प्रस्थं द्व्यक्षैर्विषपलान्वितैः ।
सगोमूत्रैस्तदभ्यङ्गाद्दद्रुश्वित्रविनाशनम् ॥
सर्व्वेष्वपि च कुष्ठेषु तैलमेतत् प्रशस्यते" ॥
इति मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६५ ॥
"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरञ्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रको लाङ्गलाख्या च विड़ङ्गं चक्रमर्द्दकम् ॥
शिरीषं कुटजो निम्बः सप्तपर्णः स्नुहामृता ।
शम्पाको नक्तमालोऽब्दं खदिरं पिप्पली वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषस्य द्विपलं भवेत् ।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥

मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
पक्वा तैलवरं ह्येतन्म्रक्षयेत् कुष्ठकान् व्रणान् ॥
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ।
वलयः पलितं छाया नीली व्यङ्गं तथैव च ॥
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ।
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यन्तु दीयते ॥
परामपि जरां प्राप्य न स्तना यान्ति नम्रताम् ।
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः ॥
त्रिभिरभ्यञ्जनैर्गाढ़ं भवेन्मारुतविक्रमः" ॥
कटुतैल १६ शेर, गोमूत्र ६४ शेर, कल्कार्थं मरिचादीनां प्रत्येकं १ पल, विष २ पल ।
इति वृहन्मरिचाद्यं तैलम् ॥ ६६ ॥
"सप्तपर्णस्तथा काली गुड़ूची पिचुमर्द्दकम् ।
शिरीषञ्च महातिक्ता जया तुम्बी मृगादनी" ॥
काली कालिया लता ॥
"निशादशपलान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
तैलप्रस्थं समादाय गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
आरग्वधो भृङ्गराजो जयाधुस्तूरराजयः ।
इन्द्राशनामिखर्ज्जूरं गोमयार्कस्नुहीच्छदम् ॥
तैलतुल्यं प्रदातव्यं स्वरसञ्च पृथक् पृथक् ।
महाकालवचा ब्राह्मी तुम्बाश्मिस्टहपुष्पिका ॥
कुचेला कुलका रात्रिर्मेघनामा च ग्रन्थिका ।
सम्पाकमर्कक्षीरञ्च कासुन्देश्वरमूलकम्" ॥
कासुन्दमूलकं कालकासुन्दामूलम् । कासुन्दः खरमर्द्दकमिति क्वचित्पाठः तन्मते ईश्वरमूलस्थाने अपामार्गमूलम् ॥
"आखु जिङ्गी महातिक्ता विशाला हपिपत्रकम् ।
पूतिकास्फोत मूर्व्वा च सप्तपर्णी शिरीषकम्" ॥
हपिपत्रकं विक्रातिपत्रम् ॥
"कुटजं पिचुमर्द्दञ्च महानिम्बं तथैव च ।
गुड़ूची चन्द्ररेखा च सोमराट् चक्रमर्द्दकम् ॥
तुम्बरुभृङ्गषड्ग्रान्थाकन्दकं कटुरोहिणी ।
शटीदार्व्वी त्रिवृत् पद्मग्रन्थिकागुरुपुष्करम् ॥
कर्पूरं कट्फलं मांसी मुरैलाटरुषाभयम् ।
एतेषां कार्षिकैः कल्कैर्नाम्ना कन्दर्प उच्यते ॥
अष्टादशविधं कुष्ठं ग्रन्थिमज्जगतं तथा ।
हस्तपादाङ्गुलीसन्धिगलितं सर्व्वसन्धिषु ॥
अधिकानि च मांसानि यस्य गात्रे भविष्यति ।
नासाकर्णास्यवैकल्यं भेकाकारवपुस्त्वचम् ॥
श्वेतं रक्तं तथा कुष्ठं नानावर्णं विपादिकम् ।
श्वित्रं बहुविधञ्चैव वातशोणितमेव च ॥
कपालं क्रिमिजं कुष्ठं कण्डूदद्रुविचर्च्चिकाम् ।
पामादिस्फोटकादीनि क्रिमिरुद्धिं तथैव च ॥
कटीदद्रुं मसूरीञ्च किटिमं रक्तमण्डलम् ।
कुष्ठमौडुम्बरं पद्मं महापद्मं तथैव च ॥
गलगण्डार्व्वुदं हन्याद्गण्डमालां भगन्दरम् ।
वातजं पित्तजञ्चैव श्लेष्मजं सान्निपातिकम् ॥
एकोल्वणं द्वन्द्वजञ्च कुष्ठं हन्यान्न संशयः" ॥
इति कन्दर्पसारतैलम् ॥ ६७ ॥ * ॥
"भल्लातकानां पवनोद्धतानां
सन्तस्तुदानाञ्च यदाढ़कं स्यात् ।
तत्रेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्य

प्रक्षालयित्वा विशुष्येत् प्रवाते ।
शुष्कं पुनस्तद्विदलीकृतञ्च
ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु ।
तत्पादशेषं परिपूतशीतम्
क्षीरेण तुल्येन पुनः पचेत्तु ॥
तदर्द्धया शर्करया विकीर्णं
ततः खजेनोन्मथितं विधाय ।
तत् सप्तरात्रादुपजातवीर्य्यं
सुधारसादप्यधिकत्वमेति ॥
प्रातर्विबुद्धः कृतदेवकार्य्यो
मात्राञ्च खादेत् स्वशरीरयोग्याम् ।
न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति
न चातपे चाध्वनि मैथुने च ॥
यथेष्टचेष्टो विहितोपयोगा-
द्भवेन्नरः काञ्चनराशिगौरः ।
अनन्यमेधा नरसिंहतेजा
हृष्टेन्द्रियोऽव्याहतबुद्धिसत्त्वः ॥
दन्ताश्च शीर्णाः पुनरुद्भवन्ति
केशाश्च शुक्लाः पुनरेव दिव्याः ।
नीलाश्मनालिप्रतिमा भवन्ति
त्वचो विवर्णाः पुनरेव दिव्याः ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
क्रिम्यर्द्दितो भिन्नगलोऽपि कुष्ठी ।
सोऽपि क्रमादङ्कुरिताग्रशाख-
स्तरुर्यथा भाति नभोऽम्बुसिक्तः ॥
उष्ट्रान् मयूरान् जयति स्वरेण
बलेन नागांस्तुरगो जवेन ।
रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-
द्वृहस्पतेरप्यधिकोऽपि बुद्ध्या ॥
ग्रन्थान् विशालान् पुनरुक्तिदोषान्
गृह्णाति शीघ्रं न च नश्यते तु ।
कुर्व्वन्निमं कल्पमनल्पबुद्धि-
र्जीवेन्नरो वर्षशतानि पञ्च ॥
राजा ह्ययं सर्व्वरसायनानां
चकार योगं भगवानगस्त्यः" ॥
इति अमृतभल्लातकम् ॥ ६८ ॥
"निम्बं गोपाल्या कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्प्पटारग्वधानन्ताबचाखदिरचन्दनम्" ॥
अरग्वधं चाकुचवीजम् ।
"पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रविशालकम् ॥
वृश्चिकर्णामृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कर्णारग्वधसप्ताह्वक्षणावेत्रोचटाफलम्" ॥
द्रेका महानिम्बम् । कर्णारग्वधः शोणालिफल मज्जा ।
"भूकम्ब्ं हयपर्णञ्च जिङ्गी पक्षाटमूषली ।
विष्वक्सेना च कैटर्य्यं शरपुङ्खा क्षीरकञ्चुकी ॥
एषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् ।
अष्टभागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि त्रीणि छित्वाम्भसोऽम्भसि ।
चतुर्भागावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तौ कषायौ समादाय वस्त्रपूतौ च कारयेत् ।

गुड़स्य तु तुला ताभ्यां कषायं विपचेत् भिषक् ॥
भल्लातकसहस्राणां मज्जानं तत्र दापयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्तसैन्धवानां पलं पलम् ॥
दीप्यकस्य पलञ्चैव चातुर्ज्जातं पलांशिकम् ।
संचूर्ण्य प्रक्षिपेदत्र कन्दकस्य चतुःपलम् ॥
स्निग्धभाण्डे विनिक्षिप्य स्थापयेत् कुशलो भिषक् ।
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन निर्म्मितः ।
जगतस्तु हितार्थाय जयेच्छीघ्रं न संशयः ।
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रुमृष्यजिह्वं सकाकणम् ॥
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा ।
कण्डूं कपालं कच्छुञ्च पामानं रुविपादिकम् ॥
वातरक्तमुदावर्त्तं पाण्डुरोगं व्रणक्रिमीन् ।
अर्शांसि षट्प्रकाराणि कासं श्वासं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं छिन्नाक्वाथं पयोऽथवा ।
भोजने च सदा भोज्यमुष्णाद्यान्नं विशेषतः” ॥
इति महाभल्लातकगुड़ः ॥ ६९ ॥
“कृताभ्रमुखसंशुद्धं पलमेकं रसस्य वै ।
पलं लौहस्य ताम्रस्य पलं भल्लातकस्य च ॥
गन्धकञ्च पलञ्चैकमभ्रकस्य च गुग्गुलोः ।
हरीतकीविभीतक्योश्चूर्णं कर्षद्वयं द्वयोः ॥
अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि षट् ।
घृतं शुक्रगुणं लौहात् द्वात्रिंशत्त्रिफलाजलम् ॥
एकं कृत्वा पचेत् पात्रे लौहे च विधिपूर्व्वकम् ।
पाकमेतस्य जानीयात् कुशलो लौहपाकवित् ॥
विबुद्धः प्रातरुत्थाय गुरुदेवद्विजार्च्चकः ।
रक्तिकादिक्रमेणैव घृतभ्रामरमर्द्दितम् ॥
लौहे लौहस्य दण्डेन कुर्य्यादेतद्रसायनम् ।
अनुपानञ्च कुर्व्वीत नारिकेलोदकं पयः ॥
सर्व्वकुष्ठहरं श्रेष्ठं वलीपलितनाशनम् ।
पाण्डुमेहामवातघ्नं वातरक्तरुजापहम् ॥
क्रिमिशोथाश्मरीशूलदुर्नामवातरोगनुत् ।
अयं हन्ति महाश्वासमत्यर्थं शुक्रवर्द्धनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृद्यं कान्त्यायुर्ब्बलवृद्धिकृत् ॥
विवर्ज्या शाकास्नमपि स्त्रियश्च
सेव्यो रसो जाङ्गलजाविकानाम् ।
शाल्योदनं षष्टिकमाज्यमुद्ग-
क्षौद्रं गुड़ः क्षीरमिह क्रियायाम् ।
शालिञ्च गुर्व्वादिरुहत्वरक्ष-
शिलाजतुक्षौद्रयुतं पयश्च ।
सर्पिर्युतं भक्षयतो विहङ्गान्
प्रपूर्य्यते दुर्ब्बलदेहधातुः ॥
कृष्णस्य पक्षस्य सिते तु पक्षे
जिघ्रराजेव यथा शशाङ्कः” ॥
पाकलक्षणं यथा,—
“वस्त्रे निष्पीड़ितं सूक्ष्मे स्थूलतन्तौ घने दृढ़े ।
समुद्रं जायते यच्च न निःसरति सन्धिभिः ।
न च शब्दायते वह्नौ तदा सिद्धिं विनिर्द्दिशेत्” ॥
इति अमृताङ्कुरलौहम् ॥ ७० ॥
“गन्धकेन हतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत् ।
शुद्धं पञ्चभागं स्यादमृतञ्च त्रिभागिकम् ॥
दातव्यं कुष्ठिने सम्यग्गुणास्य योगतः ।
गलिते स्फुटिते चैव विपुले मण्डले तथा ॥
विचर्च्चिकादद्रुपामासर्व्वकुष्ठप्रशान्तये” ॥
इति उदयभास्करः ॥ ७१ ॥
“तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्याम्लेन तथैव च ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिः ।
ततः शरावके यन्त्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन लेपनं कारयेत् ततः ।
अहर्याममधःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य माणिक्याभो भवेद्रसः ।
घृतक्षौद्रेण संमर्द्य खादयेद्रक्तिकाद्वयम् ॥
संपूज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं कुष्ठं वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाड़ीव्रणं व्रणं दुष्टमुपदंशं विचर्च्चिकाम् । [णान् ।
नासास्यसम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्यात् सुदारु-
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं मण्डलं तथा” ॥
इति रसमाणिक्यम् ॥ ७२ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेत् शुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादश शीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ॥
हन्त्यष्टादशकुष्ठानि रोमविध्वंसनं तथा ।
द्विविधं वातरक्तञ्च नाड़ीदुष्टव्रणानि च” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७३ ॥
“दद्रुघ्नवाणाङ्घ्रिरसं दत्त्वा तालं सुचूर्णितम् ।
पुनः पुनश्च संमर्द्य शुष्कं कृत्वा पुटे दहेत्” ॥
वाणाङ्घ्रिरसं शरपुङ्खपत्ररसम् ॥
दृढ़स्थाल्यां घृतं क्षारं पालाशञ्चाप्युपर्य्यधः ।
ततो ज्वाला प्रदातव्या दिनरात्रे मृतं भवेत् ॥
शुक्लवर्णो यदा च स्यादग्नौ दत्ते न धूमकम् ।
तदा ज्ञातं मृतं तालं सर्व्वकुष्ठविनाशनम् ॥
गलत् कुष्ठं वातरक्तं ताम्रवर्णञ्च मण्डलम् ।
शीतपित्तमहादद्रुकुच्छुन्दरविनाशनम् ।
पथ्यं मसूरचणकं मुद्गसूपं यथेच्छया” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७४ ॥ अतिवृष्टफलोऽयम् ।
“संमर्द्य तालकं शुष्कं वंशपत्राख्यमुत्तमैः ।
कुष्माण्डनीरे सम्भाव्य त्रिदिनं शोधयेत् पुनः ॥
घृतकन्याद्रवैर्भूयो भावयेच्च दिनत्रयम् ।
संमर्द्य काञ्जिकेनैव दध्याम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
संमर्द्य चूर्णसलिले रसे पौनर्नवे पुनः ।
त्रिदिनं मर्द्दयित्वा तु कारयेत् खटिकाकृतिम् ॥
स्थाल्यां दृढ़तरायान्तु पलाशक्षारसञ्चयम् ।
उपर्य्यधस्तालकस्य क्षारं दत्त्वा शरावकैः ॥
पिधाय लेपयेत् यत्नात् पूरयेत् क्षारसञ्चयम् ।
पुनरूर्द्धं शरावेण लेपयेत्तत् दृढ़ं ततः ॥
द्वात्रिंशद्यामपर्य्यन्तं वह्निज्वाला प्रदीयते ।
एवं सिद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ॥
द्वयोस्तुल्यं जीर्णताम्रं वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
अयं तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि वातशोणितनाशनः ।
रक्तमण्डलमत्युग्रं स्फुटितं गलितं तथा ॥
बहुरूपं सर्व्वजातं नाशयेदविकल्पतः ।
दुष्टव्रणाश्च वीसर्पं त्वग्दोषञ्च विनाशयेत् ॥
दृष्टो वारसहस्रञ्च रोगवारणकेशरी” ॥
इति महातालकेश्वरः ॥ ७५ ॥
“कुष्माण्डत्रिफलातैलकन्याकाञ्जिकभावितम् ।
तालकं तुल्यगन्धं स्यादर्द्धपारदमर्द्दितम् ॥
अजाक्षीरेण निम्बूककन्यातोयैर्द्दिनत्रयम् ।
प्रत्येकं भावयेच्छुष्कं चक्रिकाकारतां गतम् ॥
विपचेत् हण्डिकामध्ये पलाशक्षारमध्यगम् ।
यामान् द्वादशशीतेऽस्मिन् प्रयोज्यं रक्तिकाद्वयम् ।
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि रोमविध्वंसनादिकम्” ॥
इति तालकेश्वरः ॥ ७६ ॥
इति गोविन्दविशारदकृतभैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठ-चिकित्सा समाप्ता ॥

कुष्ठकेतुः, पुं, (कुष्ठस्य नाशकः केतुरिव ।) भूम्याढ्ल्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठगन्धि, क्ली, (कुष्ठस्येव गन्धोऽस्य । समासे इत् ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नः, पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । हन् + टक् ।) हिताबली । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठघ्नी, स्त्री, (कुष्ठघ्न + स्त्रियां टित्वात् ङीप् ।) काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वाकुची । अस्याः पर्य्याया यथा ।
“अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमापूति फलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्या व्यवहारो यथा—
“कुटजाग्निनिम्बपटलखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे ।
सिद्धा मधु-घृतयुक्ताः कुष्ठघ्नीर्भक्षयेदभयाः” ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने १९ अध्याये ॥)

कुष्ठनाशनः, पुं, (कुष्ठं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) वाराहीकन्दः । गौरसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः । क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठनाशिनी, स्त्री, (कुष्ठं नाशयतीति । नश + णिच् णिनिः । स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप् ।) सोमराजिः । इति रत्नमाला ॥

कुष्ठलं, क्ली, (कु कुत्सितं स्थलम् । अम्बष्ठादित्वात् षत्वम् ।) कुत्सितस्थलम् । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

कुष्ठसूदनः, पुं, (कुष्ठं सूदयति नाशयतीति । सूदि + ल्युः ।) आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(आरग्वधशब्दे गुणपर्य्याया अस्य ज्ञातव्याः ॥)

कुष्ठहन्ता, [ऋ] पुं, (कुष्ठं हन्ति इति । कुष्ठ + हन् + तृच् ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुष्ठहन्त्री, स्त्री, (कुष्ठहन्तृ + स्त्रियां ऋदन्तात् ङीप् ।) वाकुची । इति राजनिर्घण्टः । हाकुच इति भाषा ॥

कुष्ठहृत्, पुं, (कुष्ठं हरतीति । कुष्ठ + हृ + क्विप् तुगागमश्च ।) खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुष्ठारिः, पुं, (कुष्ठस्य अरिः शत्रुः नाशक इत्यर्थः ।)

विट्खदिरः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पटोलः। आदित्यपत्रः। खदिरः। गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

कुष्ठी, [न्] त्रि, (कुष्ठः अस्यास्तीति। कुष्ठ+इनिः।) कुष्ठरोगयुक्तः। (यथा, मनुः। ३। ७।
"क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च"॥)

कुष्मणं, क्ली, (कुष+"कुटिकुषिभ्यां क्मलन्"। उणां ४। १८६। इति क्मलन्।) छेदनम्। विकशितम्। इत्युणादिकोषः॥

कुष्माण्डः, पुं स्त्री, शिवस्य गणदेवताभेदः। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १२। १३।
"कुष्माण्डा विविधै रूपैः महेन्द्रेण महामुने!।
समाधिभङ्गमत्यन्तं आरब्धाः कर्त्तुमातुराः"॥)
भ्रूणविशेषः इति मेदिनी॥ (कुष्माण्डाकारत्वात् शिवगणभ्रूणयोस्तथात्वम्॥ कु ईषत् उष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य।) वृहत्फललताविशेषः। कुमड़ा इति कोहड़ा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। पुष्पावासः २ तिमिषः ३ ग्राम्यकर्कटी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुष्माण्डकः ५ कर्कारुः ६। इत्यमरः॥ पुष्पफलः ७। इति रत्नमाला॥ कुष्माण्डी ८ कर्कोटिका ९ कुम्भाण्डी १० वृहत्फला ११ सुफला १२ कुम्रफला १३ नागपुष्पफला १४ स्रुनी १५ कूष्माण्डः १६ शिखिवर्द्धकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ कूष्माण्डकः १८। इत्यमरटीका॥
अपि च।
"कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृहत्फलम्।
कुष्माण्डं वृंहणं वृष्यं गुरुपित्तास्रवातनुत्॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम्।
वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु॥
वस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्व्वदोषजित्"॥ *॥
अथ कोहण्डी।
"कुष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्त्तिता।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः।
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्"॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य फलगुणाः। मूत्राघातप्रमेहकृच्छ्राश्मरीनाशित्वम्। विण्मूत्रग्लपनत्वम्। तृष्णार्त्तिशमनत्वम्। जीर्णाङ्गपुष्टिप्रदत्वम्। शुक्रवृद्धिकारित्वम्। स्वादुतरत्वम्। अरोचकहरत्वम्। बलकारित्वम्। पित्तापहत्वम्। वल्लीफलानां मध्ये प्रवरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य बालफलगुणाः। पित्तहरत्वम्। मध्यमफलगुणौ। कफकारित्वम्। अतिगुरुपाकित्वम्॥ पक्वफलगुणाः। लघुपाकित्वम्। उष्णत्वम्। क्षाररसत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। सर्व्वदोषनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। चित्तविकारिणः पथ्यत्वञ्च॥ अस्य नाड़िकागुणाः। क्षाररसत्वम्। मधुरत्वम्। गुरुत्वम्। रूक्षत्वम्। रुचिकारित्वम्। वायुकफाश्मरीशर्करारोगनाशित्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। शुक्रकारित्वम्। पित्तनाशित्वम्। वस्तिशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

कुष्माण्डकः, पुं, (कुष्माण्ड+स्वार्थे कन्।) कुष्माण्डः। इत्यमर १२। ४। १५५॥ (यथा, भावप्रकाशे।
"घृते तप्ते विनिःक्षिप्य खण्डान् कुष्माण्डसम्भवान्।
वार्त्ताकुविधिना कुर्य्यात् प्रलेहतलनादिकम्॥
वेसवाराम्लतक्रेण घृते तलनपूर्व्वकम्।
कुष्माण्डकं फलं सिद्धं विदुः सुस्वादु सुन्दरम्"॥
नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। २५। ११।
"नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः"॥)

कुष्माण्डी, स्त्री, (कुष्माण्ड+स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।) उमा। (मसिना।) ओषधी। इति हेमचन्द्रः॥ कर्कारुः। इति राजनिर्घण्टः॥ यागक्रियाविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

कुस इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। इ कुंस्यते। कि कुंसयति कुंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः॥

कुस य इर श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, कुस्यति बाला कान्तम्। इर, अकुसत् अकोसीत्। अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

कुसलं, क्ली, (कुस्+कलच्।) कुशलम्। इत्यमरटीका॥

कुसितः, पुं, (कुस+"कुसेरुम्भोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति इतः।) जनपदः। इति सिद्धान्तकौमद्यामुणादिवृत्तिः॥

कुसिदायी, स्त्री, (स्त्रीत्वर्थे "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः" ।४।१।३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः॥

कुसिम्बी, स्त्री, (कौ पृथिव्यां शिम्बीति ख्याता। पृषोदरात् सः।) शिम्बी। इति राजनिर्घण्टः।
("कुसिम्बिवल्लीप्रभवास्तु शिम्बाः"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

कुसीदं, क्ली, (कुस्+"कुसेरुम्भोमेदेताः" उणां। ४। १०६। इति ईदप्रत्ययः। इह सूत्रे तृतीयप्रत्ययो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्चेति तन्त्रेणोपात्तः। वृषाकप्यग्नीति सूत्रे ह्रस्व एवेति वृत्तिकारहरदत्तादयः। यद्वा कुत्सितं निकृष्टरूपवृद्धिदानेनेत्यर्थः सीदति-अधोमर्णो यत्र। पृषोदरात् साधुः। यथा वृहस्पत्युक्तौ "कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते। चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमतस्ततः"॥) ऋणादानजीविका। वृद्ध्याजीवनम्। सुद बाड़ि देओया इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। अर्थप्रयोगः २ वृद्धिजीविका ३। इत्यमरः। २। ९। ४॥ यथा,—
"कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयंकृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विजः॥
बहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः।
सर्व्वेषामपि चैवैषां कुसीदमधिकं विदुः॥
अनावृष्ट्या राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः।
कृष्यादिके भवेद्बाधा सा कुसीदे न विद्यते॥
शुक्लपक्षे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा।
उष्णे वर्षति शीते वा वर्द्धनं न निवर्त्तते॥
देशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजीविनाम्।
कुसीदं सर्व्वतः सम्यक् संस्थितस्यैव जायते॥
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत्।
ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रं गां काञ्चनादिकम्।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च॥
पण्येभ्यो विंशतिं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्।
पादेनायस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान्॥
अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितम्।
पादञ्च प्रार्थमायस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत्॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः।
वृत्तिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः"॥
इति गारुडे २१५ अध्यायः॥ *॥ गोतमः।
"कृषिगोरक्षवाणिज्यञ्चास्वयं कृतं कुसीदञ्चेति।
कुसीदस्य पृथक् ग्रहणं स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थम्"॥
कुसीदं वृद्धिकर्म्मेति प्रदेशान्तरेऽभिधानात् इति कल्पतरुः॥ वृहस्पतिः।
"कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्वयं कृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्व्वन् नैनसा युज्यते द्विजः॥
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत्।
ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः॥
वणिक् कुसीदी दद्यात्तु वस्त्रगोकाञ्चनादिकम्।
कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि च॥
पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम्॥
वणिक् कुसीदृदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्।
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम्॥
त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभाक्"॥
तथा, मनुः।
"अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः शतात्।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥
द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी।
शतकार्षापणे अशीतिभागं विंशतिं पणान्"॥
द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधनियममतिक्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु स्वयंकरण नियमातिक्रमे च न दोषः। इति प्रायश्चित्तविवेकः। इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ कुसीदिके त्रि। इति मेदिनी॥

कुसीदायी, स्त्री, (कुसीदः कुसीदजीवी तस्य पत्नी। मुग्धबोधमते ईप् ऐङ् च। पाणिन्यादिमते तु कुसितकुसिदशब्दाभ्यां ह्रस्वमध्याभ्यामेव ङीप् ऐच् इति विशेषः। तदा "वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः"। ४। १ ३७। इति प्रकृतेरैकारादेशो ङीप् च।) कुसीदपत्नी। इति जटाधरः॥

कुसीदिकः, त्रि, (कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति। "कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ"। ४। ४। ३१। इति ष्ठन्।) वृद्धिजीवी। तत्पर्य्यायः। वार्द्धुषिकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४। इत्यमरः। २। ९। ५॥ कुसीदः ५। इति शब्दरत्नावली॥ कुसीदी ६। यथा, आह्निकतत्त्वे॥
"वणिक् कुसीद्यदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात्"॥

कुसुमं, क्ली, ("कुसेरुम्भोमेदेताः"। उणां ४। १०६। इति उमः। निपातनात् गुणाभावः।) पुष्पम्। (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ४।

"वापीजलानां मणिमेखलानां
शशाङ्कभासां प्रमदाजनानां।
चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां
ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः" ॥

फलकुसुमविशेषाणां द्रव्यान्तरसुलभत्वादिसूचकत्वं दर्शितं यथा वृहत्संहितायां २९ अध्याये।
"फलकुसुमसम्प्रवृद्धिं वनस्पतीनां विलोक्य विज्ञेयम्। सुलभत्वं द्रव्याणां निष्पत्तिश्चापि शस्यानाम् ॥
केन कस्य वृद्धिर्ज्ञेया तदाह।
"शालेन कलमशालीरक्ताशोकेन रक्तशालिश्च।
पाण्डूकः क्षीरिकया नीलाशोकेन सूकरकः ॥
न्यग्रोधेन तु यवकस्तिन्दुकवृद्ध्या च षष्टिको भवति।
अश्वत्थेन ज्ञेया निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानाम्
जम्बूभिस्तिलमाषाः शिरीषवृद्ध्या च कङ्गुनिष्पत्तिः।
गोधूमाश्च मधूकैर्यववृद्धिः सप्तपर्णेन ॥
अतिमुक्तककुन्दाभ्यां कर्पासं सर्षपान् वदेदसनैः।
बदरीभिश्च कुलत्थांश्चिरविल्वेनादिशेन्मुद्गान् ॥
अतसीवेतसपुष्पैः पलाशकुसुमैश्च कोद्रवा ज्ञेयाः।
तिलकेन शङ्खमौक्तिकरजतान्यथ चेङ्गुदेन शणाः ॥
करिणश्च हस्तिकर्णैरादेश्या वाजिनोऽश्वकर्णेन।
गावश्च पाटलाभिः कदलीभिरजाविकं भवति ॥
चम्पककुसुमैः कनकं विद्रुमसम्पच्च बन्धुजीवेन।
कुरुवकवृद्ध्या वज्रं वैदूर्य्यं नन्दिकावर्त्तैः ॥
विद्याच्च सिन्धुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥
श्रेष्ठी सुवर्णपुष्पैः पद्मैर्विप्राः पुरोहिताः कुमुदैः।
सौगन्धिकेन बलपतिरर्केण हिरण्यपरिवृद्धिः ॥
आम्रैः क्षेमं भल्लातकैर्भयं पीलुभिस्तथारोग्यम्।
खदिरशमीभ्यां दुर्भिक्षमर्ज्जुनैः शोभना वृष्टिः ॥
पिचुमर्द्दनागकुसुमैः सुभिक्षमथमारुतः कपित्थेन।
निचुलेनावृष्टिभयं व्याधिभयं भवति कुटजेन ॥
दूर्व्वाकुशकुसुमाभ्यां भिक्षुर्वक्रिश्च कोविदारेण।
श्यामालताभिवृद्ध्या बन्धक्यो वृद्धिमायान्ति" ॥)

फलम्। स्त्रीरजः। (यथा, ज्योतिषशास्त्रे।
"यदा नार्य्याः पितुर्गेहे कुसुमस्तनसम्भवः" ॥)
नेत्ररोगविशेषः। इति मेदिनी ॥

कुसुमपुरं, क्ली, (कुसुमाख्यं पुरम्।) पुरविशेषः। पाटना इति ख्यातम्। तत्पर्य्यायः। पाटलिपुत्त्रम् २। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुद्राराक्षसे २याङ्के। "सखे! विराधगुप्त! वर्णयेदानीं कुसुमपुरवृत्तान्तमशेषं अपि क्षमन्ते कुसुमपुरनिवासिनोऽस्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः" ॥)

कुसुममध्यं, क्ली, (कुसुमं मध्ये अभ्यन्तरे यस्य।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका। चालिता गाछ इति भाषा ॥

कुसुमाञ्जनं, क्ली, (कुसुमाकारमञ्जनं शाकपार्थिवादिवत् समासः।) कुसुमाकाररीतिमलसम्भवमञ्जनम्। तत्पर्य्यायः। पौष्पकम् २ रीतिपुष्पम् ३ पुष्पकेतु ४। इत्यमरः। २। ९। १०२। राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ पुष्पाञ्जनशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

कुसुमात्मकं, क्ली, (कुसुममेवात्मा स्वरूपं यस्य। कप्।) कुङ्कुमम्। इति हारावली ॥

कुसुमाधिपः, पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिपः श्रेष्ठः।) चम्पकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली ॥ (चम्पकशब्देऽस्य विवृतिर्व्याख्येया ॥)

कुसुमाधिराट्, [ज्] पुं, (कुसुमेषु कुसुमप्रधानवृक्षेषु अधिराजते दूरव्यापिसुगन्धित्वात्। अधि + राज् + क्विप्।) चम्पकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुसुमायुधः, पुं, (कुसुमानि आयुधानि अस्त्राणि अस्य।) कामदेवः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शाकुन्तले ३याङ्के।
"भगवन् मन्मथ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत्" ॥ तथा, कुमारे च। ४। ४०।
"कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभ-
स्तव भर्त्ता न चिराद्भविष्यति" ॥ इति ॥)

कुसुमालः, पुं, (कुसुमवत् लोभनीयं द्रव्यादिकं आलाति सम्यक् अगोचरेणैव गृह्णाति। आ + ला + कः।) चौरः। इति हारावली ॥

कुसुमासवं, क्ली, (कुसुमानां तद्रसानां आसवम् मद्यम्।) मधु। इति राजनिर्घण्टः ॥

कुसुमेषुः, पुं, (कुसुमानि इषवो वाणा यस्य।) कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २७ ॥ (यथा, माघे। ८। ७०।
"स्वच्छाम्भः स्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम्।
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः" ॥)

कुसुम्भं, क्ली, (कौ पृथिव्यां सुम्भति शोभते दीप्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः। कु + सुभि + अच् इदित्वात् नुम्।) स्वर्णम्। इति मेदिनी ॥ पुष्पविशेषः। कुसुमफुल इति भाषा ॥ (यथा, ऋतुसंहारे वसन्तवर्णने ६।
"कुसुम्भरागारुणितैर्दुकूलै-
र्नितम्बविम्बानि विलासिनीनाम्।
तन्वंशुकैः कुङ्कुमरागगौरै-
रलङ्क्रियन्ते स्तनमण्डलानि" ॥)
तत्पर्य्यायः। कमलोत्तमम् २ वह्निशिखम् ३ महारजनम् ४। इत्यमरः। २। ९। १०६ ॥ पावकम् ५ पीतम् ६ पद्मोत्तरम् ७ रक्तम् ८ लोहितम् ९ वस्त्ररञ्जनम् १० अग्निशिखम् ११। अस्य शाकगुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। विण्मूत्रदोषमदनाशित्वम्। दृष्टिप्रसादनत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। अग्निदीप्तिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ रूक्षत्वम्। कफवायुनाशित्वम्। पित्तकारित्वञ्च। तत्तैलगुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। त्रिदोषकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ कृमियुक्ममलनाशित्वम्। तेजोबलकारित्वञ्च। घर्षणोऽस्य गुणाः। त्रिदोषकारित्वम्। पुष्टिबलक्षयकण्डूकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुम्भशाकभक्षणे निषेधमाह तिथितत्त्वधृतोशनोवचने यथा,—
"कुसुम्भं नलिताशाकं वृन्ताकं पूतिकां तथा।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः" ॥)

कुसुम्भः, पुं, ("कुसेरुम्भोमेदेताः"। उणां। ४। १०६। इति उम्भ प्रत्ययः।) कमण्डलुः। इत्यमरः। ३। ३। १३९ ॥ (यथा, मनौ। ६। ५२।
"क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्" ॥)
महारजनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥
(कुसुम फुल इति भाषा ॥ अस्य पर्य्याया यथा।
"पद्मोत्तमविकाशः स्यात् कुसुम्भः शरटस्तथा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य गुणाश्च यथा।
"कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहिभावादहितः कुसुम्भः" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कुसूः, पं, (कुस् + कूप्रत्ययः।) किम्बुलुकः। इति हेमचन्द्रः ॥

कुसूलः, पुं, (कुस् + कूलच्। यद्वा कुशूलः निपातनात् सत्वम्।) कुशूलः। इति कटशब्दार्थे भरतः ॥

कुसृतिः, स्त्री, (कुत्सिता सृतिः उपायः व्यवहारो वा।) शाठ्यम्। इत्यमरः। १। ७। ३०। इन्द्रजालम्। इति हेमचन्द्रः। (कर्म्मधारये कुत्सितपथः। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥ कुत्सिता सृतिराचारो यस्येति विग्रहे, दुराचारे त्रि।
यथा, भागवते ८। २३। ७।
"कस्मादयं कुसृतयः खलयोनयस्ते
दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः" ॥)

कुस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नोति। स्तुन्भ + मूलादित्वात् कः।) विष्णुः। इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ (समुद्रः। तस्येदं अण् कौस्तुभम् इति शब्दार्थचिन्तामणिः।

कुस्तुम्बरी, स्त्री, (कुत्सिता तुम्बरी। पृषोदरात् सुट् साधुः।) धन्याकम्। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः।
"आर्द्रां कुस्तुम्बरीं कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम्।
सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशिनी" ॥)

कुस्तुम्बुरु, क्ली, (कुत्सितं तुम्बति अर्द्दयति यत्। तुबि अर्द्दने + बाहुलकात् उरुप्रत्ययः। जातिनिर्द्देशात् सुट्।) धन्याकम्। इत्यमरः। २। ९। ३८ ॥
(अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"धन्याकं धान्यकं धान्यं कुस्तुम्बुरु धनीयकम्।
धन्या कुस्तुम्बुरी चान्या वेधलोया वितुन्नकम्" ॥)
(पुं, यक्षविशेषः। यथा, महाभारते। २। १०। १५।
"कुस्तुम्बुरुः पिशाचश्च गजकर्णो विशालकः।
एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" ॥)

कुस्म क ङ मतीक्षिते। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) कुस्मिति च। (अत्र अकं) कस्मी दन्त्योपधः। मतीक्षितं बुद्धिपूर्व्वकदर्शनम्। कुस्मित् कुत्सितमीषद्धास्यम्। क ङ, कुस्मयते जनः। बुद्ध्या पश्यति कुत्सितं स्मयते वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः ॥

कुह त् क ङ विस्मापने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) कस्मी। विस्मापनमन्यतो विस्मयोत्पादनम्। ङ कुहयते। कुहकेनेन्द्रजालिको लोकं विस्मापयति इत्यर्थः। स्यातां कुहयते विस्मापयते हेतुतो भयमिति भट्टमल्लदर्शनादिस्मापने इति पाठ इत्येके। इति दुर्गादासः ॥

कुह, व्य, ("वा ह च छन्दसि"। ५। ३। १३।

इति चः। "कु तिह्नोः"। ७।२।१०४। इति किमः कुः।) कुत्र। वैदिकप्रयोगोऽयम्। इति व्याकरणम्॥ (यथा, ऋग्वेदे २। १२। ५। "यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेतिघोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्" ॥)

कुहः, पुं, (कुहयति विस्माययति ऐश्वर्य्यप्रभावेन यः। कुह + णिच् + अच्।) कुवेरः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्त्री, माया। कुहकम्। यथा, रामायणे २।१०९।२७। सन्तुष्टपथवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये। "अकुहः श्रद्दधानः सन् कार्य्याकार्य्यविचक्षणः" ॥)

कुहकं, क्ली, (कुह + "बहुलमन्यत्रापि"। उणां २। ३७ इति क्वुन्।) माया। (यथा, भागवते। १। १। १। "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत् सूरयः। तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि" ॥) तत्पर्य्यायः। इन्द्रजालम् २ जालम् ३ कुहृतिः ४। तद्युक्ते त्रि। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः २ वञ्चकः ३ व्यंसकः ४ दाण्डाजिनिकः ५ मायी ६ जालिकः ७। इति हेमचन्द्रः॥ दाम्भिकः। इत्यादिकोषः। (सर्पविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे १। १७। ३८॥ "इत्युक्तास्तेन ते सर्पाः कुहकास्तक्षकान्धकाः। अदशन्त समस्तेषु गात्रेष्वतिविषोल्वणाः" ॥)

कुहकजीवी, [न्] त्रि, (कुहकेन इन्द्रजालविद्यया जीवति जीवनयात्रां सम्पादयतीति। कुहक + जीव + णिनिः।) मायाजीवी। इति महाभारतम्॥ वाजिकर इति भाषा॥ (सर्पजीवि। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः। सापुड़े इति भाषा॥)

कुहकस्वनः, पुं, (कुहकः विस्मापकः स्वनः शब्दोऽस्य।) कुक्कुटपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

कुहकस्वरः, पुं, (कुहकः विस्मापकः स्वरो यस्य।) कुक्कुटः। इति हारावली॥

कुहकः, पुं, तालभेदः। यथा, सङ्गीतदामोदरे। "द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं ताले कुहकसंज्ञके" ॥

कुहनं, क्ली, (कु ईषत् प्रयत्नेन हन्यते इति। हन् + कर्म्मणि अप्।) मृद्भाण्डविशेषः। काचभाजनम्। (कुत्सिताचारेण हन्तीति। हन् + अच्।) ईर्ष्यालौ त्रि। इति मेदिनी॥

कुहनः, पुं, (कुं पृथ्वीं भूमिं वा हन्ति खनतीत्यर्थः। हन् + अच्।) मूषिकः। (कौ पृथिव्यां कुत्सितं वा हन्ति दशतीति। हन् + अच्।) सर्पः। इति हेमचन्द्रः॥

कुहना, स्त्री, (कुह + "ण्यासश्रन्थो युच्"। ३। ३। १०७। इति युच्।) दम्भचर्य्या। इति मेदिनी॥ लोभान्मिथ्येर्य्यापथकल्पना। इत्यमरः। २। ७। ५३॥ अर्थलिप्सया मिथ्याचारभेदस्य सम्पादना। दम्भमात्रकृतध्यानमौनादिः। अर्थलिप्सया धर्म्माचरणं इत्यन्ये। इति भरतः॥

कुहनिका, स्त्री, (कुह + युच् स्वार्थे कः टाप् अत इत्वम्।) कुहना। इति शब्दरत्नावली॥

कुहरं, क्ली, (कुं भूमिं हरतीति। कु + हृ + अच्।) गह्वरम्। छिद्रम्। इति मेदिनी॥ (यथा, प्रसन्नराघवे। 'तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भकुहरे नारोपणीयाः कराः'॥) कर्णः कण्ठशब्दः। गलः। अन्तिकम्। इत्यजयपालः॥

कुहरः, पुं, (कुह विस्मापने + कः। कुहं विस्मापनं भयमित्यर्थः राति ददाति भयं जनयतीति भावः। रा + कः।) नागविशेषः। इति मेदिनी॥

कुहरितं, क्ली, (कुहरयति कण्ठशब्दं करोति। कुहर + क्वतौ णिच् + भावे क्तः।) पिकालापः। रतिध्वनिः। इति मेदिनी॥ रटितम्। इति विश्वः॥

कुहलिः, पुं, (कु + हलि + इन्।) पूगपुष्पिका। इति त्रिकाण्डशेषः। पान इति भाषा॥

कुहा, स्त्री, (कुह + कः टाप् च।) कटुकी। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वदरी॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणाश्चास्य वदरशब्दे ज्ञेयाः॥)

कुहूः, स्त्री, (कुह + मृगय्वादित्वात् कुः।) कुहूः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते। "कोकिलानां कुहूरवैः सुखैः श्रुतिमनोहरैः" ॥)

कुहूः, स्त्री, (कुह + बाहुलकात् कूप्रत्ययः।) नष्टेन्दुकलामावास्या। इत्यमरः। १। ४। ९॥ (यथा, श्रुतौ। "द्वे वा अमावास्ये या पूर्व्वामावास्या सिनीवाली योत्तरा सा कुहूरिति"। व्यासमाह कालमाधवीये व्यासः। "दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता" ॥ मतान्तरे तु। "तिथिक्षये सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता। बाहुल्येऽपि कुहूर्ज्ञेया वेदवेदान्तवेदिभिः" ॥ तत्र श्राद्धाधिकारिभेदमाह। यथा, जावालिः। "अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिक्षये। आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहूर्मता" ॥ आदिशब्दात् स्त्रीशूद्रयोरपि ग्रहणं यथाह लोगाक्षिः। "सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि। स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः" ॥ तदधिष्ठात्री देवपत्नी। यथा, निरुक्ते। "सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति" ॥ सा च अङ्गिरसः सुता। यथाह भागवते ४। १। ३४। "श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः। सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा" ॥) कोकिलालापः। इति मेदिनी॥ (यथा, आर्य्यासप्तशती ६३०। "केनाभावि पिकानां कुहूं विहायेतरः शब्दः" ॥)

कुहूकण्ठः, पुं, (कुहूरिति शब्दः कण्ठे यस्य।) कोकिलः। इति शब्दरत्नावली॥

कुहूमुखः, पुं, (कुहूरिति शब्दः मुखे यस्य।) कोकिलः इति त्रिकाण्डशेषः॥

कुहूरवः, पुं, (कुहूरिति रवो यस्य।) कोकिलः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यदुक्तम्। "पिक! विधुरान् हन्ति समं तमस्त्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः" ॥)

कुहूलं, क्ली, (कुह + ऊलकप्रत्ययः।) सशङ्कश्वभ्रम्। इति जटाधरः॥

कुहेड़िका, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रपथारोध्याम्। हेड़ ङ वेष्टने + इन् ततः स्वार्थे कन् ततः टाप्।) कुज्झटिका। इति भूरिप्रयोगः॥

कुहेड़ी, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रपथारोध्याम्। हेड़ वेष्टने + "सर्व्वधातुभ्यः इन्" उणां ४। ११७। इति इन्। ततः कृदिकारान्तात् वा ङीष्।) कुहेड़िका। इति शब्दमाला॥

कुहेलिका, स्त्री, (कु ईषत् हेड़ति वेष्टते नेत्रपथारोध्याम्। हेड़ वेष्टने + इन्। ततः स्वार्थे कन्। टाप्। डस्य लत्वम्।) कुज्झटिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कू ङि ङ आर्त्तस्वरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङि ङ कुवते अकुविष्ट। इति दुर्गादासः॥

कू ञ ग शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-उभं-अकं-सेट्।) ञ ग कूनाति कूनीते। ह्रस्वान्तोऽयमिति जैमिनिः। दन्त्यनोपधोऽपि। नकाररहितो ह्रस्वान्त इति रमानाथः। दीर्घान्त इति जौमराः। इति दुर्गादासः॥

कूः, स्त्री, (कूनाति शब्दायते इति। कू + क्विप्।) पिशाची। इति शब्दमाला॥

कूकुदः, त्रि, (कू शब्दे भावे क्विप्। कुवः शब्दस्य कीर्त्तिरित्यर्थः कुं भूमिं आस्पदस्वरूपामिति यावत् ददातीति। कूकु + दा + कः।) सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति सः। इत्यमरः। ३। १। १४॥

कूचः, पुं, (कु शब्दे। "कुवश्चट् दीर्घश्च"। उणां ४। ९९। इति चट् दीर्घश्च।) स्तनः। इत्युणादिकोषः॥

कूचिका, स्त्री, (कूच + टित्वात् ङीप्। स्वार्थे कन्।) तूलिका। इति हेमचन्द्रः॥

कूज ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी। ध्वननमव्यक्तशब्दः। कूजति कोकिलः। इति दुर्गादासः॥

कूजितं, क्ली (कूज् + भावे क्तः।) पक्षिध्वनिः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, गीतगोविन्दे १। ३। २। "ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे। मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे" ॥)

कूट क ङ अप्रदानाप्रदोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) अप्रदा दानाभावः। क ङ कूटयते खलः स्फुटमप्यर्थं प्रसन्नं न करोति। किञ्चिन्न ददाति वेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूट त् क दाहे। मन्त्रे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) दीर्घी। अचुकूटत्। इति दुर्गादासः॥

कूटः, पुं, (कूटयति दग्धीकरोति शापप्रभावेन सापराधान् इति। कूट दाहे + णिच् + अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति शब्दरत्नावली॥

कूटः, पुं, क्ली, (कूट्यते दातुं न शक्यते स्थावरत्वादिति। कूट अप्रदाने + कर्म्मणि घञ्।) गृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

कूटः, पुं, क्ली, (कूट् + घञ्।) निश्चलः। राशिः। (यथा, रामायणे। १। १४। १५।
"अन्नकूटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्व्वतोपमाः"॥)
लौहमुद्गरः॥ (यथा, भागवते। ४। २५। ८।
"एते त्वां संप्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव।
संपरेतमयःकूटैश्छिन्दन्त्युत्थितमन्यवः"॥)
माया। (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि।
"नैव धर्म्मेण तद्राज्यं नार्ज्जवेन न चौजसा।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्य्योधनेन वै"॥)
पर्व्वतशृङ्गम्। (यथा, महाभारते आनुशासनिके।
"अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते"॥)
तुच्छः। सीरावयवः। यन्त्रम्। फाँद इति भाषा। (यथा, रामायणे।
"वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैस्तथा"॥)
अनृतम्। इति मेदिनी॥ भग्नशृङ्गवृषः। इति हेमचन्द्रः॥ कैतवम्। इत्यमरः। ३। ३। ३६॥ (यथा, भागवते। ६। ५। १०।
"वाचः कूटन्तु देवर्षेः स्वयं विमम्टशुर्धिया"॥
तद्वति त्रि। यथा, मनुः। ७। ९०।
"न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून्"॥
मिथ्याभूते त्रि। यथा, याज्ञवल्क्यः।
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाःस्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
पुरद्वारम्। यथा, महाभारते। ४। ५। १४।
"इयं कूटे मनुष्येन्द्र! गहने महती शमी।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः"॥
अत्र कूटशब्दस्तु टीकाकृन्मतभेदेन अर्थान्तरेऽपि वर्त्तते। अग्रभागमात्रम्। यथा, रामायणे।
"किरीटकूटैर्ज्वलितं शृङ्गारं दीप्तकुण्डलम्"॥
भागवते च। ३। १३। २९।
"सवज्रकूटाङ्गनिपातवेग-
विशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान्।
उत्सृष्टदीर्घोर्म्मिभुजैरिवार्त्त-
श्चुक्रोश यज्ञेश्वर! पाहि मेति"॥)

कूटकं, क्ली, (कूट् + संज्ञायां कन्।) फालम्। इत्यमरः। २। ९। १३॥

कूटकः, पुं, (कूट् + ण्वुल्।) कवरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सुरानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दमाला॥ (पर्व्वतविशेषः। यथा, भागवते। ५। १९। १७।
"भारतेऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः"।
"त्रिकूट ऋषभः कूटकः क्रौञ्चः सह्यः" इति॥)

कूटकृत्, पुं, (कूटं करोतीति। कूट + कृ + क्विप् तुगागमश्च।) शिवः। कायस्थः। इति त्रिकाण्डशेषः। कितवे, त्रि॥ (तुलाकर्म्मणि वञ्चककारी। यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २४३।
"तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च"॥)

कूटजः, पुं, (कूटे पर्व्वते एव जायते। जन + डः।) कुटजवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुटजशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः॥)

कूटपूर्व्वं, पुं, हस्तिनां त्रिदोषजज्वरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कूटपर्व्वोऽपि क्वचित्पाठः॥

कूटपालकः, पुं, (कूटं मृत्स्तोमं पालयतीति। पालि + ण्वुल्।) कुलालस्य पचनम्। कुमारेर पोयान् इति भाषा। पित्तज्वरः। इति हारावली॥

कूटयन्त्रं, क्ली, (कूटं कैतववत् यन्त्रम्।) आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते तत्। फाँद इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उन्माथः २। इत्यमरः। २। १०। २६॥

कूटशाल्मलिः, पुं, (कूटः शाल्मलिः।) शाल्मलिविशेषः। काशिमाला इति ख्यातः। कुत्सितशाल्मलिः अनृतशाल्मलिर्वा। इत्यन्ये। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। रोचनः २। इत्यमरः। २। ४। ४७॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते। कूटशाल्मलिरिव इति व्युत्पत्त्या यमस्य गदायाः गौणी संज्ञा। यथा, रघौ १२। ९५।
"अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत्"॥
नरकस्थकण्टकाचितलौहशाल्मलिवृक्षविशेषः। स च दुरारोहः। यथा, महाभारते १८। ३। ४।
"नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्म्मिणाम्।
नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह"॥)
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ रोहितकशब्दे द्रष्टव्यौ॥

कूटसंक्रान्तिः, स्त्री, अर्द्धरात्रातीते सूर्य्यस्य राश्यन्तरगमनम्। यथा,—
"संक्रान्तिर्द्विविधा यत्र पूर्व्वं तत्र परित्यजेत्।
कर्त्तव्यं कूटसंक्रान्त्यां स्नानदानतपोव्रतम्॥
अर्द्धरात्रव्यतीते तु यदा संक्रमते रविः।
सा ज्ञेया कूटसंक्रान्तिर्मुनिभिः परिकीर्त्तिता"॥
इति विद्यानिधिकृतज्योतिःसागरसारधृतं वचनम्॥ * ॥ अपि च।
"अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्।
पूर्व्वे व्रतादिकं कुर्य्यात् परेद्युः स्नानदानयोः॥
इति भीमपराक्रमीयम्॥ स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमीनिर्द्देशात् परदिवसीयस्नानदाननिमित्तकं पूर्व्वदिने उपवाससंयमनरूपव्रतादिकं कुर्य्यादित्यर्थः। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

कूटस्थः, त्रि, (कूटे मायायां तिष्ठतीति। यद्वा, कूटवत् निर्व्विकारेण निश्चलः सन् तिष्ठतीति। कूट + स्था + कः।) एकरूपतया यः कालव्यापी सः। इत्यमरः॥ (परमात्मा। यथा, पञ्चदश्यां ६। २२ २७।
"अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः।
कूटवन्निर्व्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिविम्बकः।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते॥
जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्व्वस्तिरोहितः।
तथा जीवेन कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते॥
अयं जीवो न कूटस्थं विविनक्ति कदाचन।
अनादिरविवेकोऽयं मूलाविद्येति गम्यताम्॥
विक्षेपावृतिरूपाभ्यां द्विधाऽविद्या प्रकल्पिता।
न भाति नास्ति कूटस्थ इत्यापादनमावृतिः॥
अज्ञानी विदुषा पृष्टः कूटस्थं न प्रबुध्यते।
न भाति नास्ति कूटस्थ इति बुद्धा वदत्यपि"॥
कूटस्थचैतन्यस्य अविद्याध्यस्ततयैव जीवत्वं ननु स्वरूपतः नितरां तस्मादपि निरध्यस्तत्वात् निर्म्मलः सच्चिदानन्दस्वरूपावस्थः पुरुषोत्तमः परमात्मेत्युच्यते। यथा, गीतायां १५। १६-१७।
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्त्यव्यय ईश्वरः"॥)
एकेनैव स्वभावेन निरवधिकालस्य व्यापको य आकाशादिः। इति भरतः॥ (कूटे भयावहे तिष्ठति यः। स्था + कः।) व्याघ्रनखः। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्याघ्रनख इति भाषा॥)

कूटस्थं, क्ली, (कूटस्थ इव प्रकाशते यत्। अर्शआदेरच्।) व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कूटसाक्षी, [न्] त्रि, (कूटः मायावी मिथ्यावादी कपटीत्यर्थः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति व्यवहारतत्त्वम्॥ (याज्ञवल्क्ये कूटसाक्षिलक्षणम्। यथा,—
"द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः"॥
ते तु गुरुदण्डार्हाः। अकृतप्रायश्चित्ताः रौरवाख्यनरकं व्रजेयुः॥ यो हि जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति स कूटसाक्षितुल्यः। तथा च तत्रैव।
"न ददाति तु यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"॥)

कूटागारं, क्ली, (कूटं आगारं गृहम्।) वड़भी। तत्पर्य्यायः। चन्द्रशालिका २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ स्त्रीणां क्रीड़ागारम्। इत्यादिकाण्डटीका॥

कूटार्थभाषिता, स्त्री, (कूटार्थस्य दुर्भेद्यार्थस्य कल्पितार्थस्य वा या भाषिता।) प्रबन्धकल्पनाकथा। इति शब्दरत्नावली॥ रूपकथा इति भाषा॥

कूड़, शि घान्ये। भक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (तुदां-परं-अकं-सकञ्च-सेट्।) षष्ठस्वरी। णत्वाभावेऽप्यस्य कूटादौ पाठः प्राचामनुरोधात्। प्राञ्चोऽपि डान्तप्रस्तावादिमं कूटादौ पठितवन्तः। शि, कूड़ती कूड़न्ती। घान्दं घनीभावः। कूड़ति दुग्धं वह्नियोगात्। कूड़त्यन्नं लोकः। इति दुर्गादासः॥

कूड्यं, क्ली, (कूड़ति घनीभवति मृदादिना। कूड् + ण्यत्।) भित्तिः। इति शब्दरत्नावली॥ देयाल इति भाषा॥

कूण, त् क सङ्कोचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) दीर्घी मूर्द्धन्योपधः अचुकूणच्चक्षुः सङ्कुचितमभूदित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कूण, क ङ सङ्कुचि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। क ङ, कूणयते चक्षुः सङ्कुचितं स्यादित्यर्थः। पञ्चमस्वरीत्येके। इति दुर्गादासः॥

कूणिः, त्रि, (कूणति कुणितो भवति रोगादिभिरिति शेषः। कूण सङ्कोचे "सर्व्वधातुभ्य इन्"। उणां ४। ११७। इति इन्।) कूणिः। रोगादिना

कुञ्चितकरः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

कूणिका, स्त्री, (कूण् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च।) शृङ्गम्। वीणामूलस्थवंशशलाका। तत्पर्य्यायः। कलिका २। इति हेमचन्द्रः॥

कूदरः, पुं, (कुत्सितं उदरं यस्य। ऋतुदोषतः पापोदरजातत्वात् तथात्वम्।) जातिविशेषः। यथा,— ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

"ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ह्यृतुदोषतः।
सद्यः कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले"॥

कूद्दालः, पुं, (कुद्दाल + पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः।) कुद्दालवृक्षः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

कूप, त् क दौर्ब्बल्ये। (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट्।) अयं मध्यस्वरी। इति त्रिलोचनः॥ सप्तमस्वरी। इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः॥

कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यत्र। "ऋक्पूरित्यः"। ५। ४। ७४। ऊदनोरित्यत्र दीर्घनिर्द्देशादन्यत्राप्यूदिति वा। यद्वा कुवन्ति मण्डूका अत्र। "कुपुभ्याञ्च"। उणां ३। २७ इति पो दीर्घश्च।) खनामख्यातो जलाधारः॥ कूया इति पात्कूया इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अन्धुः २ प्रहिः ३ उदपानम् ४। इत्यमरः। १। १०। २६॥ अवटः ५ कोट्टारः ६। इति जटाधरः॥ कात्तः ७ कर्त्तः ८ वध्रः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः १३ सूदः १४ उत्सः १५ ऋश्यदात् १६ कारोतरात् १७ कुशेषः १८ केवटः १९। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते"॥

इति भावप्रकाशः॥ तज्जलगुणाः। वातकफनाशित्वम्। अग्निदीपनत्वम्। लघुत्वम्। पित्तवर्द्धनत्वम्। क्षारत्वम्। शीतकाले उष्णत्वम्। उष्णकाले शीतत्वम्। वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

("रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम्।
कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
हितं न शस्तं शरदो वदन्ति"॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये॥

कूपादिकरणफलादिकं जलाशयतत्त्वधृतादित्यपुराणवचनम्। यथा,—

"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्"॥

विष्णौ च। "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति"। तत्प्रवृत्ते जलकूपादुत्थिते। विष्णुधर्म्मोत्तरे च।

"तडागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः।
छत्रोपानहदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः"॥

तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे।

"यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते।
खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं समाः"॥

तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ। यथा,—

"कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्"॥

परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे। "अजले जलमुत्पाद्य" इति वचनात्॥) गर्त्तः। गुणवृक्षः। नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा। इत्युणादिकोषः। कूपकः। कूपा इति भाषा। मृन्मानम्। इति मेदिनी॥

कूपकः, पुं, (कूपे गर्त्ते कायते प्रकाशते इति। कै + कः।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः। इत्यमरः। १। १०। १२। मास्तुल इति भाषा। तैलपात्रम्। कूपा इति भाषा। कुकुन्दरम्। उदपानम्। चिता। इति मेदिनी॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः। इत्यमरः। १। १०। १०॥)

कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन्।) रोमाञ्चः। इति शब्दरत्नावली॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः॥

कूपारः, पुं, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति। पॄ + अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः।) अकूपारः। इत्यमरटीका॥ कूवारोऽपि पाठः॥

कूपिका, स्त्री, (कूप + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) अम्भोगतोपलम्। जलमध्यस्थितपर्व्वतादिः। इति मेदिनी॥

कूपी, स्त्री, (कूप् + इन् ततो ङीप्।) पात्रविशेषः। यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः॥

"भावयेत् सप्तकृत्वस्तच्चणकाम्लजलेन च।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्"॥

कूमं, क्ली, (कोः पृथिव्याः भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात्।) सरोवरः। इति जटाधरः॥

कूरः, पुं, (वेञ स्यूतौ + भावे क्विप् ऊः। कौ भूमौ ऊवं वयनं लाति गृह्णातीति। ला + कः। लस्य रः।) भक्तम्। इति हलायुधः॥

कूर्चं, क्ली, (कुर्य्यते इति कुर् बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः। कूँचि इति भाषा। यथा,—नरसिंहपुराणे।

"ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्म्मितम्।
मलापकर्षणार्थं श्रीमन्मूर्त्त्यङ्कसन्धितः"॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे च।

"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
दत्त्वा गोवालजं कूर्चं सर्व्वांस्तापान् व्यपोहति।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्"॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः॥

कूर्चः, पुं क्ली, (कुर् + चट् निपातनात् दीर्घः।) भ्रुवोर्मध्यम्। भ्रूद्वयमध्यस्थानम्। इत्यमरः। २। ६। ९२॥ मयूरपुच्छमुष्टिः। कुशमुष्टिः। इति हरिवंशे पुण्यकव्रतटीकायां नीलकण्ठः॥ कठिनम्। श्मश्रु। कैतवम्। इति मेदिनी॥ विकत्थनम्। दम्भः। शिरोपरिभागः। स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः। इति हेमचन्द्रः॥ हूं वीजम्। इति तन्त्रम्॥ (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्"॥ तथा, भैरवतन्त्रे।

"कालीवीजद्वयं देवि! दीर्घं हुङ्कारमेव च।
भाग्यरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता"॥)

कूर्चः, पुं, (कुर् + बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः।) शीर्षम्। इति धरणी॥

कूर्चशिरः, [स्] क्ली, (कूर्चस्य शिरः इव शिरोऽस्य।) अस्थिस्कन्धः। इति हेमचन्द्रः। गुड़मुड़ा इति भाषा॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजा शोफौ"॥ "द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च"॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये॥)

कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य।) जीवकवृक्षः। स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधिः। इत्यमरः। २। ४। १४२॥ (जीवकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य। कप्।) जीवकः। इति राजनिर्घण्टः। (नारिकेलवृक्षः। इति चिन्तामणिः॥)

कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य।) नारिकेलवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः। कूर्च + ठन्।) क्षीरविकृतिः। क्षीरसा इति भाषा। इत्यमरः। २। ९। ४४॥ सा द्विधा यथा,—

"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका"॥

इति भरतः॥

("कूर्चिका विकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः"॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये॥)

सूचिका। सूँच इति भाषा। तूलिका। तुली इति भाषा। कुड्मलः। कुँड़ि इति भाषा। कुञ्चिका। कुँजि इति भाषा। इति हेमचन्द्रो मेदिनी च॥

कूर्द्द ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, कूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

कूर्द्दनं, क्ली, (कूर्द्द + भावे ल्युट्।) क्रीड़ा। खेला। इत्यमरः। १। ७। ३३॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्द्यतेऽस्याम्। कूर्द्द + अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप्।) चैत्रीपूर्णिमा। सा तु कामदेवोत्सवतिथिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कूर्पं, क्ली, (कुरं पाति। पा + कः।) भ्रूद्वयमध्यस्थलम्। इति हेमचन्द्रः॥

कूर्पासः, पुं, (कुर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा। अस् + वञ्। पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च।) कञ्चुकः। वारवाणः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे। ५। २३।

"प्रस्वेदवारिसविशेषविषक्तमङ्गे
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती"॥)

कूर्म्मः, पुं, (कुत्सितः ईषद् वा ऊर्म्मिः वेगो यस्य। के जले ऊर्म्मिर्यस्येति वा पृषोदरात् साधुः।) जलजन्तुविशेषः। काछिम इति भाषा। (यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५८।

"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता"॥)

तत्पर्य्यायः। कच्छपः २ पञ्चनखः ३ गूढाः ४ पद-

गुप्तः ५ पीवरः ६ कमठः ७ जलगुल्मः ८। इति जटाधरः ॥ अस्य मांसादिगुणपर्य्यायान्तरौ कच्छपशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यथा,— वृहत्संहितायाम् ६४ अध्याये।

"स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीव चित्रः
कलशसदृशमूर्त्तिश्चारुवंशश्च कूर्म्मः।
अरुणसमवपुर्व्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥
अञ्जनभृङ्गश्यामवपुर्वा विन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः सोपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्ध्यै॥
वैदूर्य्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चारुवंशश्च शस्तः।
क्रीड़ावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्य्यः कूर्म्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः" ॥

परमेश्वरः। यथाह ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिकायां दयानन्दः।
"परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्क्रियते तस्मात् तस्य कूर्म्म इति संज्ञा" ॥ प्रजापतेरवतारविशेषः। यथा, शतपथब्राह्मणे। ७।५।१।५।
"स यत् कूर्म्मो नाम एतद्वा रूपं कृत्वा प्रजापतिः प्रजा असृजत यदसृजताकरोत्तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य इति। स यः स कूर्म्मोऽसौ स आदित्यः" ॥ इति ॥ * ॥)
वाह्यवायुविशेषः। यथा,—
"उन्मीलने स्मृतः कूर्म्मो भिन्नाञ्जनसमप्रभः" ॥
इति शारदातिलकटीका ॥ * ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"वामहस्तस्य तर्ज्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठया।
तथा दक्षिणतर्ज्जन्यां वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा।
अधोमुखे च ते कुर्य्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्म्मपृष्ठसमं कुर्य्याद्दक्षपाणिञ्च सर्व्वतः।
कूर्म्ममुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि" ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ (आसनविशेषः। यथा हठयोगदीपिकायाम्। १।२२।
"गुदं निरुध्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः।
कूर्म्मासनं भवेदेतदिति योगविदो विदुः" ॥)
सत्ययुगे समुद्रमन्थनकाले मन्दरपर्व्वतधारणार्थं कच्छपरूपभगवदवतारविशेषः। यथा,—
"क्षीरोदमध्ये भगवान् कूर्म्मरूपी स्वयं हरिः" ॥
इति पद्मपुराणम् ॥ अपि च।

"विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार" ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ("काश्यपपत्न्याः कद्रोः पुत्रेषु एकः। स च नागविशेषः। यथा, महाभारते। १।६५।४१।
"शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजङ्गमः।
कूर्म्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेयाः प्रकीर्त्तिताः" ॥)
कूर्म्मचक्रं, क्ली (कूर्म्माकारं चक्रम्। मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः।) ज्योतिःशास्त्रोक्तकच्छपाकारचक्रम्। तस्याकारो यथा,
"प्राङ्मुखो भगवान् देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदं यथाक्रमम्" ॥
तत्र नक्षत्रन्यासक्रमः।
"मध्यप्रागग्नियाम्यादिकृत्तिकादित्रयत्रयैः।
क्रूरवेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तन्निवासिनः" ॥
तत्र वेधो यथा,—
"पूर्व्वापरे भवेद्वेधो वेधश्चोत्तरदक्षिणे।
ईशाने राक्षसे वेधो वेध आग्नेयमारुते।
तारात्रयान्वितं तत्र सौरिं यत्नेन चिन्तयेत्" ॥
तत्र वेधादिजन्यदोषाः।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ॥
एवं देशग्रामगृहनक्षत्रनामर्क्षतो वदेत्।
तथा च यत्र नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः ॥
दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां दिशं तत्र पीड़येत्।
सौरिर्बलाधिपो दुष्टः स्वल्पवीर्य्यः शुभावहः ॥
एकदा पीड़येद्यत्र भानुजः कूर्म्मपत्रके।
तत्र स्थाने महाविघ्नो जायते नात्र संशयः ॥
दुष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं शान्तिपौष्टिकम्" ॥
तच्चक्रमध्यस्था देशाः।
"मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः।
पञ्चालशाल्वमाण्डव्यकुरुक्षेत्रगजाह्वयाः ॥
मरुनैमिषविन्ध्याद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः" ॥
तत्र पूर्व्वस्थदेशाः।
"प्राच्यां मागधशोणौ च वाराह्नोगौड़रा ढ़काः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः" ॥
तत्राग्निकोणस्थदेशाः।
"आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रैपुरकोशलाः।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशवरादयः" ॥
तत्र दक्षिणस्थदेशाः।
"दक्षिणेऽवन्तिमाहेन्द्रमलया ऋष्यमूककाः।
चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कणाः।
कावेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः" ॥
तत्र नैर्ऋतकोणस्थदेशाः।
"नैर्ऋते द्रविड़ानर्त्तमहाराष्ट्राश्च रैवतः।
यवनः पह्लवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः" ॥
तत्र पश्चिमस्थदेशाः।
"पश्चिमे हैहयाऽस्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः" ॥
तत्र वायुकोणस्थदेशाः।
"वायव्ये गुर्ज्जराटश्च माटजालन्धरादयः" ॥
तत्र उत्तरस्थदेशाः।
"उत्तरे चीननेपालक्षनकैकेयमन्दराः।
गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः।
कैलासमद्रकाश्मीरम्लेच्छदेशाः खसादयः" ॥
तत्रेशानकोणस्थदेशाः।
"ऐशाने सार्वभौमश्च गङ्गाद्वारत्रु.टङ्कणाः।
वाह्लीकमल्लपुरककीराता दरदादयः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ जपयज्ञकर्म्मोक्तकमठाकारचक्रम्। तस्य लिखनक्रमः।
"चतुरस्रां भुवं भित्त्वा कोष्ठानां नवकं लिखेत्।
पूर्व्वकोष्ठादि विलिखेत् सप्तवर्गाननुक्रमात् ॥
लक्षमीशे मध्यकोष्ठे स्वरान् युग्मक्रमाल्लिखेत्।
दिक्षु पूर्व्वादितो यत्र क्षेत्राद्यक्षरसंस्थितिः ॥
मुखं तत्तस्य जानीयात् हस्तावुभयतः स्थितौ ॥
कोष्ठे कुक्षी उभे पादौ द्वे शिष्टं पुच्छमीरितम् ॥
क्रमेणानेन विभजेन्मध्यस्थमपि भागतः" ॥ * ॥
तस्याङ्गविशेषे स्थितस्य जपादौ गुणदोषाः यथा।
"मुखस्थो लभते सिद्धिं करस्थः स्वल्पजीवनः।
उदासीनः कुक्षिसंस्थः पादस्थो दुःखमाप्नुयात् ॥
पुच्छस्थः पीड्यते मन्त्री बन्धनोच्चाटनादिभिः।
कूर्म्मचक्रमिदं प्रोक्तं मन्त्रिणां सिद्धिदायकम्" ॥ * ॥
तदज्ञाने दोषो यथा, पिङ्गलायाम्।
"कूर्म्मचक्रमविज्ञाय यः कुर्य्यात् जपयज्ञकम्।
तस्य यज्ञफलं नास्ति सर्व्वानर्थाय कल्पते" ॥
इति तन्त्रसारः॥ (तन्त्रोक्तग्रहणीयमन्त्रशुभादिसूचककूर्म्माकारचक्रविशेषः। तत्स्वरूपादि रुद्रयामले उक्तम्। यथा।
"कूर्म्मचक्रं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलात्मकम्।
यज्ज्ञात्वा सर्व्वशास्त्रार्थं जानाति पण्डितोत्तमः॥
अभेद्यं भेदकं चक्रं पृथग्स्वादरपूर्व्वकम्।
कूर्म्माकारं महाचक्रं चतुष्पादसमावृतम् ॥
तुण्डे स्वरान्, दक्षपादे कवर्गं, वामपादके।
चवर्गं, कीर्त्तितं पश्चात् अधःपादे टवर्गकम् ॥
तदधस्तु तवर्गः स्यादुदरे च पवर्गकम्।
यवान्तं हृदये प्रोक्तं शहान्तं पृष्ठमध्यके ॥
लाङ्गूले शक्तिबीजञ्च क्षकारं लिङ्गमध्यके।
लिखित्वा गणयेन्मन्त्री चक्राकारं मनापहम्॥
स्वरे लाभः कवर्गे श्रीश्चवर्गश्च विवेकदः।
टवर्गे राजपदवी तवर्गे धनवान् भवेत् ॥
उदरे सर्व्वनाशः स्यात् हृदये बहुदुःखभाक्।
पृष्ठे च सर्व्वसन्तापः लाङ्गूले मरणं ध्रुवम् ॥
तैशावे पृष्ठदेशे तु दुःखञ्च वामपादके।
विरुद्धद्वयलाभे तु न कुर्य्याच्चक्रचिन्तनम् ॥
विरुद्धैके धर्म्मनाशो युग्मदोषे च मारणम्।
यत्र देवाक्षरश्चास्ति तत्र चेन्निजवर्णकम् ॥
विरुद्धञ्च त्यजेच्चक्रमन्यमन्त्रं विचारयेत्।
पृथक् क्षोभे यदि भवेत् वर्णमाला महेश्वर! ॥
यदि तत्सौख्यभावः स्यात् तत्सौख्यं नापि वर्ज्जयेत्॥
विभिन्नगेहे दोषश्चेत् शुभमन्त्रञ्च संत्यजेत् ॥
इति ते कथितं देव! वृष्टादृष्टफलप्रदम्।
ये शोधयन्ति चक्रेन्द्रं मन्त्रसिद्धिप्रदं शुभम्" ॥ * ॥
कूर्म्मरूपी विष्णुः केन रूपेण विराजते तत्संस्थानविवरणं मार्कण्डेयपुराणे ५८ अध्याये उक्तम् ॥
तद्-यथा। क्रोष्टुकिरुवाच।
"भगवन्! कथितं सम्यक् भवता भारतं मम।
सरितः पर्व्वता देशा ये च तत्र वसन्ति व ॥
किन्तु कूर्म्मस्त्वया पूर्व्वं भारते भगवान् हरिः।
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥
कथं स संस्थितो देवः कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः ॥

शुभाशुभं मनुष्याणां ज्ञायते च ततः कथम् ।
यथामुखं यथापादस्तस्य तद्ब्रूहि शेषतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
प्राङ्मुखो भगवान् ! देवः कूर्म्मरूपी व्यवस्थितः ।
आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं द्विज ! ॥
नवधा संस्थितान्यस्य नक्षत्राणि समन्ततः ।
विषयाश्च द्विजश्रेष्ठ ! ये सम्यक् तान्निबोध मे ॥
वेदमन्त्रा विमाण्डव्याः शाल्वनीपास्तथा शकाः ।
उज्जिहानास्तथा वत्स ! घोषसङ्ख्यास्तथा खशाः ॥
मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः ।
धर्म्मारण्या ज्योतिषिका गौरग्रीवा गुडाश्मकाः ॥
विदेहकाः सपाञ्चालाः सङ्केताः कङ्कमारुताः ।
कालकोटिसपाषण्डाः पारियात्रनिवासिनः ॥
कापिङ्गलाः कुरुर्वाह्यास्तथैवोडुम्बरा जनाः ।
गजाह्वयाश्च कूर्म्मस्य जलमध्यनिवासिनः ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्या एतेषां मध्यवासिनाम् ।
नक्षत्रत्रितयं विप्र ! शुभाशुभविपाटकम् ॥
वृषध्वजोऽञ्जनश्चैव जम्ब्वाख्यो मानवाचलः ।
शूर्पकर्णो व्याघ्रमुखः खर्मकः कर्व्वटाशनः ॥
तथा चन्द्रेश्वराश्चैव खशाश्च मगधास्तथा ।
गिरयो मैथिलाः शुभ्रास्तथा वदनदन्तुराः ॥
प्राग्ज्योतिषाः सलौहित्याः सामुद्राः पुरुषादकाः ।
पूर्णोत्कटो भद्रगौरस्तथोदयगिरिर्द्विज ! ॥
काशाया मेखलामुष्टास्ताम्रलिप्तैकपादपाः ।
वर्द्धमानाः कोशलाश्च मुखे कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥
रौद्रः पुनर्व्वसुः पुष्यो नक्षत्रत्रितयं मुखे ।
पादे तु दक्षिणे देशाः क्रोष्टुके वदतः शृणु ॥
कलिङ्गवङ्गजठराः कोशला मृषिकास्तथा ।
चेदयश्चोर्द्धकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः ॥
विदर्भा नारिकेलाश्च धर्म्मद्वीपास्तथैलिकाः ।
व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुराः श्मश्रुधारिणः ॥
कैष्किन्धा हैमकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः ।
दशार्णाहारिका नग्ना निषादाः काकुलालकाः ॥
तथैव पर्णशवराः पादे वै पूर्व्वदक्षिणे ।
आश्लेषर्क्षं तथा पैत्र्यं फाल्गुन्यः प्रथमास्तथा ॥
नक्षत्रत्रितयं पादमाश्रितं पूर्व्वदक्षिणम् ।
लङ्का कालाजिनाश्चैव शैलिका निकटास्तथा ॥
महेन्द्रमलयाद्रौ च दर्दुरे च वसन्ति ये ।
कर्कोटकवने ये च भृगुकच्छाः सकोङ्कणाः ॥
सर्व्वाश्चैव तथाऽऽभीरा वेण्यास्तीरनिवासिनः ।
अवन्तयो दासपुरा स्तथैवाकणिनो जनाः ॥
महाराष्ट्राः सकर्णाटा गोनर्द्दाश्चित्रकूटकाः ।
चोलाःकोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधराः ॥
कावेरी ऋष्यमूकस्था नासिक्याश्चैव ये जनाः ।
शङ्खशुक्त्यादिवैदूर्य्यशैलप्रान्तचराश्च ये ।
तथा वारिचराः कोलाः चर्म्मपट्टनिवासिनः ।
गणवाह्याः पराः कृष्णाद्वीपवासनिवासिनः ॥
सूर्य्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ते वसन्ति तथा जनाः ।
औखावनाः सपिशिका स्तथा ये कर्म्मनायकाः ॥
दक्षिणाः कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमाः ॥
ऋषभाः सिंहलाश्चैव तथा काञ्चीनिवासिनः ।
तिलङ्गा कुञ्जरदरी कच्छवासाश्च ये जनाः ।

ताम्रपर्णी तथा कुक्षिरिति कूर्म्मस्य दक्षिणः ।
फाल्गुन्यश्चोत्तरा हस्ता चित्रा चर्क्षत्रयं द्विज ! ।
कूर्म्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वाह्यपादस्तथापरम् ॥
काम्बोजाः पह्लवाश्चैव तथैव वड़वामुखाः ।
तथा च सिन्धुसौवीराः सानर्त्ता वनितामुखाः ॥
द्रावणाः सार्गिगाः शूद्राः कर्णप्राधेयवर्व्वराः ।
किराताः पारदाः पाण्ड्यास्तथा पारशवाः कलाः ॥
धूर्त्तका हैमगिरिकाः सिन्धुकालकवैरताः ।
सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्राविड़ाश्च महार्णवाः ॥
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणेऽपरे ।
स्वात्यो विशाखा मैत्रञ्च नक्षत्रत्रयमेव च ॥
मणिमेघः क्षुराद्रिश्च खञ्जनोऽस्तगिरिस्तथा ।
अपरान्तिका हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः ॥
कोकङ्कणाः पञ्चदकाः वमना ह्यवरास्तथा ।
तारक्षुरा ह्यङ्गतकाः शर्कराः शाल्मवेश्मकाः ॥
गुरुस्वराः फल्गुनकाः वेणुमत्याश्च ये जनाः ।
तथा फल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा ॥
एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवाः सचूलिकाः ।
अश्वकेशास्तथा पुच्छे जनाः कूर्म्मस्य संस्थिताः ॥
ऐन्द्रमूलन्तथाषाढ़ा नक्षत्रत्रयमेव च ।
माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्वकालनतास्तथा ॥
कुन्यतालडहाश्चैव स्त्रीवाह्या बालिकास्तथा ।
नृसिंहा वेणुमत्याश्च बलावस्थास्तथापरे ॥
धर्म्मबद्धास्तथालूका उरुकर्म्मस्थिता जनाः ।
वामपादे जनाः पार्श्वे स्थिताः कूर्म्मस्य भागुरे ॥
आषाढ़ाश्रवणे चैव धनिष्ठा यत्र संस्थिता ।
कैलासो हिमवांश्चैव धनुष्मान् वसुमांस्तथा ॥
क्रौञ्चाः कुरवकाश्चैव क्षुद्रवीणाश्च ये जनाः ।
रसालयाः सकैकेया भोगप्रस्थाः सयामुनाः ॥
अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्त्ताश्च अग्नीज्याः सार्दना जनाः ।
तथैवाश्वमुखाः प्राप्ताश्चिविड़ाः केशधारिणः ॥
दासेरका वाटधानाः शवधानास्तथैव च ।
पुष्कलाधमकैराता स्तथा तक्षशिलाश्रयाः ॥
अम्बाला मालवा मद्रा वेणुकाः सवदन्तिकाः ।
पिङ्गला मानकलहा हूणाः कोहलकास्तथा ॥
माण्डव्या भूतियुवकाः शातका हेमतारकाः ।
यशोमत्याः सगान्धाराः खरसागरराशयः ॥
यौधेया दासमेयाश्च राजन्याः श्यामकास्तथा ।
क्षेमधूर्त्ताश्च कूर्म्मस्य वामकुक्षिमुपाश्रिताः ॥
वारुणञ्चात्र नक्षत्रं तत्र प्रौष्ठपदाद्वयम् ।
येन किन्नरराज्यञ्च पशुपालं सकीचकम् ॥
काश्मीरकं तथा राष्ट्रमभिसारजनस्तथा ।
दवदास्त्वङ्गनाश्चैव कुलटा वनराष्ट्रकाः ॥
सैरिष्ठा ब्रह्मपुरकास्तथैव वनवाह्यकाः ।
किरातकौशिकानन्दा जनाः पह्लवलोलनाः ॥
दार्वादा मरकाश्चैव कुरटाश्चान्नदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभौमानवद्यकाः ॥
तथा सयवना हिङ्गाश्चीरप्रावरणाश्च ये ।
त्रिनेत्राः पौरवाश्चैव गन्धर्व्वाश्च द्विजोत्तम ! ॥
पूर्व्वोत्तरन्तु कूर्म्मस्य पादमेते समाश्रिताः ।
रेवत्याश्चिदैवत्यं याम्यञ्चर्क्षमिति त्रयम् ॥
तत्र पादे समाख्यातं पाकाय मुनिसत्तम ! ।

देशेष्वेतेषु चैतानि नक्षत्राण्यपि वै द्विज ! ॥
एतत्पीड़ा अमी देशाः पीड्यन्ते ये क्रमोदिताः ।
यान्ति चाभ्युदयं विप्र ! ग्रहैः सम्यगवस्थितैः ।
यस्यर्क्षस्य पतिर्यो वै ग्रहस्तद्भावितो भयम् ॥
तद्देशस्य मुनिश्रेष्ठ ! तदुत्कर्षे शुभागमः ।
प्रत्येकं देशसामान्यं नक्षत्रग्रहसम्भवम् ॥
भयं लोकस्य भवति शोभनं वा द्विजोत्तम ! ।
स्वर्क्षैरशोभनैर्जन्तोः सामान्यमिति भीतिदम् ॥
ग्रहैर्भवति पीड़ोत्थमल्पायासमशोभनम् ।
तथैव शोभनः पाको दुःस्थितैश्च तथा ग्रहैः ॥
अल्पोपकाराय नृणां देशस्यैवात्मनो बुधैः ।
द्रव्ये गोष्ठेऽथ भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु वा ॥
भार्य्यायाञ्च गृहे दुःस्थे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥
आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्व्वत्रैवातिपापिनाम् ।
नैकत्रापि ह्यपापानां भयमस्ति कदाचन ॥
दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मजम् ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् ॥
परस्पराभिरक्षा च ग्रहादौःस्थ्येन जायते ।
एतेभ्य एव विप्रेन्द्र ! शुभहानिस्तथाशुभैः ॥
यदेतत् कूर्मसंस्थानं नक्षत्रेषु मयोदितम् ।
एतत् तु देशसामान्यमशुभं शुभमेव च ।
तस्मात् विज्ञाय देशर्क्षं ग्रहपीड़ान्तथात्मनः ॥
कुर्व्वीत शान्तिं मेधावी लोकवादांश्च सत्तम ! ।
आकाशाद्देवतानाञ्च दैत्यादीनाञ्च दौर्हृदाः ॥
पृथ्व्यां पतन्ति ते लोके लोकवादा इति श्रुताः ।
तां तथैव बुधःकुर्य्यात् लोकवादान्न हापयेत् ॥
तेषान्तत्करणान्नॄणां युक्तो दुष्टागमक्षयः ॥
शुभोदयं प्रहाणिञ्च पापानां द्विजसत्तम ! ।
प्रशाद्दानिं प्रकुर्य्युस्ते द्रव्यादीनाञ्च कुर्व्वते ॥
तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ।
लोकवादांश्च शान्तीश्च ग्रहपीड़ासु कारयेत् ॥
अद्रोहानुपवासांश्च शस्तं चैत्यादिवन्दनम् ।
जपं होमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनम् ॥
अद्रोहः सर्व्वभूतेषु मैत्रीं कुर्य्याच्च पण्डितः ।
वर्जयेदसतीं वाचमतिवादांस्तथैव च ॥
ग्रहपूजाञ्च कुर्व्वीत सर्व्वपीड़ासु मानवः ।
एवं शाम्यन्त्यशेषाणि घोराणि द्विजसत्तम ! ॥
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यशेषतः ।
एष कूर्मो मया ख्यातो भारते भगवान् विभुः ॥
नारायणो ह्यचिन्त्यात्मा यत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
तत्र देवाः स्थिताः सर्व्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रयाः ॥
तथा मध्ये हुतवहः पृथ्वी सोमश्च वै द्विज ! ।
मेषादयस्त्रयो मध्ये मुखे द्वौ मिथुनादिकौ ॥
प्राग्दक्षिणे तथा पादे कर्किसिंहौ व्यवस्थितौ ।
सिंहकन्यातुलाश्चैव कुक्षौ राशित्रयं स्थितम् ।
तुलाथ वृश्चिकश्चोभौ पादे दक्षिणपश्चिमे ॥
पृष्ठे च वृश्चिकेनैव सह धन्वी व्यवस्थितः ।
वायव्ये चास्य वै पादे धनुर्ग्राहादिकं त्रयम् ॥
कुम्भमीनौ तथैवास्य उत्तरां कुक्षिमाश्रितौ ।
मीनमेषौ द्विजश्रेष्ठ ! पादे पूर्व्वोत्तरे स्थितौ ॥
कूर्मे देशास्तथर्क्षाणि देशेष्वेतेषु वै द्विज ! ॥
राशयश्च तथर्क्षेषु ग्रहराशिव्यवस्थिताः ।

तस्मादस्य पृष्ठपीडासु देशपीडां विनिर्द्दिशेत् ॥
तत्र कृत्वा प्रकुर्व्वीत दानहोमादिकं विधिम् ।
स एव वैष्णवः पादो ब्रह्मा मध्ये ग्रहस्य यः” ॥*॥
विष्णुः । स एव कश्यपसंज्ञया परिकीर्त्त्यते तत्प्रमा-
णादिकं यथा,—शतपथब्राह्मणे । ७ । ५ । १ । ५ ।
“स यत्कूर्म्मो नाम । प्रजापतिः प्रजा असृजत
यदसृजताकरोत् तद् यदकरोत् तस्मात् कूर्म्मः
कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्व्वाः प्रजाः काश्यप्य” इति ॥ अत्र स्वामिदयानन्दकृतभाष्यम् ।
स यत् कूर्म्म इति । “परमेश्वरेणेदं सकलं जगत्
क्रियते तस्मात्तस्य कूर्म्म इति संज्ञा । कश्यपो वै
कूर्म्म इत्यनेन परमेश्वरस्यैव कश्यपनामास्ति ।
तेनैव इमाः सर्व्वाः प्रजा उत्पादितास्तस्मात्
सर्व्वा इमाः प्रजाः काश्यप्य इत्युच्यन्ते । कश्यपः
कस्मात् पश्यको भवतीति निरुक्त्या पश्यतीति
पश्यः सर्व्वज्ञतया सकलं जगत् विजानाति स पश्यः
पश्य एव निर्भ्रमतयातिसूक्ष्ममपि वस्तु यथार्थं जा-
नात्येव अतः पश्यक इति । आद्यान्ताक्षरविपर्य्यया-
त्सिद्धेः सिंहः कृतेस्तर्कुरित्यादिवत् कश्यप इति हय-
वरट् इत्येतस्योपरि महाभाष्यप्रमाणेन पदं सिध्य-
ति अतः सुष्ठु विज्ञायते काश्यप्यः प्रजा इति” ॥*॥)
कूर्म्मपृष्ठः, पुं, (कूर्म्मस्य पृष्ठमिव । कठोरत्वात् तथा-
त्वम् ।) अम्लानवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कच्छ-
पस्य पृष्ठदेशः ॥ (यथा, महाभारते ३ । ४६ । ११ ।
“गूढगुल्फशिरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुलौ ।
कूर्म्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ” ॥)
कूर्म्मपृष्ठकं, क्ली, (कूर्म्मपृष्ठमिव कायते प्रकाशते
इति । कै + कः ।) शरावम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
सरा इति भाषा ॥
कूर्म्मराजः, पुं, (कूर्म्मरूपेण कूर्म्मेषु वा राजते यः ।
राज् + अच् ।) कच्छपराजः । तत्पर्य्यायः । अकू-
पारः २ परीवर्त्तः ३ । इति जटाधरः । तथाहि ।
“पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षा-
मार्य्यः करोतु हरकार्म्मुकमाततज्यम्” ॥
इति महानाटकम् ॥ स एवादिकच्छपः । यथा ।
“विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो
दुरन्तवीर्य्योऽवितथोऽभिसन्धिः ।
कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्
प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥
सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्य्यवेपितं
परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
बिभ्रत्तदावर्त्तनमादिकच्छपो
मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः” ॥
इति श्रीभागवते । ८ । ७ । ८,१० ॥
कूल, आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-
सकं-सेट् ।) बलखरी । कूलति वाटी प्राचीरम् ।
इति दुर्गादासः ॥
कूलं, क्ली, (कूलति जलप्रवाहं आवृणोतीति । कूल्
+ अच् ।) नद्या जलसमीपस्थानम् ।
(यथा, रघुः । १६ । २५ ।
“इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः” ॥)
तत्पर्य्यायः । रोधः २ तीरम् ३ प्रतीरम् ४ तटम्
५ तटः ६ तटी ७ । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
रोधम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वेला ९ । इति
जटाधरः ॥ (कूल्यते आव्रियतेऽसौ । कूल + घञर्थे
कः ।) स्तूपः । सैन्यपृष्ठम् । तडागः । इति विश्वः ॥
कूलकं, क्ली, पुं, (कूल + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
स्तूपः । इति मेदिनी । तीरम् । इति विश्वः ॥
कूलकः, पुं, (कूल + संज्ञायां कन् ।) कृमिपर्व्वतः ।
इति मेदिनी । उइर ढिपि इति भाषा ॥
कूलङ्कषः, पुं, (कूलं तीरं कषति भिनत्तीति । कष् +
खश् मुम् च ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कूलङ्कषा, स्त्री, (कूलङ्कष + टाप् ।) नदी । इति
हलायुधः ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ माङ्के ।
“व्यपदेशमाविलयितुं समीहसे माञ्च नाम पात-
यितुम् । कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमोघं तटतरुञ्च” ॥)
कूलभूः, स्त्री, (कूलस्य तीरस्य भूः भूमिः ।) तीर-
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥
कूलवती, स्त्री, (कूलं तटः अस्त्यस्याः । अस्त्यर्थे
मतुप् मस्य वः । ततो ङीप् ।) नदी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
कूलहुण्डकः, पुं, (कूले तडागादौ हुण्डते संघीभव-
तीति । हुडि सङ्घे + ण्वुल् इदित्वात् नुम् च ।
पृषोदरात् उकारलोपः ।) जलावर्त्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
कूवरः, पुं, क्ली, (कू शब्दे + वरच् ।) युगन्धरः ।
यत्र रथस्य यूपकाष्ठमासज्यते तत्र । इत्यम-
रमेदिनीकरौ ॥ (यथा, रामायणे ३ । २८ । ३० ।
“हेमचन्द्रमसम्बाधं वैदूर्य्यमणिकूवरम्” ॥
रथमित्यर्थः ॥)
कूवरः, पुं, (कू + वरच् ।) कुब्जकः । कुँजा इति
भाषा । मनोज्ञे, त्रि । इति मेदिनी ॥
कूवरी, स्त्री, (कूवर + गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्ब-
लाच्छादितरथः । इति हलायुधः ॥
कूष्माण्डः, पुं, (कु ईषत् ऊष्मा अण्डेषु वीजेषु यस्य ।)
कर्कारुः । गणदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कूष्माण्डाकारत्वात् शिवगणोऽपि तन्नाम्नाऽऽख्या-
यते । यथा, भागवते २ । ६ । ४२ । “अन्ये च ये
प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः” ॥
ऋषिविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
“कूष्माण्डो राजपुत्त्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः” ॥
यजुर्वेदिकमन्त्रविशेषः । यथा, मनुः ८ । १०६ ।
“कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि” ॥
“कूष्माण्डमन्त्रा यजुर्वेदिकाः यद्देवा देवहेलनमित्ये-
वमादयः । तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात्” ।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)
कूष्माण्डकः, पुं, (कूष्माण्ड + स्वार्थे कन् ।) कूष्माण्डः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
कूष्माण्डी, स्त्री, (कूष्माण्ड + गौरादित्वात् जातित्वात्
वा ङीष् ।) ओषधिः । अम्बिका । इति हेमचन्द्रः ॥
(अम्बिकायाश्च कूष्माण्डबलिप्रियत्वात् तथात्वम् ।
मन्त्रात्मकदेवतासु ऋक्षु तु स्त्रियां ङीप् । यथा,
याज्ञवल्क्ये ।
“त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा कूष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः ।
सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः” ॥
“त्रिरात्रमुपोषितः कूष्माण्डीभिर्यद्देवा देवहेडन-
मित्याद्याभिः कूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुब्भिर्मन्त्रलिङ्ग-
देवताभिर्ऋग्भिश्चत्वारिंशद्घृताहुतीर्हुत्वा शुचि-
र्भवेत्” ॥ तथा, मिताक्षरायाम् । “अथ कूष्माण्डी-
भिर्जुहुयाद्योऽपूतमिवात्मानं मन्येत यदर्व्वाची-
नमेनोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अयोनौ वा रेतः
सिक्त्वा अन्यत्र स्वप्रादिति” । वशिष्ठस्मृतौ च ।
“सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतः परम् ।
येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥
अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत् समाः ।
कूष्माण्ड्यः पावमान्यश्च दुर्गासावित्र्यथैव च” ॥)
कूहना, स्त्री, (कुह + युच् । पृषोदरात् पूर्व्वदीर्घः ।)
कुहना । इति शब्दरत्नावली ॥
कूहा, स्त्री, (कु कुत्सितं ईषद्वा ऊह्यतेऽत्र । ऊह
वितर्के + अधिकरणे घञर्थे कः । यद्वा कुहयति
मोहयति लोकान् । कुह + कः पृषोदरादित्वाद्
दीर्घः ।) कुज्झटिका । इति शब्दरत्नावली ।
कुया इति भाषा ॥
कृ, ञ हृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ञ, करति करते । अयं केचित् न
मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ न वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-उभं-सकं-
अनिट् ।) ञ न, कृणोति कृणुते । इति दुर्गादासः ॥
कृ, ञ द ङ कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं
-सकं-अनिट् ।) ञ द, करोति कुरुते । ङ, कृत्रि-
मम् । अस्माद्गुणी मकारोऽप्यगुणी वा वक्तव्य
इति वररुचिः ॥ “तेन किं करोमि कथं कुर्मि
क्वानु गच्छामि माधव ! । दुर्य्योधनविहीनस्तु
शून्यं सर्व्वमिदं जगत्” ॥ इति दुर्गादासः ॥
कृकः, पुं, (कृ + कक् ।) गलः । इति हेमचन्द्रः ॥
कृकणः, पुं, (कृ इति कणति शब्दं करोतीति । कृ +
कणशब्दे + अच् ।) क्रकरपक्षी । कयार इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ कृमिः । इति
हारावली ॥
कृकरः, पुं, (कृ करणं क्षुद्रादिकार्य्यं करोतीति ।
कृ + ट ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृ
इति क्षुतादिशब्दं करोतीति ।) शरीरवायुपञ्च-
वाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । यथा,—
“कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुमसन्निभः” ।
इति शारदातिलकटीका ॥ क्रकचपक्षी । इति
शब्दरत्नावली ॥ चम्पकम् । करवीरवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
कृकला, स्त्री, (कृकाकारं गलदेशाकृतिं लातीति ।
ला + कः टाप् च ।) पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
(कृकं शोभितगलं लातीति । कृकलासस्त्री । यथा,
इन्द्रजालतन्त्रे ।
“सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलारक्तसंयुक्तं कृष्णचूर्णन्तु कारयेत्” ॥)

कृकलाशः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभायुक्तं करोति । कृक + लस + णिच् + अच् । पृषोदरात् तालव्यशकारः ।) कृकलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकलासः, पुं, (कृकं कण्ठं लासयति शोभान्वितं करोतीति । कृकं + लस + णिच् अच् ।) जन्तुविशेषः । काँकलास इति भाषा ॥
(यथा, भागवते । ८ । १० । ११ ।
"शिवाभिराखुभिः केचित् कृकलासैः शशैर्नरैः" ।)
तत्पर्य्यायः । सरटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ वेदारः ३ कृकचपात् ४ त्वक्साम्भनः ५ प्रतिसूर्य्यः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिसूर्य्यकशयानकः ७ शयिस्थः ८ कण्टकागारः ९ दुरारोहः १० द्रुमाश्रयः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सूर्य्यवंशोद्भवो नृगनामको राजा ब्रह्मगोहरणेन कृकलासत्वं गतस्तद्विवरणं महाभारते १३ । ७० अध्याये । उक्तं यथा,—
"अत्रैव कीर्त्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्षणे ।
नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ! ॥
अटप्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ।
प्रयत्नं तत्र कुर्व्वाणास्तस्मात् कूपाज्जलार्थिनः ॥
श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ।
ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ॥
तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्व्वंस्ते सहस्रशः ।
प्रग्रहैश्चर्म्मपट्टैश्च तं बद्ध्वा पर्व्वतोपमम् ।
नाशक्नुवन् समुद्धर्त्तुं ततो जग्मुर्जनार्द्दनम् ।
खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
तस्य नास्ति समुद्धर्त्तेत्येतत् कृष्णे न्यवेदयन्" ॥)

कृकवाकुः, पुं, (कृकेन गलेन वक्ति । "कृके वचः कश्च" । उणां १ । ६ । इति कृकशब्द उपपदे ञुण् कश्चान्तादेशः ।) कुक्कुटः । इत्यमरः । २ । ५ । १७ ॥ (यथा, माघे ११ । ९ । "अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची रतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कल्ये" ॥) मयूरः । सरटः । इति मेदिनी ॥

कृकवाकुध्वजः, पुं, (कृकवाकुः मयूरः ध्वजे रथध्वजे यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृकाटिका, स्त्री, (कृकं कण्ठं अटति आप्नोति कण्ठं व्याप्यास्तीति भावः । अट् + ण्वुल् टाप् अत इत्वं च ।) घाटा । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ घाड़ इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते "जत्रूर्द्ध्व मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृकाटिके" । "जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकेति सन्धिमर्म्माणि" ॥)

कृकूलासः, पुं, (कृकलास + पृषोदरात् दीर्घऊकारः ।) कृकलासः । इत्यमरटीका ॥

कृच्छ्रं, क्ली, (कृन्तति सुखम् । कृति छेदने "कृतेश्छ्रः क्रू च" । उणां । २ । २१ इति रक् छ्रश्चान्तादेशः ।) कष्टम् । (यथा, मनुः ६ । ७८ ।
"नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते" ॥
"सितोपला वा समयावमूका
लब्धेव सर्व्वेष्वपि भेषजं स्यात्" ॥
"रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्य्यात्" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥)
तद्वति त्रि ॥ कृन्तत्यनेन पापमिति । सान्तपनादिव्रतम् । इत्यमरः । २ । ७।४२ ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।
जग्ध्वा परेऽह्न्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्" ॥)
स्मृतौ व्रते पुंलिङ्गोऽप्ययम् ॥
पापम् । इति मेदिनी ॥ मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("हरीतकीगोक्षुरराजवृक्ष-
पाषाणभिद्धन्वयवासकानाम् ।
क्वाथं पिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहे मूत्रकृच्छ्राधिकारे ॥
व्यसनम् । यथा, रामायणे ४ । १४ । १४ ।
"अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे चिरं कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता ।
धर्म्मलोभपरीतेन न च वक्ष्ये कथञ्चन" ॥)

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः, पुं, (कृच्छ्रात् कष्टादपि अतिकृच्छ्रः ।) व्रतविशेषः । यथा, वशिष्ठः । "अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रो यावत् सकृदाददीत । यावदेकवारमुदकं हस्तेन ग्रहीतुं शक्नोति तावन्नवसु दिवसेषु भक्षयित्वा त्र्यहमुपवासः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः" ॥ सुमन्तुर्यथा । "द्वादशरात्रं निराहारः स कृच्छ्रातिकृच्छ्रः ! एतत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रद्वयं द्वादशाहसाध्यमशक्तविषयम्" ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
"चरेत् कृच्छ्रातिकृच्छ्रञ्च पिबेत्तोयञ्च शीतलम् ।
एकविंशतिरात्रन्तु कालेष्वेतेषु संयतः" ॥
कालेष्विति प्रातःसायंमध्याह्नेष्वित्यर्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (यथा, मनुः ११ । २०८ ।
"अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्" ॥)

कृच्छ्रारिः, पुं, (कृच्छ्रस्य मूत्रकृच्छ्ररोगस्य कष्टस्य वा अरिर्नाशकः ।) विल्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृच्छ्रार्द्धः, पुं, (कृच्छ्रस्य अतीवक्लेशसह्यव्रतविशेषस्य अर्द्धः अंशविशेषः । दिनषट्कसाध्यत्वात्तथात्वम् ।) दिनषट्कसाध्यव्रतविशेषः । यथा, आपस्तम्बः ।
"सायं प्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमयाचितम् ।
दिनद्वयञ्च नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धः सोऽभिधीयते" ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

कृणुः, पुं, (करोति प्रतिमूर्त्त्यादिकम् । कृ + बाहुलकात् णु णत्वञ्च ।) चित्रकरजातिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृत्, ई श प छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदांपरं-सकं-सेट् ।) ई, कृत्तः । श प, कृन्तति । (यथा, हितोपदेशे,—
"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति" ॥)
नृत्कृतृदित्यादिसूत्रेण वेमत्वादेव निष्ठायां अनिमत्वे सिद्धे अस्य पूर्व्वस्य च ईदनुबन्धो नेम्दीर्घ्यीत्यस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन धावुज नवे नर्त्तितादीनां धाविताः पाशसार्थां इत्यादि सिद्धमिति रमानाथः । नर्त्तितः यतितं इत्यादि सिद्धमिति क्रमदीश्वरः । ईदित्करणमाभ्यां यङ्लुकि निष्ठायां इम्निषेधार्थं इति केचित् । चरीकृत्त इति । किन्त्वेतन्मते धावितादीनां धावनं धावः धावोऽस्य जातः धावितः इत्यादि समाधानम् । "विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरिताशे" इत्यत्र निकृन्तन इति जयदेवोक्तं निकृन्तं करोति इति शत्रन्तात् णौ नन्द्यादित्वादने साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

कृत्, ई ध वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-परंसकं-सेट् । ईन्निष्ठायामनिट् ।) ई, कृत्तः । ध, कृणत्ति चकर्त्त । इति दुर्गादासः ॥

कृतं, क्ली, (क्रियते सत्यमेवानुष्ठीयतेऽस्मिन् यद्वा क्रियते सत्ये स्थाप्यते लोको यत्र । कृ + क्तः ।) सत्ययुगम् । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४३ ।
"कृतत्रेतादिसर्गेण युगाख्यां ह्येकसप्ततिः" ॥)
पर्य्याप्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७६ ॥ फलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अलमर्थः । इति मेदिनी ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ माङ्के । "अथवा कृतं सन्देहेन" ॥
पुं, वसुदेवस्य रोहिण्यां पत्न्यां जातः पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४६ ।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विमलं ध्रुवम् ।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्" ॥)

कृतं, त्रि, (क्रियते विधीयते हन्यते निष्पाद्यते वा । कृ + कर्म्मणि क्तः ।) विहितम् । (यथा, वेणीसंहारे ।
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्" ॥)
हिंसितम् । इति मेदिनी ॥ निष्पादितम् । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

कृतकं, क्ली, (कृत + संज्ञायां कन् ।) विड्लवणम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,
"विड्माकञ्च कृतकं तथा द्राविडमासुरम्" ॥
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कृन्ततीति कृती छेदने + "बहुलमन्यत्रापि" । उणां २ । ३७ । इति कन् । मिथ्या । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥ पुं, वसुदेवस्य मदिरायां पत्न्यां जातः पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते ९ । २४ । ४८ ।
"नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः" ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकमित्युच्यते कार्य्यत्वात् । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ७ । १९-२० ।
"पादगम्यन्तु यत्किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥
भूमिसूर्य्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ! ॥
ध्रुवसूर्य्यान्तरं यच्च नियुतानि चतुर्द्दश ।
स्वर्लोकः सोऽपि गदितो लोकसंस्थानचिन्तकैः ॥
त्रैलोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय ! परिपठ्यते ।
जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥
कृताकृतकयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति" ॥
अत्र व्याख्यायां श्रीमत्स्वामिपादेनोक्तम् । यथा,—
"त्रैलोक्यं कृतकं प्रतिकल्पं कार्य्यत्वात् ।

अनर्थौकादिषयं अकृतकं प्रतिकल्पमकार्य्यत्वात् ॥
महत्वाकस्य कृताकृतत्वे हेतुमाह सून्य इति" ॥)

कृतकः,त्रि,(कृन्तति स्वरूपम्। कृत्+क्कुन्। करणा-
ज्जात इत्यर्थः। कृत्रिमस्य स्वरूपाच्छादकत्वात्
तथात्वम्।) कृत्रिमः। इत्युणादिकोषः॥
(यथा, महाभारते। ४। २। २९।
"एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथानल"॥)

कृतकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म येन सः।) कार्य्य-
क्षमः। तत्पर्य्यायः। प्रवीणः २ शिक्षितः ३ नि-
ष्णातः ४ निपुणः ५ दक्षः ६ कृतहस्तः ७ कृतमुखः
८ कुशलः ९ चतुरः १० अभिज्ञः ११ विज्ञः १२
वैज्ञानिकः १३ पटुः १४ छेकः १५ विदग्धः १६।
इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते १।१५५।२९।
"अथवाप्यहमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर!।
कृतकर्म्मा परिश्रान्तः साधु तावदुपारम"॥
पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। ९७।
"इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः"॥)

कृतकृत्यः, त्रि, (कृतं निष्पादितं कृत्यं कार्य्यं येन सः।)
निष्पन्नकर्म्मा। समाप्तकार्य्यः। यथा, माघे।२।३२।
"कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम्"॥

कृतकोटिः, पुं, (कृता विहिता कोटिः शास्त्राणां
अक्षरपर्य्यादिभेदने पूर्व्वपक्षविशेषो येन। यद्वा,
कृता लब्धा कोटिः श्रेष्ठता येन। धातूनामने-
कार्थत्वात् कृधातुरत्र प्राप्त्यर्थे युज्यते।) काश्यप-
मुनिः। उपवर्षमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृतक्रियः, त्रि, (कृता क्रिया कार्य्यं येन सः।) कृत-
कार्य्यः। यथा, मनुः। ५। ९९।
"विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्त्रियो वाहनायुधम्।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः"॥

कृतघ्नः, त्रि, (कृतं येन केनचिज्जनेन उपकृतं
हन्ति नाशयति यः। अहङ्कारादिप्रयुक्तया दुष्ट-
बुद्ध्या उपकृतस्यानङ्गीकारकत्वात् तथात्वम्।)
कृतहन्ता। अर्थात् येन केनचित्कृतस्य उपकारा-
दैर्घातकः अस्वीकर्त्ता। नेमक्हाराम इति पारस्य
भाषा॥ (यथा, मनुः ४। २१४।
"पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा।
शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च"॥)
तस्य प्रायश्चित्ताभावो यथा,—
"ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे च गुरुतल्पगे।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः"॥
स तु बहुविधो यथा,—
"भर्तृपिण्डापहर्त्ता च पितृपिण्डापहारकः।
यस्मादधीत्वा विद्याश्च दक्षिणां न प्रयच्छति॥
पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः।
कृतस्य दोषं वदति सकामान् न करोति यः॥
न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रमान् यस्तु दूषयेत्।
सर्व्वांस्तान्ऋषिभिः सार्द्धं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्कान्दपुराणवचनम्॥

कृतच्छिद्रा, स्त्री, (कृतं छिद्रं यस्याम्।) कोषातकी
लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृतज्ञः, त्रि, (कृतं उपकृतं जानाति स्वीकरोति यः।
ज्ञा+कः।) मर्य्यादी।

(यथा, मनुः। ७।२०९–२१०
"धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टिप्रकृतिमेव च।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः"॥)
कुक्कुरे, पुं। इति मेदिनी॥
(पुं,विष्णुः। यथा, महाभारते १३। १४९। २२।
"अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्"॥)

कृतत्रा, स्त्री, (कृतं त्रायते। कृत+त्रै+कः।)
त्रायमाणा लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृतदासः, पुं, (कृतः विहितः कृतनियमो वा दासः।)
नारदोक्तपञ्चदशदासान्तर्गतदासविशेषः। स तु
केनचिन्निमित्तेन एतावत्कालपर्य्यन्तं तवाहं दास
इति कृतसमयः। इति क्रमसंग्रहः॥

कृतपुङ्खः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः पुङ्खः पुङ्खयुक्तो बाणो
येन।) बाणशिक्षाविचक्षणः। भाल तिरान्दाज
इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कृतहस्तः २ सुप्रयोग-
विशिखः ३। इत्यमरः। २। ८। ६८॥

कृतपूर्व्वी, [न्] त्रि, (कृतं निष्पादितं पूर्व्वमनेन।
कृतपूर्व्व+"सपूर्व्वाच्च"। ५। २। ८७। इति
इनिः।) पूर्व्वनिष्पन्नकर्म्मा। यथा। कृतपूर्व्वी
कटम्। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

कृतफलं, क्ली, (कृतं फलं अस्य।) कक्कोलम्। इति
राजनिर्घण्टः॥

कृतफला, स्त्री, (कृतं फलं अस्याः।) कोलशिम्बी
इति राजनिर्घण्टः॥

कृतमालः, पुं, (कृता माला अस्य। मालावदुत्पन्नप्रसू-
नत्वादस्य तथात्वम्।) आरग्बधवृक्षः। सोँदालि
इति भाषा। इत्यमरः। २। ४। २४॥ कर्णिका-
रवृक्षः। स तु लघ्वारग्बध। इति राजनिर्घण्टः।
छोट शोनालु इति भाषा॥ (अस्य पर्य्याया यथा।
"आरेवतो राजवृक्षः प्रग्रहश्च तुरङ्गलः।
आरग्बधोऽथ शम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
चरके कल्पस्थाने ऽष्टमेऽध्याये ऽस्य पर्य्याया यथा।
"आरग्बधो राजवृक्षः सम्पाकश्च तुरङ्गलः।
प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः"॥)

कृतमुखः, त्रि, (कृतं संस्कृतं मुखं यस्य।) कृतकर्म्मा।
कृती। इत्यमरः। ३। १। ४॥

कृतलक्षणः, त्रि, (कृतानि लक्षणानि अस्य।) गुणैः
प्रतीतः। शौर्य्यादिगुणैः ख्यातः। इत्यमरः। ३।
१। १०॥ (पुं, सर्व्वलक्षणवत्त्वात् विष्णुः। यथा,
महाभारते। १३। १४९। ६४।
"अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः"॥)

कृतवेतनः, त्रि, (कृतं विहितं वेतनं यस्य।) वेतनेन
नियुक्तदासादिः। इति स्मृतिः॥

कृतवेधकः, पुं, (कृतः वेधोऽस्य। ततः कप्।) घोषा-
तकी। इति रत्नमाला। श्वेतघोषा इति भाषा॥

कृतवेधना, स्त्री, (कृतं वेधनं अस्याः।) कोषातकी
लता। इति राजनिर्घण्टः॥

कृतश्रमः, त्रि, (कृतः श्रमो यत्र।) महोत्साहः। येन
श्रमः कृतः सः। इति शब्दमाला॥

कृतसापत्निका, स्त्री, (कृतं सापत्न्यं यस्याः। कप् टाप
ततः अत इत्वे य लोपः।) कृतसपत्नीभावा।
प्रथमविवाहिता स्त्री। तत्पर्य्यायः। अध्यूढ़ा २
अधिविन्ना ३। इत्यमरः। २। ६। ७॥ कृतसा-
पत्निका ४ कृतसापत्नी ५ कृतसापत्नीका ६। इति
सट्टीकायां रमानाथः॥

कृतहस्तः, त्रि, (कृतः अभ्यस्तः हस्तः बाणादिनिक्षेप-
लाघवरूपा शिक्षा येन सः।) कृतपुङ्खः। सुशि-
क्षितशरमोक्षणयोधादिः। इत्यमरः २। ८। ६८॥
(यथा, महाभारते। ४। ५६। २०।
"अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत्"॥)

कृताञ्जलिः, त्रि, कृतः अञ्जलिः येन सः। बद्धाञ्जलिः।
यथा, छन्दोगपरिशिष्टे।
"तदसंयुक्तपार्ष्णिर्व्वा एकपादर्द्धपादपि।
कुर्य्यात्कृताञ्जलिर्व्वापि ऊर्द्ध्वबाहुरथापि वा"॥
इति सूर्य्योपस्थाने आह्निकाचारतत्त्वम्॥ (कृतः
अञ्जलिरिव पत्रसङ्कोचो येन।) ओषधिभेदे, पुं।
इति धरणी॥

कृतान्तः, पुं, (कृतः [illegible]नाशः, शास्त्रनिर्णयः, विप-
र्य्ययो वा येन। यथायथं व्युत्पत्तिर्दर्शनीया।)
यमः। (यथा, गोः रामायणे। ५। ३५। ३।
"ऐश्वर्य्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे।
रज्ज्वेव पुरुषो बद्धा कृतान्तेनोपनीयते"॥)
सिद्धान्तः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। १८। १३।
"पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व्वकर्म्मणाम्"॥)
दैवम्। पूर्व्वदेहकृतं फलोन्मुखीभूतं शुभाशुभ-
कर्म्म। अकुशलकर्म्म। इत्यमरः। ३। ३। ६४॥
शनिवारः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यथा, तिथि-
तत्त्वधृतज्योतिषवचने।
"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत्"॥
यमदैवत्यभरणीनक्षत्रम्। तेन द्वित्वसङ्ख्या॥ अश्वि-
यमदहनेति वचनात्॥)

कृतान्तजनकः, पुं, (कृतान्तस्य यमस्य जनकः जन्म-
दाता।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥

कृतान्ता, स्त्री, (कृतान्त+टाप्।) रेणुकानामगन्ध-
द्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

कृतार्थः, त्रि, (कृतः निष्पादितः प्राप्तो वा अर्थः
प्रयोजनं येन।) कृतप्रयोजनः। कृतकार्य्यः।
यथा, माघे। १। ९। "विलोकनेनैव तवामुना मुने
कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा"॥

कृतालयः,पुं,(कृते अन्यकृतगर्त्ते जलाशयादौ आलयः
आश्रयो यस्य।) भेकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(कृतः आलयः येन। कृतवासे, त्रि। यथा,
रामायणे।
"यत्र ते दयिता भार्य्या तनयाश्च कृतालयाः"॥)

कृतावश्यकः, त्रि, (कृता आवश्यकक्रिया येन।
वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घादिबन्धः। इति
कात्यायनः॥ (यथा, आह्निकतत्त्वधृतकात्यायन
वचने।
"प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायपितृतर्पणम्।
आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा।

कृतावश्यकियको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते” ॥)

कृतिः, स्त्री, (कृ + भावे क्तिन् ।) करणम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ (पुरुषप्रयत्नः । कर्त्तृव्यापारः । क्रिया । यथा, मुग्धबोधे ।
“जगतां कारकः कृष्णः कृतिर्मुररिपोरियम्” ॥
पुं, ऋषिविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । ७ ।
“हिरण्यनाभशिष्यस्तु चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कृतिनामासौ शिष्येभ्यः स महामतिः” ॥
नृपभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । २१ ।
“सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयञ्च पार्थिवः ।
कृतिर्नाम च्युतः स्वर्गात् असत्यवचनात् सकृत्” ॥
स तु जनकवंशजातः । यथा, भागवते ।९।१३।२६।
“बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महाबलः” ॥
विंशत्यक्षरपादकच्छन्दोभेदः ॥ यथा, “कृतिः प्रकृतिराकृतिः” ॥ विंशतिसङ्ख्या । कर्त्तनी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६८ । ३ ।
“येषामंसेषु रम्भिणीव रारभे
हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सन्दधे” ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । २२ ।
“अनुत्तमो दुराधर्षः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्” ॥)

कृतिकरः, पुं, (कृतिसङ्ख्या विंशतिसङ्ख्या करा यस्य ।) रावणः । इति शब्दमाला ॥

कृती, [न्] त्रि, (कृतं कर्म्म प्रशस्तमस्यास्तीति । अत इनिः ।) निपुणः । पण्डितः । इत्यमरः ।३ ।१ ।४॥ साधुः । पुण्यवान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (कृतक्रियः । यथा, रघौ ३ । ५१ ।
“महाणा शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
मखस्त्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान्” ॥)

कृत्तं, त्रि, (कृती श प् छिदि + क्तः ।) छिन्नम् । वेष्टितम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिः, स्त्री, (कृत्यते इति । कृत् + कर्म्मणि क्तिन् ।) कृष्णसारादिचर्म्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥ (यथा, महादेवध्याने ।
“समन्तात् स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानम्” ॥)
त्वक् । भूर्जः । कृत्तिकानक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥

कृत्तिका, स्त्री, (कृन्तति उग्रत्वात् । कृत् + “कृतिभिदिलतिभ्यः कित्” । उणां ३ । १४७ । इति तिकन् कित्व ।) अश्विन्यादिसप्तविंशत्यन्तर्गततृतीयनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । बहुला २ अग्निदेवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्या रूपम् । अग्निशिखाकृतिषट्तारकामयम् । इति कालिदासः । क्षुरनिभषट्तारामयम् । इति केचित् । तस्या अधिष्ठात्री देवता अग्निः । सा तु मिश्रगणान्तर्गता । इति दीपिका ॥ तत्र जातस्य फलम् ।
“क्षुधाधिकः सत्यधनैर्व्विहीनो
वृथाटनोत्पन्नमतिः कृतघ्नः ।
कठोरवाक् चाहितकर्म्मकृत् स्यात्
चेत् कृत्तिकायां मनुजः प्रसूतः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

कृत्तिकाभवः, पुं, (कृत्तिकायाः भवोऽस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कृत्तिकाधवः । इति केचित् ॥)

कृत्तिकासुतः पुं, (कृत्तिकायाः सुतः तया पालितत्वात् ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्तिवासः, पुं, (कृत्त्या गजासुरचर्म्मणा वस्ते स्वकटिदेशं आच्छादयति यः । वस् आच्छादने + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इति अण् ।) शिवः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृत्तिवासाः, [स्] पुं, (कृत्तिर्गजासुरस्य चर्म्म वासोऽस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥
(यथा च महादेवस्य चर्म्मवसनत्वं जातं तथा काशीखण्डे ६४ अध्याये वर्णितं यथा,—
“कोलाहलो महानासीत् त्राहि त्राहीति सर्व्वतः ।
महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ॥
प्रमथ्नन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ।
यत्र यत्र धरायां स चरणं प्रणिदधाति हि ॥
अचलान् दोलयाञ्चक्रे तत्र तत्रास्य भारतः ।
उरुवेगेण तरवः पतन्ति शिखरैः सह ॥
तस्य दोर्दण्डवातेन चूर्णाः स्युश्च शिलोच्चयाः ।
यस्य मौलिजसंघर्षात् घना व्योम त्यजन्त्यलम् ॥
नीलिमानं न चाद्यापि जह्रुस्तत्केशसङ्गजम् ।
यस्य निःश्वाससम्भारैरुत्तरङ्गा महाब्धयः ॥
नाद्याप्यमन्दकल्लोला भवन्ति तिमिभिः सह ।
योजनानां सहस्राणि नव यस्य समुच्छ्रयः ॥
तावानेव हि विस्तारस्तनोर्मायाविनोऽस्य हि ।
यन्नेत्रयोः पिङ्गलिमा तथा तरलिमा पुनः ॥
विद्युता नोज्झितेऽद्यापि सोऽयमायाति सत्वरः ।
यां यां दिशं समभ्येति सोयं दुःसहदानवः ॥
नाद्य सभीभवेदस्य साध्वसादिव दिग्भयम् ।
ब्रह्मलब्धवरस्यायं तृणीकृतजगत्त्रयः ॥
अवध्योऽहं भवामीति स्त्रीपुंभिः कामनिर्जितैः ।
ततस्त्रिशूलकेतिस्तमायान्तं दैत्यपुङ्गवम् ॥
विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम् ।
प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुरः ॥
छत्त्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम् ॥
गजासुर उवाच ।
त्रिशूलपाणे ! देवेश ! जाने त्वां स्मरहारिणम् ॥
तव हस्ते मम वधः श्रेयानेव पुरान्तक ! ।
किञ्चिद्विज्ञप्तुमिच्छामि अवधेहि ममेरितम् ॥
सत्यं ब्रवीमि नासत्यं मृत्युञ्जय ! विचारय ।
त्वमेको जगतीवन्द्यो ! विश्वस्योपरि संस्थितः ॥
अहं त्वदुपरिष्टाच्च स्थितोस्मीति जितं मया ।
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि त्वत्त्रिशूलाग्रसंस्थितः ॥
कालेन सर्व्वैर्मर्त्तव्यं श्रेयसे मृत्युरीदृशः ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा देवदेवः कृपानिधिः ।
प्रोवाच प्रहसन् शम्भुर्घटोद्भवगजासुरम् ॥
ईश्वर उवाच ।
गजासुर ! प्रसन्नोस्मि महापौरुषसेवधे ! ।
स्वानुकूलं वरं ब्रूहि ददामि सुमते ऽसुर ! ॥
इत्याकर्ण्य स दैत्येन्द्रः प्रत्युवाच महेश्वरम् ॥
गजासुर उवाच ।
यदि प्रसन्नो दिग्वासस्तदा नित्यं वसान मे ।
इमां कृत्तिं विरूपाक्ष ! त्वत्त्रिशूलाग्निपाविताम् ।
सुप्रमाणां सुखस्पर्शां रणाङ्गणपणीकृताम् ।
दृष्टगन्धिः सदैवास्तु सदैवास्त्वतिकोमला ।
सदैव निर्म्मला चास्तु सदैवास्त्वतिमङ्गलम् ॥
महातपानलज्वालां प्राप्यापि सुचिरं विभो ! ।
न दग्धा कृत्तिरेषा मे पुण्यगन्धनिधिस्ततः ॥
यदि पुण्यवती नैषा मम कृत्तिर्दिगम्बर ! ।
तदा त्वदङ्गसङ्गोऽस्याः कथं जातो रणाङ्गने ॥
अन्यञ्च मे वरं देहि यदि तुष्टोऽसि शङ्कर ! ।
नामास्तु कृत्तिवासास्ते प्रारभ्याद्यतनं दिनम् ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा च शङ्करः ।
पुनः प्रोवाच तं दैत्यं भक्तिनिर्म्मलमानसम् ॥
ईश्वर उवाच ।
पुण्य पुण्यनिधे ! दैत्य ! वरमन्यं सुदुर्लभम् ।
अविमुक्ते महाक्षेत्रे रणत्यक्तकलेवर ! ॥
इदं पुण्यशरीरं ते क्षेत्रेऽस्मिन् मुक्तिसाधने ।
मम लिङ्गं भवत्वत्र सर्व्वेषां मुक्तिदायकम् ॥
कृत्तिवासेश्वरं नाम महापातकनाशनम् ।
सर्व्वेषामेव लिङ्गानां शिरोभूतमिदं वरम् ॥
यावन्ति सन्ति लिङ्गानि वाराणस्यां महान्त्यपि ।
उत्तमं तावतामेतदुत्तमाङ्गवदुत्तमम्” ॥ * ॥
यदि चात्र गजासुरचर्म्मणाच्छादकत्वं वर्णितं तथापि कार्य्यावस्थाविशेषेण व्याघ्रचर्म्मणाप्यस्य परिधेयकत्वं दृश्यते यथा व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति ध्यानादौ स्फुटमेव वस्तुतस्तु नचैतत् वाह्यचर्म्मादिविषय एव ग्रन्थकारेण भगवता महर्षिणा वर्णितः त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव तस्याच्छादिका इति आध्यात्मिकी स्वरूपोक्तिः । यथा,
“गुणमयी मायैषा वावह तस्य परमस्य आच्छादनी” । व्याघ्रहस्त्यादेरुक्तिस्तु मायाया वैचित्र्यप्रदर्शनायैव । अपि च कटिदेशपर्य्यन्तोक्तिरेकपाद एव मायाच्छादितत्वात् । यथा, श्रुतिः ।
“पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादोऽस्ति स्वयंप्रभः” ॥)

कृत्नुः, त्रि, (कृ + “कृहनिभ्यां क्त्नु” । उणां ३ । ३० । इति क्त्नुः ।) शिल्पी । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,— ऋग्वेदे १।९२।१०। “श्वघ्नीव कृत्नुर्विज आमिनाना मर्त्तस्य देवी जरयन्त्यायुः” ॥)

कृत्यं, क्ली, (कृ + “विभाषा कृवृषोः” ।३।१।१२०। इति क्यप् तुगागमश्च ।) कार्य्यम् ।
(यथा, गोः रामायणे ३ । ६० । २७ ।
“तथा स राक्षसीवक्त्रा राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्थौ किं कृत्यमिति चिन्तयन्” ॥)
प्रयोजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृत्यः, त्रि, (कृ + क्यप् तुगागमश्च ।) विद्विष्टः । इति मेदिनी ॥ धनादिभिर्भेद्यः । इति जटाधरः ॥ प्रत्ययविशेषः । यथा,—
“कृत्याः षट् ते समाख्याताः क्यप्ण्यतौ भावकर्म्मणोः ।
तव्यानीयावनन्ताद्यत्केलिमः कर्म्मकर्त्तरि” ॥
इति सुपद्मसम्मता कारिका ॥ कर्त्तरि कर्म्मणि चार्थे विहिताः कृत्या वाच्यलिङ्गाः स्युः । कृत्याख्यादयः वोपदेवमते “ते स्याः” “कृञ्ञोः कभावे” इत्युक्तेः क्वचित् कृत्याः कर्त्तर्य्यपि स्युः । कर्त्तरि यथा भवत्यः भव्या जाता भव्यं वनम् । कर्म्मणि यथा ग्रामो गन्तव्यः नदी [illegible] तरं गन्तव्यम् ।

कर्त्तरि कर्म्मणि किं स्यातथ्यं स्थेयं ब्रह्म-भूयम्॥ ब्रह्महत्या इह भावे कृत्याः। असं-ज्ञायामित्येव सूर्य्योऽर्कः भिद्योद्ध्यौ नदौ। इत्यमर-टीकायां भरतः॥

कृत्या, स्त्री, (कृ+भावे क्यप्।) क्रिया। यथा कां • कृत्यामुकार्षीः। देवता। यज्ञदेवताविशेषः। इत्य-मरभरतौ॥ यथा, प्रह्लादचरिते।

"कृत्यामुत्पादयामासुर्ज्वालामालोज्ज्वलाकृतिम्॥ तस्या ध्यानं यथा,—

"क्रोधाज्ज्वलन्तीं ज्वलनं वमन्तीं
रुधिं दहन्तीं दितिजं ग्रसन्तीम्।
भीमं नदन्तीं प्रणमामि कृत्यां
रोरूयमाणां क्षुधयोग्रकालीम्"॥ ॥

आभिचारिकी क्रिया। यथा,—

"रोगकृत्याग्रहादीनां निरासः शान्तिरीरिता। वश्यं जनानां सर्व्वेषां विधेयत्वमुदीरितम्"॥ इति षट्कर्म्मदीपिका॥

कृत्रिमं, क्ली, (कृ+क्त्रिः मप् च।) विड्लवणम्। इति मेदिनी। काचलवणम्। जवादिनामगन्ध-द्रव्यम्। रसाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमः, पुं, सिह्लकः। (तुरुष्कनामगन्धद्रव्यविशेषः।) इति मेदिनी॥ (कृ+"ड्वितः क्त्रिः"। कृत्या क्रियया निर्वृत्त इति "त्रेर्मप् नित्यम्।" इति मप्।) द्वाद-शविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रविशेषः। इति जटाधरः। (एतद्विषयकविवरणन्तु पुत्त्रशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

कृत्रिमः, त्रि, ("ड्वितः क्त्रिः"। ३।३।८८। इति क्त्रिः। ततः कृत्या निर्वृत्तः। "त्रेर्मप् नित्यम्" ४।४।२०। इति मप्।) करणाज्जातः। रचितः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघौ १९। ३७।

"प्रावृषि प्रमदवर्हिणेष्वभूत्
कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः"॥)

कृत्रिमकः, पुं, (कृत्रिम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कृत्रिमधूपकः, पुं, (कृत्रिमः विविधसुगन्धिद्रव्यादि कल्पितो धूपः। ततः स्वार्थे कन्।) नानासुगन्धि-द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः। तत्पर्य्यायः वृकधूपः २। इत्यमरः। २। ६। १२८॥

कृत्रिमपुत्त्रः, पुं, (कृत्रिमश्चासौ पुत्त्रश्चेति।) द्वादश-पुत्त्रमध्ये पुत्त्रविशेषः। तथा च मनुः।

"सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यं गुणदोषविचक्षणम्।
पुत्त्रं पुत्त्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः"॥

अस्यार्थः। "यः पुनः समानजातीयं पित्रोःपार-लौकिकश्राद्धादिकरणाकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्त्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादि-भिर्युक्तं पुत्त्रं कुर्य्यात् स कृत्रिमाख्यः पुत्त्रो बोध्यः"। इति कुल्लूकभट्टः॥ पुत्तलिका। यथा। कुमारे।१।२९।

"सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्त्रकैश्च
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्"॥

कृत्रिममित्रः, पुं, (कृत्रिमं मित्रं इति। पुं वत्वं मित्रा-मकात्।) रचितबन्धुः। इति स्मृतिः॥

कृत्सं, क्ली, (कृन्तति कृणत्ति वा। कृत् छेदे वेष्टने च। "कृत्यशिकृतनिभ्यः कित्"। उणां ३। ६६। इति सः किच्च।) जलम्। इति सिद्धान्तकौमुद्या-मुणादिवृत्तिः॥ समुदायः। इत्युणादिकोषः॥

कृत्स्नं, क्ली, (कृत्+ क्स्न प्रत्ययः।) जलम्। सर्व्वम्। (यथा, गीतायाम्। ११। १३।

"तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा"॥)

कुक्षिः। इति मेदिनी॥

कृत्स्नः, त्रि, (कृत्+"कृत्यसूभ्यां क्स्नः"। उणां ३। १७। इति क्स्नः।) अशेषः। समस्तः। इत्यमरः। ३। १। ६५॥ (यथा, मनुः २। १६५।

"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"॥)

कृदरः, पुं, (कृ+अच्। "कृदरादयश्च"। उणां ५। ४१। इति साधुः।) धान्यादिगृहम्। गोला इति भाषा॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तत्रं, क्ली, (कृन्तति इति। "कृतेर्नुम् चेति"। उणां ३। १०९। इति कत्रन् नुम् च।) लाङ्गलम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

कृन्तनं, क्ली, (कृत्यते इति। कृत्+भावे ल्युट्।) छेदनम्। यथा, कर्म्मलोचने नारदवचनम्॥

"कृन्तनं नखकेशानां छेदनञ्च वनस्पतेः।
शावाशौचे न कर्त्तव्यं पाठनं पठनन्तथा"॥

(तथा च गीतगोविन्दे,१। ३२।

"विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहा-से। विरहिनिकृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकिदन्तुरि ताशे"॥)

कृप, ऊ ङ व लृ कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कल्पनं सामर्थ्यम्। ऊ, अकल्पिष्ट अक्लृप्त। ङ, कल्पते कल्पयत्त्ववदिति हलायुधः॥ व, कल्प्स्यति चिक्लृ-प्सति। लृ, अक्लृपत्। कृते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पता प्रीतिं परां प्रभुरिति अनेकार्थत्वेऽन्तर्भूत-ण्यर्थत्वात् जनयितेत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

कृप, ल दौर्ब्बल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। कृपयति। षष्ठस्वरीति त्रिलोचनः। इति दुर्गादासः॥

कृप, कि युतौ। चित्रे। कल्पने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) सप्तम-स्वरी। कि कल्पयति कल्पति। कृपः कृपोऽकृ-पाराविति कृपादेशः। इति दुर्गादासः॥

कृपः, पुं, (कृपा अस्त्यस्य पालनसाधनत्वेन। अर्श-आदित्वात् अच्।) कृपाचार्य्यः। स तु द्रोणाचार्य्य-श्यालकः। इति मेदिनी॥ तथा चोक्तम्।

"गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः"॥

इति महाभारतम्॥ (स तु गौतमवंश्यस्य शरद्वतः पुत्त्रः राज्ञा शान्तनुना कृपया पालितः अतः कृप इति नाम्ना प्रसिद्धः। सोऽसौ यावज्जीवं कौमार-ब्रह्मचर्य्यमालम्ब्य कुरुबालकानामाचार्य्यत्वे भीष्मा-दिभिर्नियोजितः। कुरुक्षेत्रयुद्धे दुर्य्योधनपक्षमा-श्रित्य पाण्डवैः सह संग्रामं कृत्वा लोकक्षयकरे तस्मिन् समरे अमरत्वात् न निहतः॥ अस्य उत्पत्तिविवरणन्तु महाभारते१। १३० अध्याये द्रष्टव्यम्॥) व्यासः। इति धरणी। (राजर्षि-विशेषः। यथा, ऋग्वेदे। ८। ३। १२।

"शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र! प्रावः स्वर्णरम्"। "रुशमं श्यावकं कृपं च एतन्नामकां-स्त्रीन् राजर्षीन् यथा प्रावः"। इति भाष्यम्॥)

कृपणः, त्रि, (कल्पते स्वल्पमपि दातुम्। कृप+ बाहुलकात् क्यन् अत एव न लत्वम्।) अदाता। (यथा, व्यासोक्तौ।

"दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति"॥)

तत्पर्य्यायः। कदर्य्यः २ किम्पचानः ३ मितम्पचः ४ क्षुद्रः ५। इत्यमरः। ३। १। ४८॥ किम्पचः ६ अनमितम्पचः ७। इति तट्टीका॥ मन्दः ८ कीकटः ९ कुमुत् १० कीनाशः ११। इति जटा-धरः॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। ७५।

"दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महा-नपि समृद्ध्या। कूपोऽन्तः स्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः"॥ दीनः। यथा, रामायणे २।३२।२८।

"ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः।
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत्"॥

पारिभाषिककृपणानाह॥ महाव्यसनप्राप्तो दीनः। यथा, रामायणे ४। २१। १९।

"आदितः कृपवृत्तिर्यः कृपणो न स राघव!।
महात्मा व्यसनं प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते"॥

यो हि अक्षरं ब्रह्म अविज्ञाय लोकान्तरगामी भवति सः। यदुक्तं वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यप्रक-रणे। "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मा-ल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति॥ दुहिता हि कृपापात्रत्वात् कृपणम्। यदुक्तं मनौ ४। १८५।

"भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्य्या पुत्त्रः स्वका तनुः।
छाया स्वीदासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम्"॥)

कुत्सितः। इति मेदिनी॥

कृपणः, पुं, कृमिः। इति मेदिनी॥

कृपा, स्त्री, (क्रपेः सम्प्रसारणञ्चेति भिदादिपाठादङ् टाप् च।) करुणा। इत्यमरः। १। ७। १८॥ (यथा, महाभारते।

"उवाच भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः"॥)

कृपाणः, पुं, (कृपां नुदति प्रेरयति दूरीकरोतीत्यर्थः। णुद प्रेरणे+अन्येभ्योऽपीति डः। पूर्व्वपदादिति णत्वम्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९॥ (यथा, कालिकापुराणे।

"जघान दैत्यमतिरक्तलोचना
कृपाणपाशाङ्कुशशूलपट्टिशैः"॥)

कृपाणकः, पुं, (कृपाण+स्वार्थे कन्।) खड्गः। इति हारावली॥

कृपाणिका, स्त्री, (कृपाणक+स्त्रियां टाप् अत इत्वं च।) छुरिका। इति हेमचन्द्रः॥

कृपाणी, स्त्री, (कृपाण+गौरादित्वात् ङीष्।) कर्त्तरी। इत्यमरः। २। १०। ३४॥ छुरिका। इति मेदिनी॥

कृपाद्वैतः, पुं, (कृपायां कृपावितरणे वा अद्वैतः अद्वि-तीयः।) बुद्धभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + डुः । यद्वा कृपाविद्यते ऽस्यामस्मिन् वा । कृपा + आलुच् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥
(यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ ।
कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगच्छते" ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष् ।) द्रोणाचार्य्यपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ ।
"शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत" ॥
अस्या जन्मविवरणं यथा,—
पुरा किल महर्षे र्गौतमस्य पुत्त्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षु-र्जानपदीं नाम स्वर्व्वेश्यां प्राहिणोत् । अथ रूप-यौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्च-स्कन्द तच्च शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत् । ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा शान्तनुर्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास । कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे । सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी । एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या ॥)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कृतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणां ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात् लत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी ॥ विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि + अण् ।) केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं । "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ॥

कृपीपुत्त्रः, पुं, (कृप्याः पुत्त्रः ।) अश्वत्थामा । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमिः पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमित-मिशतिस्तम्भामत इच" । उणां । ४ । १२१ । इति इन् "भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तेः सम्प्रसारणञ्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गुः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४ । इति तट्टीका ॥ पुलुः ५ । इति जटाधरः ॥ लाक्षा । कृमिलः । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उदरजातकीटरोगः । तस्यौ-षधं यथा,—
"वदरीकारवीमूलं गुडाज्येन समन्वितम् ।
अग्निना साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिव!" ॥
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥
("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
वाह्या मूकाः प्रविज्ञाः स्युः विंशतुकास्तथान्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्वाह्याः षड्धास्त्वान्तः समुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं वाह्यानाभ्यन्तरे न्टणाम् ॥
रूक्षादतिबलात् खेदात् चिन्तया शोषणादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिकाः ।
चतुर्थी विन्दुकी नाम वर्त्तुला मूत्रसम्भवा ॥
मत्कुणाख्याश्च पञ्चम्यो वाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि यष्टिका ।
उष्णद्रव्यनिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात् ॥
रूक्षान्नगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुडेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च सपिच्छलेन
घर्म्मेण पापोदकसेचनेन ॥
सञ्जायते तेन मलाशयेषु
कृमिव्रजं कोष्ठविकारकारि ॥
षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
पृथुमध्या भवन्त्येके केचित् किंशुकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाणवः ॥
सूचीमुखाः परिज्ञेयास्त्वन्त्राणि खादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे ॥
ज्वरोहृद्रोगशूलं वा वमिकृत् क्लेदनं भ्रमः ।
अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमतीसारं सफेनिलम् ॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्निश्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किंशुकैः पीड़ितस्य च ॥
इति गण्डूपदलक्षणम् ॥ * ॥
सूचीवत्तुद्यतेऽन्त्राणि रक्तञ्चैवातिसार्य्यते ।
यकृद्वा भक्षयन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भृशम् ॥
क्लेदो मुखेऽरुचिर्जाड्यं मन्दाग्निश्च वेपथुः ।
क्षुत्तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमीरुजाम् ॥
इति सूचीमुखलक्षणम् ॥ * ॥
ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं जघ्नन्ति ते भृशम् ।
तैस्तु संपीड्यते देहे विड्भेदं परुषता ।
कृशत्वञ्चापि हृत्क्लेदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः संशयापन्नः पादौ संगृह्य पृच्छति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्य्योऽन्नरसे नानाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्ष्यान्नं दहते वा हुताशनः ॥
कथन्ते कृमयस्त्वान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥
आत्रेय उवाच ।
शृणुपुत्त्र! महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धान्नरसैः पुत्त्र! रक्तञ्चैवास्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्रेणाकारणं व्रजेत् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न जीर्य्यन्ते रसांनिति ।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ॥
तथा हुताशनोद्भूतं न हुताशेन जीर्य्यति ।
भेषजं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।
वचाऽजमोदा कृमिजित्पलाश-
वीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च ।
उष्णोदके तत्परिपिष्यपेयं
पतन्ति शीघ्रं शतधातुकीटाः ॥
शठी यवानी पिचुमर्द्दपत्रान्
विड़ङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण त्रिवृत्प्रयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजानाम् ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं विड़ङ्गशिग्रु यवानिकात्रिवृतः ।
गोमूत्रेण तु पेष्यं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ॥
मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णा
शिग्रुः सुवाङ्क सलिलेन कल्काः ।
पानं सकृष्णा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजाञ्च" ॥
"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिजित्त्रिवृत् ।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥
इति कृमिचिकित्सा" ॥ * ॥
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचि-कित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥
अस्य निदानपूर्ब्बकसम्प्राप्तिचिकित्सितं-यथा ।
"अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ।
माषपिष्टान्नविदलविसशालूकशेरुकैः ॥
पर्णशाकसुवाशुक्तदधिक्षीरगुड़ेक्षुभिः ।
पलालानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
स्वाद्वम्लद्रव्यपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ॥
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ॥
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अयवा वियवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
मूढ़धान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रलेढ़ारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्पाः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।

रक्ताधिष्ठानजान् प्रायो विकारान् जनयन्ति ते ॥
माषपिष्टान्नलवणगुड़शाकैः पुरीषजाः ।
मांसमाषगुड़क्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥
ज्वरो विवर्णताशूलं हृद्रोगः सदनं भ्रमः ॥
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकृमिलक्षणम् ।
दृष्टास्त्वयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
केशादाद्यास्त्वदृश्यास्ते द्वावाद्यौ परिवर्ज्जयेत् ।
एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥
सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्योगैरास्थापयेच्च तम् ॥
यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
विड़ङ्गस्नेहयुक्तेन क्वाथेन लवणेन च ॥
प्रत्यागते निरूहे तु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
युञ्ज्यात् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्वरः ॥
स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत् स्नेहवस्तिना ।
ततः शिरीषकिणिही-रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
केवूकस्वरसं वापि पूर्व्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिबेत् ॥
पत्तूरस्वरसं वापि पिबेद्वा सुरसादिजम् ।
. शिग्वादस्वगान्तच्चूर्णं विड़ङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
पत्रैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
खादेत् पूपालिकान् पक्वान् धान्याम्लञ्च पिबेदनु ॥
सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
विड़ङ्गचूर्ण-पिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ।
श्वाविधः शल्लकचूर्णं समक्तत्वः सुभावितम् ॥
विड़ङ्गानां कषायेण त्रैफलेन तथैव च ॥
क्षौद्रेण लिह्यानुपिबेद्रसमामलकोद्भवम् ।
अश्वाभया रसश्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
पूतीकस्वरसं वापि पिबेद्वा मधुना सह ।
पिबेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
·सप्तरात्रं पिबेद्दुष्टश्लेष्मपुवा दधिमस्तुना ।
पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ॥
शिरोद्भवशाखाकादि संहतांश्च पृथग्विधान् ।
विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीड़ैश्च साधयेत् ॥
शक्रसन्तरकस्य सशुष्कं भावयेदति । ।
निःक्वाथेन विड़ङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक् ।
सकांस्यनीलं तैलञ्च नस्यं स्यात् सुरसादिके ॥
हन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सिते ।
सुरसादिन्तु सर्व्वेषु सर्व्वथैवोपयोजयेत् ॥
प्रव्यक्ततिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
कुलत्थक्वाथसंसृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥ * ॥

क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव
दधीनि शाकानि च पर्व्ववन्ति ।
समासतोऽम्लान् मधुरान् हिमांश्च
कृमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेत्तु" ॥

इति सुश्रुत उत्तरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

कृमिकण्टकं, क्ली, (कृमेः कृमिरोगस्य रोगे वा कण्टकमिव । तन्नाशकतया तथात्वम् ।) विड़ङ्गम् । चित्राङ्गः । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

कृमिकोषोत्थं, त्रि, (कृमेः कृमिभिर्निर्मितो वा कोषः । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपः । तस्मात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते । उत् + स्था + कः ।) कौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । १११ । रेसमिकापड़ इति भाषा ॥

कृमिघ्नः, पुं, (कृमिं हन्ति इति । हन् + टक् । "हन्तेरत् पूर्व्वस्य" । ८ । ४ । २२ । इति नियमात् न णत्वम् ।) विड़ङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ पलाण्डुः । कोलकन्दः । पारिभद्रः । भल्लातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड़ङ्गहरिद्रा च । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

कृमिघ्ना, स्त्री, (कृमिघ्न + अजादित्वात् टाप् ।) हरिद्रा । इति भावप्रकाशः ॥

कृमिघ्नी, स्त्री, (कृमिघ्न + टित्वात् ङीप् ।) धूमपत्रा । विड़ङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिजं, क्ली, (कृमिभ्यो जायते इति । अन्येभ्योपीति डः ।) अगुरु ॥ इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥ (कृमिजातमात्रे, त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १०३ ।
"कौषेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्व्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात्" ॥
अस्य पर्य्याया यथा ।
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं कृमिजं वापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्यागुरुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

कृमिजग्धं, क्ली, (कृमिभिर्जग्धं भुक्तम् । उपचारात् तज्जनिततया तथात्वम् ।) अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("कृमिजग्धमनार्य्यकम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृमिजा, स्त्री, (कृमिभ्यो जायते या । जन + डः टाप् च । लाक्षा ।) इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"कीटजा कृमिजा लाक्षा जतुका च नवाधिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृमिरिपुः, पुं, (कृमीणां रिपुर्नाशकः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) विड़ङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
(विड़ङ्गशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृमिला, स्त्री, (कृमीन् कृमिवत् सन्तानान् लाति आदत्ते । ला + कः टाप् च ।) बहुप्रसूः । बहुसन्तानप्रसवा । इति हेमचन्द्रः ॥ कृमियुक्ते त्रि ॥

कृमिवृक्षः, पुं, (कृमिप्रधानः कृमिमयो वा वृक्षः ।) कोषाम्रः । इति भावप्रकाशः ॥
(कोषाम्रशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

कृमिशङ्खः, पुं, (कृमिरिव जीवन् शङ्खः ।) जीवशङ्खः । तत्पर्य्यायः । कृमिजलजः २ कृमिवारिरुहः ३ जन्तुकम्बुः ४ । अस्य गुणाः । रसवीर्य्यादौ शङ्खसदृशत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशुक्तिः, स्त्री, (कृमिरिव शुक्तिः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृमिशैलकः, पुं, (कृमिनिर्म्मितः शैल इव । ततः स्वार्थे कन् ।) वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृमीलकः, पुं, (कृमीन् ईरयति जनयतीति । ईर् + ण्वुल् । रस्य लत्वम् ।) वनमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृव, इ न कृतौ । हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वां-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) कृण्वी । न, कृणोति । इ,, कर्म्मणि कृण्व्यते । इति दुर्गादासः ॥

कृविः, पुं, (क्रियते वस्त्रादिकमनेन । डु कृञ् करणे "कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि" । उणा ४ । ५६ । इति क्विन् निपातनात् ।) वापयन्त्रम् । इति उणादिवृत्तिः । ताँत इति भाषा ॥

कृश, इर् य कार्श्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । इरित् ।) कार्श्यं कृशकरणम् । इर्, अकृशत् अकर्शीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्ये ङ इत्यन्ये । य, कृश्यति चन्द्रं कलापक्षः । इति दुर्गादासः ॥

कृशः, त्रि, (कृशधातोः क्तप्रत्यये "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवेति" ।८।२।५५। निपातनात् साधुः ।) अल्पः । (यथा, मनौ । ४ । १८४ ।
"आकाशेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धकृशातुराः" ॥)
सूक्ष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥
(यथा, आर्य्यासप्तशती । ४९५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलसी सहकारपल्लवेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥
" व्यायाममतिसौहित्यं क्षुत्पिपासामयौषधम् ।
कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥
प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शांस्युदराणि च ।
कृशं प्रायोऽभिधावन्ति, रोगाश्च ग्रहणीमताः" ॥
"सततं व्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।
सततञ्चोपचर्य्यौ हि कर्षणैर्वृंहणैरपि" ॥
"स्थौल्यकार्श्ये वरं कार्श्यं समोपकरणौ हितौ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत् स्थूलमेवाति पीड़येत्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने २१ अध्याये ॥
"कश्चिदन्यः कृशोऽतीव बलवान् दृश्यते तदा" ॥
तत्र हेतुमाह ।
"आधानसमये यस्य शुक्रभागोऽधिको भवेत् ।
मेदोभागस्तु हीनः स्यात् स कृशोऽपि महाबलः" ॥
यस्याधानसमये जनयितुः शुक्रस्याधिक्यं भवति ।
मेदसोऽल्पता तस्य कृशस्यापि बहु बलमित्यर्थः ॥
अथ कार्श्यस्य चिकित्सा ।
"रूक्षान्नादि निमित्ते तु कृशे युञ्जीत भेषजम् ।
वृंहणं बलकृद्द्रव्यं तथा वाजीकरञ्च यत् ॥

पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
कृशस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टी ॥

अश्वगन्धस्य कल्केन क्वाथे तस्मिन् पयस्यपि ।
सिद्धं तैलं कृशाङ्गानामभ्यङ्गादङ्गपुष्टिदम्" ॥
इति अश्वगन्धातैलम् ॥ * ॥
इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे तृतीयभागे कार्श्याधिकारे ॥) (अधमः । यथा, मनौ । ३ । १३५ ।

"क्षत्रियञ्चैव सर्पञ्च ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन" ॥
पुं, सर्व्वाकारवत्त्वात् विष्णुः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४९ । १०३ ।
"अणुर्वृहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महान्" ॥
स्वनामख्यातो मुनिपुत्त्रः । स तु परीक्षिच्छाप-
प्रदातुः शृङ्गिणः सखा ।
यथा, महाभारते । १ । ४१ । २ ।
"स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत्तं कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः" ॥
ऐरावतकुलोत्पन्नो नागविशेषः । यथा, तत्रैव ।
१ । आस्तीकपर्व्वणि । ५७ । ११ ।
"पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम्" ॥)

कृशरः, पुं, (कृशं अल्पमात्रां रातीति । रा + कः ।
कृशयोऽपि बलं राति वा ।) तुल्यतिलान्नम् । तत्-
पर्य्यायः । त्रिसरः२ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मत्स्यपुराणे,—
"गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
संयावकं कुजे दद्यात् क्षीरान्नं सोमसूनवे ।
दध्योदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतोदनम् ।
शनैश्चराय कृशरमाजमांसञ्च राहवे ।
चित्रौदनञ्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैः समर्च्चयेत्" ॥)

कृशरा, स्त्री, (कृशर + टाप् ।) तिलौदनम् । इति
हारावली ॥ द्विदलमिश्रितान्नम् । खिचड़ी इति
भाषा । यथा,—
"तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिलैः सिद्धाः कृशराः कथिता बुधैः" ॥
अस्या गुणाः । शुक्रबलकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
पित्तकफप्रदत्वम् । दुर्जरत्वम् । विष्टम्भमलमूत्र-
कारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥
("मांसेक्षुपिष्टकृशरा तिलशष्कुलीभिः" ।
इति माधवकरीयरोगविनिश्चयस्य कफशूलव्या-
ख्यानेविजयेनोक्तं यथा,—
"कृशरा तिलतण्डुलमाषयवागूः" ॥)

कृशला, स्त्री, (कृशं कार्श्यं लातीति । ला + कः ।
टाप् ।) केशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृशशाखः, पुं, (कृशा क्षीणा शाखा यस्य ।) पर्पटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशाङ्गी, स्त्री, (कृशानि सूक्ष्माणि अङ्गानि यस्याः ।
स्वाङ्गवाचित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ सूक्ष्माङ्गविशिष्टे, त्रि । (यथा,—
आर्य्यासप्तशती । ४९५ ।
"राजसि कृशाङ्गि ! मङ्गलकलशी सहकारपल्ल-
वेनेव । तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण" ॥)

कृशानुः, पुं, (कृश्यति तनूकरोति तृणकाष्ठादिवस्तु-
जातमिति । "कृतन्यञ्जोति" । उणां ।४।२। इति
आनुक् ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ॥
(यथा, रघुः । ७ । २४ ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" ।)
चित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृशानुरेताः, [स्] पुं, (कृशानौ अग्नौ रेतः निःक्षिप्तं
तेजो यस्य ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ ३५ ॥
(अस्य कृशानुरेतोनाम्नः कारणं कालिकापुराणे
४७ अध्याये दृश्यम् ॥)

कृशाश्वी, [न्] पुं, (कृशाश्वेन धुन्धुमारवंशस्थपार्थि-
वविशेषेण प्रोक्तं नाट्यसूत्रादिकं अधीते वेत्ति वा
"कर्मन्दकृशाश्वादिनिः" । ४ । ३ । १११ । इति
इनिः ।) नटः । इत्यमरः । २ । १० । १२ ॥

कृशिका, स्त्री, (कृश इव कायतीति । कै + कः । टाप्
इत्वञ्च ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष, औ आकर्षे । विलेखने । इति कविकल्प-
द्रुमः । (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) औ, अकार्क्षीत्
अक्रक्षत् अक्राक्षीत् । आकृषि आकर्षणे । क-
र्षन्ति तुरगा रथम् । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६६ ।
"मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसङ्ख्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः" ॥
आखुकर्णीशब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

कृष, औ अ श आकर्षणे । विलेखने । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) श अ, कृ-
षति कृषते भूमिं कृषकः । औ, अकार्क्षीत् ।
अक्राक्षीत् अक्रक्षत् । इति दुर्गादासः ।

कृषकः, त्रि, (कृषति भूमिं यः । "कृषेर्वृद्धिश्चो
दीचाम्" । उणां ।२।३८। इति क्वुन् ।) कर्षकः ।
इति मेदिनी ॥

कृषकः, पुं, (कृषति भूमिमनेन इति करणे क्वुन् ।)
फालः । इति मेदिनी ॥ वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृषाणुः, पुं, (कृश् + आनुक् । पृषोदरात् षत्वम् ।)
कृशानुः । इत्यमरटीका ॥

कृषिः, स्त्री, (कृष् विलेखने । "सर्व्वधातुभ्य इन्" ।
उणां ४ । ११७ । इति इन् । "इगुपधात् कित्" ।
उणां । ४ । ११९ । इति कित् ।) वैश्यवृत्ति-
विशेषः । कर्षणम् । चास इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । अन्ततम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । २ ।
प्रन्तम् ३ । इति जटाधरः ॥
(यथा, मेघदूते । १६ ।
"त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः
प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः" ॥)

कृषिकः, पुं, (कृषत्यनेन "वृश्चिकृष्योः किकन्" ।
उणां । २ । ४० । इति किकन् ।) फालः । इत्य-
मरः । २ । ९ । ६ ॥ कर्षकः । इति केचित् ॥

कृषीवलः, त्रि, (कृषिरस्यास्ति वृत्तित्वेन इति "रजः
कृष्यासुतिपरिषदो वलच्" ५ ।२।११२। इति
वलच् । "वले" ६ । ३ । ११८ । इति दीर्घः ।)
कर्षकः । कृषिजीवी । इत्यमरः । २ । ९ । ६ ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५ । ७७ ।
"कच्चिन्न चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः स्त्रीबलेन वा ।
त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कच्चित् तुष्टाः कृषीवलाः" ।)
काकजङ्घावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्करः, पुं, (कृषं करोति वृष्टिस्थित्यादिकं
शक्तियोगात् सम्पादयतीति । कृष + कृ + टक् ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्टं, त्रि, (कृष्यते यत् तत् । कृष् + कर्म्मणि क्तः ।)
कृष्टक्षेत्रम् । चसा क्षेत् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
सीत्यम् २ हल्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ८ ॥
(यथा, मनौ । ११ । १४५ ।
"कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने" ॥
भावे क्तः । कर्षणम् ॥)

कृष्टपच्यः, त्रि, (कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यते इति कर्म्म-
कर्त्तरि कृष्ट + पच + "राजसूयसूर्य्यमृषोद्यरुच्य-
कुप्य कृष्टपच्याव्यथ्याः" । ३ । १ । ११४ । इति
क्यबन्तो निपातितः ।) व्रीहिः । धान्यम् । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ७ । १२ । १८ ।
"न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टञ्चाप्यकालतः" ॥)

कृष्टपाक्यं, त्रि, (कृष्टे पच्यते इति । कृष्ट + पच + क-
र्म्मणि ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" । ७ । ३ ।
५२ । इति चस्य कुत्वम् ।) कृष्टपच्यम् । इति व्याक-
रणम् ॥

कृष्टिः, पुं, (कृषत्यन्तर्भुवं विद्यालोचनाभ्यासादि-
भिरसौ । कृष् + कर्त्तरि क्तिच् बाहुलकात्
तिर्वा ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । २ । "स इद्दस्युरवनो
मानुषीणामेकः कृष्टीनामभवत् सहावा" ॥)
कर्षणे, स्त्री । इति मेदिनी ॥ (कृष + भावे क्तिन् ।
आकर्षणम् ॥ जनमात्रम् । इति निरुक्तम् ।
यथा ऋग्वेदे ।८।६।४। "विश्वा नमन्त कृष्टयः" ।
"कृष्टयः प्रजाः" । इति भाष्यम् ॥)

कृष्णं, क्ली, ("कृषेर्व्वर्णे" । उणां ३ । ४ । इति नक्
ततो णत्वम् ।) मरिचम् । इत्यमरः ।२।९।३६॥
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
लौहम् । इति जटाधरः ॥ नीलाञ्जनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कालागुरु । इति रत्नमाला ॥

कृष्णः, पुं, (कर्षत्यरीन् महाप्रभावशक्त्या । यद्वा,
कर्षति आत्मसात् करोति आनन्दत्वेन परिण-
मयतीति मनो भक्तानां इति यावत् "कृषे
र्व्वर्णे" । उणां । ३ । ४ । इति बाहुलकात् वर्णं
विनापि । नक् णत्वञ्च । यद्वा, कर्षति सर्व्वान्
स्वकुक्षौ प्रलयकाले । "कर्षणात् कृष्णो रमणात्
रामो स्थापनात् विष्णुः" । इति श्रुते स्तथात्वम् ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यात् परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" ॥
इति श्रीधरस्वामी ॥ तथा च, महाभारते । ५
यानसन्धिपर्व्वणि ७० । ५ ।
"कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्चनिर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः" ॥)
भगवदवतारविशेषः । स च भूभारहरणार्थं द्वाप-
रयुगशेषे भाद्रकृष्णाष्टम्यां रोहिणीनक्षत्रे निशीथे
देवकीगर्भे आविर्भूतः । तस्य जन्मसमयो यथा,
"उच्चस्थाः शशिभौमचान्द्रिशनयो लग्नं वृषो
लाभगो जीवः सिंहतुलालिषु क्रमवशात् पूषो-

शनौरात्रिवः । नैशीथः समयोऽष्टमी बुधदिनं ब्रह्मर्क्षमत्रक्षणे श्रीकृष्णाभिधमम्बुजेक्षणमभूदाविः परं ब्रह्म तत्” ॥ इति खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थः ॥ (यदि च भगवतो विष्णोः कृष्णावतारकालः क्वचित् द्वापरयुगशेषे इत्ययं पाठो लभ्यते तथापि कलावेव कृष्णावतार इत्येव भूरिसम्मतमिति बोध्यम् । तत्र भूरि भूरिप्रमाणानि च सन्ति तेषां कानिचिदत्रोद्धृतानि ।

तद्यथा, ब्रह्मपुराणे,—

“अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे ।
अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

परं कस्मिन्नेव कलौ प्रादुर्बभूव भगवानिति जिज्ञासायां वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशति युगे इत्युक्त्या वर्त्तमानकलेः प्रथम एव निर्णीयते । तथा च उक्तस्याः शशिभौमचान्द्रिशनय इति । खमाणिक्यनामज्योतिर्ग्रन्थोक्तेः कलियुगस्य ६४७ वर्षेषु गतेषु एतत्समयस्य सम्भवः ततः पूर्व्वं कलौ तादृशसमयासम्भवात् । किञ्च राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५१ ।

“शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः” ॥

इत्यनेन कलियुगस्य ६५३ वर्षेषु गतेषु तत्समकालीनयोः कुरुपाण्डवयोरुत्पत्तिः कथिता अतो भगवतः कृष्णस्यापि तत्कालोत्पत्तिकत्वं सूचितम् । अपि च कृष्णस्य नामकरणे यच्च गर्गर्षिराह ततोऽपि कलेरादावेव भगवदाविर्भावः सूच्यते । यथा, भागवते । १० । ८ । ९ ।

“आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ।
शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः” ॥

इदानीं कलावित्यर्थः । तथा, पुराणान्तरे,—

“कृते शुक्लं हरिं विद्यात् त्रेतायां रक्तवर्णकम् ।
द्वापरे पीतवर्णञ्च कलौ कृष्णत्वमागतः” ॥

तथा तत्रैव ११ अध्याये युगावतारकथने ।

“कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ।
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ।
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥

अपि च कृते शुक्ल इत्यादयो ये ये वर्णा निर्णीताः न तु केवलं तेषां बाह्यवर्णत्वेन पर्य्यवसीतत्वं किन्तु युगभेदानुसारेण लोकानां गुणधर्म्मत्वमेव निश्चीयते । यथा, कृते शुक्लं इति कथनात् सत्वगुणः प्रदर्शितः सत्वस्य हि शुक्लत्वं प्रसिद्धं यथा,—

“तत्र सत्वं निर्म्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ !” ॥

त्रेतायां रक्तवर्णकं इत्युक्त्या रजस एव निर्द्देशः कृतः यथा,—

“रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम्” ॥

द्वापरे पीतवर्णं इत्युक्त्या रजोमिश्रिततमसो निर्देशः । यथा,—

“यावच्च रजो वै यदा अन्धकारात्मकेन तमसा संगच्छते तदा ऽस्य घोरमौढ्यादिबहवो दोषा प्रकाशन्ते” ॥ तथा, हरिवंशे वर्णभेदकथने वैश्यत्वप्राप्तिहेतुमाह ।

“गोभ्योवृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युनुजीविनः ।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः” ॥

पीताः रजस्तमःप्रधाना इति तट्टीका ॥

कलौ कृष्णतामागत इत्युक्त्या तु केवलं तमः प्राधान्यनिर्द्देशः यथा,—

“तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व्वदेहिनाम् ।
निद्रा तन्द्रा तथालस्यं प्रमादो दीर्घसूत्रिता” ॥

इत्यतः दुरात्माक्रान्तायाः पृथिव्या भारहरणाय तमःप्रधानां मायामधिष्ठायैव कलावेव भगवतः प्रादुर्भावः सम्भवति ॥

यदा तु शालिवाहनस्य शकाब्दाख्याः प्रचलितुमारब्धास्तदा वै पाण्डुकुलनन्दनमहाराजयुधिष्ठिरप्रवर्त्तिताब्दानां षड्विंशाधिकसार्द्धद्विसहस्राण्येवातीतानि । महाभारतभागवतादिशास्त्रोक्त्या भगवतः कृष्णस्य तृतीयपाण्डवेनार्ज्जुनेन तुल्यवयस्कत्वात् उपर्य्युक्तराजतरङ्गिणीमतानुसारेण च कलेः त्रिपञ्चाशदधिकषट्शतेषु वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिराविर्भावकालः । तद्गणनया हि कलेः सप्तपञ्चाशदधिकेषु षट्शतेषु वर्षेषु गतेष्वेव कथञ्चित् कृष्णावतारसमयो निश्चीयते । किञ्च, एतावदपि निर्द्धारितं यत् विक्रमादित्याब्दा यिषुखीष्टाविर्भावादेकोनाशीतिवर्षान्तरकाल एव प्रवर्त्तितुमारब्धाः । अतः षड्विंशाधिकचतुर्व्विंशतिशतवर्षेभ्य एकोनाशीतिवर्षेषु वियुक्तेषु यिषुखीष्टाविर्भावात् सप्तचत्वारिंशदधिकशतवर्षपूर्व्वमेव युधिष्ठिराविर्भावकालः । ततो नितरामेव यिषुखीष्टात् सप्तचत्वारिंशदधिकषड्विंशतिशतवर्षेभ्यः प्राग्भगवतः कृष्णस्य प्रादुर्भावः कथमपि निरूप्यते ॥)

अधुना अस्य ध्यानम् कथ्यते यथा,—

“स्मरेद्वृन्दावने रम्ये मोहयन्तमनारतम् ।
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षं गोपकन्याः सहस्रशः ॥
आत्मनो वदनाम्भोजे प्रेषिताक्षिमधुव्रताः ।
पीडिताः कामबाणेन चिरमाश्लेषणोत्सुकाः ॥
मुक्ताहारलसत्पीनतुङ्गस्तनभरानताः ।
स्रस्तधम्मिल्लवसना मदस्खलितभाषणाः ॥
दन्तपङ्क्तिप्रभोद्भासिस्पन्दमानाधराञ्चिताः ।
विलोभयन्ती विविधैर्विभ्रमैर्भावगर्व्वितैः ॥
फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसंघावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अस्य पादचिह्नानि यथा,

“चन्द्रार्द्धं कलसं त्रिकोणधनुषी खं गोष्पदं प्रोष्ठिकां
शङ्खं सव्यपदेऽथ दक्षिणपदे कोणाष्टकं स्वस्तिकम् ।
चक्रं छत्रयवाङ्कुशं ध्वजपवी जम्बूर्द्ध्वरेखाम्बुजं
बिभ्राणं हरिमूनविंशतिमहालक्ष्मार्च्चिताङ्घ्रिं भजे” ॥

इति रूपचिन्तामणिः ॥ * ॥ अस्यावतारा असंख्येयाः । तत्र युगावतारास्चत्वारः । यथा,—

“कृते शुक्लश्चतुर्ब्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः ।
कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डकमण्डलुम् ॥
त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्ब्बाहुस्त्रिमेखलः ।
हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥
द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः ।
श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥
नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ।
कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् ॥
यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः” ॥ * ॥

अस्य कल्पावतारा दश यथा । मत्स्यः १ कूर्म्मः २ वराहः ३ नृसिंहः ४ वामनः ५ परशुरामः ६ रामः ७ कृष्णः ८ बुद्धः ९ कल्की १० । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य गुणाश्चतुःषष्टिर्यथा ।

“अयं नेता सुरम्याङ्गः १ सर्व्वसल्लक्षणान्वितः २ । रुचिर-३ स्तेजसा युक्तो ४ बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ ॥ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियम्वदः ९ । वावदूकः १० सुपाण्डित्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ ॥ विदग्ध-१४ श्चतुरो १५ दक्षः १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८ । देशकालसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचि-२१ र्व्वशी २२ ॥ स्थिरो २३ दान्तः २४ क्षमाशीलो २५ गम्भीरो २६ धृतिमान् २७ समः २८ । वदान्यो २९ धार्म्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ ॥ दक्षिणो ३४ विनयी ३५ ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७ । सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्व्वशुभङ्करः ४१ ॥ प्रतापी ४२ कीर्त्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५ । नारीगणमनोहारी ४६ सर्व्वाराध्यः ४७ समृद्धिमान् ४८ ॥ वरीया-४९ नीश्वर-५० श्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः । सदास्वरूपसम्प्राप्तः ५१ सर्व्वज्ञो ५२ नित्यनूतनः ५३ ॥ सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः ५४ सर्व्वसिद्धिनिषेवितः ५५ । अविचिन्त्यमहाशक्तिः ५६ कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ५७ ॥ अवतारावलीबीजं ५८ हतारिगतिदायकः ५९ । आत्मारामगणाकर्षी-६० त्यमी कृष्णे किलाद्भुताः ॥ सर्व्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लोलवारिधिः ६१ । अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ६२ ॥ त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकलकूजितः ६३ । असमानोर्द्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ६४ ॥

लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यं माधुर्य्ये वेणुरूपयोः ।
इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ।
एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः’ । * ॥

अस्य गदा कौमोदकी । खड्गः नन्दकः । धनुः शार्ङ्गम् । शङ्खः पाञ्चजन्यः । चक्रं सुदर्शनः । मणिः कौस्तुभः । वाहनं गरुडः । रथः गरुडध्वजः । रथस्याश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघवाहनपुष्कराः । इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ अस्य पत्न्यः गोलोके वृन्दावने च श्रीराधा । वैकुण्ठे लक्ष्मीः । इति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ द्वारकायां रुक्मिणी १ जाम्बवती २

सत्यभामा ३ कालिन्दी ४ मित्रविन्दा ५ नाग्नजिती ६ भद्रा ७ लक्ष्मणा ८ एताः प्रधानाः। अन्या अपि शताधिकषोड़शसहस्राणि स्त्रियः। इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ व्रजस्थितस्यास्य सखायश्चतुर्व्विधाः। तत्र किञ्चिद्वयसाधिकाः सुहृदो यथा। सुभद्रः १ मण्डलीभद्रः २ भद्रवर्द्धनः ३ गोभटः ४ यक्षेन्द्रभटः ५ भद्राङ्गः ६ वीरभद्रः ७ महागुणः ८ विजयः ९ बलभद्रः १० इत्याद्याः ॥ वयसा न्यूनाः सखायो यथा। विशालः १ वृषभः २ ओजस्वी ३ देवप्रस्थः ४ वरूथपः ५ मणिबन्धः ६ करन्धमः ७ इत्याद्याः ॥ वयसा तुल्याः प्रियसखायो यथा। श्रीदामा १ सुदामा २ वसुदामकः ३ किङ्किणी ४ स्तोककृष्णः ५ अंशुः ६ भद्रसेनः ७ विलासी ८ पुण्डरीकविटङ्काक्षः ९ कलविङ्कः १० इत्याद्याः ॥ पूर्व्वतः श्रेष्ठा आत्यन्तिकरहस्येषु युक्ताः भावविशेषविशिष्टाः प्रियनर्म्मसखायो यथा। सुबलः १ अर्ज्जुनः २ गन्धर्व्वः ३ वसन्तः ४ उज्ज्वलः ५ इत्याद्याः ॥ इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥ * ॥ वृन्दावनस्थितस्य अस्य सख्यः शतकोटयः। तत्र वेदमुनिदेवस्त्रियोऽपि कृष्णाराधनार्थं गोपाङ्गनारूपेण जाताः। व्रजे अस्य नित्यप्रिया यथा। राधा १ चन्द्रावली २ विशाखा ३ ललिता ४ श्यामा ५ पद्मा ६ शैव्या ७ भद्रिका ८ तारा ९ विचित्रा १० गोपाली ११ धनिष्ठा १२ पालिका १३ खञ्जनाक्षी १४ मनोरमा १५ मङ्गला १६ विमला १७ लीला १८ कृष्णा १९ शारी २० विशारदा २१ तारावली २२ चकोराक्षी २३ शङ्करी २४ कुङ्कुमादयः २५। एतासां मध्ये विशाखा ललिता पद्मा शैव्या एताश्चतस्रः सख्यः। अन्या यूथाधिपाः। तासां मध्ये राधादयोऽष्टौ सुभगाः। आसां राधाचन्द्रावल्यौ श्रेष्ठे। अनयोरपि राधाधिका। इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥ अपि च। चन्द्रावली १ सुशीला २ तस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। शशिकला ३ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। चन्द्रमुखी ४ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। माधवी ५ अस्याः सहचर्य्यः एकादशसहस्राणि। कदम्बमाला ६ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। कुन्ती ७ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। यमुना ८ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। जाह्नवी ९ अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि। पद्ममुखी १० अस्याः सहचर्य्यः नवसहस्राणि। सावित्री ११ अस्याः सहचर्य्यः पञ्चदशसहस्राणि। सुधामुखी १२ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। शुभा १३ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। पद्मा १४ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। गौरी १५ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। सर्व्वमङ्गला १६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। सरस्वती १७ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। भारती १८ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। अपर्णा १९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। रतिः २० अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। गङ्गा २१ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। अम्बिका २२ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। सती २३ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। नन्दिनी २४ अस्याः सहचर्य्यः दशसहस्राणि। सुन्दरी २५ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। कृष्णप्रिया २६ अस्याः सहचर्य्यः षोड़शसहस्राणि। मधुमती २७ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। चम्पा २८ अस्याः सहचर्य्यः त्रयोदशसहस्राणि। चन्दना २९ अस्याः सहचर्य्यः चतुर्द्दशसहस्राणि। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥ * ॥ (महादेवः। यथा, महाभारते १३। १७। ४४।

"दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च" ॥)

व्यासः। (अयन्तु द्वैपायनः वासव्यां सत्यवत्यां महर्षेः पराशराज्जातः कृष्णवर्णत्वात् कृष्णकलावतीर्णत्वाद्वा कृष्ण इत्यभिधीयते।

यथा, महाभारते १। १०५। १४।

"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च" ॥)

अर्ज्जुनः। (अयन्तु तृतीयपाण्डवः। अस्य दशनामस्वन्यतमं नाम। यथा, महाभारते ३। ४२। २२।

"कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम।
कृष्णावदातस्य सदा प्रियत्वाद्‌ बालकस्य वै" ॥

कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति। नगन्ताद्‌ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति लुक् ॥) कोकिलः। इति विश्वः ॥ काकः। इति मेदिनी ॥ करमर्दकः। इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णविशेषः। कालवर्णः। तत्पर्य्यायः। नीलः १ असितः ३ श्यामः ४ कालः ५ श्यामलः ६ मेचकः ७ बहुलः ८ रामः ९ शितिः १०। इति जटाधरः ॥ तद्वति, त्रि। इत्यमरः ॥ (कर्षति पापानि शरणागतानां बाहुलकात् कृषेर्नक् वर्णं विनापि णत्वञ्च। परब्रह्म। यथा, पौराणिकीगाथायाम्।

"कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र! महापातककोटयः" ॥

चन्द्रह्रासकरप्रथमादिपञ्चदशकलाक्रियारूपः प्रतिपदादिदर्शान्तात्मकपञ्चदशतिथ्यात्मकः कालभेदोऽर्द्धमासः। यथा, तिथितत्त्वे ३६।

"चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" ॥

कृष्णपक्षाभिमानिदेवताविशेषः। यथा, गीतायाम्।

"धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" ॥

कृष्णसारमृगः। यथा, महाभारते १। १३०। १५।

"धनुश्च सशरं दृष्ट्वा तथा कृष्णाजिनानि च" ॥

अशुभकर्म्म। वेदोक्तासुरविशेषः। अयन्तु इन्द्रेण सगणो निहतः। ऋषिविशेषः। अयन्तु ऋग्वेदस्य अष्टममण्डलस्य ८५—८७ सूक्तानि, तथा दशममण्डलस्य ४२—४४ सूक्तानि च प्रणिनाय ॥ अथर्व्ववेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः। यथा, मुक्तिकोपनिषदि। "गोपालतापनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगारुड़ानामथर्व्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्यकानां उपनिषदां भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः" ॥)

कृष्णकन्दं, क्ली, (कृष्णः कृष्णवर्णः कन्दो यस्य।) रक्तोत्पलम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (कृष्णं अशुभं कर्म्म यस्य।) पापाचारयुक्तः। तत्पर्य्यायः। शिपिविष्टानः २। इत्यमरः। ३। १। ४६ ॥ (श्वेतितुमिच्छति श्वितावर्णे इत्यस्य श्वितेर्दश्वेत्यानच् इत्वं सनो लुक् च इति शिश्विदानः। केचित्तु अकृष्णकर्म्मा इति पठन्ति। अकृष्णं निष्पापत्वात् शुक्लं कर्म्मास्य अकृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मा इत्यर्थः। इति व्याचक्षते। इति भरतः ॥

"शिश्विदानः कृष्णकर्म्मा शुक्लकर्म्मेति कस्यचित्" ॥

इति जटाधरः ॥ क्ली, व्रणानां कृष्णत्वसम्पादकक्रियाविशेषः। यथा, सुश्रुतोक्तौ "अथ व्रणस्योपक्रमा भवन्तीत्युपक्रम्य दारणकर्म्मच्छारकर्म्माग्निकर्म्म कृष्णकर्म्मपाण्डुकर्म्म"। इति ॥)

कृष्णकलिः, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ा इव कलिः कलिका यस्याः।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य शाखा रक्ततण्डुलीयनालवद्ग्रन्थियुक्ता पत्रं क्षुद्रताम्बूलदलवद्भवति। तस्य पुष्पं श्वेतरक्तपीतपाटलवर्णमिलितपञ्चदलं षट्‌केशरमध्यं स्वल्पसद्गन्धयुक्तं अपराह्णे प्रस्फुटति। तस्य वीजं कृष्णमरिचतुल्यं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति। तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजतश्च। इति लोकप्रसिद्धम् ॥ अस्याः पिष्टपत्रमूलादिना व्रणस्फोटनं भवति इति वैद्यकम् ॥

कृष्णकाष्ठं, क्ली, (कृष्णं काष्ठं यस्य।) कालागुरु। इति राजनिर्घण्टः ॥ (अगुरुशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)

कृष्णकेलिः, स्त्री, (कृष्णस्य केलिः क्रीड़ा इव चूड़ा इव पुष्पकलिका यस्याः।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। (अस्याः अन्यद्विवरणं कृष्णकलिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णकोहलः, पुं, (कृष्णकस्य कुत्सितकर्म्मण ऊहं वितर्कं लाति गृह्णातीति। ला + कः।) द्यूतकृत्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णगन्धा, स्त्री, (कृष्णः उग्रो गन्धो यस्याः।) शोभाञ्जनः। इति राजनिर्घण्टः ॥

("इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथातरुः ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते" ॥

इति चरके सूत्रस्थाने १ अध्याये ॥

कृष्णगर्भः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो गर्भः अभ्यन्तरदेशो यस्य।) कट्‌फलः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णचञ्चुकः, पुं, (कृष्णा चञ्चुरस्य। ततः कप्।) चणकः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (चणकशब्दे विवरणमस्य व्याख्येयम् ॥)

कृष्णचतुर्द्दशी, स्त्री, (कृष्णा कृष्णपक्षसम्बन्धिनी चतुर्द्दशी।) कृष्णपक्षीयचतुर्द्दशी। तत्पर्य्यायः। भूतः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृष्णचरः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गौः चरट्।) कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः। इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णचूड़ा, स्त्री, (कृष्णस्य चूड़ेव पुष्पचूड़ा यस्याः।) स्वनामख्यातकण्टकपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं वक-

कृष्णदलवद्भवति । तस्य पुष्पं पीतरक्तवर्णं उपर्य्यधः स्थूलसूक्ष्मदशदलं दीर्घवृन्तं दशदीर्घकेशरमध्यं ईषत्सुगन्धयुक्तञ्च जायते । तत्फलं शिम्बीसदृशं पुष्पं सर्व्वकाले सुलभं वर्षाकाले प्रचुरं भवति । तदुत्पत्तिस्तस्य मूलतो वीजाच्च भवति इति लोकप्रसिद्धम् ॥

कृष्णचूडिका, स्त्री, (कृष्णा चूडा अग्रं यस्याः । ततः कप् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुँचफल इति भाषा ॥)

कृष्णचूर्णं, क्ली, (कृष्णस्य लोहस्य चूर्णम् । दग्धाल्लोहाग्निःसृतकीट्टमित्यर्थः ।) लौहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णजटा, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा जटा यस्याः ।) जटामांसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णजीरकः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो जीरकः ।) कृष्णवर्णस्थूलजीरकः । कालेजीरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सुषवी २ कारवी ३ पृथ्वी ४ पृथुः ५ काला ६ उपकुञ्चिका ७ । इत्यमरः ॥ सुषवी ८ कुञ्चिका ९ । इति तट्टीकायां नयनानन्दः ॥ उपकुञ्चिः १० । इति रत्नमाला ॥ कृष्णा ११ जरणा १२ श्यामो १३ बहुगन्धा १४ । पृथुका १५ पृथिवी १६ भेषजम् १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कणाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ॥
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्ची च कुञ्ची च वृहज्जीरक इत्यपि ॥
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥
ज्वरघ्नं पाचनं बल्यं वृष्यं रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफशोथजीर्णज्वरनाशित्वम् । रुचिचक्षुर्हितकारित्वम् । ग्राहित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स तु स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विधा ॥

कृष्णतण्डुला, स्त्री, (कृष्णः तण्डुलो वीजं यस्याः ।) कर्णस्फोटालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णताम्रं, क्ली, (कृष्णं ताम्रम् । "वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) गोशीर्षचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥

कृष्णतारः, पुं, (कृष्णा तारा यस्य ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णत्रिवृता, स्त्री, (कृष्णा त्रिवृता ।) कृष्णवर्णा त्रिवृत् । काल तेउड़ी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । श्यामा २ पालिन्दी ३ कालमेषिका ४ काला ५ मसूरविदला ६ अर्द्धचन्द्रा ७ सुषेणिका ८ । इति जटाधरः ॥ (अस्या गुणा यथा,
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । विपाकेकटुत्वम् । कफपित्तप्रशमकारित्वम् । रूक्षत्वात् वातकोपनत्वञ्च ॥ इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्याये ॥)

कृष्णदन्ता, स्त्री, (कृष्णः कृष्णवर्णो दन्तः शिखरदेशो यस्याः ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णदन्तविशिष्टे, त्रि । दन्तस्तु मद्यपानादिना कृष्णत्वं प्राप्नोति ॥)

कृष्णदेहः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णो देहो यस्य ।) भ्रमरः । इति सारस्वतः ॥ कृष्णवर्णशरीरे, त्रि ॥

कृष्णद्वैपायनः, पुं, (द्वीपे भव इत्यण् । यद्वा द्वीपः अयनं उत्पत्तिस्थानं यस्य । प्रज्ञाद्यण् । कृष्णश्चासौ द्वैपायनश्चेति ।) वेदव्यासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते १ । १०५ । १३ ।
"ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरुनन्दन ! ।
कृष्णद्वैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम्" ॥
अस्य यमुनाद्वीपोत्पत्तिकथा यथा तत्रैव १ । १०५ । ७—१४ ।
"धर्म्मयुक्तस्य धर्म्मार्थं पितुरासीत्तरी मम ।
सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथमयौवने ॥
अथ धर्म्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः ।
आजगाम तरीं धीमांस्तरिष्यन् यमुनां नदीम् ॥
स तार्य्यमाणो यमुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा ।
सान्त्वपूर्व्वं मुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो मधुरं वचः ॥
तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ! ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥
अभिभूय स मां बालां तेजसा वशमानयत् ।
तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव भारत ! ॥
मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात् स मे मुनिः ॥
ततो मामाह स मुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् ।
द्वीपेऽस्या एव सरितः कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥
पाराशर्य्यो महायोगी स बभूव महानृषिः ।
कन्यापुत्त्रो मम पुरा द्वैपायन इति श्रुतः" ॥
अन्यत् विवरणादिकमस्य व्यासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

कृष्णधत्तूरकः, पुं, (कृष्णवर्णो धत्तूरकः ।) कृष्णवर्णधुस्तूरः । कालधुतुरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः सिद्धः २ कनकः ३ सचिवः ४ शिवः ५ कृष्णपुष्पः ६ विषारातिः ७ क्रूरधूर्त्तः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कान्तिकारित्वम् । त्रणात्तित्वग्दोषखर्ज्जुकण्डूतिज्वरभ्रमनाशित्वञ्च ॥ "सितनीलकृष्णलोहितपीतप्रसवाश्च सन्ति धत्तूराः । सामान्यगुणोपेतास्तेषु गुणाढ्यस्तु कृष्णकुसुमः स्यात्" ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपर्णी, स्त्री, (कृष्णवर्णानि पर्णानि यस्याः ।) कालतुलसी । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपक्षः, पुं, (कृष्णस्तमसावृतश्चन्द्रक्षयात्मकः पक्षः ।) असितपक्षः । स तु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तानि पञ्चदश दिनानि । यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ॥
"तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥
पक्षत्रयाद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ।
दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके" ॥

कृष्णपाकः, पुं, (पच्यतेऽसौ । पच + घञ् । पाकः फलम् । कृष्णः कृष्णवर्णः पाकः फलं यस्य ।) करमर्द्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णपाकफलः, पुं, (कृष्णपाकरूपं फलं यस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥

कृष्णपिङ्गला, स्त्री, ("वर्णो वर्णेन" । २ । १ । ६९ । इति कर्म्मधारयः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कृष्णपिङ्गलवर्णयुक्ते, त्रि ।
ॐ "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
ऊर्द्धलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः" ॥)

कृष्णपिण्डीतकः, पुं, (कृष्णः पिण्डीतकः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । वराहः २ कृष्णपिण्डीरः ३ । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिण्डीरः, पुं, (कृष्णः पिण्डीरः ।) कृष्णपिण्डीतकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णपिपीली, स्त्री, (कृष्णा पिपीली ।) कृष्णवर्णपिपीलिका । कालपिपीड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ कृत्तवक्त्रा ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णपुष्पः, पुं, (कृष्णं पुष्पं यस्य ।) कृष्णधत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णधत्तूरशब्देऽस्य पर्य्याया ज्ञेयाः ॥)

कृष्णपुष्पी, स्त्री, (कृष्णपुष्प + जातित्वात् ङीष् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णफलः, पुं, (कृष्णं उग्रं कुत्सितं वा फलं अस्य ।) करमर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णफलपाकः, पुं, (कृष्णं फलरूपेण पाको यस्य ।) करमर्दकः । इति द्विरूपकोषः ॥

कृष्णफला, स्त्री, (कृष्णं फलं यस्याः ।) सोमराजी इत्यमरः । २ । ४ । ९६ ॥ (कोलशिम्बी । आल्कुशी इति भाषा । छोट जाम इति भाषा । अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"सूक्ष्मकृष्णफला जम्बू दीर्घपत्रा च मध्यमा" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ कोलशिम्बिः ॥ सुवरा शेगिड़ इति भाषा ॥ अस्याः पर्य्याया ।
यथा,—
"कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपट्टिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभूमः, पुं, (कृष्णा कृष्णवर्णा भूमिर्मृत्तिका यत्र देशे । समासे अच् ।) कृष्णवर्णमृत्तिकायुक्तो देशः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णभूमिजा, स्त्री, (कृष्णाया भूमेर्जायते इति । जन + डः । ततष्टाप् ।) गोमूत्रिकाख्यतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णभेदा, स्त्री, (कृष्णवर्णेन भेदश्छेदोऽस्याः ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्याः पर्य्याया यथा ॥
"कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णभेदी, स्त्री, (कृष्णेन वर्णेन भेदोऽस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कटुकी । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (कटुकीशब्देऽस्या गुणपर्य्याया बोद्धव्याः ।)

कृष्णमुद्गः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः निकृष्टो वा मुद्गः वनजातत्वात् ।) मुद्गविशेषः । कालमुग् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वासन्तः २ माधवः ३ सुराष्ट्रजः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । बल-

वीर्य्याकृपुष्टिदातृत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथाह भावप्रकाशः ।
"मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥
मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्व्वः पूर्व्वो लघुः स्मृतः ॥
सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः ।
चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः" ॥)

कृष्णमूली, स्त्री, (कृष्णं मूलमस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) शारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्, स्त्री, (कृष्णा मृत् मृत्तिका ।) कालमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । श्यामाभूमिः २ । अस्या गुणाः । क्षतदाहास्रप्रदरश्लेष्मपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णमृत्तिकः, पुं, (कृष्णा मृत्तिका भूमिर्यत्र ।) कृष्णभूमः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णरक्ता, स्त्री, (कृष्णा सती रोहतीति । रुह + कः ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णरूप्यः, त्रि, (कृष्णस्य भूतपूर्व्वा गौः भूतपूर्व्वो रूप्यः । कृष्णचरः । कृष्णस्य भूतपूर्व्वो गवादिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

कृष्णलकः, पुं, (कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्यार्द्धफलेऽसिध्मादित्वात् लच् । ततः स्वार्थे कन् ।) गुञ्जा । परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १७ ।
"पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श" ॥

कृष्णलवणं, क्ली, (कृष्णं लवणम् ।) सौवर्च्चललवणम् । काचलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुड़े १८४ अध्याये ।
"सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम्" ॥
अस्य पर्य्याया यथा । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"रुचकं कृष्णलवणमक्षं सौवर्च्चलञ्च तत्" ॥)

कृष्णला, स्त्री, (कृष्णल + टाप् ।) गुञ्जा । इत्यमरः । २ । ४ । ९८ ॥ (क्ली, परिमाणविशेषः ।
यथा, मनुः । ८ । १३४ ।
"सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श" ॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यद्व्याख्यातं तद्यथा ।
"गौरसर्षपाः षट् मध्यो न स्थूलो नापि सूक्ष्मो यवो भवति । त्रिभिर्यवैः कृष्णलं रत्तिकेति प्रसिद्धं पञ्चभिः कृष्णलैर्माषः षोड़शमाषाः सुवर्णः स्यात्" ॥
अस्याः पर्य्याया यथा ।
"साकुष्ठा कृष्णला गुञ्जा रक्तिका काकचिन्तिका ।
काकादनी काकतिक्ता काकजङ्घा शिखण्डिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णलोहं, क्ली, (कृष्णं लोहम् ।) अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
("त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ अध्याये ॥)

कृष्णलोहितः, पुं, (कृष्णः लोहितश्च । "वर्णो वर्णेन" २ । १ । ६९ । इति समासः ।) कृष्णरक्तमिश्रवर्णः । धूम्रवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः १।५।१६ ।

कृष्णवक्त्रः, पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।) वानरः । इति हलायुधः ॥

कृष्णवर्त्मा, [न्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं वर्त्म यस्य वायुप्रसारितधूमपथाभ्यन्तर एव गतिरस्येति भावः ।) अग्निः । (यथा, महाभारते १ । ८५ । १२ ।
"हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" ॥) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (कृष्णं अपवित्रं कर्म्म आचरणं यस्य ।) दुराचारः । राहुः । इति मेदिनी ॥ (कृष्णः वासुदेवः परब्रह्म इत्यर्थः वर्त्म गतिर्यस्य । ब्रह्मनिष्ठपुरुषः । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कृष्णवल्ली, स्त्री, (कृष्णा वल्ली ।) कृष्णार्जकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सारिवाविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कृष्णवल्लिका, स्त्री, (कृष्णा वल्लिका ।) जतुका लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवर्व्वरकः, पुं, (कृष्णः वर्व्वरकः ।) वर्व्वरवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ॥
(वर्व्वरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कृष्णवानरः, पुं, (कृष्णः वानरः ।) कालवानरः । तत्पर्य्यायः । गोलाङ्गूलः २ गौरास्यः ३ कपिः ४ कृष्णमुखः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णवीजं, क्ली, (कृष्णं वीजं यस्य ।) कालिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कालिन्दं तरवूज इति लोके । अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा ।
"कालिन्दकृष्णवीजं स्यात् कालिङ्गञ्च सुवर्त्तुलम् ।
कालिन्दं ग्राहिदृक्पित्तशुक्रहृच्छीतलं गुरु ।
पक्वन्तु सोष्णं सक्षारं पित्तलं कफवातजित्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णवीजः, पुं, (कृष्णं उग्रं वीजं यस्य ।) रक्तशिग्रुवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कृष्णवृन्ता, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ।) पाटलावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"पाटलिः पाटला मोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात् पाटला सिता" ॥
इति च तस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माषपर्णी । इति मेदिनी (अस्याः पर्य्याया यथा ।
"सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माषपर्णी महासहा ।
कृष्णवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ * ॥ गम्भारीवृक्षः ।
अस्य पर्य्याया यथा ।
"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ॥
काश्मीरी काश्मरीहीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी ।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकाऽपि च" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणाश्चास्याः पाटलामाषपर्णीगम्भारीशब्देषु व्याख्येयाः ॥)

कृष्णवृन्तिका, स्त्री, (कृष्णं वृन्तं अस्याः ततः संज्ञायां कन् ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । पेटिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

कृष्णशारः, पुं, (कृष्णः शारः शवलश्च ।) कृष्णसारमृगः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कृष्णशालिः, पुं, (कृष्णः शालिधान्यविशेषः ।) काल धान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कालशालिः २ श्यामशालिः ३ सितेतरः ४ । अस्य गुणाः । त्रिदोषदाहनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यवर्द्धनत्वम् । वर्णकान्तिबलकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिग्रुः, पुं, (कृष्णः रूक्षगुणयुक्तः शिग्रुः ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णशिम्बिका, स्त्री, (कृष्णा कृष्णवर्णा शिम्बिका कुत्सिता शिम्बिका वा ।) कृष्णवर्णशिम्बी । काल शिम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काकाण्डी २ । इति रत्नमाला ।
(अस्या गुणा गाम्भारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥
"सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ।
यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना
ज्ञेया कटूष्णा रसपाकयोश्च" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

कृष्णशृङ्गः, पुं, (कृष्णं शृङ्गं विषाणो यस्य ।) महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णसखः, पुं, कृष्णस्य सखा । ("राजाहःसखिभ्यष्टच्" । ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) अर्ज्जुनः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (अर्ज्जुनवृक्षः ॥)

कृष्णसखी, स्त्री, (कृष्णस्य सखी । द्रौपदी । सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी पञ्चालराजदुहिता । कृष्णस्य सखी सहचरी इव कृष्णवर्णत्वात् ।) जीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कृष्णसर्षपः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः सर्षपः ।) राजसर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"क्षवः क्षताभिजनकः कृमिकृत् कृष्णसर्षपः" ॥
अस्य गुणाश्च ।
"अति तीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णसारः, पुं, (कृष्णश्चासौ सारः शवलश्चेति ।) हरिणभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । १० । कालसार इति भाषा ॥ (यथा, मनौ २ । २३ ।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः" ॥)
अस्य मांसगुणाः । संग्राहित्वम् । रुचिबलकारित्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ स्नुहीवृक्षः । शिंशपावृक्षः । इति मेदिनी ॥ खदिरवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृष्णसारङ्गः पुं, कृष्णवर्णः सारङ्गो मृगः । कृष्णसारः । (यथा, कात्यायनश्रौतवचने । ७ । ९ । २१ ।
"कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गम्" ॥
तथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । २ । ४ । १२ । "कृष्णसारङ्गः स्यादित्याह यदि कृष्णसारङ्गं न विन्देत अथो अपि लोहितसारङ्गम्" । "कृष्णसारङ्गः श्यामशवलः" । इति भाष्यम् । पक्षे चरमश्च ।
यथा, "कृष्णः पिङ्गमिश्रवर्णः तद्रूपं तत्सदृशं

यदि चेत् न विन्देत लभेत अथो अपि तर्हि लोहितसारङ्गं सगुणभावं उपासीत इत्यर्थः ॥)

कृष्णसारथिः, पुं, अर्ज्जुनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कृष्णः सारथिः युद्धे सहायोऽस्य इति विग्रहे।) पार्थः। (स तु तृतीयपाण्डवः। भारतीयमहायुद्धे पार्थप्रार्थनया श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्याङ्गीकारः। यथा, महाभारते। ५। ७। ३५-३८।

अर्ज्जुन उवाच।

"भवान् समर्थस्तान् सर्व्वान् निहन्तुं नात्र संशयः।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ! ॥
भवांस्तु कीर्त्तिमान् लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥
सारथ्यन्तु त्वया कार्य्यं इति मे मानसं सदा।
चिररात्रेप्सितं कामं तद्भवान् कर्त्तुमर्हति ॥

वासुदेव उवाच।

उपपन्नमिदं पार्थ! यत् स्पर्द्धेथा मया सह।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव" ॥)

कृष्णसारा, स्त्री, (कृष्णसार + अजादित्वात् टाप्।) शिंशपावृक्षः। इति रत्नमाला ॥ (अस्याः पर्य्यायाः यथा,
"शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा गुरुः।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्त्तिता" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कृष्णस्कन्धः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः स्कन्धो यस्य।) कालस्कन्धः। तमालवृक्षः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कृष्णा, स्त्री, (कृषे र्णक् णत्वं ततः टाप्।) द्रौपदी। (सा तु पञ्चपाण्डवमहिषी। कृष्णवर्णत्वादेव अस्याः नाम तथा जातम्। यथा, महाभारते १। १६८। ४४।
"कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः।
तथा तन्मिथुनं यज्ञे द्रुपदस्य महामखे" ॥)
नीलीवृक्षः। पिप्पली। (अस्याः पर्य्याया यथा।
"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) द्राक्षा। इति मेदिनी ॥ नीलपुनर्नवा। कृष्णजीरकः। गम्भारी। कटुका। सारिवाविशेषः। राजसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्पटी। इति भावप्रकाशः ॥ काकोली। सोमराजी। इति जटाधरः ॥ (द्वादशप्रकारायां जलौकसां मध्ये सविषप्रकारीयजलौकोविशेषः। तस्य लक्षणं यथा।
"तालक्षनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १३ अध्याये ॥)

कृष्णागुरु, क्ली, (कृष्णं कृष्णवर्णं अगुरु।) कृष्णवर्णसुगन्धिकाष्ठविशेषः। तत्पर्य्यायः। अगुरु २ प्रवराम् ३ विश्वधूपकम् ४ शीर्षम् ५ कालागुरु ६ कोषम् ७ वसुकम् ८ कृष्णकाष्ठम् ९ धूपार्हम् १० वक्षरम् ११ मिश्रवर्षम् १२ गन्धम् १३। (यथा, भविष्यपुराणे व्यासतत्त्वोपदेशे।
"विक्रिय कृष्णागुरुका वाजपेयफलं लभेत्" ॥)
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। लेपे शीतलत्वम्। पाने पित्तहरत्वम्। केषाञ्चित् मते त्रिदोषघ्नत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः। अथ अगुरु कृष्णागुरु।
"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योङ्गजं तथा।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्य्यकम्।
अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलम् ॥
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् ॥
कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

कृष्णाचलः, पुं, (कृष्णस्य प्रियः अचलः पर्व्वतः। तद्वसतेस्तथात्वम्।) रैवतपर्व्वतः। इति जटाधरः ॥ (अस्मिन्नेव गिरौ भगवतः कृष्णस्य द्वारकाधाम। इति पुराणप्रसिद्धम् ॥)

कृष्णाञ्जनी, स्त्री, (अज्यतेऽनया इति। अन्ज् + करणे ल्युट् ततो ङीप्। कृष्णा कृष्णवर्णा अञ्जनी।) कालाञ्जनीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णानदी, स्त्री, (कृष्णा इत्याख्याता नदी।) नदीभेदः। तत्पर्य्यायः। कृष्णसमुद्भवा २ कृष्णवेण्या ३ कृष्णगङ्गा ४। (यथा, महाभारते ६। ९। ३३।
"सदा निरामयां कृष्णां मन्दगां मन्दवाहिनीम्" ॥
अस्य जलगुणाः। स्वच्छत्वम्। पथ्यत्वम्। दीपनत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णाभा, स्त्री, (कृष्णा सती आभाति। आ + भा + कः। ततष्टाप्।) कालाञ्जनी। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णामिषं, क्ली, (कृष्णं कृष्णेन इत्यर्थः आमिषति स्पर्द्धते वर्णेन। आ + मिष + कः।) कृष्णायसम्। इति हेमचन्द्रः ॥

कृष्णायसं, क्ली, (कृष्णं कालं आयसम्।) स्वार्थे अण्।) कृष्णवर्णलौहम्। इति रत्नमाला ॥

कृष्णार्चिः, [स्] पुं, (कृष्णं कृष्णवर्णं अर्च्चिर्यस्य कृष्णवर्णधूमेन सह अर्च्चिर्यस्येति वा।) अग्निः। इति भूरिप्रयोगः ॥

कृष्णार्जकः, पुं, (कृष्णः अर्जकः वनवर्व्वरः।) कालतुलसी। तत्पर्य्यायः। कालमालः २ मालुकः ३ कृष्णमालुकः ४ कृष्णमल्लिका ५ गरघ्नः ६ वनवर्व्वरः ७ वर्व्वरी ८ जातिः ९। (अन्ये पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"कृष्णार्ज्जकः कृष्णवल्ली कालमालः करालकः" ॥)
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातामयनेत्ररोगनाशित्वम्। रुचिसुखप्रसवकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णालुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः आलुः।) नीलालुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृष्णावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति। आ + वस + अधिकरणे घञ्। कृष्णस्य आवासः आलयः।) अश्वत्थवृक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥ (रैवतपर्व्वतः ॥ इति भारतम् ॥ अश्वत्थशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृष्णाश्रितः, त्रि, (कृष्णं आश्रितः प्राप्ताश्रयः।) यस्य आश्रयः कृष्णः सः। इति मुग्धबोधम् ॥

कृष्णिका, स्त्री, (कृष्णेव इति। कृष्ण + संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम्। यद्वा, कृष्णवर्णा भूमाऽस्त्यस्य इति ठन् टाप् च।) राजिका। इत्यमरः। २। ९। १९ ॥ राइ सर्षा इति भाषा ॥
("कृष्णिका राजिकासुरी कुष्ठकी राजसर्षपः" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
श्यामापक्षिणी। तस्या नामानि यथा,
"श्यामा वराही शकुनी कुमारी
दुर्गा च देवी चटिका तथोमा।
त्वं पीतकी पाण्डविका त्वमेव
त्वं कृष्णिका त्वं मितपक्षिणी च ॥
त्वं ब्रह्मपत्नी शकुनेकदेवी
धनुर्द्धरी पार्थसमूहमाता।
प्रत्यक्षरूपा भगवत्यथोमा
नमोऽस्तु तुभ्यं कुरु मेऽर्थसिद्धिम्" ॥
इति वसन्तराजशाकुनम् ॥

कृष्णोक्षुः, पुं, (कृष्णः कृष्णवर्णः इक्षुः।) इक्षुभेदः। काजली आक् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। श्यामेक्षुः २ कोकिलेक्षुकः ३ कोकिलाक्षः ४ कान्तारकः ५। इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। पाके मधुरत्वम्। स्वादुत्वम्। सुहृद्यत्वम्। कटुत्वम्। रसाढ्यत्वम्। त्रिदोषहारित्वम्। समवीर्य्यं वङ्गवीर्य्यसुवर्णदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य भावप्रकाशोक्तगुणाः कान्तारशब्दे द्रष्टव्याः ॥

कृष्णोदुम्बरिका, स्त्री, (कृष्णस्य काकस्य प्रिया उदुम्बरिका। यद्वा कृष्णा कृष्णवर्णा उदुम्बरिका।) काकोदुम्बरिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

कृसरः, पुं, (कृ कृ अकरणे + "कृधूमादिभ्यः कित्"। उणां ३। ७३। इति सरन् किच्च। बाहुलकात् न षत्वम्।) कृशरः। इति जटाधरः ॥ (यथा, छन्दोगपरिशिष्टे—
"तिलतण्डुलसम्पक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" ॥
खिचुड़ी इति भाषा। यथा, च मनौ ५। ७।
"वृथा कृसरसंयावं पायसापूपमेव च।
अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ॥)

कॄ, श विक्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-सकं-सेट्।) श, किरति। अस्यापि निष्ठायां कीर्णं इति। सूत्वाद्योदिदित्यत्र मूर्द्धन्यगंनसामर्थ्यात् येन केनापि प्रकारेण रेफान्तात्निष्ठातस्य न इति व्याख्यानात् ऋदिरणाविति इरि उरि च कृते रान्तत्वात् निष्ठा तस्य न स्यात्। एवं गॄ श निगरणे इत्यादेरपि गीर्णं इत्यादि बोध्यम्। इति दुर्गादासः ॥

कॄ, ञ गि हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या—उभं—सकं—सेट्।) ञ गि, कृणाति कृणीते। कीर्णः किर्णिः। इति दुर्गादासः ॥

कॄ, क उ विज्ञाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा—आत्मं—सकं—सेट्।) क उ, कारयते। इति दुर्गादासः ॥

कॄत्, क संशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा—परं—सकं—सेट्।) दीर्घी। क, कीर्त्तयति च

गोष्ठीषु यद्गुणगानप्रयोगणाः । कीर्त्तादिशब्दस्य नित्यत्वेऽपि कृतपाठः कीर्त्तादिशब्दस्य व्यभिचारसूचनार्थः तेन अचीकृतदिति सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

कॢप्तः, त्रि, कल्पनार्थकृपधातोः कर्म्मणि क्ते कृपादेशः । नियतः । कृतकल्पनः । कल्पनं सामर्थ्यं तद्विशिष्टः । यथा, "अवश्यकॢप्ताभिः पर्व्वतत्वचत्वरत्वादितत्तद्धर्म्मावच्छिन्नाधिकरणताव्यक्तिभिरेवोपपत्तौ" । इति जगदीशः ॥ (यथा, मनौ । ११ । २७ ।

"इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्व्वपेदब्दपर्य्यये ।
कॢप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे" ॥)

कॢप्तकीला, स्त्री, (कॢप्तं कीलयति । कील् + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) व्यवस्थापत्रम् । तत्पर्य्यायः । पट्टोलिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कॢप्तधूपः, पुं, (कॢप्तः कृतः धूपो येन गन्धद्रव्यविशेषेण ।) सिह्लकः । इति जटाधरः ॥ (कॢप्तश्चासौ धूपश्चेति विग्रहे कृत्रिमो धूपः ॥)

कॢप्तिकः, त्रि, (कॢप्तं मूल्यदानेन सत्त्वं देयत्वेनास्त्यस्य । कॢप्त + ठन् ।) क्रीतः । इति हलायुधः ॥

केकयः, पुं, (केकयस्तदाख्यया प्रसिद्धः प्रदेशो राज्यत्वेनास्त्यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । इति श्रीभागवतम् ॥ (स तु केकयदेशाधीश्वरः दशरथश्वशुरश्च । यथा, रामायणे १ । १३ । २३ ।

"तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्म्मिकम् ।
श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्त्रन्तमिहानय" ॥

जनपदवाच्ये तु बहुवचनान्तः । यथा, महाभारते । ६ । जम्बूखण्डविनिर्म्माणपर्व्वणि ९ । ४८ ।

"उपावृत्तानुपावृत्ताः सुराष्ट्राः केकयास्तथा" ॥)

केकयी, स्त्री, (केकयस्यापत्यं स्त्री । सङ्कोचे मानाभावात् केकयाज्जन्यजनकभावेऽपि पुंयोग इति पुंयोगादाख्यायां ङीष् ।) दशरथराजपत्नी । सा तु केकयराजपुत्त्री भरतमाता च । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।

"सत्कृत्य केकयीपुत्त्रं केकयो धनमादिशत्" ॥)

केकरः, त्रि, (के शिरसि मूर्द्ध्नि इत्यर्थः करं नेत्रतारा शीलमस्य । "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" । ३।२।२०। इति टः । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" ।६।३।९। इत्यलुक् ॥) वलीरः । इत्यमरः । २ । ६ । ४९ ॥ टेरा इति भाषा । (यथा, मनौ ।

"पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा" ॥

चतुर्वर्णात्मकमन्त्रः ॥ यथा, विश्वसारतन्त्रे । "चतुर्वर्णस्तु केकरः" ॥)

केका, स्त्री, (के मूर्द्ध्नि कायति । कै + कः टाप् । अलुक् समासः । यद्वा, अन्येभ्योऽपीति कर्म्मणि डः । "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ९ । इत्यलुक् ।) मयूरवाणी । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ (यथा, रघौ १ । ३९ ।

"षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः" ॥)

केकावलः, पुं, (केकां ध्वनिविशेषं वलते वृणातीति । केका + वल् + अच् । यद्वा, केका + अस्त्यर्थे बाहुलकात् वलच् प्रत्ययः ।) मयूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केकी, [न्] पुं, (केका ध्वनिभेदः अस्यास्तीति । व्रीह्यादित्वेति इनिः ।) मयूरः । इत्यमरः २ । ५ । ३० ॥ (यथा, काशीखण्डे । ३ । ७१ ।

"केकी केकां परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात् ।
चकोरश्चन्द्रिकाभोक्ता नक्तव्रतमिवास्थितः" ॥)

केकेयी, स्त्री, (कैकेयी पृषोदरात् एकारत्वम् ।) केकयी । इति शब्दरत्नावली ॥

केचन, अव्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते "किमः क्यन्ताच्चिच्चनौ" । इति चनप्रत्ययः ।) केचित् । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ५९ ।

"पूर्व्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन" ॥)

केचित्, अव्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किमः क्यन्ताच्चिच्चनौ" । इति चित् प्रत्ययः ।) केचन । इति व्याकरणम् । कोन व्यक्तिरा इति भाषा ॥ (यथा, रामगीतायाम् । १४ । "केचिद्वदन्तीति वितर्कवादिनः" । केचित्कालापकोविदाः इति रामतर्कवागीशः ॥)

केचुकं, क्ली, (कचु + स्वार्थे कन् । पृषोदरात् एत्वे साधुः ।) कचुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केणिका, स्त्री, (के शिरसि कुत्सितो वा अणकः ततः टाप् अत इत्वम् । स्त्रीत्वं लौकिकम् ।) पटकुटी । इति हेमचन्द्रः ॥ कानात् इति भाषा ॥

केत, त् क मन्त्रणे । निःश्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् । मन्त्रणे निमन्त्रणे । अचिकेतत् । निःश्रावणं समयोद्घाषणम् । इति दुर्गादासः ॥

केतकः, पुं, (कित निवासे + ण्वुल् ।) केतकीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः ६ । १७ ।

"विलासिनीविभ्रमदन्तपत्त्र-
मापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः" ॥

अस्य पर्य्याया गुणाश्च यथा,—

"केतकः सूचिकापुष्पो जम्बुकः क्रकचच्छदः" ॥
"केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

केतकी, स्त्री, (केतक + गौरादित्वात् ङीष् ।) पुष्पवृक्षविशेषः । केया इति भाषा ॥ (यथा, भ्रमराष्टके । १ ।

"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात" ॥)

तत्पर्य्यायः । सूचीपुष्पः २ हलीनः ३ जम्बुलः ४ । इति रत्नमाला ॥ केतकः ५ सूचिकापुष्पः ६ जम्बुकः ७ क्रकचच्छदः ८ । इति भावप्रकाशः ॥ तीक्ष्णपुष्पा ९ विफला १० धूलिपुष्पिका ११ मेध्या १२ कण्टदला १३ शिवद्विष्टा १४ नृपप्रिया १५ क्रकचा १६ दीर्घपत्रा १७ स्थिरगन्धा १८ गन्धपुष्पा १९ इन्दुकलिका २० दलपुष्पा २१ पांशुला २२ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कफनाशित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः । वर्ण्यत्वम् । केशदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च ॥ हेमाभायास्तस्या गुणाः । मदनोन्मादकत्वम् । वृंहणत्वम् । सौख्यकारित्वञ्च ॥ तस्याः स्तनगुणाः । अतिशिशिरत्वम् । कटुत्वम् । पित्तकफापहत्वम् । रसायनत्वम् । वर्णदेहदार्ढ्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

केतनं, क्ली, (कित् निवासादर्थेषु + कर्म्मभावकरणाधिकरणादिषु यथायथं ल्युट् ।) ध्वजः । (यथा, रघुवंशे ९ । ३९ ।

"अपतुषारतया विशदप्रभैः
सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।
कुसुमचापमतेजयदंशुभि-
र्हिमकरो मकरोर्ज्जितकेतनम्" ॥)

कार्य्यम् । निमन्त्रणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ११२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ११० ।

"प्रतिगृह्य द्विजो विद्वान् एकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" ॥)

चिह्नम् । गृहम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, रामायणे १ । ७४ । ८ ।

"स त्वं धर्म्मपरो भूत्वा काश्यपाय वसुन्धराम् ।
दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः" ॥)

स्थानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ । ९ ।

"एतद्राजासनं सर्व्वभूभृत्संश्रयकेतनम्" ॥)

केतुः, पुं, नवग्रहान्तर्गतग्रहविशेषः । स तु राहोः शरीरम् । तत्पर्य्यायः । शिखी २ । इति दीपिका ॥ अयं पापग्रहः । यथा,—

"अर्द्धा नेन्द्वर्कसौरारास्तः पापाः सौम्यास्तथापरे ।
पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ" ॥ इति ॥

अयन्तु जन्मराश्यपेक्षया षष्ठत्रिदशमैकादशस्थानस्थितश्चेत् शुभः । यथा,—

"केतूपप्लवभौममन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभास्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः" ॥

इति ॥ * ॥ अस्य त्रिकोण उच्चस्वगृहशत्रुमित्रसमनीचा यथा,—

"सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंज्ञं
मीनो गृहं युग्मशानी विपक्षौ ।
सूर्य्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ षट् शिखिनः परांशाः" ॥ इति ॥

"स्त्रोत्रात्तु सप्तमं नीचं प्रागवद्भाविर्विनिर्द्दिशेत्" ॥ इति ॥ * ॥ अस्य रिष्टिर्यथा,—

"केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः ।
रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा प्राणैः संत्यज्यते चाशु" ॥

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य दशाफलं केरलीनामग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथातः केतुचाराध्यायो व्याख्यायते । तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह ।

"गार्गीयं शिखिचारं पराशरमसितदेवलकृतञ्च ।
अन्यांश्च बहून्दृष्ट्वा क्रियतेऽयमनाकुलश्चारः" ॥

गार्गीयं गर्गप्रोक्तं केतूनां चारं तत् पराशरेण कृतं असितनामाचार्य्येण कृतं देवलविरचितं एतान् केतुचारान् अवलोक्य तथान्यानपि काश्यपवृद्धगर्गनारदवज्रादिविरचितान् बहून् दृष्ट्वा मया अयं

ज्ञानाकुलो निःसन्देहः केतुचारः क्रियते ॥ * ॥

अथोदयास्तमयलक्षणमाह ।

“दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरीक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात्” ॥

अस्य केतोर्दर्शनं उदयः अस्तमयोऽदर्शनं गणितविधानेन ज्ञातुं न शक्यते । यस्मात् केतवस्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः । दिवि आकाशे भवा दिव्याः । अन्तरीक्षे भवा आन्तरीक्षाः । ग्रहनक्षत्रस्थानं विहायान्यत्र आकाशे ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । भूमौ भवाः भौमाः । इति केतोरुत्पातरूपत्वात् एषामुदयास्तमयौ न ज्ञायेते इति ॥ * ॥

अथ केतूनां दिव्यवर्ज्जितानां अन्येषां स्वरूपमाह ।

“अकृताशेऽनलरूपं यस्मिंस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् । खद्योतपिशाचालयमणिरत्नादीन् परित्यज्य” ॥

अकृताशे अनलवर्ज्जिते यस्मिन् देशे अनलरूपमग्निरूपं दृश्यते यत् तदेव केतुरूपमुक्तम् । किन्तु खद्योत इन्द्रगोपकक्रमिविशेषः । पिशाचालयं यक्षस्थानम् । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । रत्नानि मरकतप्रभृतीनि । आदिग्रहणादन्यान्यपि काष्ठप्रभृतीनि तेजोरूपाणि एतान् त्यक्त्वा । यत एषां स्वभावादेवानलरूपमकृताशे दृश्यते अतो न तत् केतुरूपमिति ॥ * ॥

अथ दिव्यान्तरीक्षभौमानां केतूनां लक्षणमाह ।

“ध्वजशस्त्रभवनतरुतुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरीक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमाः स्युरतोऽन्यथा शिखिनः” ॥

ध्वजश्चिह्नम् । शस्त्रमायुधादि । भवनं गृहम् । तरुर्वृक्षः । तुरगोऽश्वः । कुञ्जरो हस्ती । आदिग्रहणादन्येषु चतुष्पदेषु ये दृश्यन्ते ते आन्तरीक्षाः । दिव्या नक्षत्रस्थाः । अतोऽस्मादुक्तादन्यथा भूमौ ये दृश्यन्ते ते भौमाः । शिखिनः केतवः इति ॥ * ॥

अथ केतूनां संख्यानं मतान्तरेणाह ।

“शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतुम्” ॥

एके पराशरादयः एकाधिकं शतं केतूनां कथयन्ति । तथा च पराशरः । “शतमेकोत्तरं केतूनां भवन्ति तेषां षोडश मृत्युनिश्वासजाः । द्वादशादित्यसम्भवाः । दश दक्षमखविलयने रुद्रक्रोधजाः । सप्त पैतामहाः । पञ्चदश ऋषेरौद्दालिकस्य पुत्राः । सप्तदश मरीचिकश्यपललाटजाः । पञ्च च प्रजापतिसहजाः । त्रयो विभावसुजाः । धूमोद्भवश्चैकः । चतुर्दश मथ्यमानेऽमृते सोमेन सह सम्भूताः । एकस्तु ब्रह्मकोपजः” इति ॥ * ॥ अपरे गर्गादयः सहस्रं केतूनां वदन्ति ।

तथा च गर्गः ।

“अनित्योदयचाराणामशुभानाञ्च दर्शनम् । आगन्तूनां सहस्रं स्यात् ग्रहाणां सन्निबोध मे” ॥

बहुरूपमेकमेवेति नारदाख्यो मुनिरेकमेव केतुं बहुरूपं प्राह । तन्मते एक एव केतुस्तस्य बहूनि रूपाणि स एव दिव्यान्तरीक्षभौम इत्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

“दिव्यान्तरीक्षभौमस्तु एकः केतुः प्रकीर्त्तितः ।

केतुः

शुभाशुभफलं लोके ददात्यस्तमयोदयैः” इति ॥ * ॥

एवं मतान्तराण्युक्त्वा स्वसिद्धान्तमाह ।

“यद्येको यदि बहवः किमनेन फलन्तु सर्व्वथा वाच्यम् । उदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैः” ॥

यद्येक एव केतुः यदि वा बहवः केतवः किमनेन । सर्व्वथा तेषामुदयास्तमयैः स्थानैः स्पर्शैराधूपनैर्वर्णैश्च शुभाशुभं फलं पुनर्वक्तव्यम् । उदयः कस्यां दिश्युदितः । अस्तमयः कस्यामेवास्तमितः । स्थानं यथा कस्मिन्नाकाशभागे कस्य नक्षत्रस्य वा समीपे उदितोऽस्तमितश्च । स्पर्शनं केतुना ग्रहो नक्षत्रं वा स्पृष्टम् । आधूपनं कोऽपि शिखयाभिधूपितः । वर्णाः सितरक्तपीतकृष्णादिकाः । एवमादिभिस्तस्य फलं वाच्यं तस्मादेको बहवो वा भवन्तु का नः क्षतिरिति ॥ * ॥

अथ केतुचारे येषां केतूनामभिदृष्टानां कियन्तं कालं यावत् फलपाको भवति तेषां फलपाकनियमार्थमाह ।

“यावन्त्यहानि दृश्यो मासास्तावन्त एव फलपाकः । मासैरब्दांश्च वदेत् प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः” ॥

दृश्यः केतुरिति सम्बध्यते । फलस्य पाकः फलपाकः । यः केतुर्यावन्त्यहानि दृश्यो भवति तस्य तावन्तो मासास्तस्य केतोस्तावतो मासान् फलपाको ब्रूयात् । यावत्सङ्ख्यकानि दिनानि दृष्टो भवति तत्तुल्यान् मासान् तस्य फलपाको वदेत् । मासैस्तु पुनरब्दान् संवत्सरान् ब्रूयात् । माससङ्ख्यादर्शने मासतुल्यानि वर्षाणि च वदेत् । यावत् सङ्ख्यान्मासान् दृश्यो भवति तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणि तस्य फलपाको वदेत् । कस्मात् कालात् प्रभृतिरित्यत आह प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः । सर्व्वेषां केतूनां दिनसाम्यत्वम् । यावन्ति दिनानि दृश्यः केतुस्तस्माद्दर्शनादूर्द्ध्वं प्रथमं पक्षत्रयं पञ्चचत्वारिंशद्दिनानि यावत् निष्पन्नानि तस्मात् पक्षत्रयात् परतः तावतो मासान् फलपाकः । अथ मासान् दृश्यते तदा तस्मादेव दर्शनात् परतः पक्षत्रयमतिक्रम्य मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः तत्र पक्षत्रयं यावद्दिनसङ्ख्या गृह्यते । पक्षत्रयादूर्द्ध्वं यदा दृश्यते केतुस्तदा मासतुल्यानि वर्षाणि वदेत् । अत्र सन्देहव्युदासार्थं गर्गोक्तं नियमकमभिलिख्यते ।

तथा च गर्गः ।

“यावन्त्यहानि दृश्यः स्यात्तावन्मासान् फलं भवेत् । मासांस्तु यावद्दृश्येत तावतोऽब्दांस्तु वैकृतान् ॥ त्रिपक्षात् परतः कर्म्म पचेत्तस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदिते केतौ फलं नेष्टादिशेद्बुधः” ॥

तथा वृद्धगर्गः ।

“यावतो दिवसांस्तिष्ठेत्तावन्मासान् विनिर्दिशेत् । त्रिपक्षात् परतश्चापि कर्म्म केतोः प्रपच्यते ॥ तस्मात् कालात् परं ब्रूयात् फलमस्य शुभाशुभम् । यद्दिष्टमुदये केतोः फलं नेष्टादिशेद्बुधः” ॥

यद्येवं तदा द्वितीयव्याख्यानमत्र न घटते प्रथमव्याख्यानमेव न्याय इति । यथा प्रथमात् पक्षत्रयात् परतः दर्शनादूर्द्ध्वं पक्षत्रयं यावन्निष्पन्नं

केतुः

पक्षत्रयात् परतः फलपाकस्य कालसङ्ख्या प्रवर्त्तते तस्मादुक्तं यद्दिष्टमुदये केतोः फलं नेष्टादिशेद्बुधः इति । यदुक्तं मासैरब्दांश्च वदेत् तदेकदेशेनापि प्रतिमासमेकद्वित्रिदिनदर्शनेन माससङ्ख्या लभ्यत एवेत्यर्थः । सर्व्वथा किमनेनास्माकमसद्विकल्पेन । दिवसैः पक्षत्रयात् परतो मासान् वदेत् । मासैस्तस्मादेव पक्षत्रयात् परतोऽब्दान् वदेत् । मासात् परतो दिनाधिक्यं दृष्ट्वानुपातवशात् वाच्यम् । यथा यदि दिनत्रिंशता वर्षं लभ्यते तद्दृष्ट्या दिनेकेन मासैकमिति ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

“केचित् केतुसहस्रं शतमेकसमन्वितं वदन्त्येके । नारदमतमेकोऽयं त्रिस्थानसमुद्भवो विविधरूपः ॥ दिव्या ग्रहर्क्षजातास्तीव्रफलकरा भौमाः । प्राणिध्वजादितुङ्गेषु चान्तरीक्षा न चात्यशुभाः ॥ उदयास्तमयाधूपनसंयोगाकारमार्गदिक्पातैः । फलानि दिवसैर्म्मासान् मासैस्तु वर्षाणि सन्दिशेत् केतोः” ॥ * ॥

अथ शुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

“ह्रस्वतनुः प्रसन्नः स्निग्ध ऋजुरचिरसंस्थितः शुक्लः । उदितो वाप्यभिदृष्टः सुभिक्षसौख्यावहः केतुः” ॥

ऋजुरकुटिलः । अचिरसंस्थितः शीघ्रमेवादर्शनं याति । शुक्लः श्वेतः । उदितो वाप्यभिदृष्टः अथवोदित एवाभिदृष्टस्तस्मिंस्तु उदितमात्रे यदि दृष्टिर्भवति तदा शुभः । अन्यथा अशुभः ॥

अशुभस्य केतोर्लक्षणमाह ।

“उक्तविपरीतरूपो न शुभकरो धूमकेतुरुत्पन्नः । इन्द्रायुधानुकारी विशेषतो द्वित्रिचूलो वा” ॥

ह्रस्वतनुः प्रसन्न इत्यस्मादुक्तात् यो विपरीतरूपः केतुरुत्पन्नः स धूमकेतुः । स च न शुभकरः पापं करोतीत्यर्थः । इन्द्रधनुःसदृशो न शुभकर एव । तथा द्विशिखस्त्रिशिखश्च विशेषतः पापफलदः ।

तथा च समाससंहितायाम् ।

“अचिरस्थितोऽभिदृष्टस्तनुः सितः स्निग्धमूर्त्तिरुदगुदितः । ह्रस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकस्य भवाय ॥ न शुभो विपरीतो विशेषतः शक्रचापसंकाशः । द्वित्रिचतुश्चूलो वा दक्षिणसंस्थश्च मृत्युकरः” ॥ * ॥

अधुना केतुसंख्यालक्षणं विवक्षुस्तत्रादावेव रविजाः पञ्चविंशतिः केतवो भवन्ति । तेषां लक्षणमाह ।

“हारमणिहेमरूपाः किरणाख्याः पञ्चविंशतिः सशिखाः । प्रागपरदिशोर्दृश्या नृपतिविरोधावहा रविजाः” ॥ हारो मुक्ताहारः । मणयश्चन्द्रकान्तप्रभृतयः । हेम सुवर्णम् । तत्समानवर्णा ये केतवस्ते किरणाख्याः किरणसंज्ञाः । सशिखाः सचूलाः । ते च पञ्चविंशती रविजाः सूर्य्यसुताः प्रागपरयोश्च दिशोर्दृश्याः । प्राक् पूर्व्वस्यामपरस्यां पश्चिमायां दिशि दृश्यन्ते । एतेषां मध्यादेक एव दृश्यते न सर्व्वे युगपदिति । सर्व्वत्रेयं परिभाषा । ते च नृपते राज्ञो विरोधप्रदाः अनिष्टा इत्यर्थः ।

तथा च गर्गः ।

“शुद्धस्फटिकसंकाशा रत्नाकरजलप्रभाः ।

मुक्ताहारसवर्णाभाः सशिखाः पञ्चविंशतिः ॥
किरणाख्या रवेः पुत्रा दृश्यन्ते प्राग्दिशि स्थिताः।
तथा च परभागस्था नृपतेर्भयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथाग्निपुत्रांस्तावत एवाह।

"शुकदहनबन्धुजीवकलाक्षाक्षतजोपमा हुताशसुताः।
आग्नेय्यां दृश्यन्ते तावन्तस्तेऽपि शिखिनो भयदाः" ॥

शुकपक्षी नीलपीतवर्णः। दहनोऽग्निः। बन्धुजीवकः पुष्पविशेषोऽतिलोहितः। लाक्षा वृक्षनिर्यासः। क्षतजं रक्तम्। तदुपमास्तत्तुल्यवर्णाः। ते च तावन्तः पञ्चविंशतिः आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते। ते च हुताशसुताः अग्निपुत्राः अग्निभयदाः।

तथा च गर्गः।

"नानावर्णाग्निसङ्काशा दीप्तिमन्तोऽपि चूलिनः।
दहन्त्यग्निमिवाकाशात् सर्व्वज्योतिषनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः।
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते पञ्चविंशाः प्रकीर्त्तिताः" ॥

अथ मृत्युसुतांस्तावत एवाह।

"वक्रशिखा मृत्युसुता रूक्षाः कृष्णाश्च तेऽपि तावन्तः।
दृश्यन्ते याम्यायां जनमरकावेदिनस्ते च" ॥

वक्रशिखाः असरलचूडाः। ते च रूक्षा अस्निग्धास्तेऽपि पञ्चविंशतिरेव। ते च मृत्योः पुत्रा दक्षिणस्यां दिशि दृश्यन्ते। ते च जनानां मरकं आवेदयन्ति।

तथा च गर्गः॥

"कृष्णा रूक्षा वक्रशिखा दृश्यन्ते याम्यदिक्स्थिताः।
पञ्चविंशा मृत्युसुताः प्रजाक्षयकराः स्मृताः" ॥

अथ भूपुत्रा द्वाविंशतिरेवाह।

"दर्पणवृत्ताकारा विशिखाः किरणान्विता धरातनयाः। क्षुद्भयदा द्वाविंशतिरैशान्यामम्बुतैलनिभाः" ॥ दर्पणवत् वृत्तं वर्त्तुलं आकारो येषां ते विशिखा विचूलाः रश्मिसंयुक्ताः भूमेः पुत्राः। ते च द्वाविंशतिरैशान्यां दृश्यन्ते। जलस्य तैलस्य च सदृशकान्तयः। एते दृष्टा दुर्भिक्षं ददति ॥

तथा च गर्गः।

"समन्तवृत्ता विशिखा रश्मिभिः परिवारिताः।
अम्बुतैलप्रतीकाशा द्वाविंशा भूसुताः स्मृताः।
ऐशान्यां दिशि दृश्यन्ते दुर्भिक्षभयदाश्च ते" ॥ * ॥

अथ चन्द्रसुतांस्त्रय आह। "शशिकिरणहिमरजतकुमुदकुन्दकुसुमोपमाः सुताः शशिनः। उत्तरतो दृश्यन्ते त्रयः सुभिक्षावहाः शिखिनः" ॥ एते सौम्यायां दिशि दृश्यन्ते। ते च सुभिक्षं कुर्व्वन्ति।

तथा च गर्गः।

"चन्द्ररश्मिसवर्णाभा हिमकुन्देन्दुसुप्रभाः।
त्रयस्ते शशिनः पुत्राः सौम्याशाश्रयाः शुभावहाः" ॥

अथ ब्रह्मदण्डाख्यस्य लक्षणमाह।

"ब्रह्मसुत एक एव त्रिशिखो वर्णैस्त्रिभिर्युगान्तकरः।
अनियतदिक्संप्रभवो विज्ञेयो ब्रह्मदण्डाख्यः" ॥

ब्रह्मपुत्र एक एव। स च त्रिचूडः। वर्णैः सितादिभिश्चोपलक्षितः। स तु ब्रह्मदण्डसंज्ञो ज्ञेयः। अनियतायां अनिश्चितायां दिशि संप्रभवः उत्पद्यते सर्व्वासु दिक्षु दृश्यत इत्यर्थः। स तु युगस्यान्तं करोति सर्व्वक्षयकरः इत्यर्थः।

तथा च गर्गः।

"एको ब्रह्मसुतः क्रूरस्त्रिवर्णस्त्रिशिखान्वितः।
सर्व्वास्वाशासु दृश्यः स्यात् ब्रह्मदण्डः क्षयावहः" ॥

एकाधिकं शतं कथितं अन्यानि नवशतान्येकोनानि कथनीयानि इत्यत आह।

"शतमभिहितमेकसमेतमेकाधिकाच्छतात्परतः।
एकोनानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्लक्षणैः कथयिष्ये" ॥

शतमभिहितमेकसमेतं एकेनाधिकं केतूनां शतमभिहितमुक्तम्। तस्मादेकाधिकाच्छतात् परतः एकोनानि एकेन विरहितानि नवशतानि केतूनां स्पष्टैर्व्यक्तैर्लक्षणैश्चिह्नैः कथयिष्ये ॥

अथ शुक्रपुत्रांश्चतुरशीतिसंख्यांश्चाह।

"शुक्रसुता विसर्पकाः सौम्यैशान्योरुदयं यान्ति चतुरशीत्याख्याः। विपुलसिततारकास्ते स्निग्धाश्च भवन्ति तीव्रफलाः" ॥ सौम्या उत्तरा। ऐशानी ईशानदिक्। तयोरुदयं दर्शनं गच्छन्ति। ते च विपुला विस्तीर्णाः सिताः शुक्लाः तारका येषाम्। स्निग्धा निर्म्मलदेहाः ते च तीव्रफला अनिष्टफला इति।

तथा च गर्गः।

"स्थूलैकतारकाः श्वेताः स्नेहवन्तश्च सुप्रभाः।
अर्चिष्मन्तः प्रसन्नाश्च तीव्रेण च सुखान्विताः ॥
एते विसर्पका नाम शुक्रपुत्राः पुरोदयाः।
अशीतिश्चतुरश्चैव लोकक्षयकराः स्मृताः" ॥ * ॥

अथ षष्टिशनैश्चरपुत्रानाह।

"स्निग्धाः प्रभासमेता द्विशिखाः षष्टिः शनैश्चराङ्गरुहाः। अतिकष्टफला दृश्याः सर्व्वत्रैते कनकसंज्ञाः" ॥ ईदृशाः षष्टिः शनैश्चरपुत्राः कनककेतवः सर्व्वत्र सर्व्वासु दिक्षु दृष्टाः अत्यशुभफलाश्च ते।

तथा च गर्गः।

"सुस्निग्धा रश्मिसंयुक्ता द्विशिखाः सिततारकाः।
षष्टिस्ते कनका घोराः शनैश्चरसुता ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ गुरुसुताः पञ्चषष्टिराह।

"विकचा नाम गुरुसुताः सितैकताराः शिखापरित्यक्ताः। षष्टिपञ्चभिरधिकाः स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः" ॥

पञ्चषष्टिः केतवो विकचा नाम बृहस्पतिपुत्राः। ते च सितः श्वेतः एकस्तारको येषां चूडारहिताः। ते च दक्षिणस्यां दृश्यन्ते पापा अनिष्टफलदा इत्यर्थः।

तथा च गर्गः।

"स्निग्धाः शुक्लाः प्रसन्नाश्च महारूपाः प्रभान्विताः।
एकतारा वपुष्मन्तो विशिखा रश्मिभिर्वृताः ॥
एते बृहस्पतेः पुत्राः प्रायशो दक्षिणाश्रयाः।
नामतो विकचा घोराः पञ्चषष्टिर्भयावहाः" ॥

अथैकपञ्चाशद्बुधपुत्रानाह।

"नातिव्यक्ताः सूक्ष्मा दीर्घाः शुक्ला यथेष्टदिक्प्रभवाः।
बुधजास्तस्करसंज्ञाः पापफलास्त्वेकपञ्चाशत्" ॥

तस्करनामान एकपञ्चाशत् केतवो बुधस्य पुत्राः। नातिस्फुटाः अल्पदेहाः यथेष्टायां दिशि प्रभव उत्पत्तिर्येषां सर्व्वासु दिक्षु दृश्यन्त इत्यर्थः। ते चानिष्टफलाः।

तथा च गर्गः।

"अरुन्धतिसमा व्यक्ताः केचिदव्यक्ततारकाः।
पाण्डुवर्णाः सुदीर्घाश्च सूक्ष्मा रश्मिभिरावृताः ॥
एते बुधात्मजा ज्ञेयास्तस्कराख्या भयावहाः।
एकाधिकास्ते पञ्चाशदथोऽत्यर्थचरा ग्रहाः" ॥ * ॥

अथ षष्टिभौमपुत्रानाह।

"क्षतजानलानुरूपास्त्रिचूलताराः कुजात्मजाः षष्टिः। नाम्ना च कौङ्कुमास्ते सौम्याशासंस्थिताः पापाः" ॥ कौङ्कुमनामानः षष्टिकेतवो मङ्गलपुत्राः रक्तवह्निसदृशाः लोहिता इत्यर्थः। त्रिचूलाः त्रिशिखास्तारा येषां ते च उत्तरस्यां दृश्यन्ते पापफलाश्च।

तथा च गर्गः।

"त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तालोहितरश्मयः।
प्रायशस्तूत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ॥
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहाः षष्टिः समासतः।
नामतः कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारकाः" ॥ * ॥

अथ त्रयस्त्रिंशद्राहुपुत्रानाह।

"त्रिंशत्त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः। रविशशिगा दृश्यन्ते तेषां फलमर्कचारोक्तम्" ॥

त्रयस्त्रिंशत् स्वर्भानुपुत्रास्ते च नामतः तामसकीलका इति प्रसिद्धाः। ते च अर्कचन्द्रमण्डलस्था दृश्यन्ते तेषाञ्च फलं सूर्य्यचारे कथितं तामसकीलकसंज्ञा राहुसुता इति।

तथा च गर्गः।

"कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणाः ॥
रविमण्डलगाश्चैते दृश्यन्ते चन्द्रगास्तथा" ॥

तथा च पराशरः।

"अपर्व्वण्येव दृश्यन्ते ह्यङ्गिराः काककीलकाः।
रवेरिवाङ्गिरामध्ये ह्युभयोः काककीलकौ ॥
अङ्गिराः सरथो वापि दृश्यते पुरुषाकृतिः।
काकः काकाकृतिर्घोरस्त्रिकोणो वाथ लक्ष्यते ॥
मण्डलं कीलको मध्ये मण्डलस्यासितो ग्रहः।
महात्मपविरोधाय यस्यर्क्षं तस्य मृत्यवे" इति ॥ * ॥

अथ विंशत्यधिकं शतमग्निपुत्रानाह।

"विंशत्यधिकमन्यच्छतमग्नेर्विश्वरूपसंज्ञानाम्।
तीव्रानलभयदानां ज्वालामालाकुलतनूनाम्" ॥

अन्यत् अपरं शतं विंशत्यधिकं केतूनामग्नेः सुतानां विश्वरूपनाम्नां कीदृशानां ज्वालामालाभिराकुला व्याप्तास्तनवो मूर्त्तयो येषाम्। तथा तीव्रं घोरमग्निभयं ददति।

तथा च गर्गः।

"नानावर्णा हुताशाभा दीप्तिमन्तो विचूलिनः।
दहन्त्यग्निमिवाकाशे सर्व्वज्योतिर्व्विनाशनाः ॥
तेऽग्निपुत्रा ग्रहा ज्ञेया लोकेऽग्निभयवेदिनः।
विंशं ग्रहशतं घोरं विश्वरूपेति विश्रुतम्" ॥ * ॥

अथ सप्तसप्ततिवायुपुत्रानाह।

"श्यावारुणा वितारा चामररूपा विकीर्णदीधितयः।
अरुणाख्या वायोः सप्तसप्ततिः पापदाः परुषाः" ॥

अरुणसंज्ञा वायोः पुत्राः श्यावलोहितवर्णाः तारकवर्जिताश्चामररूपा वालव्यजनाकृतयः

आग्निमरश्मयः रूक्षाः दुष्टफलप्रदाः। अथ येषां दिङ्नियमो नास्ति तेऽनियतदर्शनाः सर्व्वास्वपि दिक्षु दृश्यन्ते।

तथा च गर्गः।

"अतारकरूपप्रतिमाः श्यावरक्तसुवर्णिनः।
वातरूपा इवाभान्ति शुक्लविस्तीर्णरश्मयः॥
सम्प्रतपति चैवान्ये वायोः पुत्राः प्रचक्षते।
लोकविध्वंसना रूक्षा नामतस्त्वरुणा य ८.." ॥*॥

अथाष्टौ प्रजापतिसुता द्वे च शते चतुरधिके ब्रह्मजाः पुत्रास्तानाह।

"तारापुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ।
द्वे च शते चतुरधिके चतुरस्रा ब्रह्मसन्तानाः॥
अष्टौ केतवो गणका नाम प्रजापतेः पुत्रा"।

ते च ताराणां नक्षत्राणां पुञ्जः समूहस्तदाकाराः। ते च अशुभदायिनः। तथा च। द्वे शते चतुरधिके केतूनां ते च चतुरस्रसंस्थाः चतुराकृतयस्ते च ब्रह्मजाः पुत्राः पापफला एव ज्ञेयाः ते चाग्नेयदिग्भवाः। तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जप्रतीकाशा व्योममण्डलसंस्थिताः।
प्राजापत्या ग्रहास्त्वष्टौ गणका भयवेदिनः॥
त्र्यस्राश्च चतुरस्रा वा सशिखाः श्वेतरश्मयः।
द्वे शते चतुरस्रैव ब्रह्मजा भयदाश्च ते" ॥*॥

अथ द्वात्रिंशद्वरुणपुत्रानाह।

"कङ्का नाम वरुणजा द्वात्रिंशत् गुल्मसंस्थानाः।
शशिवत्प्रभासमेतास्तीव्रफलाः केतवः प्रोक्ताः"॥

ते वरुणपुत्राः वंशगुल्मवत् संस्थानमाकृतिर्येषां। गुल्म एकमूलजो लतासमूहः। शशिवत् चन्द्रवत् प्रभया कान्त्या समेतास्ते च तीव्रफलाः कष्टफलाः प्रोक्ताः कथितास्ते चानियतदिक्प्रभवाः। तथा च गर्गः।

"वंशगुल्मप्रतीकाशा महान्तः पूर्णरश्मयः।
काकतुण्डनिभैश्चापि रश्मिभिः केचिदावृताः॥
मयूखानुन्मृजन्तीव स्निग्धत्वात् सौम्यदर्शनाः।
एते कष्टफलाः कङ्का द्वात्रिंशद्वारुणा ग्रहाः"॥*॥

अथ षण्णवतिकालपुत्रानाह।

"षण्णवतिः कालसुताः कबन्धसंज्ञाः कबन्धसंस्थानाः।
पुण्ड्राऽभयप्रदाः स्युर्विरूपताराास्ते शिखिनः"॥

कालपुत्राः कबन्धसंस्थानाः षण्णवतिः। कबन्धश्छिन्नशिरःपुरुषस्तद्वत् संस्थानमाकृतिर्येषां ते च विरूपा अस्फुटाास्तारका येषां ते शिखिनः केतवः पुण्ड्रा नाम जनपदास्तेषां श्रेयस्कराः स्युः। अन्यत्र पुनर्भयदास्ते चानियतदिक्संप्रभवाः।

तथा च गर्गः।

"तारापुञ्जविरूपाश्च कबन्धाकृतिसंस्थिताः।
पीताभाः सवर्णाश्च भस्मकर्पूररश्मयः॥
कालपुत्राः कबन्धाश्च नवतिः षट् प्रकीर्त्तिताः।
लोकरोगकरा घोराः पुण्ड्राणामभयप्रदाः" ॥*॥

अथ नवविदिक्पुत्राः सर्व्वेषाञ्च संख्यामन्येषाञ्च वक्ष्यामीत्येतदाह।

"शुक्लविपुलैकतारा नवविदिशां केतवः समुत्पन्नाः।
एवं केतुसहस्रं विशेषमेषामतो वक्ष्ये"॥

विदिशां दिगन्तरालाञ्च नव केतवः समुत्पन्नाः विदिक्पुत्रा इत्यर्थः। किम्भूताः शुक्लः श्वेतवर्णो विपुलो विस्तीर्ण एकतारो येषां ते विदिक्केतवो दृश्यन्ते दृष्टाश्च पापफलाः।

तथा च गर्गः।

"शुक्लैकतारा विपुला विदिक्पुत्रा नवग्रहाः।
विदिक्षु संस्थिता एव दृश्यन्ते भयदायकाः" ॥

एवं केतुसहस्रमिति। एवं केतूनां सहस्रं उक्तं एषामेव विशेषलक्षणं वक्ष्ये। एषां मध्यात् केचित् दृश्यन्ते न सर्व्व एव। तत्र ये दृश्यन्ते तेषां लक्षणं वक्तुकामस्तत्रादावेव केतोर्लक्षणमाह ॥ * ॥

"उदगायतो महान् स्निग्धमूर्त्तिरपरोदयी वसा केतुः। सद्यः करोति मरकं सुभिक्षमप्युत्तमं कुरुते"। उदगायत उत्तरस्यां दिश्यायतो दीर्घः महानतिस्थूलः निर्म्मलतनुः अपरोदयी पश्चिमायां दिश्युदयं याति। स च नाम्ना वसाकेतुर्दृष्टः सद्य एव तस्मिन्नहनि मरणं करोति। उत्तममपि प्रधानं सुभिक्षञ्च कुरुते ॥ * ॥

अथास्थिकेतोः शस्त्राख्यस्य च लक्षणमाह।

"तल्लक्षणोऽस्थिकेतुः स तु रूक्षः क्षुद्भयावहः प्रोक्तः
स्निग्धस्तादृक् प्राच्यां शस्त्राख्यो डमरमरकाय" ॥

तदित्यनेन वसाकेतोः परामर्शः। अस्थिकेतुश्च तल्लक्षणैर्वसाकेतुसदृशैर्युक्तः। उदगायत इत्यादि किन्त्वयं विशेषः स तु रूक्षः स्नेहरहितः दृष्टश्च क्षुद्भयावहः कथितः। स्निग्धस्तादृगिति तादृग्वसाकेतुसदृशोऽन्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः प्राच्यां दृश्यते। स तु शस्त्रनामा केतुर्दृष्टः डमरं शस्त्रकलहं मरकञ्च करोति। तथा च पराशरः।

"एभिः षड्विंशतिशतैः फलमावेदयन्ति।
तन्नामतो रूपतः फलतः कालतोऽभिधास्यामः" ॥

तत्र मार्त्तिवास्त्वय ––दयं यान्ति। एकैकशो वसास्थिशस्त्रकेतुर्व्वा। तत्र वसाकेतुः स्निग्धो महानुदगायतशिखस्त्रिंशद्वर्षशतं प्रोष्य संप्लवे युगे पश्चिमोदितः सद्यो मरकफलः सौभिक्षकरः रूक्षोऽस्थिकेतुः सौभिक्षकरस्तुल्यप्रवासकालफलः पूर्व्वेण स्निग्ध एव शस्त्रकेतूराजविरोधमरकफलः समोदयः ॥ * ॥

अथ कपालकेतोर्लक्षणमाह।

"दृश्योऽमावास्यायां कपालकेतुः सधूम्ररश्मिशिखः।
प्राङ्नभसोऽर्द्धविचारी क्षुन्मरकावृष्टिरोगकरः" ॥

कपालकेतुर्नाम अमावस्यायां दृश्यते पूर्व्वदिशि उदयं याति। कीदृशः सधूम्रा रश्मिशिखा यस्य किरणकान्तिर्धूम्रवर्णेत्यर्थः। नभस आकाशस्य अर्द्धं यावद्विचरति। स च दुर्भिक्षमरकावर्षणरोगप्रदः।

तथा च पराशरः।

"अथादित्यजानां कपालकेतुरुदयते अमावास्यायां पूर्व्वस्यां दिशि सधूम्रार्च्चिःशिखो नभसो विषयार्द्धचरो दृश्यते। पञ्चविंशवर्षशतं प्रोष्य चौञ्च पश्चात् ह्रतिर्यस्य कुमुदकेतोश्चारान्ते स दृष्ट एव। दुर्भिक्षानावृष्टिव्याधिभयं प्रत्युपद्रवान् सृजति। यावतो दिवसान् दृश्यते तावन्मासान्मासैः संवत्सरान् पञ्चप्रस्थं वर्षाधान्यस्याढ्कं कृत्वा प्रजानामेकमुपयुङ्क्ते" ॥

अथ रौद्रकेतोर्लक्षणमाह।

"प्राग्वैश्वानरमार्गे शूलाग्रः श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः।
नभसस्त्रिभागगामी रौद्र इति कपालतुल्यफलः"॥

रौद्रनामा केतुः पूर्व्वस्यां दिशि वैश्वानरमार्गे दहनवीथ्यां दृश्यते। पूर्व्वाषाढोत्तराषाढयोः समीप इत्यर्थः। कीदृशः शूलाग्रः शूलाकृतिरग्रं यस्य केतोः स शूलाग्रः त्रिशिख इत्यर्थः। तस्यैव विशेषणं श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः श्यावरूक्षं ताम्रं चार्च्चिस्तेजो यस्य स श्यावरूक्षताम्रार्च्चिः। नभस आकाशस्य त्रिभागगमनशीलः। स च कपालकेतोः समफलः। एतदुक्तं भवति क्षुन्मरकावृष्टिरोगकृत्। आचार्य्येण शुक्रचारे वैश्वानरमार्गः प्रदर्शित एव आषाढाद्वयं दहन इति।

तथा च पराशरः।

"अथ दक्षयज्ञे रुद्रक्रोधोद्भवः कालकेतुस्त्रीणि वर्षशतानि नव च मासान् प्रोष्य उदयते। पूर्व्वेण वैश्वानरमार्गे इत्यस्ततमयस्य मणिकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षताम्रारुणां शूलाकारसदृशीं शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागचारी स शस्त्रभयरोगदुर्भिक्षानावृष्टिमरकैर्यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि त्रिभागशेषां प्रजां कृत्वा"। शारदधान्यस्याढ्कमर्घं कृत्वा चान्तं व्रजति।

तथा च वृद्धगर्गः।

"ज्येष्ठमूलमनूराधा या वीथी संप्रकीर्त्तिता।
ताञ्च वीथीं समारुह्य केतुश्चेत् क्रीडते भृशम्॥
दक्षिणाभिनतां कृत्वा शिखां घोरां भयङ्कराम्।
शूलाग्रसदृशीं तीक्ष्णां श्यावताम्रारुणप्रभाम्॥
पूर्व्वेण उदितश्चैव नक्षत्राण्युपधूपयेत्।
घोरं प्रजासूत्सृजति फलं मासे त्रयोदशे॥
त्रिभागं नभसो गत्वा ततो गच्छत्यदर्शनम्।
यावतो दिवसांस्तिष्ठेत् तावद्वर्षाणि तद्भयम्॥
शस्त्राग्निभयरोगैश्च दुर्भिक्षमरकैर्हताः।
घूर्णमानाः प्रजाः सर्व्वा विद्रवन्ति दिशो दश"॥*॥

अथ चलकेतोर्लक्षणमाह।

"अपरस्यां चलकेतुः शिखया याम्याग्रयाङ्गुलोच्छ्रितया। गच्छेत् यथोदक् तथा तथा दैर्घ्यमायाति॥ सप्तमुनीन् संस्पृश्य ध्रुवमभिजितमेव प्रतिनिवृत्तः स्यात्। नभसोऽर्द्धमागमित्वा याम्येनास्तं समुपयाति॥ हन्यात् प्रयागकूलात् यावदवन्तीञ्च पुष्करारण्यम्। उदगपि च देविकामपि भूयिष्ठं मध्यदेशाख्यम्॥ अन्यानपि च स देशान् क्वचित् क्वचिद्धन्ति रोगदुर्भिक्षैः। दश मासान् फलपाकोऽस्य कैश्चिदष्टादश प्रोक्तः"॥

अपरस्यामिति पश्चिमायां दिशि चलकेतुनामा केतुर्दृश्यते। स च कीदृशः याम्यायां दिशि अग्रं यस्याः तया अङ्गुलप्रमाणोच्छ्रितया यथा येन प्रकारेण उदक् उत्तरस्यां दिशि याति तथा तेनैव प्रकारेण दैर्घ्यं दीर्घतां प्राप्नोति। सप्तमुनीन् वशिष्ठादीन् संस्पृश्य तथा ध्रुवं ध्रुवतारकं अभिजितञ्च नक्षत्रं संस्पृश्य ततः प्रतिनिवृत्तः प्रत्या-

ततः नभस आकाशस्य अर्द्धभागमित्वा गत्वा प्राच्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि अदर्शनं याति। स एव चलकेतुः प्रयागकूलादारभ्य यावदवन्तीं पुष्करारण्यनामस्थानं तावत् नाशयेत्। उदगपि चोत्तरस्यां दिश्यपि च यावत् देविकां नदीं तावद्व्रजेत्। मध्यदेशाख्यं मध्यदेशं भूयिष्ठमतिशयेन हन्यात्। अन्यानपि च स देशानिति। स चलकेतुः अन्यान् अपरान् देशानपि रोगदुर्भिक्षैः क्वचित् क्वचित् नाशयति न सर्व्वत्र। अस्य केतोर्दशमासान् यावत् फलपाकः। अदर्शनात् चिरकालात् परतो यावद्दश मासांस्तावदशुभं फलं ददाति। कैश्चिदन्यैर्गर्गादिभिरष्टादश मासान् यावत् फलपाकः प्रोक्तः। तथा च पराशरः।

"अथ पैतामहश्चलकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्य उदितः पश्चिमेनाङ्गुलिपर्व्वमात्रां शिखां दक्षिणाभिनतां कृत्वा चलकेतुश्चारान्ते नभसस्त्रिभागमनुचरन् यथा यथोत्तरां व्रजति तथा तथा शूलाग्राकारां शिखां दर्शयन् ब्राह्मं नक्षत्रमुपहत्य मनाक् ध्रुवं ब्रह्मराशिं सप्तर्षीन् संस्पृश्य नभसोऽर्द्धमात्रं दक्षिणमनुपरिक्रम्य अस्तं व्रजति। स स्वर्गे दारुणकर्म्मा स्वर्गप्राप्तित्वादेव वज्राश्मभिर्निघ्नन्ति लोकमपि च। भूमिं कम्पयित्वा दश मासान् मध्यदेशे भूयिष्ठं जनपदमवशेषं कुरुते। तेष्वपि च क्वचित् क्वचित् शस्त्रदुर्भिक्षमरकव्याधिभयैः क्लिश्नात्यष्टादशमासानिति॥

तथा च गर्गः।

"क्षुच्छस्त्रमरकव्याधिभयैः संपीड़येत् प्रजाः।
मासान् दश तथाष्टौ च चलकेतुः सुदारुणः"॥*॥

ततः श्वेतकेतोर्लक्षणमाह।

"प्रागर्द्धरात्रदृश्यो याम्याग्रः श्वेतकेतुरन्यश्च।
क इति युगाकृतिरपरे युगपत्तौ सप्तदिनदृश्यौ॥
स्निग्धौ सुभिक्षशिवदौ अथाधिकं दृश्यते कनामा
यः। दशवर्षाण्युपतापं जनयति शस्त्रप्रकोपकृतं॥

प्रागर्द्धरात्रदृश्य इति। श्वेतकेतुनामा केतुः प्राक् पूर्व्वस्यां दिशि अर्द्धरात्रकाले दृश्यते याम्याग्रो दक्षिणशिखः अन्यश्च द्वितीयः क इति कनामा केतुरपरे पश्चिमायां दिशि दृश्यते। युगाकृतिः युगसंस्थानाकारः तौ द्वावपि युगपत्तुल्यकालं सप्त दिवसान् दृश्येते। तौ च द्वावपि स्निग्धावति निर्म्मलौ दृश्यौ च सुभिक्षशिवदौ। अथ यः कनामा स यदि सप्तभ्योऽधिकं दृश्यते तदा शस्त्रप्रकोपजं संग्रामजमुपतापं जनयति।

तथा च पराशरः।

"अथोद्दालकः श्वेतकेतुर्दशोत्तरं वर्षशतं प्रोष्य भटकेतोश्चारान्ते पूर्व्वस्यां दक्षिणाभिनतशिखोऽर्द्धरात्रकाले दृश्यतेनैव सह द्वितीयः कः प्रजापतिपुत्रः। पश्चिमकेन स्वच्छकेतुर्यूपसंस्थायी युगपद्दृश्येत। ततस्तावुभौ सप्तरात्रदृश्यौ दशवर्षाणि प्रजाः पीड़येते। कः प्रजापतिपुत्रो यद्यधिकं दृश्यते तदा दारुणतरं प्रजानां शस्त्रकोपं कुर्य्यात्। तथैव श्वेतवर्णयुक्तौ क्षेमारोग्यसुभिक्षदौ भवतः"॥

अथ श्वेतस्य लक्षणमाह।

"श्वेत इति जटाकारो रूक्षः श्यावो वियत्त्रिभागगतिः। विनिवर्त्ततेऽपसव्यं त्रिभागशेषाः प्रजाः कुरुते"॥

श्वेतनामा केतुः जटाकारो जटासदृशः श्यावः कृष्णवर्णः वियत्याकाशे त्रिभागं यावद्गच्छति ततोऽपसव्यं प्रदक्षिणं वामभागे निवर्त्तते तृतीयांशावशेषाः प्रजाः कुरुते।

तथा च पराशरः।

"अथ काश्यपः श्वेतकेतुः पञ्चदशवर्षशतं प्रोष्योग्रः सोमसदृशस्य वप्रकेतोश्चारान्ते श्यावरूक्षो नभसस्त्रिभागमाक्रम्यापसव्यं निवृत्योर्द्ध्वं प्रदक्षिणजटाकारशिखः स यावन्मासान् दृश्यते तावद्वर्षाणि सुभिक्षमावहति। मध्यदेशे आर्य्यगणा नामदो नामोदीच्यैर्भूमिष्ठस्त्रिभागशेषां प्रजामवशेषयति"॥*॥

अथ रश्मिकेतोर्लक्षणमाह।

"आधूम्रयातिशिखया दर्शनमायाति कृत्तिकासंस्थः। ज्ञेयः स रश्मिकेतुः श्वेतसमानं फलं धत्ते"॥

यः केतुराधूम्रवर्णया शिखयोपलक्षितस्तथा कृत्तिकासंस्थः कत्तिकानां समीपे दर्शनं गच्छति स रश्मिकेतुः श्वेतकेतोः सदृशं फलं धत्ते।

तथा च पराशरः।

"अथ रश्मिकेतुर्व्विभावसुजः प्रोष्यवर्षशतमावर्त्तकेतोः। उदितश्चारान्ते कृत्तिकासु धूम्रकेतुः"॥*॥

ध्रुवकेतोर्लक्षणमाह।

"ध्रुवकेतुरनियतगतिः प्रमाणाकृतिर्भवति। विश्वक् दिव्यान्तरीक्षभौमो भवत्ययं स्निग्ध इष्टफलः॥
सेनाङ्गेषु नृपाणां गृहतरुशैलेषु चापि देशानाम्।
गृहिणामुपस्करेषु च विनाशिनां दर्शनं याति"॥

ध्रुवेति। अनियता अनिश्चिता गतिर्गमनं प्रमाणं स्थूलसूक्ष्ममध्यभावमाकृतिः आकारो यस्य स तथाभूतः। स च विश्वक् समन्ततो भवति सर्व्वासु दिक्ष्वित्यर्थः। स च दिव्यान्तरीक्षभौमस्त्रिविधो भवति। क्वचिद्विविधो नानाकारो भवति। स च स्निग्धो निर्म्मलशरीर इष्टफलः। एष च एवंविधानां विनाशिनां मुमूर्षूणां दर्शनमुदयं याति। नृपाणां विनाशिनां सेनाङ्गेषु सोपकरणेषु खलीनतोरणादिषु दर्शनं याति। देशानां विनाशिनां गृहवृक्षपर्व्वतेषु च दृश्यते। तथा गृहिणामुपस्करेषु उपस्करभाण्डेषु दर्व्विशूर्पमार्ज्जन्यादिषु गृहतरुशैलेषु विनाशिनामेव दर्शनं याति।

तथा च पराशरः।

"अथानियतदिक्कालरूपवर्णप्रमाणसंस्थानो धूमकेतुः परा भविष्यतां देशानां राज्ञां जनपदानाञ्च वास्तुपुरपर्व्वतवेश्मध्वजपताकाशस्त्रवर्म्मायुधावरणरथनागोष्ट्रपुरुषशयनासनभाण्डेषु च दृश्यते। स एव दिवि स्निग्धो विमलः प्रदक्षिणशिखो गजनागवीथीनामुत्तरेण व्रजन् सुभिक्षक्षेमारोग्यं चावहति। दशैकविंशतिदिवसक्षिप्तथा वा दर्शनमिच्छन्ति मुनयो धूमकेतोरस्य

च प्रागुदयाश्मिनिस्तान्यर्व्वाचीनचलनमसेः प्रभामत्स्यप्रधूपनं दिशां शीतोष्णविपर्य्यय इतिर्व्यचिवाऊसम्भवश्च"॥*॥

अथ कुमुदकेतोर्लक्षणमाह।

"कुमुद इति कुमुदकान्तिर्व्वारुण्यां प्राक्शिखो निशामेकाम्। दृष्टः सुभिक्षमतुलं दश किल वर्षाणि स करोति"॥ कुमुद इति श्वेतवर्ण इत्यर्थः। पश्चिमायां प्राक्शिखः पूर्व्वाग्रो निशामेकां दृश्यते। किलेत्यागमसूचने। स च दृष्टो दश वर्षाण्यतुलमसमं सुभिक्षं करोति। तथा च पराशरः। "अथामृतजः कुमुदो मणिजश्च भवः पद्मः आवर्त्तः सम्वर्त्तः शङ्खो हिमो रूक्षः कुक्षिः चलो विसर्पणः शीतश्चेति। तत्र कुमुदकेतुर्व्वसाकेतोश्चार्द्धसमाप्तौ वारुण्यां दर्शनमुपैति। गोक्षीरविमलस्निग्धप्रभां पूर्व्वेणाभिनतां शिखां कृत्वैकरात्रिचरः स दृष्ट एव सुभिक्षमुत्पादयति दश वर्षाणि प्रजानामविरोधञ्च। प्रतीच्यानाञ्च मुखरोगारोचकप्रतिश्यायपाण्डुरोगज्वरैः प्रजानां बाधत इति"॥*॥

अथ मणिकेतोर्लक्षणमाह।

"सकृदेकयामदृश्यो सुसूक्ष्मतारः पश्चिमेन मणिकेतुः। ऋज्वी शिखाऽस्य शुक्ला स्तनोद्गता क्षीरधारेव॥ उदयन्नेव सुभिक्षं चतुरो मासान् करोत्यसौ सार्द्धान्। प्रादुर्भावं प्रायः करोति च क्षुद्रजन्तूनाम्"॥ सकृदिति। मणिकेतुः स च पश्चिमायां दिशि सूक्ष्मतारोऽल्पतारकः सकृदेकवारमेकयामदृश्यः। यामशब्देन रात्रिचतुर्भागः। अस्य केतोरृज्वी स्पष्टा शिखा चूड़ा श्वेतवर्णा दृश्यते। कीदृशी स्तनोत्था क्षीरधारेव स्तनात् निःसृता क्षीरधारा यथा दृश्यते तद्वत्तच्छिखा। उदयन्नेवेति। असौ केतुरुदयन्नेवोदितमात्र एव चतुरः सार्द्धानर्द्धाधिकपञ्चमासान् सुभिक्षं क्षेममुत्पादयति। प्रायो बाहुल्येन क्षुद्रजन्तूनां नकुलादीनां प्रादुर्भावमुत्पत्तिं करोति।

तथा च पराशरः।

मणिकेतुरपि कपालकेतोरवसाने प्रतीच्यामुदयं याति। स तु सूक्ष्मतारकः श्वेतवर्णया क्षीरप्रसेकया पूर्व्वाभिनतया शिखया शर्व्वर्य्यामेकयामदृश्यः। स उदयात् प्रभृति पञ्च मासान् क्षेमं सुभिक्षमुत्पादयति॥ क्षुद्रजन्तूनां प्रादुर्भावं करोत्यतिमात्रकालवृष्टः"॥*॥

अथ जलकेतोर्लक्षणमाह।

"जलकेतुरपि च पश्चात् स्निग्धः शिखयाऽपरेण चोन्नतया। नव मासान् सुभिक्षं करोति शोकप्रान्तिञ्च लोकस्य"॥ पश्चात् पश्चिमायां दिशि दृश्यते अपरेण पश्चिमेन चोन्नतया उच्चया शिखया युक्तः। स च दृष्टः नवमासपर्य्यन्तं सुभिक्षं करोति लोकमङ्गलकरश्च। तथा च पराशरः। "अथ जलकेतुः पैतामहः यस्य चलकेतोर्नवमासावशिष्टे कर्म्मणि कृते प्रवर्त्तयति। पश्चिमेनोदितः स्निग्धः सुजातोऽनुपश्चिमाभिनतः। स च शिखी नवमासान्तात् क्षेमसुभिक्षारोग्याणि प्रजाभ्यो धत्ते।

अन्यग्रहजतानां चाशुभानां ख्यापनायेति" ॥*॥

अथ भवकेतोर्लक्षणमाह ।

"भवकेतुरेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः स्निग्धः । हरिलाङ्गूलोपमया प्रदक्षिणावर्त्तया शिखया ॥ यावदेव मुहूर्त्तान् दर्शनमायाति निर्द्दिशेन्मासान् । तावदतुलं सुभिक्षं रूक्षे प्राणान्तिकान् रोगान्" ॥ भवकेतुः पूर्व्वस्यां दिशि एकां निशां दृश्यः सूक्ष्मोऽल्पः तारको दृश्यः स्निग्धो निर्म्मलदेहः शिखयोपलक्षितः । कीदृशया हरिः सिंहस्तस्य लाङ्गूलं पुच्छं तदुपमया तदाकारया प्रदक्षिणेनावर्त्तो यस्याः तथाभूतया स च यावत्संख्यान् क्षणान् दृश्यते तावन्मासान् समं सुभिक्षं निर्द्दिशेत् यदि स्निग्धः । रूक्षे तु पुनः प्राणान्तिकान् रोगान् वदेत् । तथा च पराशरः । "अथ जलकेतोः कर्म्मसमाप्ताः धूमादयः शीतांशोः अष्टौ प्रादुर्भवन्ति । तत्र भयोदशचतुर्द्दशाष्टादशवर्षान्तात् दृश्यते । सुभिक्षा क्षेम्या विपर्य्ययेण विपरीताः क्षुद्रजन्तूनाञ्च वधाय तेषामष्टानां कर्म्मण्यतीते भवकेतुर्दृश्यते । पूर्व्वेणैकरात्रं यावत् कृत्तिकानामन्तरतो वा तत्प्रमाणया स्निग्धपाण्ड्वाभया सिंहलाङ्गूलसंस्थानया प्रदक्षिणाग्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् भवत्यतीव सुभिक्षाय ॥ रूक्षः प्राणहराणाञ्च रोगाणां प्रादुर्भावायेति" ॥*॥

अथ पद्मकेतोर्लक्षणमाह ।

"अपरेण पद्मकेतुर्म्मृणालगौरो भवेन्निशामेकाम् ।
सप्त करोति सुभिक्षं वर्षाण्यतिहर्षयुक्तानि" ॥

पद्मकेतुः पश्चिमायां दिशि रात्रिमेकां दृश्यते कीदृशः मृणालवत् गौरः श्वेत इत्यर्थः । दृष्टः सप्तवर्षाणि अतिहर्षयुक्तानि सुभिक्षं करोति । तथा च पराशरः ।

"सप्तवर्षाण्यनुच्छिन्नं हर्षमावहति जगतः" ॥*॥

अथावर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"आवर्त्त इति निशार्द्धेऽसव्यशिखोऽरुणनिभोऽपरे स्निग्धः । यावत्क्षणान् स दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षकरः" ॥ निशार्द्धे पश्चिमायां दिशि दक्षिणादिगाश्रितशिखः स्निग्धो निर्म्मलमूर्त्तिर्दृश्यते स तु यावत्संख्यान् मुहूर्त्तान् दृश्यते तावदेव मासान् सुभिक्षं करोति ।

तथा च पराशरः ।

"अथावर्त्तकेतुः श्वेतकेतोः कर्म्मण्यतीतेऽपरेऽर्द्धरात्रेऽसव्योदितारुणाभया प्रदक्षिणेन ताम्रया शिखयोदितः । स यावन्मुहूर्त्तान् दृश्यते तावन्मासान् अतीव सुभिक्षं नित्यमथोत्सवं जगत्" ॥*॥

अथ सम्वर्त्तकेतोर्लक्षणमाह ।

"पश्चात् सन्ध्याकाले सम्वर्त्तो नाम धूम्रताम्रशिखः ।
नभसस्त्रिभागमाक्रम्य समूलाग्रस्थितो रौद्रः" ॥

यावत एव मुहूर्त्तान् दृश्यो वर्षाणि हन्ति तावन्ति । भूपांश्च शस्त्रनिपातैरुदयर्क्षं चापि पीड़यति" ॥ पश्चादिति । पश्चिमायां दिशि यावतो मुहूर्त्तान् दृश्यस्तावन्ति तत्संख्यानि वर्षाणि नाशयति तथा नृपान् संग्रामैर्हन्ति । तथोदयर्क्षं यस्मिन्नक्षत्रे उदितो दृश्यते तच्च पीड़यति । तथा च पराशरः । "अथ सम्वर्त्तको वर्षसहस्रमष्टोत्तरं प्रोष्य पश्चिमेनास्तं गते सवितरि सन्ध्यायां दृश्यते तन्वीं ताम्ररूपां शूलाभां धूमं विमुञ्चन्तीं दारुणां शिखां कृत्वा नभसस्त्रिभागमाक्रम्य यावन्मुहूर्त्तान् निशि तिष्ठति तावद्वर्षाणि हन्ति परस्परं शस्त्रौघमपि पार्थिवाः । यानि नक्षत्राणि समाश्रयति यत्र चोदेति तानि दारुणतरं पीड़यति तदाश्रितांश्च देशानिति" ।

तथा च गर्गः ।

"येषां नक्षत्रविषये रूक्षः स ज्वाललोहितः ।
दृश्यते वक्रमूर्त्तिश्च तेषां विद्यात् महाभयम् ॥
अवर्षशस्त्रपावककोपं दुर्भिक्षमेव च ।
कुर्य्यान्नृपतिपीड़ाञ्च सचक्रपरचक्रतः ॥
यत्र तिष्ठति नक्षत्रे प्रवासं यत्र गच्छति ।
धूपयेद्वा स्पृशेद्वापि हन्याद्देशांस्तथाश्रयान् ॥
यस्याभिषेकनक्षत्रं जन्मभं कर्म्मभं तथा ।
देशर्क्षं पीड़येद्वापि स शान्तिपरमो भवेत् ॥
स्निग्धः प्रसन्नो विमलः प्रदक्षिणशिखस्तथा ।
दृश्यते येषु देशेषु शिवं तेषु विनिर्द्दिशेत्" ॥

अथ शुभान् केतून् वर्ण्णयित्वाशुभानां नक्षत्रस्पर्शनाधूपनादुक्तफलं वक्ष्यामीत्याह ।

"ये शस्तास्तान् हित्वा केतुभिराधूपितेऽथवा स्पृष्टे ।
नक्षत्रे भवति वधो येषां राज्ञां प्रवक्ष्ये तान्" ॥

ये केतवः शस्ताः प्रशस्तफलास्तान् त्यक्त्वान्यैः केतुभिः नक्षत्रे धूपिते अथवा स्पृष्टे येषां नृपाणां वधो मरणं भवति तान् नृपान् कथयिष्ये तांश्चाधुनाह । "अश्विन्यामश्मकपं भरणीषु किरातपार्थिवं हन्यात् । बहुलासु कलिङ्गेशं रोहिण्यां शूरसेनापतिम्" ॥ अश्विन्यामभिधूपितायां स्पृष्टायां वा केतुना अश्मकानां जनानामधिपतिं नाशयेत् एवं सर्व्वत्र । अन्येष्वाह । "उशीनरमपि भाग्ये उज्जयनीपमार्य्यम्णे । सावित्रे दण्डकाधिपतिं मौनक्षे अश्विकेशम् । मघायां अङ्गाधिपं पूर्व्वफल्गुन्यां पाण्ड्यनाथम्" ॥ भाग्ये पूर्व्वफल्गुन्यां उशीनरम् । आर्य्यम्णे उत्तरफल्गुन्यां उज्जयनीपतिम् । सावित्रे हस्तायां दण्डकारण्यनाथम् । मौनक्षे अश्लेषायां अश्विका जनास्तेषामीशम् ।

अन्येष्वाह ।

"चित्रासु कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं समादिशेत् ।
वाथा काश्मीरकाम्बोजौ नृपती प्राभञ्जने न स्तः" ॥

चित्रासु केतुनाभिधूपितासु स्पृष्टासु च कुरुक्षेत्राधिपस्य मरणं वधं केतूपघातज्ञः समादिशेत् । प्राभञ्जने स्वात्यां काश्मीरकाम्बोजाधिपौ न स्तः न भवतः । अन्येष्वाह । "इक्ष्वाकुरलकनाथश्च हन्यते यदि भवेद्विशाखासु । मैत्रे पुण्ड्राधिपतिं ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमकान्यकुब्जाधिपवधः" ॥ विशाखासु यदि केतूपघातो भवेत् तदा इक्ष्वाकुनाथोऽलकनाथश्च हन्यते । इक्ष्वाकवो जनाः । अलका नगरी । अनुराधायां पुण्ड्राधिपतिं हन्यात् । ज्येष्ठासु च सार्व्वभौमस्य राज्ञो वधः कान्यकुब्जाधिपस्य च वधः । अन्येष्वाह । "मूले नृमद्रकपती जलदेवे काशिपो मरणमेति । यौधेयकार्ज्जुनायनशिविचैद्यान् वैश्वदेवे च" ॥ मूले केतुनाभिधूपिते स्पृष्टे वा नृपतिं मद्रकपतिं च हन्ति । जलदेवे पूर्व्वाषाढ़ायां काशिपतिर्म्मरणमेति । वैश्वदेवे उत्तराषाढ़ायां यौधेयकः अर्ज्जुनायनः शिविः चैद्यः एतान्नृपतीन् हन्ति । अथान्येष्वप्याह । "हन्यात् कैकयनाथं पाञ्चनदं सिंहलाधिपं वङ्गपम् । नैमिषनृपं किरातपं श्रवणादिषु षट्सु षड़िमान् क्रमशः" ॥ षट्सु श्रवणादिषु हतेषु षड़िमान्नृपान् क्रमशः क्रमेण हन्यात् ॥ तद्यथा ।

श्रवणे हते कैकयनाथम् । धनिष्ठायां पञ्चनदाधिपतिम् । शतभिषायां सिंहलाधिपतिम् । पूर्व्वभाद्रपदायां वङ्गाधिपतिम् । उत्तरासु नैमिषनृपम् । रेवत्यां किराताधिपं हन्यात् ॥*॥

अथ केतोर्व्विशेषमाह ।

"उल्काभिताड़ितशिखः शिखी शिवः शिवतरोऽभिदृष्टः । अशुभः स एव चोलवङ्गसितहूनचीनानाम्" ॥ यः शिखी केतुः उल्कयाभिमुख्येन ताड़िता हता शिखा चूड़ा यस्य स शिवः श्रेयस्करः योऽभिदृष्ट उदितमात्र एव दृष्टः स शिवतरः अतिशयेन शुभप्रदः केतुरेवं विधश्चोलानां वङ्गानां सितानां हूनानां चाशुभः । चोलाद्याः सर्व्व एव जनाः ॥*॥

अन्यद्विशेषमाह ।

"नम्रा यतः शिखिशिखाभिनता यतो वा-
यर्क्षं च संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् ।
दिव्यप्रभावनिहतान् स यथा गरुत्मान्
भुङ्क्ते नतो नरपतिः परभोगिभोगान्" ॥

यतो यस्यां दिशि शिखिनः शिखा केतुशिखा नम्रा वक्रा तत्र ये देशा यस्यां वा नम्रा प्रवृत्ता अथ यदि ऋक्षं नक्षत्रं संस्पृशति तत्कथितांश्च देशान् यस्यां दिशि शिखा नम्रा तत्र च ये देशा वक्ष्यमाणास्तांस्तत्कथितान् नरपती राजा नतो भुङ्क्ते स्वीकरोति । कीदृशान् दिव्येनाप्रतिहतेन प्रभावेण पराक्रमेण निहतान् निर्ज्जितान् कीदृशान् परैरन्यैर्भोगिभिर्भुज्यन्ते भोगा ग्रामास्तान् कथं स राजा भुङ्क्ते यथा गरुत्मान् गरुड़ः दिव्यप्रभावनिहतान् परभोगिभोगान् भुङ्क्ते परा उत्कृष्टा ये भोगिनः सर्पास्तेषां भोगाः शरीराण्यङ्गानि च तान् यथा येन प्रकारेण तथा ।

तथा च पराशरः ।

"यस्यां दिशि समुत्तिष्ठेत् तां दिशं नाभियोजयेत् ।
यतः शिखा यतो धूमस्ततो यायान्नराधिपः ॥
प्रतिलोमो यतः केतुर्यया ध्यायति पार्थिवः ।
सामान्याच्च नवनक्षत्राण्यमधिगच्छति" ॥

इति भट्टोत्पलविरचितायां संहितावृत्तौ केतुचाराध्यायः ॥*॥

अन्यच्च ।

"अनपायमिवरूपं वा भावशरकाष्ठोपमम् ।
तुरङ्गगजवक्त्रादिनानाकृपाणि केतवः ॥
शतमेकोत्तरं कोपि सहस्रमपरे विदुः ।

नानारूपमनेकञ्चाप्येकमेवाह नारदः ॥
दिव्या नक्षत्रगा भौमाः केतवस्त्रिविधा मताः ।
शुक्लो ह्रस्वतनुः स्निग्ध ऋज्वस्थाचिरसंस्थितः ॥
उदितोऽप्यतिवृष्टिः स्यात् सुभिक्षसुखकृच्छिखी ।
विपरीतस्वरूपस्तु धूमकेतुर्न शोभनः ॥
इन्द्रायुधानुकारी च द्विचूड़ो वा त्रिचूड़कः ।
श्वेतः शङ्काकुलं कुर्य्याल्लोहितस्त्वग्निजं भयम् ॥
क्षुद्भयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमथोल्वणम् ।
शक्त्याकारो विनाशाय सुखाय मुषलाकृतिः ॥
दीर्घः सूक्ष्मः सुखायैव ह्रस्वः स्थूलो विनाशकृत् ।
मणिवर्णसुवर्णाभ्यां किरणाभ्यां शिखान्विताः ॥
प्राक् पश्चिमदिशोर्दृश्या नृपयुद्धाय तेऽर्कजाः ।
वह्निजाः शुकवर्णाश्च लाक्षाबन्धूकसन्निभाः ॥
आग्नेय्यां दिशि दृश्यन्ते ते च वह्निभयप्रदाः ।
कृष्णा वक्रशिखा रूक्षा मृत्युजाः पञ्चविंशतिः ॥
याम्यायां ते च दृश्यन्ते नृणां मरकसूचकाः ।
आदर्शवृत्ताकृतयो विशिखाः क्षितिसम्भवाः ॥
सांशवस्तैलतोयाभा ऐशान्यां क्षुद्भयप्रदाः ।
चन्द्रजा हिमकुन्देन्दुकुमुदाभाश्च तैलवत् ॥
जनाभाश्चोत्तरे दृश्याः केतवस्ते सुभिक्षदाः ।
त्रिवर्णस्त्रिशिखश्चैको ब्रह्मजोऽसौ युगान्तकृत् ॥
स चानियतदिक्संस्थो ब्रह्मदण्डः स उच्यते ।
अर्कजा वह्निजा याम्यास्त्रयस्ते तत्त्वसङ्ख्यया (२५) ॥
क्षितिजा जातिसङ्ख्याश्च(२२) त्रयोऽन्ये ब्रह्मजोऽप्ययं ।
एकोत्तरशतं ह्येते सहस्रन्त्वथ लक्षणैः ॥
शुक्राश्चतुरशीत्याख्या विपुलाः सिततारकाः ।
स्निग्धास्तीव्रफला ज्ञेयाः सप्रभा द्विशिखाः परे ॥
षष्टिः शनितनूद्भूतास्तेऽतिनष्टफलप्रदाः ।
सर्व्वत्र कनकोद्दीप्ता विकचा नाम जीवजाः ॥
सितैकतारा विशिखाः पापा याम्याश्रितास्तु ते ।
नातिव्यक्ताः सूक्ष्मदीर्घाः शुक्ला बुधसमुद्भवाः ॥
पापदास्तस्कराख्यास्ते यथेष्टदिक्प्रभान्विताः ।
त्रिचूड़ताराः क्षतजा नानारूपाः कुजात्मजाः ॥
कौङ्कुमाख्या हि ते सौम्य दिक्स्थाः पापफलप्रदाः ।
त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्तलोहितरश्मयः ॥
लोहिताङ्गात्मजाः षष्टिः संग्रामभयकारकाः ।
तामसाः कीलकाख्याश्च राहुजाः सूर्य्यबिम्बगाः ॥
दृष्टाः शुभफलास्ते च चन्द्रस्थाः पापदायिनः ।
कबन्धध्वाङ्क्षशस्त्राभाश्चन्द्रेऽर्केऽप्यशुभप्रदाः ॥
कृष्णाभाः कृष्णपर्य्यन्ताः संकुलाः कृष्णरश्मयः ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् केतवश्चातिदारुणाः ॥
यथार्कबिम्बे दृश्यन्ते व्यसनन्तन्महीपतेः ।
स्वचक्रं परचक्रेण पीड्यते क्षुद्भयान्वितम् ॥
धनोधनुःक्षेत्ररूपा नृपवित्तक्षयावहाः ।
ध्वाङ्क्षो वा कृष्णशस्त्राभा कबन्धो वार्कमण्डले ॥
दृश्यते यत्र तत्रास्य भूमिपालो विनश्यति ।
दण्डकीलकपीठाख्यं दृश्यते सूर्य्यमण्डले ॥
दुर्भिक्षेतिभयव्याधिवह्निचौरादिपीड़नम् ।
छत्राकान् गर्दभाभान् याश्चान्यान् मृगपक्षिणः ॥
आदित्यमण्डले दृष्ट्वा देशभङ्गं विनिर्द्दिशेत् ।
मण्डलाभ्यन्तरस्थैश्च क्रव्यादैर्मृगपक्षिभिः ॥
परचक्रागमो वाच्यः प्रजानाशस्तथैव च ।
यत्रार्कबिम्बगस्तत्र स्यान्नाशोऽन्यत्र प्रजाक्षयः ॥
एको दुर्भिक्षदात्यान्नृपनाशभयप्रदः ॥
सितरक्तहरित्कृष्णैर्व्विद्धो द्विजनृपादिहा ।
वह्निजा विश्वरूपाख्या ज्वालामालाकुलाः शतम् ॥
श्यामारुणा विताराश्च विकीर्णामरसन्निभाः ।
तारापुञ्जनिभा रूक्षा वायुजाः सप्तसप्ततिः ॥
प्रजाशाश्चतुरस्रास्ते वेदाधिकशतद्वयम् ।
द्वात्रिंशद्वंशगुल्माभाः कङ्काख्या वरुणोद्भवाः ॥
प्रभाढ्याः शशिवत्ते च ज्ञेयास्तीव्रफलप्रदाः ।
विरूपताराश्चिता वा शिखिनस्तेऽशुभप्रदाः ॥
सर्व्वदिक्प्रभवाः शुक्लाः केतवो भयदायिनः ।
एवं केतुसहस्रञ्च तद्विशेषश्च वक्ष्यते" ॥ * ॥
"उत्तरायतसुस्निग्धो महान् यश्चापरोदयी ।
करोति मरकं सद्यः सुभिक्षञ्च तथोत्तमम् ॥
रूक्षोऽस्थिकेतुः क्षुद्भीत्यै प्राच्यां स्निग्धोऽप्युपप्लवः ।
कपालकेतुर्य्यो दर्शे सधूमांशुशिखो भवेत् ॥
प्रागर्द्धचारी नभसः क्षुन्मारावृष्टिकारकः ।
प्रागग्निमार्गाच्छूलाग्रो रूक्षः श्यामलताम्रकः ॥
त्रिभागचारी नभसो रौद्राख्यः पूर्व्ववत् फलम् ।
अपरस्यां चलकेतुः शिखया दक्षिणाग्रया ॥
अङ्गुलोच्छाययया गच्छेदुत्तराशां यथा यथा ।
तथा दैर्घ्यं समायाति मुनीन् संस्पृश्य सप्त च ॥
ध्रुवं प्रतिनिवृत्तोऽभिजितञ्च नभसोऽर्द्धकम् ।
गत्वाऽस्तं याति याम्येन स प्रयागकुलावधि ॥
अवन्तीं पुष्करारण्यं यावद्धन्यात्तथापरान् ।
देशान् क्वचित् क्वचिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीड़ितान् ॥
श्वेताख्यस्तु जटाकारो श्यामो व्योमत्रिभागगः ।
निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
आधूम्रशिखया दृश्यः कृत्तिकासंस्थितोऽपरः ।
रश्मिकेतुरिति ख्यातस्त्रिभागी कुरुते प्रजाः ॥
पश्चात् सन्ध्यासु सम्वर्त्तो धूमताम्रशिखो वियत् ।
त्र्यंशमाक्रम्य शूलाग्रावस्थितो रौद्रदर्शनः ॥
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावद्वर्षाणि हन्ति सः ।
भूपशस्त्रनिपाताद्यैरुदयर्क्षं निपीड़येत्" ॥ * ॥
"चैत्रवैशाखयोर्म्मध्ये कौवेरांस्तु विनिर्द्दिशेत् ।
उच्छ्रितैर्यूपवेदीभिश्चच्छ्रितैर्ध्वजतोरणैः ॥
हविर्धूमाकुला तत्र दृश्यते च वसुन्धरा ।
ज्यैष्ठे चैव तथाषाढ़े वायुपुत्रांश्च निर्द्दिशेत् ॥
वान्ति चैव तथा वाता महायुद्धं महाभयम् ।
श्रावणप्रौष्ठपदयोर्व्वारुणांस्तु विनिर्द्दिशेत् ॥
आरोहयन्ति ते मेघान् पूर्णां कुर्य्युर्व्वसुन्धराम् ।
धान्यं समार्घतां याति ईतयो न भवन्ति च ॥
आश्विने कार्त्तिके चैव सूर्य्यपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ।
ततो दहति तीव्रांशुः सर्व्वान्नानि दिवाकरः ॥
म्रियन्ते च तदा गावः श्वापदाश्च विशेषतः ।
मार्गशीर्षे च पौषे च वह्निपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ॥
शीघ्रं भवति दुर्भिक्षं हाहाभूतमचेतनम् ।
माघे च फाल्गुने चैव यमपुत्रान् विनिर्द्दिशेत् ॥
छर्द्दिर्ज्वरातिसारश्च ग्लानिश्चैवाक्षिवेदना ॥ * ॥
कृत्तिका रोहिणी सौम्यं पृथिव्या मध्यमुच्यते ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते आग्नेया दश पञ्च च ।
आग्नेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो भवेत् ॥
नित्योद्विग्नाः प्रजाः सर्व्वा भवन्ति हि न संशयः ।
पुनर्व्वसुस्तथा पुष्यः पृथिव्याः पूर्व्वमुच्यते ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते रौद्रास्तेऽप्येकविंशतिः ।
यदा रौद्राः प्रदृश्यन्ते दुर्भिक्षं निर्द्दिशेत्तदा ॥
घूर्णन्ते च प्रजाः सर्व्वा मृत्युक्षुद्रोगपीड़िताः ।
अश्लेषापित्र्यभाग्यानि विद्याद्दक्षिणपूर्व्वतः ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते औद्दालकिसुता दश ।
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुवृष्टिः शस्यसम्पदः ॥
आर्य्यमादीनि च त्रीणि विद्याद्दक्षिणभागतः ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते काश्यपेयाश्चतुर्द्दश ॥
अनावृष्टिभयं घोरं प्रजानामतिदारुणम् ।
स्वाती विशाखा मित्रश्च भागो दक्षिणपश्चिमः ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते चत्वारो मृत्युसम्भवाः ।
दुर्भिक्षं मरकं घोरमनावृष्टिस्तथैव च ॥
उपद्रवश्च भूतानां तदा भवति दारुणः ।
ज्येष्ठा मूलमथाषाढ़ा भाग उत्तरपश्चिमः ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते त्रयस्ते सोमसम्भवाः ।
सुभिक्षञ्च सुवृष्टिश्च मही यज्ञोत्सवाकुला ॥
उत्तरा श्रवणा चैव नक्षत्रं वसुदैवतम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते माहेयाः पञ्चविंशतिः ॥
माहेयेषु च दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ।
तदा राजसहस्राणां मही पिबति शोणितम् ॥
वारुणञ्चैव नक्षत्रं तथा भाद्रपदद्वयम् ।
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते वारुणास्त्रय एव ते" ॥ * ॥
"ऊर्म्मिकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः ।
ऊर्म्मिकेतुर्यदा दृश्येत्तदाप्युदकजं भयम् ॥
श्वेतकेतुर्यदा दृश्येत् श्वेतास्थि कुरुते महीम् ।
तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः ॥
क्षुद्भयार्त्तं जगत् कृत्स्नं चक्रवद्भ्रमते तदा ।
धूमकेतुर्यदा दृश्येत्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
रेवत्याश्वयुजञ्चैव नक्षत्रं यमदैवतम् ॥
केतवो ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ।
यमपुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां संक्षयो ध्रुवम् ॥
चतुर्व्विधानां भूतानां संशयो जायते महान्" ॥ * ॥
"अपरे विविधाः सन्ति बृहस्पत्यादिकेतवः ॥
नृपदेशविनाशाय दुर्भिक्षभयदायकाः ।
कुमुदाभस्तु कुमुदो वारुण्यां प्राक्शिखो निशाम् ॥
एकां दृष्टः सुभिक्षाय दशवर्षाणि सौख्यदः ।
पश्चिमाभ्युदिताश्चान्ये कुर्व्वन्ति प्रबलान् ज्वरान् ॥
पाण्डुरोगं प्रतिश्यायं मुखरोगमरोचकम् ।
क्षीरधारेव शुक्लाभा ऋज्वी सूक्ष्मतरा शिखा ॥
सकृद्यामैकदृश्यास्ते चतुर्म्मासं सुभिक्षदाः ।
जलकेतुस्तु यः पश्चात् शिखया नतया परे ॥
सुभिक्षं कुरुते शान्तिं प्रजानां नवमासतः ।
भवकेतुस्त्वेकरात्रं दृश्यः प्राक् सूक्ष्मतारकः ॥
दक्षिणावर्त्तशिखया हरिलाङ्गूलतुल्यया ।
मुहूर्त्तान् यावतो दृश्यस्तावन्मासान् सुभिक्षदः ॥
स एव रूक्षो दृश्यश्चेद्रोगप्राणान्तकारकम् ।
पद्मकेतुर्मृणालाभो निशामेकां प्रदृश्यते ॥
सप्त मासान् सुभिक्षं स हर्षवर्द्धनदायकः ।
आवर्त्तः सव्यशिखयारुणाभश्च निशार्द्धगः ॥

स्निग्धो यावत्क्षणान् दृश्यस्तावन्मासान् शुभिप्रदः।
ध्रुवकेतुरनियतगतिवर्णाकृतिर्भवेत् ॥
दिव्यान्तरीक्षभौमोऽयं स्निग्ध इष्टः स नान्यथा।
सेनाङ्गेषु महीन्द्राणां देशस्य गिरिशाखिषु ॥
उपस्करेषु गृहिणां दृश्यते च विनाशकृत्।
अन्यादुक्ता यदागस्त्यं केतुर्व्याप्युपधूपयेत् ॥
दुर्भिक्षं मरकश्चैव तदा जगति जायते।
यदा तु भार्गवं प्राप्य धूमकेतुः प्रधूपयेत् ॥
तदा सैन्यानि वध्यन्ते यत्रोद्युक्ता नराधिपाः।
यात्रागतास्च ये सार्था अमुमन्तश्च ये जनाः ॥
तथा चारणगणाः सर्व्वे भयमृच्छन्ति दारुणम्।
यदा प्रधूपयेत् केतुः सप्तर्षीन् ध्रुवमेव च ॥
तदा लोकाः क्षयं यान्ति सलिलञ्चापि शुष्यति।
धूमकेतुर्यदा राज्ञो दृश्यते विषये क्वचित् "
सराष्ट्रः सपुरो राजा क्षिप्रमेव प्रणश्यति।
यावन्त्यहानि दृश्यन्ते तावन्मासान् फलप्रदाः ॥
मासैरब्दान् विजानीयात् प्रथमे तु त्रिपक्षतः" ॥*॥
"केतूत्पाते तु सर्व्वस्मिन् समये समुपस्थिते।
महाशान्तिं प्रकुर्व्वीत विविधां भूरिदक्षिणाम्।
धनं वा सर्व्वमुत्सृज्य मृत्योर्मुच्येत बन्धनात् ॥
दद्याद्वा पृथिवीं सर्व्वां राजा शान्तिं नियच्छति।
अकस्माद्दृश्यते केतुरुदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥
निहन्त्यन्तःपुरे राज्ञो ज्वरः पित्तोद्भवो भवेत्।
दधिमधुघृताक्तानां पुष्पाणामयुतं ततः ॥
जुहुयादिध्मशीलस्य केतुं दद्याद्विजातये।
भूषितं हेमरत्नाद्यैस्ततः सम्पद्यते शुभम्" ॥
इति मथुरानाथविद्यालङ्कारकृतसमयामृते केतूत्पाताः समाप्ताः॥ केतुगणः कुशद्वीपजातः जैमिनिमुनेः सन्तानः षडङ्गुलः धूम्रवर्णः गृध्रवाहनः शूद्रवर्णः विकृताननः सूर्य्याभिमुखः वृद्धः धूम्रवसनः वरदः गदाधरश्च। तस्याधिदेवता चित्रगुप्तः प्रत्यधिदेवता ब्रह्मा। इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥ अस्य स्वरूपं शनिराहुवत्। स च शिखावान् अनेकरूपः। इति जातकम् ॥ * ॥
रोगः। पताका। (यथा, रघौ ७।६५।

"सद्योविनिर्ज्जितैस्तेन शिलीमुखाग्रे-
र्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम्" ॥)

उत्पातः। (यथा, मनुः १।३८।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ॥)
चिह्नम्। इति मेदिनी। (यथा, रघुः २।३३।

"तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-
र्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम्।
विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः" ॥)

दीप्तिः। इति हेमचन्द्रः॥ (सूर्य्यः। यथा, ऋग्वेदे १०।८।१। "प्रकेतुना बृहता यात्यग्निः"। तत्रैव।३।३४।४ "प्रारोचयन् मनवे केतुमह्नाम्"। रश्मिः। यथा, ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यम्"।)
केतुभः, पुं, (केतुरिव भातीति। भा+कः।) मेघः। इति शब्दमाला॥
केतुमालं, क्ली, जम्बुद्वीपस्य नवखण्डान्तर्गतखण्डविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, महाभारते ६। ६। ३२।
"मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते!।
जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप" ॥
आग्नीध्रराजपुत्त्रः स्वायम्भुवमनोः प्रपौत्त्रश्च। यथा, भागवते ५।२।२०।
"तस्यामुह वा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्त्रानजनयत्" ॥
स्त्री, नदी। यथा, महाभारते। ३। ८९। १४।
"ततः पुण्यतमा राजन्! सततं तापसैर्युता।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गाहारञ्च भूमिप!" ॥)
केतुरत्नं, क्ली, (केतोः रत्नं केतुभिः रश्मिभिः युक्तं वा रत्नम्।) वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥
केदरः, पुं, (के मस्तके दृणाति। दॄ+अच्। केन दीर्य्यते वा। दॄ+अप् कर्म्मणि।) वृक्षविशेषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। टीकेत्रि। इति शब्दरत्नावली॥
केदारः, पुं, (के जले दारः आदरो यस्य। यद्वा केन जलेन द्रियते आद्रियते इति। निपातनात् गत्वम्।) क्षेत्रम्। क्षेत् इति भाषा। इत्यमरः। २।९।११॥ (यथा, मनौ ९।३८।
"भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीवलैः।
नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः" ॥
क्षेत्रस्थक्षुद्रजलाधारविशेषः। यथा, रामायणे ३।२२।१८।
"वृषः पिबति केदारे निश्वासाकुलितं पयः" ॥)
केदारजलगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके गुरुत्वम्। दोषलत्वम्। "तदेव बद्धमुक्तन्तु विशेषाद्दोषदं भवेत्"। इति राजनिर्घण्टः॥ (के मस्तके शिखरदेशे दारः प्रस्रवणादिकारणजलरूपविदीर्णस्थानं यस्य।) पर्व्वतविशेषः। (के मस्तके शिरःस्थितजटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दाराः पत्नी यस्य सर्व्वत्र निपातनात् गत्वम्।) शिवः। भूमिभेदः। आलवालम्। इति मेदिनी॥ (भ्रूमध्यस्थानविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। ३। २४।
"कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः।
त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः" ॥
"केदारभ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं केदारशब्दवाच्यं तं मनः स्वान्तं प्रापयेत्"। इति तट्टीका॥ तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। ३। ८३। ६९।
"केदारे चैव राजेन्द्र! कपिलस्य महात्मनः।
स्नात्वाभ्यर्च्य च शुचिः प्रयतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते" ॥*॥
केदारपर्व्वतस्थलिङ्गभेदः। स तु लिङ्गमूर्त्त्या काश्यामाविर्भावात् तन्नाम्ना एवाख्यातः तद्विवरणं यथा, काशीखण्डे। ७७ अध्याये।

श्रीपार्व्वत्युवाच।
"नमस्ते देवदेवेश! प्रणमत्करुणानिधे!।
वद केदारमाहात्म्यं भक्तानामनुकम्पया ॥
तस्मिन् लिङ्गे सदा प्रीतिस्तव काश्यामनुत्तमा।
तद्गुणांश्च जना नित्यं देवदेव! महाधियः॥

श्रीदेवदेव उवाच।
शृणु पर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम्।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात् ॥
केदारं यातुकामस्य पुंसो निश्चितचेतसः।
आजन्मसञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
गृहाद्विनिर्गते पुंसि केदारगतिनिश्चिते।
जन्मद्वयार्ज्जितं पापं शरीरादपि निर्व्रजेत्॥
मध्येमार्गं प्रपन्नस्य त्रिजन्मजनितं त्वघम्।
देहगेहाद्विनिःसृत्य निराशं याति निश्चितम् ॥
सायं केदार केदार केदारेति निरुच्चरन्।
गेहेऽपि निवसन्नूनं यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
दृष्ट्वा केदारशिखरं पीत्वा तत्रत्यमम्बु च।
जन्मजन्मकृतात्पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च।
कोटिजन्मार्ज्जितैनोभिर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सकृत्प्रणम्य केदारं हरपापकृतोदकः।
स्थाप्य लिङ्गं हृदम्भोजे प्रान्ते मोक्षं गमिष्यति ॥
हरपापह्रदे श्राद्धं श्रद्धया यः करिष्यति।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् स मे लोकं गमिष्यति ॥
पुरा रथन्तरे कल्पे यदभूदत्र तत् शृणु।
अपर्णे दत्तकर्णा त्वं वर्णयामि तवाग्रतः ॥
एको आश्रमदायाद उज्जयिन्या इहागतः।
कृतोपनयनः पित्रा ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थितः ॥
स्वर्णी पाशुपतीं काशीं स विलोक्य समन्ततः।
द्विजैः पाशुपतैः कीर्णां जटामुकुटमण्डितैः ॥
कृतलिङ्गसमर्च्चैश्च भूतिभूषितवर्ष्मभिः।
भिक्षाहृतान्नसन्तुष्टैः पर्णैर्गङ्गोदकामृतैः ॥
बभूवानन्दितमना व्रतं जग्राह चोत्तमम्।
हिरण्यगर्भादाचार्य्यान्महत्पाशुपताभिधम् ॥
स च शिष्यो वशिष्ठोऽभूत् सर्व्वपाशुपतोत्तमः
स्नात्वा ह्रदे हरपापे नित्यं प्रातः समुत्थितः॥
विभूत्याहरहः स्नाति त्रिकालं लिङ्गमर्च्चयन्।
नान्तरं स विजानाति शिवलिङ्गे गुरौ तथा॥
स द्वादशाब्ददेशीयो वशिष्ठो गरुणा सह।
ययौ केदारयात्रार्थं गिरिं गौरीगुरोर्गुरुम् ॥
यत्र गत्वा न शोचन्ति किञ्चित् संसारिणः क्वचित्।
प्राश्योदकं लिङ्गरूपं लिङ्गरूपत्वमागताः।
असिधारं गिरिं प्राप्य वशिष्ठस्य तपस्विनः।
गुरुर्हिरण्यगर्भाख्यः पञ्चत्वमगमत् तदा।
पश्यतां तापसानाञ्च विमाने सार्व्वकामिके ॥
आरोप्य तं पारिषदाः कैलासमनयन् मुदा।
यस्तु केदारमुद्दिश्य गेहादर्द्धपथेऽप्यहो ॥
अकालतस्त्यजेत् प्राणान् कैलासे स चिरं वसेत्।
तदाश्चर्य्यं समालोक्य स वशिष्ठस्तपोधनः ॥
केदारमेव लिङ्गेषु बहुमंस्त सुनिश्चितम्।
अथ कृत्वा स केदारीं यात्रां वाराणसीमगात् ॥
अग्रहीन्नियमं चापि यथार्थं चाकरोत् पुनः।
प्रतिचैत्रं मया चैत्र्यां यावज्जीवमहं ध्रुवम् ॥
विलोकयिष्ये केदारं वसन् वाराणसीं पुरीम्।
तेन यात्राः कृताः सम्यक् षष्टिरेकाधिका मुदा॥
आनन्दकानने नित्यं वसता ब्रह्मचारिणा।
पुनर्यात्रां स वै चक्रे मधौ निकटवर्त्मनि ॥

परमोत्साहसम्पन्नः पलिताकलितोऽप्यहम् ।
तपोधनैस्तन्निधनं शङ्कमानैर्निवारितः ॥
लावण्यपूर्णहृदयैरन्यैरपि च सङ्गिभिः ।
ततोऽपि न तदुत्साहभङ्गोऽभूद्दृढचेतसः ॥
मध्ये मार्गं मृतस्यापि गुरोरिव गतिर्मम ।
इति निश्चितचेतस्के वशिष्ठे तापसे शुचौ ॥
अमुद्मानपरीपुष्टे तुष्टोऽहं चरिडकेऽभवम् ।
स्वप्ने मया स संप्रोक्तो वशिष्ठस्तापसोत्तमः ।
दृढव्रत ! प्रसन्नोऽस्मि केदारं विद्धि मामिह ॥
अभीष्टञ्च वरं मत्तः प्रार्थयस्वाविचारितम् ।
इत्युक्तवत्यपि मयि स्वप्नो मिथ्येति सोऽब्रवीत् ॥
ततोऽपि स मया प्रोक्तः स्वप्नो मिथ्यास्तु निश्चितम् ।
भवादृशाममिथ्यैव स्वाध्यायवशवर्त्तिनाम् ॥
वरं ब्रूहि प्रसन्नोऽस्मि स्वप्नशङ्कां त्यज द्विज ! ।
तव सत्त्ववतः किञ्चित् मयाऽदेयं न किञ्चन ॥
इत्युक्तं मे समाकर्ण्य वरयामास मामिति ।
शिष्यो हिरण्यगर्भस्य तपस्विजनसत्तमः ॥
यदि प्रसन्नो देवेश ! तदा मे सानुगा इमे ।
सर्व्वे सुनिमनुग्राह्या एष एव वरो मम ॥
देवि ! तस्येदमाकर्ण्य परोपकृतिशालिनः ।
वचनं नितरां प्रीतस्तर्थेति तमुवाच ह ॥
पुनः परोपकरणात् तत्तपोद्विगुणीकृतम् ।
तेन पुण्येन स मया पुनः प्रोक्तो वरं वृणु ॥
स वशिष्ठो महाप्राज्ञो दृढपाशुपतव्रतः ।
देवि ! मे प्रार्थयामास हिमशैलादिह स्थितिम् ॥
ततस्तत्तपसा तुष्टः कलामात्रेण तत्र हि ।
हिमशैले स्थितस्तत्र सर्व्वभावेन संस्थितः ॥
ततः प्रभाते संजाते सर्व्वेषां पश्यतामहम् ।
हिमाद्रेः प्रस्थितः प्राप्तः स्तूयमानः सुरर्षिभिः ॥
वशिष्ठं पुरतः कृत्वा सर्व्वसार्थसमायुतम् ।
हरपापह्रदे तीर्थे स्थितोऽहं तदनुग्रहात् ॥
मत्परिग्रहतः सर्व्वे हरपापे कृतोदकाः ।
आराध्य मामनेनैव वपुषा सिद्धिमागताः ॥
तदाप्रभृति लिङ्गेऽस्मिन् स्थितः साधकसिद्धये ।
अविमुक्ते परे क्षेत्रे कलिकाले विशेषतः ॥
तुषाराद्रिं समासाद्य केदारं वीक्ष्य यत् फलम् ।
तत् फलं सप्तगुणितं काश्यां केदारदर्शने ॥
गौरीकुण्डं यथा तत्र हंसतीर्थञ्च निर्म्मलम् ।
यथा मधुस्रवा गङ्गा काश्यां तदखिलं तथा ॥
इदं तीर्थं हरपापं सप्तजन्माघनाशनम् ।
गङ्गायां मिलितं पश्चाज्जन्मकोटिकृताघहम्" ॥
केदाराख्यः पर्व्वतश्च तीर्थयात्रिभिः प्रायेण बदर्य्याश्रमात् सप्तदिनैः समागमनीयः ॥ * ॥)

केदारकटुका, स्त्री, (केदारस्य शैलस्य कटुका इव ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः । कट्की इति भाषा ॥ (कटुकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

केदारजं, क्ली, (केदारात् जायते इति । जन् + डः ।) पद्मकाष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

केदारेशः, पुं, (केदार एतन्नामा पर्व्वतः तत्र य ईशः लिङ्गरूपी महादेवः । यद्वा, केदाराख्यः ईशः ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"हरपापह्रदे स्नात्वा केदारेशं प्रपूज्य च ।
कोटिजन्मार्ज्जितैर्नोभिर्म्मुच्यते श्रद्धयान्वितः" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केदारेश्वरः, पुं, (केदाराख्य ईश्वरः । केदारपर्व्वतस्य ईश्वरो वा ।) काशीस्थशिवविशेषः । यथा,—
"शृणवपर्णेऽभिधास्यामि केदारेश्वरसंकथाम् ।
समाकर्ण्यापि यां पापोऽप्यपापो जायते क्षणात्" ॥
इति स्कान्दे काशीखण्डे ७७ अध्यायः ॥

केनारः, पुं, (के मूर्द्धि नारः । अलुकसमासः ।) कुम्भिनरकः । इति हेमचन्द्रः । शिरः । कपोलः । सन्धिः । इति मेदिनी ॥

केनिपातः, पुं, (के जले निपात्यतेऽसौ । नि + पत् + णिच् + अप् ।) अरित्रम् । इति शब्दरत्नावली । हालि इति भाषा ॥

केनिपातकः, पुं, (केनिपात + स्वार्थे कन् ।) केनिपातः । इत्यमरः । १ । १० । १३ ॥

केन्दुः, पुं, (कु ईषत् इन्दुरिव । कोः कादेशः ।) तिन्दुकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

केन्दुकः, पुं, (केन्दु + संज्ञायां कन् ।) गालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गाव इति भाषा ॥ तालविशेषः । यथा । "लघुद्वयं विरामान्ततालो केन्दुकसंज्ञके" । लघुद्वयं स्थाने द्रुतद्वयमिति च पाठः । अपरं नियमं विना । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

केन्द्रं, क्ली, लग्नम् । लग्नात् चतुर्थसप्तमदशमस्थानानि । तत्पर्य्यायः । कण्टकम् २ । यथा,—
"लग्नाम्बुद्यूनकर्म्माणि केन्द्रमुक्तञ्च कण्टकम् ।
चतुष्टयञ्चात्र खेटो बली लग्ने विशेषतः" ॥
इति नीलकण्ठकृतवर्षतन्त्राख्यजातकम् ॥ स्पष्टग्रहानयनार्थं शीघ्रमन्दसंज्ञकाङ्कद्वयम् । यथा,—
"मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं
चलोच्चं ग्रहाणां भवेच्छीघ्रकेन्द्रम्" ॥
इति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौ स्पष्टाधिकारः ॥ ग्रहं संशोध्य मन्दोच्चात् तथा शीघ्रात् विशोध्य च शिष्टं केन्द्रम् । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ गोलस्य मध्यस्थानम् । यथा,—
"वृत्तस्य मध्यं किल केन्द्रमुक्तम्
केन्द्रं ग्रहोच्चान्तरमुच्यतेऽतः ।
यतोऽन्तरे तावति तुङ्गदेशा-
न्नीचोच्चवृत्तस्य सदैव केन्द्रम्" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥ (यात्रायोगविशेषः । यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचने ।
"आपोक्लिमगते चन्द्रे केन्द्रस्थे सुरपूजिते ।
योगः केन्द्र इति ख्यातो यातुरिष्टार्थसिद्धिदः" ॥
प्रान्तसीमा । यथा, योगशास्त्रे ।
"पृथिव्या उभयोः केन्द्रयोः स्थितौ द्वावेव योगिनौ ।
एकत्र सान्निध्यस्थितिवत् सन्निकर्षस्थिताविव वा अन्योन्यमालपति" ॥)

केप, ऋ ङ गत्याम् । चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित् ।) ङ, केपते । ऋ, अचिकेपत् । इति दुर्गादासः ॥

केमद्रुमः, पुं, जन्मकालीनग्रहयोगविशेषः । यथा ।
"रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा ।
उभयस्थितैर्दुरधरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यैः" ॥
अनफादियोगः । सच्छीलं विषयसुखान्वितं प्रभुख्यातियुक्तमनफायाम् । सुनफायां धीधनकीर्त्तियुक्तमात्मार्ज्जितैश्वर्य्यञ्च ॥ बहुभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्विग्नचित्तमपि दौरधुरे । भृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्रुमे विद्यात् ॥ अनफादिफलम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (केमद्रुमयोगे जातस्य फलं यथा, जातकपद्धतौ ।
"नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वो दासो भवेत्खलः" ॥
तद्भङ्गस्तु तत्रैव । "चन्द्रे केन्द्रगतेऽथवा ग्रहयुते सर्व्वैश्च दृष्टे विधौ सर्व्वैः कण्टकसंश्रितैर्ग्रहयुतैः केमद्रुमो नेष्यते । लग्नाद्वा विधौ वा वृद्धिस्थैः शुभैः सर्व्वं शुभं फलं । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनाल्पं चेन्नास्ति दरिद्रता" ॥)

केमुकः, पुं, (के शिरोवच्छेदे अमयतीति । अम् रोगे + उक प्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । कँउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पेचुकः २ पेचनी ३ पेचुः ४ पेचिका ५ दलसारिणी ६ केचुकः ७ । इति रत्नमाला ॥ तस्य मूलगुणाः । कफपित्तनाशित्वम् । रोचनत्वम् । अग्निदीपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । हिमत्वम् । लघुत्वम् । पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । ज्वरकुष्ठकासप्रमेहास्रनाशित्वम् । वातलत्वम् । पटुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (एतत् फलं हविष्ये वर्ज्जनीयम् । क्ली, कन्दशाकविशेषः ॥)

केयूरं, क्ली, (के बाहुशिरसि भूषणतां याति । या गत्यां + ऊरः । अलुक् समासः ।) अलङ्कारविशेषः । ताड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अङ्गदम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २१ ।
"पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्व्वशः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते भीष्मभीमसमागमे" ॥)

केयूरः, पुं, रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"स्त्रीजङ्घे चैव संपीड्य दोर्भ्यामालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कारयेत् स्थापनं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" ॥
इति स्मरदीपिका ॥ अपि च ।
"स्त्रीणां जङ्घान्तराविष्टो गाढमालिङ्ग्य सुन्दरीम् ।
कामयेद्विपुलं कामी बन्धः केयूरसंज्ञकः" ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

केरलः, पुं, देशभेदः । मालेवार इति भाषा । यथा । उग्राः केरलपर्य्यायाः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेदयागानधिकारिशस्त्रधारिम्लेच्छविशेषः । पुरैते क्षत्रिया आसन् सगरेणैषां धर्म्मो नाशितः वेशान्यत्वञ्च कृतम् । यथा,—
"निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ।
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा ॥
कोलिसर्पा माहिषका दर्व्वाश्चोलाः सकेरलाः ।
सर्व्वे ते क्षत्रियास्तात ! धर्म्मस्तेषां निराकृतः" ॥
इति हरिवंशः । (तथा च रघुवंशे । ४ । ५४ ।
"भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" ॥)

केरली, स्त्री, (केरल + गौरादित्वात् ङीष् ।)

ज्योतिर्ग्रन्थविशेषः । होरा । इति शब्दरत्नावली ॥ (केरलज्योतिर्विद्यायां सङ्केतविशेषो दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते गर्गसंहितायां यथा,—

"वर्गवर्णप्रमाणाच्च सस्वरं ताड़ितं मिथः ।

पिण्डसंख्या भवेत्तस्य यथाभागैस्तु कल्पना" ॥

अस्यार्थः अ क च ट त प य श इत्यष्टौ वर्गा एतैरेव प्रश्नादयो यथायथं साङ्केतिकक्रममालम्ब्य निरूप्यन्ते ॥ केरलदेशोद्भवा स्त्री । यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६ ।

"चौड़ी चूड़ाभरणहरणः कीर्णकर्णावतंसः कर्णाटीनां मुषितमुरली केरलीहारचौरः" ॥)

केल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गत्यर्थे सकं-सेट्-ऋदित् ।) ऋ, अचिकेलत् । चालः कम्पः । चालः केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

केलकः, पुं, (केल्+कर्त्तरि ण्वुल् ।) खड्गधारादिनर्त्तकः । तत्पर्य्यायः । प्लवकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केलिः, पुं स्त्री, (केल्+इन् ।) परीहासः । तत्पर्य्यायः । द्रवः २ क्रीड़ा ३ लीला ४ नर्म्म ५ । इत्यमरः । १ । ७ । ३२ ॥ (नायिकालङ्कारविशेषः । यथा, एतल्लक्षणं साहित्यदर्पणे । ३ । १२२ ।

"विहारे सह कान्तेन क्रीड़ितं केलिरुच्यते" ॥

यथा, भ्रमराष्टके । ४ ।

"मालत्याः कुसुमेषु येन सततं केलिः कृता हेलया"॥)

केलिः, स्त्री, (केलति सदा गच्छतीति । "सर्व्वधातुभ्य इन्" । इति इन् ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

केलिकः, पुं, (केलिर्विलासः प्रयोजनमस्य इति ठन् ।) अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्याशोकशब्दे ज्ञेया ॥)

केलिकला, स्त्री, (केलिरूपा कला । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) सरस्वतीवीणा । इति शब्दरत्नावली ॥ (केलिः क्रीड़ा तस्याः कला अंशविशेषः । यथा, भ्रमराष्टके । ७ ।

"अलिरसौ नलिनीवनवल्लभः

कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः" ॥)

केलिकिलः, पुं, (केलिना लीलया किलतीति । किल क्रीड़ायां+कः ।) कुष्माण्डकः । स तु शिवस्यानुचरः । नाट्ये नायकवयस्यः । तत्पर्य्यायः । विदूषकः २ वासन्तिकः ३ वैहासिकः ४ प्रहासी ५ प्रीतिदः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ (केलिना परीहासेन किलतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा, हरिवंशे ।

"स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः" ॥)

केलिकिला, स्त्री, (केलिना विहारेण किलतीति किल+कः । ततः टाप् ।) रतिः । सा तु कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केलिकीर्णः, पुं, (केलिनिमित्तकैः पांशुभिः कीर्णः ।) उष्ट्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

केलिकुञ्चिका, स्त्री, (केलीनां कुञ्चिका इव । श्यालिका । इति त्रिकाण्डशेषः । शाली इति भाषा ॥

केलिकोषः, पुं, (केलीनां रङ्गस्थानां क्रीडापरीहासादीनां वा कोष आधार इव ।) नटः । इति शब्दरत्नावली ॥

केलिनागरः, पुं, (केलिनिपुणः प्रधानको वा नागरः ।) सम्भोगवान् । इति जटाधरः ॥

केलिमुखः, पुं, (केलिः मुखं प्रधानमत्र ।) परीहासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

केलिवृक्षः, पुं, (केलिनिमित्तको वृक्षः ।) कदम्बविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ केलिकदम्ब इति ख्यातः ॥

केलिसचिवः, पुं, (केलौ क्रीड़ाविषये सचिवः सहायः ।) नर्म्मदः । क्रीड़ाविषयकमन्त्री । इति शब्दमाला ॥

केव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्-ऋदित् ।) ङ, केवते । ऋ, अचिकेवत् । इति दुर्गादासः ॥

केवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते । वृत्+अच् । अलुक् समासः ।) कैवर्त्तजातिः । इति द्विरूपकोषः ॥ (एषोऽन्त्यजशूद्रः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड़ एव च ।

केवर्त्तो मेदभिल्लश्च षड़ेते अन्त्यजाः स्मृताः"॥)

केवलं, क्ली, (केव ङ सेवने+वृषादित्वात् कलच् । यद्वा, के शिरसि मूर्द्धावच्छेदे वलयति । वल्+अच् । अलुक् समासः ।) निर्णीतम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ ज्ञानभेदः । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥ (साङ्ख्यकारिकायां यथा,—"अविपर्य्ययात् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम्" ॥)

शुद्धम् । (यथा, रघौ २ । ६३ ।

"न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" ॥)

कृत्स्नम् । (यथा, रघुवंशे १० । २९ ।

"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि" ॥)

असहायः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (अद्वितीयः । यथा, कुमारे ५ । ८३ ।

"न केवलं यो महतोऽपभाषते

शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्" ॥)

केवलः, पुं, कुहनः । इति मेदिनी । (कुम्भकविशेषः । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । २ । ७१ ।

"प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।

सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः" ॥)

केवलः, त्रि, एकः । (यथा, रघुवंशे । ११ । १९ ।

"बाणभिन्नहृदया निपेतुषी

सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां

रावणश्रियमपि व्यकम्पयत्" ॥)

कृत्स्नः । इत्यमरमेदिनीकरौ । (यथा, रघुः १० । २९ ।

"केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।

अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि" ॥)

केवलज्ञानी, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानं अस्यास्तीति । इनिः ।) भूतार्हद्विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

केवलद्रव्यं, क्ली, (केवलं द्रव्यम् ।) मरिचम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

केवली, स्त्री, (केवल+ङीष् ।) ज्ञानभेदः । इति मेदिनी । ग्रन्थविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

केवली, [न्] पुं, (केवलं शुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति । इनिः ।) जैनविशेषः । इति हलायुधः ॥

केविका, स्त्री, (केव गतिचालनयोः+ण्वुल्+टाप् अत इत्वम् ।) पुष्पविशेषः । केवेर इति भाषा कोङ्कणे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । कर्षिका २ केवी ३ भृङ्गारिः ४ नृपवल्लभा ५ भृङ्गमारी ६ महागन्धा ७ राजकन्या ८ अलिवाहिनी ९ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दाहपित्तश्रमवातश्लेष्मरोगपित्तच्छर्द्दिवनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

केशः, पुं, (के मस्तके शेते । शी+अच् । अलुक्-समासः ।) मज्जजातोपधातुविशेषः । चुल इति भाषा । स तु गर्भस्थबालकस्य षष्ठामिमासि जायते । इति मुग्धबोधः । (केशादयस्तु पितृतो जायन्ते । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये । "गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिनखदन्तसिरास्नायुधमनीरेतःप्रभृतीनि स्थिराणि पितृजानि" ॥ भावप्रकाशे च ।

"केशाः श्मश्रु च लोमानि नखा दन्ताः सिरास्तथा । धमन्यः स्नायवः शुक्रमेतानि पितृजानि हि" ॥) तत्पर्य्यायः । चिकुरः २ कुन्तलः ३ बालः ४ कचः ५ शिरोरुहः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ९५ ॥ शिरसिजः ७ मूर्द्धजः ८ अस्रः ९ वृजिनः १० । इति जटाधरः ॥ (रोगविशेषनाश्योत्पाटनानन्तरमुद्भवोपायाश्च । यथा,—

"वटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।

गुड़ूचीस्वरसैतैलमभ्यङ्गात्केशरोहणम्" ॥

इति आदित्यपाकगुड़ूचीतैलम् ॥ * ॥

"मधुकेन्दीवरमूर्व्वा तिलाज्यगोक्षीरभृङ्गलेपन ।

अचिराद्भवन्ति घनकेशा दृढ़मूलायतास्तथैव" ॥

"चन्दनं मधुकं मूर्व्वा त्रिफला नीलमुत्पलम् ।

कान्तावटप्ररोहश्च गुड़ूचीविषमेव च ॥

लौहचूर्णं तथाकेशी शारिवे द्वे तथैव च ।

मार्कवस्वरसेनैव तैलं मृद्वग्निना पचेत् ॥

शिरस्युत्पतिताः केशा जायन्ते घनकुञ्चिताः ।

दृढ़मूलाश्च स्निग्धाश्च तथा भ्रमरसन्निभाः ॥

नस्येनाकालपलितं निहन्यात्तैलमुत्तमम्" ॥

इति चन्दनाद्यतैलम् ॥ * ॥

"तैलं सयष्टीमधुकैः क्षीरे धात्रीफलैः शृतम् ।

नस्ये दत्तं जनयति केशान् श्मश्रूणि चाप्यथ" ॥

पक्वावस्थापन्नस्यास्य कृष्णीकरणोपाया यथा,—

"त्रिफलाचूर्णसंयुक्तं लौहचूर्णं विनिक्षिपेत् ।

ईषत्पक्वं नारिकेलं भृङ्गराजरसान्विते ॥

मासमेकन्तु निःक्षिप्य सम्यग्गर्भात् समुद्धरेत् ।

ततः शिरो मुण्डयित्वा लेपं दद्याद्भिषग्वरः ॥

सम्वेष्ट्य कदलीपत्रै-र्मोचयेत्सप्तमे दिने ।

क्षालयेत्त्रिफलाक्वाथैः क्षीरमांसवसाशिनः ॥

कपालरञ्जनञ्चैव कृष्णीकरणमुत्तमम्" ॥

"उत्पलं पयसा सार्द्धं मासं भूमौ निधापयेत् ।

केशानां कृष्णकरणं स्नेहनञ्च विधीयते" ॥

भेदार्थो भावो पाठ इति केचित्। इति दुर्गादासः॥

कैकयी, स्त्री, (जनपदात् क्षत्रियात् अञ्। यद्वा, केकय+स्वार्थे अण्। केकय+बाहुलकात् न यादेरियादेशः। तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। इति शब्दरत्नावली॥

कैकेयी, स्त्री, (केकेयः केकयराजः तस्यापत्यं स्त्री ङीप्।) कैकयी। सा तु केकयराजकन्या दशरथराजपत्नी च। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघौ १२।२।
"तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा" ॥)

कैङ्कर्य्यं, क्ली, (किङ्करस्य भावः किङ्करस्येदं किङ्करस्य कर्म्म वा। किङ्कर+यञ्।) किङ्करत्वम्। दासत्वम्॥ (यथा, भागवते। ३।२।२२।
"तत् तस्य कैङ्कर्य्यमलं भृतान् नो
विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम्" ॥)

कैटजः, पुं, (कुटज एव स्वार्थे अण् वृद्धिः। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

कैटभः, पुं, स्वनामख्यातो दैत्यविशेषः॥ (अयन्तु विष्णोः कर्णमलोद्भूतयोरसुरयोरन्यतरः। पाद्मकल्पे जातः सन् एकार्णवे योगनिद्रायां स्थितस्य भगवतो नाभिपद्मादाविर्भूतं अब्जयोनिं ब्रह्माणं यदा हन्तुमुद्यतः तदा योगनिद्रां विहाय समुत्थितेन भगवता जघनोपरि समुत्थाप्य निहतोऽयं दुर्द्धर्षोऽसुरः॥) यथा,— मार्कण्डेयपुराणम्।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः॥
तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ" ॥
(एतस्योत्पत्त्यादिकं सविस्तरं हरिवंशे ५२ अध्याये दर्शनीयम्॥)

कैटभजित्, पुं, (कैटभं स्वनामख्यातमसुरं जितवान्। जि+भूते क्विप्। तुगागमश्च।) विष्णुः। इत्यमरः॥ (अस्य विवरणं हरिवंशे ५२ अध्याये द्रष्टव्यम्॥)

कैटभहा, [न्] पुं, (कैटभं स्वनामख्यातं महासुरं हन्ति हतवान् वा। हन्+क्विप् भूते।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः॥ (स च सर्व्वशक्तिर्भगवान् स्वरूपतो निर्गुणोऽपि सृष्ट्यादिकार्य्यसम्पादनार्थं गुणाधिष्ठातृत्वमभ्युपैति, तत्र तु यदा जीवादृष्टवशात् यद्यद्गुणैकात्मिका क्रियाभिव्यक्तिरुपतिष्ठते नितरां गुणाधिष्ठातृकतया भगवानपि तदा तत्तद्गुणोपयोगिक्रियावानिव प्रतिभाति। परं देहाभिमानवतां जीवानामिव तस्य प्रकृतेरभिसङ्गे मनो न ह्यासज्जते ह्यसङ्गत्वात् गुणनियन्तृत्वादित्यर्थः देहाभिमानराहित्याच्च। अत एव स कैटभजिन्मधुजिदित्याद्युपाधिकतयोच्यते वस्तुतस्तु जीवैर्यत् किञ्चित् क्रियते तत् सर्व्वमेव गुणपरतन्त्रैरेवाचरत एव। ईश्वरस्य तु भृत्या इव गुणा एवाधीनाः सन्तः तदाज्ञयैव क्रिया उत्पादयन्ति सम्पादयन्ति च॥)

कैटभा, स्त्री, (कूटा गुणास्तत्कार्य्यं सृष्ट्यादिकं कैटं। कूट+अण् वृद्धिः पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं। तेन तैर्वा भाति प्रकाशते या। भा+क्विप्।) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

कैटभारिः, पुं, (कैटभस्य स्वनामख्यातस्यासुरभेदस्य अरिः शत्रुः। पक्षे कैटभस्य तमसः अरिर्दमयिता। सगुणावस्थायामपि ईश्वरस्य विष्णोः सत्त्वगुणप्राधान्यात् तथात्वम्।) विष्णुः। इति हलायुधः॥

कैटभी, स्त्री, (कैटभं तदाख्यया प्रसिद्धं असुरं प्रति इः हननक्रियारूपतेजःप्रकाशोऽस्याः।) यद्वा, कूटं तमःप्रधानभावमधिष्ठाय तामसी प्रकृतिरिति विश्रुता देवकार्य्यसाधनानुरोधात् तद्वत्त्वया भातीति। कूट+अणि वृद्धौ कौटं पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वं कैटं भा+कः। ततो ङीप् कैटभी तामसीत्यर्थः॥) दुर्गा। इति त्रिकाण्डशेषः। (मधुकैटभभीतब्रह्मणास्तुत्या प्रसादिततया तामस्या विमोहितौ तौ दुर्द्दान्तावसुरौ विष्णुना निहतौ। यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८१ अध्याये।
"एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा।
विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ॥
नेत्रास्यनासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः।
निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः" ॥
इत्युपक्रम्य।
"समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरिः।
पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः॥
तावप्यति बलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ।
उक्तवन्तौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवम्" ॥)

कैटभेश्वरी, स्त्री, (कैटभस्य कैटभपुर्य्या ईश्वरी कर्त्री। पक्षे कैटभस्य तमोगुणस्य ईश्वरी नियन्त्री।) दुर्गा। यथा।
"कैटभन्तु वशं कृत्वा गृहीता तत्पुरी यथा।
तेन सा गीयते देवी पुराणे कैटभेश्वरी" ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥

कैटर्य्यः, पुं, (किट् त्रासे+भावे घञ्। कैटं त्रासं राति ददाति तिक्तादीनामातिशय्यात्। रा दाने+कः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) कटफलः। इत्यमरः। २।४।४०॥ निम्बः। महानिम्बः। इति रत्नमाला॥ मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैडर्य्यः, पुं, (कैटर्य्य+पृषोदरात् डत्वे साधुः।) कट्फलः। पूतिकरञ्जः। कटभीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

कैतकं, क्ली, (केतक्या इदं "तस्येदम्"।४।३।१२०। इत्यण्) केतकीपुष्पम्। यथा। कैतकं तिक्तकटुकमिति राजवल्लभः॥

कैतवं, क्ली, (कितव+स्वार्थे अण्।) कपटः। (कितवस्य भावः कर्म्म वा। युवादित्वादण्।) द्यूतः। इत्यमरः।२।१०।४५॥ वैदूर्य्यमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कितवस्य भावः। कपटता। यथा, भागवते १।१।२। "धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्" ॥)

कैदारं, क्ली, (केदाराणां क्षेत्राणां समूहः। इति अण्।) क्षेत्रसमूहः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (केदारे क्षेत्रे प्रयत्नेनानीतं यज्जलं तत्कैदारम्। तद्गुणादिकमुक्तं भावप्रकाशे यथा—
"केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं कैदारं तज्जलं स्मृतम्।
कैदारं वार्य्यभिष्यन्दि मधुरं गुरुदोषकृत्" ॥)

कैदारः, पुं, (केदारे क्षेत्रे भवः इत्यण्।) शालिधान्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (केदारसम्बन्धिनो ये ते कैदारा इत्यर्थः। यथा, भावप्रकाशे।
"कैदारा वातपित्तघ्ना गुरवः कफशुक्रलाः।
कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैव बलावहाः" ॥)

कैदारकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारस्य इदं वा। केदार+वुञ्।) केदारसमूहः। क्षेत्रगणः। इत्यमरः।२।९।११॥

कैदारिकं, क्ली, (केदाराणां समूहः केदारे भवं तस्येदं वा। केदार+ठञ्।) कैदारकम्। इत्यमरः। २।९।११॥

कैदार्य्यं, क्ली, (केदाराणां समूहः। केदार+ष्यञ्।) क्षैत्रम्। क्षेत्रसमूहः। इत्यमरः।२।९।११॥

कैमुतिकः, पुं, (किमुत इत्यव्ययं तस्मात् आगतः। ठक्।) न्यायविशेषः। तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्।
"वेदाश्छन्दांसि सर्व्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः।
जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः॥
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः।
यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः॥
समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मलाः।
नूनं सर्व्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

कैरवं, क्ली, (के जले रौति कलनादं करोतीति। रु+अच् केरवः हंसः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्। तस्य प्रियमित्यण्।) कुमुदम्। श्वेतोत्पलम्। इत्यमरः। १।१०।३७॥ (यथा, महाभारते १।१।८६।
"पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः।
नृबुद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम्" ॥)

कैरवः, पुं, (कुत्सितो रवो यस्य स एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् औकारस्य ऐकारत्वम्।) शत्रुः। कितवः। इति मेदिनी॥

कैरविणी, स्त्री, (कैरव पुष्करादित्वात् इनिः। ततो ङीप्।) कुमुदिनी। इति शब्दरत्नावली॥ (कैरवाणि सन्त्यस्यां इति इनि ङीप् च। कुमुदयुक्ता पुष्करिणी॥)

कैरवी, स्त्री, (कैरवस्य प्रिया इत्यण् ङीप् च।) चन्द्रिका। इति मेदिनी॥ मेथिका। इति राजनिर्घण्टः॥

कैरवी, [न्] पुं, (कैरवं प्रियत्वेन प्रबोध्यत्वेन वा अस्त्यस्य इति इनिः।) चन्द्रः। इति शब्दमाला॥

कैराटकः, पुं, (किरं पर्य्यन्तभूमिं चरमावस्थां मृत्युदशामित्यर्थः अटति प्राप्नोति यस्मात्। किर+अट्+अच्। ततः स्वार्थे कन् अण् च।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

कैरातं, क्ली, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवं इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैरातः, पुं, (किराते पर्य्यन्तभूमौ भवः । इत्यण् ।) भूनिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (किरात इव शूरः इवार्थे अण् ।) बलवान् पुरुषः । तत्पर्य्यायः । शोर्य्यः २ क्षामः ३ । इति हारावली किरातस्य वेश इव वेशो यस्य । अर्श आद्यच् ततः स्वार्थे अण् । किरातवेशधारिणि, त्रि । यथा, महाभारते १ । २ । ५० ।
"ईश्वरार्ज्जुनयोर्युद्धं पर्व्वकैरातसंज्ञितम्" ॥
तथा, मनसाध्याने । "कैरातीं वरदाभयोद्यतकरां देवीं त्रिनेत्रां भजे" ॥)

कैरालं, क्ली, (किरं पर्य्यन्तभूमिं अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + "कर्म्मण्यण्" इत्यण् । ततः स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् इति वैद्यकम् ॥

करालो, स्त्री, (कैराल + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष ।) विडङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैलासः, पुं, (के जले लासो लसनं दीप्तिरस्य । "हलदन्तात् सप्तम्याः" । ६ । ३ । ९ । इति अलुक् केलासः स्फटिकमणिः तद्वत् शुभ्रः इत्यण् । यद्वा, केलीनां समूहः । कैलं । "तस्य समूहः" । ४ । २ । ३७ । इत्यण् वृद्धिश्च । कैलेनास्यतेऽत्र । आस् + अधिकरणे घञ् ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । २ । ७४ ॥ स च शिवकुवेरयोः स्थानम् । तस्य परिमाणं यथा । "जठरदेवकूटौ मेरोः पूर्व्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः । एवमपरेण पवनपारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतौ" । इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः ॥)

कैलासनिकेतनः, पुं, (कैलासः निकेतनं यस्य ।) शिवः । इति कविकल्पलता ॥

कैलासौकाः, [स्] पुं, (कैलासः ओकः स्थानं आलयोऽस्य ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥

कैवर्त्तः, पुं, (के जले वर्त्तते । वृत् + अच् अलुक् समासः । ततः स्वार्थे अण् ।) स्वनामख्यातवर्णसङ्करजातिः । स तु वैश्यागर्भे क्षत्रियस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्य्यायः । दासः २ धीवरः ३ । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ दाशेरकः ४ जालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ३४ ।
"निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्म्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः" ॥
अस्य टीकायां कुल्लूकभट्टेन यदुक्तं तद्यथा ।
"ब्राह्मणेन शूद्रायां जातो निषादः प्रागुक्तः प्रजातायामायोगव्यां मार्गवं दाशापरनामानं नौव्यवहारजीविनं जनयति । यमार्य्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति" ॥)

कैवर्त्तमुस्तं, क्ली, (के जले जलयुक्तभूमौ वर्त्तते जायते इति केवर्त्तं ततः स्वार्थे अण् । कैवर्त्तं च तत् मुस्तञ्चेति कर्म्मधारयः ।) कैवर्त्तमुस्तकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कैवर्त्तमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्तमुस्त + स्वार्थे कन् । यद्वा कैवर्त्तस्य प्रियं मुस्तकम् ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कैवर्त्तिका, स्त्री, (कैवर्त्ती जलस्था इव । इवार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुरक्ता २ लता ३ वल्ली ४ दग्धारुहा ५ रङ्गिणी ६ वस्त्ररङ्गा ७ सुभगा ८ । अस्या गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफकासश्वासमन्दाग्निदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कैवर्त्तिमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्याः कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६ । ३ । ६३ । इति वा ह्रस्वः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इत्यमरटीका ॥

कैवर्त्ती, स्त्री, (के जले वर्त्तते इति । वृत् + अच् । केवर्त्ता जलस्था सा एव इति स्वार्थे अण् ततो ङीप् ।) परिपेलम् । इति वैद्यकम् ॥ कैवर्त्तपत्नी च ॥

कैवर्त्तीमुस्तकं, क्ली, (कैवर्त्त्या कैवर्त्तपत्न्याः प्रियं मुस्तकम् । संज्ञायां "ङ्यापोः" । ६ । ३ । ६३ । इति विकल्पे ह्रस्वविधेरत्र ह्रस्वाभावः ।) मुस्ताप्रभेदः । इति भरतः ॥ केओटमुता इति भाषा । केशुर इति नीचोक्तिः । केशुरिया मुथा । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कुटन्नटम् २ दशपुरम् ३ वानेयम् ४ परिपेलवम् ५ प्लवम् ६ गोपुरम् ७ गोनर्द्दम् ८ इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥ दाशपुरम् ९ दाशपूरम् १० दशपुरम् ११ दशपूरम् १२ परिपेलम् १३ पारिपेलम् १४ कैवर्त्तमुस्तकम् १५ कैवर्त्तिमुस्तकम् १६ । इति तट्टीका ॥ वनसम्भवम् १७ । इति रत्नकोषः ॥ धान्यम् १८ शीतपुष्पम् १९ जीर्णबुध्नकम् २० वन्यम् २१ सितपुष्पम् २२ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवायुव्रणदाहामशूलरक्तदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । कान्तिदत्वम् । पित्तविसर्पकुष्ठकण्डुविषनाशित्वञ्च । इदन्तु वितुन्नकनाम्नो वृक्षस्य त्वक् मुस्ताकृति ॥ इति भावप्रकाशः ॥

केवलं, क्ली, (के शिरोऽवच्छेदे वलते संवृणोति केशादेरतिसौरभ्यकरणात् के जले वलते गुणाधिक्यात् वर्द्धते वा । वल + अच् ततः स्वार्थे अण् ।) विडङ्गम् । इति रत्नमाला ॥ (केवलस्य भावः इति केवलशब्दात् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥)

कैवल्यं, क्ली, (केवलस्य सर्व्वोपाधिवर्ज्जितस्य भावः इति । केवल + ष्यञ् ।) मुक्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ (तथा च पातञ्जले कैवल्यपादे ३ सूत्रं यथा,
"निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां
वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्" ॥
निमित्तं धर्म्मादि तत्प्रकृतीनामर्थान्तरपरिणामेन प्रयोजकं न हि कार्य्येण कारणं प्रवर्त्तते । वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ततस्तस्मादनुष्ठीयमानाद्धर्म्मात् वरणमावरणकं अधर्म्मादि तस्यैव विरोधित्वात् भेदः क्षयः क्रियते तस्मिन् प्रतिबन्धे क्षीणे प्रकृतयः स्वयमभिमतकार्य्याय प्रभवन्ति । क्षेत्रिकवत् । यथा, क्षेत्रिकः कृषीवलः केदारात् केदारान्तरं जलं निनीषुर्जलप्रतिबन्धकवरणभेदमात्रं करोति । तस्मिन् भिन्ने जलं स्वयमेव प्रसररूपं परिणामं गृह्णाति न तु जलप्रसरणे तस्य कश्चित् प्रयत्नः । फलतः यावत् योगादिप्रभावेण अधर्म्मावरणभेदो न भवेत् तावत् कुतस्तत्त्वज्ञानं किञ्च यावत्तत्त्वज्ञानप्रभावात् सर्व्वा वासना न क्षयं यान्ति तावत् कथैव कैवल्यस्येति ध्येयम् । तथा च तत्रैव । ११ ।
"हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः" ॥
वासनानामनन्तरानुभवो हेतुस्तस्यानुभवस्य रागादयस्तेषामविद्येति साक्षात् पारम्पर्य्येण च हेतुः । फलं शरीरादि स्मृत्यादि च । आश्रयो बुद्धिरालम्बनं यदेवानुभवस्य तदेव वासनानामतस्तैर्हेतुफलाश्रयालम्बनैरनन्तानामपि वासनानां संगृहीतत्वात्तेषां हेतूनामभावे ज्ञानयोगाभ्यां दग्धवीजकल्पत्वे विहिते निर्म्मूलत्वाच्च वासनाः प्ररोहं न यान्ति न वा कार्य्यमारभन्त इति तासामभावः ॥ अत्र भगवद्गीतायाम् । ४ । ३७ ।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन ! ।
ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा" ॥
अतएव सत्त्वादिषु गुणेषु कृतार्थेषु भोगापवर्गादिलक्षणेषु पुरुषार्थेषु समाप्तेषु कैवल्यमित्येव सारसिद्धान्तवाक्यम् । यथा, पातञ्जले । ३३ ।
"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" ।
समाप्तभोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थानां गुणानां यः प्रतिप्रसवः प्रतिलोमस्य परिणामस्य समाप्तौ विकारानुद्भव ऋणेषु यदि वा चितिशक्तेर्वृत्तिसारूप्यनिवृत्तौ स्वरूपमात्रेऽवस्थानं तत् कैवल्यमुच्यते । इत्थं सर्व्वथैव दर्शनेष्वधिष्ठातृत्वं विहाय नान्यथात्मनोरूपमुपपद्यते । अधिष्ठातृत्वञ्च चिद्रूपत्वं तच्च जड़ात् वैलक्षण्यमेव चिद्रूपतया यदधितिष्ठति तदेव भोग्यतां नयति यच्च चेतनाधिष्ठितं तदेव सकलव्यापारयोग्यं भवति । एवञ्च सति नित्यत्वात् प्रधानस्य व्यापारनिवृत्तौ यदात्मनः कैवल्यमस्माभिरुक्तं तद्विहाय दर्शनान्तराणां नान्या गतिः तस्मादिदमेव युक्तमुक्तं वृत्तिसारूप्यपरिहारेण स्वरूपे प्रतिष्ठा चितिशक्तेः कैवल्यम् । यथा, "पुरुषस्य शुद्धत्वमुक्त्वा चित्तद्वारेण सकलव्यवहारनिष्पत्तिमुपपाद्यपुरुषसत्त्वे प्रमाणमुपदर्श्य कैवल्यनिर्णयाय दशभिः सूत्रैः क्रमेणोपयोगिनोऽर्थानभिधाय शास्त्रान्तेऽप्येतदेव कैवल्यमित्युपपाद्य कैवल्यस्वरूपं निर्णीतम्" । परं जन्मौषधिमन्त्रसमाधिजन्यासु सिद्धिषु सतीष्वपि ज्ञानभक्त्यादियोगेन येन केनचिदुपायेन भगवदनुकम्पाकाम एव कैवल्योपायः । पातञ्जलदर्शनटीकाकृत् महाराजभोजाधीश्वरोऽप्येतदङ्गीकृत्य कैवल्यपादस्य टीकायां मङ्गलाचरणं कृतवान् । यथा,—
"यदाज्ञयैव कैवल्यं विनोपायैः प्रजायते ।
तमेकमजमीशानं चिदानन्दमयं स्तुमः" ॥

कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गतोपनिषद्विशेषः ।
यथा, मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयक-
ब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरेत्युपक्रम्य कृष्णयजुर्व्वेदगतानां
द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां सङ्ख्यानावर्त्तितेति
शान्तिः" ॥)

कैशिकं, क्ली, (केशानां समूहः । "केशाश्वाभ्यां
यञ्छावन्यतरस्याम्" । ४ । २ । ४८ । इति पक्षे
ठक् ।) केशसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९९ ॥

कैशिकः, पुं, (केशेषु केशविन्यासादौ साधुः ।
केश + ठक् ।) शृङ्गाररसः । इति शब्दरत्नावली
जटाधरश्च ॥

कैशिकी, स्त्री, (कैशिक + स्त्रियां ङीप् ।) नाटक-
वृत्तिविशेषः । यथा । "भारती सात्वती कैशिक्या-
रभट्यौ च वृत्तयः" ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

कैशोरं, क्ली, (किशोरस्य भावः । किशोर + अण् ।)
किशोरावस्था । इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु
दशमवर्षात्परपञ्चदशवर्षावधिः । इति स्मृतिः ॥

कैश्यं, क्ली, (केशानां समूहः । इति ष्यञ् ।) केश-
समूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ९९ ॥

कोकः, पुं, (कोकते आदत्ते चन्द्रसुधामिति । कुक्
आदाने + पचाद्यच् ।) चक्रवाकः ।
(यथा, गीतगोविन्दे ५ । १७ ।
"कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना"॥)
वृकः । (यथा, रामायणे । ५ । २६ । ९ ।
"वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्द्दिता" ॥)
ज्येष्ठी । खर्ज्जूरीवृक्षः । भेकः । इति मेदिनी ॥
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कोकडुः, पुं, (कोकं कोकरवं वृकध्वनिवत् ध्वनिमि-
त्यर्थः लाति गृह्णातीति । ला + कुः । लस्य डत्वम् ।)
विलेशयमृगविशेषः । तत्पर्य्यायः । जविनः २
कोकवाचः ३ विलेशयः ४ चमरपुच्छः ५ लोमशः
६ धूम्रवर्णकः ७ । तन्मांसगुणाः । श्वासानिल-
कासहरत्वम् । पित्तदाहकरत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकदेवः, पुं, (कोकश्चक्रवाकः स इव दीव्यति क्रीड-
तीति । दिव् + अच् ।) कपोतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

कोकनदं, क्ली, (कोकान् चक्रवाकान् नदति नादयति
आत्मविकाशेन । कोक + नद् + अन्तर्णिच् ततोऽच्
मूलविभुजादित्वात् को वा ।) रक्तकुमुदम् । रक्त-
पद्मम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० ।५।
"नीलनलीनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं धारयति
कोकनदरूपम्" ॥ अस्य पर्य्याया यथा,—
"रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम्" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोकनदच्छविः, पुं, (कोकनदस्य रक्तोत्पलस्य छवि-
रिव छविर्द्दीप्तिर्यस्य ।) रक्तवर्णः । तद्वति त्रि ।
इत्यमरः ॥

कोकबन्धुः, पुं, (कोकयोः चक्रवाकयुगलयोर्दिवस-
प्रभया संयोगकारितया बन्धुरिव ।) सूर्य्यः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

कोकाम्रः, पुं, (कोकः खर्ज्जूरीवृक्षस्तद्वदम्रभागोऽस्य ।)
समष्ठिलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकाहः, पुं, (कोक इव आहन्ति वेगेन गच्छतीति ।
आ + हन् + डः ।) श्वेतघोटकः । तत्पर्य्यायः । कर्कः
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वचित् पुस्तके काकाह
इति पाठः ॥

कोकिलः, पुं, (कुक आदाने + "सलिकल्यनिमहिभडि-
भण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्" । उणां
१ । ५५ । इति इलच् ।) स्वनामख्यातकृष्णवर्णमधु-
रस्वरपक्षी । (यथा, रामायणे । २ । ५२ । २ ।
"भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णविहगः कोकिलस्तात ! कूजति" ॥)
तत्पर्य्यायः । वनप्रियः २ परभृतः ३ पिकः ४ ।
इत्यमरः । २ । ५ । १९ ॥ परपुष्टः ५ कालः ६
वसन्तदूतः ७ ताम्राक्षः ८ गन्धर्व्वः ९ मधुगायनः
१० वामन्तः ११ कलकण्ठः १२ कामान्धः १३
काकलीरवः १४ कुहूरवः १५ अन्यपुष्टः १६
मत्तः १७ मदनपाठकः १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य गुणा यथा,—हारीते १ स्थाने ११ अध्याये ।
"कोकिलः श्लेष्मलो ज्ञेयः पित्तसंशमनस्तथा" ॥
मूषिककल्पान्तर्गतशुक्र-विष-जातीयविशेषः ।
तद्दंशनजनितलक्षणानि यथा,—
"शश्वयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः"॥
इति सुश्रुतेन कल्पस्थाने षष्ठाध्याय उक्तम् ॥)
अङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः । (छन्दोविशेषः ।
इति वृत्तरत्नाकरः ॥)

कोकिलनयनः, पुं, (कोकिलस्य नयनमिव रक्तवर्णं
पुष्पमस्य ।) कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (कोकिलाक्षशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

कोकिलाक्षः, पुं, (कोकिलस्याक्षीव रक्तं पुष्पमस्य ।
"अक्ष्णोऽदर्शनात्" । ५ । ४ । ३६ । इति अच् ।)
वृक्षविशेषः । कुलियाखाड़ा इति भाषा । तालम
खानां इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । इक्षुगन्धा
२ काण्डेक्षुः ३ इक्षुरः ४ क्षुरः ५ । इत्यमरः । २ ।
४ । १०४ ॥ शृगाली ६ शृङ्खली ७ क्षुरकः ८
शृगालघण्टी ९ वज्रास्थिः १० शृङ्खला ११ वज्र-
कण्टकः १२ इक्षुः १३ इक्षुरकः १४ वज्रः १५
शृङ्खलिका १६ पिकेक्षणा १७ पिच्छिला १८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । वीर-
तरः २ त्रिक्षुरः ३ क्षुरकः ४ शुक्लपुष्पः ५ ॥ रक्तस्य
तस्य पर्य्यायः ॥ छत्रकः २ अतिच्छत्रः ३ । इति
रत्नमाला ॥ सामान्यस्य तस्य गुणाः । आमवात-
वातरक्तरोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसारनाशित्वम् ।
शुक्रकफबलरुचिकारित्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीदुग्धेन
पिष्टं सत् भक्षितं क्षयरोगं नाशयेत् । यदुक्तं
गारुड़े १९३ अध्याये ।
"श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्" ॥)

कोकिलाक्षकः, पुं, (कोकिलाक्ष + स्वार्थे कन् ।)
कोकिलाक्षवृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
(यक्ष्मिणस्य व्यवहारस्तथा,—
"कोकिलाक्षकनिर्य्यूहः पीतस्तच्छाकभोजिना ।
कृपाभ्यास इव क्रोधं वातरक्तं नियच्छति" ॥
इति वाभटे चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ॥)

कोकिलावासः, पुं, (आवसत्यस्मिन् इति । आ +
वस + अधिकरणे घञ् । कोकिलानां आवासः ।)
आम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेक्षुः, पुं, (कोकिल इव कृष्णवर्ण इक्षुः ।)
कृष्णेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलेष्टा, स्त्री, (कोकिलस्य इष्टा प्रिया ।) महा-
जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोकिलोत्सवः, पुं, (कोकिलानां उत्सवोऽत्र ।) आम्र-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोङ्कणं, क्ली, (कोङ्कणे भवं कोङ्कणदेशस्थैः कर्म्म-
कारैर्निर्म्मितमिति भावः । "तत्र भवः" । ४ ।
३ । ५३ । इत्यण् तस्य लुक् ।) शस्त्रभेदः । इति
हेमचन्द्रः ॥

कोङ्कणाः, पुं, देशविशेषः । इति विश्वः । कोकण
इति भाषा ॥ (यथा, आगमे ।
"अथाभ्यङ्कं समारभ्य कटिदेशस्य मध्यगे ।
समुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्त्तितः" ॥
देशोऽयं कूर्म्मविभागे दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तते ।
यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५९ ।
"अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ" ! ।
"कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मलवा नराः" ॥
क्वचिदेकवचनत्वमपि दृश्यते ।
यथा, स्मृतिसंग्रहे ।
"मालवे गौड़देशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रतं चूड़ां विवाहञ्च वर्ज्जयेत् मकरे गुरौ" ॥)

कोङ्कणासुतः, पुं, (कोङ्कणे तदाख्यप्रदेशे भवा । अण्
तस्य लुक् च । कोङ्कणा रेणुका तस्याः सुतः पुत्रः ।)
परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

कोचः, पुं, (कुच् + ज्वलादित्वात् कर्त्तरि णः ।)
जातिविशेषः । स तु मांसच्छेदिगर्भे तीवरस्यौरस-
जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कोजागरः, पुं, (को जागर्त्ति अस्यां पौर्णमासी-
निशायां इति लक्ष्म्या देव्या उक्तिर्यत्र समये ।
पृषोदरात् साधुः ।) आश्विनी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः ।
शारदी २ द्यूतपूर्णिमा ३ शरत्पर्व्व ४ कौमुदी ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथ कोजागरकृत्यानि ।
तत्र ब्रह्मपुराणम् ।
"आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात् ।
आयाति सेनया सार्द्धं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥
तस्मात् तत्र नरैर्मार्गाः स्वगेहस्य समीपतः ।
शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः ॥
पुष्पार्घ्यफलमूलौघसर्षपप्रकरैस्तथा ।
वेश्मानि भूषितव्यानि नानावर्णैर्विशेषतः ॥
सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सबान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥
स्त्रीबालवृद्धमूर्खैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ।
पूज्याश्च सपत्नैः पत्नैस्तथा द्वारोर्द्धभित्तयः ॥
द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ।
यत्नाऽक्षतघृतोपेतैश्चरुभिश्च सुतर्पितः ॥

संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभाथ्यः स्कन्दश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ।
उरभ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः ॥
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ।
ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समावेक्षिततण्डुलैः ॥
सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः क्षृसराख्यैश्च भूरिभिः
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ॥
वह्निपार्श्वगतैर्नेया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः” ॥ * ॥
लिङ्गपुराणे यथा,—
“आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतं स्थिरम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशस्त्वक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्च्चयेत् ॥
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (अत्र निशायां बन्धुभिरक्षैः क्रीडयित्वा लक्ष्मीप्रसादात् धनभाग्भवेत् । अक्षक्रीडानियमश्च चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

कोटः, पुं, (कुट्यते प्रताप्यते शत्रुरत्र अनेन वा । दुर्गमाश्रित्य प्रबलविपक्षमपि प्रतापयितुं शक्यते इत्यर्थः । कुट प्रतापने + अधिकरणे करणे वा घञ् ।) दुर्गम् । इति कुटशब्दार्थे मेदिनी ॥ गड़ केल्ला इति च भाषा ॥ (कुट् + भावे घञ् । कौटिल्यम् प्रतापनम् ॥)

कोटकः, पुं, (कुट् + कर्त्तरि ण्वुल् ।) गृहकारकः । घरामि इति भाषा । स तु कुम्भकार्य्यां गर्भे अट्टालिकाकारस्यौरसजातः । इति ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् ॥

कोटरं, क्ली पुं, (कोटं कौटिल्याकारं स्थानं गर्त्तमिति यावत् । रातीति । रा + कः ।) वृक्षस्थितगह्वरम् । गाछेर खोड़ोल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । निष्कुहः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ निर्गूढः ३ कोटरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रान्तरम् ५ । तरुविवरम् ६ । इति जटाधरः ॥ (कोटशब्दात् चतुरर्थ्यां अश्मरादित्वात् रः । पां, ४ । २ । ८० ॥ दुर्गसन्निहितदेशादौ, त्रि ॥)

कोटरावणं, क्ली, (कोटरान्वितानां तरूणां वनम् । पूर्व्वदीर्घत्वं णत्वञ्च ।) सकोटरवृक्षयुक्तवनम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

कोटरी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं रीणाति गच्छतीति । रीगतौ + क्विप् ।) नग्ना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥ (कोटं कुटिलस्वभावं राक्षसासुरादिकं रीणाति हन्ति । री + क्विप् ।) चण्डिका ॥ इत्यमरटीका ॥

कोटवी, स्त्री, (कोटं कौटिल्यं निर्लज्जतां वाति गच्छतीति । कोट + वा गमनहिंसयोः “आतोऽनुपसर्गे कः” । ३ । २ । ३ । इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) विवस्त्रा स्त्री । इत्यमरटीका । (कोटं दुर्गं दुर्गनामानमसुरं वाति नाशयतीति ।) दुर्गा । इति धरणी ॥

कोटिः, स्त्री, (कोट्यते छिद्यतेऽनया । कुट छेदे । “सर्व्वधातुभ्य इन्” । उणां । ४ । ११७ । इति इन् । बाहुलकात् गुणः ।) अस्त्रादेः कोणः । (यथा, रघुवंशे । ७ । ४६ ।
“हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि
व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः” ॥)
उत्कर्षः । शतलक्षसङ्ख्या । क्रोर इति भाषा ॥ (यदुक्तं अङ्कशास्त्रे ।
“एकं दशं शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।
लक्षञ्च नियुतञ्चैव कोटिरर्ब्बुदमेव च” ॥)
धनुरग्रम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४० । २२ ।
“तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ।
समुत्क्षिप्य धनुष्कोट्या स चैनं समुपैक्षत” ॥)
(रेखा । यथा, कुमारे । २ । २६ ।
“आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्द्धानः क्षतहुङ्कारशंसिनः” ॥
वादविचारः । संशयनिर्णयाय पूर्व्वपक्षः । यथा, गादाधरीसंशयहेतुक्तिः ।
“विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोट्युपस्थितिः” ।
लीलावत्युक्तत्रिकोणादिक्षेत्रावयवरेखाभेदः । यथा,
“इष्टाद्बाहोर्यःस्यात् तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः” ॥
सिद्धान्तशिरोमण्युक्तगोलचक्रस्य तृतीयांशः । यथा,
“त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषां । अयुग्मे पदे यातमेष्यन्तु युग्मे भुजबाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता” ॥ छायानिरूपणार्थं कल्प्यमानक्षेत्रावयवरेखाविशेषः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्कोश्छायाग्रपूर्व्वापरसूत्रमध्यम् ।
दोर्दोः प्रभा वर्गवियोगमूलं
कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्” ॥ * ॥
“दिक्सम्पातस्थस्य शङ्कोर्भाग्रं यत्र पतति तस्य पूर्व्वापरसूत्रस्य च यदन्तरं स दोरित्युच्यते । दोश्छाययोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वपरा कोटिः” । इति ॥ चन्द्रस्य शृङ्गोन्नतिज्ञानार्थं क्षेत्रावयवविशेषः । यथा, तत्रैव “योऽधो नरो दिनकृतः स विधोरुदयशङ्कन्वितो मम मता खलु सैव कोटिः” ॥ अपि च अर्कस्य योऽसौ अधः शङ्कुः यस्य ऊर्द्ध्वशङ्कुना युक्तश्चेत् तर्ह्येव कोटिर्मतेति । यथा, तत्रैव ।
“यो रवेरधः शङ्कुरसौ विधोरूर्द्ध्वशङ्कुना युतः । सैव कोटिर्मम मता । अत्रोपपत्तिः । इष्टार्केन्द्वोर्याम्योत्तरभावेन यदन्तरं स भुजः । ऊर्द्ध्वाधोभावेन यदन्तरं सा कोटिः । सा चैव भवति । उदयेऽस्ते वा यदि शृङ्गोन्नतिस्तदारविशङ्कोरभावात् शशिशङ्कुरेव कोटिः । यदा निशि रवेरधः शङ्कुस्तदा स शङ्कुर्विधोरुदयशङ्कुना युतो यावांस्तावत् तयोर्यष्ट्योः ऊर्द्ध्वाधरमन्तरं सैव कोटिरुचिता । यतो द्रष्टा भूपृष्ठेऽन्तर्गतोऽवस्थानवशेन शशिनः शङ्कुमूलतमवलोकयम् । अतः स्वावस्थानसमसूत्रादूर्द्ध्वरूपिण्या कोट्या भवितव्यम् । भुजकोटिकर्णोत्थतं त्र्यस्रं दृष्टेरग्रत आदर्शवत् सम्मुखं यथा भवति तथा कल्प्यम् ॥ किञ्च, उदयास्तसूत्रकल्पितक्षेत्रावयवविशेषः । तत्रैव यथा,—
“सूत्राद्दिशा शङ्कुतलं यमं
याम्यां गतं हि द्युनिशं कुजोर्द्ध्वे ।
अधश्च सौम्यां निशि सौम्यमस्माद्
सद्युक्तियुक्तं स्फुतलं निरुक्तम् ॥
सौम्याग्रकायामुतलं हि याम्यं
याम्याग्रकायात् पुनरेव याम्यम् ।
तदन्तरैक्यं समसूत्रखेट-
मध्यांशजीवां भुवि बाहुमाहुः ।
दृग्ज्यां श्रुतिं चाथ तयोस्तु कोटिं
पूर्व्वापरां वर्गवियोगमूलम्” ॥
“क्षितिजस्थाहोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् । यत्रस्थानात् जम्बः शङ्कुः तस्य तलं उदयास्तसूत्रात् दक्षिणतो भवति । यतः क्षितिजादपि दक्षिणतोऽहोरात्रवृत्तं गतम् । अधस्तु उत्तरतो गतम् । अतो निशि उत्तरं स्फुतलम् । अथ भुज उच्यते । उत्तरगोलेऽग्रोत्तरं स्फुतलं याम्यम् । अतस्तेनोनाया बाहुर्भवति । बाहुर्नाम शङ्कुः प्राचि अपरसूत्रयोरन्तरम् । यदाऽग्रा शङ्कुतलादूना तदा तयोरन्तरं दक्षिणं शङ्कुतलं बाहुः स्यात् । एवं समवृत्तप्रवेशादुपरि दक्षिणगोले तु अग्रा याम्या शङ्कुतलं च याम्यं तयोर्योगे कृते बाहुः स्यात् रविसमवृत्तयोरन्तरांशानां ज्या बाहुः । तत्र या दृग्ज्या स कर्णः । तयोर्वर्गान्तरपदं पूर्व्वापरा कोटिः” ॥) एक्का । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटिकः, पुं, (कोट्या बहुसङ्ख्यया कायति प्रकाशते । कै + कः ।) इन्द्रगोपनामकीटः । इति जटाधरः ॥

कोटिजित्, पुं, (कोटिं पण्डितानां समूहं विचारपक्षे कोटिपरिमितं द्रव्यं वा जितवान् । कोटि + जि + क्विप् तुगागमश्च ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मेधारुद्रः । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

कोटिपात्रः, पुं, (कोटिरग्रभागः पात्रं पत्राकारमस्य । यद्वा, कोटिरग्रं पात्रे जलांशोऽस्य जलक्षेपणादिति भावः ।) कर्णधारः । इति हेमचन्द्रः ॥ केरोयाल इति भाषा ॥

कोटिरः, पुं, (कोटिं असङ्ख्यं राति ददातीति । रा + कः ।) इन्द्रः । नकुलः । शक्रगोपककीटः । इति मेदिनी ॥

कोटिवर्षं, क्ली, (कोटिसङ्ख्यकानि अन्नानि उपस्थितान् शत्रून् प्रति वर्षत्यत्र । कोटि + वृष् + अप् ।) नगरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोटिवर्षा, स्त्री, (कोटिभिरग्रभागैर्वर्षति मधु । कोटि + वृष् + अप् । स्त्रियां टाप् ।) एक्का । इत्यमरः ॥ पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

(अस्याः पर्य्यायाः यथा ।

"स्वक्षाद्यक् क्षाक्षयी देवी मन्मथाला लता मधुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्गोपिकेत्यपि" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गन्धाखास्याः स्पृक्काशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कोटिशः, पुं, (कोट्या अग्रेण श्यति नाशयति चूर्णीकरोतीत्यर्थः । कोटि + शो + कः ।) लोष्ट-भञ्जसाधनमुद्गरः ॥ इति भरतः ॥ मइ इति ख्यात इति केचित् । तत्पर्य्यायः । लोष्टभेदनः २ । इत्यमरः । २ । ९ । १२ ॥ लोष्टघ्नः ३ कोटीशः ४ । इति रत्नकोषः ॥ लोष्टभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ लोष्टभञ्जार्थमुद्गरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ लोष्टघ्नः ८ । इति जटाधरः ॥ (कोटिरस्यास्तीति लोमादित्वात् शः । कोटियुक्ते, त्रि ॥ वासुकिवंशीय-नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।

"कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलीमकः" ॥)

कोटिशः, [स्] अ, (कोटि + वार्थे शस् ।) कोटिः कोटिः । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रघौ । २ । ४९ ।
"गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः" ॥)

कोटी, स्त्री, (कुट् + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इतीन् ततो वा ङीष् ।) खड्गादेरग्रभागः । इत्यमरटीका ॥ एकाग्रकम् । इति शब्दरत्नावली । कोटिसङ्ख्या । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । जयद्रथवधपर्व्वणि । ८७ । ३० ।

"प्रतोदैश्चापकोटीभिर्हुङ्कारैः साधु वाहितैः ।
कशापार्ष्ण्यभिघातैश्च वाग्भिरुग्राभिरेव च" ॥)

कोटीरः, पुं, (कोटीभिः ईरयति प्रेरयति । कोटी + ईर् + णिच् अच् ।) जटा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् । ३० ।

"किरीटं वैरिञ्चं परिहर पुरः कैटभभिदः
कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्" ॥)

किरीटम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कोटीवर्षं, स्त्री, (कोटीसङ्ख्यानि वाणाद्यस्त्राणि विपक्षान् प्रति वर्षन्ति अच । कोटी + वृष् + अप् ।) बाणपुरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इदानीं देवीकोट इत्याख्ययाख्यायते ॥)

कोटीवर्षा, स्त्री, (कोटीं कोटीवां वर्षति माधुर्य्यादि-स्वादम् । वृष् + अच् + टाप् ।) कोटिवर्षा । इति शब्दरत्नावली । पिड़िङ्ग शाक इति भाषा ॥

कोटीशः, पुं, (कोटीं लोष्टादीनां कोटीसंख्यां श्यति चूर्णयतीति । कोटी + शो + कः ।) कोटिशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कोट्टं, क्ली, (कुट्टते विपक्षोऽस्मिन् अत्र वा । कुट्ट + अधिकरणे घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गम् । इति हेमचन्द्रः । केल्ला गड इत्यादि भाषा ॥

कोट्टः, पुं, (कुट्टान्ते शत्रवोऽत्र । कुट्ट छेदे + घञ् । निपातनात् गुणः ।) दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

कोट्टवी, स्त्री, दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नग्ना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ नग्नमुक्तकेशी नारी । "या लवासा मुक्तकेशी कोट्टवी नग्निका च सा" ॥ इति जटाधरः ॥ (कोट्टं कुट्टनं छेदनं स्वपुत्त्रस्येति यावत् वाति हिनस्ति निवारयतीत्यर्थः । यद्वा, कोट्टे कुट्टने संग्रामे स्वसुतस्य रक्षार्थं वाति गच्छतीति । कोट्ट + वा गमनहिंसयोः + कः गौरादित्वात् ङीष् ॥) नग्ना स्त्रीरूपिणीदुर्गा ।

"तन्माता कोट्टवी नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्त्रप्राणरिरक्षया" ॥
इति भागवते । १० । ६३ । २० ॥

(नग्नीयं स्वयमाद्याशक्तिरूपिणी दुर्गा किन्त्वस्याः लम्बाख्योऽष्टमो भागः । यथा, हरिवंशे वाण-कृष्णयुद्धे १८२ अध्याये २२-२३ ।

"व्याविध्यमाने चक्रे तु कृष्णेनाप्रतिमौजसा ।
कुमाररक्षणार्थाय बिभ्रती सुतनुं तदा ॥
दिग्वासा देववचनात् प्रातिष्ठत्तत्र कोट्टवी ॥
लम्बा नाम महाभागा भागो देव्यास्तथाष्टमः ।
चित्राकनकशक्तिस्तु सा च नग्ना स्थितान्तरे" ॥)

कोट्टवीपुरं, क्ली, (कोट्टव्याः पुरम् ।) बाणपुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कोट्टारः, पुं, (कुट्ट + आरक्प्रत्ययः । पृषोदरात् साधुः । कोट्टं कोटं दुर्गमित्यर्थः ऋच्छति प्राप्नोति । कोट्ट + ऋ + "कर्म्मण्यण्" । इति अण् ।) नागरः । कूपः । पुष्करिण्याः पाटकः । इति मेदिनी ॥ दुर्गपुरम् । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥

कोठः, पुं, (कुठि + अच् निपातनात् नलोपे साधुः ।) चक्राकारकुष्ठरोगः । तत्पर्य्यायः । मण्डलकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५४ ॥ दुश्चर्म्मा ३ त्वग्दोषः ४ चर्म्मदूषिका ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः ।

"असम्यग्वमनो दीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ।
उत्कोठः सानुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते" ॥

अन्यच्च । "वरटीदष्टसंस्थानः शोथः सञ्जायते बहिः । सकण्डूतोदबहुलश्छर्दिज्वरविदाहवान् । वातश्लेष्मोल्बणो दाहः शीतपित्तमिहोच्यते । असम्यक्वमनोदीर्ण... कण्डूमान् लोहिता-ऽलकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते तज्ज्ञैः" ॥ इति रक्षितः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे शीतपित्तोदर्द्दाद्यधिकारे ।

"अभिमन्थभवं मूलं पिष्टं पीतञ्च सर्पिषा ।
शीतपित्तोदर्द्दकोठान् सप्ताहादेव नाशयेत् ॥
उदर्द्दोक्तां क्रियाञ्चापि कोठरोगे समासतः ।
सर्पिः पीत्वा महातिक्तं कार्य्यं शोणितमोक्षणम्" ॥)

कोठरः, पुं, (कुष्यते छिद्यतेऽसौ । कुठ + अरप्रत्ययः ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आँकोड़ इति भाषा ॥

कोठरपुष्पी, स्त्री, (कोठरस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः । कोठरपुष्प + ङीप् ।) वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कोणः, पुं, (कुणति वादयत्यनेन कुणति वादयतीति वा । कुण शब्दे + करणे घञ् । कर्त्तरि + अच् वा ।) वीणादिवादनम् । भेरीप्रभृति वाद्यवादन-दण्डः । बार काठी इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे २ । ७१ । २९ ।

"भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघट्टितः पुनः" ॥)

अस्त्रादेरग्रभागः । तत्पर्य्यायः । पालिः २ अश्रिः ३ कोटिः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । ९३ ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् । "कनककोणैरभिहन्यमानाः" ॥) वाद्यप्रभेदः । गृहादेरेकदेशः । (यथा, कथासरित्सागरे । १९ । ३३ ।

"खनद्भूस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्णपूरिताः ।
कुम्भास्तत्रुष्टु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भुवि" ॥)

लगुडः । इति मेदिनी ॥ मङ्गलग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥ शनिः । इति विश्वः ॥ द्वयोर्दिशोर्मध्य-भागः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं विदिक्शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (कोणमात्रम् । यथा, तन्त्रसारे ।

"विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" ॥)

कोणकुणः, पुं, (कोणे मस्तकैकदेशभागे कुणति विचरतीति । कुण + अच् ।) उत्कुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ उकुण इति भाषा । (मत्कुणम् । छारपोका इति भाषा । खटमल इति हिन्दी-भाषा ॥)

कोणिः, त्रि, (कुण + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इति इन् बाहुलकात् गुणः ।) कुणिः । इत्यमरटीका ॥ कोणा इति भाषा ॥

कोथः, पुं, (कुथ्यते पूतिलं गम्यते अनेन । कुथ पूतिले + करणे घञ् ।) नेत्ररोगभेदः । कथो इति भाषा । (कुथ्यति गुदं छिणोति । कुथ् कर्त्तरि अच् । गुह्यक्षतकारकभगन्दर रोग-विशेषः । यथा, सुश्रुते ।

"मूढ़ेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्नेन सहाभ्यवहृतं यदावगाढ़पुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितं असम्यगागतं गुदं छिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोथ उपजायते" । भावे घञ् । गलनम् । यथा, तत्रैव ।

"तस्मिन् क्षते पूयरुधिरावकीर्णमांसकोथे
भूमाविव जलक्लिन्नायां क्रमयो जायन्ते" ॥)

मथिते मथिते च त्रि । इति मेदिनीकर-हेमचन्द्रौ ॥

कोदण्डं, क्ली, (कु शब्दे + विच् । कौः शब्दायमानो दण्डोऽस्य ।) धनुः । इत्यमरः । २ । ८ । ८३ ॥ (यथा, भागवते ३ । २१ । ५२ ।

"विस्फूर्ज्जच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रासयन्नघान्" ॥)

कोदण्डः, पुं, (कोदण्डं धनुः तत्सदृशमाकारो विद्यते अस्य । अर्श आदित्वादच् ।) भ्रूः । जनपदविशेषः । इति मेदिनी ॥

कोद्रवः, पुं, (कु + विच् । कौः सन् द्रवतीति । द्रु + अच् । द्रवः । कौ द्रव इति कर्म्मधारयः । केन वायुना द्रवति वा पृषोदरात् पूर्व्वस्य ओकारा-देशे साधुः ।) धान्यविशेषः । कोदो इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कोरदूषः २ । इत्यमरः । २।९।२३ ॥ कुद्रवः ३ । इति तट्टीका ॥ कुद्दालः ४ मदनाग्रकः ५ कोद्रवः ६ कोरदूषकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा श्रुतौ।“अयज्ञिया वै कोद्रवाः”॥) अपि च।
“कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः।
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्”॥
इति भावप्रकाशः॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। व्रणिनां पथ्यकारकत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। रूक्षत्वम्। मोहकारित्वम्। तृणस्य तु गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ परमग्राहित्वम्। वातलत्वम्। इति राजवल्लभः॥

कोपः, पुं, (कुप्यते इति। कुप्+भावे घञ्।) क्रोधः। इत्यमरः।१।७।२६॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११।१३।
“वत्स! कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति”॥)

कोपक्रमं, क्ली, (उपक्रम्यते आरभ्यते यत् तत् उपक्रमं रूप्यादिकम्। उप+क्रम्+कर्म्मणि घञ्। कस्य ब्रह्मणः उपक्रमं सृष्टिः।) ब्रह्मणः सृष्टिः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (कोपेन क्रम्यते इति। यद्वा, कोपस्य क्रमः उद्योगोऽस्य।) कोपयुक्ते, त्रि॥

कोपनः, त्रि, (कुप्+युच्।) कोपविशिष्टः। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १।२९।१६।
“आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम्”॥
पुं, बलिवंशीयः कोपनो नामासुरः।
यथा, हरिवंशे। ४१।८४।
“शरभः शलभश्चैव कुपनः कोपनः क्रथः”॥
क्ली, कुप्+णिच् भावे ल्युट्। दोषविकारकारकव्यापारविशेषकोपनिष्पादनम्। यथा, महाभारते अनुगीतायाम्।१४।१७।१३।
“स्वदोषकोपनाद्रोगं लभते मरणान्तिकम्।
अपि वोद्बन्धनादीनि परीतानि व्यवस्यति”॥)

कोपनकः, पुं, (कोपनः कोपशील इव कायति प्रकाशते। कै+कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपना, स्त्री, (कुप्यतीति। कुप+ताच्छील्ये युच्+टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २। इत्यमरः।२।६।४॥ चण्डी ३। इति जटाधरः॥ भीमा ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, कुमारे।३।८।
“कयासि कामिन् सुरतापराधात्
पादानतः कोपनयावधूतः।
तस्याः करिष्यामि दृढ़ानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम्”॥)

कोपलता, स्त्री, (कोपहेतुर्लता।) कर्णस्फोटालता। इति राजनिर्घण्टः॥

कोपी, [न्] त्रि, ‘अवश्यं कुप्यति इति आवश्यके णिनिः।) क्रोधनः। इत्यमरः।३।१।३२॥ (यथा, मार्कण्डेये २८।२९।
“सर्व्वसङ्गपरित्यागी ब्रह्मचर्य्यमकोपिता।
जितेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन् वसतिश्चिरम्”॥)
जलपारावते, पुं,। इति राजनिर्घण्टः॥

कोमलं, क्ली,(कौति शब्दायते वाय्वादियोगेन स्रोतोवेगेन वा। कु शब्दे वृषादित्वात् कलच्। तस्य मुट्च। बाहुलकात् गुणः।) जलम्। इति मेदिनी॥

कोमलः, त्रि, (कमु कान्तौ+बाहुलकात् कलच् अत उत्वं गुणश्च।) अकठिनः। नरम इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुकुमारः २ मृदुलः ३ मृदुः ४। इत्यमरः।३।१।७८। पेलवः ५। इति जटाधरः॥ मनोज्ञः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः।९।३५।
“श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः।
उपवनान्तलताः पवनाहतैः
किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः”॥)

कोमलकं, क्ली, (कोमल+संज्ञायां कन्।) मृणालम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ (स्वार्थे कन्। जलम्॥)

कोमला, स्त्री, (कोमल+स्त्रियां टाप्।) रीतिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (वृत्त्यनुप्रासघटकवृत्तिभेदः। रीतिकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम्॥)

कोमासिका, स्त्री, (कु ईषत् उमा अतसीवृक्षः स इव आस्ते। आस्+णवुल्+टाप् अत इत्वम्। कोः कादेशः।) आलिका। इति हारावली॥ फलेर आलि इति भाषा॥

कोयष्टिः, पुं, (कं जलं यष्टिरिवास्य पृषोदरात् अत उत्वे गुणत्वे च साधुः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनौ।५।१२।
“प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान्”॥)

कोयष्टिकः, पुं, (कोयष्टि+संज्ञायां कन्।) पक्षिभेदः। कोँड़ापक्षी इति भाषा। इत्यमरः।२।५।३५॥

कोरकः, पुं, (कुण संख्याने+कर्त्तरि ण्वुल्। णस्य रत्वम्।) कलिका। इत्यमरः।२।४।१६॥ (“कलिका कोरकः पुमान्” इत्यमरवाक्यं प्रायिकाभिप्रायेण इति बोध्यम्। यतः“कोरकं कुड्मलेऽपि स्यात् कक्कोलकमृणालयोरिति” “कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यादिति” च विश्वमेदिनीकाराभ्यामुक्तम्॥)

कोरकः, पुं क्ली, (कुण्+ण्वुल्। णस्य रः।) मुकुलम्। (यथा, माघे।७।२६।
“मधुवनितनितान्तं रजोवधूभ्यः
समुपहरन् विचकार कोरकाणि”॥)
कक्कोलकम्। मृणालम्। इति मेदिनी॥ चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

कोरङ्गी, स्त्री, (कुरति कोरङ्गीत्याख्यां गच्छतीति कुर्+अङ्गच् गौरादित्वात् ङीष्।) सूक्ष्मैला। इत्यमरः।२।४।१२५॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,
“सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुच्छा कोरङ्गी द्राविड़ी त्रुटिः”॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
पिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

कोरदूषः, पुं, (कोलं संख्यानं दूषयति। दूष्+णिच् “कर्म्मण्यण्”।३।२।१। इत्यण्। लस्य रत्वम्।) कोद्रवः। इत्यमरः।२।९।१६॥ (यथा, महाभारते।३।१९०।१८—१९।
“ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते।
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकः।
भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये”॥
अस्य गुणा यथा,—
“स कोरदूषः श्यामाकः कषायमधुरो लघुः।
वातलः कफपित्तघ्नः शीतसंग्राहि शोषणः”॥
इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥)

कोलं, क्ली,(कुल्+अच्, गौरादित्वात् ङीष्। कोली तस्याः फलमित्यण्, तस्य लुक् “लुक्तद्धितलुकि”।१।२।४९। इति ङीषो लुक्।) वदरीफलम्। तत्पर्य्यायः। कुवलम् २ फेनिलम् ३ सौवीरम् ४ वदरम् ५ घोण्टा ६। इत्यमरः।१।४।३६॥ पिच्छिलम् ७ स्वादुफलम् ८ वदरीफलम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ कोलिकम् १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
“पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धूर्वदरीकोलमित्यपि।
फेनिलं कुवलं घोण्टा सौवीरं वदरञ्च तत्॥
अजाप्रिया कुहा कोलिर्विषमो भयकण्टकः”॥
अथ वदरविशेषाणां लक्षणानि गुणाश्च।
“पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत्।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम्॥
वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम्।
सौवीरात्तु लघु संपक्वं मधुरं कोलमुच्यते॥
कोलन्तु वदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातहृत्।
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम्॥
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः।
अम्लं स्यात् क्षुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक्॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम्।
शुष्कं भेद्यग्निकृत् सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित्”॥
इति भावप्रकाशः॥ वदर्य्यादिद्वयं शृगालकोली। वदरीसदृशा घोण्टा शृगालकोलिः। यदुक्तम्।
“वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत्।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते”॥
इति सुभूतिः॥
“कर्कन्धुः कोलिर्गोपघोण्टा घोण्टा च वदरीच्छदा।
शृगालकोलिः कर्कन्धुः” इति। रत्नकोषः॥ केचित्तु कोलादित्रयं वदरीफले सौवीरादित्रयं शृगालकोलाविल्याहुः॥ स्वामी तु “कर्कन्धुर्वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिलौ। सौवीरं वदरं कोलम्”॥ इति पठति। तत्राद्यास्त्रयो वृक्षार्थाः अन्ये फलार्था घोण्टा तूभयस्मिन्निति व्याचष्टे। “सौवीरं वदरं कोलं वदरीणां फलं मतम्”। इति कोषान्तरञ्च। इति भरतः॥ * ॥ अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। वायुकफनाशित्वञ्च॥ पक्वस्यास्य गुणाः। वायुपित्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। सुमधुरत्वम्। सारकत्वञ्च॥ शुष्कस्यास्य गुणाः।कफवायुनाशित्वम्।पित्तविरोधित्वञ्च॥ पुरातनस्यास्य गुणाः। श्रमतृष्णानाशित्वम् स्निग्धत्वम्। लघुत्वञ्च॥ अस्य मज्जगुणाः। मधुरत्वम्। पित्तच्छर्दिदाहनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ * ॥ तोलकपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, चरके कल्पस्थाने १२ अः।
“शाणौ द्वौ वटकं विद्यात् कोलं वदरमेव च”॥)
मरिचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ चव्यम्। इति वैद्यकम्॥

कोलः, पुं, (कोलति कामपि बाधां न मत्वैव शत्रुं प्रतिधावतीति।कुल+अच्।) शूकरः। (कोलति व्रजते

जले इति ।) प्लवः । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥ भेला माड़ इत्यादि भाषा । अङ्कपालिः । शनिः । चित्रम् । चिता इति भाषा । (कोलन्ति आलिङ्गन्त्यङ्गान्यत्र । कुल + अधिकरणे हलश्चेति घञ् ।) क्रोड़म् । इति मेदिनी । देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्त्रभेदः । इति धरणी ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, हरिवंशे । ३२ । १२३ ।

"पाण्ड्यश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव ।
तेषां जनपदाः स्फीताः पाण्ड्याश्चोलाः सकेरलाः" ॥)

स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ श्मश्रुधारिम्लेच्छजातिविशेषः । स च पूर्व्वं क्षत्रिय आसीत् सगरराजेनासौ वेदयागादावनधिकारी कृतः । एतद्विवरणं हरिवंशे १४ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

(अयन्तु कोलः ययातिवंशीयस्य राज्ञो दुष्मन्तस्य पौत्रेष्वन्यतमः ॥ इदानीं पार्व्वत्यः असभ्यजातिविशेषः । उत्कलदेशादुत्तरभागे ह्यस्य वसतिः । इयन्तु कोलजातिः सत्यप्रिया सरलप्रकृतिः आतिथ्यसत्कारप्रिया चेति उच्यते ॥)

कोलकं, क्ली, (कोल + संज्ञायां कन् । कुल + क्वुनादित्वात् वुन् वा ।) गन्धद्रव्यविशेषः । काँकला इति भाषा । मरिचम् । इत्यमरः । २ । ९ । ३६ ॥

कोलकः, पुं, (कुल + कर्त्तरि ण्वुल् क्वुनादित्वात् वुन् वा ।) अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बकुलवारवृक्षः । इति जटाधरः ॥

कोलकन्दः, पुं, (कोल इव कन्दोऽस्य ।) महाकन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । कृमिघ्नः २ पल्लवः ३ वस्त्रपल्लवः ४ पुटालुः ५ सुपुटः ६ पुटकन्दः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिदोषनाशित्वम् । वान्तिविच्छर्द्दिशमनत्वम् । विषदोषनिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोलकर्कटिका, स्त्री, (कोल इव कर्कटिका ।) मधुखर्ज्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोलदलं, क्ली, (कोलं वदरीफलं तद्वत् दलमस्य ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३० ॥ (नखीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

कोलनाशिका, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य नाशिका नाशिनी । नश + णिच् + ण्वुल् टाप् अत इत्वम् ।) वृश्चिकालीवृक्षः । इति हारावली ॥

कोलपुच्छः, पुं, (कोलस्य शूकरस्य पुच्छ इव पुच्छोऽस्य ।) कङ्कपक्षी । इति हारावली ॥

कोलमूलं, क्ली, (कोलस्य वदरीफलस्य मूलवत् मूलमस्य । यद्वा, कोलं वदरीफलमिव मूलमस्य ।) पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोलम्बकः, पुं, (कुल + बाहुलकात् अम्बच् । ततः संज्ञायां कन् ।) वीणायाः कायः । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥ स तु तन्त्रीदण्डादिसमुदायः शरीरम् । अलावुदण्डककुभसमुदायस्तन्त्रीहीन इत्यन्ये । इति भरतः ॥

कोलवल्ली, स्त्री, (कोलो वराहः तल्लोमवत् वल्ली । वराहलोमतुल्यसूक्ष्मावयवात् तथात्वम् ।) गजपिप्पली । इत्यमरः । २ । ४ । ९७ ॥ चव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसीवशिरश्च सा" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कोलशिम्बी, स्त्री, (कोलस्य शूकरस्य पादाकारा शिम्बिरस्याः । ततो वा ङीष् ।) लताविशेषः । आलकुसी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कृतफला २ खड्गा ३ शूकरपादिका ४ काकाण्डोला ५ दधिपुष्पा ६ काकाण्डा ७ पर्य्यङ्कपादिका ८ । अस्या गुणाः । वायुनाशित्वम् । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । कफपित्तकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्य्यायगुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

"कोलशिम्बी कृष्णफला तथा पर्य्यङ्कपालिका ।
कोलशिम्बी समीरघ्नी गुर्व्व्युष्णा कफवातहृत् ।
शुक्राभिस्वादकृद्बल्या रुचिकृत् बद्धविड्गुरुः" ।)

कोला, स्त्री, (कुल + ज्वलादित्वात् णः ततष्टाप् ।) कोलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिप्पली । (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पिप्पली चपला शौण्डी वैदेही मागधी कणा ।
कृष्णोपकुल्या मगधी कोला स्यात्तिक्ततण्डुला" ॥)

चव्यम् । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"चव्यं तेजोवती कोला नाकुली च विकोषणा" ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कोलाञ्चः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र पुरं कान्यकुब्जम् ॥

कोलाहलः, पुं, (कोल एकीभूताव्यक्तशब्दविशेषः तं आहलति आलिखतीति । हल विलेखने + अच् ।) बहुविधदूरगाव्यक्तध्वनिः । तत्पर्य्यायः । कलकलः २ । इत्यमरः । १ । ६ । २५ ॥ कालकीलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ३ । ३१ । ४१ ।

"ततो हलहलाशब्दः पुनः कोलाहलो महान् ।
महान् राक्षसनादस्तु पुनस्तूर्य्यरवो महान्" ॥)

कोलिः पुं स्त्री, (कुल + "सर्व्वधातुभ्य इन्" । उणां ४ । ११७ । इतीन् ।) वृक्षविशेषः । कुलगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कर्कन्धुः २ वदरी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ कर्कन्धूः ४ वदरः ५ कोली ६ कोला ७ कुवली ८ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ कोलः ९ । इति तट्टीका सारसुन्दरी ॥ (यथा, गारुड़े १९४ अध्याये ।

"जातीपत्रं कोलिपत्रं तथाचैव मनःशिला ।
एभिश्चैव कृता वर्त्तिर्वदरांशौ महेश्वर ! ।
धूमपानं कासहरं नात्र कार्य्या विचारणा" ॥)

कोली, स्त्री, (कोलति पीनत्वेन जायते वर्द्धते वा । कुल + अच् + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा, कोलि + वा ङीष् ।) कोलिवृक्षः इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

"पुंसि स्त्रियान्तु कर्कन्धुर्वदरी कोलमित्यपि ।
फेनिलं कुवलं घोंटा सौवीरं वदरं महत् ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे । न्यग्रोधादिगणे व्यवहारोऽस्य यथा,—

"कोली कदम्बविरला मधुकं मधूकम्" ॥

इति सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

कोल्या, स्त्री, (कोलमर्हतीति यत् ।) पिप्पली । इति रत्नमाला ॥

कोविदः, त्रि, (कुङ् शब्दे विच् कौः वेदः तं वेत्ति जानातीति । विद् + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा, भागवते । १ । १२ । २९ ।

"इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ।
लब्धोपचितयः सर्व्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान्" ॥)

कोविदारः, पुं, (कुं भुवं विदृणाति विदारयति भूमिं विदार्य्योद्भवतीत्यर्थः । दृ + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । ततः पृषोदरात् साधुः ।) रक्तकाञ्चनवृक्षः । तत्पर्य्यायः । चमरिकः २ कुद्दालः ३ युगपत्रकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ काञ्चनारः ५ कणकारकः ६ कान्तपुष्पः ७ करकः ८ कान्तारः ९ यमलच्छदः १० काञ्चनालः ११ ताम्रपुष्पः १२ कुदारः १३ रक्तकाञ्चनः १४ । इति जटाधरः ॥ विदलः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

"काञ्चनालः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः" ॥

अथ कचनारभेदः ।

"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मान्तकः स्वल्पकेशरी ॥
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ।
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः ॥
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् ।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत्" ॥

इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । संग्राहित्वम् । व्रणरोपणत्वम् ॥ दीपनत्वम् । कफवातमूत्रकृच्छ्रनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पुष्पगुणाः । धारकत्वम् । रुचिकारित्वम् । रक्तपित्तरोगे सुपथ्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, पाकशास्त्रे ।

"कोविदारकलिकातिकोमला
तक्रसिद्धतिलतैलपाचिता ।
हिङ्गुवासकसुवासवासिता
वेसवारलुलितातिलोभदा" ॥

पारिजातः । हरिवंशे कोविदारस्य व्युत्पत्तिकथने एतद्विवृतिर्यथा । १२४ । ७०-७१ ।

"कोऽप्ययं दारवित्याङ्गरजानन्तो यतो जनाः ।
कोविदार इति ख्यातस्ततः स सुमहाद्रुमः ॥
मन्दारः कोविदारश्च पारिजातश्च नामभिः ।
स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत् कुसुमोत्तमम्" ॥)

कोशः, पुं, (कुश्यते संश्लिष्यते । कुश संश्लेषणे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणादौ घञ् ।) अण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥ कुश्यते आक्रुश्यते आयस्थानेभ्यः कोषः । कुश ग. निष्कर्षे घञ् कोषो मूर्द्धन्यान्तः तालव्यान्त इत्यन्ये । इति भरतः । कृताकृतं हेमरूप्यम् । तत्पर्य्यायः । हिरण्यम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥ कृताकृतं हेम-

रूप्यञ्च मिलितं प्रत्येकञ्च कोशादिद्वयवाच्यम् । हतमाहतञ्चेतं अहतमाकरोत्थं चूर्णं घटिताघटितमिति स्वामी ॥ हतमाभरणीकृतं अहतं चूर्णादिरूपमाकरोत्थमिति केचित् । (आवरणविशेषः । यथा, भागवते । २ । १ । ३४ ।

"अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च
स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः" ॥

मुकुलम् । यथा, रघौ । ३ । ८ ।

"तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्" ॥)

कोशकारः, पुं, (कोशं करोति लालपत्रादिभिरात्मानमाच्छादयति । कोश + कृ + अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥ (कोशं करोति स्वमुखलालारूपतन्तुभिरात्मानमावृणोतीति । कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । यथा, भागवते । ६ । १ । ५२ ।
"कोशकार इवात्मानं कर्म्मणाच्छाद्य मुह्यति" ॥)

कोशफलं, क्ली, (कोशे फलं वीजं अस्य ।) कक्कोलकम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३० । (कक्कोलकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोशफला, स्त्री, (कोशे फलं यस्याः ।) महाकोशातकी । अपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशलः, पुं स्त्री, (कुश + "वृषादित्वात्" उणां । १ । १०८ । कलः बाहुलकात् गुणः ।) अयोध्यानगरी । इति शब्दमाला उणादिकोषश्च । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् । (यथा, रामायणे । १ । ५ । ५ ।
"कोशलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान्" ॥)

कोशलात्मजा, स्त्री, (कोशलस्य कोशलन्टपतेरात्मजा दुहिता ।) कौशल्या । सा तु श्रीराममाता दशरथराजपत्नी च । इति शब्दरत्नावली ॥

कोशलिकं, क्ली, (कुशलाय कर्म्मणे हितजनककार्य्यसिद्ध्यर्थमिति भावः दीयते यत् । कुशल + ठक् निपातनात् पूर्व्वस्य ओकारत्वम् ।) उत्कोचः । इति हेमचन्द्रः । घुष इति भाषा । मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशाङ्कं, क्ली, (कोश इव अङ्गमस्य ।) इत्कटः । इति हारावली ॥ ओकड़ा इति भाषा ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोशातकः, पुं, (कोशं शिरःकोशं अतति गच्छति सातत्येन प्राप्नोतीति । अत + क्वुन् ।) कचः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (कोशं वेदात्मकमाकरमतति प्राप्नोतीति वाक्ये । यजुर्वेदीयशाखाविशेषः । कठवल्ली उपनिषद् ॥)

कोशातकी, स्त्री, (कोशं अततीति । अत + क्वुन् । ततः कोशातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) पटोली । घोषकः । इति मेदिनी ॥ फलशाकविशेषः । झिङ्गा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षतच्छिद्रा २ जालिनी ३ क्षतवेधना ४ क्ष्वेडा ५ सुतिक्ता ६ घण्टाली ७ मृदङ्गफलिनी ८ कर्कशच्छदा ९ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । कटुत्वम् ॥ वातायत्वम् । पित्तवातकफनाशित्वम् । श्वासकासविशोषणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ मूर्द्धन्यमध्योऽप्ययम् । महाकोशातकी । राजकोशातकी । यथा ।

अथ नेनुया ।

"महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥
महाकोशातकी स्निग्धा सरा पित्तानिलापहा" ॥

अथ तोरङ्ग ।

"धामार्गवो पीतपुष्पो जालिनी क्षतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासक्रमिप्रणुत्" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (अस्या गुणा यथा,—
"कोशातकी फलं स्वादु मधुरं वातपित्तनुत् ।
विपाके च कफं हन्ति ज्वरे शस्तं प्रदिश्यते" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥)

कोशातकी, [न्] पुं, (कोशातकोऽस्यास्तीति । इनिः ।) वाणिज्यम् । वणिक् । वाड़वाग्निः । इति विश्वः ॥

कोशाम्रः, पुं, (कोशे + आम्र इव फलमस्य ।) फलवृक्षविशेषः । कोशाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रमिवृक्षः २ सुकोशकः ३ । इति भावप्रकाशः ॥ घनस्कन्धः ४ वनाम्रः ५ जन्तुपादपः ६ क्षुद्राम्रः ७ रक्ताम्रः ८ लाक्षावृक्षः ९ सुरक्तकः १० । अस्य गुणाः । कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहत्वम् । तत्फलगुणाः । ग्राहित्वम् । वातघ्नत्वम् । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ कफार्त्तिप्रदत्वम् । विदाहित्वम् विशोषकारित्वञ्च ॥ पक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वञ्च ॥ पक्वादिपक्वस्य तस्य गुणाः । दीपनत्वम् । रुचिपुष्टिश्रमकारित्वञ्च । तत्तैलस्य गुणाः । सारकत्वम् । क्रमिकुष्ठव्रणापहत्वम् । अम्लमधुरत्वम् । बल्यत्वम् । पथ्यत्वम् । रोचनत्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविशेषेऽस्य व्यवहारो यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ९ अध्याये ॥

"कारञ्जं वा सार्षपं वा क्षतेषु
लेप्यं तैलं शिग्रुकोशाम्रयोर्वा" ॥)

कोशिला, स्त्री, (कोशः कोश इव पदार्थो वा अस्याः अस्तीति । कोश + पिच्छादित्वात् इलच ।) मुद्गपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

कोशी, स्त्री, (कुश संश्लेषे + अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) उपानत् । जुता मोजा इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । पन्नद्धी २ पादविरजाः ३ पादरथ्यो ४ । इति हारावली ॥ शुङ्गा । इति हेमचन्द्रः । धान्यादिर शुँया इति भाषा ॥

कोषः, पुं क्ली, (कुष्यन्ते आकृष्यन्ते फलपुष्पोत्पादकमधुमयपरागादयो यस्मिन् । कुष निष्कर्षे + घञ्कर्त्तरि चेति अधिकरणे घञ् ।) कुड्मलः । कुँड़ि इति भाषा । खड्गपिधानम् । खाप इति भाषा । (यथा, महाभारते । ४ । ४० । १३-१५ ।

"कस्यायं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः ।
हेमत्सरुरनाघृष्यो नैषधो भारसाधनः ॥
कस्य पाञ्चनखे कोषे शायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशसन्निभः ॥
कस्य हैममये कोषे सुतप्ते पावकप्रभे ।
निस्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः शैक्यः परमनिर्व्रणः" ॥)

अर्थसमूहः । (यथा, रघौ । ५ । १ ।

"तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम्" ॥)

दिव्यम् । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२५ ।

"ततो निक्षिप्य चरणं रक्ताक्ते मेषचर्म्मणि ।
कोषं चक्रतुरन्योऽन्यं सखड्गौ नृपडामरौ" ॥)

अघटम् । कृताकृतं हेमरूप्यम् । इत्यमरः । २ । ९ । ९१ । अस्य विवरणं तालव्यान्ते द्रष्टव्यम् । पात्रम् । जातीकोषः । जायफल इति भाषा । (जातीपत्री । जयित्री-अर्थे व्यवहारो । यथा, गर्भचिन्तामणिरसे ।

"रसं तालं तथा लौहं प्रत्येकं कर्षमात्रकम् ।
कर्षद्वयमथाभ्रं कर्पूरं वङ्गताम्रकम् ॥
जातीफलं तथा कोषं गोक्षुरञ्च शतावरीम् ।
बलातिबलयोर्मूलं प्रत्येकं तोलकं शुभम् ॥
वारिणा वटिका कार्य्या द्विगुञ्जा फलमानतः ।
सन्निपातं निहन्त्याशु स्त्रीणाञ्चैव विशेषतः ॥
गर्भिण्या ज्वरदाहञ्च प्रदरं सूतिकामयम्" ॥

इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरियशे स्त्रीरोगाधिकारे ॥) शब्दादिसंग्रहः । इति मेदिनी । (यथा, अमरकोषः ॥) भाण्डागारम् । पानपात्रचषकः । योनिः । शिम्बा । इति हेमचन्द्रः ॥ पनसादिफलस्यान्तः । इति धरणी ॥ शब्दान्तरसंयोगे गोलकवाचकः । यथा सूत्रकोषः नेत्रकोष इत्यादि । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ धनसंहतिः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।

"कोषो बलञ्चापहृतं तत्रापि स्वपुरे ततः" ॥)

तत्सञ्चयगुणाः ।

"कोषो महीपतेर्जीवो न तु प्राणाः कथञ्चन ।
द्रव्यं हि राजा भूपस्य न शरीरमिति स्थितिः ॥
धर्म्महेतोः सुखार्थाय भृत्यानां भरणाय च ।
आपदर्थञ्च संरक्ष्यः कोषः कोषवता सदा ॥
धनात् कुलं प्रभवति धनाद्धर्म्मः प्रवर्त्तते ।
नाधनस्य भवेद्धर्म्मः कामश्चैव कथञ्चन ॥
अधर्म्मान्न धनं कुर्य्यात्तद्धनं रक्ष्यते परैः ।
स्वयं पापस्य पात्रं स्यात् सिंहो हस्तिवधादिव ॥
तादात्विको मूलहरः कदर्य्यस्त्रिविधोऽर्थकः ।
उत्पन्नार्थव्ययकरो यो भविष्यद्धनाशया ॥
स तादात्विक आख्यातः कल्याणी तस्य नायतिः ।
यः पित्राद्यर्ज्जितं वित्तमन्यायेन तु भक्षयेत् ॥
स मूलहर आख्यातस्तदर्द्धोऽपि चाशुभः ।
स कदर्य्यस्तु भृत्यात्मपीड़नैरर्थसञ्चयी ॥
तद्धनं राजदायादतस्कराणां निधिर्भवेत् ।
भिक्षा च राजकोषश्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते ॥
अन्नञ्च धनञ्चैव स्तोकस्तोकेन हीयते ।
कोषस्य साधनोपायो मुख्यं राष्ट्रमिति स्मृतम् ॥
भूगुणैर्वर्द्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्न्नृपवत्तता ।
राष्ट्रोपायेन संरक्ष्या ग्रामे ग्रामे कृषीवलाः ॥
तेभ्यः कृषिस्ततश्चार्थो अर्थेभ्यः सर्व्वसम्पदः ।
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ॥
तथा नृपेन्द्र वर्द्धेत कर्षणात् भूगुणक्षयः ।

एकस्यां गुणहीनायां कृषिमन्यत्र कारयेत्” ॥
इति यज्ञिकल्पतरुः ॥*॥ (वेदान्तशास्त्रोक्तस्थूलसूक्ष्मादिभेदेन शरीरत्रयावच्छिन्नः अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयश्च इत्येते पञ्च कोषवदाच्छादकत्वादात्मनः कोषतयोच्यन्ते । यथा, पञ्चदश्यां ३ । १-११ ।

“गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः।
बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यते ॥
देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः।
ततः कर्त्ता ततो भोक्ता गुहा सेयं परम्परा ॥
पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक्चोर्द्ध्वं तदभावतः ॥
पूर्व्वजन्मन्यसत्त्वे तज्जन्म सम्पादयेत् कथम् ।
भाविजन्मन्यसत्कर्म्म न भुञ्जीतेह सञ्चितम् ॥
पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात् ॥
अहन्तां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ॥
लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥
कर्त्तृत्वकरणत्वाभ्यां विक्रियेतान्तरिन्द्रियम् ।
विज्ञानमनसी अन्तर्व्वहिश्चैते परस्परम् ॥
काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
विम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्व्वदास्थितेः ॥
ननु देहमुपक्रम्य निद्रानन्दान्तवस्तुषु ।
माभूदात्मत्वमन्यत्तु न कश्चिदनुभूयते” ॥)

कोषकः, पुं, (कोष एव । कोष + स्वार्थे कन् ।) अण्डम् । अण्डकोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

कोषकारः, पुं, (कोषं करोति स्वपत्त्वगादिभिरात्मानं छादयति । कोष + कृ + “कर्म्मण्यण्” । ३ । २।१। इति अण् ।) इक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुविशेषः । कुशारि इति भाषा । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तक्षयापहत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (कोषं स्ववेष्टनं स्वमुखनिःसृतलालारूपतन्तुभिः करोतीति । कृ + अण् ।) कीटविशेषः । गुटिपोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । तन्तुकीटः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३२९ । २९ ।

“अर्थं परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः ।
कृमिर्हि कोषकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात्” ॥

कोषं अर्थः सह शब्दसंयोजनरूपग्रन्थविशेषं करोतीति ।) अभिधानकर्त्ता च । तालव्यमध्योऽप्ययम् ॥

कोषचञ्चुः, पुं, (कोषः खड्गकोष इव चञ्चुर्यस्य ।) सारसपक्षी । इति शब्दमाला ॥

कोषपानं, क्ली, (परीक्षाविशेषार्थं कोषजलस्य प्रकृतित्रयजलस्य पानम् ।) तत्तद्दितिकर्त्तव्यताकप्रकृतित्रयजलपानरूपपरीक्षाविशेषः । यथा,—

अथ कोषविधिः । नारदः ।

“प्रभाते सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
संसूचकाव्यसनिनोः कोषपानं विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानान्तथैव च ॥
कोषः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ।
महापराधे निर्द्धर्म्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते ॥
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोषपानं विवर्ज्जयेत् ।
तमाहूयाभिशस्तन्तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसृतित्रयम् ।
ऊर्द्ध्वं यस्य हि सप्ताहाद्वैकृतन्तु महद्भवेत् ॥
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्” ॥

संसूचक आस्तिक इति मिताक्षरा ॥ महापराधी महापातकी । निर्द्धर्म्मो वर्णाश्रमरहितः । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासः कैवर्त्तः । मण्डलाभ्यन्तरे गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे । वैकृतं रोगादि महदाल्यम् । तस्य देहिनामपरिहार्य्यत्वात् ।

तदाह कात्यायनः ।

“अथ दैवविसम्वादे त्रिसप्ताहन्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तदर्थं दण्डमेव च ॥
तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगूढ़ास्थिपरिपीड़नम् ।
नेत्ररुक् गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम्” ॥

गलरोग इत्यत्र शूलरोग इति क्वचित् पाठः । त्रिसप्ताहन्तु महाभियोगभवविषयम् । महाभियोगेष्वेतानीति प्रस्तुत्य चतुर्द्दशाकादक्र इति याज्ञवल्क्याभिधानात् । मिताक्षराप्येवम् । यत्तु

“त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्वादशाहात् द्विसप्तकात् ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत् स उदाहृतः” ॥

इति पितामहोक्तं तन्महाभियोगात् कृत्स्नद्रव्यादर्व्वाचीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रादि पक्षत्रयव्यवस्थापनीयमिति मिताक्षरा ॥ तथा ।

“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न पाययेत् ॥
दुर्गायाः स्नापयेच्छूलमादित्यस्य च मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि च ॥
अत्र, स्वल्पापराधे देवानां स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्यः सुचिरन्यथा” ॥

इति कात्यायनोक्तविशेषान्महापराधे देवस्नानोदकमिति विषयभेदः । रत्नाकरोऽप्येवम् । मण्डलं व्योमेति व्यवहारदीपिका ॥ तस्यां विष्णुः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकप्रसृतित्रयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवतामुख इति । एतदनुसारादेवान्यत्र प्रतिज्ञा प्रागुक्ता । तत्र क्रमः । प्राड्विवाको गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे धर्म्मावाहनादिसर्व्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्व्वर्त्य दक्षिणां दत्त्वा सम्मन्त्रकं प्रतिज्ञापत्रं शोध्य शिरसि निधाय यथाविहितं देवं संपूज्य तत्स्नानोदकमानीय ।

“ॐ तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनान्तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे” ॥

इत्याभ्यामभिमन्त्र्य गोमयकृतमण्डलाभ्यन्तरे स्थितं सोपवासं स्नातार्द्रवाससमादित्याभिमुखं ॐ सत्येन मामभिरक्षस्व वरुणेत्यनेन शोध्य पठितेनाभिमन्त्रितं प्रसृतित्रयं जलं पाययेत् । ततो यदि अवधिकालाभ्यन्तरे रोगपीड़ा न भवति तदा शुद्ध इति । ततो दक्षिणा देया । इति दिव्यतत्त्वम् ॥

कोषफलं, क्ली, (कोषे फलमस्य ।) कक्कोलम् । तच्च कर्पूरतुल्यगन्धद्रव्यविशेषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः सारसुन्दरी च ॥

कोषफलः, पुं, (कोषे फलमस्य ।) घोषकलता । इति जटाधरः ॥

कोषफला, स्त्री, (कोषफल + अजादित्वात् टाप् ।) पीतघोषा । इति रत्नमाला ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥ (घोषकशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

कोषला, स्त्री, (कुष् + वृषादित्वात् कलप्रत्ययः बाहुलकाद् गुणः पृषोदरात् षकारादेशः ।) अयोध्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा च सरयूतटस्था राजधानी । यथा, मार्कण्डेये । ८ । २४९ ।

“मच्छोकमग्नमनसः कोषलानगरे जनाः ।
तिष्ठन्ति तानपोह्याद्य कथं यास्याम्यहं दिवम्” ॥

परन्तु कोषलदेशो द्विविधः प्राच्योत्तरभेदेन । तत्रायोध्यायुक्तदेशस्योत्तरकोषलत्वम् । यथा, रघुवंशे । ९ । १ ।

“पितुरनन्तरमुत्तरकोषलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो
यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः” ॥

प्राच्यकोषलन्तु राममातामहस्य । तस्य राजा अभिजनो वा ष्यञ् बहुषु तस्य लुक् । तद्देशवासिनि । यथा, महाभारते । २ । ३१ । १२ ।

“स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः ।
कोषलाधिपतिञ्चैव तथा वेणातटाधिपम् ।
कान्तारकांश्च समरे तथा प्राक्कोषलान् नृपान्” ॥)

कोषवृद्धिः, स्त्री, (कोषस्य अण्डकोषस्य वृद्धिः ।) कुरण्डः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कोषस्य वृद्धिरिति विग्रहे अर्थसञ्चयवृद्धिः ॥)

कोषशायिका, स्त्री, (कोषे पिधानमध्ये शेते तिष्ठतीत्यर्थः । कोष + शी + कर्त्तरि ण्वुल् ततष्टाप् अत इत्वम् ।) क्षुरिका । इति जटाधरः ॥

कोषातकः, पुं, (कोषाकारं अतति प्राप्नोतीति । कोष + अत + क्वुन् ।) केशः । इति जटाधरः ॥ (कोषं गच्छति प्राप्नोति ज्ञानानामाकरत्वात् । वेदकठशाखाविशेषः ॥)

कोषातकी, स्त्री, (कोषातक + गौरादित्वात् ङीष् ।) घोषालता । अस्याः फलगुणः । कफपित्तनाशित्वम् ॥ पक्वफलगुणः । आमाशयशुद्धिकारित्वम् ॥ इति राजवल्लभः ॥ (इयमेव क्वचित् राजपूर्व्वा कोषातकीति च ख्याता । यथा, भावप्रकाशे ।

“धामार्गवः पीतपुष्पा जालिनी कृतवेधना ।
राजकोषातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥

राजकोषातकी शीता मधुरा कफवातजित्।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासक्रिमिप्रणुत्” ॥
अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
“कोषातकीनां स्वरसेन नस्यं
तुम्ब्याश्च वा पिप्पलिसंयुतेन।
तैलेन वारिष्टभवेन कुर्य्या-
दंशोपकुल्ये सह माक्षिकेण” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे गलगण्डाद्यधिकारे ॥)
ज्योत्स्निका। झिङ्गा इति भाषा। ज्योत्स्नावती रात्रिः। इत्यमरभरतौ ॥ तालव्यमध्यापीयम् ॥

कोषाम्रं, क्ली, (कोषे आम्रफलमिव।) फलविशेषः। केओड़ा इति भाषा। अस्य गुणाः। कफवायुनाशित्वम्। अग्निदीपनत्वम्। मलबद्धताकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥ (क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते। यथा, भावप्रकाशे।
“कोषाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः।
तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम्।
पक्वन्तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातहृत्” ॥)
तालव्यमध्यमपीदम् ॥

कोषी, स्त्री, (कुष+अच्। गौरादित्वात् ङीष्।) पादुका। इति शब्दरत्नावली ॥ शुक्रा। इति तालव्यान्ते हेमचन्द्रः ॥ शस्येर सुँया इति भाषा ॥

कोषी, [न्] पुं, (कोषोऽस्त्यस्य इति इनिः।) आम्रवृक्षः। इति शब्दमाला ॥

कोष्ठः, पुं, (कुष् ग निष्कर्षे+“उषिकुषिगतिभ्यस्थन्”। उणां। २। ४। इति थन्।) कुसूलः। (यथा, महाभारते। २। ५। ६८।
“कच्चित् कोषश्च कोष्ठश्च वाहनं द्वारमायुधम्।
आयश्च कृतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः” ॥)
गृहमध्यम्। (यथा, भागवते। ९। १०। १७।
“सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ-
श्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ॥)
कुक्षिमध्यम्। यथा, वैद्यके।
“स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” ॥
“कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दैस्तन्त्रे सरोगमार्ग आभ्यन्तरः” ॥ “वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शो विद्रध्यादयः कोष्ठमार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः” ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ११ अध्याये ॥ कोष्ठाङ्गानि यथा,—
“सप्ताशयाधाराः रक्तस्यास्य क्रमात् परे।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणां पित्तपक्वाशयान्तरे।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोमफुप्फुसम्” ॥
इति च वाभटे शारीरस्थाने ३ अः ॥ पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि तद्यथा, “नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदञ्चाधरगुदञ्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहनञ्चेति”। इति च चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥
उदरम्। यथा, भागवते। ६। १८। ५३।
“पतिं भार्य्योपतिष्ठेत ध्यायेत् कोष्ठगतञ्च तम्” ॥
नाभेश्चपरिस्थितमणिपूरपद्मम्। यथा, तत्रैव। ४। २३। १४।
“संपीड्य पायुं पार्ष्णिभ्यां वायुमुत्सारयन् शनैः।
नाभ्यां कोष्ठेष्ववस्थाप्य हृदुरःकण्ठशीर्षणि” ॥
प्राकारः। यथा, भागवते। ४। २८। ५६।
“पञ्चारामं नवद्वारमेकपालं त्रिकोष्ठकम्।
षट्कुलं पञ्चविपणं पञ्चप्रकृति स्त्रीधवम्” ॥
अत्र टीका चूर्णी त्रिकोष्ठकं त्रिप्राकारमित्याह ॥ तन्त्रोक्तमन्त्रदीक्षाप्रकरणे अकथहादिचक्रचतुःपार्श्वस्थितरेखाचतुष्कयुतस्थानभेदः ॥) आत्मीये त्रि। इति मेदिनी ॥

कोष्णं, क्ली, (कु ईषत् उष्णम्। कोः कादेशः।) ईषदुष्णम्। तत्पर्य्यायः। कवोष्णम् २ मन्दोष्णम् ३ कदुष्णम् ४। तद्वति त्रि। इत्यमरः। १। ४। ३५ ॥ (यथा, रघौ। १। ८४।
“भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्त्तिना” ॥)

कोहलः, पुं, (कोहयति विस्मापयतीति। कुहल विस्मापने+बाहुलकात् कलच्। पृषोदरात् गुणः।) मद्यभेदः। इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
“त्रिदोषो भेदनश्चास्य कोहलो वदनप्रियः” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥ कौ पृथिव्यां पार्थिवकोलाहलेन सह हलति स्पर्द्धते पृषोदरात् स्रोत्वं।) वाद्यभेदः। नाट्यशास्त्रप्रवक्ता मुनिविशेषः। इति मेदिनी ॥ (अयमेव सर्पसत्रे सदस्य आसीत्। यथा, महाभारते। १। ५३। ९।
“कोहलो देवशर्म्मा च मौद्गल्यः समसौरभः” ॥)

कौकृत्यं, क्ली, (कुत्सितं अज्ञानजन्यं कृत्यं कार्य्यम्। तस्मात् भवमित्यण्।) अनुतापः ॥ (स्वार्थे ष्यञ्।) अयुक्तकरणम्। इति मेदिनी ॥

कौक्कुटिकः, पुं, (कुक्कुटवद्दम्भेन विहरति। यद्वा, कुक्कुटीं मायां कापट्यादिकं वा पादविक्षेपस्थानञ्च पश्यति इति। “संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति”। ४। ४। ४६। इति ठक्।) दाम्भिकः। अदूरेरितेक्षणः। कीटादिवधभीत्या संयतचक्षुः पादविक्षेपदेशदर्शी भिक्षुः। इत्यमरभरतौ ॥ अदूरदर्शनशीलः। इति सारसुन्दरी ॥

कौक्कुटिकन्दलः, पुं, (कुक्कुटस्य वह्निस्फुलिङ्गस्यायं इति इञ् कौक्कुटिः। कौक्कुटिरिव कन्दलः कपालो यस्य। अस्याग्निस्फुलिङ्गवत् चक्षुष्मत्त्वात् भोगादौ च स्फुलिङ्गवत् चाकचिक्यत्वात्तथात्वम्।) सर्पविशेषः। बोड़ासाप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भाण्डपुष्पः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौक्षेयकः, पुं, (कुक्षौ कोषे तिष्ठति इति ढकञ्।) खड्गः। इत्यमरः। २। ८। ८९ ॥

कौङ्गः, पुं, (कोङ्ग+स्वार्थे अण्।) देशविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ कोकन इति ख्यातः ॥

कौङ्किणः, पुं, (कोङ्कण+स्वार्थे अण्। ततः पृषोदरादित्वात् इकारः।) कोङ्कणदेशः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

कौचः, पुं, (क्रुञ्च एव स्वार्थे अण्। पृषोदरात् रलोपः।) क्रौञ्चपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौञ्जायनः, पुं, (कुञ्जस्य पुत्रापत्यम्। “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्”। ४। १। ९८। इति फञ्।) कुञ्जस्य पुत्रादिः। इति। व्याकरणम् ॥

कौञ्जायनी, स्त्री, (कुञ्जस्यापत्यं स्त्री। “गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्”। ४। १। ९८। इति फञ्। ततः स्त्रियां ङीष्।) शाखायणी। इति जटाधरः ॥ कुञ्जस्य स्त्र्यपत्यम्। इति मुग्धबोधम् ॥

कौञ्जायन्यः, पुं, (“गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फञ्”। ४। १। ९८। इति फञ्। ततः स्वार्थे ञ्य प्रत्ययः।) कुञ्जस्य पुत्रापत्यम्। इति मुग्धबोधम् ॥

कौटः, पुं, (कुटे गिरौ भवः। “तत्र भवः”। ४। ३। ५३। इत्यण्।) कुटजवृक्षः। इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे दर्शनीयाः ॥ कूटे मायायां भवः अण्। कपटसाक्षी ॥ कूटां वशीकृतमायायां भव इत्यण्। स्वाधीनतन्त्रः ॥ इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

कौटकिकः, त्रि, (कूटमेव इति स्वार्थे कन्। कूटकं मांसं पण्यमस्य इति ठञ्।) मांसिकः। मांसविक्रेता। इति शब्दरत्नावली ॥

कौटजः, पुं, (कुटमेव कौटं स्वार्थे अण्। तत्र जायते इति। “अन्येभ्योऽपीति”। जनेर्डः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (अस्य गुणादयः कुटजशब्दे ज्ञेयाः ॥)

कौटतक्षः, पुं, (कौटः स्वाधीनः स चासौ तक्षाचेति कर्म्मधारयः। “ग्रामकौटाभ्याञ्च तक्ष्णः”। ५। ४। ९५। इति टच्।) स्वकर्म्मजीवी स्वगृहस्थितोऽनधीनस्तक्षा। इत्यमरः। २। १०। ९ ॥ स्वाधीन छुतर इति भाषा ॥

कौटल्यः, पुं, (कुटः घटः तं लान्ति कुटलाः कुम्भधान्याः तेषामपत्यं कौटल्यः। गर्गादियञ्।) वात्स्यायनमुनिः। इति हेमचन्द्रः ॥

कौटसाक्षी, [न्] पुं, कूटमेव कौटं स्वार्थे अण्। तादृशः साक्षी।) मिथ्यासाक्षी इति मिताक्षरा ॥

कौटिकः, त्रि, (कूटेन मृगादिबन्धनयन्त्रेण चरति। “चरति”। ४। ४। ८। इति ठक्।) मांसविक्रेता। कषाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वैतंसिकः २ मांसिकः ३। इत्यमरः। २। १०। १४ ॥

कौटिलिकः, पुं, (कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्म्मारनिर्म्मितलौहास्त्रविशेषश्च। तया हरति मृगान् अङ्गारान् वा। “अण् कुटिलिकायाः”। ४। ४। १८। इत्यण्।) व्याधः। लौहकारः। इति केचित् ॥

कौटिल्यं, क्ली, (कुटिलस्य भावः इति ष्यञ्।) चाणक्यमूलकम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलता। यथा। “कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरतलेषु रागस्ते। काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥

कौटुम्बिकः, पुं. (कुटुम्बे कुटुम्बभरणे प्रसृतः व्यापृतः आसक्तो वा। कुटुम्ब+ठक्।) कुटुम्बी। कुटुम्बविशिष्टः। कुटुम्बोऽस्यास्तीत्यर्थे त्रिकप्रत्ययः। इति

सुरभवोधमतम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।५।१३।८।
"पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनार्द्दितः
कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय" ॥)

कौडविकं, त्रि, (कुडवस्य वापः । "तस्य वापः" । ५ । १ । ४५ । इति ठञ् ।) कुडवपरिमितवीजवपनयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

कौणपः, पुं, (कुणपस्थिधातुकं शरीरं शवो वा तं भक्षयितुं शीलमस्य । इत्यण् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६२ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । १४ ।
"न कौणपाः शृङ्गिणो वा न च देवाश्च मानुषाः" ॥
वासुकिवंशोद्भवः सर्पविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
"पिच्छलः कौणपश्चक्रः कालवेगः प्रकालनः ।
हिरण्यबाहुः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहने" ॥)

कौणपदन्तः, पुं, (कौणपस्य दन्ता इव दन्ता अस्य ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौण्डिन्यः, पुं, (कुण्डिनस्य तन्नामख्यातमुनिविशेषस्य गोत्रापत्यं इति । गर्गादित्वात् यञ् ।) कुण्डिनमुनिपुत्रः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कौतुकं, क्ली, (कुतुक + प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् । कुतुकस्य भावः इति युवादित्वात् अण् वा ।) कुतूहलम् इत्यमरः । १ । ७ । ३१ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्यां । ५ । ३६४ ।
"चक्रतुः कौतुकोद्ग्रीवां सभां चित्रार्पितामिव ॥)
अभिलाषः । (यथा, कथासरित्सागरे ।
"पश्यन्त्यास्तं नृपं तस्या लज्जाकौतुकयोर्द्दृशि ।
अभूदन्योन्यसंमर्द्दो रचयन्त्यां गतागतम्" ॥)
उत्सवः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । १३ ।
"कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं
निशम्य देहः सुरवर्य्ये ! नेङ्गते" ॥)
नर्म्म । हर्षः । (यथा, भागवते । १ । १७ । २५ ।
"इयञ्च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ।
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्व्वतः कृतकौतुका" ॥)
परम्परायातमङ्गलम् । विवाहसूत्रम् । (यथा, कुमारे । ७ । २ ।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रीवर्गम्" ॥)
गीतादिभोगः । इति मेदिनी ॥ गीतादिः । भोगकालः । इति हेमचन्द्रः ॥

कौतूहलं, क्ली, (कुतूहलस्य भावः कर्म्म वा युवादित्वात् अण् । यद्वा, कुतूहलमेव इति प्रज्ञाद्यण् ।) कुतूहलम् । अपूर्व्ववस्तुदिदृक्षाद्यतिशयः ! इत्यमरः । १ । ८ । ३१ । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १ ।
"भवद्भिरिदमाख्यातं यथाप्रश्नमनुक्रमात् ।
महत् कौतूहलं मेऽस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति" ॥)

कौदालीकः, पुं, (कुं भूमिं दारयतीति । कुदारः । तेन आचरतीति ईकन् रलयो रैक्यात् रस्य लत्वम् ।) कुदालीकः ततः स्वार्थे अण् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु रजक्यां तीवराज्जातः ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

कौद्रविकं, क्ली, (कोद्रवं तत् निमित्तमस्य इति ठञ् ।) सौवर्च्चललवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौद्रवीणं, त्रि, (कुत्सितं यथा तथा द्रवति इति । पृषोदरात् सिद्धे कोद्रवं कुत्सितधान्यभेदः तस्य भवनं उत्पत्तिस्थानं । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५।२।१। इति खञ् ।) कोद्रवधान्योद्भवयोग्यक्षेत्रम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८ । कोदोर क्षेत इति भाषा ॥

कौन्तिकः, पुं, (कुन्तास्त्रेण प्रासेन युध्यते । कुन्तः प्रासः प्रहरणमस्येति वा । ठञ् ।) प्रासिकः । प्रासास्त्रधारी योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

कौन्ती, स्त्री, (कुन्तिषु देशविशेषेषु भवा । "तत्रभवः" ॥ ४ । ३ । ५३ । इति अण् । ततो ङीष् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥
(अस्याः पर्य्यायाः यथा,—
"रेणुका राजपुत्त्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्त्री स्मृता कौन्ती हरेणुका" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥
पर्य्यायान्तरञ्च यथा,—
"हरेणु रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् । गुणाश्चास्या रेणुकाशब्दे बोद्धव्याः ॥)

कौन्तेयः, पुं, (कुन्त्या अपत्यं इति ढक् ।) कुन्तीपुत्त्रः । स तु युधिष्ठिरादिः । इति महाभारतम् ।
(यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ३ ।
"मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय ! नैतत्त्वय्युपपद्यते" ॥)
अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौपं, क्ली, (कूपे भवं कूपस्येदं वा इत्यण् ।) कूपोदकम् । अस्य गुणाः यथा,—
"कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु ।
तत् क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत् परम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (सुश्रुतोक्ता गुणा यथा,—
"सक्षारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु" ॥
कौपसलिलसेवने कालनिर्द्देशः । यथा, तत्रैव ।
"वसन्ते कौपं प्रावृषां वा ग्रीष्मेष्वेवम्" ॥)

कौपीनं, क्ली, (कूपपतनमर्हतीति । "शालीनकौपीने अधृष्टाकार्य्ययोः" । ५ । २ । २० । इति साधुः ।) पापम् । तत्साधनत्वात् तद्वद्गोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात् तदाच्छादनमपि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ अकार्य्यम् । गुह्यदेशः । इत्यमरः ॥ चीरम् । इति मेदिनी ॥ तत्तु मेखलाबद्धपरिधेयवस्त्रखण्डम् । कपिनी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कक्षा २ कच्छटिका ३ कच्छा ४ घटी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १३ । २ ।
"बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्" ॥)

कौमोदकी, स्त्री, (कौमोदकी इति पृषोदरादित्वात् मस्य पत्वम् ।) कौमोदकी । इति भरतो द्विरूपकोषः ॥

कौमारं, क्ली, (कुमारस्य कर्म्म भावो वा । वयोवचनत्वादण् ।) कुमारावस्था ।
("जातः कुं पृथिवीं यद्वा मारयेत् तत्कुमारकः ।
इति प्रमाणतो विद्धि कौमारं प्राक्शताब्दतः" ॥
इत्युक्तावधिके "कौमारं पञ्चमावधि" । इत्यन्ते वयोवस्थाभेदे । सा तु जन्मावधिपञ्चमवर्षपर्य्यन्ता । इत्यर्थः ॥) तन्मते षोडशवर्षपर्य्यन्ता । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । १३ ।
"देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति" ॥
पुं, कुमारस्य सनत्कुमारस्य इदं अण् सृष्टिभेदः । यथा, "कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादि सर्गनामानि" । इति श्रीधरः । तथा च भागवते । १ । ३ । ६ ।
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम्" ॥)
तद्वति पुं, स्त्री । इति शब्दमाला ॥ अपूर्व्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः "कौमारापूर्व्ववचने । ४ । २ । १३ । इति द्वितीयान्तादुपयमनकर्त्तर्य्यण्प्रत्ययेन साधुः ॥ अपूर्व्वपतिकुमारीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

कौमारी, स्त्री, मातृकाविशेषः । सा तु कार्त्तिकेयशक्तिः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—
"कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योद्धुमभ्याययौ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये । ८१ । १६ ॥
(अपूर्व्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना । "कौमारापूर्व्ववचने" । ४ । २ । १३ । इति स्वार्थे अण् प्रत्ययेन साधुः ततो ङीप् । अपूर्व्वभार्य्याकुमारपत्नी । यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।
"उपलम्भामपश्यन्तः कौमारीं पतताम्बर" ! ॥
पञ्चमवर्षीया बालिका । कौमारी अवस्था । यथा, भागवते । ३ । २ । २८ ।
"कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयो व्रजौकसाम्" ॥)
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कौमुदः, पुं, (कौ पृथिव्यां मोदन्ते जना यस्मिन् । मुद् + कः । सप्तम्या अलुक् ।) कार्त्तिकमासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
"एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।
शारदं कौमुदं मासं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥
कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिपः ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते" ॥)

कौमुदिका, स्त्री, (कौमुदी + संज्ञायां कन् ततो ह्रस्वः टाप् च ।) उमासखीविशेषः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् ह्रस्वः टाप् च । ज्योत्स्ना । त्रि, चतुरर्थ्यां कुमुदादित्वात् ठक् । कौमुदिकः । कुमुदाख्यपर्व्वतसन्निकृष्टदेशविशेषः ॥)

कौमुदी, स्त्री, (कुमुदस्य इयं प्रकाशकत्वात् "तस्येदं" । ४ । ३ । १२० । इत्यण् ततो ङीप् ।) ज्योत्स्ना । इत्यमरः । १ । ३ । १६ । (यथा, कुमारे । ४ । ३३ ।
"शशिना सह याति कौमुदी ॥
सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि" ॥)
उत्सवः । इति धरणी । (यथा, महाभारते १३ पर्व्वणि ।

"प्रकाशकौमुदीवैव चकतुः सार्व्वकालिकीम्"।
कौमुदस्य कार्त्तिकमासस्य इयं "तस्येदम्" । ४ ।
३ । १२० । इति अण् । ततो ङीप् । यदुक्तम् ।
"कुशब्देन मही ज्ञेया मुद हर्षे ततो द्वयम् ।
धातुज्ञैर्नियमैश्चैव तेन सा कौमुदी स्मृता" ॥)
कार्त्तिकोत्सवः । स तु कार्त्तिकीपूर्णिमायां कर्त्तव्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः । कार्त्तिकीपूर्णिमा ।
आश्विनीपूर्णिमा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, —
"आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये" ॥
दीपोत्सवतिथिः । यथा, रघुप्रभृतिटीकासु
मल्लिनाथधृतभविष्योत्तरवचनम् ।
"कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी स्मृता" ॥
कुमुदान्येव कौमुदी । सुदी वा सालुक इति भाषा ॥)
कौमुदीचारः, पुं स्त्री, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः चारः प्रशस्यमत्र समये ।) कोजागरपूर्णिमा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौमुदीपतिः, पुं, (कौमुद्याः ज्योत्स्नायाः पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
कौमुदीवृक्षः, पुं, (कौमुद्याः इव प्रकाशिकायाः दीपशिखाया वृक्ष इवाधारः ।) दीपवृक्षः । इति हारावली ॥ दीपगाछा पिलसुज इत्यादि भाषा ॥
कौमोदकी, स्त्री, (कोः पृथिव्याः पालकत्वात् मोदकः । कुमोदको विष्णुः । तस्येयं इत्यण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥
(यथा, भागवते । ८ । ४ । १९ ।
"श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम" ॥)
कौमोदी, स्त्री, (कुं पृथ्वीं मोदयति नन्दयतीति । कुमोदः विष्णुः तस्येयं इति अण् ततो ङीप् ।) विष्णुगदा । इति शब्दरत्नावली ॥
कौरवः, पुं स्त्री, (कुरोरपत्यमिति अण् । कुरोरयं इति कच्छादित्वादण् वा । कुरुराजसन्ततिः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
द्रुपदशासने १३९ । १६ ।
"तमुद्यतं रथेनैकमाशुकारिणमाहवे ।
अनेकमिव सन्त्रासान्मेनिरे तत्र कौरवाः" ॥
कुरुसम्बन्धिदेशः । यथा, मेघदूते । ५० ।
"क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः" ॥
स्त्रियां ङीप् कौरवी कुरुसम्बन्धिनीत्यर्थः । यथा,
महाभारते । १ । १३९ । १५ ।
"द्रुपदः कौरवान् दृष्ट्वा प्राधावत समन्ततः ।
शरजालेन महता मोहयन् कौरवीं चमूम्" ॥)
कौरव्यः, पुं, (कुरोरपत्यम् । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) कौरवः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ५५ ।
"अभिज्ञायां निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे" ॥
कौरव्याः ब्राह्मणाः कुरुसम्बन्धिनो ब्राह्मणा इत्यर्थः । क्षत्रिये तु । "कुर्व्वादिभ्यो ण्यः" । ४ ।
१ । १७२ । इति ण्ये कृते तदाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहुत्वे लुकि कुरव इति बोध्यम् ॥
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १३-१४ ।
"कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान् ।
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्" ॥)
कौर्प्यः, पुं, वृश्चिकराशिः । यथा, दीपिकायाम् ।
"क्रियतावुरिजित्तमकुलीरलेयपाथेययुककौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ॥)
कौलः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इत्यण् ।) सत्कुलोद्भवः ।
तत्पर्य्यायः । आन्वयिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कुले कुलाचारे रतः कुलं कुलतत्त्वं वेत्ति वा इत्यण् ।) दिव्यवीरपशुभावत्रयान्तर्गतदिव्यभावरतः । स तु ब्रह्मज्ञानी । तद्यथा,—
"दिव्यभावरतः कौलः सर्व्वत्र समदर्शनः" ॥
इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥
"पशोर्वै ब्राह्मणमन्त्रः पशुरेव न संशयः ।
वीराद्ब्रह्ममनुर्व्वीरः कौलाच्च ब्रह्मविद्भवेत्" ॥ इति महानीलतन्त्रम् ॥ (कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेशसाध्यसाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥)
कौलकेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भव इति ढक् कुक् च ।)
सत्कुलोद्भवः । (कुलटायाः अपत्यं इति ढक् ।
पृषोदरात् ततः कुक् ।) असतीपुत्त्रे, पुं । इति शब्दरत्नावली ॥
कौलटिनेयः, पुं स्त्री, (कुलटाया अपत्यं । "कुलटाया वा" । ४ । १ । १२७ । इति । इनङ् । स्त्रीभ्यो ढक् ।) असतीपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । कौलटेयः २ ।
इत्यमरः ॥ कौलटेरः ३ । इति तट्टीकासारसुन्दरी । २ । ६ । २७ ॥ सती या भिक्षार्थं कुलानि गृहाणि अटति न तु जारार्थं सापि कुलटा तत्पुत्त्रोऽपि ॥
कौलटेयः, पुं, स्त्री, (कुलटायाः असत्याः अपत्यं इति ढक् ।) कौलटिनेयः । असतीसुतः । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थं अटति या सती सापि कुलटा । तस्या अपत्येऽपि इति कश्चित् ॥ स्त्रियां ङीप कौलटेयी ॥)
कौलटेरः, पुं स्त्री, (कुलानि गृहाणि व्यभिचारार्थं अटति सा कुलटा । तस्याः असत्याः अपत्यम् ।
"क्षुद्राभ्यो वा" । ४ । १ । १३१ । इति ढ्रक् ।)
असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ कौलटिनेयः ।
इति सारसुन्दरी । (कुलानि गृहाणि भिक्षार्थमटति या सती सापि कुलटा तस्या अपत्येऽपि ।
इति कश्चित् । स्त्रियां ङीप् कौलटेरी ॥)
कौलत्थीनं त्रि, (कुलत्थस्य कुलत्थाख्यकलायविशेषस्य भवनं क्षेत्रं वा इति । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" । ५ । २ । १ । इति । खञ् ।) कुलत्थकलायोद्भवक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कौलवः, पुं, ववाद्येकादशान्तर्गततृतीयकरणम् ।
तत्र जातस्य फलं यथा,—
"वाग्मी विनीतो नितरां सतन्त्रः
प्रामाण्ययुक्तो मनुजो महौजाः ।
सुसम्मतः स्याद्विदुषां सुवंश-
श्चेत् कौलवाख्यं करणं प्रसूतौ" ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
कौलिकः, पुं, (कुलं सूत्रादिकं वयति वस्त्रत्वेनावरणादिकं आपादयतीति । ठक् ।) तन्तुवायः । इति शब्दमाला ॥ (कु कुत्सितं जघन्याचारं जानातीति ।
कुलः दुःशीलः ततः स्वार्थे ठक् ।) पाषण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः । (कुलादागतमिति ठक् ।) कुलपरम्परायाते, त्रि ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
"वर्जयेत् कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः" ॥
कुले कुलागमे कुलतन्त्रे शिवोक्तशास्त्रे इति यावत् सिद्धः इति ठक् । कुलतन्त्रज्ञः ॥ कौलं कुलधर्मं प्रवर्त्तयति तत्त्वज्ञानं शिष्यपरम्परोपदेशेन विस्तारयति इति ठक् । कुलधर्म्मप्रवर्त्तकः शिवः ॥ कुलं कुलाचारः प्रयोजनमस्य इति ठक् । ब्रह्मतत्त्वज्ञः ।
यथा, श्रुतौ । "शम्भुः कौलिकः" ॥)
कौलीनं, स्त्री, (कौ पृथिव्यां लीनम् । भूलीनपदार्थानामिव एतेषामप्रकाशतया तथात्वम् ।) गुह्यम् ।
जन्यम् । कुकर्म्म । (कुलीनस्य भावः । युवादित्वादण् ।) कुलीनत्वम् । (यथा, रामायणे ।
"सरस्य इव मर्य्यादां कौलीनां नाभ्यवर्त्तत" ॥)
पश्वहिपक्षिणां युद्धम् । इति मेदिनी ॥ कौलेयकः । इति विश्वः ॥ (लो भावे क्तः तस्य नत्वम् । लीनं लयः । कौ पृथिव्यां लीनं लयो यस्मात् । कुलीनं भूमिलयमर्हतीति अण् वा ।) लोकवादः ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ११६ ।
(यथा, रघौ । १४ । ८४ ।
"कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
न तेन वैदेहसुता मनस्तः" ॥
निन्दा । यथा, तत्रैव । १४ । ३६ ।
"कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे
तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम्" ॥)
कौलीरा, स्त्री, (कुलीरः कर्कटः तच्छृङ्गाकारोऽस्त्यस्या इत्यण् । ततष्टाप् ।) कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटशृङ्गीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कौलेयः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः इति बाहुलकात् ढक् ।) कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कौलेयकः, पुं, (कुले भवः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ९६ । इति ढकञ् ।) कुक्कुरः ।
इत्यमरः । २ । १० । २१ ॥ (कुलस्यापत्यम् । "अपूर्व्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ" । ४ । १ । १४० ।
इति ढकञ् ।) कुलीने त्रि । इति मेदिनी ॥
कौल्माषीणं, त्रि, (कुल्माषाणां धान्यकुलत्थादीनां भवनं क्षेत्रं इति खञ् ।) कुल्माषधान्योद्भवक्षेत्रम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
कौल्यः, त्रि, (कुले सत्कुले भवः बाहुलकात् ष्यञ् ।)
कुलीनः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कौवलं, स्त्री, (कुवलमेव इति । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अणः ।) कुवलम् । कोलिफलम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥
कौवेरं, स्त्री, (कुवेरो अधिष्ठात्री देवताऽस्य इत्यण् ।)
कुष्ठम् । कुड़ इति भाषा । इति शब्दरत्नावली ॥
(कुवेरस्य इदं इत्यण् ।) कुवेरसम्बन्धिनि तदार्थे च त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २ ।

"कौवेरमथ याम्यञ्च चक्राते वरुणस्य च" ॥
कौवेरी, स्त्री, (कुवेरः अधिष्ठात्री देवता अस्या इत्यण् । ततो ङीप् ।) उत्तरा दिक् । यथा,—
"दिग्विभागे तु कौवेरी दिक् शिवा प्रीतिदायिनी" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् । कुवेरशक्तिश्च ॥
कौशं, क्ली, (कुशाः प्राचुर्य्येण भूम्ना वा सन्त्यत्र इत्यण् ।) कान्यकुब्जदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कुश + स्वार्थे अण् । कुशद्वीपः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।
"शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशम्" ॥
कोशे भवम् । कृमिकोशोद्भवं पट्टवस्त्रम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । ७ ।
"दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च" ॥
एतद्रूपलक्षितं कृष्णं अद्राक्षमित्यन्वयः ॥
कुशस्येदं तद्विकारो वा अण् । कुशमयम् । कुशसम्बन्धि वा । यथा, महाभारते । १३ । १९ । २९ ।
"तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह" ॥
स्त्रियां ङीप् । कौशी । तत्रैव । १३ । ५४ । २१ ।
"कौश्यां शय्यां समासीनं जपमानं महाव्रतम्" ॥)
कौशलं, क्ली, (कुशलस्य भावः कर्म्म वा इति । युवादित्वात् अण् ।) कुशलता । यथा,—
"न चातिकर्कशः शान्तः न चातिललितः शुचिः ।
एकत्र काव्ये व्याख्यातुस्तावद्वो कौशलं कवेः" ॥
इति अमरुशतकटीका ॥ (नपुण्यम् । यथा, भागवते । १ । १६ । २७ ।
"स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्दवमेव च" ॥
कुशलमेव इति । स्वार्थे अण् । मङ्गलम् । यथा, तत्रैव । ३ । १ । १२ ।
"स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते
गृहान् प्रविष्टोऽयमपत्यमत्या ।
पुष्णासि कृष्णाद् विमुखो गतश्री-
स्त्यजाश्वशैवं कुलकौशलाय" ॥
चातुर्य्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५० ।
"तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम्" ॥)
कौशलिका, स्त्री, (कुशलाय मङ्गलाय हिता । इति ठक् टाप् च ।) प्राभृतकम् । इति हारावली । नजर इति भाषा ॥ (कुशलस्य पृच्छा इति ठक् टाप् च । कुशलप्रश्नः ॥)
कौशली, स्त्री, (कुशलस्य पृच्छा कुशलाय दीयते वा । अण् ततो ङीप् ।) कुशलप्रश्नः । प्राभृतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
कौशलेयः, पुं, (कौशल्यायाः अपत्यं पुमान् इति ढक् । यलोपश्च ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे ।
उज्जहार प्रियां देवो हत्वा तु निकषात्मजम् ।
श्रीमान् दाशरथिर्वीरः कौशलेयः प्रतापवान्" ॥)
कौशल्या, स्त्री, (कोशलस्य राज्ञोऽपत्यं स्त्री । कोशल + ष्यञ् । यद्वा, कुशलैव स्वार्थे ष्यञ् ।) श्रीराममाता । सा तु कोशलराजकन्या दशरथपत्नी च । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रामायणे १ । १६ । २६ ।
"सोऽन्तःपुरं प्रविश्यैव कौशल्यामिदमब्रवीत्" ॥
कोशले भवाः । तद्देशवासिन्यर्थे ञ्य । कोशलदेशीयाः । अत्र बहुवचनम् ।
यथा, महाभारते । ६ । ९ । ४० ।
"मत्स्याः कुशट्टाः कौशल्याः कुन्तयः काशिकोशलाः" ॥
कुशलस्य भावः कर्म्म वा कुशलमेव वा इति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । कुशलत्वे, क्ली । यथा, महाभारते । ३ । ४४ । ३० ।
"दृष्ट्वा कौशल्यमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे" ॥)
कौशल्यानन्दनः, पुं, (कौशल्यायाः दशरथपत्न्याः नन्दनः पुत्त्रः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशल्यायनिः, पुं, (कौशल्याया अपत्यं । "कौशल्यकार्मार्य्याभ्याञ्च" । ४ । १ । १५५ । इति फिञ् । फस्यायनादेशः ।) श्रीरामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भट्टौ । ७ । ९० ।
"म्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लभाम् ।
उपलभ्यामपशान्तः कौमार्गे पततां वर !" ॥)
कौशाम्बी, स्त्री, (राज्ञः कुशस्य पुत्त्रेण स्वनामप्रसिद्धेन कुशाम्बेन निर्वृत्ता या । "तेन निर्वृत्तम्" । ४ । २ । ६८ । इति अण् ततो ङीप् ।) देशविशेषः । तत्पर्य्यायः । वत्सपत्तनम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे । १ । ३२ । ५ ।
("कुशाम्बस्तु महातेजाः कौशाम्बीमकरोत्पुरीम्" ॥
सा तु गौड़देशान्तर्गतमत्स्यराजभूमिगता नगरी ततः चाणक्येन चन्द्रगुप्तादिसमये कुसुमपुरीत्याख्या प्रदत्ता इदानीं सैव पुरी पाटलीपुत्त्रनगरी पाटना इति भाषायां प्रसिद्धा जाता । यथा, कथासरित्सागरे । "अस्ति वत्स इति ख्यातो देशः । इत्युपक्रम्य कौशाम्बी नाम तत्रास्ति मध्यभागे महापुरी" इत्युक्तम् ॥)
कौशिकः, पुं, (कुशिकस्यापत्यम् ऋष्यण् । कुशिके तद्वंशे भवो वा इत्यण् ।) इन्द्रः । (अयं हि तपस्विनः कुशिकराजस्तपःप्रभावं विचार्य्य स्वासात् तत्पुत्त्रतामङ्गीचकार ।
यथा, हरिवंशे । २७ । १३-१६ ।
"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्त्रमिन्द्रसमं विभुः ।
लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभेत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै तन्तु शक्रो ह्यपश्यत ।
अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थं पुत्त्रजनने स्वमेवांशमवासयत् ।
पुत्त्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम्" ॥
पक्षे तु देवेन्द्रस्य जन्मकाले कुशावृतत्वात् कौशिकत्वमिति । कुशेन वृत इति ठञ् ।
यथा, हरिवंशे । २१९ । २—३ ।
"स वर्म्मी कवची जिष्णुरदित्यामभिजज्ञिवान् ।
स्तुतैः सहायो द्युतिमान् यथा सोऽध्वर्युभिः स्तुतः ।
जातमात्रस्तु भगवान् अदित्यां स कुशैर्वृतः ।
तदाप्रभृति देवेशः कौशिकत्वमुपागतः" ॥)
गुग्गुलुः । उलूकः । व्यालग्राही । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ नकुलः । कोशज्ञः । (मगधराजजरासन्धस्य सेनापतिर्हंसनामा नरपतिरपि कौशिकनाम्ना विश्रुत आसीत् । यथा, महाभारते । २ । जरासन्धवधपर्व्वणि । २२ । ३१-३२ ।
"स तु सेनापतिं राजा ससार भरतर्षभ ! ।
कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्ध उपस्थिते ॥
ययोस्तु नामनी राजन् ! हंसेति डिभकेति च ।
पूर्व्वं संकथिते पुंभिर्न्नलोके लोकसत्कृते" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ् । कुशिकस्य पुत्त्रो गाधिस्तत्पुत्त्रो विश्वामित्रोऽपि कुशिकवंशजातत्वात् कौशिकः । (विश्वामित्रमुनिः । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे । १ । २१ । १ ।
"तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्य्याकुलाक्षरम् ।
समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम्" ॥
पुरुवंशीयनृपविशेषः । यथा, हरिवंशे ।
"प्रतिष्ठायास्तु द्वौ पुत्त्रौ पैप्पलादिश्च कौशिकः" ॥
कोशं करोतीति । कोश + ठक् ठञ् वा बाहुलकात् ।) कोषकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ शृङ्गाररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मज्जा । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्वकर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कोशात् कृमिकोशाज्जातम् । कृमिकोषोद्भवे, त्रि । यथा, महाभारते । ३ । २७ । १४ ।
"या त्वाहं कौशिकैर्वस्त्रैः शुभैराच्छादितं पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र! सा त्वां पश्यामि चीरिणम्" ॥)
कौशिकप्रियः, पुं, (कौशिकस्य कुशिकपौत्त्रस्य राजर्षेः विश्वामित्रस्य प्रियः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिकफलः, पुं, (कौशिकं कोशगतं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिका, स्त्री, (कोश एव स्वार्थे कः ततोऽण् ततः टाप् अत इत्वञ्च ।) चषकम् । पानभाजनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
कौशिकात्मजः, पुं, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आत्मजः । जयन्तः ॥ पाण्डुराजपत्न्यां कुन्त्यां इन्द्रौरसजातत्वात् अर्ज्जुनस्यापि तथात्वम् ।) अर्ज्जुनः । इति शब्दमाला ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, महाभारते । १ । १२३ । ३२ ।
"एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्ज्जुनम्" ॥
कौशिकस्य विश्वामित्रस्य आत्मजः । इति विग्रहे विश्वामित्रपुत्त्रः शुनःशेफादिः ॥)
कौशिकायुधं, क्ली, (कौशिकस्य इन्द्रस्य आयुधम् ।) इन्द्रधनुः । इति शब्दरत्नावली ॥
कौशिकारातिः, पुं, (कौशिकस्य पेचकस्य अरातिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौशिकारिः, पुं, (कौशिकस्य उलूकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कौशिकी, स्त्री, (कौशिकस्य गोत्रापत्यम् । कुशिक + अण् + ङीप् । सुरराजस्य इन्द्रस्य कुशिकनृपतेः सकाशात् पुत्त्रत्वेनोत्पद्यमानत्वात् कौशिकाभिधानप्राप्तेस्तेनैवेन्द्रेणास्या योगमाया भगिनीतयाङ्गीकृतत्वात्तथात्वम् ।) चण्डिका । (यथा, हरिवंशे । ५७ । ४८ ।
"तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ।
कुशिकस्य तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि" ॥
तत्रैवास्याः स्तुतौ । ५८ । ३ ।
"आर्य्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी ।

जननी जिङ्गसेनस्य उग्रचारी महातपाः" ॥
कुशिकस्य गोत्रापत्यं इति विदाद्यञ्। कुशिकाख्यनरपतेः पौत्री गाधिराजस्य कन्या विश्वामित्रस्य भगिनी ऋचीकमुनिपत्नी। कुशिकवंशजातत्वात् तस्यास्तथात्वम् ॥) नदीविशेषः। इति मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे। १। ३४। ६—११।
"स पिता मम काकुत्स्थ! गाधिः परमधार्म्मिकः।
कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन! ॥
पूर्व्वजा भगिनी चापि मम राघव! सुव्रता।
नाम्ना सत्यवती नाम ऋचीके प्रतिपादिता ॥
सशरीरागता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी।
कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महा नदी ॥
दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता।
लोकस्य हितकार्य्यार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥
ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि नियतः सुखम्।
भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन! ॥
सा तु सत्यवती पुण्या सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठिता।
पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितां वरा" ॥
"कौशिकी सरितां श्रेष्ठा कुलोद्द्योतकरी तव" ॥२१
असावेवेदानीं कुशी नदीति ख्याता। इयन्तु नेपालराज्यान्तर्गताया हिमवच्छाखाया निःसृता सती
·१६६ कोशान्तं गता गङ्गया सङ्गता ॥)

कौशिकोजः, पुं, (कौशिक्या इव तीव्रं ओजो यस्य। पृषोदरात् सलोपः।) शाखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। श्याओड़ा इति भाषा ॥

कौशीतकी, स्त्री, (कुशीतकस्यापत्यम्। ऋष्यण् ततो ङीप्।) अगस्त्यपत्नी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुशीतकेनाधीता प्रणीता वा या शाखा सा कौशीतकी। स्वनामख्यातवेदान्तर्गतशाखाविशेषः ॥ (ऋग्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः। यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि।
'मैत्रायणी कौशी(षी)तकी वृहज्जावालतापनी'।)

कौशेयं, त्रि, (कोशे भवम्। इति ढक्।) कृमिकोशोत्थवस्त्रादि। इत्यमरः। २। ६। १११ ॥ मूर्द्धन्यमध्यश्च ॥ (यथा, माघे। ८। ६।
"कौशेयं व्रजदपि गाढ़तामजस्रम्।
सस्रंसे विगलितनीविनीरजाक्ष्याः" ॥)

कौषिकः, पुं, (कौशिक+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकः। इति मेदिनी ॥

कौषिकी, स्त्री, (कौशिकी+पृषोदरात् षकारादेशः।) कौशिकी। इति मेदिनी ॥ कालिकाकायकोषनिःसृतदेवीविशेषः। यथा,—
"कायकोषाद्विनिःसृता या कालिकायास्तु भैरव!।
सा कौषिकीति विख्याता चारुरूपा मनोहरा।
निःसृता हृदयाद्देव्या रसनाग्रेण चण्डिका।
नैतस्याः सदृशी मूर्त्या चारुरूपेण विद्यते ॥
त्रिषु लोकेषु कान्त्या वा नाम्यास्तुल्या भविष्यति।
योगनिद्रा महामाया या मूलप्रकृतिः स्मृता ॥
तस्याः प्राणस्वरूपेयं देवी सा कौषिकी स्मृता।
नेत्रबीजं तथैतस्या बीजन्तु परिकीर्त्तितम् ॥
तन्त्रमस्याः प्रवक्ष्यामि सर्व्वकामप्रदं नृणाम्।
अमाति वामवदनस्तु षष्ठवर्गादिबिन्दुना।
षष्ठस्वरेण संयुक्तो बिन्दुना समलङ्कृतः।
कौषिकीतन्त्रमन्त्रोऽयं धर्म्मकामार्थदायकः ॥
एतस्याः सम्प्रवक्ष्यामि मूर्त्तिरूपञ्च भैरव!।
शृणुष्वैकमना भूत्वा जगदाह्लादकारकम् ॥
धम्मिल्लसंयतकचा विधोश्चाधोमुखीं कलाम्।
केशान्ते तिलकस्योर्द्धे दधती सुमनोहरा ॥
मणिकुण्डलसंघृष्टगण्डा मुकुटमण्डिता।
सज्योतिःकर्णपूराभ्यां कर्णमापूर्य्य सङ्गता ॥
सुवर्णमणिमाणिक्यनागहारविराजिता।
सदा सुगन्धिभिः पुष्पैरम्लानैरतिसुन्दरी ॥
मालां बिभर्त्ति ग्रीवायां रत्नकेयूरधारिणी।
मृणालायतवृत्तैस्तु बाहुभिः कोमलैः शुभैः ॥
राजन्ती कञ्चुकोपेतपीनोन्नतपयोधरा।
क्षीणमध्या पीतवस्त्रा त्रिवलीपरिभूषिता ॥
शूलं वज्रञ्च बाणञ्च खड्‌गं शक्तिं तथैव च।
दक्षिणैः पाणिभिर्देवी गृहीत्वातिविराजिता ॥
गदां घण्टाञ्च चापञ्च चर्म्म शङ्खं तथैव च।
ऊर्द्धादिक्रमतो देवी दधती वामपाणिभिः ॥
सिंहस्योपरि तिष्ठन्ती व्याघ्रचर्म्मणि कौषिकी।
बिभ्रती रूपमतुलं सुरासुरमनोहरम् ॥
एतस्याः शृणु वत्स त्वं याः पूज्या अष्टयोगिनीः।
ताः पूजिताश्च कुर्व्वन्ति चतुर्व्वर्गं नृणां सदा ॥
ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा।
कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा ॥
नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी।
एताः पूज्या महाभागा योगिनीः कामदायिनीः" ॥
इति कालिकापुराणे उत्तरतन्त्रे ६० अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च।
"शरीरकोषतश्चास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा।
स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुम्भदैत्यनिराकृतैः ॥
देवैः समेतैः समरे निशुम्भेन पराजितैः।
शरीरकोषाद्यत्तस्याः पार्व्वत्या निःसृताम्बिका ॥
कौषिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते" ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ५ अध्यायः ॥
अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"अल्पेनैवोपकारेण यस्माल्लोके सुखप्रदा।
कौषेयधारणादापि सप्रसादाथ कौषिकी" ॥
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

कौषेयं, त्रि, (कौशेय+पृषोदरात् षकारादेशः।) कृमिकोषोत्थवस्त्रादि। रेसमी कापड़ इति भाषा। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५। २७।
"कोषकारश्च कौषेये हृते वस्त्रेऽभिजायते" ॥)

कौसीद्यं, क्ली, (कुत्सितं सीदति अस्मिन् इति। सीद+शः। ततः स्वार्थे ष्यञ्।) आलस्यम्। तन्द्रा। इति हेमचन्द्रः। (कुसीदस्य कर्म्म भावो वा। इति ष्यञ्।) कुसीदत्वम् ॥

कौसुमं, क्ली, (कुसुमेन निर्वृत्तम्। इत्यण्।) कुसुमाञ्जनम्। पुष्पाञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुसुमस्येदम्। तस्येदमित्यण्। कुसुमसम्बन्धि वस्तुजातम्। कुसुमेषु भवम्। यथा, माघे। ७। ५७।
"विनयति सुदृशो दृशः परागं
प्रणयिनि! कौसुममाननानिलेन" ॥)

कौसुम्भः, पुं, (कुसुम्भ+स्वार्थे अण्।) अरण्यकुसुम्भः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (शाकविशेषः। यथा,—
"कौसुम्भं कोमलं शाकं कासमर्द्दविमर्द्दितम्।
पाचितं तप्तसर्पिषि मारिचश्चविमिश्रितम्" ॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ कुसुम्भेन रक्तम्। "तेन रक्तं रागात्"। ४। २। १। इत्यण्।) कुसुम्भपुष्परागयुक्ते त्रि। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः। (यथा, माघे।
"कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गिवासः" ॥
कुसुम्भस्येदं तस्येदमित्यण्। कुसुम्भसम्बन्धिवस्तुमात्रम्। यथा, माघे। ११। ५२।
"दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुम्भकान्ति" ॥)

कौसृतिकः, त्रि, (कुसृत्या कुत्सितगत्या चरति इति। ठक्।) मायाकारः। इति जटाधरः ॥

कौस्तुभः, पुं, (कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्नोति इति। कुस्तुभः सागरः तत्र भव इत्यण्। यद्वा, कुं भूमिं जगदित्यर्थः स्तुभ्नाति व्याप्नोति सर्व्वमाक्रम्य तिष्ठतीति भावः। कुस्तुभो विष्णुः तस्यायं मणिरित्यण्।) स्वनामख्यातो विष्णुवक्षःस्थो मणिः। इत्यमरः। १। १। ३० ॥ (यथा, भागवते। ८। ८। ५।
"कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः।
तस्मिन् हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ" ॥
"कौस्तुभस्तु महातेजाः कोटिसूर्य्यसमप्रभः।
इदं किमुत वक्तव्यं प्रदीपादीप्तिमानिति" ॥
इति भागवतामृतम् ॥ मुद्राविशेषः। यथा,—
"अनामाङ्गुष्ठसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका।
कनिष्ठयान्यया बद्धा तर्ज्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाञ्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठमूलके।
अङ्गुष्ठमध्यमे भूयः संयोज्य सरलाः पराः।
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका" ॥
इति तन्त्रसारः ॥

कौस्तुभवक्षाः, [स्] पुं, (कौस्तुभः वक्षसि उरःस्थले यस्य।) विष्णुः। इति हारावली ॥

क्नथ, कि म वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि म, क्नथयति। इति दुर्गादासः ॥

क्नस, उ म य कृतौ। भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट्।) एष दन्त्यनकारयुक्तः। उ, क्नसित्वा क्नस्त्वा। म, क्नसयति कान्त्या जगत्प्राज्ञः। य, क्नस्यति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। कृतिरिह कौटिल्यम्। इति दुर्गादासः ॥

क्नस, इ कि भासने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-अकं-सेट्।) इ, क्नंस्यते। कि, क्नंसयति क्नंसति। भासनं दीप्तिः। इति दुर्गादासः ॥

क्नूय, ई ङ दुर्गन्धे। आर्द्रत्वे। शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यनकारयुक्तो दीर्घी। (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-ईर्निष्ठायामनिट्।) तथा च। क्नूयी क्नायति ते विदेव य इमे सेविष्व सेविक्नता। इति शार्दूलविक्रीडिते चक्रेश्वरः ॥ ई, क्नूतः। ङ,

क्रूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः। क्रूयते वज्र-मम्भसा। इति दुर्गादासः॥

क्वर, कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषयुक्तः। क्वरति खलः कुटिलः स्यादित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

क्रकचः, पुं स्त्री, ग्रन्थिलवृक्षः। इति मेदिनी॥ (ज्योतिषोक्तयोगभेदः। तस्य लक्षणं यथा,—
"षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद् विलोमं क्रकचः स्मृतः"॥
अस्य विवृतिर्यथा।
"शनौ षष्ठी, शुक्रे सप्तमी, गुरौ अष्टमी, बुधे नवमी, भौमे दशमी, सोमे एकादशी, रवौ द्वादशी, एते योगाः क्रकचाख्या विज्ञेयाः"। यथा, नारदोक्तिः।
"त्रयोदशस्युर्मिलने संख्ययोस्तिथिवारयोः।
क्रकचो नाम योगोऽयं मङ्गलेष्वतिगर्हितः"॥*॥
क्र इति कृत्वा कचति शब्दायते। कच शब्दे+पचाद्यच्।) करपत्रम्। काष्ठविदारणास्त्रविशेषः। करात् इति भाषा। इत्यमरः। २।१०।३५॥ (यथा, महाभारते ३।२२।३४।
"मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्व्विवोच्छ्रितम्"॥)
"अथ क्रकचव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्। पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसंगुणितमङ्गुलात्मकम्। दारुदारणपथैः समाहतं षट्स्वरेषु विहृतं करात्मकम्॥ उदाहरणम्।
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम्।
तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्या-
द्धस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे॥

न्यासः

२० क्राकच्यं दारुविधमं १६
१००

पिण्डयोगदलम्। १८। दैर्घ्येण। १००। संगुणितम्। १८००। दारुदारणपथैः। ४। गुणितम्। ७२००। षट्स्वरेषु। ५७६। विहृतं जातं करात्मकं गणितम्। २५/२॥ क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्। छिद्यते तु यदि तिर्य्यगुक्तवत् पिण्डविस्तृतिहते फलं तदा। इष्टिकाचितिदृषच्चितिखातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम्। कर्म्मकारजनसम्मतिमत्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन॥ उदाहरणम्।

यद्विस्तृतिर्दन्तमिताङ्गुलानि
पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे।
छेदेषु तिर्य्यङ्नवसु प्रचक्ष्व
किं स्यात् फलं तत्र करात्मकं मे॥

१२
१६ विस्तारः
१६
न्यासः क्रा क च्यं का ष्ठं स म म् १२पिण्ड
१६पिण्ड
१२

विस्तृतिहतिः। ५१२। दारुदारणमार्गं। ९। घ्ना। ४६०८। षट्स्वरेषु। ५७६। विहृतं जातं फलं हस्ताः। ८। इति लीलावत्यां क्रकचव्यवहारः॥ *॥

क्रकचच्छदः, पुं, (क्रकचः करपत्रमिव च्छदाः पत्राणि यस्य।) केतकीवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपत्रः, पुं, (क्रकचवत् पत्रं यस्य।) शाकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (केतकीवृक्षः॥)

क्रकचपात्, [द्] पुं, (क्रकच इव पादो यस्य। अन्त्यलोपः।) कृकलासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रकचपादः, पुं, (क्रकचमिव पादो यस्य।) कृकलासः। इति हारावली॥

क्रकचपृष्ठी, स्त्री, (क्रकचवत् पृष्ठं पृष्ठदेशो यस्याः। इति ङीष्।) कवयी मत्स्यः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रकचा, स्त्री, (क्रकचस्तदाकारोऽस्त्यस्याः। अर्श आदिभ्यः अच् ततष्टाप्।) केतकी इति रत्नमाला॥

क्रकणः, पुं, (क्र इति कणति शब्दायते। कण शब्दे+अच्। जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।) पक्षिविशेषः। इत्यमरः॥ कयार इति भाषा॥

क्रकरः, पुं, (क्र इति शब्दं कर्त्तुं शीलमस्य इति। कृ+ताच्छील्ये टः।) करीरवृक्षः। उट्काटार इति भाषा। क्रकणपक्षी। इत्यमरः। २।५।१९॥ कयार इति करकरा इति च भाषा॥ (यथा,— महाभारते १३।१११।१०३।
"पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति"॥)
अस्य मांसस्य गुणाः। लघुत्वम्। हृद्यत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते।
"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकर इत्याद्युपक्रम्य
लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः"॥
इत्यन्तेनोपसंहृताः॥) दीनः। क्रकचः। इति मेदिनी॥

क्रतुः, पुं, (क्रियतेऽसौ इति। कृ+"कृञः कतुः"। उणां १।७८। इति कर्म्मणि कतु प्रत्ययः।) यज्ञः। इत्यमरः॥ सप्तर्ष्यन्तर्गतब्रह्ममानसपुत्रमुनिविशेषः। इति मेदिनी। अयन्तु ब्रह्मणः कराज्जातः। (यथा, महाभारते। १।६५।१०।
"ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः"॥)
एतस्य भार्य्या प्रजापतेः कर्द्दमस्य कन्या क्रिया। पुत्राः षष्टिसहस्रवालिखिल्याख्याङ्गुष्ठमात्रा ऋषयः।
(यथा,—भागवते। ४।१।३८।
"क्रतोरपि क्रिया भार्य्या वालखिल्यानसूयत।
ऋषीन् षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेजसा"॥
विश्वेदेवविशेषः। यथा, हरिवंशे।
आत्मार्थे चाक्रजत्पुत्रान् लोककर्त्तॄन् पितामहः॥
विश्वे प्रजानां पतयो येभ्यो लोका विनिःसृताः"॥
तत उक्तं "दक्षं मरीचिमत्रिञ्च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं। वशिष्ठं गौतमञ्चैव भृगुमङ्गिरसं मनुम्"। इत्याद्युपक्रम्य।
"अथर्व्वभूता इत्येते ख्याताश्चैव महर्षयः।
त्रयोदशसुता येषां वंशा वै संप्रतिष्ठिताः"॥
जटाधरेण तु "विश्वेदेवा दशस्मृताः"। इत्युक्तं तत्कल्पभेदादविरुद्धम्॥
यथा, शतपथब्राह्मणे १०।६।३।१।
"यावत् क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रेत्यैवं क्रतुरमुं लोकं प्रेत्य सम्भवति"॥
यूपसहितः सोमसाध्यो यज्ञः। विष्णुः। यथा, विष्णुसंहितायाम्।
"यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः"॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"अस्य सर्व्वयज्ञस्वरूपत्वात् यज्ञः यूपसहितो यज्ञः क्रतुरिति"। अतएव विष्णोः सर्व्वयज्ञमयत्वात् यज्ञत्वं क्रतुशब्दस्यापि यूपसहितयज्ञबोधकत्वं प्रसिद्धम्॥ तद्यागे शतपथब्राह्मणादावुल्लिखिता यूपविशेषाः। यथा, तत्र सोमसाध्ययागाश्च त्रयः क्रतवः। तथाहि श्रुतौ "त्रीन् क्रतूनग्न्याधानमेयमुषस्यमाश्विनम्"। सङ्कल्पः। सङ्कल्पस्तु काममाधीनश्चित्तवृत्तिविशेषः। उक्तञ्च
"कामः क्रतुः कर्म्म जन्मेत्येवमेषां क्रमो भवेत्।
पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते।
स एव वर्द्धमानश्चेत् क्रतुत्वं प्रतिपद्यते"॥
रुचेरातिशय्यम्। यथा,—
"रुचेरतिशयः काम्ये विषये क्रतुरीर्य्यते"॥
स्तुत्यादिकर्म्म। यथा, ऋग्वेदे। ४।२१।१०।
"पुरुहूत! क्रत्वा नः स्वस्ति"। "क्रत्वा कर्म्मणा स्तुत्यादिहेतुना"। इति भाष्यम्॥
प्रज्ञा। यथा, छान्दोग्योपनिषदि। "अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति। तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्व्वीत"॥
अस्य भाष्यं यथा,—
"कथमुपासीत। स क्रतुं कुर्व्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसायश्च एवमेव नान्यथेति अविचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्व्वीतोपासीत इत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः। किं पुनः क्रतुकरणेन कर्त्तव्यं प्रयोजनम्? कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः? क्रतुकरणं वाभिप्रेतार्थसाधनं कथम्? इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्यादिग्रन्थः। अथ खल्विति हेत्वर्थः। यस्मात् क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पुरुषो जीवः। यथा क्रतुर्यादृशः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्यथाऽध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिंल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति। तथेतोऽस्माद्देहात् प्रेत्य मृत्वा भवति। क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः। एवं ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम्। 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरमित्यादि'। यत एवं व्यवस्था शास्त्र-

हृष्याऽतः स एवं जानन् क्रतुं कुर्व्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः" । आषाढ़मासः । अस्मिन्नेव मासे चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् तस्य तथात्वम् । यथा, यजुर्व्वेदे । १८ । २८ ।

"वाजाय स्वाहा, प्रसवाय स्वाहा, अपिजाय स्वाहा, क्रतवे स्वाहा, वसवे स्वाहा" । इति ।"क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्य्यात् क्रतुराषाढ़ः"॥ इति वेददीधितिः ॥ अश्वमेधयज्ञः । यथा, मनौ । ७ । ७९ ।

"यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च" ॥)

क्रतुद्विट्, [ष] पुं, (क्रतुं यज्ञं द्वेष्टीति । द्विष् + "सत्सूद्विषेति" । ३ । २ । ६१ । क्विप् ।) असुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रतुध्रुक्, [ह्] पुं, (क्रतवे यज्ञाय द्रुह्यति द्रोहमाचरतीति । द्रुह् + क्विप् ।) असुरः । इति जटाधरः ॥ अस्य रूपान्तराणि । क्रतुध्रुग् । क्रतुध्रुट् । क्रतुध्रुड् ॥

क्रतुध्वंसी, [न्] पुं, (क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसयतीति । ध्वन्स् + णिनिः । स्वजटोत्पादितवीरभद्रेण क्रतुध्वंसकारितत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथाहि अनेन दक्षयज्ञध्वंसः कृतस्तथा तद्विवरणमुच्यते । पुरा किल कोपपरवशो दक्षः वैरनिर्य्यातनाय शिवरहितयज्ञं चिकीर्षुस्तत्र सर्व्वान् देवोपदेवब्रह्मर्षिप्रभृतीन् आहूतवान् । अथ पत्युर्भवस्यावमाननामसहमाना भवानी सती दाक्षायणी पितुर्दक्षस्य यज्ञं दिदृक्षुरनाहूताऽपि दक्षयज्ञं समाययौ । दक्षस्तु तां शिवां दृष्ट्वा मोहान्धः कालप्रेरितः शिवनिन्दया सतीं तिरश्चकार । सा तु शिवनिन्दामाकर्ण्य समाधियोगाग्निना स्वशरीरं परितत्याज । एतच्छ्रुत्वा रुद्ररूपी देवदेवः स्वजटातः वीरभद्रमुत्पादयन् दक्षयज्ञक्षयमनैषीत् । एतद्विवरणन्तु काशीखण्डे ८९ अध्याये तथा श्रीमद्भागवतप्रभृतिग्रन्थे च विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

क्रतुपशुः, पुं, (क्रतोरश्वमेधादेर्यज्ञस्य अङ्गविशेषः पशुः ।) अश्वः । इति हारावली ॥

क्रतुपुरुषः, पुं, (क्रतुः यज्ञः तन्मयः तदधिष्ठाता वा पुरुषः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि वराहरूपियज्ञपुरुषः । यदुक्तं भागवते । ३ । १३ । २१—२४ ।

"किमेतत् शौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।
अहो बताश्चर्य्यमिदं नासाया मे विनिःसृतम् ॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गण्डशिलासमः ।
अपि स्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन् मनः ॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः ।
भगवान् यज्ञपुरुषो जगर्ज्जागेन्द्रसन्निभः ॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ।
स्वगर्ज्जितेन ककुभः प्रतिस्वनतया विभुः" ॥
अस्य रूपवर्णनं यथा, तत्रैव । ३५—३८ ।

"रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
दुर्दर्शनं देव ! यदध्वरात्मकम् ।
छन्दांसि यस्य त्वचि बर्हिरोम
स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् ॥
स्रुक् तुण्ड आसीत् स्रुव ईश ! नासयो-
रिड़ोदरे चमसाः कर्णरन्ध्रे ।
प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते
यच्चर्व्वणन्ते भगवन्नग्निहोत्रम् ॥
दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं
ते प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ।
जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः
सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते ॥
सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः
संस्थाविभेदास्तव देव ! धातवः ।
सत्राणि सर्व्वाणि शरीरसन्धय-
स्त्वं सर्व्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः" ॥

अत्र श्रीधरस्वामिना यद्व्याख्यातं तद्यथा, "यज्ञात्मतां प्रपञ्चयन्तः स्तुवन्ति रूपमित्यादि चतुर्भिः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि यज्ञाङ्गभूतछन्दआद्यनुवादेन भगवदवयवता विधीयते बर्हिः शब्दे दीर्घाभावः आर्षः । दृशि चक्षुषि चातुर्होत्रं होत्रादिचतुष्टयं कर्म्म । स्रुक् जुहूः । तुण्डे मुखाग्रे । स्रुवो नासिकयोः । इड़ा भक्षणपात्रं चमसा ग्रहाश्च सोमपात्राणि । प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रम् । ग्रस्यतेऽनेनेति ग्रसनं मुखान्तर्व्वर्त्तिच्छिद्रं चर्व्वणं भक्षणम् । दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः अनुजन्म वारंवारं अभिव्यक्तिः । उपसदस्तिस्र इष्टयः शिरोधरं ग्रीवा । प्रायणीया दीक्षानन्तरेष्टिः । उदयनीया समाप्तीष्टिः ते एव दंष्ट्रे यस्य । प्रवर्ग्यो महावीरः प्रत्युपसदः पूर्व्वं क्रियते । सभ्यो होमरहितोऽग्निः । आवसथ्य औपासनाग्निः ततो द्वन्द्वैक्यं क्रतुरूपस्य शीर्षकं शिरः । चितयः इष्टकाचयनानि पञ्च असवः प्राणाः । प्रातः सवनादीनि अवस्थितिरासनं बाल्याद्यवस्था वा । अग्निष्टोमो ह्यत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्यामः इति सप्तसंस्थाविभेदाः सप्तत्वङ्मांसादिधातवः । सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसङ्घातरूपाणि असोमा यज्ञाः ससोमाः क्रतवस्तद्रूपस्त्वं इष्टिर्यजनं अनुष्ठानञ्च तदेवबन्धनं यस्य सः" ॥)

क्रतुभुक्, [ज्] पुं, (क्रतौ यज्ञे देयं आज्यादिकं भुङ्क्ते । क्रतु + भुज् + क्विप् ।) देवता । इत्यमरः १ । १ । ९ ॥

क्रतुराजः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु राजते इति । राज् + अच् । यद्वा, क्रतूनां राजा । राजन् + टच् ।) राजसूययज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रतुराट् । अश्वमेधयज्ञः । यथा, मनौ ११ । २६० ।

"यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम्" ॥)

क्रतूत्तमः, पुं, (क्रतुषु यज्ञेषु उत्तमः ।) राजसूययज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रथ, म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । घटा । क्रथति । म, क्रथयति ॥)

क्रथ, क प्रतिहर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । प्रतिहर्षः पुनः पुनर्हृष्टीकरणम् । क, क्राथयति शिशुं लोकः पुनःपुनर्हर्षयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रथ, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । कि, क्राथयति क्रथति । इति दुर्गादासः ॥

क्रथ, कि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । पुनः पाठात् पूर्व्वा न मित् । कि म, क्रथयति । इति दुर्गादासः ॥

क्रथनं, क्ली, (क्रथ्यते इति । क्रथ् वधे + भावे ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (भुक्तागुरु । इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥ पुं, देवयोनिविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३२ । १८ ।

"अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट् ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥
प्रवजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च" ॥
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ५८ ।
"क्रथनस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन् महासुरः" ॥)

क्रथनकं, क्ली, (क्रथन + स्वार्थे कन् ।) सितागुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पुं, क्रथने दन्तकरभककण्टकच्छेदने प्रवृत्तः कन् । उष्ट्रः । इति पञ्चतन्त्रम् ॥)

क्रद, इ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-आह्वाने सकं-सेट् । इदित् ।) इ, क्रन्द्यते । ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीव इति । क्रन्दति भर्त्तारमिवाभिपन्नम् । दुर्गादासमते तु चमडानुबन्धी । यथा, घ, क्रन्दा । म, क्रन्दयति । ङ, क्रन्दते । इति ॥

क्रद, घ म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्-घटा ।) घ, क्रदा । म, क्रदयति । ङ, क्रदते । इति दुर्गादासः ॥

क्रन्द, क शब्दसातत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) रेफयुक्तः । आ उपसर्गपूर्व्वकः । क, आक्रन्दयति । शब्दसातत्य निरन्तरशब्दक्रिया । इति दुर्गादासः ॥

क्रन्दनं, क्ली, (क्रदि + भावे ल्युट् ।) शोकादिनाऽश्रुपतनम् । काँदन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रन्दितम् २ रुदितम् ३ क्रुष्टम् ४ रोदनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ४ । ३१ ।

"तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक् प्रलापपरः कथञ्चिदपि न क्रन्दनात् विरराम" ॥)
योधसंरावः । आह्वानम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥

क्रन्दनः, पुं, (क्रन्दनं रोदनमिव शब्दविशेषः अस्यास्तीति अच् ।) विड़ालः । इति शब्दमाला ॥

क्रन्दितं, क्ली, (क्रदि + भावे क्तः ।) रोदनम् । इत्यमरः । १ । ७ । ३५ ॥ आह्वानम् । इति मेदिनी ॥ योधचीत्करणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रप, ष म ङ कृपायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) कृपा दया । ष, क्रपा । नौमि चिन्तीति हि मनीषाख्या इति निपात-

णात् रेफस्य लकारः । म, क्रपयति । ङ, क्रपते दयालुर्दीनम् । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) उ, क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रान्त्वा । क्रामति । वारिपूर्णां मही हत्वा पश्चात् संक्रमते गुरुरिति संशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकत्वे वागेरित्यात्मनेपदम् । वृत्युत्साहतायनेषूपसर्गान्तरपूर्व्वादप्यात्मनेपदमिति शरणदेवः । संक्रामयतीत्यादि तु संक्रामन्तं करोतीति शन्नन्तात् णौ साध्यम् । अन्यथा अमन्तत्वाद्ध्रस्वः स्यात् । हरेर्यदक्रामि पदैककेन खमिति तु धातुपारायणमते चुरादिविवक्षया सिद्धम् । तन्मतन्तु परिभाषायां लिखितम् । अथवा आत्मेति कर्म्मणोऽध्याहारे प्रेरणे णौ साध्यम् । हरेः पदं आत्मानं यत् खं क्रामयामास । इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्रम, य गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) य, क्रम्यति । गोविन्दभट्टक्रमदीश्वरौ तु दीर्घं विधाय । क्राम्यतीत्याहतुः । तथा च ।
"इष्यते श्यनि दीर्घत्वं दाक्षिणात्यैर्वैदिभिः ।
तेन क्राम्यति कौमारे श्यनीत्यस्योपलक्षणात्" ॥
इति दुर्गादासः ॥

क्रमः, पुं, (क्रम्यते प्राप्यते पाठभेदो ऽनेन । क्रम + घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) वैदिकविधानम् । तत्पर्य्यायः । कल्पः २ विधिः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥ (क्रम + भावे घञ् ।) अनुक्रमः ।
(यथा, रघुः । ११ । २४ ।
"लोकमन्धतमसात् क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव" ॥)
शक्तिः । आक्रमणम् । इति मेदिनी ॥ (क्रामत्यनेन घञ् न वृद्धिः ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वनामख्यातो वत्सप्रीपुत्त्रः ।
यथा, मार्कण्डेये ११८ । १ ।
"तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्त्रा द्वादश जज्ञिरे ।
प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः" ॥
सर्व्वाक्रमणात् वह्निः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२९ ।
"क्रमं सुक्ष्मो विख्यातो लोकः सर्व्वाश्रयः क्रमः" ॥
त्रिपादेन सर्व्वाक्रमणात् विष्णुः ।
यथा, तत्रैव १३ । १४९ । २२ ।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः" ॥)

क्रमकः, पुं, (क्रमं वेदपाठभेदं अधीते वेत्ति वा । "क्रमादिभ्यो वुन्" । ४ । २ । ६१ । इति वुन् ।) क्रमज्ञः । इति मुग्धबोधम् ॥

क्रमणः, पुं, (क्रामत्यनेन करणे ल्युट् ।) चरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यदुवंशीयनृपविशेषः । यथा हरिवंशे ।
"शमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरञ्जयः" ॥
क्ली । भावे ल्युट् । पादविक्षेपः । यथा, भागवते ८ । १० । २९ ।
"एष्टे स्वधर्म्मं क्रमणेषु यक्षम्" ॥)

क्रमपूरकः, पुं, (क्रमेण पूरयति बीजम् । पूर + णिच् णवुल् । पुष्पवृन्ते क्रमेणास्य बीजपूरकत्वात् तथात्वम् ।) वकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रमशः, [स्] व्य, (कारकार्थवृत्तेः क्रमात् + वीप्सायां शस् ।) क्रमेण क्रमेण । क्रमेक्रमे इति भाषा । यथा । "भवति विज्ञतमःक्रमशो जनः" । इति प्राचीनाः ॥ (तथा च मनौ । ३ । १२ ।
"सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः" ॥)

क्रमागतं, त्रि, (क्रमेणागतं आयातम् ।) क्रमायातम् । पितृपितामहादिक्रमेण प्राप्तम् । यथा,—
"अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्व्वाः पुत्त्रदासपरिग्रहाः ।
अस्वतन्त्रस्तत्र गृही यत्र तत् स्यात् क्रमागतम्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥ (तथा च मनुः । २ । १८ ।
"तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" ॥)

क्रमायातः, त्रि, (क्रमेणायातः आगतः ।) क्रमागतः । इति मिताक्षरा ॥

क्रमिः, पुं, (क्रम् + इन् ।) कृमिः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ रोगविशेषः । तच्चिकित्सा यथा,
"विड्ङ्गव्योषसंयुक्तमन्नमण्डं पिबेन्नरः ।
दीपनं क्रिमिनाशाय जठराग्निविवृद्धये ॥
प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं कफनाशनम् ।
क्रिमीणां नाशनं पथ्यमग्निसन्दीपनं परम् ॥
विड्ङ्गशृतपानीयं विड्ङ्गेनावधूलितम् ।
पीतं क्रिमिहरं दृष्टं क्रिमिजांश्च गदान् जयेत् ॥
लिह्याद्विड्ङ्गचूर्णं वा मधुना क्रिमिनाशनम् ।
पलाशबीजस्य रसं पिबेन्माक्षिकसंयुतम् ॥
पिबेत्तद्बीजकल्कं वा तक्रेण क्रिमिनाशनम् ।
काम्पिल्यचूर्णकर्षार्द्धं गुडेन सह भक्षितम् ॥
पातयेत क्रिमीन् सर्व्वानुदरस्थान्न संशयः ।
विड्ङ्गं कौटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ॥
संचूर्ण्य खादेत् खण्डेन क्रिमीन्नाशयितुं नरः ।
निम्बपत्त्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
धुस्तूरपत्त्रजं वापि क्रिमिनाशमनुत्तमम् ।
रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धुस्तूरपत्त्रजः ॥
ताम्बूलपत्त्रजो वापि लेपाद्यूकाविनाशनः ।
धत्तूरपत्त्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥
तैलमभ्यङ्गमात्रेण यूकान्नाशयति क्षणात् ।
क्रिमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं चिकित्सितम् ॥
रक्तजानान्तु संहारं कुर्य्यात् कुष्ठचिकित्सया ॥
क्षीराणि मांसानि घृतानि वापि
दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
अम्लञ्च मिष्टञ्च रसं विशेषात्
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेद्धि" ॥
इति क्रिम्यधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्रमिकण्टकं, क्ली, (क्रमौ क्रमिनाशे कण्टकमिव । तस्य नाशकत्वात्तथात्वम् ।) चित्राङ्गः । विड्ङ्गम् । उडुम्बरः । इति मेदिनी ॥

क्रमिघ्नं, क्ली, (क्रमिं हन्ति । हन् + टः ।) विड्ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

क्रमिजं, क्ली, (क्रमेः क्रमिभ्यो वा जायते इति । जन् + डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रमिजा, स्त्री, (क्रमिज + टाप् ।) लाक्षा । इति इति रत्नमाला ॥

क्रमिशत्रुः, पुं, (क्रमेः क्रमीणां वा शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) विड्ङ्गः । इति रत्नमाला ॥

क्रमुः, पुं, (क्रमु + बाहुलकादुः ।) गुवाकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

क्रमुकः, पुं, (क्रमु + संज्ञायां कन् ।) पट्टिकालोध्रः । गुवाकवृक्षः । ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ भद्रमुस्तकम् । कार्पासिकाफलम् । इति मेदिनी ।

क्रमुकफलं, क्ली, (क्रमुक एव फलम् । क्रमुकस्य गुवाकादिवृक्षस्य फलं वा ।) गुवाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे ।
"आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्" ॥
क्रमुकाः क्रमुकफलानीत्यर्थः ॥) अस्य गुणपर्य्यायौ गुवाकशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

क्रमुकी, स्त्री, (क्रमुक + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रमेलः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छतीति । एल् + अच् ।) उष्ट्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्रमेलकः, पुं, (क्रममालम्ब्य एलति गच्छति । एल-गतौ + णवुल् । यद्वा, क्रमेल + स्वार्थे कन् ।) उष्ट्रः । इत्यमरः २ । ९ । ७५ ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । १ । ४१४ ।
"भो ममाग्रेऽपि क्रमेलकहृदयं भक्षयित्वा अधुना मम मुखमवलोकयसि" ॥)

क्रमोद्वेगः, पुं, (क्रमेण उद्गतः उत्कृष्टो वा वेगो यस्य ।) वृषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्रयः, पुं, (क्री + भावे अच् ।) पणपूरणादिमूल्यदानेन विक्रेतुः स्वत्वापनयनेन स्वत्वापादनव्यापारविशेषः । मूल्येन द्रव्यग्रहणम् । केना इति भाषा । यथा,—
"प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यात् मूल्यं वापि समर्पयेत्" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः ॥

क्रयलेख्यं, क्ली, (क्रयस्य क्रये क्रयमधिकृत्य वा लेख्यम् ।) भूम्यादिक्रयलिपिः । कवाला इति पारस्य भाषा । यथा,
"गृहं क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्त्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे वृहस्पतिः ॥

क्रयविक्रयः, पुं, (क्रयेण सह विक्रयः ।) वाणिज्यम् । केना वेचा इति भाषा । यथा,—
"ऋणादानं तथादानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् ।
न कुर्य्यात् गुरुणा सार्द्धं शिष्यो भूत्वा कदाचन" ॥
इति तन्त्रसारः ॥
(केचित्तु एतौ द्विवचनान्ताविच्छन्ति । तत्र द्वन्द्वः यथा, क्रयश्च विक्रयश्च तौ क्रयविक्रयौ ।
यदुक्तं मनुसंहितायाम् ।
"आगमं निर्गमस्थानं तथा वृद्धिक्षयावुभौ ।
विचार्य्य सर्व्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ॥
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षे ऽथवा गते ।

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः" ॥

क्रयविक्रयानुशयः, पुं, (क्रये विक्रये च क्रयविक्रययोर्व्वा अनुशयः पश्चात्तापः ।) अष्टादशविवादान्तर्गतविवादविशेषः । यथा ।
"वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः" ॥
अस्य विवरणम् । यथा, मनौ ।
"क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् ।
योऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" ॥

क्रयविक्रयिकः, पुं, (क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति । "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्" ।४।४।१३। इति ठन् ।) वणिक् । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥

क्रयशीर्षं, क्ली, (कपिशीर्ष + पृषोदरात् साधुः ।) कपिशीर्षम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयारोहः, पुं, (आ + रुह + अधिकरणे घञ् । क्रयार्थं आरोहः समारोहोऽत्र ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रयिकः, पुं, (क्रयः प्रयोजनमस्त्यस्य इति ठन् ।) क्रेता । तत्पर्य्यायः । क्रायकः २ । इत्यमरः ॥ क्रयी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
"धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः" ॥
क्रयेण जीवतीति । "वस्नक्रयविक्रयात् ठन्" । ४ । ४ । १३ । इति व्यस्तादपि ठन्) क्रयजीवी । वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे ।
"पर्य्यापतत् क्रयिकलोकमगण्यपण्या" ॥)

क्रयी, [न्] त्रि, (क्रयोऽस्त्यस्य इति । क्रय + इनिः ।) क्रयकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रय्यं, त्रि, (डुक्रीञ् द्रव्यपर्य्यये + "अतो यत्" । ३ । १ । ९७ । "क्रय्यस्तदर्थे" ६ । १ । ८२ । इति साधुः ।) क्रये प्रसारितम् । क्रयनिमित्तं हट्टादौ न्यस्तं यत् द्रव्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३ । ३ । ३ । १ । "क्रय्यस्ते सोमो राजा इति क्रय इत्याह सोमविक्रयी" ॥)

क्रव्यं, क्ली, (क्लव + यत् । लस्य रत्वम् ।) मांसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १८ । २४ ।
"क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ।
सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं चाऽचरमेव च" ॥)

क्रव्यघातनः, पुं, (क्रव्यस्य क्रव्यार्थं वा घात्यतेऽसौ । हन् + स्वार्थे णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) मृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रव्यात्, [द्] पुं, (क्रव्यं मांसं अत्तीति । "क्रव्ये च विट्" । ३।२।६९। इति ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ मांसाशिनि त्रि । इति मेदिनी । (गृध्रादिमांसभुक्पक्षिविशेषश्चापि । यथा, रघौ । १५ । १६ ।
"धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालाबभ्रुशिरोरुहः ॥
क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः" ॥
"क्रव्यात्पक्षे क्रव्यादो गृध्रादयः" । इति मल्लिनाथः । व्याघ्रादिहिंस्रपशुभेदः ।
यथा, मनुः ५ । १३१ ।
"श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः" ॥
"क्रव्याद्भिः व्याघ्रश्येनादिभिश्चेति" । कुल्लूकभट्टः ॥
ग्राम्यक्रव्यादो मार्ज्जारादयः ।
यथा, मनौ । ११ । १९९ ।
"श्वसृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च" ।
"ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरामममांसादैर्मार्ज्जारादिभिः" ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ गुरुपत्नीगामिनां नरकभोगावसाने क्रव्यादां आममांसाशिनां योनिप्राप्तिर्भवति । यथा, तत्रैव । १२ । ५८ ।
"तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पगः" ॥
शवदाहकाग्निभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । २ । १ । ४ ।
"अपाग्ने ! अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादं सेध इत्ययं वा आमाद् येनेदं मनुष्याः पक्वाऽश्नन्ति अथ येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्याद् एतावेवैतद्भावतोऽपहन्ति" । "हे अग्ने ! गार्हपत्य ! आमादमग्निमपजहि परित्यज तथा,—
"क्रव्यादमग्निं निःसेधनिःशेषं दूरे गमय" ।
इति भाष्यम् ॥ ऋग्वेदे च । १० । १६ । १० ।
"योऽग्निं क्रव्यात् प्रविवेश यो गृहम्" ॥)

क्रव्यादः, पुं, (क्रव्यं मांसमत्ति । अद् उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इति अण् । कृत्तं छिन्नं तदेव पुनर्व्विशेषतः कृत्तं पक्वञ्च भुङ्क्ते इति कृत्तविकृत्तपक्वशब्दस्य पृषोदरात् क्रव्यादेशः । इति काशिका ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥ सिंहः । श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शवभक्षकाग्निः । यथा, "क्रव्यादो मृतभक्षणे" । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ मांसाशिनि त्रि । इति धरणी ॥ (पुरा किल केनचिद्रक्षसाग्निमुखादियमेव सा भृगुभार्य्या पुलोमेति विदितेनैवापहृतायान्तस्यां पुलोमायां महर्षिर्भृगुरत्यन्ताऽमर्षमाहरन् त्वं सर्व्वभक्षो भविष्यसीति तस्मै वह्नये शापं प्रददौ तेन हि तस्य क्रव्यादत्वं प्रसिद्धम् । ततः शप्तेनापि तेनाग्निदेवेनात्मनः सर्व्वभक्षकत्वरूपशापं परिहर्त्तुकामेन सर्व्वभक्षः सन्कथं देवादीनां मुखं भविष्यामीति चिन्तयता अग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च आत्मनः संहारश्चक्रे । पितामहस्तु देवादिभिरनुरुद्धो वह्नेः स्वप्रभावमनुस्मारयन् कौशलेन हुतभागग्रहणस्वीकारमकारयत् । एतद्विवरणन्तु महाभारते । १ । ६–७ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा,

भृगुरुवाच ।
"केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥
तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥

पुलोमोवाच ।
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥
साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतन्तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥

सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि" ॥
"शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् कृतवानसि मां प्रति" ॥
"अमावास्याञ्च पितरः पौर्णमास्याञ्च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ॥
सर्व्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम्" ॥
"चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥
निरोङ्कारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्ज्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्व्वास्तत आसन् सुदुःखिताः ॥
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान् गत्वाब्रुवन् वचः ।
अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशात् भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विदध्वमत्र यत्कार्य्यं न स्यात् कालात्ययो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥
अग्नेरावेदयञ्छापं क्रियासंहारमेव च ।
भृगुणा वै महाभाग ! शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ॥
कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक् तथा ।'
हुतभुक् सर्व्वभूतेषु सर्व्वभक्षत्वमेष्यति ॥
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय विश्वकृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥
लोकानामिह सर्व्वेषां त्वं कर्त्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन् क्रियाणाञ्च प्रवर्त्तकः ॥
स तथा कुरु लोकेश ! नोच्छिद्येरन् क्रिया यथा ।
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन् हुताशन ! ॥
त्वं पवित्रः सदा लोके सर्व्वलोकगतिश्च ह ।
न त्वं सर्व्वशरीरेण सर्व्वभक्षत्वमेष्यसि ॥
अपाने ह्यर्च्चिषो यास्ते सर्व्वं भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ! ॥
क्रव्यादा च तनुर्य्या ते सा सर्व्वं भक्षयिष्यति ॥
यथा सूर्य्यांशुभिः स्पृष्टं सर्व्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्च्चिर्निर्द्दग्धं सर्व्वं शुचि भविष्यति ॥
त्वमग्ने ! परमं तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्व्विभो ! ॥
देवानाञ्चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम्" ।
"एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ॥
जगाम शासनं कर्त्तुं देवस्य परमेष्ठिनः" ॥ ० ॥
अतएव ऋग्वेदमन्त्रेण क्रव्यादाख्याग्नेः शान्तिकर्म्मादिष्वपसारणं जातवेदोऽग्नेरादानं प्रोक्तम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । १६ । ९ ।
"क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं
यमराज्ञो गच्छतु रिप्रवाहः ।
इहैवायमितरो जातवेदा
देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्" ॥
"क्रव्यं आमिषं अत्ति क्रव्यादः तं तीव्रमग्निं दूरं विप्रकृष्टे देशे प्रहिणोमि प्रगमयामि । रिप्रं पापं तस्य वाहः वोढा यद्वा रिप्रं पापं वहति उपपदे "कर्म्मण्यण्" इति वह + अण् । सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् प्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु । अथ शान्तिकर्म्मार्थं उपासने इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदा अग्निः इहैव देशे देवेभ्यः देवार्थं हव्यं वहतु" ॥ इति भाष्यम् ॥
क्रव्यं मांसं अत्ति । अद् + उपपदे "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् । वनग्रामाममांसाशिमृगभेदः ।
यथा, भागवते । ५ । २६ । ११ ।

"एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः" ॥)

क्रान्तः, पुं, (क्रम्यते आक्रम्यते इति । क्रम + क्तः ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पादेन्द्रियम् । यथा, मनौ । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ॥
"क्रान्ते पादेन्द्रिये विष्णुमिति" । कुल्लूकभट्टः ॥ भावे + क्तः । क्ली, आक्रमणम् । क्रमणम् । यथा माघे ।
"क्रान्तं वचो वामनवप्रभाजा" ॥
यथा च शतपथब्राह्मणे ५ । ४ । २ । ६ ।
"विष्णोः क्रान्तमसीतीमे लोकाः विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तम्" ॥)
आक्रान्ते त्रि ॥

क्रान्ता, स्त्री, (क्रम + कर्त्तरि क्त । स्त्रियां जातित्वेपि संयोगोपधत्वात् टाप् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रान्तिः, स्त्री, (क्रम + भावे क्तिन् ।) खगोलमध्यवर्त्तिसूर्य्यगमनमार्गतिर्य्यग्गोलरेखा । यथा,—
"अयनादयनं यावत् कक्षा तिर्य्यक् तथापरा ।
क्रान्तिसंज्ञा तया सूर्य्यः सदा पर्य्येति भासयन्" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ "नाडीमण्डलात् दक्षिणोत्तरं क्रान्तिमण्डलावधियदन्तरं तत्" । इति तट्टीकायां नृसिंहविदाम्बरः ॥ तत्पर्य्यायः । अपमण्डलम् २ अपवृत्तम् ३ अपक्रमः ४ अपक्रान्तिः ५ । इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ अपमः ६ । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ इष्टक्रान्त्यानयनक्रमो यथा,—
"परमापक्रमज्या च सप्तरन्ध्रगुणेन्दवः ।
तद्गुणाज्या त्रिजीवाप्ता तच्चापक्रान्तिरुच्यते" ॥
इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥ * ॥ आक्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ गतिः । गत्यर्थात् क्रमधातोर्भावे क्तिन्प्रत्ययात् तथात्वम् ॥

क्रान्तिवलयः, पुं, (सूर्य्यसिद्धान्तोक्ता क्रान्तिरेव वलयः वृत्तम् ।) क्रान्तिमण्डलम् । विषुवद्वृत्तात् चतुर्विंशतिभागैर्दक्षिणे चोत्तरे यद्वृत्तं तत् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

क्रान्तुः, पुं, (क्रामतीति । "कमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्चेति" । उणां ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥

क्रायकः, पुं, (क्रीणाति इति । कर्त्तरि ण्वुल् ।) क्रेता । इत्यमरः ॥ क्रयजीवी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्रिमिः, पुं, (क्रमु पादविक्षेपे । "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणां ४ । १२१ । इति इन् कित् अत इच्च ।) कीटः । कृमामयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रोगविशेषः । तस्य प्रकारो यथा,—
"क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥
नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः ।
द्विधा ते कोठपिडका कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते ॥ * ॥
निदानम् यथा ।
"अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो
द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता ।
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो
विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींश्च" ॥
पुरीषजनिदानं यथा,—
"मांसपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः" ॥ * ॥
कफजनिदानं यथा,—
"मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः" ॥
रक्तजनिदानं यथा,—
"विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि" ॥
अभ्यन्तरक्रिमिलक्षणं यथा,—
"ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्दनं भ्रमः ।
भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम्" ॥
कफजरूपं यथा,—
"कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्व्वतः ॥
पृथुब्रध्ननिभाः केचित् केचिद्गण्डूपदोपमाः ।
रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाणवः ॥
श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।
अन्त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥
चुरवो दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्व्वते ।
हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥
मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान्" ॥ * ॥
रक्तजरूपं यथा,—
"रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥
अपादा वृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः ।
केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उडुम्बराः ॥
षट् ते कुष्ठैककर्म्माणः सहसौरसमातरः" ॥
विड्जरूपं यथा,—
"पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ।
वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदामाशयोन्मुखाः ।
तदास्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥
पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ।
ते पञ्च नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥
सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि" ॥
विमार्गगक्रिमिलक्षणं यथा,—
"विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ।
रोमहर्षाग्निसदनगुदकण्डूर्विमार्गगाः" ॥
इति माधवकरः ॥
(अस्य सहेतुकलक्षणचिकित्सितानि यथा,—
"इह खल्वग्निवेश विंशतिविधाः क्रिमयः पूर्व्वमुक्ता नानाविधेन प्रविभागेनान्यत्र सहजेभ्यः । ते पुनः प्रकृतिभिर्विभज्यमानाश्चतुर्व्विधास्तद्यथा । पुरीषजाः श्लेष्मजाः शोणितजाः मलजाश्चेति । तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मले जातान् मलजान् सञ्चक्ष्महे, तेषां समुत्थानं मृजावर्ज्जनं, स्थानकेशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि, संस्थानमणवस्तिलाकृतयो बहुपादा वर्णः कृष्णाः शुक्लाश्च, नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति, प्रभावः कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च, चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणाञ्च भावानामनुपसेवनमिति । शोणितजानान्तु कुष्ठैः समानं समुत्थानं, स्थानं रक्तवाहिन्यो धमन्यः, संस्थानमणवो वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः, वर्णस्ताम्रः, नामानि केशादा लोमादा लोमद्वीपाः सौरसा औदुम्बरा जन्तुमातरः इति । प्रभावः केशश्मश्रुनखलोमापध्वंसो व्रणगतानाञ्च हर्षकण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानाञ्च त्वक्शिरास्नायुमांसतरुणास्थिभक्षणमिति, चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः समानं तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ।

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूप-मांस-पिष्टान्न-परमान्नकुसुम्भस्नेहाजीर्ण-पूतिक्लिन्नसङ्कीर्ण-विरुद्धासात्म्यभोजनसमुत्थानाः । तेषामाशयः स्थानं प्रवर्द्धमानास्तूर्द्धमधो वा विसर्पन्ति, उभयतो वा । संस्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुब्रध्नसंस्थानाः केचित्, केचिद्वृत्तपरिणाहाः गण्डूपदाकृतयश्च श्वेतास्ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्त्वाकृतयः श्वेताः । तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां क्रिमीणां नामानि, अन्त्रादा, उदरादा, हृदयादाश्चुरवो दर्भपुष्पाः, सौगन्धिकाः, महागुदाश्च इति । प्रभावो हृल्लासास्यसंस्रवणमरोचकाविपाको ज्वरो मूर्च्छाजृम्भाक्षवथुरानाहोऽङ्गमर्द्दः छर्द्दिः कार्श्यं पारुष्यमिति ।

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैस्तेषां स्थानं पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्त्वधो विसर्पन्ति । यस्य पुनरामाशयाभिमुखाः स्युस्तदनन्तरं तस्योद्गारनिःश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः । संस्थानवर्णविशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घोर्णांशुकसङ्काशाः केचित् केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः श्यावनीलहरित पीताः । तेषां नामानि ककेरुकमकेरुकाः लेलिहाः शशूलकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावः पुरीषभेदः कार्श्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्व्वर्त्तनञ्च । तत्र चास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूञ्चोपजनयन्तो गुदमुखं पर्य्यासते । त जातहर्षा गुदान्निष्क्रमणमतिवेलं कुर्व्वन्ति ।

इत्येवं श्लेष्मजानां पुरीषजानाञ्च क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः । चिकित्सितन्तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चाद्विस्तरेणोपदेक्ष्यते । तत्र सर्व्वक्रिमीणामपकर्षणमेवादितः कार्य्यम् । ततः प्रकृतिविघातोऽनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ।

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्यापनयनमुपकरणवतानुपकरणेन वा । स्थानगतानान्तु क्रिमीणां भेषजेनापकर्षणं न्यायतश्चतुर्व्विधमिति । तद्यथा,—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यपकर्षणविधिः ।

प्रकृतिविघातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीषप्रत्यनीकभूतं तत्स्यादिति प्रकृतिविघातः ।

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनम् । यदुक्तं निदानविधौ, तस्य वर्ज्जनं तथाविध-

प्रायशो वापरयो द्रव्याणामिति सम्प्रततचिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते ।

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्रात्रं सप्तरात्रं वा स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य श्वोभूते एनं संशोधनं पाययितास्मीति, क्षीरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपरमान्नकुसुम्भस्नेहसम्प्रयुक्तैर्भोज्यैः सायम्प्रातश्चोपपादयेत् समुदीरणार्थञ्चैव क्रिमीणां कोष्ठाभिसरणार्थञ्च । अथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तञ्चैनं विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्तदहरेवोपपादयेत् । उपपादनीयश्चेत्स्यात् सर्व्वान् परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक् । अथाहरेति ब्रूयात् । मूलक-सर्षपलशुनकरञ्ज-शिग्रु-मधुशिग्रु-खरपुष्प-भूस्तृण-सुमुख-सुरस-कुठेरक-गण्डीर-कालमालक-पर्णास-क्षवक-फणिज्झकानि सर्व्वाण्यथवा यथालाभम् । तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालितायां स्थाल्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्द्धोदकेनाभ्यासिच्य साधयेत् । सततमवघट्टयन् दर्व्या तमुपयुक्तं भूयिष्ठेऽम्भसि । गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनफलविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणमभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम्" ।

"मदनफलपिप्पलीकषायेणाञ्जलिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोड्य पातुमस्मै प्रयच्छेत् । तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु । एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाययेदेनं बुद्ध्या सर्व्वविशेषानवेक्षमाणः ।

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराह्णे शैखरिककषायेण सुखोष्णेन परिषेचयेत् । तेनैव च कषायेण बाह्याभ्यन्तरान् सर्व्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत् । तदभावे वा कटुकतिक्तकषायाणामौषधानां क्वाथैर्मूत्रक्षारैर्वा परिषेचयेत् । परिषिक्तञ्चैनं निवातमागारमनुप्रवेश्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रमयेत् । विरेच्याक्रमागतञ्चैनमनुवासयेत् विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्विस्त्रिर्वा । यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादान् क्रिमीन् मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कदाचित् । ततः स्नेहस्वेदाभ्यामस्य शिर उपपाद्य, विरेचयेदपामार्गतण्डुलादिना शिरोविरेचनेन ।

यस्त्वभ्यवहार्य्यविधिः प्रकृतिविघातोक्तः क्रिमीणां सोऽनुव्याख्यास्यते । मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपहृत्य खण्डशश्छेदयित्वा उदूखले क्षोदयित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा च रसं गृह्णीयात् । तेन रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोड्य पूपलिकां कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुड्य विडङ्गतैललवणोपहितां क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुमुपहरेत् । तदनन्तरमम्लकाञ्जिकमुदश्विद्वा पिप्पल्यादि पञ्चवर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत्" ।

"अथाश्वकृदाहृत्य महति किलिञ्जे प्रतीर्य्यातपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः श्लक्ष्णानि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिफलाकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलसे समवाप्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषान्तु खलु चूर्णानां पाणितलं पूर्णं यावद्वा साधु मन्येत तत् क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुम्प्रयच्छेत् ॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहृत्य कलसप्रमाणेन सम्पोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलसे सूक्ष्मानेकच्छिद्रब्रध्ने शरावनिम्ने समवाप्योलुपेन पिधाय भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्यैव दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्य समन्तात् गोमयैरुपचित्य दाहयेत् । स यदा जानीयात् साधु दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातकास्थीनीति ततस्तं कुम्भमुद्धारयेत् । अथ तस्मात् द्वितीयात् कुम्भात्तं स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्व्वमहः स्थापयित्वा ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय । तेन साधु विरिच्यते विरिक्तस्य चानुपूर्व्वी यथोक्ता" ।

"अथाहरेति ब्रूयात् शरदामवांस्तिलान् सम्पदुपेतानाहृत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे प्रक्षिप्य सुनिर्व्वापितान् निर्व्वापयेत् आदोषगमनात् । गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूनान् प्रलूच्य पुनरेव सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशुद्धान् शोधयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरिभावितान् भावयित्वातपे शोधयित्वोदूखले संक्षुद्य दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोणीमभ्यवधाय विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुरवसिञ्चन् पाणिमर्द्दं मर्द्दयेत् । तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदियात् तत्पाणिभ्यां पर्य्यादाय शुचौ दृढे कलसे समासिच्यानुगुप्तन्निधापयेत् । अथाहरेति ब्रूयात् तिल्वकोद्दालकयोर्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषायेण, ततोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरर्द्धमात्रौ दन्तीद्रवन्त्योस्ततोऽर्द्धमात्रौ चव्यचित्रकयोरित्येतत् सम्भारं विडङ्ग-कषायस्यार्द्धाढकमात्रेण प्रतिसंसृज्य तत्तैलप्रस्थमावाप्य सर्व्वमालोड्य महति पर्य्यागे समासिच्याग्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्व्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधयेद्दर्व्या सततमवघट्टयन् । स यदा जानीयाद्विरमति शब्दः, प्रशाम्यति च फेनः, प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्वञ्च गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्त्तते, भैषज्यमङ्गुलिभ्यां मृद्यमानमनतिमृदुमनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि चेति । स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतीर्य्य शीतीभूतं महता वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलसे समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनाच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुगुप्तन्निधापयेत् । ततोऽस्मै मात्रामयच्छेत् पानाय । तेन साधु विरिच्यते । सम्यगपहृतदोषस्य चास्यानुपूर्व्वी यथोक्ता । ततश्चैनमनुवासयेदनुवासनकाले" ॥

"इत्येवम् द्वयानां श्लेष्म-पुरीष-सम्भवानां क्रिमीणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्ण-नाम-प्रभाव-चिकित्सितविशेषा व्याख्याताः सामान्यतः । विशेषतस्त्वल्पमात्रमास्थापनानुवासनानुलोमहरणं भूयिष्ठं तेष्वौषधेषु पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यं मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनवमनोपशमनभूयिष्ठं तेष्वौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्य्यम् । इत्येष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो भवति" ॥ इति चरके विमानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

"सूतं गन्धं मृतं लौहं मरिचं विषमेव च ।
मुस्तकं त्रिफला शुण्ठी धातकी सरलाञ्जनम् ॥
वृषभं मुस्तकं पाठा वालकं बिल्वमेव च ।
एतानि समभागानि खरमेञ्चङ्गजैस्तथा ॥
वराटिका प्रमाणेन भक्षणाय विशेषतः ।
क्रिमिरोगविनाशाय क्रिमिरोगविनाशनः" ॥

इति क्रिमिरोगारिरसः ॥ * ॥

"क्रमेण शुद्धं रसगन्धकाज-
मोदा विडङ्गं विषमुष्टिका च ।
पलाशबीजञ्च विचूर्णमस्य
निष्कप्रमाणं मधुनावलीढम् ॥
पिबेत् कषायं घनजं तदूर्द्धं
रसोऽयमुक्तः क्रिमिमुद्गराख्यः ।
क्रिमीन्निहन्यात् क्रिमिजांश्च रोगान्
सन्दीपयत्यग्निमयं चिराच्चात्" ॥

इति क्रिमिमुद्गरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिमिरोगाधिकारे ॥ * ॥

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः । पथ्यानि यथा,—

"आस्थापनं कायशिरोविरेचनं
धूमः कफघ्नानि शरीरमार्ज्जना ।
चिरन्तना वेणवकङ्गुशालयः
पटोलवेत्राग्रसोमवाल्लकम् ॥
ऊताग्रमन्दाररसानि सर्षपा
नवीनमोचं बृहतीफलान्यपि ।
तिक्तानि नाली च दलानि मौचिकं
मांसं विडङ्गं पिचुमर्द्दपल्लवम् ॥
पथ्या च तैलं तिलसर्षपोद्भवं
सौवीरमुष्णञ्च तुषोदकं मधु ।
पचेलिमं तालमसक्तकं गवां
मूत्रञ्च ताम्बूलसुराम्रमासवम् ॥
क्षौद्राणि मूत्राण्यपयांसि रामठं
क्षाराजमोदा खदिरञ्च वत्सकम् ।
जम्बीरमौरं सुरवी यमानिका
क्षाराः सुराङ्गा गजपिप्पलीजवाः ॥
तिक्तः कषायः कटुको रसोऽप्ययं
वर्गो नराणां क्रिमिरोगिणां सुखः" ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा, -

"छर्दिञ्च तद्वेगविधारणञ्च
विरुद्धपानाशनवह्निनिद्राम् ।
द्रवञ्च पिष्टान्नमजीर्णताञ्च
घृतानि माषान् दधिपत्रशाकम् ॥
मांसं पयोऽम्लं मधुरं द्रवञ्च
क्रिमीन् जिघांसुः परिवर्ज्जयेच्च" ॥

इति वैद्यकक्रिमिरोगपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे ॥)

क्रिमिकण्टकं, क्ली, (क्रिमौ कण्टकमिव ।) कृमिकण्टकम् । इति मेदिनी ॥

क्रिमिघ्नः, पुं, (क्रिमिं हन्ति नाशयतीति । "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३।२।५३ । इति टक् । मूलविभुजादित्वात् सिद्धः । अत् पूर्व्वस्येति नियमान्न णत्वम् ।) कृमिघ्नः । विड़ङ्गः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (क्रिमिरोगनाशकौषधविशेषः ।
"क्रिमिघ्नं किंशुकारिष्टवीजं सरसभस्मकम् ।
वन्यद्वयक्षारपर्णोरसैः क्रिमिविनाशनः" ॥
इति क्रिमिघ्नो रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे क्रिम्यधिकारे ॥)

क्रिमिघ्नी, स्त्री, (क्रिमिघ्न + टित्वात् स्त्रियां ङीप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिजं, क्ली, (क्रिमिभ्यः जायते इति । "अन्येष्वपि दृश्यते" ।३।२।१०१। इति डः ।) अगुरु । इत्यमरः ॥

क्रिमिजा, स्त्री, (क्रिमिज + स्त्रियां टाप् ।) लाक्षा । इति रत्नमाला ॥

क्रिमिशत्रुः, पुं, (क्रिमेः शत्रुरिव नाशकत्वात् ।) रक्तपुष्पकः । इति शब्दचन्द्रिका । पालितामादार इति भाषा ॥

क्रिमिशात्रवः, पुं, (शत्रु + स्वार्थे अण् शात्रवः । क्रिमेः शात्रव इव तन्नाशकत्वात् ।) विट्खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्रिमिशैलः, पुं, (क्रिमिभिर्निर्म्मितः शैल इव ।) वल्मीकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्रियः, पुं, (क्रिया गणनामाद्यगतिक्रिया विद्यतेऽत्र अर्श्आदेरच् ।) मेषराशिः । इति दीपिका ॥

क्रिया, स्त्री, (क्रियते अनया असौ अस्मिन् इति वा । डु कृ ञ् करणे करणकर्म्माधिकरणादौ च यथायथं श प्रत्ययः । "रिङ् शयग्लिङ्क्षु" । ७ । ४ । २८ । इति रिङादेशः । "अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" । ६ । ४ । ७७ । इति इयङ् ।) आरम्भः । निष्कृतिः । शिक्षा । पूजनम् । सम्प्रधारणम् । उपायः । कर्म्म । तन्नवविधम् । यथा,—
"आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं सम्प्रधारणम् ।
उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ चेष्टा । चिकित्सा । इत्यमरः । ३ । ३ । १५६ ॥ कारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ श्राद्धम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ शौचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धात्वर्थः करोत्यर्थो वा । इति वैयाकरणाः ॥ क्रियाः साध्यरूपाः वस्तुधर्म्माः पाकादयः एष हि अधिश्रयणाद्यवश्रयणान्तादिः पूर्व्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ चतुःप्रकारव्यवहारपादान्तर्गतव्यवहारपादविशेषः । सा द्विधा मानुषी दैविकी च । तत्राद्या साक्ष्यलेख्यानुमानभेदेन त्रिधा । द्वितीया धटाग्न्युदकविषकोषतण्डुलतप्तमाषकफालधर्म्मजभेदेन नवधा दिव्यानि । यथा,—
"द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी । तथा साक्ष्यलेख्यानुमानञ्च मानुषी त्रिविधा स्मृता ।
धटाद्या धर्म्मजान्ताश्च दैविकी नवधा स्मृता" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे वृहस्पतिः ॥ (चिकित्साकार्य्यं यथा,—चरके सूत्रस्थाने १७ अध्याये ॥
"याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
सा चिकित्सा विकाराणां कर्म्मतद्भिषजां मतम् ॥
कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।
समानाञ्चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रियाः" ॥
"यात्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत्" ॥
शीते शीतप्रतीकार उष्णेचोष्णनिवारणम् ।
कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्" ॥
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

क्रियाकारः, पुं, (क्रियां शिक्षारम्भं करोतीति । कृ + उपपदे "कर्म्मण्यण्" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नवच्छात्रः । नूतन पड़ुया इतिभाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्म्मकर्त्तरि त्रि ॥

क्रियाद्वेषी, [न्] पुं, (क्रियां व्यवहाराङ्गसाधनं साक्षिलेख्यादिकं द्वेष्टि । द्विष् + णिनिः ।) साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिशपथद्वेष्टा । स च व्यवहारविषये पञ्चधा । हीनान्तर्गतहीनविशेषः । यथाह,—व्यवहारतत्त्वे नारदः ।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ॥
(तल्लक्षणं यथा । वीरमित्रधृतकात्यायनवचने ।
"लेख्यञ्च दाक्षिणाश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते" ॥)
कर्म्मद्वेष्टरि त्रि ॥

क्रियापादः, पुं, (क्रिया विवादसाधनं पाद इव ।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गततृतीयपादः । यथा,—
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः" ॥
इति वृहस्पतिः ॥ स च साक्ष्यलिखितभुक्तियुक्तिशपथरूपः । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियाभ्युपगमः, पुं, (क्रियायाः कर्षणादिक्रियार्थं अभ्युपगमः स्वीकारः ।) परस्परक्रियास्वीकारः । द्वयोः पुरुषयोः कस्मिंश्चिद्विषये परस्पराङ्गीकारेण अनुमतिः । यथा,—
"क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत् प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव च" ॥
इति मनुः ॥ अस्यार्थः । "यदत्रापत्यं भविष्यति तदावयोरुभयोरेवेति नियम्यैतत् क्षेत्रस्वामिना वीजवपनार्थं यद्वीजिने दीयते तस्यापत्यस्य लोके वीजिक्षेत्रिणौ द्वावपि भागिनौ दृष्टौ" । इति कुल्लूकभट्टः ॥ उपलक्षणमेतत् ॥

क्रियायोगः, पुं, (क्रियैव योगः योग उपायः ।) देवाराधनतदालयादिकरणरूपपुण्यक्रिया । यथा,—
नारद उवाच ।
"क्रियायोगः कथं प्रोक्तस्त्वया मे प्रपितामह ! ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि फलं चास्य यथातथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
ज्ञानयोगस्तु योगस्य यस्तु साधनमात्मना ।
यस्तु वाह्यार्थसंयोगः क्रियायोगः स उच्यते ॥
प्रधानं कारणं योगो मुक्तेर्मुनिवरोत्तम ! ।
क्रियायोगस्तु योगस्य परमं तात ! साधनम् ॥
यदेतद्भवता पृष्टं तदिहैकमनाः शृणु ।
यैस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ॥
कारयेन्मृण्मयं वापि शृणु तस्य फलं मुने ! ।
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ॥
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ।
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ॥
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतमन्दिरम् ।
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा वहु ॥
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ।
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ॥
समुद्धृत्य हरेर्द्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥
"प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्याच्चैव मानवः ॥
केशवस्य परं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ।
अनुज्ञातो मया राज्ये यमो राजाथ किङ्कराः ॥
केवलं ये जगद्धाममनन्तं समुपाश्रिताः ।
भवद्भिः परिहार्य्यास्ते तेषां नात्रेह संस्थितिः ॥
नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितैर्दूतास्ते च त्याज्याः सुदूरतः ॥
दानं ददद्भिर्यैरुक्तमच्युतः प्रीयतामिति ।
श्रद्धापुरःसरं नित्यं ते च त्याज्याः सुदूरतः" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासननामाध्यायः ॥ तथा च पातञ्जले ।
"तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगाः" ॥)

क्रियावसन्नः, त्रि, (क्रियया अवसन्नः ।) साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । यथा,—
"स्वयमभ्युपपन्नो हि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नो वादे तु परं सभ्यावधारणम्" ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

क्रियावान्, [त्] त्रि, (क्रिया अस्यास्तीति मतुप् । मस्य वः ।) कर्म्मसूद्यतः । क्रियासु नियुक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । १० ।
"पुत्त्रीयता तेन वराङ्गनाभि-
रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान्" ॥)

क्रियावादी, [न्] पुं, (क्रियां क्रियासाध्यं वदति । वद + णिनिः ।) प्रमाणवादी । कार्य्यवादी । इति मिताक्षरा ॥ फरियादी इति पारस्यभाषा ॥

क्रियेन्द्रियं, क्ली, (क्रियायाः कर्म्मणः साधनं इन्द्रियम् ।) कर्म्मेन्द्रियम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (तानि च पञ्चसंख्यकानि ज्ञानकर्म्मभेदेन दशसंख्यकानि च प्रसिद्धानि मनस्तु उभयात्मकं सर्व्वेषां प्रवर्त्तकम् । यथा मनौ ।
"श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
पायूपस्थपाणिपादवाक् चैव दशमी स्मृता" ॥)

क्री, डु ञ ग द्रव्यपर्य्यये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-उभं-सकं-अनिट् ।) पर्य्ययः परीवर्त्तः । डु, क्रीत्रिमम् । ञ ग, क्रीणाति क्रीणीते धान्यं धनेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्रीड़, ऋ खेले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्रीड़त् । क्रीड़ति

वाजः शिशुभिः। इति दुर्गादासः॥

क्रीड़ः, पुं, (क्रीड़+भावे घञ्।) परीहासः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रीड़नं, क्ली, (क्रीड़+भावे ल्युट्।) खेला। यथा।
"बालक्रीड़नमिन्दुशेखरधनुर्भङ्गावधि प्रक्रता
ताते काननसेवनावधि कृपा सुग्रीवसख्यावधि"।
इति महानाटकम्॥

क्रीड़ा, स्त्री, (क्रीड़+भावे अप् ततष्टाप्।) परीहासः। खेला। इत्यमरः।१।७।३३॥ (यथा, भागवते।२।३।१५।
"स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः।
बालक्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्णक्रीड़ां य आददे"॥)
अवज्ञानम्। इति मेदिनी॥

क्रीड़ातालः, पुं, (क्रीड़ानामकस्तालः।) तालप्रभेदः। यथा,—
"एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना"। इति सङ्गीतदामोदरः॥

क्रीड़ारत्नं, क्ली, (क्रीड़ायां क्रीड़ायाः वा रत्नमिव।) रतिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ [हलायुधः॥

क्रीड़ारथः,पुं, (क्रीड़ायै रथः।) क्रीड़ार्थरथः। इति

क्रीतः, पुं, (क्री+कर्म्मणि क्तः।) क्रीतकपुत्त्रः। स तु द्वादशविधपुत्त्रान्तर्गतपुत्त्रभेदः। इति जटाधरः॥ (यथाह, याज्ञवल्क्यः।
"दद्यात् माता पिता वा यं स पुत्त्रो दत्तको भवेत्।
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः"॥)
कृतक्रये त्रि। केना इति भाषा। यथा,—
"दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे नारदः॥

क्रीतकः, पुं, (क्रीत+स्वार्थे कन्।) क्रीतपुत्त्रः। यथा, मनुः।९।१७४।
"क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा"॥

क्रीतानुशयः, पुं, (क्रीते क्रये अनुशयः पश्चात्तापः।) द्रव्यं क्रीत्वा पश्चादनुतापः। यथा,—
"क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते।
क्रीतानुशय इत्येतत् विवादपदमुच्यते"॥
इति याज्ञवल्क्यः॥

क्रुङ्, [च्] पुं स्त्री, (क्रुञ्चति वक्रं यथा स्यात् तथा गच्छति। "ऋत्विग् दधृक् स्रगिति"।३।२।५९। इति निपातनात् साधुः।) क्रौञ्चः। इत्यमरः।२।५।२२॥ कोँच् वक इति भाषा। (यथा, यजुर्वेदे १९।७३।
"अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङाङ्गिरसो धिया।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्"।
"आङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा, क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धं व्यपिबत् पिबति संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः"। इति भाष्यम्॥)

क्रुञ्चः, पुं, (क्रुन्च+अच्।) क्रौञ्चपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः॥ (वकविशेषः। यथा,यजुर्वेदे २४।२२।
"वायवे बलाका इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्"॥)

क्रुञ्चा, स्त्री, (क्रुञ्च+स्त्रियां संयोगोपधत्वात् टाप्।) अजादित्वात् टाबित्येके। वीणाभेदः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रुत्, [ध्] स्त्री, (क्रुध्+सम्पदादित्वात् क्विप् भावे।) क्रोधः। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ अस्या रूपान्तराणि। क्रुद्। क्रुत क्रुद्। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

क्रुद्धः, त्रि, (क्रुध+कर्त्तरि क्तः।) क्रोधयुक्तः। यथा।
"योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तवीजो महासुरः"॥
इति देवीमाहात्म्यम्॥ (भावे क्तः।) क्रोधे क्ली॥

क्रुध, ऌ य औ कोपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा-परं-अकं-अनिट्।) ऌ, अक्रुधत्। य, क्रुध्यति लोकः शिशवे। औ, क्रोद्धा। इति दुर्गादासः॥ * ॥ रेलते १ हेलते २ भामते ३ भृणीयते ४ भीणाति ५ भेयति ६ दोधति ७ वनष्यति ८ कम्पते ९ भोजते १०। इति दश क्रुध्यतिकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥

क्रुधा,स्त्री,(क्रुध्+क्विप् स्त्रियां हलन्तत्वात् वा टाप्।) क्रोधः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

क्रुन्च, गत्याम्। वक्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अकं च-सेट्।) रेफयुक्तादिः पञ्चमस्वरी। क्रुञ्चति। इति दुर्गादासः॥

क्रुन्थ, ग श्लिषि। क्लिशि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी रेफयुक्तः। क्लिशि दुःखानुभवे। ग, क्रुथ्नाति बुभुक्षार्त्तः। इति हलायुधः। चुक्रुन्थ। इति दुर्गादासः॥

क्रुश, ज औ रोदे। ह्वतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-रोदने अकं-आह्वाने सकं-अनिट्।) ज, क्रोशः क्रुशः। औ, अक्रुक्षत्। रोदोऽश्रुविमोचनम्। ह्वतिराह्वानम्। इति दुर्गादासः॥

क्रुश्वा, [न्] पुं स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश+"लीङ् क्रुशिभ्यः क्वनिप्"। उणां ४।११३। इति क्वनिप्।) शृगालः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

क्रुष्टं, क्ली, (क्रुश्+भावे क्तः।) रोदनम्। इत्यमरः।१।७।३५॥ रावः। इति मेदिनी॥

क्रूरः, त्रि, (कृत् छेदने+"कृतेश्छः क्रू च"। उणां २।२१। इति रक्प्रत्ययः धातोः क्रूादेशश्च।) परद्रोहकारी। (यथा, मेघदूते।१०७।
"क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः"॥)
निर्दयः। तत्पर्य्यायः। नृशंसः २ घातुकः ३ पापः ४। (यथा, भागवते।९।१४।३७।
"स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः"॥
यथा, च कुमारे।२।४८।
"तस्मिन्नुपायाः सर्व्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः"।
"क्रूरे घातुके" इति मल्लिनाथः॥)
कठिनः। इत्यमरः।३।३।१९०॥ (यथा, रघुवंशे।१२।४।
"तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया"॥)
घोरः। इति मेदिनी॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३।२५।
"क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः"॥)
उष्णः। इति हेमचन्द्रः॥ प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः। यथा,—
"ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च
क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः"॥
इति दीपिका॥

क्रूरः,पुं, (कृन्ततीति।"कृतेश्छक्रू च"।उणां २।२१। इति रक् धातोः क्रूादेशश्च।) भूताङ्कुशवृक्षः। रक्तकरवीरवृक्षः। श्येनपक्षी। कङ्कपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरकर्म्मा, [न्] पुं, (क्रूरं कर्म्म यस्य।) भयानककर्म्मकर्त्तरि त्रि॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे।१।७०।
"जिह्मगाः क्रूरकर्म्माणो निष्ठाच्छिद्रानुसारिणः।
दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव"॥)
कटुतुम्बीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अर्कपुष्पी। अस्याः पर्य्याया यथा,—भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"अर्कपुष्पी क्रूरकर्म्मा पयस्या जलकामुका"॥)

क्रूरगन्धः,पुं, (क्रूरः उग्रो गन्धोऽस्य।) गन्धकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरगन्धा,स्त्री,(क्रूरः उग्रो गन्ध एकदेशे ऽस्याः।स्त्रियां टाप्।) कन्थारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरदृक्, [श्] त्रि, (क्रूरा दृक् दृष्टिर्यस्य। क्रूरं यथा स्यात् तथा पश्यति वा। दृश्+क्विन्।) पिशुनः। शनैश्चरे पुं। इति मेदिनी॥ (यथा,— ज्योतिषतत्त्वे। "आरोवक्रः क्रूरदृक् चावनेयः"॥)

क्रूरधूर्त्तः पुं, (क्रूरः कृष्णवर्णतया धूर्त्त इव।) कृष्णधत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कृष्णधत्तूरकशब्देऽस्य गुणपर्य्याया ज्ञातव्याः॥)

क्रूररावी, [न्] पुं, (क्रूरं कर्कशं उग्रं वा रौतीति। रु+णिनिः।) द्रोणकाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूरलोचनः, पुं, (क्रूरे लोचने क्रूरं लोचनं वा अस्य।) शनिः। इति हारावली॥

क्रूरस्वरः, त्रि, (क्रूरः कर्कशः स्वरोऽस्य।) कर्कशध्वनियुक्तः। यथा,—
"क्रूरस्वरा काकोलूकधरद्वाङ्क्षगर्दभाः"॥
इति कविकल्पलतायां द्वितीयस्तवके तृतीयकुसुमम्॥

क्रूरा, स्त्री, (क्रूर+स्त्रियां जातित्वेपि न ङीष् अतः टाप्।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रूराकृतिः, पुं, (क्रूरा आकृतिर्यस्य।) रावणः। इति शब्दमाला॥ (कठोरमूर्त्तौ, त्रि॥)

क्रेणिः, पुं, (क्री+निः।) क्रयणम्। इत्युणादिकोषः।

क्रेतव्यं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि तव्यत्।) क्रेयवस्तु। यथा,
"क्रेयं क्रेतव्यमात्रके"। इत्यमरः।२।९।८१॥

क्रेता, [ऋ] त्रि, (क्री+तृच्।) क्रयकर्त्ता। यथा।
"विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी"॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे याज्ञवल्क्यः॥

क्रेयं, त्रि, (क्री+कर्म्मणि यत्।) क्रेतव्यमात्रकम्। इत्यमरः।२।९।८१॥ किनिवार उपयुक्त द्रव्य इति भाषा॥

क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रुञ्च + घञ् बाहुलकाद्गुणः। क्रौञ्चः पर्व्वतविशेषः। तस्य दारणः दारकः इत्यर्थः। क्रौञ्चं दारयति वा। दृ + णिच् + ल्युः।) कार्त्तिकेयः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

क्रोडं, क्ली, स्त्री, (क्रुड् + घञ्।) बाहोर्मध्यम्। कोल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। भुजान्तरम् २ उरः ३ वत्सम् ४ वक्षः ५। इत्यमरः।२।६।७७॥ उत्सङ्गः ६ भोगः ७ वपुषःप्राक् ८। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, यजुर्व्वेदे।२५।८। "इन्द्रस्य क्रोडोऽदित्यै-पाजस्यम्"। कात्यायनश्रौतसूत्रे च।६।८।१३। "शेषमिडा पाण्यामासिच्य क्रोडमनस्योनि च पास्यति"॥ हितोपदेशे च।
"तत्र तरोर्निर्म्मितभीडक्रोडे पक्षिणः सुखं वर्षासु निवसन्ति"॥)

क्रोडः, पुं, (क्रुड् + घञ्। क्रोडोऽस्यास्तीति अर्श आदिभ्यः अच् वा।) शूकरः। इत्यमरः।२।५।२॥ शनिः। इति मेदिनी॥ वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते।१३।५०।२०।
"नदी शैवालदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम्।
मत्स्यैः शङ्खनखैर्गात्रैः क्रोडैश्चित्रैरिवार्पितम्"॥)

क्रोडकन्या, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य कन्या इव।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोडचूडा, स्त्री, (क्रोडे चूडा यस्याः।) महाश्रावणिकाख्यः। इति राजनिर्घण्टः॥ वड़ थुलकुड़ि इति भाषा।

क्रोडपर्णी, स्त्री, (क्रोडे कण्टकमध्ये पर्णं यस्याः।) कण्टकारिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (कण्टकारीशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम्॥)

क्रोडपादः, पुं, (क्रोडे शरीराभ्यन्तरे पादोऽस्य।) कच्छपः। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोडाङ्गः, पुं, (क्रोडे अङ्गानि अस्य।) कच्छपः। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोडाङ्घ्रिः, पुं, (क्रोडे अङ्घ्रिरस्य।) कच्छपः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्रोडी, स्त्री, (क्रोड + जातिवाचकत्वात् गौरादित्वात् ङीष्।) वाराहीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोडीकरणं, क्ली, (क्रोड + कृ + भावे ल्युट्। अभूततद्भावे च्विः।) आलिङ्गनम्। इति हलायुधः॥

क्रोडीकृतिः, स्त्री, (क्रोड + कृ + भावे + क्तिन्। अभूततद्भावे च्विः।) आलिङ्गनम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोडीमुखः, पुं, (क्रोड्याः शूकर्य्याः मुखमिव मुखं अस्य।) गण्डकः। गण्डारः। इति राजनिर्घण्टः॥ गण्डार इति भाषा।

क्रोडेष्टा, स्त्री, (क्रोडस्य शूकरस्य इष्टा प्रिया।) मुस्ता इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोथः, पुं, (क्रुथ् हिंसने + भावे घञ्।) हननम्। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोधः, पुं, (क्रुध् + भावे घञ्।) प्रतिकूले सति तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः। (यथा, भगवद्गीतायाम्।३।३७।
"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्"॥)
तत्पर्य्यायः। कोपः २ अमर्षः ३ रोषः ४ प्रतिघः ५ रुट् ६ क्रुत् ७ क्रुद् ८। इत्यमरः।१।७।२६॥ आमर्षः ९ इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ भीमः १० क्रुधा ११ रुषा १२। इति शब्दार्णवः॥ स तु ब्रह्मणो भ्रुवो जातः शरीरस्थषड्रिपोरन्तर्गतश्च। इति पुराणम्॥ हेडः १ हरः २ हृणिः ३ त्यजः ४ भामः ५ एहः ६ ह्वरः ७ तपुषी ८ जूर्णिः ९ मन्युः १० व्यथिः ११। इत्येकादश क्रोधनामानि। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (वत्सरभेदः। यथा,
"विषमस्थं जगत् सर्व्वं व्याकुलं समुदाहृतम्।
जनानां जायते भद्रे! क्रोधे क्रोधः परस्परम्"॥
इति शब्दार्थचिन्तामणिः। स्त्रियां टाप्। दक्षकन्याविशेषः। यथा, महाभारते १।६५।१२।
"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः"॥)

क्रोधजः, पुं, (क्रोधात् जायते। जन् + डः।) मोहः। यथा, भगवद्गीतायाम्।२।६२।
"सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते।
क्रोधात्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः"॥
द्विधाव्यसनगणान्तर्गतव्यसनगणः। यथा, मनुः।
"पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः"॥

क्रोधनः, त्रि, (क्रुध् + "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च"।३।२।१५१। इति युच्।) क्रोधविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। अमर्षणः २ कोपी ३। इत्यमरः।३।१।३२॥ क्रोधी ४ रोषणः ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वेणीसंहारे तृतीयाङ्के।
"यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायणिः क्रोधनः"॥
कुरुवंशीयनृपविशेषः।
यथा, भागवते।९।२२।११।
"ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च"॥
षष्टिवर्षान्तर्गतोनषष्टितमवर्षभेदः। यथा तन्त्रे।
"रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोत्तरसङ्कुलम्।
क्रोधने विषमं सर्व्वं समाख्यातं हरप्रिये!"॥
भैरवभेदः। यदुक्तं तन्त्रे।
"असिताङ्गो रुरुश्चण्ड उन्मत्तः क्रोधनस्तथा"॥)

क्रोधना, स्त्री, (क्रुध् + युच् + स्त्रियां टाप्।) कोपवती। तत्पर्य्यायः। भामिनी २ चण्डी ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, रामायणे।२।७०।१०।
"आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी"॥)

क्रोधमूर्च्छितः, पुं, (क्रोधः क्रोधमय इव मूर्च्छितः।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दरत्नावली॥ (क्रोधेन मूर्च्छितः।) अतिकोपने त्रि॥ (यथा, रामायणे।१।१।४९।
"रक्षसां निहतान्यासन् सहस्राणि चतुर्द्दश।
ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः"॥)

क्रोधी, [न्] त्रि, (क्रोधोऽस्यास्तीति इनिः। यद्वा, क्रुध्यति इति। क्रुध् + णिनिः।) क्रोधयुक्तः इति हेमचन्द्रः॥ महिषः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा सुश्रुते। "तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगस्तेनो मत्सर्य्यनार्य्यो गान्धर्व्वचित्तः स्फुटितकरचरणोऽतिरूक्षश्मश्रुनखकेशः क्रोधी दन्तनखखादी च"॥)

क्रोशः, पुं, (क्रोशति यतः। क्रुश् + अपादाने घञ्।) सहस्रधनुः। चतुःसहस्रहस्तपरिमाणम्। कोश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गव्यूतम् २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुवंशे।१३।७९।
"क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण"॥)
द्विसहस्रदण्डः। अष्टसहस्रहस्तपरिमाणम्। इति लीलावती॥ मुहूर्त्तः। यथा,—
"दशदण्डे तु या पूजा तत्सर्व्वमक्षयं भवेत्।
षष्ठक्रोशे महेशानि तत्! सर्व्वममृतोपमम्॥
सप्तमक्रोशके देवि! सर्व्वं घोरोपमं भवेत्।
अष्टमक्रोशके देवि! मद्यतुल्यं न संशयः॥
अतः परं महेशानि! विषतुल्यं न संशयः"।
इति गुप्तसाधनतन्त्रे षष्ठः पटलः॥ क्रुश् + भावे घञ्। रोदनम्। आह्वानम्॥)

क्रोशतालः, पुं, (क्रोशं व्याप्य तालः शब्दभेदः यस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशध्वनिः, पुं, (क्रोशं व्याप्य ध्वनिरस्य।) ढक्का। इति हारावली॥

क्रोशयुगं, क्ली, (क्रोशस्य क्रोशपरिमिताध्वनो युगं युग्मम्।) क्रोशद्वयम्। तत्पर्य्यायः। गव्यूतिः २। इत्यमरः॥ गोरुतम् ३ गव्या ४ गव्युतम् ५। इति हेमचन्द्रः॥

क्रोष्टा, [ष्टु] पुं, स्त्री, (क्रोशति रौतीति। क्रुश् + "सितनिगमिमसीति"। उणां १।७०। इति तुन्। "तृज्वत् क्रोष्टुः"।७।१।९५। इति तृज्वत्।) शृगालः इत्यमरः।२।१।१८॥ (यथा, महाभारते-१।२१४।८।
"ब्राह्मणस्य प्रशान्तस्य हविर्धाङ्क्षैः प्रलुप्यते।
शार्द्दूलस्य गुहां शून्यां नीचः क्रोष्टाभिमर्द्दति"॥
यदुवंशीयो राजविशेषः। यथा, हरिवंशे ३३।६१
"क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तमपौरुषम्।
यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्म्मणः॥
क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"॥)

क्रोष्टुकपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टुकस्य शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन् टाप्।) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति भाषा। रामवासक इति ख्याता। इति केचित्। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ कोलोमिका। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुकमेखला, स्त्री, (क्रोष्टुकस्येव मेखला कट्यधःपश्चाद्भागो वा अस्त्यस्याः "अर्शआदिभ्यः"।५।२।१२७। इति अच् टाप्।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छिका, स्त्री, (क्रोष्टोः शृगालस्य पुच्छमिव अस्त्यस्याः। ठन् टाप् अत इत्वं च।) पृश्निपर्णी। इति रत्नमाला॥

क्रोष्टुपुच्छी, स्त्री, (क्रोष्टोः पुच्छमिव अस्त्यस्याः इति "अर्शआदिभ्यः"।५।२।१२७। इति अच् ङीष्।) पृश्निपर्णी। इति शब्दरत्नावली॥

क्रोष्टुफलः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियं फलं अस्य अस्मिन् वा।) इङ्गुदीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्रोष्टुविन्ना, स्त्री, (क्रोष्टुभिः विन्ना ज्ञाता वा लब्धा इव।) पृश्निपर्णी। इत्यमरः।२।४।९३॥ चिराकाङ्क्षि इति ख्याता इति केचित्। इति भरतः॥ (अस्याः पर्य्यायाः। यथा,—

"पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि ।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशीधावनिर्गुहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्रोष्टेक्षुः, पुं, (क्रोष्टोः प्रियः इक्षुः । पृषोदरात् उकारस्य चात्वे सन्धिः ।) श्वेतेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रोष्ट्री, स्त्री, (क्रोष्टु + "तृज्वत् क्रोष्टुः" इति तृजन्तात् स्त्रियां ङीप् ।) शृगालभूमिकुष्माण्डः । इत्यमरः । २ । ४ । ११० ॥
("विदारी स्वादुगन्धा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता" ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) शृगालिका । कृष्णविदारी । लाङ्गली । इति मेदिनी ॥

क्रौञ्चः, पुं, (क्रुञ्च + प्रज्ञाद्यण् स्वार्थे ।) पक्षिभेदः । कोँच बक इति भाषा । (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।
"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्रुङ् २ क्रुञ्चः ३ क्रुञ्चा ४ क्रौञ्चा ५ । इत्यमरभरतौ ॥ कालिकः ६ कालीकः ७ कलिकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"क्रौञ्चो वृष्योऽतिबलिकृदश्मरीं हन्ति नित्यशः ।
शोषमूर्च्छाहरो दीप्यो हन्ति कासमरोचकम्" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने ११ अध्याये ॥)
पर्ब्बतविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अयन्तु हिमवतः पौत्रः मैनाकस्य पुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे १८ । १३-१४ ।
"एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥
मैनाकस्य सुतः श्रीमान् क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
पर्ब्बतप्रवरः शुभ्रो नानारत्नसमन्वितः" ॥)
कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्वीपभेदः । स च दधिमण्डोदसमुद्रेणावृतः षोड़शलक्षयोजनपरिमितः । (यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ५७-५८ ।
"क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च ।
आवृतः सर्ब्बतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः ॥
दधिमण्डोदकश्चापि शाकद्वीपेन संवृतः ।
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन महामुने !" ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतराजपुत्त्रो घृतपृष्ठः ।
यथा, भागवते । ५ । २० । १८-२० ।
"तथा च बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परीत उपक्लृप्तो वृतो यथा, कुशद्वीपो घृतोदेन । यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्ब्बतराजो द्वीपनामनिर्व्वर्त्तक आस्ते ॥ योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्त्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम" । दैत्यविशेषः । स च मयदानवपुत्त्रः ।
यथा, हरिवंशे । ४६ । २१—२४ ।
"तान्याश्चर्य्यप्रथितान्याहितान् क्रीतरश्मिषा ।
मयो दृष्ट्वा भार्य्यां वै दानवानां महात्मनाम् ॥
स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम् ।
पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥
सिंहव्याघ्रगणाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ।
ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥
निर्म्मितां स्वेन पुत्त्रेण क्रौञ्चेन दिविकामगाम् ।
प्रहृतां पार्व्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः" ॥
अयमेवासुरः क्रौञ्चद्वीपे क्रौञ्चपर्ब्बते हेमकन्दरे भगवता स्कन्देन निहतः । यथा,—मत्स्येन्द्रसंहितायाम् ।
"क्रौञ्चे क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे ।
स्कन्देन युद्ध्वा सुचिरं चित्रमायी सुमायिना ।
स शैलस्तस्य दैत्यस्य ख्यातश्चित्रेण कर्म्मणा ।
केतुनामगमत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चः स उच्यते" ॥)
अर्हतां भेदः । राक्षसविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्रौञ्चदारणः, पुं, (क्रौञ्चं स्वनामख्यातपर्ब्बतविशेषं दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । क्रौञ्चस्य दारण इति केचित् ।) कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४३ ॥ अस्य क्रौञ्चदारणकथा महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि २२४ । ३१-३६ ।
"स तूत्थाय महाबाहुरुपसाम्य च तान् जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणान् श्वेते महागिरौ ॥
बिभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्ब्बतम् ॥
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्त्तस्वरान् रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं तदा ॥
स तं नादं भृशार्त्तानां श्रुत्वापि बलिनाम्बरः ।
न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥
सा तदा विमला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥
स तेनाभिहतो दीर्णो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतः स सुमहात्मनः" ॥
क्रौञ्चं असुरविशेषं दारयति नाशयतीति च । क्रौञ्चासुरवधकथा क्रौञ्चशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्रौञ्चा, स्त्री, (क्रौञ्च + टाप् ।) क्रौञ्चभार्य्या । कोँचबकी इति भाषा । इति जटाधरः ॥ (केचित्तु टाबन्तं न मन्यन्ते ङीबन्तमेवेच्छन्ति । तथा च रामायणे १ । २ । १४ ।
"निशाम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्" ॥)

क्रौञ्चादनं, क्ली, (अद्यते इति । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । क्रौञ्चस्य अदनं भक्ष्यम् ।) मृणालम् । घेचुर्णी । घेचु इति भाषा । चिञ्चोटकः । इति मेदिनी ॥ चेंचको इति भाषा । शेषस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अजीर्णकारित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ("क्रौञ्चादनं घेचुलिका" । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥

क्रौञ्चादनी, स्त्री, (क्रौञ्चादन + ङीप् ।) पद्मबीजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्रौञ्चारातिः, पुं, (क्रौञ्चस्य स्वनामख्यातस्य पर्ब्बतस्य दैत्यस्य वा अरातिः शत्रुः ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

क्रौञ्चारिः, पुं, (क्रौञ्चस्य अरिः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ परशुरामः । इति शब्दमाला ॥

क्रौशशतिकः, पुं, (क्रोशशतं गच्छति । "क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्" । वार्त्ति ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।) शतक्रोशगमनकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति । "ततोऽभिगमनमर्हति" । इति ठञ् क्रोशशतादागन्ता भिक्षुः ॥)

क्लथ, क्लि म वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लि, क्लाथयति क्लथति । म, क्लथयति । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थ तृतीययुक्तः । इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ञ, क्लन्दति क्लन्दते । ङ, क्लन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, इ ष म ङ रोदने । आह्वाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं अकं-आह्वाने सकं-सेट् ।) इ, कर्म्मणि क्लन्द्यते । ष, क्लन्दा । म, क्लन्दयति । ङ, क्लन्दते । इति दुर्गादासः ॥

क्लद, ष म ङ वैक्लव्यविकलत्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां आत्मं-अकं-सेट् ।) वैक्लव्यं विक्लवीभावः । ष, क्लदा । म, क्लदयति । ङ, क्लदते शोकार्त्तः । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, उ भ इर् ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । उ, क्लमित्वा क्लान्त्वा । भ, क्लाम्यति । भ्वादिपक्षेऽपि शमादित्वं "ष्ठिवुक्लमाचम" इति दीर्घज्ञापनार्थम् । इर्, अक्लमत् अक्लमीत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लम, ञि य भ ग्लानौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । ञि, क्लान्तोऽस्ति । य भ, क्लाम्यति । इति दुर्गादासः ॥

क्लमः, पुं, (क्लम + भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्येति" । ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, मनौ । ७ । २२५ ।
"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ अस्य लक्षणं यथा,—
"योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्ज्जितः ।
क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" ॥
इति सुश्रुतेन शारीरस्थाने चतुर्थाध्याये उक्तम् ॥)

क्लमथः, पुं, (क्लम् + "शमादिभ्योऽथच् इति" अथच् ।) आयासः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

क्लव, ष म ङ भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, क्लवा । म, क्लवयति । ङ, क्लवते । विक्लवन्ति दिवि यक्षाः । इति पचादित्वादनि विक्लवा इत्याचरन्तीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्लान्तः, त्रि, (क्लम + कर्त्तरि क्तः ।) क्लान्तियुक्तः । श्रान्तः । यथाह, जयदेवः ।
"मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्त्तते" ॥
(महाभारते च । ३ । ७१ । २७ ।
"विश्राम्यतामित्युवाच क्लान्तोऽसीति पुनःपुनः" ॥)

क्लिद, इ ञ ङ रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां उभं-आत्मं च-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः ।

इ, कर्म्मणि क्लिन्द्यते । अ, क्लिन्दति क्लिन्दते । ङ, क्लिन्दते । रुदि रोदने । इति दुर्गादासः ॥

क्लिद, य ऊ इर् क्लेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-परं-अकं-वेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । क्लेद आर्द्रीभावः । य, क्लिद्यति वस्त्रं पयसा । ऊ, क्लेदिष्यति क्लेत्स्यति । इर्, अक्लिदत् अक्लेदीत् । अस्मात् पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, नारदपञ्चरात्रे ।
"सुवेशं पुरुषं दृष्ट्वा भ्रातरं यदि वा सुतम् ।
योनिः क्लिद्यति नारीणां सत्यं सत्यं हि नारद !"॥)

क्लिन्नं, त्रि, (क्लिद् कर्त्तरि क्तः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः । ३।१।१०५॥ भिजा इति भाषा । (यथा, रामायणे १ । ४२ । १९ ।
"गङ्गायाः सलिलक्लिन्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्व्वे च प्रपितामहाः" ॥)

क्लिन्नाक्षः त्रि, (श्लेष्मादिक्लेदेन क्लिन्ने क्लेदयुक्ते अक्षिणी यस्य ।) श्लेष्मादिना क्लिन्नचक्षुः । कफादिजनितक्लेदयुक्तं चक्षुर्यस्य सः । तत्पर्य्यायः । चुल्लः २ चिल्लः ३ पिल्लः ४ । कर्म्मधारये क्लिन्ने चक्षुषि क्ली । इत्यमरः ।. २ । ६ । ६० ॥

क्लिश, य उ ञ उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-उभं-अकं-सकंच-सेट् । उदित्वात् क्त्वा वेट् ।) य ञ, क्लिश्यति क्लिश्यते । उ, क्लिशित्वा क्लिष्ट्वा । उपताप इह उपतप्तीभावः । तत्करणञ्च । क्लिश्यते न च निष्फलमिति हलायुधः । क्लिश्यते कृपणः स्वर्गमपीति चतुर्भुजः। अन्ये त्वस्मात् परस्मैपदममन्यमानाः क्लिश्यन्नपि हि मेधावीति । प्रत्यासन्नतुषारदीधितिकरक्लिश्यत्तमो वल्लवीत्यादि च क्लिशं करोतीति कण्ड्वादित्वात् क्ये शत्रन्तमाहुः । रूपात्मनौ चिक्लिशतुः सधीताविति भट्टिप्रयोगञ्च क्रैयादिकात् समादधते तद्धेयम् । क्रैयादिकस्य सकर्म्मकत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

क्लिश, ऊ ग विबाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्लेशीत् अक्लिक्षत् । ग,
"इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्" ।
इति दुर्गादासः ॥

क्लिशितः, त्रि, (क्लिश्+कर्त्तरि क्तः इट् वा ।) क्लिष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ ॥

क्लिष्टः, त्रि, (क्लिश्+क्तः पक्षे नेट् ।) क्लेशयुक्तः । (यथा, मेघदूते ८४ ।
"इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्त्ति" ॥)
तत्पर्य्यायः । क्लिशितः २ । पूर्व्वापरविरुद्धवाक्ये, क्ली । तत्पर्य्यायः । संकुलम् २ परस्परपराहतम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ९८ । (यथा, भागवते । १ । ९ । १२ ।
"जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्म्माच्युताश्रयाः" ॥)

क्लिष्टिः, स्त्री, (क्लिश्+भावे क्तिन् ।) क्लेशः । सेवा । इति धरणी ॥

क्लीतकं, क्ली, (क्लीव+क्तः । निपातनात् वलोपः । क्लीतमधार्ष्ट्यं कायतीति । कै शब्दे+अन्येभ्योऽपीति डः ।) यष्टिमधुका । इत्यमरः ।२।४।१०९ ॥ (अस्य पर्य्यायाः यथा ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टि क्लीतकं मधुयष्टिका" ॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
"आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम्" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"श्यामा गिरिह्वाञ्जनकी रसेषु
द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
घृतं पिबेत् क्लीतकसंप्रसिद्धम्
पित्तार्व्वुदी तज्जठरी च जन्तुः" ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ॥)

क्लीतकिका, स्त्री,(क्लीतकं क्रयोऽस्त्यस्याः ।"अत इनिठनौ" । ५ । २ । ११५ । इति ठन् रस्य लत्वम् ॥) नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (क्लीतक+स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वं च । यष्टिमधुका ॥)

क्लीव, ऋ ङ अधार्ष्ट्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः । अधार्ष्ट्यमप्रगल्भीभावः । ङ, शोकेन क्लीवते सर्व्वः । इति हलायुधः । ऋ, अचिक्लीवत् । इति दुर्गादासः ॥

क्लीव, ऋ ङ वान्तवत् । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्लीवत् । ङ, क्लीवते । वान्तवदिति क्लीवङ अधार्ष्ट्ये इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्लीवः, पुं क्ली, (क्लीवङ अधार्ष्ट्ये "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्त्रीपुरुषभिन्नः । तत्पर्य्यायः । षण्डः २ नपुंसकम् ३ तृतीयाप्रकृतिः ४ शण्ढः ५ । इत्यमरः ।२।६।३९॥ तृतीयप्रकृतिः ६ षण्डः ७ सण्ढः ८ शण्ढः ९ । इति तट्टीका ॥ पुरुषत्वहीनः । तस्य लक्षणम् । यथा, उद्वाहतत्त्वे ।
"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रञ्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते" ॥
(यथा, पराशरसंहितायाम् ।
"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते" ॥
क्लीवस्तु चतुर्द्दशप्रकारः । यथाह नारदः ।
"चतुर्द्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढोऽवषण्डश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद् देवक्रोधात् तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्ढस्तथाऽसेक्यो वातरेता मुखेभगः ।
आक्षेप्ता मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥
तत्राद्यावप्रतीकार्य्यौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमात् त्रयस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥
ईर्ष्याषण्ढादयो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोन्या अपि स्त्रियाः ॥
आक्षेप्तृमोघबीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्म्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्य्या वत्सरार्द्धं प्रतीक्ष्य तु ॥
शालीनस्यापि धृष्टस्त्री संयोगाद्भ्रंशयेद्ध्वजः ।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति ।
लभेत स्वाम्यं भर्त्ता भो एतत्कार्य्यं प्रजापते ॥
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजिनो नराः ।
क्षेत्रं बीजवते देयं नबीजी क्षेत्रमर्हति" ॥)

क्लीवः, त्रि, विक्रमहीनः । इत्यमरः । ३ । ३ । २१२ । (यथा, महाभारते ३ । अर्ज्जुनाभिगमने ।३३।१३ ।
"कच्चिद्राजन् न निर्व्वेदादापन्नः क्लीवजीविकाम्" ॥
धर्म्मकार्य्यादौ निरुत्साहः । यथा, मनौ ३ । १६५ ।
"आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा" ॥)

क्लेदः, पुं, (क्लिद्+भावे घञ् ।) आर्द्रम् । यथा,—
"पदस्थितस्य पद्मस्य बन्धू वरुणभास्करौ ।
पदच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषकरावुभौ" ॥
इत्युद्भटः ॥ (यथा च याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।
"रसात्तु रसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समार्द्दवम्" ॥
अत्र मिताक्षरा । "रसादुदकात् रसनेन्द्रियं शैत्यमङ्गानां स्नेहं स्निग्धतां मृदुतासहितं क्लेदमार्द्दताम्" ॥)

क्लेदनः, पुं, (क्लेदयति श्लेष्मादिभिरिति । क्लिद्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) कफः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चप्रकारश्लेष्मान्तर्गतश्लेष्मविशेषः । इति सुखबोधः॥ (भावे+ल्युट् । आर्द्रीकरणम् । यथा, भागवते ३ । २६ । ४३ ।
"क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्" ॥)

क्लेदा [न्] पुं, (क्लेदयति शीतरश्मिभिर्जगत् । क्लिद+णिच्+"श्वन् उक्षन् पूषन् प्लीहन्निति"। उणां १ । १५८ । इति कनिन् । न लोपे पूर्व्वदीर्घः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

क्लेदुः, पुं, (क्लेदयति इति । क्लिद्+"भृमृ स्वृ त्विषीति" । उणां १ । ११ । इति उन् ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सन्निपातः । इति संक्षिप्तसार उणादिवृत्तिः ॥

क्लेश, ङ वधे । उपतापे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं उपतापार्थे अकं-सेट् ।) ङ,क्लेशते चिक्लेशे । धातुप्रदीपे तु क्लेष अव्यक्तायां वाचीति मूर्द्धन्यान्तो दृश्यते । क्लेषते न वृथावाक्यमिति । हलायुधोऽपि । इति दुर्गादासः ॥

क्लेशः, पुं, (क्लिश्+भावे घञ् ।) दुःखम् । तत्पर्य्यायः । आदीनवः २ आस्रवः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १२ । ५ ।
"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" ॥)
स तु पञ्चविधः । अविद्या १ विद्याविरोधिनी । अस्मिता २ अहमस्मीत्यहङ्कारः । रागः ३ इच्छाविशेषः । द्वेषः ४ वैरिता । अभिनिवेशः ५ मरणभयम् । इति कुसुमाञ्जलिः ॥ (तथाच पातञ्जले साधनपादे २ । २—३ ।
"समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" ॥
"क्लेशतनूकरणार्थं इत्युक्तं तत्र के क्लेशा इत्याह । अविद्यादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः पञ्च ते बाधनालक्षणं परितापमुपजनयन्तः क्लेशशब्दवाच्याः भवन्ति । ते हि चेतसि प्रवर्त्तमानाः संस्कारलक्षणं गुणपरिणामं द्रढयन्ति" । इति तट्टीकाक्रमाजमार्त्तण्डः ॥) कोपः । व्यवसायः । इति मेदिनी ॥

क्लेशितः, त्रि, (क्लेशोऽस्य जातः । क्लेश+इतच् ।) क्लेशयुक्तः । यथा,—शृङ्गारतिलके ।
"निर्गतो मम पतिरश्लो क्लेशितः कर्म्मदुःखी" ॥

क्लीतकिकं, क्ली, (क्लीतकेन यष्टिमधुकया निर्वृत्तं इति ठञ् ।) मद्यम् । इति शब्दचन्द्रिका । (विवरणमस्य मद्यशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

क्लोम, [न्] क्ली, (क्लुङ् गतौ + मनिन् ।) फुप्फुसम् । कोँपड़ा इति फुलफुसा इति च ख्यातम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलकम् २ । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ६५ ॥ क्लोमम् ३ क्लोम ४ । इति तट्टीका ॥

"बाह्वोर्द्वयोर्मध्ये वक्षः तन्मध्ये हृदयं तत्पार्श्वे क्लोम पिपासास्थानम्" । इति वैद्यकम् ॥

("उदकवहे द्वे तयोर्मूलं तालु क्लोम च" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने नवमाध्यायः ॥)

क्व, व्य, (कस्मिन्निति "किमोऽत्" । ५ । ३ । १२ । इति अत् ततः "क्वाति" । ७ । २ । १०५ । इति क्वादेशः ।) कुत्र । कोथा इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥ अत्यन्तासम्भावनायां पण्डितैः क्वद्वयं प्रयुज्यते । यथा, रघुः । १ । २ ।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः" ॥

क्वगुः, पुं, (कु + अगि + उन् ।) कङ्गुः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्वचन, व्य, (पाणिनिमते पदद्वयमेतत् । मुग्धबोधमते तु "किमः क्वन्ताच्चिचनौ" । इति चनः ।) क्वचित् । इति व्याकरणम् ॥

क्वचित्,व्य, (पाणिनिमते पदद्वयम् । मुग्धबोधमते तु "किमः क्वन्ताच्चिचनौ" । इति चित् ।) कस्मिंश्चित् । कुत्रचित् । कोनस्थाने इत्यादि भाषा । इति व्याकरणम् ॥

(यथा, विष्णुपुराणे १ । २२ । ३८ ।

"हन्ति वा यत् क्वचित् किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम्" ॥)

क्वण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । क्वणति वीणा । इति दुर्गादासः ॥

क्वणः, पुं, (क्वण् + भावे अप् ।) क्वणकणेति शब्दविशेषः । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥ वीणायाः शब्दः अन्यस्य च शब्दः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । निक्वाणः २ निक्वणः ३ क्वाणः ४ क्वणनम् ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥

क्वणनं, क्ली, (क्वण् + भावे ल्युट् ।) क्वणः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥

क्वणनः,पुं,(क्वणति इति । क्वण् + ल्युः ।) हण्डिकासुतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोटझाँड़ी इति भाषा ॥

क्वथ, ए ज निष्पचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ए, अक्वथीत् । ज, क्वाथः क्वथः । क्वथति वैद्य औषधं निष्पचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्वथितः, त्रि, (क्वथ्यते स्म इति । क्वथ + कर्म्मणि क्तः ।) अतिपक्वव्यञ्जनदशमूलादिः । तत्पर्य्यायः । निष्पक्वः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९५ ॥ कषायः ३ निर्य्यूहः ४ क्वाथः ५ शृतः ६ । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

क्वाणः, पुं, (क्वण् + भावे कर्म्मादिवाच्ये च यथायथं घञ् ।) क्वणः । इत्यमरः । १ । ७ । २४ ॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे १७ ॥

"सञ्जाते त्वयि हारिहारवलयक्वाणां क्वणत्कङ्कणां चञ्चत्काञ्चनकाञ्चि सा भगवती नर्नर्त्ति वाग्देवता" ॥)

क्वाथः, पुं, (क्वथ् + भावे घञ् ।) दुःखम् । व्यसनम् । द्रव्यनिष्पाकः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्वाथ्यमानं तोयं त्रिविधम् । पादावशेषम् १ अर्द्धावशेषम् २ त्रिपादावशेषञ्च ३ । अस्य नाम पारिभाषिकोष्णोदकम् । तत्र त्रिपादावशेषं वातनाशकम् । अर्द्धावशेषं पित्तनाशकम् । पादावशेषं कफनाशकम् । लघु अग्निवर्द्धकञ्च । तेषां मध्ये त्रिपादावशेषजलं हेमन्ते शिशिरे च प्रशस्तम् । वसन्ते पादावशेषजलं प्रशस्तम् । शरदि ग्रीष्मे च अर्द्धावशेषजलं प्रशस्तम् । वर्षायां अष्टभागावशेषजलं प्रशस्तम् । तत्काले बहुदोषत्वात् । दिनपक्वजलं रात्रौ गुरु रात्रिपक्वजलं दिवा गुरु । इति राजवल्लभः ॥ यथास्य करणप्रणाली ॥

"पानीयं षोड़शगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे क्वाथयेद्ग्राह्यमष्टमांशावशेषितम् ॥
तज्जलं पाययेद्धीमान् कोष्णं मृद्वग्निसाधितम् ।
शृतः क्वाथः कषायश्च निर्य्यूहः स निगद्यते" ॥

इति शार्ङ्गधरेण मध्यखण्डे द्वितीयाध्याये उक्तम् ॥)

क्वाथोद्भवं, क्ली, (क्वाथादुद्भवो यस्य । क्वाथाद् उद्भवतीति वा ।) तुत्थाञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ९ । १०२ ॥

क्वेल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऋ, अचिक्वेलत् । चालः कम्पः । चालः केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

क्ष, क्षकारः । (अयन्तु ककारषकारयोगेन जातः । अतोऽस्य पृथक् वर्णत्वशङ्का नास्त्येव ।) तन्त्रमते तु व्यञ्जनचतुस्त्रिंशवर्णः । अष्टमवर्गीयपञ्चमवर्णः । एकपञ्चाशन्मातृकावर्णानां चरमवर्णश्च । यथा,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता सर्व्वकर्म्मसु ।
अकारादिक्षकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षार्णं मेरु मुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तमः ।
अनया सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः" ॥

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥

कण्ठदेशोद्भवोऽयम् । यथा,—

श्रीशिव उवाच ।

"विशेषं कथयाम्यद्य प्रोच्चार्य्याः कण्ठतः स्वराः ।
हृदयं जिह्वया मूर्द्धा हृदयं जिह्वदन्तजम् ।
मुखस्थानाद्भवो वाच्यः क्षकारः कण्ठघातजः" ॥

इति वरदातन्त्रे १० पटलः ॥ * ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

"क्षकारं शृणु चार्व्वङ्गि ! कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।
चतुर्व्वर्गमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं हृदि भावय सुन्दरि !" ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्याभिधानानि यथा,—

"क्षः कोपसम्भवः कालो क्षत्रः सम्वर्त्तकः परः ।
नृसिंहो विद्युता माया महातेजा युगान्तकः ॥
परात्मा क्रोधसंहारौ वलान्तो मेरुवाचकः ।
सर्व्वाङ्गः सागरः कामः संयोगाक्षरपूरकः ॥
क्षेत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तोऽनलः क्षयः ।
मुखं कण्ठवहानन्दा कालजिह्वा गणेश्वरः ।
कायाप्तश्च संघातो मलयश्रीर्ललाटकः" ॥

इति तन्त्रशास्त्रे वर्णाभिधानम् ॥ * ॥ अपि च ।

"क्षकारो नरसिंहश्च मेरुः सम्वर्त्तकोऽपि च ।
तव स्नेहान्मया देवि ! कथितं मातृकाक्षरम् ।
पर्य्यायैरपि निःशेषं न प्रकाश्यं कदाचन" ॥

इति श्रीकृष्णयामले ८ पटले मन्त्राभिधानम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

"चतुर्भुजां रक्तवर्णां मुक्ताम्बरविभूषिताम् ।
रत्नालङ्कारसंयुक्तां वरदां पद्मलोचनाम् ॥
ईषद्धास्यमुखीं लोलां रक्तचन्दनचर्च्चिताम् ।
शंदात्रीश्च चतुर्व्वर्गप्रदां सौम्यां मनोहराम् ॥
गन्धर्व्वसिद्धदेवाद्यैर्ध्यातामाद्यां सुरेश्वरीम् ।
एवं ध्यात्वा क्षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ क्षकारस्य ककारषकारयोगजत्वेन केचित् पृथग्वर्णत्वेन न मन्यन्ते । तेषां मते तन्त्रोक्तैकपञ्चाशद्वर्णानुपपत्तिः तन्त्रशास्त्रे तस्य मेरुत्वेन गणनानुपपत्तिश्च भवति । अतः पृथङ्निर्दिश्यते इति केचित् । तथा च ।

"षान्ताः स्युर्यद्यपि क्षान्ता वर्णानामनुरोधतः ।
पृथक्क्रमेण कथ्यन्ते तथाप्येते समन्वयात्" ॥

इति विश्वप्रकाशः ॥ अपि च ।

"अकारादिलकारान्ता वर्णाः पञ्चाशदीरिताः ।
संयोगात् कषयोरेषः क्षकारो मेरुरीरितः" ॥

इति कृष्णानन्दधृततन्त्रशास्त्रम् ॥

क्षः, पुं, (क्षयति लोकान् युगान्तकाले प्रलये सर्व्वाणि भूतानि महाकालोदरं प्रेरयतीति । क्षि क्षये + ड प्रत्ययः ।) सम्वर्त्तः । (क्षिणोति हन्ति मनुष्यादिजीवानिति ।) राक्षसः । (क्षिणोति हन्ति हिरण्यकशिपाद्यसुरानिति ।) नरसिंहः । (क्षयति क्षिणोति वा भूतानि स्वकीयाग्निना इति ।) विद्युत् । (क्षयति शस्याद्युत्पत्त्या क्रमशः इति । क्षि + डः ।) क्षेत्रम् । क्षेत्रपालः । (क्षि क्षये + भावे डः ।) नाशः । इति मुद्राङ्कितमेदिनी ॥

क्षज, इ क तङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-अकं-सेट् ।) तङ्गो दुःखेन जीवनम् । इ क, क्षञ्जयति दीनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षज, इ ष म ङ) दानगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

क्षज, ष म ङ) (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, क्षञ्जते । ष, क्षजा । सेमत्वात् सतोरित्यनेनैवेत्संज्ञौ अस्य मानुबन्धस्वरपर्य्यन्तघटादिभ्यो ङ इति प्राचीनमतानुरोधात् । म, अक्षजि अक्षाजि क्षजं क्षजं क्षाजं क्षाजम् । मानुबन्धबलात् अनुपधाया अपि दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । ङ, क्षजते । ष, क्षजा । म, क्षजयति । ङ, क्षजयते । दा दानम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षण, द ज उ वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (तनां-उभं-सकं-सेट् ।) द ज, क्षणोति क्षणुते । उ,

क्षणिका क्षमा। इति दुर्गादासः॥

क्षणः, पुं, (क्षणोति हन्ति नाशयति वा सर्व्वं यथाकालं आयुरवसाने वा। काल एव युगान्ते सर्व्वमात्मसात् करोतीत्यर्थः। स एवांशभेदेन नानाख्यो भवतीत्यर्थः।) त्रिंशत्कलापरिमितकालः। स च दशपलपरिमितः। (निमेषक्रियावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः। यथा,—

"आयुषः क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः॥
स चेत् विफलो याति का नो हानिस्ततोऽधिका"॥

इति शब्दार्थचिन्तामणिः। अपि च।

"क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टो रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे।
अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावहः"॥

इति शिष्टोपदेशः॥ क्षणोति दुःखं नाशयति उत्सवकाले। क्षण-वधे-+अच।) उत्सवः। (यथा, माघे १। ४।

"नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्
समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम्।
क्षणं क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना
स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना"॥)

निर्व्यापारस्थितिः। इत्यमरः।३।३।४७॥ पर्व्व। अवसरः। परतन्त्रत्वम्। मध्यम्। इति हेमचन्द्रः॥ (प्रशस्तमुहूर्त्तः। यथा, नलोपाख्याने। ५। १।

"अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा"॥)

क्षणतुः, पुं, (क्षण भावे + बाहुलकात् अतुप्रत्ययः।) क्षतः। इति हेमचन्द्रः॥ क्षणनुरिति च पाठः॥

क्षणदं, क्ली, (क्षणं उत्सवं ददातीति। दा + कः।) जलम्। इति मेदिनी॥

क्षणदः, पुं, (क्षणं यात्रादिशुभमुहूर्त्तं ददातीति। दा + कः।) गणकः। इति मेदिनी॥

क्षणदा, स्त्री, (क्षणद + स्त्रियां टाप्।) रात्रिः। (यथा, भागवते। ३। ३। २१।

"इमं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून्।
रेमे क्षणदया दत्तक्षणस्त्रीक्षणसौहृदः"॥)

हरिद्रा। इत्यमरः। १। ४। ४॥
(हरिद्राशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

क्षणनं, क्ली, (क्षण + भावे ल्युट्।) वधः। इत्यमरः॥

क्षणनिश्वासः, पुं, (क्षणात् क्षणकालात् परं निःश्वासोऽस्य।) शिशुमारः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षणप्रभा, स्त्री, (क्षणं व्याप्य प्रभाऽस्याः।) विद्युत्। इत्यमरः। २। ८। ११४॥

क्षणभङ्गुरः, त्रि, (क्षणात् भङ्गुरः।) क्षणैकनाश्यः। यथा। "यदि पुनरमी किमपि नाहमास्पदमस्ति किञ्चिदपि वस्तु स्थिरं विश्वमेव क्षणभङ्गुरं अलीकं चेत्यवधारयेरन् न किञ्चिदपि कामयेरन् न चाकामयमानाः केचिदपि प्रवर्त्तन्ते"। इति बौद्धाधिकारे शिरोमणिः॥

क्षणरामी, [न्] पुं, (क्षणात् परं क्षणे क्षणे वा रमते इति। रम + णिनिः।) पारावतः। इति शब्दमाला॥ (चटकः। इति केचित्॥)

क्षणिकः, त्रि, (क्षणः स्वसत्ताव्याप्यतयाऽस्त्यस्य। ठन्।) क्षणमात्रस्थायी। यथा। "क्षणभङ्गे विप्रतिपत्तिः शब्दादिः क्षणिको न वा। क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वं उत्पत्तिमत्त्वं वा। उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसम्बन्धः। क्षणश्च स्वाधेयपदार्थप्रागभावानाधारः समयः। प्रसिद्धिश्च विधेर्नैयायिकानां प्रागभावे चरमध्वंसे च निषेधस्य बौद्धानामलीके। स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति तु न्यायः"। इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः॥ अन्यच्च।

"द्व्यारम्भश्चतुर्थे स्यादथाकाशशरीरिणाम्।
अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते"॥

इति भाषापरिच्छेदे २७॥ "क्षणिकत्वञ्च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्"। इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

क्षणिका, स्त्री, (क्षणिक + स्त्रियां टाप्।) विद्युत्। इति हेमचन्द्रः॥ (क्षणकालमात्रस्थायिनी। यथा, हितोपदेशे। १। १५४।

"योऽस्ति यस्य यदा मांसमुभयोः पश्यतान्तरम्।
एकस्य क्षणिका प्रीतिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते"॥)

क्षणिनी, स्त्री, (क्षणः उत्सवोऽस्त्यस्याम्। क्षण + इनि। ङीप्।) रात्रिः। इति शब्दरत्नावली॥ (उत्सववति, त्रि। यथा, महाभारते। २। मन्त्रणापर्व्वणि १३। ४४।

"तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं कल्यमच्युतम्।
धर्म्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम्"॥)

क्षतं, क्ली, (क्षण्यते वध्यतेऽनेन। क्षण + करणे क्तः।) स्रवद्रक्तपूयादि। घा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। व्रणः २ अरुः ३ ईर्म्मम् ४ क्षणनुः ५। इति हेमचन्द्रः॥ तद्वति त्रि॥ *॥

क्षतेन मृतस्याशौचं यथा, व्याघ्रः।

"क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा।
आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम्॥
शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते।
अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः॥

अत्र अस्त्रघातपदं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्राघातपरमपि। अन्यथा क्षतं विना पतनादिभिर्विलम्बमृतानां दिनत्रयेऽनध्यवसायः स्यात्"। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥ चन्द्रग्रहणादौ क्षतदोषाभावो यथा,— पुलस्त्यः।

"चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव मृतानां पितृकर्म्मसु।
महातीर्थे च संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते"॥

अन्यत्र तु देवलः।

"सव्रणः सूतकी सूयी मत्तोन्मत्तरजस्वलाः।
मृतबन्धुरबन्धुश्च वर्ज्यानष्टौ सदाक्षताः"॥

इत्यनेन वर्ज्यतामाह। अशुचित्वमप्याह।

"दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत्।
न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः॥
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे क्षते"॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ (विदारणम्। यथा, कुमारे। ३। २९।

"नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्"॥

विनाशः। यथा, रघुः। २। ५३।

"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"॥

त्रि, ताडितः। विद्धः। यथा, रघुः। ३। ५३।

"रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदोऽप्यमर्षणः"॥

क्षतियुक्तः। यथा, कुमारे। २। २६।

"बहाणामपि मूर्द्धानः क्षतशृङ्गारशंसिनः"॥

(रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिलक्षणानि चिकित्सितञ्च यथा,—

"धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
पततो विषमोच्चेभ्यो युध्यमानस्य चाश्विकैः॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं वान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान्॥
अधीयानस्य वात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णञ्चातिप्रनृत्यतः।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः॥
उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विदह्यते।
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते॥
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि॥
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः।
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्त्तते॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्"॥

पूर्व्वरूपं यथा,—

"अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम्।
उरोरुक् शोणितच्छर्द्दिः कासो वैशेषिकः क्षते"॥

अस्यासाध्यलक्षणादिकं यथा,—

"अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।
गते संवत्सरे याप्यः सर्व्वलिङ्गन्तु वर्ज्जयेत्"॥

चिकित्सास्य यथा।

"उरोमत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम्।
सद्य एव पिबेज्जीर्णे पयसाद्यात् सशर्कराम्॥
पार्श्ववस्तिरुजश्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम्।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम्॥
लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम्।
त्वक्क्षीरीं समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत्॥
इक्ष्वालिकाविसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती॥
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम्।
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसक्तून् वा पयसा पिबेत्॥
कासी पर्व्वास्थिशूली च लिह्यात् सघृतमाक्षिकाः।
मधूकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः"॥
"रक्तेऽतिवृत्ते दद्यात्तं यूषैणेयेन वा पिबेत्।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम्॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम्।
रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः।
मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम्॥
यथाशानागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम्।
पयसा पिप्पलीद्राक्षाकल्कसिद्धं क्षते हितम्॥

कोलमात्रारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कट्फलदार्व्वीत्विग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शठीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मेदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ॥
पुनर्नवे द्वे मधुकं आत्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परूषकं भार्गीं मृद्वीकां बृहतीन्तथा ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं ब॰ .. ।
वदराक्षोटखर्जूरवातामाभिषुकाण्यपि ॥
फलानि चैवमाद्यानि कल्कान् कुर्व्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षुच्छागमांसरसं पयः ॥
कुर्य्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराद्धतुलान्तथा ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैला हेमत्वक्कुङ्कुमानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्मात्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्ब्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्रपित्तनुत् ।
पुत्त्रदं वमिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहम्" ॥
इत्यमृतप्राशघृतम् ॥
"मधुकाष्टपलं द्राक्षा प्रस्थक्वाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्तुक्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम्" ॥
इति शक्तुप्रयोगः ॥
"शक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
यावाल्लात्त्यो दीप्ताग्निः क्षतः क्षीणः पिबेन्नरः" ॥
"एका षोडशिका धान्याद्द्वि द्व्याज्यजमोदयोः ।
ताभ्यां दाड़िमवृक्षाम्लद्विर्द्विः सौवर्च्चलात्पलम् ॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोड़शपले शर्करया विमिश्रयेत् ॥
षाड़वोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्व्ववत्" ॥
इति षाड़वः ॥
"यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्य्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलान्तथा" ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने १६ अध्याये ॥)

क्षतकासः, पुं, (क्षतजः कासः । मध्यपदलोपी समासः ।) पञ्चविधकासरोगान्तर्गतकासरोगविशेषः । यथा,—
"पञ्चकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्व्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्" ॥
एषां पूर्व्वरूपमाह ।
"पूर्व्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
कण्ठेकण्डुश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते" ॥
भोज्यानामवरोधः कवलगिलने कण्ठव्यथा ॥
अस्य निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।
रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत्" ॥
अश्वगजयोर्निग्रहो दमनम् । लक्षणमाह ।
"संपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम् ।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिः तुद्यमानेन शूलिना ।
दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीड़ाभितापिना ॥
पर्व्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्य्यपीड़ितः ।
पारावत इवाकूजेत् कासवेगात् क्षतो द्रवात्" ॥
कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया एवमुरसाऽपि ॥
तस्य चिकित्सा यथा,—
"इक्षुवालिकापद्मसृणालोत्पलचन्दनम् ।
मधुकं पिप्पली द्राक्षा लाक्षा शृङ्गी शतावरी ॥
द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्व्वचतुर्गुणा ।
लिह्यात्तन्मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये" ॥
इक्षुवालिका इक्षुभेदः । चक्र इति लोके । पद्मं पद्मकाष्ठम् । मृणालं विसम् । उत्पलं कमलम् । चन्दनमत्र धवलं चूर्णत्वात् । शृङ्गी कर्कटशृङ्गी । तुगाक्षीरी वंशरोचना । सा चेक्षोर्द्विगुणा । इति भावप्रकाशः ॥
("युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥
उरस्यन्तः क्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥
पीतं श्यामञ्च शुष्कञ्च ग्रथितं कुथितं बहु ।
ष्ठीवेत् कण्ठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥
सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।
पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य्यकम्पवान् ॥
पारावत इवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ।
क्रमाद्वीर्य्यं रुचिः पक्तिर्बलं वर्णश्च क्षीयते" ॥
अस्य चिकित्सा यथा—
"उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥
क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात् क्षीरेणैव सशर्करान् ।
पार्श्ववस्ति सरुक् चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषा पाठां सवत्सकाम् ॥
लाक्षा सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितम् ।
त्वक्क्षीरी समितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥
इक्षाविकाविषग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं क्षती पिबेत् ॥
क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः" ।
इति वाभटे निदानस्थाने चिकित्सास्थाने च चतुर्थाध्याये ॥)

क्षतघ्नः, पुं, (क्षतं हन्ति नाशयतीति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुकुरशोंका इति भाषा ॥

क्षतघ्नी, स्त्री, (क्षतं हन्ति । हन् + "अमनुष्यकर्त्तृके च" । ३ । २ । ५३ । इति टक् स्त्रियां ङीप् ।) लाक्षा । यथा,—
"लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रक्तमाता पलङ्कषा ।
जतु क्षतघ्नी कृमिजा यावालक्तौ तु तद्रसः" ॥
इति हेमचन्द्रः । क्षतघ्नापि पाठः ॥

क्षतजं, क्ली, (क्षतात् व्रणात् जायते उत्पद्यते इति । जन् डः ।) रक्तम् । इत्यमरः । २।६।६४ ॥
(यथा, रघौ । ७ । ४१ ।
"स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु-
स्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः" ॥)
पूयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतजतृष्णा, स्त्री, (क्षतजा शस्त्रादिभिः क्षताज्जाता या तृष्णा पिपासा ।) शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य पिपासा । तस्या निदानपूर्व्विकां सम्प्राप्तिमाह ।
"भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा
ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च ।
पित्तं सवातं कुपितं नराणां
तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम् ॥
स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु
दोषैश्च तृट्सम्भवतीह जन्तोः ।
तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी
क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ॥
भक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां
निबोध लिङ्गान्यनुपूर्व्वशस्तु" ॥
नराणां चितं सञ्चितं एव सञ्चितं पित्तं सवातं कट्वम्लोष्णपित्तविवर्द्धनैः । कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितं भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्पवासादेश्च वातः कुपितः । तद्द्वयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति । किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि । अत आह स्रोतःस्वित्यादि तन्त्र बहुवचनं न युक्तम् । यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते । उच्यते । तथोऽवानेकप्रतानयोगान्न दोषः । अपां वाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोम च । संशोष्य नृणां देहेषु कुरुतः तृष्णामतिप्रबलौ पित्तानिलाविति ॥ संख्यामाह तिस्र इत्यादि ॥ तृष्णायाः सामान्यलक्षणमाह ।
"सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति ।
मुहुः काङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत्" ॥
क्षतजामाह ।
"क्षतस्य रुक् शोणितनिर्गमाभ्यां
तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु" ।
क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीड़ा ॥
अथ तृष्णायाश्चिकित्सा ॥
"वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाम् ।
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुड़ं दधि शस्यते ॥
स्वादु तिक्तं द्रवं शीतं पित्ततृष्णाहरं परम् ।
मुस्तपर्पटकोदीच्यकृष्णाह्वोशीरचन्दनैः ॥
शृतं शीतं जलं दद्यात् तृड्दाहज्वरशान्तये" ॥
कृष्णा धान्याकम् । कश्चित् धात्रीञ्च दद्यात् चन्दनमत्र धवलं दद्यात् । तस्यातितृष्णाहरत्वात् । शृतं चार्द्धपक्वमत्र कर्त्तव्यम् । षड़ङ्गपानम् ।
"काश्मर्य्यदकं मधुयुतं शीतं गुड़विमर्द्दितम् ।
काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत् तृष्णार्द्दितो नरः ॥
आस्तरणमार्द्रवासः प्रावरणं चार्द्रमेव स्यात् ।
तेन पिपासा शाम्यति दाहश्चोग्रोऽपि देहिनां नियतम् ॥
गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः ।
नियतं नासिकापीतैस्तृष्णा शाम्यति दारुणा ॥
वैशद्यञ्च नयत्यास्ये सन्दधाति मुखे जलम् ।
तृष्णादाहप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ॥

निशातालुगलक्लोमशोषे मूर्द्धनि दापयेत् ।
केशरं मातुलुङ्गस्य घृतसैन्धवसंयुतम् ॥
दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं वीजपूरकम् ।
पिष्ट्वा मूर्द्धनि लेपस्तु पिपासादाहनाशनः ॥
वारि शीतं मधुयुतमाकण्ठाद्वा पिपासितम् ।
पाययेद्वामयेच्चापि तेन तृष्णा प्रशाम्यति ॥
प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्याकसम्भवः ।
जयेत् तृष्णां तथा दाहं भवेत् स्रोतोविशोधनम् ॥
आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।
एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥
तृष्णां प्रवृद्धां हन्त्येषा मुखशोषञ्च दारुणाम् ।
क्षतोद्भवां रुग्विनिवारणेन
जयेत् क्षतानामसृजश्च पानैः ।
क्षयोत्थितां क्षीरजलं निहन्या-
न्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
आमोद्भवां विल्ववचायुतानां
जयेत् कषायैरथ दीपनानाम् ।
गुर्व्वन्नजामुल्लिखनैर्जयेच्च
क्षयं विना सर्व्वकृताश्च तृष्णाम्" ॥
उल्लिखनैः लेखनद्रव्यैः । स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्ताञ्च गुडाम्बुना शमयेत् । अतिरोगदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामिष्टाम्बु पयः ॥ पयोऽत्र दुग्धम् ।
"मूर्च्छाच्छर्द्दितृषादाहस्त्रीमद्यभृशकर्षिताः ।
पिबेयुः शीतलं तोयं रक्तपित्ते मदात्यये ॥
मात्याम्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत् पुनः ।
तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
तृष्यन् पूर्व्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ।
मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात् त्वरितं नरः ॥
तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥
अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् ।
तोयाभावात् पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते" ॥
इति तृष्णाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

क्षतविध्वंसी, [न्] पुं, (क्षतं व्रणं स्रवद्रक्तपूयादिकं विध्वंसयतीति । वि + ध्वन्स + णिच् + णिनि ।) वज्रदारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतव्रणः, पुं, (क्षतजन्यः व्रणः क्षतजो व्रणो वा ।) षट्प्रकारव्रणरोगान्तर्गतव्रणरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ तद्विवरणं व्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षतव्रतः, त्रि, (क्षतं भ्रष्टं व्रतमस्य ।) ध्वस्तनियमः । तत्पर्य्यायः । अवकीर्णी २ । इत्यमरः ।२।७।५४ ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।
"अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्द्दभं पशुमालभ्य नैरृतं स विशुद्ध्यति" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षतहरं, क्ली, (क्षतं हरतीति । हृ + टः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षतिः, स्त्री, (क्षण + क्तिन् ।) अपचयः । क्षयः । (यथा, महाभारते । ३ । १७२ । १९ ।
"हयानां न क्षतिः काचित् न रथस्य न मातलेः" ॥)
"जलमुचि विलसति विमुखे
का क्षतिरस्यखिलाम्बुपातृणाम् ।
केवलघनरसभक्षी
चातकपक्षी क्रमाश्रयति" ॥
इत्युद्भटः ॥

क्षतोदरः, पुं, (क्षतं शर्करादिभिन्नं उदरमत्र रोगे । अथवा क्षतात् स्रुतात् जातं उदरं उदररोगविशेषो यत्र ।) उदररोगविशेषः । तस्य सामान्यरूपमाह ।
"आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्ब्बल्यं दुर्ब्बलाग्निता ।
शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।
दाहस्तन्द्रा च सर्व्वेषु जठरेषु भवन्ति हि" ॥
सन्निकृष्टनिदानपूर्व्विकां संख्यामाह ।
"पृथक्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ।
सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु" ॥
क्षतोदरमाह ।
"शल्यं तथान्नोपहितं यदन्नं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ॥
शल्यं कण्टककर्करादि अन्नोपहितं अन्ननिहितं भुक्तं यत् अन्नं भिनत्ति तथा अन्यथा आगतं भोजनं विना आगतं शरादि तदपि यदन्नं भिनत्ति एतदुपलक्षणम् । जृम्भणमत्यशनञ्च अन्त्रं भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तं जृम्भयात्यशनेन च" ॥ इति तस्मात् भिन्नादन्त्रात् । गुदतस्तु भूयः अन्त्रात् संस्रुत्य पुनर्गुदतः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदीर्य्यत इव । पदसिद्धिरार्षत्वात् । एतत् क्षतोदरं तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ॥
तस्य चिकित्सा ।
"शालिषष्टिकगोधूमयवनीवारभोजनम् ।
निरूहो रेचनं श्रेष्ठं सर्व्वेषु जठरेषु च ॥
आनूपमौदकं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलाः ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्रयानपानानि वर्ज्जयेत् ॥
तथाम्ललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरे तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
उदराणां मलाढ्यत्वात् बहुशः शोधनं हितम् ।
क्षीरेणैरण्डजं तैलं पिबेन्मूत्रेण वा सकृत्" ॥
इति भावप्रकाशः । (उदररोगशब्दे विशेषविस्तृतिरस्य ज्ञेया ॥)

क्षत्ता, [ऋ] पुं, (क्षद् संवृतौ । सौत्रधातुरयम् । "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" । उणां । २ । ९४ । इति संज्ञायां तृच् स चानिट् ।) सारथिः । द्वाःस्थः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६२ ॥ दासीपुत्त्रः । (यथा, महाभारते । १ । विदुरागमनपर्व्वणि । २०१ । १७ ।
"ततः प्रीतमनाः क्षत्ता धृतराष्ट्रं विशाम्पते ! ।
उवाच दिष्ट्या कुरवो वर्द्धन्त इति विस्मितः" ॥)
नियुक्तः । ब्रह्मा । इति मेदिनी ॥ क्षत्त्रियायां शूद्राज्जातः । (यथा, मनुः । १० । १२ ।
"शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" ॥)
मत्स्यः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

क्षत्त्रं, क्ली, (क्षतः त्रायते इति । क्षत् + त्रै + कः ।) शरीरम् इत्युणादिकोषः । तगरम् । इति राजनिर्घण्टः । (क्षत्त्रियकुलम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ६ ।
"अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा
यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।
राजाना क्षत्त्रमहृणीयमाना
सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ" ॥)

क्षत्त्रः, पुं, (क्षद् + "गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः" । उणां ४ । १६६ । इति त्रः ।) क्षत्त्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (यद्वा, क्षतः क्षतात् त्रायते इति । त्रै + कः । यथा, रघुः । २ । ५३ ।
"क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः" ।
"नास्वकर्णादिवत् केवलरूढः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरूढः" इत्यर्थः । इति मल्लिनाथः ॥)

क्षत्त्रबन्धुः, पुं, (क्षत्त्रियस्य बन्धुरिव ।) निन्दितक्षत्त्रियः । इत्यमरटीका । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । ७४ ।
"क्षत्त्रबन्धो ! ममेतां त्वं सदृशीं यच्चदक्षिणाम् ।
मन्यसे यदि तत् क्षिप्रं पश्य त्वं मे बलं परम्" ॥
क्षत्त्रं राज्यं देहो वा बन्धुरिवास्य ।) क्षत्त्रमात्रम् । (यथा, मनुः । २ । ३८ ।
"आषोड़शात् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते" ।
आद्वाविंशात् क्षत्त्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥)

क्षत्त्रवृक्षः, पुं, (क्षत्त्रसंज्ञकः वृक्षः ।) मुचुकुन्दः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"मुचुकुन्दः क्षत्त्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य मुचुकुन्दशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षत्त्रियः, पुं, (क्षत्त्रे राष्ट्रे साधुः । क्षत्त्रस्यापत्यं वा । "क्षत्त्राद् घः" । ४ । १ । १३८ । इति जातौ घः ।) क्षदति रक्षति जनान् क्षत्त्रः । क्षद संवृतौ सौत्रः ततस्त्रासुसिति त्रः । क्षतात् त्रायते इति डे मनीषादित्वात् क्षतान्त्याकारलोपे वा क्षत्त्रः । क्षत्त्रो हितकारः । पुंनपुंसकयोः क्षत्त्रः । पतिर्म्मम क्षत्त्रमशेषभूभृत् प्रभाभिरामो भरतस्य जिष्णुरिति राघवपाण्डवीये । क्षत्त्र एव क्षत्त्रियः स्वार्थे इयः । अपत्यार्थे इय इत्यन्ये । इति भरतः ॥ * ॥
ब्रह्मबाहुजवर्णविशेषः । क्षत्री इति भाषा । (यथा, मनुः । १ । ३१ ।
"लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं मुखबाहूरुपादतः ।
ब्राह्मणं क्षत्त्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत्" ॥)
तत्पर्य्यायः । मूर्द्धाभिषिक्तः २ राजन्यः ३ बाहुजः ४ विराट् ५ । इत्यमरः ।२।८।१॥ क्षत्त्रः ६ द्विजलिङ्गी ७ राजा ८ नाभिः ९ । इति जटाधरः ॥ क्षत्त्रः १०

मूर्द्धकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ पार्थिवः १२ सार्व्वभौमः १३ । इति राजनिर्घण्टः । ते च सूर्य्यचन्द्रवंशीयराजानः कलेः सहस्रवर्षपर्य्यन्तं आसन् ततः महानन्दिसुतो नन्दः शूद्रायां समुत्पन्नः शतवर्षं राज्यं चकार तदन्ते चाणक्यनामा ब्राह्मणो नन्दं तत्पुत्रांश्च हत्वा मुरवंशजं चन्द्रगुप्तं राजानं कृतवान् कलौ नन्दान्तक्षत्त्रियवंशः । इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १ अध्यायात् संगृहीतम् ॥ * ॥ प्लक्षद्वीपे क्षत्त्रियस्य नाम पतङ्गः । शाल्मलद्वीपे वीर्य्यधरः । कुशद्वीपे कोविदः । क्रौञ्चद्वीपे ऋषभः । शाकद्वीपे सत्यव्रतः पुष्करद्वीपे सर्व्वे एकवर्णाः ॥ अस्य शास्त्रनिरूपितधर्म्मास्त्रयः । अध्ययनं यजनं दानञ्च । प्रजारक्षणं जीविका । अस्याश्रमास्त्रयः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यं वानप्रस्थञ्च । इति तत्रैव २० अध्यायादितः संगृहीतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा,—

"क्षतजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्त्रिय उच्यते" ॥

तस्य धर्म्मो यथा,—

नारद उवाच ।

"क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव! ।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम् ॥
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः ।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः ॥
अविक्षतशरीरो हि संगराद्यो निवर्त्तते ।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः ।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्राज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
तस्माद्राज्ञा महाराज ! योद्धव्यं धर्म्मशीलिना ॥
प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेत महीपतिः ।
धर्म्माण्येव हि कर्म्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो राजन्य उच्यते" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे२६ अध्यायः ॥*॥ अपि च ।

"राजन्यानां करादानं विना वैवाहिकञ्च यः ।
प्रतिग्रहः स निन्द्योऽत्र परत्र चासुखप्रदः ॥
युद्धे पलायनञ्चैव तथा कातरतार्थिषु ।
अपालनं प्रजानाञ्च दाने धर्म्मे विरक्तता ॥
अनवेक्षा स्वराष्ट्रस्य ब्राह्मणानामनादरः ।
अमात्यानामसम्मानं तेषां कर्म्मानवेक्षणम् ।
भृत्यानाञ्च परीक्षाणो निषिद्धः क्षत्त्रजन्मनाम्" ॥
"राजन्यस्तु महाराज ! यथाश्रममवाप्नुयात् ।
तत् शृणुष्व तवाख्यास्ये धर्म्मसंग्रहतत्परः ॥
वेदानधीत्य धर्म्मेण राजशास्त्राणि चानघ ! ।
सन्तानादीनि कर्म्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्व्वा धर्म्मेण जयतांवर ! ।
राजसूयाश्वमेधादीन् मखानन्यांस्तथैव च ॥
आनयित्वा यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पार्थिव ! ।
अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्त्रियं क्षत्त्रियर्षभ ! ॥
अर्च्चयित्वा पितॄन् सम्यक् पितृयज्ञै यथाविधि ।
देवान् यज्ञैरृषीन् वेदैरर्च्चयित्वा प्रयत्नतः ॥
अन्तकाले च सम्प्राप्ते य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
सोऽनुपूर्व्व्याश्रमान् राजन् गत्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजर्षित्वेन राजेन्द्र ! भैक्षचर्य्याध्वसेवया ।
अपेतगृहधर्म्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥
न चैतन्नैष्ठिकं कर्म्म त्रयाणां भूरिदक्षिणाम् ।
चतुर्णां राजशार्दूल ! प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥

बाह्वायत्तं क्षत्त्रियैर्मानवानां
लोकश्रेष्ठं धर्म्ममासेवमानैः ।
सर्व्वे धर्म्माः सोपधर्म्मास्त्रयाणां
राज्ञो धर्म्मादिति वेदात् शृणोमि ॥
एवं धर्म्मान् राजधर्म्मेषु सर्व्वान्
सर्व्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध ।
अल्पाश्रमानल्पफलान् वदन्ति
धर्म्मानन्यान् वेदविदो मनुष्याः ॥
महाश्रमं बहुकल्याणरूपं
क्षात्त्रं धर्म्मं नेतरं प्राहुरार्य्याः ।
सर्व्वे धर्म्मा राजधर्म्मप्रधानाः
सर्व्वे धर्म्माः पाल्यमानास्तरन्ति ॥
सर्व्वत्यागो राजधर्म्मेषु राजं-
स्त्यागं धर्म्मञ्चाहुरग्र्यं पुराणम् ।
मज्जेत्त्रयी दण्डनीतौ हतायां
सर्व्वे धर्म्माः प्रक्षयेयुर्व्विबुद्धाः ॥
सर्व्वे धर्म्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
क्षात्त्रे त्यक्ते राजधर्म्मे पुराणे ।
सर्व्वे त्यागा राजधर्म्मेषु धीक्ताः
सर्व्वा विद्या राजधर्म्मेषु युक्ताः ॥
सर्व्वे लोका राजधर्म्मे प्रविष्टा
यथा जीवाः प्राकृतैर्व्वध्यमानाः ।
धर्म्मश्रुतानामुपपीडनाय
एवं धर्म्मा राजधर्म्मैर्व्वियुक्ताः ॥
सर्व्वेऽस्वन्तं नाद्रियन्ते स्वधर्म्मम् ॥

चातुराश्रम्यधर्म्माश्च यतिधर्म्माश्च पार्थिव ! ।
लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्त्रे धर्म्मे समाहिताः ॥
सर्व्वाण्येतानि धर्म्माणि क्षात्त्रे राजन्यसत्तम ! ।
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म्ममाश्रमवासिनाम् ।
क्षात्त्रेणैव हि धर्म्मेण प्रत्यक्षं क्रियते नृप !" ॥

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥ अपि च ।

"द्विजार्च्चनं क्षत्त्रियाणां तथा नारायणार्च्चनम् ।
राज्यानां पालनञ्चैव रणे निर्भयता तथा ॥
नित्यं दानं ब्राह्मणेभ्यः शरणागतरक्षणम् ।
पुत्त्रतुल्यं प्रजानाञ्च दुःखिनां परिपालनम् ॥
शस्त्रास्त्राणाञ्च नैपुण्यं रणे सौन्दर्य्यमेव च ।
तपश्च धर्म्मकृत्यञ्च यत्नतः कुर्व्वत मुदा ॥
पण्डितं नीतिशास्त्रज्ञं नित्यञ्च परिपालयेत् ।
नियोजयेत् सभामध्ये नित्यं मन्त्रिञ्च संयुतः ॥
हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गञ्च चतुष्टयम् ।
पालयेत् यत्नतो नित्यं यशस्वी च प्रतापवान् ॥
रणे निर्भयतश्चैव दाने न विमुखो भवेत् ।
रणे यो वा त्यजेत् प्राणान् तस्य स्वर्गो यशस्करः" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥*॥

अथ सूर्य्यवंशीय क्षत्त्रियविवरणम् ।

परमेश्वरात् ब्रह्मा जातः तस्य पुत्त्रो मरीचिस्तस्य कश्यपस्तस्य सूर्य्यस्तस्य वैवस्वतो मनुः । सत्ययुगे मनुरेव राजासीत् । त्रेतायुगे तस्य पुत्त्र इक्ष्वाकुः अयोध्यायां राजा आसीत् । त्रेतायुगे अतिदीर्घायुषो राजानो बहुकालं राज्यं कृतवन्तः । द्वापरे ततः किञ्चित्-न्यूनायुषः । युगस्य प्रथमापेक्षया उत्तरोत्तरं आयुषो ह्रासः । कलियुगे अल्पमेवायुः शेषे अत्यल्पं भविष्यति । तस्य पुत्त्रो विकुक्षिस्तस्य ककुत्स्थः तस्य अनेनाः तस्य पृथुः तस्य विश्वगन्धिः तस्य चन्द्रः तस्य युवनाश्वः तस्य श्रावः तस्य वृहदश्वः तस्य धुन्धुमारः तस्य दृढाश्वः तस्य हर्य्यश्वः तस्य निकुम्भः तस्य कृशाश्वः तस्य सेनजित् तस्य युवनाश्वस्तस्य मान्धाता चक्रवर्त्त्यभूत् । तस्य पुरुकुत्सः तस्य त्रसदस्युः तस्य अनरण्यः तस्य हर्य्यश्वः तस्य प्रारुणः तस्य त्रिबन्धनः तस्य सत्यव्रतः तस्य त्रिशङ्कुः तस्य हरिश्चन्द्रः यः राजसूयं कृतवान् । तस्य रोहितः तस्य हरितः तस्य चम्पः तस्य सुदेवः तस्य विजयः तस्य भरुकः तस्य वृकः तस्य बाहुकः तस्य सगरश्चक्रवर्त्ती । तस्य असमञ्जाः तस्य अंशुमान् तस्य भगीरथः । यस्तपः कृत्वा पृथिव्यां गङ्गामानीतवान् । तस्य श्रुतः तस्य नाभः तस्य सिन्धुद्वीपः तस्य अयुतायुः तस्य ऋतुपर्णः तस्य सौदासः तस्य अश्मकः तस्य मूलकः तस्य दशरथः तस्य ऐडविडिः तस्य विश्वसहः तस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्ती । तस्य दीर्घबाहुः तस्य रघुः तस्य अजः तस्य दशरथः । विष्णुः श्रीरामरूपेण तस्य पुत्त्रत्वं प्राप्तवान् । तस्यानुजा भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाः । श्रीरामचरितं बहुविस्तीर्णं वाल्मीकिव्यासादिमुनिभिर्वर्णितम् । असौ त्रेताद्वापरयोः सन्धौ अवतीर्णः । एते खट्वाङ्गमारभ्य श्रीरामपर्य्यन्ताश्चक्रवर्त्तिनः । द्वापरस्य प्रथमे तस्य पुत्त्रः कुशो जातः । तस्य अतिथिः तस्य निषधः तस्य नभः तस्य पुण्डरीकः तस्य क्षेमधन्वा तस्य देवानीकः तस्य हीनः तस्य पारियात्रः तस्य बलस्थलः तस्य वज्रनाभः तस्य अर्कः तस्य सगणः तस्य विधृतिः तस्य हिरण्यनाभः तस्य पुष्यः तस्य ध्रुवसन्धिः तस्य सुदर्शनः तस्य अग्निवर्णः तस्य शीघ्रः तस्य मरुः यो योगसिद्धः सन् सुमेरुनिकटे कलापग्रामे आस्ते कलेरन्ते नष्टं सूर्य्यवंशं पुनर्भावयिष्यति । मरोः पुत्त्रः प्रसुश्रुतः तस्य सन्धिः तस्य अमर्षणः तस्य महस्वान् तस्य विश्वबाहुः तस्य प्रसेनजित् तस्य तक्षकः तस्य वृहद्बलः । असौ युधिष्ठिरस्य समकालीनः भारतयुद्धे अभिमन्युना हतः । तस्य वृहद्रणः तस्य उरुक्रियः तस्य वत्सवृद्धः तस्य प्रतिव्योमः तस्य भानुः तस्य दिवाकः तस्य सहदेवः तस्य वीरः तस्य वृहदश्वः तस्य भानुमान् तस्य प्रतीकाश्वः तस्य सुप्रतीकः तस्य मरुदेवः तस्य सुनक्षत्रः तस्य पुष्करः तस्य अन्तरीक्षः तस्य सुतपाः तस्य अमित्रजित्

तस्य बृहद्राजः तस्य वर्हिः तस्य कृतञ्जयः तस्य रणञ्जयः तस्य सञ्जयः तस्य शाक्यः तस्य शुद्धोदः तस्य लाङ्गलः तस्य प्रसेनजित् तस्य क्षुद्रकः तस्य सुमित्रः । एते राजानः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राज्यं कृतवन्तः । एतत्पर्य्यन्तं सूर्य्यवंशविश्रान्तिः पुनः सत्ययुगे सूर्य्यवंशोत्पत्तिर्भविष्यति । इति श्रीभागवतनवमस्कन्धमतम् ॥ . चन्द्रवंशविवरणं चन्द्रवंशशब्दे द्रष्टव्यम्* ॥

क्षत्रिया, } स्त्री, (क्षत्रियाणां स्त्रीजातिः । "अ-
क्षत्रियाणी, } र्य्यक्षत्रियाभ्यां वा" । वार्त्ति इति स्वार्थे आनुगभावे टाप् योपधत्वात् न ङीष् । पक्षे आनुगागमः ङीष् च ।) क्षत्रियस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । ४४ ।

"शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया" ॥

दुर्गा । यथा, हरिवंशे विष्णुपर्व्वणि । ५८ । २३ ।

"निद्रा च सर्व्वभूतानां मोहनी क्षत्रिया तथा" ॥)

क्षत्रियी, स्त्री, (क्षत्रियस्य पत्नी इति । "पुंयोगादाख्यायाम्" । ४ । १ । ४८ । इति ङीष् ।) क्षत्रियपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥

क्षद, संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौत्रं-आत्मं-सकं-सेट् ।) क्षत्ता । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । १ । १५ । "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हत्युक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्त एवमेवास्मा एतत्" ॥)

क्षन्ता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः ।३।१।३१॥ अस्य पर्य्यायः सहिष्णुशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, महाभारते ।१३।१०२।३१।

"ये क्षन्तारो नाभिजल्पन्ति चान्यान्
सत्रीभूताः सततं पुण्यशीलाः ।
तथाविधानामेष लोको महर्षे !
परं गन्ता धृतराष्ट्रो न तत्र" ॥)

क्षप, इ क शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित् ।) शक्तिरिह क्षमा । इ क, क्षम्पयति दुःखं मुनिः । सहत इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्षप, त् क म क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट् ।) म, अक्षपि अक्षापि क्षपं क्षपं क्षापं क्षापम् । मानुबन्धसामर्थ्यात् स्थानिवत्त्वाभावे दीर्घः । स्वमते तु अत्र दीर्घविधिरुपधां नापेक्षते । इति दुर्गादासः ॥

क्षपणः, त्रि, (क्षपयति क्षिपति दूरीकरोति लज्जां इति । क्षप क्षेपे + कर्त्तरि ल्युः ।) निर्लज्जः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्षपयति विषयरागं इति । बौद्धसन्न्यासी ॥ (भावे ल्युट् क्षपणम् । यथा, मनुः । ४ । २२२ ।

"भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्" ॥)

क्षपणकः, पुं, (क्षप् + ल्युः । स्वार्थे कन् ।) बुद्धभेदः । इति जटाधरः ॥ सन्न्यासी । यथा । "एक क्षपणक शाकाहर्त्ता तत्र क्षपणक दशशाकाशा । यत्र क्षपणक दशशाकाशा तत्र क्षपणक का शाकाशा" ॥ इत्युद्भटः ॥ (यथा च महाभारते । १ । ३ । १२४ ।

"सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तम्" ॥

विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नानामेकः । यथा,—

"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः" ॥)

क्षपण्युः, पुं, (क्षप् + बाहुलकात् अन्युः ततो णत्वम् ।) अपराधः । इति शब्दमाला ॥

क्षपा, स्त्री, (क्षपयति वारयति चेष्टामिन्द्रियाणाम् । क्षप् + अच् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३ । अरण्ययात्रापर्व्वणि । १ । ४३ ।

"राजानन्तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्व्वां व्यनोदयन्" ॥)

हरिद्रा । इत्यमरः ॥

क्षपाकरः, पुं, (क्षपां रात्रिं करोतीति । कृ + टः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इत्यमरः । ४ । ५३ । ७ ॥

क्षपाचरः, पुं, (क्षपायां रजन्यां चरतीति । चर + टः ।) राक्षसः । (यथा, महाभारते । ३ । इन्द्रजिद्वधपर्व्वणि । २८८ । ३३ ।

"निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति" ॥)

क्षपाटः, पुं, (क्षपायां अटतीति । अट् गतौ + अच् ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, भट्टिः २ । ३० ।

"ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः
खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः" ॥)

क्षपापतिः, पुं, (क्षपायाः रजन्याः पतिः ।) चन्द्रः । कर्पूरः । इति निशापतिशब्ददर्शनात् ॥

क्षम, उ इर् भ य मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) मर्षः सहनम् । उ, क्षमित्वा क्षान्त्वा । षष्ठस्वरानुबन्ध इत्येके । इ र, अक्षमत् अक्षमीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । भ य, क्षाम्यति दीर्घ साधुः । इति दुर्गादासः ॥

क्षम, ऊ ङ ञि ष मर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-वेट् ।) ऊ, अक्षमिष्ट अक्षंस्त । ङ, क्षमते । ञि, क्षान्तोऽस्ति । ष, क्षमा । इति दुर्गादासः ॥

क्षमं, क्ली, (क्षम् + पचाद्यच् ।) युक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२२ ॥ (यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।

"यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पुनरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम्" ॥)

क्षमः, त्रि, (क्षमते इति । क्षम् + अच् ।) शक्तः । हितः । इत्यमरः ।३।३।१२२ ॥ आद्यस्य पर्य्यायः । सहः २ प्रभुष्णुः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शाकुन्तले १ माङ्के ।

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति" ।

* क्षत्रियाणामन्यतराख्याः कायस्थाः ।
यथा प्रथमतः—वेदानाम् आपस्तम्बशाखायाम् ।
"ब्राह्मणाश्च क्षत्रिया जाताः कायस्था जगतीतले ।
चित्रगुप्तः स्थितः स्वर्गे विचित्रो भूमिमण्डले ॥
चैत्ररथः सुतस्तस्य यशस्वी कुलदीपकः ।
ऋषिवंशे समुद्भूतो गौतमो नाम सत्तमः ।
तस्य शिष्यो महाप्राज्ञश्चित्रकूटाचलाधिपः" ॥
द्वितीयतः,—
माण्डव्यशापात् चित्रगुप्तस्य पुत्रचैत्ररथस्य क्षत्रियत्वगतं पुनरुपनयनसंस्कारे कृतं तेन क्षत्रियत्वं प्राप्तं यथा,—वेदान्ते प्रथमाध्याये तृतीयपादे ३५ । ३७ सूत्रे क्षत्रियत्वगते चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् तदभावे निर्द्धारणं च प्रवृत्तेः ॥
तृतीयतः,—
"नाम्ना त्वं चित्रगुप्तोऽसि मम कायाद्भूतः ।
तस्मात् कायस्थविख्यातिर्लोके तव भविष्यति ॥
कायस्थः क्षत्रियो वर्णो न तु शूद्रः कदाचन ।
अतो भवेयुः संस्कारा गर्भाधानादिका दश ॥
गर्भाधानमृतौ कार्य्यं तृतीये मासि पुंक्रिया ।
मासाष्टमे स्यात् सीमन्त उत्पत्तौ जातकर्म्म च ॥
शताहे नामकरणं पञ्चमे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम् ॥
तथोपनयने भिक्षाब्रह्मचर्य्यव्रतादिकम् ।
वासो गुरुकुलेषु स्यात् स्वाध्यायाध्ययनं तथा ॥
कृत्वा तु मातृकापूजां वसोर्धारां विधाय च ।
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेच्च समाहितः ॥
कुर्य्याच्चान्दीमुखं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ।
ततः प्रधानसंस्काराः कार्य्या एष विधिः स्मृतः" ॥
इत्यादि विष्णुतन्त्रे ॥
चतुर्थतः,—
कायप्रकाशो नाम्ना विद्यासगर्य्याधिपतिः चन्द्रवंशजः कायस्थ आसीत् । यथा,—
"विराट्कायजो वंशः कायस्थ इति विश्रुतः ।
चान्द्राच्छन्दःप्रकाशात् तु चार्य्यावर्त्तः प्रमथ्यते ॥
अयं तु नवमखण्डो द्वीपसागरसंश्रयः
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात्" ॥
इति मेरुतन्त्रे १९९ पटले ।
पञ्चमतः,—
"राजन् ! ब्रह्मकायसमुद्भूतः कायस्थो वर्म्मसंज्ञकः कलौ हि क्षत्रियः स चास्त्यधिकारो जपयज्ञेषु" ॥
इति सोमसंहितायाम् माधवाचार्य्यधृतम् ॥
षष्ठतः,—
यदा पृथिवीनिःक्षत्रियकाले परशुरामस्य भयात् चन्द्रसेनस्य नृपतेर्भार्य्या मुनेर्दाल्भ्यस्याश्रयं गता तदा परशुराम उवाच ।
"महाश्रमे महाभाग ! सगर्भा स्त्री समागता
चन्द्रसेनस्य राजर्षेः क्षत्रियस्य महात्मनः ॥
तन्मे त्वं प्रार्थितां देहि हिंसेयं तां महामुने ! ।
ततो दाल्भ्यः प्रत्युवाच ददामि वरमीप्सितम् ॥
स्त्रियं गर्भसमं बालं तन्मे त्वं दातुमर्हसि ।
ततो रामोऽब्रवीद्दाल्भ्यं यदर्थमहमागतः ॥
क्षत्रियान्तकरश्चाहं तत्त्वं याचितवानसि ।
प्रार्थितश्च त्वया विप्र ! कायस्थो गर्भ उत्तमः ॥
तस्मात् कायस्थ इत्याख्यो भविष्यति शिशूत्तमः ।
एवं रामो महाबाहुर्हित्वा तं गर्भमुत्तमम् ॥
निर्जगामाश्रमात्तस्मात् क्षत्रियान्तकरः प्रभुः ।
कायस्थ एष उत्पन्नः क्षत्रिय्यां क्षत्रियात्ततः ॥
तद्गर्भजाश्च कायस्था धर्म्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
सदाचारपरा नित्यं रता हरिहरार्चने ॥
देवविप्रपितॄणाञ्च अतिथीनाञ्च पूजकाः" ॥
इति स्कन्दपुराणे रेणुकामाहात्म्ये परशुरामदाल्भ्यसंवादे ॥

रघौ च । ११ । ६ ।

"ऋ शिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा" ॥)

क्षमता, स्त्री, (क्षमस्य भावः इति । क्षम + तल् ।) योग्यता । सामर्थ्यम् । यथा,—

"श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं
वाक्यं पदान्येव तु संहतानि ।
सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा
स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या" ॥

इति भट्टवार्त्तिकम् ॥ क्षमता अर्थप्रकाशनसामर्थ्यम् । यथा । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र दामीति पदस्य छेदनप्रकाशनसामर्थ्यात् बर्हिरित्यस्य आस्तृतदर्भप्रकाशनसामर्थ्यात् आस्तृतच्छेदने समुदायमन्त्रस्य नियोगोऽवगम्यते । इति धर्म्मदीपिका ॥

क्षमा, स्त्री, (क्षमते आत्मोपरिस्थितानां जीवानामपराधं या । क्षम् अच् षित्वादङ् वा ततष्टाप् ।) क्षितिः । (यथा, भट्टिः । ३ । २२ ।

"विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
पेतुर्बभञ्जुर्वलयानि चैव" ॥)

क्षान्तिः । इत्यमरः ।३।३।१२२॥ क्षमालक्षणम् । यथाह, बृहस्पतिः ।

"बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता" ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् । अपि च ।

"आक्रुष्टोऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेन्न हनेदपि ।
अदुष्टैर्वाङ्मनःकायैस्तितिक्षुश्च क्षमा स्मृता" ॥

इति मात्स्ये १२० अध्यायः ॥ अन्यच्च ।

"विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयात्मकः ।
गृहस्थस्तु क्षमायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ॥
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनित्यताज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
विगर्हातिक्रमक्षेपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्ज्जनं क्षमा" ॥

इति कौर्म्मे १४ अध्यायः ॥ (अपरञ्च यथा, महाभारते । ३ । द्रौपदी-युधिष्ठिरसंवादे ।२९।३५—।

"अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे ! काश्यपेन महात्मना ॥
क्षमा धर्म्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
य एतदेव जानाति स सर्व्वं क्षन्तुमर्हति ॥
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतञ्च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ॥
अतियज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च ।
अतिब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ॥
अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्म्मिणामपरे तथा ।
क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ॥
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।
क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे ! कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यञ्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ॥
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्व्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह सम्मानमर्हन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमयाभिहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता" ॥)

रात्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥*॥ दुर्गा । इत्यमरटीकायाम् मथुरानाथः ॥ तथा हि ।

"जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी ।
दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" ॥

इति दुर्गार्च्चातत्त्वम् ॥ अपि च ।

"क्षमा तु श्रीमुखे कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका ।
पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिनी ॥
सूत्रमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता ।
सितपुष्पोपहारेण सितहोमेन सिद्धिदा" ॥

इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधिः प्रथमः ॥ खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोपीविशेषः । यथा । राधिकोवाच ।

"मया पूर्व्वञ्च त्वं दृष्टो गोप्या च क्षमया सह ।
सुवेशयुक्तो मालावान् गन्धचन्दनसंयुतः ॥
रत्नभूषितया गन्धचन्दनोक्षितया तया ।
सुखेन मूर्च्छितस्तल्पे पुष्पचन्दनसंयुते ॥
श्लिष्टो निद्रितया सद्यः सुखेन नवसङ्गमात् ।
मया प्रबोधिता सा च भवांश्च स्मरणं कुरु ॥
गृहीतं पीतवस्त्रन्ते मुरली च मनोहरा ।
वनमाला कौस्तुभश्चाप्यमूल्यं रत्नकुण्डलम् ॥
पश्चात् प्रदत्तं प्रेम्णा च सखीनां वचनाद्धरे ।
लज्जया कृष्णवर्णाश्च तेनाप्यद्यापि पश्यतः ॥
क्षमा देहं परित्यज्य लज्जया पृथिवीं गता ।
ततस्तस्याः शरीरञ्च गुणश्रेष्ठं बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णा प्रवदता पुरा ।
किञ्चिद्दत्तं विष्णवे च वैष्णवेभ्यश्च किञ्चन ॥
धर्म्मिष्ठेभ्यश्च धर्म्माय दुर्ब्बलेभ्यश्च किञ्चन ।
तपस्विभ्योऽपि देवेभ्यः पण्डितेभ्यश्च किञ्चन ॥
एतत्ते कथितं सर्व्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ९ अध्यायः ॥ * ॥

क्षमादंशः, पुं, (क्षमां पृथिवीं दंशतीति । दन्श + अच् । तीक्ष्णमूलत्वात् तथात्वम् ।) शिग्रुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षमावान्, [त्] त्रि, (क्षमा विद्यते अस्य अस्मिन् वा इति मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षान्तियुक्तः । यथा,

"एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः" ॥

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

क्षमिता, [ऋ] त्रि, (क्षम् + तृच् ।) क्षमाशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥

क्षमी, [न्] त्रि, (क्षम् + "शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्" । ३।२।१४१। इति घिनुण् ।) क्षमाशीलः । तत्पर्य्यायः । सहिष्णुः १ सहनः ३ क्षन्ता ४ तितिक्षुः ५ क्षमिता ६ । इत्यमरः ।३।१।३१॥ क्षमः ७ शक्तः ८ सहः ९ प्रभूष्णुः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ३० ।

"क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः" ॥)

क्षयः, पुं, (क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" ।३।१।१३४। इति अच् ।) नीतिवेदिनां त्रिवर्गान्तर्गतप्रथमवर्गः । स तु राज्ञामष्टवर्गस्यापचयः । यथा,—

"क्षयः स्थानञ्च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" ॥

इत्यमरः ।२।८।१९॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां क्षयादिभिस्त्रिवर्गः अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थः पूर्व्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोपचयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—

"कृषिर्व्वणिक्पथो दुर्गं सेतुकुञ्जरबन्धनम् ।
कन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञां" । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लयः । तत्पर्य्यायः । सम्वर्त्तः २ प्रलयः ३ कल्पः ४ कल्पान्तः ५ ॥ अपचयः । तत्पर्य्यायः । क्षिया २ ॥ निलयः । तत्पर्य्यायः गृहशब्दे द्रष्टव्यः ॥ कासरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । यक्ष्मा २ शोषः ३ । इत्यमरः ॥ राजयक्ष्मा ४ रोगराजः ५ गदाग्रणीः ६ उग्रा ७ अतिरोगः ८ रोगाधीशः ९ क्षपामयः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्यापि चिकित्सितञ्च यथा,—

"प्रकृत गुणगरिष्ठा व्याधिघोरं नराणां
भवति रचितचेष्टो वायुजः प्राणिनां वै ।
चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतैः कर्म्मपाकै-
रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥
देवानां प्रकरोति भङ्गमथवा भूयस्य सम्पातनं
गोपृथ्वीधरविप्रबालहननज्ञावासविध्वंसनम् ।
योऽयं स्थानविनाशनञ्च कुरुते स्त्रीणां वधो यो नर-
स्तस्यैतैर्गुरुकर्म्मभिः क्षयगदो देहार्थहारी महान् ॥
देवानां दमतो धनञ्च दहतो भृगुप्रपातेऽपि च
देवत्वं हरतो विषञ्च ददत आरामकं निघ्नतः ।
तेनासौ नियमेन सम्भवति वै तृष्णाच तीव्रा तथा
धातूनां क्षयकारिणी च मनुजस्यात्मापहा दारुणा
क्षयो दशविधश्चैव विज्ञातव्यो भिषग्वरैः ॥
श्रान्त्या भारादिवहनशयनैर्दीर्घमार्गाक्रमैर्व्वा
भुक्तैर्दोषादतिशयरतैः सेवनाद्वै नरस्य ।
ज्वरैर्व्याप्तिक्रान्तो विषमशयनात् कूटनपरैः
नाना रोगा मनुजवपुषः क्षीणतां संनयन्ति ।
रोगाक्रान्तो विषमशयनात्तस्य मन्दज्वराद्वा ।
श्लेष्मा पित्तं मददधशयनैर्याति देहक्षयं वा ।
रसरक्तमांसमेदश्चास्थिमज्जानि शुक्रतः ॥
एवं दशविधा ज्ञेयाः क्षया नृणां वपुःषु च ।
पुनश्च लक्षणान्येषां वक्ष्यते प्रगु साम्प्रतम् ।
अतिखेदातिघर्म्मेण चिन्ताशोकभयादिना ॥
वाताद्यैः सेवितैश्चापि जायते मारुतक्षयः ।
तेन तन्द्राङ्गदाहश्च पिपासारुचिवेपथुः ॥
तमः क्लमो भ्रमश्चैव भवेच्च मारुतक्षये ।
तस्मादिमानि सेव्यानि रसानि पनकानि च ॥
रसोनादिककल्कञ्च सेवयेद्वातवर्ज्जनम् ।
पित्तक्षयेऽग्निमान्द्यञ्च जायतेऽरुचिनाशता ॥
कासश्वासशोफश्च जायते मन्दचेष्टता ।
स्वेदाभ्यङ्गाग्निपानानि दीपनानि प्रयोजयेत् ॥
जाङ्गलानि रसान्नानि सेवयेत् पित्तसंक्षये ।
आयामे च व्यवाये च कफाणामाहारसेवनैः ॥

सन्तापश्चोष्मणश्चापि जायते कफसंक्षयः ।
तेनदाहोऽथवा पाण्डुः शोषो निःश्वसनं भ्रमः ॥
विनिद्रता क्षुत् तृष्णा च स्त्रीसङ्गं नाभिनन्दति ।
तस्य शीताम्बपानानि कन्दशाकादिकैरसैः ॥
आनूपैर्दधिदुग्धैर्वा सेवनं न समीचितम् ।
त्रिभिर्दोषैः क्षयं प्राप्तस्तदा हि मरणं ध्रुवम् ॥
तस्य क्रिया प्रयोक्तव्या साधारण्या महामते ! ॥
अथ धातुः क्षयं वक्ष्ये हारीत ! शृणु साम्प्रतम् ।
रसरक्तमांसमेदः प्रत्येकं क्षयलक्षणम् ॥
रसक्षयेऽतिशोषश्च मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः ।
शिरोरुक् मन्दचेष्टत्वं जायते च क्लमो भ्रमः ॥
रक्तक्षये क्षयः पाण्डु मन्दचेष्टो भवेन्नरः ।
श्वासनिष्ठीवनं शोषो मन्दाग्नित्वञ्च जायते ॥
मांसक्षयेऽतिकृशता चेष्टनञ्चाङ्गभङ्गता ।
निद्रानाशोऽतिनिद्रा स्यात् विसंज्ञो लघुविक्रमः ॥
मेदः क्षये मन्दबलो विसंज्ञता
चाङ्गस्य भङ्गो वमनं परुषता ।
श्वासाभिकासोऽरुचिताग्निमन्दता
विशेषकम्पो वपुषश्च शुष्कता ॥
अस्थिक्षये स्यात् अतिमन्दचेष्टता
मन्दञ्च वीर्य्यं खलु मेदसः क्षये ।
विसंज्ञता स्यात् कृशता च कम्पनं
अङ्गस्य भङ्गो वमनं परुषता ॥
शोषश्च देहे सदनञ्च शोफिता
विकम्पनं शोषरुजा च जायते ।
भिषग्वरस्तत् परिवेदलक्षणं
मज्जक्षये कम्पनमेव जायते ॥
भ्रमः क्लमः स्यादतिमन्दचेष्टः
शोफो निशाजागरणञ्च तन्द्रा ॥
मन्दज्वरः शोषसमो मनुष्ये
शुक्रक्षये चाल्प विचेष्टितानि ।
रूक्षं भ्रमः कम्पनशोषरोधः
स्त्रीदेषितादीनि विरूपता च ॥
इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।
सेचनं रूक्षणञ्चैव तथा विस्नापनं हितम् ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत् ॥
गुडूची शृङ्गवेरञ्च यवानी क्वथितं जलम् ।
मरिचैः क्वथितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते ॥
रसानां तेन वृद्धिः स्यात् शीघ्रं तस्माद्विमुच्यते ॥
रसानां वृद्धिकरणं गोधूमयवशालिभिः ।
क्वथितानि भिषक् श्रेष्ठैर्जाङ्गलानि विशेषतः ॥
घृतदुग्धसिताक्षौद्रमरिचानि च पिप्पली ।
पानं शस्तं मनुष्याणां रक्तवृद्धिकरं मतम्” ॥
इति रसरक्तवृद्धिकरम् ॥ * ॥
“आनूपानि च धान्यानि लघुनामानि कल्पयेत् ।
कल्यांश्च घृतदुग्धादीन् सेवयेन्मधुराणि च ॥
रसाश्च जाङ्गलानि स्युः सेवनार्थे भिषग्वर ! ।
सितोपलादिकं चूर्णं अजाक्षीरं सकोलकम् ॥
हितं पानं क्षये चैव कल्पमप्रातराशने” ।
इति मांसमेदोवृद्धिकरम् ॥ * ॥
“घृतानि च सुपक्वानि क्षीराणि विविधानि च ।
जाङ्गलानि च शाल्यादि-चूर्णानि च भिषग्वर ! ॥

जाङ्गलानि च सर्व्वाणि सेवनीयानि पुत्रक ! ।
अन्नानि मधुराणीह सर्व्वाणि च प्रयोजयेत्” ॥
इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
“शुक्रक्षये प्रपाकानि रसानि च विशेषतः ।
नवनीतं तथा क्षीरं मधुराणि च सेवयेत् ॥
कर्क्कटी मूलपयसा विदारी कन्दशाल्मली ।
सिताढ्यञ्च हितं पानं शस्यन्ते मधुराणि च” ॥
इति शुक्रक्षयवृद्धिकरणम् ॥ * ॥
“बला विदारी लघुपञ्चमूली
क्षीरद्रुमत्वक् च ततः प्रयोज्या ।
पुनर्नवा मेषतुगारजन्यः
सञ्जीवनीयैर्मधुकैः समांशैः ॥
अक्षप्रमाणानि समानि तानि
सर्व्वाणि चैतान्यपि चूर्णयित्वा ।
विमिश्रयेत् तत्र कणाशतानि
यवान्नगोधूमयवांश्च पिष्ट्वा ॥
तुगासमांशा सिततण्डुलानां
पेयं तु शृङ्गाटकमिश्रितञ्च ।
प्रकीर्णकार्द्धेन वियोजनीयं
सर्व्वांशकेनापि सिता प्रयोज्या ॥
विभावयेच्चामलकीरसेन
वारत्रयं गोपयसा विभाव्य ।
ततोऽस्य सर्व्वैः सह शर्कराभि
र्घृतेन चैवं पुनरेव भाव्यम् ।
तं भक्षयेत् क्षौद्रयुतं पलार्द्धं
जीर्णे च भोज्यं कटुकाम्लवर्ज्ज्यम् ॥
क्षीरं घृतं वा सितशर्करं वा
यवान्नगोधूमकशालिभक्तान् ।
आत्माग्निपाकं जठरे नरस्य
देयो विधिज्ञैः क्षयरोगशान्त्यै ।
पथ्यक्षये श्रान्तचिराभिताप-
संपीड़ितानाञ्च तथाशिरोऽर्त्तौ ॥
“पित्तातुराणां रुधिरक्षयाणां
श्रमाध्वसंपीड़ितकामलानाम् ।
श्वासातुराणां मधुमेहिनाञ्च
क्षीणेन्द्रियाणां बलकारिशस्तम्” ॥
इति बालादिचूर्णम् ॥ * ॥
“पिप्पली वर्द्धमानन्तु ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते ।
मन्दाग्नौ पीतमेवाथ गुदजे वा तथा पुनः” ॥
इति पिप्पलीवर्द्धमानम् ॥ * ॥
“द्वे पले मार्कवं धातु साध्यकञ्च पुनर्नवा ।
तुगा एला शालिपर्णी वासकञ्च दुरालभा ॥
चूर्णार्द्धेन समं योज्यं त्रिगन्धं मरिचानि च ।
तालीशं मगधा चैव तदर्द्धेन शिलोद्भवम् ॥
शिलाभेदन्तदर्द्धेन सर्व्वमेकत्र मिश्रयेत् ।
समेन तिलचूर्णन्तु शर्कराभिः समायुतम् ॥
तेन क्षयो राजयक्ष्मा कामला च विनश्यति ।
अपस्मारं जयत्याशु बलवीर्य्याधिको भवेत् ॥
शाम्यन्ति च महारोगाः शुक्राढ्यो जायते नरः” ॥
इति शिलाजतुचूर्णम् ॥ * ॥
“बलाश्वगन्धा बृहतीद्वयञ्च
पर्णीद्वयं गोक्षुरकं शिरा च ।

पटोलनिम्बस्य दलानि मुस्तम्
सत्रायमाणा सदुरालभा च ॥
कृत्वा कषायञ्च पदावशेषं
पूते ततश्चूर्णमिदं प्रयुञ्ज्यात् ।
द्राक्षा शठी पुष्करमूलधात्री
दुग्धं समं तामलकीकषायम् ॥
सर्पिः प्रयत्नं नवनीतकञ्च
सर्पिस्तदर्द्धेन वियोजनीयम् ।
सिद्धं घृतं पानमथैव वस्तौ
नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजने च ॥
स पाण्डुकाशक्षयकामलानाम्
राजक्षये क्षीणबलेन्द्रियाणाम् ।
क्षतेषु शोफेषु व्रणेषु शस्तं
शिरोऽर्त्तिपार्श्वार्त्तिगुदामयघ्नम्” ॥
इति बलाद्यं घृतम् ॥ * ॥
“चन्दनं सरलं दारु पत्रैला बालकं शठी ।
नलशैलेयकं एला पद्मकं नागकेशरम् ॥
कक्कोलकं सुरामांसी शैलेयं द्वे हरीतकी ।
रेणुकात्वक् कुङ्कुमञ्च शारिवे द्वे निशागुरु ॥
वचा द्राक्षा च नलिका कषायं सुपरिस्रुतम् ।
तैलमस्तु तथा लाक्षा रसेन समभागिकम् ॥
मन्दाग्निना पचेत्तैलं सिद्धं पाने च वस्तिषु ।
नस्ये चाभ्यञ्जने चैव योजयेत्तद्भिषग्वरः ॥
हन्ति पाण्डु क्षयं कासं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ।
मन्दज्वरमपस्मारकुष्ठपाम हरेत् पुनः ।
करोति बलपुष्ट्योजःप्रज्ञायुर्बलवर्द्धनम् ॥
रूपसौभाग्यदं पुण्यं सर्व्वभूतयशस्करम्” ॥
इति चन्दनाद्यं तैलम् ॥
इति क्षयरोगचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकित्सितस्थाने दशमेऽध्याये ॥ * ॥
“त्रिकटु त्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितं तुल्यं लौहं पारदसिन्दुरम् ।
मधुना क्षयरोगाणां हन्तायं क्षयकेशरी” ॥
इति क्षयकेशरी रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥ * ॥)
अस्य अन्यत् निदानादि यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ।
तस्यौषधान्तरं यथा,—
“श्वेतकोकिलाक्षमूलं छागीक्षीरेण संयुतम् ।
त्रिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत्” ॥
इति गारुड़े १९३ अध्यायः ॥ (क्षयत्यस्मादनेन वा क्षि + क्षये + अप् । क्षयति विनाशयति इति । अन्तर्भूतणिच् ततोऽच् ।) रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षयतरुः, पुं, (क्षयस्य क्षयार्थं वा तरुः ।) स्थाली वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
“नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः ।
स्थाली वृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षथुः, पुं, (क्षि + अथुच् ।) कासः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षयनाशिनी, स्त्री, (क्षयं क्षयाख्यरोगं नाशयतीति । क्षय + नश् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) जीवन्तीवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

(गुणादयोऽस्य जीवन्तीशब्दे ज्ञेया ॥)

क्षय्यं, त्रि, (क्षेतुं शक्यम्। क्षि + "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे"। ६। १। ८१। इति यत्।) क्षयणीयम्। क्षयितव्यम्। क्षययोग्यम्। इति व्याकरणम् ॥ "क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं मनः"। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते।
"अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्म्मणि भारत।
अक्षय्यमभिधातव्यम्" इति ॥)

क्षर, ज सञ्चलने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्। क्वचित् सकञ्च।) ज, क्षारः क्षरः। सञ्चलनमिह मोचनं स्रवणञ्च। आद्यौ सकर्म्मकः। "स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः"। इति किराते। ७। ८। स्रवणे तु। क्षरत् क्षतज[illegible]यः। इति दुर्गादासः ॥

क्षरं, क्ली, (क्षरति स्रवति वर्षति च। क्षर् + अच्।) जलम्। तथा च सत्वसाविच्योपनिषदि। १। ८। १०।
"क्षरन्त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या" ॥) मेघे पुं। इति मेदिनी ॥

क्षरः, पुं, (क्षर् + अच्।) नश्वरवस्तु। यथा,—
"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १५। १७।
"क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ लोके प्रसिद्धौ। तावेवाह तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्व्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः। कूटो राशिः शिलाराशिः। पर्व्वत इव एकदेशेषु नश्यत्स्वपि निर्व्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स त्वक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः"। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (तथा, महाभारते। १४। अनुगीतापर्व्वाध्याये। १७। १७।
"ततः सवेदनः सद्यो जीवः प्रच्यवते क्षरात्" ॥)

क्षरणं, क्ली, (क्षर् + भावे ल्युट्।) मोचनम्। स्रवणम्। (यथा, रघुः। १९। १९।
"लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहात्
नर्त्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः।
वर्त्तते स्म स कथञ्चिदालिख-
न्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्त्तिका" ॥)

क्षरी, [न्] (क्षरः क्षरणं वर्षणं अस्त्यस्मिन् काले क्षरोऽस्त्यस्य वा। क्षर् + इनिः।) वर्षाकालः। इति हेमचन्द्रः। क्षरणविशिष्टे त्रि ॥

क्षल, क शौचे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरां-परं-सकं-सेट्।) शौचमिह शुद्धीकरणम्। क, क्षालयति पात्रं पयसा लोकः। इति दुर्गादासः ॥

क्षव, ज चाले। चये। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ज, क्षावः क्षवः। चालः कम्पः। चयश्चयनम्। इति दुर्गादासः ॥

क्षवः, पुं, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे अप्।) क्षुतम्। राजिका। इत्यमरः ॥ कासः ॥ इति शब्दरत्नावली। राजिकाभेदः। तत्पर्य्यायः। क्षुधाभिजननः २ चपलः ३ दीर्घशिम्बिकः ४ सुकुमारः ५ रस[illegible]ः ६ मधुरः ७ क्षवकः ८। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। कफपित्तश्रमहरत्वम्। हृद्यत्वम्। रुच्यत्वम्। पवनाध्मानपुष्टिदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षवकः, पुं, (क्षु + अप् + स्वार्थे कन्।) अपामार्गः। राजिका। भूताङ्कुशः। इति राजनिर्घण्टः। (व्यवहारोऽस्य यथा सुरसादिगणपाठे।
"क्षवकखरसिभार्गी कार्मुका काकमाची
कुलहलविषमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी" ॥
इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)

क्षवकृत्, स्त्री, (क्षवं करोतीति। कृ + क्विप्।) छिक्कनी। इति भावप्रकाशः ॥

क्षवथुः, पुं, (क्षु + अथुच्।) क्षुतम्। कासः। इति मेदिनी। कण्ठकण्डूयनम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (क्षवथुर्नाम रोगविशेषः। तस्य सकारणसम्प्राप्तिकलक्षणानि यथा,—
"तीक्ष्णघ्राणोपयोगार्करश्मिसूत्रतृणादिभिः।
वातकोपिभिरन्यैर्वा नासिकातरुणास्थनि ॥
विघट्टितेऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत्।
निवृत्तः कुरुतेऽत्यर्थं क्षवथुं स भृशं क्षवः" ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने १९ अध्याये ॥
"घ्राणाश्रिते मर्म्मणि संप्रदुष्टे
यस्यानिलो नासिकया निरेति।
कफानुयातो बहुशः सशब्द-
स्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ॥
तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा
भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा।
सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्म-
ण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
चिकित्सा यथा।
"क्षेप्यं नस्यं मूर्द्धविरेचनीयै-
र्नाड्याचूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च" ॥
इति चात्रैव २३ अध्याये तेनोक्तम् ॥ अस्य विधारणाज्जातो यः स यथा,—
"भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः" ॥
इति चोत्तरतन्त्रे पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये च तेनोक्तम् ॥)

क्षवपत्रा, स्त्री, (क्षवः क्षुतहेतुः पत्रं यस्याः। एतत्पत्राघ्राणेन हि क्षुतं जायते। अतस्तथात्वम्।) द्रोणपुष्पी। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षविका, स्त्री, (क्षवः क्षुतं साध्यतयाऽस्त्यस्य इति ठन् + टाप् च।) वृहतीभेदः। तत्पर्य्यायः। सर्पतनुः २ पीततण्डुला ३ पुलप्रदा ४ बहुफला ५ गोधिनी ६। अस्या गुणाः। "क्षविका वृहती तिक्ता कटुपाका च तत्समा"। इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षान्तः, त्रि, (क्षम् + कर्त्तरि क्तः।) सहनशीलः। तत्पर्य्यायः। सोढः २। इत्यमरः ॥ क्षमान्वितः ३। इति शब्दरत्नावली ॥ तितिक्षितः ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, हरिवंशे। २१। २१।
"निर्व्वैरो निर्वृतः क्षान्तो निर्म्मन्युः क्षतिरेव च" ॥)

क्षान्तिः, स्त्री, (क्षम + भावे क्तिन्।) सत्यपि सामर्थ्ये अपकारिणि अपकाराचिकीर्षा। इति देवीमाहात्म्यटीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः। तितिक्षा २। इत्यमरः ॥ सहिष्णुता ३ क्षमा ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १८। ४२।
"शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्ज्जवमेव च" ॥)

क्षान्तुः, त्रि, (क्षम् + "क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च"। उणां। ५। ४२। इति तुन् वृद्धिश्च।) क्षमाशीलः। तत्पर्य्यायः। मर्षकः २। इत्युणादिकोषः ॥

क्षान्तुः, पुं, (क्षम् + तुन् वृद्धिश्च।) पिता। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षामः, त्रि, (क्षै + कर्त्तरि क्तः। "क्षायो मः"। ८। २। ५३। इति निष्ठा तस्य मत्वम्।) क्षीणः। अबलः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ३। २१। ४६।
"विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम्।
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गावलोकनात्" ॥
स्त्रियां टाप्। यथा, मेघदूते। ८९।
"आधिक्षामां विरहशयने सन्निषण्णैकपार्श्वाम्" ॥
सर्व्वरूपवत्त्वात् विष्णुः। यथा, महाभारते। १३। विष्णुसहस्रनामकीर्त्तने। १४९। १०४।
"आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" ॥)

क्षामवती } क्षामवतीष्टिः } स्त्री, (क्षामं दोषक्षयः साध्यतयास्त्यस्या मतुप् मस्य वत्वम्। स्त्रियां ङीप्। पक्षे कर्म्मधारयः।) यागविशेषः। यथा, भविष्ये।
"क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्म्मणा एतनापते !।
दैवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके।
होमेनैकेन दोषाणां सर्व्वेषां क्षयमादिशेत् ॥
एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोषक्षयाय क्षामवतीष्टिः सर्व्वत्र दृष्टान्तः"। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

क्षामाम्यं, क्ली, (क्षामस्य क्षयस्य आम्यं आगमम्।) कुपथ्यम्। यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
"अपथ्यमहितं रोग्यं क्षामाम्यं परिकीर्त्तितम्" ॥
पुस्तकान्तरे क्षामस्यमिति च पाठः ॥

क्षारं, क्ली, (क्षरतीति। क्षर् सञ्चलने + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः"। ३। १। १४०। इति ज्वलादित्वात् णः।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ यवक्षारः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षारः, पुं, (क्षर् सञ्चलने + ज्वलादित्वात् णः ॥) रसविशेषः। (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ३१५।
"तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति" ॥
अस्य गुणा यथा।
"क्षारः क्लेदं जनयति मुखे स्वादुतायां विदाही
शूलश्लेष्मा [illegible] ।
आनाहं सन्नयति पुनर्वह्निसन्धुक्षणः स्या-
देवं प्रोक्तं विदितगुणकैः कोविदैः क्षारवीर्य्यम्" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ६ अध्याये ॥) धूर्त्तः । लवणम् । (यथा, रामायणे । २ । ७३ । ३ ।
"दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः ।
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामञ्च तापसम्" ॥)
काचः । भस्म । इति मेदिनी ॥ गुड़ः इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्कणः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सर्जिक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

क्षारविशेषगुणाः ।

"पलाशधवपूतीककरञ्जपाटलादिजाः ।
क्षारास्तु पाचनाः सर्व्वे रक्तपित्तकराः सराः ।
गुल्मार्शःक्रिमिपुंस्त्वघ्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः" ॥
इति राजवल्लभः ॥ (क्षारसामान्यगुणा यथा,—
"क्षारः सर्व्वस्य परमं तीक्ष्णोष्णः क्रिमिजिल्लघुः ।
पित्तासृग्दूषणः पाकी च्छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजः केशचक्षुषाम्" ॥
इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥)

क्षारकः, पुं, (क्षरतीति । क्षर् + ण्वुल् ।) अचिरजातफलम् । तत्पर्य्यायः । जालकम् २ । इत्यमरः ॥ जालि इति भाषा । पक्षिमत्स्यादिपिटकम् । खाँचा इति भाषा । इति मेदिनी ॥ रजकः । इति शब्दमाला ॥ (स्वार्थे कन् । क्षारः । यथा, सुश्रुते ।
"तन्मालती क्षारकसैन्धवायुतं
सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि" ॥)

क्षारतैलं, क्ली, (क्षारयुतं क्षाराख्यं वा तैलम् ।) पक्वतैलविशेषः । यथा,—
"शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
शतपुष्पी वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारं सामुद्रं सैन्धवन्तथा ।
भूर्जग्रन्थि विड़ं मुस्तं मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदलीरसमेव च ।
तैलमेभिर्व्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः स्थिताः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्कस्तशेखर ! ।
क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम्" ॥
इति गरुड़े १९८ अध्यायः ॥

क्षारत्रयं, क्ली, (क्षाराणां त्रयम् ।) त्रिविधक्षारः । तद्यथा, राजनिर्घण्टे ।
"सर्जिकञ्च यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ।
क्षारत्रयञ्च त्रिक्षारं क्षारत्रितयमेव च" ॥
("सर्ज्जिका यावशूकञ्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्कणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिलितन्तत्तु गुणतद्विशेषाद् गुल्महृत् परम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारदला, स्त्री, (क्षारो दलेषु पत्रेषु अस्याः । क्षुद्रवास्तूकशाकविशेषः ।) चिल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षारदशकं, क्ली, (दशविधाः क्षाराः अत्र । कप् क्षाराणां दशकमित्यर्थे ।) दशविधक्षारः । यथा,—
"शिग्रुमूलकपलाशचुक्रिका-
चित्रकार्द्रकसनिम्बसम्भवैः ।
इक्षुशेखरिकमोचिकोद्भवैः
क्षारपूर्ब्बदशकं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारद्रुः, पुं, (क्षारप्रधानको द्रुमः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (घण्टापाटलिशब्देऽस्य गुणाः पर्य्यायाश्च ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रः, पुं, (क्षारः पत्रेषु यस्य ।) वास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाकराट्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य वास्तूकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

क्षारपत्रकः, पुं, (क्षारपत्र + स्वार्थे कन् कप् वा ।) वास्तूकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षारभूमिः, पुं, (क्षारोत्पादनक्षमा भूमिः ।) लवणमृत्तिकादेशः । यथा,—
"जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्य्यं क्षारभूमौ प्राणदा यमदूतिका" ॥
इत्युद्भटः ॥ (क्षारस्य भूमिः स्थानम् ।) लवणभूम्यां स्त्री ॥

क्षारमध्यः, पुं, (क्षारो मध्येऽस्य ।) अपामार्गः । इति रत्नमाला ॥ (अपामार्गशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याताः ॥)

क्षारमृत्तिका, स्त्री, (क्षारयुक्ता मृत्तिका ।) लवणमृत्तिका । तत्पर्य्यायः । ऊषः २ । इत्यमरः ॥ उषः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षारवृक्षः, पुं, (क्षारप्रधानको वृक्षः ।) मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठं, क्ली, (क्षारेषु श्रेष्ठम् ।) वज्रक्षारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारश्रेष्ठः, पुं, (क्षारःश्रेष्ठोऽत्र ।) पलाशः । मुष्ककः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा ।
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षारषट्कं, क्ली, (क्षाराणां षट्कम् ।) षड्विधक्षारः । यथा,—
"धारापामार्गकुटजलाङ्गलीतिलमुष्ककैः ।
क्षारैरेतैस्तु मिलितैः क्षारषट्कादयो गणः" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षारसिन्धुः, पुं, (क्षारैर्युक्तः क्षारप्रधानः सिन्धुर्वा ।) लवणसमुद्रः । स तु जम्बुद्वीपस्य दक्षिणे शाकद्वीपस्य उत्तरे वर्त्तते । यथा,—
"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं
जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः ।
अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये
क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥
शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं
क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करे च ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षारमेलकः, पुं, (क्षाराणां मेलः संघः । ततः स्वार्थे कन् ।) सर्व्वक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षाराच्छं, क्ली, (क्षारेषु अच्छं निर्म्मलम् । समुद्रजातलवणस्य स्वच्छतया तथोक्तम् ।) सामुद्रलवणम् । इति हारावली ॥ (सामुद्रलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

क्षाराष्टकं, क्ली, (क्षाराणां अष्टकम् ।) अष्टप्रकारक्षारः । तद्यथा,
"पलाशवह्निशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः सर्ज्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ॥
क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥

क्षारिका, स्त्री, (क्षर् + ण्वुल् + टाप् च । अत इत्वम् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥

क्षारितः, त्रि, (क्षर् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) अभिशस्तः । अपवादग्रस्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते २ । युधिष्ठिरनारदसंवादे । ५ । १०५ ।
"कच्चिदार्य्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चौरकर्म्मणि ।
अदृष्टशास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः" ॥)
स्रावितः । क्षारः । इति मेदिनी ॥

क्षारोदः, पुं, (क्षारं उदकं यस्मिन् । क्षार उदके यस्य वा । उत्तरपदस्य चेत्युदकस्य उदादेशः ।) लवणसमुद्रः । यथा, "क्षारोदेक्षुरसोद-सुरोद-घृतोद-क्षीरोद-दधिमण्डोद-शुद्धोदाः सप्तजलधयः सप्तद्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्ब्बं सप्तस्वपि वहिर्द्वीपेषु पृथक् परित उपकल्पिताः" । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ अः ॥

क्षालनं, क्ली, (क्षल् + णिच् + भावे ल्युट् ।) प्रक्षालनम् । धौतकरणं यथा,—
"स्त्रीशूद्रौ वाथ नित्याम्भःक्षालनाच्च करोष्ठयोः" ॥
इति ब्रह्मपुराणम् । इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (यथा च, मार्कण्डेयपुराणे । १६ । १६ ।
"श्लेष्ममूत्रपुरीषासृक्प्रवाहक्षालनेन च ।
रहश्चैवोपचारेण प्रियसम्भाषणेन च" ॥)

क्षालितं, त्रि, (क्षल् + णिच् + क्तः ।) कृतप्रक्षालनम् । तत्पर्य्यायः निर्णिक्तम् २ शोधितम् ३ मृष्टम् ४ धौतम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १० । १४ ।
"अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ
कोपदीप्तमुररीकृतधैर्य्यम् ।
क्षालितन्नु शमितन्नु वधूनाद्रावितन्नु हृदयम्मधुवारैः" ॥)

क्षि, क्षयैश्वर्य्ययोः । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-परं-सकं, ऐश्वर्य्ये—अकं-अनिट् ।) क्षयति पापम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, न ण व हिंसायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (स्वां-क्र्यां च-परं-सकं-अनिट् ।) न, क्षिणोति । ण, क्षिणाति । व, क्षिणा । (यथा, शान्तिशतके ५ ।
"धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि ज्योतिः परं ध्यायतामानन्दाश्रुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्के

क्षिताः। अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासाद-वापीतटक्रीड़ाकाननकेलिमण्डपयुगामायुः परं क्षीयते" । इति कर्म्मकर्त्तरि साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, ग वासगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सकंच-अनिट्।) ग, क्षियति । इति दुर्गादासः ॥

क्षि, त्रि, (क्षि + बाहुलकात् डिः ।) निवासः, गतिः । क्षयः । इति मेदिनी ॥

क्षिण, उ ञ वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-सकं-सेट्-उदित्त्वात् क्त्वा वेट ।) उ ञ, क्षिणोति क्षिणुते। उ, क्षिणित्वा क्षित्वा। इति दुर्गादासः ॥

क्षितः, त्रि, (क्षि + कर्म्मणि क्तः ।) हिंसितः। क्षितः कामो मया हिंसित इत्यर्थः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

क्षितिः, स्त्री, (क्षियति वसत्यस्याम् । क्षि + अधिकरणे क्तिन् ।) अस्या अपरा व्युत्पत्तिर्यथा,—
"मेघान्तये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ।
काश्यपी कश्यपस्येयमचला स्थिररूपतः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
पृथिवी । (यथा, मनौ ४ । २४१ ।
"मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्म्मस्तमनुगच्छति" ।)
वासः । क्षयः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६० ॥ कालभेदः । स तु प्रलयः । इति मेदिनी ॥ रोचनानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

क्षितिकणः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः कणः ।) धूलिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षितिक्षमः, पुं, (क्षितिरिव क्षमते क्षिताविव क्षमाकारणीभूता शक्तिरस्मिन् वा ।) खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिजं, क्ली, (क्षिति + जन् + डः ।) खगोले आकाशमध्यान्तर्वर्त्तदिगन्तरे तिर्य्यग्वृत्तम् । यथा,—
"पूर्व्वापरं विरचयेत् सममण्डलाख्यं
याम्योत्तरञ्च विदिशोर्व्वलयद्वयञ्च ।
ऊर्द्धाध एवमिह वृत्तचतुष्कमेत-
दावेष्ट्य तिर्य्यगपरं क्षितिजं तदर्द्धे" ॥
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलबन्धाधिकारः ॥

क्षितिजः, पुं, (क्षितेर्जायते इति । जन् + डः ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः । मङ्गलग्रहः । यथा, —
"परमैश्वर्य्यमतुलं नानाविधसुखाश्रयम् ।
करोति सोमपुत्रस्तु क्षितिजास्तदृशाकृतः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् । भूजाते त्रि ॥

क्षितिजन्तुः, पुं, (क्षितौ क्षितेर्वा जन्तुरिव ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिधरः, पुं, (क्षितिं पृथ्वीं धरति धारयति वा । धृ धारि + वा अच् लिह्यादित्वात्पचाद्यच् ।) पर्व्वतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ६४ ।
"अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण" ॥)

कूर्म्मवास्तुकिदिग्गजाश्च ॥

क्षितिनागः, पुं, (क्षितिजातो नागः । मध्यपदलोपी समासः ।) भूनागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिनाथः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः नाथः स्वामी इत्यर्थः ।) राजा । (क्षितिपतिदर्शनात् ॥)

क्षितिपः, पुं, (क्षितिं पातीति । पा + कः ।) राजा । यथा,—"अथ स्वयं नाथ क्षितिपः सुमंत्र-
रुचे वचस्तापसकुञ्जरेण" ॥
इति भट्टौ । १ । २० ॥ (यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । २४ ।
"यः सम्मानं सदा धत्ते भृत्यानां क्षितिपोऽधिकम् ।
वित्ताभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित्" ॥)

क्षितिपतिः, पुं, (क्षितेः पतिः पालकः ।) राजा । यथा,—
"मूर्खोऽप्रान्तश्चपलो क्षितिपतिस्तस्तो मत्सरी धर्म्मशीलो दुःखी मानी गृहस्थः प्रभुरतिकृपणः शास्त्रविद्धर्म्महीनः" । इति नवरत्ने । ६ । (यथा च रघुः । ६ । ८६ ।
"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम्" ॥)

क्षितिपालः, पुं, (क्षितिं पालयतीति । पालि + "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) राजा । यथा, प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्के ।
"नीताः क्षयं क्षितिभुजो नृपतेर्विपक्षा
रत्नावती क्षितिरिभूत् प्रथितैरमात्यैः ।
साम्राज्यमस्य विहितं क्षितिपालमौलि-
मालार्च्चितं भुवि पयोनिधिमेखलायाम्" ॥
(तथा, रघुः । २ । ५१ ।
"एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव" ॥)

क्षितिपालभाक्, [ज्] पुं, (क्षितिपालं भजते इति । भज + क्विप् ।) राजा । यथा, भट्टौ ३ । २१ ।
"आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
कृताकृतेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः ।
स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः
शोकाग्निनागाद्व्यसुतामसह्यम्" ॥

क्षितिपुत्रः, पुं, (क्षितेः पृथिव्याः पुत्रः ।) नरकासुरः । (पुरा किल सिद्धेश्वरकपिलदेवकोपेन रसातलगतां भगवतीं क्षितिमुद्धर्त्तुं भगवान् विष्णुः वराहरूपेणावतीर्णः सन् तत्र दुर्द्दान्तं दितिनन्दनं हिरण्याक्षं निपात्य रसातलात्तामुद्धृत्य तस्यामेव धरायां नरकनामानं पुत्रमुत्पादयामास ।) यथा,—
"स तीरे नदराजस्य लौहित्यस्य महात्मनः ।
ब्रह्मार्च्चनं समारभ्य तपस्तमुपस्थितः ॥
सं मानुषेण मानेन क्षितिपुत्रः शतं समाः ।
जलाहारव्रतेनैव समानर्च पितामहम् ॥
स तुष्टः शतवर्षान्ते ब्रह्मा लोकपितामहः ।
प्रत्यक्षीभूय नरकस्याग्रतः समुपस्थितः" ॥
इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥ अन्यत् नरकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥)

क्षितिबदरी, स्त्री, (क्षितौ क्षिता खर्व्वा वा बदरी ।) भूबदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षितिरुहः, पुं, (क्षितौ रोहतीति । रुह + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ६ ।
"सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम्" ॥)

क्षितिवर्द्धनः, पुं, (क्षितिं वर्द्धयति । वृध + णिच् ल्युः ।) शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिवर्द्धके त्रि ॥

क्षितिव्युदासः, पुं, (क्षितिं व्युदस्यति । वि + उत् + अस + अण् ।) गर्त्तः । भांड्सी इति तद्दलाला इति च भाषा । इति केचित् ॥

क्षित्यदितिः, स्त्री, (क्षितौ अदितिः । देवमातृवदितिः पृथिव्यां देवकीरूपेणाविर्भावात्तथात्वम् ।) देवकी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतद्विवरणं यथा,— हरिवंशे ५५ अध्याये ।
वैशम्पायन उवाच ।
"नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वरः ॥
त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ! ।
तस्य सम्यक् प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥
विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः ।
यांश्च यस्तनुमास्थाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम् ॥
जानामि कंसं सम्भूतमुग्रसेनसुतं भुवि ।
केशिनञ्चैव जानामि दैत्यं तुरगरूपिणम् ॥
नागं कुवलयापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ।
अरिष्टञ्चैव जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥
विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ।
सा च मे विदिता विप्र ! पूतना दुहिता बलेः ॥
कालियञ्चैव जानामि यमुनाह्रदगोचरम् ।
वैनतेयभयाद् यस्तु यमुनाह्रदमाविशत् ॥
विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ।
प्राग्ज्योतिषपुरे चापि नरकं साधु तर्कये ॥
मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ।
बाणञ्च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ॥
दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्ज्जयम् ।
मय्यासक्तञ्च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ॥
सर्व्वञ्च तद्विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ।
क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्रलोके च सत्क्रिया ॥
तेषां पुरुषदेहानामपरावृत्तिवर्त्तिनाम् ।
सम्प्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥
सम्प्राप्य मानुषं लोकं मानुषत्वमुपागतः ।
कंसादींस्तांश्च सर्व्वांश्च वधिष्यामि महासुरान् ॥
तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ।
अनुप्रविश्य योगेन तास्ता हि गतयो मया ॥
अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ।
जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो महात्मभिः ॥
सुरदेवर्षिगन्धर्व्वैरितस्सानुमते मम ।
विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया ॥
निवासं ननु मे ब्रह्मा विदधातु पितामहः ॥
यत्र देशे यथा जातो येन वेशेन वा वसन् ॥
तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ! ॥
ब्रह्मोवाच ।
नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ! ।
भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥

यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ।
यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यसि ॥
तांश्चासुरान् समुत्पाट्य वंशं कृत्वात्मनो महत् ।
स्थापयिष्यसि मर्य्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥
पुरा हि कश्यपो विष्णो! वरुणस्य महात्मनः ।
जहार यज्ञिया गा वै पयोदास्तु महामखे ॥
अदितिः सुरभिश्चैव द्वे भार्य्ये कश्यपस्य तु ।
प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छेतां वरुणस्य च ॥
ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा नतः ॥
उवाच भगवन्! गावो गुरुणा मे हृता इति ॥
कृतकार्य्यो हि गास्तात! नानुजानाति मे गुरुः ।
अन्ववर्त्तत भार्य्ये द्वे अदितिं सुरभिन्तथा ॥
मम ता ह्यक्षया गावो दिव्याः कामदुघाः प्रभो! ।
चरन्ति सागरान् सर्व्वान् रक्षिताः स्वेन तेजसा ॥
कस्ता धर्षयितुं शक्तो मम गाः कश्यपादृते ।
अक्षयं याः क्षरन्त्यग्र्यं पयो देवामृतोपमम् ॥
प्रभुर्व्वा व्युत्थितो ब्रह्मन् गुरुर्व्वा यदि वेतरः ।
त्वया नियम्याः सर्व्वे वै त्वं हि नः परमा गतिः ॥
यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्य्यमजानताम् ।
न विद्यते लोकगुरो! नासते लोकसेतवः ॥
यथा वास्तु तथा वास्तु कर्त्तव्यो भगवान् प्रभुः ।
मम गावः प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥
आत्मा मम हि ता गावो या गावः सत्त्वमव्ययम् ।
लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेकं गोब्राह्मणं स्मृतम् ॥
त्रातव्याः प्रथमं गावस्त्रातास्त्रायन्ति या द्विजान् ।
गोब्राह्मणपरित्राणात् परित्रातं जगत् भवेत् ॥
इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ! ।
गवां कारणतत्त्वज्ञः कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥
येनांशेन हृता गावः कश्यपेन महात्मना ।
स तेनांशेन तु मर्त्त्यो गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥
या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणी ।
ते उभे तस्य भार्य्ये वै तेनैव सह यास्यतः ।
स ताभ्यां सह गोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥
तदस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ।
वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥
गिरिर्गोवर्द्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरतः ।
तत्रासौ गोष्वभिरतः कंसस्य करदायकः ॥
तस्य भार्य्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा ।
देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः ॥
तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ! ।
जयाशीर्व्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकसः ॥
आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य्य महीतले ।
देवकीं रोहिणीञ्चैव गर्भाभ्यां परितोषय" ॥)

क्षित्वा, [न्] पुं, (क्षि निवासगत्योः + "शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः क्वनिप्" । उणां ४ । ११३ । इति क्वनिप् तुक् च ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

क्षिद्रः, पुं, (क्षिद् + रक् ।) रोगः । सूर्य्यः । विषाणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

क्षिप, य औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट् ।) य, क्षिप्यति । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिप, श ज औ नुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-उभं-सकं-अनिट् ।) नुदि प्रेरणे । श ज, क्षिपति क्षिपते शरं योधः । औ, क्षेप्ता । इति दुर्गादासः ॥

क्षिपः, पुं, (क्षिप् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) क्षेप्ता । क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपकः, पुं, (क्षिप् + कः ततः संज्ञायां कन् ।) योद्धा । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपका, स्त्री, (क्षिप् + कन् + टाप् अतो नेत्वम् । "न यासयोः" । ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य वार्त्तिके "क्षिपकादीनाञ्च न" । इति कथनात् ।) क्षेपणम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षिपणं, क्ली, (क्षिप् + क्युन् भावे किच्च ।) क्षेपणम् । तत्पर्य्यायः । क्षिपा २ । इति जटाधरः ॥

क्षिपणिः, पुं, (क्षिप्यते इति । क्षिप् + कर्म्मणि अनिः ।) अस्त्रम् । इत्युणादिकोषः ॥

क्षिपणिः, स्त्री, (क्षिप्यते असौ अनया वा । क्षिप् + कर्म्मणि करणे वा अनिः ।) क्षेपणी । नौकादण्डः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जालविशेषः । मन्त्रः । अध्वर्य्युः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४१ । ४ ।
"उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ॥)

क्षिपणी, स्त्री, (क्षिप् + अनिः ङीष् ।) क्षिपणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षिपणुः, पुं, (क्षिपति इति । क्षिप् + "अनुङ् नदेश्च" । उणां ३ । ५२ । इति अनुङ् ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ६ ।
"सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।
एते अर्षन्त्यूर्म्मयो घृतस्य
मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः" ॥)

क्षिपण्युः, पुं, (क्षिप् + "कन्युच् क्षिपेश्च" । उणां ३ । ५१ । इति कन्युच् प्रत्ययः ।) वसन्तकालः । इत्युणादिकोषः ॥ देहः । सुरभौ त्रि । इति मेदिनी ॥

क्षिपा, स्त्री, (क्षिप + "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । ततष्टाप् ।) क्षेपणम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ रात्रिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

क्षिप्तः, त्रि, (क्षिप् + कर्म्मणि क्तः ।) निक्षेपकृतवस्तु । त्यक्तः । तत्पर्य्यायः । नुत्तः २ नुन्नः ३ अस्तः ४ निष्ठ्यूतः ५ विद्धः ६ ईरितः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥
(उद्गीर्णः । यथा, माघे । ३ । ७३ ।
"क्षिप्ता इवेन्दोः स रुचोऽधिवेलं
मुक्तावलीराकलयाञ्चकार" ॥
कर्त्तरि क्तः । पतितः । यथा, माघे १० । ७७ ।
"क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्वी
काञ्चिदामजघनस्य महत्त्वम्" ॥
"रतेषु उर्व्यां क्षिप्तं पतितम्" । इति मल्लिनाथः ॥
हृतः । यथा, माघे २ । ५३ ।
"केशरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः" ॥
अवज्ञातः । यथा, भागवते । २ । १८ । ४८ ।
"तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि" ॥
विस्रस्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । १९ ।
"नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्रती सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः" ॥)
वायुग्रस्तः । क्षेपा इति भाषा । इति लोकप्रसिद्धः ॥

क्षिप्ता, स्त्री, (क्षिप्त + टाप् ।) रात्रिः । इति हलायुधः ॥

क्षिप्नुः, त्रि, (क्षिप् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" । ३ । २ । १४० । इति क्नुप्रत्ययः ।) निराकरिष्णुः । निराकरणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । ३० ॥

क्षिप्रं, क्ली, (क्षिप् + "स्फायितञ्चिवञ्चीति" । उणां २ । १३ । इति रक् ।) शीघ्रम् । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः । १ । २ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७९ । "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" ॥ मर्म्मविशेषः । यथा,—"तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम्" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

क्षिप्रपाकी, [न्] पुं, (क्षिप्रं पच्यतेऽनेन । क्षिप्रं पचति पाचयति वा । पच् + बाहुलकात् घिनुण् ।) गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (ज्ञातव्या गर्द्दभाण्डशब्देऽस्य गुणपर्य्यायाः ॥) शीघ्रपाकविशिष्टे त्रि ॥

क्षिया, स्त्री, (क्षि क्षये + "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् च ।) अपचयः । इत्यमरः । ३ । २ । ७ ॥

क्षिव, उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् उदित्वात् क्त्वावेट् ।) ह्रस्वी । निरास इह फुत्कारः इति भट्टमल्लः । मुखेन श्लेष्मादेर्वमनमिति केचित् । पृथक् पाठात् पूर्व्वो भ्वादिः । क्षेवति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षिव, य उ निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट्) ह्रस्वी । य, क्षीव्यति । उ, क्षेवित्वा क्ष्यूत्वा । इति दुर्गादासः ॥

क्षी, ज हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-अनिट् ।) ज, क्षयति क्षयते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीज, हिक्काने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) दीर्घी । हिक्कानमव्यक्तशब्दः । सखेदस्यैवाव्यक्तशब्दे क्षीजेः प्रयोगः । इति रक्षितः । क्षीजति सखेदो जनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीजनं, क्ली, (क्षीज् + भावे ल्युट् ।) कीचकानां नादः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीणः, त्रि, (क्षि + क्तः । "निष्ठायामण्यदर्थे" । ६ । ४ । ६० । इति दीर्घः । "क्षियो दीर्घात्" । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) सूक्ष्मः । अबलः । तत्पर्य्यायः । दुर्ब्बलः २ कृशः ३ क्षामः ४ तनुः ५ छातः ६ तलिनः ७ अमांसः ८ पेलवः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् ९ । २१ ।

"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्त्यलोकं विशन्ति" ॥
राजयक्ष्मान्तर्गतरोगविशेषे, पुं ।
"क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटीग्रहः" ॥
अस्य चिकित्सा यथा,—
"क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनले ।
शृतक्षीररसेनाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ।
शर्करायवगोधूमजीवकर्षभकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षतः कृशः ॥
क्रव्यादमांसनिर्य्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः" ॥
"क्षामक्षीणकृशाङ्गानां एतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः प्राशानि योजयेत् ।
सर्पिर्गुडान् समध्वंशान् कृत्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥
रेतो वीर्य्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात्" ॥
"पलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परम् ॥
जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टन्तु जाङ्गलम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थं सशर्करम्" ॥
"यद्यत् सन्तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेव्यन्तत् क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः" ॥
इति चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
क्षीणवान्, [त्] त्रि, (क्षि + क्तवतु "क्षियोदीर्घात् । ८ । २ । ४६ । इति निष्ठातस्य नः ।) क्षयविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
क्षीणाष्टकर्म्मा, [न्) पुं, (क्षीणानि अष्टकर्म्माणि अस्य ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
क्षीब, (व) ऋ ङ मदे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) मदे मत्तीभावे । ऋ, अचिक्षीबत् । ङ, क्षीबते मद्यपः । इति दुर्गादासः ॥
क्षीबः, त्रि, (क्षिब + "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" । ८ । २ । ५५ । इति तलोपे साधुः ।) मत्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ५ । १० । १२ ।
"अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ।
क्षीबं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः" ॥)
क्षीरं, क्ली, (घस्यते अद्यते इति । "घसेः किच्च" । उणां ४ । ३४ । इति ईरन् उपधालोपे कत्वं षत्वञ्च ।) जलम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १०४ । ३ ।
"अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् । क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः" । दुग्धम् । इत्यमरः । २ । ९ । ५१ ॥ (यथा, मनुः । ५ । ९ ।
"स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" ।)
"आसप्तरात्रं प्रसवात् क्षीरं पेयूषमुच्यते ।
परतो मोरटं विद्यादप्रसन्नं कपात्मकम्" ।
इति रत्नमाला ।
(क्षीरस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
"अथातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गन्तु वत्सक ! ।
दधिसर्पिर्व्वातकं तेषां सर्व्वगुणागुणम् ॥
षड्रसाहारजातन्तु रसं क्षीरशिरानुगम् ।
सरं जवञ्च शुक्लञ्च तथा पित्तेन संयुतम् ॥
चालितं जाठरे वह्नौ पित्तेन च मूर्च्छितम् ।
पच्यमानं शिराप्राप्तं क्षीरं तद्विद्धि पुत्रक ! ॥
तेन क्षीरमिति ख्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।
अमृतं सर्व्वभूतानां जीवनं बलकृत्तमम् ॥
हारीतः संशयापन्नः पप्रच्छ पितरं पुनः ।
कथं रसस्य सम्प्राप्तिः कथं सञ्चीयते विभो ! ॥
कथं रक्तस्य संस्थाने क्षीरं पाण्डुत्वमीयते ।
कथं तत्र कुमारीणां वन्ध्यानां न कथं भवेत् ॥
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।
अतिहर्षप्रदं पुत्त्र ! परिपृष्टं भिषग्वर ! ॥
सितास्निग्धं तथा रक्तं पित्तेन पाकतां गतम् ।
रक्तं श्वेतत्वमायाति तथा क्षीरं सितं भवेत् ॥
अपधातुबलं यस्मात् तस्मात् क्षीरं न जायते ।
वन्ध्यानां क्षीरनाड्यस्तु वातेन परिपूरिताः ॥
क्षीरञ्च न भवेत्तस्मात्तासां तत्र चाधिकं यतः ।
प्रसूतासु च नारीषु बलेन सह सूयते ॥
तेन स्रोतोविशुद्धिः स्यात् क्षीरमाशु प्रवर्त्तते ।
तस्मात् सद्यः प्रसूतायां जायते स्वल्पकं पयः ॥
तेन काठिन्यमायाति तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत् ।
श्रेयस्त्वाविकृतं नार्य्या बलकृद्दोषनाशनम् ॥
पयस्त्रिदोषशमनं वृष्यस्याग्निप्रवर्द्धनम्" ॥
अथ प्राभातिकक्षीरगुणाः ।
"निशा शीतांशुसंशीतं निद्रालस्यश्रमावहम् ।
कफकृत्सघनं शीतं क्षीरं प्राभातिकं भवेत्" ॥
अथ दिनक्षीरगुणाः ।
"वासरे सूर्य्यसन्तापात् सदोष्णं कफवातजित् ।
हितं तत्पित्तशमनं सुशीतं भोजने निशि" ॥
अथ क्षीरपानविधिः ।
"क्षीणानां दुर्ब्बलानाञ्च तथा जीर्णज्वरार्द्दिते ।
दीप्ताग्नीनामतन्द्राणां श्रमशोषविकारिणाम् ॥
राजयक्ष्मयुतानाञ्च क्षीरपानं विधीयते ॥
न शस्तं लवणैर्युक्तं क्षीरस्याम्लेन वा पुनः ।
करोति कुष्ठं त्वग्दोषं तस्मान्नैव हितं मतम्" ॥
इति प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
"अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ॥
अविक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ।
उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ।
प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिबर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥
सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनन्तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषे च मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
प्राणिभेदेनास्य गुणविशेषा यथा,—
"स्वादु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नञ्च गव्यं दशगुणं पयः ॥
तदेवं गुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥
माहिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
स्नेहान्न्यूनमनिद्राय हितमत्यग्नये च तत् ॥
छागीणां क्षीरमुष्णीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाह क्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥
बल्यं स्थैर्य्यकरं सर्व्वमुष्णञ्चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥
हिक्काश्वासकरन्तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्य्यकरं परम् ॥
जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणञ्चाक्षिशूलिनाम्" ॥
इति च तत्र सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"सर्व्वप्राणभृतां तस्मात् सात्म्यं क्षीरमिहोच्यते" ॥
तत्र सर्व्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्म्यात् । वातपित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णज्वर-कास-श्वास-शोष-क्षय-गुल्मोन्मादोदर-मूर्च्छा-भ्रम-मद-दाह-पिपासा-हृद्वस्तिपाण्डुरोग-ग्रहणीदोषार्शःशूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोग-गर्भास्राव-रक्तपित्तश्रमक्लमहरं पाप्मापहम् बल्यं वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानं स्थापनं वयःस्थापनमायुष्यं जीवनं बृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुणत्वाच्चौजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यवायव्यायामकर्षितानाञ्च पथ्यतमम् ।
"गोक्षीरमनभिष्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।
रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
गव्यतुल्यगुणन्त्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
नात्यम्बुपानाद्व्यायामात् सर्व्वव्याधिहरं पयः ।
रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥
शोफगुल्मोदरार्शोघ्नं क्रिमिकुष्ठविषापहम् ।
आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम् ॥
निद्राकरं शीतकरं गव्यात् स्निग्धतरं गुरु ।
उष्णमैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमम् ॥
नस्याश्च्योतनयोः पथ्यं जीवनं लघु दीपनम् ।
हस्तिन्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु ॥
स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यञ्चापराह्णिकम् ।
पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम् ॥
तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम् ।

वर्ण्णयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
तदेवातिशृतं सर्व्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
अनिष्टगन्धमम्लञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
इति क्षीरवर्गः ॥
इति सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ * ॥)
दुग्धधारास्नानफलम् । यथा, वराहपुराणे ।
"धेनुस्तनाद्विनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रति गृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते" ॥
क्षीरेण विष्णोः स्नाने फलम् । यथा,—
"येषु क्षीरवहा नद्यो ह्रदाः पायसकर्द्दमाः ।
तान् लोकान् पुरुषा यान्ति क्षीरस्नापनका हरेः॥
आह्लादं निर्वृतिं स्वास्थ्यं आरोग्यं चानुरूपताम् ।
सप्तजन्मस्ववाप्नोति क्षीरस्नानपरो हरेः ॥
दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा ।
तथैवाशेषकामानां क्षीरस्नपनमुत्तमम् ॥
यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ।
तथास्य विमलं ज्ञानं भविष्यति फलप्रदम् ॥
यथानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वञ्चाखिले जने ।
करोति भगवान् विष्णुः क्षीरस्नपनतोषितः ॥
सर्व्वोऽस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति ।
घृतक्षीरेण देवेशे स्नापिते मधुसूदने" ॥
इत्याद्ये वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥ * ॥
क्षीरपाकविधिर्यथा, —
"क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात् क्षीरान्नीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ सरलद्रवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५२ । ६९ ।
"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ।
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्" ॥)

क्षीरकः, पुं, (क्षीरमिव कायति प्रकाशते । कै + कः ।) क्षीरमोरटलता । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकञ्चुकी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरप्रधानं कञ्चुकं आवरणं तदिव त्वगस्याः ।) क्षीरीशवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

क्षीरकण्ठः, पुं, (क्षीरं कण्ठेऽस्य ।) बालकः । यथा,-
"बालः पाकः शिशुर्डिम्भःपोतः शावः स्तनन्धयः ।
पृथुकोऽर्भस्तानशयः क्षीरकण्ठः कुमारकः" ॥
इति हेमचन्द्रः ॥

क्षीरकण्टकः, पुं, (क्षीरकण्ट + स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षीरकन्दः, पुं, (क्षीरं कन्दे यस्य । क्षीरः क्षीरप्रधानः कन्दोऽस्य वा ।) क्षीरविदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकन्दा, स्त्री, (क्षीरकन्द + टाप् ।) क्षीरवल्ली । काल भूमि कुष्माण्ड इति ख्यातः । यथा,—
"क्षीरवल्ली क्षीरकन्दा महाश्वेतर्क्षगन्धिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षीरकाकोलिका, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा काकोली । ततः स्वार्थे संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षीरकाकोली, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रा काकोली ।) अष्टवर्गे प्रसिद्धौषधिविशेषः । तत्पर्य्यायः । महावीरा २ सुकोली ३ पयस्विनी ४ । इति रत्नमाला ॥ क्षीरशुक्ला ५ पयस्या ६ क्षीरविषाणिका ७ जीववल्ली ८ जीवशुक्ला ९ । यथा, राजनिर्घण्टे ।
"रसवीर्य्यविपाकेषु काकोल्याः सदृशी च सा" ॥
अथ काकोल्योरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
"जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥
पीवरी सदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ।
सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोली लिङ्गमुच्यते ॥
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चित् भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ।
काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥
कथिता क्षीरिणी धीरा शुक्लक्षीरा पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
वृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्" ॥
काकोली क्षीरकाकोलीस्थाने अश्वगन्धामूलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (शुक्रजननान्तर्गतौषधविशेषः । यथा । "जीवकर्षभककाकोली क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी मेदा वृद्धरुहा जटिला कुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्रजननानि भवन्ति ॥ इति चरके सूत्रस्थाने ४ अध्याये ॥)

क्षीरकाण्डकः, पुं, (क्षीरयुक्तं काण्डं यस्य । ततः कप् ।) स्नुही । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकाष्ठा, स्त्री, (क्षीरमयं क्षीरप्रधानं वा काष्ठं यस्याः ।) वटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरकीटः, पुं, (क्षीरजातः कीटः क्षीरस्य कीटो वा ।) दुग्धजातकीटः । तत्पर्य्यायः । कालिका २ । इति हारावली ॥

क्षीरजं, क्ली, (क्षीराज्जायते । जन् + डः ।) दधि । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ क्षीरजातद्रव्ये त्रि ॥ (दधिशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

क्षीरदलः, पुं, (क्षीरयुक्तं दलं यस्य क्षीरं दले यस्य वा ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरद्रुमः, पुं, (क्षीरप्रधानो द्रुमः ।) अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरधेनुः, स्त्री, (क्षीरेण निर्म्मिता धेनुः ।) दानार्थक्षीरनिर्म्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।
"क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नृपोत्तम ! ॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णाजिनं बुधः ॥
तत्रोपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च ।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत् ॥
मुखं गुडमयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्तदशनां मुक्ताफलमयेक्षणाम् ॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठीं कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयीं तथा ॥
पुच्छञ्च नृपशार्दूल ! नवनीतमयस्तनीम् ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां पञ्चरत्नसमन्विताम् ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्ष्वपि स्थापयेत् ।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत् ॥
धूपदीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
आच्छादनालङ्कृतां कृत्वा मुद्रिकाकर्णकुण्डलैः ।
पट्टकोपानहौ छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
या धेनुः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव ! ।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत् ॥
यो गृह्णाति पठेन्मन्त्रं ग्राहको राजसत्तम ! ।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ॥
एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः ।
शतार्द्धमथवाप्यत्र तथार्द्धञ्च यथेच्छया ॥
दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ।
षष्टिवर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणो भवनं व्रजेत् ।
दिव्यं विमानमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥
क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ।
द्वादशादित्यसङ्काशे विमाने वरमण्डिते ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेविते ।
तत्रोष्य विष्णोः सौराज्यं विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ॥
य इदं श्रावयेद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति" ॥
इति वाराहे श्वेतोपाख्याने क्षीरधेनुमाहात्म्यनामाध्यायः ॥

क्षीरनाशः, पुं, (क्षीरं नाशयतीति । नश् + णिच् "कर्म्मण्यण्" । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षीरस्य नाशः इति दुग्धक्षयश्च ॥)

क्षीरनीरं, क्ली, (क्षीरमिश्रं नीरमिव एकीभूतप्रायत्वात् तथात्वम् ।) आलिङ्गनम् । इति शब्दमाला ॥ (क्षीरञ्च नीरञ्च द्वयोः समाहारः ।) दुग्धजलञ्च ॥
(यथा, वेतालपञ्चविंशतौ । १२ । १८ ।
"क्षीरनीरसमं मित्रं प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
नीरं क्षीरयते तच्च वह्नौ तप्यति तत्पयः" ॥)

क्षीरपर्णी, [न्] पुं, (क्षीरयुक्तं पर्णं अस्यास्तीति इनिः ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्यार्कशब्दे बोद्धव्या ॥)

क्षीरपाणं, } क्ली, (पीयते इति । पा + भावे ल्युट्
क्षीरपानं, } क्षीरस्य पानम् । "वा भावकरणयोः" । ८ । ४ । १० । पाक्षिको णत्वम् ।) दुग्धपानम् । दुग्धपानयुक्तदेशे तद्वति च त्रि । यथा । देशे पानस्य । पूर्व्वदर्शितप्रकारेण पञ्चवर्णेभ्यः परस्य पानस्य नस्य णः स्यात् देशे वाच्ये । पीयते यत्तत् पानं कर्म्मण्यनट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सौवीरपाणा वाह्लीकाः । [illegible]पाणा [illegible]ाराः । [illegible]-

शब्दानां देशवाचित्वेऽपि तन्निवाससम्बन्धेन मनुष्येषु प्रवृत्तिः। अथवा क्षीरं पानं यत्र इति व्युत्पत्त्या देशो वाच्यः। भावकरणयोरनटो वा। क्षीरपाणं क्षीरपानम्। क्षीरं पीयतेऽनयेति क्षीरपाणी क्षीरपानी पात्री। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः॥

क्षीरपायी, [न्] त्रि, (क्षीरं पिबति इति। "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" ... माभीक्ष्ण्ये"। ३।२।८१। सुप्युपदे णिनिः।) दुग्धपानकर्त्ता। यथा। "क्षीरपायिण्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदन्तार्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्"। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

क्षीरमोरटः, पुं, (क्षीरवत् स्वाद्यः स्वादुर्वा मोरटः।) लताभेदः। तत्पर्य्यायः। मितद्रुः २ मदनः ३ क्षीरकः ४। इति रत्नमाला। अन्यत् मोरटशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीरवल्ली, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरप्रधाना वा वल्ली।) क्षीरविदारी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता॥
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षीरविकृतिः, स्त्री, (क्षीरं विकृतिर्विकारोऽस्याः क्षीरवत् विकृतिर्निर्य्यासोऽस्याः वा।) कूर्च्चिका। इत्यमरः। २।९।४४॥ क्षीरसा इति भाषा॥

क्षीरविदारिका, स्त्री, (क्षीरयुक्ता क्षीरवत् शुभ्रा वा विदारिका।) क्षीरविदारी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरविदारी, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा क्षीरप्रचुरा वा विदारी।) क्षीरभूमिकुष्माण्डः। तत्पर्य्यायः। महाश्वेता २ ऋक्षगन्धिका ३। इत्यमरः। इक्षुवल्लरी ५ इक्षुवल्ली ६ क्षीरकन्दः ७ क्षीरवल्ली ८ पयस्विनी ९ क्षीरशुक्ला १० क्षीरलता ११ पयःकन्दा १२ पयोलता १३ पयोविदारिका १४। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। तिक्तत्वम्। पित्तशूल मूत्रमेहामयनाशित्वञ्च। (विदारीशब्देऽस्या अपरे गुणा ज्ञेयाः॥)
"क्षीरकन्दो द्विधा प्रोक्तो विनालश्च सनालकः।
विनालो रोगहर्त्ता स्याद्वयःस्तम्भी सनालकः"॥
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरविषाणिका, स्त्री, (क्षीरमिव शुभ्रं क्षीरयुक्तं वा विषाणं अग्रभागो यस्याः ततः कन् टाप् च।) ऋषिकाणी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरवृक्षः, पुं, (क्षीरमयः क्षीरप्रधानो वा वृक्षः।) उडुम्बरवृक्षः। इति जटाधरः॥ क्षीरिका। इति भरतः॥ राजादनी। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते २४ अध्याये चिकित्सास्थाने।
"क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरैर्वा च विमिश्रितैः"॥
राजादन्यर्थे पर्य्याया यथा,—
"राजादनः क्षीरवृक्षः प्रियालो वानरप्रियः"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

क्षीरशरः, पुं, (क्षीरं दुग्धं शीर्य्यतेऽस्मात् अत्र वा। शॄ + अपादानेऽधिकरणे वा अप्। क्षीरं शृणाति विकृतीकरोतीति। शॄ + कर्त्तरि अच्।) दधियोगात् पक्वोष्णदुग्धजातः। छाना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आमिक्षा २ पयस्या ३। इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरशीर्षः, पुं, (क्षीरं शीर्षेऽस्य।) श्रीवासः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरवत् शुभ्रा शुक्ला।) क्षीरविदारी। क्षीरकाकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्षीरविदारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम्॥)

क्षीरशुक्लः, पुं, (क्षीरवत् शुक्लः।) जलशृङ्गाटकः। पानिफल इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥ राजादनी। क्षीरणी इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरशुक्ला, स्त्री, (क्षीरमिव शुक्ला।) भूमिकुष्माण्डः। इत्यमरः। २।४।११०॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"क्षीरशुक्ला विदारीक्षुविदारी च पलाशिका।
प्रसिद्धो भूमिकुष्माण्डो विदारीकन्द इत्यपि"॥
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी।
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥
"जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयम्।
मुद्गमाषाख्यपर्ण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा"॥
काकोलीं क्षीरकाकोलीं छिन्नां छिन्नरुहां तथा।
क्षीरशुक्लांपयस्यांश्च यथोक्तं विधिना पिबेत्।
वातपित्तहितान्येतान्यादीनि तु कफानिले"॥
इति चरके कल्पस्थाने ७ अध्यायः॥)

क्षीरसः, पुं, (क्षीरं स्यतीति। सो + कः।) क्षीरसारः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरसन्तानिका, स्त्री, (क्षीरस्य दुग्धस्य सन्तानिका इव।) दुग्धविकारविशेषः। छाना इति नट्क्षीर इति च भाषा। अस्या गुणाः। "क्षीरसन्तानिका वृष्या स्निग्धा पित्तानिलापहा"। इति राजवल्लभः॥

क्षीरसमुद्रः, पुं, (क्षीरतुल्यः स्वादुरसः क्षीरमयो वा समुद्रः।) दुग्धसागरः। स तु श्वेतद्वीपे वर्त्तते। यथा। क्षीरसमुद्राय नमः श्वेतद्वीपाय नमः इत्यादि पीठन्यासप्रकरणे तन्त्रसारः॥

क्षीरसागरसुता, स्त्री, (क्षीरसागरस्य क्षीरोदसमुद्रस्य सुता।) लक्ष्मीः। इति कविकल्पलता॥

क्षीरसारः, पुं, (क्षीरस्य दुग्धस्य सारः। यद्वा क्षीरं सरति प्राप्नोति कारणत्वेन इति। क्षीर + सृ + "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इति अण्।) क्षीरविशेषः। पालजिनु इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। क्षीरसः २। यथा,—
"इयं श्लेष्मकरं गौल्यं पित्तघ्नं तर्पणं गुरु।
पुष्टि चैवाभिधा तस्य क्षीरसारस्य क्षीरसः"।
इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरस्फटिकः, पुं, (क्षीरवत् शुभ्रः स्फटिकः।) क्षीरवर्णस्फटिकविशेषः। यथा,—
"सूर्य्यकान्तः सूर्य्यमणिः सूर्य्याश्मा दहनोपलः।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ स्वस्फटिकाविमौ"॥
इति हेमचन्द्रः॥

क्षीरहंसः, पुं, (क्षीरस्य हंसः क्षालोत्थसेना इव। धर्म्मीभूतत्वात्तथात्वम्।) दुग्धपाषाणः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षीरा, स्त्री, (क्षीरं वर्णोऽस्त्यस्याः इति "अर्शआदिभ्योऽच्"। ५।२।१२७। इत्यच्। ततष्टाप्।) काकोली। इति राजनिर्घण्टः॥ (काकोलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

क्षीराब्धिः, पुं, (क्षीरमयोऽब्धिः क्षीरस्याब्धिर्वा।) क्षीरसमुद्रः। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीराब्धिजं, क्ली, (क्षीराब्धेः क्षीरोदसागरात् जायते इति। जन् + डः।) सामुद्रलवणम्। मौक्तिकम्। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजः, पुं, (क्षीराब्धेर्जायते इति। जन् + डः।) चन्द्रः। इति मेदिनी॥

क्षीराब्धिजा, स्त्री, (क्षीराब्धिज + टाप्।) लक्ष्मीः। इति मेदिनी॥ (यथा, भागवते ८।८।८।
"ततश्चाविरभूत्साक्षात् श्रीरमा भगवत्परा।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामनी यथा"॥)

क्षीराब्धितनया, स्त्री, (क्षीराब्धेः तनया कन्या।) लक्ष्मीः। इत्यमरः। १।१।२९॥

क्षीराविका, स्त्री, (क्षीरं अवतीति। "कर्म्मण्यण्"। ततो ङीप ततः स्वार्थे कन् टापि पूर्ब्बह्रस्वः।) क्षीरावी। इति शब्दरत्नावली॥

क्षीरावी, स्त्री, (क्षीरं अवतीति "कर्म्मण्यण्"। ३।२।१। इत्यण्। ङीप् च।) दुग्धिका। इत्यमरः। २।४।१००॥ तत्पर्य्यायः। स्वादुपर्णी २ कच्छुरा ३ ताम्रमूला ४ मन्दुवा ५। इति रत्नमाला॥ द्वे क्षीराविणि इति ख्यातायाम्। इयञ्च वकुलपत्रतुल्यपत्रा लताच्छेदे क्षीरं स्रवतीति सुभूतिः। तन्मते दुधिया कोगा इति ख्यातनामित्यनुमीयते। द्वे क्षीरकाकोल्यामिति स्वामी। क्षीरमवति रक्षति क्षीरावी अत रक्ते अण् ङीप्। दुग्धमस्त्यस्याः दुग्धिका विकारसंघाते ठिकः। इति भरतः॥ अन्यद्दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

क्षीराङ्कः, पुं, (क्षीरं आक्रमते स्पर्द्धते इति। क्रम + कः।) मरकतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

क्षीरिका, स्त्री, (क्षीरवत् स्वादोऽस्त्यस्य इति ठन्।) क्षीरीवृक्षः। क्षीरखर्ज्जूर इति पिण्डखर्ज्जूर इति च केचित्। तत्पर्य्यायः। राजादनः २ फलाध्यक्षः ३। इत्यमरः। २।४।४५॥ राजातनः ४ राजादनफलम् ५ अध्यक्षम् ६ मधुका ७ क्षीरवृक्षः ८ पलाशी ९ मर्कटप्रियः १० गुच्छफलः ११ क्षीरफला १२ श्यामपर्णी १३ दृढा १४ मौक्तिकाफली १५। इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ क्षीरिवृक्षः १६ वानरप्रियः १७। इति रत्नमाला॥ राजन्यः १८ प्रियदर्शनः १९ दृढस्कन्धः २० कपीठः २१। इति भटा-

धवः ॥ वराटनम् २२ क्षीरी २३ क्षीरि [न्] २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः फलगुणाः ।
"क्षीरिकायाः फलं पक्वं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं साम्लं नातिवातप्रकोपणम्" ॥
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अन्यत् राजादनीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ परमान्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
("क्षीरिका मधुरा चैते फलवर्गाः प्रकीर्त्तिताः" ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने १० अध्याये ॥
परमान्नार्थे पर्य्यायाः पाकप्रकारस्तस्या यथा,—
"पायसं परमान्नं स्यात् क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धेऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान् पचेत् ॥
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा" ॥
गुणाश्च यथा,—
"क्षीरिका दुर्ज्जरा प्रोक्ता वृंहणी बलवर्द्धिनी" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरिणी, स्त्री, (क्षीरं क्षीरसदृशो निर्यासोऽस्त्यस्य इति इनिः । ततः ङीप् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । काञ्चनक्षीरी २ कर्षणी ३ पटुकर्णिका ४ तिक्तदुग्धा ५ हैमवती ६ हिमदुग्धा ७ हिमावती ८ हिमाद्रिजा ९ पीतदुग्धा १० यवचिञ्चा ११ हिमोद्भवा १२ हैमी १३ हिमजा । १४ । अस्या गुणाः ।
"क्षीरिणी तिक्तशीता च रेचनी शोफतापनुत् ।
क्रिमिदोषकफघ्नी च पित्तज्वरहरा परा" ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ वराङ्गक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कुटुम्बिनी । काश्मरी । दुग्धिका । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा ।
"तथादन्तीद्रवन्त्योः स्यादश्वगन्धाजगन्धयोः ।
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ॥
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्श्रेण्यास्तथैव च ।
विडङ्गार्द्धे शकल्केन तद्वत् साध्यं घृतं पुनः ।
शङ्खिनी सप्तलाधात्री कषाये साधयेद्घृतम्" ॥
इति कल्पस्थाने ११ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥)

क्षीरिवृक्षः, पुं, (क्षीरी क्षीरयुक्तः वृक्षः ।) क्षीरयुक्तपञ्चप्रकारवृक्षः । यथा,—
"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपाः ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम्" ।
केचित्तु पारिशस्थाने "शिरीषं वेतसं परे" । वदन्तीति शेषः । अस्य गुणाः ।
"क्षीरिवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहाः ।
रूक्षाः कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशनाः ।
शोथपित्तकफास्रघ्नाः स्तन्या भग्नास्थियोजकाः" ॥
एषां त्वग्गुणाः ।
"त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित्" ॥
तेषां पत्रगुणाः ।
"तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु ।
विष्टम्भाध्मानजित्तिक्तं कषायं लघु लेखनम्" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, [न्] पुं, (क्षीरं क्षीरवन्निर्यासोऽस्त्यस्य, इनिः ।) क्षीरिकावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य व्यवहारो यथा, कनकतैले ।
"कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्तीफलानि मूलञ्च ।
जातिफलानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गकरञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डवृहतीमूलकसुरसार्ज्जकफलानि ॥
कुष्ठं पाठामुस्तं तुम्बुरुमूर्व्वा वचा सषड्ग्रन्थाः ।
एड़गजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासङ्गः ।
सौराष्ट्रिकाससीसं दार्व्वीत्वक्सर्ज्जिकालवणम् ॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥
स्थाप्यं कटुकालाबूनि तत्सिद्धं तेनास्य मण्डलान्यास्त ।
भिन्द्यादृषणभ्यङ्गात् क्रिमींश्च कण्डूं विनिहन्यात्" ॥
इति कनकतैलम् ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
यथा, मनुः । ८ । २४६ ।
"सीमावृक्षांश्च कुर्व्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" ॥)
दुग्धिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्नुही । अर्कवृक्षः । राजादनी । दुग्धपाषाणः । वटः । प्लक्षः ।
(अस्य पर्य्याया यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)
सोमलता । स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षीरी, स्त्री, (क्षीर + अस्त्यर्थे अच् गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षीरीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रणाली यथा,—
"नारिकेलन्तनूकृत्य च्छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् ।
सिता गव्याज्यसंयुक्तं तत्पचेन्मृदुनाग्निना" ॥
अस्या गुणाश्च ।
"नारीकेलोद्भवा क्षीरी स्निग्धाशीतातिपुष्टिदा ।
गुर्व्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षीरीशः, पुं, (क्षीरिणां क्षीरप्रधानानां वृक्षाणां ईशः श्रेष्ठः ।) क्षीरकञ्चुकी । तत्पर्य्यायः । वरपर्णः २ लकुचः ३ कुष्ठनाशनः ४ बल्यः ५ मूलकमूला ६ खसकन्धः ७ कञ्चुकी ८ । इति रत्नमाला ॥

क्षीरेयी, स्त्री, (क्षीर + बाहुलकात् ढञ् ततो ङीप् । यद्वा, क्षीरेण ईं शोभां यातीति । या + कः गौरादित्वात् ङीष् ।) पायसम् । यथा,—
"क्षीरेयी पायसं प्रोक्तं परमान्नञ्च सूरिभिः" ॥
इति हलायुधः ॥

क्षीरोदः, पुं, (क्षीर + "उदकस्योदः संज्ञायाम्" । ६ । ३ । ५७ । "उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्" । इति वार्त्तिकम् ।) दुग्धसमुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४ । ३१३ ।
"अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
क्षीरोदसागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसि प्रियम्" ॥)
तस्य मन्थनं यथा,—
"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीरसागरम् ॥
अहञ्च तत्र साहाय्यं करिष्यामि दिवौकसः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र तत्पानाद्बलवत्तराः ॥
भविष्यन्ति क्षणादेव अमृतस्य प्रभावतः ।
यूयं सर्व्वे महावीर्य्या भुक्तिष्ठा रणविक्रमाः ॥
इन्द्राद्यास्तु महोत्साहाः स्थानलब्धा महानरीन् ।
ततो हि दानवान् जेतुं समर्था नात्र संशयः ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवाः सर्व्वे जगत्पतिम् ।
प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥
क्षीराब्धिमथने सर्व्वे चक्रुरुद्योगमुत्तमम् ।
बलिना चोद्धृतो राजन् मन्दराख्यो महागिरिः ॥
क्षीराब्धौ क्षेपितश्चैव तेनैकेन नृपोत्तम ! ।
सर्व्वौषधिश्च प्रक्षिप्ता देवैर्दैत्यैः पयोदधौ ॥
वासुकिश्च ततस्तत्र राजन् ! नारायणाज्ञया ।
सर्व्वदेवहितार्थाय विष्णुश्च स्वयमागतः ॥
ततो विष्णुसमादेशात्तत्र सर्व्वे सुरासुराः ।
समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धेस्तटमाश्रिताः ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाथ वासुकिम् ।
ततो मथितुमारब्धा नृपते ! तरसाऽमृतम् ॥
विष्णुना मुखभागे तु वासुकेर्दानवाः कृताः ।
देवाश्च पुच्छभागे तु मन्थनार्थं नियोजिताः ॥
एवन्तु मन्थनात्तत्र मन्दरोऽथ प्रविश्य वै ।
आधारेण विना राजंस्तं दृष्ट्वा सहसा हरिः ॥
सर्व्वलोकहितार्थाय कूर्म्मरूपमधारयत् ।
आत्मानं संप्रवेश्याथ मन्दरस्य गिरेरधः ॥
प्रविश्य धृतवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ।
उपর্য্যাक्रान्तवान् शैलं पृथग्रूपेण केशवः ॥
चकर्ष नागराजानं देवैः सार्द्धं जनार्द्दनः ।
असुरैरदृश्यरूपेण दैत्यमध्ये च केशवः ॥
ततस्ते तु त्वरायुक्ता ममन्थुः क्षीरसागरम् ॥
यावच्छक्त्या नृपश्रेष्ठ ! बलवन्तः सुरासुराः ॥
मथ्यमानात् ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ।
कालकूटमिति ख्यातं विषमत्यन्तदुःसहम् ॥
तन्नागा जगृहुः सर्व्वे तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत् ।
नारायणाज्ञया तेन नीलकण्ठत्वमाप्नुयात् ॥
ऐरावतश्च नागेन्द्रो हयश्चोच्चैःश्रवाः पुनः ।
द्वितीयावर्त्तनाद्राजन्नुत्पन्नाविति नः श्रुतम् ॥
तृतीयावर्त्तनादप्सरोगणो जातः सुशोभनः ।
चतुर्थात् पारिजातश्च उत्पन्नः स महातरुः ॥
पञ्चमात् हिमगुस्तस्मात् उत्थितः क्षीरसागरात् ।
तं भवः शिरसा धत्ते नारी च स्वस्तिको नृप ॥
नानाविधानि रत्नानि दिव्यान्याभरणानि च ।
क्षीरोदधेस्तूत्थितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ॥
एतान् दृष्ट्वा तदोत्पन्नान् नित्याश्चर्य्यसमन्विताः ।
अभवन् जातहर्षास्ते तत्र सर्व्वे सुरासुराः ॥
देवपक्षे ततो मेघाः नित्यं वर्षन्ति संस्थिताः ।
कृष्णाज्ञया तु वायुस्तु सुखं वाति सुरान् प्रति ॥
विषनिश्वासवातेन वासुकेस्वार्कतापनात् ।
निस्तेजसोऽभवन् दैत्या निर्व्वीर्य्याश्च महामते ॥
ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदोद्भूतपङ्कजा ।
विभ्राजमाना राजेन्द्र ! दिशः सर्व्वाः स्वतेजसा ॥

ततः क्षीरोदकैः स्नाता दिव्यवस्त्रैरलङ्कृता ।
दिव्यगन्धानुलेपैस्तु सुमनोभिः सुपूजिता ॥
देवपक्षं समासाद्य स्थिता स्वयमरिन्दम ! ।
हरिवक्षःस्थलं प्राप्ता ततः सा कमलालया ॥
ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसोनिधेः ।
धन्वन्तरिः समुत्तस्थौ ततः प्रीताः सुरा नृप ॥
दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखितास्तत्र ते पुनः ।
आदायामृतघटं शीघ्रं ते च जग्मुर्यथेच्छया ॥
ततः स्त्रीरूपमकरोद्विष्णुर्देवहिताय वै ।
आत्मानं नृपशार्दूल ! नार्य्या लक्षणसंयुतम् ॥
ततो जगाम भगवान् स्त्रीरूपेण सुरान् प्रति ।
दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहितास्ते सुरद्विषः ॥
अमृतपूर्णं घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य सत्तम ।
कामेन पीड़िता ह्यासन्नसुरास्तत्र तत्क्षणात् ॥
मोहयित्वा तु तानेवमसुरानवनीपते ! ।
अमृतभाजनमादाय देवेभ्यः प्रददौ हरिः ॥
तत् पीत्वा तु ततो देवा देवदेवप्रसादतः ।
बलवन्तो महावीर्य्या रणे जघ्नुर्महासुरान्” ॥
इति नृसिंहपुराणे ३६ अध्यायः ॥

क्षीरोदतनया, स्त्री, (क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य तनया ।) लक्ष्मीः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा क्षीरोदशब्दे द्रष्टव्या ॥)

क्षीरोदतनयापतिः, पुं, (क्षीरोदतनयाया लक्ष्म्याः पतिः ।) विष्णुः । इति कविकल्पलता ॥

क्षीरोदनन्दनः, पुं, (क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य नन्दनः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षीब, ऋ ङ दर्पे ॥ इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ऋ, अचिक्षीबत् । ङ, क्षीबते । इति दुर्गादासः ॥

क्षीव, निरासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) निरास इह फूत्कारः । इति भट्टमल्लः ॥ मुखेन श्लेष्मादेर्व्वमनमिति केचित् । क्षीवत्यन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

क्षीवः, त्रि, (क्षीव ङ मदे + क्तः । “अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबेति” । ८ । २ । ५५ । तलोपो निपातनात् ।) सुरामत्तः । यथा । “मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः” । इत्यमरः । २ । २ । २३ ॥ दन्त्योष्ठवकारान्तोऽयम् ॥
(यथा, रामायणे । ५ । ६० । १२ ।
“उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुपानप्रहर्षिताः ।
क्षीवाः कुर्व्वन्ति हास्यं च कलहांश्च तथाऽपरे” ॥)

क्षु, टु क क्षुते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-अकं-सेट् ।) क्षुतं हाँची इति ख्यातम् । टु, क्षवथुः । क, क्षौति कर्णी । क्षतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या । इति माघे । इति दुर्गादासः ॥

क्षुः, पुं, (क्षणोति हिनस्ति जीवान् इति । क्षण हिंसायां + डुः ।) सिंहः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

क्षुबः, पुं, (क्षु + नक् ।) अरिष्टवृक्षः । यथा,—
“अरिष्टो वस्तिकर्म्माह्वो नियोवः फेनिलः क्षुबः” ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अरिष्टशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

क्षुब्धं, त्रि, (क्षुभ संचलने + कर्म्मणि क्तः ।) प्रह-

तम् । (अभ्यस्तम् । यथा, रघौ । १ । १७ ।
“रेखामात्रमपि क्षुण्णादामनोर्वर्त्मनः परम्” ॥
माघे च । १ । ३२ ।
“उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-
रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।
उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-
स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया” ॥)
चूर्णीकृतम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । २४-२५ ।
“सोऽपि कोपान्महावीर्य्यः क्षुरक्षुण्णमहीतलः ।
शृङ्गाभ्यां पर्व्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च ॥
वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशीर्य्यत” ॥)

क्षुत्, स्त्री, (क्षु शब्दे क्षुते च + सम्पदादित्वात् भावे क्विप तुगागमश्च ।) क्षुतम् । इत्यमरः ।२।६।५२ ॥ (धान्यविशेषः । देधान इति लोके । अस्य पर्य्याया यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“क्षुद्घुल्वघ्नो गोजिह्वा च गुन्द्रागुल्मा गवेधुका” ॥)

क्षुत्, [ध] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८ । ३५ ।
“तात ! तात ! ददस्वान्नमम्बाम्ब ! भोजनं दद ।
क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रं शुष्यते तथा” ॥)

क्षुतं, क्ली, (क्षु शब्दे क्षुते च + भावे क्तः ।) नासिकाभिघातजन्यसशब्दवायुनिःसरणम् । हाँची इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुत् २ क्षवः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५२ ॥ क्षुता ४ छिक्का ५ क्षवथुः ६ क्षुतः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ छिक्कः ८ । इति जटाधरः ॥*॥ तस्य शकुनानि यथा,—
“अथ क्षुताख्यं शकुनं क्रमेण
महाप्रभावं प्रतिभावयामः ।
नश्यन्ति यस्माच्छकुनाः समस्ता
मृगाधिनाथादिव वन्यसत्त्वाः ॥
सर्व्वस्य सर्व्वत्र च सर्व्वकालं
क्षुतं न कार्य्यं क्वचिदेव शस्तम् ।
यातुः क्षुते तेन न किञ्चिदेव
कुर्य्यात् क्षुतं प्राणहरञ्च गन्तुः ॥
निषेधमग्रेऽक्षिणि दक्षिणे च
धनक्षयं दक्षिणकर्णदेशे ।
तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽर्थवृद्धिं
क्षुतं कदाचित् शुभमादधाति ॥
भोगाय वामश्रवणस्य पृष्ठे
कर्णे च वामे कथितं जयाय ।
सर्व्वार्थलाभाय च वामनेत्रे
जातं क्षुतं स्यात् क्रमशोऽष्टधैव ॥
क्रमान्निषेधं गमनस्य विघ्नं
कलिं समृद्धिं क्षुतमुग्ररोगम् ।
करोति रोगक्षयमर्थलाभं
दीप्तादिनाशश्च क्षुतं करोति ॥
प्राणस्य पुंसः परतोऽपरा स्यात्
पुनः पुनर्व्वा तत एव जातः ।
वृद्धाभिघातोर्व्वा कफतो हठाद्वा
जातं क्षुतं केऽपि वदन्ति सत्यम् ।

आद्यन्तयोर्भोजने प्रशस्त
क्षुतं प्रशंसन्ति न भोजनादौ
भवेत् कथञ्चिद्यदि भोजनान्ते
भवेत्तदाये न हि भोज्यलाभः ॥
आदौ क्षुतश्चेत् शकुनैस्ततः किं
जातानजातान् शकुनान्निहन्ति ।
क्षुतं क्षणेनात्र न संशयोऽस्मिन्
प्रयोजने यत्नकृतेऽपि जातम् ॥
क्षुतं क्षणात्तद्विनिहन्त्यवश्यं
कार्य्यात्मकानापि मनागपीदम् ॥
तस्मादुपेक्ष्यं न विचक्षणेन
क्षुतं यतस्तस्य फलं निषत्ते” ॥
इति वसन्तराजशाकुने क्षुतप्रकरणं तृतीयम् ॥
अपि च ।
“छिक्कायां लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्” ॥
इति गारुडे ज्योतिश्चक्रे ६० अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च । वर्षकृत्ये ।
“नित्यं वह्निमणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे कृताशे भयं
याम्यामधिभयं सुरद्विषि कलिर्ल्लाभः समुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धमखिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे
ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं स्वक्षुते ॥
ज्येष्ठीगते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” ॥
इति ॥*॥ क्षुते जीवेति प्रयोगः कर्त्तव्यः । यथा, मदनपारिजातधृतम् ।
“जीवेति क्षुवतो ब्रूयात् जीवशुक्लस्त्वया सह” ॥
इति ॥*॥
“क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः ।
शक्तोऽपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्” ॥
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥ तस्य शुभजनकत्वम् । यथा, दाक्षिणात्याः ।
“आसने शयने दाने भोजने वस्त्रसंग्रहे ।
विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्” ॥
अन्यत्र विष्णोरित्यधिकृत्य विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
“नामसंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतप्रस्खलितादिषु ।
वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्व्वानर्था न संशयः” ॥
इति ॥*॥ असंवृतमुखस्य क्षुन्निषेधो यथा,—
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“नासंवृतमुखः कुर्य्याद्धास्यं जृम्भां तथा क्षुतम्” ॥
इति ॥*॥ क्षुते आचमनं कर्त्तव्यं यथा । याज्ञवल्क्यः ।
“स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च” ॥
इति ॥*॥ अशक्तौ स्मृतिः ।
“क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
कर्म्मस्थ एषु नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
इति च उद्वाहतत्त्वम् ॥*॥ वणिजां सत्यात् क्षुतं भवति यथा,—
“क्रूरे दक्षिणवक्त्रा स्याद्वणिजाञ्च क्षुतं सत्यत्” ।

रक्तिरायवकोति भाषाविशेषणम् । इति च गारुडे ६६ अध्यायः ॥

क्षुतः, पुं, (क्षु + क्तः । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि + जन् + णिच + ल्यु ।) कृष्णसर्षपः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । कृ + टः + ङीप् च ।) कन्नालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"भुजङ्गघातिनी सूक्ष्मिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृक्षा" ॥

क्षुद, ञ ध क्षौ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां-उभं-सकं-अनिट् ।) ञ ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते । क्षौ, चोत्ता । इर्, अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ३३ ।
"मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।
सुग्रीवः प्रघसं नेमे बहुग्रामम्लतद्दं च" ॥)

क्षुद्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः ।२।६।५४ ॥ (विष्णुपुराणे ।१।५।३६ ।
"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः" ॥)

क्षुद्रः, पुं, (क्षुद् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तण्डुलादिचूर्णम् । क्षुद् इति भाषा ॥

क्षुद्रः, पुं, (क्षुदि + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति" । उणां । २ । १३ । इति रक् ।) तण्डुलावयवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ डङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मक्षिकाविशेषः । यदुक्तम् ।
"मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" ॥)

क्षुद्रः, त्रि, (क्षुद् + "स्फायितञ्चीति" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा, कुमारे । १ । १२ ।
"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ॥
तुच्छः । यथा, गीतायाम् । २ । ३ ।
"क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप !" ॥)
क्रूरः । अल्पः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । आरण्यपर्व्वणि । १० । २४ ।
"तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्बरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा" ॥)
दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) बृहती । इति भावप्रकाशः ॥ क्षुद्रभण्टाकीति च पाठः ॥

क्षुद्रकम्बुः, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ क्षुल्लकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्लविशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुड्डुच्ची २ सोपफलिका ३ प्रतिपत्रफला ४ सुघवी ५ कारवी ६ बहुफला ७ क्षुद्रकारलिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलास्थाने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फलस्याप्येते गुणाः ॥ तत्कन्दगुणाः । स्त्रीणामरित्वम् । मलशोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोषगर्भस्रावविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वज्रमणिविशेषः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिघण्टः ॥

क्षुद्रकुष्ठं, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम् ।) स्वल्पकुष्ठरोगः । तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।
"एककुष्ठं १ स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४ ॥
विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू—६ स्ततः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटः ८ किटिभश्च ९ ततः परम् ॥
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः" ॥
ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । असिता च गाढमूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असिततरा नवगाढमूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् ॥ * ॥ कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह ।
"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः" ॥
सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसंज्ञास्तेषामष्टादशत्वरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा । कैः दोषैः कथम्भूतैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः सङ्गतैर्म्मिलितैरिति यावत् । अस्यायमर्थः ।
किमपि कुष्ठं वातोल्वणं किमपि पित्तोल्वणं किमपि कफोल्वणं किमपि वातपित्तोल्वणं किमपि वातश्लेष्मोल्वणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं किमपि त्रिदोषोल्वणमिति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
"अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः खेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहः कण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः श्रमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि केवलम् ।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥
अतिश्लक्ष्णः अतिमृदुः । अथवा खरः रूक्षः कर्कशो वा स्पर्शः । खेदास्वेदौ चर्म्मादि सप्तवक्ष्यमाणभावेऽपि खेदः । अथवा चर्म्मादिप्रस्वेदेऽपि खेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः शीघ्रा उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः ॥ * ॥ सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।
"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्लसीकाश्रमानिलम् ।
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो बहिस्ततः ॥
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुशन्ति तत्" ॥
तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ * ॥ येनोल्वणेन दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह ।
"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी ॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा ।
सर्व्वैर्दोषैस्त्रिदोषैः काकणकं बुधाः" ॥
विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः ॥
"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा" ॥
पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत्" ॥
महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वगुच्यते । तेन चक्राकारमत्स्यपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमिति क्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । * ॥ गजचर्म्माह ।
"चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं श्यावं च" ।
गजचर्म्माख्यं बहुलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं श्यावञ्च ॥ २ ॥ चर्म्मदलमाह ।
"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते" ॥
दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः ॥ * ॥
विचर्च्चिकामाह ।
"सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका"
पिडका क्षुद्रपिडका ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वम् । विपादिकया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पादयोर्भवति विदारणयोगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः । अतएव भोजः ।
"दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चिका ।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" ।
दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिकां भिन्नमाहुः ।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह । -
"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः
पामेत्युक्ता पिडकाः कण्डुमत्यः" ।
पिडकाः पीडयन्ति इति पिडका इति पिपकादित्वात्साधिपात्यते ॥ ५ ॥
कच्छूमाह ।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" ॥

सैव पामा। स्फोटैर्दद्भिः। क्लिन्नौ प्रोथौ॥६॥
दद्रूमाह।
"सकण्डूरागपिडकं दद्रूमण्डलमुद्गतम्"॥
दद्रूमण्डलं मण्डलरूपेणोत्पद्यते। उद्गतमुच्छूनम्॥७॥ विस्फोटमाह। "स्फोटाः श्यावारुणा भासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः॥८॥ किटिभमाह। "श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम्"। किणखरस्पर्शं किणः शुष्कव्रणस्थानं तद्वत् कर्कशस्पर्शम्॥ परुषं रूक्षम्॥९॥ अलसकमाह।
"कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्"।
गण्डैर्महापिडकाभिः। चितं विचेष्टितम्॥१०॥
शतारुषमाह।
"रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्"॥ ११॥
अथ सप्तधातुगतानां कुष्ठानां लक्षणमाह। तत्र रसगतस्य लक्षणमाह।
"त्वक्स्थे वैवर्ण्यमङ्गेषु कुष्ठे रौक्ष्यञ्च जायते।
त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्त्तनम्"॥
त्वक्शब्देनात्र रस उच्यते। धातुप्रस्तावात् त्वक्स्थाच्च। त्वक्स्वापः स्पर्शाज्ञत्वम्। त्वक्स्वाप इत्यादिकं केचिदत्र रक्तगतस्य लिङ्गं मन्यन्ते॥१॥
रुधिरगतमाह।
"कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसम्भवे"॥
विपूयः विशेषेण पूयः॥२॥ मांसगतमाह।
"बाहुल्यं रक्तशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः।
तोदः स्फोटाः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते"॥
बाहुल्यं कुष्ठस्य पुष्टिः। पिडकोद्गमः क्षुद्रपिडकोद्गमः। स्फोटाः बृहत्पिडकाः। स्थिरत्वं चिरस्थायित्वम्॥३॥ मेदोगतमाह।
"कौण्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम्।
मेदःस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च"॥
कौण्यं हस्तनाशः। अङ्गानां सम्भेदः अङ्गभङ्गः। क्षतसर्पणं क्षतप्रसरणम्। प्रागुक्तानि रक्तमांसगतलिङ्गानि॥४॥ अस्थिमज्जगतमाह।
"नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षतेषु कृमिसम्भवः।
स्वरोपघातः पिडका भवेत् कुष्ठेऽस्थिमज्जगे"।५॥६॥
शुक्रगतमाह।
"दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः।
यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्"॥
दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोर्दुष्टशोणितशुक्रयोर्यदपत्यं तयोर्जातमिति॥८॥*॥ ननु शुद्धशोणितशुक्रयोरेव दम्पत्योर्गर्भसम्भवाद्दुष्टशोणितशुक्रयोः कथमपत्योत्पत्तिः। यत आह सुश्रुतः।
"कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः स जातो बाल उच्यते"॥
इति। अन्यच्च। वातादिदुष्टरेतसः प्रजोत्पादने न समर्थाः। इति। उच्यते। गर्भोऽत्र शुद्धो बोद्धव्यः॥ अशुद्धस्तु गर्भो दुष्टशोणितशुक्रयोरपि भवति पङ्ग्वन्धबधिरादीनां सम्भवात्। शोणितमत्रार्त्तवम्। कुष्ठितं कुष्ठं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच्। शुक्रार्त्तवगतं कुष्ठमपत्येन व्यज्यते इति तात्पर्यम्॥*॥ कुष्ठेषूल्वणवातादि दोषचिह्नमाह।
"खरं श्यावारुणं रूक्षं वातकुष्ठं सवेदनम्।
पित्तात् प्रकुपितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्॥
कफात् क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डू शैत्यगौरवम्।
द्विलिङ्गं द्वन्द्वजं कुष्ठं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम्"॥
खरं कर्कशम्। श्यावारुणं श्यावं चारुणञ्च। प्रकुपितं क्लेदपूतिबहुलम्। क्लेदि आर्द्रगुणकम्। घनं पुष्टम्॥*॥ साध्यत्वादिकमाह।
"साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकञ्च यत्।
मेदोगं द्वन्द्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्॥
कृमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजम्"।
वातश्लेष्माधिकञ्च यत् एतेन सिध्मककुष्ठगजचर्म्मविपादिकाकिटिभालसकानि साध्यानि। मज्जप्रत्यासत्त्या शुक्रगतमप्यसाध्यम्। कृमितृड्दाहेत्यपि वर्ज्यमित्यन्वयः॥*॥ अरिष्टमाह।
"प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।
पञ्चकर्म्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम्"॥
प्रभिन्नं विदीर्णम्। हतस्वरं घर्घरस्वरम्। पञ्चकर्म्मगुणातीतं असञ्जातावमनादिपञ्चकर्म्मगुणम्॥ अथ त्वग्दृष्टिसाम्यात् कुष्ठभेदत्वाच्चैव श्वित्रमाह।
"कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं दारुणं भवेत्।
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"॥
कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह एकस्तुल्यः सम्भवो निदानं यस्य तत्॥*॥ श्वित्रस्य भेदानाह। किलासदारुणं भवेत्। श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात् किलासं दारुणञ्च भवेदित्यर्थः॥*॥ ननु कुष्ठस्य श्वित्रस्य च को भेद इत्यत आह। निर्दिष्टमपरिस्रावीति। श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि अथ च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति त्रयो धातवो वातपित्तकफास्तेभ्यः पृथग्भूतेभ्य उद्भवो यस्य तत्। अथ च त्रयो धातवो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत्। कुष्ठं सान्निपातिकं सर्व्वधातुगतञ्च भवतीति भेदः॥*॥
दोषभेदेन लक्षणभेदानाह।
"वातादूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।
सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु॥
सकण्डूकं क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्।
वर्णेनैवेदृगुभयं कुष्ठं तच्चोत्तरोत्तरम्"॥
अरुणमीषल्लोहितम्। कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति। घनं पुष्टम्। क्रमाद्रक्तं मांसमेदःसु चादिशेत्। तथा च चरकः।
"अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलं गते।
श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्"॥
उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च। दोषभेदात् द्विविधं दोषजं व्रणजञ्च। तथा च भोजः॥ श्वित्रन्तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा"। इति॥*॥
श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह।
"अशुक्लरोमाबहुलमसंसृष्टमथो नवम्।
अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा"॥
अबहुलं तनु। अन्यच्च।
"गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।
वर्ज्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता"॥
गुह्यं मेहनं भगञ्च। तलमत्र पादतलम्। सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्द्दिष्टत्वात्। अचिरन्तनं नवमपि॥*॥ कुष्ठस्य संसर्गजत्वे प्रसङ्गेनान्यानपि संसर्गजान् रोगानाह।
"प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्।
एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात्॥
कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एव च।
औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम्"॥
प्रसङ्गात् प्रकर्षेण सङ्गः प्रसङ्गो मैथुनं तस्मात्। गात्रसंस्पर्शात् नहि मैथुनादिति विशेषार्थम्। वस्त्रमाल्यानुलेपनात् एकस्मादेव। शोषो यक्ष्मा। औपसर्गिकरोगाः शीतलादयः॥*॥ सकुष्ठस्य मृतस्य पुनर्जातस्यापि कुष्ठं भवतीत्याह।
"म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत्।
नातो निन्द्यतरो रोगो यथा कुष्ठं प्रकीर्त्तितम्"॥
एतावता कुष्ठिनां कुष्ठं सर्व्वथा प्रतिकरणीयं न तदुपेक्षणीयम्॥
अथ कुष्ठस्य चिकित्सा।
"वातोत्तरेषु सर्पिर्व्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्र्यम्"॥
"पथ्याकरञ्जसिद्धार्थनिशावल्गुजसैन्धवैः।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठनुत्"॥
अवल्गुजः वकुचीति लोके। पथ्यादिर्लेपः॥*॥
"सोमराजीभवं चूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम्।
उद्वर्त्तनमिदं हन्ति कुष्ठे रागक्षतास्पदम्"॥
सोमराजी वकुचीति लोके। सोमराज्युद्वर्त्तनम्॥
"रसायनं प्रवक्ष्यामि श्रद्धया यदुदाहृतम्।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यत् प्रयुक्तं महर्षिभिः॥*॥
पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च।
संगृह्य पिचुमर्द्दस्य त्वङ्मूलानि दलानि च॥
द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत्।
त्रिफला त्र्यूषणं ब्राह्मी श्वदंष्ट्रारुष्कराग्नयः॥
विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णामृताः समाः।
निशाद्वयावल्गुजकव्याधिघाताः सशर्कराः॥
कुष्ठमिन्द्रयवाः पाठा चूर्णमेषान्तु संहतम्।
खदिरासननिम्बानां घनक्वाथेन भावयेत्॥
सप्तधा पञ्चनिम्बन्तु मार्कवस्य रसेन च।
स्निग्धः शुद्धतनुर्धीमान् योजयेत्तच्छुभे दिने॥
मधुना तिक्तहविषा खदिरासनवारिणा।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलवृद्ध्या पलं भवेत्॥
जीर्णे तस्मिन् समश्नीयाद् स्निग्धं लघुहितञ्च यत्॥
विचर्च्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-
कपालदद्रूकिटिभालसादि।
शतारुविस्फोटविसर्पमालाः
कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम्॥
भगन्दरश्लीपदवातरक्त-
जडान्ध्यनाडीव्रणशीर्षरोगान्।
सर्व्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्व्वान्
दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति॥
स्थूलोदरः सिंहकृशोदरः स्यात्
सुश्लिष्टसन्धिर्म्मधुनोपयोगात्।
सदोषरोगादपि ये दर्शन्ति

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥

अयमर्थः । निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलानि सर्व्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् । त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविड़क्वाथेन भावयेत् । ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात् । पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥

"शशिलेखापञ्चपलं तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्द्दश च ।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहस्त्रावणिकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपञ्चकखदिरगुडूचीत्रिवृद्दन्त्यः ।
मुस्ताविड़ङ्गरजनीकुटजत्वक्‌निम्बवह्निसम्पाकाः ॥
एतै रचितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः ।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मांश्च ।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना" ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिलाजतुनः । ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य । स्रावणिका मुण्डी इति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा ।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ॥
विड़ङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च ।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
सङ्कुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक् ।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रिमीन् दुष्टव्रणानि च ।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति ।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्" ॥

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधिः ।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्" ॥

कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निःक्षिपेत् ॥
शरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढकं तथा ।
सिता प्रस्थमिता दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृद्वग्निना शनैः ।
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि क्रमो विल्वमितामृता ।
वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥
पर्पटः पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्च्चूरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदचिरेणैवं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥

इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्बं गोपारुणा कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पटावल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा सुगन्धी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम् ।
कणारग्वधसप्ताङ्गकृष्णावेत्रोच्चटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना गन्धमालः पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरण्टकम् ॥
अङ्कोठकं च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढ़े ॥
भल्लातकसहस्राणि छित्त्वा त्रीण्यर्म्मणोऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुड़स्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत् ।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक् ।
सौगन्ध्यार्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रूमृक्षजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डुं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं षड़र्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं क्रिमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणस्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्रातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः" ॥

गोपा गां पातीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके । यत आह निर्घण्टः । "शारिवाशारदास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति । तद्वाचको गोपीशब्दश्च । यत आह । गोपी श्यामा शारीवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्का काष्ठशारिवेति मदनपालः । अरुणा अतीस । अवल्गुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा । चन्दनं श्वेतम् । भार्गी अलाभे कण्टकारीमूलं गृह्णीयात् । श्यामा कृष्णा साउ । हस्तिकर्णः हथिकण । द्रेका वकाइनि । सप्ताङ्गः छतिवन । कृष्णावेत्रः जलवेतस । उच्चटाफलं आरक्तगुञ्जाफलम् । कुरण्टकः पीतपुष्पकटसरैया । दीप्यकः यवानी । महाभल्लातकः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता ।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्" ॥

इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासी शतावरी ॥
बला नागबला यष्टीमधुकं क्षुरकोऽपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलखण्डनः" ॥

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वयं क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविड़ङ्गान्वितम् ।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ।
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शाखोटकं वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च" ॥

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गमिन्द्रयवम् । भृङ्गं भङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः । असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् । सारिवा साउ । अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी । जलं नेत्रवाला ।

इति वृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च क्षीरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डूं पामां सिध्मं विचर्च्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यसेविनाम् ॥

इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विड़ङ्गं चक्रमर्द्दकः ॥
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महद्भिर्मुनिभिरीरितम् ॥
भिषगेतेन तैलेन म्रक्षयेत् कौष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ॥
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते ।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां चलितौ स्तनौ ॥
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः ।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः" ॥

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति मन्नामरिच्यादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्यैव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः स्वरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमक्षाराङ्गारे स्थाल्यां गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढयेत् पीडनेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ।
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोल्बणम् ।
चिरकृद्देहजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणान्नौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धाक्रौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड़हं पुटितं बोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लौहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं भिग्रदंश्रं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्मद्विषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं सधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
क्षुद्रौदनं तत्र निवद्धमूले" ॥
ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति क्षीरौदनमेव पथ्यम् ।
इति गजत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
या सुदा सुविबरैरवाप्तो
यच्चिकित्सककजनैः समाहृतः ।
यत्कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्कां स्थालिकामेकामाढ़काम्बुघृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलयोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ट्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ट्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं त्वस्मं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं त्वस्मं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्कं यत् प्रस्थमिन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगाक्षोद्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटिलयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छ्वेतं ततस्तस्मिन् प्रक्षिपेत् ॥
भस्मायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भस्मस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तच्चालयेच्छुल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
एवम्च पर्पटीं भोक्तुं दद्यात् षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तत्र सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपाताश्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरयष्ठं निहन्ति बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपर्णी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्कं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिघातकः ।
दन्तीनिम्बदलश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कक्षीरजदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूं दुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूं त्वग्व्याधिबधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥
जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः
शुभे रतश्चन्द्रसमानकान्तिः" ॥

अयमर्थः। निम्बस्य फल-पुष्प-त्वक्-पत्र-मूलानि सर्व्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत्। त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येकभागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां निविड़क्वाथेन भावयेत्। ततः सर्व्वमेकीकृत्य मध्वादिनावलिह्यात्। पञ्चनिम्बावलेहः ॥ * ॥

"शशिलेखापञ्चपलं तावद्गिरिजस्य गुग्गुलोर्द्दश च।
ताप्यस्य पलत्रितयं द्वे लौहश्रावणिकायाः ॥
त्रिफलाकरञ्जपल्लवखदिरगुडूचीत्रिवृद्दन्त्यः।
मुस्ताविड़ङ्गरजनीकुटजत्वक्निम्बवह्निसम्पाकाः ॥
एतै रचितां वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत् प्रातः।
गोमूत्रेण च कुष्ठं नुदन्त्यसृग्वातमचिरेण ॥
श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेहगुल्मांश्च।
नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नाम्ना" ॥

शशिलेखा सोमराजी। गिरिजस्य शिलाजतुनः। ताप्यस्य सुवर्णमाक्षिकस्य। श्रावणिका मुण्डी इति लोके। स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"चित्रकं त्रिफला व्योषमजाजी कारवी वचा।
सैन्धवातिविषे कुष्ठं चव्यैलायवशूकजम् ॥
विड़ङ्गान्यजमोदा च मुस्ता चामरदारु च।
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि तावन्मात्रन्तु गुग्गुलुम् ॥
संकुट्य सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्भिषक्।
प्रातर्भोजनकाले च खादेदग्निबलं यथा ॥
हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्रमीन् दुष्टव्रणानि च।
ग्रहण्यर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्रहान् ॥
गृध्रसीमस्थिभग्नञ्च गुल्मञ्चापि नियच्छति।
व्याधीन् कोष्ठगतांश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान्" ॥
एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाविधः।
कुष्ठानां वातरक्तानां नाशाय परमौषधम्" ॥
कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं क्रित्वा द्रोणजले क्षिपेत्।
प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥
चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निःक्षिपेत् ॥
शरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याढ़कं तथा।
सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धं माक्षिकं क्षिपेत् ॥
सर्व्वाण्येकत्र भाण्डे तु पचेन्मृदग्निना शनैः।
सर्व्वद्रव्ये घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥
तत्र क्षेप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विल्वसिताम्रता।
वाकुची चाथ दद्रुघ्नः पिचुमर्द्दो हरीतकी ॥
धात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा।
यवानी सैन्धवं मुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥
पर्पटः पत्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्च्चूरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलार्द्धमानानां चूर्णमेषामिह क्षिपेत्।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदवलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि।
वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि स्त्रियम्।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके त्यजेत्" ॥
इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ * ॥

"निम्बं गोपारुणा कट्वी त्रायन्ती त्रिफला घनम्।
पर्पटात्वग्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम्।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिकर्णोऽमृता द्रेका पटोलं रजनीद्वयम्।
कणारग्वधसप्ताह्वकृष्णावेत्रोच्चटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालः पुनर्नवा।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजः कुरण्टकम् ॥
अङ्कोठकं च शाखोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक्।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे पचेच्छनैः ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत्।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्भाजने दृढ़े ॥
भल्लातकसहस्राणि छित्वा त्रीण्यर्म्मणोऽम्भसि।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तत्र वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत्।
गुड़स्य तु तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि तत्र बीजानि विक्षिपेत्।
त्रिकटु त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गं चित्रकं तथा ॥
सैन्धवं चन्दनं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पृथक्।
सौगन्ध्यर्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पलम् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोगतः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दद्रूमृक्षजिह्वं सकाकणम्।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डुं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम्।
वातरक्तं षड़र्शांसि पाण्डुरोगं व्रणं क्रमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तं कासं श्वासं भगन्दरम्।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणन्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नातोयं पयोऽथवा।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः" ॥

गोपा गां शतीति गोपा गोपकन्या श्वेत साउ इति लोके। यत आह निर्घण्टः; "शारिवाशारदास्फोटा गोपकन्या प्रतानिका" इति। तद्वाचको गोपीशब्दश्च। यत आह। गोपी श्यामा शारीवा स्यादनन्तोत्पलशारिवेत्यमरः ॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताह्वा काष्ठशारिवेति मदनपालः ॥ अरुणा अतीस। अवल्गुजः सोमराजी। अनन्ता दुरालभा। चन्दनं श्वेतम्। भार्ग्या अलाभे कण्टकारीमूलं गृह्णीयात्। श्यामा कृष्णा साउ। हस्तिकर्णः हथिकण। द्रेका वकाइनि। सप्ताह्वः छतिवन। कृष्णावेत्रः जलवेतस। उच्चटाफलं आरक्तगुञ्जाफलम्। कुरण्टकः पीतपुष्पकटसरैया। दीप्यकः यवानी। महाभल्लातकः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता।
निम्बश्चैषां कृतः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत्" ॥
इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकः।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासौ शतावरी ॥
बला नागबला यष्टीमधुकं क्षुरकोऽपि च।
पटोलस्य लतोशीरं गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः।
वातरक्तस्य संहर्त्ता कण्डूमण्डलखण्डनः" ॥
इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचाशुण्ठीहरिद्राद्वयं
क्षुद्रारिष्टपटोलकुष्ठकटुकाभार्गीविड़ङ्गाग्निकम्।
मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधात्रायन्तिपाठावरी।
गायत्रीत्रिफलाकिरातकमहानिम्बासनारग्वधम् ॥
श्यामावल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती च शाखोटकं
वासा पर्पटसारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला जलम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं कषायमिति यः संसेवते तस्य तु
त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि चाष्टादश ॥
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्तामया
वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशाम्यन्ति च" ॥

अरिष्टः निम्बः। कलिङ्गमिन्द्रयवम्। भृङ्गं भङ्गरा। वरी शतावरी। गायत्री खदिरः। असनः विजयसारः। श्यामा प्रियङ्गुः। चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम्। सारिवा साउ। अनन्ता दुरालभा। विशाला इन्द्रवारुणी। जलं नेत्रवाला।

इति बृहन्मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशालां करवीरञ्च क्षीरमर्कसमुद्भवम्।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु।
पचेच्चतुर्गुणे नीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम्।
एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात् भवेत् ॥
तैलमेतत् जयेत् कण्डुं पामां सिध्मं विचर्च्चिकाम्।
पुण्डरीकं तथा दद्रुं शून्यतां नित्यसेविनाम् ॥
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

"मरिचं त्रिवृता दन्ती क्षीरमार्कं शकृद्रसः।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला।
चित्रकं लाङ्गली मुस्ता विड़ङ्गं चक्रमर्द्दकः ॥
शिरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णोऽमृता स्नुही।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत्।
आढ़कं कटुतैलस्य गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्।
मरिचाद्यमिदं तैलं महन्मुनिभिरीरितम् ॥
भिषगेतेन तैलेन म्रक्षयेत् कौष्ठिकान् व्रणान्।
पामाविचर्च्चिकादद्रुकण्डूविस्फोटकानि च ॥
वली च पलितं छाया नीलं व्यङ्गं तथैव च।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्य्यञ्च जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते।
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां पतितौ स्तनौ ॥
बलीवर्द्दस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीड़ितः।
त्रिभिरभ्यञ्जनैरस्य भवेन्मारुतविक्रमः" ॥

ज्योतिष्मती मालकङ्गुनी इति लोके ।
इति महामरिच्यादितैलम् ॥ * ॥
"तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्येव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः स्वरसे तालकं तद्विमर्द्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्व्वीत चक्रिकां तां तु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमुत्थाङ्गक्षारे स्थाल्यां गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः क्षारं दृढ़येत् पीड़नेन हि ।
क्षारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रिकाम् ॥
तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कृत्वा विशोषयेत् ।
स्थालीं चुल्ल्यां निधायाग्निममन्दं ज्वालयेत् भिषक् ॥
निरन्तरमहोरात्रपञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य गृह्णीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायं भुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूच्यादिकषायेण गदानेतान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरञ्च व्यपोहति ॥
एतद्भेषजसेवी तु लवणाम्लौ विवर्जयेत् ।
तथा कटुरसं वह्निमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोपरसो हि सः" ॥
इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"तालताप्यशिलासूतटङ्कणं सिन्धुसंयुतम् ।
गन्धार्कौ द्विगुणौ सूताज्जम्बीराद्भिः प्रमर्द्दयेत् ॥
षड़हं पुटितं घोढ़ा भूधरे सकलं त्विदम् ।
षट्पलं द्विपलं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ।
जम्बीराद्भिर्दिनं घृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य माषद्वयं खादेन्महिषीघृतसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैर्व्वाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्व्वकुष्ठहरो रसः" ।
अर्को मारितं ताम्रम् । द्वितीयतालकेश्वरो रसः ॥ * ॥
"रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽग्निः
शिलाजतु स्याद्विषतिन्दुकञ्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
संमर्द्य सर्व्वं मधुना घृतेन
घृतस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भजेत् प्रत्यहमस्य पथ्यं
शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग इह प्रदिष्टो
शल्योदनं तत्र निबद्धमूले" ॥
ताम्रमयञ्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा त्रिफला ।
रसादि त्रिफलान्तं सर्व्वं तुल्यम् । गगनमभ्रकम् ।
करञ्जबीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं रसात् । तत्र कुष्ठे
बद्धमूले सति शल्योदनमेव पथ्यम् ।
इति गलत्कुष्ठारिरसः ॥ * ॥
"अथ नागवधाख्यस्य रसस्य विधिरुच्यते ॥
यः पुरा मुनिवरैर्बराहतो
यश्चिकित्सकजनैः समाहृतः ।
यत्तु कुष्ठपरमोपकारको
नागमारणविधिः स लिख्यते ॥
सुपक्वां स्थालिकामेकामाढ़कांम्बुधृतिक्षमाम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
गन्धकं भिषगानीय शरावमितमुत्तमम् ।
चूर्णयित्वा तदर्द्धन्तु तस्यां स्थाल्यां प्रसारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य ताम्रस्य पत्राण्यतितनूनि च ।
स्थाल्यां यद्गन्धकं तस्मिन्नुपर्य्युपरि धारयेत् ॥
शरावार्द्धस्य सीसस्य पत्राणि च तनूनि च ।
धारयेत्ताम्रपत्राणामुपर्य्येव तथैव च ॥
गन्धकस्य शरावार्द्धं पत्राणामन्तरान्तरा ।
दत्त्वा तस्यावशेषन्तु सर्व्वेषामुपरि क्षिपेत् ॥
ततः पिधानं दत्त्वा तु विदध्यात् सन्धिमुद्रणम् ।
गुड़ं चूर्णञ्च खदिरं मिश्रयेत्तेन मुद्रयेत् ॥
मुद्रां संशोष्य तां स्थालीं चुल्ल्यामुपरि धारयेत् ।
तदधो ज्वालयेदग्निं द्वादशप्रहरावधि ॥
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य्य ततो निष्काश्य चौषधम् ।
शिलायां चूर्णयित्वा तु वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ॥
त्रिद्रोणजलधोग्यन्तु विशालास्यं महाघटम् ।
गुड़चूर्णकृतैः पङ्कैरागलं लेपयेद्बहिः ॥
सर्पः षष्ठ्यङ्गुलायामः सार्द्धषष्ठ्यङ्गुलोऽथवा ।
फणिकः कृष्णवर्णः स्यात् किं वा गोधूमवर्णवान् ॥
वधस्तस्य विधातव्यो यथा देहो न भिद्यते ।
तालकं सदलं यत्तच्चूर्णयेत् कुड़वद्वयम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं दत्त्वा दत्त्वान्तरान्तरम् ।
हरितालस्य चूर्णेन पूरयेद्भुजगोदरम् ॥
विषं पलमितं क्षुण्णं वाकुचीं पलसंमिताम् ।
भल्लातकं सुपक्वं यत् प्रस्थमैन्द्रयवं तथा ॥
सर्व्वाणि सम्यगास्तीर्य्य धारयेत महाघटे ।
तेषामुपरि सर्पञ्च धारयेत् कुण्डलीकृतम् ॥
सर्पस्योपरि संक्षिप्य धार्य्याण्येतानि पीड़नैः ।
सनालमर्कपत्रं तु शरावयुगलं क्षिपेत् ॥
स्नुहीदलं सनालञ्च क्षिपेत् प्रस्थमितं तथा ।
वटप्ररोहं प्रस्थं च कुमारीं प्रस्थसंमिताम् ॥
दत्त्वा पिधानं चूर्णेन गुड़ेन खदिरेण च ।
मुद्रयेत् सह वस्त्रेण मृदा कुटितयापि च ॥
मुद्रां संशोष्य चुल्ल्यान्तु धारयेत्तं महाघटे ।
तदधो ज्वालयेदग्निं याममेकं यथौदने ॥
ततो हठाग्निर्दातव्यो यावत् स्युः प्रहरा दश ।
पुनः प्रहरमेकञ्च वह्निं दद्याद्यथौदने ॥
ततो लौहे कटाहे तु शरावत्रितयोन्मिते ।
गोघृतं प्रक्षिपेत् सर्व्वमौषधं यद्घटे स्थितम् ॥
दत्त्वाग्निं चालयेत्तावद्यावदुत्तिष्ठतेऽनलः ।
भेषजं च भवेच्छेतं ततस्तस्मिन् परिक्षिपेत् ॥
भष्टायाः स्फटिकाख्याया द्वे पले तत्र निःक्षिपेत् ।
भष्टस्य टङ्कणस्यापि पलयुग्मञ्च निःक्षिपेत् ॥
ततः प्रहरमेकं तु चालयेच्छल्लिकोपरि ।
ततस्ताम्रञ्च सीसञ्च मिश्रयित्वावतारयेत् ॥
रसो नागवधाख्योऽयं विधिनानेन सिध्यति ।
आदौ गुञ्जामितं खादेत्तावन्मरिचसंयुतम् ॥
क्रमेण वर्द्धयेत्तावद्यावद्गुञ्जाचतुष्टयम् ।
वर्द्धयेन्मरिचञ्चापि तथैव हि यथारसम् ॥
यवस्य पर्पटीं भोक्तुं दद्याद्वा षष्टिकौदनम् ।
लवणं वर्ज्जयेत् सप्त दिनानि गुणलोलुपः ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
सैन्धवं खादयेत्तेन तच्च सप्तदिनोपरि ॥
रसेनानेन नश्यन्ति कुष्ठानि सकलान्यपि ।
सन्निपातास्च नश्यन्ति राजयक्ष्मादयस्तथा ॥
इति नागवधाख्यो रसः ॥ * ॥ अथ विशिष्टानां
कुष्ठानां चिकित्सा । तत्र सिध्मस्य चिकित्सा ।
"कुष्ठं मूलकबीजं प्रियङ्गवः सर्षपा रजनी ।
एतत् केशरषष्ठं निहन्ति च बहुवार्षिकं सिध्मम् ॥
शिरीषरसेन पिष्टं मूलकबीजं प्रलेपतः सिध्मम् ।
क्षारेण वा कदल्या रजनीमिश्रेण नाशयति ॥
दार्व्वी मूलकबीजानि तालकः सुरदारु च ।
ताम्बूलपत्रं सर्व्वाणि कार्षिकाणि पृथक् पृथक् ॥
शङ्खचूर्णन्तु शाणः स्यात् सर्व्वाण्येकत्र वारिणा ।
पेषयेत प्रलेपोऽयं सिध्मानां नाशनः परः" ॥ * ॥
अथ चर्म्मदलस्य चिकित्सा ।
"सलिले चाम्रपेशी तु किञ्चित्सैन्धवसंयुता ।
ताम्रपात्रे विनिर्घृष्टा लेपाच्चर्म्मदलापहा" ॥
आम्रपेशी आमचूर ।
"सलिलेन तु शुष्काणि घृष्टा धात्रीफलानि च ।
कराभ्यां सुखमाप्नोति नरश्चर्म्मदलान्वितः" ॥ * ॥
अथ पामाचिकित्सा ।
"जीरकस्य पलं पिष्टं सिन्दूरार्द्धपलं तथा ।
कटुतैलं पचेदाभ्यां सद्यः पामाहरं परम्" ॥
कटुतैलं षट्पलमितम् । जीरकादितैलम् ॥ * ॥
"मञ्जिष्ठात्रिफलालाक्षालाङ्गलीरात्रिगन्धकैः ।
चूर्णितैस्तैलमादित्यपाकं पामाहरं परम्" ॥
इति आदित्यपाकतैलम् ॥
"सैन्धवं चक्रमर्द्दश्च सर्षपाः पिप्पली तथा ।
आरनालेन संपिष्टाः पामकण्डूहराः स्मृताः" ॥ * ॥
अथ कच्छूचिकित्सा ।
"अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ।
नाशयेत् सार्षपं तैलं पामां कच्छूं विचर्च्चिकाम्" ॥
अर्कतैलम् ।
"मनःशिलालं कासीसं गन्धाश्मा सिन्धुजन्म च ।
स्वर्णक्षीरी शिलाभेदी शुण्ठी कुष्ठञ्च मागधी ॥
लाङ्गलीकरवीरश्च दद्रुघ्नः कृमिहानलः ।
दन्तीनिम्बदलश्चैभिः पृथक्कर्षमितैर्भिषक् ॥
कल्कीकृतैः पचेत्तैलं कटुप्रस्थद्वयोन्मितम् ।
अर्कसीहुण्डदुग्धेन पृथक्पलमितेन च ॥
गोमूत्रस्याढ़केनापि शनैर्म्मृदग्निना पचेत् ।
अभ्यङ्गेन हरेदेतत् कच्छूदुःसाध्यतामपि ॥
पामानञ्च तथा कण्डूत्वग्व्याधिरुधिरामयान् ।
कच्छूराक्षसनामेदं तैलं हारीतभाषितम् ॥
इति कच्छूराक्षसनामतैलम् ॥ * ॥
अथ दद्रुचिकित्सा ।
"कुष्ठं कृमिघ्नो दद्रुघ्नो निशासैन्धवसर्षपाः ।
अम्लपिष्टाः प्रलेपोऽयं दद्रुकुष्ठनिसूदनः ॥
दूर्व्वाऽभयासैन्धवचक्रमर्द-
कुठेरकाः काञ्जिकतक्रपिष्टाः ।

त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलं
दद्रुञ्च कुष्ठञ्च विनाशयन्ति ॥

कुठेरकः ममरी इति लोके।

लोके गण्डिलकाख्या सिद्धार्थञ्च स्नुहीक्षीरम् ।
चर्य्यमिति समभागं स्यादेषां द्विगुणस्तु दद्रुघ्नः ॥
अष्टगुणे गोतक्रे तानि प्रक्षतानि सन्दध्यात् ।
दिवसत्रितयादूर्द्धं सम्यङ्निष्पेषयेत्तानि ॥
वन्योपलेन घृष्ट्वा दद्रुमालेपयेत्तेन ॥
सप्ताहाल्लेपोऽयं दद्रुमवश्यं विनाशयति" ॥ * ॥

अथ श्वित्रस्य चिकित्सा ।

"विभीतकत्वङ्मलपूजटानां
क्वाथेन कृत्वा गुडसंयुतेन।
अवल्गुजं बीजमपाकरोति
श्वित्राणि कृच्छ्राण्यपि पुण्डरीकम्" ॥

मलपूः काकोडुम्बरिका । अवल्गुजः सोमराजी ।

"कुडवावल्गुजबीजं हरितालं तच्चतुर्थांशम् ।
मनःशिला तालकार्द्धा गुञ्जाफलमग्निमूलञ्च ॥
मूत्रेण गवां पिष्टं सवर्णताकारकं श्वित्रस्य ।
श्वित्रकुष्ठं त्रजत्यस्तं पक्षार्द्धेनाधिकेन वा ॥
गिरिकर्ण्या सितायाश्च मूलेन परिलेपितम्" ॥
गिरिकर्णी नीलापराजिता ॥
"क्वाथः सवाकुचीचूर्णो धात्रीखदिरसारयोः ।
शङ्खेन्दुकुन्दधवलं श्वित्रं संसेवितो हन्ति ॥
मथितेन पिबेत् चूर्णं काकोडुम्बर्य्यवल्गुजम् ।
तैलाक्तो घर्म्मसेवी स्यात्तक्राशी श्वित्रहृत् भवेत्" ॥

मथितं निर्ज्जलं विलोडितं दधि।
तक्रं चतुर्थांशजलयुक्तं वस्त्रपूतं दधि।

"खदिरस्य पलान्यष्टौ सोमराज्याः पलद्वयम् ।
त्रिफला पिचुमर्द्दश्च दारु दार्व्वथ पर्पटी ॥
पृथक् पलांशमुद्धृत्य सिंहिकायाः पलद्वयम् ।
जलाढकद्वये साध्यं यावत् पादावशेषितम् ॥
क्वाथ्यमानस्य मृद्वग्नौ घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुष्पलं सोमराज्याः खदिरस्य पलं तथा ॥
पटोलमूलं त्रिफलां त्रायमाणां दुरालभाम् ।
कर्षार्द्धं कटुकं चापि कार्षिकं सूक्ष्मपेषितम् ॥
पलद्वयं कौषिकस्य गुग्गुलस्यात्र प्रदापयेत् ।
सिद्धं सर्पिरिदं श्वित्रं हन्यादम्भ इवानलम् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां परमेतदौषधम् ।
सोमराजीघृतं नाम निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा ॥
लोकानामुपकाराय श्वित्रकुष्ठादिरोगिणाम्" ॥

इति सोमराजीघृतम् ॥

"महौषधं महामेदा निम्बपत्राणि सर्षपाः ।
मनःशिला च सिन्दूरं पद्मचारिण्यवल्गुजम् ॥
हरिद्रे हरितालञ्च त्रिफला पीतगन्धकः ।
एतानि समभागानि विषार्द्धांशानि योजयेत् ॥
सर्पिषश्च पलान्यष्टौ देवदारुरसं शुभम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं क्षीरं गोमूत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
ताम्रपात्रे तु संस्थाप्य शनैर्म्मृद्वग्निना पचेत् ।
चतुर्भागावशेषन्तु सकल्कमवतारयेत् ॥
अमौ क्षिपन्तु निःशब्दं जलसुक्तं विचक्षणाः ।
अभ्यङ्गपानयोर्योगादाशु सर्व्वान् गदान् जयेत् ॥
अष्टादशानां कुष्ठानां दद्रूणां श्वित्रिणां तथा ।
दुष्टनाड़ीषु मर्त्यानां स्राविणां कीटिनां तथा ॥
असत्क्षावपरीता ये ये च त्यक्ताभिषक्क्रियाः ।
सर्व्वग्रहवियुक्तानां शीर्णाङ्गानां विशेषतः ॥
सर्व्वधातुगतं कुष्ठं पतितं भूशिरोरुहम् ।
घर्घरव्यक्तघोषाणां तथा सर्व्वाङ्गवातिनाम् ॥
पानेऽभ्यङ्गे तथा नस्ये वस्तिकर्म्मणि नित्यशः ।
सप्तरात्रप्रयोगेण सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥
द्विसप्ताहप्रयोगेण पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
जातकेशनखश्मश्रुर्भाति षोड़शवर्षवत् ॥
अनङ्गसदृशः साक्षात् सर्व्वामयविनाशनः ।
एतत् घृतं महाश्रेष्ठं भार्गवेणावतारितम् ॥
मनुष्याणां हितार्थाय सर्व्वव्याधिहरं परम् ।
महामार्त्तण्डकमिदं घृतं सर्व्वामरार्च्चितम्" ॥

इति महामार्त्तण्डघृतम् ॥ * ॥ इति कुष्ठाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

क्षुद्रगोक्षुरकः, पुं, (क्षुद्रः गोक्षुरः । ततः स्वल्पार्थे कन् क्षुद्रगोक्षुर इव कायति इत्येके ।) गोक्षुरवृक्षभेदः । छोटा गोक्षुर इति हरचिकार इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रिकण्टकः २ कण्टी ३ षड़ङ्गः ४ वङ्ककण्टकः ५ क्षुरः ६ गोकण्टकः ७ कण्टफलः ८ पलङ्कषा ९ क्षुद्रक्षुरः १० भक्षटकः ११ स्थलशृङ्गाटकः १२ वनशृङ्गाटकः १३ इक्षुगन्धः १४ स्वादुकण्टः १५ । अस्य गुणाः । सुशीतलत्वम् । बलप्रदत्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वम् । कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम् । रसायनत्वम् । तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघण्टिका, स्त्री, (घण्टा अल्पार्थे कन् टाप् इत्वञ्च ततः क्षुद्रा घण्टिका इति कर्म्मधारयः ।) कट्यलङ्कारविशेषः । घाघर इति घुङ्गुर इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । किङ्किणी २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ क्षुद्रघण्टी ३ प्रतिसरा ४ किङ्किणीका ५ कङ्कणी ६ कङ्कणिका ७ क्षुद्रिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ घर्घरी ९ । इति जटाधरः ॥ [इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रघोली, स्त्री, (क्षुद्रा घोली ।) चिचिङ्गिकाक्षुपः ।

क्षुद्रचञ्चुः, स्त्री, (क्षुद्रा चञ्चुः सा इवाकृतिरस्याः ।) क्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । चञ्चुः २ चञ्चूः ३ शुनकचञ्चुका ४ त्वक्सारभेदिनी ५ क्षुद्रा ६ कटुका ७ कटुपत्रिका ८ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । दीपनत्वम् । शूलगुल्मार्शोविबन्धनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वल्पोष्णत्वञ्च ॥

क्षुद्रचन्दनं, क्ली, (क्षुद्रं चन्दनमिति नित्यकर्म्मधारयः ।) रक्तचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम्" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

क्षुद्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षुद्रा चिर्भिटा ।) गोपालकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रचिर्भिटीति च क्वचित् दृश्यते ॥)

क्षुद्रचूड़ः, पुं, (क्षुद्रा चूड़ा यस्य ।) पक्षिविशेषः । गोमालिक इति भाषा । यथा,—
"शवमक्षः क्षुद्रचूड़ो गृधलक्षश्च साह्निकाः" ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रजन्तुः, पुं, (क्षुद्रः जन्तुर्जीवभेदः ।) शतपदी । इति शब्दमाला ॥ स्वल्पप्राणिमात्रञ्च ॥ (आमलकशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रजातीफलं, क्ली, (क्षुद्रं जातीफलम् ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रजीरः, पुं, (क्षुद्रः जीरः ।) स्वल्पजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका । क्षुदिया जीरा इति भाषा ॥

क्षुद्रजीवा, स्त्री, (क्षुद्रा जीवा कर्म्मधारयः ।) जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रता, स्त्री, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + तल् टाप् च ।) क्षुद्रत्वम् । इति व्याकरणम् ॥

क्षुद्रत्वं, क्ली, (क्षुद्रस्य भावः । क्षुद्र + त्वप्रत्ययः ।) अल्पता क्रूरता । अधमत्वम् । दरिद्रत्वम् ॥

क्षुद्रतुलसी, स्त्री, (क्षुद्रा तुलसीति नित्यकर्म्मधारयः ।) अर्जकः । स तु वर्व्वरीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदंशिका, स्त्री, (क्षुद्रा दंशिका ।) स्वल्पदंशकः । छोट डाँश इति भाषा । यथा,—
"पतङ्गिका पुत्तिका स्यात् दंशस्तु वनमक्षिका ।
प्राचिका चाल्पतज्जातिर्दंशी स्यात् क्षुद्रदंशिका" ॥
इति जटाधरः ॥

क्षुद्रदंशी, स्त्री, (दंश + ङीष् । क्षुद्रा दंशी ।) क्षुद्रदंशिका । इति जटाधरदर्शनात् ॥

क्षुद्रदुरालभा, स्त्री, (क्षुद्रा दुरालभा लताविशेषः ।) स्वल्पदुरालभावृक्षः । तत्पर्य्यायः । मरुस्था २ मरुसम्भवा ३ विशारदा ४ अजभक्ष्या ५ अजादनी ६ उष्ट्रभक्षिका ७ कषाया ८ फणिहृत् ९ ग्राहिणी १० करभप्रिया ११ करभादनिका १२ । अस्या गुणाः । गौल्यत्वम् । अम्लत्वम् । ज्वरकुष्ठश्वासकासभ्रमनाशित्वम् । पारदशुद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रदुस्पर्शा, स्त्री, (दुःसहः स्पर्शो यस्याः दुस्पर्शा । क्षुद्रा दुस्पर्शा इति कर्म्मधारयः ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या अग्निदमनीशब्दे विवृतिः ॥)

क्षुद्रधात्री, स्त्री, (क्षुद्रा धात्री ।) कर्क्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रनासिकः, त्री, (क्षुद्रा नासिका नासा [illegible]) स्वल्पनासायुक्तः । तत्पर्य्यायः । नः क्षुद्रः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रपत्रा, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं पर्णं यस्याः । ततष्टाप् ।) चाङ्गेरी । इति हारावली ॥

क्षुद्रपत्री, स्त्री, (क्षुद्रं पत्रं अस्याः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

क्षुद्रपनसः पुं, (क्षुद्रश्चासौ पनसश्चेति कर्म्मधारयः ।)

लकुचः। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वल्पकण्टापनस॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"लकुचः क्षुद्रपनसो लकुचो डङ इत्यपि"॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

क्षुद्रपर्णः पुं, (क्षुद्रं पर्णं पत्रं यस्य।) अर्ज्जकः। इति राजनिर्घण्टः॥ सूक्ष्मपत्रे त्रि॥ (विवरणमस्यार्ज्जकशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

क्षुद्रपाषाणभेदा, स्त्री, (क्षुद्रा पाषाणभेदा इति नित्यकर्म्मधारयः।) क्षुपविशेषः। क्षुद्रपाषाणभेदो इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। चतुःपत्री २ पार्व्वती ३ नगभूः ४ अश्मकेतुः ५ गिरिभूः ६ कन्दरोद्भवा ७ शैलोद्भवा ८ गिरिजा ९ नगजा १०। अस्या गुणाः। व्रणक्षताश्मरीहरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपिप्पली, स्त्री, (क्षुद्रा पिप्पली।) वनपिप्पली। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रपोतिका, स्त्री, (क्षुद्रा पोतिका। नित्यकर्म्मधारयः।) मूलपोती। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रफलकः, पुं, (क्षुद्रं फलमस्य इति कप्।) जीवनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

क्षुद्रफला, स्त्री, (क्षुद्रं फलं अस्या इति टाप्।) भूमिजम्बुः। इति शब्दमाला॥ इन्द्रवारुणी। गोपालकर्कटी। कण्टकारी। अग्निदमनी। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षुद्रबुद्धिः, त्रि, (क्षुद्रा अल्पा अधमा क्रूरा वा बुद्धिर्मतिर्यस्य।) अल्पमतिः। क्रूरधीः। अधमचेताः॥

क्षुद्रमुस्ता, स्त्री, (क्षुद्रा मुस्ता इति कर्म्मधारयः।) कसेरुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कसेरुशब्देऽस्या गुणपर्य्याया ज्ञेयाः॥)

क्षुद्ररोगः, पुं, (क्षुद्रः रोगः।) स्वल्पव्याधिः। तस्य गणना यथा। पलितः १ इन्द्रलुप्तः २ दारुणकः ३ अरुंषिका ४ हरिवेल्लिका ५ पनसिका ६ पाषाणगर्द्दभः ७ मुखदूषिका ८ व्यङ्गः ९ नीलिका १० वल्मीकः ११ कक्षा १२ गन्धिनाम १३ अग्निरोहिणी १४ विदारिका १५ चिप्पः १६ परिवर्त्तिका १७ अवपाटिका १८ निरुद्धप्रकाशः १९ सन्निरुद्धगुदः २० वृषणकच्छुः २१ अहिपूतनः २२ गुदभ्रंशः २३ शूकरदंष्ट्रः २४ अनुशयी २५ अलसः २६ दारी २७ कदरः २८ तिलकालकः २९ मसकः ३० जतुमणिः ३१ न्यच्छः ३२ पद्मिनीकण्टकम् ३३ अजगल्लिका ३४ यवप्रख्या ३५ अन्धालजी ३६ विवृता ३७ इन्द्रवृद्धा ३८ गर्द्दभिका ३९ जालगर्द्दभः ४० कच्छपी ४१ शर्कराव्वुर्दः ४२। एषां मध्ये येषां लक्षणचिकित्सा पूर्व्वं न लिखिता ते चात्र लिख्यन्ते॥*॥

अथ अरुंषिकालक्षणमाह।
"अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्द्धनि।
कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्"॥
अरुंषि व्रणानि। अथारुंषिकायाश्चिकित्सा।
"नीलोत्पलस्य किञ्जल्को धात्रीफलसमन्वितः॥
यष्टीमधुकयुक्तश्च लेपो हन्यादरुंषिकाम्।
त्रिफलया हतो यष्टीमार्क्कवोत्पलसारिवा।

सैन्धवं पक्वमेतैस्तु तैलं हन्यादरुंषिकाम्"॥
इति त्रिफलाद्यं तैलम्॥*॥

अथाग्निरोहिणीलक्षणमाह।
"कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः।
अन्तर्दाहज्वरकरा दीप्तपावकसन्निभाः॥
सप्ताहाद् द्वादशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नन्ति मानवम्।
तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सान्निपातिकाम्"॥
सप्ताहादित्यादि वातपित्तकफाधिकापेक्षया बोद्धव्यम्। प्रश्लीत्वनुपक्रान्ताः। उपक्रान्तास्तु साध्या एव। चरकेणाग्निरोहिण्याश्चिकित्साया उक्तत्वात्।

तस्याश्चिकित्सा।
"पित्तं वीसर्पविधिना साधयेदग्निरोहिणीम्।
रोहिण्यां लङ्घनं कुर्य्याद्रक्तमोक्षणरूपताम्॥
शरीरस्य च संशुद्धिं तान्तु दृष्ट्वा परित्यजेत्"॥*॥

अथ विदारिकालक्षणमाह।
"विदारिकन्दवद्वृत्तो कक्षावङ्क्षणसन्धिषु।
रक्तो विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम्"॥
अत्र पिड़कामिति विशेष्यपदमध्याहरणीयम्॥

अथ तच्चिकित्सा।
"विदारिकायां प्रथमं जलौकायोजनं हितम्।
पाटनञ्च विपक्वायां ततो व्रणविधिः स्मृतः"॥*॥

अथावपाटिकालक्षणमाह।
"अल्पीयसीं यदा हर्षात् बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः।
हस्ताभिघातादथवा चर्म्मण्युद्वर्त्तिते बलात्॥
मर्द्दनात् पीड़नाद्वापि शुक्रवेगविघाततः।
यस्यावपाद्यते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥
वातेन कर्कशा रूक्षा सूक्ष्मा स्फुटा रुगन्विता।
पित्तेन पीता रक्ता वा दाहतृष्णासमन्विता॥
श्लेष्मणा कठिना स्निग्धा कण्डूमत्यल्पवेदना"॥
अल्पीयः अल्पतरं योनिच्छिद्रं यस्यास्ताम्।
अवपाद्यते विदार्य्यते।

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"स्नेहस्वेदैरिमां वैद्यश्चिकित्सेदवपाटिकाम्"॥

अथ सन्निरुद्धगुदस्य लक्षणमाह।
"वेगसन्धारणाद्वायुर्विहतो गुदसंश्रितः।
निरुणद्धि महास्रोतः सूक्ष्मं द्वारं करोति हि॥
मार्गस्य सौक्ष्म्यात् कृच्छ्रेण पुरीषं तस्य गच्छति।
सन्निरुद्धगुदं व्याधिमेतं विद्यात् सुदुस्तरम्"॥

अथ तस्य चिकित्सा।
"सन्निरुद्धगुदे तैलैः सेको वातहरैर्हितः।
तथा निरुद्धप्रकाशक्रियापि कथिता हिता"॥

अथाजगल्लिकालक्षणमाह।
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।
कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका"॥
ग्रथिता गुम्फितेव। मुद्गसन्निभा मुद्गाकृतिः॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"तत्राजगल्लिकामामां जलौकोभिरुपाचरेत्।
शुक्तिसौराष्ट्रिकाक्षारकल्कैश्चालेपयेन्मुहुः॥
कठिना क्षारयोगैश्च द्रावयेदजगल्लिकाम्।
श्यामालाङ्गलिकामूर्व्वाकल्कैरपि विलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥

अथान्धालजीलक्षणमाह।
"घनामवक्त्रां पिड़कामुन्नतां परिमण्डलाम्।
अन्धालजीमल्पपूयां तां विद्यात् कफवातजाम्"॥
घनां कठिनाम्। परिमण्डलां वर्त्तुलाम्। अल्पपूयां स्वल्पस्रावाम्॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।
"अन्धालजीं यवप्रख्यां पूर्व्वं स्वेदैरुपाचरेत्।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत्॥
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत्"॥
इति भावप्रकाशे क्षुद्ररोगाधिकारः॥

(अस्य सकारणलक्षणमन्यान्यपि चिकित्सितानि यथा,-
"स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा।
पिटिका कफवाताभ्यां बालानामजगल्लिका॥
यवप्रख्या यवप्रख्या ताभ्यां मांसाश्रिता घना।
अवक्त्राश्चालजीवृत्ताल्पपूया घनोन्नताः॥
ग्रथयः पञ्च वा षड् वा कच्छपी कच्छपोन्नता।
कर्णस्योर्द्ध्वं समन्ताद्वा पिटिका कठिनोग्ररुक्॥
शालूकाभा पनसिका शोफस्त्वल्परुजः स्थिरः।
हनुसन्धिसमुद्भूतस्ताभ्यां पाषाणगर्द्दभः॥
शाल्मलीकण्टकाकाराः पिटिकाः सरुजो घनाः।
मेदोगर्भा मुखे यूनां ताभ्याञ्च मुखदूषिकाः॥
ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्ममिव कण्टकैः।
चीयते नीरुजैः श्वेतैः शरीरं कफवातजैः॥
पित्तेन पिटिकावृत्ता पक्वोदुम्बरसन्निभा।
महादाहज्वरकरी विवृता विवृतानना॥
गात्रेष्वन्तश्च वक्त्रे च दाहज्वररुजान्विताः।
मसूरमात्रास्तद्वर्णास्तत्संज्ञाः पिटिका घनाः॥
ततः कष्टतराः स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजाः।
या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकाचिता॥
सा विद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता॥
कक्षेति कक्षासन्नेषु प्रायोदेशेषु सानिलात्।
पित्ताद्भवन्ति पिटिकाः सूक्ष्मा लाजोपमा घनाः॥
तादृशी महती त्वेका गन्धनामेति कीर्त्तिता।
घर्म्मस्वेदपरीतेऽङ्गे पिटिकाः सरुजो घनाः॥
राजिकावर्णसंस्थानप्रमाणा राजिकाह्वयाः।
दोषैः पित्तोल्वणैर्मन्दैर्विसर्पति विसर्पवत्॥
शोफोऽपाकस्तनुस्ताम्रो ज्वरकृज्जालगर्द्दभः।
मलैः पित्तोल्वणैः स्फोटा ज्वरिणो मांसदारुणाः॥
कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साग्निरोहिणी।
पञ्चाहात्सप्तरात्राद्वा पक्षाद्वा हन्ति जीवितम्॥
त्रिलिङ्गा पिटिका वृत्ता जत्रूर्द्ध्वमिरिवेल्लिका।
विदारी कन्दकठिना विदारी कक्षवङ्क्षणे॥
मेदोऽनिलकफैर्ग्रन्थिः स्नायुमांसशिराश्रयैः।
भिन्नो वसाज्यमध्वाभं स्रवेत्तत्रोल्वणोऽनिलः॥
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करामुपपादयेत्।
दुर्गन्धं रुधिरं क्लिन्नं नानावर्णं ततो मलाः॥
तां स्रावयन्ति निचितां विन्द्यात्तच्छर्कराव्वुर्दम्।
पाणिपादतले सन्धौ जत्रूर्द्ध्वं वोपचीयते॥
वल्मीकवच्छनैर्ग्रन्थिस्तद्वद्बहुसुभिर्मुखैः।
रुग्दाहकण्डूक्लेदाढ्यो वल्मीकोऽसौ समस्तजः॥
शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः।

ग्रन्थिः कोलवदुत्सन्नो जायते कदरन्तु तत् ॥
वेगसन्धारणाद्वायुरपानोऽपानसंश्रयम् ।
अणूकरोति वाह्यान्तर्मार्गमस्य ततः शकृत् ॥
कृच्छ्रान्निर्गच्छति व्याधिरयं सन्निरुद्धगुदस्ततः ।
कुर्य्यात् पित्तानिलं पाकं नखमांसे सरुग्ज्वरम् ॥
चिप्यमक्षतरोगञ्च विद्यादुपनखञ्च तम् ।
कृष्णोऽभिघाताद्रूक्षश्च खरश्च कुनखो नखः ॥
दुष्टकर्दमसंस्पर्शात् कण्डूक्लेदान्वितान्तराः ।
अङ्गुल्योऽलसमित्याहुस्तिलाभांस्तिलकालकान् ॥
कृष्णानवेदनांस्त्वक्स्थान् मांसांस्तानेव चोन्नतान् ।
माषेभ्यस्तून्नततरांश्चर्म्मकीलान् सितासितान् ॥
तथाविधो जतुमणिः सहजो लोहितस्तु सः ।
कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ॥
शोकक्रोधादिकुपितादातपित्तान्मुखे तनु ।
श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्त्रादन्यत्र नीलिका ॥
परुषं परुषस्पर्शं व्यङ्गं श्यावञ्च मारुतात् ।
पित्तात्ताम्रान्तमानीलं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ॥
रक्तादक्तान्तमाताम्रं शोषं चिमचिमायते ।
वायुनोदीरितः श्लेष्मा त्वचं प्राप्य विशुष्यति ॥
ततस्त्वग् जायते पाण्डुः क्रमेण च विचेतना ।
अल्पकण्डूरविक्लेदा सा प्रसुप्तिः प्रसुप्तितः ॥
असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ।
मण्डलान्यतिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥
उत्कोठः सोऽनुबन्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।
प्रोक्ताः षट् त्रिंशदित्येते क्षुद्ररोगा विभागशः” ॥
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

अतोऽस्य प्रतिषेधो यथा,—

“विस्रावयेज्जलौकोभिरपक्वामजगल्लिकाम् ।
स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय विलेपयेत् ॥
दारुकुष्ठमनोह्वालैरित्यापाषाणगर्द्दभात् ।
विधिस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ॥
रोध्रकुस्तुम्बरुवचाप्रलेपो मुखदूषिके ।
वटपल्लवयुक्ता वा नारिकेलोत्थशुक्तयः ॥
अशान्तौ वमनं नस्यं ललाटे च शिराव्यधः ।
निम्बाम्बु वान्तो निम्बाम्बु साधितं पद्मकण्टके ॥
पिबेत् क्षौद्रान्वितं सर्पिर्निम्बारग्वधलेपनम् ।
विवृतादींस्तु जालान्तांश्चिकित्सेन्निरिवेल्लिकाम् ॥
पित्तवीसर्पवत्तद्वत् प्रत्याख्यायाग्निरोहिणीम् ॥

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणञ्च
विरूक्षणं कायविशोधनञ्च ।
धात्रीप्रयोगान् शिशिरप्रदेहान्
कुर्य्यात् सदा जालकगर्द्दभस्य ॥

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
मेदोऽर्ब्बुदक्रियां कुर्य्यात् सुतरां शर्कराब्बुदे ॥
पररुं सबलच्छिद्रं सशोफं मर्म्मणि स्थितम् ।
वल्मीकं हस्तपादे च वर्ज्जयेदितरत् पुनः ॥
शुद्धस्यास्रे हृते लिम्पेत् सपट्वारेवताम्रतैः ।
श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसक्तुभिः ॥
पक्वे तु दुष्टमांसानि गतीः सर्व्वाश्च शोधयेत् ।
शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ॥
शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।
निरुद्धमणिवत्कार्य्यं रुद्धपायोश्चिकित्सितम् ॥
चिप्यं शुद्धा जितोष्माणं साधयेच्छस्त्रकर्म्मणा ।
दुष्टं कुनखमप्येवं चरणावलसे पुनः ॥
धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ।
सनिम्बपत्रैरालिम्पेद्दहेत्तु तिलकालकान् ॥
माषांश्च सूर्य्यकान्तेन क्षारेण यदि वाग्निना ।
तद्वदुत्कृत्य शस्त्रेण चर्म्मकीलजतुमणी ॥
लाञ्छनादित्रये कुर्य्याद् यथासन्नं सिराव्यधम् ।
लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वगङ्कुरैः ॥
व्यङ्गेषु चार्ज्जुनत्वग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका ।
लेपः सनवनीतावा श्वेताश्वखुरजामषी ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठा कुष्ठरोध्रप्रियङ्गवः ।
वटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गघ्ना मुखकान्तिदाः ॥
द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्षपाः पयसा सह ।
पिष्टाः कुर्व्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ॥
क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुषाः ।
मसूराः क्षीरपिष्टा वा तीक्ष्णाः शाल्मलिकण्टकाः ॥
स गुड़ः कोलमज्जा वा शशास्रक् क्षौद्रकल्कितः ।
सप्ताहं मातुलुङ्गस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ॥
पिष्टा वाजाजपयसा सक्षौद्रा मौशलीजटा ।
गौरस्थिमुशलीमूल-युक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ॥
जम्ब्वाम्रपल्लवामस्तु हरिद्रे द्वे नवो गुड़ः ।
लेपः सवर्णकृत् पिष्टं स्वरसेन च तिन्दुकम् ॥
उत्पलपत्रं तगरं प्रियङ्गुकालीयकदम्बदरमज्जा ।
इदमुद्वर्त्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैर्मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्त्तुकान् स्नेहान् मधुकक्वाथसंयुतैः ॥
यवान् सर्ज्जरसं रोध्रमुशीरं चन्दनं मधु ।
घृतं गुड़ञ्च गोमूत्रे पचेदादर्व्विलेपनात् ॥
तदभ्यङ्गान्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूषिकान् ।
मुखं करोति पद्माभं पादौ पद्मदलोपमौ ॥
कुङ्कुमोशीरकालीयलाक्षायष्ट्याह्वचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादांस्तरुणान् पद्मकं पद्मकेशरम् ॥
सनीलोत्पलमञ्जिष्ठं पालिकं सलिलाढ़के ।
पक्त्वा पादावशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्षिकैः ॥
लाक्षापत्तङ्गमञ्जिष्ठा यष्टीमधुककुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुड़वं पचेत् ॥
नीलिकापलितव्यङ्गवलीतिलकदूषिकान् ।
हन्ति तन्नस्यमभ्यक्तं मुखोपचयवर्णकृत् ॥
मञ्जिष्ठा शवरोद्भवस्तु वरिकालाक्षा हरिद्राद्वयं
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागैरिकम् ।
पत्रं पाण्डुरटस्य चन्दनयुगं कालीयकं पारदं
पत्तङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केसरम् ।

सिक्थं तुत्थं पद्मकाद्यो वसाज्यं
मज्जाक्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बुपाकौ ।
सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनील्यादिनाशि
वक्त्रच्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥

मार्कवस्वरसक्षीरतोयपिष्टानि नावने ।
प्रशस्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्य्याद्दाहञ्च वह्निना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्व्वञ्च कौष्ठिकम्” ॥
इति वाभट उत्तरतन्त्रे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥
“समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति ।
तद्यथा,—अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्यं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्करार्ब्बुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिकाकदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिड़का पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकाशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति” ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने त्रयोदशोऽध्याये ॥ अत्रोक्तचिकित्सादिकं यथारोगं ज्ञेयम् ॥ * ॥

अस्य पथ्यापथ्यानि यथा,—

“क्षुद्ररोगेषु सर्व्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दूष्यानवस्थाश्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ॥
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्व्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथावस्थञ्च कल्पयेत्” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ क्षुद्ररोगाधिकारः ॥)

क्षुद्रवंशा, स्त्री, (क्षुद्रा वंशा ।) वराहक्रान्ता । इति केचित् ॥

क्षुद्रवर्व्वणा, स्त्री, (क्षुद्रा वर्व्वणा ।) वरटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रवल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा वल्ली ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः

क्षुद्रवार्त्ताकी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकी ।) बृहती । इत्यमरः ॥

क्षुद्रवार्त्ताकिनी, स्त्री, (क्षुद्रा वार्त्ताकिनीति ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशङ्खः, पुं, (क्षुद्रः शङ्खः स्वल्पशङ्खजातिः । जोङ्ड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥ शङ्खनकः ३ इति तट्टीका ॥ क्षुल्लकः ४ शम्बूकः ५ भषशङ्खकः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शूलहरत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशर्करा, स्त्री, (क्षुद्रा शर्करा नित्यकर्म्मधारयः ।) यावनालशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशार्द्दूलः, पुं, (क्षुद्रः शार्द्दूलः । नित्यकर्म्मधारयः ।) चित्रव्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रशीर्षः, पुं, (क्षुद्रं शीर्षं यस्य ।) मयूरशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षुद्रशुक्तिः, स्त्री, (क्षुद्रा शुक्तिः । नित्यकर्म्मधारयः ।) जलशुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्यामा, स्त्री, (क्षुद्रा श्यामा ।) कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कटभीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

क्षुद्रश्लेष्मान्तकः, पुं, (श्लेष्मणां अन्तकः श्लेष्मान्तकः । क्षुद्रः श्लेष्मान्तकः ।) भूकर्व्वुदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रश्वासः, पुं, (क्षुद्रः अल्पः श्वासः ।) अल्पश्वासरोगः । यथा,—
“रुक्षनिमित्तमेव स्थौल्यं कार्श्यञ्च तत्र श्लेष्मलाहारसेविनोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवास्वप्नरतस्य चाम एवाहाररसो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्निस्नेहान्मेदो जनयति अदतिस्थौल्यमापा-

दयति तं अतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गन्ध्यक्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति”। इत्यादि सुश्रुते १६ अध्यायः ॥

तस्य निदानादि यथा,—

“यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्त्तते ।
तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥
विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ।
श्वासयत्यूर्द्धगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥
क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्द्धश्च पञ्चधा ।
भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥
प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।
आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥
किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्त्तते ।
निषण्णस्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इति संज्ञितः” ॥

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्यायः ॥

(“रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन् ।
क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥
हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखा यथेतरे ।
न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥
नेन्द्रियाणां व्यथां नापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम् ।
स साध्य उक्तो बलिनः सर्व्वे चाव्यक्तलक्षणाः” ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने २१ अध्याये ॥)

क्षुद्रश्वेता, स्त्री, (क्षुद्रा श्वेता ।) अर्क्कादिगणान्तर्गतवृक्षविशेषः । यथा,—“अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेतावृश्चिकाल्यलवणास्तापसवृक्षश्चेति ॥

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः” ॥

इति सुश्रुते ३८ अध्यायः ॥

क्षुद्रसहा, स्त्री, (सह + अच् टाप् च । क्षुद्रा सहा कर्म्मधारयः क्षुद्रस्य सहेत्येके ।) मुद्गपर्णी । (अस्याः पर्य्याया यथा,—

“मुद्गपर्णी क्षुद्रसहा काममुद्गा सिंहपर्णिका ।
वन्या मार्ज्जारगन्धेति सूर्पपर्ण्याविभे च ते” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्या व्यवहारो यथा, वमनभेषजान्तर्गतकषायविशेषे । “सुमनाः सौमनसायिनी हरिद्रा दारुहरिद्रा वृश्चीरपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहा कषायैश्च” । इति चरके विमानस्थाने ८ अध्याये ॥) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रसुवर्णं, क्ली, (क्षुद्रं सुवर्णम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः । (पित्तलम् ॥)

क्षुद्रहा, [न्] पुं, (क्षुद्रान् नीचान् क्रूरस्वभावान् हन्तीति । हन् + क्विप् ।) महादेवः । इति शिवसहस्रनामस्तोत्रम् । इति कश्चित् । महाभारतीयानुशासनपर्व्वणि शिवसहस्रनामसु एतन्नाम नास्ति । लिङ्गपुराणोक्तविष्णुकृतशिवसहस्रनामस्तोत्रे क्षुलहा इति नाम वर्त्तते । यथा,—

“प्रशान्तबुद्धिरक्षुद्रः क्षुलहा नित्यसुन्दरः ।
वैय्याघ्रधूर्य्यो धात्रीशः शाकल्यः शर्व्वरीपतिः” ॥

इति कश्चित्तन्नवारः ॥

क्षुद्रहिङ्गुलिका, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुलिका नित्यकर्म्मधारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्य कण्टकारीशब्दे बोद्धव्याः ॥)

क्षुद्रहिङ्गुली, स्त्री, (क्षुद्रा हिङ्गुली । नित्यकर्म्मधारयः ।) कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिकायां क्षुद्रहिङ्गुलिकाशब्ददर्शनात् ॥

क्षुद्रा, स्त्री, (क्षुद् + “स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति” । उणां । २ । १३ । इति रक् ततष्टाप् ।) व्यङ्गा । नटी । वेश्या । सरघा । कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ९४ ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—

“अनाक्रान्ता स्पृशी व्याघ्री भण्टाकी च निदिग्धिका ।
सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका” ॥

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कण्टकारी तु दुस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका ।
कण्ठालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा” ॥

उभे च बृहत्यौ । यत आह सुश्रुतः ।

“क्षुद्रा या क्षुद्रभद्राख्या बृहतीति निगद्यते” ।

गुणाश्चास्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्या व्यवहारो यथा, पञ्चतिक्तकषाये ।

“क्षुद्रामृताभ्यां सहनागरेण
सपौष्करञ्चैव किरातितिक्तम् ।
पिबेत्कषायन्त्विह पञ्च तिक्तं
ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ।) चाङ्गेरिका । हिंस्रा । मक्षिकामात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ वादरता । इति शब्दरत्नावली ॥ गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

क्षुद्राग्निमन्थः, पुं, (क्षुद्रः अग्निमन्थः ।) दशमूले प्रसिद्धवृक्षविशेषः । छोटा गणियारि इति हिन्दीभाषा । तत्पर्य्यायः । तपनः २ विजया ३ गणिकारिका ४ अरणिः ५ लघुमन्थः ६ तेजोवृक्षः ७ तनुत्वचा ८ । अस्य गुणाः ।

“अग्निमन्थद्वयस्यैव तुल्यं वीर्य्यरसादिषु ।
तत्प्रयोगानुसारेण योजयेत् स्वमनीषया” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राञ्जनं, क्ली, (क्षुद्रं अञ्जनम् ।) चक्षूरोगस्यौषधविशेषः । यथा,—

“गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् ।
क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यत् यकृतस्त्रैफलेऽपि वा ॥
सैन्धवोपहितं युञ्ज्याग्निहितं वेणुगह्वरे ॥
मेदो यकृद्दहतञ्चाजं पिप्पलं सैन्धवं मधु ।
रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् ॥
कोशे खदिरनिर्म्माणे तद्वत् क्षुद्राञ्जनं हितम्” ॥

इति सुश्रुते १८ अध्यायः ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः, पुं, (क्षुद्राणां अण्डमत्स्यानां अण्डात् अभिनवजातानां मत्स्यानामित्यर्थः सङ्घातः समूहः ।) पोताधानम् । इत्यमरः । १ । १० । १९ ॥ पोना इति भाषा ॥

क्षुद्रादिकषायः, पुं, (क्षुद्रः आदिर्यस्य स कषायः ।) कण्टकार्य्यादिकषायः । यथा,—

“क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वयैः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।
सश्वासकासारुचिपार्श्वरुग्ज्वरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते” ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुद्रान्त्रं, क्ली, (क्षुद्रं अन्त्रं उदरस्थनाड़ीभेदः ।) हृदयस्थितसूक्ष्मान्त्रम् । यथा,—समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषा वाचो युक्तिप्राचुर्य्याभिप्रायेण प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह ।

“वपा वसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा ।
क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च ॥
प्राणाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुद एव च ।
उदरञ्च गुदौ कौष्ठौ विस्तारोऽयमुदाहृतः” ॥

वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं पुप्फुसः । प्लीहा आयुर्व्वेदप्रसिद्धः । ते च मांसपिण्डाकारे सव्यकुक्षिगते । यकृत् कालिका । क्लोम मांसपिण्डः । ते च दक्षिणकुक्षिगते । क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । वाह्याद्गुदवलयादन्तर्गुदवलये द्वे । तौ च गुदौ कौष्ठौ कोष्ठे नाभेरधः प्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः । पूर्व्वश्लोके तु सङ्क्षेपः । अतएव पूर्व्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥ (“पञ्चदशकोष्ठाङ्गानि तद्यथा,— “नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधारश्चामाशयश्चेति पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्त्रञ्च स्थूलान्त्रञ्च वपावहञ्चेति” । इति चरके शारीरस्थाने ७ अध्याये ॥)

क्षुद्रापामार्गः, पुं, (क्षुद्रः अपामार्गः । कर्म्मधारयः ।) रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तापामार्गशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

क्षुद्रामलकं, क्ली, (क्षुद्रं आमलकम् । नित्यकर्म्मधारयः ।) आमलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ काठ आमला इति भाषा ॥

क्षुद्रामलकसंज्ञः, पुं, (क्षुद्रामलकस्य संज्ञा यस्य ।) कर्क्कटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्राम्रः, पुं, (क्षुद्रः आम्रः । नित्यकर्म्मधारयः ।) कोषाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

“कोशाम्र उक्तः क्षुद्राम्रः कृमिवृक्षः सुकोशकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गुणाश्चास्य कोशाम्रशब्दे ज्ञेयाः ॥)

क्षुद्राम्लपनसः, पुं, (क्षुद्रः अम्लपनसः ।) लकुचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (लकुचशब्दे विवृतिरस्य व्याख्येया ॥)

क्षुद्राम्ला, स्त्री, (क्षुद्रा अम्ला ।) अम्ललोणिका । यथा,—

“क्षुद्रपत्रा च चाङ्गेरी क्षुद्राम्ला चाम्ललोणी”

इति हारावली । शशाण्डुली । इति राज

क्षुद्राम्लिका, स्त्री, (क्षुद्रा अम्लिका ।) वृक्षविशेषः । आववति इति आवता इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्राम्ला ३ चुक्रिका ४ लोणाम्ला ५ चतुःपत्री ६ लोणा ७ वोढ़ा ८ अम्लपत्रिका ९ अम्बष्ठा १० अम्लवती ११ अम्ला १२ दन्तशठा १३ शाखाम्ला १४ अम्लपत्री १५ । अस्या गुणाः । अम्लरसत्वम् । उष्णत्वम् । वह्नि-वर्द्धनत्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् । दोष-दुर्नामकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रिका, स्त्री, (क्षुद्र + संज्ञायां कन् ततः टाप् पूर्व्वातः इत्वञ्च ।) दंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हिक्का-रोगप्रकारभेदः । यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधाविता" ॥
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चाशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

क्षुद्रेङ्गुदी, स्त्री, (क्षुद्रा इङ्गुदी कर्म्मधारयः ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यवासशब्दे ज्ञातव्यमस्या विवरणम् ॥)

क्षुद्रेर्व्वारुः, पुं, (क्षुद्रा इर्व्वारुः कर्म्मधारयः ।) गोपाल-कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोदुम्बरिका, स्त्री, (क्षुद्रा उदुम्बरिका ।) काको-दुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकनाम्नी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकनाम्नी ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोपोदकी, स्त्री, (क्षुद्रा उपोदकी ।) स्वल्पपूतिका-शाकः । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रा २ मण्टपी ३ । अस्या गुणाः । "रसवीर्य्यविपाकेषु सदृशी पूर्व्वया स्मृतम्" । पूर्व्वया उपोदक्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रोलूकः, पुं, (क्षुद्र उलूकः नित्यकर्म्मधारयः ।) डुडुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुध, ऌ य औ क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-अनिट् ।) क्षुद्भक्षणेच्छा । ऌ, अक्षु-धत् । य, क्षुध्यन्नं बुभुक्षितः । औ, क्षोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

क्षुधा, स्त्री, (क्षुध बुभुक्षायां सम्पदादित्वाद् क्विप् हलन्तत्वाद् वा टाप् ।) भोजनेच्छा । इति दुर्गादासः ॥ अभ्यवहारजिहीर्षा इति ॥ "या देवी सर्व्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थिता" । इति देवी-माहात्म्यटीकायां नागोजीभट्टः ॥ तत्पर्य्यायः । अशनाया २ बुभुक्षा ३ क्षुत् ४ । इत्यमरः शब्द-रत्नावली च ॥ जिघत्सा ५ । इति जटाधरः ॥*॥ तत्कार्य्याणि यथा,—
"व्याधयो निर्ज्जिताः सर्व्वे क्षुधया नृपसत्तम ! ।
कुण्डली मुकुटी खड्गी तथैवालङ्कृतो नरः ।
क्षुधार्त्तो न विराजेत प्रेतवत्तृषितो नृणाम् ॥
स्त्रीरत्नविविधान् भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च ।
न चेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधया कलुषीकृतः ॥
यथा भूमिगतं तोयं रविरश्मिभिः शुष्यति ।
शरीरस्थस्तथा धातुः शुष्यते जाठराग्निना ॥
न शृणोति न चाघ्राति चक्षुषा न च पश्यति ।
दह्यते वेपते मूढ़ः शुष्यते च क्षुधार्द्दितः ॥
मूकत्वं बधिरत्वञ्च जरान्धत्वञ्च पङ्गुताम् ।
रौद्रं मर्य्यादहीनत्वं क्षुधा सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥
भगिनीं जननीं पुत्त्रं भार्य्यां दुहितरं तथा ।
भ्रातरं स्वजनं वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति" ॥
इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

क्षुधाकुशलः, पुं, (क्षुधायां क्षुधोद्रेकविषये कुशलः निपुणः विशेषेण क्षुधोत्पादकः ।) विल्वान्तरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुधातुरः, त्रि, (क्षुधा क्षुधया आतुरः ।) क्षुधा-पीड़ितः । यथा,—
"अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धुः
कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा
क्षुधातुराणां न बलं न तेजः" ॥
इति गारुड़े ११६ अध्यायः ॥

क्षुधार्त्तः, त्रि, (क्षुधया आर्त्तः ऋतो वा तृतीयातत्पु-रुषे ऋतस्य वृद्धिः ।) क्षुत्पीड़ितः । यथा,—
"शीतार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च कम्पान्वितकलेवरः ।
जजागार तदा रात्रौ स्नुतो नीहारवारिणा" ॥
इति शिवरहस्ये शिवरात्रिव्रतकथा ॥ (यथा, च मनुः । १० । १०७ ।
"भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्त्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः" ॥)

क्षुधाभिजननः, पुं, (क्षुधां अभिजनयतीति । अभि + जन् + ल्युः ।) राजिका । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ क्षुधाजनकद्रव्यमात्रे त्रि ॥

क्षुधावती, स्त्री, (क्षुधाऽस्यामस्तीति । मतुप् मस्य वत्वम् ।) क्षुधाजनकौषधवटी । अजीर्णादि-रोगनाशकगुड़िका । यथा,—
"रसायो गन्धकाभ्राणि चूर्णयां त्रिफला वचा ।
यमानी शतपुष्पा च चविका जीरकद्वयम् ॥
प्रत्येकं पलमेषान्तु धण्टकणपुनर्नवा ।
माणकं ग्रन्थिकश्चेन्द्रकेशराजसुदर्शनाः ॥
दण्डोत्पला त्रिवृद्दन्ती शामाटरक्तचन्दनम् ।
भृङ्गापामार्गकुलका मण्डूकञ्च पलार्द्धकम् ॥
आर्द्रकस्वरसेनाथ गुड़िकां संप्रकल्पयेत् ।
वदरास्थिसमाश्चैषां भक्षयित्वा पिबेदनु ॥
वारिभक्तं जलञ्चैव प्रातरुत्थाय मानवः ।
वटी क्षुधावती नाम सर्व्वाजीर्णविनाशिनी ॥
अग्निञ्च कुरुते दीप्तं भस्मकञ्च नियच्छति ।
अम्लपित्तञ्च शूलञ्च परिणामकृतञ्च यत् ॥
तत्सर्व्वं शमयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ।
मधुरं वर्ज्जयेदत्र विशेषात् क्षीरशर्करे" ॥
इति भैषज्यरत्नावल्यामम्लपित्तचिकित्सा ॥ तस्याः स्वल्पवृहद्भेदौ तत्रैव द्रष्टव्यौ ॥*॥ क्षुधायुक्ते त्रि ॥ (क्षुधाजनकापरौषधम् । यथा,—
"सप्त पञ्चचतुर्भागाक्षकृष्णाक्षारकद्वये ।
त्रयस्त्रयः पटूनाञ्च द्वौ द्वौ मरिचचित्रयोः ॥
शुण्ठीलवङ्गयोर्द्वौद्वावम्लयोगेन भावयेत् ।
वटीर्कोलप्रमाणेन कारयेद्भिषजां वरः ॥
आमशूलमम्लपित्तं पित्तशूलं विशेषतः ।
दुर्नामग्रहणीमुख्या मजीर्णानि विनाशयेत् ॥
नाम्ना क्षुधावती ह्येषा वह्निदेवेन निर्म्मिता ।
अस्याः प्रसादान्मन्दाग्निर्भवेद्भावानलो नरः" ॥
इति चिकित्सारत्ननिधौ मन्दाग्न्यधिकारे ॥)

क्षुधासागररसः, पुं, (क्षुधायां क्षुधाया वा सागररस इव क्षुधोद्रेकात् तथात्वम् ।) औषधविशेषः । यथा,—
"त्रिकटु त्रिफला चैव तथा लवणपञ्चकम् ।
क्षारत्रयं रसं गन्धं भागैकं पूर्व्ववद्विषम् ॥
गुञ्जामात्रां वटीं कुर्य्याल्लवङ्गैः पञ्चभिः सह ।
क्षुधासागरनामायं रसः सूर्य्येण निर्म्मितः" ॥
पूर्व्ववद्विषमित्यमृतवत्शुद्धभागवत् । तेनात्र विषस्य भागद्वयम् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

क्षुधितः, त्रि, (क्षुध् + कर्त्तरि क्तः । यद्वा क्षुधा जाता-ऽस्य इति तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ।) क्षुधा-न्वितः । तत्पर्य्यायः । बुभुक्षितः २ जिघत्सुः ३ अशनायितः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥

क्षुधुनः, पुं, (क्षुध बुभुक्षायां + "क्षुधिपिशिमिथः कित्" । उणां । ३ । ४४ । इति उनन् स च कित् ।) म्लेच्छभेदः । इत्युणादिकोषः ॥

क्षुप, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सौं-परं-अकं-सेट् ।) सौत्रधातुरयम् । क्षुपः । इति दुर्गा-दासः ॥

क्षुपः, पुं, (क्षुप् + "इगुपधेति कः" । ३ । १ । १३५ ।) ह्रस्वशाखाशिफः । क्षुद्रवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ८ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७२ । २८ ।
"तस्या रूपेण स गिरिर्वेशेन च विशेषतः ।
स सवृक्षक्षुपलतो हिरण्मय इवाभवत्" ॥)
श्रीकृष्णात् सत्यभामायां जातपुत्त्रविशेषः । यथा,
"जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः ।
रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः ॥
भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपक्षा जलन्धमा ।
चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुड़ध्वजात्" ॥
इति महाभारते हरिवंशे १६२ अध्यायः ॥ * ॥ इक्ष्वाकुराजपिता । यथा,—
"आसीत् कृतयुगे तात ! मनुर्द्दण्डधरः प्रभुः ।
तस्य पुत्त्रो महाबाहुः प्रसन्धिरिति विश्रुतः ॥
प्रसन्धेरभवद् पुत्त्रः क्षुप इत्यभिसंज्ञितः ।
क्षुपस्य पुत्त्रस्त्विक्ष्वाकुर्महीपालोऽभवत् प्रभुः" ॥
इति महाभारते । १४ । ४ । २-४ ॥ द्वारकापश्चिम-दिक्स्थपर्व्वतः । यथा,—
"दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः" ॥
इति महाभारते हरिवंशे द्वारवतीविशेष-निर्म्माणे १५७ अध्यायः ॥

क्षुपकः, पुं, (क्षुप + स्वार्थे कन् ।) क्षुपः । क्षुद्रवृक्षः । यथा,—
"अतो यो विपरीतः स्यात् सुखसाध्यः स उच्यते ।
अबद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः" ॥
इति सुश्रुते प्रथमभागे २४ अध्यायः ॥

क्षुपालुः, पुं, (क्षुप + आलुप्रत्ययः ।) पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुपडोड्मुष्टिः, पुं, (क्षुप् उत्क्षेपे + अच् ततो गुणः अकारस्य डत्वम् । द्वयोरपि डत्वं पृषोदरात्

साधुः । तादृक् मुष्टिर्यस्य ।) विषमुष्टिक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषमुष्टिशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

क्षुब्धः, पुं, (क्षुभ + "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नेति" । ७ । २ । १८ । इति निपातनात् साधुः ।) मन्थानदण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ मोड़शरतिबन्धान्तर्गतैकादशबन्धः । यथा,—

"पार्श्वोपरि पदौ कृत्वा योनौ लिङ्गेन ताड़येत् ।
बाहुभ्यां धारयं गाढ़ं बन्धो वै क्षुब्धसंज्ञकः" ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ क्षोभविशिष्टे त्रि ॥

क्षुभ, ऌ ङ सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् । ऌदित् ।) ऌ, अक्षुभत् । ङ, क्षोभते मानुषीविघ् । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभ, य ग सञ्चलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-क्र्यां च-परं-अकं-सेट् ।) य, क्षुभ्यति रिपुश्चैवेति हलायुधः । ग, क्षुभ्नाति चुक्षोभ । इति दुर्गादासः ॥

क्षुभः, पुं, (क्षुभ + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) प्रवर्त्तकः । यथा,—

"ये च तेऽनुचराः सर्व्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठराद्यास्तदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निक्षुभान्" ॥

इति महाभारते । ३ । ३ । ६८ ॥ "अग्निक्षुभान् विद्युदग्न्यादिप्रवर्त्तकान्" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभा, स्त्री, (क्षुभ + स्त्रियां टाप् ।) निग्रहानुग्रहकर्त्री देवता । यथा, महाभारते ३ । ३ । ६९ ।

"क्षुभया सहिता मैत्री यास्त्वान्या भूतमातरः ।
तास्च सर्व्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम्" ॥

"क्षुभा मैत्री निग्रहानुग्रहकर्त्र्यौ देवते । भूतमातरः गौरीपद्मादयः । ब्राह्मीमाहेश्वर्य्यादयश्च" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुभितः, त्रि, (क्षुभ + कर्त्तरि क्तः ।) भीतः । इति हलायुधः ॥ सञ्चलितः । इति क्षुभधात्वर्थदर्शनात् ॥

क्षुमा, स्त्री, (क्षु + मक् टाप् ।) अतसी । इत्यमरः । २ । ९ । २० ॥ शणः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ नीलिका । इति मेदिनी ॥ लताभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुर, श विलेखने । खनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श, क्षुरति भूमिं लोकः । चोरिता । क्षुरो लोमच्छेदनः । इति दुर्गादासः ॥

क्षुरः, पुं, (क्षुर + "इगुपधेति" । ३ । १ । १३५ । कः । यद्वा, "क्षेत्रायवचविप्रकुञ्जक्षुरखुरेति" । उणां । २ । २८ । इति निपातनात् सिद्धम् ।) कोकिलाक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) शफम् । इति तट्टीका ॥ छेदनद्रव्यम् । तत्तु नापितस्य लोमच्छेदकास्त्रम् । (यथा, मनुः । ८ । २९२ ।

"सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः" ॥)

गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"त्रिकण्टः स्थलशृङ्गाटो गोकण्टोऽथ त्रिकण्टकः ।
त्रिपुटः कण्टकफलः खदंष्ट्रा गोक्षुरः क्षुरः" ॥

महापिण्डीतकः । शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ९० ।

"ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः" ॥

खट्वादिपादुका । इति धरणिः । खुरा इति भाषा ॥

क्षुरकः, पुं, (क्षुर + स्वार्थे कन् ।) तिलकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४० ॥ कोकिलाक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—

"कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्य व्यवहारो यथा,—

"यवानी जीरके द्वे च वानरीगजपिप्पली ।
जातीफलं सपत्रञ्च लवङ्गागुरुचन्दनम् ॥
तालीशं तिलमाषञ्च क्षुरकं गोक्षुरस्तथा ।
शतावरी शताह्वा च वचा दार्व्वी पुनर्नवा ॥
निकुम्भकुम्भौ मार्ज्जारी कन्दो नागबला तथा ।
वासामांसी मुरामुस्तं पिप्पलीमूलमेव च ॥
मुषली वानरी ब्राह्मी शाल्मली मूलमेव च ।
मेथिकागजकर्णी च शर्करा चाभिशोषयम् ।
मातुलुङ्गञ्चाश्वगन्धा द्राक्षा च चोचकं समम्" ॥

इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । इति वैद्यककषायसंग्रहे लघुकामेश्वरमोदकान्तर्गते ॥) गोक्षुरः । इति मेदिनी ॥ भूतांकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरकर्म्म, [न्] क्ली, (क्षुरेणोचितं क्षुरसाध्यं वा कर्म्म ।) चौरम् । क्षुरद्वारा केशादिकर्त्तनम् ॥ यथा,—

"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
स्त्वष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षुरकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ चौरानन्तरं स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा,—

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्म्मणि ।
चिति यूपश्मशानास्थ्नां स्पर्शने स्नानमाचरेत्" ॥

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये पराशरवचनम् ॥ अन्यत् चौरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्षुरधारः, पुं, (क्षुरस्य धारा इव धारा अस्य ।) अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । ४ । ६ । २८ ।

"खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" ॥
"विपाटान् वाणविशेषान् तादृशान् क्षुरधारांश्च" ।

इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुरस्य धाराग्रमुखम् । तद्युक्ते त्रि । (यथा, महाभारते । ४ । ६२ । २७ ।

"अथ जिष्णुरुपावृत्य क्षुरधारेण कार्म्मुकम् ।
चकर्त्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम्" ॥)

क्षुरधारा, स्त्री, (क्षुरस्य धारा ।) क्षुरधारः । यथा,

"अन्तकः पवनो मृत्युः पातालं वड़वामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः" ॥

इति महाभारते । १२ । पञ्चचूड़ानारदसंवादे ३८ । २९ ॥ "अन्तकादिवत् सद्यो नाशका इत्यर्थः" । इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥

क्षुरपत्रः, पुं, (क्षुरस्य पत्त्रमिव पत्त्रमस्य क्षुरवत् पत्त्रमस्य वा ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दर्भविशेषः । यथा,—

"ततोऽन्यो दीर्घपत्त्रः स्यात् क्षुरपत्त्रस्तथैव च" ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) क्षुरतुल्यपर्णयुक्ते त्रि ॥

क्षुरपत्त्रिका, स्त्री, (क्षुर इव पत्त्रमस्याः स्वार्थे कन् स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरप्रः, पुं, (क्षुर इव प्राति छिनत्ति । छेदनक्रियां पूरयति वा प्र + कः । किम्वान्न गमः ।) वाणविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५३ । ४६ ।

"स तु द्रोणं त्रिसप्तत्या क्षुरप्राणां समार्पयत्" ॥)

क्षुरप्रानामकघासच्छेदनास्त्रञ्च ॥

क्षुरप्रगं, क्ली, (क्षुरप्रं क्षुरप्रतां गच्छतीति । गम + ड़ः ।) क्षुरप्रास्त्रम् । इति केचित् ॥ (क्षुरप्र इव गच्छतीति । क्षुरप्रसदृशास्त्रविशेषः ॥)

क्षुरभाण्डं, क्ली, (क्षुरस्य भाण्डं आधारः ।) क्षुराधारः । भाँड़ि इति भाषा । यथा,—"भद्रे ! शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन चौरकर्म्मकरणाय गच्छामि । सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्य्यकरणोपेक्षया क्षुरभाण्डात् क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास" । इति विष्णुशर्म्मविरचितपञ्चतन्त्रे १ तन्त्रम् ॥

क्षुरमर्द्दी, [न्] पुं, (क्षुरं मर्द्दातीति । क्षुर + मृद + णिनिः ।) नापितः । यथा,

"एकं लेप्यादिकर्म्म स्यात् नापितस्त्वण्डिलः क्षुरी ।
क्षुरमर्द्दी दिवाकीर्त्तिर्मुण्डकोऽन्तावसाय्यपि" ॥

इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुराङ्गः, पुं, (क्षुर इवाङ्गमस्य ।) गोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिका, स्त्री, (क्षुर + ङीप् स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पालङ्क्यशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) मत्स्यविशेषः । छुरी इति भाषा । (कृष्णयजुर्व्वेदान्तर्गत उपनिषद्विशेषः । यदुक्तं मुक्तिकोपनिषदि । "कठवल्लीतैत्तिरीयकब्रह्मकैवल्यश्वेताश्वतरगर्भनारायणामृतबिन्द्वमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिका सर्व्वसारशुकरहस्यतेजोबिन्दुध्यानबिन्दुब्रह्मविद्यायोगतत्त्वदक्षिणामूर्त्तिस्कन्दशारीरकयोगशिखैकाक्षराक्ष्यवधूतकठरुद्रहृदययोगकुण्डलिनीपञ्चब्रह्मप्राणाग्निहोत्रवराहकलिसन्तरणसरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्व्वेद-

गतानां द्वात्रिंशत् सङ्ख्याकानां उपनिषदां सह-
नाववत्विति शान्तिरिति” ॥)

क्षुरिकापत्रः, पुं, (क्षुरिका इव क्षुरवदित्यर्थः पत्र-
मस्य ।) शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुरिणी, स्त्री, (क्षुरः अस्या अस्तीति । इनिः ङीप्
च ।) वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नापित-
भार्य्या च ॥

क्षुरी, [न्] पुं, (क्षुरोऽस्यास्तीति । क्षुर + इनिः ।)
नापितः । इत्यमरः । २ । १० । १० ॥

क्षुरी, स्त्री, (क्षुद्रः क्षुरः क्षुर इव वा । क्षुर + स्वल्पार्थे
ङीप् ।) छुरिका । इति हेमचन्द्रः ॥ छुरीति
च पाठः ॥

क्षुल्लः, त्रि, (क्षुद सम्पेषणे + सम्पदादित्वात् क्विप् ।
क्षुदं लाति गृह्णातीति । क्षुद + ला + कः ।) लघुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । १० ।
“क्षुत्पृमः क्षुल्लसुखावहानां
तेषामृते कृष्णकथामृतौघात्” ॥)

क्षुल्लकः, त्रि, (क्षुल्ल + स्वार्थे कन् ।) क्षुद्रः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । १० ॥ स्वल्पः । नीचकः । कनिष्ठः ।
दरिद्रः । इति भरतः ॥ पामरः । दुःखितः ।
(यथा, भागवते । ४ । ३० । २९ ।
“येनोपशान्तिर्भूतानां क्षुल्लकानामपीहताम् ।
अन्तर्हितोऽन्तर्हृदये कस्मान्नो वेद नाशिषः” ॥)
खलः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दरत्नावल्यां खुल्लक
इति च पाठः ॥

क्षुल्लकः, पुं, (क्षुल्ल + संज्ञायां स्वल्पार्थे वा कन् ।) क्षुद्र-
शङ्खः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टश्च ॥ (शोधना-
दिप्रकरणोऽस्य विषयो यथा,—
“कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणन्तथा ।
नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटकाः ॥
जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा
शुद्धिमायान्त्यमी योज्या भिषग्भिर्योगसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

क्षुल्लतातः, पुं, (क्षुल्लः पितुः कनिष्ठः स चासौ
तातश्चेति नित्यकर्म्मधारयः ।) पितृकनिष्ठभ्राता ।
इति क्षुल्लतातकशब्ददर्शनात् ॥ शब्दरत्नावल्यां
खुल्लतात इति पाठः ॥

क्षुल्लतातकः, पुं, (क्षुल्लतात + स्वार्थे कन् ।) पितृव्यः ।
इति जटाधरः । खुड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्रं, क्ली, (क्षि + ष्ट्रन् ।) भूमिः । क्षेत इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । वप्रम् । २ केदारः ३ । इत्यमरः । २ ।
९ । ११ ॥ वलजम् ४ निष्कुटः ५ गञ्जिका ६
पाटीरः ७ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तत्समूहवाच-
कानि यथा,—
“कैदारकन्तु कैदार्य्यं क्षेत्रं कैदारकं तथा ।
वारटञ्चेति पर्य्यायः क्षेत्रवृन्दे निगद्यते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्भेदा यथा,—
“व्रीहिभवोचितं क्षेत्रं व्रैहेयं तत् समीरितम् ।
शाल्युद्भवोचितं यत्तु शालेयमभिधीयते ॥
यव्यं यवोचितं क्षेत्रं यवक्यं यवकोचितम् ।
षष्टिकोद्भवनं यत्तु षष्टिक्यं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥
तिलोद्भवोचितं यत्तु तिल्यं तैलीनमित्यपि ।
एवं माषन्तु माषीणं कौद्रव्यं कौद्रवीणवत् ॥
तथा भङ्गश्च भाङ्गीनमुम्यमौमीनमित्यपि ।
अथ मौद्गश्च मौद्गीनमणव्यमाणवीनवत् ॥
माषकोद्रवभङ्गोमामुद्गाणुप्रभवोचितम् ।
बीजाकृतमप्युप्तकृष्टमुत गोतिसमाह्वये ॥
सीत्यं कृष्टञ्च हल्यञ्च तृतीयाकृतमित्यपि ।
त्रिगुणाकृतमित्येवं त्रिवारकृष्टभूमिषु ॥
शम्बाकृतं द्विहल्यञ्च द्विसीत्यं द्विगुणाकृतम् ।
द्वितीयाकृतमप्यत्र द्विवारकृष्टभूमिषु ॥
द्रोणाढ़कखार्य्यादिर्व्वापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादाढ़किकखारीकौ उत्तमर्णादयस्त्विषु ।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकोऽपि च” ॥
इति च शब्दरत्नावली ॥
परक्षेत्रे गोचारणकथननिषेधो यथा,—
“न कुर्य्यात् सख्यवैराणि विवादं न च पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित्” ॥
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । मनुः ।
“आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तञ्चैव वत्सकम्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ तत्रस्थजलगुणाः ।
“कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ सिद्धक्षेत्राणि ।

तत्र वाराणसीक्षेत्रं यथा,—
“आसन्नं युवयोः क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्त्तते नरसत्तमौ” ॥ * ॥
कामरूपक्षेत्रं यथा,—
“नाचिरात् कामदं पुण्यं क्षेत्रं पीठं निगद्यते ।
चिरात्तु कामदो देवो न चिरादत्र ज्ञानदः ॥
तत् क्षेत्रमिति लोके यद्गद्यते पूर्व्वसूरिभिः ।
कामरूपं महापीठं गुह्याद्गुह्यतमं परम्” ॥
इति च कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥
गङ्गाक्षेत्रं यथा, स्कान्दे ।
“तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते” ॥
नारायणक्षेत्रं यथा,—
“प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् ।
तत्र नारायणः स्वामी गङ्गागर्भान्तरे वरे ॥
तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे ।
एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
भास्करक्षेत्रं यथा, स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्म्मृते गुरौ ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्” ॥
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
गयाक्षेत्रं यथा,—
“पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः” ॥
इति वायुपुराणम् ॥ * ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रं यथा,—

मुनय ऊचुः ।

“पुरुषोत्तमाख्यं सुमहत् क्षेत्रं परमपावनम्” ॥
इत्यादि ।

जैमिनिरुवाच ।

“एतत् क्षेत्रवरस्यास्य वपुर्भूतं महात्मनः ।
स्वयं वपुष्मान् यत्रास्ते स्वनाम्ना ख्यापितं हि तत्” ॥
इत्युत्कलखण्डम् ॥ * ॥ विष्णुक्षेत्राणि यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् ! गुह्यनामानि मेऽधुना ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि तव वक्ष्यामि यत्नतः ॥
कोकामुखे वराहञ्च मन्दरे मधुसूदनम् ।
अनन्तं कपिलद्वीपे प्रभासे रविनन्दनम् ॥
माल्योदये तु वैकुण्ठं महेन्द्रे तु नृपात्मकम् ।
ऋषभे तु महाविष्णुं द्वारकायान्तु भूपतिम् ॥
पाण्डुसह्ये तु देवेशं वसुकुण्डे जगत्पतिम् ।
वन्दीवने महायोगं चित्रकूटे नराधिपम् ॥
नैमिषे पीतवासञ्च गवां निष्क्रमणे हरिम् ।
शालग्रामे तपोवासमचिन्त्यं गन्धमादने ॥
कुब्जाम्रके हृषीकेशं गङ्गाद्वारे गदाधरम् ।
गरुड़ध्वजं तोषके च गोविन्दं नागसाह्वये ॥
वृन्दावने तु गोपालं मथुरायां स्वयम्भुवम् ।
केदारे माधवं विद्यात् वाराणस्यान्तु केशवम् ॥
पुष्करे पुष्कराक्षन्तु दृषद्वत्यां जयध्वजम् ।
तृणबिन्दुवने वीरमशोकं सिन्धुसागरे ॥
केशे वटे महाबाहुममृतं तेजसो वने ।
विशाखयूप्ये विश्वेशं नारसिंहं वने वने ॥
लोहाकुले रिपुहरं देवशाले त्रिविक्रमम् ।
पुरुषोत्तमं दशपुरे कुब्जके वामनं विदुः ॥
विद्याधरं वितस्तायां वाराहे धरणीधरम् ।
देवदारुवने गुह्यं कावेर्य्यां नागशायिनम् ॥
प्रयागे योगमूर्त्तिञ्च पयोष्ण्यां सुन्दरं विदुः ।
कुमारतीर्थे कौमारं लौहित्ये हयशीर्षम् ॥
उज्जयन्यां त्रिविक्रमं लिङ्गस्फोटे चतुर्भुजम् ।
हरिहरं तुङ्गभद्रायां दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
विश्वरूपं कुरुक्षेत्रे मणिकुण्डे हलायुधम् ।
लोकनाथमयोध्यायां कुण्डिने रुक्मिणीपतिम् ॥
भण्डीरे वासुदेवञ्च चक्रतीर्थे सुदर्शनम् ।
आद्यं विष्णुपदे विद्यात् शूकरे शूकरं विदुः ॥
कुशेशं मानसे तीर्थे दण्डके श्यामलं विदुः ।
त्रिकूटे नागमोक्षञ्च मेरुपृष्ठे च भास्करम् ॥
विरजं पुष्पभद्रायां बालञ्चामीकरे विदुः ।
यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ॥
क्षीराब्धौ पद्मनाभञ्च विमले तु सनातनम् ।
शिवनद्यां शिवकरं गयायाञ्च गदाधरम् ॥
सर्व्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ॥
अष्टषष्टिन्तु नामानि कीर्त्तितानि मया तव ।
क्षेत्राणि चैव गुह्यानि कथितानि विशेषतः ॥
द्रष्टव्यानि यथाशक्त्या क्षेत्राण्येतानि मानवैः ।
वैष्णवैस्तु विशेषेण तेषां मुक्तिं ददाम्यहम्” ॥
इति नारसिंहे ६२ अध्यायः ॥ * ॥ मेषादि-
द्वादशराशिः । यथा,—
“राशिनामानि च क्षेत्रं भवनं गृहनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत्” ॥ * ॥
ग्रहाणां क्षेत्राणि यथा,—
“कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् ।

जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः" ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।
"मेषमङ्गारकक्षेत्रं वृषं शुक्रस्य कीर्त्तितम् ।
मिथुनस्य बुधो ज्ञेयः सोमः कर्कटकस्य तु ॥
सूर्य्यक्षेत्रं भवेत् सिंहः कन्या क्षेत्रं बुधस्य च ।
धनुः सुरगुरोश्चैव शनेर्मकरकुम्भकौ ॥
मीनः सुरगुरोश्चैव ग्रहक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम्" ॥
इति गारुड़े ६० अध्यायः ॥ * ॥ शरीरम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते" ॥
कुतः शरीरस्य क्षेत्रत्वमित्यत्र शाङ्करभाष्यम् । यथा,—"इदमिति सर्व्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय ! क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्म्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते" ॥ इच्छा । द्वेषः । सुखम् । दुःखम् । चेतना । धृतिः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । ६ ।
"इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम्" ॥
इत्यत्र शाङ्करभाष्यं यथा,—"अथेदानीं आत्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्म्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छा द्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छान्तःकरणधर्म्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पूर्व्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रं संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लौहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्व्वान्तःकरणधर्म्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदादभिन्नं धृत्यन्तम्" ॥ इत्यत्र श्रीधरस्वामिनापि यदुक्तं तदुच्यते । "एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्म्मा अपि तु मनोधर्म्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एवोपलक्षणञ्चैतत् सङ्कल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा अश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" ॥ * ॥ सप्तद्वीपा पृथिवी । यथा, भागवते ९ । ६ । ३७ ।
"यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्व्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते" ॥)
सिद्धस्थानम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ३ । ७८ ।
"पाटलिपुत्रं क्षेत्रं लक्ष्मीसरस्वत्यौ" ।) कलत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ९ । ३३ ।
"क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
क्षेत्रबीजसमायोगात् सम्भवः सर्व्वदेहिनाम्" ॥)
गृहम् । नगरम् । इति वैजयन्तीकोषः ॥ * ॥

अथ क्षेत्रव्यवहारो लिख्यते ।

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमे ज्ञातेऽन्यतमयोर्ज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्द्धिन्यां दिशीतरो बाहुः ।
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः ॥
तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्व्विवरात् ।
मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

कोटिश्चतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्याञ्च भुजं वद ॥

न्यासः (४, ३)
कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ । कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ । मूलं ५ कर्णो जातः ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः (५, ३)
कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ॥

अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम् ।

न्यासः (४, ५)
कोटिः ४ । कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ॥

प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

राश्योरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।
वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहतिः ।
वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्व्वत्र धीमता ॥
कोटिश्चतुष्टयमिति पूर्व्वोक्तोदाहरणे ।

न्यासः (४, ३)
कोटिः ४ । भुजः । ३ अनयोर्घाते १२ । द्विघ्ने २४ । अन्तरवर्गेण १ । युते वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ॥

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम् ।

न्यासः (५, ३)
कर्णः ५ । भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण-(२) हतो वा १६ । वर्गान्तरमस्य मूलं कोटिः ४ ॥

अथ भुजज्ञानम् ।

न्यासः (४, ५)
कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ॥

उदाहरणम् ।

सार्द्धत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च तादृशी ।
तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ! ब्रूहि मे द्रुतम् ॥

न्यासः ($\frac{13}{4}$, $\frac{13}{4}$)
भुजः $\frac{13}{4}$ । कोटिः $\frac{13}{4}$ । अनयोर्वर्गयोर्योगः $\frac{169}{8}$ । अस्य मूलाभावात् करणीगत एवायं कर्णः ॥ अस्यासन्नमूलज्ञानार्थमुपायः ।
वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।
पदं गुणपदक्षुण्णच्छिद्भक्तं निकटं भवेत् ॥
इयं कर्णकरणी $\frac{169}{8}$ । अस्याः छेदांशघातः १३५२ । अयुतघ्नः १३,५२०,००० । अस्यासन्नमूलं ३६७७ । इदं गणमूलं १०० । गुणितच्छेदेन ८०० । भक्तं लब्धमासन्नपदम् ४ । भागाः $\frac{477}{800}$ । अयं कर्णः । एवं सर्व्वत्र ॥

त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्टनिघ्ना-
दिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तयाप्तम् ।
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना
कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदन्तु जात्यम् ॥
इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता
द्विःस्थापितेष्टोनयुतार्द्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा
बाहुश्रुती वाकरणीगते स्तः ॥

उदाहरणम् ।

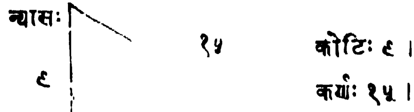
भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।
प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥

न्यासः (१६, १२)
इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ । अनेन द्विगुणेन ४ । गुणितो भुजः ४८ । इष्टः २ । कृत्या ४ । एकोनया ३ । भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ । भुजोना १२ । जातः कर्णः २० ॥

विश्लेषेण वा ।

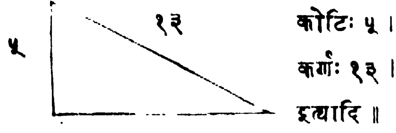
क्षेत्रं

न्यासः

कोटिः ९ ।
कर्णः १५ ।

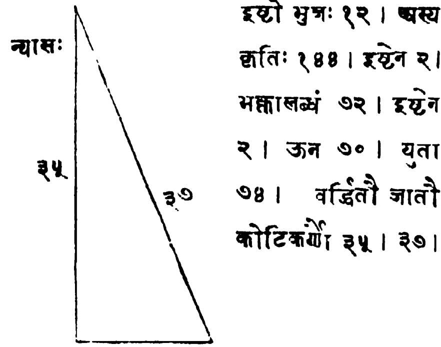
पञ्चकेन वा ।

कोटिः ५ ।
कर्णः १३ ।
इत्यादि ॥

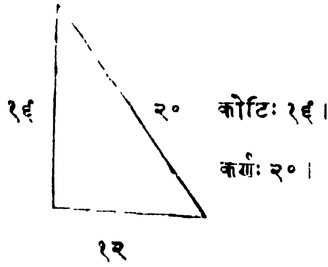
अथ द्वितीयप्रकारेण ।

न्यासः

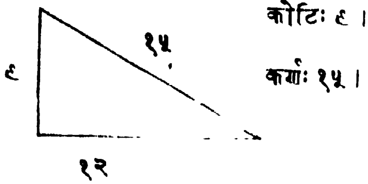
इष्टो भुजः १२ । अस्य कृतिः १४४ । इष्टेन २ । भक्तालब्धं ७२ । इष्टेन २ । ऊन ७० । युता ७४ । वर्द्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५ । ३७ ।

चतुष्टयेन वा ।

कोटिः १६ ।
कर्णः २० ।

षट्केन वा ।

कोटिः ९ ।
कर्णः १५ ।

अथेष्टकर्णात् कोटिभुजानयने
करणसूत्रं वृत्तम् ।

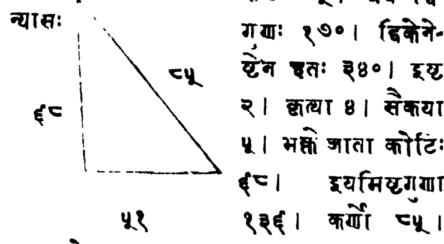
इष्टेन निघ्नात् द्विगुणाच्च कर्णा-
दिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तः ।
कोटिर्भवेत् सा पृथगिष्टनिघ्नी
तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥

उदाहरणम् ।

पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावकरणीगतौ ।
स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद ! सत्वरम् ॥

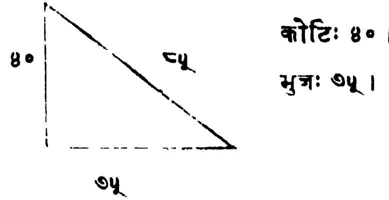
क्षेत्रं

न्यासः

कर्णः ८५ । अयं द्विगुणः १७० । द्विकेनेष्टेन हतः ३४० । इष्ट २ । कृत्या ४ । सैकया ५ । भक्ते जाता कोटिः ६८ । इयमिष्टगुणा १३६ । कर्णो ८५ । निता जातो भुजः ५१ ।

चतुष्कोणेष्टेन वा ।

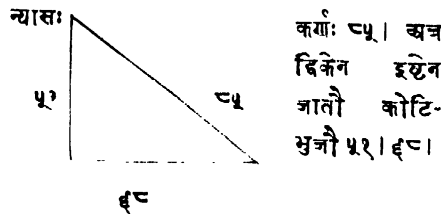
कोटिः ४० ।
भुजः ७५ ।

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः ।
फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥

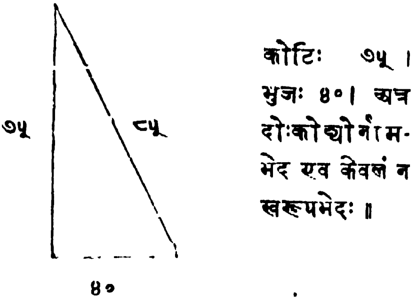
पूर्वोदाहरणे ।

न्यासः

कर्णः ८५ । अत्र द्विकेन इष्टेन जातौ कोटिभुजौ ५१ । ६८ ।

चतुष्केण वा ।

कोटिः ७५ । भुजः ४० । अत्र दोःकोट्योर्नामभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ॥

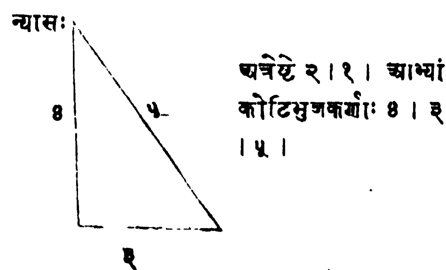
अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने
करणसूत्रं वृत्तम् ।

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः ।
कृतियोगस्तयोरेवं कर्णश्चाकरणीगतः ॥

उदाहरणम् ।

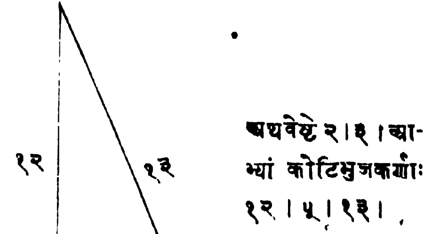
यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेत् जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे ! ।
त्रीनप्यविदितानेतान् क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ! ॥

न्यासः

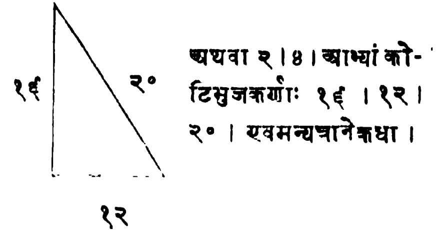

अत्रेष्टे २ । १ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४ । ३ । ५ ।

क्षेत्रं

अथवेष्टे २ । ३ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १२ । ५ । १३ ।

अथवा २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६ । १२ । २० । एवमन्यथानेकधा ।

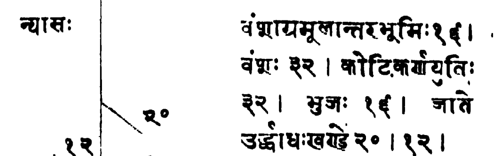
कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम् ।

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथक्युतोनौ ।
वंशौ तदर्द्धे भवतः क्रमेण
वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ॥

उदाहरणम् ।

यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो
गणक ! पवनवेगादेकदेशे सभग्नः ।
भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्गलग्नं तदग्रं
कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु ॥

न्यासः

वंशाग्रमूलान्तरभूमिः १६ । वंशः ३२ । कोटिकर्णयुतिः ३२ । भुजः १६ । जाते उर्द्धाधःखण्डे २० । १२ ।

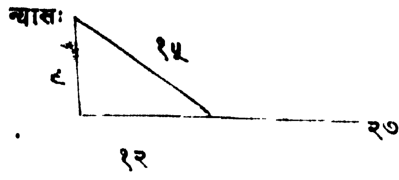
बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्याञ्च ज्ञातायां पृथक्-
करणसूत्रं वृत्तम् ।

स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण
भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात् ।
शोध्यं तदर्द्धप्रमितैः करैः स्यात्
बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥

उदाहरणम् ।

अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीड़ाशिखण्डी स्थितः स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमाणान्तरे । दृष्टाहिं बिलमाव्रजन्तमपतत् तिर्यक् स तस्योपरि क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्बिलात् कतिमितो साम्येन गत्योर्युतिः ॥

क्षेपं

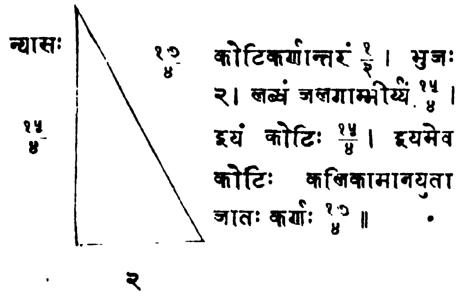
स्तम्भः ९ अहिबिलान्तरम् २७। जाता बिलयुत्योर्मध्यहस्ताः १२॥

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

भुजाद्वर्गितात् कोटिकर्णान्तराप्तं
द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम्।
तदर्द्धे क्रमात् कोटिकर्णौ भवेता-
मिदं धीमता वेद्य सर्व्वत्र योज्यम्॥
सखे! पद्म तन्मज्जनस्थानमध्यं
भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम्।
नलः कोटिरेतन्मितं स्याद्यदम्भो
वदेवं समानीय पानीयमानम्॥

उदाहरणम्।

चक्रक्रौञ्चाकुलितसलिले क्वापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्द्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम्।
मन्दं मन्दं चलितमनिलेनाहतं हस्तयुग्मे
तस्मिन्मग्नं गणक! कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम्॥

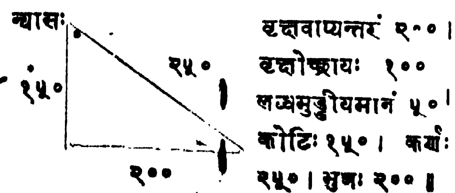
कोटिकर्णान्तरं १/२। भुजः २। लब्धं जलगाम्भीर्य्यं १५/४। इयं कोटिः १५/४। इयमेव कोटिः कलिकामानयुता जातः कर्णः १७/४॥

कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्
सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽन्तरघ्न्या
उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत्॥

उदाहरणम्।

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वाप्यां कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्य्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात्।
जातैवं समता तयोर्यदि गतावुड्डीयमानं किय-
द्विद्वन्! चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे॥

वृक्षवाप्यन्तरं २००। वृक्षोच्छ्रायः १००। लब्धमुड्डीयमानं ५०। कोटिः १५०। कर्णः २५०। भुजः २००॥

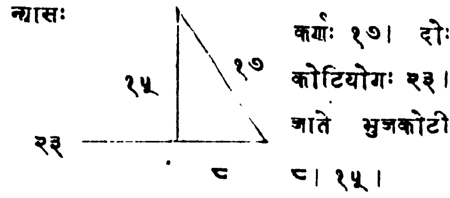
क्षेपं

भुजकोट्योर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्।

कर्णस्य वर्गाद्विगुणाद्विशोध्यो
दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम्।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः
स्यातां तदर्द्धे भुजकोटिमाने॥

उदाहरणम्।

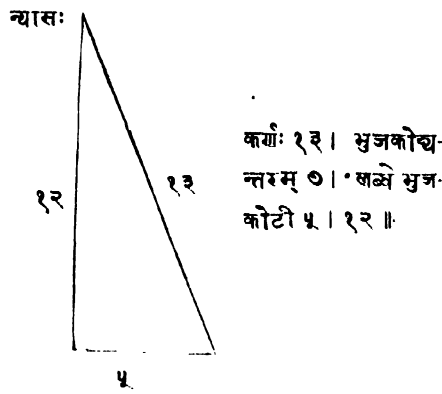
दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिका विंशतिः सखे!।
भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद॥

कर्णः १७। दोःकोटियोगः २३। जाते भुजकोटी ८। १५।

उदाहरणम्।

दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णो यत्र त्रयोदश।
भुजकोटी पृथक् तत्र वदाशु गणकोत्तम!॥

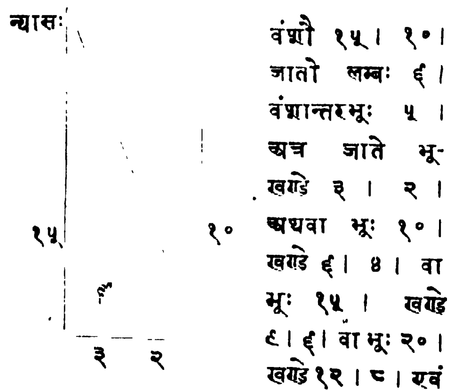
कर्णः १३। भुजकोट्यन्तरम् ७। लब्धे भुजकोटी ५। १२॥

लम्बावबाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्।

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात्
वेण्वोर्वधे योगहृते च लम्बः।
वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्ट-
भूघ्नौ च लम्बोभयतः कुखण्डे॥

उदाहरणम्।

पञ्चदशदशकरोच्छ्रायवेण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः।
इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतेर्लम्बमानमाचक्ष्व॥

वंशौ १५। १०। जातो लम्बः ६। वंशान्तरभूः ५। अत्र जाते भूखण्डे ३। २। अथवा भूः १०। खण्डे ६। ४। वा भूः १५। खण्डे ९। ६। वा भूः २०। खण्डे १२। ८। एवं सर्व्वत्र लम्बः। स एव यद्यत्र भूमितुल्ये भुजे वंशः कोटिस्तदा भूखण्डेन किमिति त्रैराशिकेन सर्व्वत्र प्रतीतिः

क्षेपं

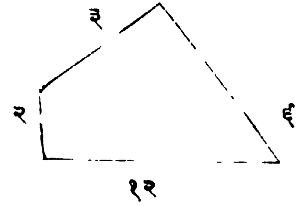
अथ अक्षेत्रलक्षणे सूत्रम्।

धृष्टोद्दिष्टमृजुभुजं क्षेत्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा।
तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रम्॥

उदाहरणम्।

चतुरस्रे त्रिषड्द्व्यर्का भुजास्त्र्यस्रे त्रिषस्रवाः।
उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत्॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे।

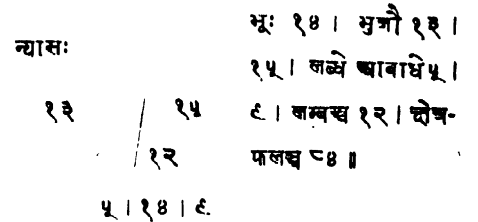
९
३
६

भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाः भुजस्थानेषु विन्यस्यानुपपत्तिर्दर्शनीया॥

आबाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्य्याद्वयम्।
त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या।
द्विःस्था भूरूनयुता दलिताबाधे तयोः स्याताम्॥
स्वाबाधा भुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति॥

उदाहरणम्।

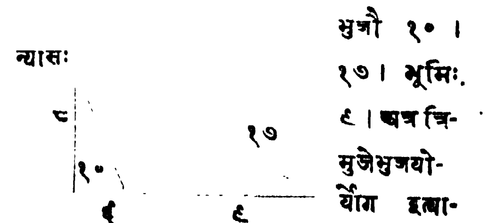
क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु यत्र
त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य।
तत्रावलम्बकमथो कथयाबबाधे
क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमितिं फलाख्याम्॥

भूः १४। भुजौ १३। १५। लब्धे आबाधे ५। ९। लम्बश्च १२। क्षेत्रफलञ्च ८४॥

ऋणाबाधोदाहरणम्।

दशसप्तदशप्रमौ भुजौ
त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही।
अबधे वद लम्बकं तथा
गणितं गाणितिकाशु तत्र मे॥

भुजौ १०। १७। भूमिः ९। अत्र त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्या-

क्षेत्रं

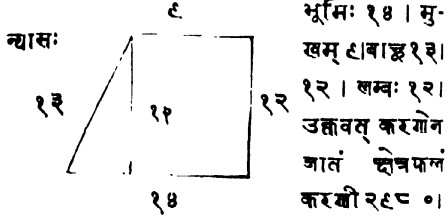
दिना लब्धम् २१। अनेन भूरूना न स्यात्। अस्मादेव भूरपनीता। शेषार्द्धमन्यागता बाधा दिग्वैपरीत्येनेत्यर्थः। तथा जाते आबाधे ६। १५। अत उभयत्रापि जातो लम्बः ८। फलम् ३६॥

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टस्पष्टफलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।

सर्व्वदोर्युतिदलं चतुःस्थितं
बाहुभिर्विरहितञ्च तद्वधात्।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेव मुदितं त्रिबाहुके॥

उदाहरणम्।

भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसङ्ख्यं
बाहू त्रयोदशदिवाकरसम्मितौ च।
लम्बोऽपि यत्र रविसंमित एव तत्र
क्षेत्रे फलं कथय तत् कथितं यदाद्यैः॥

भूमिः १४। मुखम् ९। बाहू १३। १२। लम्बः १२। उक्तवत् करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी २९८०।

अस्याः पदं किञ्चिदूनमेकचत्वारिंशच्छतम् १४१। इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं फलं किन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन वास्तवं फलं १३८।

अथ त्रिभुजस्य पूर्व्वोदाहृतस्य।

न्यासः

१३ १५

१२

५। १४। ९

भूमिः १४। भुजौ १३। १५। अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं फलं ८४। अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम्॥

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ
कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात्।
प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः
स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः॥
तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णा-
वनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च॥

चतुर्भुजे हि एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तः प्रवेश्यमानौ तत्संलग्नं स्वकर्णं सङ्कोचयतः। इतरौ तु बहिः प्रसरन्तौ स्वकर्णं वर्द्धयतः अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति।

लम्बयोः कर्णयोर्व्वैकमनिर्दिश्यापरः कथम्।
पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतञ्चापि तत्फलम्॥
स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः।
यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम्॥

क्षेत्रं

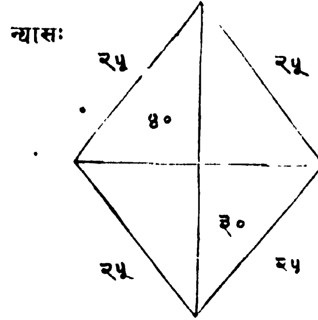
समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्द्धश्लोकद्वयम्।

इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य
कल्प्या च तद्वर्गविवर्जिता या।
चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं
मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम्॥
अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता
फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात्।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च
तथायते तद्भुजकोटिघातः॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे
लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डम्॥

अत्रोद्देशकः।

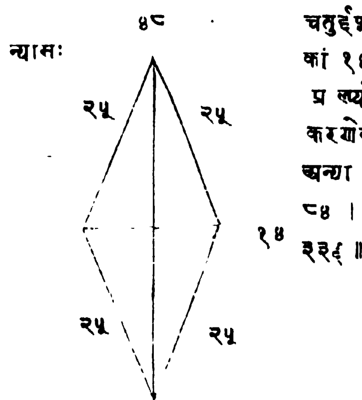
क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक! प्रचक्ष्व।
तुल्यश्रुतेश्च खलु तस्य तथायतस्य
यद्विस्तृती रसमिताष्टमितञ्च दैर्घ्यम्॥

प्रथमोदाहरणे।

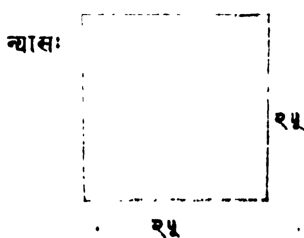
भुजाः २५। २५। २५। २५। अत्र त्रिंशन्मितामेकां ३० श्रुतिं प्रकल्प्य यथोक्तकरणेन जातान्या श्रुतिः ४० फलञ्च ६००॥

अथवा।

चतुर्द्दशमितामेकां १४। श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत् करणेन जाता अन्या श्रुतिः ४८। फलञ्च ३३६॥

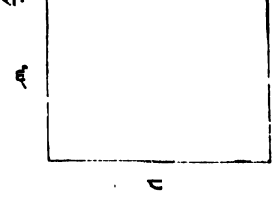
द्वितीयोदाहरणे।

क्षेत्रं

तत्सङ्ख्ययोर्वर्गयुतेः पदं कर्णः इति जाता कर्णगता श्रुतिरुभयत्र तुल्यैव १,२५०। गणितञ्च ६२५।

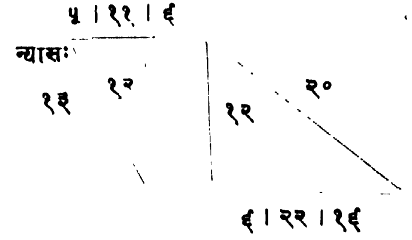
अथायतस्य।

विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् ८। अस्य गणितम् ४८।

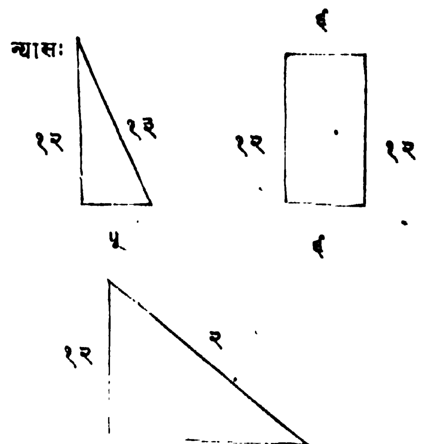
उदाहरणम्।

क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं
विश्वम्भरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या।
बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः
सूर्य्योन्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात्॥

वदनम् ११। विश्वम्भरा २२। बाहू १३। २०। लम्बः १२।

अत्र सर्व्वदोर्युतिदलमित्यादिना स्थूलफलं २५०। वास्तवन्तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं फलम् १९८। क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वास्य फलोपपत्तिर्दर्शनीया खण्डत्रयदर्शनम्।

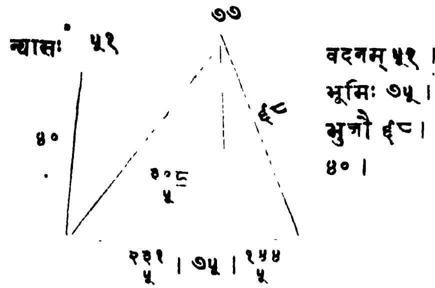
प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५। १२। १३। द्वितीयस्यायतस्य विस्तृतिः ६। दैर्घ्यम् १२। तृतीयस्य भुजकोटिकर्णाः १६। १२। २०।

अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्द्धं फलं आयते चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलं यथा। प्रथमक्षेत्रे फलम् ३०। द्वितीये ७२। तृतीये ९६। एतासामैक्यं सर्व्वक्षेत्रफलम् १९८।

क्षेत्रं

अथान्यदुदाहरणम् ।

पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं
भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टषष्ट्या ।
सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसम्मितोऽन्य-
स्तस्मिन् फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥

वदनम् ५१ ।
भूमिः ७५ ।
भुजौ ६८ ।
४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु
लम्बः फलं स्यान्नियतन्तु तत्र ।

कर्णस्यानियतत्वात् लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः
प्रागवत् भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्राद्दक्षिणभुजमूलगामी इष्टः कर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्रागवल्लब्धो लम्बः $\frac{२०८}{५}$ ।

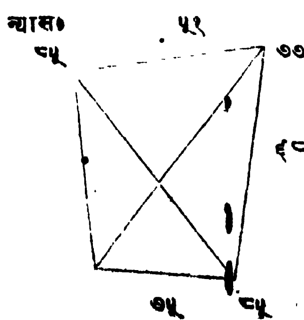
लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्ग-
विश्लेषमूलं कथिताबधा सा ।
तदूनभूवर्गसमन्वितस्य
यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥

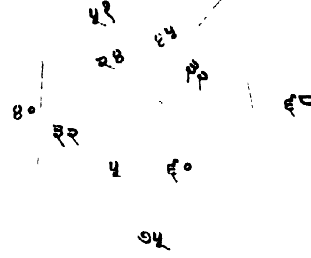
अत्र सव्यभुजाग्राल्लम्बः किल कल्पितः $\frac{२०८}{५}$ । अतो जाताबाधा $\frac{१४४}{५}$ । तदूनभूवर्गसमन्वितेत्यादिना जातः कर्णः ७७ ॥

द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम् ।

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य
स्त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।
कर्णं तयोः क्ष्मामितरौ च बाहू
प्रकल्प्य लम्बाववधे च साध्ये ॥
आबाधयोरेककुप्स्थयोर्यत्
स्यादन्तरं तत् कृतिसंयुतस्य ।
लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः
कर्णो भवेत् सर्व्वचतुर्भुजेषु ॥

क्षेत्रं

तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रात् दक्षिणभुजमूलगामिनः कर्णस्य मानं कल्पितम् ७७ । तत्कर्णरेखावच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतो ये त्र्यस्रे उत्पन्ने तयोः कर्णः भूमी तदितरौ च भुजौ प्रकल्प्य प्रागवल्लम्बः आबाधा च साधिता तद्यथा लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः २४ । आबाधयो ४५ । ३२ । रेककुप्स्थयोरन्तरस्य १३ । कृते १६९ लम्बैक्य ८४ । कृतेश्च ७०५६ । योगः ७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।

कर्णाश्रितं स्वल्पभुजैक्यमुर्व्वीं
प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथान्यकर्णः
स्वोर्व्याः कथञ्चित्क्वचिन्न दीर्घः ॥
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं
ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥

चतुर्भुजं हि एकान्तरकोणावाक्रम्य सङ्कोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति तत्रैककोणे लग्नलघुभुजयोरैक्यं भूमिरितरौ भुजौ प्रकल्प्य साधितं स च लम्बादूनः सङ्कोच्यमानः कर्णः कथञ्चिदपि न स्यात् तदितरौ भुजौ भूमेरधिकौ न स्यातामेवमुभयथापि एतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ॥

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं
वृत्तार्द्धम् ।

त्र्यस्रे तु कर्णोभयतः स्थिते ये
तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्र्यस्रयोः फले । ९२४ ।२३१० ।
अनयोरैक्यम् ३२३४ । तस्य फलम् ॥

समानलम्बस्यावधादिज्ञानाय करणसूत्रं
वृत्तद्वयम् ।

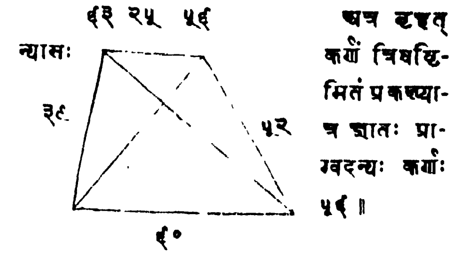
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य
मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिम् ।
भुजौ भुजौ त्र्यस्रवदेव साध्ये
तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ॥
आबाधयोना चतुरस्रभूमि-
स्तल्लम्बवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
समानलम्बे लघुदोःकुयोगा-
न्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

द्विपञ्चाशन्मितत्र्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
मुखन्तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ट्या मही किल ॥
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्व्वैदाहृतम् ।

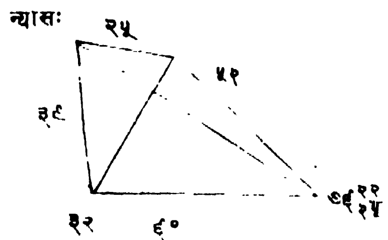
क्षेत्रं

षट्पञ्चाशत् त्रिषष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ॥
कर्णौ तत्रापरौ ब्रूहि समलम्बञ्च तत्कृती ॥

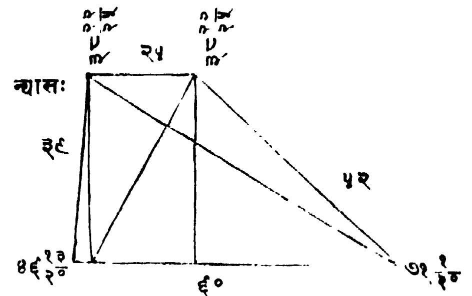
अत्र बृहत् कर्णं त्रिषष्टिमितं प्रकल्प्याप्त ज्ञातः प्राग्वदन्यः कर्णः ५६ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वात्रिंशन्मितं कर्णं ३२ प्रकल्प्य प्रागवत् साध्यमाने कर्णे ।

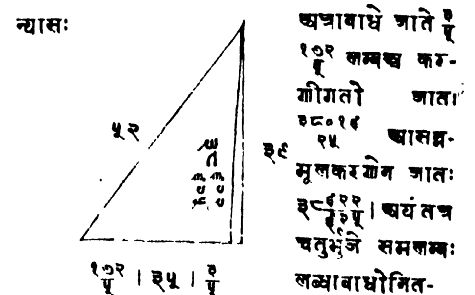

जातं करणीखण्डद्वयम् ६२१ । २७०० अनयोर्मूलयोः $२४\frac{२१}{२५}$ । $५१\frac{२४}{२५}$ । ऐक्यं द्वितीयः कर्णः $७६\frac{२२}{२५}$ ।

अथ तदेव क्षेत्रञ्चेत् समलम्बम् ।

तदा मुखोनभूमिं परिकल्प्य भूमिमितिज्ञानार्थं त्र्यस्रङ्कल्पितम् । अत्र क्षेत्रे लम्बांशश्चारयोः षट्शते पतिते ।

अत्राबाधे जाते $\frac{३}{५}$ $\frac{१७२}{५}$ लम्बश्च करणीगतो जातः $\frac{३८०१६}{२५}$ आसन्नमूलकरणेन जातः $३८\frac{१२}{२५}$ । अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लघ्वाबाधोनित-भूमेः समलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ । अयं कर्णवर्गः । एवं बृहदाबाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोरासन्नमूलकरणेन जातौ कर्णौ $७१\frac{१}{२०}$ $४६\frac{१३}{२०}$ एवं चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुप्ताद्यैस्तदानयनं यथा ।

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथान्योन्यभाजितं गुणयेत् । योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमे ॥

क्षेत्रं

२५

न्यासः

५२ ६३ ५६ ३९

६०

कर्णाश्रितभुजघातेति एकवारमनयोः २५ । ३९ । घातः ९७५ । तथा ५२ । ६० । अनयोर्घातः ३१२० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् ४०९५ । तथा द्वितीयवारम् २५ । ५२ । अनयोर्घाते जातम् १३०० । तथा द्वितीयवारम् ३९ । ६० अनयोर्घाते २३४० । घातयोर्द्वयोरैक्यम् ३६४० । एतदैक्यं भुजप्रतिभुजयोः ५२ । ३९ । घातः २०२८ । पश्चात् २५ । ६० । अनयोर्वधः १५०० । तयोरैक्यम् ३५२८ । अनेनैक्येन ३६४० गुणितं जातं पूर्व्वैक्यं १२,८४१,९२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५ । भक्तं लब्धं ३१३६ । अस्य मूलं ५६ । एककर्णस्तथा द्वितीयकर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यम् ४०९५ । भुजप्रतिभुज-३५२८ । वधयोगगुणितं जातं १४,४४७,१६० । अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्तं लब्धं ३९६९ । अस्य मूलम् ६३ । द्वितीयः कर्णः । अस्मिन् विषमे क्षेत्रे कर्णौ साधनं अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रिया गौरवम् ॥

लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह ।

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः
परस्परं कर्णहता भुजा इति॥
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं
श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयात्ततः ॥
बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक् स्या-
देका श्रुतिः कोटिभुजा वधैक्यम् ।
अन्या लघौ सत्यपि साधनेऽस्मिन्
पूर्व्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विद्मः ॥

जात्यक्षेत्रद्वयम् ।

न्यासः

४ ५ १२ १३

३ ५

एतयोः इतरेतरकर्णहता भुजाः कोटय इतरेतरकर्णहताः कोटयो भुजा इति कृते जातम् २५ । ६० । ५२ । ३९ । तेषां महती भूर्लघुर्मुखमितरौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्शनं इमौ कर्णौ महतायासेनानीतौ ६३ । ५६ । अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्योर्घातौ जातौ ३६ । २० । अनयोरैक्यमेकः कर्णः ५६ । बाह्वोः ३ । ५ । कोट्योश्च ४ । १२ । घातौ १५ । ४८ । अनयोरैक्यमन्यः कर्णः ६३ । एवं श्रुती स्यातां एवं सुखेन जाते ॥

अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्ययं कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रम् ।

न्यासः

३९ ५६ ६३ ५२

२५

६०

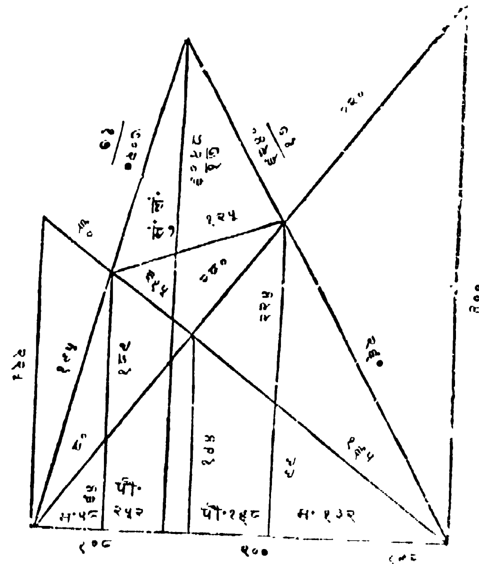
क्षेत्रं

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५ । द्वितीयकर्णः ॥

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम् ।

क्षेत्रे यत्र शतत्रयं ३०० क्षितिमितिस्तत्रेन्दु १२५ तुल्यं मुखं बाहू खोत्कृतिभिः २६० शराति-धृतिभिः १९५ तुल्यौ च तत्र श्रुती । एका खाष्टयमैः २८० समा तिथिगुणैः ३१५ अन्याथ तल्लम्बकौ तुल्यौ गोष्टतिभिः १८९ तथा जिनयमै २२४ र्योगात्क्रवो लम्बयोः ॥

तत् खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बावने तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्ततः । सावाधं वद लम्बकञ्च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे च के सर्व्वं गाणितिक । प्रपञ्चय नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षोऽसि चेत् ॥

सूच्यावाधा $\frac{१५७६}{१७}$ सूच्यावाधा $\frac{२५६४}{१७}$ ।

भूमानम् ३०० । मुखम् १२५ । बाहू २६० । १९५ । कर्णौ २८० । ३१५ । लम्बौ १८९ । २२४ ॥

अथ सन्ध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्यं सन्ध्याख्यमस्य लम्बस्य ।
सन्ध्योना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥
सन्धिर्द्विघ्नः परलम्बश्रवणाहतः परस्य पीठेन ।
भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात् स्यातामधःखण्डे ॥

लम्बः १८९ । तदाश्रितभुजः १९५ । अनयो मध्ये यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिना गता बाधा सन्धिसंज्ञा ४८ । तदूनितभूरिति द्वितीया वाधा सा पीठसंज्ञा २५२ ।

एवं द्वितीयलम्बः २२४ । तदाश्रितभुजः २६० । पूर्व्ववत् सन्धिः १३२ । पीठम् १६८ ।

अथाद्यलम्बस्याधः १८९ । खण्डं साध्यम् ।

अस्य सन्धिः ४८ । द्विघ्नः ४८ । परलम्बेन २२४ । श्रवणेन च २८० । पृथग्गुणितः १०७५२ । १३४४० । परस्य पीठेन १६८ । भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डम् ६४ । श्रवणाधःखण्डञ्च ८० ।

एवं द्वितीयलम्बस्य २२४ । सन्धिः १३२ । परलम्बेन १८९ । कर्णेन च ३१५ । पृथग्गुणितः परस्य पीठेन २५२ । भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डम् । ९९ । श्रवणाधःखण्डञ्च १६५ ।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम् ।

लम्बौ भूघ्नौ निजनिजपीठविभक्तौ च वंशौ स्तः ।
ताभ्यां प्राग्वत् श्रुत्योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च ॥

लम्बौ १८९ । २२४ । भू ३०० । घ्नौ जातौ ५६७०० । ६७२०० । स्वस्वपीठाभ्यां २५२ । १६८ । भक्तौ एवमत्र लब्धौ वंशौ २२५ । ४०० । अाभ्यामन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिकरणेन लब्धः कर्णयोगादधोलम्बः । १४४ । भूखण्डे च १०८ । १९२ ॥

अथ सूच्यावाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम् ।

लम्बहतो निजसन्धिःपरलम्बगुणः समाह्वयो ज्ञेयः ।
समपरसन्ध्योरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥
समपरसन्धी भूघ्नौ सूच्यावाधे पृथक् स्याताम् ।
हारहृतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्भूघ्नः ॥
सूचीलम्बघ्नभुजौ निजनिजलम्बोद्धृतौ सूच्याः ।
एवं क्षेत्रक्षोदः प्राज्ञैरात्मधिया ज्ञेयः ॥

क्षेत्रं

अत्र किलायं लम्ब: २२४। अस्य सन्धि: १३२। अयं परलम्बेन १८६। गुणितो २२४। अनेन भक्तो जात: समाङ्कय: $\frac{८६१}{८}$। अस्य परसन्धेश्च ४८। योगो हार: $\frac{१२७५}{८}$। अनेन भूघ्न: ३००। सम: $\frac{२६७३००}{८}$। परसन्धिश्च। $\frac{१४४००}{१}$ भक्तो जाते सूच्याबाधे $\frac{३५६४}{१७}$। $\frac{१५३६}{१७}$। एवं द्वितीय: समाङ्कय: $\frac{५१२}{६}$।

द्वितीयो हार: $\frac{१७००}{६}$। अनेन भूघ्न: स्वीय: सम: $\frac{१५३६००}{६}$। परसन्धिश्च $\frac{३६६००}{१}$। भक्तो जाते सूच्याबाधे $\frac{१५३६}{१७}$ $\frac{३५६४}{१७}$। परलम्ब: २२४। भूमि ३००। गुणो हारेण $\frac{१७००}{६}$। भक्तो जात: सूचीलम्ब: $\frac{६०४८}{१७}$। सूचीलम्बेन भुजौ १६५। २६०। गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्याम् १८६।२२४। यथाक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गवृद्धौ सूचीभुजौ $\frac{६२४०}{१७}$ $\frac{७०२०}{१७}$।

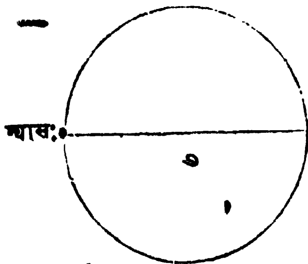
एवमत्र सर्व्वत्र भागहारराशिं प्रमाणं गुण्य-गुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूह्यम् ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम्।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते विभक्ते
खबाणसूर्य्यै: १२५० परिधि: स सूक्ष्म:।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलै: ७
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्य: ॥

उदाहरणम्।

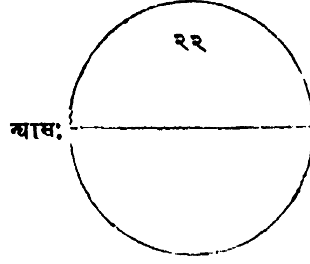
विष्कम्भमानं किल सप्त यत्र
तत्र प्रमाणं परिधे: प्रचक्ष्व।
द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य ॥

व्यासमानम् ७। लब्धं परिधिमानम् २१ $\frac{१२३६}{१२५०}$।

स्थूलो वा परिधिर्लब्ध: २२।

अथवा परिधितो व्यासानयनाय।

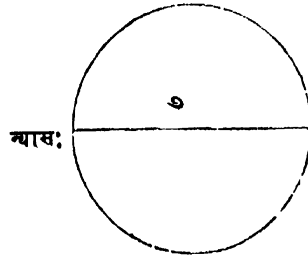
गुणहारविपर्य्ययेण व्यासमानं सूक्ष्मम् ७ $\frac{११}{३९२७}$। स्थूलं वा ७।

वृत्तगोलयो: फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्।
वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपाद: फलं यत्
क्षुण्णं वेदैरुपरि परित: कन्दुकस्येव जालम्।
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥

उदाहरणम्।

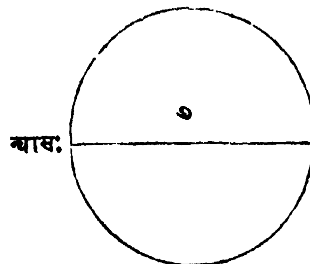
यद्व्यासस्तुरगैर्मित: किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं
व्यास: सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम्।
पृष्ठे कन्दुकजालसन्निभफलं गोलस्य तस्यापि किं
मध्ये ब्रूहि घनं फलञ्च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीम् ॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय।

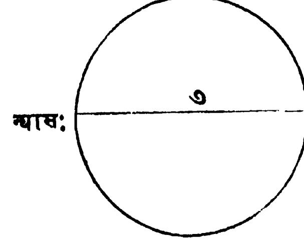
व्यास: ७। परिधि: २१ $\frac{१२३६}{१२५०}$। क्षेत्रफलम् ३८ $\frac{२४२३}{५०००}$।

गोलपृष्ठफलदर्शनाय।

व्यास: ७। गोलपृष्ठफलम् १५३ $\frac{११७३}{१२५०}$।

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय।

व्यास: ७। गोलस्यान्तर्गतं घनफलम् १७९ $\frac{२४८७}{२५००}$।

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने
करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम्।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने
सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते।
रुद्राहते शक्रहृतेऽथवा स्यात्
स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम् ॥
घनीकृतव्यासदलं निजैक-
विंशांशयुग्गोलघनं फलं स्यात् ॥

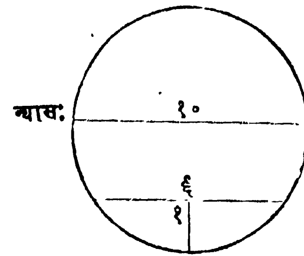
व्यास: ७। अस्य वर्गे ४९। भनवाग्निनिघ्ने पञ्चसहस्रभक्ते तदेव सूक्ष्मं फलम् ३८ $\frac{२२३४}{५०००}$। अथवा व्यासस्य वर्गे ४९। रुद्राहते ५३९। शक्रहृते लब्धं स्थूलं फलम् ३८ $\frac{१}{२}$। घनीकृतव्यासदलम् $\frac{३४३}{२}$। निजैकविंशांशयुग्गोलस्य घनफलं स्थूलम् १७९ $\frac{२}{३}$।

शरजीवानयनाय करणसूत्रं
सार्द्धवृत्तम्।

ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं
व्यासस्तदूनो दलित: शर: स्यात् ॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च
मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा।
जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते
व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥

उदाहरणम्।

दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे !।
तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्याञ्च विस्तृतिम् ॥

व्यास: १०। ज्या ६। योग: १६। अन्तरम् ४। घात: ६४। मूलम् ८। एतदूनो व्यास: २।

क्षेत्रं

दलित: १। जात: शर: १। आबाधा १०। शरोनात् ८। शर १। सङ्गुणात् ८। मूलम् ३। द्विनिघ्नं जाता जीवा ६। एवं ज्ञाताभ्यां ज्या-बाणाभ्यां व्यासानयनं यथा जीवा-६। दलं ३। वर्गो ९। शर १। भक्ते ९। शर १। युक्ते जातो व्यास: १०।

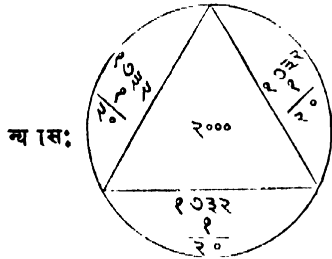
अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम्।

त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै: १०३९२३
त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि: ८४८५३।
वेदाग्निबाणखाश्वैश्च ७०५३४
खखाभ्राभ्ररसै: ६०००० क्रमात्॥
बाणेषुनखबाणैश्च ५२०५५
द्विद्विनन्देषुसागरै: ४५९२२।
कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते॥
खखखाभ्रार्क- १२०००० संभक्ते
लभ्यन्ते क्रमशो भुजा:।
वृत्तान्तस्त्र्यस्रपूर्वाणां
नवास्रान्तं पृथक् पृथक्॥

उदाहरणम्।

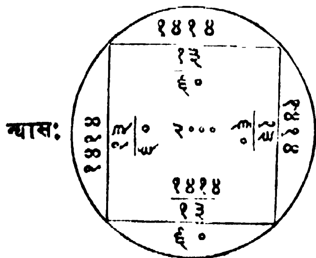
सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं तस्य मध्यत:।
समत्र्यस्रादिकानां मे भुजान् वद पृथक् पृथक्॥

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रभुजे भुजमानानयनाय।

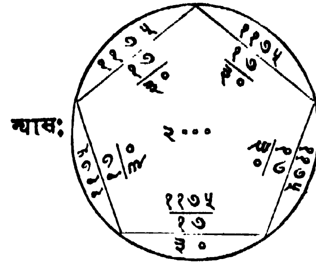
व्यास: २०००। त्रिद्व्यङ्काग्निनभश्चन्द्रै: १०३९२३। गुणित: २०७८४६०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं त्र्यस्रे भुजमानं १७३२ $\frac{१}{२०}$।

वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय।

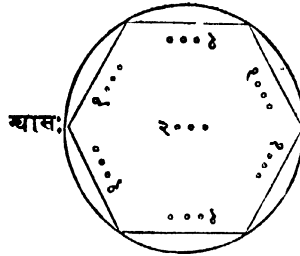
व्यास: २००० त्रिबाणाष्टयुगाष्टभि: ८४८५३ गुणित: १६९,७०६,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं चतुरस्रे भुजमानं १४१४ $\frac{१३}{६०}$।

वृत्तान्त:पञ्चभुजे भुजमानानयनाय।

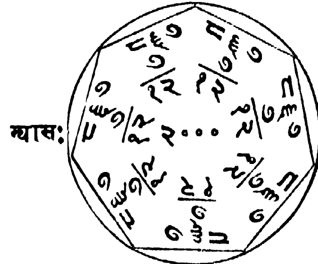
व्यास: २०००। वेदाग्निबाणखाश्वै: ७०५३४। गुणित: १४१०६८०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं पञ्चास्रे भुजमानं ११७५ $\frac{१७}{३०}$।

वृत्तान्त:षड्भुजे भुजमानानयनाय।

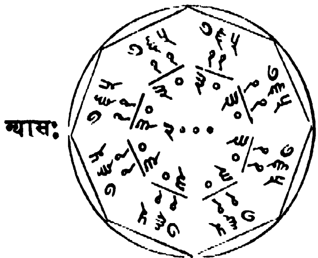
व्यास: २००० खखाभ्राभ्ररसै: ६००००। गुणित: १२०,०००,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं षडस्रे भुजमानं १०००।

वृत्तान्त:सप्तभुजे भुजमानानयनाय।

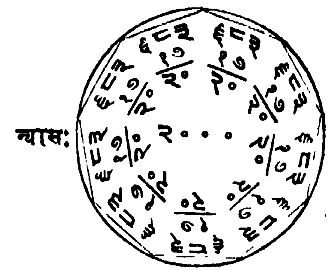
व्यास: २००० बाणेषुनखबाणै: ५२०५५। गुणित: १०४,११०,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं सप्तास्रे भुजमानं ८६७ $\frac{७}{१२}$।

वृत्तान्तरष्टभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास: २०००। द्विद्विनन्देषुसागरै: ४५९२२। गुणित: ९१,८४४,०००। खखखाभ्रार्कै: १२०००० भक्ते लब्धमष्टास्रे भुजमानं ७६५ $\frac{११}{३०}$।

वृत्तान्तर्नवभुजे भुजमानानयनाय।

व्यास: २०००। कुरामदशवेदै: ४१०३१ गुणित: ८२,०६२,०००। खखखाभ्रार्कै: १२००००। भक्ते लब्धं नवास्रे भुजमानं ६८३ $\frac{१७}{२०}$।

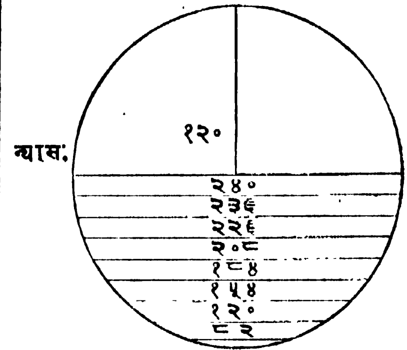
एवमिष्टव्यासादेभ्योऽन्यापि जीवा: सिध्यन्तीति तास्तु गोले ज्योत्पत्तौ वक्ष्ये।

अथ स्थूलजीवाज्ञानार्थं लघुक्रियया करणसूत्रं वृत्तम्।

चापोननिघ्नपरिधि: प्रथमाह्वय: स्यात्
पञ्चाहत: परिधिवर्गचतुर्थभाग:।
आद्योनितेन खलु तेन भजेच्चतुर्घ्न-
व्यासाहतं प्रथममाप्तमिह ज्यका स्यात्॥

उदाहरणम्।

अष्टादशांशेन वृते: समान-
मेकादिनिघ्नेन च यत्र चापम्।
पृथक् पृथक् तत्र वदाशु जीवां
खार्कैर्मितं व्यासदलञ्च यत्र॥

व्यास: २४०। अत्र किलाङ्कलाघवाय विंशते: सार्द्धकैंशतांशमिलित: सूक्ष्मपरिधि: ७५४। अस्याष्टादशांश: ४२। अत्रापि अङ्कलाघवाय द्वयोरष्टादशांशयुतो गृहीत: अनेन पृथक् पृथगेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्या: साध्या:।

अथवात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूंषि चापवर्त्य ज्या: साध्यास्तथापि ता एव भवन्ति।

अपवर्तिते व्यास:। परिधि: १८। चापानि च १।२।३।४।५।६।७।८।९। यथोक्तकरणेन लब्धा जीवा: ४२।८२।१२०।१५४।१८४।२०८।२२६।२३६।२४०।

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्व्विकया विभक्तो
जीवाङ्घ्रिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात् परिधिवर्गचतुर्थभागा-
दाप्ते पदे वृतिदलात् पतिते धनुः स्यात् ॥

उदाहरणम् ।

विदिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितिम् ।
यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया
गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥

न्यासः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्त्तित-परिधिः १८ । जीवाङ्घ्रिणा । $\frac{२१}{२}$ पञ्चभिश्च ५ । परिधेः १८ । वर्गो ३२४ गुणितः १७०१० । व्यासा-२४० । ब्धि ४ । घात ९६० । युतमौर्व्विकयानया १००२ भक्तो लब्धः १७ । अत्राङ्कलाघवाय चतु-र्विंशतेर्द्वयधिकसहस्रांशयुतो गृहीतोऽनेनोनितात् परिधिः १८ । वर्गं ३२४ । चतुर्थभागात् ८१ । पदे प्राप्ते ९ । वृति १८ । दलात् ९ । पतिते १ । जातं धनुः एवं जातानि धनूंषि । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एतानि परिधिव्यस्ता-दर्शांशेन गुणितानि स्युः । इति श्रीभास्करा-चार्य्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ॥

क्षेत्रकर्कटी, स्त्री, (क्षेत्रजाता कर्कटी । मध्य-पदलोपिकर्म्मधारयः ।) वालुकी । इति राज-निर्घण्टः ॥

क्षेत्रचिर्भिटा, स्त्री, (क्षेत्रजाता चिर्भिटा । शाक-पार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः ।) चिर्भिटा-कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रजः, पुं, (क्षेत्रे स्त्रीरूपक्षेत्रे गुर्व्वाद्यनुज्ञात-देवरादिशुक्रात् जायते इति । क्षेत्र+जन्+डः ।) स्वस्त्रियामन्यद्वारा जनितः पुत्रः । द्वादशविधपुत्रान्तर्गतपुत्रविशेषः । (यथाह मनुः । ९ । १६७ ।
"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा ।
स्वधर्म्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥"
द्वादशविधपुत्रा यथा तत्रैव ।९।१५८—१६० ।
"पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड् बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः ॥")
स च देवरादिना भ्रात्रादिभार्य्यायां यथोक्त-विधानोत्पन्नः । यथा,—
"अपुत्रां गुर्व्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत् सुतः ॥"
इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

तत्पर्य्यायः । देवरादिजः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य पितृरिक्थभागित्वं यथा, मनुः ।९।१६५ ।
"औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ ।
दशापरे च क्रमशो गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥" *
अनियोगोत्पन्नक्षेत्रजस्य औरसेन सह विभाग-माह मनुः । ९ । १६२ ।
"यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यद्यस्य पैत्रिकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
(अत्र कुल्लूकभट्टः । "यदीति । अपुत्त्रेण पर-क्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्म्मत इति याज्ञ-वल्क्योक्तविषये यदा क्षैत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजा-नन्तरमौरसः पुत्रो भवति तदा तौ औरसक्षेत्रजौ एकरिक्थिनौ एकस्य पितुर्यद्यपि रिक्थार्हौ भवतस्तथापि यद्यस्य जनकसम्बन्धि धनं तदेव स गृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षैत्रिकपितुः । यत्तु वक्ष्यति षष्ठन्तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् पैतृका-द्धनात् । औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्त्रवत् बीजिविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येन उभयसम्बन्धि-रिक्थहरत्वमुक्तं तत् क्षैत्रिकपितुरौरसपुत्त्रा-भावे बोद्धव्यम् । मेधातिथिगोविन्दराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्त्रञ्च विषयीकृत्य इमं श्लोकं व्याचक्षाते । तन्न । अनियुक्तापुत्त्रस्याक्षेत्रजत्वात् अनियुक्तासुतश्चेत्यनेन तस्य रिक्थग्रहणनिषे-धात् यद्येकरिक्थिनौ इत्यनन्वयाच्च ॥") एक-रिक्थिनौ एकस्यां जातौ रिक्थिनौ यस्य बीजाद्यो जातः स तस्य रिक्थं गृह्णीयात् । इतरोऽन्यबीजजो न गृह्णीयादित्यर्थः । स्त्रीधने यत् पितृदत्तं यद्धनं स्त्रियै तद्बीजजस्तद्धनं गृह्णीयात् नान्य इत्याह नारदः ।
"द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
तयोर्यद्यस्य पित्र्यं स्यात् स तद्गृह्णीत नेतरः ॥"
इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
कलौ क्षेत्रजपुत्त्रकरणनिषेधो यथा, आदित्य-पुराणे ।
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादि ।
"दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रहः ।"
इत्यादि ।
"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इत्यादि च उद्वाहतत्त्वम् ॥ * ॥
क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रजा, स्त्री, (क्षेत्रज+स्त्रियां टाप् ।) श्वेतकण्ट-कारी । शशाण्डुली । गोमूत्रिका । शिल्पिका । चणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वस्त्रियामन्य-द्वारा जाता कन्या च ॥

क्षेत्रज्ञः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं एतच्छरीरं ममेति ज्ञात्वा यो जानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वेद-नेन विषयीकरोति वा जीवत्ववत् तत्फल-भोक्तृत्वादित्यर्थः । ज्ञा+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) शरीराधिदेवतम् । तत्पर्य्यायः । आत्मा २ पुरुषः ३ । इत्यमरः । १।४।२९ ॥ त्रीणि शरीराधिदेवतेऽस्मभोक्तरि । (क्षेत्रेषु सर्व्वदेहेषु सर्व्वान्तर्य्यामितया विराज-मानः सन् "सर्व्वज्ञः सर्व्वशक्तिमान् सर्व्वक्षेत्र-पालयिता" इत्यात्मस्वरूपं जानाति अनुभवति यः प्रज्ञानघनः परमपुरुषः स सर्व्वान्तरात्मा असंसारी परमेश्वरः ।) क्षेत्रं शरीरं जाना-तीति क्षेत्रे शरीरे जानाति ज्ञानवान् भव-तीति वा क्षेत्रज्ञः । ज्ञनजनादिति डः । इति भरतः ॥ तस्य पर्य्यायान्तरम् । सुबीजः ४ पुरुषः ५ अन्तर्यामी ६ ईश्वरः ७ पुद्गलः ८ परसंज्ञकः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रधानम् १० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (उभयत्र प्रमाणं यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १—२ ।
"इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥
क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्व्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥"
ईश्वरपक्षे भाष्यकृदर्थो यथा,—"क्षेत्रक्षेत्रज्ञा-वुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षण-ञ्चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्व्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्ब-पर्य्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्व्वो-पाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धी-त्यभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञे-श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यद-वशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज्ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतं अभिप्रेत-मित्यभिप्रायो मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥" अपि च तत्रैव । १३ । २२ ।
"उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥"
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । विष्णुसहस्र-नामकीर्त्तने । १४९ । १५ ।
"पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥")
वटुकभैरवः । यथा,—"क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।" इति तस्य स्तोत्रम् ॥ छेकः । इति मेदिनी ॥ विदग्धः । कृषकः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शिक्षकार्थे त्रि ॥

क्षेत्रदः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं ददाति रोगादिभ्यो मोचयति स्तुतिपाठिनो भक्तस्येति भावः । क्षेत्र +दा+कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—
"क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः क्षत्रियो विराट् ।
श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत् ॥"
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुक-भैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्याद्युत्पादनक्षमां भूमिं ददातीति ।) क्षेत्रदातरि त्रि ॥

क्षेत्रदूती, स्त्री, (क्षेत्रस्य क्षेत्रे वा दूतीव । यद्वा, क्षेत्रे शरीरे दूतीव । औषधान्तरैर्युक्तस्यास्य आरोग्यसंघटकतया तथात्वम् ।) श्वेतकण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षेत्रदेवता, स्त्री, (क्षेत्राधिष्ठात्री देवता ।) केदाराधिष्ठात्री । सा च सर्पादिरूपा । यथा, "रक्ताक्षः कथयति । अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृषिं कुर्व्वतस्तदैव निष्फलः कालोऽतिवर्त्तते । अथैकस्मिन् दिवसे स ब्राह्मणः उष्णकालावसाने घर्म्मार्त्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः । अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं वृहत्फटाटोपं भीषणं भुजङ्गमं दृष्ट्वा चिन्तयामास । नूनमेषा क्षेत्रदेवता मया कदापि न पूजिता । तेनेदं मे कृषिकर्म्म विफलीभवति ।" इति पञ्चतन्त्रे काकोलूकीयं नाम ३ तन्त्रम् ॥

क्षेत्रपः, पुं, (क्षेत्रं शरीरं पाति रक्षति स्तोत्रकारिणो भक्तस्येति यावत् । क्षेत्र + पा रक्षणे "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) वटुकभैरवः । यथा,—

"अस्त्रीभूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।
क्षेत्रपं कर्णयोर्म्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥"

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे वटुकभैरवस्तोत्रम् ॥ * ॥ (क्षेत्रं शस्योत्पादनक्षमां भूमिं पातीति । क्षेत्र + पा + कः ।) क्षेत्ररक्षके त्रि ॥ (क्षेत्रं शरीरं विश्वं जगद् वा पाति अपरिमेयात्मैश्वर्य्यप्रभावेन चैतन्यदानेन वा इति व्युत्पत्त्या परमात्मा परमेश्वरः ॥)

क्षेत्रपतिः, पुं, (क्षेत्रस्य शस्यभूमेः पतिः ।) केदाराधिपः । वप्रस्वामी । यथा,—"अथ प्रभाते स क्षेत्रपतिर्लगुड़हस्तस्तं प्रदेशमागच्छन् काकेनावलोकितः ।" इति हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणम् ॥ (क्षेत्रस्य शरीरस्य विश्वस्य वा पतिः । जीवः । अग्निः । परमात्मा । यथा, तन्त्रसारे ।

"जीवं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे ।
स्वतन्त्र एव स कश्चित् क्षेत्रस्य पतिरिष्यते ॥")

क्षेत्रपर्पटी, स्त्री, (क्षेत्रे पर्पटीव । यद्वा, क्षेत्रे जाता पर्पटी ।) क्षुपविशेषः । इति वैद्यकम् ॥ क्षेतपापड़ा इति भाषा ॥

क्षेत्रपालः, पुं, (क्षेत्रं पालयति रक्षतीति । क्षेत्र + पाल् + णिच् + अण् अच् वा ।) देवताविशेषः । तद्भेदा यथा,—

"भेदा एकोनपञ्चाशत् क्षेत्रपालस्य कीर्त्तिताः ।
मातृकाबीजभेदेन सम्भिन्ना नामभेदतः ॥
अजरश्चापकुम्भश्च इन्द्रमूर्त्तिस्ततः परः ।
ईड़ाचारश्चोक्तसंज्ञ उन्माद ऋषिसूदनः ॥
ऋद्मुक्तो लृप्तकेशश्च लृपकश्चैकदंष्ट्रकः ।
ऐरावतश्चौघबन्धुरौषधीशस्तथैव च ॥
अञ्जनश्चास्त्रवारश्च कवलः खरखानलः ।
गासुरश्चैव घण्टादोहनमाश्च चक्रमारणः ॥
छटाटोपो जटालाख्यो भङ्गीवश्च नद्रूरः ।
टङ्कपाणिस्तथा चाण्डालवन्धुश्च डामरः ॥
ढक्कारवो णवार्णश्च तड़िद्देहस्थिरस्तथा ।
दन्तुरो धनदश्चान्यो नतिकान्तः प्रचण्डकः ॥
फट्कारो वीरसंघश्च भृङ्गाख्यो मेघभासुरः ।
युगान्तो रौद्रवश्चाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥
शूकनन्दः षड़ालाख्यः सुनामाहंवृकस्तथा ।
एते भेदाः समाख्याता मातृकाक्षरयोनिकाः ॥"* ॥

क्षेत्रपालकथनप्रयोजनं यथा,—

"नामपद्मस्य वर्णानां यो वर्णो मातृकान्तरे ।
दृश्यते प्रथमं तत्र तत्रायं क्षेत्रपालकः ॥
तत्र तत्र विशिष्टात्मा भेदैरेतैर्व्यवस्थितः ।
ततो विशिष्टो यष्टव्यः क्षेत्रपालस्तु सर्व्वतः ॥
क्षेत्रपालमसंपूज्य यः कर्म्म कुरुते क्वचित् ।
तस्य कर्म्मफलं हन्ति क्षेत्रपालो न संशयः ॥"

इति एकोनपञ्चाशत्क्षेत्रपालकथनम् ।

इति क्षेत्रपालप्रकरणे प्रयोगसारः ॥ * ॥ अथ क्षेत्रपालमन्त्राः । मन्त्रदेवप्रकाशिन्याम् । क्षौमितिबीजादि क्षेत्रपालाय इति नमोऽन्तः । अयं प्रणवादिर्व्वा मन्त्रः । तथा,—

"वर्णान्त्यमौ विन्दुयुक्तं क्षेत्रपालाय हृन्मनुः ।
ताराद्यो वसुवर्णोऽयं क्षेत्रपालस्य ईरितः ॥"

प्रातःकृत्याद्यनन्तरं प्राणायामान्तामस्य पूजां विधाय धर्म्मादिपीठं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात् । अस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः क्षेत्रपालो देवता क्षौं बीजं नायेतिशक्तिः षड्दीर्घभाजा बीजेनाङ्गन्यासः । ततो ध्यानम् ।

"भ्राजच्चन्द्रजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जनाद्रिप्रभं
दोर्द्दण्डात्तगदाकपालमरुणस्रग्गन्धवस्त्रोज्ज्वलम् ।
घण्टामेखलघर्घरध्वनिमिलज्झङ्कारभीमं विभुं
वन्दे संहितसर्पकुण्डलधरं श्रीक्षेत्रपालं सदा ॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा धर्म्मादिकल्पितपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत् । अङ्गैः प्रथममावरणम् । अनलाचासिकेशकरालघण्टारवमहाक्रोधपिशिताशनपिङ्गलाक्षोर्द्ध्वकेशैरष्टभिर्द्वितीयम् । इन्द्रादिभिस्तृतीयम् । वज्रादिभिश्चतुर्थम् । ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः । साज्येन चरुणा दशांशहोमः । तथा च निबन्धे ।

"लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं जुहुयात्तद्दशांशतः ।
चरुणा घृतसिक्तेन ततः क्षेत्रेशमर्च्चयेत् ॥"

मन्त्रदेवप्रकाशिकायान्तु प्रणवरहितोऽयं मन्त्रः । अस्य पुरश्चरणमयुतसंख्यजपः ॥ * ॥ अथास्य बलिविधानम् । रात्रौ गृहाङ्गने स्थण्डिलं कृत्वा तत्र देवं सपरिवारं संपूज्य देवस्य हस्ते बलिमन्त्रेण त्रिवारं बलिं दत्त्वा सपरिवारगणेभ्यः स्वस्वनामभिर्ब्बलिं दद्यात् । बलिमन्त्रस्तु । एह्येहि विदुषि सुर सुर भुञ्जय भुञ्जय तर्ज्जय तर्ज्जय विघ्नपद विघ्नपद महाभैरव क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा । तथा च निबन्धे ।

"पूर्व्वमेहिद्वयं पश्चात् विदुषि स्यात् सुरद्वयम् ।
भुञ्जयद्वितयं भूयस्तर्ज्जयद्वितयं पुनः ॥
ततो विघ्नपदद्वन्द्वं महाभैरव तत्परम् ।
क्षेत्रपाल बलिं गृह्ण द्वयं पावकसुन्दरी ॥"

यद्वा, एह्येहि तुरु तुरु सुरु सुरु जम्भ जम्भ हन हन विघ्नं विनाशय विनाशय महाबलिं क्षेत्रपाल गृह्ण गृह्ण स्वाहा । इति मन्त्रः । एष बलिविधिः सर्व्वग्रहनिवारको विजयश्रीकरश्च भवति । बलिमपि सोपदंशष्टहतुपिण्डेन दद्यात् ॥ फलन्तु ।

"बलिदानेन सन्तुष्टः क्षेत्रपालः प्रयच्छति ।
कान्तिमेधाबलारोग्यतेजःपुष्टियशःश्रियः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

(द्वारपालो भैरवविशेषः । यथा, तन्त्रशास्त्रे ।

"गणेशं वटुकञ्चैव क्षेत्रपालञ्च योगिनीः ।
पूर्व्वादिक्रमयोगेन द्वारपालान् प्रपूजयेत् ॥"

क्षेत्ररक्षके त्रि । यथा,—

"स एव ग्रामपालोऽभूत् पशुपालः स एव च ।
क्षेत्रपालः स एवासीद् द्विजातीनाञ्च रक्षिता ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे । १६ । २४ ॥)

क्षेत्रपालरसः, पुं, (क्षेत्रपाल इति संज्ञा विद्यते यस्य । स एव रसः औषधविशेषः ।) ग्रहणीयुक्तशोथस्यौषधम् । दुग्धवटीति ख्यातम् । यथा,—

"हिङ्गुलञ्च विषं ताम्रं लौहं तालकटङ्कणम् ।
जीरमाहूरफेनञ्च समभागं विमर्द्दयेत् ॥
यवार्द्धा वटिका कार्य्या पथ्यं दुग्धौदनं हितम् ।
अलवणं वारिहीनञ्च दातव्यं भिषजां वरैः ॥
गुरुशोथमग्निमान्द्यं ग्रहणीमतिदुस्तराम् ।
ज्वरञ्च विषमं जीर्णं नाशयेन्नात्र संशयः ॥"

इति भैषज्यरत्नावली ॥

आहूरफेनं अहिफेनम् ॥

क्षेत्रयमानिका, स्त्री, (क्षेत्रे जाता यमानिका ।) क्षेत्रजातयमानी । यथा,—

"उपाधिरुग्रगन्धे तु वचाक्षेत्रयमानिके ।"

इति नानार्थे त्रिकाण्डशेषः ॥

क्षेत्ररुहा, स्त्री, (क्षेत्रे रोहति उत्पद्यते इति । क्षेत्र + रुह + कः ।) वालुकीकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षेत्रजाते त्रि ॥

क्षेत्रलिप्ता, स्त्री, भूमण्डलस्य कला । यथा । अथ यदि दृग्ग्रहोदयासुभिरष्टादशशतानि क्षेत्रलिप्ता लभ्यन्ते तदा तदन्तरकलासुभिः किमिति फलं क्षेत्रलिप्ताः ता ग्रहार्कभुक्त्यन्तरेण भाज्याः । भुक्त्यन्तरं हि क्षेत्रलिप्तान्तरात्मकमतः सजातीयकरणाय क्षेत्रलिप्तीकरणं भुक्त्यन्तरेणैको दिवसो लभ्यत इति युक्तमुक्तम् । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये ग्रहोदयास्ताधिकारः ॥ * ॥ असुभिः दशविपलैः । यथा,—

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः ॥"

इति तत्रैव कालमानाध्यायः ॥

क्षेत्रवित् [द्] पुं, (क्षेत्रं शरीरं अहमित्यात्मत्वेन वेत्ति जानाति इदं सर्व्वशरीरमेवाहमिति

आत्मत्वेन मन्यते इत्यर्थः। क्षेत्र+विद्+क्विप्।) क्षेत्रज्ञः। जीवात्मा। यथा,—

"तत्त्वं नरेन्द्र! जगतामथ तस्थुषाञ्च
देहेन्द्रियासुधिषणात्मभिरावृतानाम्।
यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विश्वगाविः
प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽसि॥"
इति श्रीभागवते। ४। २२। ३५॥

"यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः तत् तस्माज्जगतां जङ्गमानां तस्थुषां स्थावराणाञ्च देहादिभिः आत्मना अहङ्कारेण चावृतानां हृदि यश्चकास्ति प्रकाशते तमवेहि। कथं सोऽसीति। सोऽस्तीति पाठे स एवैकोऽस्ति ततोऽन्यदसत् इत्यर्थः। ननु जीवो हृदि चकास्ति नान्यस्तत्राह। क्षेत्रविदं जीवं तपति नियमयतीति क्षेत्रवित्तपः तस्य भावस्तत्ता तया अन्तर्यामिरूपेण। यद्वा क्षेत्रवित्ते अहं ममतास्पदे पातीति क्षेत्रवित्तपः तेन रूपेण। जीवस्तु पारतन्त्र्यान्न पाति। ननु ताम्मं जीवं नियच्छति न आविः प्रत्यग्घः। तर्हि बुद्धिर्न प्रत्यक् प्रतिलोमं चकास्ति बुद्धिस्तु पराक् विषयाकारेण। तर्ह्यहङ्कारः न विश्वक् व्यापकत्वेन स तु परिच्छिन्नः। एवम्भूतो यो भगवान् तमवेहीति।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

क्षेत्रसम्भवः, पुं, (क्षेत्रे सम्भवति उत्पद्यते इति। क्षेत्र+सम्+भू+अच्।) चञ्चुचुपः। भिण्डाचुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूमिजे त्रि॥

क्षेत्रसम्भूतः, पुं, (क्षेत्रे सम्भूतः जातः।) कुन्दरः। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षेत्रोद्भवे त्रि॥

क्षेत्रसीमा, स्त्री, (क्षेत्रस्य भूमेः सीमा मर्य्यादा।) अङ्गारतुषवृत्त्यादिद्वाराचिह्नितभूमिमर्य्यादा। यथा "सीमा क्षेत्रादिमर्य्यादा सा चतुर्व्विधा। जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति।" इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्याये सीमाविवादप्रकरणे द्रष्टव्यः॥

क्षेत्राजीवः, त्रि, (क्षेत्रेण क्षेत्रोद्भवशस्यादिना आजीवतीति। आ+जीव्+कर्त्तरि अच्।) कर्षकः। इत्यमरः। २। ९। ६॥

क्षेत्राधिदेवता, स्त्री, (क्षेत्रस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवता।) तीर्थाधिपदेवता। यथा,—

"देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम्।
सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्व्वं समुदीरयेत्॥"
इति संस्कारतत्त्वे प्रयोगसारः॥

क्षेत्राधिपः, पुं, (क्षेत्रस्य अधिपः स्वामी अधिष्ठाता वा।) मेषादिद्वादशराशीनामधिपतिग्रहगणः। यथा,—

"कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्।
जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

क्षेत्राधिष्ठात्री देवता च॥

क्षेत्रामलकी, स्त्री, (क्षेत्रे भूमौ जाता आमलकी। शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः।) भूम्यामलकी। इति शब्दमाला॥

क्षेत्रिकः, पुं, (क्षेत्रं अस्यास्तीति। ठन्।) क्षेत्रस्वामी। यथा, मनुः। ९। ५४—५५।

"ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति॥
एष धर्म्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च।
विहङ्गमहिषाणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति॥"

"तत्र दासीपदं परोढापरं तस्यामन्येन जातो दासीभर्त्तुर्न बीजिभर्त्तुः।" इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ कलत्रस्वामी। यथा, मनुः। ९। १४५।

"हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्त्रो यथौरसः।
क्षेत्रिकस्य तु तद्बीजं धर्म्मतः प्रसवश्च सः॥"

"हरेदिति। तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्त्र औरस इव धनं हरेत् यस्मात् यत्तस्य कारणभूतं बीजं तत् क्षेत्रस्वामिन एव तत्कार्य्यकरणत्वात्।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥

क्षेत्रियं, स्त्री, क्षेत्रजतृणम्। परदेहचिकित्स्या। इति मेदिनी॥

क्षेत्रियः, पुं, (परक्षेत्रे चिकित्स्यः। "क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः।" ५। २। ९२। इति परक्षेत्रस्य क्षेत्रियजादेशः।) असाध्यरोगः। परदाररतः। इति मेदिनी॥ (त्रि, परदेहचिकित्स्यो रोगादिः। यथा, भट्टिः। ४। ३२।

"अहं शूर्पणखा नाम्ना नूनं नाज्ञायिषि त्वया।
दण्डोऽयं क्षेत्रियो येन मय्यपातीति साब्रवीत्॥")

क्षेत्री, [न्] त्रि, (क्षेत्रमस्यास्तीति इनिः।) क्षेत्रविशिष्टः। कृषीवलः। यथा, हेमचन्द्रः।

"कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री हली कृषिककार्षिकौ॥"
(यथा च मानवे। ९। ५१।

"तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम्॥")

परगवादिना शस्यविनाशे तत्प्राप्तिर्यथा,—

"यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत् फलं लभेत्।
पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डमर्हति॥

इति याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः गोस्वामी पूर्व्वोक्तं दण्डादिकं अर्हति।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

क्षेत्री, [न्] पुं, (क्षेत्रं स्त्री अस्त्यस्य। क्षेत्र+इनिः।) स्वामी। भर्त्ता। यथा, मनुः। ९। ३२॥

"भर्त्तुः पुत्त्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्त्तरि।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः॥"

"भर्त्तुरिति। भर्त्तुः पुत्त्रो भवतीति मुनयो मन्यन्ते। भर्त्तरि द्विप्रकारा श्रुतिर्वर्त्तते। केचिदुत्पादकमवोढारमपि भर्त्तारं तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः। अन्ये तु वोढारं भर्त्तारमनुत्पादकमपि अन्यजनितेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणमाहुः।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (परमात्मा। यथा, गीतायाम्। १३। ३३।

"यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत!॥")

क्षेत्रेक्षुः, पुं, (क्षेत्रे इक्षुरिव।) यावनालः। इति राजनिर्घण्टः॥

क्षेत्रोपेक्षः, पुं श्वफल्कपुत्त्रः। इति केचित्॥ यथा,—

"युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्त्रोऽपरस्ततः।
श्वफल्कश्चित्ररथश्चैव गान्दिन्याञ्च श्वफल्कतः॥
अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादश विश्रुताः।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदरो मृदुरिर्गिरिः॥
धर्म्मवृद्धिः सुकर्म्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्द्दनः।
शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश॥"
इति श्रीभागवते। ९। २४। १४—१६॥

क्षत्त्रोपेक्ष इति साधुपाठः। (तत्र क्षत्त्रेषु क्षत्त्रियकुलेषु उपेक्षा यस्य॥)

क्षेपः, पुं, (क्षिप+घञ्।) निन्दा। (यथा, याज्ञवल्क्यः। २। २०७।

"क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश॥")

विक्षेपः। (यथा, गोः रामायणे। ४। ६२। १२।

"पक्षक्षेपपरिक्लिष्टाः सुपार्श्वोऽभ्युपयास्यति॥")

लेपनम्। गर्व्वः। प्रेरणम्। इति मेदिनी॥ विलम्बः। हेला। लङ्घनम्। इति हेमचन्द्रः॥ गुच्छः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मेघदूते। २९।

"कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बम्॥")

क्षेपकः, त्रि, (क्षिपतीति। क्षिप्+ण्वुल्।) क्षेपकर्त्ता। इति व्याकरणम्॥

क्षेपणं, क्ली, (क्षिप+भावकर्म्मादिषु ल्युट्।) प्रेरणम्। तत्पर्य्यायः। क्षिपा २। इत्यमरः। ३। २। ११॥ यापनम्। यथा,—

"विधवा यौवनस्था च नारी भवति कर्कशा।
आयुषः क्षेपणार्थन्तु दातव्यं स्त्रीधनं सदा॥"
इति विवादचिन्तामणिधृतहारीतवचनम्॥

प्रस्तरादीनां दूरप्रेरणार्थरज्जुनिर्म्मितशिक्यम्। फिङ्गा इति भाषा। यथा, श्रीभागवते। ३। १९।

"प्रववुर्व्वायवश्चण्डास्तमः पांशवमैरयन्।
दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव॥"

"पांशुकृततमश्च प्रेरितवन्तः। क्षेपणैर्यन्त्रैः।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥ (परित्यागः। यथाह मनुः। ४। ११९।

"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्॥"

"उपाकर्म्मणि उत्सर्गे त्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम्।" इति कुल्लूकभट्टः॥ मल्लयोद्धृणां सहसा भूपातनरूपनियुद्धकौशलविशेषः। यथा, महाभारते। ४। १२। २८।

"क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनैः।
तलैर्व्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च॥"

"क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात् प्रच्यवनं हठात्॥"
इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठधृतमल्लशास्त्रम्॥

क्षेपणिः, } स्त्री, (क्षिप+बाहुलकात् अनिः क्षेपणी, } ङीप् वा।) नौकादण्डः। इत्यमरः। १। १०। १३॥ डाँड् इति भाषा। जालभेदः। इति मेदिनी॥ (अस्त्रविशेषः। यथा, रामायणे। ६। ७। २४।

"क्षेपण्यस्तोमराश्चोग्राश्च क्राणि मुषलानि च॥")

क्षेपणीयं, क्ली, (क्षिप+अनीयर्।) पाषाणप्रक्षेपशास्त्रम्। यथा, रघुवंशे ४। ७७।

"तत्र घोरं रणोद्युद्धं पार्व्वतीयैर्गणैरभूत्।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥"
"तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ गणैः सह रणोद्युद्धं अभूत्। किंगणैः पर्व्वते उत्पन्नैः। किं युद्धं भयङ्करम्। पुनः किं नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां पाषाणप्रक्षेपणशस्त्राणां ये अश्मावत्तेषाञ्च घर्षणेन उत्पतिता अग्नयो यस्मिन्।" इति तट्टीका ॥ क्षेपणयोग्ये त्रि ॥

क्षेपदिनं, क्ली, अहर्गणानयनार्थं क्षीयविंशांशयुतक्षयनाडी। यथा। "इदानीमहर्गणार्थं क्षेपदिनान्याह। क्षीयनखांशयुताः क्षयनाड्यः क्षेपदिनानि दिवागणसिद्ध्यै। पूर्व्वमानीता ये क्षयाहास्तेषामधो यन्नाडिकाद्यं तत् क्षीयविंशांशयुतं सहिनाद्यं कल्प्यम्। या घटिकास्तानि दिनानि। या विघटिकास्ता घटिकास्तासामप्यधो ये षष्ट्यंशास्तानि पानीयपलानि कल्प्यानीति।" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये प्रत्यब्दशुद्धिः ॥

क्षेपपातः, पुं, गह्वकक्षाक्रान्तिमण्डलयोर्योगः। यथा। इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह। "क्रान्तिवृत्तं विधेयं यत्राङ्कं भ्रमत्यत्र भानुश्च भार्द्धे कुभा भानुतः। क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च वलनबोधक्षमत् ॥" इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

क्षेपिमा, [न्] पुं, (क्षिप्रस्य भावः "पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा।" ५। १। १२२। इति इमनिच्। "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्व्वस्य च गुणः।" ६। ४। १५६। इति साधुः।) अतिशयक्षेपः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेपिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। क्षिप्र+इष्ठन्। "स्थूलदूरेति।"६।४।१५६। इति साधुः।) अतिशीघ्रः। क्षिप्रतरः। इत्यमरः। ३। २। १११ ॥

क्षेपीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन क्षिप्रः। ईयसुन्। "स्थूलदूरेति।"६।४।१५६। इति साधुः।) अतिशयक्षिप्रः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेप्ता, [ऋ] त्रि, (क्षिपति इति। क्षिप्+तृच्।) क्षेपणकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, रामायणे। ४। ६। ८४।
"उपास्पृश्य ददौ शापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥")

क्षेमं, क्ली, प्लक्षद्वीपस्य वर्षविशेषः। यथा। "प्लक्षो जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं क्षेममम्तमभयमिति वर्षाणि।" इति श्रीभागवते। ५। २०। २-३ ॥ * ॥ मठविशेषः। यथा,—
"भर्त्तुं ययौ च वाराहक्षेत्रं यत्राविधायकः।
श्रीकण्ठक्षेममठयोरासीद्बुष्कपुरान्तिके ॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥

क्षेमः, पुं, क्ली, (क्षि क्षये+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृ-क्षीति।" उणां। १। १३६। इति मन्। (कुशलम्। (यथा, मनुः। २। १२७।
"ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्त्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥")
तद्वति त्रि। इत्यमरः २।४।२६ ॥ (यथा, गोः रामायणे। ५। ८। १७।
"कृताः क्षेमाश्च पन्थानः सुखं गच्छन्ति खेचराः ॥")
लब्धरक्षणम्। इति मेदिनी ॥ मोक्षः। इति हेमचन्द्रः ॥

क्षेमः, पुं, (क्षेमं मङ्गलमस्मिन्नस्तीति। अर्श आद्यच्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। चण्डानामौषधम्। इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ धर्म्मेण शान्त्यामुत्पादितः पुत्रः। यथा, विष्णुपुराणे। १। ७। २८।
"व्यवसायं प्रश्रये वै क्षेमं शान्तिरसूयत।
सुखं तुष्टिर्यशः कीर्त्तिरित्येते धर्म्मसूनवः ॥"
कलिङ्गदेशस्य राजा। यथा,—
"क्षेमोऽग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र! ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥"
इति महाभारते। १। ६७। ६५ ॥ * ॥
चन्द्रवंशीयशुचिराजपुत्त्रः। यथा,—
"ततः सुतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति।
क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्म्मसूत्रः समस्ततः ॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४७ ॥ * ॥
लब्धपरिपालनम्। यथा,—
"उपेयादीश्वरञ्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये।
स्नात्वा देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ॥"
इति याज्ञवल्क्यसंहितायामाचाराध्यायः ॥
"तदनन्तरमीश्वरमभिषेकादिगुणयुक्तमन्यं वा श्रीमन्तमकुत्सितं योगक्षेमार्थम्। अलब्धलाभो योगः। लब्धपरिपालनं क्षेमः तदर्थमुपेयात्। उपासीत उपेयादित्यनेन सेवां प्रतिषेधति। वेतनग्रहणेन आज्ञाकरणं सेवा तस्याः श्ववृत्तित्वेन निषेधात्।" इति तट्टीका मिताक्षरा ॥ (यथाच मनुः। ८। २३०।
"योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥")

क्षेमकः, पुं, (क्षेम+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) चोरनामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः ॥ * ॥ नागविशेषः। यथा,—
"नागः शङ्खसुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः।
क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥"
इति महाभारते। १। ३५। ११ ॥
जनमेजयवंशोत्पन्नराजविशेषः। यथा,—
"शतानीकाद्दुर्मनस्तस्यापत्यं महीनरः।
दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता यतः ॥"
इति श्रीभागवते। ९। २२। ४३ ॥
एतत्पर्य्यन्तं अस्य वंशस्य विश्रान्तिः। परीक्षिदादयः क्षेमकान्ताः कलेः सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं राजान आसन्। ततः सोमवंशशाखान्तरे मगधवंश्या राजानः कलौ बहुकालं स्थिताः। इति श्रीभागवतमतम् ॥ राक्षसविशेषः। यथा,—
"एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप!।
शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥"
इति हरिवंशे। २९। ७६ ॥

क्षेमकरः, त्रि, (करोतीति। कृ+अच्।) मङ्गलकारकः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते। १४। ३५। ३७।
"पन्थानं वः प्रवक्ष्यामि शिवं क्षेमकरं द्विजाः ॥")

क्षेमकारः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्।) शुभङ्करः। इति भूरिप्रयोगः ॥ क्षेमङ्करः। मङ्गलकर्त्ता। यथा, "क्षेमप्रियमद्रात् कृञ्" इति सूत्रेण क्षेमशब्दात् परस्य कृधातोः खप्रत्ययाभावपक्षे ढात् षस्मिति षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिः। ५। ७७।
"पितुः प्रियङ्करो भर्त्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥")

क्षेमकृत्, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+क्विप्।) मङ्गलकारकः। यथा,—
"दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः।
दुर्लभा सदृशी भार्य्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥"
इति चाणक्ये। ५४ ॥

क्षेमगुप्तः, पुं, (क्षेमेण मङ्गलमयेन परमेश्वरेण गुप्तः रक्षितः यद्वा क्षेमः लब्धलरक्षणं तेन गुप्तः।) काश्मीरदेशस्य राजविशेषः। यथा,—
"क्षेमगुप्ताभिधानोऽभूदथ राजा तदात्मजः।
आसवासेवनोत्सिक्तविस्ताराण्यसंज्वरः ॥"
इति राजतरङ्गिण्यां ६ तरङ्गः ॥
(क्षेमगुप्ते त्रि ॥)

क्षेमङ्करः, त्रि, (क्षेमं करोतीति। क्षेम+कृ+"क्षेमप्रियमद्रेऽण् च।" ३।२।४४। इति अण्। चात् खच् मुम् च।) मङ्गलकारकः। तत्पर्य्यायः। अरिष्टतातिः २ शिवतातिः ३ शिवङ्करः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ क्षेमकारः ५ मद्रङ्करः ६ शुभङ्करः ७। इति भूरिप्रयोगः ॥

क्षेमङ्करी, स्त्री, (क्षेमङ्कर+स्त्रियां ङीप्।) देवीविशेषः। यथा,—
"क्षेमान् देवेषु सा देवी कृत्वा दैत्यपतेः क्षयम्।
क्षेमङ्करी शिवेनोक्ता पूज्या लोके भविष्यसि ॥
अनेनैव तु रूपेण विद्याष्टकसमन्विता।
एका वा नगरान्तस्था पूजिता स्थापिता शुभा ॥
प्रासादे पटकुड्ये वा पुस्तके जलवह्निगा।
निस्त्रिंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम् ॥
दमनी मदमाला च श्रीघोषा वज्रशासना।
अष्टं प्रत्यङ्गिरादेव्याः पूजयेत् समुदाहृता।
एताभिः स्थापनं कार्य्यं शिवासनसमानुगम् ॥"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावः ४७ अध्यायः ॥
शङ्खचिल्ली। सा च भगवत्या मूर्त्तिः। तस्या नमस्कारमन्त्रः। यथा,—
"कुङ्कुमारुणसर्व्वाङ्गि! कुन्देन्दुधवलानने!।
मत्स्यमांसप्रिये देवि! क्षेमङ्करि! नमोऽस्तु ते ॥"
अपि च।
"लम्बोदरि महाचण्डे! मुक्तकेशि! बलिप्रिये!।
कुलाचारप्रसन्नास्ये नमस्ते शङ्करप्रिये! ॥"
इति तन्त्रम् ॥

क्षेमजित्, पुं, (क्षेमं मङ्गलं जयति जितवान् वा सर्व्वदा पुण्यात्मककर्म्मणा। यद्वा क्षेमं प्राप्तस्य रक्षणं जितवान् स्वायत्तीकृतवान् दैवपुरुषकारादिप्रभावेणेति यावत् ।) राजविशेषः । स तु मगधदेशे षट्त्रिंशद्वर्षपर्य्यन्तं राजा भविष्यति । तस्य नामान्तरं क्षेमार्च्चिः । इति मत्स्यपुराणमिति केचित् ॥

क्षेमदर्शी, [न्] पुं, (क्षेमं द्रष्टुं शीलमस्य यद्वा क्षेमं मङ्गलं प्राप्तस्य रक्षणं वा पश्यतीति । क्षेम+दृश्+णिनिः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । यथा, महाभारते । १२।८२।६ ।
"कोशलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदर्शिनम् ।
मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥"

क्षेमधन्वा, [न्] पुं, (क्षेमं लब्धरक्षणपटु धनुर्यस्य यद्वा क्षेमं प्रजानां मङ्गलसाधनं जगद्धितकरमित्यर्थः धनुर्यस्य ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु पुण्डरीकपुत्त्रः । यथा,—
"नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः ।
क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् ॥"
इति हरिवंशे । १५ ।२७ ॥
सावर्णनामकतृतीयमनुपुत्त्रविशेषः । यथा,—
"सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरूद्वहः ।
क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पञ्चको मनुः ।
सावर्णस्य तु पुत्त्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः ॥"
इति च तत्रैव । ७।७४ ॥

क्षेमधर्म्मा [न्,] पुं, (क्षेमं मङ्गलरूपं क्षेमे वा धर्म्मो यस्य । यद्वा क्षेमरक्षणे धर्म्मो यस्य ।) राजविशेषः । यथा, "ततश्च शिशुनागस्तस्य पुत्त्रश्च काकवर्णो भविता तस्य पुत्त्रः क्षेमधर्म्मा तस्यापि क्षत्त्रौजाः।" इति विष्णुपुराणे । ४।२४।३॥

क्षेमधूर्त्तिः, पुं, (क्षेमे मङ्गले लब्धरक्षणे वा धूर्त्तिर्धारणा यस्य ।) राजविशेषः । यथा,--
"बृहत्क्षत्त्रमथायान्तं कैकयं दृढविक्रमम् ।
क्षेमधूर्त्तिर्महाराज ! विद्याधीरसि मार्गणैः ॥"
इति महाभारते । ७।१०६।१ ॥

क्षेममूर्त्तिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी प्रियदर्शना मूर्त्तिरस्य ।) कच्छदेशीयराजविशेषः । इति केचित् ॥ क्षेमधूर्त्तिरिति साधुपाठः । यथा,—
"काच्छकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुर्दृढहस्तैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥"
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ६७ अध्यायः ॥

क्षेमवान् [त्] त्रि, (क्षेमं मङ्गलं अस्यास्तीति । अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वत्वम् ।) मङ्गलयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षेमशूरः, पुं, (क्षेमे मङ्गलस्थाने निर्विघ्नस्थाने वा शूरः ।) निर्भयस्थाने बलप्रकाशकः । यथा,—
"किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ।
रहोजुषा वा हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ॥"
इति श्रीभागवते । १०।४ । ३६ ॥
"क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः । संयुगादन्यत्र विकत्थनं शौढवादो येषां तैः । ननु हरेर्बिभेमि शम्भोश्चेति चेत्तत्राह रहोजुषेति । सर्व्वस्यान्तःप्रविष्टेन न क्वचिदपि बहिर्दृष्टेन इत्यर्थः । पुरुषप्रवेशरहितमिलावृतवनं ओको यस्य तेन शम्भुना ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षेमा, स्त्री, (क्षेम+टाप् ।) कात्यायनी । इति मेदिनी ॥ क्षेमङ्करी । यथा,—
"निष्किंशे पूजयेत् क्षेमां सर्व्वकामफलप्रदाम् ।"
इति देवीपुराणे क्षेमङ्करीप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(अप्सरोभेदः । यथा, महाभारते ।१।१२३।५६।
"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवीरम्भामनोरमा ॥")

क्षेमाधिः, पुं, (क्षेमा मङ्गलमयी क्षेमे मङ्गलविषये धीर्यस्य पृषोदरात् ह्रस्वः ।) मिथिलादेशस्थसूर्य्यवंशीयराजविशेषः । यथा,—
"अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत् सुपार्श्वकः ।
ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमाधिर्म्मैथिलाधिपः ॥"
इति श्रीभागवते । ६।१३ । २३ ॥

क्षेमाफला, स्त्री, (क्षेमं मङ्गलजनकं हितकरं फलं यस्याः । पृषोदरादाकारत्वे साधुः ।) क्षेमफला इति वा पाठः ॥ उडुम्बरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

क्षेम्यं, त्रि, (क्षेमाय साधुः "प्राग्घिताद्यत् ।"४।४।७५ । इति यत् । यद्वा, क्षेममर्हतीति "दण्डादिभ्यो यत् ।"५।१।६६। इति यत् ।) क्षेमीयम् । कुशलयोग्यम् । इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, मनुः । ७ । २१२ ।
"क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेत् नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥")

क्षेम्यः, पुं, (क्षेममर्हत्यसौ । क्षेम+यत् ।) राजविशेषः । यथा, हरिवंशे । २०।४६ ।
"उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः ॥
क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः ।
नृपञ्जयाद् बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥"

क्षै, क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-अनिट् ।) क्षादिः । क्षायति । इति दुर्गादासः ॥

क्षैण्यं, स्त्री, (क्षीणस्य भावः । क्षीण+ष्यञ् ।) क्षीणता । यथा, "क्षैण्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादादिकम् ॥" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ अपि च ।
"अस्मिन् धनजनक्षैण्यनिमित्तं मण्डलोत्तमे ।
सर्व्वतो दिक्षु तस्यावधानधर्म्मपरम्परा ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् ५ तरङ्गः ॥

क्षैत्रं, स्त्री, (क्षेत्राणां समूहः । "भिक्षादिभ्योऽण् ।"४।२।३८ । इति अण् ।) क्षेत्रसमूहः । तत्पर्य्यायः । कैदारिकम् २ कैदार्य्यम् ३ कैदारकम् ४ । इत्यमरः । २।६।११ ॥ वारटम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षैत्रज्ञं, } क्षैत्रज्ञ्यं, } स्त्री, (क्षेत्रज्ञ+"हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।" ५।१।१३० । इति अण् ।
"कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते ।" क्षेत्रज्ञ पक्षे + "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि च ।" ५।१।१२४ । इति ष्यञ् ।) क्षेत्रज्ञस्य भावः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षैरेयी, स्त्री, (क्षीरे संस्कृतं यदन्नम् । ततः स्त्रियां ङीप् ।) परमान्नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरसम्बन्धिनि त्रि । क्षीरेयी इति च पाठः ॥

क्षोड़ः, पुं, (क्षोड्यते बध्यते अस्मिन् । क्षोड़+अधिकरणे+अप् । घञ् इति केचित् दृष्टिग्रं वैदिकधातुश्चायम् ।) आलानम् । गजबन्धनी । इति भूरिप्रयोगः ॥

क्षोणिः, } क्षोणी, } स्त्री, (क्षै+बाहुलकात् डोनिः वा ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥ अमरटीका च ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।५४।१।
"अक्रन्दयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥")

क्षोदः, पुं, (क्षुद्यते इति । क्षुद् पेषणे + कर्म्मणि भावे च घञ् ।) चूर्णः । इत्यमरः ।२।८।६८ ॥ (यथा, काशीखण्डे । ३३।६३ ।
"सापि प्राग्वासना योगाल्लिङ्गार्च्चनरता सती ।
हित्वा मलयजक्षोदं विभूतौ बद्धमंस्त वै ॥")
रजः । पेषणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रत्नावलीनाटिकायाम् १ अङ्के ।
"कीर्णैः पिष्टातकौघैः कृतदिवसमुखैः कुङ्कुमक्षोदगौरैर्हेमालङ्कारभाभिर्भरनमितशिरःशेखराकैः किरातैः ॥")

क्षोदितं, स्त्री, (क्षुद्+भावे क्तः । वाच्यलिङ्गे तु कर्म्मणि+क्तः ।) चूर्णम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पेषिते त्रि ॥

क्षोदिमा, [न्] पुं, (क्षुद्+"पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा ।" ५।१।१२२ । इति इमनिच् ।) अतिशयक्षुद्रता । इति व्याकरणम् ॥

क्षोदिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन क्षुद्र इति । इष्ठन् प्रत्ययः ।) अतिशयक्षुद्रः । इत्यमरः ।३।२।१११॥

क्षोदीयान्,[स्] त्रि, (क्षुद्+ईयसुन् ।) अतिक्षुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, माघे ।२।१०० ।
"वृहत्सहायः कार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥")

क्षोद्यः, त्रि, (क्षोदनयोग्यः क्षोदितुमर्हति वा । क्षुद्+"ऋहलोर्ण्यत् ।" ३।१।१२४ । इति ण्यत् ।) क्षोदनीयः । चूर्णीकरणीयः । यथा,—
"बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान् सञ्चुक्षुदुस्तथा ।
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान् देशान्नरास्तदा ॥"
इति रामायणे । २।८०।१०॥
"बन्धनीयान् सेतून् । क्षोद्यान् क्षोदनीयान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् । सञ्चुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेद्यान् ॥"
इति तट्टीका ॥

क्षोभः, पुं, (क्षुभ्+भावे घञ् ।) क्षोभणम् । सञ्चलनम् । चित्तचाञ्चल्यम् । यथा,—
"पूरोत्पीड़े तड़ागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे तु हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते ॥"
इति उत्तरचरिते । ३ अङ्के ॥
परीवाहः सेतुभेदः । शोकक्षोभे शोकाधीनचित्तचाञ्चल्ये । प्रलापैः रोदनादिभिरित्यर्थः ॥

अपि च शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृततन्त्रे ।
"भुक्त्वा पीत्वा चरेत् पूजां जपं देव्याः समाहितः ।
साधके क्षोभमापन्ने मम क्षोभं प्रजायते ।
तस्माद्भुक्त्वा च पीत्वा च अक्षुब्धो यजनं चरेत् ॥"

क्षोभकः, पुं, (क्षोभ + संज्ञायां कन् ।) कामाख्यास्थ-पर्व्वतविशेषः । यथा,—
"दुर्ज्जराख्यस्य पूर्व्वस्यां पुरं नाम वरासनम् ।
तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभको नाम नामतः ॥
तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठे वक्त्रे देवी व्यवस्थिता ।
पद्मपुष्करिणी नाम्ना पद्मयोनिस्वरूपिणी ॥
एकत्र पञ्चभिर्द्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् ।
स्थिता रमयितुं तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा ॥"
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१ अध्यायः ॥ * ॥ (क्षुभ् + कर्त्तरि + ण्वुल् ।) क्षोभजनके त्रि ॥

क्षोभणं, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) क्षोभजनकम् । सञ्चलनकारकम् । यथा,—
"आहताङ्गैः ससत्त्वैस्तं देवप्रवरगोस्तदा ।
अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥"
इति रामायणे । ३ । ३६ ।१० ॥
"क्षोभणं क्षोभकर्त्तारम् ।" इति तट्टीका ॥
(क्ली भावे ल्युट् । क्षोभः ॥)

क्षोभणः, पुं, (क्षुभ् + णिच् + ल्युः ।) वटुकभैरवः । यथा, विश्वसारोद्धारतन्त्रे तस्य स्तोत्रम् ।
"कङ्कालधारी मुण्डी च व्यालयज्ञोपवीतवान् ।
जृम्भणो मोहनस्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा ॥"

क्षोभितः, त्रि, (क्षुभ् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) क्षोभयुक्तः । सञ्चालितः । यथा,—
"पादाक्रान्त्या नतभुवं किरीटोल्लिखिताम्बराम् ।
क्षोभिताशेषपातालां धनुर्ज्यानिःस्वनेन ताम् ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८२।३७॥

क्षोमं,क्ली,(क्षुम + मन् । पृषोदरात् वृद्धिर्वा ।) दुकूलम् । इत्यमरः।२।२।१२। क्षौमं इति च पाठः ॥

क्षोमः, पुं क्ली, (क्षुम + मन् ।) अट्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ क्षौमोऽपि पाठः ॥

क्षोमकः, पुं, (क्षोम + संज्ञायां कन् ।) गवाक्षासकः । इति जटाधरः ॥

क्षोणिः, **क्षोणी**, } स्त्री, (क्षु + बाहुलकात् निः णत्वं वृद्धिः वा ङीप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ ॥ अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"इज्या च यागाधाराच्च क्षौणी क्षोणालये च या ।
महालये क्षयं यानि क्षितिस्तेन प्रकीर्त्तिता ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥
(यथा, भागवते । ३ । १४ । ३ ।
"तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥")

क्षोणीप्राचीरः, पुं, (क्षोण्याः प्राचीर इव ।) समुद्रः । इति जटाधरः ॥

क्षोणीभुक् [ज्,] पुं, (क्षौणीं पृथ्वीं भुनक्तीति । भुज् + क्विप् ।) राजा । यथा,—
"कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा मथ्नन्तो विटजल्पितैरुपहताः क्षोणीभुजस्ते किल ।
विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतां सर्गस्थितिध्वापदाः मीशस्तत्परिचर्य्यया न गमितो येरेव नारायणः ॥"
इति शान्तिशतके । १ । ११ ॥

क्षोणीमयः, पुं, (क्षौणी + मयट् ।) मत्स्यः । पृथिव्याश्रयः । यथा,—
"मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः
क्षौणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे
आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥"
इति श्रीभागवते । २ । ७ । १२ ॥
"मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । क्षोणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवीप्रधानस्तदाश्रय इत्यर्थः । अत एव निखिलजीवनिकायानामाश्रयः । मे मुखाद्विस्रंसितान् गलितान् वेदस्य मार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षे ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ क्षोणीमयोऽपि पाठः ॥

क्षौद्रं, क्ली, (क्षुद्राभिः पिङ्गलवर्णमक्षिकाभिः सरघाभिर्निर्म्मितम् । क्षुद्र + "क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।" ४ । ३ । ११६ । इति अञ् ।) मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ जलम् । इति मेदिनी ॥ पिङ्गलवर्णक्षुद्रमक्षिकाकृतकपिलवर्णमधु । अस्य गुणाः । अतिशीतलत्वम् । लघुत्वम् । स्वेदनाशित्वम् । घृतयुक्तक्षौद्रस्य विषतुल्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"माक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
गुणैर्माक्षिकवत् क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

क्षौद्रः, पुं, (क्षुद्र + अण् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वर्णसङ्करविशेषः । स तु सजातीयात् मागध्यां जातः । यथा,—
"चतुरो मागधी सूते क्रूरान् मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादुकरं क्षौद्रं सौगन्ध्यमिति विश्रुतम् ॥"
इति महाभारते । १३ । ४८ । २२ ॥
"एते मागध्यामायोगवादिभ्यश्चतुर्भ्यः क्रमाज्जायन्ते । इत्युपसंहरति चतुर इति । एते चत्वारो वागुरादिना जीवन्तीति मायोपजीविनः । अन्येऽपि चत्वारो मागध्यां विश्रुताः सजातीयादुत्पद्यन्ते । तेषां नामानि मांसमित्यादि । मांसं मांसविक्रेतारम् । स्वादुकरं मांसस्यैव संस्कारकम् । क्षौद्रं सूदं शूद्रमिति पाठत्रयेऽपि शाकाद्यन्नपाककरम् । सौगन्ध्यम् उक्तलक्षणं सैरन्ध्रम् । एकस्यैव मागधस्य एतद्वृत्तिचतुष्टयमुक्तमिति ज्ञेयम् ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ * ॥ क्षुद्रता । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

क्षौद्रक्यं, त्रि, (क्षुद्रकः आयुधजीविसंघः । "आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्" इति।" ५ । ३ । ११४ । इति ञ्यट् ।) क्षुद्रम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

क्षौद्रजं, क्ली, (क्षौद्रात् जायते इति । जन + डः ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुजातमात्रे त्रि ॥

क्षौद्रधातुः, पुं, (क्षौद्रजातो धातुः क्षौद्रं धातुरिव वा ।) माक्षिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षौद्रप्रियः, पुं, (क्षौद्राणां सरघाणां प्रियः क्षौद्रवत् मधुवत् प्रियो वा ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुप्रिये त्रि ॥

क्षौद्रमेहः, पुं, (क्षौद्रसंज्ञको मेहः ।) प्रमेहरोगविशेषः । मधुमेह इति वैद्यकम् ।) तल्लक्षणं यथा,—
"कषायं मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः ।
कषायं कषायवर्णम् ।" इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा प्रमेहशब्दे द्रष्टव्या ॥

क्षौद्रेयं, क्ली, (क्षौद्रे भवं इति । ढञ् ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षौद्रसम्बन्धिनि त्रि ॥

क्षौमं, त्रि, (क्षु + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुति ।" उणां । १ । १३६ । इति मन् । ततः प्रज्ञादित्वात् अण् । वृद्धिः ।) क्षुमाया विकारः स्त्रियां क्षौमी कन्था इत्यादि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

क्षौमं, पुं,क्ली, (क्षु + मन् । ततोऽण् वृद्धिश्च ।) अट्टालकः । तत्पर्य्यायः । अट्टः २ । इत्यमरः।२।२।१२॥ "हे हर्म्म्यादिगृहे । प्राकाराग्रस्थितरथ्यागृहे इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्याते गृहविशेषे इति कोक्कटः । प्राकारमण्डपस्योपरिशालायामिति केचित् । हर्म्म्यादिवातकुटिकायामिति केचित् । मण्डपोपरि हर्म्म्यपृष्ठे इति केचित् । प्राकारधारणार्थेऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः । इति भट्टः । अट्टातेऽसौ अट्टः । अट्ट ङ विक्रमे वधे अल् । क्षुवन्ति शब्दायन्तेऽत्र क्षौमं । टु क्षु ल क्षुते नाम्नि इति मः गुणः स्वार्थे ण्णे क्षौमञ्च । पट्टदुकूलयोः क्षोमं गुणवत् । वस्त्रभेदे क्षौमं वृद्धिमदिति बहवः । क्षौममट्टे दुकूले स्यादतसीवसनेऽपि चेति विश्वप्रकाशे अतसीवनेन सह पाठादट्टेऽपि क्षौममन्त्यस्वरवच्च । तत्र हि परेषां वृद्धिविधानात् ।" इति पुरवर्गे भरतः॥*॥ अतसीवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १८७ ।
"स गौरसर्षपैः क्षौमं पुनः पाकान्महीमयम् ।
कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योषिन्मुखन्तथा ॥")
"क्षुमायाः विकारः क्षौमं वस्त्रादि वाच्यलिङ्गम् स्त्रियां क्षौमी कन्थेत्यादि ।" इति वैश्यवर्गे भरतः ॥ * ॥ पट्टवस्त्रम् । तत्पर्य्यायः । दुकूलम् २ । इत्यमरः । २।६।११३ । "द्वे पट्टवस्त्रे । सौत्रवस्त्रादधिकं क्षौति क्षौमं टु क्षु शब्दे नाम्नीति मः गुणः । यत् पुनरतसीविकारवाचि प्रत्ययान्तरं तद्वृद्धिमत् दुकूलार्थात् क्षौमात् स्वार्थे प्रज्ञादित्वादणि क्षौमञ्चेति केचित् । दुनोति उपतापयति अधिकशीतसहनादिति नाम्नीति कूलति दुकूलम् ।" इति च वैश्यवर्गे भरतः ॥ * ॥ शणवस्त्रम् । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

"क्षौमं दुकूले स्यादट्टे पुंनपुंसकयोरिह ।
क्षौमन्तु शणजेऽपि स्यादतसीजे नपुंसकम् ॥"
(यथा, महाभारते । १।२००।३ ।
"कृष्णा च क्षौमसंवीता कृतकौतुकमङ्गला ।
कृताभिवादना श्वश्र्वास्तस्थौ प्रह्वा कृताञ्जली ॥")

क्षौमकः, पुं, (क्षुमा एव क्षौमः प्रज्ञादित्वात् अण् । ततः संज्ञायां कन् ।) चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति केचित् ॥

क्षौमी, स्त्री, (क्षुमा एव इति स्वार्थे अणि वृद्धिः ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) अतसी । इति रत्नमाला ॥ (विकारार्थे अणि) क्षुमानिर्म्मितकन्था । इति क्षौमशब्दटीकायां भरतः ॥

क्षौरं, क्ली, (क्षुरस्य कार्य्यं कर्म्म क्षुरकृतं कर्म्मेति भावः क्षुरस्येदं वा ।) क्षुरकर्म्म । कामान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मुण्डनम् २ भद्रकरणम् ३ वपनम् ४ परिवापनम् ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य गुणः ।
"केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम् ।"
संप्रसाधनं पवित्रीकरणमिति यावत् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ व्रतादिसंयमे क्षौरकर्म्माकरणे दोषो यथा,—
"व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च संयमे ।
न करोति क्षौरकर्म्म अशुचिः सर्व्वकर्म्मसु ॥
स च तिष्ठति कुण्डेषु नखादीनाञ्च सुन्दरि ! ।
तदेव दिनमानाब्दं तद्भोजी दण्डताडितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥ * ॥
नित्यक्षौरविहितनिषिद्धदिनादि यथाह राजमार्त्तण्डः ।
"न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् ।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कदिनेषु रिक्ते
क्षौरं हितं प्रतिपदह्नि न चापि विष्ट्याम् ॥" * ॥
"प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा
कुर्य्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः ॥
उत्तरात्रितययाम्यरोहिणी-
रौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे ।
श्मश्रुकर्म्म सकलं विवर्ज्जयेत्
प्रेतकार्य्यमपि बुद्धिमान्नरः ॥"
प्रेतकार्य्यं पतितप्रेतसंप्रदानकदासीघटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमाणवचनविरोधः स्यात् ॥
"चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभिरपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्द्दिने ॥
मानं हन्ति गुरुः क्षौरे शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्व्वं हन्ति शनैश्चरः ॥" * ॥
श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
"आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्म्ममृतसूतकेषु च ।
बन्धमोक्षमखदीक्षणेष्वपि
क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु ॥
देवकार्य्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये ।
क्षुरिकर्म्म न कुर्व्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥" * ॥
वृद्धगार्ग्यः ।
"केशववामनत्रिपुरं माटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्रम् ।
दितिमदितिञ्च स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणम् ॥ * ॥"
अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
"श्मश्रुकर्म्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । गोभिलः ।"केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम् ।" इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
"रोहिण्याञ्च विशाखायां मैत्रे चैवोत्तरासु च ।
मघायां कृत्तिकायाञ्च द्विजैः क्षौरं विवर्ज्जितम् ॥
कृत्वा तु मैथुनं क्षौरं यो देवांस्तर्पयेत् पितॄन् ।
रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
नापितगृहे क्षौरनिषेधो यथा,—
"स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं घृष्टञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥
रवौ दुःखं सुखं चन्द्रे कुजे मृत्युर्बुधे धनम् ।
मानं हन्ति गुरोर्व्वारे शुक्रे शुक्रक्षयो भवेत् ॥
शनौ च सर्व्वदोषाः स्युः क्षौरमत्र विवर्ज्जयेत् ॥"
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥ * ॥
अथ प्रथमक्षौरस्य चूडाकरणस्य विहितदिनादि । ज्योतिषे ।
"अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा भौमशनीतरे ।
अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभेतरे ।
रिक्तादर्शाष्टमीषष्ठीप्रतिपद्वर्ज्जिते सिते ॥"
दक्षोऽपि सामान्यतो दोषमाह ।
"षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥
मेषसिंहतुलाकर्किवृश्चिकेतरलग्नके ।
श्रवणादित्रयस्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रभे ॥
आदित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौड़कम् ॥
पौष्णाश्विपुष्यवसुरामकवासुदेव-
ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।
वारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवानाम् ॥"
इति वचनात् रोहिण्यामपि चूड़ाकरणम् ।
अत्रापि तिथ्यङ्गादिविकृष्टत्वं विवर्ज्जयेत् ॥
"सूर्य्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरौ सुप्ते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्व्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षौराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥"
राजमार्त्तण्डे ।
"मानं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्य्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
ददुर्द्दशैकादश सप्त पञ्च ॥"
जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम् ॥ * ॥ भोजराजः ।
"शिखिसन्निधाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे उत्तरवर्त्मनि सवितरि ॥"
दिवाकरवारविनिर्मोके तु गर्गः ।
"जन्मर्क्षे जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे ।
न कुर्य्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥"
ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूड़ानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । भोजराजः ।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्त्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चूड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्त्तण्डे ।
"उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः ॥
सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि ।
क्षुरेति क्षुरकर्म्म ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

क्षौरपव्यं, क्ली, (क्षुरैः पविभिर्वज्रैर्निर्म्मितं निर्वृत्तमिव वा गृहम् ।) क्षुरवज्रतुल्यतीक्ष्णदृढ़गृहम् । यथा, श्रीभागवते । ६ । ५ । ८ ।
"नदीमुभयतो वाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ।
क्वचिद्धंसं चित्रकथं क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमि ॥"
"पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतेः । अद्भुतं गृहम् । क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्व्वज्रैश्च निर्म्मितमिव तीक्ष्णं दृढ़ञ्चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्रम् । भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्षौरिकः, पुं, (क्षुरकर्म्म क्षुरेण वा कर्म्म करोति । यद्वा क्षुरिकर्म्म कार्य्यत्वेनास्त्यस्य । इति ठण् । क्षौरं शिल्पत्वेनास्त्यस्य इति तु ठन् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

क्ष्णु, ल तेजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्यणकारोपधः । क्ष्णौति खड्गं कर्म्मकारः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्णुतः, त्रि, (क्ष्णु + कर्म्मणि क्तः ।) शाणितः । तीक्ष्णीकृतः । इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥

क्ष्मा, स्त्री, (क्षमते सहते भारं अपराधजनितं वात्मस्थानां जीवानां चतुर्व्विधानां इति । क्षम् + अच् उपधायाः लोपश्च ।) पृथ्वी । इत्यमरः ।२।६१।२॥ (यथा, भागवते ।७।८।३३।
"द्यौस्तत् सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला
प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीड़िता ॥")

क्ष्माजः, पुं, (क्ष्मा पृथ्वी तस्यां तस्याः वा जातवान् इति । क्ष्मा + जन् + डः ।) मङ्गलग्रहः । इति ज्योतिषम् ॥

क्ष्मातलं, क्ली, (क्ष्मायाः तलम् ।) भूतलम् । (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
"यद्दृश्यस्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा
त्वत्सम्बन्धं त्वत्स्वरैर्यञ्जनैश्च ॥")
पृथिवीमध्यम् । इति केचित् ॥

क्ष्माधृतिः, पुं, (क्ष्मायां पृथ्व्यां धृतिर्धारणा पालनीशक्तिर्यस्य ।) काश्मीरदेशीयराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४८२ ।

"अथाभ्यषिच्यत श्रिया विप्रैरेत्य यशस्करः ।
क्ष्माधृतिः प्रौढ़सामर्थ्यः सानुमानिव तोयदैः ॥"

क्ष्मापः, पुं, (क्ष्मां पाति रक्षतीति । क्ष्मा + पा + कः ।) राजा । यथा,—
"आमयार्णिरिपुत्रासक्षुद्रादौ इष्टवैक्लवान् ।
लब्धोदया श्रीभयेन क्ष्मापा ग्रन्थ्यनुयायिनः ॥"
इति राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३१९ ॥

क्ष्मापालः, पुं, (क्ष्मां पालयतीति । क्ष्मा + पाल् + णिच् + अण् । क्ष्मायाः पालो वा ।) राजा । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३२४ ।
"न के लोभं समुत्पाद्य जिह्वया स्निग्धदीर्घया ।
पिपीलिका इव ग्रस्ताः क्ष्मापालैः शल्यकैरिव ॥"

क्ष्माभुक् [ज्,] पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं भुनक्ति उपभुनक्ति इत्यर्थः । क्ष्मा + भुज् + क्विप् । कुत्वं च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ५५ ।
"तत्रस्थाः क्ष्माभुजा पृष्टास्तन्निवेदनकारणम् ।
अजिज्ञपन् चिनिन्यस्तजानुप्राञ्जलयस्ततः ॥")

क्ष्माभृत्, पुं, (क्ष्मां पृथ्वीं बिभर्त्ति । क्ष्मा + भृ + क्विप् तुगागमश्च ।) राजा । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १९९ ।
"देशानामुपरि क्ष्माभृदातुराणां चिकित्सकाः ।
वणिजो ग्राहकाणाञ्च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥")
पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ६७ ।
"कान्तारेषु च काननेषु च सरित्तीरेषु च क्ष्माभृता-
सुत्सङ्गेषु च पत्तनेषु च सरिद्भर्तुस्तटान्तेषु च ॥")

क्ष्माय, ई ङ विधूनने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) पवर्गशेषयुक्तः । क्षादिः । विधूननमिति विधूयतेऽसाविति कर्म्मणि घञि विधूनः सकम्पः ततो विधून इवाचरतीति क्वौ क्वते अनटि रूपम् । कम्पनमित्यर्थः । ई, क्ष्मातः । ङ, क्ष्मायते वृक्षः । (तथाच, भट्टिः । १४ । २१ ।
"उल्का ददृशिरे दीप्ता रुरुवुश्चाशिवं शिवाः ।
चक्ष्माये च मही राम; शशाङ्कश्चाशुभागमम् ॥")
क्ष्मायते कम्पते स्वङ्गत्येजतीत्ते च वेपते इति कम्पार्थे भट्टमल्लोऽपि । रमानाथस्तु विधूननशब्दस्यैणन्तात् शुत्पत्तेः सकर्म्मकोऽयं इति प्रतीमः । प्रयोगस्त्वन्यथा दृश्यते इत्याह । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्मायितः, त्रि, (क्ष्माय + इतच् ।) कम्पितः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मायिता, [ऋ] त्रि, (क्ष्माय + तृच्प्रत्ययः ।) कम्पकः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्मील, निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) निमेषः पक्ष्मभिश्चक्षुष आवरणम् । क्ष्मीलति चक्षुः पक्ष्मभिरावृतं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विड़, ऌ आ ङ ञि स्नेहे । मोचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-मोचे सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । ऌ, अक्ष्विड़त् । आ, क्ष्विड़ितं क्ष्विण्णं तेन । ङ, क्ष्वेड़ते । ञि, क्ष्विण्णोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । मोचे क्ष्वेड़ते तिलः तैलं मुञ्चतीत्यर्थः ।. इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विस्रः, त्रि, (क्ष्विद् + क्तः ।) मुक्तः । स्निग्धः । इति व्याकरणम् ॥

क्ष्विद्, आ ञि कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) आ, क्ष्वेदितं क्ष्विस्नं तेन । ञि, क्ष्विस्नोऽस्ति । मूर्द्धन्यवर्गतृतीयान्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद्, इर् य आ मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-मोचे तु सकं-सेट् ।) इर्, अक्ष्विदत् अक्ष्वेदीत् । अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, क्ष्विद्यति । आ, क्ष्वेदितं क्ष्विस्नं तेन । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्विद्, ऌ आ ङ ञि मोचे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-स्नेहे तु अकं-सेट् ।) एतदाद्यास्त्रयो वकारयुक्ताः क्षाद्याः । ऌ, अक्ष्विदत् । आ, क्ष्वेदितं क्ष्विस्नं तेन । ङ, क्ष्वेदते तिलः तैलं मुञ्चतीर्थः । ञि, क्ष्विस्नोऽस्ति । स्नेहः स्निग्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

क्ष्वेड़ं, क्ली, (क्ष्विड़ + घञ् ।) लोहिताकर्पर्णफलम् । घोषापुष्पम् । इति मेदिनी । ड़े । ६ ॥

क्ष्वेड़ः, पुं, (क्ष्विड़ + भावादौ घञ् । क्ष्वेड़ते इति अच् वा ।) ध्वनिः । कर्णामयः । विषम् । इति मेदिनी । ड़े ।५॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम् ।२९।
"करालं यत् क्ष्वेड़ं कवलितवतः कालकलना
न शम्भोस्तन्मूलं जननि तव ताड़ाङ्कमहिमा ॥")
पीतघोषाहृक्षः । इति रत्नमाला ॥ * ॥ क्ष्वेड़रोगस्य निदानादि कर्णरोगशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

क्ष्वेड़ः, त्रि, (क्ष्विड़ + कर्म्मणि घञ् ।) दुरासदः । कुटिलः । इति मेदिनी । ड़े । ६ ॥

क्ष्वेड़नं, क्ली, (क्ष्विड़ + भावे ल्युट् ।) मोचनम् । त्यागः । यथा, महाभारते । ३ । १७८ । २६ ।
"त्रासनं सर्व्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निश्वासक्ष्वेड़नादेव भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥"

क्ष्वेड़ा, स्त्री, (क्ष्विड़ + घञ् + टाप् च ।) वंशशलाका । सिंहनादः । इति मेदिनी । ड़े ।५॥ (स तु लोकस्य शब्दविशेषः । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ३९ ।
"एषा सागरसङ्गताभिमतता याता न मे कश्चिचित्
मुग्धे कण्ठभुवं ब्रवीषि मम किं सक्ष्वेड़तामीशुषीम् ।
क्ष्वेड़ाराव इहोचितस्तव गणशतैः सह क्रीड़तो
शुभ्रामीलगलोऽवतादिति गिरा गौर्य्या हतोऽनुत्तरः ॥"
"सागरसङ्गतेति । सागरेण समुद्रेण सङ्गता । अर्थाद्गङ्गा । उत्तरे तु सेति सर्व्वनामपदम् । गरो विषम् । तदाह सक्ष्वेड़ेति । क्ष्वेड़ेन विषेण क्ष्वेड़या शब्दविशेषेण च सक्ष्वेड़म् । क्ष्वेड़ं विषम् । क्ष्वेड़ा जनस्य शब्दविशेषः ॥" इति तट्टीका ॥)
कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्ष्वेड़ितं, क्ली, (क्ष्विड़् + भावे क्तः ।) सिंहनादः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६८ । ६ ।
"नानायुधधरैश्चापि नानावेशधरैस्तथा ।
हर्षितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेड़ितास्फोटितस्वनैः ।
आसीत् किलकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति पार्थिवे ॥")

क्ष्वेल, ऋ चालगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-गतौ तु सकं-सेट् ।) वकारयुक्तः । क्षादिः । ऋ, अचिक्ष्वेलत् । चालः कम्पः । चालः केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥ (क्रीड़ायामिति केचित् । यथा, रामायणे । ५ । १० । १३ ।
"आस्फोटननिनादांश्च बालानां क्ष्वेलतां तथा ॥")

क्ष्वेलिका, स्त्री, (क्ष्वेला + स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च ।) क्रीड़ा । यथा, श्रीभागवते । ५ । ८ । १८ ।
"क्ष्वेलिकायां मां मृषा समाधिना आमीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषद्परुषविषाणाग्रेण लुठति ।" "सम्भवति चेतदित्याह । क्ष्वेलिकायां क्रीड़ायां मृषा यः समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृषत्जलबिन्दुस्तद्वदपरुषेण विषाणाग्रेण लुठति संघट्टयति ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

क्ष्वेली, स्त्री, (क्ष्वेल + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्रीड़ा । यथा, श्रीभागवते । १० । २९ । ४६ ।
"बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
नीविस्तनालभननर्म्मनखाग्रपातैः ।
क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन् रतिपतिं रमयाञ्चकार ॥"
"बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करालकादीनामालभनं स्पर्शश्च नर्म्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः । क्ष्वेल्या क्रीड़या च अवलोकैश्च हसितैश्च कामं तासां उद्दीपयन् ता रमयामास ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ अत्र क्ष्वेल्यमिति प्रमादात् केनचिल्लिखितम् ॥

ख

ख, खकारः । स तु व्यञ्जनद्वितीयवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं कण्ठः । (यथा, सिद्धान्तकौमु-
द्याम् । "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः ।"
इति । शिक्षाग्रन्थे तु अस्य जिह्वामूलीयत्वमुक्तम् ।
यथा,—"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति ।
परं जिह्वामूलीयस्यापि कण्ठमूलोच्चारणपर-
त्वात् न दोषाय एव ॥) यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"खकारं परमाश्चर्य्यं शङ्खकुन्दसमप्रभम् ।
कोणत्रययुतं शून्यं बिन्दुत्रयसमन्वितम् ॥
गुणत्रययुतं देवि ! पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिशक्तिसंयुतं वर्णं खकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा, प्रपञ्चसारे ।
"स सर्गः क्षेपितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत् ।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम् ॥"
(वङ्गाक्षरैः) तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"शिवरूपा वामरेखा दक्षरेखा प्रजापतिः ।
अधोरेखा विष्णुरूपा साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ॥
वामाद्दामगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता ।
मात्रा कुण्डलिनी साक्षात् खकारः पञ्चदैवतः ॥
ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
बन्धूकपुष्पसङ्काशां रत्नालङ्कारभूषिताम् ॥
वराभयकरां नित्यामीषद्धास्यमुखीं पराम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु,—
"खः प्रचण्डः कामरूपी ऊर्द्ध्ववह्निः सरस्वती ।
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥
शिखण्डी दन्तजातीशः कफोणिर्गरुतो यदि ।
शून्यं कपाली कल्याणी शूर्पकर्णोऽजरामरः ।
शुभ्रामेया चण्डलिङ्गो जना खड्गारखड्गकौ ॥"

खं, क्ली, (खर्व्वति मनोऽस्मिन् खन्यते क्षुभ्यते मनोऽनेन वा । खर्व्व गतौ, खन दारणे वा अन्येभ्योपीति डः ।) इन्द्रियम् । (यथा, मनौ । २ । ६० ।
"त्रिराचामेदपः पूर्ब्बं द्विः प्रमृज्यात् ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥")
पुरम् । क्षेत्रम् । शून्यम् । (यथा, महाभारते । १ । ८८ । ७ ।
"पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारात्
खात् खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥")
बिन्दुः । (यथा, लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे ।
"वेदाग्निबाणखाश्विख खखाभ्राभ्ररसैः क्रमात् ॥")
आकाशम् । (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
"खं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥"
"खं बाह्याकाशं खेषु उदराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥) संवेदनम् । देवलोकः । शर्म्म । इति मेदिनी । खे । १ ॥ लग्नात् दशमराशिः । इति दीपिका ॥ (यथा, जातकप्रकरणे । "तनुनिधनसभेशाः केन्द्रकोणे त्रिलाभे ॥") अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शब्दतन्मात्रम् । यथा, मण्डूकोपनिषदि ।
"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी सर्व्वस्य धारिणी ॥"
चिदानन्दमयब्रह्माकाशम् । यथा, छान्दोग्योपनिषदि "कं ब्रह्म खं ब्रह्म यदेव कं तदेव खं गङ्गाकारो वै पुरुषो चकारो घोषयंस्तथा ॥"
छिद्रम् । यथा, भागवते । ७ । १२ । २५ ।
"खे खानि वायौ निःश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ॥")

खः, पुं, (खर्व्वयति स्वरश्मिभिरिति । खर्व्व + अन्तर्भूतणिच् + डः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

खकुन्तलः, पुं, (खं आकाशं कुन्तलं कुन्तलस्थानीयं यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्णुः । "आकाशं वै विष्णुर्व्योमकेशः शिवो महर्षिः ।" इति श्रुतिः ॥)

खक्ख, हासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कोपधः । खादिः । खक्खति । इति दुर्गादासः ॥

खक्खटः, पुं, (खक्ख् + अटन् ।) कक्खटः । कठिनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

खखोल्कः, पुं, (खे आकाशे सूर्य्यरूपेण खेषु इन्द्रियेषु आत्मरूपेण उल्का इव । अन्तर्व्वहिः-प्रकाशकत्वात् तथात्वम् ।) सूर्य्यः । यथा,—
हरिरुवाच ।
"पुनः सूर्य्यार्च्चनं वक्ष्ये यदुक्तं भृगवे पुरा ।
ओम् खखोल्काय ओम् नमः ॥"
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
खषोल्कायेति च पाठः॥ (अयं हि काशीस्थितादित्यः । इति काशीखण्डम् ॥ यदुक्तं तत्रैव ५० अध्याये ।
"खखोल्को नाम भगवानादित्यः परिकीर्त्तितः॥"
एतद्विवरणं तत्रैवाध्याये विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

खगः, पुं, (खे आकाशे गच्छति । ख + गम् + डः ।) सूर्य्यः । ग्रहः । (यथा, ज्योतिषे ।
"आपोक्लिमे यदि खगाः स किलेन्दुवारः ॥")
देवः । वाणः । पक्षी । इति मेदिनी । गे । ६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३३ । १८ ।
"तं व्रजन्तं खगश्रेष्ठं वज्रेणेन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥")
वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते वनपर्व्वणि ।
"तमांसीव यथा सूर्य्यो वृक्षानग्निर्घनान् खगः ॥")
शलभः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ६३ ।
"मांसं गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ ।६६ ।
"आकाशनिर्व्विरूपश्च निपाती ह्यवशः खगः॥")

खगखानं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि घञ् । खगानां पक्षिणां खानं वासार्थकोटरम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगपतिः, पुं, (खगान् पातीति । खग + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥

खगवक्त्रः, पुं, (खगस्य वक्त्रमिव वक्त्रं अग्रभागः आकृतिर्वा यस्य ।) लकुचवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगवती, स्त्री, (पृथिव्याः स्वकक्षायामाकाशगतिमत्त्वात् खगतुल्यगतित्वेन सादृश्यमस्त्यस्या इति आर्य्यभट्टः । सूर्य्यसिद्धान्तमते तु खगसादृश्यं आकाशस्थितित्वेनास्त्यस्याः । मतुप् । मस्य वः ।) पृथ्वी । इति जटाधरः ॥

खगशत्रुः, पुं, (खगानां शत्रुरिव ।) पृश्निपर्णी चाकुलिया इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खगान्तकः, पुं, (खगानां अन्तकः यम इव । यद्वा, अन्तयति अन्तं करोति इति । अन्तणिच् ततो ण्वुल् ।) श्येनपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खगासनः, पुं, (खगस्य सूर्य्यस्य आसनमिव उदयस्थानं यत्र । आसनत्वेन कल्पितत्वात्तथात्वम् ।) उदयपर्व्वतः । इति शब्दमाला ॥ (खगो गरुड आसनं यस्येति विग्रहे ।) विष्णुः । (एतद्विवरणं यथा, महाभारते ।१। सौपर्णे । ३३ । १२—१८ ।
"तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ॥
भवतेऽपि वरं दद्यां वृणोतु भगवानपि ।
तं वव्रे वाहनं विष्णुर्गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥
एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद् वायुं स्पर्द्धन् महाजवः ॥")

खगेन्द्रः, पुं, (खगानां पक्षिणां इन्द्रः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । ३१ । ३५ ।
"पतत्रीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥"
अस्य खगेन्द्रत्वकथा यथा तत्रैव । १६—२० ।
"तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्ब्बं प्रजापतिः ॥
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद् ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थे च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ! ॥
भवतां हि न मिथ्याऽयं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥")

खगेन्द्रध्वजः, पुं, (खगेन्द्रो गरुडो ध्वजः केतुर्वाहनं च यस्य ।) विष्णुः । (यथा, भागवते ।१।१८।१६ ।
"ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन
भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥")

खगेश्वरः, पुं, (खगानां ईश्वरः ।) गरुडः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

खगोल:, पुं, आकाशमण्डलम्। तस्य विवरणं यथा। एतद्ब्रह्माण्डं सच्छिद्रं कटाहद्वयस्य गोलाकारसम्पुटतुल्यम्। यत्र भूर्भुवःस्वर्महर्जनतपःसत्य-संज्ञकानि सप्तभुवनानि सन्ति। ब्रह्माण्डमध्ये यः परिधिः स आकाशकक्षा। तन्मध्ये परावह-परिवह-सुवह-सम्वहोद्वहाख्यानां पञ्चानां वायूनां स्थानानि अधोऽधःक्रमेण सन्ति। तदधस्तात् अधोऽधःस्थितपूर्व्वाभिमुखशनिबृहस्पतिराहुकेतुमङ्गलसूर्य्यशुक्रबुधचन्द्रयद्युक्तं दक्षिणोत्तरस्थितध्रुवाख्य-ताराद्वयेन बद्धं नक्षत्रचक्रं सदापश्चिमगतिना प्रवहवायुना भ्रमति। ततः अधोऽधःक्रमेण सिद्धविद्याधरमेघविद्युदादियुक्तः सदोत्तरगतिरावहवायुर्भ्रमति एतद्ब्रह्माण्डस्य मध्ये समन्तात् ईश्वरस्य धारणात्मिकां शक्तिं विभ्राणो भूगोलः शून्ये तिष्ठति। पृथ्व्यन्तर्गता नागासुरसमाश्रया दिव्यौषधिरसोपेता रम्याः पाताल-रसातल-महातल-तलातल-सुतल-वितलातल-संज्ञका ऊर्द्धाद्‌क्रमेण सप्तपातालभूमयश्च सन्ति। सुमेरुपर्व्वतोपरि शून्ये एका ध्रुवतारा भ्रमति। एवं वड़वानलोपरि शून्ये अन्या ध्रुवतारा भ्रमति।

अथ कक्ष्यायोजनानि		व्यासयोजनानि	पृथिव्युच्चयोजनानि
आकाशस्य ब्रह्माण्डस्य वा	१८७१२०८०८६४००००००	५९५३८४३९११२७२७२७	२९७६९२१९५५६३६३६३
नक्षत्रस्य	२५९८९००००	८२६९२२७३	४१३४५३३६
शने:	१२७६६८२५५	४०६२०२१७	२१३१००५८
राहुकेत्वो:	८०५७२८६३२	२५६३६८२०१	१२८१८८३३००
गुरो:	५१३७५७६४	१६३४६८३४	८१७२६१७
चन्द्रोच्चस्य	३८३२८४८४	१२७४२८२८	६३७०६१४
मङ्गलस्य	८१४६९०९	२५९२१९८	१२९५२९९
सूर्य्यस्य	४३३१५००	१३७८२०४	६८८३०२
शुक्रशीघ्रस्य	२६६४६३७	८४७८३९	४२३११९
बुधशीघ्रस्य	१०४३२०९	३३१९३०	१६५१६५
बुधशुक्रयो:	४३६१५०	१३८७७५	६८५८८
चन्द्रस्य	३२४०००	१०३०९१	५७४५
आवहवायो:	५१०४	१६२४	१२
भूगोलस्य	४९६७	१५८१	०

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तय:।

	रवे:	चन्द्रस्य	मङ्गलस्य
दिने— कलाद्या:	५९।८।१०।०	७९०।३४।५२	३१।२६।२८
वर्षे—— राश्याद्या:	१२।०।०।०	४।१२।४६।४०।४८	६।११।२४।९।३६
युगे—— भगणाद्या:	४३२००००	५७७५३३३६	२२९५८३२
कल्पे—— भगणाद्या:	४३२०००००००	५७७५३३३६०००	२२९५८३२०००

	बुधशीघ्रस्य	बृहस्पते:	शुक्रशीघ्रस्य
दिने— कलाद्या:	२४५।३२।२१	४।५९।९	९६।७।४३
वर्षे—— राश्याद्या:	१।२४।४५।२२।४८	१।०।२१।३।३६	७।१५।११।४९।१२
युगे—— भगणाद्या:	७१९३७०६०	३६४२२०	३०१२३७६
कल्पे—— भगणाद्या:	७१९३७०६००००	३६४२२००००	३०१२३७६०००

खगोल:

अथ ग्रहाणां मध्यभुक्तयः ।

	भूमेः	राहोः	चन्द्रोच्चस्य
दिने—कलाद्याः	२।०।२३	३।१०।४४	६।४१।०
वर्षे—राश्याद्याः	०।१२।१२।५४	०।१८।२१।१२।३६	१।१०।४०।५८।४२
युगे—भगणाद्याः	२४६५६८	२३१२३८	४८८१०३
कल्पे—भगणाद्याः	२४६५६८०००	२३१२३८०००	४८८१०३०००

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थितिः ।

	अश्विनी	भरणी	कृत्तिका	रोहिणी	मृगशिरा	आर्द्रा	पुनर्वसुः	पुष्या	अश्लेषा
राशिः	०	०	१	१	२	२	२	३	३
अंशः	१	२०	१	२८	३	१	२०	१६	२८
कला	०	०	३	३०	०	१०	४०	२०	२०
अपक्रम-भागाः	१० उत्तरः	१२ उत्तरः	५ उत्तरः	५ दक्षिणः	१० दक्षिणः	८ दक्षिणः	६ उत्तरः	० उत्तरः	७ दक्षिणः

	मघा	पूर्व्वफल्गुनी	उत्तरफल्गुनी	हस्ता	चित्रा	स्वाती	विशाखा	अनुराधा	ज्येष्ठा
राशिः	४	४	५	५	५	६	६	७	७
अंशः	२	२२	५	१०	२४	१६	२६	२४	२८
कला	२०	२०	४०	०	१०	४	४०	०	०
अपक्रम-भागाः	उ	१२ उ	१३ उ	११ द	२ द	२७ उ	३४ द	३ द	४ द

	मूला	पूर्व्वाषाढ़ा	उत्तराषाढ़ा	अभिजित्	श्रवणा	धनिष्ठा	शतभिषा	पूर्व्वभाद्रपद्	उत्तरभाद्रपद्	रेवती
राशिः	८	८	८	८	९	९	१०	१०	११	११
अंशः	१	१४	२०	२४	१०	२०	२०	२६	१	२६
कला	१०	०	०	४०	[illegible]	०	०	०	०	५०
अपक्रम-भागाः	८ द	५ ३० द	५ द	३० उ	३० उ	३३ उ	३० द	२४ उ	२६ उ	० उ

अथ राशिषु नक्षत्राणां स्थिति:।

	अगस्त्य:	मृगव्याध:। कालपुरुष:	हुतभुक्	ब्रह्महृदयं	सप्तर्षितारा
राशि:	३	२	१	१	१
भाग:	०	२०	२२	२२	१
कला	०	०	०	०	३
अपक्रम-	६०	६४०	३८	३३०	५
भागा:	द	द	द	द	उ
	पुनर्व्वसौ	आर्द्रायाम्	रोहिण्याम्	रोहिण्याम्	कृत्तिकायाम्

अथ खगोलरचना।

खवाञ्छितं काष्ठनिर्म्मितं भूगोलं तन्मध्यगं सुमेरोरुभयत्र निर्गतं दण्डञ्च कृत्वा षड्गुणत्तर-शतत्रय-परिमितं समविभक्तं आधारकक्ष्याद्वयं विषवकक्ष्यैका च कार्य्या॥

अथ मेषादिराशिस्थिति:।

स्वाहोरात्रार्द्धकर्णैः तत्प्रमाणानुमानेन च क्रान्तिस्थानात् दक्षिणोत्तरविभक्तैर्विक्षेपभागै-र्निजनिजापक्रमैश्च मेषादीनां राशीनां तिस्रः कक्ष्याः कुर्य्यात्। ता एव कक्ष्याः कर्कादीनां वैपरीत्येन कुर्य्यात्। ताश्चभ्यस्तिस्रस्तुलादीनां तथा विपर्य्ययात् मकरादीनाञ्च कुर्य्यात्॥

अहोरात्रार्द्धकर्णज्ञानं यथा।

स्वक्रान्तिरुत्क्रमक्रमज्ये द्वे कुर्य्यात्। तत्र उत्क्रमज्यया हीना त्रिज्या दक्षिणोत्तरं दिन-व्यासदलं स्यात्॥

विक्षेपज्ञानं यथा।

चन्द्रः स्वक्रान्त्यंशात् निजपातेन राशिचक्र-कलाशीतिभागैः परमं दक्षिणोत्तरं विक्षिप्यते। तस्य नवभागं द्विगुणितं बृहस्पतिः मङ्गल-स्त्रिगुणितं अन्ये चतुर्गुणं विक्षिप्यन्ते। तत्र क्रमः चन्द्रस्य मध्यविक्षेपकलाः २७० मङ्गलस्य ६० बुधस्य १२० बृहस्पतेः ६० शुक्रस्य १२० शनेः १२० रवेर्व्विक्षेपकला नास्ति॥

अथ नक्षत्रादिकक्ष्यास्थानम्।

आधारकक्ष्याद्वयोपरियाम्योदग्गोलसंस्थितानां नक्षत्रादीनां कक्ष्याः कुर्य्यात्। सर्व्वासां कक्ष्याणां मध्यस्थाने विषुवत्कक्ष्या स्थिता। तदाधार-कक्ष्ययोर्युतेरूर्द्ध्वं द्वे अयने विषुवद्वयञ्च कुर्य्यात्। विषुवस्थानात् भगणसञ्चारपर्य्यन्तं स्फुटभागै-र्मङ्गलादीनां चिह्नान्येव कुर्य्यात् अर्थात् मेषादि-राशीन् तिर्य्यक्ज्याभी रचयेत्। तथा अयन-स्थानात् अन्यायनपर्य्यन्तं तिर्य्यक् अपरा कक्ष्या-क्रान्तिसंज्ञा कार्य्या। तया कक्ष्यया सूर्य्यः प्रकाशयन् सदा भ्रमति॥ चन्द्राद्या ग्रहाः अपमण्डलमाश्रितैः स्वस्वपातांशैरपक्रमात् विक्षे-पान्तेषु अपक्रमेणाश्रिताः सन्तो लोकेऽस्मिन् भ्रमन्ते। क्षितिजे उदयन् राशिः लग्नं स्यात् तद्वशात् अस्तं गच्छंश्च अस्ताख्यं स्यात्। लङ्कोदयैर्यथा सिद्धं दशचतुर्थस्थानञ्च कुर्य्यात्। मध्यक्षिति-जयोर्म्मध्ये या ज्या सा अन्त्या कथ्यते। विषु-वत्क्षितिजयोरन्तरज्या चरदलज्या। उपरि स्वकं स्थानं मध्ये क्षितिजमण्डलं कृत्वा वस्त्र-वेष्टितं लोकालोकवेष्टितञ्च कृत्वा जलयन्त्रयोगेन पारदसावयोगेन वा कालभ्रमणं साधयेत्। इति सूर्य्यसिद्धान्तसम्मतम्॥

खगड़ः, पुं, (खे आकाशे गलतीति। गल + अच् पृषोदरात् साधु।) तृणविशेषः। खागड़ा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः पोटगलः २ बृहत्-काशः ३ काकेक्षुः ४। इति रत्नमाला॥

खक्कुरः, पुं, (खन्यते कङ्कतिकया इति। खन् दारणे + क्विप्। कीर्य्यते विकीर्य्यते इति। कॄ विक्षेपे + अप्। ततः कर्म्मधारयः।) चूर्णकुन्तलः। इति हेमचन्द्रः॥

खच, ग भूतिपूत्योरुत्पत्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः। भूत्युत्पत्तौ पूत्युत्पत्तौ चेत्यर्थः। ग, खच्नाति राजा क्षन्द्रः स्यादित्यर्थः। शेषार्थः कातन्त्राद्यसम्मतः। इति दुर्गादासः॥

खच, त् क बन्धने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं-सेट्।) खचयति। इति दुर्गादासः॥

खचमसः, पुं, (खे आकाशे चम्यते भक्ष्यतेऽसौ पितृलोकस्थैः पुण्यात्मभिरित्यर्थः। चमु भक्षणे + असच्। खे चमसः यज्ञीयपात्रमिव अमृतमय-त्वात्तथात्वम्।) चन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खचरः, पुं, (खे आकाशे चरतीति। चर + "चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः।) मेघः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वायुः। राक्षसः। सूर्य्यः। एतेषां प्रमाणं यथा। महाभारते द्रोणपर्व्वणि।

"खचरस्य सुतस्य सुतः खचरः
खचरस्य पिता न पुनः खचरः।
खचरस्य सुतेन हतः खचरः
खचरी परिरोदिति हा खचर!॥"

आकाशगामिनि त्रि। यथा। स्मृतिः।

"पवनो दिक्पतिर्भूमि-राकाशं खचरामराः॥"

रूपकभेदः। यथा। सङ्गीतदामोदरः।

"खचरो रङ्गताले स्यात् गुरुरादौ लघुस्तथा।
शान्तेऽथवा हास्यरसे भवेदेष दशाक्षरः॥"

खचितं, त्रि, (खच् + क्तः।) संयुक्तम्। तत्पर्य्यायः करम्बितम् २ रूषितम् ३ गुरुगुम्फितम् ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ करम्बम् ५ कवरम् ६ मिश्रम् ७ संपृक्तम् ८। इति हेमचन्द्रः॥ व्याप्तम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ गुम्फितम् १० छुरितम् ११। इति जटाधरः॥

खज, मन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) मन्थो विलोड़नम्। खजति जलं मत्स्यः। इति दुर्गादासः॥

खज, इ पाङ्गुल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-, अकं-सेट्। इदित्।) इ, खञ्जते। पङ्गुः खोड़ः भावप्रधाननिर्द्देशात् पङ्गुत्वमिति यावत्। सो-ऽस्यास्तीति चूड़ादित्वात्रः। पङ्गुलस्तस्य भावः पाङ्गुल्यं खोटनमित्यर्थः। खञ्जति खोड़ः। भावप्रधाननिर्द्देशो यथा। वृद्धसवर्णे इति का-तन्त्रसूत्रम्। अत्र असवर्णे परे उवर्णो वकारत्वं प्राप्नोतीत्येवार्थः। इति दुर्गादासः॥

खजः, पुं, (खज्यते निर्म्मथ्यतेऽनेन। खज् + करणे अप्। यद्वा, खजति मथ्नातीति। खज् + अच्।) दर्व्विः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ हाता इति भाषा॥ (यथा, महाभारते। १२। २१४। २१

"पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वद् निर्म्मथ्यते खजैः।
शुक्रं निर्म्मथ्यते तद्वद्देहसङ्कल्पजैः खजैः॥"

"खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहन्त्युपयोजितम्॥"

इति वाभट्टे चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये॥

खजकः, पुं, (खजति मथ्नातीति। खज् + ण्वुल्।) मन्थानदण्डः। इति हेमचन्द्रः॥

खजपं, क्ली, (खज्यते मथ्यते इति। "उषिकुटि-दलिकचिखजिभ्यः कपन्।" उणां ३। १४२। इति कपन्।) घृतम्। इत्युणादिवृत्तिः॥

खजलं, क्ली, (खे आकाशे निश्चितं ग्जलम्।)

...चारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आकाशवारि। ...षीव राजवल्लभः। [लुताश्च।
"वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-
तद्विषदुष्टमपीयं खजलमगस्त्योदयात् पूर्व्वम्॥"

खजा, स्त्री, (खज्+भावे अप् टाप् च।) मन्थः। मथोया इति भाषा॥ प्रहस्तः। इति मेदिनी॥ (खज्+करणे अप् स्त्रियां टाप्।) दर्व्वी। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, चिकित्सितस्थाने षड्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
"गुवाकफलं गोक्षुरकाच बीजं
तयोश्चूर्णं गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो नृत्यति सर्व्वरात्रम्॥"
पाकसाधनद्रव्यविशेषः। यथा, महाभारते। ४।७।१।
"खजाश्च दर्व्वीश्च करेण धारय-
न्नसिञ्च कालाङ्गमकोषमव्रणम्।")
मारणम्। इति शब्दरत्नावली॥

खजाकः, पुं, (खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः॥

खजाका, स्त्री, पुं, (खजति मथ्नाति पाकम्। खज् मन्थे+"खजेराकः।" उणां ४।१३। इति आकः ततष्टाप्।) दर्व्वी। इत्यमरः।२।९।३४। हाता चमस इत्यादि भाषा॥
("खजाकः पक्षिणि ख्यातः खजाका दर्व्विरुच्यते॥" इत्युणादिवृत्तिटीका।)

खजित्, पुं, (खेन आकाशध्यानेन शून्यभावनयेति भावः जयति संसारभावं यः। जि+क्विप्। शून्यवादिनां बौद्धानां शून्यं सर्व्वमेव इत्याकारभावनया संसारभावजयनात् तथात्वम्।) बुद्धविशेषः। इति हेमचन्द्रः।२।१४९॥

खज्योतिः, [स्] पुं, (खे आकाशे ज्योतिर्यस्य।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः॥

खञ्जः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये+अच्।) विकलगतिः। खोँड़ा इति भाषा॥ यथा, मनुः।३।२४२।
"खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्॥")
तत्पर्य्यायः। खोड़ः २। इत्यमरः।२।६।४६। खोलः ३। इति शब्दरत्नावली॥ खोरः ४ खञ्जकः ५। इति हेमचन्द्रः॥ खोटः ६। इति खोड़धातुदर्शनात्॥ तस्य लक्षणं यथाह माधवकरः।
"वायुः कट्याश्रितः सक्थ्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा। खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्गुः सक्थ्नोर्द्वयोर्वधात्॥"

खञ्जकः, त्रि, (खञ्जतीति। खजि+कर्त्तरि ण्वुल्। स्वार्थे कन् वा।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः।३।११९॥

खञ्जकारिः, पुं, (खञ्जकस्य अरिः नाशकः।) सुन्ना। इति राजनिर्घण्टः॥ खेँसारि इति भाषा॥

खञ्जखेटः, पुं, (खञ्ज इव खेटति गच्छति नृत्यन्निव भूमौ चरतीत्यर्थः। खिट्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति शब्दमाला॥

खञ्जखेलः, पुं, (खञ्ज इव खेलति तद्वच्चलनादीत्यर्थः। खेल्+अच्।) खञ्जनपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खञ्जनं, क्ली, (खजि विकलगतौ+भावे ल्युट्।) गमनम्। इति मेदिनी। ने।५५॥

खञ्जनः, पुं, (खजि+कर्त्तरि ल्युः।) खगामख्यातपक्षी। तत्पर्य्यायः। खञ्जरीटः २। इत्यमरः।२।५।१५॥ कण्टाटीनः ३ काकच्छर्दिः ४ खञ्जखेलः ५ तालनः ६ मुनिपुत्त्रकः ७ भद्रनामा ८ रत्ननिधिः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जखेटः १० गूढनीड़ः ११ तक्षकः १२ चरः १३। इति शब्दमाला॥ काकच्छदः १४ नीलकण्ठः १५ कण्टाटीरः १६ कण्टाटारकः १७। इति शब्दरत्नावली॥ (अस्य दर्शनेन यत् शुभाशुभं फलं भवति तदुक्तं बृहत्संहितायां ४५ अध्याये। तद्यथा,—
"खञ्जनको नामायं यो विहगस्तस्य दर्शने प्रथमे। प्रोक्तानि यानि मुनिभिः फलानि तानि प्रवक्ष्यामि॥"
तत्र चत्वारः खञ्जना भवन्ति। तेषां नामान्याह।
"स्थूलोऽभ्युन्नतकण्ठः कृष्णगलो भद्रकारको भद्रः। आकण्ठमुखात् कृष्णः सम्पूर्णः पूरयत्याशाम्॥ कृष्णो गलेऽस्य बिन्दुः सितकरटान्तः स रिक्तकृद्रिक्तः। पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खञ्जनो दृष्टः॥"
अथ कस्मिन् काले दृष्टः कीदृक्फलं करोति इत्याह।
"अथ मधुरसुरभिफलकुसुमतरुषु सलिलाशयेषु पुण्येषु।
करितुरगभुजगमूर्द्ध्नि प्रासादोद्यानहर्म्म्येषु॥
गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवपार्थिवद्विजसमीपे।
हस्तितुरङ्गमशालाछत्रध्वजचामराद्येषु॥
हेमसमीपसिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु च श्रियं खञ्जनः कुरुते॥
पङ्के स्वाद्वन्नाप्तिर्गोरसमध्ये गोमयोपगते।
शाड्वलगे वस्त्राप्तिः शकटस्थे देशविभ्रंशः॥
गृहपटलेऽर्थभ्रंशो वध्रे बन्धोऽशुचौ भवति रोगः।
पृष्ठे त्वजाविकानां प्रियसङ्गममावहत्याशु॥
महिषोष्ट्रगर्द्दभास्थिश्मशानगृहकोणशर्करा-
द्रिस्थः।
प्राकारभस्मकेशेषु चाशुभो मरणरुग्भयदः॥
पक्षौ धुन्वन्नशुभः शुभः पिबन् वारि निम्नगासंस्थः।
सूर्य्योदयेऽथ शस्तो नेष्टफलः खञ्जनोऽस्तमये॥
नीराजने निवृत्ते यया दिशा खञ्जनं नृपो यान्तम्।
पश्येत्तया गतस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति॥
तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन्
यस्मिंश्च छर्दयति तत्र तलेऽस्ति काचः।
अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य
तत्कौतुकापनयनाय खनेद्धरित्रीम्॥
क्षतविकलविभिन्नरोगितः
क्षतसुखमागमफलप्रदः खगः।
धनकृदभिनिलीयमानको
वियति च बन्धुसमागमप्रदः॥
नृपतिरपि शुभं शुभप्रदेशे
खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।
सुरभिकुसुमधूपयुक्तमर्घं
शुभमभिनन्दितमेवमेति वृद्धिम्॥
अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं
द्विजगुरुसाधुसुरार्च्चने रतः।
न नृपतिरशुभं समाप्नुया-
न्न यदि दिनानि च सप्त मांसभुक्॥"
ततः कालफलप्रदर्शनार्थमाह। [दिनशेषे।
"आ वर्षात् प्रथमे दर्शने फलं प्रतिदिनं तु दिक्स्थानमूर्त्तिलग्नर्क्षशान्तदीप्तादिभिश्चोह्यम्॥"
शाकुने दिग्विशेषेऽस्य शब्दफलं यथा,—
"वित्तं ब्रह्मणि कार्य्यसिद्धिरतुला शक्रे हुताशे भयं याम्यामभिभयं सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालयं। वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे-ऽैशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं खञ्जने॥")

खञ्जनरतं, क्ली, (खञ्जनस्य रतमिव गोपनीयं अयत्नं रतं रतिः।) यमिनां गोप्यं रतम्। यतिनां गोपनीयमैथुनम्। इति हारावली॥

खञ्जना, स्त्री, (खञ्जन इवाचरति। खञ्जन+क्यच्+क्विप् टाप् च। यद्वा, खजि+युच्+टाप्।) सर्षपी। क्षुद्रखञ्जनजातिः। इति मेदिनी॥

खञ्जनाकृतिः, स्त्री, (खञ्जनस्याकृतिरिवाकृतिरस्य।) खञ्जनविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ तत्पर्य्यायः। छापुच्छिका २ खञ्जनिका ३ सर्षपी ४। इति शब्दरत्नावली॥

खञ्जनिका, स्त्री, (खञ्जनस्तदाकारोऽस्त्यस्याः इति। खञ्जन+ठन् टाप् च।) खञ्जनाकारपक्षिविशेषः। तत्पर्य्यायः। छापुच्छिका २ तुलिका ३ स्फोटिका ४ सर्षपी ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ खञ्जनाकृतिः ६। इति शब्दचन्द्रिका॥

खञ्जरीटः, पुं, (खञ्ज इव रीयते चलतीति। री गतौ+बाहुलकात् कीटन्।) खञ्जनपक्षी। इत्यमरः।२।५।१५॥ (यथा, अमरुशतके। ९९।
"तन्वी शरत्त्विषयतापुलिने कपोलौ
लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ॥")

खट, काङ्क्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) खटति। काङ्क्षि आकाङ्क्षायाम्। इति दुर्गादासः॥

खटः, पुं, (खट्+अच्।) अन्धकूपः। कफः। प्रहारान्तरम्। टङ्कः। इति मेदिनी॥ तृणम्। इति हेमचन्द्रः॥ लाङ्गलम्। कतृणम्। इति जयपालः॥

खटकः, पुं, (खट्+बाहुलकाद् वुन्।) घटकः। तत्पर्य्यायः। नागवीटः २ टाक्करः ३ चाचरः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुञ्चितपाणिः। इति शब्दमाला॥

खटिकः, पुं, (खटः अस्त्यस्य इति ठन्।) कुञ्चितपाणिः। इति हेमचन्द्रः॥

खटिका, स्त्री, (खट्+अच्। ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च।) लेखनद्रव्यम्। खड़ी इति भाषा। (यथा, कलाविलासे। २।२१।

"विविधनवांशुकचन्दनमदचन्दनकर्पूरमरिच
पूगफलैः ।
खटिकाहस्तः स सदा गणयति कोटीर्मुखचूर्णेन ॥")
कर्णरन्ध्रम् । वीरणम् । इति विश्वः ॥

खटिनी, स्त्री, (खट् + बाहुलकात् इनिः । ङीप् च ।) खटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"न पतति खटिनी ससम्भ्रमा यस्य महद्गणनायाम् ॥")

खटी, स्त्री, (खट् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) लेखनद्रव्यम् । खड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खटिनी२ खटिका३ धवलमृत्तिका४ सितधातुः५ पाण्डुमृत् ६ पाण्डुमृत्तिका ७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तदाहव्रणदोषकफास्रनेत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायान्तराणि कठिनीशब्दे द्रष्टव्यानि ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित् ॥
लेपादेतद्गुणाः प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिका समा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्त्तिते ॥")

खट्ट, क वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) टद्वयान्तः । क, खट्टयति । वृतिः संवरणम् । इति दुर्गादासः ॥

खट्टनः, त्रि, (खट्ट्यते व्रियते शय्यादिभिः इति । खट्ट वृतौ + कर्म्मणि ल्युट् ।) खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः । छोट इति भाषा ॥ खट्टत इति पाठोऽपि दृष्टः ॥

खट्टा, स्त्री, (खट्ट + टाप् ।) खट्वा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खट्टाशः, पुं स्त्री, (खट्टः आत्मा वृतः सन् अश्नाति इति । अश + अच् । अश्नुते व्याप्नोति गात्रगन्धेन वा । अशूङ् व्याप्तौ + अच् ।) वनजन्तुविशेषः । खटाश इति गन्धगोकुला इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धौतुः २ वनवासनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खट्टाशी४ वनाखुः५ । इति शब्दरत्नावली ॥ खट्टामः ६ गन्धमार्जारः ७ वनभ्वा ८ शालिः ९ । इति जटाधरः ॥ पुष्पलकः १० । इति दुर्गादासधृतवचनम् ॥

खट्टासः, पुं, (खट्टाश + पृषोदरात् शकारस्य सत्वम् । यद्वा, खट्ट इवासति दीप्यते प्रकाशते । अस दीप्तौ + अच् ।) खट्टाशः । इति जटाधरः ॥ (लक्षणमस्य यथा भैषज्यरत्नावल्यां वातव्याधिधिकारे ।
"खट्टासोऽनूपजः श्रेष्ठो वर्त्तुलो मांसलश्च यः ।
सम्मतो मध्यदेशीयो मध्यमो मरुजोऽधमः ॥")

खट्टिः, पुं, (खट्ट + इन् ।) शवयानम् । तत्पर्य्यायः । अन्तशय्या २ वारठः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खट्टिकः, त्रि, (खट्टनं आवरणं खट्टः स शिल्पत्वेनास्यास्तीति । ठन् ।) शाकुनिकः । इति शब्दमाला । पाखिमारा इति भाषा ॥

खट्टिका, स्त्री, (खट्ट + स्वार्थे स्वल्पार्थे वा कन् + टाप् अत इत्वञ्च ।) क्षुद्रखट्वा । तत्पर्य्यायः । शिमदा २ सन्दी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आसन्दी ४ । इति जटाधरः । शवयानम् । इति शब्दमाला ॥

खट्टेरकः, त्रि, (खट्ट + बाहुलकात् कर्म्मणि एरक् ।) खर्व्वः । इति शब्दमाला ॥

खट्वा, स्त्री, (खटाते काङ्क्ष्यते शयनार्थिभिरिति । खट् काङ्क्षायां + "अशूप्रुषिलटीति ।" उणां १ । १५१ । इति क्वन् ।) काष्ठादिरचितशय्याधारः । खाट् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शयनम् २ मञ्चः ३ पर्य्यङ्कः ४ पल्यङ्कः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ ॥ तल्पम् ६ शयः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तद्युक्तिर्यथा,—
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैश्च खट्टेति प्रतिपद्यते ॥"
अथैषां नामानि ।
"तिष्ठेत् यदालम्ब्य खट्वा तज्ज्ञेयं चरणाश्रयम् ।
शिरःस्थं युपधानं स्यात् अधःस्थं स्यात् निरूपकम् ॥
आलिङ्गने उभे पार्श्वे प्राह भोजमहीपतिः ।
आलिङ्गने चतुर्हस्ते युपधाननिरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वत्राभयदायिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धवेदे युपधाननिरूपके ।
सार्द्धद्वये च चरणा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥
सर्व्वाष्टादशिका खट्वा सर्व्वकामफलप्रदा ।
आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वविंशतिका खट्वा धनधान्यजयप्रदा ॥
आलिङ्गने पञ्चहस्ते युपधाने निरूपके ।
त्रिहस्तसम्मिते पादा हस्तैकपरिसम्मिताः ॥
सर्व्वविंशतिका खट्वा एवमप्युपजायते ।
आलिङ्गने सार्द्धपञ्चे युपधाने निरूपके ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वद्वाविंशिका खट्वा सर्व्वसम्पत्प्रदायिनी ॥
आलिङ्गने च षड्हस्ते युपधाने निरूपके ।
त्रिहस्तसम्मिते पादाश्चत्वारश्चरणा इति ॥
चतुर्विंशतिका खट्वा सर्व्वरोगक्षयङ्करी ।
आलिङ्गने सप्तहस्ते युपधाने निरूपके ॥
त्रिहस्ते सार्द्धहस्ताश्च चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वषड्विंशिका खट्वा सर्व्वसौभाग्यकारिका ॥
आलिङ्गने सार्द्धसप्ते युपधाने निरूपके ।
सार्द्धत्रिहस्ते सार्द्धाश्च चत्वारश्चरणा इति ॥
सर्व्वाष्टाविंशिका खट्वा सर्व्वभोगप्रदायिका ।
आलिङ्गने चाष्टहस्ते युपधाने निरूपके ॥
चतुर्हस्ते सार्द्धहस्ताश्चत्वारश्चरणा इति ।
सर्व्वत्रिंशतिका खट्वा सर्व्वकामार्थदायिनी ॥
एवमष्टविधाः खट्वाः समासेनोपदर्शिताः ।
आदित्यादिदशाजानां शुभा सम्पत्तिदायिकाः ॥
कार्य्याः शिल्पिभिरेतासु विविधाकृतिकल्पनाः ।
सर्व्वषोड़शिका खट्वा सर्व्वेषामेव युज्यते ॥
अष्टौ खण्डानि यस्याः स्युश्चतुर्हस्तयुतानि च ।
श्रीसर्व्वमङ्गला नाम खट्वैषा पृथिवीपतेः ॥
इयं यदा सच्छदना तदा सर्व्वजयाभिधा ।
यात्रासिद्धिः सर्व्वसिद्धिर्विजया चाष्टमङ्गला ॥ * ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु भवेच्चत्वमतः परम् ।
जयोऽथ मङ्गलः श्रेयान् चित्रकान्तः परो महान् ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु मङ्गलानामिति लक्षणम् ।
सा तुङ्गा स्यात्तु तुङ्गा च शिखरी विषयेच्छया ॥
एकैकहस्तवृद्ध्या तु ठङ्क इत्यभिधीयते ।
यात्रासिद्धिं समारभ्य नेऽमी षोड़श कीर्त्तिताः ॥
आदित्यादिदशाजानामाद्यस्तैकद्वयं क्रमात् ।
दूरदर्शी दीर्घदर्शी दुर्लक्षोऽथ दुरासदः ॥
यथोत्तरं दशगुणाः पादैकपरिणाहिनः ।
प्रासादसंज्ञकाः कार्य्या राज्ञा सुखमभीप्सता ॥
चत्वार एते सर्व्वेषां भूपतीनां सुखावहाः ॥" * ॥
भोजमते च ।
"सर्व्वत्रिंशतिकां यावत् आरभ्याभयषोड़शीम् ।
खट्वानामिति नामानि अष्टौ हस्तद्वयाधिकाम् ॥"
तद्यथा,—
"मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचण्डा सर्व्वतोभद्रा खट्वानामाष्टकं विदुः ॥"
आसां विभागः पूर्व्ववत् ॥ * ॥
पराशरसंहितायान्तु ।
"अष्टाभिः काष्ठखण्डैस्तु योऽथ पिण्डो विजायते ।
स चेत् समो भवेत् खट्वा प्रशस्ता स्यादतोऽन्यथा ॥
समे सर्व्वायसम्पत्तिर्विषमे विषमास्पदम् ।
तस्मात् खट्वाङ्गपिण्डो यः समः कार्य्यः स सूरिभिः ॥"
इदन्तु सामान्यं सर्व्वसम्मतञ्च । काष्ठनियमस्तु पूर्व्ववदेव । इत्यासनयुक्तौ खट्वोद्देशः ॥ * ॥
तस्या दोषगुणा यथा,—
"खट्वायां यो गुणो दोषो मानश्च परिकीर्त्तितम् ।
तेनैव खट्वा काष्ठोत्था तथैव गुणमावहेत् ॥
अनेनैव विधानेन कार्य्यं बहुविधासनम् ।
विना नौकां समं कार्य्यं सर्व्वमेवासनं गुरु ॥"
इति तत्रैव युक्तिकल्पतरुः ॥
अस्या गुणः । वातलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
प्रेङ्खा । इत्यमरटीका ॥ कोलशिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खट्वाङ्गं, क्ली, (खट्वाया अङ्गम् । तदिवाकृतिर्यस्य इति ।) शिवस्यास्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । सुखंसुणः २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ६ ।
"विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥")

खट्वाङ्गः, पुं, (खट्वाङ्ग इत्याख्याऽस्य । शिवस्य खट्वाङ्गास्त्रवत् सर्व्वत्र दुर्लङ्घ्यशासनत्वात् अमोघवीर्य्यवत्त्वाच्चास्य तथात्वम् ।) सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । स तु विश्वसहराजपुत्त्रः । यथा,— श्रीमद्भागवते । ९ । ९ । ४१ ।
"ततो दशरथस्तस्मात् पुत्त्र ऐड़विड़स्ततः ।
राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्त्यभूत् ॥"

खट्वाङ्गभृत्, पुं, (खट्वाङ्गं बिभर्त्ति इति । भृ + क्विप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

खट्वाङ्गी, [न्] पुं, (खट्वाङ्गं अस्त्रविशेषः सोऽस्यास्तीति इनिः ।) शिवः । इति हारावली ॥ (प्रायश्चित्तार्थं धारणीयं खट्वाङ्गाकृतिकाष्ठखण्डविशेषः । यथा, मनुः । ११ । १०५ ।

"खट्टाङ्गी चीरवासा वा श्मश्रुलो विजने वने। प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रमब्दमेकं समाहितः॥")

खट्टारूढः, त्रि, (खट्टामारूढः। "खट्टा क्षेपे।" २।१।२६। इति निन्दायां द्वितीयान्तस्य क्तान्तेन नित्यसमासः।) अविनीतः। प्रमादवान्। इति त्रिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ॥ (यथा, भट्टौ।५।१०।
"हृतत्वं पात्रैसमितैः खट्टारूढः प्रमादवान्।
पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः॥"
"खट्टारूढः उत्पथस्थितः। खट्टा क्षेपे इति द्वितीया।" इति जयमङ्गलटीका॥) खट्टारूढो नरो जाल्मः। इति कलापव्याकरणम्॥ (वेदं व्रतानि च समाप्य समावृत्तेन हि खट्टा रोढ़व्या अब्रह्मचर्य्य एव भूमिशयनार्होऽपि यः खट्टामारोहति स जाल्मः। रूढ़श्चायं तेन खट्टामारोहतु मा वा निषिद्धानुष्ठानपरः सर्व्वोऽपि खट्टारूढ़ उच्यते। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥) खट्टोपरिस्थितश्च॥

खट्टिका, स्त्री, (अल्पा खट्टा। अल्पार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रखट्टा। इति जटाधरः॥ खट्टाविशेषः। तद्युक्तिर्यथा,—
"ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां चतुःषड़ष्टकोणिकाः।
खट्विकाः सुखसम्भूताः शुक्लरक्तासिताम्बराः॥"
इति युक्तिकल्पतरौ खट्टिकोद्देशः॥

खड, इ ड मथि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्। इदित्।) मथि मन्थने मन्थनश्चेह भञ्जनम्। इ, खण्ड्यते। ड, खण्डते दण्डेन भाण्डं लोकः। इति दुर्गादासः॥

खड, क भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) क, खाड़यति। इति दुर्गादासः॥

खड़ं, क्ली, पुं, (खण्ड्यते छिद्यते धान्ये पक्के सति इति। खड़+कर्म्मणि अप्।) लघुतृणम्। इति शब्दरत्नावली। खड़ इति भाषा॥

खड़ः, पुं, (खड़+भावकर्म्मादौ यथायथं अप्।) पानान्तरम्। भेदः। इति मेदिनी। ड़े। ८॥
खड़यूषो यथा, चक्रदत्ते।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः।
सुपक्वं खड़यूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः॥"

खड़क्किका, स्त्री, (खड़क् इत्यव्यक्तशब्दं करोतीति। कृ+बाहुलकात् डः ततो गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च।) पक्षद्वारम्। इति हारावली॥ खड़्किद्वार इति भाषा॥

खड़तूः, पुं, (खड़+अतूप्रत्ययः।) बाहुजङ्घा-भरणम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

खड़िका, स्त्री, (खड़्+अप्+गौरादित्वात् ङीष्। ततः स्वार्थे कन् पूर्व्वह्रस्वः।) कठिनी। इति जटाधरः॥

खड़ी, स्त्री, (खड़्+अप्+ततो ङीष्।) कठिनी। स्वनामख्यातश्वेतवर्णमृत्तिकाविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्या गुणपर्य्यायौ कठिनीशब्दे खटीशब्दे च द्रष्टव्यौ॥

खड़ूः, स्त्री, (खड़्+"खडेर्ड्डा।" उणां।१।८४। इति कुः।) मृतशय्या। (बाहुजङ्घाभरणम्। इत्युज्ज्वलदत्तः॥)

खड्गं, क्ली, (खड़ भेदे+"छापूखड़िभ्यः कित्।" उणां।१।१२३। इति गन् प्रत्ययः।) लौहम्। इति राजनिर्घण्टः॥

खड्गः, पुं, (खड़ति भिनत्तीति। खड़्+"छापू-खड़िभ्यः कित्।" उणां।१।१२३। इति गन्।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३।२७२।
"कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः॥"
"खड्गो गण्डकः लोहो लोहितवर्णश्छाग एव।"
इति कुल्लूकभट्टः॥) गण्डकशृङ्गम्। खाग इति भाषा। बुद्धभेदः। इति मेदिनी॥ चोरकनाम-गन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्त्रविशेषः। खाँड़ा तरवाल इत्यादि भाषा॥ (यथा, महा-भारते। ४।४१।२५।
"यस्त्वयं विपुलः खड्गो गव्ये कोषे समर्पितः।
सहदेवस्य विद्धीनं सर्व्वभारसहं दृढम्॥")
तत्पर्य्यायः। निस्त्रिंशः २ चन्द्रहासः ३ असिः ४ रिष्टिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलाग्रः ७ करवालः ८ कृपाणः ९। इत्यमरः।२।८।८९॥ ऋष्टिः १० करपालः ११। इति तट्टीका॥ विशसनः १२ तीक्ष्णधारः १३ दुरासदः १४ श्रीगर्भः १५ विजयः १६ धर्म्मपालः १७ कौक्षेयः १८ तरवारिः १९ तवराजः २० कृपाणकः २१ कृपाणी २२ शस्त्रः २३। इति शब्दरत्नावली॥ * ॥ तस्योत्पत्तिर्ब्रह्मणो यज्ञाग्नौ यथा,—
"विकीर्य्याग्निं तथाभूतमुत्थितं श्रूयते तदा।
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम्॥
प्रांशुं सुदुर्द्धर्षतरं तथैव ह्यमितौजसम्।
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः॥
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः।
ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे॥
ब्रह्मा ददावसिं तीक्ष्णमधर्म्मप्रतिवारणम्।
ततः स भगवान् रुद्रो दानवघ्नतजोच्चितम्॥
असिं धर्म्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे।
विष्णुर्मरीचये स महर्षिभ्यः ते इन्द्राय स लोकपालेभ्यः ते मनवे सूर्य्यपुत्राय स क्षुपाय स इक्ष्वाकवे स पुरूरवसे स आयवे स नहुषाय स ययातये स पूरवे स अमूर्त्तरयसे स भूमिशयाय स भरताय स ऐड़विड़ाय स धुन्धुमाराय स काम्बोजाय स मुचुकुन्दाय स मरुत्ताय स रैवताय स यौवनाश्वाय स रघवे स हरिणाश्वाय स शुनकाय स उशीनराय स भोजाय स शिवयं स प्रतर्द्दनाय स अष्टकाय स ऋषदश्वाय स भरद्वाजाय स द्रोणाय स कृपाय स पाण्डवेभ्यो दत्तवान्॥ * ॥ अथ खड्गविषयकचतुर्द्दश-विधसञ्चरणं यथा, महाभारते।
"मण्डलाकारतः खड्गभ्रामणं भ्रान्तमुच्यते।
तद्देव बाहुमुद्यम्य कृतमुद्भ्रान्तमीरितम्॥
भ्रामणं स्वस्य परितः खड्गस्याविद्धमुच्यते।
परप्रयुक्तशस्त्रस्य वारणार्थमिदं त्रयम्॥
शत्रोराक्रमणार्थाय गमनन्त्वाप्लुतं मतम्।
खड्गाग्रस्पर्शेण तद्देहस्पर्शनं प्रसृतं मतम्॥
वञ्चयित्वा रिपौ शस्त्रपातनं गदितं सृतम्।
परिवृत्यं भवेत् शत्रोर्वामदक्षिणतो गतिः॥
पश्चात् पदापसरणं निवृत्यं संप्रचक्षते।
अन्योऽन्यताड़नं प्राहुः सम्पातमुभयोरपि॥
आधिक्यमात्मनो यत् तत् समुदीर्णमुदीरितम्।
अङ्गप्रत्यङ्गदर्शेषु भ्रामणं भारतं स्मृतम्॥
विचित्रखड्गसञ्चारदर्शनं कौशिकं स्मृतम्।
निलीय चर्म्मणि क्षेपो यदसेः सात्वतं हि तत्॥"
तस्य परीक्षा तरवारिशब्दे द्रष्टव्या॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ५० अध्याये।
"अङ्गुलशतार्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खड्गः।
अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः॥
श्रीवृक्षवर्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्।
सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानाञ्च॥
कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः।
खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च॥
स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनो-
ऽनुगतः।
अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्यस्त इष्टफलः॥
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात्।
स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे॥
नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम्।
देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥
गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च।
करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥
निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः।
मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥
यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य।
वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा॥
अथवा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तद-
वधार्य्य।
कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम्॥
शिरसि स्पृष्टे प्रथमेऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे।
भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च॥
नासोष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः।
उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः॥
स्तनहृदयोदरकुक्षीनाभीषु चतुर्द्दशादयो ज्ञेयाः।
नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥
ऊर्वोर्द्वाविंशे स्यात् ऊर्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे।
जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥
जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च।
षड्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य॥
पुत्त्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च।
एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्द्दिशेत् क्रमशः॥
सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्त्रमरण-
धनलाभौ।
क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति॥
लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः।
ज्ञेयाश्चतुर्द्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात्॥

वित्ताभिरनिर्वाणं धनागमो व्रत्युसम्पदोऽम्बत्वम्। ऐश्वर्यम्त्युराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदिति यावत् ॥
परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पाप-
शुभफलदाः।
केचिदफलाः प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽग्रमिति यावत्॥
करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः।
शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः ॥
कूर्म्मवसास्तृकक्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः।
वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः ॥
इदमौशनसं च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥
वडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
झषपित्तमृगाश्ववस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छ्रितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् छितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥")

खड्गकोषः, पुं, खड्गलता। तत्पर्य्यायः। खड्गपत्रः २ खड्गिमारः ३ अश्वपुच्छकः ४। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खड्गस्य कोषः।) खड्गाधारः। खाप इति भाषा। अयं व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥

खड्गटः, पुं, (खड्ग इव अटतीति। अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) बृहत्काशः। इति हारावली ॥

खड्गधेनुः, स्त्री, खड्गपुत्त्रिका। छुरि इति भाषा। (खड्गस्य गण्डकस्य धेनुः पत्नी।) गण्डकस्त्री। इति मेदिनी ॥ मादी गण्डार इति भाषा ॥

खड्गपत्रः, पुं, (खड्गाकाराणि पत्राणि अस्य।) खड्गलता। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गपिधानं, क्ली, (खड्गस्य पिधानमाच्छादनम्।) खड्गकोषः। खाप इति भाषा। इति हलायुधः ॥

खड्गपिधानकं, क्ली, (खड्गस्य पिधानकम्।) खड्गपिधानम्। खाप इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रत्याकारः २ परीवारः ३ कोशः ४। इति हेमचन्द्रः ॥

खड्गारीटः, त्रि,(खड्गं ऋच्छतीति। ऋ+कीटन्। निपातनात् पूर्व्ववृद्धिः। यद्वा खड्गारिरिवाचरति इति। क्विः ततः कीटन्।) फलकः। असिधाराव्रतधारी। इति मेदिनी ॥

खड्गिकः, पुं, महिषीक्षीरफेनः। शौनिकः। इति मेदिनी ॥

खड्गिमारः, पुं, (खड्गिनं गण्डकं मारयतीति। मृ+णिच् "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। अस्त्रविशेषः।) खड्गकोषलता ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

खड्गी, [न्] पुं, (खड्गस्तदाकारं शृङ्गमस्यास्तीति। इनिः।) वनजन्तुविशेषः। गण्डार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गण्डकः २ खड्गः ३। इत्यमरः ।२।५।४ ॥ खड्गमृगः ४ क्रोडीमुखः ५ तुङ्गमुखः ६ वली ७ वज्रचर्म्मा ८ वार्ध्रीनसः ९। इति राजनिर्घण्टः ॥ एकचरः १० गणोत्साहः ११। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डः १२ खनोत्साहः १३। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य मांसगुणाः। बलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कफवायुनाशित्वम्। कषायत्वम्। पिच्छलोकल्पिकारित्वम्। पवित्रत्वम्। आयुर्हितत्वम्। मूत्रबन्धकारित्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
("कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्।
पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
महादेवः। यथा, महाभारते ।१३।१७।४२।
"अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी
महान् ॥"
खड्गो विद्यतेऽस्य इति व्युत्पत्त्या तु वाच्यलिङ्गः। यथा, भागवते। ८।१५।८।
"सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥")

खड्गीकं, क्ली, (खड्गस्तत् कर्म्मणि कुशलम्। बाहुलकात् ईकः।) दात्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डं, क्ली, (खडि+घञ्। इदित्वात् नुम्।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ इक्षुविकारः। अस्य गुणाः। वृष्यतमत्वम्। चक्षुष्यत्वम्॥ वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥
(अस्य गुणाः यथा,—
"खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम्।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥"
मधुखण्डगुणाः यथा,—
"मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

खण्डः, पुं,क्ली, (खडि+घञ् इदित्वात् नुम्।) एकदेशः। तत्पर्य्यायः। भित्तम्२ शकलम् ३। इत्यमरः ।१।३।१६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।८३।२६।
"धुतशृङ्गविभिन्नाश्च खण्डखण्डं ययुर्घनाः ॥"
अजादिसमूहः। इत्यमरः। १। १०। ४२ ॥)

खण्डः, पुं, (खडि+घञ्।) इक्षुविकारः। खाँड़ इति भाषा। मणिदोषः। इति मेदिनी ॥ (योगिविशेषः। यथा, हठयोगदीपिकायाम्। १। ८।
"भानुकी नारदेवश्च खण्डः कापालिकस्तथा ॥")

खण्डकः, पुं, (खण्डेन निर्वृत्तः इति संज्ञायां कः।) निर्नखः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ सिताखण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥ (खण्डयतीति। खडि+ण्वुल्। छेदकारी ॥)

खण्डकथा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता कथा।) वाङ्मयभेदः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खण्डकर्णः, पुं, (खण्ड इव कर्णः कन्दो यस्य।) आलुविशेषः। शकरकन्द आलु इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। वज्रकन्दः २। इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः। कफपित्तनाशित्वम्। कटुपाकित्वम्। इति राजवल्लभः ॥

खण्डकालु, क्ली, (खण्ड इव कायतीति। कै+कः। ततः खण्डकं आलु इति कर्म्मधारयः।) आलुविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

खण्डजः, पुं, (खण्ड इव जायते खण्डाकारेण जायते वा। जन्+डः।) गुड़ः। यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डजोद्भवः, पुं, (खण्डज उद्भवोऽस्य इति खण्डजोद्भवः तस्माज्जायते इति। जन्+डः।) नवराजोद्भवखण्डः। इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डतालः, पुं, (खण्डेन वाद्यांशभेदेन निर्वृत्तस्तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"द्रुतमेकं भवेद्यत्र खण्डतालः स उच्यते।
अपरं नियमं विना।"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

खण्डधारा, स्त्री, (खण्डे एकदेशे धारा यस्याः।) कर्त्तरी। इति शब्दमाला ॥ काँचि इति भाषा ॥

खण्डनं, क्ली, (खडि भावे+ल्युट्।) भञ्जनम्। भेदनम्। निराकरणम्। छेदनम्। यथा,—
"घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं देहि पदपल्लवमुदारम् ॥" इति जयदेवः ॥

खण्डपरशुः, पुं, (खण्डयति शत्रून् इति खण्डस्तादृशः परशुरस्य।) शिवः। इत्यमरः ।१।१।३३॥ (यथा, महाभारते ७। रुद्रमाहात्म्ये ।२००।४१।
"पिनाकिनं खण्डपरशुं लोकानां पतिमीश्वरम्॥"
विष्णुः। यथा, महाभारते ।१३।१४९।७४।
"सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ॥")

खण्डपर्शुः, पुं, (शत्रून् खण्डयति विदारयति इति खण्डस्तथाविधः पर्शुरस्य।) परशुरामः। शिवः। चूर्णलेपी। खण्डामलकभैषज्यम्। राहुः। इति मेदिनी ॥ भग्नदन्तहस्ती। इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डपालः, पुं, (खण्डं पालयतीति। पालि+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।) मोदकः। मयरा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खाण्डिकः २। इति हारावली ॥

खण्डमोदकः, पुं, (खण्डेन खण्डोत्पादितलड्डुकादिना वा मोदयतीति। खण्ड+मुद्+णिच्+ण्वुल्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डलवणं, क्ली, (खण्ड्यते इति खण्डम्। खडि+कर्म्मणि घञ्। तच्च तत् लवणञ्चेति।) विड्लवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विड्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खण्डशाखा, स्त्री, (खण्डा खण्डिता शाखा अस्याः।) महिषवल्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डसरः, पुं, (खण्ड इव सरतीति। सृ+अच्।) यवासशर्करा। इति राजनिर्घण्टः ॥

खण्डाभ्रं, क्ली, (खण्डं अभ्रं मेघः ।) अभ्रलेशः । छेँडा मेँघ इति भाषा । दन्तक्षतविशेषः । इति मेदिनी ॥

खण्डिकः, पुं, (खण्डोऽस्यास्तीति । ठन् ।) कलायः । कडाइ इति भाषा । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,— [अथ ॥"

"त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गुणाश्चास्य त्रिपुटशब्दे वक्तव्याः ॥) कक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ वगल इति भाषा ॥

खण्डितं, त्रि, (खडि+क्तः ।) खण्डीकृतम् । तत्पर्य्यायः । छिन्नम् २ लूनम् ३ छितम् ४ दितम् ५ छेदितम् ६ वृक्णम् ७ कृत्तम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता
विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला ।
सुखेऽप्रसादः सधनेषु सर्व्वदा
यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम् ॥"

खण्डिताङ्गः । खण्डिताङ्गत्वं दुष्टवचनकर्म्मविपाकः । यथाह शातातपः । ३ अध्याये ।
"दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्यात् द्विजातये ।
रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् ॥")

खण्डिता, स्त्री, (खण्डित+टाप् ।) स्वीयादिनायिकाया भेदः । अस्या लक्षणम् । अन्योपभोगचिह्नितः पतिः प्रातरागच्छति यस्याः सा । अस्याश्चेष्टा । "अस्फुटालापचिन्तासन्तापनिश्वासतूष्णीम्भावाश्रुपातादयः ।" इति रसमञ्जरी ॥ (साहित्यदर्पणोक्तलक्षणं यथा, तत्रैव । ३ । ८३ ।
"पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्षाकषायिता ॥
उदाहरणं यथा, तत्रैव ।
"तदवितथमवादीर्य्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-
र्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥")

खण्डिनी, स्त्री, (खण्डोऽस्यास्तीति । खण्ड+इनिः । स्त्रियां ङीप् । यद्वा, खण्डयति आत्मानं द्वीपपर्व्वतसमुद्रादिव्यवच्छेदेनेति शेषः । खडि+णिनिः ।). पृथ्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

खण्डी, [न्] पुं, (खण्डयति आत्मानं द्विदलरूपेण इति । खडि+णिनिः ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खण्डीरः, पुं, (खण्डी+शुण्डादित्वात् रः ।) पीतमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥

खतमालः, पुं, (खे आकाशे अन्तरीक्षे तमाल इव । तत्वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) धूमः । मेघः । इति मेदिनी ॥

खद, स्थैर्य्ये । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-वधे तु सकं-सेट् ।) खदति । इति दुर्गादासः ॥

खदिका, स्त्री, (खे भर्ज्जनपात्रादूर्द्ध्वाकाशे दीयते खण्ड्यते इति । ख+दो अवखण्डने+घञर्थे कः । ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) लाजाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खइ इति भाषा ॥

खदिरः, पुं, (खद स्थैर्य्यहिंसयोः+"अजिरशिशिरशिथिलेति ।" उणां । १ । ५४ । इति किरच् ।) वृक्षविशेषः । खयेरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गायत्री २ बालतनयः ३ दन्तधावनः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ४९ ॥ तिक्तसारः ५ कण्टकीद्रुमः ६ । इति रत्नमाला ॥ बालपत्रः ७ खदिपत्री ८ क्षितिक्षमः ९ सुशल्यः १० वक्रकण्टः ११ यज्ञाङ्गः १२ जिह्मशल्यः १३ कण्टी १४ सारद्रुमः १५ कुष्ठारिः १६ बहुसारः १७ मेध्यः १८ बालपुत्रः १९ रक्तसारः २० कर्कटी २१ जिह्मशल्यः २२ । इति जटाधरः ॥ कुष्ठहृत् २३ बालपत्रकम् २४ यूपद्रुमः २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च याज्ञिकः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत् ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"
अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफकुष्ठकासरक्तशोफकण्डूव्रणनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विसर्पवेदनामेहमेदोनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ *॥ (अथ श्वेतखदिरः । पपरी खयेर इति भाषा ॥
"खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः ।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे च ॥ खदति हन्ति शत्रून् इति । खद्+किरच् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खे आकाशे दीर्य्यते यस्माच्चन्द्रलोकादिष्टापूर्त्तादिकर्म्मिभिः । दृ+बाहुलकात् अपादाने किरच् । इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां हि आरब्धाम्मयदेहविदारेण चन्द्रमण्डलात् आकाशे पतनात् तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (तथा च साङ्ख्यदर्शनभाष्ये ।
"येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन् उपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसम्पर्कात् प्रलीयते सवितृसम्पर्कात् हिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसम्पर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्य इष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति ॥")

खदिरपत्रिका, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः । कप् कापि अत इत्वम् ।) अरिखदिरः । लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरपत्री, स्त्री, (खदिरस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ।) लज्जालुलता । इति वैद्यकम् ॥

खदिरा, स्त्री, (खदिरस्तत्पत्राकारोऽस्त्यस्याः । अच् टाप् च ।) लज्जालुलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरिका, स्त्री, (खदिरेण खदिररसेन समो रसोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच्+ठन् ततः टाप् ।) लाक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

खदिरी, स्त्री, (खद्+किरच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरीशाकम् । लाजालु इति ख्याता । इति केचित् । किन्तु रभसेन वराहक्रान्ता लज्जालुः समङ्गा जलकारिकेति खदिरिकायां सङ्कोचपत्री लज्जालुरिति लज्जालुकायां पठितम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । नमस्कारी २ गण्डकाली ३ समङ्गा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥ (क्वचित् खदिरेति पाठो दृश्यते ॥) गण्डकारी ५ । इति भरतः ॥ शमीपत्रा ६ रक्तपत्री ७ अञ्जलिकारिका ८ रक्ता ९ । इति जटाधरः ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी क्वचित् ।"
इति वैद्यरत्नमालायाम् ॥)

खदिरोपमं, क्ली, (खदिरेण उपमीयते इति । खदिर उपमा अस्य वा ।) कदरः । इति रत्नमाला । काँटा वावला इति भाषा ॥

खदूरवासिनी, स्त्री, (खे शून्ये दूरे च वसतीति । वस्+णिनिः । ततो ङीप् ।) बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खद्योतः, पुं, (खं आकाशं द्योतयतीति । द्युत् दीप्तौ+णिच्+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २९ । १० ।
"खद्योताविर्म्मुखी चात्र नेत्रे एकत्र निर्म्मिते ।
रूपं विभ्राजितं ताभ्यां विचष्टे चक्षुषेश्वरः ॥"
नेत्रस्य हि सूर्य्याधिष्ठातृतया रूपादिदर्शनशक्तिरिति प्रसिद्धेस्तथात्वम् ॥ खे आकाशे द्योतते इति । द्युत्+अच् ।) कीटविशेषः । जोनाक पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ज्योतिरिङ्गणः २ । इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥ खज्योतिः ३ प्रभाकीटः ४ उपसूर्य्यकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ध्वान्तोन्मेषः ६ तमोमणिः ७ दृष्टिबन्धुः ८ तमोज्योतिः ९ ज्योतिरिङ्गः १० निमेषकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १६ । ४६ ।
"विदितमनन्तसमस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
विज्ञाप्यं परमगुरोः
कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥")

खद्योतनः, पुं, (द्योतयतीति । द्युत्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः । ततः खस्य आकाशस्य द्योतनः प्रकाशकः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ॥

खधूपः, पुं, (खं आकाशं धूपयति । खे धूपः ज्वलच्छिखवह्निरिव वा । धूप्+"कर्म्मण्यण् ।" । ३ । २ । १ । इति अण् ।) अग्निक्रीडाविशेषः । हाउइ इति भाषा । यथा, भट्टौ । ३ । ५ ।
"उत्साम्यचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् ववन्धुर्मुमुचुः खधूपान् ॥"

खन, उ ञ विदारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-सेट् ।) उ, खनित्वा खात्वा । ञ,

ऽधिसो. जाह्नवीतीरे कूपं खनति धीमतिः। खनते। इति दुर्गादासः॥

खनकः, पुं, (खन्+"शिल्पिनि ष्वुन्।" ३।१।१४५। इति वुन् स च षित्।) उन्दुरः। सन्धितस्करः। सिँद्‌ल चोर इति भाषा। भूमिवित्तज्ञः। स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (स्वनामप्रसिद्धो विदुरस्य बन्धुविशेषः। यथा, महाभारते जतुगृहे। १। १४८। १।

"विदुरस्य सुहृत् कश्चित् खनकः कुशलो नरः॥")

खनकः, त्रि, (खन्+वुन्।) अवदारकः। खननकर्त्ता। इति मेदिनी॥ (यथा, गौः रामायणे। १। १२। ६।

"स्थापत्ये चेह स्थाप्यन्तां वृद्धाः परमधार्म्मिकाः। कर्म्मान्तिका लिपिकरा वर्धकाः खनका अपि॥")

खननं, क्ली, (खन्+भावे ल्युट्।) विदारणम्। खोँड़न खोदन इति च भाषा। यथाह कश्चित्।

"पश्य त्वं खननं नखैन तदभूदालोक्य मूकः शठः॥"

खनयित्री, स्त्री, (खन्+णिच् न वृद्धिर्निपातनात्। ततस्तृच् ङीप् च।) अस्त्रभेदः। खन्तीति भाषा। यथा, नारदपञ्चरात्रे पाद्मसंहिता।

"खनयित्री शुभा यात्रा जयार्थं जयकाङ्क्षिणाम्।
पञ्चवर्णांशुकयुता चालनीया पुरः सताम्॥"

खनिः, स्त्री, (खन विदारे+"खनिकष्यज्यसीति।" उणां।४।१३६। इति इन्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। खानि इति भाषा॥ (यथा, रघुः। १८।२२।

"उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे
रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः॥")

तत्पर्य्यायः। आकरः २। इत्यमरः। २। ३। ७॥ खानी ३ खनी ४ खानिः ५। इति शब्दरत्नावली॥ गञ्जा ६। इति हेमचन्द्रः॥

खनित्रं, क्ली, (खन्+"अर्त्तिलूधूसूखनेति।" ।३।२।१८४। इत्र।) अस्त्रविशेषः। खन्ता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवदारणम्। इत्यमरः। २।६।१२॥ ("तथाहि भागवते। ७। २। १५।

"केचित् खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान्॥")

खनी, स्त्री, (खनि+वा ङीष्।) रत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्। इति शब्दरत्नावली॥

खपुरं, क्ली, (खं आकाशं पिपर्त्ति। पृ+कः।) घटः। इति हेमचन्द्रः॥ (खे आकाशे चरं पुरम्।) जङ्गमं पुरम्। (स तु दैत्यपुरविशेषः। तदुत्पत्तिकथा यथा, महाभारते। ३। १७३। निवातकवचवधे। ७-११।

"पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी।
दिव्यवर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः॥
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरददद्वरम्॥
अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामपदुःखिताम्।
अवध्यताञ्च राजेन्द्र! सुरराक्षसपन्नगैः॥
पुरं सुरमणीयञ्च खेचरञ्च महाप्रभम्।
सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि॥
महर्षियक्षगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः।
सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्॥
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ! कालकेयकृते कृतम्।
तदेतत् खपुरं दिव्यं चरत्यमरवर्ज्जितम्॥"

खे आकाशे उत्थितं पुरम्। शुभाशुभादिसूचनार्थं प्रकाशितं गन्धर्व्वनगरम्। अस्योत्तरादिदिग्भेदेनोदये फलभेदो यथा, बृहत्संहितायाम् ३६ अध्याये।

"उदगादिपुरोहितनृपबलपतियुवराजदोषदं खपुरम्।
सितरक्तपीतकृष्णं विप्रादीनामभावाय॥
नागरनृपतिजयावहमुदग्विदिक्स्थं विवर्णनाशाय।
शान्ताशायां दृष्टं सतोरणं विजयाय॥
सर्व्वदिगुत्थं सततोत्थितञ्च भयदं नरेन्द्रराष्ट्राणाम्।
चौराटविकान् हन्याद्धूमानलशक्रचापाभम्॥
गन्धर्व्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिनिपातवातकरम्।
दीप्ते नरेन्द्रमृत्युर्वामेऽरिभयं जयः सव्ये॥
अनेकवर्णाकृति खे प्रकाशते
पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम्।
यदा तदा नागमनुष्यवाजिनां
पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा॥")

हरिश्चन्द्रपुरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खपुरः, पुं, (खं पिपर्त्ति उच्छ्रयत्वेन। पृ+कः।) गुवाकः। (अस्य पर्य्याया यथा।

"खपुरो हस्वकः पूगः।" इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥ खेन आकाशागतेन हिमकरादिना पूर्य्यते इति। पृ+कर्म्मणि घञर्थे कः।) भद्रमुस्तकम्। (खमिन्द्रियं पिपर्त्ति। पृ+कः।) अलसके त्रि। इति मेदिनी॥ थालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥

खभ्रान्तिः, पुं, (खे आकाशे अन्तरिक्षे भ्रान्तिर्भ्रमणं आमिषार्थं यस्य।) चिल्लः। इति शब्दरत्नावली॥ चिल् इति भाषा॥

खेमणिः, पुं, (खे आकाशे मणिरिव ज्योतिर्मयत्वात् प्रकाशकत्वाद्वा।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खमीलनं, क्ली, (खानां इन्द्रियाणां मीलनम्।) तन्द्रा। इति शब्दरत्नावली॥

खमूलिः, स्त्री, (खं शून्यभूतं मूलमस्याः पृषोदरात् साधुः। मूलराहित्यादस्यास्तथात्वम्।) कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥ पाना इति भाषा॥

खमूलिका, स्त्री, (खमूलि+स्वार्थे कन् ततष्टाप्।) खमूली। कुम्भिका। इति शब्दरत्नावली॥

खम्ब, गतौ, इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठवर्गशेषोपधः। खम्बति। इति दुर्गादासः॥

खरं, क्ली, (खाय अन्तरिन्द्रियाय खस्य वा तीव्रतारूपगुणं रातीति। ख+रा+कः।) तीव्रम्। तत्पर्य्यायः। तिग्मम् २ तीक्ष्णम् ३॥ इत्यमरः।१।३।३५॥ (यथा, भागवते।७।८।२८।

"हत्वाऽहृच्छास्तं खरसुत् खनोश्चणं
निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः॥")

तद्वति त्रि। यथा, रघुवंशे। ८। ९।

"न खरो न च भूयसा मृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव॥")

खरः, पुं, (खं सुखकुहरं छिद्रमतिशयेनास्यास्तीति। रः।) गर्द्दभः। इत्यमरः।२।६।७७ (यथा, मनुः। २। २०१।

"परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः॥"

अश्वतरः। यथा, तत्रैव।११। २०।

"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः॥")

घर्म्मः। इति मेदिनी॥ निष्ठुरः। राक्षसविशेषः। स तु रावणभ्राता। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। १। ३। २०।

"वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च॥")

दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। २। ७। ३४।

"ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट-
मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः॥")

कण्टकिवृक्षविशेषः। इत्यजयः॥ कङ्कः। काकः। कुररपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ (वत्सरविशेषः। यथा, ज्योतिषतत्त्वे।

"उपद्रुतं जगत् सर्व्वं तस्करैर्मूषिकैः खगैः।
पीड़िताश्च प्रजाः सर्व्वाः देशभङ्गः खरे प्रिये!॥"

कठिनम्। रविपार्श्वगः। पश्चिमद्वारगृहम्। इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)

खरकाष्ठिका, स्त्री, (खरं उग्रं काष्ठं यस्याः। ततः कप् टाप् च। कापि अत इत्वम्।) बला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरकुटी, स्त्री, (खरा क्षुरवत्तया तीव्रा कुटी।) नापितशालिका। नापितस्य गृहम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरकोणः, पुं. (खरवत् कोणयति शब्दायते। अत्र सङ्कोचार्थकुणधातोः शब्दार्थ इति बोध्यं धातूनामनेकार्थत्वात्। यद्वा कोणयति आत्मानं सङ्कोचयति वा। कुण+अच्। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण् वा।) तित्तिरिपक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

खरगन्धनिभा, स्त्री, (खरगन्धेन तीव्रगन्धेन नितरां अतिशयेन भातीति। नि+भा+कः।) नागबला। इति जटाधरः॥

खरगन्धा, स्त्री, (खरो गन्धो यस्याः।) नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥

खरगृहं, क्ली, (खरस्य गर्द्दभस्य गृहम्।) गर्द्दभशाला। गादार घर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। खरग्रहः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खरगेहं, क्ली, (खरस्य गेहम्।) खरगृहम्। इति शब्दरत्नावली॥

खरग्रहः, पुं, (खरस्य ग्रहः गृहम्।) खरगृहम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (खरो गृह्यते नियोज्यते ऽस्मात्। ग्रह+अप्। गर्द्दभग्रहभेदः॥)

खरघातनः, पुं, (खरं उग्रं रोगविशेषं घातयतीति । हन्+स्वार्थे णिच्+कर्त्तरि ल्युः ।) नागकेशरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (खरं एतन्नाम्ना प्रसिद्धं राक्षसं घातयतीति । श्रीरामचन्द्रः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खरच्छदः, पुं, (खरस्तीव्रश्छदः पत्रमस्य ।) उलूकम् । उलुखड़ इति भाषा ॥ इत्कटः । ओकड़ा इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्ररत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरणसः, त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य । “खुरखराभ्यां वा नस् ।” इति वार्त्तिं पक्षे “अच् नासिकायाः ।” ५ । ४ । ११८ । इत्यच् नसादेशश्च । ततः “पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । तत्पर्य्यायः । खरणाः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरणाः, [स्] त्रि, (खरा तीक्ष्णा नासिका यस्य । “खुरखराभ्यां वा नस् ।” वार्त्तिं इति नसादेशः । “पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८।४।३। इति णत्वम् ।) तीक्ष्णनासिकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥

खरत्वक्, स्त्री, (खरा तीक्ष्णा त्वक् यस्याः ।) अलम्बुषा । लज्जालुप्रभेदः । इति भावप्रकाशः ॥

खरदण्डं, क्ली, (खरः कर्कशः दण्डो मृणालं यस्य कण्टकाकृततयेति भावः ।) पद्मम् । इति धरणी ॥

खरदला, स्त्री, (खरं कर्कशं दलं पत्रमस्याः ।) काकोडुम्बरिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ डुमुर इति भाषा ॥

खरदूषणः, पुं, (खरं उग्रं दूषणं मादकताजनकदोषो यत्र ।) धुस्तूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ खरेण राक्षसेन सह दूषणश्च ॥ (त्रि, बहुदोषः ॥)

खरध्वंसी [न्,] पुं, (खरं स्वनामविश्रुतं राक्षसं ध्वंसयतीति । ध्वन्स्+णिच्+णिनिः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (खरं कंसचरं दैत्यं ध्वंसयतीति । कृष्णः । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

खरनादिनी, स्त्री, (खरं कर्कशं नदतीति । नद्+णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्रः, पुं, (खरं पत्रमस्य ।) क्षुद्रपत्रतुलसी । शाकाख्यवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ यावनालशरः । हरिदर्भः । मरुवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपत्रकः, पुं, (खरपत्र+कप् संज्ञायां कन् वा ।) तिलकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपत्री, स्त्री, (खरपत्र+गौरादित्वात् ङीष् ।) गोजिह्वावृक्षः । काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरपात्रं, क्ली, (खरं कठोरं कठिनं वा पात्रम् ।) लौहपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरपादाढ्यः, पुं, (खरैः कठिनैः पादैर्मूलैराढ्यः ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खरपुष्पः, पुं, (खरं पुष्पमस्य ।) मरुवकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

खरपुष्पा, स्त्री, (खरं पुष्पं खराणि पुष्पाणि वा अस्याः ।) वर्व्वरा । इत्यमरः । २ । ४ । १३८ ॥ बावुइ तुलसी इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः । “वर्व्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
व्यवहारोऽस्या यथा चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये कटुकस्कन्धे । “एला-कुष्ठ-भल्लातकास्थि-हिङ्गु-किलिम-मूलक-सर्षप-लशुन-करञ्ज-शिग्रुक-मधुरशिग्रुक-खरपुष्पा” इत्यादिषु ॥)

खरप्रियः, पुं, (खलः धान्यकलायादिशस्यमर्द्दनस्थानं प्रियोऽस्य । लस्य रत्वम् ।) पारावतः । इति शब्दमाला ॥

खरमञ्जरी, स्त्री, (खरा मञ्जरी यस्याः ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८९ ॥ (स्वर्ज्जिकाद्यतैलेऽस्या व्यवहारो यथा,—
“स्वर्ज्जिकासिन्धुदन्त्यग्निरूपिकानलनीलिका ।
खरमञ्जरीबीजेषु तैलं गोमूत्रपाचितम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनं कफनाड़ीव्रणापहम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नाड़ीव्रणाधिकारे ॥)

खररोमा [न्,] पुं, (खरं रोम अस्य ।) नागभेदः । इति जटाधरः ॥

खरवल्लिका, स्त्री, (खरा वल्लरी ततः स्वार्थे कन् टाप् च ईकारस्य ह्रस्वत्वं रस्य लत्वञ्च ।) नागबला । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षचाउलिया इति भाषा ॥

खरशब्दः, पुं, (खर उग्रः शब्दोऽस्य ।) कुररपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरशाकः, पुं, (खरं शाकमस्य ।) भार्गी । इति भावप्रकाशः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥

खरस्कन्धः, पुं, (खरः स्कन्धोऽस्य ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्कन्धा, स्त्री, (खरः स्कन्धोऽस्याः ।) खर्जूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरस्वरा, स्त्री, (खरं रौद्रं स्वृणाति नाशयतीति । स्वृ+अच् ।) वनमल्लिका । इति रत्नमाला ॥

खरा, स्त्री, (खं आकाशं लाति गृह्णातीति । ला+कः । लस्य रत्वम् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६८ ॥

खरांशुः, पुं, (खरा अंशवो रश्मयो यस्य ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खरागरी, स्त्री, (खरं आगिरतीति । आ+गॄ+अच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“वेणी जीमूतकश्चाखुविषाजिलोमशश्छदः ।
खरागरी कदम्बश्च सुशाको देवताड़कः ॥”)

खराब्दाङ्कुरकं, क्ली, (खराब्दात् तीव्रगर्ज्जनमेघात् अङ्कुरयतीति । अङ्कुरि+ण्वुल् । अस्य हि नूतनजलदध्वनेरङ्कुरोत्पत्तेस्तथात्वम् ।) वैदूर्य्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खराश्वा, स्त्री, (खरैरश्यते भुज्यतेऽसौ । अश भोजने+“उल्वादयश्च ।” उणां । ४ । ९५ । इति वः ।) मयूरशिखा । रुद्रजटा इति ख्याता । केचयमानिका इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथास्या गुणाः ।
“खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

खराह्वा, स्त्री, (खरं तीव्रगन्धं आह्वयतीति । ह्वे+कः । स्त्रियां टाप् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
“अजगन्धाजमोदाख्या खराह्वा कारवी च सा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

खरिका, स्त्री, (खात् शून्यात् गन्धविशेषं राातीति । रा+कः ततः संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरीभेदः । सा तु चूर्णाकृतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खरुः, पुं, (खन्+“खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।” उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) शिवः । हयः । दर्पः । दन्तः । इति मेदिनी । रे । २१ ॥ कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ शुक्लवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

खरुः, त्रि, (खन्+“खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु ।” उणां १ । ३७ । इति कुः रश्चान्तादेशः ।) श्वेतः । इति मेदिनी । रे ।२२॥ निषिद्धेकरुचिः । इति हेमचन्द्रः ॥ निर्बोधः । क्रूरः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ तीक्ष्णः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खर्ज्ज, व्यथाम्लजोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) खर्ज्जति । म्लट् मार्ज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

खर्ज्जिका, स्त्री, (खर्ज्ज+ण्वुल्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) अवदंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खर्ज्जुः, पुं, (खर्ज्ज+उन् ।) खर्ज्जूरी । कण्डुः । कीटः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्ज्जुरं, क्ली, (खर्ज्ज+उरच् ।) रौप्यम् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

खर्ज्जूः, स्त्री, (खर्ज्ज व्यथने+“कृषिचमितनीति ।” उणां १ । ८२ । इति ऊः ।) कण्डुः । कीटः । इत्युणादिकोषः ॥

खर्ज्जूघ्नः, पुं, (खर्ज्जूं कण्डूयनं हन्तीति । हन्+टक् ।) चक्रमर्द्दः । धत्तूरः । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्ज्जूरं, क्ली, (खर्ज्जूरस्य फलम् । फले विहितस्याणो लुप् ।) खर्ज्जूरफलम् । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । क्षयाभिघातदाहवातपित्तरोगे हितत्वम् । हृद्यत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(“अपक्वखर्ज्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् ।
पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥”
इति प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्ज्जूरं गुरु शीतलम् ।

चयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥”) रौप्यम् । हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खलः । इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरः, पुं स्त्री, (खर्ज्ज मार्ज्जने + “खर्ज्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणां ४ । ९० । इति ऊरः ।) खर्ज्जूरीवृक्षः । खेजुर गाछ इति भाषा ॥ अस्य मस्तिष्कगुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । मूर्च्छातङ्करोगनाशित्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (“खर्ज्जूरस्य विषं हन्ति तदा वै नात्र संशयः ।” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे विषाधिकारे ॥) वृश्चिकः । इति मेदिनी ॥

खर्ज्जूरिका, स्त्री, (खर्ज्जूर + स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ततः संज्ञायां कन् टाप् च ततो ह्रस्वः ।) मिष्टान्नविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । मिटा गजा इति भाषा ॥

खर्ज्जूरी, स्त्री, (खर्ज्जूर + गौरादित्वात् ङीष् ।) वनखर्ज्जूरः । इत्यमरः । २ । ४ । १७० ॥ खर्ज्जूरवृक्षः । खेजरगाछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खरस्कन्धा २ दुष्प्रधर्षा ३ दुरारुहा ४ निःश्रेणी ५ कषायी ६ यवनेष्टा ७ हरप्रिया ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । पक्वे गौल्यत्वम् । कषायिकत्वम् । पित्तशमिनाशित्वम् । वृंहणत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

“भूमिखर्ज्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥ * ॥
पिण्डखर्ज्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्ज्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कीर्त्यते ।
खर्ज्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ।
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ॥
कोष्ठमारुतकृद्बल्यं वान्तवातकफापहम् ।
ज्वराभिघातक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् ॥
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ।
महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पा खर्ज्जूरिका स्मृता ॥ * ॥
खर्ज्जूरीतरुतोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ * ॥
सुलेमानी तु मृदुला बलिहीनफला च सा ।
सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खर्द्द, दशने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) दशनं दन्तकरणकक्रिया । खर्द्दति मूलकं लोकः । केचित्तु दन्दशूके इति पठित्वा दन्दशूकः दन्दशूककर्तृकक्रियेत्याहुः । इति दुर्गादासः ॥

खर्परः, पुं, (कर्परः । पृषोदरात् साधुः ।) तस्करः । धूर्त्तः । भिक्षापात्रम् । कपालम् । इति मेदिनी ॥ छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खर्परी, स्त्री स्त्री, (खर्परं उपधातुभेदकारकत्वेनाख्यस्या इति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) कर्परीतुत्थम् । इत्यमरटीका ॥

खर्परीतुत्थं, क्ली, (खर्परेव तुत्थं खर्परीरूपं तदाख्यं तुत्थं वा ।) तुत्थविशेषः । तत्पर्य्यायः । खर्परीरसकम् २ चक्षुष्यम् ३ अमृतोत्पन्नम् ४ तुत्थम् ५ खर्परिका ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । रसायनत्वम् । त्वग्दोषशमनत्वम् । दीप्तत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्व्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) खर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

खर्व्वं, क्ली, (खर्व्व + अच् ।) संख्याविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु दशार्व्वुदसंख्या । इति लीलावती ॥ दशवृन्दसंख्या । १०,०००,०००,००० । इति स्मृतिः ॥ (सहस्रमहापद्मसंख्या । इति गोः रामायणम् । यथा, तत्रैव । ६ । ४ । ५६-५९ ।

“शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ।
शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥
शतं शङ्खसहस्राणां वृन्दमाहुर्मनीषिणः ।
शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥
महावृन्दसहस्राणां शतं पद्मं परिश्रुतम् ।
शतं पद्मसहस्राणां महापद्मं विभाव्यते ॥
महापद्मसहस्राणां तथा खर्व्वमिहोच्यते ॥”)

खर्व्वः, पुं, (खर्व्व + अच् ।) कुवेरस्य निधिविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ दशवृन्दसंख्या । इति स्मृतिः ॥ कुब्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (वामनः । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ३८ ।

“खड्गखेटकरा खर्व्वा खेचरी खगवाहना ॥”)

ख(र्व्व)र्व्वः, त्रि, (खर्व्व + अच् ।) क्षुद्रः । खाटो छोट इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । न्यङ् २ नीचः ३ वामनः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७० ॥ निखर्व्वः ६ खट्टनः ७ खर्व्वशाखः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ अनुच्चः ९ अनायतः १० । इति जटाधरः ॥

खर्व्वशाखः, त्रि, (खर्व्वा शाखा हस्तपदाद्यवयवाः यस्य ।) वामनः । खर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥

खर्म्मः, पुं, (खुर + बाहुलकात् मक् पृषोदरात् उकारस्य लोपः ।) पौरुषम् । क्षौमांशुकम् । पट्टवस्त्रम् । इति मेदिनी ॥

खर्व्व, गर्व्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थवकारान्तोऽयम् ॥ खर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

खर्व्वः, त्रि, (खर्व्व + अच् ।) ह्रस्वः । वर्ग्यवकारान्तखर्व्वशब्दार्थोऽप्यत्र ॥

खर्व्वटः, पुं क्ली, (खर्व्व + अटन्) चतुःशतग्राममध्यस्थलम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्व्वतप्रान्तग्रामः । इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

खर्व्वुरा, स्त्री, (खर्व्व + उरच् टाप् च ।) तरुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

खर्व्वूणं, क्ली, (खर्व्व + अन + डः ।) बहुभुजा । इति भावप्रकाशः ॥ खरवुजा इति भाषा ॥ (अस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

“दशाङ्गुलन्तु खर्व्वूणं कथ्यते तद्गुणा अथ ।
खर्व्वूणं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ॥
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यम्पित्तानिलापहम् ।
तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारञ्च रसाद्भवेत् ॥
रक्तपित्तकरन्तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरन्परम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खल, चलनार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) चलनार्थश्चालचयौ । चालनेह स्खलनम् । खलति खलो धर्म्मात् । इति दुर्गादासः ॥

खलं, क्ली, (खल + अच् ।) भूः । स्थानम् । कल्कः । इति मेदिनी । खलाधानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ धान्यमाड़िवार खामार इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११ । १७ ।

“खलात् क्षेत्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ॥”)

खलः, पुं, (खल + अच्) सूर्य्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥ तमालवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ धत्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रवाहिकारोगे भेषजादिर्विहितपथ्यविशेषः । यथा, चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

“कल्को विल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लः सस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकाम् ॥”)

खलः, त्रि, नीचः । अधमः । इति मेदिनी ॥ क्रूरः । (यथा, मृच्छकटिकायां १ मे अङ्के ।

“खलस्वभावं भवितव्यतां तथा
चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥”)

तत्पर्य्यायः । दुर्जनः २ पिशुनः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ दुर्व्विधः ४ विश्वकद्रुः ५ नृशंसः ६ घातुकः ७ क्रूरः ८ पापः ९ । इति जटाधरः ॥

खलतिः, पुं, (स्खलन्ति केशा अस्मात् । स्खल सञ्चलने + “खलतिः ।” उणां ३ । ११२ । इति निपातनात् साधुः ।) इन्द्रलुप्तरोगयुक्तः । टाकपड़ा माथा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खल्वाटः २ ऐन्द्रलुप्तिकः ३ शिपिविष्टः ४ बभ्रुः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ खलीटः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः । खल्लिटः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ॥
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
रोमकूपान् रुणद्ध्यस्य तेनान्येषामसम्भवः ॥
तदिन्द्रलुप्तं रूढ्याख्यं प्राहुश्चाचेति चापरे ।
खलतेरपि जन्मैवं वदनं तत्र तु क्रमात् ॥”
इति वाभट्टे उत्तरस्थाने चयोविंशेऽध्याये ॥)

खलपूः, त्रि, (खलं भूमिं पुनाति परिष्कृतं करोतीति । खल + पू + क्विप् ।) मार्ज्जनकारी । झाड़ुकष फराश इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । बहुकरः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥

खलमूर्त्तिः, पुं, (खल इव अनिष्टकारकत्वात् उग्रा मूर्त्तिरस्य ।) पारदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पारा इति भाषा ॥

खलाधारा, स्त्री, (खल आधारो यस्याः ।) तैलपायिका । इति जटाधरः ॥ आरसुला इति भाषा ॥

खलिः, पुं, (खल+इन् ।) तैलकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भारतरत्नाकरे । २।६८ ।
"स्थाल्यां वैदूर्य्यमय्यां पचति तिलखलिं चन्दनैरिन्धनौघैः ॥")

खलिनः, पुं स्त्री, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः पृषोदरादित्वात् वा ह्रस्वः ।) खलीनः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, कादम्बर्य्याम् "उभयतः खलिनकनककटकावलम्बाभ्यां पदे पदे लताकुसुमप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवलम्ब्यमानाम् ।" अश्वमित्यर्थः ॥)

खलिनी, स्त्री, (खलानां समूहः । "इनि त्रकट्यचश्च ।" ४ । २ । ५१ । इति इनिः । ततो ङीप् ।) खलसमूहः । धानेर अनेक खामार इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खल्या २ । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ तालमूली । इति रत्नमाला ॥

खलिशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे लिशति ईषदुद्गच्छतीति । यद्वा, खे जलाभ्यन्तरे छिद्रादौ लिशति स्वल्पीभावेन तिष्ठतीति । लिश+कः ।) खनामख्यातमत्स्यः । खलिशामाछ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । कङ्कत्रोटः २ खलेशयः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । ग्राहित्वम् । कषायत्वम् । वायुकोपनत्वम् । रूक्षत्वम् । लघुत्वम् । शूलहरत्वम् । किञ्चिदामविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ खल्लिशोऽपि पाठः ॥

खलीकारः, पुं, (खल+च्वि+घञ् । अभूततद्भावे च्विः ।) अपकारः । इति जटाधरः ॥ (निर्भर्त्सनम् । इति चिन्तामणिः ॥)

खलीनः, पुंक्ली, (खे अश्वमुखच्छिद्रे लीनः ।) कविका । इत्यमरः । २ । ८ । ४९ ॥ कड़ियालि इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६६ । १५ ।
"शतं रथानां वरहेममालिनां
चतुर्युजां हेमखलीनशालिनाम् ॥")

खलु, व्य, (खल्+बाहुलकात् उन् ।) निषेधः । वाक्यालङ्कारः । (यथा, माघे । २ । ७० ।
"सम्प्रत्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुषलपाणिना ।
निर्द्धारितेऽर्थे लेखेन खलूक्त्वा खलु वाचिकम् ॥"
"अत्राद्यखलुशब्दः प्रतिषेधार्थे द्वितीयः वाक्यालङ्कारे ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) जिज्ञासा । (यथा, गणरत्ने । "स खल्वधीते वेदम् ?") अनुनयः । इत्यमरः । ३ । ४ । १८ ॥ (यथा, गणरत्ने । "न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमेतत्" ॥) निश्चितम् । (यथा, कुमारे । ४ । २८ ।
"दयितास्वनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥")
पदवाक्यादिपूरणम् । (यथा, रामायणे । ३ । ४१ । ६ ।
"वध्याः खलु न वध्यन्ते सचिवास्तव रावण ! ।
ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्व्वशः ॥")
वीप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,— शाकुन्तले १ मे अङ्के ।
"न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः ॥")

खलुक्, [ज्] पुं, (खं इन्द्रियं दर्शनेन्द्रियं लुञ्चयति हन्तीति । ख+लुञ्च+क्विप् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खलुरेषः, पुं, (खलुरिष्यते वध्यतेऽसौ । खलु+रिष्+कर्म्मणि घञ् ।) मृगभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खलूरिका, स्त्री, (खलु+रिष्+निपातनात् साधुः ।) शस्त्राभ्यासभूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खलेधानी, स्त्री, (खले धीयन्ते वृषभा अस्मिन् । धा+अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) मेधिः । खलेपशुबन्धनदारु । इति जटाधरः ॥

खलेवाली, स्त्री, (खले वाल्यन्ते चाल्यन्तेऽत्र वृषभा इति । वल्+अधिकरणे घञ् गौरादित्वात् ङीष् ।) खले गोबन्धनदारु । इति हेमचन्द्रः ॥ मेइ काठ इति भाषा ॥ (यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे । २२ । ३ । ४८ ।
"खलेवालीयूपो लाङ्गलेषा ॥")

खलेशः, पुं, (खे जलादूर्द्ध्वाकाशे गमनकाले लिशति संश्लिष्यतीति । लिश+अच् ।) खलिशमत्स्यः । इति हारावली ॥

खलेशयः, पुं, (खलेशं जलादूर्द्ध्वस्याकाशसंसर्गं यातीति । या+कः ।) खलिशमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्या, स्त्री, (खलानां समूहः । यत् ।) खलिनी । इत्यमरः । ३ । ३ । ४२ ॥ धानमाड़ार अनेक खामार इति भाषा ॥

खल्लः, पुं, (खलतीति क्विप् खल् तं लातीति । ला आदाने+कः ।) वस्त्रप्रभेदः । गर्त्तः । चर्म्म । चातकपक्षी । इति मेदिनी ॥ दृतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मशक इति भाषा । औषधमर्द्दनपात्रम् । खल इति भाषा । इति वैद्यकम् ॥ ("अनाशुक्लतुषाग्निश्च भूगर्भे द्वितयं क्षिपेत् । तस्योपरिस्थितं खल्लं तप्तखल्लमिति स्मृतम् ॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

खल्लिका, स्त्री, (खल्ल+संज्ञायां कन् ततष्टाप्, कापि अत इत्वम् ।) कणीषम् । पिष्टकादिभर्ज्जनपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

खल्लिटः, त्रि, (खल्ल+इन् । खल्लि इव टलतीति । टल्+डः ।) खलतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खल्ली, स्त्री, (खल्ल+गौरादित्वात् ङीष् ।) हस्तपादावमर्द्दनाख्यरोगः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा, माधवकरः ।
"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥"
तच्चिकित्सा यथा, भावप्रकाशे ।
"कुष्ठसैन्धवयोः कल्कश्चुक्रतैलसमन्वितः ।
सुखोष्णो मर्द्दने योज्यः खल्लीशूलनिवारकः ॥"
अपि च भैषज्यरत्नावल्याम् ।
"खल्ल्यां विश्वाग्निलवणैः स्वेदोन्मादोपनाहनम् ॥"

खल्वाटः, त्रि, (खल्वीव टलतीति । टल्+बाहुलकात् डः ।) खलतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तच्चिकित्सा यथा, गारुडे । १८० । १ ।
"सप्तरात्रात्प्रजायन्ते खल्वाटस्य कचाः शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीररसाञ्जनात् ॥")

खव, ग भूतिपूत्योरुत्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट् ।) भूतिः सम्पत्तिः पूतिः पवित्रता तयोरुत्पत्तिः प्रादुर्भावः ॥

खवल्ली, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्याया गुणाश्च । अथ आकाशवल्ली । अमरवेलि इति च भाषा ।
"आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्लरी ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला चामयापहा ।
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खवारि, क्ली, (खे आकाशे स्थितं वारि उदकम् । खादागतं वारि वा ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खवाष्पः, पुं, (खे आकाशे शून्ये स्थितो वाष्पः ।) हिमम् । इति हारावली ॥

खशः, पुं, देशविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तद्देशवासिनि तद्देशनृपे च बहुषु अणो लुक् ।) तथा हि मनुः । १० । ४४ ।
"पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविड़ाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥")

खशा, स्त्री, सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (कखयोस्तुल्यार्थत्वात् खः प्रजापतिर्दक्षः आदौ तद्गर्भे कन्यात्मकबीजभावेन शेते इति । ख+शी+डः ततष्टाप् ।) दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नी । यथा,—
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः ॥
कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा ॥"
"इरा वृक्षलतावल्लीः तृणजातीश्च सर्व्वशः ।
खशा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

खशीटः, पुं, (खं शीटति इति । शीट् अनादरे अच् । अस्य गमनसमये खस्यानादरत्वेन गतियोग्यत्वाभावेऽपि तद्वत्तानादरेण गमनात्तथात्वम् ।) खलिशमत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खश्वासः, पुं, (खस्य आकाशस्य श्वास इव ।) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खष, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) खषति । इति दुर्गादासः ॥

खष्पं, क्ली, (खन्+"खष्पशिल्पवाष्पेति ।" उणां ३ । २८ । इति पप्रत्ययात् निपातनात् सिद्धम् ।) क्रोधः । बलात्कारः । इत्युणादिकोषः ॥

खसः, पुं, (खं हस्तादीन्द्रियं स्यति निष्क्रीयकरोतीति । सो+कः ।) पामा । खोस इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पाम २ कच्छूः ३ विचर्च्चिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पामन्शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

खसकन्दः, पुं, (खस इव कन्दोऽस्य ।) क्षीर-कञ्चुकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ खसगन्धोऽपि क्वचित् पाठः ॥

खसतिलः, पुं, (खसपूय इव तिलति स्निह्यतीति । तिल स्नेहे + कः । अस्य शुक्लत्वेऽहनिःसरणात् तथात्वम् ।) खस्खसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य यथा,—
"तिलभेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृतः ।
स्यात्तु खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातलञ्च कफासहृत् ।
धातूनां शोषणं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खसमः, पुं, (खेनाकाशेन समः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसम्भवा, स्त्री, (खे सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) आकाशमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

खसर्पणः, पुं, (खे शून्ये सर्पणमस्य योगप्रभावात् ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसात्मजः, पुं, (खसायाः कश्यपपत्न्या आत्मजः ।) राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खसृमः, पुं, विप्रचित्तिदैत्यपुत्त्रः । यथा,—
"सिंहिकायां समुत्पन्ना विप्रचित्तिसुतास्तथा ।
वंशः शल्यश्च बलवान् नभश्चैव महाबलः ॥
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ।
अन्तको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥
निवातकवचा दैत्याः प्रह्लादस्य कुलेऽभवन् ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

खस्खसः, पुं, (खस + पृषोदरात् द्वित्वम् ।) वृक्षविशेषः । पोस्ता इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मबीजः २ सूक्ष्मतण्डुलः ३ सुबीजः ४ । अस्य गुणाः । पाके मधुरत्वम् । कान्तिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खसतिलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

खस्खसरसः, पुं, (खस्खसस्य क्षुद्रबीजवृक्षविशेषस्य रसः ।) अहिफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आफिं इति भाषा ॥

खस्तनी, स्त्री, (खं आकाशं स्तनवद्यस्याः मेघवारिपतनेन शस्याद्युत्पत्तेः पुत्त्रस्थानीयानां पृथिवीस्थजीवानां जीवनधारणात् तथात्वम् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खस्फाटिकः, पुं, (खवत् निर्म्मलः स्फाटिकः । यद्वा खस्फटिकः सूर्य्यः स अधिष्ठाताऽस्य ।) सूर्य्यकान्तमणिः । चन्द्रकान्तमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खाखसः, पुं, (खस प्रकारे द्वित्वं ततः पृषोदरात् साधुः ।) बीजविशेषः । पोस्तादाना इति भाषा । तत्पर्य्यायगुणाः ।
"तिलभेदः खसतिलः खाखसश्चापि स स्मृतः ।
स्यात्तु खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥
ग्राहि तिक्तं कषायञ्च वातकृत् कफकासहृत् ।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्द्धनम् ॥
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् ॥

अथ अहिफेनम् ।
उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् ।
आफूकं शोधनं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ॥
तथा खसफलोद्भूतं वल्कलप्रायमित्यपि ।
अथ खसबीजम् ।
उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ॥
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च ।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

खाजिकः, पुं, (खे ऊर्द्धदेशे आजः क्षेपः तत्र साधुः ठन् ।) लाजाः । इति हारावली ॥ खै इति भाषा ॥

खाटः पुं, स्त्री, (खे ऊर्द्धमार्गे अटत्यनेन । अट् + करणे घञ् ।) शवरथः । इति शब्दरत्नावली ॥ मरार खाट् इति भाषा ॥

खाटिः, स्त्री, (खट् काङ्क्षायां बाहुलकात् इञ् ।) असङ्गः । किणः । शवरथः । इति मेदिनी ॥

खाटिका, स्त्री, (खाटि + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ततष्टाप् ।) खाटः । शवरथः । इति शब्दरत्नावली ॥

खाण्डवं, क्ली, (खाण्डव्याख्यया प्रसिद्धाया नगर्य्या जातम् । खाण्डवी + अण् । यदुक्तं कालिकापुराणे ६० अध्याये ।
"पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥")
वनविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
"विरूपस्याभवन्नाधिर्नाधेर्म्मित्रोऽभवत् सुतः ।
तेषां कल्योऽभवद्राजा कल्यात्तु विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ॥
यत् सव्यसाची व्यदहत् पाण्डुपुत्त्रः प्रतापवान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥
ऋषय ऊचुः ।
कथं स खाण्डवं चक्रे विजयः शतयोजनम् ।
तद्वयं श्रोतुमिच्छामः कथयस्व तपोधन ! ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सोमवंशेऽभवद्राजा महात्मा स महाबलः ॥
धीरः सुदर्शनो नाम चारुरूपः प्रतापवान् ।
स वै हिमवतो नातिदूरे भङ्क्त्वा महावनम् ॥
सिंहान् व्याघ्रान् समुत्सार्य्य क्वचिच्चापि तपोधनान् ।
खाण्डवीं नाम नगरीमकरोत्तत्र शोभनाम् ॥
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णामायतां शतयोजनम् ।
उच्चप्राकारसंयुक्तां साट्टालाम्बुदतोरणाम् ॥
निम्नाभिरतिदीर्घाभिः परिखाभिः समावृताम् ।
दीर्घिकाभिश्चोपवनैर्बहुभिश्चाप्सरोगणैः ॥
आकीर्णाञ्च तथावासैरुत्तमैरपि मानवैः ।
सोत्सवाः सततं यत्र जना देवान् दिवि स्थितान् ॥
स्पर्द्धन्ते स्म सदा युक्ता आढ्या भोगसमन्विताः ।
स वै सुदर्शनो राजा खात्वा भूमिं विदार्य्य च ॥
गङ्गां कनखलां देवीं वाहयामास खाण्डवीम् ।
आनाय्य खाण्डवीमध्यं तेन खातैश्च वर्त्मभिः ॥
वक्रास्तु वक्रगा भूत्वा याति सीतां नदीं प्रति ।
स जित्वा सकलान् भूपान् वित्तान्याहृत्य भूरिशः ॥
राशीचकार खाण्डव्या मध्ये रत्नैरनेकशः ।
अन्येषां नगरेभ्यस्तु जनानानीय भूपतिः ॥
खाण्डव्यां वासयामास हठादपि सुदर्शनः ।
देवदानवगन्धर्व्वान् जित्वा जित्वा युधा कृती ॥
देववृक्षं देवरत्नं देवीश्चापि तथौषधीम् ।
खाण्डव्यां रोपयामास सहामात्यः सुदर्शनः ॥
असहिष्णुस्ततो जिष्णुर्भूपतिस्तं सुदर्शनम् ।
कृतापचारं बहुधा देवानाञ्च तथा नृणाम् ॥
वाराणसीपतिं वीरं विजयं जयशालिनम् ।
सन्धाय कृत्वा साचिव्यं तत्रैवासौ न्ययोजयत् ॥
विजयो विवरं प्राप्य महाबलपराक्रमः ।
सुदर्शनस्य नृपतेरवस्कन्दमथाकरोत् ॥
नासहत् सोऽप्यवस्कन्दं विजयस्य सुदर्शनः ।
चतुरङ्गबलेनाशु युद्धायाभिमुखोऽभवत् ॥
विजयो रथमारुह्य नियुज्य चतुरङ्गिणीम् ।
सेनां सुदर्शनं योद्धुं सम्मुखोऽभवदञ्जसा ॥
तदा महद्युद्धमासीद्विजयेन महात्मना ।
सुदर्शनस्य नृपतेर्वृत्रवासवयोरिव ॥
ततः सुदर्शनो राजा दारितो गदयाऽपतत् ।
तस्मिन्निपतिते वीरे सेनाभिस्तस्य सैनिकाः ॥
भयात् संप्राद्रवन्नस्ताद्दिशः प्रदिश एव च ।
नष्टेषु तस्य सैन्येषु विजयः खाण्डवीं पुरीम् ॥
प्रविश्य ददृशे तत्र राशीभूतान् गिरीनिव ।
सुवर्णानाञ्च रत्नानां सञ्चयान् बहुशः पुरः ॥
दृष्ट्वा सरांसि तत्राथ प्रफुल्लकमलानि तु ।
हंसकारण्डवानादनादितानि समन्ततः ॥
राशीन् सुवर्णरत्नानां पर्व्वतानिव विस्तृतान् ।
पुष्पितान् देववृक्षांश्च भ्रमद्भ्रमरभूषितान् ॥
प्रासादान् विपुलान् शुभ्रान् कैलाससदृशान् गजान् ।
विस्फुटांश्च सुगन्धाढ्यान् प्रतिगेहे व्यवस्थितान् ॥
उत्फुल्लनयनो राजा विजयः परवीरहा ।
मेनेऽमरावतीं तान्तु पुरीं क्षितिगतामिव ॥
तं वीक्षन्तं नरपतिं नगरीं तां सुरेश्वरः ।
समेत्य विजयं प्राह सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा ॥
इन्द्र उवाच ।
राजन्नहत्वनमिदमासीद्देवगणावृतम् ।
नरगन्धर्व्वयक्षाणां मुनीनाञ्च मनोहरम् ॥
सर्व्वानुत्सार्य्य देवादीन्मम चाप्यप्रिये रतः ।
भङ्क्त्वा वनमिदं गुह्यं समुत्साद्य तपोधनम् ॥
खाण्डवीं नगरीं चक्रे हठाद्राजा सुदर्शनः ।
तदिदं पुनरेव त्वं वनं कुरु नृपोत्तम ! ॥
तत्राहं विहरिष्यामि शच्या च समं रहः ।
मुनीनाञ्च तपः स्थानं मङ्गलं ते प्रसादतः ॥
भविष्यति च यक्षाणां किन्नराणाञ्च पार्थिव ! ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य शक्रस्य विजयस्तदा ।
वनमेवाकरोत्तां स खाण्डवीं शक्रगौरवात् ॥
गच्छन्तु भो यथास्थानं प्रजाः सर्व्वा यथेच्छया ।

येषां वाञ्छास्ति लोकानां मद्राज्यगमने पुनः ॥
वाराणसीं ते गच्छन्तु मयैव प्रतिपालिताम् ।
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा जनाः केचिन्निजं पदम् ॥
जग्मुर्व्वाराणसीं केचिद्विजयेनाभिपालिताम् ।
ततो धनानां तान्राशीन्नानाञ्च पृथक् पृथक् ॥
आयसानां कनकानाञ्च कूप्यानां विजयस्तदा ।
धीवरैर्व्वाहयामास पुरीं वाराणसीं प्रति ॥
गन्धर्व्वाणाञ्च देवानां यदानीतं हठात् पुरा ।
रत्नदार्व्वादिकं यत्तु विजयं तत् प्रसाद्य च ॥
तैस्तैर्नीतन्तु खाण्डव्याः स्वस्थानं प्रति हर्षितैः ।
त्रिंशद्योजनविस्तीर्णां शतयोजनमायताम् ।
तां पुरीं विजयश्चक्रे न चिरादेव वै वनम् ।
तस्मिन् शक्रस्य सम्मत्या तक्षकः सहितो गणैः ॥
उवास सुचिरं तत्र ततोऽभून्निर्ज्जनं वनम् ।
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः क्रीडन्तोऽप्सरसां गणाः ॥
आशंसयंश्च विजयं रणेषु विजयावहम् ॥”*॥
“अष्टाविंशतिमे प्राप्ते युगे द्वापरशेषतः ॥
वह्निर्ब्राह्मणरूपेण भिक्षां जिष्णुमयाचत ।
दातुमङ्गीकृते भिक्षां तदा पाण्डुसुतेन वै ॥
वह्निः स्वरूपमास्थाय जिष्णुं वचनमब्रवीत् ।
अहमग्निः पाण्डुपुत्त्र ! यज्ञभागातिभोजनात् ॥
व्याधितोऽहं ततो व्याधिं मम त्वं नाशयाधुना ।
खाण्डवं नाम विपिनं सर्पश्वापदराक्षसम् ॥
यदि त्वं मां भोजयितुं शक्नोषि श्वेतवाहन ! ।
तदा ममात्यसौ व्याधिरपयास्यति नोचिरात् ॥
पुरा तु विजयो राजा खाण्डवीं नाम तां पुरीम् ।
भङ्क्त्वा वनं ततश्चक्रे तेन तत् खाण्डवं वनम् ॥
तदर्थं देवविहितं वनं तच्छ्वेतवाहन ! ।
विरोधात्तु शक्रस्य न स्वयं भोक्तुमुत्सहे ॥
तन्मां त्राहि महाभाग ! वने तस्मिन्नियोजय ।
यथाऽहं सकलं भोक्तुं प्राप्नोमि त्वत्प्रसादतः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची महाबलः ।
दाहयामास विपिनं तत् सर्व्वं प्राणिसंयुतम् ।
देवकीतनयेनासौ वासुदेवेन पालितः ।
खाण्डवं दाहयामास ज्वलनस्य हिते रतः ॥”
“सुप्रीतः प्रददौ तस्मादर्ज्जुनाय महात्मने ।
वह्निर्धनुश्च गाण्डीवं वारुणं देवनिर्म्मितम् ॥
अक्षयाविषुधी द्वौ च रूप्याभांश्चतुरो हयान् ।
हनूमताधिष्ठितन्तु महान्तं वानरध्वजम् ॥
खड्गञ्च त्रिशिखं तीक्ष्णं दहनः सव्यसाचिने ।
नीरोगश्चाभवद्वह्निस्तदा जिष्णुप्रसादतः ॥
तैर्व्वाणैस्तेन धनुषा तेन खड्गेन केतुना ।
तद्रथस्यन्दनेनापि विजिग्ये फाल्गुनो रणे ॥
एवं भैरववर्गेषु संजातो विजयो नृपः ।
खाण्डवं नाम विपिनं चकार सुमहाकृती ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
(खण्डस्य इक्षुखण्डादेर्विकार इत्यण् । गुडादि-विकारमिष्टान्नद्रव्यम् । यथा, महाभारते । १३। ५३ । १९ ।
“रसानापूपकांश्चित्रान् मोदकानथ खाण्ड- [वान् ॥”)

खाण्डवी, स्त्री, (हिमवत्सु सन्निहितं इन्द्रवनं खण्डयित्वा चन्द्रवंशीयेन राज्ञा सुदर्शनेन निर्म्मिता या पुरी सा ।) चन्द्रवंशीयसुदर्शनराजकृतहिमवत्पर्व्वतनिकटस्थपुरीविशेषः । तद्विवरणं खाण्डवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

खाण्डिकः, पुं, (खण्डं मोदकादिकं शिल्पमस्य । इति ठञ् ।) खण्डपालः । मोदकः । इति हारावली ॥ मयरा इति भाषा ॥ (क्लीवे तु खण्डिकानां समूहः “खण्डिकादिभ्यश्च ।” । ४ । २ । ४५ । इत्यञ् । खण्डिकसमूहः ॥)

खातं, क्ली, (खन्यते इति । खन् + कर्म्मणि क्तः ।) पुष्करिणी । इत्यमरः । १ । १० । २७ ॥ तस्य परिमाणं यथा,—शतेन धनुभिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिका चतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिस्तडागः द्रोणदशगुणा वापीति ॥
“चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरः ।
शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः ॥”
इति नव्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥

खातकं, क्ली, (खात + संज्ञायां कन् ।) परिखा । इति हेमचन्द्रः ॥ खाना पगार इत्यादि भाषा ॥

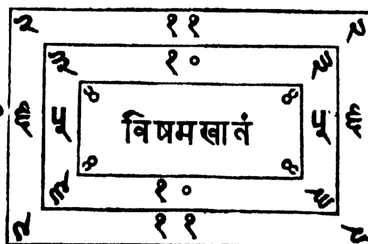
खातकः, पुं, अधमर्णः । धारी । ऋणी । यथा,—
“उत्तमर्णो धनस्वामी अधमर्णस्तु खातकः ॥”
इति संक्षिप्तसारटीकायां गोयीचन्द्रः ॥
(परसैन्यविदारकः । यथा, महाभारते । १२ । ११८ । ११ ।
“खातकं व्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ॥”
“खातकः परसैन्यविदारकः ।” इति तट्टीकाकृन्नीलकण्ठः ॥)

खातभूः, स्त्री, (खातयुक्ता भूर्भूमिः ।) प्रतिकूपः । परिखा । इति हारावली ॥

खातव्यवहारः, पुं, (खातस्य पुष्करिण्यादेर्व्यवहारः परिमाणम् ।) पुष्करिण्यादिपरिमाणम् । पुकुरे कालीति भाषा ॥
“अथ खातव्यवहारे करणसूत्रं सार्द्धार्य्या ।
गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।
स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये च वेधे च ।
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥
उदाहरणम् ।
भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशेशार्ककरैर्म्मितम् ।
त्रिषु स्थानेषु षट्पञ्चसप्तहस्ता च विस्तृतिः ॥
यस्य खातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ! ।
तत्र खाते कियन्तः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥”

१२

न्यासः ७

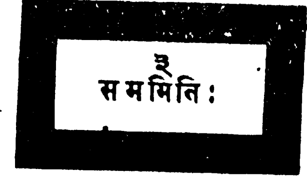

१२

ष्ट । सममितिकरणेन विस्तारे हस्ताः । दैर्घ्ये । ११ । वेधे । ३ । तत्प्रदर्शनं यथा,—

११

न्यासः ६

६

११

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या ॥ १९८ ॥
खातान्तरे करणसूत्रं सार्द्धवृत्तम् ।
मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं षड्भिः ।
क्षेत्रफलं सममेतत् वेधहतं फलं घनफलं स्पष्टम् ।
समखातफलत्र्यंशः सूचीखाते फलं भवति ॥
उदाहरणम् ।
मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यन्तु तले तदर्द्धम् ।
यस्याः सखे सप्तकरश्च वेधः
का खातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥

१२

न्यासः १०

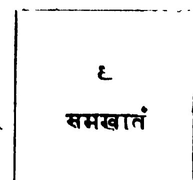
१०

१२

मुखजं क्षेत्रफलम् । १२० । तलजम् । ३० । तद्युतिजम् । २७० । एषामैक्यम् । ४२० । षड्भिः । ६ । हृतं जातं समफलम् । ७० । वेध- ७ हतं जातं खातफलं घनहस्ताः । ४९० ।
द्वितीयोदाहरणम् ।
खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च
किं स्यात् फलं नवमितः किल यत्र वेधः ।
वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे
सूचीफलं वद तयोश्च पृथक् पृथङ्मे ॥

१२

न्यासः १२

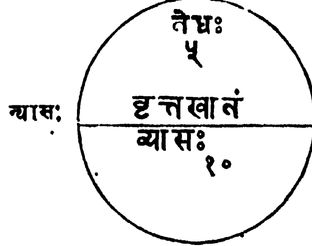

१२

१२

भुजः । १२ । वेधः । ९ । जातं यथोक्तकरणेन खातफलं घनहस्ताः । १२९६ । सूचीफलम् । ४३२ ।

वृत्तखातदर्शनाय ।

व्यासः । १० । वेधः । ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः ३९२७/१२५ । सूक्ष्मक्षेत्रफलम् ३९२७/५० । वेधगुणं जातं सूक्ष्मखातफलम् ३९२७/१० । सूक्ष्मसूची-फलम् १३०९/१० । यद्वा स्थूलखातफलम् २७५०/७ । सूचीफलं स्थूलम् २७५०/२१ ।

इति लीलावत्यां खातव्यवहारः समाप्तः ॥

खात्रं, क्ली, (खनु विदारे+"उषिखनिभ्यां कित् ।" उणां । ४ । १६१ । इति ष्ट्रन् किच्च ।) खातम् । खनित्रम् । इत्युणादिकोषः ॥ दारुणम् । वनम् । सूत्रम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (जला-धारविशेषश्च । इति उज्ज्वलदत्तः ॥)

खाद, ऋ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । ऋदित् ।) ऋ, अचखादत् । इति दुर्गादासः ॥

खादकः, त्रि, (खाद् भक्षणे+ण्वुल् ।) ऋण-गृहीता । खातक इति ख्यातः । इति मिता-क्षरा ॥ भक्षकः । यथा,—
"विक्रयैर्गोविनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादके ।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्य्याद्वधे साक्षाद्वधी भवेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गोभिलः ॥

खादनं, क्ली, (खाद्+भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । आहारः । (खादति चर्व्वयत्यनेन इति ।) दन्ते पुं । इति हेमचन्द्रः ॥

खादितं, त्रि, (खाद+क्तः ।) भक्षितम् । इत्य-मरः । ३ । १ । ११० ॥ खाओया इति भाषा ॥ ("अशितं खादितं पीतं लीढ़ं कोष्ठगतं नृणाम् । तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥" इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

खादिरसारः, पुं, (खदिर+स्वार्थे अण् ततः षष्ठी-तत्पुरुषः ।) खदिरवृक्षनिर्य्यासः । खयर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । खादिरः २ अद्भुतसारः ३ मत्सारः ४ रङ्गदः ५ रङ्गः ६ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातव्रण-कण्ठामयनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ खदिरसारोऽपि पाठः ॥ (यथा,—
"विना खदिरसारेण हारेण हरिणीदृशाम् ।
नाधरे जायते रागो नानुरागः पयोधरे ॥"
इति उद्भटः ॥)

खादुकः, त्रि, (खादति हिनस्ति इति । खाद्+उन् संज्ञायां कन् ।) हिंसालुकः । इति हारावली ॥

खाद्यं, त्रि, (खाद्यते इति । खाद्+कर्म्मणि ण्यत् ।) भक्षणीयद्रव्यम् । यथा,—
"कस्त्वं भद्रखलेश्वरोऽहमिह किं घोरे वने स्थीयते शार्दूलादिभिरेव हिंस्रपशुभिः खाद्योऽहमित्याशया ।" इत्युद्भटः ॥

खानपानं, क्ली, (धातूनामनेकार्थत्वात् खै भक्षणे+भावे ल्युट् खानम् । पा पाने+भावे ल्युट् पानम् । खानेन सह पानं यद्वा खानञ्च पानञ्च तयोः समाहारः ।) कठिनद्रवद्रव्ययोर्गलाधः-करणम् । खाना पिना इति हिन्दी भाषा ॥ यथा, गारुड़े नीतिसारे १०६ अध्यायः ।
"सद्भावेन हि तुष्यन्ति देवाः सत्पुरुषा द्विजाः ।
इतरे खानपानेन वाक्प्रदानेन पण्डिताः ॥"

खानिः, स्त्री, (खन+इन् । पृषोदरात् वृद्धिः ।) खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

खानिकं, क्ली, (खानेन खननेन निर्वृत्तं इति ठञ् ।) कुड्यच्छेद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देयालेर गर्त्त इति भाषा ॥

खानिलः, त्रि, (खानं खननं शिल्पत्वेनास्त्यस्य । इति वाहुलकात् इलच् ।) भित्तिचौरः । इति शब्दरत्नावली ॥ सिँदेल चोर इति भाषा ॥

खानी, स्त्री, (खानि+वा ङीष् ।) खनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

खानोदकः, पुं, (खानाय पानार्थं उदकमत्र ।) नारिकेलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

खापगा, स्त्री, (खे आकाशे स्थिता खात् आगता वा आपगा नदी ।) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥

खारः, पुं, (खं अवकाशमाधिक्येन ऋच्छतीति । ऋ+अण् ।) खारीपरिमाणम् । इति हड्डचन्द्रः ॥

खारिः, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ+रा+इन् ।) खारीपरिमाणम् । इति भरत-धृतहड्डचन्द्रः ॥

खारिकं, क्ली, (खारि+संज्ञायां कन् ।) महा-पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

खारिम्पचः, त्रि, (खारिं खारीपरिमितधान्य-मित्यर्थः पचतीति । पच्+"परिमाणे पचः ।" ३ । २ । ३३ । इति खश्+ततो मुम् ।) खारि-परिमितान्नादिपाककर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

खारी, स्त्री, (खं मध्यावकाशं आरातीति । आ+रा+इन् । "कृदिकारादक्तिनः ।" ४।१।४५। इत्यस्य वार्त्तिं इति पक्षे ङीष् ।) परिमाण-विशेषः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ यदाह तट्टी-कायां भरतः ।
"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुड़वस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वारः कुड़वाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढ़कम् ॥
अष्टाढ़को भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ॥
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥"
" षोड़शद्रोणपरिमाणम् ।" इत्यमरटीकायां स्वामी लीलावती च ॥ गोणीचतुष्टयम् । तत्तु पञ्चवत्वारिंशच्चतुःसहस्रपलानि । पाँचशत वार-शेर इति भाषा । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ द्रोण-चतुष्टयम् । यथा,—
"चतुराढ़को भवेद्द्रोणः खारी द्रोणचतुष्टयम् ॥"
इति स्मृतिः ॥

खारीकं, त्रि, (खारीं खारीवापमर्हतीति । "खार्य्या ईकन् ।" ५ । १ । ३३ । "केवलायाश्चेति वक्त-व्यम् ।" इति वार्त्तिं इति ईकन् ।) खारी-क्षेत्रम् । खारीपरिमितवीजवपनोपयुक्तक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । खारीवापः २ । इत्यमरः ।२।६।१०॥

खारीवापः, त्रि, (खारी तत्परिमितधान्यं उप्यते ऽत्र । वप्+अधिकरणे घञ् ।) खारीकः । इत्य-मरः । २ । ६ । १० ॥ (खारीं वपतीति । वप्+कर्त्तरि अण् । धान्यादिवपनकारी ॥)

खिखिः, स्त्री; (खिरित्यव्यक्तशब्देन खेटति भीरूणां भयमुत्पादयतीति । खि+खिट्+डः । पृषो-दरात् साधुः ।) किखिः । इति क्वचित् त्रिकाण्ड-शेषे पाठः ॥ ख्याँकशियाली इति भाषा ॥

खिङ्किरः, पुं, (खिं अव्यक्तध्वनिविशेषं किरति विकृतिभावेन शब्दं करोतीत्यर्थः । कॄ+कः । पृषोदरात् खत्वेन साधुः ।) शिवाभेदः । ख्याँक-शियाली इति भाषा । खट्वाङ्गम् । तत्तु शिव-स्यास्त्रम् । वारिबालकम् । तत्तु गन्धद्रव्यम् । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥

खिट, भयभीषयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-भये अकं-भयोत्पादने सकं-सेट् ।) भीषा स्वतो भयोत्पादना । खेटति जनो व्याघ्राद्बिभे-तीत्यर्थः । खेटति व्याघ्रो जनं भीषयते इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

खिद, श प औ परिघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) श प, खिन्दति दुष्टं राजा । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिद, ङ ध य औ दैन्यके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां रुधां च-आत्मं-अकं-अनिट् ।) दैन्यक-मुपतप्तीभावः । ङ ध, खिन्ते तेऽस्मिन् ये व्ययम् दीयमानं न गृह्णते । इति हलायुधः ॥ ङ य, स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यते लोकहेतोरिति शाकुन्तले । औ, खेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

खिदिरः, पुं, (खिद्यते कृपणत्वेन दुःखेन तपसा वा । यथायथं व्युत्पत्तिर्ज्ञातव्या । खिद्+"इषि-मदि-मुदि-खिदीति ।" उणां । १ । ५२ । इति किरच् ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ दीनः । तापसः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

खिद्यमानः, त्रि, (खिद्+ताच्छील्ये चानश् ।) खेदयुक्तः । दैन्यग्रस्तः । उपतप्तः । यथा,—
"खिद्यमानन्तु तं दृष्ट्वा सूर्य्यः कृष्णात्मजं तदा ।"
इति शाम्बपुराणे सूर्य्यस्तवः ॥

खिद्रः, पुं, (खिद् दैन्ये+"स्फायि तञ्चिवञ्चीति ।" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) रोगः । दरिद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

खिन्नः, त्रि, (खिद्+क्तः ।) दैन्यग्रस्तः । खेद-युक्तः । यथा, श्रीभागवते ।

"गौर्भूत्वासुसुखी खिन्ना रुदन्ती करुणं विभोः॥"

खिरहिट्टी, स्त्री, महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥

खिलं, त्रि, (खिल + कः।) हलादिना अकृष्टभूमिः। खिल भूँइ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। अप्रहतम् २। इत्यमरः। २। १। ५॥ सारसंग्रहे वेधसि च पुं। इति मेदिनी॥

"खिलो नारायणः प्रोक्त इषवस्तद्गुणाः स्मृताः।" इति खिलेषु हरिवंशे इत्यत्र नीलकण्ठटीका॥

खु, ङ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट्।) ङ, खवते। इति दुर्गादासः॥

खुङ्गाहः, पुं, (खुं इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते रणस्थलं विलोड़यतीति। गाह + अच्।) कृष्णवर्णघोटकः। इति हेमचन्द्रः॥

खुज, उ स्तेये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वा वेट्।) उ, खोजित्वा खुक्त्वा। स्तेयं चौर्य्यम्। इति दुर्गादासः॥

खुज्जाकः, पुं, (खुज् + आकः निपातनात् जस्य द्वित्वम्।) देवताड़कवृक्षः। इति रत्नमाला॥ खुञ्जाक इति क्वचित् पाठः॥

खुड, इ ङ खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् इदित्।) पञ्चमस्वरी। खञ्जः खोटनम्। इ, कर्म्मणि खुण्ड्यते। ङ, खुण्डते खोड़ः। इति दुर्गादासः॥

खुड, क } खुड, इ क } भेदे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्। पाक्षिक इदित्।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ। क, खोड़यति। द्वितीय आद्यस्वरीति कातन्त्राद्याः। स्वमते तु द्वितीयस्याद्यस्वरित्वे पूर्व्वोऽपीदनुबन्धः स्यात्। पञ्चमस्वरित्वे तु स्वजातीयस्य पुनःपाठात् पूर्व्वो नेदनुबन्धः। खुण्डयति। खण्डयतीति प्रयोगस्तु खडि ङ् मथीत्यस्मात् घञि खण्डं करोतीति ञौ साध्यम्। तस्य भेदवाचित्वन्तु धातूनामनेकार्थत्वात्। इति दुर्गादासः॥

खुर, श विलेखने। छेदने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) श, खुरति भूमिं तृणं वा लोकः। खोरिता। खुरः शफम्। इति दुर्गादासः॥

खुरः, पुं, (खुर छेदने + कः। यद्वा "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति।" उणां। २। २८। इति रन्, गुणाभावोऽन्त्यलोपश्च।) शफम्। गवादीनां पादाग्रम्। (यथा, मनुः। ४। ६७।

"न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न वालधिविरूपितैः॥")

कोलदलम्। नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति मेदिनी॥ छेदनवस्तु। नापितस्य क्षुरः। इति शब्दरत्नावली॥ खट्वादीनां पादुकम्। इति धरणी॥ खुरा इति भाषा॥

खुरकः, पुं, (खुर + संज्ञायां कन्। खुरो गन्धद्रव्यविशेषः सं इव कायति वा। कै + कः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (तिलशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

खुरणसः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "अग्रासिकाया इति।" ५। ४। ११८। इति अच् नसादेशश्च "पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः।" ८।४।३। इति णत्वम्।) चिपिटनासिकः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ चेपटानाकयुक्त इति भाषा॥

खुरणाः, त्रि, (खुर इव नासिका अस्य "खुरखराभ्यां वा नस्।" इति नसादेशः "पूर्व्वपदादिति।" ८। ४। ३। इति णत्वं च।) खुरणसः। इत्यमरः। २। ६। ४७॥ छेपड़ानासिकायुक्त इति भाषा॥

खुरप्रः, पुं, (खुर इव प्राति खुराकारवत् कार्य्यं पूरयतीत्यर्थः। खुर + प्रा + कः।) वाणविशेषः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥ खुरपा इति भाषा॥

खुरली, स्त्री, (खुरैः सह विविधानि अस्त्रादीनि लाति पौनःपुन्येन शिक्षार्थमत्र। ला ग्रहणे + इन् + वा ङीष्।) शराभ्यासः। इति हेमचन्द्रः॥

खुराकः, पुं, (खुर + आकन्।) पशुः। इत्युणादिकोषः॥

खुरालकः, पुं, (खुर इव अलति पर्य्याप्नोतीति। अल + ण्वुल्।) लौहमयवाणः। इति शब्दमाला॥

खुरालिकः, पुं, (खुराणां आलिभिः कायति प्रकाशते। कै + कः।) ग्रामणीभण्डः। नापितेर भाँड़ि इति भाषा। नाराचः। उपधानम्। इति मेदिनी॥ खरालिकोऽपि पाठः॥

खुर्द्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। दीर्घिणः पृथक्पाठात् पूर्व्वस्य न दीर्घः। ङ, खुर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

खुल्लं, स्त्री, (क्षुद् + सम्पदादित्वात् क्विप्। क्षुदं लातीति। ला + कः। पृषोदरात् साधुः।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ क्षुद्रे नीचे च त्रि॥

खुल्लकः, त्रि, (खुल्ल + स्वार्थे कन्।) स्वल्पः। नीचः॥ कनिष्ठः। दरिद्रः। निष्ठुरः खलः। इत्यमरटीका॥

खुल्लतातः, पुं, (खुल्लः कनिष्ठः तातस्य पितुरिति पूर्व्वनिपातः।) पितृकनिष्ठभ्राता। इति शब्दरत्नावली॥ खुड़ा इति भाषा॥

खुल्लमः, पुं, (खुल्लेन मीयते इति। मा + घञर्थे कः।) पन्थाः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खूर्द्द, ङ क्रीड़ायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) षष्ठस्वरी। ङ, खूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

खेखीरकः, पुं, (खे आकाशे खीलक इव लस्य रत्वम्।) शब्दवती यष्टिः। इति हारावली॥

खेगमनः, पुं, (खे आकाशे गमनं अस्य।) कालकण्ठपक्षी। इति शब्दमाला॥

खेचरः, पुं, (खे चरतीति। चर + "चरेष्टः।" ३। २। १६। इति टः। अलुक् समासः।) शिवः। इति शब्दरत्नावली॥ विद्याधरः। इति जटाधरः॥ पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥ आकाशचारिणि त्रि॥

("हन्ति हन्ति जराव्याधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः। बद्धः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः॥" इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारः॥

मेषादिराशिः। यथा ज्योतिषतत्त्वे—"खेचराश्च सर्व्वे॥")

खेचरान्नं, स्त्री, (खेचरं द्विदलादिमिश्रितं अन्नम्।) द्विदलादिमिश्रितपक्वतण्डुलम्। खिचड़ीति भाषा॥ इति पाकराजेश्वरः॥

खेट, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां परं-सकं-सेट्।) अचिखेटत्। इति दुर्गादासः॥

खेटं, स्त्री. (खे + अट् + अच्।) तृणम्। इति शब्दरत्नावली॥ खेड्डमपि पाठ.॥

खेटः, पुं, (खे आकाशे अटति। अट् + अच्।) ग्रहः। यथा, भास्वतीविवेके।

"यस्मिन् राशौ स्थितः खेटस्तेन तं परिपूरयेत्॥"

खेटः, त्रि, (खिट् + अच्। खेट् + कः वा।) अधमः। इत्यमरः। ३।१।५४॥ घोटकः। इति शब्दरत्नावली॥ सुनिन्दकः। इति विश्वः॥ सुनन्दक इति पाठे बलरामस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः, पुं, स्त्री, (खिद्यते भयमुत्पद्यते अस्मादनेन वा। खिट् + अपादाने करणे वा घञ्।) मृगया। इत्यमरहेमचन्द्रौ॥ कफः। (खिद्यते भक्ष्योपयोगिशस्यादिना उपजीव्यते अस्मात्।) ग्रामभेदः। स तु कर्षकग्रामः। (तथा च भागवते। १। ६। ११।

"खेटखर्व्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च॥"

"खेटाः कर्षकग्रामाः।" इति श्रीधरस्वामी॥) चर्म्म। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥

खेटकः, पुं, (खेट + स्वार्थे कः।) ग्रामभेदः। चासार गाँ इति भाषा॥ इति जटाधरः॥ फलकम्। इति हेमचन्द्रः॥ "खेटकं वसुनन्दकं।" इति हारावली॥ वसुनन्दको धनञ्जयीवकः। इति तत्सूची॥ बलदेवस्य गदा इति कश्चित्॥

खेटः } खेटकः } पुं, (खेटति भयमुत्पादयत्यनेन। खिट् + करणे घञ्। खेट + स्वार्थे कः।) यष्टिः। यथा,—

"यष्टिरूपेण खेट! त्वमरिसंहारकारकः।
देवीहस्तस्थितो नित्यं मम रक्षां कुरुष्व च॥"
इति शारदीयदुर्गापूजापद्धतौ अस्त्रपूजाप्रकरणम्॥

"खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च॥"
इति च तत्र दशभुजाया दुर्गाया ध्यानम्॥

खेटितालः, पुं, (खे अटतीति अट इन्। खिट् + इन् वा। खेटिः तालोऽस्य।) वैतालिकः। इति शब्दमाला॥

खेटी, [न्] पुं, (खेट + णिनिः।) नागरः। कामी। इति शब्दमाला॥

खेड, त् क भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां परं-सकं-सेट्।) अचिखेड़त्। इति दुर्गादासः॥

खेदः, पुं, (खिद्+भावे घञ्।) शोकः। इति हेमचन्द्रः॥ अवसन्नता। इति जटाधरः॥ (यथा, रामायणे। ४। ४६। ७।
"अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः।
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्व्वं वनमेव विचिन्वताम्॥")

खेदिनी, स्त्री, (खिद्+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) अश्मन्तपर्णीवृक्षः। लता। इति शब्दचन्द्रिका॥ (दैन्यकारिणी। शोककारिणी॥ इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥)

खेयं, क्ली, (खन्यते इति। खनु विदारे+"ई च खनः।"३।१।१११ इति कर्म्मणि क्यप् ईकारश्चान्तादेशः।) परिखा। गड़खाइ इति भाषा। इत्यमरः॥ खननीयम्। इति व्याकरणम्॥ (सेतुभेदः। यथा मिताक्षराधृतनारदवचनम्।
"सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्त्तनात् खेयः।" इति॥)

खेल, ऋ चाले। गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-चलने अकं गत्यां सकं सेट्।) कवर्गद्वितीयादिः। अचिखेलत्। चालः कम्पः। चालः केचिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

खेलनं, क्ली, (खेल्+भावे ल्युट्।) क्रीड़नम्। इति हलायुधः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १।४१।
"कापि विलासविलोलविलोचन-
खेलनजनितमनोजम्॥")

खेलनी, स्त्री, (खेलति अस्मिन् इति। खेल+अधिकरणे ल्युट्+स्त्रियां ङीप्।) शारिफलम्। इति हेमचन्द्रः॥

खेला, स्त्री, (खेल+भावे+अप् टाप्।) खेलनम्। तत्पर्य्यायः। क्रीड़ा २ कूर्द्दनम् ३। इत्यमरः। १।७०।३३॥

खेलिः, स्त्री, (खे आकाशे अलति पर्य्याप्नोति। अल्+इन्।) गीतम्। बाणः। सूर्य्यः। पशुः। जन्तुः। इत्यजयपालः॥

खेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ऋदित्।) ऋ, अचिखेवत्। ङ, खेवते। इति दुर्गादासः॥

खेसरः, पुं, (खे आकाशे इव द्रुतगामित्वात् सरतीति। सृ+टः।) जन्तुविशेषः। खच्चर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अश्वखरजः २ सन्नद्गर्भः ३ अध्वगः ४ चमी ५ सन्तुष्टः ६ मिश्रजः ७ मिश्रशब्दः ८ अतिभारगः ९। इति राजनिर्घण्टः॥

खै, स्थैर्य्ये। खनने। हिंसायाम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं स्थैर्य्ये अकं-खननादौ सकं-अनिट्।) खायति। इति दुर्गादासः॥

खोङ्गाहः, पुं, (खे आकाशे उङ् इत्यव्यक्तशब्दं कुर्व्वन् गाहते इव प्रधावतीत्यर्थः। गाह+अच्। पृषोदरात् साधुः।) श्वेतपिङ्गलाश्वः। इति हेमचन्द्रः॥ खाङ्गाहोऽपि पाठः॥

खोट, ऋ गत्याघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं सेट्।) ऋ, अचुखोटत्। गत्याघातः खोटनम्। खोटति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोट, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं सेट्।) अचुखोटत्। इति दुर्गादासः॥

खोटिः, स्त्री, (खोट्+इन्।) चतुरा स्त्री। इति शब्दमाला॥ खोरिरित्यपि पाठः॥

खोटी, स्त्री, (खोटि+वा ङीष्।) पालङ्कीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ चतुरापि॥

खोड़, ऋ खोटने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोड़त्। खोड़ति खञ्जः। रमानाथस्तु खोड़ति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोड़, त् क क्षेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-चुरां-परं-सकं सेट्।) अचुखोड़त्। इति दुर्गादासः॥

खोड़ः, त्रि, (खोड़ति इति। खोड़+अच्।) खञ्जः। खोँड़ा इति भाषा॥ इत्यमरः २।६।४६॥

खोड़कशीर्षकं, क्ली, (खोड़ क्षेपे+ण्वुल्। खोड़कं शीर्षं अस्य इति कप्।) कपिशीर्षम्। क्रयशीर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

खोर, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये इति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोरत्। खोरति खञ्जः। इति दुर्गादासः॥

खोरः, त्रि, (खोरति इति। खोर्+अच्।) खञ्जः। इति हेमचन्द्रः॥

खोल, ऋ खोटने। गतिवैकल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऋ, अचुखोलत्। खोलति खञ्जः। रमानाथस्तु खोलति बाला क्रिमिमित्युदाहृतवान्। इति दुर्गादासः॥

खोलः, त्रि, (खोलति इति। खोल+अच्।) खञ्जः। इति शब्दमाला॥

खोलकः, पुं, (खोल+संज्ञायां कन्।) पाकः। खोला इति भाषा॥ शिरस्त्रः। खोपड़ा इति भाषा॥ वल्मीकः। उयेर ढिपि इति भाषा॥ पूगकोषः। इति मेदिनी॥ गुयार छोवड़ा इति भाषा॥

खोलिः, स्त्री, (खोल+इन्।) तूणः। इति शब्दमाला॥

खोल्मुकः, पुं, (खे आकाशे उल्मुक इव लोहितवर्णतयेति बोध्यम्।) मङ्गलग्रहः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ख्या, ल ख्यातौ। कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदां-परं-अकं-कथनादौ तु सकं-अनिट्।) ख्यातिः प्रसिद्धिः। ल, ख्याति गुणी प्रसिद्धः स्यादित्यर्थः। ख्याति साधुः कथां हरेः। तथा च। ख्या प्रकथने। प्रकथनं प्रसिद्धिरिति गोविन्दभट्टः। ख्या प्रकथने इति चतुर्भुजकुमरौ। इति दुर्गादासः॥

ख्यातः, त्रि, (ख्या+क्तः।) ख्यातियुक्तः। तत्पर्य्यायः। प्रतीतः २ प्रथितः ३ वित्तः ४ विज्ञातः ५ विश्रुतः ६। इत्यमरः।३।१।९॥ (यथा, भट्टिः। ६।९७।
"अमितम्पचमीशानं सर्व्वभोगीणमुत्तमम्।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि॥")

ख्यातगर्हणः, त्रि, (ख्याता विश्रुता गर्हणा निन्दा अस्य।) प्रसिद्धकुत्सनः। तत्पर्य्यायः। अपगीतः २। इत्यमरः। ३। १। ९३॥

ख्यातगर्हितः, त्रि, (ख्यातं गर्हितं गर्हणमस्य।) ख्यातगर्हणः। इति जटाधरः॥

ख्यातिः, स्त्री, (ख्या+क्तिन्।) प्रसिद्धिः। तत्पर्य्यायः। प्रथा २। इत्यमरः। ३। २। ९॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १। ४०२। [यतः।"
"लोके ख्यातिमुपागताऽत्र सकले लोकोक्तिरेषा मनुष्व। १२। ३६। [पुष्कलाम्।
"येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
न च शोच्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम्॥"
प्रकाशः। ज्ञानम्। यथा, माघे। ४। ५५।
"मैत्र्यादिचित्तपरिकर्म्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम्॥"
"मैत्रीति। इहाद्रौ समाधिभृतो योगिनः। मैत्री करुणा मुदिता उपेक्षेति चतस्रश्चित्तवृत्तयः। तत्र पुण्यवत्सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा। मैत्री आदिर्येषां तानि चित्तस्य परिकर्म्माणि प्रसाधकानि शोधकानीत्यर्थः तानि विन्दन्ति लभन्ते इति तद्विदः तज्ज्ञास्ते क्षीणान्तःकरणमलाः इत्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः। तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानः अनात्मनि च देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमोऽविद्या। अस्मिता अहङ्कारः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः। द्वेषोऽनभिमतविषयेषु रोषः। अभिनिवेशः। कार्य्याकार्य्येष्वाग्रहः। ते हि पुरुषं क्लिश्यन्ति इति क्लेशाः क्लेशहेतवः तेषां प्रहाणं क्षयः तद्विधाय क्लेशान् हित्वा इत्यर्थः। अतो लब्धः सबीजः सावलम्बयोगो यैस्ते लब्धसबीजयोगाः सन्तः आलम्बनमेव ध्यनक्ति। सत्त्वपुरुषयोरन्यतया अन्यत्वेन मिथो भिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं अधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहणात् संसारः। विवेकग्रहणात् मुक्तिरिति साङ्ख्याः। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्त्तयितुं वाञ्छन्ति वृत्तिरूपां तां निवर्त्त्य स्वयम्प्रकाशतयैवावस्थातुमिच्छन्तीत्यर्थः। प्रकृताबुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यसिद्धान्तः॥" इति सटीकायां मल्लिनाथः॥)

ग

, गकारः। स तु व्यञ्जनतृतीयवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। (यथा, "अ-कु-ह-विसर्ज्जनीयानां कण्ठः।") इति व्याकरणम् ॥ * ॥
. "गकारं परमेशानि! पञ्चदेवात्मकं सदा।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं निरीहं निर्म्मलं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं सर्व्वशक्त्यात्मकं प्रिये!।
अरुणादित्यसङ्काशां कुण्डलीं प्रणमाम्यहम् ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
"ससर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्।
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम्।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शाद्रवौ ङञ्च वह्निर्गतम् ॥"
इति प्रपञ्चसारः ॥ * ॥
(वङ्गाक्षरैस्तस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"अधःकुञ्चितरेखा या गाणेशी सा प्रकीर्त्तिता।
ततो दक्षगता या तु कमला तत्र संस्थिता।
अधोगता ततो या तु तस्यामीशः सदा वसेत् ॥"
अधोमुखेन गता पुनरूर्द्धमुखेनागतेत्यर्थः ॥ * ॥
तस्य ध्यानं यथा,—
"ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!।
दाड़िमीपुष्पसङ्काशां चतुर्ब्बाहुसमन्विताम् ॥
रक्ताम्बरधरां नित्यां रत्नालङ्कारभूषिताम्।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥
तस्य नामानि यथा,—
"गोगौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः।
शार्ङ्गी पञ्चात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः स्मृतिः ॥
सर्व्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाख्यः शिवदर्शनः।
विश्वात्मा गौः पृथग्रूपा बालबद्धत्रिलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरो लवः ॥"
इति नानातन्त्रोक्तनामानि ॥
गं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे बाहुलकात् डः।) गीतम्। इत्येकाक्षरकोषः ॥
गः, पुं, (गच्छति सर्व्वं जानाति इच्छामात्रेण अभिलषितं सर्व्वं प्राप्नोति वा सर्व्वज्ञत्वात् प्राप्तसर्व्वैश्वर्य्यत्वाच्च। गम्+डः।) गणेशः। (गायति इति। गै+डः।) गन्धर्व्वः। इत्येकाक्षरकोषः ॥ (गुरुसंज्ञकवर्णः स तु छन्दसो गणविशेषः। यथा, छन्दोमञ्जर्य्यां १ मे स्तवके।
"म्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥"
"गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥"
वाच्यलिङ्गे तु उपसर्गरहितः कर्म्मोपपदश्च स्यात्। तत्र "गापोष्टक्।" ३।२।८। इति टक्। यथा, साम गायतीति सामगः। तथा च मनुः। २। ६२।
"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥")

गगनं, क्ली, (गं गानं शब्दात्मकं गुणं गच्छति यद्वा गकारं भूतेषु प्रथमभूतत्वात् प्राधान्यं गच्छति। यद्वा गच्छन्त्यस्मिन् देवादय इति। "गमेर्गश्च।" उणां। २। ७७। इति युच् गश्चान्तादेशः।) आकाशम्। इत्यमरः ।१।२।१॥ (यथा मेघदूते। ४८।
"प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥")
तत्पर्य्यायः। अमरोक्तपर्य्यायाः आकाशशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (तेभ्यः परम्।) वर्हिः १६ धन्व २० आपः २१ पृथिवी २२ भूः २३ स्वयम्भूः २४ अध्वा २५ सगरः २६ समुद्रः २७ अध्वरः २८। इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ॥ * ॥
"आकाशं प्रथमं भूतं श्रोत्रमध्यात्ममुच्यते।
अधिभूतं तथा शब्दो दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
तस्य गुणाः। शब्दः १ व्यापित्वम् २ छिद्रता ३ अनाश्रयम् ४ अनालम्बम् ५ आश्रयान्तरशून्यम्। अव्यक्तम् ६ रूपस्पर्शशून्यत्वात्। अधिकारिता ७ द्रव्यान्तरानारम्भकत्वम्। अप्रतीघातिता ८ भूतत्वम् ९ श्रोत्रेन्द्रियोपादानत्वात्। विकृतानि १० देहान्तर्गतच्छिद्राणि। तद्यथा,—
"आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रमेव च।
अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता ॥
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च।
गुणाः पञ्चाशतः प्रोक्ताः पञ्चभूतात्मभूतता ॥"
पञ्चानां भूतानां आत्मा शाश्वः स्वकं स्वरूपं तत्र लक्षिता। इति मोक्षधर्म्मः ॥ (गगनात् पतिताम्बुगुणविशेषो यथा,—
"गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥
रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
गगनध्वजः, पुं, (गगने गगनस्य वा ध्वज इव।) मेघः। इति हारावली ॥ सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥
गगनाध्वगः, पुं, (गगनरूपाध्वना आकाशपथेन गच्छतीति यद्वा गगनाध्वानं व्याप्य गच्छति। अनन्तगगनरूपमद्धानं व्याप्य सर्व्वतः स्थित इत्येव प्रकृततनातपर्य्यार्थः। गम+डः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः ॥
गगनेचरः, पुं, (गगने चरतीति। "चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। अलुक् समासः।) ग्रहः। नक्षत्रम्। इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (गगनचारिणि त्रि। यथा, महाभारते। १।२७।१५।
"तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ॥")
गगनोल्मुकः, पुं, (गगने गगनस्य वा उल्मुक इव। मङ्गलग्रहस्य रक्तवर्णत्वात् तथात्वम्।) मङ्गलग्रहः। इति हारावली ॥
गग्घ, हसने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) कण्ठ्यवर्गतृतीयोपधः। गग्घति। इति दुर्गादासः ॥

गङ्गका, स्त्री, (गङ्गा+अज्ञातार्थे कः। ततो ह्रस्वः। "अभाषितपुंस्काच्च।" ७।३।४८ इति पक्षे इत्वाभावः।) गङ्गा। इति मुग्धबोधम् ॥
गङ्गा, स्त्री, (गमयति प्रापयति ज्ञापयति वा भगवत्पदं या शक्तिः यद्वा गम्यते प्राप्यते ज्ञाप्यते मोक्षार्थिभिर्या। गम गतौ+"गन् गम्यद्योः।" उणां। १। १२२। इति गन् ततष्टाप्।) स्वनामख्यातनदी। तदधिष्ठात्री देवता च। तत्पर्य्यायः। विष्णुपदी २ जह्नुतनया ३ सुरनिम्नगा ४ भागीरथी ५ त्रिपथगा ६ तिस्रोताः ७ भीष्मसूः ८। इत्यमरः। १।१०।३१ ॥ अर्घ्यतीर्थम् ९ तीर्थराजः १०। इति पद्मपुराणम् ॥ त्रिदशदीर्घिका ११ कुमारसूः १२ सरिद्वरा १३ सिद्धापगा १४ स्वरापगा १५ स्वर्य्यापगा १६ खापगा १७ ऋषिकुल्या १८ हैमवती १९ स्वर्वापी २० हरशेखरा २१। इति हेमचन्द्रः ॥ सुरापगा २२ धर्म्मद्रवी २३ सुधा २४ जह्नुकन्या २५ गान्दिनी २६ रुद्रशेखरा २७ नन्दिनी २८ अलकनन्दा २९ सितसिन्धुः ३०। इति जटाधरः ॥ अध्वगा ३१ उग्रशेखरा ३२ सिद्धसिन्धुः ३३ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्वर्गसरिद्वरा ३४ मन्दाकिनी ३५ जाह्नवी ३६ पुण्या ३७ समुद्रसुभगा ३८ स्वर्नदी ३९ सुरदीर्घिका ४० सुरनदी ४१ स्वर्धुनी ४२ ज्येष्ठा ४३ जह्नुसुता ४४ भीष्मजननी ४५ शुभ्रा ४६ शैलेन्द्रजा ४७ भवायना ४८। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या जलस्य गुणाः। शीतत्वम्। स्वादुत्वम्। स्वच्छत्वम्। अत्यन्तरुच्यत्वम्। पथ्यत्वम्। पावनत्वम्। पापहारित्वम्। तृष्णामोहध्वंसनत्वम्। दीपनत्वम्। प्रज्ञाधारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
("गङ्गा सरस्वती कौनं यमुना सरयूः सची।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्व्ववाहिनी ॥
हिमवत्-प्रभवा ज्ञेया हिमसम्भवशीतलाः।
समाः सर्व्वगुणैर्नद्यो वातश्लेष्महरा नृणाम् ॥
आसां नवशतैर्युक्ता गङ्गा पूर्व्वसमुद्रगा ॥"
इति हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)
अस्या उत्पत्तिस्तु हिमालयात् सुमेरुदुहितरि मनोरमायाम्। हिमालयः प्रार्थितः सन् देवेभ्य इमां दत्तवान्। तां नीत्वा देवाः स्वर्गं गतवन्तः ॥ * ॥ पृथिव्यामस्या अवतरणकारणम्। सगरराजस्य सुतान् कपिलशापेन भस्मीभूतानुद्धर्त्तुं भगीरथराजः पृथिव्यां गङ्गानयनाय तपस्तेपे। ततो ब्रह्मा तुष्टस्तस्मै तं वरं दत्त्वा गङ्गाधारणार्थं शिवाराधनं कर्त्तुमुक्तवान्। स शिवं पर्य्यतोषयत्। शिवोऽपि हिमालयपर्व्वतं गत्वा जटा विकीर्य्य पतेति गङ्गामब्रवीत्। सा तज्जटासु पतित्वा संवत्सरपर्य्यन्तं बभ्राम। ततः शिवो भगीरथप्रार्थनया जटामेकामुत्क्षिप्य तामुत्ससर्ज्ज। साऽतिवेगेन पृथिवीतलमागत्य भगीरथस्य पश्चात् पश्चादाजगाम। स सगरपुत्त्रकृतखातेन तां रसातल-

मानीय तज्जलेन सगरसुतान् तांस्तर्पयामास। ते पूताः स्वर्गं गतवन्तः। इति वाल्मीकिरामायणमतम्॥ *॥ प्रकारान्तरम्। वामनदेवस्य बलेः सकाशात्त्रिलोकहरणकाले ब्रह्माण्डोपरिगतवामपादाङ्गुष्ठनखजनितविवरेण ब्रह्माण्डोर्द्धस्थिता या जलधारा तच्चरणस्पर्शेन समधिकपूता सती भुवर्लोके पपात। ततो देवमार्गेण सुमेरुपर्व्वतोपरि ब्रह्मसदने पतित्वा सीतालकनन्दा वंक्षुर्भद्रेति चतुर्द्धा भूत्वा चतुर्दिशमाश्रित्य लवणसमुद्रं प्रविष्टा। तत्र सीता ब्रह्मसदनात् केशराचलश्रृङ्गेभ्योऽधोऽधः स्रवन्ती गन्धमादन मूर्द्धसु पतित्वा भद्राश्ववर्षमध्येन प्राच्यां दिशि एवं वंक्षुर्माल्यवच्छिखरान्निपत्य केतुमालवर्षमध्येन प्रतीच्यामपरं भद्रा गिरिश्रृङ्गाण्यतिक्रम्य श्रृङ्गवतः शिखरान्निपत्य उत्तरकुरुवर्षमध्येनोदीच्यामतोऽलकनन्दा बहुपर्व्वतश्रृङ्गाण्यतिक्रम्य हिमकूटान्निपत्य भारतवर्षमध्येन दक्षिणस्यां दिश्येवंक्रमेण लवणसमुद्रं सर्व्वाः प्रविष्टाः। इति भागवतमतम्॥ *॥ अस्याः पृथिव्यामवतरणकालस्तु आदित्यपुराणे।

"वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां युधिष्ठिर!।
यस्त्वाम्भुतपादयामास पुगभ्ज्वारव्रवान् कृतम्॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत्।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्॥"*॥

अस्या हिमालयान्निर्गताया दशहरा संज्ञा। तथा च स्मृतिः।

"ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां
हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम्।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य॥"*॥

अथ गङ्गाध्यानम्। भविष्ये।

"चतुर्भुजां त्रिनेत्राञ्च सर्व्वावयवभूषिताम्।
रत्नकुम्भां सिताम्भोजां वरदामभयप्रदाम्॥
श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामणिविभूषिताम्।
ततो ध्यायेत् सुरूपाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभाम्॥
चामरैर्वीज्यमानाञ्च श्वेतच्छत्रोपशोभिताम्।
सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम्॥
सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्।
त्रैलोक्यनमितां गङ्गां देवादिभिरभिष्टुताम्॥
दिव्यरूपाभिभूयाश्च दिव्यमाल्यानुलेपनाम्॥"

अपि च।

"सितमकरनिषण्णां शुक्लवर्णां त्रिनेत्रां
करधृतकमलोद्यत्सूत्पलाऽभीत्यभीष्टाम्।
विधिहरहररूपां सेन्दुकोटीरचूडां
कलितसितदुकूलां जाह्नवीं तां नमामि॥"*॥

अथ गङ्गामाहात्म्यश्रवणपठनफलम्। यथा,—
भविष्ये।

"माहात्म्यं ये च गङ्गायाः शृण्वन्ति च पठन्ति च।
तेऽप्यसंख्यैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः॥"

अस्याः स्मरणफलम्। [वदन्।

"गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् ध्यायन् जाग्रद्भुञ्जन् श्वसन्
यः स्मरेत् सततं गङ्गां स च मुच्येत बन्धनात्॥

भवनानि विचित्राणि विचित्राभरणाः स्त्रियः।
आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्॥"

अस्या दर्शनादिफलम्। ब्रह्माण्डाग्नेययोः।

"दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत्।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता॥"

तथा, भविष्ये।

"यत् फलं जायते पुंसां दर्शनात् परमात्मनः।
तद्भवेदेव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः॥"

अस्यां स्नानफलम्। ब्रह्माण्डपुराणे।

"यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्भक्त्याऽवगाहिता।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा॥
अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति।
स्नानमात्रेण गङ्गायां सद्यः पुण्यस्य भाजनम्॥"

दानधर्म्मे। [त्यजाः।

"अन्धाः क्लीवा जड़ा खञ्जाः पतिता रोगिणो-
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्॥
स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्त्तुकामस्य गच्छतः।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते॥"

तथा, ब्रह्माण्डे।

"ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये।
इह ते सर्व्वभोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्॥"

अस्याः पूजायाः फलम्। आग्नेये।

"गङ्गायां पूजितायान्तु पूजिताः सर्व्वदेवताः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्॥"*॥

तस्यां यज्ञादिकरणफलम्। स्कान्दे।

"यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम्।
गङ्गायां यत् कृतं सर्व्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्॥"

तथा भविष्ये।

"सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम्।
गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्॥
गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्कृष्टस्तु वृषस्तथा।
येन तद्वीचिसंसिक्ते तीरे श्राद्धमकारि च॥"*॥

तज्जलपानफलम्। भविष्ये।

"गण्डूषमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत्।
स्वच्छन्दं यः पिबेदाप्रस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता॥
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तच्च यामुनम्।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति॥
नाभ्यन्तर्गततोयानां म्रतानां क्वापि देहिनाम्।
तस्मात्तीर्थफलप्राप्तिर्नात्र कार्य्या विचारणा॥"

यमोक्तौ।

"क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा।
गाङ्गेयं हरते पापमाजन्ममरणान्तिकम्॥"*॥

अस्यां मरणफलम्। कूर्म्मपुराणे।

"गङ्गायां ज्ञानतो म्रत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः।
अज्ञानाद्ब्रह्मलोकञ्च याति नास्त्यत्र संशयः॥
गङ्गायाञ्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले।
अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे॥"

तथा च, स्मृतौ।

"शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे।
धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्द्दने॥"*॥

तत्रास्थिनिक्षेपफलम्।

"दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति।

गङ्गायां मरणे यादृक् स तादृक् फलमाप्नुयात्॥"*

तत्र वर्ज्यदशक्रियावर्ज्जनं यथा, ब्रह्माण्डे।

"गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य वर्ज्यदश विवर्ज्जयेत्।
शौचमाचमनं सेकं निर्माल्यं मलघर्षणम्॥
गात्रसम्वाहनं क्रीड़ां प्रतिग्रहमथो रतिम्।
अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रशंसनम्।
वस्त्रत्यागमथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः॥"*॥

अथ नारायणक्षेत्रलक्षणम्। ब्रह्मपुराणे।

"प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्।
अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन॥"

अथ गर्भतीरयोर्लक्षणम्।

"भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम्।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते।
सार्द्धहस्तशतं यावद्गर्भतस्तीरमुच्यते॥"*॥

तीरे प्रतिग्रहादिनिषेधो यथा,—

"तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्म्मस्य विक्रयः॥"

अथ गङ्गाक्षेत्रफलम्। स्कान्दे।

"तीराद्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते।
अत्र यद्यत् कृतं कर्म्म गङ्गायां नात्र संशयः।
अत्रस्थास्त्रिदिवं यान्ति ये म्रतास्तेऽपुनर्भवाः॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥ *॥

(अस्या माहात्म्यं यथा, महाभारते।१।८५।९४।
"न गङ्गा सदृशं तीर्थं न देवः केशवात् परः।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः॥"

अस्याश्च माहात्म्यवर्णने सहस्रनामकथनं यथा,
काशीखण्डे २९ अध्याये।

अगस्त्य उवाच।

"विना स्नानेन गङ्गायां नृणां जन्म निरर्थकम्।
उपायान्तरमस्त्यन्यद् येन स्नानफलं लभेत्॥
अशक्तानां च पङ्गूनामालस्योपहतात्मनाम्।
दूरदेशान्तरस्थानां गङ्गास्नानं कथं भवेत्॥
दानं वाथ व्रतं वाथ मन्त्रः स्तोत्रं जपोऽथवा।
तीर्थान्तराभिषेको वा देवतोपासनन्तु वा॥
यद्यस्ति किञ्चित् षड्वक्त्र! गङ्गास्नानफलप्रदम्।
विधानान्तरमात्रेण तद्वद प्रणताय मे॥
त्वत्तो न वेद स्कन्दान्यो गङ्गागर्भसमुद्भव!।
परं स्वर्गतरङ्गिण्या महिमानं महामते!॥

स्कन्द उवाच।

सन्ति पुण्यजलानीह सरांसि सरितो मुने!।
स्थाने स्थाने च तीर्थानि जितात्माध्युषितानि च॥
दृष्टप्रत्ययकारीणि महामहिमभाञ्ज्यपि।
परं स्वर्गतरङ्गिण्याः कोट्यंशोऽपि न तत्र वै॥
अनेनैवानुमानेन बुध्यस्व कलशोद्भव!।
दध्रे गङ्गोत्तमाङ्गेन देवदेवेन शम्भुना॥
स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी जनैः।
विना विष्णुपदीं क्वान्यत् समर्थमघमोचने॥
गङ्गास्नानफलं ब्रह्मन्! गङ्गायामेव लभ्यते।
यथा द्राक्षाफलस्वादो द्राक्षायामेव नान्यतः॥१०॥
अस्त्युपाय इह त्वेकः स्यादयेनाविकलं फलम्।
स्नानस्य देवसरितो महागुह्यतमो मुने!॥
शिवभक्ताय शान्ताय विष्णुभक्तिपराय च।
महालये त्वास्तिकाय गर्भवाससुसवे॥

कथनीयं न चान्यस्य कस्यचित् केनचित् क्वचित् ।
इदं रहस्यं परमं महापातकनाशनम् ॥
महाश्रेयस्करं पुण्यं मनोरथकरं परम् ।
द्युनदीप्रीतिजनकं शिवसन्तोषसन्तति ॥
नाम्नां सहस्रं गङ्गायाः स्तवराजेषु शोभनम् ।
जप्यानां परमं जप्यं वेदोपनिषदां समम् ॥
जपनीयं प्रयत्नेन मौनिना वाचकं विना ।
शुचिस्थानेषु शुचिना सुस्पष्टाक्षरमेव च ॥
स्कन्द उवाच । ओँ नमो गङ्गादेव्यै ॥
ओँकाररूपिण्यजराऽतुलाऽनन्ताऽमृतस्रवा ।
अत्युदाराऽभयाऽशोकाऽलकनन्दाऽमृताऽमला ॥
अनाथवत्सलाऽमोघाऽपां योनिरमृतप्रदा ।
अव्यक्तलक्षणाऽक्षोभ्याऽनवच्छिन्नाऽपराजिता ॥
अनाथनाथाऽभीष्टार्थसिद्धिदाऽनङ्गवर्द्धिनी ।
अणिमादिगुणाधाराऽग्रगण्याऽलीकहारिणी ॥
अचिन्त्यशक्तिरनघाऽद्भुतरूपाऽघहारिणी ।
अद्रिराजसुताऽष्टाङ्गयोगसिद्धिप्रदाऽच्युता ॥२०॥
अक्षुण्णशक्तिरसुदाऽनन्ततीर्थाऽमृतोदका ।
अनन्तमहिमाऽपाराऽनन्तसौख्यप्रदाऽन्नदा ॥
अशेषदेवतामूर्त्तिरघोराऽमृतरूपिणी ।
अविद्याजालशमनी ह्यप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहर्त्री त्वशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञानतिमिरज्योतिरनुग्रहपरायणा ॥
अभिरामाऽनवद्याङ्ग्यनन्तसाराऽकलङ्किनी ।
आरोग्यदाऽऽनन्दवल्ली त्वापन्नार्त्तिविनाशिनी ॥
आश्चर्यमूर्त्तिरायुष्या ह्याढ्याऽऽद्याप्राऽऽर्य्यसेविता ।
आप्यायिन्याप्तविद्याख्या त्वानन्दाऽऽश्वासदायिनी ॥
आलस्यघ्न्यापदां हन्त्री ह्यानन्दामृतवर्षिणी ।
इरावतीष्टदात्रीष्टा त्विष्टापूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतीड्यार्था त्विहामुत्र शुभप्रदा ।
इज्याशीलसमिज्येष्ठा त्विन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इलालङ्कारमालेद्धा त्विन्दिरा रम्यमन्दिरा ।
इदिन्दिरादिसंसेव्या त्वीश्वरीश्वरवल्लभा ॥
ईतिभीतिहरेड्या च त्वीडनीयचरित्रभृत् ।
उत्कृष्टशक्तिरुत्कृष्टोडुपमण्डलचारिणी ॥
उदिताम्बरमार्गोस्रोरगलोकविहारिणी ।
उक्षोर्वरोत्पलोत्कुम्भा उपेन्द्रचरणद्रवा ॥३०॥
उदन्वत्पूर्त्तिहेतुश्चोदारोत्साहप्रवर्द्धिनी ।
उद्वेगघ्न्युष्णशमनी उष्णरश्मिसुताप्रिया ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिण्युपरिचारिणी ।
ऊर्जं वहन्त्यूर्जधरोर्जावती चोर्म्मिमालिनी ॥
ऊर्ध्वरेतःप्रियोर्ध्वाध्वा ह्यूर्म्मिलोर्ध्वगतिप्रदा ।
ऋषिवृन्दस्तुतर्द्धिश्च ऋणत्रयविनाशिनी ॥
ऋतम्भरर्द्धिदात्री च ऋक्स्वरूपा ऋजुप्रिया ।
ऋक्षमार्गवहर्क्षार्चिर्ऋजुमार्गप्रदर्शिनी ॥
एधिताखिलधर्मार्था त्वेकैकाऽमृतदायिनी ।
एधनीयस्वभावेज्या त्वेजिताशेषपातका ॥
ऐश्वर्यदैश्वर्यरूपा ह्यैतिह्यं ह्यैन्दवीद्युतिः ।
ओजस्विन्योषधीक्षेत्रमोजोदौदनदायिनी ॥
ओष्ठामृतौन्नत्यदात्री त्वौषधं भवरोगिणाम् ।
औदार्यचञ्चुरौपेन्द्री त्वौग्री ह्यौमेयरूपिणी ॥
अम्बराध्ववहाऽम्बष्ठाऽम्बरमालाऽम्बुजेक्षणा ।

अम्बिकाऽम्बुमहायोनिरन्धोदाऽन्धकहारिणी ॥
अंशुमाला ह्यंशुमती त्वङ्गीकृतषडानना ।
अन्धतामिस्रहन्त्र्यन्धुरञ्जना ह्यञ्जनावती ॥
कल्याणकारिणी काम्या कमलोत्पलगन्धिनी ।
कुमुद्वती कमलिनी कान्तिः कल्पितदायिनी ॥
काञ्चनाक्षी कामधेनुः कीर्त्तिकृत् क्लेशनाशिनी ।
क्रतुश्रेष्ठा क्रतुफला कर्म्मबन्धविभेदिनी ॥४१॥
कमलाक्षी क्लमहरा कृशानुतपनद्युतिः ।
करुणार्द्रा च कल्याणी कलिकल्मषनाशिनी ॥
कामरूपा क्रियाशक्तिः कमलोत्पलमालिनी ।
कूटस्था करुणा कान्ता कूर्म्मयाना कलावती ॥
कमला कल्पलतिका काली कलुषवैरिणी ।
कमनीयजला कम्रा कपर्दिसुकपर्दगा ॥
कालकूटप्रशमनी कदम्बकुसुमप्रिया ।
कालिन्दी केलिललिता कलकल्लोलमालिका ॥
क्रान्तलोकत्रया कण्डूः कण्डूतनयवत्सला ।
खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खण्डेन्दुधारिणी ॥
खे खेलगामिनी खस्था खण्डेन्दुतिलकप्रिया ।
खेचरी खेचरीवन्द्या ख्यातिः ख्यातिप्रदायिनी ॥
खण्डितप्रणताघौघा खलबुद्धिविनाशिनी ।
खातैनःकन्दसन्दोहा खड्गखट्वाङ्गखेटिनी ॥
खरसन्तापशमनी खनिः पीयूषपाथसाम् ।
गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
गम्भीराङ्गी गुणमयी गतातङ्का गतिप्रिया ।
गणनाथाम्बिका गीता गद्यपद्यपरिष्टुता ॥५०॥
गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ।
गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥
गोत्रप्रवर्द्धिनी गुण्या गुणातीता गुणाग्रणीः ।
गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा ॥
गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ।
गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरववर्द्धिनी ॥
ग्रहपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ।
घर्म्महन्त्री घृतवती घृततुष्टिप्रदायिनी ॥
घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ।
घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥
घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्ततिः ।
घटकोटिप्रपीतापा घटिताशेषमङ्गला ॥
घृणावती घृणिनिधिर्घस्मरा घूकनादिनी ।
घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥
चन्द्रिका चन्द्रकान्ताम्बुश्चञ्चदापा चलद्युतिः ।
चिन्मयी चितिरूपा च चन्द्रायुतशतानना ॥
चाम्पेयलोचना चारुश्चार्वङ्गी चारुगामिनी ।
चार्य्या चारित्रनिलया चित्रकृच्चित्ररूपिणी ॥
चम्पूश्चन्दनशुच्यम्बुश्चर्चनीया चिरस्थिरा ।
चारुचम्पकमालाढ्या चमिताशेषदुष्कृता ॥६०॥
चिदाकाशवहाऽचिन्त्या चञ्चच्चामरवीजिता ।
चोरिताशेषवृजिना चरिताशेषमण्डला ॥
छेदिताखिलपापौघा छद्मघ्नी छलहारिणी ।
छन्नत्रिविष्टपतला छोटिताशेषबन्धना ॥
छुरितामृतधारौघा छिन्नैनाश्छन्दगामिनी ।
छत्रीकृतमरालौघा छटीकृतनिजामृता ॥
जाह्नवीज्या जगन्माता जप्या जङ्घालवीचिका ।

जया जनार्दनप्रीता जुषणीया जगद्धिता ॥
जीवनं जीवनप्राणा जगज्ज्येष्ठा जगन्मयी ।
जीवजीवातुलतिका जन्मिजन्मनिबर्हिणी ॥
जाड्यविध्वंसनकरी जगद्योनिर्जलाविला ।
जगदानन्दजननी जलजा जलजेक्षणा ॥
जनलोचनपीयूषा जटातटविहारिणी ।
जयन्ती जन्तुपापघ्नी जनितज्ञानविग्रहा ॥
झल्लरीवाद्यकुशला झलज्झालजलावृता ।
झिण्टीशवन्द्या झाङ्कारकारिणी झर्झरावती ॥
टीकिताशेषपाताला टङ्किकैनोऽद्रिपाटने ।
टङ्कारनृत्यत्कल्लोला टीकनीयमहातटा ॥
डम्बरप्रवहा डीनराजहंसकुलाकुला ।
डमड्डमरुहस्ता च डामरोक्तमहाण्डका ॥७०॥
ढौकिताशेषनिर्वाणा ढक्कानादचलज्जला ।
ढुण्ढिविघ्नेशजननी ढणड्ढुणितपातका ॥
तर्पणी तीर्थतीर्था च त्रिपथा त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकगोप्त्री तोयेशी त्रैलोक्यपरिवन्दिता ॥
तापत्रितयसंहर्त्री तेजोबलविवर्द्धिनी ।
त्रिलक्ष्या तारणी तारा तारापतिकरार्चिता ॥
त्रैलोक्यपावनी पुण्या तुष्टिदा तुष्टिरूपिणी ।
तृष्णाच्छेत्री तीर्थमाता त्रिविक्रमपदोद्भवा ॥
तपोमयी तपोरूपा तपस्तोमफलप्रदा ।
त्रैलोक्यव्यापिनी तृप्तिस्तृप्तिकृत्तत्त्वरूपिणी ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी तुर्य्या तुर्य्यातीतपदप्रदा ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीस्त्रिपदी तथ्या तिमिरचन्द्रिका ॥
तेजोगर्भा तपःसारा त्रिपुरारिशिरोगृहा ।
त्रयीस्वरूपिणी तन्वी तपनाङ्गजभीतिनुत् ॥
तरिस्तरणिजामित्रं तर्पिताशेषपूर्व्वजा ।
तुलाविरहिता तीव्रपापतूलतनूनपात् ॥
दारिद्र्यदमनी दक्षा दुष्प्रेक्षा दिव्यमण्डना ।
दीक्षावती दुरावाप्या द्राक्षामधुरवारिभृत् ॥
दर्शितानेककुतुका दुष्टदुर्ज्जयदुःखहृत् ।
दैन्यहृद्दुरितघ्नी च दानवारिपदाब्जजा ॥८०॥
दन्दशूकविषघ्नी च दारिताघौघसन्ततिः ।
द्रुता देवद्रुमच्छन्ना दुर्व्वाराघविघातिनी ॥
दमग्राह्या देवमाता देवलोकप्रदर्शिनी ।
देवदेवप्रिया देवी दिक्पालपददायिनी ॥
दीर्घायुःकारिणी दीर्घा दोग्ध्री दूषणवर्जिता ।
दुग्धाम्बुवाहिनी दोह्या दिव्या दिव्यगतिप्रदा ॥
द्युनदी दीनशरणं देहिदेहनिवारिणी ।
द्राघीयसी दाघहन्त्री दितपातकसन्ततिः ॥
दूरदेशान्तरचरी दुर्गमा देववल्लभा ।
दुर्वृत्तघ्नी दुर्विगाह्या दयाधारा दयावती ॥
दुरासदा दानशीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता ।
दैत्यदानवसंशुद्धिकर्त्री दुर्बुद्धिहारिणी ॥
दानसारा दयासारा द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टादृष्टफलप्राप्तिर्देवतावृन्दवन्दिता ॥
दीर्घव्रता दीर्घदृष्टिर्दीप्ततोया दुरालभा ।
दण्डयित्री दण्डनीतिर्दुष्टदण्डधरार्चिता ॥
दुरोदरघ्नी दावार्चिर्द्रवद्द्रव्यैकशेवधिः ।
दीनसन्तापशमनी दात्री दवथुवैरिणी ॥
दरीविदारणपरा दान्ता दान्तजनप्रिया ।

दारिताद्रितटा दुर्गा दुर्गारण्यप्रचारिणी ॥९०॥
धर्मद्रवा धर्मधुरा धेनुर्धीरा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदानफलस्पर्शा धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
धर्मोर्म्मिवाहिनीधुर्य्या धात्री धात्रीविभूषणम् ।
धर्म्मिणी धर्म्मशीला च धन्विकोटिकृतावना ॥
ध्यातृपापहरा ध्येया धावनी धूतकल्मषा ।
धर्म्मधारा धर्म्मसारा धनदा धनवर्द्धिनी ॥
धर्म्माधर्म्मगुणच्छेत्री धत्तूरकुसुमप्रिया ।
धर्म्मेशी धर्म्मशास्त्रज्ञा धनधान्यसमृद्धिकृत् ॥
धर्म्मलभ्या धर्म्मजला धर्म्मप्रसवधर्म्मिणी ।
ध्यानगम्यस्वरूपा च धरणी धातृपूजिता ॥
धूर्ज्जटिजटासंस्था धन्या धीर्धारणावती ।
नन्दा निर्व्वाणजननी नन्दिनी नुन्नपातका ॥
निषिद्धविघ्ननिचया निजानन्दप्रकाशिनी ।
नभोऽङ्गनचरी नुतिर्नम्या नारायणी नुता ॥
निर्म्मला निर्म्मलाख्याना नाशिनी तापसम्पदाम् ।
नियता नित्यसुखदा नानाश्चर्य्यमहानिधिः ॥
नदीनदसरोमाता नायिका नाकदीर्घिका ।
नष्टोद्धरणधीरा च नन्दनानन्ददायिनी ॥
निर्णिक्ताशेषभुवना निःसङ्गा निरुपद्रवा ।
निरालम्बा निष्प्रपञ्चा निर्णाशितमहामला ॥१००॥
निर्म्मलज्ञानजननी निःशेषप्राणितापहृत् ।
नित्योत्सवा नित्यतृप्ता नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चयात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च नीललोहितमूर्द्धगा ॥
नन्दिभृङ्गिगणस्तुत्या नागानन्दा नगात्मजा ।
निष्प्रत्यूहा नाकनदी निरयार्णवदीर्घनौः ॥
पुण्यप्रदा पुण्यगर्भा पुण्यापुण्यतरङ्गिणी ।
पृथुः पृथुफला पूर्णा प्रणतार्त्तिप्रभञ्जिनी ॥
प्राणदा प्राणिजननी प्राणेशी प्राणरूपिणी ।
पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥
परापरफलप्राप्तिः पावनी च पयस्विनी ।
परानन्दा प्रकृष्टार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥
पुराणपठिता प्रीता प्रणवाक्षररूपिणी ।
पार्व्वती प्रेमसम्पन्ना पशुपाशविमोचनी ॥
परमात्मस्वरूपा च परब्रह्मप्रकाशिनी ।
परमानन्दनिष्यन्दा प्रायश्चित्तस्वरूपिणी ॥
पानीयरूपनिर्व्वाणा परित्राणपरायणा ।
पापेन्धनदवज्वाला पापारिः पापनामनुत् ॥
परमैश्वर्य्यजननी प्रज्ञा प्राज्ञा परापरा ।
प्रत्यक्षलक्ष्मीः पद्माक्षी परव्योमामृतस्रवा ॥११०॥
प्रसन्नरूपा प्रणिधिः पूता प्रत्यक्षदेवता ।
पिनाकिपरमप्रीता परमेष्ठिकमण्डलुः ॥
पद्मनाभपदार्घ्येण प्रसूता पद्ममालिनी ।
परर्द्धिदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्त्तिः प्रभावती ॥
पुनाना पीनगर्भघ्नी पापपर्व्वतनाशिनी ।
फलिनी फलहस्ता च फुल्लाम्बुजविलोचना ॥
फालितैनोमहाक्षेत्रा फणिलोकविभूषणम् ।
फेनच्छलप्रणुन्नैनाः फुल्लकैरवगन्धिनी ॥
फेनिलाच्छाम्बुधाराभा फुडुच्चाटितपातका ।
फाणितस्वादुसलिला फाण्टपथ्यजलाविला ॥
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्वेश्वरप्रिया ।
ब्रह्मण्या ब्रह्मकृद् ब्राह्मी ब्रह्मिष्ठा विमलोदका ॥
विभावरी च विरजा विक्रान्तानेकविष्टपा ।
विश्वमित्रं विष्णुपदी वैष्णवी वैष्णवप्रिया ॥
विरूपाक्षप्रियकरी विभूतिर्विश्वतोमुखी ।
विपाशा वैबुधी वेद्या वेदाक्षररसस्रवा ॥
विद्या वेगवती वन्द्या बृंहणी ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधनी ॥
विद्याधरी विशोका च वयोवृन्दनिषेविता ।
बहूदका बलवती व्योमस्था विबुधप्रिया ॥१२०॥
वाणी वेदवती वित्ता ब्रह्मविद्यातरङ्गिणी ।
ब्रह्माण्डकोटिव्याप्ताम्बुर्ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मेशविष्णुरूपा च बुद्धिर्विभववर्द्धिनी ।
विलासिसुखदा वैश्या व्यापिनी च वृषारणिः ॥
वृषाङ्कमौलिनिलया विपन्नार्त्तिप्रभञ्जिनी ।
विनीता विनता ब्रध्नतनया विनयान्विता ॥
विपञ्ची वाद्यकुशला वेणुश्रुतिविचक्षणा ।
वर्च्चस्करी बलकरी बलोन्मूलितकल्मषा ॥
विपाप्मा विगतातङ्का विकल्पपरिवर्ज्जिता ।
वृष्टिकर्त्री वृष्टिजला विधिर्विच्छिन्नबन्धना ॥
व्रतरूपा वित्तरूपा बहुविघ्नविनाशकृत् ।
वसुधारा वसुमती विचित्राङ्गी विभावसुः ॥
विजया विश्वबीजं च वामदेवी वरप्रदा ।
वृषाश्रिता विषघ्नी च विज्ञानोर्म्म्यंशुमालिनी ॥
भव्या भोगवती भद्रा भवानी भूतभाविनी ।
भूतधात्री भयहरा भक्तदारिद्र्यघातिनी ॥
भुक्तिमुक्तिप्रदा भेशी भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥
भवप्रिया भवद्वेष्ट्री भूतिदा भूतिभूषणा ।
भाललोचनभावज्ञा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१३०॥
भ्रान्तिज्ञानप्रशमनी भिन्नब्रह्माण्डमण्डपा ।
भूरिदा भक्तिसुलभा भाग्यवद्दृष्टिगोचरी ॥
भञ्जितोपप्लवकुला भक्ष्यभोज्यसुखप्रदा ।
भिक्षणीया भिक्षुमाता भावाभावस्वरूपिणी ॥
मन्दाकिनी महानन्दा माता मुक्तितरङ्गिणी ।
महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥
मुनिस्तुता मोहहन्त्री महातीर्था मधुस्रवा ।
माधवी मानिनी मान्या मनोरथपथातिगा ॥
मोक्षदा मतिदा मुख्या महाभाग्यजनाश्रिता ।
महावेगवती मेध्या महामहिमभूषणा ॥
महाप्रभावा महती मीनचञ्चललोचना ।
महाकारुण्यसंपूर्णा महर्द्धिश्च महोत्पला ॥
मूर्त्तिमन्मुक्तिरमणी मणिमाणिक्यभूषणा ।
मुक्ताकलापनेपथ्या मनोनयननन्दिनी ॥
महापातकराशिघ्नी महादेवार्द्धहारिणी ।
महोर्म्मिमालिनी मुक्ता महादेवी मनोन्मनी ॥
महापुण्योदयप्राप्या मायातिमिरचन्द्रिका ।
महाविद्या महामाया महामेधा महौषधम् ॥
मालाधरी महोपाया महोरगविभूषणा ।
महामोहप्रशमनी महामङ्गलमङ्गलम् ॥१४०॥
मार्त्तण्डमण्डलचरी महालक्ष्मीर्मदोज्झिता ।
यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥
योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूरिता ।
यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ॥
यमिसेव्या योगयोनिर्योगिनी युक्तबुद्धिदा ।
योगज्ञानप्रदा युक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगयुक् ॥
यन्त्रिताघौघसञ्चारा यमलोकनिवारिणी ।
यातायातप्रशमनी यातनानामकृन्तनी ॥
यामिनीशहिमाच्छोदा युगधर्म्मविवर्ज्जिता ।
रेवतीरतिकृद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥
रत्नाकरप्रेमपात्रं रसज्ञा रसरूपिणी ।
रत्नप्रासादगर्भा च रमणीयतरङ्गिणी ॥
रत्नार्च्ची रुद्ररमणी रागद्वेषविनाशिनी ।
रमा रामा रम्यरूपा रोगिजीवातुरूपिणी ॥
रुचिकृद्रोचनी रम्या रुचिरा रोगहारिणी ।
राजहंसा रत्नवती राजत्कल्लोलराजिका ॥
रामणीयकरेखा च रुजारी रोगशोषिणी ।
राका रङ्कार्त्तिशमनी रम्या रोलम्बराविणी ॥
रागिणी रञ्जितशिवा रूपलावण्यशेवधिः ।
लोकप्रसूर्लोकवन्द्या लोलत्कल्लोलमालिनी ॥
लीलावती लोकभूमिर्लोकलोचनचन्द्रिका ।
लेखस्रवन्ती लटभा लघुवेगा लघुत्वहृत् ॥१५१॥
लास्यत्तरङ्गहस्ता च ललितालयभङ्गिगा ।
लोकबन्धुर्लोकधात्री लोकोत्तरगुणोर्ज्जिता ॥
लोकत्रयहिता लोका लक्ष्मीर्लक्षणलक्षिता ।
लीलालक्षितनिर्व्वाणा लावण्यामृतवर्षिणी ॥
वैश्वानरी वासवेड्या वन्ध्यत्वपरिहारिणी ।
वासुदेवाङ्घ्रिरेणुघ्नी वज्रिवज्रनिवारिणी ॥
शुभावती शुभफला शान्तिः शन्तनुवल्लभा ।
शूलिनी शैशववयाः शीतलामृतवाहिनी ॥
शोभावती शीलवती शोषिताशेषकिल्बिषा ।
शरण्या शिवदा शिष्टा शरजन्मप्रसूः शिवा ॥
शक्तिः शशाङ्कविमला शमनस्वसृसम्मता ।
शमा शमनमार्गघ्नी शितिकण्ठमहाप्रिया ॥
शुचिः शुचिकरी शेषा शेषशायिपदोद्भवा ।
श्रीनिवासश्रुतिः श्रद्धा श्रीमती श्रीः शुभव्रता ॥
शुद्धविद्या शुभावर्त्ता श्रुतानन्दा श्रुतिस्तुतिः ।
शिवेतरघ्नी शबरी शाम्बरीरूपधारिणी ॥
श्मशानशोधनी शान्ता शश्वच्छतधृतिस्तुता ।
शालिनी शालिशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभृत् ॥
शंसनीयचरित्रा च शातिताशेषपातका ।
षड्गुणैश्वर्य्यसम्पन्ना षडङ्गश्रुतिरूपिणी ॥१६१॥
षण्ढताहारिसलिला स्त्यायन्नदनदीशता ।
सरिद्वरा च सुरसा सुप्रभा सुरदीर्घिका ॥
स्वःसिन्धुः सर्व्वदुःखघ्नी सर्व्वव्याधिमहौषधम् ।
सेव्या सिद्धिः सती सूक्तिः स्कन्दसूश्च सरस्वती ॥
सम्पत्तरङ्गिणी स्तुत्या स्थाणुमौलिकृतालया ।
स्थैर्य्यदा सुभगा सौख्या स्त्रीषु सौभाग्यदायिनी ॥
स्वर्गनिःश्रेणिका सूक्ष्मा स्वधा स्वाहा सुधाजला ।
समुद्ररूपिणी स्वर्ग्या सर्व्वपातकवैरिणी ॥
स्मृताघहारिणी सीता संसाराब्धितरण्डिका ।
सौभाग्यसुन्दरी सन्ध्या सर्व्वसारसमन्विता ॥
हरप्रिया हृषीकेशी हंसरूपा हिरण्मयी ।
हृताघसङ्घा हितकृत् हेला हेलाघगर्व्वहृत् ॥
क्षेमदा क्षालिताघौघा क्षुद्रविद्राविणी क्षमा ।

इति नामसहस्रं हि गङ्गायाः कलशोद्भव ! ।
कीर्त्तयित्वा नरः सम्यग् गङ्गास्नानफलं लभेत् ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्व्वस्तोत्रजपाच्छ्रेष्ठं सर्व्वपावनपावनम् ॥
श्रद्धयाभीष्टफलदं चतुर्व्वर्गसमृद्धिकृत् ।
सकृज्जपादवाप्नोति ह्येकक्रतुफलं मुने ॥१७०॥
सर्व्वतीर्थेषु यः स्नातः सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
तस्य यत् फलमुद्दिष्टं त्रिकालपठनाच्च तत् ॥
सर्व्वव्रतेषु यत् पुण्यं सम्यक् तीर्थेषु वाडव ! ।
तत् फलं समवाप्नोति त्रिसन्ध्यं नियतः पठन् ॥
स्नानकाले पठेद्यस्तु यत्र कुत्र जलाशये ।
तत्र सन्निहिता नूनं गङ्गा त्रिपथगा मुने ! ॥
श्रेयोऽर्थी लभते श्रेयो धनार्थी लभते धनम् ।
कामी कामानवाप्नोति मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥
वर्षं त्रिकालपठनात् श्रद्धया शुचिमानसः ।
ऋतुकालाभिगमनादपुत्त्रः पुत्त्रवान् भवेत् ॥
नाकालमरणं तस्य नाग्निचौराहिसाध्वसम् ।
नाम्नां सहस्रं गङ्गाया यो जपेच्छ्रद्धया मुने ! ॥
गङ्गानामसहस्रन्तु जप्त्वा ग्रामान्तरं व्रजेत् ।
कार्य्यसिद्धिमवाप्नोति निर्व्विघ्नो गेहमाविशेत् ॥
तिथिवारर्क्षयोगानां न दोषः प्रभवेत् तदा ।
यदा जप्त्वा व्रजेदेतत् स्तोत्रं ग्रामान्तरं नरः ॥
आयुरारोग्यजननं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ।
सर्व्वसिद्धिकरं पुंसां गङ्गानामसहस्रकम् ॥१[illegible]॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं सम्यगर्ज्जितम् ।
गङ्गानामसहस्रस्य जपनात् तत् क्षयं व्रजेत् ॥
ब्रह्मघ्नो मद्यपः स्वर्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ।
तत्संयोगी भ्रूणहन्ता मातृहा पितृहा मुने ! ॥
विश्वासघाती गरदः कृतघ्नो मित्रघातकः ।
अग्निदो गोवधकरो गुरुद्रव्यापहारकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि संयुक्तोऽप्युपपातकैः ।
मुच्यते श्रद्धया जप्त्वा गङ्गानामसहस्रकम् ॥
आधिव्याधिपरिक्षिप्तो घोरतापपरिप्लुतः ।
मुच्यते सर्व्वदुःखेभ्यः स्तवस्यास्यानुकीर्त्तनात् ॥
संवत्सरेण युक्तात्मा पठन् भक्तिपरायणः ।
अभीप्सितां लभेत् सिद्धिं सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥
संशयाविष्टचित्तस्य धर्म्मविद्वेषिणोऽपि च ।
दाम्भिकस्यापि हिंस्रस्य चेतो धर्म्मपरं भवेत् ॥
वर्णाश्रमपथीनस्तु कामक्रोधविवर्ज्जितः ।
यत् फलं लभते ज्ञानी तदाप्नोत्यस्य कीर्त्तनात् ॥
गायत्त्र्ययुतजप्येन यत् फलं समुपार्ज्जितम् ।
सकृत् पठनतः सम्यक् तदशेषमवाप्नुयात् ॥१८८॥
गां दत्त्वा वेदविदुषे यत् फलं लभते कृती ।
तत् पुण्यं सम्यगाख्यातं स्तवराजसकृज्जपात् ॥
गुरुशुश्रूषणं कुर्व्वन् यावज्जीवं नरोत्तमः ।
यत् पुण्यमर्ज्जयेत् तद्भाग् वर्षं त्रिषवणं जपन् ॥
वेदपारायणात् पुण्यं यदत्र परिपठ्यते ।
तत् षण्मासेन लभते त्रिसन्ध्यं परिकीर्त्तनात् ॥
गङ्गायाः स्तवराजस्य प्रत्यहं परिशीलनात् ।
शिवभक्तिमवाप्नोति विष्णुभक्तोऽथवा भवेत् ॥
यः कीर्त्तयेदनुदिनं गङ्गानामसहस्रकम् ।
तत्समीपे सहचरी गङ्गादेवी सदा भवेत् ॥
सर्व्वत्र पूज्यो भवति सर्व्वत्र विजयी भवेत् ।
सर्व्वत्र सुखमाप्नोति जाह्नवीस्तोत्रपाठतः ॥
सदाचारी स विज्ञेयः स शुचिस्तु सदैव हि ।
कृतसर्व्वसुरार्च्चः स कीर्त्तयेद् य इमां स्तुतिम् ॥
तस्मिंस्तृप्ते भवेत् तृप्ता जाह्नवी नात्र संशयः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गङ्गाभक्तं समर्च्चयेत् ॥
स्तवराजमिमं गाङ्गं शृणुयाद्यश्च वै पठेत् ।
श्रावयेदथ तद्भक्तान् दम्भलोभविवर्ज्जितः ॥
मुच्यते त्रिविधैः पापैर्मनोवाक्कायसम्भवैः ।
क्षणान्निष्पापतामेति पितॄणाञ्च प्रियो भवेत् ॥
सर्व्वदेवप्रियश्चापि सर्व्वर्षिगणसम्मतः ।
अन्ते विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसंवृतः ॥
दिव्याभरणसम्पन्नो दिव्यभोगसमन्वितः ।
नन्दनादिवने स्वैरं देववत् स प्रमोदते ॥२००॥
भुज्यमानेषु विप्रेषु श्राद्धकाले विशेषतः ।
जपन्निदं महास्तोत्रं पितॄणां तृप्तिकारकम् ॥
यावन्ति तत्र सिक्थानि यावन्तोऽम्बुकणाः स्थिताः
तावन्त्येव हि वर्षाणि मोदन्ते स्वः पितामहाः ॥
यथा प्रीणन्ति पितरो गङ्गायां पिण्डदानतः ।
तथैव तृप्नुयुः श्राद्धे स्तवस्यास्यानुसंश्रवात् ॥
एतत् स्तोत्रं गृहे यस्य लिखितं परिपूज्यते ।
तत्र पापभयं नास्ति शुचि तद्भवनं सदा ॥
अगस्ते ! किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वचः ।
संशयो नात्र कर्त्तव्यः सन्देग्धरि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्त्ये स्तोत्राणि मन्त्रजालान्यनेकशः ।
तावन्ति स्तवराजस्य गाङ्गेयस्य समानि न ॥
यावज्जन्म जपेद्यस्तु नाम्नामेतत् सहस्रकम् ।
स कीकटेष्वपि मृतो न पुनर्गर्भमाविशेत् ॥
नित्यं नियमवानेतद्यो जपेत् स्तोत्रमुत्तमम् ।
अन्यत्रापि विपन्नः स गङ्गातीरे मृतो भवेत् ॥
एतत् स्तोत्रवरं रम्यं पुरा प्रोक्तं पिनाकिना ।
विष्णवे निजभक्ताय मुक्तिबीजाक्षरास्पदम् ॥
गङ्गास्नानप्रतिनिधिः स्तोत्रमेतन्मयेरितम् ।
सिस्नासुर्जाह्नवीं तस्मादेतत् स्तोत्रं जपेत् सुधीः ॥”
इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे गङ्गासहस्रनामकथनं नामैकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥*॥*॥
इयमेव शिवस्य तोयरूपा परा मूर्त्तिः । यथा, काशीखण्डे । २७ । २—७ ।

ईश्वर उवाच ।

“निशामय महाबाहो ! विष्णो ! त्रैलोक्यसुन्दर ! ।
प्राप्तं वाराणसीत्याख्यामविमुक्तं यथा तथा ॥
निर्द्दग्धान् सागरान् श्रुत्वा कपिलक्रोधवह्निना ।
अश्वमेधाश्वसंयुक्तान् पूर्व्वजान् स्वान् भगीरथः ॥
सूर्य्यवंशे महातेजा राजा परमधार्म्मिकः ।
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसे कृतनिश्चयः ॥
हिमवन्तं नगश्रेष्ठमगमाज्यत्स्वराज्यधूः ।
जगाम यशसां राशिरुद्दिधीर्षुः पितामहान् ॥
ब्रह्मशापाग्निनिर्द्दग्धान् महादुर्गतिगानपि ।
विना त्रिमार्गगां विष्णो ! को जन्तूंस्त्रिदिवं नयेत् ॥
ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयरूपा शिवात्मिका ।
ब्रह्माण्डानामनेकानामाधारः प्रकृतिः परा ॥

शरीरस्था इड़ा नाड़ी । यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ११० ।
“इड़ा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुनानदी ।
इड़ापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा च कुण्डली ॥”)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।
“क्रियाकारणरूपत्वात् शरणाच्च सरित्कृता ।
सङ्गमाङ्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते ॥”

गङ्गाका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८ । इति पाणिनिमतेन गङ्गका गङ्गिका इत्येव पदद्वयं सिद्धं परं मुग्धबोधमतेन “वाचापोऽनुक्तपुंस्कस्य ।” इति सूत्रेण । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका इति पदत्रयं सिद्धम् । “वाग्रहणमकारस्यापि स्थित्यर्थम् ।” इति मुग्धबोधटीकाकृद् दुर्गादासः ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गङ्गाचिल्ली, स्त्री, (गङ्गास्थिता चिल्ली ।) चिल्लविशेषः । गाङ्चिल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । देवट्टी २ विम्बका ३ जलकुक्कुटी ४ । इति हारावली ॥

गङ्गाजः, पुं, (गङ्गायाः गङ्गागर्भात् जायते इति । जन् + डः ।) भीष्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ कार्त्तिकेयः । इति भारतम् ॥

गङ्गाटेयः, पुं, (गङ्गायां गङ्गादिनद्यामित्यर्थः अटतीति । अट् + अच् । ततो ढक् । यद्वा गङ्गातटे यातीति । या + कः । पृषोदरात् तकारलोपे साधुः ।) मत्स्यभेदः । चिङ्गिड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गलानिलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गङ्गाधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । गङ्गाया धरः । स्वशिरोजटाभिरिति शेषः ।) शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३६ ॥ (अस्य गङ्गाधारणविवरणं यथा, रामायणे । १ । ४३ । १-११ ।
“देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठाग्रनिपीड़िताम् ।
कृत्वा वसुमतीं राम ! वत्सरं समुपासत ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्व्वलोकनमस्कृतः ।
उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥
प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ ! करिष्यामि तव प्रियम् ।
शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्व्वलोकनमस्कृता ।
तदा सातिमहद्रूपं कृत्वा वेगञ्च दुःसहम् ॥
आकाशादपतद्राम ! शिवे शिवशिरस्युत ।
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्द्धरा ॥
विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शङ्करम् ।
तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान् हरः ॥
तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिनयनस्तदा ।
सा तस्मिन् पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्द्धनि ॥
हिमवत्प्रतिमे राम ! जटामण्डलगह्वरे ।
सा कथञ्चित् महीं गन्तुं नाशक्नोत् यत्नमास्थिता ॥
नैव सा निर्गमं लेभे जटामण्डलमन्ततः ।
तत्रैवाबभ्रमद्देवी संवत्सरगणान् बहून् ॥
तामपश्यत् पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ।
स तेन तोषितश्चासीदत्यन्तं रघुनन्दन ! ॥

विवर्णं ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥”) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ (जीर्णातिसाररोगनाशकचूर्णौषधविशेषः । यथा,—
“धातक्यामलकीपयोधरदकीकङ्कष्टयष्टीमधु-
मोचाम्रास्थिफलास्थिनागरविशालाजीरलोध्रैस्त्रिभिः ।
तुल्यांशं विहितं सतण्डुलजलं गङ्गाधराख्यं महा-
चूर्णं तूर्णमपाकरोति सकलं जीर्णातिसारं परम् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गङ्गापत्री, स्त्री, (गङ्गावत् पवित्रं शुभ्रं वा पत्रमस्या इति ङीष् ।) वृक्षविशेषः । तत्पर्य्यायः । पत्रीः २ सुगन्धा ३ गन्धपत्रिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । व्रणरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गङ्गापुत्त्रः, पुं, (गङ्गायाः पुत्त्रः ।) भीष्मः । इति पुराणम् ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । सुरदापराग्र इति पारस्य भाषा । स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ (कार्त्तिकश्च ॥)

गङ्गासुतः, पुं, (गङ्गायाः सुतः पुत्त्रः ।) कार्त्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २३१ । १५ ।
“सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः
सहस्रपात्त्वं गुहशक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव !
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ॥”)
भीष्मश्च । इति पुराणम् ॥

गङ्गिका, स्त्री, (गङ्गा एव । स्वार्थे कन् ततः “अभाषितपुंस्काच्च ।” ७।३।४८ इति पक्षे इत् ।) गङ्गा । इति मुग्धबोधम् ॥

गच्छः, पुं, (गम् + सम्पदादित्वात् क्विप् तुक् च गत् गमनं छ्यति नाशयतीति । गत् + छो + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाछ इति भाषा ॥ निर्विसर्गो गमनक्रियानुमतिः । (तदा गमधातोर्लोटि मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य रूपम् ।) इति व्याकरणम् ॥ याओ इति भाषा ॥

गज, स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) गजति । इति दुर्गादासः ॥

गज, इ मदे स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट् इदित् ।) इ, कर्म्मणि गञ्ज्यते । इति दुर्गादासः ॥

गज, क स्वने । (चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, गाजयति । इति दुर्गादासः ॥

गजः, पुं, (गजति मदेन मत्तो भवतीति । गज + अच् ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (स तु त्रिविधः । यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।
“भद्रो मन्दो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः ॥”
अस्य लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ६७ अध्याये ।
“मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च ।
गात्रैः समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥
वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च
लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन
सैंही च दृग्मन्दमतङ्गजस्य ॥
मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रा-
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥
पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥
भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥
ताम्रौष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः ॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्म्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥
दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः
सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।
बृहदायतवृत्तकन्धरा
धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥
निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान्
कुब्जवामनकमेषविषाणान् ।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान्
श्यावनीलशबलासिततालून् ॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्डान्
हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।
गर्भिणीं च नृपतिः परदेशं
प्रापयेदतिविरूपफलांस्तान् ॥ * ॥
यथा, भट्टिः । १४ । ५ ।
“हया जिहेषिरे हर्षाद्गम्भीरं जगजुर्गजाः ॥”)
परिमाणविशेषः । स तु हस्तद्वयं पादोनहस्तद्वयञ्च । (यथा, शब्दार्थचिन्तामणौ ।
“अरत्नीनां शतान्यष्टावेकः षष्ट्यधिकानि च ।
गजप्रमाणमाख्यातं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥”)
वास्तुनः स्थानभेदः । इति मेदिनी ॥
“प्रस्तारे दैर्घ्यमानन्तु स्वहस्तेन तथा नरैः ।
लब्ध्वा विप्रं गजेर्ह्नत्वा वास्तुस्थाननिरूपणम् ॥
ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ।
गजः काकपदश्चैव स्थानान्यष्टौ च वास्तुनः ॥
ध्वजे विभूतिर्भरयश्च धूमे
सिंहे जयः श्वा च करोत्यनर्थम् ।
वृषे च भोगी चयणं खरे च
मृत्युर्गजे काकपदे विनाशः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥
औषधपाकार्थगर्त्तविशेषः । यथा,—
“हस्तप्रमाणगर्त्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः ।
इत्थं चारत्निके कुण्डे पुटो वाराह उच्यते ॥”
इति वैद्यकप्रयोगामृतम् ॥
(असुरविशेषः । स तु महिषासुरपुत्त्रः । यथा, काशीखण्डे । ६८ । ३ ।
“महिषासुरपुत्त्रोऽसौ समायाति गजासुरः ।
प्रमथन् प्रमथान् सर्व्वान् निजवीर्य्यमदोद्धतः ॥”)

गजकन्दः, पुं, (गज इव स्थूलः गजस्य दन्त इव वा कन्दो यस्य ।) हस्तिकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजकूर्म्माशी, [न्] पुं, (गजश्च कूर्म्मश्च तौ गजकूर्म्मौ । तौ अश्नातीति । अश् ग भोजने + णिनि ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुरा हि कदाचित् विभावसुसुप्रतीकनामानौ द्वौ भ्रातरौ ब्राह्मणकुमारौ पितृधनार्थमन्योन्यमभिशप्तौ गजत्वं कूर्म्मत्वं च गतावपि पूर्ब्बवैरमनुस्मरन्तौ सुचिरं युध्यमानौ प्रजापतिकश्यपादिष्टेन पतगेश्वरेण गरुडेन भक्षितौ । एतद्विवरणन्तु महाभारतीयादिपर्ब्बणि चौपर्ब्बे २९ अध्याये सविस्तरं दर्शनीयम् ॥)

गजचिर्भटा, स्त्री, (गजस्पृहणीया चिर्भटा ।) इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥ गोरक्षलाङ् खालशसा इति च भाषा ॥

गजचिर्भिटः, पुं, (गजप्रियचिर्भिटः ।) गोडुम्बा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गजचिर्भिटा, स्त्री, (गजभक्ष्या चिर्भिटा ।) महेन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजच्छाया, स्त्री, (गजस्य कुञ्जरस्य छाया प्रतिबिम्बः । हस्तिच्छाया ।) योगविशेषः । यथा,—
“यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।
याम्या तिथिर्भवेत् सा हि गजच्छाया प्रकीर्त्तिता ॥”
इति मिताक्षरापरिभाषा ॥
अपि च । कृत्यचिन्तामणौ ।
“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते ॥”
अन्यच्च ।
“योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः ।
भवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥” * ॥
चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणकालः । यथा, वराहः ।
“सैंहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्व्वसन्धिषु ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥”
अमावास्याश्राद्धकालः । यथा,—
“अमावास्यां गते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।
गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥”
इति च मलमासतत्त्वम् ॥

गजढक्का, स्त्री, (गजस्य उपरिभागे स्थिता या ढक्का ।) गजोपरिस्थढक्का । तत्पर्य्यायः । महानकः २ । इति हारावली ॥

गजता, स्त्री, (गजानां समूहः । “ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।” ४ । २ । ४३ । एतस्य कमत्व

"गजसाह्वयाभ्याञ्चेति वक्तव्यम् ।" वार्त्ति इति तत् ।) गजसमूहः । तत्पर्य्यायः । हास्तिकम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

गजदघ्नः, पुं, (गजेन परिमाणमस्य इति परिमाणार्थे दघ्नच् ।) गजपरिमाणम् । इति मुग्धबोधम् ॥

गजदन्तः, पुं, (गजस्य दन्तौ इव दन्तौऽस्य ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गजस्य दन्तः ।) गजसम्बन्धिदन्तः । नागदन्तः । हातिर दाँत इति भाषा । स तु द्रव्यस्थापनार्थं भित्तिस्थदारुद्वयम् । टाङ्गा इति भाषा ॥

गजदन्तफला, स्त्री, (गजदन्ताकृति गजदन्त इव शुभ्रं वा फलमस्याः ।) हस्तिघोषलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजदानं, क्ली, (गजस्य दानं मदः गजकटादिभ्यः क्षरितो मद इत्यर्थः ।) हस्तिमदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तस्य प्रस्रवणस्थानानि । यथा,—
"करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदच्युतिः ।"
इति पालकाव्यम् ॥

तथा च रघुः । ४ । ४५ ।
"स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥"
गजस्य हस्तिनो दानं प्रदानम् । गजसम्प्रदानम् । इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः ॥)

गजद्वयसः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति । गज + "दघ्नमात्रद्वयसट् माने ।" इति परिमाणार्थे द्वयसट् ।) परिमितः । इति मुग्धबोधम् ॥

गजपादपः, पुं, (गजस्य नाम्ना ख्यातः पादपः गजप्रियः पादपो वा ।) स्थालीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

गजपिप्पली, स्त्री, (गजोपपदेन युक्ता पिप्पली । गजनाम्ना ख्याता पिप्पली वा ।) पिप्पलीभेदः । गजपिँपुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । करिपिप्पली २ इभकणा ३ कपिवल्ली ४ कपिल्लिका ५ श्रेयसी ६ वशिरः ७ गजाह्वा ८ । इति रत्नमाला ॥ कोलवल्ली ९ । इत्यमरः ॥ वसिरः १० । इति तट्टीका ॥ गजोषणा ११ चव्यफलम् १२ चव्यजा १३ छिद्रवैदेही १४ दीर्घग्रन्थिः १५ तैजसी १६ वर्त्तुली १७ स्थूलवैदेही १८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रक्षामलशोषणत्वम् । वलासवातहरत्वम् । स्तनकण्ठविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदाग्निकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः । यथा, भावप्रकाशः ।
"चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली ।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा ॥
गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मघ्नी वह्निवर्द्धिनी ।
उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ॥"

गजपुटः, पुं, (गजाह्वयः पुटः हस्तप्रमाणो गर्त्तः ।) औषधपाकार्थं हस्तपरिमितगर्त्तः । इति वैद्यकम् ॥ अस्य प्रमाणं गजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (लौहमारणादावस्य प्रयोजनं यथा,—
"शुद्धाद्युत्तपर्य्यन्तो गजपुटविधिर्म्मतः ॥"
इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरिग्रन्थे जारणविध्यधिकारे ॥ क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते । यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।
"सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने यथायते ।
वनोपलसहस्रेण पूर्णे मध्ये विधारयेत ॥
पुटनद्रव्यसंयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे ।
अथार्द्धानि करण्डानि अर्द्धान्युपरि निःक्षिपेत् ॥
एतद्गजपुटं प्रोक्तं ख्यातं सर्व्वपुटोत्तमम् ॥
हस्तश्चतुर्व्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः सपादस्तेन त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेनेत्यर्थः । अतएवोक्तम् ।
साधारणनराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ॥"
इति गजपुटम् ॥)

गजप्रिया, स्त्री, (गजस्य प्रिया ।) शल्लकीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

गजबन्धनी, स्त्री, (गजः हस्ती बध्यते लौहशृङ्खलादिभिः रुध्यतेऽस्याम् । बन्ध + ल्युट् ङीप् च ।) गजबन्धनस्थानम् । हातिशाला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारी २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ वारिः ३ । इति भरतः ॥ शारब्धिः ४ । इति जटाधरशब्दरत्नावली ॥

गजभक्षकः, पुं, (गजेन हस्तिना भक्ष्यते इति । भक्ष + कर्म्मणि अप् ततः कप् स्वार्थे कन् वा । यद्वा गजः हस्ती भक्षकोऽस्य ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजभक्षा, स्त्री, (गजेन भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष + अप् + टाप् ।) शल्लकीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गजभक्ष्या, स्त्री, (गजेन भक्ष्या भक्षणीया ।) शल्लकीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥

गजमाचलः, पुं, स्त्री, (मच् + भावे घञ् माचः । गजस्य हस्तिनः माचं दम्भं लाति आदत्ते लुनाति वा बाहुलकात् डः ।) सिंहः । इति हारावली ॥

गजमात्रः, त्रि, (गजेन परिमाणमस्य इति । "दघ्नमात्रद्वयसट् माने ।" इति परिमाणार्थे मात्र ।) गजपरिमितः । इति मुग्धबोधम् ॥

गजमोटनः, पुं, स्त्री, (गजं हस्तिनं मोटयति मर्द्दयतीति । मुट् मर्द्दने + कर्त्तरि ल्युः ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥

गजवदनः, पुं, (गजस्य वदनमेव वदनं यस्य ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥

गजवल्लभा, स्त्री, (गजस्य वल्लभा प्रिया ।) गिरिकदली । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजसाह्वयं, क्ली, (गजनाम्ना नरपतिना सह आह्वयो नाम यस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १ । ८ ।
"ततो द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्त्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥")

गजाख्यः, पुं, (गजाख्यया आख्यातः गजेन सह आख्या यस्येति वा गजकर्णवदस्य पत्राकारत्वात्तथात्वमिति केचित् ।) चक्रमर्द्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः । गजानां अग्रणीः श्रेष्ठः ।) ऐरावतहस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाजीवः, पुं, (आजीव्यतेऽस्मादनेन वा आजीवः आ + जीव् + कर्म्मण्यप् । गजः आजीवः जीवनोपायोऽस्य । गजपरिचालनपालनादिकार्य्यमालम्ब्य आजीवतीति । जीव् + कर्त्तरि अच् वा ।) हस्तिपालकः । तत्पर्य्यायः । आधोरणः २ हस्तिपकः ३ इभपालकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

गजाण्डं, क्ली, (गजस्याण्डवत् मूलमस्य ।) पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गजाननः, पुं, (गजस्य हस्तिन आननं मुखमेव आननं यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः । १ । १ । ४१ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ६ अध्याये ।
"शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः ।
गजाननः शिशुस्तेन नियतिः केन बाध्यते ॥"
पुराणान्तरे मतभेदोऽपि दृश्यते यथा, स्कान्दे गणेशखण्डे ११ अध्याये ।

गुरुरुवाच ।
"अवतारो यदि धृतः साधुत्राणाय भो विभो !
प्रकाशयाशु वदनं सर्व्वेषां शोकनाशनम् ॥
नयस्व सर्व्वदेवानामानन्दं हृदये प्रभो ! ।

शिव उवाच ।
प्रत्युवाच गुरुं पुत्त्रः पार्व्वत्या हीनमस्तकः ॥

शिशुरुवाच ।
महेशाग्र्येन राज्ञा ते प्रणतौ चरणौ यदा ।
तदाशीर्या त्वया दत्ता तस्मै राज्ञे गुरो मुदा ॥
गजयोनौ जनिर्मुक्तिः शिवहस्तादुदीरिता ।
तत् सर्व्वमभवत् तस्य विद्यते चारुमस्तकः ॥
पूज्यमानः शिवेनास्ते शुण्डादण्डः सुशोभनः ।
अवतारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता मुखम् ॥

शिव उवाच ।
आश्चर्य्यपूर्णहृदयो गुरुरूचे पुनः शिशुम् ॥

गुरुरुवाच ।
भगवन् ! विश्वरूपोऽसि त्रिकालज्ञोऽखिलेश्वरः ।
मया यदुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं यतः प्रभो ! ॥
अहमीशस्वरूपं ते परिच्छेत्तुं न च क्षमः ।
श्रुत्वेव ब्रह्मणः पुत्त्रो नारदस्तत्र चाब्रवीत् ॥

नारद उवाच ।
एवमेवावतीर्णोऽसि हीनमूर्द्धा कथं प्रभो ! ।
अथवा बालरूपस्य छिन्नं ते केन तच्छिरः ॥
एतन्मे संशयं छिन्धि कृपया परमेश्वर ! ।

शिव उवाच ।
निपीय नारदीं वाणीमुवाच शिशुरर्भकैः ॥

शिशुरुवाच ।
सिन्दूरः कोऽपि दैत्यो मे वायुरूपधरोऽच्छिनत् ।
अष्टमे मासि सम्पूर्णे प्रविश्योमोदरं शिरः ॥
तमिदानीं हनिष्येऽहं गजास्यं साम्प्रतं द्विज ! ।

शिव उवाच ।
श्रुत्वेव नारदः प्राह शिशुरूपिणमीश्वरम् ॥

नारद उवाच ।
अकिञ्चिज्ज्ञा वयं देव ! योजनेऽस्य मुखस्य ते ।
त्वमेव च स्वभावेन मखमेतन्नियोजय ॥

शिव उवाच ।
वदतीत्थं मुनिर्यावत् तावत् स ददृशेऽखिलैः ।
सर्व्वावयवसम्पूर्णो गजानन उमासुतः ॥
किरीटकुण्डलधरो युगबाहुः सुलोचनः ।
वामदक्षिणभागे च सिद्धिवृद्धिविराजितः ॥
दृष्ट्वा विनायकं स्कन्द ! तथाभूतं निजेच्छया ।
हर्षोत्फुल्लनयना देवाः सर्व्वे तदाब्रुवन् ॥
गजानन इति ख्यातो भवितायं जगत्त्रये ।
एवं भाद्रचतुर्थ्यां स अवतीर्णो गजाननः ॥")

गजारिः, पुं, (गजस्य अरिः शत्रुः । तन्नाशकत्वात् तथात्वम् ।) वृक्षविशेषः । सिंहः । यथा, "गजारिस्तरुसिंहयोः ।" इति हेमचन्द्रः ॥

गजाशनः, पुं, (गजेन हस्तिना अश्यते अद्यते इति । गज + अश् + कर्म्मणि ल्युट् ।) अश्वत्थवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ गजादनोऽपि ॥

गजाशना, स्त्री, (अश्नातीति । अश ग भोजने + कर्त्तरि ल्युः । गजः अशनो भक्षको यस्याः ।) भङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यस्मिन्नियं व्यवह्रियते तद्यथा,—
"गजाशना-कुम्भिक-दाड़िमानां
रसैः कृते तैलघृते सदधि ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥) शल्लकीवृक्षः । पद्ममूलम् । इति रत्नमाला ॥

गजास्यः, पुं, (गजस्य आस्यं मुखमेव आस्यं अस्य ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजस्य आस्यम् ।) हस्तिमुखे क्ली ॥

गजाह्वं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयते इति गजेन सह आह्वा संज्ञा यस्य इति वा ।) हस्तिनापुरम् । इति मेदिनी ॥

गजाह्वयं, क्ली, (गजेन गजनाम्ना आह्वयोऽस्य ।) हस्तिनापुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गजाह्वा, स्त्री, (गजस्य आह्वया संज्ञया आह्वा संज्ञा यस्याः ।) गजपिप्पली । इति मेदिनी ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा,—
"करिपिप्पलीभकणा कपिवल्ली कपिवल्लिका ।
श्रेयसी वशिरश्चापि गजाह्वा गजपिप्पली ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गजेष्टा, स्त्री, (गजस्य इष्टा प्रिया ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ भुँइकुमड़ा इति भाषा ॥

गजोषणा, स्त्री, (गजोपपदेन युता उषणा पिप्पली ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गञ्जः, पुं, (गजि भावे + घञ् ।) अवज्ञा । भाण्डागारम् । खनिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गोष्ठागारम् । इति हारावली ॥ गोयालिघर इति भाषा ॥

गञ्जः, पुं क्ली, (गजि भावे + घञ् ।) भाण्डागारम् । इति मेदिनी ॥

गञ्जा, स्त्री, (गञ्ज + टाप् ।) मदिरागृहम् । इत्यमरः ।२।२।८॥ खनिः । इति मेदिनी ॥ पामरसद्म । मद्यभाण्डम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गञ्जिका, स्त्री, (गञ्जा + स्वार्थे कन् अत इत्वम् ।) मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गड, इ गण्डे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्-इदित् ।) इ, कर्म्मणि गण्ड्यते । गण्डे कपोलविषयक्रियायाम् । तथा च । यत्र द्रव्यनिर्द्देशस्तत्र तन्निष्ठक्रियाविशेषो लक्ष्यते । इति मैत्रेयबोपदेवौ ॥ रमानाथस्तु कण्डु कार्कश्य इत्यस्मात् कार्कश्य इत्यनुवृत्त्या कपोलकर्त्तृककार्कश्यमिति व्याख्याय गण्डति कपोलः पांशुना इत्युदाहृतवान् । केचित्तु गण्ड इति शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थमेवायं धातुर्मन्तव्यो न त्वस्यान्यत्र प्रयोगः इत्याहु । इति दुर्गादासः ॥

गड, म सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् । घटादिः ।) म, गड़यति । सेकः क्षरणम् । गड़यति घटात् पानीयम् । डलयोरेकत्वात् लस्यैव प्रायः प्रयोगः । इति रमानाथः ॥ तन्मते तु लान्तपक्षेऽपि मानुबन्धः । स्वमते तु लान्तो वक्ष्यमाणः स त्वनुबन्धशून्यः इति विरोधः । इति दुर्गादासः ॥

गड़ः, पुं, (गड़ति गलति हस्ताज्जालादिभ्यो वा क्षरतीत्यर्थः । गड् + अच् ।) मत्स्यभेदः । गड़ुइ माछ इति भाषा ॥ अन्तरायः । इति मेदिनी ॥ परिखा । व्यवधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ देशविशेषः । राजनिर्घण्टे गड़लवणपर्य्याये गड़देशजमिति दर्शनात् ॥

गड़कः, पुं, (गड़ + स्वार्थे कन् ।) मत्स्यविशेषः । गड़ुइ माछ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शकुलार्भकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गड़ः ३ गलः ४ गलकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । शीतलत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गड़यन्तः, पुं, (गड़यति जलमिति । गड़ क्षरणे + णिच । "तभूवहिवसिभासिसाधिगड़ीति ।" उणां ।३।१२८। इति झच् । घटादित्वात् मित्त्वे मितां ह्रस्वः अयामन्तेति णेरयादेशः ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गड़लवणं, क्ली, (गड़देशाज्जातं लवणम् । शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपिसमासः ।) संवरदेशोद्भवलवणम् । साम्‌रनुण इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् २ पृथ्वीजम् ३ गड़देशजम् ४ गड़ोत्थम् ५ महारम्भम् ६ सांवरम् ७ संवरोद्भवम् ८ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । लवणत्वम् । ईषदम्लत्वम् । मलापहत्वम् । दीपनत्वम् । कफवातार्शोनाशित्वम् । कोष्ठशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़देशजं, क्ली, (गड़देशात् जायते इति । जन् + डः ।) सांवरलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़ि, पुं, (गड़ + इन् ।) वत्सतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलसो गवादिः । गड़िया इति भाषा ॥ यथा, काव्यप्रकाशे ।
"गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धूर्य्यो नियुज्यते ।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गड़िः ॥"

गडुः, पुं, (गड़ + बाहुलकात् उन् ।) गलगण्डः । पृष्ठगुड़ः । स तु घाटामस्तकयोर्मध्ये मांसवृद्धिः । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ ॥ कुब्जः । इति मेदिनी ॥ शल्याश्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ किञ्चुलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विषमग्रन्थिः । यथा काव्यप्रकाशे तदेतत् काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतमित्यत्र तट्टीकाकारः ॥ ("न च अजागलस्तनवदन्तर्गडुना तेन किं वेति वाच्यम् ।" इति वेदान्तभाष्यम् ॥)

गडुरः, त्रि, (गडुल + रस्य लत्वम् ।) कुब्जः । इति शब्दरत्नावली ॥

गडुलः, त्रि, (गडुः स्थूलमांसपिण्डविशेषः अस्यास्तीति । गडु + "सिध्मादिभ्यश्चेति ।" ५ । २ । ९७ । इति लच् ।) कुब्जः । इत्यमरः ।२।६।४८॥

गड़ेरः, पुं, (गड़ + "पतिकठिकुठिगड़िगुड़िदंशिभ्य एरक् ।" उणां । १ । ५८ । इति एरक् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गड़ोत्थं क्ली, (गड़देशात् उत्तिष्ठति संजायते इति । गड़ + उत् + स्था + कः ।) गड़लवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गड़ोलः, पुं, (गड़ + "कपिगड़िगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ।" उणां । १ । ६७ । इति ओलच् ।) गुड़ः । इत्युणादिकोषः ॥ ग्रासः । इति हेमचन्द्रः ॥

गड्डरिका, स्त्री, (गड्डरः जलप्रवाहः सोऽस्यामस्तीति । यद्वा गड्डरः मेषपालः तमनुगच्छतीति । ठन् टाप् च ।) अज्ञातप्रवाहागममूलो धारावाही नदीविशेषः । इति केचित् । मेषयूथैरनुगम्यमाना मेषी । इत्यन्ये । इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

गड्डुकः, पुं, (गडुक इति निपातनात् द्वित्वम् ।) जलपात्रविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाड़ु इति भाषा ॥

गड्डूकः, पुं, (गड्डुक इति पृषोदरात् उकारस्य दीर्घत्वम् ।) गड्डुकः । इति शब्दरत्नावली ॥

गण, त् क संख्याने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट् ।) मूर्द्धन्योपधः । गणयति । इति दुर्गादासः ॥

गणः, पुं, (गण्यते गणयति वा कर्म्मण्यप् । कर्त्तरि अच् वा ।) समूहः । (यथा, हितोपदेशे १ । ६३ ।
"न गणस्याग्रतो गच्छेत् सिद्धे कार्य्ये समं [फलम् ॥")
प्रमथः । (यथा, मेघदूते । ३५ ।
"भर्त्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः ॥")
रुद्रानुचरः । (यथा, गौः रामायणे । ५।८६।७ ।
"धनाध्यक्षसभां देवः प्राप्तो हि वृषभध्वजः ।
उमासहायो देवेशो गणैश्च बहुभिर्वृतः ॥")
सेनासंख्याविशेषः । तद्यथा । गजाः २७ रथाः २७ अश्वाः ८१ पदातिकाः १३५ समुदायेन २७० । इत्यमरः । २ । ८ । ८१ ॥ (यथा, महाभारते ।
"त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ॥")

संख्या । चोरनामगन्धद्रव्यम् । इति मेदिनी ॥ * ॥
गणेशः । यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"गणपस्तु महेशानि ! गणदीक्षाप्रवर्त्तकः ॥"
अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रानुसारेण देवमानुष-
राक्षसगण इति तु पारिभाषिकम् । यथा,—
"दे म रा म दे मा दे दे रा रा म म द ग द रा ॥
दे रा रा म म दे रा रा म म दंति गणत्रयम् ॥"
इति ज्योतिषरत्नमाला ॥
"पूर्व्वोत्तरात्रयश्चैव भरण्यार्द्रा च रोहिणी ।
इमानि मानुषाण्याहुर्नक्षत्राणि मनीषिणः ॥
ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेषकृत्तिकाः ।
चित्रामघाविशाखाः स्युस्तारा राक्षसदेवताः ॥
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अनुराधा मृगशिरः श्रवणं देवतारकाः ॥"
इति निबन्धः ॥
(तस्य मिलनकथनं यथा, ज्योतिषे ।
"सजातौ परमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥")
धातुसमूहः । यथा, मनोरमा ।
"भ्वाद्यदादिजुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च ।
तुदादिरुधातनुक्र्यादिश्चुरादिश्च गणा दश ॥"
(छन्दःशास्त्रोक्तपारिभाषिकाक्षरविशेषः । स तु
म-न-भ-य-ज-र-स-त-ग-लसंज्ञः । इति छन्दो-
मञ्जरी ॥ * ॥ महादेवः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ४० ।
"विश्वरूपः स्वयं श्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥"
दैत्यविशेषः । स तु अभिजिदिति नामान्तरस्य
दैत्यस्य गुणवतो भार्य्यायां गुणवत्यां सम्भूतः ।
यथा, स्कन्दपुराणे गणेशखण्डे ३ अध्याये ।
"अथ सोऽप्यभिजित् पत्न्या समुद्रस्नानमाययौ ।
पर्व्वणि श्रद्धया युक्तश्चक्रे स्नानं तया सह ॥
तृषिता सा गुणवती पपौ चाञ्जलिना जलम् ।
यद्वीर्य्यं ब्रह्मणा त्यक्तं देवास्तदुरे गतम् ॥"
"भार्य्या गुणवती तस्य नवमासादनन्तरम् ।
पुत्रं प्रसूताह्नि शुभे दिव्यरूपं गुणाद्भुतम् ॥
ज्योतिर्व्विद्भिरनुज्ञातो गण इत्यभिधां पिता ।
कृत्वाभ्युदयिकं चक्रे यथोक्ते दशमेऽहनि ॥"
स च महादेवमाराध्य वरं लब्ध्वा त्रैलोक्यं
निर्ज्जित्य च कपिलमुनेश्चिन्तामणिमपहृतवान् ।
कपिलमुनिस्तु अस्मादपराधात् जातमन्युर्गणेश-
माराधयामास । अथ प्रसन्नेन गणपतिना तद्-
गृहे अवतीर्य्य तं गणदैत्यं विनाशितवान् इत्येषा-
कथा तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)
गणकः, पुं, (गणयति शुभाशुभग्रहभोगजनितफलं
निरूपयतीति । गण त् क सङ्ख्याने+कर्त्तरि
ण्वुल् ।) दैवज्ञः । ज्योतिर्व्वित् । तत्पर्य्यायः । साम्वत्-
सरः २ ज्योतिषिकः ३ दैवज्ञः ४ मौहूर्त्तिकः ५
मौहूर्त्तः ६ ज्ञानी ७ कार्त्तान्तिकः ८ । इत्यमरः ।
२।८।१४ ॥ ज्योतिर्व्विकः ९ । इति तट्टीका ॥ स तु
वर्णसङ्करजातिविशेषः । देवलाद्वैश्यागर्भजातः ।
तस्य कर्म्म तिथिवारादिज्ञापनम् । इति परा-
शरपद्धतिः ॥ स तु अस्पृश्यः । यथा,—

"कलिकाले महेशानि ! पापाढ्या बहवो जनाः ।
सङ्गदोषान्महेशानि ! तत्सङ्गाद्बाधितो व्रजेत् ॥
तस्मात् प्रयत्नतो देवि ! संसर्गं वर्ज्जयेत् सुधीः ।
वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात् साधकोत्तमः ॥
तथाप्यस्पृश्यगणकं सर्व्वदा तं परित्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोड़शोल्लासे महिष-
मर्द्दिनीतन्त्रवचनम् ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
"ज्योतिःशास्त्रविशेषज्ञः सुन्दराङ्गः सभापटुः ।
कुलक्रमागतः शुद्धो गणकः स्यान्महीपतेः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(यदि च शास्त्रविशेषे गणकस्य निन्दादिकं
श्रूयते तत्तु केवलं नक्षत्रजीविन एवेति
बोध्यम् । प्रकृतज्योतिःशास्त्रन्तु द्विजातिभिरेवा-
वश्यमध्ययनीयं वेदाङ्गत्वात् । यथा,—
"संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि-
श्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित् करः ।
तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्
पुण्यं रहस्यं परमञ्च तत्त्वम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥
प्रजापतिपुत्रास्तारविशेषकेतवः । यथा,—
"ताराः पुञ्जनिकाशा गणका नाम प्रजापतेरष्टौ
पुत्राः ॥"
इति बृहत्संहिता । ११ । २५ ॥
संकीर्णजातिविशेषः । यथोक्तम् ।
"चर्म्मकारस्य द्वौ पुत्रौ गणको वाद्यपूरकः ॥")
गणकर्णिका, स्त्री, (गणस्य गणाधिपस्य कर्णवत्
पत्रमस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
गणकारः, पुं, (गणानां सैन्यानां कारः कर्त्ता
सेनापरिचालनदक्षः ।) भीमसेनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (गणं धात्वर्थप्रकाशकग्रन्थविशेषं
करोतीति । कृ+अण् ।) धातुसंग्रहकर्त्ता ।
यथा, "गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम् ।" इति
कातन्त्रवृत्तिः ॥
गणकी, स्त्री, (गणकस्य पत्नी इति । तत्पत्न्यामिति
ङीष् ।) गणकपत्नी । इति जटाधरः ॥
गणचक्रकं, क्ली, (गणाः धार्म्मिकगणास्तेषां चक्रं
सम्भूय भोजनमत्र इति कप् ।) धार्म्मिकाणां
सम्भूय भोजनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणता, स्त्री, (गणस्य धर्म्मः भावो वा इति तल् ।)
गणस्य भावः । समूहत्वम् । पक्षपातित्वम् ।
इति लोकप्रसिद्धिः ॥
गणदीक्षी, [न्] पुं, (गणान् बहुशिष्यान् दीक्ष-
यति दीक्षां कारयतीति ।) बहुयाजकः । इति
मिताक्षरा ॥ (वाच्यलिङ्गे तु गणस्य शिवस्य
गणेशस्य वा दीक्षा विद्यते अस्मिन् अस्य वा ।
दीक्षा+इनिः । शिवदीक्षितः ।) गणेशदीक्षिते
त्रि । गणस्य गणेशस्य दीक्षा गणदीक्षा । इति
महानिर्व्वाणतन्त्रम् ॥
गणदेवता, स्त्री, (गणः सङ्घः तद्रूपा देवता
सम्भूय स्थिता देवता इत्यर्थः ।) संहतदेवता-
विशेषः । यथा,—
"आदित्या विश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥
आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः ।
वसवश्चाष्टसंख्याताः षट्त्रिंशत् तुषिता मताः ॥
आभास्वराश्चतुःषष्टिर्वाताः पञ्चाशदूनकाः ।
महाराजिकनामानो द्वे शते चापि विंशतिः ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।
एते च संहता देवास्तत्रादित्याः स्वनामतः ॥"
इति जटाधरः ॥
गणद्रव्यं, क्ली, (गणानां साधारणानां द्रव्यम् । यद्वा
द्रव्याणां गण इति परनिपातः ।) साधारण-
द्रव्यम् । मिलितानेकस्वामिकासम्बन्धिद्रव्यम् ।
द्रव्यसमूहः । तत्र द्रव्याणां गण इति व्युत्-
पत्तिः ॥
गणनं, क्ली, (गण्यते इति । गण+भावे ल्युट् ।)
संख्यानम् । गणा ठिक् देया इति च भाषा ॥
यथा, विश्वसारतन्त्रे ।
"येनैव लिखनं कुर्य्यात्तेनैव गणनं स्मृतम् ॥"
गणना, स्त्री, (गण+युच् टाप् च ।) गणनम् ।
संख्या । (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
"यदि त्रिलोकी गणनापरा स्या-
त्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्
गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥")
गणनाथः, पुं, (गणानां विघ्नकर्तृदेवविशेषाणां
नाथः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गणानां प्रमथानां नाथः स्वामी इति व्युत्पत्त्या
शिवः ॥)
गणनायकः, पुं, (गणानां नायकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १ । ७७ ।
"लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गणनायक ! ॥"
गणानां देवसङ्घानां नायकः । यथा, भागवते ।
५।१७।१३ । "यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गण-
नायकैर्विहितमहार्हणाः ॥" इति ॥ * ॥ गणानां
प्रमथानां नायकः । शिवः ॥)
गणनायिका, स्त्री, (गणानां नायकः शिवः तस्य
शक्तिरिति टाप् अत इत्वं च गणनेत्री इत्यर्थः ।)
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गणनीयं, त्रि, (गण+अनीयर् ।) गणनार्हम् ।
संख्येयम् । तत्पर्य्यायः । गणेयम् २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ६४ ॥ गणितव्यम् ३ गण्यम् ४ । इति
व्याकरणम् ॥ संख्येयम् ५ । इति जटाधरः ॥
गणपतिः, पुं, (गणानां गणसंज्ञकानां देवानां
पतिः अधीश्वरः स्वामी वा ।) गणेशः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १७० ।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः
फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि
नागाशनम् ॥"
अग्रपूजनीयप्रधानदेवताविशेषः । यथा, यजु-
र्व्वेदीयवाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २५ । "नमो
गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नम इति ॥"

बृहस्पतिः। यथा, ऋग्वेदे। २। २३। १।
"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे
कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्॥"
शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ४१।
"गणकर्त्ता गणपतिर्दिग्वासाः काम एव च।
मन्त्रवित् परमो मन्त्रः सर्व्वभावकरो हरः॥"
आथर्व्वणोपनिषद्विशेषः। यथा, मौक्तिकोपनिषदि प्रथमाध्याये।
"त्रिपुरातपनदेवीभावनाभस्मजावालगणपतिमहावाक्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवेति॥")

गणपर्व्वतः, पुं, (गणानां प्रमथगणानां गणपत्यादिदेवानां वा आवासरूपः पर्व्वतः। गणभूयिष्ठः पर्व्वतो वा।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणपीठकं, क्ली, (गणस्य शिवस्य परमेश्वरस्येति यावत् पीठः आसनमिव कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) वक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गणरात्रं, पुं, (गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः गणशब्दस्य सङ्ख्यावाचित्वात् तद्धितार्थेति द्विगुसमासः। "अहः सर्व्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः।" ५। ४। ७८। इत्यच्। सङ्ख्यापूर्व्वं रात्रं क्लीवमिति लिङ्गानुशासने क्लीवत्वविधानात् "रात्राह्नाहाः पुंसि।" २। ४। २९। इति क्लीवत्वम्।) रात्रिसमूहः। इत्यमरः।१।४।६॥

गणरूपः, पुं, (गणाः बहुप्रकाराणि रूपाणि अस्य।) अर्कवृक्षः। इत्यमरः।२।४।८०॥

गणरूपकः, पुं, (गणरूप+संज्ञायां कन्। गणरूप इव कायति प्रकाशते इति वा। कै+कः।) राजार्कः। इति राजनिर्घण्टः॥

गणरूपी, [न्] पुं, (गणाः बहुविधानि रूपाणि वर्णाः श्वेतादयः सन्त्यस्य इति अस्त्यर्थे इनिः।) श्वेतार्कः। इति रत्नमाला॥

गणवतीसुतः, पुं, (गणवत्याः सुतः।) दिवोदासः। यथा, त्रिकाण्डशेषे।
"धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशिराजः सुधोद्भवः।
पालकाप्यागणवतीकरेणुर्व्वचिरासुतः॥"

गणहासः, पुं, (गणान् गन्धद्रव्यगणान् हासयतीति। गण+हस+णिच्+अण्।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गणहासकः, पुं, (गणहास+स्वार्थे कः।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।४।१२८॥

गणाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते इति अग्रणीः। गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां अग्रणीः।) गणेशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणाचलः, पुं, (गणानां वासाय अचलः गणभूयिष्ठोऽचलो वा।) कैलासपर्व्वतः। इति जटाधरः॥

गणाधिपः, पुं, (गणानां अधिपः अधीश्वरः।) गणेशः। इत्यमरः। १। १। ४०॥ शिवः। इति हलायुधः॥

गणिः, स्त्री, (गण+"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४।११७। इति इन्।) गणनम्। इति व्याकरणम्॥

गणिका, स्त्री, (गणः लम्पटगणः उपपतित्वेनास्त्यस्याः इति ठन्।) वेश्या। (यथा, हरिवंशे। ८५। ९।
"गणिकानां पृथक्सङ्घाः शुभैरास्तरणाम्बरैः॥")
यूथिका। इत्यमरः। २। ६। १९॥ गणिकारिकावृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ हस्तिनी। इति जटाधरः॥

गणिकारिका, स्त्री, (गणिः गणनं करोतीति। कृ+ण्वुल्+टाप्+अत इत्वञ्च। यद्वा गणिकेत्याख्यां ऋच्छतीति। ऋ+"कर्म्मण्यण्।"३।२।१। इत्यण्। स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च।) वृक्षविशेषः। वड़ गणियारी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। श्रीपर्णम् २ अग्निमन्थः ३ कणिका ४ जया ५। इत्यमरः।२।४।६६॥ तेजोमन्थः ६ हविर्मन्थः ७ ज्योतिष्कः ८ पावकः ९ अरणिः १० वह्निमन्थः ११ मथनः १२। इति रत्नमाला॥ अग्निमथनः १३ तर्कारी १४ वैजयन्तिका १५ अरणीकेतुः १६ श्रीपर्णी १७ कर्णिका १८ नादेयी १९ विजया २० अनन्ता २१ नदीजा २२। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अनिलकफशोफश्लेष्माग्निमान्द्यार्शोमलबन्धश्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ क्षुद्रगणिकारिकागुणपर्य्यायौ क्षुद्राग्निमन्थशब्दे द्रष्टव्यौ॥

गणिकारी, स्त्री, (गणिर्गणनं करोति पूजादिषु आत्मानं गणनं कारयतीत्यर्थः। कृ+कर्म्मण्यण् ततो ङीप्।) पुष्पवृक्षविशेषः। गणियारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। काञ्चनिका २ काञ्चनपुष्पी ३ वसन्तदूती ४ गन्धकुसुमा ५ अलिमोदा ६ वासन्ती ७ मदनमर्द्दिनी ८। अस्या गुणाः। सुरभितरत्वम्। त्रिदोषशमनत्वम्। दाहशोषकामक्रीड़ाडम्बरसम्बरहरत्वम्। चापलप्रसरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषव्याख्या गणिकारिकाग्निमन्थशब्दयोर्बोद्धव्या॥)

गणितं, त्रि, (गण+कर्म्मणि क्तः।) कृतगणनम्। तत्पर्य्यायः। संख्यातम् २। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ (चिन्तितम्। यथा, शिवपुराणे ज्ञानसंहितायाम्। १२। २७।
"दुःखं च विविधं तत्र गणितं न तया तदा॥")

गणितं, क्ली, (गण्यते इति। गण+क्तः।) अङ्कशास्त्रम्। तत् द्विविधं व्यक्तं पाटीगणितम्। अव्यक्तं वीजगणितम्। इति लीलावती॥ गणनम्। यथा, नैषधे। ३। ४०।
"पारे परार्द्धं गणितं यदि स्यात्॥"

गणिपिटका, स्त्री, द्वादशाङ्गी। सा तु जिनानां विद्याविभागः। इति हेमचन्द्रः। २। १५९॥

गणेयः, त्रि, (गण+एय।) संख्येयः। गणनीयः। इत्यमरः। ३। १। ६४॥ (यथा, नैषधे।३।४०।
"गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्॥")

गणेरुः, पुं, (गण+बाहुलकात् एरुः।) कर्णिकारवृक्षः। इति मेदिनी। रे। १४८॥

गणेरुः, स्त्री, (गण+बाहुलकात् एरुः।) वेश्या। हस्तिनी। इति मेदिनी। रे। १४८॥

गणेरुका, स्त्री, (गणेरूणां गणिकानां गणिकासु वा मध्ये कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) कुट्टिनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गणेशः, पुं, (गणानां प्रमथसमूहानां यद्वा गणानां जीवजातानां ईशः ईश्वरः।) शिवः। इति हारावली। ८॥ (यथा, महाभारते। ३। कैराते। ३९। ७८।
"प्रसादये त्वां भगवन्! सर्व्वभूतमहेश्वर!।
गणेशं जगतः शम्भुं लोककारणकारणम्॥"
गणानां गणाख्यदेवविशेषाणां विघ्नाख्यदेवानां वा ईशः नियन्ता।) शिवपुत्त्रः। (यथा, महाभारते। १। १। ७३।
"काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः स्मर्य्यतां मुने!॥")
तत्पर्य्यायः। विनायकः २ विघ्नराजः ३ द्वैमातुरः ४ गणाधिपः ५ एकदन्तः ६ हेरम्बः ७ लम्बोदरः ८ गजाननः ९। इत्यमरः।१।१।४०॥ विघ्नेशः १० पर्शुपाणिः ११ गजास्यः १२ आखुगः १३। इति हेमचन्द्रः। २। १२१॥ शूर्पकर्णः १४। इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥ * ॥ तस्योत्पत्तिः। तत्र पार्व्वतीं प्रति वृद्धब्राह्मणरूपश्रीकृष्णवाक्यम्। यथा,—
"न भवेद्विष्णुभक्तिश्च विष्णुमाये! त्वया विना।
त्वद्व्रतं लोकशिक्षार्थं त्वत्तपस्तव पूजनम्॥
सर्व्वेष्टाफलदात्री त्वं नित्यरूपा सनातनी।
गणेशरूपः श्रीकृष्णः कल्पे कल्पे तवात्मजः॥
त्वत्क्रोड़मागतः शीघ्रमित्युक्त्वान्तरधीयत।
कृत्वान्तर्द्धानमीशश्च बालरूपं विधाय सः॥
जगाम पार्व्वतीतल्पं मन्दिराभ्यन्तरस्थितम्।
तल्पस्थे शिववीर्य्ये च मिश्रितः स बभूव ह॥
ददर्श गेहशिखरं प्रसूतबालको यथा।
शुद्धचम्पकवर्णाभः कोटिचन्द्रसमप्रभः॥
सुखदृश्यः सर्व्वजनैश्चक्षूरश्मिविवर्द्धकः।
अतीवसुन्दरतनुः कामदेवविमोहनः॥
मुखं निरुपमं बिभ्रत् शारदेन्दुविनिन्दकम्।
सुन्दरे लोचने बिभ्रत् चारुपद्मविनिन्दके॥
ओष्ठाधरपुटं बिभ्रत् पक्वबिम्बविनिन्दकम्।
कपालञ्च कपोलन्तदतीव सुमनोहरम्॥
नासाग्रं रुचिरं बिभ्रत् खगेन्द्रचञ्चुनिन्दकम्।
त्रैलोक्येषु निरुपमं सर्व्वाङ्गं बिभ्रदुत्तमम्॥
शयानः शयने रम्ये प्रेरयन् हस्तपादकम्॥"
तस्य शनैश्चरदर्शनात् मस्तकविनाशः विष्णुकर्त्तृकगजमस्तकसंयोगश्च यथा,—
"सा च दैववशीभूता शनिं प्रोवाच कौतुकात्।
पश्य मां मत्शिशुमिति नियतिः केन वार्य्यते॥
पार्व्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा स्वयम्।
पश्यामि किं न पश्यामि पार्व्वतीसुतमित्यहो॥
वालं द्रष्टुं मनश्चक्रे न बालमातरं शनिः।
विषसमानसः पूर्व्वं शुष्ककण्ठौष्ठतालुकः॥
सव्यलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम्।
शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं मुने!॥
विस्मितास्ते सुराः सर्व्वे चित्रपुत्तलिका यथा।
देवाश्च शैला गन्धर्व्वाः शिवः कैलासवासिनः॥

तान् सर्व्वान् मर्द्दितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरिः।
जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् ॥
पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् ।
गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् ॥
शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा ।
स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम ॥
आगत्य पार्व्वतीस्थानं बालं कृत्वा स्ववक्षसि ।
रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके ॥
ब्रह्मस्वरूपो भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया ।
जीवनं जीवयामास हुंकारोच्चारणेन च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥
अस्य ध्यानम् ।
"खर्व्वं स्थूलतनुं गजेन्द्रवदनं लम्बोदरं सुन्दरं
प्रस्यन्दन्मदगन्धलुब्धमधुपव्यालोलगण्डस्थलम् ।
दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरं
वन्दे शैलसुतासुतं गणपतिं सिद्धिप्रदं कामदम् ॥"
इति पुराणम् ॥ * ॥
ध्यानान्तरं यथा,—
"सिन्दूराभं त्रिनेत्रं पृथुतरजठरं हस्तपद्मैर्दधानं
दन्तं पाशाङ्कुशेष्टान्युरुकरविलसद्बीजपूराभि-
रामम् ।
बालेन्दुद्योतमौलिं करिपतिवदनं दानपूरार्द्रगण्डं
भोगीन्द्राबद्धभूषं भजत गणपतिं रक्तवस्त्राङ्ग-
रागम् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
(तस्य नमस्कारमन्त्रो यथा,—
"देवेन्द्रमौलिमन्दारमकरन्दकणारुणाः ।
विघ्नं हरन्तु हेरम्बचरणाम्बुजरेणवः ॥"
इति पूजापद्धतिः ॥)
एकपञ्चाशद्गणेशाः । यथा,—
"विघ्नेशो विघ्नराजश्च विनायकशिवोत्तमौ ।
विघ्नकृत् विघ्नहर्त्ता च गणैकद्विसुदन्तकाः ॥
गजवक्त्रनिरञ्जनौ कपर्द्दौ दीर्घजिह्वकः ।
शङ्कुकर्णश्च वृषभध्वजश्च गणनायकः ॥
गजेन्द्रः सूर्पकर्णश्च स्यात्त्रिलोचनसंज्ञकः ।
लम्बोदरमहानन्दौ चतुर्म्मूर्त्तिसदाशिवौ ॥
आमोददुर्म्मुखौ चैव सुमुखश्च प्रमोदकः ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः षण्मुखः ॥
वरदो वामदेवश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डकः ।
सेनानीर्ग्रामणीर्म्मत्तो विमत्तो मत्तवाहनः ॥
जटी मुण्डी तथा खड्गी वरेण्यो वृषकेतनः ।
भक्षप्रियो गणेशश्च मेघनादकसंज्ञकः ॥
व्यापी गणेश्वरः प्रोक्ताः पञ्चाशद्गणपा इमे ।
तरुणारुणसङ्काशा गजवक्त्रास्त्रिलोचनाः ॥
पाशाङ्कुशवराभीतिहस्ताः शक्तिसमन्विताः ॥" * ॥
तेषामेकपञ्चाशच्छक्तयश्च यथा,—
"ह्रीः श्रीश्च पुष्टिः शान्तिश्च स्वस्तिश्चैव सरस्वती ।
स्वाहामेधाकान्तिकामिन्यो मोहिन्यपि वैनटी ॥
पार्व्वती ज्वालिनी नन्दा सुयशाः कामरूपिणी ।
उमा तेजोवती सत्या विघ्नेशानी सुरूपिणी ॥
कामदा मदजिह्वा च भूतिः स्याद्भौतिका सिता ।
रमा च महिषी प्रोक्ता भ्रूविलासी च विकर्णपा ॥

भ्रुकुटिः स्यात्तथा लज्जा दीर्घघोणा धनुर्द्धरा ।
यामिनी रात्रिसंज्ञा च कामान्धा च शशिप्रभा ॥
लोलाक्षी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा ।
भर्गा च भगिनी चैव भोगिनी सुभगा मता ॥
कालरात्रिः कालिका च पञ्चाशच्छक्तयः स्मृताः ।
सर्व्वालङ्करणोद्दीप्ताः प्रियाङ्कस्थाः सुशोभनाः ॥
रक्तोत्पलकरा ध्येया रक्तमाल्याम्बरावृताः ॥"
इति शारदातिलकटीकायां राघवभट्टः ॥

गणेशकुसुमं, क्ली, (गणेश इव कुसुमम् । रक्त-वर्णसादृश्यात्तथात्वम् ।) रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणेशभूषणं, क्ली, (गणेशस्य भूषणमिव ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गणोत्साहः, पुं, (गणाय गणार्थं वा यूथीकरणाये-त्यर्थः उत्साहोऽस्य । यद्वा गणान् यूथान् उत्साहयतीति । उत् + साहि + अण् ।) गण्डकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गण्डार इति भाषा ॥

गण्डः, पुं, (गडि आस्यैकदेशे + अच् । यद्वा गम गतौ + "अमन्ताड्डः ।" उणां । १।११३। इति डः ।) हस्तिकपोलः । (यथा, पञ्चतन्त्रे ।१।३५६।
"प्रमाणाभ्यधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।
पदं मूर्द्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥")
तत्पर्य्यायः । कटः २ । इत्यमरः।२।८।३७ ॥ करटः ३ । इति तट्टीका ॥ कटकः ४ हस्तिगण्डकः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपोलः । इत्यमरः । २ । ६ । ९० ॥ गाल इति भाषा ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ८२ ।
"तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखं
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ॥")
खड्गी । वीथ्यङ्गम् । पिटकः । चिह्नम् । वीरः । हयभूषणम् । बुद्बुदः । इति मेदिनी ॥ स्फोटकः । ग्रन्थिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतदशमयोगः । (यथा, ज्योतिषवचने ।
"गण्डो वृद्धिर्ध्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा ॥")
तत्र जातफलम् ।
"स्वकार्य्यकर्त्ता परकार्य्यहर्त्ता
गण्डोद्भवः स्यादतिगण्डवाक्यः ।
अत्यन्तधूर्त्तः पुरुषः कुरूपः
सुहृज्जनानामतितापदाता ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
दोषजनकोऽश्विन्यादिनक्षत्राणां भागविशेषः । यथा,—
"अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डान्तनाडिकाः ।
अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव जवना जगुः ॥
मूलेन्द्रयोर्द्दिवा गण्डो निशायां पितृसर्पयोः ।
सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेवतीतुरगर्क्षयोः ॥" * ॥
तत्र जातस्य दोषो यथा,—
"सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः ।
आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ॥"
तस्य शान्तिर्यथा,—
"सर्व्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
तातेनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत् ॥
कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरोचनमथापि वा ।
घृतैरेवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ॥
सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः ।
पितृयुक्तं दिवाजातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् ॥
स्नापयेत् पितृमातृभ्यां सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
कांस्यपात्रं घृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ॥
दद्याद्विप्राय हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् ।
मूलायाः प्रथमे पादे पितुर्व्वपुर्व्विनश्यति ॥
द्वितीये नियतां पीड़ां मातुः कुर्य्यात् पितुस्तथा ।
तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्व्वसम्पदः ॥
व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्वपि पूर्व्ववत् ।
वल्मीकमृत्तिका नद्यास्तूभयतटमृत्तिकाम् ॥
गोविषाणमृदश्चापि दन्तिमृदश्च निःक्षिपेत् ।
तीर्थाम्भःपञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ॥
दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् ।
नोभयोर्गण्डदोषः स्यात् नाचलो हन्ति पर्व्वतम् ॥"
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

गण्डकः, पुं, (गण्ड + स्वार्थे कन् ।) खड्गी । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ गण्डार इति भाषा ॥ खड्गः । संख्याभेदः । गण्डा इति भाषा । विद्याविशेषः । अवच्छेदः । अन्तरायः । इति मेदिनी । के ८२ ॥ (देशविशेषः । यथा, महाभारते । २ । २९ । ४ ।
"ततः स गण्डकान् शूरो विदेहान् भरतर्षभः ॥"
भूषणम् । यथा, कादम्बर्य्याम् । "व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डकाभरणा च ॥" ग्रन्थिः । यथा, तत्रैव । "गोरोचनालिखितभूर्ज्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान् ॥" स्फोटकरोगविशेषः । यथा, तत्रैव ।
"अनेकवेत्राघातनिर्म्मितबहुगात्रगण्डकम् ॥")

गण्डकारी, स्त्री, (गण्डं भग्नास्थिग्रन्थिमित्यर्थः करोति संयोजयतीति ।) खदिरीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वराहक्रान्ता । इति रत्नमाला ॥

गण्डकाली, स्त्री, (गण्ड + कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ततो ङीप् । रस्य लत्वं यद्वा गण्डेषु ग्रन्थिषु काली यस्याः ।) खदिरीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १४१ ॥
("गण्डकाली नमस्कारी समङ्गा खदिरी कथितम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गण्डकी, स्त्री, (गण्डक + स्त्रियां जातौ ङीष् ।) स्वनामख्याता नदी । इति मेदिनी । ८२ ॥ यथा, स्मृतिः ।
"गण्डक्याश्चैकदेशे च शालग्रामस्थलं स्मृतम् ।
पाषाणं तद्भवं यत्तत् शालग्राममिति स्मृतम् ॥"
तत्र शालग्रामोत्पत्तिकारणं यथा,—
"गण्डक्यापि पुरा तप्तं वर्षाणामयुतं विधेः ।
शीर्णपर्णाशनं कृत्वा वायुभक्ष्याप्यनन्तरम् ॥
दिव्यं वर्षशतं तेपे विष्णुं चिन्तयती तदा ।
ततः साक्षाज्जगन्नाथो हरिर्भक्तजनप्रियः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं प्रीतः प्रणतवत्सलः ।
गण्डकि ! त्वां प्रसन्नोऽस्मि तपसा विस्मितोऽनघे ! ॥
अनवच्छिन्नया भक्त्या वरं वरय सुव्रते ! ।
किं देयं तद्वदस्वाशु प्रीतोऽस्मि वरवर्णिनि ! ॥

गण्डक्यपि पुरो दृष्ट्वा शङ्खचक्रगदाधरम् ।
दण्डवत् प्रणता भूत्वा ततः स्तोतुं प्रचक्रमे ॥
अहो देव ! मया दृष्टो दुर्द्दर्शो योगिनामपि ।
त्वया सर्व्वमिदं सृष्टं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
तदनु त्वं प्रविष्टोऽसि पुरुषस्तेन चोच्यते ।
त्वल्लीलोन्मीलिते विश्वे कः स्वतन्त्रोऽस्ति वै पुमान् ॥
अनाद्यन्तमपर्य्यन्तं यद्ब्रह्म श्रुतिबोधितम् ।
तदेव त्वं महाविष्णो ! यस्त्वां वेद स वेदवित् ॥
तवैवाद्या जगन्माता या शक्तिः परमा स्मृता ।
तां योगमायां प्रकृतिप्रधानमिति वक्ष्यते ॥
निर्गुणः पुरुषोऽव्यक्तश्चित्स्वरूपी निरञ्जनः ।
आनन्दरूपः शुद्धात्मा ह्यकर्म्मा निर्व्विकारकः ॥
स्वां योगमायामाविश्य कर्त्तृत्वं प्राप्तवानसि ।
प्रकृत्या सृज्यमानेऽस्मिन् द्रष्टा साक्षी निगद्यते ॥
प्रकृतेस्त्रिगुणैरस्मिन् सृज्यमानेऽपि नान्यथा ।
सान्निध्यमात्रतो देव ! त्वयि स्फुरति कारणे ॥
स्फटिके हि यथा स्वच्छे जवाकुसुमरागतः ।
प्रकाशते त्वत्प्रकाशात् ज्योतीरूप ! नतास्मि ते ॥
ब्रह्मादयोऽपि कवयो न विन्दन्ति यथार्थतः ।
तत् कथं वेद्म्यहं मूढ़ा तव रूपं निरञ्जनम् ॥
मूढ़स्य जगतो मध्ये स्थिता किञ्चिदजानती ।
त्वया सृष्टा कृता चास्मि योग्यायोग्यमविन्दती ॥
तेन लोके महत्त्वञ्च त्वत्प्रसादेन चेच्छती ।
यद्याचे तत्तपोदार ! तन्मे दातुं त्वमर्हसि ॥
दयालुरसि दीनेषु नेति मां न वद प्रभो ! ।
ततः प्रोवाच भगवान् देवि ! यद्यत्त्वमिच्छसि ॥
तद्याचय वरारोहे ! अदेयमपि सर्व्वथा ।
यद्दुर्लभं मनुष्याणां शीघ्रं याचय मां प्रति ॥
मद्दर्शनमनुप्राप्य कोवाऽपूर्णमनोरथः ।
ततो हिमांशो ! सा देवी गण्डकी लोकतारिणी ॥
प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।
यदि देव ! प्रसन्नोऽसि देयो मे वाञ्छितो वरः ॥
मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो ! मत्पुत्त्रतां व्रज ।
ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास गोपते ! ॥
किं याचितं निम्नगया नित्यं मत्सङ्गलुब्धया ।
दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोचनम् ॥
इत्येवं कृपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् ।
गण्डकीमवदत् प्रीतः शृणु देवि ! वचो मम ॥
शालग्रामशिलारूपी तव गर्भगतः सदा ।
तिष्ठामि तव पुत्त्रत्वे भक्तानुग्रहकारणात् ॥
मत्सान्निध्यात् नदीनां त्वमतिश्रेष्ठा भविष्यसि ।
दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवावगाहनात्
हरिष्यसि महापापं वाङ्मनःकायसम्भवम् ।
यः स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पकः ॥
सर्पयेत् स्वपितॄंश्चापि तारयित्वा दिवं नयेत् ।
स्वयं मम प्रियो भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥
यदि त्वय्युत्सृजेत् प्राणान् मम कर्म्मपरायणः ।
सोऽपि याति परं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रभृति तिष्ठामः क्षेत्रेऽस्मिन् शशलाञ्छन !॥"
इति वराहपुराणे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमा-
ऽभिसृत्यक्षेत्रनिवेशनादिर्माहमनामाध्यायः ॥

गण्डकुसुमं, क्ली, (गण्डेषु गजानां कपोलदेशेषु कुसुममिव । हस्तिनां हि कटदेशात् कपोलयोरेव मदवारि चरति ।) हस्तिमदः । तत्पर्य्यायः । उत्कटः २ । इति हारावली ।१६१॥

गण्डकूपः, पुं, (गण्डे गिरेरूर्द्धदेशे कूप इव ।) पर्व्वतस्योच्चस्थानम् । (यथा,—
"उद्देशो गण्डकूपस्तु पर्व्वतस्याभिधीयते ॥"
इति हारावली । ५१ ॥)

गण्डगात्रं, क्ली, (गण्डः स्फोटक इव बन्धुरत्वं उच्चनीचत्वं गात्रेऽस्य ।) फलविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति भाषा ॥

गण्डदूर्व्वा, स्त्री, (गण्डा ग्रन्थिला दूर्व्वेति कर्म्मधारयः ।) दूर्व्वाविशेषः । गाँटिया दूर्व्वा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गण्डाली २ अतितीव्रा ३ मत्स्याक्षी ४ वारुणी ५ मीनपर्णी ६ सूचीनेत्रा ६ श्यामग्रन्थिः ७ ग्रन्थिला ८ ग्रन्थिपर्णी ९ सूचीपत्रा १० श्यामकाण्डा ११ जलस्था १२ शकुलाक्षी १३ कलाया १४ चित्रा १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वातपित्तज्वरभ्रमतृष्णाश्रमद्वन्द्वदोषनाशित्वम् । शिशिरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
"गण्डदूर्व्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः ।
गण्डदूर्व्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः ॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी ।
दाहतृष्णाबलास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥"

गण्डमाला, स्त्री, (गण्डानां ग्रीवाजातस्फोटविशेषाणां माला समूहोऽस्याम् ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । गलगण्डः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्यौषधं यथा,—
"अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं शरलोद्भवम् ॥
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।
एभिः सर्षपजं तैलमजामूत्रेण योजितम् ॥
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ।
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति ॥
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ।
रोपणं मृदुभावञ्च तैलेनानेन कारयेत् ॥
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥"
इति गारुड़े १७८ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव १९० अध्याये ।
"त्रिजयस्याश्च वै मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
गण्डमालां हरेल्लेपात् कुरण्डगलगण्डकम् ॥"
अपि च । तत्रैव १९४ अध्याये ।
"अपराजिताया मूलञ्च गोमूत्रेण समन्वितम् ।
पीतञ्चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥"
अपि च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ॥
बला चातिबला रास्ना प्रदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णी गुडूची कपिकच्छुरा ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले ।
तेन पादावशेषेण तैलं पाके विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि तत् शृणु ।
शतपुष्पा देवदारु शालपर्णी वचागुरु ॥
कुष्ठं मांसी सैन्धवञ्च पलमेकं पुनर्नवा ।
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ॥
हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ।
अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ॥
गर्भमश्वतरी विन्द्यात् किं पुनर्मानुषी शिव ! ।
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जराणां नृणां तथा ॥
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकारिणाम् ॥"
इति गारुड़े १९८ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
अथ गण्डमालाया लक्षणमाह ।
"कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः
कक्षांसमन्या गलवंक्षणेषु ।
मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ॥"
कर्कन्धुः क्षुद्रवदरी । कोलं बृहद्वदरम् । चिरमन्दपाकैः चिरेण मन्दोऽल्पः पाको येषां तैः ॥ * ॥
अथ गण्डमालाया एवावस्थाविशेषमपचीमाह ।
"ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः
स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
कालानुबन्धं चिरमादधाति
सैवापचीति प्रवदन्ति केचित् ॥"
ते ग्रन्थयः गण्डमालाया एव गण्डाः केचिदवाप्तपाकाः सन्तः स्रवन्ति केचित् नश्यन्ति अन्ये भवन्ति च । कालानुबन्धाच्चिरमादधाति या गण्डमाला चिरं तिष्ठति सैवापची इति केचिद्वदन्ति ॥ * ॥
अपच्याः साध्यत्वादिकमाह ।
"साध्या स्मृता पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्द्दियुता त्वसाध्या ॥" * ॥
अथ ग्रन्थिः । ग्रन्थेर्लक्षणमाह ।
"वातादयो मांसमसृक् च दुष्टा
संदूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
विग्रथितं ग्रन्थिरूपम् । अतो ग्रन्थिः ॥ * ॥
अस्या निदानादिपूर्व्वलिखितम् । अथ गण्डमालायाश्चिकित्सा ।
"काञ्चनारत्वचः क्वाथः शुण्ठीचूर्णेन संयुतः ।
माक्षिकाढ्यः सकृत्पीतः क्वाथो वरुणमूलजः ॥
गण्डमालां हरत्याशु चिरकालानुबन्धिनीम् ।
पलमर्द्धपलं वापि पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ॥
काञ्चनारत्वचं पीत्वा गण्डमालां व्यपोहति ।
काञ्चनारस्य गृह्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मितम् ॥
नागरस्य कणायाश्च मरीचस्य पलं पलम् ।
पथ्याविभीतधात्रीणां पलमर्द्धं पृथक् पृथक् ॥
वरुणस्याक्षमेकञ्च पत्रकैलात्वचं पुनः ।
टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥

यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानेवात्र गुग्गुलुः ॥
सङ्कुट्य सर्व्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा विधारयेत् ।
गुटिकाः शाणिकाः कृत्वा प्रभाते भक्षयेन्नरः ॥
गण्डमालां जयत्युग्रामपचीमर्व्वुदानि च ।
ग्रन्थ्यर्व्वुदानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
प्रदेयश्चानुपानार्थं क्वाथो मुण्डितिकाभवः ।
क्वाथः खदिरसारस्य क्वाथः कोष्णोऽभयाभवः ॥”
इति काञ्चनारगुग्गुलुः ॥ ❋ ॥
“चक्रमर्द्दकमूलस्य कल्कं दत्त्वा विपाचयेत् ।
केशराजरसे तैलं कटुकं मृदुनाग्निना ॥
पादशेषे विनिःक्षिप्य सिन्दूरमवतारयेत् ।
एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां सुदारुणाम् ॥”
इति चक्रमर्द्दतैलम् ॥ ❋ ॥
“गुञ्जामूलफलैस्तैलं विपक्वं द्विगुणाम्भसा ।
हरेदभ्यङ्गनस्याभ्यां गण्डमालां सुदारुणाम् ॥”
इति गुञ्जतैलम् ॥❋॥ अथापच्याश्चिकित्सा ।
“चन्दनं साभया लाक्षा वचा कटुकरोहिणी ।
एभिस्तैलं शृतं पीतं समूलामपचीं हरेत् ॥”
इति चन्दनादितैलम् ॥ ❋ ॥
“व्योषं विडङ्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात् सकृच्छ्रामपचीं हरेत् ॥”
व्योषादितैलम् ॥ ❋ ॥ अथ ग्रन्थिचिकित्सा ।
“सर्ज्जिकामूलकक्षारशङ्खचूर्णसमन्वितम् ।
एतेन सहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्व्वुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्काश्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च संचिकित्सेत् ॥
ग्रन्थिमुत्कृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुज्यते ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(यथास्याः सकारणलक्षणचिकित्सितानि ।
“दुष्टाम्बुपानसकर्दमनिषेवणाच्च
सञ्जायते च क्रिमिसम्भवगण्डमाला ।
सा मारुतेन कफपित्तभवे विकारे
संसर्पते क्रिमिजदोषगणाच्च गण्डात् ॥
वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि
पित्तेन दाहसरुजव्रणशोषतापाः ।
सा श्लेष्मणा च घनशीतलसम्प्रयोगात्
स्यात् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ॥
तस्य चेमं प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ।
रोहिणी विशदा चैव विजया च विभेदिनी ॥
कान्तारी वज्रपुष्पा च तथा चेन्द्रायुधा परा ।
इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात् पृथक् पृथक् ॥
रक्तमुखा भवेद्रक्ता रक्तस्थाने च रोहिणी ।
विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥
विजया च शिरो मध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।
भेदिनी मेदसः स्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥
कान्तारी च वस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुखिका ।
वज्रपुष्पा चास्थिमध्ये श्वेताङ्गा शिरा मता ॥
वज्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा श्यामा शिरा मता ।
रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण सूक्ष्मेण विशदा समा ॥

विजया च यवाकारा वर्त्तुला विजया तथा ।
अन्या नवार्द्ध विज्ञेया मण्डली कण्टकानिभा ॥
रोहिणी विजया विंशा मांसस्थानसमाश्रिता ।
गुल्फे वा चास्थिसन्धौ च दृश्यते भेदिनी नरे ॥
कुक्षौ कर्णान्तरेऽपाङ्गे कान्तारी विद्धि पुत्रक ! ।
वज्रपुष्पा शिरसि च शिरान्तार्त्तिप्रदा मता ॥
अतो वक्ष्यामि भैषज्यं शृणु पुत्र ! प्रयत्नतः ।
सान्द्रपूयविस्रावश्च गण्डीरश्च व्रणं विदुः ॥
अन्यश्च सरुजश्चैव पक्वजम्बूसमप्रभम् ।
लूताव्रणानाश्चैतानि अपक्वं यदि दृश्यते ॥
त्यक्त्वा सन्धिस्थमर्म्मस्थां लूताश्चैव हि तद्व्रणम् ।
तदा तप्तेन तैलेन दाहस्त्वाशु विधीयते ॥
अङ्कोलस्यैवमद्यानि पारिभद्रदलानि च ।
गृहधूमं कृष्णजीरं गोमूत्रेण तु पेषितम् ॥
लेपनञ्च प्रशस्तञ्च लूतानां मारणं परम् ।
पिण्डीतकं विडङ्गानि तथा चेङ्गुदिमूलकम् ॥
बीजपूरकमूलानि पेषितानि विलेपयेत् ।
गण्डमालां तथा घोरां हन्ति शीघ्रं प्रकण्टकाम् ।
स्नुहीक्षीरञ्चार्कक्षीरं लूतारन्ध्रे नियोजयेत् ॥
तेन कीटस्तु तन्मध्ये म्रियते नात्र संशयः ।
आस्यतो गिरिकर्णी च चन्दनञ्च समांशकम् ॥
पिष्ट्वा लेपः प्रयोक्तव्यो लूतां हन्ति सुदारुणाम् ।
करवीरञ्चार्कदुग्धं तथा च कटुतुम्बिकाम् ॥
निशाद्वयं जाङ्गलिकां तिलतैले विपाचयेत् ।
लूतामभ्यञ्जने हन्ति गण्डमालाञ्च दारुणाम् ॥
घृतं जात्यादिकं नाम तथा चात्र प्रयोजयेत् ।
अन्यान्यपि व्रणे यानि प्रोक्तानि च यथाविधि ॥”
इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्डमालाचिकित्सा नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥
“गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥
तेषां सिरा-काय-शिरो-विरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

गण्डमालिका, स्त्री, (गण्डानां ग्रन्थीनां मालाऽस्या अस्यां वा इति कप् । ततष्टाप् अत इत्वञ्च ।) लज्जालुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गण्डशैलः, पुं, (गण्ड इव शैलः स्खलितस्थूलोपलः । शैलशब्दोऽत्र शैलावयवे वर्त्तते । “विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।” २ । १ । ५७ । इति समासः । यद्वा शैलस्य पर्व्वतस्य गण्ड इव । राजदन्तादित्वात् पूर्व्वनिपातः ।) गिरेश्च्युतः स्थूलोपलः । भूकम्पादिना पर्व्वतात् गलितो महान् प्रस्तरः । इत्यमरः । २ । ३ । ६ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“किं पुत्त्रि ! गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
अनुभव चपलाविलसितगर्ज्जितदेशान्तर-
भ्रान्तीः ॥”)
ललाटम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०२ ॥

गण्डाङ्गः, पुं, (गण्ड इव उच्छ्रयमङ्गमस्य ।) खड्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गण्डारिः, पुं, (गण्डस्य रोगविशेषस्य अरिः । तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) कोविदारवृक्षः । (यथा,—
“काञ्चनाल ! काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥)

गण्डाली, स्त्री, (गण्डं अलतीति । अल् + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । गण्डेन ग्रन्थिना आल्यते भूष्यते वा । अल् + घञ् स्त्रियां ङीष् ।) श्वेतदूर्व्वा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ सर्पाक्षी । इति भावप्रकाशः ॥ गण्डदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डिः, पुं, (गडि + इन् ।) वृक्षस्य मूलाच्छाखावधिभागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८६ ॥ गुँड़ि इति भाषा ॥

गण्डीरः, पुं, (गण्ड + ईरन् ।) समष्ठिला । शमा इति ख्यातः । समठ इति ख्यातः । अनूपदेशजं शाकम् । इति केचित् । गुण्ठिया इति ख्यातशाकम् । इति सर्व्वानन्दः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (“गण्डीरः शाकविशेषो गण्डीनीति लोके गण्डारी मञ्जिष्ठा च ।” इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥ अस्य गुणा यथा, चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥”)
वीरः । इति जटाधरः ॥

गण्डीरी, स्त्री, (गण्डीर + गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा गण्डं रोगविशेषं ईरयति दूरीकरोति स्वनिर्य्यासादिभिरिति शेषः ।) सेहुण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिज इति भाषा ॥

गण्डुः, पुं स्त्री, (गण्ड्यते शिरोभागः स्थाप्यतेऽत्र । गडि + अधिकरणे उन् ।) उपधानम् । इति जटाधरः ॥

गण्डूपदः, पुं, (गण्डवः ग्रन्थयः ताभिरन्वितानि पदानि यस्य । शाकपार्थिवादित्वात् समासः ।) किञ्चुलकः । इत्यमरः । १ । १० । २२ ॥
(“गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥”
इति वैद्यकमाधवकररोगविनिश्चये अर्शोऽधिकारे ॥)

गण्डूपदभवं, क्ली, (गण्डूपद इव भवति उत्पद्यते इति । भू + अच् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः ।३।१०७ ॥

गण्डूपदी, स्त्री, (गण्डूपद + स्त्रियां अल्पार्थे ङीप् ।) किञ्चुलकपत्नी । तत्पर्य्यायः । शिली २ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ सिली ३ क्षुद्रकिञ्चुलुकजातिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ छोटजाति केँचुया इति भाषा ॥

गण्डूषः, पुं, (गडि + “गण्डेश्च ।” उणां ।४।७८। इति ऊषन् ।) मुखपूरणम् । (यथा, भागवते । ९ । १५ । ३ ।
“भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥”)
हस्तिशुण्डाग्रभागः । प्रसृतिपरिमितम् । इति मेदिनी । षे ३५ ॥ (यदाह कश्चित् ।

"अगाधजलसञ्चारी विकारी न च रोहितः।
गण्डूषजलमात्रेण शफरी फर्फरायते ॥")

गण्डूषा, पुं, (गण्डूष+टाप्।) गण्डूषः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः॥ "मुखपूर्णतोयमिति भरतः॥ रायमुकुटस्तु गण्डूषाशब्दो मुखपूरणे स्त्रीलिङ्गः। पुंलिङ्गस्तु गण्डूषशब्दश्चुलुकपरिमाण इति। यथा,—
"अपां द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥"
इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥

गण्डोलः, पुं, (गडि+"कपिगडिगण्डिकटीति।" उणां १।६७। इति ओलच्।) गुडः। ग्रासः। इति हेमचन्द्रः।३।६०॥

गण्यं, त्रि, (गणं लब्धा इति। "धनगणं लब्धा।" ४।४।८४। इति यत्। यद्वा गण्यते इति। कर्म्मणि यत्। गणे भवः। "दिगादिभ्यो यत्।" ४।३।५४। इति यदित्येके।) गणनीयम्। गणितव्यम्। तत्पर्य्यायः। गणेयम् २ संख्येयम् ३। इति हेमचन्द्रः।३।३३६॥ (यथा, ऋग्वेदे ।३।७।५।
"दिवो रुचः सुरुचो रोचमाना इला येषां गण्या माहिना गीः॥")

गतं, त्रि, (गच्छति जानाति यातीति वा। "गत्यर्थाऽकर्म्मकेति।" ३। ४। ७२। इति कर्त्तरि क्तः।) विज्ञातम्। यातम्। इति मेदिनी। ते १५॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये। ४। ५।
"तुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ॥"
गम्यते इति। भावे क्ते तु गमने क्ली॥ यथा, माघे। १। २।
"गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः
प्रसिद्धमूर्द्धज्वलनं हविर्भुजः॥")

गतनासिकः, त्रि, (गता विरहिता नासिका यस्य।) नासिकारहितः। तत्पर्य्यायः। विग्रः २। इत्यमरः।२।३।४६॥ विख्रः ३। छिन्ननासिकः ४। इति शब्दरत्नावली॥ विनासिकः ५ विनसः ६। इति जटाधरः॥

गतमन्नकः, पुं, (गतं सन्नं सादहेतुको मदो यस्मात् यस्य वा इति कप्।) निर्म्मदहस्ती। इति शब्दचन्द्रिका॥

गतागतं, क्ली, (गतं ऊर्द्ध्वगमनं आगतं अधोगमनं यत्र।) पक्षिगतिविशेषः। इति जटाधरः॥ (गतञ्च आगतञ्च द्वयोः समाहारः।) यातायातम्। यथा, रसमञ्जर्य्याम्।
"गतागतकुतूहलं नयनयोरपाङ्गावधि॥"
(तथा च भगवद्गीतायाम्। ९। २१।
"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्म्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते॥"
गतं विनष्टं आगतं पुनः संसारागमनं यस्मात्। यं प्राप्य जीवो न पुनर्निवर्त्तते इति वाक्यात् तथात्वम्। पुं, महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ७९।
"नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो गतागतः॥")

गतार्त्तवा, स्त्री, (गतं निवृत्तं आर्त्तवं रजोऽस्याः।) वृद्धा। (गतं दुष्टं आर्त्तवमस्या इति।) वन्ध्या। इति राजनिर्घण्टः॥

गतिः, स्त्री, (गम्+भावे क्तिन्।) गमनकर्म्म। (यथा, रघुवंशे। १। ४।
"अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्व्वसूरिभिः।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः॥")
तत्पर्य्यायः। वर्त्तते १ अयते २ लोटते ३ लोठते ४ स्यन्दते ५ कसति ६ सर्पति ७ स्यमति ८ स्रवति ९ संस्रंसते १० अवति ११ श्चोतति १२ ध्वंसति १३ वेनति १४ मार्ष्टि १५ गुरण्यति १६ श्रवति १७ कालयति १८ पेलयति १९ कण्टति २० पिस्यति २१ विस्यति २२ मिस्यति २३ प्लवते २४ स्रवते २५ च्यवते २६ कवते २७ गवते २८ नवते २९ चोदति ३० नक्षति ३१ सक्षति ३२ म्यक्षति ३३ सचति ३४ ऋच्छति ३५ तुरीयति ३६ चतति ३७ अतति ३८ गाति ३९ इयक्षति ४० सश्चति ४१ सरति ४२ रंहति ४३ यतते ४४ भ्रमति ४५ ध्रजति ४६ रजति ४७ लजति ४८ क्षियति ४९ धमति ५० मिनाति ५१ ऋण्वति ५२ ऋणोति ५३ स्वरति ५४ सिसर्त्ति ५५ वेविष्टिः ५६ योषिष्टिः ५७ ऋणाति ५८ ऋयते ५९ तेजति ६० दध्यति ६१ दभ्नोति ६२ युध्यति ६३ धन्वति ६४ अरुषति ६५ आर्य्यन्ति ६६ डीयते ६७ तक्कति ६८ टीयते ६९ इषति ७० फणति ७१ हनति ७२ अर्द्दति ७३ मर्द्दति ७४ सस्ते ७५ नसते ७६ हर्षति ७७ इयर्त्ति ७८ ईर्त्ते ७९ ईङ्खते ८० अर्यति ८१ स्वात्रति ८२ गन्ति ८३ आगनीगन्ति ८४ जंगन्ति ८५ जिन्वति ८६ जसति ८७ गमति ८८ ध्रति ८९ ध्राति ९० ध्रयति ९१ वहते ९२ रथर्य्यति ९३ जेहते ९४ स्वःकति ९५ क्षुम्यति ९६ श्वाति ९७ वाति ९८ याति ९९ इयति १०० द्राति १०१ डूलति १०२ एजति १०३ जमति १०४ जवति १०५ वक्षति १०६ अनिति १०७ पवते १०८ हन्ति १०९ सेधति ११० अगन् १११ अजगन् ११२ जिगाति ११३ पतति ११४ इन्वति ११५ द्रमति ११६ द्रवति ११७ वेति ११८ इयक्षात् ११९ एति १२० जगायात् १२१ अयुथः १२२। इति द्वाविंशं शतं गतिकर्म्म। इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः॥ (गम्यतेऽस्यामिति। गम्+अधिकरणे क्तिन्।) मार्गः। (यथा, भगवद्गीतायाम्। ८। २६।
"शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः॥")
दशा। (यथा, तत्रैव। ६। ३७।
"अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण! गच्छति॥"
गम्यते ज्ञायतेऽनया। करणे क्तिन्।) ज्ञानम्। (यथा, श्रीमद्भागवते।७।५।३१।
"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
स्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः॥"
"स्वस्मिन्नेव आत्मन्येव अर्थः प्रयोजनं येषां ते स्वार्थास्तत्त्वविदस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपं विष्णुं ते दुराशया बहिरर्थमानिनो न विदुः जानन्ति।" इति तट्टीकायां स्वामी॥) यात्रा। (गम्यते प्राप्यतेऽनया इति। गम्+करणे क्तिन्।) अभ्युपायः। (यथा, महाभारते।१३।१४९।६१।
"यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः॥")
नाड़ीव्रणम्। सरणी। इति मेदिनी। १४॥ (गम्+भावे क्तिन्। परिणतिः। यथा, किरातार्ज्जुनीये। १०। ४०।
"मदनमुपदधे स एव तासां
दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम्॥"
"गतिः परिणतिः।" इति तट्टीकाकृन्मल्लिनाथः॥ प्रमाणम्। यथा, तत्रैव। १४। १५।
"क्षपेति चेदस्तु मृगः चतः क्षणा-
दनेन पूर्व्वं न मयेति का गतिः॥"
"मया नेत्यत्र का गतिः किं प्रमाणम्।" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ गम्यते इति। गम्+कर्म्मणि क्तिन्। स्वरूपम्। यथा, तत्रैव। ६।३९।
"चरतस्तपस्तव वनेषु सदा
न वयं निरूपयितुमस्य गतिम्।"
"तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुम्।" इति मल्लिनाथः॥ विषयः। यथा, कुमारे। ५। ६४।
"तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते।"
"मनोरथानां कामानां अगतिः अविषयः।" इति मल्लिनाथः॥ कर्म्मफलम्। यथा, भगवद्गीतायाम्।। ९। १८।
"गतिर्भर्त्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्॥"
"गतिः कर्म्मफलम्।" इति शाङ्करभाष्यम्॥ ग्रहभेदेन गतिभेदो यथा,—
"अदृश्यरूपा कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः।
शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्तः॥
तत्र तु नक्षत्रभेदेन बुधग्रहस्य गतिभेदो यथा, वृहत्संहितायाम्। ७ अध्याये।
"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम्।
जलदहनपवनभयकृत् धान्यार्घक्षयविवृद्धौ वा॥
विचरञ्छ्रवणधनिष्ठा प्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि।
मृद्नन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम्॥
रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीड़ा।
शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः॥
हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभः।
स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्व्वीं प्रभूतान्नाम्॥
आर्य्यम्णं हौतभुजं भद्रपदामुत्तरां यमेशञ्च।
चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसंक्षयकृत्॥
आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीञ्च चन्द्रसुतः।

पश्यभिषग्मौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः ॥
पूर्व्वादादृश्चितयादैकमपीन्दोः सुतोऽभिन्द्दीयात् ॥
क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः ॥
प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्तीक्ष्णायोगान्तघोर-
पापाख्याः ।
सप्तपराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः ॥
प्राकृतसंज्ञा वाय्वयाम्यपैतामहानि बहुलाश्च ।
मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपित्र्यभुजगदैवानि॥
संक्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति ।
तीक्ष्णायां भद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् ॥
योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढ़े गतिः सुतस्येन्दोः ।
घोराश्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदैवं वारुणं चैव ॥
पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति ।
उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह ॥
चत्वारिंशत्त्रिंशद्द्विसमेता विंशतिर्दिनवकाश्च ।
नव मासार्द्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् ॥
प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् ।
संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् ॥
ऋज्व्यातिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवल-
स्यैताः ।
पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड़भ्यस्ताः ॥
ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्वि-
नाशयति ।
शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी ॥
पौषाषाढ़श्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु ।
दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु ॥
कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे
दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः ।
शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोय-
क्षुद्भयानि च तदा विदधाति ॥
रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि
यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् ।
अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति
लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः ॥
हेमकान्तिरथवा शुकवर्णः
सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय
व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः ॥"
अन्येषामपि ग्रहाणां गतिस्तत्रैव क्रमशो विशे-
षतो द्रष्टव्या ॥)

गतिला, स्त्री, (गम् + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् मलोपे तुक् च ।) नदी-विशेषः । परम्पराभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ (वेत्र-लता । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गत्वरः, त्रि, (गच्छतीति । गम् + "इण्नशजि-सर्त्तिभ्यः क्वरप् ।" ३ । २ । १६३ । इति क्वरप् ।) गमनशीलः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शान्ति-शतके । १ । २० ।
"वीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो
गत्वरं
बन्धुभिरध्वनीव पथिकैर्योगे वियोगावहः ॥")

गद, तक अभ्रध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरां-परं-अकं-सेट् ।) अभ्रध्वनौ मेघकर्तृक-शब्दे । गदयति मेघः । इति दुर्गादासः ॥

गद, भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गदति । सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे इति गणकृतानित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

गदं, क्ली, (गद्यते पीड्यतेऽस्मादनेन वा । गद + अपादाने करणे वा अप् ।) विषम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

गदः, पुं, (गद्यते रुज्यतेऽनेन गदयति वा । गद + करणे अप् । कर्त्तरि णिच् अच् वा ।) रोगः । (यथा, हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"शत्रुः स्थानबलं प्राप्य विक्रमं कुरुते बली ।
तथा धान्वन्तरं प्राप्य विक्रमं कुरुते गदः ॥
"यावत् स्थानं समाश्रित्य विकारं कुरुते गदः ।
तावत्तस्य प्रतीकारः स्थानत्यागाद्दुर्लभीयसः ॥")
श्रीकृष्णभ्राता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२७ ॥
(यथा, भागवते । १ । १४ । २८ ।
"हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥")
भाषणञ्च । (औषधम् । यथा, महाभारते । १ । ४३ । २१ ।
"अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥"
असुरविशेषः । यथा, वायुपुराणे ५ अध्याये
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ॥")

गदयित्नुः, पुं, (गदयति कामयुक्तं करोतीति । "स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ।" उणां । ३ । २६ । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) कन्दर्पः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदयित्नुः, त्रि, (गदयति वाचालं वावदूकं काम-युक्तं वा करोतीति । "स्तनिहृषीति ।" उणां । ३ । २६० । इति इत्नुच् णेरयादेशश्च ।) जल्पाकः । कामुकः । इति मेदिनी । १८२ ॥

गदा, स्त्री, (गदयति पीड़यत्यनया विपक्षमिति शेषः । गद् + णिच् + करणे अप् + टाप् च । गदयतीति णिच् अच् वा ।) स्वनामख्यातलौहमयास्त्रम् । इति मेदिनी । दे । ४ ॥ (यथा महाभारते । ६ । ५६ । ४५ ।
"तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
अभिदुद्राव वेगेन धार्त्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥"
गदायुद्धस्य गतिप्रहारादिभेदो यथा तत्रैव । ६ । ५७ । १७—२० ।
"अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बहुविधांस्तथा ।
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥
अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ज्जनं परिवारणम् ॥
अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
परिवर्त्तनसंवर्त्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥
उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
एवं तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नतां वै परस्परम् ॥"
भगवतो विष्णोर्गदा तु गदसंज्ञकस्यासुरविशेष-स्यास्थ्ना देवशिल्पिना विश्वकर्म्मणा निर्म्मिता । अतएवासौ गदेति नाम्ना प्रसिद्धा अपरा गदा तु एतदुपलक्षणेनैव सिद्धेति बोध्यम् । यथा, वायु-पुराणे गयामाहात्म्ये ५ अध्याये ।
"गदो नामासुरो ह्यासीत् वज्राद्वज्रतरो दृढ़ः ।
प्रार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि दुस्त्यजम् ।
ब्रह्मोक्तो विश्वकर्म्मापि गदां चक्रेऽद्भुतां तदा ॥"
योगविशेषः । यथा, लघुजातकप्रकरणे ।१०।३।
"अनन्तरयोः केन्द्रयोर्यदा सर्व्वे ग्रहा भवन्ति ।
तदा गदानाम योगो भवति ॥")
पाटलावृन्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गदाख्यं, क्ली, (गदत्वेन रोगनाशकतया आख्या-यते विश्रूयते इति गद इत्याख्याऽस्येति वा ।) कुष्ठम् । इति रत्नमाला ॥ कुड़् इति भाषा ॥

गदागदौ, पुं, (गदं रोगं आगदयतः नाशयतः इति । आ + गद + णिच् + अच् । यद्वा गदं रोगं आगच्छति प्राप्नोतीति गदागं तस्मं दायतः विशोधयतः इति । दैप् शोधने + कः ।) अश्विनी-कुमारौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ द्विवचनान्तोऽयं शब्दः ॥

गदाग्रजः, पुं, (गदस्य वसुदेवपुत्त्रभेदस्य अग्रजः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते । ४ । २३ । १२ ।
"तावन्न योगगतिभिर्यतिरप्रमत्तो
यावन्न गदाग्रजकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥")

गदाग्रणीः, पुं, (अग्रे नीयते । अग्र + नी + क्विप् गदानां रोगाणां गदेषु वा अग्रणीः ज्यायान् । अचिरात् संहारकत्वात् तथात्वम् ।) क्षय-रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गदाधरः, पुं, (गदां धरति धारयति वा । धृ + अच् । यद्वा धरति इति धरः गदायाः धरः । धृ + अन्तर्णिजन्तात् अजित्येके ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ८ । ३६ ।
"नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ! ।
त्वत्पदैरङ्किता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ॥"
अस्य गदाधारणकथा यथा, वायुपुराणे गया-माहात्म्ये ५ अध्याये ।
"अथ कालेन महता मनौ स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्त्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् ।
उन्मुखश्चोर्द्ध्वबाहुश्च पादाङ्गुष्ठभरेण हि ॥
एकेनातिष्ठदव्यग्रः शीर्णपर्णाभिलाशनः ।
ब्रह्मादीस्तपसा तुष्टान् वरं वव्रे वरप्रदान् ॥
दैवैर्दैत्यैश्च शस्त्रास्त्रैर्विविधैर्मनुजादिभिः ।
कृष्णेशानस्य चक्राद्यैरवध्यः स्यां महाबलः ॥
तथेत्युक्तान्तर्हितास्ते हेतिर्देवानथाऽजयत् ।
इन्द्रत्वमकरोद्धेतिर्भीता ब्रह्महरादयः ॥
हरिन्ते शरणं जग्मुरूचुर्हेतिं जहीति तान् ।
ऊचे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ॥
महास्त्रं मे प्रयच्छध्वं हेतिं हन्मि हि येन तम् ।
इत्युक्तास्ते ततो देवा गदास्त्रं हरये ददुः ॥
दधार तां गदामादौ देवैरुक्तो गदाधरः ।
गदया हेतिमाहत्य देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ ॥"

कुक्षितत्त्वात्मिकैव भगवतो विष्णोः कौमुदीनाम गदेति अध्यात्मशास्त्रेषु परिदृश्यते। तथाच विष्णुसहस्रनामभाष्ये।
"मनस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां गदाम्।
धारयन् लोकरक्षार्थमुक्तश्चक्रगदाधरः॥"
महादेवः। स तु गयातीर्थे वर्त्तते। यथा, महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"भोजपुरे भोजनाथो गयायाञ्च गदाधरः॥"
गदाधारिणि त्रि॥)
गदाभृत्, पुं, (गदां बिभर्त्ति इति। गदा+भृ+क्विप्। तुक् च।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३३॥ (यथा, भागवते।१।१३।१०।
"भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूता स्वयं विभो!।
तीर्थीकुर्व्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता॥")
गदाम्बरः, पुं, (गदं शब्दं अम्बरं यस्मात्।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गदारातिः, पुं, (गदस्य रोगस्य अरातिः शत्रुः तन्नाशकत्वात्।) औषधम्। इति राजनिर्घण्टः॥
गदाह्वं, क्ली, (गद एव आह्वा आख्या यस्य।) कुष्ठम्। इति शब्दरत्नावली॥ कुड़ इति भाषा॥
गदी, [न्] पुं, (गदा विद्यते अस्ति वास्य। गदा+इनिः।) विष्णुः। इति हारावली। ८॥ (यथा, भगवद्गीतायाम्। ११। १७।
"किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च
तेजोराशिं सर्व्वतो दीप्तिमन्तम्॥")
गदाविशिष्टे रोगयुक्ते च त्रि॥
गद्गदः, पुं, अस्पष्टपदवाक्यानभिधायी। अव्यक्तवक्ता। तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणं यथा,—
"आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिनगद्गदान्॥"
इति माधवकरः॥
(अस्पष्टोक्ते त्रि। यथा, अमरुशतके। ५३।
"खिन्नोऽस्मि न मेऽपराध्यति भवान् सर्व्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते॥")
गद्गदध्वनिः, पुं, (गद्गदेन वायुपरिचालितश्लेष्मादिना योऽस्पष्टीकृतो ध्वनिः। गद्गदरूपो ध्वनिर्वा।) हर्षशोकादिना अस्पष्टध्वनिः। तत्पर्य्यायः। मन्मनः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
गद्यं, क्ली,(गद्यते छन्दसा विना केवलं कथाप्रबन्धैरेव विरच्यते इति। गद+"गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।" ३।१।१००। इति यत्।) पद्यभिन्नम्। कवित्वितम्। अपादः पदसन्तानः। इत्यमरः। ३। ५। ३१॥ कवित्वभिन्ने त्रि। यथा गद्यो व्यवहारः। गद्या वाक् गद्यं वचः। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, महाभारते।३।२६।३।
"यजुषामृचां साम्नाञ्च गद्यानाञ्चैव सर्व्वशः।
आसीदुच्चार्य्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः॥")
"अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा॥"
इति दण्डी॥
तथाच
यं कान्तु आचष्टे प्रतिपादयति अत्रार्थं

आख्यायिका अत्र नायकेन स्वयमुपलब्धोऽर्थं आख्यायते इत्येके। ख्यातायां सत्यार्थायां कथायामाख्यायिका। सा च माधविका-वासवदत्ता-हर्षचरितादिः। कथा तु। प्रबन्धस्य कल्पना रचना बह्वंशकृता स्तोकसत्या कथा।
प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः।
परम्पराश्रया यस्मात् सा मताख्यायिका क्वचित्॥
इति कोलाहलाचार्य्यः॥
कथा कादम्बर्य्यादिः।" इत्यमरटीकायां भरतः॥
(गद्यन्तु त्रिधा विभक्तं यथा छन्दोमञ्जर्य्याम्।
"अपादं पदसन्तानं गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
वृत्तकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥"
एतेषामपि लक्षणं यथा तत्रैव।
"अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं वृत्तकं मतम्।
तत्तु वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥"
मतभेदेनैतत् क्वचित् चतुर्द्धापि दृश्यते। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। ३१५।
"वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्व्विधम्॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम्।
अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्य्यञ्चाल्पसमासकम्॥")
गद्याणकं, क्ली, (गद्येन औषधादिपरिमाणभेदेन आनीयते इति। आ+नी+डः। ततः स्वार्थे कन्।) अष्टचत्वारिंशद्रक्तिकापरिमाणम्।
("तुल्या यवाभ्यां कथिताऽत्र गुञ्जा
वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं गतेऽष्टौ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यै-
र्वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः॥"
इति लीलावती॥)
चतुःषष्टिगुञ्जापरिमाणम्। इति वैद्यकम्॥ गद्याणकमिति क्वचित् पाठः॥
गन्ता, [ऋ] त्रि, (गच्छतीति। गम्+कर्त्तरि तृच्।) गमनकर्त्ता। इति व्याकरणम्। (यथा, नलोपाख्याने। २४। ३३।
"न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह॥"
गच्छति प्राप्नोतीति शीलार्थे भाविकाले तृन्। यथा, भगवद्गीतायाम्। २। ५२।
"यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्व्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥"
अत्र शीलार्थे तृनन्तत्वात् न कर्म्मणि षष्ठीति बोध्यम्॥)
गन्तुः, पुं, (गच्छतीति। गम्+"सितनिगमीति।" उणां १। ७०। इति तुन्।) पथिकः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ३। ५४। १८।
"युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः॥")
गन्त्री, स्त्री, (गम्यतेऽनया इति। गम्+"सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्।" उणां ४। १५८। इति करणे ष्ट्रन्। ततो ङीप्।) वृषवाह्ययानशकटम्। गरुर गाड़ि इति भाषा। इत्यमरः। २। ८। ५२॥

(गच्छतीति। गम्+कर्त्तरि तृन्+स्त्रियां ङीप्। गमनशीला गमनकारिणी वा। यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। १०।
"गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च।
फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्त्यलोको न यास्यति॥")
गन्त्रीरथः, पुं, (गन्त्रीणां गच्छन्तीनां स्त्रीणां गमनाय यो रथः।) शकटम्। तत्पर्य्यायः। मठः २। इति हारावली। १९६॥
गन्ध, क ङ हिंसि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट्।) क ङ, गन्धयते। हिंसि हिंसायाम्। गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः। इति दुर्गादासः॥
गन्धं, क्ली, (गन्धो विद्यतेऽस्य। अर्श आदित्वादच्।) कृष्णागुरु। इति राजनिर्घण्टः॥
गन्धः, पुं, (गन्ध+पचाद्यच्।) आमोदः। इति विश्वः। स तु घ्राणग्राह्यपृथिवीगुणः। यथा,—
"घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः।
सौरभश्चासौरभश्च स द्वेधा परिकीर्त्तितः॥"
इति भाषापरिच्छेदे। १०३॥
(अस्य लक्षणान्तरं यथा, घ्राणमात्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वं यद्वा पृथिवीवृत्तिमात्रवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमिति॥) स तु दशविधः। (यथा, महाभारते। १४।५०।४०-४२।
"शब्दः स्पर्शस्तथारूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः।
एते पञ्च गुणा भूमेर्विज्ञेया द्विजसत्तमाः॥
पार्थिवश्च सदा गन्धो गन्धश्च बहुधा स्मृतः।
तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरेण बहून् गुणान्॥
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा।
निर्हारी संहतः स्निग्धो रूक्षो विशद एव च।
एवं दशविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्ध इत्युत॥"
एतेषामपि केषु को गन्ध इत्येतद्विवृतिमाह।)
इष्टः १ कस्तूरिकादौ। अनिष्टः २ शवादौ। मधुरः ३ मधुपुष्पादौ। अम्लः ४ आम्रातकादौ। कटुः ५ मरिचादौ। निर्हारी ६ हिङ्ग्वादौ। संहतः ७ चित्रगन्धः अनेककल्कगतः। स्निग्धः ८ सद्यस्तप्तघृतादौ। रूक्षः ९ सर्षपतैलादौ। विशदः १० शाल्यन्नादौ॥*॥
सौरभम्। तत्तु पञ्चविधम्। यथा,—
"गन्धश्च सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुत्त्र वेतालभैरव!।
चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहाकर्षित एव वा॥
रसः सम्मर्द्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः॥
गन्धचूर्णं गन्धपत्रं चूर्णं सुमनसां तथा।
प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानि यानि च॥
तानि गन्धाङ्गयानि स्युः स गन्धः प्रथमः स्मृतः।१
घृष्टो मलयजो गन्धः परश्च नमेरुजः॥
अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते।
घृष्ट्वा स घृष्टो गन्धोऽयं द्वितीयः परिकीर्त्तितः।२॥
देवदार्व्वगुरुप्रख्यशालसाराम्लचन्दनाः।
प्रियादीनाञ्च यो दग्धा गृह्यते दाहजो रसः॥
स दाहाकर्षितो गन्धस्तृतीयः परिकीर्त्तितः।३।
समस्तकरवीरस्तगन्धि नीतिलकं तथा॥

प्रभृतीनां रसो योऽसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ।
स संमर्द्दोद्गतो गन्धः संमर्द्दज इतीर्य्यते ॥ ४ ॥
मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोषोद्भव एव वा ।
गन्धः प्राण्यङ्गजः प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासि-
नाम् ॥ ५ ॥
कर्पूरगन्धसाराद्याः चोदे घृष्टे च संस्थिताः ।
चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः ॥
गन्धसारस्तु सर्व्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ।
मृगनाभिर्भवेद्घृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः ॥
एवं सर्व्वस्तु सर्व्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
घृष्टादिभावादन्योऽयं गन्धः प्रीतिकरः परः ॥
गन्धस्य विस्तरो भेदः प्रोक्तः कालीयकादयः ।
सर्व्वः पञ्चविधेष्वेव प्रविष्टो भवति च्युतात् ॥”*॥
“गन्धो मलयजो यस्तु देवे पैत्रे च सम्मतः ।
तत्पङ्को वा रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः ॥
सर्व्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥
कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः ।
वैष्णवीप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरव ! ॥
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः ।
त्रिपुराप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥
दैवतोद्देशपूर्व्वेण गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवायेभ्याय वितरेत् सर्व्वसाध्येषु पूजकः ॥
गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्म्मप्रदः सदा ।
अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥
अयं वा कथितो गन्धः पुत्रौ वेतालभैरवौ ! ॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

प्रातिवेश्मी । लेशः । सम्बन्धः । गन्धकः । इति मेदिनी ॥ (यथा, प्रयोगामृते ।
“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्टत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्थिहृत् ॥”)
गर्व्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥ घृष्टचन्दनम् । यथा, “घृष्टो मलयजो गन्धः ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

गन्धकः, पुं, (उग्रो गन्धोऽस्यास्तीति । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७। इत्यच् ततः स्वार्थे कन् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ उपधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । गन्धाश्मा २ सौगन्धिकः ३ । इत्यमरः । २।६।१०२ ॥ गन्धिकः ४ सुगन्धिकः ५ । इति तट्टीका ॥ गन्धपाषाणः ६ पामाघ्नः ७ । इति रत्नमाला ॥ गन्धमोदनः ८ पूतिगन्धः ९ अतिगन्धः १० वरः ११ सुगन्धः १२ दिव्यगन्धः १३ गन्धः १४ रसगन्धकः १५ कुष्ठारिः १६ क्रूरगन्धः १७ कीटघ्नः १८ शरभूमिजः १९ गन्धी २० । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तीव्रगन्धत्वम् । अतिवह्निकारित्वम् । विषकुष्ठकण्डूतिखजुत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रिमिप्लीहनेत्ररोगनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्य भेदाः ।
“श्वेतो रक्तश्च पीतश्च नीलश्चेति चतुर्व्विधः ।
गन्धको वर्णतो ज्ञेयो भिन्नभिन्नगुणाश्रयः ॥
श्वेतः कुष्ठापहारी स्याद्रक्तो लोहप्रयोगकृत् ।
पीतो रसे प्रयोगार्हो नीलो वर्णान्तरोचितः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ गन्धकस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।
“श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो वलिर्वलवसापि च ॥
चतुर्द्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्चैव रसायने ।
व्रणविलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥”
श्रेष्ठो हेमक्रियादिषु सर्व्वत्र प्रशस्ततरः ॥ * ॥
“गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्य्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् रसायनः ।
अशोधितो गन्धक एष कुष्ठं
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यञ्च रूपञ्च बलं तथौजः
शुक्रं निहन्त्येव करोति चासम् ॥”*॥
तस्य शोधनविधिर्यथा,—
“लोहपात्रे विनिःक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् ।
तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ॥
विद्रुतं गन्धकं दृष्ट्वा तनुवस्त्रे विनिःक्षिपेत् ।
यथा वस्त्राद्विनिःसृत्य दुग्धमध्येऽखिलं क्षिपेत् ॥
एवं स गन्धकः शुद्धः सर्व्वकर्म्मोचितो भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“शोधितो यस्तु गन्धः स्यात् जराम्टत्युरुजापहः ।
अग्निसन्दीपनः श्रेष्ठो वीर्य्यवृद्धिकरोऽस्थिहृत् ॥”

इति प्रयोगामृतम् ॥

गन्धकन्दकः, पुं, (गन्धमूलः गन्धप्रधानो वा कन्दोऽस्य ततः कप् स्वार्थे कन् वा ।) कशेरु । इति वैद्यकम् ॥

गन्धकारिका, स्त्री, (गन्धं सुरभिप्रधानं मण्डनं करोतीति । गन्ध + कृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) सैरिन्ध्री । सा तु परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका । इति हलायुधः ॥

गन्धकालिका, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तगन्धं पराशरमुनेर्व्वरप्रभावेन दूरवाहिगात्रसौरभं कलयति धारयतीति । कल + णिच् + अच् ङीष् च । ततः स्वार्थे कन् टाप् च पूर्व्वह्रस्वः ।) व्यासमाता । इति हेमचन्द्रः ॥

गन्धकाली, स्त्री, (गन्धं प्रशस्तदूरवाहिगात्रसौरभं कलयतीति । कल् + णिच् अच् ङीप् च । यद्वा, गन्धवती काली । मध्यपदलोपिसमासः ।) व्यासमाता । इति शब्दरत्नावली ॥ (इयं हि दाशराजकन्या पुरा बाल्यसमये मत्स्यगन्धा कालीत्येतन्नाम्ना ख्याताऽऽसीत् । ततः कदाचित् नदीपरपारं जिगमिषुणा मुनिप्रवरपराशरेण सङ्गता तस्यैव ऋषेर्वरप्रभावेन निजगात्रे पद्मपुष्पवत् सौरभमवाप्य ततः प्रभृति पद्मगन्धा गन्धकालीति नाम्ना च विश्रुताऽभवत् । पूर्व्वं तस्यामेव कन्यायां तदा पराशरौरसात् कानीनपुत्रो महर्षिर्व्यासः सञ्जातः । ततो गच्छति काले महात्मना भीष्मेण राज्यं दारपरिग्रहञ्च न करिष्यामीति निदारुणं प्रतिश्रुत्य दाशराजसकाशात् समानीता भुवनविश्रुता सा पद्मगन्धाढ्या गन्धकाली तत्कामुकाय पित्रे शान्तवे समर्पिता । एतद्विवरणं महाभारते १ । सम्भवे । ९९-१०० । अध्याययोर्विशेषतो दर्शनीयम् ॥ अस्या हेतोरेव नरपतिरुग्रायुधः समरे भीष्मेण निहतः । यथा, हरिवंशे ।२०।४७-५० ।
“स चापुग्रायुधस्तात ! दुर्बुद्धिरभवत्तदा ।
प्रदीप्तचक्रो बलवान् नीपान्तकरणोऽभवत् ॥
स दर्पपूर्णो हत्वाजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ।
पितर्य्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥
मामामात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ।
उग्रायुधस्य राजेन्द्र ! दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥
अद्य त्वं जननीं भीष्म ! गन्धकालीं यशस्विनीम् ।
स्त्रीरत्नं मम भार्य्यार्थे प्रयच्छ कुरुनन्दन ! ॥”
ईदृशं जुगुप्सितवाक्यं दूतमुखादाकर्ण्यामितप्रतापो महात्मा भीष्मः अशौचान्ते तं दुरात्मानं समराङ्गणे समाहूय निपात्य च राज्ञे काम्पिल्याय तत् पैतृकं राज्यं समर्पयत् । अस्मिन्नेवाध्याये एतत् सर्व्वं वृत्तं सविशेषं द्रष्टव्यम् ॥)

गन्धकाष्ठं, क्ली, (गन्धप्रधानं सुगन्धसमन्वितं काष्ठमस्य । कर्म्मधारयो वा ।) अगुरुकाष्ठम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकुटी, स्त्री, (गन्धस्य सुगन्धस्य कुटी आलय इव गन्धबाहुल्यात् तथात्वम् ।) मुरानामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ।२।४।१२३ ॥

गन्धकुसुमा, स्त्री, (गन्धं सुरभियुक्तं कुसुमं यस्याः ।) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकेलिका, स्त्री, (गन्धं केलयति गमयति प्रापयति सन्निकर्षस्थानिति । गन्ध + केल + णिच् + अच् ततः स्वार्थे कन् अत इत्वञ्च । गन्धं केलतीति ण्वुल् वा ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धकोकिला, स्त्री, (गन्धमूलिका गन्धप्रधाना वा कोकिला ।) गन्धद्रव्यविशेषः । अस्या गुणाः । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कफनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । सुगन्धित्वम् । इति भावप्रकाशः ।

गन्धखेड़ं, क्ली, (गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र । डलयोरैक्यात्तथात्वम् ।) गन्धवीरणम् । गन्धवेणा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । भूतृणम् २ रौहिषम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥

गन्धखेड़कं, क्ली, (गन्धेन खेड़ति खेलतीति । खेल् + ण्वुल् । गन्धस्य खेड़ः खेलोऽत्र इति कप् वा ।) गन्धतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धचेलिका, स्त्री, (गन्धं चेलति गच्छतीति । चेल् + ण्वुल् + टाप् अत इत्वञ्च ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्तूरीशब्देऽस्या विवृतिर्वर्णिता ॥)

गन्धजातं, क्ली, (गन्धेन सह जातं उत्पन्नम् ।) तेजपत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धज्ञा, स्त्री, (गन्धः इष्टानिष्टगन्धः ज्ञायते ऽनया इति । ज्ञा + करणे कः ततष्टाप् ।) नासिका । इति हेमचन्द्रः ।३।२४४ ॥

गन्धतूर्य्यं, क्ली, (गन्धे विनश्यद्योद्धृणां शोणितवसादिगन्धयुक्तहिंसाप्रधानस्थाने रणक्षेत्रे इत्यर्थः । आहन्यमानं स्थितं वा यत् तूर्य्यम् ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । रणतूर्य्यम् २ महास्वनः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धतृणं, क्ली, (गन्धं सुगन्धान्वितं तृणम् ।) सुगन्धतृणम् । तत्पर्य्यायः । सुगन्धभूतृणम् २ सुरसः सुरभिः सुगन्धिः ५ सुखवासः ६ । अस्य गुणाः । सुगन्धित्वम् । ईषत्तिक्तत्वम् । रसायनत्वम् । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । कफपित्तश्रमनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धत्वक्, क्ली, (गन्धयुक्ता गन्धप्रधाना वा त्वगस्य ।) एलवालुकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धदला, स्त्री, (गन्धयुक्तं दलं पत्रमस्याः ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूमजः, पुं, (गन्धाढ्यात् धूमात् जायते उत्पद्यते इति । जन् + डः ।) स्वादुनाममन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धधूलिः, स्त्री, (गन्धप्रकाशकः धूलिः अणुचूर्णं वा अस्याः ।) कस्तूरी । इति हेमचन्द्रः ।

गन्धनं, क्ली, (गन्ध गतिहिंसायाचनेषु + भावे ल्युट् ।) उत्साहः । प्रकाशनम् । सूचनम् । हिंसा । इति मेदिनी ॥ ने । ५७ ॥

गन्धनकुलः, पुं, (गन्धः दुर्गन्धप्रधानो नकुल इव ।) छुच्छुन्दरी । इति हारावली ॥ ८३ ॥ छुँछा इति भाषा ॥

गन्धनाकुली, स्त्री, (गन्धयुक्ता नाकुली रास्ना ।) रास्ना । इत्यमरः ।२।४।११४॥ कन्दविशेषः । तत्पर्य्यायः । महासुगन्धा २ सुवहा ३ सर्पाक्षी ४ फणिहन्त्री ५ नकुलाढ्या ६ अहिभुक् ७ विषमर्द्दनिका ८ अहिमर्द्दनी ९ विषमर्द्दनी १० महाहिगन्धा ११ अहिलता १२ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्रिदोषानेकविषनाशित्वम् । नाकुल्याः किञ्चित् श्रेष्ठत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।

"नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूताद्वृश्चिकाखुविषज्वरक्रिमिव्रणान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

("रास्ना युक्तरसा युक्ता श्रेयसी सुवहा सहा ।
सुगन्धा सर्व्वगन्धाढ्या नाकुली गन्धनाकुली ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गन्धनामा, [न्] पुं, (गन्धेति पदपूर्व्वं नामास्य ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धनाम्नी, स्त्री, (गन्धनामन् + संज्ञायां ङीप् जातौ नामत्वाद् ङीप् वा ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा,—

"बाहुकक्षांसपार्श्वेषु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामिति विनिर्द्दिशेत् ॥
एकान्तु तादृशीं दृष्ट्वा पिड़कां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्जातां पित्तकोपेन गन्धनाम्नीं प्रचक्षते ॥"

तादृशीं बाक्कादिषु कृष्णां सवेदनाञ्च ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

"कक्षाञ्च गन्धनाम्नीञ्च चिकित्सेति चिकित्सकः ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया पूर्व्वमुक्तया ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गन्धनाली, स्त्री, (गन्धाय गन्धज्ञानार्थं नाली प्रणालीव । गन्धग्रहणार्थं नालीव वा ।) नासिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गन्धनिलया, स्त्री, (गन्धस्य इष्टानिष्टघ्राणस्य निलया आश्रयीभूता । गन्धस्य निलयोऽत्र वा स्त्रियां टाप् ।) नवमल्लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गन्धनिशा, स्त्री, (गन्धात् गन्धहेतोर्गन्धेन वा निशा हरिद्रेव ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रः, पुं, (गन्धवत् पत्रमस्य ।) श्वेततुलसी । इति रत्नमाला ॥ मरुवः । वर्व्वरः । नारङ्गः । बिल्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पत्रमस्याः ।) शटीभेदः । पलाश इति मालवे प्रसिद्धा । तत्पर्य्यायः । स्थूला २ तिक्तकन्दिका ३ वनजा ४ शटिका ५ वन्या ६ तवक्षीरी ७ एकपत्रिका ८ गन्धपीता ९ पलाशान्ता १० गन्धाढ्या ११ गन्धपत्रिका १२ दीर्घपत्रा १३ गन्धनिशा १४ वेदमुख्या १५ सुपाकिनी १६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातकासच्छर्द्दिज्वरनाशित्वम् । पित्तकोपकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपत्रिका, स्त्री, (गन्धपत्रा + संज्ञायां कन् अत इत्वञ्च ।) गन्धपत्रा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या गन्धपत्राशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

गन्धपत्री, स्त्री, (गन्धपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) अम्बष्ठा । अश्वगन्धा । अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपलाशिका, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः ङीष् । संज्ञायां कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च । कप् टाप् अत इत्वञ्च इत्येके ।) हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

गन्धपलाशी, स्त्री, (गन्धाढ्यं पलाशं पत्रमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) शटी । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः ।

"भवेद् गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकाऽनुष्णास्यमलनाशिनी ।
दोषकासव्रणश्वासशूलहिक्काग्रहापहा ॥")

गन्धपाषाणः, पुं, (गन्धयुक्तः पाषाणः । पाषाणस्येव काठिन्यात् तथात्वम् ।) गन्धकः । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।

"गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्व्वलरसापि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ यत्रास्य व्यवहारस्तद्यथा,—

"गन्धपाषाणचूर्णेन यवक्षारेण लेपितम् ।
सिध्मनाशं व्रजत्याशु कटुतैलयुतेन तु ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठरोगाधिकारे ॥)

गन्धपिशाचिका, स्त्री, (गन्धेन पिशाचिका इव । पिशाचिका नामसप्रकृतिकृपदेवभेदः तस्या इव गन्धत्वात् तथात्वम् । नैवास्याः सर्व्वाङ्गीनत्वोपमानम् । किन्तु गन्धमात्रग्रहणादेकदेशेनैव सादृश्यमिति बोध्यम् ।) धूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥

गन्धपीता, स्त्री, (गन्धाढ्यं पीतं पीतवर्णञ्च पत्रमस्याः ।) गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पः, पुं, (गन्धसमन्वितं पुष्पमस्य ।) वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्कोठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ बहुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धपुष्पा, स्त्री, (गन्धाढ्यं पुष्पमस्याः ।) नीली । केतकी । गणिकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफणिज्झकः, पुं, (गन्धसारः गन्धप्रधानो वा फणिज्झकः ।) रक्ततुलसी । इति रत्नमाला ॥

गन्धफलः, पुं, (गन्धाढ्यं फलमस्य ।) कपित्थः । बिल्वः । तेजःफलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफला, स्त्री, (गन्धेन युक्तं फलमस्याः ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेथिका । विदारी । शल्लकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धफली, स्त्री, (गन्धेन फलते विशीर्य्यते आत्मनेति शेषः । गन्ध + फल विदारे + कर्म्मण्यप् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) चम्पककलिका । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

"चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥")

प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

गन्धवधूः, स्त्री, (गन्धेन बध्नाति सन्निकृष्टजनानामाचित्तमिति । बन्ध + उः न लोपे वा ऊङ् । गन्धस्य वधूरिव वा ।) शटी । चोराणामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबन्धुः, पुं, (गन्धेन बध्यते इति गन्धं बध्नाति इति वा । बन्ध + उन् । यद्वा, गन्धस्य बन्धुरिव । बन्धोरिव चिरसहचरत्वादस्य तथात्वम् ।) आम्रवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्धबहलः, पुं (गन्धः बहलः बहुलोऽस्य ।) सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबहुला, स्त्री, (गन्धबहुल + टाप् ।) गोरक्षीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गन्धबीजा, स्त्री, (गन्धः बीजेऽस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेथिकाशब्देऽस्या गुणा ज्ञेयाः ॥)

गन्धभद्रा, स्त्री, (गन्धः भद्रोऽस्याः गन्धेन भद्रा वा । एतया युक्तस्य व्यञ्जनयूषस्य गन्धमात्रमहणी-

नेव दमस्य मङ्गलं भवतीति भावः।) लता-
विशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा॥ इति
शब्दचन्द्रिका॥ (गुण-पर्य्यायावस्थाः प्रसारणी-
शब्दे ज्ञातव्याः॥)

गन्धभाण्डः, पुं, (गन्धस्य भाण्डमिव।) गर्द्दभाण्ड-
वृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,
"नन्दिवृक्षस्ताम्रपाकी फलपाकी च पीतनः।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः क्षिप्रपाकवत्॥"
इति वैद्यकरत्नमाला॥)

गन्धमांसी, स्त्री (गन्धसारा मांसी।) जटामांसी-
भेदः। तत्पर्य्यायः। केशी २ भूतजटा ३
पिशाची ४ पूतना ५ भूतकेशी ६ लोमशा ७
जटाला ८ लघुमांसी ९। अस्या गुणाः। तिक्त-
त्वम्। शीतत्वम्। कफकण्ठामयरक्तपित्तविष-
भूतज्वरनाशित्वम्। वर्ण्यत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ (जटामांसीशब्देऽस्या विवृति-
र्बोद्धव्या॥)

गन्धमाता, स्त्री, (गन्धस्य मातेव। गन्धगुणप्राधान्यात्
तथात्वम्। यथा, मनौ। १। ७८।
"ज्योतिषश्च विकुर्व्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः।
अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः॥")
पृथिवी। इति हेमचन्द्रः। ४। २॥

गन्धमादनं, क्ली पुं, (गन्धैः आमोदपरिपूर्णौषधी-
विशेषसौरभैः मादयति सन्निहितस्थानिति।
मद्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः। मादतेऽनेन इति
णिच् ल्युट् वा।) पर्व्वतविशेषः। इत्यमरः।
२। ३। ३॥ अयं इलावृतभद्राश्ववर्षयोः सीमा-
पर्व्वतः। अस्य विस्तारः नीलनिषधपर्व्वत-
पर्य्यन्तः। इति श्रीभागवतम्॥ (तथा च महा-
भारते। २। १०। ३०।
"मलयो दर्द्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः।
इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा दिव्यौ च पर्व्वतौ॥"
अस्य गिरेरधिष्ठातृदेवोऽपि एतन्नाम्ना विश्रुतः।
यथा, तत्रैवाध्याये। २८ श्लोके।
"द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्।
राक्षसाधिपतिश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः॥"
अयमेव पर्व्वतो भगवत्याः पीठस्थानविशेषः।
यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५६।
"प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने॥")

गन्धमादनः, पुं, (गन्धेन पुष्पसौरभेण मादयत्या-
त्मानमिति। गन्ध+मद्+णिच्+ल्युः। यद्वा
गन्धेन माद्यति इति। मद्+स्वार्थे णिच्+ल्युः।)
भ्रमरः। वानरविशेषः। (यथा, रामायणे ४।
२५। ३३।
"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः।
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमान् जाम्बवांस्तथा॥")
गन्धकः। इति मेदिनी॥ ने। २३४॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन माद्यतेऽनया। मद्+
णिच्+करणे ल्युट् ततो ङीप्।) मदिरा। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ वन्दाकः। चौड़ानामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमादनी, स्त्री, (गन्धेन मादयतीति। मद्+
णिच्+णिनिः।) लाक्षा। मुरानामगन्धद्रव्यम्।
इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमार्ज्जारः, पुं, (गन्धेन गात्रगन्धेन युक्तः गन्ध-
प्रधानो वा मार्ज्जारः।) खट्टाशः। इति जटा-
धरः॥

गन्धमालती, स्त्री, (गन्धेन मालती इव।) गन्ध-
द्रव्यविशेषः। सा तु गुणैर्गन्धकोकिलातुल्या।
(यथा, भावप्रकाशे।
"गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती॥")

गन्धमालिनी, स्त्री,(गन्धानां गन्धस्य वा माला समूहः
अस्त्यस्यामस्या वा इति। अस्त्यर्थे इनिः ततो
ङीप्।) मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥

गन्धमुण्डः, पुं, (गन्धं अपरगन्धं मुण्डयति मर्द्दयति
स्वगन्धेनेति शेषः। मुडि मर्द्दने+णिच्+अण्।
यद्वा गन्धेन स्वगन्धेन अन्यं दुर्गन्धं मार्ष्टि
शोधयतीति। मुडि शोधने+णिच्+अच्।)
लताविशेषः। गन्धभादालिया इति भाषा।
तत्पर्य्यायः। नन्दीवृक्षः १ ताम्रपाकी ३ फल-
पाकी ४ पीतनः ५ गर्द्दभाण्डः ६ क्षिप्रपाकी ७।
इति वैद्यकम्॥

गन्धमूलः, पुं, (गन्धसारं मूलमस्य।) कुलञ्जन-
वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलकः, पुं, (गन्धमूल+संज्ञायां कन्।) शटी।
इति शब्दरत्नावली॥

गन्धमूला, स्त्री, (गन्धसारं गन्धप्रधानं वा मूल-
मस्याः।) शल्लकी। शटी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूलिका, स्त्री, (गन्धमूली+संज्ञायां कन्।
पूर्व्वह्रस्वः। यद्वा गन्धप्रधानं मूलमस्य इति कप्
ततष्टाप् कापि अत इत्वम्।) माकन्दी। शटी।
इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धमूली, स्त्री, (गन्धमूल+स्त्रियां ङीष्।) शटी।
इत्यमरः। २। ४। १४५॥

गन्धमूषिकः, पुं स्त्री, (गन्धप्रधानो मूषिकः।)
छुछुन्दरी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गन्धमूषी, स्त्री, (गन्धा दुर्गन्धप्रधाना मूषी।)
छुछुन्दरी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३६८॥

गन्धमृगः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धेन युक्तो वा मृगः।)
खट्टाशः। इति शब्दमाला॥ (खट्टाशशब्देऽस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

गन्धमैथुनः, पुं, (गन्धेन वासितायाः ऋतुमत्या
गोर्योनिघ्राणेन मैथुनोद्योगः स्पृहा वा यस्य।)
वृषः। इति जटाधरः॥

गन्धमोदनः, पुं, (गन्धेन आमोदजनकगन्धेन मोद-
यतीति। मुद्+णिच्+ल्युः।) गन्धकः। इति
राजनिर्घण्टः॥

गन्धमोहिनी, स्त्री, (गन्धेन स्वावयवस्थगन्धेनेत्यर्थः
मोहयति सन्निकर्षस्थानिति। मुह्+णिच्+
णिनिः ङीप् च।) चम्पककली। इति राज-
निर्घण्टः॥

गन्धरसः, पुं, (गन्धाढ्यः गन्धान्वितो वा रसोऽस्य।)
उपधातुविशेषः। कुलसल इति ख्यातः। तत्-
पर्य्यायः। बोलः २ प्राणः ३ पिण्डः ४ गोपः ५
रसः ६। इत्यमरः। २। ६। १०४॥ रस-
गन्धः ७ गोसः ८ पिण्डगोसः ९ शशः १० गोस-
शशः ११। इति तट्टीका॥ गन्धसारम् १२ मसि-
वर्द्धनम् १३। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गोपरसः १४
बोलजः १५ गोपकः १६। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, महाभारते। ५। ७७। ११।
"न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूतं गन्धरसोपपन्नम्॥")

गन्धरसाङ्कः, पुं (गन्धरसो अङ्को यस्य इति कप्।)
श्रीवेष्टनामसुगन्धिद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धराजं, क्ली, (गन्धेन राजते इति। राज+
अच्।) चन्दनम्। जवादिनामगन्धद्रव्यम्। इति
राजनिर्घण्टः॥ स्वनामख्यातशुक्लवर्णपुष्पञ्च॥

गन्धराजः, पुं, (गन्धानां गन्धसाराणां राजा।
"राजाहस्सखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति
टच्।) मुद्गरवृक्षः। कणगुग्गुलुः। इति राज-
निर्घण्टः॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः। तस्य पत्रं
पनसवृक्षस्य क्षुद्रदलवत्। पुष्पञ्च सुगन्धिश्वेतवर्णं
उपर्य्यधोद्वादशदलं षट्कोशरूर्द्ध्वं भवति वसन्त-
वर्षाकाले प्रस्फुटति च। तस्य शाखारोपणे वृक्षो
जायते। इति लोकप्रसिद्धम्॥ गन्धश्रेष्ठश्च॥

गन्धराजी, स्त्री, (गन्धराज+स्त्रियां ङीप्।) नखी-
नामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धर्व्वः, पुं, (गन्धं सङ्गीतवाद्यादिजनितप्रमोदं
अर्व्वति प्राप्नोतीति। अर्व्व गतौ+अण्।
शकन्ध्वादित्वात् अलोपे साधुः।) स्वर्गगायकः।
स तु देवयोनिः। तत्पर्य्यायः। गातुः २ दिव्य-
गायनः ३। तद्भेदा यथा,—
"हाहा हूहूश्चित्ररथो हंसो विश्वावसुस्तथा।
गोमायुस्तुम्बुरुर्नन्दिरेवमाद्याश्च ते स्मृताः॥"
इति जटाधरः॥ * ॥
तस्य एकादश गणा यथा,—
"अभ्राजोऽङ्गारिबम्भारी सूर्य्यवर्चास्तथा कृधुः।
हस्तः सुहस्तः स्वाश्चैव मूर्द्धन्वांश्च महामनाः।
विश्वावसुः कृशानुश्च गन्धर्व्वैकादश गणाः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥
(असौ देवमर्त्त्यभेदेन गानधर्म्मिगन्धर्व्वोऽपि
द्विविधः। यथाह शब्दार्थचिन्तामणिः।
"अस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् पुण्यपाकविशेषतः।
गन्धर्व्वत्वं समापन्नो मर्त्त्यगन्धर्व्व उच्यते॥
पूर्व्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावेव चेद्भवेत्।
गन्धर्व्वत्वं तादृशोऽत्र देवगन्धर्व्व उच्यते॥"
तत्र दिव्यगन्धर्व्वो यथा, ऋग्वेदे। १०। १३९। ५।
"विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु
दिव्यो गन्धर्व्वो रजसो विमानः॥"
तथाच महाभारते। ३। १६१। २६।
"स तमास्थाय भगवान् राजराजो महारथम्।
प्रययौ देवगन्धर्व्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः॥"
मर्त्त्यगन्धर्व्वः। यथा, रामायणे। १। ४। ११।
"भ्रातरौ स्वरसम्पन्नौ गन्धर्व्वाविव रूपिणौ॥")
गुह्यकलोकोपरि विद्याधरलोकस्याधो गन्धर्व्व-
लोकः। यथा,—

"ततो विलोकयामास लोकं लोचनशर्म्मदम् ।
शिवशर्म्मा ततः प्राह तुष्टस्तौ विष्णुपार्षदौ ॥
कोऽसौ जनाश्रयो लोकः किन्नाम वदताङ्गणौ ॥
गणावूचतुः ।
गान्धर्व्वस्त्वेष लोकोऽसौ गन्धर्व्वाश्च शुभव्रताः ।
देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥
गीतज्ञा अतिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् ।
स्तुवन्ति च धनाढ्यांश्च धनलोभेन मोहिताः ॥
राज्ञां प्रसादलब्धानि सुवासांसि धनानि च ।
द्रव्याण्यपि सुगन्धीनि कर्पूरादीन्यनेकशः ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति गीतं गायन्त्यहर्निशम् ।
स्तुतावेव मनस्तेषां नान्यशास्त्रकृतश्रमाः ॥
तेन पुण्येन गान्धर्व्वो लोकस्तेषां विधीयते ।
ब्राह्मणास्तोषिता यैस्तु गीतविद्यार्जितैर्धनैः ॥
गीतविद्याप्रभावेण देवर्षिर्नारदो महान् ।
मान्यो वैष्णवलोके वै श्रीशम्भोश्चातिवल्लभः ॥
तुम्बुरुर्नारदश्चोभौ देवानामपि दुर्ल्लभौ ।
नादरूपी शिवः साक्षात् नादतत्त्वविदौ हि तौ ॥
यदि गीतं क्वचिद्गीतं श्रीमद्धरिहरात्मकम् ।
मोक्षस्तु तत्फलं प्राहुः सान्निध्यमथवा तयोः ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
अस्मिंल्लोके सदा कालं स्तुतिरेषा प्रगीयते ।
तद्गीतमालया पूज्यौ देवौ हरिहरौ सदा ॥
इति शृण्वन् क्षणात् प्राप पुनरन्यं मनोहरम् ।
शिवशर्म्माथ पप्रच्छ किंसंज्ञं नगरन्त्विदम् ॥"
इति काशीखण्डम् ॥ * ॥

घोटकः । (यथा, महाभारते । ३ । १६१ । २३ ।
"रथं संयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्हेममालिभिः ॥")
पशुजातिविशेषः । स तु कस्तूरीमृगः । अन्तराभवसत्त्वः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३२ ॥ "अन्तराभवसत्त्वस्तु जन्ममरणयोर्मध्यभवः प्राणी यो मृतो नैव कायान्तरं प्राप्तः नापि जन्म स मरणजन्मनोरन्तरा भवत्वादन्तराभवसत्त्वः स च यातनाशरीरः इत्येके इति मुकुटः । शुभप्राणीति केचित् गन्धर्व्वाः पतयो मम इति विराटे इति रमानाथः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ८ । ३४ ।
"न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ! ।
दुःखशीला हि गन्धर्व्वास्ते च मे बलवत् प्रियाः ।
प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ! ॥")
पुंस्कोकिलः । गायनमात्रम् । इति मेदिनी । वे । ११ ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६७ ।
"गन्धर्व्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुशारदः ॥")
ग्रहविशेषः । यथा, सुश्रुते ।
"देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्व्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः ।
रक्षांसि या चापि पिशाचजाति-
रेषोऽष्टधा देवगणो ग्रहाख्यः ॥"
एतैर्ग्रहैर्ग्रस्तस्य मनुष्यस्य लक्षणं यथा तत्रैव ।
"हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।
नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
गन्धर्व्वग्रहपरिपीड़ितो मनुष्यः ॥"
अस्योदाहरणं श्रुतावपि यथा, बृहदारण्यके ७म ब्राह्मणे जनकगोदानप्रकरणे ।
"मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता ॥"
"मद्रेषु मद्रानाम जनपदास्तेषु चरकाः अध्ययनार्थं व्रतचरणात् चरका अध्वर्य्यवो वा पर्य्यव्रजाम पर्य्यटितवन्तः । ते वयं पर्य्यटन्तः पतञ्चलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः । तस्यासीद्दुहिता गन्धर्व्वगृहीता । गन्धर्व्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा ॥" * ॥
गाः रश्मीन् वृषगोपयोगीनि वारीणि वा धारयति इति । गो + धृ + वः गोर्गमादेशश्च भाष्यकृद्भिर्भगवन्माधवाचार्य्यपादैरित्येवं व्युत्पत्तिकृते सोमः । रश्मिमात्रधारकः । उदकधारकसूर्य्यांशादित्यविशेषः सूर्य्यश्च एते सर्व्वे एवं बोधिता इत्यर्थः । एतेषां क्रमान्वयेनोदाहरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । २ ।
"गन्धर्व्वो अस्य रशना मगृभ्णात् सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥" "गन्धर्व्वः सोमः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ६ । ५८६ । १२ । "ऊर्द्धो गन्धर्व्वो अधिनाके अस्थात् विश्वारूपा प्रतिचक्षाणो अस्य ॥" "गन्धर्व्वो रश्मीनां धारकः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव वेदे । ६ । ८३ । ४ । "गन्धर्व्व इत्था पदमस्य रक्षति पाति देवानां जनिमान्यद्भुतः ।" "गन्धर्व्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारक आदित्यः ।" इति भाष्यम् । तत्रैव । ८ । १ । ११ । "वहन् क्रतुसमार्ज्जनेयं शतक्रतुः तुसरद्गन्धर्व्वमस्तृतम् ।" "गन्धर्व्वः गवां रश्मीनां धर्त्तारं सूर्य्यम् । इति भाष्यम् ॥" अहः दिवससमूह इत्यर्थः । यथा, भागवते । ४ । २९ । २१ ।
"तस्याहानीह गन्धर्व्वा गन्धर्व्व्यो रात्रयः स्मृताः ।"
राज्ञां स्तुतिपाठकः । यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
"नटनर्त्तकगन्धर्व्वाः सूतमागधवन्दिनः ।
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥"
अनूढ़ानां बालास्त्रीणां भर्त्तृभोगात् प्रागेव प्रथमयुद्यद्यौवनोपभोक्तृरूपशरीराधिष्ठातृदेवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । ४० ।
"सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्व्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥"
तथाच पञ्चतन्त्रे । ३ । २१०-२१३ ।
"स्त्रियः पूर्व्वं सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्व्ववह्निभिः ।
भुञ्जते मानुषाः पश्चात् तस्माद्दोषो न विद्यते ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्व्वाः शिक्षितां गिरम् ।
पावकः सर्व्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कल्मषाः स्त्रियः ॥
असम्प्राप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जना भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका ॥
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुङ्क्ते हि कन्यकाम् ।
पयोधराभ्यां गन्धर्व्वा रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥")

गन्धर्व्वतैलं, क्ली, (गन्धर्व्वनामकं तैलम् । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः ।) एरण्डतैलम् ।
"गन्धर्व्वतैलसिद्धां हरीतकीं गोऽम्बुना पिबेत् ।
श्लीपदविबन्धमुक्तो भवत्यसौ सप्तरात्रेण ॥
गन्धर्व्वतैलं एरण्डतैलम् । गोऽम्बुना गोमूत्रेण ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गन्धर्व्ववेदः, पुं, (वेत्त्यस्मादनेन वा । विद् + अपादाने करणे वा घञ् वेदः । गन्धर्व्वाणां सङ्गीतविद्योपजीविनां यो वेदः सामवेदस्योपवेदविशेषः । यद्वा गन्धर्व्वः गन्धर्व्वसम्बन्धिनी गन्धर्व्वकलेत्यर्थः सङ्गीतरूपा विद्या विद्यतेऽनेनास्माद् वा । विद् ज्ञाने + करणे अपादने वा घञ् ।) संगीतविद्या । यथा, "ऋग्वेदस्यायुर्व्वेदोपवेदो यजुर्व्वेदस्य धनुर्व्वेदोपवेदः । सामवेदस्य गन्धर्व्ववेदोपवेदोऽथर्व्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणीति ।" इति शौनकोक्तचरणव्यूहः ॥

गन्धर्व्वहस्तः, पुं, (गन्धर्व्वस्य मृगविशेषस्य हस्तः अग्रपाद इव शाखादलमस्य ।) एरण्डवृक्षः । इति हारावली । १०८ ॥ एतस्य पत्रात्मकगणोत्पत्तिमाश्रित्य कप् प्रत्ययेन सह यथाह सुश्रुतः ।
"गन्धर्व्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतिकारग्वधचित्रपर्णीनां पत्राण्यार्द्राणि लवणेन सहोदूखलेऽनुवद्य स्नेहघटे प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्भिर्दाहयेत् एतत् पत्रलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥")

गन्धर्व्वहस्तकः, पुं, (गन्धर्व्वहस्त + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५० ॥ (यथास्य पर्य्यायाः । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"आमण्डो वर्द्धमानः स्यादेरण्डो रुवुको वुकः ।
गन्धर्व्वहस्तकश्चित्रो वातारिस्तरुणो रुवुः ॥")

गन्धलोलुपा, स्त्री, (गन्धे गन्धात्मकद्रव्ये लोलुपा लोभनप्रकृतिः ।) मक्षिका । इति शब्दरत्नावली ॥

गन्ध(व)वणिक्, [ज्] पुं, (गन्धस्य अगरुचन्दनादिगन्धद्रव्यजातस्य वणिक् आजीवः । यद्वा गन्धं गन्धद्रव्यजातं पणायते व्यवहरति गन्धद्रव्यस्य क्रयविक्रयादिना आजीवति इत्यर्थः । पण + इजि कृते पस्य (व)वत्वे च पृषोदरात् साधुः ।) गान्धिकः । स च वर्णसङ्करजातिविशेषः । गन्धवेणिया इति भाषा । स तु अम्बष्ठात् राजपुत्त्र्यां जातः । तस्य कर्म्म लिखनं गन्धदानञ्च । इति पराशरभाष्यम् ॥

गन्धवती, स्त्री, (गन्धो विद्यतेऽस्याः । गन्ध + मतुप् । मस्य वत्वे स्त्रियां ङीप् ।) पृथिवी । ("गन्धवती पृथ्वीरूपा ।" इति काशीखण्डे । २९ । ४९ श्लोकस्य टीकायाम् ॥) वायुपुरी । (यथा, काशीखण्डे । १३ । १ ।
"इमां गन्धवतीं पुण्यां पुरीं वायोर्विलोकय ।
वारुण्या उत्तरे भागे महाभाग्यनिधे द्विज ! ॥")
व्यासमाता । (इयं हि पूर्व्वं मत्स्यगन्धा आसीत् पश्चात् प्रसन्नात् पराशरात् लब्धवरा सद्गन्धविशिष्टा गन्धवतीति प्रसिद्धा जाता । यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७९—८० ।
"एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।

स चास्ते भगवान् प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः।
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ॥
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा।
तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं भुवि ॥")
सुरा। इति मेदिनी। ते। १६४॥ वनमल्लिका। इति रत्नमाला॥ मुरानामगन्धद्रव्यम्। इति जटाधरः॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे।२९।४६।
"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया॥")

गन्धवल्कलं, क्ली, (गन्धाढ्यं वल्कलं अस्य।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ दारचिनी इति भाषा॥

गन्धवल्लरी, स्त्री, (गन्धाढ्या वल्लरी लताविशेषः।) सहदेवी। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धवल्ली, स्त्री, (गन्धान्विता वल्ली लता।) पीतपुष्पदरडोत्पलः। डागिपोला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। गोवन्दनी २ सहदेवी ३ सहा ४। इति रत्नमाला॥

गन्धवहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह+अच्। गन्धस्य वहो वा।) वायुः। इत्यमरः।१।१।६५॥ (यथा, महाभारते।२।१०।७।
"मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन्।
सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्॥")
गन्धयुक्ते त्रि॥

गन्धवहा, स्त्री, (गन्धमिष्टानिष्टानां वहतीति। गन्ध+वह+अच्+टाप्। यद्वा, गन्धस्य वहा।) नासिका। इत्यमरः।२।६।८९॥

गन्धवाहः, पुं, (गन्धं वहतीति। वह+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इति अण्।) वायुः। इत्यमरः।१।१।६५॥ (यथा, गीतगोविन्दे।१।३६।
"इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः
प्रसरदसमबाणप्राणवद् गन्धवाहः॥")
मृगविशेषः। स तु कस्तूरीमृगः। इति हेमचन्द्रः॥

गन्धवाहा, स्त्री, (गन्ध+वह+घञ्+टाप्।) नासिका। इति हेमचन्द्रः॥

गन्धविह्वलः, पुं, (गन्धेन आत्मीयसुरभिणा विह्वलयतीति। वि+ह्वल+णिच्+अच्।) गोधूमः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धवृक्षकः, पुं, (गन्धः स्वनिर्यासजन्यसुरभियुक्तः गन्धप्रधानो वा वृक्षः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) सालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धव्याकुलं, क्ली, (गन्धेन व्याकुलयतीति। वि+आ+कुल+णिच्+अच्।) कक्कोलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गन्धशटी, स्त्री, (गन्धान्विता शटी।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धशाकं, क्ली, (गन्धाढ्यं शाकम्।) गौरसुवर्णशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धशालिः, पुं, (गन्धाढ्यः शालिः।) शालिधान्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। कलमाख्यः २ गन्धालुः ३ कलमोत्तमः ४ सुगन्धिः ५ गन्धवकुलः ६ सुरभिः ७ गन्धतण्डुलः ८ सुगन्धिशालिः ९। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। अतिरुच्यत्वम्। पित्त-

श्रमक्षयविदाहशान्तिकारित्वम्। स्वन्यगर्भस्थिरताल्पवायुपुष्टाल्पकफबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धसुखिनी, स्त्री, (गन्धाढ्यः सुखः सुखमस्त्यस्याः। इति इनिः।) कुष्कुन्दरी। इति राजनिर्घण्टः॥ क्वचित् पुस्तके गन्धा सुखिनी इति नामद्वयम्॥

गन्धशेखरः, पुं, (गन्धः शेखरे शिरोदेशेऽस्य।) कस्तूरी। इति हारावली।१०३॥

गन्धसारः, पुं, (गन्धाढ्यः सारः स्थिरांशो यस्य।) चन्दनवृक्षः। इत्यमरः।२।६।१३१॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रः श्रीस्तलपर्णिकः।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥) मुद्गरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धसारणः, पुं, (गन्धं सारयतीति। सृ+णिच्+ल्युः।) वृहच्छर्खी। इति रत्नमाला॥

गन्धसोमं, क्ली, (गन्धाय गन्धार्थं प्रमोदायेत्यर्थः सोमश्चन्द्रो यस्य।) कुमुदम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गन्धहारिका, स्त्री, (गन्धं हरतीति। हृ+ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) परगृहं गत्वा कर्म्मकारिणी शिल्पिनी। इति शब्दमाला॥ गन्धहरणकर्त्री च॥

गन्धा, स्त्री, (गन्धयति गन्धं वितरतीति। गन्ध+णिच्+अच्+टाप् च।) चम्पककलिका। इति शब्दरत्नावली॥ शटी। इति राजनिर्घण्टः॥ शालपर्णी। इत्यमरटीकायां भरतः॥

गन्धाखुः, पुं, (गन्धप्रधानः गन्धाढ्यो वा आखुः।) कुच्छुन्दरी। इति हारावली॥८३॥

गन्धाजीवः, पुं, (गन्धेन गन्धात्मकद्रव्येण आजीवतीति। गन्ध+आ+जीव+अच्।) गन्धवणिक्। इति जटाधरः॥

गन्धाढ्यं, क्ली, (गन्धेन आढ्यम्।) जवादिनामगन्धद्रव्यम्। चन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धयुक्ते त्रि॥

गन्धाढ्यः, पुं, (गन्धेनाढ्यः।) नारङ्गवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाढ्या, स्त्री, (गन्धेनाढ्या।) गन्धपत्रा। स्वर्णयूथी। तरणी। आरामशीतला। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धाली। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गन्धान्वितद्रव्ये त्रि। यथा, भ्रमराष्टके।१।
"गन्धाढ्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा॥")

गन्धाधिकं, क्ली, (गन्धः अधिकः अस्मिन्। गन्धस्य अधिकोऽत्रेति वा।) लवणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाम्ला, स्त्री, (गन्धयुक्ता अम्ला अम्लरसोऽस्त्यस्या वा।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाला, स्त्री, (गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+अच् टाप् च।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ जियतीति ख्याता॥

गन्धाली, स्त्री, (गन्धस्य आली श्रेणी यस्याम्। यद्वा गन्धेन अलति पर्य्याप्नोतीति। अल+अच्

जातौ ङीष्।) लताविशेषः। गाँधाली गन्धभादाली इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रसारणी २ भद्रपर्णी ३ कटम्भरा ४। इति रत्नमाला॥ गन्धाढ्या ५। इति शब्दचन्द्रिका॥ सरणा ६ राजबला ७ भद्रबला ८। इत्यमरः।२।४।११७॥ गन्धोली ९ सारणी १०। इति जटाधरः॥ अपि च।
"प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतानिनी।
सरणिः सारणी भद्रबला चापि कटम्भरा॥
प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा।
वीर्य्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा॥"
इति भावप्रकाशः॥
राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ प्रसारणीशब्दे द्रष्टव्यौ॥

गन्धालीगर्भः, पुं, (गन्धाली गन्धश्रेणी गर्भे यस्य।) सूक्ष्मैला। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धाश्मा [न्] पुं, (गन्धयुक्तः अश्मा प्रस्तर इव।) गन्धकः। इत्यमरः।२।९।१०२॥

गन्धाष्टकं, क्ली, (गन्धानां गन्धात्मकागुरुचन्दनादीनां अष्टकम्।) पञ्चदेवतादेयाष्टप्रकारगन्धद्रव्यम्। यथा,—
"चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचनाः।
जटामांसी कपियुता शक्तेर्गन्धाष्टकं विदुः॥*॥
चन्दनागुरुह्रीवेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः।
जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः॥*॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम्।
कुशीदं कुष्ठसंयुक्तं शैवं गन्धाष्टकं शुभम्॥*॥
स्वल्पं चन्दनं चोरं रोचनागुरुमेव च।
मदं मृगद्वयोद्भूतं कस्तूरीचन्द्रसंयुतम्।
गन्धाष्टकं विनिर्द्दिष्टं गणेशस्य महेशितुः॥"
इति शारदातिलकम्॥*॥
अपि च।
"चन्दनागुरुकर्पूररोचनाकुङ्कुमं मदम्।
रक्तचन्दनह्रीवेरं गणपत्युपदाहृतम्॥*॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः।
उशीरागुरुकर्पूरैः सौरं गन्धाष्टकं विदुः॥"
इति मेरुतन्त्रम्॥

गन्धि, क्ली, (गन्ध+"सर्व्वधातुभ्य इन्।"४।११७। इति इन्।) लवणकुङ्कुमम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धिकः, पुं, (गन्धो विद्यतेऽस्मिन्। गन्ध+"अत इनिठनौ।"५।२।११५। इति ठन्।) गन्धकः। इति हेमचन्द्रः।४।१२३॥

गन्धिनी, स्त्री (गन्धोऽस्त्यस्या इति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११५। इति इनिः। स्त्रियां ङीप्।) सुरा। इत्यमरः।२।१०।१२३॥

गन्धिपर्णः, पुं, (गन्धि गन्धप्रधानं पर्णं पत्रमस्य।) सप्तच्छदवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धोतुः, पुं, (गन्धः गन्धयुक्तः ओतुः। "ओत्वोष्ठयोः समासे वा।" इति वार्त्तिकं इति अकारलोपः।) खट्टाशः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ गन्धौतुश्च॥

गन्धोत्कटा, स्त्री, (गन्धेन उत्कटा उद्रिक्ता उग्रा वा।) दमनकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गन्धोत्तमा, स्त्री, (गन्धेन उत्तमा गन्धप्रधानेत्यर्थः।) मदिरा। इत्यमरः। २।१०।४०॥

गन्धोलिः, स्त्री, (गन्धयति गन्धयुक्तं करोति संमिलितद्रव्यान्तराणीत्यर्थः। गन्ध + ओलच् ततो जातौ ङीष् निपातनात् ह्रस्वः।) शटी। इति शब्दरत्नावली॥

गन्धोली, स्त्री, (गन्धयति अर्द्दयतीति। गन्ध अर्द्दने + बाहुलकात् ओलच् ततो जातौ संज्ञायां वा ङीष्।) वरटा। इत्यमरः। २।५।२७॥ भद्रा। शटी। इति मेदिनी॥ ले। ८५॥

गभस्तिः, पुं, (गम्यते ज्ञायते इति गः विषयः। गम + डः। तं बभस्ति दीपयति प्रकाशयतीति। भस + "क्तिच्क्तौचेति।" ३।३।१७४। इति क्तिच्।) किरणः। (यथा, भागवते।५।८।२२। "मासपद्मतन्यगतनयं शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगभस्तिभिः स्वधयतीति च॥" गम्यते ज्ञायते इति। गम् + डः। गं इदं सर्व्वं जगत् बभस्ति भासयति निजकिरणजालैरिति शेषः। भस + क्तिच्।) सूर्य्यः। इति मेदिनी॥ ते।१०७॥ (यथा, सूर्य्यस्तोत्रे। "गभस्तिमान् गभस्तिश्च विश्वात्मा भासकस्तथा। त्वं योनिर्व्वेदविद्यानां वेदवेद्यस्तथैव च॥" शिवः। यथा, महाभारते।१३।१७।१३३। "गभस्तिर्ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्मवित् ब्राह्मणोगतिः॥")

गभस्तिः, स्त्री, (गच्छति प्राप्नोति हव्यादिकमिति गः अग्निस्तं बभस्त्यनया इति। भस + करणे क्तिच्।) स्वाहा। इति मेदिनी॥ ते। १०७॥

गभस्तिमत्, क्ली, (गभस्तयो रश्मयः नित्यं वर्त्तन्तेऽस्मिन् लोके मण्यादिज्योतिःप्रभावात्। इति नित्ययोगे मतुप्।) सप्तपातालान्तर्गतपातालविशेषः। तत् तलातलम्। इति शब्दरत्नावली॥

गभस्तिमान्, [त्] पुं, (गभस्तयः रश्मयः विद्यन्ते भूम्नास्मिन्। इति भूमार्थे मतुप्।) सूर्य्यः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। ३।३।१६। "ॐ सूर्य्योऽर्य्यमाभगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः। गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः॥")

गभस्तिहस्तः, पुं, (गभस्तयो रश्मयो हस्ता इव जलाद्याकर्षणविसर्ज्जनाय यस्य।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गभीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र। गम् + "गभीरगम्भीरौ"। उणां। ४।३५। इति ईरन् भकारान्तादेशः।) नीचस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निम्नम् २ गम्भीरम्३। इत्यमरः।१।१०।१५॥ गभीरकम्४। इति शब्दरत्नावली॥ अगाधम्। (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये।४।१५। "निष्कम्पनिर्म्मलपयोधिगभीरवीरा धीराः परस्य परिवादगिरः सहन्ते॥") गह्वनम्। इत्युणादिकोषः॥ (प्रचण्डम्। यथा, भागवते।२।५।१८। "कालेन सर्व्वत्र गभीररंहसा॥")

गभीरिका, स्त्री, (गभीरो ध्वनिर्विद्यतेऽस्याः। "अत इनिठनौ।" इति ठन्। स्त्रियां टाप्।) हक्कडक्का। इति शब्दरत्नावली॥

गभोलिकः, पुं, मसूरः। इति हारावली। १३४॥

गम, ऌ ल गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) ऌ, गमा। लु, अगमत्। गतिरुत्तरदेशसंयोगफलकव्यापारः। इति दुर्गादासः।

गमः, पुं, (गम्यते इति यथायथं भावकर्म्मादौ अप्।) जिगीषोर्गमनम्। इत्यमरः।२।८।६५॥ अविचारः। स तु दूतप्रभेदः। अपर्य्यालोचितम्। अध्वा। इति मेदिनी। मे १०॥ सदृशपाठः। इति हेमचन्द्रः॥ गमनञ्च॥ (उपभोगः। मैथुनम्। यथा, मनौ।११।५४। "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमः॥")

गमकः, पुं,(गमयति प्रापयति बोधयति वा मूर्च्छनादिलक्षणैर्यं आत्मानमिति। गम् + णिच् + ण्वुल्।) स्वरविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे। "गमकः स्वश्रुतिस्थानच्छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम्। स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते॥ कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च। आहतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कीर्त्तिताः॥ माघपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमात्रके। साधकः सलिले स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत्॥ दाक्षिणात्या हरिप्रीत्यै गायन्ति गमकानिमान्॥" (गमयति बोधयतीति। गम् + णिच् + ण्वुल्।) बोधकमात्रे त्रि। यथा, मालतीमाधवे। ३। "यत् प्रौढ़त्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः॥")

गमकारित्वं, क्ली, (गम्यते इति। गम् + भावे अप्। गमं करोतीति। कृ + णिनि। तस्य भावः इति।) रभसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गमथः, पुं, (गच्छन्त्यस्मिन् इति। गम् + "शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः।" उणां ३। ११३। इति अधिकरणे अथः।) पन्थाः। (गम् + कर्त्तरि अथः।) पथिके त्रि। इत्युणादिकोषः॥

गमनं, क्ली, (गम्यते जिगीषुणा इति। गम् + भावे ल्युट्।) जिगीषोः प्रयाणम्। कूच इति पारस्य भाषा। तत्पर्य्यायः। यात्रा२ व्रज्या३ अभिनिर्य्याणम् ४ प्रस्थानम् ५। गमः ६। इत्यमरः। २। ८। ९५॥ प्रयाणम् ७ प्रस्थितिः ८ यानम् ९ प्रागमनम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ पादविहरणम्। (यथा, रामायणे। ३।१३।११। "न च मे रोचते वीर! गमनं दण्डकं प्रति॥") तत्तु पञ्चविधकर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। (यथा, भाषापरिच्छेदे। ६। "उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥") तस्य भेदाः। यथा, भ्रमणम् १ रेचनम् २ स्यन्दनम् ३ ऊर्द्ध्वज्वलनम् ४ तिर्य्यग्गमनम् ५। इति च भाषापरिच्छेदे ७। (उपभोगः। यदुक्तं तिथितत्त्वे।

"अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्। मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात्॥")

गमी, [न्] त्रि, (गमिष्यतीति। गम् + "भविष्यति गम्यादयः।"३।३।३। "गमेरिनिः।" उणां।४।६। इति भविष्यति इनिः।) गमनकर्त्ता। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गम्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गम्बति। इति दुर्गादासः॥

गम्भारिका, स्त्री, (गच्छति दार्ढ्यं सौन्दर्य्यभारञ्च इति। निम्नगतिमिन्येके। गम् + विच्। गमं बिभर्त्ति इति। भृ + ण्वुल् ततष्टाप् कापि अत इत्वञ्च।) गम्भारीवृक्षः। इति राजवल्लभः॥

गम्भारी, स्त्री, (कं जलं बिभर्त्ति इति। भृ + "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण् पृषोदरात् कस्य गत्वं साधुः। यद्वा गच्छति प्राप्नोति सौन्दर्य्यमिति। गम् + विच्। गमं बिभर्त्ति इति।) वृक्षविशेषः। गामारी इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। सर्व्वतोभद्रा २ काश्मरी ३ मधुपर्णिका ४ श्रीपर्णी ५ भद्रपर्णी ६ काश्मर्य्यः ७। इत्यमरः। २। ४। ३५॥ काश्मीरी ८। इति तट्टीका॥ भद्रा ९ गोपभद्रिका १० कुमुदा ११ सदाभद्रा १२ कटफला १३ कृष्णवृन्तिका १४। इति रत्नमाला॥ कृष्णवृन्ता १५ हीरा १६ सर्व्वतोभद्रिका १७ स्निग्धपर्णी १८ सुभद्रा १९ कम्भारी २० गोपभद्रा २१ विदारिणी २२ चोरिणी २३ महाभद्रा २४ मधुपर्णी २५ स्वरभद्रा २६ कृष्णा २७ अर्त्तता २८ रोहिणी २९ यष्टिः ३० स्थूलत्वचा ३१ मधुमती ३२ सुफला ३३ मेदिनी ३४ महाकुसुदा ३५ सुदृढ़त्वचा ३६। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। उष्णत्वम्। भ्रमशोथत्रिदोषविषदाहार्त्तिज्वरतृष्णासदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ एतत्फलगुणाः। तिक्तत्वम्। गुरुत्वम्। ग्राहित्वम्। मधुरत्वम्। केशहितत्वम्। रसायनत्वम्। मेध्यत्वम्। शीतलत्वम्। दाहपित्तनाशित्वञ्च। एतन्मूलगुणौ। अतुष्णत्वम्। मानसव्याधौ अहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।

"गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका। काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य्यः पीतरोहिणी॥ कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुमुदिकापि च। काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्य्योष्णा मधुरा गुरुः॥ दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित्। दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा॥ तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम्। वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धकृत्॥ स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशुद्धिकृत्। हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान्॥" इति भावप्रकाशः॥

गम्भीरं, त्रि, (गच्छति जलमत्र । “गभीर-गम्भीरौ ।” उणां । ४ । ३५ । इति गच्छतेरीरन् भश्चान्तादेशः मुमागमश्च ।) गभीरम् । इत्यमरः । १।१०।१५ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ५ । १ । ५० ।
“ततः सागरगम्भीरो वानरः पवनो जवे ॥”)

गम्भीरः, पुं (गम् + “ गभीरगम्भीरौ” उणां । ४ । ३५ । इति ईरन् भश्चान्तादेशः मुमागमश्च ।) जम्बीरः । पङ्कजम् । कह्लारः । इत्युणादिकोषः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५७ ।
“गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥”
स्त्रियां, हिक्कारोगभेदः । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५० अध्याये ।
“नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।
शुष्कोष्ठकण्ठजिह्वास्यश्वासपार्श्वरुजाकरी ।
अनेकोपद्रवयुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥”)

गम्भीरवेदी, [न्] पुं, (गम्भीरं मन्दं यथा स्यात् तथा चिरकालात् इत्यर्थः यद्वा गम्भीरं अङ्कुशवेधनं निषादिदत्तशिक्षामादेशं वा वेत्तीति विद् + णिनि ।) दुर्द्धरहस्ती । तत्पर्य्यायः । अङ्कुशदुर्द्धरः २ चालकः ३ व्यालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अवमताङ्कुशः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ४ । ३९ ।
“स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्द्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥”
अस्य लक्षणम् ।
“चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां परिचितामपि ।
गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतराजपुत्त्रीयवचनम् ॥
मतभेदेन लक्षणान्तरमपि दृश्यते ।
“त्वग्भेदाच्छोणितस्रावात् मांसस्य क्रथनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति स स्याद् गम्भीरवेदिता ॥”
इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ॥)

गम्यं, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मादौ यत् ।) प्राप्यम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । १३ । १७ ।
“ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्व्वस्य विष्ठितम् ॥”)
गमनयोग्यश्च ॥ (यथा, महाभारते ।३।८५।१०२।
“गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्त्तितान्यगमानि च ॥”
स्त्रियां, सम्भोगार्हा स्त्री । यथा, महाभारते । १ । ८३ । ३५ ।
“अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ॥”)

गम्यमानः, त्रि, (गम्यते इति । गम् + कर्म्मणि शानच् ।) वर्त्तमानगमनाश्रयग्रामादिः ॥

गयः, पुं, (गीयते वीर्य्यादिप्रभावेनासौ । गै + घञ् । पृषोदरात् ह्रस्वत्वे साधुः ।) वानरभेदः । (यथा, गोः रामायणे ।४।२५।३३।
“गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”)
स तु वैवस्वतपुत्त्रः । इति रामायणम् ॥ राजर्षिभेदः । स च अमूर्त्तरयःपुत्त्रः । (यथा, श्रीभागवते । ५ । १५ । ७ ।
“गयं नृपः कः प्रति याति कर्म्मभिः ॥”)
असुरभेदः । इति वायुपुराणम् ॥ गयाप्रदेशः । यथा, रोः रामायणे । २ । १०७ । ११ ।
“गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन् प्रति ।”
“गयेषु गयाप्रदेशेषु ।” इति तट्टीकायाम् ॥)

गया, स्त्री, (गयेन गयनाम्ना लोकप्रसिद्धेनासुरेण पुराणान्तरमतभेदेन तन्नाम्ना राजर्षिणा वा निर्म्मिता ।) गयराजर्षिपुरी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९ ॥ सा तु तीर्थभेदः । तस्य नामकरणं यथा,—
“यज्ञं चक्रे गयो राजा बह्वन्नं बहुदक्षिणम् ।
यत्र द्रव्यसमूहानां संख्या कर्त्तुं न शक्यते ॥
गयं विप्रादयस्तुष्टा वरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।
गयस्तान् प्रार्थयामास अभिशप्तास्तु ये पुरा ॥
ब्रह्मणा ते द्विजाः पूता भवन्तु क्रतुपूजिताः ।
गयापुरी तु मन्नाम्ना ख्यातु ब्रह्मपुरी तथा ॥
एवमस्तु वरं दत्त्वा ततश्चान्तर्दधुः सुराः ॥”*॥
तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
‘गयासुरोऽसुराणाञ्च महाबलपराक्रमः ।
योजनानां सपादञ्च शतं तस्योच्चयः स्मृतः ॥
स्थूलः षष्टियोजनानां श्रेष्ठोऽसौ वैष्णवः स्मृतः ।
कोलाहले गिरिवरे तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
बहुवर्षसहस्राणि निरुच्छ्वासः स्थिरोऽभवत् ।
तत्तपस्तापिता देवाः संक्षोभं परमं गताः ॥
ब्रह्मलोकं गता देवाः प्रोचुस्तेऽथ पितामहम् ।
गयासुरात्त्राहि देव ! ब्रह्मा देवांस्तथाब्रवीत् ॥
व्रजामः शङ्करं देवा ब्रह्माद्यास्तु गताः शिवम् ।
कैलासे चाब्रुवन्नत्वा रक्ष रक्ष महासुरात् ॥
ब्रह्माद्यांश्चाब्रवीच्छम्भुर्व्रजामः शरणं हरिम् ।
क्षीराब्धौ देवदेवेशः स नः श्रेयो विधास्यति ॥
ब्रह्मा महेश्वरो देवा विष्णुं नत्वा प्रतुष्टुवुः ।
किमर्थमागता देवा विष्णुनोक्तास्तमब्रुवन् ॥
गयासुरभयाद्देव । रक्षास्मानब्रवीद्धरिः ।
ब्रह्माद्या यान्तु तं दैत्यञ्चागमिष्याम्यहं ततः ॥”*
“ऊचुस्तं वासुदेवाद्याः किमर्थं तप्यते त्वया ।
सन्तुष्टाश्चागताः सर्व्वे वरं ब्रूहि गयासुर ! ॥”
“यदि तुष्टाः स्थ मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सर्व्वदेवद्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिलोच्चयात् ॥
मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो योगिभ्यश्चापि सर्व्वशः ।
ज्ञानिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्रः स्यां सदा सुराः’॥
पवित्रो भव तं देवा दैत्यमुक्त्वा ययुर्दिवम् ।
दृष्ट्वा दैत्यं ततः स्पृष्ट्वा सर्व्वे हरिपुरं ययुः ॥
शून्ये लोकत्रये जाते शून्या यमपुरी ह्यभूत् ।
यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं ब्रह्मलोकं ततोऽगमत् ॥
ब्रह्माणमब्रवीद्देवा गयासुरविलोपिताः ।
त्वया दत्तो योऽधिकारस्तं गृहाण पितामह ! ॥
ब्रह्माब्रवीत्ततो देवा व्रजामो विष्णुमव्ययम् ।
ब्रह्मादयोऽब्रुवन् विष्णुं त्वया दत्तवरेऽसुरे ॥
तद्दर्शनाद्ययुः स्वर्गं शून्यं लोकत्रयं ह्यभूत् ।
देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माणं स वचोऽब्रवीत् ॥
गत्वासुरं प्रार्थयस्व यज्ञार्थं देहि देहकम् ।
विष्णूक्तः ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यन्महासुरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्टानि भ्रमता मया ।
यज्ञार्हं न तु ते तानि पवित्राणि शरीरतः ॥
अतः पवित्रं देहं स्वं यज्ञार्थं देहि मेऽसुर ! ॥
गयासुर उवाच ।
धन्योऽहं देवदेवेश ! यद्देहः प्रार्थ्यते त्वया ।
त्वयैवोत्पादितो देहः पवित्रश्च त्वया कृतः ।
सर्व्वेषामुपकाराय यागोऽवश्यं भवत्विति ॥
इत्युक्त्वा सोऽपतद्भूमौ श्वेतकल्पे गयासुरः ।
नैरृतीं दिशमाश्रित्य तदा कोलाहले गिरौ ॥
शिरः कृत्वोत्तरे दैत्यः पादौ कृत्वा तु दक्षिणे ।
ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसानृत्विजोऽसृजत् ॥
चलितश्चकितो ब्रह्मा धर्म्मराजमभाषत ।
यास्ते गृहे तव शिला तामानीयात्र धारय ॥
दैत्यस्य शीघ्रं शिरसि तां धारय ममाज्ञया ।
निश्चलार्थं यमः श्रुत्वा धारयन्मस्तके शिलाम् ॥
शिलायां धारितायाञ्च सशिलश्चासुरोऽचलत् ।
देवानूचेऽथ रुद्रादीन् शिलायां निश्चलाः किल ॥
तिष्ठन्तु देवाः सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते स्थिताः ।
देवाः पादैर्लङ्घयित्वा तथापि चलितोऽसुरः ॥
ब्रह्माथ व्याकुलो विष्णुं गतः क्षीराब्धिशायिनम् ।
अजमूचे हरिः कस्मादागतोऽसि वदस्व तत् ॥
ब्रह्मोवाच ।
देवदेव ! कृते यागे प्रचचाल गयासुरः ।
इदानीं निश्चलार्थं हि प्रसादं कुरु माधव ॥
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ह्याकृष्य स्वशरीरतः ।
मूर्त्तिं ददौ निश्चलार्थं ब्रह्मणे भगवान् हरिः ॥
आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि शिलायां समधारयत् ।
तथापि चलितं वीक्ष्य पुनर्देवमिहाह्वयत् ॥
आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत् ।
आद्यया गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः ॥
स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादिगदाधरः ॥”*॥
“ऊचे गयासुरो देवान् किमर्थं वञ्चितो ह्यहम् ।
यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्तं शरीरममलं मया ।
पीड्यश्च यद्यहं देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्व्वदा ॥”
“वरं ब्रूहि प्रसन्नाः स्मो देवैरूचे गयासुरः ॥”
“यावत् पृथ्वी पर्व्वताश्च यावच्चन्द्रार्कतारकाः ।
तावच्छिलायां तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
गदाधरः स्वयं लोकान् पूयात् सर्व्वाघनाशनः ।
श्राद्धं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते ॥”
“किं बहूक्त्या सुरेशानां युष्माकमपि देवताः ।
चेन्न, तिष्ठाम्यहं वापि समयः प्रतिपाल्यताम् ॥”
“त्वया यत् प्रार्थितं वीर ! तद्भविष्यत्यसंशयम् ।
अस्मत्पादानर्च्चयित्वा यास्यन्ति परमां गतिम् ।
देवैर्दत्तवरो दैत्यो हर्षितो निश्चलोऽभवत् ॥”
अथ गयाशिरआदिपरिमाणम् ।
“नागाज्जनार्द्दनाद्दक्षयपाच्चोत्तरमानसात् ।
एतद्गयाशिरः प्रोक्तं फल्गुतीर्थं तदुच्यते ॥
पितामहं समासाद्य यावदुत्तरमानसम् ।
फल्गुतीर्थन्तु विज्ञेयं देवानामपि दुर्लभम् ॥
क्रौञ्चपादात् फल्गुतीर्थं यावत् साक्षाद्गयाशिरः ।

मुखं गयासुरस्यैतत्तस्मात् श्राद्धमथाक्षयम् ॥
मुण्डपृष्ठाच्च पूर्व्वस्मिन् पश्चिमे दक्षिणोत्तरे ।
श्राद्धे क्रोशद्वयं मानं गयायां ब्रह्मणेरितम् ॥
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
तन्मध्ये सर्व्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति वै ॥"

अथ गयामाहात्म्यादि ।

"गयायां न हि तत् स्थानं यत्र तीर्थं न विद्यते ।
सान्निध्यं सर्व्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् ॥
ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोगृहे मरणेन किम् ।
वासेन किं कुरुक्षेत्रे यदि पुत्त्रो गयां व्रजेत् ॥
श्राद्धकृद्यो गयाक्षेत्रे पितॄणामनृणोऽपि सः ।
शिरसि श्राद्धकृद्यस्तु कुलानां शतमुद्धरेत् ॥
गयाशिरसि यः पिण्डान् येषां नाम्ना तु निर्व्वपेत् ।
नरकस्था दिवं यान्ति स्वर्गस्था मोक्षमाप्नुयुः ॥
गत्वा वणिग्गयाशीर्षे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।
प्रददौ मनुजैः सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददौ ॥
प्रेताः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ता वणिक् च गृहमागतः ।
प्रेतराजः सह प्रेतैर्गयाश्राद्धाद्दिवं गतः ॥"*॥
"गयायां सर्व्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः ।
अधिमासे जन्मदिने चास्तेऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि वृहस्पतौ ।
तथा दैवप्रमादेन प्रवहत्सु ग्रहेषु च ॥
पूतः कर्म्माधिकारी च श्राद्धकृद्ब्रह्मलोकभाक् ॥
मीने मेषे स्थिते सूर्य्ये कन्यायां कार्म्मुके घटे ।
नारद ! त्रिषु लोकेषु गयाश्राद्धं सुदुर्लभम् ॥"*॥
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
वर्ज्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयाम् ॥
दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
गयागजो गयादित्यो गायत्त्री च गदाधरः ।
गया गयासुरश्चैव षड्गया मुक्तिदायिकाः ॥"

अथ पिण्डद्रव्याणि ।

"पायसेनाथ चरुणा सक्तुना पिष्टकेन वा ।
तण्डुलैः फलमूलाद्यैर्गयायां पिण्डपातनम् ॥
तिलकल्केन खण्डेन गुडेन सघृतेन वा ।
केवलेनैव दध्ना वा अन्नेन मधुनाथवा ॥
पिण्याकं सघृतं खण्डं पितृभ्योऽक्षयमित्युत ॥"

अथ गयास्थब्राह्मणपूजाविधिः ।

तत्रस्था ब्राह्मणा ब्रह्माणमूचुः ।

"त्वया यद्दत्तमखिलं तत् सर्व्वं शापतो गतम् ।
जीवनार्थं प्रसादं नो भगवन् ! कर्त्तुमर्हसि ॥
तत् श्रुत्वा ब्राह्मणान् ब्रह्मा प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
तीर्थोपजीविका यूयमाचन्द्रार्कं भविष्यथ ॥
लोकाः पुण्यगयायां ये श्राद्धिनो ब्रह्मलोकगाः ।
युष्मान् ये पूजयिष्यन्ति तैरहं पूजितः सदा ॥"

अथ गयायां श्राद्धादिकरणार्थं तीर्थानि ।

प्रथमदिने गयाप्रवेशे फल्गुतीर्थे स्नानतर्पण-श्राद्धानि १ प्रेतशिलायां ब्रह्मकुण्डे स्नानं श्राद्धं षोड़शपिण्डदानं प्रेतपर्व्वते तिलमिश्रितसक्तु-निक्षेपश्च २ पञ्चतीर्थमध्ये उत्तरमानसे स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं सूर्य्यार्च्चनञ्च ३ दक्षिणमानसे उदीच्यां उदीचीतीर्थे स्नानम् ४ तस्य मध्ये कनखलतीर्थे स्नानम् ५ तस्य दक्षिणे दक्षिण-मानसे तीर्थत्रये स्नानं श्राद्धं सूर्य्यार्च्चनञ्च ६ फल्गुतीर्थे स्नानं तर्पणं सपिण्डकं श्राद्धं ततो गदाधरस्य दर्शनं पूजनञ्च ७ ॥ द्वितीयदिने धर्म्मारण्ये गमनं धर्म्मेश्वरनमनं बोधितरु-नमनञ्च ८ मतङ्गवाप्यां स्नानं तर्पणं श्राद्धं मत-ङ्गेशनमनं यूपकूपयोर्मध्ये श्राद्धञ्च ९ ॥ तृतीय-दिने ब्रह्मसरसि स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं यूप-प्रदक्षिणं ब्रह्मनमनञ्च १० गोप्रचारसमीपे आम्रवृक्षसेचनम् ११ ततो यमकुक्कुरकाकबलि-दानं पुनः स्नानञ्च १२ ॥ चतुर्थदिने फल्गुतीर्थे स्नानादिकं ततो गयाशिरसि विष्णुपदस्य दर्शनं स्पर्शनं पूजनं तत्र सपिण्डकं श्राद्धञ्च १३ रुद्रः १४ ब्रह्मा १५ दक्षिणाग्निः १६ गार्हपत्यः १७ आहवनीयः १८ सभ्यः १९ आवसथ्यः २० शक्रः २१ अगस्त्यः २२ क्रौञ्चः २३ मातङ्गः २४ कार्त्तिकेयः २५ गणेशः २६ कश्यपः एषां पदेषु श्राद्धम् २७ गजकर्णिकायां तर्पणम् २८ कनकेशकेदारनरसिंहवामनरथमार्गाणां पूज-नम् २९ ॥ पञ्चमदिने गदालोले स्नानं सपि-ण्डकं श्राद्धञ्च ३३ अक्षयवटे श्राद्धं ब्रह्मकल्पित-विप्राणां पूजनं पुरोधसे षोड़शदानञ्च ३४ गायत्त्र्यग्रे प्रातःसन्ध्याचरणं सपिण्डकं श्राद्धञ्च ३५ समुद्गततीर्थे स्नात्वा सावित्र्यग्रे मध्याह्नसन्ध्या-चरणं पिण्डदानञ्च ३६ प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा सायाह्नसन्ध्याचरणं ३७ विशाला ३८ लेलि-हानम् ३९ भरताश्रमनामकरामतीर्थम् ४० पदा-ङ्कितम् ४१ मुण्डपृष्ठस्थगदाधरसमीपम् ४२ आकाशगङ्गा ४३ गिरिकर्णमुखं एषु स्नानं पिण्डदानञ्च ४४ वैतरण्यां स्नानं पिण्डदानं श्राद्धं गोदानञ्च ४५ घृतकुल्या ४६ मधुकुल्या ४७ देविकानदी ४८ शिलासङ्गम ४९ मधुस्रवासु स्नानं सपिण्डकं श्राद्धं पिण्डदानञ्च ५० दशाश्वमेधिकम् ५१ हंसतीर्थम् ५२ अमरकण्टकम् ५३ कोटितीर्थम् ५४ रुक्मिणीकुण्डं एषु पिण्डदानम् ५५ मार्कण्डेये-श्वर-५६ कोटीश्वरयोर्दर्शनं नमनञ्च ५७ दिवौ-कसां पुष्करिण्यां पितृभ्यो दानम् ५८ पङ्कजवने पाण्डुशिलायां श्राद्धम् ५९ मुख्यतीर्थे स्नानं तर्पणं पिण्डदानञ्च ६० गयाकूपे पिण्डदानं ६१ भस्मकूटे भस्मना स्नानम् ६२ सङ्गमतीर्थे स्नानम् ६३ धेनुकारण्ये पिण्डदानम् ६४ काम-धेनुपदे स्नात्वा कामदुघानमनम् ६५ ॥ * ॥

"कर्द्दमाले गयानाभौ मुण्डपृष्ठसमीपतः ।
स्नात्वा श्राद्धादिकं कृत्वा पितॄणामनृणो भवेत् ॥
फल्गुचण्डीश्मशानाख्यमङ्गलाद्याः समर्च्चयेत् ।
गयायाञ्च वृषोत्सर्गात्त्रिसप्तकुलमुद्धरेत् ॥"

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ * ॥

तत्र मरणे मुक्तिर्यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।

"गदाधरोद्देशतीर्थं सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
मुक्तिर्भवेत् पितॄणाञ्च कर्त्तॄणां श्राद्धतः सदा ॥
जरायुजा अण्डजा वा स्वेदजा वापि चोद्भिदः ।
त्यक्ता देहं शिलायां ते यान्ति विष्णुस्वरूपताम् ॥"

तत्रस्थजनार्द्दनहस्ते जीवितस्य पिण्डदानविधि-र्यथा,—

"जनार्द्दनो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः ।
आत्मनोऽप्यथवान्येषां सव्येनैव तिलैर्व्विना ॥
जीवतां दधिसंमिश्रं सर्व्वे ते विष्णुलोकगाः ।
यस्तु पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
यमुद्दिश्य त्वया देयस्तस्मिन् पिण्डो मृते प्रभो !!
एष पिण्डो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्द्दन ! ॥
अन्तकाले गते मह्यं त्वया देयो गया शिरे ।"

इति च वायुपुराणे गयामाहात्म्ये ४ अध्यायः ॥

गरं, क्ली, (गिरति दोषबहुलं नाशयति यस्मिन् जातस्य बालकस्येति भावः । गृ + पचाद्यच् ।) ववादेःकादशकरणान्तर्गतपञ्चमकरणम् । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ९९ । ४ ।

"ववबालवकौलवतैतिलाख्य
गरवणिजविष्टिसंज्ञानाम् ।"

एतेषामधीशाः । यथा, तत्रैव । ९९ । ४-५ ।

" पतयः सुरारिन्द्रकमलज-
मित्रार्य्यमभूश्रियः सयमाः ॥
कृष्णचतुर्द्दश्यर्धाद् ध्रुवाणि
शकुनिश्चतुष्पदं नागम् ।
किन्तुघ्नमिति च तेषां
कलिवृषफणिमारुताः पतयः ॥")

तत्र जातस्य फलम् ।

"विचारदक्षो विजितारिपक्षः
शूरोऽतिधीरो मृदुहास्ययुक्तः ।
दाता दयालुर्गुणवान्नरः स्याद्
गरे परेषामुपकारकर्त्ता ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

(गरादेः फलं यथा, वृहत्संहितायाम् । ९९।७।

"कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजि ध्रुवकार्य्यवणिग्युतयः ॥"

गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गृ + कर्म्मणि अप् ।) विषम् । (यथा, भागवते । ८।७।४१ ।

"तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥")

वत्सनाभाख्यविषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्मोहजं विषम् । इति माधवकरकृतरुग्वि-निश्चयटीकाकृता श्रीकण्ठदत्तेनोदररोगव्याख्याने उक्तम् ॥)

गरः, पुं, (गीर्य्यते इति । गॄ + कर्म्मणि अप् ।) विषम् । (यथा, भागवते । ६।१४।४३ ।

"विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ।
गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षा नृपतिं प्रति ॥")

उपविषम् । रोगः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८० ॥

गरघ्नः, पुं, (गरं विषं हन्तीति । हन् + टक् ।) कृष्णार्जकः । वर्व्वरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरघ्नी, स्त्री, (गरघ्न + टित्वात् ङीप् ।) मत्स्य-विशेषः । गरइ इति भाषा । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्तकफनाशित्वम् । रुचिबलवीर्य्यकारित्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ।

(“गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्य्यकृत् ॥”
इति शब्दार्थचिन्तामणिधृतवचनम् ॥
गरं संसारयातनारूपं विषं हन्तीति । हन्+टक् ङीप् च । गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९।५४।
“ग्रहपीड़ाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला ॥”)

गरणं, क्ली, (गृ सेचने गॄ निगरणे + भावे ल्युट् ।) सेचनम् । निगरणम् । इति व्याकरणम् ॥

गरदं, क्ली, (गॄ + भावे अप् । गरो भक्षणम् । गरेण भक्षणेन दीयते खण्ड्यते म्रियतेऽस्मादनेन वा । दो + अपादाने करणे वा घञर्थे कः ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरदः, त्रि, (गरं विषं ददातीति । दा + कः ।) विषदानकर्त्ता । (अयं हि आततायिनामन्यतमः । अस्य हनने दण्डादिकं नास्ति ।) यथा, स्मृतिः ।
“अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।”
(अयं हि श्राद्धभोजने परिहर्त्तव्यः । तथा च मनौ । ३ । १५८ ।
“ आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥”)

गरव्रतः, पुं, (गरो गरणं सर्पादिग्रसनरूपं व्रतं नैसर्गिको नियमो यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

गरभः, पुं, (गॄ + बाहुलकात् अभच् ।) गर्भः । इति हेमचन्द्रः । ३।२०४ ॥

गरलं, क्ली, (गिरति ग्रसति नाशयतीत्यर्थः । गॄ + अलच् । गरात् भक्षणात् लाति आदत्ते जीवनं वा । ला + कः ।) विषम् । इत्यमरः । १।८।९ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ४ । २ ।
“व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति
मलयसमीरम् ॥”)
पन्नगविषम् । परिमाणम् । तृणपूलकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ घासेर गण्डा पुला आटि इत्यादि भाषा ॥

गरलारिः, पुं, (गरलस्य विषस्य अरिः तन्नाशकत्वात्तथात्वम् ।) मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गरा, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते औषधार्थं रोगिभिरिति शेषः । गॄ + कर्म्मण्यप् । ततोऽजादित्वात् टाप् ।) देवदालीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ निगरणम् । इति धरणी ॥

गरागरी, स्त्री, (गरं विषं आगिरति नाशयतीति । गरं मूषिकविषमित्येके । आ + गॄ अच् । संज्ञायां जातौ वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
“गरागरी च वेणी च तथा स्याद्देवताड़कः ।”
इति कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ गुणाश्चास्या जीमूतकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

गरात्मकं, क्ली, (गरः विषं आत्मा बीजभूतं यस्य इति कप् ।) शोभाञ्जनबीजम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गराधिका, स्त्री, (गरेषु गरप्रतीकारादिषु अधिका प्रधाना ।) लाक्षा । इति रत्नमाला । गराधिका गवाधिकापि पाठः ॥ (गरादधिका । विषप्रधाना ॥)

गरिमा, [न्] त्रि, (“प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धेति ।” ६ । ४ । १५७ । इति गरादेशः । पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) गुरुता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । २२ ।
“गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन् ॥
निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ ”)

गरिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन गुरुः । “प्रियस्थिरेति ।” ६।४।१५७ । इति इष्ठन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति जटाधरः ॥ (पुं, दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”
नृपविशेषः । यथा, तत्रैव । २।७।१२ ।
“हविर्ध्रश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥”)

गरी, स्त्री, (गर + जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) देवताड़वृक्षः । इत्यमरः । २ ।४।९९ ॥ स्वरा । इति मेदिनी । रे । २२ ॥ (देवताड़शब्देऽस्या विवरणं बोद्धव्यम् ॥)

गरीयान्, [स्] त्रि, (अतिशयेन गुरुः । गुरु + इयसुन् गरादेशश्च ।) अतिगुरुः । इति व्याकरणम् ॥

गरुड़ः, पुं, (गरुद्भ्यां पक्षाभ्यां डयते उड्डयते । इति गरुत् + डी + डः । पृषोदरात् तलोपे साधुः । यद्वा, “गिर उड़च् ।” उणां ४ । १५५ । इति उड़च् ।) स्वनामख्यातपक्षी । तत्पर्य्यायः । गरुत्मान् २ तार्क्ष्यः ३ वैनतेयः ४ खगेश्वरः ५ नागान्तकः ६ विष्णुरथः ७ सुपर्णः ८ पन्नगाशनः ९ । इत्यमरः । २ । २ । ३२ ॥ महावीरः १० पक्षिसिंहः ११ उरगाशनः १२ । इति जटाधरः ॥ शाल्मली १३ हरिवाहनः १४ अमृताहरणः १५ नागाशनः १६ । इति हारावली ॥ शाल्मलिस्थः १७ खगेन्द्रः १८ भुजगान्तकः १९ तरस्वी २० तार्क्ष्यनायकः २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥*॥ तस्योत्पत्तिकारणं यथा,—
“यजतः पुत्त्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्व्वाश्च ददुः किल ॥
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥
शक्रस्तु वीर्य्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुत्क्षिप्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥
अथापश्यदृषीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥
तान् सर्व्वान् विस्मयाविष्टो वीर्य्योन्मत्तः पुरन्दरः ।
अवहस्याभ्ययाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत् कर्म्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥
कामवीर्य्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यो सर्व्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥
तच्छ्रुत्वा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालिखिल्यानुपागम्य कर्म्मसिद्धिमपृच्छत ॥
अथ ते तं महात्मानं प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान् कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्व्वं प्रजापतिः ॥”
तस्य पक्षीन्द्रत्वकारणं यथा,—
“अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगात् ब्रह्मणः कृतः
इन्द्रार्थञ्च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां हि न मिथ्यायं संकल्पो वै चिकीर्षितः ॥
भवत्वेष पतत्त्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः ॥
वालिखिल्या ऊचुः ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ।
तथा चैवं विधत्स्वात्र यथाश्रेयोऽनुपश्यसि ॥
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी ॥
तपस्तप्ता व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥
आरम्भः सफलो देवि ! भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा ।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः ॥
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा ।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा ॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।
पतत्त्रीणान्तु गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ॥”*॥
तस्य जन्मकालीनरूपं यथा,—
“एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुड़ः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्य्याण्डमजायत ॥
महासत्त्वबलोपेतः सर्व्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपी कामगमः कामवीर्य्यो विहङ्गमः ॥
अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धोऽतिभयङ्करः ।
विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभो गतः ।
घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व्व इवापरः ॥”*॥
तस्य विष्णुवाहनत्वे कारणं यथा,—
“अपीत्वा चामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां खगः ॥
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा ॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः ॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ॥
प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुड़ो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणोतु भगवानपि ॥
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजञ्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम् ॥”
इति महाभारते । १ । ३१-३३ । अध्यायेषु ॥

(वृक्षविशेषः। यथा, मनुः। ७। १८७।
"वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा॥"
"सन्मुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः। एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः।" इति कुल्लूकभट्टः॥)

गरुड़ध्वजः, पुं, (गरुड़ः ध्वजश्चिह्नं यस्य। यद्वा, गरुड़ो ध्वजे रथध्वजे यस्य।) विष्णुः। इत्यमरः।१।१।१९॥ (यथा, विष्णुपुराणे।५।१।३३।
"इत्युक्ता प्रययौ विप्र! सहदेवैः पितामहः।
समाहितमतिश्चैवं तुष्टाव गरुड़ध्वजम्॥"
अस्य एतन्नामकारणकथा यथा, महाभारते। १। ३३। १२-१७।
"विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान्।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्म्मणा॥
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम्।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः॥
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम्।
एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम्॥"
"ध्वजश्च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यतीति तम्॥")

गरुड़ाग्रजः, पुं, (गरुड़स्य अग्रजो ज्येष्ठः।) अरुणः। इत्यमरः।१।३।३२॥ (अस्य गरुड़ाग्रजत्वकथा यथा, महाभारते। १।३१।२४-३४।
"विनता नाम कल्याणी पुत्त्रकामा यशस्विनी।
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः॥
उपचक्राम भर्त्तारं तामुवाचाथ कश्यपः।
आरम्भः सफलो देवि! भवितायं तवेप्सितः॥
जनयिष्यसि पुत्त्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ।
तपसा वालिखिल्यानां मम सङ्कल्पजौ तथा॥
भविष्यतो महाभागौ पुत्त्रौ त्रैलोक्यपूजितौ।
उवाच चैनं भगवान् कश्यपः पुनरेव ह॥
धार्य्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः।
एतौ सर्व्वपतत्त्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यतः॥"
"विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तथा।
जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुड़ं तथा॥
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः।
पतत्त्रीणाञ्च गरुड़ इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत॥")

गरुड़ाङ्कितं, क्ली, (गरुड़ इव अङ्कितम्। गरुड़सादृश्यादस्य तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति शब्दरत्नावली॥

गरुड़ाश्मा, [न्] पुं, (गरुड़वर्णवत् अश्मा प्रस्तरः। गरुड़वर्णसादृश्यात् तथात्वम्।) मरकतमणिः। इति जटाधरः॥

गरुड़ोत्तीर्णं, क्ली, (गरुड़ादुत्तीर्णं वर्णेनेति शेषः। यद्वा, गरुड़ उत्तीर्णो वर्णेनातिक्रान्तो येन।) मरकतमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥

गरुत्, पुं, (गृणाति शब्दायते वायुवेगवशादिति। गॄ गि शब्दे + "ग्रोरुतिः।" उणां। १। ९५। इति उतिः।) पक्षः। इत्यमरः। २। ५। ३६॥ पाखा इति भाषा॥ (गिरतीति। गॄ निगरणे + उतिः। निगरणम्। भक्षणम्। यथा, यजुर्व्वेदे।१७।७२। "सुपर्णोऽसि गरुत्मान् पृष्ठे।"
"अग्ने! त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुत्-

ऽसि गरुत्मान् गरुत् गरणं गिलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अग्न्यनायत्वादित्यर्थः।" इति वेददीपिका॥)

गरुत्मान्, [त्] पुं, (गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य। गरुत् + मतुप्।) गरुड़ः। इत्यमरः। १।१।३१। (यथा, भागवते। ३। १६। ११।
"जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम्॥")
पक्षिमात्रम्। इति मेदिनी। ते। १६६॥

गरुद्योधी, [न्] पुं, (गरुता पक्षेण युध्यतीति। युध् + णिनिः।) भारतीपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ भारद इति भाषा॥

गर्गः, पुं, (गृणाति वेदध्वनिना शब्दायते स्तौति इत्यर्थः। गॄ गि शब्दे + "गृदिघोर्गङ्गौ।" उणां। १।१२७। इति गः।) मुनिविशेषः। स तु गयाक्षेत्रे यज्ञार्थं सृष्टो ब्रह्मणः पुत्त्रः। इति वायुपुराणे गयामाहात्म्ये २ अध्यायः॥ (बृहस्पतिवंशसम्भवोऽन्यो मुनिभेदः। स तु वितथस्य पुत्त्रः। यथा, हरिवंशे। ३२। १५—२०।
"बृहस्पतेराङ्गिरसः पुत्त्रो राजन्महामुनिः।
संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्व्विभुः॥
अत्रैवोदाहरन्तीमं भरद्वाजस्य धीमतः।
धर्म्मसंक्रमणञ्चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥
अयाजयद्भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्व्विभुः तम्।
पूर्व्वन्तु वितथे तस्य क्रते वै पुत्त्रजन्मनि॥
ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत्।
पौत्त्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ॥
वितथञ्चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ।
स चापि वितथः पुत्त्रान् जनयामास पञ्च वै॥
सुहोत्रञ्च सुहोतारं गयं गर्गन्तथैव च॥"
अयं हि शिवमाराध्य चतुःषष्ट्यङ्गज्योतिषादिज्ञानमलभत। यथा, महाभारते। १३।१८।३८।
गर्ग उवाच।
"चतुःषष्ट्यङ्गमददत् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्।
सरस्वत्यास्तटे तुष्टो (शिवः) मनोयज्ञेन पाण्डव!॥"
तथा, बृहत्संहितायाम्। २१। ५।
"न तु तन्मतं बहूनां गर्गादीनां मतं वक्ष्ये॥"॥)
तालविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।
"चतुर्द्रुतं विरामान्तं तालोऽयं गर्गसंज्ञितः॥"

गर्गरः, पुं, (गॄ गि शब्दे + भावे गः। गर्गं शब्दं रातीति। रा + "आतोऽनुपसर्गे कः।"३।२।३। इति कः।) मत्स्यभेदः। इति जटाधरः॥ गागरा इति भाषा॥ अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्धत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अस्याकारगुणौ यथा, राजनिर्घण्टे।
"यः पीतवर्णोऽपि च पिच्छिलाङ्गः
पृष्ठेषु रेखा बहुलः सशल्कः।
स गर्गरो वर्व्वरनादवर्ण्यो
जड़श्च शीतः कफवातकारी॥"
"गर्गरः पिच्छलः किञ्चित् वातजित् कफकोपनः।"
इति भावप्रकाशः॥

गर्गरी, स्त्री, (गर्गं शब्दं रातीति। रा + कः। गौरादित्वात् ङीष्।) मन्थनी। दधिमन्थनपात्रम्। इत्यमरः। २। ९। ७४॥ कलसी। गागरी इति भाषा॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"भेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"

गर्गाटः, पुं, (गर्गेति शब्दं कृत्वा अटतीति। गर्ग + अट् + पचाद्यच्। शकन्ध्वादिवदकारलोपः।) मत्स्यविशेषः। तत्पर्य्यायः। योगनाविकः २। इति हारावली। १८६॥

गर्ज्ज, ऊर्ज्जाशब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) ऊर्ज्जा बलम्। तेनकृतात् सतोरिति ज्ञः तत्कारणकशब्दः। गर्ज्जति सिंहः। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्ज, क स्वने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गर्ज्जयति। इति दुर्गादासः॥

गर्ज्जः, स्त्री, (गर्ज्जनमिति। गर्ज्ज + भावे घञ्।) हस्तिशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४१॥ मेघादिशब्दश्च॥

गर्ज्जकः, पुं, (गर्ज्जतीति। गर्ज्ज + ण्वुल्।) मत्स्यविशेषः। गजाड़ इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। शालः। शालकः ३। इति शब्दरत्नावली॥ (शालशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या॥)

गर्ज्जनं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे ल्युट्।) शब्दः। (गर्ज्जतेऽनेनेति। गर्ज्ज + करणे ल्युट्।) कोपः। इति मेदिनी। ने। ५६॥

गर्ज्जरं, क्ली, मूलविशेषः। गाजर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। पिण्डमूलम् २ पीतकन्दम् ३ सुमूलकम् ४ स्वादुमूलम् ५ सुपीतम् ६ नारङ्गम् ७ पीतमूलकम् ८। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। रुचिकारित्वम्। किञ्चित् कटुत्वम्। कफाध्मानक्रिमिशूलदाहपित्ततृष्णानाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"गाजरं शृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम्।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु॥
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गर्ज्जाफलः, पुं, (गर्ज्जा सम्भेरध्वनिः फले यस्य। शुष्कपक्वफले शब्दबाहुल्यादस्य तथात्वम्।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (गर्ज्जा गर्ज्जनमेव फलं यस्य।) युद्धम्। इति हेमचन्द्रः॥ भर्त्सनम्। उत्तेजनम्। इति शब्दरत्नावली॥

गर्ज्जिः, पुं, (गर्ज्ज ऊर्ज्जाशब्दे + "सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणां। ४। ११७। इति इन्।) मेघशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४२॥

गर्ज्जितं, क्ली, (गर्ज्ज + भावे क्तः।) मेघशब्दः। इत्यमरः। १। ३। ८॥ (रणादौ आस्फालनम्। यथा, हरिवंशे। १८२। ४६।
"बाण! किं गर्ज्जसे मोहात् शूराणां नास्ति गर्ज्जितम्।
एह्येहि युध्यस्व रणे किं वृथा गर्ज्जितेन ते॥")
मत्तगजे त्रि॥ (यदुक्तं स्मृतौ।
"सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्व्विद्या यशो बलम्॥")

गर्त्तितः, पुं, (गर्त्तो गर्त्ते जातोऽस्य । जातार्थे इतच् ।) मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥

गर्त्तः, पुं, (गिरति ग्रसति स्वस्मिन् पतितं जीव-जातादिकमित्यर्थः । गॄ निगरणे + “हसि-मृग्रिण्वामिदमीति ।” उणां । ३ । ८६ । इति तन् ।) भुवि श्वभ्रम् । गाड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटः २ । इत्यमरः । १ । ८ । २ ॥ भूरन्ध्रम् ३ दरः ४ श्वभ्रम् ५ । इति जटाधरः ॥ आवटिः ६ आवटुः ७ पृथिवी-रन्ध्रम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्क-ण्डेये । २१ । ६ ।
“धरण्यां विवृते गर्त्ते निपपात लघुक्रमः ॥”)
त्रिगर्त्तदेशः । कुकुन्दरः । इति मेदिनी । ते । १३ ॥ रोगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मातृगर्भ-रूपगह्वरम् । यथा, भागवते । ३ । ३१ । ५ ।
“शेते विण्मूत्रयोर्गर्त्ते स जन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥”
कूपः । यथा, तत्रैव । ३ । १३ । ३४ ।
“यद्रोमगर्त्तेषु निलिल्युरध्वरा-
-स्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥”
नरकविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । २१ । १० ।
“निपपात महागर्त्ते तिमिरौघसमावृते ॥”
अष्टधनुःसहस्रेभ्यो न्यूनगतिर्देवखातभेदः ।
एतल्लक्षणं यथा, छन्दोगपरिशिष्टे ।
“धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥”
अस्योदाहरणं यथा, मनौ । ४ । २०३ ।
“नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च ॥”
गीर्य्यते स्तूयते वेदस्तुतिं कुर्व्वता जनेनेति । गॄ + तन् गुणश्च । देवरथः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६२ । ८ ।
“आरोहथो वरुण ! मित्र ! गर्त्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥” “गर्त्तं रथम ॥” इति भाष्यम् ॥)

गर्त्तिका, स्त्री, (गर्त्तोऽस्त्यस्याः इति ठन् ।) तन्तुशाला । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६५ ॥ ताँत्-घर इति भाषा ॥

गर्द्द, कि रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे-भ्वां-परं-अकं-सेट् ।) कि, गर्द्दयति गर्द्दति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्दभं, क्ली, (गर्द्द्यते शब्द्यते विश्रयते गन्धादिभिरिति यावत् । गर्द्द रवे । “कॄशॄशलिकलि-गर्द्दिभ्योऽभच् ।” उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) श्वेतकुमुदम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वैद्यक-रत्नमालायाम् ।
“कैरवं चन्द्रकान्तश्च गर्द्दभं कुमुदं कुमुत् ॥”)
विड़ङ्गम् । इति रत्नमाला ॥

गर्द्दभः, पुं, (गर्द्दति गर्द्दयति वा कर्कशशब्दं करोतीत्यर्थः । गर्द्द कि रवे + “कॄशॄशलिकलीति ।” उणां । ३ । १२२ । इति अभच् ।) पशुविशेषः । गाधा इति भाषा । (यथा, मनौ । ८ । २६८ ।
“गर्द्दभाजाविकानान्तु दण्डः स्यात् पञ्चमाषिकः ॥”)
तत्पर्य्यायः । चक्रीवान् २ वालेयः ३ रासभः ४ खरः ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ७७ ॥ राशभः ६ । इति तट्टीका ॥ शङ्कुकर्णः ७ भारगः ८ भूरि-गमः ९ धूसराह्वयः १० वेशवः ११ धूसरः १२ । इति जटाधरः ॥ स्मरस्तम्भः १३ करमेही १४ पशुचरिः १५ चारपुष्टः १६ चारटः १७ ग्राम्याश्वः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य मांसस्य गुणः । किञ्चित् गुरुत्वं बलप्रदत्वञ्च । मूत्रस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्त-त्वम् । क्षारत्वम् । कफमहावातभूतकम्पोन्माद-हरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
“गार्द्दभं वा वनं मूत्रं तैलयोग्यं क्वचिद्भवेत् ।
सक्षारं तिक्तकटुकमुन्मादकुष्ठरोगजित् ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
“गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरोगनुत् ।
दीपनं गार्द्दभं मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्याये ॥)
तस्मात् गुणशिक्षा यथा,—
“अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिक्षेत गर्द्दभात् ॥”
इति चाणक्यम् । ७० ॥

गर्द्दभगदः, पुं, (गद्यते पीड्यतेऽनेन । गद + करणे अप् । गदो रोगः । गर्द्दभनामको गदः शाकपार्थिववत् समासः ।) ज्वालागर्द्दभकरोगः । इति राज-निर्घण्टः ॥ अस्य लक्षणं जालगर्द्दभशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गर्द्दभशाकः, पुं, (गर्द्दभाख्यः शाकः । यद्वा, गर्द्दभ-प्रियः शाको यस्य ।) ब्रह्मयष्टिवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गर्द्दभशाका, स्त्री, (गर्द्दभशाक + टाप् ।) ब्रह्म-यष्टिः । वामनहाटी इति भाषा ॥ इति रत्न-माला ॥

गर्द्दभशाखी, स्त्री, (गर्द्दभाख्या शाखा यस्याः । यद्वा गर्द्दभप्रिया शाखा अस्याः जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।) भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्द्दभाण्डः, पुं, (गर्द्दभं गन्धविशेषं अमति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । अम गत्याम् + “अमन्ताड्डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डप्रत्ययः ।) वृक्षविशेषः । गान्धिभाट इति ख्यातः । अयं पत्रकाण्ड-फलादिभिरश्वत्थाकारः । गन्धपिप्पलः । इति केचित् । इति भरतः ॥ गर्द्दपिप्पली । इति ख्यातः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । कन्द-रालः २ कपीतनः ३ सुपार्श्वकः ४ प्लक्षः ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ४२ ॥ शुङ्गी ६ प्लवः ७ कमण्डलुः ८ । इति जटाधरः ॥ गर्द्दभाण्डः ९ प्लक्षेशः १० कन्दरालकः ११ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ प्लक्षवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (कपीतनाश्वत्थशब्दयोरस्य विवृति-र्ज्ञेया ॥)

गर्द्दभाह्वयः, पुं, (गर्द्दभेन गन्धेन आह्वयति स्पर्द्धते इति । आ + ह्वे + अच् । यद्वा गर्द्दभः आह्वयः आख्या अस्य ।) कुमुदम् । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २३० ॥

गर्द्दभिका, स्त्री, (गर्द्दभः दुर्गन्धमयपिड़काभेदो विद्यतेऽस्यामिति ठन् टाप् च ।) क्षुद्ररोग-विशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“मण्डलं वृत्तमुत्सन्नं सरक्तं पिड़काचितम् ।
रुजाकरीं गर्द्दभिकां तां विद्यात् वातपित्तजाम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—
“विवृत्तामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ॥
पाके तु शोधयेदाज्यैः पक्वैर्मधुरभेषजैः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

गर्द्दभी, स्त्री, (गर्द्दभस्य पत्नीति स्त्रियां जातौ गौरादित्वाद्वा ङीष् ।) गर्द्दभपत्नी ।
(“सहैव दशभिः पुत्त्रैर्भारं वहति गर्द्दभी ॥”)
तस्याः क्षीरस्य गुणाः । बलकारित्वम् । वात-श्वासहरत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रूक्षत्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । तद्दधिगुणाः । रूक्ष-त्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । पाच-नत्वम् । मधुराम्लरसत्वम् । रुच्यत्वम् । वातदोष-नाशित्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । कफ-वातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाके लघुत्वम् । उष्णत्वम् । मूत्रदोषकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । गर्द्दभिका-रोगः । इति मेदिनी । ने । १६ ॥ (अस्य लक्षणं यथा,—
“सा विज्ञा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी ।
मण्डला विपुलोत्सन्ना सरागपिटिकाचिता ॥”
इति वाभटे उत्तरस्थाने एकत्रिंशेऽध्याये ॥)
अपराजिता । श्वेतकण्टकारी । कटभी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्षुद्रकीटभेदः । यथाह सुश्रुतः ।
“पञ्चकीटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी ॥”)

गर्द्ध, क लिप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क, गर्द्धयति । इति दुर्गादासः ॥

गर्द्धः, पुं, (गर्द्ध्यते इति । गर्द्ध + भावे घञ् ।) स्पृहा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ॥ गर्द्दभाण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गर्द्धनः, त्रि, (गृध्यति स्पृहयतीति । गृध् + “जु-चङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधीति ।” ३ । २ । १५० । इति युच् ।) लुब्धः । इत्यमरः । ३ । ९ । २२ ॥

ग(र्व)र्व्व, त् क ङ दर्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त चुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दर्पोऽहङ्कारः । ङ, गर्व्वयते गर्व्वापयते धनेनीचः । इति दुर्गा-दासः ॥

ग(र्व)र्व्व, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट् ।) गर्व्वति । इति दुर्गादासः ॥

ग(र्व)र्व्वः, पुं, (गर्व्व + भावे अप् । यद्वा, गिरति मर्दमिति । गॄ निगरणे + “कॄगॄशॄदृभ्यो वः ।” उणां । १ । १५५ । इति वः ।) अहङ्कारः । दर्पार्थादन्तगर्व्वधातोर्भावेऽल्प्रत्ययः ॥ इति मुग्ध-बोधम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३१ । २० ।
“यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्व्वे(र्व)ण च विशेषतः ॥”)

गर्भः, पुं, (गीर्य्यते जीवसञ्चितकर्म्मफलदात्रा ईश्वरेण प्रकृतिबलात् जठरगह्वरे स्थाप्यते पुरुषशुक्रयोगेणासौ । गॄ + "अर्त्तिगृभ्यां भन् ।" उणां । ३ । १५२ । इति कर्म्मणि भन् ।) भ्रूणः । तद्विवरणं यथा,—
"स्वर्गाच्च नरकान्मुक्तः स्त्रीणां गर्भो भवत्यपि ।
नाभिभूतश्च तस्यैव याति बीजद्वयं हि तत् ॥
कललं बुद्बुदश्चैव ततः पेश्यादिरेव च ।
पेश्यापल्लवकोऽप्यङ्कः स्यादङ्कुरस्तत उच्यते ॥
अङ्गानामथ चोत्पत्तिः पञ्चानामतुलाशकात् ।
उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्रनासास्यश्रवणानि च ॥
शरीरं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तेभ्यो नखादिकम् ।
त्वचो रोमाणि जायन्ते केशाश्चैव ततः परम् ॥
नरश्चाधोमुखः स्थित्वा दशमे च स जायते ।
ततस्तु वैष्णवी माया समाश्रयति मोहिनी ॥
बालत्वञ्च कुमारत्वं यौवनं वृद्धतामपि ।
ततश्च मरणं तत्तद्धर्म्ममाप्नोति मानवः ॥
एवं संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटियन्त्रवत् ।"
इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकम् ।
प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्व्वं गर्भसंज्ञकम् ॥
कालेन वर्द्धितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः ।
भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥"*॥
तदन्यप्रकृतिर्यथा,—
"यदा नार्य्यावुपेतायां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन ।
मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमाचरेत् ।
आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि प्रवर्द्धेत स गर्भो गर्भलक्षणः ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैतृकैर्गुणैः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्य द्वादशधा गतिर्यथा,—
"भुग्नोऽनिलेन विगुणेन ततः स गर्भः
संख्यामतीत्य बहुधा समुपैति योनिम् ।
द्वारं निरुध्य शिरसा जठरेण कश्चित्
कश्चिच्छरीरपरिवर्त्तितकुब्जदेहः ॥
एकेन कश्चिदपरस्तु भुजद्वयेन
तिर्य्यग्गतो भवति कश्चिदवाङ्मुखोऽन्यः ।
पार्श्वापवृत्तगतिरेति तथैव कश्चि-
दित्यष्टधा गतिरियं ह्यपरा चतुर्द्धा ॥
सङ्कीलकः प्रतिखुरः परिघोऽथ बीज-
स्तेषूर्द्ध्वबाहुचरणैः शिरसा च योनौ ।
सङ्गी च यो भवति कीलकवत् सकीलो
दृश्यैः खुरैः प्रतिखुरः स हि कायसङ्गी ॥
गच्छेद्भुजद्वयशिराः स च बीजकाख्यो
योनौ स्थितः सपरिघः परिघेण तुल्यः ॥"*॥
गर्भनाशलक्षणादि ।
"अपविद्धशिरा या तु शीताङ्गी निरपत्रपा ।
नीलोद्गतशिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तथा ॥
मानसागन्तुभिर्मातुरुपतापैः प्रपीडितः ।
गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥"*॥

अन्तर्मृतगर्भलक्षणं यथा,—
"गर्भास्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता ।
भवेदुच्छ्वासपूतित्वं शोथश्चान्तर्मृते शिशौ ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥
("कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ।
गर्भः सञ्जायते नार्य्याः सञ्जातो बाल उच्यते ॥
आधिक्ये रजसः कन्या पुत्त्रः शुक्राधिके भवेत् ।
नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ॥"
इति पूर्ब्बखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"शुद्धे शुक्रार्त्तवे सत्वः स्वकर्म्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥
बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते ॥
तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।
नेन्धनं दृश्यते गच्छन् सत्वो गर्भाशयं तथा ॥
कारणानुविधायित्वात् कार्य्याणां तत्स्वभावता ।
नानायोन्याकृतीः सत्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥
अतएव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीवः शुक्रार्त्तवे पुनः ॥
वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥"
"पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥"
"शुद्धशुक्रार्त्तवं स्वस्थं संरक्तं मिथुनं मिथः ।
स्नेहैः पुंसवनैः स्निग्धं शुद्धशीलितवस्तिकम् ॥
नरं विशेषात् क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतैः ।
नारीं तैलेन माषैश्च पित्तलैः समुपाचरेत् ॥"
"मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ।
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नात्वा शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ॥
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्त्रं पश्येत् पुरः पतिम् ।
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्ब्बास्तिस्रश्च निन्दिताः ॥
एकादशी च युग्मासु स्यात् पुत्त्रोऽन्यासु कन्यका ।
उपाध्यायोऽथ पुत्त्रीयं कुर्व्वीत विधिवद्विधिम् ॥
नमस्कारपरायास्तु शूद्राया मन्त्रवर्ज्जितम् ।
अवन्ध्य एवं संयोगः स्यादपत्यञ्च कामतः ॥
सन्तोऽप्याहुरपत्यार्थं दम्पत्योः सङ्गतं रहः ।
दुरपत्यं कुलाङ्गारो गोत्रे जातं महत्यपि ॥
इच्छेतां यादृशं पुत्त्रं तद्रूपचरितांश्च तौ ।
चिन्तयेतां जनपदांस्तदाचारपरिच्छदौ ॥
कर्म्मान्ते च पुमान् सर्पिः क्षीरशाल्योदनाशितः ।
तैलमाषोत्तराहारां तत्र मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥
अहिरसि आयुरसि सर्व्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वाम् ।
दधातु विधाता त्वां दधातु ब्रह्मवर्च्चसा भवेति ॥
ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्य्यस्तथाश्विनौ ।

भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संविशेतां सुदा-
न्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित् तिष्ठेदङ्गैः सुसंस्थितैः ।
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
लिङ्गन्तु सद्यो गर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ॥
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललो भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्ब्बं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥
बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्त्तते ।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथ वायसम् ॥
कृत्वाग्निवर्णं निर्व्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्य्यकान् ॥
पिबेत् पुष्ये जले पिष्टान् एकद्वित्रिसमस्तशः ।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥
पुत्त्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेत् वामे दुहितृवाञ्छया ।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्त्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥
नासयास्येन वा पीतं वटशुङ्गाष्टकं तथा ।
ओषधीर्जीवनीयाश्च बाह्यान्तरुपयोजयेत् ॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कटकासनम् ॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत् त्यजेत् ॥
तथा रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येत् म्रियेत वा ॥
वातलैश्च भवेद्गर्भः कुब्जान्धजड़वामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफा-
त्मभिः ॥
व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्ब्बुदम् ॥
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥
मूर्द्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्व्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्द्धाद्यैर्ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ॥
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाड़ी निबध्यते ।
यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानाञ्चेतनायाश्च पञ्चमे ।
षष्ठे स्नायुशिरारोम-बल-वर्ण-नख-त्वचाम् ॥
सर्व्वैः सर्व्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ।
गर्भेणोत्पीड़िता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ॥
कण्डूं विदाहं कुर्व्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ।
नवनीतं हितन्तत्र कोलाम्बुमधुरौषधः ॥
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघुस्वादु च भोजनम् ॥
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।
ओजोऽष्टमे सञ्चरति माता पुत्त्रौ मुहुः क्रमात् ॥
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
शिशुरोजोऽनवस्थानात् नारी संशयिता भवेत् ॥

चोरकेण च पेयाञ्च सघृतान्वासनं हितम् ।
मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वकल्कितो वस्तिः स तैलघृतसैन्धवः ॥
तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
वर्षादिकारकारी स्यात् कुक्षौ वातेन धारितः ॥
शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्व्वोक्तश्चानुवासनम् ॥
तत एव पिचुश्चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥
निःस्नेहाङ्गी न नवमान्मासात् प्रभृति वासयेत् ।
प्रागुदक्प्रवणस्तनस्तन्या पूर्वं तत् पार्श्वगौरवी ॥
पुन्नामदौहृदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥
पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्यवादित्रगान्धर्व्व-गन्धमाल्यप्रिया च या ॥
क्लीवं तत् सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेः समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात् कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
प्राक् चैव नवमान्मासात् सूतिकागृहमाश्रयेत् ।
देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्नं साधकेऽहनि ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिका परिवारिता ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथताक्लमः ॥
अधो गुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्बस्तिवंक्षणे ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णाम्बुसेचिताम् ॥
पाययेत् सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥
अधोनाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृम्भचंक्रमम् ।
गर्भः प्रयात्यवागेवन्तल्लिङ्गं हृद्विमोचनः ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
आवी हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥
अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।
मृदुपूर्व्वं प्रवाहेत वाढ़माप्रसवाच्च सा ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
प्रत्यायान्ति तथाप्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ॥
सुवर्च्चलां विशल्यां वा जरायुपतनेऽपि च ।
कार्य्यमेतत् तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ॥
कटीमाकोटयेत् पाष्णिभ्यां स्फिचौ गाढ़ं निपी-
ड़येत् ।
तालुकण्ठं सपीडयेण्या मूर्द्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ॥
भूर्ज्जलाङ्गलिकीतुम्बी सर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग् द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥
कुष्ठतालीशकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां विल्वजेनाढ़केन वा ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥
तैलं सिद्धं हितं पानौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पा वचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् कृप्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भा परां योनिं तैलेनाङ्गञ्च मर्द्दयेत् ॥
मक्कल्लाख्ये शिरोवस्ति कोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥
धान्याम्बु वा गुड़व्योषत्रिजातकरजोऽन्वितम् ॥”
इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥

अथ गर्भोपचारः ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि मधुकं मधुपुष्पाणि चैव हि ।
नवनीतेन पयसा मधुरं पाययेच्च सा ॥
द्वितीये मासि काकोली मधुरं पाययेत्तथा ।
तृतीये कृशरं श्रेष्ठं चतुर्थे च कृतौदनम् ॥
पञ्चमे पायसं दद्यात् षष्ठे च मधुरं दधि ।
सप्तमे घृतखण्डेन चाष्टमे घृतपूरकम् ॥
नवमे विविधान्नानि दशमे दोहदन्तथा ।
मासे तृतीये सम्प्राप्ते दोहदं भवति स्त्रियाः ॥
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्भिषग्वरः ।
वर्ज्जयेद्द्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च ॥
अम्लानि सोष्णक्षाराणि गुर्व्विणीनां विवर्ज्जयेत् ।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः ॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यक्तो गुर्व्विणीस्त्रिया ।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च ॥
पथ्यं हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक् ।
व्यायामं मैथुनं रोषं शीर्षञ्चक्रमणन्तथा ॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः ॥
अथोपपन्नं विहितमपि स्वकीयाचारेण पञ्च-मासिकमष्टमासिकं वा । ब्राह्मणमङ्गलादिभिर्गोत्रभोजनमपि कर्त्तव्यम् । दोहदादिषु परिपूर्णेषु रूपवान् शूरः पण्डितः शीलवान् पुत्रो जायते ॥” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गर्भोपचारो नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ * ॥

अथ चलितगर्भचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।

“प्रथमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकमृद्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
पयसा लोड़ितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणाले नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मधककौद्भन्तु शर्करां पयसा पिबेत् ॥
चतुर्थे मासि दाहश्च पिपासा शूलमेव च ॥
त्वरेण स्त्रीणां यदि गर्भस्खलते तदोशीरचन्दन-नागकेशरधातकीकुसुमशर्करासृतमधुर्दधि पाययेत् । पञ्चमे मासे चलिते गर्भे दाड़िमीपत्राणि चन्दनं दधि मधु च पाययेत् । षष्ठे-मासि गैरिकं कृष्णमृत्तिका गोमयभस्म उदकं परिस्रुतं शीतलं चन्दनं शर्करा[illegible] सह पिबेत् । सप्तमे मासि गोक्षुरकमञ्जापद्मकवर्णमुशीरं मधुरं पाययेत् । अष्टमे मासि रोधं मधुमागधिकाञ्च सह दुग्धेन पीतवतीनाञ्चलिते गर्भे स्त्रीणां सुखं सम्पद्यते ।” इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीये स्थाने चलितगर्भचिकित्सा नामोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

“नरो धातुबलेनापि जीवितश्चात्र दृश्यते ।
तस्माच्च मैथुनात् सम्यग्जायते गर्भसम्भवः ॥

हारीत उवाच ।

संयोगेन विना प्राज्ञ ! कथं गर्भो न जायते ।
संयोगेन विना पुष्पं फलं वा च कथं भवेत् ॥
वृक्षवत्र कथं स्त्रीणां फलोत्पत्तिः प्रदृश्यते ।
एतत् पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच ऋषिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच ।

विरुद्धानाञ्च वल्लीनां स्थावराणाञ्च पुत्रक ! ।
तत्र धातुसमं बीजं सह योगेन वर्त्तते ॥
न भिन्नदृष्टिस्तस्यैव दृश्यते शृणु पुत्रक ! ।
स्थावराणाञ्च सर्व्वेषां शिवशक्तिमयं विदुः ॥
निश्चलोऽपि शिवो ज्ञेयो वामिशक्तिर्महामते ! ।
तत्र स्त्रीपूरुषगुणा वर्त्तन्ते समयोगतः ॥
आम्रपुष्पं फलं तद्वत् बीजं शुक्रमयं विदुः ।
स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाढ्यमिन्द्रियं नरे ॥
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतस्य संयोगात् कललञ्च यत् ॥
जायते बुद्बुदाकारं शोणितञ्च दशाहनि ।
घनं पञ्चदशाहे स्यात् विंशाहे मांसपिण्डकम् ॥
मासैकेन च पिण्डस्य पञ्च तत्त्वं प्रजायते ।
पञ्चाशद्दिवसे प्राप्ते अङ्कुराणाञ्च सम्भवः ॥
मासत्रये तु सम्प्राप्ते हस्तपादौ प्रवर्त्तितौ ।
सार्द्धमासत्रये प्राप्ते शिरश्च सारवद्भवेत् ॥
चतुर्थके च लोमानां सम्भवश्चात्र दृश्यते ।
पञ्चमे च सुजीवः स्यात् षष्ठे प्रस्फुरणं भवेत् ॥
अष्टमे मासि याते च अग्नियोगः प्रवर्त्तते ।
मासे तु नवमे प्राप्ते जायते तस्य चेष्टितम् ॥
जायते तस्य वैराग्यं गर्भवासस्य कारणात् ।
दशमे च प्रसूयेत तथैकादशमासि वा ॥
अथ दोषबलेनापि गर्भो नापि प्रसूयते ।
वातसंप्रेरिते गर्भे अपूर्णे दिवसे यदि ॥
प्रसूतये वाऽथ तद्गर्भे बालः प्रदृश्यते ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥)
शिशुः । (शीर्य्यते निशीर्य्यते निःक्षिप्यते वीर्य्यं यो-र्न्यास्मिन् । गिरति सिञ्चति निषेकं करोति रेतोऽत्र वा । गॄ गृ वा + भन् ।) कुक्षिः । (यथा, महाभारते । १४ । १८ । ६ ।
“यथा लोहस्य निस्यन्दो निषिक्तो बिम्बविग्रहम् ।
उपैति तद्विजानीहि गर्भे जीवप्रवेशनम् ॥”)
सन्धिः । पनसकण्टकम् । इति मेदिनी ॥ भे । ३ ॥
मध्यम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १७६ ।
“केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ॥”) ।
अपवरकः । इति हेमचन्द्रः ॥ गङ्गादिसन्निहित-देशः । यथा,—
“भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यावदाक्रमते जलम् ।
तावद्गर्भं विजानीयात् तदूर्द्ध्वं तीरमुच्यते ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(आभ्यन्तरिकवस्तुमात्रम्। यथा, गो: रामायणे। ४।२७।३।
"अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः।
रसं सर्व्वसमुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्॥")

गर्भकं, क्ली, (गर्भे+संज्ञायां कन्। यद्वा चन्द्रस्य गर्भद्वयमिव कायतीति। कै+कः।) रजनीद्वन्द्वम्। इति हेमचन्द्रः।२१५८। दुइ रात्रि इति भाषा॥

गर्भकः, पुं, (गर्भे केशगर्भे केशमध्ये इति यावत् कायते प्रकाशते शोभते इत्यर्थः। यद्वा गर्भ इव प्रतिकृतिः। "इवे प्रतिकृतौ।" ५।३।९६। इति कन्।) केशमध्यस्थितमाल्यम्। इत्यमरः। २।६।१३५। खोपार माला इति भाषा॥

गर्भकरः, पुं, (गर्भं करोति गर्भदोषं निवारयति व्यवहारयोगेन इति। कृ+टः।) पुत्त्रजीववृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गर्भघातिनी, स्त्री, (गर्भं घातयति स्रावयतीति। हन्+णिच्+णिनिः ङीप् च।) लाङ्गलिकावृक्षः। इति रत्नमाला॥

गर्भण्डः, पुं, (गर्भस्य अण्ड इव। शकन्ध्वादित्वात् अकारलोपे साधुः।) नाभिगुडकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ नाभिर गों‍ड़ इति भाषा॥

गर्भदः, पुं, (गर्भं ददाति उत्पादयति व्यवहारेणेति। दा+कः।) पुत्त्रजीववृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्भदात्री, स्त्री, (गर्भं ददातीति। दा+तृच् ङीप्।) क्षुपविशेषः। गर्भदा इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। पुत्त्रदा २ प्रजादा ३ अपत्यदा ४ सन्ततिप्रदा ५ प्राणिमाता ६ तापसद्रुमसन्निभा ७। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलम्। नारीपुष्प्यादिदोषपित्तदाहश्रमनाशित्वम्। गर्भसम्भूतिदातृत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्भनुत्, [द्] पुं, (गर्भं नुदति प्रेरयति नाशयतीत्यर्थः। नुद+क्विप्।) कलिकारीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ विषलाङ्गलिया इति भाषा॥

गर्भपाकी, [न्] पुं, (गर्भस्य पाकः परिपाकः परिणतिरित्यर्थः साध्यतयास्त्यस्य इति इनिः।) षष्टिकशालिः। इति हेमचन्द्रः।४।२३४॥ षेटे धान इति भाषा॥

गर्भपातः, पुं, (गर्भस्य पातः पतनं विच्युतिरित्यर्थः।) पञ्चमषष्ठमासीयस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य पतनम्। (यथा, माधवकरोक्तवैद्यके।
"आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविच्युतिः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥"
तथाच सुश्रुते निदानस्थाने १ अध्याये।
"गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाश्च यः।
अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानकः॥")
अस्य प्रमाणादि विशेषतो गर्भस्रावशब्दे द्रष्टव्यम्॥

गर्भपातकः, पुं, (गर्भं पातयति नाशयतीति। पत्+णिच्+ण्वुल्।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः। इति जटाधरः॥

गर्भपातनः, पुं, (गर्भं पातयतीति। पत्+णिच्+कर्त्तरि ल्युः।) रीठाकरञ्जः। इति भावप्रकाशः॥

गर्भपातनी, स्त्री, (गर्भपातन+संज्ञायां ङीष्। गौरादित्वादिति केचित्।) कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गर्भपातिनी, स्त्री, (गर्भं पातयतीति। पत्+णिच्+णिनिः। स्त्रियां ङीप्।) विशल्यावृक्षः। इति जटाधरः॥

गर्भरूपः, त्रि, (गर्भे देहकोषे रूपं लावण्यादिकं यस्य। यद्वा गीर्य्यते निगीर्य्यते प्रकाश्यते रूपं यस्मात्। तारुण्यप्रभावादिति यावत्।) तरुणः। इति भूरिप्रयोगः॥

गर्भवती, स्त्री, (गर्भो विद्यतेऽस्याः अस्यां वा। अस्त्यर्थे मतुप्। मस्य वत्वम्।) अन्तरापत्या। (यथा, महाभारते। ३।१३४।१७।
"दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यः।
दशेरका दशदाशा दशार्णाः॥")
तत्पर्य्यायः। अन्तर्व्वत्नी २ गुर्व्विणी ३ गर्भिणी ४ ससत्त्वा ५ आपन्नसत्त्वा ६ दोहदवती ७। इति शब्दरत्नावली॥ उदरिणी ८ गुर्व्वी ९। इति हेमचन्द्रः।३।२०२॥ अथ सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणम्। यथा,—
"शुक्रशोणितयोर्योनिरस्रावोऽथ श्रमोद्भवः॥
सावसादः पिपासा च ग्लानिः स्फुरणमङ्गे भवेत्॥"
तस्या उत्तरोत्तरकालीनलक्षणम्। यथा,—
"स्तनयोर्मुखकार्ष्ण्यं स्यात् रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः॥
छर्द्दयेत् पथ्यभुक्तापि गन्धादुद्विजते शुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥" *॥
पुत्त्रगर्भवत्या लक्षणम्। यथा,—
"पुत्त्रगर्भयुतायास्तु नार्य्या मासि द्वितीयके।
गर्भो गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु॥
दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणस्तने।
दक्षिणोरुः सुपुष्टः स्यात् प्रसन्नमुखवर्णता॥
पुन्नामधेयद्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः।
आम्रादि फलमाप्नोति स्वप्नेषु कमलादि च॥"*॥
कन्यागर्भवतीलक्षणम्। यथा,—
"कन्यागर्भवतीगर्भे पिण्डो मासि द्वितीयके।
पुत्त्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतमवेक्षते॥" *॥
नपुंसकगर्भवतीलक्षणम्। यथा,—
"नपुंसकं यदा गर्भो भवेद्गर्भोऽर्ब्बुदाकृतिः।
उन्नते भवतः पार्श्वे पुरस्तादुदरं महत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

गर्भशय्या, स्त्री, (गर्भे गर्भगता वा शय्येव। गर्भगतस्यापत्यस्य वासस्थानमित्यर्थः।) गर्भोत्पत्तिस्थानम्। तत्तु पित्ताशयपक्वाशययोर्मध्यवर्त्ति। तस्या रूपं यथा, भावप्रकाशे।
"शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकीर्त्तिता॥
यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः।
तत् संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः॥"
(यथा, वेणीसंहारे। ३ ये अङ्के।
"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा॥")

गर्भस्रावः, पुं, (गर्भस्य स्रावश्च्युतिः पात इत्यर्थः।) गर्भपातः। चतुर्थमासपर्य्यन्तं शोणितरूपगर्भस्य स्रवणम्। पेटखसा इति भाषा॥ तस्याशौचं यथा,— *
"यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वापि योषितः।
यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सूतकम्॥"
इति गारुडे १०७ अध्यायः॥
"रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति।"
इति मनुः।५।६६॥ *॥
"अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्यात् गर्भसंस्रवः।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसैः स्मृतम्॥
अत ऊर्द्ध्वन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रकम्।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः॥"
इति कूर्म्मपुराणम्॥ *॥
("अन्तराजन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति।
गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्॥"
इति याज्ञवल्क्यः।३।२०॥)
अन्यत् अशौचशब्दे द्रष्टव्यम्॥ *॥ *॥
अथ गर्भस्रावनिदानलक्षणे।
"भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात्।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत्॥
आ चतुर्थात् ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥
गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन।
मूढः करोति पवनः खलु मूढगर्भं
शूलञ्च योनिजठरादिषु मूत्रसङ्गम्॥"
इति माधवकरः॥
अथ गर्भस्रावपातयोर्न्निदानमाह।
"ग्राम्यधर्म्माध्वगमनयानस्खलनपीडनैः।
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनैः॥
वमनाच्च विरेकाच्च कृत्याद्गर्भपातनात्।
तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिक्तरूक्षनिषेवणात्॥
वेगाभिघाताद्विषमादासनाच्छयनाद्भयात्।
गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत्॥"
गर्भपातनात् नियमेन गर्भपातनशीलं द्रव्यं तस्मात्॥ गर्भस्य स्रावपातयोः पूर्व्वरूपमाह। गर्भपततीत्यादि। पतति स्रवेत पातेन वा पतिष्यति॥ *॥
स्रावपातयोरवधिमाह।
आ चतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥
आ चतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तम्। गर्भस्य विद्रवः शोणितरूपः। गर्भः स्रवति शोणितमिति भोजवचनात्। स्थिरशरीरस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य। गर्भपातस्य हेत्वन्तं दर्शयति।
गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव पक्वं पतति क्षणेन।

यथा वृक्षस्थं पक्वं फलं अभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिनाऽकालेऽपि पतति ॥ * ॥

अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा ।

गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्म्मुहुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादि शृतं पिबेत् ॥

उत्पलादिगणमाह ।

उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा ।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः ॥
संशीलितो ज्वरस्यैव दाहं तृष्णां व्रणामयम् ।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्दिमरोचकम् ॥*॥

अथ गर्भपातस्योपद्रवानाह ।

प्रसंसमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते ॥
प्रसंसमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह ।

स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते ।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः ॥
पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वे शूलादयः ॥ * ॥

तच्चिकित्सामाह । [चरेत् ।

स्निग्धाः शीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समा-
कुशकाशोरुवूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च ॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलनुत् परम् ।
खर्दंष्ट्रामधुकक्षुद्राद्राक्षाभिः सिद्धं पयः पिबेत् ॥
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम् ।
अन्नानः पुष्पजातिः । अयं वाणपुष्पं इति गौड़ादौ प्रसिद्धः ।” इति भावप्रकाशः ॥

गर्भस्रावी, [न्] पुं, (गर्भं उदरस्थशिशुं स्रावयति वियोतयति सेवनेनेति । गर्भ + स्रु + णिच् + “नन्दिग्रहीति ।” ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ।) हिन्तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भागारं, क्ली, (गर्भ इव आगारं गृहम् । गृहाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् तथात्वम् ।) गृहमध्यभागः । शयनगृहम् । गृहाभ्यन्तरं इति हैमे । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । वासगृहम् २ । इत्यमरः । २ । २ । २८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।७।७१।
“साप्यहर्मां समुद्दिश्य तत्र राजसुता ययौ ।
एकैव देवं द्रष्टुञ्च गर्भागारादथाविशत् ॥” * ॥
गर्भः कुक्षिः आगारं गृहमिव । शिशोराश्रयभूमेस्तथात्वम् । यद्वा, गर्भस्य उदरस्थशिशोरागारम् ।) गर्भाशयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्भाधानं, क्ली, (गर्भं आधीयतेऽनेनेति । आ + धा + करणे ल्युट् ।) दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारः । यथा,—
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
ऋतौ ऋतुकाले । स च कालो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।”
इति मलमासतत्त्वम् ॥ तत्र क्रमः ।“ऋतुस्नानादूर्द्धं निषिक्तदिवसे सायं सन्ध्यायामतीतायां पतिः शुचिः सुगन्धिः सुवेशः मन्त्रेण सूर्य्यार्घ्यं दत्त्वा पूर्व्वाभिमुखोपविष्टायाश्च वध्वा दक्षिणहस्तेनोपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् ततः पुनरपि उपस्थं स्पृशन् मन्त्रं जपेत् । ततो भार्य्यामुपेयात् ।” इति भवदेवभट्टः ॥ तद्विहितनिषिद्धनक्षत्रादि यथा,—
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
पर्व्वाण्याह विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
शौनकः ।
“पुंनक्षत्राणि चैतानि तिष्यो हस्तः पुनर्व्वसुः ।
अभिजित् प्रौष्ठपच्चैवानुराधाषाढ़श्रवणयुक् ॥”
अन्यच्च । [पुष्यश्च ।
“हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्व्वसुर्मृगशिरस्तथा
गर्भाधानादिकार्य्येषु पुंनामायं गणः शुभदः ॥
रोहिण्यन्त्यकचित्राहिविशाखशतवर्ज्जिते ।
भे पुंग्रहांशे स्त्रीशुद्धा फलबन्धनमिष्यते ॥
पुष्यार्कचन्द्रशिवमूलपुनर्व्वसुः स्या-
दाषाढ़युग्महरिभाद्रपदद्वयञ्च ।
एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि
चान्येषु गर्भपतनादिभयञ्च भेषु ॥
नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता ।
रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥
स्त्रीणामृतुर्भवति षोड़शवासराणि
तत्रादितः परिहरेच्च निशाश्चतस्रः ।
युग्मासु रात्रिषु नरा विषमासु नार्य्यः
कुर्य्यान्निषेकमथ तास्वपि पर्व्ववर्ज्जम् ॥
मूलर्क्षे स्मृतिदृष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते ।
तस्य पुंसवनादौ तु पुंसंज्ञत्वे प्रयोजनम् ॥
(मतान्तरे तु चतुर्थेऽहनि स्नानानन्तरं नार्य्यः शुध्यन्ति । यथाह भरद्वाजः ।
“प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥”
एवं धर्म्मशास्त्रेऽपि । यथा,—
“भर्त्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥”)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्ज्जयेत् ।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान् ॥”
क्षामां आहारलाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च ।
“युग्मासु पुत्त्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्त्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
(समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्ययः ॥”
इति मनुः । ३ । ४८—४९ ॥)
एवञ्च ।
“युग्मायामर्द्धरात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं यदा ।
कन्या च पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥
कन्यैवायुग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनोः ।
निमित्तकारणात् कालात् शुक्रशोणितयोर्यतः ॥
पीड़ा राशौ भौमदृष्टे शशाङ्के
मासं मासं योषितामार्त्तवं स्यात् ।
चांशे शाम्ये यत्र रक्तं जवाभं
तद्गर्भार्थं वेदनागन्धहीनम् ॥”
गर्भयोग्यर्क्षनिरूपणम् ॥
“पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृतल्लग्नचन्द्रपापस्वामिषु
तद्द्युनेषु शुभोजभिन्नेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे ।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते
पापे युग्मनिशास्वगण्डसमये पुंसुस्थितः सङ्गमः ॥
मूलमघाश्विनीनामाद्यं ज्येष्ठान्त्यसर्पाणामन्त्यम् ।
चतुर्थांशं गण्डपदं त्यक्त्वा षोड़शाहे ऋतौ व्रजेत् ॥”
अयुक्तौ तु भुजबलभीमे ।
“अन्त्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पित्र्याश्विमूलगम् ।
गण्डं दण्डत्रयं ख्यातं सर्व्वकार्य्येषु कल्पितम् ॥
पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोड़शवर्षया ।
स्त्रिया सङ्गच्छते गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि ॥
अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं स्मृतम् ।
मासेशैः सितकुजगुरुरविशशिसौम्यलग्नपशशीनैः ।
कलुषैः पीड़ा गर्भस्य पीड़ितैः पतनमन्यथा पुष्टिः ॥
कालुष्यं मासेशेन पापग्रहयोगग्रहयुग्ग्रहस्थितिनीचग्रहयोगोपग्रहयोगादि । मासेशजन्मनक्षत्रे पापग्रहयोगः पीड़ा येषां जन्मर्क्षाणि । १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । ६ ।
मासेशशान्त्यादौ कृते न गर्भपीड़ा ॥
अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।
“विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः
सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
स्थानादिग्रहाणामवलोक्य वीर्य्यं
वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अपि च । गोभिलः ।
“यदा ऋतुमती भवति उपरतशोणिता तदा सम्भवकालः । ऋतुः प्रजाजननयोग्यकालः । तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्य्यं अकुर्व्वतः प्रत्यवायान्नियमः । यदुक्तं स्मृतेः ॥
“ऋतुमतीन्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति स मन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥”
ज्योतिषे ।
“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी ।
उत्तरात्रितयं त्यक्त्वा पर्व्ववर्ज्जं व्रजेदृतौ ॥”
विष्णुपुराणम् ।
“चतुर्द्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“षोड़शर्त्तुनिशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।
अत्र षोड़शाहो रात्र्यात्मककालस्य सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनया युक्तत्वाच्च संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारः ॥
तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म्म च ॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्य्या यथाकुलम् ॥
एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥”

चतुर्थे स्पन्दते ततः इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्व्वं तृतीयमासः पुंसवनकालः। अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भ-स्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतम्। तेनात्र सावनगणना युक्ता योधिद्व्यवहारसिद्धा च। अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि अशौच-व्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् सूतकोत्तर-दिनपरमेकादशपदम्।

"सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा।
मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिताः॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिन-घटितत्वात् तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम्। अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति। शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात्। अतएव पितामहः।

"विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः।"

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः।

"गर्भाधाने सदा ग्राह्या वारा भौमरवीज्यकाः।"

गोभिलः। दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्य्योनिं कल्पयत्वित्येतया ऋचा। गर्भं धेहि सिनीवालि समाप्य ऋचौ सम्भवतः॥ कुत्सितदर्शनस्य सव्येन पाणिना शौचदर्शनात् तद्वारणाय दक्षिणेनेति। उपस्थं योनिं स्पृशेत् विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादि-मन्त्रेण च। मन्त्रान्ते कर्म्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठानन्तरं स्पर्शः। न तु भवदेव-भट्टोक्तं स्पृशन् जपतीति। ऋचौ समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः। देवलः। 'सकृच्च संस्कृता नारी सर्व्वगर्भेषु संस्कृता।' तेन गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि सकृदेव कर्त्तव्यानि। छन्दोगपरिशिष्टम्।

"विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात्
श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्॥"

विवाहादिगर्भाधानान्तकर्म्मसु एकमेव श्राद्धं न तु प्रतिकर्म्मादौ एकेनैव श्राद्धेन कृतेन सर्व्वाणि श्राद्धवन्तीति। अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दृष्टान्तः पट इतिवत्। समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात्। ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात्। यत्तु।

"निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्म्माङ्गमेव च॥"

इत्यनेन भविष्यपुराणेन श्राद्धं कर्म्माङ्गत्वेन विहितं तच्छन्दोगेतरपरं अतएव भवदेवभट्टेनापि न लिखितम्। अत्र श्राद्धोत्तरगमनेऽपि न दोषः। उक्तभविष्यपुराणात्। नित्ये नान्दी-मुखश्राद्धे कृते दाराद्यवर्ज्जनम्। इति वचनान्तराच्च।" इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥ (निषेकादनन्तरं यद्यन्मासि मिश्रितशुक्रशोणितस्य यद्यद्रूपं भवति तदुक्तं यथा, बृहज्जातके निषेकाध्याये।

"कललं कठिनं हस्ताद्यस्थित्वग्रोमचेतनाः।
अशनोद्वेगसूतिश्च मासेष्वीशाः क्रमादमी॥
भृग्वारेज्यार्कचन्द्रार्किशाङ्कशाजदिवाकराः।
मासेशे पीड़िते गर्भरोगः पुष्टिश्च सद्बले॥"

अस्यार्थः। प्रथमे मासि कललं शुक्रशोणित-मिश्रणरूपं तत्र अधिपः शुक्रः। द्वितीये कठिनं मिश्रितशुक्रशोणितयोः काठिन्यं तत्राधिपतिः कुजः। तृतीये हस्ताद्युत्पत्तिस्तत्राधिपो गुरुः। चतुर्थे अस्थ्युत्पत्तिस्तत्राधिपः सूर्य्यः। पञ्चमे त्वच उत्पत्तिस्तत्रेशश्चन्द्रः। षष्ठे रोमोत्पत्ति-स्तत्राधिपः शनिः। सप्तमे चैतन्यं तत्राधिपो बुधः। अष्टमे भोजनशक्तिस्तत्र गर्भाधानलग्न-पतिः स्वामी। नवमे उद्वेगस्तत्राधीशश्चन्द्रः। दशमे प्रसवस्तत्राधीशो दिवाकरः। आधान-काले उक्तग्रहे पीड़िते तत्तन्मासे गर्भ-पातादि। बलवति च तत्तन्मासे गर्भपुष्टिः॥

"ऊनषोड़शवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते॥
जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्ब्बलेन्द्रियः।
तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत्॥
अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यां अन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्व्वीत। पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति॥"

इति सुश्रुते शारीरस्थाने दशमेऽध्याये॥)

गर्भाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति। आ + शी + अधिकरणे अप्। गर्भस्य भ्रूणस्य आशयः शय्यावदाश्रयस्थानम्।) जरायुः। येन वेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठति सः। इत्यमरः।२।६।३८॥ गर्भशय्या। इति भावप्रकाशः॥ (यथा, महा-भारते। १४। १८। ५।

"शुक्रं शोणितसंसृष्टं स्त्रिया गर्भाशयं गतम्।
क्षेत्रं कर्म्मजमाप्नोति शुभं वा यदि वाऽशुभम्॥"
"पूर्णषोड़शवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता।
शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि॥
वीर्य्यवन्तं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥)

गर्भाष्टमः, पुं, (गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः।) गर्भजननमासादष्टममासः। तत्पर्य्यायः। देव-मासः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मनुः। २। ३६।

"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥")

गर्भिणी, स्त्री, (गर्भोऽस्त्यस्याम्। गर्भ + "अत इनिठनौ।" ५। २। ११५। इति इनि ततो ङीप्।) गर्भवती। इत्यमरः। २। ६। २०॥ पोयाति इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। ११४।

"सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥"

अस्याः कर्त्तव्यतामाह कश्यपः। यथा,—

"गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत्॥
शोकं रक्तविमोक्षञ्च साध्वसं कुक्कुटाशनम्।
व्यवायञ्च दिवास्वप्नं रात्रौ जागरणं त्यजेत्॥"

तथा, मदनरत्ने स्कान्दे।

"हरिद्रां कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा।
कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्॥
केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणम्।
भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्ज्जयेद्गर्भिणी न हि॥"

बृहस्पतिरप्याह।

"चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा।
यात्रा तथा विवर्ज्या स्यादाषाढ़े तु विशेषतः॥"

गर्भिणीपतिकरणीयतामाह याज्ञवल्क्यः।

"दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्य्यं प्रियं स्त्रियाः॥"

आश्वलायनः।

"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः।
श्राद्धञ्च सप्तमान्मासादूर्द्ध्वं चान्यत्र वेदवित्॥"

कालविधाने मुहूर्त्तदीपिकायाम्।

"चौरं शवानुगमनं नखकृन्तनञ्च
युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम्।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाह-
मायुः क्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम्॥"

रत्नसंग्रहे गालवोऽपि।

"दहनं वपनञ्चैव चौलं वै गिरिरोहणम्।
नाव आरोहणञ्चैव वर्ज्जयेद्गर्भिणीपतिः॥"

गर्भिण्या यद्यत् लक्षणं जायते तदाह,—

"क्षामता गरिमा कुक्षौ मूर्च्छाच्छर्द्दिररोचकः।
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम्॥
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः॥
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत्।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविधारणम्॥"

इति वाभटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥

"समानयोगक्षेमा हि माता तदा गर्भेण केषु-चिदर्थेषु तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः।

तस्या गर्भापत्तेर्द्व्यहृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः। उपचारासम्बाधनं ह्यस्या ज्ञाने दोषज्ञानञ्च लिङ्गतस्तस्मादिष्टो लिङ्गोप-देशस्तद्यथा। सेवादर्शनमास्यसंस्रवणमन्नाभि-लाषः छर्द्दिररोचकोऽम्लकामता विशेषेण। श्रद्धाप्रणयनञ्चोच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोर्ग्लानिः स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तन-मण्डलयोश्च कार्ष्ण्यमत्यर्थं श्वयथुः पादयोरीष-ल्लोमराज्या योन्याश्च जालत्वमिति गर्भे पर्य्या-गते रूपाणि भवन्ति। सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः। गर्भोप-घातकरास्त्विमे। भावास्तद्यथा,—सर्व्वमति गुरूष्णतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टा इमांश्चान्यानुप-दिशन्ति वृद्धाः। देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि बिभृयान्न मदकराणि चाद्या-न्नाभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन्न मांसमश्नीयात् सर्व्वे-न्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्ज्जयेत्।"

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भस्तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण।

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी कार्श्यमापद्यते विशेषेण।

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यस्तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण।

सप्तमे मासि गर्भः सर्व्वभावैराप्यायते तस्मात्तदा गर्भिणी सर्व्वाकारैः क्लान्ततमा भवति।

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसवहनीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्य सम्पूर्णत्वात् तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् तश्चैवमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगर्भण्यमित्याचक्षते कुशलाः।" इति चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

"स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा।
अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥
अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजतेऽशुभात्।
प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणञ्चाकाले वेगविधारणञ्च न सेवेत।

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते।
स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥"

"इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी।
गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् ॥
सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम्।
अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥
येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना।
प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥
राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः।
अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥
दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौहृदात्।
अलङ्का[illegible]षणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ॥
आश्रमे संयतात्मानं धर्म्मशीलं प्रसूयते ॥
देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम्।
दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥
गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम्।
गवां मांसे च बलिनं सर्व्वक्लेशसहन्तथा ॥
माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम्।
वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम् ॥
मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम्।
सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतञ्च तैत्तिरात् ॥
अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौहृदम्।
शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥
कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्।
यथा यथा दैवयोगाद्दौहृदं जनयेद्धृदि ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

चीरावीरवः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ चीराइ इति भाषा ॥

गर्भिण्यवेक्षणं, क्ली, (गर्भिण्या गर्भवत्या अवेक्षणं यत्नेन परिचर्य्या।) कुमारभृत्या। गर्भिणीपरिचर्य्या। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गर्भोपघातिनी, स्त्री, (गर्भं उपहन्तीति। उप+हन्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनिः। गर्भं उपघातयतीति। हन्+णिच् णिनिः। इति केचित्।) अकृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या गर्भपातो भवति सा गौः। गावड़ापीला गाइ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। वेहत् २। इत्यमरः। २।९।६९ ॥

गर्म्मुत्, स्त्री, (गीर्य्यते भक्ष्यते प्राणिभिरिति। गॄ निगरणे+"ग्रो सुट् च।" उणां। १।९७। इति उति सुडागमश्च।) तृणधान्यविशेषः। इत्यमरो भरतश्च ॥ मयना इति ख्यातः। गड़गड़ इति केचित् ॥ (गीर्य्यते भक्ष्यते यद्वा गीर्य्यते विज्ञाप्यते विख्याप्यतेऽनेनेति। गॄ+उति सुट् च।) स्वर्णम्। नड़ः। इति मेदिनी। ते। १०७ ॥

गर्म्मूटिका, स्त्री, (गर्म्मुत इव उटं पत्रमस्याः। कप्+टाप्+अत इत्वञ्च। पृषोदरात् तकारलोपः।) व्रीहिभेदः। माड़ुया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। गर्म्मुच्छदः २। इति रत्नमाला ॥

गर्म्मोटिका, स्त्री, (गर्म्मूटिका+निपातनात् ऊकारस्योकारः।) जरड़ीतृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

गर्व्व, मदे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) मद इह अहङ्कारः। नीचो गर्व्वति सम्पदा। इति दुर्गादासः ॥

गर्व्वः, पुं, (गर्व्व मदे+भावे घञ्। यद्वा, गिरति मदमत्तस्यात्मानमुद्गिरतीव इति। गॄ निगरणे+"कॄगॄशॄदॄभ्यो वः।" उणां। १।१५५। इति वः।) अहङ्कारः। इत्यमरः। १।७।२२ ॥ (यथा, रामायणे। २।३१।२०।
"यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम्।
प्राप्य दुर्म्मनसा वीर! गर्व्वेण च विशेषतः ॥"
अहङ्कारस्तथाध्यात्मं सर्व्वसंसारकारणम्।
अभिमानोऽधिभूतञ्च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥
(अयं हि व्यभिचारिभावविशेषः। तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ३।१५०।
"गर्व्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥")

गर्व्वाटः, पुं, (गर्व्वेण मदेन अटतीति। अट्+अच्। शकन्ध्वादित्वात् अलोपः।) द्वाःस्थितः। द्वारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गर्व्वितः, त्रि, (गर्व्वः सञ्जातोऽस्य। गर्व्व+"तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्।" ५।२।३६। इति इतच्। यद्वा, गर्व्व+कर्त्तरि क्तः।) गर्व्वयुक्तः। अहङ्कृतः। इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः। ९।५५।
"आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्व्वितकृष्णसारम् ॥")

गर्ह, ङ कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। ङ, गर्हते। कुत्सनं निन्दा। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, रामायणे। २।८२।१०।
"स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा।
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ॥")

गर्ह, कि कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-परं-सकं-सेट्।) कि, गर्हयति गर्हति। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भागवते। ६।७।१०।
"गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥"
तथा, तत्रैव। ४।४।१०।
"जगर्ह साऽमर्षविपन्नया गिरा
शिवद्विषं धूमपथश्रमस्मयम् ॥")

गर्हणं, क्ली, (गर्ह कुत्सने+भावे ल्युट्।) निन्दा। इत्यमरः। १।६।१३ ॥

गर्हा, स्त्री, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह कुत्सने+"गुरोश्च हलः।" ३।३।१०३। इति स्त्रियां अः ततष्टाप्।) निन्दा। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। १।१८७।
"कुलपतनं जनगर्हां
बन्धनमपि जीवितव्यसन्देहम्।
अङ्गीकरोति कुलटा
सततं परपुरुषसंसक्ता ॥")

गर्हितं, त्रि, (गर्ह्यते स्म इति। गर्ह+क्तः। यद्वा, गर्हा सञ्जातास्य। गर्हा+इतच्।) निन्दितम्। यथा, चाणक्ये। ५०।
"अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः।
अतिदाने बलिर्बद्धः सर्व्वमत्यन्तगर्हितम् ॥"

गर्ह्यः, त्रि, (गर्ह्यते निन्द्यते इति। गर्ह ङ निन्दायाम्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) अधमः। निन्द्यः। इत्यमरः। ३।१।५४ ॥ (यथा, मनुः। ५।१४९।
"पित्रा भर्त्रा सुतैर्व्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः।
एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्ये कुर्य्यादुभे कुले ॥")

गर्ह्यवादी, [न्] त्रि, (गर्ह्यं वदतीति। गर्ह्य+वद्+"सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये।" ३।२।७८। इति णिनिः।) कद्वदः। इत्यमरः। ३।१।३७ ॥

गल, भक्षे। स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-स्रावे अकं-सेट्।) गलति। इति दुर्गादासः ॥ (स्रावार्थे यथा, कथासरित्सागरे। ११।५७।
"इति मे तव कल्याणमपश्यन्त्या गलन्त्यमी।
सन्तापक्वथिताः प्राणा इव बाष्पाम्बुबिन्दवः ॥")

गल, क ङ स्रावे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-अकं-सेट्।) स्रावः। चरणम्। क ङ, गालयते रक्तं घातस्य। इति दुर्गादासः ॥

गलः, पुं, (गलति भक्षयत्यनेन । गल + करणे अप् । यद्वा गीर्य्यतेऽनेन । गॄ + करणे अप् ।) कण्ठः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ गला इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । १६४ ।
"प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ।
अजागलस्तनस्येव तस्य राज्यं निरर्थकम् ॥" ॥
गलति क्षरति शालवृक्षादेरिति । गल + पचाद्यच् ।) सर्ज्जरसः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥ धुना इति भाषा ॥ वाद्यभेदः । (गलति निःसरति जालादेरिति ।) गड़कमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गलकः, पुं, (गलति निःसरति जालादिभ्य इति । गल क्षरणे + ण्वुल् ।) गड़कमत्स्यः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

गलकम्बलः, पुं, (गले कम्बल इव ।) गवां गलस्थितकम्बलाकृतिमांसम् । तत्पर्य्यायः । सास्ना २ । इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ ("सास्ना गोगलकम्बलः ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

गलगण्डः, पुं, (गले गण्डः स्फोटक इव ।) गलरोगविशेषः । गरगण्ड इति भाषा ॥ अथ गलगण्डाधिकारः । तत्र गलगण्डस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।
"निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले ।
महान् वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् ॥"
निबद्धो दृढ़ः अचलो वा । मुष्कवत् अण्डवत् । गल इति हनुमन्ययोरुपलक्षणम् । तथा च भोजः ।
"महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्या गलाश्रयम् ।
मुष्कवल्लम्बमानं तु गलगण्डं विनिर्द्दिशेत् ॥" ॥
संप्राप्तिमाह ।
"वातः कफश्चापि गले प्रदुष्टो
मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः ।
कुर्व्वन्ति गण्डं क्रमशः स्वलिङ्गैः
समन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥"
क्रमशः शनैः शनैः । स्वलिङ्गैः वातकफमेदोलक्षणैः ॥ ॥
वातिकमाह ।
"तोदान्वितः कृष्णशिरावनद्धः
श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको
यदृच्छया पाकमियात् कदाचित् ॥
वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ।"
चिरवृद्ध्यपाकः चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य सः ॥
श्लैष्मिकमाह ।
"स्थिरः सवर्णो गुरुरुग्रकण्डुः
शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
चिराच्च वृद्धिं भजतेऽचिराद्वा
प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित् ॥
माधुर्य्यमास्यस्य च तस्य जन्तो-
र्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।"
कदाचित् प्रपच्यते वा पाकोऽपि चिराद्भवति ॥ प्रलेपः श्लेष्मणा ॥ ॥
मेदोजमाह ।
"स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो
मेदोऽन्वितः कण्डुयुतो रुजश्च ।
प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो
देहानुरूपक्षयवृद्धियुक्तः ॥
स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तो-
र्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ।"
देहक्षये कार्श्ये क्षयं देहवृद्धौ वृद्धिं यातीत्यर्थः ॥ ॥
असाध्यमाह ।
"कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्व्वगात्रं
संवत्सरातीतमरोचकार्त्तम् ।
क्षीणञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्तं
भिन्नस्वरं नैव नरं चिकित्सेत् ॥" ॥
अथ गलगण्डचिकित्सा ।
"सर्षपान् शिग्रुबीजानि शणबीजातसीयवान् ।
मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेषयेत् ॥
गलगण्डो गण्डमाला ग्रन्थयश्चैव दारुणाः ।
प्रलेपादस्य नश्यन्ति विलयं यान्ति सत्वरम् ॥१॥
रक्षोघ्नतैलयुक्तेन जलकुम्भीकभस्मना ।
लेपनं गलगण्डस्य चिरोत्थस्यापि नाशनम् ॥
रक्षोघ्नः सर्षपः ॥ २ ॥
श्वेतापराजितामूलं प्रातः पिष्ट्वा पिबेन्नरः ।
सर्पिषा नियताहारो गलगण्डप्रशान्तये ॥ ३ ॥
तिक्तालाबुफले पक्के सप्ताहमुषितं जलम् ।
सद्यः स्याद्गलगण्डघ्नं पानात् पथ्यानुसेविनाम् ॥४॥
तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-
हिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
सिद्धं बलाभ्यां सह देवदारु
हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥
वृक्षकोऽत्र तुणिः । उक्तञ्च निघण्टौ धन्वन्तरिणा ।
'तुणिस्तुणी कपीतस्तु नन्दिवृक्षोऽथ वृक्षकः ।'
बलाभ्यां बलातिबलाभ्याम् । अमृतादितैलम् ॥५॥
यवमुद्गपटोलादिकटुरूक्षान्नभोजनम् ।
वमनं रक्तमोक्षञ्च गलगण्डे प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥
दापयेद्गलगण्डे तु प्रच्छन्नानि बहूनि च ।
गण्डगोपालिकां पिष्ट्वा तत्र लेपं प्रकल्पयेत् ॥
अवश्यं नश्यति क्षिप्रं गलगण्डो गदोऽमुना ।
प्रलेपस्वगुभूतोऽयं बहुधा बहुभिर्ज्जनैः ॥
प्रच्छन्नानि पछना इति लोके । गण्डगोपालिका गण्डगुया इति लोके प्रसिद्ध आम्रवाटिकायां सुलभः कीटविशेषः ॥ ७ ॥
लवणं जलकुम्भ्यास्तु कणाचूर्णेन संयुतम् ।
प्रभाते नित्यमश्नीयात् गलगण्डप्रशान्तये ॥" ८ ॥
इति भावप्रकाशः ॥

गलग्रहः, पुं, (गलं कण्ठं गृह्णाति मत्स्यास्वादनकाले इति । ग्रह + अच् । यद्वा गलः मत्स्यकण्ठो गृह्यतेऽस्मिन् । ग्रह + अधिकरणे अप् ।) व्यञ्जनविशेषः । तत्पर्य्यायः । मत्स्यघण्टः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तिथिविशेषः । यथा,—
"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः ॥"
इति मदनरत्ने नारदः ॥
अपि च ।
"आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न विद्यते ।
गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥"
इति राजमार्त्तण्डः ॥
(रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
"पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितस्तिष्ठत्यन्तर्गले स्थिरः ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
गलग्रहरोगवत् परित्यागाशक्यत्वात् पीड़ादायकत्वाच्च तत्तुल्यतया पोष्यात्मीयजनोऽपि बोध्यते । यथा, स एव मे गलग्रहः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥)

गलन्तिका, स्त्री, (गलतीति । गल् + शतृ । उगित्वात् ङीप् । "शप्श्यनोर्नित्यम् ।" ७ । १ । ८१ । इति नुम् स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) कर्करी । स्वल्पवारिधानिका । इत्यमरः । २ । ९ । ३१ ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
"एषा काश्यां च वैशाखे देवे देया गलन्तिका ॥")

गलमेखला, स्त्री, (गलस्य कण्ठस्य मेखलेव ।) गलसूत्रम् । कण्ठाभरणविशेषः । तत्पर्य्यायः । सूत्राली २ । इति हारावली । १७४ ॥

गलव्रतः, पुं, (गलो गिलनमेव व्रतं नियमो यस्य ।) मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गलशुण्डिका, स्त्री, (अल्पा शुण्डा शुण्डिका । गलस्य शुण्डिकेव ।) तालूद्धर्व्वजिह्वा । आल्जिव् इति भाषा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ९८ ।
"तालूदरं वस्तिशीर्षं चिबुकं गलशुण्डिके ॥")
तत्पर्य्यायः । सुधास्रवा २ घण्टिका ३ लम्बिका ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४९ ॥ रसाङ्का ५ प्रतिजिह्विका ६ माध्वी ७ अलिजिह्विका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तालुगतरोगविशेषः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २५ अध्याये ।
"शस्त्रं जतुमणिर्म्मांससङ्घातो गलशुण्डिका ॥"
"यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।
आशु सञ्जनयेच्छोथं करोति गलशुण्डिकाम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥
तच्चिकित्सादिकं यथा,—
"गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारजा ।
लम्बिका वर्द्धते वृद्धा विज्ञेया गलशुण्डिका ॥
तृष्णाञ्च चास्य मार्गेषु नेत्रस्रावः प्रहृष्यते ।
शिरोऽर्त्तिः श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपच्यते ॥
आशुकारी महाप्राज्ञः शीघ्रं कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ।
शस्त्रेण शुण्डिकां छित्त्वा कुर्य्याद्विम्लापनं हितम् ॥
मागधी मरिचं पथ्या वचा धान्ययवानिकाः ।
क्वाथः सोष्णः स्वेदनञ्च गलशुण्ड्युपशान्तये ॥
दिवारात्रौ यवान्याश्च मुखे सन्धारणं हितम् ।
मर्द्दनं कण्ठदेशे तु तेन सम्पद्यते सुखम् ॥
सिद्धार्थकं वचा कुष्ठं रजनी पारिभद्रकम् ।
गृहधूमं स लवणं कण्ठे वा लेपनं हितम् ॥

ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि यानि तानि महामते ! ।
न शौल्यं पिच्छिलं सेव्यं तैलं नैव गलामये ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशे-ऽध्याये ॥)

गलस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः ।) छागी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

गला, स्त्री, (गलतीति । गल् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) अलम्बुषा । इति भावप्रकाशः ॥

गलाङ्कुरः, पुं, (गलरोधकोऽङ्कुरो यत्र ।) गलरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । रोहिणी २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३१ ॥ तस्य सम्प्राप्तिपूर्व्वकलक्षणमाह माधवकरः ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरयञ्च रोहिणी ॥”

गलानिलः, पुं, (गले कण्ठदेशे अनिलः प्राणवायुर्यस्य ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । गङ्गाटेयः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गलानिकः गलाविल इति च क्वचित् पाठः ॥

गलिः, पुं, (गिरति श्रमेण विना केवलं भक्षयतीति । गॄ + “सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् । गुणः रस्य लत्वञ्च ।) शक्तोऽप्यधूर्व्वहो वृषः । गड़िया गरु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । दुष्टवृषः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२६ ॥

गलितः, त्रि, (गल् + क्त ।) पतितः । तत्पर्य्यायः । स्रस्तः २ ध्वस्तः ३ भ्रष्टः ४ स्कन्नः ५ पन्नः ६ च्युतः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । १०४ ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

“निगमकल्पतरोर्गलितं फलं
शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥”)

गलुः, पुं, (गलतीति । गल् + उन् ।) मणिविशेषः । इति महाभारतम् ॥

गलेगण्डः, पुं, (गले गण्ड इव यस्य । अलुक् समासः ।) पक्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । मर्कटः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हाड़गिला इति भाषा ॥)

गलेस्तनी, स्त्री, (गले स्तनाविव मांसपिण्डौ यस्याः । अलुक् समासः ।) छागी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गल्भ, ङ धृष्टत्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ङ, गल्भते लोकः प्रगल्भः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

गल्या, स्त्री, (गलानां कण्ठानां समूहः । “पाशादिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४९ । इति यः ।) गलसमूहः । कण्ठानां समूहः । इत्यमरः । ३।२।४३॥

गल्लः, पुं, गण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाल इति भाषा ॥

गल्लचातुरी, स्त्री, (गल्ले गण्डे गल्लमधिकृत्य चातुरी यस्याः यस्यां वा । संज्ञात्वान्न कप् ।) उपधानविशेषः । इति जटाधरः ॥ गालबालिश इति भाषा ॥

गल्वर्कः, पुं, (गलुर्मणिविशेषः स इव अर्को दीप्तिर्यस्य ।) चषकः । मद्यपानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७० ॥ मसारवज्रमणिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।७।१५।५३।

“मसारगल्वर्कसुवर्णरूप्य-
वैदूर्य्यप्रवालस्फटिकैश्च मुख्यैः ॥”)

गल्ह, ङ कुत्सने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ङ, गल्हते । इति दुर्गादासः ॥

गवयः, पुं, (गु ङ शब्दे + भावे अप् । गवं शब्दं याति प्राप्नोति गव इति शब्दं यातीति वा । गव + या + कः ।) गलकम्बलशून्यगोसदृशपशुः । (यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४२ ।
“व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥”)
तत्पर्य्यायः । गवालूकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वनगौः ३ बलभद्रः ४ महागन्धः ५ । तन्मांसगुणौ । परुषत्वम् । बृंहणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वानरविशेषः । स तु वैवस्वतपुत्त्रः । यथा,—
“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”
इति रामायणम् ॥

गवयी, स्त्री, (गवय + जातौ गौरादित्वात् वा ङीष् ।) गवयस्त्री । तत्पर्य्यायः । वनधेनुः २ भिल्लगवी ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

गवराजः, पुं, (गवेन शब्देन राजते इति । राज् + अच् ।) वृषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवलं, क्ली, महिषशृङ्गम् । इत्यमरः । २ ।९।१००॥

गवलः, पुं, (गवं शब्दं लातीति । ला + कः ।) वनमहिषः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४९ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३२ । १७ ।
“गवलालिकुलाहिनिभा विसृजन्ति पयः पयोवाहाः ॥”)

गवाक्षः, पुं, (गवामक्षीव । “अक्ष्णोऽदर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इत्यच् । यद्वा, गावः रश्मयः अश्नुवन्ति आप्नुवन्ति अनेन इति । अशू व्याप्तौ + अकर्त्तर्य्यर्थे घञ् ।) गवामक्षीव यः । जानालार जाली इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।७।७।
“उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षा-
दलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥”)
तत्पर्य्यायः । वातायनम् २ । इत्यमरः ।२।२।९॥ वधूदृगयनम् ३ जालम् ४ जालकम् ५ । इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ वानरविशेषः । इति मेदिनी । षे । ३५ ॥ स तु वैवस्वतपुत्त्रः । यथा, रामायणे ।
“पुत्त्रा वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥”

गवाक्षी, स्त्री, (गां भूमिमश्नोति व्याप्नोतीति । अशू व्याप्तौ + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । स्त्रियां ङीप् ।) गोडुम्बा । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ गोमुक् इति भाषा ॥ इन्द्रवारुणी । राखाल शसा इति भाषा ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी गजचिर्भटा ।
मृगेर्व्वारुः पिटङ्कोटी विशाला च मृगादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
व्यवहारोऽस्य यथा,—
“चित्रकं शृङ्गवेरञ्च तथादन्ती गवाक्ष्यपि ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥
मामालाउ इति क्वचित् भाषा ॥) शाखोटः । शेओड़ा इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ अपराजिता । (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गवाक्ष्यश्वखुरोश्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”)

गवाची, स्त्री, (गवि भूमौ अञ्चति गच्छतीति । अञ्च + क्विप् । ङीष् । “अवङ् स्फोटायनस्य ।” ६ । १ । १२३ । इत्यवङ् ।) मत्स्यविशेषः । पाँकाल माछ इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । अजीर्णकारित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रकोपनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

गवादनं, क्ली, (अद्यते भक्ष्यते इति । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) घासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गवादनी, स्त्री, (गवादन + गौरादित्वात् ङीष् ।) इन्द्रवारुणी । (अद्यतेऽस्यामिति । अद् + अधिकरणे ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषस्ततः स्त्रियां ङीष् ।) गवां घासभक्षणाधारः । इति मेदिनी । ने । १७९ ॥ गरुर घास खाइवार गड़ा इति भाषा ॥ नीलापराजिता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः,—
“गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता ।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गवालूकः, पुं, (गवेन शब्देन अलति पर्य्याप्नोतीति । अल् + बाहुलकात् ऊकण् ।) गवयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गवाशनः, पुं, (गामश्नातीति । अश भोजने + ल्युः ।) गोभक्षकः । मुचि इति भाषा ॥ यथाह कश्चित् ।
“माताप्यैका पिताप्येको मम तस्य च पक्षिणः ।
अहं मुनिभिरानीतः स चानीतो गवाशनैः ॥”

गवाषिका, स्त्री, लाक्षा । इति रत्नमाला ॥ गराधिकापि पाठः ॥(गवायिका इति क्वचित् पाठः॥)

गवीश्वरः, पुं, (गवामीश्वरः । पक्षे अवङादेशाभावः ।) गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गोमान् २ गोमी ३ । इत्यमरः ।२।९। ५८ ॥ गवेश्वरोऽपि ॥

गवेडुः, स्त्री, (गवे गवार्थं दीयते इति । दा + मृगय्वादित्वात् कुः । पृषोदरात् दकारस्य डत्वम् । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) धान्यविशेषः । इत्यमरः । २ । ९ । २५ ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गवेधुः, पुं, (गवे गवार्थं धीयते इति । धा + कुः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । यद्वा, गवि भूमौ एधते इति । गो + एध वृद्धौ + कुः ।) गवेडुः । इति भरतः ॥ (क्वचित् स्त्रीलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

"गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्।
गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी॥"
इति भावप्रकाशः॥)

गवेधुकं, क्ली, (गवेधुरिव कायतीति। कै + कः।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (तृणधान्यविशेषः। गड़गड़ि इति भाषा॥ यथा,—
"चिल्लीलट्वाकलोणीका कुरुण्टकगवेधुकम्।"
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये॥
सर्पविशेषे पुं। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये।
"महासर्पः शङ्खपाली लोहिताक्षो गवेधुकः
परिसर्पः" इत्यादयः॥)

गवेधुका, स्त्री, (गवेधु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) तृणधान्यविशेषः। गड़गड़ देधान इति च भाषा। (यथा, विष्णुपुराणे। १।६।२५।
"श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः।")
तत्पर्य्यायः। गवेडुः २। इत्यमरः। २।६।५७॥ गवेधुः ३ गवेड़का ४। इति तट्टीका॥ क्षुद्रा ५ गोजिह्वा ६ गुन्द्रा ७ गुत्थः ८। इति रत्नमाला॥ नागबला। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका।
खरयष्टिरिका विश्वदेवा गोरक्षतण्डुली॥"
इति च वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गवेरुकं, क्ली, (गां भूमिमीर्ते उत्पत्तिकारणत्वेन प्राप्नोतीति। गो + ईर् + बाहुलकादुक। ततोऽवङादेशः।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गवेशका, स्त्री, (ईष्टे इति। ईश् + अच्। ततो गवामीशः। स इव कायतीति। कै + कः।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ गोरक्ष चाउलिया। इति भाषा॥ (गुणादयोऽस्या गोरक्षतण्डुलाशब्दे ज्ञातव्याः॥)

गवेष, त क मार्गणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) मूर्द्धन्योपधः। अजगवेषत् गुणं गुणी। इति दुर्गादासः॥

गवेषणा, स्त्री, क्ली, (गवेष + भावे युच्।) अन्वेषणा। इत्यमरः। २।७।३२॥

गवेषितं, त्रि, (गवेष्यते स्म इति। गवेष + क्त।) अन्वेषितम्। इत्यमरः। ३।१।१०५॥

गवोद्वहः, पुं, उत्तमगवः। गोषूद्वहः प्रशस्तः। इति व्युत्पत्तिः॥

गव्यं, त्रि, (गोरिदं गोर्विकारो वा। "गोपयसोर्यत्।" ४।३।१६०। इति यत्। "वान्तो यि प्रत्यये।" ६।१।७९। इति अव्।) गवां सर्व्वम्। गोसम्बन्धि। तत्तु दुग्धगोमयादि। इत्यमरः। २।६।५०॥ (यथा, मनुः। ३।७१।
"संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च॥")
गोहितम्। इति मेदिनी। ये। १७॥

गव्यं, क्ली, (गवि बाणे साधु। गो + यत्। ततोऽव्।) ज्या। (गवि नेत्रे साधु इति।) रागद्रव्यम्। इति मेदिनी। ये। १७॥

गव्या, स्त्री, (गवां समूहः। "खलगोरथात्।" ४।२।५०। इति यत्। "वान्तो यि प्रत्यये।" ६।१।७९। इति अव्।) गोसमूहः। तत्पर्य्यायः। गोत्रा २। इत्यमरः। २।९।६०॥ गव्यूतिः। (गवि इषौ साधुः। गो + यत्। ततष्टाप्।) ज्या। इति हेमचन्द्रः॥ गोरोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

गव्यूतं, क्ली, (गोर्य्यूतिः। "गोर्य्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्।" "अध्वपरिमाणे च।" ६।१।७९। इत्यस्य वार्त्तिं इति अव्। पृषोदरात् इकारलोपे साधुः।) क्रोशः। गव्यूतिः। इति हेमचन्द्रः। ३।५५१॥

गव्यूतिः, स्त्री, पुं, (गोर्यूतिः। "गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्।" "अध्वपरिमाणे च।" ६।१।७९। इत्यस्य वार्त्तिं इति अव्।) द्विसहस्रधनुः। इति शब्दार्णवः॥ क्रोशद्वयम्। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।४०९।
"गव्यूतिमात्रमासन्ने देवीधामनि धैर्य्यवान्।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः॥")
तत्पर्य्यायः। क्रोशयुगम् २। इत्यमरः। २।१।१८॥ गव्यूतम् ३ गोरुतम् ४ गोमतम् ५। इति भरतधृतवाचस्पतिः॥ गव्या ६। इति हेमचन्द्रः। ३।५५२॥

गह, त क गहने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) गहनं दुर्ब्बोधः। गहयति शास्त्रं जड़धीः। दुःखेन जानातीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

गहनं, क्ली, (गाह्यते दुर्गम्यतेऽस्मिन्निति। गाह् + बहुलमन्यत्रापि इति युच् तच्छगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः। यद्वा, गह त क गहने + ल्युट्।) वनम्। इत्यमरः। २।४।१॥ (यथा, गोः रामायणे। ६।६।६।
"सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्व्वं प्रतिश्रुतम्।
निलीय गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात्॥")
गह्वरम्। दुःखम्। इति मेदिनी। ने। ५७॥ (पुं, विष्णुः। दुर्ज्ञेयत्वादस्य तथात्वम्। यथा, महाभारते। १३।१४९।५४।
"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः।"
"सर्व्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं तस्य ज्ञातुं न शक्यते इति गहनः।" इति भाष्यम्॥)

गहनः, त्रि, (गाह्यते दुःखेन गम्यते इति। गाह् + युच्। तच्छगहनयोरिति निर्द्देशात् वा ह्रस्वः।) दुर्गमः। दुष्प्रवेशः। तत्पर्य्यायः। कलिलः २। इत्यमरः। २।४।१॥ (यथा, रामायणे। ३।१।२३।
"गहनेष्वाश्रमान्तेषु लीलाविक्रान्तदर्शनाः।
रमन्ते तापसास्तत्र त्रासयन्तः सुदारुणाः॥")

गहना, स्त्री, अलङ्कारः। इति देवीपुराणम्॥

गह्वरं, क्ली, (गाह्यते इति। गाह् + "छित्वरच्छत्वरेति।" उणां। ३।१। इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) गुहा। (यथा, रघुः। २।२६।
"गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश॥" *॥
गाह्यते विलुड्यते आत्मानेन इति।) दम्भः। इत्यमरः। २।३।६॥ वनम्। इति मेदिनी। रे। १४९॥ रोदनम्। इति हेमचन्द्रः। ६।३८॥ (गहने त्रि। यथा, भागवते। १।६।१३।
"नलवेणुशरस्तम्बकुशकीचकगह्वरम्।
एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत्॥")

गह्वरः, पुं, (गाह्यते विलुड्यते इति। गाह् विलोड़ने + "छित्वरच्छत्वरेति।" उणां। ३।१। इति वरच्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) निकुञ्जः। इति मेदिनी। रे। १४९॥

गह्वरी, स्त्री, (गह्वर + स्त्रियां ङीप्।) गुहा। इति शब्दरत्नावली॥

गा, ङ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, गाते। इति दुर्गादासः॥

गा, र लि स्तुतौ। जन्मनि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रां-परं-सकं-सेट्।) र, वैदिकः। लि, जगाति। इति दुर्गादासः॥

गा, स्त्री, (जगाति स्तौति अनया। गा स्तुतौ + क्विप्।) गाथा। इति पुरुषोत्तमः॥

गाङ्गं, त्रि, (गङ्गाया इदमिति अण्।) गङ्गासम्भूतम्। इति मेदिनी॥ गे। ५॥ (यथा, कुमारे। ५।३७।
"विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभि-
स्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः॥"
मेघधाराविनिःसृते जलविशेषे, क्ली। तल्लक्षणादिकं यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।
"तत्रान्तरीक्षं चतुर्व्विधम्। तद्यथा, धारं कारं तौषारं हैममिति। तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्। तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रञ्चेति। तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति "विद्यात्तन्नोपादेयम्। सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद् भवतीति॥"
अस्य परीक्षा यथा,—
"गाङ्ग सामुद्रविज्ञानं कथयिष्यामि साम्प्रतम्।
धारितं येन पात्रेण लभ्यते येन तद्विधम्॥
धौतं शुद्धं सितं वस्त्रं चतुर्हस्तप्रमाणकम्।
दण्डांश्चिह्नहस्तांश्च चतुश्चतुष्कोणेषु बन्धयेत्।
तस्मात् परीक्षते तोयं शुद्धे रौप्यमयेऽथवा॥
कांस्यपात्रे समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः।
शुद्धकर्म्मा स तल्लब्ध्वा श्वेतशाल्योदनस्य वा॥
पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता नान्यथा भाति सा पुनः।
श्वेता च निर्म्मला पिण्डी शुद्धञ्च विमलं पयः॥
तद्गाङ्गं सर्व्वदोषघ्नं गृहीत्वा हि सुभाजने।
तद्धारयेच्च मतिमान् बल्यं मेध्यं रसायनम्॥
श्रमक्लमपिपासाघ्नं कण्डूदोषनिवारणम्।
लघु मूर्च्छातृषा-च्छर्द्दि-मूत्र-स्तम्भ-विनाशनम्॥
गाङ्गोदकस्य वृष्टिः स्याद्दिवसे वा प्रदोषतः॥"
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये॥)

गङ्गागर्भजातत्वात् सुवर्णमपि । इति महाभारतम् ॥)

गाङ्ग:, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमानिति । "शिवादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इत्यण् ।) भीष्म: । (यथा, हरिवंशे । ३२ । १११ ।

"गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्त्रं सोऽजनयत् प्रभु: ।
स तु भीष्म इति ख्यात: कौरवाणां पितामह: ॥"

अस्य जन्मवृत्तान्तादिकं भीष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेय: । इति मेदिनी । गे । ५ ॥

गाङ्गट:, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटति भ्रमतीति । अट् + अच् । शकन्ध्वादित्वात् साधु: ।) मत्स्यभेद: । इति शब्दरत्नावली ॥ चिङ्गिड़ि माछ इति भाषा ॥ (चिङ्गिटशब्दे विवरणमस्य ज्ञेयम् ॥)

गाङ्गटक:, पुं, (गाङ्गे गङ्गातीरादौ अटतीति । अट् + ण्वुल् ।) गाङ्गटमत्स्य: । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गटेय:, पुं, (गाङ्गे अटतीति । अट गतौ + बाहुलकात् एय: ।) गाङ्गटमत्स्य: । इति शब्दरत्नावली ॥

गाङ्गायनि:, पुं (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "तिकादिभ्य: फिञ् ।" । ४ । १ । १५४ । इति फिञ् ।) भीष्म: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ कार्त्तिकेयश्च ॥

गाङ्गेयं, क्ली, (गङ्गाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् । गङ्गाजातत्वादस्य तथात्वम् ।) स्वर्णम् । (यदुक्तं महाभारते वनपर्व्वणि ।

"यं गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद्दीप्ततेजसम् ।
तदुल्वं पर्व्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यत ॥")

धुस्तूर: । कशेरु । इत्यमर: । २ । ६ । ६४ ॥ मुस्तम् । इति हेमचन्द्र: ॥ (अस्य पर्य्याया: यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ॥"

गङ्गाजातजलादौ त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ३४ ।

"योगमास्थाय धर्म्मात्मा वायुभक्ष्यो जितेन्द्रिय: ।
गाङ्गेयं वार्य्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥")

गाङ्गेय:, पुं, (गङ्गाया अपत्यं पुमान् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) भीष्म: । (यथा, देवीभागवते । २ । ४ । ३७ ।

"वसुदेवं विदित्वैनं सुखं भुङ्क्ष्व सुतोद्भवम् ।
गाङ्गेयोऽयं महाभाग ! भविष्यति बलाधिक: ॥"

अस्य जन्मविवरणं तत्रैव २ अध्याये तथा भीष्मशब्दे विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥) कार्त्तिकेय: । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, महाभारते ।१।१३८।१३।

"आग्नेय: कृत्तिकापुत्त्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देव: सर्व्वदेवमयो गुह: ॥")

इल्लीशमत्स्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गाङ्गेरुकी, स्त्री, (गाङ्गं जलविशेषमीरयतीति । ईर गतौ क्षेपणे च + "मृगय्वादयश्च ।" उणां । १ । ३८ । इति कु: । तत: स्वार्थे कन् गौरादित्वात् ङीष् ।) गोरक्षतण्डुला । इत्यमर: । २ । ४ । ११७ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । "क्षीरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वनाश्मन्तकाश्वकर्णफल्गुपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविल्वविल्वीप्रभृतीनि ॥"

यथास्या: पर्य्याया: ।

"गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वगवेधुका ।
खरवल्लरिका विश्व-देवा गोरक्षतण्डुली ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथास्या गुणा: ।

"गाङ्गेरुकी करीरञ्च विम्बीतोदनधन्वनम् ।
मधुरं सकषायञ्च शीतं पित्तकफापहम् ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥)

गाङ्गेष्ठी, स्त्री, (गाङ्गे गङ्गादिनदीतटे तिष्ठतीति । स्था + क: अलुक् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कठशर्करालता । इति हारावली । २१० ॥ नटा इति भाषा ॥

गाञ्जिकाय:, पुं, वर्त्तिकपक्षी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गाढं, क्ली, (गाहते स्म इति । गाह विलोड़ने + क्त: ।) अतिशय: । दृढम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१० ।

"आलिङ्गति सा गाढं पुन: पुनर्यामिनीप्रथमे ॥")

तद्युक्ते त्रि । इत्यमर: । १ । १ । ७० ॥ (यथा, रघु: । ६ । ७२ ।

"श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥")

गाढमुष्टि:, पुं, (गाढा दृढा मुष्टिर्यत्र । दृढमुष्ट्या धारणादस्य तथात्वम् ।) खड्ग: । कृपणे त्रि । इति मेदिनी । टे । ६१ ॥ (दातृत्वाभावादेवास्य तथात्वम् ॥)

गाढावटी, स्त्री, (गाढा दृढा वटी वटिका यत्र । निपातनात् पुंवद्भावाभाव: ।) चतुरङ्गक्रीड़ामध्ये क्रीड़ाविशेष: । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

"नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि ।
गाढावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥"

गाणपत्य:, त्रि, (गणपतिर्गणेश उपास्यदेवो यस्य । गणपति + यञ् । केषाञ्चिन्मते अश्वपत्यादिभ्यश्चेति यञापवादोऽण् । तत्र गाणपत इति साधु: ।) गणेशोपासक: । इत्यागम: ॥ (गणपतेर्भाव: कर्म्म वा "गुणवचनब्राह्मणादिभ्य: कर्म्मणि च ।" ५ । १ । १२४ । इति ष्यञ् ।) गणपतिसम्बन्धी । गणपतिभावे क्ली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ६७ ।

"प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥")

गाणिक्यं, क्ली, (गणिकानां वेश्यानां समूह: । "गणिकाया यञिति वक्तव्यम् ।" ४ । २ । ४० । इत्यस्य वार्त्तिं इति यञ् ।) गणिकासमूह: । बहुवेश्या: । इत्यमर: । २ । ६ । २२ ॥

गाण्डिव:, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थिरस्यास्तीति । गाण्डि + "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति व: ।) अर्ज्जुनधनु: । (यथा, महाभारते । ३ । २३५ । ३० ।

"धनुर्गाण्डीवधन्वार्ज्जुन: सव्यसाची
धनुश्च तत्राण्डिवं भीमवेगम् ॥")

धनुर्मात्रम् । इति मेदिनी ॥ वे । ३६ ॥

गाण्डीव:, पुं, क्ली, (गाण्डिर्ग्रन्थि: । "कृदिकारादक्तिन: ।" ङीषि कृते गाण्डी । सा विद्यते अस्य । "गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।" ५ । २ । ११० । इति व: ।) अर्ज्जुनधनु: । इत्यमर: । २ । ८ । ८४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४१ । १ ।

"यत्तत् पूर्व्वमिहाप्रच्छ: शत्रुसेनानिवर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत् पार्थस्य लोकेषु विदितं धनु: ॥"

एतद्धनुर्हि ब्रह्मादयोऽपि आदौ धृतवन्त: । यदुक्तं तत्रैव । ४ । ४१ । ५ — ८ ।

"एतद्वर्षसहस्रन्तु ब्रह्मा पूर्व्वमधारयत् ।
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् ॥
त्रीणि पञ्चशतञ्चैव शक्रोऽशीतिञ्च पञ्च वै ।
सोम: पञ्चशतं राजा तथैव वरुण: शतम् ॥
पार्थ: पञ्च च षष्टिञ्च वर्षाणि श्वेतवाहन: ।
महावीर्य्यं महद्दिव्यमेतद्धनुरनुत्तमम् ॥
एतच्च मानुषं प्राप्तं वरुणाच्चारुदर्शनम् ।
पूजितं सुरमर्त्त्येषु बिभर्त्ति परमं वपु: ॥"

खाण्डवदाहनार्थं हि वह्निना वरुणसकाशादानीयधनुरेतदर्ज्जुनाय प्रदत्तम् । तत्कथा यथा, महाभारते । १ । २२६ । १—६ ।

"एवमुक्त: स भगवान् धूमकेतुर्हुताशन: ।
चिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥
आदित्यमुदके देवं निवसन्तं जलेश्वरम् ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास पावकम् ॥
तमब्रवीद्धूमकेतु: प्रतिगृह्य जलेश्वरम् ।
चतुर्थं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥
सोमेन राज्ञा यद्दत्तं धनुश्चैवेषुधी च ते ।
तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथञ्च कपिलक्षणम् ॥
कार्य्यञ्च सुमहत् पार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥
ददानीत्येव वरुण: पावकं प्रत्यभाषत ।
तदद्भुतं महावीर्य्यं यश:कीर्त्तिविवर्द्धनम् ॥
सर्व्वशस्त्रैरनाधृष्यं सर्व्वशस्त्रप्रमाथि च ।
सर्व्वायुधमहामात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥
एकं शतसहस्रेण सम्मितं राष्ट्रवर्द्धनम् ।
चित्रमुच्चावचैर्वर्णै: शोभितं श्लक्ष्णमव्रणम् ॥
देवदानवगन्धर्व्वै: पूजितं शाश्वती: समा: ।
प्रादाच्चैव धनूरत्नमक्षय्ये च महेषुधी ॥"

"तच्च दिव्यं धनु:श्रेष्ठं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव मुदितोऽर्ज्जुन: ॥")

कार्म्मुकम् । इति मेदिनी । वे । ३६ ॥

गाण्डीवी, [न्] पुं, (गाण्डीवोऽस्यास्य । गाण्डीव + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनि: ।) अर्ज्जुन: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ अर्ज्जुनवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गाता, [ऋ] त्रि, (गायतीति । गै गाने + तृच् ।) गायक: । इति सङ्गीतदामोदर: ॥ (यथा, हरिवंशे । ५४ । ११ ।

"गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्त्विजाम् ॥"

गातुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "कमिमनि-जनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणां । १ । ७३ । इति तुः ।) कोकिलः । भ्रमरः । गन्धर्व्वः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गाते गच्छतीति । गा ङ गतौ + कमिमनीतिसूत्रे गानिर्द्देशात् तुः । पथिकः । इति उज्ज्वलदत्तः ॥ गै गाने + भावे तु । गानम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । १ । "गातुं स्तवनमुषसो जनाय ।" "गातुं गानम् ।" इति भाष्यम् ॥ गाते गच्छत्यत्र इति । गा ङ गतौ + अधिकरणे तु । गमनीयः पन्थाः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ८५ । ४ । "उरुं नो गातुं कृणु सोममीढ्वः ।" "गातुं गन्तव्यमार्गम् ।" इति भाष्यम् ॥ पृथिवी । यथा, तत्रैव । ३ । ३१ । १५ । "इन्द्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं सूर्य्यमुषसं गातुमग्निम् ।" "गातुं पृथिवीम् ।" इति भाष्यम् ॥ गा र लि स्तुतौ + भावे तुः । स्तवः । यथा, तत्रैव । ४ । ४ । ६ । "स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।" "गातुं स्तवम् ।" इति भाष्यम् ॥ उपायः । यथा, तत्रैव । ५ । ६५ । ४ । "मित्रो अंहोश्चि-दादुरुक्षयाय गातुं वनते ।" "गातुमुपायम् ।" इति भाष्यम् ॥)

गातुः, त्रि, (गाते कोपं गच्छतीति । गा ङ गतौ + "कमिमनीति ।" उणां । १ । ७३ । इति गानिर्द्देशात् तुः ।) रोषणः । इति मेदिनी । ते । १५ ॥ (गायतीति । गै गाने + तुः ।) गायनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

गात्र, तृ क ङ शैथिल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-आत्मं-अकं-सेट् ।) दन्त्यवर्गमध्यः । ङ, गात्रयते गात्रापयते । इति दुर्गादासः ॥

गात्रं, क्ली, (गच्छत्यनेन । गम् + "गमेरा च ।" उणां । ४ । १६८ । इति त्रन् आकारादेशश्च ।) हस्तिपूर्व्वजङ्घादिदेशः । हस्त्यग्रपदादिसम्मुख-भागः । (यथा, माघे । १८ । ४६ ।

"आपस्काराल्लूनगात्रस्य भूमिं
निःसाधारं गच्छतोऽवाङ्मुखस्य ॥"

"लूनगात्रस्य छिन्नजङ्घस्य ॥" इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ * ॥ गच्छति मरणात् परं खकारत्व भूतपञ्चत्वं प्राप्नोति यद्वा गम्यते स्थानात् स्थाना-न्तरं प्राप्यते सञ्चाल्यते वाऽनेन इति ।) अङ्गम् । इति मेदिनी । रे । २३ । हस्तपादाद्यवयवसमु-दयः । गा इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।१। १५४ । ३० ।

"अद्य गात्राणि ते कङ्काः श्येना गोमायवस्तथा । कर्षन्तु भुवि संहृष्टा निहतस्य मया मृधे ॥")

तत्पर्य्यायः । कलेवरम् २ वपुः ३ संहननम् ४ शरीरम् ५ वर्ष्म ६ विग्रहः ७ कायः ८ देहः ९ मूर्त्तिः १० तनुः ११ तनूः १२ । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥ इन्द्रियायतनम् १३ अङ्गम् १४ क्षेत्रम् १५ भूघनः १६ मत्करणम् १७ वेरम् १८ सञ्चरः १९ घनः २० बन्धः २१ पुरम् २२ पिण्डः २३ पुद्गलम् २४ । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतात्मा २५ स्वर्गलोकेशः २६ स्कन्धः २७ पञ्जरः २८ कुलम् २९ बलम् ३० । इति जटाधरः ॥

(गात्रवाहनादि निषेधो यथा,—

"गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम् ।
तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

गात्रभङ्गा:, स्त्री, (गात्रस्य भङ्गोऽवसादो यस्याः ।) शूकशिम्बी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गात्रमार्ज्जनी, स्त्री, (गात्रं मृज्यतेऽनयेति । मृज् + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) शरीरमार्ज्जनार्थं वस्त्रम् । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ गामोछा इति भाषा ॥

गात्रसङ्कोची, [न्] पुं, (गात्रं सङ्कोचयतीति । सम् + कुच् + णिच् + णिनिः । यद्वा, गात्रस्य सङ्कोची ।) जाहकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गात्रसंप्लवः, पुं, (गात्रेण संप्लवते भासते सन्तरति जले इत्यर्थः । सम् + प्लु + अच् ।) प्लवपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०६ ॥

गात्रसम्मितः, पुं, (गात्रं सम्मितं उत्पन्नावयवमात्रं यत्र ।) गात्रावयवोत्पत्तिः । यथा,—

"पादे उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।
पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते ।
द्विगुणं गोव्रतं कुर्य्यात् प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥

मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् । यदा लगुडाद्यभिघातेन गौर्यवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यथोक्तप्रायश्चित्त-पादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्त-पादद्वयम् । सकलगात्रसम्पत्तौ प्रायश्चित्तपाद-त्रयम् । अचेतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्राय-श्चित्तमूहनीयम् ।" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

गात्रानुलेपनी, स्त्री, (गात्रमनुलिप्यतेऽनया इति । अनु + लिप् + ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) गात्रानु-लेपनयोग्यं घृष्टं पिष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । तत्-पर्य्यायः । वर्त्तिः २ वर्णकम् ३ विलेपनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । १३३ ॥

गायकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + "गस्थकन् ।" ३ । १ । १४६ । इति थकन् ।) गायकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गाथा, स्त्री, (गीयते इति । गै गाने + "उषि-कुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ।" उणां । २ । ४ । इति थन् स्त्रियां टाप् ।) श्लोकः । (यथा, महाभारते । ३ । ८५ । ३० ।

"गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्पद्यते नृप ! ॥")

संस्कृतान्यभाषा । सा तु प्राकृतभाषा । गेयम् । तच्च गीतम् । (यथा, मनुः । ९ । ४२ ।

"अत्र गाथा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरिग्रहे ॥")

वृत्तम् । तत्तु अक्षरसंख्यातं पद्यम् । इति मेदिनी । थे । ६ ॥

गाध, ऋ ङ प्रतिष्ठायाम् । ग्रन्थे । लिप्सायाम् इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-प्रतिष्ठायां सकं-अन्यत्र अकं-सेट् ।) ऋ, अजगाधत् । ङ, गाधितासे नभो भूय इति भट्टिः । गाधते मालिकः स्रजः । इति दुर्गादासः ॥

गाधः, पुं, (गाध प्रतिष्ठायां लिप्सायाञ्च + भावे घञ् ।) स्थानम् । (यथा, महाभारते । १ । २१ । १३ ।

"अगाधमपरिमेयञ्च पातालतलमव्ययम् ॥")

लिप्सा । इति हेमचन्द्रः ॥ (कूलम् । परपारम् । यथा, महाभारते । ७ । ११३ । २ ।

"द्वीपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छताम् ॥")

सुखोत्तरणीये, त्रि । यथा, रघुः । ४ । २४ ।

"सरितः कुर्व्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्द्दमान् । यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥"

स्त्रियां टाप् । गायत्रीरूपिणी महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

"गौतमी गार्मिणी गाधा गन्धर्व्वाप्सरसेविता ॥"

"गाधा प्रतिष्ठारूपिणी ।" इति तट्टीका ॥)

गाधिः, पुं, (गाधते उच्चपदं लिप्सतीति । गाध ङ लिप्सायाम् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) चन्द्रवंशीयकुशिकराज-पुत्रः । स तु विश्वामित्रमुनिपिता कान्यकुब्ज-देशस्य राजा च । (यथा, महाभारते । ३ । ११५ । १९ ।

"कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवः सुमहाबलः । गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह ॥"

अस्य उत्पत्तिकथा यथा, हरिवंशे । २७ । १३—१६ ।

"कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं विभुः । लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे वै ततस्तं शक्रो ह्यपश्यत । अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥
समर्थं पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत् । पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥
स गाधिरभवद्राजा मघवान् कौशिकः स्वयम् । पौरकुत्स्यभवद्भार्य्या गाधिस्तस्यामजायत ॥"

अस्य कन्या सत्यवती भृगुवंशीय-ऋचीकपत्नी । सा च जमदग्निं प्रसूतवती । यथा, हरिवंशे । २७ । १८ ।

"गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा । तां गाधिः काव्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥"

ऋग्वेदमते तु अयमेव गाथीत्याख्यया प्रसिद्धः इति तु तत्रैव ३ मण्डले द्रष्टव्यः ॥ एतदनुसारे-णैव रामायणे 'गाधिन्' इति नान्तप्रयोगो भगवता वाल्मीकिना विहितः । यथा, तत्रैव १ । १८ । ४० । [सुतम् ॥")

"प्रीतिमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गाधिनः

गाधिजः, पुं, (गाधेः राज्ञः कौशिकात् जायते इति । जन् + डः ।) विश्वामित्रमुनिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ४२ ।

"पृथुस्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।

कुवेरच धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यश्चैव गाधिज: ॥”
एतद्दृत्तान्तकथा विश्वामित्रशब्दे द्रष्टव्या ॥)
गाधिपुरं, क्ली, (गाधे: कौशिकस्य राज्ञ: पुरम् ।)
कान्यकुब्जदेश: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ४० ॥
(यथा राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १३४ ।
“कन्यानां यत्र कुब्जत्वं व्यधात् गाधिपुरे मरुत् ।
तत्रैव शंसनीय: स पुमांश्चक्रे भयस्पृशाम् ॥”)
गाधिभू:, पुं, (गाधेर्भूरुत्पत्तिर्यस्य गाधिर्भूरुत्पत्तिस्थानं यस्येति वा । यद्वा गाधेर्भवति उत्पद्यते स्म । भू+भूतवर्त्तमानयोरिति क्विप् ।) विश्वामित्रमुनि: । इति शब्दरत्नावली ॥
गाधेय:, पुं, (गाधेरपत्यं पुमान् । गाधि+“इतश्चानिञ: ।” ४ । १ । १२२ । इति ढक् ।) विश्वामित्रमुनि: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५१४ ॥ (यथा, हरिवंशे । २७ । १७ ।
“विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथश्च ह ॥”)
गानं, क्ली, (गीयते इति । गै+भावे ल्युट् ।) गीतम् । इत्यमर: । १ । ७ । २५ ॥ (यदुक्तम्,—
“जपकोटिगुणं ध्यानं ध्यानकोटिगुणो लय: ।
लयकोटिगुणं गानं गानात् परतरं न हि ॥”)
तत्पर्य्याय: । गेयम् २ गीति: ३ गान्धर्व्वम् ४ । इति हेमचन्द्र: । २ । १६४ ॥ (गानं हि वैदिकलौकिकभेदात् द्विविधम् । तत्र वैदिकगानन्तु मुक्तिप्रदं अन्यत् लोकरञ्जनकरम् । वैदिकलौकिकयोर्मार्गदेशीति नामान्तरमपि श्रूयते । गानन्तु सामवेदादेव उत्पन्नं यदुक्तं सङ्गीतदर्पणटीकायाम् ।
“ऋग्भि: पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्य: समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वण: स्मृता: ॥”
द्विविधसङ्गीतयोर्लक्षणमाह सङ्गीतदर्पणे ।३-६।
“मार्गदेशीविभागेन सङ्गीतं द्विविधं मतम् ।
द्रुहिणेन यदन्विष्टं प्रयुक्तं भरतेन च ।
महादेवस्य पुरतस्तन्मार्गाख्यं विमुक्तिदम् ॥
तत्तद्देशस्थया रीत्या यत् स्याल्लोकानुरञ्जनम् ।
देशे देशे तु सङ्गीतं तद्देशीत्यभिधीयते ॥
गीतवादित्रनृत्यानां रक्ति: साधारणो गुण: ।
अतो रक्तिविहीनं यत् न तत् सङ्गीतमुच्यते ॥”
गानन्तु नादात्मकमेव नादस्तु यदा स्वयं राजते तदा स्वर इति प्रसिद्ध: स्यात् । स्वरस्तु षड्ज-ऋषभ-गान्धार-मध्यम पञ्चम-धैवत-निषादभेदात् सप्तविध: । एतेषां विज्ञापनार्थं एतदाश्रयीभूत-द्वाविंशतिश्रुतीनां नामानि स्वरस्थितिश्च कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे । ५३—५६ ।
“तीव्राकुमुद्वतीमन्दाछन्दोवत्यस्तु षड्जगा: ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिकाथ प्रसारिणी ।
प्रीतिश्च मार्ज्जनीत्येता: श्रुतयो मध्यमाश्रिता: ॥
क्षिती रक्ता च सन्दीपन्यालापिन्यपि पञ्चमे ।
मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रया: ॥
उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसत: श्रुती ॥”
अन्यत् विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥ *॥
गाने तु रागा रागिण्यश्च प्रयोक्तव्या: तत्रैतेषां नामानि कथ्यन्ते । यथा, सङ्गीतदर्पणे स्वराध्याये । १२—१६ ।
पार्व्वत्युवाच ।
“के रागा: काश्च रागिण्य: का वेला ऋतवश्च के ।
किं रूपं कथमुच्चारो वद देव ! प्रसादत: ॥”
ईश्वर उवाच ।
“श्रीरागोऽथ वसन्तश्च भैरव: पञ्चमस्तथा ।
मेघरागो दृष्टनाट: षडेते पुरुषाह्वया: ॥”
इति षट् रागा: ॥
अथ रागिण्य: ।
“मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी ।
तत: पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गना: ॥
देशी देवगिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गना: ॥
भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा ।
वाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गना: ॥
विभाषा चाथ भूपाली कर्णाटी वड़हंसिका ।
मालवी पटमञ्जर्य्या सहैता: पञ्चमाङ्गना: ॥
मल्लारी सौरटी चैव सावेरी कौशिकी तथा ।
गान्धारी हरशृङ्गारा मेघरागस्य योषित: ॥
कामोदी चैव कल्याणी आभिरी नाटिका तथा ।
सारङ्गी नट्टहम्बीरा नट्टनारायणाङ्गना: ॥”
इति षट्त्रिंशत् रागिण्य: ॥
रागरागिणीनां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे गानस्य अन्यद्विवरणं गीतशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) ध्वनि: । इति धरणी ॥
गानिनी, स्त्री, (गानं रोगादिनाशकतया प्रशस्तगीतिर्विद्यतेऽस्या: । गान+इनि: ।) वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गानं सङ्गीतविद्या गति: स्तुतिश्चास्त्यस्या इति व्युत्पत्त्या यथाक्रमं गानज्ञा गतिमती स्तवयुक्ता च स्त्री । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ॥)
गान्तु:, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ+“क्रमिगमिक्षमीति ।” उणां । ५ । ४३ । इति तुन् वृद्धिश्च ।) गन्ता । इत्युणादिकोष: ॥ गायक: । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्ति: ॥
गान्त्री, स्त्री, (गन्त्री एव । स्वार्थे अण् । ततो ङीष् ।) गन्त्री । वृषवाह्यशकट: । गवर गाड़ि इति भाषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुट: ॥ (क्वचित् क्लीवलिङ्गत्वमपि दृश्यते ॥)
गान्दिनी, स्त्री, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थ: दायति शोधयतीति । दै प शोधने+णिनि:+ङीप् । पृषोदरात् साधु: ।) गङ्गा । इति त्रिकाण्डशेष: शब्दरत्नावली च ॥ (गां धेनुं ददाति प्रतिदिनमित्यर्थ: । दा दाने+णिनि+ङीप् । पृषोदरात् साधु: ।) अक्रूरमाता । इति श्रीभागवतम् ॥ (अस्या नामनिरुक्तिर्यथा, हरिवंशे । ३४ । ७—११ ।
“श्वफल्क: काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत ।
गान्दिनीं नाम सा गान्तु ददौ विप्रेषु नित्यश: ॥
सा मातुरुदरस्था वै बहून् वर्षगणान् किल ।
निवसन्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताब्रवीत् ॥
जायस्व शीघ्रं भद्रन्ते किमर्थञ्चेह तिष्ठसि ।
प्रोवाचैनन्तु गर्भस्था सा कन्या गान्दिने दिने ॥
यदि दद्यां ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह ।
तथेत्युक्ता च तां चास्या: पिता काममपूरयत् ॥
दाता यज्वा च वीरश्च श्रुतवानतिथिप्रिय: ।
अक्रूर: सुषुवे तस्यां श्वफल्काद्भूरिदक्षिण: ॥” *॥
गान्धिनीति पाठोऽपि क्वचित् दृश्यते ॥)
गान्दिनीसुत:, पुं, (गान्दिन्या गङ्गाया: सुत: ।) भीष्म: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (कार्त्तिकेय: । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थ: ॥ गान्दिन्याख्यदाख्यया प्रसिद्धाया श्वफल्कभार्य्याया: सुत: ।) अक्रूर: । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, माघे ।१७।१२ ।
“विलङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रुष्टया
रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतम् ॥”)
गान्धर्व्वं, क्ली, (गन्धर्व्वस्य इदं गन्धर्व्वेण गीतं वा । गन्धर्व्व+अण् । यद्वा, गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् ।) गानम् । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथाह दन्तिल: ।
“पदस्थस्वरसङ्घातस्तालेन सङ्गतस्तथा ।
प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्व्वमभिधीयते ॥”
यथा च महाभारते । १३ । १६ । ४६ ।
“अवादयंश्च गन्धर्व्वा वाद्यानि विविधानि च ।
अथ प्रवृत्ते गान्धर्व्वे दिव्ये ऋषिरुपाविशत् ॥”
गन्धर्व्वो अधिष्ठात्री देवता अस्येति अण् । गन्धर्व्वदेवताकमस्त्रम् । यथा, रघु: । ५ । ५७ ।
“गान्धर्व्वमादत्स्व यत: प्रयोक्तु-
र्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥”)
गान्धर्व्व:, पुं, (गन्धर्व्व एव । “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ३८ । इत्यण् ।) गन्धर्व्व: । इति हेमचन्द्र: । २ । १६४ ॥ (भारतवर्षीयोपद्वीपविशेष: । यथा, विष्णुपुराणे ।
“भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निशामय ।
इन्द्रद्वीप: कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुण: ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीप: सागरसंवृत: ॥”)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेष: । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात् त्वं मे भार्य्या त्वं मे पतिरिति निश्चय: स: । (तल्लक्षणं यथा, मनौ । ३ । ३२ ।
“इच्छयाऽन्योन्यसंयोग: कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्व: स तु विज्ञेयो मैथुन्य: कामसम्भव: ॥”
स च क्षत्रियाणामेव धर्म्म्य: । यथा, तत्रैव ।३।२६।
“गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥”)
तत्सम्बन्धिनि त्रि ॥ (यथा, काशीखण्डे ।
“गान्धर्व्वस्तेन लोकोऽमी गन्धर्व्वाश्च शुभव्रता: ॥”
गन्धर्व्वदेशोद्भवे च । यथा, महाभारते ।१।२२६।१० ।
“उपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्व्वैर्हेममालिभि: ।
पाण्डराभ्रप्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे ॥”)
गान्धारं, क्ली, (गन्ध एव गान्धं सुगन्धं ऋच्छतीति । ऋ गतौ+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । यद्वा, गान्धाराणां तद्देशवासिनां प्रियम् । अण् ।) गन्धरस: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

गान्धारः, पुं, (गन्ध एव गान्धो गन्धकस्तं ऋच्छति उत्पत्तिकारणत्वेन गच्छतीति । ऋ गतौ + अण् ।) सिन्दूरम् । जम्बुद्वीपस्योत्तरदेशः । कान्धार इति भाषा । इति मेदिनी । रे । १४६ ॥ (देशोऽयं हरिवंशसंहितायां कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । २८ ।
"उत्तरतः कैलासः ।" इत्युपक्रम्य—
"गान्धारयशोवतिहेमतालराजन्यखचरगव्याश्च ॥"
इत्युक्तवान् । दुर्योधनमातुलः शकुनिस्तु एतद्देशस्य राजासीत् । यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥"*॥
गन्ध एव गान्धः । स्वार्थे अण् । तं ऋच्छतीति । "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) सप्तस्वरान्तर्गततृतीयस्वरः । स तु छागस्वरतुल्यः । (यदुक्तं सङ्गीतशास्त्रे ।
"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्द्दन्ति चर्षभम् ।
गान्धारन्तु अजो रौति क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम् ॥")
तस्योत्पत्त्यादि ।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति भरतः ॥
अपि च ।
"नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं शीर्षे च चालयन् ।
स शब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे श्रुतयो मताः ।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"
(अयन्तु देवकुलसम्भूतो वैश्यजातिः स्वर्णवदुज्ज्वलपीतवर्णः । अस्य जन्म कुशद्वीपे, ऋषिः शशाङ्कः, सरस्वती देवता, त्रिष्टुप् छन्दः । करुणरसे एवास्य उपयोगित्वम् ॥ इति सङ्गीतदर्पणे । ८३—८१ ॥ * ॥ स्वरग्रामविशेषः । तल्लक्षणम् । यथा, तत्रैव ७६—७० ।
"रि-मयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत् समाश्रयेत् ।
प-श्रुतिं धो निषादस्तु ध-श्रुतिं स-श्रुतिं श्रितः ॥
गान्धारग्राममाचष्ट तदा तं नारदो मुनिः ।
प्रवर्त्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥"*॥)
रागविशेषः । तस्य रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
"जटां दधानः क्षतभूतिभूषणः
काषायवासाः तनुदेहयष्टिः ।
सयोगपट्टः क्षतनेत्रमुद्रो
गान्धाररागः कथितस्तपस्वी ॥"
स तु भैरवरागपुत्त्रः । प्रभाते तस्य गानसमयः ॥
गान्धारराजः, पुं, (गान्धारस्य देशविशेषस्य राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) शकुनिः । (यथा, महाभारते । ३ । २३७ । २१ ।
"गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥"
अस्य पित्रादयोऽपि । यथा, तत्रैव । १।११०।१४।
"ततो गान्धारराजस्य पुत्त्रः शकुनिरभ्ययात् ॥")
गान्धारी, स्त्री, (गान्धारस्य गान्धारराजस्य अपत्यं स्त्री । इञ् ततो ङीष् ।) धृतराष्ट्रराजपत्नी । सा तु दुर्य्योधनमाता । इति महाभारतम् ॥ (इयं हि हरमाराध्य शतपुत्त्रवरं लब्धवती । यथा, महाभारते । १ । ११० । ६ ।
"अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ॥
गान्धारी किल पुत्त्राणां शतं लेभे वरं शुभा ॥"
पार्व्वतीसहचरीभेदः । यथा, तत्रैव ।१।२३०।४८।
"गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ॥"
गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।
"गायत्त्री गोमती गीता गान्धारी गानलोलुपा ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । ५१ ।
"गान्धारी गर्भशमनी गतिभ्रष्टगतिप्रदा ॥"
"गां धारयतीति गान्धारी ।" इति तट्टीका ॥
नाड़ीविशेषः । यथा, सङ्गीतदर्पणे । २६ ।
"सुषुम्नेड़ा पिङ्गला च कुहूरथ पयस्विनी ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च वारणाथ यशस्विनी ॥")
जिनानां शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुरालभा । इति भावप्रकाशः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । गाँजा इति भाषा ॥ इति विशुद्धिसिद्धान्तसारावलीवैद्यकग्रन्थः ॥
गान्धारेयः, पुं, (गान्धार्य्या अपत्यं पुमान् । "स्त्रीभ्यो ढक् ।"४।१।१२०। इति ढक् ।) दुर्य्योधनराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (दुःशासनादयोऽपि ॥)
गान्धिकः, पुं, (गन्धयते परप्रार्थनां गच्छतीति । गन्ध क ङ गतौ + णिनिः । ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, गन्धो गर्व्वोऽस्यास्तीति । गन्ध + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) लेखकः । सुगन्धिद्रव्यव्यवहारी । गन्धवणिक् इति ख्यातः । इति मेदिनी । के । ८३ ॥ स तु अम्बष्ठात् राजपुत्त्र्यां जातः । इति पराशरपद्धतिः ॥ (अयं हि नायकस्य शृङ्गारसहायेषु अन्यतमः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ४६ ।
"शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्म्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥
आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः ॥") कीटविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाँधिपोका इति भाषा ॥ (गान्धं गन्धप्रधानं द्रव्यमस्यास्ति । ठन् । गन्धप्रधानद्रव्यविशिष्टे त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । १३ । [दिभिः ।
"पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनायन्त्रैकेन च यत् क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥")
गामुकः, त्रि, (गच्छतीति । गम गतौ + "लषपतपदेति ।" ३ । ३ । १५४ । इति उकञ् ।) गन्ता । इति व्याकरणम् ॥
गाम्भीर्य्यं, क्ली, (गम्भीरस्य भावो गम्भीरे भवं वा । "गम्भीराञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । ५८ । इति ञ्यः ।) गम्भीरता । यथा,—
"मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता ।"
इति जिनवाणीगुणे हेमचन्द्रः ॥
(इदं हि नायकस्य सात्त्विकगुणविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।
"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥"
तस्य लक्षणम् । यथा, तत्रैव । ३ । ६२ ।
"भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्व्विकारता ॥"
उदाहरणम् । यथा,—
"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥")
गायकः, त्रि, (गायतीति । गै गाने + ण्वुल् ।) गानकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १० ।
"कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः ॥")
तत्पर्य्यायः । गायनः २ गाथकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गाता ४ । तस्य दोषा यथा,—
"शङ्कितं भीतसुत्कृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरःकम्पो लयस्थानविवर्ज्जितम् ॥
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
व्याकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
गायत्री, [न्] पुं, (गायन्तं त्रायते इति । गायत् + त्रै + णिनिः । आलोपात् साधुः ।) खदिरवृक्षः । इति भरतः ॥ (खदिरशब्दे गुणादिकं ज्ञेयम् ॥ गायत्रं सोमसामास्तीति गायत्र + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति इनिः । उद्गातरि सामगायके त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १० । १ ।
"गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्च्चन्त्यर्कमर्किणः ॥")
गायत्री, स्त्री, (गायन्तं त्रायते इति । त्रै ङ पालने + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ इति कः । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा, वैद्यके हृल्लञ्ज्यादिक्वाथे ।
"मूर्व्वादारुकलिङ्गभृङ्गमगधा चार्यन्ति पाठावरी गायत्री त्रिफलाकिरातकमहानिम्बामवारग्वधम् ॥")
षड्क्षरच्छन्दोविशेषः । तस्यास्तिस्रो विधा यथा । तनुमध्या १ शशिवदना २ सोमराजी ३ ।
आद्यायाः आद्यन्तयोर्गुरुद्वये मध्ये लघुद्वयम् ॥ द्वितीयायाः आदिमध्ययोर्लघुद्वये अन्ते गुरुद्वयम् ॥ तृतीयायाः आदिमध्ययोर्लघुगुरू गुरुलघू अन्ते गुरुद्वयम् ॥ क्रमेणोदाहरणानि यथा ।
आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या ॥ १ ॥ शशिवदनानां व्रजतरुणीनाम् ॥ २ ॥ हरे सोमराजी समा ते यशःश्रीः ॥ ३ ॥ इति छन्दोमञ्जरी ॥*॥
दुर्गा । यथा,—
"गायनात्त्रमनाद्वापि गायत्री त्रिदशार्च्चिता ।
साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधका वाप्य ईश्वरी ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्तनाम ४५ अध्यायः ॥
(सा च गायत्रीरूपेण ब्रह्मण्येव वर्त्तते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ८१ ।
"गायत्री वेदवदने पार्व्वती शिवसन्निधौ ॥"*॥

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५३ ।
"गुणनीयचरित्रा च गायत्री गिरिशप्रिया ॥")
त्रिपदा देवी । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ सा तु त्रिपादष्टाक्षरच्छन्दोयुक्तमन्त्रात्मिका वेदमाता द्विजैरुपास्या । (यथाह मनुः । २ । ७७—७८ ।

"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
एतदक्षरमेकाञ्च जपन् व्याहृतिपूर्व्विकाम् ।
सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥"

इयमेव सव्याहृतिका ब्रह्मपदप्राप्तिद्वाररूपं तस्मात् प्रत्यहं ब्राह्मणैर्व्याहृतिपूर्व्विकेयं अध्येतव्या । यदुक्तं तत्रैव । २ । ८१—८३ ।

"ओङ्कारपूर्व्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
योऽधीतेऽहन्यहन्येतांस्त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥
एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परन्तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥")

तस्या नामव्युत्पत्तिर्यथा, स्मृतौ ।
"गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥"
सापि ब्रह्मणः पत्नी । यथा,—
"अध्वर्य्युणा समाहूता एहि देवि ! त्वरान्विता ।
उत्पन्नाश्चाग्नयः सर्व्वे दीक्षाकालमुपागताः ॥
सावित्र्युवाच ।
लक्ष्मीर्नाद्यापि चायाति सती नैवेह दृश्यते ।
इन्द्राणी ब्रह्मणो जाया गच्छन्ती त्विह ।
नाहमेकाकिनी यास्ये यावन्नायान्ति ताः स्त्रियः ॥
ब्रूहि गत्वा विरिञ्चिन्तं तिष्ठत्विह मुहूर्त्तकम् ॥
वदमानां तथाध्वर्य्युस्त्यक्त्वा देवमुपागमत् ।
सावित्री व्याकुला देवी प्रसक्ता गृहकर्म्मणि ॥
सख्यो नाभ्यागता यावत् तावन्नागमनं मम ।
एवमुक्तोऽस्मि वै देव ! कालश्चाप्यतिवर्त्तते ॥
यच्च योग्यं भवेदत्र तत् कुरुष्व पितामह ! ।
एवमुक्ते तदा वाक्यं किञ्चित्कोपसमन्वितः ॥
पत्नीञ्चान्यां मदर्थन्तु शीघ्रं त्वञ्च समानय ।
प्रवर्त्तते यथा यज्ञः कालहीनो न जायते ॥
तथा शीघ्रं विधेहि त्वं नारीं काञ्चिदुपानय ।
एवमुक्तस्तथा शक्रो गत्वा सर्व्वं धरातलम् ॥
स्त्रियो दृष्टास्तु यास्तेन सर्व्वास्तास्तु परिग्रहाः ।
आभीरकन्या सुरूपा सुभाषा चारुलोचना ॥
ददर्श तां सुचार्व्वङ्गीं कमलायतलोचनाम् ।
कासि कस्य कुतश्च त्वमागता सुभ्रु ! कथ्यताम् ॥
एकाकिनी किमर्थञ्च वीथिमध्येऽवतिष्ठसे ।
रूपान्विता च सा कन्या शक्रं प्रोवाच वेपती ॥
गोपकन्या अहं वीर ! विक्रेतुमिह गोरसम् ।
समागता घृतादीनां प्रगृहीष्व यथेप्सितम् ॥
एवमुक्तस्तदा शक्रो गृहीत्वा तां करे दृढम् ।
आनीय तां विशालाक्षीं यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥
कमलाक्षीं स्फुरद्वाणीं पुण्डरीकनिभेक्षणाम् ।
गान्धर्व्वेण तदा ब्रह्मा ग्रहीतुं मन आदधे ॥
प्रभुत्वमात्मनो दाने गोपकन्याप्यमन्यत ।
यदेवं मां सुरूपत्वादिच्छत्यादातुमाग्रहात् ॥
नास्ति सीमन्तिनी काचिन्मत्तो धन्यतरा यतः ।
अनेनाहं समानीता यस्य दृग्गोचरं गता ॥
एवं चिन्तापरा दीना यावत् सा गोपकन्यका ।
भवत्वेषा महाभागा गायत्री नामतः प्रभो ! ॥
तावदेव महाविष्णुः प्रोक्तवानिदमुत्तमम् ।
अनुग्रहेण देवेश ! अस्याः पाणिग्रहं कुरु ॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन उपयेमे पितामहः ॥"* ॥
अस्या ध्यानं यथा,—
"श्वेता त्वं श्वेतरूपासि शशाङ्केन समा मता ।
बिभ्रती विपुलावूरू कदलीगर्भकोमलौ ॥
एणशृङ्गं करे गृह्य पङ्कजञ्च सुनिर्म्मलम् ।
वसाना वसने क्षौमे रक्ते चाङ्गुलदर्शने ॥
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजसे ।
दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥
चन्द्रसौगण्ययुक्तेन मुकुटेन विराजसे ।
मुकुटेन त्रिरत्नेन केशबन्धेन शोभिना ॥
भुजगाभोगसदृशौ भुजौ भ्राजयतो दिशः ।
स्तनौ ते कठिनौ देवि ! वर्त्तुलौ समचूचुकौ ॥
जघनेनातिशुभ्रेण त्रिवलीभिश्च संयुता ।
विस्तीर्णस्वच्छजघना सुश्रोणी च वरानना ॥
चारुरूपोरुयुगला अम्बुजाभरणा तथा ।
त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं जगतामेव पावनी ॥"
अस्या वैदिकतान्त्रिकध्यानद्वयं गुह्यत्वादत्र न लिखितम् ॥ * ॥ तस्या जपफलं तत्र ब्राह्मणान् प्रति गायत्रीवाक्यम् ।
"विशेषात् पुष्करे स्नात्वा मां जप्त्वा वेदमातरम् ।
प्रतिग्रहकृतान् दोषान् प्राप्स्यथ द्विजोत्तमाः ! ॥
मदीयैः किल जप्यैस्तु तारणाय त्रिभिः कृतैः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् ।
त्रियुगन्तु सहस्रेण नात्र कार्य्या विचारणा ॥
अधात्तरा स्थिता चाहं जगद्व्याप्तं मया त्विदम् ।
माताहं सर्व्ववेदानां पदैः सर्व्वैरलङ्कृता ॥
जप्त्वा मां परमां सिद्धिं यास्यन्ति द्विजसत्तमाः ! ।
प्राधान्यं मम जाप्येन सर्व्वेषां वो भविष्यति ॥" ॥
तस्या माहात्म्यादि यथा,—
"उपलभ्य च सावित्रीं नोपतिष्ठेत यो द्विजः ।
काले त्रिकालं सप्ताहात् स पतेन्नात्र संशयः ॥
गायत्रीमन्त्रतोयाढ्यं दत्तं येनाञ्जलित्रयम् ।
काले सावित्रिकेण स्यात्तेन दत्तं जगत्त्रयम् ॥
अष्टादशसु विद्यासु मीमांसाऽतिगरीयसी ।
ततोऽपि तर्कशास्त्राणि पुराणं तेभ्य एव च ॥
ततोऽपि धर्म्मशास्त्राणि तेभ्यो गुर्व्वी श्रुतिर्नृप ! ।
ततो ह्युपनिषत् श्रेष्ठा गायत्री च ततोऽधिका ॥
वाच्यवाचकसम्बन्धो गायत्र्याः सवितुर्द्वयोः ।
वाच्योऽसौ सविता साक्षात् गायत्री वाचिका परा ॥
तां देवीमुपतिष्ठन्ते ब्राह्मणा ये जितेन्द्रियाः ।
सूर्य्यलोकं ते प्रयान्ति क्रमान्मुक्तिञ्च पार्थिव ! ॥"
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

अथ गायत्रीकल्पः ।
"जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
तपसा भावितो देव्या ब्राह्मणः पूतकिल्बिषः ॥
न सीदेत् प्रतिगृह्णन् स त्वपि पृथ्वीं ससागराम् ।
द्वे सन्ध्ये ह्युपतिष्ठेत गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्व्वतः परतोऽपि वा ।
यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हति षोडशीम् ।
एवं किल्बिषयुक्तस्तु विनिर्द्दहति पातकम् ॥
उभे सन्ध्ये ह्युपासीत तस्मान्नित्यं द्विजोत्तमः ।
छन्दस्तस्यास्तु गायत्रं गायत्रीत्युच्यते ततः ॥
गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तु ततः स्मृता ।
मरीचे ! कारणात्तस्मात् गायत्री कीर्त्तिता मया ॥
तव बुद्धिमतां श्रेष्ठ ! नित्यं सर्व्वेषु कर्म्मसु ।
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ॥
जपन्ति ये सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।
दशकृत्वः प्रजप्ता सा रात्र्यह्नोर्यत् कृतं लघु ॥
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्य्या विचारणा ।
शतं जप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ॥
सहस्रं जप्ता सा देवी महापातकनाशिनी ।
लक्षजाप्येन साध्वेवं सप्त जन्मानि पातकम् ॥
कोटिजाप्येन विप्रर्षे ! यदिच्छति तदाप्नुयात् ।
यक्षविद्याधरत्वं वा गान्धर्व्वं देवतेऽपि वा ॥
यत्र यत्र भवेद्वाञ्छा तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ।
दशसाहस्रजाप्येन निष्कामः पुरुषो यदि ॥
विधिना नियतं ध्यायेत् प्राप्नोति परमं पदम् ।
यथाकथञ्चिज्जपिता गायत्री पापहारिणी ॥
सर्व्वकामप्रदा प्रोक्ता पृथक्कर्म्मसु निष्ठिता ॥"* ॥
मरीचिरुवाच ।
"विधिना केन कर्त्तव्या गायत्री पापनाशिनी ।
पवित्रा परमा ह्येषा सर्व्वकल्याणसाधिनी ॥
वह्निरुवाच ।
सव्याहृतिं सप्रणवां जप्त्वा मासांश्च षोडश ।
अपि भ्रूणहनः पापात् मुच्यन्तेऽहरहःकृतात् ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
अहोरात्रकृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः ॥
अन्तर्जले त्रिरावर्त्त्य गायत्रीं प्रयतस्तथा ।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्यदि न ब्रह्महा भवेत् ॥
नास्ति सत्यात् परो धर्म्मो नास्ति कृष्णात् समा गतिः ।
गायत्र्याश्च समं नास्ति दिवि चेह च पावनम् ॥
हुता च वरदा देवी सर्व्वकामफलप्रदा ।
गायत्र्याश्च तिलैर्होमः सर्व्वपातकनाशनः ॥
शान्तिकामो यवैः कुर्य्यादायुष्कामो घृतेन तु ।
कर्म्मान्तसिद्धिकामस्तु कुर्य्यात् सिद्धार्थकैर्नरः ॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु पयसा च समाचरेत् ।
पुत्त्रकामः सदा दध्ना धान्यकामस्तु शालिभिः ॥
क्षीरवृक्षसमिद्भिस्तु ग्रहपीडोपशान्तये ।
धनकामस्तथा बिल्वैः श्रीकामः कमलैस्तथा ॥
आरोग्यकामः क्षीराक्तैः कुर्य्यात् दूर्व्वाङ्कुरैस्तथा ।

देशोपसर्गे संग्रामे तदेव च विधीयते ॥
गुग्गुलोर्गुटिकाभिस्तु कृत्वा होममतन्द्रितः ।
सौभाग्यं महदाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पायसेन तथा हुत्वा विद्यां समधिगच्छति ॥”*॥
“येन येन तु कामेन लक्षहोमं समाचरेत् ॥
तं तं काममवाप्नोति नाच कार्य्या विचारणा ।
कृच्छ्रेण शुद्धिमुत्पाद्य प्राणायामशतेन च ॥
अन्तर्जले च तां जप्त्वा स्नातो नित्यमतन्द्रितः ।
प्राणायामांस्ततः कृत्वा विधानेनैव षोड़श ॥
पूर्व्वाह्णे जुहुयादग्नौ सुसमिद्धे यथाविधि ।
भैक्षया च कणाशी वा फलमूलाशनोऽपि वा ॥
क्षीरशक्तुहुताहारो भवेत्तत्र विचक्षणः ।
आहाराणां यथोक्तानामेकाहारं समाश्रयेत् ॥
समाप्तिर्लक्षहोमस्य यावद्भवति नित्यशः ।
लक्षहोमावसाने तु ब्राह्मणेभ्यस्तु दक्षिणा ॥
देया भवति शक्त्या तु गावो वस्त्राणि काञ्चनम् ।
सर्व्वोत्पातसमुत्पत्तौ सर्व्वं भवति शोभनम् ॥
पञ्चभिर्दशभिर्व्वाथ लक्षहोमं समाचरेत् ।
असङ्कीर्णे तथा दोषे नृपतिस्तत्प्रशान्तये ॥
नास्ति लोके स उत्पातो यो ह्यतो नोपशाम्यति ।
मङ्गलञ्च परं नास्ति यदस्मादतिरिच्यते ॥
ग्रहशान्तिं पुरा कृत्वा मन्त्रैः स्वैः स्वैः प्रणम्य तान् ।
इन्द्रायाग्नये सोमाय नमः प्रजापतेस्तथा ॥
व्याहृतिभ्यस्ततः पश्चात् पूर्णाहुतिमथाददेत् ।
गणानान्त्वेति वा ह्यथ इमं देवेति चेन्द्रवै ॥
अग्निर्मूर्द्धेत्युदुध्यस्व इहस्यतेति प्रयोजयेत् ।
अन्नात् परिस्रुतेनैव सन्नो देवीस्ततः पुनः ॥
कया न इति राहोर्व्वै केतुं कृण्वेति केतवे ।
त्र्यम्बकेन तु रौद्रन्तु होमयेज्जातवेदसि ॥
सर्व्वं गायत्रीहोमन्तु लक्षहोमे प्रकल्पयेत् ।
दिक्पालेभ्यश्च होतव्यं भूतेभ्यश्च ततः क्रमात ॥
मरुत्वमग्निं दूतं वै यस्मिन् वृक्षे नमामि तम् ।
वरुणं वो रिशा दश वयसुत्वा पथस्य ते ॥
सोमं राजानमवसे अक्षरुद्राय वै तथा ।
क्षेत्रस्य पतिना चैव भूतानां पतये तथा ॥
रक्षोघ्नेनैव मन्त्रेण होतव्यं विधिपूर्व्वकम् ।
घृताक्ताभिः समिद्भिश्च तिलहोमं ततः परम् ॥
दशैकं प्रति वा कुर्य्याद्दष्टाविंशतिमेव च ।
एकैकं प्रति पूर्णा स्यात्तदत्र ऋषिसत्तमाः ॥
अश्वत्थोद्भवाश्चैवास्तथा दूर्व्वाङ्कुरोद्भवाः ।
होतव्या लक्षहोमे तु गायत्र्याः कामिकं परम् ॥
श्रीसूक्तं पावमानञ्च पौरुषं शाम्भवं तथा ।
रौद्रमैन्द्रञ्च रामञ्च ज्येष्ठसाम इहद्रथम् ॥
महाजपन्तु होमान्ते कुर्य्यात् वै सर्व्वसिद्धिदम् ।
सम्यक् पूर्णां ततो दद्यात् सप्त ते अभिमन्त्रितम् ॥
नमो ब्रह्मणेति चामन्त्र्य सन्निधाय नवं घटम् ।
रत्नैर्बीजैः शुभैर्व्वस्त्रैर्गन्धैश्चैव तु संयुतम् ॥
तज्जलेनाभिषिञ्चेत देवस्य त्वेति वै तदा ।
धन्वनागादिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत्ततः क्रमात् ॥
एवं यः कुरुते राजा लक्षहोमं यतव्रतः ।
न तस्य शत्रवः सङ्ख्ये अग्रे तिष्ठन्ति कर्हिचित् ॥
न चैव मरको देशे व्याधिर्व्वा जायते तथा ।
अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः ॥
राक्षसाद्या विनश्यन्ति सर्व्वास्तत्र तथेतयः ।
रसवन्ति च तोयानि शस्यञ्च निरुपद्रवम् ॥
जायते यस्य या चेष्टा धर्म्मिष्ठा सा न किं भवेत् ॥*॥
कोटिहोमन्तु यो राजा कारयेद्विधिपूर्व्वकम् ॥
न तस्य मानसो दाह इह लोके परत्र च ।
कोटिहोमे तु वरयेत् ब्राह्मणान् विंशतिं नृप ! ॥
शतं वाथ सहस्रं वा य इच्छेद्धितमात्मनः ।
कोटिहोमं स्वयं यस्तु कुरुते श्रद्धया द्विजः ॥
क्षत्त्रियो वाथ वैश्यो वा तस्य पुण्यफलं महत् ।
यद्यदिच्छति कामानां तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥
सशरीरोऽपि चेद्गन्तुं दिवमिच्छेत्तदाप्नुयात् ।
सावित्री परमा देवी सावित्री पावनं परम् ॥
सर्व्वकामप्रदा चैव सावित्री कथिता तव ।
अभिचारेषु तां देवीं विपरीतां विचिन्तयेत् ॥
कार्य्या व्याहृतयश्चात्र विपरीताक्षरास्तथा ।
विपरीताक्षरं कार्य्यं शिरश्च ऋषिसत्तम ! ॥
आदौ शिरः प्रयोक्तव्यं प्रणवोऽन्तेन वै ऋषे ! ।
मतिस्थेनैव फट्कारं मध्ये नाम प्रकीर्त्तितम् ॥
गायत्रीं चिन्तयेत्तत्र दीप्तानलसमप्रभाम् ।
घातयन्तीं त्रिशूलेन केशेष्वाक्षिप्य वैरिणम् ॥
निहनन्तीं त्रिशूलेन भ्रुकुटीभूषिताननाम् ।
उच्चाटने तु तां देवीं वायुभूतां विचिन्तयेत् ॥
धावमानं तथा साध्यं तस्माद्देशात्तु दूरतः ।
अभिचारेषु होतव्या राजिका विषमिश्रिताः ॥
स्वरक्तमिश्रं होतव्यं कटुतैलमथापि वा ।
तत्रापि च विषं देयं होमकाले प्रयत्नतः ॥
क्रोधेन महताविष्टः परान्नाभिचरेद्बुधः ।
न जह्यात् यदि क्रोधेन ध्रुवं नश्येत् स एव तु ॥
अनागसि न कर्त्तव्यमभिचारमतो बुधैः ।
स्वल्पागसि न कर्त्तव्यो ह्यभिचारो महामुने ! ॥
महापराधं बलिनं देवब्राह्मणकण्टकम् ।
अभिचारेण यो हन्यान्न स दोषेण लिप्यते ॥
धर्म्मप्रदाने तु तथा स्वल्पागसि तथैव च ।
अभिचारं न कुर्व्वीत बहुपापं विचक्षणः ॥
बहूनां कण्टकं यस्तु पापात्मानं सुदुर्म्मतिम् ।
हन्यात् प्राप्तापराधन्तु तस्य पुण्यफलं महत् ॥
ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे वेदयज्ञे द्विजे जने ।
न तानभिचरेत् जातु तत्र तद्विफलं भवेत् ॥
न हि केशवभक्तानामभिचारेण कर्हिचित् ।
विनाशमभिपद्येत तस्मात्तन्न समाचरेत् ॥
सेयं धात्री विधात्री च सावित्र्यघविनाशिनी ।
प्राणायामेन जप्येन तथा चान्तर्ज्जलेन च ॥
सव्याहृतीकप्रणवा जप्तव्या शिरसा सह ।
प्रणवेन तथा न्यस्ता वाच्या व्याहृतयः पृथक् ॥
दैवतं सविताप्यस्या गायत्रं छन्द एव च ।
विश्वामित्र ऋषिश्चैव प्रोच्यते ऋषिसत्तम ! ॥
कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्चेन्द्रियार्थाः सुमहत् भूतानां पञ्चपञ्चकम् ॥
मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तञ्चर्षिसत्तम ! ।
चतुर्व्विंशत्यथैतानि गायत्र्याश्चाक्षराणि तु ॥
प्रागेव पुरुषं विद्धि व्याप्तं पञ्चविंशकम् ।
सप्तलोकाश्च ये चैव महाव्याहृतयस्तथा ॥
शिरश्च तत्तथा वाच्यः पुरुषः परमेश्वरः ।
एवंविधा च गायत्री जप्तव्या राजसत्तम ! ॥
होतव्या च यथाशक्त्या सर्व्वकामसमृद्धिदा ।
सावित्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ॥
नायन्त्रितश्चतुर्व्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ।
गायत्रीं जपते यस्तु त्रिकालं ब्राह्मणः सदा ॥
यद्यपि प्रतिग्राही वापि स गच्छेत् परमां गतिम् ।
गायत्रीं जपते यस्तु कल्यमुत्थाय यो द्विजः ॥
स लिप्यति न पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कामकामी लभेत् कामान् गतिकामश्च सद्गतिम् ॥
अकामः समवाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
इत्याद्ये वह्निपुराणे गायत्रीकल्पनामाध्यायः ॥

गायनः, त्रि, (गायति सङ्गीतविद्यया उपजीवतीति । गै + “ण्युट् च ।” ३ । १ । १४७ । इति ण्युट् ।) गायकः । (यथा, काशीखण्डे ।
“देवानां गायना ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥”)
गानोपजीवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतेषामन्नं विशुद्धब्राह्मणादिभिरग्राह्यं पतितत्वात् । यथाह मनुः । ४ । २१० ।
“स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोवार्द्धुषिकस्य च ॥”)
जल्पाकः । इति धरणी ॥ (स्तुतिपाठकः । यथा, महाभारते । १ । ७८ । ३२ ।
“सत्यं किलैतत् सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥”)

गारित्रं, क्ली, (गीर्य्यते भक्ष्यते इति । गॄ निगरणे + “भूवादिगृभ्यो णित्रन् ।” उणां ४।१७०। इति कर्म्मणि णित्रन् ।) ओदनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गारुडं, क्ली, (गरुड़स्य इदमिति । गरुड़ + अण् प्रत्ययः । यद्वा, गरुड़ं श्रोतारमालम्ब्य भगवता यदुपदिष्टम् । यद्वा, गरुड़ेन प्रोक्तमिति । तन्निरुक्तिरुक्ता शिवपुराणे यथा,—
“गरुड़स्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गारुड़संज्ञकम् ।”)
गरुड़पुराणम् । इति पुराणम् ॥ यथा,—
गरुड़ उवाच ।
“मम माता च विनता नागैर्दासीकृता हरे ! ।
यथाहं देवतान् जित्वा चामृतं ह्यानयामि तत् ॥
दास्याश्च मोक्षयिष्यामि यथाहं वाहनं तव ।
महाबलो महावीर्य्यः सर्व्वज्ञो नागदारणः ।
पुराणसंहिताकर्त्ता यथाहं स्यां तथा कुरु ॥
विष्णुरुवाच ।
यथा त्वयोक्तं गरुड़ ! तथा सर्व्वम्भविष्यति ।
देवादीन् सकलान् जित्वा चामृतं ह्यानयिष्यसि ॥
नागदास्याश्च मातरं त्वं विनतां मोचयिष्यसि ।
महाबलो वाहनस्त्वं भविष्यसि विषार्द्दनः ॥
पुराणं मत्प्रसादाच्च मम माहात्म्यवाचकम् ।
यदुक्तं मत्स्वरूपञ्च तव चाविर्भविष्यति ॥
गारुड़ं तव नाम्ना तल्लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
यथाहं देवदेवानां श्रीः ख्याता विनतासुत ! ॥
तथा ख्यातिं पुराणेषु गारुड़ं गरुड़ैष्यति ।
यथाहं कीर्त्तनीयोऽथ तथा त्वं गरुड़ात्मना ॥
मां ध्यात्वा पक्षिमुख्येदं पुराणं गद गारुड़म् ।
इत्युक्तो गरुड़ो ब्रह्म ! कश्यपायाह पृच्छते ॥

काश्यपो गरुडं स्तुत्वा हृतं दग्धमजीवयत् ।
स्वयञ्चाप्यमरो भूत्वा विद्ययाप्यानजीवयत् ॥
पक्षी ओम् तं स्वाहा जापी विद्येयं गारुडी
परा ।
गरुडोऽहं गारुडं हि श्रृणु रुद्र ! महात्मकम् ॥”
इत्याद्ये महापुराणे गारुडे प्रश्नाध्यायो नाम
द्वितीयः ॥ * ॥ (अस्मिन् पुराणे एकोनविंशत्
सहस्रसंख्यकश्लोका वर्त्तन्ते । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । ११ ।
“एकोनविंशत् साहस्रं गारुडं हरिभाषितम् ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥)
गारुडी विद्या गरुडपुराणे २०२ अध्यायादौ
द्रष्टव्या ॥ स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विषमन्त्रः ।
इति जटाधरः ॥ (गरुडः गरुडवर्णस्तस्येदम् ।
गरुड + अण् । गरुडवर्ण इव वर्णोऽस्येति भावः ।)
मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा-
रघौ । १३ । ५३ ।
“त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥”
गरुडाकारेण सेनारचनयाधिष्ठितत्वात् महा-
व्यूहभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ५३ । २ ।
“गारुडञ्च महाव्यूहं चक्रे शान्तनवस्तदा ॥”
एतस्य रचनायां गरुडाकृतित्वविवृतिर्यथा,
तत्रैवाध्याये । ३—८ ।
“गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्म्मा च सात्वतः ॥
अश्वत्थामा कृपश्चैव शिर आस्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्त्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतैः ॥
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ! ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां सन्निवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्य्योधनो राजा सोदर्य्यैः सानुगैर्वृतः ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजाश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन् महाराज ! शूरसेनाश्च मारिष ! ॥
दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
कारूषाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कुण्डीवृषास्तथा ॥
बृहद्बलेन सहिता वामपार्श्वे समास्थिताः ॥”
कदा चास्य व्यूहस्य प्रयोजनं तदाह मनुः ।
७ । १८६—१८७ ।
“शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥”
“कृत्स्नसुखपश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः ।
एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः ॥” इति तट्टीका-
कृत् कुल्लूकभट्टः ॥)
गारुडिकः, पुं, (गरुडः अधिष्ठाताऽस्य इति
गारुडः विषनिवारणमन्त्रविशेषः । तेन चिकित्-
सति स एव आजीवो यस्येति वा । इति ठक् ।)
विषवैद्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

गारुडी, स्त्री, (गरुडनाम्नाख्यायते इति । अण्
ङीप् च ।) पातालगरुडीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गरुडः अधिष्ठात्री देवता अस्या इति
अण् ङीप् च । गरुडविद्या । सा च गरुडपुराणे
२०२ अध्यायादौ द्रष्टव्या ॥)
गारुत्मतं, क्ली, (गरुत्मान् गरुडस्तस्य वर्णोऽस्त्यस्य
गरुत्मान् अधिष्ठातृदेवताऽस्य वा इति अण् ।)
मरकतमणिः । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(यथा, माघे । ३ । ५ ।
“तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-
प्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा ।”
पन्ना इति लोके । तस्य नामानि ।
“गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
गारुत्मतपत्रिका, स्त्री, (गारुत्मतं मरकतमणि-
स्तद्वर्णसदृशं पत्रमस्याः इति कप् कापि अत
इत्वञ्च ।) पाचीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
गार्गकः, पुं, (गर्गस्य अपत्यं पुमान् इति । “गर्गा-
दिभ्यो यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति गार्ग्यः
ततः कन् । “आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।” ६ ।
४ । १५१ । इति यकारलोपः ।) गर्गस्यापत्यम् ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
गार्गी, स्त्री, (गर्गस्यापत्यं स्त्री । “गर्गादिभ्यो
यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इति यञ् । “यञश्च ।”
४ । १ । १६ । इति ङीप् “ततो हलस्तद्धितस्य ।”
६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।) गर्गस्य अप-
त्यम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, बृहदारण्यके
पञ्चमप्रपाठके ६ ब्राह्मणे ।
“अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु
खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति ॥” दुर्गा । यथा,
हरिवंशे । १७६ । १४ ।
“ह्रीं श्रीं गार्गीञ्च गान्धारीं योगिनीं योगदां
सदा ॥”)
गार्गीपुत्त्रकायणिः, पुं, (गार्ग्याः पुत्त्रस्तस्मादागतो
वंशः इति । “पुत्त्रान्तादन्यतरस्याम् ।” ४ । १ ।
१५९ । इति वा फिञ् वा कुक् च ।) गार्गी-
पुत्त्रवंशः । अस्य रूपान्तरम् । गार्गीपुत्त्रायणिः ।
गार्गीपुत्त्रिः । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥
गार्ग्यः, पुं, (गर्गस्यापत्यं पुमान् । “गर्गादिभ्यो यञ् ।”
४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) गर्गस्य पुमपत्यम् ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, बृहदा-
रण्यके । ४ । १ । “दृप्तबालाकिर्हानूचानो
गार्ग्य आस सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते
ब्रवाणीति ॥”)
गार्द्धपक्षः, पुं, (गृद्धस्य गृध्रस्य वायमिति अण् गार्द्धो
गार्ध्रो वा पक्षः पत्रं यत्र यस्य वा ।) गार्द्ध्र-
पत्रवाणः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४२ ॥ गार्द्ध-
पक्षोऽपि ॥
गार्द्ध्रं, क्ली, (गर्द्ध एव इति । चतुर्वर्णादित्वात्
स्वार्थे ष्यञ् ।) लिप्सा । यथा, माघे । ३ । ७२ ।
“पीत्वा जलानां निधिनातिगार्द्ध्रात् ॥”

गार्द्ध्रपत्रः, पुं, (गार्द्ध्रं गृध्रसम्बन्धिनं पत्रं पक्षः यस्य
यत्रं वा ।) गृध्रपक्षयुक्तवाणः । (यथा, महा-
भारते । ४ । ४८ । २५ ।
“न हि गाण्डीवनिर्म्मुक्ता गार्द्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्वेव तिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥”)
गार्भिणं, क्ली, (गर्भिणीनां समूहः इति । “भिक्षा-
दिभ्योऽण् ।” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।)
गर्भिणीसमूहः । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥
गार्हपत्यः, पुं, (गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तः इति ।
“गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।” ४ । ४ । ९० । इति
ञ्यः ।) गृहपतिर्गृहस्वामी तेन नित्यसम्बद्धः ।
इत्यमरभरतौ ॥ यज्ञीयाग्निविशेषः । (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ८५ । २७ ।
“इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥”
भक्तिवर्द्धनाय पितापि गार्हपत्याग्नित्वेन पुत्त्रा-
दिना वेदितव्यः इत्युपदिदेश भगवान् मनुः ।
यथा । २ । २३१ ।
“पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्मातााग्निर्दक्षिणः
स्मृतः ॥”)
गालनं, क्ली, (गाल्यते इति । गल् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) चारणम् । छाँकन गडान इत्यादि
भाषा ॥ यथा । “तथा पचेत् यथा दारुकाठि-
न्यातिशैथिल्यमण्डगालनरहितोऽन्नरुपञ्चका-
र्भवति ।” इति भवदेवभट्टः ॥
गालवः, पुं, (गाल्यते नाश्यतेऽज्ञानमनेन इति ।
गल् + णिच् + घञ् । गालः वेदान्तादिज्ञानप्रति-
पादकशास्त्रं तं वाति गच्छति जानाति वा ।
वा + कः ।) मुनिविशेषः । (यथा, भागवते ।
८ । १३ । १५ ।
“गालवो दीप्तिमान् रामो द्रोणपुत्त्रः कृपस्तथा ॥”)
लोध्रवृक्षः । इति मेदिनी । वे । ३७ ॥ श्वेतलोध्रः ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ तेन्दुकवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
गालिः, पुं, (गाल्यते विक्रियते श्रवणमात्रेण
मनो यस्मात् येन वा । गल् + इञ् ।) शापः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं चिन्तामणौ ।
“ददति ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तो
वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ॥”)
गालितः, त्रि, (गल् + णिच् + कर्म्मणि क्तः ।) द्रवी-
कृतः । गलान इति भाषा ॥ यथा,—
“गालितस्य सुवर्णस्य षोडशांशेन सीसकम् ॥”
इति रत्नावली ॥
कृतगालनः । यथा । “तथा पचेत् यथा अगा-
लितमण्डश्चरुर्भवति ।” इति कालेशिः ॥
गालिनी, स्त्री, (गालयति द्रवीकरोत्यविद्यामिति ।)
गल् + णिच् + णिनि + ङीप् ।) मुद्राविशेषः ।
यथा,—
“कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्ज्जनी मध्यमानामा संहता भुग्नवर्ज्जिता ॥
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

गालोड़नं, क्ली, (गाः इन्द्रियाणि आलोड्यन्ते प्रमाद्यन्तेऽनेन। गो + आ + लोड़ि + करणे ल्युट्। निपातनात् साधुः।) उन्मादः। रोगः। मूर्खत्वम्। इति वक्ष्यमाणशब्ददर्शनात॥

गालोड़ितः, त्रि, (गालोड़ः उन्मादरोगः सञ्जातोऽस्य। इतच्।) उन्मत्तः। रुग्नः। मूर्खः। यथा,
"उन्मादशीले रोगार्त्ते मूर्खे गालोड़ितः स्मृतः॥"
इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिटीकायां त्रिलोचनदासः॥ गोलोहितोऽपि पाठः॥

गालोद्यं, क्ली, (गोभिः पशुविशेषैरालोद्यते भक्षणाय इति। गो + आ + लोड़ि + कर्म्मणि यत्-प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) पद्मबीजम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गावौ, पुं, (गोशब्दस्य द्विवचनेन निष्पत्तिरिति बोध्यम्।) ग्रामः। यथा
"एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम्॥
एकवचनसाकाङ्क्षत्वमुक्तं एकविंशत्यादिशब्दे।
उभपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं स्वर्वेद्यौ अश्विनादिपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोपदञ्च द्विवचनमात्रेणाकाङ्क्षम्। इति। तदा गावौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थकमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति।" इति च शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

गाह, ऊ ङ विलोड़ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां आत्मं-सकं-सेट्।) ङ, गाहन्तां महिषा निपानसलिलमिति शाकुन्तले। ऊ, अगाहिष्ट अगाढ़। इति दुर्गादासः॥

गिरा, स्त्री, (गॄ + भावे क्विप् स्त्रियां टाप्।) वचनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ("तां गिरां करुणां श्रुत्वा।" इति दशरथविलापनाटकम्॥)

गिरिः, पुं (गिरति धारयति पृथ्वीं गीर्य्यते स्तूयते गुरुत्वाद्वा। "कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च।" उणां। ४। १४२। इति इः किच्च।) पर्व्वतः। इत्यमरः। २। ३। १॥ (पर्व्वतानां अष्टावेव पूजनीयाः कुलाचलत्वात्। यदुक्तम्,—
"मेरुमन्दरकैलासमलया गन्धमादनः।
महेन्द्रः श्रीपर्व्वतश्च हैमकूटस्तथैव च।
अष्टावेते तु सम्पूज्या गिरयः पूर्व्वदिक् क्रमात्॥"
इति शब्दार्थचिन्तामणिः॥)
गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३। ३५२॥ चक्षूरोगविशेषः। इति मेदिनी। रे। २३॥ पारदस्य दोषविशेषः। यथा, रत्नावल्याम्।
"नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाञ्चल्यञ्च विषं गिरिः।
असह्याग्निर्महादोषा निसर्गात् पारदे स्थिताः॥"
सन्न्यासिनां पद्धतिविशेषश्च॥ (तत्र प्रथमतस्तान्त्रिकगिरिसन्न्यासिलक्षणं यथा,—
"सदोद्वेगाद्युर्यो वीरो मुक्तकेशो दिगम्बरः।
सर्व्वत्र समभावेन भावयेद्यो नरोत्तमः।
इष्टदेवीधिया नारीं स गिरिः परिकीर्त्तितः॥"
इति तन्त्रशास्त्रम्॥
शङ्कराचार्य्यकृतदशनामब्रह्मचारिपरिव्राजकानामन्यतमः। तेषां दशनामानि यथा,—
"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्व्वतसागराः।
पुरिः सरस्वती चैव भारती च तथा दश॥"
तत्र गिरेर्लक्षणम्। यथा, प्राणतोषिण्यां अवधूतप्रकरणे।
"वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते॥"
यदुवंशीयश्वफल्कस्य द्वादशपुत्त्राणामन्यतमः। यथा, भागवते। ६। २४। १५—१६।
"अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्त्रा द्वादशविश्रुताः।
आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः॥")

गिरिः, स्त्री, (गॄ + भावे इः किच्च।) निगरणम्। इत्यमरः। ३। २। ११॥ गेला इति भाषा॥ बालमूषिका। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ पूज्ये त्रि। इति मेदिनी। रे। २४॥

गिरिकण्टकः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य कण्टक इव तन्नाशकत्वात्तथात्वम्।) वज्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गिरिकदम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतपन्नः कदम्बः।) नीपः। धाराकदम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिकदली, स्त्री, (गिरिसञ्जाता कदली।) पर्व्वतीयकदली। तत्पर्य्यायः। गिरिरम्भा २ पर्व्वतमोचा ३ अरण्यकदली ४ बहुबीजा ५ वनरम्भा ६ गिरिजा ७ गजवल्लभा ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। बलवीर्य्यवृद्धिकारित्वम्। रुच्यत्वम्। तृष्णापित्तदाहशोषप्रशमनत्वम्। दुर्ज्जरत्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिकर्णिका, स्त्री, (गिरौ गिरिमधिकृत्य कर्णिकेव प्रतिभातीत्यर्थः। यद्वा, गिरिः सुमेरुपर्व्वतः कर्ण इव यस्याः इति कप् टाप् च कापि अत इत्वम्।) पृथिवी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ श्वेतकिणिहीवृक्षः। अपराजिता। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या व्यवहारो यथा,—
"गुड़पुष्पसारशिखरितण्डुलगिरिकर्णिका
हरिद्राभिः।
अञ्जनगुड़िका शमयति विसूचिकां त्रिकटु-
समाया॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽग्निमान्द्याधिकारे॥)

गिरिकर्णी, स्त्री, (गिरेर्बालमूषिकायाः कर्ण इव पत्त्रमस्याः।) अपराजिता। इत्यमरः। २। ४। १०४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गवाक्ष्यश्वखुरी श्वेता श्वेतभण्डापराजिता।
द्विविधा सा सिता नीला गिरिकर्णी गवादनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
पार्व्वतीयापराजितार्थे पर्य्याया यथा तत्रैव,—
"गिरिकर्णी महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता क्वचित्॥")
यवासः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिरिका, स्त्री, (गिरिरेव स्वार्थे कन् टाप् च।) बालमूषिका। इत्यमरः। २।५।१२॥ (स्वनामख्याता उपरिचरवसुराजपत्नी। सा हि गिरेः कोलाहलाख्यपर्व्वतात् शुक्तिमत्यां नद्यां जातत्वात् गिरिकेति नाम्ना विश्रुता। यथा, महाभारते। १। ६३। ३३—३६।
"राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम्।
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः॥
अरौत्सीत् चेतनायुक्तः कामात् कोलाहलः
किल।
गिरिं कोलाहलं तन्तु पदा वसुरताड़यत्॥
निश्चक्राम ततस्तेन प्रहारविवरेण सा।
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्व्वतः स्वयम्॥
तस्माद्विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत्।
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः॥
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिन्दमः।
चकार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृपः॥
वसोः पत्नी तु गिरिका कामकालं न्यवेदयत्।
ऋतुकालमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः॥")

गिरिकाणः, पुं, (गिरिणा अक्षिरोगविशेषेण काणः एकचक्षुर्हीनः।) गिरिरोगेणैकचक्षुर्हीनः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गिरिगुड़ः, पुं, (गिरेः गिरौ वा जातः गुड़ः गुण्डितवर्त्तुल इव।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३।३५३॥

गिरिजं, क्ली, (गिरौ जायते इति। जन् + डः।) अभ्रकम्। शिलाजतु। शैलजम्। लौहम्। इति मेदिनी। जे २३॥ गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिजः, पुं, (गिरौ जायते इति। जन् + डः।) मधूकवृक्षविशेषः। तत्पर्य्यायः। गौरशाकः २ मधूलः ३ स्वल्पपत्रकः ४। इति रत्नमाला॥

गिरिजा, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वतात् हिमगिरेरधिष्ठातृदेवादिति तात्पर्य्यार्थः जायते। जन् + डः स्त्रियां टाप् च। हिमालयस्य अधिष्ठातृत्वे प्रमाणं यथा, कुमारे। १। १।
"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः।"
"देवता आत्मा यस्य सः। एतेनास्य वक्ष्यमाणमेनकापरिणयपार्व्वतीजननादिचेतनव्यवहारयोग्यत्वसिद्धिः।" इति टीकाकृन्मल्लिनाथः।) पार्व्वती। (यथा अनर्घराघवे। ४ र्थे अङ्के ३३।
"स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्ये॥"
गायत्त्रीरूपा देवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।
"गिरिजा गुह्यमातङ्गी गरुड़ध्वजवल्लभा॥"
गङ्गा। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥ गिरौ पर्व्वते जायते इति। जन् + डः।) मातुलुङ्गी। इति मेदिनी। जे। २४॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"मातुलुङ्गी सुगन्धाढ्या गिरिजा पूतिपुष्पिका।
अत्यम्ला देवदूती च सा क्वचिन्मधुकर्कटी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
श्वेतबुह्ना। इति रत्नमाला॥ क्षुद्रपाषाणभेदा। त्रायमाणा लता। कारीहचः। मल्लिका। गिरिकदली। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिजामलं, क्ली, (गिरौ पर्व्वते अभ्रे अभ्रवादित्यर्थः जायते इति। जन् + डः। गिरिजम्। तदमति गच्छति। अम् + कलच्। यद्वा, गिरिजेषु

अमलं।) अभ्रकम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (अभ्रकस्य जातत्वे प्रमाणं यथा, भावप्रकाशे।
"पुरा वधाय विप्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम्।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः॥
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम्।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम्॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात्॥"
अभ्रकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गिरिज्वरः, पुं, (गिरेः पर्व्वतस्य ज्वर इव तद्भेदकत्वात्। गिरिं ज्वरयतीति वा। ज्वर+णिच्+अच्।) वज्रः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिणः, त्रि, (गिल+कर्म्मणि क्तः लस्य रत्वम्।) गिलितः। भक्षितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

गिरिधातुः, पुं, (गिरौ जात धातुः। शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपिसमासः।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिनिम्बः, पुं, (गिरिसम्भूतो निम्ब इव।) महानिम्बवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिपीलुः, पुं, (गिरिसम्भूतः पिलुर्वृक्षविशेषः।) परूषकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिपुष्पकं, क्ली, (गिरिजातं पुष्पकम्।) शैलेयम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिप्रिया, स्त्री, (गिरिः पर्व्वतः प्रियो यस्याः अबाधितविचरणायेति भावः।) चमरीगवी। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिभित्, [द्] पुं, (गिरिं भिनत्ति भित्वा उत्पद्यते इति। भिद्+क्विप्।) पाषाणभेदकवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥

गिरिभूः, स्त्री, (गिरौ भवति उत्पद्यते इति। भू+क्विप्।) क्षुद्रपाषाणभेदा। इति राजनिर्घण्टः॥ गिरेर्भूः। पर्व्वतभूमिः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१५।
"सकलकटकैकमण्डनि!
कठिनीभूताशये शिखरदन्ति।
गिरिभुव इव तव मन्ये
मनः शिला सम्भवत्खिड!॥" * ॥
गिरेर्हिमालयात् हिमालयाधिष्ठात्रदेवादित्यर्थः भवतीति। भू+क्विप्।) पार्व्वती॥

गिरिमल्लिका, स्त्री, (गिरौ जाता मल्लिकेव मध्यपदलोपिसमासः।) कुटजवृक्षः। इत्यमरः। २।४।६६॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"वत्सकः शक्रपर्य्यायो वत्सको गिरिमल्लिका।
कुटजस्तत्फलञ्चेन्द्रयवञ्चापि कलिङ्गकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

गिरिमानः, पुं, (गिरिरिव मानं परिमाणमस्य उच्छ्रयत्वेनेति शेषः।) हस्ती। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिमृत्, [द्] स्त्री, (गिरेः पर्व्वतस्य मृत् मृत्तिका।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अवचारोऽस्याः यथा,—
"गिरिमृच्चन्दननागरखटिकाप्रयोजितो वहिर्लेपः।
कुरुते वचया मिश्रो लोचनमगदं न सन्देहः॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे॥)

गिरिमृद्भवं, क्ली, (गिरेर्मृदो मृत्तिकाया भवतीति। भू+अच्।) गैरिकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिमेदः, पुं, (गिरेर्मेद इव।) विट्खदिरः। इति रत्नमाला॥ इरिमेद इति वा पाठः॥

गिरियकः, पुं, (गिरिं पर्व्वतमाश्रित्य आत्मनिर्म्माणतां याति प्राप्नोतीति। या+कः ततः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इति हेमचन्द्रः। ३।३५३॥

गिरियाकः, पुं, (गिरिं गिरिमधिकृत्यात्मसत्तां यातीति। या+क्विप्। ततः संज्ञायां कन्।) गेण्डुकः। इति शब्दरत्नावली॥

गिरिवासी, [न्] पुं, (गिरौ गिरिमाश्रित्य वसतीति। वस्+णिनिः। गिरिं वासयति सुरभीकरोतीत्यर्थे। वस्+करोत्यर्थे णिच् णिनिः।) हस्तिकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिरिशः, पुं, (गिरिराश्रयत्वेन वसतित्वेनास्त्यस्य इति। "लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः।" ५।२।१००। इति शः। यद्वा, गिरौ कैलासाख्यपर्व्वते आध्यात्मिकार्थे तु नित्यशुद्ध मनसीत्यर्थः शेते विराजते इति। यद्वा, गिरिं त्रिगुणवृत्त्यात्मकं मनः शृणाति तनूकरोति विशुद्धं करोति शरणागतभक्तसाधकानाम्। शी इल शयने शो यच्छेदे वा गिरौ छन्दसि डः। लोके तु छान्दसानां क्वचिद्भाषायामपि प्रयोग इति आशुबोधगणवद्विद्याच्च स्वामी।) शिवः। इत्यमरः। १।१।३३॥ (यथा, रघुः। २।४१।
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावात्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार॥")

गिरिशालिनी, स्त्री, (गिरिं पर्व्वतस्थभुवं शालयते शोभयते इति। शाल+णिच्+णिनिः नान्तत्वात् ङीप् च। गिरिं बालमधिकाकर्णं शलते आघते निजपत्रावयवेनेत्यर्थे। शल आघातायां+णिनिः ङीप् च।) अपराजिता। यथा,—
"पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी।"
इति वामनपुराणम्॥

गिरिशृङ्गः, पुं, (गिरेः शृङ्गमिवाकृत्यास्त्यर्थेति अच्। शुण्डादण्डोत्तलनसमये शृङ्गसादृश्यादस्य तथात्वम्।) गणेशः। इति शब्दरत्नावली॥ (गिरेः शृङ्गमिति विग्रहे क्ली। पर्व्वतशिखरम्। यथा, महाभारते। ६।५६।१५।
"गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः॥")

गिरिसारः, पुं, (गिरेः सार इव।) लौहम्। (यथा, गोः रामायणे। ६।७८।१६।
"तत्तैलधौतं विमलं गिरिसारमयं महत्।
शस्त्रं परमसंक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत्॥")
वङ्गम्। मलयपर्व्वतः। मेदिनी। रे। २६१॥

गिरिसुता, स्त्री, (गिरेर्हिमालयपर्व्वताधिष्ठातुः सुता पुत्री।) पार्व्वती। यथा,—
"अवतु वो गिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा
वसतु मे हृदि सदा भगवतः पदयुगम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥
(तथाच पञ्चतन्त्रे। १।१७५।
"अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्त्तः फणी
तञ्च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम्॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९।५२।
"गुहाम्बिका गिरिसुता गोविन्दाङ्घ्रिसमुद्भवा॥")

गिरीशः, पुं, (गिरेः कैलासस्य ईशः।) शिवः। (यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। ३३।
"चिन्तामेऽत्र न वेश्मनि प्रियतमे किं चिन्तय स्याद्भव-
स्यावनीत्यद्रिसुतां जयत्यवतु वः स्त्रक्षा गिरीशो-ऽनिशम्॥"
गिरीणां पर्व्वतानामीशः श्रेष्ठः।) हिमालयपर्व्वतः। (गिरां वाचां शास्त्राणां वा ईशः।) वृहस्पतिः। इति मेदिनी। शे। १८॥

गिलः, पुं, (गिल+"इगुपधेति।" ३।१।१३५। इति कः।) जम्बीरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गिलग्राहः, पुं, (गिलं गृह्णाति गिलं यथा स्यात् तथा गिलेन गिलनेन वा गृह्णाति धारयति इति तात्पर्य्यार्थः। ग्रह्+अण्।) नक्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

गिलनं, क्ली, (गिल्+भावे ल्युट्।) गिरणम्। भक्षणम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, हारीते प्रथमे स्थाने प्रथमेऽध्याये।
"चर्व्वणं गिलनञ्चापि कासितं श्वासितन्तथा।
नीचोच्चञ्चैव गम्भीरं वर्ज्जयेत् पाठकं सुधीः॥")

गिलिः, स्त्री, (गिल्+भावे इन्।) गिलनम्। इत्यमरटीका॥

गिलितं, त्रि, (गिल्+कर्म्मणि क्तः। गिलिर्जातास्येति तारकादित्वादितजित्यके।) भक्षितम्। इत्यमरः। ३।२।११०॥

गेष्णः, पुं, (गायति सामवेदं गायतीति वा। गै गाने+"इष्णो गादाभ्यां किद्वा।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण इष्णः। किद्भावपक्षे तु "गादाभ्यां इष्णुच्।" उणां। ३।१६। इति इष्णुच् प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् गेष्णुरित्यपि स्यात्।) सामवेदवेत्ता। गायकः। इत्युणादिकोषः॥

गीः, [र्] स्त्री, (गॄ+सम्पदादित्वात् क्विप्।) वाक्यम्। सरस्वती। इत्यमरः। १।६।१॥

गीतं, क्ली, (गीयते इति। गै गाने+भावे क्तः।) गानम्। इत्यमरः। १।६।२५॥ तस्य लक्षणं यथा,
"धातुमातुसमायुक्तं गीतमित्युच्यते बुधैः।
तत्र नादात्मको धातुर्मातुरक्षरसञ्चयः॥" * ॥
तद्द्विविधं यथा,—
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगात्रविभागतः।
यन्त्रं स्याद्वेणुवीणादि गात्रन्तु मुखजं मतम्॥"
अपि च।
"निबद्धमनिबद्धञ्च गीतं द्विविधमुच्यते।

अनिबद्धं भवेद्गीतं वर्णादिनियमं विना ॥
यद्वा गमकधातुत्त्वैरनिबद्धं विना कृतम् ।
निबद्धञ्च भवेद्गीतं तालमानरसान्वितम् ॥
छन्दो गमकधातुत्त्वैर्वर्णादिनियमैः कृतम् ॥
ऋग्भिः पाठ्यमभूद्गीतं सामभ्यः समपद्यत ।
यजुर्भ्योऽभिनया जाता रसाश्चाथर्व्वणः स्मृताः ॥"
अथ संगीतलक्षणम् ।
"तालवाद्यानुगं गीतं नटीभिर्यत्र गीयते ।
नृत्यस्यानुगतं रङ्गे तत् सङ्गीतकमुच्यते ॥" * ॥
अथ गीतप्रशंसा ।
"सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्य न चेतसि ।
मनुष्यवृषभो लोके विधिनैव स वञ्चितः ॥
संसारदुःखदग्धानामुत्तमानामनुग्रहात् ।
प्रभुणा शङ्करेणात्र गीतवाद्यं प्रकाशितम् ॥
गीतं वाद्यं तथा नृत्यं तौर्य्यत्रिकमिदं मतम् ।
तूर्य्यशब्दो मृदङ्गे स्यात् मुरजेऽपि च दृश्यते ॥
गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।
रुद्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते ॥
गीतेन हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः ।
वनादायान्ति फणिनः शिशवो न रुदन्ति च ॥
क्षतिचमत्कृतये किमतः परं
फणिवरोऽश्वतरो वत पञ्चमः ।
अपि मृतां यदवाप मदालसां
मधुरगीतवशीकृतशङ्करः ॥
परमानन्दविवर्द्धनमभिमतफलं वशीकरणम् ।
सकलजनचित्तहरणं विमुक्तिबीजं परं गीतम् ॥
गीतं पीनपयोधरा समदना नारी विचित्रा कथा
रम्यं हर्म्म्यतलं सुधांशुकिरणप्रोद्दीपिता यामिनी ।
चित्रज्ञाः सुहृदः सुताः सुमनसो भक्ताः पुनः सेवकाः
शुद्धं गीतफलं कवित्वमतुलं संसारसारा मताः ॥"
"शुद्धशालगसङ्कीर्णभेदाद्गीतं त्रिधा मतम् ॥"
शुद्धस्त्रं विंशतिर्यथा,—
"एला सोऽद्यभवा सपाढ़करणं ततपञ्चतालेश्वरः
कैरातस्मरचक्रपालविजया गद्यं त्रिभङ्गिस्तथा ।
ढङ्कीवर्णसरः पुटौ द्विपदिका मुक्तावली मातृका
लम्भो दण्डकवर्त्तनीति कथिताः शुद्धास्तु ते विंशतिः ॥"
एलादीनामेतेषां विंशतिसंख्यकानां प्रबन्धगीतानामङ्गानि षट् भवन्ति । तथा च ।
"पदं तानो विरुदञ्च तालः पाटः स्वरस्तथा ।
एलादीनां षडङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना ॥
पौनरुक्त्यं न दृश्येत गीते दोषोऽभिजायते ।
शीघ्रोच्चारेण वर्णानां तथा चैव प्रसारणे ॥
लिङ्गान्यत्वे विसन्धौ च संयुक्ताक्षरमोक्षणे ।
परिवर्त्तेऽक्षराणाञ्च ह्रस्वदीर्घव्यतिक्रमे ॥" * ॥
अथ शालगसूत्रम् ।
"ध्रुवकी मण्ठकश्चैव प्रतिमण्ठो निसारुकः ।
शामकः प्रतिलाभश्च तथान्या चैकतालिका ॥
यतिश्च झुमरिश्चेति शालगं सूत्रमीरितम् ॥" * ॥
अथ सङ्कीर्णसूत्रम् ।
"चैत्रो मङ्गलकस्तथा न गणिका चर्चरिनाटीमवी
दोहा स्याद्वहुलस्तथा गुरुबलो गीता च गोविस्तथा ।
हेम्नीकोऽप्यथ कारिका त्रिपदिकेत्येतानि कामद्विषा
संक्षेपेण चतुर्द्दशः प्रकटितान्यत्राधमानि क्रमात् ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(सङ्गीतस्यान्यद्विवरणं गानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
गीयते स्म इति । गै शब्दे + कर्म्मणि क्तः ।)
शब्दिते त्रि । इति मेदिनी । ते । १६ ॥

गीतमोदी, [न्] पुं, (गीतेन सङ्गीतेन मोदते इति । मुद् + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनि. ।) किन्नरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सङ्गीतानुरागिणि त्रि ॥)

गीता, स्त्री, (गीयते स्म आत्मविद्योपदेशात्मिका ब्रह्मतत्त्वोपदेशमयी कथा यत्र । गै + क्त ।) ग्रन्थविशेषः । भगवद्गीतेति ख्याता । सा तु अर्ज्जुनस्य मोहनिवृत्त्यर्थं महाभारतीयभीष्मपर्व्वान्तर्गता कर्म्मोपासनाज्ञानकाण्डत्रयात्मिकाष्टादशाध्यायी श्रीकृष्णोक्ता । यथा,—
"भारते सर्व्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः ।
गीतायामस्ति तेनेयं सर्व्वशास्त्रमयी मता ॥
इयमष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रयेण हि ।
कर्म्मोपास्तिज्ञानकाण्डत्रितयात्मा निगद्यते ॥"
इति नीलकण्ठः ॥
"गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मात् विनिःसृता ॥"
इति स्वामी ॥
(अस्याः प्रयोजनादिकं श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वतीपादैर्विस्तरशो गीतागूढ़ार्थदीपिकायां दर्शितम् । तद्यथा,—
"सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् ।
परं निःश्रेयसं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् ॥
सच्चिदानन्दरूपं तत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् ।
यत्प्राप्तये समारब्धा वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ॥
कर्म्मोपास्तिस्तथाज्ञानमिति काण्डत्रयं क्रमात् ।
तद्रूपाष्टादशाध्यायीगीताकाण्डत्रयात्मिका ॥
एकमेकेन षट्केन काण्डमत्रोपलक्षयेत् ।
कर्म्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्त्ययोः ॥
यतः समुच्चयो नास्ति तयोरतिविरोधतः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मध्यमे परिकीर्त्तिता ॥
उभयानुगता सा हि सर्व्वविघ्नापनोदिनी ।
कर्म्ममिश्रा च शुद्धा च ज्ञानमिश्रा च सा त्रिधा ॥
तत्र तु प्रथमे काण्डे कर्म्म तत्त्यागवर्त्मना ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते ॥
द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनवर्त्मना ।
भगवान् परमानन्दस्तत्पदार्थोऽवधार्य्यते ॥
तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थो वर्ण्यते स्फुटम् ।
एवमप्यत्र काण्डानां सम्बन्धोऽस्ति परस्परम् ॥
प्रत्यध्यायं विशेषस्तु तत्र तत्रैव वक्ष्यते ।
मुक्तिसाधनपर्व्वेदं शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥
निष्कामकर्म्मनिष्ठात्वं त्यागात् काम्यनिषिद्धयोः ।
तत्रापि परमो धर्म्मो जपस्तुत्यादिकं हरेः ॥
क्षीणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुदृढ़स्तदा ॥
इहामुत्रार्थवैराग्यं वशीकाराभिधं क्रमात् ।
ततः शमादिसम्पत्त्या सन्न्यासो निष्ठितो भवेत् ॥
एवं सर्व्वपरित्यागान्मुमुक्षा जायते दृढ़ा ।
ततो गुरूपसदनमुपदेशग्रहस्ततः ॥
ततः सन्देहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ।
सर्व्वमुत्तरमीमांसाशास्त्रमत्रोपयुज्यते ॥
ततस्तत्परिपाकेन निदिध्यासननिष्ठता ।
योगशास्त्रन्तु सम्पूर्णमुपक्षीणं भवेदिह ॥
क्षीणदोषे ततश्चित्ते वाक्यात्तत्त्वमतिर्भवेत् ।
साक्षात्कारो निर्व्विकल्पः शब्दादेवोपजायते ॥
अविद्याविनिवृत्तिस्तु तत्त्वज्ञानोदये भवेत् ।
तत आवरणे क्षीणे क्षीयेते भ्रमसंशयौ ॥
अनारब्धानि कर्म्माणि नश्यन्त्येव समन्ततः ।
न चागामीनि जायन्ते तत्त्वज्ञानप्रभावतः ॥
प्रारब्धकर्म्मविक्षेपाद्वासना तु न नश्यति ।
सा सर्व्वतो बलवता संयमेनोपशाम्यति ॥
संयमो धारणा ध्यानं समाधिरित्यति यत्त्रिकम् ।
यमादिपञ्चकं पूर्व्वं तदर्थमुपयुज्यते ॥
ईश्वरप्रणिधानात्तु समाधिः सिध्यति द्रुतम् ।
ततो भवेन्मनोनाशो वासनाक्षय एव च ॥
तत्त्वज्ञानं मनोनाशोवासनाक्षय इत्यपि ।
युगपत्त्रितयाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढ़ा भवेत् ॥
विद्वत्सन्न्यासकथनमेतदर्थं श्रुतौ श्रुतम् ।
प्रागसिद्धो य एवांशो यत्नः स्यात्तस्य साधने ॥
निरुद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्व्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिकः ॥
व्युत्तिष्ठते स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव सदा भवति तन्मयः ॥
एवम्भूतो ब्राह्मणः स्याद्वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्
गुणातीतः स्थितप्रज्ञो विष्णुभक्तश्च कथ्यते ॥
अतिवर्णाश्रमी जीवन्मुक्त आत्मरतिस्तथा ।
एतस्य कृतकृत्यत्वात् शास्त्रमस्मान्निवर्त्तते ॥
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इत्यादिश्रुतिमानेन कायेन मनसा गिरा ।
सर्व्वावस्थासु भगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते ॥
पूर्व्वभूमौ कृता भक्तिरुत्तरां भूमिमानयेत् ।
अन्यथा विघ्नबाहुल्यात् फलसिद्धिः सुदुर्लभा ॥
पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध इत्यादि च वचो हरेः ॥
यदि प्राग्भवसंस्कारस्याचिन्त्यत्वात्तु कश्चन ।
प्रागेव कृतकृत्यः स्यादाकाशफलपातवत् ॥
न तं प्रति कृतार्थत्वाच्छास्त्रमारब्धुमिष्यते ।
प्राक्सिद्धसाधनाभ्यासाद्दुर्ज्ञेया भगवत्कृपा ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तां विना सा न सिध्यति ॥
जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।
अद्वेष्टृत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
इत्यादिवचनात् प्रेमभक्तोऽयं मुख्य उच्यते ॥
एतत् सर्व्वं भगवता गीताशास्त्रे प्रकाशितम् ।
अतो व्याख्यातुमेतन्मे मन उत्सहते भृशम् ॥
निष्कामकर्म्मानुष्ठानं मूलं मोक्षस्य कीर्त्तितम् ।
शोकादिरासुरः पाप्मा तस्य च प्रतिबन्धकः ॥
यतः स्वधर्म्मविभ्रंशः प्रतिषिद्धस्य सेवनम् ।
फलाभिसन्धिपूर्व्वा वा साहङ्कारा क्रिया भवेत् ॥
आविष्टः पुरुषो नित्यमेवमासुरपाप्मभिः ।
पुमर्थलाभायोग्यः सन् लभते दुःखसन्ततिम् ॥
दुःखं स्वभावतो द्वेष्यं सर्व्वेषां प्राणिनामिह ।
अतस्तत्साधनं त्याज्यं शोकमोहादिकं सदा ॥
अनादिभवसन्तानि(ग)रूढं दुःखकारणम् ।
दुस्त्यजं शोकमोहादि केनोपायेन हीयताम् ॥
एवमाकाङ्क्षयाविष्टं पुरुषार्थोन्मुखं नरम् ।
सुबोधयिषुराहेदं भगवान् शास्त्रमुत्तमम् ॥”)
एतदन्याः श्रीभागवतोक्तगोपीगीताध्यात्मरामायणोक्तरामगीताश्वमेधिकपर्व्वोक्तब्राह्मणगीतानुगीते देवीभागवतोक्तभगवतीगीता शिवगीता इत्याद्याः सन्ति ॥

गीतासारः, पुं, (गीतासु सारः गीतानां वेदान्तादिशास्त्राणां वा सारो यत्र इति वा। सूक्ष्मार्थं संक्षेपेण समस्तयोगज्ञानादिप्रतिपादकशास्त्राणां सारार्थो गीतो यत्र इति तात्पर्य्यार्थः।) अर्ज्जुनं प्रति श्रीकृष्णोक्तसूक्ष्मार्थाष्टाङ्गादियोगः। यथा, —

श्रीभगवानुवाच ।
“गीतासारं प्रवक्ष्यामि अर्ज्जुनायोदितं पुरा ।
अष्टाङ्गयोगं सूक्ष्मार्थं सर्व्ववेदान्तसारगम् ॥
आत्मलाभः परो नान्य आत्मा देहादिवर्ज्जितः ।
रूपादिमान् हि देहोऽतः करणत्वादि लोचनम् ॥
करणत्वान्मनोऽधीनो न प्राणोऽचेतनो यतः ।
विज्ञानरहितः प्राणः सुषुप्ते हि प्रतीयते ॥
नाहमात्मा च दुःखादिसंसाराभिसमन्वयात् ।
विधूम इव दीप्तार्च्चिरादित्य इव दीप्तिमान् ॥
वैद्युतोऽग्निरिवाकाशे हृत्स्थो येयात्मनात्मनि ।
श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ।
स्नानान्तु मनसा रश्मीन् यदा सम्यङ्नियच्छति ॥
तदा प्रकाशते ह्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ।
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः ॥
यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थांश्च महाभूतानि पञ्च च ॥
मनो बुद्धिमहङ्कारमव्यक्तं पुरुषं तथा ।
प्रसंख्याय परावाप्तौ विमुक्तो बन्धनैर्भवेत् ॥
इन्द्रियग्राममखिलं मनस्यभिनिवेश्य च ।
मनश्चैवाप्यहङ्कारे प्रतिष्ठाप्य च पाण्डव ! ॥
अहङ्कारं तथा बुद्धौ बुद्धिञ्च प्रकृतावपि ।
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ॥
अहं ब्रह्मपरं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ।
द्विशांदशेभ्यः ख्यातो यः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥
विवेकात् केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।
नवद्वारमिदं गेहं त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ॥
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् यो वेद स परः कविः ॥
ज्ञानयज्ञस्य सर्व्वाणि कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥”
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।

इति गारुड़े २३३ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“यमाश्च नियमाः पार्थ ! आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं धारणार्ज्जुन ! सप्तमी ॥
समाधिरयमष्टाङ्गो योग उक्तो विमुक्तये ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ॥
अक्लेशजननं प्रोक्तं भूतानां यदहिंसनम् ।
अहिंसा परमो धर्म्मो ह्यहिंसा परमं सुखम् ॥
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसा सा प्रकीर्त्तिता ।
यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ॥
सर्व्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
एवं सर्व्वं हि हिंसायां धर्म्मार्थमपिधीयते ॥
यद्भूतहितमत्यन्तं वचः सत्यस्य लक्षणम् ।
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ॥
प्रियञ्च नानृतं ब्रूयात् एष धर्म्मः सनातनः ।
यत्र द्रव्यापहरणं चौर्य्याद्वाथ बलेन वा ॥
स्तेयं तस्यानाचरणमस्तेयं धर्म्मसाधनम् ।
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ॥
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते ।
द्रव्याणामप्यनादानमापत्स्वपि यथेच्छया ॥
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन वर्ज्जयेत् ।
द्विधा शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावादथान्तरम् ॥
यदृच्छालाभतस्तुष्टिः सन्तोषः सुखलक्षणम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ऐकाग्र्यं परमं तपः ॥
शरीरशोषणं वापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः ॥
सत्त्वशुद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ।
स्तुतिस्मरणपूजादिवाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
सुनिश्चला हरौ भक्तिरेतदीश्वरचिन्तनम् ।
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ॥
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उपस्थितः ॥
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
नियमः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु पाण्डव ! ॥
मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मरूपचिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ॥
नाभिकन्दे स्थितं नालं दशाङ्गुलसमायुतम् ।
नाले चाष्टदलं पद्मं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
सकर्णिके केशराले सूर्य्यसोमाग्निमण्डलम् ।
अग्निमण्डलमध्यस्थो वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥
शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तः कौस्तुभसंयुतः ।
वनमाली कौस्तुभेन युतोऽहं ब्रह्ममुक्त ओम् ॥
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोमये ।
प्राङ्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीया च तथोरसि ॥
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ।
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणादश कीर्त्तिताः ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरभिधीयते ।
एकाकारः समाधिः स्याद्देशलक्षणवर्ज्जितः ॥”

इति गारुड़े २३४ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“ब्रह्मगीतां प्रवक्ष्यामि यां ज्ञात्वा मुच्यते भवान् ।
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्याज्ज्ञानान्मोक्षो भवे-
न्नृणाम् ॥
वाक्यज्ञानं भवेज्ज्ञानादहंब्रह्मपदार्थयोः ।
पदद्वयार्थौ द्विविधौ वाच्यौ लक्ष्यौ स्मृतौ बुधैः ॥
वाच्यौ दशबलौ ज्ञेयौ लक्ष्यौ शुद्धौ प्रकीर्त्तितौ ।
प्राणपिण्डात्मकार्थेन चेतनं शरणन्तु यत् ॥
तथा वै देवपर्य्यन्तमहं शब्देन नोच्यते ।
प्रत्यगूपमद्वितीयमहं शब्देन भण्यते ॥
अद्वयानन्दचैतन्यं परोक्षसहितं परम् ।
प्राणपिण्डात्मकापार्थसद्वितीयविभागकम् ॥
त्यागेन प्रत्यक्चैतन्यभागो लक्ष्येत चाहमा ।
तथा ब्रह्मपदेनैव प्राणपिण्डात्मकारणा ॥
विद्यापरोक्षभागे च परित्यागे च लक्ष्यते ।
अद्वयानन्दचैतन्यभाग एवं विचिन्तयेत् ॥
अहंपदेन चैतन्यप्रत्यग्ब्रह्मपदेन तु ।
अद्वयानन्दचैतन्यं लक्षयित्वा स्थितस्य च ॥
ब्रह्माहमस्माहं ब्रह्म अहंब्रह्मपदार्थयोः ।
अहं ब्रह्मास्मि वाक्याच्च आत्मभूतिफलात्मकम् ॥
एकत्वज्ञानञ्च भवेद्वेदान्ताद्गुरुतो ध्रुवम् ।
ज्ञानादज्ञानताकार्य्यनिवृत्तेर्मुक्त एकतः ॥”

इति गारुड़े २३५ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।
“सम्मायिब्रह्मतः खं स्यात् खान्मरुत्वांस्ततोऽनलः ।
अग्नेरापस्ततः पृथ्वी प्रपञ्चीकृतभूतकम् ॥
ततः सप्तदशं लिङ्गं पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि च ।
वाक्पाणिपादं पायुश्च उपस्थमथ धीन्द्रियम् ॥
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं स्यात् पञ्च वायवः ।
प्राणोऽपानः समानश्च व्यानस्तूदान एव च ॥
मनो धीरन्तःकरणं स्यान्मनः संशयात्मकम् ।
बुद्धिर्निश्चयरूपा तु एतत्सूक्ष्मशरीरकम् ॥
हिरण्यगर्भमात्मीयं भूततत्कार्य्यलिङ्गकम् ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यो ब्रह्माण्डं समजायत ।
लोकप्रसिद्धं स्थूलाख्यं शरीरचरणादिमत् ॥
पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्य्यञ्चाहमेव च ।
सर्व्वं शरीरजातञ्च प्राणिनां स्थूलमीरितम् ॥
नीरादपरतात्मानः शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
देहद्वयाभिमानी च त्वमथो जीव एकतः ॥
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव प्रविष्टं देहयोर्द्वयोः ।
जलार्कवद्घटखवज्जीवः प्राणादिधारणात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां साक्षी जीवः स च स्मृतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यैर्व्यतिरिक्तश्च निर्गुणः ॥
निर्गतावयवोत्सर्गी नित्यशुद्धस्वभावकः ।
परमात्मैव सञ्जाग्रत्स्वप्नादौ सन्निधानतः ॥
अन्तःकरणरागैश्च अन्तःकरणसंस्थितः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीश्च पश्यतोऽविकृतः सदा ॥
फलं क्रियाकारकयोर्ज्जाग्रदादीन् वदाम्यहम् ।
इन्द्रियैरनुविज्ञानं जाग्रत्स्थानमुदीरितम् ॥
जाग्रत्संस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।
स्वप्नं प्रसुप्तिशरणोपसंहारोऽधिपः स्थितः ॥

ब्रह्माकारगणरूपेण वदन्न्य कणिकात्मना ।
क्रमते क्रमतो जीवो जाग्रदादीन् स पश्यति ॥
समाध्यारम्भकाले तु पूर्व्वमेवावधारयेत् ।
मुमुक्षुः पश्चात् संजाते अन्तःकरणनिश्चले ॥
विलापयेत् चेत्रजातं चेतश्चं परिशोषयेत् ।
पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः ब्रह्माण्डव्यतिरिक्तकम् ॥
यथा मृदो घटो भिन्नो नास्ति तत्कार्य्यतस्तथा ।
पञ्चीकृतानि भूतानि अपञ्चीकृतभूततः ॥
समष्टिव्यतिरेकेण शिष्टं सूक्ष्मशरीरकम् ।
अपञ्चीकृतभूतेभ्यो न लिङ्गं व्यतिरिक्तकम् ॥
पृथ्वी वारि विना नास्ति वारि नास्ति च तेजसा ।
तेजश्च वायुना नास्ति वायुः खेन विना न हि ॥
सद्ब्रह्मणा च खं नास्ति शुद्धब्रह्म विना च सत् ।
शुद्धभावात्तथा जाग्रत्स्वप्नादीनामसम्भवे ॥
जीवत्ववर्ज्जितः प्रत्यगात्मा वै तत्स्वरूपकः ।
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तं सत्यं ब्रह्माद्वितीयकम् ॥
तत्त्वंपदार्थौ शिष्टौ तत्राकारो ब्रह्मकारकः ।
उकारश्च अकारश्च मकारोऽहं द्दगद्वयः ॥
ब्रह्माहमस्म्यहं ब्रह्म ज्ञानमज्ञानमर्द्दनम् ।
अयमात्मा ब्रह्मज्योतिर्व्विज्ञानानन्दरूपकम् ॥
सत्यज्ञानमनन्तः स तत्त्वमसि श्रुतीरितम् ।
अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्माहं सर्व्वप्राणिषु सर्व्वगम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमनादिमत् ।
गीतासारोऽर्ज्जुनायोक्तो येन ब्रह्मणि वै लयः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गारुडे गीतासारे २३६ अध्यायः ॥

गीतिः, स्त्री, (गै गाने + क्तिन् ।) गानम् । (यथा, कुमारे । ३ । ४० ।
“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ॥”)
आर्य्याच्छन्दोविशेषः । इति मेदिनी । ते १६ ॥ (अस्या लक्षणं यथा छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ते । ७ ।
“आर्य्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमीरिता [गीतिः ॥”)

गीरथः, पुं, (गीर्वाणी वाङ्मयं शास्त्रमित्यर्थः रथ इव यस्य ।) बृहस्पतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गीर्णः, त्रि, (गीर्य्यते स्म इति । गॄ गि स्तुतौ । क्त ।) स्तुतः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गीर्णिः, स्त्री, (गॄ + क्तिन् । ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् तेन नत्वम् ततो रेफात् णत्वञ्च ।) गिलनम् । इत्यमरः । ३ । ३११ ॥ स्तुतिश्च । गीर्णशब्ददर्शनात् ॥

गीर्देवी, स्त्री, (गीर्वाणी तस्या देवी । वागधिष्ठातृतयास्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

गीर्लता, स्त्री, (गीरिव तमोनाशिनी विस्तृता च लता ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

गी(र्व्वा)र्वाणः, पुं, (गीर्वाणेव वाणोऽस्त्रं यस्य । अव्यर्थवाक्यतयास्य तथात्वम् । अन्तःस्थवकारमध्यपाठे तु गिरं वनुते याचते काङ्क्षतीत्यर्थः स्तुतिप्रियत्वादिति । वन याचनायाम् + “कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् । “पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः ।” ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् ।) देवता । इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ (यथा, भागवते । ८ । १५ । ३२ ।
“एवं सुमन्त्रितार्थास्ते गुरुणार्थानुदर्शिना ।
हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गी(र्व्वा)र्वाणाः कामरूपिणः ॥”)

गी(र्व्वा)र्वाणकुसुमं, क्ली, (गी(र्व्वा)र्वाणप्रियं कुसुमं पुष्पं यस्य ।) लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गीष्पतिः, पुं, (गिरां पतिः । अहरादीनामिति रेफाभावपक्षे “इदुदुपधस्येति ।” ८।३।४१ । इति षः । मुग्धबोधमते “खपि वा ।” इति सूत्रस्य पाक्षिको विधिः ।) बृहस्पतिः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥ पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य रूपान्तरे गीर्पतिः गीःपतिः । इति मुग्धबोधम् ॥

गु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, गवते । इति दुर्गादासः ॥

गु, शि ओ विष्ठोत्सर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-(कुटां)-परं-अकं-अनिट् ।) शि, गुवति अगुवीत् । ओ, गुनः । इति दुर्गादासः ॥

गुग्गुलः, पुं, (गोजति शब्दायतेऽनेनेति । गुज + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडति रक्षतीति । गुड् + “इगुपधज्ञेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) गुग्गुलुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुग्गुलुः, पुं, (गुज्यतेऽनेनेति । गुज शब्दे + क्विप् । गुक् रोगस्तस्मात् गुडतीति । गुड रक्षणे + बाहुलकात् कुः । डलयोरैक्यात् डस्य लत्वम् ।) रक्तशोभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वनामख्यातवृक्षः । स तु गोमूत्रोद्भवः । यथा,—
“गोरोचनाया मङ्गल्याः संजाताः सर्व्वकामिकाः ।
गुग्गुलुस्तु ततो जातो गोमूत्राच्छुभदर्शनः ॥”
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे शुद्धिव्रतनामाध्यायः ॥
अस्य निर्यासः सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । कुम्भम् २ उलूखलकम् ३ कौशिकः ४ पुरः ५ ॥ इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ कुम्भोलुः ६ खलकम् ७ कुम्भोलूखलकम् ८ गुग्गुलः ९ । इति भरतः ॥ जटायुः १० कालनिर्यासः ११ देवधूपः १२ सर्व्वसहः १३ महिषाक्षः १४ पलङ्कषा १५ । इति रत्नमाला ॥ यवनद्विष्टः १६ भवाभीष्टः १७ निशाटकः १८ जटालः १९ पुटः २० भूतहरः २१ शिवः २२ शाम्भवः २३ दुर्गः २४ यातुघ्नः २५ महिषाक्षकः २६ देवेष्टः २७ मरुद्दिष्टः २८ रक्षोहा २९ रूक्षगन्धकः ३० दिव्यम् ३१ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफमारुतकासक्रिमिवातोदरक्लेदशोफार्शोनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दीपनत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । कषायत्वम् । मेदःकुष्ठनाशित्वम् । पित्तदाहित्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विशदत्वम् । सारकत्वम् । रूक्षत्वम् । पाके कटुत्वम् । भग्नसन्धानकारित्वम् । वृष्यत्वम् । सूक्ष्मत्वम् । स्वर्य्यत्वम् । पिच्छिलत्वम् । बलकारित्वम् । व्रणमेहाश्मवातामवातपिडकाग्रन्थिगण्डमालानाशित्वञ्च ॥ * ॥
“माधुर्य्याच्छमयेद्वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्व्वदोषहा ॥”
स तु पञ्चधा यथा,—
“महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्चजातयः ॥”
तेषां रूपाणि यथा,—
“भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाक्ष इति स्मृतः ।
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामसमलक्षणः ॥
कुमुदः कुमुदाभः स्यात् पद्मो माणिक्यसन्निभः ।
हिरण्याख्यस्तु हेमाभः पञ्चानां लिङ्गमीरितम् ॥”
एषां प्राणिविशेषे प्रयोगो यथा,—
“महिषाक्षमहानीलौ गजेन्द्राणां हिताशुभौ ।
हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्थ्यारोग्यकरौ परौ ॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षस्तु मतः कैश्चिन्नृणामपि ॥”
नूतनगुग्गुलो रूपं यथा,—
“स्निग्धकाञ्चनसङ्काशः पक्वजम्बूफलोपमः ।
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ॥”
पुरातनस्य रूपं यथा ।
“शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ।
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्व्वीर्य्यवर्जितः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथनम् । यथा,—
“जायन्ते पुरपादपा मरुभुवि ग्रीष्मेऽर्कसन्तापिताः
शीतार्त्ताः शिशिरेऽपि गुग्गुलुरसं सुस्रवन्ति ते पञ्चधा ।
हेमाभं महिषाक्षतुल्यमपरं सत्पद्मरागोपमं
भृङ्गाभं कुमुदद्युतिञ्च विधिना ग्राह्या परीक्ष्य ततः ॥
वह्नौ ज्वलन्ति तपने विलयं प्रयान्ति
क्षिद्यन्ति कोष्णसलिले पयसः समानाः ।
ग्राह्याः शुभाः परिहरेच्चिरकालजातानङ्गारवर्णसमपूयविगन्धवर्णान् ॥”
इति प्रयोगामृतम् ॥
पक्वस्यास्य पूर्णवीर्य्यत्वं मासत्रयपर्य्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥

गुच्छः, पुं, (गुध्यति परिवेष्टते इति । गुध + “शस्यादिभ्यश्छण् ।” इति छण् इति भोजराजः । यद्वा, गुङ शब्दे + क्विप् । गुतं शब्दं च्यति नाशयतीति । गुत् + छो + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) स्तवकः । पुष्पादिर थलुया इति भाषा । (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
“अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिञ्छगुच्छावलीम् ॥”)
स्तम्बः । तृणादिर गोछा इति भाषा ॥ (उद्भिद्विशेषः । स तु मल्लिकादिः । यथा मनुः ।१।४८।
“गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।”
“मूलत एव यत्र लतासमूहो भवति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । वत्रिंश-

नर हार इति भाषा ॥ कलापः । इति मेदिनी ।
छे । ३ ॥ मयूरेर पाखा इति भाषा । मुक्ता-
हारः । इति रन्तिदेवः ॥

गुच्छकं, क्ली, (गुच्छ + संज्ञायां कन् ।) ग्रन्थि-
पर्णम् । इति भावप्रकाशः ॥

गुच्छकः, पुं, (गुच्छ + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३४ ॥ तत्पर्य्यायः । गुलचः २
स्तम्बः ३ कुसुमोच्चयः ४ गुच्छः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ गुत्सः ६ गुत्सकः ७ । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ रीठाकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्वार्थे कप्रत्ययात् गुच्छशब्दार्थोऽपि ॥

गुच्छकणिशः, पुं, (गुच्छवत् कणिशानि मञ्जर्य्यो
यस्य ।) रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छकरञ्जः, पुं, (गुच्छः स्तवकः करञ्जफले यस्य ।)
करञ्जविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धदलः २
गुच्छपुष्पकः ३ नन्दी ४ गुच्छी ५ सानन्दः ६
दन्तधावनः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्शःकण्डुविच-
र्च्चिकाकुष्ठसर्व्वत्वग्दोषनाशित्वञ्च ॥" इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुच्छदन्तिका, स्त्री, (गुच्छाः स्तवकीभूता दन्ता
इव फलानि यस्याः । कप् टाप् अत इत्वञ्च ।)
कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपत्रः, पुं, (गुच्छीभूतानि पत्राणि यस्य ।)
तालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पः, पुं, (गुच्छीभूतानि पुष्पाणि यस्य ।)
सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अशोक-
वृक्षः । अस्य पर्य्याया यथा,—
"हेमपुष्पस्त्वशोकश्च गुच्छपुष्पोऽङ्गनाप्रियः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

गुच्छपुष्पकः, पुं, (गुच्छपुष्प + संज्ञायां कन् ।)
रीठाकरञ्जः । गुच्छकरञ्जः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुच्छपुष्पी, स्त्री, (गुच्छपुष्प + जातौ ङीष् ।) धातकी ।
शिम्बडीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छफलः, पुं, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्य ।)
रीठाकरञ्जः । राजादनी । कतकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (राजादनशब्देऽस्य गुणादयो
ज्ञातव्याः ॥

गुच्छफला, स्त्री, (गुच्छीभूतानि फलानि यस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अग्निदमनी । काकमाची ।
निष्पावी । द्राक्षा । कदली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुच्छबध्रा, स्त्री, (गुच्छेन बध्यते इति । बन्ध +
बाहुलकात् रक् । ततष्टाप् ।) गुण्डालावृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छमूलिका, स्त्री, (गुच्छाकृति मूलमस्याः ।
कप् स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) गुण्डासिनी-
तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छार्द्धः, पुं, (गुच्छस्य द्वात्रिंशद्यष्टिकहारस्य
अर्द्धः । ग्रामार्द्धवत् समासः ।) चतुर्व्विंशति-
यष्टिको हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥
(पुंलिङ्गनिर्द्देशादेवास्य तथात्वम् । क्लीवलिङ्गे तु
"पुंस्यर्द्धोऽर्द्धं समेंऽशके ।" इत्यमरोक्तेः षोड़श-
यष्टिकहारो बोद्धव्य इति तु सुधीभिर्विभाव्यम् ॥)

गुच्छालः, पुं, (गुच्छेन अलति पर्य्याप्नोतीति ।
अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) भूतृणम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गुच्छाह्वकन्दः, पुं, (गुच्छाह्वो गुच्छसंज्ञकः कन्दः ।)
गुलञ्चकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुच्छी, स्त्री, (गुच्छ + जातौ ङीष् ।) गुच्छकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गुज, कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । गोजति । कूजन-
मव्यक्तशब्दः । इति दुर्गादासः ॥

गुज, इ कूजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-
अकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, कर्म्मणि गुञ्ज्यते ।
कूजनमव्यक्तशब्दः । गुञ्जति भ्रमरः कुञ्जे । इति
दुर्गादासः ॥

गुज, शि ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
(कुटां)-परं अकं-सेट् ।) शि, गुजति अगु-
जीत् जुगोज । इति दुर्गादासः ॥

गुर्ज्जरी, स्त्री, (गुर्ज्जरदेशवासिनां प्रिया ।
गुर्ज्जर + अण् + स्त्रियां ङीप् । पृषोदरात्
रलोपे वृद्ध्यभावे च साधुः ।) रागिणीविशेषः ।
अस्य ध्यानं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पयाता ।
श्रुतेः स्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्ज्जरीयम् ॥"
अस्याः कालनियमो यथा,—
"नाटी गौड़ी वड़ारी च गुर्ज्जरी देशिरेव च ।
पूर्व्वाह्णे गानमेतेषां निषिद्धमिति तद्विदः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मतभेदेन पूर्व्वाह्णेऽपि गीयते ॥ (इयंपुनर्भैरव-
रागस्य वराङ्गना । हनुमन्मते तु मेघरागस्य ।
अस्याः स्वरूपं यथा, सङ्गीतदर्पणे ।
"ऋषांशन्यास-ऋषभा सम्पूर्णा गुर्ज्जरी मता ।
पौरवी मूर्च्छना यस्यां वङ्गाल्या सह मिश्रिता ॥"
"पौरवीमूर्च्छना यस्याम् ।" इत्यत्र "सप्तमी
मूर्च्छनैतस्याम् ।" इति क्वचित् पाठः । सोमे-
श्वरमते इयं पञ्चमहीना षाड़वा । इयञ्च
केनापि कारणेन रागविकारे जाते तत्पाप-
प्रायश्चित्तार्थं प्रायेण गीयते तथाचोक्तम् ।—
"लोभान्मोहाच्च ये केचिद् गायन्ति च विरागतः ।
सुरसा गुर्ज्जरी तस्य दोषं हन्तीति कथ्यते ॥")

गुञ्जः, पुं, गुञ्जन्ति भ्रमरादयो यत्र गुञ्ज + अधि-
करणे घञ् ।) गुच्छः । पुष्पस्तवकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

गुञ्जकृत्, पुं, (गुञ्जं गुञ्जनं करोतीति । कृ + क्विप्
तुक् च ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुञ्जनं, क्ली, (गुजि कूजने + भावे ल्युट् ।) गुन्-
गुन्ध्वनिः । भ्रमरादिशब्दः ।
(किमिदं गुञ्जनं सख्यः षट्पदानां मनोहरम् ।)

गुञ्जा, स्त्री, (गुञ्जतीति । गुजि + अच् । अस्याः
पक्वफलगुच्छे शब्दवाहुल्यात्तथात्वम् ।) लता-
विशेषः ॥ कुँच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः ।
काकचिञ्ची २ कृष्णला ३ । इत्यमरः । २।४।१८॥
साङ्कुष्ठा ४ रक्तिका ५ काकणन्तिका ६ काका-
दनी ७ काकतिक्ता ८ काकजङ्घा ९ शिख-
ण्डिनी १० । इति रत्नमाला ॥ चूड़ामणिः ११
सौम्या १२ शिखण्डी १३ अरुणा १४ ताम्रिका १५
शीतपाकी १६ उच्चटा १७ कृष्णचूड़िका १८
रक्ता १९ काम्बोजी २० भिल्लभूषणा २१ वन्या २२
श्यामलचूड़ा २३ काकचिञ्चिका २४ । अस्या
वीजगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ कुष्ठव्रणनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ अस्याः शिफागुणः । वान्तिकारि-
त्वम् । शूलविषनाशित्वञ्च । वशकर्म्मणि श्वेता
प्रशस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (इयन्तु
श्वेतरक्तभेदेन द्विविधम् । यदुक्तं भावप्रकाशे ।
"श्वेतरक्तप्रभेदेन ज्ञेयं गुञ्जाद्वयं बुधैः ।
गुञ्जाद्वयन्तु केश्यं स्यात् वातपित्तज्वरापहम् ॥
मुखशोषश्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ।
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ॥
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥"
श्वेतगुञ्जा तु अभिचारकर्म्मणि प्रशस्ता । यथा,
नवदुर्गामन्त्राभिचारे ।
"जपित्वा सितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये ॥"
इत्यादि ॥
गुञ्जाफलन्तु विषप्रायत्वात् कदापि स्वस्थेन भोक्त-
व्यम् । अस्या विषमयत्वमुक्तं यथा, पञ्चतन्त्रे ।
४ । ५८ ।
"अन्तर्विषमया ह्येता वहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥")
चतुर्यवपरिमाणम् । रति इति भाषा । (यथा,—
"यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्याच्चतुष्टयम् ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥)
चतुर्धान्यपरिमाणम् । इति शुभङ्करः ॥ गोधूम-
द्वयमानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुञ्जति
शब्दायते इति । कर्त्तरि अच् ।) पटहः ।
(गुञ्जनमिति । गुजि + भावे अप् ।) कल-
ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (गुञ्जते भ्रमरादिभि-
र्मद्यपायिभिर्वा यत्र + अधिकरणे अप् घञ् वा ।)
मदिरागृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्च्चा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुञ्जिका, स्त्री, (गुञ्जा एव । स्वार्थे कन् । अत
इत्वम् ।) गुञ्जा । त्रियवपरिमाणम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (गुञ्जाशब्दे विवरणमस्या ज्ञातव्यम् ॥)

गुञ्जितं, क्ली, (गुञ्ज + भावे क्तः ।) गुञ्जनम् । यथा,
"न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥"
इति भट्टिः । २ । १९ ॥

गुटिका, स्त्री, (गुटिरेव । गुटि + स्वार्थे कन् ।)
वटिका । गुलि इति वड़ि इति च भाषा ॥
यथा, "गुटिकापातादिभा यञ्जनम् ।" इति
दायभागः ॥

गुठ, इ क वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) इरवौ। इ क, गुण्ठयति अजु गुठन्। इति दुर्गादासः॥

गुड़, इ क वेष्टे। रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। इ क, गुण्डयति। अनेकार्थत्वाच्चूर्णीकरणेऽपि। गुण्डयति हिङ्गुलं लोकः। इति दुर्गादासः॥

गुड़, शि रक्षे। याघाते। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-(कुटां) परं-सकं-सेट्।) शि, गुड़ति अगुड़ीत्। इति दुर्गादासः॥

गुड़ः, पुं, (गवते अव्यक्तशब्दं करोतीति। गु ङ शब्दे+"क्वादिभ्यः कित्।" उणां। १। ११४। इति डः स च कित्।) गोलः। हस्तिसन्नाहः। इति मेदिनी। ड़े। १०॥ ग्रासः। इति हेमचन्द्रः॥ कार्पासी। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुपाकः। इत्यमरः। ३। ३। ४१। तस्य पर्य्यायः। इक्षुसारः २ मधुरः ३ रसपाकजः ४ खण्डजः ५ द्रवजः ६ सिद्धः ७ मोदकः ८ अमृतसारजः ९ शिशुप्रियः १० सितादिः ११ अरुणः १२ रसजः १३। इति राजनिर्घण्टः॥ इक्षुरसक्वाथः १४ गण्डोलः १५ मधुबीजकः १६। इति वैद्यकम्॥ गण्डोलम् १७ गुलः १८ स्वादुखण्डः १९। इति शब्दरत्नावली॥ स्वादुः २०। इति त्रिकाण्डशेषः॥ अस्य गुणाः। वृष्यत्वम्। स्निग्धत्वम्। गुरुत्वम्। वातनाशित्वम्। मूत्रशोधनत्वम्। नातिपित्तहरत्वम्। मेदःकफकृमिबलप्रदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ मधुरत्वम्। क्षारत्वम्। उष्णत्वम्। कफनाशित्वम्। पित्तरक्ते अहितत्वम्। जीर्णस्यैव रसायनः॥ पुरातनस्य तस्य गुणाः। पित्तपवनात्रिदोषपाण्डुप्रमेहश्रमनाशित्वम्। द्रव्यान्तरसंयोगेन विशेषतो ज्वरनाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। सन्तापशान्तिप्रदत्वम्। त्रिगुणवामयशोधनत्वम्। अग्निजननत्वम्। स्निग्धत्वम्। स्वादुतरत्वम्। लघुत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अधिकगुणत्वम्। रक्तप्रसन्नबलकारित्वम्। मधुरत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ यावनालरसपाकभवगुड़गुणाः। क्षारत्वम्। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कफवातनाशित्वम्। पित्तप्रदत्वम्। सततनिषेवणेन कण्डूतिकुष्ठजननत्वम्। जनन इत्यत्र शमन इति क्वचित् पाठः। असृग्विदाहदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥*॥

"इक्षो रसो यः संपक्वो जायते लोष्टवद्दृढः।
स गुड़ो गौड़देशे तु मत्स्यण्डीव गुड़ो मतः॥
शूलाग्निमान्द्य विनिहन्ति सदार्द्रकेण
पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः।
शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं
दोषत्रयक्षयकराय नमो गुड़ाय॥
इति भावप्रकाशः॥

("क्षारो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
नातिपित्तहरो मेध्यः कफक्रिमिकरो गुड़ः॥
पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः।
"पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः॥

क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृजि क्षये।
हितो योगेन संयुक्तो गुड़ः पथ्यतमो मतः॥
गुदामये कामलशोषमेहे
गुल्मामये पाण्डुहलीमके च।
वाते सपित्तासृजि राजरोगे
रुचिप्रदो रोगहरो गुड़ः स्यात्॥
कासे शोफे गुड़ो नेष्टः अन्यत्रापि हितो मतः।
योगयुक्तोऽपि सर्व्वत्र हितो गुणगणो नयः॥
क्षामक्षीणे पवनकुपिते श्वासमूर्च्छातुराणां
अध्वश्रान्तश्रममदविषे मूत्रकृच्छ्राश्मरीणाम्।
जीर्णः क्षामज्वरविषमगे रक्तपित्तप्रकोपे
तृष्णादाहक्षयरुधिरगे सर्व्वरोगान्निहन्ति॥"
इति गुड़गुणाः॥
इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये॥*॥

गुड़कः, पुं, (गुड़ेन पक्वः। गुड़+बाहुलकात् कः। यद्वा, गुड़ेन कायतीति। कै+कः।) गुड़द्वारा पक्वौषधविशेषः। अस्य पूर्णतेजः षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति परिभाषा॥ (गुड़ एव। स्वार्थे कन्। गोलाकृतिः। यथा, महाभारते। ३। १५। ८।
"सभुशुण्ड्यश्मगुड़का सायुधा सपरश्वधा॥"
"अश्मगुड़का वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

गुड़करी, स्त्री, (गुड़ं गुड़वत्सुमिष्टं श्रुतिसुखकरमित्यर्थः करोतीति। गुड़+कृ+"कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु।" ३। २। २०। इति टः स्त्रियां ङीप्।) रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥

गुड़ची, स्त्री, (चि+क्विप् निपातनाद्दीर्घत्वे साधुः। गुड़वत् ची चयनं चरितोरसो यस्या इत्यर्थः। अमृतोद्भवत्वादेवास्यास्तथात्वम्।) गुड़ूची। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (अस्या उत्पत्तिकथा अन्यद्विवरणञ्च गुड़ूचीशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

गुड़तृणं, क्ली, (गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा तृणम्।) इक्षुः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़त्रिणं, क्ली, (गड़प्रधानं तृणम्। निपातनात् साधु।) गुड़तृणम्। इक्षुः। इति शब्दरत्नावली॥

गुड़त्वक्, [च्] क्ली, (गुड़इव मधुरा त्वगस्य।) स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। स्तनकटम् २ भृङ्गम् ३ त्वक्पत्रम् ४ वराङ्गकम् ५ त्वचम् ६ चोलम् ७ त्वचापत्रम् ८ हृद्यम् ९ सुरभिवल्कलम् १०। इति शब्दरत्नावली॥ उत्कटम् ११ चोचम् १२। इत्यमरः। २। ४। १३४॥ त्वक् १३ पत्रम् १४ इति तट्टीका॥ अस्य गुणाः। कफशुक्रामवातनाशित्वम्। मधुरत्वम्। कटुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ लघुत्वम्। उष्णत्वम्। स्वादुत्वम्। तिक्तत्वम्। रूक्षत्वम्। पित्तवृद्धिकारित्वम्। अरुचिकण्डुहृद्वस्तिवातार्शःकृमिपीनसरोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

गुड़त्वचं, क्ली, (गुड़वत् मधुरं त्वचम्।) गुड़त्वक्। राजभोग्यम्। इति शब्दचन्द्रिका॥ जयित्री इति भाषा॥

गुड़दारु, क्ली, गुड़प्रधानं गुड़कारणं वा दारु-तृणरूपम्।) इक्षुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गुड़धेनुः, स्त्री, (गुड़निर्म्मिता गुड़भारादिभिः कृता धेनुः।) गुड़ादिनिर्म्मिता धेनुः। यथा,—
"गुड़धेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत् फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम्॥
कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां दर्भमास्तीर्य्य सर्व्वतः॥
लवणेनाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत्।
उदङ्मुखीं कल्पयेद्धेनुमुदीच्याञ्च सवत्सकाम्॥
उत्तमा गुड़धेनुः स्यात् सदा भारचतुष्टयैः।
वत्सं भारेण वा कार्य्या भाराभ्यां मध्यमा स्मृता॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु।
चतुर्थांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः॥
धेनुवत्सौ तदा तौ तु सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुद्धमुक्ताफलेक्षणौ॥
सितसूत्रशिरालौ तु सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगुड़कपृष्ठौ तु सितचामररोमकौ।
विद्रुमभ्रूयुगक्षतौ नवनीतस्तनान्वितौ॥
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ।
इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैः समर्च्चयेत्॥
सर्व्वासां धेनूनामेवं विधानं ज्ञेयम्। इति पाद्मे सृष्टिखण्डम्॥

गुड़पुष्पः, पुं, (गुड़ इव मधुरं पुष्पमस्य।) मधूकवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २७॥

गुड़फलः, पुं, (गुड़ इव मधुरं फलमस्य।) पीलुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २८॥

गुड़बीजः, पुं, (गुड़वत् मधुरं यद्वा, गुड़ं वर्त्तुलाकृति बीजं यस्य।) मसूरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़भा, स्त्री, (गुड़वत् भाति शोभते इति। भा+कः। स्त्रियां टाप्।) यावनालशर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़मूलः, पुं, (गुड़वत् सुमिष्टं मूलं यस्य।) अल्पमारिषशाकम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़लं, क्ली, (गुड़ं उत्पत्तिकारणत्वेन लातीति। ला+कः।) गौड़ी मदिरा। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़शर्करा, स्त्री, (गुड़जाता शर्करा।) शर्करा। तत्पर्य्यायः। पिप्पटा २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये।
"विदारी त्रिफला भीरु शृङ्गाटी गुड़शर्करा॥")

गुड़शिग्रुः, पुं (गुड़ इव रक्तवर्णः शिग्रुवृक्षविशेषः।) रक्तशोभाञ्जनः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गुड़ा, स्त्री, (गुड़+स्त्रियां टाप्।) स्नुहीवृक्षः। गुड़िका। इति मेदिनी॥ उशीरी। इति राजनिर्घण्टः॥

गुड़ाका, स्त्री, (गुड़यति सङ्कोचयति जड़ीकरोति देहेन्द्रियादीनि योऽवस्थाविशेषः स गुड़ः तं आकायति प्रकाशयतीति। गुड़ां आलस्यं नाम्नावस्थां कायति वा। गुड़+आ+कै+कः स्त्रियां टाप्।) निद्रा। इति गुड़ाकेशशब्दव्युत्पत्तौ श्रीधर-

स्वामी ॥ (आलस्यम्। इति मधुसूदनसरस्वतिः ॥)

गुडाकेशः, पुं, (गुडाका निद्रा माया इत्यर्थस्तस्या ईशः।) शिवः। (गुडा निद्रा आलस्यं इन्द्रियाणि वा तस्या ईशः शास्ता जितनिद्रो जितेन्द्रियो वा।) अर्ज्जुनः। इति जटाधरः॥ (यथा, गीतायाम्। १। २४।

"एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत!॥")

गुडाशयः, पुं, (आशेतेऽस्मिन्निति। आशयो वासस्थानम्। ततो गुडस्येव मधुररसस्य आशयः।) आखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुडिका, स्त्री, (गुडा वर्त्तुलाकृतिः। स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम्।) गुटिका। वृहद्वटिका। यथा, वैद्यकपरिभाषा॥

"वटिका गुटिका चेति संज्ञावान्तरभेदतः।"

("चूर्णावलेहगुडिका कल्कानामनुपानकम्।
वातपित्तकफोद्रेके त्रिद्व्येकपलमाहरेत्॥
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे षष्ठेऽध्याये॥)

गुडूची, स्त्री, (गुडूची + निपातनादुत्वागमः।) गुडूची। इति द्विरूपकोषः॥

गुडूची, स्त्री, लताविशेषः। गुलञ्च इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वत्सादनी २ छिन्नरुहा ३ तन्त्रिका ४ अमृता ५ जीवन्तिका ६ सोमवल्ली ७ विशल्या ८ मधुपर्णी ९। इत्यमरः॥ गुडूची १०। इति भरतः॥ कुण्डली ११ चक्रलक्षणा १२। इति रत्नमाला॥ अमृतवल्ली १३ ज्वरारिः १४ श्यामा १५ वरा १६ सुरकृता १७ मधुपर्णिका १८ छिन्नोद्भवा १९ अमृतलता २० रसायनी २१ छिन्ना २२ सोमलतिका २३ भिषक्प्रिया २४ कुण्डलिनी २५ वयःस्था २६ नागकुमारिका २७ छद्मिका २८ चन्द्रहासा २९। इति राजनिर्घण्टः॥ अमृतवल्लरी ३० सुधा ३१ जीवन्ती ३२ सोमा ३३ चक्रलक्षणिका ३४ वयस्था ३५ मण्डली ३६ देवनिर्म्मिता ३७। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। स्वादुपाकित्वम्। रसायनत्वम्। संग्राहित्वम्। कषायत्वम्। उष्णत्वम्। लघुत्वम्। बल्यत्वम्। अग्निदीपनत्वम्। दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासपाण्डुकामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमिनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ गुरुत्वम्। वीर्य्यदातृत्वम्। भ्रमनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तपित्तनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ अस्याः पत्रस्य गुणाः। आग्नेयत्वम्। सर्व्वज्वरहरत्वम्। लघुत्वम्। कषायत्वम्। कटुत्वम्। स्वादुपाकित्वम्। रसायनत्वम्। बलकारित्वम्। उष्णत्वम्। संग्राहित्वम्। त्रिदोषतृष्णादाहप्रमेहवातासृक्कामलाकुष्ठपाण्डुतानाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ घृतयुक्ताया वातनाशित्वम्। गुडयुक्तायाः पित्तनाशित्वम्। मधुयुक्तायाः कफनाशित्वम्। एरण्डतैलयुक्ताया उग्रवातासनाशित्वम्। शुण्ठीयुक्ताया आमवातनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥

अस्या उत्पत्तिर्यथा,—

"अथ लङ्केश्वरो नाम्ना रावणो राक्षसाधिपः।
रामपत्नीं बलात् सीतां जहार मदनातुरः॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम्।
बलं वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि॥
हते तस्मिन् सुराराती रावणे बलगर्व्विते।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽपि राघवे॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः॥
ततो येषु च देशेषु कपिगात्रात् परिच्युताः।
पीयूषविन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका॥"
इति भावप्रकाशः॥

(गुडूचीघृतम्। यथा,—

"गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं घृतं शृतम्।
हन्ति वातं तथारक्तकुष्ठं जयति दुस्तरम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातरक्ताधिकारे॥)

गुडेरः, पुं, (गुडति रक्षतीति गुड रक्षायाम् + "पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक।" उणा। १। ५८। इति एरक्। रक्षकः। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः।) ग्रासः। इत्युणादिकोषः॥ गुडकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गुडेरकः, पुं, (गुडेर + स्वार्थे कन्।) ग्रासः। इति हेमचन्द्रः। ३। ८९॥

गुडोद्भवा, स्त्री, (गुडादुद्भवो यस्याः। यद्वा, उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः। गुड उद्भवो उत्पत्त्याश्रयो यस्याः।) शर्करा। इति राजनिर्घण्टः॥

गुण, त् क मन्त्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरां-परं-सकं-सेट्।) ह्रस्वी। मन्त्रोपधः। गुणयति। इति दुर्गादासः॥

गुणः, पुं, (गुण्यते मन्त्र्यते मन्त्रणादिभिर्निश्चीयते राजभिरितिशेषः। गुण मन्त्रणे + घञ्।) षट्प्रकारराजनीतिविशेषः। तद्यथा। सन्धिः १ विग्रहः २ यानम् ३ आसनम् ४ द्वैधम् ५ आश्रयः ६॥ (यथा, मनुः। ७। १६०।

"सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा॥"

एते षड्गुणास्तु नीतिविदा राज्ञा कदा केनोपायेन च प्रयोक्तव्यास्तद्विवरणादिकन्तु तत्रैव। ७। १६१। श्लोकमारभ्य द्रष्टव्यम्॥) धनुराकर्षणरज्जुः। छिला इति भाषा। (यथा, रघुवंशे। ९। ५४।

"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधं
कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम्।
धनुरधिज्यमनाधिरुपाददे
नरवरो रवरोषितकेशरी॥")

तत्पर्य्यायः। मौर्व्वी २ ज्या ३ शिञ्जिनी ४ शिञ्जा ५ ज्यावा ६ पतञ्चिका ७। इति शब्दरत्नावली॥ जीवा ८। इति जटाधरः॥ रज्जुः। (यथाह कश्चित्।

"गुणवन्तोऽपि सीदन्ति न गुणग्राहको यदि।
सगुणोऽपि पूर्णकुम्भो यथा कूपे निमज्जति॥"

सूत्रम्। यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ३६९।

"काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी
स्फुरति॥")

सत्वरजस्तमांसि। (यथा, भागवते। १। २। २३।

"सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तै-
र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञाः
श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः॥")

शुक्लकृष्णरक्तपीतादिः। द्रव्याश्रितः। स तु शौर्य्यादिः रसगन्धादिश्च। इत्यमरः। ३। ३। ४६॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः॥"
इति मुग्धबोधम्॥

(अस्यार्थमाह दुर्गादासः।
"यः सत्त्वे द्रव्ये निविशते तदेवाश्रयतीत्यर्थः। अपैति तस्मात् सत्त्वादपगच्छतीत्यर्थः॥ यथा श्यामता पूर्व्वमाम्रादिफलमुपगच्छति पश्चात् पक्वदशायां ततोऽपैति। पृथक् जातिषु दृश्यते भिन्नेषु पदार्थेषु दृश्यते। यथा आम्रादिफले या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुणः स्यादित्यर्थः। ननु तर्हि उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्म्माणीति उक्तकर्म्मस्वपि गुणत्वापत्तिः यदा द्रव्यं सक्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्यं निष्क्रियं भवति तदा कर्म्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्वादिषु च दृश्यते अतः कर्म्मणो गुणत्वमपाकर्त्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति। आधेय उत्पाद्यः यथा पक्वमृण्मयपात्रेषु रक्ततागुणः स हि वह्निसंयोगादिना निष्पाद्यते। अक्रियाज इति। क्रियाया जायते। इति क्रियाजः। न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः। आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः। ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनतया कर्म्मणो गुणत्वं न स्यादिति ज्ञापितम् कर्म्मत्वं सर्व्वमेव उत्पाद्यमिति। एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्म्मा वर्त्तन्ते। यथा तदपि द्रव्यमारम्भकं अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तकादिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति। पृथग्जातिषु पश्वादिषु च दृश्यते एवं द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति। अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति। सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिःस्वभावः। सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः। न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः॥")

विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म्मः। शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्तीति साहित्यदर्पणम्॥

अपि च।

द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्त्वान्यजातिमत्त्वं तदर्थः तद्यथा। रूपम् १ रसः २ गन्धः ३ स्पर्शः ४

संख्या ५ परिमाणम् ६ पृथक्त्वम् ७ संयोगः ८ विभागः ९ परत्वम् १० अपरत्वम् ११ बुद्धिः १२ सुखम् १३ दुःखम् १४ इच्छा १५ द्वेषः १६ यत्नः १७ गुरुत्वम् १८ द्रवत्वम् १९ स्नेहः २० संस्कारः २१ धर्म्मः २२ अधर्म्मः २३ शब्दः २४। इति भाषापरिच्छेदः ॥ (सात्त्विकनायकगुणा यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५८ ।

“शोभाविलासोमाधुर्य्यंगाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी ।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषागुणाः ॥

एतेषां विशेषविवरणन्तु तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥) अप्रधानम् । सूदः । इन्द्रियम् । त्यागः । वटी । इति मेदिनी ॥ णे । १० ॥ भीमसेनः । तन्तुः । दोषान्यविशेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विद्यादि । इति विश्वः ॥ (शञ्जनम् । यथा, मनुः । ३।२२६ ।

“गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु ।
विन्यसेत् प्रयतःसम्यक् भूमावेव समाहितः ॥”

“गुणान् व्यञ्जनानि अन्नापेक्षयाऽप्राधान्यात् गुणयुक्तान् वा ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ आवृत्तिः । यथा, महाभारते ।

“आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणाः ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥”)

व्याकरणोक्तसंज्ञाविशेषः । यथा । इडोऽरले-ङ्गः । अस्यार्थः । इ उ ऋ ऌ एषां स्थाने ए ओ अर् अल् एते गुणसंज्ञा भवन्ति । इति मुग्धबोधम् । काव्यगुणस्य लक्षणं यथा, —

ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

तस्य भेदाः ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥

इति दण्डी ॥

माधुर्य्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ॥

तस्य दशसंख्याभावे हेतुर्यथा —

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥

इति भरतमुनिः । स्तुत्युक्तगुणविशेषा उपवास-शब्दे द्रष्टव्याः ॥

गुणकः, पुं, (गुणयति आवर्त्तयतीति । गुण + ण्वुल् ।) पूरकाङ्कविशेषः । यथा, गुण्यान्त्यमङ्कं गुणकेन हन्यात् । इति लीलावती ॥

गुणकारः, पुं, (गुणं व्यञ्जनादिकं पाकजनितगुणं वा करोतीति । कृ + अण् । विराटनगरे छद्म-वेशेन सूपकारित्वग्रहणात् पाकशास्त्रकर्त्तृ-त्वाच्च भीमस्य तथात्वम् ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विराटनगरेऽस्य सूपकारित्व-स्वीकारकथा यथा, महाभारते । ४।२।१—८ ।

भीम उवाच ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्व्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ॥
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयन्नहम् ।
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ॥
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म्म राजा प्रीतो भविष्यति ।
अमानुषाणि कुर्व्वाणं तानि कर्म्माणि भारत ! ॥
राजस्तस्य परिप्रेष्या मंस्यन्ते मां यथा नृपम् ।
भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेश्वरः ॥”)

पाचके गुणकारके च त्रि ।

गुणज्ञः, त्रि, (गुणं जानातीति । गुण + ज्ञा + कः ।) गुणवेत्ता । यथा,—

गुणिनि गुणज्ञो रमते नागुण-
शीलस्य गुणिनि परितोषः ।
अलिरेति वनात् कमलं
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥

इत्युद्भटः ॥

गुणनिका, स्त्री, (गुणयति पुनःपुनराम्रेडयतीति । गुणत् क आम्रेडने + “ण्यासश्रन्थो युच् ।” ३।३।१०७ । इति युच् । संज्ञायां कन् कापि अत इत्वञ्च ।) नृत्यम् । शून्याङ्कम् । पाठनिश्चयः । इति मेदिनी ॥ के १८५ । (शास्त्रादीनां पुनः पुनरनुशीलनम् । यथा, माघे । २ । ७५ ।

“हेतुःपरिचयस्थैर्य्ये वक्तुर्गुणनिकेव सा ॥”

माला । इत्यानन्दलहरीटीका ॥ (यथा, आनन्द-लहर्य्यां । ३ ।

“दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ
निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवती ॥”)

गुणनी, स्त्री, (गण्यते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनया । गुण + ल्युट् + ङीप् ।) पाठनिश्चयः । तत्-पर्य्यायः । भविनी २ शीलनम् ३ । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

गुणनीयः, पुं, (गुण्यते पुनःपुनरनुशील्यतेऽनेन इति । गुण आम्रेडने + करणे अनीयर् ।) शास्त्राद्यभ्यासः । इति हारावली । १५० । (कर्म्मणि अनीयर् । गुणितव्ये त्रि ॥)

गुणभ्रंशः, पुं, (गुणस्य भ्रंशोविनाशः ।) गुणनाशः । तत्पर्य्यायः पर्य्यन्तिका २ । इति हारावली ॥ २१० ॥

गुणलयनिका, स्त्री, (गुणा गुणनिर्म्मिताः पटाः लीयन्तेऽस्याम् । गुण + ली + अधिकरणे + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् कन् टापि पूर्व्वह्रस्वश्च ।) वस्त्रनिर्म्मितगृहम् । तत्पर्य्यायः केणिका २ पट-कुटी ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४६ ॥

गुणलयनी, स्त्री, (गुणा गुणमयपटाः लीयन्ते यत्र । ली + ल्युट् + ङीप् ।) गुणलयनिका । इति हलायुधः ॥

गुणवान्, [त्] पुं, त्रि, (गुणोविद्यतेऽस्य । गुण + मतुप् मस्य वत्वम् ।) सम्बन्धी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ गुणविशिष्टः । यथा, “दाता दयालु-र्गुणवान्नरः स्यात् नरे परेषामुपकारकर्त्ता । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ (पुं, यदुवंशीय सुनाभस्य दौहित्रः । यथा, हरिवंशे । १५५ ।

“गुणवत्यपि पुत्रश्च गुणवन्तमजीजनत् ॥”

स्त्रियां ङीप् । तस्य सुनाभस्य दुहिता । यथा, तत्रैव । १५३ ।

“वज्रनाभस्य तनयः सुनाभो नाम विश्रुतः ।
दुहितृद्वयञ्च नृपते ! तस्य रूपगुणान्वितम् ।
एकचन्द्रवती नाम्ना गुणवत्यथ चापरा ॥”

गायत्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । १२ ।

“गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ॥”

गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५३ ।

“गूढ़रूपा गुणवती गुर्व्वी गौरववर्द्धिनी ॥”

अप्सरोविशेषः । यथा, तत्रैव ९ अध्याये ।

“अलम्बुषा गुणवती स्थूलकेशी कलावती ॥”

गुणवृक्षकः, पुं, (गुणानां तरणीस्थरज्जूनां वृक्ष इव । ततः स्वार्थे कन् ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । मास्तुल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १२ ।

गुणसागरः, पुं, (गुणानां सागर इव आधार-स्थानम् ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्ध-विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सकलगुणा-धारश्च ॥

गुणा, स्त्री, (गुणाः सूक्ष्मतन्तवः सन्त्यस्याः । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् । स्त्रियां टाप् ।) दूर्व्वा । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुणाकरः, पुं, (गुणानामाकर इव । गुणबाहुल्या-त्तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ (महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४७ ।

“गजहा दैत्यहा कालो लोकधाता गुणाकरः ॥”)

गुणयुक्ते त्रि । यथा,—

“तपस्व्यभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकरः ।
सत्यवान् नाम देवर्षे ! मनसा सम्वृतो मया ॥”

इति वनपर्व्वणि सावित्रीव्रतकथा ॥

गुणितः, त्रि, (गुण्यते स्म । गुण आम्रेडने + क्त ।) पूरितः । तत्पर्य्यायः । आहतः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ यथा । पञ्चधा गुणिता द्वादश-संख्या षष्टिर्भवतीत्यादि इति भरतः ॥ (गुणो-ऽस्य जातः । तारकादिभ्य इतच् ।) पिण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुणी, [न्] पुं, (गुणो ज्या विद्यतेऽस्य । गुण + इनिः ।) धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणास्ति तु दाक्षिण्यादयो विद्यन्तेऽस्येति ।) गुणविशिष्टे त्रि । यथा । गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद्यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्ध्या कीदृशी नाम ॥ इति हितोपदेशः ॥

गुणीभूतः, त्रि, (अगुणो गुणोभूतः । गुण + भू + क्तः । अभूत तद्भावे च्वि ।) अप्रधानीभूतः । यथा । कृतपूर्व्वीकटमित्यत्र समासनिविष्टत्वाद्-गुणीभूतादिशेषबोधिका द्वितीया नोक्ता । इति सुषेणकविराजः ॥ (तथाच महाभारते । २ । १५ । ११ ।

“सर्व्वैरपि गुणैर्युक्तो निर्व्वीर्य्यः किं करिष्यति ।
गुणीभूता गुणाः सर्व्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे ॥”)

गुणीभूतव्यङ्ग्य:, पुं, (गुणीभूतमप्रधानीभूतं व्यङ्ग्यं व्यञ्जना प्रतीतिर्यत्र ।) काव्यविशेष: । यथा,—
"अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ॥ *
तस्याष्टौ भेदा: यथा ।
"अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ।
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा मता: ॥ *
अगूढं यथा ।
स्फुटतया वाच्यायमानमिति अपराङ्गम् । यथा अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा ॥ * ॥
वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा ।
आपातत: प्रतीतस्य वाच्यार्थस्य प्रतिसन्धीयमानानुपपत्तिनिरासकं व्यङ्ग्यम् ॥ * ॥
अस्फुटं यथा ।
विदग्धैरपि क्लेशगम्यं सन्दिग्धप्राधान्यं यथा प्राधान्यमत्र रसादिव्यञ्जकत्वेन तथा च प्रतीतस्य रसादेर्व्यञ्जकं किं वाच्यं किंवा व्यङ्ग्यमितीत्वरकालिकसन्देहविषयत्वं तत्त्वम् ॥ * ॥
तुल्यप्राधान्यं यथा ।
अत्रापि रसादिव्यञ्जकत्वेनैव प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्य निश्चितत्वेन तेन तेन वाच्येन तुल्यार्थो बोध्य: ॥ *
काक्वाक्षिप्तं यथा ।
आक्षिप्तमत्र प्रागेव पदार्थविधया उपस्थानम् ॥ *
असुन्दरं यथा ।
"रसादिव्यञ्जने वाच्यसुखनिरीक्षकं व्यङ्ग्यम् ।"
इति काव्यप्रकाश: ॥
(इत्यत्र साहित्यदर्पणकारेण काव्यभेदमाश्रित्य यदुक्तं तद्यथा । ४ । १ ।
"काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ।
वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ॥"
तत्रैव च । ४ । १६ ।
"अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ।
"अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ॥" ततस्तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्चेत्याद्यष्टौ भेदानुक्त्वा इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथेत्यभिधाय क्रमश इतराङ्गादेरुदाहरणानि प्रदर्शितानि । यथा,—
"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन: ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसन: कर: ॥
अत्र शृङ्गार: करुणस्याङ्गम् ।
"मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णताप: ।
हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोक: ॥
अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरत्यावङ्गभाव: ।
जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥"
अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् । काक्वाक्षिप्तं यथा,—
मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्
दु:शासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्त: ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपति: पणेन ॥
अत्र 'मथ्नाम्येवेत्यादि' व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह भावेनैव स्थितम् ।
दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्व्वत: ।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानल: ॥
अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्य: । प्रतापस्य दवानलत्वारोपसिद्ध्यङ्गम् । 'हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तधैर्य्यादौ' त्रिलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयो: प्राधान्ये सन्देह: ।
ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्म्मनायते ॥
अत्र परशुरामो रक्ष:कुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।
सन्धौ सर्व्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रह: ।
अल्लावदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रह: ॥
अत्र अल्लावदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्य: प्रशमोपाय: व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम् ।
अनेन लोकगुरुणा सतां धर्म्मोपदेशिना ।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमत: परम् ॥
अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक् योषिति बलात्कारोपभोग: स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढम् ।
वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं
सुणन्तीए ।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥"
अत्र दत्तसङ्केत: कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट: इति व्यङ्ग्यात् 'सीदन्त्यङ्गानि' इति वाच्यस्य चमत्कार: सहृदयसंवेद्य इत्यसुन्दरं किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्य: स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।
अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।
तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मत: ॥
यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यास: । यथा,—
दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम
नालम्बसे ?
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदित:सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥"
अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां 'सलेशमिति' पदेन स्फुटतयावभास: । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभाव: तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार: । तदुक्तं तेनैव ।
प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति ॥
यत्र च ।
यत्रोन्मादानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिह: शोणमणीमयूखै: ।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवता मकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥
इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादि वस्तुमात्रेऽङ्गत्वम् । तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतै: काव्यव्यवहार: । तदस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादै: । काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति ॥")

गुणेश्वर:, पुं (गुणैर्हेतुभिरीश्वर:श्रेष्ठ: पूज्य इत्यर्थ: । विविधगुणशालिद्रव्यजातोत्पादकतयास्य तथात्वम् ।) चित्रकूटपर्व्वत: । इति शब्दरत्नावली ॥ गुणपतौ त्रि ॥ (गुणानां नानाविधपुरुषोपयोगिगुणानां ईश्वर: प्रभु: स्वामी वा शान्तदान्तादिगुणशाली पुरुष इत्यर्थ:। गुणानां सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां मायागुणानामिति यावत् ईश्वर: नियन्ता । परमेश्वर: ॥)

गुणोत्कर्ष:, पुं, (गुणानां उत्कर्ष: उत्कर्षेण प्राधान्यमित्यर्थ: ।) गुणप्राधान्यम् । (यथा, गो: रामायणे । १ । ७५ । १६ ।
"स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यै: कामजैर्वहुलैर्वृत: ।
भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विघ्नं करिष्यत: ॥")
अतिशय: । तत्पर्य्याय: । परभाग: २ । इति हेमचन्द्र: । ६ । ११ ॥

गुणोत्कीर्त्तनं, क्ली, (गुणानां उत्कीर्त्तनं कथनम् ।) यद्वा गुणैर्गुणसूचकवाक्यैरुत्कीर्त्तनम् । गुणकथनम् । विरहकालीनकान्ताविषयकप्रशंसाप्रतिपादनम् । इति रसमञ्जरी ॥ कान्तापदमत्रोपलक्षणम् ॥

गुण्ठित:, त्रि (गुठि वेष्टने + कर्म्मणि क्त: ।) गुण्ठित: । इत्यमरटीकायां रमानाथ: ॥ आवृत: । रूषित: । धूल्यादिभिर्धूसरित इत्यर्थ: । यथा, गो: रामायणे । ६ । ८२ । ८ ।
"तन्न युद्धेन मे कार्य्यं न प्राणैर्नापि सीतया ।
लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा भ्रातरं पांशुगुण्ठितम् ॥")

गुण्ड:, पुं, (गडि वेष्टने + अच् ।) तृणभेद: । यस्य कन्द: कशेरु । तत्पर्य्याय: । काण्डगुण्ड: २ दीर्घकाण्ड: ३ त्रिकोणक: ४ छत्रगुच्छ: ५ असिपत्र: ६ नीलपत्र: ७ त्रिधारक: ८ । अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक्तनाशित्वम् । अस्य मध्ये स्थूलतरोऽधिकगुण: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गुण्डकः, पुं, (गुण्ड + संज्ञायां कन् । गुडि + ण्वुल् वा ।) मलिनः । धूली । कलोक्तिः । स्नेहपात्रम् । इति मेदिनी । के । ८३ ॥

गुण्डकन्दः, पुं, (गुण्ड इत्याख्यया प्रसिद्धः कन्दः । गुण्डाणां कन्द इति केचित् ।) कशेरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डारोचनिका, स्त्री, (गुण्डाऽपि रोचना हरिद्रा इव । तत इवार्थे कन् टाप् कापि अत इत्वञ्च ।) वृक्षविशेषः । कमलागुंड़ि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । काम्पिल्लकः २ रक्ताङ्गः ३ । इति रत्नमाला ॥

गुण्डाला, स्त्री, (गुण्डाल + टाप् । यद्वा गुण्डां चर्णं आलाति आदत्ते इति । आ + ला + कः । स्त्रियां टाप् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । जलोद्भूता २ गुच्छवप्रा ३ जलाश्रया ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । शोथव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डासिनी, स्त्री, (गुण्ड इत्याख्यया आस्ते वर्त्तते इति । आस् + णिनिः । गुण्डा सती आस्ते इत्यर्के ।) तृणभेदः । तत्पर्य्यायः । गुण्डाला २ गुड़ाला ३ गुच्छमूलिका ४ चिपिटा ५ तृणपत्री ६ यवासा ७ पृथुला ८ विष्टरा ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । पित्तदाहश्रमश्वयथुव्रणदोषनाशित्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुण्डिकः, पुं, स्त्री, (गुण्डोऽस्त्यस्येति । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) गुण्डकः । तण्डुलादिचूर्णम् । गुँड़ा इति भाषा । यदुक्तं अनन्तव्रतकथायाम् ।

"गुण्डिकैः सितपीतैश्च मण्डयन्ती गृहाङ्गनम् ॥"

गुण्डिचा, स्त्री, (गुण्डिभिर्गुण्डिकैः सितपीतादिरङ्गैः प्रस्तरेष्टकादिचूर्णैर्वा चीयते उपचीयते इति । चि + घञर्थे कः ततष्टाप् । गुण्डिचा इत्याख्यया प्रसिद्धा वा । यद्वा गुण्ठ्यते अवगुण्ठ्यते भक्तजनैरस्या दर्शक इति शेषः । गुडि वेष्टने इति धातोर्निपातनात् चकारागमे साधुः । इयं व्युत्पत्तिस्तु गुण्डिचाविवरणदर्शनैरेवबोद्धव्या ।) श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य रथारोहणानन्तरवासार्थं मण्डपविशेषः । यथा,—

"मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिचाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
रत्नस्तम्भमये स्वर्णवेदिकोपस्तृतान्तरे ।
प्राचीरवलयावीते सुधालेपसमुज्ज्वले ॥
सानुसोपानघटिते चतुर्द्वारोपशोभिते ।
त्रैलोक्याडम्बरयुते महावेद्यां महाकृतौ ॥
प्रादुर्भावो महेशस्य यात्राभूद्दारुवर्ष्मणः ॥ * ॥
तस्यां श्रीजगन्नाथदेवस्य दर्शनफलं यथा,—
"बिन्दुतीर्थतटे तस्मिन् सप्ताहानि जनार्द्दनः ।
तिष्ठन् पुरा स्वयं राज्ञे वरमेतत् समादिशत् ॥
तत्तीर्थतीरे राजेन्द्र ! स्थास्यामि प्रतिवासरम् ।
सर्व्वतीर्थानि तत्रैव स्थास्यन्ति मयि तिष्ठति ॥
तत्र स्नात्वा विधानेन तीर्थे तीर्थोपपावने ।
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिचामण्डपे स्थितम् ॥
माञ्च रामं सुभद्राञ्च मम सायुज्यमाप्नुयुः ॥" * ॥
तस्या नामकरणं यथा, उत्कलखण्डम् ।
"अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि महावेदीमहोत्सवम् ।
अज्ञानतिमिरान्धोऽपि येन भास्वत्पदं भजेत् ॥
सर्व्वपापरजःशान्त्या पूज्यत्वात् सर्व्वदैवतैः ।
गुण्डिचाख्यापि सा यात्रा भक्तैर्जोऽवगुण्ठनात् ॥"

गुण्डितः, त्रि, (गुडि वेष्टने + कर्म्मणि क्तः ।) धूलिगुण्ठनेनैव व्याप्तः । तत्पर्य्यायः । रूषितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८९ ॥ चूर्णीकृतश्च ॥

गुत्थः, पुं, (गुत्स + पृषोदरादित्वात साधुः ।) गवेधुका । इति रत्नमाला ॥

गुत्थकं, क्ली, (गुत्थ + संज्ञायां कन् । यद्वा गुच्छ इव गुच्छेन वा कायतीति । कै + कः । पृषोदरात् साधुः ।) ग्रन्थिपर्णम् । इति रत्नमाला ॥

गुत्सः, पुं, (गुध्यते तृणपत्रपुष्पादिभिः परिवेष्ट्यतेऽसौ इति । गुध् परिवेष्टने + "उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च ।" उणा । ३ । ६८ । इति कर्म्मणि सः किच्च ।) स्तवकः । स्तम्बः । (हारादौ तु गुध्यते परिवेष्ट्यते कण्ठवक्षःस्थलादिकमनेन ।) द्वात्रिंशद्यष्टिकहारः । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । इति मेदिनी । से । २ ॥

गुत्सकः, पुं, (गुत्स + स्वार्थे कन् ।) स्तवकः । इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुत्सकपुष्पः, पुं, (गुत्सकानि स्तवकीभूतानि पुष्पाणि यस्य यत्र वा ।) सप्तच्छदवृक्षः । इति जटाधरः ॥

गुत्सार्द्धः, पुं, (गुत्सं गुच्छं प्राप्य आश्रित्य वा ऋध्नोतीति । ऋध् + अच् । गुत्सं आर्द्धयति वर्द्धयति इति । ऋध् + णिच् अच् वा । यद्वा गुत्सस्य अर्द्धः असमांशकः ।) गुच्छार्द्धः । चतुर्विंशतियष्टिकहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गुद, ङ खेलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ङ, गोदते । इति दुर्गादासः ॥

गुदं, क्ली, (गोदते खेलति चलतीत्यर्थः अपानसंज्ञकवायुः अनेन । गुद् + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) मलत्यागद्वारम् । तत्पर्य्यायः । अपानम् २ पायुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७३ ॥ गुह्यम् ४ गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । २८२ ।

"अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् ॥")

गुदकीलः, पुं, (गुदस्य अपानस्य मलद्वारस्येत्यर्थः यद्वा गुदे कील इव ।) अर्शोरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

"आनाहभेदी गुदकीलहिक्का-
श्वासापहः शोणितपित्तकृच्च ॥")

गुदकीलकः, पुं, (गुदकील + स्वार्थे कन् ।) गुदकीलः । इति हलायुधः ॥

गुदग्रहः, पुं, (गुदस्य ग्रह इव गुदमाश्रित्य ग्रहवत् प्रवर्त्तते इत्यर्थः । यद्वा गुदं मलद्वारमधिकृत्य आभ्यन्तरिकस्थानं गृह्णाति धारयतीति ग्रह + अच् ।) उदावर्त्तरोगः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १३३ ॥

गुदभ्रंशः, पुं, (गुदस्य भ्रंशोऽस्मात् । गुदं भग्नं भ्रश्यतेऽस्मादिति वा ।) मलद्वारनिर्गमरोगः । तस्य लक्षणम् ।

"प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः ।
रूक्षदुर्ब्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत् ॥"
इति माधवकरः ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

"गुदभ्रंशे गुदं स्विन्नं स्नेहेनाक्तं प्रवेशयेत् ।
प्रविष्टं रोधयद्यत्नाद्गाढसच्छिद्रचर्म्मणा ॥
पद्मिन्याः कोमलं पत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्द्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
मूषकाणां वसाभिर्वा गुदभ्रंशे प्रलेपनम् ।
सुस्विन्नमूषिकामांसेनाथवा स्वेदयेद्गुदम् ॥
वृक्षाम्लानलचाङ्गेरीबिल्वपाठायवाग्रजम् ।
तक्रेण शीलयेत् पायुं भ्रंशार्त्तोऽनलदीपनम् ॥
मूषकान् दशमूलानि गृह्णीयादुभयं समम् ।
तयोः क्वाथेन कल्केन पचेत्तैलं यथोदितम् ॥
अभ्यङ्गात्तस्य तैलस्य गुदभ्रंशो विनश्यति ।
विनश्यति तथा तेन गुदमूलं भगन्दरः ॥"
इति मूषकतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यदा गुह्यं निरस्येत तदा कुर्य्यात् क्रियामिमाम् ।
सहचर्य्याबलानाञ्च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ॥
पक्वा घृतेन लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते ।
अरणीपल्लवक्वाथो वाप्यं लोष्टं सचन्दनम् ॥
प्रोत्तप्य वह्निसदृशं सहसा नरस्य
निर्व्वाप्य काञ्जिकमथो विदधीत तद्वत् ।
सौख्यञ्च साम्यगुदसंचनकं प्रशस्तं
संवेशयमध्यगुदतो दृढबन्धनं स्यात् ॥"
इति गुदभ्रंशः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥

अथास्य चिकित्सा ।

"गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणां मथवाप्यनुवासनम् ॥
चाङ्गेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥"
इति चाङ्गेरीघृतम् ॥ * ॥

"सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषविड़दाड़िमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ॥
दशमूलोपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम् ।
शताह्वा शटी बिल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥
स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥)

गुदाङ्कुरः, पुं, (गुदे अङ्कुरः प्ररोह इव गुदमधिकृत्य प्ररोहवदुत्पद्यते वलिरित्यर्थः ।) अर्शोरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १३२ ।
("गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः ।" इति वाभटे निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥),

गुद, इ क कुत्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) पञ्चमस्वरी। दन्त्यवर्गतृतीयोपधः। कुत्सो मिथ्योक्तिः। इ क, गुन्द्रयति नीचः मिथ्या वदतीत्यर्थः। गुन्द्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदनुबन्धो वेदमूचारणभेदार्थः। इति दुर्गादासः॥

गृध, ग रुधि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्यां-परं-अकं-सेट्।) ग, गृध्नाति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

गुध, ङ क्रीडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गोधते। इति दुर्गादासः॥

गुध, य वेष्टे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्।) य, गुध्यति। जुगोध। इति दुर्गादासः॥

गुधेरः, त्रि, (गुध्यति सर्व्वतो वेष्टयति वेष्टनेन रक्षतीत्यर्थः इति। गुधय वेष्टने "मूलेरादयः।" उणां। १। ६१। इति एरक्।) रक्षकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

गुन्द्रलः, पुं, (गुमिति मधुरमस्फुटशब्दं कारयन् द्रलति मर्द्दयतीति असौ। द्रल + णिच् + कर्म्मणि अच्।) मर्द्दलशब्दः। इति हेमचन्द्रः। ६। ४४॥

गुन्द्रः, पुं, (गुदि + अच्।) शरतृणम्। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ वृक्षविशेषः। गोदपटेर इति देशान्तरीयभाषा। तत्पर्य्यायः। पटरकः २ अघः ३ शृङ्गवेराभमूलकः ४। अस्य गुणाः। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्। पित्तरक्तमूत्रकृच्छ्रनाशित्वम्। स्तन्यशुक्ररजोमूत्रशोधनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥

("गुन्द्रान् दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला।
उपदंशविसर्पाणामेतच्छान्तिकरं परम्॥"

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १९ अध्याये॥)

गुन्द्रमूला, स्त्री, (गुन्द्रस्य मूलमिव मूलमस्य।) एरकातृणम्। इति भावप्रकाशः॥

गुन्द्रा, स्त्री, (गुन्द्र + टाप्।) भद्रमुस्तकः। प्रियङ्गुवृक्षः। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ गवेधुका। इति रत्नमाला॥ एरका। इति भावप्रकाशः॥

("वेल्लन्तरारणिकवूकवृषाश्मभेद-
गोकण्ठकेत्कटसहाचरवाणकाशाः।
वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा
भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः॥"

इति वाभटे सूत्रस्थाने १५ अध्याये॥

पित्तसंशमनीयवर्गान्तर्गतौषधिविशेषः। यथा।
"चन्दनकुचन्दनह्रीवेरोशीरमञ्जिष्ठा पयस्याविदारीशतावरीगुन्द्राशैवालकह्लारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्व्वामूर्व्वाप्रभृतीनि काकोल्यादिन्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन पित्तसंशमनो वर्गः॥" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३९ अध्याये॥)

(गङ्गा। यथा काशीखण्डे। २९। ५४।
"गन्धपीडाहरा गुन्द्रा गरघ्नी गानवत्सला॥")

गुन्द्रालः, पुं, (गुन्द्रं नीडनिर्म्माणार्थं तृणादिकं आलाति आदत्ते इति। आ + ला + कः।) जीवञ्जीवपक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०६॥ गुन्द्रालोऽपि पाठः॥

गुन्फ, श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। श, गुम्फति मालां मालिकः। जुगुम्फ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ऊ रक्षे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वां-परं-सकं-वेट्।) आयन्तत्वादुभयपदमिति वोपदेवः। गोपायति गोपायते। अन्ये तु आयस्याप्राप्तिपक्षे परस्मैपदमेव। अगोपीत्। जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीमिति रघुः॥ ऊ, गोपिष्यति गोप्स्यति। इति दुर्गादासः॥

गुप, क भासि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गोपयति। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥

गुप, ङ गोपनकुत्सयोः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट्।) गोपनमपह्नवः। ङ, कङ्कणभञ्जनकारश्च किं गोपसे। अत्र त्यादयो न स्युरिति रमानाथः। कुत्सा। निन्दा। सा जुगुप्सां प्रचक्रेऽस्तुन्। इति भट्टिः। इति दुर्गादासः॥

गुप, य इर् व्याकुलत्वे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-अकं सकञ्च-सेट्।) व्याकुलत्वं व्याकुलीभावस्तत्करणञ्च। य, धीरो न गुप्यति महत्यपि कार्य्यजाते। इति हलायुधः। गुप्यति गा वृष्टिः। व्याकुलीकरोतीत्यर्थः। इति चतुर्भुजः। इर्, अगुपत् अगोपीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

गुपिलः, पुं, (गोपायति प्रजाजनानिति। गुप् रक्षणे + "गुपादिभ्यः कित्।" उणां। १। ५६। इति इलच् किच्च।) राजा। इत्युणादिकोषः॥

गुप्तं, त्रि, (गुप्यते स्म। गुप् + कर्म्मणि क्तः।) कृतरक्षणम्। तत्पर्य्यायः। त्रातम् २ त्राणम् ३ रक्षितम् ४ अवितम् ५ गोपायितम् ६। (यथा, महाभारते। १। १। १९८।
"यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम्॥")

कृतगोपनम्। तत्पर्य्यायः। गूढम् २। इत्यमरः। ३। १। १०६। (यथाह वशिष्ठः।
"आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः।
वाग्गुप्तिकार्य्याणि तपस्तथैव
धनायुषी गुप्ततमे तु कार्य्ये॥"

"हेम्नो भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहात्त्रयः पारदाश्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलं सौवीरतं मर्द्दयेत्। मुक्ता विद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाधिकारे॥)

सङ्गतम्। इति शब्दरत्नावली॥ वैश्यशूद्राणां पद्धतिविशेषे पुं। यथा, इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
"गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः।".

गुप्तगतिः, पुं, (गुप्ता संवृता अन्यैरलक्षिता गतिर्गमनं चेष्टादिर्वा यस्य।) चरः। इति शब्दरत्नावली॥

गुप्तचरः, पुं, (गुप्तः योगेनात्मसंवृतः सन् स्वयं विष्णुरपि सन् ऐश्वर्य्यमाच्छाद्य नररूपेण चरतीत्यर्थः।) बलदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कर्म्मधारयसमासे तु राज्ञां गूढचरः। गुप्तश्चरो यस्य इति विग्रहे राजानमेव बोधयति॥)

गुप्तस्नेहः, पुं, (गुप्तः गूढभावेन स्थितः स्नेहः तैलादिरसो यत्र।) अङ्कोठवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गुप्ता, स्त्री, (गुप्त + टाप्।) कपिकच्छुः। इति राजनिर्घण्टः॥ परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः। तस्या लक्षणम्। मैथुनगोपनम्। सा च त्रिधा। वृत्तसुरतगोपना १ वर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना २ वृत्तवर्त्तिष्यमाणसुरतगोपना ३। इति रसमञ्जरी॥

गुप्तिः, स्त्री, (गुप् + अधिकरणभावकरणादिषु यथायथं क्तिन्।) अवकरस्थानम्। कारागारम्। (यथा, माघे। ११। ६०।
"चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां
पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव।
दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे
सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति॥")

रक्षणम्। इति मेदिनी। ते। १६॥ (यथा, मनुः। १। ९४।
"तं हि स्वयम्भूः स्वादास्यात्तपस्तप्त्वादितोऽसृजत्।
हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये॥")

भूगर्तः। यमः। इति हेमचन्द्रः॥ गर्त्तार्थं क्षितेरुत्खननम्। नौकाच्छिद्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः। गोपनम्। इति तट्टीकासारसुन्दरी॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।
"भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था॥"
सम्बरणम्। यथा, कुमारे। ६। ३८।
"बृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम्॥"
ग्रहणीयमन्त्रसंस्कारविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतगौतमीये।
"जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनं तथा।
तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुनः।
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः॥")

गुफ, प श ग्रन्थे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदां-परं-सकं-सेट्।) पञ्चमस्वरी। प श, गुम्फति मालां मालिकः। जुगोफ। इति दुर्गादासः॥

गुफितः, त्रि, (गुफ् + कर्म्मणि क्तः।) गुम्फितः। ग्रथितः। इत्यमरटीका॥

गुम्फः, पुं, (गुम्फ + घञ्।) ग्रन्थनम्। (यथा, रावणकृतशिवताण्डवे। १३।
"निगुम्फनिर्भरक्षरन्मधूष्णिकामनोहरम्॥"
तथाच आर्य्यासप्तशत्याम्। ९०६।
"सततमरुणितमुखे सखि! निगिरन्ती गिरां
गुम्फम्॥")

बाहोरलङ्कारः। इति मेदिनी। फे। २। श्मश्रु। इति शब्दरत्नावली॥ गों प इति भाषा॥

गुम्फितः, त्रि, (गुम्फ + कर्म्मणि क्तः।) ग्रन्थितः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ (यदुक्तम्।
"प्रयत्नगुम्फितामाला यतस्तेन निराकृता॥")

गुर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सकं-सेट् ॥)

गुर, ङ ई शि उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-आत्म-अकं-सेट् ।) ह्रस्वी । ङ शि, गुरते अगुरिष्ट । ई, गूर्णः । इति दुर्गादासः ॥

गुरणं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ अस्य रूपान्तरे गूरणं गोरणं इति भरतः ॥

गुरुः, पुं (गृणाति उपदिशति वेदादिशास्त्राणि इन्द्रादिदेवेभ्यः इति । यद्वा गीर्य्यते स्तूयते देवगन्धर्व्वमनुष्यादिभिः । गॄ+"कृग्रोरुच ।" उणां । १ । २४ । इति उत् ।) बृहस्पतिः । (यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ४४ ।

"इत्याश्वास्य गुरुं शक्रो दूतं वक्तुं विचक्षणः ॥")

निषेकादिकृत् । इत्यमरः । ३ । ३ । १६१ ॥ (यथा, मनुः । २ । १४२ ।

"निषेकादीनि कर्म्माणि यः करोति यथाविधि ।
सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥")

निषेको गर्भाधानं आदिना सीमन्तोन्नयनादि-मन्त्रविद्यादानादेश्च ग्रहणम् । तत्कर्त्ता पित्रादिर्गुरुः स्यात् । इति भरतः ॥ मन्त्रदाता । तस्य वर्ज्जनीयत्वं यथा, कालिकापुराणे ५४ अध्याये ।

"अभिशप्तमपुत्त्रञ्च सन्नद्धं कितवन्तथा ।
क्रियाहीनमकल्याङ्गं वामनं गुरुनिन्दकम् ॥
सदा मत्सरसंयुक्तं गुरुं मन्त्रेषु वर्ज्जयेत् ।
गुरुर्म्मन्त्रस्य मूलं स्यान्मूलशुद्धौ सदा शुभम् ॥"

अपि च । क्रियासारसमुच्चये ।

"श्वित्री चैव गलत्कुष्ठी नेत्ररोगी च वामनः ।
कुनखी श्यावदन्तश्च स्त्रीजितश्चाधिकाङ्गकः ॥
हीनाङ्गः कपटी रोगी बह्वाशी बहुजल्पकः ।
एतैर्दोषैर्व्विहीनो यः स गुरुः शिष्यसम्मतः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

गुरुवर्गो यथा, —

"उपाध्यायः पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवः स्मृताः ।
मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदरा ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतो द्विजाः ॥
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥
नैतैरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्मकारणात् ।
जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्न्नैव भाषणम् ॥
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः ।
गुरूणाञ्चैव सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ॥
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ।
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते ॥
ज्येष्ठभ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः ।
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ॥
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता ।
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ॥
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्त्रः स्यात्तत्परायणः ।
पिता माता च संप्रीतौ स्यातां पुत्त्रगुणैर्यदि ॥
स पुत्त्रः सकलं धर्म्मं प्राप्नुयात्तेन कर्म्मणा ।
नास्ति पितृसमो देवो नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ।
तयोर्न्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा ॥
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाश्रयेत् ।
वर्ज्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
धर्म्मसारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः ।
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया ।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य चाप्याप्यते दिवि ॥
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूढोऽवमन्यते ।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति ॥
पुंसा वर्त्मनि विष्ठेन पूज्यो भक्त्या तु सर्व्वदा ।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम् ॥
ये नरा भर्त्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् संत्यजन्ति हि ।
तेषामथाक्षयाँल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः ॥
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥"

इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे ११ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य परीक्षा यथा ।

"सदाचारः कुशलधीः सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
नित्यनैमित्तिकानाञ्च कार्य्याणां कारकः शुचिः ॥
अपर्व्वमैथुनपरः पितृदेवार्च्चने रतः ।
गुरुभक्तो जितक्रोधो विप्राणां हितकृत् सदा ॥
दयावान् शीलसम्पन्नः सत्कुलीनो महामतिः ।
परदारेषु विमुखो दृढसङ्कल्पको द्विजः ॥
अन्यैश्च वैदिकगुणैर्युक्तः कार्य्यो गुरुर्नृपैः ।
एतैरेव गुणैर्युक्तः पुरोधाः स्यान्महीभुजाम् ॥"

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

शिष्यकृतपापं गुरुं स्पृशति यथा ।

"मन्त्रिपापञ्च राजानं पतिं जायाकृतं तथा ।
तथा शिष्यकृतं पापं प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ॥"

प्राय इति गुरुणा शिष्यः सम्यग्बोधितोऽपि तद्वाक्यमनादृत्य पापञ्चेदाचरति तदा तत् पापं गुरौ न व्याप्नोतीत्यर्थः ॥

वर्णाश्रमाणां सर्व्वेषामाचारः सद्गतिप्रदः ।
गुरुस्त्रिवारमाचारं बोधयेत् कुलनायिके ! ॥
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ।
इति कुलार्णववचनात् । इति शिवार्च्चनचन्द्रिका ॥

मन्त्रदगुरोर्लक्षणं यथा ।

"गकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य हारकः ।
उकारो विष्णुरव्यक्तस्त्रितयात्मा गुरुः परः ॥
शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान् ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान् ॥
आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते ॥
उद्धर्त्तुं चैव संहर्त्तुं समर्थो ब्राह्मणोत्तमः ।
तपस्वी सत्यवादी च गृहस्थो गुरुरुच्यते ॥" * ॥

देशभेदेन तस्य विशेषो यथा ।

"मध्यदेशकुरुक्षेत्रनाटकोङ्कणसम्भवाः ।
अन्तर्व्वेदिप्रतिष्ठाना आवन्त्याश्च गुरूत्तमाः ॥
गौडाः शाल्वोद्भवाः सौरा मगधाः केरलास्तथा ।
कोशलाश्च दशार्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः ॥
कर्णाटनर्म्मदारेवाकच्छातीरोद्भवास्तथा ।
कालिङ्गाश्च कलम्बाश्च काम्बोजाश्चाधमा मताः ॥
वैष्णवे वैष्णवो ग्राह्यः शैवे शैवश्च शाक्तिके ।
शैवः शाक्तोऽपि सर्व्वत्र दीक्षाखामी न संशयः ॥"

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

"गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥"

इति चाणक्यम् ॥

कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ द्विमात्रः । दीर्घः । इति शब्दरत्नावली ॥ (गृणाति उपदिशति वेदान् । गॄ+"कृग्रोरुच ।" उणां ।१।२४। इति उत् । वेदाध्यापयिताचार्य्यः । यथा, मनुः । ३ । १ ।

"षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥"

गृणाति उपदिशति किञ्चिदपि यः । उपाध्याय इत्यर्थः । यथा, मनुः । २ । १४६ ।

"अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥"

गीर्य्यते स्तूयतेऽसौ ज्ञानतपोवृद्धत्वात् । ज्ञानप्रभावान्वितत्वात् तपोबलप्राधान्याद्वा पूज्यतमो महात्मा । यथा, मनुः । २ । १३० ।

"मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् ।"

"भूयिष्ठाः खलु गुरव इत्युपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्त्तनात् तयोश्च कनिष्ठयोरपि सम्भवात् तद्विषयोऽयं गुरुशब्दः ।"

इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः । गृणाति उपनीय सन्ध्योपासनाचारादीनि कर्म्माणि उपदिशति । उपनेता सन्ध्योपासनाद्युपदेष्टा च । यथा, मनुः । २ । ६९ ।

"उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च ॥"

पिता । यथा, रामायणे । २ । ७९ । २ ।

"गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः ।"

राजचक्रवर्त्ती सम्राट् । यथा, रघुः २ । ६८ ।

"गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।"

गिरति अज्ञानमन्तर्यामिरूपेणाविद्यां नाशयतीत्यर्थः । गीर्य्यते स्तूयते जीवनिकरैरिति वा । गॄ वा उत् । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६५ ।

"आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभृद्गुरुः ॥"

शिवः । तत्रैव । १७ । १३० ।

"सहस्रमूर्द्धा देवेन्द्रः सर्व्वदेवमयो गुरुः ।"

ब्रह्मा । माननीयः । एकेनैव श्लोकेनैतयोरुदाहरणं यथा, काशीखण्डे । ६६ । ७१ ।

"बिभ्रत् सहजकाठिन्यं जातो गौरीगुरुर्गिरः ।
शम्भुं प्रपूज्य सुतया सत्रा विश्वगुरोरपि ॥"

विश्वगुरोर्ब्रह्मणोऽपि गुरुर्माननीयः पूज्यो वा इति तट्टीका ।

उपदेष्टृ अर्थे यथा सुश्रुतसूत्रस्थाने तृतीयाध्याये

"अथ वत्स ! तदेतदध्येयं यथा तथोपधारय

मया प्रोच्यमानम्। अथ गुरवे कृतोत्तरासङ्गाया-
याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथा-
शक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वा ते च
पद-पाद-श्लोका भूयः क्रमेणानुसर्त्तव्या एव-
मेकैकशो घटयेदात्मनाचानुपठेत्।" तत्रैव चतुर्थे
"शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चासकृत्।
यः कर्म्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः॥")
गुरुः, त्रि, (गीर्य्यते स्तूयते महत्त्वात्। गृ + कुश्
उच्च" उणा० ।१।२४। इति उत्) महान्। (यथा,
ऋग्वेदे।४।५।६। "इदं मे अग्ने! कियते पावका-
मिनते गुरुं भारं न मन्म।") दुर्जरः। अलघुः।
इति मेदिनी॥ रे।२५॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।२।१६
"प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुमृगस्तावत् त्वया मे
कृतः।" पराक्रान्तः। यथा, पञ्चतन्त्रे।३।२८।
"सोत्साहशक्तिसम्पन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम्।"
भारायमाणः। यथा, रघुः।१२।१०२।
"अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपानाम्।"
अथ मदेन गजगण्डस्थस्रावकान्तेन गुरुपक्षैः
भारायमाणपक्षैः अलिवृन्दैः।" इति टीका-
कृन्मल्लिनाथः। अतिशयः। यथा, मेघदूते ।१।१।
"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः॥")
गुरुक्रमः, पुं, (गुरुरेव क्रमः पारम्पर्य्यं यत्र।)
इतिह। पारम्पर्य्योपदेशः। इति हलायुधः॥
गुरुघ्नः, पुं, (गुरून् पराक्रान्तानपि यज्ञघ्नान्
राक्षसादीन् हन्ति निराकरोतीत्यर्थः। हन् +
टक्।) गौरसर्षपः। इति राजनिर्घण्टः।
गुरुहन्तरि त्रि॥
गुरुघटकः, पुं, (गुरुं दुर्ज्जरवस्त्रादिकं घटति
चोरयति हरतीति यावत्। गुरुं गुरुतां दुर्ज्जरतां
घटतीत्यर्थे घटहत्ये + ण्वुल् ततः पृषोदरात्
रुलोपे साधुः।) तिलमयूरः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥
गुरुतल्पगः, पुं, (गुरोः पितुराचार्य्योपाध्याया-
देर्वा तल्पं शय्यां पत्नीमितियावत् गच्छति इति
गम् + डः।) विमातृगन्ता। यथा,—
"गुरुतल्पगः सुरापश्च स्तेयी स्याद् विप्रहा।
महापातकिनस्त्वेते संसर्गी चैव पञ्चमः॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
(यथा, मनुः। ६। २३५।
"ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः।
एते सर्व्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः॥"
एतस्य नरकभोगावसाने पुनर्गृहीतमनुष्यदेहस्य
फलं यथा, तत्रैव। ११। ४६।
"ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्म्यं गुरुतल्पगः।")
गुरुतालः, पुं, (गुरुः अपेक्षाकृतदीर्घकालव्यापी-
तालः।) तालविशेषः। यथा,—
"एक एव गुरुर्यत्र गुरुतालः स कथ्यते।
अपरं नियमं विना॥" इति सङ्गीतदामोदरः।
गुरुत्वं, क्ली, (गुरोर्भावः। "त्वतलौ" इति
त्वप्रत्ययस्ततः त्वान्तं क्लीवमिति क्लीवत्वम्।)
महत्त्वम्। गुरुता। (यथा, भाषापरिच्छेदे।३१)

"आद्यादयोः पतने हेतुर्गुरुत्वं द्रवत्वकम्।")
अलघुता। यथा,—
"अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वये तु तत्।
अनित्ये तदनित्यं स्यात् नित्ये नित्यमुदाहृतम्॥
तदेवासमवायि स्यात् पतनाख्ये तु कर्म्मणि।"
इति भाषापरिच्छेदः॥
(आधिक्यम्। यथा, रघुः। २। १८।
"गुरुरपि गुरुत्वादृवपुषो नरेन्द्रः।" वपुषो गुरु-
त्वात् आधिक्यात् इति मल्लिनाथकृतटीकायाम्।
पूज्यत्वम्। यथा, तत्रैव। १०। ६४।
"मेने पराद्ध्यमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः।")
गुरुदैवतः, पुं, (गुरुर्बृहस्पतिर्दैवतमस्येति।) पुष्य-
नक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः। २। २५॥
गुरुपत्रं, क्ली, (गुरुपाके दुर्ज्जरं पत्रं पत्राकार-
फलकमस्य।) वङ्गम्। इति हेमचन्द्रः॥
४। १०८॥
गुरुपत्रा, स्त्री, (गुरु सेवने दुर्ज्जरं पत्रं पर्ण-
मस्याः।) तिन्तिड़ीवृक्षः। इति शब्दरत्ना-
वली॥
गुरुमर्द्दलः, पुं, (गुरुः मर्द्दलः इति नित्यकर्म्म-
धारयः।) डिण्डिमवाद्यम्। इति शब्दरत्ना-
वली॥
गुरुरत्नं, क्ली, (गुरु गौरवान्वितं महामूल्यवदित्यर्थः
गुरुत्वात् गुरु वा रत्नम् गुरोः प्रियं रत्नमित्येके।)
पुष्परागमणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (पर-
मित्यत्र नवग्रहदोषशान्त्यै गुरौ मुक्तेत्युक्ता)
यथा, अस्मिन्नेव शब्दकल्पद्रुमे नवरत्नशब्दे।
"नवग्रहदोषशान्त्यै धार्य्याणि नवरत्नानि।
वदूर्य्यं धारयेत् सूर्य्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने॥
आदनेयेऽपि माणिक्यं पद्मरागं शशाङ्कजे।
गुरौ मुक्ता भृगौ वज्रं शनौ नीलं विदुर्बुधाः॥"
इति॥
मणिरत्नस्यप्रयोगोऽत्रैव रत्नशब्दे दृश्यते यथा,—
"वज्रमुक्ताश्मगारुत्मः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः।
अपिचेन्द्रनीलवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च॥")
गुरुवर्च्चोघ्नः, पुं, (गुरुवर्चः वातपित्तादिप्रकोप-
जनिताग्निमान्द्यकोष्ठरोधनादिदोषस्तं हन्ति इति
हन् + टक्।) लिम्पाकः। इति शब्दचन्द्रिका॥
पातिलेवु। इति भाषा॥
गुरुहा, [न्] पुं, (गुरुं हन्ति इति। हन् + क्विप्।)
गुरुघ्नः। तत्पर्य्यायः। नरकीलकः २। इति
हेमचन्द्रः। ३। ५२२॥ गुरुहन्तरि त्रि।
गुर्ज्जरः, पुं, (गुरु प्रचुरकृतताड़नं बधोद्यमादिकं
वा उज्जरयति यो देशः। कलिङ्गाः साह-
सिका इतिवद्देशस्थजने लक्षणेति ज्ञेयम्।)
गुज्जराटदेशः। इति शब्दरत्नावली॥
गुर्ज्जरी, स्त्री, (जृ + णिच् + अच्। गुरिति प्रचु-
रकृतताड़नादिकं तज्जीर्य्यतेऽत्र इति अधिकरणे
अप्। गुर्ज्जरः देशः तस्य प्रियेति ङीष्। यद्वा
गुर्ज्जरदेशःप्रियोऽस्या इति अच् ङीप् च।
गुर्ज्जरदेशवासिनी अतो गुर्ज्जरीति केचित्।)

रागिणीविशेषः। इति हलायुधः॥ इयन्तु भैरव-
रागस्य रागिणीति बोध्यम्। यथा, सङ्गीतदर्पणे
रागविवेकाध्याये। १६।
"भैरवी गुर्ज्जरी रामकिरी गुणकिरी तथा।
बाङ्गाली सैन्धवी चैव भैरवस्य वराङ्गनाः॥"
अस्या गानवेलानिर्णयो यथा, तत्रैव। २०।
"वेलावली च मल्लारी बल्लारी सोमगुर्ज्जरी।"
इयं हि ग्रीष्मऋतौ स्वस्वामिना भैरवरागेण सह
गीयते। यथा, तत्रैव। २७।
"भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे प्रगीयते।"
इति सोमेश्वरमतम्। हनुमन्मते तु। इयमेव
मेघरागस्य स्त्री। यथा, तत्रैव। ३०।
"मल्लारी देशकारी च भूपाली गुर्ज्जरी तथा।
टङ्का च पञ्चमी भार्य्या मेघरागस्य योषितः॥"
इयं पुना रागार्णवमते पञ्चमरागाश्रया रागिणी-
त्वबधेयम्। यथा, तत्रैव। ४०।
"ललिता गुर्ज्जरी देशी वराड़ी रामकृत्तथा।
मता रागार्णवे रागाः पञ्चैते पञ्चमाश्रयाः॥")
गुर्द्द क निकेतने। कुर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वा-
दस्य न दीर्घः। क गुर्द्दयति। निकेतनं निवासः।
इति दुर्गादासः॥
गुर्द्द ङ कुर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-
अक०-सेट्।) दीर्घिणो वक्ष्यमाणत्वादस्यापि न
दीर्घः। ङ गुर्द्दते। कुर्द्दः क्रीड़ा। इति दुर्गादासः॥
गुर्व्व ई उद्यमे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ईदित्।) अकमित्येके। खड्गादेरुत्तो-
लनार्थकस्य गुर्व्वधातोः सकर्म्मकत्वमकर्म्मकत्वम्
वेनत् प्रज्ञावद्भिरेव चिन्तनीयम्।) ई स्वी। गूः
गुरौ गुरः। ई गूर्णः। गुर्व्वति पत्तिः खड्गम्।
इति दुर्गादासः॥
गुर्व्विणी, स्त्री, (गर्व्वति कुक्षौ सन्तानमपत्यमित्यर्थः
प्राप्नोति धारयतीति यावत्। गर्व्वगतौ "गर्व्वे-
रत उच्च।" उणा०। २। ५४। इति उत् इनन्
च गौरादित्वात् ङीष्। गर्व्वयति सुष्ठुतीत्येके।
यद्वा गुरुर्गुरुभारयुक्तो गर्भोऽस्त्यस्याः अपत्य-
धारणात्तथात्वम्। गुरु + "ब्रीह्यादिभ्यश्च।" ५।
२। ११६। इति इनिः।) गर्भिणी। इत्यमरः।
२। ६। २२॥ (यथा, मार्कण्डेये। २७। २०।
"बन्धकीपद्मशरभमूलिकागुर्व्विणीस्तनात्।
प्रज्ञा कृपेण चारेया तथा गोपालयोषितः॥"
यथाऽस्याः पथ्यापथ्यनियमः।
यद्यत् कामयते सा च तत्तद्दद्याद्विचक्षणः।
वर्ज्जयेद्विदलान्नानि विदाहीनि गुरूणि च॥
अम्लानि सोष्णचौराणि गुर्व्विणीनां विचक्षणः।
मृत्तिका भक्षणीया न न च शूरणकन्दकाः॥
रसोनञ्च पलाण्डुञ्च सन्त्यज्यो गुर्व्विणीक्रिया।
शूरणानि प्रदेयानि गौल्यानि सरसानि च॥
पथ्ये हितानि चैतानि गुर्व्विणीनां सदा भिषक्।
व्यायामं मैथुनं रोषं शीर्षं चङ्क्रमणन्तथा॥
वर्ज्जयेद्गुर्व्विणीनाञ्च जायन्ते सुखसम्पदः॥"
इति हारीते तृतीयस्थानेऽष्टचत्वारिंशेऽध्याये॥)

गुर्व्वी, स्त्री, (गुरुर्भारयुक्तो गर्भोऽस्याः । गुरु + ङीष् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०३ ॥ ("नहि वन्ध्या विजानाति गुर्व्वीप्रसववेदनाम् ॥" इति हितोपदेशः ॥) गुरुपत्नी । (गुरोः पत्नीति गुरु + ङीष् ।) गौरवयुक्ता । (गुरु + "वोतोगुणवचनात् ।" ४ । १ । ४४ । इति विभाषायां ङीष् ।) यथा, अनन्यगुर्व्व्यास्तवकेन केवलः पुराणमूर्त्तेर्महिमावगम्यते । इति माघः ॥ (गुरुभारविशिष्टा । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ३७ ।

"ततः शाल्वं गदां गुर्व्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥"

गायत्री । यथा,—

देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।

"गुहावासा गुणवती गुरुपापप्रणाशिनी ।
गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणरूपिणी ॥")

गुलः, पुं, (गुड + डलयोरैक्यात् डकारस्य लत्वम् ।) ऐक्षवः । गुडः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुलञ्चकन्दः, पुं, (गुलञ्चस्य लताविशेषस्य कन्द इव कन्दोऽस्य गुलं गुडवद्रसं अञ्चति अञ्च + अण् । ततः शकन्ध्वादित्वादलोपे गुलञ्चः तादृशः कन्दः । इति केचित् ।) कन्दविशेषः । कुली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गुच्छाह्वकन्दः २ बलाहककन्दः ३ निचुलिका ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । रुच्यप्रदत्वम् । तर्पणत्वम् । दाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुला, स्त्री, (गुलः गुड इव रसोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् ततष्टाप् ।) सुहीवृक्षः । इति मेदिनी । ले । १३ ॥

गुली, स्त्री, (गुडः क्षुद्रवर्त्तुलाकृतिर्विषमयस्फोटाकृतिरित्यर्थः विद्यतेऽस्याः इति अर्श आदिभ्योऽच् ततो ङीष् ।) गुटिका । रोगभेदः । वसन्त इति ख्यातः । इति मेदिनी । ले । १४ ॥

गुलुच्छः, पुं, (गुच्छ + पृषोदरात् साधुः ।) गुच्छः । स्तवकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुलुञ्छः, पुं, (गुडति गोलाकारेण वेष्टयतीति गुड + क्विप् गुड् तं तदाकारं उञ्छति आदत्ते उपार्ज्जयति वा । उछि "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् । ततो डस्य लत्वे साधुः ।) गुच्छः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६२ ॥

गुलुञ्छकः, पुं, (गुलुञ्छ + स्वार्थे कन् ।) गुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्फः, पुं, (गल + "कलिगलिभ्यां फगस्योच ।" उणां । ५ । २६ । इति फक् अकारस्योत्वं च ।) पादग्रन्थिः । तत्पर्य्यायः । घुटिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७२ ॥ चरणग्रन्थिः ३ घुटिकः ४ घुण्टकः ५ घुण्टः ६ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । २३ । १२ ।

"समावेतौ करौ पादौ गुल्फौ चावनतौ मम ॥")

गुल्मः, पुं, (गुडति वेष्टयति गुप्यते वेष्ट्यते वा, गुड + करणे बाहुलकात् मक् डलयोरैक्यात् डस्य लत्वे साधुः ।) उदररोगविशेषः । तस्य निदानादि ।

"दुष्टा वातादयोऽत्यर्थं मिथ्याहारविहारतः ।
कुर्व्वन्ति पञ्चधा गुल्मं कोष्ठान्तर्ग्रन्थिरूपिणम् ॥ *
तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।
हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ॥
वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्त्तितः ।
स व्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ॥
पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥ *

तस्य पूर्व्वरूपं यथा,—

"उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्ध-
तृप्त्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि ।
आटोपमाध्मानमपक्तिशक्ति-
रासन्नगुल्मस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥" * ॥

तस्य सामान्यरूपम् ।

"अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवाततान्त्रविकूजनम् ।
आनाहश्चोर्द्ध्ववातश्च सर्व्वगुल्मेषु लक्षयेत् ॥ * ॥

वातिकस्य निदानं यथा,—

"रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टनं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥" * ॥

वातिकस्य रूपम् । यथा,—

"यः स्थानसंस्थानरुजा विकल्पं
विड्वातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरञ्च
हृत्कुक्षिपार्श्वांसशिरोरुजञ्च ॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिक्तं कटु चोपशेते ॥" * ॥

पैत्तिकस्य निदानं यथा,—

"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरञ्च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥" * ॥

पैत्तिकस्य रूपं यथा,—

"ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्य्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥" * ॥

श्लैष्मिकस्य निदानम् ।

"शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनञ्च
संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य
सर्व्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥" * ॥

श्लैष्मिकस्य रूपम् ।

"स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥" * ॥

द्वन्द्वजस्य रूपं यथा,—

"निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलाबलञ्च ।
व्यामिश्रलिङ्गानपरांश्च गुल्मान्
त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥" * ॥

त्रिदोषजस्य रूपं यथा,—

"महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥" * ॥

अथ स्त्रीणां रक्तजगुल्मनिदानं यथा,—

"नवप्रसूताहितभोजना या
या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा ।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं
करोति गुल्मं सरुजं सदाहम् ॥" * ॥

स्त्रीणां रक्तजगुल्मलक्षणं यथा,—

"पैत्तस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं
विशेषणञ्चाप्यपरं निबोध ।
यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-
श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ॥
सरौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ।
स्त्रीणामार्त्तवजो गुल्मो न पुंसामुपजायते ।
अन्यस्त्वस्रगभवो गुल्मः स्त्रीणां पुंसाञ्च जायते ॥

अथासाध्यलक्षणं यथा,—

सञ्चितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म्म इवोन्नतः ॥
दौर्ब्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्द्द्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥
गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्द्द्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम् ॥
श्वासः शूलं पिपासान्नविद्वेषो ग्रन्थिमूढता ।
जायते दुर्ब्बलत्वञ्च गुल्मिनो मरणाय वै ॥"
इति माधवकरः ॥ * ॥

सचिकित्सा यथा,—

"वातार्त्तितैलेन पयोयुतेन
पथ्यासमेतेन विरेचनं हि ।
संस्वेदनं स्निग्धमतिप्रशस्तं
प्रभञ्जनक्रोधकृते तु गुल्मे ॥
खर्ज्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकसम्भवः ।
पीतस्तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसम्भवम् ॥
तित्तिरांश्च मयूरांश्च कुक्कुटान् क्रौञ्चवर्त्तकान् ।
सर्पिः शालिं प्रसन्नाञ्च वातगुल्मे प्रयोजयेत् ॥ * ॥
पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पातव्यं त्रिफलाम्बुना ।
विरेकाय सितायुक्तं काम्पिल्लं वा समाक्षिकम् ॥"

त्रिफलाम्बुना त्रिफलाक्काथेन । काम्पिल्लं कमिला इति लोके ।

"अभयां द्राक्षया खादेत् पित्तगुल्मी गुडेन वा ॥ *
योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् ॥
अपरैश्च बलासघ्नैर्युक्तियुक्तैः शमं नयेत् ॥" * ॥
हिङ्गुग्रन्थिकधान्यजीरकवचाचव्याग्निपाठाशटी-
वृक्षाम्लं लवणत्रयं त्रिकटुकं क्षारद्वयं दाडिमम् ।
पथ्यापौष्करवेतसाम्लहबुषाजाज्यस्तदैभिः कृतं
चूर्णं भावितमेतदार्द्रकरसैः स्यादुबीजपूरद्रवैः ॥
गुल्माध्मानगुदाङ्कुरान् ग्रहणिकोदावर्त्तसंज्ञौ मद्

प्रश्वासगरोदराग्निरियुतांसूनीन्द्रयारोच-
कान् ।
जठरस्तम्भमतिभ्रमश्च मनसो बाधिर्य्यमष्ठीलिका
प्रत्यष्ठीलिकया सहापहरते प्राक्पीतमुष्णाम्बुना ॥

हृत्कुक्षिवंक्षणकटीजठरान्तरेषु
वस्तिस्तनांशफलकेषु च पार्श्वयोश्च ।
शूलानि नाशयति वातबलासजानि
हिङ्ग्वाद्यमाद्यमिदमाश्विनसंहितोक्तम् ॥”

हिङ्ग्वादिचूर्णम् ॥ * ॥

“धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्येकञ्च त्रिदोषजम् ।
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
शरपुङ्खस्य लवणं पथ्याचूर्णं समं द्वयम् ।
शाणप्रमाणमश्नीयाच्चूर्णं गुल्मगदापहम् ॥
स्वर्जिका शाणमाना स्यात्तावदेव गुडं भवेत् ।
उभयोर्व्वटिकां खादेद्गुल्मामयविनाशिनीम् ॥ *
पलाशवज्रीशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्जिका चेति क्षारा अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
गुल्मशूलहराः क्षारा अजीर्णस्य च पाचनाः ।”

क्षाराष्टकम् ॥ * ॥

“सामुद्रं सैन्धवं काचं यवक्षारः सुवर्च्चलम् ।
टङ्कणं स्वर्जिकाक्षारं तुल्यं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥
वज्रीक्षीरैरर्कक्षीरैरातपे भावयेत् त्र्यहम् ।
वेष्टयेदर्कपत्रेण रुद्ध्वा भाण्डपुटे पचेत् ॥
तत्क्षारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यूषणं त्रिफलां तथा ।
यवानी जीरकौ वह्निश्चूर्णमेषाञ्च कारयेत् ॥
सर्व्वचूर्णसमं क्षारं सर्व्वमेकत्र कारयेत् ।
तच्चूर्णं टङ्कयुगलं सलिलेन प्रयोजयेत् ॥
गुल्मे शूले तथाजीर्णे शोथे सर्व्वोदरेषु च ।
मन्दे वह्नावुदावर्त्ते प्लीह्नि चापि परं हितम् ॥
वातेऽधिके जलैः कोष्णैर्हितं पित्तेऽधिके घृतैः ।
गोमूत्रेण कफाधिक्ये काञ्जिकेन त्रिदोषजे ॥
वज्रक्षार इति ख्यातः प्रोक्तः पूर्व्वं स्वयम्भुवा ।
सेवितो हरतेऽजीर्णं तथाजीर्णभवान् गदान् ॥”

वज्रक्षारः ॥ * ॥

“सुवर्च्चिका टङ्कमिता शाणमानार्द्रिकापि च ।
उभे भुञ्जीत युगपद्गुल्मामयनिवृत्तये ॥”
सुवर्च्चिका सोरा इति लोके ।
“शुक्तिकाचूर्णगुटिकां टङ्कमात्रां सुवेष्टयेत् ।
गुडेन शाणमानेन ताञ्चखेत् गुल्मरोगवान् ॥
गुल्मी कुमारिकामांसं कर्षार्द्धं गोघृतान्वितम् ।
गिलेत् घोषाभयासिन्धुलवणचूर्णावधूलितम् ॥
कुमारिका घिउकुँयारी इति लोके ॥ * ॥
“वल्लूरं मूलकं मत्स्यं शुष्कशाकानि वैदलम् ।
न खादेदालुकं गुल्मी मधुराणि फलानि च ॥
वैदलानां निषिधेऽपि माषकुलत्थयोर्मात्रनिषेधः ।
इति सुश्रुतटीका । इति गुल्माधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

अथ गुल्मचिकित्सा ।

आत्रेय उवाच ।
“व्ययपूत्योपचारैश्च दोषैः संकुप्यतेऽनिलः ।
मन्दाग्निना हि जठरे जायते गुल्मरुक् नृणाम् ॥
उदरं गर्ज्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।
तोदो वपुषि शूलश्च वातगुल्मं विनिर्द्दिशेत् ॥
शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दज्वरनिपीड़ितम् ।
तमोभ्रमपिपासार्त्तं गुल्मं तत् पित्तसम्भवम् ॥
शोफो जाड्यञ्च हृल्लासं तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।
मन्दाग्निविड्विबन्धश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥
मोहो विभ्रमता जाड्यमरतिक्षुत्पिपासकम् ।
आलस्यं निद्रया चैवं गुल्मं तत् कफपैत्तिकम् ॥
निद्रालस्यञ्च दाहश्च शोथात् शूलश्च सज्वरम् ।
वैवर्ण्यमरतिर्जाड्यं विड्बन्धो विकलाङ्गता ॥
तथातीसारमूर्च्छा च तृषाहृल्लासवेपथु ।
श्वासोऽरुचिरजीर्णत्वं गुल्मं तत्सान्निपातिकम् ॥
साध्यं केवलदोषोत्थं द्वन्द्वं कष्टेन सिध्यति ।
असाध्यं सन्निपातोत्थं वक्ष्यामस्तत्प्रतिक्रियाम् ॥
यत्नात्चिकित्सितञ्चैव कथितश्चोपचारणम् ।
तद्वत्प्लीह्ना समाख्यातो न चात्र कथितं पुनः ॥
चिकित्सोदरगुल्मस्य वक्ष्यते शृणु साम्प्रतम् ।
स्नेहनं रुक्षणञ्चैव पाचनं शोधनानि च ॥
संशमनं विरेकञ्च वस्ति स्नेह निरूहणम् ।
क्षये पानञ्च चूर्णानि गुल्मोपचरणक्रिया ॥
शुण्ठीमूर्व्वा पञ्चमूलं लघुरास्ना च दारु च ।
क्वाथोऽस्य चावशेषः स्यात् तत्समं क्षीरमेव च ॥
दधितत्सममेवन्तु पाचयेत्तत्समाग्निना ।
घृतं यावत् प्रपश्येच्च सिद्धसुत्तार्य्यते ततः ॥
तत्कृतं पानकेऽभ्यङ्गे भोजने च प्रदापयेत् ।
स्नेहं सप्तदिनं यावत् तस्माच्च रूक्षणं हितम् ॥
दिनत्रयञ्च कर्त्तव्यं कथयाम्यत्र कोविद ! ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं जीरे द्वे वा हिङ्गुसमन्वितम् ॥
काञ्जिकं पानमेतेषां रूक्षणं गुल्मशान्तये ।
गुल्मचिकित्सिते क्षारपाकोऽत्र प्रतियुज्यते ॥

क्षारं पलाशार्ज्जुनसूरणस्य
क्षारं तथा वै सहयावशूकम् ।
सौवर्च्चलं सिन्धुभवोद्भिदञ्च
सामुद्रजं वापि विमिश्रयेच्च ॥
तोयं परिस्राव्य विधानतोऽपि
युक्तं तथैतानि सदौषधानि ।
पथ्याग्निशुण्ठी रजनीसुराह्वं
कुष्ठं विशाला च यवानिका च ॥
तथाजमोदा सहजीरके द्वे
षड्ग्रन्थिका हिङ्गुयुतञ्च चूर्णम् ।
क्षारोदकौ पानविमिश्रपानं
निहन्ति सर्व्वाण्यपि कोष्ठजानि ॥
गुल्मानि सर्व्वाणि विसूचिकानां
मन्दाग्निशूलानि भगन्दराणाम् ।
प्लीहोदरानाहमथो विबन्धं
विनाशनो रोगचयं नराणाम् ॥”

इति विरेचनम् ॥ * ॥

अथ विरेचनानि वक्ष्यामः ॥ * ॥

“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुतम् ।
चूर्णं गुड़ान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥
दन्ती च भागमेकञ्च द्वौ भागौ च हरीतकी ।
त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुण्ठ्याश्चत्वार एव च ॥
प्रपिष्य सर्व्वमेकत्र सर्व्वतुल्यगुड़ेन तु ।
वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ॥
कथितश्च विरेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ।”

इति वातगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“पिबेदेरण्डतैलञ्च सर्कराक्षीरसंयुतम् ।
पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
आरग्वधं प्रवालानि तथैवारग्वधानि च ।
विभाव्यैरण्डतैलेन तत्पत्रेश्चैव वेष्टयेत् ॥
कर्द्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु निधापयेत् ।
सुस्विन्नभर्ज्जितां ताञ्च भक्षयेत् शर्करान्विताम् ॥
विरेकं पैत्तिके गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम् ।”

इति पित्तगुल्मविरेचनम् ॥ * ॥

“त्रिफला सुरसा शुण्ठी चूर्णं कृत्वा विभावयेत् ।
स्नुहीक्षीरेण वारैकं गुड़ेन सह मिश्रितम् ॥
विरेकः श्लेष्मगुल्मे च सर्व्वोदरविनाशनम् ।
शुण्ठी सौवर्च्चलं पथ्या विड़ङ्गञ्च पुनर्नवा ॥
चूर्णोऽपामार्गबीजानां स्नुहीक्षीरेण भावितः ।
गुड़ेन संयुतं खादेत् पश्चात् सोष्णं जलं पिबेत् ॥
विरेकः सर्व्वगुल्मेषु प्रशस्तो हितकारकः ॥

इति विरेचनम् । [कोकिला

शुक्तिक्षारनिशाविशालकदली स्यात् शूरणं
पालाशं दहनार्ज्जुनं शठिजयाऽपामार्गकुष्माण्डकम् ।
दग्धाक्षारविपाचितं परिस्रुतं हिङ्गुत्रिकदन्वितं
गुल्मानाहविबन्धशूलहरणं सर्व्वोदराणां हितम् ॥

इति क्षारपानम् ॥ * ॥

“अजमोदा शठी दन्ती विड़ङ्गं शुण्ठितुम्बुरु ।
त्रिफला चित्रकश्चैव शुण्ठी कर्कटशृङ्गिका ॥
त्रिवृता च सुराह्वा च पुष्करं वृद्धदारकम् ।
तथाम्लवेतसश्चैव तिन्तिड़ीकञ्च चिञ्चिलिः ॥
समन्तु मातुलुङ्गेन विभाव्यमेकतः कृतम् ।
त्रिभागहिङ्गुसंयुक्तं घृतेन चूर्णितं हितम् ॥
निहन्ति वातगुल्मञ्च सशूलमुदरन्तथा ।”

इत्यजमोदादि ॥ * ॥

हिङ्गुफलत्रिकजीरकयुग्मं
चित्रकभागिककुष्ठविड़ङ्गम् ।
तुम्बुरुपुष्कर-विश्वसुराह्वं
क्षारयुतं लवणानि च पञ्च ॥
वातिकगुल्मविनाशनहेतुः
शूलरुजञ्च नरस्य निहन्ति ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“विदारी क्षीरशुक्ला च पथ्या विश्वौषधं मधु ।
लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥
यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।
चूर्णं मध्वावलीढञ्च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥”

इति पित्तगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥

“त्रिकटुत्रिफलाचित्रवटकट्फलसंयुतम् ।
चूर्णं मद्येन वा पीतं फलक्वाथेन वा पीतम् ॥
श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितञ्चैतत् सुखावहम् ।
लोध्रञ्च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥
नागरं हिङ्गुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्मविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥
उग्रगन्धा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।
पिबेन्मूत्रेण संयुक्तं श्लेष्मगुल्मविनाशनम् ॥”
इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
“शुण्ठी सौवर्च्चलं भार्गी वत्सकं यावशूकजम् ।
जीरे द्वे पाटलञ्च यवानी हिङ्गुसैन्धवम् ॥
आरग्वधेन संयुक्तं चूर्णं सघृतमेव च ।
वातश्लेष्मोद्भवे गुल्मे सुखमाशुप्रपद्यते ।
उग्रगन्धा फलत्रिकं देवदारुपुनर्नवा ॥
त्रिवृत्सौवर्च्चलोपेतं क्षारोदकसमन्वितम् ।
पीतं वातकफे गुल्मे शुभकारि परं मतम् ॥”
इति वातश्लेष्मगुल्मचिकित्सा ॥ * ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“रूक्षकृष्णारुणाशिरा तनुजालगवाक्षिताः ।
गुल्मोऽष्टधा पृथक् दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतः ॥
आर्त्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ।
ज्वरच्छर्द्यतिसाराद्यैर्वमनाद्यैश्च कर्म्मभिः ॥
कर्षितो वातलान्यत्ति शीतं वाम्बुबुभुक्षितः ।
यः पिबत्यनुपानानि लङ्घनं प्लवनादिकम् ॥
सेवते देहसंक्षोभिच्छर्द्दिं वा समुदीरयेत् ।
अनुदीर्णानुदीर्णान् वा वातादीन् विसृजति ॥
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य शोधनं वा निषेवते ।
शुद्धो वाशु विदाहीनि भजते स्यन्दनानि वा ॥
वातोल्वणास्तस्य मलाः पृथक् क्रुद्धास्त्रयोऽथवा ।
सर्व्वे वा रक्तयुक्ता वा महास्रोतोऽनुशायिनः ॥
ऊर्द्ध्वाधोमार्गमावृत्य कुर्व्वते शूलपूर्व्वकम् ।
स्पर्शोपलभ्यं गुल्माख्यमुत्प्लुतं ग्रन्थिरूपिणम् ॥
कर्षणात् कफविट्पित्तैर्मार्गस्यावरणेन वा ।
वायुः कृताश्रयः कोष्ठे रौक्ष्यात् काठिन्यमागतः ।
स्वतन्त्रः स्वाश्रये दुष्टः परतन्त्रः पराश्रये ॥
पिण्डितत्वादमूर्त्तोऽपि मूर्त्तत्वमिव संश्रितः ।
गुल्म इत्युच्यते वस्तिनाभिहृत्पार्श्व-संश्रयः ॥
वातान्मन्याशिरःशूलं ज्वरप्लीहान्त्रकूजनम् ।
व्यधा सूच्येव विट्सङ्गः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं मुहुः ॥
स्तम्भो गात्रे मुखे शोषः कार्श्यं विषमवह्निता ।
रूक्षकृष्णत्वगादित्वं चलत्वादनिलस्य च ॥
अनिरूपित-संस्थान-स्थानवृद्धिक्षयव्यथः ।
पिपीलिकाव्याप्त इव गुल्मः स्फुरति तुद्यते ॥
पित्ताद्दाहोऽम्लको मूर्च्छा विड्भेदस्वेदतृड्-
ज्वराः ।
हारिद्रत्वं त्वगाद्येषु गुल्मश्च स्पर्शनासहः ॥
दूयते दीप्यते सोष्मा स्वस्थानं दहतीव च ।
कफात् स्तैमित्यमरुचिः सदनं शिशिरज्वरः ॥
पीनसालस्य-हृल्लास-कासशुक्लत्वगादिताः ।
गुल्मोऽवगाढ़ः कठिनो गुरुः सुप्तः स्थिरोऽल्प-
रुक् ॥
स्वदोषस्थानधामानः स्वे स्वे काले च रुक्कराः ।
प्रायस्त्रयस्तु द्वन्द्वोत्था गुल्माः संसृष्टलक्षणाः ॥
सर्व्वजस्तीव्ररुग्दाहः शीघ्रपाकी घनोन्नतः ।
सोऽसाध्यो रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ॥
ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानि स्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥

निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भ-लिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लास दौहृदस्तन्य-दर्शनं क्षामतादिकम् ।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान् ।
रुक्स्तम्भदाहातिसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलंदुष्टास्त्रगाश्रये ।
जन्याच्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद् गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्पन्दते चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
स दोषसंश्रयो गुल्मः सर्व्वो भवति तेन सः ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
“रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा
शोकेन मिथ्या प्रतिकर्म्मणा वा ।
विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः
कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥
कफञ्च पित्तञ्च स दूषयित्वा
शोद्धूय मार्गान् विनिबध्य ताभ्याम् ।
हृन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न बद्धमार्गः ॥
पक्वाशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वात्
गुल्मो यथा दोषमुपैति नाम ॥
वस्तौ हि नाभ्यां हृदिपार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवञ्च तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितञ्च ॥
क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्द्ध्वञ्च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥
रूक्षायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविट् मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥
भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरूहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्त्तव्यो गुल्मशान्तये ॥
स्रोतसां मार्द्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥
स्नेहपानं मतं गुल्मे विशेषेणोर्द्ध्वनाभिजे ॥
हवुषाद्यं घृतम् ।
हवुषा व्योष पृथ्वीका चव्यचित्रकसैन्धवः ।
साजाजीपिप्पलीमूलैर्दीप्यकैर्विपचेद् घृतम् ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीर-कोलमूलकदाड़िमैः ।
रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलञ्च घृतमेतद्व्यपोहति ॥”
इति हवुषाद्यं घृतम् ॥ * ॥
“तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजः ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥”
इति तैलपञ्चकम् ॥ * ॥
“यथोक्तैः कोपनैर्दोषाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
पञ्च गुल्माश्रया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।

कुपितानिलमूलत्वाद्गूढ़मूलोदयादपि ॥
गुल्मवद्वा विशालत्वाद् गुल्म इत्यभिधीयते ।
स यस्मादात्मनिचयं गच्छत्यप्स्विव बुद्बुदः ॥
अन्तः सरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
सदनं मन्दता वह्नेराटोपोऽन्त्रविकूजनम् ॥
विण्मूत्रानिलसङ्गश्च सौहित्यासहता तथा ।
द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वञ्च पूर्व्वरूपेषु गुल्मिनाम् ॥
हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठशोषो
वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।
ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च
भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥
स्वेदज्वराहारविदाहदाह-
तृष्णाङ्गरागाः कटुवक्त्रता च ।
पित्तस्य लिङ्गान्यखिलानि यानि
पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ॥
स्तैमित्यमन्नेऽरुचिरङ्गसाद
च्छर्द्दिः प्रसेको मधुरास्यता च ।
कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि
भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥
सर्व्वात्मकः सर्व्वविकारयुक्तः
सोऽसाध्य उक्तः क्षतजञ्च वक्ष्ये ।
“न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ॥
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य-
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥”
चिकित्सा यथा ।
“वातगुल्मार्द्दितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।
उपाचरेत् यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥
पित्तगुल्मार्द्दितं स्निग्धं काकोल्यादिघृतेन तु ।
विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
श्लेष्मगुल्मार्द्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥
सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।
पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्य्याः कार्य्यः क्रियाविधिः ॥
विशेषमपरञ्चास्याः श्रृणु रक्तविभेदनम् ।
पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरोदितः ॥
आनूपौदकमज्जानो वसातैलं घृतं दधि ।
विपक्वमेकतः प्रस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
तैलं जाङ्गलमाज्ञाय एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
धात्रीफलानां स्वरसे षड़ङ्गं विपचेद्घृतम् ।
शर्करा सैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
चित्रकव्योषसिन्धूत्थ पृथ्वीका चव्यदाड़िमैः ।
दीप्यकग्रन्थिकाजाजी हवुषा धान्यकैः समैः ॥
दध्यारनालबदर-मूलकस्वरसैर्घृतम् ।
तत् पिबेद्वातगुल्मघ्नं दौर्ब्बल्याटोपशूलनुत् ॥
विड्दाड़िमसिन्धूत्थ-कुलत्थयोषजीरकैः ।
हिङ्गुसौवर्च्चलक्षार-वृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
साधितं दाधिकं नाम गुल्मघ्नं प्लीहशूलजित् ॥

रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
सुरारनालदध्यम्ल-मूलकस्वरसैः सह ॥
व्योष-दाडिमदुःखाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ।
हिङ्ग्वम्लवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ॥
सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयज्वरान् ।
कासापस्मारमन्दाग्नि-प्लीहशूलानिलान् जयेत् ॥
द्राक्षामलककषाये तु जीवनीयैः पचेद्घृतम् ।
न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ॥
रक्तपित्तोत्थितं हन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ।
आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ॥
क्षारवर्गे पचेच्चान्यत् पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ।
घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
यथा दोषोच्छ्रयश्चापि चिकित्सेत् सान्निपातिकम् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकं वापि घृतं वा शोधनाशनम् ॥
पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्रैवृतमेव वा ।
तिलेक्षुरकपालाशसार्षपं यवनालजम् ॥
भस्म मूलकजञ्चापि गोजाविखरहस्तिनाम् ।
मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ॥
कुष्ठ-सैन्धवयष्ट्याह्व-नागरक्रिमिघातिभिः ।
साजमोदैश्च दशभिः सासुद्राश्च पलैर्युतम् ॥
अयःपात्रेऽग्निनाल्पेन पक्वा लेह्यमथोद्धरेत् ।
तस्य मात्रां पिबेद्धा सुरया सर्पिषापि वा ॥
धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलत्थेन रसेन वा ।
गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ॥”
“पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्ज्जिका कुष्ठसैन्धवम् ।
दन्तीकस्तत्स्थूकस्य वर्षाभूवृश्चिकतीद्वयम् ।
चित्रकञ्च जलद्रोणे पक्वा पादावशेषितम् ॥
मागधी चित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णार्द्धसंयुतम् ॥
तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिबन्नरः ।
अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
सशूले सोन्नतस्पन्दे दाहपाकरुगन्विते ।
गुल्मे रक्तं जलौकोभिः शिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
कटुत्रिकसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्थाः संस्कृता रसाः ।
खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
वर्च्चोवर्च्चोऽनिलानान्तु सार्द्रकं क्षीरमिष्यते ।
कुम्भीपिण्डेष्टकास्वेदान् कारयेत् कुशलो भिषक् ॥
गुल्मिनः सर्व्व एवोक्ता दुर्व्विरेच्यतमा भृशम् ।
अतस्तेषान्तु सुस्विन्नान् स्रंसनेनोपपादयेत् ॥
विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा सन्दहनानि च ।
उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः साल्वणादयः ।
उदरोक्तानि सर्पींषि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ॥
लवणानि च योग्यानि यान्युक्तान्युदरामये ।
वातवर्च्चोनिरोधे तु सासुद्राद्रेकसर्षपैः ॥
कृत्वा पायौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ।
दन्ती चित्रकमूलेषु तथा वातहरेषु च ॥
कुर्य्यादरिष्टान् सर्व्वांश्च सूत्रस्थाने यथेरितान् ।
स्वादिष्टाप्यङ्कुरान् भृष्टान् पूतिकश्यपत्रजान् ॥
जह्यैवातमशुष्यञ्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ।
पिबेत्त्रिवृन्नागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ॥
गुग्गुलुं त्रिवृतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ।
मूत्रमद्य-पयोद्राक्षा-रसैर्वीक्ष्य बलाबलम् ॥
एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत् सलवणानि तु ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकसैन्धवैः ॥
युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
बहुविण्मारुतो गुल्मी भुञ्जीत पयसा यवान् ॥
कुल्माषान् वा बहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणोत्तरान् ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे द्वाचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥) सेनासंख्याविशेषः । (यथा, महाभारते । १।२।१६-२० ।
“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणिसेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥”)
अस्यार्थविवृतिर्यथा,—
अत्र गजा नव, रथा नव, अश्वाः सप्तविंशतिः पदातयः पञ्चचत्वारिंशत्, समुदायेन नवतिः ॥ शीहा । अप्रकाण्डस्तम्बः । तत्पर्य्यायः । स्तम्बः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६ ॥ “अविद्यमानप्रकाण्डस्तनुप्रकाण्डो वा बहुपत्रवान् मल्लीझिण्टीमलकमलवंशवीरणादिः मूलादारभ्य पूर्ब्बभागः प्रकाण्डः ।” इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । १।४८ ।
“गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव तृणजातयः ।”
“यत्र लतासमूहा भवन्ति न च प्रकाण्डानि ते गुच्छा मल्लिकादयः, गुल्मा एकमूलाः सङ्घातजाताः ।” इति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥) घट्टभेदः । सैन्यरक्षणम् । इति मेदिनी । मे । ११ ॥ (रक्षिपुरुषसमूहः । यथा, मनुः । ७ । ११४ ।
“द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।”
गुल्मं रक्षिपुरुषसमूहमित्यस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ सैन्यैकदेशः । यथा, तत्रैव । ७ । १९० ।
“गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।”
गुल्मान् सैन्यैकदेशानिति टीकाकृत् कुल्लूकभट्टः ॥)

गुल्मकेतुः, पुं, (गुल्मानां केतुर्ध्वज इव । गुल्मः केतुर्यस्येति वा । अत्र तु केतुर्लिङ्गं ज्ञापनमित्यर्थः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्ममूलं, क्ली, (गुल्मवन्मूलमस्य ।) आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुल्मवल्ली, स्त्री, (गुल्माढ्या वल्ली यस्याः ।) सोमलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

गुल्मशूलः, पुं, (गुल्मात्मकं गुल्ममूलकं वा शूलमत्र ।) रोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—
“नारी पुष्यदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ।
श्वेतार्कस्य तु वै मूलं तस्मात्तद्गुल्मशूलनुत् ॥”
इति गारुडे १९३ अध्यायः ॥

गुल्मिनी, स्त्री, (गुल्मोऽस्त्यस्या इति । “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः । ततः ङीप् ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । वीरुत् २ उलुपः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ९ ॥ वीरुधा ४ अवतत् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

गुल्मी, स्त्री, (गुल्माकारो विद्यतेऽस्या इति । “अर्श आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ततो ङीष् ।) आमलकी । एला । वनी । वस्त्रवेश्म । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ हेमचन्द्रश्च ॥ शयनखीटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड़काञ्चोली इति भाषा ॥ (गुल्मः गुल्मनामको रोगोऽस्त्यस्य इति । गुल्म + इनिः ।) गुल्मरोगयुक्ते त्रि ॥ (यथा, अत्रैव घृतपनसशब्दगुणव्याख्याने भावप्रकाशः ।
“विशेषात् पनसं वर्ज्ज्यं गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥)

गुल्यः, पुं, (गुड़मिव माधुर्य्यमर्हतीति । गुड़ + यत् । ततो डस्य लत्वम् ।) मधुरः । स्वादुः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥

गुवाकः, पुं, (गुवति मलवत् क्वाथमुत्सृजतीति । गु + “पिणाकादयश्च ।” उणां । ४ । १५ । इति आकः तुदादित्वाद्गुणाभावः । निपातनात् दीर्घोऽपि दृश्यते ।) वृक्षविशेषः । गुया सुपारि इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । घोण्टा २ पूगः ३ क्रमुकः ४ खपुरः ५ । इत्यमरः । २।४।१३६ ॥ गुवाकः ६ । इति तट्टीका ॥ पूगवृक्षः ७ दीर्घपादपः ८ वल्कतरुः ९ दृढ़वल्कः १० चिक्कणः ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगी १२ । इति भावप्रकाशः ॥ सुरञ्जनः १३ गोपदलः १४ राजतालः १५ छटाफलः १६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ अस्य फलस्य पर्य्यायः । क्रमुकफलम् १ पूगम् २ चिक्कणी ३ चिक्का ४ चिक्कणम् ५ श्लक्ष्णकम् ६ उद्वेगम् ७ पूगफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पूगीफलम् ९ । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अस्य मस्तिष्कस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । बलप्राणशुक्रवृद्धिभेदमदकारित्वम् । मूत्ररोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अस्य निर्य्यासस्य गुणाः । हिमत्वम् । मोहनत्वम् । गुरुत्वम् । विपाके उष्णत्वम् । क्षारत्वम् । साम्लत्वम् । वातघ्नत्वम् । पित्तलत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य फलगुणाः सम्मोहकारित्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । रेचनत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । रुच्यत्वम् । वक्त्रक्लेदमलापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ गुरुत्वम् । रूक्षत्वम् । कफपित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आर्द्रस्य तस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिष्यन्दित्वम् । अग्निदृष्टिहरत्वञ्च ॥ * ॥ स्विन्नस्य तस्य गुणाः । दोषत्रयच्छेदित्वम् । दृढ़मध्यं तदुत्तमम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ आमपूगस्य गुणाः । कषायत्वम् । मुखमलरक्तामश्लेष्मपित्तोदराध्माननाशित्वम् । कण्ठशुद्धिकारित्वम् । सारकत्वञ्च ॥ * ॥ शुष्कस्य तस्य गुणाः । कफामयघ्नत्वम् । रुचिकरत्वम् । पाचनत्वम् । रेचनत्वञ्च ॥ * ॥ तत् ताम्बूलेनायुतञ्च चेत् झटिति पाण्डुवातशोथकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तत्पीतगुणाः । तस्यादिपीतं विषतुल्यम् । द्वितीयपीतं भेदकं दुर्जरञ्च । तृतीयपीतं पानोपयुक्तं सुधातुल्यं रसायनञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (ताम्बूलेन विना केवलं गुवाकभक्षणाकाङ्क्षा-

लत्वावाप्तिस्तन्मोचनार्थं गङ्गादर्शनरूपप्रायश्चित्तमप्युक्तम् । यथा,—

"ताम्बूलं न मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद् यदि ।
तावच्चाण्डालतां याति यावद् गङ्गानदर्शनम् ॥)

गुह, ऊ ञ संवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-उभं-सकं-वेट् ।) ह्रस्वी । ऊ, अगूहीत् अघुक्षत् । ञ, गूहति गूहते । गुहो णोरूरिति दीर्घः । इति दुर्गादासः ॥

गुहः, पुं, (गूहति रक्षति पालयतीत्यर्थः देवसेनाम् । गुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ । इति कः । नामनिरुक्तौ तु गुहा आवासत्वेनास्त्यस्येति अच् । एतयोर्व्युत्पत्तिद्वयोरेव क्रमान्वयमोदाहरणे द्रष्टव्ये । यथा, महाभारते । ३ । २२८ अध्याये ।

"रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवताम्वरम् ।"
इत्युपक्रम्य ।

"अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनासहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्व्वतो दिशः ॥"

इत्यन्तेन महात्मा कार्त्तिकेयः सैनापत्यार्थं देवैः प्रार्थितः । ततो नामनिरुक्तिः । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ८०—८३ ।

"दिव्यं शरवणं प्राप्य वद्धेऽद्भुतदर्शनः ।
ददृशुः कृत्तिकास्तन्तु बालार्कसदृशद्युतिम् ॥
स्कन्नत्वात् स्कन्दनाम्नापि गुहावासाद्गुहोऽभवत्॥")

कार्त्तिकेयः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥ घोटकः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीरामसखः । स तु शृङ्गवेरपुरवासी निषादाधिपतिः । (यथा, रामायणे । २ । ५० । ३३ ।

"तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥"

गूहते संवृणोति स्वरूपादीनि मायया इति । गुह+कः ।) विष्णुः । (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ५४ ।

"करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।६० ।

"व्यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ॥")

कायस्थानां पद्धतिविशेषः ॥ (यथा, कायस्थकुलदीपिकायाम् ।

"अयं गुहकुलोद्भवो दशरथाभिधानो महान्
कुलाम्बुजमधुव्रतो विविधपुण्यपुञ्जान्वितः ॥")

गुहषष्ठी, स्त्री, (गुहस्य कार्त्तिकेयस्य प्रिया या षष्ठी तस्य जन्मतिथित्वात्तथात्वम् ।) मार्गशीर्षमासीयशुक्लषष्ठी । यथा, भविष्ये ।

"येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भरतसत्तम ! ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥"

शुक्लेयं गुहषष्ठी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गुहा, स्त्री (गुह+कः टाप् च ।) सिंहपुच्छीलता । गर्त्तः । पर्व्वतादेर्गह्वरम् । इति मेदिनी । हे । ४ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ७० ।

"किष्किन्ध्यां रामसुग्रीवौ जग्मतुस्तौ गुहां
तदा ॥")

शेषस्य पर्य्यायः । बिलम् २ शिलासन्धिः ३ देवखातम् ४ गह्वरम् ५ । शालपर्णीरूपः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृदयम् । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । २ । ६ । ५ ।

"तस्मादिदं गुहाहृदयम् ॥" गूढा ज्ञातृज्ञानज्ञेयपदार्थाः अस्यां गूहतेऽस्यामात्मा इति वा । गुह+भिदादित्वादधिकरणे अङ् टाप् च । बुद्धिः । यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।

"अणोरणीयान् महतो महीयान्
आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥")

गुहाशयः, पुं, (गुहासु गिरिगह्वरादिषु शेते अवतिष्ठते इति । शीङ् ल शयने+"अधिकरणे शेतेः ।" ३ । २ । १५ । इति अच् ।) व्याघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुहाशायित्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, भावप्रकाशे ।

"सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकमार्ज्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥"

गुहायां हृदये बुद्धौ वा शेते विराजते इत्यर्थः ।) विष्णुः । (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि । "सर्व्वभूतगुहाशयः ।" यथा च । [शयः ।

"तावत् स भगवान् साक्षात् योगाधीशो गुहाअन्तर्दधे ऋषेः सद्यो यथेहानीशनिर्म्मिता ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

(प्राणाः । यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ८ ।

"सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ।"

गुहाशायिनि त्रि ॥)

गुहिनं, क्ली, (गूहते वृक्षादिभिराच्छन्नं भवतीति । गूहतेऽस्मिन्निति वा । गुह+बाहुलकात् इनन् ।) वनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

गुहिलं, क्ली, (गूहते पादपादिभिराच्छन्नं भवतीति । गुह+"गुपादिभ्यः कित् ।" उणां । १ । ५६ । इति इलच् । गुणनिषेधार्थं किच्च ।) वनम् । इत्युणादिकोषः ॥

गुहेरः, पुं, (गूहते लौहादेर्मलादिकं विलोपयन् खड्गाद्यस्त्रत्वेनापादयतीति । धातूनामनेकार्थत्वात्तथात्वमित्यवधेयम् । गुह+"मूलेरादयः ।" उणां । १ । ६१ । इति निपातनादेरक्प्रत्ययः ।) लौहकारः । इत्युणादिकोषः ॥ (गूहते रक्षतीति ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गुह्यं, क्ली, (गुहां गोपनं अर्हति वस्त्राद्यभ्यन्तरस्थानं लब्धुमर्हतीति यावत् । गुहा+"तदर्हति ।" ५ । १ । ६३ । इति यत् । गुह+कर्म्मणि क्यवित्यके ।) उपस्थः । स तु भगं लिङ्गञ्च । (भगार्थे यदुक्तम् ।

"कामार्त्तः पुरुषो यत्र चुम्बयेद् गुह्यमादृतः ॥")

रहस्ये त्रि । इत्यमरः । ३ । ३ । १५३ ॥ गोप्यम् । तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ विजनः ३ छन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशु ७ गूढम् ८ उपह्वरम् ९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ९ । २ ।

"राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥"

तथा च, देवीभागवते । १ । ३ । ३७ ।

"पुराणगुह्यं सकलं समेतं
गुरोः प्रसादात् करुणानिधेश्च ॥")

गुह्यः, पुं, (गुहां सरस्यादेर्गर्भमर्हतीति । गुहा+"दण्डादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । ६६ । इति यत् ।) कमठः । दम्भः । इति मेदिनी ॥ ये । १९ ॥ (गूहितुमर्हति योग्यो भवति उपनिषद् वेद्यत्वात् यद्वा गुहायां बुद्धौ हृदयाकाशे वस्तुमर्हति ध्यानायार्हतीति यावत् ।) विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७१ ।

"गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्चक्रगदाधरः ॥"

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ९९ ।

"यजुः पादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ॥"

गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोतीति । गुणशालिप्रभावान्वितजीवविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०३ । ८ ।

"अध्वर्य्यवो घर्म्मिणः सिष्विदाना
आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ॥"

उपदेवताविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ४३ ।

"गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ॥"

स्त्रियां टाप् । गायत्रीस्वरूपा देवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४२ ।

"गुर्व्वी गुणवती गुह्या गोप्तव्या गुणदायिनी ॥"

गोपनीये त्रि । यथा, मनुः । ११ । २६५ ।

"सगुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
"प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥)

गुह्यकः, पुं, (गूहति निधिं धनविशेषं रक्षतीति । गुह्+ण्वुल् । पृषोदरादित्वाद्यणागमे साधुः ।) देवयोनिविशेषः । स तु कुवेरानुचरः निधिरक्षको माणिभद्रादियक्षभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ (कार्य्योत्पत्त्यादिभेदेनैव तु बहुधोदाहियते । तथाच आङ्गिनोक्तम् ।

"निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः ॥"

गुह्यं कुत्सितं कायति शब्दायते प्रकाशयति वा । कै+कः । यद्वा गुह्यं गोप्यं कं सुखं यस्य । "शंसिदुहिगुहिभ्योवेति" काशिकोक्तेः क्यप् वा । यद्वा गुह्यात् सृष्टिं चिकीर्षोः परब्रह्मणः कृष्णस्य गुह्यदेशात् कायति आविर्भवतीति । यदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६० ।

"आविर्ब्बभूव कृष्णस्य गुह्यदेशात्ततः परम् ।
पिङ्गलश्च पुमानेकः पिङ्गलैश्च गणैः सह ।
आविर्भूता यतो गुह्यात् तेन ते गुह्यकाः स्मृताः॥"

यथा, महाभारते । ३ । ३ । १० ।

"तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः ।
सिद्धचारणगन्धर्व्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ॥")

तस्य लोकः पिशाचलोकादूर्द्ध्वं गन्धर्व्वलोकादधः । येन येन कर्म्मणा एतल्लोकप्राप्तिस्तदुच्यते ।

"ततो गच्छन्ददर्शाग्रे गुह्यपुरजनैर्वृतम् ।
पिच्छिलैः स्थूलवक्त्रैश्च गम्भीरनिस्वनैः ॥

लोकैरध्युषितं लोकं श्यामलाङ्गैश्च लोमशैः ।
गणौ कथयतं कोऽसौ को लोकः पुण्यतः कृतः ॥
गणावूचतुः ।
गुह्यकानामयं लोकस्त्वेते वै गुह्यकाः स्मृताः ।
न्यायेनोपार्ज्य वित्तानि गूहयन्ति च ये भुवि ॥
स्वमार्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
संविभज्य च भोक्तारः क्रोधासूयाविवर्ज्जिताः ॥
न तिथिं नैव वारञ्च संक्रान्त्यादि न पर्व्व च ।
नाधर्म्मञ्च न धर्म्मञ्च विदन्त्येते सदासुखाः ॥
एकमेव हि जानन्ति कुलपूज्यो हि यो द्विजः ।
तस्मै गाः संप्रयच्छन्ति मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् ॥
सम्यक्‌विभाजो ह्यत्रापि तेन पुण्येन गुह्यकाः ।
भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत्वमकुतोभयाः ॥”
इति काशीखण्डे शिवशर्म्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगणसंवादः ॥ (पक्वान्नविशेषः । तस्य पाकप्रकारो यथा, शब्दार्थचिन्तामणिधृतपाकशास्त्रे ।
“समिता सर्पिषा भृष्टा सितादाक्षादिसम्भृताम् ।
एला लवङ्गकर्पूरमरीचपरिवासिताम् ॥
लिप्ताव्यसमितालम्बपुटे वेष्ट्य घृते पचेत् ।
ततः खण्डे न्यसेत् पक्वं गुह्यकोऽयमुदाहृतः ॥”
अस्य गुणास्तत्रैव । यथा,—
“गुह्यको बृंहणो हृद्यो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित् सन्धानकृत् सरः ॥”)

गुह्यकेश्वरः, पुं, (गुह्यकानामीश्वरः प्रभुरधिपतिरित्यर्थः ।) कुवेरः । इत्यमरः । १ । १ । ७१ ॥
(यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । ५ । ६१ ।
“यः पुमान् स कुवेरश्च धनेशो गुह्यकेश्वरः ॥”)

गुह्यगुरुः, पुं, (गुह्यः गोप्यः हृदयाभ्यन्तर्वर्त्ती अन्तर्यामिस्वरूपो गुरुः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गुह्यदीपकः, पुं, (गुह्येन गुह्यस्थज्योतिषा दीपयति प्रकाशयतीति । स्वयं गुह्यः सन् दीपयतीत्येके । दीप् + ण्वुल् ।) खद्योतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गुह्यनिष्यन्दः, पुं, (गुह्यात् गुह्यदेशात् उपस्थच्छिद्रादित्यर्थः निष्यन्दते निर्गच्छते इति ।) मूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुह्यपुष्पः, पुं, (गुह्यानि अदृश्यानि पुष्पाणि अस्य इति ।) अश्वत्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुह्यबीजः, पुं, (गुह्यमदृश्यं बीजमस्य ।) भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुह्यभाषितं, क्ली, (गुह्यं रहस्यं भाषितम् ।) मन्त्रः । इति जटाधरः ॥ गुप्तवाक्यञ्च ॥

गू, ओ शि विट्‌त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) ओ, गूनः । शि, गुवति अगुवीत् । विट्‌त्यजिर्हदनम् । इति दुर्गादासः ॥

गूः, पुं, गुः । विष्ठा । गूधातोः कर्म्मणि क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (गच्छत्यपानेन देहात् । गम् + डूः । मलोप इत्येके ॥)

गूढं, क्ली, (गुह + भावे क्तः ।) रहः । गुह्यम् । इति मेदिनी । ढे । १ ॥

गूढः, त्रि, (गुह + कर्म्मणि क्तः ।) संवृतः । गुप्तः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।३।३८।
“शक्तिरस्त्यैश्वरी काचित् सर्व्ववस्तुनियामिका ।
आनन्दमयमारभ्य गूढा सर्व्वेषु वस्तुषु ॥”)

गूढजः, पुं, (गूढात् गुप्तभावादित्यर्थः गूढे गुप्तस्थाने वा जायते इति । गूढः सन् जायते इत्येके । गूढ + जन् + डः ।) गूढोत्पन्नपुत्त्रः । इति मिताक्षरा ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १३२ ।
“गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतो मतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥”)

गूढनीडः, पुं, (गूढः गोपनस्थलस्थः गूढे गुप्तस्थाने वा नीडः कुलायोऽस्य ।) खञ्जनपक्षी । इति शब्दमाला ॥

गूढपत्त्रः, पुं, (गूढः समाच्छन्नः पत्त्रेण योऽसौ । गूढं पत्त्रमस्येति केचित् ।) करीरवृक्षः । अङ्कोठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढपथः, पुं, (गूढः पन्था गतिर्यस्य समासनिष्पन्नत्वादच् ।) अन्तःकरणम् । इति हेमचन्द्रः ।६।५॥ गुप्तपथश्च ॥

गूढपात्, [द्] पुं, (गूढं पादयति । पद गतौ । णिजन्तात् क्विप् । यद्वा गूढाः पादा अस्य पृषोदरादित्वादल्लोपे साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ७ ॥

गूढपादः, पुं, (गूढाः संवृताः पादा अस्य ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
(“पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती ।”
इत्यागमः ।
आच्छादितपादे त्रि । यथा, महाभारते ।
“सन्तोषामृततृप्तस्य विश्वैश्वर्य्यं करस्थितम् ।
उपानद्‌गूढपादस्य सर्व्वा चर्म्मावृतेव भूः ॥”)

गूढपुरुषः, पुं (गूढः गुप्तः पुरुषः छद्मवेशी राजप्रेरितो जनः इत्यर्थः ।) चरः । इत्यमरः ।२।८।१३॥

गूढपुष्पकः, पुं, (गूढः समावृत इव पुष्पैर्योऽसौ इवार्थे कन् । गूढानि संवृतानि पुष्पाण्यस्य इत्येके ।) वकुलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढफलः, पुं, (गूढः संवृतप्रायः फलेनासौ । गूढं यथा स्यात् तथा फलतीत्येके ।) वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढमार्गः, पुं, (गूढः प्रच्छन्नः मार्गः ।) भूमेरन्तरमार्गः । सुड़ङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुरङ्गा २ सन्धिला ३ । इति हेमचन्द्रः । ४।५१॥

गूढमैथुनः, पुं, (गूढं अन्यैरदृश्यं मैथुनं यस्य ।) काकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गूढवर्च्चाः, [स] पुं, (गूढं वर्च्चोऽस्य ।) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गूढवल्लिका, स्त्री, (गूढा वल्लिका वल्ली यस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढसाक्षी, [न्] त्रि, (गूढः प्रच्छन्नः सन् यः अर्थिना प्रत्यर्थिवाक्यं श्रावितः तादृशः साक्षी ।) योऽर्थिना गूढतया प्रत्यर्थिवचनं श्रावितः सः । फरियादी गोपने राखिया आसामीर कथा याहाके शुनाइयाछे सेइ साक्षी इति भाषा ॥ तथा च नारदः ।
“अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।
यः श्राव्यते तदा गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

गूढाङ्गः पुं, (गूढानि अङ्गानि यस्य इच्छामात्रेणैवाङ्गानि अन्तःप्रवेशयति इति तात्पर्य्यार्थः ।) कच्छपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढाङ्घ्रिः, पुं, ('गूढः संवृतः शल्केनावृतोऽङ्घ्रिश्चरणोऽस्य ।) सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गूढोत्पन्नः, पुं, (गूढं अन्यैरविज्ञातं यथा स्यात् तथा उत्पन्नो जातः ।) द्वादशविधपुत्त्रमध्ये पुत्त्रविशेषः । यथा, मनुः । ९ । १७० ।
“उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥”
अस्यार्थः । “यस्य गृहेऽवस्थितायां भार्य्यायां पुत्त्र उत्पद्यते सजातीयोऽयं भवतीति ज्ञानेऽपि कस्मात् पुरुषविशेषाज्जातोऽसाविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशमुत्पन्नस्तस्य पुत्त्रः स्यात् यदीयायां भार्य्यायां जातः ।” इति कुल्लूकभट्टः ॥ (अयं हि बन्धुदायहारी । यथाह मनुः । ९।१५९ ।
“औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥”)

गूथं, क्ली पुं, (गवते शब्दायते गुवति पुरीषमुत्सृजतीति वा । गुङ् शब्दे गुशि विष्ठोत्सर्गे वा + “तिथपृष्ठ गूथ यूथ प्रोथाः ।” उणां । २ । १२ । इति थक् दीर्घश्च ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥ गु इति भाषा । (शरीरादिमलेऽपि कर्णगूथादिशब्ददर्शनात् ॥)

गूथलक्तः, पुं, (गूथे विष्ठायां रक्तः अनुरक्त आसक्त इत्यर्थः । ततो रस्य लत्वम् ।) पक्षिविशेषः । गूये शालिक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शरमल्लः २ क्षुद्रघूड़ः ३ सालिकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गूनः त्रि, (गूयते पुरीषमुत्सृज्यते स्म इति । गु शि विष्ठोत्सर्गे + क्तः । “दुग्वोदीर्घश्चेति ।” नत्वं दीर्घश्च ।) कृतपुरीषोत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । हन्नः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९६ ॥

गूर, ङ क उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं सकं सेट् ।) दीर्घी । ङ क, भर्म्मेषु नो गूरयते महोरगः । इति दुर्गादासः ॥ (तथा च कविरहस्ये । ५१ ।
“भर्म्मेषु नोद्‌गूरयतेऽक्षमाहवेऽप्युक्तोऽपि यो नोद्‌गुरते स्वधर्म्मवित् ॥”)

गूर, ई य ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(दिवां-आत्मं-सकं-सेट् ।) दीर्घी । तथा च ।
“दीपिपूरिजनिगारिधूरयः
काशिवाशिपदिशूरितूरयः ।
घूरिजूरिखिदिविद्यतिः क्लिशि-
श्चूरिमुध्यतिमनो दिवादिषु ॥
इति रघोहृतायां चण्डेश्वरः ।” इति दुर्गादासः ॥

गूरणं, क्ली, (गूर क ङ उद्यमे + भावे ल्युट् ।) उद्यमः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।३।२।११॥

गृर्द्द, क निकेतने। कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं-सेट्।) क, गूर्द्दयति। इति दुर्गादासः॥

गृर्द्द, ङ कूर्द्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, गूर्द्दते। इति दुर्गादासः॥

गृवाकः, पुं, (गुवति पुरीषमुत्सृजत्यनेन यद्वा गुवति बाहुलकाद्यौग मुखविवरात पुरीषवद्रुत्सृजतीति। गुपि विष्ठोत्सर्गे + "पिनाकादयश्च।" उणां। ४। १५। इति आकः। कुटादित्वाद्गुणाभावः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) गुवाकः। इति शब्दरत्नावली॥

गृषणा, स्त्री, (भृषयतीति। निपातनात् भकारस्य गत्वम्।) मयूरचन्द्रकः। मयूरपिच्छचक्रम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गॄ, सेके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) गरति तरुं मेघः। इति दुर्गादासः॥

गृज, ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी गर्ज्जति। इति दुर्गादासः॥ (यथा, पूर्व्वचातकाष्टके। ४।

"गर्ज्जसि मेघ! न यच्छसि तोयं
चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम्।
दैवादिह यदि दक्षिणवातः
क्व त्वं क्वाहं क्व च जलपातः॥")

गृञ, इ ध्वनौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-अकं-सेट्।) सप्तमस्वरी। इ, गृञ्जति। इति दुर्गादासः॥ (ध्वनिरिह कथनमिति मत्वा केचित् सकर्म्मकमपि वदन्ति॥)

गृञ्जनं, क्ली, (गृञ्जति अभक्ष्यत्वेन कथ्यते शागनाशकत्वादिति। गृजि ध्वनौ + कर्म्मणि ल्युट्।) विषदिग्धपशोर्म्मांसम्। इति मेदिनी। ने। ५८॥ (गृञ्जति रोगनाशकतया भक्ष्यत्वेन कथ्यते इति।) मूलविशेषः। सलगम इति ख्यातः। तत्पर्य्यायः। शिखिमूलम् २ यवनेष्टम् ३ वर्त्तुलम् ४ ग्रन्थिमूलम् ५ शिखाकन्दम् ६ कन्दम् ७ डिण्डीरमोदकम् ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातरोगगुल्मनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। हृद्यत्वम्। दुर्गन्धत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गृञ्जनः, पुं, (गृञ्जति अभक्ष्यत्वेन कथ्यते इति। गृजि + ल्युट्।) रसोनकः। रसुन् इति भाषा। इति मेदिनी। ने। ५८॥ रक्तलसुनः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्य अभक्षणीयत्वमुक्तं यथा, मनौ। ५। १९—२०।

"छत्राकं विड्वराहञ्च लसुनं ग्रामकुक्कुटम्।
पलाण्डुं गृञ्जनञ्चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः॥
अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः॥")

गृञ्जीवः, पुं, पृथुशृगालः। वड़शेयाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोपाकः २। इति हेमचन्द्रः। ४। ३५७॥ (गृञ्जिवोऽपि पाठः॥)

गृत्समः, पुं, (गृध्यति लिप्सत्यनेनेति। गृध् अभिकाङ्क्षायाम् + "गृधिपण्योर्दकौ च।" उणां। ३। ६९। इति सः स च कित् दकारान्तादेशश्च।) कन्दर्पः। इत्युणादिकोषः॥ (त्रि, स्तुत्यः। यथा, ऋग्वेदे। ७। ८७। ५।

"गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिविप्रेङ्खम्।"

"गृत्सः स्तुत्यः।" इति भाष्यम्॥)

गृध, इर् य उ लिप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् क्त्वावेट्।) इर्, अगृधत् अगर्धीत्। अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये। य, गृध्यति धनं लुब्धः। उ, गर्द्धित्वा गृद्ध्वा। इति दुर्गादासः॥

गृधुः, पुं, (गृध्यत्यनेनास्माद्वा इति। गृध्य इर लिप्सायाम् + "पृभिदिव्यधिगृधिधृषिहृषिभ्यः।" उणां। १। २३। इति कुः।) कामदेवः। इत्युणादिकोषः॥ (गृध्यति अभिलषतीति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वात।) अभिलाषुकः। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृधूः, पुं, (गृध् + बाहुलकात् कूः।) बुद्धिः। अपानम्। कुत्सितम्। इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः॥

गृध्नुः, त्रि, (गृध्यति कामयते लिप्सति वा धनमिति शेषः। गृध् + "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।" ३। २। १४०।। इति क्नुः।) लुब्धः। इत्यमरः। ३। १। २१॥ (यथा, भागवते। ३। १४। २०।

"न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्त्तुं गृहेश्वरि!।
अप्यायुषा वा कार्त्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्नवः॥"

क्वचित् गृध्रोऽपि पाठः॥)

गृध्नुता, स्त्री, (गृध्नोर्भावः इति तल्।) लुब्धता। तत्पर्य्यायः। रागः २ सङ्गः ३। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रः, पुं, (गृध्यति अभिकाङ्क्षति मांसानीति। "सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्।" उणां। २। २४। इति क्रन्।) पक्षिविशेषः। गृधिनी शकुनी इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। दाक्षाय्यः २ वज्रतुण्डः ३ दूरदर्शनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, महाभारते। ६। ३। ३१।

"गृध्रः संपतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम्॥"

इह लोके लोभवशात् यस्तु देवब्राह्मणस्वं हरति स पापात्मा परत्र गृध्रोच्छिष्टेनोपजीवति। यथाह मनुः। ११। २६।

"देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति॥")

गृध्रनखी, स्त्री, (गृध्रस्य नख इवाकारोऽस्त्यस्याः इति। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५। २। १२७। इत्यच्। ततो ङीष्।) कुलिकवृक्षः। इति रत्नमाला॥ कालियाकड़ा इति भाषा। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ३८ अध्याये।

"करमर्द्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः॥") कोलिवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

गृध्रपत्रा, स्त्री, (गृध्रस्य पत्रमिव पत्रवदित्यर्थः पत्रमस्याः। गृध्र इव धूम्रवर्णं पत्रमस्या इत्येके।) धूम्रपत्रावृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गृध्रराजः, पुं, (गृध्रः राजा इवेत्युपमितसमासः। गृध्राणां राजेति वा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। इति टच्।) जटायुपक्षी। यथा,—

"भूयः कनकपुङ्खाग्रैः शरैर्बाणैरजिह्मगैः।
निर्बिभेद सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रराजं शिलाशितैः॥"

इति रामायणम्॥

गृध्रसी, स्त्री, (गृध्यति मांसमभिकाङ्क्षति सततं इति गृध् + क्रन्। गृध्रो मांसलोलुपो मनुष्यः तं स्यति पीड़यति नाशयति वा। सो + कः ङीष्।) वातरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

"स्फिक्पूर्व्वा कटीपृष्ठजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः॥
वाताद्वातकफाभ्यां सा विज्ञेया द्विविधा पुनः।
वातजायां भवेत्तोदो देहस्यातीववक्रता॥
जानुजङ्घोरुसन्धीनां स्फुरणं स्तम्भता भृशम्।
वातश्लेष्मोद्भवायान्तु गौरवं वह्निमार्द्दवम्॥
तन्द्रा मुखप्रसेकश्च भक्तद्वेषस्तथैव च॥"

गृध्रसीवातात् केवलात् स्फिगादिपर्य्यन्तं स्तम्भरुक् तोदैर्गृह्णाति। क्रमात् इति क्रमात्। तेन यथा यथा वर्द्धते तथा तथा स्फिगादीन्याक्रामति नात्र गृह्णाति निर्द्देशक्रमनियमः। तथा मुहुः स्पन्दते स्फिगादिषु शिराकम्पं करोतीत्यर्थः॥*॥

अथ तस्याश्चिकित्सा।

"गृध्रस्यान्तु नरं सम्यक् रेकेण वमनेन वा।
ज्ञात्वा निरामं दीप्ताग्निं वस्तिभिः समुपाचरेत्॥
नादौ वस्तिविधिं कुर्य्याद्यावदूर्द्ध्वं न शुध्यति।
स्नेहो निरर्थकः स स्याद्भस्मन्येव हुतो यथा॥*॥
तैलमेरण्डजं प्रातर्गोमूत्रेण पिबेन्नरः।
मासमेकं प्रयोगोऽयं गृध्रस्यान्तु महापहः॥ १॥
तैलं घृतं सार्द्रकमातुलुङ्ग-
रसं सशुक्तं सगुड़ं पिबेद्वा।
कट्यूरुपृष्ठत्रिकशूलगुल्म-
गृध्रस्युदावर्त्तहरः प्रयोगः॥ २॥
निष्कुष्यैरण्डबीजानि पिष्ट्वा क्षीरे विपाचयेत्।
तत्पायसं कटीशूले गृध्रस्यां परमौषधम्॥ ३॥
एरण्डमूलं विल्वञ्च वृहती कण्टकारिका।
कषायो रुचकोपेतः पीतो वृषणवस्तिजम्॥
गृध्रसीजं हरेच्छूलं चिरकालानुबन्धि च॥"
रुचकं सौवर्च्चलम्॥ ४॥
"गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कृष्णाचूर्णं पिबेन्नरः।
दीर्घकालोत्थितां हन्ति गृध्रसीं कफवातजाम्॥५॥
सिंहास्यदन्तीकृतमालकानां
पिबेत् कषायं सह-तैलमिश्रम्।
यो गृध्रसीनष्टगतिः प्रसन्नः
स शीघ्रगः स्याद्धि किमत्र चित्रम्॥ ६॥
वृहन्निम्बतरोः सारो वारिणा परिपेषितः।
स पीतो नाशयेत् क्षिप्रमसाध्यामपि गृध्रसीम्॥७॥
शेफालिकादलैः क्वाथो मृद्वग्निपरिपाचितः।
दुर्व्वारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रः प्रणाशयेत्॥"
शेफालिकानिर्गुण्डी॥ ८॥
"रास्नायास्तु पलञ्चैकं पञ्च कर्षाणि गुग्गुलोः।
सर्पिषा वटिकां कृत्वा भक्षयेद् गृध्रसीहरीम्॥"

इति रास्नागुग्गुलुः ॥ ९ ॥
"रास्नामृतारग्वधदेवदारु-
त्रिकण्टकैरण्डपुनर्नवानाम् ।
क्वाथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥"
इति रास्नासप्तकक्वाथः ॥ १० ॥
"पथ्याविभीतामलकीफलानां
शतं क्रमेण द्विगुणाभिवृद्धम् ।
प्रस्थेन युक्तञ्च पलङ्कषायां
द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥
अर्द्धावशेषं क्वथितं कषायं
भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लौहे ।
अश्मनि वस्त्रैरवतार्य्य दद्यात्
द्रव्याणि संचूर्ण्य पलार्द्धकानि ॥
विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडूची-
कृष्णात्रिवृन्नागरकोषणानि ।
यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं
हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥
निषेव्यमाणो विनिहन्ति रोगान्
स गृध्रसीं नूतनखञ्जताञ्च ।
शोषाननुग्रं जठराग्निं गुल्मं
पाण्डुत्वकण्डूवमिवातरक्तम् ॥
पथ्यादिको गुग्गुलुरेष नाम्ना
ख्यातः चिताव्रप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्य्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषघ्नः ।
भतस्य सन्धानकरो विशेषा-
द्रोगेषु शस्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥"
इति पथ्यादिगुग्गुलुः ॥ ११ ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ! ।
कन्धराजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ।
गृध्रसीति विजानीयात् तेन नोक्तञ्च लक्षणम् ॥"
"शतावरी बले द्वे च पिप्पली पुष्कराह्वयम् ।
चर्णमेरण्डतैलेन गृध्रसीमपकर्षति ॥
अजमोदादिकं चूर्णमामवाते प्रकीर्त्तितम् ।
तदत्र योजनीयञ्च गृध्रसीनां निवारणम् ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रयोविंशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णिं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा मारुतार्द्दिता ।
सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
"पार्ष्णौं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलार्द्दिता ।
सक्थ्नः क्षेपं निगृह्णीयाद् गृध्रसीति हि सा
स्मृता ॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
चिकित्साप्या यथा,—
"गृध्रसीविश्वाचीक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टक
पाददाहपादहर्षावबाहुकबाधिर्य्यधमनीगतवात-
रोगेषु यथोक्तं यथोद्देशञ्च शिराव्यधं कुर्य्या-
दन्यत्रावबाहुकाद्वातव्याधिचिकित्सितश्चावे-
क्षेत ॥" इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५मे
अध्याये ॥)

गृध्राणी, स्त्री, (गृध्र इव धूम्रवर्णेन अनिति प्राणि-
तीति । अन् + पचाद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
संज्ञायां णत्वम् ।) धूम्रपत्राक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

गृष्टिः, स्त्री, (गृह्णाति सकृद्गर्भमिति । ग्रह ञ उपा-
दाने + कर्म्मरि क्तिच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
एकवारप्रसूता गौः । तत्पर्य्यायः । सकृत्प्रसू-
तिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १३ । ६३ । ३३ ।
"प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावद्‌त्या गृष्ट्यो धेनवः
सुव्रताश्च ॥"
यथा च ।
"गृष्ट्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरं चतुर्गुणम् ॥
वीराद्विमाषकाकोली स्वयं गुप्तर्षभर्द्धिभिः ॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
सकृत्प्रसूतस्त्रीमात्रम् । इति शब्दार्थचिन्ता
मणिः ॥) वराहक्रान्ता । इत्यमरः ।२।४।१३५ ॥
वदरच्छदः । इति मेदिनी । टे । १२ ॥ काश्मरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

गृह, त् क ङ ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) सप्तमस्वरी । क ङ
गृहयते । गृहो ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

गृहं, क्ली, (गृह्णाति धान्यादिकं जीवनार्थं यस्मि-
न्निति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति
कः ।) इष्टकादिरचितवासस्थानम् । घर इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । २ । ३४ ।
"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ॥"
अर्द्धर्चादित्वादेवायं शब्दो विभाषया पुंसि च
वर्त्तते । तत्र बहुवचनान्त एव । यथा,—
"गृहाः पुंसि च भूम्न्येव ।" इत्यमरः ॥ अत-
एव मनौ । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन्
दधि ॥")
तत्पर्य्यायः । गेहम् २ उदवसितम् ३ वेश्म ४
सद्म ५ निकेतनम् ६ निशान्तम् ७ वस्त्यम् ८
सदनम् ९ भवनम् १० अगारम् ११ मन्दिरम् १२
गृहाः १३ निकाय्यः १४ निलयः १५ आलयः १६
वासः १७ कुटः १८ शाला १९ सभा २० । इत्य-
मरः । २ । २ । ४-५ ॥ पस्त्यम् २१ सादनम् २२
आगारम् २३ कुटिः २४ कुटी २५ गेहः २६
निकेतः २७ साला २८ मन्दिरा २९ ओकः ३० ।
इति भरतः ॥ निवासः ३१ संवासः ३२
आवासः ३३ अधिवासः ३४ निवसतिः ३५
वसतिः ३६ केतनम् ३७ । इति शब्दरत्नावली ॥
गयः ३८ स्फरः ३९ गर्त्तः ४० हर्म्म्यम् ४१
अस्तम् ४२ दुरोणं ४३ नीलम् ४४ दुर्य्याः ४५
स्वसराणि ४६ अमा ४७ दमे ४८ कृत्तिः ४
योनिः ५० शरणम् ५१ वरूथम् ५२ छर्द्दिः ५
छदिः ५४ छाया ५५ शर्म्म ५६ अजम ५७
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥

अथ गृहारम्भकालः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्त्रसम्पद्धिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णपक्षे भवेद्भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ॥
पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्जयेद् गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ॥
अमावस्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यां यावत्कृष्णचतुर्द्दशीम् ॥
वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयरोहिणी मृगशिरो ज्येष्ठा धनिष्ठो-
त्तरा
रेवत्याथ मघानुराधहरिभिः शुद्धैः स्वभावा-
दिभिः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ गण्डरहिते योगे विरिक्ते
तिथौ
विष्टित्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्य्यं
शुभम् ॥
त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्यै-
रुच्छेषपुत्त्रार्थधनानि शोकाः ।
शत्रोर्भयं राजभयञ्च मृत्युः
सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥
नाशं दिशन्ति मकरालिकुलीरलग्ने
मेषे घटे धनुषि कार्म्मसुदीर्घसूत्रम् ।
कन्याभसे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्व्विदः कलससिंहवृषेषु वृद्धिम् ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

तत्र प्रवेशकालः ।
"ज्येष्ठापुनर्व्वसुवर्जं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत् सर्व्वं चिन्तयेद्वेश्मप्रवेशे दैवचिन्तकः ॥
हस्तापुष्यपुनर्व्वसुशतभिषाज्येष्ठाश्विनी रोहिणी-
रेवत्युत्तरविष्णुवातशशभृन्मूलाधनिष्ठासु च ।
कन्याकुम्भवृषालिसिंहमिथुनस्वर्णोदयेऽर्के शुभे-
शुक्रेज्येन्दुजशीतरश्मिदिवसे वेश्मप्रवेशः शुभः ॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनञ्च तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेत्तु ॥"
इति समयप्रदीपः ॥ * ॥
(गृहकरणे समयशुद्धिरुक्ता विश्वकर्म्मप्रकाशे
द्वितीयाध्याये यथा,—
"चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवं कारयेद्‌गृहम् ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ॥
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे मित्रलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
युद्धञ्चैवाश्विने मासि कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
धनवृद्धिं मार्गशीर्षे पौषे तस्करतो भयम् ॥

माघे चाग्निभयं विद्याल्लक्ष्मीवृद्धिश्च फाल्गुने ॥”
गृहसंस्थापने मेषादिराशिगतशुभाशुभं यथा तत्रैव, द्वितीयाध्याये ।
“गृहसंस्थापनं सूर्य्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् ।
वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं भवेत् ॥
कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्द्धनम् ।
कन्या रोगं तुला सौख्यं वृश्चिके धनधान्यकम् ॥
कार्म्मुके च महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः ।
कुम्भे तु रत्नलाभः स्यात् मीने स्वप्नभयावहम् ॥
चापमीनवृषकुलीरकन्यामासा दोषवहाः स्मृताः ।
ज्यैष्ठोर्ज्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ॥
मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे ।
ऊर्ज्जे च गृहनिर्म्माणं पुत्त्रपौत्त्रधनप्रदम् ॥
निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने ।
तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥
पाषाणेष्टादिगेहानि निन्द्यमासे न कारयेत् ।
निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम् ॥
गोचराष्टकवर्गाभ्यां वामवेधं विचिन्तयेत् ।
दशा चान्तर्दशादीनां विचारश्चात्र कर्म्मणि ॥
गुरुशुक्रबले विप्रान् सूर्य्यभूमिजयोस्तथा ।
राशिसौम्यबले सौर-वर्णानुक्रमपूर्व्वशः ॥
गृहारम्भं प्रकुर्व्वीत वर्णनाथबले सति ।
सर्व्वेषामपि वर्णानां सूर्य्यचन्द्रबलं स्मृतम् ॥”
गृहयोग्यभूमिपरीक्षा यथा तत्रैव, १मे अध्याये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा वर्णानुपूर्व्वशः ॥
सुगन्धा ब्राह्मणी भूमी रक्तगन्धा तु क्षत्त्रिणी ।
मधुगन्धा भवेद्वैश्या मद्यगन्धा च शूद्रिणी ॥
मधुरा ब्राह्मणी भूमिः कषाया क्षत्त्रिया मता ।
अम्ला वैश्या भवेद्भूमिस्तिक्ता शूद्रा प्रकीर्त्तिता ॥”
अथ भूमिभेदे फलानि यथा तत्रैव ।
“सुवर्णगन्धा सुरसा धनधान्यसुखावहा ।
गत्यये व्ययफला ह्यतः कार्य्यं परीक्षणम् ॥
चतुरस्रा महाधन्या द्विपाभा धनदायिनी ।
सिंहाभा सद्गुणान् पुत्त्रान् वृषाभा पशुवृद्धिदा ॥
वृत्ता सद्वृत्तदा भूमिर्भद्रपीठनिभा तथा ।
त्रिशूलरूपा वीराणामुत्पत्तिधनसौख्यदा ॥
लिङ्गाभा लिङ्गिनां श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा ।
पदोन्नतिं प्रकुरुते कुम्भाभा धनवर्द्धिनी ॥
त्रिकोणशकटाकारा सूर्पव्यजनसन्निभा ।
क्रमेण सुखसौख्यार्थधर्म्महानिकरी स्मृता ॥
मरजा वंशहा सर्पसङ्काभा भयावहा ।
नैःस्वा खरानुकारा च म्लृदाऽजगरान्विता ॥
चिपिटा पौरुषैर्हीना मुरजाभा तथैव च ।
काकोलूकनिभास्त्वङ्गन् दुःखशोकभयप्रदा ॥
सर्पाभा पुत्त्रपौत्त्रघ्नी वंशाभा वंशहानिदा ।
सूकरोष्ट्राजसदृशी धनुःपरशुरूपिणी ।
कुत्सितान् मलिनान् मूर्खान् अधमान् जनयेत् सुतान् ॥
कृकलासशवाकारा ग्लतपुत्रधनार्त्तिदाम् ।
दुर्गन्धा पापिनी दुष्प्रजां भूमिं परित्यजेत् ॥
मनोरमा सुतप्रदा दृढ़ा धनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युदक् सुरेशदिक्प्लवा मही ॥”
अन्यद्विवरणन्तु तत्रैव विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥*॥
गृहकर्म्मणि वर्ज्यकाष्ठान्याह यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“चौरिष्टजोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् ।
लताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम् ।
चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥
देवाद्यधिष्ठितं दारुनीपनिम्बविभीतकान् ।
कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेद् गृहकर्म्मणि ॥
वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डीं कोविदारांस्तथैव च ।
स्नुतकं शाल्मलीञ्चैव पलाशञ्च विवर्जयेत् ॥”*॥
गृह्यते निर्द्दिश्यतेऽनेन इति ।) नाम । (गृह्यते स्वीक्रियते धर्म्माचरणायासौ इति ।) कलत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तथा च स्मृतिः ।
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्व्वान् पुरुषार्थान् समश्नुते ॥”

गृहकच्छपः, पुं, (गृहस्थितः कच्छप इव । हस्तपादादिरहितत्वादेवान्तर्निहितकरचरणकच्छपवत् प्रतीयमानत्वादस्य तथात्वम् ।) पेषणशिला । तत्पर्य्यायः । पेषणिः२ पेषणीपट्टः३ गृहाश्मा४ । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहकन्या, स्त्री, (गृहस्थिता कन्येव । गृहपालिततया कन्याया इव रोगादिषु हितकारितया चास्यास्तथात्वम् ।) घृतकुमारी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
“कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गृहकपोतकः, पुं, (गृहस्थितः गृहपालितो वा कपोतः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । प्रासादकुक्कुटः २ भित्तीकण्टः ३ पारावतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पारावतशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥)

गृहकर्त्ता, पुं, (गृहं वासार्थं तृणादिरचितवेश्म करोतीति । गृह + कृ + तृच् ।) धूसरोऽतिसूक्ष्मचटकः । तत्पर्य्यायः । धान्यभक्षणः २ घमः ३ भीरुः ४ कृषिद्विष्टः ५ कणप्रियः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गृहकारके, त्रि ॥)

गृहकारकः, पुं, (गृहं करोतीति । गृह + कृ + ण्वुल् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घरामी इति भाषा ॥ यथा, पराशरपद्धतौ ।
“प्रतिमाघटकाद्देव कन्यायां नापितस्य च ।
सूत्रकारस्य सम्भूतिः सोपानगृहकारकः ॥”

गृहकारी, [न्] (गृहं करोतीति । गृह + कृ + णिनिः ।) कीटविशेषः । कुमिरपोका इति भाषा ॥ इति केचित् ॥ (यथा, मनुः ।१२।६६ ।
“वको भवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥”)

गृहगोधा, स्त्री, (गृहे गृहस्थिता गोधेव ।) ज्येष्ठी । जेठी टिकटिकी इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पल्ली२ मुषली ३ विशम्भरा ४ ज्येष्ठा ५ कुड्यमत्स्यः ६ पल्लिका ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृहगोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहालिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥

गृहगोधिका, स्त्री, (क्षुद्रा गोधा अल्पार्थे कः । कापि अत इत्वं टाप् च । गृहस्य गोधिका गोधिरेव ।) ज्येष्ठी । इत्यमरः । २ । ५ । १२ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ८६ । ३७ ।
“शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥”
यथा च सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
“मार्ज्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रा नखविषाः ॥”)

गृहगोलिका, स्त्री, (गृहे गृहस्था वा गोधिकेव, निपातनात् साधुः ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५३ ॥

गृहणी, स्त्री, (गृहे नीयते क्रियते इति । नी + क्विप्, संज्ञायां णत्वम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवरणमस्याः काञ्जिकशब्दे ज्ञेयम् ॥)

गृहतटी, स्त्री, (गृहस्य गृहे वा गृहमाश्रित्येत्यर्थः तटीव ।) वीथी । इति हारावली । १५२ ॥ पिंड़ा दाओया इति च भाषा ॥

गृहद्रुमः, पुं, (गृहमिव द्रुमः ।) मेढ़शृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गृहनाशनः, पुं, (गृहं नाशयति प्रवेशेन इति । नश + णिच् + ल्यु ।) कपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपोतोऽत्र वनकपोतः वनकपोतस्य प्रवेशनेव गृहनाशित्वात् । घुघु इति यस्य भाषा ॥)

गृहनीड़ः, पुं, (गृहे नीड़ं कुलायोऽस्य ।) चटकः । इति हारावली । ८६ ॥

गृहपतिः, पुं, (गृहस्य पतिः ।) गृहस्थः । (यथा, अथर्व्ववेदे । १४ । १ । ५१ ।
“भगस्त हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
पत्नीत्वमसि धर्म्मणाहं गृहपतिस्तव ॥”)
सत्री । इति मेदिनी । ते । १६५ ॥ धर्म्मः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अग्निः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ६ ।
“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ॥”)
स्त्री, गृहस्य पतिः “विभाषा सपूर्व्वस्य ।” ४।१ ३४ । इति वा नान्तादेशे गृहपत्नी गृहपतिरिति रूपद्वयम् । गृहस्वामिनी ॥)

गृहपोतकः, पुं, (गृहं पोतः शिशुरिव यस्य इति कप् ।) वास्तुः । वाटी । इति शब्दरत्नावली ॥

गृहबलिप्रियः, पुं, (गृहबलिः प्रियोऽस्य । गृहबलीनां प्रिय इत्येके ।) वकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (काकादयोऽपि ॥)

गृहबलिभुक्, [ज्] पुं, (गृहे दत्तं बलिं अन्नादिभक्ष्यद्रव्यं भुङ्क्ते इति । भुज + क्विप् ।) चटकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥ वकः । काकः । इति केचित् ॥

गृहभूमिः, स्त्री, (गृहयोग्या भूमिः ।) वास्तुः । वेश्मभूः । इति हलायुधः ॥ (अस्याः लक्षणादिकं गृहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गृहमणिः, पुं, (गृहे मणिरिव ।) प्रदीपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५१ ॥
गृहमाचिका, स्त्री, (गृहे मचते शठति शुभ्रभावेन तिष्ठतीति । मच + "ण्वुल् तृचौ" ।३।१।१३३ । इति ण्वुल् । ततष्टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।) चर्म्मचटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चामचिका इति भाषा ॥
गृहमृगः, पुं, (गृहे मृग इव । यद्वा, गृहस्थितो मृगः पशुः ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।४।३४५॥
गृहमेधी, [न्] पुं, (गृहैर्दारैर्मेधते सङ्गच्छते इति । गृह + मेधृ सङ्गमे + "सुप्यजातौ णिनि ।" ३ । २ । ७८ । इति णिनिः ।) गृहस्थः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७२ ॥ (यथा, मनुः । ४ । ३१ ।
"वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्धव्यकव्येन विपरीतांश्च वर्ज्जयेत् ॥ ")
गृहमेधिनी, स्त्री (गृहं मेधते पुनाति शास्त्रोक्तदानदयादाक्षिण्यादिना सङ्गच्छते इत्यर्थः। गृह + मेध + णिनिः । ततो ङीप् ।) सात्त्विकी बुद्धिः । इति महाभारतम् ॥ (गृहमेधिन् + स्त्रियां ङीप् ।) गृहस्थपत्नी च ॥
गृहयाय्यः, पुं, (गृह ग्रहणे । गृहयते इति । गृह + "श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः ।" उणां । ३ । ९६ । इति आय्यः । ततः "अयामन्तेति ।" ६।४। ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहस्थः । इत्युणादिकोषः ॥
गृहयालुः, पुं, (गृहयते गृह्णातीति । गृह + "स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।" ३ । २ । १५८ । इति आलुच् । "अयामन्तेति ।" ६ । ४ । ५५ । इति णेरयादेशः ।) गृहीता । ग्रहणशीलः । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥
गृहवाटिका, स्त्री, (गृहसमीपस्था वाटिका आरामः ।) गृहसमीपवनम् । इति हारावली । १६८ ॥
गृहस्थः, पुं, ("न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।" अतएव गृहेषु दारेषु तिष्ठति अभिरमते इति । गृह + स्था + "सुपि स्थः ।"३।२।४। इति कः ।) गृही । द्वितीयाश्रमी । तत्पर्य्यायः । ज्येष्ठाश्रमी २ गृहमेधी ३ स्नातकः ४ गृही ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७१ ॥ गृहपतिः ६ सत्री ७ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥ गृहयाय्यः ८ इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ गृहाधिपः ९ । इति हलायुधः ॥ कुटुम्बी १० । इति जटाधरः ॥ गृहायनिकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
"गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्व्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥ यः कश्चिदिह लोकेऽस्मिन्नागमः संप्रकीर्त्तितः । तस्यान्त गमनं श्रेयः कीर्त्तिरेषा सनातनी ॥ संस्कारैः संस्कृतः पूर्व्वं यथावच्चरितव्रतः । जातौ गुणविशिष्टायां समावर्त्तेत वेदवित् ॥ स्वदारनिरतो नित्यं शिष्टाचारो जितेन्द्रियः । पञ्चभिश्च महायज्ञैः श्रद्दधानो यजेदिह ॥ देवतातिथिशिष्टाशी निरतो वेदकर्म्मसु । इज्याप्रदानयुक्तश्च यथाशक्ति यथाविधि ॥ न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः । न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य गोचरः ॥ नित्यं यज्ञोपवीती स्यात् शुक्लवासाः शुचिव्रतः । नियतो दमदानाभ्यां सदा शिष्टैश्च संविशेत् ॥ जितशिश्नोदरो मैत्रः शिष्टाचारसमन्वितः । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ अधीत्याध्यापनं कुर्य्यात् तथा यजनयाजने । दानं प्रतिग्रहञ्चापि षड्गुणां वृत्तिमाचरेत् ॥ त्रीणि कर्म्माणि यानीह ब्राह्मणानान्तु जीविका । याजनाध्यापने चोभे शुद्धाच्चापि प्रतिग्रहः ॥ अथ शेषाणि चान्यानि त्रीणि कर्म्माणि यानि तु । दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मयुक्तानि तानि तु ॥ तेष्वप्रमादं कुर्व्वीत त्रिषु कर्म्मसु धर्म्मवित् । दान्तो मैत्रः क्षमायुक्तः सर्व्वभूतसमो मुनिः ॥ सर्व्वमेतद् यथाशक्ति विप्रो निर्व्वर्त्तयन् शुचिः । एवं युक्तो जयेत् स्वर्गं गृहस्थः संशितव्रतः ॥"
इत्याश्वमेधिकपर्व्व ॥
"सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् । ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥ योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् । उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥ अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् । गृहस्थस्य समासेन धर्म्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥ उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् । कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् । एकाकी विचरेद् यस्तु उदासीनः स मौक्षिकः ॥"
इति गारुडे ४९ अध्यायः ॥
वाहुल्यन्तु तत्रैव।५०।५१। अध्याययोर्द्रष्टव्यम्॥*॥ गृहस्थब्राह्मणधर्म्मो यथा,—
"चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ यात्रामात्रप्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्म्मभिरगर्हितैः । अक्लेशेन शरीरस्य कुर्व्वीत धनसञ्चयम् ॥ ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥"
इत्यादि मानवे ४ अध्यायः ॥
गृहस्थूणं, क्ली, (गृहस्य गृहावलम्बनार्था स्थूणा । अभिधानात् क्लीवत्वम् ।) गृहस्तम्भः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३० ॥
गृहाः, पुं, (गृह्णन्ति धान्यादिकं इति । ग्रह + "गेहे कः ।" ३।१।१४४ । इति कः ।) गृहम् । (यथा, मनुः । ४ । २५० ।
"शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणीन् दधि । धाना मत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत् ॥" गृहाश्च धर्म्माचरणाय इति । ग्रह + कः ।) दाराः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥ नित्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः ॥
गृहागतः, पुं, (गृहमागतः । आ + गम् + कर्त्तरि क्तः ।) अतिथिः । इत्यमरः । २ । ७ । ३४ ॥ (गृहमागते, त्रि । यथा, हितोपदेशे । "नाहं गृहागतं हन्मि ॥")
गृहाधिपः, पुं, (गृहस्य अधिपः ।) गृहस्थः । इति हलायुधः ॥
गृहाम्लं, क्ली, (गृहे पर्य्युषितान्नादिना प्रस्तुतीकृतमम्लम् ।) काञ्जिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
गृहायनिकः, पुं, (गृहरूपमयनं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) गृहस्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
गृहारामः, पुं, (गृहस्य गृहे गृहसमीपस्थो वा आरामः ।) गृहसमीपे कृत्रिमवनम् । तत्पर्य्यायः । निष्कुटः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १ ॥
गृहालिका, स्त्री, (गृहे आलिरिव कायते प्रकाशते इति । गृहालि + कै + कः । ततष्टाप् ।) ज्येष्ठी । इति हारावली । १८४ ॥
गृहावग्रहणी, स्त्री, (गृहमवगृह्यतेऽनया इति । अव + ग्रह + करणे ल्युट् । ततो ङीप् ।) देहली । इत्यमरः । २ । २ । १३ । हातिना दाओया इति च भाषा ॥
गृहाश्रया, स्त्री, (गृहे इव छायायुक्तस्थाने आश्रीते इति । आ + श्रि + अच् । ततः स्त्रियां टाप् ।) ताम्बूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानेर गाछ इति भाषा ॥
गृहाश्मा, [न्] पुं, (गृहरचितोऽश्मा अश्मनिर्म्मितपेषणशिलाविशेषः ।) पेषणशिला । इति शब्दरत्नावली । शिल इति भाषा ॥
गृहिणी, स्त्री, (गृहस्वामित्वमस्त्यस्याः । इति इनिः ङीप् च ।) भार्य्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १७६ । (यथा, रघौ । ८ । ६७ ।
"गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥"
गृहं गृहकार्य्यं साध्यतयाऽस्त्यस्या इति इनिः ङीप् च । गृहकर्म्मकुशला स्त्री । यथा, शाकुन्तलायां चतुर्थाङ्के ।
"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥)
गृही,[न्] पुं,(गृहा दारा विद्यन्तेऽस्य इति इनिः।) गृहस्थः । इत्यमरः । २ । ७ । ३ ॥ भर्त्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । ३ । ३० । ९ ।
"गृहेषु कूटधर्म्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः । कुर्व्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही ॥")

गृहीतं, त्रि, (ग्रह + कर्म्मणि क्तः ।) स्वीकृतम् । प्राप्तम् । ज्ञातम् । धृतम् । यथा, हितोपदेशे । १ । ३ ।
"अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्म्ममाचरेत् ॥"

गृहीतदिक्, [श्] त्रि, (गृहीता आश्रिता दिक् येन सः प्रहर्त्तुर्वा भयादृयेन ।) पलायितः । तिरोहितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥

गृहोलिका, स्त्री, (गृहे वलते चलतीति । गृह + वल + कुन् । बाहुलकात् सम्प्रसारणम् । नेन वस्य उत्वम् ।) ज्येष्ठी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

गृह्यं, क्ली, (गृह्यते आक्रम्यते अर्श-आदिभी रोगैरिति । ग्रह + "पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च ।" ३ । १ । ११९ । इति क्यप् ।) गुह्यम् । (गृह्यन्ते संगृह्यन्ते सामवेदादुक्तानि कर्म्मविधानान्यत्र इति । ग्रह + क्यप् ।) कात्यायनगोभिलादिकृतसूत्रग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । रे । १६ ॥ तत्र तु गोभिलादिकृतसामवेदाद्युक्तकर्म्मकाण्डनिर्णयः ॥

गृह्यः, पुं, (गृह्यते मानवेनेति । ग्रह + "पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च" । ३ । १ । ११९ । इति क्यप् । पञ्जरादिबन्धनेन परस्वीकृतत्वादस्य तथात्वम् ।) गृहासक्तमृगादिः । इति मेदिनी । ये । १८ ॥ (अग्निः । यथा, मनौ । ३ । ८४ ।
"वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्ब्बकम् ।
आभ्यः कुर्य्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥")

गृह्यः, त्रि, (गृह्यते स्वाम्यादिभिरिति । ग्रह + क्यप् ।) अस्वैरी । अस्वतन्त्रः । पक्षः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा, भारविः । २ । ५ ।
"ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥"
गृहे भव इति यत् । गृहोत्पन्नवस्तु ॥)

गृह्यकः, त्रि, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) अस्वतन्त्रः । पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६ ॥

गृह्यकः, पुं, (गृह्य + स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ।) गृहासक्तपक्षिमृगादिः । तत्पर्य्यायः । छेकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४३ ॥

गृह्या, स्त्री, (गृह्यते नृपेणेति । ग्रह + क्यप् + टाप् ।) शाखापुरम् । नगरनिकटस्थग्रामः । इत्यमरः ॥

गॄ, क ङ विज्ञापे । विज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-आत्मं-सकं-सेट् ।) विज्ञापो विज्ञापनम् । क ङ, गारयते सूक्ष्ममर्थं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, गि शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यां-परं-सकं-सेट् ।) शब्द इह व्यक्तवाक्यम् । गि, गृणाति वाक्यं लोकः । गीर्णः गीर्णिः । इति दुर्गादासः ॥

गॄ, श निगरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं सेट् ।) निगरणं भक्षणम् । श, गिरत्यन्नं लोकः । देवात्ततो त्रिगलितो गिलितो वकेन इति तु अस्मात् स्वस्तोः कभावे इति भावे कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि वक्तव्यादृरेफस्य लकारे गिल इति स्थिते वेः तत्वाख्याने इति जौ कर्म्मणि क्ते सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

गेण्डुः, पुं, (गच्छतीति । गम् + डुः । गो गन्ता । ग इन्दुरिवेति गेन्दुः पृषोदरादित्वात् दस्य डत्वे साधुः ।) गेण्डुकः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (गेन्दुरपि च दृश्यते ॥)

गेण्डुकः, पुं, (ग इन्दुरिवेत्यतः इवे प्रतिकृताविति कन् । अत्र गेन्दुकोऽपि पाठः ।) कन्दुकः । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥ गेँडु इति गेँद । इति च भाषा ॥

गेण्डूकः, पुं, (गेण्डुकः ततः पृषोदरादित्वात् दीर्घः । अत्र गेन्दूकोपि पाठः ।) गेण्डुकः । इति जटाधरः ॥

गेद, ऋ ङ उ गतौ । चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ॥)

गेप, ङ ऋ गतिचालयोः । (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ङ, गेपते । ऋ, अजिगेपत् । इति दुर्गादासः ॥

गेयं, क्ली, (गै + "अचो यत् ।" ३ । १ । ९७ । इति यत् । "ईद्यति ।" ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत्वम् । ततो गुणश्च ।) गीतम् । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा, माघे । २ । ७२ ।
"वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥")

गेयः, त्रि, (गै + यत् । तत आत ईत्वम् ।) गातव्यः । गायनः । इति मेदिनी । गे । २० ॥ (यथा हरिवंशे हरिवंशपर्व्वणि । ५० । ४१ ।
"इमे त्वां मुनयः सप्त सहिता मुनिमण्डलैः ।
स्तुवन्ति देवदिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥")

गेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं-सेट् ।) ऋ, अजिगेवत् । ङ, गेवते । इति दुर्गादासः ॥

गेष, ऋ ङ अन्वेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-सकं सेट् ।) ऋ, अजिगेषत् । ङ, गेषते । जिगेषे । अन्वेषोऽनुसन्धानम् । इति दुर्गादासः ॥

गेष्णः, पुं, (गायतीति । गै + "इष्णो गादाभ्यां किञ्च ।" इत्युणादिकोषटीकाकारसूत्रात् इष्णः ।) रङ्गोपजीवी । सामगानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

गेष्णुः, पुं, (गायतीति । गै गाने + "गादाभ्यामिष्णुच् ।" उणां । ३ । १६ । इति इष्णुच् ।) गायनः । नटः । इति मेदिनी । णे । ११ ॥ सामगानकर्त्ता च ॥

गेहं, क्ली, (गो गन्धर्व्वो गणेशश्च । गेन गन्धर्व्वेण गणेशेन वा ईह्यते काम्यते इति । ग + ईह + कर्म्मणि घञ् । यद्वा, गो गन्धर्व्वो गणेशो वा ईहः ईप्सितो यस्मिन् ।) गृहम् । इत्यमरः । २ । २ । ४ ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता ।
एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥")

गेही, [न्] त्रि, (गेहमस्त्यस्येति । गेह + इनिः ।) गृही ॥ (स्त्रियां ङीप् । गृहिणी । यथा, आर्य्यासप्तशती । १९९ ।
"गेहिन्याः प्रणमन्ती गोत्रस्खलितापराधतो [मानम् ॥")

गेहेनर्दी, [न्] पुं, (गेहे नर्दति गर्ज्जतीति । गेह + नर्द + णिनिः अलुक् समासः । अस्य गृह एव गर्ज्जनं नान्यत्र अतस्तथात्वम् ।) कापुरुषः । तत्पर्य्यायः । गेहेशूरः २ पिण्डीशूरः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गेहेशूरः, पुं, (गेहे एव शूरः । अलुक् समासः । अन्यत्र शूरत्वाभावादस्य तथात्वम् ।) गेहेनर्दी । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४१ ॥

गै, गाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) गीतं गायति गायनः । इति दुर्गादासः ॥

गैरिकं, क्ली, (गिरौ भवमिति अध्यात्मादित्वात् ठञ् ।) स्वर्णम् । रक्तवर्णधातुविशेषः । गिरिमाटी इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्तधातुः २ गिरिधातुः ३ गवेधुकम् ४ धातुः ५ सुरङ्गधातुः ६ गिरिमृद्भवम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनालक्तम् ८ गवेरुकम् ९ प्रत्यग्रा १० गिरिमृत् ११ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोहितमृत्तिका १२ गिरिजम् १३ ॥ पीतगैरिकस्य पर्य्यायः । सुवर्णगैरिकम् १ सुवर्णम् २ स्वर्णगैरिकम् ३ । इति रत्नमाला ॥ स्वर्णधातुः ४ सुरक्तकः ५ सन्ध्याभ्रम् ६ बभ्रुधातुः ७ शिलाधातुः ८ । अनयोर्गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । व्रणरोपणत्वम् । विस्फोटाशोऽग्निदाहनाशित्वम् । स्वर्णवर्णादिकं शुभम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्म्मलत्वम् । स्निग्धत्वम् । सुवर्णगैरिकं तद्वत् विशेषतश्चक्षुस्तेजस्कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा ।
सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरन्तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गैरिकाक्षः, पुं, (गैरिकमिव रक्तवर्णमक्षि पुष्परूपनयनं यस्य ।) जलमधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गैरी, स्त्री, (गिरौ भवः । गिरि + अण् । गौरादित्वाद् ङीष् ।) लाङ्गलिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥) विषलाङ्गला इति भाषा ॥

गैरेयं, क्ली, (गिरौ भवमिति । गिरि + ढक् ।) शिलाजतु । इत्यमरः । २ । ९ । १०४ ॥ (यथास्य पर्य्यायाः ।
"शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि ।
गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिजं शैलधातुजम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥
गुणास्तु शिलाजतुशब्दे ज्ञेयाः ॥) गिरिजाते त्रि ॥

गोकण्टकः, पुं, (गोः पृथिव्याः कण्टक इव ।) गोक्षुरकवृक्षः । (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खपुटः। गवां खुरम्। इति विश्वमेदिन्यौ॥ गोखुरैः खपुटीकृतः। इति हेमचन्द्रः॥ विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकर्णः, पुं, (गोः कर्ण इव। तत्तुल्यपरिमाणवत्त्वादस्य तथात्वम्।) परिमाणविशेषः। स तु अनामिकायुक्तविस्तृताङ्गुष्ठम्। (गोः कर्णाविव कर्णौ यस्य।) मृगभेदः। इत्यमरः। २।५।१०॥ (यथा च अनर्घराघवे। २। २३।
"मुनिविनियोगविलूनप्ररूढ़ग्दुर्भाङ्कुलानि वर्हींषि।
गोकर्णतर्णकोऽयं तर्णोत्युपकण्टकच्छेषु॥"
अस्य मांसगुणा यथा,—
"गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफापहम्।
विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः॥) अश्वतरः। (गौरश्वखुरेव कर्णौ यस्य।) सर्पभेदः। (गोरिव कर्णौ यस्य।) गणदेवताविशेषः। इति मेदिनी। णे। ४६॥ तीर्थविशेषः। यथा, भागवते।
"ततोऽभिव्रज्य भगवान् केरलांस्तु त्रिगर्त्तकान्।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्जटेः॥"
(पीठस्थानम्। यथा, देवीभागवते।७।३०।६०।
"केदारपीठे सम्प्रोक्ता देवीसन्मार्गदायिनी।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥")

गोकर्णी, स्त्री, (गोः कर्ण इव पत्रमस्याः। "पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च।" ४।१। ६४। इति ङीष्।) मूर्व्वालता। इत्यमरः। २।४।८४॥ (विवृतिरस्या मूर्व्वाशब्दे ज्ञातव्या॥)

गोकिराटिका, स्त्री, (गां वाचं किरति रटतीत्यर्थः। कॄ+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः।" ३।१।१३५। इति कः। ततष्टाप् गोकिरा। तथा सती अटतीति। अट्+ण्वुल्। ततष्टाप् अत इत्वञ्च।) सारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः॥

गोकिराटी, स्त्री, (गोकिरा वाचं रटन्ती सती अटतीति। अट गतौ+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्। गौरादित्वात् ङीष्।) सारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोकिलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव। निपातनात् ह्रस्वः।) मुषलम्। हलम्। इति हेमचन्द्रः॥

गोकीलः, पुं, (गोः पृथिव्याः कील इव।) मुषलम्। हलम्। इति हारावली॥ २५५॥

गोकुलं, क्ली, (गोः कुलम्।) गोसमूहः। तत्पर्य्यायः। गोधनम् २ गवांव्रजः ३। इत्यमरः। २।९।५८॥ (यथा, रामायणे। २।४६।१७।
"गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह॥")
गोस्थानम्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च॥"
मथुरादेशे श्रीनन्दस्य वासस्थानम्। यथा,—
"कालेन व्रजता तात! गोकुले रामकेशवौ।
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्नतुः॥"
इति श्रीभागवतम्॥
(अत्र प्रदेशे महादेवो गोपीश्वर इत्याख्यया प्रसिद्धो विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे,—
"गोकुले गोपिनीपूज्यो गोपीश्वर इतीरितः॥")
पुं, स्वनामख्यातः पण्डितविशेषः। अयन्तु सप्तदशशतपरिमितशकाब्दसम्वत्सरप्रारम्भे एव मिथिलादेशान्तर्वर्त्तिनि 'मगरौणी' संज्ञकग्रामे विद्यानिधिपीताम्बरपण्डितात् जातः इति मैथिलाः। अद्यावधि ज्ञाता अनेन विरचिता ग्रन्थास्त्वेते। १ दीधितिविद्योतः (शिरोमणिटीका।) २ न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्। ३ पदवाक्यरत्नाकरः। ४ मांसमीमांसा। ५ मिथ्यात्वनिरुक्तिः। ६ रश्मिचक्रम् (चिन्तामणिटीका। ७ रसमहार्णवः। ८ लाघवगौरवरहस्यम्। ९ शिवशतकम्॥)

गोकुलिकः, त्रि, (गोर्गमनस्य कुलं चञ्चलभावः प्रखरदृष्टिचातुर्य्यमित्यर्थः। तदस्यास्तीति। "अत इनिठनौ।" ५।२।११६। इति ठन्।) केकरः। (पङ्कपतिते गवि कुलिकः उपेक्षकत्वात् जड़ इव।) पङ्कस्थगव्युपेक्षकः। इति मेदिनी। के। १८६॥

गोकृतं, क्ली, (गोभिः कृतम् उत्सरितम्। कृ+भावे क्तः। कृञ्विहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात् गोपुरीषमित्यर्थः।) गोमयम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोक्षुरः, पुं, (क्षुरति विलिखतीति। क्षुर विलेखने+"इगुपधज्ञेति।" ३।१।१३५। इति कः। ततो गोः पृथिव्याः क्षुरः अस्त्रविशेष इव। बहुकण्टकाकीर्णत्वात् तथात्वम्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। स तु क्षुद्रवृहद्भेदेन द्विविधः। गोखुरि इति गोखुरु इति च भाषा॥ तत्पर्य्यायः। त्रिकण्टः २ स्थलशृङ्गाटः ३ गोकण्टः ४ त्रिकण्टकः ५ त्रिपुटः ६ कण्टकफलः ७ क्षुरः ८। इति रत्नमाला॥ गोक्षुरकः ९ पलङ्कषा १० इक्षुगन्धा ११ श्वदंष्ट्रा १२ स्वादुकण्टकः १३ गोकण्टकः १४ वनशृङ्गाटः १५। इत्यमरः। २।४।९८—९९॥ क्षुरकः १६ भक्षकण्टः १७ इक्षुगन्धिका १८। इति भावप्रकाशः॥ क्षुरङ्गः १९ श्वदंष्ट्रकः २० कण्टकी २१ भद्रकण्टः २२ व्यालदंष्ट्रः २३ षड़ङ्गः २४ गोखुरः २५ त्रिकटः २६ त्रिकः २७ इक्षुरः २८। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः। सुशीतलत्वम्। बलप्रदत्वम्। मधुरत्वम्। वृंहणत्वम्। कृच्छ्राश्मरीमेहविदाहनाशित्वम्। रसायनत्वम्। तत्र वृहतो गुणोत्तरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। वस्तिशोधनत्वम्। दीपनत्वम्। पुष्टिदत्वम्। श्वासकासार्शोव्रणनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ वायुनाशित्वम्। वृष्यत्वञ्च॥ तच्छाकगुणाः। तिक्तत्वम्। वृष्यत्वम्। स्रोतोविशोधनत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

गोक्षुरकः, पुं, (गोक्षुर+स्वार्थे कन्।) गोक्षुरः। इत्यमरः। २।४।९८॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"गोक्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादुकण्टकः।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि।
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥
यथा, च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने षड़्विंशेऽध्याये॥
"शतावरीं गोक्षुरकाच्च बीजं
तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य।
खजाहतं शर्करया च युक्तं
पीत्वा नरो हृष्यति सर्व्वरात्रम्॥")

गोखुरः, पुं, (खुरति विलिखतीति। खुरः अस्त्रविशेषः। गोः पृथिव्याः खुर इव।) गोक्षुरवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ (गवां खुरम्।) गवां शफे क्ली॥

गोखुरिः, पुं, (गवां खुरिरिव।) गोक्षुरः। इति शब्दचन्द्रिका॥

गोगृष्टिः, स्त्री, (गौर्गृष्टिः गौरेव गृष्टिरित्यर्थः। जात्या समासे परनिपातः।) सकृत्प्रसूता गौः। इति केचित्॥

गोगोयुगं, क्ली, (गोर्द्वित्वम्। गो+द्वित्वे गोयुगच्।) गोद्वयम्। ("पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुगषड़्गवम्।" इति मुग्धबोधसूत्रम्॥)

गोगोष्ठं, क्ली, (गोः स्थानम्। गो+स्थाने गोष्ठच्।) गोस्थानम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

गोग्रन्थिः, पुं, (गोभिःकृतो ग्रन्थिरिव।) करीषः। (गोर्ग्रन्थिर्बाहुल्यात् एकत्र ग्रन्थनं यत्र।) गोष्ठम्। (गोर्ग्रन्थिरिव।) गोजिह्विकौषधिः। इति मेदिनी। थे। १९॥

गोघ्नः, पुं, (गौर्हन्यतेऽस्मै। गो+हन्+सम्प्रदाने मूलविभूजादित्वात् कः।) अतिथिः। इति पाणिनिः॥ (गां हन्ति। हन्+कः।) गोघातके त्रि। यथा, प्रायश्चित्तत्त्वे।
"गोघ्नवद्विहितः कश्चाचान्द्रायणमथापि वा॥"

गोघृतं, क्ली, (गोः पृथिव्या घृतमिव शस्यादिपोषकत्वात्।) वृष्टिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (गोर्जातं घृतम्।) गव्यघृतञ्च॥

गोचरः, पुं, (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन्। गो+चर+"गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च।" ३।३।११९। इति निपातनात् साधुः।) इन्द्रियार्थः। स तु रूपशब्दगन्धरसस्पर्शस्वरूपः। इत्यमरः। १।५।८॥ (यथा भाषापरिच्छेदे "घ्राणस्य गोचरो गन्धः।"*॥ गावश्चरन्त्यस्मिन्निति। गोचरणस्थानम्। इति सिद्धान्तकौमुदी। यथा च भारविः। ४।१०।
"उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम्॥"
गोषु इन्द्रियेषु चरतीति। गो+चर्+पचाद्यच्। इन्द्रियप्रत्यक्षीभूतविषयः। यथा, वेदान्तसारे।
"अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्॥"

देशः । यथा, वै रामायणे । २ । ८५ । ५ ।
"अब्रवीत् प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥"
"गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ।" इति तट्टीकायां रामानुजः ॥) जन्मराश्यवधिग्रहाक्रान्तराशीनां संज्ञा । यथा,—
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥"
अपि च ।
"अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म्म कुर्य्याच्छुभावहैः ।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ तु वेधगैः ॥"
गोचरशुद्धिर्यथा,—
"केतूपप्लवभौममन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्थाः शुभा-
श्चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः ।
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सौमात्मजः
शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज्जमितरे सर्व्वेऽप्युपान्ते शुभाः ॥"
इति दीपिका ॥
(अथ ग्रहाणां गोचरगतफलम् । यथा,—
बधस्य गोचरफलम् ।
"स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्य्याद्द्वितीये भयम् ।
दुश्चिक्ये श्रियमातनोति हिवुके मानक्षयं यच्छति ॥
दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमे ।
पीडामष्टमगः करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्म्मगः ॥
कर्म्मवृद्धिजनकस्तु कर्म्मगो
वित्तवृद्धिकृदथायसंस्थितः ।
द्रव्यनाशजनितां महापदं
यच्छति व्ययगतो दिवाकरः ॥"
चन्द्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मन्यर्थं दिशति हिमगुर्वित्तनाशं द्वितीये
दद्यादर्थं सहजभवने नेत्ररोगं चतुर्थे ।
कार्य्यभ्रंशं तनयगृहगो वित्तलाभञ्च षष्ठे
द्यूने दद्यं युवतिसहितं मृत्युसंस्थोऽथ मृत्युम् ॥
नृपभयं कुरुते नवमः शशी
दशमधामगतस्तु महत् सुखम् ।
विविधमायगतः कुरुते धनं
व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयम् ॥"
मङ्गलस्य गोचरफलम् ।
"प्रथमगृहगः क्षौणीसूनुः करोत्यरिजं भयं
क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः ।
अरिभयकरः पातालेऽसृन् क्षिणोति च पञ्चमः
रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं सुखं मदनस्थितः ॥
जनयति मरणस्थः शत्रुबाधां धराजो
दिशति च नवमस्थो कार्य्यपीडामतीव ।
शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूरिलाभं
व्ययभवनगतोऽसौ वाध्यनर्थार्थनाशान् ॥"
बुधस्य गोचरफलम् ।
"बुधः प्रथमधामगो दिशति बन्धमर्थे धनं
वधं रिपुभयान्वितं सहजगश्चतुर्थेऽर्थदः ।
अनिर्वृतिकरो भवेत्तनयगोऽरिगः स्थानदः
करोति मदनस्थितो बहुविधां शरीरापदम् ॥
अष्टमे शशिसुते धनलब्धि-
र्धर्म्मगोऽतिमहतीं तनुपीडाम् ।
कर्म्मगः शुभमथायगतोऽर्थं
द्वादशे भवति वित्तविनाशः ॥"
गुरोर्गोचरफलम् ।
"भयं जन्मन्यार्य्यो जनयति धनस्थोऽर्थमतुलं
तृतीयेऽङ्गक्लेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् ।
शुभं पुत्त्रस्थानेऽशुभमपि च कुर्य्यादरिगृहे
गुरुर्द्यूने पूजां धननिचयनाशञ्च निधने ॥
धर्म्मगतो धनवृद्धिकरः स्यात्
प्रीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः ।
स्थानधनानि ददाति स लाये
द्वादशगस्तनुमानसपीडाम् ॥"
शुक्रस्य गोचरफलम् ।
"जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे
दुश्चिक्यगः शुभकरो धनदश्चतुर्थे ।
स्यात् पुत्त्रदस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धिं
शोकप्रदो मदनगो निधनेऽर्थदाता ॥
जनयति विविधाम्बराणि धर्म्मे
न शुभकरो दशमस्थितस्तु शुक्रः ।
धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो
व्ययभवनेऽपि धनागमं करोति ॥"
शनेर्गोचरफलम् ।
"वित्तभ्रंशं सदाहं दिनकरतनयो जन्मराशिं प्रपन्न-
श्चित्तक्लेशं द्वितीये रिपुहननकृतं वित्तलाभं तृतीये ।
पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्त्रभृत्यादिनाशं
षष्ठस्थानेऽर्थलाभं जनयति मदने दोषसङ्गान्तमार्किः ॥
शरीरपीडां निधनेऽथ धर्म्मे
धनक्षयं कर्म्मणि दौर्म्मनस्यम् ।
उपान्त्यगो वित्तमनर्थमन्त्ये
शनिर्ददातीत्यवदत् सुतन्त्रः ॥"
राहोर्गोचरफलम् ।
"जन्मान्त्यपञ्चवसुरन्ध्रनवद्विसप्त-
राशौ स्थिते यदि भवेदसुरः कदापि ।
अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्य्यहानिं
रोगप्रवासमरणाग्निभयं करोति ॥"
केतोर्गोचरफलम् ।
"एकादशत्रिदशषष्ठगते नराणां
सम्मानभोगनृपमानसुखार्थदाता ।
आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च नित्यं
सौख्योदयं दिशति पुण्यचयञ्च केतुः ॥"
अन्यत् सर्व्वं ग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

गोचर्म्म, [न्] क्ली, (गोश्चर्म्म ।) गवां त्वक् । कर्म्मविशेषे तदासनविधिर्यथा,—
"मेधासनन्तु वश्यार्थमाकृष्टौ व्याघ्रचर्म्म च ।
शान्तौ मृगाजिनं शस्तं मोक्षार्थं व्याघ्रचर्म्म च ॥
गोचर्म्मस्तम्भने देवि ! सम्भवे वाजिचर्म्म च ॥"
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
परिमाणविशेषः । यथा,—
"यत् किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुध्यति ॥"
गोचर्म्मलक्षणञ्च बृहस्पतिना दर्शितम् । यथा,—
"सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डैर्निवर्त्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते ॥"
इति मिताक्षरायां आचाराध्यायः ॥

गोच्छालः, पुं, (गां भूमिं छादयतीति । छद + णिच् + अण् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुलाहलक्षुपः । इति रत्नमाला ॥ कोकशिमा इति भाषा ॥

गोजलं, क्ली, (गवि जातं जलम् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, गारुडे १८० अध्याये ।
"गोजलेनैव पूरेण कर्णस्रावो विनश्यति ॥")

गोजा, स्त्री, (गवि पृथिव्यां जायते इति । गो + जन् + "जनसनखनक्रमगमो विट् ।" ३ । २ । ६७ । इति विट् । "विड्वनोरिति ।" ६ । ४ । ४१ । इति आत्वञ्च ।) गोलोमिकाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजागरिकं, क्ली, (गोषु इन्द्रियेषु जागरः अप्रमादोऽस्त्यस्य ठन् ।) मङ्गलम् । इति मेदिनी । के । २२७ ॥

गोजागरिकः, पुं, (गवि पृथिव्यां जागरिकः प्रहरीव । अस्त्रवत्कण्टकान्वितत्वादस्य तथात्वम् ।) कण्टकारिका । इति मेदिनी । के । २२७ ॥

गोजापर्णी, स्त्री, (गोजं दुग्धं तद्वत् आपर्णयति शुक्लवर्णो भवतीति । आ + पर्ण + अच् ।) गौरादित्वाद् ङीष् ।) दुग्धफेनीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोजिह्वा, स्त्री, (गोर्जिह्वेव ।) क्षुपविशेषः । गोजियालता इति दारियाशाक इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । दार्व्विका २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ दर्व्विका ३ । इति भरतः ॥ दार्व्विपत्रिका ४ । इति रत्नमाला ॥ खरपर्णी ५ वातोना ६ अधोमुखा ७ अनडुज्जिह्वा ८ अधःपुष्पी ९ दर्व्वी १० गोजिह्विका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च भावप्रकाशे ।
"गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्व्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरी तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥"
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तसर्व्वदन्तिविषार्त्तिनाशित्वम् । व्रणसंरोपणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या व्यवहारो यत्र तद्यथा,—
"सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विषाधिकारे ॥) गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

गोजिह्विका, स्त्री, (गोर्जिह्वेव गोजिह्वा स्वार्थे कन् । अत इत्वञ्च ।) गोजिह्वा लता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोड़ः, पुं, (गोरण्ड इव। पृषोदरादित्वात् साधुः।) गोण्डः। स तु नाभौ प्रवृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः॥

गोडुम्बः, पुं, (गां भुवं तुम्बति अर्द्दतीति। गो+तुम्ब+कः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) शीर्णवृन्तः। इति मेदिनी। बे। १२॥ तरमूज् इति ख्यातः॥

गोडुम्बा, स्त्री, (गोडुम्ब+स्त्रियां टाप्।) गवादनी। इति मेदिनी। बे। १२॥ गोमुक इति ख्याता गोमा इति राजगोमुक् इति च ख्याता इत्येके। इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। चित्रा २ गवाक्षी ३। इत्यमरः। २। ४। १५६। गोडुम्बिका ४। इति रत्नमाला॥

गोडुम्बिका, स्त्री, (गोडुम्ब+स्वार्थे कन्+स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) गोडुम्बा। इति रत्नमाला॥

गोणी, स्त्री, (शणादिगुणाद् जातः गोणः निपातनादुकारस्य गुणः। गोणशब्दात् आवपनेऽर्थे “जानपदकुण्डगोणेति।” ४। १। ४२। इति ङीष्।) धान्यादिवहनार्थाधारविशेषः। इति मुग्धबोधम्। गुण् इति भाषा॥ द्रोणीपरिमाणम्। इति वैद्यकपरिभाषा॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने चतुर्थाध्याये।

“विड़ालनकुलोष्ट्राणां चर्म्मगोणीं मृगस्य वा।
प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं श्वाल्वणोपनाहितम्॥”

“शूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता।
माषटङ्काक्षविल्वानि कुड़वः प्रस्थमाढ़कम्।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः॥”
इति शार्ङ्गधरेण पूर्ब्बखण्डे प्रथमेऽध्याय उक्तम्॥
“गोणी शूर्पद्वयं विद्यात् खारी भारीस्तथैव च।
द्वात्रिंशतं विजानीयात् वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान्॥”
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥) छिद्रवस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। शाणी २। इति हेमचन्द्रः। ३। ३४३॥

गोण्डः, पुं, (गोः अण्ड इव।) नाभौ वृद्धमांसगुड़कः। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः। ३। ५। १८॥ गेँड़् इति भाषा। पामरजातिः। वृद्धनाभियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। डे। ११॥ अस्य रूपान्तरं गोड़ः गौड़ः। इत्यमरटीका॥

गोतमः, पुं, (गोभिर्ध्वस्तं तमो यस्य। पृषोदरादित्वात् साधुः। एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते। १३। ९३। ९५।

“गोदमोऽहमतोऽधूमोऽदमस्ते समदर्शनात्।
गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहतः।
विद्धि मां गोतमं कृत्ये यातुधानि! निबोध माम्॥”) गौतममुनिः। स तु ब्रह्मपुत्त्रः। इति गयामाहात्म्ये वायुपुराणम्॥

गोतमान्वयः, पुं, (गोतमोऽन्वयो वंशप्रवर्त्तको यस्य।) शाक्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

गोतल्लजः, पुं, (प्रशस्तो गौः “प्रशंसावचनैश्च।” २। १। ६६। इति कर्म्मधारयः।) उत्तमगौः। गोषु मध्ये तल्लजः प्रशस्तः इति वा व्युत्पत्तिः॥

गोत्रं, क्ली, गवते शब्दयति पूर्ब्बपुरुषान् यत्। इति भरतः॥ (गु+“गुधृवीपतीति।” उणां। ४। १६६। इति त्रः।) तत्पर्य्यायः। सन्ततिः २ जननम् ३ कुलम् ४ अभिजनः ५ अन्वयः ६ वंशः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९। इत्यमरः। २। ७। १॥ आख्या। (यथा, कुमारे। ४। ८।

“स्मरसि स्मरमेखलागुणै-
रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्॥”)

सम्भावनीयबोधः। काननम्। क्षेत्रम्। वर्त्म। इति मेदिनी। रे। २६॥ छत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ संघः। वृद्धिः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वित्तम्। इति विश्वः॥ *॥ “वंशपरम्पराप्रसिद्धं आदिपुरुषं ब्राह्मणरूपम्।

क्षत्त्रियवैश्ययोरुपदिष्टानिदिष्टगोत्रं शूद्रस्यानिदिष्टानिदिष्टगोत्रम्।” इत्युद्वाहतत्त्वम्॥ क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणामनिदिष्टानिदिष्टगोत्रप्रवरमतएवैतेषां पुरोहितगोत्रप्रवरमित्यर्थः। तथा चाग्निपुराणे वर्णसङ्करोपाख्याने।

“क्षत्त्रियवैश्यशूद्राणां गोत्रञ्च प्रवरादिकम्।
तथान्यवर्णसङ्कराणां येषां विप्राश्च याजकाः॥”
गोत्राणि तु चतुर्व्विंशतिः तथा च मनुः।
“शाण्डिल्यः काश्यपश्चैव वात्स्यः सावर्णकस्तथा।
भरद्वाजो गौतमश्च सौकालीनस्तथापरः॥
कल्किषश्चाग्निवेश्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ।
विश्वामित्रः कुशिकश्च कौशिकश्च तथापरः॥
घृतकौशिकमौद्गल्यौ आलम्यानः पराशरः।
सौपायनस्तथात्रिश्च वासुकी रोहितस्तथा॥
वैयाघ्रपद्यकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः।
चतुर्व्विंशतिर्वै गोत्रा कथिताः पूर्ब्बपण्डितैः॥”
तथा च मनुः।
“जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः।
वशिष्ठकाश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥”
एतदुपलक्षणमन्येषामपि दर्शनात्। तथा च।
“सौकालीनकमौद्गल्यौ पराशरवृहस्पती।
काश्वनो विष्णुकौशिक्यौ कात्यायनात्रेय-
काण्वकाः॥
कृष्णात्रेयः साङ्कृतिश्च कौण्डिल्यो गर्गसंज्ञकः।
आङ्गिरस इति ख्यातः अनाश्रकाख्यसञ्ज्ञितः।
अथर्जैमिनिश्रद्धाख्याः शाण्डिल्यो वात्स्य
एव च।
सावर्णालम्यानवैयाघ्रपद्यश्च घृतकौशिकः॥
शक्तिः काण्वायनश्चैव वासुकी गौतमस्तथा।
शुनकः सौपायनश्चैव मुनयो गोत्रकारिणः॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते॥”
सर्व्वे चत्वारिंशद्गोत्राः। इति कुलदीपिकाधृतधनञ्जयकृतधर्म्मप्रदीपः॥ (मेघः। इति निघण्टुः। १। १०। यथा, ऋग्वेदे। १। ५१। ३।
“त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शत-
दुरेषु गातुवित्॥”)

गोत्रः, पुं, (गां पृथिवीं त्रायते रक्षतीति। गो+त्रै+“आतोऽनुपसर्गे कः।” ३।२।३। इति कः।) पर्व्वतः। इत्यमरः। २।३।१३॥ (यथा, भागवते। २। ६। ६।
“नाड्यो नदनदीनान्तु गोत्राणामस्थिसंहतिः॥”)

गोत्रजः, त्रि, (गोत्रे जायते इति। गोत्र+जन्+डः।) गोत्रोत्पन्नः। स तु जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तसमानोदकभावात् पश्चाद्भवति। इति शुद्धितत्त्वम्॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १३८।
“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः॥”)

गोत्रभित्, [द्] पुं, (गोत्रं पर्व्वतं भिनत्तीति। “सत्सुद्विषेत्यादि।” ३। २। ६१। इति क्विप्। ततस्तुगागमः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४५॥ (यथा, ऋग्वेदे। ६। १७। २।
“यो गोत्रभिद्वज्रभृद्यो हरिष्ठाः
स इन्द्र चित्रां अभितृन्धि वाजान्॥”
यथा च भट्टौ। १। ३।
“महासनं गोत्रभिदाध्यवात्सीत्॥”)

गोत्रवृक्षः, पुं, (गोत्रजातः पर्व्वतजातो वृक्षः।) धन्वनवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
“धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

गोत्रा, स्त्री, (गाः पशून् सर्व्वान् जीवानित्यर्थः त्रायते इति। त्रै+कः। स्त्रियां टाप् च।) पृथिवी। (गवां समूहः। “इनित्रकट्यचश्च।” ४।२।५१। इति त्रः। टाप् च।) गोसमूहः। इति मेदिनी। रे। २६॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२।६।४१।
“गन्धर्व्वी गह्वरी गोत्रा गिरिशा गहना गमी॥”)

गोदः, पुं, (गा इन्द्रियाणि दायति शोधयतीति। गो+दै+कः।) मस्तकस्नेहः। मस्तिष्कम्। इति हेमचन्द्रः॥ (गाः ददातीति।+दा+कः।) गोदातरि त्रि। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, मनुः। ४। २३१।
“वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपम्॥”)

गोदन्तं, क्ली, (गोदन्त इव अवयवो विद्यते यस्य।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥ (हरितालशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः॥)

गोदा, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददाति स्नानेनेति। गो+दा+कः। स्त्रियां टाप्।) गोदावरी नदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १५०॥ (गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी। यथा, देवीभागवते। १२। ६। ४३।
“गर्व्वापहारिणी गोदा गोकुलस्था गदाधरा॥”
गाः ददातीति। दा+क्विप्। गोदातरि त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १। ४। २।
“गोदा इद्रेवतो मदः।”
“गोदाश्चक्षुरिन्द्रियव्यवहारप्रदः।” इति दयानन्दभाष्यम्॥)

गोदारणं, क्ली, (गौर्भूमिर्दार्य्यतेऽनेनेति। गो+दृ+णिच्+करणे ल्युट्।) लाङ्गलम्। इत्यमरः। २।९।१४॥ कुद्दालः। इति हेमचन्द्रः। ३।५५६॥

गोदावरी, स्त्री, (गां जलं स्वर्गं वा ददातीति गोदा । तासु वरी श्रेष्ठा । वर + ङीष् संज्ञायाम् । यद्वा गां स्वर्गं ददाति । गो + दा + वनिप् + ङीप् रोन्तादेशश्च ।) नदीविशेषः । (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १० । १२६—१३० ।

"गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं रविनन्दनः ।
ददर्श कामुकः शान्तः पुष्पोद्याने च निर्जने ॥
तया निवारितो यत्नात् कालेन बलवान् सुरः ।
अतीवसुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोहरे ।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ॥
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्‌ बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥")

तत्पर्य्यायः । गोदा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गौतमसम्भवा ३ ब्रह्माद्रिजाता ४ गौतमी ५ । (यथा, हितोपदेशे ।
"अस्ति गोदावरीतीरे विशालः शाल्मलीतरुः ॥")
इयमेव पीठस्थानविशेषः । अत्र देवी त्रिसन्ध्या-नाम्ना विराजते । यथा, देवीभागवते ।७।३०।६८।
"गोदावर्य्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥")
अस्या जलस्य गुणाः । पित्तास्रिरक्तार्त्तिवायु-पापकुष्ठादिदुष्टामयदोषघ्नत्वानाशित्वम् । परम-पथ्यत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदुग्धदा, स्त्री, (गवां दुग्धं ददाति आधिक्येन सम्पादयतीति । गो + दा + कः । तद्भक्षणेन गवां दुग्धवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) चणिकाख्यतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोदोहनी, स्त्री, (गावो दुह्यन्तेऽस्यामिति । गो + दुह् + अधिकरणे ल्युट् ।) गोदोहनपात्रम् । तत्पर्य्यायः । पारी २ । इति जटाधरः ॥

गोद्रवः, पुं, (द्रवति स्रवतीति । द्रु + अच् द्रवः । गवां द्रवः ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधनं, क्ली, (गवां धनं समूहः ।) गोसमूहः । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ७ । ३२ । ४२ ।
"स आत्मनो हर्षं कथां वद्धा सम्भ्रान्तमानसः ।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥")

गोधनः पुं, (धन शब्दे भावे अप् धनं शब्दः । गोर्वृषस्येव धनं शब्दो यस्य ।) स्थूलाग्रवाणः । इति हरिवंशः ॥ तुक्का इति भाषा ॥

गोधा, स्त्री, (गुध्यते परिवेष्ट्यते बाहुर्यया । गुध् + "हलश्चेति ।" करणे घञ् ।) धनुर्गुणाघात-वारणाय प्रकोष्ठवद्धा चर्म्मनिर्म्मितपट्टिका । तत्-पर्य्यायः । तला २ ज्याघातवारणा ३ । इत्य-मरः । २ । ८ । ८४ ॥ तलम् ४ । इति तट्टीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७ । ३ ।
"विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलः ।
तनत्रवद्धगात्रः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥")
जन्तुविशेषः । गोसाप् इति भाषा ॥ सा तु स्थलजलजभेदात् द्विविधा । तत्पर्य्यायः । निहाका २ गोधिका ३ । इत्यमरः । १।१०।२२॥ दारुमुख्याह्वा ४ । (यथा, सुश्रुतसंहितायाम् । ५४ । १३ ।
"श्वेता गोधाङ्गरे पुरुषे स्वल्पसरा ततः कृष्णा ।
पीता सिता ससिकता ततो जलं विनिर्दिशेद-मितम् ॥"
पञ्चनखतया गोधाया मांसं भक्ष्यत्वेन ग्राह्य-मित्यभिहितं मन्वादिभिर्धर्म्मशास्त्रप्रयोक्तृभिः । यथा, मनुः । ५ । १८ ।
"श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा ।
भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥")
अस्या मांसगुणाः । वातश्वासकासनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाके मधुरत्वम् । कषाय-त्वम् । कटुरसत्वम् । पित्तनाशित्वम् । रक्तशुक्र-बलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
("गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका रसे ।
वातपित्तप्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धनी ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)

गोधापदिका, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूल-मस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । ततः "कुम्भपदीषु च ।" ५ । ४ । १३९ । इति पद्भावः । गोधापदी । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च ।) गोधापदीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोधापदी, स्त्री, (गोधाया इव पादो मूलं यस्याः । स्वाङ्गत्वात् ङीष् । "कुम्भपदीषु च" ५ । ४ । १३९ ।इति पद्भावः ।) लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सुवहा २ । इत्यमरः । २ । ४। ११९ ॥ हंसपदी ३ गोधाङ्घ्री ४ त्रिफला ५ । इति भरतः ॥ त्रिपदी ६ मधु-स्रवा ७ हंसपादी ८ । इति रत्नमाला ॥ हंस-पादिका ९ हंसाङ्घ्रिः १० रक्तपादी ११ त्रिपदा १२ घृतमण्डलिका १३ विश्वग्रन्थिः १४ त्रिपादिका १५ त्रिपादी १६ कीटमारी १७ कर्णाटी १८ ताम्रपादी १९ विक्रान्ता २० अश्वादनी २१ पदाङ्गी २२ शीताङ्गी २३ सुतपादिका २४ सञ्चारिणी २५ पदिका २६ प्रक्रादी २७ कीटपादिका २८ धार्त्तराष्ट्र-पदी २९ गोधापदिका ३० । इति शब्दरत्ना-वली ॥ द्विदला ३१ हंसवती ३२ । इति जटा-धरः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । विषभूतभ्रान्त्यपस्मारदोषनाशित्वम् । रसायन-त्वञ्च । मुषली । तालमूली इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधास्कन्धः, पुं, (गोधेव स्कन्धोऽस्य ।) विट्-खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधिः, पुं, (गावौ नेत्रे धीयेते अस्मिन् । "कर्म्म-ण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । इति किः ।) ललाटम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ ॥ (गुध्नाति कुप्यतीति । गुध् + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११८ । इति इन् ।) गोधिका । इति शब्द-रत्नावली ॥

गोधिका, स्त्री, (गुध्नातीति । गुध् + ण्वुल् । टाप्, अत इत्वञ्च ।) गोधा । इत्यमरः । १।१०।२२ ॥ गोसाप इति भाषा ॥

गोधिकात्मजः, पुं, (गोधिकाया आत्मजः ।) स्थूल-गोधिका । गोधाशिशुतुल्याकारकीटरस्थजन्तु-विशेषः लोके इति ख्यात इति भगी । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । गौधेरः २ । गौधारः ३ गौधेयः ४ । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (सर्पाद्‌गोधायामुत्पन्ने जन्तुविशेषे इति गोधिकापुत्रशब्दार्थे शब्दार्थचिन्तामणिः ॥)

गोधिनी, स्त्री, (गोधः क्रीडाभेदः सोऽस्त्यस्याः इति इनिः ङीप् च ।) चविका । सा तु इहतीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधुक्, [ह्] त्रि,(गां दोग्धीति । गो + दुह + "सत्सु द्विषद्रुहदुहयुजइत्यादि ।" ३ । २ । ६१ । इति क्विप् ।) गोदोग्धा । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । २६ ।
"उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतां
सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनाम् ॥")

गोधुमः, पुं, (गुध + "गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः । निपातनात् ह्रस्वः ।) गोधूमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोधूमः, पुं, (गुध्यते वेष्ट्यते त्वगादिभिः । गुध + "गुधेरूमः ।" उणां । ५ । २ । इति ऊमः ।) नागरङ्गः । ओषधीविशेषः । व्रीहिभेदः । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ । गम गोम् इति च भाषा ॥ शेषस्य पर्य्यायः । बहुदुग्धः २ अपूपः ३ म्लेच्छ-भोजनः ४ यवनः ५ निस्तुषक्षीरः ६ रसालः ७ सुमनाः ८ । (यथा, मनुः । ५ । २५ ।
"यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥")
अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । वात-पित्तदाहनाशित्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रदबल-रुचिवीर्य्यकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृंहणत्वम् । जीवनहितत्वम् । शीतत्वम् । भग्न-सन्धानस्थैर्य्यकारित्वम् । सारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च ।
"गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः ।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः ॥
महागोधूमः वड़ गोधूमा इति लोके ।
मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा ।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥
गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः ॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् ।
कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः ।
पुराणयवगोधूमः क्षौद्रजाङ्गलशूलभागिति ।
वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात् ।
मधुली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ॥")
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गोधूमचूर्णं, क्ली, (गोधूमस्य चूर्णम् ।) चूर्णीकृत-गोधूमः । मयदा इति भाषा ॥ यथा,—
"शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चितपुष्टाश्च रोटिकाम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

गोधूमसम्भवं, क्ली, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिस्थानम् । गोधूमः सम्भवोऽस्य ।) सौवीरम् । काञ्जिकभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोधूमसारः, पुं, गोधूमस्य सारभागः । पालो इति भाषा ॥ तत्करणविधिर्यथा । 'निस्तुषगोधूमं उदूखले कण्डयित्वा सन्ध्याकाले मृत्तिकादिपात्रे जले मग्नं कारयित्वा परदिने प्रभाते उपरिस्थजलं क्रमेण दूरीकृत्य नीचस्थभागं रौद्रे शुष्कं कृत्वा पात्रान्तरे स्थापयेत् ।" इति पाकराजेश्वरः ॥

गोधूमी, स्त्री, (गां धूमयतीति । धूमि । अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोलोमिकाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ॥)

गोधूलिः, स्त्री, (गवां खुरोत्थिता धूलिर्यत्र काले ।) कालविशेषः । गोधूलिकालस्तु त्रिविधः । यथा, ग्रीष्मे अर्द्धास्तरविकालः । हेमन्तशिशिरयोर्मृदुतापप्राप्तपिण्डीकृतरविकालः । वर्षाशरद्वसन्ते वस्तगतरविकालः । यथा,—
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गतेऽदृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं वर्षाशरत्कालयोः ॥"
इति दीपिका ॥

गोधेनुः, स्त्री, (गौरेव धेनुः ।) दुग्धवती गवी । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

गोधेरः, पुं, (गोधति धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षतीति । गुध + बाहुलकादेरक् ।) गोधा । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोनन्दी, स्त्री, (गवि जले नन्दतीति । नन्द + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) सारसपक्षिणी । इति हारावली ॥

गोनर्दं, क्ली,(गवि पृथिव्यां नर्द्यते स्वनाम्ना आख्यायते इत्यर्थः । नर्द + अप् ।) मुस्तकम् । इति मेदिनी । दे । २८ ॥

गोनर्दः, पुं, (गवि जले नर्दति कूजतीति । गो + नर्द + "नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।"३ । १ । १३४ । इति पचादित्वादच् ।) सारसपक्षी । इति मेदिनी । दे । २८ ॥ (गोभिर्वाग्भिर्नर्दतीति । अच् ।) देशविशेषः । यथा, बृहत्संहितायाम् । १४ । १२ ।
"कङ्कटटङ्कणवनवासि-
शिविकफणिकारकोङ्कणाभीराः ।
आकरवेणावन्तक-
दशपुरगोनर्दकेरलकाः ॥"

गोनर्दस्य देशस्य राजा । "तद्राजेऽपि ।" ४ । ४ । ६२ । इत्यण् । गोनर्दराजः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ५७ ।
"काश्मीरेन्द्रः स गोनर्द्दो बैलक्ष्ण्यादकुलया ।
दिशा कैलासहासिन्या प्रतापी पर्य्युपास्यत ॥")

गोनर्दीयः, पुं, (गोनर्दे देशे भवः । गोनर्द + "एङ् प्राचां देशे ।" १ । १ । ७५ । इति वृद्धसंज्ञत्वात् छः ।) पतञ्जलिमुनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१५ ॥ (अस्य गोनर्ददेशोद्भूतत्वात् तथात्वम् । तद्देशभवे, त्रि ॥)

गोनसः, पुं, (गौरिव नासिका यस्य । "अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।" ५ । ४ । ११८ । इति अच् नसादेशश्च ।) सर्पविशेषः । वोड़ा इति ख्यात इत्यन्ये । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । तिलित्सः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ४ ॥ गोनासः ३ घोनसः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मण्डलीवोड़ः ५ । इति विक्रमादित्यः ॥ वोड़ः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थाध्याये ।
"मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसी ॥")
वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनाथः, पुं, (गवां नाथः ।) अनड्वान् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासं, क्ली, (गोर्नासा इव आकृतिर्यस्य । गोनसाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोनासः, पुं, (गोर्नासा इव नासा यस्य ।) गोनससर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७७ ॥

गोनिष्यन्दः, पुं, (गोर्निष्यन्दते क्षरतीति । नि + स्यन्द + पचाद्यच् । यद्वा गवां निष्यन्दः।"कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते ।" इति न्यायात् ।) गोमूत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपः, पुं, (गोर्जलात् कफपित्तादिदूषितरसात् पाति रक्षतीति । गो + पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) बोलः । (गां गोजातिं पाति रक्षतीति । गो + पा + कः ।) जातिविशेषः । गोयाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोसंख्यः २ गोधुक् ३ आभीरः ४ वल्लवः ५ गोपालः ६ । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"मणिबन्ध्यां तन्त्रवायात् गोपजातेश्च सम्भवः ।"
इति पराशरपद्धतिः ॥
(यथा, मनुः । ८ । २६० ।
"व्याधांश्छाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः ॥")
गोष्ठाध्यक्षः । (गां पृथिवीं पाति रक्षतीति । पा + कः ।) पृथ्वीपतिः । बहुग्रामस्याधिकृतः । इति मेदिनी । पे । ५ ॥ (गाः पाति रक्षतीति । पा + कः । गोरक्षकः । यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥"
गन्धर्व्वविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ९१ । ४६ ।
"नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्य्यवर्च्चसः ।
एते गन्धर्व्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥")

गोपः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुपू ञ रक्षणे गुप + आय + "आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति अच् ।) रक्षकः । उपकारकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । १० । "द्विबर्हसो य उप गोपमागुरदक्षिणासो अच्युता दुदुक्षन् ॥")

गोपकः, पुं, (गोप + स्वार्थे कन् ।) बोलः । बहुग्रामाधिपतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपकन्या, स्त्री, (इन्द्रियाद्युपलक्षितशरीररक्षकस्य गोपस्य वैद्यस्य कन्येव हितकारित्वात् ।) शारिवौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपस्य कन्या ।) आभीरसुता ॥ (यथा,—
"युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ।
कैशोरकं मानयन् वै सह ताभिर्मुमोद ह ॥"
इति हरिवंशे । ७६ । १८ ॥)

गोपघोण्टा, स्त्री, (गोपप्रिया घोण्टा वदरीविशेषः ।) हस्तिकोलिः । इति रत्नमाला ॥ वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । शेयाकुल इति भाषा ॥ यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
("वदरीसदृशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् ।
अटव्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते ॥")
विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपतिः, पुं, (गोर्वृषभस्य पतिः । यद्वा गवां पशूनां जीवानां पतिः ।) शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । १३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥"
गां पृथ्वीं जगदित्यर्थः पाति पालयतीति । गो + पा + डतिः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ६६ ।
"उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥"
गोपेन्द्रनन्दनकृष्णः । यथा, हरिवंशे । ७६ । ४ ।
"अमानुषाणि कर्म्माणि पश्यामस्तव गोपते ! ॥"
असुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । १२ । ३५ ।
"गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥"
गवां रश्मीनां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, भागवते । १ । १२ । १० ।
"परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहुः ।
अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥"
गोः पृथिव्याः पतिः ।) राजा । (गवां सौरभेयाणां पतिः ।) वृषः । इति मेदिनी ॥ ते । १०७ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ११५ ।
"शार्द्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥")
ऋषभनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपदलः, पुं, (गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं लाति गृह्णातीति । गोपद + ला + कः ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपनं, क्ली, (गुप् + भावे ल्युट् ।) अपह्नवः । (यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे । ४ । ७९ ।
"गोपनाद्धीयते सत्यं न गुप्तिरनृतं विना ।
तस्मात् प्रकाशतः कुर्य्यात् कौलिकः कुलसाधनम् ॥")
कुत्सनम् । रक्षा । (यथा, रागेन्द्रकर्णपूरे । ३४ ।
"अधिकं समाप्तसमरः प्रथितो भुवनेषु गोपनरसोत्कः ॥")
व्याकुलत्वम् । दीप्तिः । इति कविकल्पद्रुमे गुपधात्वर्थदर्शनात् ॥ तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥

गोपनीयं, त्रि, (गुप् + अनीयर् ।) गोप्यम् । गोपितव्यम् । यथा,—
"स्वर्गेऽपि दुर्लभा विद्या गोपनीया प्रयत्नतः ।"
इति नाडीप्रकाशः ॥

गोपवधूः, स्त्री, (गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् । गोपान् बध्नाति स्वगुणेन इति वा । बन्ध + बाहुलकात् ऊन् ।) शारिवा । इति भावप्रकाशः ॥ गोपस्य पत्नी च ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४१ ।
"पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।
गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥")

गोपभद्रं, क्ली, (गोपे भद्रमिव ।) शालूकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गोपभद्रा, स्त्री, (गोपानां भद्रं मङ्गलं यस्याः यस्यां वा गोपाद्यारण्यकजातिभिः पूज्यत्वादस्यास्तथात्वम् ।) काश्मरीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपभद्रिका, स्त्री, (गोपभद्रा संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

गोपरसः, पुं, (गोपः गन्धद्रव्यविशेषः । गोपः रसोऽस्य । गोपः अभ्यन्तरगुप्तो रसो यस्मिन् वा ।) बोलः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपवल्ली, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + कः । टाप् । गोपा चासौ वल्ली चेति कर्म्मधारयः ।) मूर्व्वा । शारिवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,—
"गोपवल्ली कराला च सुगन्धा भद्रवल्लिका ।
गोपीभद्रा तथानन्ता नागजिह्वातिशारिवा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५१ अध्याये ।
"गोपवल्ल्यार्द्रके सिद्धं स्याद्दध्नद्विगुणे घृतम् ॥")
श्यामालता । इति शब्दरत्नावली ॥

गोपा, स्त्री, (गां पाति रक्षतीति । पा + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३।२।३। इति कः । स्त्रियां टाप् ।) श्यामालता । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (गाः पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + कप्राप्तिविषये वासरूपन्यायेन "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ।" ३ । २ । ७४ । इति चेन विच् अदन्तत्वाभावाद्दाप् विधेरभावे गोपा गोरक्षाकर्त्तौ । गोपा विश्वपावदिति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)

गोपानसी, स्त्री, (गोपायति रक्षति गृहमिति । गुपू ञ रक्षणे + बाहुलकात् नसट् यलोपस्ततो ङीप् च ।) वडभी । गृहाणामग्रभागे दत्तवक्रकाष्ठम् । मुदनी इति भाषा ॥ इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ गृहचूडा वडभी तच्छादनार्थं वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा वडभी· चन्द्रिकादिचूडा तच्छादनाय वक्रीकृत्य यत् काष्ठं दीयते सा । इति मधुः ॥ पटलाधोवंशपञ्जरम् । इति भट्टः ॥ कर्णिकाविष्कम्भिदारु इत्यन्ये । वक्रीभूतं धरणकाष्ठम् । इत्येके । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ४९ ।
"गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः ॥")

गोपायितं, त्रि, (गुपू ञ् रक्षणे । गोपाय्यते स्म इति । गोपाय + कर्म्मणि क्तः ।"आयादय आर्द्धधातुके वा ।" ३ । १ । ३१ । इति आयागमश्च ।) रक्षितम् । इत्यमरः । ३ । १ । १०६ ॥ (भावे क्तः रक्षणम् ॥)

गोपालः, पुं, (गाः पालयतीति । गा + पाल + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) गवां पालकः । वृन्दावनस्थगोपालानां स्वरूपं यथा,
"गोपाला मुनयः सर्व्वे वैकुण्ठानन्दमूर्त्तयः ॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ * ॥ (गां पृथिवीं पालयतीति । गो + पाल + अण् ।) राजा । (गां पृथिवीं वेदं वा पालयतीति ।) नन्दनन्दनः कृष्णः । इति मेदिनी । ले । ८६ ॥*॥ श्रीगोपालस्य ध्यानं यथा,
"अव्यादृव्याकोषनीलाम्बुजरुचिररुणाम्भोजनेत्रोऽम्बुजस्थो
बालो जङ्घाकटीरस्थलकलितरणत्किङ्किणीको मुकुन्दः ।
दोर्भ्यां हैयङ्गवीनं दधदतिविमलं पायसं विश्ववन्द्यो
गोगोपीगोपवीतो रुरुनखविलसत्कण्ठभूषश्चिरं वः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
श्रीव्यास उवाच ।
"ततोऽहमब्रुवं हृष्टः पुलकोत्फुल्लविग्रहः ।
त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन ! ॥
यत्तत् सत्यं परं ब्रह्म जगद्योनिर्जगत्पतिः ।
वदन्ति वेद शिरसि चाक्षुषं नाथ ! मेऽस्तु तत् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
ब्रह्मणैवं पुरा दृष्टः प्रार्थितश्च यथा पुरा ।
यदवोचमहं तस्मै तत्तुभ्यमपि कथ्यते ॥
मामेके प्रकृतिं प्राहुः पुरुषञ्च तथेश्वरम् ।
धर्म्ममेके धनञ्चैके मोक्षमेकेऽकुतोभयम् ॥
शून्यमेके भावमेके परमार्थमथापरे ।
दैवमेके देवमेके यज्ञमेके मनः परे ॥
बुद्धिमेके कालमेके शिवमेके सदाशिवम् ।
अपरे वेदशिरसि स्थितमेकं सनातनम् ॥
सद्भावं विक्रियाहीनं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
मन्मायामोहितधियः सर्व्वकालेषु वञ्चिताः ॥
कोऽपि वेद पुमान् लोके मदनुग्रहभाजनः ।
पश्यात्र दर्शयिष्यामि स्वं रूपं वेदगोपितम् ॥
ततोऽपश्यमहं भूप ! बालं बालाम्बुदप्रभम् ।
गोपकन्यावृतं गोपं हसन्तं गोपबालकैः ॥
कदम्बमूलमासीनं पीतवाससमद्भुतम् ।
वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम् ॥
कोकिलभ्रमरारावमनोभवमनोहरम् ।
नदीमपश्यं कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभाम् ॥
गोवर्द्धनं तथापश्यं कृष्णावामकरोद्धृतम् ।
महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखावहम् ॥
दृष्ट्वा विहृष्टो ह्यभवं सर्व्वभूषणभूषणम् ।
गोपालमबलासङ्गमुदितं वेणुनादितम् ॥
ततो मामाह भगवान् वृन्दावनचरः स्वयम् ।
यदिदं मे त्वया दृष्टं रूपं दिव्यं सनातनम् ॥
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
पूर्णं पद्मपलाशाक्षं नातः परतरं मम ॥
इदमेव वदन्त्येते वेदाः कारणकारणम् ।
सत्यं व्यापि परानन्दचिद्घनं शाश्वतं शिवम् ॥
नित्यां मे मथुरां विद्धि वनं वृन्दावनं तथा ।
यमुनां गोपकन्याश्च तथा गोपालबालकान् ॥
ममावतारो नित्योऽयमत्र मा संशयं कृथाः ।
ममेष्टा हि सदा राधा सर्व्वज्ञोऽहं परात्परः ॥
मयि सर्व्वमिदं विश्वं भाति मायाविजृम्भितम् ॥"
इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥ * ॥
द्वादशगोपालाश्चैतच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥

गोपालकः, पुं, (गां पशुं जीवजातमित्यर्थः पालयति रक्षतीति । गो + पालि + ण्वुल् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—
"दाता फलानामभिवाञ्छितानां
प्रागेव गोपालकमन्त्र एषः ।
क्रमदीपिका ॥
गोपालशब्दात् स्वार्थे के गोरक्षकश्च ॥ (यद्वा, गवां पालकः रक्षकः । पालि + ण्वुल् । यथा, महाभारते । ३ । २३९ । ६ ।
"अथ संस्मारणां कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान् ।
वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत् कुरुनन्दनः ॥"
चण्डमहासेननृपतेः पुत्रयोरन्यतरः । यथा, कथासरित्सागरे । ११ । ७४ ।
"जातौ द्वौ तनयौ चण्डमहासेनस्य भूपतेः ।
एको गोपालको नाम द्वितीयः पालकस्तथा ॥")

गोपालकर्कटी, स्त्री, (गोपालप्रिया कर्कटी फलविशेषः ।) कर्कटीभेदः । गोयालकाँकरी गुरुभा इति च हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वन्या २ गोपकर्कटिका ३ क्षुद्रेर्व्वारुः ४ क्षुद्रफला ५ गोपाली ६ क्षुद्रचिर्भिटा ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तमूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहदाहशोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपालिका, स्त्री, (गोपालकस्य गोरक्षकस्य पत्नी । "पालकान्तात् न ।" ४ । १ । ४८ । इत्यस्य

वार्त्ते इति न ङीष् अतस्तापि अत इत्वम् ।) गोपालपत्नी । इति मुग्धबोधम् ॥ कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । महाभीरुः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोपाली, स्त्री, (गोपालानां प्रिया । गोपाल + आली ङीष् ।) गोपालकर्कटी । गोरक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोपालस्य पत्नी । गोपाल । स्त्रियां ङीष् । गोपपत्नी ॥ स्कन्दानुचरमातृविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ४ ।

"अप्सु जाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ॥")

गोपाष्टमी, स्त्री, (गोपप्रिया अष्टमी । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा,—

"शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः पूर्व्वन्तु वत्सपः ॥
तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥"

इति कूर्म्मपुराणम् ॥

गोपिका, स्त्री, (गोप्येव स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च ।) गोपी । यथा,—

"न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।"

इति श्रीभागवते । १० । ३१ ४ ॥

(गोपायति रक्षति या । गुप् + रक्षणे + ण्वुल् । स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) रक्षित्री ॥

गोपिनी, स्त्री, (गोपायति रक्षतीति । गुप् + णिनिः ङीप् च ।) श्यामालता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वीराचारि-पश्वाचारिणां पूजनीयनायिकाविशेषः । यदुक्तं गुप्तसाधनतन्त्रे १ म पटले ।

"नटी कापालिकी वेश्या रजकी नापिताङ्गना ।
ब्राह्मणी शूद्रकन्या च तथा गोपालकन्यका ॥"

अस्याः निरुक्तिर्यथा, कुलार्णवतन्त्रे ।

"आत्मानं गोपयेत् या च सर्व्वदा पशुसङ्कटे ।
सर्व्ववर्णोद्भवा रम्या गोपिनी सा प्रकीर्त्तिता ॥")

गोपिलः, त्रि, (गोपायति रक्षतीति । गुप् रक्षणे + "मिथिलादयश्च ।" उणां । १ । ५८ । इति इलच् निपातनात् किद्भावः ।) गोप्ता । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

गोपी, स्त्री, (गोपस्य स्त्री । "पुंयोगादाख्यायाम् ।" ४ । १ । ४८ । इति ङीष्) गोपपत्नी । वृन्दावनस्थगोपीनां स्वरूपं यथा,—

"गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेयाः स्वाधिजा गोपकन्यकाः ।
देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथञ्चन ॥"*॥

तत्र व्रजबाला यथा,—

पूर्णरसा रसमन्थरा रसालया रससुन्दरी रसपीयूषधामा रसतरङ्गिणी रसकल्लोलिनी रसवापिका अनङ्गमञ्जरी अनङ्गमानिनी मदयन्ती रङ्गविह्वला ललिता ललितयौवना अनङ्गकुसुमा मदनमञ्जरी कलावती रतिकला कलकण्ठी कलालापा रतोत्सुका रतिसर्व्वस्वा रतिचिन्तामणिः इत्याद्याः ॥ * ॥

श्रुतिगणा यथा,—

उद्गीता रसगीता कलगीता कलस्वरा कलकण्ठिका विपञ्ची कलपदा बहुमता बहुकर्म्मसुनिष्ठा बहुहरिः बहुशाखा विशाखा सुप्रयोगतमा विप्रयोगा बहुप्रयोगा बहुकला कलावती क्रियावती इत्याद्याः ॥ * ॥

मुनिगणा यथा,—

उग्रतपाः सुतपाः प्रियव्रता सुरता सुरेखा सुपर्व्वा बहुप्रदा रत्नरेखा मणिग्रीवा अपर्णा सुपर्णा मत्ता सुलक्षणा सुदती गुणवती सौकालिनी सुलोचना सुमनाः सुभद्रा सुशीला सुरभिः सुखदायिका इत्याद्याः ॥ * ॥

गोपबाला यथा,—

चन्द्रावली चन्द्रिका काञ्चनमाला रुक्ममालावती चन्द्रानना चन्द्ररेखा चान्द्रवापी चन्द्रमाला चन्द्रप्रभा चन्द्रकला सौवर्णमाला मणिमालिका वर्णप्रभा शुद्धकाञ्चनसन्निभा मालती यूथी वासन्ती नवमल्लिका मल्ली नवमल्ली शेफालिका सौगन्धिका कस्तूरी पद्मिनी कुमुद्वती रसाला सुरसा मधुमञ्जरी रम्भा उर्व्वशी सुरेखा स्वर्णरेखिका वसन्ततिलका इत्याद्याः । इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ अस्या विवरणं कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ (गोपायति रक्षतीति । गुप् + अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शारिवा । रक्षिका । इति विश्वः ॥ (रक्षित्री यथा, रघुः । ४ । २० ।

"इक्षुच्छाया निषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् । आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")

प्रकृतिः । यथा, गोपायति सकलमिदं गोपायति परं पुमांसं गोपीप्रकृतिरिति क्रमदीपिका ॥

गोपीथं, क्ली, (गोपायति रक्षति भवबन्धनादिति । यद्वा गाः पशून् पाति रक्षतीति । गुप् अथवा गो + पा + "निशीथगोपीथावगाथाः ।" उणां । २ । ६ । इति थकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तीर्थस्थानम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (गावः पिबन्त्यस्मामिति युत्पत्त्या जलाशयादि । इति चिन्तामणिः ॥)

गोपीथः, पुं, (गुप्यते रक्ष्यते इति । गुप् + "निशीथगोपीथावगाथाः ।" उणां । २ । ६ । इति भावे थकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) रक्षणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । १ ।

"प्रति त्यं चारुमध्वरं गोपीथाय प्रहूयसे । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥"

"गोपीथाय पृथिवीन्द्रियादीनां रक्षणाय ॥"

इति दयानन्दभाष्यम् ॥ गां वाणीं पृथिवीं वा पातीति व्युत्पत्त्या । गो + पा + थक् । निपातनात् ईत्वम् । पक्षितः । राजा । इति केचित् ॥)

गोपुच्छः, पुं, (गोः पुच्छ इव आकृतिर्यस्य गोपुच्छाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२५ ॥ (वाद्यविशेषः । इति तट्टीका ॥) गोलाङ्गूलवानरः । यथा,—

"शार्दूलन्यग्रसंयुक्तं सिंहैर्भीमबलैर्वृतम् । ऋक्षवानरगोपुच्छैर्माज्जारैश्च निषेवितम् ॥"

इति रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डम् ॥

गवां लाङ्गूलश्च ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६५ । ३५ ।

"गोपुच्छस्थे वल्मीकगे च वा दर्शनं भुजङ्गस्य ॥")

गोपुटा, स्त्री, (गौर्व्वृषं तद्वदतिकठिनमिति भावः पुटं आच्छादनं यस्याः ।) स्थूलैला । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुटिकं, क्ली, (गोः शिववृषभस्य पुटिकं आच्छादनयुक्तं गृहम् ।) शिववृषस्य मस्तकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोपुरं, क्ली, (गोपायति नगरं रक्षतीति । गुप् + बाहुलकात् उरच् । यद्वा गाः पिपर्त्तीति । पॄ पालनपूरणयोः + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ।) नगरद्वारम् । सहरेर फटक इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । पुरद्वारम् ० । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ दुर्गपुरद्वारम् । इत्यन्ये ॥ द्वारमात्रम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।

"द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम् । गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥" * ॥

गौर्जलं पुरमस्य यद्वा गवा जलेन पिपर्त्ति पूरयति आत्मानमिति । पॄ + कः ।) कैवर्त्तीमुस्तकम् । इति मेदिनी । रे । १५० ॥ (वैद्यकशास्त्रप्रणेता ऋषिभेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने १ अध्याये । "अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतं आश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावत करवीर्य्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥")

गोपुरकः, पुं, (गां भूमिं पिपर्त्तीति । पॄ पूर्त्तौ + "मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ।" इति कः ॥ ततः संज्ञायां कन् ।) कुन्दुरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपुरीषं, क्ली, (गोः पुरीषम् विष्ठा ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोपेन्द्रः, पुं, (गोपेषु गोकुलस्थगोपालेषु मध्ये इन्द्रः श्रेष्ठः । गोप इन्द्र इव वा । यद्वा गां वाचं पाति रक्षतीति गोपो वेदस्तत्र इन्दति सर्व्वैश्वर्य्यवत्तया विराजते । इदि परमैश्वर्य्ये + "ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रनप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । ७ । १३२ ॥ (श्रीकृष्णः । इति भागवतम् । गोपानामिन्द्र ईश्वरः । गोपपतिः । स तु नन्दः । यथा, महाभारते । ६ । २२ । ७३ ।

"गोपेन्द्रस्यात्मजो ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ॥")

गोपेशः, पुं, (गां पृथिवीं पान्ति रक्षन्तीति गोपा राजानस्तेषामीशः सर्व्वेषामिशामित्वादिति भावः । प्रायराज्योऽप्ययं विषयभोगं तुच्छीकृत्य सम्यासेन निर्व्वाणमलभत्, ततोऽस्य राजसु श्रेष्ठत्वमायातमिति तात्पर्य्यार्थः ।) शाक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गोपानां गोकुलस्थ-

गोपालानामीशः।) बहुघोषः। यथा,—
"रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परितः परे ॥"
इति मुग्धबोधम् ॥

श्रीकृष्णश्च ॥

गोप्ता, [ऋ] त्रि, (गोपायति रक्षतीति। गुपू अ रक्षणे + "ण्वुल्तृचौ।" ३।१।१३३। इति तृच्।) रक्षकः। यथा,—
"विप्राणामभयार्थमध्वरविधेर्गोप्ता गुरो-
राज्ञया।"
इति राघवपाण्डवीये कविराजः ॥
(तथा च मनुः। ११। ७९।
"ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजन्।
मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च ॥"
गोपायति सर्व्वाणि यद्वा आत्मानं गोपायति स्वमायया संवृणोतीति व्युत्पत्त्या विष्णौ पुं। यथा, महाभारते। १३। १४९। ७६।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥"
स्त्री, गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥")

गोप्यः, पुं, (गोप्यते रक्ष्यतेऽसौ इति। गुप्र रक्षणे + "ऋहलोर्ण्यत्।" ३।१।१२४। इति ण्यत्।) दासः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ दासीपुत्त्रः। रक्षणीये त्रि। इति मेदिनी। ये। २०॥ (यथा, महाभारते। १२। ४१। १५।
"सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत्।
तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्व्वावस्थो विशाम्पते ! ॥"
गोप्यतेऽसाविति। गुपू अ गोपने + कर्म्मणि ण्यत्।) गोपनीयः। यथा,—
"आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रमैथुनभेषजम्।
अपमानन्तपो दानं नव गोप्यानि यत्नतः ॥"
इति पुराणम् ॥
गोपीसमूहश्च ॥ (तत्र गोपीशब्दात् प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोप्यकः, पुं, (गोप्य एव। स्वार्थे कन्।) दासः। इत्यमरः। २। १०। १७ ॥

गोप्याधिः, पुं, (गोप्यो रक्षणीय आधिर्बन्धकः।) बन्धकविशेषः। (यथा, याज्ञवल्क्ये। २। ६०।
"गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ तापिते॥")
"तथा च नारदः।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।
गोप्यो रक्षणीयः।" इति मिताक्षरा ॥

गोप्रकाण्डं, क्ली, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २।१।६६। इति परनिपातः। प्रकाण्डशब्दस्य नियतलिङ्गतया क्लीवत्वम्।) श्रेष्ठगौः ॥ इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

गोभण्डीरः, पुं, (गवि जले भण्डीरः अतिवाचालः।) जलकुक्कुभपक्षी। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोम, त् क लेपने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा-परं-सकं-सेट्।) अनुगोमन्नोमयेन स्थानं चेटी। इति दुर्गादासः ॥

गोमक्षिका, स्त्री, (गोसन्निकटस्था गोप्रिया वा मक्षिका।) दंशः। इति शब्दरत्नावली ॥ डाँश इति भाषा ॥

गोमतल्लिका, स्त्री, (प्रशस्ता गौर्गोजातिः। "प्रशंसावचनैश्च।" २। १। ६६। इति नित्यसमासेन परनिपातः।) सुशीला गौः। इति हलायुधः ॥

गोमती, स्त्री, (बहवो गावो जलानि सन्त्यस्यामिति। भूम्नि "तदस्यास्तीति।" ५। २। ९४। मतुप्। "उगितश्च।" ४। १। ६। इति ङीप्।) स्वनामख्याता नदी। तत्पर्य्यायः। वाशिष्ठी २। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते। ६।९।१८।
"गोमतीं धूतपापाञ्च चन्दनाञ्च महानदीम् ॥"
अस्यास्तीरे महादेवस्त्र्यम्बकमूर्त्त्या विराजते। यदुक्तं महालिङ्गेश्वरतन्त्रे शिवशतनामस्तोत्रे।
"त्र्यम्बको गोमतीतीरे गोकर्णे च त्रिलोचनः ॥"
गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५१।
"गोमती गुह्यविद्या गौर्गोप्त्री गगनगामिनी ॥"
पीठस्थानस्था भगवती। सा तु गोमन्तपर्व्वते वर्त्तते। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
वैदिकमन्त्रभेदः। यथा,—
"पञ्चगव्येन गोघाती मासैकेन विशुध्यति।
गोमतीञ्च जपेद् विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे शातातपः ॥
(गोविशिष्टायाम् ॥)

गोमन्तः, पुं, पर्व्वतविशेषः। इति जटाधरः ॥ (अयं हि सह्यपर्व्वतविवरस्थितो गिरिः यदुक्तं हरिवंशे। ९५। ६३।
"ततश्चाता गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम्।
गोमन्त इति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥"
अत्र पर्व्वते भगवती गोमतीरूपेण विराजते। यदुक्तं देवीभागवते। ७। ३०। ५७।
"गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥"
अयं हि द्वितीयमेरुरिव महान् पर्व्वतः। अस्य वर्णनं यथा, हरिवंशे। ९६। ४ — २७।
"ते चाध्वविधिना सर्व्वे ततो वै दिवसक्रमात्।
गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव ॥
लताचारुविचित्रञ्च नानाद्रुमविभूषितम्।
गन्धागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोरमैः ॥
द्विरेफगणसङ्कीर्णं शिलासङ्कटपादपम्।
मत्तवर्हिगणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभिः ॥
गगनालग्नशिखरं जलदासक्तपादपम्।
मत्तद्विपविषाणाग्रपरिघृष्टोपलाङ्कितम् ॥
कूजद्भिश्चाण्डजगणैः समन्तात् प्रतिनादितम्।
दरीप्रपाताम्बरवैश्छन्नं शाद्वलपल्लवैः ॥
नीलाश्मचयसङ्घातैर्ब्बहुवर्णं यथा घनम्।
धातुविस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥
कीर्णं सुरगणैः कान्तैर्नाकमिव कामगम्।
उच्छ्रितं सुविशालाग्रं समूलाम्बुपरिस्रवम् ॥
सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम्।
पनसाम्रातकाम्रौघैर्व्वेत्रस्यन्दनचन्दनैः ॥
तमालैलावनयुतं मरिचक्षुपसङ्कुलम्।
पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिङ्गुदपादपैः ॥
द्रुमैः सर्ज्जरसाणाञ्च सर्व्वतः प्रतिशोभितम्।
प्रांशुशालवनैर्गुप्तं ककुभवनैर्युतम् ॥
सर्ज्जनिम्बार्ज्जुनवनं पाटलीकुलसङ्कुलम्।
हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ॥
जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि।
पङ्कजैर्द्रुमषण्डैश्च सर्व्वतः प्रतिभूषितम् ॥
जम्बुजम्बूलषण्डाढ्यं कन्दकन्दलभूषितम्।
चम्पकाशोकबहुलं बिल्वतिन्दुकशोभितम् ॥
कुटजैर्नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम्।
नागयूथसमाकीर्णं मृगसङ्घातशोभितम् ॥
सिद्धचारणरक्षोभिः सेवितप्रस्तरान्तरम्।
विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ॥
सिंहशार्दूलसन्नादैः सततं प्रतिनादितम्।
सेवितं वारिधाराभिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥
स्तुतं त्रिदशगन्धर्व्वैरप्सरोभिरलङ्कृतम्।
वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्चितम् ॥
शक्रवज्रप्रहाराणामनभिज्ञं कदाचन।
दावाग्निभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम् ॥
प्रपातप्रभवाभिश्च सरिद्भिरुपशोभितम्।
जलशैवलशृङ्गाग्रैरुन्मिषन्तमिव श्रिया ॥
स्थलीभिर्मृगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम्।
पार्श्वैरुपलकल्माषैर्मेघैरिव विभूषितम् ॥
पादपोच्छ्रितसौम्याभिः सपुष्पाभिः समन्ततः।
मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा ॥
सुन्दरीभिर्द्दरीभिश्च कन्दरीभिस्तथैव च।
तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम् ॥
ओषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम्।
जातरूपैर्वनोद्देशैः कृत्रिमैरिव भूषितम् ॥
मूलेन सुविशालेन शिरसात्युच्छ्रितेन च।
पृथिवीमन्तरीक्षञ्च गाहयन्तमिव स्थितम् ॥"
श्रीकृष्णो बलरामेण सह जरासन्धभयात् अत्र पर्व्वते पलायमानः स्थितः। ततो [illegible] बहुसंख्यकराजभिरतिगर्व्वितो जरासन्धः [illegible] सार्द्धं युयुत्सुरागत्येमं गोमन्तपर्व्वतं [illegible] प्रवृत्तः एतत्कथा हरिवंशे ९८ अध्याये विस्तरशो द्रष्टव्या ॥ *॥) गवां स्वामिसमूहश्च ॥ (तत्र गोमच्छब्दे प्रथमाविभक्तेर्बहुवचनप्रयोगः ॥)

गोमयं, क्ली पुं, (गोः पुरीषम्। "गोश्च पुरीषे।" ४। ३। १४५। इति मयट्।) गवां गूथम्। गोवर इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। गोविट् २ इत्यमरः। २। ९। ५०॥ जगलम् ३ गोहन्नम् ४ गोशकृत् ५। इति रत्नमाला ॥ गोपुरीषम् ६ गोविष्ठा ७ गोमलम् ८। इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्य माहात्म्यं यथा,—
"शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम्।
गोभिः पूर्व्वविसृष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥
अस्मत्पुरीषस्नानेन जनः पूयेत सर्व्वदा।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्व्वीरन् देवमानुषाः ॥
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥"

तत्र लक्ष्म्या वासो यथा, लक्ष्मीं प्रति गवां वाक्यम् ।
"अवश्यं मानना कार्य्या तवास्माभिर्यशस्विनि ! ।
शकृन्मूत्रे निवस त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे ! ॥"
श्रीरुवाच ।
"दिष्ट्या प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥"
इति महाभारते दानधर्म्मः ॥
(कृच्छ्रसान्तपने अस्य भक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥"
"अव्यक्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
रोगार्त्तायाः प्रसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥"
इति चिन्तामणिधृतस्मृतिवचनम् ॥
गां सर्व्वतीर्थमयीं परिकल्प्य एतस्या गोमयं यमुनानदीतया परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम्,—
"गोमयं यमुना साक्षात् गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतःपरम् ॥" ॥)
गवाक्षी स्त्री ॥

गोमयच्छत्रं, क्ली, (गोमयात् जातं छत्रं छत्राकारं शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) करकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कोँड़कछाता इति भाषा ॥

गोमयच्छत्रिका, स्त्री, (गोमये गोमयप्रचुरे स्थाने जाता छत्रिका शिलीन्ध्रमित्यर्थः ।) गोमयच्छत्रम् । तत्पर्य्यायः । दिलीरम् २ शिलीन्ध्रकम् ३ । इति हारावली ॥ उच्छिलीन्ध्रम् ४ । यथा, "उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकाः ॥" इति श्रीभागवतम् ॥

गोमयप्रियं, क्ली, (गोमयं प्रियं उत्पत्तिकारणत्वेन यस्य ।) भूतृणम् । इति रत्नमाला ॥ गन्धखड़ इति भाषा ॥

गोमयोत्था, स्त्री, (गोमयादुत्तिष्ठतीति । उत् + स्था + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । १ । ३ । इति कः । ततः स्त्रियां टाप् ।) गोमयजातकीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । गर्द्दभी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७४ ॥

गोमयोद्भवः, पुं, (उद्भवत्यस्मादिति उद्भवः गोमय उद्भवः कारणं यस्य । यद्वा गोमयादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) आरग्वधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शोन्दालु इति भाषा ॥

गोमांसं, क्ली, (गवां मांसम् ।) गवां पिशितम् । तद्भक्षणप्रायश्चित्तं यथा । "सुमन्तुः । गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेत् । इदमज्ञानतः सकृद्भक्षणविषयम् । यथाह पराशरः ।
अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥
इदं ज्ञानतोऽभ्यासे । शङ्खः ।
ग्राम्यं कुक्कुरोष्ट्रौ च सर्व्वं पञ्चनखं तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरं व्रतम् ॥
एतच्चिरकालाभ्यासे । संवत्सरकृच्छ्रव्रते पञ्चदशधेनवः । पुनरुपनयनञ्च । यथा, विष्णुः । विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्व्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात् ।" इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"गव्यं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्ककासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितञ्च यत् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
श्रमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
अन्यत् गोशब्दे 'गौः' इत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ ॥
हठयोगमतेनास्य पारिभाषिकोऽर्थो यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ३ । ४७—४८ ।
"गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् ।
कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातकाः ॥
गोशब्देनोच्यते जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि ।
गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् ॥")

गोमान्, [त्] त्रि, (बहवो गावोऽस्यास्मिन् वा सन्तीति । "तदस्यास्तीति ।" ५ । २ । ६४ । मतुप् ।) बहूनां गवां स्वामी । तत्पर्य्यायः । गवीश्वरः २ गोमी ३ । इत्यमरः । २ । ९ । ५८ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ६८ । ३ ।
"येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्मणो वपते दमस्य
गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥")

गोमायुः, पुं, (गां विकृतां वाचं मिनोतीति । डुमि ञ + कवापेत्युण् ।) शृगालः । इत्यमरः । २ । ५ । ५ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६७ । २३ ।
"ततो राज्ञो धृतराष्ट्रस्य गेहे
गोमायुरुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे ॥"
अस्य ध्वनौ शुभाशुभफलं शृगालशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) गन्धर्व्वविशेषः । इति जटाधरः ॥ गोपित्ते साम्तकोवोऽयम् ॥

गोमी, [न्] त्रि, (गौरस्त्यस्य । "ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्निति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) गोमान् । इत्यमरः । २।९।५८ ॥ (यथा, मनुः । ९ । ५० ।
"यद्वन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥"
गौर्वाग्जमन्त्रवाक्यं अस्यास्तीति ।) उपासकः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥

गोमी, [न्] पुं, (गौः कठोरध्वनिरस्त्यस्येति । "ज्योत्स्नातमिस्रेति ।" ५ । २ । ११४ । इति मिनिः ।) शृगालः । इति मेदिनी । ने । ६० ॥ बुद्धभिक्षुशिष्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गोमीनः, पुं, (गौरिव स्थूलो मीनः ।) मत्स्यविशेषः । यथा, मत्स्यसूक्ते ।
"शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदान् निबोध मे ।
न दद्यात् तिक्तकमठं मसुग्दङ्गिणमेव च ॥
गोमीनं चक्रशकुलं वड़ालं राघवन्तथा ॥"

गोमुखं, क्ली, (गोर्मुखमिव मुखं प्रवेशद्वारमस्य ।) कुटिलागारम् । (गोर्मुखमिव आकृतिरस्य ।) वाद्यभाण्डम् । (एतदर्थे पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।
"ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त सशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥"
तथा च महाभारते । ९ । ४६ । ५७ ।
"आड़म्बरान् गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ॥")
लेपनम् । इति मेदिनी । खे । ८ ॥ (यथा, माघे । ३ । ४८ ।
"शुकाङ्गनीलोपलनिर्म्मितानां
लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।
यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥")
चौरक्रियमाणसुरङ्गाभेदः । सिंधविशेष इति भाषा ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।१।२० ।
"सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ।
दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखाकृति ॥")
जपमालागोपनार्थं वस्त्रनिर्म्मितयन्त्रं यथा,—
"चतुर्विंशाङ्गुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्भवम् ।
निर्म्मायाष्टाङ्गुलिमुखं ग्रीवां तत् षड्दशाङ्गुलम् ॥
एवं गोमुखयन्त्रञ्च सर्व्वतन्त्रेषु गोपितम् ।
तन्मुखे स्थापयेन्मालां ग्रीवामध्यगतः करः ॥
प्रजपेद्विधिना गुह्यं वर्णमालाधिकं प्रिये ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
अपि च मायातन्त्रे ।
"गोमुखादौ ततो मालां गोपयेन्मातृजारवत् ॥"

गोमुखः, पुं, (गोर्मुखमिव मुखं यस्य ।) नक्रः । यक्षविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१५ ॥ (मातलिपुत्रः । यथा, महाभारते ।५।१००।८ ।
"बन्धुशो मातले ! त्वञ्च तव पुत्त्रश्च गोमुखः ॥"
वत्सराजमन्त्रिपुत्त्रविशेषः । स पुनः वत्सराजसुतस्य मन्त्रिणामन्यतमः । यथा, कथासरित्सागरे । २३ । ५७ ।
"ततो नित्योदिताख्यस्य प्रतीहाराधिकारिणः ।
इत्यकापरसंज्ञस्य पुत्त्रोऽजायत गोमुखः ॥")

गोमुखी, स्त्री, (गोर्मुखमिव आकृतिरस्याः । स्त्रियां ङीष् ।) हिमालयाद्गङ्गापतने गोमुखाकारगुहा । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ राढ़देशस्थनदीविशेषः । गोमुड़ इति ख्याता ॥

गोमूत्रं, क्ली, (गोर्मूत्रम् ।) गोप्रस्रावः । चोना इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोजलम् २ गोऽम्भः ३ गोनिष्यन्दः ४ गोद्रवः ५ । (कृच्छ्रसान्तपने गोमूत्रभक्षणविधिर्यथा, मनुः । ११ । २१२ ।
"गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥")
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम् । कफवातत्वग्दोषनाशित्वम् । पित्तकारित्वम् । दीपनत्वञ्च । मेध्यत्वम् । मतिप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तीक्ष्णत्वम् । क्षारत्वम् । कषायत्वम् । शूलगुल्मोदरानाहकण्डूक्षिमुखरोगकिलासवाताभवस्तिरुक्कुष्ठकासश्वासशोथकामलापाण्डुतिमारमूत्ररोधकृमिशीतशीहवर्चोग्रहनाशित्वम् । पूरणात् कर्णशूलनाशित्वम् । सर्व्वमूत्रेषु गुणाधिकत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

("तीक्ष्णोष्णं क्षारमेवं कषायं)
मेध्यं लघ्वग्निशुद्धाप्यस्थिभृच्च ।
तस्माज्ज्ञेयं रक्तपित्तप्रभेदि
भ्रूशङ्खकण्ठाहनुरोगहृच्च ॥
कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्
गुल्मातिसार-मरुदामय-मूत्ररोधान् ।
काशं सकुष्ठजठरक्रिमिरोगजालं
गोमूत्रमेकमपि पीतमहो निहन्ति ॥"

इति प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्नवातलम् ।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥
शूलगुल्मोदरानाह विरेकास्थापनादिषु ।
मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥ गां सर्व्वतीर्थमयीं कल्पयित्वा एतस्या मूत्रं नर्म्मदानदीत्वेन परिकल्पयन्ति वृद्धाः । यदुक्तम् ।

"गोमयं यमुना साक्षात गोमूत्रं नर्म्मदा शुभा ।
गङ्गा क्षीरन्तु यासां वै किं पवित्रमतः परम् ॥")

गोमूत्रिका, स्त्री, (गोमूत्रवत् वक्रसरलाकृतिरस्या अस्तीति । गोमूत्र + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् टाप् च ।) तृणविशेषः । ताम्बडु इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रक्ततृणा२ क्षेत्रजा ३ कृष्णभूमिजा४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । गोदुग्ध दायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोमूत्रस्येव उच्चावचा गतिरस्या अस्तीति ठन् ।) चित्रकाव्यविशेषः । यथा,—

"गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करञ्चित्रवेदिनः ॥"

तस्या भेदाः । पादगोमूत्रिका । अर्द्धगोमूत्रिका । श्लोकगोमूत्रिका । विपरीतगोमूत्रिका । इति सरस्वतीकण्ठाभरणम् ॥ (उदाहरणं यथा, किरातार्ज्जुनीये । १५ । १२ ।

"नासुरोयं नवानागो धरसंस्थो हि राक्षसः ।
नासुखोयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥"
"वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥

इति लक्षणात् ।

षोड़शकोष्ठद्वये अर्द्धद्वयं क्रमेण विलिख्यैकाक्षरविनियमेन वाचने श्लोकनिष्पत्तिरित्युद्धारः ॥"

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

गोमेदः, पुं, (गोर्जलमिव मेदयति स्नेहयतीति । मिद् + पचाद्यच् ।) गोमेदकमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स तु नवरत्नान्तर्गतरत्न-विशेषः । यथा,—

"रत्नं गारुत्मतं पुष्पं रागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलञ्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अस्य परीक्षागुणादिकञ्च गोमेदकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ कक्कोलः । इति हारावली । २६१ ॥ द्वीपविशेषः । तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

"गोमेदं गोपतिर्नाम राजाभूत्सोमवोद्भवः ।
याज्ञ्योऽभूद्वह्निकल्पानामीतथ्यानां मनोः कुले ॥
स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरून् ।
वव्रे तं गौतमः कोपादशपत् सोऽगमत् क्षयम् ॥
यज्ञवाटेऽस्य ता गावो दग्धाः कोपाग्निना मुनेः ।
तन्मेदसा मही छन्ना गोमेदः स ततोऽभवत् ॥"

इति चिन्तामणिधृतवचनानि ॥

प्लक्षद्वीपस्थवर्षाचलभेदः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ४ । ६—७ ।

"मर्य्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्व्वताः ।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तमाः ॥
गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
सोमकः सुमनाश्चैव वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥")

गोमेदकं, क्ली, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) पीतमणिः । काकोलम् । पत्रकम् इति मेदिनी । के । १८६ ॥

गोमेदकः, पुं, (गोमेद + स्वार्थे कन् ।) स्वनामख्यातमणिः । तत्पर्य्यायः । गोमेदः २ राहुरत्नम् ३ तमोमणिः ४ स्वर्भानवः ५ पिङ्गस्फटिकः ६ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वातकोपविकारनाशित्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । धारणे पापनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य परीक्षा यथा,—

"हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिसम्भवः ।
स्वच्छकान्तिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि ॥
वलक्षः पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्त्तितः ।
चतुर्द्धा जातिभेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाश्यते ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते ।
आपीतो वैश्यजातिस्तु शूद्रास्तु नील उच्यते ॥
छाया चतुर्विधा श्वेता रक्ता पीतासिता तथा ॥

गुरुप्रभाढ्यः सितवर्णरूपः
स्निग्धो म्हदुर्व्वातिमहापुराणः ।
स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् ॥
लघुर्विरूपोऽतिखरोऽन्यमानः
स्नेहोपलिप्तो मलिनः खरोऽपि ।
करोति गोमेदमणिर्विनाशं
सम्पत्तिभोगाबलवीर्य्यराशेः ॥

ये दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदमणावपि ।
परीक्षा वह्नितः कार्य्या शाने वा रत्नकोविदैः ॥
स्फटिकेनैव कुर्व्वन्ति गोमेदप्रतिरूपिणम् ॥

शुद्धस्य गोमेदमणेस्तु मूल्यं
सुवर्णतो द्वैगुणमाहुरेके ।
अन्ये तथा विद्रुमतुल्यमूल्यं
तथापरे चामरतुल्यमाहुः ॥
चतुर्व्विधानामेषान्तु धारणं परिसम्मतम् ॥"

इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥

(कतक-गोमेदक-विषग्रन्थि-शैवालमूल-वस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

गोमेदसन्निभः, पुं, (गोमेदस्य सन्निभस्तुल्यः ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोमेधः, पुं, (मेधर्हिंसायम् + भावे घञ् । गवां मेधो हिंसा यत्र ।) यज्ञविशेषः । तत्र स्त्रीगोपशुः मन्त्रेषु स्त्रीलिङ्गपाठात् । तस्य लक्षणं सप्तशफत्वनवशफत्वभग्नशृङ्गत्वकाणत्वछिन्नकर्णत्वादिदोषराहित्यम् । तस्य प्रयोगः सर्व्वोऽपि छागपशुवत् । यजमानस्य स्वर्गः फलं गोश्च गोलोकप्राप्तिः । तस्य च कलौ निषेधो यथा,—

"अश्वालम्भो गवालम्भः सन्न्यासः पलपैतृकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥"

इत्यापस्तम्बादिकल्पसूत्रपुराणम् ॥

गोरक्षः, पुं, (गां रक्षतीति । रक्ष + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) ऋषभनामौषधम् । इति हेमचन्द्रः ॥ नागरङ्गः । गोरक्षके त्रि । इति मेदिनी । षे । ३६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । १०२ ।

(गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ॥" स्वनामख्यातो योगिविशेषः । अयं हठविद्यया प्राप्तैश्वर्य्यः सिद्धपुरुषः । यथा हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ५ ।

"श्री-आदिनाथमत्स्येन्द्रशावरानन्दभैरवाः ।
चौरङ्गीमीनगोरक्षविरूपाक्षविलेशयाः ॥"

एतदुपदिष्टयोगप्रकरणानि गोरक्षसंहितायां वर्णन्ते । तत्र आसनप्राणसंरोधप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः षट् योगाङ्गानि उक्तान्येवेति ॥ शिवोपासकानां 'कण फट्' इत्याख्ययोगिनां गुरुर्गोरक्षनाथ एव धर्म्मप्रयोजकः । अमी शैवयोगिनः एनं शिवावतारं गुरुं मन्यमानास्तत्प्रवर्त्तितहठयोगमभ्यस्यन्ति । गोरक्षश्चासौ आदिनाथस्य पौत्रो मत्स्येन्द्रनाथस्य पुत्र आसीदिति तद्देशीयैर्गाथायां भण्यते ॥)

गोरक्षकर्कटी, स्त्री, (गोरक्षा गोरक्षाकर्त्री कर्कटी ।) त्रिभिण्टा । इति भावप्रकाशः ॥

गोरक्षजम्बूः, स्त्री, (गोरक्षा जम्बूः ।) गोधूमः । गोरक्षतण्डुला । इति विश्वः ॥ घोण्टाफलः । इति जटाधरः ॥

गोरक्षतण्डुला, स्त्री, (गोरक्षा तण्डुला ।) क्षुद्रलताविशेषः । गोरक्षचाउलिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गाङ्गेरुकी २ नागबला ३ भसा४ ह्रस्वगवेधुका ५ खरवल्लरिका ६ विश्वदेवा ७ । इति रत्नमाला ॥

गोरक्षतुम्बी, स्त्री, (गां जलं रक्षत्यस्मिन्निति अप् । गोरक्षः कुम्भः । तद्वत् कुम्भाकारा तुम्बी । गोरक्षेति नामिका तुम्बी वा ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोरक्षदुग्धा, स्त्री, (गोरक्षं गोपालकं दुग्धं रसो यस्याः ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः ।

गोरक्षी २ ताम्रदुग्धा ३ रसायनी ४ बहुपत्री ५ अमृता ६ जीवा ७ अमृतसञ्जीवनी ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। वृष्यत्वम्। संग्राहित्वम्। हिमत्वम्। सर्व्ववश्यकारित्वम्। रससिद्धिगुणप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरक्षी, स्त्री, (गां रक्षति पालयति इति। "कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इति अण्। ततो ङीप्।) क्षुद्रक्षुपविशेषः। सा तु मालवे प्रसिद्धा। तत्पर्य्यायः। सर्पदण्डी २ दीर्घदण्डी ३ सुदण्डिका ४ चित्रला ५ गन्धबहुला ६ गोपाली ७ पञ्चपर्णिका ८। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। तिक्तत्वम्। शिशिरत्वम्। दाहपित्तविस्फोटक-शीतीसारज्वरदोषनाशित्वञ्च। गोरक्षदुग्धा। कुम्भतुम्बी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरङ्कुः, पुं, (गवा वाचा रङ्कुर्मृगविशेष इव।) पक्षिभेदः। लग्नकः। वन्दी। इति मेदिनी। के। ८५॥ क्वचित् पुस्तके लग्नकस्थाने नग्नकोऽपि पाठः॥

गोरटः, पुं, (गवि इन्द्रिये रटतीति। रट्+अच्।) दुर्ग्खदिरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरणं, क्ली, (गुर्+भावे ल्युट्।) गुरणम्। (गुर्य्यते गम्यते फलमनेनेति। गुर+करणे ल्युट्।) उद्यमः। इत्यमरटीका॥

गोरसः, पुं, (गवां रसः।) दुग्धम्। दधि। तक्रम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ७२॥ (यथा, गोः रामायणे। ३। २२। ७।

"प्राप्तकामा जनपदाः सम्पन्नयवगोरसाः।
विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजिगीषवः॥"
"विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्त्तितः॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

गोरसजं, क्ली, (गोरसात् जायते इति। गोरस+जन्+"अन्येष्वपि दृश्यते।" ३। २। १०१। इति डः।) तक्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोराटी, स्त्री, (गां मनुष्यवद्वाचं रटतीति। रट्+"कर्म्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्। ततो ङीप्।) शारिकापक्षी। इति हेमचन्द्रः। ४। ४०२॥

गोराटिका, स्त्री, (गोराटी+स्वार्थे कन्। टाप् पूर्व्वह्रस्वश्च। ततो निपातनात् साधुः। गोराटिका इत्यपि दृश्यते।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरिका, स्त्री, (गोराटिका+पृषोदरात् साधुः।) शारिकापक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरुतं, क्ली, (गो रुतं रवः श्रूयते यावता पथेति शेषः। गोशब्दः श्रुतिगोचरत्वेन अस्त्यस्य इत्यच् इत्येके वस्तुतस्तु पारिभाषिकोऽयं शब्दः।) क्रोशद्वयम्। इति हेमचन्द्रः। ३। ५५१॥ (गवां रुतं रवः इति तत्पुरुषसमासे तु गवां शब्दमात्रे। तत्तु कालादिभेदेन स्वामिनरपतिप्रभृतीनां शुभाशुभकरं स्यात्। यथा, वृहत्संहितायाम्। ९२। १—३।

"गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमाः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम्॥")

गोरोचं, क्ली, (गोभिः तेजोभिरुच्यते दीप्यते इति। रुच्+अप्। गा इन्द्रियाणि इन्द्रियोपलक्षितानि शरीरादीनि रोचयति दीपयति औषधादियोगेनेत्यर्थः। रुच्+णिच्+अच्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गोरोचना, स्त्री, (गोर्जाता रोचना हरिद्रा इव।) स्वनामख्यातपीतवर्णद्रव्यम्। तत्तु गोमस्तकस्थशुष्कपित्तम्। यथा, माधवकरे।

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते च
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः॥"

तत्पर्य्यायः। रुचिः २ शोभा ३ रुचिरा ४ शोभना ५ शुभा ६ गौरी ७ रोचनी ८ पिङ्गा ९ मङ्गल्या १० मङ्गला ११ शिवा १२ पीता १३ गौतमी १४ गव्या १५ वन्दनीया १६ काञ्चनी १७ मेध्या १८ मनोरमा १९ श्यामा २० रामा २१। इति राजनिर्घण्टः॥ वन्द्या २२ रोचना २३। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। वश्यमङ्गलकान्तिकारित्वम्। विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ रुच्यत्वम्। पवित्रताशृङ्गाररञ्जनकारित्वम्। कृमिकुष्ठनाशित्वम्। भूतोपशमनत्वम्। जनमोहनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, कुमारे। ७। १५।

"विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं
गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः।"
"क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः।"
इति माधवकृतरुग्विनिश्चयस्याश्मर्य्यधिकारे॥)

गोर्दं, क्ली, (गुर्+"अब्दादयश्च।" उणां। ४। ९८। इति ददन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) मस्तिष्कम्। मस्तकस्थघृतम्। इत्यमरः। २। ६। ६५॥ (मस्तिष्कशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)

गोलं, क्ली, (गुड्+भावे घञ् डस्य लत्वं च।) मण्डलम्। इति मेदिनी। ले। २५॥ (यथा, भागवते। ३। २३। ४३।
"प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसं- [स्थया॥")

गोलः, पुं, (गुड्+भावे घञ् अजित्यर्थे। डस्य लत्वम्।) सर्व्ववर्त्तुलः। इति हेमचन्द्रः॥ मदनवृक्षः। इति रत्नमाला॥ जारात् विधवायाः सुतः। इति धरणी॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। १। २२२।

"अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः॥")

बोलः। इति जटाधरः॥ भूगोलः खगोलश्च। (यथा, भागवते। ५। २०। ४३।

"सूर्य्यास्तगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पञ्च
विंशतिः॥")

यथा, शिद्धान्तशिरोमणौ। [त्वम्॥"
"गोलं श्रोतुं यदि तव मतिर्भास्करीयं श्रृणु
एकराशौ षड्ग्रहयोगः। यथा, प्रश्नकौमुद्याम्।
"षड्ग्रहाणामेकस्मिन् यदि भवति सदा निवसति
स्तदा गोलो योगः प्रलयपदमिन्द्रोऽपि लभते।
भवेल्लोको रुग्णः परिहरति पुत्रश्च जननी कृपाणां
नाशः स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्यति नदी॥"
एकराशौ सप्तग्रहयोगश्च। यथा, मयूरचित्रके।
"सप्तग्रहा यद्येकस्था गोलयोगस्तदा भवेत्।
दुर्भिक्षं राष्ट्रपीड़ा च तस्मिन् काले नृपक्षयः॥"
अपि च। [संख्याख्याः।
"एकादिवृद्ध्योपेतैरुक्तान् योगान् विहाय
गोलयुकृमूलकेदारपाशदामाख्यवीनाः स्युः॥
दुःखितदरिद्रघातुकमलिनकरदुःशीलपशुप-
निपुणानाम्॥
जन्मक्रमेण दुःखिनः परभाग्यैः सर्व्व एवैते॥"
इति दीपिका॥

गोलकं, क्ली, (गुड्+घञ्। स्वार्थे कन् च। ण्वुल् इत्येके।) गोलोकम्। यथा, तन्त्रे।
"यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामकं॥"

गोलकः, पुं, (गुड्+घञ्। ततः स्वार्थे कन्। डस्य लत्वं च। ण्वुल् इत्येके।) मृते भर्त्तरि जारजः। इत्यमरः॥ रांड़ेर छेले इति भाषा॥ (यथा, मनुः। ३। १५६।
"शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ॥")
अलिञ्जरः। गुड़ः। पिण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ गन्धरसः। इति रत्नमाला॥ कलायः। इति शब्दचन्द्रिका॥ मटर इति ख्यातः॥

गोला, स्त्री, (गां पृथ्वीं सर्व्वं जगदित्यर्थः स्वशक्तिव्यापकतया लाति प्रलयकाले स्वस्मिन् लाति गृह्णाति इति वा।) दुर्गा। (गां बहुयोजनपथं जलरूपशरीरव्यापकतया लाति।) गोदावरी। (गां वाचं लाति। ला+क्विप्।) सखी। कुनटी। पत्राञ्जनम्। मण्डलम्। अलिञ्जरः। बालक्रीड़नकाष्ठम्। इति मेदिनी। ले। २५॥

गोलाङ्गूलः, पुं, (गोर्लाङ्गूलवल्लाङ्गूलमस्य।) वानरः। (यथा, रामायणे। ६। १०४। ८।
"निरुजो निर्व्रणांश्चैव सम्पन्नबलपौरुषान्।
गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि मानद!॥"
तत्पर्य्यायः। कपिरथास्यः २ दधिशोणः ३ नगाटनः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गोलासः, पुं, (गां पृथ्वीं भूमिमित्यर्थः लासयति उल्लासयति विभूषयति इति यावत्।) गोमयच्छत्रिका। शिलीन्ध्रम्। इति हारावली। २५॥

गोलिहः, पुं, (गाः लेढीव इति । लिह + कः । गोभिर्लिह्यते इति घञर्थे वा इति केचित् ।) घण्टापाटलिः । इति जटाधरः ॥

गोलीढः, पुं, (गोभिर्लिह्यते स्म इति क्तः ।) घण्टापाटलिः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥

गोलोकं, क्ली, (गौर्ज्योतीरूपं ज्योतिर्मयः पुरुष इत्यर्थस्तस्य लोकः स्थानम् । अभिधानात् क्लीवत्वम् । यद्वा गोभिः किरणैः ब्रह्मज्ञानतेजोभिरित्यर्थः लोक्यते इति । लुक् + घञ् ।) श्रीकृष्णस्य स्थानम् । यथा, तन्त्रे ।

"वैकुण्ठस्य दक्षभागे गोलोकं सर्व्वमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी द्विभुजो मुरलीधरः ॥
यद्रूपं गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति मामके ।
ध्याने वा चक्षुषोः किं वा ध्यानयोगे न विद्यते ॥
शुद्धतत्त्वमयं देवि ! नानादेवेन शोभितम् ।
मध्यदेशे गोलोकाख्यं श्रीविष्णोर्लोभमन्दिरम् ॥
श्रीविष्णोः सत्त्वरूपस्य यत् स्थलं चित्तमोहनम् ।
तस्य स्थानस्य माहात्म्यं किं मया कथ्यतेऽधुना ॥
तत्रैव सततं भाति द्विभुजो मुरलीधरः ।
सदा सत्त्वमयो विष्णुर्भुवनं पाति निश्चितम् ॥
वैष्णवस्य महामोक्षो यत्रैव परमेश्वरि ! ।
इति स्थानस्य माहात्म्यं संक्षेपेण मयोदितम् ॥
विस्तारेण न शक्नोमि जन्मान्तरशतेन च ।
बीजकोषस्य वाह्ये तु वेष्टितं तोयमण्डलम् ॥
प्रमाणं सुन्दरं तोयं यथा क्षीरोदसागरम् ।
धर्म्मस्य ज्योतिमाकारं कोटिचन्द्रसमप्रभम् ॥
वलयाकाररूपेण सुशुभ्रं तोयमण्डलम् ।
गङ्गादिसरितः सर्व्वास्तथैव भान्ति सुन्दरि ! ॥
इन्द्रादिदेवताः सर्व्वा स्तूयमाना निरन्तरम् ।
गन्धर्व्वयक्षनागादिकुष्माण्डा भैरवास्तथा ॥
नानासुखविलासेन सदा चैकाग्रचेतसः ।
विष्णुगानं प्रकुर्व्वन्ति स्तुतिभक्तिपरायणाः ॥
देवा गानं प्रकुर्व्वन्ति चतुर्व्वक्त्रेण वेधसा ।
मालवाद्याश्च षड्रागा षट्त्रिंशद्रागिणी तथा ॥
वेदगानेन भासन्तो मूर्त्तिमन्तः सदैव हि ।
मालवेनैव रागेण सामगानं सदा प्रिये ॥
मल्लारेण सदाथर्व्वं वसन्तेन तथा पुनः ।
हिन्दोलेन यजुःपाठं सदा कुर्व्वन्ति चेतसा ॥
कर्णाटेनैव ऋग्वेदं श्रीरागेण तथा प्रिये ।
निर्द्दिष्टपाठमेतत्तु ह्यनिर्द्दिष्टमतः परम् ॥
तत्रैव सन्ति ते रागाः सहस्राणि च षोड़श ।
मुरारेर्मुरलीगानात् सर्व्वस्तालः प्रजायते ॥
तेन तालेन रागेण सदा गायन्ति वेधसः ।
तद्रागस्य विभागं हि कुर्व्वन्ति मुनयो जनाः ॥
वसन्ताद्याश्च ऋतवस्तिष्ठन्ति तत्र सन्ततम् ।
नानाऋतुप्रसूनेन भूषितं मुरलीधरम् ॥
तत्रैव राधिका देवी नानासुखविलासिनी ।
वदन्तो मुरलीगानं कुरु कान्त ! प्रमोहनम् ॥
येन शब्देन कामस्य उत्पत्तिर्जायते सदा ।
तद्रागश्चैव तत्तालं कुरु गानं प्रयत्नतः ॥
एवमानन्दसंयुक्ता मैथुनाविष्टविलासिनी ।
वामभागे सदा भाति राधिका भक्तवत्सला ॥"

(एतस्य धाम्नो नित्यादिकमाहात्म्यं लक्षणादिकञ्च ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डे २८ अध्याये विस्तरशो विवृतं यथा,—

"नित्यं स्थूलञ्च प्रच्छन्नं गोलोकाभिधमेव च ।
लक्षकोटियोजनञ्च चतुरस्रं मनोहरम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणैर्गोपीनामावृतं सदा ।
सुदृश्यं वर्त्तुलाकारं यथैव चन्द्रमण्डलम् ॥
रत्नेन्द्रसारनिर्म्माणं निराधारञ्च स्वेच्छया ।
ऊर्द्धञ्च नित्यं वैकुण्ठात् पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
गोगोपगोपीसंयुक्तं कल्पवृक्षसमन्वितम् ।
कामधेनुभिराकीर्णं रासमण्डलमण्डितम् ॥
वृन्दावनवनाच्छन्नं विरजावेष्टितं मुने ! ।
शतशृङ्गं शतशृङ्गैः सुदीप्तं दीप्तमौषितम् ॥
लक्षकोटिपरिमितै राश्रमैः सुमनोहरैः ।
शतमन्दिरसंयुक्तमाश्रमं सुमनोहरम् ॥
प्राकारपरिखायुक्तं पारिजातवनान्वितम् ।
कौस्तुभेन्द्रेण मणिना निर्म्माणकलसोज्ज्वलैः ॥
हीरासारविनिर्म्माणसोपानसंघसुन्दरैः ।
मणीन्द्रसारनिर्म्माणैः कपाटदर्पणान्वितैः ॥
नानाचित्रविचित्राढ्यैराश्रमञ्च सुसंस्कृतम् ।
षोड़शद्वारसंयुक्तं सुदीप्तं रत्नदीपकैः ॥
रत्नसिंहासने रम्ये चामूल्यरत्ननिर्म्मिते ।
नानाचित्रविचित्राढ्ये वसन्तमीश्वरं वरम् ॥")

गोलोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः गोभिस्तेजोभिरुपलक्षितो लोकः । ब्रह्मस्वरूपज्योतिर्म्मयलोक इत्यर्थः ।) श्रीकृष्णस्य नित्यधाम । यथा, ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ॥

"निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परो वरः ।
तत्परश्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ॥
ऊर्द्ध्वे निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्म्मितः ।
सप्तद्वारः सप्तसारः परिखासप्तसंयुतः ॥
लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या विरजया युतः ।
वेष्टितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण चारुणा ॥
योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम् ।
शतकोटीयोजनश्च शैल उच्छ्रित एव च ॥
दैर्घ्यं तस्य शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् ।
योजनायुतविस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः ॥
अमूल्यरत्ननिर्म्माणो वर्त्तुलश्चन्द्रबिम्बवत् ।
पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च वेष्टितः ॥
कल्पवृक्षसहस्रेण पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा ॥
त्रिकोटिरत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः ।
रत्नप्रदीपयुक्तश्च रत्नतल्पसमन्वितः ॥
नानाभोगसमायुक्तो मधुवापीशतैर्वृतः ।
पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ॥
गोलोकगृहसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः ।
न कोऽपि वेद विद्वान् वा वेद विद्वान् व्रजेश्वरः ॥"

गोलोमिका, स्त्री, (गवां लोमेव लोमानः सन्त्यस्याः इति ठन् टाप् च । यद्वा गोलोमी स्वार्थे के पूर्व्वह्रस्वः । इत्येके ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । गोधूमा इति पाथरी इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । गोधूमी२ गोजा३ क्रोष्टुकपुच्छिका४ गौधम्भवा५ प्रस्तरिणी६ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । हिमत्वम् । मूलरोगास्रदोषनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोलोमी, स्त्री, (गोर्लोमवत् लोमाकारं पत्रमस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । (व्यवहारो यथा,—

"पुराणसर्पिर्लशुनं हिङ्गु-सिद्धार्थकं वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥"

इत्यादिषु इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमेऽध्याये ॥) वचा । भूतकेशः । इति मेदिनी ॥ (व्यवहारोऽस्य यथा, संज्ञास्थापनगणे ।

"हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदा-वचा-चोरक-वयःस्था गोलोमी-जटिला-पलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥" इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥ गोलोमिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवत्सादी, [न्] पुं, (गोवत्सं अत्ति भक्षयति । अद् + णिनिः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गोवधः, पुं, (गोर्वधो हननम् ।) गोहत्या । सच उपपातकविशेषः । यथा, मनुः ११ अः ।

"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः ॥"

तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गोवन्दनी, स्त्री, (गवि पृथिव्यां वन्द्यते प्रशस्यते इति कर्म्मणि ल्युट् ततो ङीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ॥ पीतदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ॥ (प्रियङ्गुपीतदण्डोत्पलयोरस्या विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

गोवरं, क्ली, (गोभ्यो निःसृतत्वात् वरं श्रेष्ठं माननीयमित्यर्थः । गोषु व्रियते । वृ + बाहुलकात् अः इत्येके ।) गोखरक्षुण्णगोष्ठस्थशुष्कगोमयचूर्णम् । यथा,—

"गोष्ठान्तर्गोखरक्षुण्णं शुष्कं गोमयचूर्णितम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

गोवर्द्धनः, पुं, (गाः वर्द्धयति कोमलतृणपत्रादिदानेन इति । वृध् + णिच् + ल्युः । यद्वा गावो वर्द्धन्तेऽत्र इति । णिच् + ल्युट् अधिकरणे । पर्व्वतबोधकत्वात् पुंस्त्वम् । यद्वा गां पृथ्वीं भूमिं वा वर्द्धयति । वृध् + णिच् कर्त्तरि ल्युः ।) स्वनामख्यातश्रीवृन्दावनस्थपर्व्वतः । इति जटाधरः ॥ तस्य स्वरूपं यथा,—

"अनादिर्हरिदासोऽयं भूधरो नात्र संशयः ।"

इति पाद्मे पातालखण्डे व्यासं प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ तस्य पूजाकालादिर्यथा,—

"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः ॥
श्रीकृष्णदासवर्य्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूधरः ।
शुक्लप्रतिपदि प्रातः कार्त्तिकेऽर्च्योऽत्र वैष्णवैः ॥"
"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य रात्रौ जागरणं चरेत् ।"

इति क्वचित् पाठः ॥

तस्मात्तदिदं कर्म्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्राधान्येन च ख्यातमप्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र दिगनिर्णयः । तत्राह देवलः ।

"प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनन्तु गवां मतम् ।
परविद्धासु यः कुर्य्यात् पुत्त्रदारधनक्षयः ॥"
निर्णयामृतधृतं पुराणान्तरवचनम् ।
"या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ! ।
पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो महीपते ! ॥"
ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्व्वोक्ततात्पर्य्यकम् ।
द्वितीयासमये तु सर्व्वथा निषिद्धः । तद्यथा,—
"नन्दायां दर्शने रक्षा बलिदानदशासु च ।
भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते ॥"
पुराणसमुच्चये तु सम्भावितचन्द्रोदयद्वितीयासंयोग एव निषिध्यते ।
"गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्यते चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥"
तदुदयसम्भावनञ्च निर्णयामृते निर्णीतम् । प्रतिपद्यापराह्निकत्रिमुहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्न्याधानविषये वृद्धशातातपेन ।
"द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्निकी ।
अन्वाधानञ्चतुर्द्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति ॥"
अपराह्नश्च पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थो भागः । ततश्च यत्र प्रतिपदि यन्मुहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यदा तूक्तरैव प्रतिपत्तत्र गृहीता । तदेव पुराणसमुच्चये ।
"वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।
द्वितीयार्द्धवृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥"
किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परत्र निष्क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्य्या । यथोक्तं भविष्योत्तरे ।
"यथा द्वादशभिर्म्मासैर्म्मासो वृद्धो मलिम्लुचः ।
तथैवाष्टौरात्रिवृद्धा तिथिः प्रोक्तो मलिम्लुचः ॥
यथा मलिम्लुचः पूर्व्वो मासो दैवस्तथा परः ।
त्याज्या तिथिस्तथा पूर्व्वा ग्राह्या चैव तथोत्तरेति निर्णयामृतमतम् ॥ किन्तु । वृद्धलीन्यायेन पूर्व्वैव मन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवलादिवचनप्रामाण्यमस्तीति ॥ * ॥
अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । पाद्मे तत्रैव ।
"मथुरायास्तथाप्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् ।
गोमयेन महास्थूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा ॥
मथुरायां तथा साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
वैष्णवं धाम सम्प्राप्य मोदते हरिसन्निधौ ॥"

पूजामन्त्रः ।

"गोवर्द्धन ! धराधार ! गोकुलत्राणकारक ! ।
विष्णुबाहुकृतोच्छ्रायो गवां कोटिप्रदो भव ॥"
गोपूजामन्त्रः । स्कान्दे तत्रैव ।
"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता ।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥"
अथ गोक्रीडा । तत्रैव ।
"क्रोधापयेद्धावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः ।
वृषान् कर्षापयेन्नोपैर्वक्तिप्रयुक्तिवादनात् ॥"

पाद्मे च तत्रैव ।
"महिष्यादेस्तथा भूषा क्रीडनं वारणन्तथा ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं गोवर्द्धनं गावश्च पूजनीया विधानतः ।
गोवर्द्धनमखो रम्यः कृष्णसन्तोषकारकः ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे कार्त्तिककृत्ये १६ विलासः ॥ (पुरुषोत्तमक्षेत्रे भगवता शङ्कराचार्य्येण प्रतिष्ठापितो मठविशेषः । इति शङ्करविजयः ॥ आर्य्यासप्तशतीप्रभृतिग्रन्थकार आचार्य्यविशेषः । अयमेव कविवरः वङ्गाधिपस्य लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित आसीत् । एतन्मतसमर्थनोदाहरणानि क्रमान्वयेन वेदितव्यानि यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ७०२ ।
"हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।
अकृतार्य्यासप्तशतीमेतां गोवर्द्धनाचार्य्यः ॥"
तत्रैव टीकासुखबन्धाभ्यन्तरे । यथा,—
"गोवर्द्धनोक्तिसुखदानमिदानमेतद्
यज्ञार्थदीपनमनल्पचमत्कृतीनाम् ।"
"गोवर्द्धनाचार्य्यसमयस्त्वद्यापि सम्यङ् न ज्ञायते परन्त्वयं गीतगोविन्दकर्त्तुर्जयदेवात् प्राचीनस्तत्समकालीनो वेति वक्तुं शक्यते । यतो जयदेवेन गीतगोविन्दप्रारम्भे 'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्य्यगोवर्द्धनस्पर्द्धी कोऽपि न विश्रुतः' इत्युक्तमस्ति । जयदेवकविश्च वङ्गदेशाधिपस्य वल्लालसेनसूनोर्लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीदिति श्रीसनातनगोस्वामिनां मतम् ।
'गोवर्द्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥'
इत्ययं श्लोको लक्ष्मणसेनसभागृहद्वारोपरि शिलायामुत्कीर्ण आसीत् । तस्माद् गोवर्द्धनजयदेवादयः सर्व्वेऽपि लक्ष्मणसेनसभायामासन्निति केचित् ॥")

गोवर्द्धनधरः, पुं, (धरति धारयति वा । धृ + अच् । गोवर्द्धनस्य धरः ।) श्रीकृष्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, हरिवंशे । ७६ । १ ।
"गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ।
गोवर्द्धनधरः श्रीमान् विवेश व्रजमेव ह ॥")

गोवशा, स्त्री (वशा वन्ध्या गौरिति परनिपातनात् तथात्वम् ।) वन्ध्या गौः । इति कल्पव्याकरणम् ॥

गोविट्, [श्] पुं, (गवां विट् विष्ठा ।) गोमयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥

गोविन्दः, पुं, (गां पृथ्वीं धेनुं वा विन्दतीति । विन्द + "अनुपसर्गाल्लिम्पेति ।" ३ । १ । १३८ । इत्यस्य "गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या शः ।) श्रीकृष्णः । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । ३२ ।
"किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥")
एतस्य शास्त्रान्तरीयव्युत्पत्तिर्यथा, हरिवंशे— विष्णुपर्व्वणि । ७५ । ४३ — ४५ ।
"अद्य प्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! ।
तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः ॥
एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावनामितैः ।
अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥
गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥"
गोभिर्वाणीभिर्वेदान्तवाक्यैर्विद्यते योऽसौ पुरुषः विदन्ति यं पुरुषं तत्त्वज्ञा इति वा । यथा, विष्णुतिलके ।
"गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहृतः ॥"
गां वेदलक्षणां वाणीं गोभूम्यादिकं वा वेत्तीति । यथा, गोपालतापन्यां पूर्व्वविभागे ध्यानप्रकरणे । ७ — ८ ।
"तद् होचुः कः कृष्णो गोविन्दश्च कोऽसाविति गोपीजनवल्लभः कः का स्वाहेति ॥ तानुवाच ब्राह्मणः पापकर्षणो गोभूमिवेदविदितो विदिता गोपीजनाविद्याकलाप्रेरकस्तन्माया चेति ।"
एतन्नाम्नो भारतादिमतेन व्युत्पत्तिर्यथा, महाभारते । १ । २१ । १२ ।
"गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥"
तत्रैव । ५ । ७० । १३ ।
"विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ।
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्गवाम् ॥"
यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याये ।
"युगेयुगे प्रणष्टां गां विष्णो ! विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥"
विन्दतीति विन्दः पालकः स्वामी वा । विन्द + शः । गवां गोसमूहानां विन्दः ।) गवाध्यक्षः । (गवां शास्त्रमयीनां वाणीनां विन्दः पतिः ।) वृहस्पतिः । इति मेदिनी ॥ (गौड़पादाचार्य्यशिष्यः योगिविशेषः । अयं हि परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यस्य भगवतः शङ्करस्य गुरुः । यथा, माधवीये सङ्क्षेपशङ्करजये । ५ । १०१ ।
"तस्योपदर्शितवतश्चरणौ गुहायां
द्वारे न्यपूजयदुपेत्य स शङ्करार्य्यः ।
आचार इत्युपदिदेश स तत्र तस्मै
गोविन्दपादगुरवे स गुरुर्यतीनाम् ॥"
अनेन च योगिप्रवरेण गोविन्देन बौधायनधर्म्मविवरणं बौधायनधर्म्मसूत्रभाष्यञ्च प्रणीतमिति श्रूयते ततो बौद्धमतमालोक्य रससाराख्यग्रन्थोऽपि विरचित इति दृश्यते । यथा, रससारे ५म पटले ।
"बौद्धानाञ्च मतं ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥"
पञ्जाबस्थशिखजातीनां गुरुभेदः । योऽसौ गुरुगोविन्द इति नाम्नोदाहृतः ॥ गाः मनःप्रधानानीन्द्रियाणि तेषां विन्दः प्रवर्त्तयिता चेतयिता वा । अन्तर्यामी आत्मेत्यर्थः ।) परमब्रह्म । यथा,—
"तत्र यद्यसमर्थस्त्वं ज्ञानयोगे महामते ! ।
क्रियायोगे दिवा रात्रौ तत्परः सततं भव ॥
करोषि यानि कर्म्माणि तानि देवे जगत्पतौ ।

समर्पयस्व भद्रं ते ततः कर्म्म प्रहास्यसि ॥
शुभाशुभपरित्यागी चीर्णैर्नि:शेषकर्म्मभि: ।
लयमाप्स्यसि गोविन्दे तद्ब्रह्म परमं महत् ॥”
तन्मासमाहात्म्यं यथा,—
“ये लिखन्त: स्वपन्तश्च गच्छन्तश्चलिते स्तुते ।
संकीर्त्तयन्ति गोविन्दं ते वसन्त्याश्रु सुदूरत: ॥”
इति च वह्निपुराणे यमानुशासननामाध्याय: ॥
(अस्य ध्यानं यथा,—
“फुल्लेन्दीवरकान्तिमिन्दुवदनं बर्हावतंसप्रियं
श्रीवत्साङ्कमुदारकौस्तुभधरं पीताम्बरं सुन्दरम् ।
गोपीनां नयनोत्पलार्च्चिततनुं गोगोपसङ्घावृतं
गोविन्दं कलवेणुवादनपरं दिव्याङ्गभूषं भजे ॥”)

गोविन्दद्वादशी, स्त्री, (गोविन्दप्रीतये या द्वादशी गोविन्दाख्या द्वादशी वा । गोविन्दप्रिया द्वादशीत्येके ।) फाल्गुनशुक्लद्वादशी । यथा,—
“फाल्गुने द्वादशी शुक्ला या पुष्यर्क्षेण संयुता ।
गोविन्दद्वादशी नाम सा स्यात् गोविन्दभक्तिदा ॥
तस्यामुपोष्य विधिना भगवन्तं प्रपूजयेत् ।
लिखित: पापनाशिन्यां विधिर्योऽत्रापि स स्मृत: ॥”
तन्माहात्म्यञ्च ब्रह्मपुराणे श्रीवशिष्ठमान्धातृसंवादे ।
“फाल्गुनामलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥
तस्यामुपोष्य विधिवन्नर: संक्षीणकल्मष: ।
प्राप्नोत्युत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभामिति ॥
आमर्द्दकी द्वादशीति लोके ख्यातियमेव हि ।
यत्र आमर्द्दकीपूजा व्रतमस्यां विशेषत: ॥”
तदुक्तं ब्राह्मे तत्रैव पापनाशिनीमाहात्म्यप्रसङ्गे ।
“फाल्गुने तु विशेषेण विशेष: कथितो नृप ! ।
आमर्द्दक्या व्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं शृणाम् ॥”
प्रभासखण्डे च । श्रीदेवीमहेशसंवादे ।
“फाल्गुनस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषित: ।
स्नात्वा नद्यां तडागे वा वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा ॥
गत्वा गिरौ वने वापि यत्र सा प्राप्यते शिवा ।
क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा हृष्ट: समुत्थित: ॥
आमर्द्दादेवदैत्यानां तेन सामर्द्दकी स्मृता ।
शिवा लक्ष्मी: स्मृतो हृष्ट: सेव्यते सुरसत्तमै: ॥
देवैर्ब्रह्मादिभि: सर्व्वैर्यश्चोऽसौ वैष्णव: स्मृत: ।
तत्र गत्वा हरि: पूज्यो हृष्टन्तेऽथवा शिवा ॥
पूज्या पुष्पै: शुभे रात्रौ कार्य्यं जागरणं हरे: ।
करकं जलपूर्णन्तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम् ॥
हविष्यान्नन्तु कर्त्तव्यं दीप: कार्य्यो विधानत: ।
एवं जागरणं कार्य्यं कथाश्रवणतत्परै: ॥
मुच्यन्ते देहिन: पापै: कलिजै: कायसम्भवै: ।
देहान्ते च नरा: सर्व्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलास: ॥

गोविष्ठा, स्त्री, (गवां विष्ठा प्रकृत् ।) गोमयम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

गोवृन्दं, क्ली, (गवां वृन्दं सङ्घ: ।) गोसमूह: । इति हलायुध: ॥

गोवृन्दारक:, पुं, (गौर्वृन्दारक इव पूज्य इति शेष: । “वृन्दारकनागकुञ्जरै: पूज्यमानम् ।” २।१।६२ । इत्यनेन सूत्रेणोपमितसमासे याप्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति वार्त्तिकम् ।) श्रेष्ठगौ: । इति कलापव्याकरणम् ।

गोशव:, पुं, (गोषु स्त्रीगोभिरित्यर्थ: वर्षति सिञ्चति रेत: । वृष + “इगुपधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति क: ।) वृष: । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनु: । ६ । १५० ।
“कौनाशो गोवृषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ।”
“कौनाश: कर्षक: गवां सेक्ता वृषो यानमश्वादि ।”
इति कुल्लूकभट्ट: ॥)

गोशकृत्, क्ली, (गवां शकृत् विष्ठा ।) गोमयम् । इति जटाधर: ॥ (यथा, मनु: । २ । १८२ ।
“उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिका कुशान् ॥”
पर्य्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गोमयं जगलं गोविट् गोहन्नं तच्च गोशकृत् ॥”)

गोशालं, क्ली स्त्री, (गवां शाला “विभाषा सेनेति ।” २ । ४ । २५ । इति विभाषया क्लीवत्वम् ।) गोगृहम् । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमर: ॥ गोयालि इति भाषा ॥ (गोशालायां जात: । “स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।” ४।३।३५ । जातार्थप्रत्ययस्य लुक् । ततो विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । गोशालजाते त्रि ॥)

गोशीर्षं, क्ली, (गो: शीर्षं शीर्षदेशाकारो विद्यतेऽस्य कृषभपर्व्वतैकदेशजातानां चन्दनभेदानां शीर्षभागस्य तत्तया तथात्वम् ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ हरिचन्दनम् । इत्यमर: ॥ “गो: शीर्षं गोशीर्षं तदाकारे मलयैकदेशे जातं कालताम्रश्यामिश्रवर्णमुत्पलगन्धि अतिसुरभि शीतलतया सदैव सर्पै र्वेष्टितम् ।” इति भरत: ॥ (यथा, गो: रामायणे । ४ । ४१ । ५६ ।
“गोशीर्षचन्दनं यत्र पद्मकञ्चाग्निसन्निभम् ॥”
अवर्द्धयते यस्मिंस्तद्यथा,—
“सोत्सर्गं वदनाद्यस्य स्वेद: प्रच्यवते भृशम् ।
लेपश्चरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
-गवां मस्तकञ्च ॥

गोशीर्षक:, पुं, (गोशीर्षमिव कायति प्रकाशते इति । कै + क: ।) द्रोणपुष्पीवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥ (स्वार्थे कन् । चन्दनविशेष: ॥)

गोशृङ्ग:, पुं, (गो: शृङ्गमिव शृङ्गं शीर्षभागोऽस्य । स्वनामप्रसिद्ध: पर्व्वतविशेष: । यथा, महाभारते । २ । ३१ । ५ ।
“निषादभूमिं गोशृङ्गं पर्व्वतप्रवरन्तथा ।”
अत्रैव पर्व्वते अरुणिमाचा मन्देहा नाम राक्षसा निवसन्ति । ते हि देवराजमहेन्द्रेणाभिशप्ता: सन्त: सूर्य्योदये जले पतन्ति रजन्यां पुनरुत्पतन्ति । एतद्विवरणं यथा, रामयणे । ४ । ४० । ४२—४४ ।
“प्रत्ययाक्सुरश्रं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्व्वतम् ।
तस्य शृङ्गसहस्रेषु मन्देहा नाम राक्षसा: ॥
अरुणिमाचा लक्ष्मणे नानारूपा भयावहा: ।
ते पतन्ति जले घोरा: सूर्य्यस्योदयनं प्रति ॥
अभिशप्ता महेन्द्रेण निशायामुत्पतन्ति च ॥”)
वर्व्वूरवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गोविषाणी स्त्री ॥

गोषड्गवं, क्ली, (गवां षट्कम् । “पशुभ्य: स्थानद्वियट्के गोडगोयुगषड्गवम् ।” इति मुग्धबोधसूत्रात् ।) गोषट्कम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

गोष्ठ, ङ संघाते । इति कविकल्पद्रुम: (भ्वा-आत्मं- सकं-सेट् ।) सङ्घातो राशीकरणम् । ङ, गोष्ठते धान्यं लोक: । इति दुर्गादास: ॥

गोष्ठं, क्ली, (गावस्तिष्ठन्त्यत्र इति । स्था + “सुपि स्थ: ।” ३ । २ । ४ । इति क: । घञर्थे क: । इत्येके ।) गोस्थानम् । गोठ । इति भाषा ॥ इत्यमर: ॥ (यथा, रामायणे । ४ । २२ । ३१ ।
“सिंहेन निहतं गोष्ठे गौ: सवत्सेव गोपतिम् ।
दृष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामवाणमहाम्भसा ॥”)
प्रत्ययविशेष: । स तु स्थानार्थे पशुवाचकशब्देभ्यो भवति । यथा । गोगोष्ठं महिषगोष्ठं इत्यादि । इति भरत: ॥ (गोष्ठीश्राद्धे । यथा, मनु: । ३ । २५४ ।
“पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुशृतम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥”
“गोष्ठे गोष्ठीश्राद्धे ।” इति कुल्लूकभट्ट: ॥)

गोष्ठश्व:, त्रि, (गोष्ठे श्वा । “अचतुरविचतुरेति ।” ५ । ४ । ७७ । समासे अच् । षष्ठीतत्पुरुष समासे तु गोष्ठश्वा इत्येव स्यात् ।) स्वगृहाङ्गने स्थितो य: परान् वेष्टि स: । इति जटाधर: ॥

गोष्ठाष्टमी, स्त्री, (गोष्ठोपपदान्विता अष्टमी । गोष्ठे विहिता अष्टमी वा । एतस्यां तिथौ भगवतो बालरूपिणो नन्दनन्दनस्य गोष्ठगमनपुर:सरं वत्सपालं विहाय गोपालस्वीकरणात् तथात्वम् ।) गोपाष्टमी । सा च कार्त्तिकशुक्लाष्टमी । यथा, पाद्मे कूर्म्मपुराणे च ।
“शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधै: ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोप: पूर्व्वन्तु वत्सप: ॥
तत्र कुर्य्याद्गवां पूजां गोग्रासं गो: प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वान् कामानभीप्सता ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलास: ॥
“भौमपराक्रमे कार्त्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोग्रासं गो: प्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कुर्य्यात् सर्व्वपापविमुक्तये ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोष्ठी, स्त्री (गाव: बहुविधा वाचस्तिष्ठन्त्यत्र । गो + स्था + क: । स्त्रियां ङीष् ।) सभा । तस्या लक्षणविशेष: ।
“एकाङ्का कथिता गोष्ठी कैशिकीवृत्तिसंयुता ।
सम्भोगरसवट् पञ्च सप्त वा योषिदन्विता ॥
प्राकृतैर्नवभि: पुम्भिर्दशभिर्म्वाप्यलङ्कृता ।
गर्भावमर्षसन्धिभ्यां हीना प्राकृतसम्मता ॥

वाद्याद्यैरनुगता नैव कर्त्तव्यं विचक्षणैः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्ति यत्र । गो+स्था+घञर्थे कः । ततः “अम्बाम्बगोभूमीति ।” ८ । ३ । ९७ । इति षत्वम् ।) संलापः । इति मेदिनी । ठे । ४ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ७० ।
“एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति ॥”) पोष्यवर्गः । यथा, चाणक्ये ।
“विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥”
(यथा च राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।
“कृत्वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठीं
दिङ्मातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः पिबन्ति ॥”)

गोष्ठीपतिः, पुं, (पातीति पतिः । गोष्ठ्याः पोष्यवर्गस्य सभाया वा पतिः ।) पोष्यवर्गपालकः । सभापतिः ।

अथ ब्राह्मणगोष्ठीपतिलक्षणं यथा — [दिता
“नानाशास्त्रविशारदै रसिकता सत्काव्यसम्मोर्निर्द्दोषैः कुलभूषणैः परिमिता पूर्णा कुलज्ञैरपि ।
श्रीमद्भागवतादिकारणकथाशुश्रूषयानन्दिता
गत्वाभीष्टमुपैति यद्गुणिजनो गोष्ठी हि सा चोच्यते ॥”

एवम्भूता गोष्ठी तस्याः पतिः । अपि च ।
“कुलीनाः श्रोत्रियाः सर्व्वे यस्यान्नं भुञ्जते मुहुः ।
कुलीनाय सुतां दत्त्वा स गोष्ठीपतिरुच्यते ॥”
तद्यथा । गाङ्गवंशे लक्ष्मीकान्तमजमुयादारः १ मुखवंशे मदनभट्टाचार्य्यः २ महंशे गन्धर्व्वराय: ३ बन्द्यवंशे शुभराजखानवंशः ४ चट्टवंशे अनन्तभट्टाचार्य्यः ५ एते प्राचीनाः आधुनिका बहवः सन्ति ॥ * ॥

कायस्थगोष्ठीपतिलक्षणं यथा,—
“नीतिज्ञः कुलकर्म्मठः स्थितिमतां मान्योऽपि धर्म्मान्वितः
कार्य्याकार्य्यविलोकनैः कुलभृतां सम्मानदानोद्यतः ।
पोष्टा यः कुलसंविदां कुलसुधीः सन्मौलिकानां तथा
सद्वंशप्रभवः क्षितौ सुविदितो दाता स गोष्ठीपतिः ॥”

अथ कायस्थगोष्ठीपतिगणना ।
“आदौ द्वादशपर्य्यये समभवद्दानेन गोष्ठीपतिः
सत्कीर्त्तिश्च सुबुद्धिखानतनयः श्रीमन्तरायः कृती । १ ।
संजातस्तदनन्तरं गुणधरा गण्ये च पर्य्यायके
खेच्छातो हि पुरन्दरः कुलभवः खानः सदा दानतः ॥ २ ॥
पर्य्याये च चतुर्द्दशे समभवत् पौरन्दरः केशवः
खानः सन्ततदानतो हि विलसत्कीर्त्तिर्धरामण्डले ॥ ३ ॥
नानावित्तविसर्जनेन जनितप्रोत्फुल्लकीर्त्तिः क्षितावासीत् पञ्चदशे तदात्मजकृती श्रीहंसविश्वासखास् ॥ ४ ॥
ततः षोड़शे पर्य्यये दानजालः
कुलीनालिमाली दयारामपालः ॥ ५ ॥
ततस्तत्सुतः पर्य्यये सूर्य्यवाजिप्रपानाथगण्येऽभवत् पुण्यराजिः ॥ ६ ॥
ततः पर्य्ययेऽष्टादशे तत्तनूजः
समाहूय भूयोऽर्च्चितार्य्यव्रजो यः ।
सदा सत्कथालापसंलापतोषः
कुलीनौघपूजापरोऽयं सुभाषः ॥ ७ ॥
आसीत् किङ्करसेननामसुकृती यो मौलिकैकाग्रणीः
पर्य्याये परिपूजितार्य्यनिचये चैकोनविंशे हि सः ।
सद्गोष्ठीपतिपालवंशतनयापाणिग्रहेणात्मनो
दानेनापि च मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः प्राथमः ॥ ८ ॥
दानेनातिवदान्यतादिगुणतो निःसीमपुण्येश्च यो
गोपीसिंहचतुर्भुरीणसुकृती विंशे हि पर्य्यायके ।
यत्नात् किङ्करसेनवंशतनयापाणिग्रहाद्रागतः
सोऽप्यासीद् भुवि मेलिकाटिरपरो गोष्ठीपतिः सस्तुतिः ॥ ९ ॥
पर्य्याये पुनरेकविंशक इह ख्यातः क्षमामण्डले
गोपीसिंहचतुर्धुरीणकुलजो यो रामकान्तः कृती ।
धन्यो गण्यसुपुण्यजन्ययशसा गोष्ठीपतेरग्रणीर्दानैः कर्ण इवातिधैर्य्यपयसां रत्नाकरश्चापरः ॥ १० ॥
द्वाविंशे किल पर्य्ययेऽतिनियतेस्तस्यात्मजासंग्रहात्
स्वस्यैवास्य सुपुण्यदत्तकतनूद्भूतस्य च श्रीमतः ।
गोपीमोहनसंज्ञकस्य तनयद्वारा च गोष्ठीपतिः
सम्भूतो नवकृष्णभूपतिवरः सन्मेलिकाटिः क्षितौ ॥ ११ ॥
तावन्मुख्यकनिष्ठमध्यमकुलोद्भूतां स्तृतीयोद्भवान्
षड्भातृनपि तावतोऽत्र गणना बहुक्रमागादरात् ।
सद्गोष्ठीपतिकारकानतिनताधीनान् कुलीनान् समाहूयाच प्रकृतांस्तथात्र सहजान् पूर्व्वांस्तथा कोमलान् ॥
वित्तैर्वागमृतैर्नुतिप्रणतिभिश्चान्यैश्चयोर्विंशके
पर्य्यायेऽतितरां प्रपूज्य परमाक्रादान्वितः श्रीयुतः ।
गोपीमोहनदेववंशतिलको गोष्ठीपतिः क्ष्मापतिर्जातः संप्रति भूमिदेवघटकानाञ्चाचनादच्युतिः ॥” १२ ॥
इति दक्षिणराढ़ीयकायस्थकुलाचार्य्यकारिका ॥

अथ वैद्यानां गोष्ठीपतिर्यथा,—
“विप्रेभ्यः प्रियभोज्यवस्तुवसनं छत्रासनं भूषणं
ग्रामा भूमितुरङ्गमा गजगणाः स्वर्णानि रत्नानि च ।
गावो नाव उदारमन्दिरचयो वाञ्छन्च दत्ताः सदा
साधुभ्रातिकुटुम्बसज्जनगणाः संप्रीणिता येन च ॥
गौड़क्ष्मापतिना य एव भिषजां श्रेष्ठोऽभिषिक्तः कृती
नानाशास्त्रविशारदः शुभमतिर्वाग्मी चिकित्सापटुः ।
तस्मात् प्राप गजं तुरङ्गकनकच्छत्रञ्च रत्नं धनं
सोऽभूत् सेनविनायको बहुगुणैरव्वलगोष्ठीपतिः ॥
वैनायकेषु सर्व्वेषु भास्करः श्रेष्ठ ईरितः ।
गोष्ठीपतितया ख्यातः स वैद्यैः पूजितोऽग्रतः ॥”
इति भरतमल्लिककृतकुलपञ्जिका ॥

गोष्पदं, क्ली, (गोः पदम् । यद्वा, गावः पद्यन्ते गच्छन्ति यस्मिन् देशे । “गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।” ६ । १ । १४५ । इति सुट् सस्य षत्वञ्च ।) गोसेवितस्थानम् । गोखुरप्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ९३ ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ७ । ३७ ।
“भीष्मद्रोणार्णवं तीर्त्त्वा कर्णपातालसम्भवम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यमासाद्य गोष्पदम् ॥”)
तथा विश्वो मेदिनी च ।
“गोष्पदं गोपदश्वभ्रे गवाञ्च गतिगोचरे ॥”
(गवासेवितारण्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गोसः, पुं, (गां जलं स्यति नाशयतीति । षो म नाशने+“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वोलः । उषःकालः । इति मेदिनी । से । ३ ॥

गोसङ्ख्यः, पुं, (गाः सञ्चष्टे इति । चक्षि ङ ल उक्तौ +“चक्षिङः ख्याञ् ।” २ । ४ । ५४ । इति ख्याञ् ततः “समिख्यः ।” ३ । २ । ७ । इति कः । यद्वा, गवां संख्या बहवो गाव इत्यर्थः विद्यते यस्य । समासे पुंवद्भावः ।) गोपः । इत्यमरः । २ । ९ । ५७ ॥

गोसङ्गः, पुं, (गोभिः सङ्गो मिलनं यस्मिन् काले । प्रत्यूषकाले हि गावो गोष्ठगमनाय निर्गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा गौः सूर्य्यकिरणं तेन सङ्गो यस्मिन् ।) प्रत्यूषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

गोसदृक्षः, पुं, (गोः सदृक्षस्तुल्यः । गोसदृशाकारत्वादस्य तथात्वम् ।) गवयः । इति हेमचन्द्रः ॥

गोसन्दायः पुं, (गां सन्ददातीति । सम्+दा+अण् ।) गोदानकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

गोसम्भवा, स्त्री, (गोरिव सम्भवो लोमादिरूपाकृतिर्यस्याः ।) श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सम्भवत्यस्याः इति सम्भवा उत्पत्तिकारणम् । गौः सम्भवा यस्याः ।) गोजाते त्रि ॥

गोसर्गः, पुं, (गवां सर्गो वनगमनाय मोचनं यद्वा गवां सूर्य्यकिरणानां सर्गो विसृष्टिः यस्मिन् ।) प्रभातम् । इति हारावली । १६१ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥”)

गोसवः, पुं, (गौः सूयते पीड्यते हिंस्यते यत्र । सुञ् पीड़ायाम्+“ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।) इति अप् ।) गोमेधयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ११ । ७४ ।

"यज्ञेन वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा॥")

गोसशशः, पुं, (गोस एव शशः शशतुल्यः इति गोवलीवर्द्दन्यायेन सिद्धः ।) बोलः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

गोसहस्री, स्त्री, (गवां सहस्रं तद्दानफलं विद्यते यत्र । अर्श आदित्वादच् गौरादित्वात् ङीष् ।) मङ्गलवारयुक्तामावास्या । तत्र गङ्गास्नाने सहस्रगोदानफलम् । यथा, व्यासः ।
"अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिसुतस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण जाह्नवी ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
सोमवारयुक्तामावास्या । तत्र अरुणोदयकालमारभ्य स्नानकालपर्य्यन्तं मौनीभूत्वा स्नानात् गोसहस्रदानफलम् । यथा व्यासः ।
"सिनीवाली कुहूर्व्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥"
इति च तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गोस्तनः, पुं, (गोः स्तन इव गुच्छो यस्य ।) हारभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ स तु चतुर्यष्टिकः । चतुस्त्रिंशद्यष्टिक इति केचित् । इति भरतः ॥ (गवां स्तनः ।) गवां कुचश्च ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १ मे अध्याये ।
"सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् ॥")

गोस्तना, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । ङीषभावपक्षे टाप् ।) गोस्तनी । इत्यमरटीका ॥

गोस्तनी, स्त्री, (गोः स्तन इव फलमस्याः । "स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधात् ।" ४ । १ । ५४ । इति ङीष् ।) द्राक्षा । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः ।
"द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्त्तिता॥"
तथ्या स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्व्वी च कफपित्तनुत् ॥
गोस्तनी मुनक्का इति ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ गोः स्तना इव स्तना यस्याः । कुमारानुचारिणी मातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ३ ।
"प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोस्तनी तथा ॥"
गोनसीति पाठोऽपि वर्त्तते ॥)

गोस्थानं, क्ली, (गवां स्थानम् ।) गोष्ठम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ६० । २७ ।
"मार्गलद्वारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम् ॥")

गोस्थानकं, क्ली, (गोस्थान+स्वार्थे कन् ।) गोष्ठम् । इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥

गोस्वामी, [न्] त्रि, (गवां स्वामी ।) गोपतिः । इति हलायुधः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २३१ ।
"गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ॥")
स्वर्गस्य भर्त्ता वा प्रभुः । (यद्वा, गवां इन्द्रियाणां स्वामी । जितेन्द्रियतया एव तथात्वम् ।) यथा । "श्रीसनातनगोस्वामी प्रिया श्रीरतिमञ्जरी ।" इत्यनन्तसंहिता ॥

गोहत्या, स्त्री, (गवां हत्या हननम् ।) गोवधः । तत्प्रायश्चित्तादि प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पारिभाषिकगोहत्या यथा,—
सावित्र्युवाच ।
"विप्रहत्याञ्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् ।
का वा नृणामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः ॥
एतेषां लक्षणं सर्व्वं वद वेदविदां वर ! ॥
यम उवाच ।
गामाहारं प्रकुर्व्वन्तीं पिबन्तीं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्म्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत्तु सः ॥
दण्डैर्गांस्ताडयन् मूढो यो विप्रो वृषवाहकः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद्यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम्॥
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडागे च तदूर्द्ध्वे वा स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद्यो हि देवार्च्चामनलं जलम् ।
नैवेद्यं पुष्पमन्नञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
शश्वन्नास्तीति वादी यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
देवद्वेषी गुरुद्वेषी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं प्रति ।
न सम्भ्रमान्नमेत् यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो द्विजः ।
विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

गोहन्नं, क्ली, (हद विष्ठात्यागे+क्तः । हन्नम् । गोर्हन्नं विष्ठा ।) गोमयम् । इति रत्नमाला ॥

गोहरीतकी, स्त्री, (गवां हरीतकीव हितकारित्वात् ।) विल्ववृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

गोहालिया, स्त्री, लताविशेषः । गोयालिया इति भाषा ॥ यथा, गारुडे १९० अध्याये ।
"पीतं गोहालियामूलं तिलदध्यान्यसंयुतम् ।
निवद्धमूत्रं कथितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ॥"

गोहितः, पुं, (गोषु हितः ।) घोषलता । विल्वः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवां हितकारके त्रि ॥ (गोर्भूमेर्भारावतरणे स्वेच्छया शरीरग्रहणं कुर्व्वन् गोहितः, यद्वा गवां रक्षार्थं गोवर्द्धनं धृतवानिति गोहितः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ७६ ।
"गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषभाक्षो वृषप्रियः ॥")

गोहिरं, क्ली, (गुह+बाहुलकादिरच् ।) पादमूलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८० ॥

गोह्यं, त्रि, (गुहू ञ् संवरणे+"शंसिदुहिगुहिभ्यो वा ।" इति काशिकोक्तेः क्यपभावपक्षे ण्यत् ।) गुह्यम् । गोपनीयम् । इति पाणिनिव्याकरणम् ॥

गौः, [गो] पुं स्त्री, (गच्छतीति । गम्+"गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६७ । इति डोः । यद्वा, गच्छत्यनेनेति करणे डोः । वृषस्य यागसाधनत्वात् स्त्रीगव्या दानेन स्वर्गगमनसाधनत्वाच्च उभयोरपि दानेन स्वर्गगमनत्वाद्वा तथात्वम् । वस्तुतस्त्वयं रूढ एव शब्दः । यदुक्तम् ।
"रूढा गवादयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूढाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः ॥")
स्वनामख्यातपशुः । गरु इति भाषा ॥ पुंगोः पर्य्यायः अनड्वान् इति पदे द्रष्टव्यः ॥ स्त्रीगोः पर्य्यायः । माहेयी २ सौरभेयी ३ उस्रा ४ माता ५ शृङ्गिणी ६ अर्ज्जुनी ७ अघ्न्या ८ रोहिणी ९ । इत्यमरः ॥ माहेन्द्री १० इज्या ११ धेनुः १२ अघ्ना १३ दोग्ध्री १४ भद्रा १५ भूरिमही १६ अनडुही १७ कल्याणी १८ पावनी १९ गौरी २० सुरभिः २१ मही २२ निलिम्पिः २३ सुरभी २४ अनडाही २५ द्विड़ा २६ अधमा २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुला २८ मही २९ सरस्वती ३० । इति जटाधरः ॥ उस्रिया ३१ अही ३२ अदितिः ३३ इला ३४ जगती ३५ शर्करी ३६ । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥ (गवां लक्षणादिकं यथा, बृहत्संहितायां ६१ अध्याये ।
"पराशरः प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम् ।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्व्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥
सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः ।
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाः ॥
दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठाः ।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वागुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा ।
अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च ॥
वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिरातनक्रोडः ।
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ॥
मार्ज्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्येष्टः ।

कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकः ॥
स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥
श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो विडाला-
लाक्षः ।
विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ।
ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृश-
ग्रीवाः ।
कातरनयना हीनाः पृष्ठतश्च ते न भारसहाः ॥
मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुह्रस्वोच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पष्टजङ्घाश्च ॥
आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुद-
युक्ताः ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥
तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महो-
च्छ्वासाः ।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगताः ॥
वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।
शुभदा भवन्त्यनडुहो जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः ॥
वैदूर्य्यमल्लिका बुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रचर्म्माणः ।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्व्वेऽपि भार-
वहाः ॥
घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्ज्जारमुखः सितश्च दक्षि-
णतः ।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥
लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च संक्षिप्तवङ्क्षणाक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥
सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महा-
वक्त्रः ।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्द्धनः प्रोक्तः ॥
भूस्पृग्वालधिराताम्रवङ्क्षणो रक्तदृक् ककुद्मी च ।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥
यो वा सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्त-
फलः ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैकान्तप्रशस्तो-
ऽस्ति ॥” * ॥
गोरीङ्गितभेदेन शुभाशुभमुक्तं यथा, तत्रैव
६२ अध्याये,—

“गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान् ।
मृत्युं कुर्व्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करागारवन्त्यः ॥
अकारणे क्रोशति चेदनर्थो
भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय ।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभि-
स्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्व्वा ॥
आगच्छन्त्यो वेश्म बम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः ।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोमूण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥” * ॥)
गोसर्ज्जनादि यथा, देवलः ।
“गोऽश्विनिम्नगावन्दौ शाकुनौ गौर्द्दैवाह्वनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।
प्रदक्षिणञ्च कुर्व्वीत तथा चायुर्न क्षीयते ॥”
अभिप्रेतार्थसिद्धिर्म्मङ्गलं तद्धेतुतया शास्त्रा-
दपि ॥ * ॥ गोप्रणामे ब्रह्मपुराणम् ।
“सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात् ॥”
भविष्ये ।
“गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवामस्थि न लङ्घेत म्रते गन्धेन वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावद्गन्धेन युज्यते ॥”
विष्णुः ।
“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ।
षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्व्वदा गवाम् ॥”
षडङ्गं षट्प्रकारम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तन्मांसगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । पित्तश्लेष्मविवर्द्धन-
त्वम् । बृंहणत्वम् । बलकारित्वम् । पीनसप्रदर-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ अपूतत्वम् ।
गुरुत्वम् । वातकफापहत्वञ्च ॥ * ॥ तद्दुग्धगुणाः ।
पथ्यत्वम् । अत्यन्तरुच्यत्वम् । स्वादुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । पित्तवातामयनाशित्वम् । मेध्यत्वम् ।
कान्तिप्रज्ञाङ्गपुष्टिवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च ॥ (यथा
च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्याये ।

“गव्यं पवित्रञ्च रसायनञ्च
पथ्यञ्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् ।
आयुःप्रदं रक्तविकारपित्त-
त्रिदोषहृद्रोगविषापहं स्यात् ॥” * ॥)

तद्दधिगुणाः । अतिपवित्रत्वम् । शीतत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । मधुर-
त्वम् । अरोचकवातामयनाशित्वम् । ग्राहित्वञ्च ॥
(यथा च हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
“गव्यस्वादुरसं ग्राहि गुरूष्णं वातरोगजित् ।
मेदः-शुक्र-बल-श्लेष्म-रक्तपित्ताग्नि-शोफकृत् ॥
स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ।
वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं गुणप्रदम् ॥” * ॥
तद्दुग्धफेनगुणाः ।
“गवान्तु क्षीरफेनं वा तक्रेण सहितन्तथा ।
पक्वाम्रं भक्षयेद्वापि ग्रहणी तस्य नश्यति ॥”)
तन्नवनीतगुणाः । शीतत्वम् । वर्णबलशुक्रकफ-
रुचिसुखकान्तिपुष्टिकारित्वम् । सुमधुरत्वम् ।
संग्राहकत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । वातसर्व्वाङ्गशूल-
कासश्रमसर्व्वदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥
तद्घृतगुणाः । हृद्यत्वम् । धीकान्तिस्मृतिबल-
मेधापुष्ट्यग्निवृद्धिशुक्रवपुःस्थौल्यकारित्वम् । वात-
श्लेष्मश्रमपित्तनाशित्वम् । विपाके मधुरत्वम् ।
हृद्यतमत्वम् । बहुगुणत्वञ्च ॥ (तथा च ।
“विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम् ।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तमम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥ * ॥)
“गवां प्रसूयते क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्ज्जरम् ।
तस्मादभ्युदिते सूर्य्ये यामं यामार्द्धमेव वा ॥
समुत्तार्य्य पयो ग्राह्यं तत् पथ्यं दीपनं लघु ।
विवत्सावालवत्सानां पयो दोषसमीरितम् ॥
शस्तं वत्सैकवर्णाया धवलीकृष्णयोरपि ।
दक्षा या मासपर्णादा ऊर्द्ध्वशृङ्गी च या भवेत् ॥
तासां गवां हितं क्षीरं घृतं वाऽमृतमेव वा ।
गवां सितानां वातघ्नं कृष्णानां पित्तनाशनम् ।
श्लेष्मघ्नं रक्तवर्णानां त्रीन् हन्ति कपिलापयः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] पुं, (गम्यते कर्म्मिभिः यज्ञदान-
परोपकारादिधर्म्ममूलककर्म्मफलैर्यस्मिन् । गम्
+“गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति अधि-
करणे डोः ।) स्वर्गः । (गम्यन्ते ज्ञायन्ते
विषया येन यद्वा गच्छति शीघ्रमिति करणे
कर्त्तरि वा डोः । किरणसम्पर्कं विना चाक्षुष-
ज्ञानाभावात् किरणस्य ज्ञानप्रकाशधर्म्मवत्त्वात्
शीघ्रगामित्वाच्च तथात्वम् ।) रश्मिः । (यथा,
महाभारते । ३ । ३ । ५२ ।
“त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्त्तसे ॥” * ॥)
वज्रः । इति मेदिनी । गे । १ ॥ (गम्यते पुण्यवद्भि-
र्यस्मिन् । अधिकरणे डोः । इष्टापूर्त्तादिसकाम-
कर्म्मभिः पुण्यवताञ्चन्द्रलोकगमनात् तथा-
त्वम् ।) चन्द्रः । इति विश्वः ॥ (गच्छति प्राप्नोति
विश्वं प्रकाशकात्मकेन स्वतेजसेति जानाति
सर्व्वमिति वा । कर्त्तरि डोः ।) सूर्य्यः । गोमेध-
यज्ञः । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
गौः, [गो] स्त्री, (गम्यते विषयज्ञानं यया । गम्
+“गमेर्डोः ।” उणां । २ । ६३ । इति करणे
डोः ।) चक्षुः । (गच्छति शीघ्रमिति कर्त्तरि
डोः ।) बाणः । दिक् । (गम्यते ज्ञायते चित्ताभि-
प्रायो यया । करणे डोः ।) वाक । (यथा,
रघुः । ५ । १२ ।

“इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ॥” * ॥

गम्यते व्रज्यतेऽस्यामिति । अधिकरणे डोः ।)
भूः । (यथा, रघुः । १ । २६ ।
“दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥” * ॥
जले बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी । गे । १ ॥
जले एकवचनान्तोऽपि इति केचित् । इति
भरतः ॥ (यथा, वृन्दावनयमके । २ ।

“स्वमिव सुतं गवि घोषं
व्युपधाय स्वपिति यो भुजङ्गविशेषम् ।
नव पुष्करसमकरया
श्रीयोर्म्मिपंक्त्या च सेवितः समकरया ॥”)

माता । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (स्वनामख्याता
शुकदेवस्य ब्रह्मदत्तस्य भार्य्या । यथा, भाग-
वते । ९ । २१ । २५ ।
“स कीर्त्त्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।

स योगी गवि भार्य्यायां विष्वक्सेनमधात् सुतम्॥"
"गवि सरस्वत्यां भार्य्यायाम् ॥" इति कश्चित् व्याचष्टे ॥)

गौः, [गो] पुं, स्त्री, (गम्यते ज्ञायते स्पर्शसुखमनेन । गम् + "गमेर्डोः ।" उणां । २ । ६३ । इति करणे डोः । त्वचि जातत्वादेवास्य तथात्वम् ।) लोम । (गच्छति निम्नदेशमिति । कर्त्तरि डोः । निम्नप्रवणादेवास्य तथात्वम् ।) जलम् । इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥

गौञ्जिकः, पुं, (गुञ्जा परिमाणविशेषस्तद्ग्रहीतुं शीलमस्य । यद्वा, गुञ्जा गुञ्जाफलं तस्य परिमाणार्थं ग्रहणं विद्यते अस्य । गुञ्जा + ठक् ।) स्वर्णकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौडः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । २ । ७ ।
"गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राढ़ा पुरी ।
भूरिश्रेष्ठिकनाम धाम परमं तत्रोत्तमो नः पिता ॥")
तद्देशस्थे पुं भूम्नि । इति जटाधरः ॥ तद्देशसीमा यथा, शक्तिसङ्गमतन्त्रे सप्तमपटले ।
"वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे ! ।
गौड़देशः समाख्यातः सर्व्वविद्याविशारदः ॥"
(देशोऽयं वृहत्संहितायां कूर्म्मविभागे पूर्व्वस्यासुक्तः । यथा, तत्रैव । १४ । ५, ७ ।
"अथ पूर्व्वस्याम् ।" इत्युक्त्वा
"उदयगिरि भद्रगौड़क-
पौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठाः ॥"
इत्युक्तवान् ॥)
पञ्च गौड़ा यथा, स्कन्दपुराणे ।
"सारस्वताः कान्यकुब्जा गौड़मैथिलिकोत्कलाः ।
पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्यस्योत्तरवासिनः ॥"
(गुड़स्य विकारः । गुड़ + अण् । गुड़जाते आसवे क्ली च । अस्य गुणा यथा,—
"सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौड़स्तर्पण-दीपनः ॥"
इति सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये वाभटेनोक्तम् ॥
"श्यामादन्तीरसे गौड़ः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽविष्टोऽनिल-कफ-प्लीहपाण्डूदरापहः ॥"
इति च चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

गौड़वास्तूकः, पुं, (गौड़े गौड़देशे जातः गौड़देशवासिप्रियो वा वास्तूकः शाकविशेषः ।) चिल्लीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चिल्लीशब्देऽस्य विषया ज्ञेयाः ॥)

गौड़िकं, क्ली, (गौड़ं गुड़विकारस्तत् कारणत्वेनास्त्यस्य । "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) मद्यविशेषः । यथा, "पैष्टिकगौड़िकमाध्वीकानां पानं सुरापाने कष्टतमम् ॥" इति प्रायश्चित्तविवेके देवलः ॥ गुड़निष्पन्नद्रव्ये त्रि ॥ (पुं, गुड़े साधुः । "गुड़ादिभ्यष्ठञ् ।" ४।४।१०३ । इति ठञ् । इक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

गौड़ी, स्त्री, (गुड़स्य विकारः गुड़विकारेण सम्पादिता इत्यर्थः । गुड़ + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) गुड़ादिकृता सुरा । गुड़ेर मद इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ११ । ९४ ।
"गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥")
तत्पर्य्यायः । वाल्कली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्या गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकान्तितृप्तिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने ११ अध्याये ।
"गौड़ी कषाया मधुराम्लशीता
सन्दीपनी शूलरुजापहन्त्री ।
हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णं
पाण्डामयार्शःश्वसनं निहन्ति ॥")
रागिणीविशेषः । सा तु मेघरागस्य पत्नी । इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (गौड़ानां गौड़देशवासिनां प्रिया ।) काव्यरीतिविशेषः । यथा,—
"ओजःप्रसादमाधुर्य्यं गुणत्रितयभेदतः ।
गौड़वैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ९ । ४ ।
"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आड़म्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी———————॥"
उदाहरणं यथा, तत्रैव धृतो वेणीसंहारश्लोकः ।
"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
पुरुषोत्तमस्त्वाह ।
बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया ।
रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च ॥")

गौणः, पुं, (गुणादागता गौणी । तस्या आगतः प्रतिबोधितः । गौणी + अण् ।) गौणीवृत्तिबोधितः । यथा, "शक्यस्य सादृश्यात्मकः सम्बन्धो गुणः तदधीना या लक्षणा सा गौणी तद्योगात् गौणः ।" इति दायभागटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ (असुख्ये त्रि । यथा, महाभारते । १२ । ३४१ । ९ ।
"बहूनि मम नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः ।
गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानिचित् ॥")

गौणकालः, पुं, (गौणोऽमुख्यः कालः ।) मुख्यकालकर्त्तव्यकर्म्मकरणयोग्यकालान्तरः । यथा,—
"यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणि ॥
यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्य्ये मध्यकालवत् आगामिक्रियाया मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वम् । तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः सन्ध्याकालञ्च गौणकाल इत्यर्थः ।" इति मलमासतत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रः, पुं, (गौणोऽप्रधानश्चान्द्रश्चन्द्रसम्बन्धिमासः ।) कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तमासः । यथा, ज्योतिषोप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वे ।
"गौणचान्द्रश्च भाद्रता मुख्यचान्द्रेण श्रावणता ॥"
अपि च शब्दरत्नावल्याम् ।
"चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो मुख्यगौणविभेदतः ।
गौणः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्त ईरितः ॥"

गौणी, स्त्री, (गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता । गुण + अण + स्त्रियां ङीप् ।) अशीतिप्रकारलक्षणान्तर्गतलक्षणाविशेषः । यथा, —
"सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोड़श भेदिताः ॥"
("ताः पूर्व्वोक्ता अष्टादशभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां 'श्वेतो धावति' इत्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि । रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा, 'एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि' अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते । प्रयोजने यथा, राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु 'एते राजकुमारा गच्छन्ति ।' रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, 'तैलानि हेमन्ते सुखानि ।' प्रयोजने यथा, 'राजकुमारा गच्छन्ति ।' रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा, 'राजा गौड़ेन्द्रः कण्टकं शोधयति ।' प्रयोजने यथा, 'गौर्वाहीकः ।' रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा, 'राजा कण्टकं शोधयति ।' प्रयोजने यथा, 'गौर्जल्पति ।'

अत्र केचिदाहुः गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति । यदुक्तं, गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वात् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात् । अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तदप्यन्ये न मन्यन्ते । तथाह्यत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात् । अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते । न द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात् । तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देनसहान्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । इयञ्च गुणयोगात् गौणी इत्युच्यते । पूर्व्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विसकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम् । यथा अग्निमाणवकयोः शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ॥"

इति साहित्यदर्पणे । २ । १३ ॥) अन्यत् सर्व्वं लक्षणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

गौतमः, पुं, (गोतमस्य ऋषेर्गोत्रापत्यमिति । "ऋष्यन्धकेति ।" ४ । १ । ११४ । इत्यण् ।) मुनिविशेषः । स तु शतानन्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ शाक्यवंशावतीर्णबुद्धमुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः ; शाक्यमुनिः २ शाक्यसिंहः ३ सर्व्वार्थसिद्धः ४ शौद्धोदनिः ५ अर्कबन्धुः ६ मायादेवीसुतः ७ । इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥ खजित् ८ श्वेतकेतुः ९ धर्म्मकेतुः १० महामुनिः ११ पञ्चज्ञानः १२ सर्व्वदर्शी १३ महाबोधिः १४ महाबलः १५ बहुधमः १६ त्रिमूर्त्तिः १७ सिद्धार्थः १८ शाकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य हि गौतमीपुत्त्रत्वे प्रमाणं यथा, ललितविस्तरे १५ अध्याये । "ते शाक्यवंशिर्मृगयन्ते । शाक्यवंशिर्मृगयमाणा न पश्यन्ति स्म । महाप्रजावत्यपि गौतमी परिदेवमाना महीतले परिवर्त्तते स्म राजानं शुद्धोदनमेवाह । क्षिप्रं मां महाराज ! पुत्त्रेण सङ्गमं कुरुष्वेति ॥" वैवस्वतमन्वन्तरे सप्तर्षीणामन्यतमः । यदुक्तं हरिवंशे ७।३४—३५ ।

"अत्रिर्वशिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्त्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्त्रो भगवान् ऋचीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥"

अयमेव तु विंशतिमे द्वापरयुगे वेदव्यासो बभूव । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३१

"अत्रिरेकोनविंशेऽथ गौतमस्तु ततः परम् ॥"

कुरुकुलजधृतराष्ट्रपाण्डुसुतानामाचार्य्यः कृपः । गोतमवंशोत्पन्नत्वादेवास्य तथात्वम् । यथा, हरिवंशे ३२ । ७५—७६ ।

"अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ।
कृपया तच्च जग्राह शान्तनुर्मृगयाङ्गतः ॥
कृपः स्मृतः स वै तस्मात् गौतमी च कृपी
तथा ।
एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥"

मुनिभेदः । स तु एकतद्वितादिमुनीनां पिता । यथा, महाभारते । ९ । ३६ । ७—९ ।

"आसन् पूर्व्वयुगे राजन् ! मुनयो भ्रातरस्त्रयः ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चादित्यसन्निभाः ।
सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च ॥
ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ॥
अभवद्गौतमो नित्यं पिता धर्म्मरतः सदा ॥"

स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६५ ॥)

गौतमसम्भवा, स्त्री, (गौतमः सम्भवो यस्याः । यद्वा, गौतमात् सम्भवतीति । सम्+भू+अच् ।) गोदावरी नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौतमी, स्त्री, (गोतमस्य इयम् । तस्येदमित्यण् ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । इति मेदिनी ॥ मे । ४३ ॥ (यथा, हरिवंशे । १७६ । ७ ।

"गौतमीं कंसघातां च यशोदानन्दवर्द्धिनीम् ॥")

राक्षसीविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ 'गोदावरी नदी । (यथा, गोः रामायणे । ६ । ७ । २७ ।

"यो गदां गौतमीं रम्यां गिरिं पर्य्येति चार्ब्बुदम् ॥"

तथा च हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

"पश्चिमाद्रिसमुद्भूता गौतमी पुण्यभावना ।
अस्याः शीतं जलं वापि कफवातविकारकृत् ॥
पित्तप्रशमनं बल्यं मूत्रदोषविकारकृत् ।
पुण्या पयस्विनी वेषा प्रणीता च वरानना ॥
द्रोणा गोवर्द्धनी चान्या गौतम्यानुगता इमाः ।
आसां जलं घनं नातिवातश्लेष्मविकारकृत् ॥")

गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गोतमस्यापत्यं स्त्री । गोतमवंशीयशरद्वतः कन्यात्वादस्यास्तथात्वम् । कृपी । सा तु द्रोणस्य भार्य्या अश्वत्थाम्नो माता च । यथा, महाभारते । १ । १३१ । २३ ।

"अलभत् गौतमी पुत्त्रमश्वत्थामानमेव च ॥"

गायत्त्रीरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४० ।

"गौतमी गामिनी गाधा गन्धर्व्वाप्सर.सेविता ॥")

गौधारः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "आरगुदीचाम् ।" ४ । १ । १३० । इति आरक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ गोधा इति ख्यातः ॥

गौधेयः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "शुभ्रादिभ्यश्च ।" ४ । १ । १२३ । इति ढक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौधेरः, पुं, (गोधाया अपत्यम् । "गोधाया ढ्रक् ।" ४ । १ । १२९ । इति ढ्रक् ।) गोधिकात्मजः । इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥

गौरं, क्ली, (गुरते चित्तं य..। गुर श ड उद्यमने+हलश्चेति घञ् । ततः स्वार्थे अण् । यद्वा, गवते इति । गुङ शब्दे+"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । इति रन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पद्मकेशरः । इति मेदिनी । रे २८ ॥ (पद्मकेशरशब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञातव्या ॥) कुङ्कुमम् । स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरः, पुं, (गवते अव्यक्तं शब्दयतीति । गुङ शब्दे +"ऋज्रेन्द्रेति ।" उणां । २ । २८ । रन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) श्वेतसर्षपः ।

("गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते
सर्षपस्तु रसे पाके कटुस्निग्धः सतिक्तकः ॥
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः ।
रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठ-कोष्ठकृमिग्रहान् ॥
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

चन्द्रः । इति मेदिनी । रे । २८ ॥ धववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णः । गोरो इति भाषा । तद्वर्णकरणौषधं यथा,—

"कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रश्च तत्त्वचः ।
जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुरीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ।
अस्या उद्वर्त्तनं कुर्य्यादङ्गगौरत्वमीश्वर ! ॥"
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

श्वेतवर्णः । अरुणवर्णः । तद्वति त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ । ३९ । १४ ।

"तरुणादित्यगौरैश्च शरगौरैश्च वानरैः ॥"

यथा च रघुः । २ । ३५ ।

"कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्त्रम् ॥")

श्रीचैतन्यदेवः । इत्यनन्तसंहिता ॥ (मृगविशेषः । यथा, भागवते । ३ । १० । २२ ।

"खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकशफाः क्षत्तः ! शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥")

गौरः, त्रि, विशुद्धः । इति मेदिनी । रे । २७ ॥

गौरचन्द्रः, पुं, (गौरेण तप्तहेमवर्णेन चन्दयति आह्लादयतीति । चदि आह्लादे+णिच्+रन् ।) श्रीचैतन्यदेवः । यथा,—

"कृष्णश्चैतन्यगौराङ्गौ गौरचन्द्रः शचीसुतः ।
प्रभुर्गौरो गौरहरिर्नामानि भक्तिदानि मे ॥"
इत्यनन्तसंहिता ॥

गौरजीरकः, पुं, (गौरः शुक्लवर्णो जीरकः ।) शुक्लजीरकः । शादा जीरा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अजाजी २ श्वेतजीरकः ३ कणाह्वा ४ कणजीरः ५ कणा ६ सितदीप्यः ७ दीर्घकणा ८ सिताजाजी ९ गौराजाजी १० । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । रुचिकारित्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । दीपनत्वम् । कृमिविषाध्माननाशित्वम् । चक्षुर्हितत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरत्वक, पुं (गौरी शुक्लवर्णा त्वग् यस्य ।) इङ्गुदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

गौरवं, क्ली, (गौरवं साधनत्वेनास्त्यस्य । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) अभ्युत्थानम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६४ ॥ (गुरोर्भावः । गुरु+"इगन्ताच्च लघुपूर्व्वात् ।" ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।) गुरुत्वम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६३ । १८ ।

"शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥"

उत्कर्षः । यथा, रघुः । १४ । १८ ।

"शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥"

आदरः । यथा, कुमारे । ३ । १ ।

"प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥")

गौरवितः, त्रि, (गौरवं सञ्जातमस्येति तारकादित्वादितच् ।) आर्य्यः । तत्पर्य्यायः । आर्य्यमिश्रः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

गौरशाकः, पुं, (गौरः गौरवर्णः शाकोऽस्येति ।) मधूकवृक्षविशेषः । इति जटाधरः ॥

गौरसर्षपः पुं, (गौरश्चासौ सर्षपश्चेति कर्म्मधारयः ।) श्वेतसर्षपः । (यथा,—

"रक्षोघ्नः सर्षपः श्वेतः सिद्धार्थो गौरसर्षपः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तत्पर्य्यायः । अनलः २ सिद्धार्थः ३ भूतनाशनः ४

कटुस्नेहः ५ महत्सः ६ कदम्बः ७ राजिकाफलः ८ तीक्ष्णकः ९ दुराधर्षः १० रक्षोघ्नः ११ कृतनाशनः १२ सिद्धप्रयोजनः १३ सिद्धसाधनः १४ सितसर्षपः १५। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वातरक्तग्रहत्वग्दोषविषभूतव्रणनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ रूक्षत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कफरक्षःकण्डूकुष्ठकोठकृमिनाशित्वम्। रक्तपित्ताग्निवर्द्धनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ (परिमाणविशेषः। यथा, मनुः। ८। १३३।

"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपाः॥")

गौरसुवर्णं, क्ली, (गौरः शुभ्रः अतएव सु शोभनो वर्णो यस्य।) पत्रशाकविशेषः। तत्तु चित्रकूटदेशे प्रसिद्धम्। तत्पर्य्यायः। स्वर्णम् २ सुगन्धिकम् ३ भूमिजम् ४ वारिजम् ५ ह्रस्वम् ६ गन्धशाकम् ७ कटुशृङ्गालम् ८ चर्णशाकाङ्कः ९। अस्य गुणाः। शिशिरत्वम्। कफपित्तज्वरदाहतृड्भ्रान्तिरक्तश्रमनाशित्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरा, स्त्री, (गौरादिगणे वर्णवाचिन एव गौरशब्दस्य ग्रहणात् अत्र विशुद्धार्थपरत्वे टाप्।) गौरी। इति द्विरूपकोषः॥

गौराङ्गः, पुं, (गौरं तप्तकाञ्चनवर्णं अङ्गं कलेवरं यस्य।) श्रीचैतन्यदेवः। यथा,—

"गौराङ्गं गौरदीप्ताङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृताञ्जलिः।
नन्दगोपसुतञ्चैव नमस्यामि गदाग्रजम्॥"
इति ऊर्द्ध्वाम्नाये चैतन्यकल्पे चैतन्यस्तवः॥

अपि च कृष्णयामले।

"गौराङ्गो नादगम्भीरः स्वनामामृतलालसः॥"

गौरार्द्रकः, पुं, (गौरवर्ण आर्द्रक इव।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः। ४। २६४॥

गौरास्यः, पुं, (गौरं शुक्लवर्णं आस्यं मुखं यस्य।) कृष्णवानरः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरिका, स्त्री, (गौर्य्येव। गौरी+स्वार्थे कन्। ह्रस्वश्च।) अष्टवर्षीया कन्या। इति शब्दरत्नावली॥

गौरिलः, पुं, (गौरवर्णोऽस्यास्तीति। गौर+बाहुलकादिलच्।) श्वेतसर्षपः। लौहचूर्णम्। इति मेदिनी। ८७॥

गौरी, स्त्री, (गौर+"षिद्गौरादिभ्यश्च।" ४। १। ४१। इति ङीष्।) पार्व्वती। (यथा, रघुः। २। २६।

"गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश॥"

पार्व्वती किल गौरीमूर्त्त्या पीठस्थाने कान्यकुब्जे विराजते। यथा, देवीभागवते। ७।३०।५८।

"गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयाचले॥")

असञ्जातरजःकन्या। (सा तु अष्टवर्षवयस्ककन्यका। यदुक्तं स्मृतौ।

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी॥"

तथा च महाभारते। १। २२२। ४७।

"स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां सुवेशानां सुवर्च्चसाम्॥")

हरिद्रा। दारुह[illegible] गोरोचना। प्रियङ्गुवृक्षः। वसुधा। नदीविशेषः। (यथा, महाभारते। ६। ९। २५।

"वस्तुं सुवर्णां गौरीञ्च कम्पुनां सहिरण्वतीम्॥"

गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ४९।

"गङ्गा गन्धवती गौरी गन्धर्व्वनगरप्रिया॥")

वरुणभार्य्या। इति मेदिनी। रे। २८—२९॥ सूर्य्यवंशीयप्रसेनजिद्राजभार्य्या। यथा,—

"लेभे प्रसेनजिद्भार्य्यां गौरीं नाम पतिव्रताम्।
अभिशस्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत्॥"
इति हरिवंशः॥

बुद्धशक्तिविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ मञ्जिष्ठा। श्वेतदूर्व्वा। मल्लिका। तुलसी। सुवर्णकदली। आकाशमांसी। इति राजनिर्घण्टः॥ रागिणीविशेषः। सा तु मालवरागपत्नी। तस्या रूपं यथा, सङ्गीतदामोदरे।

"आराममध्यगता कुमारिका शारदेन्दुसुखलक्ष्मीः।
राज्ञी दाड़िमबीजं दधती कीरानने गौरी॥"

(केषाञ्चित मते तु इयं कौशिकरागस्य पत्नी। यदुक्तं सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये। ३३।

"तोड़ी खाम्बावती गौरी गुणक्री ककुभा तथा।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः॥"

केषाञ्चित् मते इयं श्रीरागस्य पत्नी। यदुक्तं तत्रैव रागाध्याये। १४।

"मालश्री त्रिवणी गौरी केदारी मधुमाधवी।
ततः पाहाड़िका ज्ञेया श्रीरागस्य वराङ्गनाः॥"

अस्या रागवेला तृतीयप्रहरात् परं अर्द्धरात्रावधिः॥)

गौरीजं, क्ली, (गौर्य्यां जायते इति। जन+डः।) अभ्रकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीपुत्त्रः, पुं, (गौर्य्याः पुत्त्रः।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

गौरीपुष्पः, पुं, (गौरीप्रियं पुष्पमस्य।) प्रियङ्गुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरीललितं, क्ली, (गौरीव हरिद्रेव ललितम्। पीतवर्णत्वादस्य तथात्वम्।) हरितालम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौरुतल्पिकः, पुं, (गुरुतल्पं गुरुशय्यां गुरुपत्नीमित्यर्थः गच्छतीति। "गच्छतौ परदारादिभ्यः।" ४। ४। १। इत्यस्य वार्त्तिं इति ठक्।) गुरुपत्नीगामी। इति प्रायश्चित्तप्रकरणे धर्म्मशास्त्रम्॥

गौलिकः, पुं, (गुड़े साधुः। गुड़+ठक्। डस्य लत्वम्।) मुष्ककवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

गौल्यं, क्ली, (गुड़स्य भावः। गुड़+ष्यञ्। डस्य लत्वम्।) मधुरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

गौशतिकः, त्रि, (गोशतमस्यास्तीति। गोशत+"एकगोपूर्व्वात् ठञ् नित्यम्।" ५। २। ११८। इति ठञ्।) गोशतस्वामी। इति व्याकरणम्॥ याहार एक शतगरु आछे इति भाषा॥

गौष्ठीनं, क्ली, (पूर्व्वं भूतं गोष्ठम्। गोष्ठ+"गोष्ठात् खञ् भूतपूर्व्वे।" ५। २। १८। इति खञ्।) भूतपूर्व्वकगोस्थानम्। इत्यमरः। ३। १। १३॥ पूर्व्वेर गोठ इति भाषा॥ (यथा, भट्टिः। ४। २१।

"तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे॥")

ग्रथ, इ ङ कौटिल्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सकं च-सेट्।) रेफयुक्तः। कौटिल्यमिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणञ्च। इ, कर्म्मणि ग्रन्थ्यते। ङ, ग्रन्थते काष्ठं कुठिलं स्यादित्यर्थः। ग्रन्थते लतां वायुः कुटिलां करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

ग्रथितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति। ग्रन्थ ग दर्भे+क्तः। ततो न लोपः।) कृतग्रन्थनम्। गाँथा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ग्रन्थितम् २ दृब्धम् ३। इत्यमरः। ३। १। ८६॥ गुम्फितम् ४। (यथा, रघुः। ८। ३४।

"कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्य शिरोनिवेशिताम्॥")

आक्रान्तम्। हिंसितम्। इति मेदिनी। ते। १०६॥

ग्रन्थ, कि ग दर्भे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-पक्षे भ्वां-क्र्यां च-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। दर्भो ग्रन्थनम्। कि, ग्रन्थयति ग्रन्थति। ग, ग्रथ्नाति मालां मालिकः। ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशः। इति माघे चिन्त्यम्। इति दुर्गादासः॥

ग्रन्थः, पुं, (ग्रन्थ ग दर्भे+भावे घञ्।) गुम्फः। ग्रन्थना। धनम्। (ग्रथ्यते विरच्यते इति। ग्रन्थ+कर्म्मणि घञ्।) शास्त्रम्। (यथा, महाभारते। १। १। ८०।

"ग्रन्थग्रन्थिं तदा चक्रे मुनिर्गूढ़ं कुतूहलात्॥")

द्वात्रिंशद्वर्णनिर्म्मितिः। अनुष्टुप्छन्दःश्लोकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रन्थकर्त्ता, [ऋ] त्रि, ग्रन्थं करोतीति। कृ+तृच्-प्रत्ययः। ग्रन्थकारः। पुस्तककारकः। शास्त्रकृत्॥

ग्रन्थकुटी, स्त्री, (ग्रन्थस्य कुटी गृहादिस्थानम्।) लेख्यस्थानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्रन्थनं, क्ली, (ग्रन्थ+भावे ल्युट्।) गुम्फनम्। ग्रन्थना। तत्पर्य्यायः। सन्दर्भः २ रचना ३ गुम्फः ४ श्रन्थनम् ५। इति हेमचन्द्रः।३।३१७॥

ग्रन्थना, स्त्री, (ग्रन्थ+भावे युच्। स्त्रियां टाप्।) ग्रन्थनम्। इति मुग्धबोधम्॥

ग्रन्थिः, पुं, (ग्रन्थ ग सन्दर्भे+"खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचरिभ्यश्च।" उणां। ४। १३९। इति भावकरणादौ यथायथं इः।) वंशादिसन्धिः। गाँटि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पर्व्व २ परुः ३। इत्यमरः। २। ४। १६२॥ काण्डसन्धिः ४। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्।१६८।

"इक्षोरिव सुन्दरि! मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः॥")

भद्रमुस्ता। हिंतावली। पिण्डालुः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अन्योन्याध्यासः। मायापाशः। यथा, भागवते। १। २। २१।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ॥")
कौटिल्यम् । ग्रन्थिपर्णवृक्षः । (यथा, चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ।
"मनःशिला त्वक्कुटजात् सकुष्ठः
सलोमशः सैडगजः करञ्जः ।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥",
बन्धनम् । रुग्भेदः । इति मेदिनी । थे । ६ ॥
तस्य निदानसंप्राप्ती यथाह माधवकरः ।
"वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः
सन्दूष्य मेदश्च तथा शिराश्च ।
वृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोथं
कुर्व्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥"
तस्य वातिकरूपं यथा,—
"आयम्यते वृश्च्यति तुद्यते च
प्रभंश्यते मथ्यति भिद्यते च ।
कृष्णो मृदुर्व्वस्तिरिवाततश्च
भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम् ॥"
पैत्तिकरूपं यथा,—
"दंदह्यते धूप्यति चूष्यते च
पापच्यते प्रज्वलतीव चापि ।
रक्तः सपीतोऽप्यथवापि पित्तात्
भिन्नः स्रवेदुष्णमतीव चास्रम् ॥"
श्लैष्मिकरूपं यथा,—
"शीतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः
पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।
चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपा-
द्भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनञ्च पूयम् ॥"
(अथास्य ससम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—
"कफप्रधानाः कुर्व्वन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।
वृत्तोन्नतं यं श्वयथुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात् स्मृतः ॥
दोषास्रमांसमेदोऽस्थि शिराव्रणभवा नव ।
ते तत्र वातादायामतोदभेदान्वितोऽसितः ॥
स्थानात् स्थानान्तरगतिरकस्माद्धानिवृद्धिमान् ।
मृदुर्वस्तिरिवानद्धो विभिन्नोऽच्छस्रवत्यसृक् ॥
पित्तात् सदाहः पीताभो रक्तो वा पच्यते द्रुतम् ।
भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति श्लेष्मणा नीरुजो घनः ॥
शीतः सवर्णः कण्डूमान् पक्वः पूयं स्रवेद्घनम् ।
दोषैर्दुष्टेऽसृजि ग्रन्थिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जन्तुषु ॥
शिरामांसञ्च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः ।
मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैश्च ग्रन्थिमावहेत् ॥
स्निग्धं महान्तं कठिनं शिरानद्धं कफाकृतिम् ।
प्रवृद्धं मेदुरैर्मेदोनीतं मांसेऽथवा त्वचि ॥
वायुना कुरुते ग्रन्थिं भृशं स्निग्धं मृदुं चलम् ।
श्लेष्मतुल्याकृतिं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयम् ॥
स विभिन्नो घनं मेदस्ताम्रासितसितं स्रवेत् ।
अस्थिभङ्गाभिघाताभ्यामुन्नतावनतन्तु यत् ॥
सोऽस्थिग्रन्थिः पदाक्रान्ते च सहसाम्भोऽवगाहनात् ।
व्यायामाद्वा प्रतान्तस्य शिराजालं सशोषितम् ॥
वायुः सम्पीड्य सङ्कोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च ।
निष्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं कुरुते स शिराह्वयः ॥
अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्व्वरसाशिनः ।
सार्द्रे वा बन्धरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा ॥
वातास्रमसृतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम् ।
कुर्य्यात् सदाहः कण्डूमान् व्रणग्रन्थिरयं स्मृतः ॥
साध्या दोषास्रमेदोजा न तु स्थूलखराश्चलाः ।
मर्म्मकण्ठोदरस्थाश्च————————॥"
इति वाभटेनोत्तरस्थाने २९ अध्याये उक्तम् ॥)
तस्य चिकित्सा यथा,—
"स्वर्ज्जिकामूलकक्षारः शङ्खचूर्णसमन्वितः ।
एतेन विहितो लेपो हन्ति ग्रन्थिं तथार्ब्बुदम् ॥
ग्रन्थिर्न यो नश्यति भेषजेन
निष्कास्य तं शस्त्रचिकित्सकेन ।
जात्यादिपक्वेन घृतेन वैद्यो
व्रणेन चान्येन च सच्चिकित्सेत् ॥'
ग्रन्थीनुद्धृत्य पश्चात्तु व्रणोक्तं क्रममाचरेत् ।
शिराग्रन्थिं विहायान्ये शेषे शस्त्रं प्रयुञ्जते ॥
अन्ये आचार्य्याः ।" इति भावप्रकाशः ॥
("ग्रन्थिष्वामेषु कर्त्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।
बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥
स्वेदयेत् कुट्टिकामैश्च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात् पुनः पुनः ॥
एष वाते विशेषेण क्रमः पित्तास्रजे पुनः ।
जलौकसो हिमं सर्व्वं कफजे वातिको विधिः ॥
तथाप्यपक्वं छित्त्वैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्यशेषं सशेषो हि पुनराप्यायते ध्रुवम् ॥
मांसव्रणोद्भवौ ग्रन्थी पाटयेदेवमेव च ।
कार्य्यं मेदोभवेऽप्येतत्तप्तैः फालादिभिश्च तम् ॥
प्रमृद्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।
शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि सूद्धृते ॥
शिराग्रन्थौ नवे पेयं तैलं साहचरन्तथा ।
उपनाहोऽनिलहरैर्वस्तिकर्म्म शिराव्यधः ॥
अङ्गैकदेशेऽप्यनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिराभिः ।
ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्तनर्त्ति-
र्मेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्ठैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाट्य चोद्धृत्य भिषक् सकोषं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥
अदग्ध ईषत् परिशोधितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्रक्ष्य शरीरदेशान् ॥
शोषे कृते पाकवशेन शीर्य्येत्
ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रतिवारयेच्च
स्वैर्भेषजैः पूर्व्वतरैर्यथोक्तैः ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणज्ञस्तरया चिकित्सेत् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने १७ अध्यायः ॥
अपरा चिकित्सा च यथा,—
"ग्रन्थिष्वथामेषु भिषग्विदध्या-
च्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।
रक्तेद्गतश्चापि नरस्य नित्यं
तन्नाशितं चाशिबलं निहन्ति ॥
तैलं पिबेत् सर्पिरथो द्वयं वा
दद्यां वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।
अपेहि वातादग्रमूलसिद्धं
वैद्यश्चतुःस्नेहमथो द्वयं वा ॥
हिंस्राथ रोहिण्यमृताथ भार्गी
श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
गोजी च पिष्टा सह तालपत्र्या
ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
स्वेदोपनाहान् विविधांश्च कुर्य्या-
त्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतोयैः ॥
तिलैः सपथ्याङ्गुलपत्रमिश्रैः
संशोधयेत् सैन्धवसंप्रयुक्तैः ।
शुद्धं व्रणं चाप्युपरोपयेत्तु
तैलेन राज्ञा सबलान्वितेन ॥
विडङ्गयष्टीमधुकाम्वताभिः
सिद्धेन वाचीरसमन्वितेन ।
जलौकसः पित्तकृते हितास्तु
क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनञ्च ॥
काकोलिवर्गस्य च शीतलानि
पिबेत् कषायाणि सशर्कराणि ।
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि
चूर्णं पिबेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
मधूकजम्ब्वर्ज्जुनवेतसानां
त्वग्भिः प्रदाहानवचारयेत ।
सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दै-
र्दिह्यादभीक्ष्णं मृणकन्दजैर्वा ॥
विदार्य्य वा पक्वमपोह्य पूयं
धावेत् कषायेण वनस्पतीनाम् ।
तिलैः सयष्टीमधुकैर्विशोध्य
सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
कृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्व्या
ग्रन्थौ भिषक् श्लेष्मसमुत्थिते तु ।
स्विन्नस्य विम्लापनमेव कुर्य्या-
दङ्गुष्ठलोष्टोपलवेणुदण्डैः ॥
विकङ्कतारग्वधकाकगन्धी
काकादनी तापसवृक्षमूलैः ।
आलेपयेत् पिण्डफलार्कभार्गी
करञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
अमर्म्मजातं शममप्रयात-
मपक्वमेवापहरेद्विदार्य्य ।
दहेत् स्थिते चासृजि सिद्धकर्म्मा
सद्यः क्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात् ॥
या मांसकन्दः कठिना बृहत्य-
स्तास्वेष योज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
शस्त्रेण चापाद्य सुपक्वमासु
प्रक्षालयेत् पञ्चतमैः कषायैः ॥
संशोधनैस्तत्र विशोधयेत्तु
क्षारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ।

शुक्ते च तैलं लवणारनालं
विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
मेदः समुत्थे तिलकल्कदिग्धं
दग्ध्वोपरिष्टाद्‌द्विगुणं पटान्तम्।
हुताशतप्तेन मुहुः प्रमृज्या-
ल्लोहेन धीमान् दहनं हिताय ॥
प्रलिप्य दार्व्वीमथ लाक्षया वा
प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्य्यम्।
निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो-
दहेत् सुपक्वन्त्वथवा विदार्य्यम् ॥
प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः
सुवर्च्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः।
ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः
क्षारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ग्रन्थिकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायति प्रकाशते इति। कै+कः।) पिप्पलीमूलम्। (अस्य पर्य्याया यथा,
“ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) ग्रन्थिपर्णम्। गुग्गुलुः। इति मेदिनी। रे। ६ ॥

ग्रन्थिकः, पुं, (ग्रन्थिभिः पर्व्वभिः कायतीति। ग्रन्थि+कै+कः।) करीरः। (ग्रन्थिना कौटिल्येन कायतीति। कै+कः। यद्वा ग्रन्थः पञ्जिकास्यास्तीति ठन्।) दैवज्ञः। (यथा, महाभारते। १४। ७०। ७।
“तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः सौखशायिकाः।
सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्द्दनम् ॥”)
सहदेवाख्यपाण्डवः। इति मेदिनी। के। ८१ ॥ (नकुलश्च। इयमाख्या तु यदानेन छद्मरूपिणा विराटगृहे वासः कृतस्तदैव जाता। यथा, महाभारते। ४। ३। २।
नकुल उवाच।
“अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम्।
सर्व्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुशलः परिरक्षणे।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्म्मैतत् सुप्रियं मम ॥”)

ग्रन्थितं, त्रि, (ग्रथ्यते स्म इति। ग्रथि+क्तः।) ग्रथितम्। इत्यमरः। ३। १। ८६ ॥

ग्रन्थिदला, स्त्री, (ग्रन्थिर्दलेषु पत्रेषु यस्याः।) मालाकन्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिदूर्व्वा, स्त्री, (ग्रन्थिबहुला दूर्व्वा। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णं, क्ली, (ग्रन्थिषु पर्णानि यस्य। ग्रन्थिप्रचुराणि पर्णानि यस्येति वा।) वृक्षविशेषः। गाँठियाला इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। शुकम् २ बर्हिपुष्पम् ३ स्थौणेयम् ४ कुक्कुरम् ५। इत्यमरः। २। ४। १३२ ॥ बर्हिःपुष्पम् ६ बर्ही ७ पुष्पम् ८ बर्हम् ९ शुकबर्हम् १०। इति तट्टीका ॥ स्थौणेयकम् ११ कुशपुष्पम् १२ गुत्सकम् १३। इति रत्नमाला ॥ विशीर्णाख्यम् १४ स्वारामगुच्छकम् १५ बर्हिः १६ शुकपुच्छम् १७ शुकच्छदम् १८। इति ग्रन्थान्तरम् ॥ ग्रन्थिकम् १९ काकपुष्पम् २० नीलपुष्पम् २१ सुगन्धम् २२ तैलपर्णकम् २३। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। दीपनत्वम्। लघुत्वम्। कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ अस्य लेपनगुणाः। रूक्षतालक्ष्मीराक्षसज्वरनाशित्वम्। इति राजवल्लभः ॥

ग्रन्थिपर्णः, पुं, (ग्रन्थिः पर्व्व तत्प्रचुराणि पर्णान्यस्य।) चोरकनामगन्धद्रव्यम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (चोरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

ग्रन्थिपर्णा, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+टाप्।) जतुकालता। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिपर्णी, स्त्री, (ग्रन्थिपर्ण+गौरादित्वात् ङीष्।) गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिफलः, पुं, (ग्रन्थियुक्तं फलमस्य।) शाकुरुण्डवृक्षः। कपित्थवृक्षः। मदनवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमत्फलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति मतुप्। ग्रन्थिमत् पर्व्वविशिष्टं फलं यस्य।) लकुचः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमान्, [त्] पुं, (ग्रन्थिरस्त्यस्यास्मिन् वा। ग्रन्थि+मतुप्।) अस्थिसंहारकवृक्षः। हाड़भाङ्गा इति हाड़जोड़ा इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। अस्थिसंहारी २ वज्राङ्गी ३ अस्थिशृङ्खला ४। अस्य गुणाः। वातश्लेष्मकृमिदुर्नामनाशित्वम्। अस्थियोक्तृत्वम्। उष्णत्वम्। सारकत्वम्। अम्लरोगपित्तकारित्वम्। रूक्षत्वम्। स्वादुत्वम्। लघुत्वम्। वृष्यत्वम्। पाचनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ रत्नमालोक्तपर्य्याया राजवल्लभोक्तगुणाश्चास्थिसंहारशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (ग्रन्थियुक्ते, त्रि। यथा, कुमारे। ३। ४६।
“कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥”)

ग्रन्थिमूलं, क्ली, (ग्रन्थिर्मूले यस्य।) गृञ्जनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिमूला, स्त्री, (ग्रन्थिबहुलं मूलं यस्याः। शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) मालादूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिलं, क्ली, (ग्रन्थिर्विद्यतेऽस्य। ग्रन्थि+“सिध्मादिभ्यश्च।” ५। २। ९७। इति लच्।) पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ आर्द्रकम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिलः, पुं, (ग्रन्थिरस्यास्तीति। “सिध्मादिभ्यश्च।” ५। २। ९७। इति लच्।) विकङ्कतवृक्षः। बँइचि इति भाषा ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
“विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) करीरवृक्षः। इत्यमरः। २।४।३७, ७७ ॥ तण्डुलीयशाकम्। क्षितावली। पिण्डालुः। चोरकनामगन्धद्रव्यम्। विकण्टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थियुक्ते त्रि। इति मेदिनी। ले। ८५ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५००।
“रोषेणैव मया सखि! वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि।
ऋजुतामनीयतायं सद्यः स्वेदेन वंश इव ॥”)

ग्रन्थिला, स्त्री, (ग्रन्थिल+टाप्।) भद्रमुस्ता। (भद्रमुस्ता शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञातव्यम् ॥) मालादूर्व्वा। गण्डदूर्व्वा। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रन्थिवर्ही, [न्] पुं, (ग्रन्थिभिर्वर्हति वर्हते इति। वर्ह वृद्धौ+णिनिः।) ग्रन्थिपर्णवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्रन्थिहरः, पुं, (ग्रन्थिं कौटिल्यं हरति परकृतकुटिलतां कार्य्यजटिलतां वा विभेदयतीत्यर्थः। ग्रन्थि+हृ+अच्।) अमात्यः। मन्त्री। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रन्थीकं, क्ली, (ग्रन्थिभिः कायतीति। ग्रन्थि+कै+कः। निपातनात् दीर्घत्वम्।) ग्रन्थिकम्। पिप्पलीमूलम्। इति द्विरूपकोषः ॥

ग्रस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। उ, ग्रसित्वा ग्रस्त्वा। ङ, ग्रसते। हिमांशुमाशु ग्रसते इति माघः। इति दुर्गादासः ॥

ग्रस, कि ग्रासे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा—पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट्।) रेफयुक्तः। कि, ग्रासयति फलं लोकः। ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय। इमं ग्रहणे पठन्ति केचित्। इति दुर्गादासः ॥

ग्रस्तं, त्रि, (ग्रस्यते स्म इति। ग्रस+क्तः। “ग्रस्य विभाषा।” ७। २। १५। इति इड़भावः।) लुप्तवर्णपदम्। असम्पूर्णवाक्यम्। भुक्तम्। (यथा, रामायणे। २। ४२। १२।
“राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥”)
खादितम्। इत्यमरः। १। ६। २० ॥ (आक्रान्तम्। यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। २८४।
“दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥”)

ग्रह, ग ञ ग्रहणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या-उभं-सकं-सेट्।) ग ञ, गृह्णाति गृह्णीते। इति दुर्गादासः ॥

ग्रह, ञ कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-परं-सकं-सेट्।) ञ, अग्रहीम् अग्राहीत्। कि, ग्राहयति ग्रहति। एष क्रादिरेव मन्यते तच्चाप्यात्मनेपदी एव। इति दुर्गादासः ॥

ग्रहः, पुं, (गृह्णाति गतिविशेषानिति। यद्वा, गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति। ग्रह+“विभाषा ग्रहः।” ३। १। १४३। इति पक्षे अच्।) सूर्य्यादिनव। यथा। रविसोममङ्गलबुधवृहस्पतिशुक्रशनिराहुकेतवः। (यदुक्तम्,—
“सूर्य्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि वृहस्पतिः।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नव ग्रहाः ॥”
“नीचानलीन् खरान् धातून् तुणीन् शैलान्
ग्रहानपि।
समिधः सप्त सप्ताता: सप्तजिह्वा हविर्भुजः ॥”)

इत्यनेन ग्रहाणां यत् सप्तत्वमुक्तं तत् वराह-मताद्युपचारेणेत्यवधेयम्। एतेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं सर्व्वै नाद्रियन्ते इति सूचितम्॥) तेषामष्टधा गतिर्यथा। वक्रा १ अतिवक्रा २ कुटिला ३ मन्दा ४ मन्दतरा ५ समा ६ शीघ्रा ७ शीघ्रतरा ८। इति ज्योतिषम्॥ तेषां ध्यानानि यथा। तत्र सूर्य्यस्य ध्यानम्।

"क्षत्त्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्॥
शिवाधिदैवतं सूर्य्यं वह्निप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

सोमस्य ध्यानम्।

"सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाकयेत्तथा॥" * ॥

मङ्गलस्य ध्यानम्।

"आवन्त्यं क्षत्त्रियं रक्तं मेषस्थं चतरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
दक्षिणोर्द्ध्वक्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव समाकयेत्॥
स्कन्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

बुधस्य ध्यानम्।

"मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामोर्द्ध्वक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाकयेत्।
नारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

बृहस्पतेः ध्यानम्।

"द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
दक्षोर्द्ध्वादक्षवरदकरकादण्डमाकयेत्।
ब्रह्माधिदेवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

शुक्रस्य ध्यानम्।

"शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाकयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

शनिर्ध्यानम्।

"सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
तद्वद्बाणवरं शूलं धनुर्हस्तं समाकयेत्।
यमाधिदैवतं प्राजापतिप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

राहोर्ध्यानम्।

"राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाकयेत्॥
चतुर्ब्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरन्तथा।
कालाधिदेवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्॥" * ॥

केतूनां ध्यानम्।

"कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाकयेद्विकृताननम्॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्॥"

इति ग्रहयागतत्त्वम्॥

तेषां कामरूपे स्थानानि ध्यानमन्त्रादिञ्च यथा,

"पूर्व्वं सुमदनायास्तु ब्रह्मचित्रस्य पश्चिमे।
महाक्षेत्रं यत्र देव आदित्यः सततं स्थितः॥
भैरवस्य हितार्थाय यदा सर्व्वे सुराः स्थिताः।
कामरूपे महापीठे ब्रह्मेन्द्रवरुणादयः॥
तदा तन्नाकये शैले श्रीसूर्य्योऽपि व्यवस्थितः।
त्रिस्रोता नाम तस्यास्ति नदी पूर्व्वदिशि स्थिता॥
कापोतं करणं पश्चाद्यस्य कुण्डद्वयं स्थितम्।
कापोतकुण्डे विधिवत् स्नात्वा करणकुण्डके॥
तच्चाचलं समारुह्य संपूज्य च दिवाकरम्।
सकृदेव नरो याति भास्करस्य गृहं प्रति॥
सूर्य्यरश्मिसमुद्भूत! कापोत! करणान्तत!।
पुण्यतोय! महाघोरं पापं कापोत! मे हर!॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नात्वा कापोतपुष्करे।
करणं समुपस्पृश्य तच्छैले रविं यजेत्॥
त्रिविधं ब्रह्मबीजन्तु सहस्रपदमन्ततः।
रश्मयेति चतुर्थ्यन्तं देवतायाः शुभेस्ततः॥
अङ्गबीजमिदं प्रोक्तमादित्यस्यातिकामदम्॥"

ध्यानं यथा,—

"पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजो भास्करः सदा॥
वर्त्तुलं मण्डलं चास्य अष्टपत्त्रसमन्वितम्।
अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीनान्तु हृदादीनां तथा च षट्॥
अङ्गमन्त्रेण संयुक्त उपान्त्यो वह्निसंयुतः।
सर्व्वन्यासे समुद्दिष्टो मन्त्रः सर्व्वफलप्रदः॥
हृच्छिरस्तु शिखावर्म्मनेत्रास्योदरपृष्ठतः।
बाह्वोः पाण्योर्जङ्घयोस्तु पादयोश्चापि विन्यसेत्॥
जघने तु समस्तानि क्रमान्मन्त्राक्षराणि तु।
क्रमश्चोत्तरतन्त्रोक्तः पूजनेऽस्य प्रकीर्त्तितः॥
विसर्ज्जनं तथैशान्यां विद्याद्या दलशक्तयः।
निर्म्माल्यधृग्दण्डचण्डौ माठराद्यास्तु पार्षदः॥
बीजमुत्तरतन्त्रस्य पूर्व्वतः प्रतिपादितम्।
अनेन विधिना तत्र पूजयित्वा सुरोत्तमम्॥
स कामानखिलान् प्राप्य इह लोके स उत्तमः।
सुखी शेषे ततो गच्छेद्भास्करस्यालयं प्रति॥१॥"

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः॥

"पूर्व्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः।
त्रिकोणस्ताम्रसंकाशस्तद्रूर्द्ध्वे चन्द्रमण्डलम्॥
द्वितीयवर्गस्याद्यन्तु विन्दिन्दुभ्यामलङ्कृतम्।
चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं तेन चन्द्रं प्रपूजयेत्॥
अद्यापि प्रतिदर्शे तु पर्व्वतं तं निशापतिः।
प्रदक्षिणीकरोत्येव दशभिश्चाश्वभिर्युतः॥
तस्यैव पूर्व्वभागे तु सोमकुण्डाकयं सरः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते॥
स्वर्गादवभ्रतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा।
तदा तद्रश्मिसञ्जातनिःसृतास्तोयराशयः॥
तैस्तोयैर्व्यासवः कुण्डमकरोदिन्द्रचन्द्रयोः।
मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मशिलोपरि॥
चन्द्ररश्मिसमुद्भूतचन्द्रकुण्ड महोदधे।
सुधास्रवण साकार त्वं चन्द्र कलुषं हर॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण यः स्नात्वा चन्द्रमार्च्चयेत्।
चन्द्रकूटं समारुह्य पूजयेद्यस्तु तं नरः॥
अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता तस्य जायते।
परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं पदम्॥"

ध्यानं यथा,—

"श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वो हेमभूषितः।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च सर्पस्थो वरदः शशी॥२॥
पूर्व्वस्यां कर्पटाख्यान्तु शैलाश्चित्र इति स्मृतः।
यः पूर्व्वभागगान्तोऽभूद्दिशाग्नेय्यां व्यवस्थितः॥
पीठस्य शासनावस्तु अर्व्वाक् पर्व्वत उच्यते।
तस्मिन् वसन्ति सततं ग्रहा राजन्! यथेच्छया॥
तत्र तान् पूजयेद्यस्तु स नाप्नोत्यापदं क्वचित्।
रूपं मन्त्रश्च सूर्य्यस्य चन्द्रस्य प्रतिपादितम्।
सप्तानामितरेषान्तु मन्त्रं रूपं शृणुष्व मे॥
रक्ताम्बरधरः शूली शक्तिमांश्च गदाधरः।
चतुर्भुजो मेषरथो वरदो मङ्गलो मतः॥३॥
पीताम्बवधरः शूली पीतमाल्यानुलेपनः।
खड्गचर्म्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः॥४॥
स्वर्णगौरः पीतवासाः स्वर्णपङ्कजसंस्थितः।
मालां कमण्डलुं दण्डं वामेन वरदायकम्॥
चतुर्भुजं सुसम्बद्धं चिन्तयेद्देवतीर्थकम्।
सर्व्वदेवगणैर्नित्यं नम्यमानं मनोहरम्॥५॥
शुक्लवस्त्रं शुक्लवर्णं शक्रनागोपरिस्थितम्।
चतुर्भुजं चाक्षमालां पुस्तकञ्च वराभये॥
क्रमाद्दक्षिणवामाभ्यां धत्ते दैत्यगुरुः सदा॥६॥
इन्द्रनीलनिभः शूली वरदो गृध्रवाहनः।
पाशबाणासनधरो ध्यातव्योऽर्कसुतः सदा॥७॥
कामदेवस्य बीजन्तु मन्त्रं भौमस्य कीर्त्तितम्। मं।
दुर्गाया नेत्रबीजस्य यत्तु मध्याक्षरं शुभम्।
तन्मन्त्रं शशिपुत्त्रस्य सर्व्वकामफलप्रदम्॥ बु॥
भकारपञ्चमो यस्तु चतुर्थस्वरसंयुतः।
गणेशबीजं तदिदं गुरोर्म्मन्त्रं प्रकीर्त्तितम्॥ इ॥
विन्दिन्दुसंयुतश्चापि पूर्व्ववर्णद्वयं पुनः।
सप्तमस्वरसंयुक्तो भकारश्चादिरन्तरम्॥
शान्तवर्गाद्यचरन्तु विन्दिन्दुभ्यां समन्वितम्।
भवेच्छुक्रस्य बीजन्तु सर्व्वकामसमृद्धिदम्॥ शु॥
शान्तवर्गाद्यचरन्तु चन्द्रविन्दुसमन्वितम्।
आद्यमन्त्यस्वरोपेतं तदेवेन्द्वादिसंयुतम्।
शनैश्चरस्य मन्त्रोऽयं सर्व्वदोषविनाशनः॥ श॥
विन्दुचन्द्रसमायुक्तं नामाद्यक्षर एव वा।
तेषां सर्व्वग्रहाणां वै मन्त्रसङ्घः प्रकीर्त्तितः॥
शान्तिके पौष्टिके कार्य्ये एभिर्मन्त्रैर्ग्रहानिमान्।
पूजयेत् सर्व्वदा धीरो भूतिकामो महामतिः॥
वरदाभयहस्तश्च खड्गचर्म्मधरस्तथा।
सिंहासनगतः कृष्णो राहुर्धीरैः प्रचक्ष्यते॥८॥
धूम्रवर्णो विशालाक्षः पुच्छरूपी चतुर्भुजः।
खड्गचर्म्मगदाबाणपाणिः केतुः शवासनः॥९॥
उपान्त्यादिद्वादशेन स्वरेण सहितः पुनः।
उपान्तपञ्चमेनेन्दुविन्दुभ्यां सहितावुभौ॥
मन्त्रोऽयमनुलोमेन राहोः केतोर्विलोमतः।
आद्याक्षरं विन्दुमद्वा मन्त्रमुक्तं तथैतयोः॥ रा। के
एवं चित्रे शैलवरे पूजयित्वा नवग्रहान्।
अभीष्टान् लभते कामान्नरः शान्तिं तथोत्तमाम्॥"

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः॥ * ॥

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
"ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनक्षयौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्रहवशात्तयोः ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
मध्यमग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक् तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो
बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे
यथा,—
"मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥"
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
"रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥"
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
"रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शात्रवः
स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥"
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
"प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
"तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ व्योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥"
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
"भार्गवेन्दू जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुश्चितिजमन्दार्कान् भवतेऽरण्यचारिणः ॥"
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
"पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
"कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सपांकेनन्दनौ ॥"
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
"मन्देन्दूरगभौमाः स्युर्धातुः सवित्तभार्गवौ ।
मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥"
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
"द्विपदौ भार्गवगुरू भूपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥"
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
"विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्त्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
"स्थूल इन्दुः सितः खञ्जः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
"रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरनुष्णगुः ।
कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावश्मानि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदाश्मानमिष्टकानिचयो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाल्मभूः ।
अमीभिर्हि शुकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥"
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डाशुशम्भि पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ॥"
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
"युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्त्तण्डदेवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥"
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः ।
शशिगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥"
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं
ज्योतिषे ।
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥"
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे गरुड़-
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
"श्रीकामः शान्तिकामो वा वृद्धायुरभिचार-
वान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहास्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव वृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्तथा ॥
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकाद्उभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि मुनयस्ततः ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्राश्च चरवः प्रतिदेवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्बुध्यस्वेति कुहुयादृग्भिरेव यथाक्रमम् ॥
वृहस्पतेऽतियदर्य्येति सर्व्वेऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्ततः काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुड़ौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरयष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसञ्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यते फलम् ॥"
इति गारुड़े १०१ अध्यायः ॥

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते ।.

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्ववेदिनाम्
सूर्यस्य	आ कृष्णेन रजसा ।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा । वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।९१।१६	इमं देवा असपत्नम् । वा: ९।४०	सन्ते पयांसि । वा: १२।११३†	प्राक्रधूमं मरुचाणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिवः ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिवः । वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिवः १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने । वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।४।६	यद्राजानो विभजन्त: ३।२९।१
बृहस्पतेः	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्यः । वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।९।३।२।१‡	बृहस्पतिर्नः परिपातु ७।५१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुतः । वा: १९।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णाः शुचयः १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।९।४	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहुः पुरुषः १९।६।१
राहोः	कया नश्चित्रः ४।३१।१	काण्डात् काण्डात् । वा: १३।२०	कया नश्चित्रः १।२।२।३।५	दिर्घ्यं चिचन्त्सुधाः
केतोः	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे । वा: २९।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यस्ते पृथुः स्तनयित्नुः ७।११।१
सूर्य्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे । वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मानो विदन् विव्याधिनः १।१९।१
सोमाधिदेवोमायाः	गौरीर्म्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च । वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।९।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेवस्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द. प्रथमम् । वा: २९।२२	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषितः ४।३१।२
बुधाधिदेवहरेः	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि । वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।९	प्र तद्विष्णुः स्तवते ७।२६।२
जीवाधिदेवब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः । वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथाः १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वतः १।७।१०	सजोषा इन्द्रः । वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते । वा: ३८।९	आयं गौः पृश्निः २।६।१।११।१	यः प्रथमं प्रवतमाससाद ६।२८।३
राह्वधिदेवकालस्य	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: ।१३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य । वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम् । १।४।१।३।९	रोहितः कालः १३।२।३९
केत्वधिदेवचित्रगुप्तस्य	उभो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति । वा: ३।१८	चित्र इच्छिशोः १।१।२।२।२।	आम्रातं यदनाम्रातम्
सूर्य्यप्रत्यधिदेवाग्नेः	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे । वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतवः २।६।१
सोमप्रत्यधिदेवजलस्य	अप्सु मे सोमः १।२३।२०	आपो हि ष्ठा । वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम् । वा: १२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये । वा: ३६।१२
कुजप्रत्यधिदेवक्षितेः	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि । वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम् । तै: आ: ७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधिदेवविष्णोः	सहस्रशीर्षा पुरुषः १०।९०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे । वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुषः । वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ९।६४।२२	इन्द्र आसां नेता । वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधिदेवशच्याः	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि । वा: १।३०	एकाष्टका तपसं । अ: ३।१०।१२	प्रेतं पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधिदेवप्रजापतेः	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद् । वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधिदेवसर्पाणाम्	आयं गौः पृश्निः १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः । वा: १३।६	तवेन्द्रिदावमम् १।३।२।३।८	ओरभक ओरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधिदेवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम् । वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विजः १।५।२।१।२	ये दिशामन्तर्देशेभ्यः ४।४०।८

पाटान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* वयश्चिह्नावर्व १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ इन्द्रयो हि।१।१।२।४।८

(अथ ग्रहयुत्यधिकारो यथा,—
"ताराग्रहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
समागमः शशाङ्केन सूर्य्येणास्तमनं सह ॥
शीघ्रे मन्दाधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा ।
द्वयोः प्राग्यायिनोरेवं वक्रिणोस्तु विपर्य्ययात् ॥
प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिण्येष्यः समागमः ॥
ग्रहान्तरकलाः स्वस्वभुक्तिलिप्तासमाहताः ।
भुक्त्यन्तरेण विभजेदनुलोमविलोमयोः ॥
द्वयोर्वक्रिण्यथैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् ॥
लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते देयं भविष्यति ।
विपर्य्ययाद्वक्रगत्योरेकस्मिंस्तु धनव्ययौ ॥
समलिप्तौ भवेतां तौ ग्रहौ भगणसंस्थितौ ।
विवरं तद्वदुद्धृत्य दिनादि फलमिष्यते ॥
कृत्वा दिनक्षपामानं तथा विक्षेपलिप्तिकाः ।
नतोन्नतं साधयित्वा स्वकालग्नवशात्तयोः ॥
विषुवच्छाययाभ्यस्ताद्विक्षेपाद् द्वादशोद्धृतात् ।
फलं स्वनतनाडीघ्नं स्वदिनार्द्धविभाजितम् ॥
लब्धं प्राच्यामृणं सौम्याद्विक्षेपात् पश्चिमे धनम् ।
दक्षिणे प्राक्कपाले स्वं पश्चिमे तु तथा क्षयः ॥
सत्रिभग्रहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिप्तिकाः ।
विकलाः स्वमृणं क्रान्तिक्षेपयोर्भिन्नतुल्ययोः ॥
नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने ।
शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्म्मादाविदं स्मृतम् ॥
तात्कालिकौ पुनः कार्य्यौ विक्षेपौ च तयोस्ततः ।
दिक्तुल्ये त्वन्तरं भेदे योगः शिष्टं ग्रहान्तरम् ॥
कुजार्किज्ञामरेज्यानां त्रिंशदर्द्धार्द्धवर्द्धिताः ।
विष्कम्भाश्चन्द्रकक्षायां भृगोः षष्टिरुदाहृता ॥
त्रिचतुःकर्णयुक्त्याप्तास्ते द्विघ्नास्त्रिज्यया हृताः ।
स्फुटाः स्वकर्णास्तिथ्याप्ता भवेयुर्मानलिप्तिकाः ॥
छायाभूमौ विपर्य्यस्ते स्वच्छायाग्रे तु दर्शयेत् ।
ग्रहः स्वदर्पणान्तस्थः शङ्क्वग्रे सम्प्रदृश्यते ॥
पञ्च हस्तोच्छ्रितौ शङ्कू यथादिग्भ्रमसंस्थितौ ।
ग्रहान्तरेण विक्षिप्तावधो हस्तनिखातगौ ॥
छायाकर्णौ ततो दद्याच्छायाग्राच्छङ्कुमूर्द्धगौ ।
छायाकर्णाग्रसंयोगे संस्थितस्य प्रदर्शयेत् ॥
स्वशङ्कुमूर्द्धगौ व्योम्नि ग्रहौ दृक्तुल्यतामितौ ।
उल्लेखं तारकास्पर्शाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्त्यते ॥
युद्धमंशुविमर्द्दाख्यमंशुयोगे परस्परम् ।
अंशादूनेऽपसव्याख्यं युद्धमेकोऽत्र चेदणुः ॥
समागमोऽंशादधिके भवतश्चेद्बलान्वितौ ।
अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदीप्तिमान् ॥
रूक्षो विवर्णो विध्वस्तो विजितो दक्षिणाश्रितः ।
उदक्स्थो दीप्तिमान् स्थूलो जयी याम्येऽपि यो
बली ॥
आसन्नावप्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः ।
स्वल्पौ द्वावपि विध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रहौ ॥
उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी ।
शशाङ्केनैवमेतेषां कुर्य्यात् संयोगसाधनम् ॥
भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता ।
स्वमार्गगाः प्रयान्त्येते दूरमन्योन्यमाश्रिताः ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ग्रहयुत्यधिकारः ॥
अथ ग्रहाणां राश्यधिपत्वकथनं ग्रहभावप्रकाशे
यथा,—
"मेषवृश्चिकयोर्भौमः शुक्रो वृषतुलाभृतोः ।
बुधः कन्यामिथुनयोः प्रोक्तः कर्कस्य चन्द्रमाः ॥
स्यान्मीनधन्विनोर्जीवः शनिर्मकरकुम्भयोः ।
सिंहस्याधिपतिः सूर्य्यः कथितो गणकोत्तमैः ॥"
अथ ग्रहाणामुच्चनीचत्वकथनं तत्रैव यथा,—
"रवेर्मेषतुले प्रोक्ते चन्द्रस्य वृषवृश्चिकौ ।
भौमस्य मृगकर्कौ च कन्यामीनौ बुधस्य तु ॥
जीवस्य कर्कमकरौ मीनकन्ये सितस्य च ।
तुलामेषौ च मन्दस्य उच्चनीचावुदाहृतौ ॥"
अथ ग्रहाणामन्योन्यं मित्रशात्रवमाह तत्रैव ।
"रवीन्दुभौमगुरवो ज्ञशुक्रशनिराहवः ।
स्वस्मिन् मित्राणि चत्वारि परस्मिन् शत्रवः
स्मृताः ॥
राहुरव्योः परं वैरं गुरुभार्गवयोरपि ।
हिमांशुबुधयोर्वैरं विवस्वन्मन्दयोरपि ॥"
अथ ग्रहाणां प्रभातादिकालज्ञानमाह तत्रैव,
"प्रभातमिन्दुजगुरू मध्याह्नं रविभूमिजौ ।
अपराह्णं भार्गवेन्दू सन्ध्या मन्दभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां दृष्टिकथनं तत्रैव यथा,—
"तिर्य्यग्दृशौ बुधसितौ भौमार्कौ व्योमदर्शिनौ ।
जीवेन्दू समदृष्टी च शनिराहू अधोदृशौ ॥"
अथ ग्रहाणां विचरणस्थानानि तत्रैव यथा,—
"भार्गवेन्दू जलचरौ ज्ञजीवौ ग्रामचारिणौ ।
राहुक्षितिजमन्दार्कान् ब्रुवतेऽरण्यचारिणः ॥"
अथ ग्रहाणां पित्तादिधातुज्ञानमाह तत्रैव,
"पित्तं प्रभाकरक्ष्माजौ श्लेष्मा भार्गवशीतगू ।
ज्ञगुरू समधातू च पवनौ राहुमन्दगौ ॥"
अथ ग्रहाणां रसज्ञानमाह तत्रैव ।
"कुजार्कौ कटुकौ जीवो मधुरस्तुवरो बुधः ।
क्षाराम्लौ चन्द्रभृगुजौ तीक्ष्णौ सर्पार्कनन्दनौ ॥"
अथ ग्रहाणां धातुमूलादिचिन्ताज्ञानमाह ।
"मन्देन्दूरगभौमाः स्युर्धातुः सवितृभार्गवौ ।
मूलं जीवश्च सौम्यश्च जीवं प्राहुर्महाधियः ॥"
अथ ग्रहाणां पदज्ञानमाह तत्रैव ।
"द्विपदौ भार्गवगुरू भूपुत्रार्कौ चतुष्पदौ ।
पक्षिणौ बुधशौरी च चन्द्रराहू सरीसृपौ ॥"
अथ ग्रहाणां जातिविशेषमाह ।
"विप्रौ शुक्रगुरू क्षत्रौ कुजार्कौ शूद्र इन्दुजः ।
इन्दुर्वैश्यः स्मृतौ म्लेच्छौ सैंहिकेयशनैश्चरौ ॥"
अथ ग्रहाणां देहादीनां स्वरूपमाह ।
"स्थूल इन्दुः सितः खञ्जः चतुरस्रौ कुजो भृगुः ।
वर्त्तुलौ सोमधिषणौ दीर्घौ शनिभुजङ्गमौ ॥"
अथ ग्रहाणां वर्णस्वरूपमाह तत्रैव ।
"रक्तवर्णः कुजः प्रोक्तो धिषणः कनकद्युतिः ।
शुकपिच्छसमः सौम्यो गौरकान्तिरथोष्णगुः ॥
मन्दारस्यार्कपुष्पस्य समद्युतिरनुष्णगुः ।
कविरत्यन्तधवलः फणी कृष्णः शनिस्तथा ॥"
ग्रहाणां धातुचिन्तामाह तत्रैव ।
"शुक्रे चन्द्रे भवद्रौप्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्य्ये मौक्तिकमुच्यते ॥
भौमे त्रपुः शनौ लौहं राहावस्थीनि कीर्त्तयेत् ।
धातोर्विनिश्चये ज्ञाते विशेषः स्यादुदाहृतः ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदावासगमिष्टकानिचयो बुधे ॥
भृगौ स्थानं कुजे प्रोक्तं शनिराहू च वाल्मभूः ।
अमीभिर्हि वुकस्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥"
अथ ग्रहाणां लिङ्गज्ञानमाह तत्रैव ।
"जीवमङ्गलमार्त्तण्डाननुशन्ति पुरुषान् बुधाः ।
सोमसोमजमन्दा हि भृगुपुत्रास्तु योषितः ॥"
अथ ग्रहाणां वयोज्ञानमाह तत्रैव ।
"युवा कुजः शिशुः सौम्यः शशिशुक्रौ च मध्यमौ ।
मन्दमार्त्तण्डदैवेज्यफणिनः स्थविरा ग्रहाः ॥"
अथ ग्रहाणां प्रकृतिस्वरूपमाह तत्रैव ।
"भौममन्दार्कभोगीन्द्राः प्रकृत्या दुःखदायकाः ।
ज्ञगुरुश्वेतकिरणशुक्राः सुखकराः सदा ॥"
अथ ग्रहाणां राशिभोगकालनिरूपणं यदुक्तं
ज्योतिषे ।
"रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाष्टाविंशद्दिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥"
ग्रहाणां स्तुत्यादिकन्तु नवग्रहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
तेषां दशा तत्फलादि च दशाशब्दे गरुड-
पुराणे ६० अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अथ नवग्रहयागविधानादि यथा,—
याज्ञवल्क्य उवाच ।
"श्रीकामः शान्तिकामो वा वृष्ट्यायुरभिचार-
वान् ।
ग्रहयज्ञं समं कुर्य्यात् ग्रहाश्चैते बुधैः स्मृताः ॥
सूर्य्यः सोमो मङ्गलश्च बुधश्चैव बृहस्पतिः ।
शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुः कुर्य्यात् ग्रहांस्तथा ॥
ताम्रकात् स्फटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात् कांस्यात् वर्णान् निबोधत ॥
रक्तः शुक्लस्तथा रक्तः पीतः पीतः सितोऽसितः ।
कृष्णः कृष्णः क्रमाद्वर्णा द्रव्याणि सुगन्धतः ॥
स्थापयेद्ग्रहवर्णानि होमार्थं प्रलिखेत् पटे ।
सवर्णानि प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च ॥
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलुः ।
कर्त्तव्यास्तत्र मन्त्रैश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् ।
उद्बुध्यस्वेति जुहुयादृग्भिरेव यथाक्रमम् ॥
बृहस्पतेऽतियदर्य्येति सर्व्वेऽन्नात् परिस्रुतः ।
शन्नो देवीस्ततः काण्डात् केतुं कृण्वन्निति क्रमात् ॥
अर्कः पलाशः खदिरश्चापामार्गोऽथ पिप्पलः ।
औडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशश्च समिधः क्रमात् ॥
होतव्या मधुसर्पिर्भ्यां दध्ना चैव समन्विताः ।
गुडौदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरषष्टिकम् ॥
दध्योदनं हविः पूपान्मांसं चित्रान्नमेव च ।
दद्याद्ग्रहक्रमादेतान् ग्रहेभ्यो भोजनं ततः ॥
धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णा गौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
ग्रहाः पूज्याः सदा यस्माद्राज्यादि प्राप्यते फलम् ॥"
इति गारुडे १०१ अध्यायः ॥

ग्रहः

अथ वेदभेदे ग्रहादीनां मन्त्रभेदाः क्रमशः प्रदर्श्यन्ते।

	ऋग्वेदिनाम्	यजुर्व्वेदिनाम्	सामवेदिनाम्	अथर्व्ववेदिनाम्
सूर्य्यस्य	आ कृष्णेन रजसा।१।३५।२	आ कृष्णेन रजसा। वा: ३३।४३	उदु त्यं जातवेदसम् १।१।१।३।११*	विषासहिं सहमानम् १७।१।१
सोमस्य	आ प्यायस्व समेतु ते १।६१।१६	इमं देवा असपत्नम्। वा: ६।४०	सन्ते पयांसि। वा: १२।११३†	प्रक्रधमं मघवाणि ६।१२८।१
मङ्गलस्य	अग्निर्मूर्द्धा दिव: ८।४४।१६	अग्निर्मूर्द्धा दिव:। वा: १५।२०	अग्निर्मूर्द्धा दिव: १।१।१।३।७	त्वया मन्यो सरथम् ४।३१।१
बुधस्य	अग्ने विवस्वत् १।४४।१	उद्बुध्यस्वाग्ने। वा: १५।५४	अग्ने विवस्वत् १।१।१।६।६	यद्राजानो विभजन्त: ३।२६।१
बृहस्पते:	बृहस्पते परि दीया १०।१०३।४	बृहस्पते अतियदर्य्य:। वा: २६।३	बृहस्पते परि दीया २।६।३।२।१‡	बृहस्पतिर्न: परिपातु ७।५१।१
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत् ६।५८।१	अन्नात् परिस्रुत:। वा: १६।७५	शुक्रं ते अन्यत् १।१।२।३।३	हिरण्यवर्णा: शुचय: १।३३।१
शनैश्चरस्य	शन्नोदेवीरभीष्टये १०।६।४	शन्नो देवीरभीष्टये। वा: ३६।१२	शन्नो देवीरभीष्टये १।१।१।३।१३	सहस्रबाहु: पुरुष: १६।६।१
राहो:	कया नश्चित्र: ४।३१।१	काण्डात् काण्डात्। वा: १३।२०	कया नश्चित्र: १।२।२।३।५	दिव्यं चित्रम्तुधा:
केतो:	केतुं कृण्वन्नकेतवे १।६।३	केतुं कृण्वन्नकेतवे। वा: २६।३७	केतुं कृण्वन्नकेतवे २।६।३।१२।३	यस्ते पृथु: स्तनयित्नु: ७।११।१
सूर्य्यादिदेवेश्वरस्य	आ वो राजानम् ४।३।१	त्र्यम्बकं यजामहे। वा: ३।६०	आ वो राजानम् १।१।२।२।७	मानो विदन् विव्याधिन:१।१६।१
सोमाधिदेवो- मायाः	गौरीर्म्मिमाय १।१६४।४१	श्रीश्चते लक्ष्मीश्च। वा: ३१।२२	आपो हि ष्ठा २।६।२।१०।१	आपो हि ष्ठा १।५।१
कुजाधिदेव- स्कन्दस्य	कुमारं माता ५।२।१	यदक्रन्द: प्रथमम्। वा: २६।२२	स्योना पृथिवि। वा: ३५।२१	अग्निरिव मन्यो त्विषित:४।३१।२
बुधाधिदेवहरे:	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।२२।१७	विष्णोरराटमसि। वा: ५।२१	इदं विष्णुर्विचक्रमे १।३।१।३।६	प्र तद्विष्णु: स्तवते ७।२६।२
जीवाधिदेव- ब्रह्मण:	त्वमित् सप्रथा: ८।६०।५	आ ब्रह्मन् ब्राह्मण:। वा: २२।२२	त्वमित् सप्रथा: १।१।१।४।८	ब्रह्म जज्ञानम् ४।१।१
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वत: १।७।१०	सजोषा इन्द्र:। वा: ७।३७	इन्द्रमित् देवतातये १।३।२।१।७	इन्द्रेमं प्रतरम् ६।५।२
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत १०।१४।१३	यमाय त्वाङ्गिरस्वते। वा: ३८।६	आयं गौ: पृश्नि: २।६।१।११।१	य: प्रथमं प्रवतमाससाद६।२८।३
राह्वधिदेव- कालस्य	ब्रह्म जज्ञानम्। वा: १३।३	कार्षिरसि समुद्रस्य। वा: ६।२८	ब्रह्म जज्ञानम्। १।४।१।३।६	रोहित: काल: १३।२।३६
केत्वधिदेव- चित्रगुप्तस्य	उभो वाजं हि १।४८।११	चित्रावसो स्वस्ति। वा: ३।१८	चित्र इच्छिशो: १।१।२।२।२।	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्य्यप्रत्यधि- देवाग्ने:	अग्निं दूतं वृणीमहे १।१२।१	अग्निं दूतं पुरोदधे। वा: २२।१७	अग्निं दूतं वृणीमहे १।२।१।१।३	समास्त्वाग्ने ऋतव: २।६।१
सोमप्रत्यधि- देवजलस्य	अप्सु मे सोम: १।२३।२०	आपो हि ष्ठा। वा: ११।५०	उदुत्तमं वरुण पाशम्। वा:१२।१२	शन्नो देवीरभीष्टये। वा: ३६।१२
कुजप्रत्यधि- देवक्षिते:	स्योना पृथिवि १।२२।१५	स्योना पृथिवि। वा: ३५।२१	पृथिव्यन्तरीक्षम्। तै: आ:७।७।३	भूमे मातर्निधेहि १२।१।६३
बुधप्रत्यधि- देवविष्णो:	सहस्रशीर्षा पुरुष: १०।६०।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे। वा: ५।१५	सहस्रशीर्षा पुरुष:। वा: ३१।१	इदं विष्णुर्विचक्रमे ७।२६।४
जीवप्रत्यधि- देवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो मरुत्वते ६।६४।२२	इन्द्र आसां नेता। वा: १७।४०	इन्द्रायेन्दो १।५।२।४।६	इन्द्र जुषस्व प्र वहा २।५।१
शुक्रप्रत्यधि- देवशच्या:	उत्तानपर्णे सुभगे १०।१४५।२	अदित्यै रास्नासि। वा: ११।३०	एकाष्टका तपसे। अ: ३।१०।१२	प्रैतं पादौ १।२७।४
शनिप्रत्यधि- देवप्रजापते:	प्रजापते न त्वद् १०।१२१।१०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	प्रजापते न त्वद्। वा: १०।२०	नक्तं जातास्योषधे १।२३।१
राहुप्रत्यधि- देवसर्पाणाम्	आयं गौ: पृश्नि: १०।१८९।१	नमोऽस्तु सर्पेभ्य:। वा: १३।६	तवेन्द्रिद्रावमम् १।३।२।३।८	शेरभक शेरभ २।२४।१
केतुप्रत्यधि- देवब्रह्मण:	ब्रह्म जज्ञानम्। वा: १३।३	ब्रह्म जज्ञानम्। वा: १३।३	एष ब्रह्मा य ऋत्विज: १।५।२।१।२	ये दिव्यामन्तर्देवेभ्य: ४।४०।८

पाठान्तराणि प्रदर्श्यन्ते,—

* वयमुदापाषि १।३।२।४।४ † सोमं राजानम् १।१।२।५।१ ‡ इन्द्रयो हि।१।१।२।४।८

(गृह्यते अनुगृह्यते अभ्युपपद्यते इति । ग्रह + "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) अनुग्रहः । निर्बन्धः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४४५ ।
"महति कण्ठे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्च्चितो बहुशः ।
वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि ! दुष्टग्रहो दयितः ॥"
"दुष्टो ग्रह आग्रहो यस्य पक्षे दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति विग्रहः ।" इति तट्टीका ॥) ग्रहणम् । (यथा, भागवते । ३ । १५ । ३५ ।
"सद्योहरेरनुचराबुरु बिभ्यतस्तत्-
पादग्रहावपततामतिकातरेण ॥")
रणोद्यमः । पूतनादयः । ते तु बालग्रहाः । (एतेषां नामानि विवरणञ्च बालग्रहशब्दे द्रष्टव्यानि ॥*॥) सैंहिकेयः । (यथा, रघुः । १२ । २८ ।
"सन्ध्याभ्रकपिशस्तस्य विराधो नाम राक्षसः ।
अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः ॥")
उपरागः । स तु चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम् । इति मेदिनी । हे । ३ ॥ (यदुक्तं तिथितत्त्वे ।
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥"
ग्रहाणां नवसंख्यात्वेन ग्रहशब्देनापि नवमसंख्या उच्यते । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३ ।
"चतुर्द्दशसहस्रञ्च मात्स्यमाद्यं प्रकीर्त्तितम् ।
तथा ग्रहसहस्रन्तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् ॥"
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्व्वरः ॥")

ग्रहकल्लोलः, पुं, (ग्रहस्य चन्द्रसूर्य्यादेः कल्लोलः विमर्द्दक इव ।) राहुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रहणं, क्ली, (गृह्यते इति । ग्रह + भावे ल्युट् ।) स्वीकारः । (यथा, हे रामायणे । १ । ६६ । १६ ।
"नशेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेऽपि वा ॥"
आदरः । करः । उपलब्धिः । (यथा, रघुः । ३ । २८ ।
"स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकै-
रमात्यपुत्त्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥")
बन्दी । उपरागः । इति मेदिनी । णे ४५ ॥ (गृह्यन्ते विषयाः येन । ग्रह + करणे ल्युट् ।) इन्द्रियम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति जटाधरः ॥ अथ सूर्य्यचन्द्रग्रहणकारणं यथा,—
"भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्व्वा संस्थितो रविः ।
चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥
यस्मिन्नृक्षे रविस्तस्माच्चतुर्द्दशगतः शशी ।
पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी ॥
कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते ।
ततस्त्रयोदशे सूर्य्यो राहुणा ग्रस्यते रविः ॥" * ॥
ग्रहणकालीनरविचन्द्रयोर्मेघेनाच्छादनाच्छादनकारणं यथा,—
"रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्रासमादिशेत् ।
बुधसौरिनवांशे तु मलिनं धूम्रवर्णकम् ॥
गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सबलाहकः ।
शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् ।
अन्यत्राथस्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरौ ॥" * ॥
राहोर्वर्णविशेषे शुभाशुभं यथा, (वृहत्संहितायाम् । ५ । ५३-५८ ।)
"श्वेते क्षेमसुभिक्षं ब्राह्मणपीडाञ्च निर्द्दिशेद्राहौ ।
अग्निभयमनलवर्णे पीडा च हुताशवृत्तीनाम् ॥
हारिते रोगोल्वणता शस्यानामीतिनश्च विध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगसत्त्वम्लेच्छविध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपीडा ।
धूम्राभे क्षेमसुभिक्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च ॥
कापोतारुणकपिले श्यामाभे क्षुद्भयं विनिर्द्दिशेत् ।
कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च ॥
विमलकमलपीताभो वैश्यध्वंसी भवेत् सुभिक्षाय ।
साचिर्शत्यग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥
दूर्व्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे वापि निर्द्दिशेन्मरकम् ।
अशनिभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो राहुः ॥"
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे तथा ।
नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टमगते तयोः ।
चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् ॥
ग्रासदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्म्महद्भयम् ।
जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥
विपत्करप्रत्यरिसंस्थितेषु
वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म्म ।
सर्व्वं नृणां निष्फलमेव यस्मात्
कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित् ॥"
तत्र कर्त्तव्यं कर्म्म यथा,—
"एकरात्रमुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वा चयं नरः ।
पुण्यमाप्नोति कृत्वा च स्नानं श्राद्धं विधानतः ॥
आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।
जलं व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा ॥
सर्व्वं भूमिसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजाः ।
सर्व्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः ॥
सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।
अकुर्व्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव सीदति ॥
आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
कार्य्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥
सतीर्थेऽर्कविधुग्रासे तत्पुरश्चरणपर्व्वणोः ।
मन्त्रदीक्षां प्रकुर्व्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत् ॥
चन्द्रग्रहश्चन्द्रवारे सूर्य्ये सूर्य्यग्रहस्तथा ।
चूडामणिरयं योगस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥
अन्यस्माद्ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ॥
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्व्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रोदके स्थितः ।
यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्व्वमुपोषितः ॥
ग्रहणादिविमोक्षान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्धोमादिकं चरेत् ॥
तदन्ते महतीं पूजां कुर्य्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ।
ततो मन्त्रप्रसिद्ध्यर्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् ॥
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्याद्देवता च प्रसीदति ।
सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रन्तु कर्त्तव्यं दानश्राद्धविवर्ज्जितम् ॥" * ॥
नक्षत्रविशेषे ग्रहणे नराणां दोषस्तच्छान्तिश्च यथा,—
"यस्मिंश्च जन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ ।
तज्जातानां भवेत् पीडा ये नराः शान्तिवर्ज्जिताः ॥
ग्रहणग्रहपरिपीडितनाडीनक्षत्रदोषशमनाय ।
सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोशीरैः ॥"
नाडीनक्षत्राणि च । आद्यदशषोडशाष्टादशत्रयोविंशपञ्चविंशतयः ॥
"ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा ।
भास्करग्रहणे दद्यान्नाडीदोषोपपीडितः ॥
घृतकुम्भोपरि निहितं शङ्खं नवनीतपूरितं दद्यात् ।
नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥"
तत्र भोजनादिनिषेधो यथा,—
"चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव ! ।
ग्रहणन्तु भवेत्तत्र तत्पूर्व्वं भोजनक्रियाम् ॥
नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते ।
यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु ॥
मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि ॥
सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् ।
चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्व्विना ॥
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥"
तत्राशौचं यथा,—
"सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत् ॥
ग्रहणे शावमाशौचं विमुक्तौ सौतिकं स्मृतम् ।
तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
अथ ज्योतिर्म्मते ग्रहणस्वरूपं यथा । राहुः पृथिवीच्छायां समाश्रित्य चन्द्रं चन्द्रमाश्रित्य रविं यदाच्छादयति तत् ग्रासाख्यम् । किन्तु रविचन्द्रयोर्न गतिरोधकस्वरूपो ग्रासः ॥ * ॥ अथ ग्रहणसम्भावना । अमावस्यावसानसमये यदि रविस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा दशभागान्तरितो भवति तदा सूर्य्यग्रहणम् । पूर्णिमावसानकाले यदि चन्द्रस्फुटराश्यादिः राहुकेत्वोः स्फुटराश्यादिभिस्तुल्यः किंवा त्रयोदशभागान्तरितो भवति तदा चन्द्रग्रहणं स्यात् ॥ * ॥ तस्य गणनाप्रकारो यथा । अमावस्याशेषघटी पूर्णिमावसाने च सूर्य्यसिद्धान्तोक्तगणितागतौ यथा-

सम्भवराश्यादिस्थौ रविचन्द्रौ कर्त्तव्यौ। मध्यराहुराश्यादिभिर्युक्तः स्फुटराश्यादिस्थो रविश्च कार्य्यः। अस्मिन् राहुयुक्तरवौ षड्राश्यधिके सति षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता पूरितः सन् यदि नवतिभागाधिको भवति तदाशीत्युत्तरशतांशेभ्यो हीनः कार्य्यः। अवशिष्टाङ्को द्विःस्थाप्य एकस्मात् द्वाभ्यां हृताङ्केनापरो युक्तः स शरो भवति। राहुरव्योर्योगे कृते मेषादिराशिषट्के सति स शरः सौम्यसंज्ञकः तुलादिषट्के सति याम्यसंज्ञकः स्यात् ॥ * ॥ चन्द्रराहुमानज्ञानम्। पञ्चत्रिंशद्विकलाधिकनवत्युत्तरसप्तशतकलामितमध्यचन्द्रभुक्तिः ७९० । ३५ । सा च स्फुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्याः स्फुटेन्दुभुक्त्याः सकाशात् द्वाचत्वारिंशदधिकशतेन १४२ हरणाल्लब्धं चन्द्रस्य मानं स्यात्। पञ्चगुणितचन्द्रमानात् द्वाभ्यां हरणाल्लब्धं राहुमानं भवति ॥ * ॥

अथ चन्द्रग्रहणम्।

राहुचन्द्रयोर्म्मानं मिलितं शरेण हीनकरणात् यदवशिष्टं तत् ग्रासो भवेत् शरे शून्ये सति राहुचन्द्रयोर्म्मिलितं मानद्वयं ग्रासो भवेत्। शरेऽधिके ग्रासो न स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रग्रहणारम्भादिकालज्ञानं यथा। षड्गुणितग्रासाङ्कात् चतुर्म्मिश्रितग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिदण्डार्द्धं भवति। तत् पौर्णमासीयदण्डादिषु हीनं सत् स्पर्शकालः। युक्तं सत् मुक्तिकालः द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादिकालः स्यात् ॥ * ॥

चन्द्रमण्डलस्य स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्।

पूर्व्वोक्तशरे याम्ये सति आकाशे चन्द्रमण्डलस्य अग्निकोणे स्पर्शो नैरृतकोणे मुक्तिश्च स्यात्। शरे सौम्ये सति ईशानकोणे स्पर्शः वायुकोणे मोक्षः। इति चन्द्रग्रहणम् ॥ * ॥

सूर्य्यग्रहणे अक्षो यथा। स्वदेशविषुवच्छाया द्विः स्थाप्या। एकस्याः षड्गुणितान्या युक्ता सती भागादिर्याम्याक्षः स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगिनतमाह। दिनार्द्धामावस्ययो र्दण्डादीनां यदन्तरं तत् अंशादिकं नतनामकं स्यात् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणोपयोगि लम्बनं यथा। द्विगुणनतसमसङ्ख्याकखण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् षष्टिलब्धयुक्तः सन् स्फुटलम्बनं अंशादिकं भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे फलं यथा। दिनपूर्व्वपरार्द्धक्रमेण षड्गुणितनतयुक्तलम्बनसहितस्फुटरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा त्रिंशता गुणितो यदि नवत्या अधिको भवति तदा अशीत्युत्तरशतात् हीनः कार्य्यः। त्रिगुणितदशलब्धैः खण्डो ग्राह्यः खण्डान्तरगुणितशेषात् दशलब्धयुक्तः सन् फलं भवति ॥ * ॥

सूर्य्यग्रहणे नतिर्यथा। अक्षफलयोर्योगो नतिः स्यात् षड्राशिन्यूने अक्षफलान्तरं नतिः सा फले अधिके सति सौम्या अक्षे अधिके सति याम्या भवति ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणे शरो यथा। मध्यराहुसहितः स्फुटरविर्द्दिगुणितलम्बनखण्डात् नवघ्नतांशादिभिर्द्दिनपूर्व्वार्द्धे रहितः दिनपरार्द्धे सहितः कार्य्यः एतादृशसंस्कृतरवौ षड्राश्यधिके षड्राशीन् त्यक्त्वा इत्यादि चन्द्रग्रहणोक्तवत् शरः कार्य्यः। एष स्फुटशरः उभयोः शरनत्योर्दिक्तुल्यतायां नत्या सह युक्तो दिग्विभेदे रहितः कार्य्यः अन्तरं कार्य्ये सति यदधिकं तस्य दिशा शरस्य दिक् वक्तव्या ॥ * ॥ सूर्य्यमानं यथा। दशानुपलाष्टविपलाधिकोनषष्टिकलामितरविमध्यभुक्तिः। ५६ । ८ । १० सा च स्फुटकर्म्मणा किञ्चित् कलादिभिर्न्यूनाधिका वा भवति। तस्यास्त्रिगुणितस्फुटरविभुक्तेर्द्वात्रिंशता लब्धं रविमानं स्यात् ॥ * ॥

अथ सूर्य्यग्रहणम्।

पूर्व्वोक्तचन्द्रमानं रविमानं मिलितं शरेण हीनं सत् ग्रासो भवेत् ॥ * ॥ सूर्य्यग्रहणस्यारम्भादिकालज्ञानम्। चतुर्गुणितग्रासाङ्कात् द्वियुतग्रासाङ्केन लब्धं दण्डादिकं स्थितिनाडिकार्द्धं भवति। तदमावस्याया दण्डादिषु हीनं स्पर्शकालः युक्तं मुक्तिकालः स्यात् ॥ * ॥ स्पर्शादिदिग्ज्ञानम्। शरे याम्ये सति अर्कमण्डलस्य नैरृतकोणे स्पर्शोऽग्निकोणे मोक्षः स्यात्। सौम्ये शरे सति वायुकोणे स्पर्श ईशानकोणे मुक्तिर्भवेत् द्विगुणितं तत् स्थितिदण्डादि स्यात् ॥ * ॥ दिवारात्र्योः परार्द्धे यदि ग्रहणं भवति तदा अमावस्यापौर्णमास्योर्दण्डादिः स्फुटलम्बनयुक्तः कार्य्यः ॥ गणितागतकालात् हीनातिरिक्ते काले यदि ग्रहणं स्यात तत् औत्पातिकं भवेत् ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलस्य सामान्यवर्णो यथा। विम्बस्य वैवर्ण्यं अंशुहानिस्तमोदृतिः खण्डनमल्पता वा शुक्लारुणश्यामलपीतचित्रैः पटाद्यैः रोध इव वेष्टनं वा भवति ॥ * ॥ अपर्व्वजं ग्रहणं ईतिभयसमागमकारि स्यात् तदा दिशश्च विरूपाः स्युः ॥ * ॥ ग्रासाङ्गुलिमानज्ञानम्। दशगुणितग्रासाङ्कात् मानद्वयार्द्धेन लब्धं चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रासस्य गताङ्गुलाद्यं भवति। सूर्य्यस्य च्यङ्गुलमपि ग्रासोऽदृश्यो भवति। चन्द्रस्य सार्द्धाङ्गुलः सुदृशः यदि षोड़शाङ्गुलाधिको भवति तदा सर्व्वग्रासः ॥ * ॥ ग्रहणे मण्डलवर्णो यथा। अल्पे ग्रहणे धूम्राभं समग्रे कपिलं अर्द्धे कृष्णाभम्। इति सूर्य्यग्रहणम् ॥ इति सिद्धान्तमञ्जरीसम्मतम् ॥

(अधुना सूर्य्यसिद्धान्तमतमुच्यते तत्र चन्द्रग्रहणाधिकारो यथा,—

“सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि विवस्वतः।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशतम्॥
स्फुटस्वभुक्त्या गुणितौ मध्यभुक्त्योद्धृतौ स्फुटौ।
रवेः स्वभगणाभ्यस्तः शशाङ्कभगणोद्धृतः ॥
शशाङ्ककक्षागुणितो भाजितो वार्ककक्षया।
विष्कम्भश्चन्द्रकक्षायां तिथ्याप्ता मानलिप्तिका ॥
स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणिता मध्ययोद्धृता।
लब्धं सूची महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरम् ॥
मध्येन्दुव्यासगुणितं मध्यार्कव्यासभाजितम्।
विशोध्य लब्धं सूच्या तु तमो लिप्तास्तु पूर्व्ववत् ॥
भानोर्भार्द्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा।
शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके ॥
तुल्यौ राश्यादिभिः स्याताममावास्यान्तकालिकौ।
सूर्य्येन्दुपौर्णमास्यन्ते भार्द्धे भागादिकौ समौ ॥
गतैष्य पर्व्वनाड़ीनां स्वफलेनोनसंयुतौ।
समलिप्तौ भवेतां तौ पातस्तात्कालिकोऽन्यथा ॥
छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत्।
भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥
तात्कालिकेन्दुविक्षेपं छाद्यच्छादकमानयोः।
योगार्द्धात् प्रोज्झ्य यच्छेषं तावच्छन्नं तदुच्यते ॥
यद्ग्राह्यमधिकं तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा।
योगार्द्धादधिके न स्याद्विक्षेपे ग्राससम्भवः ॥
ग्राह्यग्राहकसंयोगवियोगौ दलितौ पृथक्।
विक्षेपवर्गहीनाभ्यां तद्वर्गाभ्यामुभे पदे ॥
षष्ट्या संगुणय सूर्य्येन्द्वोर्भुक्त्यन्तरविभाजिते।
स्यातां स्थितिविमर्द्दार्द्धे नाड़िकादिफले तयोः ॥
स्थित्यर्द्धनाड़िकाभ्यस्ता गतयः षष्टि भाजिताः।
लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः ॥
तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्द्दार्द्धं तथासकृत्।
संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादिफलं स्वकम् ॥
स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत्।
स्थित्यर्द्धनाड़िकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते ॥
तद्वदेव विमर्द्दार्द्धनाड़िकाहीनसंयुते।
निमीलनोन्मीलनाख्ये भवेतां सकलग्रहे ॥
इष्टनाड़ीविहीनेन स्थित्यर्द्धेनार्कचन्द्रयोः।
भुक्त्यन्तरं समाहन्यात् षष्ट्याप्ताः कोटिलिप्तिकाः॥
भानोर्ग्रहे कोटिलिप्ता मध्यस्थित्यर्द्धसङ्गुणाः।
स्फुटस्थित्यर्द्धसम्भक्ताः स्फुटाः कोटिकलाः स्मृताः॥
क्षेपो भुजस्तयोर्वर्गयुतेर्मूलं श्रवस्तु तत्।
मानयोगार्द्धतः प्रोज्झ्य ग्रासस्तात्कालिको भवेत्॥
मध्यग्रहणतस्त्वार्द्धमिष्टनाड़ीर्विशोधयेत्।
स्थित्यर्द्धान्मौक्षिकाच्छेषं प्राग्वच्छेषं तु मौक्षिके ॥
ग्राह्यग्राहकयोगार्द्धाच्छोध्याः स्वच्छन्नलिप्तिकाः।
तद्वर्गात् प्रोज्झ्य तत्कालविक्षेपस्य कृतिम्पदम् ॥
कोटिलिप्ता रवेः स्पष्टस्थित्यर्द्धेनाहता हृताः।
मध्येन लिप्तास्तन्नाड्यः स्थितिवद् ग्रासनाड़िकाः ॥
नतज्यासज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम्।
वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्व्वापरकपालयोः ॥
राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः।
भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता ॥
सोन्नतं दिनमध्यार्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु।
छिन्द्याद्विक्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

इति सूर्य्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारः ॥

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारः।

“मध्यलग्नसमे भानौ हरिजस्य न सम्भवः।
अक्षोदङ्मध्यभक्रान्तिसाम्ये नावनतेरपि ॥
देशकालविशेषेण यथावनतिसम्भवः।
लम्बनस्यापि पूर्व्वान्यदिग्वशाच्च तथोच्यते ॥
लग्नं पर्व्वान्तनाड़ीनां कुर्य्यात् स्वैरुदयासुभिः।
तज्ज्यान्त्यापक्रमज्याघ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा ॥

तदा लग्नोदयैर्लग्नं मध्यमंशं यथोदितम् ।
ततक्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा ॥
शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते ।
मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ॥
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् ।
तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः ॥
नतांशबाहुकोटिस्थे स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती ।
एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया ॥
मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या छेदेन विभाजिता ।
रवीन्द्वोर्लम्बनं ज्ञेयं प्राकपश्चाद्घटिकादिकम् ॥
मध्यलग्नाधिके भानौ तिथ्यन्तात् प्रविशोधयेत् ।
धनमूनेऽसकृत् कर्म्म यावत् सर्व्वं स्थिरीभवेत् ॥
दृक्क्षेपः शीततिग्मांशोर्म्मध्यभुक्त्यन्तराहतः ।
तिथिघ्नत्रिज्यया भक्तो लब्धं सावनतिर्भवेत् ॥
दृक्क्षेपात् सप्ततिहृताद्भवेद्वावनतिः फलम् ।
अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात् ॥
मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषितान्यथा ॥
तया स्थितिविमर्द्दार्द्धग्रासाद्यं तु यथोदितम् ।
प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत् ॥
स्थित्यर्द्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः ।
ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् ॥
प्राक्कपालेऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि ।
मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्द्धे तु विपर्य्ययः ॥
तदा मोक्षस्थितिदले देयं प्रग्रहणे तथा ।
हरिजान्तरकं शोध्यं यत्रैतत् स्याद्विपर्य्ययः ॥
एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
स्वे स्वे स्थितिदले योज्या विमर्द्दार्द्धेऽपि चोक्तवत् ॥”
इति सूर्य्यसिद्धान्ते सूर्य्यग्रहणाधिकारः ॥)

ग्रहणिः, स्त्री, (गृह्णाति आक्रमते उदरभङ्गादि रूपेण नाडीविशेषावच्छिन्नं शरीरमिति । ग्रह उपादाने + “ग्रहेरनिः ।” उणां । ५ । ६७ । इति अनिः णत्वं च ।) ग्रहणीरोगः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

ग्रहणी, स्त्री, (ग्रहणि + “कृदिकारादक्तिनः ।” इति ङीष् ।) अग्न्यधिष्ठाननाडी । स्वनामख्यातरोगः । तस्य निदानसम्प्राप्ती यथा,—
“अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ।
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥
एकैकशः सर्व्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्ब्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्व्वेदविदो जनाः ॥” * ॥
तस्य पूर्ब्बरूपं यथा,—
“पूर्ब्बरूपन्तु तस्येदं तृष्णालस्यं बलक्षयः ।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥”
तस्य वातिकस्य निदानरूपे ।
“कट्तिक्तकषायातिरूक्षसन्दुष्टभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खराङ्गता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत् तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडाकार्श्यदौर्ब्बल्यं वैरस्यं परिकर्त्तिका ।
गृद्धिः सर्व्वरसानाञ्च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्च्चः श्वासकासार्द्दितोऽनिलात् ॥”
पैत्तिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ।
आप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्य्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥”
श्लैष्मिकस्य तस्य निदानरूपे ।
“गुर्व्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ।
आस्योपदेहमाधुर्य्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यमालस्यञ्च कफात्मके ॥
पृथग्वातादिनिर्द्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्द्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥”
तस्यासाध्यस्य लक्षणं यथा,—
“लिङ्गैरसाध्यग्रहणीविकारो
यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत् ।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो
हत्वा तनुं नो विनिवर्त्तते च ॥”
इति माधवकरः ॥
तस्य चिकित्सा यथा, गारुडे १७४ अध्याये ।
“चिकित्साथ ग्रहण्यास्तु ग्रहणी चाग्निनाशिनी ।
चित्रकक्काथकल्काभ्यां ग्रहणीघ्नं घृतं हविः ॥” * ॥
हरिरुवाच ।
“मरीचं शृङ्गवेरञ्च कुटजत्वचमेव च ।
पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्ककृतशेखर ! ॥”
इति तत्रैव १८७ अध्यायः ॥
“अङ्कोठमूलकर्षार्द्धं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
सर्व्वातीसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
मरीचशुण्ठीकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तत् द्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥”
इति तत्रैव १८६ अध्यायः ॥ * ॥
अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सा ।
“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदातीसारभेषजैः ॥
दोषं सामं निरामञ्च विद्यादत्रातिसारवत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
पेयादिपटुलघ्वन्नं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तत्रैव ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥
कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शकृत् संवर्त्तयत्यपि ॥”
संवर्त्तयति घनीकरोति ॥ * ॥
अथ तक्रम् । तत्र गोदधिगुणाः ।
“गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥”
अथ माहिषीदधिगुणाः ।
“माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषणम् ॥”
अथ छागीदधिगुणाः ।
“आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥”
उत्तमं ग्राहिणां मध्ये श्रेष्ठं इत्यर्थः ॥
अथ तक्रस्य भेदाः ।
“तक्रन्तु घोलमथितोदश्वित्तक्रप्रभेदतः ।
सुश्रुतादौर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्द्धा परिकीर्त्तितम् ॥
ससरं निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् ।
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥
वातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ।
उदश्वित् कफदं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम् ॥”
अथ तक्रस्य गुणाः ।
“तक्रं ग्राहि कषायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
वीर्य्योष्णं बलदं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥
यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ।
ग्रहण्यादिमतं तक्रं पथ्यं संग्राहि लाघवात् ॥
वातघ्नमम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कं त्वविदाहि च ।
किञ्च स्वादु विपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ॥
कषायोष्णविकारित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ॥”
अथोद्धृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतस्य तक्रस्य गुणाः
“समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् ॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥”
अथ दोषविशेषे तक्रविशेषाः ।
“वातेऽम्लसैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे चापि क्षारत्रिकटुसंयुतम् ॥
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ।
ग्रहण्यर्शोऽतिसारघ्नं भवेद्वातहरं परम् ॥
रोचनं पुष्टिदं बल्यं वस्तिमूलविनाशनम् ॥”
अथामपक्वतक्रगुणाः ।
“तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव विशिष्यते ॥” * ॥
अथ तक्रस्य निषेधः ।
“नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्ब्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥” * ॥
अथ तक्रस्य गुणोत्कर्षः ।
“न तक्रसेवी व्यथते कदाचि-
न्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥” * ॥
“मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् षड्यूषमिति कीर्त्तितम् ॥”
रसं लघु ग्राहि मांसभवरसम् । इति षड्यूषम् ॥
“कर्षं गन्धमहं पारदसमे कुर्य्यात्तयोः कज्जलीं
त्र्यांशं त्र्यूषणतश्च पञ्चलवणं सार्द्धश्च कर्षं पृथक् ।
भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्व्वार्द्धभङ्गान्वितं

खादेद्वह्निमितं प्रहन्ति गदवांस्तक्रस्य विल्वेन च ॥”

इति लघुलाईचूर्णम् ॥ * ॥

“चिकटु त्रिफला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भल्लातकं यमानी च हिङ्गु लवणपञ्चकम् ॥
गृहधूमवचाकुष्ठं रसगन्धकमभ्रकम् ।
क्षारत्रयाजमोदा च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुस्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपत्रकम् ।
समभागान्तमेषां चूर्णं कृत्वा विनिर्म्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णन्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ॥
मन्दाग्निकासदुर्नामशोथपाण्डुरुचिज्वरान् ।
विष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यान्नानातिसारजित् ॥
आमवातापहं बल्यं सूतिकादोषनाशनम् ।
वर्ज्जनीयं माषमम्लं स्नानं पिष्टितभोजनम् ॥
पथ्यं काञ्जिकमत्रापि दधि तक्रमथापि वा ।
वृहल्लाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥”

इति वृहल्लाईचूर्णम् ॥ * ॥

“जातीफललवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरैः ।
कर्पूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥
तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येतानि सर्व्वाणि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् ।
सर्व्वचूर्णसमानांशा प्रदेया शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुनाप्लावितं जनः ।
नाशयेत् ग्रहणीं कासं क्षयं श्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥

“चित्रकं पिप्पलीमूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
व्योषं हिङ्ग्वजमोदाञ्च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसैर्व्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चानलम् ॥”
क्षारौ स्वर्ज्जिका यवक्षारश्च । लवणपञ्चकमिति सैन्धवं रुचकं चैव विडं सामुद्रिकं गडमिति । व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदात्र यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति चित्रकादिवटिका ॥ * ॥ [सगुड़ः ।
“श्रीफलशलाटुः कल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः
ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विल्वस्यामं फलम् । गुड़स्यात्र भागद्वयम् । इति विल्वकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुड़वञ्चार्कमूलाद्विल्वं तथानलात् ॥
दग्धा द्रवेण वार्त्ताकोर्गुटिका भोजनोत्तरम् ।
भुक्ता भुक्तं पचत्याशु नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथार्शांसि विसूचीञ्च हृदामयम् ॥”

इति वार्त्ताकुगुटिका ॥ * ॥

“मुस्तकातिविषाविल्वकौटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालोढ्यं ग्रहणीं सर्व्वजां जयेत् ॥”
कौटजं इन्द्रयवः । इति मुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्को ग्रहणीगदः ।
गुड़ेनाधिकसर्ज्जेन भक्षितेनाशु नश्यति ॥”
सर्ज्जः शाल इति लोके । इति सर्ज्जरसचूर्णम् ॥*॥

“विल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
मानं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि च्छिनोति ॥”
मोचो मोचरसः । छिनोति हन्ति ।

“प्रस्थत्रयं त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्वार्द्धतुलां गुडस्य ।
चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकजीरचव्य-
व्योषेभकृष्णाहपुषाजमोदैः ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः
सश्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्ने-
र्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ।
स्त्रीणाञ्च वन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुड़ः प्रसिद्धः ॥
तैले मनाक् त्रिवृद्भृष्टा त्रिसुगन्धि पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुड़े कल्याणपूर्व्वके ॥”

इति कल्याणगुड़ः ॥ * ॥

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
त्रिफला चाजमोदा च नलिनी जीरकस्तथा ।
सैन्धवं रौमकञ्चापि सामुद्रं रुचकं विड़म् ॥
आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।
शुण्ठीशक्रयवाश्चैव प्रत्येकं कर्षसम्मिताः ॥
मृद्वीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुड़स्यार्द्धतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्व्वं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद् वा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्ब्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥
ज्वरानपि हरेत् सर्व्वान् कुर्य्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पिचुपाठान्वयाद्धन्ति रक्तपित्तञ्च विग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीषु क्षीणः क्षयी च यः ।
तेभ्यो हितश्च वन्ध्यायै महाकल्याणको गुड़ः ॥”

इति महाकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

“कुष्माण्डानां सुपक्कानां स्विन्नानां निष्कुल-
त्वचाम् ।
सर्पिः प्रस्थे पलशतं ताम्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एकैकस्य पलं चैकं त्रिवृतोऽष्टौ पलानि च ॥
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुड़ात् पञ्चाशदेव तु ।
आमलक्या रसस्यात्र प्रस्थत्रयमुदीरितम् ॥
तावत् पाकं प्रकुर्व्वीत मृदुना वह्निना भिषक् ।
यावत् दर्व्वीप्रलेपः स्यात्तदैनमवतारयेत् ॥
औडुम्बरं चामलकं वादरं वा यथाफलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्षयेद्वा यथानलम् ॥
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ।
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ॥
ज्वरमानाहहृद्रोगगुल्मोदरविसूचिकाः ।
कामलां पाण्डुरोगञ्च प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥
वातशोणितवीसर्पदद्रुपक्वमसूरिकान् ।
वातपित्तकफान् सर्व्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत ॥
व्याधिक्षीणा वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ।
तेभ्यो हितो गुड़ोऽयं स्यात् वन्ध्यानामपि पुत्त्रदः ॥
वृष्यो बल्यो वृंहणश्च वयसः स्थापनः परः ॥”

इति कुष्माण्डकल्याणकगुड़ः ॥ * ॥

अतीसाराधिकारलिखितं विल्वतैलं चात्र हितम् । इति ग्रहणीरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ (सनिदानलक्षणादिकं चिकित्सितञ्चास्य यथा,—
“सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्कन्तु नैव वा ।
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ॥
चिरकृद्ग्रहणीदोषः सञ्चयाच्चोपवर्णयेत् ।
स चतुर्धा पृथग् दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ।
प्रसेको वक्त्रवैरस्य मरुचिस्तृट्क्लमो भ्रमः ॥
आनद्धोदरता च्छर्द्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्त्रकूजनम् ।
सामान्यं लक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ॥
मूर्च्छा शिरोरुग्विष्टम्भः श्वयथुः करपादयोः ।
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥
पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुजाभीक्ष्णं विसूचिका ।
रसेषु गृद्धिः सर्व्वेषु तृष्णा परिकर्त्तिका ॥
जीर्णे जीर्य्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ।
वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपाण्डुत्वशङ्कितः ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक् श्वासकासवान् ॥
पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्द्दितः ॥
श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्द्दिररोचकः ।
आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥
हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।
उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनम् ।
अकृशस्यापि दौर्ब्बल्यं सर्व्वजे सर्व्वसङ्करः ॥
विभागेऽङ्गस्य ये चोक्ता विषमाद्याश्त्रयोऽग्नयः ।
तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणम् ॥
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥”

इति वाभटे निदानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

चिकित्सास्या यथा,—
“ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ॥
अन्नकाले यवाग्वादिपञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
विलरेत् पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥

दद्यात् सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागराम् ।
पानेऽतिसारविहितं वारितक्रं सुरादि च ॥
ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहि लाघवात् ।
पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रदूषणम् ॥
कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥"
"क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तैर्मधुरकैर्युतम् ॥
स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ।
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्ब्बलानलदीपनम् ॥
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि ।
योऽल्पाग्नित्वात् कफे क्षीणे वर्च्चः पक्वमपि श्लथम् ॥
मुञ्चेद्दृव्यौषधयुतं स पिबेदल्पशो घृतम् ।
तेन स्वमार्गमानीतः स्वकर्म्मणि नियोजितः ॥
समानो दीपयत्यग्निमग्नेः सन्धुक्षको हि सः ।
पुरीषं यश्च कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुञ्चति ॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
रौक्ष्यान्मन्देऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥
क्षारचूर्णासवारिष्टान् मन्दे स्नेहातिपानतः ।
उदावर्त्तात् प्रयोक्तव्या निरूहस्नेहवस्तयः ॥
दोषातिवृद्ध्या मन्देऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिञ्चरेत् ।
व्याधिमुक्तस्य मन्देऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनम् ॥
अध्वोपवासक्षामत्वे यवाग्वा पाययेद्घृतम् ।
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणञ्च तत् ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु क्षामक्षीणकृशान्नराम् ।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ॥
लघूष्णकटुशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात् परञ्च बलवर्द्धनम् ॥
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ।
सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥
दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ।
सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठकोऽनलः ॥
न भोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनान्वितः ॥
यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्द्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥"
इति वाभटे चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये ॥
अपरं सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—
"दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ।
अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः ॥
भूयः सन्दूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ।
तस्मात् कार्य्यः परीहारस्त्वतीसारे विरक्तिवत् ॥
यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ।
षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ॥
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ॥
तस्मात् सन्दूषिते वह्नौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति ।
तस्योत्पत्तौ विदाहश्च सदनालस्यतृट्क्लमाः ॥
बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्ष्वेडान्त्रकूजनम् ।
अथ जातं भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ॥
पर्व्वरुक्लौल्यतृट्छर्द्दिज्वरारोचकदाहवान् ।
उद्गिरेच्छुक्ततिक्ताम्ललोहधूमसगन्धिकम् ॥

प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ।
वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तकैः ॥
पित्तात् सदाहैर्गुरुभिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः ।
दोषवर्णनखैस्तद्वद्विण्मूत्रनयनाननैः ॥
हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शःप्लीहाशङ्की च मानवः ।
यथा दोषोच्छ्रयन्तस्य त्रिशुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
पेयादिं वितरेत् सम्यग् दीपनीयोपसम्भृतम् ।
ततः पाचनसंग्राहि दीपनीयगणत्रयम् ॥
पिबेत् प्रातः सुरारिष्टस्नेहमूत्रसुखाम्बुभिः ।
तक्रेण वाथ तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
कृमिगुल्मोदराशोंघ्नीः क्रियाश्चाप्यवचारयेत् ।
चूर्णं हिङ्ग्वादिकञ्चात्र घृतं वा क्षीरनाशनम् ॥
कल्केन मगधाद्यैश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा ।
चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ॥
सर्व्वथा दीपनं सर्व्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेतस्वैश्चिकित्सितैः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

ग्रहणीरुक्, [ज्] स्त्री, (ग्रहण्या एव रुक् ।) ग्रहणीरोगः । तत्पर्य्यायः । प्रवाहिका २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ ग्रहिणी ३ । इति तट्टीका ॥

ग्रहणीहरं, क्ली, (ग्रहणीं हरतीति । हृ + अच् ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ग्रहणीहारके त्रि ॥)

ग्रहद्रुमः, पुं, (ग्रहाख्यो द्रुमः वृक्षविशेषः ।) शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहनायकः, पुं, (नयतीति । नी + ण्वुल् । ततो ग्रहाणां नायकः ।) शनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ सूर्य्यश्च ॥

ग्रहनाशः, पुं, (गृह्णाति रुणद्धि मलमिति शेषः । कोष्ठरोधकवायुविशेषः रोगविशेषो वा तं नाशयति । नश् + णिच् + अण् ।) वृक्षविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ छातियान इति भाषा ॥

ग्रहनाशनः, पुं, (ग्रहं रोगविशेषं नाशयतीति । नश् + णिच् + ल्युः ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली रत्नमाला च ॥

ग्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहकक्षाणां ग्रहेषु वा नेमिरिव । ग्रहकक्षाधःस्थिततयाऽस्य नेमिसादृश्यमिति बोध्यम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहपतिः, पुं, (ग्रहाणां पतिः ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । १२ । १६८ । २५ । [रिव ॥"])
"तस्य विस्तीर्य्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेअर्कवृक्षः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३७ ।
"चन्द्रः सूर्य्यः शनिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ॥"
गृहस्वामी । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । ११७ ।
"मम सत्रमिदं दिव्यं अहं गृहपतिस्त्विह ।
त्रीणि पूर्व्वाण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ॥")

ग्रहपुषः, पुं, (ग्रहान् अन्यान् सर्व्वान् पुष्णाति स्वतेजसेत्यर्थः ।) सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

ग्रहभीतिजित्, [द्] पुं, (ग्रहभीतिं जयतीति । जि + क्विप् ।) चोडानामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहयागः, पुं, (ग्रहाणां ग्रहानुद्दिश्य वा यो यागः ।) ग्रहाणां यज्ञः । तस्य शान्तिकत्वे मलमासादावपि कर्त्तव्यत्वं पौष्टिकत्वे तु शुद्धकाले । तस्य प्रयोगो यथा । यजमानः कृतस्नानादिः गोमयोपलिप्ते देशे कुशासने उपविष्ट उदङ्मुखो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य संकल्प्य मन्त्रमुच्चार्य्य श्वेतसर्षपेण विघ्नकरानुत्सार्य्य गणाधिपगौरीशमातृकापूजावसोर्द्धारावृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वयं करणासामर्थ्ये ब्राह्मणान् वृणुयात् । ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्लवायां वेद्यां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यं आग्नेय्यां श्वेतमर्द्धचन्द्राकारं सोमं दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलं ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधं उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं गुरुं प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रं प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिं नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुं वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिनाऽग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा ग्रहशब्दे लिखिततत्तद्ध्यानेन मण्डले ग्रहानावाह्य तेषां स्वस्ववर्णवस्त्रगन्धपुष्पादिना पूजयेत् । गन्धे विशेषः सूर्य्याय रक्तचन्दनं सोमाय श्वेतचन्दनं मङ्गलाय कुङ्कुमं बुधाय सरलं गुरवे समभागेन मिश्रितानि रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलानि शुक्राय श्वेतचन्दनं शनैश्चराय कस्तूरीं राहवे पद्मकाष्ठं केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठं दद्यात् । धूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुं सोमाय सरलं मङ्गलाय देवदारु बुधाय घृतमिश्रितदेवदारु वृहस्पतये दशाङ्गं शुक्रायागुरुं शनैश्चराय कालागुरुं राहवे गुडत्वचं केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचं दद्यात् । ततोऽधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् । ततो बलिं दद्यात् । सूर्य्याय गुडौदनं सोमाय घृतपायसं मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकं यावकं बुधाय क्षीरान्नं गुरवे दध्योदनं शुक्राय घृतौदनं शनैश्चराय यवतिलतण्डुलात्मकं कृशरं राहवे छागमांसं केतुभ्यः अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रितयवतिलतण्डुलरूपं चित्रौदनम् । ततश्चरुं श्रपयेत् । ततः कुशण्डिकां समाप्य रव्यादीनां चरुहोमं कुर्य्यात् । ततो यथाशक्ति एकैकस्याष्टाविंशतिमष्टोत्तरशतमष्टोत्तरसहस्रं वा मधुसर्पिर्मिश्रिताभिः सूर्य्यादीनां तत्तत्समिद्भिर्होमं कुर्य्यात् ।
समिधस्तु ।
"अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥"
तत उदीच्यं कर्म्म समाप्य दक्षिणां दद्यात् ।
दक्षिणास्तु ।
"धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा ।
कृष्णागौरायसश्छाग एता वै दक्षिणाः स्मृताः ॥"
(अस्य यागस्य प्रयोजनं यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।
"शान्तौ पुष्टौ महेशानि ! तथा क्रूरेऽपि कर्म्मणि ।
ग्रहयागं प्रकुर्व्वाणो वाञ्छितार्थमवाप्नुयात् ॥"

दीपिकायाञ्च । यथा,—
"शुभग्रहार्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च ।
शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥
मृदुगणः चित्रानुराधामृगशिरोरेवत्यः । क्षिप्रगणो लघुगणः पुष्याश्विहस्ताः । ध्रुवगणः रोहिण्युत्तरात्रयम् ॥)
"गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः ।
पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥'
इति ग्रहयागतत्त्वम् ॥
(मात्स्योक्तम् । यथा,—
"श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।
वृष्ट्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ॥
येन ब्रह्मन् ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
सर्व्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ॥
ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिनोदिताम् ।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ।
ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ।
तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्व्वकामफलप्रदः ॥
अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ।
तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ॥"
ग्रहवेदिनियमः । यथा,—
"गर्त्तस्योत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ।
वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ॥
संस्थापनाय देवानां चतुरस्रामुदङ्मुखाम् ।
अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ॥
देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥"
मण्डले स्थानम् । यथा,—
"मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
उत्तरेण गुरुं विद्याद्बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥
पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥"
अधिदेवताः । यथा,—
"भास्करस्येश्वरं विद्यात् उमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥
ब्रह्माणञ्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालन्तथैव च ।
केतोर्वै चित्रगुप्तञ्च सर्व्वेषामधिदेवताः ॥"
प्रत्यधिदेवताः । यथा,—
"अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवताः ।
प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवता. ॥"
पञ्च लोकपालाः । यथा,—
"विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।
आवाहयेद्व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥"
ग्रहवर्णाः । यथा,—
"संक्रूरेद्रक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ ।
मन्दराहू तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः ॥"
"ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च ।
धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्टाद्वितानकम् ॥
शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥"
अन्यद्विवरणन्तु ग्रहयागतत्त्वे द्रष्टव्यम् ॥)

ग्रहराजः, पुं, (ग्रहाणां राजा इति । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) सूर्य्यः । चन्द्रः । इति मेदिनी । जे । ३२ ॥ वृहस्पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाधारः, पुं, (ग्रहाणां आधारः आश्रयः । मेधीवद्ध्रुवनक्षत्रमाश्रित्य स्वस्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां परिभ्रमणात्तथात्वम् ।) ध्रुवनक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहामयः, पुं, (ग्रहः उपदेवविशेषस्तज्जन्य आमयः रोगभेदः ।) आवेशः । स तु भूतादिना जातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहाशी, [न्] पुं, (ग्रहं ग्रहजन्यदोषं अश्नाति दूरीकरोतीति । अश् + णिनिः । स्कन्दग्रहदोषमश्नातीत्येके ।) ग्रहनाशवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रहाह्वयः, पुं, (ग्रहाणामुपदेवानामाह्वयः आख्या संज्ञा यस्य । ग्रहान् आह्वयति आकारयति तज्जनितदोषनाशायेति भावः । आ + ह्वे + शः । इत्येके ।) भूताङ्कुशवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रहीता, [ऋ] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + तृच् ।) ग्रहणकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । गृहयालुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २७ ॥ (यथा, श्वेताश्वतरोपनिषदि ।
"अपाणिपादो यवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।"
तथा च मनुः । ८ । १६६ ।
"ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतो व्ययः ॥")

ग्रामः, पुं, (ग्रस् + "ग्रसेरात् ।" उणां । १ । १४० । इति मन् धातोराकारान्तादेशश्च ।) विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतिः । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । संवसथः २ । इत्यमरः । २ । ३ । १९ ॥ शूद्रादिभूयवसतिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
"तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ॥"
(तथा च मनुः । १० । ५४ ।
"अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥")
शब्दादिपूर्व्वकश्चेत् समूहार्थः । इति त्रिका ॥
यथा शब्दग्रामः भूतग्रामः गुणग्रामः ।
इत्यादि ॥ (यथा, मनुः । २ । २१५ ।
"बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥"
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ११३ ।
"गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्म्मवसनो हरिः ॥")
स्वरभेदः । यथा,—
"षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयो ग्रामा मता इह ।
षड्जग्रामो भवेदत्र मध्यमग्राम एव च ।
सुरलोके च गान्धारो ग्रामः प्रचरति स्वयम् ॥"
इदानीं षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः क्रियन्ते । मूर्च्छना प्रस्तार इत्यर्थः । ष ऋ ग म प ध नि ष । इति षड्जस्य । म-पौ ध-नौ ष ऋ च गः । इति मध्यमस्य । ऋ गौ म पौ ध नौ षोऽन्ते । इति गान्धारस्य मूर्च्छनाः । ष ऋ ग म प ध निष । नि-षौ ऋ-ग-म-पाश्च धः । ध नि ष ऋ ग म पोऽन्ते । प-धौ नि-षौ ऋ-गौ च मः । म-पौ ध-नौ च ष ऋ ग । ग म प ध नि षश्च ऋः । ऋ-गौ म-पौ ध-नौ गोऽन्ते । मूर्च्छनाः सप्त षड्जाः ॥
"आदि द्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्तस्वपि सप्त मता ।
मध्यमो मो यदा तेषु मध्यमग्राममूर्च्छना ॥
आदौ गकारो यत्रास्ति गान्धारग्राममूर्च्छना ॥"
तत्र षड्जग्रामप्रस्तारस्यायं क्रमः ।
"षड्जान्निषधान्तं नेधान्तं धात पान्तमिष्यते ।
पान्मान्तं मध्यमाद्गान्तं गादृषभान्तमिष्यते ॥
ऋषभात षान्तमित्याहुः षड्जग्रामस्य मूर्च्छनाः ।
मध्यमग्रामजास्त्वेवं मूर्च्छनाः परिकीर्त्तिताः ॥
मकारादिक्रमेणैव गकारान्तास्तु ता मताः ।
तारो मन्द्रश्च आवश्च इति ग्रामनिरूपणा ॥
षड्जग्राममूर्च्छनायाः सप्त कोष्ठानि ।
ब्रह्मविष्णुशिवैस्त्वाक्त्रयो ग्रामा मनोहराः ॥"
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

ग्रामकूटः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्थो ग्रामस्य वा कूट इव तमःप्राधान्यात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रामजनिष्पावी, स्त्री, (ग्रामे ग्रामसन्निकर्षे या जायते इति । जन + डः । ग्रामजा निष्पावीति कर्म्मधारयः ।) नखनिष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रामणीः, पुं, (ग्रामाः जीवसमूहाः नीयन्ते चमन्न्यदानेन परिचाल्यन्तेऽनेन । यद्वा ग्रामान् जीवसमूहान् नयति प्रापयति चेतयतीत्यर्थः । नी + क्विप् ततो णत्वम् ।) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३७ ।
"अग्रणीर्ग्रामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः ॥"
यक्षः । यथा, विष्णुपुराणे २ । १० । ७ ।
"स रथाधिष्ठितो देवैरादित्यैरृषिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥"
"देवैरादित्यैः आदित्या एव देवास्तैः । ग्रामणीर्यक्षः ।" इति तट्टीका ॥ नापितः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४९ ॥

ग्रामणीः, त्रि, (ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयति दोषगुणविचारादिभिः परिचालयति प्रेरयति वा क्विप् ।) प्रधानः । अधिपतिः । इति मेदिनी । ने । ४५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ५ ।
"दक्षिणावान् प्रथमो हूत एति
दक्षिणावान् ग्रामणीरग्रमेति ॥"
तथा च महागणपतिस्तोत्रे । ८ ।
"दानामोदविनोदलुब्धमधुपप्रोत्सारणाविर्भवत्,
कर्णान्दोलनखेलनो विजयते देवो गणग्रामणीः ॥"

ग्रामेण ग्राम्येण भोग्यद्रव्येण आयुर्नयति यापयतीति। ग्रामान् भोग्यवस्तूनि नयति आत्मानं प्रापयतीति वा।) भोगिकः। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामणीः, स्त्री, (ग्रामेण जनसमूहेनेत्यर्थः नीयते गृह्यते यद्वा ग्रामेण ग्राम्यधर्म्मेण केवलं मैथुनादिना नयति कालं यापयतीति। नी+क्विप्।) वेश्या। ग्रामेया। नीलिका। इति हेमचन्द्रः॥

ग्रामतक्षः, पुं, (ग्रामस्य ग्रामपरतन्त्रो वा तक्षा। "ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः।" ५।४।९५। इति टच्।) ग्रामाधीनः काष्ठतट्। ग्रामायत्तस्तक्षा। इत्यमरः। २।१०।९॥ गेँये कूनार इति भाषा॥

ग्रामता, स्त्री, (ग्रामाणां समूहः। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्।" ४।२।४३। इति तल्।) ग्रामसमूहः। इत्यमरः। ३।२।४३॥ (ग्रामस्य भावः। "तस्य भावस्त्वतलौ।" ५।१।११९। इति तल्।) ग्रामत्वञ्च॥

ग्रामभृतः, पुं, (ग्रामे ग्रामस्य वा भृतः भरणीयः ग्रामावस्थितजनैरिति शेषः।) ग्रामप्रेष्यः। स तु ब्राह्मणश्चेत् पञ्चमोऽब्राह्मणः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (यथाह शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥")

ग्राममद्गुरिका, स्त्री, (ग्रामस्य मत्स्यग्रामेषु वा मद्गुरिकेव। क्षुद्रमद्गुर इवेत्यर्थः।) शृङ्गीमत्स्यः। ग्रामयुङ्गम्। इति मेदिनी। के।२३४॥

ग्राममुखः, पुं, (ग्रामस्य मुखमिव यो स्थितः। यद्वा, ग्रामो ग्रामवासिजनो मुखत्वेन प्रधानकारणत्वेन यस्य। ग्रामस्थजनसाध्यत्वादेवास्य तथात्वम्।) हट्टः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्राममृगः, पुं, (ग्रामस्य मृग इव। यद्वा, ग्रामेस्थितो मृगः पशुः।) कुक्कुरः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामयाजकः, पुं, (ग्रामस्य याजको यागकर्त्ता।) ग्रामस्थनानावर्णानां पुरोहितः। स तु चतुर्थोऽब्राह्मणः। यथाह, शातातपः।

"अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववेदिना।
आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनादित्यान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥"

(एतस्मै प्रदत्तं दानादिकं निष्फलं भवति। यथोक्तं महाभारते। ३।१९९।७।

"यथैव पतिते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा।
गुरौ चानृतिके पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके॥")

ग्रामस्थः, त्रि, ग्रामवासी। ग्रामे तिष्ठति य इत्यर्थे कप्रत्ययः॥

ग्रामहासकः, पुं, (ग्रामान् ग्रामवासिनः श्वशुरालयस्थसमूहान् वा हासयतीति। हस्+णिच्+ण्वुल्।) भगिनीपतिः। इति शब्दरत्नावली॥

ग्रामाधानं, क्ली, (आधीयते उपजीविका यत्र तत्। आ+धा+ल्युट्। ततो ग्रामस्य मृगयुसमूहस्य आधानं पोषणकम्।) मृगया। इति हलायुधः॥

ग्रामान्तं, क्ली, (ग्रामस्य अन्तं समीपम्।) ग्रामसमीपम्। तत्पर्य्यायः। उपशल्यम् २। इत्यमरः। २।२।२०॥ ग्रामान्तिकम् ३। इति वोपालितः॥

ग्रामिणी, स्त्री, (ग्राम उत्पत्तिस्थानत्वेन अस्ति अस्याः। अत इनिः स्त्रियां ङीप्।) नीलीवृक्षः। इति जटाधरः॥

ग्रामी, [न्] त्रि, (ग्रामः अधिकारित्वेनास्त्यस्य। अत इनिः।) ग्रामविशिष्टः। गाँइ इति भाषा॥ यथा, ब्राह्मणकुलाचार्य्यकारिकायाम्।

"रामो गड़गड़ग्रामी निपः केशरकोणितः।
केशरकोणीति ख्यातो ग्रामी ग्रामवताम्बरः॥"

(ग्रामो ग्राम्यधर्म्मो मैथुनं अस्त्यस्येति। ग्राम्यधर्म्मविशिष्टः। यथा, भागवते। ४।२९।१४।

"आसुरी मेढ्रमर्वाग् दार्व्वायो ग्रामिणां रतिः।
उपस्थो दुर्मदः प्रोक्तो निरृतिर्गद उच्यते॥")

ग्रामीणः, पुं, (ग्रामे भवः। ग्राम+"ग्रामाद्यखञौ।" ४।२।९४। इति खञ्।) ग्राम्यशूकरः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुक्कुरः। काकः। ग्रामोत्पन्ने त्रि। इति मेदिनी। णे। ४६॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे। ७९।

"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम्।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सा करणं मतम्॥")

ग्रामीणा, स्त्री, (ग्रामीण+स्त्रियां टाप्।) नीलीवृक्षः। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्याया यथा,

"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका॥
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥ गुणास्त्वस्या नीलिनीशब्दे ज्ञातव्याः॥) पालङ्क्यशाकम्। इति राजनिर्घण्टः॥

ग्रामेयकः, त्रि, (ग्रामे भवः। ग्राम+"कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्।" ४।२।९५। इति ढकञ्।) ग्राम्यः। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥

ग्रामेया, स्त्री, (ग्रामे भवा। ग्राम+ढक्।) ग्राम्यनारी। इति ग्रामणीशब्दार्थे हेमचन्द्रः॥

ग्रामेशः, त्रि, (ग्रामस्य ईशः।) ग्रामेश्वरः। ग्रामाधिपतिः। यथा, शान्तिशतके। ११।

"यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं।
सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम्॥"

ग्राम्यः, त्रि, (ग्रामे भवः। ग्राम+"ग्रामात् यखञौ।" ४।२।९४। इति यः।) ग्रामोत्पन्नः। तत्पर्य्यायः। ग्रामेयकः २ ग्रामीणः ३। इति हेमचन्द्रः। ३।१९५॥ (यथा, मनुः। ११।१९९।

"श्वशृगालखरैर्दष्टो ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च।"

तथा, माघे। १२।३८।

"ग्राम्यानपश्यत् कपिशं पिपासतः॥"

मूढः। प्राकृतः। यथा, तत्रैव। १४।६४।

"ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो
योगमार्गपतितेन चेतसा॥")

अश्लीलादिवचनम्। "हालिकशाकटिकप्रधानत्वात् ग्रामे भवं ग्राम्यम्।" इति भरतः॥ तत्पर्य्यायः। अश्लीलम् २। इत्यमरः। १।६।१९॥ (काव्यस्य दोषविशेषः। स च शब्दगतः अर्थगतश्च। तत्र शब्दगतो यथा, साहित्यदर्पणे। ७।३।

"दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः॥"

अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव। "कटिस्ते हरते मनः। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः॥" अर्थगतो यथा, तत्रैव। ७।५।

"अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः॥"

उदाहरणं यथा तत्रैव। "स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय!॥ अत्रार्थो ग्राम्यः॥")

ग्राम्यकन्दः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवः कन्दः।) ग्राम्योलः। वनओल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। स्थूलकन्दः २। इति रत्नमाला॥ स तु दोषलः। इति राजवल्लभः॥

ग्राम्यकर्कटी, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामजाता कर्कटी।) कुष्माण्डः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यकुङ्कुमं, क्ली, (ग्राम्यं ग्रामसम्भूतं कुङ्कुमम्।) कुसुम्भम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ग्राम्यधर्म्मः, पुं, (ग्राम्यस्य इतरादेर्धर्म्मः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा, महाभारते। ३।४८।४।

"प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः।
मम पुत्त्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति॥")

ग्राम्यपशुः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामजातः पशुः।) ग्रामजातजन्तुः। (यथा, भागवते। ६।१५।१६।

"तस्माद् युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्य्यताम्॥")

स तु सप्तविधो यथा। गौः १ अजः २ मेषः ३ मनुष्यः ४ अश्वः ५ अश्वतरः ६ गर्द्दभः ७। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथाह पैठीनसिः।

"ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश। गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्द्दभो मनुष्यश्चेति ग्राम्याः पशवः। महिषवानर-ऋक्षसरीसृपरुरुपृषन्मृगाश्चेति सप्तारण्याः॥" सुश्रुतमते उष्ट्रादयोऽपि ग्राम्याः। यदुक्तं तत्रैव सूत्रस्थाने ४६ अध्याये।

"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः॥")

ग्राम्यमद्गुरिका, स्त्री, (ग्राम्या ग्रामोद्भवा मद्गुरिका) शृङ्गीमत्स्यः। इति हारावली॥

ग्राम्यमृगः, पुं, (ग्राम्यो ग्रामभवो मृगो हरिण इव। मृगःपशुर्वा इत्येके।) कुक्कुरः। इति जटाधरः॥

ग्राम्यराशिः, पुं, (ग्राम्यो राशिः।) मिथुनम्। कन्या। तुला। वृश्चिकः। धनुः। कुम्भः। राशा मेषः वृषश्च। इति ज्योतिषम्॥

ग्राम्यवल्लभा, स्त्री, (ग्राम्याणां ग्रामस्थजनानां वल्लभा प्रिया । पल्लीग्रामस्थजनप्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) पालङ्क्यशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ग्राम्यं अश्लीलं वल्लभं प्रियं यस्याः इति विग्रहे वेश्या । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

ग्राम्यसूकरः, पुं, स्त्री, (ग्राम्यः सूकरः ।) ग्रामोत्पन्नवराहः । तत्पर्य्यायः । विड्वराहः २ ग्रामीणः ३ ग्रामक्रोडः ४ ग्रामकोलः ५ विष्क ६ दारकः ७ । तस्य मांसस्य गुणाः । वनवराहमांसाद्गुरुत्वम् । मेदोबलवीर्य्यवृद्धिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राम्या, स्त्री, (ग्रामे भवा । ग्राम + "ग्रामात् यखञौ ।" ४ । २ । ९४ । इति यः । स्त्रियां टाप् ।) नीली । नियावी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तुलसी । इति चिन्तामणिः ॥)

ग्राम्याश्वः, पुं, (ग्राम्यः ग्रामजातोऽश्वः ।) गर्द्दभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ग्रावा, [न्] पुं, (ग्रसते इति ग्रः । ग्रस् + अन्येभ्योऽपीति डः । आवनति शब्दायते इति । आ + वन शब्दे + विच् । ततो ग्रश्चासौ आवा चेति ।) प्रस्तरः । (यथा, भागवते । ४ । ५ । १८ ।

"सर्व्व एवर्त्विजो दृष्ट्वा सदस्याः सदिवौकसः ।
तैरर्द्यमानाः सुभृशं ग्रावभिर्नैकधाऽद्रवन् ॥")

पर्व्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा, —

"पृथ्वी तावत् त्रिकोणा विपिननदनदीग्रावरुद्ध्रं तदङ्गम् ॥"
इत्युद्भटः ॥)

मेघः । इति विश्वः ॥ दृढे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्रासः, पुं, (ग्रस्यते अद्यते इति । ग्रस् + कर्म्मणि घञ् ।) मुखपूरणान्नादि । यथा, —

"कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् ।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्ध्यर्थं कायशोधनम् ॥"
इति प्रायश्चित्तप्रकरणे पराशरः ॥

(तथा च मनुः । ११ । २१३ ।

"एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् ॥")

तत्पर्य्यायः । कवलः २ । इत्यमरः । २ । ९ । ५४ ॥ गुडेरकः ३ पिण्डः ४ गण्डोलः ५ कवकः ६ गुडः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥ (दशौषधकालान्तर्गतकालविशेषः । "तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं सामुद्गं मुहुर्मुहुः ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥" इत्युत्तरतन्त्रे चतुःषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

ग्राहः, पुं, (गृह्यते इति । ग्रह ञ उपादाने + भावे घञ् ।) ग्रहणम् । (गृह्णातीति । ग्रह + "विभाषा ग्रहः ।" ३ । १ । १४३ । इति व्यवस्थापितविभाषया णः ।) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा ॥ जलहस्ती इति केचित् ॥ तत्पर्य्यायः । अवहारः २ । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २१ । ५ ।

"भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।
उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्म्मग्राहसमाकुलम् ॥")

ग्राहकः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + ण्वुल् ।) सितावरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्येनपक्षी । व्यालग्राही । ग्रहीतरि त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (ग्रह + णिच् + ण्वुल् । ज्ञापकः । यथा, महाभारते । ३ । २१० । १३ ।

"यथास्वं ग्राहकाण्येषां शब्दादीनामिमानि तु ॥")

ग्राहिणी, स्त्री, (गृह्णाति अशेषगुणानिति । ग्रह उपादाने + "नन्दिग्रहीति ।" ३ । १ । १३४ । इति णिनिः ङीप् ।) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ताम्रमूलाख्या । इति रत्नमाला ॥ चिरट इति भाषा ॥

ग्राहिफलः, पुं, (ग्राहि धारकं मलबन्धकमित्यर्थः फलं यस्य ।) कपित्थवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्राही, [न्] पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) कपित्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ग्राही, [न्] त्रि, (गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) मलबन्धकः । धारकः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।

"काश्मरी हिमा ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥")

ग्रहणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४९ ।

"तत्र तस्यैव कैवर्त्तपतेः सत्यव्रतस्य सः ।
शफरग्राहिभिर्भृत्यैः प्राप्य इवादगृह्यत ॥"

प्रतिकूलः । यथा, भट्टिः । ५ । ६३ ।

"मास्म भूर्ग्राहिणी भीरु ! गन्तुमुत्साहिनो मम ॥"
"हे भीरु ! मास्म भूर्ग्राहिणी प्रतिकूला मा भूः ।"
इति जयमङ्गलः ॥)

ग्रीवा, स्त्री, (गीर्य्यतेऽनया । गॄ निगरणे + "शेवायह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः ।" उणां । १ । १५४ । इति वन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) गलघाटादिसमुदिता । इति भरतः ॥ (यथा, शकुन्तलायां १ मे अङ्के ।

"ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः ॥")

सा तु गर्भे मासमात्रेण भवति । इति मुखबोधः ॥ तत्पर्य्यायः । शिरोधिः २ कन्धरा ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ कन्धिः ४ शिरोधरा ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्धराशिरा । इति मेदिनी । वे । ६ ॥

ग्रीवी, [न्] पुं स्त्री, (ग्रीवा विद्यते यस्य । ग्रीवा + इनिः । दीर्घग्रीवावत्त्वया एव अस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति जटाधरः ॥ प्रशस्तग्रीवायुक्ते त्रि ॥

ग्रीष्मः, पुं, (ग्रसते रसान् इति । ग्रसु अदने + "ग्रीष्मः ।" उणां । १ । १४६ । इति मक् ग्रीभावश्च धातोः षुगागमश्च निपात्यते ।) ऋतुविशेषः । (यथा, मनुः । ६ । २३ ।

"ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः ॥")

स तु ज्यैष्ठाषाढौ । तत्पर्य्यायः । उष्णकः २ निदाघः ३ उष्णोपगमः ४ उष्णः ५ उष्मागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः । १ । ४ । १९ ॥ घर्म्मः ८ तापनः ९ उष्मागमः १० उष्णकालः ११ ।

"ग्रैष्मिकस्तनभिस्यन्दि जलमित्येव निश्चयः ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

("दीर्घवासरकं तीक्ष्णं ज्वालामालाकुलं जगत् ।
दिशि ग्रीष्मे मृगतृष्णाः स्विन्नाः स्युर्मृगवाजिनः ॥
नैरृतो मारुतो रूक्षः शीर्णपर्णा महीरुहाः ।
दग्धं तृणाकुलारण्यं दावाग्निश्च दिशो दश ॥
एवं लक्षणके ग्रीष्मे पित्तरक्तमुदीर्य्यते ।
तस्मात् क्रिया प्रतीकारं कुर्य्यात् संशमनं भिषक् ॥
जलक्रीडा दिवानिद्रा सेवनं सुखसाधनम् ।
श्यामारामारतं शस्तं कुङ्कुमकिञ्जल्कशीतलम् ॥
नीलनालदलोपेतः श्रमघ्नो व्यजनानिलः ।
केतक्या मौदकुसुमचन्दनोशीरशीतलैः ॥
लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराश्रयः पुनः ।
एवं क्रिया समापन्ने ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥"
इति ग्रीष्मोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

"तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत् ।
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्द्धते ॥
अतोऽस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत् ।
भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम् ॥
सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात् शक्तून् सशर्करान् ॥
मद्यं न पेयं पेयं वा स्वल्पं सुबहु वारि वा ॥
अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ।
कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः ॥
पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ ।
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजनस्थितम् ॥
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृण्मयशुक्तिभिः ।
पाटलावासितञ्चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम् ॥
शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम् ॥
अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु ।
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तवकशालिषु ॥
सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके ।
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः ॥
कदलीदलकह्लार-मृणालकमलोत्पलैः ।
कल्पिते कोमलैस्तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे ॥
मध्यन्दिनेऽर्कतापार्त्तः स्वप्याद्धारागृहेऽथवा ।
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि ॥
निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च ।
आसनास्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः ॥
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः ।
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः ॥
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः ।
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः ॥
मनोहरकलालापाः शिशवः शारिकाः शुकाः ।
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः ॥
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखोपपन्नं भवति। उष्णवाताबभातमतिशिथिलमत्यन्तप्रविलीनदोषं भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावमुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते। तस्मात्तयोः संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते शरीरं पिपासोपद्रवाय।", इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

"मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः।
घृतं पयः स शाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम्।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥"

इति च सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥)
तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे।

"ग्रीष्मोद्भवो भोगभवानुरक्तो
वक्ता सुशीलो जलकेलिशीलः।
विद्याधनैश्वर्य्ययशोमनोज्ञो
धन्वी सुवेशः परदारचित्तः ॥"

उष्णः। इति मेदिनी। मे। १० ॥ गरमि इति मात् इति च भाषा ॥ तद्वति त्रि ॥

ग्रीष्मजा, स्त्री, (ग्रीष्मात् ग्रीष्मप्रभावात् ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले वा जायते या इति। जन्+डः। ततष्टाप् च।) लवणी। इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोणा इति भाषा ॥ (ग्रीष्मजातमात्रे, त्रि ॥)

ग्रीष्मपुष्पी, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मकाले पुष्पं यस्याः। जातौ संज्ञायां वा ङीप्।) करुणीपुष्पवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्मभवा, स्त्री, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये ग्रीष्मागमे इत्यर्थः भवति उत्पद्यते या। भू+अच्। टाप्।) नवमल्लिका। इति रत्नमाला ॥
("कुमारिका ग्रीष्मभवा सुगन्धा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

ग्रीष्मसुन्दरकः, पुं, (ग्रीष्मे सुन्दर इव कायते शोभते इति। कै+कः। ग्रीष्मसुन्दर+स्वार्थे कन् वा।) शाकविशेषः। गिमा इति भाषा ॥ तस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्तशोषनाशित्वम्। रुचिकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः ॥

ग्रीष्महासं, क्ली, (ग्रीष्मे ग्रीष्मसमये हासः प्रकाशः उत्पत्तिजन्यशोभेत्यर्थः यस्य।) इन्द्रतूलकम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुड़ीर सूता। इति भाषा ॥

ग्रीष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मः ग्रीष्मसमयः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्याः। "अर्श आदिभ्योऽच्।" ५।२।१२७। इत्यच् ततो ङीष्।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रीष्मोद्भवा, स्त्री, (उद्भवतीति। उद्+भू+अच्। ग्रीष्मे उद्भवो यस्याः ग्रीष्मे उद्भवतीति वा।) नवमल्लिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्रुच, इर् उ चौर्य्ये। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) रेफयुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्रुचत् अग्रोचीत्। उ, ग्रोचित्वा ग्रुक्त्वा। इति दुर्गादासः ॥

ग्रैवं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४।३।५७। इति अण्।) ग्रीवाभूषणम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः। ४।४८ ॥
"भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम्।
नास्रसत् करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥")

ग्रैवेयं, क्ली, (ग्रीवायां भवम्। "चात् ढञ्।" "ग्रीवाभ्योऽण् च।" ४। ३। ५७। इत्यस्य सूत्रस्य वार्त्तिकोक्त्या चकारात् ढञ्।) कण्ठभूषणम्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। ७। ३५। ३४।
"पुनर्द्दिपान् द्विपारोहान् वैजयन्त्यङ्कुशध्वजान्।
तूणवर्म्माण्यथो कक्षान् ग्रैवेयाण्यथ कम्बलान् ॥")

ग्रैवेयकं, क्ली, (ग्रीवायां भवमिति। "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु।" ४।२।९६। इति ढकञ्।) कण्ठभूषा। इत्यमरः।२।६।१०४॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ८२। २५।
"नूपुरौ विमलौ तद्वद् ग्रैवेयकमनुत्तमम् ॥")

ग्रैष्मी, स्त्री, (ग्रीष्मे भवति। "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१६। इति अण् ततो ङीप्। "पक्षे त्वण् ङीप्।" इति अमरटीका।) नवमल्लिका। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ग्रीष्मसम्बन्धिनि त्रि नान्तस्य ॥

ग्लस, उ ङ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट्-उदित्वात् क्त्वा वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। उ, ग्लसित्वा ग्लस्त्वा। ङ, ग्लसते। इति दुर्गादासः ॥

ग्लस्तः, त्रि, (ग्लस्+कर्म्मणि क्तः।) भक्षितः। इत्यमरः। ३। २। ११२ ॥

ग्लह, ऊ कि आदाने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-पक्षे भ्वा-परं सकं-वेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऊ, अग्लहीत् अग्लाक्षीत्। कि, ग्लाहयति ग्लहति। एष कैश्चिन्न मन्यते इति दुर्गादासः ॥ (यथा, महाभारते। २।६७।१६।
"इमां चेत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीष्य-
दीशोऽभविष्यदपराजितात्मा ॥")

ग्लहः, पुं, (ग्लह+"अक्षेषु ग्लहः।" ३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत् पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते। इति वार्त्तिकोक्त्या च निपातनात् तथात्वम्।) अक्षक्रीड़ासु पणः। इत्यमरः। २। १०। ४५ ॥ आड़ इति वाजि इति च भाषा ॥ (यथा, महाभारते। २। ६७। ६।
"पाञ्चालस्य द्रुपदस्यात्मजामिमां
सभामध्ये यो वदेदीदृ ग्लहेषु ॥")

ग्लाता, [ऋ] त्रि, (ग्लायति ग्लानियुक्तो भवतीति। ग्लै+तृच्।) ग्लानियुक्तः। इति व्याकरणम्।

ग्लानः, त्रि, (ग्लै+कर्त्तरि क्तः।) रोगात् क्षीणदेहः। तत्पर्य्यायः। ग्लास्नुः २। इत्यमरः। २। ६। ५८ ॥ रोगी। इति राजनिर्घण्टः ॥

ग्लानिः, स्त्री, (ग्लायति अनेनास्मिन् वा। ग्लै+"वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्।" उणां। ४। ५१। इति निः।) बलहीनता। इति हेमचन्द्रः।२।२३३ ॥ (यथा, गीतायाम्। ४। ७।
"यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिर्भवति भारत! ॥")
रोगः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते। ५। २४। १३। "देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥")

ग्लास्नुः, त्रि, (ग्लायतीति। ग्लै+"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः।" ३। २। १३६। इति ग्स्नुः।) ग्लानः ॥ इत्यमरः। २। ६। ५८ ॥ (यथा, भट्टिः। ७।४।
"वसन् माल्यवति ग्लास्नू रामो जिष्णुरधृष्णुवत् ॥")

ग्लुच, इर् उ चौर्य्ये गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्। उदित्वात् क्त्वावेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। पञ्चमस्वरी। इर्, अग्लुचत् अग्लोचीत्। उ, ग्लोचित्वा ग्लुक्त्वा। इति दुर्गादासः ॥

ग्लुञ्च, उ इर् गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) उदित्वात् क्त्वावेट्। अन्तःस्थतृतीययुक्तादिः। पञ्चमस्वरी। उ, ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्त्वा। इर्, अग्लुचत् अग्लुञ्चीत्। इति दुर्गादासः ॥

ग्लेप, ऋ ङ दैन्ये। गतौ। चाले। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा आत्मं-अकं-सकं-च-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ङ, ग्लेपते निर्धनः सदा। ऋ, अजिग्लेपत्। इति दुर्गादासः ॥

ग्लेयः, त्रि, (ग्लानिमर्हतीति। ग्लै+यः।) ग्लानियोग्यः। इति व्याकरणम् ॥

ग्लेव, ऋ ङ सेवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऋ, अजिग्लेवत्। ङ, ग्लेवते। इति दुर्गादासः ॥

ग्लेष, ऋ ङ अन्वेषे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्मं-सकं-सेट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। ऋ, अजिग्लेषत्। ङ, ग्लेषते जिग्लेषि। अन्वेषोऽनुसन्धानम्। ग्लेषते यः सतां मार्गमिति हलायुधः। इति दुर्गादासः ॥

ग्लै, क्षमे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-अनिट्।) अन्तःस्थतृतीययुक्तः। क्षमो हर्षक्षयः। ग्लायति लोकः शोकात्। अनुपसर्गस्य ज्णौ ज्वल ह्वल ह्मल इत्यादिना वा ह्रस्वः। ग्लपयति ग्लापयति। सोपसर्गस्य तु प्रग्लापयति। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः।२।९८।
"श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥")

ग्लौः, पुं, (ग्लायति ग्लानिं प्राप्नोति क्षयपक्षे इति भावः। ग्लै+"ग्लानुदिभ्यां डौः।" उणां।

७ । ६४ । इति शौः ॥ चन्द्रः । (यथा, अथर्व्ववेदसंहितायाम् । ६ । ८३ । ३ ।
"ग्लौरितः प्र पतिष्यति स गलुन्तो नशिष्यति ॥")
कर्पूरः । इत्यमरः । १ । ३ । १४ ॥

घ

घ, घकारः । स तु व्यञ्जनचतुर्थवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः । इति व्याकरणम् ॥ (एतत्तु मुग्धबोधमतम् । यथा, "अ आ ह क ख ग घ ङाः कण्ठाः ।" पाणिनीये तु एष कण्ठो जिह्वामूलीयश्च । यथा, "अकुहविसर्ज्जनीयानां कण्ठः ॥" इत्युक्त्वा पुनः शिक्षायाम् ।
"जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ॥")
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"घकारं चञ्चलापाङ्गि ! चतुष्कोणात्मकं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णमरुणादित्यसन्निभम् ॥
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदं शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अस्योत्पत्तिर्वर्णोद्धारशब्दे द्रष्टव्या ॥ वङ्गाक्षरेऽस्य लेखनप्रकारादिर्यथा,—
"दक्षिणरूपा वामरेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
कुण्डलीरूपमास्थाय ततोऽधोगत्य दक्षतः ॥
अत ऊर्द्ध्वं गता रेखा शम्भुर्नारायणस्तयोः ।
ब्रह्मस्वरूपिणी देवि ! मात्राशक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥"
अस्य ध्यानं यथा,—
"मालतीपुष्पवर्णाभां षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
शुक्लाम्बरपरीधानां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ॥
सदा स्मेरमुखीं रम्यां लोचनत्रयराजिताम् ।
एवं ध्यात्वा घकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
तत्प्रणाममन्त्रो यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"निर्गुणं त्रिगुणोपेतं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
सर्व्वगं सर्व्वदा शान्तं घकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
तस्य नामानि यथा, नानातन्त्रेषु ।
"घः खड्गी घुर्घुरो घण्टी घण्टीशः शिवपुरान्तकः ।
वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिस्त्रिंशकणी मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालमूलं नन्दशो हननं ध्वनिः ॥
त्रैलोक्यविद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः ॥"
घः, पुं, (घण्टयति शब्देन शोभते घटयति घर्घरादिशब्दं वा । घटि द्युतौ घट चेष्टायां च + बाहुलकात् डः ।) घण्टा । घर्घरशब्दः । इति मेदिनी । घे । १ ॥
घग्घ, हसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) कण्ठवर्गद्वितीयोपधः । घग्घति । इति दुर्गादासः ॥
घट, क हिंसे । संघाते । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-अकं च-सेट् ।) क, घाटयति कवाटं द्वारि जनः संयोजयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घट, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पक्षे भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) इ, भावे घण्ट्यते । कि, घण्टयति घण्टति । द्युतिर्दीप्तिः । द्युत्यर्थत्वेन पाचिकत्वरादित्वे सिद्धे कि करणमर्थान्तरेऽपि पाचिकचुरादित्वार्थम् । तथाच,—
"क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥"
इति वोपदेवः ॥
प्रसिद्धार्थं कथयितुं धातूनां प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । किन्तु महाकविप्रयोगं दृष्ट्वान्येऽप्यर्था मन्तव्याः हि यस्मात् धातवोऽनेकार्था भवन्तीत्यर्थः । तेन हिंसास्तुत्योः पठितस्यापि शंसतेः कथनार्थत्वं न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितमिति रघौ कथयतीत्येवार्थः । एवं दीप्तिपठितस्यापि तर्कधातोर्वितर्कणार्थत्वे तर्कयत्यन्यगुणं सुधीरित्यादिः । इति दुर्गादासः ॥
घट, ष ङ म चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-अकं-सेट् ।) ष, घटा । ङ, घटते पठितुं शिष्यः । म, घटयति । घटतीति घटो घटयो नाघटन् घटनामियादिति तु घटते घटः पचादित्वादन् । ततो घट इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १२ । ८६ ।
"घटेत सन्ध्यादिषु यो गुणेषु
लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥")
घटः, पुं, (घटते मृदादिसङ्घातैः जलादिग्रहणाय इत्यर्थः । घट् + पचाद्यच् ।) कलसः । इत्यमरः । २ । ९ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१९ ।
"यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥")
तस्य परिमाणं कलसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ समाधिभेदः । (घटस्थवारिवत् निश्चलत्वात्तथात्वम् ।) स तु कुम्भकम् । इभशिरः । (आकृतिसादृश्यात्तथात्वम् ।) कूटकूटः । इति मेदिनी । टे । ७ ॥ कुम्भराशिः । यथा,— [लभेत् ।"
"सिंहे वा यदि गोघटे गतनरः सर्व्वार्थसिद्धिं
इति समयप्रदीपः ॥ द्रोणपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (अस्य पर्य्याया यथा,—
"चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलसो नल्वणोऽर्म्मणः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः ॥"
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
"कंसश्चतुर्गुणो द्रोणः अर्म्मणोनल्वणश्च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घट उन्मान मेव च ॥"
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)
कुम्भपरिमाणम् । यथा,—
"दशद्रोणो भवेत् खारी कुम्भस्तु द्रोणविंशतिः ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे कात्यायनः ॥
(योगावस्थाभेदः । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । ४ । ६८ ।
"आरम्भश्च घटश्चैव यथा परिचयोऽपि च ।
निष्पत्तिः सर्व्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥"
एतदवस्थायां किं स्यात्तदाह तत्रैव । ४ । ७२-७३ ।

"द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ।
दृढासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तदा ॥
विष्णुग्रन्थेस्ततो भेदात् परमानन्दसूचकः ।
अतिशून्ये विमर्द्दश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत् ॥")
घटकः, पुं, (घटयति परस्परसम्बन्धादिकमिति । घट् + णिच् + ण्वुल् ।) कुलाचार्य्यः । तस्याः साध्यत्वम् । यथा,—
"वरं चाण्डालसंस्पर्शं कुर्य्यात्तु साधकोत्तमः ।
तथाप्यसाधुघटकं सर्व्वदा सं परित्यजेत् ॥
दूषिताः कलिकालेषु भारते विविधाः प्रजाः ।
अतएव महेशानि ! सर्व्वे संसर्गदूषिताः ॥
घटकं ब्राह्मणं देवि ! संस्पृशेत् यत्नतस्त्यजेत् ॥"
इति शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां षोडशोल्लासे माहेश्वरीतन्त्रवचनम् ॥ * ॥ योजकः । तत्पर्य्यायः । चारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा, कुलदीपिकायाम् ।
"धावको भावकश्चैव योजकश्चाशकस्तथा ।
दूषकस्तावकश्चैव षडेते घटकाः स्मृताः ॥"
अन्यच्च ।
"के नो विदन्ति पुरुषा पुरुषानुपूर्व्वीं
सुश्रीतलं कुलभृतां परिवर्त्तनं वा ।
अत्यन्तसूक्ष्ममपि ये कुलतारतम्यं
जानन्ति ते हि घटका न तु योजकाद्याः ॥"
वनस्पतिः । पुष्पेण विना यः फलति सः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (घटयति योजयति परार्थं हिताहितं साधयतीत्यर्थः । योजके, त्रि । यथाह भर्त्तृहरिः । २ । ६६ ।
"ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
बाधेन ये
मध्यस्थाः परकीयकार्य्यकुशलाः स्वार्थाविरोधेन
ये ।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं यैः स्वार्थतो हन्यते
ये च घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
महे ॥")
घटदासी, स्त्री, (घटार्थं घटनार्थं नियोजिता दासीव या । घटयति योजयति नायकनायिके इति घटा योजिका सा दासीव इति वा ।) कुट्टनी । तत्पर्य्यायः । कुट्टिनी १ शम्भली २ रतताली ४ गणिकका ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
घटना, स्त्री, (घट + णिच् + युच् टाप् च ।) संघातीकरणम् । सम्मेलीकरणम् । यथा, "करिणी घटना घटा ।" इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ योजना । मेलनम् । यथा, "अघटनघटनापटीयसी माया ।" इति मायालक्षणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ३६५ ।
"शक्तिः कायपरीक्षिताक्षि महतां स्वैरं
दविष्ठान्यहो
यत्नाशातावशेन यान्ति घटनां कार्य्याणि
नियन्तृणाम् ॥")
घटयोनिः, पुं, (घटः कुम्भः योनिः कारणं उत्पत्तिस्थानम् यस्य ।) अगस्त्यमुनिः । इति हलायुधः ॥

घटराजः, पुं, (घटेषु राजते इति । यद्वा घटेन जलादिसङ्कटनेन राजते शोभते इत्यर्थः ।) कुम्भः । इति हारावली ॥

घटा, स्त्री, (घट + भावे षित्वादङ् ततष्टाप् च ।) करिणां घटना । हस्तिनां युद्धार्थमेकत्र संघातीकरणम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । १०६ ।

"तुरङ्गतुरगव्राताः क्षुब्धस्याब्धेरिवोर्म्मयः ।
तद्गजेन्द्रघटा वेलावनेषु दलशो ययुः ॥")

घटनम् । गोष्ठी । सभा । इति मेदिनी । टे । १३ ॥ समूहः । यथाह श्रीहर्षः ।

"यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ॥"

घटालाबुः, स्त्री, (घटाकारा अलाबुः ।) कुम्भतुम्बी । इति राजनिर्घण्टः ॥

घटिकं, क्ली, (घटेन साहाय्यं विद्यतेऽस्य इति ठन् ।) नितम्बः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (घटेन तरतीति । "नौद्व्यचष्ठन् ।" ४ । ४ । ७ । इति ठन् । घटेन तरणशीले त्रि । पुंसि तु । घटिं कायति वादयति घटीवादनेन समयं ज्ञापयतीति । कै + कः पूर्व्वह्रस्वश्च । घटीवादकः ॥)

घटिका, स्त्री, (पादस्यास्या ग्रन्थिघटः घटना विद्यतेऽत्र इति । घट + ठन् ।) पादग्रन्थिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (घटयति निर्द्दिशति निरूपयति वा कालांशविशेषं लोकयात्रासम्पादनाय । घट + णिच् + ण्वुल् + टापि अत इत्वञ्च ।) मुहूर्त्तः । इति जटाधरः ॥ यथा, ज्योतिर्विदाभरणे ।

"गुर्व्वक्षराणामुदितं च षष्ट्या
पलं पलानां घटिका त्रिंशैका ॥"

यथा, तिथितत्त्वे रघुनन्दनः । "अत्र घटिका मुहूर्त्तं श्राद्धयोग्यकालानुरोधात् ॥") दण्डः । घड़ी इति भाषा । यथा, —

"चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(घट + स्वल्पार्थे कन् टापि अत इत्वञ्च । क्षुद्रघटः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २०३ ।

"एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्य्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्य्यः श्मशानघटिका इव वर्ज्जनीयाः ॥")

घटी, स्त्री, (घटते इति घटः । घट + अच् । ततः संज्ञायां जातौ वा ङीष् । यद्वा, घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽस्त्यस्यामिति अच् ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) दण्डः । इति भूरिप्रयोगः ॥ घड़ी इति भाषा ॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।

"गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः
षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः
स्याद् वा घटी षष्टिरहः खरामैः ॥"

स्वल्पार्थे ङीष् ।) क्षुद्रघटः । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथाह मार्कण्डेये । १२ । २२ ।

"घटीयन्त्रेषु चैवान्यो बद्धस्तोये यथा घटी ॥")

घटीकारः, पुं, (घटीं करोतीति । कृ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।) यद्वा, अघटं घटं करोति यः । कुलालः । इति मुग्धबोधम् ॥

घटीयन्त्रं, क्ली, (घट्याः यन्त्रम् ।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थरज्जुसहितघटः । जलतोला कल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उद्घाटनम् २ । इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १२ । २० ।

"तान्येव तत्र चक्राणि घटीयन्त्राणि चान्यतः ॥"

घटी क्षुद्रघटस्तदधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रम् । यद्वा घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् । कालपरिमाणज्ञापको यन्त्रविशेषः । घड़ी इति ख्यातः ॥ सूर्य्यसिद्धान्ते कालमानज्ञापकयन्त्राणि बहुविधान्युक्तानि । तत्र शङ्कुयष्ट्यादिकं दिवाकालमानज्ञापकमुक्तवान् । घटीयन्त्रादिकन्त्वहर्निशं कालज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिकं सूर्य्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन विस्तीर्य्य प्रदर्शितम् । यथा, —

"अथ घटीयन्त्रादिभिश्चमत्कारियन्त्रैर्वा सर्व्वोपजीव्यं कालं सूक्ष्मं साधयेदिति कालसाधनमुपसंहरति ॥"

"तोययन्त्रकपालाद्यैर्मयूरनरवानरैः ।
ससूत्ररेणुगर्भैश्च सम्यक् कालं प्रसाधयेत् ॥"

इति सूर्य्यसिद्धान्तः ॥

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा, —

"जलयन्त्रञ्च तत् कपालञ्च कपालाख्यं जलयन्त्रं वक्ष्यमाणं तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वालुकायन्त्रप्रभृतिभिः सापेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरवानरैः । मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्क्वाख्यं छायायन्त्रं पूर्व्वोद्दिष्टं वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः ससूत्ररेणुगर्भैः सूत्रसहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः षष्टिसंख्यका क्षुद्रघटिका मयूरोदरस्था मुखात् घटिकान्तरेण स्वत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रैरित्यर्थः । यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं वालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वालुकायन्त्रेण चेति सिद्धोऽर्थः । चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन समुच्चयार्थकः । कालं दिनगतादिरूपं सम्यक् सूक्ष्मं प्रसाधयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनेत्यर्थः । जानीयादित्यर्थः ॥ * ॥ ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्यानीत्यतस्तत्साधनप्रकारा बहवो दुर्गमाश्च सन्तीत्याह ॥"

"पारदारामसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च ।
बीजानि पांशवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः ॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा, —

"तेषु मयूरादियन्त्रेषु स्वयंवहार्थमेते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः । प्रकर्षस्तु यावदभिमतसिद्धिः । एते क इत्यत आह । पारदारामसूत्राणीति पारदयुक्ता आराः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ ।

लघु काष्ठजसमचक्रे समसुषिराराः समान्तरा नेम्याम् ।
किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्द्धे पृथक् तासाम् ॥
रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति ॥

अम्बु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि सूत्रसाधनप्रयोगः । शुल्वं शिल्पनैपुण्यम् । तैलजलानि तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः पृथक् प्रयोगोऽपि । यथा च सिद्धान्तशिरोमणौ ।

उत्कीर्य्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्

तावत् ॥

यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम् ॥
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च वहिः ॥
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति ।
नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा

धार्य्यम् ॥

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ।
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम् ॥
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥

बीजानि केवलं तुङ्गबीजप्रयोगः । पांसवो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ताः प्रयोगाः । अपिशब्दात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभा असाधारणत्वेन मनुष्यैः कर्त्तुमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिगृहं स्वयंवहानां प्राचुर्य्यापत्तेः । इयं स्वयंवहविद्या समुद्रान्तर्निवासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यगभ्यस्तेति । कुहकविद्यात्वादत्र विस्तारानुद्योग इति संक्षेपः ॥ * ॥ अथ कपालाख्यजलयन्त्रमाह ।

"ताम्रपात्रमधश्छिद्रं न्यस्तं कुण्डेऽमलाम्भसि ।
षष्टिमज्जत्यहोरात्रे स्फुटं यन्त्रं कपालकम् ॥"

अत्र रङ्गनाथकृतटीका यथा, —

"यत् ताम्रघटितं पात्रमधश्छिद्रं अधोभागे छिद्रं यस्य तत् । अमलाम्भसि निर्म्मलं जलं विद्यते यस्मिन् तादृशे कुण्डे वृहद्भाण्डे न्यस्तं धारितं सत् अहोरात्रे नाक्षत्राहोरात्रे षष्टिः षष्टिवारमेव न न्यूनाधिकं मज्जति । अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्णतया निमग्नं भवति तत्कपालकं कपालमेव कपालकं घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनार्द्धाकारं यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मम् । तद्घटनन्तु ।

शुल्वस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत्
षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम् ।
तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं
पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात् ॥
सत्र्यंशमाषत्रयनिर्म्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् ।
विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं
प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्बुभिस्तत् ॥

तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ, —

"घटदलरूपा घटिता घटिका ताम्री तले

पृथुच्छिद्रा ।

द्युनिशनिमज्जनमित्या भक्तं द्युनिशं घटीमानम् ॥"

"अत्र दशभिः शुल्वस्य पलैरित्यादि यद्घटी-

तथाच कोचित् कृतं तद्युक्तिशून्यं दुर्घटं चेत्येतदु-
पेक्षितम्। दशममाषाकारसुषिरं पात्रं घटी-
संज्ञमङ्गीकृतम्। शुनिशृनिमज्जनसङ्ख्यया यदि
षट्चिंशच्छतानि पानीयपलानि लभ्यन्ते तदे-
केन निमज्जनेन किमिति त्रैराशिकम्।" इति
घटीयन्त्रम्॥ अन्यानि कालमानयन्त्राणि तु
यन्त्रशब्दे द्रष्टव्यानि॥)

घटोत्कचः, पुं, (घट इव उन्नतःकचोऽस्य।) राक्षसविशेषः। स तु हिडिम्बाराक्षसीगर्भे भीमसेनाज्जातः॥ इति महाभारतम्॥ (अस्य नामनिरुक्त्या सह जन्मादिविवरणं यथा, महाभारते। १। १५६। २१—६३।

"तथेति तत् प्रतिश्रुत्य हिडिम्बा राक्षसी तदा।
भीमसेनमुपादाय सोर्द्ध्वमाचक्रमे ततः॥
शैलशृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च।
मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु सर्व्वदा॥
कृत्वा च रूपं परमं सर्व्वाभरणभूषिता।
सञ्जल्पन्ती सुमधुरं रमयामास पाण्डवम्॥
तथैव वनदुर्गेषु पुष्पितद्रुमसानुषु।
सरःसु रमणीयेषु पद्मोत्पलयुतेषु च॥
नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्य्यसिकतासु च।
सुतीर्थवनतोयासु तथा गिरिनदीषु च॥
काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवल्लिषु।
हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च॥
प्रफुल्लशतपत्रेषु सरःस्वमलवारिषु।
सागरस्य प्रदेशेषु मणिहेमचितेषु च॥
पत्तनेषु च रम्येषु तथैवोपवनेषु च।
देवारण्येषु पुण्येषु तथा पर्व्वतसानुषु॥
गुह्यकानां निवासेषु तापसायतनेषु च।
सर्व्वर्त्तुफलपुष्पेषु मानसेषु सरःसु च॥
बिभ्रती परमं रूपं रमयामास पाण्डवम्।
रमयन्ती तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा॥
प्रजज्ञे राक्षसीपुत्त्रं भीमसेनात् महाबलम्।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम्॥
भीमनादं सुताम्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम्।
महेष्वासं महावीर्य्यं महासत्त्वं महाभुजम्॥
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम्।
दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्बद्धपिण्डिकम्॥
अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम्।
यः पिशाचानतीवान्यान् बभूवातीव राक्षसान्॥
बालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु विशाम्पते!।
सर्व्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्बली॥
सद्यो हि गर्भान् राक्षस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपिकाः॥
प्रणम्य विकचः पादावगृह्णात् स पितुस्तदा।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः॥
घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत।
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह॥"

अयं हि कुरुक्षेत्रयुद्धे कर्णनिक्षिप्तैकपुरुषघातिन्या वासवदत्तया शक्त्या आहतो मृतश्च। यथा, महाभारते। ७। १७७। ४८—६३।

"ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व्व एव
कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च मायाम्।
शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य तूर्णं
नश्यन्त्येते कुरवो धार्त्तराष्ट्राः॥
करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थौ
तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे।
यो नः संग्रामाद्घोररूपाद्विमुच्येत्
स नः पार्थान् सबलान् योधयेत॥
तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं
जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन।
मा कौरवाः सर्व्व एवेन्द्रकल्पा
रात्रियुद्धे कर्ण! नेशुः सयोधाः॥
स वध्यमानो रक्षसा वै निशीथे
दृष्ट्वा राजंस्त्रास्यमानं बलञ्च।
महच्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय कर्णः॥
स वै क्रुद्धः सिंह इवात्यमर्षी
नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम्।
शक्तिं श्रेष्ठां वैजयन्तीमसह्यां
समाददे तस्य वधं चिकीर्षन्॥
याऽसौ राजन्! निहिता वर्षपूगान्
वधायाजौ सत्कृता फाल्गुनस्य।
यां वै प्रादात् सूतपुत्त्राय शक्रः
शक्तिं श्रेष्ठां कुण्डलाभ्यां निमाय॥
तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्युक्तामन्तकस्येव रात्रिम्।
मृत्योः स्वसारं ज्वलितामिवोल्कां
वैकर्त्तनः प्राहिणोद्राक्षसाय॥
तामुत्तमां परकायावहन्त्रीं
दृष्ट्वा सौतेर्ब्बाहुसंस्थां ज्वलन्तीम्।
भीतं रक्षो विप्रदुद्राव राजन्!
कृत्वात्मानं विन्ध्यतुल्यप्रमाणम्॥
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाह्वन्तरस्थां
नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र!।
ववुर्वाताश्चासुलाश्चापि राजन्!
सनिर्घाता चाशनिर्गां जगाम॥
सा तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्ती
भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य।
ऊर्द्ध्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामन्तराण्याविशन्ती॥
युद्धा चित्रैर्व्विविधैः शस्त्रपूगै-
र्दिव्यैर्व्वीरो मानुषै राक्षसैश्च।
नदन्नादान् विविधान् भैरवांश्च
प्राणानिष्टांस्त्याजितः शक्रशक्त्या॥
इदञ्चान्यच्चित्रमाश्चर्य्यरूपं
चकारासौ कर्म्म शत्रुक्षयाय।
तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्म्मा
बभौ राजन्! शैलमेघप्रकाशः॥
ततोऽन्तरीक्षादपतन्मृतस्तु
स राक्षसेन्द्रो भुवि भिन्नदेहः।
अवाक्शिराः स्तब्धगात्रो विजिह्वो
घटोत्कचो महदास्थाय रूपम्॥
स तद्रूपं भैरवं भीमकर्म्मा
भीमं कृत्वा भैमसेनिः पपात।
हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेश-
मपोथयत् स्वेन देहेन राजन्!॥
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादै-
र्भेर्य्यश्च शङ्खा मुरजानकाश्च।
दग्धां मायां निहतं राक्षसञ्च
दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन् कौरवेयाः॥
ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो
यथा शक्रो वृत्रवधे मरुद्भिः।
अन्वारूढस्तव पुत्त्रं रथस्थं
हृष्टश्चापि प्राविशत् स्वं स्वसैन्यम्॥")

घटोत्कचान्तकः, पुं, (घटोत्कचस्य अन्तकः संहारकः।) कर्णराजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घटोद्भवः, पुं, (उद्भवतीति उद्भवः घटः कलसः उद्भवः उत्पत्तिस्थानं यस्य। यद्वा घटात् उद्भवतीति। उत्+भू+अच्।) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः। २। ३६॥

घट्ट, क चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरां-परं-अकं क्वचित् सकं-सेट्।) टद्वयान्तः। चालश्चलनम्। क, घट्टयति मेघो वायुना। इति दुर्गादासः॥

घट्ट, ङ चाले। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं क्वचित् सकं-सेट्।) टद्वयान्तः। ङ, घट्टते। इति दुर्गादासः॥

घट्टः, पुं, (घट्टतेऽस्मिन् इति। घट्ट+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्।) नद्यादौ स्नानाद्यर्थं प्रवेशस्थानम्। इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरभरतौ॥ घाट् इति यस्य प्रसिद्धिः। जगात इति ख्यातो वा। तत्पर्य्यायः। तीर्थः २। अवतारः ३। इति हेमचन्द्रः। ४। १५३॥

घट्टगा, स्त्री, (घट्टेति नाम्ना गीयते उदाह्रियते इति। घट्ट+गै+कः टाप् च।) नदीभेदः। यथा,—

"मलापहा भीमरथी च घट्टगा
यथा च कृष्णा जलसाम्यतागुणैः।
मलापहा वट्टपयस्तथापि
पथ्यं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

घट्टजीवी, [न्] पुं, (घट्टेन घट्टे देयतरपण्येन शुल्कादिनेत्यर्थः जीवतीति। जीव+णिनिः।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। पाटुनि इति भाषा। स तु वैश्यायां रजकाज्जातः। इति विवादार्णवसेतुः॥

घट्टना, स्त्री, (घट्ट+"ण्यासश्रन्थो युच्।" ३। ३। १०७। इत्यस्य सूत्रस्य "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या युच् टाप् च।) चलना। (आङ् पूर्ब्बकघट्टनाशब्दस्य प्रयोगो यथा, माघे। १। १०।

"रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः
पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः॥")

वृत्तिः। इति हेमचन्द्रः॥

घण, द न उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-उभं-अकं-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) द न, घणोति घणुते । उं, घणित्वा घत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घण्टः, पुं, (घण् + क्तः ।) स्वनामख्यातव्यञ्जनविशेषः । मत्स्यघण्टगुणः । बलरुच्यिकारित्वम् । वातनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

घण्टकः, पुं, (घण्ट + संज्ञायां कन् ।) क्षुपविशेषः । घेँटकोण इति भाषा । अस्य मूलगुणाः । कफनाशित्वम् । कटुपाकित्वम् । पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ घण्टकर्णोऽपि पाठः ॥

घण्टा, स्त्री, (घण्टयति दीप्यते पूजादिकाले वाद्येन शोभते, घण्टयति शब्दायते वा । घटि दीप्तौ + अच् ततष्टाप् ।) कांस्यनिर्म्मितवाद्यविशेषः । यथा, स्मृतिः ।

"सर्व्ववाद्यमयी घण्टा वाद्याभावे नियोजयेत् ॥"

"शङ्खो यस्य गृहे नास्ति घण्टा वा गरुडान्विता । पुरतो वासुदेवस्य न स भागवतः कलौ ॥"

इति पद्मपुराणे पातालखण्डम् ॥

अथ घण्टामाहात्म्यमुक्तञ्च स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे यथा,—

"स्नानार्च्चनक्रियाकाले घण्टानादं करोति यः ।
पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च ।
वसते देवलोके तु अप्सरोगणसेवितः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य सदा प्रिया ।
वादनाल्लभते पुण्यं यज्ञकोटिसमुद्भवम् ॥
वादित्रनिनदैस्तूर्य्यगीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
यः स्नापयति गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्धि सः ॥
वादित्राणामभावे तु पूजाकाले हि सर्व्वदा ।
घण्टाशब्दो नरैः कार्य्यः सर्व्ववाद्यमयी यतः ॥
सर्व्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् ॥
मन्वन्तरसहस्राणि मन्वन्तरशतानि च ।
घण्टानादेन देवेशः प्रीतो भवति केशवः ॥" * ॥

तथा, विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रह्लादसंवादे ।

"शृणु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्यमुत्तमम् ।
प्रह्लाद ! त्वत्समो नास्ति मद्भक्तो भुवनत्रये ॥
मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।
अर्च्चिता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ! ॥
वैनतेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि ।
ममाग्रे स्थापयेद्यस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् ॥
यस्तु वादयते घण्टां वैनतेयेन चिह्निताम् ।
धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ॥
मामाग्रे प्रत्यहं वत्स ! प्रत्येकं लभते फलम् ।
मखायुतं गोयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् ॥
विधिवाह्यकृता पूजा सफला जायते नृणाम् ।
घण्टानादेन तुष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् ॥
नागारिचिह्निता घण्टा रथाङ्गेन समन्विता ।
वादनात् कुरुते नाशं जन्मन्मृत्युभयस्य च ॥
गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं सदा ।
प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाधनः ॥
दृष्ट्वान्तं यथा देवाः प्रीतिं कुर्व्वन्त्यहर्निशम् ।
सुपर्णो च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते ॥
स्वकरेण प्रकुर्व्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः ।
मदीयार्च्चनकाले तु फलं कोट्यैन्दवं कलौ ॥"

अन्यत्र च ।

"घण्टादण्डस्य शिखरे सचक्रं स्थापयेत्तु यः ।
गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं भुवनत्रयम् ॥
सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः ।
पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः ॥
सर्व्वे दोषाः प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते हरौ ।
देवतानां मुनीन्द्राणां पितृणामुत्सवो भवेत् ॥
अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि न संशयः ।
घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ॥
गृहे यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसंयुता ।
न सर्पाणां तत्र भयं नाग्निविद्युत्समुद्भवम् ॥
यस्य घण्टा गृहे नास्ति शङ्खश्च पुरतो हरेः ।
कथं भागवतं नाम गीयते तस्य देहिनः ॥"

"अतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगरुडान्विता ।
संग्राह्या वैष्णवैर्यत्नाच्चक्रेणोपरि मण्डिता ॥
गीतं नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते ॥"

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

(घण्टयति दीप्यते कुसुमादिभिरिति । घटि + अच् । स्त्रियां टाप् ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिबला । नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिबलानागबलाघण्टापाटलिशब्देष्वासां विवृतिर्यथायथं ज्ञातव्या ॥)

घण्टाकः, पुं, (घण्टयति दीप्यते स्वकुसुमैरिति । घटि + अच् टाप् । घण्टा तया घण्टेति आख्ययेत्यर्थः कायतीति । घण्टा + कै + कः ।) घण्टापाटलिवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

घण्टाकर्णः, पुं, (घण्टावत् कर्णौ यस्य ।) शिवगणविशेषः । घेँटु इति ख्यातः । यथा,—

"घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीववल्लभः ॥"

इति शिवपुराणम् ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"चैत्रे मासि च संपूज्यो घण्टाकर्णो घटात्मकः ।
आरोग्याय स्तुहीमूलं संक्रान्त्यां तत्र कारयेत् ॥"

पूजामन्त्रो यथा,—

"घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्व्वव्याधिविनाशन !!
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ! ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(काशीस्थरुद्रविशेषः । यथा, काशीखण्डे । ३३ । १७५ ।

"इयं हि चित्रघण्टेशी घण्टाकर्णस्त्वयं ह्रदः ॥")

घण्टापथः, पुं, (घण्टानां उपलक्षणात् घण्टादिवादित्राणां पन्थाः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।" ५ । ४ । ७४ । इति अः ।) घण्टोपलक्षितानां हस्त्यादीनां पन्थाः । इति भरतः ॥ ग्रामादौ प्रधानमार्गः । यथा,—

"दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ॥"

इति चाणक्यम् ।

तत्पर्य्यायः । संसरणम् २ । तत् संसरणं यदि पुरसम्बन्धि स्यात्तदा उपनिष्करमिति ख्यातम् । इत्यमरः । २ । १ । १८ ॥

घण्टापाटलिः, पुं, (घण्टा चासौ पाटलिश्चेति कर्म्मधारयः ।) वृक्षविशेषः । घण्टापारुल इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । गोलीढः २ झाटलः ३ मोक्षः ४ मुष्ककः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ३९ ॥ गोलिहः ६ घण्टा ७ पाटलिः ८ । इति तट्टीका ॥ क्षारद्रुः ९ कालमुष्ककः १० । इति रत्नमाला ॥ पाटली ११ घण्टाकः १२ झाटः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णः १४ घण्टकः १५ । इति रत्नकोषः ॥ मोचकः १६ काष्ठपाटली १७ कालास्थाली १८ काचस्थली १९ । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्य्यायौ मुष्ककशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

घण्टाबीजं, क्ली, (घण्टेव बीजमस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टारवा, स्त्री, (घण्टारववत् रवः पक्वफलेषु यस्याः । यद्वा, पक्वेषु फलेषु घण्टेव रौतीति । रु ल ध्वनौ + अच् ।) वृक्षविशेषः । झनझनिया इति वनशण इति च भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । शणपुष्पिका २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ शणपुष्पी ३ । इति भरतः ॥

घण्टाली, स्त्री, (घण्टां अलति पर्य्याप्नोति शब्देनेत्यर्थः । अल पर्य्याप्तौ + "कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् स्त्रियां ङीप् च । यद्वा घण्टा आली सहचरी यस्याः शब्दसादृश्यात् तथात्वम् ।) कोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ झिङा इति भाषा ॥ (घण्टानां आली श्रेणी ।) घण्टाश्रेणी च ॥

घण्टाशब्दं, क्ली, (घण्टायाः शब्द इव शब्दो यस्य ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥

घण्टिका, स्त्री, (घण्टा + अल्पार्थे कन् ततष्टापि अत इत्वम् । घण्टिका क्षुद्रघण्टा तद्वत् आकृतिरस्त्यस्याः । अर्श आदित्वादच् ।) लम्बिका । तालूर्द्ध्वस्थजिह्वा । इति राजनिर्घण्टो हेमचन्द्रश्च ॥ (गलरोगविशेषः । अस्य स लक्षणचिकित्सितं यथा,—

"तिलपिच्छिलगौल्यादिसेवनातिद्रवादपि ।
नवोदकेन कफजो जायते घण्टिकागदः ॥
जिह्वामूले कण्ठसन्धौ श्लेष्मरक्तसमुद्भवा ।
तेनास्यशोषो जड़ता ज्वरो मन्दश्च जायते ॥
शिरोव्यथा रुचिस्तन्द्रा तथास्यजड़ता भवेत् ।
तर्ज्जन्या कण्ठमध्ये तु संपीड्य रक्तग्रन्थिका ॥
परिस्रुतं तथा रक्तं तदा विस्रावणं हितम् ।
वचाश्च मरिचं कृष्णाचूर्णं तत्र निधापयेत् ॥
मर्द्दनं स्यात् कण्ठदेशे तेन ग्रन्थिर्विलीयते ।
धान्यनागरजीमूतवचान्यग्रोधशुङ्गकाः ॥
क्वाथः स्वेदो घण्टिकाया मुखे गण्डूषधारणम् ।
गले च घण्टिकामार्गे रक्तश्लेष्मविकारहा ॥"

इति घण्टिकारोगः ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥)

घण्टिनीबीजं, क्ली, (घण्टिनीव बीजं यस्य ।) जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घण्टुः, पुं, (घण्टयति दीप्यते इति । घटि दीप्तौ + "तन्वादेश्च ।" इति उणादिकोषटीकाधृतसूत्रेण उः ।) गजघण्टा । प्रतापः । इत्युणादिकोषः ॥

घण्टेश्वरः, पुं, (घण्टानां घण्टाकर्णादिगणविशेषाणां ईश्वरः प्रभुः ।) देवताविशेषः । स तु मङ्गलपुत्रः । व्रणदाता च । घेँटु इति भाषा ॥ यथा, "मङ्गलस्य प्रिया मेधा तस्यां घण्टेश्वरो महान् । व्रणदाता च तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह ॥" इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

घण्डः, पुं, (घणिति शब्दं कुर्व्वन् डयते उड्डीयते इति । डी नभोगतौ + बाहुलकात् डः ।) भ्रमरः । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घनं, क्ली, (हन्यते ताड्यते यत् इति । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) कांस्यतालादिकं वाद्यम् । इत्यमरः । १ । ७ । ४ ॥ कांस्यतालः करताल इति ख्यातः आदिना काहलादयः । इति सारसुन्दरी ॥ मध्यमनृत्यम् । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ लौहः । इति हेमचन्द्रः ॥ त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनः, पुं, (घनति दीप्यते इति । घन दीप्तौ + अच् ।) मेघः । (यथा, महाभारते । १ । १३७ । २४ । "ततः खेदातुरिदयं दृष्ट्वा रङ्गावलोकिनम् । भास्करोऽप्यनयन्नाशं समीपोपगतान् घनान् ॥") मुस्ता । ओघः । दार्ढ्यं । विस्तारः । (हन्यते बध्यतेऽनेन । हन् + "मूर्त्तौ घनः ।" ३ । ३ । ७७ । इति अप् घनादेशश्च ।) लौहमुद्गरः । इति मेदिनी । ने । ३ ॥ (यथा, भारविः ।१८।१।

"धनुरपास्य सबाणधिशङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥")

शरीरम् । कफः । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सजातीयाङ्कत्रयस्य पूरणम् । यथा,

"समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ॥"
इति लीलावती ॥

(वेदपाठविशेषः । यथा,—
"जटासुक्तौ विपर्य्यस्य घनमाहुर्मनीषिणः ॥")

घनः, त्रि, (हन्यते इति । हन् + अप् घनादेशश्च ।) निविडः । तत्पर्य्यायः । निरन्तरः २ सान्द्रः ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ९१ ।

"स तथेति विनेतुरुदारमतेः
प्रतिगृह्य वचो विससर्ज्ज मुनिम् ।
तदलब्धपदं हृदि शोकघने
प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥")

दृढः । इति मेदिनी । ने । ४ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ११८ ।

"यश्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ॥")

पूर्णः । (यथा, महाभारते । १ । १३६ । २८ ।
"किंस्विदापूर्य्यते व्योम जलधाराघनैर्घनैः ॥")
सम्पुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (निरवकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २३६ ।
"निःशङ्गाण्डीवस्फुरदुरुघनास्फालनक्रूरपाणि-
र्नानालीलानटनविलसन् मेखली सव्यसाची ॥")

घनकफः, पुं, (घनस्य मेघस्य कफ इव ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनकालः, पुं, (घनस्य मेघस्य घनप्रधानो वा कालः ।) वर्षा ऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनगोलकः, पुं, (घनस्य नानावर्णमेघस्य गोलः । स इव कायति प्रकाशते इति । घन + कै + "आतोऽनुपसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः । शुक्लरक्तमेघमाहश्यादस्य तथात्वम् ।) संश्लिष्टरजतसुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११३ ॥ मिशान सोणा रूपा इति भाषा ॥

घनजम्बालः, पुं, (घनः सान्द्रो जम्बालः इति कर्म्मधारयः ।) चलुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनज्वाला, स्त्री, (घनस्य मेघस्य ज्वाला दीप्तिः प्रस्फुरणमित्यर्थः ।) मेघदीप्तिः । वज्राग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

घननालः, पुं, (घनतायां निविडतायां अलति पर्य्याप्नोतीति । अल पर्य्याप्तौ + अच् ।) मारङ्गपर्णी । इति जटाधरः ॥

घनतोलः, पुं, (घनं मेघं अभिलक्षीकृत्य स्वमुखं तोलयति ऊर्द्धमुखीभवतीत्यर्थः । तुल उन्माने + अच् ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनद्रुमः, पुं, (घनः कण्टकाकीर्णत्वान्निविडो द्रुमो वृक्षः ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घननाभिः, पुं, (घनस्य मेघस्य नाभिर्गर्भाशयस्थानमिव । मेघस्य धूमयोनित्वादेव तथात्वम् ।) धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥

घनपत्त्रः, पुं, (घनानि निविडानि पत्त्राणि यस्य ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनपाषण्डः, पुं, (घनेन मेघेन मेघध्वनिनेत्यर्थः । पाषण्ड इव । मेघध्वनिश्रवणेन उन्मत्ततयास्य तथात्वम् ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

घनफलः, पुं, (घनानि बहुतपन्नत्वात् निविडानि फलानि यस्य ।) विकण्टकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनमूलं, क्ली, (घनस्य सजातीयाङ्कत्रयपूरणस्य मूलम् आद्यम् ।) पूरितसजातीयाङ्कत्रयस्याद्याङ्कः । यथा । नवघनस्य मूलं त्रयं इत्यादि ॥ करणसूत्रं यथा,—

"आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्त्यात् घनतो विशोध्य ।
घनं पृथकस्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ॥
पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नां त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
घनं तदाद्यात् घनमूलमेवं
पंक्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥"
इति लीलावती ॥

घनमूलः, पुं, (घनं दृढं मूलमस्य ।) मोरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनरसः, पुं, (घनः सान्द्रो रसः ।) सान्द्रनिर्यासः । (घनो रसो यस्य ।) मोरटः । (घनस्य मेघस्य रसः ।) जलम् । कर्पूरम् । पीलुपर्णी । सम्यकसिद्धरसः । इति मेदिनी । से । ५१ ॥ जले क्लीवलिङ्गोऽपि । यथा, रत्नकोषे ।
"घनरससमस्तं नीरं छत्रममृतं जीवनं भुवनम् ॥"

घनवल्लिका, स्त्री, (घनस्य मेघस्य वल्लिका लता इव ।) विद्युत् । इति हारावली । ५८ ॥

घनवल्ली, स्त्री, (घना घनरसा वल्ली लता ।) अमृतस्रवा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य वल्लीव इति विग्रहे विद्युत् ॥)

घनवातः, पुं, (घनो निविडो वातो वायुर्यत्र ।) नरकभेदः । इति हेमचन्द्रः । ५ । २ ॥

घनवासः, पुं, (घनस्तीक्ष्णः वासो गन्धो यस्य ।) कुष्माण्डः । इति हारावली । ६७ ॥

घनवाहनः, पुं, (घन इव शुभ्रं वाहनं यस्य । शुभ्रवृषवाहनत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।२।१११ ॥ (घनो मेघः वाहनं यस्य ।) इन्द्रः । मेघवाहन इत्यमरदर्शनात् ॥

घनश्यामः, त्रि, (घनो मेघस्तद्वत् श्यामः श्यामवर्णः ।) निविडकृष्णवर्णः । मेघतुल्यश्यामवर्णः । योगरूढ़िरयं शब्दः श्रीरामकृष्णयोर्बोधकः । इति केचित् तत्र पुं । यथा, महानाटके ।
"हा राम ! घनश्याम ! पश्यामि मुखपङ्कजम् । यदि जीवामि शोकेन पुनर्द्रक्ष्यामि ते मुखम् ॥"
"समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥

घनसारः, पुं, (घनः शुक्लमेघस्तद्वत् शुभ्रः सारो यस्य ।) कर्पूरम् । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४७ अध्याये ।

"पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धा-
स्ता एवमादृतमनाः सह संविशेयुः ॥"

यथाच महिम्नःस्तोत्रे । ६ ।
"दिशाम्भाघनसारचन्दनरमामाराः श्रयन्तां मनः ॥"

घनो निविडः सारो यस्य ।) दक्षिणावर्त्तपारदः । इति मेदिनी रे । २६० ॥ वृक्षभेदः । (घनस्य मेघस्य सारः ।) जलम् । इति धरणी ॥

घनस्कन्धः, पुं, (घनो दृढः स्कन्धो यस्य ।) कोशाम्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनस्वनः, पुं, (घनो मुस्ता तद्वत् सुष्ठु आमनति प्राणितीति । अन चन् प्राणने + अच् ।) तण्डुलीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घनस्य मेघस्य स्वनः ।) मेघशब्दश्च ॥

घना, स्त्री, (घन + टाप् ।) माषपर्णी । रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

घनाकरः, पुं, (घनानां मेघानामाकरः।) वर्षाकालः। इति शब्दरत्नावली ॥

घनाघनः, पुं, (हन्तीति। हन वधे+पचाद्यच्। ततः "हन्तेर्घत्वञ्च।" ३। १। १३४। इत्यस्य वार्त्तिं इति द्वित्वं आक चाभ्यासस्य।) इन्द्रः। घातुकमत्तहस्ती। वर्षुकमेघः। इत्यमरः।३।३। १०६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४। ३६५।
"अम्भोजानि घनाघनव्यवहितोऽप्युल्लाघयत्यंशुमान् दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यातपम् ॥")
अन्योन्यघट्टनं इति धरणी ॥

घनाघनः, त्रि, निरन्तरः। (हन्तीति। हन्+अच्। "हन्तेर्घत्वञ्च।" इति द्वित्वं आक् चाभ्यासस्य।) घातुकः। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। १।
"आशुः शिशानो वृषभो न भीमो
घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ॥")

घनाघना, स्त्री, (घनाघन+टाप्।) काकमाची। इति शब्दचन्द्रिका ॥

घनात्ययः, पुं, (घनानां मेघानामत्ययो नाशो यस्मिन्।) शरत्कालः। इति हेमचन्द्रः।२।७२॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये।
"पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये स्वभावत एव ॥"
"हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु ॥"
इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

घनामयः, पुं, (घनो दृढ़ः आमयो यस्मात्।) खर्जूरवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनामलः, पुं, (घनो निविड़ः अमलश्च।) वास्तूकशाकः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घनाश्रयः, पुं, (घनानां मेघानामाश्रयः।) आकाशम्। इति हेमचन्द्रः। २। ७७ ॥

घनोदधिः, पुं, (घनानां लौहमुद्गराणामुदधिः समुद्र इव। लौहमुद्गरप्रचुरतया एवास्य तथात्वम्।) नरकभेदः। इति हेमचन्द्रः। ५। २ ॥

घनोपलः, पुं, (घनस्य मेघस्य उपलः।) करका॥ इति हेमचन्द्रः। २। ८० ॥ (करकाशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

घब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) ओष्ठ्यवर्गशेषोपधः। घब्बति। इति दुर्गादासः ॥

घरट्टः, पुं, (घरं घर्घर इति शब्देन अटति भ्राम्यतीति। अट्+निपातनात् द्वित्वे साधुः) पेषणी। इति पुराणम् ॥ जाता इति भाषा ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते। ६। ६३।
"दृष्टभ्रमत्सुजवषट्पदचक्रचिह्नं
यत्प्रोच्चलत्कुसुममाविरभूल्लतानाम्।
मानस्य पल्लवदृशां सहसैव पेष्टुं
तत् सद्मसायकघरट्टविलासमासीत् ॥")

घर्घटः, पुं, (घर्घं इत्यस्फुटशब्दं अटति गच्छतीति। अट+अच्। शकन्ध्वादित्वात् साधुः।) मत्स्यविशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ ट्याङ्गरा इति भाषा ॥

घर्घरः, पुं, (घर्घेति अव्यक्तं ध्वनिविशेषं रातीति। रा+"आतोऽनुपसर्गे कः।"३। २। ३। इति कः।) पर्व्वतद्वारम्। द्वारम्। उलूकः। नदविशेषः। स्वरभेदे त्रि। इति मेदिनी। रे।१५१॥ ध्वनिः। (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १०३।
"चक्रेडमरुनिर्घोषैर्घर्घरं श्रुतवान् ध्वनिम् ॥")
हास्यम्। इति हेमचन्द्रः। २। २१० ॥ तुषानलः। इति भूरिप्रयोगः ॥

घर्घरकः, पुं, (घर्घर एव। स्वार्थे कन्।) घर्घरनदः। यथा, राजनिर्घण्टे।
"शोणे घर्घरके जलन्तु रुचिदं सन्तापशोषापहं
पथ्यं वह्निकरं तथाच बलदं क्षीणाङ्गवृद्धिप्रदं॥"

घर्घरा, स्त्री, (घर्घ इत्यव्यक्तशब्दं रातीति। रा+कः स्त्रियां टाप्।) क्षुद्रघण्टिका। वीणाभेदः। इति मेदिनी। रे। १५१ ॥ (गङ्गा। यथा, काशीखण्डे। २९। ५७।
"घुर्घुरा पिङ्गरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥")

घर्घरिका, स्त्री, (घर्घरेव। स्वार्थे कन्। अत इत्वञ्च।) क्षुद्रघण्टिका। भृष्टधान्यम्। नदीविशेषः। वादित्रदण्डः। इति हेमचन्द्रः॥ वाद्यप्रभेदः। इति विश्वः ॥

घर्घुर्घा, स्त्री, (घुर ध्वनौ+क्विप्। घुर्घुरा ध्वनिविशेषेण गायतीति। गै+डः। निपातनात् गस्य घत्वम्।) यमकीटः। इति रत्नमाला ॥ घुरघुरिया इति भाषा ॥

घर्ब्ब, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्।) रेफोपधः। घर्ब्बति। इति दुर्गादासः ॥

घर्म्मः, पुं, (घरति चरति अङ्गादिति। घृ चरणे+"घर्म्मः।" उणां। १। १४८। इति मन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) श्रमवारि। अङ्गजलम्। घाम् इति भाषा॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। २१२।
"दयितस्पर्शोन्मीलित-
घर्म्मजलस्खलितचरणनखलाक्षे ॥")
तत्पर्य्यायः। निदाघः २ स्वेदः ३। इत्यमरः। १।७।३३ ॥ मिघ्रः ४। इति जटाधरः॥ स्रवणम् ५। इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य निदानं स्वेदशब्दे द्रष्टव्यम्॥ (घरति चरति स्वेदः शरीरादनेन इति। घृ+करणे मन्।) आतपः। ग्रीष्मः। उष्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६४ अध्याये।
"सरांसि सरितो वापि वनानि रुचिराणि च।
चन्दनानि परार्घ्याणि स्रजः सकमलोत्पलाः॥
तालवृन्तानिलाहारांस्तथाशीतगृहाणि च।
घर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥"

घर्म्मदोषः, पुं, (घर्म्मस्य स्वेदस्य दोषः विकृतिः।) स्वेदस्य विकारः। तस्यौषधं यथा,—
"मन्दोष्णलोध्रशीवारचूर्णन्तु कनकस्य च।
तेनोद्वर्त्तितदेहस्य हरेच्छीघ्रप्रसारिकाम्॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र! घर्म्मदोषश्च नश्यति॥"
इति गारुडे १९४ अध्यायः ॥

घर्म्मविचर्च्चिका, स्त्री, (घर्म्मजनिता स्वेदोत्पन्ना विचर्च्चिका। घर्म्मो ग्रीष्मकालस्तज्जनिता विचर्च्चिका वा।) घर्म्मविचर्च्ची। घर्म्मचर्च्चिका। घामाचि इति भाषा ॥ यथा, प्रयोगामृते।
"स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा।
ततः स्वेदः प्रवर्त्तेत दौर्गन्ध्यं घर्म्मचर्च्चिका॥
रात्रिकालातिरक्षोत्था यतो घर्म्मविचर्च्चिका॥"
अस्याश्चिकित्सा स्वेदशब्दे द्रष्टव्या ॥

घर्म्मान्तः, पुं, (घर्म्मस्य निदाघकालस्य अन्तोऽत्र।) वर्षाकालः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मेघदूते। १०६।
"घर्म्मान्ते मे विगणय कथं वासराणि व्रजेयुः॥"
वर्षाकालविवरणेऽस्य विशेषो बोध्यः॥)

घर्म्मान्तकामुकी, स्त्री, (घर्म्मान्ते वर्षासु कामुकी कामार्त्ता। वर्षाकाले हि अस्याः मैथुनस्पृहा भवतीति प्रसिद्धिः। यद्वा, घर्म्मान्तं वर्षाकालं कामयते इति। कम्+उकञ् स्त्रियां ङीप्।) बलाका। इति राजनिर्घण्टः॥

घर्षणं, क्ली, (घृष्+भावे ल्युट्।) घर्षः। घषा इति भाषा ॥ यथाह, माधवकरः।
"घर्षणादभिघाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम्।
उषास्रावान्वितं तद्धि घृष्टमित्यभिधीयते॥"

घर्षणालः, पुं, (घर्षणे घर्षणाय वा अलति पर्य्याप्नोति। अल्+अच्।) शिलापुत्त्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लोढ़ा इति भाषा ॥

घर्षणी, स्त्री, (घृष्यते इति। घृष+कर्म्मणि ल्युट्। टित्वात् ङीप् च।) हरिद्रा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (विवृतिरस्या हरिद्राशब्दे ज्ञातव्या॥)

घंष, ङ ङ चरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) आद्यस्वरी। ङ, घंष्यते। ङ, घंषते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

घस, ङ ङ चरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट्।) ङ, घंस्यते। ङ, घंसते। अयं कैश्चिन्न मन्यते। इति दुर्गादासः॥

घस, ऌ औ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट्।) ऌ, अघसत्। औ, घस्ता। इति दुर्गादासः॥

घसिः, पुं (घस् भक्षणे+भावे इन्।) आहारः। इति हेमचन्द्रः॥ (तथाच, वैदिके।
"घसिना मे मासं पृकथा ऊर्द्धं मे नाभिः सीद॥")

घस्मरः, त्रि, (घस+"सृघस्यदः क्मरच्।" ३। २। १६०। इति क्मरच्।) अद्मरः। भक्षकः। इत्यमरः। ३। १। २० ॥ (यथा, महाभारते। ८। ४०। ३९।
"गौर्य्यो बृहत्यो निर्ह्रीकाः मद्रिकाः कम्बलावृताः।
घस्मरा नष्टशौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुमः॥")

घस्रं, क्ली, (घस्+रक्।) कुङ्कुमम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

घस्रः, पुं, (घसति भक्षयति अन्धकारम् । घस् + रक् ।) दिनम् । हिंस्रे त्रि । इति मेदिनी । रे । ३० ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १८५ ।
"रात्रिघस्रौ सुप्तिबोधावुन्मीलननिमीलने ।
तूष्णीम्भावमनोराज्ये इव स्फुलिङ्गयाविमौ ॥")

घा, स्त्री (हन् + डः । हस्य घत्वम् । टाप् च ।) काञ्ची । घातः । इति मेदिनी । घे । १ ॥

घाटः, पुं, (घटते सङ्गच्छते शिरोऽनेन देहे इत्यर्थः । घट् + करणे घञ् ।) घाटा । इति शब्दरत्नावली ॥ (घाटा अस्त्यस्येति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । घाटाविशिष्टे, त्रि । इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः ॥)

घाटा, स्त्री, (घाटा विद्यतेऽस्मिन् इति घाटः तत- टाप् ।) ग्रीवापश्चाद्भागः । घाड़ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । अवटुः २ कृकाटिका ३ । इत्यमरः ॥ शिरःपश्चात्सन्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ घाटः ५ कृकाटी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ घाटिका ७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("दोषास्तु दुष्टास्त्रय एवमन्यां
संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

घाटिका, स्त्री, (घाटा + स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) घाटा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे गङ्गदत्तप्रकरणे । ४ । २५ । "अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनात्मना स्वालयं नीतः ॥")

घाण्टिकः, पुं, (घण्टया चरतीति । चरतीति ठक् ।) यो बहुभिर्मिलित्वा स्तुतिं पठति सः । यो देवताग्रे घण्टाघातेन शंसति स आवणाख्यः । इति स्वामी । इति सारसुन्दरी ॥ (यदुक्तम् ।
"राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिल्पास्तु घाण्टिकाः ।")
तत्पर्य्यायः । घाटिकः २ । इति भरतः ॥ चाक्रिकः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ९७ ॥ अन्यच्च ।
"मिलिता बहवो ये तु भवेयुः स्तुतिकारकाः ।
चाक्रिकास्ते निगदिताश्चक्रिका अपि कुत्रचित् ॥
घण्टावाद्यस्तावका ये घाण्टिका घण्टिकाश्च ते ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
धुस्तूरवृक्षः । इति हारावली । १०७ ॥

घातः, पुं, (हन् + करणभावादौ घञ् । "हनस्तोऽचिण्णलोः ।" ७ । ३ । ३२ । इति हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ।" ७ । ३ । ५४ । इति कुत्वञ्च ।) काण्डः । प्रहारः । इति मेदिनी । ते । १७ ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ८८ । २४ ।
"मुष्टिभिः पार्ष्णिघातैश्च बाहुघातैश्च शोभने ।
घोरैर्जानुप्रहारैश्च कुर्पराघातपीड़नैः ॥")
अङ्कपूरणम् । यथा । "समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः ।" इति लीलावती ॥ (वधः । यथा- पञ्चतन्त्रे । १ । ३१२ ।
"गृहे शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
यो हन्यात् तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघात- जम् ॥"

लुण्ठनम् । यथा, मनुः । ९ । २७४ ।
"ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने ॥"
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने तस्करादिभिः ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ दृश्याद्युत्खातः हानिर्वा । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १६२ ।
"माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ॥"
 ... । उच्छेदादिर्वा । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । सञ्जीवककथायाम् । "प्रोवाच भो शेषभागे अयुक्तं मया पापेन कृतं सञ्जीवकं व्यापादयता यस्माद् विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरम् ॥")

घातकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + ण्वुल् । णित- त्वात्तादेशे कुत्वम् ।) हननकर्त्ता । यथा,—
"गौरीमाधवयोर्भर्त्ता राधिका शिवसन्निधौ ।
इन्दुः कुमुदहन्ता च सूर्य्यः कमलघातकः ॥"
इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥
(यथा च मनुः । ५ । ५१ ।
"संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥")

घातनं, क्ली, (हन् + णिच् + भावे ल्युट् ।) हननम् । वधः । यज्ञार्थपशुवधः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४४ । ४० ।
"पशुवद्घातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ॥")

घातनः, त्रि, (हन्ति मारयतीति । हन् + कर्त्तरि ल्युः स्वार्थे णिच् ।) वधकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (केचित्तु एतस्य प्रामादिकत्वमुक्तम् । "हन्तेर्धुम्राद्यन्तयोर्घत्वतत्वे ।" ५ । ४७ । इत्युणादिसूत्रेण हन्तेर्धुन्प्रत्यये आद्यन्तयोर्घत्वतत्वे घतनः । इत्युक्तत्वात् । अतः सुधीभिश्चिन्त्यम् ।)

घातिः, पुं, (हन् + इण् ।) पक्षिबन्धनम् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रहरणम् । इति संक्षिप्तसारे उणादिवृत्तिः ॥

घातिपक्षी, [न्] पुं, (घातिः घातकः पक्षीति कर्म्मधारयः ।) श्येनपक्षी । इति हारावली । ८६ ॥

घातुकः, त्रि, (हन्तीति । हन् + "लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) हिंस्रः । क्रूरः । इत्यमरः । ३ । १ । ४७ ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । १२ । ४ । ७ ।
"ततः किशोरा म्रियन्ते वत्सांश्च घातुको वृकः ॥")

घात्यं, त्रि, (हन्यतेऽसौ हन्तुमर्हो य इत्यर्थः । हन् + ण्यत् ।) हननयोग्यम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२८ । "तत मम सुखघात्याः सञ्जाताः ॥") [हेमचन्द्रः ॥

घारः, पुं, (घृ सेचने + घञ् ।) सेचनम् । इति

घार्त्तिकः, पुं, (घृतेन निवृत्तः । इति ठञ् ।) घृतपूरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घृतसंयुक्ते त्रि । यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । ३५ ॥ "अन्यस्य घार्त्तिकभोजनं दत्तम् ॥")

घासः, पुं, (घस्यतेऽसौ पशुभिरित्यर्थः । घस् + कर्म्मणि घञ् ।) गवाद्यदनीयतृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । यवसम् २ । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥ यवसः ३ जवसः ४ । इति भरतः ॥ यवासम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ५३ ।

घासिः, पुं, (घसति भक्षयति हव्यमिति । घस + "अजिघसिभ्यामिण् ।" उणां ४ । १३० इति इण् ।) अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६२ । १४ ।
"यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्व्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥")

घिण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा- आत्मं सकं-सेट् ।) इ, घिण्णते । ङ, घिणते । जिघिण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं- अकं-अनिट् ।) ङ, घवते । इति दुर्गादासः ॥

घुः, पुं, (घुङ् ध्वनौ + भावे बाहुलकात् डुः ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

घुट, ङ लृ परिवर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा- आत्मं-अकं सेट् ।) परिवर्त्तो गतागतः प्रत्यागमनं विनिमयो वा । ङ, घोटते नदी । लृ, अघुटत् । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, कविरहस्ये १४६ ।
"यस्य व्याघोटते दण्डो नाक्रमार्थः कुतश्चन ॥")

घुट, शि प्रतिहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा- परं-सकं-सेट् ।) शि, घुटति अघुटीत् शत्रुं शूरः । जुघोट । इति दुर्गादासः ॥

घुटः, पुं, (घुट् प्रतिहतौ + संज्ञायां अच् ।) चरणग्रन्थिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [कोषः ॥

घुटिः, स्त्री, (घुट + इन् ।) गुल्फः । इति त्रिकाण्ड-

घुटिकः, पुं, (घुट् + ठन् ।) गुल्फः । इति हेमचन्द्रः ॥ [मरः । २ । ६ । ७२ ॥

घुटिका, स्त्री, (घुटिक + टाप् ।) गुल्फः । इत्य-

घुटी, स्त्री, (घुट + इन् । "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) गुल्फः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घुड, शि व्याघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा- परं-सकं-सेट् ।) शि, घुडति अघुडीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुण, ङ भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं- सकं-सेट् ।) ङ, घोणते । इति दुर्गादासः ॥

घुण्ण, इ ङ ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा- आत्मं-सकं-सेट ।) इ, घुण्णते । ङ, घुण्णते जोघुण्णते । इति दुर्गादासः ॥

घुण, श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं- अकं-सेट् ।)श,घुणति घोणिता । इति दुर्गादासः ॥

घुणः, पुं,(घुणति काष्ठं भक्षयन् काष्ठाभ्यन्तरे भ्राम्यतीति । घुण भ्रमणे । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) काष्ठकृमिः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ६ अध्याये । "घुणोपहतकाष्ठवेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखैश्चिन्त्यस्य ॥") तत्पर्य्यायः । काष्ठवेधकः २ । इति लिङ्गादिसंग्रहटीकायां भरतः ॥ काष्ठलेखकः ३ । इति भूरिप्रयोगः ॥

घुणवल्लभा, स्त्री, (घुणः वल्लभो यस्याः । घुणस्य वल्लभा वा ।) अतिविषा । इति भावप्रकाशः ॥
(व्यवहारोऽस्या यत्र तद्यथा,—
"कुटजत्वक्फलं तार्क्ष्यं माक्षिकं घुणवल्लभाम् ।
पिबेत्तण्डुलतोयेन——————"
इति वाभटे चिकित्सास्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

घुण्टः, पुं, (घुण्यते परिदृश्यतेऽनेन । घुट+ घञर्थे कः निपातनात् मुम् च ।) गुल्फः । इति शब्दमाला ॥ [हेमचन्द्रः ॥

घुण्टकः, पुं, (घुण्ट+स्वार्थे कन् ।) गुल्फः । इति

घुण्टिकं, क्लो, (घुण्ट इव कायतीति । कै+ कः ।) वनमध्यकरीषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ विलघुँटे इति भाषा ॥ [शब्दादिकोषः ॥

घुणः, पुं, (घोणते भ्राम्यतीति ।) भ्रमरः । इत्यु-

घुर, श भ्रमे । भीमार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-परं-अकं सेट् ।) भीमो भयानकरसस्तस्य अर्था निमित्तं हेतुरिति यावत् भीमार्थः। श, घुरति व्याघ्रो मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीत्यर्थः। घुर भीमार्थनिशब्दयोरिति प्राञ्चः । आर्त इति शब्दविशेषणमिति रमानाथः । घुरत्यार्त्त च क्रन्दते इति । शब्दानुकृतौ भट्टमल्लः । घोरिता । इति दुर्गादासः ॥

घुर्घुरः, पुं, (घुरति मनुष्याणां भयहेतुर्भवतीति । घुर्+क्विप् । ततः घुरो भयानकात् जन्तोरपि घुरः भयानकः । एतद्दंशनेन प्रायशो मृत्युसम्भवादेव तथात्वम् ।) कीटविशेषः । घुरघुरिया इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । यमकीटः२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घर्घुर्घा ३ । इति रत्नमाला ॥ (शूकरशब्दः । इति चिन्तामणिः ॥)

घुर्घुरी, स्त्री, (घुर्घुरः शूकरशब्दवदव्यक्तशब्दः सोऽस्या अस्तीति । घुर्घुर+"अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् । ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) जलजन्तुविशेषः । तत्पर्य्यायः । स्तनकिरा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घुलचः, पुं, गवेधुका । इति रत्नमाला ॥ गड़गड़ इति भाषा ॥

घुलघुलारवः, पुं, (घुल् घुल् इत्यव्यक्तमारौतीति । आ+रु+अच् ।) पारावतभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घुष, इ ङ धृषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-आत्मं-सकं-सेट् ।) धृषः कान्तिकृतिः । इ, घुंष्यते । ङ, घुंषते चन्दनं गात्रम् । इति दुर्गादासः ॥

घुष, इर् वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् ।) इर्, अघुषत् अघोषीत् । इति दुर्गादासः ॥

घुष, कि इर् नुतौ । स्तुतौ इति यावत् । विशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा पक्षे भ्वा-परं सकं-सेट् ।) विशब्द इह कथनं आविष्करणं नानाशब्दकरणं वा आङ्पूर्व्वकः सततक्रन्दने । इति तट्टीका ॥ कि, घोषयति घोषति गूढमर्थमभियुक्तः । नानाशब्दे वाद्यं घोषयति द्वारि यस्य कश्चिदुपदतः । इति हलायुधः । इर्, अघुषत् अघोषीत् । घुष किरनुवर्त्तते । कि, आघोषयति आघोषति शाक्रार्णः सततं क्रन्दतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घुषितं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष विशब्दे+ क्तः । "घुषिरविशब्दने ।" ७ । २ । २३ । इति कथनात् अत्र इट् ।) शब्दितम् । इति सुपद्म व्याकरणम् ॥

घुष्टं, त्रि, (घुष्यते स्म इति । घुष+"क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति" मुग्धबोधसूत्रात् निपातनात् साधुः ।) शब्दितम् । इति मुग्धबोधम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २० । ८६ ।
"हंससारसघुष्टेषु कारण्डवरुतेषु च ॥"
शब्दितान्यदर्थे तु "घुषिरविशब्दने ।" ७ । २ । २३ । इति नेट् । "घुष्टा रज्जुः ।" इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

घुसृणं, क्ली, (घुष्यते स्तूयते इति भावः । घुष+ बाहुलकात् ऋणक् । पृषोदरादित्वात् साधुः । यद्वा घुंष्यते कान्तिविशिष्टं क्रियते शरीरमनेन । घुषि धृषे+ऋणक् ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ५७ ।
"घुसृणापिञ्जरतनुर्घर्घरा घर्घरस्वना ॥"
यथा च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् ।
न शीतं न च वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते ॥"
इति घुसृणकुङ्कुमम् ॥)

घूकः, पुं, (घ इत्यव्यक्तशब्देन कायति शब्दायते इति । घू+कै+कः ।) उलूकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६ ॥

घूकारिः, पुं, (घूकस्य पेचकस्य अरिः शत्रुः ।) काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥

घूकावासः, पुं, (घूकानां पेचकानां आवासो वासस्थानम् ।) शाखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

घूर, य ङ ई हिंसावयोहान्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्मं-सकं-अकं च-सेट् ।) दीर्घो । य ङ, घूर्य्यते । ई, घूर्णः । वयोहानिर्गतबहुवयोभावः । इति दुर्गादासः ॥

घूर्ण, भ श भ्रमणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-उभं-अकं-सेट् ।) भ, घूर्णति घूर्णते । श, घूर्णती घूर्णन्ती । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ४ । १५ । २५ ।
"स तु वाली रणगतः सालताड़नविह्वलः ।
गुरुभारसमाक्रान्तश्चचाल च जुघूर्ण च ॥")

घूर्णः, पुं, (घूर्णति स्वोत्पत्तिभूमौ घूर्ण्याकारेण सम्भवतीति । घूर्ण+अच् । घूर्ण्याकारेण जायमानत्वात् तथात्वम् ।) शोणसुन्दरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोमा इति भाषा ॥ (घूर्ण+ भावे अच् ।) भ्रमणञ्च ॥ (विघूर्णिते, त्रि । यथा, भागवते । ७ । २ । २ ।
"आह चेदं रुषा घूर्णः संदष्टदशनच्छदः ॥")

घूर्णनं, क्ली, (घूर्ण+भावे ल्युट् ।) भ्रमणम् । तत्पर्य्यायः । चक्रावर्त्तः २ भ्रमः ३ भ्रान्तिः ४ भ्रमिः ५ घूर्णिः ६ । इति हेमचन्द्रः । ६।१५५ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । ११ ।
"अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनचलन्मन्दारविस्रंसनस्तम्भाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ।")

घूर्णायमानः, त्रि, (घूर्ण इवाचरतीति । घूर्ण+ क्यङ् । ततो घूर्णायते इति । घूर्णाय+शानच् ।) भ्राम्यमाणः । यथा, कलापधातुव्याख्यासारे ।
"इन्द्राद्यैरखिलार्थसाधनपरैः संस्तूयमानं मुहुः
पीतोन्मत्तफलातुलालसतया घूर्णायमानेक्षणम् ॥"

घूर्णिः, स्त्री, (घूर्ण+"सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणां । ४ । ११७ । इति भावे इन् ।) घूर्णनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १५५ ॥

घूर्णितः, त्रि, (घूर्णते स्म इति । घूर्ण+क्तः ।) भ्रमितः । तत्पर्य्यायः । प्रचलायितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १ ।
"मदघूर्णितवक्त्रोत्थैः सिन्दूरैश्छूरयन् महीम् ।
हेरम्बः पातु वो विघ्नान् स्वतेजोभिर्दहन्निव ॥")

घूर्ण्यमानः, त्रि, (घूर्ण्यते इति । घूर्ण+णिच्+कर्म्मणि शानच् ।) भ्राम्यमाणः । यथा, महानाटके ।
"भो वृक्षाः पर्व्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना घूर्ण्यमानाः ॥"
अणिजन्ते तु घूर्णमाण इत्येव स्यात् । यथा, हरिवंशे ४८ । ३६ ।
"भ्रमन्तं घूर्णमानञ्च स्तुतिं देवाः प्रचक्रिरे ॥")

घृ, सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-परं-सकं-अनिट् ।) घरति तरुं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

घृ, क सेके । छादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-अनिट् ।) क, घारयति । इति दुर्गादासः ॥

घृ, र लि भासि । सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (ह्वा-परं-अकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि, जघर्त्ति घृतं दीप्यते क्षरति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

घृण, इ ङ ग्रहणे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा आत्मं-सकं-सेट् ।) इ, घृण्णते । ङ, घृण्यते जरीघृण्यते । इति दुर्गादासः ॥

घृण, द ञ उ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-उभं अकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वायेट् ।) द ञ, घृणोति घर्णोति । घृणुते घर्णुते । उ, घर्णित्वा घृत्वा । इति दुर्गादासः ॥

घृणा, स्त्री, (घ्रियते सिच्यते हृदयमनया । । घृ सेके+बाहुलकात् नक् स्त्रियां टाप् । दयारसेन हि हृदयं सिक्तमिवार्द्रं भवतीति तथात्वम् ।) करुणा । (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १५ । १३ ।
"मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।
प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव ॥" * ॥
घ्रियते आच्छाद्यते गुणादिकमनयेति ।) जुगुप्सा । तत्पर्य्यायः । अर्त्तनम् २ ऋतीया ३ हृणीया ४ । इत्यमरः । ३ । २ । ३२ ॥ रोध्या ५ हृणिया ६ हिृणीया ७ हृणीया ८ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । ११ । १७ ।
"तां विलोक्य वनितावधे घृणां
पत्त्रिणा सह मुमोच राघवः ॥")

घृणावासः, पुं, (घृणायाः आवासः ।) कुष्माण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घृणायुक्ते त्रि ॥

घृणिः, पुं, (जिघर्त्ति दीप्यते इति। घृ+"घृणि-पृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि।" उणां। ४। ५२। इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः।) किरणः। इत्यमरः। १। ३। ३३॥ सूर्य्यः। (घरति सिञ्चतीति। घृ सेके+निः गुणाभावश्च।) जलम्। इति मेदिनी॥ (जिघर्त्ति दीप्यते इति यत्तत्तत्रा दीप्तिशालिनि, त्रि। यथा, भागवते। ७। २। ७। "तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणेर्मायावनौकसः॥")

घृतः, पुं क्ली, (जिघर्त्ति क्षरतीति। घृ+"अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।" उणां। ३। ८९। इति क्तः।) पक्वनवनीतम्। घि इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। आज्यम् २ हविः ३ सर्पिः ४। इत्यमरः। २।९।५२॥ पवित्रम् ५ नवनीतकम् ६ अमृतम् ७ अभिघारः ८ होम्यम् ९ आयुः १० तेजसम् ११। इति राजनिर्घण्टः॥ आजम् १२। यथा,—
"घृतोऽस्त्री आजमाज्यञ्च सर्पिः स्यादमृतं हविः।"
इति जटाधरः॥

तस्य गुणाः। बुद्ध्यग्निशुक्रौजोमेदःस्मृतिकफकारित्वम्। वातपित्तविषोन्मादरोगशोषालक्ष्मीज्वरनाशित्वम्। सोमादष्टगुणगुरुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ रसायनत्वम्। स्वादुत्वम्। चक्षुर्हितत्वम्। शीतवीर्य्यत्वम्। पापनाशित्वम्। अल्पाभिष्यन्दित्वम्। कान्तितेजोलावण्यस्वरायुर्हितबलकारित्वम्। पवित्रत्वम्। गुरुत्वम्। उदावर्त्तशूलानाहव्रणक्षयवीसर्परक्तनाशित्वम्। स्निग्धत्वम्। रूक्षत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ * ॥ अथ गव्यघृतस्य गुणाः। विशेषेण चक्षुर्हितत्वम्। शीतत्वम्। वातपित्तकफालक्ष्मीपापरक्षोनाशित्वम्। शुक्राग्निस्वादुपाकमेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिवयःस्थितिबलायुर्हितकारित्वम्। गुरुत्वम्। पवित्रत्वम्। सुमङ्गल्यत्वम्। रसायनत्वम्। सुगन्धित्वम्। रोचनत्वम्। चारुत्वम्। सर्व्वाज्येषु गुणाधिकत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ बुद्धिस्मृतिपुष्टिवपुःस्थैर्य्यकारित्वम्। श्रमोपशमनत्वम्। हृद्यतमत्वम्। बहुगुणत्वञ्च॥ * ॥ माहिषघृतगुणाः। उत्तमत्वम्। धृतिसौख्यकान्तिबलवर्णचक्षुर्हितकारित्वम्। वातश्लेष्मदुर्नामग्रहणीविकारनाशित्वम्। मन्दानलोद्दीपनत्वम्। नवगव्यतः परमहृद्यत्वम्। मनोहारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ स्वादुत्वम्। पित्तरक्तनाशित्वम्। शीतत्वम्। श्लेष्मशुक्रवृद्धिकारित्वम्। गुरुत्वम्। स्वादुपाकित्वञ्च॥ * ॥ छागीघृतगुणाः। अग्निचक्षुर्हितबलकारित्वम्। कासश्वासक्षयेषु हितत्वम्। कटुपाकित्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥ कफनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ * ॥ मेषीघृतगुणाः। पित्तमेदस्कारित्वम्। योनिदोषे शोषे कम्पे अनिले च प्रशस्तत्वम्। रूक्षत्वम्। दुर्नामोन्मादनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ पाके लघुत्वम्। पित्तकोपाकारित्वम्। शोषे कम्पे च हितत्वञ्च॥ * ॥ मेड़कघृतगुणाः। अतिगौरवात् सुकुमारदेहिवर्ज्यत्वम्। बुद्धिपाटवहरत्वम्। बलकारित्वम्। तृष्णावपुषो विस्रगन्धकारित्वञ्च॥ * ॥ हस्तिनीघृतगुणाः। कफपित्तविषक्रिमिनाशित्वम्। कषायत्वम्। लघुत्वम्। विष्टम्भित्वम्। तिक्तत्वम्। वह्निकरत्वञ्च॥ * ॥ अश्वाघृतगुणाः। कटुत्वम्। मधुरत्वम्। कषायत्वम्। इषदग्निदीपनत्वम्। बाल्यप्रदत्वम्। मूर्च्छाहारित्वम्। गुरुत्वञ्च॥ * ॥ गर्द्दभीघृतगुणाः। अग्निबलकारित्वम्। मूत्रदोषकफनाशित्वम्। पाके लघुत्वम्। कषायत्वम्। उष्णवीर्य्यत्वञ्च॥ * ॥ उष्ट्रीघृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्। शीतलत्वम्। कुष्ठक्रिमिविषवातकफगुल्मोदरनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोषनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ नारीघृतगुणाः। चक्षुर्हितरुचिकारित्वम्। पथ्यत्वम्। मन्दाग्निदीपनत्वम्। पाके लघुत्वम्। सर्व्वामयविषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रमेहनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ * ॥ दुग्धभवघृतगुणाः। ग्राहित्वम्। शीतलत्वम्। नेत्ररोगकारित्वम्। पित्तदाहश्रममदमूर्च्छाभ्रमानिलनाशित्वञ्च॥ * ॥ ह्यस्तनदधिजघृतं तदेव हैयङ्गवीनम्। तस्य गुणाः। चक्षुर्हितत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिबलकारित्वम्। बृंहणत्वम्। वृष्यत्वम्। विशेषाज्ज्वरनाशित्वञ्च॥ * ॥ वर्षादूर्द्ध्वं पुराणस्य तस्य गुणाः। त्रिदोषमूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरनाशित्वम्। इति भावप्रकाशः॥ मदशिरःकर्णादिजरोगभ्रान्तिनाशित्वम्। व्रणस्य शोधनत्वम्। रोपणत्वञ्च। आयुर्वृद्धिशरीरदृढ़तासौकुमार्य्यकान्तिस्मृतिबलकारित्वम्। बाले तरुणे वार्द्धके चातिबलत्वम्। पथ्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ प्रतिश्यायामकासजीर्णज्वरसर्व्वरोगनाशित्वम्। श्रेष्ठत्वम्। धातुसाम्यकारित्वञ्च॥ * ॥ तस्य लक्षणम्।
"उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितम् घृतम्।
लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्।
यथा यथा भवेज्जीर्णं गुणवत् स्यात्तथा तथा॥"
कांस्यपात्रे दशदिनस्थितं घृतं त्याज्यम्। इति राजवल्लभः॥ औषधघटितपक्वघृतस्य पूर्णवीर्य्यं षण्मासपर्य्यन्तं तिष्ठति। इति वैद्यकपरिभाषा॥
("शस्तं धीस्मृतिमेधाग्नि-बलायुःशुक्रचक्षुषाम्।
बालवृद्धप्रजाकान्ति-सौकुमार्य्यस्वरार्थिनाम्॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥"
इति पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्॥
"विपाके मधुरं हृद्यं वातपित्तकफापहम्।
चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥"
इति गव्यघृतम्॥
"आजं सन्दीपनीयञ्च चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।
कासे श्वासे क्षयेऽर्शःसु लघुपाके कफापहम्॥"
इत्याजघृतम्॥
"वातपित्तसमं सर्व्वं सुशीतं माहिषं घृतम्।
मधुरं गुरु विष्टम्भि भवत्यल्पगुणात्मकम्॥"
इति माहिषघृतम्॥
"औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषक्रिमिविनाशनम्।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम्॥"
इत्यौष्ट्रघृतम्॥
"पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्व्वरोगविनाशनम्।
वृद्धिं करोति चास्थ्नाञ्च चाश्मरीशर्करापहम्॥"
इत्याविकं घृतम्॥
"वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम्।
चक्षुष्यं दीपनञ्चाग्नेर्वातदोषनिवारणम्।
वृद्धिं करोति चास्थीनां तत्प्रोक्तञ्च विषापहम्॥"
इत्याश्वीघृतम्॥
"कफेऽनिले योनिदोषे शोषे पित्तेन सङ्गतम्।
साक्षात् क्षीणाय चक्षुष्यं सर्पिः स्यादमृतोपमम्॥"
इति नारीघृतगुणाः॥
"तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहघ्नं पयसो घृतम्॥"
इति क्षीरोद्भवघृतम्॥
"दोषापहं वह्निमतिप्रदञ्च
मूर्च्छाविषोन्मादकराग्निशूलं।
शोफाश्मयोनिदोषे प्रणाशु
शस्तं सर्पिर्जीर्णमेव मतं स्यात्॥
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षोषितं घृतम्।
यथा यथा जरां याति गुणवत् स्यात् तथा तथा॥"
इति जीर्णघृतगुणाः॥
इति हारीते प्रथमे स्थानेऽष्टमेऽध्याये॥
"स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥
सर्व्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः।
सहस्रवीर्य्यं विधिभिर्घृतं कर्म्मसहस्रकृत्॥
मदापस्मारमूर्च्छायशोषोन्मादगरज्वरान्।
योनिकर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति॥"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
"विशेषतः पुराणञ्च घृतं तत् पाययेद्भिषक्।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वात् विशेषाद्ग्रहमोक्षणम्॥
गुणकर्म्माधिकं स्यानादास्वादात् कटुतिक्तकम्।
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
मेध्यं विरेचनं त्वग्र्यं प्रपुराणमतः परम्॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम्।
दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्व्वग्रहापहम्।
अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्दशेऽध्याये॥
"घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्य्यं मृदु मधुरमल्पाभिष्यन्दि स्नेहनमुदावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनमग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरं आयुष्यं वृष्यं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं पापालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नञ्च॥
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम्।
चक्षुष्यमग्र्यं बल्यञ्च गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम्॥
आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु ॥
मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरुपाके कफावहम् ।
वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥
औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफक्रिमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥
पाके लघ्वाविकं सर्पिर्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥
पाके लघ्वश्ववीर्य्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।
दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥
चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।
वृद्धिं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ॥
कषायं बहुविण्मूत्रं तिक्तमग्निकरं लघु ।
हन्ति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् ॥"
क्षीरघृतं पुनः संग्राहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छा-प्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च। सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिप्रपूरणेषूपदिश्यते। सर्पिः पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं मूर्च्छामेदोन्माद उदरज्वरगरशोषापस्मारयोनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं वस्तिनस्याक्षिपूरणेषूपदिश्यते। भवन्ति चात्र।
"पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥
एकादशशतञ्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।
रक्षोघ्नं कुम्भसर्पिः स्यात् परतस्तु महाघृतम् ॥
पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।
बल्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥
सर्व्वभूतहरञ्चैव घृतमेतत् प्रशस्यते ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥ * ॥
क्षौ. सलिलम्। इति मेदिनी। ते। १७॥)

घृतः, त्रि, (जघर्त्ति दीप्यते घरति सिञ्चतीति वा। घृ+"अञ्जिघृसिभ्यः क्तः।" उणां। ३। ८९। क्तः।) दीप्तः। सेचकः। इति शब्दरत्नावली ॥

घृतकरञ्जः, पुं, (घृतमिव करञ्जः। घृतवद्रसबाहुल्यादस्य तथात्वम्।) करञ्जभेदः। घियाकरन्चा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। प्रकीर्य्यः २ घृतपर्णकः ३ स्निग्धपत्रः ४ तपस्वी ५ विषारिः ६ विरोचनः ७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वातव्रणसर्व्वत्वग्दोषविषसर्पनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतकुमारिका, स्त्री, (घृतेन घृतसदृशरसेन कुमारिका सुन्दरी बालिकेव वा। गृहपाल्यत्वात् तथात्वम्।) घृतकुमारी। इति भावप्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्य्यायाः।
"कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ॥"
गुणाश्च यथा,—
"कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी।
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ॥
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

घृतकुमारी, स्त्री, (घृतेन घृतवद्रसेन कुमारी सुन्दरी। यद्वा कुमारी कन्येव। गृहे पालिततया तथात्वम्।) स्वनामख्यातगुल्मः। घिकुमारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कुमारी २ तरणिः ३ सहा ४। इति शब्दरत्नावली ॥ कन्यका ५ दीर्घपत्रिका ६ स्थलेरुहा ७ मृदुः ८ कन्या ९ बहुपत्रा १० अमरा ११ अजरा १२ कण्टकप्रावृता १३ वीरा १४ भृङ्गेष्टा १५ विपुलास्रवा १६ ब्रह्मघ्नी १७ तरणी १८ रामा १९ कपिला २० अम्बुधिस्रवा २१ सुकण्टका २२ स्थूलदला २३ गृहकन्या २४। अस्या गुणाः। हिमत्वम्। तिक्तत्वम्। मदगन्धित्वम्। कफपित्तकासविषश्वासकुष्ठनाशित्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदकत्वम्। नेत्रहितत्वम्। मधुरत्वम्। बृंहणत्वम्। शुक्रबलकारित्वम्। वातगुल्मप्लीहयकृत्वृद्धिज्वरग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वग्रोगनाशित्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥ (कुमारीशब्दे विवरणमस्या ज्ञेयम् ॥)

घृततैलादिकल्पः, पुं, (घृततैलादीनां रोगविनाशकपक्वघृततैलादीनां कल्पो विधिः।) रोगनाशकनानौषधिपक्वघृततैलादिवर्गः। यथा।
धन्वन्तरिरुवाच।
"घृततैलादि वक्ष्यामि वृद्ध सुश्रुत! रोगनुत्।
शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्च्चला ॥
अभया गुडूची चैव अटरूषकवाकुची।
एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकार्य्या रसप्रस्थक्षीरप्रस्थसमन्वितम्।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥१॥
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीनिम्बवासकाः।
पुनर्नवा गुडूची च बृहती च शतावरी ॥
एतैर्घृतं यथालाभं सर्व्वरोगविमर्द्दनम् ॥ २ ॥
बलाशतकषाये तु तैलस्याढ़काढ़कं पचेत् ॥
कल्कैर्म्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकैः।
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठत्वगेलागुरुकेशरैः ॥
गन्धाश्मजीवनीयैश्च क्षीराढ़कसमाश्रितम्।
एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे ॥
सर्व्ववातविकारांस्तु सर्व्वधात्वन्तराश्रयान्।
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजवल्लभम् ॥ ३ ॥
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं बला ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा।
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कुब्जवामनपङ्गूनां बधिरव्यङ्गकुष्ठिनाम्।
वायुना भग्नगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥
जराजर्ज्जरगात्राणामाध्मानमुखशोषिणाम्।
त्वग्गताश्चापि ये वाताः शिरास्नायुगताश्च ये ॥
सर्व्वांस्तं नाशयत्याशु तेनैव स्याद्दशाङ्गकम्।
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रुगर्द्दनम् ॥ ४ ॥
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौषधैः पृथक्।
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतः ॥
निर्गुण्ड्या वा प्रसारण्याः कण्टकार्य्या रसादिभिः ॥
वर्य्या वानलया वापि वासकेन फलत्रिकैः।
ब्राह्म्या चैरण्डकेनापि भृङ्गराजेन मुण्डिना ॥
मुषल्या दशमूलेन खदिरेण वटादिभिः।
वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्व्वरोगनुत् ॥
घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुड़ादिभिः।
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथालाभञ्च रोगनुत् ॥ ५ ॥
चित्रकार्कत्रिवृत्तामलकहयमारकम्।
सुधाञ्च बालागणिकासप्तपर्णसुवर्च्चिकाम् ॥
ज्योतिष्मतीञ्च संभृत्य तैलं धीरो विपाचयेत्।
एतत्निस्यन्दनं तैलं भृशं दद्याद्भगन्दरे ॥
शोधनं रोपणञ्चैव सर्व्ववर्णकरं परम्।
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रभञ्जनम् ॥ ६ ॥
अजमोदा ससिन्दूरा हरितालं निशाद्वयम्।
क्षारद्वयं फेनयुतमार्द्रकं सरलोद्भवम्।
इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ॥
एभिः सर्षपजं तैलमजमूत्रेण योजितम्।
मृद्वग्निना पचेदेतदर्कक्षीरेण संयुतम् ॥
अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां व्यपोहति।
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विशोधयेत् ॥
रोपणं मृदुभावञ्च तेनैवानेन कारयेत्।
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्यञ्च रोगनुत् ॥" ७ ॥
इत्यादिमहापुराणे गारुड़े १७८ अध्याये ॥

घृतदीधितिः, पुं, (घृतेन प्रदीप्ता दीधितिः किरणं यस्य। घृताहुत्या अग्निवर्द्धनादेव तथात्वम्।) अग्निः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

घृतपर्णकः, पुं, (घृतयुक्तमिव पर्णं पत्रं यस्य। कप्।) घृतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥

घृतपूरः, पुं, (घृतेन पूर्य्यते इति। पूरी ङ यै पूर्त्तौ+कर्म्मणि अप्। प्रचुरघृतपाच्यत्वादेवास्य तथात्वम्।) पिष्टकविशेषः। यथाह राजवल्लभः।
"मर्द्दिता समिता क्षीरनारिकेलघृतादिभिः।
अवगाह्य घृते पक्वा घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यः कफकृद्रक्तमांसदः।
रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥"
तत्पर्य्यायः। पिष्टपूरः २ घृतवरः ३ घार्त्तिकः ४। इति हेमचन्द्रः। ३। ६४॥ (अस्य पाकप्रकारादि यदुक्तं चिन्तामणौ।
"क्षीरेण मर्द्दितं चूर्णं गोधूमानां सुगालितम्।
विस्तार्य्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम् ॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ॥"
नारिकेलजो यथा,—
"समिता मर्द्दिता क्षीरे नारिकेलसितादिकैः।
अवगाह्य घृते पाच्या घृतपूरोऽपरः स्मृतः ॥"
दुग्धजो यथा,—
"पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम्।
घृतपूरविनिर्म्माणं कारयेत् स्वल्पसर्पिषि ॥"
शालिभवो यथा,—
"सुशालिपिष्टं दुग्धेन कथितं वस्त्रगालितम्।
खण्डयुक्तं घृते पक्वं घृतपूरो भवेदयम् ॥"
कशेरुभवो यथा,—
"कशेरुचूर्णं निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः।
निर्म्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत् ॥"

आम्रजो यथा,—
"पक्वाम्रस्य घृते वह्नौ रसस्त्वनलपिण्डित: ।
शुद्धशर्करया योज्यो घृतपूरो यदृच्छया ॥
क्षीरमाद्यं स्वरूपं हि खण्डं चूर्णं तत: स्मृतम् ।
योजिते यो विशेषोऽत्र तदाख्यास्वर्णसंश्रित: ॥
घृतपूरो गुरुर्हृद्यो वृष्य: पित्तानिलापह: ।
सद्य: प्राणप्रदो बल्य: सुरुच्योऽग्निप्रदीपन: ॥
शृङ्गाटकसुखानामप्येवं स्यात् घृतपूरक: ।
विचार्य्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेत् ॥")

घृतपूर्णक:, पुं, (घृतेन पूर्ण इव कायतीति । कै + क: ।) करञ्जवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

घृतमण्डलिका, स्त्री, (घृतस्य मण्डलं समूह: । तदिव निर्य्यास: अस्या अस्यां वा अस्तीति । घृतमण्डल + "अत इनिठनौ ।" ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) हंसपदीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

घृतमण्डा, स्त्री, (घृतमण्डवत् निर्य्यासोऽस्त्यस्या: । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) वायसोलीवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माकड़छाता इति भाषा ॥

घृतवर:, पुं, (घृतमेव वरं बाहुल्यात् प्रधानं यत्र ।) घृतपूर: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ६४ ॥

घृता, स्त्री, (घृतवत् निर्य्यासोऽस्त्यास्या: । "अर्श आदिभ्योऽच् ।" ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) घृतमण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

घृताची, स्त्री, (घृतेन अमृतेन अञ्चति तृप्तिं गच्छतीति । अन्च + क्विप् । नलोपे स्त्रियां ङीप् । सर्व्वथा मनुष्याहारवर्ज्जितानां देवजातीनां ह्यमृतमयघृतभोजनं महाभारतपुराणादिप्रसिद्धम् ।) अप्सरोविशेष: । इति हलायुध: ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । १०१ ।
"घृताचीप्रमुखा ब्रह्मन् ननृतुश्चाप्सरोगणा: ॥"
गायत्त्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४६ ।
"घनारिमण्डला घूर्णा घृताची घनवेगिनी ॥")

घृताचीगर्भसम्भवा, स्त्री, स्थूलैला । इति राजनिर्घण्ट: ॥

घृताक्ष:, पुं, (घृतस्य आख्या आख्या यस्य । यद्वा, घृतेन आह्वयते स्पर्द्धते स्वगन्धेन इति । आ + ह्वे + क: ।) सरलद्रव: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

घृतेली, स्त्री, (घृते इलति तद्भक्षणाय तत्र स्वपितीति । इल स्वप्ने + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) कीटविशेष: । तैलपायिका इति केचित् ॥ तत्पर्य्याय: । पिङ्गकपिशा २ । इति हेमचन्द्र: । ४ । २७३ ॥

घृतोद:, पुं, (घृतमिव स्वादु आकृत्या शुभ्रं वा उदकं यस्य । उदकस्योदादेश: ।) घृतसमुद्र: । यथा,
"एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुण: समानेन घृतोदेन यथा पूर्व्व: कुशद्वीप: ।" इति श्रीभागवते ।५।१३॥

घृष, उ संघर्षे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा-परं-सकं-सेट् । उदित्वात् क्त्वावेट् ।) उ, घर्षित्वा घृष्ट्वा । घर्षति चन्दनं लोक: । इति दुर्गादास: ॥

घृष्ट:, त्रि, (घृष् + कर्म्मणि क्त: ।) घर्षित: । घषा इति भाषा ॥ यथा । घृष्टो मलयजो गन्ध: । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ (यथाच काशीखण्डे ।१९।५६।
"घातुका घूर्णितजला घृष्टपातकसन्तति: ॥")

घृष्टि:, स्त्री, (घृष्यतेऽसौ । घृष् + कर्म्मणि क्तिच् ।) वाराही । चामर आलु इति भाषा ॥ इत्यमर: । २ । ४ । १५१ ॥ (घृष् + भावे क्तिन् ।) घर्षणम् । स्पर्द्धा । अपराजिता । (घर्षतीति । घृष् + कर्त्तरि क्तिच् ।) शूकरे पुं, । इति मेदिनी । टे । १३ ॥

घृष्टिला, स्त्री, (घृष्टिं घर्षणं लातीति । ला + क: ।) चित्रपर्णिका । पृश्निपर्णी । इति रत्नमाला ॥

घृष्वि:, पुं स्त्री, (घर्षति इति । घृष संघर्षे + "क्रविघृष्विच्छवीति ।" उणां । ४ । ५६ । इति क्विन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्ध: ।) शूकर: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥ (भावे + क्विन् । घर्षणम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३७ । ४ ।
"प्रव: शर्द्धाय घृष्वये ।" "घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय ।" इति भाष्यम् ॥)

घेञ्चुलिका, स्त्री, कौशादनम् । इति रत्नमाला ॥ घेँचु इति भाषा ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
"कौशादनं घेञ्चुलिका ॥")

घोट:, पुं स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते इति । घुट परिवर्त्तने + पचाद्यच् ।) घोटक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

घोटक:, पुं स्त्री, (घोटते गत्वा प्रत्यागच्छतीति । घुट परिवर्त्तने + ण्वुल् ।) पशुविशेष: । घोड़ा इति भाषा ॥ तत्पर्य्याय: । पीति: २ तुरग: ३ तुरङ्ग: ४ अश्व: ५ तुरङ्गम: ६ वाजी ७ वाह: ८ अर्व्वा ९ गन्धर्व्व: १० हय: ११ सैन्धव: १२ सप्ति: १३ । इत्यमर: । २ । ८ । ४४ ॥ घोट: १४ पीती १५ पीथि: १६ । इति भरत: ॥ तार्क्ष्य: १७ हरि: १८ वीती १९ । इति हेमचन्द्र: ॥ मुद्गभोजी २० धाराट: २१ जवन: २२ जितव: २३ जवी २४ वाहनश्रेष्ठ: २५ श्रीभ्राता २६ अमृतसोदर: २७ । मुद्गभुक् २८ शालिहोत्र: २९ लक्ष्मीपुत्त्र: ३० प्रकीर्णक: ३१ । इति जटाधर: ॥ वातायन: ३२ श्रीपुत्त्र: ३३ चामरी ३४ हेषी ३५ शालिहोत्री ३६ मरुद्रथ: ३७ वाजस्कन्ध: ३८ हरिद्राक्ष: ३९ एकशफ: ४० किन्धी ४१ ललामम् ४२ विमानक: ४३ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अत्य: ४४ वह्नि: ४५ दधिक्रा ४६ दधिक्रावा ४७ एतग्व: ४८ एतश: ४९ पैद्व: ५० दौर्गह: ५१ उच्चै:श्रवस: ५२ आशु: ५३ ब्रध्न: ५४ अरुष: ५५ मांश्चत्व: ५६ अव्यथय: ५७ श्येनास: ५८ सुपर्णा: ५९ पतङ्गा: ६० नर: ६१ ह्वार्य्याणाम् ६२ हंसास: ६३ । इति वेदनिघण्टौ १ अध्याय: ॥ हरी इन्द्रस्य १ रोहित: अग्ने: २ हरित: आदित्यस्य ३ रासभौ अश्विनो: ४ अजा: पूष्ण: ५ पृषत्यो मरुताम् ६ अरुण्यो गाव: उषसाम् ७ श्यावा: सवितु: ८ विश्वरूपा बृहस्पते: ९ नियुतो वायो: १० । इति दशादिष्टोपयोजनानि । इति च वेदनिघण्टौ १ अध्याय: ॥ अस्य मांसगुणा: । उष्णत्वम् । वातनाशित्वम् । लघुगुरुत्वम् । अतिसेवनात् पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अग्निकफबलकारित्वम् । बृंहणत्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति भावप्रकाश: ॥ * ॥

अथाश्वपरीक्षा ।

"सपक्षा वाजिन: पूर्व्वं संजाता व्योमचारिण: ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्विता: ॥
इन्द्रादेशाच्छालिहोत्रस्तेषां पक्षमथाच्छिनत् ।
तत: प्रभृति निष्पक्षास्तुरङ्गा धरणीं गता: ॥
उत्तमा मध्यमा नीचा: कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्द्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिता: खुरशालाश्च तुषाराश्चोत्तमा हया: ।
गोजिकाणाश्च केकाणा: प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमा: ॥
ताड़जा उत्तमाशाश्च वाजशूलाश्च मध्यमा: ।
गत्वरा: साध्ववामाश्च सिन्धुदारा: कनीयस: ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च ते वै नीचा: प्रकीर्त्तिता: ।
वाजिनो जलजा: केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये तुरगा व्योमजा: परे ।
जलोद्भवा द्विजा ज्ञेया: क्षत्त्रिया वह्निसम्भवा: ॥
प्रभञ्जनभवा वैश्या व्योमजा: शूद्रजातय: ।
पुष्पगन्धिर्भवेद्विप्र: क्षत्त्रियोऽगुरुगन्धिक: ॥
घृतगन्धो भवेद्वैश्यो मीनामोदी च शूद्रक: ।
विवेकी सद्गुणी विप्रस्तेजस्वी क्षत्त्रियो बली ॥
कोपभावो भवेद्वैश्य: शूद्रो नि:सत्त्वको भवेत् ।
विप्राद्या वाहना: सर्व्वे त्रयो भूमिपते: सदा ॥
शूद्रजातिं तुरङ्गन्तु न स्पृशन्ति नरेश्वरा: ॥"
इत्युत्पत्ति: ॥ * ॥

अथाङ्गुल्याङ्गविभाग: ।

"सप्तविंशत्यङ्गुलिभिर्मुखमानं विधीयते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ भालकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताद्या स्कन्ध: संपरिकीर्त्तित: ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंश: सप्तविंशा तथा कटी ॥
इति सूक्ष्मं तथा निम्नं प्रतिपुच्छं द्वयाधिकम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणन्तु तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मध्यस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शात्मकम् ।
कटिकुक्ष्यन्तरं प्रोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणत: ॥
मणिबन्धद्वयञ्चैव खुराश्च चतुरङ्गुला: ।
अशीत्यङ्गुलिका: पादा दीर्घा विंशाधिका मता: ॥"
इत्यङ्गुलिविभाग: ॥ * ॥

अथ वयोविभाग: ।

"दन्तेषु अङ्कनं यद्वत्तेन ज्ञेयो वय:क्रम: ॥"
तद्यथा,—
"कालिका हरिणी शुक्ला काचा मक्षिकया सह ॥
शङ्खो मुषलकश्चैव दन्तानां चलना तथा ।
इत्यष्टौ अङ्कनान्याहुरश्वेषां लक्षणं शृणु ॥
चतुर्भिर्वत्सरे दन्ताश्चत्वार: परिकीर्त्तिता: ।
पञ्चभिश्च षड़्भिरेवं जायन्ते त्वथ कालिका: ॥
षष्ठे संवत्सरे प्राप्ते कालिकान्या भवेत्तु हि ।
तथान्या सप्तमे वर्षे चतुर्थी कालिका भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते जायन्ते सर्व्वकालिका: ।

नवमे त्वथ ताः सर्व्वा आपीताः सम्भवन्ति च ॥
केचिदेकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
ततः श्वेताः प्रजायन्ते चतुर्द्दशसमावधि ॥
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ।
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ॥
मक्षिकाभां वदन्त्येषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
शङ्खाभासाः सर्व्वदन्ता भवन्ति वाजिनां ततः ॥
त्रयोविंशात् परे वर्षे दशना सुषला मताः ।
षड्विंशात् परतो दन्ताः स्थानाच्चलनमाप्नुयुः ॥
यावद्वर्षत्रयं पश्चान्निपतन्ति समात्रये ।
द्वात्रिंशद्वत्सरे वाजी नूनं निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥"

अथ शुभलक्षणानि ।

"दीर्घाः शुष्का विशालास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
आस्यं भुजौ चापि कृकाटिका च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
कफश्च वाजिप्रवरस्य बोध्यः ॥
श्रोत्रे च मणिबन्धश्च पुच्छं कोष्ठं लघूत्तमम् ।
पीताङ्गः श्वेतपादो यो यश्च स्यात् सितलोचनः ॥
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ।
सुखे चन्द्रकसम्बीतः पक्वजम्बूफलाकृतिः ॥
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः सुपूजितः ।
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु श्यामैकश्रवणो भवेत् ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः सुदुर्लभः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छो मुष्को मुखं तथा ।
मूर्द्धजास्तु सिता यस्य तन्विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे चन्द्रकश्च ललाटके ।
कल्याणपञ्चकः प्रक्तो भर्त्तुः कल्याणकारकः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनो मताः ।
यस्योत्कृष्टतरा वर्णा वृद्धिं यान्ति शनैः शनैः ॥
नाशयन्ति तथा नीचान् करोति स बहून् हयान् ॥"

अथावर्त्तगुणाः ।

"रोम्णां भ्रमिवदावृत्तिरावर्त्त इति गद्यते ।
षड्विधो दक्षिणो वामो दक्षिणस्तु शुभावहः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्ता जायते येषां ते धन्यास्तु तुरङ्गमाः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्ता द्वितीयस्तु कुकुन्दरे ।
मस्तके च तृतीयस्तु स विज्ञेयो हयोत्तमः ॥
गण्डावर्त्तो भवेद् यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ॥
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञितः ।
कर्णमूले यदावर्त्तः स्तनमध्ये तथापरः ।
विजयाख्यावुभौ तौ तु युद्धकाले जयप्रदौ ॥
स्कन्धपार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् सुखकारकः ।
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ॥
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालभूषितः ।
कण्ठे यस्य महावर्त्तः प्रोक्तश्चिन्तामणिः शुभः ॥
रोम्णां वृश्चिकवत् स्थानं शुक्तिरित्यभिधीयते ।
यत्रावर्त्तः शुभस्तत्र शुक्तिस्तत्र शुभावहा ॥" * ॥

अथ दोषाः ।

"चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
चत्वारो यस्य वै पादाः परस्परविवर्णकाः ।
स त्याज्यो मुषली नाम्ना मुनिभिः कुलनाशनः ॥
दुष्टं कृष्णवाजिनं जह्याद्यदीच्छेः शाश्वतीं श्रियम् ।
यस्तु वर्णविभेदेन ज्ञायते रोमसम्भवात् ॥
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ।
यस्यावशेषवर्णेन छाद्यते च प्रधानतः ॥
विवृद्धिं गच्छतः सोऽश्वः कुरुते हयसंक्षयम् ।
इति स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ॥
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वांशे मध्यमः स प्रकीर्त्तितः ।
एको वामकपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ॥
चर्व्वणी स हयस्त्याज्यः कुरुते स्वामिनाशनम् ।
वामगण्डाश्रयावर्त्तः प्रकरोति धनक्षयम् ॥
कक्षान्ते यस्य चावर्त्तः स मृत्युं कुरुते विभोः ।
क्षिप्रं जानुगतावर्त्तः प्रवासं कुरुतेऽथवा ॥
वाजी मेढ्रगतावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजा ।
त्रिवलिप्रभवावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ॥
पृष्ठवंशे यदावर्त्त एकः संपरिलक्ष्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्तु रूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अधोऽश्वश्च यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ।
हीनदन्तोऽधिकश्चैव कराली कृष्णतालुकः ।
मुषली च तथा शृङ्गी षड़ेते घातकाः स्मृताः ॥
तत्रादौ विदितार्थौ तु शेषाणां लक्षणं शृणु ।
त्रयः पादाः सिता यस्य कृष्णश्चैकोऽभिजायते ॥
त्रयो वाप्यसिता यस्य एकः शुक्लोऽभिजायते ।
मुषली नाम पापोऽयं दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥
विकटो विषमो यस्य दशनः स करालकः ।
कराली कुरुते नाशं भर्त्तुरत्र न संशयः ॥
कृष्णतालुर्हयो नाशं कुरुते नात्र संशयः ।
विषदन्तो भवेद्यस्तु कृष्णतालुर्न दुष्यते ॥
कर्णान्ते चूलिकान्ते च शृङ्गवल्लक्ष्यते यदि ।
स शृङ्गी कुरुते नाशं राष्ट्रस्य च कुलस्य च ॥
एकाण्डोऽजातकाण्डश्च हीनाण्डोऽभ्यधिकाण्डकः ।
घरटी च कम्बली चैव षड़ेते पापकृत्तमाः ॥" * ॥

अथारिष्टम् ।

"सुस्थस्यापि च नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिनः ।
तथैव तस्य जानीयाद्दैवमृत्युर्द्विवार्षिकी ॥
नीलपीते च नेत्रान्ते त्रिभिर्मासैर्वपुःक्षयः ।
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ॥
विंशाहाद्वाजिनो ज्ञेयं तस्यायुः पञ्चमासिकम् ।
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद्यदि वाजिनः ॥
मासैकं जीवितं तत्र पीते मासद्वयन्तथा ।
रक्ते मृत्युस्त्रिभिर्मासैश्चतुर्भिश्च विचित्रके ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णे च षड्भिर्बभ्रुसमाकृतौ ।
सप्तभिः पाटलाकारे चम्पकाभे तथाष्टभिः ॥
नवभिश्च हरिद्राभे दशभिर्जतुकोपमे ।
एकादशे सुवर्णाभे वत्सरेण हिमद्युतौ ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्णः शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हि मलिनाकारा मासषट्कं स जीवति ॥
जिह्वाग्रे पिड़का यस्य पादान्ते च तथोदरे ।
मूत्रं करोति रक्ताभा मासषट्कं स जीवति ॥
कर्णयोः क्षतजं यस्य नेत्राभ्यां वा प्रवर्त्तते ।
वाजिनः पित्तग्रस्तस्य दशमासान् स जीवति ।
यस्य नेत्रे हरिद्राभे यस्य वातार्द्दितस्य च ।
तस्यायुः सप्तमासीयं बहुवर्णे तथा दिने ॥
यस्यैकं लोचनं हीनं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
पुटान्ते च स विज्ञेयः पीताभे मासजीवकः ॥
एतानि अरिष्टानि रक्तदोषजानि ।
"स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छतोऽश्वस्य वह्निजाः ।
निर्गच्छन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
अश्वशालां समासाद्य यदा च मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रबध्नन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति तत्क्षणम् ॥"

अथ हयक्रियाकालः ।

"स्ववरुणगुरुपार्श्वास्येषु भौमार्कवारे
स्वतिथिकरणताराचन्द्रयोगोदयेषु ।
शुभमिह हयकार्य्यं कार्य्यमार्य्येण बुद्धा
न शनिरविकुजानां वासरे नोग्रतारे ॥"

इति कालः ॥ * ॥

अथ हयारोहणज्ञानम् ।

"चलकिशलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टि-
र्नचलति कटिदेशः श्वासने संस्थितो यः ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपातः
स खलु तुरगयाता पूज्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
मेरुः स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः प्रथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारकरा हयानाम् ॥ * ॥

तत्र ताड़नविधिः ।

"रक्तकोष्ठे सुखे नौष्ठे गले पुच्छे च ताड़येत् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्त्रं चोन्मार्गगामिनः ॥
कुपिते पुच्छसंस्थानं भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वस्याप्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
अस्थानदण्डपाताच्च बहुदोषः प्रजायते ।
तस्मान्निरीक्ष्य कर्त्तव्यं हये दण्डनिपातनम् ॥" * ॥

अथ धावनविधिः ।

"हस्तैश्चतुर्व्विंशतिभिर्द्धनुर्द्दण्ड उदाहृतः ।
अक्ष्णोर्निमेषणान्यष्टौ मात्रा प्रोक्ता विचक्षणैः ॥
मात्रायोड़शकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमुत्तमोत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
त्रिंशता मध्यमो ज्ञेयो ह्यतोऽन्ये चाधमा मताः ।
नभस्याश्वयुजे मासि नैवाश्वान् वाहयेन्नृपः ॥
वर्षाग्निसदृशं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्य्येण महता वापि योज्यो मासि तु कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगो वसन्ते च यदृच्छया ।
बालं वृद्धं कृशं रुग्नं दत्तस्नेहं दृढहलिम् ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठञ्च गुर्व्विणीञ्च न वाहयेत् ॥ * ॥

अथ रक्तमोक्षणविधिः ।

"द्वासप्ततिसहस्राणि नाड़ीनां सम्भवन्ति हि ।
वाजिनामिह सर्व्वेषामासु रक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्मोक्षणार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येर्यान्ति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे कक्षे लोचनयोरंसयोश्च सुखे तथा ।

अक्षयोरथ पादेषु पार्श्वयोरुभयोरपि ॥
एतद्वलं सुविज्ञेयं वाजिनां भिषगुत्तमैः ।
अन्ये समस्ताद्याख्याताः सिराद्वाराणि वाजिनः ॥
येषु रक्तं हृतं सद्यः प्रकरोति ततः सुखम् ।
गुल्फे गले तथा मेढ्रे कक्षान्ते चैव मस्तके ।
गुदे पुच्छे च वस्तौ च जङ्घयोः सर्वसन्धिषु ।
जिह्वायां चाधरे चौष्ठे नेत्रयोरुभयोरपि ॥
कर्णमूले मणौ गण्डे रुधिरं स्रावयेद्भिषक् ।
सौश्रुतमानपलेन त्याज्यं रक्तं तुरङ्गप्रमाणम् ॥"
तद्यथा,—
"शूलं शतं मुखे त्याज्यं कक्षयोस्त्रिकमेव च ।
शतार्द्धं नेत्रदेशाच्च मेढ्रदेशात्तथैव च ॥
गण्डयोरक्षयोश्चैव स्रावयेत् पञ्चविंशतिम् ।
द्वादशैव गुदे प्राहुरश्वशास्त्रविचक्षणाः ॥
पैत्तिकं कालिकं विद्याद्वातं विद्यात् सफेनिलम् ।
पिच्छिलं श्लेष्मलं पाण्डु कषायोदकवच्च यत् ॥"*
अथ ऋतुचर्य्या ।
"न प्राज्ञो वाहयेदश्वान् प्रावृट्काले कथञ्चन ।
यदीच्छेदस्य तत्तस्य वाहनं दशमासिकम् ॥
कूपोदकं कटुकतैलनिवातगेहं
शस्तं पलार्द्धलवणं दिवसान्तरेण ।
तत्रान्यथा सति सुखामयवीर्यहानि-
र्मुख्यैर्बलैर्विरहितस्तु वयो विनश्येत् ॥
शरदि गुडघृतं पयः प्रशस्तं
शरदि सिताश्पलप्रमाणमच्छम् ।
मधुरमथ जलं सरोवरोत्थं
घृतयुतनीलसुकुष्ठकाश्च भोज्याः ॥
हेमन्तकाले घृततैलमाषा
निर्व्वातमंस्था च पयो यथेच्छम् ।
शनैः शनैर्वाहनकर्म्म कुर्याद्-
यवांश्च पक्वा वितरेद् विधिज्ञः ॥
शिशिरे तैलपलाष्टकं कटिस्थं
दिनसप्तावधि पाययेत्तुरङ्गान् ।
तदनु प्रातर्भोजयेद्यवांश्च
यवबुसाश्च तथान्यतरस्वरूपाः ॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते ।
अन्यत्रापि क्रियाः सर्व्वाः स हयः सुखमृच्छति ॥
वसन्ते संप्राप्ते निजसुखवशाद्वाहय हयान्
घृतं तैलं शस्तं सकलविधिरक्तोऽपि च मतः ।
पयो दद्यादस्मै सलवणमथो वाहनविधि-
र्भृशं योग्यस्तेनाब्दमपि सुखमिच्छेद्धयवरः ॥
वर्षान्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने ।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः ॥
ग्रीष्मे घृतं चतजमोक्षणधर्म्मशान्ति-
सुच्छायबन्धनविमर्द्दनशीततोयम् ।
दूर्व्वा तृणं लघु च कोमलमन्नदेव
यत्किञ्चिदेवसुपयुक्तमिदं वदन्ति ॥"* ॥
भोजे तु हयलक्षणमन्यथा,—
स्निग्धाङ्गो लघुतरलोमकस्तु पुच्छो
दीर्घास्याक्षिनयनकेशपृष्ठवंशः ।
रक्तोष्ठः पृथुलनितम्बभारवक्षा
राजार्हो भवति तुरङ्गमः प्रशस्तः ॥

नाभेरारभ्य देहस्तु द्विधा पूर्व्वापरक्रमात् ।
पूर्व्वकायस्थिता रक्ताः शुभाय हयसंस्थिताः ॥
अधःकाये स्थिता रक्ता अधमत्वप्रकाशकाः ।
शुक्लीनां वैपरीत्येन प्रशस्तफलमादिशेत् ॥"* ॥
वातस्कन्धस्तु ।
"ब्रह्मादिजातिभेदेन हयजातिश्चतुर्व्विधा ।"
तद्यथा,—
"ये शुक्लाः सुविमलपुष्पगन्धा ये वा
शुद्धाङ्गाः सदृशसदुष्णभोजिनो वा ।
अक्रुद्धाः समरगता भृशञ्च पुष्टा-
स्ते विप्राः क्षितिपतिवाहनेऽतियोग्याः ॥
ये रक्ताः सदगुरुगन्धयोऽहता वा
संरुष्टाः बहुतरभोजिनो बलाढ्याः ।
अश्रान्ताः सकलगुणप्रख्याः प्रवीणा
विज्ञेया विधिकरजातजातयस्ते ॥
ये पीताः खलु घृतगन्धयोऽपि ये वा
येऽक्रुद्धाः कथमपि रोषशालिनो ये ।
बद्धा वा बहुतरनादघोषणा वा
विज्ञेया नृपवर ! वैश्यजातयस्ते ॥
ये कृष्णाः सरुधामगन्धयोऽपि ये वा
अन्यथा बहुतरताडनेरपीमे ।
क्षीणाङ्गा लघुतनवोऽपि वेगहीना-
स्ते शूद्राः क्षितिपतिना भृशं विज्ञेयाः ॥"
एतत्तु एकैकमेव लक्षणं न सामुदायिकम् ॥
"लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विजातिः स्यात्तुरङ्गमः ।
चतुर्लक्षणयुक्तस्तु दूरे त्याज्यो हयाधमः ॥"* ॥
अन्यच्च तु ।
"सात्त्विका राजसाश्चेति तामसाश्चेति ते
हयाः ॥
ये शुक्लवर्णा भृशवेगयुक्ता
अश्रान्तिभाजो बहुभोगिनश्च ।
अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टा-
स्ते सात्त्विका भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये रक्तवर्णा गुरुवेगरोषाः
कशाभिघातं न हि ये सहन्ते ।
येऽमी बलाढ्याः खलु दीर्घदेहा-
स्ते राजसा भूप ! तुरङ्गमाः स्युः ॥
ये कृष्णवर्णास्तनुरोषवेगा
अल्पाशिनो लक्षणलक्षिताश्च ।
ये दुर्बलाः सर्व्वगुणैर्विहीना-
स्ते तामसा भूप ! तुरङ्गमाधमाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विगुणो वाजिमध्यमः ।
त्रयाणां गुणसम्बन्धात् त्रिगुणो वाजिनिन्दितः ॥"
पराशरसंहितायान्तु ।
"पृथिव्यब्वायुतेजःखैः पञ्चभिस्तुरगाश्रितैः ।
उत्पन्नैः पञ्चधा भेदाः पराशरमता यथा ॥
ये स्थूलाः श्रमसहदेहरूपभाज-
श्चाक्रान्ता बहुतरभोजनाश्च दीर्घाः ।
अक्रुद्धाः समरगतास्तु रोषभाजो
भौमास्ते घनगुरुघर्घरस्वरास्तु ॥
ये क्षयाङ्गास्तनुबलाः श्रमासहकलेवराः ।
अक्रोधवेगाः सजला आप्यास्ते तुरगाधमाः ॥

ये वातवेगप्रतिमोग्रवेगाः
शुष्का भृशं दीर्घकलेवराश्च ।
अश्रान्तिभाजो बहुदूरगाश्च
ते वायवा वाजिवराः प्रदिष्टाः ॥
ये क्रोधशीला भृशवेगयुक्ता
मुक्ता दिनान् क्रोशशतं व्रजन्ति ।
ते तैजसाः पुण्यवतां प्रदेशे
भवन्ति पुण्यैरपि ते मिलन्ति ॥
एको यदा तैजससंज्ञकोऽश्वः
किं कार्य्यमन्यैस्तुरगाधमैस्तु ।
शुद्धं यदा हीरकखण्डमेकं
किं कार्य्यमन्यैर्मणिभिर्विचित्रैः ॥
उत्प्लुत्य ये वाजिवरा व्रजन्ति
क्षुधा भृशं वेगसमन्विताश्च ।
ये लङ्घयन्ते परिखामपारां
ते गागना पुण्यतमाः प्रदिष्टाः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात्तुरगः स्यात् द्विभौतिकः ।
स्वजातिगुणभूतानां हयानां वाहनं शुभम् ॥
शालिहोत्रादिविज्ञानात्तद्विज्ञेयं यथोत्तरम् ।
असम्भवे हि दुष्टाश्वं वाहयेदिति चेत्तदा ॥
तिलं सकाञ्चनं दद्याल्लवणं वा गुडान्वितम् ।
रेवन्तं पूजयेद्वापि नित्यं निर्मन्थयेत्तदा ॥
दद्यात्ताम्रपलं वापि अभावे सर्व्वकर्म्मणः ॥"
एवमन्यत्रापि ।
"काञ्चनं रजतं ताम्रं लौहमेतद्यथाक्रमम् ।
ब्रह्मादिजातिदोषाणां देयमेतत् प्रशान्तये ॥
अभावेऽपि च सर्व्वेषां ताम्रेण स्यात् प्रति-
क्रिया ।"
इति हयपरीक्षा ॥ * ॥
इति भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुः ॥
("येन ज्ञानवता हिमालयतरुच्छायासु
विक्रीडितम्
यः स्नातो हिमपुष्पवानशिशिरे गङ्गाजले पावने ।
रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितैर्नानाविधैश्चेष्टितैः
मायाद्यः स तुरङ्गघोषतनयः श्रीशालिहोत्रो
मुनिः ॥
जयति च पाण्डवनाथो धर्म्मसनाथो युधिष्ठिरो
नृपतिः ।
भीमार्ज्जुनसहदेवास्तदनु च ये वाजिशास्त्रनतत्त्वज्ञाः ॥
दृष्ट्वा सम्यङ्नकुलः शास्त्रं कृतस्नं च शालि-
होत्रीयम् ।
ब्रूते शास्त्रार्थमन्यच्छास्त्रं कृत्वा समासेन ॥
प्रश्नो जातिवर्णमावर्त्तदन्ता
लक्ष्म वेगा वाहनं धातुरत्नम् ।
कालो नस्यं पिण्डमाज्यं कषायं
शाला चेष्टा वाजिनामत्र वक्ष्ये ॥
सपक्षा वाजिनः सर्व्वे सञ्जाता व्योमचारिणः ।
गन्धर्व्वेभ्यो यथाकामं गच्छन्ति च समन्ततः ॥
तान् दृष्ट्वा जवसम्पन्नान्सह्यान्वाहनोचितान् ।
शक्रः प्रोवाच पार्श्वस्थं शालिहोत्रं मुनीश्वरम् ॥
नास्त्यसाध्यं मुने ! किञ्चिद्भवतो भुवनत्रये ।
तस्मादाशु कुरुष्व त्वं वाहनार्हान् हयोत्तमान् ॥

ये च मे युद्धकालेषु प्रवहन्ति रथं सदा ।
अशक्यं वारणेन्द्रैश्च दानवैर्बलवत्तरैः ॥
ईर्षिकास्तं समुत्सृज्य पक्षच्छेदं यथात्तदा ।
वाजिनां शक्रवाक्येन शालिहोत्रो महामुनिः ॥
छिन्नपक्षास्तु ते सर्व्वे गत्वा तम्टषिमब्रुवन् ।
दीनाः सुदुःखसम्पन्ना रुधिरेण परिप्लुताः ॥
भगवन् ! किं निमित्तं नः पक्षच्छेदः कृतस्त्वया ।
अपराधविहीनानां नेच्छन्ति पण्डिताः ॥
तस्मादनिभव प्राज्ञ ! सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
यथा स्यात् सर्व्वदा सौख्यं पुष्टिश्च मुनिपुङ्गव ! ॥
अथासौ कृपयाविष्टस्तानुवाच सुदुःखितान् ।
इन्द्रादेशात् कृतं सर्व्वं भवतां पक्षपातनम् ॥
तस्माद्वः प्रकरिष्यामि भविष्यति यथासुखम् ।
पृष्ठीरभ्या यथा देहे गौरवं च जगत्त्रये ॥
यूयं शक्रादिदेवानां वाहनत्वं करिष्यथ ।
तथा भूमिपोतनाश्च गौरवेण समन्विताः ॥
यो राजा भवतां पुष्टिं खन्नपानादिभिः सदा ।
करिष्यति न सन्देहो भविष्यति स दुर्ज्जयः ॥
न च त्यक्ष्यति तं लक्ष्मीः कदाचिज्जयलक्षणा ।
अपि सर्व्वैर्गुणैर्हीनं बहुशत्रुभिरावृतम् ॥
तथा चैव विधास्यामि परमञ्च चिकित्सितम् ।
पृष्ठे च रोगनाशार्थं नराणां विहितं यथा ॥
तस्माद्गच्छत भूलोकं पातालञ्च तथापरे ।
स्वर्गं चान्ये मदादेशाद्येन शान्तिर्भवेद् ध्रुवम् ॥
एवं विहस्य तान् सर्व्वान् शालिहोत्रस्तुरङ्गमान् ।
चक्रे द्वादशसाहस्रीं तदर्थं संहितां सुधीः ॥
ततःप्रभृति लोकेऽस्मिन् वाह्या जातास्तुरङ्गमाः ।
तच्चिकित्सितं तेषां शालिहोत्रप्रभाषितम् ॥”
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते प्रश्नो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ जातिः ।

“उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंश्रयात् ॥
ताजिका, खुरशाणाश्च उत्तराश्चोत्तमा हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढ़ाहाराश्च मध्यमाः ॥
भाण्डजाश्चोत्तमाशाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ।
गोक्षराः शावराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः ॥
अन्यदेशोद्भवा ये च नीचनीचाश्च ते स्मृताः ।
वाजिनो जलजाः केचिद्वह्निजातास्तथापरे ॥
समीरप्रभवाश्चान्ये उलकम्टगजास्तथा ।
जलोद्भवा द्विजातीयाः क्षत्रिया वह्निसम्भवाः ॥
समीरप्रभवा वैश्या एणोत्थकाश्च शूद्रजाः ।
विशेषो महणो विप्रस्तेजस्वी क्षत्रियो बली ॥
दुष्टभावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्वकातरः ।
ब्राह्मणाः सामवाहो च भेदवाही च क्षत्रियः ॥
उपादानेन वैश्यः स्यात्शूद्रो दर्ष्ण ताड़ितः ।
पुष्पगन्धः सदा विप्रः क्षत्रियोऽगुरुगन्धकः ॥
घृतगन्धः सदा वैश्यो मीनामोदी च शूद्रकः ।
विप्रार्हा वाजिनः सर्व्वे क्षत्रियो भूपतेः सदा ॥
द्वौ वैश्यस्याथ शूद्रस्य शूद्र एव सुखावहः ।
केचिदिच्छन्ति भूपानां सर्व्वेऽश्वा वाहनोचिताः ॥
तदर्थं कृते यस्माच्छालिहोत्रेण निर्म्मिताः ।
ब्राह्मणाः क्षेमकृत्येषु सिद्धिं गच्छन्ति वाजिनः ॥
क्षत्रिया युद्धकार्य्येषु वैश्या वित्तार्ज्जने सदा ।
शूद्राश्चान्येषु कृत्येषु ज्ञात्वैवं वाजिनः सदा ॥
आरोहेत् सर्व्वकार्य्येषु यदीच्छेच्छाश्वतीं श्रियम् ।
सदा शुभा भवन्त्येते वाजिनो यस्य भूतले ॥
सदैव निद्रावशगा निद्राच्छेदस्य सम्भवः ।
जायते सङ्गरे प्राप्ते कर्करस्य च भक्षणे ॥
प्रबुद्धाः कथयन्त्यश्वाः शुभं वा यदि वाशुभम् ।
स्वस्वामिनो निजैश्चिह्नैस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
यः सन्नद्धो हयो रावमूर्ध्वमूर्ध्वं करोति च ।
खुराग्रेण लिखन् भूमिं स शंसति रणे जयम् ॥
यः करोत्यसकृन्मूत्रं पुरीषञ्चाश्रुमोक्षणम् ।
स शंसति पराभूतिं यश्चैवं वर्त्तते हयः ॥
निरामिषं निशीथे यो जागर्त्ति नृपतेर्हयः ।
स शंसति द्रुतन्तस्य स्थिरस्यापि प्रयाणकम् ॥
यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासन्त्यजति दुर्म्मनाः ।
अश्रुपातञ्च कुरुते तदा भर्त्तुरशोभनम् ॥
पुलकाङ्कितपुच्छा ये जायन्ते भूपतेर्हयाः ।
निरीक्षन्तः प्रभोर्नाशं ते वदन्ति निशागमे ॥
शरटं रक्षयेद्यत्नात् प्रविशन्तं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥
स्फुलिङ्गा यस्य दृश्यन्ते पुच्छदेशे च वह्निजाः ।
परचक्रागमाशंसी विज्ञेयो हयपण्डितैः ॥
अश्वशालां समासाद्य यदा स्मर्मधुमक्षिकाः ।
मधुजालं प्रकुर्व्वन्ति तदाश्वान् घ्नन्ति कृतस्नशः ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाजिशालां प्ररक्षयेत् ।
उपायेभ्यश्च सर्व्वेभ्यो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥
ब्राह्मणान्वाचयेत् स्वस्ति नित्यं वेदविचक्षणान् ।
तिलहोमस्तथा कार्य्यो जपश्च शतरुद्रियः ॥
मन्दुरान्ते सदा धार्य्यो रक्तवक्त्रो महाकपिः ।
सर्व्वपापविनाशाय वाजिनाञ्च विवृद्धये ॥
सरघां रक्षयेद् यत्नात् प्रविशन्तीं हयालये ।
यदीच्छेच्छाश्वतीं वृद्धिं तेषाञ्चैव तथात्मनः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते जात्यधिकारे
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ वर्णवर्णनम् ।

“वर्णाः सप्त भवन्तीह सर्व्वेषां वाजिनां ध्रुवम् ।
तानहं कीर्त्तयिष्यामि भेदैर्जातानेकधा ॥
सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च ।
नीलः कृष्णोऽथ सर्व्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥
पट्टार्हो भूपतेर्वाजी सर्व्वश्वेतः प्रशस्यते ।
तदभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥
श्वेतः प्रालेयसङ्काशो रक्तः कुङ्कुमसन्निभः ।
हरिद्रासदृशः पीतः सारङ्गः कर्व्वुरः स्मृतः ॥
पिङ्गः कपिलकाकारो नीलो दूर्व्वादलसन्निभः ।
कृष्णो जम्बुफलाकारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥
पीताभः श्वेतपादो यस्तथा स्यात् सितलोचनः ।
चक्रवाकः स विज्ञेयो राजार्हो वाजिसत्तमः ॥
सर्व्वश्वेतो हयो यस्तु भवेच्चक्रकर्णकः ।
स वाजी वाजिमेधार्हः श्यामकर्णः प्रकीर्त्तितः ॥
सुखे चन्द्रकसंवीतो जम्बूफलसमाकृतिः ।
श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकाख्यः स पूजितः ॥
चत्वारोऽप्यसिताः पादाः सर्व्वश्वेतस्य वाजिनः ।
भवन्ति यस्य स त्याज्यो यमदूतः सुदूरतः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा ।
मूर्धजाश्च सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् ॥
भस्माभं वाजिनं जह्यात् सुदूरेण नराधिपः ।
यदि वाञ्छति कल्याणं वाञ्छेच्च श्रीसमुद्भवम् ॥
यस्य रोमविभेदेन जायन्ते रोमविन्दवः ।
पुष्पाख्यः स परित्याज्यः सर्व्ववाजिभयावहः ॥
यस्य पादाः सिताः सर्व्वे तथा वक्षश्च मध्यतः ।
कल्याणपञ्चकः प्रोक्तः सर्व्वकल्याणकृच्च सः ॥
विमिश्रवर्णकाः सर्व्वे प्रशस्ता वाजिनः स्मृताः ।
कृष्णनीलस्य मिश्रत्वमेकं मुक्ता सुदूरतः ॥
यस्योत्कृष्टतरो वर्णो वृद्धिं याति शनैः शनैः ।
नाशयति तथा नीचान् स करोति बहून् हयान् ॥
यस्याधमेन वर्णेन छाद्यते च प्रधानजः ।
विवृद्धिं गच्छता सोऽथ करोति हयसंक्षयम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वर्णो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ आवर्त्ताः ।

“आवर्त्ता विंशतिः प्रोक्ताः शालिहोत्रमहात्मना ।
गात्रस्थानविभागेन तेषां व्यक्तिर्मयोच्यते ॥
ललाटे मस्तके चैव ग्रीवायां हृदये तथा ।
पादे पृष्ठे मणीबन्धे नाभिदेशे विशेषतः ॥
स्कन्धे पार्श्वे गले वक्त्रे कुक्षौ रन्ध्रे त्रिके तथा ।
आद्यास्तयोदशावर्त्ता विज्ञेया वाजिपण्डितैः ॥
नासिकाग्रे ललाटाग्रे शङ्खे कण्ठे च मस्तके ।
आवर्त्तो जायते येषां ते धन्यास्तुरगोत्तमाः ॥
हृदि स्कन्धे गले चैव कटिदेशे तथैव च ।
नाभौ कुक्षौ च पार्श्वाङ्गे मध्यमास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
ललाटे यस्य चावर्त्तो द्वितीयस्य स लिङ्गकः ।
मस्तके च तृतीयश्च पूर्णकुक्षिः स उत्तमः ॥
पृष्ठवंशे तथावर्त्तो यस्यैकः संप्रजायते ।
स करोत्यश्वसंघातान् स्वामिनः सूर्य्यसंज्ञकः ॥
कक्षायां जानुमेढ्रे च त्रिवलौ पुच्छसन्निधौ ।
पुच्छे गुह्ये बलावष्टावावर्त्ता अधमा हये ॥
त्रयो यस्य ललाटस्था आवर्त्ता अधरोत्तराः ।
त्रिकूटः स परिज्ञेयो वाजिवृद्धिकरः परः ॥
एवमेव प्रकारेण त्रयो ग्रीवां समाश्रिताः ।
त्रयावर्त्तः स वाजीशो जायते भूपमन्दिरे ॥
ललाटे युगलावर्त्तौ चन्द्रार्कौ संप्रकीर्त्तितौ ।
वाजिनो यदि तौ स्यातां राष्ट्रवृद्धिकरौ परौ ॥
उपर्य्युपरि यस्य स्युरावर्त्ता अलिके त्रयः ।
निःश्रेणिः स तु विज्ञेयो राष्ट्रवृद्धिकरः परः ॥
एकोऽथवा कपोलस्थो यस्यावर्त्तः प्रदृश्यते ।
वर्त्तमानः स विज्ञेयः स इच्छेत् स्वामिनाशनम् ॥
कपोलाभ्यान्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनो यदि ।
तावश्विनाविति प्रोक्तौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
गण्डावर्त्तो भवेद्यस्य वाजिनो दक्षिणाश्रयः ।
स करोति महासौख्यं स्वामिनः शिवसंज्ञकः ॥
तद्वद्वामाश्रयः क्रूरः प्रकरोति धनक्षयम् ।
इन्द्राख्यावशुभौ शस्तौ नृपराज्यविवृद्धिदौ ॥
कर्णमूले यदावर्त्तस्तन्मध्ये च तथापरः ।

विजयाख्यावुभौ ज्ञेयौ युद्धकाले जयप्रदौ ॥
नासामध्ये यदावर्त्त एको वा यदि वा त्रयः ।
चक्रवर्त्ती स विज्ञेयो वाजी भूपालपूजितः ॥
कण्ठे यस्य महावर्त्त एकोऽश्वस्य प्रजायते ।
चिन्तामणिः स विज्ञेयश्चिन्तितार्थविवृद्धिदः ॥
स्कन्धे पार्श्वे यदावर्त्तः स भवेत् पद्मलक्षणः ।
करोति विधिवत् पद्मी स्वामिनः सततं सुखम् ॥
शुक्राख्यौ तालुकान्तस्थावावर्त्तौ कीर्त्तिवृद्धिदौ ।
हयस्य स्वामियुक्तस्य सदैव सुसुखावहौ ॥
एकावर्त्तो भवेद्यस्य कक्षान्ते वाजिनो यदा ।
स रणे मृत्युमाप्नोति द्वौ च स्वामिविनाशनौ ॥
जानुदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
प्रवासं सततं ब्रूते स्वभर्त्तुः क्लेशसंयुतम् ॥
वाजी मेढ्रतलावर्त्तो वर्ज्जनीयो महीभुजाम् ।
स करोति हरेर्नाशं परचारसमुद्भवम् ॥
त्रिवलिस्थो यदावर्त्तस्त्रिवर्गस्य प्रणाशकः ।
वाजिनस्ते परिज्ञेयाः स्त्रीपार्श्वस्था भयप्रदाः ॥
पुच्छदेशे यदावर्त्तो वाजिनः संप्रदृश्यते ।
धूमकेतुरिति ख्यातः स त्याज्यो दूरतो नृपैः ॥
गुह्ये पुच्छे वलौ यस्य भवन्त्यावर्त्तकास्त्रयः ।
स कृतान्तस्वरूपेण वर्ज्जनीयस्तुरङ्गमः ॥
अथ ऊर्द्ध्वं यदा वाजी सम्पुटं न स्पृशेत् क्वचित् ।
यमदूतः स विज्ञेयो वर्ज्जनीयः प्रयत्नतः ॥
हीनदन्तोऽधिदन्तश्च करालो कृष्णतालुकः ।
सुशली च तथा शृङ्गी षड़ेते स्वामिघातकाः ॥
एकाण्डजातस्त्वेकाण्डो हीनाङ्गोऽप्यधिकाङ्गकः ।
परित्याज्यः स वाञ्छद्भिरन्विष्य परमं यशः ॥
घराटी वदनको वाली शृङ्गी चैव चतुर्थकः ।
वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन सर्व्वे ते पापकृत्तमाः ॥
घराटी च स्वामिनं हन्ति वदनो धनसंचयम् ।
अन्तःपुरं तथा वाली शृङ्गी राष्ट्रविनाशनः ॥
षट्पदाभो भवेद्यस्य कृष्णतालुर्न दुष्यति ।
शुक्रपादसुखो यस्तु आवर्त्तैः कुत्सितैरपि ।
न दुष्यति सदावर्त्तः शालिहोत्रमतं यथा ॥
इति श्रीनकुलविरचितेऽश्वचिकित्सिते
आवर्त्ताध्यायश्चतुर्थः ॥

अथ दन्ताः ।

दन्तोद्भेदं प्रवक्ष्यामि वाजिनामायुलक्षणम् ।
येन विज्ञातमात्रेण आयुर्ज्ञानं प्रपद्यते ॥
अश्वस्तु तनुभिर्दन्तैः क्षीरदन्त इति स्मृतः ।
तथा षोड़शभिः कोणो प्राप्नोद्वादशमासिकः ॥
त्रिंशन्मासोद्भवाः सर्व्वे अखण्डाः परिकीर्त्तिताः ।
द्वौ स्यातां द्वौ च न स्यातां मद्धोपरि यथाक्रमम् ॥
चतुर्भिर्वत्सरैर्दन्ताः कालिकाश्च भवन्ति च ।
तथान्यः सप्तमे वर्षे चतुर्थः कालिको भवेत् ॥
अष्टमे वत्सरे प्राप्ते प्राप्ताः स्युः सार्व्वकालिकाः ।
नवमे त्वथवा रेखा पीतत्वं प्रसयन्ति च ॥
तथाधिकादशे वर्षे तावत् पीतत्वमागताः ।
तिष्ठन्ति दशनास्तेषां वाजिनामप्यसंशयम् ॥
ततः श्वेताः प्रदृश्यन्ते यावद्वर्षत्रयं पुनः ।
ततः काचप्रभाः सम्यक् यावत् संवत्सरास्त्रयः ॥
ततः सप्तदशादूर्द्ध्वं यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
मक्षिकाभारदास्तेषां यावद्वर्षत्रयं पुनः ॥
तस्मादुदूखलं प्राप्तास्तावद्वर्षत्रयं पुनः ।
प्रकम्पश्च समागम्य पश्चात् पातः समात्रयम् ॥
द्वात्रिंशद्वत्सरैरेव वाजी निर्व्वाणमाप्नुयात् ।
दंष्ट्राचतुष्टयं श्वेतं वर्ज्जेण परमायुषि ॥
अश्वानामेव सर्व्वेषां दन्ता द्वादश कीर्त्तिताः ।
कालिका हारिणी शुक्ला काचा वाप्यथ मक्षिका ॥
शङ्खोदूखलकश्चैव दन्तानाञ्चलनं तथा ।
ततस्तु पतनं विद्यादेष अष्टनसंग्रहः ॥
चतुर्विंशतयो दंष्ट्राः शालिहोत्रमतं तथा ।
एवं दन्तविशेषेण सर्व्वेषामिह वाजिनाम् ।
विज्ञेया चायुषःसंख्या वाजिपोषणतत्परैः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते दन्तोद्भेदो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ अवयवप्रमाणम् ।

दीर्घसूक्ष्मविमांसास्या ये भवन्ति तुरङ्गमाः ।
ते शस्ताः पार्थिवेन्द्रस्य यानवाहनकर्म्मणि ॥
स्कन्धमभ्युन्नतं दीर्घं वक्रग्रीवं विशेषतः ।
चमरालिकृतं सम्यक् स्तोकवालसमन्वितम् ॥
येषां पृष्ठं सुवंशं स्याद्विपुलं व्रणवर्जितम् ।
किञ्चिन्मध्ये भवेन्निम्नं राजार्हास्ते तुरङ्गमाः ॥
स्निग्धरोमा सुवृत्ता च सुस्थूला विपुला कटी ।
ग्रथिताः सुदृढ़ा रम्या भुजा मांसप्रपूरिताः ॥
पादा निर्मांसला वक्राश्चक्राकारखुराञ्चिताः ।
अप्रमाणं तथा वक्षः कर्णौ लघुतरौ स्मृतौ ॥
पार्श्वौ तनुतरौ शस्तौ सुरसस्निग्धतालुकम् ।
दन्ताश्च शिखराकारा विपुला चन्द्रवर्च्चसः ॥
सप्तविंशप्रमाणेन मुखमश्वस्य शस्यते ।
कर्णौ षड़ङ्गुलौ प्रोक्तौ तालुकं चतुरङ्गुलम् ॥
चत्वारिंशच्च सप्ताढ्याः स्कन्धाः सम्यक् प्रकी-
र्त्तिताः ।
पृष्ठवंशश्चतुर्व्विंशः सप्तविंशा तथा कटी ॥
अतिसूक्ष्मं तथा निम्नं पुच्छं हस्तद्वयायतम् ।
लिङ्गं हस्तप्रमाणञ्च तथाण्डौ चतुरङ्गुलौ ॥
मार्गस्थानं चतुर्व्विंशं हृदयं षोड़शाङ्गुलम् ।
कटिकक्षान्तरञ्चोक्तं चत्वारिंशत् प्रमाणतः ॥
मणिबन्धद्वयं चैव खुराश्च चतुरङ्गुलाः ।
अशीत्यङ्गुल उत्सेधो दैर्घ्यञ्च द्व्यधिकं शतम् ।
एवं क्रमेण गात्रस्य प्रमाणं वाजिनां मतम् ॥

दीर्घाणि चत्वारि तथोन्नतानि
चत्वारि रक्तानि च सूक्ष्मकाणि ।
ह्रस्वानि चत्वार्य्यथ चायतानि
भूयश्च चत्वार्य्यथ नम्रकाणि ॥

द्वात्रिंशत् क्रमशोऽप्याहुर्लक्षणानि मुनीश्वराः ।
तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि वाजिनाञ्च पृथक्
पृथक् ॥

आस्यं भुजौ केशककाटिकाश्च
दीर्घं चतुष्कं तुरगस्य शस्तम् ।
तथोन्नते घ्राणपुटे ललाटे
शफाश्च तज्ज्ञाश्चरणौ वदन्ति ॥
ओष्ठौ च जिह्वाप्यथ तालुकञ्च
मेढ्रं सुरक्तं शुभदं हयस्य ।
लघूनि बन्धाश्चरणेषु कोष्ठं
श्रोत्राणि सर्व्वाणि तथैव पुच्छम् ॥
कर्णान्तरं कर्णसमन्वितञ्च
वंशं तथा ह्रस्वतरं प्रशस्तम् ।
वक्त्रं मुखं कन्धराजानुनी च
पार्श्वञ्च सप्तिः शुभदं प्रदिष्टम् ॥
कक्षान्तरं चोदरमध्यमञ्च
निम्ना कटी तानि सनानुकानि ।
वक्षःशफोरूजघनस्थलञ्च
चतुष्कमेतत् पृथुलं प्रदिष्टम् ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते सर्व्वावयव-
प्रमाणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ वेगः ।

गुणानामिह सर्व्वेषां गुणो वेगमयोऽधिकः ।
अश्वानां शस्यते तज्ज्ञैरश्वज्ञानविचक्षणैः ॥
संवाहनविधानेन प्रकाशं यान्त्यसंशयम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेगो ज्ञेयश्च वाजिनाम् ॥
अवाहिता विनश्यन्ति विनश्यन्त्यतिवाहिताः ।
अश्वानां वाहनं पथ्यं सानुरागञ्च मोक्षणम् ॥
अधमा मध्यमास्ते स्युर्मध्यमाश्च तथोत्तमाः ।
उत्तमाश्चोत्तमा भूयो वाह्यमानास्तुरङ्गमाः ॥
रूढ़मश्वविदां श्रेष्ठं रूढ़े सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
रूढ़ेन तु विहीनस्य लक्षणं चाप्यलक्षणम् ॥
रूपावर्त्तगतिच्छायासत्त्ववर्णवयोबलम् ।
जवहीनस्य वाहस्य सर्व्वमेव निरर्थकम् ॥
गतेर्घ्नन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतरः स्वरः ।
स्वराद्धन्यतरं सत्त्वं सर्व्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥
लघुत्वं मातृदोषेण पितृदोषेण जाड्यता ।
दौर्ब्बल्यं स्वामिदोषेण स्वदोषो नास्ति वाजिनाम् ॥

जवो हि सप्तेः प्रथमं विभूषणं
त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
द्विजस्य वेदोऽथ मुनेरपि क्षमा
पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनः ॥

आकर्षन्निव गां वमन्निव खुरौ पश्चार्द्धमुद्यन्निव
स्वीकुर्व्वन्निव खं पिबन्निव दिशो वायुं समश्नन्निव ।
साङ्गारप्रकरान् स्पृशन्निव महीं क्व धाममर्षन्निव
चञ्चच्चामरवीज्यमानवदनः श्रीमान् हयो धावति ॥
अलक्षितगतागतैर्मृगदृशां कटाक्षैरिव
क्षणानयशीतलैः प्रलयकेलिकोपैरिव ।
सुवृत्तमदनोत्तरैर्मृगदृशासुरोजैरिव
त्वदीयतुरगैरलं धरणिचक्रमाक्रम्यते ॥
येषां दीपशिखोपमानि नयनान्युद्भाविताः सन्निव
ग्रीवा क्रौञ्चनिभा विभाति च समा पादाश्च
सूक्ष्मोपमाः ॥
वेगो वायुरिवाथ वानरसमः स्याद्वारणप्रेङ्खितं
शक्रक्रौञ्चमृगेन्द्रदुन्दुभिघनव्याघ्रेभतुल्यस्वनः ॥
वक्त्रं यो हरिणाधिपप्रतिनिभो व्याघ्रोपमो
बाहुभिः
आवर्त्तैरश्वशुभैः प्रधानकुलजाः सुस्निग्धवर्ण-
प्रभाः ।
उद्ग्रीवाः प्रियदर्शनाश्च सुभगाः श्वासैः
सुगन्धैश्च ये

धन्यास्ते जयराज्यवित्तसुखदाः संवाहका भूपतेः ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वेगवर्णनो-नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ आरोहणम् ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि हयारोहणमुत्तमम् ।
येन विज्ञानमात्रेण रेवन्तेनोपमीयते ॥
चलकिसलयपादः कर्णमध्यैकदृष्टिः
न चलति कटिदेशे व्यासने संस्थितश्च ।
हयहृदयगतिज्ञः स्थानदण्डावपाती
स खलु तुरगयोक्ता मान्यते पार्थिवेन्द्रैः ॥
यो नित्यं दृढमुष्टिरुत्तलघुकः क्रोधानलैर्वर्ज्जितः
सत्त्वैकस्थिरबुद्धिमध्यमतनुः शास्त्रस्य तत्त्वज्ञकः ।
काले दण्डनिपातविश्रमयुतः ताम्बूलवक्त्रान्वितः
त्वेवं लक्षणसंयुतो हयरुहो राज्याधिपैः पूज्यते ॥
ऊरू स्थिरौ यस्य चलौ च पादौ
त्रिकोन्नतं संहतमासनञ्च ।
स वाजिवाहः कथितः पृथिव्यां
शेषा नरा भारवहा हयानाम् ॥
प्राज्ञः सत्त्वबलोत्साही दृढः सर्व्वाङ्गसौष्ठवः ।
जितशीतातपालस्यो जितायासो जितासनः ॥
हयकालबलप्राणजवकामाध्वयोगवित् ।
शान्तोपचारसारज्ञो रणक्रीडासु दीक्षितः ॥
वाजिनां हृदयज्ञश्च स्थाने दण्डनिपातवित् ।
दुष्टाश्वदमने दक्षः सर्व्वक्लेशसहः शुचिः ॥
ग्रासौषधान्नपानीये परव्यूहावलोकने ।
त्रिषु श्रेष्ठः प्रवेशे च निर्गमे कुशलोऽश्ववित् ॥
रोगं विकुरुते यश्च वृत्ता बाधाविचारवित् ।
धनुःकुन्तासिशक्तिज्ञः सोऽश्ववाहः प्रकीर्त्तितः ॥
वक्रे स्कन्धे मुखे कोष्ठे गात्रे सक्थौ च ताड़येत् ।
उन्मार्गे यदि भ्रष्टोऽश्वो मूढः स्खलति हेषते ॥
कुपिते पुच्छसंस्थाने भ्रान्ते जानुद्वयं तथा ।
सर्व्वथा प्राप्तदण्डस्य दण्डमेकं निपातयेत् ॥
हेषणे स्कन्धमुद्दिष्टं स्खलिते जघनान्तरम् ।
भीते वक्षःस्थलं हन्याद्वक्त्रञ्चोन्मार्गगामिनम् ॥
अस्थाने ताड़ितो वाजी बहून् दोषान् प्रदर्शयेत् ।
तावद्भवन्ति ते दोषा यावज्जीवत्यसौ हयः ॥
दण्डेनाभिभवेद्वाहान्नारोहेद्दण्डवर्ज्जितान् ।
दण्डो हि साधनं तीव्रं पदं दण्डात् प्रजायते ॥
तुलावद्धृता वल्गा नात्युच्चा नातिलम्बिता ।
दीर्घं दृष्ट्वा तु कर्त्तव्या तिर्य्यगाकुञ्चिता तथा ॥
कटिं संप्रेक्ष्य शिथिल्याद्वक्त्रमस्य ताड़येत् ।
सद्यः प्रस्खलिते गात्रे तत्र दण्डं प्रदापयेत् ॥
अकालदण्डपाताच्च त्वकालग्रहमोक्षणात् ।
अकालहिंसाघाताच्च तेन वाजी न धावति ॥
आसनं शिथिलं यस्य स्वरो यस्य न भीषणः ।
अनुप्रहारदाता च वाजी तस्य न धावति ॥
सर्व्वलक्षणसम्पन्नः सर्व्वदोषविवर्ज्जितः ।
कुलशीलबलोपेतः कथमश्वो न धावति ॥
गतिरेका स्मृता चान्या चतुराख्या तृतीयका ।
वेगसन्धिश्चतुर्थी च धारावेगगतिस्तथा ॥
शरशरार्थवेगस्य चञ्चलस्य त्रिकोणतः ।
नित्यमुद्यतदण्डस्य तस्य वाजी न धावति ॥
धारा तु पञ्चमी प्रोक्ता न शृणोति न पश्यति ।
सर्व्वकर्म्माक्षमो वाजी तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते आरोहणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

कर्म्मचर्य्यासु नित्यानां शुद्धानां सुनिवर्त्तितम् ।
धनुरन्तरदेशे योज्यं वाजिनां मण्डलं क्रमात् ॥
सङ्कोचयेच्चयं तावद् यावत् कार्म्मुकपञ्चकम् ।
तदूर्द्धं मण्डलैर्योज्यो गोमूत्रात्तदनन्तरम् ॥
ऋजुवृत्तानुवृत्ता च गोमूत्रा सर्व्वकर्म्मसु ।
युज्यमानानि दृश्यन्ते प्रायशो हि विचक्षणैः ॥
शालिहोत्रमुनिप्रोक्ता चर्य्या षोड़श वाजिनाम् ।
तासामनुपयोगित्वान्न कृतः संग्रहो मया ॥
तीक्ष्णस्त्वेकेन मुदितो द्वाभ्यां भद्रस्तु धावति ।
त्रिभिर्दण्डैस्तदा मन्दः क्रमात् पश्चाभिताड़ने ॥
तीक्ष्णाश्वभद्रमन्दानां प्रधानो जव उच्यते ।
सोऽप्यनेनैव मार्गेण संविभज्यो विजानता ॥
अवाहिता विनश्यन्ति सर्व्वकर्म्माक्षमा हयाः ।
कृशा व्याधिपरीताङ्गा जायन्तेऽत्यन्तवाहनात् ॥
बलं कालो वयो भूमिः कालः सत्त्वमतः क्रमात् ।
कुर्य्यादेकान्तरे योगस्त्वतियोगो हि दोषवान् ॥
तच्च लोकप्रसिद्धं हि बोद्धव्यं यत्नतो बुधैः ।
हयवाहनवेत्तासौ नरेन्द्रैः पूज्यते सदा ॥
धाविते ये गुणाः सन्ति वक्ष्यमाणान्निबोध तान् ।
शालिहोत्रादिशास्त्राणां व्यायामफलसम्भवान् ॥
स्थिरमांसो भारसहो लघुगात्रः पराक्रमी ।
दीप्ताग्निश्च सुशीलश्च व्यायामेनोपजायते ॥
सत्यार्थौ विनयी प्रीतो निर्द्दोषस्तापवर्ज्जितः ।
वेदवित्सादिचित्तज्ञ उक्तो धावति तिष्ठति ॥
सुभावसङ्गतिच्छायाबलशीलसमन्वितम् ।
गन्धवर्णस्वरोत्कण्ठसारपुष्टविभूषितम् ॥
एवं विधं समारुह्य देवतांशं हयं नृपः ।
जित्वा रिपुकुलं भुङ्क्ते निःशङ्कोऽथ वसुन्धराम् ॥
अथ श्रेष्ठतुरङ्गानामुत्तमाधममध्यमः ।
त्रिविधोऽपि तथा भिन्नो जवभेदः स उच्यते ॥
यवोदरैरष्टसङ्ख्यैरङ्गुलं परिकीर्त्तितम् ।
हस्तश्च तैश्चतुर्विंशैः कार्म्मुकं तैश्चतुर्गुणैः ॥
अक्ष्णोर्निमेषणैः काला अष्टलघ्वक्षरं तथा ।
मात्रा ज्ञेया प्रमाणेन पूर्व्वप्रोक्ता तपोधनैः ॥
मात्राषोड़शकेनाश्वो यो धावति धनुःशतम् ।
तमश्वमुत्तमं विद्याद्वायुवेगं महाजवम् ॥
यथोत्तमजवा वाहास्तथाश्वा मध्यमाधमाः ।
चतुरष्टाधिकां वृद्धिं मात्राणां लक्षणं बुधाः ॥
नभस्यश्वयुजे मासि भाराध्वानं जवं त्यजेत् ।
वर्षाग्निसङ्घट्टं पित्तं श्रमात् कुप्यति वाजिनाम् ।
कार्य्येणैव महान् किञ्चिद् युज्यो नभसि कार्त्तिके ॥
हेमन्ते शिशिरे योगं वसन्ते च यथेच्छया ॥
श्लेष्मक्षयात् श्वथं गात्रं न ग्रीष्मे वाहयेद्धयम् ।
बालो वृद्धः कृशो रोगी दन्तच्छेदो महाबली ॥
पूर्णातिरिक्तकोष्ठश्च गुर्व्विणी न च वाहयेत् ।
समां च विपुलाञ्चैव किञ्चित्-पांशुसमन्विताम् ॥
एकान्ते विजने चैव रङ्गभूमिं हयं नयेत् ।
सान्द्राञ्चैव सुकठिनां पाषाणोदकशीकराम् ॥
इष्टकाखण्डसंयुक्तां रङ्गभूमिं विवर्ज्जयेत् ।
विश्रामं कारयेदश्वं क्रोशक्रोशद्वयान्तरे ॥
वारि दद्याद् यथाकामं घासं सुदृश्च चारयेत् ।
अन्यथा दोषजातानि वक्ष्याम्येतानि तावतः ॥
गुरुविस्रस्तगात्रश्च छिन्नश्वासी च कम्पते ।
दुर्म्मना बहुविण्मूत्रः सर्व्वकर्म्माक्षमो हयः ॥
गूढमेढ्रोन्नतग्रीवो रक्तमेढ्रो गुरुक्रमः ।
क्षुत्तृष्णाहतशुष्कास्यश्छायां प्राप्य वितिष्ठति ॥
तर्ज्जनैर्हन्यमानोऽपि विधुनोति शिरः परम् ।
सङ्कुचिन्नमते पृष्ठं पदमेकं न गच्छति ॥
भाराध्वानपरिश्रान्तं शनैः संक्रामयेत् पथि ।
नावतारितपर्य्याणं मार्गेऽध्वानसमागतम् ॥
मुक्तपुच्छाग्रबन्धस्य खलीनं नावतारयेत् ।
मर्द्दयित्वास्य गात्राणि पांशुमध्ये विवर्त्तयेत् ॥
स्नानपानावगाहञ्च प्रतिपानं सभोजनम् ।
सर्व्वं क्रमेण कर्त्तव्यमन्यथा दोषसम्भवः ॥
रक्तपित्तसमीरोत्थमन्यास्तम्भोदरादयः ।
हृद्रोगा वातशूलानि शीतोष्णोदकपानतः ॥
रक्तपित्तहरं देयं प्रतिपानं गुड़ौदनम् ।
रक्तपित्तसमीरोत्थं दातव्यं शर्करोदकम् ॥
जीवनं वातपित्तघ्नं हृद्यं बल्यतमं ततः ।
सर्व्वरोगहरोऽश्वानां मधु जाङ्गलको रसः ॥
स्वच्छाक्तश्च घृतं क्षीरं वारियुक्तं तुरङ्गमः ।
पीत्वा हि निर्हरेद्दोषान् श्रमभाराध्वसम्भवान् ॥
धर्म्मार्थकामा विजयो यशःश्री-
शोभासुखं जातिजनैश्च पूज्या ।
रणे निमित्तानि शुभावहानि
नृपस्य चैवं विनिवेदयन्ति ॥
प्रत्यूषकाले च दिनं निरीक्ष्य
वह्निं द्विजं पूर्णघटं कुमारीम् ।
छत्रं ध्वजं चामरदर्पणञ्च
रणेच दृष्ट्वा तुरगं जयाय ॥
श्रुत्वा तु शङ्खाम्बुदवेदवाक्यं
पुण्याहमाङ्गल्यशिवस्य गीतम् ।
हेषं निमित्तं भवति स्वनेन
ध्रुवं जयं तत्र रणे नराणाम् ॥
सन्ध्याङ्घ्रिघातेन महीं निघ्नन्ति
हेषन्ति ये स्वामिमुखं निरीक्ष्य ।
प्रदक्षिणावर्त्तविकीर्णपुच्छा
जयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
विच्छिन्नदीनस्वरगद्गदा ये
अश्रुप्लुता भिन्नपुरीषमूत्राः ।
अनत्वमाना दिगन्तनिरीक्ष्याः
पराजयं ते कथयन्ति युद्धे ॥
अन्यापदं याश्च वदन्ति दीनाः
सव्येतरं चक्रविकीर्णपुच्छाः ।
युग्यासनादीन् परिवर्ज्जयन्ते
पराजयं ते कथयन्ति भर्त्तुः ॥
विना निमित्तं रसयन्त्यभीक्ष्णं
आकुञ्चिता व्यापितमक्षिकाङ्गाः ।

धावन्ति घातैश्च न चोद्विजन्ते
भयावहास्ते समरे नृपाणाम् ॥
घोकं घोणं भयं लज्जामालस्यं चैवमादिषु ।
सुकुलं तं विजानीयादलं पर्य्याणधारणे ॥
स्वादुकण्टकवृक्षेषु सुधाखदिरकण्टके: ।
स्वामिघासाय चादत्ते तेषां रूपमिदं शृणु ॥
मार्जारोलूकमार्जाररुरुमृगकलोचना: ।
गतिर्वा वसुरैस्तुल्या स्थूलमेढ्रशिरान्विता: ॥
लम्बौष्ठकर्णनासाश्च क्षतस्वल्पाधिकद्विजा: ।
विच्छिन्नप्रोथगण्डा ये भ्रुकुटीचित्रमेहना: ॥
एते दोषास्तथान्येऽपि सुकुलाश्वसमुद्भवा: ।
खलानामिह राजेन्द्र ! वक्तुं शक्या न मादृशै: ॥
लक्ष्यं प्रधानमित्येके चान्ये लक्षणमाश्रिता: ।
लक्ष्यलक्षणमेतेषां तेनेदं दुष्करं विदु: ॥
अथाभिरतिसंक्षेपादस्थिताभिश्च विस्तरात् ।
मुनीनामेकवाक्यत्वाद् ब्रूयाम: स्थितिदुष्करा: ॥
सत्ववर्णगतिच्छायास्वरस्थानगति: कुलम् ।
पुण्यं पुण्ड्रकनामानि दोषं वा अवलक्षणम् ॥
एवं लक्षणसंयुक्तं दृश्यते शूररंहसी ।
लक्षणेन विहीना ये निर्दोषा: स्यु: प्रधाविता: ॥
हयरोहस्य का चिन्ता लक्षणै: शुभनिन्दितै: ।
तेनात्र न कृतोऽस्माभिर्हयलक्षणविस्तर: ॥
हयवाहनविज्ञानं कौतुकाद्धितबुद्धय: ।
अनायासेन गृह्णन्ति परं दृष्टा इमे जना: ॥
चलासनं कथा रागा: पाणिघातप्रतोदनम् ।
पदप्रधानसंज्ञानि दोषो येऽत्र प्रजायते ॥
कामात् कोपाद्भयाल्लोभाद्दर्पाच्चैव मदाश्रयात् ।
पर्य्याणारोहदोषाश्च दृश्यन्तेऽत्र निसर्गत: ॥
श्रीयुक्तसामन्तनरेन्द्रवन्दितं
रणे हयारोहवराभिनन्दितम् ।
धर्म्मार्थकामादियश:प्रधान-
मित्थं कृतं वाहनशास्त्रविस्तरम् ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते वाहनाध्यायो नवम: ॥

अथ धातुपरीक्षा ।

अथात: संप्रवक्ष्यामि धातूनां लक्षणं परम् ।
येन विज्ञानमात्रेण ज्ञायन्ते रोगसम्भवा: ॥
तत: शुद्धशरीरोऽश्वरक्तदोषानवाप्नुयात् ।
रक्तदोषात्तदा वाजी प्राप्नोत्येव महामयान् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्तं ज्ञेयं विचक्षणै: ।
आषाढसमये प्राप्ते शिरामोक्षेण तत्क्षण: ॥
तेन संशोध्यते रक्तं वाजिनां दोषसम्भवम् ।
तत: शुद्धशरीरोऽथ पिण्डाद्यैश्च बलीकृत: ॥
स्थावर्षं शस्यमासाद्य वज्रवत् सुदृढो भवेत् ।
यदि रक्ताधिको वाजी शस्यमश्नाति कर्हिचित् ॥
रक्तात् सञ्जायते पित्तं ततो नाशमवाप्नुयात् ।
रक्ताधिकश्वासपुट: स्वेदवै: शस्यमत्ति चेत् ॥
संप्राप्य श्लेष्मरिवाल्पयो नाशमवाप्नुयात् ।
क्षीणरक्तो यदा शस्यं रूक्षोऽश्नाति तुरङ्गम: ॥
तदा वायुं परं प्राप्य सद्यो नाशमवाप्नुयात् ।
तस्येदं लक्षणं प्रोक्तं रक्तकोपसमुद्भवम् ॥
धातूनामपि सर्व्वेषां शोधयित्वा विचक्षणै: ।
पित्तरक्तप्रकोपेण यदा संपीड्यते हय: ॥
तदा कच्छतिमासाद्य कषते सततं वपु: ।
छायां वाञ्छति यत्नेन विशेषेण जलाश्रयम् ॥
मुहुर्वाञ्छति पानीयमाहारञ्च विशेषत: ।
एवं वातोत्थरक्तेन ज्ञात्वाश्वम्पीडितं तत: ॥
शिरामोक्षं विधायैव दद्यात् सकटुकं गुडम् ।
तत: शुद्धिमवाप्नोति नीरोग: संप्रपद्यते ॥
श्लेष्मदूषितो वाजी यदि चाश्रूणि मुञ्चति ।
नेत्रान्ते पाण्डुरत्वञ्च सद्यो मृत्युमवाप्नुयात् ॥
नेत्रयोर्लक्षणं प्रोक्तं पित्तरक्तसमुद्भवम् ।
श्लेष्मरक्तप्रकोपेण यदा सम्पीड्यते हय: ॥
अधोवक्त्रो भवेन्नित्यं कासते च मुहुर्मुहु: ।
आहारं न च गृह्णाति नोत्साहं कुरुते क्वचित् ॥
न विन्दति कशाघातं न च पार्ष्णिं न चासनम् ।
नासाग्रेण क्षिपेत्तोयं वह्निधर्म्मञ्च वाञ्छति ॥
तस्यापि शोधयित्वाश्वं दद्यात्कुलत्थयुतं गुडम् ।
सर्व्वं रक्तं तत: शुद्धं नि:शेषं समवाप्नुयात् ॥
वाजिन: श्लेष्मरक्ताभ्यां दूषितस्य सदा भवेत् ।
नेत्रान्ते बिन्दुकाकारकण्डूस्तस्य तथोदरे ॥
तदा मृत्युमवाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे ध्रुवम् ॥
शुण्ठ्याम्लता गोक्षुरकं घनञ्च
श्यामावचाहिङ्गुयुता च यष्टि: ।
कणप्रमाणाश्च विनिर्मितोऽयं
पिण्ड: प्रसिद्धश्च कफापहश्च ॥
नोचेदश्नाति शुण्ठ्याद्यं सैन्धवं नस्यमार्गत: ।
वायुरक्तप्रकोपेण पीडितस्तु तुरङ्गम: ॥
कुक्षिद्वये हयस्तीव्रं मुहु: श्वासं प्रमुञ्चति ॥
नैकत्र मन्यते स्थातुं ह्रेषते च निरर्गलम् ।
एवं वातोद्भवं ज्ञात्वा रक्तं देहे हयस्य च ॥
शोधयित्वाथ सन्दद्यान्मद्याक्तमनल्पकम् ।
तत: शुद्धिमवाप्नोति परां पुष्टिञ्च गच्छति ॥
उत्साहं कुरुते मार्गे सर्व्वदोषविवर्ज्जित: ।
वातरक्तप्रकोपेण लोचनान्ते हयस्य च ॥
यदा स्यातां सिते रक्ते काश: कच्छस्तथानने ।
तदा तस्य भवेन्मृत्युर्यदि नाश्नाति चामिषम् ॥
अश्वकञ्च युतन्दधा माहिषेण निशागमे ।
सन्निपातेऽथ रक्तेन यदा सम्पीड्यते हय: ॥
यदा वेपथुमाप्नोति कासते च निरर्गलम् ।
निद्रालस्याग्निमन्दत्वं वक्तौ मलनिबन्धनम् ॥
कर्णयो: पातनञ्चैव वक्त्राल्लालाविमोक्षणम् ।
तत्रापि शोधयेद्रक्तं ततो लङ्घनमर्हति ॥
यावद्दोषस्य निर्णाशं स्तोकोदककृताशन: ।
क्वचिदुष्णं क्वचिच्छीतं क्वचिद्वैजलसंयुतम् ॥
प्रदेयं युक्तितत्वज्ञैर्वारि वार्य्यं न कुत्रचित् ।
सपथ्या चाम्लता चैव कटुका च वचा तथा ॥
शामयेत्तत्क्षणादेव त्रिधातुकुपितं ज्वरम् ।
शिरीषं श्रीफलञ्चैव वेतसञ्चैव त्वग्विभाक् ॥
मन्दाग्निं सदोषाणां कुरुते भस्मसाद्द्रुतम् ।
मधुकं मधुनालञ्च माधुर्य्यं कुलिकान्वितम् ॥
शिरीषं क्षुद्रकं लाक्षां क्वाथयित्वा त्रिभागत: ।
यस्येतत् सन्निपाताय वाजिन: संप्रदीयते ॥
तस्य तन्नाशमायाति तम: सूर्य्योदये यथा ।
यस्यास्यापि हि नेत्रान्ते स्यातां नीले च वाजिन: ॥
गन्धश्च सदृश: क्षोणया तदा मृत्युर्द्विमासिक: ।
नीले पीतेऽथ नेत्रान्ते स्यातां नेत्रवाजिन: क्वचित् ।
स निर्व्वाणमवाप्नोति त्रिभिर्मासैरसंशयम् ॥
यस्य नेत्रान्तरे रेखा बहुवर्णा प्रजायते ।
विशेषात् स्वरभेद: स्यात्तस्यायु: पाञ्चमासिकम् ॥
जिह्वायां जायते बिन्दुरकस्माद् यस्य वाजिन: ।
कृच्छ्रेण जीवते मासं स वाजी नात्र संशय: ॥
पीतो मासद्वयेनैव सन्निम्नत्वं प्रयच्छति ।
त्रिभिर्मासैस्तथा रक्तश्चतुर्भिश्च विचित्रित: ॥
पञ्चभिर्नीलवर्णश्च षड्भिश्चित्रसमाकृति: ।
सप्तभि: पाटलाकारश्चम्पकाभस्तथाष्टभि: ॥
नवभिश्च हरिद्राभो दशभिर्जम्बुकोपम: ।
एकादशभिर्दूर्वाभो वत्सरेण हिमद्युति: ॥
यस्य श्वासो भवेदुष्ण: शरीरं पुलकाङ्कितम् ।
जिह्वा हिमकराकारा मासषट्कं स जीवति ॥
ग्रीवाग्रे पिण्डिका यस्य जायते च तथाधरे ।
मूत्रं करोति रक्ताढ्यं मासषट्कं स जीवति ॥
वर्ण: श्वेतो यदा यस्य नेत्रयोश्च प्रजायते ॥
दशमासान् समासाद्य पित्तार्त्तो न स जीवति ।
यस्य नीलप्रभे स्यातां नेत्रे वातार्दितस्य तु ।
मासत्रयञ्च कृच्छ्रेण य: सन्नि: स न जीवति ॥
श्लेष्मयुक्तस्य वा रक्ते यदि स्यातां विलोचने ।
वक्त्रगन्ध: सुरातुल्यो दश मासान् स जीवति ॥
यस्य नेत्रे हरिद्राभे स्यातां पित्तार्दितस्य च ।
तस्यायु: सप्तमासाख्यं मुनिभि: परिकीर्त्तितम् ॥
बहुवर्णे घने नेत्रे स्यातां धातुसमागमे ।
तस्य सप्तभिर्मृत्यु: सप्तरात्रादसंशयम् ॥
यस्यैकं लोचनं नीलं द्वितीयं रक्तसन्निभम् ।
दृश्यते स च विज्ञेय: पित्ताढ्यो मासजीवक: ॥
यस्य पित्तप्रसक्तस्य काले नीरदवर्त्मनि ।
हयस्य जीवितं तावद्दिनानि दश पञ्च च ॥
एवं रक्तविकाराणां ज्ञात्वा धातुं तुरङ्गमे ।
तत: प्रतिक्रिया कार्य्या उक्ता या कौशिना परा ॥
भयादपीतपानीयप्रीतविशीयुतस्य च ।
आर्त्तोऽपि नाडितोऽत्यर्थं तिर्य्यग्विद्धो यदापि वा ॥
श्रमाद्गराच्च बन्धाद्वा गात्रे वा विषमस्थिते ।
क्षीणशोणितमांसस्य शिरावेध: प्रशस्यते ॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते धातुपरीक्षाध्यायो दशम: ॥

अथ ऋतुचर्य्या ।

द्वासप्ततिसहस्राणि नाडीनां हि भवन्ति च ।
वाजिनामिह सर्व्वेषां वायुरक्तं व्यवस्थितम् ॥
तासां निर्म्मोचनार्थाय द्वाराण्यष्टौ वदाम्यहम् ।
येर्याति कुत्सितं रक्तं सर्व्वदेहसमुद्भवम् ॥
कण्ठे वक्षसि तालौ च नासयोश्च मुखे तथा ।
अक्ष्णोरथ पादेषु पादयोरुभयोरपि ॥
कालं बलञ्च विज्ञाय वाजिनां भिषगुत्तम: ।
शिरामोक्षं प्रकुर्वीत स्थानेष्वेतेषु पण्डित: ॥
अन्ये सप्तदश प्राहु: शिराद्वाराणि वाजिन: ।
विकारयुक्तं यद्रक्तं सुखस्थमपि वर्जयेत् ॥
एवं शरदि य: सम्यक् पुष्टिं नयति वाजिनाम् ।

तस्य यत्नाच्छ्रितं किञ्चिद्‌दयानार्थं तच्च सिध्यति॥
ततो हेमन्तमासाद्य निवाते निबधेद्धयम्।
मासोत्थं यवसन्दद्यात् पानीयञ्च यथेच्छया॥
घृतं वा यदि वा तैलं पाने दद्याद्विचक्षणः।
वाहयेच्च शनैर्नित्यं सर्व्वदोषप्रशान्तये॥
ततः शिशिरमासाद्य दद्यात्तैलं हि वाजिनाम्।
पलाष्टकप्रमाणेन यावद्दिनत्रिसप्तकम॥
यवोत्थं यवसन्दद्यादेकविंशत्यहानि च।
यवाभावेऽथ चणकान् दद्यादार्द्रतरान् सदा॥
तदभावे मसूरांश्च शुष्कार्द्रांस्तैलसंयुतान्।
यवसं चापि तद्देयं नीरोगो जायते हयः॥
औषधानाञ्च सर्वेषां क्वाथानां नस्यकर्म्मणाम्।
तैलानाञ्च घृतानाञ्च यवस्य यवसं परम्॥
पर्व्वतानां यथा मेरुरायुधानाञ्च वज्रकम्।
तथा सर्व्वोपचाराणां सप्तिः श्रेष्ठतमा यवाः॥
देवतानां यथा विष्णुर्ब्रह्मा वेदविदां वरः।
नदीनाञ्च यथा गङ्गा तथा श्रेष्ठा यवा हये॥
यथोदितः सहस्रांशुर्निःशेषं तिमिरं जयेत्।
तथा शरीरजान् दोषान् यवाः सप्तिर्हरन्ति च॥
उपचारक्रियाः सर्व्वाः पञ्चर्त्तुजनिता हये।
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तिस्तस्य कृता नरैः॥
यस्य दत्ता यवा भोज्ये शिशिरे समुपस्थिते।
अकृतापि कृता सर्व्वा पञ्चर्त्तुजनिता हये॥
कृताः स्युर्य्यवभोज्येन सप्तिस्तस्य कृता नरैः।
नीरोगास्तुरगाः सर्वे शालिहोत्रमतं यथा॥
पञ्चर्त्तुजनिता वाथ क्रिया न्यस्ता तुरङ्गमे।
अतीतास्ते विजानीयाद्‌यवभोज्यविवर्जिताः॥
एवं रक्तविशुद्धानां कृत्वा यत्नेन वाजिनाम्।
दद्याद्गोमूत्रसंयुक्तां सतैलां च हरीतकीम्॥
दिनं त्रिसप्तकं यावत् पलपञ्चप्रमाणतः।
ततः शुद्धिमवाप्नोति निःशेषादधिरोहमात्॥
ततो नवतृणाहारं संप्राप्य सुमनोहरम्।
परां पुष्टिमवाप्नोति नीरोगश्च प्रजायते॥
न प्रायो वाहयेदश्वं प्रावृट्काले कथञ्चन।
य इच्छेद्वाजिनस्तस्य वाहनं दशमासिकम्॥
कूपोदकं सदा शस्तं पानाय जलदागमे।
अभ्यङ्गः कटुतैलेन निर्वातस्थानबन्धनम्॥
एकाहान्तरितं दद्याल्लवणञ्च विचक्षणः।
पलद्वयप्रमाणेन मुखजाड्यविशुद्धये॥
मुखरोगमवाप्नोति क्षारस्वादविवर्जितः।
घटाम्भोभिस्तु सिक्ताङ्गस्तेजसा लभ्यते हयः॥
अशुद्धोदकजान् प्राप्तान् प्राप्नोति शतशः परान्।
नवोदकप्रधानेन बलहीनश्च जायते।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रावृट्काल उपस्थिते।
अनेन विधिना प्राज्ञो वाजिनः परिपोषयेत्॥
ततः शरदमासाद्य बहुखण्डसमन्वितम्।
शस्तं क्षारोदनं सप्तपलाष्टपरिसंख्यया॥
तृणं वा केवलं रात्रौ कथितं संप्रशस्यते।
तथान्यदपि यत्किञ्चिन्मधुरं संप्रजायते॥
पानाय सारसं तोयं यवसं सुमनोहरम्।
नीलवर्णमुकुटाख्यं घृतं प्रायेण संयुतम्॥
वाहनं च प्रयत्नेन सुखल्पमपि वर्जयेत्॥

परीक्षायां यथा हेम्नः स्नेहस्य च प्रतिक्रिया।
हयजीवस्य तद्वच्च परीक्षा यवभक्षणे॥
यथा सांयात्रिकः पारं गत्वाब्धेः स्वस्थतां व्रजेत्।
तद्वत यवाशनोत्तीर्णाः शुद्धदेहा हयोत्तमाः॥
अल्पेनापि हि छिद्रेण यथा नश्यति नौर्जले।
स्वल्पेनापि हि दोषेण यवदोषांस्तथैव च॥
एवं ज्ञात्वा विदग्धेन यवा देयाः प्रयत्नतः।
प्राप्तक्षीरा विशेषेण शिशिरे समुपस्थिते॥
शुष्का वापि यवा देयाः सर्व्वकालं च वाजिनाम्।
प्राणदास्ते ततो ज्ञेयाः सर्व्वव्याधिविनाशनाः॥
यश्चाश्नाति यवानाशु शुष्कांश्च स्वेच्छया सदा।
न तस्य जायते रोगः कदाचिच्च यवाशभाक्॥
न च शूलं न च श्वासो न च प्लीहा न च क्लमः।
न च रक्तप्रकोपश्च न च वातादिधातवः॥
योग्योऽशनार्थं वाहानां प्रधानो यव इष्यते।
यवाभावेऽथ चणका धान्यमन्यतमं परम्॥
यवाभावेऽथवा दद्यान्मुकुष्ठांस्तैलसंयुतान्।
भोजने तुरगेन्द्राणां परां पुष्टिमभीप्सताम्॥
मुकुष्ठभोजनाद्वाजी पुष्टिं गच्छत्यलौकिकीम्।
उत्साहं परमं धत्ते स च रोगैर्विमुच्यते॥
अप्राप्तौ च मुकुष्ठानां मुद्गा देया मनीषिभिः।
सतैलास्तेऽपि कुर्व्वन्ति पुष्टिं सत्त्वविवर्द्धिनीम्॥
एते पुष्टिगुणाः प्रोक्ताश्चणकाहारजा हये।
नान्यस्तस्मादभावेन सर्वेषां तान् विनिर्द्दिशेत्॥
नान्यच्छ्रितं प्रशंसन्ति पञ्चमं वाजिनां बुधाः।
भक्षणार्थं यतस्तस्य दानोल्लङ्घनमुत्तमम्॥
अन्नाभावे प्रदातव्यं घृतं वा यदि वा पयः।
शस्यं वा मांसमेवाथ पुष्ट्यर्थं वाजिनां सदा॥
यस्याश्वः शस्यमश्नाति सदा लवणमिश्रितम्।
किं तस्य शस्यदानेन यथाभूतेन भूपतेः॥
शस्याभावेऽथ यवसं शुष्कं वा यस्य वाजिनः।
दिवानिशमरण्ये च स्वेच्छया संविभुक्तिकाः॥
ते चापि वाजिनो ज्ञेया यथा शस्यचरास्तथा।
तथा सर्व्वप्रयत्नेन मुक्तान् सञ्चारयेद्‌ वने॥
आरोग्यार्थं सुपुष्ट्यर्थमुत्साहार्थं विशेषतः।
वित्तव्ययस्य रक्षार्थं हरेद्रोगं प्रयत्नतः॥
वसन्तसमये प्राप्ते वाहयेत् सततं हयम्।
सनिम्बं लवणं दद्यात्ताभ्यां तैलं विशेषतः॥
सर्व्वत्र सम्भवं भोज्यं तैलं वा यदि वा घृतम्।
न दोषकारणं प्रोक्तं सक्षारं लवमश्नतः॥
वसन्तसमये योऽश्वः स्थाने तिष्ठति बन्धने।
तस्योत्साहः प्रणश्येत सालस्यं जायते वपुः॥
ततो मन्दाग्निनाविष्टो रोगाभावे प्रजायते।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वसन्ते वाहयेद्धयम्॥
ग्रीष्मकाले च संप्राप्ते दूर्व्वाभोज्यं प्रशस्यते।
वाजिनामिह सर्व्वेषां घर्म्मतापोपशान्तये॥
घृतपानं विशेषेण सुच्छायासु निबन्धनम्।
रक्तस्रावे च गात्रेषु ग्रासं वा घृतसंयुतम्॥
दूर्व्वाभावे प्रदातव्यं तुरगाय घृतान्वितम्।
लक्तकाशस्यमध्याग्रं सर्व्वदोषोपशान्तये॥
एवं स्वस्थनयं सम्यगुपचारं करोति यः।
हयस्य तु यशो नित्यं तस्य वर्द्धन्ति वाजिनः॥

नीरोगाः पुष्टिसंयुक्ताः प्रकृष्टोत्साहसंयुताः।
तर्पिता भूमिपैरश्वा भूमिमार्गक्रियाक्षमाः॥
इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते ऋतुपर्य्यायाध्याय एकादशः॥

अथ नस्यः।

कासश्वाससमो नस्यो वातपित्तकफोद्भवः।
नस्यः संनाशयेत्तस्मात्तं नस्यं योजयेद्धये॥
पिप्पली सैन्धवं सारं नागरञ्च गुडान्वितम्।
हस्तिकासारमध्याग्रं वाजिनां श्लेष्मनाशनम्॥
चूलिकालवणं नस्ये सदा रोगविनाशनम्।
सिता चन्दनतोयानि साक्तुकाख्यानि वाजिनाम्।
नस्यकर्म्माणि युक्तानि नाडीवातप्रशान्तये।
न्द्रुकेरार्द्रकं साम्लं वचाक्षारविमिश्रितम्॥
नस्ये दत्तं वातशान्त्यै हयरोगविनाशनम्।
शर्करां माक्षिकं सैरं पटोलं पलसंयुतम्॥
नस्ये शरदि सप्तीनां जायते रोगशान्तये।
वचा चोशाणकं कुष्ठं शुण्ठी च कासमर्द्दिका॥
युक्तं शीतोदकं क्षौद्रे तेषां नस्येऽपसर्पयेत्।
गुडूची कौसुंदी ताली मिश्रिता कूपवारिणा॥
नस्ये दत्ता वराश्वानां शिशिरे सुखदा स्मृता।
अपामार्गं महानस्यं सर्व्वरोगविनाशनम्॥
केवलं कटुतैलं वा गोमूत्रे पाचितञ्च यत्।
मैथुनाद्रिक्तसन्धीनां स्रोतोबलकरं विदुः॥
कण्ठरोगे तथा नस्यं गोमूत्रलवणान्वितम्।
महद्गुणकरं प्रोक्तं सर्व्वदोषनिवारणम्॥
अपामार्गस्य मूलेन नस्ये मूत्रञ्च छागजम्।
मुखरोगविनाशाय नस्यं मत्स्यवसोद्भवम्॥
लशुनं पिप्पलीमूलं गण्डकी नागकेशरम्।
दत्तं नस्येन रोगघ्नं कटुतैलेन वाजिनाम्॥
नस्यं पर्य्युषितैस्तोयैः प्रातर्दत्तं तु केवलैः।
अश्वानाञ्च नराणाञ्च चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम्॥
पिप्पलीमिश्रतोयेन ससितासलिलेन च।
नस्यं यच्छति सप्तीनां सर्पिषा यच्छते बलम्॥
नस्यं स्निग्धं तथा रूक्षं तिक्तञ्च मधुरं तथा।
चतुर्द्धा वाजिशास्त्रज्ञैर्यथावत्परिकीर्त्तितम्॥
देयं वाताधिके स्निग्धं रूक्षं तिक्तं कफाधिके।
मधुरं चैव पित्ताढ्ये तुरङ्गे समयोचितम्॥
द्विपञ्चाशत्प्रमाणं वा श्रेष्ठं तन्नस्यमुच्यते।
पादोनं मध्यमं तत्र षड्विंशत्या तथाधमम्॥
नस्यात्ते वाजिनो रक्तं सदा पुष्टं प्रजायते।
नस्यदानात् क्षतं तस्य विनाशमुपगच्छति॥
दाडिमं पुष्करं शीर्कं श्वेतदूर्व्वाङ्कुरास्तथा।
शीतोदकेन संयुक्तं रक्तं दुष्टं न जायते॥
धातकी गोक्षुरं रोध्रं कुसुम्भं सिन्धुवारकम्।
शीतोदकेन संयुक्तं नस्यं रक्तविनाशकम्॥
धातकी गण्डकी चैव गोमूत्रं लवणं तथा।
नस्ये दत्तं कफं हन्ति तमः सूर्य्योदये यथा॥
शुण्ठी घृतञ्च दुग्धञ्च रससारं तथैव च।
वातदोषविनाशाय नस्यमेतत्प्रयोजयेत्॥
माक्षिकं शर्करायुक्तं चन्दनं केशराणि च।
नस्योऽयं वारिणा सद्यः पित्तनाशकरः परः॥
गुडूची शुण्ठी मुस्ता च तगरं त्रिलवर्णपाः।

सन्निपाते सपित्तेऽयं नस्यः स्याज्जीवरक्षकः ॥
अभया पृश्निणी धात्री एला लाक्षा शतावरी ।
सन्निपातेऽनिलाधिक्ये नस्योऽयं क्षेमकारकः ॥
मरिचं पिप्पलीमूलं वचा भार्ङ्गिकाभया ।
सन्निपाते कफाधिक्ये नस्यं सर्पिः सुखप्रदम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते नस्याधिकाराध्यायो द्वादशः ॥

अथ पिण्डः ।

“कटुका च जयन्ती च भ्रामरी सुरसा घनाः ।
पञ्चाम्लतमयः पिण्डो वाजिनामामयमिष्टकृत ॥
एला शतघ्नी सुरसा काकजङ्घा शतावरी ।
माक्षिकं ससितं पिण्डः पित्तयुक्ते हि वाजिनि ॥
माक्षिकं सैन्धवं मुस्ता गोमूत्रञ्च हरीतकी ।
समभागेन पिण्डोऽयमुक्तो वह्निप्रदीपकः ॥
कंकोलं केतकी द्राक्षा शर्करा मधुयष्टिका ।
दत्तो घृतयुतः पिण्डः पुष्टिं नयति वाजिनः ॥
मत्स्यमांसेन संयुक्तं ग्रावचूर्णं घृतप्लुतम् ।
बलहीनस्य वाहस्य पिण्डोऽयं बलवर्द्धनः ॥
बला मद्यं दधि क्षौद्रं भक्षयंस्तुरगो भवेत् ।
अतिवृद्धोऽपि स्थूलोऽपि यथा षट्सप्तवार्षिकः ॥
मेथिका धातकी काली सारणी बीजपूरकः ।
पिण्डो दत्तो वराश्वानां तेजोवृद्धिकरः स्मृतः ॥
कटुका मद्यसंमिश्रा धात्री लोध्रगुडान्विता ।
दत्ता पिण्डविधानेन वाजिनां सुखवृद्धिदा ॥
त्रिफला कटुका मुस्ता विडङ्गानि च चित्रकम् ।
सदालस्यसमेतानां वाजिनां पिण्ड आर्त्तिहृत् ॥
वचा त्रिदलिताः स्निग्धाः सघृताः क्षारभाविताः ।
पिण्डैर्दत्ताः प्रकुर्व्वन्ति वाजिनां व्याधिनाशनम् ॥
सैन्धवं नागरं श्यामा गुडूची सितसर्षपाः ।
अम्लवेतसमश्वानां पिण्डोऽयं शूलनाशनः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं कटुका सहदेविका ।
दूर्व्वापल्लवसंमिश्रः पिण्डोऽयं प्लीहनाशकः ॥
कर्पूरं श्रीफलं तालं माक्षिकं गिरिकर्णिका ।
पिण्डोऽयं शयने शस्तो वाजिनां सुगतिप्रदः ॥
वचा लोध्रं सकर्पूरं गुहा श्यामा गुडं मधु ।
समांशकेन पिण्डोऽयं करोति लघुतां हये ॥
मद्यं मरिचसंयुक्तं लशुनं नागकेशरम् ।
द्विगुणं मेषमांसञ्च पिण्डो दत्तो जयेत्क्रमम् ॥
जम्बीरं फलिनीपत्रं त्वचा किञ्जल्कमेव च ।
जातशोणितवाहानां पिण्डोऽयं रक्तनाशनः ॥
तमालं पुष्करं लोध्रमपामार्गं सतिन्दुकम् ।
पयसा पिण्डमेतद्धि वातकोपप्रणाशनम् ॥
आरनालं प्रविष्टा च पथ्या नेपालिकाफलम् ।
पिण्डे दत्ते हये दध्ना निहन्त्याशु विजृम्भितम् ॥
मुस्तपूगं वचामिश्रं तथा सर्व्वरसान्वितम् ।
पिण्डे दत्ते निहन्त्याशु कृमिसंघं व्रणोद्भवम् ॥
स्नुहीक्षीरं सकर्पूरं कूपोदकविभावितम् ।
पिण्डोऽयं हन्ति मध्यस्थान् रोगान् सर्व्वान् कृमिव्रजान् ॥
सिता दुग्धं सकर्पूरमेलया पञ्चसंयुतम् ।
अग्निदाहार्त्तियुक्तानां पिण्डोऽयं वाजिनां स्मृतः ॥
शीताम्बुप्लुतमाषाणामारनालं प्रशिप्लुतम् ।
सकृदिच्छन्ति पिण्डेन वाजिनां सुखकारकम् ॥
शुष्कवाताहितानाञ्च वाजिनां पुष्टिकृन्मतः ।
पिण्डः कृतः सतैलेन लशुनेन पलेन च ॥
महाघृतं सकर्पूरं शर्करा दुग्धमेव च ।
कफनाशकरः प्रोक्तः पिण्डोऽयं सुखदः स्मृतः ॥
रोचना च वरी धात्री तथा स्याद्वीजपूरकः ।
गुल्मं प्रशमयत्याशु वाजिनां हृदयोद्भवम् ॥
सहदेवी वचा कुष्ठं वरुणा चेन्द्रवारुणी ।
अतिश्वासं हरन्त्येते वाजिनां मधुना सह ॥
उदुम्बरफलं मांसं शौकरं माहिषं दधि ।
हयस्य चातिवृद्धस्य करोति परमं सुखम् ॥
विभीतकं प्रियङ्गुश्च सर्ज्जिका लवणं तथा ।
कासदोषोपशमनः पिण्डः सर्पिः सुखप्रदः ॥
तक्रं कर्पूरचूर्णञ्च शिवं सौवर्च्चलान्वितम् ।
पिण्डोऽयं वस्तिसंरोधे वाजिनः संप्रकीर्त्तितः ॥
सौवर्च्चलं हरिद्रा च पिप्पली चेन्द्रवारुणी ।
मूत्रकृच्छ्रे परीप्सन्ति पिण्डोऽयं तुरगस्य हि ॥
पिण्डीरसक्तवः क्षौद्रं भल्लातकफलं वृषम् ।
रक्तमूत्रे तु पिण्डोऽयं वाजिनां रक्तनाशनः ॥
अभया यष्टिका श्यामा देवदारु सगन्धकम् ।
पुरीषे रक्तसंमिश्रे सदा शंसति वाजिनः ॥
पटोलं धातकी मुस्ता यष्टिका गिरिकर्णिका ।
रक्ताधिक्ये कृतः पिण्डः करोति रुधिरक्षयम् ॥
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं कटुतैलकम् ।
पिण्डकं श्रुतियुक्तानां सदाश्वानां प्रशस्यते ॥
अतसीपत्रकं निम्बं न्यग्रोधकलिकान्वितम् ।
अतीसारे सुशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
व्रणैः कृमिभिरत्यर्थं सदा वाजी प्रपीड्यते ।
तदा पिण्डः प्रदातव्यः स्थूलैरण्डदलैरलम् ॥
कर्पूरशर्करालोध्रं माक्षिकं त्रिफलान्वितम् ।
तुरङ्गिणाः प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
पत्रकं सिन्धुवारञ्च भ्रामरं चक्रकिंशुकम् ।
मांसवृद्धौ प्रशंसन्ति पिण्डोऽयं वाजिनः शुभः ॥
सैन्धवं चूलिकाक्षारं विडङ्गानि मधूनि च ।
शस्त्रपीडाभिभूतस्य पिण्डोऽश्वस्य प्रशस्यते ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते पिण्डाध्यायस्त्रयोदशः ॥

अथ घृतविधानम् ।

“शिलाजतु विशाला च पद्मकं नागकेशरम् ।
लाक्षा पद्मकमूलञ्च निम्बद्वयसमन्वितम् ॥
घृतं माक्षिकसंयुक्तं सप्तविंशतिकं विदुः ।
अष्टांशं तु समादाय सुरामांसघृतस्य च ॥
पलमात्राणि सर्व्वाणि पूर्व्वद्रव्याणि निःक्षिपेत् ।
तेषां दानेन तत्सर्पिर्जायते सर्व्ववाजिनाम् ॥
बलपुष्टिकरं नित्यं सर्व्ववातविनाशनम् ।
सर्व्वरोगप्रशमनं कायाग्नेश्च प्रदीपनम् ॥
ओजस्करं यथागाधं शोफशोषप्रणाशनम् ।
धातकी केशरं कुष्ठं कुसुम्भं कुङ्कुमं नलम् ॥
दाड़िमं सितलोध्रञ्च पलमात्राणि निःक्षिपेत् ।
घृतञ्च पाचयेत् पाकादभिघातान्वितो हयः ॥
जायते सर्व्वसुस्थाङ्गो महाप्राणेन संशयः ।
आरनालं वचा कुष्ठं पिङ्गला सिक्थकं घृतम् ॥
एतैः पक्वं घृतं सम्यक् पित्तव्याधिविनाशनम् ।
हरिद्राद्वयसंयुक्तं गन्धकं तु मनःशिला ॥
क्वाथयेन्नवनीतेन त्रिगुणेन घृतेन च ।
अभ्यङ्गेनाथ पानेन सप्तरात्रेण वाजिनः ॥
कण्डूर्निःक्षयं याति तथोदरभवा रुजः ।
माक्षिकं निम्बपत्राणि नखं गुग्गुल एव च ॥
भृङ्गराजो विशाला च पाठा चैव पुनर्नवा ।
विल्वमारुष्ककं लोध्रं सैन्धवं तगरं तथा ॥”
एतैः पक्वा घृतं वाजी संप्राप्यार्त्तिर्विमुच्यते ॥

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते घृताध्यायश्चतुर्दशः ॥

अथ क्वाथः ।

“पूर्व्वाणि समभागानि क्वाथयेत् कूपवारिणा ।
ततोऽष्टांशं समादाय तोयस्य क्वथितस्य च ॥
एतत् सिद्धार्थकं नाम ह्युत्कृष्टं सर्व्ववाजिनाम् ।
कायाग्निं वर्द्धयत्याशु नीरोगत्वं प्रयच्छति ॥
मुस्ता मधुकपत्राणि केशरं लवणं रुहा ।
शताङ्गा शाल्मली धात्री त्रपुषं फलिनी तथा ॥
क्वाथयित्वा जलं कौपं दत्तैस्तुल्यैर्विचक्षणः ।
त्रिभागमेवमादाय ततो दद्याद्धयस्य च ॥
प्रकरोति सदा नाशं पित्तस्यागम्लकस्य च ।
एकविंशदिनं यावत्कालिष्ठोत्रमतं यथा ॥
शुण्ठी हरीतकी पाठा ब्राह्मी मुस्ता शिफालिका ।
हरिद्राद्वयसंयुक्ता हरितालं मनःशिला ॥
सिद्धस्त्रिभागशेषोऽयं क्वाथो हन्यात्त्रिरात्रिकम् ।
सन्निपातमशेषेण पलिकः पलमात्रकः ॥
मधुकं केशरं पत्रं भल्लातकविभीतकम् ।
शङ्खपुष्पं रुहा सारं समभागेन मिश्रितम् ॥
कासार्त्तस्य समुद्दिष्टः क्वाथोऽयं त्रिफलात्मकः ।
उत्साहवर्द्धकः सद्यस्तथा कायाग्निदीपकः ॥
कुमारी शाल्मली पाठा मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।
काकोली समभागेन क्वाथयेत् समभागतः ॥
पलद्वयप्रमाणेन ततः पीतेन वाजिना ।
मोहयेच्छूलजं दोषं मूत्रदोषं च तत्क्षणात् ॥
यवानी माक्षिकं कासं सौवर्च्चलयुताभया ।
क्वाथयेदष्टमांशेन तत्पानाज्जायते हयः ॥
प्रदीप्ताग्निस्तु तेजस्वी सर्व्वरोगाद्विमुच्यते ।
स शीघ्रमार्गगामी च स्निग्धो रोगविवर्ज्जितः ॥
सेफालिका रुहानीले वेणुका सिन्धुवारिका ।
एतैः क्वाथः कृतः सम्यक् कृमिनाशकरः परः ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि चन्दनं सितसर्षपाः ।
उशीरं पुष्करं ब्राह्मी लक्ष्मणा च पुनर्नवा ॥
क्वाथोऽयं शुण्ठिचूर्णेन धावितक्लेशनाशनः ।
प्रकरोति तुरङ्गाणां सर्व्वदैव सुखं तथा ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते क्वाथाध्यायः पञ्चदशः ॥

अथ विषम् ।

“वारुणी माक्षिकी गौरी श्रीतालीबीजपूरकम् ।
कृमिक्लेदविनाशाय क्वाथो नित्यं रुजापहः ॥
अश्वगन्धा घृतं क्षौद्रं विषदग्धस्य वाजिनः ।
विषनाशं करोत्येव सर्व्वगात्रेषु तत्क्षणात् ॥
सामान्येन प्रदिष्टोऽयमगदो विषनाशनः ।

पृथक् पृथग्विभागेन कर्मशः साम्प्रतः परम् ॥
त्रिविधं कीर्त्तितं चैवं कृत्रिमञ्च ततःपरम् ।
त्रिविधं कीर्त्तितं प्राज्ञैर्विषज्ञानविचक्षणैः ॥
स्थावरं कन्दजं प्रोक्तं जङ्गमं सत्त्वसंस्थितम् ।
कृत्रिमं योगजं प्रोक्तं त्रिविधं विषमुच्यते ॥
यदा विषं समश्नन्ति कदाचित्तुरगोत्तमाः ।
तदा कार्य्यं विधानज्ञैरगदस्य प्रयोजनम् ॥
कर्पूरं पद्मनालञ्च सौपर्णी वदरीफलम् ॥
तक्रमिश्रं हये दत्तं सर्व्वथा विषनाशनम् ॥
सौपर्णी सिन्धुवारञ्च नागवल्ली जटा तथा ।
विषार्त्तं प्राप्य संमिश्रं दुग्धे स्यादायुषी हयः ॥
अश्वगन्धा रुहा एला घृतमिश्रा प्रयोजिता ।
विषनाशं नयत्याशु जङ्गमं हयगात्रतः ॥
मूलं चन्दनवृक्षस्य माषचूर्णपरिप्लुतम् ।
जङ्गमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
तक्रं कर्पूरसंयुक्तं विषं सद्यो नवात्मकम् ।
हयस्य जङ्गमं नाशं विषन्नयति तत्क्षणात् ॥
सौपर्णी विषकङ्कोली पिष्टा मर्द्दने भाविता ।
जङ्गमं गात्रतः कृत्स्नं विषं नयति तत्क्षणात् ॥
एला कङ्कोलिकामूलं सौपर्णीघृतमिश्रितम् ।
विषनाशं करोत्याशु नस्यदानेन वाजिनाम् ॥
कौसुम्भं कर्पूरं लाक्षा माक्षिका नाकुली तथा ।
कृत्रिमस्य विषस्याशु प्रकरोति च संक्षयम् ॥
चम्पकं मालतीमूलमुन्मत्तकरसं तथा ।
अश्वानां नाशयत्याशु विषं जङ्गमसाश्रितम् ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सिते विषयोगाध्यायः षोडशः ॥

अथ अश्वशालाविधिः ।

“नृपवेश्मवामभागे शुभदिने तु कारयेद्धयागारम् ।
प्रत्यर्थिवं प्रयत्नाद्वैऽश्वमं प्रतिष्ठाप्य ॥
सुशुभे भूमिविभागे पूर्व्वोत्तरजलप्रवविधानात् ।
तस्मिन् शालां चित्रां दशहस्तसमुच्छ्रितां दृढां कुर्य्यात् ॥
खादनकोष्ठकमस्मिन् हस्तद्वितयं समुच्छ्रितं कुर्य्यात् ।
संस्थाप्य वृषभगावौ सप्ताहं वाजिशालायाम् ॥
अत ऊर्द्ध्वन्तु हुताग्निः प्रवेशयेद्वाजिनो यथायोग्यम् ।
कुशलैस्तरुणैर्दक्षैरनुकूलैः स्थानपालैश्च ॥
कृतमङ्गलसंस्कारा वल्वयार्त्ताश्च चोत्तराभिमुखाः ।
नात्यायता न शिथिलाः स्थानेवा दक्षिणाभिमुखम् ॥
वेदानां तरगाय समीपे गृहं कारयेत् पूर्व्वम् ।
कार्य्याविहारं अद्वेण मालिकाणां निवारणम् ॥
गन्धमाल्यादिभिः स्थानानि विभूषयेदलङ्कारैः ।
संविशेषं स्थलीनां हुत्वाग्निं पूजयेद्विद्वान् ॥
स्वच्छिद्रं नातिविवरं यथा पश्यन्ति वाजिनः ।
स्थानं चैव पृथक् प्राप्तं प्रयत्नं रोगिणां न वै ॥
कोष्ठे कुर्य्यात् स्वर्णे वर्ज्ये परस्परं दूषयन्ति चारैः ।
निवारयेत् केशांश्च खुरांश्च प्रशान्ति दीर्घान् ॥
अश्वशाले विनिवेशयेद्दरिद्रया दरिद्रया मङ्गलाच ।
सुपवित्रान् दोषघ्नैर्विभूषयेदलङ्कारैः ॥”

इति श्रीनकुलकृतेऽश्वचिकित्सितेऽश्वशालाविधिरष्टादशोऽध्यायः ॥ सप्तदशाध्यायस्तु नाधिगम्यते ॥

अथ ग्रहनामलक्षणानि ।

“दृश्यन्ते यानि लिङ्गानि ग्रहदोषेण वाजिनाम् ।
तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि ग्रहनामानि यानि तु ॥
लोहिताक्षो विरूपाक्षो हरिर्बलिस्तथैव च ।
सकाशी चैव विख्यातः सङ्काशी च परः स्मृतः ॥
सुसंस्थितश्च कौवेरो वैशाखश्च स्कन्दग्रहः ।
ऊर्द्ध्वश्च दारुणश्चैव षड्विधो वरुणग्रहः ॥
बृहस्पतिश्च सोमश्च तथा सूर्य्यग्रहोऽपरः ।
एते प्रोक्ता ग्रहाः सर्व्वे दारुणा मुनिसत्तमैः ॥
एतैर्दुष्टाः स्फुटं वाहा नैव जीवन्ति सर्व्वदा ।
चिह्नं सर्व्वं प्रवक्ष्यामि यथा शास्त्रे व्यवस्थितम् ॥
कम्पते पूर्व्वकायस्तु निश्चलोऽस्य पश्चिमः ।
पश्चाल्लङ्घी सकम्पश्च खिद्यते हरिपीडितः ॥
भवन्ति विन्दवो रक्ता अकस्माद् यस्य चक्षुषः ।
हरिताग्रगृहीतोऽश्वो ग्रासद्वेषी च जायते ॥
प्रस्विन्नगुरुगात्रश्च लुब्धचङ्क्रमणक्रियः ।
मीलितोन्मीलिता चाक्ष्णा स्वभावान्नित्यमेव च ॥
विरूपाक्षगृहीते तु कम्पः स्वेदश्च जायते ।
उत्थितः सहसा यस्तु मूर्द्धा पतति भूतले ॥
स्तब्धाक्षो मुच्यते कृशस्तथा बालैः खुरैरपि ।
बलिग्रहगृहीतोऽसौ स्तब्धकर्णशिरोधरः ॥
अकस्माद् यस्य लोमानि शीर्य्यन्ते यश्च लङ्घति ।
शूनपश्चिमपादस्य तस्य काशिग्रहं वदेत् ॥
सहसा कुपितो वाजी स्वानि गात्राणि खादति ।
शोष्यते सततञ्चैव सङ्काशिग्रहपीडितः ॥
खिन्नाङ्गो वेपमानश्च जानुभ्यां यश्च तिष्ठति ।
कौवेरग्रहसन्दृष्टं तं विद्यात् कष्टजीवितम् ॥
शुष्यते सततं यस्तु पश्चादात्मानमीक्षते ।
सुसंस्थितग्रहाविष्टः स विज्ञेयो मनीषिभिः ॥
स्तब्धेन गुरुणा चैव वेपमानेन पक्षितः ।
गात्रेण विद्याद् वाहं तु वैशाखग्रहसेवितम् ॥
ग्रीवां चैव तथा जिह्वां परिवर्त्त्य मुहुर्मुहुः ।
जृम्भते पूर्व्वकायेन शीतोच्छासी विशोषनः ॥
नोद्विग्नश्चाहतः पृष्ठे कशया पाणिनापि वा ।
तं वै दीर्घस्वरग्रस्तं दूरेव परिवर्जयेत ॥
श्यामं जिह्वामुखं यस्य नष्टदृष्टिस्तनिर्भवेत् ।
ऊर्द्ध्वग्रहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्द्दिशेत् ॥
तालुजिह्वे च नेत्रे च वृषणौ मेढ्रमेव च ।
श्यावं रूपञ्च यस्य स्याद् गात्रगौरवमेव च ॥
तस्य स्वेदपरीतस्य बुद्धिमान् वरुणग्रहैः ।
कृतं दोषं महाघोरं स्तब्धाङ्गस्य विनिर्द्दिशेत् ॥
शुष्यते सततं यस्तु हृष्टरोमा तुरङ्गमः ।
स्तब्धाक्षो जृम्भतेऽत्यर्थं तस्यापि सलिलग्रहः ॥
सुविस्फारितसर्व्वाङ्गः सलिले निश्चलस्थितः ।
शुष्यते चिरतरं वाजी वरुणग्रहपीड़ितः ॥
मुहुर्भावस्थितस्तोये जानुभ्यां योऽवगच्छति ।
मुखपाकश्च यस्यास्ति तं विद्यादुदकग्रहम् ॥
उद्वर्त्तिताक्षः खिन्नश्च संगृहीतहनुश्च यः ।
कम्पमानश्च यो वाजी स रविग्रहपीड़ितः ॥
स्तब्धग्रीवो न जानाति कशाघातं सुदुर्म्मनाः ।
जलग्रहगृहीतोऽश्वो वामपार्श्वेन निश्चलः ॥
शूनाक्षिकूटो रक्ताक्षः कृशः स्खलति यो मुहुः ।
बृहस्पतिगृहीतोऽसौ नैव जीवति तादृशः ॥
कम्पते पूर्व्वकायेन स्वल्पपानाशनश्च यः ।
शेते प्रसार्य्य गात्राणि शीताङ्गः सोमपीड़ितः ॥
रक्ताक्षः शूनकण्ठश्च कम्पमानश्च श्वासयुक् ।
फेनतीव्राङ्गखेदश्च ग्रस्तः सूर्य्यग्रहेण सः ॥
उदकं तत्समीपे वा प्रायो गृह्णाति दारुणः ।
तुरङ्गं सत्त्वहीनन्तु षड्विधो वारुणग्रहः ॥
यज्ञभूमिचिताचैत्यशून्यवेश्मसुरालये ।
लोहिताक्षादयो रोषाद् ग्रहा गृह्णन्ति वाजिनः ॥
एवंविधैर्निदानैस्तु ग्रहदोषं विनिर्द्दिशेत् ।
वातपित्तकफानान्तु निदानैर्व्याधिमादिशेत् ॥
एकाकारेण रोगेण म्रियते वा हयो यदा ।
तुरङ्गाणां तदा ज्ञेया उपसर्गाः सुदारुणाः ॥
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु उपसर्गेस्तथैव च ।
अथोक्ताश्च महाशान्तिं गान्धर्व्वीञ्च प्रयोजयेत् ॥
अश्वरक्षाविधानाय ऋक्षं सम्मान्य पावकम् ।
जुहुयाद्घृतसंयुक्तं शुचिः स्नात्वा सुपूजितः ॥
शान्तिकं कारयेत् कर्म्म बलिञ्चापि प्रयोजयेत् ।
ग्रहदोषेषु सर्व्वेषु शान्तिकर्म्माणि कारयेत् ॥
देवद्विजप्रव्रजितगुरुवृद्धान् यतीनपि ।
तोषयद्भोजनैर्दानैर्वस्त्रगोकाञ्चनादिभिः ॥
रात्रौ शालासमीपे तु बलिं दद्यात् चतुर्द्दिशम् ।
मत्स्यमांसैश्च पक्वान्नैः कृशरैः पायसादिभिः ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा ।
नीराजनविधिं कृत्वा नयेदश्वान् पृथक् पृथक् ॥”

इति श्रीमहासामन्तजयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे ग्रहगृहीतचिकित्सिते सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥)

घोटिका, स्त्री, (घोटते परिवर्त्तते कट्वादिगुणैरिति । घुट् + ण्वुल् । ततष्टापि अत इत्वम् ।) वृक्षभेदः । तत्पर्य्यायः । कर्कटी २ तुरङ्गी ३ चतुरङ्गा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । वातव्रणकण्डुकुष्ठास्रश्वयथुनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोणा, स्त्री, (घोणते गृह्णाति वस्तुगन्धम् । घुण + अच् टाप् च । घोणतेऽनया इति करणे घञ् वा ।) नासा । (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ३३ । “दीर्घघोणं महोरस्कं विकटोद्वृद्धपिण्डिकम् ॥” “घोणायां द्वे ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमाध्याये ॥) अश्वनासिका । तत्पर्य्यायः । प्रोथः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, अश्ववैद्यके । २ । ७ ।
“नासाच्छिद्रान्तमध्ये तु घोणाख्यः समुदाहृतः ।
घोणापार्श्वगतौ गण्डौ क्षीरिके च ततः परम् ॥”)

घोणी, [न्] पुं, (प्रशस्ता घोणा अस्त्यस्य इति । “व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) शूकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥

घोण्टा, स्त्री, (घुण्यते दृश्यते भक्षणायेति । घुण + बाहुलकात् टः ।) वृक्षविशेषः । घोण्टाफल

इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । वदरः २ गोपघोण्टा ३ शृगालकोलिः ४ कपिकोलिः ५ । इति क्वचित् रत्नमाला ॥ हस्तिकोलिः ६ वदरीच्छदा ७ कर्कन्धुः । इति रत्नकोषः ॥ पूगवृक्षः । इति मेदिनी । टे । १४ ॥ (यथा, उत्तरस्थाने ४०ऽध्याये वाभटेनोक्तम् ।

"घोण्टाफलत्वग्लवणं सलाक्षं
वृकस्य पत्रं वनितापयश्च ।
स्नुगर्कदुग्धान्वित एष कल्को
वर्त्तीकृतो हन्त्यचिरेण नाडीम् ॥")

घोनसः, पुं, (गोनसः + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) गोनसः । तिलित्समसर्पः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६२ ॥ (क्वचित् महन्त्यमध्योऽपि दृश्यते ॥)

घोरं, क्ली, (हन्यते वध्यतेऽनेनेति । हन + "हन्तेरच घुर च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच धातोर्घुरादेशश्च ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोरः, पुं, (घोरयति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् । यद्वा, हन्ति विनाशयति रुद्ररूपेण इति । हन वधे + "हन्तेरच् घुर च ।" उणां । ५ । ६४ । इति अच् धातोर्घुरादेशश्च ।) शिवः । भयानके त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५४ । [नयात् ।

"बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥")

घोरदर्शनः, पुं क्ली, (घोरं भयानकं दर्शनं यस्य ।) उलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानकरूपे त्रि ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ५५ ।

"मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं सन्ददर्श ह ।
कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥")

घोरपुष्पं, क्ली, कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ घोरघुष्यमपि पाठः ॥

घोरवासनः, पुं, (घोरं भयानकं वासनं शब्दो यस्य ।) शृगालः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोररासी, [न्] पुं, (घोरं यथा तथा रसति शब्दं करोतीति । रस शब्दे + णिनिः ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५६ ॥

घोरा, स्त्री, (घोरति भयानकरसनिमित्तीभवतीति । घुर + अच् + टाप् च ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवदाली लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे ।२९।५५।

"घण्टारवप्रिया घोराऽघौघविध्वंसकारिणी ॥"
रविसंक्रान्तिविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥ यथा, तिथितत्त्वे रविसंक्रान्तिप्रकरणे ।

"मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्क्षी घोरा चैव महोदरी ।
राक्षसीमिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ! ॥
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ।
क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता ॥")
भयानका ॥ (यथा, कालीध्याने ।

"करालवदनां घोरां मुक्तकेशीं चतुर्भुजाम् ॥")

घोलं, क्ली, (घुण्यते आलोड्यते यत् । घुट + अच् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) ससरं निर्जलं मथितं दधि । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

"यत्तु सस्नेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥")
तत्पर्य्यायः । दण्डाहतम् २ कालसेयम् ३ अरिष्टम् ४ गोरसः ५ घलम् ६ . मलिनम् ७ केवलम् ८ भग्नसन्धिकम् ९ । तस्य भेदाः ।

"तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्ब्वर्द्धाम्बुनिर्जलम् ।
ससारं यद्भवेत्तक्रं कट्वरं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विशेषाः तक्रशब्दे द्रष्टव्याः ॥

घोली, स्त्री, पत्रशाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । घोलिका २ घोलिः ३ कलम्बुः ४ क्षुद्रकालुका ५ । क्षेत्रजाताया अस्या गुणाः । लवणत्वम् । रुचिकारित्वम् । अम्लत्वम् । वातकफनाशित्वञ्च ॥ आरामघोलिकागुणाः । अम्लत्वम् । रूक्षत्वम् । रुच्यत्वम् । वायुनाशित्वम् । पित्तश्लेष्मकारित्वञ्च । स्वल्पाया जीर्णज्वरनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषं, क्ली, (घोषति शब्दायते इति । घुष विशब्दने + अच् ।) कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

घोषः, पुं, (घोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् । घुषिर् विशब्दने + "हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) आभीरपल्ली । (यथा, रघुः ।१।४५।

"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥"
घोषति शब्दायते इति । घुष + कर्त्तरि अच् ।) गोपालः । (घुष + भावे घञ् ।) ध्वनिः । (यथा, मनुः । ७ । २२५ ।

"तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥")
घोषकलता । कांस्यम् । मेघशब्दः । इति मेदिनी । षे । ११ ॥ मशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नविशेषः । यदुक्तं शिक्षायाम् । २० ।

"संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्व्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥")
कायस्थादीनां पद्धतिविशेषः । (यथा, कुलदीपिकायाम् ।

"वसुवंशे च मुख्यौ द्वौ नाम्ना लक्षणपूषणौ ।
घोषेषु च समाख्यातश्चतुर्भुजमहाकृती ॥")

घोषकः, पुं, (घोष इव । घोष + संज्ञायां कन् ।) घोषालता । तत्पर्य्यायः । धामार्गवः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥ घोषकाकृतिः ३ आरनी ४ देवदाली ५ तुरङ्गकः ६ घोषः ७ घोषालता ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोषकालः ९ । इति जटाधरः ॥ महाकोषातकी हस्तिघोषातकी ॥ * ॥ पीतघोषायाः पर्य्यायः । धामार्गवः १ पीतघोषा २ राजघोषातकी ३ कर्कोटकी ४ महाजाली ५ मृङ्गः ६ कोषफला ७ कोषातकी ८ । इति च जटाधरः ॥ * ॥ श्वेतघोषायाः पर्य्यायः । कोषातकी १ मृदङ्गी २ जालिनी ३ कृतवेधकः ४ श्वेतपुष्पा ५ आकृतिच्छत्रा ६ ज्योत्स्ना ७ इति रत्नमाला ॥

घोषकाकृतिः पुं, (घोषकस्य घोषलतायाः आकृतिरिवाकृतिर्यस्य ।) घोषकः । इति रत्नमाला ॥

घोषणा, स्त्री, (घुषिर् विशब्दने + "ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।) उच्चैःशब्दः । लोकविज्ञापनायोच्चैःशब्दनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । २४ । ५० ।

"गच्छ भ्रमय कृतस्नेऽत्र पुरे पटहघोषणाम् ॥")
तत्पर्य्यायः । उच्चैर्घुष्टम् २ । इत्यमरः ।१।६।१२॥ निघुष्टम् ३ घुष्टघोषणम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषयितृः, पुं, (घोषयतीति । घुष + णिच् + बाहुलकात् तृच् ।) ब्राह्मणः । कोकिलः । वन्दी । इति शब्दरत्नावली ॥

घोषवती, स्त्री, (घोषो विद्यतेऽस्याः । घोष + मतुप् मस्य वः । स्त्रियां ङीप् ।) वीणा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।११।३।

"स बभूव शनैः राजा सुखैकान्ततत्परः ।
सदा सिषेवे मृगयां वीणां घोषवतीञ्च ताम् ।
दत्तां वासुकिना पूर्व्वं नक्तं दिनमवादयत् ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । ३२ ।

"अङ्के घोषवती तस्य कण्ठे गीतश्रुतिस्तथा ॥")
शब्दविशिष्टे त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ । २५ । ११ ।

"त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥")

घोषा, स्त्री, (घोष्यन्ते मधुकरी यया । घुष + णिच् + घञ् ।) मधुरिकौषधिः । मौरी इति भाषा । इति मेदिनी ॥ (यथा, गारुडे १९ अध्याये ।

"घोषाफलं सैन्धवञ्च तक्रिमाशः पतेत्तथा ॥"
कर्कटशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २९ । ५५ ।

"घ्राणतुष्टिकरी घोषा घनानन्दा घनप्रिया ॥"
गायत्त्रीरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ४४ ।

"घृणिमन्त्रमयी घोषा घनसम्पातदायिनी ॥")

घोषातकी, स्त्री, श्वेतघोषा । इति रत्नमाला ॥ (पर्य्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"घोषातकी मृदङ्गी स्याज्जालिनी कृतवेधनः ।
श्वेतपुष्पा कृतिच्छत्रा ज्योत्स्नाकोषातकी क्वचित् ॥")

घ्रा, गन्धोपादाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-अनिट् ।) जिघ्रति पुष्पं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

घ्राणं, क्ली, (जिघ्रत्यनेनेति । घ्रा + करणे ल्युट् । यद्वा, घ्रा + क्तः "नुदविदोन्दत्राघ्रेति ।" ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातस्य नो वा ।) नासिका । इत्यमरः । २ । ६ । ८९ ॥ (यथा रघुः । १९ । ११ ।

"घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः
पानभूमिरचनाः प्रियासखः ॥")
न्यायमते घ्राणेन्द्रियग्राह्यगन्धत्वादि । (घ्रा + भावे ल्युट् । आघ्राणम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

"आलिलिङ्ग मुहुर्घ्राणं मूर्द्ध्नि तस्य चकार ह ॥")
घ्राते त्रि । इति मेदिनी । णे । ११ ॥

घ्राणतर्पणः, पुं, (घ्राणमिन्द्रियविशेषं तर्पयतीति । तृप्+ल्युः ।) सुगन्धिः । इत्यमरः । २।५।११ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६४ । १४ ।
"घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥")
घ्राणदुःखदा, स्त्री, (घ्राणस्य दुःखं ददातीति । दा+कः । स्त्रियां टाप् ।) छिक्कनी । इति भावप्रकाशः ॥
घ्रातः, त्रि, (घ्रा+क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पाक्षिको नत्वाभावः ।) गृहीतगन्धपुष्पादिः । घ्राण लओया इति सोँका इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । घ्राणः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ९० ॥ शिङ्घितः ३ । इति जटाधरशब्दरत्नावल्यौ ॥ (यथा, मनुः । ५ । १२५ ।
"पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥")
घ्रातिः, स्त्री, (जिघ्रत्यनया । घ्रा+करणे क्तिन् ।) नासिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भावे क्तिन् । आघ्राणम् । यथा, मनुः । ११ । ६७ ।
"ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ॥")

ङ

ङ, ङकारः । स तु व्यञ्जनपञ्चमवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं सनासिककण्ठः । इति व्याकरणम् ॥
("जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः ।" इति ।
"अनुस्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमुच्यते ॥"
इति च शिक्षोक्तेस्तथात्वम् ॥)
अस्य स्वरूपं यथा, कामधेनुतन्त्रे ।
"ङकारं परमेशानि ! स्वयं परमकुण्डली ।
सर्व्वदेवमयं वर्णं त्रिगुणं लोललोचने ! ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं ङकारं प्रणमाम्यहम् ॥"
अपि च ।
"ऊर्द्ध्वाधःक्रमतो रेखा किञ्चिदाकुञ्चिता ततः ।
अधोगता कुण्डली तु मात्रा शक्तिस्वरूपिणी ॥
रेखात्रयेषु ब्रह्मेशविष्णवः सन्ति देवताः ॥
ध्यानं यथा, वर्णोद्धारतन्त्रे ।
"धूम्रवर्णां महाघोरां ललज्जिह्वां चतुर्भुजाम् ।
पीताम्बरपरीधानां साधकाभीष्टसिद्धिदाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥".
तस्य नामानि यथा,—
"ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुप्रियः ।
एकरुद्रो दक्षनखः खर्परो विषयस्पृहा ॥
कान्तिः श्वेताङ्गो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी वियत् ।
मन्त्रशक्तिश्च मदनो विघ्नेशी चात्मनायकः ।
एकनेत्रो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयांशुको ॥"
इति नानातन्त्राणि ॥
(मातृकान्यासे अस्य दक्षिणकराङ्गुल्यग्रेषु न्यस्तता ॥)
ङः, पुं, (ङयति गन्धं इन्द्रियैरिति । ङु+बाहुलकात् डः ।) विषयः । विषयस्पृहा । इति मेदिनी । ङे । १ ॥ भैरवः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाशत् ।
"ङवन्दिते ! ङलिप्सिते ! ङकारवर्णरूपिणि ! ॥")
ङु, ङ ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वां-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ, ङवते । इति दुर्गादासः ॥